

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI

REDAKSIYA HEYƏTİNİN SƏDRİ
İLHAM HEYDƏR oğlu ƏLİYEV

"AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI"
ELMİ MƏRKƏZİ

BAKI-2015

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI

6

ÇİN – DƏRK

"AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI"
ELMİ MƏRKƏZİ

BAKI-2015

21953-

REDAKSİYA HEYƏTİ SƏDRİNİN BİRİNCİ MÜAVİNİ

R.Ə. MEHDİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİ SƏDRİNİN MÜAVİNLƏRİ

A.A. ƏLİZADƏ, A.R. RZAYEV

MƏSUL KATİB

T.M. NAĞIYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

F.H. ABDULLAZADƏ, A.Q. ABİYEV, A.A. AXUNDOV, İ.A. BABAYEV, T.Ə. BÜN-YADOV, Ö.H. EL DAROV, R.M. ƏLİQULİYEV, C.Ə. ƏLİYEV, T.A. ƏLİYEV, F.Ə. ƏLİZADƏ, V.M. FƏRZƏLİYEV, A.C. HACIYEV, İ.M. HACIYEV, İ.Ə. HƏBİBBƏYLİ, A.M. HƏŞİMOV, F.Q. XƏLİLOV, M.İ. İBRAHİMBƏYOV, A.C. İSMAYILZADƏ, K.M. KƏRİMOV, A.Ə. QƏRİBOV, Ə.S. QULİYEV, Y.M. MAHMUDOV, A.Ş. MEHDİYEV, A.M. MƏHƏRRƏMOV, A.C. MƏLİKOV, V.M. MƏMMƏDƏLİYEV, Q.Ş. MƏMMƏDOV, F.C. MƏMMƏDOVA, Ş.M. MURADOV, A.Ə. PAŞAYEV, A.M. PAŞAYEV, M.N. RƏHİMOVA, M.İ. RÜSTƏMOV, T.T.SALAHOV, Z.Ə. SƏMƏDZADƏ, N.M. VƏLİXANLI, X.B. YUSİFZADƏ.

ISBN 978-9952-441-11-6 (6-cı cild)
ISBN 978-9952-441-00-0

© "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, 2015

Ç

ÇİN (Çin dilində Çjunqo – Aralıq dövləti), Çin Xalq Respublikası (ÇXR; Çin dilində Çjunxua jenmin qunxeqo).

Ümumi məlumat

Mərkəzi və Şərqi Asiyada dövlət. Ş.-də və c.-ş.-də Sakit okeanın Sarı, Şərqi Çin və Cənubi Çin dənizləri ilə əhatələnir (sahil xəttinin uzunluğu 18 min km-dən çoxdur); sahilində 5400-dən çox ada (ən böyükləri: *Tayvan* və *Haynan*) var. Quru sərhədlərinin uz. təq. 22,8 min km-dir. Şm.-ş.-də KXDR və RF ilə, şm.-da Monqolustanla, şm.-q.-də RF, Qazaxıstan və Qırğızıstanla, q.-də Tacikistan və Əfqanıstanla, həmçinin Kəşmirdəki nəzarət xətti boyu Pakistanla, c.-q.-də və c.-da Hindistan, Nepal və Butanla, c.-ş.-də Myanma, Laos və Vyetnamla həmsərhəddir.

Sah. 9,6 mln. km²-dir (RF və Kanadadan sonra dünyada 3-cü yer). Əh. 1,36 mlrd.-

dan çoxdur (2013; dünyada 1-ci yer). Paytaxtı Pekin ş.-dir. Rəsmi dil Çin dili, pul vahidi yuandır. İnzibati cəhətdən 23 əyalətə, 5 muxtar r-na, mərkəz tabeliyində olan 4 şəhərə və 2 xüsusi inzibati r-na bölünür.

Ç. BMT-nin (1945), BVF-nin (1945), BYİB-in (1945), ASİB-in (1991), ÜTT-nin (2001), ŞƏT-in (2001) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

ÇXR unitar dövlətdir. Konstitusiyası 4.12.1982 ildə elan edilmişdir. İdarəetmə forması respublikadır; nümayəndəli hakimiyyət orqanları olan xalq nümayəndələri məclisləri (XNM) bütün inzibati səviyyələrdə – nahiyyə, qəza və əyalətlərdə yaradılır. Birbaşa deputat seçkiləri yalnız ən aşağı və qəza səviyyələrində keçirilir, sonrakı səviyyələrin deputatları aşağı səviyyəli XNM tərəfindən seçilir.

Dövlət hakimiyyətinin ali orqanı olan Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisi (ÜXNM; təqr. 3 min deputat) əyalətlərin, muxtar rayonların, mərkəz tabeliyindəki şəhərlərin XNM, həmçinin hərbi hissələr tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. ÜXNM-in sessiyaları ildə 1 dəfə çağırılır. ÜXNM-in sessiyaları arasında ÜXNM-in qanunvericilik hüquqlarına malik Daimi komitəsi (155 deputat) fəaliyyət göstərir. Ali qanunverici orqan olan ÜXNM-in səlahiyyətinə iqtisadi inkişaf planlarının və dövlət büdcəsinin təsdiqi də daxildir. O, dövlət başçısını – ÇXR-in Sədrini (səlahiyyət müddəti 5 ildir, bir dəfə yenidən seçilmək hüququna malikdir), onun müavini, digər yüksək vəzifəli şəxsləri seçir, ÇXR-in ali icraedici orqanı olan Dövlət şurasının (hökumətin) tərkibini təsdiq edir.

Dövlət şurası ÜXNM-in icraedici orqanı və ali dövlət inzibati orqanıdır; dövlət idarəçiliyinin bütün orqanları ona tabedir. ÇXR-in Dövlət şurasına fəaliyyətdə olan qanunlar çərçivəsində normativ aktları qəbul etmək hüququ verilmişdir.

ÇXR-in hakimiyyət orqanları sistemi

Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir; partiyanın Çin cəmiyyətindəki aparıcı rolu fəaliyyətdə olan Konstitusiyada təsbit edilmişdir. ÇKP nümayəndəli orqanlar vasitəsilə qanunverici və digər sahələrdə öz siyasətini həyata keçirir. ÇKP MK bütün mühüm dövlət məsələləri ilə bağlı qərarlar qəbul edir, onları təkliflər şəklində ÜXNM-ə çıxarır və burada həmin qərarlar qanunvericilik formasını alır. ÇKP MK həmçinin Dövlət şurasına tövsiyələr verə və onunla birlikdə qərarlar çıxara bilər; bu qərarlar eyni zamanda həm dövlət aktları, həm də partiya direktivləri hesab olunur.

ÇXR-in siyasi sisteminin özünəməxsus cəhəti təşkilati baxımdan Xalq Siyasi Məşvərətçi Şuralarının (XSMS) orqanları sistemi şəklində formalaşmış vahid vətənpərvərlik cəbhəsinin mövcudluğudur. Şuralar siyasi, ictimai, mədəniyyət, elmi, dini və digər təşkilatların, həmçinin Ç.-də yaşayan azsaylı xalqların nümayəndələrini birləşdirir. Ümummilli Çin Xalq Siyasi Məşvərətçi Şurası (ÇXSMS) da daxil olmaqla, XSMS bütün inzibati səviyyələrdə yaradılır və onların üzvlərinin sayı təqr. müvafiq səviyyəli deputat korpusunun sayına bərabərdir.

ÇXR-in tərkibinə geniş muxtariyyətə və daxili özünüidarəetməyə malik xüsusi inzibati rayonlar daxildir. Syanqan və Aomün üçün müvafiq olaraq B.Britaniya

İnzibati ərazi bölgüsü (2010)

İnzibati vahidlər	Sahəsi, min km ²	Əhalisi, mln. nəfər	İnzibati mərkəzi
Əyalətlər			
Anhoy	140,5	59,50	Xefey
Çjetszyan	106,1	54,43	Xançjou
Futszyan	122,9	36,89	Fuçjou
Girin (Szilin)	191,0	27,46	Çançun
Hebey	187,2	71,85	Şitszyaçuan
Xaynan	34,4	8,67	Xaykou
Xenan	166,3	94,02	Çjençjou
Xeyluntszyan	431,8	38,31	Xarbin
Xubey	185,7	57,24	Uxan
Xunan	211,2	65,68	Çanşa
Qansu	459,2	25,58	Lançjou
Quandun	178,3	104,3	Quançjou (Kanton)
Quyçjou	175,0	34,75	Quyyan
Lyaonin	147,5	43,75	Şenyən (Mukden)
Siçuan	491,1	80,42	Çendu
Sinxay	720,5	5,63	Sinin
Szyansi	171,0	44,57	Nançan
Szyansu	98,3	78,66	Nankin
Şandun	156,2	95,79	Szinan
Şansi	204,8	37,33	Tayyuan
Şensi	149,7	35,71	Sian
Tayvan	36,2	23,07	Taybey
Yunnan	388,6	45,97	Kunmin
Muxtar rayonlar			
Daxili Monqolustan	1181,1	24,71	Xux-Xoto
Quansi-Çjuan	235,0	46,03	Nannin
Ninsya-Xuey	52,2	6,30	İnçuan
Sintszyan-Uyğur	1743,4	21,81	Urumçi
Tibet	1178,4	3,00	Lxasa
Mərkəz tabeliyindəki şəhərlər			
Çuntsin	82,4	28,85	
Pekin	16,8	19,61	
Şanxay	6,5	23,01	
Tyantszin	11,9	12,94	
Xüsusi inzibati rayonlar			
Aomin (Makao)	27,0	0,54	
Syanqan (Honkonq)	1,1	6,86	

və Portuqaliya ilə bağlanmış sazişlərə əsasən ÇXR-in tərkibinə verilməsi aktına qədər orada mövcud olmuş iqtisadi, ictimai və hüquqi sistemlərin 50 il ərzində dəyişməzliyi təsbit edilmişdir. ÇXR-in mərkəzi hökumət orqanlarının səlahiyyət dairəsinə bu ərazilərin xarici əlaqələri və müdafiəsi ilə bağlı məsələlər daxildir. Onlara yalnız ÇXR-in dövlət rəmləri və vətəndaşlığı haqqında qanunları şamil olunur. Syanqanda və Aomında ali özünüidarəetmə orqanları birbaşa gizli səsvermə yolu ilə seçilən qanunverici şuralardır. İcraedici hakimiyyət orqanla-

rına qanunverici şuralar tərəfindən təyin olunan administrasiya başçıları rəhbərlik edirlər və onların nəzdində məşvərətçi orqanlar – inzibati şuralar fəaliyyət göstərir. Administrasiya başçıları keçmişdə ingilis və portuqal qubernatorların malik olduqları səlahiyyətlərin çoxuna, məs., qanunverici şuraların qəbul etdiyi aktlara təxirəsalan veto qoymaq hüququna, cinayət cəzasını əfv etmək, yaxud yüngülləşdirmək hüququna və s. malikdirlər.

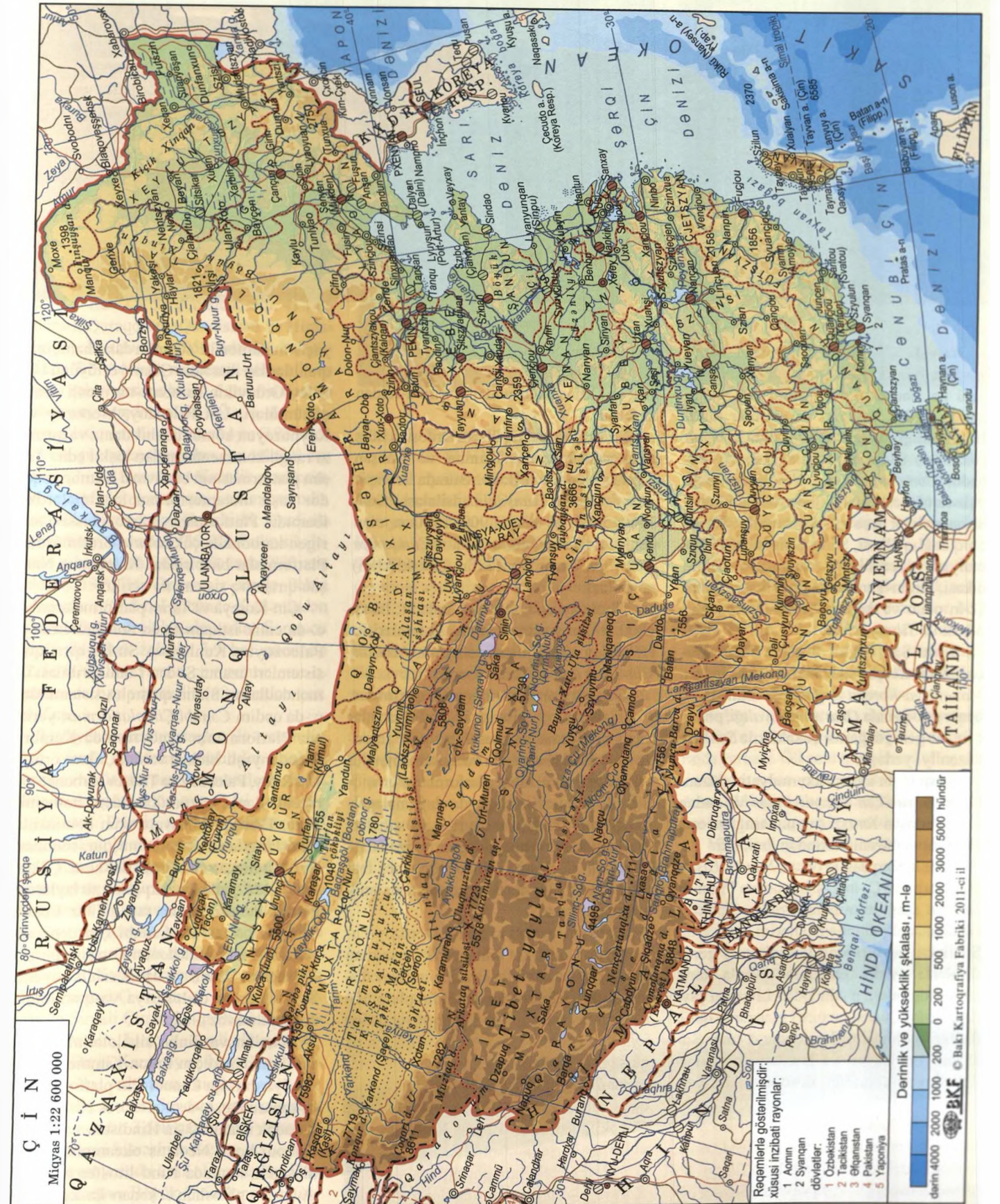
Tayvan ərazisinə hazırda ÇXR-in qanunvericiliyi şamil olunmur. Burada

idarəçilik Çin Respublikasının 1947 il konstitusiyasının müddəalarına əsaslanır və birbaşa gizli səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilən prezident, həmçinin Çin Respublikasının Milli məclisi (334 deputat) tərəfindən həyata keçirilir. Konstitusiyada hakimiyyətin regional səviyyədə 5 qola – Qanunverici, İcraedici, Hüquqi, İmtahan və Nəzarət yuvalarına bölünməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qanunverici yuvaların bir hissəsi birbaşa, digər hissəsi isə partiya siyahıları üzrə seçilən deputatlardan ibarətdir. İcraedici yuvaların sədri olan Hökumət başçısını Qanunverici yuvala razılaşdırdıqdan sonra prezident təyin edir. Hüquqi yuvaların səlahiyyətlərinə mühakimə icraatı sistemi aiddir; o həmçinin Konstitusiya məhkəməsi funksiyalarını yerinə yetirir. İmtahan yuvaları məmurların seçilməsi və təyinatı işlərini, Nəzarət yuvaları isə hakimiyyətin bütün qollarının fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir.

ÇXR-də çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Kommunist partiyasından başqa, ÇKP-nin rəhbərliyini qəbul edən və rəsmən “demokratik partiyalar” adlandırılan daha 8 kiçik siyasi partiya (üzlərinin ümumi sayı təq. 600 min nəfər) fəaliyyət göstərir. Onlar ÇXR-in yaranmasından əvvəl meydana gəlmiş və Qomindanla mübarizədə ÇKP-nin müttəfiqləri kimi çıxış etmişlər. Bu partiyalar müxalifət deyil, onlar ÇKP-yə dost partiyalardır və dövlət idarəçiliyində iştirak edirlər. “Demokratik partiyalar”a Çinin İnciləbi Qomindan komitəsi; Çinin Demokratik liqası; Çinin Demokratik Milli Quruculuq assosiasiyası; Çində Demokratiyanın İnkişafına Yardım assosiasiyası; Çinin Fəhlə-Kəndli Demokratik partiyası; Çinin Ədalətə Canatma partiyası; “3 sentyabr” cəmiyyəti, Tayvanın Demokratik Özüünüidarə liqası aiddir. Syanqanda ÇKP-yə müxalif siyasi təşkilat rolunda yerli Demokratik partiya çıxış edir. Tayvanda aparıcı siyasi partiyalar Qomindan, Demokratik mütərəqqi partiya və Yeni Çin partiyasıdır.

Təbiət

Sahil xətti. Ç-in sahilləri girintili-çuxıntılıdır. Ən iri körfəzləri Qərbi Koreya, Lyaodun, Bohay və Bakbo (Tonkin), ən iri y-a-ları Lyaodun, Şandun və Leyçjoubaududur. C.-da və c.-ş.-də ensiz sahilboyu ovalıqlarla əhatələnmiş kəskin parçalanmış abraziyon-akkumulyativ sahillər üstünlük təşkil edir; ş.-də zəif parçalanmış ovalıq və delta sahilləri səciyyəvidir.

Tibet yaylası.

Relyef. Ç.-in relyefinin rəngarəngliyi ərazinin mürəkkəb geol. quruluşu və böyüklüyü ilə əlaqədardır. Ərazinin 80%-ə qədərini dağlar, yaylalar və platolar tutur. Hünd. amplitudu –155 m-dən (*Turfan çökəkliyi*) 8848 m-ədəkdir (Nepalla sərhəddə *Comolunqma d.* – Yer kürəsinin ən yüksək nöqtəsi). Relyefində submeridional istiqamətli bir neçə iri vilayət ayrılır: Şimal-Şərq dağlıq ölkəsi, Şərqi Ç.-in alçaq akkumulyativ düzənlikləri, Cənub-Şərq dağlıq ölkəsi, Sinlin-Yunnan dağlıq ölkəsi, Şimali Ç.-in plato və dağları, Şimal-Qərb dağlıq ölkəsi və *Tibet yaylası*.

Şimal-Şərq dağlıq ölkəsinə *Böyük Xinqan*, *Kiçik Xinqan* silsilələri, *Lyaosi* yaylası, *Mancuriya-Koreya dağları* daxildir. Ç.-in ucqar şm.-ş.-ində *Orta Amur ovalığı*, ondan c.-q.-də geniş dağarası çökəklikdə *Sunlyao* düzənliyi yerləşir.

Şərqi Ç.-in alçaq akkumulyativ düzənlikləri *Böyük Çin düzənliyindən* və ondan c.-da yerləşən *Yantsı* çayının aşağı və orta axınlarının düzənliklərindən ibarətdir.

Cənub-Şərq dağlıq ölkəsi *Nanlin*, *Uişan* silsilələrini və Ç.-in c.-ş. hissəsinin [Yantsı çayının aşağı axınından *Bakbo* (Tonkin) körfəzinədək] digər silsilələrini əhatə edir. Silsilələr bir-birindən terraslaşmış geniş dərələrlə ayrılır. Ərazinin q.-ində karst relyef formaları, o cümlədən *Litszyan* çayı dərəsində (Quansi çuxuru) mənzərəli qalın dağlar yayılmışdır. Ç.-in ucqar c.-unda *Sitszyan*, *Beyszyan* və *Duntszyan* çayları deltalarının yaratdığı alçaq düzənlik yerləşir.

Sinlin-Yunnan dağlıq ölkəsi Tibet yaylasının ş. kənarı boyu geniş zolaqla Ç.-in c. sərhədinədək uzanır. Tərkibinə *Sinlin* silsiləsi, *Yunnan-Quyçjou* yaylası, *Sıçuan çökəkliyi* daxildir.

Şimali Ç.-in plato və dağları (hünd.

500–2000 m) Şansi yaylasından və onun ş. davamı Tayxanşan silsiləsindən, *Löss platosu* və *Ordos* platosundan, *İnşan d-rından* ibarətdir.

Şimal-Qərb dağlıq ölkəsi *Ordos* və *Löss* platolarından q.-də, *Kunlun* və *Nanşan d-rından* şm.-da yerləşir. Burada *Monqol Altayı* və Şərqi *Tyanşanın* silsilələri (hünd. 3000–5000 m) hünd. 900–1300 m olan geniş dağarası çuxurlarla (*Cunqariya düzənliyi*, *Tarim* və *Turfan çökəklikləri*) növbələşir.

Tibet yaylası Ç.-in c.-q.-indədir; hünd. 6000 m-dən yuxarı olan dağ sistemləri ilə (*Himalay*, *Qaraqorum*, *Kunlun*, *Nanşan*, *Çin-Tibet dağları*) əhatələnmişdir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar. Ç. ərazisinin çox hissəsini Kambriyəqədər yaşlı platforma və massivlər və Fanerozoyn onları əhatə edən və ayıran qırıqlıq vil. və sistemləri tutur. Platforma və qırıqlıq vil.-lərinin Kaynozoyda dağəmələgəlməyə məruz qalmış ayrı-ayrı sahələri Mərkəzi Asiya qurşağı dağlarını formalaşdırmışdır. Ç.-in şm.-ş.-ində riftogenez fəal təzahür edir; ölkə ərazisini çoxsaylı seysmik qırılmalar kəsir.

Ç.-in şm. əyalətləri Son Proterozoy-Paleozoyun Ural-Oxot müstəhərik qurşağının c.-ş. hissəsinə daxildir. Ərazidə intensiv dislokasiyaya uğramış və qranitoid plutonları ilə yarılmış vulkanogen-çökmə süxur qatları (*ofiolitlərlə qarışıq*) yayılmışdır. Müstəhərik qurşağın ş. hissəsini meridional istiqamətdə uzanan və Mezozoy-Kaynozoyun çökmə qatları ilə dolmuş *Sunlyao çökəkliyi* tutur. Çökəklikdən q.-də *Böyük Xinqanın* Yura vulkanik qurşağı uzanır.

C.-da Ural-Oxot qurşağını ş.-dən *Çin-Koreya platforması*, q.-dən isə *Tarim platforması* məhdudlaşdırır. Çin-Koreya platformasının bünövrəsi Erkən Kambriyəqədər

yaşlı metamorfik süxurlardan, həmçinin qranitlərdən ibarətdir. Çökmə örtüyünü Üst Rifey-Ordovikin karbonat-terriqenli dəniz çöküntüləri, Üst Paleozoy, Mezozoy və Kaynozoyun kömürlü sahil-dəniz və qırmızı rəngli kontinental qatları təşkil edir. *Tarim* platformasının bünövrəsi Kambriyəqədər yaşlı metamorfik əmələgəlmələrdən ibarətdir. Platformanın mərkəzi hissəsi terriqen-karbonatlı çökmələrlə örtülmüşdür. Platformalar bir-birindən Kaledonun *Nanşan qırıqlıq sistemi* ilə ayrılır.

Çin-Koreya və *Tarim* platformalarından c.-da enlik istiqamətində Son Proterozoy-Paleozoyun *Kunlun* və *Sinlin* qırıqlıq sistemləri uzanır. Ş.-dən *Tanlu* qırılması ilə məhdudlaşan *Sinlin* qırıqlıq sistemindən c.-da qədim *Cənubi Çin platforması* yerləşir. Platformanın bünövrəsində Kambriyəqədər yaşlı bloklar vardır. Çökmə örtüyü Üst Rifey, Paleozoy və Triasin karbonat-terriqenli dəniz çöküntülərindən, həmçinin *Yura*, *Tabaşir* və *Kaynozoyun* kontinental süxurlarından təşkil olunmuşdur; sonuncular q.-də *Sıçuan* sineklizini doldurur. Çökmə örtüyündə qədim buzlaq çöküntü laylarına, *Perm* platobazaltlarına rast gəlinir. Cənubi Çin platforması ilə Cənubi Çin dənizinin çökəkliyi arası Kaledonun *Katasiya* qırıqlıq sistemi uzanır və dəniz sahilı boyunca *Son Kimmeri dislokasiya* və qranitoidlər zonası ilə əvəz olunur.

Kunlun və *Sinlin* silsilələrinin c. yamaclarından keçən *Erkən Kimmeri* deformasiya qurşağı Cənubi Çin platformasının q. kənarından c.-a şaxələnərək *Hind-Çin* ya-nadək uzanır. Ç.-in *Hindistan* və *Nepalla* sərhədi boyu *Neotetis* okeanının yerində *Eosenin* sonunda *Hind litosfer plitəsinin* Avrasiya plitəsinin c. kənarı ilə kolliziyası nəticəsində yaranmış *Himalayın* Alp qırıqlıq sistemi keçir. *Litosfer plitələrinin* bu

günədək davam edən kolliziyası Tibet yaylasının qalxmasına, Ç. ərazisinin böyük hissəsində təkrar dağəmələgəlmələrə (*Kunlun*, *Nanşan*, *Sinlin*, *Tyanşan*, *Altay*) və dağarası çökəkliklərin (*Cunqariya*, *Saydam* və s.) yaranmasına səbəb olmuşdur.

Seysmiklik xarakterinə görə Ç. ərazisi 106° ş.u. ilə təqr. iki bərabər hissəyə bölünür. Q. hissəsində zəlzələlər iri dağ sistemləri ilə əlaqədardır və *Tyanşanın* c. kənarı boyu (1902 ildə 8,1 bal gücündə *Kaşqar zəlzələsi*), *Monqol Altayının* q. yamacı boyu (1931 ildə 8 bal gücündə *Monqol Altayı zəlzələsi*; 10 min tələfat), *Kunlun*, *Altıntaq*, *Nanşan dağlarının* şm. kənarı (1920 ildə 7,8 bal gücündə; 200 min tələfat və 1927 ildə 7,6 bal gücündə; təqr. 41 min tələfat), *Qaraqorum*, *Qandışıyan* və *Himalayın* ş. hissəsində (1950 ildə 8,6 bal gücündə *Tibet-Assam zəlzələsi* – dünyada ən güclü zəlzələlərdən biri; 1,5 min tələfat) və *Tibet yaylasından* ş.-də və c.-ş.-də meridional istiqamətli silsilələr boyu (1933 ildə 7,5 bal gücündə; 9 mindən çox tələfat) baş verir. Ç.-in ş. hissəsinin düzənlik ərazilərində seysmiklik rejimi qeyri-müntəzəmdir. Aktivlik dövrü çoxəsrlilik sakitlik dövrü ilə əvəz olunur. Burada 1556 ildə *Sinlin silsiləsinin* ş. kənarında 8,1 bal gücündə (830 min tələfat), 1976 ildə *Tanşan* ş. r-nunda, *Pekin* ş.-ndən ş.-də 7,8 bal gücündə (240 mindən çox tələfat) zəlzələlər olmuşdur. Sonuncu güclü dağıdıcı zəlzələ 7,9 bal gücündə 12.5.2008 ildə *Sıçuan* çuxurunun şm.-q. kənarında baş vermişdir (68 mindən çox tələfat).

Ç. faydalı qazıntı yataqları ilə zəngindir. Daş kömür, volfram, molibden, qalay, sürmə, nadir torpaq elementləri, barit ehtiyatına görə dünyada 1-ci yerdədir (2005–06). Dəmir, manqan, alüminium, mis, nikel, sink, qurğuşun, civə, qızıl, platin, beril, tantal filizlərinin, həmçinin fosforitlərin və qonur kömürün böyük ehtiyatları var. Dünya neft ehtiyatının təqr. 2%-i (2006) və təbii yanar qaz ehtiyatının təqr. 0,8%-i (2005) şelf zonası da daxil olmaqla Ç. ərazisindədir. Kəşf olunmuş neft ehtiyatının böyük hissəsi Ç.-in şm.-ş. və ş.-ində *Sunlyao* və *Şimali Çin* neftli-qazlı hövzələrindədir (*Datsin*, *Lyaoxe*, *Şenli*, *Daqan* yataqları). Ən iri *Karamay* neft yatağı ölkənin şm.-q.-ində, nisbətən kiçik yataqlar *Nanşanönü*, *Tarim*, *Saydam* və *Cunqariya* hövzələrindədir. Təbii qazın əsas yataqları Ç.-in mərkəzi hissəsində *Sıçuan* və q.-ində *Tarim* hövzələrində kəşf olunmuşdur. Daş kömür yataqları *Böyük Çin düzənliyi*, *Ordos* (ölkənin şm.-ında), *Sıçuan*, *Tansin* (ölkənin c.-unda) və s. hövzələrdədir. İri

Xuanşan dağları.

yataqlar: *Xuaybey*, *Kayluan*, *Datun* və s.

Volfram filizi hidrotermal damar (məs., *Szyansi* əyalətində *Quyveysan* yatağı), təmas-metasomatik (*Xunan* əyalətində *Yaoqansyan* yatağı), qreyzen (*Quandun* əyalətində *Lyanxuaşan* yatağı) və səpinti tip yataqlardadır. *Molibdenin* ən iri yatağı (*Lyaonin* əyalətində) skam tiplidir; *Xenan*, *Şansi*, *Girin* (*Szilinq*) əyalətlərində də yataqları var. *Qalay* filizinin əsas ehtiyatı köklü yataqlarda (ən irisi *Yunnan* əyalətinin *Getszyu* filizli r-nunda, *Quansi-Çjuan* muxtar r-nunda *Daqan* yatağı) toplanmışdır; səpinti yataqları da (*Getszyu*) var. *Sürmə* filizi yataqları *Xunan* (*Sikuansyan* yatağı), *Quyçjou*, *Quandun* əyalətlərində və *Quansi-Çjuan* muxtar r-nundadır; *kvarts-antimonit* damarlarından və daha mürəkkəb filiz cisimlərindən ibarətdir. Nadir torpaq elementlərinin (o cümlədən *itriumun*) ehtiyat-

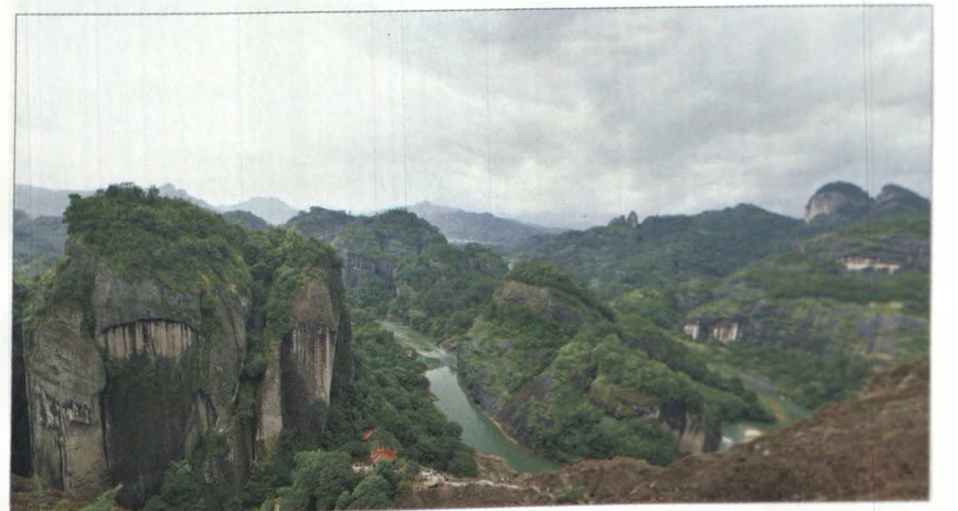
ları, əsasən, *Daxili Monqolustanda* *Bayan-Obo* yatağında toplanmışdır. *Lyaonin* əyalətində də nadir torpaq elementlərinin yatağı var. *Stratiform* və *stratiform-damar* tipli əsas barit yataqları (*Sinxuan*, *Yunnan*) ölkənin c. hissəsindədir.

Ç.-də həmçinin *uran*, *titan*, *xrom* filizləri, *kükürd*, *pirit*, *flüorit*, *asbest*, *talk*, *maqnezit*, *qrafit*, *daşduz*, *kaliyum duzu*, *bor*, *ben-tonit*, *kaolin*, təbii tikinti materialları yataqları var. *Almazın* və *pyezokvarsın* kiçik yataqları aşkar edilmişdir. Çoxlu termal və mineral su bulaqları məlumdur.

İqlim. Ç.-in ərazisi üç iqlim qurşağı (mülayim, subtropik və tropik) hüdudlarında yerləşir. Ölkənin qış iqlimini müəyyən dərəcədə *Asiya qış antisiklonu* formalaşdırır. Mülayim və subtropik qurşaqlarda anomol soyuq qış səciyyəvidir.

Mülayim qurşaq hüdudlarında kontit-

Uişan dağları.

Yanszi çayı.

mental (Şimali Ç. və Şimal-Qərbi Ç.-in plato və dağları) və musson (Şimal-Şərq dağlıq ölkəsi, Böyük Çin düzənliyinin şm. hissəsi) iqlim vil.-ləri ayrılır; ortaillik temp-r -5°C -dən (Urumçi) 14°C -yədək (Şandun y-a) dəyişir. Temp-run illik amplitudu 70°C -yədək çatır (Turfan çökəkliyi). Qışı soyuq və uzunmüddətli, çox vaxt güclü şaxtalar və küləklər olur, qar az düşür; yanvarın orta temp-ru şm.-ş.-də -16°C -dən -25°C -yədək (bəzən -40°C -yə çatır), Şərqi Ç.-də -6°C -dən 4°C -yədəkdir. Yay istidir; iyulun orta temp-ru 20°C -dən 26°C -yədəkdir, Turfan çökəkliyində 34°C -yə çatır. Yağının ortaillik miqdarı q. r-nlarında 90 mm -dən azdır (Tarim çökəkliyi), ş.-ə doğru tədricən artır

Tyançi gölü.

– $400\text{--}500\text{ mm}$ -dən 850 mm -ədək (Daxili Monqolustanın sahilıyanı r-nlarında).

Subtropik qurşaqda musson və yüksəkdağlıq iqlim vil.-ləri tipikdir. Musson iqlim vil.-nin qışı quru və soyuq, yay rütubətli və isti, yazı və payızı uzunmüddətli. Yanvarda orta temp-r 0°C -dən 8°C -yədək, iyulda 26°C -dən 31°C -yədək təşkil edir. Ən çox yağın ilin isti vaxtları düşür; ortaillik miqdarı sahilıyanı ərazilərdə 1500 mm , Yanszi çayının orta axınında 1100 mm , Yunnan-Quyçjou yaylasında 800 mm -dir. Ç.-in c. və ş. sahilləri yayda və payızda leysan və qasırgılardan ziyan çəkir.

İqlimin zonallığı Tibet yaylasının yüksəkdağlıq sistemində pozulur. Yaylanın şm.

və mərkəzi hissələrində yanvarın orta temp-ru -20°C -dən -25°C -yədək, iyulun orta temp-ru $6\text{--}7^{\circ}\text{C}$ təşkil edir; ş. hissəsində uyğun olaraq -8 və $12\text{--}14^{\circ}\text{C}$ -dir. Temp-run sutkalıq tərəddüdü böyükdür (30°C -dən çox). Yağının ortaillik miqdarı ş.-də $250\text{--}750\text{ mm}$, q.-də $100\text{--}200\text{ mm}$ və daha azdır. Yaylanın c. və c.-ş. hissəsinin iqlimi nisbətən yumşaqdır; yayda Hind okeanından əsən musson küləkləri bol yağışlar gətirir.

Tropik iqlim qurşağı Sitszyan çayından c.-dəki əraziləri, Cənubi Çin dənizinin sahillərini (25° şm.e.-nədək), həmçinin Xaynan və Tayvan a-rını əhatə edir. Yanvarın orta temp-ru $20\text{--}22^{\circ}\text{C}$, iyulun orta temp-ru 32°C -dir. Yağının ortaillik miqdarı Tayvan a.-nda 2460 mm -dir; Cənubi Ç.-in materik hissəsində 1680 mm -ədək azalır. Qar xətti Tibet yaylasının q. və ş. kənarlarında $4400\text{--}4600\text{ m}$ hünd.-dən, mərkəzi hissəsində 6200 m hünd.-dən keçir. Müasir buzlaşmanın sahəsi kiçikdir (təqr. 84 min km^2). Ən iri buzlaşma mərkəzləri Qaraqorum, Kunlun, Nənşan, Şərqi Tyanşan, Monqol Altayı d-rındadır.

Daxili sular. Ç. ərazisi su ehtiyatı ilə zəngindir. Hövzəsinin sah. 100 km^2 -dən yuxarı 50 mindən çox çay var. Çayların ümumi uz. 220 min km , axım həcmi $2,8$ mlrd. km^3 -dir. *Yantszi, Xuanxe, Xuayxe, Sitszyan, Lyaoxe, Amur* çayları Sakit okean hövzəsinə, *Tarim, Kaşqar, Yarkənd* çayları daxili axım hövzəsinə, Tibet yaylasının c.-undan başlanan çaylar (*Mekonq, Hind, Brahmaputra, Saluin*) Hind okeanı hövzəsinə, ucqar şm.-q.-də Qara İrtiş çayı (İrtişin yuxarı axını) Şimal Buzlu okeanı hövzəsinə aiddir. Sakit okean hövzəsi çayları, əsasən, yağış suları ilə qidalanır; yay-payız aylarında gursuludur, daşqınlar olur. Çayların axımını tənzimləmək üçün bəndlər, iri hidrotexniki qurğular, su anbarları və irriqasiya kanalları (*Böyük kanal* və s.) tikilmişdir. Daxili axım hövzəsinin çayları azsuludur; bəziləri yağmursuz dövrdə quruyur. Tibet yaylasının çayları, əsasən, qar və yağış suları ilə qidalanır.

Ç. ərazisində səthi 1 km^2 -dən yuxarı olan 2800 -dən çox göl var. İri göllərdən *Duntinxu, Poyanxu, Tayxu* şirinsulu, *Kukunor, Lobnor, Namtso* şorsuludur. Ən dərin (373 m) gölü Tyançidir. Yunnan-Quyçjou yaylasında iri karst gölləri (*Dyançi, Erxay*) var.

Ç.-in təsərrüfatında yeraltı sular böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu suların ehtiyatı təqr. 900 mlrd. m^3 -dir. 12 artesian hövzəsi mövcuddur. Ölkədə bərpa olunan illik su ehtiyatı da (2829 km^3) böyükdür; adambaşına düşən suyun illik miqdarı 2173 m^3

təşkil edir. İl ərzində ölkənin su ehtiyatının 20% -indən çoxu istifadə olunur (bunun 77% -i k.t.-nin, 18% -i sənaye müəssisələrinin ehtiyaclarına, 5% -i kommunalməişət sahələrinin su təminatına sərf edilir).

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. İqlim şəraitinin, torpaqəmələgətirən süxurların litoloji tərkibinin və relyef tiplərinin müxtəlifliyi, bir çox r-nlarda minillik çəltik səpini təcrübəsinin, Şimali və Şərqi Ç.-in quraqlıq və yüksəkdağlıq r-nlarında isə həmçinin örüşün təsirindən dəyişmiş mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasını müəyyən etmişdir. Əkinçiliyin 5 min ilə yaxın inkişaf etdiyi Ç.-in Löss platosunda və allüvial düzənliklərində təbii torpaq örtüyü, demək olar ki, yoxdur və becarilən torpaqlar üstünlük təşkil edir. Təbii torpaq örtüyünün paylanması həm enlikzonal, həm də yüksəklik-qurşaq qanunauyğunluqları özünü göstərir.

Ç.-in mülayim qurşağının hüduklarında geniş sahələrdə qonur-meşə, o cümlədən podzollaşmış torpaqlar yayılmışdır. Onlar dağətəyi düzənliklərdə və Xuayxe çayından şm.-dəki alçaqdağlıqlarda inkişaf etmişdir. Böyük və Kiçik Xinqanın tünd rəngli iynəyarpaqlı dağlıq meşələrinin altında illüvial-dəmirli podzol torpaqlar yayılmışdır. Tayxanşan silsiləsinin ş. yamaclarında, Sinlin və Dabeşan silsilələrinin qollarında sarı-qonur torpaqlar formalaşmışdır. Çəmən, çəmən-qaratorpaq və qəhvəyi torpaqlar Şimal-Şərq dağlıq ölkəsi və Şərqi Ç.-in allüvial düzənliklərini tutur. Sunqari, Nentszyan və Lyaoxe çaylarının akkumulyativ düzənliklərinin yüksək səviyyələrində qaratorpaqvari çəmən torpaqları (xetu) yayılmışdır. Bunlar Böyük Xinqana yaxın daha quraq r-nlardakı yuyulmuş qaratorpaqlarla əvəz olunur. Vaxtaşırı su altında qalan düzənliklərin aşağı səviyyələrində tünd rəngli qeylənməmiş çəmən, çox vaxt şoran və solod torpaqlar üstünlük təşkil edir. Şandun və Lyaodun yarımadaalarının yüksəkliklərində yuyulmuş qəhvəyi torpaqlar yayılmışdır. Mülayim və subtropik qurşaqların sərhədində, Xuanxe, Xuayxe və Yanszi çaylarının allüvial düzənliklərində, allüvial düzənliklərin tozvarı, karbonatlı gilicələrində çəmən-qəhvəyi torpaqlar formalaşmışdır. Allüvial və çəltik torpaqları Yanszi çayının deltası və orta axını düzənliklərində, Mintszyan çayı dərəsində, Çendu düzənliyində inkişaf etmişdir. Şərqi Ç.-dəki çayların deltalarında şoranlaşmış torpaqlara rast gəlinir. Löss platosunun boz-

Qobi səhrası.

qəhvəyi torpaqları (xeylutu) şabalıdı və qara bozqır torpaqların rejiminə oxşar hidrotermik rejimə malikdir. Löss platosunu əhatə etmiş dağlarda dağ-qəhvəyi azkarbonatlı və qonur meşə torpaqları; Löss platosunun q.-ində, Ordos platosunda, Nənşan və Sinlin dağlarının ətəklərində boz torpaqlar üstünlük təşkil edir. Mülayim qurşağın kontinental sektorundakı şabalıdı torpaqların geniş zonası Daxili Monqolustanın denudasion-akkumulyativ düzənliklərini tutur. Monqol Altayının dağlarında meşə-çöl və çöl bitki örtüyünün altındakı şabalıdı torpaqlar c. ekspozisiyasının yamacları ilə 2000 m -dən yuxarı qalxır. Şabalıdı

torpaqlar zonası c.-da qonur səhra-çöl torpaqları (Qobi, Cunqariya düzənliyi, Tyanşan və Monqol Altayındakı dağətəyi düzənliklər) ilə əvəz olunur.

Ç.-in c.-unda ən böyük sahələri sarı və qırmızı torpaqlar tutur. Cənub-Şərq dağlıq ölkəsinin alçaqdağlıq və ortadağlıqları üçün çox vaxt podzollaşmış, hündürükdən asılı olaraq sarı-qonur, qonur və tünd-qonur dağ-meşə torpaqları ilə əvəzlənən dağ-qırmızı və sarı torpaqlar səciyyəvidir. Manqr cəngəlliklərinin bitdiyi sahilıyanı yerlərdə manqr şoran torpaqları yayılmışdır.

Flora müxtəlifliyinə görə Ç. dünyada ilk yerlərdən birini tutur. Burada 353

Dansya geoloji parkı. Qansu əyaləti.

Təklə-Məkan səhrası.

fəsilədən 32200 növ bitki, onlardan ağac və kol cinslərinin 7000-dən çox növü, o cümlədən 2800 növ ağac vardır. 190-dan çox reliktlər, məs., Ç. üçün endemik olan qliptostrobşəkilli metasekvoya, qədim ikidilimli ginkqo, Ç. zanbaqağacı, Ç. argirofillası, Tayvan fluzianası, Futszyan sərvi, davidiya, evkommiya, tayvaniya, psevdotsuqa və s. bitir. Ali bitkilərdən 168 növün məhv olmaq təhlükəsi var.

Bitki örtüyünün xarakterinə görə Ç. iki hissəyə ayrılır: arid qərb və rütubətli şərq. Onlar arasında sərhəd təxminən Tayxaşan-Sinlin silsilələri və Tibet dağları xətti boyu keçir. Qərb hissəsində rütubət azlığı şəraitində səhralar, yarımsəhralar, çöllər üstünlük təşkil edir. Şərq hissəsində yerli bitkilərin tərkibində meşə, meşə-çöl və çəmən-çöl qruplaşmaları başlıca yer tutur.

Ç. səhraları bitki örtüyünün kəskin seyrəkliyi ilə fərqlənir, yarımkolcuqlar (yovşan) və kolluq (qarağan) qruplaşmaları ilə təmsil olunur. Gilli səhra sahələrini reomür və sarıbaş kol örtüyü tutur. Qumlu-çaqıllı düzənliklər saksaul, ağacşəkilli şoranotu və Prjevalski acılıq kollundan (efedra) ibarət seyrək cəngəlliklərlə örtülmüşdür. Tarım çökəkliyində, Alaşan səhrasında və Tibet yaylasının şm.-ində xeyli sahələr tamamilə bitkisizdir. Qədim göl çuxurlarının, Tarım çökəkliyinin və Cunqariya düzənliyinin şoranlaşmış sahələri, Alaşan səhrası və Tsaydam çuxurunun geniş sahələri seyrək saksaul cəngəllikləri ilə təmsil olunur. Qobi və Daxili Monqolustanın yüksək

düzənliklərində səhra bitkiləri quru çöl və yarımsəhraların taxıl bitkili-kolcuq və kolcuq qruplaşmaları ilə əvəz olunur. Alaşan səhrasının ş. hissəsindən Ordos platosunun q. hissəsində çöllər zonası uzanır. Şoranlaşmış çökmələr halofit qruplaşmaları və şoranotulu səhralar ilə tutulmuşdur. Bir qədər çox rütubətli şəraitdə (Löss platosunun şm.-i, Daxili Monqolustan, ölkənin şm.-q.-indəki dağətəyi düzənliklər) çimli-taxıl bitkili çöllər yayılmışdır.

Tibet yaylası yüksəkdağlıq taxıl bitkili-kolcuqlu səhraların və Alp çəmənliklərinin elementləri, yüksəkdağlıq yastıqotu və kolları olan soyuq çöllərin inkişaf etdiyi vilayətdir. Yaylanın q. hissəsində yarımkolcuq və seyrək ot bitkili soyuq yüksəkdağlıq səhra üstünlük təşkil edir. Çin-Tibet d-rının yüksəkdağlığı üçün kiçik çay dərələrində bitən ardıc və spireya, adda-budda Alp çəmənlikləri ilə əvəzlənən alçaqboylu taxıl bitkili çöllər səciyyəvidir.

Meşə bitkiləri (yarpağıntökən-həmişəyaşıl qarışıq meşələr zonası) keçmişdə bütün Şərqi və Şimal-Şərqi Ç.-də yayılmışdı, lakin müasir dövrdə təbii bitkilik bu rayonların, əsasən, ortadağlığında qalmışdır. Böyük Xinqan və Kiçik Xinqanın yamaclarının aşağı hissələri üçün 1800–2000 m-dən yuxarıda qaraşam-sidr və ya sidr meşələri ilə əvəzlənən açıq rəngli iynəyarpaqlı meşələr tipikdir. 2500 m hünd.-dən dağlıq kolluqlara və mamırlı-şibyəli tundraya keçən taxıl bitkili və ya cil qruplaşmaları inkişaf etmişdir. Qarışıq iynəyarpaqlı-enliyar-

paqlı meşələr Böyük Xinqanın ş. yamacları üçün səciyyəvidir. Mülayim qurşağın daha isti rayonlarında – Sinlin, Da-beşan və digər silsilələrin hüdudlarında yarpağıntökən enliyarpaqlı və iynəyarpaqlı şam-küknar meşələri yayılmışdır. Şimal-Şərqi Ç.-in c.-ş. mussonlarına nəzərən küləktutmayan düzənliklərində çəmən-çöl və meşə-çöl qruplaşmaları yerləşir. Taxıl bitkiləri (ceyranotu, qım, tonqalotu və s.) çoxlu müxtəlif otlarla birgə təmsil olunmuşdur.

Sinlin və Nanlin silsilələri arasında, həmçinin Yansız çayının orta və aşağı axarlarında bitki örtüyü mövsümi rütubətli, mürəkkəb növ tərkibli enliyarpaqlı-iynəyarpaqlı subtropik meşələr ilə təmsil olunmuşdur; meşələrin kənarında və çay dərələrində bambuk cəngəllikləri, çoxlu lianalar geniş yayılmışdır. Əsas iynəyarpaqlı cinslərə lansetvarı kunningamiya, qəmli sərvi, yapon kriptomeriyası aiddir. Meşələrin formalaşmasında reliktlər iynəyarpaqlılar da (metasekvoya, yalançı qaraşam, Çin qaracöhrəsi) iştirak edir. Dağlarda 1500–1800 m-dən yuxarıda kunningamiya meşəliyi şam meşələri və ya yarpağıntökən ağac növləri (ağcaqayın, quşarmudu, alma) qarışıq sərvi, tsuqadan ibarət meşələrlə əvəz olunur. Dağların yuxarı qurşaqlarında Alp çəmənlikləri yayılmışdır.

Yunnan-Quyçjou yaylasının c.-q. hissəsinin, Leyçjoubandao y-a-nın, Tayvan və Xaynan adalarının təbii bitki örtüyü həmişəyaşıl tropik meşələr, yarımyarpağıntökən quru meşələr və savannalar ilə təmsil olunmuşdur. Sitszyan çayından c.-da dəniz sahili boyunca brugiyera və avisenniyadan ibarət manqr cəngəlliklərinin dar zolağı inkişaf etmişdir.

Faunanın tərkibində 500 növdən çox məməli, 1200 növdən çox quş, 400 növdən çox sürünən və təqr. 350 növ sudaquruda yaşayan vardır. Şimali və Şimal-Qərbi Ç.-də fauna müxtəlifliyi böyük deyil, lakin bəzi növlərin fərdlərinin sayı xeylidir. Belə ki, səhralarda Prjevalski atı, qulan, ceyran, vəhşi ikihüğüclü dəvə, ərəbdovşanı rast gəlinir; çöllər üçün dzeren, Brandt tarlasiçanı, monqol qumşiçanı və s. səciyyəvidir. Tibet yaylasının yüksəkdağlıq faunasının xarakterik nümayəndələri nəslil kəsilməkdə olan vəhşi Tibet öküzü (yak), qar bəbiri, süzəryeyən ayı, həmçinin çoxsaylı gəmiricilərdir (otyığan, dağ taxılşiçanı, dağşiçanı, mar-mot).

Şimal-Şərqi Ç.-də çoxlu yırtıcı məməlilər: Sibir siçovulu, samur, sincab, gəlinçik, vaşaq və s. vardır. Şərqi Ç.-in subtropik r-nlarının, Tibet yaylasının və Sinlin-Yunnan dağlıq ölkəsinin faunası müxtəlifliyin və endemizmin (nəslil kəsilməkdə olan böyük panda, kiçik panda, Çin pələngi, həmçinin takin, qulok, yereşən köstəbək və s.) yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir. Yansız çayının sularında endemik Çin alligatoru, göl delfini var. Ç.-in c.-unda rütubətli tropik meşələrdə nazikbədən meymunların, hibbonların, kök lorinin müxtəlif növləri, viverrakimilər və s. yaşayır; troqon, tutuquşu, balsoran və gümüşi qırqovul ornitofaunanın səciyyəvi nümayəndələridir.

79 növ məməli, 74 növ quş, 31 növ sürünən və 84 növ suda-quruda yaşayanların nəsilələrinin kəsilmək təhlükəsi vardır.

Landşaftların antropogen dəyişməsi, ətraf mühitin vəziyyəti və müəfiyəsi. Ç.-in təbii landşaftları insanlar tərəfindən minilliklər ərzində və intensiv olaraq təsərrüfatla mənimlənməsi nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə məruz qalmışdır. Əsrlər boyu nəinki bitki örtüyündə, həm də relyefdə çox fəal sürətdə məqsədyönlü (dağ və təpələrin yamaclarının terraslaşdırılması, k.t. bitkilərinin becərilməsi və irriqasiya üçün torpaq səthinin hamarlanması, kanalların, yolların və su anbarlarının inşası) və ya antropogen fəaliyyətin yan təsiri nəticəsində (yarğanların yaranması, qrunt çökməsi, bataqlıqlaşma, torpaq eroziyası və s.) dəyişiklik baş vermişdir.

Müasir landşaftlar, əsasən, ikincili törəmə landşaftların payı yüksək olan (61%) təbii-antropogen komplekslərlə (Ç. ərazisinin 84%-i) təmsil olunmuşdur; landşaftların antropogen modifikasiyaları (2/3%), əsasən, düzənliklərin və alçaqdağlıqların hüdudları daxilində yayılmışdır. Şerti-köklü landşaftlar (16%) təsərrüfat fəaliyyəti olmayan çətin keçilən dağ massivlərində toxunulmamış qalmışdır. Ən mürəkkəb ekoloji vəziyyət iri şəhərlərin, sənaye mərkəzlərinin yerləşdiyi və əhalinin 60%-inin yaşadığı Şərqi Ç.-də və Siçuan çökəkliyində yaranmışdır. Afmosferin, suyun və torpağın çirklənməsi (o cümlədən turşulu yağışların yağması nəticəsində) ən aktual problemdir.

Şərqi Ç.-in ikincili-törəmə meşələrində Masson küknarı üstünlük təşkil edir. Yansız çayının orta axarında inkişaf edən meşə plantasiya təsərrüfatında kunning-

Volun panda qoruğu. Siçuan əyaləti.

qamiya aparıcı rol oynayır. Yunnan-Quyçjou yaylasının C.-unda və Cənub-Şərqi Ç.-in dağlarında iqtisadi cəhətdən qiymətli ağac cinsləri becərilir: böyük sahələri kauçukverən, palma və bambuk plantasiyaları tutur. Şimal-Qərbi Ç.-in rayonları üçün xırdayarpaqlı cinslərin üstün olduğu meşə zolaqlarının inkişafı tipikdir. Meşəsizləmə prosesi, meşə yanğınlarının intensivliyinin artması, ağacların zərərverici cücülərlə zədələnməsi ilə yanaşı nizamsız qırılması (1998 ildə oduncağın sənaye tədarükünə rəsmi ilə örtülmüş sahələrin azalmasına və ağacların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır).

Arid zonalarda təbii bitkiliyin dəyişməsi səhrələşmə prosesi – çöl landşaftlarının yarımsəhra və səhra formasiyaları ilə əvəzlənməsi ilə əlaqədardır. Otlaq landşaftlarının deqradasiyası prosesləri arasında eroziya və deflyasiyanın inkişafını, torpağın və qruntun təkrar şoranlaşmasını, qiymətli yem bitkilərinin əlaq növləri ilə əvəzlənməsini, gəmiricilərin fəlakətli çoxalmasını göstərmək olar. Yem bazasının məhv olması və ya qarsız qış, toz çovğunları və s.) rolu böyükdür.

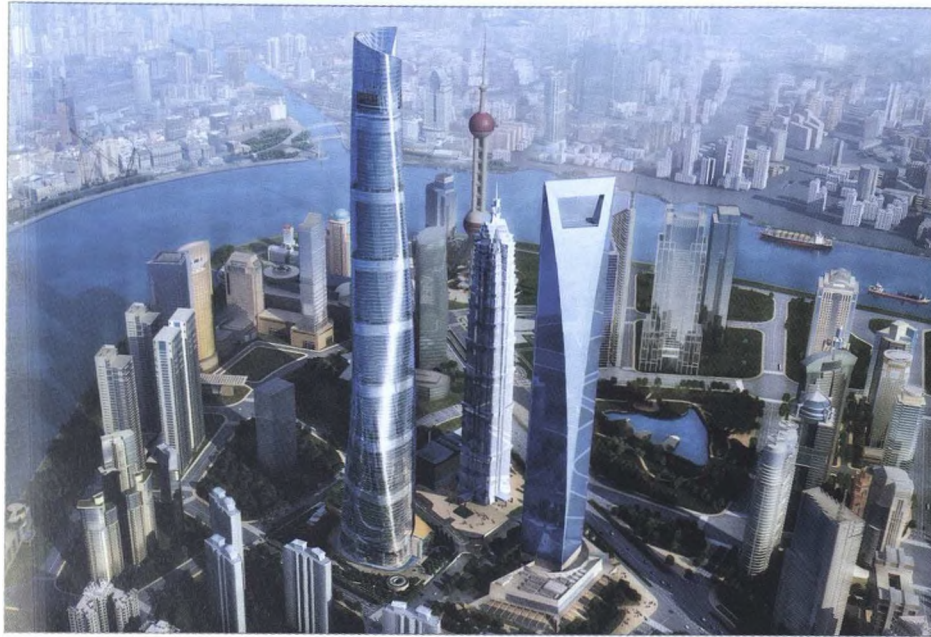
Ən güclü transformasiyalara antropogen landşaftların k.t. modifikasiyaları məruz qalır. Onlar landşaftların şumluq (Şərqi və Cənubi Ç.-nin alçaqdağlıq və ortadağlıqlarının “çay” landşaftları və düzənliklərin, çuxurların “çəltik” landşaftları), bağ-plantasiya (Xaynan a., Cənub-Şərqi Ç.-nin alçaqdağlıqları və sahələri) və qarışıq tipli modifikasiyaları

(otlaq-şumluq, meşə-tarla və meşə-plantasiya) ilə təmsil olunmuşdur.

1990-cı illərin sonundan Ç.-in bir sıra rayonunda ekoloji vəziyyət yaxşılaşmağa başlamışdır: ətraf mühitin çirklənməsinə qarşı mübarizəyə ÜDM-in 1%-ə qədəri sərf olunur; 1000-dən çox qeyri-hökumət ekoloji təşkilatı fəaliyyət göstərir; Ç. ətraf mühitin mühafizəsi üzrə 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur. Meşəliklərin artırılması (ölkə sahəsinin 18%-ni və ya 175 mln ha-dan çoxunu meşələr tutur; 2008): hər il 6 mln. ha meşə salınır. 2350-dən çox mühafizə olunan təbii ərazi (o cümlədən 350 dövlət qoruğu; ölkə ərazisinin təqr. 15%-i) yaradılmışdır. Mühafizə edilən təbii ərazilərin milli sistemi Dövlət Meşə Administrasiyasının (bütün qorunan ərazilərinin 84%-i). Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Ətraf Mühitin Mühafizəsi Nazirliyinin tabeliyindədir. Ç.-in mühafizə olunan təbii əraziləri heyvan növlərinin 85%-nin, ali bitkilərin 65%-nin və ölkədəki meşələrin 20%-nin mühafizəsini təmin edir. YUNESKO-nun biosfer rezervatları şəbəkəsinə ümumi sah. 33,16 min km² olan 26 mühafizə edilən təbii ərazi (Çanbaysan, Vençuan-Ulun, Dinxu); su-bataqlıq yerlərinə aid 30 qorunan ərazi daxildir, 33 qoruq, o cümlədən Tayşan və Xuanshan dağları, Siçuan əyalətində yerləşən böyük panda rezervatları, Cənubi Ç.-dəki karst və s. *Ümumdünya irsi siyahısına* salınmışdır.

Əhali

Ç.-də rəsmən 56 etnik qrup var. Çin-Tibet dillərində danışan xalqlar Ç.

Şanxay şəhərindən görünüş.

edilirdi (çox vaxt orta aylıq əməkhaqqından 10–20 dəfə artıq). Doğumun məhdudlaşdırılmasına dair tədbirlər azsaylı xalqların kompakt şəkildə yaşadıkları rayonlara daha az təsir göstərmişdir. 2007 ildən əhalinin qocalması probleminin kəskinləşməsi ilə əlaqədar Ç. rayonlarının çoxunda ana və atanın öz valideynlərinin tək övladı, ilk övladlarının isə qız olması şərti ilə ailələrə iki uşağa sahib olmalarına icazə verilmişdir.

Doğum səviyyəsinin aşağı salınması məqsədilə həyata keçirilən dövlət siyasəti nəticəsində 1987 ildə maks. həddə çatmış doğum səviyyəsi (1000 nəfərə 23,3 nəfər) aşağı düşməyə başladı (2007 ildə 12,1 nəfər); ölüm səviyyəsi, demək olar ki, 1980 ildən stabildir (orta hesabla 1000 nəfərə təq. 6,4–6,9 nəfər; 2007 ildə 6,9). Əhalinin təbii artım tempi xeyli azalmışdır (1987 ildə 1000 nəfərə 16,6 nəfər; 2007 ildə 5,3 nəfər – dünyanın orta göstəricilərindən 2 dəfə aşağı). Fertilliyin göstəricisi 1 qadına 1,75 uşaqdır (2007); uşaq ölümü 1000 nəfər diri doğulan uşağa 22,1 nəfərdir. Demografik siyasətin sifra endirilməsinə nail olmaqdır (Çin demograflarının hesablamalarına görə 21 əsrin ortalarında ölkə əhalisi 1,5–1,6 mlrd. nəfər təşkil edəcəkdir). Əhali artımının göstəriciləri Ç.-in regionlarına görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Ən yüksək doğum səviyyəsi azsaylı xalqların kompakt şəkildə yaşadıkları ərazilərdə: Sintszyan-Uyğur (2007 ildə 1000 nəfərə 16,8 nəfər), Tibet (16,4), Ninsya-Xuey (14,8) muxtar rayonlarında; ən aşağı doğum səviyyəsi mərkəz tabeliyindəki şəhərlərdə (MTŞ) və Şimal-Şərqi Çin əyalətlərində: Lyaonin əyalətində (1000 nəfərə 6,9 nəfər), MTŞ Pekində (8,3), MTŞ Şanxaydadır (9,1). Ölüm səviyyəsinin ərazi üzrə fərqləri daha azdır (Quandun əyalətində 1000 nəfərə 4,7 nəfər; 2007). Əhalinin ən yüksək təbii artım tempi Sintszyan-Uyğur (1000 nəfərə 11,8 nəfər), Tibet (11,3) və Ninsya-Xuey (9,8) muxtar rayonlarında; ən aşağı təbii artım tempi Lyaonin əyaləti (1000 nəfərə 1,5 nəfər), MTŞ Tyanszin (2,1) və Szyansu əyalətindədir (2,3).

Rəsmi məlumatlara görə, xarici miqrasiya saldosu mənfidir (2007 ildə 1000 nəfərə –0,39); müqavilə əsasında işləyən 475 min Ç. vətəndaşı (2006; əsasən, Asiya ölkələrində – Yaponiya, Sinqapur, Cənubi Koreya və s.), həmçinin xarici ali məktəblərdə təhsil alan 134 min çinli

tələbə xaricdə müvəqqəti yaşayır. Böyük miqyas alan qeyri-leqal mühacirət qalmaqdadır.

Ç.-də orta hesabla hər 100 qadına 103 kişi, o cümlədən 100 yeni doğulan qız uşağına 111 oğlan düşür (2007). Çin ailələri qız uşağına sahib olmamağa çalışırlar (ənənəyə görə qoca vaxtında valideynlərinə oğul baxır). 2007 ilədək kənd sakinləri oğlan uşağına sahib olmaq imkanlarını saxlamaq və ikinci uşağın doğulmasına görə cərimə ödəməmək məqsədilə yeni doğulan qız uşaqlarını çox vaxt qeydiyyatdan keçirmirdilər; qanun yeni doğulmuş qız uşaqlarının öldürülməsinə görə çox sərt cəzalar müəyyənləşdirsə də, belə hallara tez-tez təsadüf olunur. Doğum səviyyəsinin aşağı olması səbəbindən əhalinin yaş strukturu 15 yaşadək olan uşaqların əhalinin tərkibində xüsusi çəkisinin nisbətən aşağı (17,9%) olması ilə səciyyələnir, əmək qabiliyyətli yaşda olanların (15–59 yaş) xüsusi çəkisi yüksək (67,8%) olsa da, onların xüsusi çəkisinin azaldılması tendensiyası mövcuddur; 60 və ondan yuxarı yaşda olanların xüsusi çəkisi nisbətən yüksəkdir (14,3%; 2007) və yüksəlməkdə davam edir. 2007 il üçün gözlənilən orta ömür müddəti 72,9 il idi (2000 ildə 71,4; 1990 ildə 68,6 il), o cümlədən kişilərdə 71,1, qadınlarda 74,8 il. Gözlənilən orta ömür müddəti iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dənizyanı əyalətlərdə və MTŞ-də daha yüksəkdir, ölkənin daxili rayonlarında (ən aşağı göstərici Tibet muxtar r-nundadır) əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır.

Əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də təq. 137 nəfərdir (2006). Ölkənin şərq rayonları, xüsusilə Xuanxe və Yanszi çayları vadiləri və deltaları daha sıx məskunlaşmışdır. MTŞ Şanxay ərazisində əhalinin sıxlığı 1 km²-də 2880 nəfərə çatır, Szyansu əyalətində 1 km²-də 740 nəfərdir. Ölkənin qərb hissəsindəki dağlıq və səhra regionları nisbətən seyrək məskunlaşmışdır (ən aşağı sıxlıq Tibet muxtar rayonundadır – 1 km²-də 2,3 nəfərdir).

Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi (2007 ildə 44,9%; 1978 ildə 17,9%; 1949 ildə 10,6%) kənd əhalisinin şəhərə miqrasiyası, həmçinin şəhər sərhədlərinin genişlənməsi və kənd urbanizasiyası (keçmiş kənd yaşayış məntəqələrinə şəhər statusunun verilməsi) hesabına daima artır. 2020 ildə şəhər əhalisinin xüsusi çəkisinin təq. 57% təşkil edəcəyi gözlənilir. Ümumilikdə Ç.-də 656 şəhər və təq. 20 min şəhər tipli qəsəbə var (2007). Şəhər əhalisinin 1/2 hissəsindən çoxu MTŞ-də,

Pekin. Dünya parkı.

Şimal-Şərqi Çin əyalətlərindəki şəhərlərində [Lyaonin, Xeyluntszyan, Girin (Szilin)], həmçinin bir sıra dənizyanı əyalətlərdə (Quandun, Çjetszyan, Szyansu) yaşayır.

Ç.-in ən iri şəhərləri (2009; şəhəratrafi ilə birlikdə, min nəfər): Şanxay (17 783), Pekin (12 230), Syanqan (Honkonq; 9 102, xüsusi inzibati r-nun xaricində yerləşən şəhəratrafi və şəhər-peyki ilə birlikdə), Çuntsin (7707), Şenyən (Mukden; 6580), Tyanszin (6389), Quancjou (Kanton; 5711), Sian (5132), Xancjou (4917), Xarbin (4885), Şantou (4747), Uxan (4696), Çendu (4636), Nankin (4313), Szi-nan (3405), Çançun (3052), Şitszyaçjuan (3022), Tayyuan (2787), Tanşan (2756), Szi-bo (2736), Dalıyan (2709), Kunmin (2459), Sindao (2452), Quyyan (2420), Anşan (2295), Çanşa (2267), Usi (2226), Çjençjou (2216), Nançan (2188), Girin (Szilin; 1956), Sinyan (1904), Lançjou (1865), Dandun (1711), Çjantszyan (1635), Süycjou (1611), Urumçi (1601), Nannin (1588), Loyan (1587), Suçjou (1547), Fuçjou (1537), Baotou (1489), Junçen (Quandun əyaləti; 1446), Xuaynan (1444), Xefey (1433), Sitsikar (1410), Xandan (1377), Datun (1353), Ninbo (1290), Çjantszyakou (1267), Vençjou (1238), Benbu (1214), Aomin (Makao; 1198, xüsusi inzibati r-nun xaricində yerləşən şəhəratrafi və şəhər-peyki ilə birlikdə), Pinsyan (Szyansi əyaləti; 1198), Xux-Xoto (1146), Datsin (Xeyluntszyan əyaləti; 1132), Bensı (1125), Baodin (1109), Syanyan (1099), Çjetszyan (1040), Xuaybey (1006). 3 iri meqalopolis formalaşır: Yanszi (mərkəzi – Şanxay) və Çjutszyan (mərkəzləri – Quancjou və Şençjen) çaylarının deltasında, həmçinin Xebey əyalətində Pekin–Tyanszin.

əhalisinin 94,3%-ini təşkil edir, onlardan 91,5%-i çinlilər (xanlar), 0,8%-i xueylər, 0,2%-i baylardır; əsasən, Cənub-Qərbi Çində yaşayan Tibet-Birma xalqları 1,8%-dir, o cümlədən tutszyalar – 0,6%, yilər – 0,6%, tibetlilər – 0,4%, xanilər – 0,1%, lisular – 0,1%, lahular, nasilər, syanlar, kaçinlər (szinpo), açanlar, pumilər, nular, szinolar, menbalar, dulunlar, lobalar. Tay-kaday dillərində danışan xalqlar (əsasən, Cənubi Ç.-də) 2,3% təşkil edir, o cümlədən tay xalqları – 1,6%-dən çox (çjuanlar – 1,3%, builər – 0,2%, taylar – 0,1%), kamsuy xalqları – 0,3%-dir (dunlar – 0,2%, həmçinin şuyar, mulao-lar, maonanlar və b.), lilər (0,1%) və kaday xalqları (o cümlədən gelaolar). Myao-yao xalqları (0,9%-dən çox) da (o cümlədən myao-lar – 0,7%, yaolar – 0,2%; şelər) Cənubi Ç.-də yaşayırlar. Altay dillərində danışan xalqlar (əsasən, Şimali və Şimal-Qərbi Ç.-də) 2,2%, o cümlədən tunqus-mancur xalqları – 0,9% (əsasən, mancurlar, həmçinin sibolar, evenklər və oroçenlər, nanaylar, yaxud keçjelər və b.), türk xalqları – 0,8% (uyğurlar – 0,7%, qazaxlar – 0,1%, qırğızlar, salarlar, yuyqular, özbəklər, tatarlar), monqol xalqları – 0,5%-dir (əsasən, xalxa-monqollar və oyratlar, həmçinin dunsyanlar, monqorlar, yaxud tular, dahurlar, baolanlar, buryatlar və b.). Koreyalılar Ç.-in şm.-ş.-ində yaşayır və 0,2% təşkil edirlər. Ucqar şm.-q. ərazilərində Pamir xalqları (Ç.-də taciklər adlandırılırlar) – sarıqollar və vaxanlar yaşayırlar; Cənubi Ç.-in c.-unda Avstrasiya dillərində danışan xalqlar – mon-khmer xalqları (valar,

palaunqlar, bulanlar və b.) və vyetlər (szinlər); Tayvan a.-nda avstroneziyalılar-qaoşanlar yaşayırlar.

Ç. əhalisi bütün dünya əhalisinin 1/5 hissəsindən çoxunu təşkil edir. 20 əsrin ortalarından qədər doğum səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq (1000 nəfərə 35–40 nəfər), ölüm səviyyəsinin yüksək olması (1000 nəfərə 25–30 nəfər) səbəbindən əhalinin artımı ləng gedirdi; orta ömür müddəti 30 ildən az idi. Ayrı-ayrı dövrlərdə qıtlıq, təbii fəlakətlər, epidemiyalar və müharibələr səbəbindən əhalinin sayı azalırdı. 20 əsrin əvvəllərində ölkə əhalisinin sayı 19 əsrin ortalarında olduğu həddə qalırdı (təq. 430 mln. nəfər). 1950–70-ci illərdə tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması, əhalinin sanitar mədəniyyəti səviyyəsinin yüksəlməsi və s. nəticəsində ənənəvi yüksək doğum səviyyəsi saxlanılmaqla ölüm səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. Əhalinin artım tempinin sürətlənməsi (1953 ildə 594,4 mln. nəfər; 1964 ildə 694,6 mln. nəfər; 1982 ildə 1008,2 mln. nəfər; 1990 ildə 1133,7 mln. nəfər; 2000 ildə 1265,8 mln. nəfər) doğum səviyyəsinin aşağı salınmasına yönəlmiş ardıcıl demografik siyasət aparılmasını tələb edirdi. 1980-ci illərin əvvəllərindən biruşaqlı ailələri dəstəkləyən kompleks tədbirlər (aylıq müavinət verilməsi, ilk növbədə ev almaq hüququ, uşaq bağçasında uşağın pulsuz saxlanması, ali məktəblərə və iş qəbulda imtiyazlar) həyata keçirilir. İkinci uşağın doğulması ilə imtiyazları ləğv edilən ailə, adətən, gəlirindən və yaşadığı rayondan asılı olaraq yüksək cərimə ödəməyə məcbur

İqtisadi cəhətdən fəal əhali 786,5 mln. nəfərdir (2007). Məşğulluq strukturunda k.t. və balıqçılığın payına işləyənlərin 41%-i, xidmət sahəsinə 32%-i, sənaye və inşaatda 27%-i düşür. Əmək bazarının xüsusiyyəti – şəhərlərdə, xüsusən ölkənin ən inkişaf etmiş dənizyanı r-nlarında kənddən gələnlərin böyük qisminin (nün-minqun; 2000-ci illərin ortalarında təq. 140 mln. nəfər) təsərrüfatın müxtəlif sahələrində çalışmasıdır. İşsizlik səviyyəsi 4,0% təşkil edir (2007).

Tayvan əhalisinin artımı (mln. nəfər: 1952 ildə 8,1; 1980 ildə 17,8; 1990 ildə 20,4; 2000 ildə 22,3; 2008 ildə 23,1) durmadan azalır. 21 əsrin əvvəllərində əhalinin artım tempi 0,24%-ədək aşağı düşmüşdür (2008). Əhalinin demografik davranışının əsas xüsusiyyəti doğum səviyyəsinin aşağı olmasıdır (2008 ildə 1000 nəfərə 9,0 nəfər). Ölüm səviyyəsinin aşağı olması (1000 nəfərə 6,7 nəfər) əvvəlki illərdə əhalinin təbii artım tempini əks etdirir; uşaq ölümü 1000 nəfər diri doğulan uşağa 5,45 nəfərdir. Fertilliyin göstəricisi 1 qadına 1,13 uşaqdır. 15 yaşadək olan uşaqların əhalinin tərkibində xüsusi çəkisi 17,3%, əmək qabiliyyətli əhalinin (15–64 yaş) xüsusi çəkisi 72,2%, 65 yaş və ondan yuxarı olanların xüsusi çəkisi 10,5%-dir (2008). Orta hesabla hər 100 qadına 102 kişi düşür. Gözlənilən orta ömür müddəti 77,8 ildir (kişilərdə 74,9, qadınlarda – 80,9). Xarici miqrasiya saldosu müsbətdir (1000 nəfərə 0,04 nəfər; 2008). Tayvana qazanc dalınca gələnlərin (ölkənin kontinental hissəsindən, Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərindən və s.) sayı artmaqdadır; iri şəhərlərdə dünyanın bir sıra ölkəsindən gələn yüksəkixtisaslı mütəxəssislər çalışır.

Tayvan sıx məskunlaşmış əyalətdir.

Urumçi şəhərindən görünüş.

əhalinin sıxlığı 1 km^2 -də 637,9 nəfərdir. Urbanizasiya və suburbanizasiya prosesləri sürətlə inkişaf edir. Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi təq. 90%-dir. Əsas şəhər aqlomerasiyaları (2008, min nəfər): Taybey (8325,2 – Tayvan əhalisinin 36%-indən çoxu; aqlomerasiyanın tərkibinə Bantsyao, Çjunxe, Sinçjuan, Sançun və digər şəhərlər daxildir), Qaosün (2686,5), Tayçjun (2224,5), Taynan (831,4).

İqtisadiyyatda 10,7 mln. nəfər çalışır (2007), o cümlədən xidmət sahəsində – 57,9%, sənaye və tikintidə – 36,8%, k.t. və balıqçılıqda – 5,3% işləyir. İşsizlik səviyyəsi iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin 3,9%-ni təşkil edir (2007).

Dindarların əksəriyyəti üçün dini sinkretizm: ənənəvi inanclar, konfusiçilik, daosizm və buddizmin elementlərinin birləşdirilməsi səciyyəvidir. Tibetdə Tibet buddizmi, yaxud lamaizm mövcuddur. 1 əsrdən etibarən xristianlıq, təq. 7–8 əsrlərdən başlayaraq islam dini yayılmışdır. Yeni dini hərəkatların (onlardan ən irisi Falunqun təriqətidir) ardıcılıarı da var.

Çin ərazisində ən qədim arxeoloji mədəniyyətlər

Çin ərazisi Paleolit dövründə. Ç. alimlərinin çoxu Nixevan, Şansatszüy, Syaocanlyan, Dunquto, Syaodukou (Xebey əyalətinin şm.-q. hissəsi) düşərgələrindən əldə olunanmış tapıntıları Ç. ərazisində insan fəaliyyətinin ən qədim abidələri hesab etsələr də, onların yaşı bəzi mütəxəssislərdə şübhə doğurur. Bunu ən son tədqiqatlar da göstərir (məs.,

əvvəllər təq. 2,5–2,0 mln. il əvvələ aid edilən Syaodukounun tarixi indi 1,36 mln. il əvvələ aid olunur). Ən qədim və az mübahisəli tapıntılardan biri Sixoudunun alt təbəqəsindən (təq. 1,8 mln. il əvvəl) və Yuanmoudan (təq. 1,7 mln. il əvvəl) və Yuanmoudan (təq. 1,7 mln. il əvvəl) və Yuanmoudan (təq. 1,7 mln. il əvvəl) ən qədim *homo erectus*, yaxud avstralopitek qalıqları buradan tapılmışdır) aşkar edilmiş nümunələrdir.

Ç. paleoantropologiya və paleolitsünaslığının mürəkkəb məsələlərindən biri qalıqların, xüsusilə erkən dövrlərə aid sümüklərin fraqmentar olmasıdır, lakin bununla belə Ç. ərazisində ən qədim insanın miqrasiya ilə bağlı olaraq meydana gəlməsi, sonrakı inkişafının isə yerli əsasda baş verməsi ehtimal edilir. Ən son tədqiqatların nəticələrinə görə, ikitərəfli qəlpələmə texnikası Avrasiyanın q.-ində və ş.-ində yayılmışdı, *Levallua* texnikası isə aşkar edilməmişdir. Ç. ərazisindəki mədəniyyətlərə nəzərən “Aşöl” və “Mustye” terminlərindən yalnız şerti, xronoloji dövrlərin müəyyənlişdirilməsi üçün istifadə etmək olar.

1,5–0,4 mln. il bundan əvvələ aid edilən və Avrasiyanın q.-indəki Erkən Aşöl dövrü mədəniyyətləri ilə əlaqələndirilən abidələrə Xuanxe çayı hövzəsində, Şensi əyalətində, o cümlədən Veyxe çayı dərəsində rast gəlinir: Lantyan qəzasında – *sinantropla* (“Lantyan adamı”) bağlı olan Quwanlin və Çentszyavo (təq. 650 min il əvvəl; çinql nükleuslar, qəlpələr, qaşovlar); Kexə qəzasında (600 min il əvvəl; nukleuslar və qəlpələr, çopperlər,

çopperlər, qaşovşəkili alətlər). Həmin dövrə aid materiallar Xebey əyalətində (Veysyan qəzasında Szitszyaçjuan və s.); Xubey əyalətində Yanszi çayı sahilində (Şiluntou); Quycjou əyalətində (Quanyindun); Xunan əyalətində (Lişuy çayı hövzəsi) məlumdur – Quansi-Çjuan muxtar r.-nundakı Bayse çuxuru abidələri (Bayqu, Qaolinpo, Fenşudao) və s. (700 min ildən çox əvvəl; çopperlər, nizələr, qaşovlar, iki tərəfli işlənmiş alətlər) onlara yaxındır.

Pekin yaxınlığındakı *Çjoukoudyanda* əsas tapıntılar, o cümlədən Pekin sinantropunun qalıqları Orta və Son Aşöl dövrünə (400–130 min il əvvəl) aid edilir. Bu dövrə aid abidələr Şansyan qəzasında (Xenan əyaləti), Yunyançjen (Xenan əyaləti), Szyantszyavan və Sıqoukou (Qansu əyaləti) şəhərlərində, Szinyuşan mağarasında (Ç.-in şm.-ş.-ində Lyaonin əyaləti) və s. yerlərdə də var. İndiki Ç.-in c.-ş.-ində Yanszi çayının məcrasından şm.-da yaxşı saxlanılmış kəllə qapağının, alt çənə sümüyünün sol tərəfinin alveolyar hissəsinin, bir neçə dişin (bəzi rəylərə görə, Pekin sinantropundan fərqlənir, bu da Şərqi Asiyada *homo erectus* bir neçə növünün mövcud olduğunu deməyə imkan verir), sümük alətlərin aşkar edildiyi Taodyan düşərgəsi (Anxoy əyaləti; təq. 400 min il əvvəl) məlumdur.

Orta Paleolit dövrünün (130–45 min il əvvəl) ən mühüm abidələri *Dintsun* düşərgəsi (Şansi əyaləti, Syanfin qəzası), arxaik sapiens “Çanyan adamı” (100 min il əvvəl) ilə bağlı olan Lundun mağarası (Xubey əyalətinin Çanyan qəzası, Myaolaoşan d.) və s.-dir. Ç.-in indiki ərazisinin şm.-ində bu dövr Süszyayao (Şansi əyalətinin şm.-i; 10 insan qalıqları), Sinyan (Qansu əyaləti), *Dali* və Uşentsi ş. yaxınlığındakı (Daxili Monqolustan; “Dintsun adamına” yaxın olan insan skeleti hissələri və diş, kobud kvars çinqlindən alətlər, nukleuslar) və s. düşərgələrlə təmsil olunur. Ç.-in şm.-ş.-ində Getszidun düşərgəsi (Lyaonin əyaləti) və s.; c.-unda Şitszyan d.-nin (Quandun əyalətinin Syuyszyan qəzası, Maba) mağara materialları, o cümlədən erkən arxaik sapiensin kəlləsi (*Heydelberq adamı*; 100 min il əvvəl), Quycjou əyalətində Yanxueydun (Tuntszi qəzası) və Syaouxueydun (Şuyçen qəzası) mağaralarından tapılan materiallar, Honkonqdakı Vonteytun emalatxanası (iki tərəfdən qəlpələnmiş alətlər; sumatrolitlər də var) və s. məlumdur. Tibetdə Paleolit dövrünə aid materiallar yalnız Şençja, Tingri, Buranq, Rutoq qəzalarından toplanılmışdır.

İndiki Ç.-in şm. hissəsindəki Üst Paleolit dövrü (e.ə. 45–10/7-ci minilliklər) abidələri, əsasən, Sibir abidələrinə yaxındır. Üst Paleolit dövrünün ilk mərhələsinə Daxili Monqolustandakı Şuydunqou, Şaraossoqol, *Dayaotsun*, Şansi əyalətinin şm.-indəki Çjiyuy və s. aid edilir (kiçik çinqlilardan düzəldilmiş nukleuslar; lövhələrdən düzəldilmiş alətlər üstünlük təşkil edir; fauna qalıqları arasında Prjevalski atı və qulan sümüklərinə daha çox təsadüf olunur). “Dintsun dairəsinə” aid abidələr fərqlənir. Digər ənənə Ordos ərazisindəki (Şensi əyalətinin şm.-i, Xuanxe çayının döngəsində Daxili Monqolustan) abidələrlə bağlıdır, onlar üçün məmulatların çoxunun, o cümlədən sivri ucluqların, qəlpələnməmiş qaşovların qəlpələrdən hazırlanması səciyyəvidir; bu ənənəyə Turfan çuxurundakı *Szyaoxe* düşərgəsi və Kaba ş. (Sintszyan-Uyğur muxtar r.-nu) yaxınlığındakı bir neçə düşərgə də aiddir. Xebey əyalətinin şm.-indəki abidələrdən ən mühümü *Şandindundur*; Orta Xuanxedə – *Syaçuan*, Süçuan (Şansi əyaləti), Syaonanxay (Xenan əyaləti, Anyan ş. yaxınlığında); indiki Çinin şm.-ş. hissəsində – Syaocuşan (Lyaonin əyaləti), Çjoutszyaofan [Girin (Szilin) əyaləti, Yuyşu ş. yaxınlığında]; qərbdə, Sıçuan çuxurunda industriyası mikrolitlərə əsaslanan Tunlyan və Fulin; şərqdə – Pekin yaxınlığındakı Çjoukoudyanda “1 saylı Şandindun mağarası”dır.

Cənubi Ç. ərazisindəki Üst Paleolit dövrü abidələri, əsasən, Cənub-Şərqi Asiyanın məlum abidələrinə yaxındır. Tuntyanyan (Quansi-Çjuan muxtar r.-nu; təq. 40 min il əvvəl) mağarasından yaxşı saxlanılmış yetkin kişi kəlləsi və sümükləri tapılmışdır (Çin alimlərinin fikrincə, monqol və Avstraliya irqələrinin əlamətlərinə malikdir); antropoloji və arxeoloji tapıntılar həmçinin Silinşan d. mağarası (Quansi-Çjuan muxtar r.-nu); Duleyan mağara kompleksi (Lüçjou ş. yaxınlığında; o cümlədən Vyetnamın şm.-indəki, məs., Bakşon d.-rindəki Keofay mağarasının tapıntılarına yaxın olan baltalar, kərkilər); Xuanyandun (Quandun əyaləti), *Maomaodun* və Luntanyulan d.-ndakı 1 saylı mağaradan (Kunmin ş.-ndən təq. 15 km c.-da; kvarts, çaxmaqdaşı, qumdaşı, büllur, əqiq və xalsedondan alətlər) məlumdur. Tayvan a.-ndakı Taynan ş. (Tsaylyaosi çayı) yaxınlığında kişiyyə (təq. 20 yaşlı) məxsus əmgək sümüyü aşkar edilmişdir [Tayvanda ən qədim *Homo sapiensdir* (30 min il əvvəl)]; Çjanyuan k. yaxınlığındakı Çanbin mağara-

Pekin şəhərindən görünüş.

sından (15 min il əvvəl) əmək alətləri (qaşovlar, sivri ucluqlar, çapacaqlar, sümük və buynuzdan matqablar, iynələr və s.) tapılmışdır. Tayvanın məskunlaşması, ehtimal ki, Şərqi Quandun – Cənubi Futszyan ərazisindən (vaxtilə mövcud olmuş quru yolu vasitəsilə) başlamışdır.

Ç. ərazisində Son Paleolit dövrünün (Şərqi və Cənub-Şərqi Asiya üçün Mezolit xüsusi mərhələ kimi ayrılır) öyrənilməsi bu ənənələr ilə əkinçi Neolit mədəniyyətləri arasındakı əlaqələrə dair mübahisələrlə bağlıdır. Hələ ki, bu əlaqələr sübuta yetirilməmişdir. Ç.-in mərkəzi vilayətlərində bu dövrə Lintszin (Xenan əyaləti; qəlpədən mikrolitlər üstünlük təşkil edir, baltalar və çinqlidən çapacaqlar da var), Şayuan, Syaçuanın üst təbəqəsi və s. aiddir. Şandun y-a ərazisində mikrolit texnikasının üstünlük təşkil etdiyi təq. 150 düşərgə aşkarlanmışdır. Şimaldakı ərazilərdə Erkən Neolit dövrü abidələrinə keramikanın mövcud olmadığı Emaoşi (Şansi əyaləti; tapıntılar arasında qəlpələmə texnikası ilə düzəldilmiş baltalar və kərkilər var) aid edilir. Keramikasız Neolitə həmçinin Sintszyandakı Lobnor qrupu abidələri (mikrolitlər – qaşovlar, lövhəciklər, sivri ucluqlar) daxildir. Mikrolit alətlərə, ox ucluqlarına, ehtimal ki, kərkilərə Daxili Monqolustanın şm.-ş.-indəki Sunşan və Qaçada da rast gəlinmişdir. Şibacjanda (Xeyluntszyan əyaləti; təq. e.ə. 9-cu minillik) Arqun, Şilka, Amur çayları hövzəsindəki düşərgələrlə əlaqələrin olması ehtimal etməyə imkan verən mikrolit qaşovlar və tiyələr qeydə alınmışdır. Mikrolit in-

dustriyasının üstünlük təşkil etdiyi bir neçə düşərgə Tibetin şm.-ində Naqçu r.-nunda aşkarlanmışdır. Duşitszi mağarasının üst təbəqəsi (təq. e.ə. 13-cü minillik; Quandun əyaləti) Ç. ərazisində Neolit dövrünə aid ən qədim abidə hesab edilir, lakin cilalanmış alətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, keramika və dənli bitkilərin becərilməsi izlərinə rast gəlinmədiyi üçün bu mübahisəlidir.

E.ə. 19-cu minilliyədək aid edilən keramika (Quansi-Çjuan muxtar r.-nunda Liuytszyu və Miyaoyan) haqqında məlumatların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var.

Ən qədim aqrar ocaqlar və dövlətlər dövrü. Başlıca əkinçilik ocaqlarının bağlı olduğu Neolit mədəniyyətlərinin inkişafı. Qədim Çin sivilizasiyasının təşəkkülündə iştirak edən qədim dövlətlər və xalqların formalaşması bir neçə zona daxilində baş verirdi: 1) Orta Xuanxe hövzəsi (Veyxe. Finxe və digər çayların dərələri); 2) Qədim Dənizyanı adlandırılan ərazi – q.-də Tayxanşan dağ silsiləsi, c.-da – Sinlin silsiləsinin şərqi qolları, ş.-də Xuanxenin çöküntüləri hesabına e.ə. 5000–2000 illərdə təcridən kiçilən Qədim Boğaz adlı ərazi ilə məhdudlaşan zona; 3) Şandun y-a (təq. 2300 ilədək arxipelaq); 4) Aşağı Yanszi hövzəsi; 5) Orta Yanszi hövzəsi. Son Neolit dövründən Qədim Dənizyanıdan şərqdə, Böyük Çin düzənliyinin formalaşdığı ərazidə Ç.-in sonrakı tarixinə böyük təsir göstərmiş yeni (6-cı) zona yarandı.

Ç.-də çəltik becərilməsinə Nanlin silsiləsindən c.-dakı (Quandun əyaləti,

Erkən Neolit dövrünün son mərhələsi. Xemudu mədəniyyəti. Sümük lövhə üzərində oyma naxışlar. Çjetszyan əyalət muzeyi (Xançjou).

Quansi-Çjuan muxtar r-nu, Tayvan) ərazilərdə başlanmış və Cənub-Şərqi Asiyanın Xaobin dairəsinə mənsub abidələrlə bağlı olmuşdur. Neolit dövrünə (e.ə. 13–11-ci minilliklər) aid ən qədim abidələrdən biri çəltik (həm yabanı, həm də becərməsinin ilk mərhələsində) qabıqları və keramika fraqmentlərinin aşkarlandığı Yuyçanyan hesab edilir. İndiki Çinin şm.-ində, Daxili Monqolustanda Neolit dövrünə keçid Çjalaynor ilə təmsil olunur.

Erkən Neolit dövrü (təqr. e.ə. 9000–4500) çəltiyin və bəzi yerlərdə darının becərməsi, məskənlər (yaşayış mağaraları da var), sadə formalı keramika, cilalı alətlərin yayılması və s. ilə səciyyələnir.

Aşağı və Orta Yansının qovuşduğu yerdə ilk əkinçilik abidələri e.ə. 10-cu minilliyin sonuna aiddir (Syanjendun; Dyaotunxuan, təqr. e.ə. 9000–7000 illər, bəzən daha erkən dövrlərə aid edilir); təqr. e.ə. 7500–6100 illərdə Orta Yansız hövzəsinin c.-q.-ində Pentouşan mədəniyyəti yayılmışdır. Qədim Dənizyanıda Peyliqan məskəninin alt təbəqəsi e.ə. 8-ci minilliyə aid edilir; Orta Yansız ilə Qədim Dənizyanı arasında Szyaxu mədəniyyəti (e.ə. 7000–5800) yayılmışdır; Orta Xuanxeboyundan şm.-da Nançjuantou məskəni (Xebey əyaləti; e.ə. 8500–7700) mövcud idi; Şandunda Byanbyandundan aşkar edilən tapıntılar (sürtgəc, kurant, keramika fraqmentləri) da bu dövrə aiddir. Aşağı Yansızboyundan başqa bütün zonaları üçayaqlı, yastioturacaqlı, yarımkürəşəkilli qabların (tripodlar), Orta Xuanxeboyu və Qədim Dənizyanıda səhənglərin mövcudluğu, yastioturacaqlı qabların üstünlük təşkil etməsi birləşdirir, Yansızboyunda dairəvioturacaqlı qablar daha çoxdur, qədəhvəri, ehtimal ki, ayını qablar meydana gəlir. Qədim Dənizyanı və Orta Yansızboyunu səhənglərin mövcudluğu yaxınlaşdırır. Bu əlaqələr sonrakı dövrdə də saxlanılır.

Meşə-çöl zonasında Sinlunva mədəniyyəti məlumdur. Nanlin silsiləsindən

c.-da, Sitszyan çayı hövzəsində, indiki Quansi-Çjuan muxtar r-nu ərazisində bu dövrə I Szenpiyan, Baotsıtou, II Baylyandun mədəniyyətləri aiddir; onlar üçün dairəvioturacaqlı bardaqlar, balta-lar, toxalar səciyyəvidir; cilalanmış alətlər kifayət qədər çoxdur. Tayvandakı Xayleydun da bu mədəniyyət dairəsinə mənsubdur.

Erkən Neolit dövrünün son mərhələsindən (e.ə. 5500–4500) abidə qrupları ilə təmsil olunan sabit mədəniyyətlər yarandı; əkinçilər 5 əsas zonanın aqrar ocaqlarını və formalaşan Böyük Çin düzənliyinin ucqarlarını mənimsədilər; keramika çoxçeşidli və yüksəkkeyfiyyətli oldu (şm.-da, əsasən, yastioturacaqlı, c.-da dairəvioturacaqlı qablar saxlanılmışdır), hər bir zonaya məxsus tripod formalı və ornamentlər (əsasən, ştampla vurulan) yayıldı; evtikmə standartları yaradıldı (Orta Xuanxe və Qədim Dənizyanı hövzəsinin bir sıra mədəniyyətləri üçün dairəvi yarımqazmalar, Şandun zonasında küncələri dəyirmi olan düzbucəqlı formalı yarımqazmalar, Aşağı Yansızboyunda yortacəsəslı, şalbanlı yarımqazmalar); sabit dəfn mərasimləri meydana gəldi (ölülər, əsasən, arxası üstə uzadılmış və böyrü üstə bükülmüş vəziyyətdə dəfn edilirdi). Toxuculuq, həsirhərmə qeydə alınmışdır. Yansızboyu zonalarında və daha c.-da iqtisadiyyatın əsasını çəltik, şm.-da darı becərməsi təşkil edirdi. Orta Xuanxeboyu və Qədim Dənizyanı, həmçinin Qədim Boğazın mədəniyyətləri arasında daha intensiv əlaqələr formalaşdı.

Qədim Dənizyanıda, Qədim Boğazdan c.-da Peyliqan mədəniyyəti, şm.-da isə Sışan mədəniyyəti yayıldı; Orta Xuanxeboyunda ən mühüm ocaq Veyxe çayı dərəsinin şərq və mərkəzi hissəsində mövcud idi (Laoquantay və Beysoulin). Veyxe hövzəsindən coğrafi cəhətdən dəqiqliklə ayrılmış Yuxarı Xuanxeboyunda Dadivan mədəniyyəti (e.ə. 5200–4500; təsərrüfatın əsasını darı becərməsi və donuzçuluq təşkil edirdi; yarımdairəvi

yarımqazmalar; dairəvioturacaqlı kəsalar, altlıqlı piyalələr, dairəvioturacaqlı kasa, yaxud banka tipli qablar əsasında tripodlar səciyyəvidir, bəziləri Laoquantay keramikasına bənzərdir) müəyyən edilmişdir. Xanşuy çayının yuxarı axarlarının q. hissəsindəki abidələrin də Laoquantay ilə oxşarlığı var. Şandun y-nda Xouli mədəniyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Aşağı Yansızboyunda Xemudu (4-cü təbəqə), Xoutszyaçjay (indiki Nankin ş.-ndən şm.-ş.-də; e.ə. 5300–4500) mədəniyyətləri yayılmışdır. Orta Yansızboyu abidələrini mədəniyyətlərdə birləşdirmək olmur; bu zonanın q.-ində Çenbeysi mədəniyyəti (e.ə. 5600–5400); c.-q.-ində Saoşinin alt təbəqəsi (e.ə. 5500–5000) və s. müəyyənləşdirilir (bəzən onları "Dasi mədəniyyətinə qədərki" ənənə kimi birləşdirirlər).

Əsas zonalardan şm.-da, Daxili Monqolustanın meşə-çöllərində, Lyaonin əyalətinin q. hissəsində Sinlunva mədəniyyətini Çjaobaoqou mədəniyyəti əvəz etmişdir; Mancuriya ərazisində Sinle mədəniyyəti müəyyənləşdirilmişdir; indiki Pekindən şm.-ş.-də Ç.-in şm.-ş. mədəniyyətlərinə, həmçinin Qədim Dənizyanının Sışan mədəniyyətinə yaxın olan Şançjay (e.ə. 5200–4500) mədəniyyəti yayılmışdır.

Orta Neolit dövrünü (təqr. e.ə. 4500–2500) bəzən şərti olaraq erkən və son mərhələlərə bölürlər. Bu dövrü fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri bütün zonalarda Son Neolitdə itməkdə olan naxışlı keramikanın (Boyalı keramika mədəniyyəti, *Yansao*) mövcudluğu.

Orta Xuanxedə, Veyxe hövzəsində I *Banpo*, Şitszyatsun (e.ə. 3200–3000), ondan q.-də Sanlitsyao (e.ə. 4000–3000), I *Myaodiqou*, Sivantsun (e.ə. 2900–2400) mədəniyyətləri yayılmışdır. Artıq formalaşan Böyük Çin düzənliyinə doğru genişlənən Qədim Dənizyanının c.-unda II Çjunşançjay, I–II Daxetsun (e.ə. 3300–2700), Sinvançjay; Qədim Dənizyanının şm.-ində I Xouqan, I Dasikun (e.ə. 2700–2500) mədəniyyətləri müəyyənləşdirilir.

Aşağı Yansız hövzəsinin c. hissəsində Xemudu (2–4-cü təbəqələr) ənənələri inkişaf etmişdir; Tayxu gölü r-nunda və ona bitişik ərazilərdə bir-birini əvəz edən *Matszyaban*, *Suntsze*, *Lyançju* (erkən və orta mərhələlər) mədəniyyətləri yayılmışdır. Məhz bu r-nda protodövlət və erkən dövləti institutlar formalaşmışdır. Bu mədəniyyətlərin təsiri Aşağı Yansızın q.-indəki abidələrdə izlənilir: indiki Nankin ş. və ondan şm.-da Beyinyanin

Orta Neolit. Davenport mədəniyyəti. Fil sümüyündən daraq (*solda*). Şandun əyalət muzeyi (Szinan); Myadiqou mədəniyyətinə aid naxışlı saxsı qab (*sağda*). Xenan əyalət muzeyi (Çjençjou).

mədəniyyəti (e.ə. 4000–3000; bir neçə dəliyi olan daş bıçaqlar, dairəvioturacaqlı bardaqlar əsasında tripodlar, altlıqlı piyalələr səciyyəvidir, dəstəli keramik çaydan unikalıdır); c.-q.-də ona yaxın Syuetszyaqan mədəniyyəti (e.ə. 4000–3300 illərə aid 4 mərhələ), c.-da Poyanxu gölü ətrafında Şanbey mədəniyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Orta Yansızboyunda Dasi, Syuyszyalin, Sinluntsyuan mədəniyyətləri formalaşmışdır.

Şandunun şm. və q. hissəsində Beysin (e.ə. 4700–3600), c.-da Daduntszı mədəniyyəti (e.ə. 4200–3700; əvvəllər Davenport mədəniyyətinə aid olunurdu) məlumdur, onu *Davenport* əvəz etmişdir. Bu mədəniyyətlərin Aşağı Yansız mədəniyyətləri ilə daha intensiv əlaqələri olmuşdur.

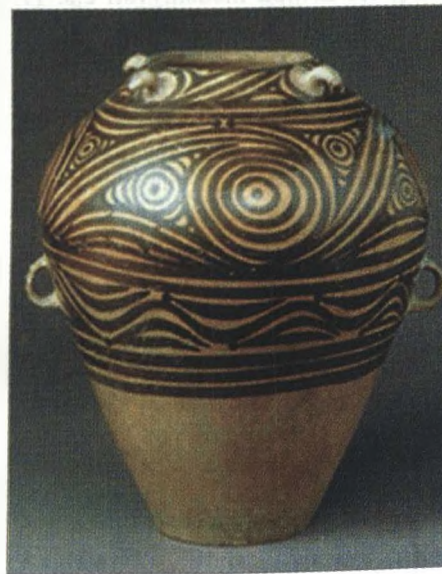
İndiki Çin ərazisinin şm.-ş.-ində Xunşan mədəniyyəti (Daxili Monqolustanın ş.-ində əvvəllər ona aid edilən abidələrdən Fuxe mədəniyyəti müəyyənləşdirilir, e.ə. 3600–2600); Lyaodun y-a-nın c.-unda Xouva mədəniyyəti və onun ada variantı, balıqçulağı qalıqlarının aşkarlandığı Syaocjuşan (iki mərhələ: e.ə. 4500–4000 və e.ə. 4000–3500) müəyyənləşdirilmişdir. İndiki Çin ərazisinin c.-ş.-ində, Nanlin silsiləsindən c.-da uclu və konusvarı nukleuslarla təmsil olunan Sitsyaoşan mədəniyyəti (e.ə. 3500–3000); indiki Honkonq ərazisində uzunmüddətli məskənləri (o cümlədən yortacəsəslı evləri) balıq və molyusk ovçuluğu üçün nəzərdə tutulmuş müvəqqəti düşərgələrlə birləşdirən Davan mədəniyyəti məlumdur; aşkar olunmuş naxışlı keramika Dasi (e.ə. 3000–1000) və s. ilə oxşardır.

Tayvanda və Tayvan boğazının q. sahilində taro becərməsi, balıqçılıq, dəniz yığıcılığına əsaslanan Dabenken mədəniyyəti və onun Fuqodun variantı (e.ə. 4800–3500) yayılmışdır; saplarını bərkitmək üçün arxa tərəfində çıxıntılı olan daş toxalar, daş və keramik tox-

maqlar, kəndir basılmış və balıqçulağı ilə cızılmış keramika səciyyəvidir; bu mədəniyyət, ehtimal ki, *avstroneziyalıların* əcdadları tərəfindən yaradılmışdır. Son Neolit – Eneolit dövründə (təqr. e.ə. 3500–1700) bir sıra şəhər mərkəzlərinin və erkən dövləti qurumların formalaşmasını, monumental memarlığın, dində də öz əksini tapmış mürəkkəb sosial iyerarxiyanın meydana gəlməsini, antropomorf allahlara inamın yayılmasını, yazı sistemlərinin ilk nümunələrinin yaranmasını iddia etmək olar. Sosial inkişaf baxımından Aşağı Yansızboyu və Şandun mədəniyyətləri aparıcı mövqelərini saxlayırdılar.

Aşağı Yansızboyunda Lyançju ənənələrinin (son mərhələ) davamı olaraq Şərqi Asiyada ən erkən dövlətlərdən biri formalaşdı (Motszyaoşan şəhər yeri onunla əlaqələndirilir); onun üçün şəhərlər, məbədlər, mehrablar, "hökmdarların" və "kahinlərin" dəfn yerlərinin mövcudluğu səciyyəvidir; burada antropomorf allah-

Son Neolit dövrü. Naxışlı saxsı qab. Qansu əyalət muzeyi (Lançjou).

larla təmsil olunan mürəkkəb dini sistem meydana gəlmişdir; Şərqi Asiyada ilk dəfə ali hakimiyyət rəmzləri kompleksi (nefritdən düzəldilmiş üzük-bi, əsa-tsun, balta-yue) burada meydana gəlmişdir; ayrı-ayrı işarələrdən ibarət xətti yazı sistemi var idi.

Xuanxeninin yuxarı axarlarında *Şilinsya*, *Matszyayao* mədəniyyətləri ilə təmsil olunan aqrar və mədəni ocaq formalaşmışdır.

Şandun y-a-ndakı Eneolit dövrü abidələri əvvəllər Son Neolitə aid edilirdi (*Lunşan* mədəniyyəti); müasir tədqiqatlarda ən azı 4 abidə qrupu müəyyənləşdirilmişdir: şm.-da Çentszya, q.-də İntszyaçen, ş.-də Lyançençjen və s. Burada şəhərlərin sayı nisbətən çoxdur, ən böyüyü – Szyaoçanpudur (Şandunun şm.-q.-ində; sahəsi təqr. 400 000 m² olan ərazi hasarla əhatələnmişdir), yazı nümunələri aşkar edilmişdir (Dinquntsun).

Qədim Dənizyanıda, Xuanxedən c.-da daha kiçik şəhər yerləri məlumdur, onların arasında Quçençjay, Vançenqan və s. var, Xuanxedən şm.-da II Xouqan və s., q.-də II Myaodiqou (e.ə. 2500–2000); Veyxe hövzəsində – II Keşençjuan; Fıxçe çayı dərəsində – Taosı; Orta Yansızın sol qollarını birləşdirən dərədə və Qədim Dənizyanının c.-unda Xaotszyatay mədəniyyəti (Yançen ş. r-nunda; təqr. e.ə. 2500, yaxud e.ə. 2300) müəyyənləşdirilmişdir. Böyük Çin düzənliyinin formalaşdığı, Qədim Dənizyanı və Şandunun əkinçiləri tərəfindən məskunlaşan zonada əsas abidələrdən biri Pinlyantay şəhər yeridir (təqr. e.ə. 2350–2130). Orta Yansızboyunda Şitszyaxe, III Sinluntsyuan və s. məlumdur.

Bu zonalardan xaricdə, Yuxarı Xuanxe hövzəsində, Matszyayao (Lintszi) abidələrindən birində tunc bıçaq aşkarlanmışdır; əgər bu tapıntı idxal məhsulu deyilsə, bu ərazidə Eneolit dövrünün başladığını iddia etmək olar. Sonralar burada *Banşan*, *Maçan* mədəniyyətləri formalaşmışdır. Ç.-in indiki ərazisinin şm.-ş.-ində Syaocjuşan mədəniyyətinin (3-cü mərhələ; e.ə. 2500–2100) inkişafı davam edirdi; c.-ş.-də ştampli keramikanın səciyyəvi olduğu Tanşışan mədəniyyəti (təqr. e.ə. 3200–2000; Futszyan əyaləti), Nanlin silsiləsindən c.-da Şisya və s., Tayvan a.-nın c. və c.-q. sahillərində kəndirə basılmış və üzərində düyü dəninin izləri olan keramikanın üstünlük təşkil etdiyi Nyuçoutszı (e.ə. 2500–1500); bir çox əlamətinə görə (məs., ayını məqsədlə dişlərin çıxarılması) Tanşışan

Tunc dövrü. Erlitou mədəniyyəti.
Tunc mərasim qabı.
Xenan əyaləti.

mədəniyyəti ilə mənşəcə bağlı olan Fenbitou (e.ə. 2500–500); şm.-q. sahilində İn (Şan) mədəniyyəti ilə əlaqələrin olduğunu təsdiqləyən cilalı toxalar, baltalar, tunc ox ucluğu aşkarlandığı Yuanshan mədəniyyəti (e.ə. 2000–700) məlumdur.

Şərqi Asiyada Tunc dövrünün başlanğıcı az öyrənilmişdir. Ç. ərazisində bu dövrə aid və kifayət qədər tunc məmulatları olan yeganə mədəniyyət (Sitszya) əsas aqrar zonalardan q.-də, Yuxarı Yansızboyunda yerləşmiş və tədricən Orta Xuanxəboyuna yayılmışdır. Ən qədim metal məmulatlar əsas aqrar zonalara 2 yolla daxil olmuşdur: çöl zonasından və Hind-Çin y-a ilə bağlı olan zonadan (bax *Şərqi Asiya metallurjiya əyaləti*). Sosial-iqtisadi və texnoloji inkişaf mərkəzləri qədim aqrar ocaqlarda yerləşsələr də, onlarda digər zonalar və ocaqların sakinlərinin sosial və texniki

Şir şəklində tunc mərasim qabı.
Şan dövrü.

təcürbəsi nəzərə alınmışdır. Ç. arxeoloji ədəbiyyatında tək-tək tunc məmulatları ilə təmsil olunan mədəniyyətlər adətən Neolit dövrünə aid edilir.

Aşağı Yansız zonasında Tunc dövrünün başlanğıcı Lyancju Eneolit abidələri ilə əlaqələndirilsə də (bir sıra nefrit məmulatların xarici əlamətlərinə və s. görə), daha dəqiq Matsyao mədəniyyəti (təqr. e.ə. 2000–1600) ilə bağlıdır. Bu abidələr Avstrasiya dillərinin daşıyıcılarından, yaxud ehtimal ki, avstroneziyalılardan qalmışdır. Yansız çayı boyunca bir qədər yuxarıda tunc məmulatlar Yuydun, Xuşu mədəniyyətləri ilə təxminən eyni vaxtda, sağ sahilində isə bir qədər sonra (Uçen) yayılmışdır, burada böyük şəhər məskəni, müstəqil xətti heroqlif yazı sistemi aşkarlanmışdır. Aşağı Yansızdan c.-da Tunc dövrünə Xuantulun mədəniyyəti (təqr. e.ə. 1500–1000) aiddir.

Tayvanın ş. sahilində daş qutu və meqalit qəbirlərin səciyyəvi olduğu Silin və Beynan mədəniyyətləri (e.ə. 1500–1000) müəyyənləşdirilmişdir; sonuncu mədəniyyətə aid balina, yaxud iri baliqların ovlandığını təsdiq edən nefritdən dairəvi harpunlar aşkarlanmışdır. Şandun y-a-nda Tunc dövrü təqr. Aşağı Yansızboyu (Yueşi) ilə eyni vaxtda başlamışdır. Orta Yansızboyunun ş.-ində bu dövr Panlunçen mədəniyyəti, daha q.-də isə Sansinduy mədəniyyəti ilə təmsil olunmuşdur. Veyxe dərəsindəki cəmiyyətlər uzun müddət Neolit mərhələsində (II Kesinçuan) qalmış, lakin sonra texnoloji və sosial inkişaf baxımından digər zonaları kəskin surətdə ötüb keçmişdir.

Qədim Dənizyanıda tunc məmulatların bir qədər gec yayılmasına baxmayaraq, III Erlitou mədəniyyəti e.ə. 17 əsrdən etibarən Xuanxə hövzəsində sosial-siyasi və mədəni cəhətdən (şəhərlər, saray kompleksi, inkişaf etmiş metallurjiya, mürəkkəb ayınlar – tək-tək təsadüf edilən tunc qablar, üzərində yazı olmayan, falabaxma izlərinin müşahidə ediləyi sümüklər və s.) ən çox inkişaf etmiş mərkəzlərdən birinə çevrilmişdi. Onun təsiri Orta Xuanxəboyunda və ondan şm.-da (Dunsyafen) geniş yayılmışdı. Çin tarixşünaslığında əfsanəvi “Sya sülaləsi” onunla əlaqələndirilir. E.ə. 17 əsrin 2-ci yarısında İn (Şan) dövləti hökmdarlarının əcdadları – Çen-tandan Yan-szyayadək (e.ə. 17 əsrin 2-ci yarısı – e.ə. 14 əsrin əvvəlləri) haqqında rəvayətlər meydana gəldi.

Orta Xuanxədən q.-də Tunc dövrünə aid ən qədim mədəniyyətlərə Avrasiyanın

çöl mədəniyyətləri ilə bağlı olan Sıba və Sindyan mədəniyyətləri ilə əvəz olunan Sitszya mədəniyyəti (e.ə. 2200–1600) aiddir; onları qədim *şyanların* əcdadları ilə bağlayırlar. E.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərində Qansu əyalətində Tanvan, Sıva və Şatszin mədəniyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Daha q.-də Sinxayda *Kayao* və ehtimal ki, onunla bağlı olan daş avadanlıqlarla (baltalar, toxalar, bıçaqlar, ox ucluqları) yanaşı, tunc alətlərin (dəlikli baltalar, təbəzirlər və s.) də aşkarlandığı, buğda bəcərməsi və qoyun, inək, at, dəvə və güman ki, yak (keramik heykəlciyə əsasən) yetişdirilməsi ilə səciyyəvi olan Nomuxun mədəniyyəti (e.ə. 1400–700) mövcud idi. Lyaodun y-a-nda Yantouva mədəniyyəti müəyyənləşdirilmişdir, onu Syatszyadyan alt təbəqə mədəniyyəti əvəz etmişdir, daha şm.-da Situanşan mədəniyyəti, Xeyluntszyan əyaləti ərazisində Baytszinbao mədəniyyəti (təqr. e.ə. 1000–500) məlumdur.

E.ə. 14 əsrdən başlayaraq inkişaf mərkəzi bir qədər ş.-ə, indiki Çjençjou ş. rayonuna, yəni formalaşan Böyük Çin düzənliyinin genişlənməkdə olan aqrar torpaqlarına keçdi (Çjençjou – Erliqan mədəniyyəti). Təqr. e.ə. 1300 ildə Xuanxenin Böyük Çin düzənliyinə daxil olduğu yerdən şm.-da Şan dövlətinin mərkəzləri ilə bağlı olan İnsüy mədəniyyəti meydana gəldi. Ç.-in şm.-q.-ində Avrasiya köçürüləri ilə bağlı olan mədəniyyətlər inkişaf edirdi, sonralar Çin tarixçiləri tərəfindən onların daşıyıcıları *hu* adı altında qeyd olunurlar.

Tarixi öçerk

Qədim Çin. Arxeoloji materiallara əsasən insanlar Şərqi Asiyada təqr. 2 mln. il əvvəl məskunlaşmağa başlamışlar. Ç. ərazisində insan populyasiyalarının bir-birini əvəz etməsində nəzərəcarpacaq ara müddət olmamışdır. 1920-ci illərdə Ç. ərazisində Qədim Daş dövrünə aid abidələrin aşkarlanması Çin xalqı tarixinin yalnız e.ə. 3–1-ci minilliklərdə, “Üç sülalənin” (*Sya, İn, Çjou*) dövründən başlanmasına əsaslanan ənənəvi nəzəriyyəni təkzib etməyə imkan verdi.

Son Paleolit dövründə irqlərin formalaşması prosesi gedirdi, neontropolar artıq monqol irqinin nəzərəcarpacaq cizgilərinə malik idilər. Dəfn mərasiminin meydana gəlməsində və ölülərin üzərinə qırmızı rəngli gematit tozu səpilməsində özünü büruzə verən bəzi dini təsəvvürlər formalaşmağa başladı. İncəsənət yarandı,

lakin Ç.-in müxtəlif yerlərində aşkar edilən qayaüstü təsvirlərin tarixi mübahisəlidir. Şiyuy düşərgəsindən üzərində, ehtimal ki, informasiya daşıyan çərtmələri olan sümüklər tapılmışdır.

1921 ildə Y.Q. Anderson tərəfindən aşkar olunan *Yansao* mədəniyyəti Çin sivilizasiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. 1928 ildə Çin alimi U Szindin Şandun əyalətində Yansao mədəniyyətinin davamı olan Lunşan mədəniyyəti abidələrini öyrəndi. Elə həmin vaxt Li Szi, Lyan Siyün və digər Çin alimləri İnsuyda arxeoloji qazıntılara başladılar. Ən yeni arxeoloji materiallar Neolit dövründə Ç. ərazisində bir neçə mədəni əyalətin mövcud olmasına dair nəticə çıxarmağa imkan verir: Çanszyan (Yansız) çayı hövzəsi və ondan c.-dakı mədəniyyətlərin təsərrüfatının əsasını çəltikçilik təşkil edirdi; Cənub-Şərqi Asiyaya yaxın olan r.-nda istehsal təsərrüfatına keçid heyvandarlığın, qismən əkinçiliyin və ehtimal ki, akvamədəniyyətin inkişafı ilə bağlı idi. Bunlardan şm.-da yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət arealları yerləşirdi. Onların daşıyıcıları olan əkinçilər çaybasarlarda çəltik becərir, donuz, it, kəl yetişdirir, ayırcılık və toxuculuqla da məşğul olurdular; nefriti məharətlə emal etməyi bacarırdılar; möhkəm ağac xışlar və ustalıqla hazırlanmış çoxsaylı bəzək əşyaları və naməlum təyinatlı, ehtimal ki, dini səciyyəvi əşyalar tikinti və ağac emalı təcrübəsinə malik olmalarını təsdiq edir. Xemudu qəs. ərazisində bir neçə paralel sıralarla tikilmiş çoxotaqlı, yortacəsəşli uzun evlər (onlardan birinin uz. 23 m-dir) aşkar olunmuşdur. Sonralar belə formalı tikililər Çanszyandan c.-dakı r.-nlarda da yayılmışdı. Xuanxə hövzəsində Şandundan Qansuyadək yayılmış Neolit mədəniyyətlərinə bəzi ümumi cəhətlər xasdır. İri yaşayış məskənlərinin (sah. 1–2 ha) mövcud olması böyük qəbilə-tayfa qruplarının meydana gəlməsini təsdiq edir. Əsas qida məhsulları taxılçılıqdan – darı və çumiza bəcərməsindən, həmçinin heyvandarlıqdan – donuz, it, toyuq, qoyun yetişdirilməsindən əldə edilirdi. Bu mədəniyyətlərin daşıyıcıları keramika və cilalanmış daş alətlər istehsal etməyi bacarırdılar.

Arxeoloji tapıntılar qədim mədəniyyətlərin yaradıcılarının, ehtimal ki, Çin yazı sisteminin formalaşmasına və metallurjiyanın inkişafına təsir etdiklərini göstərir: Davenkou, Lunşan və Matszyayao keramikalarındakı işarələrlə İn (Şan) sülaləsi dövrünə aid yazılar arasında

müəyyən oxşarlıq var. Şərqdə Lunşan, ola bilsin ki, Davenkou hüdudlarında, qərbdə son Matszyayao və onun davamı olan *Sitszya* mədəniyyətlərində metal istehsalının izləri aşkarlanmışdır.

Fasiləsiz və ardıcıl tarixi inkişaf Çanszyan çayının aşağı axarı hövzəsində də izlənilir. Yerli mədəniyyətlərin nailiyyətləri əsasında meydana gələn yeni mədəniyyətlərin yaradıcıları boyalı keramika istehsalı ilə tanış idilər, çaybasarlarda çəltik becərir, barama yetişdirir, nefritdən müxtəlif məmulatlar (bu üslubda olan bəzi nümunələr sonralar hakimiyyət, yüksək sosial mövqə rəmzlərinə, Çin aristokratiyasının səciyyəvi bəzək əşyalarına çevrildi) istehsal edirdilər.

E.ə. 3-cü minillikdə Ç. ərazisində şəhər və sarayları, inkişaf etmiş metallurjiyası, əcdadların kultu, yazı sistemi olan sivilizasiya formalaşdı.

Arxeoloji məlumatlara görə, e.ə. 3-cü minilliyin 2-ci yarısında Şimali Ç.-in mərkəzində kifayət qədər böyük (sah. 0,75 ha-dan 3,2 km²-ə qədər), qala divarları (eni 10 m-ədək) ilə əhatələnmiş şəhərlər salınırdı. Bu tikintilər Qun və oğlu Yuyun (e.ə. 2205–2198) adları ilə bağlıdır.

Lunşan və Sitszya metallurjiya mərkəzləri ilə yanaşı e.ə. 21–16, yaxud e.ə. 24–15 əsrlərdə Xenan vil.-nin mərkəzində və q.-ində, həmçinin Cənubi Şansi vil.-ndə Erlitou tunc istehsal mərkəzi mövcud idi.

Syaotun k.-ndən (Xenan əyalətinin şm.-ş.-ində) tapılmış və alimlərin fikrincə, fala baxmaq üçün istifadə olunan heyvan sümükləri və tısbağa qınları (e.ə. 14–11 əsrlərə aid edilir) dini təsəvvürlərin inkişafını göstərir, onların üzərində cızılmış işarələr isə Çin yazısının ən qədim formasıdır. Bu qəbildən olan 150 mindən artıq fal sümüyü, 5 mindən çox müxtəlif qrafem aşkarlanmışdır ki, onların da təqr. 2 mini deşifrlənmişdir.

Qədim Ç.-in dini və siyasi həyatında mühüm elementə çevrilən fəlcılıq mərasimi yazı sisteminin inkişafı ilə sıx bağlı idi. Neolit dövründə Ç.-də mövcud olmuş əcdadların kultu e.ə. 18/17–12/11 əsrlərdə sabit xarakter almış və institut kimi formalaşmışdı; kultun icrası üçün xüsusi yerlər mövcud idi. Bu kult tunc qablar üzərində yazılmış və Çin dili, yazı sistemi və mədəniyyətinin sonrakı inkişaf mərhələsini əks etdirən Qərbi Çjou kitabələrində də (e.ə. 12/11–8 əsrlər) izlənilir. Əcdadlara sitayiş mərasimi Çin poeziyasının ən qədim külliyyatı “Şi tszin”də öz əksini tapmışdır. Əcdadların kultuna hələdici

elementlər və bununla da kulta xüsusi əhəmiyyət əsilayan dövləti ailə, hökmdarı isə ata ilə eyniləşdirən *Konfusi* tərəfindən əlavə edilmişdir.

Qədim Çin çarlıqları və imperiyaları (e.ə. 3-cü minillik – eramızın 3 əsrinin birinci yarısı). Ç.-in yazılı tarixi e.ə. 3-cü minillikdən başlayır. Ç.-in keçmişi haqqında ilk ümumiləşdirici əsər olan “Şi szi”nin (“Tarixi qeydlər”) müəllifi Sima Syan Ç. tarixini əfsanəvi U Di imperatorlarının hakimiyyətindən [e.ə. 2697–2206] başlayır: *Xuan-di*, Çjuan-süy, Diku, Yao və Şun. Sima Syana görə, mifik imperatorlardan sonuncusu Şun ölümündən bir müddət əvvəl yuxarıda adı çəkilən Qunun oğlu Yuyu özünə yaxınlaşdırdı. Sonralar Yuy Ç. tarixində ilk sülalə – Syanın (e.ə. 2205–1767) əsasını qoyaraq “Səma altındakı dövləti” idarə etməyə başladı. Yuyun ölümündən sonra taxta onun oğlu Tsi [e.ə. 2197–89] çıxdı. Sülalənin sonuncu hökmdarı tiran Sze [e.ə. 1818–1767] idi, ona qarşı mübarizəyə Syanın ordusunu darmadağın etmiş və yeni İn (Şan) sülaləsinin (e.ə. 1766–1122, yaxud e.ə. 1600–1027) əsasını qoymuş. “Səma tərəfindən çağırılmış” qəhrəman Tan [Çen-tan, Tyan-i; e.ə. 1783 ildən inlərin (şanların), e.ə. 1766–54 illərdə dövlətin başçısı] rəhbərlik edirdi.

İnlər yaşadıkları yeri (indiki Xenan, Xebey və Şandun əyalətlərinin ərazisi) tez-tez dəyişirdilər. Sülalələrinin süqutundan sonra onlar ölkənin digər rayonlarına köçürüldülər. İnlər əkinçilik, ipəkçilik, şərabçılıq, maldarlıq ilə məşğul olurdular. Sənətkarlıq (kaolindən bəsit çini qabların və ağ keramikanın, müxtəlif lak məmulatlarının istehsalı) və tikinti (şəhərsalma, iri evlərin və məbədlərin inşası) inkişaf edirdi. K.t. və sənətkarlığın daha yüksək səviyyəyə çatması ticarətin və protopulpların [müxtəlif məişət əşyaları, yaxud qiymətli metal və mineral parçaları, sonralar kauri (balıqqulağı) və onların tuncdan düzəldilmiş surətləri] meydana gəlməsinə səbəb oldu. İnlərin cəmiyyəti dəqiq müəyyənləşdirilmiş stratifikasiyaya əsaslanırdı. Piramidanın zirvəsində duran *van* mühüm dövlət məsələlərinin həlli zamanı orakulla (qeybdən xəbər verən kahin), yaxın ətrafı, bəzən isə bütün xalqla məsləhətləşirdi. İn (Şan) dövründə kifayət qədər mürəkkəb dini təsəvvür və mərasimlər meydana gəldi. Allahlar panteonu insanların həyatını idarə edən baş allah Şandi, insanların məsləhət istədikləri, köməyə çağırıldıqları və qurban gətirdikləri çoxsaylı təbiət ruhları və əcdadların ruh-

larından ibarət idi. İnlər müxtəlif yazılı mənbələrdə qeyd olunan yüzdən çox tayfanın (*şyanlar*, tular, malar, quylar, lunlar, uyular və b.) əhatəsində yaşayırdılar. Bu tayfaların bir qismi inlərə tabe olmuş, digərləri onlarla dostluq və ticari münasibətlər saxlamış, başqa biriləri isə onlarla daim mübarizə aparmışlar.

İnlərdən q.-də (indiki Şensi əyalətinin c.-u) ölümündən sonra U-van adını almış Fanın başçılıq etdiyi çjoular yaşayırdılar. Onun qoşunu digər tayfalarla birlikdə inlərin ordusunu darmadağın etmiş, onların sonuncu hökmdarı Çjou-sin həlak olmuşdu. Qələbədə sonra U-van öz qohumlarına və müttəfiqlərinə iri malikanələr paylamışdı. İnləri tabe edən çjoular onların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini, yazı sistemlərini, ehtimal ki, dillərini mənimsəmişdilər.

Çjou dövrü iki mərhələyə bölünür: Qərbi Çjou sülaləsi (e.ə. 1122/1027–771; paytaxtları indiki Sian ş. yaxınlığında Fen və Xao idi) və Şərqi Çjou sülaləsi (e.ə. 770–256/249; paytaxtı Loi – indiki Loyan). Qərbi Çjou sülaləsi Mərkəzi Asiya süanjunlarının təzyiqi nəticəsində süqut etdi, bundan sonra paytaxt Loiyə köçürüldü. Şərqi Çjou sülaləsinin hakimiyyət dövrü öz növbəsində iki mərhələyə bölünür: Çuntsyu (e.ə. 772–481, yaxud e.ə. 770–476) və Çjanqo (Vuruşan çarlıqlar; e.ə. 403, yaxud e.ə. 475–221).

Çuntsyu dövründə vanın mənəvi nüfuzunun saxlanılmasına baxmayaraq, real hakimiyyət irsi malikanə knyazlarının (çjuxou) əlində cəmlənmişdi. Cəmiyyət kifayət qədər mürəkkəb struktura malik idi. İyerarxiya piramidasının zirvəsində van, ondan aşağı pillədə çjuxou və irsi ayanlardan ibarət ali hakim elita, nisbətən aşağıda eyni zamanda ali məmur olan iri qəbilə birliklərinin başçıları – dafu və şı, daha aşağı pillələrdə ailə başçıları və yerli məmurlar dururdu. Sonrakı sosial təbəqə sadə xalqdan ibarət idi: kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər, həmçinin xidmətçilər və adi şəhərlilər. Ən aşağı pilləni az sayda olan və ölkənin təsərrüfat həyatında hələdə rol oynamayan, qullara çevrilən hərbi əsirlər və cinayətkarlar tuturdu. Cəmiyyətin stratifikasiyası geyimlərdə, yeməklərdə, arabalarda, silahlarda, evlərdə, mərasimlərdə və s.-də dəqiq və ciddi surətdə öz əksini tapırdı.

Çjou dövrünün başlanğıcında torpaqlar vana məxsus idi, lakin Çuntsyu dövründə tədricən çjuxoulara keçdi. Hər bir malikanənin başçısı bütün torpaqların sa-

hibi qismində çıxış edirdi. Faktiki cəhətdən torpaqların irsi sahibləri olan dafu və şilər də zaman keçdikcə onların hüquqi sahiblərinə çevrilirdilər. Torpaq sahibləri torpaqları işləyib ödəmə rentası əsasında kəndlilərin istifadəsinə verirdilər, özləri isə yuxarıdakılara ipək, nefrit, heyvan dərisi, taxıl və s. ilə vergi ödəyirdilər. Torpağı irsən əldə etmək olardı, lakin onu satmaq və almaq qadağan idi. E.ə. 9 əsrin sonu – 8 əsrin əvvəllərində işləyib ödəmə rentası ilk vaxtlar məhsulun 1/10 hissəsinə bərabər olan natural renta ilə əvəz edildi. Çuntsyu dövründə torpaqlar alqı-satqı obyektinə çevrildi, mülkədarlar, torpaq sahibləri olan varlı tacir və azad kəndli təbəqələri formalaşdı, irsi aristokratiya və asılı kəndlilərin əhəmiyyəti azaldı. E.ə. 6 əsrdə torpaq, bir qədər sonra isə natura (darı, düyü, ipək) ilə ödənilən adambaşı və həyətbaşı vergilər, həmçinin işləyib ödəmə və digər mükəlləfiyyətlər meydana gəldi.

Çuntsyu dövrünün sonu – Çjanqo dövrünün əvvəllərində Ç.-in inkişafı bir sıra yeniliklərlə xarakterizə olunur. Təqr. e.ə. 6 əsrdə istifadəsinə başlanılan dəmir e.ə. 4 əsrdən etibarən əmək alətlərinin, sonra isə silah və məişət əşyalarının istehsalı üçün əsas materiala çevrildi. Əkin yerlərinin gübrələnməsi, qoşqu heyvanı kimi öküzdən və tarlaların suvarılması üçün çarxlardan istifadə olunması, böyük irriqasiya sistemlərinin tikintisi kimi yeniliklərin tətbiqi nəticəsində k.t.-ndə mühüm irəliləyiş əldə edildi. K.t. və sənətkarlığın inkişafı təkcə tacirlərin deyil, kəndli, sənətkar və məmurların da məşğul olduqları ticarəti stimullaşdırdı. Bir hissəsi e.ə. 6 əsrdə tikilmiş Böyük kanal ticarətin inkişafında mühüm rol oynayırdı. Çuntsyu dövrünün sonunda protopulları mis və tunc sikkələr əvəz etdi. Hər bir çarlıq öz sikkəsini zərb etdirsə də, müxtəlif növ sikkələr bütün Ç. ərazisində dövriyyədə idi.

Çjou dövründə Çin mədəniyyətinin müxtəlif sahələri, o cümlədən ədəbiyyat və fəlsəfə, ölkə tarixində müstəsna rol oynayan çoxsaylı yeniliklərlə zənginləşdi.

Çjanqo dövrünün əvvəllərində Ç. ərazisində 7 iri çarlıq meydana gəldi: Si, Yan, Sin, Çu, Xan, Vey və Çjao. Onların arasında Sin dövləti xüsusi yer tuturdu. Bu dövlətin yüksəlişi *legizm* ideologiyasını zənginləşdirən və onu həyatda tətbiq etməyə çalışan Şan Yanın fəaliyyəti ilə bağlı idi.

Sin dövlətində Syao-qunun [e.ə. 361–338] hakimiyyətə gəlməsindən sonra Şan

Yan müşavir vəzifəsinə dəvət edildi. Ona dövlətin möhkəmləndirilməsi məqsədilə islahatlar keçirmək tapşırıldı. E.ə. 356 və 350 illərdə Sində legist ideyaları əsasında islahatlar həyata keçirildi: tarlalarda əzmlə çalışanların vergilərdən azad edilməsi ilə əkinçiliyə həvəs artırıldı, aristokratiyanın irsi imtiyazları ləğv edildi, rütbələrin hərbi xidmətlərə görə verilməsi sistemi tətbiq olundu, torpağın alqı-satqısına icazə verildi, vahid ölçü sistemi qəbul edildi; ailədə iki, yaxud daha çox yetkin kişi olduğu təqdirdə, onların ailədən icbari şəkildə ayrılması qaydası tətbiq edildi (əks halda ailə ikiqat vergi ödəməli idi). Şan Yanın həyata keçirdiyi inzibati islahata görə Sin çarlığı mərkəzi hakimiyyəti təmsil edən məmurlar tərəfindən idarə olunan 31 qəzaya bölündü. Şan Yanın yeni qaydaları aristokratiyanın narazılığına səbəb oldu. Syao-qunun ölümündən və taxta Xueyven-vanın [e.ə.337–331] çıxmasından sonra Şan Yan edam olundu, onun bütün nəslə məhv edildi. Lakin Şan Yanın devrilməsi onun tərəfindən başlanılan islahatların dayandırılması demək deyildi. Bu islahatların ölkə üçün əhəmiyyətli olduğunu anlayan Syao-qunun varisləri və onların ilk nazirləri, xüsusilə Lüy Buvey (e.ə. ?–235) və Li Sı islahatları davam etdirdilər. İslahatlar Sin dövləti üçün hərbi və diplomatik vasitələrdən istifadə etməklə bütün Ç.-i birləşdirmək imkanı yaratdı (e.ə. 230 ildə Xan, e.ə. 229 ildə Çjao, e.ə. 225 ildə Vey, e.ə. 224 ildə Çu, e.ə. 222 ildə Yan və e.ə. 221 ildə Si tabe edildi).

“Səma altındakı dövlətin” tam unifikasiyasına və burada Sin hökmdarı *Sin Şixuandinin* təhakimiyyətliyiinin təmin edilməsinə yönəlmiş tədbirlərin işlənilməsi Li Sının adı ilə bağlıdır. Li Sı tərəfindən həyata keçirilən islahatlar nəticəsində çarlıqlar arasındakı əvvəlki sərhədlər ləğv edildi və idarəçilik sistemi dəyişdirildi: bütün ölkə 36 vilayətə bölündü, imperatordan asılı olan idarəçilik aparatı yaradıldı, vahid qanunlar, ölçü, pul, yazı sistemi tətbiq edildi, təhsil sistemi dövlətin nəzarətinə verildi. Tabe edilmiş dövlətlərin irsi aristokratiyası, ali məmurları və iri tacirləri Sinin paytaxtı Syanyana köçürüldülər və mərkəzi hökumətin ciddi nəzarəti altına götürüldülər. Sin hökmdarının hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə e.ə. 213 ildə Çjanqo dövrünün digər çarlıqları haqqında yazılmış qədim traktatlar və tarixi salnamələr yandırıldı.

Altı çarlığı öz hakimiyyəti altında birləşdirən Sin, qonşu dövlətlərə və xalqlara qarşı hücumlara başladı. E.ə. 215–214 illərdə şimalda Men Tyanın (e.ə. ? – 210) komandanlıq etdiyi 300 minlik ordu *hunnuları* məğlub edərək Xuanxe çayı döngəsindəki əraziləri ələ keçirdi və *Böyük Çin səddinin* inşasına başladı. Cənubda e.ə. 211 ilədək digər Sin ordusu Vyetnam dövləti *Namvyeti* tabe etdi və Vyetnam dövləti *Aulakın* şm.-ş. hissəsini (indiki Cənubi Çin əyalətləri Quansi, Quandun əraziləri, həmçinin Şimali Vyetnamın bir hissəsi) ələ keçirdi. Daha əvvəl, e.ə. 223 və e.ə. 221 illərdə Çuya qarşı mübarizənin gedişində Van Szyanın komandanlığı ilə 500 minlik Sin ordusu c.-ş.-dəki (indiki Szyansi, Futszyan əyalətləri) və c.-dəki (indiki Xunan əyaləti) əraziləri işğal etdi.

Sin Şixuandinin ölümündən sonra Sin sülaləsi hakimiyyətini sürətlə itirməyə başladı. Li Sı və hərəmağası Çjao Qaonun (e.ə. ? – 207) başçılıq etdikləri saray çevrilişi nəticəsində Sin Şixuandinin kiçik oğlu Xu-xay [e.ə. 210–207] Erşi-xuandi adı altında taxta çıxarıldı. Bu hadisədən sonra Sin sarayında genişlənən mübarizənin gedişində Çjao Qao Li Sıya böhtan atmaqla sonuncunun edamına və nəslinin məhvə nail oldu, sonra Erşi-xuandini intihar etməyə vadar etdi, lakin bir ay sonra özü də öldürüldü. Mərkəzi hökumətin mövqeyinin zəiflədiyi şəraitdə e.ə. 209 ildə *Çen Şenin* başçılığı ilə kəndli üsyanı baş verdi, sonra tabe edilmiş çarlıqların aristokratiyasının çıxışları başladı. Öz ordularını yaradan kəndli *Lyu Ban* və Çu aristokratiya Syan Yuy Sin taxtına iddia edirdilər. Onların uğurlu əməliyyatları Sin sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu. E.ə. 207 ildə Lyu Ban Syanyanı tutdu və e.ə. 206 ildə özünü van, e.ə. 202 ildə isə Syan Yuyu darmadağın edərək *Qao-szu* adı altında imperator elan etdi. O, yeni Qərbi Xan sülaləsini yaratdı.

Hakimiyyətə gələn Qao-szu ciddi problemlərlə üzləşdi. Ölkə vuran edilmiş, ənənəvi həyat tərzini və idarəetmə sistemi pozulmuş, dövlətin nüfuzu sarsılmışdı. Şimalda yenidən hunnular güclənmişdi. Vəziyyəti sabitləşdirməyə çalışan Qao-szu Sin dövründə tətbiq olunan sərt cəzaları ləğv etdi, geniş amnistiya elan etdi, aclıqdan xilas olmaq məqsədilə özlərini qul kimi satanların hamısını azad etdi, rütbələri, torpaqları və evləri keçmiş sahiblərinə qaytardı, yerli idarələri bərpa etdi. Layiqli sərkərdələrə xou titulları və irsi mülklər verildi, ordu buraxıldı, əs-

Imperator Sin Şixuandinin məqbərəsi. Terrakot fiqurlar. E.ə. 3 əsr. Şensi əyaləti.

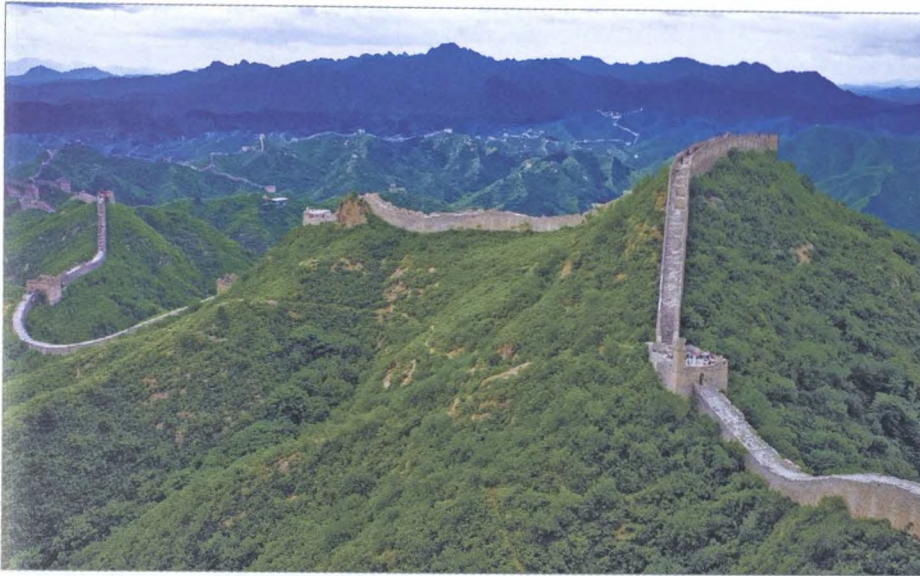
gərlərə k.t. işlərinə qayıtmaq üçün şərait yaradıldı. Bu tədbirlər Ç.-də nisbi sakitlik və qayda-qanun yaratmağa imkan verdi. Lakin daxili çəkişmələr və yerli hakimlərin separatist meyilləri əsaslı tərəqqi ələ etməyə mane olurdu. Lyu Pinin (e.ə. 215–154) başçılıq etdiyi yeddi vanın qi-yamı belə meyillərin bariz təzahürü idi. Bu qi-yam yalnız ən görkəmli Qərbi Xan imperatoru U-di tərəfindən tamamilə yatırıldı.

U-di Qərbi Xan imperiyasında mərkəzi hakimiyyətin əhəmiyyətli dərəcədə güclənməsinə nail oldu. E.ə. 127 ildə o, varislik prinsipini dəyişən fərman verdi: bundan sonra yalnız böyük oğul deyil, bütün oğullar (bərabər payda) varis olurdular. Nəticədə bütün iri mülklər bölündü və onların sonrakı parçalanmasının əsası qoyuldu. E.ə. 112 ildə U-di 106 nəfəri iri torpaq sahibliyi problemi qəti olaraq həll olundu. U-di faktiki olaraq nəhəng bürokratik aparata arxalanan mərkəzləşdirilmiş Sin idarəçilik sistemini bərpa etdi, vəzifələrin deyil, titul və rütbələrin satılmasına icazə verdi.

Qərbi Xan sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu bir neçə nisbətən dinc onillik ərzində Ç.-in iqtisadiyyatı bərpa edildi. Bu dövrdə üçtərləli əkin sisteminin tətbiqi, qoşa xışın ixtirası, köhnə irriqasiya sistemlərinin bərpası və yenilərinin tikintisi k.t.-ndə məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan verdi. Sənətkarlıq da sürətlə inkişaf edirdi. Təsərrüfatın sonrakı inkişafına yardım etməyə və

xəzinəni doldurmağa çalışan U-di, e.ə. 119 ildə dəmir əridilməsi və duz istehsalını, e.ə. 115 ildə isə sikkə zərbini dövlət inhisarına aldı. Qulların (Ç.-in qədim tarixi ərzində məhz bu dövrdə onların sayı ən yüksək həddə çatmışdı) çalışdıqları dövlət emalatxanaları yaradıldı. Sənətkarlığın inkişafı ticarət və sələmçiliyin inkişafını stimullaşdırdı; var-dövlətlərini əkinçilikdən savayı yolla artıran insanlar meydana gəldi. Ç.-in bir çox şəhəri mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərinə və dünyanın ən iri şəhərlərinə çevrildi: Çanyan (indiki Sian), Loyan, Xandan (Xebeyin c.-unda), Lintszi (indiki Szi-bao), Çendu və s.

U-dinin dövründə Qərbi Xan imperiyası öz sərhədlərini xeyli genişləndirdi. E.ə. 123–119 illərdə təşkil olunmuş yürüşlər nəticəsində hunnlara ağır zərbə vuruldu və onlar uzun müddət Ç. üçün təhlükə yaratmadılar. Sərkərdə və əyan Çjan Syanın səfirliyi Qərbi Xan imperiyası ilə Mərkəzi Asiya dövlətləri və xalqları (Fərqanə, Soqdiya, Baktriya, Parfiya) arasında bilavasitə əlaqələr qurdu, bu da *Böyük ipək yolunun* açılması üçün zəmin yaratdı. Çjan Syanın səfirliyinin başa çatmasından sonra U-dinin Mərkəzi Asiyaya yeritdiyi qoşun e.ə. 111 ildə şyanları, e.ə. 102 ildə isə Fərqanə və bütün “Qərbi diyarı” tabe etdi. İndiki Sintszyan və Orta Asiyanın qonşu rayonları Qərbi Xan imperiyasının tərkibinə qatıldı, yaxud ondan asılı vəziyyətə düşdü. Eyni zamanda Qərbi Xanın təsir dairəsi c.-da (indiki Quandun, Quansi, Çjetszyan.

Böyük Çin səddi.

Futszyan, Sıçuan, Quycjou, Yunnan əyalətlərində və Vyetnamın şm.-ında da gücləndi. E.ə. 108 ildə Cjaosyanın (Lyaodun və Koreya) U-diyə tabe olması nəticəsində Yaponiya ilə əlaqələr quruldu. Qədim dünyanın ən iri və ən çox əhalisi olan imperiyasına çevrilməklə Ç. özünün ən qüdrətli dövrünə çatdı. Çin ipəyi, dəmir məmulatları, metalı, tibbi bilikləri, qabaqcıl texnologiyaları digər Asiya dövlətlərində və hətta Avropada yayıldı. U-dinin dövründə konfusiçilik Ç.-in dövlət ideologiyasına çevrildi.

U-dinin ölümü ilə Qərbi Xan sülaləsinin mövqeyi sürətlə zəifləməyə başladı. Bu prosesə Qərbi Xan dövründə formalaşmış və qüvvətlənmiş bürokratik təbəqə də təsir göstərdi. Onun nümayəndələri hakimiyyət vasitələrinə sahib olmaqla yanaşı, torpaqlara, həmçinin ticarət və sələmçilik hesabına böyük maliyyə vəsaitlərinə malik idilər. Eramızın 5 ilində böyük əyan *Van Man* imperator Pin-dini [1–5] öldürdü, 8 ildə isə onun azyaşlı varisini hakimiyyətdən devirdi, imperator titulu qəbul etdi və hakimiyyətə yeni Sin sülaləsinin [9–25] gəldiyini elan etdi.

Taxta çıxan Van Man 9 ildə torpaq üzərində özəl mülkiyyətin ləğv edilməsi və onun hökmdarın mülkiyyətinə keçməsi haqqında fərman imzaladı, qulların bir qisminə məhdud azadlıq verdi, torpaq və qul alqı-satqısını qadağan etdi; 10 ildə bazar və qiymətlər üzərində dövlət nəzarəti qoydu, şərab, duz, dəmir istehsalını, sikkə zərbini, həmçinin Ç. tarixində ilk dəfə borc-sələmçi əməliyyatlarını inhisara aldı. Van Man islahatlarına qarşı müqavimət Ç. cəmiyyətində o qədər güclü idi ki, artıq 12 ildə növbəti imperator yeni-

dən torpaq və qul alverinə icazə verməyə məcbur oldu. Van Manın ən uğursuz islahatı pul islahatı idi; o, 15 illik hakimiyyəti ərzində 5 dəfə pulları dəyişdirməklə iqtisadiyyatda hərc-mərclik yaratdı və əhalinin kasıb təbəqələrinə zərbə vurdu. İqtisadi çətinliklərin artması 14 ildə xalq çıxışlarının başlamasına səbəb oldu. Bu çıxışlar ölkənin c.-unda “yaşıl meşə sakinləri”nin üsyanına (17–23), şm.-ında isə *Qırmızıqaşlılar üsyanına* gətirib çıxartdı. Nəticədə Van Man öldürüldü, hakimiyyətə özlərinə Loyanı paytaxt seçən Şərqi Xan sülaləsi [25–220] gəldi.

Yeni sülalənin ilk imperatorları (*Quan U-dindən* Xe-diyədək; 89–105) Qərbi Xan hakimlərinin erkən dövrdə qarşılarında duran məsələləri həll etməli oldular. Onlar əsas diqqəti iqtisadiyyatın bərpasına yönəltməyə məcbur idilər. Bu məqsədlə Quan U-dinin dövründə yaradılan hərbi məskənlərdə sakinlər hərbi xidmətlə yanaşı, əkinlə də məşğul olurdular. Mündinin [58–75] və Xe-dinin dövründə dövlət torpaqları yoxsul əkinçilərə paylanılır, yaxud icarəyə verilir, bununla yanaşı, onlara avadanlıq və əkin üçün toxum da ayrılırdı. Dəfələrlə torpaq vergisi azaldılır, yaxud tamamilə ləğv edilirdi. Dövlət yeni irriqasiya sistemlərinin tikintisinə yaxından köməklik göstərirdi. Bu tədbirlər k.t.-nin, həmçinin sənətkarlıq və ticarətin bərpasına və sonrakı inkişafına imkan yaratdı. 105 ildə çətinədən, ağac qabığından və s.-dən ucuz kağız istehsalı üsulunun icad edilməsi mühüm hadisə oldu. Kağız Ç.-dən “Qərb diyarı” vasitəsilə tədricən bütün dünyaya yayıldı.

Şərqi Xan xarici siyasət sahəsində də Qərbi Xan imperatorlarının həll etdikləri

məsələlər qarşısında qaldı. 73–94 illərdə Ç. ordusu yenidən güclənmiş hunnulara qarşı bir neçə əməliyyat keçirdi. Hunnuların bir hissəsi məhv edildi, yaxud əsir götürüldü, digərləri isə tədricən qərbə doğru çəkildi və ehtimal ki, sonrakı *Xalqların böyük köçünə* təkan verdi. 73–100 illərdə istedadlı sərkərdə *Ban Çao*nın məharətli diplomatiyası və hərbi qələbələri sayəsində “Qərb diyarı” yenidən Ç.-ə birləşdirildi. 97 ildə Ban Çao Roma ilə əlaqələr qurmağa cəhd etdi, lakin onun səfəri Qan İn yalnız İran körfəzinə qədər gedə bildi və geri qayıtdı. Şərqi Xan imperiyası çiçəklənmə dövründə Yaponiya və Koreya ilə də əlaqə saxlayır, onun c. və c.-q. sərhədləri isə, demək olar ki, Qərbi Xan imperiyasının hüdudlarına uyğun gəlirdi.

107 ildən syanlarla uzunmüddətli və uğursuz müharibələr nəticəsində “Qərb diyarında” Ç.-in mövqeyi zəifləməyə başladı. Bundan başqa, 2 əsrin 2-ci yarısında şm.-da və şm.-q.-də güclənən *şyanbilər* və *uxuanlar* ittifaq bağlayaraq Şərqi Xan torpaqlarına viranəçiliyə yürüşlərə başladılar.

2 əsrdə imperiyada vəziyyət kəskinləşdi. Taxta çox vaxt azyaşlı imperatorların çıxarılması nəticəsində mərkəzi hakimiyyətin mövqeyi zəifləyir, müxtəlif qruplaşmalar arasında nüfuz uğrunda mübarizə kəskinləşirdi. Xalq kütlələrinin artan narazılığı 184 ildə Çjan Szyaonun rəhbərliyi altında baş verən “*Sarısarıqlılar*” üsyanında özünü büruzə verdi. Üsyanı yatırmaq üçün mərkəzi hakimiyyət “şəxsi ordu”ya malik olan iri qoşun başçıları – torpaq sahiblərinə müraciət etdi. Üsyançılara qarşı mübarizənin gedişində Sao Sao, Lyu Bey (161–223) və Sun Süanın (182–252) başçılıq etdiyi 3 güclü qruplaşma meydana gəldi. Onlar öz aralarında razılığa gələrək Şərqi Xan sülaləsini devirdilər və onun mülklərini 3 dövlətə böldülər: Vey (paytaxtı Loyan), Şu (Şuxan; paytaxtı Çendu) və U [paytaxtı Szyanye (Szinan), indiki Nankin]. Ç. tarixşünaslığında qəbul olunmuş təsnifata görə, feodalizmin başlanğıcı hesab edilən Ç. tarixinin yeni mərhələsi Üç çarlıq dövrü adlandırılır.

“İqtisad dövrü” (3 əsrin ortaları – 6 əsrin sonları). Yeni dövlətlərin hakimləri tabeliklərində olan ərazilərdə keçmiş imperiya nümunəsi əsasında idarəçilik sistemi yaratmağa cəhd edirdilər: bürokratik aparatın formalaşdırılması və işinin təşkili ənənəvi prinsiplərə əsaslanırdı. Lakin onların hakimiyyəti mahiyyətcə “klassik”

imperiya sistemindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Sao Sao (Veydə), Lyu Bey (Şuda) və Sun Süan (Uda) hakimiyyətə keçdikdən sonra da, əvvəlki kimi, ilk növbədə hərbi lider olaraq qalırdılar. Onlar dövlət idarələrinə tabe olan qoşunlara deyil, özlərinə sadıq komandir və əsgərlərdən təşkil edilən hərbi birləşmələrdən ibarət orduya arxalanırdılar. Hakimiyyətin “hərbişdirilməsi” yerli orqanlarda da müşahidə olunurdu: burada da üstünlük məmur idarəsində deyil, “şəxsi qoşun” toplanan yerli elitanın liderlərində idi.

“Hərbişdirilmə” üç çarlıqdakı xanədanların mövqeyini möhkəmlətmədi. 249 ildə Veydə real hakimiyyət Sao sülaləsini devirərək (265) *Szin* dövlətinin yaradılmasını elan edən Sıma nəslindən olan sərkərdənin əlinə keçdi. Şuda Lyu Beyin ölümündən sonra hakimiyyətə sərkərdə Çjuqe Lyan gəldi. Uda uzunmüddətli daxili çəkişmələrdən sonra 252 ildə hakim sülalə faktiki olaraq səlahiyyətlərini itirdi. Üç çarlıq arasındakı hərbi qarşıdurma *Szinin* qələbəsi ilə başa çatdı. 280 ildə bütün Ç. *Szinin* himayəsi altında yenidən birləşdirildi.

Szin imperiyası son dərəcə zəif bir qurum idi. *Szin* hökmdarı Sıma Yanın [265–290] ölümündən sonra ölkədə başlamış daxili çəkişmələr 306 ilədək davam etdi. Bundan ölkənin şm. və şm.-q.-ində yaşayan köçəri və yarımköçəri xalqlar istifadə etdilər. 316 ildə onlar *Szin* ordusunu darmadağın edərək paytaxtı ələ keçirdilər və imperatoru əsir götürdülər. *Szin* özünün şm. ərazilərini itirdi. Yalnız mərkəzi və c.-ş. r-nları (*Szin* imperiyasına daxil olan 21 vilayətdən 6-sı) *Szinin* nəzarəti altında qaldı.

Çin tarixinin 317 ildən 419 ilə qədərki dövrü Şərqi *Szin* adlandırılır. Bu dövrdə dövlətin paytaxtı *Szinan* idi. *Szin* imperiyasının parçalanması ilə Ç.-in şm. torpaqları iki əsrdən çox müddət ərzində c. ərazilərindən ayrı, yadelli istilacıların güclü təsiri altında inkişaf etdi. Bu da ölkənin sonrakı inkişafında öz izlərini qoydu.

4 əsrin birinci yarısından Şimali Çin əraziləri bir-birini tez-tez əvəz edən və daima öz aralarında ədavət aparan, əsasən, gəlmə qeyri-Çin xalqlarının rəhbərləri tərəfindən yaradılan çarlıqlar və mini imperiyalar arasındakı mübarizə meydana çevrildi. 4 əsrin ortalarında Şimali Ç.-də 7, 384–409 illərdə 12 dövlət mövcud idi. Bu dövlətlərin hökmdarlarının əsas dayağı hərbi qüvvə olaraq qalırdı. Eyni zamanda işğalçılar üstünlük təşkil edən Ç. əhalisi üzərində hakimiyyətlərini saxla-

İmperator U-di dövründə zərb olunmuş tunc sikkə (uçju).

maq məqsədilə Ç. müşavirlərini idarəçiliyə cəlb edərək ənənəvi Ç. tipində inzibati aparat yaradırdılar.

Şərqi *Szin* imperiyası da öz sələfi kimi zəif idi. Şərqi *Szin* əyanları arasında separatizm meyilləri güclü olduğundan onlar arasında daima çəkişmələr gedirdi. 420 ildə Ç.-in mərkəzi və c.-ş. r-nlarında sərkərdə Lyu Yu tərəfindən Şərqi *Szinin* əsasında yaradılmış Cənubi Sun imperiyası dövründə qısa müddət ərzində mərkəzləşdirmə tendensiyası üstünlük təşkil etdi. Lakin Cənubi Sun imperiyasının mövcudluğu çox çəkmədi. 479 ildə sərkərdə Syao Daoçen hakimiyyəti ələ keçirdi və yeni Cənubi Sin sülaləsini yaratdı. Cənubi Sini öz növbəsində 501 ildə baş vermiş birləşmə nəticəsində Lyan, onu isə 551 ildə Çen sülaləsi əvəz etdi. Siyasi sabitliyin olmaması Cənubi Ç.-də ali hakimiyyətin nüfuzunun azalmasına və daxili çəkişmələrin artmasına səbəb oldu. Tez-tez baş verən xalq üsyanları və Şimalla uğursuz müharibələr nəticəsində cənub sülalələrinin sərhədboyu ərazilərinin bir hissəsinin itirilməsi vəziyyəti ağırlaşdırdı.

Oxşar proseslər 386 ildə tabqaqlar (şyanbilərin bir qolu) tərəfindən yaradılmış Şimali Vey imperiyasının qüvvətləndiyi Şimali Çində də baş verdi. Tabqaç və Çin hakim dairələri tədricən bir-birinə yaxınlaşırdı. Ölkənin Ç. sistemi əsasında vilayət və qəzalara bölünməsi, məmurların vəzifə cədvəlləri tətbiq edildi, vergi sistemi tənzimləndi. 5 əsrin sonunda Şimali Vey sarayı əsilzadə tabqaç nəsilərinə soyadlarını Çin soyadları ilə əvəz etmək göstərişini verdi, qeyri-Çin paltarının geyinilməsinə isə qadağa qoydu. İmperiyanın paytaxtı Pinçen ş.-ndən Ç.-in qədim paytaxtlarından biri olan Loyana köçürüldü. Məcburi çinləşdirilmə siyasəti tabqaç əyanlarının və ordunun narazılığına səbəb oldu. 523 ildə imperiyanın şm. r-nlarındakı qoşun üsyanı qalxdı. Bundan sonra başlanan daxili çəkişmələr 534–535 illərdə Şimali Vey imperiyasının Şərqi Vey və Qərbi Veyə parçalanmasına gətirib çıxartdı. Sonrakı

saray çevrilişləri nəticəsində 550 ildə Şərqi Veydə yeni sülalə bərqərar oldu və Şimali Si dövləti yaradıldı. Eyni hadisə Qərbi Vey dövlətində də baş verdi; o, 557 ildə Şimali Çjou dövlətinə çevrildi. Bu iki dövlət arasındakı qarşıdurma 577 ildə Şimali Sinin darmadağın edilməsi və Şimali Çin ərazilərinin Şimali Çjounun himayəsi altında birləşməsi ilə nəticələndi. 581 ildə Şimali Çjouda çevrilis baş verdi və hakimiyyətə özünü *Suy* sülaləsinin banisi elan edən sərkərdə Yan Szyan (Ven Di adı altında 604 ilədək hakimiyyətdə oldu) gəldi. O, 589 ildə Çeni darmadağın edərək öz mülklərinə qatdı. Uzunmüddətli siyasi parçalanma dövründən sonra Ç. yenidən birləşdirildi.

Pərakəndəlik dövrü Ç. iqtisadiyyatına ağır təsir göstərdi. Daimi müharibələr və xarici basqınlar əsrlərlə formalaşmış iqtisadi sistemin fəaliyyətini pozdu, şəhərlərin çoxu yandırıldı, yaxud qarət olundu, əhalinin bir hissəsi qırıldı, ticarət tənəzzül etdi. Lakin “iqtisad dövründə” də xəzinəni doldurmağa çalışan hökmdarlar, təbə edilən ərazilərdə bu və ya digər dərəcədə təsərrüfat həyatının təşkili ilə məşğul olurdular. Üç çarlıq dövründə Veydə və Uda, sonrakı illərdə isə digər Ç. dövlətlərində də hərbi məskənlərin (tun tyan) yaradılması geniş tətbiq edilirdi. Lakin 3–6 əsrlərdə k.t. təşkilinin aparıcı forması pay torpaqları sistemi idi. *Szin* imperiyasında 280 ildə verilmiş və dövrümüzədək gəlib çatmış dekret bu sistemin tətbiqi haqqında təsvir verir. Dekretə görə, hər bir kişi özü üçün 70 mu və arvadı üçün daha 30 mu torpaq sahəsindən istifadə etmək hüququ alırdı. Bundan əlavə, məhsulu tam şəkildə dövlət xəzinəsinə daxil olan torpaqlarda ona özünə görə 50 mu, arvadına görə isə 20 mu sahəni becərmək həvalə edilirdi. Əlavə olaraq hər bir ev təsərrüfatı parça (qumaş) ilə həyat-başı vergi ödəməli idi. Məmurlara da torpaq mülkləri (məvacib əvəzinə) verilir. Məmurların rütbələrindən asılı olaraq onların sahəsi 10–50 sin (1 sin – 100 mu) təşkil edirdi. Məmur torpaqlarını onlara təhkim edilmiş rəiyyət becərməli idi.

Pay torpaqları sistemi Ç.-də bir neçə əsr mövcud oldu. Bununla yanaşı xüsusi torpaq mülkiyyəti də qalmaqda idi. İri və orta torpaq sahibləri, adətən, torpaqları müvafiq ödəmə əvəzində icarəyə verirdilər. Xüsusi torpaq mülkiyyətindən əldə edilən böyük gəlir torpaq sahiblərinin cəmiyyətdə nüfuzunun artmasına və müəyyən inzibati-idarəçilik vəzifələrində çalışmalarına imkan yaradırdı. İri

İpək üzərində imperator Ven-dinin (ortada) təsviri. "On üç imperator" (rəssam Yan Liben) əsərindən fraqment. Zərif sənətlər muzeyi (Boston).

və orta torpaq sahibləri təbəqəsi Ç. mənbələrində "möhkəm evlər", yaxud "böyük evlər" adlandırılır. Belə "evlər" hələ Xan dövründən mövcud olsalar da, 3–6 əsrlərdə onların sayı əhəmiyyətli dərəcədə çoxaldı, siyasi təsirləri isə artdı.

3–6 əsrlərdə Ç. şəhərlərinin həyatında mühüm dəyişiklik baş vermədi. Şəhərlər əvvəlki kimi, əsasən, inz. və hərbi mərkəz olaraq qalırdı. Ç.-in şm.-indəki şəhərlərin çoxunda köçəri xalqların gəlmə əyanları möhkəmləndilər.

3–6 əsrlər Ç. cəmiyyətinin müəyyən qədər arxaikləşməsi və onun təcrid olunmuş yerli birliklərə parçalanması dövrüdür. Bu proses mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, təsərrüfatın naturalaşdırılması və siyasi həyatın "hərbiləşdirilməsi" ilə bağlı idi. Fəal surətdə qan qohumluğu və klan (qəbilə) strukturlarının möhkəmlənməsi prosesi gedir, yerli başçıların rəhbərliyi altında "möhkəm evlər" qruplaşmaları yaranırdı. Eyni zamanda sosial bərabərsizlik sürətlə dərinləşir, yeni asılılıq formaları meydana gəlir, şəxsi asılılığı olanların, ilk növbədə "qonaqların" – nökrələrin sayı artırıldı.

3–6 əsrlərdə Ç.-də elmi biliklərin toplanması davam edirdi. Hüquq təkmilləşir, tarixi və tarixi-coğrafi əsərlər yazılır, ədəbi yaradıcılıq və rəssamlıq nəzəriyyəsinə, riyaziyyata dair ilk əsərlər meydana gəlir, filoloji, həmçinin fonetik lüğətlər tərtib edilir, memarlıq, poeziya inkişaf edir, hekayə və rəvayət topluları yaradılırdı.

Suy (589–617) və Tan (618–907) imperiyaları. 6 əsrin sonu – 7 əsrin əvvəllərindən başlayaraq Ç.-də siyasi və iqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi tendensiyası müşahidə olunurdu. Hərbi qüvvədən çox bürokratik məmur aparatına arxalanmağa çalışan imperator Ven-di (Yan Szyan) mərkəzi hakimiyyətin mövqə-

yinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş islahatlar keçirdi. Onun xələfi Yan Quanin (Yan-di, [605–617]) dövründə Böyük kanalın əsas hissəsi tikildi. Suy imperiyası Şimali Koreya dövləti Koquryo, Vyetnam dövləti Vansuan, türklər və tuqunlarla işğalçı müharibələr aparırdı. İstibdad və vergilərin artırılması ilə səciyyələnən Yan Quanin hakimiyyəti Suy əyanları və sadə əhəlinin narazılığına səbəb olurdu. 611 ildə ölkənin müxtəlif yerlərində çıxışlar baş verdi. 617 ildə Suy sülaləsi süqut etdi, Suy canişinlərindən biri *Li Yuan* Çanyan ş.-ni paytaxt seçərək hakimiyyətin Tan sülaləsinə keçməsinə elan etdi. Məhz bu sülalənin dövründə 7 əsrin ortalarından başlayaraq Yeni dövrün əvvəllərində Ç.-in siyasi quruluşunu müəyyənləşdirən dövlət sistemi formalaşdı.

Tan imperiyasının dövlət quruluşu müfəssəl surətdə hazırlanmış qanunlarda təsbit olundu. Bu qanunlar 4 kateqoriyaya bölünürdü: ge – normativlər (ilk növbədə inzibati aparat üçün), lyuy – cinayət qanunları, lin – ümumi icbari təlimatlar və şı – idarədaxili normalar. Bir neçə qanun məcəlləsi tərtib edildi.

İnzibati cəhətdən Tan imperiyası iri rayonlara (dao), onlar da öz növbəsində dairələrə (cjou), sonuncular isə qəzalara (syan) bölünürdü. Tan sülaləsi dövründə rayonlarda xüsusi hakimiyyət orqanları mövcud deyildi. Dairə və qəzalarda hakimiyyət rəislərinin başçılıq etdiyi dairə və qəza idarəetmə orqanlarının əlində cəmlənmişdi. 7 əsrin ortalarında imperiyada 358 dairə və 1551 qəza, 8 əsrin ortalarında isə 328 dairə və 1573 qəza var idi.

İmperiyanın inzibati ərazi bölgüsü hərbi dairələrə (fu) bölgü ilə tamamlanırdı. Müxtəlif vaxtlarda onların sayı 600-dən 800-ədək idi. Fular 3 kateqoriyaya

bölünürdü: ali (orduya 1200 əsgər göndərirdi), orta (1000 əsgər) və aşağı (800 əsgər). Orduya 20 yaşından 60 yaşınadək olan kişiləri götürürdülər. Onların ailələri vergilərdən azad edilərdi, "öz" əsgərlərini ərzaq və geyimlə təmin etməli idilər. Bütün ordu 16 iri birləşməyə (vey) bölünürdü.

Mərkəzi hökumət funksiyasını Ali katiblik palatası, Mərkəzi katiblik palatası və Ali qapılara yaxın olanların palatası icra edirdi. Yerlərdən məruzə və sorğular Altı İdarədən (mərasimlər, rütbələr, vergilər, ictimai işlər, məhkəmə və hərbi) ibarət Ali katiblik palatasına daxil olurdu. İdarələr müzakirə olunan məsələlərə bağlı tövsiyələr hazırlayırdı, qərarlar isə Mərkəzi katiblik palatasında müzakirə olunduqdan sonra qəbul edilirdi. Bu qərarların məqsəduyğunluğunu Ali qapılara yaxın olanların palatası yoxlayırdı. İmperator yalnız palatalar arasında ziddiyyətlər olduğu halda, həmçinin bu və ya digər qərarın ali sərəncam kimi çıxarılması lazım gəldikdə hökumətin işinə qarışırdı. Altı İdarənin təşkili və fəaliyyət prinsipləri 8 əsrin I-ci yarısında tərtib edilmiş "Tan sülaləsinin Altı İdarəsinin qanun məcəlləsi"ndə qeyd olunmuşdu. Çanyanda Mərkəzi katiblik palatası və Ali qapılara yaxın olanların palatasından başqa, bütün mərkəzi və yerli idarə məmurlarının işini yoxlamaq səlahiyyətinə malik Sensorlar palatası da fəaliyyət göstərirdi.

İnzibati vəzifələrə təyinat imtahan nəticələrinə görə aparılırdı. Tan dövrünün əvvəllərində imtahan nəticələrindən və bu imtahanların harada (qəzada, dairədə, yaxud paytaxtda) keçirilməsindən asılı olaraq 8 müxtəlif dərəcə verilir; dərəcələrin hər biri imtahan verən şəxsə (*şensi*) bu və ya digər səviyyəli inzibati vəzifəni tutmaq imkanı qazandırır. Adətən, şensilər varlı və nüfuzlu klanların nümayəndələrindən ibarət olurdu. Buna baxmayaraq, belə vəzifə tutmaq sisteminin əvvəllər inzibati-dövlət qulluğunda mövcud olmuş aristokratik ailələrin monopoliyasının aradan qaldırılması baxımından müsbət əhəmiyyəti var idi.

Tan imperiyası fəal xarici siyasət yürüdüdü. Koquryoya qarşı təşkil olunan çoxsaylı yürüşlərdən sonra 668 ildə bu ölkə işğal edildi. Koquryoda, sonra isə Cənubi Koreya dövləti *Pekçedə* Andun (Sakitləşdirilmiş Şərqi) adlanan Ç. hərbi canişinliyi təsis olundu. 629–630 illərdə Ç. qoşunları imperiyanın şm.-q. sərhədlərindən hücum keçdi və 7 əsrin ortalarında

Şərqi və Qərbi Türk xaqanlıqlarını işğal etdi. Onların qərbə doğru yürüşlərinin qarşısı ərəblər tərəfindən alındı. 751 ildə ərəblərlə Talas çayı sahilindəki (indiki Bişkek yaxınlığında) həlledici döyüşdə çinlilər məğlubiyyətə uğradı.

8 əsrin 2-ci yarısından Tan imperiyasının hərbi qüdrəti zəifləməyə başladı. Tan tibetlilər, uyğurlar, sonra isə tanqutlar və b. ilə mübarizədə özünün qərbdəki mövqelərindən məhrum oldu. Bundan daha əvvəl isə o, Koreya dövlətlərinə nəzarəti itirmişdi. C.-q.-də *Nançjao* dövləti tərəfindən sıxışdırılan Tana şm.-dan *ki-danlar* soxulurdular.

İmperiyanın daxilində böhran əlamətləri artırıldı. Bir çox halda bu, pay torpaqları sisteminin tənəzzülü və bürokratik aparatın dağılması ilə bağlı idi. Ordunun formalaşdırılması sistemi effektivliyini itirdiyinə görə müzdluluq geniş yayıldı. Aristokratik qruplaşmaların nüfuzunun güclənməsinin və yerli əyanların separatçı meyillərinin qarşısını almağa çalışan Tan imperatorları qeyri-sabit r-nlara hərbi qubernatorlar (szeduşlar) göndərirdilər. Lakin bu da vəziyyəti yaxşılaşdırmadı – güclənən separatizm şəraitində hərbi qubernatorlar çox vaxt özləri yerli əyanların üsyanlarına başçılıq edirdilər. 755 ildə szeduş An Luşanın başçılığı ilə baş verən və yalnız 763 ildə böyük çətinliklə yatırılan qiyam imperiya üçün sınaq oldu.

Suy və Tan imperiyalarında xarici təhlükələrin zəiflədiyi və təsərrüfatın sabit inkişafı şəraitində şəhərlər sürətlə inkişaf etməyə başladı. Əvvəlki kimi hərbi dayaq məntəqəsi və iqamətgah olan şəhərlər həmçinin ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrildi (xüsusilə Tan dövrünün ikinci yarısında). Paytaxt şəhərləri Çanyan və Loyanda geniş tikinti işləri aparıldı. 8 əsrin əvvəllərində Çanyanda təqr. 1 mln. nəfər yaşayırdı. Ölkənin mərkəzi və c.-ş. hissəsindəki şəhərlər daha intensiv inkişaf edirdi. Şəhərlərdə ticarət-sənətkarlıq fəaliyyəti hökumət tərəfindən sərt şəkildə nəzarətləndirildi. Tan dövründə ticarət və sənətkarlıqla məşğul olan şəhər əhalisinin eyni sənətə mənsub birlikləri – dükan-emalatxanalardan ibarət "cərgələr" (xan) meydana gəldi. "Cərgələr"ə hökumət qarşısında onların mənafeələrini təmsil edən starşınalar başçılıq edirdi. Əldə olunan uğurlardan biri də k.t.-nin inkişafı idi. Tərəvəzçilik geniş yayıldı, çəltiyin müxtəlif sortlarının, həmçinin çayın becərilməsinə başlandı.

7–9 əsrlərdə regionlararası ticarət əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdi. 621 ildə

Böyük Kanal. Quanzhou.

mis pulların unifikasiyasının başa çatması bu proses üçün mühüm şərait yaratdı. Bir, yaxud bir neçə əmtəə növünün toplanması və daşınması ilə məşğul olan iri ticarət evləri meydana gəldi. Abadlaşdırılan və mühafizə olunan ticarət yolları sahilyanı şəhərlərində hökumət dəniz ticarətinə nəzarət edən "ticarət gəmiləri üzrə müvəkkil" təyin etməyə başladı.

Suy və Tan imperiyaları dövründə Ç. cəmiyyətinin strukturu (rəsmi statistikaya görə, 7–9 əsrlərdə Ç.-in vergi ödəyən əhalisi 46–54 mln. nəfər təşkil edirdi) əvvəlki dövrlərlə müqayisədə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmamışdı. Sosial piramidanın yuxarı pilləsində aristokratiya dururdu, yerdə qalan bütün əhali isə "məmurlar"a və "xalq"a bölünürdü. "Xalq"a sakinlərin 4 kateqoriyası: alimlər (yaxud alicənablar), əkinçilər, sənətkarlar və tacirlər daxil idi. Aristokratiya ilə əhəlinin qalan kütləsi, xidmətçi təbəqə ilə rəiyyət, tamhüquqlular ilə asılılar arasında sosial baryerlər daha çox hiss olunurdu. Cüzi həcmdə quldarlıq, ev quldarlığı saxlanılmışdı. 7 əsrdən çinlilərin etnik konsolidasiyası prosesi başladı, lakin ölkənin şm. və c. vilayətlərinin sakinləri arasında 3–6 əsrlərdə formalaşmış dil, adət, qida rasionundakı fərqlər qalmaqda idi.

Tan dövrü mühüm mədəni nailiyyətlərlə səciyyələnir. 9 əsrin ikinci yarısında Ç.-də Fen Laonun icad etdiyi üsulla (oyma taxtalar vasitəsilə) kitab çapına (ksiloqrafiya) başlandı. Əvvəlki dövrlərə

aid 8 rəsmi sülalə tarixi tərtib edildi. Lyu Çjitszi tarixnəvisliyə dair ilk nəzəri əsər – "Tarixə nüfuzetmə" ("Şi tun") əsərini yaratdı. Klassik konfusiçiliyin beş əsas kitabının yeni redaksiyası meydana gəldi. Bu dövrdə məşhur mütəfəkkirlər Du Yu (735–812), Xan Yuy, Lyu Tszunyuan (773–819) və b., həmçinin görkəmli şairlər Men Xaojan, Van Vey, Li Bo, Du Fu, Bo Szüyi yaşayıb yaradırdı. 7–9 əsrlərdə Ç.-ə *manilik*, *zərdüştilik*, *nəsturlilik* nüfuz etdi, lakin geniş yayılmadı.

Sun imperiyası (960–1279). Daxili siyasi mübarizənin kəskinləşməsi və imperiyanın xarici hədudlarında aparılan aramsız müharibələrin ağırlığı Ç. əhalisinin üzərinə düşürdü. 9 əsrin ortalarından ölkədə tez-tez baş verən xalq üsyanları Ç. tarixində ən böyük üsyanlardan biri olan *Kəndli müharibəsinə* (874–901) çevrildi. Bütün Mərkəzi və Cənubi Ç.-i bürüyən üsyançı hərəkatın liderləri *Xuan Çao* və *Van Syançi* idi. 881 ildə paytaxtı ələ keçirən üsyançılar imperatoru hakimiyyətdən devirdilər. Xarici qoşunları köməyə çağıran əyanlar üsyançıları darmadağın etdilər. 883 ildə Tan sülaləsi bərpa olunsada, onun mövqeyi sarsılmışdı. Sonuncu Tan imperatoru Li Çju [904–907] Xuan Çaonun keçmiş silahdaşlarından biri olan sərkərdə Çju Ven tərəfindən devrildi.

Tan imperiyasının iflası ilə Ç. yenidən parçalandı. Onun şm. hissəsində Şimali Tan və Şimali Xan dövlətləri yarandı. C.-də Şu (Erkən və Son), Pin, Çu, U (Cənubi Tan), U Yue, Min və Cənubi Xan dövlətləri meydana gəldi. İmperiyanın parça-

İmperator Qao-Szunun [650-683] və imperatriça U Szetyanın [690-705] məqbərəsi. Sian şəhərinin yaxınlığı.

lanması cəmiyyətin "hərbiləşdirilməsi" və aramsız müharibələrlə müşayiət olunurdu. Yalnız 10 əsrin ortalarında Ç. torpaqlarının birləşdirilməsi tendensiyası yenidən gücləndi. 951 ildə yaranmış Son Çjou dövlətinin sərkərdəsi Çjao Kuanyin keçmiş Tan imperiyasına məxsus torpaqların böyük hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirdi və yeni Sun sülaləsinin əsasını qoydu (960). Sun Ç.-inin paytaxtı Vyan ş. (indiki Kayfın) oldu.

Sun imperatorları məqsədyönlü şəkildə ölkədə mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək və öz hakimiyyət səlahiyyətlərini genişləndirmək siyasəti aparırdılar. Onlar birinci naziri (szaysyan) məmurları təyin etmək və hərbi məsələlərin həllində iştirak hüququndan məhrum etmək [bu məsələlər Hərbi məsələlər üzrə şuranın (Şuşiyuan) və şəxsən imperatorun sərəncamına keçdi] onun səlahiyyətlərini məhdudlaşdırdılar. Ölkənin inzibati ərazi bölgüsü, demək olar ki, əvvəlki kimi qalsa da, yerli hakimiyyətin təşkili forması dəyişdirildi. Yerli idarəçilik aparatına öz fəaliyyət dairəsinə məxsus məsələlərə cavabdeh olan 4 müvəkkil (şi) başçılıq edirdi. Onlar bilavasitə mərkəzi hökumətə tabe idilər. Yerli hökumətin fəaliyyətinə xüsusi müvəkkillər nəzarət edirdilər.

Sun ordusunun əsasını paytaxt və onun ətrafında yerləşdirilmiş "saray qoşunları" təşkil edirdi. Yerlərdə qayda-qanun "kənd qoşunları" tərəfindən təmin olunurdu. 11 əsrin əvvəllərində ordunun ümumi sayı 1260 min nəfər idi (sonralar 4,5 mln. nəfərə çatdı).

Çox böyük orduya malik olmasına

baxmayaraq, Sun 1005 ildə kidanların Lyao dövləti ilə müharibədə məğlubiyətə uğradı, 16 şm. dairəsini itirdi və vergi ödəməyə məcbur oldu. İmperiyanın şm.-q. sərhədlərində meydana gəlmiş tanqutların Si Sya dövləti ilə aparılan uzunmüddətli müharibə də ona uğur gətirmədi. 1006 ildə Sun sarayı Si Syanın müstəqilliyini tanıdı.

Qoşunlarla mübarizənin uğursuzluğu və mövcud idarəçilik sisteminin effektivsizliyi hakim dairələrin bəzi nümayəndələrini islahatlar keçirmək üçün hərəkətə gətirdi. 1030-40-cı illərdə Fan Çjunyan, Fu Bi, Ouyan Syu, Li Qou və b. islahat layihələri irəli sürdülər. Onlar bürokratik aparatın "təmizlənməsini", "pis" məmurların "yaxşılar" ilə əvəzlənməsini, favoritliyin aradan qaldırılmasını, ordunun əsgəri çağırış əsasında komplektləşdirilməsini və s. təklif edirdilər. 1070 ildə birinci nazir Van Anşi islahat keçirməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin onun fəaliyyəti nüfuzlu əyanların müqavimətilə üzləşdi; 1076 ildə Van Anşi vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı və islahatlar dayandırıldı.

1115 ildə Mancuriyanın mərkəzi r-nlarında çjurçenlərin Szin dövləti meydana gəldi. Sun onunla ittifaqa girdi. Birgə səylərlə onlar 1125 ildə Lyaonu darmadağın etdilər və nəticədə 16 şm. dairəsi yenidən Ç.-in tərkibinə qatıldı. Szin 1126 ildə Sun Ç.-inə qarşı müharibəyə başladı. 1127 ildə çjurçenlər Vyan ş.-ni tutdular. İmperator yeni paytaxt elan edilmiş Linyan ş.-nə (indiki Xançjou) köçdü. Onun nəzarəti altında imperiyanın yalnız c. r-nları qaldı (Ç. tarixinin 1127 ildən son-

rakı dövrü Cənubi Sun adlandırılır). Szin məğlub etmək üçün göstərilmiş bir sıra uğursuz cəhdədən sonra Cənubi Sun hökuməti 1141 ildə çjurçenlərlə müqavilə bağladı, ölkənin Xuayxe çayınadək olan şm. hissəsini onlara güzəştə getdi və illik vergi ödəməyi öhdəsinə götürdü.

10 əsrin sonlarında Ç.-də pay torpaqları sistemi tamamilə aradan qalxdı. "Torpaq sistemini qaydaya salmaq"dan vaz keçən Sun hökuməti becərilən torpaqlardan yalnız icbari vergilərin ödənilməsinə tələb edirdi. Bu, torpaqların yenidən bölüşdürülməsinə və xırda kəndli torpaqlarının tutulması (satınalma, zorla zəbt etmə, saxta sənədlərin hazırlanması və s. yollarla) hesabına iri torpaq mülkiyyətinin sürətlə artmasına səbəb oldu. Sun dövründə ayrı-ayrı aristokratik nəsilərə və məmurlara məxsus torpaq mülkləri icarə şərtlə becərilən 6 min şm. şumluq torpaq təşkil edirdi. İri torpaq mülkləri ilə yanaşı xırda kəndli təsərrüfatları da qalırdı, torpaqların bir hissəsi dövlətin mülkiyyətində idi.

10-13 əsrlərdə geniş yayılmış icarəçilik kənd icma institutlarına uyğun gəlmədiyinə görə Sun Ç.-ində sonuncuların əhəmiyyəti durmadan azalırdı. Kəndlilərin torpaqsızlaşması prosesi şəhərlərin daha da inkişaf etməsinə və onların ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri kimi rolunun artmasına təkan verdi. Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi təq. 10%-ə çatdı. İri şəhərlərin qala divarları ətrafında qəsəbələr formalaşmağa başladı. Sənətkarlar Avropa *sexlorinə* bənzər korporasiyalarda (tuan, şi, szo və s.) birləşirdilər. Şəhər ticarəti hökumət orqanlarının məhdudiyətlərini aşaraq küçələrə "çıxdı", gecə bazarları adlandırılan bazarlar meydana gəldi, yarmarkalar keçirilməyə başladı. Hökumət orqanları bu yeniliklərlə barışdı, çünki ticarətdən tutulan vergilər xəzinə gəlirlərinin əsas mənbəyini təşkil edirdi. Ticarətin inkişafı maliyyə sisteminin dəyişilməsinə gətirib çıxartdı. Sun dövründə Ç. tarixinin digər dövrləri ilə müqayisədə ən çox standart tunc sikkə zərb edilsə də, ödəniş vasitələri çatmırdı. Bu kəsiri aradan qaldırmaq məqsədilə hesablaşmalarda müxtəlif tacir korporasiyalarına məxsus çəklər, sonra isə əsginaslar (kağız pullar) istifadə olunmağa başladı.

10-13 əsrlərdə Ç. cəmiyyətinin strukturunda bəzi dəyişikliklər baş verdi. Aristokrat klanlarının və hərbi dairələrin təsiri azaldı, məmurlar təbəqəsinin isə nüfuzu artdı. Sun dövrünü çox vaxt Ç. mə-

murlarının "qızıl əsri" adlandırırlar: bu dövrdə onların imtiyazları möhkəmlənir və genişlənir, maddi təminatları artırdı. Şensilərin sıralarına torpaq sahiblərinin, kənd icmasının yuxarı təbəqəsinin və şəhərlərin varlı dairələrinin qatılması nəticəsində bu sosial təbəqə qapalı kasta olmaqdan çıxdı.

Sun dövründə Ç.-də kompas, barıt, top ixtira edildi. Bi Şen kitab çapı üçün hərəkəti şrift yaratdı, kitab miniatürü və əsginaslar meydana gəldi. Çini qab istehsalı və naxışvurma texnikası təkmilləşdi. 13 əsrdə Ç.-də şəhər əhalisinin məişəti kəndlilərin məişətindən xeyli fərqlənirdi. Paytaxtlarda saray nəqqaşlıq akademiyləri, Ven ş.-ndə isə həmçinin nəqqaşlıq muzeyi yaradıldı. 10-13 əsrlərdə yazılı Ç. dilinin danışq dilindən fərqlənən normaları formalaşdı, poeziyada xüsusi "tsı" janrı meydana gəldi.

Çin monqol istilalarının hakimiyyəti altında. Yuan imperiyası (1279-1368). 13 əsrin əvvəllərində monqol çöllərində *Çingiz xan* titulunu qəbul etmiş Temuçinin başçılığı altında güclü tayfa birliyi meydana gəldi. 1211 ildən onun qoşunları çjurçenlərin Szin imperiyasının tərkibinə daxil olan Şimali Ç. ərazilərinə viranedici yürüşlər etməyə başladılar. Təkcə 1213-14 illər ərzində burada təqr. 90 şəhər dağıdıldı və qarət olundu. Bu şəhərlərin sakinləri, bir qayda olaraq, qul qismində aparılırdı, müqavimət göstərdikdə isə elliklə məhv edilirdilər. İşğal olunmuş Ç. torpaqlarını pay kimi alan bir çox monqol sərkərdəsi bütün yerli əhalini qıraraq, bu torpaqları otlaqlara çevirmək niyyətində idilər.

1215 ildə monqollar Szinin paytaxtı Çjundu (indiki Pekin) ş.-ni ələ keçirdilər, Szinin saray əhli Venə qaçdı. 1234 ildə Szin imperiyası süqut etdi. 1235 ildən monqol qoşunları Cənubi Sun ərazisinə soxulmağa başladılar, 1254 ildə Tibeti, 1259 ildə isə Koryonu zəbt etdilər.

Çingiz xanın xələfi *Ugedeyin* dövründə monqol istilacıları 1230 ildən tabeliklərində olan Şimali Ç. torpaqlarının idarəçiliyini qaydaya salmağa cəhd göstərdilər. Ugedey öz müşaviri Yelü Çutsayın məsləhəti ilə burada Ç. idarəçilik sistemini tətbiq etməyə və Ç. məmurlarını işə götürməyə başladı. 1233 ildə keçirilən əhali siyahıyaalması sonrakı vergi normaları müəyyənləşdirildi. Monqollar tədricən ənənəvi Ç. hakimiyyət institutlarını və təsərrüfatçılığını mənimsədilər.

Monqol imperiyasının parçalanmasından sonra Monqolustan və Şimali Ç.

ərazisində *Xubilayın* (1260 ildə xan taxtına çıxmışdı) dövləti meydana gəldi. 1264 ildə Xubilay Pekini paytaxt, 1271 ildə isə özünü monqol-Çin *Yuan* imperiyasının böyük xanı (imperator) elan etdi. 1276 ildə onun qoşunları Linyanı tutdu, 1279 ildə Cənubi Sun imperiyasının işğalını başa çatdırdı. Ç.-də möhkəmlənən monqollar işğallarını davam etdirərək Birmaya (1282-83 illərdə Yuanın hakimiyyəti altında idi) soxuldular. Lakin Yaponiyaya qoşun çıxartmaq (1274, 1281) və Yava a.-nı tutmaq (1292-93) cəhdləri tam iflasa uğradı.

Xubilay Ç. torpaqlarında idarəçilik sisteminin təşkili üzrə tədbirləri davam etdirdi. Əvvəlki Ç. qanunları əsasında qanunvericilik işlənilib hazırlandı. Altı İdarənin tabe olduğu Mərkəzi katiblik palatası Yuan imperiyasının ali hökumət orqanına çevrildi; həmçinin Hərbi işlər üzrə şura və Ç.-in bir sıra hakimiyyət orqanları bərpa edildi. Mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarına məmurların təyinatı yenidən imtahan əsasında müəyyənləşdirildi. Lakin inzibati aparatda mühüm vəzifələr monqolların, yaxud onlara xidmət edən Mərkəzi Asiyadan gəlmələrin əlində qalırdı. İmperiya ərazisi öz növbəsində iki müxtəlif kateqoriyalı vilayətlərə, dairə və qəzalara ayrılan 11 əyalətə bölündü. Ölkənin mərkəzi hissəsindəki bir sıra r-nlar bilavasitə böyük xanın, sərhədyanı ərazilər isə monqol sərkərdələrinin idarəçiliyi altında idi. Ölkənin bütün iri şəhərlərində monqol qarnizonları yerləşdirilirdi.

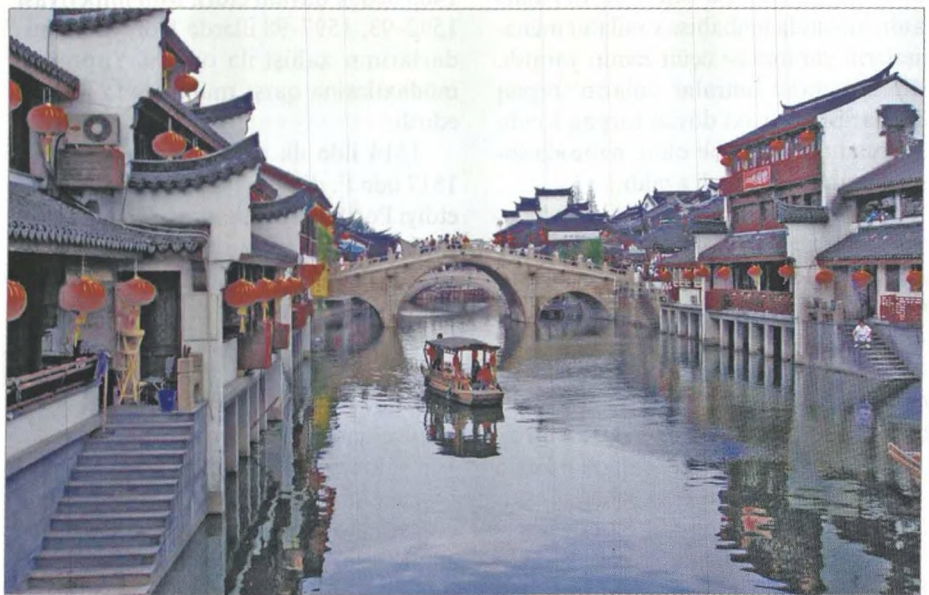
Yuan Ç.-ində ən geniş hüquq və imtiyazlar monqollara məxsus idi. Yuan

sarayına xidmət edən yadellilərə (semujen) də imtiyazlar verildirdi. Buddist və daosist rahiblər hakimiyyətin himayəsi altında idi. Sosial piramidasının aşağı pilləsində ölkənin şm. hissəsindən olan çinlilər, kidanlar və çjurçenlər, daha aşağıda isə əvvəllər Cənubi Sunun tərkibinə daxil olan ərazilərin sakinləri dururdu. Yarımasılı kəndlilər (syuykou) və qullar geniş təbəqə təşkil edirdilər. İstilaçıların milli zülmünün bütün ağırlığını öz üzərində hiss edən çinlilərə silah saxlamaq, hərbi işi (qoşunlarda xidmət edən istisna olmaqla) və xarici dilləri öyrənmək, kütləvi şəkildə toplanmaq, at saxlamaq və qarantlıq düşəndə küçəyə çıxmaq qadağan olunurdu.

Monqol istilası Ç. təsərrüfatına çox ağır zərbə vurdu. Ölkə viranə qaldı. Yalnız 13 əsrin sonlarında, bu zaman Ç.-də olmuş *M. Polonun* məlumatına görə, sənətkarlıq, daxili və xarici ticarət canlanmağa başladı.

Min imperiyası (1368-1644). 14 əsrin ortalarında Ç.-də hökumət əleyhinə çıxışlar gücləndi. Ölkənin mərkəzi hissəsində Baylyantszyao təriqəti tərəfindən hazırlanmış "*Qırmızıarıqlılar*" üsyanı (1351-68) baş verdi. Yansız çayının aşağı axarlarında döyüşən üsyançı qoşunlar arasında kəndli ailəsindən olan buddist rahib *Çju Yuancjanın* başçılıq etdiyi dəstələr aparıcı rol oynayırdı. O, 1356 ildə Nankini tutaraq, burada yeni hökumət formalaşdırdı, 1368 ildə isə yeni - *Min* sülaləsinin imperatoru elan olundu. Min hökumətinin əsas vəzifəsi Ç.-i monqol ağalığından tamamilə azad etmək idi. Min yalnız 1410 ildə düşmənin əsas qüv-

Şanxay ətrafındakı qədim Çjutsyatsyao şəhərindən görünüş.

vələrini darmadağın edərək bütün Ç. ərazilərini nəzarəti altına ala bildi.

Çju Yuançjan dövlət idarəçilik sistemini islah etdi. Mərkəzi hökumət funksiyasını alimlərdən təşkil olunmuş Saray-daxili katiblik (Neyqe) yerinə yetirməyə başladı. İslahatlar repressiya və edamlarla, o cümlədən hakim dairə nümayəndələrinin edamı ilə müşayiət olundu; on minlərlə insan məhv edildi.

Min imperiyasının “Böyük Min sülaləsinin qanunları” (“Da Min Iyuy”) məəcəlləsi ənənəvi normalar əsasında işlənilib hazırlanmışdı. Kadastr siyahısında qeyd olunmuş becərilən torpaqlar dövlət və özəl torpaqlara (1:7 nisbətində) bölünürdü. Dövlət torpaqlarında çox vaxt hərbi məskənlər təşkil edilirdi. Özəl torpaqlar irsən keçə, satıla və alına bilirdi, özəl torpaq mülkiyyətinin ölçüsü məhdudlaşdırılmırdı. Vergilər ildə iki dəfə – yayda və payızda toplanırdı; 1371 ildən buna vergi nəzarətçiləri cavabdeh idilər. Həm özlərinin pay torpağı olan kəndlilər, həm də icarədarlar vergi ödəməklə yanaşı, dövlətin xeyrinə əmək mükəlləfiyyəti yerinə yetirirdilər. 1577–81 illərdə vergi toplanan torpaqların yeni siyahıyaalması keçirildi və əmlaka görə “vahid vergi” tətbiq edildi.

Yeni sülalənin hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Çju Yuançjan bir növ irsi malikanələr yaradaraq, geniş əraziləri oğullarının idarəsinə verdi. Bu da malikanə almaq iddiasında olan imperator klanı nümayəndələrinin (Min dövrünün əvvəllərində sarayın yalnız 58 titullu qohumu olduğu halda, 15 əsrin sonlarında onların sayı 2 minə, 16 əsrin əvvəllərində 80 minə, sülalənin hakimiyyətinin sonlarında isə təq. 150–160 minə çatdı) arasında mübahisə və silahlı münaqişələrin yaranması üçün zəmin yaratdı. Min hökuməti sonralar onların torpaq iddialarını çox vaxt dövlət torpaq fondu hesabına təmin etməli oldu, nəticədə sonuncunun həcmi xeyli azaldı.

Min imperiyasını əvvəlki Ç. dövlətlərindən fərqləndirən özünəməxsus cəhət sosial strukturda imperatorun güclü imtiyazlı klanının, həmçinin varlı əyanların (qun çen) mövcudluğu idi.

Min dövründə şəhərlərin inkişafı davam edir, onların ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri kimi mövqeyi möhkəmlənirdi. 1421 ildə imperiyanın paytaxtı olan Pekin sürətlə inkişaf edirdi. Bəzi şəhərlər ayrı-ayrı məhsulların istehsalı: Szindecjen – çini, Suçjou və Xançjou – ipək, Nankin və Xuçjou – metal məmulatlar üzrə ixti-

Yuan sülaləsi dövrünə aid dəbilqə.
Monqol istilasına muzeyi.
Fukuoka (Yaponiya).

saslaşmağa başladı. Ölkənin müxtəlif rayonlarının təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşması da müşahidə olunurdu: Şandun laktarı, Szyansi zərgərlik məmulatları, Yunnan mis və qurğuşunu ilə məşhur idi. Min dövründə Ç.-də geniş surətdə pambıq becərməsinə başlanıldı.

Min imperiyası fəal xarici ekspansiya siyasəti yürüdü. 1407 ildə Vyetnamdakı daxili mübarizəyə müdaxilə edərək onu işğal etdi və 1427 ilədək öz tabeliyində saxladı. Ç.-in “sərvətini və qüdrətini” nümayiş etdirmək məqsədilə 1405–33 illərdə dəfələrlə Cənub-Şərqi və Cənubi Asiya ölkələrinə *Çjen Xenin* başçılığı ilə Ç. donanmasının böyük ekspedisiyaları göndərildi. 15 əsrdə Min imperiyası özünün şm. və şm.-q. sərhədlərində köçərilərə qarşı mübarizə aparırdı. 1449 ildə oyrat xanı Esen Ç. ordusunu darmadağın edərək Pekini mühasirəyə alsada, onu tuta bilmədi və çöllərə çəkildi (oyratlarla müharibə 1488 ilədək davam etdi). Min imperiyası 1592–93, 1597–98 illərdə Koreya hökmdarlarının xahişi ilə onlara Yaponiya müdaxiləsinə qarşı mübarizədə kömək edirdi.

1514 ildə ilk dəfə Avropa gəmiləri, 1517 ildə F. d’Andradenin komandanlığı etdiyi Portuqaliya eskadrası Ç. sahillərinə çatdı. Portuqallar burada fabriyalarını yaratmaq üçün Min sarayından razılıq əldə etməyə çalışsalar da, danışıqlar nəticəsiz qaldı. Portuqalların Ç.-də məskən salmaq cəhdlərinə rəğmən imperator III U-szun [1505–21] avropalılardan Ç.-ə gəlişini qadağan etdi və Aomin (Makao; 1557 ildə portuqallara icarəyə verildi) istisna olmaqla, bütün portları onlar üçün bağladı. 16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəllərində Ç. sahillərinə dəfələrlə ingilis, ispan, Niderland gəmiləri yaxınlaşsa da, onların

kapitanları Min və təmsil etdikləri ölkələr arasında müntəzəm ticari və diplomatik münasibətlər qurmaq barədə razılıq əldə edə bilmədilər. 1618 ildə İ. Petlinin başçılığı ilə Pekinə ilk rus diplomatik missiyası gəldi. Onun Moskvaya gətirdiyi fərmanda iki dövlət arasında səfirlik və ticari əlaqələrin yaradılmasına dair təklif əks olunurdu.

Monqol ağalığı dövründəki nisbi durğunluqdan sonra 14 əsrin sonlarından Ç. mədəniyyəti sürətlə inkişaf edirdi. 1420-ci illərdə Nəqqəşlik akademiyası yenidən canlandı. Sarayda ilk qəzet nümunəsi olan “Di bao”nun (“İmperator xəbərləri”) dövrü nəşri başladı. Kitab nəşri sürətlə genişləndirdi. Çoxcildlik “Yun-le da dyan”, “Tu şu byan”, “Syuy ven syan tun kao” ensiklopediyaları yaradıldı, elmi əsərlərdən ibarət ilk toplular, “Quan yuy tu” atlası və Çjen Xe ekspedisiyasının iştirakçıları tərəfindən tərtib edilmiş özge diyarların təsvirləri işıq üzünə gördü. Ç. ədəbiyyatı Lo Quancjunun “Üç çarlıq dövrü”, Şi Nayanın “Çay körfəzləri”, U Çenyenin “Qərbə səyahət”, Lanlinli masqaracı təxəllüsü ilə yazan müəllifin “Qızıl güldəndə gavalı gülləri” romanları ilə zənginləşdi.

Çin Sin sülaləsinin hakimiyyəti altında (1644–1912). 17 əsrdən etibarən torpaqların yenidən bölüşdürülməsi nəticəsində əhalinin geniş təbəqələrinin vəziyyətinin pisləşməsi və hakim dairələrin getdikcə tənəzzül etməsi ilə əlaqədar Min elitasının bəzi nümayəndələri islahat keçirməkdə ısrarlı idilər. Lakin bütün islahat təşəbbüsləri uğursuzluğa uğrayırdı. 1620-ci illərin əvvəllərindən Ç.-də tez-tez baş verən xalq üsyanları *Kəndli müharibəsinə (1628–45)* çevrildi. Üsyançıların rəhbəri Li Sziçen 1644 ildə Da Şun dövlətinin yarandığını elan etdi, özünü isə imperator adlandırdı. Həmin il Li Sziçenin qoşunları Pekini tutdu, Min sülaləsi süqut etdi.

Ç. əyanlarının bir hissəsi üsyançıların qələbəsi ilə barışmadı. Şimali Ç. ordusuna komandanlıq edən U Sanquy mancurlarla ittifaq bağladı və Şanxayquan yaxınlığındakı döyüşdə (1644) üsyançıları məğlubiyyətə uğrattı. Həmin il mancur-Çin qoşunları Pekini tutdular və onu mancur *Sin* sülaləsinin paytaxtı elan etdilər. 1645–47 illərdə Sin qoşunları Yanszi çayından c.-dakı Ç. torpaqlarının böyük hissəsini, 1660 ildə isə Li Dinqunun başçılığı etdiyi Ç. vətənpərvərləri ordusunun inadlı müqavimətini qıraraq Ç.-in bütün c. və c.-q. əyalətlərini nəzarət-ləri altına aldılar. Uzunmüddətli mühari-

bədən zəifləmiş mancurlar Cənubi Çinin knyazlıqlara çevrilmiş bir sıra ərazilərinin idarəçiliyini U Sanquy və digər iki çinli tərəfdarına həvalə etdilər. Bu knyazlıqları ləğv etmək cəhdi Sin imperiyası əleyhinə “üç knyazın müharibəsi”nə (1673–81) gətirib çıxartdı. Müharibə mancurların qələbəsi ilə başa çatdı. 1683 ildə Sin qoşunları Ç. vətənpərvərlərinin sonuncu dayaq nöqtəsi olan Tayvan a.-nı zəbt etdilər.

Kəndli müharibəsi və mancur işğalı nəticəsində Ç. demoqrafik və iqtisadi fəlakətə düşərək oldu, inkişafında bir çox onillik geri düşdü. Əhalisi 1628–83 illərdə 120–130 mln. nəfərdən 100 mln. nəfərə qədər azaldı. Yüzlərlə şəhər, minlərlə kənd dağıldı, şumluq torpaqların böyük hissəsi baxımsız qaldı, kустar istehsal dayandı. Yalnız 18 əsrin sonunda Ç. mancur işğalları ərafəsindəki iqtisadi inkişaf səviyyəsini ötüb keçə bildi, əhalisinin sayı isə 300 mln. nəfərə qədər yüksəldi.

Ç.-i zəbt edən Sin sülaləsi torpaq fondunu yenidən bölüşdürdü: Min əyanlarının və Ç.-in titulsuz torpaq sahiblərinin bir qisminin torpaqları *boqdoxanın* və “bayraqlı silk” adlandırılan mancur aristokratiyasının mülkiyyətinə keçdi. İmperiyada güclü orduya və geniş bürokratik aparata arxalanan istibdad rejimi yaradıldı. Ali hakimiyyət orqanlarına və əsasını “səkkizbayraqlı qoşunlar”ın təşkil etdiyi orduya rəhbərlik mancurların əlinə idi.

Şimali Ç.-i hakimiyyəti altına alan Sin imperiyası qonşu ərazilərin və dövlətlərin işğalına keçdi. 1650-ci illərdə onun qoşunları Amurboyuna basqın etdilər. Əvvəllər heç kimin tabeliyində olmayan bu ərazidə artıq rus mühacirləri və kazaklar məskunlaşmağa başlamışdılar. Sin imperiyası ilə münasibətləri nizama salmaq məqsədilə Rusiyanın F.İ. Baykov (1654–57), İ.S. Perfiyev və S. Ablin (1657–62), N.Q. Spafarinin (1675–78) başçılığı ilə Pekinə səfirliklər göndərməsi nəticə vermədi. Müharibənin qarşısını almaq məqsədilə *Nerçinsk müqaviləsi (1689)* bağlandı. Müqaviləyə görə Arqun çayının sağ sahilindəki, həmçinin Amur çayının sol və sağ sahillərindəki torpaqların bir qismi Sin imperiyasına keçdi. *Kyaxta müqaviləsi (1727)* ilə 1691 ildə mancurlar tərəfindən zəbt olunmuş Şimali Monqolustanda [Cənubi (Daxili) Monqolustan] Sin ilə Rusiya arasında sərhəd müəyyənləşdirildi, Amur çayının aşağı axarlarında və Oxot dənizi sahilərinə ərazilərində

sərhədlərin çəkilməməsi təsdiqləndi.

Sin ekspansiyasının mühüm obyektı Tibet idi. 1720 ildə Sin qoşunları onun c.-ş. hissəsi – Khamı, 1724 ildə isə şm.-ş. hissəsi – Amdonu ələ keçirdilər. Qərbi Tibetdəki daxili çəkişmələrdən istifadə edən Sin imperiyası 1728 ildə bu diyarı öz canişinlərinin nəzarəti altına aldı (dalaylamanın formal hakimiyyətini saxlamaqla). 1791–92 illərdə Sin Nepal krallığını məğlubiyyətə uğradaraq onu vergi ödəməyə məcbur etdi. Bununla da bütün Tibet boqdoxanların hakimiyyətinə keçdi. Sin 1755–57 illərdə Cunqar xanlığını, 1757–59 illərdə isə Qaşqarı zəbt etdi. Cunqar və Qaşqar xüsusi inz. rayon – Sintszyanda birləşdirildi.

1760-cı illərdən Sin ekspansiyası həmçinin cənub istiqamətində fəallaşdı. 1768–69 illərdə imperiya Birmanı tabe etməyə çalışsa da, onun Pekinə yalnız xərac ödəməsinə nail oldu. 1788 ildə *Teysonlar üsyanını* yatırmaq bəhanəsi ilə *Dayvyetə* 200 minlik Sin ordusu göndərildi. 1789 ilin əvvəllərində bu ordu Txanqlaunq (indiki Xanoy) yaxınlığında vyetnamlılar tərəfindən darmadağın edildi, lakin teysonlar dövlətinin süqutundan (1802) sonra Vyetnam da Sinə xərac ödəməyə başladı.

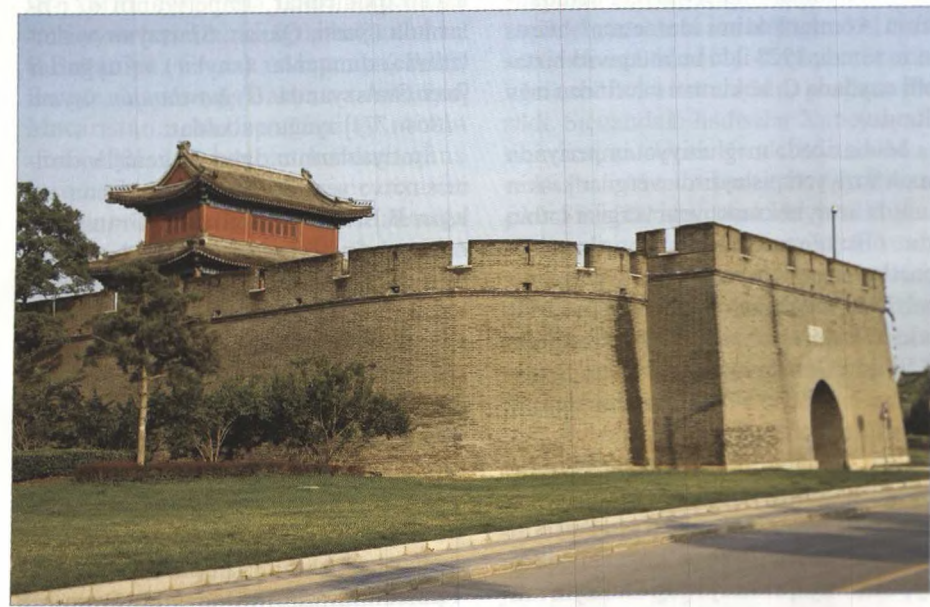
Min sülaləsi kimi, Ç.-in yeni hökmdarları da onu xarici aləmdən təcrid etmə siyasəti yürüdükdülər. 17–18 əsrlərdə imperiya ilə rəsmi əlaqələr qurmağa çalışan Portuqaliya, Niderland, Fransa və B. Britaniya müvəffəqiyyət əldə edə bilmədi. Onlara Ç. şirkəti “Qunxan” (“Koxonq”) vasitəsilə yalnız Quancjouda ticarət etmək icazəsi verildi. 18 əsrin sonlarından hansı yolla olursa olsun Ç.-ə “ayaq aç-

mağa” çalışan Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusilə B. Britaniya ona qarşı təzyiqləri gücləndirdi. Britaniya tacirləri Ç.-ə satımdan böyük gəlir əldə etdikləri tiryək idxal etməyə başladılar.

18 əsrin sonlarından Sin imperiyasında daxili vəziyyət gərginləşdi. Korrupsiya və rüşvətخورluğa qurşanmış bürokratik aparat ölkənin effektiv idarəçiliyini, köhnəlmiş silahlarla təchiz olunmuş ordu isə böyük imperiyanın müdafiəsini təmin etmək və Avropa dövlətləri tərəfindən təhlükənin qarşısını almaq iqtidarında deyildi. Vergilər artır, “bayraqlı silk” sürətlə tənəzzül edirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərində hökumət və mancurlar əleyhinə üsyanlar baş verirdi. Ən böyükləri Sıçuan, Xubey, Şensi, Xenan və Qansu əyalətlərini bürümüş *Baylyantszyao üsyanı* (1796–1805), həmçinin Tyanli (“Səməvi idrak”) gizli təriqəti tərəfindən hazırlanmış və Çjili, Şandun və Xenan əyalətlərində yayılmış Li Vençenin başçılığı etdiyi üsyan (1813–14) idi. 1830–32 illərdə Quandunda, 1836–44 illərdə Xunanda, 1839 ildə Quycjouda kəndli üsyanları baş verdi. 1826–27 və 1830 illərdə Sintszyandakı qeyri-Çin xalqları mancurlara qarşı üsyan qaldırdılar.

1839 ildə Sin hökumətinin tiryək ticarəti ilə mübarizə üzrə müvəkkili Lin Sze-syuyun Britaniya tacirlərini əllərində olan tiryəki təhvil verməyə məcbur etməsi səbəbindən Sin ilə B. Britaniya arasında münaqişə baş verdi. 1840 ildə B. Britaniya Sinə qarşı birinci “tiryək müharibəsinə” [bax *İngiltərə-Çin müharibəsi (1840–42)*] başladı və onu məğlubiyyətə uğrattı. *Nankin müqaviləsinin (1842)* şərtlərinə

Vanpin qalası. 1638 il.

Birinci "tiryək müharibəsi" (1840–42). "Çin conkalarının atəşə tutulması" (rəssam E. Dunkan). Milli dəniz muzeyi. London.

görə, Ç. 5 portunu Britaniya ticarəti üçün açmağı və Syanqan (Honkonq) a.-nı "daimi mülk" qismində B.Britaniyaya verməyi, təminat ödəməyi və s. öhdəsinə götürdü. 1843 ildə imzalanmış Xumen protokoluna görə, Britaniya tərəfi Ç.-də eksterritoriallıq, settlmentlər yaratmaq hüququ aldı. 1844 ildə Ç. ABŞ [bax *Vansya müqaviləsi (1844)*] və Fransaya da analoji imtiyazlar verməyə məcbur oldu. Bu müqavilələrin imzalanması Ç.-in yarımüstəmləkə ölkəsinə çevrilməsinin əsasını qoydu. 1851 ildə Portuqaliya Aomin y-a-nı və Dantsıdao (Taypa) a.-nı [1864 ildə həmçinin Szyuadao (Koloane)] ələ keçirdi və Aominin (Makao) Ç.-dən asılı olmadığını elan etdi (1887 ildə Ç. hökuməti müqavilə ilə Portuqaliyanın Aomin "daimi idarəetmə" hüququnu tanıdı; 1928 ildə bu müqavilə birtərəfli qaydada Ç. hökuməti tərəfindən ləğv olundu).

Müharibədə məğlubiyyət imperiyada daxili vəziyyəti pisləşdirdi: vergilər kəskin surətdə artır, hökumət yeni vergilər tətbiq edir, ölkəyə xaricdən mal gətirilməsi Ç. sənətkarlarının maraqlarına ziyan vururdu. 1840-cı illərin əvvəllərindən Ç.-də xalq çıxışlarının yeni dalğası başladı. 1850 ildə Quansi əyalətində Xun Syutsyanın başçılığı ilə taypinlər dini təriqəti mancur rejiminə qarşı üsyan qaldırdı [bu, *Taypin üsyanının (1851–64)* başlanğıcı oldu]. 1853 ildə taypinlər Nankini ələ keçirdilər və "səməvi knyaz" (tyanvan) Xun Syutsyanın və digər üç knyazın – Yan Syutsin, Vey Çanxuey və Şi Dakayın rəh-

bərliyi altında özlərinin *Taypin tyanqo* dövlətini yaratdıqlarını elan etdilər. Taypin üsyanı ilə eyni vaxtda mancurlar əleyhinə Çjan Losinin başçılığı ilə Şimali Ç.-in geniş rayonlarını bürümüş *Nyandan üsyanı (1859–68)* (Nyantszyu üsyanı da adlandırılır) baş verdi. 1853–55 illərdə Şanxayda və 1853–58 illərdə Futszyanda Syaodao ("Kiçik qılınclar") gizli cəmiyyəti, 1854–55 illərdə isə Quandunda Tyandi ("Səma və Yer cəmiyyəti") tərəfindən hazırlanmış üsyanlar baş verdi. 1854 ildə Çjan Syuemeyin başçılığı ilə *myaolar (1872 ildə hökumət tərəfindən yatırıldı, təqr. 1 mln. nəfər həlak oldu)*, 1855 ildə Yunnanda Du Vensünün (Süleymanın) başçılığı ilə müsəlman pataylar üsyan qaldırdılar. İmperiyanın q. r-nlarında (Şensi, Qansu, Sintszyan əyalətlərində) dunqanlar (xaylar) və uyğurlar [bax *Sintszyanda Uyğur-dunqan üsyanı (1864–77)*] ayağa qalxdılar.

İmtiyazlarının daha da genişləndirilməsinə və yeni portların açılmasına çalışan B.Britaniya, sonra isə Fransa Ç.-dəki gərgin vəziyyətdən istifadə edərək ona qarşı ikinci "tiryək müharibəsi"nə başladılar [*İngiltərə-Fransa-Çin müharibəsi (1856–60)*]. 1858 ildə ingilis və fransızların Pekini tutmaq təhlükəsi qarşısında qalan Sin hökuməti təslim oldu və *Tyanszin müqavilələrini (1858)* imzalayaraq xarici ticarət üçün yeni portların açılmasına, xarici gəmilərin Yansız çayında üzməsinə, Pekində diplomatik missiyaların təsis edilməsinə və s. icazə verdi. Ticarət imtiyazları və hüquqları Rusiyaya

da şamil edildi [bax *Tyanszin traktatı (1858)*]. Sin hökumətinin xarici diplomatları paytaxta buraxmamaq cəhdləri B.Britaniya və Fransanın 1859 ildə yəni-dən hərbi əməliyyatlara (bəzən üçüncü "tiryək müharibəsi" adlandırılır) başlaması üçün bəhanə oldu. 1860 ildə onların ekspedisiya qüvvələri Pekini tutdu, bundan sonra Sin hökuməti *Pekin İngiltərə-Çin və Fransa-Çin müqavilələrini (1860)* imzalamağa məcbur oldu. Müqavilələrə görə, Ç. B.Britaniya və Fransaya təminat ödəməyi, Szyulun (Koulun) y-a-nın bir hissəsini B.Britaniyaya güzəştə getməyi, Tyanszin ş.-ni xarici ticarət üçün traktatı (1860) Rusiya ilə Ç. arasında Uzaq Şərqdəki sərhəd məsələsini həll etdi.

1860-cı illərin əvvəllərindən B.Britaniya, Fransa və ABŞ taypin üsyanı və digər xalq çıxışlarının yatırılmasında Sin hökumətinə yaxından yardım göstərdi, bu da onların Ç.-də öz mövqelərini daha da möhkəmləndirməsinə və genişləndirməsinə imkan yaratdı.

Hərbi məğlubiyyətlər, daxili iğtişaşlar və qərb dövlətlərindən asılılıq Sin hakim dairələrini öz siyasətlərində mühüm dəyişikliklər etməyə vadar etdi. 1861 ildə boqdoxan İçjunun (Syanfen) ölümündən sonra Pekində saray çevrilişi baş verdi. Real hakimiyyət boqdoxan Szyacunun (Tuncji) [1861–75] anası, dul imperatriçə Sisinin əlində cəmləndi. Sisinin himayəsi altında Szen Qofan, Li Xunçjan, Szo Szuntan və b. kimi "özünü gücləndirmə siyasəti"nin tərəfdarları Ç.-in təsərrüfatını və dövlət institutlarını müasirləşdirmək imkanı əldə etdilər. Sin hökuməti Qərb dövlətləri ilə sıx əməkdaşlıq, onların hərbi təcrübələrinin və texniki nailiyyətlərinin mənimsənilməsi və ölkə sənayesinin, ilk növbədə hərbi sənayenin yaradılması kursunu götürdü. Xəzinə vəsaitləri, Ç. tacirləri və torpaq sahiblərinin kapitalının məcburi surətdə cəlb edilməsi hesabına xarici nümunə əsasında müəssisələrin tikintisi genişləndi. Dövlət z-dları ilə yanaşı, xüsusilə 1880-ci illərdən etibarən özəl müəssisələr meydana gəlməyə başladı. "Özünü gücləndirmə siyasəti" nəticəsində 19 əsrin sonlarında Ç.-də kapitalizm istehsalı yarandı, milli burjuaziya və fəhlə sinfinin formalaşması prosesi sürətləndi. Lakin "özünü gücləndirmə" kursunun əsas şərtlərindən olan Ç.-in hərbi qüdrətinin artırılmasına nail olunmadı.

1870–80-ci illərdə Qərb dövlətləri Sin imperiyasına təzyiqlər göstərməkdə davam

edirdilər. Vyetnamda nüfuz uğrunda rəqabət Ç.-in məğlubiyyəti ilə nəticələnmiş *Fransa-Çin müharibəsinə (1884–85)* səbəb oldu. *Yaponiya-Çin müharibəsinin (1894–95)* nəticələri daha ağır oldu. Müharibədə məğlub olan Ç. hökuməti *Simonoseki müqaviləsini (1895)* imzalayaraq Koreyanın müstəqilliyini tanıdı (bu vaxta qədər Sinin hakimiyyəti altında idi), Tayvan a.-nı, Penxuledao (Peskador) a.-nı Yaponiyaya verdi, böyük həcmdə təminat ödəməyi, öz ərazisini xarici malların sərbəst idxalı üçün açmağı və xarici müəssisələrin yaradılmasını öhdəsinə götürdü.

1897–98 illərdə aparıcı dövlətlər Sin imperiyasını nüfuz dairələrinə bölməyə başladılar. Ç. ərazisinin böyük hissəsini B.Britaniya "özünə götürdü". B.Britaniyanın nüfuz dairəsinə Yunnanın q. hissəsindən başqa, demək olar ki, bütün Yansız çayı və onun qolları hövzəsi (Szyansu, Anxoy, Szyansi, Xubey, Sıçuan əyalətləri), həmçinin Çjetszyan və Xunan daxil oldu. Quandunun ş. hissəsində ingilislər daha möhkəm mövqeyə malik idilər. Yunnanın ş. r-nları, Quansi, Quandunun q. hissəsi və Xaynan a. Fransanın nüfuz dairəsinə daxil edildi. Mancuriya Rusiyaya, Şandun Almaniya, Futszyan Yaponiyaya verildi. ABŞ-in 1899 ildə irəli sürdüyü "*Açıq qapı*" doktrinası onun Ç.-də qeyri-məhdud ekspansiyasının və rəqiblərini sıxışdırıb çıxartmasının əsasını qoydu. Böyük dövlətlər bərc vermək, rüşvət və şantaj yolu ilə Sindao, Veyxayvey, Lyuyşun, Dalyan, Quancjouvan körfəzini, Lyaodun və Szyulun (Koulun) yarımadalarında böyük əraziləri uzunmüddətli icarə adı altında ələ keçirdilər.

"Özünü gücləndirmə siyasəti"nin iflası, Yaponiya ilə müharibədə məğlubiyyət və ölkə ərazisinin bölünməsi Ç. cəmiyyətində milli fəlakət düşüncəsini yaratdı. İdeoloqları və rəhbərləri Kan Yuvey, Lyan Siçao, Tan Situn və b. olan liberal-reformist hərəkat 1895–98 illərdə geniş vüsət aldı. 1898 ilin iyulunda islahatçılar imperator *Szay Tyan* (Quansyu) tərəfindən dövlət idarəçiliyinə cəlb olunsalar da ("Yüz günlük islahat"), islahat keçirmək cəhdləri baş tutmadı. İmperatriçə Sisi və onun tərəfdarları dövlət çevrilişi təşkil edərək islahatçıları hakimiyyətdən uzaqlaşdırdılar. Məğlubiyyətə uğrayan sonuncular Szay Tyan hakimiyyətə qaytarmaq və onun dəstəyi ilə mötədil islahatlar keçirmək məqsədilə Baoxuanxoy təşkilatını yaratdılar. 1894 ildə Sincjunxoy təşkilatı-

Ququn imperator sarayı (Yasaq şəhər). Pekin.

nı yaratmış *Sun Yatsenin* başçılıq etdiyi inqilabi-demokratik hərəkatın nümayəndələri ölkəni xilas etmək üçün daha radikal islahatlar təklif edirdilər.

1898 ildə Ç.-in Şandun, Çjili və bir sıra digər əyalətində xarici təzyiqlərə qarşı və Sin sülaləsinin müdafiəsinə yönəlmiş *İxetuan* (həmçinin "*Boksçular üsyanı*") adlandırılır; 1899 ildən kütləvi xarakter almışdı) hərəkatı gücləndi. Mancur rejimi ilə ittifaqa girən ixetuanlar Çju Xunden, Çjan Deçen, Sao Futyan və Li Layçjunun başçılığı ilə d.y. xətlərini, z-dları, xristian kilsələrini dağıdırdı, Avropa malları və kitablarını məhv edir, əcnəbiləri qətlə yetirirdilər. Onlar Sin qoşunları ilə birlikdə Pekindəki diplomatik məhəlləni mühasirəyə aldılar. İxetuanların hərəkatları xarici dövlətlərə Ç.-də birgə cəza əməliyyatı təşkil etmək üçün bəhanə oldu. B.Britaniya, Fransa, Almaniya, ABŞ, Rusiya, Yaponiya, İtaliya və Avstriya-Macaristanın hərbi müdaxiləsi nəticəsində 1901 ildə İxetuan hərəkatı qana qarq edildi. Dövlətlər Sin imperiyasını "Yekun protokolu"nu (1901) imzalamağa məcbur etdilər. Protokol böyük həcmdə təminat ödənilməsinə və xarici qoşunların Ç.-də yerləşdirilməsinə razılıq verilməsinə nəzərdə tuturdu. "Yekun protokolu"nun imzalanması ilə Ç. qəti olaraq yarımüstəmləkəyə çevrildi.

İmperiyanın növbəti məğlubiyyəti Sinin hakim dairələrini 1902 ildə mötədil islahatlar siyasətinə qayıtmağa məcbur etdi, lakin bu islahatlar, əsasən, səthi və zahiri xarakter daşıyırdı. Bu, həmin dövrdə Çjan Szyanın başçılığı ilə təşəkkül tap-

mış və inqilabi-demokratik hərəkatda siyasi nüfuzu getdikcə artan konstitusional monarxiya hərəkatı nümayəndələrinin narazılığına səbəb oldu. 1905 ildə inqilabi təşkilatlar Sun Yatsen və Xuan Sinin başçılığı altında "Birləşmiş ittifaq"da (bax *Tunmenxuey*) birləşdilər. Onun proqramı mancur hökumətinin devrilməsini, respublika qurulmasını və dövlətə diferensial renta ödəməklə torpaqların təcridən milliləşdirilməsini nəzərdə tuturdu.

1906–08 illərdə Ç.-də Tunmenxuey və digər təşkilatların iştirakı ilə inqilabi çıxışlar baş verdi. 1910 ildə ölkəni "çəltik qiyamları" bürüdü. 1911 ildə Ç.-də d.y. tikintisinin xarici kapitalla verilməsinə dair Sin hökumətinin xarici banklar konsorsiumu ilə bağladığı sazişə qarşı Sıçuanda etiraz hərəkatı başladı. 1911 ilin sentyabrında "dəmir yollarının müdafiəsi hərəkatı" hökumət əleyhinə çıxışlara çevrildi. Sıçuandakı hadisələr Xubey əyalətinin inz. m. Uçan ş.-ndə üsyana təkan verdi [bax *Uçan üsyanı (1911)*]. Üsyançılar Sin sülaləsinin hakimiyyətdən devrilməsini, respublika idarəçilik formasının tətbiq olunmasını və Xubey əyalətinin müstəqilliyini elan etdilər. Xubeyin ardınca ölkənin digər r-nlarında da üsyanlar başladı. 1911 il noyabrın sonlarında Ç.-in 17 əyalətindən 14-də Sin sülaləsi devrilmiş elan olundu. 1911 ilin dekabrında Ç.-in c. əyalətlərinin nümayəndələri müvəqqəti prezident seçmək üçün Nankində keçirilən məclisə gəldilər. Bu vəzifəni mühacirətdən qayıtmış Sun Yatsen tutdu. 1912 il yanvarın 1-də paytaxtı Nankin olan Çin

Resp.-nın yaradılması elan edildi, əyalət nümayəndələrinin məclisi isə Milli məclisə çevrildi.

1911 ilin oktyabrından Sin hökuməti inqilabi çıxışları hərbi qüvvə vasitəsilə yandırmağa çalışırdı. 1911 il noyabrın 2-də Şimali Ç. hərbi dairələrinin lideri *Yuan Şikay* baş nazir təyin edildi. Bu təyinat inqilabçıların düşərgəsini parçaladı. Cənub vilayətlərinin liberalları Sin sülaləsinin devriləcəyi təqdirdə Yuan Şikayı dövlət başçısı seçməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Xarici dövlətlərin yeni hərbi müdaxiləsindən çəkinən Sun Yatsen Tunmenxueyin liberal qanadının təzyiqi ilə Yuan Şikayla razılığa gəldi. 1912 il fevralın 12-də azyaşlı imperator *Pu İnin* adından Sin sülaləsinin hakimiyyətdən əl çəkdiyinin və Ç.-də monarxiyanın devrildiyinin elan edilməsindən sonra Sun Yatsen müvəqqəti prezident vəzifəsindən istefa verdi. 1912 il fevralın 15-də Nankin Milli məclisində bu vəzifəyə Yuan Şikay seçildi. 1912 ilin martında Ç. Resp.-nın müvəqqəti konstitusiyası qəbul olundu. Ç.-də 1911 ilin oktyabrında – 1912 ilin martında baş verən hadisələr *Sinxay inqilabı* adlandırıldı.

Çin 1912–49 illərdə. Cənubun faktiki təslimi ölkədə bütün real hakimiyyətin tezliklə Yuan Şikayın və Şimali Ç. hərbi dairələrinin (Beyyan militaristləri) əlində cəmlənməsinə gətirib çıxartdı. Yuan Şikay hərbi diktatura rejimi qurmağa başladı, respublikaçıları könüllülərdən təşkil olunan ordularının böyük hissəsini buraxmağa məcbur etdi. Belə şəraitdə 1912 ilin avqustunda Tunmenxuey bir sıra li-

beral-burjua təşkilatları ilə Milli partiya-da (*Qomindan*) birləşərək daha mötədil mövqeyə keçdi.

1913 ilin aprelində Yuan Şikay parlamentin iradəsinə rəğmən xarici dövlətlərin bank konsorsiumu ilə saziş imzalayaraq son dərəcə ağır şərtlə 25 mln. funt sterlinq həcmində “yenidəntəşkil istiqrazı” aldı və müxalifətin baş verə biləcək çıxışlarının qarşısını almaq məqsədilə qoşunları Yanszi çayı hövzəsində toplamağa başladı. Dövlət çevrilişindən ehtiyat edən Sun Yatsen əhalini “ikinci inqilaba” çağırırdı. Li Letszyu və Xuan Sinin başçılıq etdiyi Cənubi Ç. generaliteti onu dəstəklədi. 1913 ilin iyulunda Cənubi və Şimali Ç. qoşunları arasında toqquşmalar başladı. Xukou, Nankin və Şanxayda inadlı döyüşlər gedirdi. Qomindanda daxili mübarizə, cənublularda vahid komandanlığın və əməliyyat planlaşdırmasının olmaması “ikinci inqilabın” məğlubiyyətinə gətirib çıxartdı.

1913 ilin noyabrında Qomindanın fəaliyyəti qadağan edildi. 1914 ilin əvvəllərində terror şəraitində Yuan Şikay Çin Resp.-nin daimi prezidenti seçildi. Az sonra o, parlamenti buraxdı və diktator idarəçiliyi üsullarına keçdi.

Birinci dünya müharibəsi başlayanda Ç. bitərəfliyini elan etdi, lakin hərbi əməliyyatların öz ərazisinə yayılmasının qarşısını ala bilmədi. *Antanta* tərəfində müharibəyə qoşulan Yaponiya 1914 ilin avqustunda öz qoşunlarını Şanduna çıxartdı və noyabr ayında Almaniyanın Ç.-dəki bütün müliklərini ələ keçirdi. 1915 ilin yanvarında Ç. hökumətinə onu Ya-

poniyadan asılı hala salacaq ultimatum və “*iyirmi bir tələb*” göndərdi. Yuan Şikay ultimatumu, sonra isə (1915, 9 may) tələblərin çoxunu qəbul etdi. Yaponiyanın hərəkətlərinə və hökumətin siyasətinə etiraz olaraq ölkədə kütləvi vətənpərvərlik hərəkəti başladı. Mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışan Yuan Şikay 1915 ilin dekabrında özünü imperator elan etdi. Buna cavab olaraq Mərkəzi və Cənubi Ç.-də 1915 ilin dekabrı – 1916 ilin əvvəllərində çox vaxt “üçüncü inqilab” adlandırılan silahlı üsyan baş verdi. Yunnan əyalətinin Pekindən asılı olmadığını bəyan edən “müstəqil” (Beyyan qruplaşmasına aid olmayan) generallar Say E və Tan Sziyaonun əməliyyatları bu üsyanın başlanğıcı oldu. Onlar qoşunları şm.-a yeridərək Sıçuan və Quyçjouda döyüşlərə başladılar. 1916 ilin mayında “üçüncü inqilab” artıq ölkənin c.-undakı 6 əyaləti bürüdü.

1916 ilin iyununda Yuan Şikayın ölümündən sonra hərbi əməliyyatlar dayandırıldı. Pekində hakimiyyət yaponpərvər mövqedə duran Duan Sijuyun lideri olduğu Beyyan militarist qruplaşmasının əlində qaldı. Lakin Beyyan qruplaşması özü də geniş r-nlara nəzarət edən və hakimiyyət uğrunda öz aralarında mübarizə aparan bir sıra güruha (Çin militarist qruplaşmaları, Anxoy güruhu, Fintyan güruhu, Çjili güruhu) parçalandı. 1917 ilin iyun–iyulunda gen. Çjan Sünün monarxist çevriliş cəhdi baş tutmadı. Ç.-in Şandundakı keçmiş müliklərinin ona qaytarılacağına ümid edən Beyyan hökuməti 1917 ilin avqustunda Almaniyaya müharibə elan etdi. Ç.-in müharibəyə qoşulması ölkədə, xüsusilə onun c. hissəsində etirazlar dalğasına səbəb oldu. Quancjouda Ç.-in ikinci hökuməti təşkil edildi. 1917 ilin sentyabrında Sun Yatsen onun başçısı oldu (1918 ilin mayına qədər bu vəzifədə qaldı).

“*Dörd may*” hərəkəti (1919, may–iyun) Ç. tarixinin dönüş nöqtəsidir. Bu hərəkət *Paris sülh konfransında* (1919–20) iştirakçı dövlətlərin Şandun əyalətində Almaniyanın nəzarətindəki ərazilərin Ç.-ə qaytarılması və digər dövlətlərin Ç. ərazisindəki hüquq və imtiyazlarının ləğvi haqqında Ç.-in tələblərinə baxmaqdan imtina etmələrindən sonra başladı. *Versal sülh müqaviləsinin* (1919) 156–158 maddələrinə uyğun olaraq əvvəllər Almaniyanın Ç. ilə razılaşması əsasında əldə etdiyi hüquq və imtiyazları Yaponiyaya verildi. Pekində, Şanxayda və digər şəhərlərdə kütləvi nümayişlərin və siyasi tə-

tillərin təzyiqi ilə Pekin hökuməti Versal sülh müqaviləsinə tanımadığını bəyan etməyə və bəzi yaponpərvər alirütbəli əyanları istefaya göndərməyə məcbur oldu. 1919 il iyulun 25-də Rusiya ilə Ç. arasında qeyri-bərabər müqavilələrin [Rusiya–Çin müqaviləsi (1896), Pekin protokolu (1901), həmçinin Rusiya–Yaponiya sazişləri (1907–1916)] ləğvinə dair danışıqlar başladı.

Rusiyada *Oktyabr çevrilişindən* (1917) sonra Ç.-də fəhlə hərəkəti xeyli inkişaf etdi, marksizm təbliğatı gücləndi. Marksistlərin Şanxayda və Szyansida keçirilən qurultayında (23–31.7.1921) Çin Kommunist partiyası (ÇKP) təsis olundu, Çen Dusu partiyanın katibi seçildi.

1920-ci illərin əvvəllərindən Ç.-də siyasi dezinteqrasiya gücləndi. Mərkəzi hakimiyyət funksiyasını nominal şəkildə daşıyan Şimal (Pekin) hökuməti tərkibindəki siyasi qüvvələr nisbətindən asılı olaraq gah Çjan Szolinin yaponpərvər güruhu, gah da U Peyfunun B.Britaniya və ABŞ meyilli qruplaşmasının nəzarəti altında idi. Yerli militaristlər arasındakı çəkişmələr vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Cənub (Quancjou) hökuməti müxtəlif siyasi qüvvələri, o cümlədən 1914 ildə Yuan Şikay tərəfindən ləğv edilmiş ümummilli parlamentin üzvlərini birləşdirirdi. 1921 ilin aprelində Quancjou parlamenti Sun Yatseni Ç. Resp.-nin müvəqqəti prezidenti seçdi.

1924 ilin yanvarında ÇKP nümayəndələrinin iştirakı ilə Quancjouda Qomindanın birinci qurultayı keçirildi. Qurultay bu iki partiyanın siyasi blokları əsasında Vahid Milli Cəbhənin yaradılmasını rəsmiləşdirdi. Bu qərar Cənub hökumətinin mövqeyini möhkəmləndirdi və o, bundan sonra Ç.-in birliyi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin lideri rolunda çıxış etməyə başladı. Sun Yatsenin xahişi ilə SSRİ Quancjouya siyasi və hərbi müşavirlərini (M.M. Borodin, V.K. Blüxer və b.), silah göndərdi, həmçinin Milli İnqilabi Ordunun (MİO) yaradılmasına yardım göstərdi. 1924 ilin payızında Quancjou hökumətini devirmək məqsədini güdən qiyam yatırıldı.

Quancjou hökumətinin siyasi nüfuzunun artdığı bir şəraitdə Pekin hakim dairələri öz siyasətlərində müəyyən düzəlişlər etməyə məcbur oldular. Onlar Sovet hökuməti ilə SSRİ və Ç. arasında mübahisələrin nizamlanması üçün ümumi prinsiplərə dair Saziş imzalamağa (bununla SSRİ Rusiyanın Ç.-dəki bütün imtiyazlarından imtina etdiyini təsdiqlədi;

Dağıdılmış Quancjou şəhəri. 1927 il.

31.5.1924 imzalandı) və onunla diplomatik əlaqələr yaratmağa razı oldular. Ardınca Sun Yatseni Ç.-in birləşdirilməsinə dair danışıqlara dəvət etdilər. Sun Yatsen danışıqlara gedərkən yolda xəstələndi və Pekində vəfat etdi (1925, 12 mart).

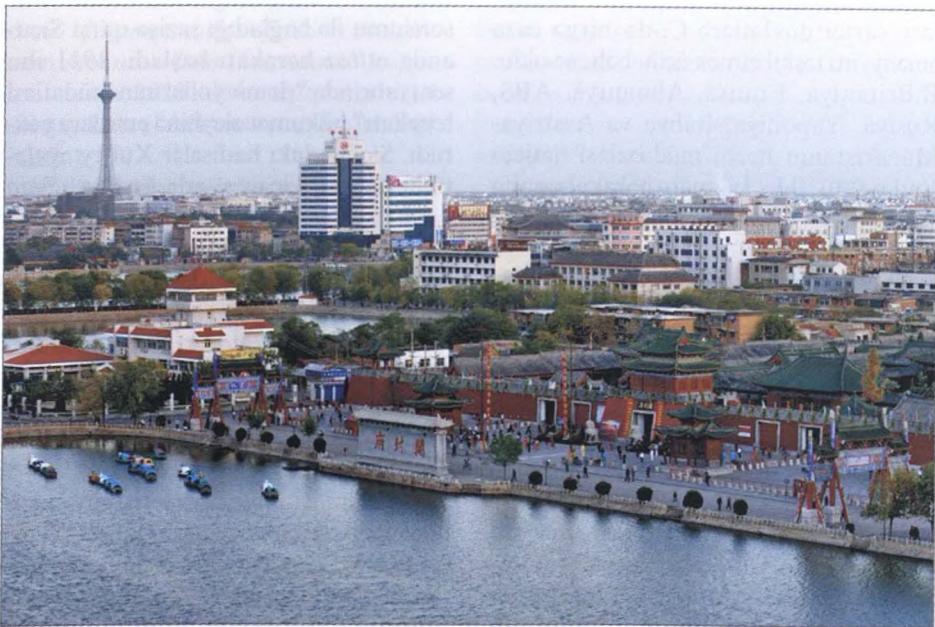
1925 il mayın 30-da Şanxayda Britaniya polisi Ç. vətənpərvərləri nümayişinin iştirakçılara atəş açdı. Bu hadisə Ç.-də böyük hiddət doğurdu. Ölkənin bir çox şəhərində keçirilən siyasi nümayişlər və tətillər (“Otuz may” hərəkəti) Ç.-də 1925–27 illər inqilabının başlanğıcı oldu. 1925 il iyulun 1-də Quancjou hökuməti özünü Ç.-in Milli hökuməti elan etdi. 1926 ilin əvvəllərində MİO Quansi, Quyçjou əyalətlərində və Xunan əyalətinin c. hissəsində inqilabi hakimiyyətini qurdu, 1926 ilin iyulunda bütün Ç.-də inqilabın qələbəsinin təmin olunması məqsədilə Şimal yürüşünə (1926–27) başladı. MİO 1926 ilin sonlarında Xunan, Xubey, Szyansi, Futszyan əyalətlərini azad etdi, bu da Ç.-in Milli hökumətinin və Qomindanın MİK-inin Quancjoudan Uçan (indiki Uxan) ş.-nə köçməsinə imkan yaratdı. 1927 ilin martında üsyan etmiş Şanxay fəhlələri Şanxayı azad etdilər. Tezliklə Nankin də azad olundu (1927 il martın 24-də şəhər Britaniya və Amerika eskadralarının top atəsinə tutuldu).

1927 il aprelin 12-də MİO-nun baş komandanı *Çan Kayşinin* başçılıq etdiyi Qomindanın sağ qanadı Şanxay və Nankində çevrilmiş edərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Az sonra sağ qomindançılar Qu-

ancjouda çevrilmiş etdilər. 1927 il aprelin 18-də Çan Kayşi Uxandakı sol qomindançı hökumətə qarşı Nankində öz tərəfdarlarından ibarət yeni Milli hökumət formalaşdırdı. Belə vəziyyətdə Uxan hökuməti də sağa meyilləndi. *Van Sziñveyn* başçılıq etdiyi Uxan Qomindan MİK 1927 il iyulun 15-də ÇKP ilə blokdan imtina etdi və bir müddət sonra Çan Kayşinin tərəfinə keçdi. ÇKP qeyri-qanuni elan olundu, həmkarlar ittifaqları və kəndli ittifaqları buraxıldı, ölkəni “ağ terror” bürüdü (1927 ilin aprelindən 1928 ilin iyulunadək davam edən Qomindan repressiyalarının gedişində Ç.-də 337 min inqilabçı öldürüldü).

Çan Kayşinin hakimiyyəti ələ keçirməsindən sonra ÇKP Qomindan rejiminə qarşı silahlı mübarizə kursunu götürdü. 1927 il avqustun 1-də Nancında üsyan baş verdi və Qırmızı ordu yaradıldı. Bu ordunun özünü *Ye Tin, Çju De, Xe Lun* və b. kommunistlərin komandanlığı altında olan Şimal yürüşündə iştirak etmiş qoşunlar təşkil edirdi. 1927 ilin avqust–sentyabr aylarında Xunan, Szyansi, Quandun, Xubey əyalətlərində ÇKP-nin başçılığı ilə “payız məhsulu” üsyanları baş verdi. 1927 ilin oktyabrında Qırmızı ordu Quandun əyalətinin Xayfin və Lufin qəza şəhərlərini ələ keçirdi, noyabrın əvvəlində burada Xaylufin sovet resp. yaradıldı. 1927 il dekabrın 10-dan 11-nə keçən gecə ÇKP Quandun komitəsi Çjan Tayleyin başçılığı ilə Quancjouda üsyan qaldırdı [bax *Quancjou (Kanton) üsyanı* (1927)] və kommuna yaratdı. Üsyanların

Kayfin şəhərindən görünüş.

çoxunun məğlubiyyətə uğramasına baxmayaraq, ÇKP rəhbərliyi partiyanın hərbi qüvvələrinin möhkəmləndirilməsi və ölkənin müxtəlif r-nlarında sovetlərin yaradılması xəttini davam etdirirdi. Qırmızı ordu hissələrinə arxalanan ÇKP 1928–30 illərdə 11 əyalətin ərazisində (əsasən, Cənubi və Mərkəzi Ç.-də) 15 sovet r-nu yaratdı.

1928 ilin aprelində Çan Kayşi Şimal yürüşünün davam etdiyini bildirdi. 1928 il iyunun 5-də onun qoşunları Pekini tutdu, Ç.-də hakimiyyət Nankin hökumətinə keçdi (1928 ilin iyulunda ABŞ, sonra isə digər Qərb dövlətləri tərəfindən tanındı). Pekində möhkəmlənən Qomindan 1929 il yanvarın 1-dən “qəyyumluq dövrünün” başladığını elan etdi. Bu dövrdə ona hökumət, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması üçün müstəsna səlahiyyətlər verilir, Ç. əhalisinin siyasi hüquq və azadlıqları məhdudlaşdırılırdı. Qomindan hökumətinin iqtisadi və xarici siyasəti Ç.-də aparıcı kapitalist dövlətlərinin, ilk növbədə ABŞ-ın mövqeyinin güclənməsinə və nüfuzunun artmasına səbəb oldu.

Yaponiya, B.Britaniya və ABŞ-ın təhriki ilə Nankin hökuməti SSRİ-yə qarşı düşmən münasibəti göstərirdi. 1929 il iyulun 10–11-də Ç. hökuməti Şərqi Çin dəmir yolunu (ŞÇDY, bax *Çin Çançun dəmir yolu*; 1924 ildə imzalanmış sazişə görə SSRİ və Ç. tərəfindən birgə idarə olunurdu) ələ keçirdi. 1929 il iyulun 17-də SSRİ Ç.-lə diplomatik əlaqələrini kəsdi. Həmin il noyabrın 17-də sovet ordusu Ç. qoşunlarını məğlubiyyətə uğrattı. Dekabrın 22-də imzalanmış sovet-Çin protokoluna görə, ŞÇDY-nda və SSRİ-Çin sərhədində 1924 il sazişinin şərtləri bərpa olundu.

1930 ilin noyabrından 1932 ilin payızadək Qomindan hökuməti sovet rayonlarına qarşı 4 yürüş təşkil etdi, lakin onların hamısı Çan Kayşi qoşunlarının məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Çin Qırmızı ordusunun qələbələri sovet rayonları ərazisinin artmasına səbəb oldu. 1931 ilin sonlarında onların ən iriləri aşağıdakılar idi: Mərkəzi (Cənub-Şərqi Szyansi və Qərbi Futszyan), Xubey–Xenan–Anxoy, Xunan–Xubey, Szyansi–Futszyan–Çjetszyan, Szyansi–Xunan–Xubey, Szyansi–Xunan. 1931 il noyabrın 7–24-də Juytszin ş.-ndə (Szyansi əyaləti) Ç.-in sovet rayonları nümayəndələrinin birinci Ümumçin qurultayı keçirildi. Qurultayda Çin Sovet Respublikasının (ÇSR) konstitusiyaya layihəsi, torpaq, əmək qanunları

və iqtisadi siyasət haqqında qanun, “Qırmızı ordu haqqında”, milli məsələlər üzrə və s. qərarlar qəbul olundu. *Mao Tzedunun* başçılıq etdiyi ÇSR MİK və Müvəqqəti mərkəzi hökumət seçildi.

Asiyada öz ağalığını qurmaq üçün çoxdan planlar hazırlayan Yaponiya 1931 il sentyabrın 18-də Şimal-Şərqi Çinin işğalına başladı və 1932 ilin əvvəllərində oranı zəbt etdi. 1932 il yanvarın 28-də yapon qoşunları Şanxayı tutmaq məqsədilə hərbi əməliyyata başladılar, lakin şəhərin bütün əhalisi tərəfindən dəstəklənən qomindançılardan 19-cu ordusu onların hücumunun qarşısını aldı. 1933 ildə yapon qoşunları Jexe əyalətini zəbt edərək Xebey əyalətinə daxil oldular. 1932 ilin payızında Yaponiya Mancuriyada özünün yaratdığı oyuncaq *Mançjou-qo* dövləti ilə müqavilə bağlayaraq Ç.-in bu rayonu üzərində nəzarətini möhkəmləndirdi. 1934 ilin martında Yaponiya hökuməti Pu İni Mançjou-qonun imperatoru elan etdi.

Ölkənin bir hissəsinin Yaponiyanın işğalı altında olduğu bir şəraitdə də Çan Kayşi ÇKP-ni özünün əsas düşməni hesab edirdi. 1933 ilin payızında Çan Kayşi 1 mln. luq ordunu səfərbər edərək ölkənin sovet rayonlarına qarşı 5-ci yürüşə başladı. Qomindan müvəffəqiyyət qazandı. Böyük itkilər verən Qırmızı ordu özünün əsas qüvvələrini Cənub-Şərqi Ç.-dən Şimal-Qərbi Ç.-ə çəkdi. 1935 ilin oktyabrında Qırmızı ordunun nəzarəti altında Şensi–Qansu–Ninsya sərhədyanı sovet rayonu yaradıldı.

1935 ilin may–iyun aylarında Yaponiya hakim dairələrinin Nankin hökuməti ilə bağladığı gizli sazişə görə Qomindan faktiki olaraq Yaponiyanın Şimali Ç.-i işğal etməsini tanıdı [bax *Xe-Umedzu sazişi (1935)*]. Həmin ilin noyabrında Yaponiya Tunçjou ş.-ində Şərqi Xebey muxtar antikommunist hökumətini yaratdı. Çan Kayşinin təslimçi mövqeyi Ç.-də geniş etirazlar dalğasına səbəb oldu. 1935 il dekabrın 9-da Pekində hökumət və Yaponiya əleyhinə milli müstəqillik və vətəndaş müharibəsinin dayandırılması şüarları altında kütləvi nümayiş keçirildi. Nümayişçilərin tələbləri ordu dairələri tərəfindən dəstəkləndi. 1936 ilin sonlarında Qomindan Çin Qırmızı ordusuna qarşı hərbi əməliyyatları dayandırmamaq məcburiyyəti qarşısında qaldı. Öz növbəsində ÇKP Kominternin 7-ci konqresinin qərarlarına əsaslanaraq Yaponiya əleyhinə vahid milli cəbhənin yaradılması təşəbbüsünü irəli sürdü və Ya-

poniya təcavüzünə qarşı qüvvələri birləşdirmək çağırışı ilə Qomindana müraciət etdi.

1937 il iyulun 7-də Pekin yaxınlığında Luqoutsyao körpüsündə qəsdən münəfiqə yaradan Yaponiya Ç.-in tam işğal planını həyata keçirməyə başladı. 1937 ilin iyul–dekabr aylarında Yaponiya ordusu böyük rayonları və Pekin, Tyanszin, Şanxay, Nankin kimi iri şəhərləri işğal etdi; 1938 ilin sonlarında Şimali, Mərkəzi və Cənubi Ç.-in sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş rayonlarını nəzarəti altına aldı. Belə şəraitdə Qomindan ÇKP ilə əməkdaşlığa hazır olduğunu bəyan etdi (1937, 23 sentyabr). Tərəflərin razılığı ilə Şensi–Qansu–Ninsya inqilabi bazası demokratik hakimiyyət sistemi saxlanılmaqla Ç. Resp.-nın Xüsusi r-nu, burada yerləşən Çin Qırmızı ordu hissələri isə 8-ci səhra ordusu kimi yenidən təşkil olundu. Çində Yaponiya işğalçılarına qarşı milli azadlıq müharibəsi (1937–45) başladı.

1937 il avqustun 21-də hücum etməmək haqqında sovet-Çin müqaviləsi bağlandı. Sovet hökuməti Ç.-ə silah və hərbi material almaq üçün 250 mln. dollar həcmində borc verdi, 3,5 min nəfərdən çox hərbi mütəxəssis, o cümlədən təyyarəçi göndərdi. Müharibə ərzində sovet hökuməti Uzaq Şərqdə iri hərbi birləşməsini saxlayırdı, bu da Yaponiya silahlı qüvvələrinin əl-qolunu bağlayaraq Ç. xalqının mübarizəsini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdırırdı.

Milli azadlıq müharibəsi zamanı Ç. müvəqqəti paytaxtın – Çunsinin yerləşdiyi işğal olunmamış zonadan (c.-q. və şm.-q. əyalətləri), Van Szinveyin oyuncaq hökumətinin (1940 il martın 30-da Nankində yaponlar tərəfindən yaradılmışdı) nominal tabeliyində olan işğal edilmiş zonadan (şm., ş., mərkəzi və c. əyalətləri). ÇKP-nin rəhbərliyi altında olan 8-ci səhra ordusu (Şimali Ç.-dəki Şensi, Qansu, Ninsya, Çaxar, Suyuan, Xebey, Şandun, Xenan əyalətlərinin ayrı-ayrı r-nları) və Yeni 4-cü ordunun (Mərkəzi Ç.-də Yanszi çayı hövzəsi) nəzarət etdiyi Ç.-in azad olunmuş r-nlarından ibarət idi. 1939 ilin yazından ÇKP ilə Qomindan arasında münasibətlərin kəskinləşməsi nəticəsində sonuncunun qoşunları Şensi–Qansu–Ninsya sərhədyanı r-nunu (Ç.-in azad olunmuş rayonlarını idarə edən ÇKP MK buradakı Yanyan ş.-ndə yerləşirdi) blokadağa almağa başladı. 1940 ilin sonlarından yaponların azad olunmuş rayonlara qarşı hücum əməliyyatlarının

fəallaşması 8-ci səhra ordusu və Yeni 4-cü ordunu ağır vəziyyətdə qoydu. Onlar yalnız 1943 ilin avqustunda əks-hücuma keçə bildilər. 1945 ilin aprelində Ç.-də əhalisi 95 mln. nəfərdən çox olan 19 azad edilmiş rayon var idi. Belə şəraitdə Yanyanda ÇKP-nin 7-ci qurultayı keçirildi (1945, 23 aprel – 11 iyun). Burada Mao Tzedunun partiyada liderliyi təsbit olundu, ÇKP-nin nizamnaməsinə “Mao Tzedunun ideyalarının” rəhbər ideologiya kimi təsdiqlənməsinə dair maddə əlavə edildi.

Kırım (Yalta) konfransında (1945) SSRİ Yaponiyaya qarşı müharibəyə qoşulmaq öhdəliyi götürdükdən sonra, 1945 il iyunun 30-da Moskvada Sovet İttifaqı ilə Ç. hökumətləri arasında danışıqlar başladı. 1945 il avqustun 14-də tərəflər Dostluq və ittifaq haqqında müqavilə imzaladılar. 1945 il avqustun 9-da sovet Qırmızı ordusu və Monqolustan Xalq Resp. qoşunlarının Şimal-Şərqi Ç.-in və Daxili Monqolustanın ərazisinə yeridilməsi və onların Kvantun ordusunu darmadağın etməsi Ç.-də Yaponiya işğalçı rejiminin süqutu üçün əhəmiyyətli rol oynadı. 1945 il sentyabrın 2-də Yaponiya Təslim aktını imzaladı. Yaponiyanın hərbi cəhətdən darmadağın edilməsi Ç. xalqının azadlıq mübarizəsində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu.

1945 ilin sentyabrından Qomindan rəhbərliyi hərbi hissələrini əvvəllər yapon qoşunları tərəfindən işğal edilmiş iri şəhərləri tutmaq üçün yönəltdi. Yaponiya komandanlığının kapitulyasiyasını təmin etmək bəhanəsilə Ç.-in mühüm portlarına ABŞ-ın hərbi-dəniz qüvvələri yeridildi, bir sıra məntəqələrinə Amerika ordusunun hava və dəniz desantları çıxarıldı. 1945 ilin dekabrında ABŞ-ın Ç. ərazisindəki ordu kontingenti 113 min nəfərə çatdı. Vaşinqton Qomindana birbaşa hərbi yardım göstərir, onu tank, təyyarə, hərbi gəmi və digər silah növləri ilə təchiz edirdi. Amerika təlimatçıları 1946 ilin iyulnadək 45 Qomindan diviziyasını yenidən təşkil etmiş və onlara təlim keçmişdilər.

Ç.-in müharibədəsonrakı quruluşu məsələsinə sülh yolu ilə həll etməyə çalışan ÇKP Ç.-də demokratik koalisiya hökuməti yaratmaq və demokratik islahatlar keçirmək təklifləri irəli sürdü. 1945 il avqustun 28-dən oktyabrın 10-dək Çunsində ÇKP ilə Qomindan arasında aparılan danışıqlarda Ç.-in demokratik yenidənqurulması məsələsinə həll etmək üçün Siyasi Məsvəratçi Konfransın (SMK)

çağırılmasına dair əldə olunmuş razılıqlar həyata keçirilmədi. 1945 il oktyabrın 13-də Çan Kayşi hökuməti azad edilmiş rayonlara hücum keçdi. 1945 il dekabrın 16–26-da Ç.-in sülh yolu ilə birləşdirilməsi və vətəndaş müharibəsinin dayandırılması haqqında Moskvada SSRİ, ABŞ, B.Britaniya xarici işlər nazirlərinin müşavirəsi keçirildi. “Sovet və ABŞ silahlı qüvvələrinin qısa müddətdə Ç.-dən çıxarılmasının arzu olunduğuna” dair razılıqlar əldə edildi.

1946 il yanvarın 10-da Qomindan və ÇKP-nin nümayəndələri hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında saziş imzaladılar. Həmin gün Çunsində fəaliyyətə başlayan SMK-da birpartiyalı Qomindan hökumətinin koalisiya hökuməti kimi yenidənqurulması, Milli məclisin çağırılması, Ç. konstitusiyasına yenidən baxılması və s. haqqında qərarlar qəbul olundu. Lakin bu qərarlar da yerinə yetirilmədi. 1946 ilin martında Qomindan MİK-in plenumunda əldə olunmuş razılıqlar rədd edildi, iyun ayında isə Qomindan qoşunları yenidən azad edilmiş rayonlara hücum keçdilər, bu da Ç.-də xalq azadlıq müharibəsinə (1946–49) təkən verdi.

ÇKP-yə qarşı müharibədə Çan Kayşi-yə ABŞ yaxından kömək edirdi. 1946 il noyabrın 4-də Nankində dostluq, ticarət və gəmiçilik haqqında Amerika-Çin müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Vaşinqton Qomindana 6 mlrd. dollar həcmində hərbi yardım göstərdi, əvəzində isə Ç.-in siyasi həyatına, iqtisadiyyatına və maliyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə nəzarət imkanı əldə etdi.

1946 ilin iyulundan 8-ci və Yeni 4-cü ordu hissələrindən, həmçinin Şimal-Şərqi Ç.-in Birləşmiş demokratik ordusundan təşkil olunmuş Çin Xalq Azadlıq Ordusu (ÇXAO) inadlı müdafiə döyüşləri aparırdı. O, 1947 ilin iyulunda əks-hücuma keçdi və 1948 ilin payızında Şimal-Şərqi Ç.-i tamamilə azad edərək Şimali və Mərkəzi Ç.-də iri əməliyyatlara başladı. 1948 ilin sonunda ÇXAO Yanszi çayının sahilinə çıxdı, 1949 ilin yanvarında Tyanszin və Pekini, apreldə Nankini, mayda Şanxay və Uxanı azad etdi.

Hərbi məğlubiyyətdən xilas olmağa çalışan Çan Kayşi 1949 il yanvarın 1-də ÇKP-yə danışıqlara başlaması təklif etdi. 1949 il martın 1–15-də Pekində Qomindan və ÇKP nümayəndə heyətləri daxili sülh haqqında razılıqın layihəsini işləyib hazırladılar. Lakin Qomindan hökuməti onu imzalamaqdan imtina etdi.

1949 il aprel 21-də ÇXAO yenidən hücum keçdi və payızda Şimal-Qərbi və Mərkəzi Ç.-in bütün ərazilərini, həmçinin Cənubi və Cənub-Qərbi Ç.-in böyük hissəsini azad etdi. 1949 ilin sonunda kontinental Ç. tamamilə azad olundu. Çan Kayşi və onun taqr. 2 mln. tərəfdarı Tayvan a.-na qaçdı.

Çin 1949–76 illərdə. 1949 il sentyabrın 21–30-da Vahid xalq-demokratik cəbhəsinin ali orqanı olan Çin Xalq Siyasi Məsvərat Şurasının (ÇXSMS) 1-ci sessiyası keçirildi. 1949 il oktyabrın 1-də Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) yaradılması elan olundu. Onu ilk olaraq SSRİ (1949, 2 oktyabr), ardınca isə Şərqi Avropanın xalq demokratiyası ölkələri və Monqolustan Xalq Resp. tanıdı. 1950 ilin yanvar ayının əvvəlində B.Britaniya, Skandinaviya ölkələri, Əfqanıstan, İsrail, İsveçrə və Hindistan ÇXR ilə diplomatik münasibətlər qurdu.

ÇXR-ə qarşı düşmən mövqə tutan ABŞ 1950 ilin ortalarında Tayvan a., Penxuledao a-rı və bir sıra digər adanı hakimiyyəti altında saxlayan Çan Kayşinin (1950 il martın 1-də Ç. Resp.-nin prezidenti seçilmişdi) başçılıq etdiyi Ç. Resp. hökumətini dəstəkləyirdi. Tərkibində bütün Ç. əyalətlərinin nümayəndələri olan Çan Kayşi hökuməti ÇXR-i tanımır, bütün Ç.-i təmsil etməsini bildirir, bütün Ç. ərazisinin nəzarəti altına qaytarılmasını ən mühüm məqsəd hesab edirdi. 1949 ilin sonlarında Vaşinqton ABŞ firmalarının ÇXR ilə ticarət əməliyyatları aparmasına qadağa qoydu. ABŞ-ın təzyiqi ilə 1950 ilin yanvarında BMT üzvlərinin əksəriyyəti SSRİ tərəfindən BMT-yə təqdim edilmiş Çin Resp. (1945 il oktyabrın 24-dən BMT-nin üzvü) nümayəndə heyətinin səlahiyyətlərinin ləğv olunması və ÇXR-ə qanuni hüquqların verilməsi haqqında qətnaməni rədd etdi (1950 ilin noyabrından ÇXR-in nümayəndə heyəti BMT-də müşahidəçi qismində iştirak etməyə başladı). Öz növbəsində ÇXR Tayvan hökumətinin qanuniliyini tanımadığını, Çan Kayşinin nəzarəti altında olan əraziləri Ç.-in tərkib hissəsi elan etdi.

ÇXR-in elan edilməsindən sonra hökumət mərkəzdə və yerlərdə ona qarşı çıxan sosial-siyasi qüvvələri amansızcasına susduraraq öz mövqeyini möhkəmləndirməyə başladı. Əsas vəzifələrdən biri azad edilmiş rayonlarda iri kapitalın ekspropriasiyası idi. 1950 ilin əvvəllərində 2800-dən çox emal və hasilat sənayesi müəssisəsi, həmçinin 2400-dən çox bank müəssisəsi milliləşdirildi. Onlar ÇXR

iqtişadiyyatının dövlət sektorunun əsas hissəsini təşkil etdi. Yeni hökumət Ç. ərazisində xarici dövlətlərə xüsusi hüquqlar verən bütün müqavilələri ləğv etdi, gömrük orqanlarını, xarici ticarəti və valyuta tənzimləmələrini öz əlinə aldı.

1950 il fevralın 14-də Moskvada dostluq, müttəfiqlik və qarşılıqlı yardım haqqında sovet-Çin müqaviləsi və bir sıra digər razılaşmalar, o cümlədən Sovet İttifaqının ÇXR-ə güzəştli şərtlərlə (illik 1%-lə) 300 mln. dollar həcmində uzunmüddətli kredit verməsi haqqında saziş imzalandı. SSRİ ÇXR-ə 50 iri sənaye obyektinin tikintisi və yenidən qurulmasında yardım göstərməyə, zəruri sənaye malları, yanacaq və xammalla təmin etməyə hazır olduğunu bildirdi (1952 ildə ÇXR xarici ticarətinin yarısından çoxu SSRİ-nin payına düşürdü). Eyni zamanda Sovet İttifaqının birgə idarə olunan Çin Çançun d.y.-na aid bütün hüquqlarından ÇXR-in xeyrinə imtina etməsi, sovet qoşunlarının birgə istifadə olunan Lyuyşun hərbi-dəniz bazasından (Port-Artur; qəti olaraq 1955 il mayın 26-da çıxarıldı) və s. məntəqələrdən çıxarılması haqqında saziş imzalandı.

Koreya müharibəsinin (1950–53) başlanması ilə ÇXR rəhbərliyi Kim İr Senin yardım etmək haqqında xahişini nəzərə alaraq Koreya y-a-na Ç. könüllülərini göndərdi. 1950 il oktyabrın 25-dən onlar hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər (1951 il fevralın 1-də BMT-nin Baş Assambleyası ABŞ-ın təzyiqi ilə ÇXR-in

hərəkətlərini təcavüz kimi qiymətləndirdi; Koreya müharibəsində ÇXR-in itkiləri təq. 500 min nəfər idi). Müharibənin gedişində ÇXAO bölmələrinin Tayvan a.-na çıxarılmasının qarşısını almaq məqsədilə ABŞ 7-ci donanmasını Tayvan boğazına yeritdi. 1950 ilin oktyabrında Ç. qoşunları 1949 il noyabrın 4-də müstəqilliyini elan etmiş Tibet ərazisinə daxil oldu. Ardınca onlar Kəşmirə daxil olaraq Aksay Çin (Aksayçin) r-nunu və ümumi sah. 12 min km² olan bir sıra digər ərazini nəzarətləri altına aldılar. Bu hadisə Çin-Hindistan münasibətlərini gərginləşdirdi. 1951 il mayın 23-də Tibet ilə ÇXR hökumətləri arasında Tibetin sülh yolu ilə azad edilməsi haqqında saziş imzalandı, Tibetə ÇXR-in tərkibində milli muxtariyyət hüququ verildi.

Müharibədən sonra dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etmək və sosializm quruculuğuna keçmək məqsədilə ÇXR sürətli aqrar islahat keçirməyə (1951 ilin sonundan), sənaye-ticarət sektorunu nizamlamağa və dövlət aparatının saxlanmasına sərf olunan xərcləri azaltmağa, inzibati orqanlarda və iqtisadiyyatda özbaşınalığın qarşısını almağa başladı. 1952 ildə “üç şər” və “beş şər”ə qarşı keçirilən kütləvi siyasi kampaniyanın gedişində 2 mln.-dan çox insan repressiyaya məruz qaldı.

1952 ilin sonlarında ÇXR-in x.t.-nda bərpa dövrü başa çatdı. Ç.-in çoxformalı iqtisadiyyatında dövlət sektorunun əhəmiyyəti xeyli möhkəmləndi, özəl kapi-

talist sektoru 1949 ildə 48,7%-dən 1952 ildə 30,7%-ədək azaldı; vahid çoxsahəli dövlət ticarəti sistemi yaradıldı.

1953 ilin yazında aqrar islahat, əsasən, başa çatdırıldı (azsaylı xalqların yaşadıqları bəzi rayonlar istisna olmaqla; Tibetdə 1960 ildən keçirilməyə başladı). Təq. 300 mln. nəfər torpaqsız və aztorpaqlı kəndli əvvəllər mülkədarlara məxsus olmuş təq. 47 mln. ha becərilən torpaq sahəsi əldə etdi. Aqrar sektorda sadə istehsal birlikləri tətbiq olunmağa başladı. 1952 ilin sonunda kəndli təsərrüfatlarının təq. 40%-ini birləşdirən 8 mln. qarşılıqlı yardım qrupu təşkil edildi.

Mülkədar torpaq sahibliyinin ləğv edilməsi ilə eyni vaxtda digər sosial islahatlar da keçirildi. 1950 il mayın 1-də imzalanmış nikah haqqında yeni qanun ailə-nikah münasibətlərində qadınlar və kişilərin bərabərliyini təsbit etdi. Xalq təhsili sistemində orta və ali məktəblərin demokratikləşdirilməsi, savadsızlığın aradan qaldırılması, fəhlə və kəndlilərdən mütəxəssislər hazırlanması üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində islahatlar haqqında qərar qəbul olundu. Həmkarlar ittifaqlarının hüquqi vəziyyətini və funksiyalarını, iri və orta müəssisələrdə əmək sığortası qaydalarını, işsizliklə mübarizə tədbirlərini müəyyənləşdirən yeni əmək məcəlləsi qüvvəyə mindi.

Tayvanda da Çan Kayşi hökuməti tərəfindən mühüm islahatlar keçirilirdi. 1949–53 illərdə orada üçmərhələli torpaq islahatı keçirildi: torpaqların icarə haqqı azaldıldı, dövlət torpaqlarının bir qismi cüzi haqq ödənilməklə kəndlilərin mülkiyyətinə verildi və iri torpaq mülkiyyəti qismən milliləşdirildi (keçmiş torpaq sahibləri adada yeni yaradılmış sənaye müəssisələrinin səhm paketini kompensasiya kimi aldılar). Aqrar islahat və ABŞ-ın yardımı Tayvan iqtisadiyyatının “Tayvan iqtisadi möcüzəsi” adlandırılan sürətli inkişafına səbəb oldu, bu da öz növbəsində adada Qomindanın siyasi mövqeyinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxartdı.

1953 ilin sonunda ÇKP MK sovet modeli əsasında ÇXR-də keçid dövrü və sosialist quruculuğunun prinsiplərini müəyyənləşdirən “Ölkəmizi iri sosialist dövlətinə çevirmək üçün bütün qüvvələri səfərbər etmək uğrunda mübarizə” proqramını qəbul etdi. Ölkənin sənayeləşdirilməsi qarşısında duran əsas vəzifə elan edildi. Bunun üçün sovet mütəxəssislərinin iştirakı ilə 5 illik plan (1953–57) hazırlandı. Planda 1952 il səviyyəsi ilə müqayisədə

ümumi sənaye məhsulunun (kustar istehsal istisna olmaqla) 98,3%, k.t.-nın isə 23,3% artırılması nəzərdə tutulurdu. Dövlət sektorunun (xüsusilə ağır sənaye), metallurgiya, elektroenergetika və maşınqayırmanın daha yüksək tempolə inkişafı, 694 iri sənaye obyektinin tikintisi planlaşdırılırdı. Respublikanın sənayeləşdirilməsi və sosial islahatlar, o cümlədən aqrar sektordakı islahatlar 1967 ilədək başa çatmalı idi.

1954 ilin iyununda ÇXR-də inz. ərazi islahatı keçirildi. Çində xalq azadlıq müharibəsi (1946–49) gedişində meydana gəlmiş regionlara bölgü (Şimali Ç., Şimal-Şərqi Ç., Şimal-Qərbi Ç., Şərqi Ç., Cənub-Qərbi Ç.; bunlarda bütün hakimiyyət faktiki olaraq ÇKP MK-nın Hərbi Şurasının rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən ordu komandanlığına məxsus idi) əyalətlərə və muxtar vilayətlərə bölgü ilə əvəz edildi, ÇKP MK-nın regional büroları da ləğv olundu.

Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisinin (ÜXNM) 1-ci sessiyasında, 1954 il sentyabrın 20-də Ç.-i fəhlə sinfi tərəfindən idarə olunan, fəhlə və kəndli ittifaqı əsasında qurulmuş xalq demokratiyası dövləti elan edən ÇXR konstitusiyası qəbul olundu. ÇXR-in sədri (bu vəzifəni Mao Tzedun tutdu) və onun müavinləri, ÜXNM-in Daimi Komitəsi (ÜXNM DK) seçildi, ÇXR-in Dövlət şurasının (hökumət) tərkibi təsdiq edildi, Çjou Enlay baş nazir təyin olundu. Konstitusiya ÇXR-in SSRİ və digər xalq demokratiyası dövlətləri ilə dostluq və əməkdaşlığın inkişafı kursunu təsbit etdi.

1-ci beşillik planın yerinə yetirilməsi prosesində SSRİ ÇXR-ə iri sənaye obyektlərinin, o cümlədən Anşan, Uxan, Baotou metallurgiya kombinatlarının, Çançun avtomobil və Loyan traktor z-dlarının, Tayyuan və Şenyan ağır maşınqayırma z-dlarının tikintisi və yenidənqurulması üçün 3 mlrd. rubl məbləğində yeni kreditlər və avadanlıq verdi, müdafiə sənayesinin qurulmasında yardım göstərdi. ÇXR-in sənayeləşdirilməsində 100-dən çox sənaye obyektini avadanlıqla təchiz edən ADR, Polşa, Çexoslovakiya, Macarıstan, Rumıniya və Bolqarıstan da iştirak etdi.

1953–56 illərdə ÇXR-də ümumi məhsulun həcmi hər il orta hesabla sənayedə 19,6%, k.t.-nda isə 4,8% artırdı. 1953 ilin dekabrında ÇKP MK 1957 ilədək kəndlilərin 20%-ni k.t. istehsal kooperativlərində birləşdirmək vəzifəsini qarşısına qoydu. Lakin Mao Tzedunun israrlı töv-

Koreyanın şimal dağlarında əsir düşmüş Çin əsgərləri. Dekabr 1950.

siyasi (1955, iyul) və 7-ci çağırış ÇKP MK-nın 6-cı geniş plenumunun (1955, 10 oktyabr) qərarına uyğun olaraq aqrar sektorda əvvəlki qayda-qanunun bərpasının qarşısını almaq məqsədilə kəndlilərin kooperativləşdirilməsi prosesi (çox vaxt torpaqların və istehsal vasitələrinin ictimailəşdirilməsi yolu ilə) sürətləndirildi və 1956 ilin sonlarında kəndli təsərrüfatlarının 96,3%-i kooperativlərə cəlb edildi. Əvvəlcə 18 il müddətində nəzərdə tutulan kəndin kooperativləşdirilməsi, demək olar ki, başa çatdırıldı. Məcburi xarakter daşıyan bu proses Ç. kəndlilərinin böyük hissəsinin narazılığına səbəb olurdu. Aqrar sektorun maliyyə vəsaitlərinin sənayeləşdirilməyə cəlb olunması, həmçinin 1950-ci illərin ortalarında ÇXR-də şəhər əhalisinin ərzaq və əsas məhsullarla təminatında yaranmış gərgin vəziyyətin aradan qaldırılması, respublikanın müxtəlif rayonlarında etiraz aksiyalarının genişlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə yüngül sənayenin taxıl və xammalla təchizatının artırılması zərurəti sürətli kooperativləşdirməni həyata keçirməyə vadar edirdi.

1956 ilin sonlarında özəl kapitalist sənaye müəssisələrinin 99%-i və ticarət müəssisələrinin 82,2%-i dövlət idarəçiliyi altında yenidən quruldu. X.t.-nda iki mülkiyyət forması – ümumxalq və zəhmətkeşlərin kollektiv mülkiyyəti hakim mövqə tutdu.

Sosializm quruculuğundakı müəyyən

uğurlar 1956 ilin əvvəllərindən Çjou Enlayın təşəbbüsü ilə ÇXR rəhbərliyinin ziyalılara qarşı siyasətini bir qədər yumşaltması və Mao Tzedunun “Qoy yüz gül çiçəklənsin, qoy yüz məktəb rəqabət aparsın” şüarı altında onları açıq diskussiyalara dəvət etməsi üçün şərait yaratdı. 1956 ilin aprelinde ÇKP MK Siyasi bürosunun geniş iclasında Mao Tzedun Ç.-də sosializm quruculuğu təcrübəsini ümumiləşdirdi və sosialist quruculuğunun sonrakı yolunu “On mühüm qarşılıqlı münasibət haqqında” nitqində müəyyənləşdirməyə cəhd etdi.

1956 ilin sentyabrında ÇKP-nin 8-ci qurultayının 1-ci sessiyası keçirildi. Bu dövrdə partiya sıralarında 10,73 mln. üzv var idi. Sovet modeli istiqamətində inkişaf tərəfdarları üstünlük təşkil edirdilər. Qurultay ÇXR-in SSRİ və digər sosialist dövlətləri ilə dostluq və əməkdaşlıq kursunu təsbit etdi. Qurultayda qəbul olunmuş x.t.-nın inkişafı üzrə 2-ci beşillik plan (1958–62) sənaye istehsalının 1-ci beşillik planla müqayisədə ikiqat, milli gəlirin 50% artırılmasını, ərzaq bitkiləri yığımının 176 mln. t-dan 240 mln. t-ə çatdırılmasını nəzərdə tuturdu.

ÇKP-nin 8-ci qurultayının işinə Sov. İKP-nin 1956 ilin fevralında keçirilmiş 20-ci qurultayının qərarları böyük təsir göstərdi. Qurultay demokratiya və qanuniliyi möhkəmləndirməyə çağırır, şəxsiyyətə pərəstişin yolverilməzliyini, ÇXR-in hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsinin

Mao Tzedun Çin Xalq Respublikasının yaradılmasını elan edir. 1 oktyabr 1949 il.

və sosialist qanunlarına ciddi şəkildə riayət olunmasının zəruriliyini bəyan edirdi. ÇKP MK Siyasi bürosunun Daimi Komitəsi təsis olundu, baş katib vəzifəsinə *Den Syaopin* seçildi.

Macarıstan üsyanı (1956) və Polşadakı siyasi böhran (1956, oktyabr) ÇKP və ÇXR-də sovet modeli əleyhdarlarının mövqeyini möhkəmləndirdi. 1956 il noyabrın 15-də 8-ci çağırış ÇKP MK-nın 2-ci plenumunda Mao Tszedun SSRİ-də həyata keçirilən “destalinizasiya” siyasətini tənqid etdi. O, 1957 il fevralın 27-də “xalq daxilindəki ziddiyyətlərin düzgün həlli haqqında” adlı çıxışında sinfi, ilk növbədə xalq ilə “xalq düşmənləri” arasındakı ziddiyyətlər barədə tezislərini irəli sürdü və bu məsələni ümumxalq müzakirəsinə çıxarılmasına çağırdı. Lakin ümumxalq müzakirələri partiya və ÇXR-in dövlət rəhbərliyi üçün gözlənilmədən kəskin xarakter aldı və 1956 ilin iyununda bir sıra universitetlərdə tələbə çıxışları baş verdi. 1956 ilin sentyabrında müəssisələrdə tətillər başladı, 11 əyalətdə və 2 mərkəz tabelikli şəhərdə şagird və tələbələr dərsləri dayandıraraq dövlət və partiya rəhbərliyinə pətilsiyə təqdim etdilər. Belə şəraitdə müzakirələr dayandırıldı, ÇKP rəhbərliyinin “sağlara” qarşı keçirdiyi siyasi kampaniya (1958 ilin yazınadək davam etdi) nəticəsində siyasi müxalifət susduruldu. 1957 ilin noyabrında Oktyabr inqilabının 40 illiyinə həsr olunmuş bayram tədbirləri ilə əlaqədar Mao Tszedunun başçılıq etdiyi ÇXR nümayəndə heyətinin Sovet İttifaqına səfərindən sonra ÇKP və Sov. İKP arasında ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi. ÇKP-nin “sol” qanadı sosialist dövlətçiliyi çərçivəsində parlamentarizm və demokratiyanın inkişafının, dinc yanaşı yaşama siyasətinin aparılmasının, nüvə müharibəsinə qarşı mübarizənin məqsədəuyğun olmasına dair şübhələrini açıq şəkildə bildirməyə başladı.

1-ci beşillik planın uğurla həyata keçirilməsi Mao Tszedunu və ÇXR-in bir sıra dövlət və partiya rəhbərlərini spesifik “Ç. yolu” ilə irəliləyərək son dərəcə qısa vaxtda ölkədə sosializm quruculuğunu başa çatdırmağın mümkünlüyünə inandırıldı. ÇXR-də “üç il gərgin zəhmət – on min il səadət” şüarı altında sənayedə “böyük sıçrayış” və kəndlərdə “xalq kommunalaları”nın yaradılması hərəkatı genişləndi. Sosialist və kommunist cəmiyyətinin əsas özəyi elan olunmuş “xalq kommunalaları”na arxalanan “böyük sıçrayış” siyasəti bir neçə il ərzində ÇXR-də inkişaf

etmiş sosialist və hətta kommunist cəmiyyəti qurmağı, SSRİ-ni ötüb keçməyi və Ç.-i dünyanın aparıcı sənaye dövlətləri sırasına çıxarmağı nəzərdə tuturdu.

1958 ilin martında Mao Tszedun Çjou Enlay və Çen Yunu “iqtisadi inkişaf tempinin sürətlənməsinə mane olmaqda” ittiham etdi. 1958 ilin mayında ÇKP-nin 8-ci qurultayının 2-ci sessiyasında Mao Tszedun tərəfindən irəli sürülmüş “bütün qüvvələri səfərbər edərək, irəliyə doğru addımlayaraq, daha çox, daha sürətli, daha yaxşı, daha qənaətli prinsipinə əsaslanaraq sosializm qurmaq” şüarı ilə ifadə edilən yeni siyasi istiqamət bərqərar oldu. ÇXR Dövlət Plan Komitəsi ÇKP-nin qərarlarına əsaslanaraq 1958 ilin iyul ayında 2-ci beşillik planın yeni variantını işləyib hazırladı. Planda 1958 il ilə müqayisədə sənaye məhsulu istehsalının 6,5, k.t. istehsalının isə 2,5 dəfə artırılması nəzərdə tutulurdu. “Polad hər şeyi həll edir” şüarı altında artıq 1958 ildə polad əridilməsinin iki dəfə artırılaraq ildə 8–12 mln. t, 1962 ildə isə bu göstəriciyə görə B.Britaniyaya çatmaq və onu ötüb keçmək məqsədilə ildə 60–80 mln. t istehsal edilməsi qərara alındı. K.t.-nda da analogi “taxıl hər şeyi həll edir” şüarı irəli sürüldü. Bu çağırış maks. 3–5 il ərzində taxıl istehsalını əvvəllər 1960-cı illərin sonlarına nəzərdə tutulmuş səviyyəyə çatdırmaq məqsədi güdürdü. 1958 ilin bir neçə ayı ərzində 740 min kooperativ kəndli təsərrüfatı təqr. 26 min “xalq kommuna”sı kimi yenidən quruldu. Hər bir kommuna becərilən torpaq sahəsi və işçi qüvvəsinin sayına görə əvvəlki kooperativlərdən 20–30 dəfə iri idi. Kooperativlərin torpaqları və bütün istehsal vasitələri, həmçinin kəndlilərin həyatı sahələri, onların ev heyvanları, quşları, meyvə ağacları, qabları və ev əşyaları kommunaların mülkiyyətinə keçdi. İş günlərinə görə ödəmə əvəzinə əməyin miqdarı və keyfiyyəti nəzərə alınmadan “pulsuz ərzaq bölgüsü” tətbiq edildi. Kəndlilərin şəxsi təsərrüfatının ləğvi və “xalq kommunalaları”nın yeməxanalarında pulsuz işə sisteminin tətbiqi ilə əlaqədar kənd və şəhərlərdə bazarlar bağlandı. Eyni zamanda əhali kütləvi şəkildə ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı və s. “ictimai işlərə” səfərbər edildi. Bu siyasət “üç qırmızı bayraq kursu” (“bayraqlar” altında ÇKP-nin sosializm quruculuğunun yeni xətti, “böyük sıçrayış” və “xalq kommunaları” nəzərdə tutulurdu) adlandırıldı.

“Böyük sıçrayış” siyasətinə keçid ÇXR x.t.-nin pozulmasına səbəb oldu.

Milyonlarla kəndlinin (Ç. məlumatlarına görə 90 mln. nəfərdək) polad əridilməsinə, kустar üsulla kömür hasilatına, irriqasiya işlərinə, əsaslı tikinti və yol çəkilişinə cəlb edilməsi k.t.-na ciddi ziyan vurdu. 1958 ildə yetişdirilən bol məhsul tam şəkildə toplanmadı. Şəhər əhalisinin sürətlə artması (100 mln. nəfərdən 130 mln. nəfərdək) öz növbəsində şəhərlərdə qida məhsullarına tələbatın artmasına və ərzaq ehtiyatlarının, demək olar ki, tükənməsinə gətirib çıxartdı. Artıq 1958 ilin, “böyük sıçrayış”ın ilk ilinin nəticələri sürətli sənayeləşdirmə siyasətinin iflasa uğradığını sübut etdi. ÇXR əhalisi arasında narazılıq artır, açıq şəkildə hakimiyyətə itaətsizlik halları baş verirdi. 1959 il aprelin 27-də 2-ci çağırış ÜXNM-in 1-ci sessiyasında Mao Tszedun ÇXR sədri vəzifəsindən imtina edərək tamamilə partiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyətini bildirdi. Dövlət başçısı vəzifəsinə *Lyu Şaotsi* seçildi.

“Böyük sıçrayış” şəraitində ÇXR-in xarici siyasət kursu da daha radikal xarakter aldı. 1958 il avqustun 23-də ÇXAO Qomından qoşunlarının 100 minlik qruplaşmasının cəmləşdiyi Tayvan boğazındakı Szinmında (Kuemo) və Matszudao sahiləyi a-rını artilleriya atəşinə tutdu (ÇXAO bu adaları tutmaq üçün ilk dəfə 1954 ilin sentyabrında cəhd göstərmişdi). Bu hadisə Uzaq Şərqdə vəziyyəti kəskinləşdirdi. 1954 il dekabrın 2-də Çan Kaysi hökuməti ilə Tayvanın birgə müdafiəsi haqqında müqavilə bağlayan ABŞ Sakit okean hövzəsindəki HHQ-nin 7-ci donanmasını tam hərbi hazırlıq vəziyyətinə gətirdi və qoşunlarını Tayvan boğazı r-nuna göndərdi. ÇXR-in hərəkatlarını dəstəkləməyən SSRİ hökuməti Tayvan böhranının sülh yolu ilə nizamlanmasını təklif etdi. Moskvanın mövqeyi və ABŞ-ın yaxın müttəfiqləri, o cümlədən B.Britaniyanın ÇXR-ə hərbi zərbə endirmək planından imtina etməsi iri hərbi münaqişənin yaranmasının qarşısını aldı. 1958 il oktyabrın 5-də ÇXAO Szinmında (Kuemo) və Matszudao adalarının atəşə tutulmasını müvəqqəti olaraq dayandırdı (sonralar yenidən başlanan atəş 1979 il dekabrın 31-dək davam etdi).

1958 ilin oktyabrından Ç. tərəfinin Hindistanın nəzarəti altında olan Kəşmir rayonunda strateji əhəmiyyətli avtomobil yolunun tikintisi ilə əlaqədar ÇXR-in Hindistanla münasibətləri kəskinləşdi. Ç. hökumətinin 1959 ilin martında Tibetdə baş vermiş yerli əhalinin üsyanını yatur-

masından və dalay-lamanın xaricə qaçmasından sonra Ç.-in Hindistan sərhədində 1962 ilin sonunadək davam edən silahlı toqquşmalar baş verdi, nəticədə Kəşmirde ÇXR-in nəzarət etdiyi ərazilər xeyli genişləndi.

“Böyük sıçrayış” siyasətinə, ümumilikdə ÇXR-in siyasi rəhbərliyinin kursuna qarşı inamsızlığın artması 1959 ilin iyul-avqustunda Luşan ş.-ndə 8-ci çağırış ÇKP MK-nın 8-ci plenumunda açıq şəkildə özünü göstərdi.

1960 ildə “böyük sıçrayış” siyasəti Ç. iqtisadiyyatını iflas səviyyəsinə gətirib çıxartdı. Sənaye istehsalı azaldı, əhalinin bütün əmtə növleri, ilk növbədə ərzaq malları ilə təminatda ciddi çətinliklər yarandı. Taxıl məhsuldarlığı 1951 il səviyyəsinə endi. Ölkədə, müxtəlif məlumatlara görə, 10–14 mln. nəfərdən 30 mln. nəfərdək insanın həyatına son qoymuş aclıq başladı. ÇXR rəhbərliyi iqtisadi strategiyasını yenidən nəzərdən keçirtməyə məcbur oldu.

1961 ilin yanvarında ÇKP MK x.t.-nin “nizamlanması, möhkəmləndirilməsi, təkmilləşdirilməsi və yüksəldilməsi” kursunun həyata keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Əsaslı tikinti işlərinin həcmi və xərcləri (30 mlrd.-dan 6 mlrd. yuanadək) azaldıldı, kустar tipli kiçik sənaye müəssisələrinin tikintisi dayandırıldı, z-dların çoxu bağlandı, yaxud k.t. texnikası və avadanlıqlarının, həmçinin gündəlik tələbat mallarının istehsalına yönəldildi. Sənaye sahəsindən azad edilən fəhlələr inzibati qaydada şəhərlərdən kəndlərə (1961–63 illərdə 20 mln. nəfərdən çox) köçürüldülər. Məhsulların keyfiyyətinin artırılması və onların maya dəyərinin azaldılması kampaniyasına başlandı. Maddi maraq və əməyə görə ödəmə prinsipi qismən bərpa edildi, yenidən mükafatlandırma tətbiq olundu, əməyin normalaşdırılması sistemi canlandı.

“Xalq kommunaları” mühüm yenidənqurmaya məruz qaldı. Kəndlilərin həyatı sahələri və ev əmlakları özlərinə qaytarıldı, onlara donuz və quş saxlamaq üçün icazə verildi, ictimai yeməxanalar ləğv edildi, bazarlar yenidən açıldı. İstehsalın ixtisaslaşdırılması və kooperativləşdirilməsinin təşkili üzrə işlər genişləndirildi, əmtə-pul münasibətləri canlandı.

ÇXR rəhbərliyinin böyük səyləri nəticəsində 1962 ildə istehsalın tənəzzülünün qarşısını almaq, ölkədə ərzaq vəziyyətini yaxşılaşdırmaq mümkün oldu. Əvvəlki illərdə “sağ təmayülçülük” ittiham edi-

Xunveybinlər Xarbində. 1966.

lən təqiblərə məruz qalan ÇKP kadrları və üzvlərinə bəraət verilməsinə başlandı (3,6 mln. nəfərin “işinə” yenidən baxıldı).

Lakin ÇKP-də daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi Mao Tszedunu kapitalizmin bərpası təhlükəsini aradan qaldırmaq və “inqilabi varislər tərbiyə etmək üçün” “partiya daxilində revizionizm” qarşı mübarizə şüarı ilə yeni siyasi kampaniyaya başlamağa vadar etdi. Kampaniyanın gedişində Mao Tszedun dövlət və partiya rəhbərliyindəki şəxslərə – “hakimiyyətdə olan və kapitalizm yolu ilə gedənlərə” zərbə endirmək niyyətində idi. Onun təşəbbüsü ilə 1965 il iyulun 13-də mədəni inqilab məsələləri üzrə xüsusi Komitə yaradıldı. Komitənin tərkibinə Mao ilə sıx bağlı olan şəxslər – onun keçmiş katibi Çen Boda, arvadı Szyan Sin və b. daxil oldu. 1966 il mayın 16-da ÇKP MK-nın təlimat səciiyyəli məktubunda ÇXR-də “partiyada, hökumətdə və ordu-da burjuva və feodal sinfi qalıqları”nın ləğvinə yönəldilmiş “böyük proletar mədəni inqilab”ın [“mədəni inqilab” (1966–76)] keçirilməsinin zəruriliyi elan edildi.

Mao Tszedun “mədəni inqilabın” əsas zərbə qüvvəsi kimi “inqilabi varislərdən” – siyasi cəhətdən yetkin olmayan gənclərdən, ilk növbədə tələbələrdən, gənc fəhlə və qulluqçulardan istifadə etməyi nəzərdə tuturdu. Bu məqsədlə onlardan 1966 ilin yayından *xunveybin-*

lər (“qırmızı keşikçilər”), sonralar isə szaofanlar (“qiyamçılar”) adlı xüsusi dəstələr təşkil olunmağa başladı. 1966 il avqustun 8-də ÇKP MK “mədəni inqilab” kursunu qəbul etdi. 1966 il avqustun 18-də Mao Tszedun və Lin Byao Pekində keçirilən kütləvi mitinqdə xunveybinləri fəal əməliyyatlara keçməyə çağırdılar.

Mao Tszedunun “Qəragahlara atəş” direktivinə əsaslanan xunveybinlər məsul partiya işçilərini, dövlət qulluqçularını, ziyalıların nümayəndələrini işdən kənarlaşdırmağa, sonra isə “əməklə islah olmaq” üçün kəndlərə sürgün etməyə, yaxud ev dustağı kimi saxlamağa başladılar. Əyalət və qəzalarda partiya komitələri və seçkili hakimiyyət orqanları dağıldı. Həmkarlar ittifaqlarının, bütün ictimai təşkilatların fəaliyyəti dayandırıldı, yüzlərlə mərkəzi və yerli qəzet, jurnal, məktəb və ali təhsil müəssisəsi, kitabxanalar, muzeylər, teatrlar bağlandı. 1966 ilin yalnız avqust-sentyabr ayları ərzində xunveybinlər tərəfindən 397 mindən çox insan şəhərlərdən sürgün edildi, təkcə Pekində 1722 nəfər öldürüldü və təqr. 37 min ailənin əmlakı müsadirə olundu. 2600 nəfərdən çox mədəniyyət xadimi təqiblərin qurbanına çevrildi. 17 əyalətdə və mərkəz tabelikli şəhərlərdə, Ç.-in rəsmi məlumatlarına görə, təhsil sahəsində çalışan 142 mindən çox işçi, 53 min nəfərdən çox alim, mühəndis və konstruktor təqiblərə məruz qaldı. Pekin

Un-tinin 60-dan çox müəllimi, əməkdaşı və tələbəsi intihar həddinə çatdırıldı, yaxud təhqirlər nəticəsində vəfat etdi.

Ç.-in tarixi-mədəni irsinə bərpaedilməz ziyan vuruldu. 1966 ilin avqust-sentyabr aylarında xunveybinlər Pekinin 6843 tarixi və mədəni abidəsindən 4922-ni dağıtdılar. “Mədəni inqilab” illərində ÇXR-də 6 mindən çox memarlıq abidəsi, 2,357 mln. tarixi kitab, 185 min rəsm əsəri və kalliqrafiyalı tumar, 538 digər mədəni sərvət nümunəsi məhv edildi, tarixi əhəmiyyəti olan 1 mindən çox stela sındırıldı.

Xunveybinlərin azğınlıqları bir sıra yerlərdə yerli əhalinin və ÇKP partiya təşkilatlarının ciddi müqaviməti ilə üzləşdi. 1967 ilin yanvarında Şanxayda xunveybinlər ilə yerli kommunistlər tərəfindən yaradılmış özünümüdafiə dəstələri arasında toqquşmalar başladı. ÇXR müəssisələrini istehsalın pozulmasına səbəb ola biləcək etiraz tətiləri dalğası бүрүdü. 1967 il yanvarın 17-də Mao Tszedun ÇXAO-nun komandanlığına “inqilabi qüvvələr”in tərəfində hadisələrə müdaxilə etmək haqqında əmr verdi. Lakin ordunun siyasi mübarizəyə cəlb olunması əks-təsir göstərdi. Ordu komandanlığı yerlərdə xunveybinləri ciddi nəzarətə götürdü və partiyanın “mötədil” qanadının nümayəndələri ilə birlikdə yerlərdə yaradılmış “inqilabi komitələr”də rəhbər mövqeləri tutdu. 1967 ilin yayında ÇXAO-nun nizamı bölmələri “solların” ÇXR-in c. rayonlarında hakimiyyəti ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısını aldı.

Hərbçilərin, o cümlədən marşallar Çju De, Ye Szyanyin, Xe Lun, Çen İ, Süy Syanszyan və b.-nin təzyiqi ilə, 1967 il avqustun 18-də ÇKP MK Hərbi Şurasının geniş iclasında Mao Tszedun, Lin Byao və Szyan Sin “mədəni inqilab”ı həyata keçirərkən ifratçılığa yol verməməyin zəruriliyini təsdiq etdilər. 1967 ilin sentyabrında partiya təşkilatlarının və idarəçilik orqanlarının (sonuncular ordu, partiya və ictimaiyyət nümayəndələrindən təşkil olunurdu) bərpası başladı. 1967 il oktyabrın 14-də orta və ali məktəblərdə dərslərin, mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyətinin dərhal bərpa edilməsi haqqında sərəncam verildi. 1968 il dekabrın 22-də Mao Tszedun gəncləri işləməyi kəndlilərdən öyrənməkdən ötrü kəndlərə getməyə çağırırdı. Bundan sonra 10 mln. nəfərdən çox gənc “islah olunmaq” üçün Ç.-in uzaq rayonlarına “ezam” edildi, bu da “mədəni inqilab”ı daha sakit məcraya yönəltməyə imkan verdi.

1969 ilin aprelində keçirilmiş ÇKP-

nin 9-cu qurultayı “mədəni inqilab” kursunu təqdir etdi. Lin Byao əsas məruzəsində ÇKP-nin bütün tarixini Mao Tszedunun müxtəlif “təmayülçülər”ə qarşı mübarizəsi kimi təqdim etdi. Qurultayda “aramsız inqilab” və müharibəyə hazırlıq kursu təqdir olundu, həmçinin 8-ci qurultayın qərarlarını ləğv edən və yenidən “Mao Tszedunun ideyalarını” partiyanın ideoloji əsası kimi götürən ÇKP-nin yeni nizamnaməsi qəbul olundu. Nizamnamədə Lin Byaonun Mao Tszedunun “varisi” təyin edilməsi haqqında müddəa da var idi. Qurultayda seçilmiş ÇKP MK və Siyasi büronun yeni tərkibində ordu dairələrinin nümayəndələri üstünlük təşkil edirdilər.

“Mədəni inqilab” dövründə ÇXR-in “üçüncü dünya” ölkələrinin daxili işinə qarışması halları xeyli artdı, bu da onların çoxu ilə Ç.-in münasibətlərinin kəskinləşməsinə, hətta diplomatik əlaqələrinin kəsilməsinə (İndoneziya, Qana, Tunis və s.) və beynəlxalq aləmdən, demək olar ki, tamamilə təcrid olunmasına gətirib çıxardı.

9-cu qurultaydan sonra iqtisadi çətinliklərin və ÇXR-in beynəlxalq təcridinin artdığı bir şəraitdə ÇKP-də daxili və xarici siyasətin mühüm məsələləri üzrə daxili mübarizə şiddətləndi. 1969 ilin yayında partiyaada faktiki olaraq iki yeni qruplaşma formalaşdı. Hərbçilərin bir hissəsi tərəfindən dəstəklənən Çjou Enlayın başçılıq etdiyi “praqmatiklər” “mədəni inqilab”ın gedişində təqiblərə məruz qalmış partiya xadimlərinə bəraət verilməsini, partiya təşkilatlarının tezliklə bərpasını, iqtisadiyyatın inkişafına diqqətin artırılmasını və x.t.-nin daha səmərəli üsullarla idarə olunmasını israr edirdilər. Lin Byaonun rəhbərliyi altında olan və hərbcilər tərəfindən dəstəklənən “sollar” “böyük sıçrayış” siyasətinə qayıtmağı (lakin bu dəfə ordunun rəhbərliyi və ölkə əhalisinin hərbi təşkili əsasında) təşviq edirdilər. 1970 ilin yaz-yayında Lin Byaonun tərəfdarları Mao Tszedunun ÇXR konstitusiyasının dəyişdirilməsi, xüsusilə ÇXR sədri vəzifəsinin ləğv olunması təklifinə qarşı çıxdılar. ÇKP-nin bərpa olunan əyalət komitələrində möhkəm mövqə əldə edə bilməyən Lin Byao və onun tərəfdarları 1970 ilin dekabrından hakimiyyəti ələ keçirmək və Mao Tszedunu məhv etmək üçün dövlət çevrilişi hazırlamağa başladılar. Lakin 1971 ilin sentyabrında sui-qəsdin üstü açıldı. Ç. hakimiyyət orqanlarının məlumatına görə, Lin Byao, onun arvadı və oğlu 1971 il

sentyabrın 13-də qaçmağa cəhd edərkən Monqolustan Xalq Resp.-nin ərazisində təyyarə qəzasında həlak oldular. Ardınca ÇXAO-da “təmizləmələr” keçirildi, on minlərlə zabıt repressiyaya məruz qaldı. Dövlət və partiya orqanlarında hərbcilərin nüfuzu xeyli azaldı.

“Lin Byao qrupu”nun darmadağın edilməsindən sonra ÇKP-də Szyan Sinin başçılığı ilə yeni “sol” qruplaşma formalaşdı. “Sollar” 1972 ilin yazından başlayaraq kommunist gənclər ittifaqının, həmkarlar ittifaqlarının və bir sıra digər ictimai təşkilatların bərpasında yaxından iştirak edir, onları özlərinin dayağına çevirməyə çalışırdılar. 1972 ilin payızında Mao Tszedunun razılığı ilə “Lin Byao və Konfusinin tənqidi” adı altında yeni ümummilli siyasi-ideoloji kampaniya başladı. Kampaniya əslində “praqmatiklər”ə, ilk növbədə isə Çjou Enlaya, həmçinin 1973 ilin martında bəraət almış və ÇXR Dövlət şurasının baş nazir müavini vəzifəsinə bərpa edilmiş Den Syaopinə qarşı çevrilmişdi. ÇXR-in xarici siyasətində baş vermiş ciddi dəyişikliklər də “sollar”ın narazılığına səbəb olurdu.

Beynəlxalq təcridin artması 1969 ilin yayından etibarən Ç. rəhbərliyini Sovet İttifaqı ilə fikir ayrılıqları olan sosialist dövlətləri, xüsusilə Yuqoslaviya və Rumıniya ilə əlaqələrini normallaşdırmağa sövq etdi. Eyni zamanda Amerika ilə Ç. arasında ikitərəfli münasibətlərin inkişafına dair məsləhətləşmələr başladı; Ç. rəhbərliyi dinc yanaşı yaşama prinsipinə, BMT nizamnaməsinə və digər beynəlxalq normalara riayət etməyə hazır olduğunu bildirdi, Amerika tərəfi isə ÇXR-in bütün Ç.-i beynəlxalq arenada təmsil etmək hüququnu tanımağa razı oldu. 1971 il oktyabrın 25-də Qomından Çin Resp. BMT üzvlüyündən çıxarıldı, onun yerini ÇXR tutdu. 1972 ilin fevralında ABŞ prezidenti R. Nikson ÇXR-ə səfər etdi. 1973 ildə ABŞ və ÇXR faktiki olaraq səfirlik hüququna malik olan əlaqə qruplarını mübadilə etdilər. Niksonun səfərindən sonra 1972–73 illərdə Yaponiya, Kanada və Qərbi Avropa dövlətlərinin çoxu ÇXR ilə diplomatik münasibətlər qurdu. ÇXR “mədəni inqilab” ərəfəsində və gedişində münasibətlərini kəsdidi dövlətlərlə də diplomatik əlaqələrini bərpa etdi. Qərbi Avropa dövlətləri, ABŞ və Yaponiya 1970-ci illərin əvvəllərindən ÇXR-in əsas xarici iqtisadi partnyorlarına çevrildilər. Ç. rəhbərliyi onlarla əməkdaşlığı milli iqtisadiyyatın və silahlı qüvvələrin modernləşdirilməsinin əsas amili hesab edirdi.

ÇXR-in yeni xarici siyasət kursu ÇKP rəhbərliyi tərəfindən hazırlanmış “üç dünyaya” konsepsiyasında ideoloji cəhətdən əsaslandırılırdı. Bu konsepsiyaya görə “imperialist fəvqəldövlətlər” SSRİ və ABŞ “birinci dünyanı”, Avropa və Asiyanın inkişaf etmiş dövlətləri “ikinci dünyanı”, Ç.-in də aid olduğu inkişaf etməkdə olan dövlətlər isə “üçüncü dünyanı” təşkil edirdi. Ç. rəhbərliyi fəvqəldövlətlərin, ilk növbədə SSRİ-nin hegemonluq cəhdlərinin qarşısını almaq üçün “ikinci” və “üçüncü” dünyanın “vahid cəbhəsini” yaratmağın zəruri olduğunu bəyan edirdi. Bunun üçün siyasi quruluşundan asılı olmayaraq ÇXR bütün “üçüncü dünya” ölkələri ilə əməkdaşlığa və “ikinci dünya” dövlətləri ilə əlaqələrini genişləndirməyə hazır idi.

ÇKP-nin 1973 ilin avqustunda çağırılmış 10-cu qurultayı yekdilliklə Lin Byaonu pislədi, onun tənqidini davam etdirməyə çağırırdı və “mədəni inqilab” xəttinin düzgün olduğunu təsdiq etdi. Qurultay nümayəndələri Mao Tszedunun “proletar diktaturası şəraitində inqilabın davam etdirilməsi” tezisini dəstəklədilər. Qurultayda “sollar” böyük müvəffəqiyyət qazandılar; ÇKP MK-nın sədr müavini (bununla da Mao Tszedunun “varisi”) Şanxay szaofanlarının başçısı Van Xunven seçildi. Həmin vaxtdan ÇKP MK Siyasi bürosunda partiya rəhbərliyini ələ keçirmək kursu götürmüş “dördlər qrupu” (Szyan Sin, Çjan Çuntsyao, Yao Venyuan, Van Xunven) qəti olaraq formalaşdı.

1975 ilin yanvarında 10 illik fasilədən sonra ÜXNM çağırıldı, ÇXR-in yeni konstitusiyası qəbul edildi. ÜXNM-in qərarı ilə ÇXR sədri vəzifəsi ləğv olundu və ali dövlət hakimiyyəti orqanları formalaşdırıldı. Marşal Çju De ÜXNM DK-nın sədri seçildi, Szyan Sinin bir çox tərəfdarı (Kan Şen, U De və b.) hökumətin tərkibinə daxil oldu.

Qurultaydan sonra Szyan Sin və digər “sollar” öz mövqələrini daha da möhkəmləndirməyə cəhd göstərdilər. Mao Tszedunun razılığı ilə “proletar diktaturası nəzəriyyəsinin öyrənilməsi” uğrunda kampaniyaya başladılar. Kampaniyanın gedişində “burjua” təzahürləri elan olunan əməyə görə bölgü, həyatı sahəyə sahiblik hüququ, əmtəə-pul münasibətləri məhdudlaşdırılmağa məhkum edildi. Ç.-i kapitalizm inkişaf yoluna qaytarmağa cəhd göstərməkdə ittiham olunan Çjou Enlay, Den Syaopin, Çen Yun və b. açıq tənqiddə məruz qaldılar. “Sol-

lar”ın nüfuzunun artması Ç. cəmiyyətinin mənfəi reaksiyasına səbəb oldu. 1976 ilin aprelində Pekinin baş meydanı Tyanyanmında Çjou Enlayın (1976 il yanvarın 8-də vəfat etmişdi) xatirəsinə həsr olunmuş mərasim zamanı kütləvi çıxışlar baş verdi. İştirakçılar Szyan Sin və onun tərəfdarlarının fəaliyyətini pislədilər, onların istefasını tələb etdilər. “Dördlər qrupu” “müxalifətçilər”in çıxışından öz məqsədləri üçün yararlandı. Mao Tszedunun göstərişi ilə Tyanyanmın hadisələrindən sonra Den Syaopin bütün vəzifələrindən çıxarıldı, Dövlət şurasının baş naziri vəzifəsinə ictimai təhlükəsizlik naziri Xua Qofen təyin olundu.

Çin 1970-ci illərin 2-ci yarısı – 1990-cı illərin əvvəllərində. 1976 il sentyabrın 9-da Mao Tszedun vəfat etdi. Bu hadisə ÇXR-in inkişafında mühüm dönüş idi. Onun himayəsi altında olan “sollar”ın nüfuzu sürətlə aşağı düşməyə başladı. 1976 il oktyabrın 7-də ÇKP MK Siyasi bürosu Xua Qofeni ÇKP MK-nın yeni sədri seçdi, elə həmin gün Szyan Sin və onun tərəfdarları həbs olundular (1981 ildə onlara hökm oxundu). İctimai təhlükəsizlik orqanlarına və orduya arxalanan yeni rəhbərlik tezliklə mərkəzdə və yerlərdə “sollar”ın müqavimətini qırdı. 1977 il avqustun 12–18-də keçirilən ÇKP-nin növbədənəkar 11-ci qurultayında “sollar”ın nümayəndələri rəsmən bütün partiya orqanlarından çıxarıldı. Qurultay bir qədər əvvəl bəraət almış Den Syaopini ÇKP MK-nın sədr müavinlərindən biri seçdi. “Mədəni inqilab”ın başa çatdığı elan edildi, 1956 il nizamnaməsinin əsas müddəaları saxlanılmaqla kollektiv rəhbərlik prinsipinin inkişafına, partiyada nizam-intizamın və daxili nəzarətin gücləndirilməsinə yönəldilmiş yeni nizamnamə qəbul olundu.

1978 ilin fevral–mart aylarında ÜXNM-in 5-ci çağırış 1-ci sessiyası ÇXR-in partiya və dövlət rəhbərliyindəki dəyişiklikləri bəyəndi və Xua Qofeni Dövlət şurasının baş naziri vəzifəsinə təsdiqlədi. 1978 il martın 5-də ÜXNM “yeni inkişaf dekadası üçün yeni konstitusiyaya” qəbul etdi, ÇXAO Ali baş komandanı vəzifəsinin Xua Qofenə həvalə olunması haqqında qərar çıxartdı, Ye Szyanyini (1976 il iyulun 6-da vəfat etmiş Çju Denin yerinə) ÜXNM DK-nın sədri seçdi. ÜXNM iqtisadiyyatın nizamlanması, təsərrüfatın planlı, proporsional və sürətli inkişaf yoluna keçirilməsi kursunu dəstəklədi. “Mədəni inqilab” nəticəsində ÇXR-in x.t. tamamilə tənəzzül etdiyindən iqtisadiyya-

tin inkişafı əsas vəzifə kimi qarşıya qoyuldu. Polad əridilməsi, kömür hasilatı, elektroenergetika istehsalı kəskin surətdə azalmışdı. Şəhər əhalisinin onsuz da yüksək olmayan həyat səviyyəsi aşağı düşmüşdü. Ölkə əhalisinin 3/4 hissəsini təşkil edən kənd rayonlarının sakinləri muntəzəm olaraq achiqdan əziyyət çəkirdi. ÇXR adambaşına düşən sənaye məhsulları və ərzaq istehsalına görə dünyada sonuncu yerlərdən birində idi.

1978 ilin dekabrında ÇKP MK-nın 11-ci çağırış 3-cü plenumunda ÇXR iqtisadiyyatının əsaslı dəyişdirilməsi xətti qəbul olundu. Bu xəttin əsasını ölkənin 2000 ilədək sürətli inkişafını təmin edəcək və onun müdafiə potensialını gücləndirəcək “dörd modernizasiya” (sənaye, k.t., müdafiə, elm və texnika) şüarının həyata keçirilməsi təşkil edirdi. Bunun üçün ilk növbədə təsərrüfatın idarə olunma sistemində islahat keçirmək, ölkəyə xarici investisiyaları cəlb etmək, müştərək müəssisələr yaratmaq, Ç.-in f-k və z-dlarını müasir avadanlıqlarla təchiz etmək və ən yeni texnologiyaların tətbiqi məqsədilə ÇXR-i xarici dünyaya geniş açmaq planlaşdırılırdı. K.t. və sənayenin, həmçinin ağır və yüngül sənayenin balanslaşdırılması inkişafının, yerlərdə istehsalın artırılmasının təmin edilməsinə böyük diqqət yetirmək nəzərdə tutulurdu. İqtisadiyyatın idarə olunma sisteminin nizamlanması ilə yanaşı, ÇKP MK-nın plenumunda işçilərin maddi cəhətdən stimullaşdırılması prinsipini təcridən tətbiq etmək, qərar qəbulu zamanı dövlət müəssisələrinə daha geniş sərbəstlik vermək, aqrar sektorda ailə podratı qismində özəl təşəbbüsləri inkişaf etdirmək təklif olundu. 1979 ilin əvvəllərində keçirilən müşavirədə Den Syaopinin qeyd etdiyi kimi, bu tədbirlərin “dörd başlıca prinsip” (sosializm inkişaf yolunun saxlanılması, proletar diktaturasının tətbiq olunması, ÇKP-nin rəhbər rolunun möhkəmləndirilməsi və “marksizm-leninizm və Mao Tszedunun ideyaları”nın qətiyyətli davam etdirilməsi) əsasında həyata keçirilməsi planlaşdırıldı.

1979 ildə islahatlar keçirmək üçün ilk cəhdlər göstərildi. Lakin inzibati yolla iqtisadi artım əldə etmək və təsərrüfatla məşğul olan subyektlərin fəaliyyətində qayda-qanun yaratmaq imkanları tezliklə tükəndi. ÇXR iqtisadiyyatı yanacaq, elektrik enerjisi, xammal çatışmazlığı, nəqliyyat problemləri, həmçinin “Mao Tszedunun ideyaları”na qəti surətdə əməl olunmasını tələb edən və nəzərdə tutul-

muş islahatları “sağ təmayül” kimi qiymətləndirən partiya rəhbərləri və funksionerlərinin bir hissəsinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Bununla əlaqədar ÇXR rəhbərliyi islahatların müvəqqəti olaraq dayandırılması və üç il ərzində (1982 ilədək) “x.t.-nin nizamlanması” kursunu həyata keçirmək haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərar 1979 ilin martında ÜXNM-in 5-ci çağırış 2-ci sessiyasında bəyan edildi.

Sonrakı illərdə ÇKP rəhbərliyində kəskin mübarizə başladı. Bu mübarizə islahat tərəfdarlarının qələbəsi ilə başa çatdı. ÇKP MK-nın 11-ci çağırış 5-ci plenumunda (1980, 23–29 fevral) Mao Tsze-dunun dörd keçmiş tərəfdarı (Van Dunsin, Çen Silyan, U De. Szi Denkuy) ÇKP MK Siyasi bürosunun Daimi komitəsinin tərkibindən çıxarıldı və Den Syaopin tərəfdarları, o cümlədən Çjao Sziyan və Xu Yaoban komitənin tərkibinə daxil edildilər. Xu Yaoban ÇKP MK-nın yenidən yaradılmış katibliyinin baş katibi seçildi. ÜXNM-in 5-ci çağırış 3-cü sessiyasında (1980, 30 avqust – 10 sentyabr) şişirdilmiş göstəricilərə can atmaqda və “yeni böyük sıçrayış” a cəhdə ittiham olunan Xua Qofen Dövlət şurasının baş naziri vəzifəsindən imtina etdi (bu vəzifəni Çjao Sziyan tutdu), ÇKP MK-nın 11-ci çağırış 6-cı plenumunda (1981, 27–29 iyun) isə ÇKP MK sədri və ÇKP MK Hərbi şurasının sədri vəzifələrindən də istefa verdi. Bu vəzifələrə müvafiq olaraq Xu Yaoban və Den Syaopin təyin edildi.

Dövlət və partiya rəhbərliyində modernizasiya tərəfdarlarının mövqeyinin möhkəmlənməsi 1982 il sentyabrın 1–11-də keçirilən ÇKP-nin 12-ci qurultayında real olaraq islahatlara başlamaq üçün imkan yaratdı. Qurultay partiyanın yeni nizamnamə layihəsini bəyəndi və ÇKP MK sədri vəzifəsini ləğv etdi; partiya rəhbərliyi ÇKP MK baş katibinə həvalə olundu, nümayəndələr bu vəzifəyə Xu Yaobanı təsdiq etdilər. O, özünün hesabat məruzəsində 2000 ilədək olan dövr ərzində ÇKP qarşısında duran əsas vəzifəni elan etdi: “Tədrisən sənaye, k.t., milli müdafiə, elm və texnikanı modernləşdirərək ölkəni mədəniyyət və demokratiya baxımından yüksək inkişaf etmiş sosialist dövlətinə çevirmək”. Əsas məqsəd minilliyin sonunadək sənaye və k.t. istehsalını 4 dəfə artırmaq idi. Sənayenin inkişafı ÇXR əhalisinin rifahının mərhələli şəkildə yüksəlməsini təmin etməli idi. Den Syaopin Ç. sakinlərinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün təq. 70 il lazım olacağını

ehtimal edirdi: 1980-ci illərdə “ven bao” (“geyim və yeməklə təminat”) səviyyəsi, 1990-cı illərin sonlarında “syao kan” (“cüzü firavanlıq”) səviyyəsi və yalnız 2050 ildə varlılıq səviyyəsi əldə olunacaqdı. Den Syaopin, onun ardınca isə ÇXR-in digər rəhbərləri əhalinin rifah səviyyəsinin qaldırılması probleminin həlli üçün əvvəlki illərdə tətbiq olunan bərabərçilik prinsipindən qəti imtina edir və “Qoy əvvəlcə insanların, regionların bir hissəsi varlı olsun ki, sonra bütün xalq bolluq içində yaşasın” prinsipini elan edirdilər.

ÇKP-nin 12-ci qurultayından sonra baş tutmuş ÜXNM-in 5-ci çağırış 5-ci sessiyasında ÇXR-in yeni konstitusiyası qəbul edildi (1982, 26 noyabr), ÜXNM-in 6-cı çağırış 1-ci sessiyasında isə ÇXR sədri vəzifəsi bərpa olundu (1983, 18 iyun). Bu vəzifəni Dövlət şurasının keçmiş baş nazir müavini Li Syannyan tutdu.

ÇKP-nin 12-ci qurultayının qərarlarını yerinə yetirmək məqsədilə artıq 1982 ildə k.t.-nda ailə podratına qarşı siyasi məhdudiyətlər tamamilə ləğv edildi. 1983 ilin oktyabrında ÇKP MK və Dövlət şurası “Hakimiyyət orqanlarının xalq kommunalarının strukturundan ayrılması və inzibati nahiyyə orqanlarının təsis edilməsi haqqında sərəncam” verdi. 1984 ilin sonunda kəndlərdə yeni hakimiyyət orqanlarının yaradılması, demək olar ki, başa çatdı. 91 mindən çox nahiyyə (qəsəbə) hökuməti, 926 min kənd sakinləri komitəsi yaradıldı. “Xalq kommunaları” sistemi öz fəaliyyətini dayandırdı.

“Xalq kommunaları”nın ləğv edilməsi, onların ailə podratı (1984 ildə onun müddəti 3–5 ildən 15 ilədək artırıldı) və torpaq üzərində vahid kollektiv mülkiyyət sistemi ilə əvəzlənməsi sayəsində Ç. kəndliləri (həmin vaxtda təq. 800 mln. nəfər) azad şəkildə k.t. ilə məşğul olmaq imkanını qazandılar. Aqrar sektorun inkişafının stimullaşdırılması məqsədilə ÇXR dövlət tədarükü sistemini bütövlükdə ləğv etdi, k.t. məhsullarının bir çox növünün qiymətlərini sərbəst buraxdı. Bütün bu tədbirlər tezliklə öz bəhrəsini verdi. Artıq 1984 ildə Ç.-də taxıl istehsalı 407,3 mln. t təşkil etməklə 5,2% artdı. Taxıl istehsalı ildə orta hesabla adambaşına təq. 400 kq-a çatdı, bu da ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarının əsas növləri ilə təminatı problemini aradan qaldırmağa imkan verdi. ÇXR-də ilk dəfə olaraq taxıl və pambıq təklifi daxili tələbatı üstələdi, izafi əmtəə məhsulu yarandı.

Lakin 1982–85 illərdə sənaye istehsalı

sahəsində mühüm irəliləyiş baş vermədi. Yalnız k.t. məhsullarına və nəqliyyat xidmətinə aid olan qiymət sisteminin islahatı da çətinliklərlə üzləşdi. Bu səbəbdən 1984 ilin oktyabrında ÇKP MK-nın 12-ci çağırış 3-cü plenumunda “İqtisadi sistemin islahatı haqqında qətnamə” və 1985 ilin martında ÜXNM-in 6-cı çağırış 3-cü sessiyasında iqtisadi məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul olundu. ÇXR rəhbərliyi “mərkəzləşdirilmiş-amirlik iqtisadiyyatının durğun mexanizmi”nin “həyat qabiliyyətli sosialist əmtəə təsərrüfatı” ilə əvəz edilməsi kursunu götürdü. Bu kurs: 1) iqtisadi fəaliyyətin aşağı subyektlərinin (ilk növbədə kəndli təsərrüfatları və dövlət sənaye müəssisələrinin) öz xərclərini çıxaran müstəqil əmtəə istehsalçılarına çevrilməsini; 2) əmtəə, kapital, işçi qüvvəsi bazarlarından ibarət inkişaf etmiş bazar sisteminin yaradılmasını (planlı əsaslar saxlanılmaqla); 3) bazar institutlarına tam uyğun olan makroiqtisadi nəzarət və tənzimləmə sisteminin, o cümlədən müasir vergi, büdcə və bank sistemlərinin formalaşdırılmasını nəzərdə tuturdu. “Çjua da fan syao” (“iri müəssisələri əldə saxlamaq, xırdaalarına sərbəstlik vermək”) prinsipinə əsaslanaraq bir çox dövlət müəssisəsinə təkə təsərrüfat mexanizmini deyil, mülkiyyət formasını da dəyişdirmək hüququ verildi, bu da dövlətə əsas qüvvələri ÇXR iqtisadiyyatının mühüm müəssisələrinin modernləşdirilməsinə və effektivliyinin artırılmasına yönəltməyə imkan verdi.

İqtisadi islahat çərçivəsində beynəlxalq ticarət üçün açıq olan “xüsusi iqtisadi zonalar”ın (1979 ildən formalaşmağa başladı) yaradılmasına mühüm əhəmiyyət verildirdi. Əvvəlcə Şençjen, Çjuxay, Syaomin və Şantou şəhərləri açıq elan olundu. Sonralar 14 dənizsahili şəhər, Yansı və Çjuztsyan çaylarının mənsəblərindəki 4 rayon, Futszyan əyalətinin c.-ş. hissəsi, Boxayvan körfəzinə bitişik olan region və Xayvan a. “açıq iqtisadi zona” statusu aldı. Xarici kapitalı cəlb etmək, bununla yanaşı ən yeni texnologiya və idarəçilik metodlarının tətbiqi üçün sadalanan şəhər və regionlara müxtəlif investisiya və vergi imtiyazları verildirdi.

İqtisadi islahatın həyata keçirilməsi ÇKP-də ciddi kədr dəyişiklikləri tələb edirdi, çünki partiya üzvlərinin bir hissəsi rəhbərliyin yeni kursunu dəstəkləmir, passiv mövqe tutur, yaxud yeni şəraitdə işləmək üçün lazımı təcrübəyə malik deyildi. Belə şəraitdə 1983 ilin oktyabrında ÇKP MK-nın 12-ci çağırış 2-ci plenu-

munda partiyanın “qaydaya salınması haqqında” qərar (partiya rəhbərliyinin cavanlaşdırılması, partiya sıralarının passiv və yad elementlərdən təmizlənməsi, ideoloji tərbiyənin aparılması) çıxarıldı.

Qəbul edilmiş rotasiya normalarına müvafiq olaraq 1984 ilin sonlarında təq. 900 min nəfər, 1986 ilin sonlarında isə 1,37 mln. nəfər dövlət və partiyadakı rəhbər vəzifələrindən azad edildi. 1985 ilin sentyabrında ÇKP MK-nın 12-ci çağırış 4-cü plenumunda ÇKP MK-nın tərkibindən və digər orqanlardan 131 nəfər, o cümlədən Ye Szyanyin, Den İnçao, Ne Junçjen istefaya göndərildi. Nəticədə ÇKP MK 20%, ÇKP MK Siyasi bürosu isə 40% yeniləndi.

1982–86 illərdə müxtəlif pozuntulara yol verdiklərinə görə 15 598 nəfər partiya sıralarından çıxarıldı. Eyni zamanda, ÇXR-i “mədəni çirkənməyə” məruz qoyan ideoloji və mədəni sahədə burjuva təsirin qarşısını almaq kursu götürüldü.

Siyasi sahədə “burjuva liberalizmi tendensiyası” daha təhlükəli hesab olunurdu. Çoxpartiyalılıq və Qərb dövlətlərindəki kimi təmsilçi, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinə bölgünü ÇXR üçün qəbul edilməz hesab edən, 1979 ildə irəli sürülmüş “dörd başlıca prinsip”in şərtsiz gözlənilməsinə tələb edən Den Syaopin “burjuaziya demokratiyası”nın qatı əleyhdarı idi. 1970-ci illərin sonlarından Xu Yaoban və Çjao Sziyan partiya və dövlət rəhbərliyinə vətəndaş hüquqlarının genişləndirilməsi ilə bağlı dəfələrlə müraciət edərək siyasi sistemin demokratikləşdirilməsinə hazır olduqlarını göstərirdilər. 1986 ilin yayından siyasi islahat haqqında müzakirələr “burjuva liberalizmi” əleyhdarlarının səyləri ilə hakimiyyətin son dərəcə mərkəzləşdirilməsinin aradan qaldırılması, idarəçilik aparatının yenidən qurulması və kədr hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə yönəldildi. 1982 il konstitusiyasına daxil edilməyən Ç. vətəndaşlarının tətillik hüquqları haqqında maddənin bərpası məsələsi də həll olunmadı.

ÇXR-in dövlət və partiya rəhbərliyinin siyasi həyatı demokratikləşdirməkdən faktiki olaraq imtina etməsi 1986 il dekabrın 20–22-də Şanxayda və digər 20 şəhərdə tələbə və gənclərin kütləvi çıxışlarına səbəb oldu; bir sıra yerdə tələbələrini fəhlələr dəstəklədilər. Gənclərin yeni çıxışlarının qarşısını almaq məqsədilə ÇXR hökuməti 1986 il dekabrın 25-də “Küçə yürüşləri və nümayişləri haqqında əsasnamə” qəbul etdi, on minlərlə çıxış iştirak-

Xu Yaoban (sağda) və Den Syaopin tribunadan hərbi parad qəbul edərkən. 1981 il.

cısı islahedici işlərə göndərildi. 1987 il yanvarın 16-da ÇKP MK Siyasi bürosunun iclasında tələbə çıxışlarına görə məsuliyyət “burjuva liberalizminə qarşı son dərəcə yumşaq münasibət” göstərməkdə, “kollektiv rəhbərlik prinsipini pozmaqda”, “partiya tövsiyələrinə etinasız yanaşmaqda” və s.-də ittiham olunan Xu Yaobanın üzərinə qoyuldu. Xu Yaoban ÇKP MK baş katibi vəzifəsindən getməyə məcbur oldu, bu vəzifəni Çjao Sziyan tutdu. Partiya rəhbərliyi “burjuva liberalizmi”nə qarşı mübarizə məqsədilə xüsusi qrup təşkil etdi.

ÇKP-nin 13-cü qurultayında (1987, 25 oktyabr – 1 noyabr) ÇXR-in 1982 ildən inkişafının yekunları müzakirə olundu, ötən 5 il “ÇXR-in yarandığı gündən iqtisadi cəhətdən ən qüdrətli dövrü” kimi qeyd edildi. ÜMM-in orta illik artım tempi 11,1%-ə çatdı, demək olar ki, bütün əhali ərzaq və geyimlə təmin olundu. ÇKP-də əvvəllər mövcud olmuş sürətli sosializm quruculuğunun mümkünliyi təsəvvürünə zidd olaraq, qurultay ÇXR-də sosializm quruculuğu dövrünün təq. 100 il davam edəcəyi nəticəsinə gəldi; bu müddət ərzində bir-birilə bağlı bir neçə məsələ (əmtəə istehsalını hərtərəfli inkişaf etdirmək, istehsal məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq və “dörd modernizasiya” proqramını həyata keçirmək) həll olunmalıdır. Lakin iqtisadi sistemdə dərin islahat aparmadan bu məsələlərin həlli mümkün deyildir. Qurultay Çjao Sziyanı ÇKP MK baş katibi vəzifəsinə təsdiq etdi.

ÜXNM-in 7-ci çağırış 1-ci sessiyasında (1988, 25 mart – 13 aprel) iqtisadi islahatın inkişafı və dərinləşdirilməsinə yönəldilmiş 11 qanun və qərar qəbul edildi. Dövlət sektorundakı müəssisələrə tə-

sərrüfat sərbəstliyi verilməsini nəzərdə tutan Ümumxalq mülkiyyəti olan sənaye müəssisəsi haqqında qanun qəbul olundu. Sessiya ÇXR konstitusiyasının iki maddəsinə düzəliş edərək vətəndaşlara torpaqdan istifadə hüququ verdi və özəl müəssisələrin mövcudluğunu qanunlaşdırdı. Partiya veteranı Yan Şankun ÇXR sədri, Van Li ÜXNM DK sədri, Li Pen Dövlət Şurasının baş naziri seçildilər.

1980-ci illərin 2-ci yarısında ÇXR emissiya siyasətindəki səhvlərlə (1979–87 illərdə dövrüdə olan pulların həcmi 7 dəfə artmışdı) bağlı olan inflyasiya (1988 ilin əvvəllərində 18,5% təşkil edirdi) problemi ilə qarşılaşdı. 1988 ilin yayında bütün sahələri əhatə edən qiymət islahatı və iri şəhərlərdə ət, yumurta, qənd, tərəvəz, tütün və spirtli içkilərin qiymətinin artırılması haqqında qərar çıxarıldıqdan sonra inflyasiya kəskin surətdə gücləndi. Bu isə öz növbəsində əhali arasında təşvişə, kütləvi şəkildə bank əmanətlərinin götürülməsinə, ərzaq və ilkin tələbat mallarının hamısının alınmasına səbəb oldu. Artıq 1988 ilin iyulunda ÇXR-də inflyasiya səviyyəsi 40%-ə çatdı. Bahalaşmanın artması və pulların qiymətdən düşməsi qıtlıq dövrünə (1988 ildə taxıl yığımları 394 mln. t təşkil etmişdi) təsadüf etdi. Həyat səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi ölkə əhalisi tərəfindən etiraz aksiyaları ilə qarşılandı. 1988 ildə ÇXR-də iqtisadi şüarlar altında 200 min nəfərdən çox iştirakçısı olan təq. 200 tətillik baş verdi.

Yaranmış iqtisadi çətinliklər və əhalinin narazılığı 1988 ilin sentyabrında ÇKP MK-nın 13-cü çağırış 3-cü plenumunda qiymət islahatının 1991 ilədək təxirə salınması haqqında qərar çıxarılmasına və “xalq təsərrüfatının nizamlanması”nın növbəti mərhələsinin elan edilməsinə səbəb oldu. 1989 il mart–aprel

Tyanyanmın meydanı. 4 iyun 1989 il. Pekin.

aylarında ÜXNM-in 7-ci çağırış 2-ci sessiyasında dövlət qənaət proqramı təsdiq edildi. Lakin bu tədbirlər Ç. cəmiyyətindəki gərginliyi aradan qaldırmadı.

ÇXR-in siyasi sisteminin demokratikləşdirilməsinin tərəfdarı hesab olunan ÇKP MK-nın keçmiş baş katibi Xu Yaobanın qəflətən ölümü (1988 il aprelin 15-də) ölkənin bir çox şəhərində tətillər və həyəcanlara səbəb oldu. 1989 il aprelin 16-da Pekində tələbələr Tyanyanmın meydanında Xu Yaobanın xatirəsinə həsr olunmuş aksiyaya keçirdilər. Səhəri gün ÇKP-nin mərkəzi orqanı "Jenmin jibao" qəzetində bu aksiyaya haqqında fotoreportajın dərc edilməsi Pekin sakinləri tərəfindən partiya rəhbərliyinin bu hərəkətləri dəstəkləməsi kimi qəbul olundu. Şəhərdə 2 mln. nəfərə qədər şəxs iştirakı ilə nümayişlər başladı. Tyanyanmın meydanında keçirilən aramsız mitinqin iştirakçıları zahirən ABŞ-dakı "Azadlıq heykəli"nə bənzər, hünd. 10 m olan "Demokratiya ilahəsi" heykəlini quraşdırdılar. 1989 ilin mayında ÇKP MK-nın baş katibi Çjao Sziyanın islahatlara və ÇXR-in xarici dünya ilə əlaqələrinin genişlənməsinə müqavimət göstərən mühafizəkar tendensiyasının "burjua liberalizmi" kimi təhlükəli olmasına dair bəyanatı aksiyaya iştirakçıları daha da ruhlandırıldı.

Çjao Sziyanın bəyanatı ÇXR-in partiya və dövlət rəhbərliyində həm ölkənin siyasi sisteminin islahatı, həm də vəziyyətin sabitləşdirilməsi yolları ilə bağlı mübarizənin kəskinləşdiyini göstərirdi. Kütləvi aksiyaların iştirakçıları ilə kompromis əldə olunmasına və böhranın dinc yolla aradan qaldırılmasına təkid edən Çjao Sziyan və onun bir çox tərəfdarı

rından fərqli olaraq, Den Syaopin, Li Pen və Yan Şankunun başçılıq etdiyi qrup hakimiyyətin fəaliyyətsizliyinin, SSRİ-də və Şərqi Avropa dövlətlərində olduğu kimi, "sosializmin dinc yolla siyasətini dəyişməsi" ilə nəticələnməyini bildirərək müxalif hərəkatın qarşısının zor gücünə alınmasına israr edirdi. Sərt üsulların tərəfdarları ÇXR rəhbərliyində üstün gəldilər. 1989 il mayın 20-də Pekinin bir sıra rayonunda hərbi vəziyyət elan olundu, şəhərə hərbi hissələr yeridildi. Onlara 1989 il iyunun 3-də "əks-inqilabi qiyamı" yatırmaq əmri verildi. Xarici ekspertlərin məlumatlarına görə, Pekində və Ç.-in digər şəhərlərində müxalif çıxışların yatırılması zamanı (1989, may-iyun) təq. 5 min nəfər həlak oldu, 30 min nəfərdən çox yaralandı. Hərəkət iştirakçılarının çoxu həbs edildi, onların ən fəallıqlarına ölüm hökmü çıxarıldı. Pekində hərbi vəziyyət 1990 il yanvarın 10-dək davam etdi.

ÇKP MK-nın 13-cü çağırış 4-cü plenumu (1989, 23-24 iyun) Li Penin "Antipartiya və antisosializm çıxışları və iğtişaşları zamanı yoldaş Çjao Sziyanın səhvləri haqqında" məruzəsini müzakirəyə çıxartdı. Plenum Çjao Sziyanı ÇKP MK-nın baş katibi vəzifəsindən azad etdi (Çjao Sziyan ömrünün sonunadək, 2005 il yanvarın 17-dək ev dustağı idi) və bu vəzifəyə ÇKP-nin Şanxay şəhər komitəsinin katibi Szyan Szemini seçdi.

Yeni partiya rəhbərliyi ÇKP-nin sarılmış nüfuzunun möhkəmləndirilməsi və Ç. cəmiyyətində kommunistlərin siyasi liderliyini şübhə altına ala biləcək partiya-dakı neqativ halların aradan qaldırılması üçün bir sıra addımlar atdı. ÇKP MK-nın

"Ümumi təşviş predmeti olan bir sıra məsələlərin tezliklə həll edilməsi haqqında qərarı" ilə yüksək vəzifəli dövlət və partiya xadimlərinin qohumlarına kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq qəti qadağan edildi, rəhbərlik nümayəndələrinin bir sıra ərzaq növləri ilə "xüsusi təchizatı" ləğv olundu, onların avtomobildən istifadəsinə ciddi nəzarət qoyuldu, rəhbərlərə ev tikdirmək, mənzillərini abadlaşdırmaq, banketlər təşkil etmək və s. qadağan olundu. Korrupsiya ilə mübarizə tədbirləri sərtləşdirildi (1992 ilin sonunadək rüşvətxorluq və dövlət vəsaitlərinin mənimlənməsi ilə bağlı 95 min nəfərə iş kəsildi), vətənpərvərlik, kollektivizm ruhunda tərbiyə, partiya və əmək nizam-intizamına, qanunlara əməl olunması sahəsində işlər canlandırıldı.

ÇKP MK-nın 13-cü çağırış 5-ci plenumunda (1989, 6-9 sentyabr) Den Syaopin öz xahişi ilə ÇKP MK Hərbi Şurasının sədri vəzifəsindən azad olundu (buna baxmayaraq ömrünün sonunadək, 1997 il fevralın 19-dək o, ÇXR-də ən nüfuzlu şəxs idi). Hərbi şuraya rəhbərlik Szyan Szeminə həvalə edildi. O, 1993 il martın 27-də həmçinin ÇXR sədri seçildi, bununla da üç yüksək partiya və dövlət vəzifəsi onun əlində cəmləşdi.

Mao Tzedunun ölümündən və "mədəni inqilab"ın başa çatmasından sonra da ÇXR-in xarici siyasətində əsas yeri Tayvan məsələsi tuturdu. 1979 il yanvarın 1-də ÇXR-in ABŞ-la genişmiqyaslı diplomatik münasibətlər qurmasından sonra, sonuncu öz səfirini Tayvandan geri çağırırdı, lakin iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq, eyni zamanda müdafiə məsələləri (1979 ildə ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul olunan xüsusi qanunla təsbit edilmişdi) sahəsində Qomindan rejimi ilə "xüsusi" əlaqələrini saxladı. ÇXR hökuməti Tayvana muxtariyyət verilməsi şərtlə Ç.-in yenidən birləşdirilməsinə Vaşinqtonun razılığını ala bilmədi. ABŞ administrasiyası yalnız Tayvanın silahla təchizatını ixtisar etməyə hazır olduğunu bildirdi. Bu, 1982 il avqustun 17-də dərc olunmuş Amerika-Çin birgə rəsmi məlumatında öz əksini tapdı (halbuki artıq 1983 ildə ABŞ üzərinə götürdüyü öhdəlikləri pozaraq Tayvana 66 yeni döyüş təyyarəsi satdı). Lakin Tayvanda Çan Kaşinin ölümündən (1975, 5 aprel) sonra rejimin müəyyən qədər liberallaşdırılması ÇXR rəhbərliyinə Ç.-in bütövlüyünü təmin etmək ümidi verdi. 1987 il iyulun 3-də adada 38 il ərzində davam edən hərbi vəziyyət ləğv olundu, 1989 il yanvarın 22-də

Qomindana müxalif olan partiyaların fəaliyyətinə rəsmən icazə verildi. ÇXR iqtisadi sisteminin yenidən qurulması öz növbəsində Tayvan hökumətinin Pekinlə münasibətlər yaratmasına təkan verdi. Qomindanın 13-cü qurultayında (1988, 7-13 iyul) ÇXR ilə əlaqələrin inkişafının mümkünlüyünü araşdırmaq tövsiyə olundu. 1991 il aprelin 30-da Tayvan "prezidenti" Li Denxuey özünün "kontinentdə kommunist üsyanını başa çatmış hesab etmək olar" fikrinə əsaslanaraq hökumətinin ÇXR ilə münasibətlərini normallaşdırmaq istəyini bildirdi. 1991 il dekabrın 17-də Tayvan hökuməti ÇXR ilə ticarətə və ada sakinlərinin materikə səfərlərinə qoyulan qadağanı ləğv etdi. 1992 ildə Pekin və Taybey arasında dinc yolla yenidən birləşmək haqqında danışıqlar başladı. 1993 il dekabrın 14-də ÇXR rəhbərliyi öz tərəfindən Tayvanla ticarətə qoyulan qadağanı aradan qaldırdı. Tayvan firmaları və bankları ÇXR sənayesinin müxtəlif sahələrinə fəal surətdə kapital qoymağa başladılar.

İqtisadi yenidənqurma kursu, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və sənayenin texnoloji bazasının yenilənməsi ÇXR-in aparıcı kapitalist dövlətlərlə yaxınlaşmasını stimullaşdırdı. 1978 il aprelin 3-də ÇXR ilə AİB arasında ticarət haqqında, ABŞ prezidenti R.Reyqanın Ç.-ə səfəri zamanı (1984, 26 aprel - 1 may) ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı, o cümlədən nüvə enerjisi məsələləri ilə bağlı razılaşma imzalandı. 1985 ildə Ç. rəhbərliyi aparıcı Qərbi Avropa dövlətləri ilə də analoji sazişlər bağladı. BVF sənayenin inkişafı və modernləşdirilməsi üçün ÇXR-ə böyük həcmdə vəsait verdi.

ÇXR-in beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi, onun Qərb dövlətləri ilə iqtisadi və siyasi əməkdaşlığının dərinləşdirilməsi Syanqan (Honkonq) və Aomının (Makao) taleyi ilə bağlı məsələlərin həllini tezləşdirdi. 1984 il sentyabrın 26-da B.Britaniya və ÇXR Britaniya-Ç. müqaviləsinə görə 1997 ildə icarə müddəti bitən Syanqanın 50 il müddətində burada əvvəlki qaydaları saxlamaq şərtlə xüsusi inz. r-n statusu ilə Ç.-ə qaytarılması haqqında saziş parafıladılar. 1987 il aprelin 13-də analoji şərtlərlə Aomının 1999 ildə ÇXR-ə qaytarılması haqqında Portuqaliya ilə saziş imzalandı.

Pekin Asiyanın Sakit okean regionunda öz mövqeyinin möhkəmlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. 1978 il avqustun 12-də sülh və dostluq haqqında Çin-Yaponiya müqaviləsi imzalandı, 1992 ilin

sentyabrında ÇXR ilə Koreya Resp. arasında münasibətlər nizama salındı. Ç. Cənub-Şərqi Asiyada neytral zonanın yaradılması ideyasını dəstəklədi, 1991 ildə ASİB-in üzvü oldu.

Eyni zamanda ÇXR-in Vyetnamla münasibətləri kəskinləşdi. Ç. rəhbərliyi Vyetnamın Sovet İttifaqı ilə sıx əməkdaşlığını (1978 ildə dostluq və əməkdaşlıq haqqında Sovet-Vyetnam müqaviləsi imzalanmışdı) özünün təhlükəsizliyi və Hind-Çində nüfuzu üçün təhlükə hesab edirdi. 1978 ildə 240 min etnik çinlinin Vyetnamdan Ç.-ə sürgün edilməsi, 1979 ilin əvvəllərində Kambocada Ç. rəhbərliyi tərəfindən müdafiə olunan Pol Pot rejiminin devrilməsində Vyetnam ordusunun fəal iştirakı, həmçinin Ç. ilə Vyetnam arasında ərazi mübahisələri, o cümlədən Spratli (Vyetnam dilində Çionqşa, Ç. dilində Nənşatsündao, Tuanşa), Parasel (Vyetnam dilində Xoanqşa, Ç. dilində Şişatsündao), Pratas (Vyetnam dilində Donqşa, Ç. dilində Dunşatsündao) adaları və Cənubi Çin dənizinin c.-q. hissəsində Maklsfild (Vyetnam dilində Jonkşa, Ç. dilində Çjunşatsündao) bankasının dövlət mənsubiyyəti ilə bağlı məsələlər ÇXR-in Vyetnama qarşı hərbi əməliyyatlara başlaması üçün bəhanə oldu. ABŞ administrasiyasından münasibətlərə müdaxilə etməmək haqqında vəd alan (1979 il yanvarın sonu - fevralın əvvəllərində Den Syaopin Vaşinqtona səfəri zamanı) Ç. rəhbərliyi 1979 il fevralın 17-də Vyetnamın şm. rayonlarına hücum haqqında əmr verdi. İnadlı döyüşlər nəticəsində ÇXAO Laokay, Kaobanq, Lanqşon və digər Vyetnam şəhərlərini ələ keçirdi. 1979 il martın 5-də Vyetnam hökumətinin ümumi səfərbərlik elan etməsindən sonra Ç. komandanlığı qoşunlarını Vyetnam ərazisindən çıxarmağa başladı (1979 il martın 16-da başa çatdı). 1979 il aprelin 18-də tərəflər arasında başlanan danışıqlar nəticəsiz oldu. Sonrakı illərdə də Ç.-Vyetnam sərhədində toqquşmalar davam etdi. 1980-ci illərin ikinci yarısında Asiyada ən böyük karbohidrogen yataqlarının aşkarlandığı Cənubi Çin dənizindəki mübahisəli adalar uğrunda rəqabət xüsusilə kəskinləşdi. 1988 il martın 14-də Spratli a-rında Ç. ilə Vyetnam gəmiləri arasında hərbi qarşıdurma baş verdi. Yalnız 1991 ilin sentyabrında ÇXR ilə Vyetnam arasında münasibətlərdə normallaşma (mübahisəli ərazilərlə bağlı məsələ həll olunmasa da) tendensiyası müşahidə olundu. 1995 ildə tərəflər mübahisəli arxipelaqların resurslarından

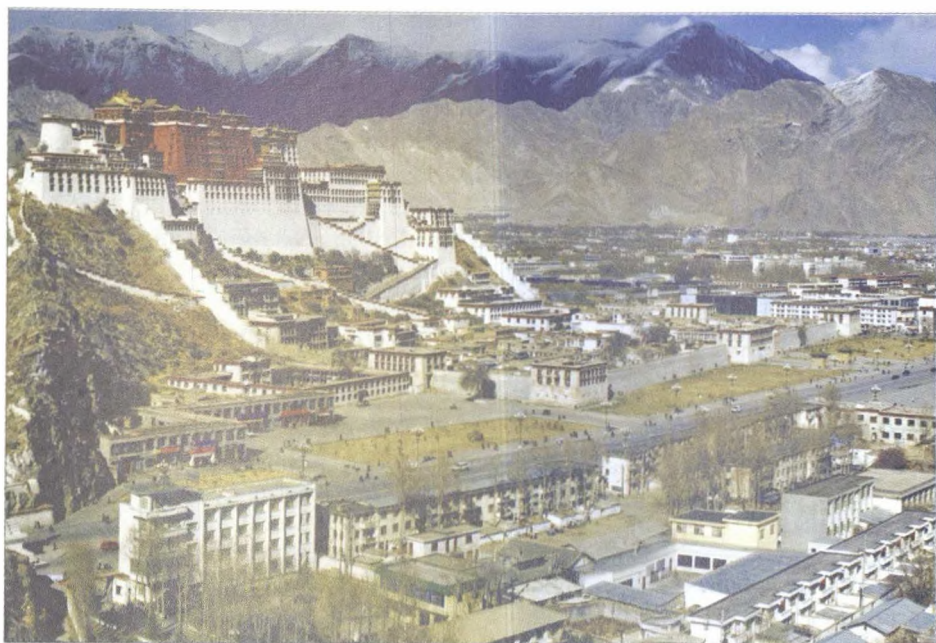
birgə istifadə haqqında danışıqlara başladılar.

ÇXR-in Hindistanla münasibətləri mürəkkəb olaraq qalırdı. Bir hissəsinə ÇXR-in ərazi iddiaları olan Arunaçal-Pradeş ittifaq ərazisinə Hindistanın tərkibində ştat statusunun verilməsilə əlaqədar 1986 ilin dekabrında iki ölkə arasında sərhədyanı silahlı münaqişə baş verdi. Yalnız 1993 il sentyabrın 7-də Pekin ilə Dehli arasında sərhədyanı r-nlardakı qoşunların ixtisar edilməsi haqqında müqavilənin imzalanmasından sonra Ç.-Hindistan münasibətlərindəki gərginlik azalmağa başladı.

1980-ci illərin əvvəllərində ÇXR rəhbərliyi SSRİ-nin "hegemonluq cəhdlərinə" müqavimət kursunu davam etdirirdi. 1979 ilin dekabrında sovet qoşunlarının Əfqanıstana yeridilməsi ilə əlaqədar Pekin Sovet hökuməti ilə münasibətləri normallaşdırmaq haqqında müzakirələri qeyri-müəyyən vaxtdək dayandırdı. 1980 ildə isə ABŞ və Qərb dövlətlərinin ardınca Moskvada keçirilən Olimpiya oyunlarını boykot etdi. 1982 ilin oktyabrında başlamış sovet-Ç. danışıqlarının yeni raundu, 1983-84 il danışıqları da müsbət nəticə vermədi. Ç. Hind-Çin, Əfqanıstan və Monqolustanda SSRİ-nin iştirakının məhdudlaşdırılmasını, həmçinin sovet-Ç. sərhədinin mübahisəli hissələrində öz konsepsiyası əsasında xəttin müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi.

M.S.Qorbaçovun Sov. İKP MK-nın baş katibi seçilməsindən sonra Pekin və Moskva danışıqlarında müəyyən irəliləyiş müşahidə olundu. Tyanyanmın hadisələri ilə əlaqədar 1989 ilin iyununda ABŞ və Qərbi Avropa dövlətlərinin ÇXR-ə qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsindən (1990 il oktyabrın 22-də Avropa dövlətləri tərəfindən ləğv olundu) sonra Ç.-in Moskva ilə dialoqları daha da genişləndi. Sovet-Ç. yaxınlaşması Ç.-Amerika münasibətlərinin soyumasına səbəb oldu. Bu, ilk növbədə ABŞ-in Tayvan məsələsinin həllinə kömək etməkdən boyun qaçırmasında özünü açıq şəkildə göstərdi. SSRİ-nin dağılmasından sonra "şimaldan hərbi təhlükənin" aradan qalxdığını düşünən Ç. rəhbərliyi Rusiyanı potensial hərbi düşmən kimi qəbul etməkdən əl çəkdi. RF və ÇXR sərhəd məsələsi ilə bağlı razılığa gəldilər (1991, 16 may; 1994, 3 sentyabr).

1991 il dekabrın 27-də ÇXR Azərb. Resp.-nin müstəqilliyini tanıdı. 1992 il aprelin 2-də Azərb. Resp. ilə ÇXR arasında diplomatik münasibətlər quruldu.

Lxasa şəhərindən görünüş.

1991 il dekabrın 29-da ÜXNM DK Nüvə silahının yayılmaması haqqında müqaviləyə ÇXR-in qoşulmasını təsdiq etdi. 1996 il iyulun 29-da Ç. hökuməti nüvə silahı sınaqlarının dayandırılmasını elan etdi.

Çin 1990-cı–2000-ci illərin əvvəllərində. ÇKP-nin 14-cü qurultayında (1992, 12–18 oktyabr) Den Syaopin iqtisadi islahatları yenidən başlamaq və onları genişləndirmək təklifi ilə çıxış etdi. ÜXNM-in 8-ci çağırış 1-ci sessiyasının (1993, 15–31 mart) qərarı ilə ÇXR konstitusiyasındakı “planlı təsərrüfat” anlayışı “sosialist bazar təsərrüfatı” termini ilə əvəz olundu.

1993 ildə qəti olaraq bazar iqtisadiyyatına keçid Ç. cəmiyyətinin nəhəng yaradıcı enerjisini üzə çıxartdı. “Modernləşdirmə, islahat və aşkarlıq” siyasətinin ardıcıl olaraq yeridilməsi ÇXR-in dünya iqtisadiyyatı və ticarətinin liderlərindən biri mövqeyinə çıxmasını, onun “ümumdünya fabriki” statusunu qazanmasını təmin etdi. ÇXR 2001 ildə ÜTT-yə qəbul olundu. 2007 ildə əlvan metal, kömür, sement, pambıq parça, televizor, motosiklet, velosiped və s. məhsul növlərinin istehsal göstəricilərinə görə dünyada 1-ci, şəkər istehsalına görə 2-ci, avtomobil istehsalına görə 3-cü, elektrik enerjisi istehsalına görə 4-cü, neft hasilatına görə 5-ci yerə çıxdı. 2007 ildə ÇXR-də ÜDM-in həcmi 1978 il səviyyəsini 15 dəfə üstələdi. Bu göstəriciyə (3,44 trl. dollar, 2007) görə ÇXR dünyada 4-cü yeri [alicilik qabiliyyəti paritetinə görə (6,99 trl. dollar) 2-ci yer], xarici ticarət dövriyyə-

sinin miqdarına (2,125 trl. dollar) görə 3-cü yeri, qızıl valyuta ehtiyatına görə 1-ci yeri tutdu.

Ölkədə dövlət, özəl [o cümlədən təqr. 300 min xarici kapital müəssisəsi (2007); Ç.-də islahat illəri ərzində istifadə olunmuş birbaşa xarici kapital qoyuluşu 750 mlrd. dollardan çox idi; bir sıra istehsalat Qərbi Avropa, Şimali Amerika və Yaponiyadan Ç.-ə köçürüldü] və səhmdar-pay sektorunun təxminən bərabər şəkildə təmsil olunduğu qarışıq iqtisadiyyat formalaşdı. ÇXR bir sıra həlledici sahələrdə, o cümlədən atom energetikası, biotexnologiya, kompüter və informasiya texnologiyaları, həmçinin kosmik sənayedə (2003 ildə idarəolunan kosmik gəminin və 2004 ildə Yerin 10 sünü peykinin Yerətrafi orbitə çıxarılması, 2005 ildə bortunda iki kosmonavt olan yeni idarəolunan “Şençjou-6” gəminin orbitə çıxarılması, həmçinin 2007 ildə “Şençjou-7” gəminin uçuşu zamanı Ç. kosmonavtının açıq kosmosa çıxması sonuncunu sübut edir) özünün aparıcı dövlətlərdən texnoloji geriləməsinə əhəmiyyətli dərəcədə azaldı. 21 əsrin əvvəllərində ÇXR-in ümumi iqtisadi artımı ildə 10%-dən çox olduğu halda, iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalı sahələrinin inkişaf tempi 27%-ə çatdı.

21 əsrin əvvəllərində ÇXR rəhbərliyi Ç. kapitalı ilə iri transmilli korporasiyaların yaradılması və Ç. markalı məhsulların dünya bazarına çıxarılması kursunu götürdü. Ç.-in “PetroChina” neft-kimya korporasiyası və Ticarət-sənaye bankı 2008 ildə dünyanın ən iri şirkətləri sırasına daxil oldu. Ç. kapitalı

aparıcı sənaye dövlətlərinin iqtisadiyyatına nüfuz etməyə başladı.

Lakin ÇXR-in inkişaf nailiyyətlərinə baxmayaraq, əhalinin adambaşına görə iqtisadi göstəriciləri xeyli aşağıdır (ÜDM-in orta hesabla adambaşına düşən həcmi-nə görə ÇXR dünyada yalnız 109–110-cu, insan inkişafı indeksinə görə 81-ci yeri tutur). Bu səbəbdən Ç. inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasına daxildir. Son onilliklər ərzində Ç.-də baş vermiş iqtisadi sıçrayış bir sıra daxili problemlərin və ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxardı. ÇXR-in qabaqcıl dənizsahili regionları ilə nisbətən geridə qalmış daxili rayonların arasında uyğunsuzluq özünü açıq şəkildə göstərdi. Əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının gəlirləri, həmçinin şəhər və kənd əhalisinin həyat səviyyəsi və keyfiyyəti arasındakı fərqlər artdı (2007 ildə şəhər əhalisinin ortaillik gəliri 1900 dollar, kənd sakinlərinin – 570 dollar təşkil edirdi). Məşğulluq problemi xeyli kəskinləşdi (rəsmi məlumatlara görə, işsizlik səviyyəsi 4%-dən bir qədər artıqdır; qeyri-rəsmi məlumatlara görə isə 100–150 mln. nəfərin daimi iş yeri yoxdur, yaxud qismən məşğuldur). Sürətli urbanizasiya (1990-cı illərin ortalarından şəhərlərə köçənlərin sayı 200 mln. nəfərdən çox idi) şəhər infrastrukturunun inkişafında, şəhər əhalisinin mənzil və içməli su ilə təminatında böyük çətinliklər yaratdı (2000 ilin rəsmi məlumatlarına görə, demək olar ki, bütün Ç. şəhərləri, o cümlədən Pekin su qıtlığı ilə üzləşirdi). Ətraf mühitin mühafizəsinə zəif nəzarət ciddi ekoloji problemlərin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Ç. dünya atmosferi və hidrosferini çirkləndirmək üzrə dünyada ABŞ-dan sonra ikinci, torpaqların eroziyası tempinə görə isə birinci yerə çıxdı.

İqtisadi sistemin əsaslı yenidənqurulması ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin “syao kan” səviyyəsinə çatdırılması üçün zəmin yaratdı. Lakin əvvəllər planlaşdırıldığı kimi, 2000 ildə bu məqsədə çatmaq mümkün olmadı (məsələnin həlli müddəti 2020 ilədək uzadıldı). ÇXR əhalisinin, xüsusilə kənd sakinlərinin həyat səviyyəsi və sosial müdafiəsi son dərəcə aşağı olaraq qalır. ÇXR-in daxili rayonlarında yaşayın əhalinin bir hissəsi yoxsulluq vəziyyətindədir. 15 yaşdan 49 yaşadək olan təqr. 52 mln. nəfər savadsızdır.

1990-cı illərin əvvəllərindən korrupsiya və cinayətkarlığın artması ilə yanaşı, narkomaniya və yeni yalançı dini hərəkatların (o cümlədən Falunqun təriqəti) təsirinin artması da ÇXR-in kəskin sosial

probleminə çevrildi. Tibet və Sintszyan-Uyğur muxtar rayonlarında separatizm meyilləri xeyli gücləndi. Fəhlələrin kütləvi etirazları ÇXR üçün nisbətən yeni təzahürlər oldu.

ÇXR rəhbərliyi bu problemlərin həlli üçün ənənəvi olaraq sərt üsullardan istifadə edir. Ç. korrupsiya və digər ağır cinayətlər üzrə çıxarılan ölüm hökmlərinə (ildə 7 min nəfərdən çox) görə liderdir. 1999 il iyulun 23-də Ç. hökuməti Falunqun təriqətini qadağan etdi, 2000 ilin aprelində təriqətin 300 nəfərdən çox rəhbəri müxtəlif müddətə həbs cəzasına məhkum olundu, təqr. 5 min nəfər fəal üzv “islahedicilərə” göndərildi. 1997 ilin fevralında ÇXAO və ictimai təhlükəsizlik qüvvələri uyğurların, 2008 ilin yazında isə Tibet sakinlərinin çıxışlarını yatırdı. Hakimiyyət orqanları müxalif partiyaların yaradılmasına yol vermir, İnternet daxil olmaqla kütləvi informasiya vasitələrinə sərt nəzarət edir.

Eyni zamanda, əsaslı iqtisadi yenidənqurma şəraitində ÇKP-nin ideoloji və təşkilatı prinsiplərində müəyyən dəyişikliklər baş verdi. 2002 il noyabrın 8–14-də keçirilən partiyanın 16-cı qurultayında partiyanın nizamnaməsinə ÇKP-nin sinifləri deyil, Ç. cəmiyyətinin ayrı-ayrı təbəqələrini: “qabaqcıl məhsuldar qüvvələri”, “qabaqcıl mədəniyyət” və “xalqın böyük əksəriyyəti”ni təmsil etməsi haqqında müddəə əlavə olundu. Sahibkar dairələrin nümayəndələrinin partiyaya daxil olmasına icazə verildi. Qurultay ÇXR-in rəhbər orqanlarındakı kadrların sistemli şəkildə dəyişdirilməsi qaydasını qəti şəkildə təsbit etdi. Buna uyğun olaraq Szyan Szemin ÇKP MK baş katibi vəzifəsindən istefa verdi, bu vəzifəyə Xu Szintao seçildi (2003 il martın 15-də o, həmçinin ÇXR sədri, 2004 ilin sentyabrında isə ÇKP MK Hərbi şurasının sədri seçildi). 2003 il martın 16-da ÜXNM 1998 ilin martından ÇXR Dövlət şurasının baş naziri olan Çju Juntzini istefaya göndərərək rəhbərlərin yeni nəsil nümayəndəsi Ven Szyabaonu bu vəzifəyə seçdi.

2007 ilin oktyabrında keçirilmiş ÇKP-nin 17-ci qurultayında yeni rəhbərlik ölkənin kompleks şəkildə modernləşdirilməsi, əhalinin həyat keyfiyyətinin əsaslı şəkildə yaxşılaşdırılması, Ç.-in inkişafı üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradılması və onun dünya təsərrüfatına fəal iştirakı kursunun həyata keçirilməsini təsdiq etdi.

2012 ilin noyabrında keçirilmiş ÇKP-nin plenumunda Xu Szintao ÇKP MK

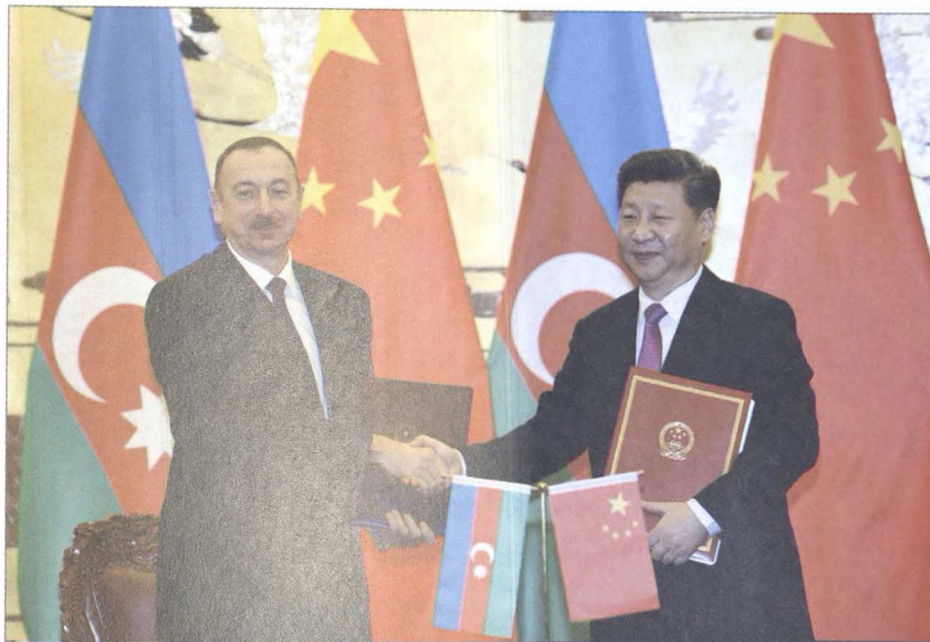

Şençjen şəhərindən görünüş.

tərkibindən çıxdı və Si Szinpin ÇKP MK-nin baş katibi seçildi (bundan əvvəl, 2012 ilin sentyabrında Si Szinpin ÇKP MK Hərbi şurasının sədri, 2013 ilin martında isə ÇXR sədri seçilmişdi).

1990-cı illərin ortalarından ÇXR-in xarici siyasətində mərkəzi yeri əvvəlki kimi ölkənin birləşdirilməsi problemi tutur. Syanqan və Aominin Ç.-ə qaytarılmasından sonra ÇXR qanunları xaricində qalan yeganə ərazi Tayvandır. 1990-cı illərin əvvəllərindən ÇXR hökuməti və Tayvan rəhbərliyi arasında aparılan danışıqlar ada ilə materik arasında münasibətlərin canlanmasına səbəb olsa da, yenidən birləşmək məsələsi ilə bağlı heç bir irəliləyiş əldə edilmədi. 1996 il martın 23-də Tayvanda keçirilən ilk birbaşa prezident seçkiləri Pekin tərəfindən ölkənin parçalanmasını dərinləşdirmək cəhdi kimi qarşılandı. Taybeyə təzyiq göstərmək və seçkilərin keçirilməsinin qarşısını almaq məqsədilə ÇXR Tayvan sahillərinin yaxınlığında 1996 il martın 12–20-də genişmiqyaslı hərbi təlimlər keçirdi. Buna cavab olaraq ABŞ 7-ci donanmasının tayyar gəmiləri birləşməsinə Tayvan boğazına yeritdi, bu da regionda gərgin vəziyyət yaratdı. Çin Resp.-nin prezidenti Li Denxueyin 1999 il iyulun 11-də televiziya müsahibəsində Tayvan və ÇXR-in “Tayvan boğazının hər iki sahilində yerləşən iki ölkə” olmasına dair bəyanatından sonra Pekin Taybeylə danışıqları dayandırdı. 2000 il martın 18-də Tayvanda keçirilən prezident seçkilərində Çin Resp.-nin ÇXR ilə birləşməsinin əleyhdarı olan Demokratik Mütərəqqi partiya-

nın namizədi Çen Şuybyanın qələbə qazanmasından sonra tərəflər arasında münasibətlər daha da kəskinləşdi. Tayvanda keçirilən seçkilərlə eyni vaxtda ÜXNM-in 9-cu çağırış 4-cü sessiyasında ÇXR Dövlət şurasının baş naziri Çju Juntzini Tayvan məsələsinə toxunaraq ÇXR-in ölkəni yenidən birləşdirmək üçün hərbi qüvvədən istifadə ehtimalını istisna etmədi. 2005 il martın 14-də ÜXNM-in 10-cu çağırış 4-cü sessiyası “Ölkənin parçalanmasının qarşısını almaq haqqında” qanun qəbul etdi. Bu qanun “Tayvanın müstəqilliyi” uğrunda çıxış edən təxribatçı ünsürlərin” adanı “Vətəmindən” ayırmaq cəhdlərinə qarşı, həmçinin “Tayvanı ölkədən ayıra biləcək mühüm dəyişikliklər baş verdikdə, yaxud sülh yolu ilə birləşmək ehtimalı qalmadığı” təqdirdə ÇXR rəhbərliyinə “özünün suverenliyi və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün zəruri tədbirlər görmək” hüququ verirdi. Qanunun qəbul edilməsi Tayvanda olduğu kimi, ABŞ-da da kəskin reaksiya doğurdu. Tayvan rəhbərliyi Pekini iqtisadi münasibətləri dayandırmaqla hədələdi, Amerika administrasiyası isə Tayvanla münasibətlər haqqındakı qanuna əsaslanaraq 2005 ildə Tayvanın müdafiə maraqları dairəsinə daxil edilməsi haqqında Yaponiya ilə razılıq əldə etdi. Buna cavab olaraq Ven Szyabao Yaponiya və ABŞ-ı Ç.-in daxili işi olan Tayvan məsələsinə qarışmamağa çağırırdı, Xu Szintao isə ərazi bütövlüyünün müdafiəsi üçün tədbirlərin genişləndirilməsinin zəruriliyini vurğuladı. ÇXR-in

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev
və ÇXR-in sədri Si Zinpin. 10 dekabr 2015 il.

müdafə büdcəsi 2005 ildə 12,6% artırıldı.

Tayvan problemi və ABŞ administrasiyasının ÇXR-də insan hüquqlarına riayət olunması haqqında məsələ qaldırması (Szyan Szeminin 1997 il oktyabrın 26-dan – noyabrın 3-dək Vaşinqtona rəsmi səfəri zamanı və 1998 il iyulun 25-dən – iyulun 3-dək B. Klintonun Pekinə cavab səfərində) 1990–2000-ci illərin əvvəllərindən dinamik inkişaf edən Amerika-Çin iqtisadi münasibətlərini xeyli mürəkkəbləşdirdi. 1999 ilin martında ÇXR nümayəndəsinin BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasında *Kosovo* probleminin hərbi yolla həll edilməsinə, 1999 il mayın 7-də NATO təyyarələrinin ÇXR-in Belqraddakı səfirliyini bombardman etməsinə (səfirliyin 3 əməkdaşı həlak olmuş, 20 nəfərdən çoxu yaralanmışdı) qarşı çıxışı, ÇXR-in Amerikanın kəşfiyyatçı təyyarəsini endirməsi, Ç.-in 2003 ildə ABŞ-ın başçılığı ilə koalisiya qüvvələrinin İraqa qarşı hərbi əməliyyatını pisləməsi və bir sıra digər məsələlərdəki ziddiyyətlər Pekin ilə Vaşinqton arasında münasibətlərin xarakterinin dəyişməsinə göstərirdi. ÇXR-in yeni beynəlxalq iqtisadi statusu ona regional və global problemlərin həllində müstəqil siyasi mövqedən fəal çıxış etmək imkanı verdi.

21 əsrin əvvəllərində ÇXR rəhbərliyi Hindistanla münasibətlərini normallaşdırmağa davam etdi. 2005 ildə Çin və Hindistan rəhbərliyi sərhədyanı və ərazi ziddiyyətlərinin həlli prinsipləri, sərhəd məsələsi və nüvə proqramı daxil olmaqla təhlükəsizlik və xarici siyasət problemləri-

nin müzakirəsi haqqında razılığa gəldilər.

1990-cı illərin 2-ci yarısından ÇXR-in Vyetnamla iqtisadi münasibətləri dinamik inkişaf edirdi. Tərəflər ərazi mübahisələrinin nizamlanması məqsədilə quruda sərhədlərin, Bakbo (Tonkin) körfəzindəki suların delimitasiyası haqqında ikitərəfli saziş imzaladılar (2000), lakin Parasel a- rı və Spratli a-rının dövlət mənsubiyyəti məsələsi açıq qaldı. 2007 ildə ÇXR ilə Vyetnam arasında ərazi mübahisələri yenidən kəskinləşdi. Vyetnamın Qərbdəki dövlətləri və Yaponiya ilə neft və qaz hasilatı haqqında sazişlər imzalaması, həmçinin Vyetnam hökumətinin Cənubi Çin dənizinin dibi ilə Spratli a-rından öz ərazisində qaz kəməri çəkmək niyyətini elan etməsi bunu öz ərazi bütövlüyünə qəsd kimi qiymətləndirən ÇXR-in kəskin etirazına səbəb oldu. 2007 ilin iyulunda Ç. gözetçi gəmisi Spratli a-rı rayonunda Vyetnam balıqçılarını atəşə tutdu, noyabr ayında isə ÇXR hökuməti Xaynan əyalətinin tərkibində Spratli və Parasel adalarının daxil olduğu yeni inz. vahidin – Sanşa dairəsinin (sah. 2,5 mln. km²) yaradıldığını elan etdi. ÇXR-in hərəkətləri Vyetnamda etiraz aksiyalarına səbəb oldu və Ç.-Vyetnam münasibətlərini kəskinləşdirdi. 2008 ilin iyulunda ABŞ-ın “Exxon Mobil Corp.” neftçixarma şirkətinin Cənubi Çin dənizində karbohidrogen yataqlarının axtarışı və istismarı sahəsində Vyetnamla əməkdaşlığını genişləndirməsi ilə bağlı Ç.-in şirkətə xəbərdarlığı Çin-Vyetnam münasibətlərində ciddi gərginlik yaratdı.

Çin-Rusiya münasibətləri 1994 ildən sonra davamlı olaraq konstruktiv əməkdaşlıq ruhunda inkişaf edir. RF-nin Tayvan və Tibet məsələsi ilə bağlı mövqeyi bu prosesə müsbət təsir göstərir. RF dəfələrlə yalnız bir Ç. dövlətinin mövcud olduğunu, ÇXR hökumətini bütün Ç.-i təmsil edən yeganə hüquqi hökumət kimi tanıdığını, Tayvan və Tibetin isə Ç.-in ayrılmaz hissəsi olduğunu bəyan etmişdir.

ÇXR 1996 ilin aprelində Şanxayda, 1997 ilin aprelində isə Moskvada RF, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistanla hərbi sahədə etimad tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi və keçmiş sovet-Çin sərhədi rayonunun sülh, təhlükəsizlik və mehriban qonşuluq zonasına çevrilməsi məqsədilə buradakı silahlı qüvvələrin qarşılıqlı olaraq ixtisar edilməsi haqqında saziş imzaladı. 2001 ildə Ç. “Şanxay beşliyi” əsasında *Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının* (ŞƏT) yaradılması ideyasını dəstəklədi. 2001 il iyulun 16-da V.V. Putin ilə Szyan Szemin arasında mehriban qonşuluq, dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Rusiyanın iştirakı ilə Ç.-in Szyansu əyalətində “Tyanvan” AES tikilir.

Azərb. Resp. ÇXR-in vahid Çin siyasətinə hörmət edir və Tayvanı Ç.-in tərkib hissəsi kimi qəbul edir, onunla heç bir diplomatik və ya qeyri-diplomatik münasibətlərə malik deyildir. Çin Resp.-nin beynəlxalq təşkilatlara üzvlüklə bağlı qaldırıldığı məsələlərdə Azərb. yalnız vahid Ç. prinsipindən çıxış edir və yalnız ÇXR-i təmsil edən qurumları tanıyır. ÇXR Azərb. Resp.-nin müstəqilliyinə, suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edir, dünya ictimaiyyəti ilə birlikdə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsinə tərəfdardır və BMT Təhlükəsizlik Şurasının məsələyə dair qəbul etdiyi müvafiq qətnamələri dəstəkləyir. 2002 il dekabrın 2-də “BMT və ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında qətnamə”yə Azərb. tərəfindən hər il irəli sürülən düzəliş üzrə BMT Baş Assambleyasında keçirilmiş səsvermədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri arasında ÇXR düzəlişin lehinə səs vermiş yeganə dövlət olmuşdur. 2002 il iyulun 6-da Bakıda Azərbaycan-Çin Dostluq və Əməkdaşlıq Cəmiyyəti təsis edilmişdir. 2003 ildə Azərb. ilə ÇXR arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi, bu sahədəki problemlərin həlli məqsədilə Hökumətlərarası İqtisadi Komissiya yaradılmışdır. 2005 il martın 17–19-da və

2015-ci il dekabrın 8–11-də Azərb. Resp.-nin Prezidenti İ.Əliyevin ÇXR-ə rəsmi səfərləri çərçivəsində tərəflər arasında ikitərəfli sənədlər, o cümlədən əsas iqtisadi sənədlər, ticari-iqtisadi əməkdaşlıq, texniki-iqtisadi əməkdaşlıq, gəlirlərdən ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və vergilərin ödənilməsindən yayınmanın qarşısının alınması, gömrük işində qarşılıqlı yardım haqqında və s. sazişlər imzalanmışdır.

Təsərrüfat

Ç. dünyanın ən böyük və ən dinamik inkişaf edən ölkələrindəndir. ÜDM-in həcminə görə (9294 mlrd. dollar; alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə, 2013) dünyada ABŞ-dan sonra 2-ci yeri tutur; adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 9800 dollardır. İnsan inkişafı indeksi 0,699-dur (2013; dünyanın 186 ölkəsi arasında 101-ci yer).

ÜDM-in artım tempi 2013 ildə 7,7% olmuşdur (2011 ildə 9,3%). 21 əsrin əvvəllərində Ç. genişşəhidli sənaye və k.t. məhsullarının istehsalı üzrə dünya lideri mövqeyini əldə etdi. Xarici ticarət dinamik inkişaf edir, ixracatın və idxalatın strukturu yaxşılaşır. Ç. inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında xarici kapitalın cəlb edilməsinə görə liderdir. 1979–2007 illər ərzində iqtisadiyyata 766,7 mlrd. dollar birbaşa xarici investisiya yatırılmışdır. Aparıcı beynəlxalq korporasiyaların kapital qoyuluşu avtomobilqayırma, məişət texnikası və elektronika məmulatları, müasir rabitə vasitələri və s. istehsalında böyük rol oynayır. Sənaye məhsulları dəyərinin və ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin böyük hissəsi xarici kapitalı müəssisələrin payına düşür. 21 əsrin əvvəllərində Ç. iqtisadiyyatı əlavə xarici xammal mənbələrinə və satış bazarlarına kəskin ehtiyac hiss edir; Ç. biznesinin digər ölkələrdə fəaliyyəti həvəsləndirilir, kapital ixracı başlanır (xaricdə Ç.-in birbaşa investisiyalarının həcmi 18,7 mlrd. dollardır, 2007). İqtisadi inkişafın 2000–20 illər üçün başlıca vəzifələri elan edilmişdir: adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 4 dəfə artırmaq və Ç.-i dünyanın orta göstəricilərinə uyğun gələn həyat səviyyəsinə gətirib çıxarmaq; ölkəni xaricdən gətirilən texnologiyalar əsasında məhsul istehsal edən “dünya fabriki”ndən dünyanın aparıcı innovasiya mərkəzlərindən birinə çevirmək.

ÜDM-in strukturunda sənaye və tikintinin payı 43,9% (2013; 1982 ildə 44,8%), xidmət sferasının – 46,1%

(21,8%), k.t.-nin – 10% (33,4%) təşkil edir.

Sənaye iqtisadiyyatın ən mühüm və ən dinamik inkişaf edən sahəsidir. Sənaye istehsalının artımı 2007 ildə 12,9% təşkil etmişdir (2006 ildə 22,9%). Sənaye məhsulları dəyərinin 86,7%-i emal sənayesi sahələrinin, 6,1%-i mədənçixarma sənayesinin, 7,2%-i elektroenergetika, istilik, qaz və su təchizatının payına düşür (2006). Maşınqayırma, metal emalı, kimya (o cümlədən neft-kimya və kimya-əcazılıq), qara və əlvan metallurjiya, yüngül və yeyinti sənayesi emal sənayesinin mühüm sahələridir. Mühüm sahələrdə aparıcı yeri iri çoxprofilli dövlət korporasiyaları tutur.

Enerji istehlakı strukturunda 70,2% kömürün (daş və qonur), 20,6% neftin, 3,0% təbii qazın, 5,5% su enerjisinin, 0,7% atom enerjisinin payına düşür.

Neft hasilatı 2007 ildə 186,7 mln. t (2000 ildə 162,6 mln. t) olmuşdur; başlıca olaraq azsulfidli, təqr. 1/5-i ağır neft. Hasilat həcmi 2/3-dən çoxu ölkənin şm.-ş. və şm.-q. rayonlarının payına düşür; neftin təqr. 15%-i Sarı dənizin Boxay körfəzinin şelfində, həmçinin Cənubi Çin dənizində çıxarılır. Cəmi 600-ədək neft mədəni vardır (2005 ildə 576). Xalis neft idxalı (idxaldan ixrac çıxılır) 159,3 mln. t (2007) və ya istehlakın ümumi həcmi təqr. 46%-ini təşkil edir. Əsas neft tədarükçüləri İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Anqola, Rusiya və Omandır.

Neft emalı Ç. sənayesinin ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir. Neft emalı z-dlarının (NEZ) gücü 2006 ildə 7029 min *barrel/sulka* (2000 ildə 5407); neft məhsulları istehsalı 195 mln. t təşkil etmişdir. Neft emalı sənayesinin Ç.-in şm.-ş.-indəki aparıcı mərkəzləri (rayonun müəssisələri, əsasən, yerli xammalın emalına yönəlmişdir): Datsin (Xeyluntszyan əyaləti; gücü ildə 11 mln. t olan NEZ), Fuşun (Lyaonin əyaləti; ümumi gücü 10 mln. t olan 3 NEZ), Szilin [Girin əyaləti (Szilin); gücü 7 mln. t olan NEZ]. Həm yerli, həm də idxal olunan nefti Lyaonin əyalətinin dənizyanı hissəsində yerləşən şəhərlərin müəssisələri emal edir: Dalyan (20 və 10 mln. t gücə malik 2 NEZ), Szinçjou (gücü 7 mln. t olan NEZ), Xuludao (gücü 6,5 mln. t olan NEZ). Ç.-in şm.-ində yerli və idxal olunan neft əsasında iri NEZ-lər fəaliyyət göstərir: Pekində (gücü ildə 8,5 mln. t olan Yanşan NEZ-i), Loyanda (Xenan əyaləti; 8,0 mln. t), Tyanszində (6 mln. t); Şandun əyalətində bir neçə NEZ (ən böyüyü Tszibo ş.-ndə

gücü 10,5 mln. t olan “Tsilu”). Yansu çayının deltasında aparıcı neft emalı mərkəzləri var: Şanxay (gücü 14 və 11 mln. t olan 2 NEZ; idxal olunan nefti istifadə edir), Ninbo (Çjetszyan əyaləti; “Çjenxay” NEZ-i; gücü 20 mln. t-dan çox; Ç.-in ən iri neft məhsulları ixracatçısı), Nankin (Szyansu əyaləti; gücü 14 və 8 mln. t olan 2 NEZ; yerli neftlə bərabər, idxal olunan neftlə də işləyir). Ç.-in mərkəzi hissəsində ölkənin digər rayonlarından gətirilən nefti emal edən müəssisələr kompleksi formalaşmışdır: Antsin (Anxoy əyaləti; gücü 5,5 mln. t olan NEZ), Çanlin (Xunan əyaləti; 5,5 mln. t), Uxan və Szinmında (Xubey əyaləti; hər birində 5 mln. t). Ölkənin c.-undakı NEZ-lər, əsasən, idxal olunan xammalla işləyir: Quancjou (gücü 15,7 mln. t olan NEZ), Maomin (Quandun əyaləti; 13,5 mln. t) və Xaynan a.-nda (8 mln. t). Ç.-in şm.-q.-indəki başlıca neft emalı müəssisəsi Lançjouda NEZ-ədir (Qansu əyaləti; 1958 ildən fəaliyyət göstərir; 2007 ildə gücü 10,5 mln. t).

Təbii yanar qaz hasilatı (o cümlədən neft yataqlarından səmt qazı) 69,3 mlrd. m³-dir (2007; 2000 ildə 27,2 mlrd. m³). Ölkənin enerji istehlakı strukturunda təbii qazın payının artırılması məqsədilə hasilatın həcmi sürətlə yüksəldilməsi üçün böyük say göstərilir (2010 ildə 5,3%-ə qədər; 2002 ildə 10%). Əsas hasilat rayonları: Sintszyan-Uyğur muxtar r-nu (2006 ildə ümumi həcmi 28%-i; Tarim neftli-qazlı hövzəsi və s.), Sıçuan (27%), Şensi əyalətləri (14%) və s.; təbii qaz həmçinin Cənubi Çin dənizinin şelfində hasil olunur. Sahənin başlıca problemi yanar qaz hasil edən rayonlar (ölkənin q.-ində) ilə istehlakçı rayonlar (əsasən, Ç.-in ş.-ində) arasındakı ərazi fərqləridir. Yanar qaz çatışmazlığı (2008 ildə yaranmışdır) problemini aradan qaldırmaq üçün idxal olunan sıxılmış təbii qazın qəbulunu və yenidən emalını həyata keçirən portətrafi komplekslərin inşasına başlandı. Kömür saxtalarının yanar qazlarının (metan və s.) istifadəsinə görə Ç. yalnız ABŞ-dan geri qalır.

Ç.-in hasilat aktivlərinin böyük hissəsinə (Datsin və Lyaoxe neft yataqları da daxil olmaqla ölkənin, əsasən, şm.-ş.-ində) malik olan “China National Petroleum Corp.” (CNPC) dövlət korporasiyası aparıcı neft və qazçixarma şirkətidir; dünyanın 27 ölkəsində, o cümlədən İran, Sudan, Venesuela və Qazax.-da (2005 ildə Kanadanın “PetroKazakhstan” şirkətini almışdır) neft və qaz hasilatını və kəşfiy-

Külək turbinləri. Sintszyan əyaləti.

yatımı aparır. CNPC müəssisələri tərəfindən neft hasilatı Ç.-də 106,6 mln. t (2006; hasilatın ümumi həcmindən təq. 58%-i), xarici ölkələrdə – 28,1 mln. t; təbii yanar qaz hasilatı Ç.-də 44,2 mlrd. m³ (75,5%), xaricdə – 3,8 mlrd. m³ təşkil edir. 1999 ildə bazar kapitallaşmasına görə dünyada “ExxonMobil”dən sonra 2-ci yeri (2008) tutan “PetroChina” (CNPC-nin törəmə şirkəti) yarandı. Ç.-in neft-qaz sektorunda hasilat həcminə görə 2-ci və dövriyyəsinə görə 1-ci yer “Sinopec Group” şirkətlər qrupuna məxsusdur; 2000 ildə onun ən yaxşı aktivləri “China Petroleum and Chemical Corp.” açıq şirkətinə ayrılmışdır (“Sinopec Corp.”); əsasən, ölkənin c. və ş.-ində neft və təbii qaz hasilatını həyata keçirir; Ç.-in neft emalı sənayesində liderlik edir – şirkət məxsus NEZ-lərin illik gücü 176,1 mln. t-dur, 2006). “China

Yanszi çayı üzərində “Sansya” (“Üç dəre”) SES-i.

əmək təhlükəsizliyi problemlərinin hələ də kəskin olaraq qaldığı kiçik saxtalar da çıxarılır (2007 ilin əvvəli üçün kiçik saxtaların təq. 1/2-i bağlanmışdır).

2,5 mlrd. t-dan çox kömür istehlak edilir (2007). İstehlak strukturunda kokslaşma üçün yararlı olan kömürün payı artır (2007 ildə təq. 16%). Daxili tələbat daim artdığı üçün kömür ixracı (ildə 53 mln. t) tədricən azalır, ixracın həcmi 2/3-si Koreya Resp.-nın və Yaponiyanın payına düşür. Kömür idxalı artır (51 mln. t), əsasən, Vyetnam və İndoneziyadan. Kömür istehlakı strukturunda elektroenergetika (53%), qara metallurgiya (12,8%), tikinti materialları istehsalı (12%), kimya sənayesi (5,8%) fərqlənir (2007).

Ç.-in ən iri kömürçixarma şirkəti “China Shenhua Energy” dövlət korporasiyasıdır (“Shenhua Group”-a daxildir; 2007 ildə hasilatın həcmi təq. 150 mln. t, Amerika şirkəti “Peabody Energy”dən sonra dünyada 2-ci yer; ölkənin şm. və q. hissələrində 21 saxta). “China Coal Energy” dövlət şirkəti (12 saxta) kömür hasilatına görə Ç.-də 2-ci, dünyada isə 3-cü yeri tutur. Digər iri kömürçixarma şirkətləri: “Datong Coal Mining Group”, “Yankuang Group Company Ltd.”, “Fushun Mining Group”, “Huaibei Coal Mining Group”, “Huainan Coal Mining Group”, “Kailuan Group”.

Atom sənayesi intensiv inkişaf edir. Uran filizi hasilatı Ç.-in atom enerjisinə olan tələbatının təq. 1/2-ini təmin edir (Qazax., Kanada, Rusiya, Namibiya və s. ölkələrdən uran konsentratları idxal olunur). Lançjou və Divopuda (Qansu əyaləti) 2 konversiya z-du işləyir. Uranın zənginləşdirilməsi üzrə müəssisələr (Rusiya avadanlığı ilə) Xançjun (Şensi əyaləti) və Lançjouda (Qansu əyaləti) fəaliyyət göstərir. Uran yanacağı İbin (Sıçuan əyaləti) və Baotou (Daxili Monqolustan muxtar r-nu) şəhərlərindəki z-dlarda istehsal olunur. Nüvə yanacağı həmçinin Fransadan idxal edilir. Uran hasilatını, nüvə yanacağı (və nüvə döyüş sursatları) istehsalının bütün mərhələlərini, həmçinin AES-lərin tikintisini və istismarını 2 dövlət korporasiyası – “China National Nuclear Corp.” (CNNC) və “China Nuclear Engineering & Construction (Group) Corp.” (CNECC) həyata keçirir.

Sənaye məhsulları dəyərini 6,8%-i elektroenergetikanın payına düşür (2006). Elektrik enerjisinin istehsalı və paylaşdırılması sferasında 11 dövlət korporasiyası fəaliyyət göstərir. Beş ən böyük korporasiya – “China Datang

Corp.”, “China Guodian Corp.”, “China Power Investment Group”, “China Huadian Corp.” və “China Huaneng Corp.” (onların törəmə şirkətlərində özəl, o cümlədən xarici kapital iştirak edir) istehsal obyektlərini istismar edir; elektrik enerjisi istehsalının ümumi həcmində hər bir şirkətin payı 20%-dən azdır. İki dövlət korporasiyası (China State Grid Corp. və “China Southern Power Grid Corp.”) elektrik enerjisinin ötürülməsi, digərləri isə elektroenergetika ilə əlaqədar sahələrdə məşğuldur.

Qara metallurgiya sənayenin başlıca baza sahələrindən biridir (sənaye məhsulları dəyərini 8,4%-i, 2006), 21 əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf edir (istehsalın ortaillik artımı 2000–06 illərdə 20%-dən çox olmuşdur). Əsas növ məhsulların istehsalının həcminə görə Ç. dünyada liderlik edir.

Sahənin müəssisələri, əsasən, yerli xammal və yanacaqdan istifadə edir. Dəmir filizi hasilatı 292 mln. t-dur (dəmir filizi konsentratı ilə, 2007; 2006 ildə 245 mln. t). Dəmir filizi (əsasən, aşağı keyfiyyətli); tərkibində dəmir orta hesabla təq. 33%-dir) Ç.-in əyalətlərinin və muxtar rayonlarının çoxunda hasil olunur (cəmi 3867 hasilat mərkəzi, 2006). Hasilatın (çox vaxt açıq üsulla aparılır) 60%-indən çoxu Xebey və Lyaonin əyalətlərinin payına düşür, Daxili Monqolustan muxtar r-nu, Sıçuan və Şandun əyalətləri də fərqlənir. İşlənən yataqların əksəriyyəti kiçikdir; hasilatın təq. 45%-i 34 iri yatağın payına düşür (2006). Anşandakı ölkənin ən böyük dəmir filizi hövzəsində hasilat “Anshan Iron and Steel Corp.” şirkəti tərəfindən aparılır (Lyaonin əyaləti; 2005 ildə təq. 15 mln. t filiz). 21 əsrin əvvəllərindən sahədə yenidənqurma aparılır, kiçik və azrentabelli yataqlar ləğv edilir. Qara metal istehsalının sürətlə artması xammal idxalının (əsasən, Avstraliya, Braziliya və Hindistandan) həcmi də xeyli artırır (384 mln. t dəmir filizi və ya daxili istehlakın təq. 57%-i, 2007; dünya ticarətinin təq. 1/2-indən çox).

Metal qırıntısı istehlakı 67 mln. t-dur (2005). Ç. manqan filizi hasilatına görə dünyada liderdir (2006 ildə 11 mln. t); əsas hasilat mərkəzləri: Dasin (Quansiçjuan muxtar r-nu), Çenkou mərkəz tabeliyində olan (Çuntsin ş.), Vandouşan (Yunnan əyaləti), Çanyan (Xubey əyaləti). Yerli xammalın keyfiyyəti aşağı olduğundan istehsalçılar onu Avstraliya, Qabon və s. ölkələrdən gətirilən filizlə birlikdə istifadə edirlər (manqan filizi

“Wuhan Iron & Steel Group” şirkətinin inzibati binası.

idxalı 2007 ildə 6,6 mln. t-dan çox olmuşdur). Xromit hasilatı daxili tələbatın təq. 12–15%-ini ödəyir; zəruri xammalın böyük hissəsi, əsasən, Hindistandan gətirilir. Dünya üzrə vanadium hasilatının təq. 30%-i Ç.-in payına düşür (dünyada 2-ci yer; Sıçuan əyaləti və s.). Koks istehsalı üçün yararlı kömür bütünlüklə ölkə daxilindəki hasilat hesabına təmin olunur. Koks istehsalı 2007 ildə 328 mln. t (dünya üzrə istehsalın 60%-i), hazır koks ixracı isə 15,3 mln. t (dünya ticarətinin 46%-i) olmuşdur.

Çuqun istehsalı 469,5 mln. t (2007), polad – 489,6 mln. t (ümumdünya istehsalının 1/3-ündən çox; 2000 ildə 128,5 mln. t), polad prokatı – 468,9 mln. t-dur (2006). Çuqun və polad əridilməsi, həmçinin qara metal yaymalarının istehsalı üzrə obyektlərin inşası və modernləşdirilməsinə qoyulan investisiyaların ümumi həcmi 90,3 mlrd. dollardır (2006; o cümlədən prokat və digər növ metal məmulatları istehsalının inkişafına 54,8 mlrd. dollar). Poladın geniş çeşidi buraxılır, paslanmayan polad əridilməsi yüksək templə artır (2007 ildə 7,2 mln. t; ümumdünya istehsalının 1/4-indən yuxarı). 20 mindən çox polad prokatı növünün və ölçü tipinin buraxılışı mənimşənilməmişdir – borular, orta və kiçik ölçülü yayıqlar, məfillər, riflənmiş lentlər, soyuq və qızmar yayma təbəqəsi (o cümlədən orta və böyük qalınlıqda) və s. Polad ixracı 73,1 mln. t-dur (2007), əsasən, Koreya Resp. (21%), AB ölkələri (15%) və ABŞ-a (10%). Polad prokatı ixracı 62,7 mln. t, idxalı isə 16,9 mln. t olmuşdur (2007). Daxili bazarda qiymət artımının qarşısını almaq üçün 2008 ildən metal məmulatla-

rının bir sıra növünə ixrac rüsumları qaldırılmışdır. Çoxlu sayda sahə müəssisələrinin mövcudluğu (2005 ildə 1499) 1960-cı illərdə kiçik metallurgiya istehsallarının yaradılması ilə əlaqədardır. Bir neçə yüz azrentabelli kiçik müəssisənin bağlanması haqqında qərar qəbul edilmişdir (2005). Qara metal istehsalında, əsasən, dövlət korporasiyalarına (bir qayda olaraq, onların hər biri bir kombinata malikdir) məxsus tam tsikli kombinatlar başlıca rol oynayır. Polad əridilməsinin təq. 37%-i 9 korporasiyanın (hər birinin istehsal həcmi 10 mln. t-dan çoxdur, 2007), 55%-indən çoxu 23 şirkətin (hər biri 5 mln. t-dan çox) payına düşür. Sahə müəssisələrinin böyüdülməsi prosesi həyata keçirilir.

Ən böyük qara metallurgiya r-nu ölkənin ş.-ində formalaşmışdır. Burada, mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş. ərazisində bir neçə tam tsikli metallurgiya kombinatı, o cümlədən Baoşan ş.-ndə yerləşən və “Baoshan Iron and Steel Group” dövlət korporasiyasına məxsus Ç.-in ən böyük və müasir şirkəti fəaliyyət göstərir (“Baosteel”; 2007 ildə 28,6 mln. t polad istehsalı). İri kombinatlar Anxoy əyalətinin Maanşan ş.-ndə (“Maanshan Iron and Steel Group” – 14,2 mln. t); Szyansu əyalətinin Xuayan [“Jiangsu Shagang Group” (“Shagang”) – 22,9 mln. t] və Nankin [“Nanjing Iron and Steel Group” – 6,0 mln. t] şəhərlərində; Şandun əyalətinin Szinan və Layu (“Shandong Iron and Steel Group” korporasiyasının 2 kombinatı; cəmi 23,8 mln. t) şəhərlərində, həmçinin Jiçjaoda (“Rizhao Iron and Steel Group” – 6,2 mln. t); Szyansi əyalətinin Sinyuy ş.-ndə

Anşan dəmir filizi mədəni.

(“Xinyu Iron and Steel Group” – 5,6 mln. *t*) yerləşir. Ölçüsünə və istehsal həcminə görə daha kiçik metallurjiya kombinatları Suçjou, Nançan, Xançjou, Sindao və s. şəhərlərdə fəaliyyət göstərir. Rayonun aparıcı müəssisələri, əsasən, idxal olunan dəmir filizi və gətirilmə (Şansi əyalətindən) koklaşan kömürlə işləyir; yerli xammal da istifadə edilir.

İstehsal miqyasına görə 2-ci yeri tutan qara metallurjiya rayonu ölkənin şm.-ş.-indədir (1950-ci illərdə Ç.-in qara metala olan tələbatının 60%-indən çoxunu ödəyirdi). Əsas müəssisələr olan tam tsikli kombinatlar: Lyaonin əyalətində – Anşan (“Anshan Iron and Steel Group” korporasiyası; 2007 ildə 16,2 mln. *t* polad), Bensi (“Benxi Iron and Steel Group” – 7,4 mln. *t* və “Beitai Iron and Steel Group” – 6,4 mln. *t*) və Fuşun şəhərlərində, həmçinin Girin (Szilinq) əyalətinin Tunxua ş.-ndə; Dalyan (Lyaonin əyaləti) və Fulaertszi (Xeyluntzyan) şəhərlərində xüsusi polad z-dları, Şenyən ş.-ndə (Lyaonin əyaləti) metallurjiya z-du. Şm.-Şərqi Ç. müəssisələri, əsasən, yerli xammal və yanacaq ehtiyatlarından istifadə edir.

Mərkəz tabeliyində şəhər olan Pekin Ç.-in şm.-ində ən böyük qara metallurjiya mərkəzidir. Burada “Shoudu Iron and Steel Co.” şirkətinin (“Shougang Group”) müəssisələri – tam tsikli “Shoudu” kombinatı [2007 ildə polad istehsalı 12,9 mln. *t*; ekoloji vəziyyət kəskinləşdiyi üçün müəssisələr köçürülür, Xebey əyalətinin Saofeydyan ş.-ndə yeni istehsal obyektləri yaradılır (2008)], xüsusi polad z-du, polad prokatı istehsalı yerləşir. Sahənin mühüm obyektləri sırasına Tanşan ş.-ndəki 3 tam tsikli kombinat (“Tangshan Iron and

Steel Group” – 22,8 mln. *t*; “Tangshan Jianlong Industry Co.” – 7,6 mln. *t*; “Tangshan Guofeng Iron and Steel Group” – 5,2 mln. *t*) və Handan ş.-ndəki kombinat (“Handan Iron and Steel Group” – 8,3 mln. *t*) daxildir. Şansi əyalətinin Tayyuan [“Taiyuan Iron and Steel Group” (“Tisco”) – 9,3 mln. *t*] və Daxili Monqolustan muxtar r-nunun Baotou [“Baotou Iron and Steel Group” (“Baogang Group”) – 8,8 mln. *t*] şəhərlərində metallurjiya kombinatları; Tyanszin maşınqayırma müəssisələrinin ən son poladəitmə z-dları və metallurjiya sexləri fəaliyyət göstərir.

Ç.-in mərkəzi hissəsində metallurjiya müəssisələrinin iri qruplaşması yerləşir: Xubey əyalətinin Uxan ş.-ndə tam tsikli kombinat [“Wuhan Iron and Steel Group” (Wugang Group)], Daye ş.-ndə xüsusi polad z-du; Xunan əyalətinin Syantan ş.-ndə metallurjiya kombinatı (“Hunan Valin Iron and Steel Group”; 2007 ildə 11,1 mln. *t* polad istehsalı) və Lyanyuan ş.-ndə metallurjiya z-du; Xenan əyalətinin Anyan ş.-ndə metallurjiya kombinatı (“Anyang Iron and Steel Group” – 9,0 mln. *t*), həmçinin Loyan və Szyaotszo şəhərlərində nisbətən kiçik müasir metallurjiya z-dları. Ç.-in cənub-qərbində aparıcı qara metallurjiya müəssisələri: Sıçuan əyalətinin Pançixua ş.-ndə (“Panzhuhua Iron and Steel Group” – 6,6 mln. *t*; vana-dium və titan konsentratları da istehsal edilir), mərkəz tabeliyində olan Çuntsin ş.-ndə, Yunnan əyalətinin Kunmin ş.-ndə tam tsikli kombinatlar; Çendu ş.-ndə (Sıçuan əyaləti) tikisiz və qaynaq borularının istehsalı üzrə z-d, Quyyan ş.-ndə (Quycjou əyaləti) metallurjiya kombinatı. Ç.-in cənubundakı əsas qara metallurjiya

müəssisələri: Quansi-Çjuan muxtar r-nunun Lyuçjou ş.-ndə (“Liuzhou Iron and Steel Group” – 5,8 mln. *t*); Quandun əyalətinin Quancjou və Şaoquan şəhərlərində. Ölkənin şimal-qərbində Qansu əyalətindəki Szyutsyuan kombinatı (“Jiuquan Iron and Steel Group” – 7,4 mln. *t*) və Lançjou metallurjiya z-du; Sintszyan-Uyğur muxtar r-nundakı Hami kombinatı; Şensi əyalətində Sian və Baotszi metallurjiya z-dları yerləşir.

Əlvan metallurjiya (sənaye məhsulları dəyərinin 4,6%-i, 2006) Ç. sənayesinin aparıcı sahələrindən biri, dünya əlvan metallar bazarının vəziyyətini müəyyənləşdirən başlıca faktordur. Əsas növ əlvan metalların ümumdünya istehsalının 1/5-indən çoxunu istehlak edən Ç. onun mühüm istehsalçısı, həmçinin idxalatçısıdır (alüminium və qalay istisna olmaqla). 2004 ildən elektrik enerjisi qiymətlərinin artması, ətraf mühitin çirkənlənməsi probleminin kəskinləşməsi və bir sıra müəssisənin aşağı rentabelli olması səbəbindən istehsalın artım tempinin endirilməsi tədbirləri görülür.

Əlvan metallurjiyanın ən mühüm sahəsi alüminium sənayesidir (istehsalın xammal hasilatından alüminium və onun ərintilərindən müxtəlif məmulatların hazırlanmasına qədər olan bütün mərhələlərini əhatə edir). Alüminium istehsalı üçün boksitlər, yüksək alüminium-oksidlil şistlər və alunitlər istifadə olunur (xammal, əsasən, açıq üsulla hasil edilir). Boksit hasilatına görə Ç. Avstraliya və Braziliyadan sonra dünyada 3-cü yeri tutur (2006 ildə 20 mln. *t*; dünya üzrə hasilatın təq. 12%-i). Yüksəkkeyfiyyətli boksit hasilatının əsas rayonları Şandun, Xenan, Quycjou əyalətləridir. 2007 ildə alüminium-oksid istehsalı 19,5 mln. *t* olmuşdur (dünya üzrə istehsalın təq. 20%-i; dünyada Avstraliyadan sonra 2-ci yer). Onun istehsalı üzrə əsas z-dlar boksit hasilatı rayonlarının yaxınlığında, həmçinin Şansi və Xunan əyalətlərində yerləşir. Alüminium-oksidə olan tələbatın təq. 1/2-i, əsasən, Avstraliya, Hindistan və Yamaykadan idxal hesabına ödənilir. Ç. alüminiumun istehsalı (2007 ildə 12,3 mln. *t*; dünya üzrə istehsalın təq. 1/3-i) və istehlakı həcminə görə dünyada 1-ci yeri tutur. Təkrar alüminium istehsalı (əsasən, idxal olunan qırıntılardan) nisbətən azdır. Sürətlə artan daxili istehlakla əlaqədar ilkin alüminiumun ixracı ixtisar olunur (2007 ildə 838,3 mln. *t*; 2005 ildə 1,3 mln. *t*); alüminium məmulatlarının ixracı artır (2006 ildə 1240 min *t*, 2005

ildə 711 min *t*). Alüminiumun ilkin istehsalı üzrə z-dlar (2006 ildə təq. 120, yüksək istehsal xərclərinə görə onların bir çoxu bağlanmaq üzrədir) elektrik enerjisinin nisbətən ucuz olduğu rayonların, həmçinin idxal edilmiş alüminium-oksidin daxil olduğu nəql. mərkəzlərinin yaxınlığında yerləşdirilmişdir. Aparıcı alüminium şirkəti (o cümlədən Ç.-də alüminium-oksidin əsas istehsalçısı) olan “Aluminium Corporation of China” (“Chalco”) istehsal həcminə görə dünyada 4-cü yeri tutur (dünya üzrə ilkin alüminium istehsalının 12%-i, 2007).

Misin artan istehlakının (2006 ildə təq. 4 mln. *t*, dünya istehlakının təq. 20%-i) 3/4-ündən azı yerli istehsal hesabına ödənilir. Mis filizlərinin metala hesablanmış hasilatı 873 min *t*-dur (2006). Yüzlərlə yataq işlənir; ən böyükləri: mis filizləri yataqları – Bayınçan (Qansu əyaləti), Dunçuan (Yunnan əyaləti), Xuatun (Lyaonin əyaləti), Tunquansan (Anxoy əyaləti); mis-qızıl filizləri yatağı Desin (Szyansi əyaləti; illik mis filizləri hasilatının təq. 1/6-i); mis-dəmir filizləri yatağı Daye (Xubey əyaləti). Mis filizi xammalının çatışmazlığı Ç. şirkətlərini xaricdə (Çili, Peru, Avstraliya, Zambiya və s.) mis filizi çıxarılmasına investisiya qoymağa sövq edir. Emal olunmamış misin əridilməsi – 1920 min *t*-dur (2006); ən böyük müəssisə Szyansi əyalətindədir (gücü ildə 400 min *t*). Nisbətən kiçik z-dlar (hər biri ildə 100–150 min *t*) Xubey və Anxoy əyalətlərində, həmçinin Qansu və Şansi əyalətlərindədir (30–50 min *t*). Saflaşdırılmış mis istehsalı 3,4 mln. *t*-dur (2007); ən böyük müəssisələri Quysi (Szyansi əyaləti; “Jiangxi Copper Co., Ltd.” şirkətinin z-du), Tunlin (Anxoy əyaləti; “Tongling Nonferrous Metals Co.” şirkətinin 2 böyük z-du), Kunmin (Yunnan əyaləti; “Yunnan Copper Group Co., Ltd.”), Sziçuan (Qansu əyaləti; “Jinchuan Nonferrous Metals Corp.”), tszyaqaq (Szyansu əyaləti; “Tongling Nonferrous Metals Co.”), Yanqu (Şandun əyaləti; “Shandong Yanggu Xiangguang Co., Ltd.”) və s. şəhərlərdədir. Mis konsentratları idxalı (başlıca olaraq Monqolustan, Çili, Avstraliya və Perudan) təq. 4,5 mln. *t* (2007), saflaşdırılmış mis idxalı (əsasən, Çili, Yaponiya və Qazax.-dan) təq. 1,5 mln. *t*-dur.

Ç. polimetal filizlərin çıxarılmasına görə dünyada liderdir. Metala hesablanmış qurğuşun konsentratı 1330 min *t* (2006; dünya istehsalının təq. 1/3-i), sink – 2840 min *t* (dünya istehsalının 1/4-indən

“Aluminum Corporation of China” (“Chalco”) alüminium zavodu.

çox) istehsal edilir. İri polimetal filizləri yataqları Quandun (Fankou), Xunan (Şuykouşan), Tsinqay (Siteşan), Yunnan (Laypin, Xoytsze) əyalətlərində, Sintszyan-Uyğur muxtar r-nunda (Xoşbulak) işlənir. 2720 min *t* saflaşdırılmış qurğuşun (o cümlədən ilkin qurğuşun 2130 min *t*), 3150 min *t* saflaşdırılmış sink istehsal edilmişdir (2006). Saflaşdırılmış qurğuşun istehsalı üzrə əsas müəssisələr Xenan (Anyan, Sziyuan), Quandun (Şaoquan), Xunan (Çjuçjou), Yunnan (Kunmin) əyalətlərində; saflaşdırılmış sink istehsal edən müəssisələr Lyaonin (Xuludao), Xunan (Çjuçjou), Quandun (Şaoquan), Qansu (Bayin) və Quansi-Çjuan muxtar r-nunda (Lyuçjou) yerləşir. Qurğuşun istehsalına görə “Shuikoushan Mining Authority” şirkəti, sink istehsalına görə isə “Hunan Zhue Torch Metals Corp.” şirkəti (hər ikisi Xunan əyalətində) dünyada aparıcı istehsalçılardandır. Qızıl hasilatına (2007 ildə 250 *t*) görə Ç. dünyada 2-ci, gümüş hasilatına (2,7 min *t*; dünya üzrə hasilatın 13%-i) görə 3-cü yeri tutur.

Ç. dünyada qalay çıxarılması (130 min *t* metala hesablanmış qalay, 2007; dünya hasilatının təq. 40%-i) və istehsalına görə (149 min *t*) 1-ci yeri tutur. Qalay ixracı 23,6 min *t*, idxalı isə (əsasən, İndoneziyadan) 16,9 min *t*-dur. Qalaya olan daxili tələbatın sürətlə artması ilə əlaqədar onun ixracına məhdudiyətlər qoyulması üzrə tədbirlər görülür; 2008 ilin yanvar ayından etibarən qalay filizinin və konsentratlarının xaricə satışına 20% rüsum qoyulmuşdur. Saflaşdırılmış qalay istehsalı üzrə əsas müəssisələr Yunnan, Xunan əyalətlərində, Quansi-Çjuan muxtar r-nundadır. Aparıcı şirkətlər “Yun-

nan Tin Group Co., Ltd.” (dünyada ən böyük qalay istehsalçısıdır, Avstraliyada filialları, Sinqapurda gücü ildə 36 min *t* olan saflaşdırılmış qalay istehsalı üzrə z-du var; 2006) və “Liuzhou China Tin Group Co., Ltd.”-dir.

Ç. dünya volfram bazarında faktiki olaraq inhisarçısıdır. Volfram filizinin hasilatı 72 min *t*-dur (metala hesablanmış, 2007; dünya hasilatının təq. 80%). Aparıcı hasilat (əsasən, yeraltı üsulla həyata keçirilir) rayonları Szyansi (ümumi həcm 60%-ndən çoxu) və Xunan əyalətləridir. Volframın ən böyük istehsalçısı “Jiangxi Rare Earth and Rare Metals Tungsten Group Corp.”-dir. Molibden hasilatına (2007 ildə 41 min *t*; dünya hasilatının 23%-i) görə Ç. dünya liderlərinin üçlüyünə daxildir. Ç.-in molibden ixracı dünya bazarındakı qiymətlərə xeyli dərəcədə təsir edir. Dünyanın 6 ən böyük yatağından 3-ü: Luançuan (Xenan əyaləti), Daxeyşan [Girin (Szilinq) əyaləti], Sziyduyçen (Şansi əyaləti) ölkədə yerləşir. Ç.-də hasil olunan nikel filizlərinin (metala hesablanmış 82,1 min *t*; 2006) keyfiyyəti digər yerlərdə istehsal olunan nikelə nisbətən yüksəkdir. Nikel istehsalı (o cümlədən idxal olunan konsentratlardan) 214 min *t*, ixrac 16,9 min *t*, idxal 105,3 min *t* (2007) təşkil edir. Nikelin, həmçinin kobalt (hasilatın metala hesablanmış ümumi həcmi 1,8 min *t*; 2006) və platinoidlərin böyük hissəsi Sıçuan əyalətindəki mis-nikel filizli yataqlardan hasil olunur. Titan süngərləri istehsalı artan tempə inkişaf edir (2007 ildə 50 min *t*-dan çox; 2006 ildə 18 min *t*); ən iri müəssisələr Szunyi (Quycjou əyaləti), Fuşun və Çaoyan (Lyaonin əyaləti) şəhərlərindədir.

“SINOMACH” korporasiyasının istehsal etdiyi ekskavatorlar. Loyan şəhəri (Xenan əyaləti).

Ç. dünya sürmə xammalı bazarında inhisarçı mövqə tutur (dünya sürmə ixracının təq. 80%-i). Sürmə filizinin Sb-a (stibiuma) hesablanmış hasilatı 153 min t-dur (2006). Ölkədə ən iri sürmə istehsalçısı və dünyada ən böyüklərindən biri Xunan əyalətindəki Sikuanşan sürmə kombinatıdır (“Xikuangshan Twinkling Star Co., Ltd.”). Dünya üzrə bismut istehsalının təq. 50%-i, civənin təq. 75%-i Ç.-in payına düşür.

Ç. nadir torpaq elementləri bazarında, demək olar ki, inhisarçıdır (dünya bazarının 80%-i). İstehsal – 120,8 min t (2007), ixrac – 49 min t-dur. Nadir torpaq elementlərinin hasilatı və istehsalına görə aparıcı region Daxili Monqolustan muxtar r-nudur (*Bayan-Obo* yatağı filizlərinədən bastnezit-monasit, həmçinin niobium və berillium konsentratları alınır).

Maşınqayırma aparıcı sənaye sahəsidir, sənaye məhsulları dəyərinin 34,1%-i, əsas istehsal fondlarının 18,6%-i, sənayedə işləyənlərin təq. 25%-i onun payına düşür (elektron və metal emalı sənayesi də daxil olmaqla; 2006). Başlıca sahələr elektron sənayesi, ağır və nəql. maşınqayırmasıdır. Müasir texnologiyalar əsasında buraxılan məhsul növlərinin sayı yüksək tempə artır.

21 əsrin əvvəllərində maşınqayırma məhsullarının xarici ticarət dövriyyəsində ortaillik artım 29,8% (2001–05, dəyər ifadəsində) olmuşdur. Maşınqayırma məhsullarının ixracı 456,3 mlrd. dollar (2006; Ç. ixracatının ümumi dəyərinin 47,2%-i), idxalı 357,0 mlrd. dollardır (idxalatın ümumi dəyərinin 45,1%-i). Yüksək texnologiyalı maşınqayırma məhsullarının (kompüter və kompüterin periferiya qurğuları, kommunikasiya avadanlığının bir sıra növü, cihazlar və s.) ixrac həcmi

görə Ç. dünyada 1-ci yeri tutur.

Energetika maşınqayırması və elektrotexnika sənayesi, mədənçixarma, metallurgiya, kimya və neft-kimya, neft hasilatı, neft emalı və digər sənaye sahələri üçün avadanlıq, yol-tikinti maşınlarının istehsalı ağır maşınqayırma daxildir. Ağır maşınqayırmanın aparıcı və ən çox diversifikasiya olunmuş şirkətlərindən biri “China National Machinery Industry Corp.” (SINOMACH; 1997 ildə yaradılmışdır, baş ofisi Pekindədir) dövlət korporasiyasıdır. Korporasiyanın və onun törəmə şirkətlərinin (2008 ildə təq. 40) fəaliyyət sferasına energetika obyektləri, mədənçixarma, metallurgiya, neft hasilatı (buruq avadanlıqları, dəniz şelfində neft hasilatı üçün buruq platformaları və s.), neft emalı, kimya və neft-kimya sənayesi müəssisələri, nəql. (gəmi və avtomobilqayırma daxil olmaqla) və k.t. maşınqayırması, yüngül (o cümlədən toxuculuq), yeyinti sənayesi və digər sahələr, həmçinin elektron sənayesinin bir sıra yüksək texnologiyalı istehsalatları, cihazqayırma və s. üçün avadanlıq komplektlərinin və tikinti konstruksiyalarının işlənilməsi, istehsalı və tədarükü daxildir. Korporasiyanın müəssisələri həmçinin dəniz gəmiləri, telekommunikasiya avadanlığı, tikinti materialları və s. istehsal edir; korporasiya və onun törəmə strukturları Ç.-də və xaricdə tam istifadəyə hazır istehsal və infrastruktur obyektlərini (körpülər, dəmir və avtomobil yolları, metropoliten xətləri və s.) inşa edir.

Ç.-də mədənçixarma sənayesi üçün geniş çeşidli maşın və avadanlıqlar istehsal edilir: kömür kombaynları, çapma maşınları, kömür və süxuryükləyən, ərsinli və lentli konveyerlər, buruq qurğuları (o cümlədən dərin qazıma), yükü özübö-

şaldan karxana avtomobilləri, mədən teplovozları, şaxtalar üçün akkumulyatorlu elektrovozlar və s. Aparıcı şirkətlər: “Shanghai Heavy Mining Machinery Corp.” (Şanxay), “Taiyuan Mining Machinery Group Co., Ltd.” (Şansi əyaləti, Tayyuan ş.), “Shenyang Mining Machinery (Group) Co., Ltd.” (Lyaonin əyaləti, Şenyan ş.). Sahənin iri z-dları həmçinin Loyan (Xenan əyaləti), Tszi (Xeyluntszyan əyaləti) və s. şəhərlərdə fəaliyyət göstərir.

Qara metallurgiya üçün avadanlıq, əsasən, iri metallurgiya kombinatlarının bölmələrində (Anşan, Bensi, Baoşan, Uxan, Tayyuan, Maanşan, Baotou və s. şəhərlərdə) istehsal edilir. Kimya maşınqayırmasının aparıcı şirkəti “China National Chemical Engineering Group Corp.” dövlət korporasiyasıdır (CNCEC; avadanlıq istehsalı, neft emalı və neft-kimya sənayesi, mineral gübrələr, rezin-texniki məmulatları və s., həmçinin digər sahələr – mədənçixarma, metallurgiya, toxuculuq sənayesi, sənaye və nəql. infrastrukturunu obyektləri və s.-in istehsalı üzrə müəssisələrin layihələndirilməsi və tikintisi). Kimya maşınqayırmasının başlıca mərkəzləri: Pekin, Tyanszin və Şanxay, həmçinin Nankin (Szyansu əyaləti) və Szingjou (Lyaonin əyaləti); neft hasilatı, neft emalı və neft-kimya sənayesi üçün avadanlıq istehsal edən ən iri müəssisələr Şanxay, Tyanszin, Lançjou (Qansu əyaləti), Baotszi (Şensi əyaləti) şəhərlərində yerləşir.

Dəzgah-alət sənayesi maşınqayırmanın mühüm sahəsidir. Metal emalı dəzgahlarının istehsalına görə (2006 ildə 573 min ədəd, 2000 ildə 177 min ədəd) Ç. dünyada Yaponiya və Almaniya dan sonra 3-cü, daxili bazarda satış həcminə görə isə 1-ci yeri tutur. Sahənin başlıca mərkəzləri: Şanxay, Pekin, Dalyan, Şenyan (Lyaonin əyaləti), Nankin (Szyansu əyaləti), Tsitsikar (Xeyluntszyan əyaləti), Kunmin (Yunnan əyaləti), Uxan (Xubey əyaləti), Çuntsin, Tyanszin, Loyan (Xenan əyaləti). Aparıcı şirkətlər: “Shenyang Machine Tool (Group) Co., Ltd.” (STMCL; Şenyan), “Shanghai Machine Tools Corp.” (Şanxay), “Dalian Machine Tool Group Corp.” (DMTG; Dalyan), “Beijing No. 1 Machine Tool Plant” (Pekin).

Ç. dünyada dəzgahqayırma məhsullarının ən iri idxalatçısıdır (2002 ildən). Dəzgah və dəmirçi-pres avadanlıqları idxalı 11,1 mlrd. dollardır (2006; dünya istehsalının təq. 22%-i), o cümlədən rəqəmli idarə olunan proqramlı dəzgahlar

“Haier Group” korporasiyasının sənaye mərkəzi. Tsindao şəhəri (Şandun əyaləti).

üçün idarəetmə sistemi və digər qovşaqlar, həmçinin presizion dəzgahlar, robotlaşdırılmış komplekslər və yüksək məhsuldarlıqlı avadanlıqların digər növləri. Metal emalı dəzgahları və avadanlıqlarının əsas tədarükçüləri ABŞ, Yaponiya, Almaniya, İtaliya və Koreya Respublikasının şirkətləridir. Sahə məhsullarının ixrac həcmi (2006 ildə təq. 1,2 mlrd. dollar) artmaqdadır.

Energetika maşınqayırması və elektrotexnika sənayesi (2006 ildə sənaye məhsulları dəyərinin 5,7%) maşınqayırmanın aparıcı sahələrindəndir. 2007 ildə istehsal edilən elektroenergetika avadanlığının ümumi gücü 129,9 min MVt olmuşdur (2000 ildə 12,5 min MVt). Sahənin müəssisələri İES, SES və AES-lər üçün enerji blokları, İES-lər üçün buxar qazanları, qaz turbinləri, külək enerji qurğuları, dəyişən və sabit cərəyan mühərrikləri, transformatorlar (o cümlədən ifrat yüksək gərginlikli sabit cərəyan), yüksək voltlu elektrik cihazları, paylayıcı qurğular, rele mühafizəsi aparatları, yüksək voltlu kondensatorlar, cərəyan düzləndiriciləri, atom energetikası üçün müxtəlif növ avadanlıq, gamilər üçün ötürücü avadanlıq və s. istehsal edir. “Shanghai Electric Power Corp.” (mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş.), “Dongfang Electrical Corp.” [Çendu ş. (Sıçuan əyaləti)] energetika maşınqayırmasının aparıcı şirkətlərindəndir.

21 əsrin əvvəllərində məişət elektrik cihazlarının istehsalı üzrə Ç. dünyada lider mövqeyini tutdu (dünya bazarının 1/3-ündən çoxu). İstehsal (min ədəd): 2007 ildə məişət soyuducusu 43971 (2000 ildə 12790), 2006 ildə paltaryuyan maşın 35605 (14430), 2007 ildə kondisioner 80143 (18267), 2006 ildə elektrik tozsooranı 53191 (10103). Sahənin kütləvi məhsul növləri arasında mikrodalğalı sobalar

(2006 ildə 55,7 mln. ədəd), elektrik tikiş maşınları (2004 ildə 11,2 mln. ədəd), fənlər, mikserlər, şirəcəklər və s. var. Məişət elektrik cihazlarının əsas istehsalçıları iri çoxprofilli şirkətlərdir; “Haier Group” aparıcı dövlət korporasiyasıdır [baş ofisi Tsindaoda (Şandun əyaləti)]. “Haier Group”un sənaye parkları həmçinin Szyaoçjou, Çjantsyu və Szyaonan (Şandun əyaləti), Xefey (Anxoy əyaləti), Uxan (Xubey əyaləti) şəhərlərində yerləşir. Korporasiyanın ölkə xaricində (ABŞ, İtaliya, Pakistan, İordaniya, Nigeriya və s.) təq. 30 müəssisəsi vardır. “Chunlan Group” (başlıca istehsal mərkəzi və ETTKİ bazası Szyansu əyalətinin Tayçjou ş.-ndəki sənaye parkıdır) çoxprofilli dövlət korporasiyasının istehsal gücü ildə 6 mln. kondisioner, 400 min paltaryuyan maşın, həmçinin təq. 1 mln. motosikletdir (2006). Kondisioner və mikrodalğalı soba istehsalına görə Ç.-də ən iri və dünyada aparıcı şirkətlərdən biri olan “Galanz Group”un əsas müəssisələri Dalyan (Şunde) və Çjunşan (Quandun əyaləti) şəhərlərində yerləşir. Məişət kondisionerlərinin iri istehsalçısı “Sichuan Changhong Electric Co., Ltd.” dövlət korporasiyasıdır (baş ofisi Sıçuan əyalətinin Myanyan ş.-ndə; rəngli televizorlar, DVD-səsəndiricilər və s. də istehsal edir). Soyuducu, dondurucu kamera və digər soyuducu avadanlıq istehsal edən aparıcı şirkətlər arasında – “Xingxing Group” (Çjetszyan əyaləti, Szyaotszyan ş.), “Aucma Group” (Şandun əyaləti, Tsindao ş.), “Yuyao Hengyang Electric Appliance Co.” (Çjetszyan əyaləti, Ninbo ş.) var. Paltaryuyan maşın istehsalının iri mərkəzləri – mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş., həmçinin Nankin, Suçjou və Usi (Szyansu əyaləti), Ninbo və Tsisi (Çjetszyan əyaləti) şəhərləridir.

Elektron sənayesi maşınqayırmanın

aparıcı sahəsidir (2006 ildə sənaye məhsulları dəyərinin 10,5%-i). Ç. dünyada elektron cihazların və bir sıra kommunikasiya avadanlığı növünün ən böyük istehsalçısıdır. İstehsal (2007, min ədəd): fərdi və portativ (noutbuk) kompüterlər 120734; rəngli televizorlar 84330 (2000 ildə 39400) – dünya istehsalının təq. 1/2-i, o cümlədən təq. 1/4-i plazma və maye kristal televizorlardır; mobil telefonlar 548579 (2000 ildə 52500) – dünya istehsalının təq. 40%-i. Kütləvi məhsul növləri arasında inteqral mikrosxemlər (2007 ildə 41,2 mlrd. ədəd), mikroprosessorlar (2006 ildə 93364 min ədəd; 2000 ildə 6720 min ədəd), rəqəmli foto- və videokameralar (2007 ildə 74935 min ədəd), DVD-səsəndiricilər və s. var. İstehsal həcmi təq. 2/3-si aparıcı beynəlxalq korporasiyaların filiallarının payına düşür. 1990-cı illərin əvvəllərindən ölkədə elektron cihaz və avadanlıq istehsalının 9 aparıcı mərkəzi formalaşmışdır: mərkəz tabeliyində olan Pekin, Tyanszin, Şanxay şəhərləri, Tsindao ş. (Şandun əyaləti), Suçjou ş. (Szyansu əyaləti), Xançjou ş. (Çjetszyan əyaləti), Futszyan əyalətinin dənizkənarı r-nu, Şençjen ş. (Quandun əyaləti), Quandun əyalətində Çjetszyan çayının deltası. Sahənin aparıcı mərkəzi Pekinin şm.-q.-indəki Çjunquantsun rayonunda yerləşən eyniadlı texnoparkdır (qeyri-rəsmi adı Ç.-in “Silikon vadi”si, 1988; sahə təq. 100 km²-dir). Burada təq. 6 min milli və xarici şirkətin yüksək texnologiyalar sferasında fəaliyyət göstərən müəssisələri və ETTKİ mərkəzləri (onların təq. 70%-i İT-sənayesinə aiddir, o cümlədən sahənin bütün ən böyük dünya firmalarının filialları (IBM, “Hewlett Packard”, “Dell”, “Acer”, “Motorola”, “Cisco” və s.) yerləşir.

Kompüter texnikasının aparıcı istehsalçısı “Lenovo Group” korporasiyasıdır

(2007 ildə dünya bazarının 8%-i və Ç. bazarının təq. 1/3-i). Ç. kompüter texnikası bazarında 2-ci yeri (2006 ildə satış dəyərinin təq. 13%-i) "Founder Technology Group" dövlət korporasiyası tutur ("Founder Group" şirkətlər qrupunun törəmə strukturu; 1986 ildə Pekin Un-ti nəzdində yaradılmışdır). Kompüter texnikasının aparıcı milli istehsalçıları arasında "China Great Wall Computer Group Corp." dövlət korporasiyası və s. var.

Televizor istehsalına görə aparıcı şirkət "Hisense Group" (Şandun əyaləti, Tsindao ş.; "Hisense", "Kelon", "Ronshen" markaları altında məhsul istehsal edir) dövlət korporasiyasıdır; törəmə strukturları mobil telefon (Tsindao), kondisioner (Şandun əyaləti, Pindu ş.) və soyuducu (Pekin) istehsalı üzrə də ixtisaslaşmışdır. "Skyworth Group" şirkətlər qrupunun televizor z-dları Şençjen və Xux-Xotoda (Daxili Monqolustan muxtar r-nu) fəaliyyət göstərir. Digər televizor istehsalçıları: "TCL Group Co., Ltd.", "Konka Group Co., Ltd." və s. Televizor istehsalının böyük hissəsi "Phillips", "Toshiba", "Samsung Electronics", "Sony", "Sharp" və digər xarici şirkətlərə məxsus müəssisələrin payına düşür.

65 şirkət, o cümlədən 31 milli şirkət mobil telefon istehsal edir (2006). Aparıcı beynəlxalq firmalar ("Motorola", "Nokia" və "Samsung Electronics") olan başlıca istehsalçıların payına satış dəyərinin 61,4%-i düşür (2007). Milli istehsalçılar arasında "Ningbo Bird", "TCL Group Co., Ltd.", "Konka Group Co., Ltd." və s. fərqlənir. Mobil telefonların və digər telekommunikasiya avadanlığının (optik şəbəkələr üçün və s.) iri istehsalçıları: baş ofisləri Quandun əyalətinin Şençjen ş.-ndə yerləşən "Huawei Technologies Company, Ltd." və "Zhongxing Telecommunication Equipment Co., Ltd." şirkətləridir. Mobil telefon quraşdırılmasının aparıcı mərkəzi xarici firmaların, həmçinin bir sıra Ç. şirkətlərinin iştirakı ilə müştərək müəssisələrin cəmləşdiyi

Lenovo G450 noutbuku.

Hisense 1080P LED HDTV televizoru.

mərkəz tabeliyində olan Tyanszin ş.-dir. Mobil telefon istehsalının iri mərkəzləri: Ninbo və Xançjou (Çjetszyan əyaləti), Şençjen, Dunqvan şəhərləri, Quancjounun şəhəratrafı qəs.-ləri (Quandun əyaləti), mərkəz tabeliyində olan Pekin ş., Syamin ş. (Futszyan əyaləti).

Rəqəmli foto- və videokamera istehsalı mərkəzləri: Şençjen, Dunqvan, Quancjou, Xoyçjou şəhərləri (Quandun əyaləti), həmçinin mərkəz tabeliyində olan Tyanszin ş.

Elektron sənayesi məhsullarının xarici ticarət dövriyyəsi 804,7 mlrd. dollar (2007; Ç.-in xarici ticarətinin təq. 37%-i); ixracat həcmi 459,5 mlrd. dollar (2006 il ilə müqayisədə 26,2% artmışdır; əsasən, hazır məhsullar ixrac olunur, o cümlədən quraşdırılan televizorların təq. 50%-i, mobil telefonların 80%-i); idxalat 345,2 mlrd. dollar (əsasən, elektron cihaz və avadanlıqların quraşdırılması üçün komplektləşdirmə detalları, istifadə olunan mikroçiplərin 90%-indən çoxu daxil olmaqla).

Ç.-in sənaye məhsulları dəyərinin 6,5%-i nəql. maşınqayırmasının payına düşür (2006). Nəql. maşınqayırmasının əsas sahəsi avtomobil sənayesidir. Avtomobilqayırma, həmçinin sənayenin digər əlaqədar sahələrində və xidmət sferasında ölkə iqtisadiyyatında işləyənlərin hamısının təq. 1/6-i çalışır. Avtomobil texnikasının, həmçinin komplektləşdirici

Huawei-Ascend-Y300 smartfonu.

detalların, hissə və aqreqlərin, demək olar ki, bütün növləri istehsal olunur. Avtomobil istehsalı 8887 min ədəd (2007. ABŞ və Yaponiyadan sonra dünyada 3-cü yer), o cümlədən minik avtomobili 4798 min ədəddir. Avtomobil sənayesinin inkişafı xarici şirkətlərin iştirakı ilə müştərək müəssisələrin yaranması ilə əlaqədardır [onlardan birincisi olan "Beijing Jeep Corp." 1983 ildə Pekində; Ç.-in "Beijing Automotive Industry Holding Company, Ltd." və "American Motors" şirkətinin "Jeep" bölməsi (hazırda "Chrysler Corp."-nin tərkibindədir) tərəfindən yaradılmışdır.

Sahədə 6322 müəssisə fəaliyyət göstərir (2006). Hazır avtomobillərin təq. 2/3-si (başlıca olaraq, xarici modellər) aparıcı xarici avtomobil korporasiyalarının iştirakı ilə yaradılan müştərək müəssisələrdə yığılır. Satış dəyərinin təq. 84%-i 10 ən böyük şirkətin payına düşür. Aparıcı avtomobil istehsalçıların "böyük beşliyi"inə baş ofisi Şanxayda olan "SAIC Motor Corp., Ltd." ("Shanghai Automotive Industry Corp.") dövlət korporasiyası daxildir. Korporasiyanın tərkibinə minik və yük avtomobili, avtobus, traktor, motosiklet və skuter, həmçinin komplektləşdirici detallar, hissə və aqreqlər istehsal edən bir sıra törəmə şirkətləri və müştərək müəssisələr, ümumilikdə 50-dən çox z-d (əsasən, mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş.-ndə) daxildir. SAIC-in Amerika korporasiyası "General Motors", Almaniyə konserni "Volkswagen" ilə müştərək müəssisələri var.

"FAW Group" (FAW; "China First Automobile Works Group Corp.") Ç.-də əsası 1953 ildə avtomobil z-du kimi qoyulmuş ilk dövlət korporasiyasıdır; baş ofisi Çançun ş.-ndə [Girin (Szilinq) əyaləti] yerləşir. Ümumi satış həcmi 1170 min avtomobil və avtobusdur (2006). FAW-ın tərkibinə 27 törəmə şirkət daxildir, korporasiya digər 20 şirkətin səhmlərinin nəzarət paketinə malikdir.

"Dongfeng Motor Corporation" (DFMC) 1968 ildə yaradılmışdır, baş ofisi, elmi tədqiqat mərkəzi və konstruktör bürosu (Asiyada ən irilərindən biri) Uxan ş.-ndədir (Xubey əyaləti, 2003 ildən). Korporasiyanın səhmlərinin 70%-i Ç. hökumətinə məxsusdur. DFMC-nin müəssisələri yük və minik avtomobili, avtobus, xüsusi avtomobil texnikası, həmçinin komplektləşdiricilər istehsal edir. Satışın ümumi həcmi 1140 min avtomobil və avtobusdur (2006). Korporasiyanın tərkibinə 42 müəssisə, həmçinin

Fransa konserni "PSA Group", Yaponiya şirkətləri "Nissan Motor", "Honda Motor", Amerika şirkəti "Cummins", Cənubi Koreyanın "Kia Motors" və Ç.-in "Vueda" və s. şirkətləri ilə müştərək müəssisələr daxildir.

"Chang'an Automotive Group" (və ya "Chang'an Motors", "Chang'an Auto", "Chana Auto") dövlət korporasiyasının baş ofisi və əsas müəssisələri mərkəz tabeliyində olan Çuntsin ş.-ndədir. Satış həcmi 2007 ildə 857,7 min avtomobil olmuşdur. Yaponiya korporasiyaları "Suzuki Motor", "Mazda Motor" və Amerika korporasiyası "Ford Motor" ilə müştərək müəssisələri var; 2005 ildən "Chang'an" markası ilə öz avtomobillərini də buraxır.

"Chery Automobile" ən iri müstəqil avtomobil şirkətidir, baş ofisi Anxoy əyalətinin Uxu ş.-ndədir (şirkət şəhərin administrasiyasına məxsusdur). Avtomobil satışının həcminə görə 5-ci yeri tutur – 2007 ildə 381 min (o cümlədən ixrac üçün təq. 120 min). Bir sıra minik avtomobilləri modelləri, o cümlədən maneələri aşma qabiliyyəti yüksəldilmiş modellər istehsal edilir. İran, Malayziya və Misirdə avtomobilyığma z-dları var.

İri avtomobil şirkətləri sırasına "Guangzhou Automobile Industry Group", "Brilliance China Auto", "Geely Automobile", "Hafei Motor", "Great Wall Motor", BYD ("Build Your Dreams") daxildir.

Motosiklet və skuter istehsalı 25,5 mln. ədəd (dünya üzrə istehsalın təq. 1/2-i), ixracı 8,2 mln. ədəddir (2007). İstehsalın strukturunda kütləvi tələbata uyğun olan və nisbətən sadə, ucuz modellər üstünlük təşkil edir. Əsas istehsal mərkəzləri Çuntsindədir. Aparıcı istehsalçılar "China South Industries Group Corp." MSK (müdafiə-sənaye kompleksi) dövlət korporasiyasının mərkəz tabeliyində şəhər olan Çuntsində, Loyan (Xenan əyaləti) və Szinan (Şandun əyaləti) şəhərlərində yerləşən törəmə strukturlarıdır. Buraxılış həcminə görə (2007 ildə 6 mln. motosiklet və skuter) korporasiya dünyada 1-ci yeri tutur.

Sahə müəssisələrinin təq. 2/3-si avtomobil, motosiklet və s. üçün komplektləşdirici detallar, hissə və aqreqlər istehsal edir. İstehsal həcmimin əsas hissəsi xarici firmaların iştirakı ilə yaranan müştərək müəssisələrin və ya bütünlükdə xarici şirkətlərə məxsus müəssisələrin payına düşür. Aparıcı xarici istehsalçılar: "Bosch", "Delphi", "Visteon" və s. beynəlxalq kor-

Geely EMGRAND 8 avtomobili.

porasiyalardır. Milli şirkətlərə "Wanxiang Group" (Şanxay), "Weichai Power" ("Weifang Diesel"; Şandun əyalətinin Veyfan ş.), "Yuchai Machinery Guanxi" (Quansi-Çjuan muxtar r-nu, Yuylin ş.), "Dongfeng Honda Automobile Co., Ltd." (Xubey əyalətinin Uxan ş.), "Torch Automotive Group" (Xunan əyalətinin Çjuçjou ş.) aiddir.

Aviaraket-kosmik sənayesi intensiv inkişaf edən yüksəktexnologiyalı sahədir. Hərbi və mülki məhsullar istehsal edən aviasiya sənayesi mənzil-qəragahları Pekində yerləşən 2 dövlət holdinq korporasiyasından ibarətdir: "China Aviation Industry Corporation I"; AVIC-I və "China Aviation Industry Corporation II"; AVIC-II.

"Dunfen-3" qitələrarası ballistik raketi.

Raket kosmik sənayesi mənzil-qəragahları Pekində yerləşən, təq. 300 müəssisəni, ETİ-ləri, ETTKİ mərkəzlərini və digər struktur bölmələrini özündə birləşdirən 2 dövlət hərbi-sənaye korporasiyasından ibarətdir: "China Aerospace Science and Industry Corp." (CASIC; işçilərinin sayı təq. 150 min, 2007) və "China Aerospace Science and Technology Corp." (CASC; işçilərinin sayı təq. 110 min, 2007).

Sahənin hərbi məhsulları: "Dunfen-5A", "Dunfen-31" qitələrarası ballistik raketləri; "Dunfen-3A", "Dunfen-4", "Dunfen-21" aralıqmənzilli ballistik raketləri; "Szyulan-1" dəniz bazalı ballistik raketləri; "Dunfen-11", "Dunfen-15" yaxın sahə fəaliyyətli raketləri; "Xunnyaoy" qanadlı raketləri; LY-60 zenit raket sistemləri, LY-60 gəmi zenit raket sistemləri; FN-6 səyyar zenit raket kompleksi; CH-3, PW-1 pilotsuz kəşfiyyatçı təyyarələri; A-100, WS-1, WS-1B, WS-2 yaylım atəşi reaktiv sistemləri; FT-1 idarəolunan aviasiya bombaları. Ç. buraxılmış kosmik raketlərin sayına görə dünyada Rusiya və ABŞ-dan sonra 3-cü yeri tutur.

Daxili yükdaşımaların və sərnişindaşımaların sürətlə artması d.y. maşınqayırması məhsullarına olan tələbatın artmasına gətirib çıxarır. Lokomotivqayırma müəssisələrinin (ildə 1300 ədəd teplovoz və elektrovoz, 2008) gücü, əsasən, ölkənin daxili tələbatını ödəyir, məhsulların az hissəsi ixrac edilir.

D.y. maşınqayırmasının bütün müəssisələri 2 dövlət korporasiyasında birləşmişdir (2000): "China Northern Locomotive and Rolling Stock Industry (Group) Corp." (CNR) və "China South Locomotive and Rolling Stock Industry (Group) Corp." (CSR).

Gəmiqayırma nəql. maşınqayırmasının sürətlə inkişaf edən və mühüm sahələrindən biridir. İnşa olunmuş dəniz gəmilərinin tonnaj həcminə (2007 ildə 18,93 mln. t dedveyt) görə Ç. Koreya Resp. və Yaponiyadan sonra 3-cü yeri tutur (dünya üzrə istehsalın təq. 23%-i; 2006 ildə 19%; 2000 ildə 4,7%; 1990 ildə 2,3%). Sifariş həcminə görə (169,5 mln. t dedveyt – dünya üzrə həcm təq. 1/3-i) Ç. gəmiqayırması Koreya Resp.-ndan sonra 2-ci, sifariş edilən gəmilərin sayına (2975 ədəd) görə isə 1-ci yərə çıxmışdır (mart, 2008). Ç. dünyanın 151 ölkəsinə dəniz gəmiləri ixrac edir; ixracın ümumi həcmi 12,24 mlrd. dollar dəyərində 14,9 mln. t dedveytdir (2007).

Sahə üzrə təq. 3 min gəmiqayırma

“China South Locomotive & Rolling Stock Corporation Limited” şirkətinin istehsal etdiyi CRH380A sürət qatarı.

və gəmi təmiri müəssisəsi fəaliyyət göstərir (başlıca olaraq, kiçik və orta). Əsas gəmiqayırma müəssisələrinin böyük hissəsi 2 aparıcı dövlət korporasiyasının tərkibinə daxildir: “China State Shipbuilding Corp.” (CSSC) və “China Shipbuilding Industry Corp.” (CSIC).

K.t. maşınqayırması müəssisələri (təq. 3 min adda) maşın, avadanlıq və alətlər istehsal edir. Texniki cəhətdən sadə və ucuz məmulatların, o cümlədən az mexanikləşdirilmiş vasitələr – çiləyici maşınlar, su nasoslari, qazonbiçənlər, motobloklar və s.-in istehsal həcmi yüksəkdir. Dövlətin milli istehsalçılara dəstəyi sayəsində istehsal həcmi (2007 ildə 21,0 mlrd. dollar; 2004 ildə 10,9 mlrd. dollar) xeyli artmışdır. Sahə məhsullarının artan ixracı (11 mlrd. dollar və ya istehsal hə-

“Dalian Shipbuilding Industry Company” şirkətinin gəmiqayırma zavodu.

(təq. 200 min ədəd) 24 zavodda cəmləşmişdir. K.t. və sənaye traktorlarının təq. 40%-i 2 iri dövlət korporasiyası tərəfindən buraxılır: “YTO Group Corporation” və “Foton Lovol Heavy Industries Co., Ltd.”. Traktorların iri istehsalçıları arasında “Jiangsu Yueda Yancheng Tractor Manufacturing Co., Ltd.” (Szyansu əyalətinin Yançen ş.) və Amerikanın “John Deere Tianjin Tractor Co., Ltd.” kimi şirkətlər də var.

Özügedən taxılığın kombaynların istehsalının təq. 70%-i 5 əsas şirkətin payına düşür: “Foton”, “Zhongzhou Agricultural Machinery Co., Ltd.”, “John Deere”, “YTO Group”, “Gaomi Chunyu Machinery Co.”.

Kimya sənayesi ən mühüm sahələrdən biridir, sənaye məhsullarının ümumi dəyərində payına (neft-kimya və əczaçılıq preparatları istehsalı da daxil olmaqla 2006 ildə 12%) görə yalnız maşınqayırma və metallurgiya sənayesindən geri qalır. Kimya sənayesinin bütün mülkiyyət formalarının 44,3 min müəssisəsində (Ç.-in Dövlət Statistika İdarəsi senzinə daxil edilən bütün sənaye müəssisələrinin 14,7%-i) təq. 8,2 mln. fəhlə və qulluqçu çalışır. Sahənin geniş xammal bazası kimyəvi məhsulların çoxunun istehsal tələbatını təmin etməyə imkan verir. Aqronomik, kimyəvi və sənaye xammalı hasilatının miqyası böyükdür: Ç. barit (2005 ildə 4,2 mln. t), flüorit (2,7 mln. t), daşduz (2006 ildə 45 mln. t), fosforit (2006 ildə 32 mln. t) hasilatı üzrə dünyada 1-ci yeri tutur; məhdud ehtiyatlar kalium duzuna olan tələbatı təmin etmir (2005 ildə hasilat təq. 600 min t). Ç. kimyəvi preparat istehsalı və istehlakına görə dünyada ABŞ və Yaponiya ilə yanaşı aparıcı yerlərdən birini tutur. Kimya sənayesi məhsulları ixracı 2006 ildə 44,5 mlrd. dollar olmuşdur (2000 ildə 12,1 mlrd. dollar). Zərif kimyəvi texnologiyaların kifayət qədər inkişaf etməməsi, bəzi məhsul növlərinin aşağı keyfiyyəti, getdikcə kəskinləşən ətraf mühitin çirklənməsi ilə əlaqədar istehsal xərclərini artırmaq zərurəti sahənin əsas problemlərindəndir. 21 əsrdə kimya (xüsusən neft-kimya) sənayesi müəssisələri daha çox ölkənin ş.-indəki, dənizyanı regionlarda cəmləşir (mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş., Szyansu, Şandun, Quandun, Çjetszyan əyalətləri). Bu, idxal edilən karbohidrogen və digər xammallardan istifadənin artması, həmin regionların yerli və xarici satış bazarlarına yaxın olması ilə əlaqədardır.

“YTO Group Corporation” istehsalı olan X1204 traktoru.

Ç. kütləvi kimya məhsullarının bir çox növünün istehsalı üzrə dünya lideridir, o cümlədən (mln. t, 2007): sulfat turşusu 55 (2000 ildə 24,3), susuzlaşdırılmış soda 17,7 (8,3), kaustik soda 17,6 (6,7), həmçinin sintetik ammoniyak 2006 ildə 49,4 mln. t (2000 ildə 33,6 mln. t). Dünya üzrə mineral gübrə istehsalının təq. 1/3-i (2007 ildə 57,9 mln. t, təsir göstərən maddə hesabı ilə; 2000 ildə 31,9 mln. t) və onların dünya üzrə istehlakının təq. 35%-i Ç.-in payına düşür. Mineral gübrə istehsalı ilə 1000-dən çox şirkət məşğul olur, o cümlədən azotlu gübrələr üzrə – təq. 600, fosforlu – təq. 400, kaliumlu – 47 (2006). Azotlu gübrələrin aparıcı istehsal mərkəzləri: Nankin (Szyansu əyaləti), Şitszyaçjuan (Xebey əyaləti), Dəlyan (Lyaonin əyaləti), Lançjou (Qansu əyaləti), Syuyçjou (Çjetszyan əyaləti) və s. Fosforlu gübrələrin istehsal həcmi (2006 ildə 12,3 mln. t, P₂O₅ hesabı ilə; 2000 ildə 6,6 mln. t) daxili bazarın tələbatını ödəməyə imkan verir. Kaliumlu gübrələrin çatışmazlığı (2006 ildə 2,1 mln. t, K₂O hesabı ilə; 2000 ildə 0,7 mln. t) idxal hesabına ödənilir. Ç. k.t. ehtiyacları üçün bitkiləri mühafizə vasitələrinin istehsal həcminə görə dünyada ABŞ-dan sonra 2-ci yeri tutur. İstehsal (min t, 2006): insektisidlər – 510, fungisidlər – 110, herbisidlər – 390.

Qabaqlayıcı tempdə inkişaf edən neft-kimya sənayesi buraxılan məhsulun yüksək keyfiyyət göstəriciləri ilə səciyyələnir. İstehsal (mln. t): etilen 10,5 (2007; 2000 ildə 4,7); polivinilxlorid 8,3 (2006; 2000 ildə 2,6); metanol 7,6 (1,8); benzol 3,4 (1,9). Sahənin ən böyük və müasir müəssisələri (təq. 300) 20 əsrin sonları–21 əsrin əvvəllərində Çinin dövlət neft-qaz korporasiyaları tərəfindən aparıcı dünya şirkətlərinin (“Bayer”, “BASF”, “Degussa”, “Shell” və s.) iştirakı ilə kimya tex-

noparkları adlanan Şanxay mərkəz tabelikli ş.-ndə, Nankin ş.-ndə (Szyansu əyaləti), həmçinin Quandun əyalətinin bir sıra mərkəzində yaradılmışdır. Ç. dünyada plastik kütlə və sintetik qatranın aparıcı istehsalçılarından biridir. İlkin plastik kütlə istehsalı 2007 ildə 33 mln. t olmuşdur (2000 ildə təq. 11 mln. t), plastik kütlə və məmulatların təq. 20%-i (dəyərinə görə) ixrac olunur. Təq. 15 min şirkət (hər birinin istehsal həcmi ildə 725 min dollardan çoxdur) plastik kütlə (o cümlədən təkrar xammaldan) və onlardan məmulatlar istehsal edir. Aparıcı regionlar (2007): Çjetszyan (plastik kütlə və məmulatların dəyərinin 23,2%-i; o cümlədən müxtəlif növ sintetik örtük və dəri; aparıcı mərkəzlər – Tayçjou, Xuanyan və s.), Quandun (22,8%; plastik borular, qablaşdırmalar, məişət malları; başlıca mərkəzlər – Quançjou, Foşan, Dunquan, Şençjen və s.), Szyansu (9,9%; plastik formalar və s.), Şandun (9,6%; istixanalar üçün örtüklər və s.) əyalətləri.

Ç. sintetik (2006 ildə 1813 min t – dünyada ABŞ-dan sonra 2-ci yer; 2000 ildə 840 min t) və təbii (533 min t) kauçuk istehsal edən əzsaylı ölkələrdən biridir. Dünya üzrə kauçuk istehlakının təq. 1/4-i Ç.-in payına düşür; tələbatın təq. 40%-i idxal hesabına ödənilir (təbii kauçukun başlıca idxalatçıları Tayland, Malayziya və İndoneziya, sintetik kauçukun Yaponiya, Koreya Resp. və ABŞ-dır; 2005). Sintetik kauçuk istehsalının əsas mərkəzləri – Tszybo və Tsindao (Şandun əyaləti), Xoyçjou (Quandun əyaləti), Nantun (Szyansu əyaləti), Datsin (Xeyluntszyan əyaləti), Szilin [Girin əyaləti (Szilin)], Szinçjou (Lyaonin əyaləti), Lançjou (Qansu əyaləti), Duşantsı (Sintszyan-Uyğur muxtar r-nu). 2006 ildə təq. 1/3 hissəsi ixrac olunmaqla, avtomobil və traktorlar üçün 318 mln. ədəd şin istehsal edilmişdir (dünya üzrə istehsalın təq. 15%-i). Şin sənayesində təq. 300 şirkət fəaliyyət göstərir, onlardan 50 ən iri şirkətin payına ümumi istehsal həcmiminin 70%-indən çoxu düşür. Şin sənayesi müəssisələrinin cəmləşdiyi başlıca regionlar Şandun və Quandun əyalətləridir.

Ölkənin toxuculuq sənayesi üçün mühüm xammal olan kimyəvi liflərin dünya üzrə istehsalının təq. 1/3-i Ç.-in payına düşür (2007 ildə 23,9 mln. t; 2000 ildə 0,7 mln. t). İstehsalın strukturunda poliefir, poliamid, poliakril və s. sintetik liflər (2007 ildə 95%-dən çox) üstünlük təşkil edir. Aparıcı mərkəzlər: İçjen (Szyansu

əyaləti), mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş., Lyaoyan (Lyaonin əyaləti), Çanşou (Sıçuan əyaləti), Sinxuey (Quandun əyaləti) və s.

Əczaçılıq sənayesi – ənənəvi Ç. təbabəti dərmanları və kimyəvi dərman vasitələri, əsasən, ceneriklərin (işləyib hazırlayan şirkətin lisenziyası olmadan buraxılan və patentin fəaliyyət müddəti bitdikdən sonra bazarda yerləşdirilən) istehsalı yüksək tempdə inkişaf edir. Ç. antibiotiklərin, bir çox vitamin növlərinin, ağrıkəsici vasitələrin istehsalına görə dünyada liderdir, müxtəlif növ dərman xammalının iri istehsalçısı və ixracatçısıdır. Bioəczaçılıq preparatları istehsalı (Sıçuan əyaləti və s.) inkişaf edir. Əczaçılıq sənayesi məhsullarının ixracı 2005 ildə 3,8 mlrd. dollar olmuşdur (2000 ildə 1,8 mlrd. dollar). Ölkədə təq. 3,5 min əczaçılıq şirkəti var (kiçik və orta şirkətlər üstünlük təşkil edir), onların da 1,8 minə yaxını xarici kapitalın iştirakı ilədir. Sahənin aparıcı şirkətləri: mənzil-qərrargahı Pekində olan [Şençjen ş.-ndə (Quandun əyaləti) və s.-də müəssisələri] “China National Pharmaceutical Group Corporation” (“Sinofarm”), mənzil-qərrargahı Şitszyaçjuan ş.-ndə (Xebey əyaləti) olan “China Shineway Pharmaceutical Group Limited Company”. Dünyanın iri əczaçılıq şirkətlərinin çoxu, o cümlədən Amerikanın “Pfizer”, İsveçrənin “Novartis” və “Roche”, Almanyanın “Bayer” və s. şirkətlər Ç. bazarında iştirak edir.

Yüngül sənaye müəssisələri (parça, hazır geyim, ayaqqabı, dəri, xəz və tük məmulatları istehsalı daxil olmaqla) Ç.-in ümumi sənaye məhsullarının 8%-ini istehsal edir (dəyər ifadəsində, 2006). İxrac dəyərinin təq. 13%-i toxuculuq və tikiş məmulatlarının payına düşür. Ənənəvi və ən inkişaf etmiş sahə olan toxuculuq iplik və pambıq parçalar, ipək, yun, kətan, cut, çətənə lifi, kənaf, rami, kimyəvi liflər və onların qarışığının (istehlak olunan toxuculuq liflərinin həcmiminin təq. 30%-i təbii xammalın payına düşür), həmçinin boyaq, trikotaj istehsalını əhatə edir. Geniş xammal bazasının və daxili bazarın mövcudluğu sahə məmulatlarının rəqabətqabiliyyətliyini müəyyən edir. Ç. parça istehsalı üzrə dünya lideridir (2007 ildə 66 mlrd. m bütün növ parçalar; 2000 ildə 27,7 mlrd. m), dünya parça məhsulları ixracının təq. 1/4-i onun payına düşür. Sahənin 2007 ildən başlayan ixrac yönümünün enmə tendensiyası istehsal xərclərinin artması ilə əlaqədardır.

Toxuculuq sənayesində təqr. 6,2 mln. nəfərin çalışdığı (2006) iri və orta müəssisələr üstünlük təşkil edir (cəmi 25,3 min və ya Ç.-in Dövlət Statistika İdarəsinin senzina daxil olan bütün mülkiyyət formalarına aid sənaye müəssisələrinin 8,4%-i). Ənənəvi olaraq (19 əsrin 2-ci yarısından) sahənin aparıcı mərkəzləri, əsasən, ölkənin ş. dənizyanı rayonlarında cəmləşmişdir. Pambıq iplik (2007 ildə təqr. 20 mln. t) və parça (2006 ildə 23,6 mlrd. m) istehsalı yerli və idxal olunan pambığa əsaslanır (Hindistan, ABŞ, Özbəkistan və s. ölkələrdən gətirilir), 2005 ildən xammal idxalının həcmi azaldılır (2006–2007 illərdə 55%). İstehsalın 1/2-indən çoxu Şərqi Ç.-in Şandun (33%) və Szyansu (18%) əyalətlərinin payına düşür. Pambıq parça sənayesinin başlıca mərkəzləri: mərkəz tabeliyində olan Şanxay və Tyanszin şəhərləri, həmçinin Tsindao və Szinan (Şandun əyaləti), Usi və Nantun (Szyansu əyaləti), Şitszyaçuən (Xebey əyaləti), Uxan (Xubey əyaləti), Çjençjou (Xenan əyaləti) şəhərləri, mərkəz tabeliyində olan Çuntsin ş. və s. Sahənin ən iri şirkətləri “Weiqiao Textile Co., Ltd.” (baş ofisi Şandun əyalətinin Tszupin qəzasında) və “Huaifang Group of China” (Szyansu əyaləti, Çjantszyaqaş ş.). Yun parça istehsalı, başlıca olaraq yerli xammala əsaslanır. İstehsal həcmi 2/3-ündən çoxu Şərqi Ç.-in dənizyanı rayonlarının payına düşür: mərkəz tabeliyində olan Şanxay, Pekin və Tyanszin şəhərləri, həmçinin Szyansu (Usi, Nankin, Çançjou şəhərləri) və Çjetszyan [Xançjou, Utun (Tunsyan) və s. şəhərlər] əyalətləri. Ölkənin daxili rayonlarında yun sənayesi Sintszyan-Uyğur [iri mərkəzləri – Urumçi, Şixetszi, Kulca (İnin)], Daxili Monqolustan (Xux-Xoto) muxtar rayonlarında, həmçinin Qansu (Lançjou) və Tsinxay (Sinin) əyalətlərində inkişaf etmişdir. Dünya üzrə təbii ipəkdən parça istehsalı və ixracının böyük hissəsi ənənəvi olaraq Ç.-in payına düşür. İpək sənayesinin başlıca r-nu Yanszi çayının aşağı axarında yerləşir; mərkəzləri – mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş., həmçinin Çjetszyan (Xançjou, Xuçjou, Xaynin və s.) və Szyansu (Suçjou, Usi, Çançjou və s.) əyalətlərinin şəhərləri. Kətan parçalar ölkənin şm.-ş.-ində istehsal edilir, başlıca mərkəzi – Xarbindir (Xeyluntszyan əyaləti), cut və kənaf parçalar isə Şandun, Xubey, Xenan, Çjetszyan əyalətlərində (ən iri mərkəzi Xançjoudur).

Ç.-in tikiş sənayesi dünyanın bir çox ölkəsinin əhalisini geyim məmulatı ilə tə-

min edir (2006 ildə 17 mlrd.-dan çox tikiş məmulatı). Ucuz kütləvi tələbat məhsulları üstünlük təşkil edir. Tanınmış dünya brendlərinin xeyli hissəsi də Ç.-də buraxılır (dünyanın aparıcı şirkətləri xərclərini azaltmaq üçün geyim istehsalını Ç. və ya onun iştirakı ilə yaradılmış müştərək müəssisələrdə yerləşdirir). Ölkənin bütün şəhərlərində və iri kənd məntəqələrində tikiş f-kləri və emalatxanaları (çoxu kiçik) var; sahənin əsas klasterləri Quandun, Çjetszyan, Szyansu əyalətlərində, həmçinin mərkəz tabeliyində olan Şanxay ş.-ndə formalaşmışdır.

Dəri-ayaqqabı sənayesi müəssisələri aşılannmış dəri, dəri geyimlər (2006 ildə 66 mln. məmulat), ayaqqabı, çanta (təqr. 550 mln. ədəd), əlcək və s. istehsal edir. Məhsulun çox hissəsi idxal edilmiş xammaldan (aşılannmış dəri və dəri yarımfabrikatları; başlıca idxalatçılar – İtaliya, Braziliya, Koreya Resp. və ABŞ) hazırlanır. Heyvan xəzləri, dəri yarımfabrikatları, aşılannmış dəri və dəri məmulatı ixracının dəyəri 23,8 mlrd. dollar (2006), o cümlədən dəri ayaqqabıların dəyəri təqr. 8,8 mlrd. dollardır. Ç. dünyada aparıcı ayaqqabı istehsalçısı və ixracatçısıdır. İstehsal strukturunda orta və aşağı qiymətli seqmentlərdən olan ucuz ayaqqabılar (plastik, rezin, tekstil üzlüklü və s.) böyük paya malikdir. Ayaqqabı istehsalı 2006 ildə təqr. 10 mlrd. cüt (dünya üzrə istehsalın 1/2-dən çox), o cümlədən dəri ayaqqabı təqr. 3 mlrd. cüt olmuşdur. Ayaqqabı ixracı təqr. 7,7 mlrd. cüt (təqr. 21 mlrd. dollar məbləğində), o cümlədən dəri ayaqqabı 1,4 mlrd. cütdür. İxracın əmtəə strukturunda plastik və rezin (təqr. 4,4 mlrd. cüt), həmçinin tekstil üzlüklü və s. ayaqqabılar (1,9 mlrd. cüt) üstünlük təşkil edir. Təqr. 40 min ayaqqabı müəssisəsi (əsasən, kiçik və orta) fəaliyyət göstərir. Başlıca regionlar: Quandun əyaləti (ölkə üzrə ayaqqabı istehsalı həcmi təqr. 1/2-i; ən iri mərkəzi Dunquandır, dünya üzrə ayaqqabı əmtəə ixracının təqr. 10%-i onun payına düşür), həmçinin Futszyan əyaləti (iri istehsal mərkəzi Tsinyan ş.-dir), mərkəz tabeliyində olan Tyanszin ş., Szyansu əyaləti. “Fareast Leather Industry Co., Ltd.” (baş ofis və əsas müəssisələri Quandun əyalətindəki Quancjoudadır) və “Zhejiang Kasen Industrial Group Co., Ltd.” (Çjetszyan əyaləti, Çanvan) sahənin aparıcı şirkətlərindədir.

Ç. dünya üzrə xəz məmulatının aparıcı istehsalçılarından və ixracatçılarından biridir, su samuru xəzindən məmulatın (kürk və s.) dünya üzrə ixrac dəyərinin

təqr. 1/4-i onun payına düşür; aşılannmış su samuru xəzləri istehsalı təqr. 10 mln. ədəddir (2006; Danimarkadan sonra dünyada 2-ci yer). Ç. tülkü və yenotabənzər it dərisindən məmulatın ixracına görə dünyada liderdir.

Ç. dünyada oyuncağın ən böyük istehsalçısı və ixracatçısıdır (2006 ildə dünya üzrə ixracatın 70%-indən çoxu); təqr. 30 min növdə məhsul buraxılır. Sahənin təqr. 8 min müəssisəsində 3,5 mln. fəhlə və qulluqçu çalışır (2006). Aparıcı dünya istehsalçıların (“Mattel”, “Hasbro” və s.) brendi ilə müqavilə əsasında olan istehsal üstünlük təşkil edir. Məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsi, o cümlədən onların ekoloji təhlükəsizliyi problemi (oyuncaqların təqr. 15%-i zərərli materiallardan hazırlanır) diqqət mərkəzindədir. Oyuncaq istehsalının 60%-indən çoxu və ixrac dəyərinin 80%-i Quandun əyalətinin payına düşür (2006). Ç. bayram atəşfəşanlılığı və fişəngləri, həmçinin barıt raketləri, petard və s. üçün pirotexnika məmulatlarının istehsalı və ixracına görə dünyada liderdir.

Ç. dünyada keramika məmulatlarının, o cümlədən çini və saxsı məmulatlarının ən mühüm istehsalçısı və ixracatçısıdır (2006 ildə dünya ixrac dəyərinin 70%-indən çoxu). Ən qabaqcıl istehsal mərkəzləri Ç.-in 5 çini şəhəri adlandırılan Szindeçjen (Szyansi əyaləti), Tszibo (Şandun əyaləti), Lilin (Xunan əyaləti), Foşan (Quandun əyaləti) və Tanşandır (Xebey əyaləti). Ç.-də geniş inkişaf etmiş müxtəlif dekorativ-rəssamlıq məmulatlarının (bədi lak, xalça, həsir, krujeva, həmçinin sümük, ağac, daş üzərində oyma və s.) istehsalı böyük ixrac əhəmiyyəti kəsb edir.

Yeyinti sənayesi (hazır ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının istehsalı da daxil olmaqla), əsasən, daxili bazarın tələbatını ödəyir, sənaye məhsullarının ümumi dəyərinin 7,8%-i onun payına düşür (2006). 26,5 min müəssisədə (əsasən, kiçik və orta) 4,8 mln. nəfər çalışır. Başlıca sahələr: unüytmə (əsasən, kiçik müəssisələr ilə təmsil olunmuşdur; iri mərkəzləri – Şanxay, Tyanszin, Uxan, Xarbin) və çəltiktəmizləmə (aparıcı mərkəzləri – Şanxay, Xançjou). Yağ sənayesi bitki yağlarının [yerfındığı, raps, soya, küncüd, kameliya, kamfora yağı (kamfora dəfnəsindən); 2005 ildə cəmi 14,1 mln. t] istehsal həcmi görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. Şəkər qamışından (Quandun əyalətində, Quansi-Çjuan muxtar r-nunda, Yunnan, Siçuan və Futszyan əyalətlərində), həmç-

nin şəkər çuğundurundan (Şimali və Şimal-Şərqi Çində) şəkər istehsal edilir (2007 ildə 12,7 mln. t). Ətlik və südlük sahələr (21 əsrin əvvəllərində ölkənin əksər rayonlarında süd emalı müəssisələri, demək olar ki, mövcud deyildi, çünki onun istehlakı ənənəsi yox idi) inkişaf edir. Konserv (balıq, dəniz məhsulları, ət, meyvə, tərəvəz) istehsalı ixrac əhəmiyyətli yətlidir. Ç. dünyada aparıcı çay istehsalçılarından və ixracatçılarından biridir (xüsusilə yaşıl çay ixracı yüksək tempə artır). Spirtli içkilər istehsalında pivə üstünlük təşkil edir (2005 ildə 31,7 mln. t – dünyada 1-ci yer). Yeyinti sənayesində ən böyük şirkət baş ofisi Pekində olan “China National Cereals, Oils And Foodstuffs Corp.” (COFCO) dövlət korporasiyasıdır (taxıl emalı, bitki yağları, içkilər və s. istehsalı; ərzaq məhsulları ilə xarici ticarət).

Ç. tütün məhsullarının istehsalı (2007 ildə 2,1 mlrd. qutudan çox siqaret) və istehlakı üzrə dünyada liderdir; Ç. siqaretləri, bir qayda olaraq, aşağıkeyfiyyətlidir. Tütün məmulatlarının istehsal həcmi görə “China National Tobacco Co.” (ölkə bazarında inhisarçı mövqə tutur) dünyada aparıcı şirkətdir.

Kənd təsərrüfatı. Ç. dünyanın ən iri aqrar məhsul istehsalçısı, qida məhsulları və k.t. xammalının ixracını sürətlə artıran az sayda dünya ölkələrindən biridir. Qida problemi 1980-ci illərin ortalarında, əsasən, həll edilsə də, daxili qida məhsulları bazarında tələb və təklif arasındakı tarazlıq qeyri-sabit olaraq qalmaqdadır. Sahənin inkişafına mane olan ən ümdə problemlərdən biri şumluq torpaqların çatışmamasıdır. Dünya əhalisinin təqr. 22%-inin cəmləşdiyi Ç. dünya əkin sahələrinin təqr. 10%-inə sahibdir. Şumluq yerlərin sahəsi 121,8 mln. ha-dır (2007 ilin sonu; Syanqan və Aomin xüsusi inzibati r-nlarını, həmçinin Tayvan a.-ni çıxmaqla). Əkin sahələrinin 55%-indən çoxu quru dərələr, 26%-i çaybasarlar, təqr. 19%-i suvarılan torpaqlardır. Əkilən torpaqların sahəsi (2007 ildə 153,6 mln. ha) ümumi şum yerlərinin sahəsini üstələyir, çünki ölkənin bir sıra rayonunda ildə bir neçə dəfə məhsul yığılır.

348,7 mln. nəfər (2006 ilin sonu) və ya ölkədə işləyən əhalinin ümumi sayının təqr. 39,5%-i (o cümlədən özfaaliyyətli kənd əhalisinin 65,6%-i) k.t.-nda çalışır. Sahədə cəmi 200,2 mln. ailə (kəndli təsərrüfatı və 395 min daha iri təsərrüfat vahidləri (koop. birlikləri, şirkətlər və s.) vardır.

Düyu terrasları. Yunnan əyaləti.

K.t.-nın modernləşdirilməsi üzrə, geniş maliyyə dəstəyi də daxil olmaqla dövlət tədbirləri kompleksi həyata keçirilir. Bir yanvar 2006 ildən etibarən k.t. vergisi ləğv edilmişdir. Dənli bitkilərin istehsalı ilə məşğul olan kəndlilər yüksəkkeyfiyyətli toxum, texnika və gübrə (2008 ildə 4 mlrd. yuan və ya təqr. 570 mln. dollar) əldə etmək üçün birbaşa dotasiya alır. K.t.-nın inkişafı üzrə dövlət proqramları (o cümlədən “2006–20 illərdə k.t. elmi və texnikasının inkişafı proqramı”), həmçinin (2001 ildən) kənd iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi üzrə 6 kiçik layihə həyata keçirilmişdir: k.t. yerlərinin qəna-

ətlə suvarılması; insanların və mal-qaranın içməyə yararlı su ilə təminatı; kənd yollarının tikintisi; bataqlıq qazının (metanın) məişətdə istifadəsi; kiçik kənd SES-lərinin tikintisi; mal-qara üçün otlaqların hazırlanması.

Tarla işlərinin kompleks mexanikləşdirilməsi (işlərin ümumi həcmi təqr. 40%-i mexanikləşdirilmişdir, o cümlədən şumlama işləri üzrə əkin yerlərinin 59,9%-ində, əkin işləri üzrə 32,6%-ində, yığım işləri üzrə 24,9%-ində, 2006 ilin sonu) səviyyəsi yüksəlməkdədir. K.t.-nda 1,4 mln. traktor, 25,1 mln. mini-traktor və motoblok, 550 min yığım kombaynı

Çay plantasiyaları. Futszyan əyaləti.

Pambıq yığıcı. Sintzyan-Uyğur muxtar rayonu.

istifadə olunur. Mineral gübrələrin istifadəsi daim artır. Suvarılan torpaq sahələrinin genişləndirilməsinə (57,8 mln. ha; 2007), çay axımlarının tənzimlənməsinə, torpaqların eroziyası ilə mübarizəyə böyük səy göstərilir. Effektiv suvarma sahələri hər il bir mln. ha-ya qədər artırılır. Elektrikləşdirilmiş suvarma sahəsi ümumi əkin sahəsinin 26,6%-ni (2006 ilin sonu) təşkil edir; suyu qənaətlə işlədən müasir texnologiyalarla suvarılan ərazilər genişləndirilir. Cənub çayları axımının bir hissəsinin ölkənin şm. rayonlarına yönəldilməsi layihəsinin həyata keçirilməsi üzrə işlər davam etdirilir. Aşağı və orta məhsuldarlıqlı torpaqlarda rekultivasiya işləri aparılır (2003–07 illərdə 16,8 mln. t əlavə taxıl yığımına imkan verən 8,5 mln. ha şumluq torpaq rekultivasiya olunmuşdur).

K.t. istehsalında bitkiçiliyin payı durmadan azalır (2007 ildə aqrar məhsulların ümumi dəyərinin 50,4%-ini təşkil etmişdir). Əkin sahələrinin strukturunda dənli bitkilərin payı azalır (2007 ildə 68,7% və ya 105,6 mln. ha). Taxılın ümumi yığımı üzrə Ç. dünyada birinci yeri tutur – 2007 ildə 501,5 mln. t (adambaşına 381 kq); dənli bitkilərin orta məhsuldarlığı 53 s/ha-dan artıqdır. K.t. ölkənin ərzaq və yemlik taxıl üzrə, əsasən, daxili tələbatını (o cümlədən düyü üzrə təqr. 99,6%, buğda üzrə təqr. 99,3%, qarğıdalı üzrə 100%) təmin edir.

Çəltik başlıca ərzaq bitkisidir. 21 əsrin əvvəllərində ümumdünya çəltik əkin sahəsinin təqr. 1/5-i. Ç.-in payına düşür (29,3–30,7 mln. ha); yüksəkkeyfiyyətli

(elit) çaybasar çəltik sortlarının (2006 ildə çəltik sahələrinin təqr. 69,1%) əkin sahələri genişləndirilir. Çəltik yığımı üzrə Ç. dünyada birinci yerdədir (2007 ildə 185,5 mln. t; dünya istehsalının təqr. 1/3-i). Yığımın təqr. 65%-i Yansız çayı hövzəsindəki çaybasar çəltik becərilən əsas zolağın (Xunan, Xubey, Szyansu, Çjetsyan əyalətləri, Xenan əyalətinin c. hissəsi, həmçinin Siçuan əyaləti və s.), təqr. 17%-i Ç.-in c. hissəsinin (Quandun, Xaynan əyalətləri, Quansi-Çjuan muxtar r-nu, Futszyan əyalətinin ş. hissəsi; burada ildə 2 dəfə məhsul yığılır), təqr. 12%-i ölkənin şm. və şm.-ş.-indəki çəltikçilik rayonlarının (Xuanxe və Lyaoxe çaylarının hövzələrində), təqr. 6%-i Cənub-Qərbi Ç.-in (Yunnan, Quycjou, Quansi-Çjuan muxtar r-nunun şm.-q. hissəsi) payına düşür. Əhəmiyyətinə görə ərzaq bitkiləri içində ikinci yeri buğda tutur. Təqr. 55,2%-i yüksək məhsuldar sortlar olan buğdanın əkin sahəsi 23 mln. ha (2006) təşkil edir. Buğda yığımı üzrə Ç. dünyada birinci yeri tutur (104,5 mln. t; 2006); əsasən, Xenan, Şandun, Xebey, Anxoy, Szyansu əyalətlərində becərilir. Mühüm ərzaq və yemlik bitkilərdən olan qarğıdalının əkin sahəsi 27 mln. ha-dır, onun da 60%-indən çoxu yüksək məhsuldar hibrid sortlarıdır (2006). Qarğıdalı dəninin yığımı 145,5 mln. t (ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yer; 2006) təşkil edir; əsasən, Girin (Szi-lin), Xeyluntszyan, Lyaoxin (Şimal-Şərqi Ç.), həmçinin Şandun (Şərqi Ç.), Xenan (Mərkəzi-Cənubi Ç.) və Xebey (Şimali Ç.) əyalətlərində becərilir. Daxili tələbatın artması ilə əlaqədar qarğıdalı dəninin

ənənəvi ixracı azalmışdır (2006 ildə 3,0 mln. t; 2005 ildə 8,6 mln. t). Qaolyan, darı və çumiza [əsasən, şm.-ş.-də (Lyaoxe çayının hövzəsində) və Böyük Çin düzənliyində], həmçinin arpa (əsasən, dağ rayonlarında) və qarabaşaq becərilir. Paxlalı bitkilərin yığıcı (lobya, soya, noxud və s.) 2007 ildə 17,5 mln. t olmuşdur; ölkə tələbatının təqr. 40%-ini ödəyir. Ç. dünyada paxlalı bitkilərin ən iri ixracıdır (əsasən, ABŞ, Braziliya və Argentinadan gətirilir). K.t. məhsulu ixcalının (2006) ümumi dəyərinin təqr. 23,4%-i bu bitkilərin payına düşür. Kartof əkilən ərazilərin sahəsi (təqr. 10 mln. ha) 1970-ci illərin sonlarından, demək olar ki, dəyişilməz qalmışdır. Kartof yığıcı (batat da daxil olmaqla) 28 mln. t-dur (2007); kartofun ümumi istehsalı üzrə Ç. dünyada birinci yerə çıxmışdır. Yığımın təqr. 45%-ni Daxili Monqolustan muxtar r-nu, həmçinin Qansu, Yunnan və Quycjou əyalətləri verir.

Yağlı bitkilərin (yerfındığı, raps, küncüd, günəbaxan və s.) əkin sahəsi 2006 ildə 15,7 mln. ha olmuşdur; yığıcı (2007) 25,5 mln. t təşkil etmişdir. Ən mühüm bitki yerfındığıdır (2007 ildə 13,0 mln. t, yağlı bitkilərin yığımının təqr. 1/2-i); yerfındığı istehsalı və ixracının həcminə görə (dünya istehsalı və ixracının təqr. 40%-i) Ç. dünyada birinci yeri tutur. Yerfındığı becərilən əsas rayonlar Xenan, Xebey, Anxoy, Szyansu, Siçuan əyalətləridir. Mühüm yağlı və yemlik bitkilərdən biri də rapsdır; yığıcı 2007 ildə 10,4 mln. t olmuşdur (dünya istehsalının təqr. 1/3-i). Yansız çayının yuxarı, orta və aşağı axarlarında, əsasən, raps becərilən üç iri rayon yaradılmışdır. Küncüd becərməsi (2007 ildə yığım 557 min t), əsasən, Xenan, Xubey və Anxoy əyalətlərində cəmləşmişdir. Əhali sıxlığı nisbətən aşağı olan regionlarda (Daxili Monqolustan və Sintzyan-Uyğur muxtar r-nlarında, həmçinin Xeyluntszyan və Şansi əyalətlərində) günəbaxan becərilir. Bitki yağı istehsalı daxili tələbatı ödəmir, Ç.-in k.t. məhsulları ixcalının ümumi dəyərinin təqr. 10%-i onun payına düşür.

Şəkər alınan bitkilərin (şəkər qamışı, şəkər çuğunduru) əkin sahəsi təqr. 1,8 mln. ha (2006; onun 54%-ində şəkər qamışı becərilir) təşkil edir. Şəkər qamışının yığıcı 105,7 mln. t-dur (2007); şəkər qamışı, əsasən, Mərkəzi Ç.-in c. və c.-q. rayonlarında (Yunnan, Quandun, Xaynan əyalətləri, Quansi-Çjuan muxtar r-nu) becərilir. Ölkədə istehsal olunan şəkərin təqr. 40%-i şəkər çuğundurundan

(2007 ildə yığım təqr. 90 mln. t) alınır; başlıca olaraq Sintzyan-Uyğur və Daxili Monqolustan muxtar r-nlarında, həmçinin Xeyluntszyan əyalətində becərilir.

Ç. dünyada meyvə-tərəvəzin ən iri istehsalçısıdır. Tərəvəz əkilən sahələr 17,8 mln. ha-dır (2007); tərəvəz yığıcı 563,4 mln. t, ixracı – 7,3 mln. t; dünya üzrə təzə tərəvəz ixracatında Ç.-in payı 47% təşkil edir. Təbii şərait müxtəlif növ meyvə (alma, sitrus meyvələri, üzüm, şaftalı, banan, mango, ananas və s.) yetişdirməyə imkan verir. 2007 ildə meyvə yığıcı 181,4 mln. t (dünyada birinci yer) olmuşdur; dünya meyvə ixracatının (əsasən, təzə alma) 45%-i Ç.-in payına düşür. İstixanalar sah. 777 min ha-dır, o cümlədən daimi örtüklü istixanaların sah. 81 min ha-dır (2006). Faraş tərəvəzin əkilədiyi istixanaların sah. 723 min ha, meyvə bitkilərinin – 137 min ha, gül şitillərinin – 47 min ha-dır. Bitkiçiliyin mühüm sahəsi gülçülükdür. Gül becərməsi üzrə 53 mindən çox k.t. müəssisəsi ixtisaslaşmışdır.

73%-i yaşıl çay (dünya üzrə yığımın təqr. 80%-i) olan çay yarpağı istehsalı 2007 ildə 1170 min t (dünyada birinci yer) təşkil etmişdir. “Malunmao”, “Xunmao-ça”, “Yasuança” ən məşhur yaşıl çay növləridir. Qara (Ç.-də “qırmızı” adlanır) çay, əsasən, ixrac üçün becərilir. Bütün çay plantasiyaları sahəsinin təqr. 70%-i kəndli ailələr tərəfindən becərilir. Çay plantasiyaları, əsasən, ölkənin ş. və c.-ş. dənizyanı təpəli rayonlarında, həmçinin Yansız çayının hövzəsində becərilir. Çay istehsalı üzrə aparıcı regionlar Futszyan, Çjetszyan, Yunnan, Xubey, Xunan, Siçuan əyalətləridir. Tütün yarpağı yığıcı 2006–07 illərdə 2,4–2,5 mln. t olmuşdur. Tütün, demək olar ki, hər yerdə becərilir, əsas rayonları isə Yunnan, Xunan, Quycjou və Xenan əyalətləridir. Tütünün əkin sahələrinin ixtisarı hesabına onun istehsalının azaldılması üzrə dövlət tədbirləri həyata keçirilir.

Xam pambıq istehsalı (2007 ildə 7,6 mln. t) üzrə ABŞ və Hindistandan sonra Ç. dünyada üçüncü yerdədir. Pambıq becərilən əsas regionlar Sintzyan-Uyğur muxtar r-nu, həmçinin Xubey, Xunan, Xenan, Şandun, Xebey, Szyansu, Anxoy əyalətləridir. Pambıq istehsalı artmaqda olan daxili tələbatı ödəmir. K.t. məhsulları ixcalının ümumi dəyərinin təqr. 15,2 %-i pambığın payına düşür (2006). Lifli bitkilərin (cut, kənaf və s.) istehsalı 2007 ildə 728 min t təşkil etmişdir.

Raps plantasiyaları. Yunnan əyaləti.

Heyvandarlıq k.t. istehsalının ən sürətlə inkişaf edən sahəsidir (aqrar məhsulların ümumi dəyərinin təqr. 49,6%-i, 2007). Ç. dünyada heyvandarlıq məhsullarının əsas növlərinin – ət, süd, yumurta, arıçılıq məhsulları, ipəkqurdu və s. (başlıca olaraq daxili bazarın tələbatını ödəmək üçün) ən iri istehsalçısıdır. Heyvandarlığın inkişafının əsas problemləri yem bazasının keyfiyyətini daha da yaxşılaşdırmaq, heyvanları kifayət qədər içməli su ilə təmin etmək (xüsusən Şimal-Qərbi Ç.-də) zərurətidir. Mal-qaranın ümumi sayı (2007): qaramal 139,6 mln. baş (o cümlədən inək 116,9 mln., camış 22,7 mln.), donuz 501,6 mln., keçi 197,3 mln., dəvə təqr. 270 min təşkil edir. Qaramalın, həmçinin at və qatırın yetişdirildiyi əsas regionlar: Xenan, Şandun, Siçuan, Yunnan, Xebey əyalətləri, Quansi-Çjuan muxtar r-nu. Südlük heyvandarlıq, əsasən, Mərkəzi və Şimali Ç.-dəki iri şəhərlərin ətraf qəsəbələrində, həmçinin ölkənin şm.-ş. hissəsindəki əyalətlərdə və Daxili Monqolustan muxtar r-nunda inkişaf etmişdir. Ölkənin hər yerində, xüsusən ş. rayonlarında quşçuluq (toyuq, evördəyi, qaz, firəngtoyuğu, hindtoyuğu və s.) inkişaf etmişdir; ev quşları, əsasən, kəndlilərin şəxsi təsərrüfatlarında yetişdirilir. Ət məhsullarının istehsalı və istehlakı strukturunda donuz ətinin payı tədricən azalır. Ev heyvanları və ev quşları əti istehsalının ümumi həcmi 90,6 mln. t (2007), o cümlədən (mln. t): donuz əti 61,2; mal əti 7,3; qoyun əti 2,6; keçi əti 2,3, həmçinin dovşan, at, camış, dəvə və

s. əti; quş əti istehsalı təqr. 16 (o cümlədən toyuq əti 10,9; ördək əti 2,7; qaz və firəngtoyuğu əti 2,4). Üzlü süd istehsalı (2007) təqr. 37,1 mln. t (o cümlədən inək südü 32,8 mln. t), ev quşları yumurtası təqr. 594 mln. ədəd (o cümlədən toyuq yumurtası təqr. 517 mln. ədəd); çirkli yun qırımı təqr. 400 t təşkil edir. Arıçılıq inkişaf etmişdir; ümumilikdə 7,4 mln. arı pətəyi vardır; təbii arı balı istehsalı təqr. 6 min t-dur. İpəkqurdu (2006 ildə 882 min t), (əsasən, tut ipəkqurdu) istehsalı üzrə Ç. dünyada birinci yeri tutur.

Ç. əhalisinin qida rasionunda balıq və balıq məhsulları əhəmiyyətli yer tutur. Su vətəgəsi məhsullarının (2007 ildə 47,5 mln. t) strukturunda dəniz məhsullarının – molyusk və xərçəngkimilərin (mürək-kəbbəçəyi, krevet, yengəc, trepanq və s.) payı çoxdur. Suyun çirkənməsi, hidroenergetik tikinti, həmçinin sularların sahəsinin ixtisarı nəticəsində süni balıq yetişdirmə olmayan daxili sularda balıq ovu azalmışdır. Su məhsullarının – balıqların, onurğasızların, yosunların və s. süni artırılması və yetişdirilməsi üzrə Ç. dünyada liderdir; əmtəlik məhsulların istehsalı təqr. 46 mln. t-dur (2006). Qədimdən çəltik sahələrində balıq (başlıca olaraq karpkimilər) yetişdirilməsi tətbiq edilir, müxtəlif növ balıq və dəniz məhsullarının yetişdirilməsi üzrə ferma və ixtisaslaşmış müəssisələr şəbəkəsi fəaliyyət göstərir.

Xidmət sferası təsərrüfatın aparıcı sahələrindən biridir; 21 əsrdə ölkə iqtisadiyyatının sürətlə yüksəlişi xidmət sferasına olan daxili tələbatın artmasına gətirdi.

Çin Xalq Bankı. Pekin.

Xidmət sferasında 246,1 mln.-dan çox adam (bütün işləyənlərin təqr. 32,2%-i) çalışır. Topdan və pərakəndə satış ticarəti (2006 ildə xidmət dəyərinin 18,3%-i), nəql., rabitə və anbar təsərrüfatı üzrə xidmətlər (14,5%), daşınmaz əmlak üzrə əməliyyatlar (11,4%), maliyyə və vasitəçilik xidmətləri (9,1%), mehmanxana təsərrüfatı və ictimai işə (5,8%), digər xidmətlər (40,9%; təhsil, səhiyyə, inzibati xidmətlər, turistlərə xidmət) inkişaf etmişdir.

Bank-maliyyə sektorunda aparıcı mövqe dövlətə məxsusdur. Maliyyə sisteminin inkişafında ölkənin dövlət emissiya, kredit və hesablaşma mərkəzi olan Çin Xalq Bankı (The People's Bank of China, 1948 ildə yaradılmış, 1983 ildən mərkəzi bank funksiyasını yerinə yetirir) başlıca rol oynayır. Ç. Mərkəzi Bankı qızıl-valyuta ehtiyatları həcmində (2008 ilin martında 1682,2 mlrd. dollar və 19 290 min unsiya sikkə qızıl) görə dünyada birinci yeri tutur. ÜDM-in qeyri-adi yüksək temp ilə inkişafını nizamlaşdırmaq məqsədilə 2008 ildə kredit emissiyasının qarşısını ala biləcək "sərt" pul siyasətinə keçid elan edilmişdir. Ölkənin bank aktivlərinin təqr. 7%-inə sahib olan siyasi banklar (inkişaf bankları; 1994 ildə yaradılmışdır, fəaliyyətinə bilavasitə ÇXR Dövlət şurası rəhbərlik edir) Çinin bank sistemində əhəmiyyətli yer tutur: Dövlət İnkişaf Bankı (China Development Bank; aktivlərinin məbləği 2314,3 mlrd. yuan və ya təqr. 297 mlrd. dollar, 2007 ilin əvvəli) istehsal, həmçinin istehsal və infrastruktur obyektlərinin əsaslı tikintisi və yenidən-

qurulması sahəsində dövlət proqramlarını kreditləşdirir; Kənd Təsərrüfatının İnkişafı üzrə Çin Bankı (Agricultural Development Bank of China; aktivlərinin məbləği 933,5 mlrd. yuan və ya təqr. 120 mlrd. dollar) iqtisadiyyatın aqrar sektorunun dəstəklənməsi məqsədilə ayrılan büdcə vəsaitlərini bölüşdürür; Çinin İxrac-İdxal Bankı [The Export-Import Bank of China (China Exim Bank); aktivlərinin məbləği 402,9 mlrd. yuan və ya təqr. 52 mlrd. dollar] təsərrüfatın aparıcı sahələrinin müəssisələri üçün dəstə avadanlıqların alınmasına kredit ayırır. Çinin bank aktivlərinin yarısından çoxu (53,2%, 2007 ilin sonu) "böyük dördlük" adlanan ixtisaslaşmış sahəvi banklarda cəmlənmişdir, onlardan üçü səhmdar bankdır (2006 ildən etibarən onların səhmləri Şanxay və Syanqan birjalarında satılır; səhmlərin ən azı 51%-i dövlətə məxsusdur): Sənaye və Ticarət Bankı [Industrial and Commercial Bank of China (ICBC); aktivlərinin dəyərinə görə dünyanın ən iri 10 kommertiya bankı sırasına daxildir, bazar kapitallaşmasının həcmində görə (2008 ilin avqustunda 232 mlrd. dollar) dünyada birinci yeri tutur], Tikinti Bankı (China Construction Bank, CCB), Çin Bankı (Bank of China, BOC); dördüncüsü Dövlət Kənd Təsərrüfatı Bankıdır (Agricultural Bank of China, ABC). Çin bankları aktivlərinin ümumi məbləğinin 13,8%-i (2007 ilin sonu) kommertiya səhmdar banklarının payına düşür; onlardan ən iriləri: Bank of Communications (BoCom), China CITIC Bank [2005 ilə-dək CITIC Industrial Bank, "China In-

ternational Trust and Investment Corp." ("CITIC Group") dövlət investisiya korporasiyasına məxsusdur], China Everbright Bank və s. Şəhər və kənd kommertiya bankları, kredit kooperativləri, poçt şöbələri nəzdindəki əmanət kassaları, həmçinin xarici banklar və s. maliyyə müəssisələri fəaliyyət göstərir. Xarici banklar və onların filialları bütün bank xidmətlərini ölkə ərazisində yuan ilə həyata keçirir (2006 ildən), bank aktivlərinin ümumi məbləğində onların payı 2,4% və ya 193 mlrd. dollar (2008, mart) təşkil edir; 33 xarici bank Çinin bank müəssisələrində paya malikdir (2008).

Sığorta xidmətləri bazarında 93 şirkət fəaliyyət göstərir (2006 ilin əvvəlləri), onlardan ən iriləri dövlətə məxsus olan "Çin xalq sığorta şirkəti" ["People's Insurance Company of China" (PICC), 1949 ildə yaradılmışdır, 1981 ildə ixtisaslaşmış şirkətə çevrilmişdir, bütün ölkə ərazisində struktur bölmələri vardır] və "China Life Insurance Company" (2003), həmçinin özəl "China Pacific Insurance Group" (CPIC Group; Şanxay, 1991) və "Ping An Insurance (Group) Company of China" (Quandun əyaləti, Şençjen, 1988) şirkətləridir. Sığorta ödəmələrindən (şəxsi həyat sığortası, tibbi sığorta və gözlənilməz travmalara qarşı sığorta, əmlak sığortası) daxilolmalar 564,1 mlrd. yuan, sığorta kompensasiyaları 143,9 mlrd. yuan (2006) təşkil edir.

Şanxayda (1990) və Şençjendə Quandun əyalətində (1991) fond birjalarının yaranması ilə Ç.-də qiymətli kağızlar bazarının institusionallaşmasına başlanıldı. Ölkənin sırayı vətəndaşları səhm və istiqraz ticarətində çox fəal iştirak edir. Onda təmsil olunan şirkətlərin kapitallaşma səviyyəsinə görə Şanxay fond birjası London və Tokio fond birjalarına yaxınlaşmışdır. Ç.-in inkişaf etmiş əmtəə bazarı bir çox əmtəə növü üzrə təklifin daimi olaraq tələbi üstələməsi ilə səciyyələnir. Soya bitkiləri (Lyaonin əyaləti, Dalyan), mis, alüminium və kauçuk (Şanxay), buğda (Xenan əyaləti, Çjençjou) və s.-nin fyuçers topdansatışı tətbiq edilir.

Topdan və pərakəndə ticarət sferasında 51,8 min korporativ və 142,7 min fərdi özəl müəssisə fəaliyyət göstərir, işləyənlərin sayı 5,4 mln.-dan çoxdur (2006). İctimai işə sahəsində ümumi gəliri 157,4 mlrd. yuan olan 11,8 min korporativ və 19,5 min fərdi özəl müəssisə fəaliyyət göstərir, işləyənlərin sayı 1489,4 mindir.

21 əsrdə Ç. dünyada ən yüksək artım tempinə malik iri turizm xidməti bazarına

çevrilmişdir. Ç. ölkəyə gələn xarici turistlərin sayına görə (22,2 mln., 2006; 10,2 mln., 2000) dünyada 4-cü (Fransa, İspaniya və ABŞ-dan sonra) yeri tutur. Koreya Resp. (3,9 mln.), Yaponiya (3,8 mln.), Rusiya (2,4 mln.), ABŞ (1,7 mln.), Malayziya (0,9 mln.) və Sinqapur (0,8 mln.) gələnlərin sayı daha çoxdur. Ç.-ə səfərlərin təqr. 60%-ni işgüzar məqsədlərlə turizm təşkil edir. Çin statistikasına Syanqan və Aomin xüsusi inzibati r-nlarından ölkənin kontinental hissəsinə səfər edən həmvətənlərini (98,3 mln., 2006), həmçinin Tayvan əyalətindən (4,4 mln. insan) olan müsafirləri də xarici turistlərə aid edir. 2006 ildə xarici turizmdən (Syanqan, Aomin və Tayvan sakinlərinin səfərləri də daxil olmaqla) əldə olunan gəlir təqr. 34 mlrd. dollar təşkil etmişdir (16,2 mlrd. dollar, 2000; 2,2 mlrd. dollar, 1990). Xaricə (Syanqan, Aomin və Tayvana səfərlər daxil olmaqla) gedən Ç. vətəndaşlarının sayı daim artmaqdadır (34,5 mln. 2006 ildə; onların 73%-i Syanqan və Aomina səfər etmişdir).

Daxili turistlərin sayı 2006 ildə 1394 mln. olmuşdur (744 mln., 2000). Kənd sakinlərindən ibarət turistlərin üstünlük təşkil etməsi (415 mln., 2000; 818 mln., 2006) Ç. üçün səciyyəvidir. 2006 ildə daxili turizmdən əldə olunan gəlir 623 mlrd. yuan və ya təqr. 83 mlrd. dollar idi (2000 ildə 317,5 mlrd. yuan).

Təqr. 18,5 min turizm agentliyi fəaliyyət göstərir (293,3 min işçi çalışır, 2006); 16,8 min agentlik daxili, təqr. 1,7 min isə beynəlxalq və daxili turizmlə məşğuldur. Ümumilikdə 22,5 mindən çox mehmanxana və mehmanxana kompleksi (o cümlədən 10,2 min korporativ və 12,3 min fərdi müəssisədə) var (2006). Mehmanxana xidməti sahəsində 1,6 mln.-dan çox insan çalışır (2006). Ç.-də turizmin (o cümlədən turizm infrastrukturunun) inkişafında əsas rol dövlətə məxsusdur. Beynəlxalq və daxili turizmin inkişafına ÇXR Dövlət şurası nəzdindəki Turizm İşləri üzrə Dövlət İdarəsi (State Bureau of Tourism) nəzarət edir; İdarənin filialları ölkənin bütün regionlarında fəaliyyət göstərir, nümayəndəlikləri isə Tokioda (Yaponiya), Nyu-Yorkda (ABŞ), Parisdə (Fransa), Londonda (B. Britaniya), Frankfurt-Maynda (Almaniya), həmçinin Syanqanda yerləşir. Xarici turistlərin qəbulu ilə baş ofisi Pekində, filialları isə bütün əyalətlərin və muxtar r-nların mərkəzində, mərkəz tabeliyində olan şəhərlərdə, eləcə də səfər üçün açıq bəzi dənizyanı r-nlarda yerləşən Çin Beynəlxalq

Şanxay-Nimbo körpüsü.

Turizm Bürosu (China International Travel Service, CITS) məşğul olur. Xarici vətəndaşların qəbulunu həmçinin Çin Gənclər Turizmi Bürosu, Çin İdman Turizmi Beynəlxalq Şirkəti, Çin Mədəni Turizm Cəmiyyəti və s. dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları həyata keçirir.

Nəqliyyat şəbəkəsi qeyri-bərabər yerləşdirilmişdir: başlıca nəql. dəhlizləri karkası (meridional və enlik magistralları şəbəkəsi) ölkənin ş.-indəki və c.-ş.-indəki iqtisadi cəhətdən mənimənilmiş ərazisinin böyük hissəsini əhatə edir. Çinin digər rayonlarında quru yolları nəql. şəbəkəsi çox seyrəkdir və ya yoxdur. Ölkənin q., c.-q. və mərkəzi hissəsindəki dağlıq ərazi, ş. və c.-ş. hissəsindəki girintili-çıxıntılı sahili xətti tunel və körpülərin tikintisini zəruri edir. Ç.-in sürətli iqtisadi inkişafı həm ölkə daxilində, həm də transsərhəd nəql. axınının intensivləşməsinə, dəniz portları və aeroportlar şəbəkəsinin genişlənməsinə və modernləşdirilməsinə, su, avtomobil və d.y. nəql. ilə yükdaşımanın konteynerləşməsinin genişlənməsinə səbəb oldu. Bütün nəql. növlərinin yük dövriyyəsi 10 141,9 mlrd. t/km (2007), o cümlədən su nəql.-nin (çay və dəniz nəql. daxil olmaqla) – 63,4%, d.y. – 23,5%, avtomobil nəql. – 11,2%, boru nəql. – 1,8%, hava nəql. – 0,1%-dir. Bütün nəql. növlərinin sərnişin dövriyyəsi – 2159,3 mlrd. sərnişin/km (2007), o cümlədən avtomobil – təqr. 53,3%, d.y. təqr. 33,4%, hava – təqr. 12,9%, su – təqr. 0,4%. Ən dinamik inkişaf edən avtomobil, aviasiya və boru nəql.-dir.

21 əsrin əvvəllərində daxili yükdaşı-

malarda payının aşağı düşməsinə baxmayaraq, d.y. nəql. mühüm nəql. növü (yük dövriyyəsi 2379,7 mlrd. t/km, 2007; sərnişin dövriyyəsi 721,6 mlrd. sərnişin/km; daşınma həcmi 3142,4 mln. t yük və 1356,7 mln. sərnişin) olaraq qalır. D.y.-lərinin ümumi uz. 77,1 min km-dir (2006: onun 24,4 min km-i elektrikləşdirilmişdir), o cümlədən dövlət d.y.-ləri – 63,4 min km, (təqr. 40%-ində ikinci yol vardır), regional və d.y. şirkətlərinin d.y.-ləri – 8,5 min km, digərləri – yerli əhəmiyyətli yollardır. Şəbəkənin böyük hissəsində relslərə məsafə (1435 mm) standart uyğundur.

D.y. şəbəkəsinin karkası 6 meridional və 5 enlik magistralından ibarətdir. Əsas meridional magistrallar: Xarbin – Şenyan – Pekin (Şenyan – Dalyan qolu); Pekin – Tyanszin – Szinan – Şanxay – Xancjou – Ninbo (Szinan – Tsindao qolu); Pekin – Xetsze – Fuyan – Szyutszyan – Nançan – Quancjou – Tsyanvan – Syanqan; Pekin – Çjençjou – Uxan – Çanşa – Quancjou; Baotou – Sian – Ankan – Çuntsin – Quyvan – Lyuçjou – Yuylin – Çjantszyan – Xayan (Xaykou – Sanya) – daha sonra d.y. bərə keçidi ilə Xaynan a.; Çjunvey – Baotszi – Çendu – Kunmin – Xekou (daha sonra Hanou, Vyetnam). Əsas enlik magistralları: Lançjou – İnçuan – Baotou – Szinin – Tunlyao – Sıpin – Çançun – Girin (Szilin) – Tumın; Lunxay (Lyan-yunqan – Çjençjou – Sian – Lan-çjou) və Sintszyan (Lançjou – Uvey – Hami – Urumçi – Alaşankou) d. y.-ları; Nankin – Xefey – Nanyan – Sian; Şanxay – Xancjou – İntan – Çjuçjou – Xuayxua –

Şençjen konteyner portu.

Quyyan – Kunmin; Fuçjou – Nanpin – Çjanpin – Meyçjou – Quancjou – Mao-min – Beyxay – Nannin – Kunmin – Dali. Bu magistrallardan ölkənin periferiya rayonlarına qollar ayrılır. D.y.-ları daim artan yük axınının öhdəsindən gələ bilmir; əsas magistrallar həddindən artıq yüklənmişdir.

1990-cı illərin ortalarından yolların yenidən qurulması sayəsində adi d.y. xətlərində qatarların hərəkət sürəti artdı; Yüksəksürətli d.y. magistralları şəbəkəsinin yaradılması üzrə işlər genişləndirildi: Pekin – Şanxay (“Szinxu”, uz. 1318 km, hərəkət sürəti 350 km/saatadəkdir); Pekin – Şenyən – Xarbin; Pekin – Çjençjou – Uxan – Çanşa – Quancjou; Xayçjou – Gjençjou – Sian – Lançjou. Böyük hissəsi 2010 ildə işə salınan 16 yeni sürət xəttinin tikintisinə 2006–08 illərdə başlanılmışdır. Çoxsaylı d.y. tunelləri arasında ən uzunları: Uşaolin (uz. 21 km-dən çox, 2006–07); Tsinlin (18,46 km, birinci növbəsi – 2002); Dayaoşan (14,3 km); Szimyanşan (təqr. 10 km, 2007); Mixualin (təqr. 9,4 km), Szindun (təqr. 9,4 km); Szunduşan (təqr. 8,5 km; Datun – Tsixuandao d.y.); Yuntayşan (8,1 km-dən çox); Fenxuyquan (7,2 km-dən çox); İmalin (7 km-dən çox).

Avtomobil nəql. (yük dövriyyəsi 1135,5 mlrd. t/km, sənişin dövriyyəsi 1150,7 mlrd. sənişin/km; daşımaların həcmi – 16 394,3 mln. t yük və 20 506,8 mln. sənişin, 2007) qabaqlayıcı temp ilə inkişaf edir. Avtomobil yollarının ümumi uz. 2007 ildə 3573 min km (2000 ildə 1157 min km), o cümlədən sürət magistralları –

53,6 min km (2000 ildə 16,3 min km). Avtomobil yollarının ən sıx şəbəkəsi Ç.-in ş. hissəsində, Şandun, Szyansu, Xenan, Anxoy, Çjetszyan əyalətlərindədir. Əsas meridional sürət yolları: Szyamusı – Xarbin – Çançun – Şenyən – Dalyan; Çjantszyakou – Datun – Tayyuan – Çjençjou; Sian – Çendu – Quyyan – Nannin; Pekin – Şitszyaçuan – Çjençjou – Uxan – Çanşa – Quancjou; Pekin – Tyanszin – Szinan – Nankin – Şanxay – Ninbo; Benbu – Xefey – Szyutszyan – Nançan – Syanqan (Fuçjouya ayrılan qol ilə). Başlıca enlik avtostradaları: Tsitsikar – Xarbin – Suyfinxe; Şenyən – Pekin – Xux-xoto – Baotou – Lançjou; Tayyuan – Şitszyaçuan – Sincjun; Çançji – Xandan – Szinan – Tsindao – Yantay; Korqas – Urumçi – Hami – Lançjou – Sian – Çjençjou – Lyanyunqan; Sinyan – Uxan – Xefey – Nankin; Juyli – Kunmin – Quyyan – Çjuçjou – Nançan – Xançjou – Şanxay; Ninbo – Vençjou – Fuçjou – Syamin – Şençjen – Quancjou – Çjantszyan – Nannin. Ən uzun avtomobil yolu tunelləri: Çjunnanşan (Şansi əyaləti; uz. 18 040 m, Asiyanın ən uzun avtomobil yolu tuneli, 2007), Buluntsin (Yunnan əyaləti; 8100 m, 2004), Dafinyakou (Yunnan; 5300 m, 2004), Yuantszyan (Yunnan; 5100 m, 2004), Xuayınşan (Quanyan yaxınlığında, Siçuan əyaləti; 4706 m), Çjequşan (Siçuan əyaləti; 4400 m, 2003), Erlanşan (Siçuan əyaləti; 4176 m, 1999). Sianyan (Futszyan əyaləti, Syamin; 9 min m), Şanxayda (8950 m; 2009) Çjiçen (Çansin), Tsindaoda Szyaoçjouvan körfəzinin altında, Şandun əyalətində

(6170 m; 2010), Yanszi çayı altında Uxan (3609 m) sualtı tunelləri tikilmişdir.

1990-cı illərə qədər avtomobil yollarının böyük hissəsi aşağı keyfiyyətli idi. 1990–2006 illərdə uz. təqr. 44 min km olan yüksəkkeyfiyyətli sürət magistralları inşa edilmişdir, 400 min km-ə yaxın yerli yollar yenidən qurulmuşdur. 1998 ildən nəql.-in əsas fondlarına kapital qoyuluşlarının ümumi həcmi təqr. 75%-i (hər il ölkə ÜDM-inin 5%-indən çoxu) avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişafına yönəldilir.

Ölkənin avtomobil parkı sürətlə artır: 56,07 mln. avtomobil (2007), o cümlədən 35,34 mln. özəl sənişin, həmçinin 87,98 mln. motosiklet və s. avtomobil nəql. vasitələri qeydiyyatdan keçmişdir. Avtomobilləşmə səviyyəsi aşağı (1000 adama 28,1 avtomobil, o cümlədən 1000 adama 18 özəl avtomobil, 2006) olaraq qalır. Avtomobil yolları şəbəkəsinin inkişafı intensiv nəql. axınının formalaşmasını qabaqlayır.

Su nəql.-nin (dəniz və çay) yük dövriyyəsi 6428,5 mlrd. t/km, sənişin dövriyyəsi – 7,8 mlrd. sənişin/km (2007); daşımaların həcmi – 2812 mln. t yük və 228,4 mln. sənişin təşkil edir. Xarici ticarət yükdaşımalarında (90%-ə qədər) dəniz nəql.-nin rolu çox böyükdür. Ç.-in dəniz ticarət donanmasında 1822 gəmi vardır (hər biri 1000-dən artıq reg.br/t; ümumilikdə 22,22 mln. reg.br/t, və ya 33,82 mln. t dedveyt), o cümlədən 693 yük gəmisi, 442 quru yükdaşıyan gəmi, 246 neft tankeri, 68 kimya tankeri, 42 qaz tankeri, 157 konteynerdaşıyan, 33 refrijerator, 17 avtomobil daşıyan, 8 sənişin, 3 kruiz layneri. Digər ölkələrin bayraqları altında 1401 Çin dəniz ticarət gəmisi (o cümlədən Panama bayrağı altında – 502) üzür; xarici gəmi sahibkarlarına 17 gəmi məxsusdur.

1980-ci illərin ortalarından Ç.-in dəniz portlarının yük dövriyyəsi 10 dəfədən çox artmışdır: 3421,9 mln. t (2006; 2000 ildə 1256,0 mln. t). Əsas universal (kompleks) portlar (yük dövriyyəsi mln. t, 2007): Şanxay (537) – dünyanın ən iri dəniz portu və Ç.-in başlıca yük portu, bir neçə port kompleksini və terminalları özündə birləşdirir (o cümlədən, Yanşan konteyner kompleksi, 2004–06 illərdə Şanxaydan c.-da Xançjouvan körfəzindəki adalarda tikilmişdir; uz. 32,5 km olan Dunxan körpüsü vasitəsilə ölkənin materik hissəsi ilə əlaqələndir); Ninbo (424) – bir neçə port kompleksini və terminalları birləşdirir (o cümlədən neftin nəqli üçün ölkənin

ən iri terminalı və konteyner terminalı daxil olmaqla Çjouşan kompleksi; Xançjouvan körfəzi üzərində uz. 36 km olan Şanxay–Ninbo körpüsü açılmışdır, 2008); Quancjou (340) – əsas port kompleksi Xuanpu və digər terminallardan ibarətdir. Syanqan, Tyanszin (Pekinın avtorportu), Tsindao, Dalyan, Tsixuandao (Xebey əyaləti) və s. ən iri dəniz portlarıdır.

Daşımaların konteynerləşdirilməsi (21 əsrin əvvəllərində dünya konteyner istehsalının təqr. 90%-i Ç.-in payına düşür) sürətlə inkişaf edir. İlk konteyner terminalı Tyanszin portunda (1980) inşa olunmuşdur; 1990–2000 illərdə ölkənin bir çox portunda iri terminallar yaradılmışdır, 2003 ildən Ç. konteynerlərin boşaldılıb-yüklənməsi üzrə ABŞ-ı ötürək dünyada birinci yeri tutmuşdur. Konteynerlərin dövriyyə həcmi sürətlə artmaqda (2005 ildə 75 mln. İFE konteynerlər; 2006 ildə 93 mln.; 2007 ildə 100 mln.-dan çox; 2010 ildə təqr. 170 mln.) davam edir. Ən iri konteyner portları: Syanqan, Şanxay, Şençjen (Syanqandan şm-da), Tsindao, Ninbo-Çjouşan, Quancjou, Tyanszin, Syamin, Dalyan. Ən iri gəmiçilik şirkəti – dövlətə məxsus “COSCO Group”dur; dünyada aparıcı şirkətlərdən biridir; tərkibində: “China International Marine Containers Co.” – dəniz konteynerlərinin istehsalı üzrə dünyada lider; “COSCO Pacific Ltd.” – konteyner terminalları və dəniz konteyner daşımaları üzrə ölkənin ən iri operatoru.

Dəniz bərə nəql. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. D.y. bərələri Dalyan – Yantay (Boxayxaysya boğazından keçərək), Xaykou – Xayan (Xaynan boğazından keçərək) xətləri üzrə işləyir. Avtomobil bərələri də geniş şəbəkəyə malikdir.

Daxili gəmi yollarının ümumi uz. 123,4 min km-dir (2006); onların böyük hissəsi Yanszi çayının hövzəsinə aiddir. Yanszi çayının hövzəsində ümumilikdə 1400-dən çox çay portu fəaliyyət göstərir. Ç.-in və Yanszi hövzəsinin ən iri çay portu – Suçjoudur (yük dövriyyəsi 127 mln. t, 2006). Yanszi çayı ilə Reyn və Missisipi çayları ilə müqayisədə daha çox yük daşınır. Portların ümumi yük dövriyyəsi 1100 mln. t-dur (2007). Suyunun səviyyəsi aşağı olduğundan Böyük Kanal nəql. magistralları kimi, əsasən, yalnız c. hissəsində istifadə edilir.

Hava nəql.-nin sənişin dövriyyəsi 279,2 mlrd. sənişin/km, yük dövriyyəsi – 11,6 mlrd. t/km (2007); daşımaların həcmi

185,8 mln. sənişin (ABŞ-dan sonra dünyada ikinci yer) və 4 mln. t yük təşkil etmişdir. Cəmi 467 aeroport (o cümlədən 147 mülki, 2007) fəaliyyət göstərir. Ən iri beynəlxalq aeroportlar (mln. sənişin, 2007): Pekin – Soudu 53,6; Syanqan (Honkonq) 47,8; Quancjou təqr. 31; Şanxay – Pudun təqr. 29; Şanxay – Xuntsyao 22,6; Şençjen 20,6 və s. Daşınan yüklərin həcminə görə (min t, 2007) Syanqan (3580; 2006), Şanxay (Pudun – 2559), Pekin (1416), Quancjou (695), Şençjen (616), Çendu (326) aeroportları fərqlənir. Başlıca milli aviaşirkət “Air China”dır (34,0 mln. sənişin, 2006; 223 təyyarə); digər iri şirkətlər – “China Southern Airlines” (müvafiq olaraq 54,4; 309), “China Eastern Airlines” (2005 ildə 24,3; 213), “Cathay Pacific” (“Dragonair” tərmə şirkəti ilə birgə; 23,3; 115 təyyarə), “Hainan Airlines Group” (2006 ildə 14,4; 120,1), “Shanghai Airlines” (7,5; 53), “Shenzhen Airlines” (7,1; 48), “Xiamen Airlines” (6,2; 45), “Sichuan Airlines” (5,9; 36), “Shandong Airlines” (5,4; 32), “Air Macau” (2,4; 18). Regional və yerli aviaşirkətlər də fəaliyyət göstərir. 2007 ilin axırlarında “Grand China Air” aviasiya holdinqi yaradılmışdır; tərkibinə “Hainan Airlines”, “Shanxi Airlines”, “Chang’an Airlines” və “China Xinhua Airlines” daxildir.

Boru nəql.-nin yük dövriyyəsi 186,6 mlrd. t/km-dir (2007); ümumilikdə 405,5 mln. t maye və qazabənzər yük vurulmuşdur. Magistral neft kəmərlərinin ümumi uz. 15 256 km-dir (2006). Mövcud sistem neftin nəqlinə artan tələbatı tam həcmdə ödəmir. Başlıca neft kəmərləri: Sintszyan-Uyğur muxtar r-nunda Karamay – Maytaq (Duşantszi), Datsin (Xeyluntszyan əyaləti) – Tsixuandao (Xebey əyaləti), Datsin – Dalyan (Lyaonin əyaləti), Datsin – Fuşun (Lyaonin əyaləti), Tsixuandao – Pekin, Daqan – Tyanszin, Şenli – Szinan (Şandun əyaləti), Şenli – Nankin (Szyansu əyaləti), Urumçi (Sintszyan - Uyğur muxtar r-nu) – Lançjou (Gansu əyaləti). Tarım hövzəsindəki bir qrup yataqların neft mədənlərini Şanxay ilə; Tsixxay əyalətinin neft mədənlərini Sinin, Lançjou və İncuan şəhərləri ilə; Şensi əyalətinin yataqlarını Pekin ilə əlaqələndirən və s. magistralları fəaliyyət göstərir. Rusiya, Mərkəzi Asiya və digər yerlərdən təbii qaz idxalı məqsədilə qaz boruları tikintisi layihələri vardır.

Pekin, Şanxay, Tyanszin, Quancjou, Şençjen, Nankin, Uxan və Syanqanda metropoliten fəaliyyət göstərir; Çendu,

Xarbin, Tsindao, Sian və Şenyanda metro xətləri inşa edilir.

Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 2125 mlrd. dollar (2007), o cümlədən ixrac 1220 mlrd. dollar, idxal 905 mlrd. dollardır. Əsas ixrac maddələri: elektron (kompüterlər, telekommunikasiya avadanlığı və cihazları, televizorlar, mobil telefonlar və s.) və elektrotexnika sənayesi (məişətdə işlənən elektrik cihazları və s.) məmulatları da daxil olmaqla maşınqayırma məhsulları, nəql. vasitələri (dəniz gəmiləri, avtomobillər), yol tikintisi məhsulları və s.; hazır geyim, toxuculuq məmulatları, qara və olvan metallar. Ç.-in başlıca idxalçıları: ABŞ (19,1%), Yaponiya (8,4%), Koreya Resp. (4,6%), Almaniya (4%). Əsas idxal maddələri (2007): maşınqayırma məhsulları (maşınlar, avadanlıq və cihazlar, o cümlədən onlar üçün komplektləşdirici detallar, aqreqat və hissələr, həmçinin hesablaşma texnikası vasitələri, optik cihazlar, tibbi avadanlıq və s.), neft və yanacaq-sürtkü materialları, plastik kütlə və s. üzvi kimya məhsulları, qara metal prokatları, mis və mis ərintiləri. Ç. üçün başlıca əmtəə tədarükçüləri: Yaponiya (14%), Koreya Resp. (10,9%), ABŞ (7,3%), Almaniya (4,7%).

Azərbaycan ilə ÇXR arasında iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi məqsədilə 2003 ildə Ticari-İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-Çin İşçi Qrupu yaradılmışdır. 2009 ildən həmin qrup Ticari-İqtisadi Əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan-Çin Hökumətlərarası Komissiyası kimi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycanla ticarət dövriyyəsi 760,94 mln. dollar, o cümlədən idxal – 697,08 mln. dollar, ixrac 63,86 mln. dollar olmuşdur (2014). ÇXR-in Azərbaycandan xarici ticarət dövriyyəsinə payı – 2,45%, o cümlədən idxalda 7,59%, ixracda 0,29% təşkil edir (2014).

Tayvan 20 əsrin ikinci yarısında yüksək iqtisadi inkişaf tempinə, ada əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəldilmiş islahatların aparılmasına nail oldu. 21 əsrin əvvəllərində Tayvan dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş regionları sırasına daxildir. ÜRM-in həcmi 757,2 mlrd. dollar (2008; əhəliyyət qabiliyyəti pariteti üzrə), adambaşına 33 min dollar təşkil edir. ÜRM-in artım tempi 1,7%-dir. ÜRM-in strukturunda xidmət sferasının payına 71,1%, sənaye və tikintinin – 27,4%, k.t., meşə təsərrüfatı və baliqçılığın – 1,5% düşür.

Sənaye. 21 əsrin əvvəllərində ÜRM-in strukturunda sənayenin payı azalmağa

davam edir, əsasən, istehsal obyektlərinin Ç.-in digər regionlarına və istehsal xərcləri nisbətən az olan ölkələrə köçürülməsi ilə əlaqədar. Aparıcı yeri emal sənayesi tutur (sənaye məhsullarının ümumi dəyərinin 94,8%-i; 2007); əsas sahələri – maşınqayırma, kimya, metallurgiya; istehlak mallarının istehsalı inkişaf etmişdir. Sənaye məhsulları dəyərinin təq. 60%-ini təşkil edən yüksəktexnologiyalı sahələr, o cümlədən elektron-optika (istehsalı – 28,1%; 2007) və mikrobiologiya (22,4%) sahələri qabaqçılıq tempdə inkişaf etməkdədir. Yüksəktexnologiyalı sahələrə aid müəssisələrin çox hissəsi üç elmi parkda: “Sinçju” (Tayvan a.-nın şm.-q.-ində), Mərkəzi Tayvanda (Tayçjun ş.), Cənubi Tayvanda (Qaosyun ş. yaxınlığında) cəmləşmişdir.

Energetika. Karbohidrogen enerjisi resurslarına tələbatın 98%-i idxal hesabına ödənilir (2007). Regionun neftlə təminatı ilə Tayvan boğazında (CNOOC Çin dövlət korporasiyası ilə birləşən), həmçinin Ekvador, İndoneziya, Venesuela, Avstraliya və ABŞ ərazisində neft yataqlarının kəşfiyyatını aparən “China Petroleum Corp.” (CPC) Tayvan dövlət korporasiyası məşğul olur. Neft hasilatı (kontinental şelfdə) 10,6 min *barrel/sutka* (2007), istehlakı – 950,5 min *barrel/sutka* (2006) təşkil edir. Neftin əsas hissəsi Yaxın Şərq ölkələrindən idxal olunur. CPC ilə yanaşı “Formosa Plastics Group” (FPG) holdinqinin filialı “Formosa Petrochemical Corp.” (FPC) özəl korporasiya da neft emalı ilə məşğul olur. Neftdən hazırlanan yanacaq-sürtkü materiallarının istehlakı 52,5 mln. *t* (2007) təşkil edir, istehsal edilmiş neft məhsullarının bir hissəsi ixrac olunur. Təbii qazın hasilatı (kontinental şelfdə) təq. 400 mln. *m³* (2007); təbii maye qaz idxalı (əsasən, İndoneziya, Malayziya, Qatar, Oman və Nigeriyadan) 9,1 mln. *t*-dur (2008). Təbii mayeləşdirilmiş qazın qəbulu üzrə Yunqan terminalı (Qaosyun qəzasında) fəaliyyət göstərir. Qaz ticarəti və paylaşdırılması ilə CPC məşğul olur. Daş kömür idxalı 62 mln. *t*-dur (2006), əsasən, Avstraliya, Ç.-in digər regionları, həmçinin İndoneziyadan (2001 ildən Tayvanda daş kömür hasilatı dayandırılmışdır) gətirilir.

Elektrik stansiyalarının müəyyən olunmuş gücü 45,1 min *MVt*-dir (2006). Elektrik enerjisi istehsalı 235,3 mlrd. *kVt*; saat onun 78,2%-i İES, 18,1%-i AES, 3,7%-i SES-lərdə istehsal olunur; külək elektrik stansiyaları fəaliyyət göstərir.

AES-lər: “Szişan”, “Qoşen”, “Maanşan”. Aparıcı elektrik enerjisi şirkəti – “Taiwan Power Co.” (“Taipower”). Generasiya edən güclərin təq. 15%-i özəl elektrik enerjisi istehsalçılarına məxsusdur.

Qarame metallurgiya idxal olunan koklaşdırılmış kömürə və dəmir filizlərinə əsaslanır. Qara metal qırıntılarının istehlakı 12,3 mln. *t* təşkil edir (2007), onun 5,4 mln. *t*-nu adaya digər region və ölkələrdən gətirilir. Polad istehsalı 20,9 mln. *t*-dur (2007; o cümlədən 10,7 mln. *t*-u konvertorda, 10,2 mln. *t*-u elektrik sobasında əridilmiş əla növ poladdır). Polad idxalı 7 mln. *t* olmuşdur (2006) (əsasən, Ç.-in digər regionlarından, həmçinin Yaponiya və Rusiyadan). “China Steel Corp.” [“Computer Systems Co. Group”]-pun (CSC Group) törəmə strukturu; gücü – ildə 13 mln. *t* polad, mənzil-qəragahı və əsas müəssisəsi Qaosyun ş.-ndədir] ən iri metallurgiya şirkətidir. Əlvan metallurgiyasının istehsal güclərinin Ç.-in digər regionlarına köçürülməsi ilə əlaqədar saflaşdırılmış mis, təkrar emal edilmiş alüminium, qurğuşun və sink istehsalının həcmi azalmaqdadır.

Maşınqayırmanın əsas sahəsi elektron sənayesidir. Tayvanda dünyanın bir sıra aparıcı şirkətlərinin – İT avadanlıqlarının, o cümlədən bütün növ mikroşemlərin (mikroşemlərin dizaynı, yaddaş modullarının hazırlanması, fotoitografiya və onunla əlaqədar istehsallar, fotomaskaların buraxılışı, mikroşemlərin qablaşdırılması və s. də daxil olmaqla), həmçinin müxtəlif növ kompüter, elektron-optik və telekommunikasiya avadanlıqları istehsalçılarının baş ofisləri və ETTKİ mərkəzləri cəmləşmişdir. Tayvanın elektron sənayesi şirkətləri, əsasən, OEM (original equipment manufacturer – ilkin komplektləşdirmə istehsalçısı) prinsipi üzrə işləyir, yəni digər firmaların ticarət markaları ilə buraxılan məmulatların komponentlərini işləyib hazırlayır və istehsal edir; ODM - müqavilələri (original design manufacturer – orijinal layihəyə əsasən məmulat hazırlayıcısı) üzrə son məhsulu bazarda onu öz ticarət markası ilə satışa çıxaran beynəlxalq korporasiyaların sifarişli işləyib hazırlayır və istehsal edir. Fərdi kompüterlər üçün əsas plataların dünya üzrə istehsalının 90%-i, videoadapterlərin 80%-i, HDD-lərin (xarici sərt disk) və CD-ötürücülərin 75%-i, inteqral şemlələrin 70%-i, maye-kristal panellərin 50%-i, noutbuk və smartfonların böyük

hissəsinin istehsalı Tayvan şirkətlərinin payına düşür. İnteqral mikroşemlərin işlənilib hazırlanması dəyərinə görə Tayvan yalnız ABŞ-dan geri qalır (2006 ildə 9,67 mlrd. dollar).

Elektron sənayesinin əsas istehsal gücləri Tayvandan kənarında yerləşir (əsasən, Ç.-in digər regionlarında). Adada yerləşən müəssisələrin payına Tayvan firmaları tərəfindən buraxılan məhsulların dəyərinin təq. 4,2%-i düşür (2006). Dünyanın müxtəlif ölkələrində Tayvan şirkətlərinin istehsal etdiyi İT-avadanlıqlarının ixrac həcmi 88,6 mlrd. dollar təşkil edir (2006), onun 90%-i 8 növ məhsulun: noutbuk, stolüstü kompüter, əsas plata, server, rəqəmli fotokamera, optik disklərdə toplayıcı, rəngli displey və maye-kristal monitorların payına düşür. İT-avadanlıqları ixracının təq. 60%-i Şimali Amerika və Qərbi Avropa ölkələrinə yönəldilir. Tayvan elektron sənayesi şirkətlərinin ən irilərindən biri “Hon Hai Precision Industry Co., Ltd.” (“Foxconn”; baş ofisi Taybey ş.-ndə, dünya ölkələrinin çoxunda məşğul olanların sayı 550 min, tədavülü 51,8 mlrd. dollar, 2008), əsasən, ODM-müqavilələri əsasında işləyir. “Foxconn” müəssisələri Amerikanın “Apple Inc.” (“Mac mini” fərdi kompüter, “iPod” portativ media-səsləndirici və “iPhone” mobil telefonları), “Intel” (əsas platalar), “Motorola” (mobil telefonlar), “Dell Inc.” və “Hewlett-Packard” (HP), Yaponiyanın “Sony” (“PlayStation-2”, “PlayStation-3” kompüter oyun qoşmaları) və digər korporasiyalar üçün müxtəlif növ məhsullar buraxır. Şirkətin əsas istehsal gücləri Ç.-in müxtəlif regionlarında (ən iri müəssisə Quandun əyalətinin Şençjen ş.-ndə), həmçinin Çexiya, Macarıstan, Braziliya, Meksika, Hindistan və Vyetnamda yerləşir. Əsas noutbuk istehsalçısı (dünya bazarının təq. 1/3-i) “Quanta Computer Inc.” şirkəti (baş ofisi Taybey ş.-ndə, məşğul olanların sayı təq. 30 min, tədavülü 24,6 mlrd. dollar, 2007) ODM-müqavilələri əsasında işləyir, Tayvanın “Acer Inc.”, Çinin “Lenovo”, Amerikanın “Alienware”, “Apple Inc.”, “Compaq”, “Dell Inc.” və HP, Yaponiyanın “Sharp Corp.”, “Sony” və “Toshiba”, Almaniyanın “Siemens AG” və digər şirkətlər üçün məhsullar tədarük edir. Qabaqcıl İT-avadanlıqları istehsalçılarından olan “ASUSTeK Computer Inc.” şirkəti (ASUS; baş ofisi Taybey ş.-ndə, məşğul olanların sayı 100 min, tədavülü 22,9 mlrd. dollar, 2008) məhsulları – sistem plataları, noutbuk, smartfon, server və

kommunikasiya avadanlığı, həmçinin multimedia quruluşları və elektron məişət cihazlarını özünün ticarət markası ilə buraxır. Şirkətin bütün ODM-biznesi onun törəmə strukturlarına – “Pegatron Corp.” (kompüter korpuslarının istehsalı və s.) və “Unihan Corp.”-a (Amerika, Yaponiya və digər ölkələrin firmaları ilə müqavilələr əsasında kompüter komponentlərinin, o cümlədən əsas plata və qrafik kartların buraxılışı) verilmişdir. ASUS-un istehsal gücləri Tayvan (Taybey, Nanqan, Luçjuxu və digər şəhərlərdə), Szyansu əyalətində (Suçjou), həmçinin Meksika (Xuares) və Çexiyada (Ostrava) yerləşir. “Acer Inc.” şirkəti (baş ofisi Taybey ş.-ndə, tədavülü 19 mlrd. dollar, 2008) dünyada stolüstü fərdi kompüterlərin istehsalı üzrə 3-cü yeri (Amerikanın HP və “Dell Inc.” şirkətlərindən sonra) və noutbuk buraxılması üzrə 2-ci yeri tutur; proqram təminatı məhsullarının istehsal həcmi də böyükdür (5,3 mlrd. dollardan çox, servis xidmətləri nəzərə alınmaqla, 2006). Tayvanın yarımkeçiricilər istehsal edən ən iri şirkətləri “Taiwan Semiconductor Manufacturing Co., Ltd.” və “United Microelectronics Corp.”-dir.

Elektrotexnika sənayesi sahələri arasında ən çox məişət elektrik cihazlarının, o cümlədən soyuducu (2007 ildə 462,1 min ədəd) və paltaryuyan maşınların (334,0 min ədəd) istehsalı inkişaf etmişdir.

Avtomobil istehsalı 283 min ədəddir (2007; o cümlədən 96% minik avtomobili), daxili satış həcmi qismən idxalat hesabına ödənilir (2006 ildə 366 min ədəd). Xarici firmalarla müştərək və ya onların lisenziyaları ilə işləyən müəssisələrdə aparıcı xarici avtomobil markaları buraxılır. Əsas avtomobil şirkətləri: “Yulon Motors” [“Nissan” avtomobillərinin lisenziyalı istehsalı; Yaponiyanın “Nissan” və Amerikanın “General Motors” (“Buick” avtomobilləri) şirkətləri ilə müştərək müəssisələr], “China Motor” (“Mitsubishi” və “Chrysler”), “Chin Chun Motors” (“Hyundai”), “Kuozi Motors” (“Toyota”), “Ford Lio Ho”, “Honda Taiwan”, “Prince Motors” (“Suzuki”) və s. Motosiklet və skuter istehsalı 1,4 mln. ədəddən çoxdur; məhsulun təq. 1/2-i ixrac edilir. Tayvan avtomobil və motosikletlər üçün komplektləşdiricilərin iri istehsalçısıdır (detal və aqreqlərin xeyli hissəsi ixrac edilir, əsasən, ABŞ, Yaponiya və Ç.-in digər regionlarına), bahalı velosiped modellərinin əsas ixracçılarından biridir

(əsasən, ABŞ-a). Gəmiqayırma məhsullarının dəyəri 1,6 mlrd. dollardır (2007); sahənin əsas şirkəti “China Shipbuilding Corp.” (CSBC) Qaosyun və Szilun şəhərlərinin tərsanələrində konteynerdaşıyan, balker, tanker, raket kater və s. istehsal edir.

Kimya sənayesinin aparıcı sahəsi neft-kimyadır. Neft-kimya məhsullarının (2006 ildə ümumi dəyəri 39,1 mlrd. dollar, plastik kütlə nəzərə alınmadan) təq. 2/3-si yerli bazar üçün nəzərdə tutulur. FPG şirkətlər qrupu (ildə 1,7 mln. *t* etilen istehsalı gücünə malikdir, 2006) və CPC korporasiyası (ildə 1,1 mln. *t* etilen) ən iri istehsalçılardır. 2,7 mln. *t* sintetik lif (2006; o cümlədən ümumdünya poliester istehsalının təq. 10%-i) buraxılır. Əzəclilik və mikrobiologiya sahələri inkişaf etmişdir. Dərman preparatlarını istehsal edən 368 şirkət və biotexnologiya sahəsində çalışan 268 firmanın ümumi tədavülü 5,5 mlrd. dollardır (2006).

Asiyanın digər region və ölkələri ilə kəskin rəqabət şəraitində inkişaf edən və yüksək dəyərli seqmentə aid məhsul istehsalında ixtisaslaşan yüngül sənaye sahələri arasında toxuculuq məmulatlarının istehsalı üstünlük təşkil edir. Toxuma mallar, əsasən, Ç.-in digər regionlarına (o cümlədən Syanqana), həmçinin ABŞ, Vyetnam və s. ölkələrə göndərilir. “Sinking Spinning Co.”, “Tainan Enterprises Co.” və “Carnival Ind. Corp.” sahənin iri istehsalçılarındanır.

Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq. Məhsul istehsalının ümumi dəyərinin strukturunda 45,8% bitkiçiliyin, 31,3% heyvandarlığın, 22,7% balıqçılığın, təq. 0,2% meşə təsərrüfatının payına düşür (2006). Torpaqların təq. 1/4-i k.t.-na yararlıdır. Münbit torpaqlar və kifayət qədər rütubətli olması müxtəlif bitkilərin becərilməsinə şərait yaradır. Əsas dənli bitki çəltikdir. Çəltik əkilmiş sahələr 265 min *ha*, yığım 1,41 mln. *t*-dur (2007). Əla sortlu düyü ixracı (o cümlədən Yaponiyaya) 284 min *t*-dur. Şəkər qamışı plantasiyalarının sahəsi 2007 ildə təq. 10 min *ha* (1950–60-cı illərdə təq. 100 min *ha*) təşkil etmişdir. Şəkər idxalı (təmizlənmiş şəkərə hesablanaraq) 472,4 min *t*-dur. Çay yarpağı yığım 19,3 min *t* (2007), o cümlədən “ulun” çay sortunun dünya üzrə istehsalının təq. 1/5-i. Çay yarpağı idxalı 24,3 min *t*-dur (əsasən, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrindən). Meyvə əkinləri sahəsi 217 min *ha*-dır. Meyvə yığım 2,3 mln. *t*-dur (marakuyya, manqo, quava, yemiş, bambuk budaqları və s. də daxil olmaqla).

Tərəvəz bitkiləri əkinləri 157 min *ha*; tərəvəz yığım 2,7 mln. *t*-dur. Güllərin, o cümlədən orxideyanın sənaye əsaslı becərilməsi inkişaf etmişdir (aparıcı şirkət “Taiwan Sugar Corporation”, TSC). Güllülük məhsullarının dəyəri 384,9 mln. dollardır (2006). Gül ixracı 77,9 mln. dollardır, əsasən, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə və ABŞ-a. Heyvandarlıq (əsasən, donuz eti, quş eti, yumurta) daxili istehlakı ödəmir. Heyvandarlıq məhsulları idxalı (2007 ildə 270 min *t*, et və əlavə məhsullar da daxil olmaqla) ixracı (təq. 10 min *t*) xeyli üstələyir.

Dəniz balıq ovu və dəniz məhsulları hasilatı 1,3 mln. *t*-dur (2006; o cümlədən 48%-i – dərən sularında balıq ovu). Dəniz balıq ovunun 1/2-i ixrac olunur (ilk növbədə kalmar, tuna, tilapiya). Su bitkiləri məhsulları 316 min *t*-dur (2006).

Xidmət sferası. Xidmətlərin dəyər strukturunda (2007) topdan və pərakəndə ticarətin payına 26,2%, inzibati xidmətlərə – 14,4%, maliyyə xidmətləri və sığortaya – 14,1%, daşınmaz əmlakla əməliyyatlara – 11,4%, nəql. və anbar təsərrüfatına – 8,4%, səhiyyə və sosial təminata – 4,2%, elmi-texniki xidmətlərə – 3,8%, mehmanxana işi və ictimai iaşəyə – 3,0%, təhsil – 2,5%, digər sahələrə – 12,0% düşür.

Tayvanda 39 yerli kommertiya bankı (Bank of Taiwan, Land Bank of Taiwan, Taiwan Cooperative Bank, First Commercial Bank və s.), 32 Çin və xarici bankı; 313 k.t. kredit kooperativi, poçt əməliyyat sistemi fəaliyyət göstərir. Mərkəzi bank funksiyasını Central Bank of the Republic of China (Taiwan) yerinə yetirir. 2007 ildə Tayvana Ç.-in digər regionlarından və xarici ölkələrdən 3,71 mln. nəfər səfər etmişdir.

Nəqliyyat. Tayvan inkişaf etmiş yerüstü nəql. şəbəkəsinə malikdir. Daxili daşımada aparıcı yeri avtomobil nəql. tutur. Avtomobil yollarının uz. 40,3 min *km* (2007), o cümlədən bərkörtüklü yollar 38,2 min *km*-dir. Avtomobil nəql.-nin yük dövriyyəsi 31 mlrd. *t/km* (2006; cəmi təq. 600 mln. *t* yük daşınmışdır). Sərnindəşmanın (o cümlədən şəhərlərarası) xeyli hissəsi avtobus nəql.-nin payına düşür. Ümumi istifadədə olan d.y.-lərinin uz. 1438 *km*, o cümlədən 345 *km*-ində relslərarası məsafə 1435 *mm* (Taybey-Qaosyun sürətli d.y.), 1093 *km*-ində 1067 *mm*-dir. Dəmir yolu vasitəsilə yükdaşımaların (əsasən, əhəngdaşı, sement, kömür) illik həcmi azalır, sərnindəşımaların isə artır (hər gün 464,9 min nəfər).

Aviasiyadaşıyan "Lyaonin" gəmisi.

Taybey (8 xətt) və Qaosyunda (2008; 1 xətt) metropoliten var.

Dəniz nəql. xarici ticarət yükdaşıma-
larının (əsasən, konteyner; portların ümumi yük dövriyyəsi 13,7 mln. İFE konteyneri, 2007) böyük hissəsini həyata keçirir. 7 beynəlxalq dəniz portu fəaliyyət göstərir. Başlıca konteyner portları Qaosyun (yük dövriyyəsi 10,2 mln. İFE konteyneri), Szilun (Taybeyin dəniz avanportu) və Tayçjundur. Dəniz ticarət donanmasında 635 gəmi vardır (2008), onlardan 11-i Syanqanın, 525-i xarici ölkələrin (Panama, Liberiya, Sinqapur və s.) bayraqları altında üzür. Aviasiya daşıma-
larına 18 aeroport, o cümlədən Taoyuan və Qaosyunda 2 beynəlxalq aeroport xidmət edir. Tayvanın aparıcı aviasirkəti "China Airlines"dir.

Xarici iqtisadi əlaqələr. Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 528 mlrd. dollardır (2008); ixrac 273,4 mlrd. dollar, idxal 254,6 mlrd. dollardır. Müsbət xarici ticarət saldosu (18,8 mlrd. dollar, 2008) qızıl valyuta ehtiyatlarını artırmağa (291,7 mlrd. dollar, 2008 ilin sonları) imkan verir. Əmtəə ixracatının əsas maddələri elektron sənayesi məhsulları, avtomobillər üçün komplektləşdirici detal və aqre-qatlar, elektrik məişət cihazları, kimyəvi preparatlar, plastik kütlə, əcazçılıq preparatları və toxuculuq məmulatlarıdır. Əmtəələrin əsas hissəsi Syanqan və Aomin da daxil olmaqla Ç.-in digər regionlarına (cəmi 40,7%), həmçinin Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə (Tayland, Malayziya, İndoneziya, Filippin, Sinqapur və Vyetnam; cəmi 14,5%), ABŞ (13%), Aİ ölkələri (10,9%), Yaponiya (6,5%) və Koreya Resp.-na (3,2%) göndərilir (2007). Əmtəə idxalatının əsas maddələri elektron cihazların detal və hissələri, maşın və avadanlıqlar, neft, mayeləşdirilmiş təbii qaz, üzvi kimya məhsulları və metallardır. Tayvanın əsas əmtəə tədarükçüləri Yaponiya (21%), Syanqan və Aomin da daxil olmaqla Ç.-in digər regionları (13,6%), Cənub-Şərqi Asiya ölkələri (10,8%), ABŞ (12,1%), Aİ ölkələri (9,1%) və Koreya Resp.-dır (6,9%). Birbaşa xarici investisiya axını 15,36 mlrd. dollar, kapital ixracı 16,44 mlrd. dollardır (2007). Tayvan kapital qoyuluşlarının (9,97 mlrd. dollar, 2007) böyük hissəsi Ç.-in digər regionlarına yönəldilir.

Silahlı qüvvələr

ÇXR-in silahlı qüvvələri (SQ) nizami və ehtiyat komponentlərindən ibarətdir; ümumi sayı təq. 5,1 mln. nəfərdir (2006). Nizami komponentə Çin Xalq Azadlıq Ordusu (ÇXAO; təq. 2,6 mln. nəfər) və Silahlı Xalq Milisi (1,5 mln. nəfər), ehtiyat komponentinə Könüllü xalq qoşunu (kadr və ümumi xalq qoşunlarının daxil olduğu kütləvi hərbişdirilmiş təşkilat) daxildir. ÇXR-in illik hərbi büdcəsi 45 mlrd. dollardan çoxdur (2007).

SQ-yə şəxsi heyəti ÇKP MK Hərbi şurası ilə eyni olan Mərkəzi Hərbi Şura (MHŞ; müharibə zamanı Ali baş komandanlıq funksiyasını yerinə yetirir) rəhbərlik edir. MHŞ-yə Müdafiə Nazirliyi, Baş Qərargah (BQ) və ÇXAO-nun siyasi, silah və hərbi texnika, arxa cəbhə Baş idarələri tabedir. Müdafiə naziri MHŞ və

ÇKP MK Hərbi şurasının sədr müavini-
dir, ÇXAO BQ-nin rəisi, ÇXAO Baş idarələrinin rəisləri və müxtəlif növ SQ-nin komandanları isə MHŞ və ÇKP MK Hərbi şurasının üzvləridir. ÇXAO Strateji raket qoşunlarından (SRQ), Quru qoşunlarından (QQ), HHQ və HDQ-dən ibarətdir. QQ-nin qərargahı funksiyasını ÇXAO BQ-i yerinə yetirir. Qoşunlara rəhbərliyi müdafiə naziri həyata keçirir. Silahlı Xalq Milisinə daxili, sərhəd, yan-
ğın, meşə mühafizəsi qoşunları, həmçinin yol-inşaat, hidroenergetika obyektlərinin tikintisi və mühafizəsi, qızıl hasilatının təminatı üzrə qoşunları daxildir. Silahlı Xalq Milisi qoşunları İctimai Təhlükəsizlik Nazirliyinə, Könüllü xalq qoşunu isə ÇXR MHŞ-nin Könüllü xalq qoşunu məsələləri üzrə idarəsinə və ÇXAO BQ-nin Könüllü xalq qoşunu məsələləri üzrə şöbəsinə tabedir. Müharibə dövründə Silahlı Xalq Milisi ÇXAO bölmələri ilə sıx bağlı şəkildə tapşırıqları yerinə yetirmək, Könüllü xalq qoşunu isə ÇXAO və Silahlı Xalq Milisinin tam komplektləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Vəzifələrinin xüsusiyyətinə görə ÇXAO strateji nüvə qüvvələri (SRQ, strateji aviasiya və atom raket sualtı donanması), ümumi təyinatlı qüvvələr [QQ, HHQ (strateji aviasiya istisna olmaqla)] və HDQ-yə (atom raket sualtı donanması istisna olmaqla) bölünür. SRQ (120 min nəfər) təq. 200 strateji təyinatlı ballistik raket üçün buraxıcı qurğuya (BQ) malikdir. QQ (təq. 1,6 mln. nəfər) 7 hərbi dairə, 28 əyalət hərbi dairəsi, 4 qarnizon komandanlığı, müxtəlif şəkildə təşkil olunmuş 18 ordudan (30–65 min nəfər, adətən 2–3 mexanikləşdirilmiş, yaxud motorlaşdırılmış piyada diviziyası və ya briqadası, tank diviziyası, yaxud briqadası, artilleriya diviziyası, yaxud briqadası) ibarətdir. Cəmi orduların tərkibinə 15 piyada, 3 mexanikləşdirilmiş, 2 amfi-biya-hücum, 24 motorlaşdırılmış piyada, 9 tank, 7 artilleriya diviziyası, 12 tank, 1 mexanikləşdirilmiş, 22 motorlaşdırılmış piyada, 14 artilleriya, 1 tankəleyhinə, 9 zenit raket, 12 zenit artilleriya briqadası, 4 tankəleyhinə polk; 2 dağ-piyada, 1 motorlaşdırılmış piyada, 1 raket, 1 mühəndis əlahiddə briqadaları; motorlaşdırılmış piyada, artilleriya, zenit artilleriya, 5 sərhəd və s. əlahiddə polkları; yerlərdə qoşun: 12 piyada diviziyası, 1 dağ-piyada və 4 piyada briqadası, 87 piyada batalyonu, 50 mühəndis polku, 50 rabitə polku daxildir. Ehtiyat qüvvələr (1 mln. nəfər) 42 diviziya

(piyada, artilleriya, zenit raket) və arxa cəbhəni təmin edən 7 briqadadan ibarətdir. Silahları: təq. 8,6 min tank (o cümlədən yüngül – 1 mindən çox); 4,5 mindən çox zirehli transportyor və PDM; 14 min səhra artilleriya topu; 1,2 min özüyəriyən qaubitsa; 100 qaubitsa topu; 2,4 min yaylım atəşi reaktiv sistemi (YARS); 6,5 min tankəleyhinə idarəolunan raket üçün buraxıcı qurğu (TƏİR BQ); 7,7 min tankəleyhinə artilleriya topu; 15 min zenit topu və zenit raket kompleksi üçün buraxıcı qurğu (ZRK BQ); həmçinin helikopterlər, pilotsuz UA-ları. HHQ-yə (400 min nəfər, o cümlədən 210 min nəfər HHM-də) strateji, bombardmançı, hücum, qırıcı, kəşfiyyat və hərbi nəqliyyat aviasiyası, zenit raket qoşunları, zenit artilleriyası və radiotexnika qoşunları daxildir. HHQ 2,6 mindən çox döyüş təyyarəsi, təq. 500 ZRK və müxtəlif növ helikopterlərlə silahlanmışdır. HDQ (255 min nəfər) Şimal (əsas bazası – Sindo), Şərq (əsas bazası – Şanxay) və Cənub (əsas bazası – Çjantszyan) donanmalarından ibarətdir; bundan əlavə HDQ-nin tərkibinə 2 dəniz piyadaları briqadası və dəniz aviasiya bölmələri daxildir. 300-dən çox gəmi (o cümlədən 100-dən çox sualtı qayıq), təq. 200 raket və 150 torpida kateri, 500-dən çox döyüş təyyarəsi və 25 hərbi helikopter ilə silahlanmışdır.

ÇXAO və Silahlı Xalq Milisinin komplektləşdirilməsi çağırış və müqavilə əsasında həyata keçirilir. Hərbi xidmətə 18–25 yaşında şəxslər çağırılır, xidmət müddəti 24 aydır. Komanda heyəti üçün kadrlar hərbi akademiyalarda, hərbi institutlarda, ali və orta hərbi məktəblərdə, həmçinin müxtəlif təkmilləşdirmə kurslarında hazırlanır. Səfərbərlik ehtiyatları 361,3 mln. nəfər, o cümlədən hərbi xidmətə yararlı olanlar təq. 198 mln. nəfərdir.

Tayvanın silahlı qüvvələri QQ, HHQ, HDQ, Arxa cəbhənin birləşmiş komandanlığı, SQ ehtiyatının komandanlığı və hərbi polisdən (cəmi təq. 290 min nəfər; 2008) ibarətdir, hərbişdirilmiş birləşmələr (17 min nəfərdən çox) də var. İllik hərbi büdcəsi 10 mlrd. dollardan çoxdur (2008).

SQ-nin baş komandanı Çin Resp.-nin prezidentidir. Milli Təhlükəsizlik Şurası (prezident tərəfindən formalaşdırılır) müdafiə siyasətinə ümumi nəzarət edir, milli müdafiə nazirinin (mülki şəxs) başçılığı altında Milli Müdafiə Nazirliyi isə onu bilavasitə həyata keçirir. SQ-yə birbaşa

rəhbərlik edən BQ rəisi milli müdafiə nazirinə tabedir.

QQ (təq. 200 min nəfər) 1,8 mindən çox tank, təq. 900 zirehli transportyor, təq. 1,8 min top (o cümlədən 300-dən çox özüyəriyən artilleriya qurğusu), təq. 1 min tankəleyhinə idarəolunan raket üçün buraxıcı qurğu (TƏİR BQ), 600-dən çox sahil artilleriya topu, təq. 400 zenit artilleriya sistemi, təq. 130 ZRK, təq. 470 daşınan zenit-raket kompleksi (DZRK), 90-dan çox təyyarə (o cümlədən 30 təlim təyyarəsi) və təq. 120 ordu aviasiyası helikopteri ilə silahlanmışdır. HHQ (təq. 45 min nəfər) qırıcı, qırıcı-bombardmançı, nəqliyyat və əlahiddə eskadrilyalar kimi təşkil edilmiş axtarış-xilasedici aviasiya ilə təmsil olunur; HHM aviasiya komandanlığı da var. Təq. 600 təyyarə (o cümlədən 478-dən çox döyüş təyyarəsi) və təq. 40 helikopter ilə silahlanmışdır. HDQ (təq. 50 min nəfər) donanma, dəniz aviasiyası, dəniz piyadaları (təq. 15 min nəfər), sahil raket-artilleriya qoşunları, hərbi-dəniz rayonları və arxa cəbhə komandanlıqlarından ibarətdir; 50-dən çox döyüş gəmisi (o cümlədən 4 sualtı qayıq), 50 raket və 270-dək desant kateri, təq. 30 təyyarə və 29 dəniz aviasiya helikopteri ilə silahlanmışdır. Silahları və hərbi texnikası Tayvan və xarici ölkələrin (əsasən, ABŞ) istehsalıdır.

SQ ümumi hərbi mükəlləfiyyət əsasında 20 yaşında kişilərdən, həmçinin müqavilə əsasında komplektləşdirilir; çağırış əsasən xidmət müddəti 20 aydır. Səfərbərlik ehtiyatları təq. 6,5 mln. nəfər, o cümlədən hərbi xidmətə yararlı olanlar təq. 5 mln. nəfərdir.

Səhiyyə

Ç.-də əhalinin 100 min nəfərinə 155 həkim, 111 orta tibb işçisi (2006), 11 stomatoloq, 28 əcazçı, 3 mama (2002) düşür. Səhiyyəyə qoyulan xərc ÜDM-in 4,7%-ni (2003) təşkil edir (büdcə hesabına – 38%, özəl sektor hesabına – 62% maliyyələşdirmə; 2005). Səhiyyə sisteminin hüquqi tənzimlənməsi ölkənin Konstitusiyası, şəhər qulluqçularının baza tibbi sığortası haqqında ÇXR Dövlət şurasının qərarı (1998); tibbi praktika haqqında (1999), əhali və ailə planlaşdırılması haqqında (2001), dərmanlar haqqında (2001), infeksion xəstəliklərin qarşısının alınması və müalicəsi haqqında (2004) qanunlar; vərəmin profilaktikası, müalicəsi, nəzarəti üzrə tədbirlər haqqında qərar (1991) və ənənəvi Çin təbabəti haqqında Əsasnamə (2001) ilə həyata keçirilir. Səhiyyə siste-

mində əsaslı islahatlar aparılır. Təşkilat-maliyyə dəstəyinin yerli hakimiyyətə həvalə edilməsi bazarın ixtisaslaşdırılması və bahalı dərmanlarla doldurulmasına səbəb olur. Təminatın əhalinin ödəniş qabiliyyəti olmadığından onun tibbi xidmətlər (o cümlədən ilk tibbi-sanitariya yardımı) istehlakı azalır. Səhiyyə və ailə planlaşdırılması mərkəzlərinin xidmətləri daxil olmaqla, tibbi xidmət aztəminatlılar üçün də ixtisar edilir. Çin ənənəvi (xalq) təbabəti həkimləri də tibbi xidmət göstərirlər. Ən çox yayılmış infeksiyalar – bakterial diareya, hepatit B (əhalinin 10%-i), leptospiroz və malyariyadır. Yaşlı əhali arasında ölümün əsas səbəbləri bədxassəli şişlər, serebrovaskulyar xəstəliklər, travmalar, ağ ciyər və ürəyin işemik xəstəlikləridir (2005). Bütün ölüm hadisələrinin 80%-nin səbəbi xroniki xəstəliklərdir. *Xançjou*; balneooloji (Şinçen, Tanqantsı, Szimo və s.), dağ iqlimi (Kunmin, Luşan, Muqansan, Tayşan, Çanşan və s.), dənizyanı iqlim (Beydayxe, Tsindao, Yantay və s.) kurortları var.

Tayvanın əhalinin 100 min nəfərinə 220 həkim, 481 orta tibb işçisi və mama, 26 stomatoloq, 120 əcazçı düşür; 131152 xəstəxana cərpayısı var (2006). Tibbi yardım (96%-i – Avropa nümunəli, 4%-i – Çin xalq təbabəti) 547 xəstəxana (o cümlədən 24 tibb mərkəzi, 55 rayon kliniki, 344 dairə xəstəxanası, 52 psixiatriya kliniki) göstərir. Səhiyyəyə qoyulan xərc ÜRM-in 6,1%-ni təşkil edir (büdcə hesabına – 25,9%, özəl sektor hesabına – 53,6%, sahibkarlar hesabına – 15%, qeyri-kommersiya təşkilatları hesabına – 5,5% maliyyələşdirmə; 2006). Səhiyyə sisteminin hüquqi tənzimlənməsi süni malyalandırma haqqında (2007), orta tibb işçiləri haqqında (2004), fizioterapevtlər haqqında (1996, 2007), tibbi sığortanın milli sistemi haqqında (1994), psixi sağlamlığın mühafizəsi haqqında (1992), kiçik tibb işçiləri haqqında (2000), təcili tibbi yardım haqqında (1995, 2004), həkimlər haqqında (1943, 2002), doğuma yardım haqqında (2005), terminal vəziyyətlərdə palliativ yardım haqqında (2000) qanunlarla; tibb müəssisələrinin fəaliyyətinin standartları haqqında Əsasnamə (1987, 2005) ilə tənzimlənir. Müasir tibbi yardımın Çin xalq təbabəti üsulları (otlarla müalicə, akupunktura) tamamlayır. Səhiyyə sistemi Səhiyyə departamenti tərəfindən idarə olunur və çox cəhətdən ABŞ-in səhiyyə sisteminə oxşardır; bütün xidmət sahələrində yüksəktexnologiyalı diaqnostikaya və ixtisaslaşdırılmış müa-

Beydayxe kurort zonası.

licəyə xüsusi diqqət yetirilir. Ən çox yayılmış infeksiyalar – yatalaq, yapon ensefaliti, hepatit A, dengə qızdırması, sarı qızdırma. Ölümün əsas səbəbləri – bədxassəli şişlər, serebrovaskulyar xəstəliklər və ürək-damar sistemi xəstəlikləri, şəkərsiz diabet, travmalar və bədbəxt hadisələrdir.

Təhsil. Elm və mədəniyyət müəssisələri

Ç.-in təhsil sistemi dövlət nəzarətindədir. İcbari təhsil pulsuzdur. Əsas normativ funksiyalar Təhsil Nazirliyinin səlahiyyətlərinə aiddir. Təhsildə “pilləli” idarəetmə və maliyyələşdirmə sistemi fəaliyyət göstərir: ali təhsil məktəblərində mərkəz və əyalətlər səviyyəsində (sonuncular üstünlük təşkil etməklə), baza təhsilində isə yerli administrasiya, əsasən, qəzalar səviyyəsində. Əsas qanunvericilik aktları: icbari təhsil haqqında (1986, yeni redaksiyası 2006), müəllimlər haqqında (1993), təhsil haqqında (1995), peşə təhsili haqqında (1996), ali təhsil haqqında (1998), qeyri-dövlət təhsil sisteminin stimullaşdırılması haqqında (2002). Fasiləsiz təhsil sistemi yaradılır. Ümumi təhsil sisteminə (2007) daxildir: məktəbəqədər təhsil (uşaqların təq. 50%-i bağçalara, 70%-indən çoxu isə hazırlıq siniflərinə gedir), baza [9-illik ibtidai icbari (6–7 yaşdan etibarən, uşaqların 99,3%-i) və natamam orta təhsil (ibtidai məktəbləri bitirənlərin 100%-i)], pillələrin nisbəti dəyişməkdədir (6 və 3 il, yaxud 5 və 4 il); tam orta təhsil (3 il, 60%-ədək uşaq). Müntəzəm ali məktəblərə (sayı 1867-dir)

məktəbi bitirənlərin 75%-i daxil olur. Peşə təhsili üçpilləlidir: ibtidai (ibtidai məktəb bazasında), orta ixtisas (texnikumlar, pedaqoji məktəblər, liseylər və s.) və ali (gənclərin 22%-i). Ali təhsilə aid əsas pillələr: bakalavriat (4 il), ondan sonra aspirantura; magistratura (2–3 il); doktorantura (3 ildən yuxarı) və həmçinin ümumilikdə 60% tələbənin təhsil aldığı 2–3 illik ixtisaslaşdırılmış ali məktəb və fakültələr (o cümlədən ali texniki-peşə kollecləri). Böyüklər üçün də eyni bölmələri əhatə edən təhsil yarım sistemi fəaliyyət göstərir (əlavə təhsil, ikinci ali təhsil, müxtəlif kurslar). 15–49 yaş arasında əhalinin savadsızlıq həddi 4% təşkil edir. ÇXR-də 2 mindən çox ali təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Ən iri ali məktəblər: Pekin un-ti (1898), Sinxua (1911), Çin xalq un-ti (1950), Mərkəzi millətlər un-ti (1951), Pekin pedaqoji un-ti (1954); mərkəzi akademiyalar: incəsənət (1918, indiki adı 1950 ildən), teatr (1950), dekorativ-tətbiqi sənət və dizayn (1956) – hamısı Pekində; un-tlər – Tunszi (1907 ildə almanlar tərəfindən yaradılmışdır, indiki adı 1927 ildən, Şanxay), Çjetszyan (1897, indiki statusu 1998 ildən, Xançjou ş.), Şandun (1901, Szinan), Sıçuan (1905), Syanqan (1887 ildə tibb kolleci kimi təsis edilmişdir, indiki statusu 1911 ildən, Syanqan), Fudan (1905, indiki adı və statusu 1917 ildən) Nankay (1919, Tyanszin ş.), Sun Yatsen ad. (1924, indiki adı 1926 ildən, Quancjou ş.), Mərkəzi Cənub (2000, 3 un-t bazasında, Çanşa ş.), həmçinin Uxan (1893, indiki adı və statusu 1923 ildən),

Nankin (1902), Syamin (1921, 1937 ildən dövlət un-ti) şəhərlərində un-tlər. Elmi-texniki un-tlər: Şimal-Şərq (1923, Şenyən ş.), Mərkəzi Çin (1953, indiki adla 1990-cı illərin sonundan, Uxan ş.), Çin (1958, Xefey ş.), Pekin texnoloji (1960) un-tləri. İri özəl un-tlər: “Dun Fan”, qiyabi Xaydyan (Pekin), “Yan En” (Syuançjou ş.), “Xuanxe” elmi-texniki (Xenan əyaləti), “Xualyan” (Quancjou) un-tləri və s. Ç.-də 1372 akademiya və un-t kitabxanası, 781 kütləvi və 1000-dən çox ixtisaslaşdırılmış kitabxana var. Milli kitabxanalar: Milli (1800 ildən saray kitabxanası kimi fəaliyyət göstərmişdir, indiki adı və statusu 1987 ildən, 18 mln. nüsxə, fondlarının həcminə görə dünyada 5-ci yerdədir; onun bazasında 1999 ildə Milli elektron kitabxana yaradılmışdır, Pekin), Nankin (1907), Şanxay (1952); ÇXR-in akademiyaları, ali məktəbləri və elmi tədqiqat in-tləri nəzdindəki elmi kitabxanalar.

Ç.-də 2300-dən artıq muzey vardır, milli muzey işləri üzrə komitə yaradılmışdır (2006). Əsas milli muzeylər: Ququn saray ansambli (1420, 1914 ildən muzeydir, Pekin; kolleksiyasının bir hissəsi Taybey ş.-ndədir) və Şenyanda Sin sülaləsinin sarayı; Çende, Suçjou, Usi, Yançjou ş.-lərində saraylar və orta əsrlər bağ-park malikanələri; Pekində Geologiya muzeyi (1916), Boyakarlıq akademiyası nəzdində rəssamlıq qalereyası (Çin ənənəvi incəsənəti, 1958), Çin xalq inqilabı hərbi muzeyi (1958, 1960 ildə açılmışdır), Təsviri sənət muzeyi (1963 ildə açılmışdır, müasir Çin incəsənəti), dünyada ən böyük Mətbuat muzeyi (1996) və Kino muzeyi (2005); Dünya incəsənəti muzeyi ilə birlikdə “Çin yüzilliklərdə” İncəsənət mərkəzi (2000), Milli muzey [2003 ildə Tarix muzeyi (1912) və İnqilab muzeyinin (1950) birləşdirilməsindən yaradılmışdır], həmçinin aviasiya, numizmatika, idman, kənd təsərrüfatı muzeyləri. Digər muzeylər: Şanxay muzeyi (qədim incəsənət, 1952; yeni binası – 1996), Sin imperatoru Şixuandinin məqbərəsindən terrakota döyüşçülər (Sian ş.), Banpo (Neolit düşərgəsi, 1958, Sian ş.), qədim döyüş arabaları muzeyi (1994, Şandun əyaləti), “Sansya” (arxeoloji, 2005, Çuntsin ş.), kalliqrafiya (2007, Şançji ş., Xeyluntszyan əyaləti), çay (Çjetszyan əyaləti), şərəbçilik (2002, Yantay ş., Şandun əyaləti) və s. Memoriallar: Konfusi (e.ə. 5 əsrdən, Syuyfu ş., Şandun əyaləti), Li Bo (1959, Maanşan ş., Anxoy əyaləti). Dövlət xadimlərinin muzeyləri: Sun Yatsen (ev-muzey, 1999,

Quancjou yaxınlığında), Mao Tszedun (Şaoşan ş., Yunnan əyaləti), Den Syaopin (ev-muzey, 2001, Quanyan ş., Sıçuan əyaləti); şair və yazıçıların ev-muzeyləri: Du Fu (1961, Çendu ş.), Lu Sin (Pekin, Şanxay, Şaosin), Mao Dun (2007, Pekin).

Elmi-texniki tədqiqatlara ÇXR Dövlət şurası nəzdindəki Elm və Texnika üzrə Dövlət Komitəsi rəhbərlik edir. Elmi tədqiqatlar üç dövlət akademiyası tərəfindən təşkil və koordinasiya edilir: Çin EA (1949, Pekin; 12 filiali, 6 bölməsi, 123 elmi tədqiqat in-tu), Mühəndislik Elmləri Akademiyası (1994, Pekin), Çin İctimai Elmlər Akademiyası (1977, Pekin və filialları; 35 elmi tədqiqat in-tu). Birbaşa ÇXR Dövlət şurasına tabe olan Təbiət elmləri üzrə Çin Milli Fondu mühüm rol oynayır. Bir sıra nazirliklərin nəzdində sahə akademiyaları fəaliyyət göstərir: k.-t., tibb, geologiya elmləri, ənənəvi Çin təbabəti və s. 100-dən çox cəmiyyət və assosiasiya, 17 mindən çox ETİ fəaliyyət göstərir.

Tayvanda təhsil sistemi tam orta və orta ixtisas təhsili haqqında (2004), natamam orta təhsil haqqında (2006), qeyri-dövlət məktəbləri haqqında (2006), un-tlər haqqında (2007) qanunlarla tənzimlənir. Təhsil sisteminə 3 – 6 yaşında uşaqların məktəbəqədər tərbiyəsi, 9 illik icbari təhsil (6 illik ibtidai məktəb; 3 illik natamam orta məktəb, onu bitirdikdən sonra təhsili 3 illik tam orta məktəbdə və ya 3 illik orta peşə məktəbində, yaxud 5 illik peşə kollecində davam etdirmək olar), ali təhsil daxildir (2008). 224 mindən çox uşaq (2005/06 tədris ili) məktəbəqədər tərbiyə, 1 mln. 832 mindən çox şagird ibtidai təhsil, 951 mindən çox şagird natamam orta təhsil, 420,6 mindən çox şagird tam orta təhsil, 331,6 mindən çox şagird orta peşə təhsili, təq. 1 mln. 260 min tələbə isə ali təhsil alır. 15 yaşdan yuxarı əhalinin savadlılıq səviyyəsi 96,97% təşkil edir (2006). Əsas elmi müəssisələr, iri ali məktəblər, kitabxana və muzeylər Taybey, Taynan, Tayçjunda yerləşir. Həmçinin Sinçju ş.-ndə Szyao Tun (1896) və Sxinxua milli un-tləri (1956), Milli okean un-ti (1953, Szilun), Tibb un-ti (1954, Qaosyun) və s. fəaliyyət göstərir.

Kütləvi informasiya vasitələri

Ç.-də müasir tipli qəzetlərin nəşrinə 19 əsrin ortalarından başlanılmışdır. ÇXR-də ümumi tirajı 35 mlrd. nüsxə olan dövrü nəşrlərin sayı 2 mindən çoxdur (2008). Onların təq. 20%-i ÇKP orqa-

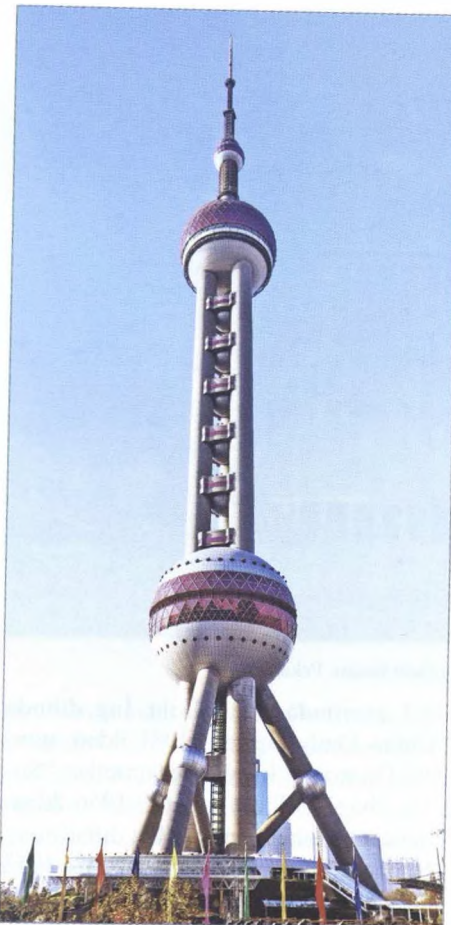
Sinxua Universitetinin inzibati binası. Pekin.

nıdır. Aparıcı ümummilli qəzetlər (hamısı Pekində): “Jenmin jibao” (“Xalq qəzeti”; ÇXR MK-nın orqanı; 1948 ildən, gündəlik; təq. 5 mln. nüsxə), “Qunjen jibao” (“Fəhlə qəzeti”; Ümumçin həmkarlar ittifaqları federasiyasının orqanı; 1949 ildən, gündəlik; 2,5 mln. nüsxə), “Şefantszyun bao” (“Azadlıq ordusu”; ÇKP MK Hərbi şurasının orqanı; 1956 ildən, gündəlik; təq. 800 min nüsxə), “Çjunqo tsinnyan bao” (“Çin gəncləri”; Çin Kommunist Gənclər İttifaqı MK-nın orqanı; 1951 ildə təsis edilmişdir, 1978 ildən həftədə 4 dəfə çıxır; 3 mln. nüsxə). Elm və təhsil məsələləri “Quanmin jibao” (“Ziya”; 1949 ildən; təq. 6 mln. nüsxə) gün-

dəlik qəzetində işıqlandırılır. İng. dilində “China Daily” qəzeti (1981 ildən, gündəlik) buraxılır. İri regional qəzetlər: “Sitszan jibao” (“Tibet qəzeti”; 1956 ildən, Lxasa, gündəlik, Çin və Tibet dillərində), “Nanfan jibao” (“Cənub qəzeti”; 1952 ildən, Quancjou, gündəlik), “Sintszyan jibao” (“Sintszyan qəzeti”; 1956 ildən, Urumçi, gündəlik), “Quansi jibao” (“Quansi qəzeti”; Nannin, gündəlik). Aparıcı jurnallar (hamısı Pekində): “Tsyuşi” [“Həqiqətə doğru”; ÇKP MK-nın nəzəri orqanı; 1958 ildən, 1988 ildə “Xuntsi” (“Qızıl bayraq”) adlanırdı]. “Jenmin xuabao” (“İllüstrasiyalı xalq qəzeti”; 1951 ildən, aylıq; Çin və 17 xarici

Çin Milli Kitabxanası. Pekin.

“Şərq incisi” teleqülləsi. Şanxay.

dildə nəşr olunur), “Peking Rewiev” (1958 ildən, həftəlik; ing., alm., fr., isp. və yapon dillərində). Radio verilişləri 1927 ildən aparılır. 1947 ildə ölkədə 42 dövlət, 90 özəl və xarici radiostansiya fəaliyyət göstərirdi, 1949 ildə milliləşdirilmişdir. Pekin ş.-ndə Mərkəzi Xalq Radio Verilişləri Stansiyası yaradılmışdır. Müxtəlif məlumatlara görə, ölkədə 1200-dək radiostansiya işləyir (2008). Çin Beynəlxalq Radiosu (1941 ildən) 38 dildə və 5 yerli Çin dialektində verilişlər yayımlayır (2008). Televiziya 1958 ildən fəaliyyət göstərir. 450-dən çox telestudiya var (2008). İki dövlət informasiya agentliyi: Sinxua (1931 ildə Juytszin ş.-ndə təsis edilmiş, 1937 ildə “Qırmızı Çin” adlanmışdır; 1937 ildən Pekindədir), Çjunqo (1952 ildən, Pekin; xaricdə yaşayan çinliləri məlumatlandırmaq məqsədi daşıyır).

Tayvanda 600-dən çox qəzet və jurnal nəşr olunur. Dövri nəşrlərin çoxu ing. dilində (hamısı Taybey ş.-ndə) buraxılır: “Independent Evening Post” (1947 ildən, gündəlik; təqr. 300 min nüsxə), “Independent Morning Post” (1988 ildən, gündəlik; təqr. 300 min nüsxə), “Commercial Times” (1978 ildən, gündəlik; təqr. 250

min nüsxə), “China Post” (1952 ildən, gündəlik; təqr. 150 min nüsxə) qəzetləri, “Free China Journal” (1964 ildən, təqr. 35 min nüsxə). Çin dilində aparıcı qəzetlər (hamısı Taybey ş.-ndə): “Senşen bao” (“Yeni həyat”; 1945 ildən, gündəlik; 460 min nüsxə), “Lyanxebao” (“Gündəlik xəbər icmalı”; 1951 ildən, gündəlik; 1,2 mln. nüsxə). Çin və ing. dillərində “Çjunyan jibao” (“Central Daily News”; Qomindən orqanı; 1928 ildən, gündəlik; təqr. 600 min nüsxə), “Çjunqo jibao” (“China Times”; 1950 ildən, gündəlik; 1,2 mln. nüsxə) qəzetləri nəşr olunur. Radio verilişləri Çin Radio Verilişləri Korporasiyası (“Broadcasting Corporation of China”, BCC; Taybey ş.) tərəfindən həyata keçirilir. Tayvan televiziya şirkəti (“Taiwan Television Enterprise”, TTV; 1962 ildə təsis edilmişdir; Taybey ş.) fəaliyyət göstərir. 76 telekanal, 229 ultraqısa və 140 orta dalğalı radiostansiya var. “Cunyan şe” Mərkəzi Xəbər Agentliyi (1924 ildən, Taybey ş.) 1995 il dekabrın 30-da milliləşdirilmişdir; “Sinxua” (“Yeni Çin” Xəbər Agentliyi və ya Çin Xəbərlər Xidməti) 1949 ildən rəsmi xəbər agentliyi kimi fəaliyyət göstərir.

İdman

Ç.-də fiziki tərminlərin yayılması haqqında ilk məlumatlar xalq arasında geniş tətbiq olunan müalicəvi gimnastikanın müxtəlif növlərinə, ağırkəsici masajların, xəstəlikləri və sonsuzluğu müalicə məqsədi daşıyan mərasim rəqslərinə, həmçinin döyüş rəqslərinin yayılmasına dair sistemləşdirilmiş qeydlərdən ibarət “Kunfu” kitabında (ehtimal ki, e.ə. 2698) verilir. Bədən tərbiyəsi Çjou dövründə (e.ə. 12/11–3 əsrlərdə) xeyli inkişaf etmişdi. Qərbi Xan və Şərqi Xan dövründə zərbəsi əlin içi ilə (şoubo, szitsyao) vurulan döyüş sənətləri populyar idi; syanpu güləşi yayılmışdı (sonradan onun əsasında yapon güləşi *sumo* yarandı); futbolu xatırladan oyun (tsu çu) oynamağa başladılar: topları heyvan dərisindən tikir, qapı dirəklərini bambuk ağacından düzəltdilər. Ç. futbolu təmtəraqlı bayramların vacib hissəsinə və hərbi hazırlıq elementinə çevrilmişdi. Şaolin monastırının divarları arasında “heyvani üslublar” (usinsi) yarandı; bu, pələng, əjdaha, bəbir, ilan və durnanın vərdişlərinin imitasiyası olan müəyyən ardıcılıqla 5 təmrindən ibarət idi.

Çin şahmatı syantsi feodalizm dövründə meydana gəlmişdir. Syantsidə fiqurlar 10 üfqi və 9 şaquli xətt üzrə hərə-

kət edir, nöqtələrdə isə dayanır. 1956 ildən syantsi dövlət bədən tərbiyəsi və idman sisteminə daxil edildi, müntəzəm olaraq ümumçin yarışları keçirilməyə başlandı, əyalətlərin çoxunda syantsi üzrə xüsusi idman cəmiyyətləri, şəhərlərdə isə məktəblər, klub və akademiya yaradıldı. Oyun Cənub-Şərqi Asiyanın bir sıra ölkəsində yayılmış, Asiya syantsi federasiyası təsis olunmuşdur. Asiya çempionatları keçirilir (1980 ildən).

MİN dövründə meyxuatsyuan – “gavalı çiçəyi döyüş sənəti” geniş yayılmışdı. Gavalı çiçəyi Ç.-in və Şaolin döyüş sənətlərinin simvoludur. Həmin dövrdə kuaytsyao (rəqibi cəld yerə sərmək bacarığı ilə səciyyəvidir) və diquntsyuan (yığıldıqda mübarizə texnikası) döyüş sənətləri xeyli təkmilləşmişdi. 1561 ildə sərkərdə Si Sziqvan (1528–88) döyüş sənətləri təsvir olunan “Sziyaosinşu” kitabını (“Texnikalar və təsir qüvvəsi haqqında yeni kitab”) yazdı. Döyüş sənətlərinin dəfərlə qadağan olunmasına baxmayaraq, onların xalq arasında şöhrəti daim artır, birinin yoxa çıxması digərinin yaranması ilə nəticələnirdi.

Bəzi döyüş sənətləri, məs., tayszitsyuan, tanlansyuan və bayxetsyuan geniş yayılmışdı. U Çjun (batszisyuan), Çen Xen (tsaylifo) və Dun Xayçuan (baquaçjan) kimi ustalar bir sıra populyar üslublar yaratmışdılar. 1909 ildə Şanxayda Szinyu tiyuy xuey döyüş sənətləri in-tunun əsası qoyuldu. Lakin Sin sülaləsinin sonunda (1900-cü illərin əvvəlləri) döyüş sənətləri öz nüfuzunu itirdi. 20 əsrdə yeni döyüş sənəti – uşu populyarlaşdı. 1991 ildə Pekində uşu üzrə ilk dünya çempionatı keçirildi.

1959 ildən proqramına 42 idman növü üzrə yarışların daxil edildiyi Ümumçin spartakiadaları keçirilir.

Çin Olimpiya Komitəsi ilk dəfə 1910 ildə yaradılmışdır. Ç. idmançıları Olimpiya Oyunlarında (1932, 1936, 1948) iştirak etsələr də, mükafata layiq yerə çıxa bilməmişlər. 1949 ildə Ç. Olimpiya Komitəsi yenidən təşkil edildikdən sonra (BOK tərəfindən 1954 ildə tanınmışdır), ölkə Olimpiya Oyunlarında (1952) bir idmançı ilə təmsil olundu. BOK-un 1958 ildə Çin Taybeyinin (Taypey: Tayvan) Olimpiya Komitəsinə tanınmasına etiraz əlaməti olaraq Ç. Olimpiya hərəkatında iştirak etməkdən imtina etdi. 1979 ildə BOK Ç. Olimpiya Komitəsinə yenidən tanıdı. 1984 ildən (Los-Anceles) Ç. idmançıları Olimpiya Oyunlarında iştirak edirlər; Yay Olimpiya Oyunlarında ümumilikdə

2008 il Pekin Olimpiadasının gimnastika üzrə qalibi olmuş qadınlardan ibarət Çin yığma komandası.

2012 il London Olimpiadasının suya sinxron tullanma üzrə qalibləri – Çen Jolin və Xao Van.

474 medal (201 qızıl, 144 gümüş, 129 bürünc) qazanılmışdır. Qeyri-rəsmi komanda hesabında Ç. yığma komandası öz nəticələrini daim təzələyir: Atlantada (1996) – 4-cü yer (16, 22, 12); Sidneydə (2000) – 3-cü yer (28, 16, 15); Afinada (2004) – 2-ci yer (32, 17, 14); Pekində (2008) – 1-ci yer (51, 21, 28), Londonda (2012) – 2-ci yer (38, 27, 23).

Ən tanınmış Ç. idmançılarından: gimnast Li Nin Los-Ancelesdə (1984) çoxnövçülüyn müxtəlif növlərində 3 qızıl (sərbəst hərəkətlər, idman atında və halqalarda hərəkətlərdə) və 2 gümüş (komanda birinciliyi və sürətlə qaçaraq tullanma) medal; Lin Li – Barselonada (1992) kompleks üzgüçülük yarışlarının (200 m məsafəyə) qalibi və gümüş medalçısı (400 m məsafədə kompleks üzgüçülük və 200 m-də brass); Van Szyunsya – Atlantada (1996) qızıl (5000 m məsafəyə qaçış) və gümüş medal (10 000 m məsafəyə); Lyu Syan Afinada (2004, 110 m məsafəyə qaçışda maneələri dəfətmə) çempion, dünya rekordçusu; suyatullanan Tyan Lyan Sidneydə (2000) və Afinada (2004) 10 m-lik qüllədən suyatullanmada (fərdi və sinxron) 2 qızıl, 1 gümüş və 1 bürünc medal və b.

Komanda idman növlərindən voleybol, basketbol və futbol daha populyardır. Ç.-in qadınlardan ibarət voleybol komandası Olimpiya Oyunlarının (1984, 2004) qalibi, həmçinin gümüş (1996) və bürünc (1988, 2008) mükafatçısı; çimərlik voleybolu üzrə qadın duetləri Olimpiya Oyunlarında (2008) gümüş və bürünc mükafatçılar olmuşlar. Ç.-in qadınlardan ibarət basketbol yığma komandası dəfələrlə Olimpiya Oyunlarının mükafatçısı olmuşdur: (1984, Los-Anceles – 3-cü yer; 1992, Barselona – 2-ci yer). 2002 ildən Milli Basketbol Assosiasiyasının (MBA) “Hyuston Rokets” klubunda Ç. basketbolçusu Yao Min [boyu 2 m 29 sm, 2000-

ci illərdə ölkənin ən populyar idmançılarından biri, Pekin Olimpiya Oyunlarının (2008) açılışında Ç. yığmasının bayraqdarı] müvəffəqiyyətlə çıxış edir. MBA-da Ç.-in ilk təmsilçisi “Dallas Maveriks” (2001) və başqa klublarda çıxış edən Van Çjiçi olmuşdur. Futbol üzrə qadınlardan ibarət Ç. yığma komandası Olimpiya Oyunlarının (1996) və dünya çempionatının (1999) finalçısı, 8 dəfə Asiya kuboku yarışlarının qalibi (1986–2006) olmuş, yığmanın hücumçusu Sun Ven FIFA tərəfindən 2002 ildə “yüzlüyün” ən yaxşı futbolçusu seçilmişdir (ABŞ futbolçusu M.Eykerslə birlikdə); futbol üzrə kişilərdən ibarət Ç. yığma komandası Asiya kuboku yarışlarının finalçısı (1984, 2004), dünya çempionatının iştirakçısıdır (2002).

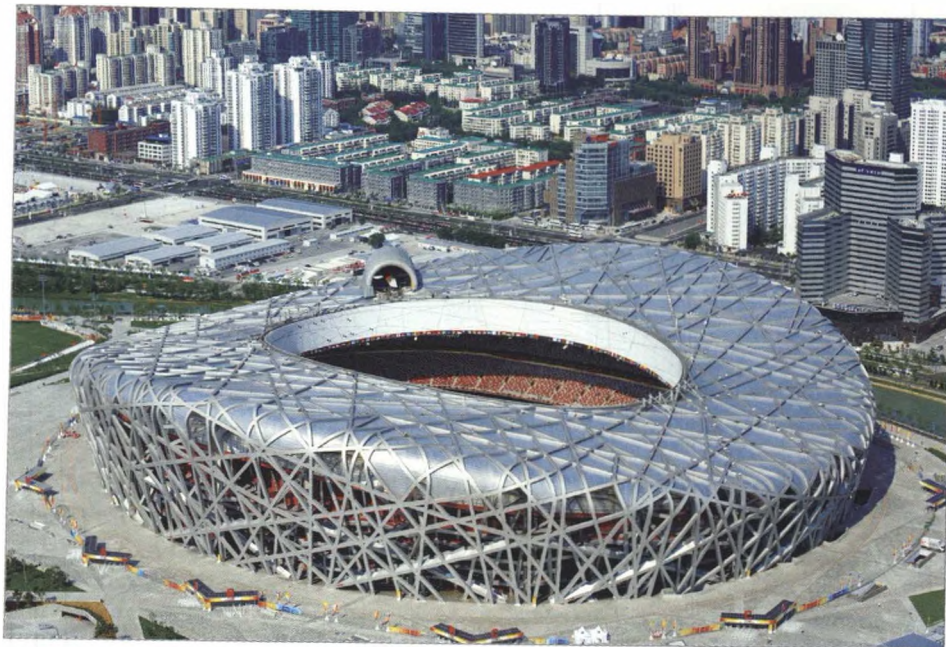
Ç. idmançılarının hazırlaşdırılmasında ən çox diqqət cüdo, taekvando, yunan-Roma və sərbəst güləş, qılıncoynatma, üzgüçülük, yüngül atletika, tennis və boks ayrılır. Afina Olimpiya Oyunlarında (2004) Li Tin və Sun Tyantyan tennis turnirində qadınlardan qoşa yarışlarında qızıl medal qazanmışlar. Çjen Sze qoşa yarışlarda Avstraliyanın açıq çempionatının (2006) və Uimblon turnirinin (2006) qalibi olmuş, 2008 ildə bu turnirin təkbətek yarışlarında yarımfinala çıxmışdır. Pekin Olimpiya Oyunlarında (2008) Ç. boksçuları 2 qızıl, cüdoçu qadınları isə 3 qızıl medal qazanmışlar.

Ç. idmançıları Qış Olimpiya Oyunlarında (1980–2006) 33 medal (4 qızıl, 16 gümüş, 13 bürünc) qazanmışlar; ən gənc Olimpiya idman növlərindən biri olan şort-trekdə (1992 ildən, 20 medal) uğurla çıxış etmişlər (3 qızıl, 10 gümüş, 7 bürünc), o cümlədən Ç. idmanı tarixində ilk dəfə Qış Olimpiya Oyunlarında (2002, Solt-Leyk-Siti) 2 qızıl medalı Yan Yan əldə etmişdir (500 m və 1000 m məsafələrdə). Digər qış idmanı növlərindən daha çox fiqurlu konkisürmə, xizəksürmə id-

manı, fristayl və biatlon populyardır. Ç. biatlonçusu Van Çunli biatlon üzrə dünya kuboku mərhələsinin (6.12.2008, Ester-sund) sprinter yarışında ilk dəfə qələbə qazanmışdır (7,5 km məsafədə). 1995 ildə Lu Çen fiqurlu konkisürmə üzrə dünya çempionu. 1994 və 1998 illərdə Qış Olimpiya Oyunlarında 3-cü yeri tutmuşdur. 2002, 2003, 2006 və 2007 illərdə Ç. fiqurlu konkisürənləri qoşa yarışlarda dünya çempionatının qızıl medallarını qazanmışlar. 2009 ilin yanvarında Moskvada keçirilən sprinter çoxnövçülüynü üzrə dünya çempionatında Van Beysin qalib olmuşdur.

1990-cı illərin sonu – 2000-ci illərin əvvəllərində ölkədə dağ-xizək idmanının inkişafına imkan yaradan 300-ə yaxın xizək idmanı mərkəzi, o cümlədən iri “Sun Mountain Yabuli” dağ-xizək mərkəzi (Xarbin ş. yaxınlığında) tikilmişdir. 1996 ildə Xarbində Asiya Qış Oyunları keçirilmiş, 2009 ilin fevralında isə şəhər Qış Universiadası paytaxtına çevrilmişdir (idmanın 12 növü üzrə). İdman obyektləri arasında: “Harbin İce Center” hokkey sarayı (1981 ildə tikilmişdir; 8,0 min yer), 2008 ilin yazında burada qadınlar arasında şaybalı hokkey üzrə dünya çempionatı keçirilmişdir; konkisürmə mərkəzi və fiqurlu konkisürmə idmanı sarayı. Xarbində çoxsaylı idman obyektlərinin inşasını planlaşdıran Ç. rəhbərliyi onu 2018 il Qış Olimpiya Oyunlarını qəbul etməyə iddialı şəhərlərin müsabiqəsinə hazırlayır.

Ç.-də qeyri-olimpiya idman növlərindən avtomobil yarışları və şahmat daha populyardır. 2004 ildən Şanxay beynəlxalq avtodromunda “Formula-1” – dünya çempionatının mərhələsi – Çin Qranprisi keçirilir. 1978 ildən Ç. şahmatçıları Ümumdünya şahmat olimpiadalarında iştirak edirlər; qadınlardan ibarət komanda daha böyük nəticələr əldə edərək 1998, 2000, 2002 və 2004 illərdə qızıl me-

“Quş yuvası” Pekin milli stadionu.

dallar qazanmışdır; kişilərdən ibarət komanda 2005 ildə keçirilmiş komandalarda arasında dünya çempionatının və 2006 ildə Ümumdünya olimpiadasının gümüş mükafatçısı olmuşdur. 1983 ildə qrossmeyster Lyu Şilan dünya birinciliyinə iddiaçıların matçlarında iştirak etmişdir. Se Szyun (1991–96, 1999–2001), Çju Çen (2001) və Syuy Yuyxua (2006) şahmat üzrə dünya çempionu olmuşlar. 2007 ildə Ç. yığma komandası qadın komandalının 1-ci dünya çempionatında qələbə qazanmışdır (Yekaterinburq). 2008 ildə 14 yaşlı Xou İfan qadınların dünya çempionatında (Nalçik) finala çıxmışdır. 1999 ildə dünyanın ən gənc qrossmeysterlərindən biri olan 13 yaşlı Bu Syançji 2005 ildən çoxsaylı mötəbər yarışlarda Ç. yığmasına başçılıq etmişdir. 2008 ilin dekabrında Nanszin ş-ndə FİDE-nin 21-ci dərəcə (Ç. tarixində ən böyük turnir) üzrə beynəlxalq turnirində iştirak etmiş və 3-cü yeri tutmuşdur. Dünya kuboku yarışlarında (2007) qrossmeyster Van Yue müvəffəqiyyətlə çıxış etmişdir.

Pekinin Olimpiya paytaxtı seçkilərindəki (13.7.2001) qələbəsindən sonra Olimpiadanın təşkilat komitəsi, Çin Olimpiya Komitəsi və Təhsil Nazirliyi “Olimpiya təhsili” Milli Proqramının hazırlanması təşəbbüsünü qaldırmış və məktəblərdə Olimpiya dərslərinin tədrisinə başlamışdır. Həmin proqramda 400 mln. məktəbli və 400 min məktəb iştirak etmişdir.

Olimpiya Oyunlarına hazırlıq dövründə Ç.-də bir çox iri yarışlar, o cümlədən boks (Myanyan, 2005) və üzgüçülük üzrə

dünya çempionatları (qısa məsafəli suda – uz. 25 m olan hovuzda; 2006, Şanxay), avarçəkmənin baydarka və kanoe növündə dünya kuboku (2006, Quancjou) keçirilmişdir.

2008 ilin yazında Olimpiya parkında Olimpiya Oyunları üçün xüsusi olaraq “Quş yuvası” çoxfunksiyalı Pekin milli stadionu (90 mindən çox yer; layihənin dəyəri təq. 325 mln. avro); Olimpiya Oyunları (2008) üçün ümumilikdə 37 idman obyektini (31-i Pekində olmaqla) tikilmiş və yenidən qurulmuşdur (ən iriləri: Milli idman sarayı, “Su kubu” milli su mərkəzi, Olimpiya basketbol stadionu, Olimpiya parkı, Olimpiya konqres mərkəzi və s.). Yelkən idmanı üzrə Olimpiya yarışları Tsindaoda, atçılıq idmanı üzrə isə Honkonqda keçirilmişdir. Ümumiyyətlə, Pekin Olimpiya Oyunlarında (2008) 204 ölkədən 11028 idmançı iştirak etmiş, o cümlədən Ç. yığmasını 639 idmançı təmsil etmişdir.

Tayvan komandası Olimpiya Oyunlarında ayrıca komanda şəklində çıxış edir. Onlar ümumilikdə Olimpiya Oyunlarında (1960–2012) 21 medal (2 qızıl, 7 gümüş, 12 bürünc) qazanmışlar.

Olimpiya Oyunları (8.8. – 24.8.2008) başa çatdıqdan sonra Pekində keçirilən Paralimpiya Oyunlarında (6.9. – 17.9.2008) 148 ölkədən 4200-ə yaxın əlil idmançı iştirak etmişdir. Ç. komandası qeyri-rəsmi komanda hesabında 211 medal (89 qızıl, 70 gümüş, 52 bürünc) qazanaraq 1-ci yeri tutmuşdur. 2008 ilin oktyabrında Pekində keçirilən 1-ci Ümumdünya intellektual oyunlarında

yarışların proqramına şahmat, dama, qo, bric və syantsi daxil edilmişdir. Ç. yığması ümumkomanda hesabında 26 medal (12, 8, 6) qazanmışdır.

Honkonqun jokey-klubu (əsas 1884 ildə qoyulmuşdur; 1959–96 illərdə Honkonqun Kral jokey-klubu adlanmışdır) cıdır yarışlarını iki ippodromda – Şa Tin və Xepi-Vallidə keçirir. Hər il bir sıra ənənəvi beynəlxalq yarışlar keçirilir, o cümlədən dekabrda mükafat fondu bir neçə mln. dollar olan Honkonq Beynəlxalq mükafatları oynanılır. 2012 ildə Londonda keçirilən Paralimpiya Oyunlarında Ç. komandası ümumi hesabda 1 yeri tutaraq 231 medal (95 qızıl, 71 gümüş, 65 bürünc) qazanmışdır.

Fəlsəfə

Fəlsəfə Ç.-də e.ə. 1-ci minilliyin ortalarında meydana gəlmişdir. Sonradan ənənəvi Çin fəlsəfəsi leksikonunun böyük hissəsini təşkil etmiş ayrı-ayrı fəlsəfi ideyalar və mövzular, həmçinin çoxlu terminlər ən qədim yazılı abidələr olan “Şu szin”, “Şi szin”, “İ szin”də artıq mövcud idi. Ç.-də fəlsəfi nəzəriyyənin tarixən ilk mötəbər yaradıcısı olan *Konfusi* juların (alimlərin, savadlı adamların) ruhani ənənələrinin ifadəçisi kimi çıxış etmişdir. “Ju” termini Ç.-də fəlsəfinin meydana gəldiyi vaxtdan yalnız onun məktəblərindən birini yox, daha çox özündə fəlsəfə, elm, incəsənət və din əlamətlərini birləşdirən vahid ideoloji kompleksi, *konfusiçiliyi* bildirmişdir. Bu əlamətlərin nisbəti müxtəlif dövrlərdə fərqli olmuşdur.

Ənənəvi tarixi qeydə alınmaya görə, Konfusunin özündən böyük müasiri *dao-sizmin* banisi, “Dao de szin” kitabının müəllifi hesab edilən Lao-szi olmuşdur. Lakin hazırda müəyyən edilmişdir ki, bilavasitə daosizmə aid ilk əsərlər konfusiçilikdən sonra yazılmış, hətta, ehtimal ki, onlara cavab reaksiyası olmuşdur. Görünür, Çin fəlsəfi tarixində Sin dövrünə qədərki (e.ə. 3 əsrin sonlarına qədər) mərhələnin ənənəvi olaraq “yüz məktəbin” bərabər hüquqlu polemikası dövrü kimi səciyyələndirilməsi də mübahisəlidir, çünki o dövrün bütün fəlsəfi məktəbləri e.ə. 2 əsrdə rəsmi ortodoks ideologiya statusunu qazanmış konfusiçiliyə münasibətdə özlərini müəyyən edirdilər.

Çin fəlsəfinin ümumi xarakteri. Konfusi və ilk filosoflar olan jular özlərinin əsas vəzifələrini cəmiyyət həyatının və insanın şəxsi taleyinin nəzəri dərkində görürdülər. Mədəniyyətin daşıyıcıları və yayıcıları kimi onlar yazılı, ilk növbədə,

tarixi, ədəbi və protoelmi sənədlərin (mədəniyyət, yazı və ədəbiyyat Çin dilində bir terminlə – “ven”lə ifadə edilirdi) saxlanması və təkrar istehsalı üçün məsul olan sosial institutlarla, bu institutları təmsil edən skrib-şilər (xronoqraflar, astroloqlar, astronomlar) ilə sıx bağlı idilər. Konfusiçiliyin rəsmi ideologiyaya daim iddialılığı, sosial-siyasi və etik problematikası önə çəkəməsi və tekstoloji kanonu ümummetodoloji prinsip qismində qəbul etməsi kimi xüsusiyyətləri buradan irəli gəlmişdir. Artıq e.ə. 2 əsrdə fəlsəfi fikrin həm dövlət institutları, həm də “klassik ədəbiyyat”la – kanonik mətnlərin müəyyən dəsti ilə əlaqəsini təsbit edən sınaq sistemi formalaşmağa başlamışdı. Yüksək sosial statusu sayəsində fəlsəfə Çin cəmiyyətinin həyatında çox böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, həmişə “elmlərin şahı” olmuşdur. Lap əvvəldən Konfusunin məramı “yaratmaq yox, ötürmək, qədimliyi inandırmaq və onu sevmək” (“Lun yuy”, VII, 1) olmuşdur. Bu zaman qədim müdrikliyin gələcək nəsillərə ötürülməsi aktı yaradıcı səciyyə daşıyırdı, çünki ilk konfusiçilərin istinad etdikləri arxaik əsərlər (kanonlar) onların müasirləri tərəfindən artıq az anlaşılır və idraki sərhətlər tələb edirdi ki, bu da yenidən dərk etmə təhlükəsi ilə bağlı idi. Nəticədə təfsirçilik və qədim klassik əsərlərin ekzegezi Çin fəlsəfinin üstün formaları olmuşdur.

Konfusunin “ötürmək” istədikləri, əsasən, “Şu szin” və “Şi szin” tarixi və ədəbi abidələrdə qeydə alınmışdı. Fəlsəfi əsərlərdə ənənəvi olaraq ədəbi forma hakim idi. Ç. fəlsəfəsi bu cəhətlərini 20 əsrin əvvəllərinə Qərb fəlsəfinin təsiri ilə Çində qeyri-ənənəvi fəlsəfi nəzəriyyələr meydana gələndək saxlamışdı.

İdeal anlayışını olduğu kimi işləyib-hazırlamamış Ç. klassik fəlsəfinin spesifikasiyasını ilk növbədə naturalizmin hökm-fərmalığı müəyyənləşdirir. Platonizm, yaxud neoplatonizm tipli inkişaf etmiş idealist nəzəriyyələrin olmaması formal məntiq kimi universal ümumelmi alətin olmamasını da şərtləndirmişdi. Mənşəcə mifik təsəvvürlər, fəlsəfi praktikası obraziləri və təsəvvürlərin tənzimləyici fəaliyyətlə bağlı olan kateqoriyaların Ç. analoqları ən əvvəl naturfəlsəfi mənə daşmış və təsnifat matrisləri qismində istifadə edilmişdir. Məs., ikili *in* və *yan*, yaxud *yan* i – “obrazlar ikiliyi”; üçlü – *tyan*, *jen*, *di* – “səma, insan, torpaq”, yaxud *san tsay* – “üç material”; beşli – *u sin* – “beş element”. Müasir Ç.-də “kateqoriya” (*fançou*) termini numeroloji etimologiyaya

malikdir, çünki “Xun fan” dünyagörüşü kompendiumunun əsaslandığı 9 xanlı (9 – çou) kvadrat quruluşdan yaranmışdır. Çində məntiqin yerini numerologiyaya (şyan şu çji syue – “rəmlər və rəqəmlər haqqında təlim”), yəni elementləri riyazi obyektlərdən – öz aralarında bir-biri ilə rəmzi, assosiativ, estetik, təlqinedici və s. şəkildə bağlı olan rəqəm kompleksləri və həndəsi strukturlardan ibarət formalaşdırılmış nəzəri sistem tuturdu. Ç. klassik fəlsəfinin idrak metodologiyasının dərkənin ən qədim və kanonlaşmış formaları bir tərəfdən “Çjou i” (“İ szin”), “Xun fan”, “Tay syuan szin” numerologiyasında, digər tərəfdən isə “Mo-szi”, “Qun-sun Lun-szi”, “Syun-szi” protoməntiqində reallaşmışdı.

Ç. numerologiyasının özünü hər biri iki müxtəlifliklə təmsil olunan üç tip obyekt təşkil edir: 1) “rəmlər” – a) triqramlar, b) heksagramlar (qua); 2) “rəqəmlər” – a) *xe tu*, b) *lo şu*; 3) “rəmlər” və “rəqəmlərin” əsas ontoloji ünvanları – a) *in yan* (qaranlıq və işıqlıq), b) *u sin* (beş element). Bu sistemin özü iki başlanğıc numeroloji rəqəm – 3 və 2 üzərində qurulmuşdur. Çin ənənəvi mədəniyyətində istifadə edilən qrafiki rəmləşdirmənin bütün üç əsas növü onda əks olunmuşdur: “rəmlər” – həndəsi formalar; “ədədlər” – rəqəmlər; *in yan*, *u sin* – heroqliflər. Çin yazısının ən qədim nümunələri falçı sümükləri üzərində son dərəcə numerolojişdirilmiş yazılardır; sonralar da kanonik mətnlər özünün uzun tarixi ərzində yüksək dərəcədə formalaşmış numeroloji standartlara uyğun yaradılırdı.

Məhz bu amil Ç. numerologiyasının protoməntiq üzərində qələbə çalmasında həlledici rol oynamışdır, çünki sonuncu nə formal, nə də formalaşmış idi və buna görə də əlverişli və kompakt metodoloji alət keyfiyyətinə malik deyildi.

Əsas məktəblər. Ç. fəlsəfi öz mövcudluğunun başlanğıc dövründə (e.ə. 6–3 əsrlər) fəlsəfi, elmi və dini biliklərin diferensiasiyaya uğramadığı şəraitdə “yüz məktəbin rəqabəti” (bay szya çjen min) kimi təqdim olunan son dərəcə müxtəlif baxışların və cərəyanların məcmusunu əks etdirirdi. Bu müxtəlifliyin təsnifi üçün ilk cəhdləri bütün opponentlərini tənqid etməyə can atan konfusiçilik və daosizm təmsilçiləri göstərmişlər. Konfusiçi “Syun-szi” traktatının 6-cı fəslində (“Fey şer szi” – “On iki mütəfəkkirə qarşı”) məxsusi olaraq buna həsr edilmişdir. Burada Konfusunin və onun şagirdi Szi Qunun (e.ə. 5 əsr) təbliğ olunan təli-

mindən başqa, müəllif cüt-cüt təqdim edilən 12 mütəfəkkirin “altı təlim”ini seçərək onları kəskin tənqid etmişdir. Təxminən sinxron və tipoloji cəhətdən oxşar təsnifat “Çjuan-szi”nin (e.ə. 4–3 əsrlər) sonuncu 33-cü fəslində (“Tyan-szya” – “Ərşi-fələk”) vardır; burada da altı istiqamətə bölünən “yüz məktəb”ə (bay szya) qarşı qoyulan konfusiçilərin əsas təlimi fərqləndirilir.

Sıma Tsyun tərəfindən tərtib edilmiş “Şi szi” birinci sülalə tarixində sadalanan və səciyyələndirilmiş altı məktəb: 1) Qərb ədəbiyyatında həmçinin “naturfəlsəfi” adlanan “dünyayaranışının qaranlıq və işıqlıq başlanğıcları” məktəbi (*inyan szya*); 2) “alimlər məktəbi” (*ju szya*), yəni konfusiçilik; 3) “Mo [Di] məktəbi” (*mo szya*, *moizm*); 4) Qərb ədəbiyyatında həmçinin “nominalist” və “dialektik-sofist” adlanan “adlar məktəbi” (*min szya*); 5) “qanunlar məktəbi” (*fa szya*), yəni *legizm*; 6) “Yol və bərkət məktəbi” (*dao de szya*), yəni daosizm. Ən yüksək qiymətə layiq görülmüş sonuncu məktəb yerdə qalan bütün məktəblərin əsas məziyyətlərini sintez edən kimi (necə ki “Syun-szi” və Çjuan-szi”da konfusiçilik) təqdim olunmuşdur.

Bu sxem Lyu Sinin (e.ə. 46 – eramızın 23 ili) Çində ən qədim “İ ven çji” (“Mahiranə və zərif mətnlər haqqında traktat”) kataloqunun əsasını təşkil edən təsnifatı-bibliografik əsərində inkişaf etdirilmiş, Ban Qu tərəfindən tərtib olunmuş ikinci sülalə tarixi “Tsan Xan şu”-nun (“Erkən Xan sülaləsinin tarixi”) 30-cu fəslini təşkil etmişdir. Təsnifatda mövcud 6 məktəbə 4 yenisi: “şaqli və üfüqi [siyasi ittifaqlar] məktəbi” (*szun xen szya*), eklektik-ensiklopedik “azad məktəb” (*sza szya*), “aqrar məktəb” (*nun szya*) və aşağı sosial təbəqələrin baxışlarını əks etdirən “kiçik izahlar məktəbi” (*syao şo szya*) – folklor məktəbi əlavə olunmuşdur.

Lyu Sin “bütün filosofları” (çju szi) əhatə edən “on məktəb”dən (şi szya) hər birinin mənşəyinə dair nəzəriyyəni təklif etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, ənənəvi Ç. mədəniyyətinin formalaşmasının başlanğıc dövründə, yəni e.ə. 1-ci minilliyin ilkin əsrlərində sosialənəmli biliklərin daşıyıcıları rəsmi şəxslər olmuşlar, başqa sözlə “alimlər” – “məmur”, “məmurlar” isə “alim” idilər. “Haqiqi hökmdar yolunun” (*van dao*) tənəzzülü, yəni hakimiyyətdə olan Çjou evinin zəifləməsi nəticəsində mərkəzləşdirilmiş inzibati struktur dağılmış və onun rəsmi statusdan məhrum

edilmiş təmsilçiləri özəl həyat tərzi keçirməyə, öz yaşayışlarını təmin etmək üçün bilik və bacarıqlarını müəllim, vaiz, mürrəbbi qismində həyata keçirməyə məcbur olmuşdular. Dövlətin parçalanması dövründə vaxtilə vahid administrasiyanın ayrı-ayrı sahələrinin nümayəndələri müxtəlif fəlsəfi məktəblər yaratdılar; məktəblərin “szya” (heroqlifin hərfi mənası “aile”dir) adlanması da onların özəl səciyyə daşdığını göstərir. Konfusiçiliyi maarif idarəsindən çıxanlar yaratmışdılar; onlar hakimlərə in yan qüvvələrinə riayət etməkdə yardımçı olur, “Lyu i”, “U szin”, sonralar isə “Şi san szin” kanonik mətnlərinin “yazılı mədəniyyətinə” (ven) söykənməklə və humanizmi (jen), tələb olunan ədaləti (i) əsas götürməklə tərbiyəedici təsiri necə həyata keçirməyin yolunu göstərirdilər. Daoizmi (dao szya) isə xronoqrafiya və astrologiya (şi quan) idarəsindən çıxanlar, uğur və məğlubiyyətlərin, mövcudluq və ölümün, dərddə və xoşbəxtliyin, qədimlik və müasirliyin yoluna (dao) dair salnamələr tərtib edənlər yaratdılar. “Dünya-yaranışının qaranlıq və işıqlıq başlanğıcları” məktəbini göyün əlamətlərini, Günəşi, Ayı, ulduzları, kosmik oriyentirləri və zaman əvəzlənmələrini müşahidə edən astronomiya və təqvim hesablamaları (Si-xe quan) idarəsindən çıxanlar yaratdılar. “Əxlaq” (li) əsaslanan idarəetməni mükafatlar və cəzalarla, müəyyən qanunlarla (fa) tamamlayan məhkəmə idarəsindən çıxanlar legizmi yaratdılar. “Adlar məktəbi”ni ayin-mərasim (li quan) idarəsindən çıxanlar yaratdılar; qədimlərdə rütbə və ayinlərdə nominal ilə real üst-üstə düşmürdü və onları bir-birilə uzlaşdırmaq bu idarənin fəaliyyətinə aid idi. Məbəd gözetçilərindən çıxanlar moizmi, səfirlik idarəsindən çıxanlar diplomatik “şaquli və üfqi məktəbini” [siyasi ittifaqlar]; dövlətdə qayda-qanunu saxlamaq naminə moizm və konfusiçilik, “adlar məktəbi” və “qanunlar məktəbi”nin ideyalarını uyğunlaşdıraraq müşavirlər arasında çıxanlar eklektik-ensiklopedik “azad məktəb”i; əkinçilik idarəsindən çıxanlar “aqrar məktəb”i; aşağı dərəcəli məmurlar arasında çıxanlar “kiçik izahlar məktəbi”ni yaratdılar. Hərbi idarədən çıxan təhsillilərin təmsil etdiyi “hərbi məktəb” (bin szya) xüsusi bölməyə aid idi.

Bu nəzəriyyənin müəllifləri, “kiçik izahlar məktəbi”ni diqqətəlayiq bilməyərək, bir-birinə qarşılıqlı əks olan, lakin bir-birini formalaşdıran, yəni eyni bir

hədəfə müxtəlif yollarla gedən və ümumi ideya bazisinə – “Altı kanon” (Lyu szin) söykənən digər doqquz məktəbi qəbul edirdilər. Ümumi dövlət sisteminin dağılmasının nəticəsi kimi nəzərdən keçirilən fəlsəfi məktəblərin müxtəlifliyi sistemin bərpası və fəlsəfi fikrin birləşdirici konfusiçilik məcrasına qayıtması zamanı aradan qaldırılmalıdır. Bu önüzlü təsnifatın qaynaqları e.ə. 3–2 əsrlərin ensiklopedik abidələrində (“Lyu-yi çun syu” və “Xuayan-szi”) izlənilir.

Mərkəzləşdirilmiş Xan imperiyasının formalaşdığı dövrdə yaranmış Lyu-Sin – Ban Qu nəzəriyyəsi ənənəvi elmdə klassik nəzəriyyə statusunu qazandı. Onun təkmilləşdirilməsi Ç.-in bütün tarixi boyu davam edirdi; Çjan Syueçen (1738–1801) və Çjan Binlin bu işdə xüsusilə fərqlənmişlər. 20 əsr Çin fəlsəfəsində nəzəriyyə bir tərəfdən Xu Şinin tənqidinə məruz qalmış, digər tərəfdən isə Fen Yulan (1895–1990) onu dastəkləyərək inkişaf etdirmişdir. Fen Yulan belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, altı əsas məktəbi nəinki müxtəlif peşə sahibləri, həm də müxtəlif şəxsiyyət tipinə və həyat tərzinə malik insanlar: alim-intellektuallar konfusiçiliyi; cəngavərlər, başqa sözlə, gəzərgi hərbcilər və sənətkarlar moizmi; zahidlər və guşənişinlər daosizmi; polemist natiqlər “adlar məktəbi”ni; okkultistlər və numeroloqlar “dünyayaranışının qaranlıq və işıqlıq başlanğıcları” məktəbini; siyasətçilər və hakimlərin müşavirləri legizmi yaratmışlar.

Ənənəvi Çin ruhani mədəniyyətində mərkəzi rolu konfusiçilik oynamışdır. Ona görə də onun tarixi, ən azı Xan dövründən başlayaraq, bütün Çin fəlsəfəsi üçün təməl olmuşdur. Konfusiçiliyin tarixi ümumi şəkildə hər birinin başlanğıcı qlobal sosial-mədəni böhranla bağlı olan dörd dövrə bölünür: e.ə. 6–3 əsrlər; e.ə. 3 əsr – eramızın 10 əsri; 11–20 əsrlər; dördüncü dövr 20 əsrdə başlamışdır və ümumdünya fəlakətlərinə, qlobal informasiya proseslərinə (məs., Qərb nəzəriyyələrinin Ç.-də kök salmasına) reaksiya ilə bağlıdır. Onların novatorcasına yenedən dərk olunması üçün əvvəlki konfusiçilik və neokonfusiçilik müddəalarından istifadə edilmişdir.

Ədəbiyyat

Ç. dilində ədəbiyyat dünyanın ən qədim ədəbiyyatlarından biridir. O, mənşəcə dini ayinlərlə bağlıdır: ehtimal ki, Neolit dövrü ayinlərində (təqr. e.ə. 6–5-ci minilliklər) musiqi və rəqs sənəti ilə

yanaşı, nəgmə-şeyr yaradıcılığı da meydana gəlmişdir. Ç. dilində ilk yazılı mətnlər hesab edilən fal sümüyü üzərindəki yazıları (e.ə. 14–11 əsrlər) sonralar tunc epigrafika (e.ə. 10–8 əsrlər) əvəz etdi. Çjou dövrünə aid konfusiçilik və daosizm kanonlarına dair əsərlər erkən yazılı abidələrdəndir. Bu dövrdə eramızın 1 əsrində bütünlüklə yazılı və poetik mətnləri bildirən xüsusi “ven” (yazı işarələri, yazı) və şi (poeziya, şeyr) terminləri meydana gəldi. Sonralar konfusiçilikdə yazı dövlətin əsası kimi maarif və mədəniyyətlə eyniləşdirildi; yazılı mətn ictimai baxımdan əhəmiyyət kəsb edən funksiyaların (maarifləndirici, təhsilləndirici, tərbiyəedici, nəsihətəməz) yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulurdu. Bu, çox hissəsini rəsmi (ali fərmanlar, hökmdara məruzələr, rəhbər şəxslərin sərəncamları və tabe şəxslərin raportları), memorial (epitafiyalar) və epistoliar janrlar təşkil edən sonrakı dövr Ç. ədəbiyyatının spesifikasiyasını şərtləndirdi. Konfusiçilikdə poeziyaya xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ç. tarixində ilk ədəbi-poetik abidə “Nəgmələr kitabı” antologiyası (“Şi szin”, e.ə. 11–7 əsrlər) eyni zamanda “Beş qayda” toplusuna daxil olan kanonik kitablardan biridir (tərtibçisi Konfusi hesab edilir). “Nəgmələr kitabı” qədim Ç. poetik yaradıcılığının janr və mövzu zənginliyini göstərir. Burada altılıqdan başlamış 50 və daha çox misradan ibarət müxtəlif janrda [odalar (ya), məbəd mahnıları (sunn) və s.] 305 əsər toplanmışdır. Qədim Ç. ədəbiyyatının digər abidəsində – “Çu beytləri” (“Çu tsi”, eramızın 2 əsri) antologiyasında Ç.-in cənubunda yaranmış poetik əsərlərdən nümunələr verilmişdir (ilk Ç. şairi hesab edilən Syuy Yuann, həmçinin Sun Yuyun yaradıcılığı). Çu poeziyası üçün yerli dini-mifoloji təsəvvürlərdən irəli gələn süjet və obrazlardan istifadə, aydın ifadə olunmuş fərdi başlanğıc səciyyəvidir.

Qərbi Xan və Şərqi Xan imperiyaları dövründə müəllif poeziyası tam bərqərar oldu. Burada nəzmlə nəsrin növbələşməsindən ibarət fu odaları (bir neçə yüz misrayadək) əsas yer tuturdu. Mey Şen, Szya İ, Sıma Syanju, Yan Syun, Çjan Xen və b. Xan dövrünün tanınmış şairləri idi. Hökmdar, alim və mütəfəkkirlər tərəfindən də odalar yaradılırdı. Cəmi 230 siyasi-nəsihətəməz, lirik xarakterli, o cümlədən antisosial motivli (tərki-dünyalığa çağırış) və s. tam mətn və hissələr saxlanılmışdır. Sonrakı tarixi dövrlərdə fu odaları yayılmış poetik janrlardan

biri kimi qalsa da, Ç. ədəbiyyatında mühüm yer tutmurdu. Xan dövrünün lirik irsi həmçinin xüsusi dövlət idarəsinin (Yuefu Palatası, e.ə. 114 – eramızın 6 əsri) məmurları tərəfindən yazıya alınmış xalq nəgmələri, qismən həmin məmurların yaratdıqları dini nəgmələr və qu şi yuefu adlanan 20 qədim anonim şeyrdən ibarətdir. E.ə. 4–3 əsrlərdə (qismən “Səma oğlu Munun həyatı” və s.), həmçinin Xan dövründə (“Çjao-Uçan qaranquşun qeyri-rəsmi tərcümeyi-halı” və s.) tarixi şəxsiyyətlər haqqında yaranmış əsərlər Ç. nəsrinin ən qədim nümunələridir. Onlar tarixnəvisliyin bioqrafik (çjuan) janrının bir variantı idi.

3–6 əsrlərdə Ç. poeziyasında əsas yeri ilk dəfə olaraq lirik janrlar – si və yuefu tutdu. Şərqi Xan imperiyasının məhvi, ölkənin parçalanması Ç. cəmiyyətinin mədəni həyatında dəyişikliklərə səbəb oldu: şəxsiyyət dəyərləri, insanın daxili azadlıq hüququ ön plana çəkildi. Konfusiçi mədəni-etik ideallarının nüfuzunun nəzərəcarpacaq dərəcədə azalması digər ideoloji sistemlərin – daosizmin, Ç. buddizminin inkişafına imkan yaratdı. Poeziyada insanın emosional durumunun ifadəsinə yaxın yeni, estetik yanaşma üsulu meydana gəldi. İnsanların “iğtişəş dövründəki” axtarıları, hiss və həyəcanları daosizm (ölməzlik axtarıları), daonun dərk edilməsi naminə sosial fəaliyyətdən imtinaya çağırış) və buddizm mövzulu lirik əsərlərdə, peyzaj lirikasında (“dağlar və sular poeziyası”) öz əksini tapdı. Məhəbbət lirikası xüsusilə uğur qazandı; saray həyatının dəbdəbəsinə, qadın gözəlliyinə və sevginə tərənnüm edən (“Nefrit bürcün yeni mahnıları” antologiyası) “saray poeziya üslubu” yarandı (qun ti şi, 6 əsrin 1-ci yarısı). Tsao Çji, Szi Kan, Juan Szi (3 əsr), Tao Yuanmin, Se Linyun, Bao Çjao, Yuy Sin (6 əsr) bu dövrün görkəmli şairləri idilər.

Ç. ədəbi-nəzəri fikri Tsao Pinin “Klassika haqqında düşüncələr”, Lu Szinin “Bədii ədəbiyyat haqqında oda” (hər ikisi 3 əsr), Şen Yuenin “Tarixçinin mühakimələri”, Çjun Junun “Şeyr kateqoriyaları” (hər ikisi 5 əsrin sonu – 6 əsrin əvvəlləri), Lyu Senin “Yazıların qəlbində heykəlləşən əjdaha” (6 əsrin əvvəlləri) traktatlarında, Syao Tunun “Bədii ədəbiyyatdan seçilmiş əsərlər” (6 əsrin əvvəlləri) antologiyasında ifadə edilirdi. Bu əsərlərdə ən qədim dövrlərdən başlayaraq milli ədəbiyyatın tarixi təsvir olunur, janrlar üzrə təsnifat aparılır, tematik cərəyanlar, müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığı

xarakterizə edilir, şeyr sənəti qaydaları nəzərdən keçirilir və s.

Syaosə təhkiyə nəsrinin təşəkkülü də 3–6 əsrlərə təsadüf edir. Əvvəllər “syaosə” (“əhəmiyyətsiz mühakimələr”) sözü sadə adamlar arasında gəzən xəbər və şayiə mənasında işləndirdi. Artıq e.ə. 2–1 əsrlərdə syaosə topluları yaradılsa da, saxlanılmamışdır. 3–6 əsrlərə aid edilən toplular isə natamam fraqmentlərdən (müxtəlif əsərlərdən sitatlar, hadisələr haqqında qeydlər) və bədii hekayələrdən ibarətdir. Syaosə hekayələrini bütün qeyri-adi şeylərə maraq, möcüzəyə inam (Qan Baonun “Ruhların axtarışı haqqında qeydlər” əsəri, 4 əsr) səciyyələndirir. Buddizm mövzusunda məcmuələr (Van Yanın “Axirət dünyasından xəbərlər”, 5 əsr), tarixi şəxsiyyətlər haqqında əfsanə və lətifə topluları da (Lyu İtsinin “Köhnə şayiələr yeni yozumda”, 5 əsrin 1-ci yarısı) bu dövrə aiddir.

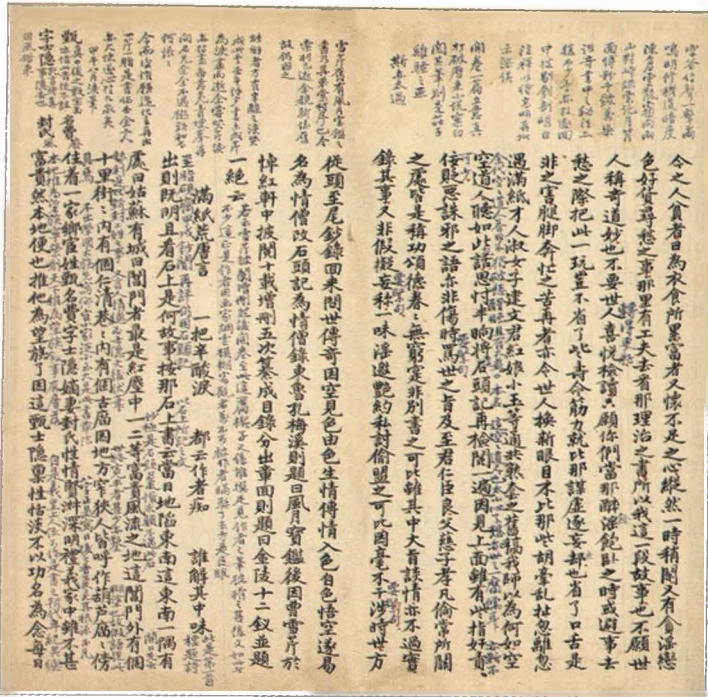
Tan imperiyası dövründən 2300 şairə aid edilən təqr. 50 min poetik əsər saxlanılmışdır. Bu dövrdə, bir qayda olaraq, “klassik Çin poeziyası” adlandırılan “yeni üslublu şeyrlər” (sin ti şi) əsas yer tuturdu. 4 şeyr forması üstünlük təşkil edirdi: beşşözlü və yeddışözlü (hər misrada müvafiq olaraq 5 və 7 heroqlif ölçüdə) yazılan dördmislir və səkkizmislir şeyrlər. Onların hamısı şeyr sənəti və kompozisiyanın ciddi qaydalarına tabe idi. Tan imperiyasının sonunda tsi yeni poetik janrı – hər misrada qeyri-müntəzəm sayda sözlərlə mahnı melodiyalarına yazılmış şeyrlər yarandı. Formaca esseyə yaxın olan quven nəsr janrı (köhnə üslublu bədii ədəbiyyat) meydana gəldi (Xan Yuyun, Lyu Szunyanın yaradıcılığı). Syaosə formasını dəyişərək quantsi janrına çevrildi; Ç. ədəbiyyatı ilk dəfə şəhər əhlinin, məmurların gündəlik həyatına müraciət etdi. Əvvəldən məhəbbət motivləri ilə məhdudlaşan tsi lirikası Beş sülalə və Şimali Sun dövründə məzmun dərinliyi və mövzu müxtəlifliyi kəsb etdi. “Szyansi məktəbi” şairləri hesab edirdilər ki, poetik yaradıcılığın təkanverici qüvvəsi müəllifi əhatə edən varlıq, onun yaşantıları deyil, mücərrəd obrazlar və ideyalarıdır (Xuan Tintszyan, 11 əsrin 2-ci yarısı). Cənubi Sun dövründə Ç.-in istilası və bununla bağlı faciəvi hadisələr bir müddət lirikaya əvvəlki realistliyi, emosionallığı və vətəndaş pafosunu qaytardı. 12 əsrdə şairə Li Tsinqjao və şairlərdən Yan Vanli, Fan Çenda, Lu Yu və Sin Tsitszinin yaradıcılığı ilə Ç. lirikasının qızıl əsri başa çatdı.

Tısbağa çanağı üzərində fal yazıları. Şan dövrü. Anyan. Henan vilayəti. Çin milli muzeyi. Pekin.

Nəsr daha da inkişaf edirdi. Yeni yaradıcılıq növü – müxtəlif şeyr misraları ilə birləşdirilmiş süjetli və süjetsiz nəsr parçalarından ibarət bitszi topluları (firça ilə yazılı) meydana gəldi. Bitszi topluları Şimali Sun ədibləri (Ouyan Syu, Su Şi) və təhsilli məmurlar tərəfindən yaradılırdı. Çuantsi novellaları dastançıların improvizələrindən yaranan şəhər povesti xua-benlə (dastanın əsası) dolğunlaşdı. Xua-bendə çox zaman komik çalarlı macərə, detektiv və sevgi süjetlərindən geniş istifadə edilirdi; personajlar daha çox kəndli, sənətkar, ticarətçi, kiçik məmur və rahiblərdən olurdu.

Ç.-in monqollar tərəfindən istilası (Yuan dövrü) ədəbiyyatın simasını dəyişdirdi: məğlub edilmiş xalqın milli-mədəni dəyərlərinin xəzinəsi olan poeziyaya monqol hakimiyyəti tərəfindən gizli qadağa qoyuldu. Bu dövrdə dram və roman inkişaf etməyə başladı. Yuan dramı (730 pyesin yaradıldığı məlumdur, onlardan 170-i saxlanılmışdır) tarixi, dini, macərə və sevgi mövzularında pyeslər (Quan Xantsinin “Dou E-nin yeri-göyü həyəcanlandıran incikliyi”, 13 əsr; Ma Çjiyanın “Xan sarayında payız”, Van Şifunun “Qərb fligeli”, hər ikisi 13 əsrin 2-ci yarısı – 14 əsrin əvvəlləri və s.) daxil olmaqla, 12 süjet tipindən istifadə edirdi. Tsyuy ariyalar Yuan dövrünün lirik-poetik irsini təşkil edən müstəqil nəzm əsər-

Tsao Syuetsinin
"Qırmızı köşkdə yuxu"
romanının
alyazmasından səhifə.
1759 il.

lərinə (santsyuy) çevrildi. Ç. romanının qaynaqları dastançı rəvayətləri və onların əsasında yaranan pinxua xalq kitabları, həmçinin tarixnəvisliyə dair ədəbiyyat idi. İlk romanlar (Lo Quancjunun "Üç seltənət", Şi Nayanın "Çay körfəzləri", hər ikisi 14 əsr) Xan imperiyasının məhvi zamanı və Şimali Sun imperiyasının məhvindən əvvəl baş vermiş tarixi hadisələrə həsr edilmişdi. Bu əsərlərlə Ç. romanının tarixi və macərə növlərinin əsası qoyuldu.

Min və Sin sülalələri dövründə poetik yaradıcılıq daha çox Ç. klassik poeziyası ənənələrinə söykənirdi. Min dövründə bu, milli bədii ənənələri (Qao Tsinin yaradıcılığı, 14 əsr və b.) canlandırmaq (monqol hökmranlığından sonra) meyilləri, Sin dövründə isə mancur hökmranlığı zamanı milli-mənəvi dəyərləri qorumaq cəhdləri ilə izah edilirdi. 16–18 əsrlərdə bitszi ənənələrini davam etdirən nəsr janrları inkişaf etdi (Pu Sunlinin novellalar toplusu; Fen Menlun, Lin Mençu tərəfindən tərtib edilmiş xuaben topluları; Yuan Meyin, Szi Yuannın əsərləri). Roman janrı yeni növlərlə zənginləşdi: məişət, məhəbbət ("Qızıl vazada gavalı çiçəkləri", 16 əsr və s.), didaktik-satirik (U Szinszinin "Konfusiçilərin qeyri-rəsmi tarixi" və s.). U Çenenin "Qərbə səyahət" fantastik romani, Tsao Syuetsinin "Qırmızı köşkdə yuxu" məişət romani meydana gəldi.

19 əsrin 2-ci yarısında Ç. cəmiyyətini bürüyən böhran ədəbiyyat qarşısında aktual məzmunlu və geniş oxucu kütləsi tə-

rəfindən başa düşülən olmaq tələblərini qoydu. İfşaedici roman geniş inkişaf etdi (Lyu E, Li Baotszya, U Voyao, Szen Pu). Ç. ziyalıların xaricdə olmuş nümayəndələri xarici ölkələrin ədəbiyyat təcrübəsinə müraciət etdilər. 19 əsrin sonlarında şair və diplomat Xuan Szunyan poeziyanın forma və dilinin yeniləşməsi məsələsini irəli sürdü.

20 əsrin əvvəllərində ədib Lyan Tsiçao nəsrə sadələşdirilmiş "yeni üslub" yaratdı. Xarici ədəbiyyatdan tərcümələrin sayı çoxaldı. Lakin ədəbiyyatda əsl yeniləşmə ədəbiyyat inqilabı gedişində baş verdi; 1917 ildə "Yeni gənclər" jurnalında Xu Şinin "ədəbiyyatın dili danışıq dili, bədilik meyarı isə təsvirin həqiqiliyi olmalıdır" fikrini təsbit edən "Ədəbiyyatın islahatına dair qeydlər" adlı məqaləsinin dərc edilməsi inqilabın başlanğıcı idi. *Lu Sinin* "Dəlinin gündəliyi" (1918) hekayəsi, Xu Şinin "Həyatın başlıca işi" (1919) komediya-pyesi və "Təcrübələr" (1920) şeir toplusu yeni ədəbiyyatın ilk nümunələri oldu. *"Dörd may" hərəkətinin* (1919) rəvac verdiyi milli özünüdərkini yüksəlişi danışıq dilində 400-ə yaxın qəzet və jurnalın çıxmasına səbəb oldu. Aparıcı mövqə tutan nəsrin əsas janrı hekayə (Bin Sin, Ye Şaotszyun, Van Tunçjao və Yan Çjenşenin yaradıcılığı) idi. Poeziyada (Bin Sin, Kan Baytsin, Şen İnmo və b.) qafiyədən imtina edildi, sərbəst şeir geniş yayıldı. Dram Ç. dramaturgiyası ənənələrindən uzaqlaşmağa və Qərb teatrı prinsiplərini mənimsəməyə başladı (Din Silinin, Xun Şenin, Tyan Xanın pyesləri).

1921 ildə Pekində (üzvləri Çjou Szojen, Şen Yanbin, Ye Şaotszyun, Syuy Dişan, Van Tunçjao və b.) tənqidi realizmə meyil edən "Ədəbiyyatı öyrənən cəmiyyət" yaradıldı. Elə həmin vaxt çinli tələbələr tərəfindən Tokioda təşkil edilmiş "Yaradıcılıq" cəmiyyətinin üzvləri (*Qo Mojo*, Yuy Dafu, Çen Fanyu, Çjan Szipin, Tyan Xan və b.) Avropa romantizmi və modernizmi istiqamətində yazırdılar. 1927–37 illərdə marksist yönümlü ədəbiyyat əsas yer tuturdu. Onun lideri Lu Sin idi. Szyan Quantsı, *Mao Dun*, *Din Lin*, Çjan Tyanyi, Sya Yan, Ye Szi və b. yazıçılar incəsənətdə marksist görüşləri mənimsəmiş, rus və sovet ədəbiyyatı təcrübəsindən bəhrələndilər. Eyni zamanda hakimiyət tərəfindən himayə olunan milliyyətçi ədəbiyyat da inkişaf edirdi (Van Pinlin, Xuan Çjensya və Şao Syunmeyin poeziyası, Li Szanxuanın, Van Qoanın nəsrli).

1937–45 illərdə ədəbiyyatın səciyyəvi xüsusiyyəti onun nikbinlik və qəhrəmanlıq ruhunda, təşviqat yönümlü olması idi. Sənədli nəsr janrı inkişaf edir, poeziyada yeni janrlar – deklamasiya xarakterli, divar şeirləri yaranırdı. Qomından nəzarətdə olan rayonlarda 1940-cı illərin əvvəllərində rüşvətxorluq, məmurların mənəvi pozğunluğu, xüsusi xidmət orqanlarının terroru və milli maraqlara xəyanət ədəbiyyatın (*Mao Dun*, *Lao Şe* və Şa Tinin romanları, Qo Mojonun, Din Silinin pyesləri) əsas mövzuları idi; siyasi satira mühüm yer tuturdu. "Azad edilmiş rayonlar"ın ədəbiyyatında Mao Tszedunun "ədəbiyyat fəhlə, kəndli və əsgərlərin maraqlarına xidmət etməli, onların alışdığı bədii formalardan istifadə etməlidir" göstərişinə (1942) riayət olunurdu. Ç. kəndindəki islahatlardan yazan Çjao Şuli və Çjou Libonun yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə yeni ədəbiyyat çulğışırdı. Sun Li, Lyu Bayyu, Tsyu Dunpin, Ma Fen, Kun Szyue və Yuan Szinin nəsr əsərlərində ordu problemləri əsas yer tuturdu. Poeziyada Ay Tsinin, Tyan Szyanın, Ke Çjunpinin, Xe Tsifanın, Juan Çjantszinin, Li Szinin istedadı aşkara çıxdı. Xe Szinçji və Din İ solçu incəsənətin ən görkəmli əsərlərindən biri olan "Saçları ağarmış qız" musiqili dramının mətnini yazdılar (1945). Vətəndaş müharibəsi (1946–49) zamanı "azad edilmiş rayonlar"da *Çjou Libonun*, *Din Linin*, *Tsao Minin* yaradıcılığı seçilirdi. Qomından nəzarətdə olan ərazilərdə yaşayan yazıçıların (Şen Tsunven, Van Tunçjao, Ba Tszin, Din Silin) əsərlərində

mövcud rejimin tənqidi getdikcə kəskinləşirdi.

ÇXR yaradıldıqdan (1949) sonra bəzi ədiblər (Lao Şe, Ba Szin, Tsao Yuy) könnüllü olaraq yaradıcılıq sərbəstliyindən imtina edərək ədəbiyyatın partiyalılığı prinsipini əsas tutdular; digərləri isə (Şen Tsunven, Tsyun Çjunşu) ədəbi fəaliyyətlərini dayandırdılar. Ç.-in ədəbi həyatına sovet ədəbiyyatı mühüm təsir göstərirdi. 1950-ci illərdə mövzu və süjetlər, əsasən, sosialist islahatlarının təənnümü (Çjao Şulinin, Ma Fenin, Li Çjunun, Tsao Minin, Çjou Libonun, Ley Szyanın nəsrli, Li Szi və Juan Çjantszinin poemaları və s.), Çin kommunist partiyasının inqilabi keçmişinin tərifi (Lyu Bayyu, Sun Li, Du Pençen, Çen Denke, Kun Szyue və Yuan Szinin romanları, Ke Çjunpinin poeziyası), Amerika təcavüzkarları ilə mübarizədə Koreya xalqına kömək edən Ç. əsgərlərinin qəhrəmanlığının təsviri (Vey Vey, Lu Lin və Lao Şenin nəsrli, Tyan Szyanın şeirləri və s.) ilə məhdudlaşdı. Çin və sovet xalqlarının dostluğu mövzusu əsas yer tuturdu (*Qo Mojo*, Ay Tsin, Szan Ketszya, Szou Difan və b.). 1950-ci illərin sonlarında ədəbiyyatın siyasətdən asılılığı qəti olaraq təsbitləndi, sosialist realizmini "inqilabi realizm ilə inqilabi romantizmin birləşdirilməsi" metodu əvəz etdi.

"*Mədəni inqilab*" (1966–76) dövründə, demək olar ki, bütün Ç. yazıçıları repressiyaya məruz qaldılar, ədəbi həyat dayandı, yeganə icazəli incəsənət forması Mao Tszedunun ideyalarını təbliğ edən 10 "nümunəvi inqilabi tamaşa" idi. 1970-ci illərin əvvəllərində repressiya olunmuş yazıçıların bir hissəsi bəraət aldı, bir neçə ədəbi jurnal dərc edilməyə başladı. Mao Tszedunun ölümündən (1976) sonra ədəbi həyatın canlanması üçün şərait yaranırdı. Lu Sinxua, Lyu Sinyu və Su Şuyanın əsərləri "mədəni inqilab" dövrünün cına-yətlərini ifşa edirdi; onların səbəblərinin dərinə dərk edilməsi Van Men, Tsun Yeysi, Fen Szitsay və Çjan Syanlyanın yaradıcılığı üçün səciyyəvi idi. Yaşlı yazıçılar (Ba Szin, Ay Tsin və b.) ədəbiyyata qayıdırdı, gənc yaradıcı nəsillər (Ye Sin, Te Nin, Çjan Sinsin və b.) formalaşdı. İslahatlar və dünyaya açıqlıq siyasəti 1980-ci illərin əvvəllərində "islahatlar ədəbiyyatı" cəryanını yaratdı (Szyan Szilun, Ke Yunlu, Çjan Sze və b.), 1920–40-cı illərdə fəaliyyət göstərmiş Ç. yazıçıların (Şen Tsunven, Lao Şe, Çjan Aylin və b.) əsərlərinə yenidən qiymət verildi, xarici ölkələrlə ədəbi əlaqələr bərpa edildi. Yeni yaranmış "köklərin axtarışı ədəbiyyatı"

(Xan Şaoqun, A Çen, Szya Pinva, Taşi Dava və b.) xalq mədəniyyətinə müraciət edərək qədim ənənələrin qorunmasına çalışırdı. Modernizmin və postmodernizmin təsiri ilə avangard ədəbiyyatı meydana gəldi (nəsrə Van Şo, Yuy Xua, Ge Fey, Sun Qanlı, Lyu Sola, poeziyada Bey Dao, Qu Çen, Tsan Syue, Şu Tin, dramda Şa Yesin, Qao Sin tszyan, Lyu Şuqan).

1990-cı illərin əvvəllərində ədəbiyyatın ideologiyasızlaşdırılması prosesi davam edirdi. Neorealizm (Çi Li, Fan Fan, Yan Lyanke), psixoloji qadın nəsrli (Van Anyi, Çen Jan, Syuy Kun, Vey Xuey) inkişaf edirdi. Yazıçılardan Tsyu Xuadun, Çju Ven, Dyao Dou tərəfindən bütün ənənələrə qarşı çıxan fərdi yazı prinsipləri təbliğ olunurdu. Macərə və detektiv janrında ədəbiyyat geniş yayılır. ÇXR ədəbiyyatı tarixində dramaturq və nasir *Qao Sintszyan* (1980-ci illərin sonundan Fransada yaşamışdır) 2000 ildə ilk Nobel mükafatı laureatı olmuşdur. 2012 ildə isə Mo Yan həmin mükafata layiq görülmüşdür.

Ç. ərazisində yaşayan digər xalqların dillərində olan ədəbiyyat haqqında bax *Monqolustan, Tibet muxtar rayonu* məqalələrinin ədəbiyyat bölməsinə, həmçinin *Uyğur ədəbiyyatı* məqaləsinə.

Azərbay. – Ç. ədəbi əlaqələrinin tarixi qədimdir. Nizami Gəncəvi "Yeddi gözəl" poemasında Ç. gözəlinin obrazını yaratmışdır. Azərbaycan şair və yazıçıları Ç. xalqının milli və ictimai azadlıq mübarizəsindən bəhs edən əsərlər [S.S. Axundovun "Mister Qreyin köpəyi" hekayəsi, S. Rüstəmin "Çinli qardaş", R. Rzanın "Haray, dostlar", O. Sarıvəllinin "Şərqi üfüqləri", Hüseyin Arifin "Dostluq" şeirləri, T. Elçinin "Pekin zəngi" poeması və s.] yazmışlar. Ç. şair və yazıçıları (Ay Tsin, Ke Çjunpin və b.) Azərbaycan əsərlər həsr etmişlər. Ç. yazıçılarından bir sıra əsəri Azərbaycan dilinə, Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi nümunələri isə Çin dilinə tərcümə olunmuşdur.

Memarlıq və təsviri sənət

Ç. incəsənəti Neolit dövründən bu günə qədər fasiləsiz və irəliləyən inkişaf etmişdir. 5 min il ərzində bədii ənənənin təkamül sabitliyi onun etnik və struktur birliyi ilə təmin olunmuşdur. Ç. incəsənəti inkişafının hər bir mərhələsində texniki mükəmməlliyə, bədii ifadə dolğunluğuna və estetik refleksiyaya bitkinliyinə çatmaqla tarixi formasıların əvəz olunması zamanı baş verən böhranların nəticəsini minimuma endirirdi.

Saxsı qablar. E.ə. 3-cü minillik. Yanşao mədəniyyəti. Ququn muzeyi. Pekin.

Ən qədim dövr. 20 əsrdə arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Xuanxe və Yanszi çaylarının hövzələrində bir sıra Neolit mədəniyyəti (e.ə. 10-cu minilliyin sonlarından) nümunələri aşkar edilmişdir. Çin Neolitinin polisentrikliyinə və onun mərkəzlərinin inkişafının müxtəlif mərhələdə olmasına baxmayaraq, keramikadan və nefritdən hazırlanmış məmulatlar Ç. arealı abidələrini qeyri-Çin abidələrindən fərqləndirən plastik təfəkkür sisteminin ümumiliyini nümayiş etdirir.

Neolit dövrü keramikası əl ilə spiralvarı-lentvarı yapma mərhələsindən (e.ə. 6–4-cü minilliklər) dulus çarxında hazırlanmasınadək (e.ə. 3-cü minillik) yol keçmişdir. Qablarla yanaşı, yapma məskələr və başlar, kiçik heykəllər və tikili modelləri də hazırlanırdı. Keramikada monoxromiyadan (e.ə. 6–5-ci minilliklər) polixromiyadək (e.ə. 4-cü minillik) təkamül etmiş və yenidən monoxromiyaya (e.ə. 3-cü minillik) üstünlük vermişdir. Nefritdən baltalar, bıçaqlar, asma bəzək əşyaları, boyunbağı, zoo- və antropomorfların plastik nümunələri və s. hazırlanırdı.

İnsan-şir heykəli. Mərmər. E.ə. 2-ci minillik. İn (Şan) dövrü. Ququn muzeyi. Pekin.

Malaxit və firuzə ilə bəzədilmiş Xu vazası.
Tunc. Qərbi Cjou dövrü (e.ə. 5–4 əsrlər).
Qiyme (Guimet) muzeyi. Paris.

Qədim çarlıqlar və imperiyalar. E.ə. 2-ci minillikdə Ç. ərazisində ilk dövləti birliklər yaranmış və Tunc dövrü başlamışdır. Arxeoloqlar tərəfindən İn (Şan) sülaləsinə aid onlarla şəhər yeri (Erlitou, Vançenqan, Şantsze, Erliqan, Şisyanqou, Syaosuanszyao; hamısı indiki Xenan əyalətində) aşkar edilmişdir. Ən böyük “İn xarabalıqları” kompleksi Anyan ş. yaxınlığındadır. Bütün tikililər ağacdan idi. Yeraltı dəfn kameraları da ağacla işlənirdi; yaşayış tikililərinin və dəfn kameralarının divarları rəsmlərlə bəzədilirdi.

Şan xəttatlığı tısbağa çanağının çatları və qaramalın kürək sümükləri ilə falabaxma ayinləri prosesində yaranmışdı; 150 mindən çox üstü yazılı sümük və çanaq aşkar olunmuşdur. Şan fal yazılarının plastik xüsusiyyətləri 20 əsr xəttatları tərəfindən szya-qu (“qalxan-sümük”) xətt növündə geniş interpretasiya olunurdu. Şan ayinlərinə ruhlara qurbanlıq yeməkləri vermək də daxil idi. Bu zaman çəkisi 15–60, bəzən də 700 kq-dək olan bürünc qablardan istifadə edilirdi.

E.ə. 2-ci minilliyin sonlarında Neolit keramikasının formaları əsasında tuncdan ayin məmullatının geniş növləri yarandı: yemək hazırlamaq (din, li, fu, yan qazanları), qurbanlıq yeməklərini təqdim etmək (lar quy, kovş sao), şərabı qızdırmaq, suda həll etmək və tökmək (çaydan – xe, bardaq – quan), su tökmək (piyalə – pan, ləyon və bardaq – szyan) üçün qablar. Qablar spiralları buludlar, bir-birinə sarmaşan həndəsi fiqurlardan ibarət naxışlarla bəzədilirdi. Şan dövrünün sonlarında şirli keramika və daş kütləsindən ibarət “ağ keramika” meydana gəldi.

Cjou dövründə incəsənət li etik-ayin kompleksi tərkibində inkişaf etməyə başladı; xəttatlıq incəsənətin müstəqil, ən yüksək sosial statuslu növü kimi formalaşdı. Monumental boyakarlıq və ipək tumar üzərində boyakarlıq geniş inkişaf

etdi. Memarlıqda ağac tikililər üstünlük təşkil edirdi. İkimərtəbəli pavilyonlar və çoxmərtəbəli bürclər inşa olunurdu. Təqr. e.ə. 9–8 əsrlərdə kirəmit və kərpicdən platforma və qala divarlarına üzük çəkilməsinə istifadə edilirdi. E.ə. 5–3 əsrlərdə avtohton mədəni zonaların: mərkəzi çarlığın, Çu cənub çarlığının, Sin şimal-qərb çarlığının, Tsi və Yan şərq çarlıqlarının incəsənətindəki özünəməxsusluq parlaq şəkildə özünü göstərirdi. Xan dövründə ilk kağız meydana gəldi.

Eramızın əvvəllərindən başlayaraq xəttatlıq sənəti həm regional ənənələr daxilində inkişaf tapan anonim təkamül prosesləri nəticəsində, həm də yaradıcı şəxsiyyətlərin aydınlatmaları sayəsində inkişaf edirdi. Du Du, Tsay Yun, Çjan Çji və Çjun Yu müəllif xəttatlığının yaradıcıları və ilk nəzəriyyəçiləri idilər. Konfusiçi dünyagörüşü kompleksi saray rəssamlığının nəsihətəməz funksiyalarını və onun janrlarının spesifikasiyasını müəyyənləşdirmişdi. Memarlığın inkişafı fenşuy normativlərinə söykənirdi. Tikintidə karkas-dirək metodu əsas sayılırdı. Xan dövründə tunc güzgü, nefrit və lak məmulatı istehsalı inkişaf etmişdi.

“İğtişəş dövrü” (3–6 əsrlər). Qədim mədəni mərkəzləri talan edən köçərilərin kütləvi basqınları ölkənin bu dövr siyasi

Yunqan mağara məbədində divar rəsmləri. Şansi əyaləti.

pərəkəndəliyini artırır. Lakin sosial fəlakətlər incəsənətin ümumi pozitiv dinamik inkişafını dayandıra bilməmişdi; sənətdə anonimlikdən müəllif yaradıcılığına keçid tamamlanırdı. Yadelli sülalələrin hakimiyyəti altında olan Ç.-in şimalı Xan kalliqrafiyasının ayin-monumental ənənələrinin saxlandığı mərkəz idi. Ç. dövlətçiliyinin qorunub saxlandığı cənubda Vey, Su, Lu, Yuy və Se sənətkar ailələrinin, həmçinin məşhur Vanlar ailəsinin yaradıcılığı ilə bağlı olan müəllif yenilikləri inkişaf etmişdi.

Qu Kayczi öz dövrünün rəssamları içərisində birinci idi. “İğtişəş dövrü”nün sonlarında hələ Xan dövründə meydana gəlmiş mənzərə fonları tədricən müstəqil Şan-suy (“dağlar-sular”) janrına çevrildi (Çjan Szitsyanın “Bahar gəzintisi” tumarı, Ququn muzeyi, Pekin).

Bu dövrdə buddizmin geniş yayılması ilə əlaqədar Ç. mədəniyyəti öz tarixində ilk dəfə olaraq yadelli təsviri sənət normativlərini qəbul etmişdir. Moqao mağara məbədində Binlinsi (5–10 əsrlər), Maytszişan (4–17 əsrlər; hər ikisi Qansu əyalətindədir), Yunqan (5–12 əsrlər, Şansi əyaləti), Lunmin (5–9 əsrlər; Xenan əyaləti) qaya məbədləri, Syuankunsi buddist dağ məbədi (təqr. 5–17 əsrlər, Şansi əyaləti) Ç.-buddizm incəsənətinə aid ən iri ansambllardır.

Kobud fiziki əmək tələb edildiyindən Ç.-də heykəltəraşlıq heç vaxt yüksək incəsənət kateqoriyasına daxil edilməmiş və intellektuallar bu sahəyə maraq göstərməmişlər. Buna görə də heykəltəraşlığa dair əsrlər yazılmamış, əksəriyyəti savadsız və ya azsavadlı sənətkarlar olmuş heykəltəraşların adları unudulmuşdur. Heykəltəraşlar daha çox dəfn komplekslərinin tərtibatı üzərində işləmişlər. Buddizm Ç.-ə sitayiş obrazlarının yaradılması ənənəsini gətirməklə heykəltəraşlıq sənətinin inkişafına əlavə təkan verdi. Mehrab heykəltəraşlıq ansambları məbəd bəzəkələrinin əsas elementlərinə çevrildi. 4–8 əsrlərdə 6 buddist plastika məktəbi formalaşmışdı: Şensi, Şansi, Xebey, Cənub-Şərq, Şandun və Siçuan.

Tətbiqi sənət nümunələrində hind və Yaxın Şərq ənənələrinin təsiri duyulur. Daş kütləli keramikanın ən gözəl nümunələri Xunçjou (Szyansu əyaləti), Uçjou (Çjetszyan əyaləti) və Yueçjou (Xubey əyaləti) emalatxanalarında istehsal edilmişdir.

Suy və Tan imperiyaları (6 əsrin sonu – 10 əsrin əvvəlləri). Tan sülaləsi dövründə keçmişdə çalışmış ustaların yazı texnikası və bədii üsulları saray xəttatları tərəfindən sintez edildi; bu sintez əsasında onların hər biri öz fərdi üslubunu, üslubların məcmusu isə xəttatların bütün gələcək nəsilləri üçün ortodoks norma statusu kəsb etmiş vahid fond yaratdı. Tan rəssamlarının əsərləri bizə, əsasən, sonrakı yüzilliklərin surətləri kimi tumarlar şəklində gəlib çatmışdır. Tan dövründə şaquli formatda tumarlar (eni 30–40 sm, uz. 100–130 sm) meydana gəldi.

Rəngkarlıq departamentinə təhkim edilmiş saray rəssamları məmur rütbələrinə malik idilər. Onlar sarayların, əyanların olduğu yerlərin və sərdabaların divarlarını rəsmlərlə bəzəyirdilər. Şahzadə xanım Yuntayın dəfn kompleksindəki rəsmlər (706, Sianı yaxınlığında, Şensi əyaləti) monumental rəngkarlıq incisidir. Dövrün aparıcı fiqurativ janrı jenyu (“insanlar və əşyalar”) adlanırdı. Bu janra portret, saray, şəhər və kənd həyatı səhnələri, həmçinin tarixi-əsatiri mövzular daxil idi. Xuanyao (güllər və quşlar) adlanan animalist janrdə öküzlər, atlar, pələnglər, əjdahalar və balıqlar təsvir edilirdi. Tan dövründə rəngkarlıq ənənəsinin sonrakı inkişafının 2 əsas xətti müəyyənləşdi: birincisi – qədim qun-bi texnikası və seçən (hərfi mənada həyatı təsvir etmək) estetik prinsipi ilə bağlı idi (Li Sisyun, Li Cjaodao, Yan Liben, Çjan Syuan və b.), ikincisi yeni szyan-bi texnikası əsasında yaranmış və se i (hərfi mənada ideyanı əks etdirmək) prinsipini ifadə edirdi (banilər Van Vey və U. Daotszi idi). Tan rəngkarlığının bütün istiqamətləri üçün üslub sadəliyi və harmonik obrazların bütövlüyü səciyyəvidir. Çjan Xuayquan, Van Vey, Çjan Yanyuan və b. görkəmli incəsənət nəzəriyyəçiləri idilər. Siçuan əyalətindəki Linyunşan dağında qayada yonulmuş 70 m-lik Böyük Budda heykəli (8 əsr) Tan dövrünün ən nəhəng abidəsidir. Tan imperatorlarının paytaxtı Çanyan şəhəri (indiki Sian, Şensi əyaləti) nəhəng şəhərsalma ansambli (sah. 84.1 km²) idi. Nançansı (782) və Foquansı (857, hər ikisi Şansi əyalətində) məbədlərində ağacdan Budda məbədləri saxlanılmışdır.

Linyunşan dağında Böyük Budda heykəli. 8–9 əsrlər. Siçuan əyaləti.

Budda məbədinin fərqləndirici xüsusiyyəti paqoda (bao-ta) idi. Funksiyalarına görə, saxlanc (dini əşyalar, tumarlar, monastir xəzinəsi) rolunu oynayan paqodalar və xatirə paqodaları (kremasiya urnaları yerləşdirilən memoriallar) olurdu. Tan sülaləsi dövründə imperator dəfn kompleksləri son dərəcə geniş miqyasda tikilirdi. Sian ş. ətrafındakı 18 sərdabadan ibarət ansambl 7–8 əsrlərə aiddir. Bəzi komplekslərdə “Ruhlar yolu”nun tərtibatını təşkil edən iri (hünd. 2–6 m) daş heykəllər saxlanılmışdır (Syanlin sərdabasında 100-dən artıq, Şunlin sərdabasında 30 heykəl). Tan dövrünün dəfn heykəltəraşlığı elə geniş vüsət almışdı ki, onun ölçülərini və sayını qanunvericiliklə əyanların mənsəbinə uyğun şəkildə tənzimləmək zərurəti yarandı. 6 əsrin sonları – 7 əsrin əvvəllərində rəngli və işıqkeçirməyən daş kütləli keramikadan fərqlənən ağ və “ışıqkeçirən” çini meydana gəldi. İlk çini məmullatları Dinçjou (Xebey əyaləti) emalatxana-

larında, 8 əsrdə isə Szindeçjendə (Szyansi əyaləti) hazırlanırdı.

Tan dövründə polixrom ipəkdən geniş istifadə edilirdi. Atlas, məxmər, zərxcara kimi yeni növ parçalar meydana gəldi. Rəiyyətin paltarları, əvvəllərdə olduğu kimi, çətənədən idi, lakin pambıq parça istehsalının ilk mərkəzləri yaranırdı. Ç.-də qızıl və gümüş məmullatları istehsalının genişlənməsi Tibet və Sasani təsirləri ilə bir vaxta düşürdü. Ç. sənətkarları qızıl suyuna salma, basmanaxış, filiqran və zərb etmə kimi Qərbdən gələn yeni texnikaları mükəmməl mənimsəmişdilər.

Beş sülalə və Sun imperiyası dövrü (10 əsrin əvvəlləri – 13 əsrin 2-ci yarısı). Beş sülalə və Sun sülaləsi dövrlərində incəsənət saray mesenatlığının və özəl kolleksiyaçıların (onların kolleksiyası böyük muzey həcmində olurdu) himayəsi ilə inkişaf edirdi. Saray əyanlarının yüksək mədəni səviyyəsini təmin etmək məqsədilə imperator Xuey-szun (Çjao Szi) tərəfindən 1104 ildə saray xəttatlıq məktəbi (Şusyue)

Tsyan Cuyan. “Çiçəklilik armud budağı”. Təqr. 1280. Metropoliten-muzey. Nyu-York.

və 1112 ildə Xuayuan rəngkarlıq akademiyasına çevrilən rəngkarlıq məktəbi (Xuasyue) yaradıldı. Beş sülalə dövrünün ən görkəmli sənətkarı Yan Ninqi idi. Sun dövrü xəttatlıq məktəblərinin baniləri Tsay Syan, Xuan Tintszyan, Su Şi və Mi Fu olmuşlar.

Monumental daş heykəltəraşlığı imperatorlar Şen-szun (1085) və Çje-szunun (11 əsr; hər ikisi Xenan əyaləti) dəfn yerlərindəki abidələr ilə təmsil olunur. Gildən çox sayda mehrab heykəltəraşlığı nümunələri saxlanılmışdır: Datun ş.-ndəki (Şansi əyaləti) Xuayansı monastırının 11 əsrə aid ansamblları, Linyansı monastırının (Şandun əyaləti) arxatlar qrupu və s. Lao-szunun Futszyan əyalətindəki abidəsi qaya heykəltəraşlığının şah əsəridir (hünd. 5 m; 12 əsr).

Açıq-yaşıl rəngli şirli keramika növünün – seladonun (doutsintaonun) istehsalı Beş sülalə dövründə başlamış, Sun dövründə geniş yayılmışdı. Luntsyuandakı emalatxanalar və Yuyçjoudakı sobalar çox məşhur idi. Dinçjou (Xebey əyaləti), Juyao və Szyunyaodakı (hər ikisi Xenan əyalətində) emalatxanalar çini istehsalı mərkəzlərinə çevrilmişdi. Lakin dövlətə məxsus ən iri mərkəz Szindecjen (Szyansi əyaləti) idi; burada yüksəkkeyfiyyətli daş kütlə və çini istehsal edilirdi. Sun toxucuları ke-sı (“oyma naxışlı ipək”) texnikasını mükəmməl mənimsəmişdilər; onların ustalıq mürəkkəb rəngkarlıq əsərlərinin dəqiq surətlərini yaratmağa imkan verirdi.

Yuan imperiyası (13 əsrin 2-ci yarısı – 14 əsrin ortaları). Yuan sülaləsi dövründə Ç. bütünlüklə monqol xanlarının hökmranlığı altında idi. Bu dövrdə xəttatlıq ənənəsi özünün yeni təkamül fazasına daxil oldu. Çjao Menfu, Yan Veyçjen və Çjan Yuy dövrün görkəmli xəttatları idilər. Monqol inzibatçıları rəsmən yalnız buddist və daosist rəngkarlığını himayə edirdilər, lakin venjenxua sənətkarlarının yaradıcılığı sayəsində Ç. ənənələri nəinki öz prinsiplərini qoruyub saxlaya bildi, həm də yeni çox yüksək nəticələr əldə etdi. Ç. tənqidi Yuan dövrünün “altı dahi” rəngkarını qeyd edir: Çjao Menfu, Qao Kequn, Xuan Qunvan, U Çjen, Ni Szan və Van Men. Monumental əsərlərdən Yunlequndakı (Şansi əyaləti) daosist məbədinin divar rəsmləri dövrümüzədək qorunub saxlanılmışdır. Tibet memarlığının təsiri Pekindəki Bayta paqodasında (1271) öz əksini tapmışdır.

Min imperiyası (14 əsrin 2-ci yarısı – 17 əsrin ortaları). Min sülaləsi dövründə

Şi Tao. “Uzaqdan eşidilən göy gurultusu”. 1690 il.

milli mədəniyyətin başqa mədəniyyətlərdən üstünlüyü düşüncəsi ənənəvi Ç. mədəniyyəti institutlarının bərpası və genişlənməsinə səbəb oldu. Mədəni irsin, ilk növbədə Sun və Yuan dövrləri mədəni irsinin növbəti sistemləşdirilməsi və təsbitlənməsi həyata keçirildi. Bu dövrün əsas xüsusiyyəti aparıcı bədii proseslərin və ən yüksəkkeyfiyyətli əsərlərin ənənəçilər, yaxud eksperimentatorlarla deyil, böyük əyalət mərkəzlərində lokallaşan ara cərəyanlarla bağlı olması idi.

1420-ci illərdə Rəngkarlıq Akademiyası bərpa olundu. Xəttatlıqla bərabər rəngkarlıq da sürətlə inkişaf edirdi; regional mərkəzlərin və məktəblərin bir-biri ilə rəqabəti bədii məhsulun çoxluğuna, onun yüksəkkeyfiyyətli olmasına rəvac verirdi. Dövlət akademik sistemindən kənarda çalışan savadlı, peşəkar rəssamlar təbəqəsi meydana gəldi. Onların qeyri-rəsmi yaradıcılıq birliyi “Ma-Sya məktəbi”nin üslubunu dirçəldən “Çje məktəbi” oldu: Day Szin, U Vey, Lan İn və b. “U məktəbi”nə (umen pay) mənsub olan rəssamlar venjenxua cərəyanını inkişaf etdirirdilər: Şen Çjou, Ven Çjenmin, Ven Bojen, Van Çun, Çjan Fuyan, Çen Çun, Tsyan Qu və b. Nəzəri cəhətdən düşünülmüş bədii prinsip kimi eklektizm Min rəngkarlığının bütün cərəyanlarına xas idi.

Min epoxasında Pekin yenidən quruldu. Şəhərin planı biri digərinin daxilində olan düzbucaqlı kimi idi; mərkəzdə Ya-

saq şəhər və ətrafında Daxili şəhər. Cənubdan ona Bayır şəhər birləşirdi; sonuncunun arxasında Göy məbədi yerləşirdi. Bütün ansambllarda ox üzrə güzgü simetriyası prinsipi üstünlük təşkil edirdi. Nankin ətrafındakı imperator Çju Yuançjanın və Pekin ətrafındakı 13 imperatorun dəfn kompleksləri ən möhtəşəm memorial ansambllar idi. 8 əsrin sonlarında – 9 əsrdə Ç.-də yayılmış müsəlman memarlığı tezliklə öz xüsusiyyətini itirdi. Tsinqjendəsi məscidində (Sian ş.) müsəlman memarlıq üslubu yalnız interyerin dekorunda mövcuddur.

Min dövrünün tətbiqi sənəti daha çox mebel və keramikada nəzərə çarpan funksional və estetik vəhdəti ilə fərqlənirdi. Szindecjendə (Szyansi əyaləti) 300-ə qədər dövlət sobası fəaliyyət göstərirdi. Çini qabların naxışlarında göy rənglə yanaşı, qırmızı rəng də istifadə edilirdi.

Sin sülaləsi dövrü (17 əsrin ortaları – 20 əsrin əvvəlləri). Monqollardan fərqli olaraq, mancurlar Ç.-i zəbt etdikdə ölkənin mədəni həyatında irimiqyaslı nizam-sızlıq yaratmadılar, lakin mancur idarəçiliyinin məhdudluğu rəsmi incəsənətin inkişafını ləngitdi. Bununla belə, mancur senzurası Ç. bədii mühitini bütünlüklə özünə tabe edə bilmədi, milli irs ləyaqətlə inkişaf etdirilirdi. 17 əsrin 2-ci yarısından 18 əsrin ortalarına qədər xəttatlıq sahəsində Dun Tsicən üslubu üstünlük təşkil edirdi. Çjan Çjao, Lyu Yun, Ven Fançan kimi sənətkarların yaradıcılığı sayəsində peşəkarlığın yüksək səviyyəsi saxlanılmışdı. Sin dövründə Ç. rəssamları yüksək ənənənin akademik ölgünləşməsi və bədii keyfiyyətin bazar tənəzzülü təhlükələrini dəf etməli olurdular. Saray ortodoks rəngkarlığı konservatizmi, texniki kamilliyi və dekorativliyi ilə fərqlənirdi (Van Şimin, Van Szyan, Van Xuey, Van Yuantsi “Vanlar dördlüyü”). Ortodokslara qarşı fərdiyyətçi rəssamlar [ən məşhurları Çju Da (Ba-da şan-jen) və Şi Tao idilər] çıxırdılar. 18 əsrdə “fərdiyyətçilərin” yüksək ənənəsini “Yançjou ba quay” (“Yançjoudan olan səkkiz qəribə adam”) birliyi davam etdirirdi, lakin daha qəribə və sadələşdirilmiş şəkildə. Szin Nun, Çjen Se, Li San, Lo Pin, Xuan Şen və b. bu birliyin üzvləri idilər.

Sin memarlıq üslubu hədsiz dekorativliyi və tikililərin qeyri-Çin forma və tiplərindən istifadə etməsi ilə səciyyəli idi. Qədim ansambllar [Pekindəki Ququn sarayı, Tsuyufu ş.-ndə (Şandun əyaləti) Konfusi məbədi kompleksi və s.] rekonstruksiya olunurdu. Pekində Yun-

13 imperatorun məqbərə kompleksi. İmperator Cju Dinin məqbərəsinin anim zalı (solda) və kompleksin “müqəddəs yolu” (sağda). Pekin.

xequn məbədi, Pekin yaxınlığında Biyun-sı məbədinin Szinçanbaosozota paqodası, Çende qəzasında (Xebey əyaləti) Putoszunçenmyao məbədi 18 əsrdə Çin-Tibet üslubunda inşa edilmişdir. Turfandakı (Sintszyan-Uyğur muxtar r-nu) məscidlər Çin-müsəlman, Yuanminyuan parkındakı imperator iqamətgahının bir hissəsinin tərtibatı Çin-Avropa üslubundadır.

Min və Sin sülalələri dövründə tarixi Şan və Çjou sülalələrinin imperator bağlarından başlayan bağsalma sənətinin inkişafı davam edirdi. Sonralar bağlar bütün varlı ailələrin məişətinin ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Min və Sin dövrlərində sahəsi yüz hektarlarla olan imperator parkları (Pekində Yasaq şəhərin park kompleksi, şəhərətrafi İxeyuan parkı və s.), çox da böyük olmayan şəhər və şəhərətrafi özəl bağlar (Suçjouda Çjoçjenyuan və Lyuyuan, Şanxayda Yuyyuan bağları və s.), məbəd parkları, təbii qoruqlarda parklar mövcud idi. Ç. bağları memarlıq formalarının (daxili və xarici divarlar, pavilyonlar, köşklər, qalereyalar, döşənmə meydança və cığirlar) zənginliyi, daşdan düzəldilmiş kiçik dağlara, mağaralara uyğun süni göl və axarlar, klassik mətnlərin yaratdığı assosiasiyalarla məhdudlaşan flora və fauna nümunələri, dibçək güllərinin əvəzlənən ekspozisiyası ilə fərqlənirdi.

Çini istehsalının mərkəzi məmullatın yeni formalarının meydana gəldiyi Szindecjen (Szyansi əyaləti) idi. Çini emalatxanaları Dexua (Futszyan əyaləti) və Lanyaoda (Szyansi) da fəaliyyət göstərirdi. Qızıl naxışlarla işlənmiş fentsin (“çilənmiş kobalt”) texnikası yaranmışdı. Ənənəvi mövzulardan savayı, rəsmlərdə Orta Asiya və Avropa süjetlərindən də istifadə olunurdu. 18 əsrdə bədii metalda Çin-Tibet üslubu yayılmışdı.

Turfan məscidi. Sintszyan-Uyğur muxtar rayonu.

U Çanşi, Tsi Bayşi, Xuan Binxun) davam etdirirdi.

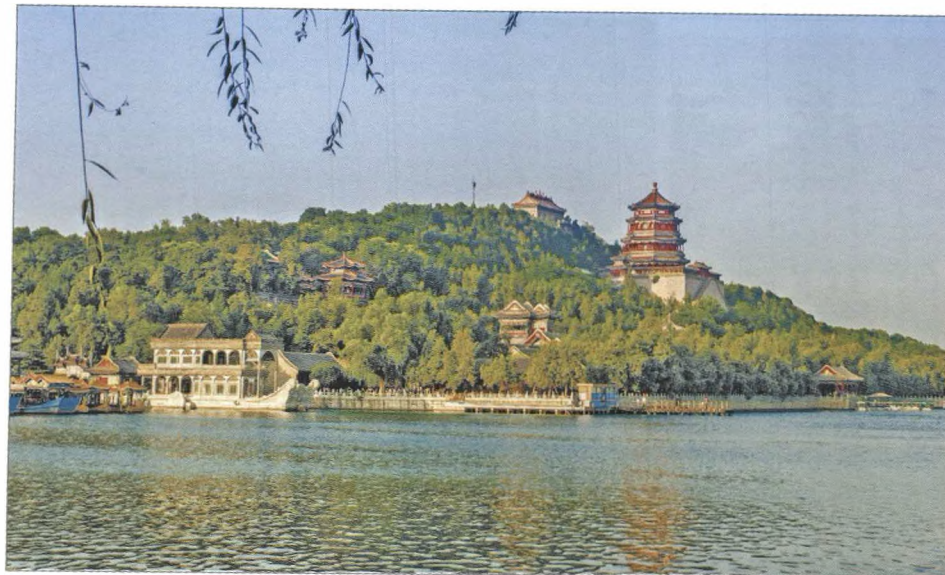
20 əsr – 21 əsrin əvvəllərində təsviri sənət. 20 əsr Ç. təsviri sənətinin inkişafı 3 mərhələyə bölünür: 1912–49, 1949–76 və 20 əsrin sonuncu rübü. Sinxay inqilabı ənənəvi mədəniyyət institutlarının modernləşməsinin əsasını qoydu: kütləvi dövlət muzey və sərgiləri açıldı, sənət bazarı demokratikləşdirildi, Qərb nümunələri əsasında orta və ali rəssamlıq təhsili mərkəzləri yaradıldı.

20 əsrin 1-ci yarısında U Çanşi, Kan Yuvey, Lo Çjenyuy, Tan Yankay, Yuy Yujen və b. görkəmli xəttatlar fəaliyyət göstərirdilər.

Saray akademik sisteminin zəifləməsi regional rəngkarlıq mərkəzlərinin inkişafına imkan yaratdı. Syao Sun, Lin Şuxua, Çen Şaomey Pekin məktəbini; Van Çen, İ Daxan və b. Şanxay məktəbini; Lyan Dinmin, Çjao Şaoan və b. Kanton məktəbini təmsil edirdilər. Milli rəngkarlıq ənənələrini qoxua cərəyanı (Pan Tyanşou,

ÇXR təşkil olunduqdan sonra ÇKP incəsənətdən ideoloji silah kimi istifadə edirdi. Təşviqatçı xəttatlığın ustası Mao Tsedunun özü və yaxın silahdaşları Qo Mojo, Çen İ, Kan Şen və Lin Byao idilər. Yağlı boyakarlıqda sosialist realizmi (Fen Fası, Çen İfey, Çen İmin, Vey Szinşan), heykəltəraşlıqda Çin-sovet inqilabi memoriallar üslubu (Xua Tyanyu, Qo Tsisyen, Ye Yuyşan və b.) hökm-fərma olmuşdu. 20 əsrin son rübündə peşəkar xəttatlıq birliyi 2 düşərgəyə ayrılmışdı – ənənəvi yönümlü və yenilik axtaran sənətkarlar.

Müasir Ç. üçün müxtəlif rəssamlıq məktəbləri və üslublar səciyyəvidir. Qoxua cərəyanının (Çen Şifa, Lu Yanşao, Şi Lu və b.) inkişafı müşahidə olunur. Rəssamlardan Çjan Datsyan, Şen Yaoçu, Lyu Qosun və b., heykəltəraşlardan Çju

İxeyuan imperator park-ansamblı. Pekin.

Min, Yan İfen və b. Tayvanda fəaliyyət göstərmişlər.

19 əsr–20 əsrin əvvəllərində memarlıq. 19 əsrin 1-ci yarısında şəhərsalmada, memarlıqda, parkların layihələndirilməsində qədim ənənələrin inkişafı davam edirdi. Yüzdilliyin ortalarından memarlıq tənəzzülə uğradı: mövcud abidələr köhnəlir, yeni tikinti işləri aparılmırdı. Dexeyuan (1892) teatr binaları kompleksi, yenidən qurulmuş İxeyuan imperator park-ansamblı (Pekin, 1888) 19 əsrin 2-ci yarısının diqqətçəkən tikililəridir.

Bu dövrdə Kantonda (Quançjou), Şanxayda, Tyanszində və digər şəhərlərdə tarixi üslublarda Avropa tipli tikililər (kilsələr, banklar, məktəblər) meydana gəldi, tədricən yeni tikinti texnologiyala-

Şanxay muzeyi.

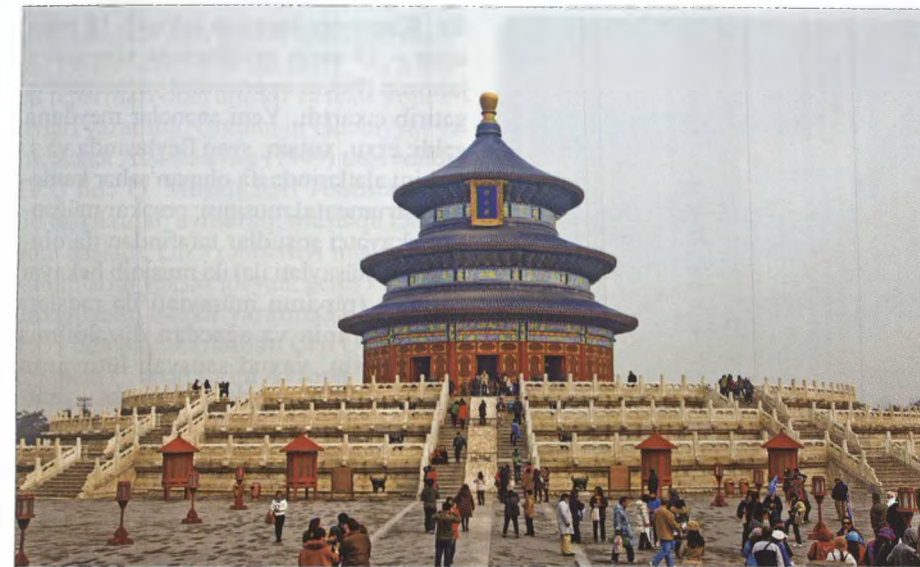
üslubda (D.V. Bu villası, 1938) binaları inşa edildi. Xarici həmkarlarının nailiyyətlərindən istifadə etməklə Ç. memarları yeni milli üslubda binalar yaratmağa çalışırlar [Sun Yatsen məqbərəsi kompleksi, Nankin (1926–29), memar Lu Yançji].

ÇXR-in yaranmasından (1949) sonrakı 1-ci beşillikdə (1953–57) tikintidə SSRİ-nin 1930–40-cı illərdəki təcrübəsi nəzərə alınır: [“Dostluq” mehmanxanası, Asiya və Afrika ölkələrinin tələbələri üçün sanatoriya (hər ikisi – 1954, memar Çjan Bo) və Tikinti nazirliyi (1955, memar Qun Deşun)].

1966 ildə “Mədəni inqilab”ın başlanması ilə mülki binaların inşası, demək olar ki, dayandırıldı. İqtisadiyyatın liberallaşdırılması qərarının qəbul edilməsi (1978) memarlığın yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcını qoydu. 1979–82 illərdə Çin mənşəli Amerika memarı Y.M.Pey Pekində “Syanşan” mehmanxanasını inşa etdi. Yenidən milli üslubun axtarışlarına başlandı: Çin Milli kitabxanası (1987, memarlar Yan Tinbao, Çjan Bo və b., Pekin) və Qərbi Pekin vağzal (1996, memar Çju Szyanlu).

Ç. memarları postmodernizm (Pekində Sinxua un-tinin kitabxanası, 1991, memar Quan Çjaoe; Şanxay muzeyi, 1992–96, memar Sin Tunxe) və neomodernizm (Nankində yapon işğalçıları tərəfindən öldürülənlərin memorialı, 1985, memar Tsi Kan; “Böyük Çin səddi kommunası” kompleksi, Pekin yaxınlığında, 2002, memarlar Yan Xoçan, Qari Çan, K.Kuma, S.Ban və b.) üslubunda binalar inşa edirlər. 1980–2000-ci illərdə Ç.-də, əsasən, xarici memarlar fəaliyyət göstərmişlər (Şanxayda Szin Mao göydələni, 1998, “Skidmor, Owings & Merrill” bürosu; Pekində Çin mərkəzi televiziya kompleksi, OMA bürosu, 2002–08; Pekin beynəlxalq aeroportunun terminalı, 2003–08, memar N.Foster; Lyançjudə Lyançju mədəniyyət muzeyi, 2003–07, memar D. Çipperfild). 2008 ildə Pekində keçirilən yay Olimpiya Oyunları ilə əlaqədar inşaat işləri çox fəal surətdə aparılırdı (Olimpiya stadionu, 2002–08, “Herzoq & de Meuron” bürosu; “Rəqəmli Pekin” informasiya mərkəzi, 2005–08, memarlar Çju Pey və U Tun).

1997 ilə qədər Böyük Britaniya idarəçiliyində olan Syanqanın (Honkonq) memarlığı Britaniya memarlığı ilə sıx bağlı idi. 19 əsrin 2-ci yarısı – 20 əsrin əvvəllərindəki tikililər üçün neoklassika (Ratuşa, 1869, memar Metr Ermit), sonralar ar deko (Vançay bazarı, 1937) və “müasir

Göy məbədi. 15 əsr. Pekin.

hərəkət” (Mərkəzi bazar, 1938) üslubları səciyyəvi olmuşdur. Tikinti aparmaq üçün torpaq sahəsi az olduğundan hündür binaların sayı artırdı; 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində Syanqanda göydələnlərin sayı 7 minə çatmışdı (o cümlədən HSBC binası, 1979–86, memar N. Foster; “Bank of China” qülləsi, 1989, memar Y. M. Pey; “Citigroup” un binası, 1992, memar R. İm). Süni yaradılmış adada Çeklapkok beynəlxalq aeroportu (1998, memar N. Foster) açılmışdır.

1950-ci illərdə Azərb. rəssamlarının əsərləri Ç.-də nümayiş etdirilmişdir. 1956 ildə Azərb. Dövlət İncəsənət Muzeyində ÇXR dekorativ-təbii sənət nümunələrindən ibarət sərgi təşkil olunmuşdur.

Musiqi

Ç. musiqisi 50-dən çox milli ənənəni birləşdirir: tay (çjuanlar, myao-yaolar) və türk (uyğurlar, qazaxlar, qırğızlar) xalqlarının, tibetlilərin, monqolların və s. Ç. musiqi mədəniyyətinin ən erkən abidələri (sümükdən düzəldilmiş şaquli fleytalar və s., Xenan əyaləti) e.ə. 6–5-ci minilliklər, musiqi alətlərinin ilkin təsvirləri isə İn (Şan) dövrünə aiddir. Ç. musiqisi Cənubi, Mərkəzi və Qərbi Asiyanın mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etmiş, Vyetnamın, Koreyanın, Yaponiyanın musiqi mədəniyyətinin formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. Ç. musiqisi, ölkə ərazisindən başqa, Sinqapurda, Cənub-Şərqi Asiyanın bir sıra digər ölkəsində yayılmışdır. Ç. musiqisinin ən qədim qatı xalq inancları və şamançılıqla bağlıdır, bunların əsasında musiqili rəqs tamaşaları daxil olmaqla daosist ayinləri təcrübəsi yaranmışdır.

Qədim Ç.-də “musiqi” (yue; söz e.ə. 12 əsrdən məlumdur) anlayışı mürəkkəb sinkretik kompleksi ifadə edirdi. E.ə. 13–12 əsrlərdə peşəkar ustad musiqiçi statusu yarandı. Sonralar (e.ə. 6 əsrə qədər) yue (musiqi və rəqs) “altı sənət” sisteminə (lyui; oxatma, döyüş arabasını idarəetmə, xəttatlıq, riyaziyyat və etiketlə yanaşı) daxil idi. Sonda yue səs sənəti (inyue) kimi konkretləşdi.

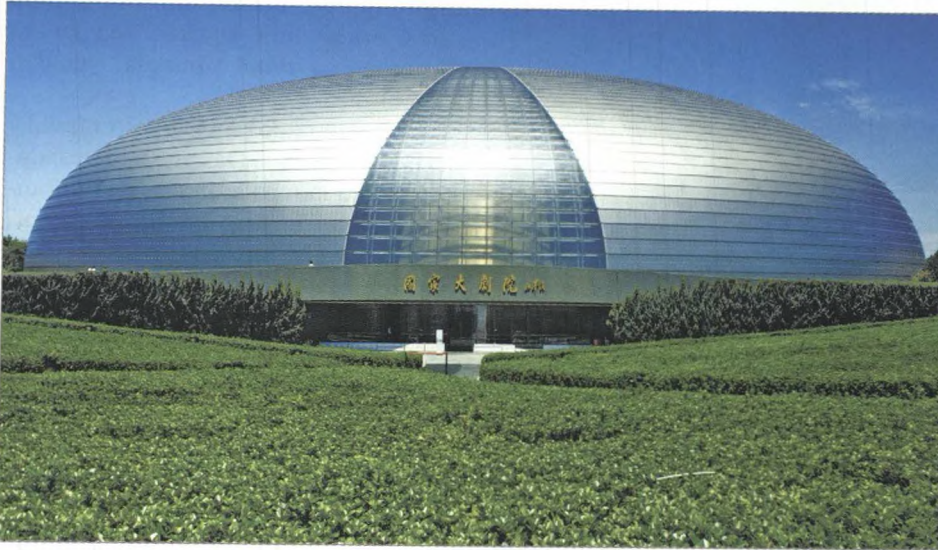
Hələ qədim dövrdə Ç. musiqisinin, əsasən, konfusiçilik və daosizm ilə bağlı ideoloji, estetik və nəzəri əsasları yaranmışdır. Musiqinin ciddi rəmzi-rəqəmli təşkili səsdüzümünün 5 pilləsinin uyğun gəldiyi 5 ilkin element prinsipinə əsaslanırdı (lad – tyao konsepsiyası “Erya” lüğətində və e.ə. 3 əsrin digər mənbələrində təsvir edilir) və zodiakın 12 bürcünə müvafiq idi. E.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısına aid “İ szin” kitabındakı heksagramların əsasını təşkil etmiş 8 triqramla bağlı olan və alətlərin, yaxud onların əsas hissəsinin hazırlandığı materialların (gil, daş, metal, dəri, ağac, bambuk, balqabaq, ipək) dünyanın cəhətləri, ilin fəsiləri ilə koordinasiyasına əsaslanan bain (“səkkiz səs”) musiqi alətlərinin təsnifat sistemi yaranmışdır. Orkestr ifaçılığı (dünyada ən qədim) praktikası formalaşmışdır. Orkestrlərə 3 qrup alət daxil edilirdi: zərb, nəfəs, simli. Musiqi həyatı astroloji təqvim üzrə qurulmuşdu; səslərin mütləq yüksəkliyi nəzərə alınmaqla 12 pərdəli lyuy-lyuy musiqi kökü formalaşmışdı (ən qədim müfəssəl izahlardan biri “Lyuyşi çuntsyu” traktatında verilmişdir, e.ə. 239). Lyuy-lyuy musiqi kökünün əsas pərdəsi hakimiyyətə gələn hər yeni sülalənin astroloji parametrlərinə

uyğun olaraq dəyişir, müvafiq şəkildə saray orkestrinin alətləri, zənglər və litofonlar da daxil olmaqla, yenidən köklənirdi.

Çjou dövründə saray orkestr musiqisi ifaçılığı və rəqslərlə Dasiyue saray palatası (təqr. 1,5 min nəfərdən ibarət (musiqiçilər həm bir qayda olaraq, kor kişilər, həm də qadınlar idi) məşğul olurdu. Ədəbi abidələrdə 70-dən artıq musiqi alətinin adı çəkilir: çjun zəngləri, sin litofonları, qu təbilləri, barmaqla çalınan sin sitraları, se, şaquli və yan fleytalar, dodaq orqanı şen, çoxlüləli fleyta paysyao. Musiqi alətləri konfusiçi mətnlərində (“Çjou li”, təqr. e.ə. 3 əsr), Syuy Şenin “Erya”, “Şovən” lüğətlərində (eramızın təqr. 120 ili), sonralar “Tun Dyan” (801) ensiklopediyasında təsvir edilmişdir. Sülalə xronikalarında, ədəbi və fəlsəfi mətnlərdə yalnız saray orkestr musiqisi (əsasən, konfusiçi mərasim musiqisi) haqqında məlumat verilmişdir. Xan dövründə saray musiqisi 2 kateqoriyaya bölünmüşdü: dini ayinlər (yayue) musiqisi və əyləncəli (xalq mahnılarına əsaslanan vokal janrları; teatrlaşdırılmış tamaşalar, o cümlədən “hərbi” və “mülki” rəqs tamaşaları) musiqi. Saray orkestrində təqr. 830 musiqiçi, rəqs truppasında 130-dan çox adam olurdu. Musiqi həyatı Yufu saray musiqi palatası (e.ə. 140–87 illərdə imperator U-dinin hakimiyyəti dövründə yaranmışdı; heyətində 829 musiqiçi var idi) tərəfindən nizamlanırdı; palata həmçinin saray musiqi repertuarına salınması üçün xalq mahnılarının toplanması və işlənilməsi ilə də məşğul olurdu. Saray əyləncə musiqisinə nəzarət edən Dayueşu (Böyük Musiqi Palatası) ilə bərabər, Mərasimlər və Musiqi Nazirliyi çərçivəsində hərbi musiqini idarə edən palata da təsis edilmişdi. Teatrlaşdırılmış pinlequan (“yüz oyun”) musiqili tamaşaları yaranmışdı. Musiqi alətlərinin tərkibinə lo sincləri də əlavə olunmuşdu.

Eramızın ilk əsrlərində buddist mərasim musiqisi (sanskritə şenmin oxumaları, əsas janrı – fanpa) yayılmışdı. Ç. musiqisinə hind musiqi nəzəriyyəsinin elementləri, hind melodik ornamentasiya texnikası və s. daxil oldu. Sin alətində solo ifaçılıq ənənəsi 3-cü əsrdə geniş yayılmışdı. Musiqi alətləri sırasına Mərkəzi Asiyadan gətirilmiş bo sincləri əlavə edilmişdi.

5–6 əsrlərdən hind və fars mənşəli mahnı-rəqs tamaşaları, yeni musiqi alətləri – pipa lütnyası, bili qoboyu, arfaya bənzər çəng (Çin dilində kunxou), qum

Çin Milli Opera Teatrı. Pekin.

saatı formasında təbillər yayılmağa başlamışdı. Saray repertuarına qeyri-çin mənşəli musiqinin (Koreya dövlətlərindən, Səmərqənd, Buxara, Tibet və s.-dən) daxil edilməsi Tan dövründə çiçəklənmə mərhələsini keçirən Ç. saray musiqisinin beynəlmiləl xarakter almasına səbəb oldu. Çanyan (indiki Sian), Lohan, Yançjou, Çendu musiqi mərkəzlərinə çevrildi. Saray nəzdində 6 xüsusi musiqi müəssisəsi, o cümlədən Dayueşu və imperator hələmhanası üçün musiqi məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. 7 əsrdə “çay evi qızları” üçün saraydankənar musiqi təhsili müəssisələri mövcud idi. 714 ildə imperator Syuan-szun Çanyanda təqr. 300 musiqçinin təhsil aldığı Liyuan (“Armut bağı”) musiqili teatr təhsili müəssisəsinin bünövrəsini qoymuş, bunun əsasında Syan-şao-yuan (“Mələklərin musiqi sarayı”) tədris müəssisəsi yaranmışdı. Saray musiqiçiləri dövlət qulları statusuna malik idilər və 5 rənqə bölünürdülər. Çanyanda 4 orkestr fəaliyyət göstərirdi: konfusiçi mərasim, təntənəli imperator, hərbi və imperator hələmhanası orkestrləri. Bu dövrdə instrumental və vokal-instrumental ənənələr inkişaf edir, 6 əsrdən sin sitrası üçün musiqi nota alınır, yeni alət – fansyan metalofonu geniş yayılmağa başlayır. 12 hissəli teatrlaşdırılmış vokal-instrumental datsuyuy forması (Tan və Suy dövrlərində məzmunca tarixi və ictimai hadisələrlə bağlı 3 mindən artıq kompozisiya yaradılmışdı), szatsuyuszi kamera vokal-instrumental janrı, sin alətində çalmaq, pipanın müşayiəti ilə epik qəhrəmanlıq dastanlarını söyləmək ənənəsi (dastançılar gildiyada birləşdilər) inkişaf etmişdi. Sun dövründə yeni ictimai təbəqələrin (tacirlər, ticarətçilər) for-

malaşması, geniş urbanizasiya incəsənətin tamaşa növlərinin populyarlığını artırmışdı. Hələ 8 əsrdə xalq mahnı yaradıcılığı əsasında meydana gəlmiş tsi vokal janrı inkişaf etmiş, peşəkar qadın müğənnilərin ifasında danışiq dilində səslənən bu mahnılar aparıcı şəhər janrı olmuş və 13–19 əsrlərdə Ç. musiqisinin realizə olunmasının aparıcı formasına çevrilərək, klassik Ç. teatrının inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Tarixi rəvayət janrı (ballada tipli) şoçanın da klassik teatra təsiri olmuşdur. Ç.-in şm.-ində yaranmış və tez bir zamanda bütün ölkəyə yayılmış szatszyuy musiqili dram janrı klassik formasını 13 əsrdə almışdır. Szatszyuyda reçitativ dialoqlar baş qəhrəmanların “ariyaları” (tsyuy) ilə növbələşirdi (təqr. 65 standart melodiya mövcud idi), orkestrə pipa, yan fleytalar, təbillər, sinc, ağacdan düzəldilmiş saxsaxlar daxil idi. Ç.-in c.-unda nanisi musiqili teatr janrı formalaşmış, musiqili kukla teatrı (hələ Tan dövründə məlum olan) inkişaf etmişdi. Çen Yanın “Yueşu” ensiklopedik əsəri və Şen Konun “Mentsi bitan” musiqili-estetik traktatı Sun dövründə yaranmışdır.

Minq dövründə 4 pərdəli kuntsyuy dramı əsas musiqili teatr janrı oldu. 16 əsrdə bu janrdə “ariyalar” nota salındı və haqqında traktatlar (o cümlədən Szi Anın “Şanlun” – “Nəgmə oxumaq haqqında traktat”) yarandı. Saray əyləncə musiqisi orkestrinin tərkibinə yeni alətlər (erxu və xutsin ailəsinə aid yayla çalınan digər alətlər), repertuarına isə çjurcjeney melodiyaları daxil edilmişdi. Sansyan lütnyası (12 əsrdən məlumdur) geniş yayılmışdı. 1584 ildə lyuy-lyuy sistemi üzərində işləmiş musiqi nəzəriyyəçisi Çju Szayyuy bərabər temperasiya növünü icad etmiş-

dir. Kuntsyuy janrının inkişafı 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində szin-szyuy janrının (Pekin operasının) yaranmasına gətirib çıxartdı. Yeni ənənələr meydana gəldi: erxu, xutsin, syao fleytasında və s. musiqi alətlərində ifa olunan şəhər kamera-instrumental musiqisi; peşəkar müğənni-hekayətçi şoşudlar tərəfindən ifa olunan (öz müşayiəti ilə) iki musiqili hekayət forması (pipanın müşayiəti ilə rəqslər; daqu təbilinin və ağacdan düzəldilmiş kastanyetin, yaxud sansyan lütnyanın müşayiəti ilə daqutsılar). Yeni alət – yantsin simbalları yayıldı. Şəhər və kənd musiqi ənənələrinin çoxu bu gündək saxlanılmışdır.

İngiltərə-Çin müharibəsindən (1840–42) sonra ölkədə Avropanın – xristian kilsə musiqisinin, hərbi nəfəs orkestrlərinin təsiri hiss olunmağa başladı; yeni, Avropa tipli məktəblərdə nəgmə və Avropa musiqi nəzəriyyəsi dərsləri keçirilir, Ç. üçün yeni olan məktəb mahnıları janrı yaranırdı; avropalaşma prosesi 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində xüsusilə nəzərə çarpırdı. 1919–49 illər arasında Ç.-in musiqi mədəniyyəti, əsasən, milli azadlıq hərəkatı ilə bağlıdır. Məktəb mahnıları əsasında vətənpərvərlik ruhunda kütləvi mahnılar və kantata janrları yarandı; bu cərəyanın nümayəndələri Ne Er (“Könüllülər marşı”nın müəllifi, 1935; 1949 ildən ÇXR-in Dövlət himni) və Syan Sinxay (“Xuanxe haqqında kantata”nın müəllifi, 1939) müasir Ç. musiqisinin banilərindədir. Musiqi xadimi Syao Yumeyin dəstəyi ilə 1919 ildə Pekin un-tində musiqi şöbəsi yaradılmış (tədris Avropanın musiqi məktəblərinin proqramı üzrə aparılırdı), 1927 ildə Şanxayda ölkədə ilk konservatoriya açılmışdır. 1930–40-cı illərdə Avropada və Ç.-də təhsil almış bir sıra böyük musiqiçilər meydana gəldi: Xuan Szi, Lyu Tyannua, Ma Sitsun, Tan Syaolin, Szyan Venye, Xe Lutin və b. Bəstəkarlar yaradıcılıqlarında ənənəvi Ç. musiqisinin intonasiya kökünü 19 əsr Avropa musiqi formaları ilə birləşdirməyə çalışırdılar. Yaponiya ilə müharibə (1937–45) dövründə demokratik meyillər güclənir, musiqi yaradıcılığı qrup halında inkişaf edirdi (1945 ildə Lu Sin ad. İncəsənət Akademiyasında bəstəkarlardan Ma Ke, Çjan Lu və Tsyuy Veyin “Saçı ağarmış qız” musiqili dramı tamaşaya qoyulmuşdu).

ÇXR-in yaranması (1949) musiqi mədəniyyətinin inkişafına təkan verdi. Yeni musiqi tədrisi müəssisələri meydana gəldi, Ç.-in və xarici ölkələrin ən yaxşı

mütəxəssisləri dərs demək üçün cəlb olundu. Dövlət dəstəyi ilə ənənəvi Ç. və Avropa repertuarı olan musiqi və teatr kollektivləri yaradıldı. Ümumçin Ədəbiyyat və İncəsənət Assosiasiyası (1949) təsis edildi. 1953 ildə Ç. Musiqiçiləri Assosiasiyası bu təşkilatdan ayrılaraq, müstəqil fəaliyyətə başladı. Ölkə rəhbərliyi mədəniyyət xadimlərini yüksək ideyalı, geniş kütlələrə ünvanlanan əsərlər yaratmağa çağırırdı. 1959 ildə bəstəkarlardan Çen Qan və Xe Cjanxao Ç. ənənələrini Avropa formaları ilə birləşdirərək skripka ilə orkestr üçün “Lyan Şanbo və Çju İntay” konsertini yaratmışlar; bu əsər Ç.-də geniş populyarlığını saxlamaqdadır. Dirijorlar Li Delun, Tsao Pen, pianoçular Lyu Şikun, İn Çentszun, bəstəkarlar U Szutsyan, Du Minsin, Din Şande, müğənnilər Çjou Syaoyan, Qo Şuçjen həmin dövrün musiqiçiləridir. Ç.-in musiqi mədəniyyətinə 1966–76 illərin “mədəni inqilab”ı böyük zərər vurdu. Bu dövrdə Mao Tzedunun ideyalarına cavab verən və siyasi şüarları vəsf edən 7 “nümunəvi” tamaşadan başqa (bunların arasında “Qırmızı qadın batalyonu” baleti və “Vexuşan dağının alınması” musiqili dramı var) hər hansı xarici və milli musiqinin ifası qadağan olunmuşdu. “Maonun sitat kitabçası”ndan mətnlərə yazılmış mahnılar yayılırdı. Təhsil müəssisələri bağlanmış, bir çox görkəmli musiqiçi repressiyaya məruz qalmış, yaxud da “əmək vasitəsilə yəndən tərbiyələnmək” üçün kəndlərə sürgün edilmişdi.

1980-ci illərdən Ç. mədəniyyəti Avropa mədəniyyəti ilə əlaqələrin genişlənməsinə yönəlmiş dövlət islahatları məcrasında inkişaf edir. Ölkənin ali musiqi məktəblərinin işi bərpa olunmuş, yeni musiqi təhsili müəssisələri açılmışdır. Artıq 1980-ci illərdə Ç. ali məktəbləri 20 əsr qərb bəstəkarlıq texnikasına yiyələnmiş “yeni dalğa” bəstəkarlarını hazırlamışdı: Tan Dun (ABŞ-da yaşayır), Çen Tsiqan (Fransada yaşayır), Szo Çjenquan (Rusiyada yaşayır), Qo Ventszin, Xe Syuntyan, Ye Syaoyan və b.-ləri. Szin Syanın “Çöl” (1987), Qo Ventszinin “Dəlinin qeydləri” (1994) operaları, Çen Tsiqanın “Qırmızı fənərlər” (2001) baleti, simfonik və kamera musiqisindən ibarət əsərlər yaranmış (Çen Peysyun, Çju Szyaner, Van Silin və b.-ləri), populyar mahnı janrı sürətlə inkişaf etmişdir. Honkonq və Tayvan mahnılarının yeni Ç. musiqisinə böyük təsiri olmuşdur. Müxtəlif milli bayramlar bərpa olunur (Bahar, Payızın ortası, Yunnanda Su bayramları və s.),

Ənənəvi geyimli və qrimli opera personajı (“Hu kəndinə yol” operası).

beynəlxalq (Pekin, Şanxay) və milli (İncəsənət festivalı) musiqi festivalları keçirilir. Tarixi və etnoqrafik süjetli böyük musiqili teatr şouları, televiziya musiqi müsabiqələri çox populyardır. Dirijorlardan Çen Szoxuan, Tan Muxay, Çen Seyan, Li Sintsao, Yuy Lun; müğənnilərdən Xu Syaopin, Lyao Yunçan; pianoçulardan Lan Lanq, Li Yundi; violonçelçalan Van Szyan tanınmış ifaçılardır. Van Quantsi, Yan İnlü, İn Falu; Syuy Çanxuey (həm də folklorçu, Tayvan) 20 əsrin görkəmli musiqişünaslarından. Ç.-də 10 opera teatrı, (o cümlədən Pekindəki Mərkəzi, 1952; Şanxay, 1956 teatrı; 25 simfonik orkestr (o cümlədən Şanxay, 1922; Milli simfonik, 1956; Çin filarmonik, 2000 orkestrləri), 25 ali musiqi təhsili məktəbi, o cümlədən Mərkəzi, Çin, Şanxay, Tyanszin konservatoriyaları fəaliyyət göstərir (2008).

Azərbaycan-Çin mədəni əlaqələrinin tarixi çox qədimdir. Bu əlaqələr 20 əsrin ortalarında bir qədər də genişlənməmişdir. SSRİ xalq artisti R.Behbudov 1952 ildə bir qrup sovet incəsənət ustaları ilə birlikdə ÇXR-də konsertlər vermiş, Azərb. Dövlət Mahnı və Rəqs Ansambli isə 1958 ildə Pekin və s. şəhərlərdə çıxış etmişdir. Müstəqillik dövründə Azərb. Resp. ilə ÇXR arasında mədəni əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır (1994). 1996 ildə ÇXR-in Quancjou vilayətinin Dövlət Mahnı və Rəqs Ansambli Bakıda konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. SSRİ xalq artisti Z.Xanlarova və Azərb. Dövlət Rəqs Ansambli 1997 ildə ÇXR-də qastrol səfərində olmuşdur. 2010 ildə Çində təş-

kil olunan “EXPO-2010” Ümumdünya sərgisində Azərb. Resp.-nin Milli Günü keçirilmiş, təbiri təanınmış mədəniyyət və incəsənət xadimləri iştirak etmişdir. 2011 ildə ÇXR-də Azərb. mədəniyyəti günləri keçirilmiş, incəsənət ustaları (Azərb. Dövlət Rəqs Ansambli, Dövlət Kamera Orkestri, muğam ifaçıları) geniş konsert proqramı ilə çıxış etmişlər.

Rəqs və balet

Ç.-də rəqs sənəti çox qədim dövrdə yaranmışdır. Hələ e.ə. 2-ci minillikdə Çin mətnlərində “u” (rəqs) heroqlifinə rast gəlinir. Çjou dövründə mərasim rəqslərində simvolik mənə daşıyan hərəkat kanonları işlənilib hazırlanmışdı. Bu dövrdə peşəkar musiqiçilər və rəqqaslar mövcud idi. Onları imperator şənliklərinə, məbəd bayramlarına dəvət edirdilər. Rəqslər konkret hadisələrə, tarixi qəhrəmanlara, ilahi güvvələrə aid süjetlərə əsaslanırdı. Süjetləri və hərəkatları ilə fərqlənən iki rəqs janrı –ven u (mülki rəqslər) və u u (hərbi rəqslər) formalaşmışdı. Musiqi və rəqs həm də təbii vasitəsi sayıldığı üçün bu sənətlərə yiyələnmə geniş vüsət almışdı. Qərbi Xan və Şərqi Xan dövrlərində də dini ayinlərdə və xalq mərasimlərində aparıcı yer tutan rəqs sənəti konfusiçiliyin təsiri altında idi. Xarakterini dəyişmiş mərasim rəqslər qədim rəqslərə xas olan magik ovsunlar və qəzəbli çağırışlarla müşayiət olunmurdu və musiqi ilə birlikdə ciddi işlənilib hazırlanmış ayinlərə uyğun şəkildə mərasimin əzəmətini və dəbdəbəsinə nəzərə çarpırdı. Konkret tarixi hadisələrə əsaslanan rəqslərə yanaşı uydurma süjetlərlə bağlı rəqslər də meydana gəlmişdi.

Kalliqrafiyada olduğu kimi rəqsdə də xətlərin kombinasiyası, kompozisiyanın ümumi konturu əhəmiyyət kəsb edirdi. Xan dövründə geniş yayılmış və sonrakı dövrün rəqs sənətinə daxil olmuş rəqs növlərindən biri ənənəvi rifaqhdilmə heroqliflərini təsvir edən quruluşlar idi. Çanyan ş.-ndə Ç.-in ayrı-ayrı vilayətlərindən toplanmış müğənnilərin, rəqqas və rəqqasələrin (onların sayı 800 nəfərə çatırdı) işləri üzrə Musiqi palatası (Yuefu) təsis olunmuşdu. Sonrakı yüzilliklərdə repertuar və ifaçılıq texnikası zənginləşdirildi. Qeyri-peşəkar rəqs sənəti geniş inkişaf etdi. Suy dövründə Dundu (indiki Lohan) ş.-ndə bayramlarla əlaqədar mahnı və rəqs tamaşalarında onminlərlə adam iştirak edirdi.

Tan dövrü rəqs sənətinin çiçəklənməsi, onun estetik prinsiplərinin işlənilib ha-

“Minəlli Quanyin” rəqsi.

mahnı və mahnı-rəqs hissələrindən ibarət olan bu üçhissəli əsərdə rəqs üstünlük təşkil edir. Sintetik teatr tamaşasının yaranmasına gətirib çıxaran digər forma süjetli pantomimadır. “Armut bağı” (714) adı ilə bir neçə saray tədris müəssisəsi yaranmışdı. Onlardan biri – “Mələklərin ecəzkar bağı” hökmdar sarayında çıxış edən uşaqlara oxumağı və rəqs etməyi öyrədirdi.

Sun dövründə rəqsin peşəkar sənət növü kimi inkişafı ləngidi. Rəqs getdikcə tamaşanın yardımçı elementinə çevrilərək onu tamamlayırdı. Bu sintetik tamaşa formasının təşəkkülünə və vokal sənətini, sözü və formaca səhnə hərəkətinə yaxın olan rəqs yaxşı bilən yeni aktyor

tipinin yaranmasına imkan verirdi. Teatr pantomiması öz populyarlığını saxlayaraq, inkişaf edirdi.

Yuan dövründə ədəbi dramın çiçəklənməsi ilə rəqs tamamilə teatrın tabeliyinə keçdi. Sonralar kuntsyuy janrında olan tamaşalardan bir çoxu balet-pantomimaya çevrildi. Pekin musiqili dramı szin-szyuy janrında (18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəlləri) balet-pantomimalar geniş inkişaf etmişdi (“Üç yol ayrıcında”, “Səma sarayında qalmaqal”). 1949 ildə Mərkəzi Teatr Akademiyası nəzdində ilk rəqs

“Klaud geyt” rəqs teatrının aktyorları.

truppası yaradıldı. Belə truppalar bütün ölkədə meydana gəlirdi. 1953 ildə 1-ci Ümumçin musiqi və rəqs festivalı keçirildi. 1960-cı illərin əvvəllərində ÇXR-də 20-dən çox rəqs kollektivi fəaliyyət göstərirdi.

Ç. tamaşaçıları Avropa klassik baleti ilə 1920-ci illərdə rus balet artistlərinin və pedaqoqların Ç.-ə qastrolları zamanı tanış olmuşlar. Lakin Avropa tipli baletin yaranması 1950-ci illərə təsadüf edir. 1950-ci illərin ikinci yarısında Ç. rəqqasəsi Day Aylyan Avropa baleti ilə Ç. klassik rəqsinin sintezi əsasında “Sülh göyərçini” adlı ilk əhəmiyyətli səhnə əsərini yaratmışdır. Xalq rəqslərinin səhnə üçün işlənilməsi əsasında “Şanagüllə rəqsi”, “Dostluq”, “Çay yığıcı və kəpənəklərin tutulması” və s. baletlər yaradılmışdır. 1954 ildə milli kadrlar hazırlamaq üçün Pekin Xoreoqrafiya Məktəbi təşkil olundu (bədi rəhbər Day Aylyan). 1953 ildə Pekində Mərkəzi Opera və Balet Teatrı açıldı. 1960 ildə Şanxay balet məktəbinin əsası qoyuldu.

1960-cı illərdə rəqs inqilabi-kütləvi və milli sənətə çevirmək adı altında bütün əvvəlki illərin balet tamaşaları repertuardan çıxarıldı. Onları hərbi süjetli divertismentlər əvəz etdi (“Qırmızı qadın batalyonu”, 1964, ssenari və quruluş Li Çensyan, Çon Szutsi və Van Sisyanındır, Avropa xoreoqrafiyası əsasında). 1966–1976 illərin “mədəni inqilabından” sonra klassik balet bərpa olunmağa və yeni balet kollektivləri yaranmağa başladı. 1979 ildə Ç.-də ən iri Şanxay balet truppası təşkil edildi; onun repertuarına Çin müəlliflərinin əsərləri əsasında tamaşalar (“Saçı ağarmış qız”, “Tufan”, “A-Kyu”), həmçinin rus klassik baletləri (P.İ.Çaykovskinin “Sonalar gölü”, “Şelkuncik”, S.S.Prokofyevin “Romeo və Culyetta” və s.) daxil idi. Sun Şenyi, Fan Syaofen tanınmış ifaçılar olmuşlar. 1981 ildə Van Syunyinin rəhbərliyi ilə Lyaonin balet truppası yaradılmış, burada “Monqol adı”, “Lyan Şanbo və Çju İntay”, “İki bulaqda Ayın əksi” kimi milli tamaşalar hazırlanmışdır. Çen Mey, Yan Syaofen aparıcı artistlər sırasındadır. 1993 ildə Çjan Dandanın rəhbərliyi ilə Quançjou balet truppası yaradılmışdır. Məşhur dünya klassik baletləri ilə yanaşı “Lo çayının pərisi”, “Sirli (qara) simurq” və s. milli tamaşalar da göstərilmişdir. 21 əsrin əvvəllərinə aid tamaşalarda balet və sirk sənətinin sintezi əks olunur (P.İ. Çaykovskinin “Sonalar gölü”, 2005, Quandun hərbi dairəsinin əs-

gərlərindən ibarət sirk truppası və müasir rəqs tamaşalarının təşkili üzrə Şanxay şirkəti). Müasir rəqs sahəsində həmçinin “Klaud geyt” rəqs teatri (Tayvan), Müasir rəqs truppası da (Şyanqan) fəaliyyət göstərir.

Teatr

Ç. teatri ənənəvi, kukla və dram növləri ilə təmsil olunur. Ç. ənənəvi teatri özündə musiqini, oxumayı, rəqsi, səhnə nitqini, sirk janrlarının texnikasına və döyüş sənətlərinə xas olan səhnə hərəkətinə birləşdirən sintetik teatr sənəti növüdür. Ç. teatr sənətinin kökləri qədim şamanizm mərasimləri ilə bağlıdır. Şər güvvələrin qovulması, xəstəliklərin qarşısını almaqdan ötrü ovsunlar, yağış yağması üçün dualar, gələcək fəlakətlərdən xəbərvərmə və s. dini ayinlər “no” adlandırılırdı. Bu ayinlər böyük təbilin (onun dairəvi forması göyü simvolizə edirdi) yaratdığı dəqiq ritmə əsaslanırdı. Sonralar teatr sənəti arsenalına daxil olmuş simvolik addım, əllərin plastikası, bədən hərəkəti kanonları yarandı; “no”-nun mövzusu dini süjetlərlə genişləndi. Çjou dövründə peşəkar aktyorluq (yu) konkret adamları, heyvanların vərdişlərini təqlid edən saray təlxəklərinin, cırtıdanların, müğənni və rəqqasların mühitində inkişaf edirdi. Oxuyan və rəqs edən aktyorlar “çan-yu”; təlxəklər, məzhəkəçilər “pay-yu” adlanırdı. Qərbi Xan və Şərqi Xan dövründə teatr tamaşalarının sadə xalq formaları: “Yüz oyun, yüz tamaşa” (bay si), yaxud “Kəllələşmə, güc yarışı” (szyaodi si) inkişaf etdi. Buraya akrobatika, qılıncoynatma, jonqlyorluq, kəndirbazlıq, qılincudma, odpüskürmə və s. daxil idi.

Tan dövründə şəhərlərin, sənətkarlıq sahələrinin və mədəni əlaqələrin genişlənməsi teatr sənətinin inkişafına təkan verdi. Buddizmin təsiri böyük idi: buddist musiqisi və ikonoqrafiyası (mürəkkəb rəsm və jestin simvolikası) aktyorun ifaçılıq sənətinə, səhnə hərəkəti kanonunun formalaşmasına təsir göstərdi. Tan dövründə süjetli səhnələrin rolu artdı. Bunlardan biri – “Maska” (“Day myan”, hərfi mənada – sifəti dəyişmək) üzünün incəliyi ilə qadına bənzəyən cəsür vandan bəhs edir; düşmənləri vahiməyə salmaq üçün o, döyüş zamanı qorxulu maska taxırdı. Komik və satirik səciyyəli pyes-dialoqlar geniş yayılmışdı. Tan imperatoru Syuanzunun (714) sarayı nəzdində “Armut bağı” ümumi adı altında ilk tədris müəssisələri yaradılmışdı. Müğənnilər, musiqiçilər, onların sənətkarlığı barədə məlumat verən özünəməxsus ensiklopediyalar – ilk

teatr traktatları yaradıldı: Tsuy Pintsinin “Szyaofan palatasının qeydləri” (8 əsrin 1-ci yarısı), Duan Antszenin “Musiqi palatası haqqında müxtəlif qeydlər” (9 əsrin ikinci yarısı).

Sun dövründə artıq məlum dram formaları təkmilləşdirildi. Onların əsasında iki regional tipi [şimal (bey tsyuy) və cənub (nan tsyuy)] olan musiqili dram janrı szatszyuyun tamaşaları yarandı. Şəhərlərin inkişafı ilə şəhər stasionar teatrları meydana gəlməyə başladı, kənd tamaşaçıları qarşısında çıxışlar edən gəzərgi truppaların sayı artdı.

Yuan dövrü Çin dramının qızıl əsri idi. Ç.-in monqollar tərəfindən işğala məruz qaldığı və əhalinin mədəni, nüfuzlu təbəqəsi sayılan konfusiçi alimlərin, şairlərin, ədəbiyyatçıların sıxışdırıldığı şəraitdə hamını təsirləndirən milli alçaldılma hissi xalqın yüksək təhsilli nümayəndələrini sadə adamların həyatı, məişəti, iztirabları ilə yaxından tanış olmağa sövq etdi. Bu isə Yuan dramı fenomenini yaratdı. Quan Xantsin (“Göyləri və yeri təlatümə gətirən Dou Enin incikliyi”), Van Şifu (“Qərb fligeli”), Bo Pu (“Çinarlıqda yağış”), Ma Çjiyuan (“Xan sarayında payız”) onun görkəmli nümayəndələridir. Yuan sülaləsi hakimiyyətinin ikinci dövründə şimal dramı cənub dramı ilə yaxınlaşmağa başladı. Regional məhdudiyətlərin aradan götürülməsi ümummilli teatrın meydana gəlməsi üçün zəmin yaratdı. İfaçılıq sənətinə tələbkarlıq artdı, inkişaf etmiş aktyor ampluaları sistemi yaradıldı: çjenmo – baş kişi personajı (hər aktda yeganə oxuyan); vaymo və futszin – ikincidərəcəli kişi personajları; syaomo – oğlan, yeniyetmə; çunmo – tamaşanı açan; szin – mahiyyətə ikinci kişi personajı, adətən, mənfi; qu – məmur; peylao – qoca; banlao – oğru; çou – burnunda tipik qrimi olan komik. Aktyorlar simvolik jestlər və şərti səhnə rekviziti əşyalarını istifadə edirdilər.

Min dövrü teatrda kuntsyuy janrının yaranması və çiçəklənməsi ilə qeyd olunur. Bu janr “Kunşan operası”, yaxud “Kunşan teatri” kimi də tanınır. Kunts-

Bədii kukla teatri (Quandun əyaləti). “Şahzadə Çiçək” operasından səhnə.

yuy janrının yaranması şimal və cənub vokal məktəblərinin xüsusiyyətlərini birləşdirmiş müğənni və musiqiçi Vey Lyanfunun (doğum və ölüm illəri məlum deyil) adı ilə bağlıdır. Kuntsyuyun teatr formasının yaradılmasında musiqiçi və dramaturq Lyan Bolun (16 əsr) mühüm rol oynamışdır. Onun incə ədəbi üslubda yazılmış “İpəkyuyan qadın” pyesi tamaşaçıların ziyalı təbəqəsinin diqqətini yeni teatr janrına cəlb etmişdi. Tan Syanszu (16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəlləri) məşhur dramaturq idi. Onun “Pion çiçəyi köşkü” pyesi kuntsyuyun repertuarının əsasını təşkil edir. 18 əsrin əvvəllərində kuntsyuy öz populyarlığını dəqiq melodik ritmi, səhnədəki hadisələrin, xüsusən də döyüş səhnə mizanlarının gərgin tempi ilə seçilən İyan teatrina (Szyansi əyalətinin İyan qəzasında yaradılmışdır) verdi. Bu teatrda populyar roman süjetləri əsasında silsilə tamaşalar oynanırdı. Dramaturgiyanın inkişafı aktyor sənətinin təkmilləşdirilməsinə və teatr həyatının fəallaşmasına təsir göstərirdi.

Min dövründə, xüsusən virtuoz ifanı yüksək qiymətləndirən tamaşaçıların teatra təsiri artdı. Aktyorların yüksək ifaçılıq məharəti (xüsusilə kunşan janrında) ampluanın incə aktyor texnikası, plastik ifadəlilik vasitələri tələb edən subamplualara bölünməsinə gətirib çıxardı. Şaosin musiqili dramı (şaosin szyuy) Min dövrünün sonlarında (Şaosin qəzası, Çjetszyan əyaləti) yerli melodiyalar əsasında meydana gəlmiş və böyük şəhərlərdə (Ninbo, Xançjou və s.) yayılmışdı. Sonralar bu janr kuntsyuy və dinsi teatrlarının melodiyalarını və repertuarını mənimsəyərək

ənənəvi teatrın regional janrına çevrilmişdir. 20 əsrin əvvəllərində bu janr repertuardan və ifa üslubundan asılı olaraq iki növ truppalarla – “mülki” pyeslər və zərif ifa üslubu (vensi) truppaları, bir də batal pyeslər (usi) truppaları ilə təmsil olunurdu. 1914 ildə bu iki üslub ümumi truppalarda birləşdi. 1910-cu illərin ortalarında Şanxayda və regionun digər mədəni mərkəzlərində yeni teatr janrı – Şaosin dramının melodiyalarını və ifa üslubunu mənimsəmiş yuetszyuy janrı formalaşdı. “Lyan Şanbo və Çju İntay” bu janrın populyar dramlarından biridir. 1970-ci illərdən bu janr uğurla inkişaf edir (aparıcı teatr Şanxay yuetszyuy teatridir, Ç.-in bir sıra əyalətində truppalər var).

Pekin, yaxud paytaxt musiqili dramı (szintszyuy, başqa adı szinsi) 19 əsrin ortalarında müstəqil janr kimi formalaşdı. Onun yaranması 1790 ildə Anxoy əyalətindən paytaxta “Üç tontənə” (“San sin ban”), “Dörd sevinc” (“Sı si”), “Bahar səhnələri” (“Çun tay”), “Həmrəylik baharı” (“Xe çun”) teatr truppalarının dəvəti ilə bağlıdır. Pekində onlar “Anxoy məktəbinin dörd böyük truppası” (“Sı da Xoyban”) adını aldı. “Dörd sevinc” kunsyuyun ifası ilə şöhrət qazanmışdı.

19 əsrin ortalarında musiqili dram Ç. ənənəvi teatrının milli forması olmuş, xalq və kübar incəsənətinin bütün cərəyanlarını özündə cəmləşdirmişdi. O, dörd əsas ampuadan ibarət idi: şen (kişi qəhrəmanı), dan (qadın qəhrəmanı), szin rənglənmiş sifət adlanan (kişi personajı xualyan), çou – (komik). Bütün ampualar daha kiçik subamplualara bölünürdü – syaoşen (gənc qəhrəman), uşen (hərbi qəhrəman), laoşen (yaşlı qəhrəman); xua-dan (alabəzək geyimli qız) – xarakterik qadın qəhrəmanı; daomadan (qılınc-oy-nadan və süvari qadın), udan (hərbi qadın qəhrəmanı). Xarakterik qəhrəmanlara (o cümlədən mənfə və müsbət personajlara) aid szin ampuası mülki və hərbi subamplualara bölünür.

19 əsr teatr formalarının təkmilləşməsinin sonuncu mərhələsi olmuşdur. Bu, öz əksini dövrün nəzəri əsərlərində də [əsasən, Szyao Syunun (18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəlləri) “Teatra dair söhbət” (“Szyuy şo”), “Əkinçinin sadə xalq teatrı haqqında söhbətləri” (“Xuabu nun tan”), “Dramın öyrənilməsi” (“Kao tsyuy”) traktatlarında] tapmışdır. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlləri yaşlı nəsil səhnə ustalarından Tan Sinpeyin, Van Yaot-sinin ifaçılıq fəaliyyəti ilə bağlı mək-

təblərin formalaşması mərhələsi sayılır. 20 əsrin əvvəllərindən yeni nəsil ziyalıları köhnə teatrda islahat aparmaq, hətta ondan imtina etmək və teatr sənətini avropalaşdırmaq ideyasını irəli sürdülər. Bir sıra yeni tamaşalar yaransa da, onlar məşhur truppaların köhnə tamaşaları ilə rəqabət apara bilmədi. Yapon istilası dövründə vətənpərvər ruhlu əsər və tamaşalar meydana gəldi. Bir sıra tanınmış teatr xadimi (Çen Yantsyu, Mey Lanfan) etiraz əlaməti olaraq teatrdan uzaqlaşdı. 1949 ildən sonra ənənəvi teatrın fəal islahatı mərhələsi başlandı. 1960-cı illərin 2-ci yarısında Ç. teatrı “mədəni inqilab” dövrünün dağıdıcı sarsıntısına məruz qaldı (ənənəvi teatrın repertuarında yalnız tarixi-inqilabi mövzuda olan “Qırmızı fənər”, “Şatszyaban”, “Veyxuşan dağımın alınması”, “Ağ pələng alayına hücum” kimi nümunəvi hesab edilən tamaşalar saxlanılmışdı). 1970-ci illərdən mədəni inqilabın acı nəticələri aradan qaldırılmağa başlandı: bir çox mədəniyyət xadimi bəraət aldı, ənənəvi repertuara qoyulan qadağalar götürüldü, aktyor kadrlarının hazırlanması, teatr irsinin öyrənilməsi üzrə işlər bərpa edildi. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində ənənəvi teatrın fəaliyyəti tam bərpa olundu.

Kukla teatri. Dəfn mərasimlərində və ayinlərdə, teatr səhnələrində çıxış etmək Ç. kuklasının ənənəvi olaraq iki əsas funksiyasıdır. Hərəkət edən kuklalar haqqında ilk məlumat “Le-szi”-də (e.ə. 4-3 əsrlər) rast gəlinir. Bilavasitə kukla teatrının yaranması Xan dövrü ilə bağlıdır; usta Çenpin mühasirə zamanı şəhəri qorumaq üçün ağacdan insan fiqurları düzəltdi: onların hərəkəti, mühasirəyə alınanların böyük qoşuna malik olması təəssüratını yaratmışdı və bu da düşməni mühasirədən əl çəkməyə məcbur etmişdi. Teatr kuklaları “kuyley” adlandırılırdı. Tan dövründə müxtəlif kukla növləri yarandı; nazik ağaclarda və saplarda marionetkalar; baritla hərəkətə gələn marionetkalar; su feyeriyalarında çıxış edən kuklalar; dəri kuklalar. Saplarla idarə olunan kuklalar ilk kukla növüdür, onlar cənubda yayılmışdı. Mərkəzi indiki Futszyan əyaləti idi və orada onları “qızıl saplarla idarə olunan kuklalar”, bu kukla növü üçün sjuetləri isə” qızıl saplar üçün teatr mətnləri” adlandırılırdı. Sun dövrü kukla teatri üçün qızıl dövr sayılır. Onun geniş repertuarı szatszyuy pyeslərindən, xuaben şəhər hekayətləri sjuetlərindən, tarixi pyeslərdən və s. ibarət idi. Kuklaları idarə edənlərin ustalıq artmış, onların

adları məşhurlaşmış və teatr tarixinə daxil olmuşdu. Kuklaların iştirakı ilə keçirilən su feyeriyaları populyarlıq qazanmışdı. Tamaşalar axşamüstü başlanırdı, xüsusi atəşfəşanlıqla, Ç. fənərləri ilə işıqlandırılırdı. Qayıq teatrları mürəkkəb qurğularla təchiz olunmuşdu. Kuklaları idarə edən artistlər suda gizlənərək kuklaları hərəkətə gətirirdilər. Sonrakı əsrlərdə kukla teatri ölkənin bütün şəhər, kənd, məbəd nəzdindəki truppalər şəbəkəsini əhatə etmişdi. 1970–80-ci illərdə dövlət ölkənin kukla teatrları kollektivlərinin inkişafını dəstəkləmişdir. Ç.-in məşhur marionetka teatrlarından biri 1952 ildə yaradılmış Tsyuancjou ş.-nin (Futszyan əyaləti) kukla teatri olmuşdur. Məşhur sənətkar-kuklaçılardan biri Xuan Szyuyedir. Ç. kuklaçılığı bu sənətin dünyada tanınmış ustalarıdır: hər kukla 30-dan çox sapla idarə olunur ki, bu da Ç.-dən kənarda nadir hadisə hesab olunur.

Ç.-də dram teatrının inkişafı 1898–1905 illərdə, “danışqı dramı”nın (xuatszyuy) ilk təcrübələri yaranandan sonra başladı. Onun yaranma tarixi 1907 ilin yazı sayılır. O zaman Yaponiyada oxuyan Ç. tələbələri Tokioda “Bahar söyüdü” (“Çun lyu şe”) truppasını yaratdılar. Onun təşkilatçıları arasında tanınmış teatr xadimi Ouyan Yuytsyan var idi. 1910 ildə Van Çjunşen və Jen Tyançi Şanxayda dram aktyorları hazırlayan “Quntszyan” teatr məktəbini açdılar. Onun ilk tamaşaları ənənəvi teatrdan yeni sənətə keçid formasında idi: qadın rollarını kişilər ifa edirdi, aktlararası sjuetlə bağlı olmayan musiqi nömrələri səsləndirilirdi; bununla yanaşı dekorasiyalardan, xüsusi işıqlandırmadan istifadə edilirdi, oyun üslubu daha sərbəst olmuşdu. Peşəkar aktyorların və rej.-ların çatışmaması, ciddi dramaturgiyanın olmaması, xarici dram teatrlarının təcrübəsi ilə zəif tanışlıq yeni teatrın möhkəmlənməsini çətinləşdirirdi. 1911–13 illərdə Şanxayda və digər şəhərlərdə yaradılmış kollektivlərin fəaliyyəti qısamüddətli oldu. 1920-ci illərdə sonralar tanınmış dramaturq və teatr xadimləri olmuş müəlliflərin (Tyan Xan, Xun Şen) ilk dramları meydana çıxdı. 1920 ildə Şanxayda ilk Avropa sosial dramı – B. Şounun “Missis Uorrenin peşəsi” tamaşaya qoyuldu. 1921 ildə teatr xadimi Sun Çunfan əsasını Avropa tipli “danışqı dram”ının təşkil edəcəyi “qeyri-kommersiya” teatrını yaratmağı təklif etdi. Həmin vaxt “Xalq teatri” cəmiyyətinin üzvləri olan Ouyan Yuytsyan, Sun Çunfan, Syuy Banmey və b. bu ideyanı

dəstəklədilər. 1920-ci illərin əvvəllərində “Teatr” (“Sitszyuy”) jurnalı nəşr olunmağa başladı. 1920-ci illərin ortalarında Pekində teatr məktəbi və “Yeni Çin” (“Sin Çyunxua”) teatr cəmiyyəti yaradıldı. İlk dəfə qarışıq kişi və qadın truppaları yaradıldı. 1925 ildə Professional bədai məktəbi nəzdində teatr fakültəsi açıldı. 1927 ildə Şanxayda Tyan Xanem tərəfindən incəsənətdə novator tendensiyaları dəstəkləyən “Cənub cəmiyyəti” (“Nanqo Şe”) təsis edildi. 1929 ildə Şanxayda yaradılan “Bədii truppası” (“İşutszyuy şe”) ilk dəfə proletar teatri şüarını irəli sürmüşdür. 1930 ildə Şanxayda Solçu teatr kollektivləri liqası (1931 ildən Solçu teatr xadimləri liqası – “Nanqo şe”) yaradılmışdır. 1930–40-cı illərdə “azad olunmuş rayonlarda” kənd əhalisi arasında iş aparmaq üçün Qırmızı ordu sıralarından təşviqat briqadaları yaradılırdı. 1970–90-cı illərdə keçmişdə populyar olan Ç. və xarici müəlliflərin əsərlərinə qoyulan qadağa götürüldü. Dram teatrlarının (xüsusilə iri şəhərlərdə) yaradıcılıq fəaliyyəti canlandı. Pekin xalq incəsənəti teatrının, Şanxay dram sənəti mərkəzinin, Şensi vil.-nin xalq incəsənəti teatrının, Sian ş. dram teatrının, Pekin mədəniyyət sarayının repertuarları genişləndi. Ç.-in Xalq Azadlıq Ordusunun teatrları siyasi idarəsi nəzdində teatr truppalarının yaradılması işi davam edir. Pekin xalq bədai teatridə tamaşalar qoymuş rej. və sənətsünas Szyao Szyuyin (Parisdə təhsil almışdır) müasir Ç.-in tanınmış teatr xadimlərindəndir. Tayvanda 1970–80-ci illərdən avanqardçı truppalər (o cümlədən U.Sinqonun rəhbərliyi altında “Müasir əfsanə teatri”) mövcuddur.

Kino

Ç.-də gətirilmə filmlərin ilk dəfə nümayişi 1896 ildə Şanxayda olmuşdur. İlk milli film 1905 ildə Pekində çəkilmişdir (“Dintszyun dağı”) – klassik batal tamaşadan bir səhnə. Başlangıçdan Ç. kinosu orta əsrlər kanonik teatri ənənələrinə söykənirdi: hadisələri şərti didaktik formada təsvir etmək manerası uzun illər kinonun aparıcı estetik prinsipi olaraq qalırdı. Çjan Şiçuan və Çjen Çjentsyu ilk Ç. rej. lərdir (1913 ildə “Evlənmə çətinlikləri” adlı qısametrajlı bədii film çəkmişlər). Çjan Şiçuan 1931 ildə “Müğənni Qırmızı pion” adlı ilk səslə filmi çəkmişdir. Şanxay ş. kino istehsalı üzrə lider oldu. Burada “Şanyu” kitab nəşriyyatı nəzdindəki çəkiliş şöbəsində ölkədə ilk pavilyon inşa edildi, 1921 ildə ilk tammetrajlı bədii film

“Xəlvəti gələn pələng, gizlənmiş əjdaha” filmindən kadr.

– “Jan Juyşen” sosial dramı çəkildi, 1920-ci illərdə sentimental və nəsihətəməz filmlər çəkən 3 aparıcı studiya (“Minsin”, 1922; “Tyanyi”, 1925, “Lyanxua”, 1929) yaradıldı. Çen Buqaonun “Şiddətli axın”, “Yaz barama qurdları”, Şen Silinin “Şanxayın 24 saati” (hər üçü Ç. kinosu tarixində keçid dövrü olan 1933 ildə – burjuva respublikasının leqal çərçivəsi daxilində sosial-psixoloji yönümlü solçu kinematografiyanın yarandığı zaman çəkilmişdir. “Yol” (1934, rej. Sun Yuy), “Balıqçılar nəğməsi” (1934, rej. Tsay Çuşen, Moskva Beynəlxalq kinofestivalının mük.), “Şəhər lövhələri” (1935) və “Küçə mələkləri” (1937, hər ikisinin rej. Yuan Muçji). 1930-cu illərin əvvəllərindəki filmlərdə hətta orta səviyyəli əsərlərə belə canlı reallıq verə bilən aktrisa Juan Linyuy (“Oyuncaq”, 1933; “Müqəddəs”, 1934 və s.) çəkilmişdir. 1930-cu illərdə Mançuriyaya yapon təcavüzü və Yaponiya-Çin müharibəsi faktiki olaraq ölkədəki film istehsalının qarşısını almışdı. Psixoloji ifadəlilik sahəsindəki axtarışlar dövrü 1940-cı illərin sonuna təsadüf edirdi [Şi Dunşanın “Uzunluğu səkkiz min li olan yol, ay və buludlar”, Szin Şanın “Sunqari çayında”, Tsay Çuşen və Çjen Szyunlinin “Bahar suları şərqə axır”, hamısı 1947; Fey Munun “Şəhərcikdə bahar” (1948) əsəri bu dövrün ən gözəl işlərindən idi. Filmdə dövrün gərgin atmosferi intim-kamera sjuetində canlandırılmışdır (beş personaj şəhərkənarı malikanənin qapalı məkanında); Çjen Szyunlinin “Qarğalar və sərcələr”, 1949].

“İdeyalılıq” “bədii kəskin” kəskin şəkildə ayıran və üstünlüyü birinciyə verən Mao Tzsedun ÇXR kinosunun metodoloji əsasını qəti müəyyən etmişdi. Rej. Şuy Xuanın “Saçı ağarmış qız” (1950), “Linin dükanı” (1959) lentləri ideoloji ehkamları bu və ya digər şəkildə dəf etmiş filmlər arasındadır. 1966–76 illərin “mə-

dəni inqilabı” dövründə ÇXR-in kino istehsalı “inqilabi meyarlara” cavab vermədiyinə görə tamam dayandırılmışdı. 1973 ildən dəqiqliklə yoxlanılmış personajları olan, tamaşaçını onları təqlid etməyə çağıran “nümunəvi əsərlər”in buraxılışına başlandı. Təsirin daha effektiv olması üçün kinoseanslara mütləq kollektiv surətdə gəlmək forması tətbiq edilirdi.

Tayvanda kino uzun müddət prokat formasında mövcud idi. Ənənəvi mistik sjuetə malik, sevgililərin məbəddə möcüzəli xilas haqqında “Buddanın gözü” ilk bədii filmi 1922 ildə çəkilmişdir. 1949 ildən sonra Tayvanda kino antikommunist ruhlu hakimiyyətin siyasi təzyiqli şəraitində inkişaf edirdi. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və özəl istehsalın təşəkkülü Tayvan kinosuna Çin (melodramatik sjuet), Yaponiya (sentimental ailə dramı) və ABŞ (dinamik montajın inkişafına rəvac verən “action” janrı) kinoestetikası elementlərini birləşdirmək imkanını yaratdı. 1963 ildə Honkonqdan Tayvana köçmüş rej. Li Xansyan klassik Ç. mədəniyyətindən bəhrələnərək yeni filmlər yaratdı (“Lyan Şanbo və Çju İntay”, 1963; “Sishi”, 1966 və s.) və ada sakinlərinin marağını milli tematikaya yönəltdi. 1970-ci illərin “torpağa bağlılıq” dalğasında Li Sinin kinoestetikası formalaşdı (“Payız edamı”, 1972). Xu Sziçuanın (müasir “kunfu” janrının sələfi) “Cəngavər qadın” filmi 1975 ildə Tayvana Ç. kinosu üçün Kann Beynəlxalq kinofestivalının ilk mükafatını gətirdi.

1980-ci illərdə həm kontinentdə, həm də Tayvanda siyasi-ideoloji aksentləri estetik planda verən, hətta epik materialda psixoloji analizi önə çəkən “yeni kino” yarandı. Tayvanda rej.-lardan lokal psixoloji sjuetlər tərəfdarı Xou Syaosyan (“Oğlumun böyük kuklası”, 1983; “Hüzn şəhəri”, 1989 və s.) və kostyum döyüş filmləri janrında çəkən Li

An ("Xəlvəti gələn pələng, gizlənməmiş əjdaha", 2000, "Oskar" mük.), kontinentdə isə Çen Kayge ("Sarı torpaq", 1984; "Böyük hərbi parad", 1986; "Əlvida, mənim cariyəm", 1993; "Nəhayət-sizlik", 1995) və azad, buxovsuz, öz şəxsi yaradıcılıq fərdiliyini təsdiq edən yeni nəsil kinematoqrafçıların nüməyəndəsi Çjan İmou (ilk işi "Qırmızı qaolyan", 1987) lider oldular. Çjan İmounun filmi [Fey Munun "Şəhərcikdə bahar" (1948) filmindən sonra] incəsənətin humanistləşdirilməsi yolunda Ç. kinosu inkişafının ikinci mərhələsidir. Sonuncu işlərində ("Qəhrəman", 2002; "Uçan xəncərlər evi", 2004; "Qızıldan olan gülün lənəti", 2006) rej. Şərq kostyum döyüş filmlərinin stilistikasına üz tutur, süjeti batal təkbətək döyüş üzərində deyil, xarakterlərin konfliktini üzərində qurur. Szyan Venin işləri əvvəlcə xarizmatik aktyor kimi ("Şanagüllər qəsəbəsi", "Qırmızı qaolyan" və s.), sonralar isə parlaq fərdi yolu olan rej. kimi ("Al günəş günləri", 1994; "İblislər kandardadır", 2000. Beynəlxalq Kann kinofestivalının mük.; "Onsuz da günəş doğacaq", 2007) seçilir. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən rej.-lar daha çox sənədli üsluba üstünlük verir və bəzən filmləri nümayişkaranaq ağ-qara variantda çəkirlər. Bu rej.-ların işlərini insana, onun daxili aləminə psixolojika diqqət fərqləndirir. Van Syuanyanın "Aydın tutulması" (1999, Beynəlxalq Moskva kinofestivalının mük.) və "Tuya ərə gedir" (2007, Beynəlxalq Berlin kinofestivalının baş mük.), Lou Yenin "Suçjou çayı" (2000), Xo Szyantsinin "O dağ. O insan. O köpək" (2000), Fen Syaonanın "Gecə banketi" (2006), Szya Çjanenin "Sansyadan olan xeyrixah adam", 2006, Venesiya Beynəlxalq kinofestivalının baş mük.)

Pekin İmperator Sirkli. "Boşqablarla rəqs".

filmləri ümumdünya şöhrəti qazanmışdır. Syanqan (1978 ildən), Şanxay (1993 ildən) və Çançunda (1995 ildən) beynəlxalq kinofestivalları keçirilir.

Sirk

Ç. sirkinin vətəni, adətən, Xebey vilayəti sayılır. Ç-də sirk sənəti (Szatszi) e.ə. 8–5 əsrlərdən, akrobatika müstəqil tamaşa növü olandan məlumdur. Geniş yayılmış "bay si" ("yüz oyun", "yüz tamaşa") tamaşalarına güc jonqlyorluğu (ağır atletlər qoşa, yaxud ayrılıqda təkərlərlə, daşlarla jonqlyorluq edirdilər), qılınc və nizə oynatma, şüvüllə akrobatika, qılıncudma, gülüş və s. daxil idi. Belə çıxışlar, adətən, zərb, nəfəs və simli alətlərdən ibarət orkestrlə müşayiət edilirdi. Ç.-in sirk sənəti hərbi, dini və əmək fəaliyyəti ilə sıx bağlı olmuşdur. Jonqlyorlar və akrobatlar çıxışları zamanı aksesuar kimi çox vaxt əmək alətlərindən, silahdan (çənbər, qılınc, bıçaq və s.), ev əşyalarından (kətil, masa, boşqab, su ilə dolu fırlanan piyalə, dolça və s.) istifadə edirdilər. Akrobatların surəti qədim kitablarda, daş üzərində oymalarda, gil heykəlcik şəklində, qədim sərđabaların divar rəsmlərində və s. həkk olunmuşdur. Şandun, Xenan, Anxoy, Szyansi, Siçuan əyalətlərində arxeoloji qazıntılar zamanı Qərbi Xan və Şərqi Xan dövrlərinə aid sirk tamaşalarının süjetlərini, o cümlədən, "boşqablarla rəqs"i ("boşqablar üzərində rəqs") əks etdirən relyeflər aşkar edilmişdir. Dunxuan mağaralarında tapılan Tan sülaləsi dövrünə məxsus freskalarda akrobatların, müğənilərin, rəqqasların, atçapanların surətləri təsvir olunmuşdur. Sun sülaləsi dövründə qadın və kişi idman güləşi populyar idi. Min və Sin sülalələri dövründə akrobatika sənəti ənənəvi musiqili teatrın bir hissəsini təşkil edirdi.

Stasionar sirkdə çıxış edən ilk "dövlət sirk kollektivi" 1950 ildə Pekində təşkil olunmuş Çin akrobat truppası idi. Sonralar Şanxayda, Çunsində Quancjouda, Şenyanda, Uxanda stasionar truppalar təşkil edilmişdir. Bir neçə səyyar sirk kollektivi də mövcuddur. 1981 ildə Çin Akrobatika Assosiasiyası yaranmışdır. Ç. sirkində məzhəkəçi nömrələri, əhliləşdirilmiş heyvanlar, dairəvi maneje olmağından (tamaşalar səhnədə gedir), parter janrları (akrobatika, gimnastika, ekvilibristika, jonqlyorluq, illüziya sənəti) üstünlük təşkil edir. Spesifik tryuk kombinasiyaları və nömrələr (müxtəlif növ kəndirbazlıq, iti bıçaqları olan çənbər üzərindən atlanma və s.) xüsusi maraq kəsb edir.

Səs təqlidi qədim sənəti (quşların, təbiətə xas ayrı-ayrı səslərin, musiqi alətlərinin və s.) 21 əsrdə də mövcuddur. Milli teatrlar ənənəvi bağlılıq müxtəlif sənət növlərini mənimsəmiş Ç. sirk artistləri üçün səciyyəvidir: Quandundan olan artistlər U. Çjendan və Vey Baoxua akrobatikanı klassik xoreoqrafiya ilə birləşdirərək yeni akrobatik balet janrı yaratmışlar. 1987 ildən iki ildən bir Şitszyaçjuan ş.-ndə Çin Beynəlxalq sirk sənəti festivalı keçirilir. 1996 ildə Çin Xalq Resp.-nin Quancou vil.-nin Dövlət mahnı və rəqs ansamblının Bakıda Dövlət Mahni Teatrında iki konserti keçirilmişdir. Həmin ildə Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında və Bakı Dövlət Sirkində Çin sirk ustalarının çıxışları olmuşdur.

Əd.: Шнейерсон Т. Музыкальная культура Китая. М., 1952; Ян Юнго. История древнекитайской идеологии. М., 1957; Ащелков Е.А. Архитектура Китая. М., 1959; Го Можо. Философы древнего Китая. М., 1961; Алексеев В.М. Китайская народная картина. М., 1966; Завадская Е. В. Эстетические проблемы живописи старого Китая. М., 1975; Пострелова Т.А. Академия живописи в Китае в X–XIII вв. М., 1976; Алексеев В. Китайская литература. М., 1978; История китайской философии. М., 1989; Серова С.А. Китайский театр и традиционное китайское общество (XVI–XVII вв.). М., 1990. Кобзев А.И. Философия китайского неоконфуцианства. М., 2002; Алексеев В. Труды по китайской литературе. М., 2002–2003. Т. 1–2.; Малявин В.В. Китайское искусство. М., 2004; Серебряков Е., Радионов А., Радионова О. Справочник по истории литературы Китая (12 в. до н.э. – начало 21 в.). М., 2005; Белозерова В.Г. Искусство китайской каллиграфии. М., 2007; Гране М. Китайская мысль. М., 2008.

ÇİN – xovlu xalçalarda ilmələrin üfqi istiqamətdə bir cərgəyə düzülüşünə verilən ad. Xalq arasında "əl" də adlanır. İlmələrin sıra ilə düzülüşündən əmələ gələn minlərlə Ç. xovlu xalçalarda kompozisiyanı və naxışları yaradır, eyni zamanda xalqın elastik və yumşaq olmasını təmin edir. Ç.-in cərgələrdə bir-birinə yaxın və sıx yerləşdirilməsi xalqın keyfiyyətini artırır.

ÇİN ÇANÇUN DƏMİR YOLU (ÇÇDY; 1953 ildən Xarbin d.y.) – Şimal-Şərqi Çində d.y. magistralı; Mancuriyadan (Xarbindən keçərək) Suyfıxeyə və Xarbindən Dalıyanadək uzanır (bir çox qolu var). 1896 il Rusiya-Çin müqaviləsinə əsasən 1897–1903 illərdə Mancuriya ərazisində Transsibir magistralının bir hissəsi kimi Şərqi Çin d.y. (ŞÇDY) adı ilə Rusiya tərəfindən salınmışdır. *Portsmut sülh müqaviləsinə* (1905) görə bir hissəsi Yaponiyaya verilmişdi. *Vaşinqton konfransında* (1921–22) ÇÇDY-ni ələ keçirmək uğrunda dövlətlər arasında kəskin mübarizə olmuşdu. Sovet-Çin sazişinə (1924) əsasən SSRİ və Çinin birgə idarəsi altında olan ticarət müəssisəsi kimi tanınmışdı. 1935–45 illərdə *Mançjou-qo* dövlətinə məxsus olmuş və Şimali Mancuriya demir yolu adlandırılmışdı. Qırmızı Ordu Şimal-Şərqi Çini azad etdikdən sonra sovet-Çin müqaviləsinə (1945, 14 avqust) əsasən ÇÇDY adlandırılmış və SSRİ ilə Çinin birgə istifadəsinə verilmişdi. ÇXR yaradıldıqdan (1949) sonra sovet hökuməti 1950 il fevralın 14-də ÇÇDY-dən istifadə etmək hüququndan əl çəkmiş və ÇÇDY əvəzsiz olaraq ÇXR-ə verilmişdir.

ÇİN DİLÇİLİK ƏNƏNƏSİ – dilin təsviri və tədqiqinin Çində yaranmış ənənəsi; Çin dili və quruluşca ona yaxın dillərin öyrənilməsində indi də tətbiq olunan metodlar. Ç.d.ə. dünya dilşünaslıq tarixində az sayda məlum olan müstəqil ənənələrdən biridir. Çində dilin öyrənilməsinə eramızdan 2 min il bundan əvvəl başlanılmış və 19 əsrin sonlarınaq, hind elminin bir qədər təsiri nəzərə alınmazsa, təməllə müstəqil inkişaf etmişdir. Çin klassik dilşünaslığı qeyri-flektiv dil (bax *Flektiv dillər*) tipi əsasında meydana gələn, özü də ideoqrafik yazı (bax *Yazı*) ilə qeyd olunan yeganə dilçilik ənənəsidir. Çin dili *hecalı dillərə* aid edilir; dildəki morfem, yaxud sadə söz (kök), bir qayda olaraq, təkhecalıdır, hecaların fonetik sərhədləri qrammatik vahidlərin (söz və ya morfemlərin) sərhədləri ilə üst-üstə düşür. Yazıda hər bir morfem (və ya sadə söz) bir *heroqliflə* ifadə olunur. Ç.d.ə.-

ndə heroqlif, onun ifadə etdiyi morfem və heca vahid kompleks kimi çıxış edərək əsas tədqiqat obyektidir; heroqlifin mənası və oxunuşu Çin dilçiliyində daha çox inkişaf etmiş iki bölmənin – leksikologiya və fonetikanın predmeti olmuşdur.

Sözlərin və ya heroqliflərin mənasının izahı Çin dilçiliyinin ən qədim sahəsidir. "Er ya" adlı ilk lüğət qədim yazılı abidələrdə rast gəlinən sözlərin izahının sistemləşdirilmiş məcmusudur. Lüğət, bir müəllifə məxsus olmamış, əsasən, e.ə. 3–2 əsrlərdə bir neçə nəsil alimlər tərəfindən tərtib edilmişdir. Eramızın başlanğıcına yaxın *Yan Syunun* müəllifi olduğu ehtimal edilən "Fan yan" ("Yerli sözlər") adlı dialekt sözləri lüğəti meydana gəldi. Eramızın 100 ilində tamamlanmış və daha əhəmiyyətli olan üçüncü lüğət *Syuy Şenin* "Şo ven sze sı" ("Sadə işarələrin izahı və mürəkkəb işarələrin bölünməsi") adlı lüğətidir. Müəllifə məlum olan bütün heroqlifləri (9353) əhatə edən lüğət, ehtimal ki, dünyada hər hansı bir dilin ilk tam izahlı lüğətidir. Burada təkcə heroqliflərin mənası göstərilmiş, həmçinin onların strukturu və mənşəyi izah olunur.

Sonralar Çin dilçiliyində əsas istiqamət kimi fonetika inkişaf etmişdir. Çin yazısı hecadan kiçik vahidi yazıda ifadə etməyə imkan vermir. Bu, Çin fonetikasına özünəməxsus forma verir: onun məzmununu səslərin təsviri deyil, hecaların təsnifatı təşkil edir.

2 əsrin sonlarında iki digər heroqlifdən istifadə etməklə heroqlifi oxumaq üsulu icad olundu (fanse; bölünmə). 3 əsrdən fonetik prinsip əsasında qurulmuş qafiyə lüğətləri meydana gəldi. Dövrümüzədək gələn bu tipli ən erkən lüğət Lu Fayanın "Tse yun" (601) lüğətidir. İlk fonetik cədvəllərin yaradılması irəliyə doğru böyük addım idi. Həmin cədvəllər Çin dilinin fonoloji sistemini əyani surətdə təsvir etməyə imkan verir. İlk fonetik cədvəllər olan "Yun szin" ("Qafiyələr aynası") 1161 il nəşrindən məlumdur, lakin onlar xeyli əvvəl tərtib edilmişdir (ehtimal ki, 8 əsrin sonlarında).

17–18 əsrlərdə tarixi fonetika böyük uğur qazanmışdı. *Qu Yanyu* (1613–1682) və *Duan Yuytsayın* (1735–1815) əsərləri daha məşhurdur. Bu sahədə işləyən alimlər qədim poeziya qafiyələri və fonetik kateqoriya heroqliflərinin quruluşu əsasında *qədim Çin dilinin* fonetik sistemini bərpa etməyə cəhd göstərmişlər. Bu, dünya dilçilik elmində tamamilə tarixilik prinsiplərinə əsaslanan və dilin bilavasitə

yazılı abidələrdə əksini tapmayan əvvəlki vəziyyətinə aid faktların bərpasını qarşısına məqsəd qoyan ilk istiqamət olmuşdur. Bu yöndəki tədqiqatlarının metod və nəticələrini müasir elm də istifadə edir.

Qrammatika daha az inkişaf etmişdi və bu da Çin dilinin təcridedicili xüsusiyyəti ilə izah olunur (bax *Təcridi dillər*). 19 əsrin sonlarında Çin dili dialektləri üçün əlifba yazısının ilk layihələri və Ma Szyançunun ilk Çin dili qrammatikasının (1898; bax *Çinsünaslıq*) meydana çıxması ilə Çin dilçiliyinin təcridi vəziyyətinə son qoyuldu. Ç.d.ə.-nin bir sıra qonşu ölkələrin (Koreya, Yaponiya, Vyetnam), həmçinin Si Sya tanqat dövlətinin (11–13 əsrlər; bax *Tanqutlar*) dilşünaslığına böyük təsiri olmuşdur.

Əd.: История лингвистических учений. Л., 1980–1981. [Т. 1–2].

ÇİN DİLİ – xan-çinlilərin dili. Eyni zamanda müasir *mancurların* çoxunun və müsəlman *xueylərin* doğma dilidir. Pekin tələffüzünə əsaslanan standart forma kontinental Çində (putunxua, ümumlaşma dili), Tayvanda (qoyuy, dövlət dili) rəsmi dil, Sinqapurda (xuayuy, çinlilərin dili) rəsmi dillərdən biri, həmçinin BMT-nin rəsmi və işlək dillərindəndir. Ç.d.-ndə danışıqların ümumi sayı təqr. 1,3 mlrd. nəfərdir (2006). Onlardan 1,2 mlrd.-ı kontinental Çində, 6,5 mln.-u Syanqanda (Honkonqda), 484 mini Aomında (Makaoda), 22,4 mln.-u Tayvanda; təqr. 2,5 mln.-u Sinqapurda yaşayır. Bu dildə danışan ən böyük icmalar İndoneziya, Tayland və Malayziyadadır.

Ç.d. *Çin-Tibet dillərinin* Çin qoluna aiddir. Çin dialektləri mühüm fonetik, leksik və qrammatik fərqlərinə görə ayrı-ayrı dillər kimi qəbul edilmişdir üçün rəsmi Tayvan və bəzən də Qərb dilçiliyində məhz bu şəkildə nəzərdən keçirilir (bax *Çin dilləri*). 1980-ci illərin sonunda ÇXR-də işlənilən hazırlanmış təsnifata əsasən Ç.d.-nin aşağıdakı dialekt qrupları var: şimal, yaxud quanxua (hərfən məmurların dili, mandarin dili), szin, qan, xuey, syan, *u, xakka, yue*, pinxua və min superqrupu (bax *Min dilləri*). Min superqrupu daxilində ayrı-ayrı 7–8 qrup vardır. Çin dilçiləri Pekin dialektini quanxua dialektlərinin szi-lu (Xebey və Şandun əyalətləri) yarımqrupuna aid edirlər. Quanxua və szin (yalnız 1980-ci illərin sonlarında quanxua qrupundan ayrılmış və Çinin şimalında Şansi əyalətinin böyük hissəsini, Şensi əyalətinin bir hissəsini və bu əyalətlərə yaxın bir sıra rayonu əhatə edir) qruplarından başqa

bütün qruplar şərti olaraq cənub qrupları adlanır. 19 əsrin 2-ci yarısında Çinin xueylərə aid qruplarının məskən saldığı Qırğızistan, Qazaxıstan və Özbəkistanda sovet dövründə *dunqan dili* fərqləndirilmişdir.

Ç.d.-nin tarixində 3 dövr ayırd edilir: Qədim Çin dövrü, orta Çin dövrü və müasir dövr. Yazılı venyan dilinin əsasını təşkil edən Qədim Çin dili dövrü (bax *Qədim Çin dili*) eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında davam etmiş, nəinki Çində (20 əsrin əvvəllərinə qədər), həmçinin Koreya, Yaponiya və Vyetnamda da rəsmi dil kimi işlənmişdir. “Se yun” qafiyələr lüğəti (“Bölmələr və qafiyələr”; 601 ildə Lu Fayan tərəfindən tərtib edilmişdir) və qafiyə cədvəlləri (8–12 əsrlər) *Orta Çin dilinin* fonetikasi üzrə əsas məxəzlər hesab olunur.

Bu tipli digər Asiya dilləri kimi Ç.d.-ni də fonetik xüsusiyyətlərinə görə sillabik adlandırırırlar. Ç.d.-ndə hər bir morfem, bir qayda olaraq, heca ilə verilir və fərdi işarə – szi (heroqlif) ilə yazılır və əksinə, hər bir heca və szi işarəsinə adətən morfem – kök və ya affiks (bax *Çin yazısı*) uyğun gəlir. Ç.d.-nin (eləcə də digər sillabik dillərin) heca və morfemə bərabər baza vahidi Avropa çinşünaslığında heca-morfem adlandırılır. Çin dilçilik ənənəsində bu termin mənasında “heroqlif” (szi) sözü işlədilir. Çin dialektlərinin çoxu tonaldır.

Ç.d. təcridi dillərə aiddir. Burada sintaktik əlaqə *söz sırası* və ya *köməkçi sözlər* vasitəsilə verilir. Köməkçi sözlər, adətən, müstəqil mənalı sözlərdən yaranır və onlarla birlikdə işlənərək heroqlif yazısı ilə gücləndirilən müəyyən məna əlaqəsi yaradır. Söz sırası morfologiya ilə təsbit olunmur.

Ç.d. Asiyanın geniş çinyönlü arealında mədəni baxımdan əsas rol oynamışdır və buna görə də bu dildə qonşu dillərdən iqtibaslar azdır. Ümumiyyətlə, Ç.d. üçün *kalkalar* səciyyəvidir. Bundan başqa, qarışıq tipli sözlər də işlənir. Ç.d.-ndə alınma sözlərin birinci böyük hissəsi *buddizmin* Çində yayılması və müvafiq olaraq *sanskrit* və *pali* (eramızın I əsrindən) dillərindəki buddist terminologiyası ilə bağlıdır; 2-ci hissəsi 19 əsrin sonu–20 əsrin əvvəllərində Qərblə fəal dil əlaqələri nəticəsində yaranmışdır; 3-cü hissəsi isə 1970-ci illərin sonlarından ÇXR-də aparılan islahatlar və “aşkarlıq” siyasəti nəticəsində formalaşır.

Əsasını klassik qədim Çin dili təşkil edən venyan rəsmi yazılı dili Çində ənənəvi olaraq dövlət nəzarətində olmuşdur.

Şimal dialekti əsasında qeyri-rəsmi şifahi ünsiyyət dili kimi quanxuanın formalaşması, ehtimal ki, *Yuan* sülaləsi dövrünə aiddir. 1909 ildə qoyuy (“kokuqo” yapon terminindən, “dövlət dili” deməkdir) adını almış və ÇXR-də putunxua çevrilmiş dil 20 əsrin əvvəllərindən rəsmi dilin bir hissəsi kimi, nəinki yeni yazı (bayxua), eyni zamanda əsas şifahi dil olmuşdur. 1950-ci illərin ortalarında ÇXR-də qəbul edilmiş tərifinə görə putunxua (ing. adı Standard Mandarin) Çin (xan) millətinin ümumi dilidir. Onun normativ tələffüzü Pekin, əsası – şimal dialektləri (quanxua), qrammatik normaları isə bax x u a dilinin müasir variantında işlənmiş nümunəvi əsərlərin standartlarına əsaslanır. 1.1.2001 ildə qüvvəyə minmiş Çin tarixində dil və yazı haqqında ilk Qanunda putunxua ümumdövlət dili kimi müəyyən edilmişdir, lakin bununla belə 2004 ilin rəsmi məlumatlarına görə ÇXR əhalisinin yalnız 53%-i putunxua dilində anlaşıq, 18%-i evdə bu dildə danışır, 42%-i məktəbdə və işdə bu dildən istifadə edir.

1949 ildə ÇXR-də həyata keçirilmiş dil islahatları 20 əsrin 2-ci yarısında Tayvanda davam etdirilmişdir. Nəticədə ada əhalisinin böyük hissəsi (90%) burada əvvəllər olduğu kimi qoyuy adlanan rəsmi dildə danışır.

Honkonq və Makaoda çinlilərin əksəriyyəti, adətən, yue qrupuna aid Kanton (Quançjou) dialektindən, iş yerlərində və rəsmi şəraitdə uyğun olaraq ingilis və portuqal dillərindən istifadə edir. Honkonq və Makaonun ÇXR-ə qaytarılmasından (1990-cı illərin sonu) sonra hər iki rayonda putunxua geniş öyrənilir. Sinqapurda putunxuanın analoqu xuyay dili məktəblərdə çinlilərə 2-ci dil kimi ingilis dili ilə bərabər tədris olunur. Sinqapurlu çinlilər arasında Min dilləri dialektlərinin daşıyıcıları say etibarilə üstünlük təşkil edirlər.

Ç.d.-ndə heroqlif yazısından istifadə olunur (bax *Çin yazısı*).

Ç.d. üçün əlifba yaradılmasında ilk rəsmi təşəbbüs 13 əsrə aiddir. Həmin dövrdə Tibet qrafikası (bax *Monqol yazısı*) əsasında yaradılmış kvadrat yazı ilə Yuan monqol sülaləsinin təsir zonasında istifadə olunan bütün sistemləri əvəz etməyə cəhdi göstərilmişdi. 20 əsrdə heroqliflərə əlavə olaraq 3 rəsmi əlifba sistemi işlənib hazırlanmışdır. Onlardan birincisi cjuin sızimu (“tələffüz tərzini göstərən əlifba”) katakana yapon əlifbasının qrafikası (bax *Yapon yazısı*) əsasında tərtib edil-

mişdi. İlk dəfə 1918 ildə dərc olunmuş və indiyədək Tayvanda, o cümlədən məktəblərdə tədris zamanı və heroqliflərin kompüterə daxil edilməsi üsullarından biri kimi istifadə olunur. İkinci əlifba sistemi qoyuy lomatszi (“dövlət dili üçün romanlaşdırılmış yazı”, 1928) 2002 ilə qədər Tayvanda rəsmi dil hesab olunmuşdur; təcrübədə Çin sözləri, adətən, latın hərfləri ilə ingilis çinşünasları T.Ueyd və Q.Caylsın transkripsiyasında verilir. Üçüncü hazırkı əsas sistem Xanyuy pinyin fanyan (“Çin dili üçün transkripsiya layihəsi”) 1958 ildə Pekində Xalq nümayəndələrinin Ümumçin Məclisinin 5-ci sessiyasında qəbul edilmiş, BMT-nin coğrafi adların standartlaşması üzrə 3-cü konfransı (1977), ÇXR-in Dövlət şurası (1979) və Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (1991) tərəfindən təsdiq edilmişdir. 2002 ildə Tayvanda tunyun və pinyin (“ümumişlək transkripsiya”) sistemi rəsmən qəbul edilmişdir.

Ç.d. üçün ən erkən qeyri-rəsmi əlifba yazı sistemi (təqr. 13 əsr) ərəb və fars qrafikası əsasında yaradılmış syaoszin (“kiçik kanon”) olmuşdur. Çindilli müsəlman xueylər nəinki ayrı-ayrı sözlərin, həmçinin Ç.d.-ndə bütöv mətnlərin yazılmasında həmin sistemdən heroqliflərin yerinə istifadə etmiş və bu gün də edirlər. 17 əsrdə missionerlər M. Riççi (İtaliya) və N. Triqo (Fransa) tərəfindən ilk dəfə olaraq Çin heroqliflərinin oxunuşunun latın hərfləri ilə yazılışına cəhd göstərilmişdir. 19 əsrdə Çində çinlilərin özü və xaricilər tərəfindən müxtəlif qrafikalara əsaslanan çoxlu əlifbalar (o cümlədən dialektlər üçün) yaradılmışdır.

Əd.: Я х о н т о в С.Е. История языкознания в Китае (1 тыс. до н.э. – 1 тыс. н.э.) // История лингвистических учений. Древний мир. Л., 1980; История языкознания в Китае (XI-XIX вв.) // История лингвистических учений. Средневековый восток. Л., 1981; З о г р а ф И.Т. Методы изучения истории изолирующего языка с иероглифической письменностью. Спб., 2008; Большой китайско-русский словарь: По русской графической системе: около 250000 слов и выражений: В 4 т./Сост. и ред. И.М. Ошанин. М., 1983–1984.

ÇİN DİLLƏRİ – *Çin-Tibet dillərinin* qolu. Çin, Tayvan, həmçinin Çin diasporaları arasında yayılmışdır. Bu dillərdə danışanların ümumi sayı təqr. 1,3 mlrd. nəfərdir (2008). Çində qəbul edilmiş və dünyanın digər ölkələrinin çinşünasları arasında geniş yayılmış etnofunksional nöqtəyi-nəzərə görə, müasir Ç.d.-nə qarşılıqlı anlaşılmayan çox sayda dialektləri

olan *Çin dili, dunqan dili və bayların dili* daxildir. Struktur baxımdan Ç.d.-nə 17-dən 24-ə qədər ayrı-ayrı dillər daxildir. Genetik olaraq onlar 3 qrupa bölünür. Bilavasitə Çin qrupu mənşəcə *orta Çin dili* ilə bağlıdır və bura 9–15 dil daxildir. Min dilləri qrupu haqqında bax *Min dilləri* məqaləsinə. Bay qrupu bir dil ilə (penqvtsi; Yunnan əyaləti, 1,3 mln. nəfər) təmsil olunur. Bu qrup da mənşəcə qədim Çin dili ilə bağlıdır və *Tibet-Birma dillərinin* mühüm təsirinə məruz qalmışdır. Bir çox tədqiqatçılara görə Tibet-Birma dillərinə aid edilir.

Bütün Ç.d.-ndə fonemlər prinsiplərlə olaraq onların hecadakı vəziyyətindən asılıdır. Hecanın başlanğıcında *konsonantizm* üçün partlayan samitlərin iki-üç sıralı sistemi (kar, nəfəslı, qismən cingiltılı) və sibilyantların (affrikat və frikativ) inkişaf etmiş sistemi səciyyəvidir. Vokalizm üçün böyük allofonik dəyişmə xarakterikdir.

Əksər Ç.d.-nin daşıyıcıları yazıda heroqliflərdən (bax *Çin yazısı*) və Şimali Çin dilinə əsaslanan müasir yazı dilindən (bayxua) istifadə edir. Bəzi Ç.d. üçün latın qrafikası əsasında yazı yaradılmışdır. Heroqlif və yaxud anoloji yapon kana (bax *Yapon yazısı*) elementlərindən istifadə edən bir neçə yazı sistemi mövcuddur.

Əd.: Language atlas of China /Ed. S.A. Wurm a.o. Hong Kong, 1988; Starostin S.A. The historical position of Bai // Московский лингвистический журнал. 1995. Т.1; Завьялова О.И. Дialeкты китайского языка. М., 1996; В р а н е р D.P. Problems in comparative Chinese dialectology: the classification of Miin and Hakka. В., N.Y., 2000; Я а н М.М. Introduction to Chinese dialectology. Münch., 2006.

ÇİN XALQININ MİLLİ AZADLIQ MÜHARİBƏSİ (1937–45) – Çini öz müstəmləkəsinə çevirmək istəyən yapon işğalçılara qarşı Çin xalqının müharibəsi 1937 il iyulun 7-də başladı. Hələ 1931–36 illərdə Yaponiya Şimal-Şərqi Çini (Mancuriyanı), Daxili Monqolustanın bir hissəsini və Şimali Çinin bəzi rayonlarını işğal etmişdi. Zəif silahlanmış *Qomindan* ordusu yapon qoşunlarının qarşısını ala bilmədi və tezliklə Pekin, Tyanszin və Şimali Çinin bir çox rayonu işğalçılar tərəfindən tutuldu. 1938 ilin sonunda yapon qoşunları Şimali Çini bütünlüklə, Mərkəzi Çinin xeyli hissəsini, Cənubi Çinin mühüm rayonlarını ələ keçirdilər. 1937 il avqustun 21-də SSRİ ilə Çin arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən SSRİ Çinə silah, hərbi texnika,

döyüş sursatı və s. materiallar verdi, ora özünün hərbi mütəxəssislərini göndərdi.

Yaponiyanın Sakit okeanda əməliyyatlara başlaması ilə ABŞ və B.Britaniya Çinə kömək etməyə başladılar. Lakin onların Sakit okeandakı məğlubiyyətləri, alman faşistlərinin sovet-alman cəbhəsindəki müvəqqəti uğurları qomindançıları təslimçiliyə təhrik edirdi. 1941–43 illərdə 70 qomindan generalı komandanlıq etdikləri qoşunlarla birgə yaponların tərəfinə keçdi. Sovet ordusunun 1942–43 illərdəki qələbələrinin yaratdığı əsaslı dönüş Çin xalqını yapon işğalçılarına qarşı mübarizəyə ruhlandırdı. Sakit okeanda strateji təşəbbüsün ABŞ və B.Britaniyanın əlinə keçməsi şəraitində Çini uzunmüddətli müharibə meydanına çevirmək məqsədilə yapon komandanlığı 1944 ildə Mərkəzi və Cənubi Çində qomindan qoşunları əleyhinə iri hücum əməliyyatları keçirdi. Nəticədə qomindançılar təqr. 1 mln. əsgər və zabıt, həmçinin təqr. 2 mln. *km*² ərazi itirdi. Yalta konfransında (1945) götürdüyü təəhhüdə əsasən avqustun 9-da SSRİ Yaponiyaya qarşı müharibəyə başladı. Avqustun 14-də SSRİ ilə Çin arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən hər iki tərəf Yaponiyaya qarşı birgə mübarizə aparmaq barədə hədəlik götürdü. Sovet qoşunları Monqolustan Xalq Resp.-nin qoşunları ilə birgə Kvantun ordusunu darmadağın edərək Şimal-Şərqi Çini tamamilə, Daxili Monqolustanın isə xeyli hissəsini azad etdilər. ÇKP-nin rəhbərlik etdiyi xalq azadlıq qoşunları da hücum əməliyyatlarını gücləndirdilər. 1945 il sentyabrın 2-də Yaponiya təslim aktını imzaladı; Çin xalqı yapon işğalçılarının zülmündən xilas oldu.

ÇİN QAZI – Çin və Yaponiyada əhliləşdirilmiş quruburun ördəklərdən əmələ gəlmişdir. Qazlar böyük deyil, (erkəklərin diri kütləsi 5–5,5 *kq*, dişilərininki 4–4,5 *kq*, 9 həftəlik qaz balalarınınkı 2,5–3,0 *kq*-dır). Gövdəsi yumurtaşəkilli formada, boynu uzundur, alnında, dimdiyin əsa-

Boz Çin qazları.

sında böyük şiş var. Rənginə görə 2 cür olur: ağ və boz. Ağ Ç.q.-nın lələk örtüyü ağ, pəncə lüləsi və pəncələri narıncıdır; boz Ç.q.-nın lələk örtüyü bozumtul-qonurdur; başından və boynunun arxasından tünd-qonur zolaq (dimdiyinin əsasında gövdəyə qədər) keçir; dimdik, alndakı şiş, pəncə lüləsi və pəncələri qara və ya tünd-qonurdur. Yumurtanın kütləsi 130–140 *qr*, qabığı ağdır. Çoxalma keyfiyyəti yaxşıdır (ildə 60–70 yumurta verir, yumurtaların mayalanma qabiliyyəti 75–80%, cüce çıxımı 60–70% olur). Nəslin məhsuldarlığını artırmaq üçün ətlük cinslərlə çarpazlaşdırmada istifadə edilir. Ç.q.-nın iştirakı ilə Xolmoqor, Lindov, Kuban və s. cinslər yetişdirilmişdir. **ÇİN QIZILGÜLÜ** – *əməkəməclər* fəsiləsinin *hibiskus* cinsinə aid dekorativ kol bitkisi; otaqlarda becərilir.

ÇİN NOXUDU – bax *İnak noxudu*.

ÇİN YAZISI – Çin, həmçinin (digər *qrafem* növləri ilə birgə) yapon və Koreya dillərində olan mətnlərin yazılmasında tətbiq olunan Çin *heroqlifləri* (xanszi – xan yazı işarələri, ing. Chinese characters).

Ç.y. hazırda istifadə edilən yazıların ən qədimidir. Xuanxe ç. arealında avtohton olaraq yaranmışdır. Qədim Ç.y. haqqında əsas məlumat mənbəyi iki qrupa aid olan abidələrdir. Birinci qrupu tısbəgə qını və iribuynuzlu heyvanların sümüklərində yazılmış yazılar (syaquven, yaxud in fal yazıları) təşkil edir. Ən erkən (4 nümunə) yazılar 2003 ildə Dasinqjuan (Şandun əyaləti) şəhər yerinin qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir və Şan-İn sülaləsi (e.ə. 18/17–14 əsrlər) hakimiyyətinin ilk dövrlərinə aiddir. Syaquvenlərin çoxu bu sülalənin hakimiyyətinin ikinci dövrünə (e.ə. 14–12/11 əsrlər) aid edilir. O cümlədən Qərbi Çjou sülaləsinin (e.ə. 12/11 əsrlər–771) başlanğıc dövrünə aid edilən İn fal yazılarının ümumi sayı təqr. 100 mindir. Ən qədim Ç.y. abidələrinin 2-ci qrupunu *szinven* tunc məmulatları üzərindəki yazılar təşkil edir. Onlardan ən erkəni e.ə. 13 əsrə aiddir. *Sin* imperiyasının (e.ə. 221–207) ölkəni birləşdirməsindən sonra Ç.y.-nin unifikasiyası və islahatı onun inkişafında ən mühüm mərhələdir. *Xan* imperiyası (e.ə. 206 – eramızın 220 ili) dövründən *Sin* variantı əsasında yazı tədrisən müasir Çində mövcud olan formanı almış və xanszi adlanmışdır.

Ç.y.-nin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Çin dilində bir qayda olaraq, he-

caya və morfemə bərabər olan eyni bir hecamorfemə eyni heroqlif (szi) uyğun gəlir və əksinə, istənilən dövrdə hər bir heroqlifə eyni bir hecamorfem uyğundur. *Syuy Şenin* eramızın 100 ilində tərtib etdiyi "Şo ven sze szi" ("Sadə işarələrin izahı və mürəkkəb işarələrin bölünməsi") ilk tam lüğətində 9353 qrup heroqlif olmuşdur. Daha sonrakı lüğətlərdə yaranmış dövrlərə bütün məlum, həmçinin artıq istifadədən çıxmış işarələr nəzərə alınmaqla heroqlif qruplarının sayı bir neçə on min təşkil etmişdir. Pekində nəşr olunmuş 4 cildlik "Çjunxua sızaxay" ("Çin heroqlifləri dərsi", 1994) lüğətinə 87 mindən çox, o cümlədən istifadədən çıxmış işarələr, müxtəlif dövrlərin sadə xalq variantları, dialekt heroqlifləri, yapon və Koreya dillərindən Çin dilinə əlavə olaraq yaradılmış işarələr və s. heroqlif daxil olunmuşdu.

Struktur baxımından bütün heroqliflər 2 növə bölünür: tərkibində müstəqil heroqlif kimi işləyə bilən hissələrin ayrılması mümkün olmayan sadə heroqliflər, iki və daha çox sadə heroqlifdən yaranan mürəkkəb heroqliflər. Sadə heroqliflər ən qədim və sayca azdır, onlar ya işarələrdən, ya da rəsm-piktoqramlardan yaranmışdır (bax *Piktoqrafiya*). Mürəkkəb heroqliflər daha çox heca-morfem (o cümlədən abstrakt mənə daşıyan) yazmağa tələbat artanda yaranmışdır. Mürəkkəb heroqlif-*ideoqramların* tərkibində öz aralarında mənaca bir-birinə bağlı iki (yaxud daha çox) başlanğıc sadə işarə fərqlənir.

Standart yazılışda bütün heroqliflər nisbətən az sayda əsas qrafik elementlər

yığımindən qurulur: cizgilər digər cizgilərə nəzərən ciddi ardıcılıqla yazılır. Həm qədim, həm də müasir mətnlərdə heroqliflər, sözlər arasındakı sərhəd nəzərə alınmadan, bir-birindən eyni məsafədə yerləşir. 1949 ilədək sətirlər, əsasən, şaquli olurdu və soldan sağa oxunurdu. Müasir Çin mətni, bir qayda olaraq, avropasayağı təşkil olunmuşdur: soldan sağa yönəldilmiş üfüqi sətir.

Heroqliflərin qrafik strukturu lüğətlərdə və soraq, o cümlədən müasir elektron kitabçalarında işarələrin müxtəlif axtarış sistemlərinin əsasını təşkil edir. Bu parametrlər heroqliflərin kompüterdə adi klaviaturanın köməyi ilə yığımində da nəzərə alınır. Heroqliflərin axtarışı və yığıminin fonetik sistemləri onların müxtəlif əlifbaların işarələri ilə yazılışının oxunmasına əsaslanır. Ən qədim qrafik prinsiplərdən ardıcıl surətdə ilk dəfə "Şo ven sze szi" lüğətində istifadə edilmiş və modifikasiyalı variantda indi də geniş tətbiq olunur.

1950–60 illərdə ÇXR-də Ç.y.-nin islahatı keçirilmişdir. 1964 ildən tətbiq olunan heroqliflərin yazılışının sadələşdirilmiş variantları 7 min işarədən ibarət normativ siyahının təqr. 1/3-ni əhatə edir, qalan 2/3-si islahatlara qədər mövcud olan yazılış formasını saxlayır. Tayvanda rəsmən yalnız ənənəvi heroqliflər dəstindən istifadə olunur. Syanqan (Honkonq) və Aomunda (Makao) sadələşdirilmiş işarələr tətbiq edilmir, burada daşıyıcılarının say etibarilə üstünlük təşkil edən Kanton dialektinin yazılış üçün xüsusi dialekt heroqlifləri mövcuddur (bax *Yue*). Kontinental Çində olduğu kimi, Sinqapurda

da belə heroqliflər dəstindən (sadələşdirilmiş və tam dəyişdirilməmiş) istifadə olunur. Kontinental Çində, Honkonq və Tayvanda kompüterlər üçün heroqliflərin kodlaşdırılmasında bir neçə sistem işləniş hazırlanmışdır.

Bax həmçinin *Koreya yazısı*, *Yapon yazısı*.

Əd.: Сторожук А.Г. Введение в китайскую иероглифику. СПб., 2002; Кондрашевский А.Ф. Практический курс китайского языка: Пособие по иероглифике. 4-е изд. М., 2005 [Ч.1–2]; Основы грамматики китайской письменности. М., 2007.

ÇINAB, Çenab (aşağı axınında Trimab) – Hindistan və Pakistanda çay. Sətləc çayının (Hind çayı hövzəsi) sağ qolu. Uz. təqr. 1100 km, hövzəsinin sah. 138 min km². Qərbi Himalay d-ündəki buzlaqlardan başlanır. Pəncab düzənliyindən keçir. Əsas qolları – sağdan Celam, soldan Ravi. Qar. buzlaq və yağış suları ilə qidalanır. Musson rejimlidir. Yayda daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi dağlıq ərazidən çıxdığı yerdə 890 m³/san-dir. Suvarmada istifadə olunur. Multan ş. (Pakistan) Ç. sahilindədir.

ÇINANTEKLƏR [özlərini x u - x m e y (mərkəzi Ç.), v a - x m i (şərqi Ç.), d z a x - x m i (şərqi və şimali Ç.) adlandırırlar] – Meksikada (Oaxaka ştatının şm.-ində Çinantla vil.-ində) hindi xalqı. Sayları 75 min nəfərdir (1995). Dilləri oto-mange dil ailəsinin mişteq-sapotek qrupuna aiddir. Ç.-in təqr. yarısı ispan dilində danışır. Dindarları xristiandır.

Ç. mərkəzləri Yoloxe, Usile və s. olan bir sıra erkən dövləti qurum yaratmış, sapoteklər və mişteklərlə müharibələr aparmış, *asteklərə* vergi ödəmişlər.

Şərqi Syerra-Madrenin tropik meşələrində və dağlıq ərazilərində yaşayırlar. Mədəniyyət baxımından dağlı Ç. sapoteklərin dağlı qruplarına yaxındırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri tala əkinçiliyi, çay vadilərində isə suvarma əkinçiliyidir (qarğıdalı, lobyə, balqabaq, çilə bibəri, yams, yukka, ananas, portağal; əmtə bitkilərindən tütün, qəhvə, şəkər qamışı, banan, pambıq). Ev quşları, inək, qoyun, donuz yetişdirirlər. Ovçuluq, balıqçılıq, yığıcılıq və arıçılıqla da məşğul olurlar. Ənənəvi sənətkarlıq sahələri: sal, oyma qayıq, ağacdən ev əşyalarının hazırlanması, tor, asma körpü, həsir, çanta, qamak hörmə (kişi sənətləri); toxuculuq, dulusçuluq (qadın sənətləri). Dağlarda icmalararası sənət üzrə ixtisaslaşma və ticarət yayılmışdır. Ç.-in çoxu plantasiyalarda mövsümi fəhlə kimi işləyirlər.

Məskənləri, evləri və qidaları ümum-

Ənənəvi çinanteq qadın geyimi – uipil.

meksika tipindədir, dağlarda cərgəvi planlı məskənlər, tirlərdən düzəldilmiş evlər və təsərrüfat tikililəri yayılmışdır. Ənənəvi qadın geyimləri ətəyində naxış olan, yanları üst-üstə gələn göy, qırmızı rəngli dar yubka, uzun uipil, naxışlı qırmızı yaylıqdır. Saçlarını yağlayır və hörüklərini alınlarına dolayırlar. Kişilər üçün ümummeksika geyimləri: həsir şlyapa (dağlarda həmçinin hündür keçə şlyapa), yaxud həndəsi ornamentli qırmızı yaylıq, rəngbərəng zolaqlı və saçaqlı ponço, ağ şalvar, evdə toxunmuş, uzununa zolaqları və çiyinlərində naxışları olan köynək səciyyəvidir. Kişilər səndəl geyinir, qadınlar ayaqyalın gəzirilər. Kiçik ailələr səciyyəvidir, dağlıq rayonlarda isə böyük ailələr, qohumluğu ata xətti ilə hesablanan lokallaşmış linicilər, poligoniya saxlanılmışdır. Gəlin üçün işləyib ödəmə və başlıq məlumdur. Nikahdan sonrakı məskunlaşma patrilokal, bəzən matrilokal, uşağın dünyaya gəlməsindən sonra isə çox vaxt neolokaldır. Böyük kəndlərdə məhəllələr ekzoqamdır. İcmalara ağsaqqallar şurası başçılıq edir. Dağlı Ç.-də subay gənc oğlanların təşkilatları mövcuddur. İspanlaraqədərki folklor (əfsanələr, nağıllar, mahnılar; musiqi alətləri – fleyta, balıqçulağı, təbil, şax-şax, kaman), mifologiya, şamançılıq, cadugərlik, əcdadların və təbiət qüvvələrinin kultu, maskalarda təqvim rəqslər saxlanılmışdır; ayınlarda narkotik vasitələrdən istifadə edirlər.

ÇINAR (Platanus) – çinar fəsiləsindən bitki cinsi. Sıx və enli çətirli, yarpağıtökülən, hündür ağaclardır. Silindrşəkilli,

lay-lay qopan yaşılımtıl-boz qabıqlı gövdəsinin dairəsi 18 m-ə çatır; hünd. 50 m-ədək olur. Yarpaqları növbəli, barmaqvarı-dilimli, saplağı uzundur. Çiçəkləri xırda, bircinsiyətli, çiçəkyanlığı 3–4 üzvlüdür, sıx başcıqvarı çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi bütün qışı ağacda qalan və yazda ayrı-ayrı fındıqcıqlara ayrılıb küləklə yayılan çoxfındıqdır. Şimali Amerikada (Kanadadan Meksikaya qədər) və Şərqi Aralıq dənizi ölkələrindən Hind-Çinə qədər 10-ədək növü yayılmışdır. Ç., xüsusən, erkən yaşlarında tez böyüyür, 2000 ilədək və daha çox yaşaya bilir. Ç.-in oduncağı yüngül, möhkəm, gözəl teksturalıdır, lakin tez çürüyür. Qafqazda, Krımda, Orta Asiyada, o cümlədən Azərb.-da – şərqi Ç.-i və ya Ç. (P. orientalis), Ukraynanın c.-unda və Qafqazın Qara dəniz sahillərində – qərb Ç.-i (P. occidentalis) becərilir. Yuxarıda göstərilən növlərin hibridi (P. hybrida, P. acerifolia) onlardan şaxtaya davamlılığı, böyümə sürəti, asan çoxalması ilə fərqlənir. Zəngilan r-nundakı Bəsitçay vadisində şərqi Ç.-inin təbii meşəsinə, Balakən, Qəbələ, Oğuz və İsmayılı r-nlarında kiçik sahələrdə Ç. meşələrinə təsadüf edilir. Dekorativ ağac kimi yaşıllaşdırmada istifadə edilir.

ÇINAR – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Cəngan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-q.-də, Burovar silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 511 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇINAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Dəhxaqan bölgəsinin Tırçayı kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 22 km ş.-dədir.

ÇINAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Dəhxaqan bölgəsinin Şirəmin kəndistanında, Dəhxaqan qəs.-ndən 24 km c.-dədir.

ÇINAR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Ənqut kəndistanında, Germi qəs.-ndən 20 km şm.-q.-dədir.

ÇINAR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Şahrud bölgəsinin Xuruş-Rüstəm kəndistanında, Xalxal-Miyanə avtomobil yolunun 17,5 km-liyindədir.

ÇINAR SEYİD MƏHƏRRƏM – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Xoruzlu kəndistanında, Germi qəs.-ndən 45 km şm.-q.-dədir.

ÇINARLAR – Azərb. Resp. Şabran r-nunun Düz Bilici ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-q.-də, Dəvəçi çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 24 (2011); heyvandarlıqla məşğuldur.

ÇINARLI – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunda kənd. Çinarlı ə.d.-nin (Çinarlı, Aranlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km şm.-ş.-də, Muğan düzündədir. Əh. 806 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, feldşer-mama məntəqəsi, kitabxana var.

ÇINARLI – Azərb. Resp. Qax r-nunun Qum ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7 km şm.-da, Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyində, Qum çayının sahilindədir. Əh. 385 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

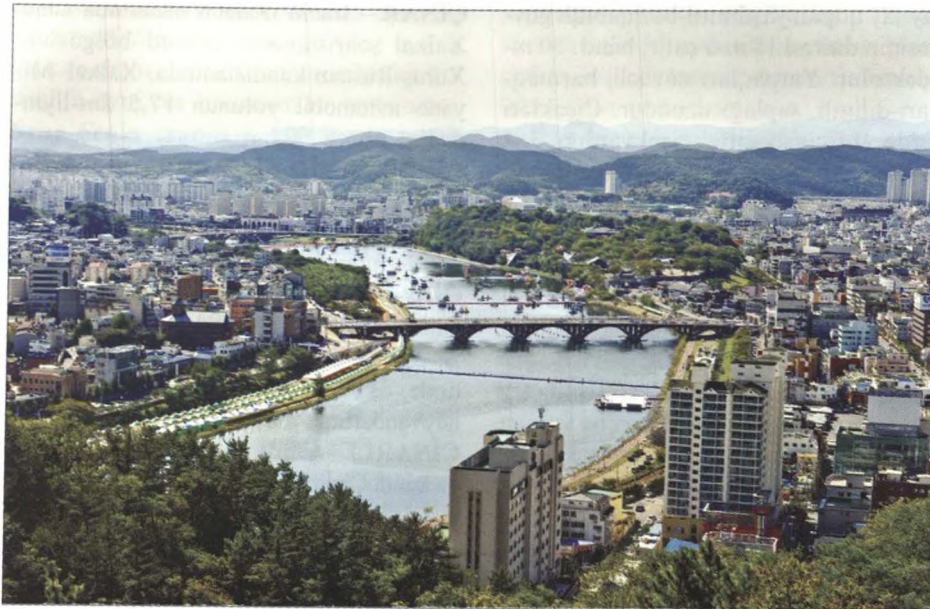
ÇINARLI – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən Şəmsəddin r-nu), Almalı çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. Kənddə xaricdən köçürülmüş ermənilər də yaşamışlar. Azərb.-lar tədricən kənddən sıxışdırılıb çıxarılmış və 1930-cu illərdə kənd tamamilə

Şərqi çinari (Platanus orientalis), yarpağı və meyvəsi.

Çinab çayı. Cammu və Kəşmir ştatı (Hindistan).

Çincü şəhərindən görünüş.

erməniləşdirilmişdir. Sonralar isə kəndin adı dəyişdirilərək Çinari şəklinə salınmışdır. **ÇINARLI** – Azərb. Resp. Şəmki r-nunda qəsəbə. Çinarlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 9 km c.-ş.-də, Şəmki çayının sağ sahilindədir. Əh. 6989 (2011); heyvandarlıq, taxılçılıq, şərəbçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. 2 tam orta məktəb, 4 uşaq bağçası, 3 kitabxana, mədəniyyət evi, xəstəxana, ATS, poçt var. **ÇINARTALA** – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunda kənd. Çinartala ə.d.-nin (Çinartala, Ağşirinoba, Qıraqlı, Manafoba, Palçıqoba k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-də, Qusar çayının sol sahilində, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 859 (2011); maldarlıq, əkinçilik və bağçılıqla məşğuldur. Tibb məntəqəsi var.

Çinduin çayı.

ÇİNÇİN – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən Şəmşəddin r-nu), Almalı çayının sağ sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 18 əsrin əvvəllərində kəndin azərb. əhalisi sıxışdırılıb çıxarılmış və kənddə gəlmə ermənilər məskunlaşmışlar. 13 əsrə aid Xoranaşad alban-xristian məbədi Ç. ərazisində yerləşir.

ÇINDUİN, Ç i n d v i n – Myanmanın q.-ində çay. İravadi çayının ən böyük sağ qolu. Uz. təqr. 1100 km, hövzəsinin sah. təqr. 114 min km². Kumun d-rının q. yamaclarından başlanır. Yuxarı və orta axını meşəlik ərazidə dolanbac dərədə, aşağı axını geniş dağarası çuxurlardadır. Yağış suları ilə qidalanır. Yayda, musson yağışları dövründə gursuludur. Ortaillik su sərfi 4 min m³/sandır. Aşağı axınında gəmiçiliyə yararlıdır; suvarmada istifadə olunur. Mounyua ş. Ç.-in sahilindədir.

ÇİNƏRİ (Chenery) Hollis Börnli (6.1.1918, Virjiniya ştatı, Riçmond – 1.9.1994, Nyu-Meksiko ştatı, Santa-fe) – Amerika iqtisadçısı, iqtisad doktoru (Harvard, 1950). Arizona (1939), Oklahoma (1941), Virjiniya (1947) un-tlərini bitirmişdir. Stenford Un-tində prof. (1952–61), ABŞ Beynəlxalq İnkişaf Agentliyində sədr müavini (1960–65), Harvard Un-ti nəzdindəki Beynəlxalq Münasibətlər Mərkəzində prof. (1965–70; 1983–88), Dünya bankı prezidentinin iqtisadi müşaviri (1970–72), Dünya bankı nəzdində İqtisadi inkişaf siyasətinə nəzarət orqanının vitse-prezidenti (1972–82), baş məsləhətçi (1982–83) vəzifələrində çalışmışdır. Ekonometriya, iqtisadi artım, iqtisadi inkişafa dair tədqiqatların müəllifidir. Ç. daimi əvəzləmə elastikliyi ilə istehsal funksiyası anlayışını elmə daxil etmiş, iqtisadi inkişaf tiplərini sistemləşdirmiş, onlardan üçüncü dünya ölkələri üçün planlaşdırma modellərinin qurulmasında istifadə etmiş, bu ölkələrdə səmərəlilik ilə ədalətlik arasında münasibətin aradan qaldırılmasında müvafiq inkişaf strategiyalarını təklif etmişdir.

Əsərləri: Interindustry Economics (P.Klarkla birlikdə). Nyu-York, 1959; Redistribution with growth. London, 1974; Patterns of Development, 1950–70 (M. Sirkuinlə birlikdə). London, 1975; Structural Change and Development Policy. Nyu-York, 1979; Industrialization and Growth: A Comparative Study. (Ş. Robinson və M. Sirkuinlə birlikdə) Nyu-York, 1986.

ÇİNƏDAN – onurğasızlarda (bir çox molyusklar, qurdlar və cücülərdə) və quşlarda qida borusunun genişlənmə hissəsi; qidanın yığılmasını, saxlanmasını, bəzən də ilkin kimyəvi işlənməsini təmin

edir. Arıların Ç.-ində çiçək nektarının fermentativ emalından sonra bal əmələ gəlir. Quşların körpücük sümüyünün üstündə yerləşən Ç.-in, adətən, vəziləri olur və onların ifraz etdiyi selikli sekret (şirə) qidanı isladır, yumşaldır və fermentativ işlənməsinə (məs., göyərçinlərdə) kömək edir. Ç.-in peristaltik yığılması qidanı mədəyə itələyərək, balalarının yemlənməsi üçün geri qaytarılmasını, yaxud həzm olunmayan qalıqların (sümük, yun, lələk) kənar edilməsini təmin edir. Göyərçinlərdə Ç.-i örtən epiteli hüceyrələri piy degenerasiyasına məruz qalır, ayrılır (qopur) və balalar onunla yemlənilir. Sekretlə birlikdə ağımtıl maye (Ç. və ya quş südü adlanan) əmələ gətirir; Səhra zonasında yaşayan bağırqaralar Ç.-ində balaları üçün su daşıyır.

ÇİNƏXANLI, Ç i l ə x a n l ı, Ç i n ə x a n – İrəvan xanlığında Gərnibasar mahalının (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən Artaşat r-nu) düzənlik hissəsində, Gərn çayının sol kənarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış, evlər yandırılmış, əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilmişdir. Sağ qalanlar Araz çayını keçərək Türkiyə və Cənubi Azərb.-a köçmüşlər. 1922 ildə geri qayıtmış kənd əhalisi 1948–49 illərdə Azərb.-a deportasiya olunmuş və kənd ləğv edilmişdir.

ÇİNGİZ XAN (əsl adı Temuçin) (təqr. 1155, Onon çayı sahilində Delpun Boldan adlı yer – 25.8.1227) – vahid monqol dövlətinin banisi, sərkərdə. Yesugey baturun nəslindəndir. 1183–1204 illərdə hakimiyyət uğrunda mübarizədə əsas rəqiblərini məğlub etmiş, çoxsaylı monqol və tatar qəbilə-tayfa birliklərinin yaşadığı böyük ərazini ələ keçirmişdi. 1206 ildə Onon çayı sahilində monqol noyonlarının (feodalların) qurultayında Ç.x. (türkcə tengiz – dəniz, okean) adı ilə bütün tayfaların böyük xanı (xaqanı) seçilmişdi. Monqol tayfalarını birləşdirmək və mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək siyasəti yeritmiş, 1206 ildə noyonların aratlar (kəndlilər) üzərində ağalığını təsbit edən Böyük Yasanı (qanunlar məcləsi) elan etmiş, monqol tayfalarını hərbi-inzibati vahidlərə – minliklərə (bu vahidlər xanın tələbi ilə 1000 atlı əsgər verməli idi) bölmüş, dövlətdə baş verə biləcək iğtişacları yatırımaq üçün 10 minlik şəxsi qvardiya (keşik) yaratmışdı. Ç.x. dəqiq bölgü [onluq, yüzlük, minlik və tümən (onminlik)] və iri mərkəzləşdirilmiş idarə sistemində malik güclü ordu yaratmış, müharibənin

Çingiz xan. 14 əsr. Imperator sarayının muzeyi. Taibey (Çin).

aparılması və hərbi xidmətin təşkili qaydalarını işləyib hazırlamışdı. Ordusunda olan əsgərlərin sayı təqr. 95 min nəfərə çatmışdı. Ç.x. hərbi və inzibati məqsədləri üçün yollar şəbəkəsini və çaparlar poçt xidmətini yaratmış, kəşfiyyət işini təşkil etmişdi. Ona sadıq olan nəsillərdə ali hərbi vəzifə və rütbələri irsi etmişdi. Monqol imperiyasının paytaxtı Qaraqorum ş.-nin əsasını Ç.x. qoymuşdur.

Ç.x. xarici siyasət sahəsində tabeliyində olan ərazilərin hüdudlarını genişləndirmək xətti yeritmişdir. Dəqiq kəşfiyyət məlumatlarını toplamaq, düşmənin qüvvələrini parçalamaq, çoxsaylı süvari dəstələri ilə qəflətən hücumu keçmək Ç.x.-in strategiya və taktikasının səciyyəvi xüsusiyyətləri idi. 1207–11 illərdə Sibir və Şərqi Türkünstanın bütün əsas xalqları tabe edilmiş, onların üzərinə vergi qoyulmuşdu. 1207 ildə Ç.x. tan-

qutların Si-sya dövlətini tabe etmiş, sonra isə bir neçə şəhəri, *Böyük Çin səddindəki* qalanı və keçidi tutmuşdu. 1213 ildə çinlilərin Szin dövlətinə hücum etmiş və bu imperiyanın mərkəzi vilayətini işğal etmişdi. Bir neçə Çin sərkərdəsi onun tərəfinə keçmiş, qarnizonlar döyüşsüz təslim olmuşlar. Szin dövlətinin mərkəzində möhkəmləndikdən sonra Ç.x. üç ordusunu imperiyanın müxtəlif bölgələrinə göndərmiş və onları ələ keçirmişdi. *Çjurçjenlərin* qoşunları uzun müddət monqollara müqavimət göstərsələr də, 1235 ildə Ugedey xan tərəfindən darmadağın edilmişlər. Beləliklə, bütün Şimali Çin işğal olunmuşdu.

1213 ildə Ç.x.-in rəqibi nayman xanı Kuçluk Orta Asiyada, Yeddisu adlanan ərazidə hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Xarəzmə qarşı vuruşan Kuçluk tabeliyində olan ölkədə müsəlmanların təqibinə başlamış, bu da yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu. 1218 ildə Cəbənin başçılığı ilə monqollar elə ilk döyüşdə naymanları darmadağın etmiş, müsəlmanlara açıq şəkildə ibadət etməyə icazə vermiş, bununla da yerli əhalinin rəğbətini qazanmışlar. Kaşqarın, Yarkəndin və Xotanın sakinləri monqolların gəlişini "Allahın mərhəməti" hesab edirdilər. Balasaqun sakinləri monqollara şəhər darvazalarını açmışdılar. Kuçluk Əfqanıstana qaçmış və orada öldürülmüşdü.

1219 ildə Ç.x.-in başçılığı altında monqollar Xarəzmşahlar dövlətinə hücum etmişlər. Ç.x. 150 minlik qoşununu üç hissəyə bölmüşdü, əsas qüvvələri isə Səmərqəndə yönəltdi. Ç.x.-in başçılıq etdiyi əsas qüvvələr Buxaranı, az

Çingiz xanın abidəsi. Ulan-Bator (Monqolustan).

sonra isə Səmərqəndi və Bəlxı tutmuşdu. 1221 ildə yeddi aylıq mühasirədən sonra monqollar Xarəzmin paytaxtı Urgənci almış və dağıtmışlar.

1221 ildə monqollar Marağanı, Ərdəbili, Sərabı, Naxçıvanı, Beyləqanı, Şamaxını tutub viran və talan etmişlər (daha ətraflı məlumat üçün bax “Azərbaycan” cildinə). Dərbəndin yanından keçərək monqollar Şimali Qafqazda alanları və qıpçaqları məğlub etmişlər. 1223 ildə Kalka çayı sahilində monqollar rusların və qıpçaqların birləşmiş qüvvələrini darmadağın etmişlər, lakin şərqi doğru çəkilərək Volqa-Kama Bulqarıstanın ordusuna məğlub olmuşlar.

1226 ilin yazında Ç.x. yenidən Si-sya dövləti üzərinə yürüşə çıxmışdı. Monqollar dekabr ayında Xuanxe çayını keçmiş və Linçjou yaxınlığında baş verən vuruşmada tanqutların 100 minlik ordusunu darmadağın etmişlər. 1227 ildə tanqut dövlətinə son qoyulmuş, onun paytaxtı Çjunsin ş. alındığı zaman Ç.x. ölmüşdür.

1991 ildən Monqolustanın milli pul banknotlarında – 500, 1000, 10000 və 20000-lik tuqriklərdə Ç.x.-nin təsviri verilir. 2002 ildə Monqolustanın ən yüksək mükafatı olan “Çinqiz xan ordeni” təsis olunmuşdur. Ulan-Batorda Hökumət evinin qarşısındakı meydana Ç.x.-in və onun iki sərkərdəsin heykəli qoyulmuşdur. 14 noyabr (Ç.x.-in ehtimal olunduğu doğum günü) ümummilli bayram – “Monqolustanın qürur günü” elan edilmişdir (2012).

ÇİNGİZ İLDIRIM – bax *İldırım Çingiz*.

ÇİNGİZİLƏR – *Çingiz xanın xələfləri*.

Ali hakimiyyət onun yalnız birinci arvadından olan dörd oğluna – Cuci, Cağatay, Ugedey, Toluya (Tuluya) və onların xələflərinə məxsus idi. Cucinin Çingiz xanın doğma oğlu olmaması haqqında versiya mövcuddur. Belə ki, “Monqolların məhrəm rəvayətləri”nə görə, Cuci Çilgerin oğludur. Çingiz xanın oğulları da Cucinin onların qardaşı olmasına şübhə edirdilər; Çingiz xan üçüncü oğlu Ugedeyi varis elan etmişdi. Sonralar da Cuci nəslindən heç kəs Monqol imperiyasının xanı olmamışdır.

Çingiz xanın nəslindən bir çox sülalələr yaranmışdır: Çində Yuan sülaləsi, Qızıl Ordada Cucilər (Qazaxıstan, Orta Asiya və Rusiyanın c.-ş.-i, Cənubi Ukrayna və Şimali Qafqaz), Azərb. və İranda Hülakular, Kırmda Gərayilər, Böyük Moğollar dövlətində Tuğlaqilər, Buxarada Şeybanilər və Həştərxanilər.

ÇİNGİZTÁU – Qazaxıstanda, *Qazaxıstan xırda təpəliyinin* ş. hissəsində dağ silsiləsi. Uz. təqr. 200 km. Hünd. 1305 m-ədək (Kosoba d.). Paleozoyun qumdaşlarından, şistlərdən, əhəngdaşlarından, porfiritlərdən ibarətdir. Yamaclarında dağ çölləri, dərələrdə ağcaqovaq-tozağacı meşələri, söyüd kolluqları yayılmışdır.

ÇİNİ (Çinin adı ilə bağlıdır) – su və qaz keçirməyən sıx quruluşlu *keramika* materialı. Suudması 0,5%-ədəkdir. Adətən, ağ rəngdə olur; nazik təbəqəsi işığı keçirir. Bədii Ç. 4–5 əsrlərdə Çində meydana gəlmiş (üzəri naxışlı vazalar, qapağında məişət səhnələrindən ibarət heykəltəraşlıq təsvirləri olan səhəng, bardaq və s.), 7–13 əsrlərdə Asiya və Avropa ölkələrinə yayılmışdı. Çində quş və heyvan formalı, süd rəngli qablar, antik amfora tipli, əjdaha formasında qulpları olan vazalar, üzəri parlaq rəngli mina ilə işlənmiş məişət qabları hazırlanırdı. Azərb.-də Ç.-dən hazırlanmış yerli məişət məmulatları 12–13 əsrlərdən məlumdur. 18–19 əsrlərdə bir çox ölkələrdə xüsusi Ç. z-dları tikilmişdi. Ç. narın üyüdülmüş (bişəndə rəngi ağaran), gil, kaolin (ağ gil), kvars və çöl şpatı qarışığından alınan yarımfabrikatı yüksək temp-rda bişirməklə əldə olunur. Ç. yüksək mexaniki möhkəmiyyətə, kimyəvi və termik davamlılığa malikdir. Texnikada və təsərrüfatda işlənən, üzü şirli və şirsiz (*biskvit*) növləri var. Ç.-dən korroziyadavamlı kimya aparatları, elektrik və radiotexnika məmulatları, yüksəkkeyfiyyətli qablar, bədii-dekorativ əşyalar, santexnika və inşaat məmulatları hazırlanır. Tərkibindən asılı olaraq yumşaq (kaolinsiz) və bərk Ç. növlərinə ayrılır. Gündəlik məişətdə işlədilən (qablar) və texnikada tətbiq edilən məmulatlar (elektrozolyatorlar) bərk Ç.-dən, bədii məmulatların hazırlanmasında isə yumşaq Ç.-dən istifadə olunur.

Çini qab. 16 əsr. İran. Metropoliten-muzey (Nyu-York).

ÇİNİBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Abbasi kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 28 km c.-ş.-dədir.

ÇİNİN QƏDİM DİNİ VƏ MİFOLOGİYASI – “üç təlim” (san szyao: *konfusiçilik, daosizm və buddizm*) daxilində inkişaf etmiş, xalq kultları və sektaları sinkretizmində tamamilə dəyişmiş, incəsənət və ədəbiyyatın ənənəvi formalarında bədii şəkildə yenidən dərk edilmiş ideyalar, obrazlar, inanclar və ayinlər kompleksi. Bu szun-szyao (“din”), şen-xua (“mifologiya”), çuan-şo (“əfsanələr, rəvayətlər, miflər”) kimi müasir anlayışlara daxil olmuş terminlərin ilkin semantikasında (szun – “əcdadlara qurbangətirmə”, szyao – “dini təlim”; şen – “ruh, ilahlilik, müqəddəslik”, xua – “nitq”; çuan/çjuan – “rəvayət, apokrif”, şo – “təfsir”) əksini tapmışdır.

Çində e.ə. 2-ci minilliyin ortalarında ən erkən epigrafikanın – fal sümükləri (szya qu ven) üzərində yazıların meydana gəlməsində mövcud olmuş ən qədim dini-mifoloji təsəvvürlər haqqında fikir yürütmək yalnız arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmiş sitayiş, ayin və məişət əşyalarının daha sonrakı dövrlərin şifahi və yazılı ənənəsi ilə müqayisəsi əsasında mümkündür. Bu rekonstruksiya işinə Yanşao Neolit mədəniyyətini ilk aşkar etmiş İsveç arxeoloqu Y.Q.Anderson 1920-ci illərdə başlamışdır. 20 əsrin 2-ci yarısında ÇXR-də arxeoloji kəşflər sayəsində Paleolit dövründə meytlərin qırmızı rənglə rənglənməsi faktı üzə çıxdı (yeni-dən doğulma və dirilmə rəmzi olmuş qırmızı rəng sonradan uzunömürlülük və ölümsüzlük bəxş edən “fəlsəfə daşı”) kimi kinovar (dan) kultunda inkişaf etmişdir. Eləcə də Çində Neolit dövrünün tarixi dəqiqləşdirildi (e.ə. 11-ci minillikdən), *dəfn* ayinləri, ölümlər və məhsuldarlıq kultları, *totemizm* və *animizm*, heyvanların (“dörd ilahi ruhi varlıq”: təkbuynuz, simurq, tısbəgə və əjdaha) və təbiət obyektlərinin (qərbdəki cənnət – Kunlun dağı, şərqdəki cənnət – Penlay a.) müqəddəsəşdirilməsi, günəş, səma və yerin ilahiləşdirilməsi ilə bağlı dini-mifoloji təsəvvürlərin ilkin formaları aşkar edildi.

Çin şairi Ven İdoya (1899–46) görə, ən qədim və çox yayılmış ev heyvanı olan donuzun cizgilərinin təcəssüm olunduğu əjdaha (lun) surəti Çin mədəniyyətinin meydana gəlməsi dövrünün (e.ə. 6–4-cü minilliklər) başlıca zoomorf rəmzinə çevrilmiş və imperiya hakimiyyətinin sonunadək (20 əsr) öz rəmzi qüvvəsini saxla-

mışdır. Elə həmin vaxt universal əjdaha obrazı öz kosmik ünqumunu qazanmışdır.

Fal (mantika) epigrafikasında əksini tapmış İn (Şan) dövrünün dini-mifoloji inancları başda səmavi Şan-di olmaqla vəfat etmiş hökmdar-əcdadların ilahiləşdirilməsinə yönəlmişdi. Şan-di antropozoomorf cizgilərə malikdir və həm arxaik ayin incəsənətinin başlıca obrazı – tao-te (“acgöz nəhəng”) maskası ilə, həm də Lyançju Neolit mədəniyyətinin nefrit məmulatları üzərində lələkli baş geyimində təsvir olunan başçı obrazı ilə eyniləşdirilir. Çin sivilizasiyası üçün səciyyəvi olan, konfusiçilikdə təqdis edilmiş və ruhlarla canların (tsi, szin, şen, xun, po, lin) mürəkkəb diferensiasiyası ilə bağlı olan *əcdadlara sitayiş* vəfat etmiş rəhbərlərin ilahiləşdirilməsindən yaranmışdır.

Çjou dövründə ali ilahi qüvvə kimi bütün varlığın başlanğıcı olan, insanları öz mənavi dəyərləri və məskunlaşdıqları məkan – Səmaaltı (tyan sya) ilə birlikdə yaratmış şəxssiz və panteistik Səma (tyan) qəbul olunurdu. Hesab edilirdi ki, Səma xeyrixah hökmdarlar – “Səma övladları” (tyan szi) vasitəsilə tarixin gedişini istiqamətləndirir. Əgər hakimiyyət əxlaqə zidd olarsa, Səma hökmdarı dəyişməklə kainatın nizamını bərpa edir. Sonralar Səmaya sitayiş başlıca dövlət kultuna çevrilmişdi; bu kult hər şeydən əvvəl xüsusi ayin məkanında – paytaxtın cənubunda (müasir Səma Məbədi – Tyantan, Pekin) Səmanı təqlid edən, dairəvi (kvadratşəkilli Yerdən fərqli olaraq) qurban-gahdakı mərasimdən ibarət idi. Səma kultu öz növbəsində Səma ilə Yer arasında vasitəçi hesab edilən və Sin Şixuandi dövründə “ilahi hökmdar – ulu əcdad” titulu qazanan İmperator kultunun formalaşması üçün zəmin olmuşdur.

E.ə. 1-ci minilliyin ortalarında yazılı abidələrin yaradılması ilə dini-mifoloji görüşlər “Şu szin”, “Şi szin”, “İ szin” konfusiçiləşdirilmiş kanonlarında, “Çjuan-szi”, “Le-szi” klassik daosizm traktatlarında, Van Çunun “Lyuy-şi çun syu”, “Xuaynan szi”, “Lun xen” fəlsəfi-ensiklopedik toplularında, Syuy Yuanın şeirlərində, “Çu tsi” şeir antologiyasında, xüsusən “Şan xay szin” mifoloji ensiklopediyasında əksini tapdı. Bütün bu mətnlər üçün dini-mifoloji obrazların ədəbi-bədii, poetik, tarixi (evgemerizasiya) və fəlsəfi obrazlara ziddiyyətli transformasiyaları (həтта eyni bir əsərin daxilində) səciyyəvidir.

Ən mötəbər mənbələr Çinin qədim di-

ni-mifoloji təsəvvürlərini bütöv bir epodan, yaxud ardıcıl dini təlimdən olduqca uzaq, son dərəcə fraqmentar şəkildə təqdim edir. Miflərin miqyaslılığını və tarixi dərinliyini xarakterizə edən İsveç çinşünası B. *Karlqren* Çjou dövrünün “müstəqil” (mötəbər) mətnlərini və Çjou dövrünün sonu – Xan dövrünün əvvəllərinə aid “sistemləşdirici” (ideoloji cəhətdən deformasiya olunmuş) mətnləri fərqləndirirdi. Mifoloji obrazlardakı ziddiyyətlər onların müxtəlif regionlarda meydana gəlməsi və sonralar konfusiçilər və daosistlər tərəfindən vahid şəkllə salınması ilə izah edilə bilər. Buddizmə xas komponentlər əlavə edildikdən sonra bu konqlomerat xalq inancları ilə bağlı olan nəsləşmə obyektinə çevrildi. Qan Baonun “Sou şen szi” (“Ruhların axtarışı haqqında qeydlər”) əsəri ilə başlayan ənənə Tao Yuanminə aid edilən “Syuy Sou şen szi” (“Ruhların axtarışı haqqında qeydlərin davamı”), Syuy Çjunlinin (16–17 əsrlər) “Fen şen yan-i” (“Ruhlaradək yüksəlmə haqqında rəvayət”), Pu Sunlinin (1640–1715) “Lyao Çjay çji i” (“Uğursuzun kabinetində qəribə hadisələr”), Yuan Meyin (1716–97) “Sin Tsi Se” (“Tsi Senin yeni qeydləri”) və Szi Yunun (1724–1805) “Yuevey tsao-tan bitszi” (““Böyük kiçiyin içərisində” daxmasından qeydlər”) əsərlərində davam etmişdir.

ÇİNİÖT – Pakistanın ş.-ində, Pəncab əyalətində şəhər. Əh. 224,6 min (2010). Çinab çayının sol sahili yaxınlığındadır. Avtomobil yolları qovşağı.

Toxuculuq, ağac emalı (oyma və inkrustasiyalı mebel istehsalı), tamli məhsullar (o cümlədən, unüyütmə) sənayesi, k.t. məhsullarının emalı (pambıqtəmizləyən və s. müəssisələr); sənətkarlıq sahələrindən ağac üzərində oyma və xalçaçılıq inkişaf etmişdir.

ÇİNK (qazax və türkmənlərdə şin) – plato, yaxud masa dağların uçurumlu kənar çıxıntıları. Termin Qazaxıstan, Türkmənistan və Özbəkistanda yayılmışdır. *Üstyurd platosunun* kənar uçurumlarını Ç.-ə misal göstərmək olar. Ç.-in hünd. 300–350 m-ədək çatır. Ç.-lər eroziya, denudasiya, yaxud tektonik mənşəli olurlar.

ÇİNKƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin İcarud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 8 km şm.-dədir.

ÇİN-KOREYA PLATFORMASI, S i n i y q a l x a n ı – Şərqi Asiyada Kembriyəqədərki platforma. Xuanxe çayı hövzəsinin orta və aşağı axınına, Koreya, Lyaodun və Şandun y-a-rımı və Sarı dəniz akvatoriya-

sının dibini əhatə edir. Böyük Çin düzənliyi platforma hüduqlarındadır. Arxey və Proterozoy yaşlı qranitlərdən, qneyslərdən və kristallik şistlərdən ibarət bünövrə süxurları Koreya, Lyaodun, Şandun y-a-rında və Şansi əyalətində səthə çıxır. Platforma Şimali-Çin plitəsini, Siniy-Koreya qalxanını və Şərqi-Çin enməsinə özündə birləşdirir. Platformanın bünövrəsi düzənlik və şelf zonalarında geniş yayılmış, zəif dislokasiyaya uğramış Üst Proterozoy, Alt və Üst Paleozoy, Mezozoy və Kaynozoy yaşlı örtük çöküntülərlə örtülmüşdür. Ç.-K.p.-nda dəmir filizlərinin, daş kömür və boksitin iri yataqları, həmçinin yanar sist, neft və qaz, qızıl, volfram, sürmə, mis və polimetal filiz yataqları var.

ÇİNKVEÇENTO (ital. cinquecento, hərfi mənası – beş yüz) – İtaliyada 1500–1600 illər arasındakı dövrü, həmçinin Yetkin Renessans dövrünün (1490–1520) bədii mədəniyyətini ifadə edən termin.

ÇİNQOLA (Chingola) – Zambianın şm.-ində şəhər. Əh. 184,9 min (2013). Ndola ş. ilə d.y. əlaqəsi var. Mərkəzi Afrika *Misli qurşağının* hasilat mərkəzlərindən biridir.

Mis filizi hasilatı (Nçanqa və Çilibombve şəhəratrında) və mis əridilməsi inkişaf etmişdir. Yeyinti (unüyütmə və s.) sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir.

ÇİNLƏR – kuki-çin qrupunun yarımqrupunu təşkil edən xalq. Myanmanın şm.-q.-ində (Çin milli vilayəti; tiddimlər, falamlar, kanpelelər) və Hindistanın şm.-ş.-ində [Assam, Manipur, Mizoram ştatları; mizolar, paytelər, lakherlər, thadolar (“yeni kukilər” və b.) yaşayırlar. Sayları Myanmada 880 min nəfər, Hindistanda 400 min nəfərdən çoxdur. Çin-Tibet dillərinin mərkəzi qrupunun naqa-kuki-çin yarımqrupuna aid çin dilində danışirlar. Dindarları xristiandır, ənənəvi inanclarını saxlayanlar da var.

Ç. Myanmaya şm.-dan, indiki myanmahaların əcdadlarından əvvəl gəlmişlər. 12–17 əsrlərdə falamlar və kanpelelər şanlar tərəfindən Qərbi Myanmanın keçilməz dağlıq ərazilərinə sıxışdırılmışlar. Ç. Hindistan ərazisinə Myanmadan, Çin və Arakan dağlarından keçərək gəlmişlər. Ənənəvi məşğuliyyətləri tala əkinçiliyi (çəltik, paxlalılar, tərəvəz), vadilərdə bağçılıq (sitrus bitkiləri), ovculuq, meşəçilikdir (qatran yığıcı, meşəaxıtma və s.).

Heyvandarlıq və sənətkarlıq zəif inkişaf etmişdir, daha çox toxuculuq və hörmə yayılmışdır. Kəndlər dağ yamaclarında yerləşir, ənənəvi yaşayış evinin ön

divarı tirlər üzərindədir, arxa divarı isə yamaca dirənir. Evin qarşısında bəzən ocağı və talvarı olan ağac platforma yerləşir. Kişilərin ənənəvi geyimləri qısa yubka (ətək), yaxud bel sarğısı, çanta və başa sarınan şərfdən, müasir geyimləri isə şalvar, gödəkçə, bayramlarda sağ çiyni üzərində bərkidilən plaşdan ibarətdir; yağışdan qorunmaq üçün hörmə şlyapadan, başı və kürəyi örtən bahıqçulağı formasında çiynilikdən istifadə edirlər. Avropasayağı kostyum da yayılmaqdadır. Qadın geyimləri, myanmalılarda olduğu kimi, yanları üst-üstə gələn qısa yubkadan (Hindistanda, adətən, qara), ağ kofta, gödəkçə və çoxsaylı bəzək əşyalarından ibarətdir. Qidanın əsasını tərəvəzlə düyü təşkil edir. Qohumluğu ata xətti üzrə olan qəbilələr mövcud idi, lakin onların sürətlə dağılması prosesi gedir. Hindistan Ç.-i üçün avtokratik quruluş səciyyəvi olmuşdur, irsi kənd rəhbərləri icma torpaqlarının sahiblərinə çevrilmişlər. Nikahları patrilokaldır, oğullar toydan sonra başqa yerə köçürülər, ata evində yalnız varis qalır. Lakherlərdə levirat yayılmışdır. Ənənəvi inancları təbiət qüvvələri və yerli ruhların kultlarıdır. Folklor, musiqi və təsviri sənətləri myanmalılara yaxındır.

ÇİNLİ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səcaru kəndistanında, Marağa ş.-ndən 37 km ş.-dədir.

ÇİNLİLƏR – 1) Çinin sakinləri. Özlərini çjunqo jen (hərfi mənada Mərkəzi dövlətin adamları) adlandırırlar. Qədimdə yalnız Ç.-xanlara aid olunurdu; “barbar” xalqlar (dilər, ilər, manlar və s.) yalnız Çin dilində danışmaq və Çin adət-ənənələrinə riayət etdikdə Ç. hesab oluna bilərdi. Çinin əzsaylı xalqlarının assimilyasiyası kursu 20 əsrin ortalarına qədər

davam edirdi. Müasir Çində 5 min il ərzində “çoxluğun vəhdəti” kimi mövcud olmuş, hazırda isə etnik mənsubiyyətinə baxmayaraq bütün ÇXR vətəndaşlarından ibarət olan Çin millətinin (çjunxua mintszu) konsepsiyası yayılmışdır. Ç.-in tərkibində rəsmən 56 xalq qeydə alınmışdır, onların çoxu üçün milli muxtariyyətlər – 5 muxtar rayon, 30 muxtar dairə, 120 muxtar qəza (3 muxtar xoşun daxil olmaqla) yaradılmışdır. Xuatsyaoların (daima Çin hüduklarından kənarında yaşayan Ç.-in) Çin millətinə mənsubiyyəti məsələsi mübahisəli olaraq qalır.

2) Xalq, Çinin əsas əhalisi. Özlərini, ehtimal ki, Xan sülaləsinin adı ilə xanlar, xantszular, xanlılar, xanjenlər; c.-da isə Tan sülaləsinin adı ilə tanjenlər adlandırırlar. Sayları ÇXR-də 1137,4 mln. (2000 il siyahıyaalınmasına görə), Syanqanda 6,6 mln. (2008), Aomında 0,4 mln., Tayvanda 22,5 mln. nəfərdir. Ç. Sinqapur əhalisinin əksəriyyətini (özlərini xuajenlər adlandırırlar) təşkil edirlər, xaricdə həmvətənlərin işləri üzrə komissiyanın (OSAS) 2005 il məlumatına görə sayları 2,7 mln. nəfərdir. Malayziyada say etibarilə 2-ci xalqdır (6,2 mln. nəfər). İri Çin icmaları Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində (Taylandda 7,1 mln., Vyetnamda 1,3 mln., Myanmada 1,1 mln., Kambocada 344 min, İndoneziyada 7,6 mln., Filipində 1,1 mln. nəfər, həmçinin Laos, Bruney və s.-də), Şərqi Asiyada (Yaponiyada 520 min nəfər), Amerikada (ABŞ-da 2000 il siyahıyaalınmasına görə 2,3 mln., OSAS-ın məlumatına görə 3,4 mln. nəfər; Kanadada 2006 il siyahıyaalınmasına görə 1,3 mln., OSAS-ın məlumatına görə 1,6 mln. nəfər; Peruda 1,3 mln. nəfər və s.), Avropada (B.Britaniyada 296,6 min, Fransada 330,5 min

nəfər), Avstraliyada (614,7 min nəfər) və s. ölkələrdə məskunlaşmışlar. Ümumi sayları təq. 1,3 mlrd. nəfərdir.

Ç.-in böyük əksəriyyəti monqol irqinin Sakit Okean qoluna aiddir: şm.-da Uzaq Şərq irqinin, c.-da isə Cənubi Asiya irqinin müxtəlif variantları üstünlük təşkil edir. C.-da, xüsusilə Çjetszyan, Futszyan, Quandun əyalətlərində və Quansi-Çjuan muxtar rayonunda zənci-Avstraliya irqinin qarışığı nəzərə çarır.

Çin dilinin müxtəlif dialektlərində danışılır. Çoxsaylı dialektləri çox vaxt qarşılıqlı anlaşılmazdır. Dil və regional fərqlər əsasında bir neçə subetnik qrup müəyyənləşdirilir: “quan xua” (hərfi mənası “məmur dili”) dialektində Yansız çayından şm.-da yaşayan şimal-şərqi Ç. (dunbeylər), Mərkəzi düzənlik Ç.-i (çjunyuanlar), şensi-şansilər, Çinin c. və c.-q.-ində sinanlar və xuay-yansızlar danışılır; Cənubi Çində szyansilər (dilləri qan-dır), xuay-yansızlar, xakkalar, u-yuelər (Şanxay Ç.-i; dilləri u-dur), Xunan Ç.-i (dilləri syan-dır), quandunlular (kantonlular, yaxud puntilər; dilləri yue-dir) yaşayırlar; min dilində Futszyan Ç.-i və onlara yaxın olan çaoşanlar (Quandun əyalətinin şm.-ində), syunvenlər (Xaynan a.), xololar, yaxud xokkyenlər (Tayvan a.) və Cənub-Şərqi Asiya Ç.-i (Tayland, Kamboca, Malayziya, Filipin, İndoneziya) danışılır. Bundan başqa, Çində və ondan kənarında daha kiçik qruplar müəyyənləşdirilir: Çinin c. sahillərində qayıqlarda yaşayan tankalar (danszyalar); Vyetnamda xoalar, sanziular və nqaylar; Myanmada kokanqlar (qoqanqlar) və pantxaylar və s. Çində radio və televiziya verilişləri dialektlərdə aparılır. Şanxay (u), Futszyan (min), Quandun (yue) dialektlərinin mövqeləri daha güclüdür, 19–20 əsrlərdə dəfələrlə onların əsasında ədəbi dilin yaradılmasına cəhd göstərilmişdir. Ölkənin çoxəsrlik mürəkkəb tarixində Çin dilinin vahidliyinin saxlanması, əsası e.ə. 2-ci minilliyin ikinci yarısında qoyulan Çin heroqlif yazısının böyük rolu vardır. ÇXR-də dialektlər arasındakı kəskin fərqlər hər hansı əlifbaya, o cümlədən latin qrafikasına keçməyə (bu layihə hələ 1958 ildə bəyənilmişdi) mane olur. Dövlət normativ dilin yayılmasına həmişə əhəmiyyət verirdi; bu işdə məmur vəzifələrinə imtahanlar mühüm rol oynayırdı.

Ç. dini sinkretizm ənənələrini saxlayırlar. Ənənəvi inanclarla yanaşı, onlar “üç təlim”i (san szyao): konfusiçilik (ju szyao), daosizm (dao szyao) və mahaya-

na formasında buddizmi qəbul edirlər. Ənənəvi inanclar və daosizmin təsiri altında Çində buddizmin orijinal formaları meydana gəldi, daosizm terminologiyası və allahları və s. mənimsənilirdi. 6–7 əsrlərdən etibarən Çində xristianlıq (nəstürlilik, daha sonralar katolisizm, pravoslavlıq, protestantlıq) yayılırdı. İslam dini Çində 7–8 əsrlərdən başlayaraq ölkənin şm.-q.-ində fars, türk və ərəb tacirləri vasitəsilə, c.-ş.-ində isə dəniz yolu ilə gəlmiş ərəb tacirləri tərəfindən yayılırdı. 13–14 əsrlərdə Çin müsəlmanları xuey etnokonfessional qrupunu yaratdılar; ÇXR-də bu qrup ayrıca xalq hesab olunur.

Qədim Ç.-in tərkibinə sonradan daxil olan əsas komponentlərdən birini, ehtimal ki, Xuanxe və Veyxe çayları hövzələrindəki Neolit mədəniyyətlərinin daşıyıcıları (e.ə. 5-ci minilliyin ortaları – e.ə. 3-cü minilliyin sonları – 1-ci minilliyin birinci yarısında İn və Qərbi Çjou mədəniyyətləri daşıyıcılarının nəsiləri Şimali Ç.-in birbaşa əcdadları hesab edilən xuasya birliyində cəmləndilər. Böyük Çin düzənliyi mənimsənilməyə qədər Ç. şm.-da tungus-mancur xalqlarının əcdadları (Xeylunşzyan, Lyaonin əyalətləri) və Altay dillərinin daşıyıcıları ilə əlaqəyə girirdilər; Şandun y.-a.-nın yerli əhalisini assimilyasiya edirdilər. Xuanxe çayından c.-da onlar çəltikçiliklə məşğul olan xalqlarla – avstrasiyalıların, Tibet-Birma xalqlarının, myao-yaoların və paratay dilləri daşıyıcılarının (mənbələrdə yuelər kimi qeyd olunurlar) əcdadları ilə qarşılaşdılar. Öz etnik areallarını genişləndirən Ç. xalqları assimilyasiya etməklə yanaşı, həm də onların bir çox təsərrüfat və mədəni nailiyyətlərini mənimsəyirdilər (məs., e.ə. 3-cü minillikdə c.-a köçən şimali Ç. cənub qonşularından çəltikçiliyi mənimsəmişdilər). Min dövründə (14–17 əsrlər) Ç.-in şm.-dan və şm.-ş.-dən c.-q.-ə, 19 əsrin sonları – 20 əsrin əvvəllərində isə Mancuriyaya genişmiqyaslı mütəşəkkil köçü baş verdi. Çinliləşdirmə proseslərinə Çin etnosunun birliyini təşkil edən Konfusi təlimi, vahid dövlətçilik və heroqlif yazısı mühüm təsir göstərirdi. Bu zaman Pekin siyasi mərkəzi ilə yanaşı, regional etnik birləşmənin ocaqları olan digər güclü iqtisadi və mədəni mərkəzlər də qorunub saxlanılırdı. 20 əsrin ikinci yarısında dövlət Ç.-in konsolidasiyası üçün məqsədyönlü siyasət aparmağa başladı. Bu, xanların müxtəlif qruplarının qarışması, onların ölkənin şm.-q., şm.-ş., c.-q. və q. sərhədyanı rayonlarına köçürülməsi və

Çin ailəsi. 19 əsr.

qeyri-xan xalqlarının assimilyasiyası ilə müşayiət olunurdu.

Orta əsrlərdən başlayaraq və ən çox 19 əsrin ikinci yarısı – 20 əsrin birinci yarısında Ç. bütün dünya üzrə, xüsusilə qonşu ölkələrə geniş şəkildə yayılmağa başladılar. Çin icmaları (özlərini xuajen, tanjen, həmçinin xuasyao – hərfi mənada “çinli qonaq”, yaxud “əcənəbi ölkədə yaşayan çinli” adlandırırlar), demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrində məskunlaşmışlar. Şəhərlərin bir çoxunda Ç.-in yığcam yaşadığı məhəllələr – Çin mətbəxi restoranları, Çin dükənləri və s. olan çaynataunlar vardır.

Çin Şərqi Asiya mədəniyyətinin özəyni təşkil edir. Ənənəvi Çin əkinçiliyi dünyada ən intensiv əkinçilik sistemlərindən biridir. Süni suvarma, gübrələrdən istifadə, kotan e.ə. 1-ci minilliyin ortalarından tətbiq edilmişdir. Müxtəlif aqrotexniki üsulların (o cümlədən fasiləsiz növbəli əkinin) tətbiqi maksimum məhsul əldə etməyə imkan verir; bir sıra rayonlarda ildə 2–3 dəfə məhsul yığılır. Üzvi tullantıların bütün növləri, o cümlədən çəltik qabığı, yağlı bitkilərin cecəsi, quş lələyi, sahilyanı vilayətlərdə yosunlardan, balıqlardan, molyusklardan və s. ibarət kompost, şm.-da kan qırıntılarından gübrə kimi istifadə edilir. Dağ yamaclarında süni terraslar, suvarma üçün bambuk borulu akveduklar, daşqınların qarşısını almaq üçün torpaq bəndləri və su anbarları tikirdilər. Çaybasar çəltik zəmiləri kotanla, dəmyə əkinləri laydırı olan gəvahlı kotanla şumlayırdılar. Toxumsəpənlərdən, mexaniki dənsövrənlərdən və s. istifadə edirdilər. Şm.-da payızlıq buğda,

kaliş-qaolyan, çumiza, 16 əsrdən isə qarğıdalı, batat, kartof becərilir; inək, at, keçi və qoyun yetişdirirlər; c.-da çaybasar çəltik, taro becərilir, heyvandarlıqda kəl yetişdirilməsi üstünlük təşkil edir. Çəltik Çində əsas ərzaq bitkisi, çəltik küləşindən kəndir, həsir, kağız hazırlayırlar. Hər yerdə paxlalı bitkilər, yams, tərəvəz, su bitkiləri becərilir. Qədim dövrlərdən donuz və quş yetişdirirlər. Əsas texniki bitkiləri çətənə, pambıq və ramidir; qədimdən ipəkçilik, çayçılıq, balıq ovu və balıqçılıq, həmçinin krevet, yosun və s. yığıcılığı inkişaf etmişdir.

Keramika (İsin qəzasında qab-qacaq və şirli kərəmitin, Şivanda heykəllərin düzəldilməsi), çini məmulatı (ən iri mərkəzi – Szindeçjen) və kağız istehsalı, otdan, samandan, bambukdan, palma yarpaqlarından hörmə (həsirlər, şlyapalar, yelpiklər), ağac və sümük üzərində oyma inkişaf etmişdir.

Ənənəvi evləri karkasdır, damı dirəklər üzərindədir: şm.-da (fanza) divarların içəri ağac, gil, çiy kərpiclə, c.-da (utsza) isə bişmiş kərpic və ya bambukla doldurulur. C.-da 2–3 mərtəbəli tikililərə tez-tez rast gəlinir. Fanza kanla, utsza kürə ilə qızdırılır. Əcdadların məhrəbi yerləşən qonaq otağı (çjentin, ketin) utszanın mərkəzində olur, fəsadboyu çox vaxt açıq qalereya (yan) düzəldilir, mətbəx həyətdəki ayrıca tikildən ibarətdir. Böyük ailənin yaşadığı malikanə darvazası olan, möhrdən, kərpicdən və ya daşdan hörülmüş hasarla əhatələnir, darvaza dirəklərinin başlığı şir (şitsza) fiquru formasındadır. Darvazanın arxasında şər qüvvələrə qarşı divar (inbi) tikilirdi. Mali-

Mis qablar üzərindəki arakəsmələrin minalanması.

kanənin içərilərində yerləşən əsas yaşayış evinin (nanyu) pəncərəli fasadı c.-a, qalan sal divarları isə küçüyə baxır. Yağlı kağızla yapışdırılmış sıx çərçivəli pəncərələr, demək olar ki, bütün divarı tutur. Xunan, Quycjou, Quandun əyalətlərində və Quansi-Çjuan muxtar rayonunda yağış suyu üçün hovuzu olan daxili həyətin (tyantszin) perimetri boyu sıx-sıx yerləşən yaşayış (fan) və təsərrüfat tikililərindən ibarət qapalı planlı malikanələr səciyyəvidir; hovuzun arxasında bir qədər hündür kərpic döşəmə üzərindəki ketin həyəte açılır. Futszyanda daxili həyəti olan 2–3 mərtəbəli, dairəvi planlı bürc formasında yaşayış məskənləri geniş yayılmışdır; evlərin pəncərələri bayıra açılır, 2-ci və 3-cü mərtəbələrində daxili qalereya var. Cənubi Çinin sahilboyu rayonlarında balıq ovu və dəniz nemətlərinin yığılılığı ilə məşğul olan Ç. (şuyşan jenszya, hərfi mənada – suyun üstündə yaşayan insanlar) üstüörtülü yastıdıbli qayıqlarda yaşayırlar. Şəhər evləri üçün, xüsusən c.-da, at başı şəklində içəri əyilmiş və əjdahanın başı və ya buynuzları ilə bəzədilmiş dam örtüyü, qırmızı rəngə boyanmış qapılar, pəncərə çərçivələri və karkas dirəklər səciyyəvidir. Qohum ailələrin evləri çox vaxt bir-birinə bitişərək damlar sistemi altında məhəllə təşkil edir.

Ənənəvi geyimləri köynək, şalvar, gödəkə və kişilərdə beldən başlayan çivləri olan uzun xalat və ya qadınlarda dar paltar (tsipao); bəzən xalata üstündən ortası kəskinli gödəkə (maqua) geyirdilər. Şm.-da kişi geyimi göy və ya boz, c.-da ağ, yaxud qara rəngdə idi, qadın geyimi

Ənənəvi Çin qadın geyimi.

tikmə naxış və aplikasiyalarla bəzədilirdi. C.-da kişi şalvarlarının uzunluğu dizə, qadınlarkı isə baldırın ortasına qədər idi. Kişilər uzun (2 m-ə qədər) və enli (15–20 sm) kəmərlə (kuyaoday) qurşaqlanırdılar. Kəməre çubuq taxılır, ondan tənbəki kisəsi asılır, arasına pul qoyulurdu. Sağ tərəfə qatlanan düyməsiz geyimin dik yaxalığı, yanlardan kəsikləri var idi. Baf-tadan hörülmüş kürəşəkilli düymələr sol tərəfdən, ilgəkləri isə sağ tərəfdən tikilirdi; düymələr hər zaman tək sayda olurdu. C.-da qızlar, gənc və övladsız qadınlar bədənə kip oturan qolsuz köynək (kantszyar) geyirdilər; düz sinə və balaca ayaqlar (kübar ailələrdə qızların ayaqlarını uşaqlıqdan sarıyırdılar) qadın gözəlliyi-

Ənənəvi dairəvi planlı yaşayış məskəni. Futszyan əyaləti.

nin əsas əlamətlərindən biri hesab olunurdu. Ənənəyə görə, nefritdən düzəldilmiş bəzək əşyalarını yalnız yayda, mirvaridən olan bəzəkləri yazda və payızda taxırdılar; ərlər qadınlar üzərində bəzən suquzğunu lələklərindən gül və kəpənək təsvirləri olan qiymətli saç sancaqlarından (szantsza) istifadə edirdilər.

Ç. əsas (çjuşi) və əlavə (fuşi) qidanı fərqləndirirlər. Xuanxe çayı hövzəsində çjuşi buğda, darı, qaolyan, qarğıdalı, çumiza, həmçinin paxlalı bitkilər, kartof, batat; Yanszi çayı hövzəsində və ondan c.-da düyü (o cümlədən yapışqanlı düyü) və batatdan ibarətdir. Düyü və qaolyanı buxarda (çjen), yaxud suda (men) bişirirlər, bu, quru yemək (qanfan) hesab olunur; buğdanı üyüdüb un alırlar; darı, çumiza, qarğıdalı, yapışqanlı düyü isə hər iki variantda istifadə edilir. Şəhər yeməyinə yarmalardan duru sıyıq (sifan) hazırlayırlar. Fuşini, adətən, tərəvəzdən (tsay) hazırlayırlar. Ət (əsasən, donuz, toyuq və ördək əti, daha az mal əti, şm.-da həmçinin qoyun əti; hazırda yalnız c.-da it əti, əvvəllər ancaq c.-da, indi həm də şm.-da qurbağa əti), yumurta, balıq (çay balığı xüsusi qiymətləndirilir), dəniz məhsulları və s.-dən də fuşi hazırlanırlar. Ərzağın bütün növləri mütləq ya buxarda (çjen) bişirilir, ya zəif (çao), yaxud gur (bao) odda, şm.-da isə açıq odda (kao) qızardılır. Əsas xörəkləri içiət və ya tərəvəzlə (əsasən, kələmlə) doldurulmuş xəmir yeməkləri, buxarda bişirilmiş yumru pirojkilər (szyaotszi, baotszi), tavada hazırlanmış içli kökələrdir (syarbin). Yeməklərə soya sousu, yaxud pastaları əlavə edilir. Soya, pambıq, araxis, küncüd və s. yağlarından istifadə olunur. Süddən, demək olar ki, istifadə etmirdilər. Xunan-Sıçuan mətbəxində istiot, sarımsaq və digər tünd ədviyyatlardan istifadə edilir, quş ətinə üstünlük verilir; Quancjou (Kanton) mətbəxi şirin və turşa-şirin tamlıdır, ət və dəniz məhsullarından eyni vaxtda istifadə olunur; Yunnanda süd məhsulları (qatıq, kəsmik, pendir) və s. hazırlanır. İstənilən qida xırdalanmış halda hazırlanır, onu çubuqlarla götürürlər. Yeməkdən əvvəl mütləq çay verilir, onun növləri regionlara görə fərqlənir. Şorba yeməyin sonunda gətirilir. Tünd spirtli içkilər içirlər. Bayram yeməkləri turşməzə sousda karp balığıdır, ad gününə uzun əriştə (uzunömürlülük rəmzi), Yeni il bayramına dairəvi formalı düşbərə bişirirlər.

Ç.-də həmyerlilik və xüsusilə qohumluq əlaqələri ənənələri güclüdür. Qədim

Çin qohumluq terminləri sistemi (e.ə. 3 əsrdən məlumdur) bifurkativ olmuşdur. “Qohumluğun 9 dərəcəsi” (dördü ata, üçü ana, ikisi isə arvad tərəfdən) anlayışı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Qohumluq terminlərinin müasir sistemi bifurkativ-xəttidir, ən uzaq qohumluq dərəcələri üçün çoxlu təsviri konstruksiyalar var. Məişətdə qohumluğu bildirən sadələşdirilmiş terminlər və reduplikativ formalar yayılmışdır. Patronimiyalar (szunszu) qorunub saxlanılmışdır. Kənd adlarının çoxu məskənlərin əsasını qoyanları – szunszuları bildirir (məs., Çjantszya tsun – Çjan ailəsinin kəndi); kəndin ən yaxşı torpaqları həmin ailənin üzvlərinə məxsus idi. İcmanı çox vaxt mülkədarlardan seçilmiş başçı idarə edirdi. Kənd sakinləri ellik zəmanət sistemi ilə bağlı idilər (baotszya). Şəhərlərdə szunszular qarşılıqlı yardım münasibətləri, həmçinin təsərrüfat, sosial və mədəni həyatın koordinasiyası ilə bağlı olan məhəllə birliklərini təşkil edirdilər. Patronimik əlaqələr antroponomikada da öz əksini tapırdı. 20 əsrin ortalarına qədər böyük ailələr saxlanılırdı. Əmlakin varisi böyük oğul hesab edilirdi. Əsasən, cəmiyyətin varlı təbəqəsinə xas olan poliginiya (çox-arvadlılıq) mövcud idi; xüsusilə birinci arvadın varisi oğul olmayanda ikinci arvad alırdılar.

Əcdadların kultu mühüm əhəmiyyət kəsb edir (20 əsrin ortalarından qadağan edilmiş, 1980-ci illərin ortalarından yenidən bərpa olunur). Hesab edilir ki, əcdadlara ehtiram ayinlərinə ciddi riayət olunması onların himayədarlığını təmin edir. Bütün Ç., xüsusilə kənd yerlərində yaşayanlar öz nəsil şəcərələrini (ailə xronikaları – szyapu) yaxşı bilirlər. Ç.-in evinin qonaq otağında vəfat etmiş əcdadların adları yazılmış lövhəcikləri olan ailə meh-

rabı mütləqdir. Daha ulu əcdadların adları olan lövhəciklər isə patronimik məbdlərdə saxlanılır. Yeni ildə əcdadlar üçün ayrıca qab-qacaqla xüsusi süfrə açılır. Dəfn zamanı ölünən azuqə və geyimlə təmin edirlər, məzarı üstündə ev maketlərini, qulluqçuların şəkillərini, pulabənzər kağız bağlamalarını yandırirlar. Matəm qohumluq dərəcəsinə asılı olaraq 3 aydan 3 ilədək davam edir.

Çin panteonuna daxildir: baş səma allahı Yuy-xuan Şan-di (“Nefrit hökmdarı”); ulu ana Nyuy-va; ilk əcdad Panqu; ailə ocağı allahı Szao-van (ailə üzvləri tərəfindən əxlaq normalarına riayət olunmasına nəzarət edir və Yeni il ərəfəsində Yuy-xuan Şan-diyə məlumat verir); var-dövlət allahı Tsay-şen; uzunömürlülük allahı Şou-sin; ulduzlar, şimşək, əkinçilik, dağlar, meşə allahları, göl əjdahaları və allahları; qəhrəmanlar, sənət himayədarları və s. Allahlara qurbanlar (o cümlədən heyvanlar) verilir. Ayınları ailənin və ya patronimiyanın yaşlı kişisi tərəfindən icra olunur. Öncəgöranlər (fenşuy syansen) böyük nüfuzlu malikdirlər.

Əsas bayramları şəmsi təqvimə əsasən yanvarın sonu – fevralın ortasında qeyd olunan Yeni ildir (Çunsze). Yeni il ərəfəsində bütün kişilər və subay qızlar bayramı qeyd etmək üçün valideyn evinə qayıtmağa çalışırlar. Qapıların iki tərəfinə qoşa xoşniyyətli yazılar (çunlyan), qapı taylarına isə keşikçilərin, qapı ruhlarının (menşen), əkiz döyüşçülər Şen Tu və Yuy Leyin təsvirləri yapışdırılır. Evdə ağac lifindən düzəldilmiş ikonalar, şəkillər, ovsunlu yazılar asılır. Yeni il ərəfəsində (çusi) bayram süfrəsinin ətrafında toplanır, yeni ilin ilk səhəri yaşlı qohumları ziyarət edirlər. Bayram 15 gün, ayın birinci bədirlənməsinə qədər davam edir. Bu vaxt

şir, əjdaha kostyumlarında rəqslər, teatr tamaşaları və s. təşkil edilir. Sonuncu gün Fənərlər bayramı (Dentsze) qeyd edilir: insanlar müxtəlif formalı, parlaq rəngli fənərlərə tamaşa edir, yapışqanlı düyüdən hazırlanmış şirin içli kökələr (şm.-da – yuansyao, c.-da – tanyuan) yeyirlər. Kəndlərdə yalliyaoxşar rəqslər (yange) oynayırlar, yelləncəkdə yellənilirlər və s. Mart–aprel aylarında ulu babaların anım günü (Sinmin) qeyd olunur. 5-ci ayın 5-ci günü şair Tsuyuy Yuanın xatirəsinə Duan-yu bayramı keçirilir, burnu əjdaha başı formasında bəzədilmiş qayıqların yarışı təşkil edilir; həmin gün bambuk yarpaqlarına bükülmüş yapışqanlı düyü (szunszi) yeyilir. Payızın orta günü, 8-ci ayın 15-i məhsul yığımla bağlıdır; axşamlar çay sahili bədirlənmiş ayın suda əksi seyr edilir, ürəkdə arzu tutulur, həmçinin müxtəlif içli pryaniklər yeyilir və Ay allahına sovqat verilir. 9-cu ayın 9-cu günü (Çunyan) yerli ruhlara minnətdarlıq edilir, payızgülmə seyr edilir, yeni məhsuldan üyüdülmüş düyü unundan hazırlanmış pirojki yeyilir. 1980-ci illərdən başlayaraq həmin gün yaşlı nəslin nümayəndələrinə baş çəkir və onları yad edirlər.

Şəhər və kənd şifahi mədəniyyətinin bir çox xüsusiyyəti saxlanılır. Folkloru ayın poeziyası janrları, miflər, əfsanələr, nağıllar və s. daxildir. Gəzərgi hekayəçilər (şoşudlar) və teatr truppaları mühüm rol oynayırdı. Musiqili teatr mədəniyyəti musiqili dramın 300-ə qədər yerli növünü və 200-dən artıq soğan rəvayətlərini özündə birləşdirir, şm. və c. qollarına ayrılır. Şimal qolunda szinszyuy Pekin musiqili dramının, nəfəs və zərb alətləri ansambllarının rolu böyükdür. Cənub qolunda kunsyuy teatru, həmçinin simli və zərb alətləri ansamblları üstünlük təşkil edir. 10-dan artıq regional musiqi ənənəsi

Çin Yeni ili (Çunsze) şənlikləri.

Çin-Tibet dağları. Qunqaşan dağı.

mövcuddür. Musiqi alətləri son dərəcə müxtəlifdir: tərkibinə qədim Çin alətləri ilə yanaşı, sonrakı (o cümlədən başqa ölkələrdən gətirilmə) alətlər də (40-dan artıq simli, 40-a yaxın nəfəs, 70-dən artıq zərb aləti) daxildir. Quanyue (nəfəs), loqu (zərb), sıçjuyue (simli-nəfəs), şifan-loqu (simli-zərb-nəfəs), syaneyu (simli) ənənəvi ansambllardır.

ÇİNS (polyakca *czunsz*, alm. *Zins*, lat. *census*), *s e n z* – Avropa ölkələrində asılı kəndlilərdən feodalın xeyrinə yığılan pul və ərzaq töycüsü. Ç. ödəyən kəndlilərə Almaniya, Çexiya və Polşa krallığında çinşeviklər, Fransada senzitarilər, İngiltərədə isə senzuarilər deyilirdi. Ç. töycüsü verənlər, bir qayda olaraq, öz pay torpaqlarının irsi sahibi hesab olunurdular. **ÇİN-TİBET DAĞLARI**, *Sıçuan Alp dağları* – Çində dağ sistemi. Uz. 750 km, eni 400 km-ə qədərdir. Hünd. 1000–1200 m-dən (ş.-də) 5000–6500 m-ədəkdir (q.-də), maks. hünd. 7590 m (Qunqaşan d.). Bir neçə submeridional silsilədən ibarətdir. Qneys, kristallik şistlər, qumdaşı və əhəngdaşılardan təşkil olunmuşdur. Tibet yaylasının ş. çıxıntısını əmələ gətirir, Sıçuan çuxurunun q. sərhədidir. Faydalı qazıntıları: dəmir filizi, qızıl, nikel, mis. Zəlzələlər olur. Buzlaqlar var. Ş. yamaqları enliyarpaq və iynəyarpaqlı meşələr və çəmənlərlə örtülüdür, q. yamaqları, əsasən, yüksək dağlıq çöllərdir.

ÇİN-TİBET DİLLƏRİ – ən böyük dil ailələrindən biri. *Hind-Avropa dillərindən* sonra daşıyıcılarının sayına görə dünyada 2-ci yeri tutur. Şərqi, Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada yayılmışdır. Ç.-T.d.-nə 300-ə yaxın dil daxildir. Bu dildə danışan-

ların ümumi sayı 1,3 mlrd.-dan çoxdur (onlardan 1,3 mlrd.-ı Çin dilində danışır). 20 əsrin əvvəllərində tədqiqatçıların çoxunun qəbul etdiyi ənənəvi təsnifata əsasən Ç.-T.d. 2 əsas qrupa bölünür: Çin və tay dillərinin daxil olduğu ş. qrupu və Tibet-Birma dillərinin daxil olduğu q. qrupu.

Müasir dilçilikdə adətən, Ç.-T.d.-ni iki qola ayırırlar: *Çin dilləri* və *Tibet-Birma dilləri*. Birinci qolu *Çin dili* və onun çoxsaylı dialekt və dialekt qrupları təşkil edir. Əsasən, ÇXR-in Qobidən c.-da və Tibetdən ş.-dəki ərazilərində yayılmışdır. Lakin ölkənin digər rayonlarında və ölkə xaricində də çoxsaylı Çin əhalisi var. Çin qoluna *dunqan dili* də daxildir. Ehtimala görə, bay dili də bu qola aiddir (Yunnan əyaləti, 1 mln.-dan çox daşıyıcısı var). İkinci qola qalan bütün Ç.-T.d. (60 mln. daşıyıcı) daxildir. Bu dillərdə danışan xalqların çox hissəsi Myanmada (keçmiş Birma), Nepalda, Butanda, Çinin c.-q. və Hindistanın şm.-ş rayonlarında məskunlaşmışdır. Ən mühüm Tibet-Birma dilləri və ya yaxın qohum dil qrupları: Myanmada (təqr. 30 mln.), Sıçuan və Yunnanda (ÇXR; 5,5 mln.-dan çox) Birma dili; Tibet, Sinxay, Sıçuan (ÇXR), Kəşmir (Hindistanın şm.-ı), Nepal və Butanda Tibet dili (5 mln.-dan çox); Myanmada Taylandla sərhəddə karen dilləri (3 mln.-dan çox); Yunnanda xani dili (1,25 mln.); Hindistanda manipuri, yaxud meytay (1 mln.-dan çox), bodo, yaxud kaythi (750 min) və qaro dilləri (700 minə qədər); Myanma və Yunnanda szinpo, yaxud kaçin dili (təqr. 600 min); Yunnanda lisu dili (təqr. 600 min);

Nepalda tamanq (təqr. 550 min), nevari (450 mindən çox) və qurunq (təqr. 450 min) dilləri.

Ç.-T.d.-nin yazıları 3 əsas tipə bölünür: ideoqrafik, hindmənşəli fonetik yazı və nisbətən yaxın vaxtlarda latın və rus əlifbası əsasında yaradılmış yazı. 1-ci tipə Çin heroqlifləri (ilk abidələri e.ə. 13 və ya 14 əsrlərə aid edilir), zahirən ona oxşayan, 11 əsrdə tətbiq edilmiş və Tanqut dövlətinin məhvindən sonra unudulmuş tanqut yazısı, işarələri stilizə olunmuş rəsmləri xatırladan nasi yazısı və formasına görə daha sadə yazı (ideoqrafik yox, heca yazısı) daxildir. 2-ci tip Tibet və Birma əlifbaları (ilk əlifba 7 əsrdən, ikincisi isə 11 əsrdən mövcuddür) ilə təmsil olunur. Nevari (12 əsrdən məlumdur), ronq, yaxud lepça (17 əsrin sonları) və manipuri yazıları daha az yayılmışdır. Bir qədər şəklini dəyişmiş Birma əlifbası bir neçə karen dialektinin yazılışında istifadə olunur. Myanmada ölü pyu dilinin (6–12 əsrlərə aid mətnlər saxlanılmışdır) yazısı da hindmənşəli olmuşdur.

Ç.-T.d.-nin müqayisəli və tipoloji öyrənilməsinə cəhdlər 19 əsrin 80–90-cı illərində olmuşdur (V. Qrube, A. Terryen de Lakupri, A. Konradi və b.). Ç.-T.d. üzrə geniş sistemləşdirilmiş material S. Konov tərəfindən işlənmiş, “Hindistanın dilçilik icmalı”nda dərc edilmişdir (1899–1928). 20 əsrin 30-cu illərində analoji elmi iş Kaliforniya Un-tində (ABŞ) görülmüş, lakin çap olunmamışdır. R. Şeyfer (1966–74) və P.K. Benediktin (1972) ümumiləşdirilmiş tədqiqatları həmin elmi işə əsaslanmışdır.

ÇİNÜK (ing. *shinook*, çinuk hindu qəbiləsi adından) – ABŞ və Kanadada, Qayalı dağların ş. yamaqlarında, eləcə də, onlara bitişik preirilərdə c.-q. *fyonu*. Qarların güclü əriməsinə, meyvələrin sürətlə yetişməsinə səbəb olan hava temp-runun tez və kəskin qalxması (bəzən 20–30°C) ilin bütün fəsilərində, əsasən, qışda müşahidə olunur. Sakit okeandan ABŞ-ın q. sahillərinə əsən rütubətli c.-q. küləyini də Ç. adlandırırlar. **ÇİNÜKLAR** (aşağı çexeylislərin dilində Kolumbiya çayı estuarisinin şm. sahilində yerləşən Çinuk k.-nin adından) – ABŞ-dakı penutilər qrupuna daxil olan hindi xalqları qrupu. Çinuk dil ailəsinə daxil olan, Aşağı Çinuk (Ç.-a məxsus dil) və Yuxarı Çinuk (katlamet, maltnomax, kikşt dilləri) qollarına ayrılan dilləri tamamilə aradan çıxarmışdır. Müasir Ç., əsasən, ingilis dilində danışirlar.

Kolumbiya çayının aşağı axarında yaşayırdılar. Kolumbiya çayının mənşə-

bində yaşayan aşağı Ç.-a (əsil Ç. və katlametlər) və yuxarı Ç.-a (katlametlər, vakaykamlar, katlapatllar, maltnomaxlar, klavivallalar, klakamaslar, skillutlar, çilukitekualar, vaskolar, vişramlar və b.) bölünürlər. Aşağı Ç.-in, həmçinin yuxarı Ç.-in bir hissəsinin (katlametlər, vakaykamlar, katlapatllar, maltnomaxlar, klakamaslar) ənənəvi mədəniyyəti Şimali Amerikanın şm.-q. sahilboyunda yaşayan hindilər üçün, yuxarı Ç. mədəniyyətinin digər hissəsi isə Plato hindiləri üçün səciyyəvidir. Ənənəvi məşğuliyyətləri balıqçılıq, ovçuluq, yığıcılıqdır (giləmeyvə, vapatito bitkisinin sualtı kök yumruları, həmçinin yerdə düzəldilmiş sobada bişirdikləri kamas soğanaqları, ayıdöşəyi, müxtəlif köklər və cavan budaqlar). Sənətkarlıq sahələri (oyma taxtadan məişət əşyalarının düzəldilməsi, səbət və həsirlərin hörülməsi) və ticarət (o cümlədən qul alveri) inkişaf etmişdir. Ç. və vaskolar tayfalararası ticarətdə vasitəçi kimi mühüm rol oynayırdılar. Mübadilə ekvivalenti dentalium balıqçulağı, daha sonralar muncuq idi. İngilis, fransız və bir sıra hindi dillərindən alınma sözlərlə Çinuk dili əsasında bütün şm.-q. sahilboyunda yayılmış “çinuk” tayfalararası ticarət jarqonu meydana gəlmişdir (hazırda itməkdədir). Əsas nəqliyyatları oyulmuş kanoe, o cümlədən hündür burnu və forşteven-dalğəkəsəni olan “çinuk” tipli kanoedir. Daimi qış məskənlərində sidr taxtalarından düzəldilmiş düzbucaqlı evlərdə (vişramlar həmçinin yarımqazmalarda), yay düşərgələrində isə otlardan hörülən həsirlə örtülmüş karkaslı komalarda yaşayırlar. İrsi başçıların rəhbərlik etdiyi muxtar məskənlər əmtə mübadiləsi və ayrı-ayrı başçıları böyük nüfuz sahibi edən nikahlar vasitəsilə bir-biri ilə bağlı olmuşdur. Böyük ailələrin ev təsərrüfatları, potlaç institutu, uşaqların başının deformasiyası adəti (azad doğulanları fərqləndirən) mövcud idi. Əyanlara (ilkanaximet), sıravı icmaçılara və qullara bölünürdülər. Bundan başqa, azad Ç. dərəcələrə görə seçilirdi. Kənd ekzoqamiyası, levirat, sororat və poligoniya (xüsusilə əyanlar arasında) səciyyəvidir. Qohumluq əlaqələri iki xətt üzrə hesablanır. Nikahları virilokal, həmçinin uxorilokaldır (qeyri-bərabər nikahlarda sosial statusu yüksəltmə vasitəsi). Ər-arvadın mülkiyyət üzərində sahibliyi ayrı-ayrı da olurdu. Ənənəvi inancları qoruyucu ruhlardır, şamanizm yayılmışdır. Aşağı Ç.-da əyanlar arasında gizli ayin cəmiyyətləri var idi.

Çinukların ənənəvi düzbucaqlı evi (rekonstruksiya).

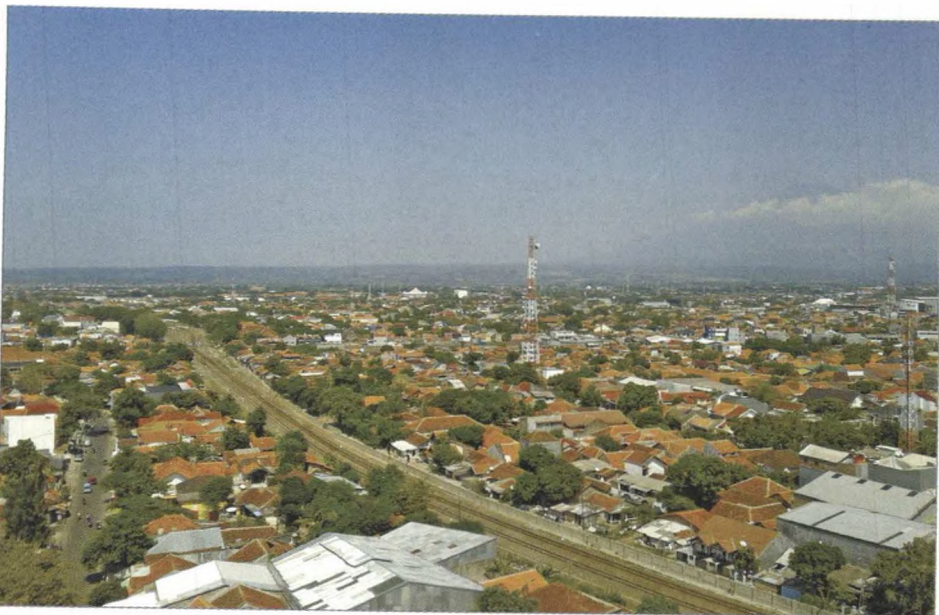
Avropalılarla, 18 əsrin sonlarından isə avroamerikalılarla əlaqələr zamanı Ç.-in əksəriyyəti xəstəliklərdən ölmüş, yaxud ağdərəli əhali və digər hindi tayfaları (o cümlədən salışlər, çexeylislər, tillamuklar) tərəfindən assimilyasiyaya uğramışdır. Çinuk qruplarının çoxunun nəsiləri kəsilmişdir, lakin onlardan bəzilərinin nəsiləri (vakaykamlar, katlametlər) etnik dərəcəyə ünsürlərini qoruyub saxlamışlar. Vaşinqton ştatının c.-q.-ində və okean sahilboyunda dağınıq halda yaşayan Ç. (az sayda vakaykamlar daxil olmaqla təqr. 900 nəfər) balıqçı “çinuk tayfası”nı təşkil edirlər. Vaskolar tenayno və şimali payyut tayfaları ilə birlikdə Uorm Spring (Oreqon ştatı) rezervasiyası tayfalarının Konfederasiyasına inteqrasiya etmişlər.

ÇİP (ing. *chip*), *m i k r o ç i p* – inteqral sxem və ya üzərində mikrosxem quraşdırılmış yarımkeçirici materialdan kiçik lövhə. Müasir kompüterlərdə verilənlərin emalı və saxlanması qurğuları (mikroprosessor, sərbəst seçimli yaddaş) Ç.-lərdən təşkil olunur. Ç. istehsalı çox böyük dəqiqlik tələb edən prosesdir. Adətən, “təmiz otaq” (“clean room”) adlanan, toz və digər mənfi təsirlərdən yüksək dərəcədə qorunan yerlərdə hazırlanır. Çünki hətta mikroskopik ölçüdə yad cisim Ç.-i zədələyə bilər. Tranzistor tərkiblərinin ölçüləri azaldıqca onların bir Ç.-də yerləşmə sayı demək olar ki, yarım ildən bir iki dəfə artır (Mur yanunu; 1965 ildə “Intel” şirkətinin yaradıcılarından olan Qordon Mur irəli sürmüşdü). 1971 ildə “Intel” şirkətinin istehsal etdiyi Ç.-də tranzistorların sayı

bir neçə min idisə, 1989 ildə onların sayı milyona çatmışdı. 21 əsrdə nanotexnologiyalar tranzistorları daha kiçik, Ç.-ləri isə daha güclü etməyə imkan verir. 1990-cı illərdə prosessorlar 500–600 nm (0,5–0,6 mkm) texnologiyalarla hazırlanırdı. 2010 ildə UB-texnologiyalarla hazırlanan prosessor və başqa mikrosxemlərdə bu səviyyə 40–45 nm-ə çatdı.

ÇİPEVAYANLAR (kri dilində “dəriləri iti uclu olanlar”; özlərini *d e n e* – “insanlar” adlandırırlar) – Kanadada şimali atapasklar qrupundan olan ən çoxsaylı hindi xalqı (şm.-q. əraziləri, Manitoba, Saskaçevan və Alberta əyalətləri). Bir sıra rayonlarda krilərlə birlikdə yaşayırlar. Sayları 11 min nəfərdir. Çipevayan dilində (şivələri vardır) danışirlar. Həmçinin kri və ingilis dilləri yayılmışdır. Dindarları xristiandır. Ənənəvi animistik inanclar da saxlanılmışdır.

Ənənəvi mədəniyyətləri Subarktika hindiləri üçün səciyyəvidir. Əsasən, meşə-tundra zonasında, Telon, Dubont və Kazan çaylarının yuxarı axarlarında (Hudson körfəzi, Böyük Kölə gölü, Sil çayı, Atabaska və Vullaston gölləri arasında) yaşayırdılar. Məşğuliyyətləri əsasən, şimal maralı – karibu ovu olmuşdur. Balıqçılıq ikinci dərəcəli məşğuliyyət idi. Karibu sürülərinin ardınca tundradan tayqaya və əksinə mövsümi yerdəyişmə ilə əlaqədar olaraq Ç. regional qruplarda (200–400 nəfər) birləşirdilər, yaxud lokal qruplara (30–100 nəfərdən çox) bölünürdülər. Qışda xizəkdən, qarda yerimək üçün lövhələrdən, yayda isə çayları keçmək üçün tozağacından düzəldilmiş ka-

Çirebon şəhərindən görünüşü.

noedən istifadə edirdilər. Tipilərdə yaşayırlar. 20 əsrin əvvəllərindən taxta və tirlərdən evlər tikirlər. Geyimləri karibu dərisindəndir.

Ənənəvi lokal qrupları bir neçə qohum ailədən təşkil olunmuş peşə qruplarından ibarət idi. Qohumluq əlaqələri iki xətt üzrə hesablanır. Məskunlaşma uk-sorilokaldır, uşaq olduqdan sonra, adətən, virilokaldır. Beşiklətmə, poliginiya (həmçinin sororal poliginiya) mövcud idi; təkbətək yarışların qaliblərinə mükafat kimi arvadlar verilə bilərdi.

Avropalılarla daimi münasibətləri 1715 ildən başlayır. Buna qədər sayları 4–5 min nəfər idi. Xəzlik dəri ticarətinə cəlb edilsələr də, maddi təminatda karibunun xüsusi rolu, xəzlik heyvanların azlığı və Avropa mallarına tələbatın məhdud olması səbəbindən bu ticarətin əhəmiyyəti böyük deyildi. Vəsitəçi ticarət üstünlük təşkil etmişdir. 18 əsrin sonları – 19 əsrin əvvəllərində Ç.-in bir hissəsi trap-perliyə (xəzlik heyvanların ovu) keçdi və c.-a, tayqanın içərilərinə miqrasiya etdi, Atabaska və Biver çayları, həmçinin Çerçill çayının yuxarı axarları və Maral gölünədək olan əraziləri tutdu. Əvvəlki ərazidə qalmış və “karibu yeyənlər” adlandırılan Ç. 19 əsrin ortalarından miqrasiya yollarına və maralların qış örüşü ərazilərinə müvafiq olaraq 5 regional qrup təşkil etdilər. Onlar tədricən c.-a, meşə zonasına, ticarət məntəqələrinə və missiyalarına doğru irəlilədilər. Balıqçılığın əhəmiyyəti artdı: balıq itlərin (20 əsrdə it qoşqusu yayılmışdı) əsas yemi, yayda isə həm də insanların əsas qidası (karibuların yay ot-

laqları uzaqda olduğu üçün) oldu. 1950-ci illərin sonu – 1960-cı illərdə Kanada hökuməti Ç.-in oturaq həyata keçidini sürətləndirdi. Yeni məskənlərində Ç. sosial yardım ilə təmin olundular, balıq kooperativləri yaradıldı, kommersiya balıqçılığı yayıldı, lakin Ç.-in xeyli hissəsi ənənəvi karibu ovuna qayıtdı.

Ç.-in yellounayf (ing. “sarı bıçaq”, ərazilərində mis yataqları olduğuna görə özlərini taldzaxotine – “mis insanları” adlandırırlar) subetnik qrupu Böyük Kōlə gölündən şm.-da, Koppermayn çayının aşağı və Bek çayının yuxarı axarlarına qədərki ərazilərdə məskunlaşmışdı. Qonşu xalqlarla müharibə aparmış, 1823 ildə doqrib *atabaskları* tərəfindən darmadağın edilmiş, 19 əsrin ortalarında Böyük Ayı gölündən ş.-ə doğru çəkilməşlər. 20 əsrin ortalarında məğlubiyyətlərdən və epidemiyalardan zəifləyərək doqriblərlə və əsl Ç.-la qaynayıb qarışmışlar.

ÇİR – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ətraf bölgəsinin Zəncanrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 50 km q.-dədir.

ÇİR – RF-də, Rostov və Volqoqrad vil.-lərində çay. Donun sağ qolu. Uz. 317 km, hövzəsinin sah. 9580 km². Don tırəsindən başlanır. Simlyansk su anbarına tökülür. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Mart–aprel-də gursulu olur. Aşağı axımında ortaillik su sərfi 15,8 m³/san-dir. Surovokino ş. Ç.-in mənsəbi yaxınlığındadır.

ÇİRAQLILAR, çir aqlılar – qızılbaş tayfalarından biri (bax *Qızılbaşlar*). 19 əsrdə Cavad qəzasında yaşayan Ç. 79 ailədən ibarət idilər. Azərb.-da Çıraqqala, Çıraquyurd, Çıraqtəpə, Çıraqyeri to-

ponimlərinin və Çıraqlı k.-nin (Şamaxı r-nu) adı, ehtimal ki, Ç.-la əlaqədardır. **ÇİRAQUZ** – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Çıraquz ə.d.-nin (Çıraquz, Məmməddərə, Tsakuri k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 47 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsindədir. Əh. 85 (2011); işğaldan (1992, oktyabr) əvvəl üzümçülük və baramaçılıqla məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, klub, kitabxana, feldşermama məntəqəsi var idi.

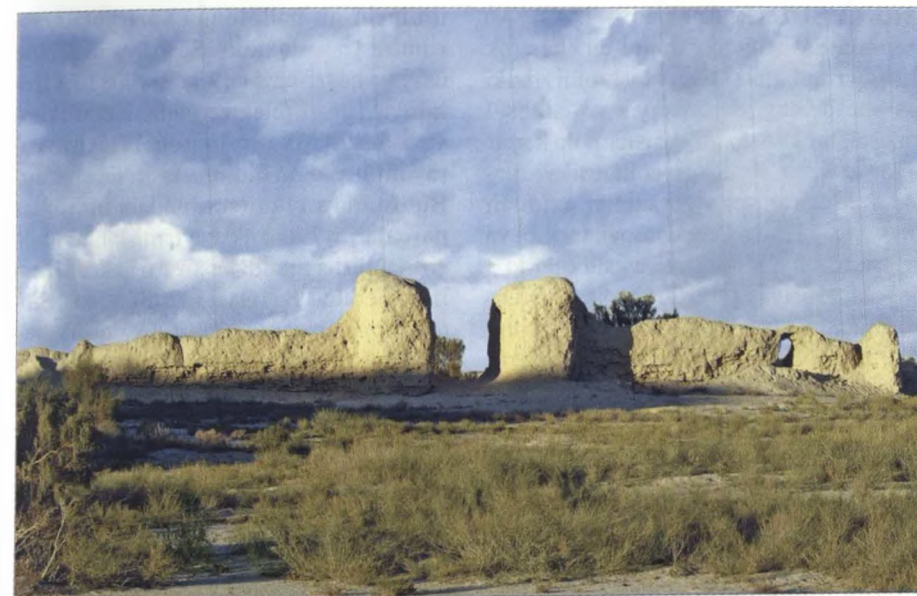
ÇİRÇİK – Özbəkistanın Daşkənd vil.-ndə çay. Sırdəryanın sağ qolu. Uz. 161 km, hövzəsinin sah. 14,9 min km². Çatkal və Pskem çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Qidalanması qarışıqdır, qar suları üstünlük təşkil edir. Ortaillik su sərfi Xocakənd k. yaxınlığında 227, mənsəbində 119 m³/san-dir. Noyabr-dan martadək donmuş olur. Üstündə SES-lər kaskadı tikilmişdir. Suvarmada istifadə edilir. Qazalkənd, Çirçik, Daşkənd ş.-ləri Ç. dərəsindədir.

ÇİRÇİK – Özbəkistanın Daşkənd vil.-ndə şəhər. Əh. 149,4 min (2014). Çirçik çayı dərəsindədir. D.y. st. Şəhər 1935 ildə Çirçik SES-lər kaskadı və elektrokimya kombinatının tikintisi ilə əlaqədar salınmışdır. Maşınqayırma inkişaf etmişdir. Ayaqqabı, tikiş və s. f-klər; diyarşünashq muzeyi fəaliyyət göstərir.

ÇİRÇİR – İrəvan qub.-nün Yeni Bayazid qəzasında (31.12.1937 ildən Sevan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığına hücumu zamanı kənd dağıdılmış, əhalisi kənddən çıxarılmışdır. 1829–30 illərdə kənddə Türkiyədən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. 26.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Varsər qoyulmuşdur.

ÇİREBÓN, Çeribon – İndoneziyada şəhər. Əh. 295,8 min (2010). Yava a.-nın şm. sahilində port. Mühüm nəql. qovşağı. İri tütün f-ki, toxuculuq, gön-dəri sənayesi müəssisələri, tikinti materialları istehsalı var. Fosfat filizləri saflaşdırılır. Un-tlər, Dəniz akademiyası və s. fəaliyyət göstərir.

ÇİRİKOV Aleksey İliç (1703 – noyabr 1748, Moskva) – rus dəniz səyyahı, kapitan-komandor. Dəniz akademiyasını bitirmişdir (1721). 1725–30 və 1733–43 illərdə 1-ci və 2-ci Kamçatka ekspedisiyalarında *V.Berinqin* köməkçisi olmuşdur. 16 iyul 1741 ildə “Müqəddəs Pavel” gəmisində Şimali Amerikanın q. sahillərinə çıxan ilk avropalıdır; burada Aleut a.-rından bir neçəsini kəşf etmişdir. 1742 ildə Berinqin kapitanı olduğu “Müqəddəs Pyotr” gəminin axtarışına çıxmış, Attu a.-nın yerini dəqiqləşdirmişdir. Sakit okeanda rus kəşflərinin yekun xəritəsinin tərtib olunmasında

Çirik-Rabat şəhər xarabalığı.

iştirak etmişdir (1746). Kūsü a.-nda, Anadır körfəzində, Tau qubasında, Attu a.-nda burunlara, Sakit okeanda sualtı dağa və Alyaska körfəzində adaya Ç.-un adı verilmişdir.

Əd.: Ди в и н В.А. Великий русский мореплаватель А.И. Чириков. М., 1953; у е п а о п и п. Русские мореплаватели на Тихом океане в XVIII веке. М., 1971.

ÇİRİKOV ADASI – Sakit okeanda, ABŞ-ın Alyaska ştatı sahillərində ada. Alyaska körfəzinin c.-q. sahilindədir. Sah. təqr. 160 km². Hünd. 300 m-ədək. Subarktik çəmənələr yayılmışdır. Mal-qara yetişdirilir. Adanı 1741 ildə A.İ. Çirikov kəşf etmişdir. 1798 ildə ingilis dəniz səyyahı *C. Vankuver* tərəfindən onun şərafinə adlandırılmışdır. **ÇİRİK-RABAT** – Qızılqum səhrasında Qızıl Orda ş.-ndən (Qazax. Resp.) 200 km c.-q.-də Janadəryada şəhər xarabalığı. E.ə. 1-ci minilliyin ortalarında Ç.-R.-in yerində massaget tayfalarından (ehtimal ki, Strabonun qeyd etdiyi apasiaklar) birinin yaşayış məskəni olmuşdur. Oval-şəkilli xarabalığın iki cərgə istehkamı eramızın əvvəlində çiy kərpiclə yenidən tikilmişdi; c.-ş. hissəsində antik Xarəzm üçün səciyyəvi düzbucaqlı istehkam yerləşir.

ÇİRİQUANOLAR – Boliviyanın c.-unda (Tarixa, Santa-Krus və Çukisaka dep-tləri), həmçinin Argentina və Paraqvayın həmsərhəd rayonlarında yaşayan tupi-quarani qrupundan hindi xalqı. Sayları təqr. 15 min nəfərdir. Quarani dilində danışılar, ispan dili də yayılmışdır. Dindarları xristiandır.

Təcrid olunmuş lokal qruplara (iso-senyolar, quarasukvelər, quarayular və

b.) bölünürlər. 16 əsrin ortalarından 19 əsrin sonlarına qədər Avropa müstəmləkəçilərinə uzunmüddətli müqavimət göstərmişlər. Əsas ənənəvi məşğuliyyətləri talalarda toxma əkinçiliyidir (qarğıdalı, bal-qabaq, şirin kartof, paxla, tütün, pambıq). Ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıq az əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ənənəvi sənətkarlıq sahələri duluculuq (həndəsi ornamentli qablar), toxuculuq və hörmədir. İndiki Ç. at, qoyun, mal-qara, toyuq saxlayırlar. Əsasən, Argentinada, k.t.-nin ayrı-ayrı sahələrində muzdlu işləyirlər. Ənənəvi yaşayış məskənləri mərkəzi meydanın ətrafında yerləşən 3–5 düzbucaqlı evdən ibarət idi. Hər evdə böyük patriarxal ailə yaşayırdı. Gəlin

Çirisan dağ massivi.

üçün işləyib ödəmə və müvəqqəti matrilokal nikah saxlanılırdı. Müasir evləri kiçik ailələr üçün olan düzbucaqlı komalardır. Qadın geyimləri uzun, çiyində düymələnən tunikayabənzər paltar, kişilərdə isə dəri şalvar və ponçodur (keçmişdə beli qaytanla bağlanırdı). Müasir kişi geyimləri avropasayağıdır. Mifologiya və folklor qorunub saxlanılmışdır.

ÇİRİNQOV Ramazan Heybullah oğlu (15.2.1969, Balakən r-nunun Meşəşəmbul k. – 3.9.1995, həmin k.-də) – Azərb.-in

Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 26.12.1995), polis baş çavuşu. 1987–89 illərdə Əfqanıstanda hərbi xidmətdə olmuş, 1989 ildən Balakən rayon polisində işləmişdir. 1995 ildə Balakəndə silahlı cinayətkar dəstənin zərərsizləşdirilməsi zamanı həlak olmuşdur.

ÇİRİSAN, Çiisan – Koreya Resp.-nda dağ massivi. *Sobek* silsiləsinin c. qurtaracağı. Uz. 50 km, hünd. 1915 m-ədək (Çirisan d., Koreya y.-a-nın ən hündür nöqtəsi). 1400 m hünd.-ədək enliyarpaqlı və qarışıq meşələr, yuxarılarda iynəyarpaqlı meşələrdir. Çirisan Milli Parkı (sah. təqr. 44 min ha, 1967 ildə yaradılmışdır) buradadır. Arxitektura abidələri (7 məbəd) var.

ÇİRİŞ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə

erməni-daşnak hücumları nəticəsində əhalisi qovulmuş, 1922 ildə geri qayıdan əhali kəndi yenidən abadlaşdırmışdır. 1950 ildə kənd ləğv edilərək əhalisi qonşu Kurud və Kirs k.-lərinə köçürülmüşdür. 1988 ildə çirşililər bu kəndlərin əhalisi ilə birgə qovularaq Azərb. Resp.-nın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmışlar.

ÇİRKABSIZ TEKNOLOGIYA – qapalı su dövriyyəsi sistemi ilə təmin edildiyindən ətraf mühitə çirkab axıtmayan texnoloji proses; tullantısız texnologiyanın tərkib hissəsidir. Ç.t.-da prosesdə istifadə edilmiş *çirkli sular* su hövzələrinə axıdılmır, təmizlənərək təkrar istifadə üçün texnoloji prosesə verilir. *Çirkli suların təmizlənməsi* mexaniki, fiziki-kimyəvi, bioloji təmizləmə üsulları ilə həyata keçirilir. Kimya, sellüloz-kağız, mədən-zənginləşdirmə sənayesi müəssisələrində Ç.t.-nin tətbiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ç.t.-nin əsas istiqamətləri: susuz və ya minimal su tələb edən texnoloji proseslərin tətbiqi, suyun sonradan dəfələrlə təkrar istifadəsinə əsaslanan istehsal komplekslərinin seçilməsi, su dövriyyəsi sistemlərinin maks. inkişafı, qiymətli komponentlərin utilizasiyası ilə çirkab suların lokal təmizlənməsi, mövcud təmizlənmə üsullarının təkmilləşdirilməsi və yenilərinin (reagentsiz) işlənməsi, sotyutmada suyun hava ilə əvəz edilməsi, sonradan utilizasiya etmək və ya basdırmaq üçün tullantıların texnoloji prosesdən, əsasən, bərk faza halında və ya yüksək konsentrasiyalı məhlul şəklində çıxarılması. Ç.t.-nin tətbiqi müəssisə ətrafında ekoloji şəraiti yaxşılaşdırmaqla, həm də böyük iqtisadi səmərə verir.

ÇİRKA-KEM – RF-nin Kareliya Resp.-nda çay. Kem çayının (Ağ dəniz hövzəsi) sağ qolu. Uz. 221 km, hövzəsinin sah. 8270 km². Başlanğıclarını Qərbi Kareliya yüksəkliyindən götürən Çirka və Kem çaylarının birləşməsindən yaranır. Axını boyu bir sıra göllərdən keçir. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi təq. 81 m³/san-dir. Oktyabrın sonundan (yaxud dekabrda) aprelin sonunadək (yaxud mayadək) donmuş olur.

ÇİRKƏNDİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Qara Ziyəddin bölgəsinin Çaypara kəndistanında, Qara Ziyəddin qəs.-ndən 18 km c.-q.-dədir.

ÇİRKƏNLİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Gərm kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 9 km c.-ş.-dədir.

ÇİRKƏNMƏ VƏ PARNİK EFFEKTI – bax *Ətraf mühitin çirkənməsi*.

ÇİRKLI SULAR, çirkab – məişət və istehsalatda istifadə zamanı çirkənlənərək qatışıqlarla ilkin kimyəvi tərkibini, fiziki xassələrini dəyişən, yaşayış və istehsal ərazisindən kanalizasiya sistemi ilə kənar edilən sular. Ç.s.-a atm. çöküntüləri nəticəsində yaranmış və ərazidən axıdılan sular da aid edilir. Ç.s. mənşəyi, tərkibi və çirkənlənmənin xarakterindən asılı olaraq 3 əsas kateqoriyaya ayrılır: məişət, istehsalat və atmosfer Ç.s.-ı. Məişət Ç.s.-ına evlərin, yeməxanaların, xəstəxanaların və s. mətbəxlərindən, yemək və vann otaqlarından, həmçinin hamam, camaşırxana və s. obyektlərdən axıdılan çirkənlənmiş sular aiddir. İstehsalat (sənaye) Ç.s.-ı müxtəlif texnoloji proseslərdə (məs., xammal və hazır məhsulun yuyulması, istilik aqreqlərinin soyudulması və s. üçün) istifadə edilən, eləcə də faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı yer səthinə vurulan sulardır. Yağışdan, buz və qarın əriməsindən yaranan sular atmosfer Ç.s.-ıdır. Ç.s.-ın tərkibindəki üzvi maddələr sututarlara, torpağa düşdükdə onların və atm.-in çirkənlənməsinə, müxtəlif xəstəliklərin yayılmasına səbəb olur. Buna görə də Ç.s. su hövzələrinə buraxılmazdan əvvəl müxtəlif üsullarla təmizlənir. Bax *Çirkli suların təmizlənməsi*.

ÇİRKLI SULARIN TƏMİZLƏNMƏSİ, çirkabın təmizlənməsi – kanalizasiya sistemlərində *çirkli sular* su hövzələrinə buraxmadan əvvəl onların tərkibindəki asılıqan, kolloid, həll olmuş və s. maddələrin təmizlənməsi. Ç.s.t. üçün mexaniki, fiziki-kimyəvi və bioloji üsullardan istifadə olunur. Mexaniki üsulun qurğuları həll olmayan qatışıqları təmizləmək üçündür; onlara torlar (şəbəkələr), ələklər, qumtutanlar, *çökürücülər* və süzgəclər daxildir. Şəbəkə və ələklər çirkli suların iriölçülü üzvi və mineral mənşəli tullantıları, qumtutanlar mineral qatışıqları, əsasən də qumu yığır. İstehsalatda yaranan çirkli sular spesifik tullantılardan ibarət olduğundan yağyıqanlar, neft və qatran tutucuları və s.-dən istifadə edilir. Təmizləmə qurğularına daxil olan çirkli sular mexaniki mərhələdə ilkin təmizlənmədən sonra (həll olmayan tullantılar 60%-ədək yığılır) bioloji təmizlənmə mərhələsinə hazırlanır. Fiziki-kimyəvi üsullar (reagent üsulu, sorbsiya, elektrokimyəvi, ekstraksiya üsulları və s.), əsasən, istehsalat prosesində yaranan çirkli suların təmizlənməsində tətbiq edilir. Reagent üsuluna turşuların, qələvilərin neytrallaşdırılması,

ionların az həllolunan vəziyyətə keçirilməsi və s. daxildir. Sorbsiya üsulunda üzvi və qeyri-üzvi çirkənlər ayrılır. Elektrokimyəvi üsul (elektrodializ, elektrokimyəvi oksidləşmə və hidroliz) elektrik cərəyanının su məhluluna təsiri ilə aparılır. Bu üsulda suyun tərkibindəki qatışıqlar parçalanır. Ekstraksiya təmizlənməsində çirkəndirici maddələr xüsusi həlledicilərlə kənar edilir. Bioloji üsulda (bax *Bioloji təmizləmə*) sudaki üzvi və qeyri-üzvi maddələr mikroorqanizmlər vasitəsilə kənar edilir. Bioloji təmizləmə nəticəsində zəhərli (toksik) maddələr zərərsiz oksidləşmə məhsullarına (su, karbon 2-oksidi və s.) çevrilir. Tərkibindəki xəstəlik törədən bakteriyaları məhv etmək üçün su xlorları və bundan sonra hövzəyə buraxılır. Çirkli suların hövzələrə axıdılması daha yüksək səviyyəli təmizlənmə tələb edərsə, Ç.s.t.-nin bioloji mərhələsindən sonra dərin təmizləmə yerinə yetirilir. Məqsəd asılıqan maddələrin konsentrasiyasını, OKT və OBT (suda olan üzvi maddələrin – çirkəndiricilərin oksidləşməsi üçün oksigenə olan kimyəvi və bioloji tələbat) göstəricilərinin qiymətlərini azaltmaqdır. Dərin təmizləmə üçün müxtəlif konstruksiyalı süzgəclər; həll olmuş üzvi maddələrin təmizlənməsi üçün sorbsiya, biosorbsiya, ozonator və s. qurğular tətbiq olunur. Çirkli suların emalının son mərhələsi dezinfeksiyadır. Bu məqsədlə su xlorlanır, həmçinin bakterisid UB-lampalar və s. ilə təmizlənir.

Çirkli suların çöküntülərin emalı onların nəmliyinin və həcmimin azaldılmasından ibarətdir. Torlarda tutulub saxlanan tullantılar təmizləmə st.-lərinin ərazisindən kənarlaşdırılır, yaxud doğranır və çökürücülərdəki çöküntülərlə birlikdə emal edilir. Qumtutanlardakı qum xüsusi qum meydançalarında qurudulur və nəql olunur, ya da üzvi çirkənlərdən yuyulur, qurudulduqdan sonra müəyyən məqsədlər üçün istifadə edilir. Çirkab sular *biosüzgəc* və *aerotenklərdən* keçəndən sonra yığılan çöküntülər *metantenklərə* göndərilir. Burada anaerob mikroorqanizmlərin təsiri ilə üzvi maddələr minerallaşdırılır. Daha sonra mexaniki aparatlarda (vakuüm-süzgəclər, süzgəc-preslər, sentrifugal) çöküntülərin susuzlaşdırılması yerinə yetirilir.

Su sərfi 50 min m³/sutkadan 3 mln. m³/sutkayaqədər və daha çox olduqda texnoloji sxemi aerotenklərdə bioloji təmizləmədən ibarət olan təmizləmə st.-ləri tətbiq edilir. 0,4–25 m³/sutka su sərfiyatı zamanı məişət çirkab sularını tə-

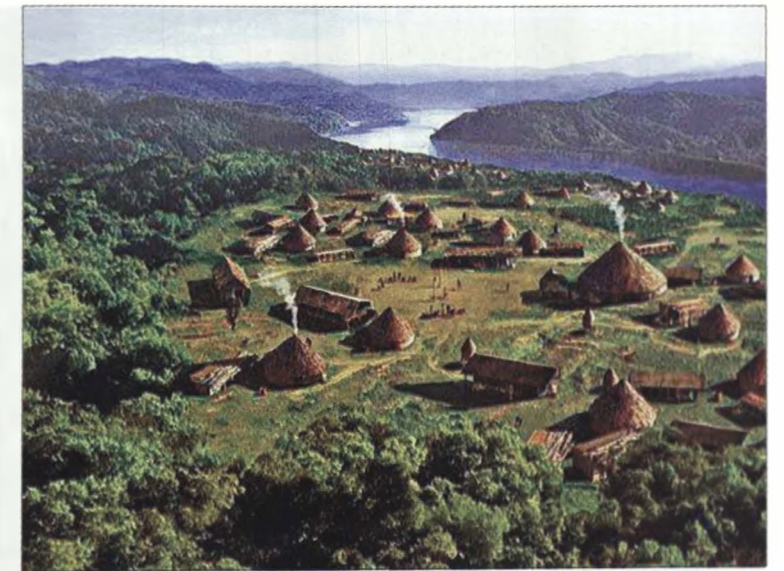
mizləmək üçün yerli kanalizasiya sistemlərində bir, iki, yaxud üçkəməralı çökürücülərdən ibarət septiklərdən (beton və ya dəmir-beton halqalar, həmçinin metal və ya plastik kütlədən hazırlanmış tutumlardan qurulur) istifadə olunur.

ÇİRKÓV Boris Petroviç (13.8.1901, Dnepropetrovsk vil.-nin Lozovaya-Pavlovka k. – 28.5.1982, Moskva) – rus aktyoru. SSRİ xalq artisti (1950). Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1975). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1947, 1949, 1952). Leningrad Səhnə Sənəti İn-tunu bitirmişdir (1926). Leningrad və Moskvanın müxtəlif teatrlarında işləmişdir. 1928 ildən kinoda çəkilməmişdir. “Maksim gəncliyi” (1935), “Maksim qayıtması” (1937) və “Vıborq tərəfi” (1939) kinotrilogiyasında yaratdığı romantik təbiətli inqilabçı fəhlə obrazı Ç.-a geniş şöhrət qazandırmışdır. “Çapayev” (1934), “Aleksandr Parxomenko” (1942), “Cəbhə” (1943), “Partizanlar Ukrayna meşələrində” (1943), “Qlinka” (1947), “Şərəf məhkəməsi” (1949), “Özgə hesabına dolanan adam” (1953, film-tamaşa), “Sadiq dostlar” (1954), “Mənim əziz adamım” (1958). “Varislər” (1960), “Üfüq” (1962), “Günahkar mələk” (1963), “Dirilər və ölümlər” (1964), “Qiyamçı zastava” (1967), “Şəhərlilər” (1976) və s. filmlərdə çəkilməmişdir. Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İn-tunda dərs demişdir (1955–63). “Dostumuz Maksim” (1972) filmi Ç.-un yaradıcılığına həsr olunmuşdur.

ÇİRMƏDƏŞ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Düdəngə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 2,5 km şm.-dədir.

ÇİROKİLƏR, çerokilər (çokto dilində “mağara adamları”; özlərini *anıy un uiya* adlandırırlar) – irokezlər qrupundan hindi xalqı. ABŞ-da ən böyük hindi xalqıdır. Oklahoma ştatında Neymo çayı boyu onun Arkanzas çayına töküldüyü yerədək olan ərazilərdə (təq. 165 min nəfər) və Şimali Karolina ştatında Appalaç d-rının ətəklərindəki rezervasiyada (şərqi Ç., təq. 10,5 min nəfər), qalanları isə dağınıq halda yaşayırlar. Ümumi sayları təq. 300 min nəfərdir (2013). Çiroki dili ingilis dili tərə-

Çiroki kəndi.

findən sıxışdırılır. Dindarları, əsasən, baptist və metodistdir.

18 əsrdə Ç. irokezlər tərəfindən Oha-yo çayının yuxarı axarından indiki ABŞ-ın c.-ş. hissəsinə sıxışdırılmışlar. Sonralar Mavi sıra dağlarının yamaclarında məskunlaşmışdılar. Aşağı dialekt (hazırda mövcud deyil; Savanna çayının yuxarı axarında), orta dialekt (indiki şərqi Ç.; Taskasegi çayı boyunda) və dağlıq, yaxud yuxarı dialekt (Oklahoma Ç.-inin müasir ədəbi dili; indiki Corciya və Şərqi Tennesi ştatlarının dağlıq r-nları) danışan üç qrupa bölünürdülər. 18 əsrin əvvəllərində sayları 20 min nəfər idi.

Ənənəvi mədəniyyətləri ABŞ-ın c.-ş.-ində yaşayan hindilər üçün səciyyəvidir. Talalarda tox əkinçiliyi (qarğıdalı, yunan qabağı, balqabaq), yığıcılıq, ovçuluq və baliqçılıqla məşğul olurdular. Qohumluğu ana xətti üzrə hesablanan qəbilələr yeddi fratriyada birləşmişdi. 18 əsrin sonlarınaq hər məskənin öz idarəetmə orqanı, “ağ” (“sülh”) və “qırmızı” (“hərbi”) başçıları var idi. Seçilmiş ali başçının müavini (“danışan başçı”) və yeddi fratriyanın nümayəndələrindən ibarət ağsaqqallar şurası da olurdu. Ənənəvi evləri şaquli şüvüllər üzərində qurulan, üstü ağac budaqları və qabığı ilə örtülən düzbucaq planlı komadır. Nikahları matrilokaldır. Poliginiyaya icazə verilirdi. Ənənəvi kultları aqrar mərasimlər, ayin pəhrizləri və oyunlarından ibarətdir, şamanizm də yayılmışdır.

Ç. 18 əsrin sonlarından 20 əsrin əvvəllərində ABŞ ilə bağlanmış qeyri-bərabər müqavilələrin nəticəsində öz torpaqlarının böyük hissəsini itirərək “Hindi ərazisi”nə (indiki Oklahoma ştatı) köçürülmüşlər. İnadlı müqavimət göstərən

şərqi Ç. öz torpaqlarında qalmışlar. 19 əsrdə yazıları mövcud idi (Sekvoyyanın tərtib etdiyi sillabik əlifba). 20 əsrin əvvəllərində tayfa özünüidarəçiliyi ləğv olun-

1821 ildə çiroki əlifbasını yaratmış başçı Sekvoja (Corc Gess). Rəssam H.Inman.

du. Başçıları seçmək hüququ 1970 ildə bərpa edildi. Seçkili özünüidarəetmə orqanları şərqi Ç.-də də mövcuddur. Ç. güclü metisləşməyə məruz qalmışlar. Muzdlu k.t.-nda və sənayedə işləyirlər, fermerlik.

Çiroki döyüşçüsü. Rəssam D.Rayt.

Çita şəhərindən görünüş.

ticarət və özəl sahibkarlıqla məşğuldurlar. Oklahoma ştatında Ç. tayfası sənaye müəssisəsinə malikdir.

ÇİSANA (Chisana) – Şimali Amerikada Vrangel d.-nin şm.-ş. yamacında dəre buzlağı. Uz. 25,8 km. Tanana çayının (Yukon çayı hövzəsi) sol qolu olan Çisana çayı başlanğıcını buradan götürür.

ÇİSKİN – damlalarının diametri 0,5 mm-ə qədər olan atmosfer yağıntıları. Adətən laylı topa buludlardan, yaxud *dumandan* yağır. Ç. vaxtı yağıntının intensivliyi cəmi 0,05–0,25 mm/saat təşkil edir.

ÇİSSANTAXMA – Əhəmənilərə qarşı Asaqarta vil.-ndə baş vermiş və Cənubi Azərbaycan ərazilərini əhatə etmiş üsyanın (e.ə. 522) başçısı. *Fravartış* üsyanı ilə bağlı idi. Ç. da Fravartış kimi özünü *Kiaksarın* nəslindən olan Asaqarta şahı elan etmişdi. *I Dara* İran və Mada qoşunlarını Taxmaspadanın başçılığı ilə ona qarşı göndərmişdi. Üsyan yatırılmış, Ç. Asaqarta vil.-nin mərkəzi Arbela ş.-ndə edam edilmişdi.

ÇİSTİ KLYUÇ – Azərb. Resp. Xızı r-nunun Altağac ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 91 (2011); heyvandarlıq, əkinçilik və arıçılıqla məşğuldur.

ÇİSTOPOL – Tataristanda şəhər. Çistopol r-nunun inz. m. Əh. 61,1 min (2015). Kuybişev su anbarında gəmi dayanacağı. Nurlat d.y. st.-nin 125 km-liyindədir.

Yüngül, yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir. Saat, gəmi təmiri, “Xüsusi avtomobil avadanlığı” z-dları fəaliyyət göstərir. Şəhər statusunu 1781 ildə al-

mışdır.

ÇİSTYAKÓVO – Ukraynada *Torez* ş.-nin 1964 ilədək adı.

ÇİŞTİYYƏ (چیشتییه) – sufi təriqəti. Adı Herat yaxınlığındakı Çişt k. ilə əlaqədardır. Banisi Əbu İshaq əş-Şamidir. 12 əsrin sonunda Muinəddin Həsən Çişt (ö. 1236) tərəfindən sistemləşdirilmiş və bütün Hindistan y-a-na yayılmışdır. Təriqətin tarixi dörd dövrə bölünür: “böyük şeyxlər” dövrü (1200–1356), əyalət xanəqahları dövrü (14–15 əsr), Sabiriyyə qolunun yaranması və inkişafı (15 əsrdən), Nizamiyyə qolunun yaranması (18 əsr). İlk dövrdə təriqətin başlıca kitabı *Sührəvərdinin* “Əvarifül-məarif” əsəri olmuşdur. Ç.-nin əsasını *vəhdəti-vücut* ideyası təşkil edir. Düşmənçilikdən uzaq olan və dostluğa önəm verən çiştilər təfriqsiz və müharibəsiz bir cəmiyyət uğrunda fəaliyyət göstərmişlər. Təriqət nümayəndələrinin dövlətlə əlaqəsinə icazə verilməmişdir. Ç.-yə görə, sufi yalnız Allah üçün yaşamaq, nə cənnətə ümid etməli, nə də cəhənnəmdən qorxmalıdır. Təriqətə dair yazılı mənbələr söhbətnamələr, məktublar, təsəvvüf əsərləri, mənaqibnamələr və şeirlərdən ibarətdir.

ÇİT – saya və ya naxışlı yüngül pambıq parça; cod *mitkəl* xüsusi emaldan keçirməklə alınır. Sıxlığı, adətən, 80–100 q/m² olur. Ç.-dən qadın və uşaq paltarları, kişi köynəkləri, pərdə və s. tikilişində istifadə edilir.

ÇİTÁ – RF-də şəhər. Baykalarxası diyarının inz. m. Əh. 339 min (2015). Çita çayının İnqoda çayına (Amur hövzəsi)

töküldüyü yerdədir. Transsibir d.y. magistralında nəql. qovşağı. Aeroport.

1653 ildən İnqoda qışlağı qəsəbəsi kimi məlumdur. 1690 ildən kazakların və sənayeçilərin məskunlaşdıqları kənd (1706 ildə Çita adlandırılmışdır) olmuşdur; ətrafında tikilmiş həbsxanaya dekabrıstların bir çoxu katorqaya göndərilmişdi. 1851 ildən şəhər statusu almış və Zabaykalye vil.-nin mərkəzi olmuşdur. Zabaykalye d.y.-nün çəkilişi (1900) ilə Ç.-nin iqtisadi əhəmiyyəti artmış, şəhər ətrafında qızıl hasilatı və meşə sənayesi inkişaf etməyə başlamışdır. 1918 ilin fevralında sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. 1920 ilin oktyabrında *Uzaq Şərq Respublikasının* paytaxtı olmuşdur. 1922 ildən Zabaykalye qub.-nin, 1926 ildən Uzaq Şərq diyarının Çita dairəsinin, 1937 ildən Çita vil.-nin, 2008 ildən Baykalarxası diyarın mərkəzidir.

Ç.-da bir sıra ali təhsil müəssisəsi, ETİ-lər və ya onların filialları; 2 teatr, filarmoniya, diyarşünaslıq muzeyi və s. fəaliyyət göstərir. Maşınqayırma (dəzgahlar və s.) və metal emalı, ağac emalı, yüngül sənaye müəssisələri var.

ÇİTÁ VİLAYƏTİ – *Baykalarxası diyarın* 2008 ilədək adı.

ÇİTAB AĞAKƏRİM – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 18 km c.-ş.-dədir.

ÇİTAB HÜSEYNXAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Gərm kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 14 km c.-q.-dədir.

ÇİTÁDZE Şio Alekseyeviç – (16.2.1873, Qori – 17.7.1906, Tiflis) – gürcü pedaqoqu, publisist, ictimai xadim. Kiyev Un-tini bitirdikdən (1897) sonra Kiyev gimnaziyalarında, 1904 ildən isə Tiflis kübarlar gimnaziyasında rus dili və ədəbiyyatından dərslər demiş, eyni zamanda gimnaziyanın müfəttişi olmuşdur. Onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 1905 ilin aprelində çağırılmış Gürcüstan müəllimlərinin qurultayında ümumtəhsil məktəblərinin *azad tərbiyə* ruhunda yenidən qurulması fikri irəli sürülmüşdür. Ç. Gürcüstanda təhsil sisteminin demokratik əsaslarla tamamilə yenidən qurulması, təhsilin ana dilində aparılması və s. tələblərlə çıxış etmişdir. Ç.-nin dünyagörüşünün formalaşmasına rus inqilabçı demokratları N.Q. Çernişevski, N.A. Dobrolyubov və D.İ. Pisarevin böyük təsiri olmuşdur. Pedaqogika, psixologiya və ədəbiyyata dair məqalələri çap edilmişdir.

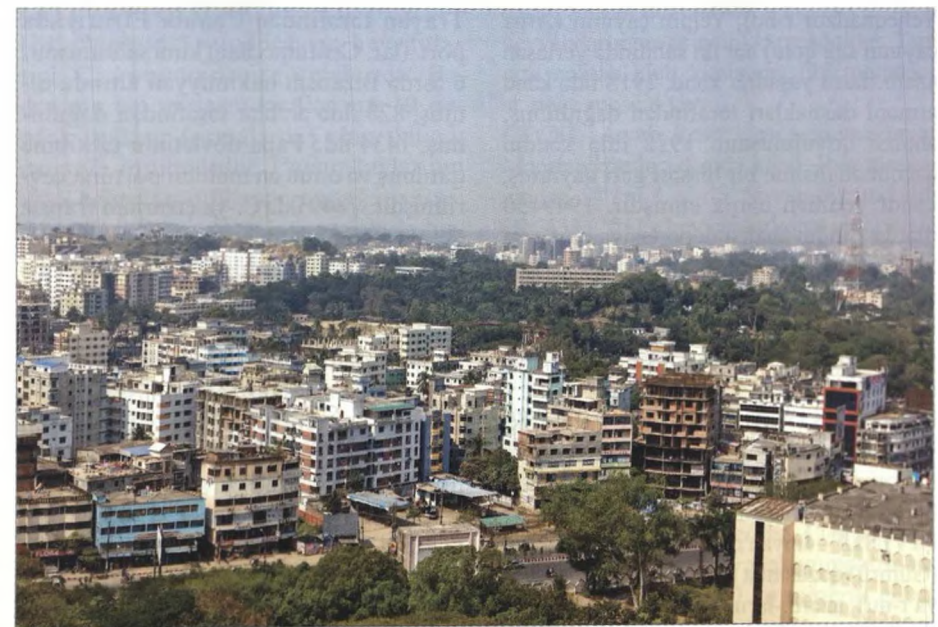
ÇİTTAQONQ – Banqladeşdə şəhər. Çittaqonq vil.-nin inz. m. Əh. 2,6 mln. (2011). Karnaphuli çayı sahilində, Benqal körfəzindən 15 km-lik məsafədədir. Mühüm nəql. qovşağı. Ölkənin əsas dəniz portu.

Şəhər eramızın 1 əsrindən məlumdur. Bir sıra ali təhsil müəssisəsi, o cümlədən Çittaqonq Un-ti (1966), Texnika və Texnologiya Un-ti (1968), Beynəlxalq İslam Un-ti (1995), Asiya Qadınlar Un-ti (2008) və s. fəaliyyət göstərir. 12–17 əsrlərə aid memarlıq abidələri (məscid, minarə və s.) var.

Ç. iri sənaye mərkəzidir: cut, pambıq parça, kimya, yeyinti, sement, ağac (o cümlədən kibrit istehsalı) və metal emalı sənayesi müəssisələri, metallurgiya, neft emalı, elektrik avadanlığı z-dları, avtomobilquraşdırma müəssisələri; İES fəaliyyət göstərir.

ÇİTTARÁNCAN – Hindistanın şm.-ş.-ində, Qərbi Benqaliya ştatında şəhər. Əh. 44,1 min (2010). Damodar çayı dərəsində ölkənin mühüm ağır sənaye mərkəzidir.

ÇİTTİK Uilyam (William Chittick) (d.29.6.1943, ABŞ, Konnektikut ştatı, Milford) – Amerika şərqşünası. Vuster kollecində (Ohayo ştatı) oxumuş, Tehran un-tində İran ədəbiyyatı üzrə doktorluq dərəcəsi almışdır (1974). Aryamehr Texniki un-tində (Tehran) müqayisəli dinşünaslıqdan dərslər demişdir. Əsasən, islam fəlsəfəsi və kosmologiyasına dair araşdırmaları ilə tanınmışdır. *M. Təbatəbainin* “Gülçin-i şiə” (“A Shi’ite Anthology”, Olbani, 1981), *F. İraqinin* “Ləməat” (“Divine Flashes”, Nyu York, 1982), *Əli əs-Səccadin* kəlam və duaları əsasında toplanmış “Əs-Səhifət əs-Səccadiyyə” və “Risalat əl-hüquq” (hər ikisi “The Psalms of Islam” başlığı altında, London, 1988), *Molla Sədranın* “İksir əl-arifin” (“The Elixir of the Gnostics”, Provo, 2003) əsərlərini, *İbn Ərəbinin* “Fütuhət əl-məkkiiyə” (“The Meccan Revelations”, Nyu York, 2004), Rəşidəddin Meybədinin “Kəşfül-əsrar və üddətül-əbrar” (“The Unveiling of the Mysteries and the Provisions of the Pious”) əsərlərindən bəzi hissələri ingilis dilinə tərcümə etmişdir. “Eşqin sufi yolu: Ruminin ruhi təlimləri” (Olbani, 1983), “Təxəyyül dünyaları: İbn Ərəbi və dini müxtəliflik problemi” (Olbani, 1994), “Allahın təcəllası: İbn Ərəbi kosmologiyasının prinsipləri” (Olbani, 1998), “Sufizm: qısa müqəddimə” (Oksford, 2000), “Ruminin sufi doktrinası” (Blumington, 2005), “İlahi məhəbbət: İslam ədəbiyyatı və Allaha

Çittaqonq şəhərindən görünüş.

aparan yol” (Nyu Heyven, 2013) və s. kitabların müəllifidir.

ÇİUÁUA (Chihuahua) – Meksikanın şm.-ində şəhər. Çiuaua ştatının inz. m. Əh. 819,5 min (2010). Avtomobil və d.y.-ləri qovşağı.

İri sənaye mərkəzidir. Əlvan (qurğuşun, sink və qalay) və qiymətli (qızıl, gümüş) metal filizləri hasil və emal edilir. Maşınqayırma, elektrotexnika, kimya, ağac emalı, sellülöz-kağız, toxuculuq, tamlı məhsullar sənayesi inkişaf etmişdir. K.t. r-nunun (pambıq, buğda; heyvandarlıq) ticarət mərkəzidir. Çoxsaylı ali təhsil müəssisələri, o cümlədən un-t; kilsə

(18 əsr) var. Ç.-nin əsası 1709 ildə qoyulmuşdur.

ÇİUÁUA (Chihuahua) – Meksikanın şm.-ində ştat. Sah. 246 min km². Əh. 3,4 mln. (2010). İnz. m. Çiuaua ş.-dir. Meksika yaylasının şm. hissəsindədir. Ş.-ində yarımsəhra tipli yastı dağlıq (1000–2000 m hünd.-lər üstünlük təşkil edir), q.-ində Qərbi Syerra-Madre silsiləsi (hünd. 3150 m-ədək) yerləşir. Polimetal hasilatı və əlvan metallurjiyası var. Heyvandarlıq, suvarma əkinçiliyi inkişaf etmişdir.

ÇİVƏ – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən Mikoyan, 6.12.1957 ildən

Çiuaua şəhərindən görünüş.

Yeheqnadzor r-nu), Yelvin çayının (Arpa çayının sağ qolu) hər iki sahilində yerləşən azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur. 1922 ildə kəndin qaçqın əhalisinin bir hissəsi geri qayıtmış, kəndi yenidən bərpa etmişdir. 1949–50 illərdə kəndin əhalisi deportasiya olunaraq Azərb. Resp. Bərdə r-nunun İmirli və Həsənqaya k.-lərinə yerləşdirilmişdir. 1953 ildən sonra onların bir hissəsi kəndə qayıtmış, lakin 1988 ildə yenidən deportasiya olunmuşdur.

ÇIVI, m a ş i n q a y ı r m a d a – silindrik, yaxud konusvari mil; maşının iki detalını tərpənməz birləşdirmək və yığıma zamanı detalları bərkitmək üçün işlədilir.

ÇİVINLİ – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Amasiya r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1915–16 illərdə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, dağıdılmış, əhalisi Türkiyə ərazisinə sığınmağa məcbur olmuşdur. 1922 ildə əhalinin bir hissəsi geri qayıtmış və kəndi bərpa etmişdir. 1988 ildə azərb. əhali yenidən deportasiya olunmuşdur. 19.4.1991 ildə adı dəyişdirilərək Yenacur qoyulmuşdur.

ÇİVİTAVƏKKYA (Civitavecchia) – İtaliyanın mərkəzi hissəsində, Latsio vil.-ndə şəhər. Əh. 53 min (2014). Tirren dənizində port, Romanın avanportu. Sardiniya a. ilə bərə əlaqəsi var. İqtisadiyyatını, əsasən, neft emalı, tikinti materialları istehsalı təşkil edir. Qala (Mikelancelo fortu, 16 əsr) var.

Ç. təqr. 106 ildə Roma imperatoru

Civitavecchia. Mikelancelo fortu. 16 əsr.

Trayan tərəfindən Cənubi Etruriyada port (lat. Centumcellae) kimi salınmışdır. 6 əsrdə Bizansın hakimiyyəti altında olmuş, 828 ildə ərəblər tərəfindən dağıdılmış, 1434 ildə Papa dövlətinin tərkibinə qatılmış və onun ən mühüm portuna çevrilmişdir. 1849 ildə Ç.-ya çıxarılan fransız desantı Romanı mühasirəyə almış və Roma resp.-ni ləğv etmişdi. 1859 ildə Ç. ilə Roma arasında d.y. xətti çəkilmişdi. C. *Qaribaldinin* Romanı papanın hakimiyyətindən azad etmək cəhdi zamanı da Ç.-ya fransız desantı çıxarılmışdı (1867). 1870 ilin sentyabrında gen. Biksiyonun başçılıq etdiyi qaribaldilər Ç.-ni papanın hakimiyyətindən azad etmişdilər. İkinci dünya müharibəsi zamanı ciddi dağıntılara məruz qalmışdır.

ÇİYANƏ – İrəvan Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Salduz bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Salduz qəs.-ndən 5 km q.-dədir.

ÇİYANOTU – bax *Daşdalan*.

ÇİYƏLƏK (*Fragaria moschata*, F. elatior) – müşk çiyələyi və ya Avropa çiyələyi; gülçiçəklilər fəsiləsindən ikievlilik, çoxillik ot bitkisi (hünd. 15–30 sm); açıq-yaşıl yarpaqları kökyanı rozetdə; ağ iri (2,5 sm-ədək) çiçəkləri qalxancıqda toplanmışdır. Çiçəkləri gövdələri möhkəm, dikduran, tüklüdür. Meyvələri – yalançı giləmeyvə, xırda (kütləsi 2–3 q), uzunsov-konusvari tünd-qırmızı, ətirli, şirin, ağ lətlidir; təzə və ya emal olunmuş halda istifadə olunur. Ç. kölgəyədavamlı, rütubətli şəraitə tələbkar, kifayət qədər qısa-davamlıdır (yalnız uzunmüddətli saxtada

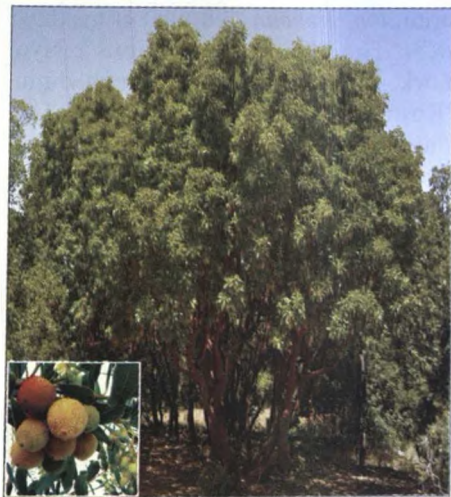

Meşə çiyələyi (*Fragaria vesca*).

donur); drenaj üsulu ilə yaxşı qurudulmuş zəif turşulu torpaqlara üstünlük verir. Ç. ikievlilik olduğundan əkin üçün 20% erkək çiçəkləri olan bitki götürülməlidir; məhsuldarlığı aşağı, meyvələri kiçik ölçülüdür. Avropa, Asiya və Amerikada 50-yədək növə rast gəlinir. Azərb.-da 4 növü var: həyətəni sahələrdə əkilir.

ÇİYƏLƏK AĞACI (*Arbutus*) – erikakimilər fəsiləsindən həmişəyaşıl ağac və ya kol cinsi. Yarpaqları sadə, növbəli, dərivari, parlaq, bütöv-, yaxud mişar-kənarlıdır. Çiçəkləri xırda, çox vaxt ağ, tərəp süpürgə çiçək qrupunda toplanmışdır. Giləmeyvəyəbənzər çoxtoxumlu çayirdəklilik meyvəsi çiyələyə oxşayır (adı da buradandır). Cənubi və Qərbi Avropada, Kiçik Asiyada, Şimali Afrikada, Kanar a.-nda, Şimali və Mərkəzi Amerikada 20-yə yaxın növü bitir. Qafqazın Qara dəniz sahilində (Tuapsedən c.-a doğru) qayalıqları, bağ və parkları yaşıllaşdırmaq üçün Aralıq dənizi ölkələrində 2 növü becərilir. İrimeyvəli Ç.a.-nın (*A. unedo*) hünd. 2,5–5 m (bəzən 10 m-ədək), qopmayan tünd qabığı, ağ, yaxud

Qırmızı çiyələk ağacı (*Arbutus andrachne*).

qırmızı çiçəkləri və iri (diametri 2 sm-ədək), yeməli meyvələri olan ağacdır; qırmızı və ya xırdameyvəli Ç.a.-nın (*A. andrachne*) çəhrayımtıl-qırmızı rəngli lay-lay qopan qabığı, sarımtıl-ağ süpürgə çiçək qrupu və xırda (1 sm-ədək) qırmızı meyvələri olur; hünd. 3–10 m-dir (bəzən 13 m-ədək).

ÇİYƏLƏK GƏNƏSİ [*Steneotarsonemus* (*Tarsonemus*) pallidus Banks] – müxtəlifcaynaqlılar fəsiləsindən buğum-ayaqlı heyvan növü. Dışisinin bədəni iyşəkillidir, əvvəlcə sulu-ağ, sonra sarımtıl, parlaq olur; uz. 0,2–0,24 mm-dir. Nazik ayaqların dördüncü (arxa) cütündə caynaqlar əvəzinə hərəsində 2 qılıcı var. Yumurtavari erkəklər dişilərdən 1,5 dəfə kiçikdir, arxa ayaqları enli maşa formasındadır. Sürfələri ağ, qırıqsız, 3 cüt ayağı var. Yumurtaları xırda, oval-yumru, şüşəyoşxardır. Ç.g. bağ çiyələyinin ən təhlükəli zərərvericisidir; oranjereya və istixanalarda bir sıra çiçək bitkilərini (qloksiniya, dağnovruzu və s.) zədələyir. Avropa və Şimali Amerikanın demək olar ki, bütün ölkələrində yayılmışdır. Dişiləri bitkinin əsasında yarpaqlıqlarının altında qışlayır. Erkən yazda çiyələk böyüməyə başlayanda yumurta qoyur. Dişisi 25 günədək yaşayır və cavan yarpaqların üzərində 90-ədək yumurta qoyur. 5–20 gündən sonra doğulan sürfələr yarpaq şirəsi ilə qidalanır (3–17 gün), dinclik dövründən sonra (1–9 gün) ya dişi, ya da erkək fərdə çevrilir. Erkəklərin sayı azdır. Ç.g. partenogenez yolu ilə çoxala bilir. Mövsüm ərzində bir neçə nəsillər verir. Ç.g. cavan açılmamış yarpaqlardan şirəni soraraq onların inkişafını dayandırır, deformasiyasına və ya məhvəinə səbəb olur; məhsul 50–70% azalır.

Mübarizə tədbirləri: ana tinglikdə becərilən sağlam şitillərdən istifadə etmək, şitilləri kimyəvi və ya termiki yolla zərərşəldirmək.

ÇİYİD – bax *Pambıq*.

ÇİYİDSƏPƏN MAŞIN – pambıq çiyidlərini səpmək üçün k. t. maşını. Səpmə üsuluna görə kvadrat-yuva (60×60 sm) və sıx-sıx yuva (90×30 sm) Ç.m.-larına bölünür. Ç.m.-ın səpən aparatı diskli (hamar toxumlar üçün) və çarxşəkili (tüklü toxumlar üçün) olur. Cığıraçanı xizəkşəkildir. Çiyidlərin torpaqla örtülmə dərinliyi 3–8 sm-dir. Ç.m.-ın götürüm eni 2,4–5,4 m; məhsuldarlığı 1,4–4,4 ha/saat-dır.

ÇİYİN QURSAĞI – onurğalı heyvanlarda və insanda skeletin bir hissəsi; qabaq (insanda – yuxarı) ətrafların bağlanması və istinad vəzifəsini yerinə yetirir.

ÇİYİNAYAQLILAR, brachiopodlar (*Brachiopoda*) – onurğasız heyvanlar tipi. Ç. – oturaq dəniz formalarıdır. Bədənin bel və qarın tərəfləri uz. 10 sm-ədək (müasir formalarda) olan ikitaylı çanaqla örtülmüşdür. Çanaq taylarının arxa kənarları qıfıllanan qapağın xüsusi çıxıntıları ilə və ya yalnız əzələlərlə birləşmişdir. Qrunta yapışmaq üçün saplağı var. Ç.-in bədəni çanağın arxa hissəsində yerləşir; mantiya ilə örtülmüş qabaq hissəsində bir cüt uzun çıxıntı – “əllər” var. Onların üzərində kipriklərlə örtülü lamisə çıxıntıları mövcuddur. Ağzı “əllərin” əsasında yerləşir; bəzi Ç.-in bağırsaqları uc hissədə bağlıdır. İkinci bədən boşluğu, ürək və qan damarları, udlaq-yanı sinir halqası və sinirləri var. Ç. ayrıncıyıqlıdır. Metamorfozla inkişaf edir; sərbəst üzən sürfə tez bir zamanda substrata yapışır, cavan fərdə çevrilir. 200-ə yaxın müasir növü var; qazıntı Ç.-in növlərinin sayı (əsasən, Paleozoy) 7 minə qədərdir. Ən qədim Ç. Kembriyə məlumdur; onlar ən çox Ordovik–Devon dövründə inkişaf etmişdir (7–8 dəstə). Erkən Paleozoyun sonu – Son Paleozoyun əvvəllərində dəstələrini bir hissəsi məhv olmuş; Karbon və Perm-də produktivlər və spiriferidlər üstünlük təşkil edirdi. Paleozoyun sonu – Mezozoyun əvvəllərində bir sıra qrupların məhvindən sonra Erkən Mezozoydan indiyədək mövcud olan 4 dəstə qalmışdır. Paleozoyun stratiqrafiyası üçün Ç. böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ÇİYİNCİKLƏR – 1) m a ş i n q a y ı r m a d a – məmulatlarda dayaq üçün çıxıntılar; 2) m e t a l l u r g i y a d a – sobalarda şixtənin buraxılmasını ləngitmək üçün düzəldilən en kəsiyi aşağıya doğru daralan alt hissə; 3) p o l i q r a f i y a d a – *literlərin* hərf və ya digər işarələrin yuxarıdan və aşağıdan sətirlər arasında araboşluğu yaradan qabarıq hissəsi.

ÇİYİNLİK, q o l – ling mexanizminin bəndi; tərpənməz ox ətrafında natamam dövr edə bilən ikiqiyinli ling şəklində detallardır. Cihazlarda (məs., tərəzilərdə) və maşınlarda (məs., çiyinlikli-çarxqolu mexanizmlərdə) tətbiq edilir.

ÇİYİNİ – Azərb. Resp. Ağsu r-nunda kənd. Çiyini ə.d.-nin (Çiyini, Bəyimli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 25 km c.-q.-də, Girdiman çayının dərəsindədir. Əh. 934 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇİYİNİ – Azərb. Resp. Ucar r-nunun Qaradagli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km

q.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 777 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, poçt, məscid var.

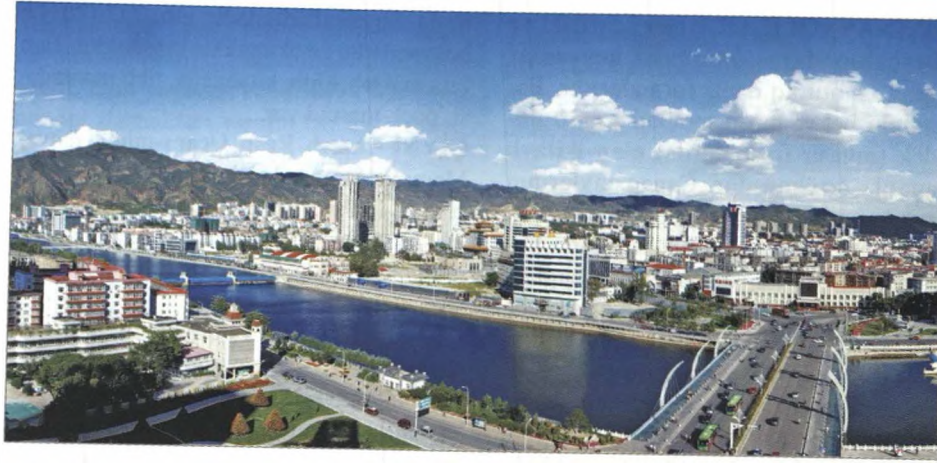
ÇİYİNİ – Azərb. Resp. Ucar r-nunun Ənvər Məmmədyanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-ş.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 438 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇİZEL-KULTİVATOR (ing. chise – balta, kəski + *kultivator*) – torpağı dərinləndirən yumşaltmaq (torpaq layını çevirmədən) və eyni zamanda mineral gübrə vermək, dirməqləmə, yaxud hamarlaşdırmaq, həmçinin suvarma şırımları açmaq üçün k.t. maşını. Pambıq kollarının becərməsi üçün tətbiq edilir. Ç.-k. ilə torpağı 12–25 sm dərinliyədək yumşaltmaq, 1 ha sahəyə 300–1000 kq mineral gübrə vermək mümkündür. Ç.-k.-un götürüm eni 4 m, məhsuldarlığı 2,8 ha/saat-dır.

ÇJAN – Şimali Hun şanyuyu [63–85], II Huxanyenin (bax *Bi*) oğlu. Taxta çıxan Ç. Huseşi Çjouxu-di adını qəbul etdi. Şimali hunnular (bax: *Hunlar*) qüvvələrini toplayaraq Çinlə müharibəyə başladılar. 64 ildə Ç. Çinə sülh və ticarət əlaqələrini bərpa etməyi təklif etdi. 65 ilin payızında şimali hunnular üsyan etmiş cənubi hunnular ilə birləşmək üçün Şofan yaxınlığına 2000 atlı göndərdilər, lakin burada Çin qoşunlarının olması onların planlarını pozdu. Əvəzində hunnular Xesidəki sərhəddən kəndlərə hücum etdilər.

73 ildə Çin imperatoru şimali hunnulara qarşı dörd ordu göndərdi. Şimali hunnular geri çəkildilər. 83 ildə şimali hunnuların başçılarının biri Qilyus Sanmuleuszi Çinin təbəəliyini qəbul edərək 38000 nəfərlə Çinə köçdü. 84 ildə Ç. Çin imperatoruna məktub göndərərək ticarət aparılmasına icazə verməsini xahiş etdi. 85 ildə şimali hunnuların başçılarının biri Szüyliçjobin 73 qəbilə ilə Çin təbəəliyini qəbul etdi. Şimali Hun dövləti zəifləyərək tənəzzülə uğradı. Qəbilələr şanyuydan üz çevirdilər. Cənubi hunnular c.-dan, dinlinlər şm.-dan, syanbilər ş.-dən, Çinə satılmış siyuy-lar isə q.-dən hücum etməyə başladılar. 85 ildə Ç. öldü və taxta onun qohumu Syuan çıxdı.

ÇJANQO (vuruşan çarlıqlar) – Qədim Çin tarixinin Çjou dövründə mərhələ (e.ə. 403–221). Sin, Xan, Vey, Çjao, Yan, Si, Çu çarlıqları arasında ölkədə hökmranlıq uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi ilə xarakterizə olunurdu. Bu dövr həmçinin ölkənin sürətli iqtisadi, sosial və mədəni

Çjantszyakou şəhərindən görünüş.

inkışafı ilə səciyyəvi idi. Çarlıqlar arasında müharibələr mərkəzləşdirilmiş Sin imperiyasının yaranması ilə başa çatdı. **ÇJANQUANSAYLİN** – Çinin şm.-ş.-ində dağ silsiləsi, *Mancuriya-Koreya dağlarının* bir hissəsi. Uz. 420 km, hünd. 1404 m-ədək. Əsasən qranitlərdən, qneyslərdən ibarətdir. İynəyarpaqlı və enliyarpaqlı meşələr var. **ÇJAN-SYAN** (“Müqəddəs Çjan”) – son Çin dövrü mifologiyasında kişi nəslini bəxş edən allah. Onun kultu Sıçuanda meydana gəlmiş, təqr. 11 əsrdən Çinin bütün ərazisində yayılmışdı. Qədim Çində oğlan uşağı doğularkən qapıların sol tayında (daha şərfli hesab olunan sol tərəf kişilərlə əlaqələndirilirdi) yay asılır, sonra isə uşağı bədbəxtlikdən qorumaq məqsədilə bu yayla göyə, yerə və dünyanın dörd tərəfinə ox atılırdı. Bu adət Sıçuanda uzun müddət qorunub saxlanılmış, orta əsrlərdə Ç.-S. [həmçinin “yayı çəkmək” mənasını verən Çjan-qun (“cənab

Çjantszyan şəhərindən görünüş.

ÇJAN-TYANŞI (“səmavi rəhbər Çjan”) – Çin daosist və sonrakı xalq mifologiyasında başmaq və şeytanların ağası. Ç.-T. mifik surətinin əsasını daosist kilsəsinin başçısı Çjan Daolin (eramızın 3 əsri) haqqındakı təsəvvür təşkil edir; 5 əsrdə ona və onun birbaşa nəsilərinə tyanşi (“səmavi rəhbər”) fəxri titulu verilmişdi.

Rəvayətə görə, Çjan Daolin ölkəni səyahətə çıxarkən Szyansi əyalətinin Sinyansyan qəzasındakı dağlara çatmış, burada ölməzlik həbinin hazırlanması ilə məşğul olmuşdur. Həb hazır olduqdan sonra onu qəbul etmişdir. O zaman Çjan Daolinin 60 yaşı olmasına baxmayaraq o, cavan oğlana çevrilmişdi; eyni zamanda o, magiya haqqında məxfi əsərləri əldə etmiş, qazandığı qüvvə ilə cin və qulyabənələri qova bilmişdi, çevrilmiş ovsununun sirlərinə yiyələnmişdi. Bundan sonra Çjan Daolin övladları və nəvələri üçün magiya-ya aid əsərləri, ovsunlamaları, möhür və ecazkar qılıncı qoyaraq səmaya qalxmışdır (digər versiyaya görə, həbin yarısını qəbul edərək Yerdə ölməz olmuşdur). Ç.-T.-nin adından əsrlər boyu bəd əməllərə (cin və şeytanlara) qarşı verilən fərmanlar bütün ölkəyə yayılırdı. Çində xüsusi ehtiram göstərilən əcdadların məzarlarına zərər verə biləcək heyvanların hakimi də Ç.-T. hesab edilirdi. Ç.-T.-nin digər “peşəsi” isə əqrəb, ilan, zəhərli hörmüçək və s. bu kimi heyvanlarla mübarizə aparmaq idi.

Hesab edilirdi ki, Ç.-T.-nin əmri ilə şər qüvvələri məhv edən 5 ildırım ona tabedir, buna görə də rəsm əsərlərində Ç.-T.-nin ətrafında həmin ildırımın rəmləri olan 5 odpüskürən təbil təsvir olunurdu. Ç.-T. və Çjun Kuyun funksiyaları oxşar olduğundan, onların təsvirləri və atributları çox vaxt qarışdırılırdı.

ÇJAO SZİYAN (17.10.1919, Xenan əyaləti, Xuasyan qəzası – 17.1.2005, Pekin) – Çin partiya və dövlət xadimi. 1938 ildən Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) üzvü. Yapon işğalçılarına qarşı milli azadlıq müharibəsi (1937–45) və xalq azadlıq müharibəsi (1946–49) illərində Xebey, Şandun və Xenan əyalətlərində rəhbər partiya vəzifələrində olmuşdur. 1951 ildə aqrar islahatın keçirilməsinə rəhbərlik etmək üçün Quandun əyalətinə göndərilmiş, əvvəlcə ÇKP MK cənub yarım bürosunun katib müavini, sonra isə ÇKP Quandun əyalət komitəsinin birinci katibi seçilmişdir. 1967 ilin aprelində bütün vəzifələrdən kənarlaşdırılmışdır. 1971 ildə bəraət almışdır. 1971–72 illərdə ÇKP Daxili Monqolustan

muxtar rayonu komitəsinin katibi, 1972–75 illərdə ÇKP Quandun əyalət komitəsinin katibi və birinci katibi, 1975–80 illərdə ÇKP Sıçuan əyalət komitəsinin birinci katibi, Çendu qoşunlarının birinci komissarı olmuşdur. 1978 ildən Çin Xalq Siyasi Məsləhət Şurası Ümumçin Komitəsi sədrinin müavini idi.

1979 ildən ÇKP MK Siyasi Bürosunun, 1980 ildən ÇKP MK Siyasi Bürosu Daimi Komitəsinin üzvü idi. 1980 ilin sentyabrında baş nazir təyin edilmişdir. 1987 ilin yanvarında ÇKP MK-nın Baş katibi vəzifəsinə seçilmişdir. 1989 ilin iyun ayında keçirilən ÇKP MK-nın 4-cü plenumu Ç.S.-i ÇKP MK-nın baş katibi vəzifəsindən azad etmişdir. Ç.S. ömrünün sonunadək ev dustağı qalmışdır (daha ətraflı bax *Çin*).

ÇJAO ŞULİ (1906, Şansi əyaləti, Sinsuy qəzası – 23.9.1970, Tayyuan ş.) – Çin yazıçısı. Ümumçin Xalq Nümayəndələri Daimi Məclisinin deputatı (1949 ildən) olmuşdur. 1928 ildə inqilabi fəaliyyətinə görə qomindançılar tərəfindən həbs edilmişdi. “Küçük Erxeyin evlənməsi” (1943), “Li Yusayın mahnıları” (1943), “Kəbinkəsmə” (1950) hekayələrinin, “Liszyaçjuanda dəyişikliklər” (1946) povestinin və “Sanlivan kəndi” (1955) romanının müəllifidir. “Bərkimək, bərkimək” (1958), “Qarşılıqlı yoxlama” (1962) və s. hekayə kitabları var. Cənabın qalıqları 1978 ildə Pekində dəfn edilmişdir.

Əsərləri: Избр., М., 1958; Песенки Ли Ю-цзя. Повесть и рассказы. М., 1974.

ÇJAOTSİN, Q a o y a o – Çinin c.-unda, Quandun əyalətində şəhər. Əh. 3,9 mln. (2010). Sitszyan çayı sahilində port. Maşınqayırma sənayesi inkişaf etmişdir. Kimyəvi gübrələr z-du, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. İqlim kurtudur.

ÇJEN XE (1371 – təqr. 1434) – Çin dəniz komandanı, diplomat və səyyah. 1405 ildə Çin donanmasının Cənub dənizləri və Hind okeanı ölkələrinə ekspedisiyasının başçısı idi. Səfərdə əsgərlər və ekipajla birlikdə 27 min nəfərlik 62 iri gəmi iştirak etmişdir. Ç.X.-nin donanması Hindistanın Malabar sahilinə çıxmış və o dövrün ən böyük ticarət portu olan Kəlkətə ş.-ndə olmuşdur. 1407 ildə eskadra geri qayıtmışdır. 1407–09, 1409–11, 1413–15, 1417–19, 1421–22 və 1431–33 illərdə Ç.X. analoji ekspedisiyaları təkrarlamışdır. Donanma ayrı-ayrı dəstələrə bölünərək, Cənub-Şərqi Asyanın və Hind okeanı hövzəsinin 56

Çjaotsin şəhərindən görünüş.

müxtəlif ölkəsində olmuşdur. Çin gəmiləri Ərəbistan və Şərqi Afrika sahillərindəki Məkkə, Moqadişo, Cuba, Brava və Malindiyə səfər etmişdir. Ç. X. bu ölkələrə Çin imperatorunun məktublarını çatdırmış, xarici səfirliklərin Çinə göndərilməsini təşviq etmiş, ticarət apar-mışdır. Ç.X.-nin ekspedisiyaları Cənub-Şərqi Asiya və Hind okeanı hövzəsi ölkələrində Çinin siyasi təsirinin möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi.

ÇJENÇJOU – Şimali Çində şəhər. Xenan əyalətinin inz. m. Əh. 8,6 mln. (2010). Mühüm nəql. qovşağıdır. Yaxın-

lığında daş kömür və dəmir filizi hasil olunur.

Ç. Çinin qədim şəhərlərindəndir. Bir çox əsr ərzində qəza şəhəri olmuşdur. Pekin-Xankou d.y.-nün çəkilməsindən (1906) sonra və xüsusilə 20 əsrin 50-ci illərində şəhər sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır; 1953 ildən Xenan əyalətinin inz. m.-dir. 1952 ildə Ç. yaxınlığında Şan-İn dövrünə aid abidələr – möhrə divarla əhatələnmiş şəhər xarabalığı (2×1,7 km), sənətkarlıq emalatxanaları (metallurgiya, sümük üzərində oyma, dulusçuluq), həmçinin çoxsaylı dəfn yerləri aşkarlan-

Çjençjou şəhərindən görünüş.

mışdır. Stratiqrafik əlamətlərinə görə 4 dövr müəyyən edilmişdir. Ən son dövrü e.ə. 13–11 əsrlərdə Syaotun yaxınlığında İnin paytaxtının mövcudluğu ilə eyni vaxta təsadüf edir. Daha erkən dövrə aid Ç. İn vanı Çjun Dinin paytaxtı Ao ilə eyniləşdirilir. Bir neçə tökmə emalatxanası qalıqlarının (puta, tökmə üçün keramik qalıqlar və s.) tapılması Orta İndə metallurgiya istehsalının əsas xüsusiyyətlərini bərpa etməyə imkan verir. Sümük üzərində oyma zamanı tunc əmək alətlərindən geniş istifadə olunduğu müəyyən edilmişdir. Ç.-nin alt təbəqələri, ehtimal ki, Xuanxe hövzəsində mövcud olmuş Şan-İn etnosiyasi birliyinin başlanğıc dövrünə uyğun gəlir. Lakin bəzi tədqiqatçılar onları sya tayfasının mədəniyyəti ilə əlaqələndirirlər.

Şəhərdə bir çox ali təhsil müəssisəsi, o cümlədən Aqrar Un-t (1912), Çjençjou Un-ti (1956), Texnologiya Un-ti (1956), Ənənəvi Çin Təbabəti Un-ti (1958) və s. var.

Pambıqçılıq r-nunda iri maşınqayırma və toxuculuq sənayesi mərkəzidir. Qara və əlvan metallurgiya, kimya, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ç.-nin yaxınlığında Qədim Çinin metallurgiya tarixi muzeyi yerləşir.

ÇJENTSZYAN – Çinin ş.-ində, Szyansu əyalətində şəhər. Əh. 3,1 mln. (2010). Yansı çayı sahilində və Böyük kanalda port.

Ticarət-nəql. mərkəzidir. Maşınqayırma, kimya, sement, ipək, çəltiktəmizləmə, unüytmə, kağız sənayesi inkişaf etmişdir.

ÇJETSZYAN – Çinin ş.-ində, Şərqi Çin dənizi sahilində əyalət. Sah. 101,8 min km². Əh. 54,4 mln. (2010). İnz. m. Xançjou ş.-dir.

Təbiət. Səthi, əsasən, dağlıqdır (orta hünd. təq. 1000 m, maks. hünd. 1859 m);

çay dərələri ilə parçalanmışdır. Şm.-ni və dəniz sahillərini düzənliklər tutur. Sahilləri girintili-çıxıntılıdır, çoxlu ada var. Faydalı qazıntıları: flüorit, alunit, kükürd kolçedanı, litoqrafiya daşı, dəmir filizi. Subtropik musson iqlimi hakimdir. Orta temp-ı yanvarda 5°C, iyulda 27°C-dir. Yağıntının ortaillik miqdarı 1000 mm-dən çoxdur. Dağ çayları var. Ç. tayfunlar zonasındadır. Dağları subtropik meşələrlə örtülüdür. Əyalətdə 3800-dən artıq bitki növü məlumdur, bunun 60% -i meşə zolağının payına düşür. Ç. Çinin c.-q.-ində "flora xəzinəsidir". Ginqko və 50-dən artıq yabanı bitki növü dövlət tərəfindən mühafizə olunur. 120-dən artıq növünün 1-ci və 2-ci dərəcəli dövlət mühafizəsinə götürüldüyü 1900-dən çox vəhşi heyvan növü var. Dövlətin mühafizə etdiyi vəhşi heyvanların təq. 1/3-i əyalətin payına düşür.

Təsərrüfat. Çinin ən zəngin əyalətlərindən biri olan Ç.-in iqtisadiyyatı artan tempdə inkişaf edir. Əsas inkişaf etmiş sahələr toxuculuq və kağız sənayesidir; gəmiçilik xüsusi yer tutur. Əyalətin sənaye istehsalının təq. 75%-i və cəlb edilən investisiyanın təq. 80%-i Szyasin, Xançjou, Şaosin və Ninbo şəhərlərinin payına düşür. Əyalətin iqtisadiyyatının inkişafına qeyri-dövlət müəssisələri (təq. 250 min) təkan verir. Ç. ixrac həcminə görə Çində üçüncü yer tutur. K.t. istehsalının əsasını çəltik, ipək, balıq, dəniz məhsulları və çay təşkil edir. Əyalət dəniz balığı hasilatı üzrə Çində birinci, çay və sitrus meyvələrinin becərilməsi, həmçinin barama qurdu yetişdirilməsi üzrə ikinci, pivəbişirmə sənayesi üzrə üçüncü yeri tutur. Yeyinti məhsulları və içkilərin, qiymətli yosun növlərinin, dəniz mikroelementləri əsasında dərman preparatlarının, kosmetika məhsullarının, həm-

çinin neft-kimya xammalının istehsalı inkişaf etmişdir. Investisiya, əsasən, əzəçilik sahəsinə cəlb olunmuşdur. Əyalətdə əzəçilik biznesi ilə məşğul olan 70-dən çox xarici şirkət fəaliyyət göstərir. Ç. kimyəvi liflərin və paltaryuyan maşın istehsalının həcminə görə Çində xüsusi yer tutur, bununla yanaşı, parça, dəzgah, sement, inteqral sxem, kondisioner istehsalı üzrə ölkədə ilk beşliyə daxildir. Maşınqayırma, kimya, biokimya sənayesində 6 mindən çox özəl şirkət fəaliyyət göstərir. Ç. əyaləti ipək, sintetik lif və yun istehsalı üzrə Çində aparıcı yer tutur. Xançjou Asiyada tikəş sənayesi mərkəzidir.

Əyalətdə 6 dövlət və 66 əyalət səviyyəli avtomobil yolları Ç.-in avtomagistral şəbəkəsini təşkil edir. Ümumi uz. 42 min km, o cümlədən 2 min km-i – yüksəkkeyfiyyətli magistral, 770 km-i – yüksək sürətli avtomobil yoludur. 5 iri portu: Ninbo, Çjouşan, Çjapu, Xaymen və Vençjou var. Əyalətin 7 şəhərində (Xançjou, Ninbo, Vençjou, İu, Szyu-çjou, Xuanyan və Çjouhan) aeroport var.

ÇJİLİ BOĞAZI – bax *Boxayhaysya*.

ÇJİLİ KÖRFƏZİ – Sarı dənizdə körfəz. Bax *Boxay*.

ÇJÓU – e.ə. 1027–256 (digər məlumatlara görə 249) illərdə Qədim Çində hökmranlıq etmiş sülalə; Qərbi Ç. [e.ə. 1027–771] və Şərqi Ç.-ya [e.ə. 770–256 (digər məlumatlara görə 249)] ayrılır. Banisi U Van olmuşdur. Hakimiyyətinə Sin çarlığı son qoymuşdur.

Ç. dövründə bir sıra fəlsəfi məktəblər (konfusiçilik, daosizm və s.) yaranmış, məhsuldar qüvvələr artmış, əkinçilik inkişaf etmişdi (xüsusilə e.ə. 6 əsrdən – dəmirdən geniş istifadə olunmasına başlanması ilə).

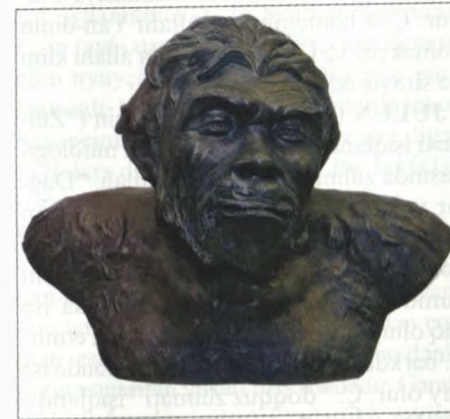
ÇJÓU ENLÁY (5.3.1898, Çjetszyan əyaləti, Şassin – 8.1.1976, Pekin) – Çin dövlət və siyasi xadimi. Mülkədar ailəsində doğulmuşdur. Tyantszində Nankay Un-tinin tələbəsi "4 may" hərəkatında iştirak etmişdir (1919). 1920–24 illərdə Fransa və Almaniyada işləmiş və təhsil almışdır. 1927 ildən ÇKP MK üzvü, 1928 ildən ÇKP MK Siyasi Bürosunun üzvü, 1934–56 illərdə ÇKP MK katibi; 1937–45 illərdə Qomindan hökumətində ÇKP MK-nın nümayəndəsi idi. 1949–54 illərdə ÇXR Dövlət İnzibati Şurasının baş naziri, 1949–58 illərdə ÇXR xarici işlər naziri, 1954 ildən ÇXR Dövlət Şurasının baş naziri olmuşdur. 1956 ildən ÇKP MK Siyasi Bürosu Daimi Komitəsinin üzvü,

1956–66 illərdə və 1973 ildən ÇKP MK sədrinin müavini idi.

ÇJÓU LIBÓ (1908, Xunan əyaləti, İyan qəzası – 25.9.1979) – Çin yazıçısı. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951, 1952). İnkilabi hərəkatda iştirakına görə qomindançılar tərəfindən həbs olunmuşdu. 1934–36 illərdə Çin sol yazıçılar cəmiyyətinin işində, sonralar isə Çin Qırmızı ordusu sıralarında fəaliyyət göstərmişdir. "Qasırga" (1948), "Dağ kəndində böyük dəyişikliklər" (h. 1–2, 1958–60), "Polad seli" (1955) romanlarının müəllifidir.

Əsərləri: Ураган. М., 1952; Чистые ручьи. М., 1962.

ÇJOUKOU DYÁN – Pekinin (Çin) təq. 45 km-liyində Kotsetanq mağarasında (eyniadlı d.y. st.-nin yaxınlığında) Erkən Paleolit dövrünə aid düşərgə. *Sinanthrop*

Cjoukoudyan. Sinantrop (M.M. Gerasimovun bərpası).

pun dişi, kəllə qapağı və skeleti aşkar edilmişdir. Ç.-dan Daş dövrünün əmək alətləri və ocaq qalıqları da tapılmışdır.

Cjoukoudyan mağarası.

ÇJOUŞANSYUNDAO ARXİPELAQI – Şərqi Çin dənizində adalar qrupu. Çinin sahillərində, Xançjouvan və Syanşanqan körfəzlərinin girişindədir. Sah. 1554 km² (ən iri adası – Çjouşandao). Hünd. 500 m-ədək. Kol bitkiləri yayılmışdır. Balıq ovlanır. Ən iri şəhəri Çjouşandır (Çjouşandao a.-nda). **ÇJU DE** (6.11.1886, Sıçuan əyaləti, İlun qəzası – 6.7.1976, Pekin) – Çin hərbi, dövlət və siyasi xadimi, marşal (1955–65; 1965 ildə ÇXR-də hərbi rütbələr ləğv edilmişdir). 1931 ildən Çin Qırmızı Ordusunun baş komandanı, 1934 ildən ÇKP MK və MK Siyasi Bürosunun üzvü, 1945–56 illərdə ÇKP MK katibi, 1945–54 illərdə Çin Xalq Azadlıq Ordusunun baş komandanı olmuşdur. 1956–69 illərdə və 1973 ildən ÇKP MK Siyasi Bürosu Daimi Komitəsinin üzvü, 1956–66 illərdə ÇKP MK sədrinin müavini, 1959 ildən Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisi Daimi Komitəsinin sədri idi. Mədəni inqilab dövründə xunveybinlərin hücumlarına məruz qalmışdı. Azərb.-da olmuşdur (1956).

ÇJU YUANÇJÁN (1328, Anxoy əyaləti – 1398, Nankin) – Çin imperatoru [1368–98], *Min* sülaləsinin banisi. Yoxsul kəndli ailəsində doğulmuşdur. Gəncliyində Buddha rahibi idi. 1352 ildə Mərkəzi Çində Yuan monqol sülaləsinə qarşı yönəlmiş üsyana qoşulmuş, 1355 ildən üsyanın rəhbəri olmuşdur. Mərkəzi, Şərqi və Cənubi Çinin böyük bir hissəsini hakimiyyəti altında birləşdirdikdən sonra 1368 ilin yanvarında özünü imperator elan etmiş, Yuan sülaləsinə son qoymuşdur.

ÇJUAN-DUN XALQLARI – Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində xalqlar qrupu.

Ən iri xalqları *builər*, *çjuanlar* və *dunlar*-dır.

ÇJUANLAR (özlərini *buçjuanlar*, *bueylər*, *bununlar*, *buşalar* adlandırırlar; qədim Çin dilində *çjuanmyaolar*, *çjuanjenlər*, *lanjenlər*, *tujenlər*) – Çində xalq. Quansi-Çjuan muxtar r-nunda (90%-dən çoxu), Quandun, Xunan, Yunnan (nunqlar və şalar subetnik qrupları), Quycjou əyalətlərində yaşayırlar. Sayları 16 mln. 179 min nəfərdir (2000). Paratay dil ailəsinin çjuan-dun qrupuna daxil olan çjuan dilində danışırlar. Şimal və cənub dialektləri var. Yazıda dəyişdirilmiş ("çevrilmiş") heroqliflərdən istifadə edirdilər. 1955 ildə latın qrafikası əsasında yaradılmış yazı sistemində islahat 1982 ildə aparılmışdır. Çin dili geniş yayılmışdır.

Cənubi Çinin aborigin əhalisi olan Ç. builərlə qohumdurlar. Ç.-in etnogenezində ouyuelər, loyuelər, boyuelər, sonralar lilər, lyaolar, lanlar iştirak etmişlər. E.ə. 207–111 illərdə Nanyue adlı dövlətləri mövcud olmuşdur. "Çjuan" etnonimi 13 əsrdə meydana gəlmişdir.

Əsas məşğuliyyətləri terraslarda və dəmyə torpaqlarda suvarma xış əkinçiliyi, həmçinin toxa əkinçiliyi (çəltik, qarğıdalı, tərəvəz, paxlalılar, batat), maldarlıq (kə, donuz), quşçuluq, balıqçılıq, yığıcılıq, dağlıq r-nlarda meşəçilikdir. Ənənəvi sənət sahələri metal emalı, dulusçuluq, toxuculuqdur (çjuan zərxaşası məşhurdur). Yortacəsəşli, adətən ikimərtəbəli evlərin damı kərəmtdən olur; aşağı mərtəbə mal-qara, quşlar, avadanlıq üçün, yuxarı mərtəbə isə yaşayış üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kişi və qadın geyimləri gə-

Çjuan qızlarının ənənəvi rəqsi.

Çjetszyan əyaləti. Xançjou şəhərindən görünüş.

dəkçə, yaxud kofta, şalvar və baş sarğısından ibarətdir; qadın geyimləri qurama və tikmə naxışlarla bəzədilir. Qadınlar həmçinin gümüş bəzək əşyaları – telbasan, sırğa, boyunbağı, qolbaq taxırlar. İcma-patronimik ənənələri güclü olmuşdur. Kiçik, patriarxal ailə səciyyəvidir. Animizm, əcdadların kultu, cadugərlik, əkinçilik təqvimilə bağlı bayramlar saxlanılmışdır. Rəqs, mahnı və şifahi folklorları zəngindir. Musiqi alətləri arasında qədim tunc təbil, bambukdan düzəldilmiş orqan, yayla çalınan alətlər var. 19 əsrin ikinci yarısında çjuan dramının 2 variantı (şimal və cənub) formalaşmışdır, kölgə teatri populyardır.

ÇJUANSYUY – qədim Çin mifologiyasında allah, ulu əcdad, *Xuan-dinin* nəvəsi (digər versiyaya görə nəticəsi). Ç. adının etimologiyası tam aydın deyil: “İşarələrin izahı” lüğətinə (1 əsr) əsaslanan fərziyyələrdən birinə görə, “çjuansyuy” söz birləşməsi “sayıq sima” mənasını verir. Ehtimala görə, Ç. bu simanı atası Syan Xuandan (Xan Lyu) irsən almışdır. Digər versiyaya görə, bu ad “ulu əcdad”, “ilk hökmdar”, üçüncü ənənəvi fərziyyəyə görə “haqiqi insan”, dördüncü versiyaya görə isə “nefritdən yonulmuş kimi hamar başı olan insan” (müdrilik rəmzi) mənasını verir.

Ç.-un Ayı göy qurşağı kimi dəlib keçən ulduz şüasından törəməsi haqqında rəvayət mövcuddur. Ç. başında qalxan və nizə ilə (ehtimal ki, ulu əcdadın buyuzlarının modifikasiyasıdır) doğulmuşdur. Eramızın əvvəllərinə aid apokrif

əsərlərdə təsvir edilən Ç.-un görünüşündə bədən hissələrinin, ətrafların (bitişik ayaqlar, bitişik qabırğalar, bitişik qaşlar) və s.-nin bölünməzliyində özünü bürüzə verən son dərəcə arxaik cizgilər müşahidə olunur. “Lyuyun yaz və payızları”nda (e.ə. 3 əsr) Ç.-un 10 yaşınadək Şaoxaodan tərbiyə almasından, 20 yaşında taxta çıxmasından və suların sehrli qüvvəsinin köməyiylə 78 il müdrükəsinə hökmranlıq etməsindən bəhs olunur. O, cənubu (həmçinin göyü və ruhları) idarə etməyi nəvəsi Çjuna, şimalı (torpaqları və insanları) isə digər nəvəsi Liyə həvalə etmişdi. Beləliklə, insanlar və allahlar bir-birinə qarışmamış və hər yerdə qayda-qanun hökm sürmüşdü. Ehtimal ki, Ç.-un əmrilə Çjun və Li insanların göyə qalxmasının qarşısını almaq məqsədilə göy ilə yer arasında əlaqəni kəsmişdilər. Ç. Feyluna (“uçan əjdaha”)yə küləyin vıyılığını təqlid edən yeni tərənələr və Şan-dinin qurbanvermə mərasimi üçün musiqi yaratmağı tapşırırmışdı. “Xuaynan szi”yə (e.ə. 2 əsr) əsasən Ç. sular allahı Qunqunla mübarizə aparmışdı. Digər mənbələrə görə o, 9 Li qəbiləsi, həmçinin myaolar tayfası ilə müharibə etmişdi. Zaman hesabı sistemlərindən biri (“Ç. təqvimi”), həmçinin qadınları cəmiyyətdə asılı vəziyyətə salan qanunların təbiiqi Ç.-lə bağlıdır. Tarixnəvislik ənənəsində Ç. ideal hökmdar kimi səciyyələndirilir.

ÇJUÇJÓU – Çində, Xunan əyalətində şəhər. Əh. 3,9 mln. (2010). Syantszyan çayı sahilindədir. Nəql. qovşağı. İri kömürsəfləşdirən, sinkəritmə və qurğuşun-

əritmə z-dları fəaliyyət göstərir; sənaye və nəql. avadanlıqları, kimyəvi gübrələr istehsal olunur.

ÇJUJUN – qədim Çin mifologiyasında od allahı. Qədim mülahizələrə görə, Ç. “böyük işıq”, tarixnəvis *Ban Quyua* (eramızın I əsri) görə, “davamçı (qədim dövrün mifik hökmdarlarının işini)” mənasını verir. Ç. “odlu ilan” kimi də izah olunur. “Dağlar və dənizlər haqqında kitab”da Ç. heyvan bədənli və insan sifətli varlıqdır. O, cənubun hökmdarı hesab olunurdu, iki əjdaha üzərində səfər edirdi. Bir dəfə Ç. göydən yerə enmiş, Szyan çayında məskunlaşmış və sular ruhu Qunqunu yaratmışdı. Onun Qunqunla mübarizəsi qədim mifologiyada geniş yer tutur. Qədim Çin salnamələrində Ç. *Çjuansyuyun* nəvəsi kimi qeyd edilir, onun surəti od hökmdarı Li ilə kontaminasiya olunur. Ç.-a həmçinin yay allahı Yan-dinin köməkçisi və Cənub dənizinin allahı kimi də sitayiş edilirdi.

ÇJULUN (“Odlu əjdaha”), çjuin (“Zülməti işıqlandıran”) – qədim Çin mifologiyasında zülməti işıqlandıran allah. “Dağlar və dənizlər haqqında kitab”da insan sifətli, uz. min *li* (*verst*) olan qırmızı bədənli ilan kimi təsvir edilir. Ç. gözlerini yumduqda qaranlıq çökür, açıdıqda isə işıq olur. Ç. yemir, yatmır, istirahət etmir. Ç. bərkəndə üfürəndə qış, nəfəs verəndə isə yay olur. Ç. “doqquz zülməti” işıqlandırır. Digər mənbələrə görə, şimal-qərbdə səma çatışmadığı üçün göyün qapılarını ağzında od olan əjdaha işıqlandırır. Məhz onun Ç. olması ehtimal edilir.

ÇJUN KUY – Çin mifologiyasında iblislərin hökmdarı. Ç.K. surəti, ehtimal ki, uzaq keçmişdə (e.ə. 7–6 əsrlərdən gec olmayaraq) meydana gəlmiş və ilk vaxtlar şaftalı ağacından düzəldilmiş, şər qüvvələri qovan toppuzla assosiasiya olunurdu (bəzi şərhələrə görə, çjun və kuy “toppuz” mənasını verir). Orta əsrlərdə onu iblislərin hökmdarının antropomorf surəti əvəz etmişdir. Orta əsrlər rəvayətinə görə, imperator Min-xuan [712–756] yuxuda böyük iblisin balaca iblisin gözünü çıxarmasını və udmasını görür. Böyük iblis imperatorun sualına cavab olaraq özünün saray imtahanlarında kəsilmiş və əlahəzrət naminə iblisləri məhv etməyə and içmiş Ç.K. olduğunu bildirir. Yuxudan oyanan hökmdar məşhur rəssam U Daotszya onun hekayəsi əsasında Ç.K.-un şəklini çəkməyi əmr edir. O, son dərəcə ustalıqla tapşırığı yerinə yetirir. Bundan sonra iblisləri tutan Ç.K.-un rəsmini kinovarla (inanca görə, bu boya

iblisləri uzaqlaşdırırdı) çəkmək adətə çevrilir. Ç.K. surəti çox vaxt Pan-quanla kontaminasiya olunur.

ÇJURÇJENLƏR, çjuliçjenlər, nyuyçjenlər, nyuyçjilər – qədim dövrlərdən indiki Şimal-Şərqi Çinin (Mancuriya) ş. hissəsində və Dənizyanında məskunlaşmış tunqusmənşəli tayfalar qrupu. 10 əsrdək müstəqil olmuş, Çin və Koreya ilə əlaqə saxlamışlar. 10–11 əsrlərdə *kidanlardan* asılı vəziyyətdə idilər. 12 əsrin əvvəllərində Ç. tayfaları *Aqudanun* rəhbərliyi altında birləşmiş, 1114 ildə kidanlara qarşı üsyan qaldırmışdılar. Nəticədə Ç. sonralar monqol istilacıları tərəfindən ləğv edilmiş *Szin* (1115–1234) dövlətini yaratmışdılar. Monqol ağalığı dövründə Ç. yenidən bir neçə tayfa qrupuna parçalanmış və 16 əsrdək Şərqi Asiya tarixində əhəmiyyətli rol oynamamışlar. 16 əsrin sonlarından Ç.-in tayfa qruplarından biri olan Szyançjou nyuyçjilərinin başçısı *Nurxasi* güclənmişdi. Nurxasi 1583–1625 illərdə təkcə Szyançjou tayfalarını deyil, bir sıra digər tayfaları da birləşdirmişdi. Bu tayfalar sonradan mancurlar adını almışlar.

ÇJUTSZYÁN, Mirvari çayı – Çinin c.-ş.-ində çay. Sitszyan çayı deltasının sol (şm.) qolu. Cənubi Çin dənizinin Çjutszyankou buxtasına tökülür; uz. 40 *km*-dən çox olan estuari əmələ gətirir. Quançjou dəniz portu estuarinin yuxarı hissəsindədir. Gəmiçilik, balıqçılıq, mirvari tədarükü inkişaf edib. Çox vaxt “Ç.” adını bütün Sitszyan çay sisteminə aid edirlər.

ÇJUTSZYANKÓU, Kanton körfəzi – Çinin c.-ş. sahillərində Cənubi Çin dənizinin buxtası. Uz. 63 *km*, girişdə eni 31 *km*, dərinliyi 26 *m*-ədəkdir. Çoxsaylı kiçik adalar və dayazlıqlar var. Hünd. 2,5 *m*-ə çatan qarışıq qabarmalar olur. Körfəzə Sitszyan çayı deltasının çoxsaylı qolları tökülür. Quançjou (Kanton) portu Çjutszyan qolundadır. Buxtanın girişində Syanqan portu yerləşir.

ÇKALOV – RF-də Orenburq ş.-nin 1938–57 illərdə adı.

ÇKÓNİYA Lamara Qriqoryevna (d.27.12.1930, Batumi) – gürcü müğənnisi (lirik-koloratur soprano). SSRİ xalq artisti (1976). Tbilisi Konservatoriyasını bitirmişdir (1956). 1956–60 və 1968 ildən Gürcüstan Opera və Balet Teatrının solisti olmuşdur. 1960–68 illərdə Ukrayna Opera və Balet Teatrının solisti işləmişdir. İfa etdiyi partiyalar: Marfa (“Çar gəlini”), N. Rimski-Korsakov, Tatyana və İolanta (“Yevgeni Onegin” və “İolanta”, P. Çaykovski), Çio-Çio-san (“Çio-Çio-

Çlya gölü.

san”, C. Puççini), Violetta, Dezdemona (“Traviata”, “Otello”, C. Verdi), Rozina (“Sevilya bərbəri”, C. Rossini), Maro, Eteri (“Daisi”, Abesalom və Eteri”, Z. Palişvili). Konsertlərlə çıxış etmişdir. Tokio Beynəlxalq müsabiqəsində 2-ci (1967), vokalçıların Beynəlxalq (1963, Sofiya) və M.İ.Qlinka ad. Ümumittifaq müsabiqələrində 3-cü mükafata (1960, Moskva) layiq görülmüşdür. Bir sıra xarici ölkədə qastrolda olmuşdur.

ÇLENOV Mixail Aleksandroviç (15.1.1871, Poltava qub.-nin Kremenchuk ş. – 1936, Moskva) – tibb alimi, dermatoveneroloq, tibb doktoru (1900). Moskva Un-tinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1895). 1902–17 illərdə Moskva Un-tinin dəri-zöhrəvi xəstəlikləri kafedrasında işləmişdir (1912–17 illərdə kafedra müdiri). 11-ci Moskva Hərbi Dəri-Zöhrəvi Ambulatoriyasının müdiri olmuşdur (1919–21). Ç. 1921–31 illərdə Azərb. Dövlət Un-tinin Dəri-Zöhrəvi İn-tunun direktoru və un-tin dəri-zöhrəvi xəstəlikləri kafedrasının müdiri işləmişdir. 1931 ildə Moskva şəhərinə köçmüşdür.

ÇLYA – RF-nin Xabarovsk diyarında göl. Sah. 140 *km*², dərinliyi 2,6 *m*-ədəkdir. Sahilləri uçurumlu, meşəlikdir; c.-q.-i bataqlıqlaşmış düzənlikdir. Podqomaya çayı Ç.-ni Oryol gölü ilə, Qlinskaya çayı isə Amur çayı ilə əlaqələndirir. Səviyyə tərəddüdü (ən yüksək avqust – sentyabr aylarındadır – təqr. 4,5 *m*) Amur çayının rejimindən asılıdır.

ÇO Gİ ÇXON (Ço Gi Çen, Te Gi Çen) (16.11.1913, Nikolsk-Ussuriysk ş. yaxınlığında Yueduqou k. – 31.7.1951, Pxenyen) – Koreya şairi. 1-ci dərəcəli milli mükafat laureatı (1948; 1952,

ölümündən sonra). “Torpaq haqqında nəğmə” (1946), “Həyat himni” (1950) poemalarının müəllifidir. “Pektusan dağı” (1947) poeması, “Yosuda üsyan” (1949) şeir silsiləsi, “Koreya döyüşür” (1951) toplusu Koreya xalqının azadlıq və istiqlaliyyət mübarizəsinə həsr olunmuşdur.

Əsəri: Избранное. М., 1956.

ÇOBAN (?–1328) – Elxani əmir əl-ümərası. Suldus tayfasından idi. 1289 ildə Azərb.-a hücum edən əmir Buriltayı məğlubiyətə uğradan Ç. *Qazan xanın* hakimiyətə keçməsində mühüm rol oynamış, baş əmir təyin edilmişdi. Ç. 1299 ildə Anadoluda əmir Sulamişinin iğtişasını yatırmış, Misir məmlükləri ilə döyüşlərdə (1303, 1313) fərqlənmişdi. 1316 ildə azyaşlı Əbu Səid taxta çıxarıldıqda Ç. dövlətin faktiki hakimi kimi fəaliyyət göstərmiş, oğullarını ayrı-ayrı vilayətlərə hakim təyin etmişdi. Ç. Misir məmlükləri və Qızıl Orda xanlarının hücumlarının qarşısını almış, Xorasanda şahzadə Yasavurun (1318), Gürcüstanda əmir Qurumişinin (1319) və Rumda öz oğlu Teymurtaşın (1322) qiyamlarını yatırmışdı. Əbu Səid tərəfindən öldürülmüşdür.

ÇOBAN BAYATISI – Azərb. musiqisində, adətən, tütəkdə ifa olunan melodiya (bayatı); məqam əsası dəyişkəndir (rast, şur, segah). Ç.b.-nin melodik xüsusiyyətləri *Qatar-bayatı* muğamında da özünü göstərir. M.Mağomayev “Nərgiz” operasında (Əlyarın ariyası), F.Əmirov (“Şur” simfonik muğamı) və b. Ç.b. intonasionalarından istifadə etmişlər.

ÇOBAN ƏFQAN (təxəllüsü; əsl adı və soyadı Ələkbər Namazov) (1866, Qazax

Çjuçjou şəhərindən görünüş.

qəzasının Qıraq Kəsəmən k. – 1924, Qıraq Kəsəmən k.) – Azərb. aşığı. Çoban olmuşdur. Aşıq şeirinin müxtəlif forma və şəkillərində (qoşma, gəraylı və s.) ictimai ədalətsizliyə qarşı etiraz (“İnciməzmi?”, “Ey fələk”, “Görünmür”, “Belə bax” və s.), məhəbbət və s. mövzularda şeirlər (“Saraldın məni”, “Yandırır”, “Məna nə?”, “Ayrıldım” və s.) yazmışdır.

Əsərləri: Şair Çoban Əfqan. B., 1955; Şeirlər, “Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr”, c.2.B., 2005.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab. B., 2004.

ÇOBAN SÜMSÜSÜ – nəfəslə çalınan musiqi aləti. Qamışdan düzəldilir. Uz. 200–210 mm olan silindrik gövdədən ibarətdir. Gövdənin üzərində 5–6 dəlik, baş tərəfində isə dilçək olur. Ən ibtidai musiqi aləti olan Ç.s. sonralar təkmilləşdirilmiş və müasir tütək şəklinə düşmüşdür.

ÇOBANABDALLI – Azərb. Resp. Samux r-nunda kənd. Çobanabdallı ə.d.-nin (Çobanabdallı, Qarabağlar k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 km ş.-də, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 2623 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, poçt, ATS var.

ÇOBANALDADAN (Burhinidae) – çovdarçimilər dəstəsindən quş fəsiləsi (bəzən durnakimilər də aid edilir). Uz. 32–59 sm, kütləsi 0,5 kq-dır. Qoruyucu rəngində (“səhra”) açıq-sarı ton üstünlük təşkil edir. Ayaqları uzun, 3 barmaqlıdır; boğazı nisbətən qısa, başı iri, dimdiyi uzunsov, gözləri iridir. 2 cinsi, 9 növü var. Antarktidadan başqa bütün qitələrdə, əsasən, tropik və subtropik zonalarda rast gəlinir. Açıq landşaftlarda (çöllər, yarımsəhralar, səhralar, dəniz sahilləri) yaşayır. Toranlıq və gecə həyat tərzini keçirir. Yerdə yuvalayır; yaxşı qaçır və uçar. Əksər Ç.-lar monoqamdır, ayrı-ayrı cütlərlə məskunlaşır. 2–3 yumurta qoyur. Hər iki valideyn və ya dişi fərd kürt yatır; bəziləri möv-

sümdə 2 dəfə çoxalır. Cücülər, xırda kərtənkəllər, gəmiricilər və s. ilə qidalanır. Azərb.-da Burhinus oedicnemus növü yaşayır. Afrikada və Ərəbistan yadında qışlayır. Nadir növdür, sayı azalır.

ÇOBANBƏYİ – orta əsrlərdə Azərb.-da və Yaxın Şərqi bir sıra ölkəsində mövcud olmuş vergi. Bazarda satılan ətlik mal-qaranın sayına görə natural və ya pulla toplanırdı. Səfəvilər dövründə geniş yayılmışdı. 16 əsrdə 40 baş qoyundan 15 *bisti*, 17 əsrdə isə bir buğadan 6 quruş, bir qoyundan 1 *qazbeki* həcmində Ç. alınır. Ç. toplanılması bəzən ayrı-ayrı şəxslərə icarəyə verilirdi.

ÇOBANDAĞ – Azərb. Resp. Ağdam r-nunda dağ. Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. qolunda, Xaçın çayının sağ sahilindədir. Hünd. 679 m.

ÇOBANDAĞ – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunda dağ. Şahdağ silsiləsinin şm. qolunda, Şəmkir çayının sağ sahilindədir. Hünd. 2505 m. Ətəkləri meşəlikdir.

ÇOBANDAĞ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda dağ. Qarabağ silsiləsinin c.-q. yamacında, Tutunçayın sağ sahilindədir. Hünd. 2265 m. C.-q. yamaqları meşəlikdir.

ÇOBANDAĞ SİLSİLƏSİ – Azərb. Resp. Ağstafa və Tovuz r-nlarında alçaqdağlıq silsilə. Qabırçı (İori) çayının sağ sahilində, Gürc.-la sərhəddə, Ceyrançöl öndağlığındadır. Hünd. 890 m (Çobandağ).

ÇOBANDƏRƏ, Aşağı Çobandərə, Yuxarı Çobandərə – İrəvan xanlığında Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən Ararat r-nu) Çanaxçı bölgəsində, Bozğünüt d.-nin ətəyində azərb.-ların yaşadığı kənd. Kənd iki hissədən ibarət olmuşdur. Yuxarı Ç.-də azərb.-lar, Aşağı Ç.-də isə müsəlman kürdləri yaşamışlar. 1905 ildə kənd erməni hücumlarına məruz qalaraq dağıdılmışdır.

ÇOBANDÜDÜYÜ (Asarum) – zəravənd fəsiləsindən bitki cinsi. Qısa yerüstü zoğu, rozetvarı təpə yarpaqları, sürünən kö-

kümsovu olan (adətən, kəskin istiot və zəncəfil qoxulu) çoxillik otlardır. Yarpaqları uzunsaplaqlı, dəyirmi, ürəkşəkilli, yaxud böyrəkvari, mal dırnağının ləpirinə oxşayır; qışlayandır. Çiçəkləri tək, çiçəkyanlığında 3 qırmızı-qəhvəyi, qonur, bəzən xallı yarpaqları var. Meyvəsi qutucuqdur. Təqr. 70 növü məlumdur; onların çox hissəsi Şərqi və Cənub-Şərqi Asiyada və Şimali Amerikada bitir. Zəhərli bitkidir. Kökümsovundan və yarpaqlarından alınan preparatlar qədimdən xalq təbabətində və baytarlıqda istifadə olunurdu (qusdurucu, bakterisid, sidikqovucu, spazmolitik təsirinə görə). Bəzək bitkisidir, torpaqqoruyucu bitki kimi becərilə bilər.

ÇOBANGƏRƏHMƏZ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Əsrək ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 49 km c.-ş.-də, Tutunçayın (Tərtər çayının qolu) sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 78 (2011); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütüncülüklə məşğul olmuşdur. Klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

ÇOBANGÖRÜKMƏZ, Çobangərəhməz, Qaşqayol – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən Abovyan r-nu), Zəngi çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığına hücumu zamanı kənd tamamilə dağıdılmış, bir müddət sonra azərb. əhali tərəfindən yenidən məskunlaşdırılmışdır. 1918 ildə kənd erməni-daşnak silahlı qüvvələri tərəfindən hücumu məruz qalaraq tamamilə dağıdılmış, qovulan əhali isə Azərb.-ın Kəlbəcər r-nunda yerləşərək, burada Çobangərəhməz adlı yeni kənd salmışlar.

ÇOBANILƏR – türk-monqol mənşəli nəsil, sonralar tayfa. Suldus tayfasından törəmişlər. Suldus tayfa başçıları Çingiz xanın hakimiyyətə keçməsində və onun apardığı işğalçılıq müharibələrində yaxından iştirak etmişlər. Elxanilər dövləti yarandıqdan sonra suldus tayfası Urmiya gölü ətrafında məskunlaşdı. Sulduslardan əmir Çoban Elxanilər dövlətinin idarə olunmasında mühüm rol oynadı və suldus tayfası sonralar onun adı ilə tanındı. Arqun xan [1284–91] dövründə Çoban baş əmir vəzifəsinə yüksəldi. 1316 ildən Elxani hökmdarı Əbu Səidin kiçikyaşlı olmasından istifadə edən Çoban ölkəni faktiki olaraq təkbəşinə idarə edirdi. O, müxtəlif vilayətləri oğlanları arasında böldü; Azərb. və İraqı Dəməşq Xacəyə, Rumu Teymurtaşə, Gürcüstanı Şeyx Mahmudə, Xorasanı Həsənə verdi. 1328

ildə Əbu Səidin göstərişi ilə Çoban öldürüldü və Ç. hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Ç.-in xeyli hissəsi Kiçik Asiyada (Qarahisar və onun ətrafında) məskunlaşdı. 14 əsrin 30-cu illərində Elxanilər dövlətinin tənəzzülü zamanı Ç. yenidən hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Çobanın nəvəsi Şeyx Həsən Çobani Əbu Səidin öldürülməsindən (1335) sonra ara müharibələrinə qoşuldu. 1338 il iyulun 17-də Şeyx Həsən Cəlairini məğlubbiyyətə uğradan Ç. Təbrizi tutdular. Şeyx Həsən Çobani 1339 ildə Məhəmməd Xudabəndənin qızı Satıbəy xatunu hökmdar elan etdi və ölkəni onun adından idarə etməyə başladı. O, 1340 ildə Satıbəy xatunu hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb Süleyman xanı taxta çıxartdı. Bu zaman Azərb., İraqı-Əcəm, Həmədan, Qum, Kaşan, Rey, Vəramin, Fərğan, həmçinin Gürcüstan vil. və Ermənistanın xeyli hissəsi Ç.-in hakimiyyətində idi. Şeyx Həsən Çobani 1343 ildə arvadı İzzət Mələk tərəfindən öldürüldü. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gələn Çobani Məlik Əşrəf Arranda Ənuşirəvanı “Adil” ləqəbi ilə taxta çıxartdı. Məlik Əşrəf 1356 ilə kimi Ənuşirəvanın adından Elxanilər dövlətini idarə etdi. Qəddar və zalım şəxs olan Məlik Əşrəfin yürütdüyü siyasət (o, soyğunçuluq və qarətçiliklə 17 xəzinə toplamışdı) əhalinin vətəni tərk etməsinə səbəb oldu. 1344 ildə Təbrizdə Ç.-ə qarşı üsyan baş verdi. Məlik Əşrəf və Çobani əmiri Yağı Basdı üsyanı çətinliklə yatırdılar. 1345 ildə Təbrizdə yenidən üsyan başladı. Məlik Əşrəf 1356 ildə Ənuşirəvanı taxtdan salıb Həsən xanı hökmdar elan etdi. Azərb.-ın yerli feodalları ölkəni Çobani əmirlərinin zülmündən xilas etmək üçün Qızıl Ordaya və Şirvana müraciət etməyə məcbur oldular. Dövrünün görkəmli xadimlərindən olan Qazı Məhiəddin Bərdəi Qızıl Orda xanı Canı bəyi Əşrəfə qarşı mübarizəyə təhrik edə bildi. Canı bəy 1357 ildə Şirvan ərazisindən keçərək Təbrizə daxil oldu. Şirvanşah Kavus da Canı bəyə qoşulmuşdu. Qazı Məhiəddin Bərdəinin və Kavusun təkidi ilə Məlik Əşrəf edam edildi. Ç. siyasi həyatdan uzaqlaşdı.

Tarixi ədəbiyyatda bəzən yanlış olaraq “Çobanilər dövləti” termini işlədilir. Faktiki hakimiyyət Çobani əmirlərinin əlində olsa da, hüquqi cəhətdən onlar Elxanilərin baş əmirləri kimi tanınırdılar. Son tədqiqatlar göstərir ki, Şeyx Həsən Çobani və Məlik Əşrəf özlərini hökmdar elan etməmiş, adlarına pul kəsdirməmiş və xütbə oxutmamışdılar.

Ç. azərb.-ların etnik tərkibinə daxil olmuşlar. Azərb.-da Ç.-in adı ilə əlaqədar çoxlu yaşayış məntəqəsi mövcuddur.

ÇOBANKƏND – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunda kənd. Çobankənd ə.d.-nin (Çobankənd, Yenikənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 34 km q.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 1552 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə (kartofçuluq) məşğuldur. Tam orta məktəb, 2 kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi, poçt var.

ÇOBANKƏRƏ, Böyük Çobankərə – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.1.1969 ildən Masis r-nu), Ələyöz və Qarıyarıq d-ri arasında azərb.-ların yaşadığı kənd. Əhalisi 1918 ildə erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən hücumu məruz qalmış və Türkiyəyə sığınmışdır. 1919–20 illərdə əhalinin əksəriyyəti Türkiyədən Cənubi Azərb.-a, oradan da Naxçıvana köçərək, Babək r-nunun Şıxmahmud, Əliabad, Şəhur r-nunun Xanlıqlar, Püsyən kəndlərində məskunlaşmışdır. 1922 ildə kənd əhalisinin bir hissəsi doğma kəndlərinə qayıtmışdır. Lakin 1940-cı illərdə Ermənistan rəhbərliyi onları qonşu Mehmandar k.-nə köçürmüş, Ç. k.-ni isə ləğv etmişdir. 1948 ildə Mehmandar kəndinin əhalisi bütünlüklə Azərb.-ın Ağcabədi r-nuna deportasiya olunmuşdur. Sonralar Mehmandar k.-nə geri qayıdanlar 1988 ildə yenidən qovulmuşlar.

ÇOBANKOL – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunda kənd. Çobankol ə.d.-nin (Çobankol, Bazar, Qımır k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km c.-ş.-də, Zaqatala–Qax avtomobil yolu kənarında, Qaraçay və Muxax çayları arasında, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 1892 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var.

ÇOBANQARA – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Əcəbşir bölgəsinin Dizcərud kəndistanında, Əcəbşir qəs.-ndən 6,5 km şm.-dədir.

ÇOBANQARĞISI – bax *Buxurkolu*.

ÇOBANLARSƏRDARLI – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 31 km c.-q.-dədir.

ÇOBANLI – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Oxçu çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni-daşnak hücumları nəticəsində qovulmuş əhali 1922 ildə geri qayıdaraq kəndi bərpa etmişdir. 1988 ildə azərb. əhali ermənilər tərəfindən qovularq Ç.-dan çıxarılmışdır.

ÇOBANLI – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 23 km şm.-q.-dədir.

ÇOBANLI – İrəvan Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Şapur bölgəsinin Ləkistan kəndistanında, Şapur qəs.-ndən 28 km şm.-ş.-dədir.

ÇOBANMAZ, Çobangərəhməz – İrəvan xanlığının Abaran mahalında (9.9.1930 ildən Abaran, 3.1.1935 ildən Aparan r-nu), Abaran çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində kəndin azərb. əhalisi qovulmuş, 1830 ildə isə Ç.-da Türkiyədən köçürülmüş erməni ailələri yerləşdirilmişdir. Az sonra ermənilər kəndi tərk etmiş və burada yezidi kürdlər məskunlaşmışlar. 25.1.1978 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Avşen qoyulmuşdur.

ÇOBANOĞULLARI BƏYLİYİ – Anadolu nun şm.-q.-ində 12 əsr sonunda yaranmış dövləti qurum. Banisi Kastamonunun hakimi Hüsəməddin Çoban bəydir. Səlcuq sultanı İzzəddin I Keykavusun hakimiyyəti dövründə [1211–20] Bizansa yürüşlər etmiş Hüsəməddin Çoban bəy Əlaəddin I Keyqubad taxta çıxdıqdan (1220) sonra ona tabe olmuşdu. Monqollar Krimdəki mühüm ticarət mərkəzi olan Sudakı işğal etdikdə, Əlaəddin I Keyqubad tərəfindən Krimə göndərilmişdi; Sudakı geri almaqla yanaşı, qıpçaq xanı və rusları da tabe etmişdi. Hüsəməddin Çoban bəydən sonra hakimiyyətə oğlu Alp Yürək keçmişdi. Onun dövründə Ç.b. də Anadolu nun yeni hakimlərinə – monqollara tabe olmuşdu. Siyasi və iqtisadi müstəqilliyini itirən Ç.b.-nin başına təqr. 1280 ildə Alp Yürəyin oğlu Müzəffərəddin Yavlaq Arslan keçmişdi. O, Anadolu səlcuqları arasındakı hakimiyyət çəkişmələrində fəal iştirak etmiş, ilk vaxtlar II Məsuda tabe olsa da (1284), sonradan itaətdən çıxmışdı. 1291 ildə Elxani hökmdarı Arqun xanın ölümündən sonra monqollar arasındakı çəkişmələr nəticəsində Ç.b.-ndə də hərə-mərclik yaranmış, Müzəffərəddin Yavlaq Arslan öldürülmüşdü (1292). Ç.b.-nin sonuncu əmiri Mahmud bəyin dövründə Bizans torpaqlarına yürüşlər təşkil edilmiş və Sakarya çayının qərb sahilindəki bəzi ərazilər zəbt olunmuşdu. 1309 ildə Candar oğlu Süleyman paşa Kastomonunu ələ keçirərək Ç.b.-nə son qoymuşdu.

ÇOBANOV Rafiq Ənvər oğlu (d.13.8.1944, Bakı) – Azərb. tibb alimi, parazitoloq, tibb e.d. (1986), prof. (1991). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir

Çobanaldadan (Burhinus oedicnemus).

Avropa çobandüdü (Asarum europaeum).

(1967). 1992 ilə qədər Elmi-Tədqiqat Tibb Parazitologiya və Tropik Təbabət İn-tunda, 1992–2005 illərdə V.Y.Axundov ad. Milli Elmi-Tədqiqat Tibbi Profilaktika İn-tunda işləmişdir. 2005 ildən Azərb. Tibb Un-tinin ictimai sağlamlıq və səhiyyənin təşkili kafedrasının müdürüdür. 200-dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Tədqiqatları insanda parazitər xəstəliklərin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

ÇOBANOV Şamoy Məhyəddin oğlu (19.1.1965, Qazax r-nunun Ağköynək k. – 19.8.1990, Qazax r-nunun Yuxarı Əskipara k.) – Azərb.-in Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 8.10.1992). Qazax r-nunun Yuxarı Əskipara k. yaxınlığında gedən döyüşdə həlak

olmuş, doğulduğu kənddə dəfn edilmişdir. Adına məktəb var.

ÇOBANSIĞNAQ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Sarıtala ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 50 km c.-ş.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 603 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇOBANSÜZGƏCİ – bax *Dazi*.

ÇOBANTƏPƏ – Azərb. Resp. Qusar r-nunda erkən orta əsrlərə (4–8 əsrlər) aid yaşayış yerinin qalıqları. Təpənin hünd. 4–5 m, üstünün sah. 2100 m²-dir. Ç.-də kəşfiyyət xarakterli qazıntılar zamanı 1 m qalınlığında mədəni təbəqə müəyyən edilmiş, bu zona üçün səciyyəvi olan daraq formalı alətlə naxışlanmış gil qab qırıqları və s. maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır.

ÇOBANTOXMAĞI (*Dactylis*), ç o b a n t o p p u z u – taxıllar fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi. Gövdəsinin uz. 150 sm-dir.

Adi çobantoxmağı (*Dactylis glomerata*) və sünbülçüyü.

Yarpaqları yastı və ya uzununa bükülü, adətən, yumşaqdır. Sünbülçükləri 3–6 çiçəklilik, çoxlu qısa süpürgəcik çiçək qrupu əmələ gətirən sıx dəstədə toplaşmışdır. 5 növdən 4-ü Qərbi Aralıq dənizi ölkələrinin endemik bitkisi, I növü (çobantoxmağı – *D. glomerata*) polimorfudur. Avrasiya və Şimali Afrikanın tropikdən-kənar ərazilərində yayılmışdır. Azərb.-də 4 növünə rast gəlinir. 19 əsrdən becərilir. Qiymətli yem bitkisi, ev heyvanları yaxşı yeyir. Ç. çiməmələgətirən otdur, yamaqların möhkəmləndirilməsində istifadə edilə bilər.

ÇOBANYARASI, Sibir yarası – bax *Qarayara*.

ÇOBANYASTIĞI (*Anthemis*) – mürək-kəbçicəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Çoxillik və ya birillik ot, bəzən yarımkolcuqlardır; yarpaqları lələkvari yarıqlı və ya bölümlüdür. Çiçək qrupu sətərcikdir. Kənar çiçəkləri, adətən, dilçikli, dişçikli, sarı və ya ağ, orta çiçəkləri sarı borucuq-

Boyaq çobanyastığı (*Anthemis tinctoria*).

lu, ikicinslidir. Meyvəsi toxumcadır. Avrasiya və Şimali Afrikada 150-dən çox, Azərb.-də 14 növü məlumdur. Onlar Azərb.-in əksər r-nlarında, meşə və kolluqlarda, quraq daşlı yamaqlarda, dağ çəmənliklərində, bəzən alağ bitkisi kimi bağ və əkinlərdə yayılmışdır. Boyaq Ç.-nin (*A. tinctoria*) çiçəklərindən sarı boyaq maddəsi almaq olar; insektisid xassələrə malikdir. Boyaq Ç.-i, Karpat Ç.-i (*A. carpatica*), dağ Ç.-i (*A. montana*) və digərləri dekorativ bitki kimi becərilir. **ÇOBANZADƏ** Bəkir Vahab oğlu [15.5.1893, Tavriya qub. (indiki Krım vil.), Qarasubazar ş.-nin Arqın k. – 18.4.1938]

– Krım-tatar və Azərb. dilçisi, ədəbiyyatşünas, şair. Filologiya e.d. (1920). İlk təhsilini 1905–09 illərdə Qarasubazardakı Rüşdiyyə xeyriyyə məktəbində almış, 1909–14 illərdə İstanbulun “Sultaniyyə” liseyində oxumuş, 1918 ildə Budapeşt Un-tini bitirmişdir. Budapeşt və Lozanna un-tlərinin (1919–20), Krım Un-tinin (1922 ildən), Azərb. Dövlət Un-tinin (1924–30) prof.-u, SSRİ EA Zaqafqaziya Filialı Azərb. Şöbəsinin (1932 ildən), SSRİ EA Azərb. filialının (1935 ildən) həqiqi üzvü, Paris Dilçilik Cəmiyyətinin (1935 ildən) üzvü olmuşdur. Budapeşt-də türk dilində çıxan “Şərq” qəzetinin redaktoru işləmiş (1919), “Krım”, “Göy kitab” (İstanbul) məcmuələrində və “Şərq” qəzetində şeirləri dərc edilmişdir (1918–19). 1920–1922 illərdə Krım İnkilab Komitəsinin sədri, Krım Maarif Komissarlığında tatar lisanıyyatı və ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri olmuş, eyni zamanda ali məktəblərdə, elmi tədqiqat intlarında çalışmışdır. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri S. Ağamalığının dəvəti ilə Ç. 1924 ilin sentyabrında Bakıya gəlmiş, Azərb. Dövlət Un-tinin Şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı, həmin un-tin Azərb. dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri və prof.-u təyin edilmişdir. 1925–29 illərdə Azərb. Elmi Tədqiqat İn-tu elmi şurasının baş katibi, aspirantura şöbəsinin rəhbəri, türkologiya şöbəsi tarixi dilçilik komissiyasının sədri, 1926 ildə Bakıda keçirilən I-ci türkoloji qurultayın təşkilatçılarından və ən fəal iştirakçılardan biri olmuşdur. Qurultaydan sonra Azərb. Yeni Türk Əlifbası Komissiyasının sədri təyin edilmişdir. Ç. Bakıda yaşasa da, Moskva, Leninqrad və Daşkənd un-tlərində dərs demiş, 1930–34 illərdə Fərqanə Pedaqoji İn-tunda kafedra müdiri işləmiş, 1935 ildən Buxara Pedaqoji İn-tunda mühazirələr oxumuşdur.

Türkoloji, dialektoloji və terminoloji tədqiqatların, ümumi dilçilik problemləri, ədəbiyyatşünaslıq və metodikaya dair əsərlərin, əlifba və qrafika məsələlərinə dair araşdırmaların, həmçinin Azərb. dili və ədəbiyyatına dair əsərlərin müəllifidir. Azərb.-də elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. “Anan hardadır?” (1913) poemasının, “Boran” (1928) şeirlər kitabının müəllifidir.

Ç.-nin ölüm tarixi ilə bağlı məlumatlar fərqlidir. Bir məlumata görə o, 1937 il oktyabrın 12-də güllələnmiş, digər məlumata görə sürgünə göndərilmişdir. Başqa bir məlumatda isə Ç.-nin 1939 ildə vəfat etdiyi göstərilir. Dəfn olduğu yer məlum deyildir.

Əsərləri: Türk-tatar lisanıyyatına məxdəl. B., 1924; Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. B., I hissə – 1926, II hissə – 1927; Türk qrameri. (F.Ağazadə ilə birgə). B., 1930; Şiirlər. Toşkent. 1971; Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. I–V cildlər. B., 2007.

Əd.: Babayev A. “Bəkir Çobanzadə”. B., 1998; İsmail Otar. Kırmılı türk şair və bilgini Bəkir Sıdki Çobanzadə. İstanbul, 1999; K e n a n A c a r. Kırmılı Bəkir Sıdki Çobanzadə (Dilçiliği ve Edebiyyatı araştırmaları). Ankara, 2001; N o v r u z o v a N. Bəkir Çobanzadə: həyatı, elmi və pedaqoji fəaliyyəti, “Türk-tatar lisanıyyatına məxdəl” əsəri. B., 2006.

ÇOÇOLAR, ç o ç o - p o p o l o k a l a r, t e n i m e l ə r, ç i n k i m e l ə r, ç o c o n t i n l ə r, ç u ç o n l a r – Meksikada Oaxaka ştatının şm.-q.-ində yaşayan hindi xalqı. Sayları 3 min nəfərdir. İspandilli əhali tərəfindən güclü assimilyasiyaya uğrayaraq, makro-oto-mange dil ailəsinə aid dillərini əsas etibarilə itirmişlər. Dindarları xristiandır, ənənəvi etiqadlarının qalıqları da saxlanılır. Əsas məşğuliyyətləri toxa əkinçiliyidir (qarğıdalı, lobya). Sombro, həsir, satış üçün kişələrin hövlülməsi geniş yayılmışdır. Ənənəvi evləri üçün hündür, çox vaxt dördyamaqlı, kənarları az qala yerə çatan dam örtüyü səciyyəvidir. Daş divarları suvanır, giriş qapısının zəvərdəri oymalarla bəzədilir.

ÇOĞAN, h i p s o f i l (*Gypsophila*) – qərənfilçicəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Çoxillik, yaxud birillik budaqlanmış otlar, bəzən yarımkolcuqlardır (həmçinin, yastıqşəkillilər). Yarpaqları qarşılıqlı düzülüşdür. Adətən, çoxçiçəklilik qrupunda toplaşmış çiçəkləri xırda, 5 üzvlü, ağ, yaxud çəhrayıdır, bir sıra növlərin qurumuş çiçək qrupları bütövlüklə küləklə yayılır (yelqovan). Meyvəsi 2, yaxud 4 qanadlı, biryuvalı qutucuqdur. Avrasiya-da, Şimali Afrikada təqr. 120–140, Avstraliya və Yeni Zelandiyada 1 növü yayılmışdır. Azərb.-də 16 növü bitir. Süpürgəvari Ç. (*G. paniculata*) hünd. 100 sm olan çoxillik otdur; möhkəm kök sistemi olduğuna görə hərəkət qumları yaxşı bərkidir. Onun və tərkibində saponinlər olan bir sıra digər növlərin kökləri “ağ sabun kökü” adı ilə də məlumdur; əvvəllər yun və toxunmuş əşyaların yuyulmasında istifadə olunurdu. Süpürgəvari Ç., incə

İncə çoğan (*Gypsophila elegans*).

Ç. (*G. elegans*) və s. bəzək bitkisi kimi becərilir. Bəzən Ç.-in bir sıra növləri qumsevər cinsinə (*Psammophiliella*) aid edilir; onun bütün nümayəndələri birillik bitkilərdir.

ÇOĞANLI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Miyandab bölgəsinin Mərhəmətabad kəndistanında, Miyandab qəs.-ndən 23 km şm.-dədir.

ÇOĞUR – bax *Cürə saz*.

ÇOX AĞIR BETON – bax *Ağır beton*.

ÇOX DƏRİN QAZIMA – bax *Dərin qazıma*.

ÇOX DÜŞƏRGƏSİ – Dağıstan Resp.-nda Üst Paleolit və Mezolit dövrlərinə aid düşərgə. Qunib r-nunun Çox k.-ndən təqr. 2 km şm.-də aşkar edilmişdir. 1954, 1955–57 illərdə tədqiq olunmuşdur. 9 geoloji və 6 mədəni təbəqədən ibarətdir. Ç.d. çaxmaqdaşı materiallarının müxtəlifliyi ilə səciyyələnir. Düşərgədən nukleuslar, dişli və kəsici alətlər, qaşovlar, həndəsi formalı mikrolitlər, ocaq yerləri, oxra qalıqları və s. tapılmışdır. Ç.d.-nin qədim sakinləri təbii boyalardan geniş istifadə etmişlər. Ç.d. Dağıstanda Daş dövrünə aid ilk abidədir. Ç.d. materialları Azərb.-dakı Qobustan tapıntılarına oxşardır.

ÇOX MÖHKƏM ÇUQUN – möhkəmlik göstəricisi çox yüksək olan *çuqun*; çuqunun strukturunu maqnezium, kalsium, serium və s. element aşqarları ilə modifikasiya etməklə alınır. Ç.m.ç. dir-səklili val, dişli çarx, sürgüqolu, mufta və s. məsul təyinatlı detalların hazırlanmasında polad əvəzinə, həmçinin avtomobillərin arxa körpüsünün, təkər topu, karter və s. hazırlanmasında döymə çuqun əvəzinə işlədilir. Ç.m.ç.-un təbii tökmə pəstaxlarının kütləsinə nisbətən iki dəfə azaltmağa imkan verir.

ÇOX YÜNGÜL BETON – bax *Yüngül beton*.

ÇOXALDICI APARAT – bax *Surətçixarma aparatı*.

ÇOXALLAHLILIQ – bax *Politeizm*. **ÇOXALMA** – bütün canlı orqanizmlərə xas olan həyatın ardıcılığını və varislik yolu ilə keçməsinə təmin edən özünəoxşarları yenidən törətmək xüsusiyyəti. Hüceyrəvi quruluşa malik bütün orqanizmlərdə Ç.-nin bütün formalarının əsasını hüceyrənin bölünməsi təşkil edir. Ç.-nin 3 əsas üsulu vardır: qeyri-cinsi, vegetativ və cinsi. Qeyri-cinsi Ç. zamanı orqanizm cinsi baxımdan diferensiasiya olunmamış bir və ya çox hüceyrədən inkişaf edir. Vegetativ Ç.-də ana orqanizmin müəyyən hissəsindən yeni orqanizm əmələ gəlir. Cinsi Ç. cinsi hüceyrələr olan *qametlərin* əmələ gəlməsi ilə başlayır. Dişi və erkək qametlər birləşib, *ziqota*, yaxud mayalanmış yumurta-hüceyrə əmələ gətirərək yeni orqanizmin başlanğıcını qoyur. Mayalanmada qametlərin sitoplazmasının, həmçinin onların nüvələrinin birləşməsi baş verir. Ç. dövrünün əvvəli bəzi hallarda böyümənin dayanması ilə bir vaxta düşür, digər hallarda fərdin böyüməsini dayandırmır və yalnız qocalığın başlaması ilə sona çatır, yaxud orqanizmin ölümünə qədər davam edir, üçüncülərdə isə böyümənin dayanmasından bir neçə il sonra başlayır. Ç. birdəfəli və çoxdəfəli (təkrarlanan) olur. Bölünmə ilə çoxalan birhüceyrəli orqanizmlər, həmçinin birillik və ikiillik çiçəklilik bitkilər üçün Ç. eyni zamanda onların həyat tsiklinin başqa çatmasıdır. Bəzi çoxillik bitkilər, həmçinin balıqların bəzi növləri həyatlarında bir dəfə çoxalırlar.

Bitkilər və heyvanlar aləmində çoxdəfəli (təkrarlanan) Ç.-yə daha çox rast gəlinir. Hər növə müəyyən Ç. intensivliyi xasdır, bu bəzən yaşam şəraitindən asılı olaraq, xeyli geniş intervalda dəyişir.

Heyvanların çoxalması. İbtidailərin qeyri-cinsi Ç.-sı ikiyə bölünmə yolu ilə (eninə və ya uzununa) baş verir. Bəzilərdə bölünmüş hissələr ayrılır və nəticədə *koloniyalar* yaranır. İbtidailərdə ikiyə bölünmədən başqa, qeyri-cinsi Ç.-nin digər formaları – çoxsaylı bölünmə, yaxud *şizoqoniya* və s. vardır.

Çoxhüceyrəli orqanizmlərin vegetativ Ç.-sı orqanizmlərin müxtəlif qruplarında sonradan və müstəqil yaranaraq ən müxtəlif formalarda baş verir. Çoxhüceyrəli orqanizmlər arasında, əsasən, ibtidailər (sün-gərlər, bağırsaqsobluqlular, yastı qurdlar, briozoylar, bəzi hələqəvi qurdlar) vegetativ Ç. qabiliyyətinə malikdir. Xordalılar arasında vegetativ Ç. tunikalıların ikin-cili sadə formalarında yayılmışdır. Bu

çox vaxt tumurcuqlanma (xarici və ya daxili), bəzən isə bədənin bərabər hissələrə bölünməsilə həyata keçir. Bağırsağ-boşluqlarda və briozoylarda yarımçıq vegetativ Ç. koloniyaların yaranmasına səbəb olur.

Cinsi Ç.-da əsas proses qamətlərin birləşməsidir (bax *Mayalanma*). Bu zaman hər iki valideynin irsi informasiya daşıyan xromosom kompleksi ziqotada birləşir. Cinsi prosesin daha primitiv qeyri-cinsi Ç. əsasında yaranması təkamüldə irsi dəyişkənliyi və müvafiq olaraq təkamül tempini artıran mütərəqqi amildir. Qamətlər həmişə haploiddir, tək xromosom yığımına malikdir. Ziqota diploiddir, yəni cüt xromosom dəstinə malikdir. Diploid xromosom kompleksinin haploidə çevrilməsi *meyo*z nəticəsində baş verir. Sonuncusu çoxhüceyrəli heyvanlarda qamətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. İbtidailərin həyat tsiklinin gedişində bunun rolu müxtəlif ola bilər. Bəzi ibtidailərdə *izoqamiya* – morfoloji cəhətdən fərqlənməyən qamətlərin kopulyasiyası (cütləşməsi) mövcuddur. Digərlərində az və ya çox nəzərə çarpan *anizoqamiya* – müxtəlif qamətlərin mövcudluğu müşahidə olunur. Bu qamətlərin bəziləri – dişi və ya makroqamətlər iri olub, sitoplazma və ehtiyat maddələri ilə zəngindir, digərləri – erkək, yaxud mikroqamətlər çox xırda olub hərəkətlidir. Anizoqamiyanın sonuncu forması *ooqamiya*dır; bu halda makroqamət iri, hərəkətsiz, ehtiyat maddələri ilə zəngin yumurtahüceyrə ilə, mikroqamətlər isə hərəkətli xırda spermatozoidlərlə təmsil olunmuşdur.

Bəzi heyvanlarda (bir çox buğumayaqlılar, xüsusilə cücülər) cinsiyyət hüceyrəsinin inkişafı müəyyən şəraitdə mayalanma getmədən baş verir. Cinsi Ç.-nin sonradan sadələşmiş belə forması *partenogenez* və ya bakirə Ç. adlanır. Onun xüsusi forması *pedogenez* – sürfə mərhələsində (bəzi ikiqanadlılara və böcəklərə xas olan) bakirə Ç.-dir.

Bir çox heyvanlar üçün Ç.-nin müxtəlif formalarının qanunauyğun növbələşməsi xarakterikdir və bu morfoloji cəhətdən müxtəlif olan nəsillərin növbələşməsi ilə baş verə bilər. Nəsil növbələşməsi ilkin və sonradan yaranmış ola bilər. Birinci halda qeyri-cinsi Ç. və cinsi Ç. növbələşir. Bu, bir çox ibtidailərdə (məs., sporelularda) müşahidə olunur. Sonradan yaranmış nəsil növbələşməsinə *metagenез* və *heteroqoniya* aiddir. *Metagenез* zamanı cinsi Ç. və vegetativ Ç.

növbələşir; məsələn, hidroidlər sinfindən (bağırsağboşluqlular tipi) olan heyvanlarda poliplər tumurcuqlanır və üzərində meduzaların (cinsi nəsil) inkişaf etdiyi koloniyalar əmələ gətirir; meduzalar koloniyadan ayrılır, suda sərbəst üzür, onlarda cinsiyyət vəziləri inkişaf edir. Heteroqoniyaya misal kimi şaxəbıçıqlı xərçəngkimilər və rotatorilərin nəsil növbələşməsinə göstərmək olar. Yayda bu heyvanlar partenogenez yolu ilə çoxalır, yalnız payızda onların dişi və erkək fərdləri yaranır.

Heyvanların erkək və dişi (cinsiyyət) hüceyrələri, adətən, cinsiyyət vəzilərində (toxumluqlar və yumurtalıqlarda) əmələ gəlir. Cinsiyyət vəziləri növün müxtəlif fərdlərində – dişilərdə və erkəklərdə (müxtəlifcinslilik), yaxud eyni bir fərdə (hermafroditizm), məs., bəzi süngərlərdə, bütün yastı qurdlarda və s. inkişaf edə bilər. Bir çox dəniz və bir sıra şirinsu heyvanlarının (hələqi qurdlar, dərisitikanlılar, balıqlar) yetişmiş cinsi hüceyrələri suya tökülür və mayalanma burada baş verir. Xarici mayalanmadan fərqli olaraq, daxili mayalanma daha proqressivdir, bu halda erkək fərd spermatozoidlərini dişinin cinsiyyət yollarına daxil edir. Ç. zamanı törənən nəslin sayı geniş intervalda dəyişir, məs., fillər 3–4 ildə 1 bala doğur, kürütökmə zamanı treska balığı 10 mln.-adək, ay-balıq isə 300 mln.-adək kürü tökür. Parazit heyvanların məhsuldarlığı da yüksəkdir (bax *Parazitizm*).

Ç. dövrünün başlanmasına və onun intensivliyinə mühit şəraiti (temp-r, işıqlı günün uz., işıqlanmanın intensivliyi, qidalanma və s.) böyük təsir göstərir. Ali heyvanlarda Ç. orqanlarının fəaliyyəti cinsi yetkinliyi stimullaşdırmağa və ya dayandırmağa imkan verən endokrin vəzilərin funksiyası ilə əlaqədardır. Məs., balıqlarda əlavə hipofizin köçürülməsi və ya onun hormonlarının daxil edilməsi cinsi yetkinliyə çatmağa başlanmasına səbəb olur; praktikada bu xüsusiyyətdən qiymətli balıqların (məs., nərələrin) yetişdirilməsində istifadə edilir.

Bitkilərin və göbələklərin çoxalması. Bitkilər üçün cinsi Ç. ilə yanaşı, qeyri-cinsi və vegetativ Ç.-nin müxtəlifliyi səciyyəvidir. Vegetativ Ç. yeni fərdlərin vegetativ orqanlardan və ya onların hissələrindən, bəzən də gövdə, kök və ya yarpaqlarda məxsusi olaraq, vegetativ Ç. üçün yaranan xüsusi törəmələrdən inkişaf etməsi ilə baş verir. Həm ibtidai, həm də ali bitkilərin vegetativ Ç. üsulları müx-

təlifdir. Ali bitkilərdə onun əsasında regenerasiya olunma qabiliyyəti durur. Vegetativ Ç.-nin təbiətdə böyük rolu var və o, insan tərəfindən geniş istifadə olunur. Bir çox mədəni bitkilər demək olar ki, yalnız vegetativ yolla çoxaldılır və ancaq bu halda onların qiymətli sort keyfiyyəti saxlanılır.

Bəzi bitkilərdə qeyri-cinsi Ç. hərəkətli və hərəkətsiz *sporların* əmələ gəlməsi ilə baş verir. İbtidai bitkilərdə qeyri-cinsi Ç.-nin endogen – xüsusi *sporangilərin* daxilində (yosunlar və ibtidai göbələklərdə), yaxud ekzogen yolla – tallomun zoğları konididaşıyanların səthində (ali göbələklərdə) yaranan xüsusi sporları əmələ gəlir. İnkişafı su mühiti ilə bağlı olan bitkilərdə bu sporlar hərəkətlidir. Ali bitkilərdə (toxumlulardan başqa) sporəmələgəlmə cinsi Ç. ilə düzgün növbələşən (bax *Nəsil növbələşməsi*) həyat tsiklinin vacib fazasıdır. Cinsi Ç. bitkilərin çoxunda olur, onlardan fərqli olaraq göy-yaşıl yosunlarda, bir çox natamam göbələklərdə, şibyələrdə isə yoxdur. Göy-yaşıl yosunlarda cinsi Ç. güman ki, heç vaxt olmamış, natamam göbələklərdə, şibyələrdə isə ehtimal ki, təkamül prosesində itirilmişdir. İbtidai bitkilərdə və göbələklərdə cinsi Ç. müxtəlifdir. Onlarda cinsi proses nəticəsində (konyuqasiya, izoqamiya, heteroqamiya, ooqamiya, qametanqioqamiya) ziqota əmələ gəlir. Bu ziqota, dinclik mərhələsinə keçir (yaşıl yosunların, əksəriyyətində bəzi qonur yosunlarda və ibtidai göbələklərdə), yaxud dərhal cücərərək ya diploid vegetativ tallom (qonur yosunların əksəriyyətində), ya da cinsi Ç. sporları (qırmızı yosunların karposporları) verir. Kisəcikli və bazidili göbələklərdə özünəməxsus cinsi proses baş verir; onlarda tipik ziqota əmələ gəlmir; Ç.-nin başlanğıc mərhələsi (sitoplazmanın birləşməsi) sonuncudan (nüvələrin birləşməsi) müəyyən zaman fasiləsi ilə ayrılır; askospor və ya bazidiospor bundan sonra əmələ gəlir. Göbələklər üçün 2 nüvəli mitselinin əmələ gəlməsi səciyyəvidir. Bu, bazidili göbələklərdə həm mitselinin, həm də meyvə cisimlərinin əsasını təşkil edir. Mamırlarda cinsi Ç. orqanları bitkinin üzərində – *qametofitdə* əmələ gəlir (cinsi nəsil). Bəzi mamırlarda erkək (*anteridilər*) və dişi (*arxeqonilər*) cinsi orqanlar eyni bitkidə, digərlərində isə müxtəlif bitkilərdə yaranır. Arxeqonidə bir iri yumurtahüceyrə olur. Anterididə çoxlu hərəkətli spermatozoidlər inkişaf edir. Anterididən çıxan spermatozoidlər şəh və ya yağış damllarında hərəkət edərək

arxeqoniya çatır, onun içərisinə daxil olaraq yumurtahüceyrə ilə birləşir. Mayalanmış yumurtahüceyrədən sporoqoni inkişaf edir; onun daxilində isə *meyo*z yolu ilə qeyri-cinsi Ç. üçün sporlar əmələ gəlir. Qıjılarda, qatırquyruğularda, qurdayaqlılarda, selaginellələrdə cinsi Ç. orqanları mamırlardakına oxşardır, lakin sadələşmişdir və spordan inkişaf edən, bu bitkilərin çoxunda sporofitdən asılı olmadan yaşayan kiçik cücərti (qametofit) üzərində əmələ gəlir. Cücərtilər, adətən, bircinsiyətli, bəzi növlərdə isə ikicinsiyətlidir. Mayalanma mamırlardakı ilə eynidir.

Toxumlu bitkilərə Ç.-nin xüsusi tipi olan toxumla Ç. xasdır; bu halda növün daha effektiv yayılmasını təmin edən toxumlar formalaşır. Çılpaqtoxumlularda toxumların çox hissəsi şəkli dəyişmiş yarpaqlar – sporofillər üzərində yumurtacıqdan inkişaf edir. Meqasporangiyə homoloji olan yumurtacıqda 4 meqaspor əmələ gəlir; onlardan 3-ü məhv olur, biri isə bölünmə yolu ilə nazikdivarlı hüceyrələr kompleksi – *endospermdən* 2 və ya bir neçə sadə arxeqonidən ibarət cücərti verir. Arxeqonilərin mayalanmış yumurtahüceyrələrdən rüşeymlər, yumurtacıqdan isə bir rüşeymi olan (qalanları məhv olur) toxum inkişaf edir. Örtülütoxumlu bitkilərdə toxumlar çiçəyin yumurtalıqda inkişaf edir. Yumurtacığın daxilində, həmçinin meqasporlar əmələ gəlir. Bitkilərin əksəriyyətində onların üçü məhv olur, biri isə, adətən, 7 hüceyrədən ibarət rüşeym kisəsinə tövədir; bu hüceyrələrdən birində – yumurtahüceyrədə mayalanmadan sonra rüşeym inkişaf edir. Yumurtacıqdan toxum əmələ gəlir, yumurtalıq isə meyvəyə çevrilir. Bəzi çiçəkli bitkilərdə toxumlar mayalanma getmədən əmələ gəlir (bax *Apomiksis*).

ÇOXARVADLILIQ – nikahın tarixi formalarından biri. Bax *Poliginiya*.

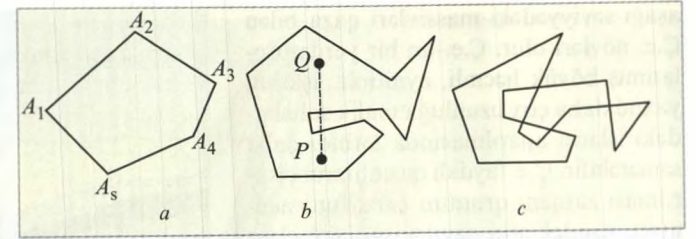
ÇOXATOMLU SPİRTLƏR – bax *Spirtlər*.

ÇOXAYAQLILAR (Myriapoda) – traxeytənaəffüslü buğumayaqlılar sinifüstü. Bədəni yığcam başdan və hərəkətli ətrafları olan çoxlu sayda qismən oxşar seqmentlərdən ibarətdir. Başında 2 antena və ağız çıxıntıları (2 və ya 3 cüt) yerləşir; bəzi növlərin bir-birindən aralıq bir neçə gözcükdən ibarət iki yan gözü və cüt kimyəvi hiss orqanları var. Sinir sistemi udlaqüstü sinir düyünü və uzun qarın sinir zəncirindən ibarətdir. İfrazat orqanları malpigi damarları və maksilyar

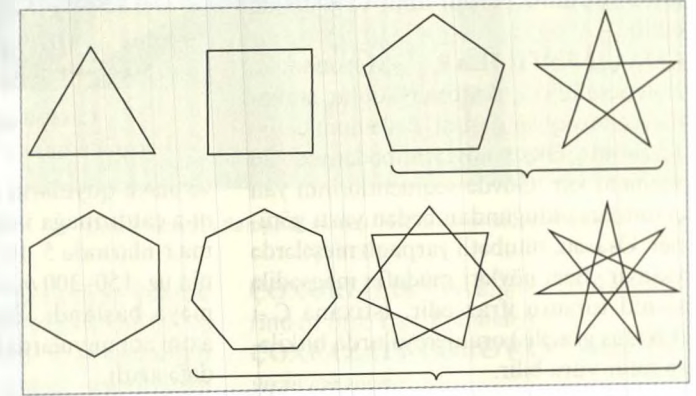
nefridilərdir. Qandamar sistemi açıqdır; bədənin bel hissəsi boyunca yerləşən ürəyi (hər seqmentdə bir cüt klapanlı giriş dəlikləri var) boru şəklindədir. Ayrıcinsiyətli dirlər, mayalanma spermatoforlar vasitəsilə baş verir. Dünyada geniş yayılmışlar (əsasən, rütubətli yerlərdə). Məsədə tökülmüş yarpaqların arasında, yaxud torpaqda gizli yaşayırlar. Cücülərdən fərqli olaraq Ç.-in rütubətə daha çox ehtiyacları olduğundan, əsasən, gecələr fəallaşırırlar.

Ç. 4 sinfə bölünür (təqr. 13 000 növ): dodaqayaqlılar (o cümlədən sümükçələr, geofillər, skolopendrlər, milçəkqapanlar), simfillər, ikiqoşaayaqlılar (məs., fırcayruqlar, zirehli çoxayaqlılar, *çoxçıxıntılılar* və qırxayaqlar dəstələri), pauropodlar. Sinfilər arasında qohumluq əlaqələri tam aydın deyil.

ÇOXBUCAQLI – qapalı sınıq xətt. Bir düz xətt üzərində olmayan n sayda ixtiyari A_1, A_2, \dots, A_n nöqtələri götürüb hər birini sonrakı ilə, sonuncunu isə birinci ilə düz xətt parçası vasitəsilə birləşdirsək, Ç. alarıq (şəkil 1, a, b). A_1, A_2, \dots, A_n nöqtələri çoxbucaqlının təpələri, $A_1A_2, A_2A_3, \dots, A_{n-1}A_n$ parçaları isə onun tərəfləri adlanır. Ç.-nin qonşu olmayan təpələrini birləşdirən düz xətt parçalarına Ç.-nin diaqonalları deyilir. Ç. öz-özünü kəsə də bilər (şəkil 1, c). Belə ki, kəsişmə nöqtələri Ç.-nin təpə nöqtələri olmaya da bilər. Əgər Ç. öz-özünü kəsmirsə (şəkil 1, a, b), onda o, müstəvini sonlu (daxili) və sonsuz (xarici) hissələrə bölür. Ç.-ya nəzərən daxili hissə sahəyə malikdir. Ç.-nin müəyyən iki təpəsindən birini başlanğıc, digərini son hesab edərək hər bir tərəfinin başlanğıcının digər tərəfinin sonu olduğunu qəbul etsək, (qapalı) çoxbucaqlı yol və ya istiqamətlənmiş Ç. alarıq. Öz-özünü kəsməyən n -bucaqlının daxili bucaqlarının cəmi $(n-2) \cdot 180^\circ$ -yə bərabərdir. Ç. ixtiyari tərəfinin yerləşdiyi düz xəttin bir tərəfindədirsə (şəkil 1, a), ona qabarıq Ç. deyilir. Bütün bucaqları və tərəfləri bərabər olan

Şəkil 1.

Şəkil 2. Bütün düzgün (qabarıq və qabarıq olmayan) çoxbucaqlılar (üçbucaqlıdan yeddi bucaqlıya qədər).

qabarıq Ç. düzgün Ç. adlanır. Ç.-nin daxilinə və xaricinə çevrə çəkmək olar. Şəkil 2-də çoxbucaqlıya aid misallar göstərilmişdir.

ÇOXCƏRGƏLİ PARTLAYIŞ – süxur massivlərinin dağıdılması üçün müəyyən ləngimə intervalı ilə bir neçə (adətən, iki və daha çox) partladıcı quyu və şpurun verilmiş ardıcılıqla partladılması. İri həcmli (200 min m^3 və daha çox) dağıdılmış süxur massivlərinin yaradılması, sonradan onların fasiləsiz olaraq yüklənməsi və nəqli zamanı tətbiq edilir. Ç.p.-in tətbiqi filiz karyerlərinin pillələrindəki iş meydançalarında, eləcə də rotorlu ekskavatorlardan istifadə etməklə açıq işlənmədə kömür massivlərini əvvəlcədən zəiflətmək üçün daha səmərəlidir. Ç.p. zamanı qonşu partladıcılar və ya partladıcı cərgələr arasında elə ləngimə intervalı seçilir ki, əvvəlki partlayışlar nəticəsində yaranan əlavə açıq sahələr növbəti cərgələrdə partlayışın işini yüngülləşdirir. Ç.p.-da partlayış quyuları kvadrat şəkildə və ya şahmat üsulu ilə yerləşdirilir.

ÇOXÇALOVLU EKSKAVATOR – bir neçə çalovdan ibarət işlək orqanı qapalı trayektoriya boyunca fasiləsiz işləyən yerqazan maşın. İşlək orqanının tipinə görə zəncirli (çalovlar zəncirə bərkidilir), yaxud rotorlu (çalovlar çarxa bərkidilir) ekskavatorlara ayrılır. Reislə hərəkət edən, tırtıllı, addımlı (*addımlayan ekskavator*), dayandığı yerdən yuxarı, eləcə də

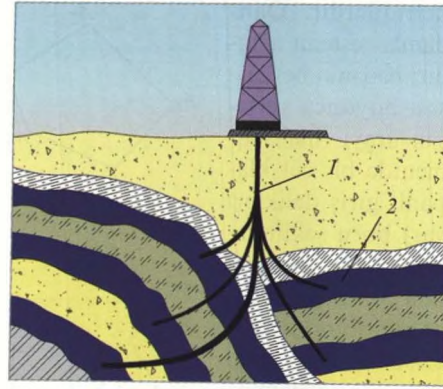
aşağı səviyyədəki massivləri qaza bilən Ç.e. növləri olur. Ç.e.-un bir yerdə toplanmış böyük həcmli, eynitipli işlərin, yaxud daha çox uzunluğa malik sahələrdəki işlərin aparılmasında tətbiqi daha səmərəlidir. Ç.e. faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı qruntun (süxurun) açılması, xəndəklərin qazılması üçün, eləcə də dənəvər material anbarlarında yükləyib-boşaltma maşını kimi və s. tətbiq edilir.

ÇOXÇIXINTILILAR (Merochaeta, Polydesmida) – ikiqoşaayaqlılar sinfindən çoxayaqlılar dəstəsi. Bədəninin uz. 3–13 sm-dir. Əksər növlərin bədəninə 20 seqment var. Gövdə seqmentlərinin yan çıxıntıları olduğundan bədən yastı görünür. Əsasən, rütubətli yarpaqlı meşələrdə yaşayır. Bəzi növləri müdafiə məqsədilə sianid turşusu ifraz edir. İstixana Ç.-ı (*Oxidus gracilis*) oranjereyalarda bitkilərə zərər vura bilir.

İstixana çoxçixintilisi (*Oxidus gracilis*).

ÇOXDİBLİ QAZIMA – maili istiqamətlənmiş qazıma; məhsuldar lay (neft, qaz və s.) sahəsindəki əsas quyu lüləsindən kəskin əyilmiş lülələr şəklində şaxələnən əlavə quyular qazılır. Ç.q.-dan neft və qaz çıxarılmasında, habelə bərk faydalı qazıntı kəşfiyyatında istifadə edilir. Ç.q. adı qazıma quyularının sayını, istismar quyusunun işlənmə səthini artırmaq yolu ilə azaltmağa imkan verir. İlk dəfə (1930) ABŞ-ın Texas ştatında tətbiq edilmişdir; əlavə quyular xüsusi olaraq bu məqsədlə düzəldilmiş oynaq və elastik şlanq şəklindəki qazıma boruları ilə qazılırdı; borulara yer səthindən fırlanma hərəkəti verilirdi. Belə boruların möhkəmliyinin lazımı səviyyədə olmaması və texnologiyasının mürəkkəbliyi üzündən qazılan əlavə quyunun uz. 30 m-ədək olurdu. Ç.q.-da quyudibi mühərriklərdən (turbobur, elektrobur) istifadə prinsipi ilk dəfə 1948 ildə həyata keçirilmişdir (ilk çoxdibli quyu da həmin dövrdə qazılmışdır). Bu üsul adı yüksəkdaşvamlı qazıma boruları ilə Ç.q. aparmağa

Çoxdibli quyunun sxemi:

1 – çoxdibli quyu; 2 – məhsuldar neft layı.

və əlavə quyuların uz.-nu bir neçə yüz m-ə çatdırmağa imkan verdi. Neftçıxarma r-nlarında 5–10 şaxəli lüləli (hər birinin uz. 150–300 m) quyular istismar edilməyə başlandı. Bunun sayəsində neft axını adı quyulardakına nisbətən bir neçə dəfə artdı.

Ç.q. qalınlığı 20 m və daha çox olan, nisbətən dayanıqlı məhsuldar laylarda, qaz papağı və anomal lay təzyiqinin olmadığı yerlərdə, 1500–2000 m dərinliklərdə məqsəduyğundur. Ç.q. təcrübəsində əlavə lülələrin qazılması iki ardıcılıqla yerinə yetirilir: “yuxarıdan – aşağı” və “aşağıdan – yuxarı”. “Yuxarıdan – aşağı” qazımda qazıma işləri öyrənilmiş obyektədən naməlum obyektə doğru istiqamətlənir. Bu üsul qazımanı vaxtında saxlamağa (məs., filiz cisminin parlaşması və s. hallarda) və ya əksinə, layihə dərinliyindən də çox qazımağa (məs., gözlənilmədən faydalı qazıntılar aşkarlanarkən) imkan verir. Odur ki, “yuxarıdan – aşağı” qazıma üsulu yatım zonaları mürəkkəb quruluşlu olan (dəyişkən qalınlıqlı, kəskin enişli laylar, faydalı qazıntıların qeyri-bərabər paylandığı və s. hallarda) faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı üçün tətbiq edilir. Əlavə lülələrin “aşağıdan–yuxarı” qazılma ardıcılığı kəşfiyyat şəbəkəsinin sıxlaşdırılması zamanı (məs., faydalı qazıntı ehtiyatlarının dərəcəsinə – kateqoriyasını dəqiqləşdirmək üçün) daha məqsəduyğundur.

Ç.q.-nın mühüm üstünlüyü neftin yataqdan daha tam çıxarılmasının mümkün olmasıdır. Ç.q. metodlarını tətbiq etməklə verilmiş istiqamətdə quyu qazımaq mümkündür, bundan açıq neft-qaz fontanını (fontan vuran quyu lüləsi ilə birləşdirmək üçün xüsusi quyu qazımaqla) ləğv etmək üçün istifadə edilir. **ÇOXDİBLİ SOBA** – işlək fəzası hündürürlüyü boyunca bir neçə dibə bölünmüş

şaquli, silindrik soba; hər bir dib (altlıq) özündən aşağıdakının tavanı olur. Əlvan metallurjiyada, sıxtə materiallarının yandırılması (bişirilməsi) və ya qurudulması üçün tətbiq edilir. Material yükləmə qurğusu vasitəsilə üstdəki dibə verilir; burada mərkəzi ox fırlanarkən dırmaqlar vasitəsilə qarışdırılan (tək saylı dıblərdə kənardan mərkəzə, cüt saylılarda mərkəzdən kənara tərəf) material dibdəki dəlikdən aşağıdakı dibə tökülür. Yandırılmış (və ya qurudulmuş) material aşağıdan boşaldılır, qaz və hava isə yuxarıdan qaz borusu ilə kənar olunur. Ç.s.-nın dıblələrinin sayı 8–12, işlək kəmərasının diametri 6,5–7,5 m, hünd. 9–11 m-dir. Sobanın daxili səthi və dıblələr odayavamlı materialla üzlənmişdir. İlk Ç.s.-lar İngiltərədə qurulmuşdur: 1850 ildə Parks ikidibli, 1857 ildə Mak-Duqall altıdibli soba düzəlmişdir.

ÇOXDİŞLİLƏR, çoxdişli ağdişlilər (Suncus) – yereşənlər fəsiləsindən məməlilər cinsi. Təqr. 17 növü var. Zahirən digər yereşənlərə oxşayır. Ölçüləri çox xırdadan (etrusk siçanı, *S. etruscus*; bədəninin uz. təqr. 3,5 sm, quyruğu 2,5 sm, kütləsi təqr. 2 q-dır) orta böyüklüyə qədər olur (nəhəng çoxdişli, *S. murinus*; bədəninin uz. təqr. 15 sm, quyruğu təxm. 10 sm-dir). Uzunsov üzü xortumcuqlu olur, qulaqları tüklərin üstündə görünür. Tük örtüyü yumşaq, sıx və qalındır. Beli bozuntul və ya qonur, qarın nahiyəsi açıq rənglidir. Quyruğu tüklərlə və uzun seyrək qılçıqlarla örtülüdür. Diş tacı ağdır (ikinci adı da buradandır). Afrikada, Madaqaskarda, Cənubi Avrasiyada (ş.-ə doğru Filippin və Yeni Qvineyaya qədər) yayılmışdır. Nəhəng Ç. (*Suncus murinus*) insanın yaşadığı tikililərdə məskunlaşır; Malay arxipelaqı və Yaponiya daxil olmaqla, Hind okeanı, qismən Sakit okean sahilləri və adalarında geniş yayılmışdır. Müxtəlif landsaftlarda yaşayır, antropogen yaşayış yerlərinə meyillidir. Onurğasız və xırda onurğalı heyvanlarla

Nəhəng çoxdişli (*Suncus murinus*).

qidalanırlar. Bəzi növlərinin rasionuna meyvə və toxumlar daxildir. Cinsi yetkinliyə bir yaşında çatır, 2–5 bala doğur. Yuvadən çıxandan sonra balalar dişləri ilə anasının və bir-birinin quyruğundan tutaraq hərəkət edirlər. BTMİ-nin məlumatına görə bəzi növlərin sayı azalır. **ÇOXELEKTRODLU ZOND** – karotaj zondı; ümumi cərəyan elektrodu olan bir neçə üçelektrodlu zondan ibarətdir. Elektrik karotajında üçelektrodlu (üç elektrod quyuda, bir elektrod səthdə), mikrozondd (bir altlıqda üç elektrod bir-birindən 2,5 sm məsafədə quraşdırılır), yan karotajda 37,9 elektrodlu (mərkəzi cərəyan elektrodu və ona nəzərən simmetrik yerləşdirilmiş ekran və ölçü elektrodları) zondlar tətbiq edilir. Ç.z.-un elektrodları quyu cihazının silindrik səthinə bərkidilir. Elektrodların sayı və onların arasındakı məsafə elə seçilir ki, standart karotaj və yan karotaj zondlaması mümkün olsun.

ÇOXEVİLİ BİTKİLƏR, poliqam bitkilər – bir fərdə eyni zamanda ikicinsli, erkək və diş çiyəkləri olan bitkilər (qabaqkımilər, mürəkkəbçiçəklilər və araliyalar fəsilələrinin növləri). Çox vaxt andromonoesid (bir fərdə ikicinsli və erkək çiçəklər olur, məs., asırqalın bəzi növlərində), ginomonoesid (bir fərdə ikicinsli və diş çiyəklər olur, məs., öküzotu), androdiesid (erkək və ikicinsli çiçəklər müxtəlif bitkilərdə yerləşir, məs., bəzi qaymaqçiçəklilərdə), ginodiesid (dişi və ikicinsli çiçəklər müxtəlif bitkilərdə olur, məs., kəklikotu, nanə və s.) və fərdlərinin bəzilərində yalnız erkək, digərlərində diş, üçüncülərdə isə ikicinsli çiçəkləri olan (məs., göyrüş, üzüm növləri) üçevli (triesid) bitkilər də çoxevli adlandırılır. Çoxevlilik hadisəsi bitkilərin cərpaz tozlanmaya uyğunlaşmasının nəticəsidir.

ÇOXƏMƏLİYYATLI DƏZGAH, çoxməqsədli dəzğah – müxtəlif təyinatlı alətləri avtomatik dəyişməklə detalları kompleks halda emal edən proqram idarəetməli metalkəsmə dəzğahı. Ç.d.-da burğulama, zenkerləmə, içyonma, dəşiklərin rayberlənməsi (genişləndirilməsi), yivəçmə, yan üzlərin emalı, kontur və müstəvilərin frezlənməsi (bəzən nişanlama, düzyonuş, dartma) və s. əməliyyatlar ardıcılığı eyni bir mövqedə maks. sıxlıqla yerinə yetirilə bilər. Bu əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün dəzğahda metalkəsmə alətlərinin ehtiyatı çox olmalıdır. Ç.d.-ın əksəriyyətinə masa, yaxud dövrü və ya fasiləsiz

(proqram üzrə) bölümlü bölücü tərtibat olur. Yeni konstruksiyalı Ç.d.-lar pəstahı avtomatik dəyişmə üçün əlavə masa və qurğu ilə təchiz edilir. Ç.d. əyrixtəli müxtəlif səthlərin emalına, dəşiklərin frezlənməsinə və s. imkan verən konturlu və ya universal idarəetmə sistemində malikdir. Ç.d. ötürmələrin və şpindel fərdlənmə tezliyinin geniş diapazonlu pilləsiz tənzimlənməsi, gedişlərin yüksək sürəti (8–12 m/dəq), çox yüksək sərtliyi və etibarlılığı ilə fərqlənir. Ç.d. texnoloji cəhətdən daha mürəkkəb pəstahların emalında istifadə olunur.

ÇOXƏMƏLİYYATLI MEŞƏ TƏDARÜKÜ MAŞINLARI – meşələrdə iki və daha çox tədarük əməliyyatı (ağacqırma işləri) üçün tətbiq olunan maşınlar. Taxta-şalban tədarükü prosesinin müxtəlif mərhələlərində (ağacqırma işləri, oduncaq xammalının nəqli, meşə sənayesi anbarlarında xammalın emalı) müxtəlif stasionar və mobil Ç.m.t.m.-ndən istifadə olunur. Qırma-paketləşdirmə maşınları ağacları qırır və xüsusi qurğularda paket şəklində yığır; qırma-sürükləmə maşınları kəsdiyi ağacları lazımı yerə sürükləyir; qırma-kəsmə maşınları ağacları qırır və budaqlarını kəsir. Harvestər adlanan qırma-kəsmə-doğrama maşınları ağacları qırır, budaqlarını kəsir və gövdəsini doğrayır. Ç.m.t.m. ağacları tutan, lazımı istiqamətdə yerə yıxan, budaqları kəsən, ağacın budağını və gövdəsini çeşidlərə ayıran qurğudan (harvester başlığı), hidravlik manipulyator, operator kabinəsi, mühərrik və hərəkət edən hissədən ibarətdir. Kabinədə qoyulmuş kompüter bütün iş prosesini idarə edir və ağac gövdələrinin doğranması zamanı lazımı uzunluğu, hazırlanmış meşə materiallarının həcm və növünü müəyyənləşdirir. Stasionar Ç.m.t.m. iri meşə materialları tədarükü anbarlarında, mobil Ç.m.t.m. isə yük döviyyəsi az olan, müvəqqəti və sahilyanı meşə anbarlarında tətbiq olunur. Müasir Ç.m.t.m.-nin kabinəsi maşinisti ətraf mühitin mənfə təsirlərindən, həmçinin səs və vibrasiyadan qoruyur.

Çoxəməliyyatlı Sampo Rosenlew HR46 meşə tədarükü maşını (Finlandiya).

ÇOXƏRLİLİK – nikahın tarixi formalarından biri. Bax *Poliandriya*.

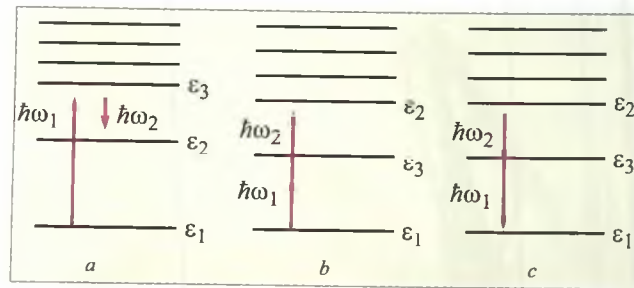
ÇOXFAZALI CƏRƏYAN – bax *Dəyişən cərəyan*.

ÇOXFOTONLU FOTOEFFEKT – bax *Çoxfotonlu proseslər*.

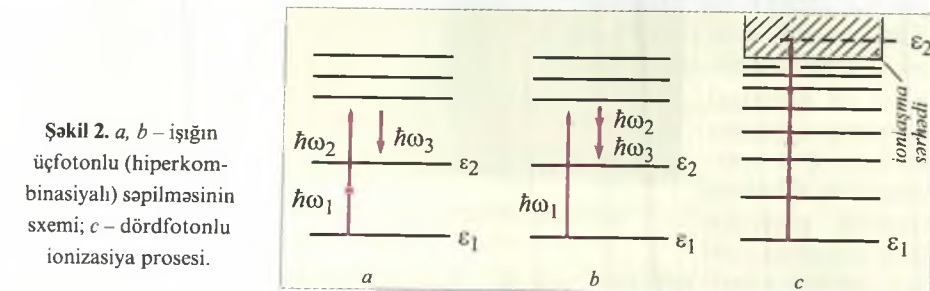
ÇOXFOTONLU İONLAŞMA – bax *Çoxfotonlu proseslər*.

ÇOXFOTONLU PROSESLƏR – elektromaqnit şüalanmasının maddə ilə qarşılıqlı təsir prosesləri; bu zaman bir elementar aktda bir neçə foton udulur və ya buraxılır. Udulan və buraxılan fotonların enerji fərqi yaranan (və ya itirilən) maddə zərrəciklərinin (atom və molekulların) enerjisinə bərabərdir. Bu vəziyyətdə kvant halları arasında zərrəciklərin çoxfotonlu keçidi baş verir. Ç.p. kifayət qədər güclü işıq sahəsində baş verdiyinə görə onun geniş tətqiqatına *lazerlərin* yaradılmasından sonra başlanmışdır.

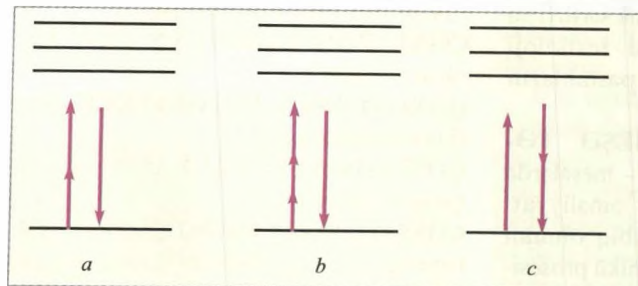
Ən sadə Ç.p. ikifotonludur. Kombinasional səpilmənin elementar aktında zərrəcik eyni zamanda $h\omega_1$ enerjili fotonu udur və digər $h\omega_2$ enerjili fotonu buraxır (şəkil 1, a). Bu zaman səpilən zərrəcik ϵ_1 enerjili haldan ϵ_2 səviyyəsinə keçir; zərrəciyin enerjisinin dəyişməsi udulan və buraxılan fotonların enerjiləri fərqi $(h\omega_1 - h\omega_2)$ bərabərdir. İkifotonlu udulma zamanı (şəkil 1, b) zərrəcik udulmuş ikifotonlu enerjinin $h\omega_1 + h\omega_2$ cəminə bərabər olan $\epsilon_2 - \epsilon_1$ enerjisini qazanır. Beləliklə, maddənin ikifotonlu həyəcanlanması baş verir. İkifotonlu buraxılma zamanı isə ilk əvvəl ϵ_2 həyəcanlanmış vəziyyətdə olan zərrəcik (şəkil 1, c) daha aşağı ϵ_1 səviyyəsinə (eyni zamanda iki fotonun şüalanması ilə: $h\omega_1 + h\omega_2 = \epsilon_2 - \epsilon_1$) keçir. Analoji proseslər üç və daha çox sayda fotonun iştirakı

Şəkil 1. İkifotonlu proseslərin kvant sxemi:
a - kombinasiyalı səpilmə;
b - ikifotonlu udulma;
c - ikifotonlu buraxılma.

Şəkil 2. a, b - işığın üçfotonlu (hiperkombinasiyalı) səpilməsinin sxemi; c - dördfotonlu ionizasiya prosesi.

Şəkil 3. İki tezliyin (a) toplanması proseslərinin, üçüncü harmonikanın generasiyasının (b) və tezliklərinin (c) kvant sxemi.

ilə də baş verir (şəkil 2, a, b). Ç. p.-ə nümunə olaraq həmçinin çoxfotonlu ionlaşma və çoxfotonlu fotoeffekt misal göstərmək olar. Birinci halda bir neçə fotonun eyni zamanda udulması nəticəsində molekuldan və ya atomdan elektronların ayrılması baş verir (şəkil 2, c). İkinci halda bir neçə fotonun eyni zamanda udulması elektronun maddədən qoparılmasına səbəb olur.

Ç.p.-də yaranan hər bir foton ya özbaşına (spontan), ya da həmin tezlikli xarici şüalanmanın təsiri ilə (məcburi buraxılma) buraxıla bilər. $\hbar\omega_1, \hbar\omega_2, \dots, \hbar\omega_m$ enerjili fotonların udulmasının və məcburi buraxılmasının baş verdiyi m-fotonlu prosesin W_m ehtimalı

$W_m = A_m n_1 n_2 \dots n_m$ -ə bərabərdir, burada n_1, n_2, \dots, n_m müvafiq enerjili fotonların sayının sıxlığıdır, yəni W_m ehtimalı $\omega_1, \omega_2, \dots, \omega_m$ tezlikli düşən şüanın intensivliklərinin hasilinə düz mütənəsbidir. A_m konstantı maddənin quruluşundan, Ç.p.-in tipindən və düşən şüanın tezliyindən asılıdır. Məs., əgər həyəcanlandıran şüaların tezliklərindən biri atomda aralıq keçid tezliyinə yaxındırsa, onda A_m rezonansla qalxır. Əgər ikifotonlu proseslərdə $\hbar\omega_1 \approx \epsilon_3 - \epsilon_1$ olarsa, bu hal baş verir.

m fotonların iştirakı ilə gedən Ç.p.-in ehtimalının $(m-1)$ fotonların iştirakı ilə gedən Ç.p.-in ehtimalına nisbəti W_{m-1} aralıq rezonanslara olmasa $(E/E_{at})^2$ -yə bərabərdir, burada E - şüaların elektrik sahəsinin intensivliyinin amplitudu, E_{at} - atom daxili elektrik sahəsinin orta intensivliyidir ($E_{at} \sim 10^9 \text{ V/sm}$). Elementar aktda iştirak edən fotonların sayının artması ilə gedən qeyri-lazer şüalanma mənbələri ($E \ll E_{at}$) üçün Ç.p.-in ehtimalı kəskin azalır. Bu səbəbdən lazerlər meydana çıxmadan əvvəl işığın səpilməsi zamanı birfotonludan əlavə yalnız ikifotonlu proseslər müşahidə olunurdu: rezonans lüminessensiyası, işığın Reley səpilməsi, spontan Mandelştam-Brillüen səpilməsi və işığın kombinasiyalı səpilməsi. İşığın lazer mənbələri kifayət qədər yüksək sıxlıqlı şüalanma gücünün ($E \sim E_{at}$) alınmasına imkan verir. Bu halda Ç.p.-in ehtimalı kəskin artır. Böyük intensivlikli şüalanma zamanı Ç.p. maddənin bir çox optik xüsusiyyətlərini təyin edir: məs., şəffaf maddələr düşən lazer şü-

asının kifayət qədər yüksək intensivliyində çoxfotonlu udulma prosesi sayəsində qeyri-şəffaf maddələrə çevrilə bilər.

Ç.p. üçün seçmə qaydası təkfotonlu proses üçün seçmə qaydasından fərqlənir. Məs., simmetriya mərkəzi olan mühitlərdə cütsaylı fotonların iştirakı ilə dipol elektrik keçidləri yalnız bərabərcütlü vəziyyətlərdə, tək saylı fotonların iştirakı ilə isə əks cütlük vəziyyətləri arasında mümkündür. Çoxfotonlu udulma və ya səpilmə spektrlərinin ölçülməsi maddənin energetik vəziyyətini optik üsullarla tədqiq etməyə imkan yaradır. Bu maddələrin əsas vəziyyətinə görə təkfotonlu proseslərin köməyi ilə həyəcanlanması qadağandır (bax Qeyri-xətti spektroskopiya).

Fotonların udulması ilə bərabər, buraxılması baş verən Ç.p.-dən tezliyin optik çeviricilərində istifadə edilir. Məs., məcburi kombinasiyalı səpilmə prosesi kombinasiyalı tezliklər generatorunda istifadə olunur (kombinasiyalı lazerdə). Maddənin son kvant halının başlanğıc halı ilə üst-üstə düşdüyü proseslər (şəkil 3) lazer şüası tezliklərinin harmonik, cəm və fərqlinin generasiyasının əsasını təşkil edir. İşığın parametrik generatorlarının işi də həmçinin bunlara əsaslanır.

ÇOXGÖVDƏLİ GƏMİ - bir neçə subasimli gövdədən ibarət üzən qurğu (gəmi); gövdələr bir-biri ilə suüstü və ya sualtı hissədə ümumi üsttikili, birləşdirici körpü, tir, yaxud fermalarla birləşdirilir. İki (katamaran), yaxud üç (trimaran) eyni görünüşlü gövdəsi olan gəmilərə və gövdələri müxtəlifölçülü, formalı gəmilərə (autrigeri olan iki, yaxud üç gövdəli gəmi) ayrılır. Ç.g.-nin göyərtəsinin xüsusi sahəsinin böyük, ləpəyədayanılıqlığının yüksək olması onlardan sərnəşin gəmiləri və bərələri, elmi-tədqiqat, balıq ovu və qazıma gəmiləri, üzən kran və platformalar kimi istifadə etməyə imkan verir.

Çoxgövdəli gəmi. "Adastra" trimaranı (Avstraliya).

ÇOXHƏDLİ, polinom - $Ax^ky^l \dots \omega^m + Bx^ny^p \dots \omega^q + \dots + Dx^r y^s \dots \omega^t$ şəklində ifadə olunan sonlu sayda birləşdirilmiş cəmi, burada x, y, \dots, ω - dəyişənlər, A, B, D (çoxhəddlinin əmsalları) və k, l, t (qüvvət üstləri müsbət tam ədədlərdir) - sabitlərdir.

$$Ax^ky^l \dots \omega^m$$

şəklində toplananlar çoxhəddlinin hədləri adlanır. Hədlərin, həmçinin hər həddəki vuruqların yerini ixtiyari qaydada dəyişmək olar; eləcə də əmsalı sıfır olan hədləri, həmçinin hər bir həddə dərəcəsi sıfır olan vuruğu atmaq və ya əlavə etmək olar. Ç.-nin bir, iki və ya üç həddi varsa, o, birləşdirilmiş, ikihəddli və ya üçhəddli adlanır.

Ç.-nin əmsalına əsasən onun hansı meydana, məs., rəşional, həqiqi və ya kompleks ədədlər meydana aid olması haqqında təsəvvür yaranır.

Əgər Ç.-nin iki həddində eyni dəyişənlərin qüvvət üstləri cüt-cüt bərabər olarsa, onda onlar oxşar hədlər adlanır. Öz aralarında oxşar olan

$$A'x^ky^l \dots \omega^m, B'x^ky^l \dots \omega^m, D'x^ky^l \dots \omega^m$$

hədləri eyni bir (oxşar hədlərin islahı)
 $(A'+B'+D')x^ky^l \dots \omega^m$

ilə əvəz etmək olar. Oxşar hədlərin islahından sonra əmsalı sıfırdan fərqli olan iki Ç.-nin bütün hədləri cüt-cüt bərabər olarsa (lakin müxtəlif ardıcılıqla da yazıla bilər), eləcə də bu çoxhəddlilərin bütün əmsalları sıfır bərabər olarsa, onda belə Ç.-lər bərabər Ç.-lər adlanır. Sonuncu halda deyirlər ki, Ç. eynilik kimi sıfır bərabərdir və 0 ilə işarə edirlər. Bir x dəyişənindən asılı olan çoxhəddini həmişə

$$P_n(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \dots + a_{n-1} x + a_n = \sum_{k=1}^n a_k x^{n-k}$$

şəklində yazmaq olar. Burada a_0, a_1, \dots, a_n əmsallardır. $P_n(x) = 0$ cəbri tənliyinin həlli hər hansı meydana $P_n(x)$ çoxhəddlisinin kökü adlanır. Ç.-nin kökləri ilə əmsalları Viyet düsturu vasitəsilə əlaqəlidir (bax Viyet teoremi).

Ç.-nin hər hansı həddindəki dərəcələrin cəmi həmin həddin dərəcəsi adlanır. Əgər Ç. eynilik kimi sıfır deyilsə, onda, əmsalı sıfırdan fərqli olan hədlər içərisində bir və ya bir neçə ən yüksək dərəcəyə malik hədlər var; bu ən böyük dərəcə çoxhəddlinin dərəcəsi adlanır. Misallar: $xyz+x+y+z$ üçdərəcəli, $2x+y-z+1$ birdərəcəli (xətti çoxhəddli) çoxhəddlidir, $5x^2-2x^2-3x^2$ -nin dərəcəsi yoxdur, çünki o, eynilik kimi

sıfırdır. Bütün hədləri eyni dərəcəyə malik olan Ç., bircins çoxhəddli və ya forma adlanır. 1, 2, 3 dərəcəli formalar uyğun olaraq xətti, kvadratik, kubik, dəyişənlərin sayına görə (iki, üç) - binar, ternar adlanır (məs., $x^2+y^2+z^2-xy-yz+xz$ ternar kvadratik formadır).

Yerdəyişmə, qruplaşdırma və paylaşma qanunları əsasında Ç. üzərində toplama, çıxma və vurma əməllərini yerinə yetirməklə yenidən Ç. alınır. Beləliklə, əmsalları verilmiş meydana olan bütün Ç.-lər yığılı verilməmiş meydana üzərində çoxhəddlilər halqası əmələ gətirir; bu halqa sıfır bölənlərini saxlamır, yəni sıfır bərabər olmayan Ç.-lərin hasilini sıfır ola bilməz.

Əgər eyni dəyişəndən asılı olan iki $P(x)$ və $Q(x)$ çoxhəddliləri üçün elə $R(x)$ çoxhəddlisi tapmaq olarsa ki, $P=QR$ olsun, onda deyirlər ki, P Q -yə bölünür; Q bölən, R isə qismət adlanır. Əgər P Q -yə bölünmürsə, elə $R(x)$ və $S(x)$ çoxhəddliləri tapmaq olar ki, $P=QR+S$ alınar. Belə ki, $S(x)$ -in dərəcəsi $Q(x)$ -in (nataham qismət) dərəcəsindən kiçikdir. Bu əməliyyatın təkrar edilməsi ilə P və Q -nün ən böyük ortaq bölənini tapmaq olar (bax Evklid alqoritmi). Əgər Ç.-ni əmsalları verilmiş meydana olan ondan kiçik dərəcəli Ç.-lərin hasilini şəklində göstərmək mümkündürsə, onda bu Ç. (verilmiş meydana) gətirilmiş Ç., əks halda gətirilməyən Ç. adlanır.

Xüsusi Ç.-lər sistemi - ortogonal çoxhəddlilər, yaxınlaşmalar nəzəriyyəsində funksiyaların sıralar şəklində ifadə vasitəsi kimi istifadə edilir.

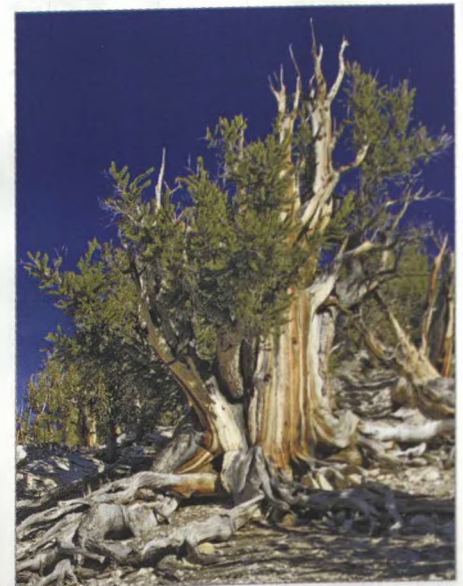
Kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsi baxımından Ç. - tam funksiyaların ən sadə sinfidir. n dərəcəli Ç. genişlənmiş kompleks ədədlər müstəvisini özünə elə əks etdirir ki, $\omega = P_n(z)$ obrazının hər biri n sayda z_1, z_2, \dots, z_n proobrazına malik olur.

ÇOXHÜCEYRƏLİ ORQANİZMLƏR - bədəni çox sayda hüceyrə və onların törəmələrindən (hüceyrəarası maddənin müxtəlif növləri) ibarət olan heyvan, bitki, bir çox göbələk və bəzi sianobakteriyalar. Ç.o.-in xarakterik əlaməti onların bədəni təşkil edən hüceyrələrin hamısının eyni quruluşda olmamasıdır; Ç.o.-in əksəriyyətində hüceyrələr bütöv orqanizmdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən və müxtəlif mürəkkəbliyə malik komplekslərə (toxuma və orqanlar) birləşmişdir (siano-

bakteriyalarda, göbəlləklərdə, bəzi heyvanlarda, məs., süngərlərdə, həmçinin bir çox çoxhüceyrəli yosunlarda əsl toxuma yoxdur). Ç.o. üçün əksər hallarda (vegetativ çoxalma istisna olmaqla) bir hüceyrənin bölünməsi ilə başlayan (ziqota, spor) və Ç.o.-in məhv olması ilə başa çatan ontogenez (fərdi inkişaf) səciyyəvidir. Bakteriyalar, ibtidailər və yosunlarda (çoxnüvəlik, kolonial həyat və s.) çoxhüceyrəli vəziyyətə keçmə meylləri təkamül prosesində yaranmış, lakin çox vaxt tamamlanmamış qalmışdır. Çoxhüceyrəli heyvanların və bitkilərin mənşəyi haqqında müxtəlif fərziyyələr mövcuddur (qastreya, faqositella, sinzoospor nəzəriyyələri və s.), lakin bu məsələ ilə bağlı yekdil fikir yoxdur. Ç.o.-in bəzi birhüceyrəli kolonial orqanizmlərin quruluşunun mürəkkəbləşməsi nəticəsində yaranması daha çox ehtimal olunur. Ç.o.-in çöküntü qalıqları Vend dövründən məlumdur. *Birhüceyrəlilərlə* müqayisə et.

ÇOXİLLİK BİTKİLƏR - iki ildən çox yaşayan bitkilər. Müəyyən yaşa çatmış Ç.b. bir neçə dəfə, çox vaxt hər il (polikarpiklər), yaxud yalnız bir dəfə həyatının axırında (monokarpiklər, məs., karyot palması) çiçəkləyər və bar verə bilər. Ç.b.-ə bütün ağaclar, kollar, kolcuqlar və bir çox otlar (demək olar ki, bütün meşə otları) aiddir. Ağaclar, əsasən, 20 ildən 300-500 ilə qədər yaşayır; qılçıqlı şam ağacının (Pinus aristata) yaşı 6000 ilə qədər çatır. Bir çox çoxillik ot bitkiləri on illərlə yaşayır, lakin ilk çiçəkləyən zoqlarını 5-10 yaşında verir. Məs., pahlıqlı əsməsi

Qılçıqlı şam ağacı (Pinus longaeva) - "Mafusail". E.ə. 2831 il. İnio Milli Meşəsi. Kaliforniya (ABŞ).

həyatının 10-cu, dikduran qaytarma isə 5-7-ci ilində çiçək açır. 150 ilə qədər yaşayan növlər var (məs., yaz xoruzgülü). Bəzi Ç.b.-in yarpaqları ilboyu (həmişəyaşıl bitkilər) onların üstündə qalır, bəzilərdə isə əlverişsiz şəraitdə tökülür (bax *Xəzan*). Bir çox çoxillik ot bitkilərinə qışda və ya quraqlıq zamanı yerüstü zoğlar məhv olur, yalnız yeraltı orqanları (kökümsovlar, soğanaqlar, kök yumru-ları) canlı qalır. Bəzi otların (ciyələk, şir-pəncəsi və s.) yerüstü hissəsi, o cümlədən yaşıl yarpaqlar il boyu solmur və bunlar həmişəyaşıl bitkilər adlanır.

ÇOXİLLİK DONUŞLUQ, Daimi donuşluq, Çoxillik donuşluq süxurları – uzun müddət (bir neçə ildən min illərə qədər) donmuş halda olan torpaq örtüyünün üst səthindən bir qədər dərinədə yerləşən mənfi temp-rlu, buzlu süxurlar. Ç.d. süxurları *kriolitozonanın* əsas kütlə-sini təşkil edir; əsasən, Şimal yarımkürəsində (Avrasiyanın şm.-i və Şimali Amerikada) yayılmışdır; qurunun təqr. 25, RF ərazisinin (Avropa hissəsinin, Qərbi Sibir və Yenisey çayından ş.-dəki ərazilərin şm.-i) 65%-ini tutur. Ç.d., həmçinin Antarktidada buzlaq-altı süxurlarda, Arktika dənizlərinin şelf zonasında və Arktika hövzəsi akvatoriya-sının əksər hissəsində yayılmışdır. Ç.d. ərazinin iqtisadi cəhətdən mənimşənilməsində spesifik şərait tələb edir. Donuşluq süxurlarının yayıldığı r-nlarda tikiləcək müxtəlif növ qurğuların layihələşdirilməsinin elmi əsasları mühəndisi *geokriologiya* tərəfindən hazırlanır. Bəzən Ç.d. termini “çoxillik kriolitozona” termininin sinonimi kimi işlədilir.

Çoxillik donuşluq. Lena çayının sahilləri (Yakutiya).

ÇOXİLLİK DONUŞLUQ SÜXURLARI – bax *Çoxillik donuşluq*.

ÇOXİLLİK YEM OTLARI – bir ildən çox yaşayan və mal-qara üçün yem kimi becərilən ot bitkiləri. Ç.y.o.-nın həyat tsikli aşağıdakı fazalardan ibarətdir: yaz uzanması, kollanma, sünbülləmə – qönçələmə, çiçəkləmə, təkrar kollanma ilə bərvermə, payız vegetasiyası, qış dincliyi. Ç.y.o. kimi əsasən, taxıllar (pişikquyuğu, tülküquyuğu, ayırıq, qırtıç, tarlaotu, çayır və s.) və paxlalar (üçyarpaq yonca, yonca, xaşa və s.) fəsilələrinin nümayəndəsi becərilir. Çox vaxt taxıl və paxlalı bitkilər qarışıq əkilir ki, bu da yemin keyfiyyətinə və torpağın münbitliyinə müsbət təsir göstərir. Təkrar kollanma ilə əlaqədar vegetasiyanın ikinci yarısında bitkiyə gübrə vermək məqsədəuyğundur. Bax *Yem bitkiləri*.

ÇOXKANALLI RABİTƏ – analoq və ya rəqəmli məlumatların (telefon, TV, teleqraf, kompüter verilənləri və s.) çox sayda göndəricidən həmin sayda məlumat işlədiciyə ümumi rabitə xətti (ötürücü, radio, lifli-optik) ilə paralel (eyni zamanda) və müstəqil ötürülməsi sistemi. Ç.r. sisteminin əsasını rabitə xəttinin sıxlaşdırılması (tezlik və ya zaman üzrə) prinsipi təşkil edir. İlk vaxtlar geniş tətbiq edilən tezlik sıxlaşdırılmasında hər bir rabitə kanalı məlumatların qrupla ötürülmə traktı üçün ayrılmış tezlik zolağının müəyyən hissəsini tuturdu. Standart telefon (analoq) kanalı kimi tonal tezlik kanalı (nitq siqnallarının 300–3400 Hz tezlik zolağı ilə ötürülməsini təmin edir) tətbiq olunur. Hər kanala 4 kHs nominal

tezlik zolağı ayrılır. Tezliyi sıxlaşdırılan Ç.r. standart qrup traktında standart kanalların birləşdirilməsi üsulu ilə qurulur. Əvvəlcə 60–108 kHs tezlik zolağını tutan 12 standart kanaldan ibarət ilkin (birinci) qrup traktı yaradılır; hər bir kanal öz fərdi tezlik çeviricisi (modulyator) vasitəsilə ilkin traktın tezlik zolağının uyğun sahəsinə köçürülür. Analoji olaraq 5 birinci qrup traktından ikinci qrup traktı yaradılır. Nəticədə qəbulədiçi qurğu göndərilmiş çoxsaylı siqnallar içərisindən yalnız müəyyən istifadəçiyə göndərilən siqnalları seçib ayırır. Müasir Ç.r.-də rabitə xətləri standartlaşdırılmış kanallar çoxluğu ilə sıxlaşdırılır. Geniş yayılmış üsullardan biri məlumatın rəqəmli kanallarla ötürülməsidir; bu üsuldə hər kanala ümumi rabitə traktında növbə ilə (dövri olaraq) müəyyən zaman intervalı ayrılır. Ötürmə prosesində fasiləsiz (analoq) siqnallar zamana görə impuls, diskret (rəqəmi) siqnallara çevrilir; əvvəl birinci, sonra isə növbəti kanalların siqnalları ötürülür. 20 əsrin sonlarından başlayaraq kanalları spektral sıxlaşdırılmalı lifli-optik kəbellərlə Ç.r. daha geniş yayılmışdır; bu bir neçə informasiya kanalını (analoq və rəqəmi) bir optik lif ilə ötürməyə imkan verir. Müasir lifli-optik rabitə xətlərində bir spektral diapazonda onlarca kanal olur; ötürmə sürəti 10 Tbit/san və daha çoxdur.

ÇOXKƏSKİLİ TORNA DƏZGAHI – metalkəsən torna dəzgahı; pəstahın emalı eninə və uzununa supportlarda quraşdırılmış bir neçə kəski vasitəsilə eyni vaxtda aparılır. Kəskildən hər biri dətalın müəyyən bir hissəsini emal edir. Bu da supportun iş tsiklini xeyli azaldır. Çoxkəskili torna avtomatları və yarım-avtomatları buraxılır.

ÇOXKÖBƏLİ KERAMİKA MƏDƏNİYYƏTİ – Aşağı Dunaydan Volqayadək uzanan çöl və meşə-çöl zonasında Orta Tunc dövrünün sonları – Son Tunc dövrünün əvvəllərinə (təqr. e.ə. 2200–1750 illər) aid arxeoloji mədəniyyətlər birliyi. Keramika üzərindəki cərgəli köbələrə görə belə adlanır. Əvvəllər Ç.k.m.-nin qədim mərhələsi katakomb mədəniyyəti çərçivəsinə daxil edilirdi. 1960-cı illərin əvvəllərində S.S. Berezanskaya Babino tipli yaşayış məskənlərinin mədəniyyətini, sonra isə Ç.k.m.-ni müəyyənləşdirmişdir. R.A.Litvinenko Ç.k.m. çərçivəsində Dnepr-Don (“ilkin”, daha erkən) və Dnepr-Prut (“təkrar”, lokal variantlarla) mədəniyyətlərini müəyyən etmişdir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Ç.k.m.-nin tərkibi

bində Yevpatoriya (Kırmıda), Desna-Seyma, Dnepr-Pripyat, Podolsk-Volınsk “periferik” qrupları seçilir.

Kənd yerləri və mövsümi qəsəbələr, əsasən, suya yaxın yerlərdə, nadir hallarda susuz çöllərin içərilərində yerləşirdi. Xəndək və daş hörgü ilə bərkidilmiş sədd kimi istehkamlar (Dneprboyu çölündə Kremenchuk yaşayış yeri) məlumdur. Karkas-dirək konstruksiyalı, bünövrəsi daşdan olan yerüstü evlər gillə suvanmışdır; açıq ocaqları və möhrə döşəmələri var. Dnepr-Don Ç.k.m. üçün kurqan qəbirləri səciyyəvidir. Üstü taxta, yaxud daşla örtülmüş ağac çərçivəli, daş qutulu, düzbucaqlı çalalarda sol böyrü üstə bükülü vəziyyətdə, başları, əsasən, şərqə doğru istiqamətlənmiş 1 və ya 2 ölü dəfn olunmuşdur; ölümlər uzadılmış vəziyyətdə, başları, əsasən, qərbə doğru istiqamətlənmiş dəfn yerləri də var; qəbirdəyişmə hallarına da rast gəlinir; qəbirlərin divarlarına çox zaman ağac qabığı, lifi və qamışla üz çəkilmiş, dibinə isə üzünə tabaşir və ya oxra səpilən həmin materiallar döşənməmişdir. Dəfn kameralarında və ya onların üst örtüyündə xeyrət mərasiminin qalıqları var. Dəfn avadanlığı nadir hallarda keramik qablar, adətən sümük toqqalar, taxta kasalar, daş toppuzlar, nefrit baltalar, tunc bıçaqlar, xəncərlər, bəzəkər, istehsal dəstlərindən (oxların hazırlanması və metal emalı üçün) ibarətdir. Dnepr-Prut Ç.k.m. üçün quyu və katakomb mədəniyyətlərinə aid kurqanlarda oval quyular və ağac kötük-lərində sallama qəbirlər səciyyəvidir. Ç.k.m. keramikası üçün bikonik yoğun-ağızlı bardaqlar xasdır; onların paralel, yaxud bir neçə sıra yapma köbələrə bəzədilmiş səthi küknara oxşayır. Daş məmulatları arasında həvəngdəstə, balta, toppuz, qaşov, ox ucluqları var; tunc bıçaqlar, tiyələr, bizlər və s., balta və bəzək əşyaları üçün qəliblər, ucluqlar məlumdur. Dəfinələr (*Borodino dəfinəsi* və s.) də vardır. Təsərrüfatın əsasını maldarlıq (qaramal, dəvər, at) təşkil edirdi. Donetsk kömür hövzəsi mədənlərində mis çıxarıldı; tökməçilərin qəbirləri məlumdur. Ç.k.m.-nin daşıyıcıları zərifquruluşlu dolixokran Avropa tipinə aiddirlər, Aralıq dənizi komponentinin qarışığı olması da istisna edilmir.

Ç.k.m.-nin formalaşmasına Orta Tunc dövrünün sonları – Son Tunc dövrünün əvvəllərində quru iqlimin başlaması ilə bağlı radikal ekoloji dəyişikliklər kontekstində baxılır. Şərqi Avropanın bu dövrə aid meşə və meşə-çöl mədəniyyətlə-

rində Ç.k.m. aparıcı rol oynamışdır. Ç.k.m.-ndə *quyu qəbirləri mədəniyyətinin* xüsusən dini-ideoloji cəhətdən (kişi qəbirlərinin üstün sosial mövqeyi, qəbir qurğularının mürəkkəbliyi, ölümlərin dəfn olunma vəziyyətləri və s.) ənənələri bərpa olunmuşdur. Ç.k.m. ənənələrinin izlərinə *kərtmə mədəniyyətində*, Sobatinovka mədəniyyətində, Tşines mədəniyyətində rast gəlinir.

ÇOXQABARCIQLILAR (Multituberculata) – Allotheria yarımşinfindən olan nəslə kəsilmiş bitkiyeyən məməlilər. Şimal yarımkürəsində Orta Yura-Eosen, Afrikada – Tabaşir, Cənubi Amerikada – Üst Tabaşir çöküntülərindən məlumdur. 20-yə qədər fəsiləsi, 80-ədək cinsi, 130-ədək növü var. Ç. siçan və ya siçovul, ən iriləri isə qunduz və marmot böyüklüyündə olmuşdur; xarici görünüşü də gəmiricilərə oxşayırdı. Kəlləsi enli, yastılanmış, kəsici dişləri iri, aşağı azı dişlərindən öndə yerləşmiş arxa dişləri, adətən, çox uzunsov, ülgücəbənzər idi. Azı dişlərinin üzərində uzununa düzülmiş 2 sıra qabarcıq vardı; çənələr qapandıqda alt dişlərin ön sırasındakı qabarcıqlar üst sıraların arasındakı yuvalara girirdi. Uzunmüddətli və sürətli qaçışa uyğunlaşmayan Ç. yırtıcılardan müdafiə üçün arxa ətraflarındakı zəhərli çıxıntılardan istifadə edirdi. Əksəri quru heyvanları olan Ç.-in bir qismi yaxşı tullanmaq, yaxud yer qazmaq qabiliyyətinə malik idi, bəzi sonrakı formaları ağacda yaşayırdı. Çox da iri olmayan, primitiv beyni vardı. Kəsicilər kimi xırda balalar doğurdular. Bitkiyeyən plasantallarla, ilk növbədə gəmiricilərlə rəqabətə davam gətirməyən Ç.-in nəslə Eosenin sonunda kəsilməmişdir.

ÇOXQƏLSƏMƏLİ AKULALAR – bax *Daraqdişli akulalar*.

ÇOXQIILLI QURDLAR (Polychaeta) – halqavi qurdlar sinfi. Kembridən məlumdur. Ç.q.-in əksəriyyəti dənizlərdə qrunda, dibə yaxın və ya dərinliklərdə yaşayır. Uz. 1 mm-dən 1 m-ədək və daha çox olur. Bədəni seqmentlərdən ibarətdir (200-ədək). Ağızözü hissədə, adətən, həssas çıxıntılar (bel hissəsində taktil antenalar və qarın tərəfində kimyəvi hissetmə orqanları), gözlər və xemoreseptorlu kirpikli çuxurcuqlar yerləşir. Ağız dəliyini daşıyan peristomium – bir və ya bir neçə birləşmiş seqmentdən ibarətdir. Bədənin qalan ətli yan çıxıntılı – parapodili seqmentləri bir və ya ikiqanadlı, bel və qarın bığcıqları, qəlsəmə çıxıntıları ola bilər. Parapodilərin çoxsaylı qilləri var (adı da

buradandır); onların bəziləri dəstə şəklində toplanıb və xaricə çıxır, içəridə olan daha qalınları isə dayaq funksiyasını yerinə yetirir. Anal hissədə həssas bığcıqlar, bəzən də gözlər olur. Qazıcı (eşici), xüsusilə də oturaq növlərin bədəni parapodilərin quruluşuna görə fərqlənən 2-3 hissədən ibarətdir. Oturaq Ç.q.-in xırda üzvi hissəcikləri toplamaq üçün çıxıntıları var; onlar ya su qatına yönəlir, ya da qrunton üzərinə yayılır. Ç.q.-in qan-damar sistemi, adətən, qapalıdır. Sinir sistemi – qarın sinir teli, udlaqyanı sinir halqası və udlaqüstü sinir düyünlərindən ibarətdir. Əsasən, ayrıncısiyyətlidirlər, hermafroditləri də mövcuddur. Qonadalar (cinsiyyət vəziləri) seqmentlərin bir çoxunda və ya müəyyən seqmentlərdə yerləşir. Qametlər selomik mayədə sərbəst üzür, metanefridlərdən (ifrazat orqanları), xüsusi cinsi axacaqlardan (qonoduklar) və ya bədənin yarıqlarından xaricə çıxır. Mayalanma bir qayda olaraq, xaricidir. Bir çox növlər çoxalma zamanı suyun dibindən qalın qatlarına qalxır. Su Ç.q.-inin yumurtasından troxoforun küreşəkili sürfəsi çıxır; əksər növlərdə o, planktonun tərkibində qidalanma və uzun müddət yaşamaq qabiliyyətinə malikdir. Metomorföz zamanı troxoforun birinci yarımkürəsi ağızözü hissəyə çevrilir, 2-ci yarımkürənin arxa hissəsində isə ardıcıl olaraq, seqmentlər ayrılmağa başlayır. Ç.q.-in çox növü anal hissənin önündə yerləşən böyümə zonasında yeni seqmentlərin əmələ gəlməsi nəticəsində bütün həyatı boyu inkişaf edir.

Ç.q.-nin 8000-ə qədər növü var; dünyada geniş yayılmışdır. Dəniz növlərindən başqa, şirinsuda və quruda yaşayan bir neçə parazit növləri var. Su Ç.q.-i sərbəst hərəkət edir, müvəqqəti sığınacaqlar qazır. Növlərin bir hissəsi qurduqları borucuqların içində, qruntdakı daimi yuvacıqlarda və ya əhəngdəşində açdığı yollarda, demək olar ki, hərəkətsiz qalır. Ç.q., əsasən, detritlə qidalanır, yırtıcıları da var. Bentos ekosistemləri qida zəncirlərində mühüm yer tutur, suyun dibində yaşayan balıqlar üçün yemdir.

Əd.: Беспозвоночные: Новый обобщенный подход. М., 1992.

ÇOXQIYMƏTLİ FUNKSIYA – arqumentin eyni bir qiyməti üçün funksiyanın təyin olunduğu oblastdan iki və daha artıq qiymət alan funksiya. Ç.f., məs., tənliklərin həlli zamanı meydana gəlir, ona görə, adətən, qeyri-aşkar və tərs funksiyalar çoxqiymətli olur. Məs.,

x^2 funksiyasının tərsi ikiqiymətli $\pm\sqrt{x}$ funksiyası, $\operatorname{tg}x$ funksiyasının tərsi isə $\operatorname{Arctg}x = \arctg x + k\pi$, $k=0, \pm 1, \pm 2, \dots$ sonsuz funksiyasıdır.

Kompleks dəyişənli Ç.f. analitik funksiyalar nəzəriyyəsində öyrənilir. Əsas elementar analitik Ç.f. sonsuz qiymətli $\ln z$ funksiyasıdır. Digər elementar analitik Ç.f.-lar onunla ifadə olunur, məs.,

$$z^\alpha = e^{\alpha \ln z},$$

$$\operatorname{arctg} z = \frac{i}{2} \ln \frac{1-iz}{1+iz}.$$

ÇOXLUĞUN GÜCÜ – bax *Çoxluqlar nəzəriyyəsi*.

ÇOXLUĞUN QAPANMASI – bax *Toxunma nöqtəsi*.

ÇOXLUĞUN ÖLÇÜSÜ – parçanın uzunluğunu, müstəvi fiqurun sahəsini və cismnin həcmi daha ümumi təbiətli çoxluğa ümumiləşdirən anlayış. Müstəvi üzərində məhdud çoxluqlar üçün Lebeq ölçüsü (A. Lebeq tərəfindən daxil edilmişdir) Ç.ö.-nə misaldır. Həndəsədə müstəvi fiqurların sahəsi təyin edildiyi kimi, Lebeq ölçüsünü də təyin edərkən, onu çoxluğun müstəvinin əhatə etdiyi hissəsinin seçilmiş ölçü vahidi ilə müqayisə edirlər. Belə ki, ölçülmə prosesi adi sahənin ölçülmə prosesini xatırladır. İstənilən Δ kvadratın $m(\Delta)$ Lebeq ölçüsünün onun sahəsinə bərabər olduğu fərz edilir (bu və ya digər ölçü vahidlərində). Sonra verilmiş A çoxluğu sonlu və ya sonsuz $\Delta_1, \Delta_2, \dots$, kvadratlar dəsti ilə örtülür. A çoxluğunun bütün mümkün örtükləri üzrə götürülmüş $\sum_{n=1}^{\infty} m(\Delta_n)$ ədədlərinin aşağı

sərhədi A çoxluğunun yuxarı (xarici) ölçüsü adlanır $[m^*(A)]$. A çoxluğunun $m_*(A)$ aşağı (daxili) ölçüsü $m(\Delta) - m^*(A)$ fərqi ilə təyin olunur, burada $\Delta - A$ çoxluğunu saxlayan hər hansı kvadrat, A isə Δ kvadratının A -ya daxil olmayan bütün nöqtələri çoxluğudur. Aşağı ölçüsü yuxarı ölçüsünə bərabər olan A çoxluğu Lebeq görə, ölçülən çoxluq, yuxarı və aşağı ölçülərin $m(A)$ ümumi qiyməti isə A çoxluğunun Lebeq ölçüsü adlanır. Elementar sahəyə malik həndəsi fiqurlar ölçüləndir və onların Lebeq ölçüsü ölçülərinin sahələri ilə üst-üstə düşür. Lakin kvadratlanmayan ölçülən çoxluqlar da mövcuddur. Analoji olaraq Lebeq ölçüsünü düz xətt üzərində də təyin etmək olar. Bu halda çoxluğu intervallarla örtməklə yuxarı sərhədi təyin edirlər.

Lebeq ölçüsünün əsas xassələri ondan ibarətdir ki, istənilən çoxluğun ölçüsü mənfə deyil və cüt-cüt kəsişməyən

sonlu və ya hesabi A_1, A_2, \dots , çoxluqlarının $A = \bigcup_{n=1}^{\infty} A_n$ birləşməsinin ölçüsü onların ölçülərinin cəminə bərabərdir, yəni

$$m(A) = \sum_{n=1}^{\infty} m(A_n).$$

Lebeq görə, ölçülən çoxluqlar sinfi kifayət qədər genişdir. Xüsusi halda, $(0, 1)$ intervalının rəasional nöqtələri çoxluğu A və həmin intervalın irrasional nöqtələri çoxluğu B Lebeq görə ölçüləndir. Bu çoxluqlar o mənada oxşardır ki, onlardan hər biri $(0, 1)$ intervalında sıxdır, yəni göstərilən intervalın istənilən iki nöqtəsi arasında həm A çoxluğunun, həm də B çoxluğunun nöqtələrinə rast gəlinir: eyni zamanda onlar ölçülərinə görə kəskin fərqlənir, belə ki, $m(A)=0$, $m(B)=1$. Daha dar çoxluqlar sinifləri üçün Lebeq ölçüsü ilə üst-üstə düşən ölçü əvvəllər M.E.K. Jordan (1893) və E. Borel (1898) tərəfindən müəyyən edilmişdir.

Müasir riyaziyyatın bir sıra bölmələrinin inkişafı Ç.ö. anlayışının sonrakı ümumiləşdirmələrinə – abstrakt ölçü nəzəriyyəsinin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu zaman Ç.ö. aksiomatik təyin edilir. Tutaq ki, U – ixtiyari çoxluqdur və M – onun alt çoxluqlarının hər hansı sinfidir. M -ə daxil olan, bütün A -lar üçün təyin edilmiş mənfə olmayan $\mu(A)$ funksiyası tam additivdirsə, onda o ölçü adlanır, yəni M -ə daxil olan istənilən kəsişməyən A_1, A_2, \dots , çoxluqlar ardıcılığı üçün onların A cəmi də M -ə daxildir və

$$\mu(A) = \sum_{n=1}^{\infty} \mu(A_n)$$

bərabərliyi ödəyir. Bundan əlavə, M sistemi müəyyən əlavə şərtləri ödəyir. M -ə daxil olan çoxluqlar ölçülən çoxluqlar adlanır. μ ölçüsü təyin edildikdən sonra ölçülən funksiyalar anlayışı (μ -yə nəzərən) və inteqrallama əməliyyatı tətbiq edilir.

Lebeq ölçüsü nəzəriyyəsinin bir çox hökmləri, ölçülən funksiyalar nəzəriyyəsi və Lebeq inteqralı uyğun dəyişiklərlə ölçü və inteqralın abstrakt nəzəriyyəsində də saxlanılır. Sonuncu, A.N.Kolmoqorov tərəfindən verilən (1933) müasir *ehtimal nəzəriyyəsinin* əsasını təşkil edir.

ÇOXLUĞUN YUXARI VƏ AŞAĞI SƏRHƏDİ – çoxluğun düz xətt üzərindəki xarakteristikası. Çoxluğu yuxarıdan məhdud edən ən kiçik ədəd çoxluğun yuxarı sərhədi, aşağıdan məhdud edən ən böyük ədəd isə çoxluğun aşağı sərhədi adlanır. Tutaq ki, həqiqi ədədlər çoxluğunun hər hansı X alt çoxluğu verilmişdir. Əgər hər bir $x \in X$ ədədi üçün $x \leq b$

bərabərsizliyi ödəyirsə və $b' < b$ -nin necə olmasından asılı olmayaraq $\forall x' \in X$ var ki, $x' > b'$ -dir, onda b ədədi X çoxluğunun yuxarı sərhədi adlanır və $\sup X$ (lat. supremum – ən böyük) ilə işarə edilir. Əgər hər bir $x \in X$ üçün $x \geq a$ bərabərsizliyi ödəyirsə və $a' > a$ -nın necə olmasından asılı olmayaraq, $\forall x' \in X$ var ki, $x' < a'$ -dir, onda a ədədi X çoxluğunun aşağı sərhədi adlanır və $\inf X$ (lat. infimum – ən kiçik) ilə işarə olunur.

Misallar:
 $\inf [a, b] = a, \sup [a, b] = b,$
 $\inf (a, b) = a, \sup (a, b) = b;$
 əgər X çoxluğu iki α və β nöqtəsindən ibarətdirsə və $\alpha < \beta$, onda
 $\inf X = \alpha, \sup X = \beta.$

Bu misallar göstərir ki, yuxarı (aşağı) sərhəd çoxluğun özünə daxil ola da bilər (məs., $[a, b]$ parçası halında), olmaya da bilər (məs., (a, b) intervalı halında). Əgər hər hansı çoxluqda ən böyük (ən kiçik) ədəd varsa, onda bu ədəd çoxluğun yuxarı (aşağı) sərhədi olur.

Yuxarıdan (aşağıdan) məhdud olmayan çoxluğun yuxarı (aşağı) sərhədi $+\infty$ (uyğun olaraq $-\infty$ simvolu) ilə işarə olunur. Əgər N natural ədədlər çoxluğudursa: $N = \{1, 2, 3, \dots\}$, onda,
 $\inf N = 1, \sup N = +\infty.$

Əgər Z bütün mənfə və müsbət ədədlərdən ibarət tam ədədlər çoxluğudursa, onda

$$\inf Z = -\infty, \sup Z = +\infty.$$

Hər bir boş olmayan həqiqi ədədlər çoxluğunun (həm də yeganə) sonlu və ya sonsuz yuxarı (aşağı) sərhədi var. Hər bir boş olmayan yuxarıdan məhdud çoxluğun sonlu yuxarı, aşağıdan məhdud çoxluğun isə sonlu aşağı sərhədi var.

Bəzən çoxluğun yuxarı (aşağı) sərhədinə onun dəqiq yuxarı (aşağı) sərhədi də deyilir, bu halda çoxluğun yuxarı (aşağı) sərhədi termini onu yuxarıdan (aşağıdan) məhdudlaşdıran ədəd kimi başa düşülür.

Həqiqi ədədlər ardıcılığından həqiqi qiymətlər alan funksiyaların qiymətlər çoxluğunun yuxarı (aşağı) sərhədinə çoxluğunun yuxarı (aşağı) sərhədi deyilir.

Çoxluğun sonlu yuxarı (aşağı) sərhədinin varlığı üçün zəruri və kafi şərt X çoxluğunun yuxarıdan (aşağıdan) məhdud olmasıdır, yəni $\forall x \in X$ ədədləri mövcud olmalıdır ki, istənilən $x \in X$ üçün $x \leq A$ ($x \geq A$) ödənsin. Bu təklif həqiqi ədədlər çoxluğunun kəsilməzliyi prinsipinin formalarından birini (Veyerstrassın kəsilməzlik aksiomu) ifadə edir.

Yuxarı və aşağı sərhədlərin riyazi analizi üçün zəruriliyi K. Veyerstrass tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir.

Ədədi çoxluqlar üçün yuxarı və aşağı sərhəd anlayışına analoji olaraq, istənilən xüsusi nizamlanmış çoxluqlar üçün yuxarı və aşağı sərhəd anlayışı daxil edilir. **ÇOXLUQ** – bax *Çoxluqlar nəzəriyyəsi*. **ÇOXLUQLAR CƏBRI** – verilmiş çoxluğun müəyyən əməliyyatlar toplusuna nəzərən qapalı, boş olmayan alt çoxluqlar sistemi. Ç.c. ilk dəfə C. Bul tərəfindən tətbiq edilmişdir (1847). Adətən, birləşmə, kəsişmə və tamamlanmanın Bul əməliyyatlarına nəzərən qapalılığı nəzərdə tutulur; bu halda Ç.c. Bul cəbri, bəzən də çoxluqlar meydanı adlanır. Verilmiş X çoxluğunun 2^X ilə işarə olunan bütün alt çoxluqlar cəbri Ç.c.-nə misal ola bilər. Hər bir sonlu Bul Ç.c. bu şəkildə cəbrə izomorfdur. Hesabi sayda birləşmələrə nəzərən qapalı Bul Ç.c. σ çoxluqlar cəbri adlanır. 2^X cəbri, Lebeq görə, ölçülən çoxluqlar cəbri və düz xətt üzərində Borel çoxluqlar cəbri σ -cəbrə misal ola bilər. Həmçinin başqa əməliyyatlı çoxluqlar cəbrinə də baxılır, məs., topobul cəbri – topoloji fəzaların qapanma və daxililənməsi əməliyyatlı alt çoxluqları Bul cəbri; Heytinq və ya psevdobul cəbrləri – topoloji fəzaların kəsişmə, birləşmə və implikasiya əməliyyatlı açıq alt çoxluqları cəbri.

Ç.c. riyaziyyatın müxtəlif sahələrində, məs., *ehtimal nəzəriyyəsində*, *diskret riyaziyyatda*, *funksiyalar nəzəriyyəsində* geniş istifadə olunur.

ÇOXLUQLAR NƏZƏRİYYƏSİ – Müasir riyaziyyatın bir çox bölmələrinin əsasını təşkil edən riyazi nəzəriyyə. Çoxluq və ya külliyyat anlayışı ən sadə riyazi anlayış olduğundan ona tərif vermək olmur, lakin misallar üzərində izah etmək olar. Məs., kitabxanadakı bütün kitablar çoxluğundan, verilmiş xətt üzərindəki nöqtələr çoxluğundan, verilmiş tənliyin həlləri çoxluğundan danışmaq olar. Kitabxanadakı kitablar, düz xətt üzərindəki nöqtələr, verilmiş tənliyin həlləri uyğun çoxluqların elementləri adlanır. Çoxluğu təyin etmək üçün elementlərin səciyyəvi xüsusiyyətini göstərmək kifayətdir, yəni $\forall x$ xassə ki, yalnız verilmiş çoxluğun bütün elementləri bu xassəyə malik olsun; Ola bilər ki, heç bir element verilmiş xassəyə malik olmasın; onda deyirlər ki, bu xassə boş çoxluğu təyin edir. Verilmiş x elementinin M çoxluğuna aid olması $x \in M$ kimi yazılır (oxunur: x M çoxluğuna daxildir).

Alt çoxluq. Əgər A çoxluğunun hər bir elementi həm də B çoxluğunun elementidirsə, onda A çoxluğu B çoxluğunun alt çoxluğu və ya hissəsi adlanır. Bunu $A \subset B$ və ya $B \supset A$ kimi yazırlar. Beləliklə, B çoxluğunun özü də B çoxluğunun alt çoxluğudur. Tərifə görə, boş çoxluq hər hansı çoxluğun alt çoxluğu hesab edilir. B çoxluğunun hər hansı boş olmayan A alt çoxluğu B -dən fərqlidirsə, ona B çoxluğunun düzgün hissəsi və ya B çoxluğunun xüsusi alt çoxluğu deyilir.

Çoxluqların gücü. Sonsuz çoxluqların tətbiqində yaranan ilk sual onların öz aralarında kəmiyyətə müqayisə edilməsinin mümkünlüyü idi. Bu və buna yaxın suallara 19 əsrin 70-ci illərinin axırlarında G. Kantor cavab vermişdir. Çoxluqların kəmiyyətə müqayisələrinin qiymətləndirilməsinin mümkünlüyü iki çoxluq arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq anlayışına əsaslanır. Tutaq ki, A çoxluğunun hər bir elementinə hər hansı bir qayda və ya qanunla B çoxluğunun müəyyən elementi qarşı qoyulur; əgər bu halda B çoxluğunun hər bir elementinin A çoxluğunun yalnız və yalnız bir elementinə uyğun qoyulduğu məlumdursa, onda deyirlər ki, A və B çoxluqları arasında qarşılıqlı birqiymətli və ya bir birqiymətli uyğunluq yaradılmışdır. Aydın ki, iki sonlu çoxluq arasında yalnız və yalnız o zaman qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yaratmaq olar ki, onlar bərabər sayda elementlərdən təşkil olunsun. Bu faktın ümumiləşməsi ilə iki sonsuz çoxluğun kəmiyyət ekvivalentliyi və ya eynigüclülüyü, onların arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq yaradılması kimi təyin edilir.

Hər bir sonsuz M çoxluğunda bütün M -lə eynigüclü olan düzgün hissə var, lakin heç bir sonlu çoxluqda belə düzgün hissə tapmaq olmaz.

İki sonsuz A və B çoxluqları üçün yalnız aşağıdakı üç hal mümkündür: ya A -da B ilə eynigüclü olan düzgün hissə var, B -də isə A ilə eynigüclü olan düzgün hissə yoxdur; və ya tərsinə, B -də A ilə eynigüclü olan düzgün hissə var, A -da isə B ilə eynigüclü olan hissə yoxdur; nəhayət, A -da B ilə eynigüclü olan, B -də isə A ilə eynigüclü olan düzgün hissə var. İsbat edilir ki, 3-cü halda A və B çoxluqları eynigüclüdür. Birinci halda A çoxluğunun gücü B çoxluğunun gücündən, ikinci halda B çoxluğunun gücü A çoxluğunun gücündən böyükdür, deyirlər. Mümkün 4-cü halda isə A -da B ilə

eynigüclü, B -də isə A ilə eynigüclü düzgün hissənin varlığını həyata keçirmək mümkün deyil (sonsuz çoxluqlar üçün).

Çoxluğun gücü anlayışının əhəmiyyəti eynigüclü olmayan sonsuz çoxluqların varlığı ilə müəyyən olunur. Məs., verilmiş M çoxluğunun bütün alt çoxluqları çoxluğunun gücü M çoxluğunun gücündən böyükdür. Bütün natural ədədlər çoxluğu ilə eynigüclü olan çoxluğa hesabi çoxluq deyilir. Hesabi çoxluqların gücü sonsuz çoxluqların malik olduğu ən kiçik gücdür; hər bir sonsuz çoxluğun hesabi düzgün hissəsi var. G. Kantor isbat etmişdir ki, bütün həqiqi ədədlər çoxluğu hesabı olmadığı halda, bütün rəasional ədədlər, hətta bütün cəbri ədədlər çoxluğu hesabıdır. Bununla da transsendent ədədin, yəni tam əmsallı heç bir cəbri tənliyin kökləri olmayan həqiqi ədədlərin varlığı (və hətta belə ədədlər çoxluğunun qeyri-hesabılı) bir daha isbat edilmişdir. Bütün həqiqi ədədlər çoxluğunun gücü kontinium gücü adlanır. Hesabi çoxluğun bütün alt çoxluqları çoxluğu, bütün kompleks ədədlər çoxluğu və deməli, müstəvinin bütün nöqtələri çoxluğu, həmçinin üçölçülü və ümumiyyətlə, n -nin istənilən qiyməti üçün n -ölçülü fəzanın bütün nöqtələri çoxluğu bütün həqiqi ədədlər çoxluğu ilə eynigüclü çoxluqlardır. G. Kantor belə hipotez (kontinium hipotezi) söyləmişdir: həqiqi ədədlərdən ibarət hər hansı çoxluq, ya sonludur, ya hesabıdır, ya da bütün həqiqi ədədlər çoxluğu ilə eynigüclüdür; bu hipotezlə və onun nəticələri ilə əlaqədar bax *Kontinium problemi*.

Çoxluqların inikası. Ç.n.-də funksiyanın analitik izahı, fiqurun inikasının və ya proobrazının həndəsi izahı bir çoxluğun digər çoxluğa inikasında birləşir. Tutaq ki, iki X və Y çoxluğu verilib və hər bir $x \in X$ elementinə Y çoxluğunun müəyyən $y=f(x)$ elementi qarşı qoyulub; onda deyirlər ki, X çoxluğundan Y çoxluğuna inikas var və ya x arqumenti X çoxluğuna, y qiymətləri isə Y çoxluğuna daxil olan funksiya var; bu halda hər bir $x \in X$ üçün Y çoxluğunun $y=f(x)$ elementi verilmiş inikasin $x \in X$ elementinin obrazı və ya verilmiş funksiyanın x arqumentinin qiymətinə uyğun olan qiymətlər adlanır.

İki X və Y çoxluqları arasında qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq, X çoxluğunun Y çoxluğuna $\forall x$ inikasıdır ki, Y çoxluğundakı hər bir element X çoxluğundan olan yalnız və yalnız bir elementin obrazıdır.

Çoxluqlar üzərində əməllər. İki, üç, ümumiyyətlə, ixtiyari sonlu və sonsuz

çoxluqlar çoxluğunun cəmi və ya birləşməsi elə çoxluqdur ki, onun elementlərindən hər biri toplanan çoxluqlardan ən azı birinin elementlərindən təşkil olunur. İki, üç, ümumiyyətlə, istənilən sonlu və sonsuz çoxluqlar çoxluğunun kəsişməsi elə çoxluqdur ki, onun elementləri verilən bütün çoxluqların ortaq elementlərindən təşkil olunur. Hətta iki boş olmayan çoxluğun kəsişməsi boş çoxluq ola bilər. B çoxluğuna daxil olan, A çoxluğunda olmayan elementlərdən təşkil olunmuş çoxluğa B və A çoxluqlarının fərqi deyilir; B ilə onun A hissəsinin fərqi A çoxluğunun B çoxluğuna tamamlanması adlanır.

Çoxluqların birləşməsi və kəsişməsi əməliyyatı qruplaşdırma və yerdəyişmə şərtlərini ödəyir (bax *Assosiativlik*, *Kommutativlik*). Bundan əlavə kəsişmə əməliyyatı toplama və çıxma əməllərinə nəzərən paylanma xassəsinə malikdir. Eyni bir M çoxluğunun alt çoxluqları üzərində bu əməliyyatları icra etsək, onlar həmin xassələrə malik olar, həm də alınan nəticə M çoxluğunun alt çoxluğu olar. Çoxluqların düz hasili isə göstərilən xassələrə malik deyil. [X və Y çoxluqlarının düz hasili bütün mümkün (x, y) cütlərindən ibarət olan $X \times Y$ çoxluğudur, burada $x \in X, y \in Y$]. Bu mənada digər əməliyyat Y^X "qüvvətə yüksəltmə" əməlidir (X çoxluğunun Y çoxluğuna olan bütün inikasları çoxluğu). Əgər ξ və η X və Y çoxluqlarının gücüdürsə, onda $\xi \cdot \eta$ və η^{ξ} $X \times Y$ və Y^X çoxluqlarının gücü kimi təyin olunur. Sonlu çoxluqlar halında bu, natural ədədlərin vurulması və qüvvətə yüksəldilməsinə uyğundur. Analoji olaraq çoxluqların gücü cüt-cüt kəsişməyən çoxluqların güclərinin cəmi kimi təyin olunur.

Nizamlanmış çoxluqlar. Verilən X çoxluğunda nizam yaratmaq – bu çoxluğun x', x'' elementlər cütü üçün " x' elementi x'' elementindən əvvəl gəlir" və ya " x' elementi x'' elementindən irəlində gəlir" sözləri ilə ifadə olunan hər hansı ardıcılıq qaydası qoymaq deməkdir. Çoxluqda hər hansı ardıcılıq yaradılıbsa, ona "qismən nizamlanmış çoxluq" deyilir; bəzən "qismən nizamlanmış çoxluq" əvəzinə "nizamlanmış çoxluq" işlənir (N. Burbaki). Aşağıdakı əlavə tələbləri ödəyən qismən nizamlanmış çoxluğa nizamlanmış çoxluq deyilir: 1) heç bir element öz-özündən əvvəl gəlmir; 2) iki müxtəlif x, x' elementlərindən biri digərindən əvvəl gəlir, yəni ya $x < x'$ və ya $x' < x$.

Əgər iki nizamlanmış çoxluq arasında ardıcılıq saxlamaqla qarşılıqlı birqiymətli uyğunluq qurmaq mümkündürsə, onda onlar $o x s a r$ və ya eyni ardıcılığa malik çoxluqlar adlanır.

Nöqtəvi çoxluqlar. Nöqtəvi çoxluqlar nəzəriyyəsi, yəni sözün ilk anlamında elementləri həqiqi ədədlər (ədəd oxunun nöqtələri), həmçinin iki-, üç- və ümumiyyətlə, n -ölçülü fəzanın nöqtələri olan çoxluqlar nəzəriyyəsi. Çoxluğun limit nöqtəsi anlayışını verən və ona *qapalı çoxluq* və digər anlayışları əlavə edən G. Kantor tərəfindən əsaslandırılmışdır. Nöqtəvi çoxluqlar nəzəriyyəsinin sonrakı inkişafı *ümumi topologiyada* öyrənilən *metrik fəza* və *topoloji fəza* anlayışlarına gətirib çıxardı.

Çoxluqlar nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti. Müasir riyaziyyatın inkişafında \mathbb{C} -nin təsiri çox böyükdür. Hər şeydən əvvəl \mathbb{C} -nin bir sıra yeni riyazi fənlərin (həqiqi dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsinin, ümumi topologiyanın, funksional analizinin və s.) fundamenti olmuşdur.

Riyaziyyatın klassik bölmələrində çoxluqlara aid nəzəri metodlar getdikcə daha çox öz tətbiqlərini tapır. Məs., riyazi analizdə, yüksək diferensial tənliklər nəzəriyyəsində, variasiya hesabında, ehtimal nəzəriyyəsində geniş tətbiq olunur.

\mathbb{C} -nin, riyaziyyatın predmetinin və onun həndəsə kimi böyük bölməsinin anlaşılmasına ciddi təsir göstərmişdir.

ÇOXLUQLARIN AKSIOMATİK NƏZƏRİYYƏSİ – riyazi məntiqdə çoxluqlar nəzəriyyəsinin obyektlerini aksiomatik metodla öyrənən istiqamət. \mathbb{C} -a.n. dedikdə həmçinin çoxluqlar nəzəriyyəsinə əmələ gətirən istənilən konkret sistem başa düşülür. \mathbb{C} -a.n. 20-ci əsrin əvvəllərində Avropada sadə çoxluqlar nəzəriyyəsinin ziddiyyətlərə gətirdiyini göstərən paradokslarla əlaqədar yaranmışdır. Paradoksların aradan qaldırılması yalnız aksiomatik məhdudluq prinsipi yolu ilə mümkün oldu. Bu prinsip aşağıdakından ibarətdir: hər bir xassə, bu xassəyə malik olan obyektlər çoxluğunu müəyyən edir. Müxtəlif məhdudluqlar \mathbb{C} -a.n.-nin fərqli variantlarına gətirir.

İlk və nisbətən məşhur nəzəriyyə çoxluqların qurulmasını addımbaaddım müəyyən edən Sermelo – Frenkel nəzəriyyəsidir, yəni hər bir sonlu və ya transfinit addımda yalnız elə çoxluqlara baxılır ki, onların bütün elementləri artıq əvvəlki addımlarda qurulur. Transfinit addım anlayışı da bu nəzəriyyədə öz ciddi təyi-

nini tapır. Bu nəzəriyyə \in dilində, yəni yeganə başlanğıc təyin olunmayan \in -daxilolma simvolu ilə dəqiq ifadə olunur. $x \in X$ belə başa düşülür: " x – X çoxluğunun elementidir". Əgər Y çoxluğunun hər bir elementi həm də X çoxluğunun elementdirsə, onda Y çoxluğuna X çoxluğunun alt çoxluğu deyilir ($Y \subseteq X$ işarə edilir).

Sermelo – Frenkel nəzəriyyəsində (ZF nəzəriyyəsində) aşağıdakı aksiomlar əsas rol oynayır. 1) Ekstensionallıq (həcmlik) aksiomu: eyni elementlərdən ibarət olan istənilən iki çoxluq bir-birinə bərabərdir. 2) Ayrılma aksiomu hökm edir ki, verilmiş çoxluğun müəyyən xassəni ödəyən bütün elementlər məcmusu çoxluğu əmələ gətirir. 3) Sonsuzluq aksiomu boş olmayan elə sonsuz X çoxluğunun varlığını hökm edir ki, $x \in X \Rightarrow \{x\} \in X$, burada $\{x\}$ yeganə x elementindən ibarət olan çoxluqdur. 4) Qüvvət (dərəcə) aksiomu hökm edir ki, verilmiş çoxluğun bütün $P(x)$ alt çoxluqları məcmusu çoxluqdur. 5) Əvəzetmə aksiomu hökm edir ki, əgər X çoxluğunun hər bir x elementi üçün hər hansı qayda ilə $f(x)$ çoxluğu verilibsə, onda $\{f(x): x \in X\}$ kimi təyin olunan bütün $f(x)$ çoxluqları məcmusu çoxluq əmələ gətirir. 6) Requlyarlıq aksiomu hökm edir ki, hər bir boş olmayan X çoxluğuna $x \in$ -daxilolma minimal elementi daxildir, yəni X çoxluğunun elementləri x -ə daxil deyil.

Bu aksiomlar sisteminə AC seçim aksiomunu qoşmaq olar, bu aksiom hökm edir ki, x çoxluqlarının cüt-cüt ortaq elementlərinə malik olmayan, boş olmayan elementlərindən ibarət istənilən X çoxluğu üçün hər bir $x \in X$ çoxluğu ilə yalnız bir ortaq elementi olan Y çoxluğu mövcuddur. Bu cür genişlənmiş sistem ZFC ilə işarə olunur.

1–4 aksiomları və seçim aksiomu 1908 ildə E. Sermelo tərəfindən elmə daxil edilmişdir; texniki xarakterli bir neçə aksiomlarla birlikdə bu aksiomlar Sermelo Z və ya ZC aksiomlar nəzəriyyəsinə əmələ gətirir. 5 aksiomu A. Frenkel və Norveç riyaziyyatçısı T. Skolem tərəfindən 1922 ildə, 6 aksiomu C. fon Neyman tərəfindən 1923 ildə elmə daxil edilmişdir.

Z və ZF nəzəriyyələrinə yuxarıda təsvir edilmiş çoxluqların transfinit qurulması sxemində ilk $\omega + \omega$ addımlarına uyğun tiplər nəzəriyyəsinə (burada ω bütün natural ədədlər çoxluğunun nizamlanmış tipinə bərabər olan ilk transfinit ədəddir) və çoxluqlarla yanaşı, siniflərə, yəni özləri çoxluq olmayan çoxluqlar məcmusuna (məs., bütün çoxluqlar sinfi) baxılmasına

icazə verilən Neyman–Bernays–Gödel (NBG) siniflər nəzəriyyəsinə də əlavə edirlər; formal olaraq siniflərin çoxluqlardan fərqi odur ki, onlar digər siniflərin (və çoxluqların) elementləri olmur. Tamamilə digər ideyaya əsasən qurulan Kuaynın NF \mathbb{C} -a.n.-ndə baxılan xassəni ifadə edən bütün dəyişən düsturları elə indeksləşdirmək tələb olunur ki, bu düsturda $x \in y$ ifadəsinə rast gəldikdə y indeksi həmişə x indeksindən düz bir vahid böyük olsun.

\mathbb{C} -a.n. kontinium problemi, ölçülmə problemi və bir sıra digər problemlərdə qoyulmuş suallara "hə" və "yox" cavabları almağın mümkün olmadığını isbat etməyə imkan verdi.

ÇOXLULƏLİ FLEYTA – bax *Fleyta*. **ÇOXMƏNALILIQ**, polisemiya – *təkmənalılıq*ın əksinə olaraq, eyni bir sözə, yaxud söz birləşməsinə bu və ya digər şəkildə mənəca bağlı bir neçə anlayışın mövcud olması. \mathbb{C} ., adətən, sözün ilkin mənasının dəyişməsi və inkişafı nəticəsində əmələ gəlir (məs., baş – bədən üzvü; baş – ağıl, zəka; baş – yuxarı tərəf; baş – uc, qurtaracaq; baş – əvvəl; baş – vəzifə dərəcəsi və s.). Sözün müstəqim mənası ilə yanaşı, məcazi mənada işlədilməsi \mathbb{C} . yarada bilər. Evfemizm, jarqonizm, semantik sıxılma, xalq etimologiyası və başqa bu kimi dil hadisələri \mathbb{C} .-in yaranmasına təsir göstərir.

ÇOXMÜHƏRRİKLİ İNTİQAL – eyni mexaniki yüklə işləyən bir neçə elektrik mühərrikinin ümumi idarəetmə sistemi ilə birləşdirildiyi *elektrik intiqal*. \mathbb{C} .i.-in idarə olunmasında ayrı-ayrı mühərriklərin qarşılıqlı bloklaşma yolu ilə açılıb-qoşulması müəyyən qayda ilə aparılır. Bu sistemli çox mürəkkəb maşınlarda onlarca mühərrik birləşdirilir. Elektrik mühərriki kimi asinxron mühərriklər, yaxud sabit cərəyan mühərrikləri daha çox istifadə edilir. \mathbb{C} .i.-a misal olaraq diyircəkli və s. çoxmühərrikli konveyerlərin, metal emalı dəzgahlarının və s. mexanizmlərin (adətən, nəql.) intiqalını göstərmək olar.

ÇOXNÖVÇÜLÜK – müxtəlif idman fənlərinin bir idman növü daxilində (məs., *yüngül atletika onnövcülüü*, gimnastika, xizəksürmə, atçılıq, dağ-xizək \mathbb{C} -yü) və yaxud müxtəlif növlərə aid fənlərin (məs., müasir beşnövçülük) idman ixtisaslaşmalarının müstəqil obyektdə birləşdirilməsi. Suxizəyi (slalom, fiqurlu konkisürmə, trampindən tullanma), qayaya dırmanma (çətinliklə individual dırmanma və qoşa yarışma), sprinter konkisürmə (2 gün; proqram üzrə 500 m və 1000 m mə-

safəyə qaçış) çoxnövçülüü spesifik \mathbb{C} .-yə aiddir. Tətbiqi idman növləri sırasında çoxnövçülük üzrə yarışlar keçirilir. Məs., hərbi-idman \mathbb{C} .-yü (aviasiya beşnövçülüü, hərbi üçnövçülük, zabit dördnövçülüü, avar-yelkən \mathbb{C} .-yü), dəniz \mathbb{C} .-yü (beşnövçülük, dördnövçülük, üçnövçülük), sərhədcilər üçün xidməti üçnövçülük – şəxsi silahdan atəşaçma, idman səmtləməsi, əlbəyaxa döyüş.

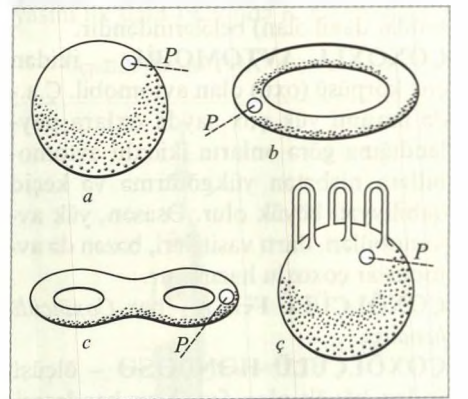
ÇOXOBRAZLI – xüsusi nöqtələri olmayan düz xətt və müstəvi anlayışlarının çoxölçülü ümumiləşməsi. Hər bir nöqtəsi n -ölçülü R^n Evklid fəzasının $x_1^2 + \dots + x_n^2 < 1$ açıq kürəsi ilə homeomorf olan ətraflara malik, M topoloji fəzasına n -ölçülü topoloji çoxobrazlı deyilir. Adətən, fərz edirlər ki, M belə növ sonlu və ya hesabi sayda ətraflarla örtülmüşdür və M ayrılabiləndir, yəni istənilən iki nöqtəsinin kəsişməyən ətrafları var.

Həndəsədə 1,2,3 ölçülü \mathbb{C} .-yə aid müxtəlif misallara rast gəlinir. Düz xətt, açıq interval, parabola, çevrə, ellips – birölçülü \mathbb{C} .-dir. Müstəvi üzərindəki istənilən oblast, müstəvi özü, paraboloid, sfera, ellipsoid, tor və s. ikiölçülü çoxobrazlıdır. Konusun səthi \mathbb{C} . deyil, çünki konusun hər iki doğuranının birləşdiyi təpəsi dairəyə homeomorf olan ətrafa malik deyil. Adi üçölçülü Evklid fəzası və oradakı hər bir oblast üçölçülü \mathbb{C} .-dir.

İstənilən sayda ölçmələr üçün \mathbb{C} . anlayışı həndəsə, riyazi analiz, mexanika və fizikanın son dərəcə müxtəlif tələbatları ilə əlaqədar riyaziyyata daxil edilmişdir. Baxılan obyektlər həqiqi ədədlər sistemi ilə parametrizasiya edilə bilən bütün situasiyalarda bu anlayış praktiki olaraq tətbiq olunur. Bu halda əmələ gələn \mathbb{C} .-nin nöqtələri müxtəlif təbiətli obyektlər – düz xətlər, sferalar, matrislər, mexaniki sistemin vəziyyətləri və s. ola bilər. Məs., ikili müstəvi rəqqasın vəziyyəti onun qollarının ucları olan dörd koordinatla – (x_1, y_1) və (x_2, y_2) ilə təyin olunur. Rəqqasın hər bir vəziyyətinə dördölçülü fəzanın (x_1, y_1, x_2, y_2) koordinatlı nöqtəsini uyğun qoymaqla R^4 fəzasının tora homeomorf olan müəyyən nöqtələr çoxluğunu alırlar. Üçölçülü fəzanın N nöqtədən ibarət olan və n sərbəstlik dərəcəsinə malik mexaniki sisteminin vəziyyəti bir çox hallarda R^{3N} -də yerləşən n ölçülü \mathbb{C} . ilə təsvir olunur.

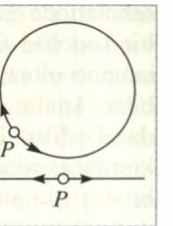
\mathbb{C} . kompaktdırsa, ona *qapalı* \mathbb{C} . deyilir, əks halda *açıq* \mathbb{C} . adlanır. Ölçüsü 1 olan hər bir *qapalı* \mathbb{C} . çevrə ilə, hər bir *açıq* \mathbb{C} . isə düz xətlə homeomorfudur (şəkil 1-də birölçülü \mathbb{C} .-lar

və P nöqtəsinin onların hər birində olan ətrafı təsvir olunmuşdur). İkiölçülü hal üçün qapalı \mathbb{C} . artıq kifayət qədər müxtəlif olur. Onlar sonsuz sayda topoloji tipə ayrılır: sfera – sıfırıncı növ səth (şəkil 2, a), tor – birinci növ səth (şəkil 2, b), "krendel" – 2-ci növ səth (şəkil 2, c), ümumiyyətlə " n qollu kürə" – n -ci növ səth (şəkil 2, ç-də $n=3$ olan belə səth təsvir edilmişdir). Bu misallarla istiqamətləndirilməmiş ikiölçülü qapalı \mathbb{C} .-nin bütün topoloji tipləri tamamlanır. Sonsuz sayda istiqamətləndirilməmiş ikiölçülü qapalı \mathbb{C} .-lar – birüzlü səthlər, məs., birüzlü tor adlanan proyektiv müstəvi və həmçinin açıq ikiölçülü \mathbb{C} .-ların təsnifatı da mövcuddur. Üçölçülü \mathbb{C} .-ların tam təsnifatı tapılmamışdır (hətta qapalı \mathbb{C} .-lar üçün).

Şəkil 2. Qapalı ikiölçülü çoxobrazlıya aid misallar.

Topoloji \mathbb{C} .-nin təyini riyazi analizin diferensiallanan funksiya və digər anlayışlarını \mathbb{C} . üzərində təyin etməyə imkan vermir. Bu anlayışların mənə kəsb etməsi üçün \mathbb{C} .-yə əlavə strukturlar daxil etmək zəruridir. n ölçülü topoloji \mathbb{C} .-nin istənilən nöqtəsinin ətrafında bu nöqtənin həmin ətrafda vəziyyətini birqiymətli təyin edən lokal x_1, \dots, x_n koordinatları mövcuddur. \mathbb{C} .-nin istənilən nöqtəsinin ətrafında lokal koordinatları elə seçsək ki, iki müxtəlif lokal koordinat sistemi kəsişən ətraflarda bir-biri ilə $C^k, k \geq 1$ sinfinin funksiyaları vasitəsilə ifadə olunsun, onda k sinfinin hamar strukturunu alırıq. Adətən, $k = \infty$ götürülür və hamar struktura malik \mathbb{C} . diferensiallanan (və ya hamar) \mathbb{C} . adlandırılır. Diferensiallanan \mathbb{C} .-nin müasir riyaziyyatda böyük əhəmiyyəti var, belə ki, məhz bu \mathbb{C} .-lar tətbiq

Şəkil 1. Birölçülü çoxobrazlılar.

sahələrində geniş istifadə olunur. Eyni bir topoloji \mathbb{C} -da müxtəlif cür (hətta izomorf olmayan) hamar strukturlar ola bilər. Analoji olaraq analitik \mathbb{C} anlayışı daxil edilir. Əgər lokal koordinatları kompleks ədədlər hesab etsək və onların bir-biri ilə analitik funksiya vasitəsilə ifadə olunmasını tələb etsək, onda kompleks (analitik) çoxobrazlı anlayışını alırıq.

Çoxölçülü \mathbb{C} anlayışını ilk dəfə B.Riman özünün "Həndəsinin əsasını təşkil edən hipotezlər haqqında" mühazirəsində formalaşdırmışdır (1854). 1913 ildə G.Veyl Riman səthini, yəni birölçülü kompleks çoxobrazlı anlayışını (abstrakt) daxil etdi (kompleks dəyişənli hər bir analitik funksiya bu funksiyanın Riman səthi adlanan \mathbb{C} vasitəsilə əlaqələndirilir).

Müasir riyaziyyatda \mathbb{C} anlayışının müxtəlif ümumiləşmələrində də baxılır. Məs., sərhədli \mathbb{C} (səciyyəvi misal – R^n fəzasında $x_1^2 + \dots + x_n^2 \leq 1$ qapalı kürəsi) və həmçinin analitik fəza (xüsusi nöqtələrə malik həqiqi və ya kompleks analitik səthlər daxil olan) belələrindəndir.

ÇOXOXLU AVTOMOBİL – ikidən çox körpüsü (oxu) olan avtomobil. \mathbb{C} .a.-də ümumi yük çox sayda oxlara paylandığına görə onların ikioxlu avtomobillərə nisbətən yükötürmə və keçid qabiliyyəti böyük olur. Əsasən, yük avtomobilləri, dartı vasitələri, bəzən də avtobuslar çoxoxlu hazırlanır.

ÇOXÖLÇÜLÜ FƏZA – bax *Çoxölçülü həndəsə*.

ÇOXÖLÇÜLÜ HƏNDƏSƏ – ölçüsü üçdən böyük olan fəzaların həndəsəsi. "Ç.h." termini əvvəlcə üçölçülü fəza halı üçün inkişaf etdirilmiş və yalnız sonradan $n > 3$ ölçülü fəzalar, yəni ilk növbədə *Evklid fəzası*, o cümlədən Lobaçevski, Riman, proyektiv, afin fəzaları üçün ümumiləşdirilmişdir (ümumi *Riman fəzası* və s. fəzalar birbaşa n ölçülər üçün təyin edilmişdir). Üçölçülü və çoxölçülü həndəsə bölgüsü tarixi və tədris əhəmiyyətinə malikdir, belə ki, istənilən sayda ölçülər üçün məsələlər dərk edilən olduğu zaman qoyulur və həll edilir. Belə olduqda üçölçülü həndəsinin bilavasitə əsaslandırılmasından, onun bu və ya digər aksiomlar sistemindən və ya əsas nəticələri üçölçülü koordinat halından istənilən n -ölçülü hala keçirməklə, analitik həndəsinin ümumiləşməsindən çıxış etmək olar. n -ölçülü Evklid fəzasının qurulmasına belə başlanılmışdır. Hazırda vektor fəza anlayışından çıxış etməyə üstünlük verirlər.

Ölçüsü 3-dən böyük olan fəzaların təsviri tədricən yaranmağa başlamışdır; əvvəllər (hələ 3 əsrdə *Diofant* və sonralar bir sıra orta əsr müəlliflərinin) həndəsi təsvir üçün əsasında: a^2 – "kvadrat", a^3 – "kub" dərəcələri dururdu, lakin a^4 və s. fəzaları artıq əyani təsvir etmək mümkün deyildi, a^4 -ə "bikvadrat", a^5 -ə "kubokvadrat" deyirdilər və s. Çoxölçülü fəza haqqında fikirləri İ.Kant ifadə etmiş (1746), 4-cü koordinat qismində zamanın fəzaya qoşulmasını isə J. *Dalamber* yazmışdır (1764). *Evklid* \mathbb{C} .h.-sinin qurulması isə A. *Keli* (1843), G. *Qrassman* (1844) və L. *Şlefli* (1852) tərəfindən həyata keçirilmişdir. Beləliklə, bu ümumiləşmələrin fiziki fəza ilə birləşməsindəki ilkin şübhə və müəmməllər aradan qaldırılmış və n -ölçülü fəza səmərəli formal-riyazi anlayış kimi tez bir zamanda bütövlükdə riyaziyyatda möhkəmlənmişdir.

İxtiyari $n \geq 3$ ölçülü Evklid fəzasına (sonsuz ölçülü hal da daxil olmaq-la) ən sadə belə tərif vermək olar: orada düz xətlər və müstəvilər kimi alt çoxluqlar ayırmaq mümkündür, daxilolma, nizamlıq və konqruentlik münasibətləri var və aşağıdakı aksiomdan başqa bütün adi aksiomlar ödənilir: bir ortaq nöqtəsi olan iki müstəvinin ən azı bir dənə də belə nöqtəsi var. Əgər bu ödənilsə, onda fəza üçölçülüdür, ödənmirsə, yəni iki müstəvinin yalnız bir ortaq nöqtəsi varsa, onda fəza ən azı dördölçülüdür.

Müstəvi anlayışı aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir: müstəvi elə nöqtələr çoxluğudur ki, özünün istənilən iki nöqtəsi ilə birlikdə bu nöqtələrdən keçən düz xətti saxlayır. Bu mənada bütün fəza da müstəvidir. Verilmiş M nöqtələr çoxluğunu saxlayan bütün müstəvilərin kəsişməsi M -in "örtük" müstəvisi (M -in afin örtüyü) adlanır. Əgər müstəvi $m+1$ sayda nöqtə ilə örtülürsə, bundan az sayda nöqtə ilə örtülmürsə, onda ona m -ölçülü və ya qısaca m -müstəvi deyilir. Nöqtə sıfır ölçülü, düz xətt birölçülü müstəvidir, adi müstəvi ikiölçülüdür, üçölçülü fəza üçölçülü müstəvidir. Əgər fəza n -müstəvidirsə, ona n -ölçülü fəza deyilir. Yəni $n \geq 3$ olduqda istənilən n -ölçülü E_n Evklid fəzasına tərif vermək üçün aşağıdakı aksiomu əlavə etmək kifayətdir; fəza n -müstəvidir. Orada $0 < m \leq n-1$ olan m -müstəvi var. $m \geq 2$ olan hər bir m -müstəvi m -ölçülü Evklid fəzasıdır (E_m). Dörd nöqtə həmişə 3-müstəvidə yerləşdiyindən, istənilən iki düz xətt də 3-müstəvi üzərində, yəni E_3 -də yerləşər.

E_n -də hər hansı bir nöqtədən n və n -

dən çox olmayan sayda qarşılıqlı perpendikulyar düz xətt keçirmək və uyğun x_1, x_2, \dots, x_n koordinatlarını daxil etmək olar; orada istənilən XY parçasının uzunluğu

$$XY = \sqrt{(x_1 - y_1)^2 + \dots + (x_n - y_n)^2} \quad (*)$$

düsturu ilə ifadə olunur. (*) düsturunu E_n -nin koordinat təyininin əsası kimi qəbul etmək olar. E_n məhz elə çoxluqdur ki, orada x_1, x_2, \dots, x_n koordinatları daxil edilir və hər bir $X(x_1, \dots, x_n), Y(y_1, \dots, y_n)$ cütünə (*) düsturu vasitəsilə bir ədəd ("məsafə") qarşı qoyulur: beləliklə, həndəsəyə yalnız və yalnız elə tərif və hökmlər daxildir ki, onları məsafə vasitəsilə ifadə etmək mümkün olur.

E_n -də vektor hesabı (həndəsi və ya koordinat tərifinə əsaslanaraq) E_3 -dəki kimi qurulur; fərq yalnız ondadır ki, E_n -də vektor n toplanandan ibarətdir (uyğun olaraq n vektor asılı olmayan da ola bilər). Məs., skalyar hasil

$$(a, b) = |a| \cdot |b| \cos \alpha = \sum a_i b_i$$

olar.

Yalnız vektorial hasil $n > 3$ halında təyin etmək olmur, belə ki, 2-müstəvi müxtəlif istiqamətlərdə perpendikulyarlara malikdir [onlar bir nöqtədən keçdikdə ($n-2$)-müstəvinə doldurur]. Vektor hasil əvəzinə bivektor anlayışından istifadə olunur.

Həndəsi yanaşma planimetriya və stereometriyanı E_n -ə, yəni həndəsəni 2- və 3-müstəvilərə birbaşa keçirməyə və sonra E_3 -ün stereometriyasını adi qaydada ümumiləşdirən E_n -nin öz stereometriyasını qurmağa imkan verir. Məs., m -müstəvidə m düz xəttə perpendikulyar olan düz xətt, bu müstəvidə olan istənilən düz xəttə perpendikulyardır. E_n üçün bir çox tərif və isbatlar n induksiya üzrə verilir. Məs., n -ölçülü çoxüzlü (və ya n -çoxüzlü) sərhədi sonlu sayda $(n-1)$ -çoxüzlüdən ibarət olan cisimdir. Ən sadə çoxüzlülər: prizma – $(n-1)$ -çoxüzlünün bütün nöqtələrindən keçən paralel və bərabər parçalarla, piramida – $(n-1)$ -çoxüzlüsünün bütün nöqtələrindən birindən keçən parçalarla doldurulur. Onlardan ən sadələri: n -kub – sərhədi $(n-1)$ -kub olan düz prizmadır (2-kublar–kvadratlar). Həcm E_3 -dəki kimi təyin olunur, müvafiq olaraq E_n -də n həcm olur: 1-həcm – uzunluq, 2-həcm – sahə və s. Prizmanın $V = Sh$ n -həcmi var, piramidanın həcmi

$$V = \frac{1}{n} \cdot Sh\text{-dir,}$$

burada S – oturacağın $(n-1)$ -həcmi, h –

hündürlükdür. E_n həndəsəsini geniş və inkişaf etdirilmiş şəkildə qabarıq cisimlər nəzəriyyəsi öyrənir.

\mathbb{C} .h.-də üç cür faktı ayırmaq olar: 1) E_3 -də olan faktların birbaşa ümumiləşməsi olan faktlar; 2) müxtəlif $m \leq n$ ölçülərinə uyğun olan analoji faktlar. Məs., simmetriya mərkəzi olan qabarıq cisim istənilən verilmiş $m \geq 1$ və $m < n$ üçün öz m -ölçülü proyeksiyalarının m -həcmliyi ilə birqiyətli təyin olunur; 3) müxtəlif E_n -lərdə mühüm fərqlərin müşahidə edildiyi faktlar (məs., E_3 -də düzgün çoxbucaqlıların sayı-beş, E_4 -də yeddi, E_n -də isə $n \geq 5$ olduqda üçdür).

Λ_n – Lobaçevski və A_n – fəzaları da E_n -ə analoji olaraq təyin olunur. Λ_n -də paralellik aksiomunu əks aksiomla əvəz etməklə E_n -dəki bütün aksiomlar ödənilir, A_n -də isə konqruentlik anlayışının özü istisna olmaqla konqruentlik aksiomunu çıxmaq şərti ilə E_n -dəki bütün aksiomlar ödənilir. Analoji olaraq qruplaşdırma aksiomlarının dəyişməsi ilə n -ölçülü proyektiv P_n fəzasını təyin etmək olar. Bütün bu fəzaların başqa cür təyini ondan ibarətdir ki, onlara koordinatlar daxil edilir, onların çevirmələr qrupu verilir, yalnız və yalnız bu qrupa nəzərən invariant olan münasibətlər həndəsi hesab edilir. E_n halında bu, oxşarlıq qrupudur (ortoqonal çevirmələr, köçürmələr və bütün koordinatların $a \neq 0$ ədədinə vurulmasının qruplaşdırılması); A_n üçün bu, bütün xətti (qeyri-bircins) çevirmələr qrupudur.

ÇOXÖLÇÜLÜ STATİSTİK TƏHLİL – riyazi statistikanın bölməsi; çoxölçülü kəmiyyət və ya keyfiyyət əlamətlərinin qiymətləri olan statistik verilənlərin öyrənilməsi metodlarını birləşdirir. Bir qayda olaraq öyrənilən əlamət, müşahidənin nəticəsi çoxölçülü təsadüfi X vektoru kimi interpretasiya olunur və təhlil metodunun seçimi X vektorunun ehtimallarının çoxölçülü paylanması haqqında bu və ya digər fərziyyədən asılı olaraq həyata keçirilir. \mathbb{C} .s.t.-in ən çox işlənmiş hissəsi ayrı-ayrı müşahidələrin nəticələrinin asılı olmaması və eyni bir çoxölçülü normal paylanmaya tabe olması fərziyyəsinə əsaslanmışdır (adətən, bu hissəyə \mathbb{C} .s.t. terminini dar mənada tətbiq edirlər). Fərz edilir ki, müşahidənin j nömrəli X_j nəticəsinə

$$X_j = (X_{j1}, X_{j2}, \dots, X_{js})$$

vektoru ilə ifadə etmək mümkündür, burada X_{jk} təsadüfi kəmiyyətləri μ_k riyazi gözləməsinə, σ_k^2 dispersiyasına malikdir, X_{jk} və X_{jl} arasındakı korrelyasiya əmsali

isə ρ_{kl} -ə bərabərdir. n asılı olmayan müşahidənin nəticəsinin X_1, \dots, X_n vektorlarının əsas paylanma parametrləri $\mu = (\mu_1, \dots, \mu_s)$ – riyazi gözləmə vektoru və elementləri $\sigma_k \sigma_l \rho_{kl}$, $k, l = 1, \dots, s$ olan Σ kovariasiya matrisidir. Çoxölçülü normal paylanmanın \mathbb{C} .s.t.-in əsas riyazi modeli kimi verilməsi onunla qismən bəraət qazana bilər ki, bir tərəfdən bu model böyük sayda əlavələr üçün münasibdir, digər tərəfdən bu model çərçivəsində seçilmiş xarakteristikaların dəqiq paylanmasını hesablamaq olur. Başlanğıc normal paylanma halında seçim ortası

$$\bar{X} = \frac{1}{n} (X_1 + \dots + X_n)$$

və kovariasiya seçim matrisi

$$S = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n (X_j - \bar{X})(X_j - \bar{X})^T$$

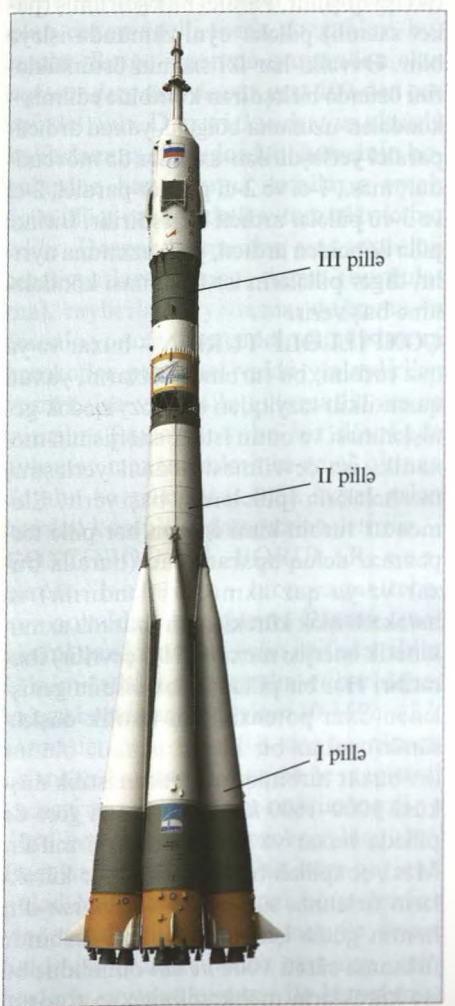
[burada $(X_j - \bar{X})^T (X_j - \bar{X})$ vektorunun transpone edilmişidir] uyğun parametrlər çoxluğunun qiymətləndirilməsinin maksimal həqiqətə uyğunluğunun əsasıdır. Bu halda \bar{X} μ və $\frac{1}{n} \Sigma$ parametrləri normal paylanmaya malikdir. Kovariasiya edilmiş S matrisinin elementlərinin U i ş a r t p a y l a n m a s ı adlanan birgə paylanması \mathbb{C} .s.t.-də mühüm rol oynayır.

\mathbb{C} .s.t.-nin bir sıra məsələləri birölçülü məsələlərə analojidir (məs., iki asılı olmayan normal seçimdə orta qiymətlərin bərabərliyi haqqında hipotezlərin yoxlanması məsələsi). Riyazi statistikanın uyğun bölmələrinin ümumiləşməsi kimi \mathbb{C} .s.t.-ə çoxölçülü korrelyasiya analizi, çoxölçülü dispersiya analizi və s. kimi bölmələr də daxildir. Digər tip məsələlər X_j vektorlarının bu və ya digər qruplarının asılı olmaması haqqında hipotezlərin (məs., X_j -nin paylanmasının sferik simmetriyasının hipotezi və s.) yoxlanması ilə bilavasitə əlaqəlidir. Təsadüfi X_j vektorlarının komponentləri arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri başa düşməyin zəruriliyi yeni məsələləri ortaya qoydu. Baxılan təsadüfi əlamətlərdə ədədin ixtisar edilməsi məqsədilə əsas komponentlər və kanonik korrelyasiya metodlarından istifadə olunur. Əsas komponentlər nəzəriyyəsində X_j vektorlarından $Y_j = (Y_{j1}, \dots, Y_{jr})$ vektorlarına keçid həyata keçirilir. Burada bütün nömrələnmiş X_j -lərin xətti kombinasiyaları arasında Y_{j1} maksimal dispersiyası ilə fərqlənir; Y_{j1} ilə korrelyasiya etməyən X_{j1} komponentlərinin bütün xətti funksiyaları arasında ən böyük dispersiyaya malik olanı isə Y_{j2} -

dir və s. Kanonik korrelyasiya nəzəriyyəsində X_j vektorunun təsadüfi komponentlərindən ibarət olan iki çoxluqdan elə kanonik kəmiyyətlər çoxluğu əmələ gəlir ki, hər bir yeni çoxluğun daxilində kəmiyyətlər arasındakı korrelyasiya əmsali sıfıra bərabərdir, hər bir çoxluğun birinci koordinatları maksimal korrelyasiyaya malikdir, ikinci koordinatları bütün qalan koordinatlar arasında ən böyük korrelyasiyaya malikdir və s. (bu cür nizamlanmış koordinatlar kanonik koordinatlar adlanır). Sonuncu metod müşahidə vektorunun təsadüfi komponentlərinin iki qrupundan asılı olan xətti funksiyaların maksimal korrelyasiyasını göstərir. Əsas komponentlər və kanonik korrelyasiyalar metodlarından alınan nəticələr öyrənilən çoxölçülü çoxluqların quruluşunu başa düşməyə kömək edir.

ÇOXPİLLƏLİ RAKET – uçuş zamanı işlənmiş və sonrakı uçuş üçün yararsız yanacağı ardıcılıqla bir neçə (3–5) pillədə atan raket. \mathbb{C} .r.-dən istifadə etmək ideyasını ilk dəfə 1929 ildə K.E. *Stolkovski*

Üçpilləli "Soyuz TMA" daşıyıcı raket.

irəli sürmüşdür. Pİllələrin sayı uçuşun uzaqlığından, mühərrik qurğusunun ti-pindən və faydalı yükün kütləsindən asılıdır. Ç.r., əsasən, 5 pillədən təşkil olunur. 5-cidən sonra əlavə olunan pillələr raketin konstruksiyasını mürəkkəbləşdirir. Müasir kosmik aparatların bütün daşıyıcı raketləri çoxpilləlidir. Raketlər, əsasən, mühərriklərin işləməsi üçün lazımı yanacaq, yanacaq konteyneri və mühərrik qurğularını "daşıyır". Faydalı yükün çəkisi raketin start kütləsinin çox az hissəsini (1,5–2%) təşkil edir. Uçuş zamanı yanacaq sərf edildikcə pillələr ardıcıl surətdə raketdən ayrılır. Pİllə, yaxud onun hissələri ayrıldıqdan sonra raketin kütləsi azaldığı üçün onun sürətini xeyli artırmaq olur. Buna görə də Ç.r.-in sürəti başlanğıc kütləsi, yanacaq ehtiyatı və faydalı yük kütləsi eyni olan birpilləli raketə nisbətən çox olur. Ç.r. konstruksiyasına görə pillələr ardıcıl və paralel yerləşdirilmiş (kəndələn və uzununa bölgülü) olur. Ardıcıl birləşmədə (tandem) pillələr biri o birinin üstündə yerləşir və ardıcıl işləyir: yalnız əvvəlki pillənin işi başa çatıb ayrıldıqdan sonra növbəti pillənin mühərriki işə qoşulur. Paralel birləşdirilmiş (paket sxemli) pillələr eyni zamanda işləyə bilər. Əvvəlki hər iki sxemin üstünlüklərini özündə birləşdirən kombinə edilmiş – kəndələn-uzununa bölgülü, yaxud ardıcıl-paralel yerləşdirilən sxemlər də mövcuddur; məs., 1-ci və 2-ci pillələr paralel, 2-ci və 3-cü pillələr ardıcıl birləşdirilir. Birinci pillə ikincidən ardıcıl, yəni uzununa ayrılır, digər pillələrin isə ayrılması kəndələnə baş verir.

ÇOXPİLLƏLİ TURBIN – buxar və ya qaz turbini; bu turbində buxarın, yaxud qazın ilkin təzyiqdən son təzyiqədək genişlənməsi və onun istilik enerjisinin mexaniki işə çevrilməsi ardıcıl yerləşmiş mərhələlərlə (pillələrdə) baş verir. Elementar turbin kimi işləyən hər pillə tərpənməz ucluq aparatından (burada buxar və ya qaz axını sürətləndirilir) və hərəkətli işlək kürəklərdən (burada axının kinetik enerjisi mexaniki işə çevrilir) ibarətdir. Hər bir pillədə işlək cismin genişlənmə axın potensialının (istilik düşkü-sünün) yalnız bir hissəsi istifadə olunur (iri buxar turbinlərinin yekun istilik düşkü-sü 1000–1600 kC/kq-dır), ona görə də pillədə buxar və ya qazın sürəti zəifdir. Məs., çoxpilləli buxar turbində kürəklərin fırlanma sürəti 240–400 m/san-dir, həmin güclə işləyən birpilləli turbində fırlanma sürəti 1000 m/san olmalıdır; bu isə kürəklərin möhkəmliyinə və rotorun

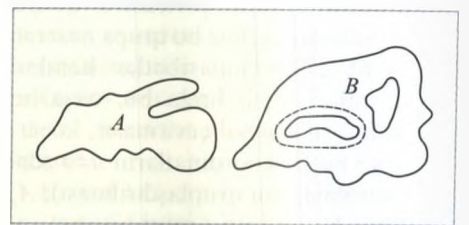
intiqaal maşınları ilə birləşdirilmə konstruksiyasının davamlılığına təminatı çətinləşdirirdi. Ayrı-ayrı pillələrdə istilik düşkü-sünün azaldılması Ç.t.-də işlək cisim axınının sürəti ilə turbinin f.i.ə.-nin optimal nisbətini almağa imkan verir. Ç.t. layihələndirilən zaman pillələrin sayı işlək cismin verilməsi parametrləri (qaz turbinlərində pillələrin sayı 4-dən, buxar turbinlərində 30-dan çox olmamalıdır), turbinin f.i.ə. və qabarit ölçüləri nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Pİllələrin sayı artdıqca turbinin səmərəliliyi də artır, lakin ölçüləri və dəyəri böyük olur, konstruksiyası mürəkkəbləşir. Ç.t. bütün İES və AES-lərdə tətbiq edilir, gəmilərdə əsas mühərrik kimi, UA-larının turbovintli və turboreaktiv mühərriklərində işlədilir.

ÇOXPROQRAMLILIQ, *multi proqramlaşdırma* – kompüterdə eyni zamanda iki və daha artıq proqramın icra edilməsinin təşkili üsulu; processorun iş vaxtının icra olunan proqramlar arasında bölüşdürülməsi ilə yerinə yetirilir. Bu zaman kompüterin digər qurğuları ayrıca proqramlara tabe olur və ya bu proqramlar onları birgə işlədir. İnformasiyanın çoxproqramlı emalı rejimi vasitələr kompleksini təşkil edilir. Bu kompleksə aiddir: proqramların icra ardıcılığını və kompüterin bütün qurğularının işini koordinasiya edən idarəedici proqram; cari proqramın icrasını dayandıran (məs., avadanlıq sıradan çıxıqda və ya verilməmiş proqrama ayrılan vaxt bitdikdə) və kompüterin mərkəzi processorunu idarəedici proqrama keçirən kəsilmə sistemi; birgə icra olunan proqramların bir-birinə arzuolunmaz təsirinə qarşısını alan mühafizə sistemi. Ç. eyni vaxtda ayrı-ayrı proqramları icra etməklə və kompüterin qurğularına düşən yükü bərabər paylaşdırmaqla işin səmərəliliyini artırmağa imkan verir. Birprocessorlu sistemlərdə mərkəzi processor Ç.-ği kvantlaşdırmaqla və ya vaxtı bölüşdürməklə (yəni əvvəlcə bir proqramın hissəsini icra edir, sonra digər proqramın) yerinə yetirir. *Çoxprocessorlu sistemlərdə* isə hər bir processor ayrıca proqram emal edə bilər.

ÇOXPROSESSORLU SİSTEM – ümumi yaddaşdan istifadə edən və vahid əməliyyat sistemindən idarə edilən iki və daha çox processorun daxil olduğu hesablama sistemi. Belə sistemdə hər bir processor ayrı-ayrı proqramlar və ya əməllər çoxluğu yerinə yetirdiyi üçün birprocessorlu sistemlə müqayisədə infor-

masiyanın emalı məhsuldarlığı yüksək olur. Çünki birprocessorlu sistemlərdə eyni vaxtda yalnız bir proqram icra olunur. Ç.s.-də isə böyük verilənlər məsivlərini, audio və videoinformasiya axınlarını real vaxt (onlayn) rejimində emal etmək, sürüşkən vergüllü hesablama aparmaq, çoxproqramlı rejimlər reallaşdırmaq mümkündür. Bu sistemlərdə processorlar eyni resurslara (ehtiyatlara) tez-tez müraciət etdikləri üçün (məs., verilənləri eyni bir diskə yazmalıdırlar) məsələlər meneceri adlanan sistem proqramı sistemdəki bütün processorların işini koordinasiya edir. Paralel hesablama aparmaq üçün istifadə edilən simmetrik Ç.s.-lərdə eynitipli processorlar vahid əməliyyat sistemi ilə idarə olunur və hər biri giriş-çixış qurğularına eyni cür müraciət imkanına malikdir. Məsələlər fərqli processorlar arasında paylanır. Bütün processorlar ekvivalent qəbul olunduğu üçün yeni tapşırıq daha az işlə yüklənmiş processora daxil olur.

ÇOXRABİTƏLİ OBLAST – daxilində qapalı əyriyəli nöqtəyə yığılmadığı oblast. Şəkildə *A* birrabitəli oblast, *B* Ç.o.-

dir. Punktirlə *B*-nin daxilində nöqtəyə yığılmayan əyri təsvir edilmişdir.

ÇOXRƏNGLİ ÇAP – orijinalın təsvirinin çap sürətində iki və daha artıq rəngləyici maddə (boya, mürəkkəb) ilə poliqrəfik alınması; ştrixli (qrəfika, diaqramlar, çertyojlar), rastlı (fotoşəkillər, müxtəlif boyalar ilə çəkilmiş əsərlər) və ya kombinə edilmiş (karan-daşla çəkilən yarımtonlu şəkillər, tuşlama, vitrajlar) olur. Ç.ç. iki növə ayrılır. Birinci növdə ayrı-ayrı hissələr müxtəlif rənglərlə çap edilir və fraqmentlər bir-birinin üzərinə qoyulmur; ikinci növdə isə müxtəlif rənglərlə çap edilən hissələr uyğunlaşdırılaraq bir-birinin üzərinə qoyulur. Birinci halda, adətən, Pantone kataloquna (poliqrəfiyada qəbul olunmuş standart – rənglər şkalası sistemi) daxil olan rənglər tətbiq olunur. Bu üsulda bir, iki və ya üç rəng istifadə olunur, texniki jurnallar, qəzetlər, blanklar və s. çap edilir. İkinci üsulda istənilən rəng və çoxrəngli təsvir üç rəng vasitəsilə alınır. Belə çap zamanı kor-

rektəedici qara rəng əlavə etməklə mavi, tünd qırmızı və sarı rənglər işlənir. Rənglərin sintezi məqsədilə çap sürətində hər bir rəng üçün ayrı-ayrı təsvirli çap forması hazırlanır (rəng ayırımı prosesi). Hər bir çap formasındakı təsviri ardıcılıqla eyni bir vərəqə köçürməklə çoxrəngli təsvirlər alınır. Əgər təsvirlərin alınması zamanı əsas rənglər yığılımı lazımı rəngin yaranmasına kifayət etməzsə, əlavə rənglərdən (yaşıl, göy və s.), bəzən 6, 7 və daha çox rəngdən istifadə olunur. Ç.ç. ikirəngli və ya çoxrəngli *çap maşınlarında*, aqreqatlarda, printerlərdə, sürətçoxaldan aparatlarda çap texnologiyasının dörd formasından (yüksək, yastı, dərin və trafaret) istifadə etməklə yerinə yetirilir.

ÇOXRƏNGLİLİK – bax *Polixromiya*.

ÇOXSAYLİ PROSESLƏR – yüksək enerji şəraitində bir qarşılıqlı təsir aktında böyük sayda ikinci adronların doğulması; Ç.p. adronların toqquşması üçün səciyyəvidir və bir neçə *GeV*-dən yüksək enerjiddə onlar mezonların tək doğulması və zərrəciklərin elastiki səpilməsi proseslərini üstələyir. Lakin Ç.p. yüksək enerjiyə malik digər zərrəciklərin də toqquşma proseslərində: elektronların və pozitronların adronlara annihilasiya proseslərində, leptonların adronlardan dərin qeyri-elastiki səpilməsi proseslərində (*dərin qeyri-elastiki proseslər*) müşahidə olunur.

Ç.p. ilk dəfə *kosmik şüalarda* müşahidə edilmişdir, lakin onların dəqiq öyrənilməsi yüksək enerjili yüklü zərrəciklərin sürətləndiricilərinin yaradılmasından sonra mümkün olmuşdur. Kosmik şüa zərrəciklərinin və həmçinin sürətləndiricidə $\sim 10^3$ *GeV*-a qədər enerjiyə malik zərrəciklərin (qarşı-qarşıya olan proton dəstələri) qarşılıqlı təsirinə tədqiqi nəticəsində Ç.p.-in bəzi empirik qanunauyğunluqları aşkar edildi. Ç.p.-də çox böyük ehtimalla ən yüngül adronlar – π -mezonlar (ikinci zərrəciklərin 70–80%-i) doğulur. *K*-mezonlar və *hiperonlar* (~ 10 –20%) və nuklon-antinuklon cütləri (bir neçə % tərtibində) də əhəmiyyətli hissə təşkil edir. Bu zərrəciklərin çoxu doğulan *rezonansların* parçalanmasından törəyir.

Yüksək enerjilərdə Ç.p.-in tam effektiv kəsiyi toqquşan zərrəciklərin enerjisindən zəif asılıdır (enerji 10^4 dəfə dəyişdikdə bir neçə on faizdən artıq dəyişmir). Ç.p.-in kəsiyinin təxmini sabitliyi adronların toqquşma proseslərini təsvir etmək üçün "qara kürəciklər" modelinə gətirdi.

Bu modelə görə yüksək enerjili adronların nüvə qüvvələrinin təsir radiusundan kiçik məsafəyə qədər hər yaxınlaşmasında doğulan çoxsaylı zərrəciklərin qeyri-elastiki prosesi baş verir; elastiki səpilmə əsasən difraksiya xarakteri daşıyır (zərrəciklərin *de Broyl dalğalarının* "qara kürəcikdə" difraksiyası). Digər tərəfdən sahənin kvant nəzəriyyəsinə əsasən \mathcal{E} enerjisinin artması ilə Ç.p.-in kəsiyi $\ln^2 \mathcal{E}$ -dən tez artmır (Fruassar teoremi). Təcrübə göstərir ki, məhz belə həddi asılılıq, ehtimal ki, $\mathcal{E} \sim 10^2$ – 10^4 *GeV* olan yüksək enerjilərdə laboratoriya sistemində həyata keçirilir.

Müəyyən enerjili adronların müxtəlif toqquşma aktlarında doğulan zərrəciklərin sayı güclü variasiya edir. İkinci zərrəciklərin $\langle n \rangle$ orta sayı (orta çoxsaylılıq) toqquşma enerjisinin artması ilə yavaş-yavaş çoxalır və praktik olaraq toqquşan adronların tipindən asılı deyil (eksperimental məlumatlara əsasən $\langle n \rangle \sim \mathcal{E}$ -nin artması ilə təxminən $\ln \mathcal{E}$ kimi artır). Ç.p.-in səciyyəvi empirik qanunauyğunluğu ondan ibarətdir ki, ikinci zərrəciklərin impulslarının eninə komponentləri (*p* impulsunun proyeksiyası toqquşan zərrəciklərin hərəkət istiqamətinə perpendikulyardır – p_{\perp}) adətən kiçik olur, onların orta qiyməti təqr. 0,3–0,4 *GeV*/san təşkil edir və çox geniş enerji oblastında təxminən sabit qalır.

Ç.p.-in xüsusi sinfinin – *inklüziv proseslərin*, yəni "a" və "b" adronlarının toqquşması zamanı yaranan zərrəciklərin Ç.p.-ində hansı zərrəciklərin (*X*) miqdarından asılı olmayaraq müəyyən "c" zərrəciyinin doğulması hadisəsinin seçildiyi proseslərin öyrənilməsi zamanı meydana çıxarılan qanunauyğunluqlar böyük əhəmiyyət daşıyır. Fruassar teoreminə analogi olaraq enerjinin artması ilə bu proseslərin kəsiyinin həddi artımı qanununu (sahənin kvant nəzəriyyəsi əsasında) müəyyənləşdirən A.A. *Loqunov* belə proseslərin öyrənilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir (1967).

Ç.p.-in ən mühüm qanunauyğunluqlarından biri mikroaləmdə xüsusi oxşarlıq qanunu olan *miqyas invariantlığı* (*Feynman* s *keyli* q)-dən ibarətdir ki, p_L uzununa impulsunun (p impulsunun proyeksiyası toqquşan zərrəciklərin hərəkəti istiqamətindədir) müəyyən qiyməti ilə "c" "inklüziv" zərrəciyin doğulması ehtimalı müxtəlif toqquşma enerjilərində x dəyişməsinin universal funksiyasıdır: $x = p_L / p_{maks}$, burada p_{maks} – verilən

enerjiddə "c" zərrəciyinin p_L -inin mümkün olan maksimal qiymətidir. Deməli, ikinci zərrəciklərin uzununa impulsları toqquşma enerjisinə mütənəsis olaraq artır.

Miqyas invariantlığı e^+e^- cütlərinin adrona annihilasiyası və atom nüvələrinin relyativist toqquşmaları zamanı da müşahidə olunur. Miqyas invariantlığının digər növü (*Borken keyli* q) leptonların nuklonlardan dərin qeyri-elastiki səpilməsi proseslərində aşkar edilmişdir.

Miqyas invariantlığı nəzəri olaraq adronların tərkibinin kvarklardan – *partonlardan* qurulması əsasında izah oluna bilər (Amerika fiziki R. *Feynman*, 1969). Ç.p.-i təsvir etmək üçün tarixi nöqtəyindən göstərilən ilk cəhdlər adron maddəsinin hərəkətinin statistik – hidrodinamik modeli əsasında olmuşdur [alman fiziki V. *Heyzenberg*, italyan fiziki E. *Fermi*, L.D. *Landau* (1949–53) və b.].

ÇOXŞPİNDELLİ DƏZGAH – pəstah və ya alətləri bərkətmək üçün üç və ya daha çox şpindel olan, pəstahı eyni vaxtda, yaxud ardıcıl emal edən *metalkəsmə dəzgağı*. Uzununa frez, diş-frez, müstəvi pardağ və xüsusi burğu dəzgağı olan çoxşpindel torma dəzgaqları buraxılır. Burğu-ıçyonma qrupundan olan *aqreqat dəzgaqlarda* çox vaxt 100-dən çox şpindel olur. Dairəvi, kvadrat və altıüzü kalibrənmiş çubuqlardan, həmçinin borulardan hazırlanmış detalların emalı üçün üfqi çoxşpindel avtomatlar tətbiq edilir. Dəzgahta aparılan əsas texnoloji əməliyyatlara yonma, deşmə (burğulama), rayberləmə, yivəçmə, doqrama və fasonlu yonma işləri aiddir. Bütün lazımı hərəkətlər paylayıcı valda yerləşdirilən yumruqlar vasitəsilə avtomatik yerinə yetirilir. Paylayıcı valın bir dövründə avtomat mexanizmlərinin emal olunan detallın hazırlanması üçün lazım gələn hərəkət kompleksi tam yerinə yetirilir.

ÇOXTƏBƏQƏLİ BORULAR, *çoxqatlı borular* – bir neçə qat (təbəqə) poladdan hazırlanır. Əsasən, magistral qaz kəmərləri üçün istifadə edilir. Ç.b.-in tətbiqi magistralın etibarlılığını və qaz borularında təzyiqin 10 *MPa*-adək çatmasını təmin edir (Ç.b.-dən hazırlanan iki magistral kəməri ənənəvi üç magistral kəməri əvəz edir). Ç.b.-in ikitəbəqəli və dörd-beştəbəqəli konstruksiyaları olur. Borular birinci halda bir neçə qat enli polad lentin əsas mərkəzi boru üzərinə vint spirali boyunca sarınması ilə, ikinci halda isə çoxqat divarlı ayrı-ayrı çəmbərlərin qaynaqlanması ilə hazırlanır.

Metala və qaynaq birləşməsinə defektoskopiyaya üsulları ilə nəzarət edilir.

ÇOXTƏBƏQƏLİ POLAD – müxtəlif tərkibli bir neçə təbəqədən ibarət polad. Ç.p. almaq üçün müxtəlif tərkibli polad xüsusi konstruksiyalı (ayırıcı divarlı) ümumi qəlibə doldurulur və sonra tökülmüş külçə yayılır; daha sonra birlikdə yayma və ya partlayışla ştamplama zamanı müxtəlif tərkibli bir neçə polad və rəq üst-üstə qaynaqlanır.

Seneqal çoxüzgəclisi (Polypterus senegalus).

ÇOXTƏRƏFLİ HESABLAŞMALAR – xarici ticarət, kreditlər, investisiyalar, qeyri-kommersiya ödənişləri üzrə ikidən çox ölkəni əhatə edən qarşılıqlı hesablaşmalar sistemi. Çoxtərəfli hesablaşma formalarından biri çoxtərəfli klirinqdır.

ÇOXÜZGƏCLİKİMİLƏR (Polypteri-formes) – şirinsu qanoid balıqlar dəstəsi. Eosendən məlumdur. Bədəninin uz. 90 sm-ədəkdir. Ox skeleti sümükləşmiş, başında örtük sümükləri var. Qəlsəmə pərdəsi şüasızdır. Bel üzgəci tikan və yumşaq şüaları olan çox sayda xırda üzgəclərdən ibarətdir. Döş üzgəclərinin əsası ətlidir. Quyuq üzgəcinin xarici görünüşü simmetrikdir, yuxarı pəri pulcuqsuzdur. Spirakulum var. Ağzı iri, çənələri dişlidir. Üzmə qovduğu ikikameralıdır, çox vaxt

tənəffüs prosesində iştirak edir. 2 cinsi – polipterus, yaxud çoxüzgəclilər (Polypterus) və kalamoixtlər (Calamoichthys); 6 növü var. Tropik Afrika sularında yayılmışlar. Gecə fəal olurlar. Onurğasızlar və balıqlarla qidalanırlar. Yağışlar dövründə çoxalır, xırda kürülərini çaybasar sahələrdə su bitkilərinin üzərinə tökürlər. Yerli vətəgə obyektidir.

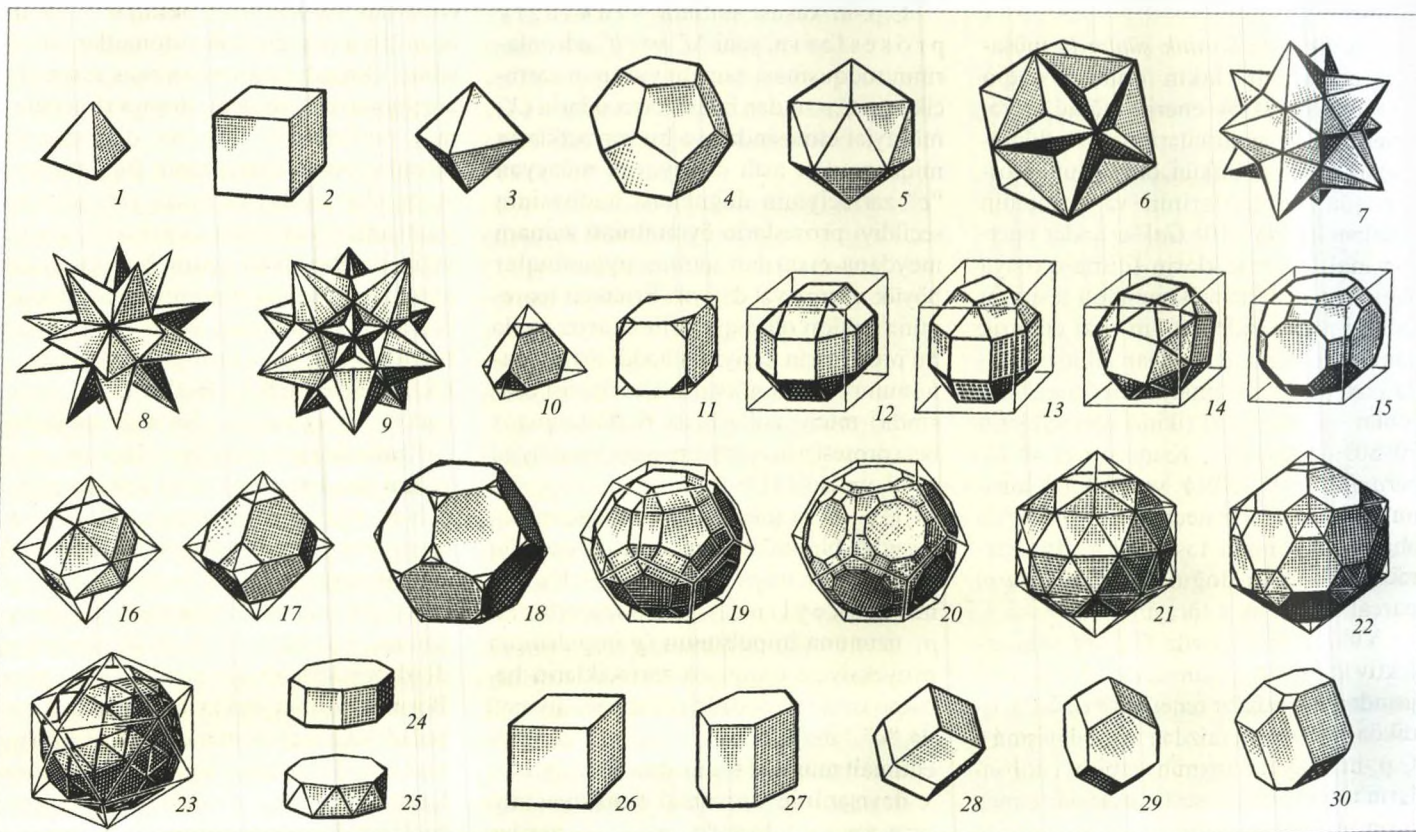
ÇOXÜZLÜ – səthi sonlu sayda çoxbucaqlılardan ibarət olan cisim. Çoxbucaqlılara Ç.-nün üzvləri, üzvlərin tərəflərinə Ç.-nün tilləri, üzvlərin təpələrinə isə Ç.-nün təpələri deyilir. Ç., səthindəki hər bir müstəvi çoxbucaqlının müstəvisinə nəzərən bir tərəfdə yerləşirsə, ona qabarıq Ç. deyilir. İstənilən qabarıq Ç.-nün B təpələrinin, Γ üzvlərinin və P tillərinin sayı arasın-

da aşağıdakı əlaqə var: $B + \Gamma - P = 2$ (Eylerteoremi). Bütün üzvləri bir-birinə bərabər olub, hər bir təpəsindən eyni sayda tillər çıxan qabarıq Ç.-yə düzgün Ç. deyilir. Beş qabarıq düzgün (Platon cisimləri, şəkil 1–5), dörd qabarıq olmayan düzgün (Puanso cisimləri, şəkil 6–9), on beş yarım düzgün (Arximed cisimləri, şəkil 10–23), Arximed prizması və antiprizması (şəkil 24–25), beş qabarıq paraleloedr (Fyodorov cisimləri, şəkil 26–30) Ç. var.

ÇOXÜZLÜ BUCAQ – bax *Cisim bucağı*.

ÇOXVƏRƏQLİ FUNKSIYA – *birvərəqli funksiya* anlayışının ümumiləşməsi. $f(z)$ funksiyası z kompleks müstəvisinin D oblastında meromorf və ya requlyardır və özünün hər bir qiymətini ən çoxu p ($p=1, 2, 3, \dots$) dəfə alırsa, yəni D oblastında ω -nın ixtiyari qiymətində $f(z) = \omega$ tənliyinin köklərinin sayı p -ni aşmırsa, onda $f(z)$ funksiyası D oblastında p vərəqli funksiya adlanır. Həndəsi olaraq bu o deməkdir ki, $\omega = f(z)$ funksiyasının D oblastını inikas etdirdiyi Riman səthindəki ω müstəvisinin hər bir nöqtəsi üzərində bu səthi ən çoxu p sayda nöqtəsi yerləşir. $p=1$ olduqda $f(x)$ funksiyası D oblastında birvərəqli olur.

Çoxüzlü. 1–5 – düzgün qabarıq çoxüzlülər (Platon cisimləri); 6–9 – düzgün qabarıq olmayan çoxüzlülər (Puanso cisimləri); 10–23 – yarım düzgün qabarıq çoxüzlülər (Arximed cisimləri); 24–25 – Arximed prizması və antiprizması; 26–30 – qabarıq paraleloedrlər (Fyodorov cisimləri).

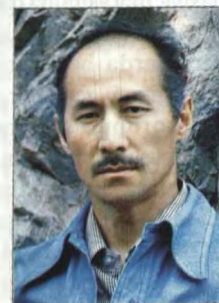

ÇOXYANACAQLI MÜHƏRRİK – müxtəlif yanacaqlarla işləyən *daxiliyanma mühərriki*; xam neftdən yüksək oktanlı aviasiya benzini və kerosinə (porşenli Ç.m.) qədər olan yanacaqlarla və ya qaz-dizel (qaz-neft) tsiklində, təbii, yaxud səmt qazı, mazut və xam neftlə (qaz-turbin Ç.m.-i) işləyə bilər. Ç.m.-in yaranması çöl şəraitində hərbi texnikanın (tank və s.) universal yanacaqla təchizi zərurəti ilə əlaqədardır. İlk Ç.m.-lər 1930-cu illərdə Almaniyada karbürətorlu mühərrik bazasında yaradılmışdır. 1940-cü illərdə avtomobil dizel mühərrikləri əsasında qurulmuş Ç.m.-lər geniş yayıldı; bu mühərriklərdə bir yanacaqdan digərinə keçərkən yanacağın sərfi eyni qalır, mühərrikin gücü saxlanılır. Müasir Ç.m.-lərin yanacaq sistemində kompüter qoşmaqla bir neçə növ yanacaqla işləmə qabiliyyətinə nail olunur; kompüter mühərrikin iş rejimini yanacağın xassələrindən asılı olaraq seçir. Ç.m. hərbi texnikada, avtomobillər, gəmilər və s.-də tətbiq edilir.

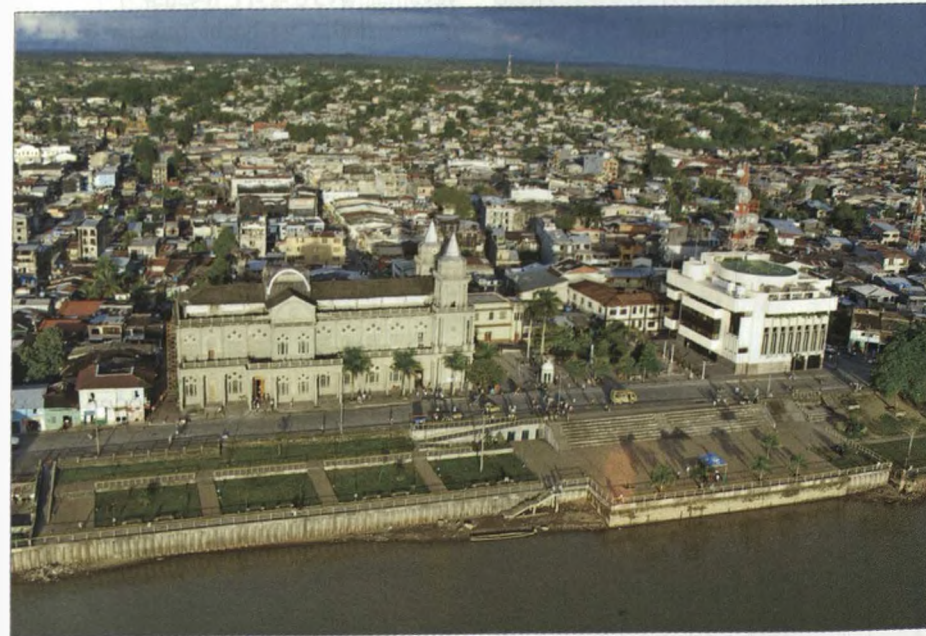
ÇOXZONALI ÇƏKİLİŞ – Yer in və ya başqa planetin məsafədən çəkilişi; eyni obyektin elektromaqnit spektrinin müxtəlif sahələrində yerüstü, havada, kosmik, suüstü və sualtı aparatlar ilə qeyd olunmasına əsaslanır. Ç.ç. fotoqrafiya, TV, lazer, radiolokasiya, hidrolokasiya və s. çəkiliş aparatları ilə aparılır. Bu üsulun tətbiqi Yer səthi elementlərinin spektral xarakteristikalarının, yəni əksətdirmə qabiliyyətinin müxtəlifliyinə əsaslanır. Spektrin bir neçə sahəsindəki təsvirlərin müqayisəsi quru sahələri, su səthini, bitki

örtüyünün vəziyyətini və s.-ni identikləşdirməyə və öyrənməyə imkan verir. Müxtəlif uz.-lu elektromaqnit dalğaları suyun müxtəlif dərinliklərinə nüfuz edərək onun səthini və suyun təbəqələrini çəkməyə imkan yaradır. Ç.ç. zamanı eyni vaxtda 4–8 dar spektral diapazondan istifadə olunur; obyektlərin spektral obrazının avtomatlaşdırılmış tanınması üçün onların kombinasiyası tətbiq edilir. Məs., Fransıyanın SPOT-5 peyki 5 diapazonda, Almaniya və Rusiyanın MKF-6M çoxzonalı kosmik fotoaparatu spektrin 6 zonasında (4-ü görünən, 2-si infraqırmızı diapazonda) çəkiliş aparır. Hiperspektral çəkilişdə çox sayda dar spektral diapazondan istifadə olunur. Məs., MODIS çəkiliş sistemi eyni zamanda 30-dan çox görünən, İQ və radiodalğa diapazonunda çəkiliş apararaq atm.-in və suyun çirklənmə dərəcəsini qeyd edir.

ÇOKMOROV Suymenkul (9.11.1939, indiki Alamedin r-nunun Çon-Toş k. – 26.9.1992, Bişkek) – qırğız kino aktyoru. SSRİ xalq artisti (1981). İ.Y. Repin ad. Leningrad Boyakarlıq, Heykəltəraşlıq və Memarlıq İn-tunu (1964) bitirmişdir. 1969 ildən kinoda çəkilir. Rolları: Bəxtigül (“Karaş aşırımında atəş”, 1969), Daniyar (“Cəmilə”, 1969), Xoçayev (“Fövqəladə komissar”, 1970),

Çoko departamenti (Kolumbiya). Kibdo şəhərindən görünüş.

Qarabalta (“İssıkkulun al lələləri”, Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı) və dəmirçi Utur (“Alova səcdə et”; hər ikisi 1972), komandir Maksimov (“Yedinci güllə”), Baytemir (“Mən Tyan-Şanam”; hər ikisi 1973), Axangül (“Yırtıcı”, 1974, Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı), Temir (“Qırmızı alma”, 1975), Çjan-Bao (“Dersu Uzala”, 1976), Lao (“Ferdinand Lyusun həyatı və ölümü”, 1977), Azat (“Ulan”, 1977, Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı), Coloy (“Kambəy”, 1978), Bekbay (“Erkən durnalar”, 1980), Qasım (“Qadınsız kişilər”, 1981, Ümumittifaq kinofestivalının mükafatı), Turabayev “Canavar yuvası”, 1984) və b. Rassam kimi də tanınmışdır.

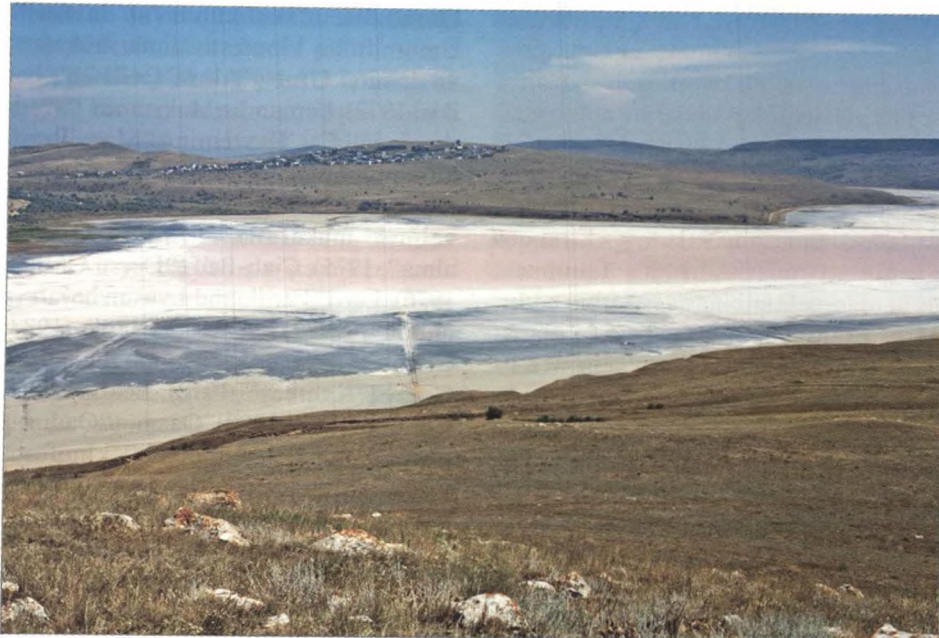
ÇOKÓ (Choco) – Kolumbiyada dep.-t. Sah 46,5 min km^2 . Əh. 490,3 min (2013). İnz. m. Kibdo ş.-dir. Qızıl, gümüş, platin hasil edilir. Taxta-şalban hazırlanır. Uraba körfəzi r-nunda banan plantasiyaları var. Heyvandarlıq inkişaf etmişdir.

ÇOKOLAR, emberalar, vana nalar (özvlərini “adamlar” adlandırırlar) – Panamanın c.-ş.-ində (Daryen və Panama vil.-ləri) hindi xalqları qrupu. Sayları təq. 66 min nəfərdir (2000). Çoko dil ailəsini təşkil edən embera (9 dialekti var, onlardan ən geniş yayılmışı katiodur) və vaupana, yaxud nonama dillərində danışırlar. İspan dili də yayılır. Ənənəvi etiqadlarını saxlayırlar, xristianlar da var.

Müstəmləkəçilik dövründə döyüşkən xalq olmuş Ç. kınalarla düşmənçilik etmişlər. 17 əsrin ortalarında nominal olaraq ispanlara tabe idilər. İspanların nəza-

Çoko qızları.

Çokrak gölü.

rəti gücləndirmək cəhdlərinə üsyanlarla və çayların yuxarı axarlarında çətinliklə gedilə bilən rayonlara köçməklə cavab vermişlər.

Ənənəvi məşğuliyyətləri talalarda toxaxa əkinçiliyi (banan, maniok, yams, batat, qarğıdalı və s.); rütubətli iqlimlə əlaqədar sahədə kəsilib-qırılmış bitkiləri yandırır, çürümək üçün saxlayırlar), balıqçılıq, ovçuluqdur (çox vaxt itlərlə), yığıcılıq az əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ördək, toyuq, əsasən, satış məqsədilə nadir hallarda donuz yetişdirirlər. Hörmə, dulusçuluq (qadınların məşğuliyyəti), ağac üzərində oyma (kişilərin məşğuliyyəti), çox vaxt satış üçün) geniş yayılmışdır. Böyük patriarxal ailə yortacəsəslı, konusvarı damı və açıq aralıqları olan böyük evdə yaşayır. Evlər bir-birindən

Ənənəvi geyimli çoktolar. 1908 il. Missisipi.

təqr. 0,5 km məsafədə yerləşir.

Nikahlı patriloqal, yaxud neolokal, monoqamdır. Qızlar bəkirəliklərini inisiyasiya mərasimində qədər saxlamalıdır. Ənənəvi geyimləri: kişilərdə bel sarğısı, qadınlarda belə sarınan enli parçadır; kreolsayağı geyimlər yayılır. Mifologiyaları qorunub saxlanılmışdır. Şamanlar (xaybanalar) mühüm rol oynayır, inisiyasiya mərasimləri (xüsusən qızların) ümumi şadyanahıqla müşayiət olunur. **ÇOKRAK GÖLÜ**, *M e s s i p i* – Ukraynada, Kırım Resp.-nda duzlu göl. Kerç y-a-nın şm.-ındadır. Azov dənizindən qum tirsəsi ilə ayrılır. Sah. 8,5 km². Dəniz və yeraltı sularla qidalanır. Dibindəki lildən (qalınlığı 2–3 m) palçıqla müalicədə istifadə olunur. **ÇOKRAK REGİOMƏRTƏBƏSİ** [Kerç y-a-nda Çokrak gölüne görə] – Orta Mio-

Çokurça mağarası. Simferopol.

senin aşağıdan ikinci regiomərtəbəsi. Qərbi Avropada Torton mərtəbəsinin alt hissəsinə müvafiqdir. 1884 ildə N.İ.Andrusov ayırmışdır. Qara dəniz–Xəzər hövzəsində geniş yayılmışdır. Azərb. Resp.-nda Ç.r. Böyük Qafqazın c.-ş. yamaclarında, Kür-Araz çökəkliyində, Talış d-rında və s. sahələrdə məlumdur. Qumlu-gilli, gilli-mergelli süxurlardan ibarətdir. Xarakter faunası, əsasən, ikitayqabıqlı molyusklardır.

ÇOKTOLAR (muskoq dilində “qırmızı”) – ABŞ-da muskoqlar qrupundan hindi xalqı. Oklahoma ştatının c.-unda, Kaneydian çayının sağ sahilindən Red-River çayının sol sahilinədək olan ərazilərdə, həmçinin Luiziana və Missisipi ştatlarındakı rezervasiyalarda yaşayırlar. Sayları 160 min nəfərdir (2005), onların çox hissəsi Oklahomadadır. Muskoq dilində danışır. İngilis dili də yayılmışdır. Yazıları latın qrafikası əsasında. Dindarları xristiandır.

16 əsrədək indiki Missisipi ştatının mərkəzi və ş. hissəsində, həmçinin Alabama ştatının şm.-q.-ində yaşayırdılar. 16 əsrdə Ç. daim düşmənçilik etdikləri çikasolardan ayrılmışlar. 18 əsrin əvvəllərində sayları 16 min nəfər idi. Ənənəvi mədəniyyətləri Şimali Amerikanın c.-q. hindiləri üçün səciyyəvidir. Talalarda toxaxa əkinçiliyi, ovçuluq, balıqçılıq, yığıcılıqla məşğul olurdular. İbtidai toxuculuq mövcud idi. Qohumluğu ana xətti üzrə hesablanan qəbilələr iki fratriyada birləşirdilər: “dostlar” və “adamların bir qismi”. Fratriyalar böyük, matrilokal ailələrdən ibarət idi. Ç. tayfasının üç ərazi bölməsi var idi: q.-i (“uzun adamlar”), şm.-ş.-i (“kartof yeyənlər”) və c.-ş.-i (“6 şəhər”). Hər bölmənin mülki və hərbi başçısı olurdu.

Tayfanı üç başçıdan ibarət şura idarə edirdi. Yaşayış məskənləri q.-də pərakəndə, ş.-də isə böyük və möhkəmləndirilmişdir (kriklərin hücumlarından qorunmaq üçün). Ənənəvi kişi geyimi üçün dəri və ya lələklərdən düzəldilmiş, balıqçuluq, balıq dişləri, mis lövhəciklərlə bəzədilmiş çiyinlik səciyyəvidir. Kəllənin süni deformasiyası, bədən və üzün boyanması və şəkildöydürməsi tətbiq olunurdu. Mifologiya, əcdadların kultu (təkrar dəfn etmə adəti mövcud idi) inkişaf etmişdir.

Avropalılarla əlaqələr 1540 ildən başlanmışdır. 1783–1830 illərdə ABŞ-la bağlanmış qeyri-bərabər müqavilələr nəticəsində Ç. şərq torpaqlarını itirmişlər. 1830-cu illərdə Hindi ərazisinə (indiki Oklahoma ştatı) köçərək “beş mədəni tayfa” sırasına daxil olmuşlar. Burada k.t., ticarət, sənətkarlıq sahələrində çalışmağa başlamışlar. Müasir Ç. güclü metisləşməyə məruz qalmışlar. K.t., xırda sahibkarlıq, muzdlu əməklə məşğul olurlar. **ÇOKURÇA** – Simferopol ş. (Kırım) yaxınlığında, eyniadlı kəndin ərazisində Mustye dövrünə aid mağara düşərgəsi. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı (1927–36) çoxlu daş məmulatı və fauna qalıqları aşkar edilmişdir. Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) zamanı Kırım hitlerçilər tərəfindən tutulduğu vaxt daş məmulatı yoxa çıxmışdır. O.N.Bader Kırım arxeoloji tədqiqatlar zamanı (1974) Çokurça k. yaxınlığında yeni düşərgə müəyyən etmiş və onu II Ç. adlandırmışdır.

ÇOKVELƏR, baçokvelər, kiokolar, çiockvelər – bantu qrupuna aid xalq. Anqolanın şm.-ş.-ində (948 min nəfər), Konqo Demokratik Resp.-nda (915 min nəfər), Namibiyada (7 min nəfər), Zambiyada (80 min nəfər) yaşayırlar. Ümumi sayları 1950000 nəfərdir (2010). Dindarları xristiandır.

Lundalar (Ç.-in bir hissəsi onların dövlətlərinin tərkibində idi) və luenalar

Çokvelər. Tayfa başçısının ağacdən yonulmuş taxtı. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəlləri. Birminhem İncəsənət Muzeyi (ABŞ).

Çokvelər. Əcdadları təsvir edən maskalar. Konqo.

Ç.-ə yaxındırlar. Məşğuliyyətləri dincə qoyulmuş torpaqlarda toxaxa əkinçiliyi (maniok, darı, qarğıdalı, tərəvəz, meyvə) və ovçuluqdur (torlarla, kollektiv sürək ovu və s.). Qadınlar yığıcılıq və balıq ovu ilə məşğuldurlar. Toyuq, qoyun, keçi, donuz saxlayırlar. Sənət sahələri (hörmə, dulusçuluq, dəmirçilik, toxuculuq, ağac üzərində oyma – maskalar, heykəlciklər, tənəkə çubuqları, təbillər, altlıqları zoo- və antropomorf fiqurdan olan kətilər) və ticarət (fil dişi, mum, yabanı bitən kauçuk) inkişaf etmişdir. İcma birlikləri mövcud idi; hüquqi, siyasi və dini hakimiyyət onların başçılarına məxsus olmuşdur. Dairəvi planlı məskənlərdə birotəqlı komadan ibarət yaşayış evləri şüvüllərdən hövrülür, ot və palma yarpaqları ilə örtülür. Məskənlərdə bir qəbiləyə məxsus bir neçə linic yaşayırdı, bir böyük ailə (30 nəfərə qədər) çox vaxt xutorda (binədə) məskunlaşırdı. Simvolik başlıq almaqla krosskuzen nikahlara üstünlük verilir. Qohumluq ana xətti üzrə hesablanır, nikahdansonrakı məskunlaşma patriloqaldır. Oğlanların inisiyasiyası uzun müddət qalmaqda idi. Dünyanı yaradana (Nzam-

bi, Kalunda), əcdadların kultuna (mvumbi) və təbiət ruhlarına inanclar, cadugərlik, ov və aqrar mərasimlər qorunub saxlanılır. Nağıl, mahnı, rəqs folkloru inkişaf etmişdir, əsas musiqi alətləri ksilon tipli marimbadır.

ÇOQORİ, *Q o d u i n - O s t e n*, *D a p s a n q* – Qaraqorum dağ sisteminə ən yüksək zirvə. Hindistanla Çinin sərhədindədir. Hünd. 8611 m (hünd.-nə görə Yer kürəsində Comolunqmadan sonra ikincidir). Qranit və qneyslərdən ibarətdir. Buzlaqlar (*Baltoro* və s.) var. Ç.-yə ilk dəfə 1954 ildə italyan alpinistləri L.Laçedelli və A.Kompanyoni çıxmışlar.

ÇOL – Çinin şm.-ş.-ində çay. Nentszyan çayının (Sunqari hövzəsi) sağ qolu. Uz. 610 km, hövzəsinin sah. təqr. 24 min km². Böyük Xinqan d-rından başlanır, dağlıq ərazidən keçib, aşağı axımında Sunlyao düzənliyi ilə axır. İki qolla Nentszyan çayına tökülür. Yaz və yay aylarında gursulu olur. Ortaillik su sərfi təqr. 70 m³/san-dir. 5–6 ay donmuş olur. Ağac axıdır; aşağı axımı kiçik gəmilər üçün yararlıdır.

ÇOLA, *Ç o ğ a*, *C o r a*, *S u l* – Dərbənd r-nu ərazisində erkən orta əsrlərə aid

Çoqori zirvəsi.

Çoluteka şəhərindən görünüşü.

alban şəhəri. Rəvayətə görə həvari Yeqişə hələ 1 əsrdə xristianlığı Ç.-də təbliğ etməyə başlamışdı. Xristianlıq Albaniyada (Qafqaz) dövlət dini elan edildikdən sonra Ç. alban katolikoslarının ilk iqamətgahı olmuşdur. Sasanilərlə köçəri şm. tayfaları arasında gedən müharibələr nəticəsində 552 ildə alban katolikoslarının iqamətgahı Bərdəyə köçürüldü (bax *Torpaqqala*).

ÇOLA – qədim və orta əsrlər dövründə Cənubi Hindistanda mövcud olmuş dövlət və orada hökmranlıq etmiş sülalənin adı. Ç. dövlətinin tarixi mərkəzi (Çolamandala) Tancavur rayonunda yerləşirdi. Dövlət dili tamil dili olmuşdur. Feodal istibdadının əsas rol oynadığı 10 əsrin sonu – 12 əsrin əvvəllərində Tamilnadın digər rayonları (Pandyamandala, Tondaymandala, Konqumandala), Kerala, Karnataka və Andhranın bəzi hissələri, həmçinin Şri-Lanka a. (Seylon) Ç.-ya tabe idi. Bu dövrdə Tamilnadın iqtisadi və mədəni çiçəklənməsi qeyd olunur. 13–18 əsrlərdə Ç. nəslinin qolları Cənubi Hindistanın müxtəlif rayonlarında bir sıra xırda rəqəmlərini idarə edirdilər.

ÇOLAQLI – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Cəfərabad ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 24 km c.-da, Qamış-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 145 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

ÇOLİLƏR, çollalar (kekçi dilində – “yad”, “vəhşi”), v i n i k o b l a r (özlerini “adamlar” adlandırırlar) – Meksikada (Çyapas ştatının şm.-ında və Tabasko ştatının həmsərhəd rayonlarında) mayya xalqlarından olan hindi xalqı. Sayları 100 min nəfərdir. *Çontallara* və *çortilərə* yaxındırlar. Mayya dil ailəsinin qərb qoluna aid çol dilində danışırlar. Dialektləri: tumbala, tila və petalsinqo. İspan dili də

yayılmışdır. Dindarları xristiandır, xristianlığaqədərki inanclarını da saxlayırlar.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti hesab edir ki, Ç. qohum olduqları çontallar və çortilərlə birlikdə klassik dövrdə (eramızın I-ci minilliyi) Mayya şəhər-dövlətlərinin (Palenke, Tikalya və s.) qurucuları olmuşlar. Lakin Ç.-in klassik Mayya sivilizasiyasının dağılmasından sonra Yukatan y-a ovalığının və dağətəklərinin c. hissəsində məskunlaşması, hətta bu sivilizasiyanın darmadağın olunmasında iştirak etməsi (9–11 əsrlər) ehtimalı daha çoxdur. İspan işğalına (16 əsr) qədər Usumasinta çayı hövzəsində, Qvatemaladakı İsaball gölüne qədər olan ərazilərdə (burada Peten ştatının c.-ş.-ində Ç.-in bir kəndi hələ də qalmaqdadır) yaşamışlar. 16 əsrdə Çiapasanın şm.-ına köçürülmüşlər. 1860-cı illərə qədər faktiki olaraq öz müstəqilliklərini saxlamış, həmin illərdə məcburi müqavilələr sistemi (1915 ildə ləğv edilmişdir) əsasında qəhvə plantasiyalarında qullara çevrilmişdilər.

Ənənəvi məşğuliyyətləri talalarda toxma əkinçiliyi (qarğıdalı, paxla, balqabaq, tərəvəz, çaybasar torpaqlarda çəltik; qəhvə, şəkər qamışı, kartof), müstəmləkə dövründən həmçinin xıç əkinçiliyi, ovçuluq, balıqçılıq, arıçılıqdır. Quş və donuz yetişdirirlər. Bəcərilən torpaqların azlığı Ç.-in başqa rayonlara köçməsinə səbəb olmuşdur; bir çoxu qəhvə plantasiyalarında muzdlu işləyir. Ənənəvi sənət sahələri dulusçuluq, hörmə, toxuculuqdur. Yaşayış məskənləri məhəllələr üzrə, yaxud qeyri-müntəzəm tikililərdən ibarət qəsəbələr, binələrlə əhatə olunmuş sıx kəndlərdir. Palma yarpaqları ilə örtülmüş hündür ikiyamaçlı damı olan evləri qamışdan düzəldilmiş birotəqlı komadan ibarətdir. Ənənəvi geyimləri yaşlı nəsil

arasında hələ də qalmaqdadır: kişilərdə – qısa, enli ağ şalvar və uzunqol enli köynək, hörmə papaq, çanta, səndəl; qadınlarda – əlvan toxunma kəməri olan uzun, ətəkləri üst-üstə gələn, yaxud tikilmiş yubka, həmçinin ağ (ərdə olan qadınlarda göy) tunikayabənzər qısaqol çəkili bluz, çiyinlik-rebosodur.

Ç.-in əksəriyyəti ağsaqqallar şurasının idarə etdiyi qonşu icmalarda birləşmişlər. Ailələr kiçik, nadir hallarda böyük olur, nikah patrilokaldır. Gəlin üçün işləməklə ödəmə və ya başlıq yayılmışdır. Qohumluq ata xətti üzrə hesablanır. Folklor, mifologiya, dağların, mağaraların kultu, cadugərlik, animizm, zoomorf oxşarların və şəxsi himayəçi ruhların kultu, qədim aqrar və dəfn ayinləri (o cümlədən uşaqların evin döşəməsinin altında basdırılması) saxlanılır; Cənubi Meksikada mayyaların mərkəzi ziyarətgahı Tildəki Qara Xristos (qədim şimşək allahı) məbədidir.

ÇOLLA NAMDO (Cənubi Çolla) – Koreya Resp.-nın c.-q.-ində, Sarı dəniz sahilində əyalət. Sah. 11911 km². Əh. 1,9 mln. (2014). İnz. m. Muan ş.-dir.

ÇOLLA PUKTO (Şimali Çolla) – Koreya Resp.-nın c.-q.-ində, Sarı dəniz sahilində əyalət. Sah. 8058 km². Əh. 1,87 mln. (2014). İnz. m. Çoncu ş.-dir.

ÇOLPAÇAY – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Meşgin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ərşəq kəndistanında, Meşginşəhrdən 50 km şm.-ş.-dədir.

ÇOLPI – Azərb. Resp. Saatlı r-nunda kənd. Çolpi ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 45 km ş.-də, Muğan düzündədir. Əh. 2033 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇOLPÓN-ATA – Qırğızistanda, İssıkkul vil.-ndə şəhər. İssıkkul r-nunun mərkəzi. İssıkkul gölünün şm. sahilində, 1610–1640 m hünd.-də, Bişkek ş.-ndən 255 km, Balıqçı d.y. st.-ndan 75 km ş.-də yerləşir. İqlim və balneoloji-palçıq kurortudur. Yay istı (orta temp-r iyulda 17°C), qışı yumşaq (orta temp-r yanvarda –3°C) keçir. İllik yağıntı 250 mm. Sinir sistemi, dayaq və hərəkət orqanları xəstəlikləri müalicə olunur. Süd kombinatı, tarix-diyarşünaslıq muzeyi var.

ÇOLUTÉKA (Choluteca) – Hondurasın c.-unda şəhər (1845 ildən). Çoluteka deptinin inz. m. Əh. 120 min (2007). Avtomobil yolları qovşağı. K.t. (qarğıdalı, küncüd, pambıq, şəkər qamışı, qəhvə) r-nunun ticarət mərkəzi. K.t. xammalı və ağac emalı müəssisələri var. 1537 ildə salınmışdır.

ÇOMAXTUR, Comartı – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Çomaxtur ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 1 km c.-q.-də, Şərur düzündədir. Əh. 3650 (2011); üzümçülük, yemçilik, taxılçılıq, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, baytarlıq məntəqəsi, poçt var. Vaxtilə kənd Comərdi adlanırdı.

ÇÓMSKÍ (Chomsky) Avram Noam (d.7.12.1928, ABŞ, Pensilvaniya ştatı, Filadelfiya) – Amerika dilçisi, filosof. Massaçusets Texnoloji İn-tunun prof.-u (1961). Ç. *biheviorizmin* fəlsəfi-metodoloji platformasını bərpa etmiş, koqnitiv elmlərin inkişafına təkan vermişdir. Riyazi məntiqin bölməsi kimi formal dillər nəzəriyyəsinin banisidir. Ç.-nin generativ qrammatika nəzəriyyəsinə irəli sürdüyü “Sintaktik strukturlar” əsəri (1957) linqvistikla ilə koqnitiv psixologiya arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirməyə yardım etmiş və psixolinqvistikanın təməlinə çevrilmişdir. Ç. B.F.Skinnerin “verbal davranışlar” nəzəriyyəsinə tənqid etmişdir.

ÇON BON CUN (1853, Cənubi Koreya, Çollado əyaləti, Kobu qəzası – 1895) – Koreyada kəndli üsyanının rəhbəri. 1888 ildə Tonxak tərqiətinə daxil olmuş və onun Kobudakı bölməsinə rəhbərlik etmişdir. 1894 ildə (*Tonxaklar üsyanı* zamanı) Çollado əyalətində tezliklə bütün ölkəni əhatə etmiş kəndli üsyanının başçısı olmuşdur. Rəhbərliyin daha inqilabi hissəsini təmsil edən Ç.B.C. kəndli müharibəsi zamanı üsyançıları petisiya yoluna döndərmək istəyən Tonxak sektasının nümayəndələri ilə münasibətlərə son qoymuşdu. Hökumət tərəfindən tutularaq edam edilmişdir.

ÇON ÇXOL (təxəllüsü S o n q a n; 27.1.1537, Seul – 7.2.1594, Kanxvado a.) – Koreya şairi, siyasi xadim. Yüksək dövlət vəzifələri tutmuş, lakin dafələrlə təqib və sürgün olunmuşdur. Xanmun dilində (Çin yazılı dilinin koreyalasdırılmış forması) 7 cildlik “Sonqan çip” (nəşri 1632) nəzm və nəsr əsərinin, Koreya dilində yazılmış ilk şeir toplusu “Sonqan kasa”nın (nəşri təqr. 1747) müəllifidir. Kasalarında (lirik poemalar) doğma təbiət gözəlliklərinin tərənnümü ilə yanaşı, avtobiografik motivlər, saray çəkişmələri də əksini tapmışdır.

Əsəri: *Одинокий журавль*. М., 1975.

ÇONA – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp. və İrkutsk vil.-ndə çay. Vilyuy çayının (Lena hövzəsi) sağ qolu. Uz. 802 km, hövzəsinin sah. 40,6 min km². Orta Sibir yaylası ilə

Çona çayı.

axır, Vilyuy su anbarına tökülür. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi təqr. 125 m³/san-dir. Oktyabrdan mayadək donmuş olur.

ÇONBURI – Taylandda şəhər. Çonburi əyalətinin inz.m. Əh. 183,4 min (2010). Banqkokun c.-ş.-ində, Banqkok buxtası sahilinə yaxınlığındadır. Ticarət mərkəzidir. Yeyinti (şəkər) sənayesi var. Yaxınlığında manqan filizi çıxarılır.

ÇONCÚ – Koreya Resp.-nin c.-unda şəhər. Çolla Pukto əyalətinin inz. m. Əh. 650 min (2010). Nəql. qovşağı; d.y. ilə Sarı dənizdəki Kunsan portu və Koreya boğazındakı Yosu portu ilə əlaqəlidir. Yeyinti (çəltik-təmizləmə) və toxuculuq sənayesinin iri mərkəzidir. Ağac emalı və kağız istehsalı müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Çonburi şəhəri. Nonq Nuç botanika bağı.

ÇONDÓN – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp.-nda çay. Uz. 606 km, hövzəsinin sah. 18,9 min km². Seleniyax silsiləsinin yamaclarından başlanır, Yana-İndigirka ovalığı ilə axır, Laptevlər dənizinin Çondon körfəzinə tökülür. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Sentyabrın sonu-oktyabrın əvvəlindən iyunadək donmuş olur. Ç. hövzəsində ümumi sah. 497 km² olan 6,5 mindən çox göl var. Mənsəbi balıqla (ziyad balığı, nelma, çil qızılbalıq, maksun) zəngindir

ÇONKADZE Daniel Georgiyeviç (18.3.1830, Kvavili – 29.6.1860, Tiflis) – gürcü yazıçısı. Tiflis ruhani seminariyasını bitirmiş (1851), Stavropol və Tiflis seminariyalarında osetin dilindən dərs demişdir. “Suram qalası” (1859, Azərb. dilində, 1928) povestinin müəllifidir. Povestin qəhrəmanı Nodar (Osman ağa)

Çonqrad medyesi. Seged şəhərindən görünüşü.

gürcü ədəbiyyatında təhkimçilik əleyhinə açıq mübarizə aparan ilk kəndli obrazıdır. Əsər gürcü ictimai şüuruna, gürcü ədəbi dilinin demokratikləşməsinə təsir göstərmişdir. Povest ekranlaşdırılmışdır. Ç. osetin atalar sözlərini toplamış və yazıya almışdır.

ÇONQARALI YEKAN – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Ətraf bölgəsinin Nazlı kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 11 km şm.-dədir.

ÇONQARALIPOL – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Ətraf bölgəsinin Nazlı kəndistanında, Ətraf qəs.-ndən 18 km şm.-dədir.

ÇONQRAD (Csongrad) – Macarıstanın c.-unda medye. Sah. 4,3 min km². Əh. 422 min (2011). Tisa çayının orta axını hövzəsindədir. İnz. m. Seged ş.-dir.

Təbiət. Üzüm yetişdirmək üçün yararlı olan qumlu torpaqları lösslü sahələr əvəz edir. Şorlaşmış torpaqlar yayılmışdır. Çayları çoxdur. Bölgənin iqlimi kəskin temp-r dəyişikliyi ilə səciyyəvidir. Heyvanları: tülkü, kirpi, çölşicanı və s. Feher gölü quşlarla zəngindir. Burada Çipaka və Tanasi qoruqları, Aşotthalmda əsrarəngiz çəmən; Opustasərdə Milli-Tarixi memorial parkı yerləşir.

Təsərrüfat. Aqrar-sənaye r-nudur. Buğda, qarğıdalı, şəkər çuğunduru, çətənə, qarayonca, günəbaxan, çovdar, kartof becərilir. Bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdir. Tisa dərəsinin suvarılan torpaqlarında çəltik, Seged ş. ətrafında qırmızı bibər (“paprika”), Mako ş. ətrafında soğan becərilir. Heyvandarlıq, donuzçuluq, quşçuluq, süni göllərdə

balıqyetidirmə inkişaf etmişdir. Ç. Macarıstanın 22 şərabçılıq regionundan biridir; qırmızı və ağ tünd şərablar istehsal edilir. Neft və təbii qaz (Seged, İlleş) hasil olunur. Toxuculuq, yeyinti, maşınqayırma (Makoda k.t. maşınları z-du), keramika sənaye (Hodmezövaşarhey) müəssisələri var.

ÇONLAR – Cənubi Amerikada (Argentina və Çilidə) mövcud olmuş qohum dilli hindi tayfaları qrupu. Ç.-a texuelçələr (bax *Pataqoniyalılar*), *odlutorpaqlıların* şərq qrupu (onalar) daxildir. Dilləri öyrənilməmişdir. Əksəriyyəti 20 əsrin əvvəllərində məhv edilmişdir.

ÇONOS ARXİPELAQI – Sakit okeanda, Cənubi Çili sahillərində çoxlu adadan (Melçor, Ceyms və s.) ibarət arxipelag. 44°C.e. ilə Taytao y-a arasındadır. Materialdan Moraleda boğazı ilə ayrılır. Hünd. 1680 m-ədəkdir. Qarışıq həmişəyaşıl meşələr yayılmışdır. Balıq ovlanır.

ÇONTALLAR (nauatl dilində – “yad”, “vəhşi”, “kobud”) – Meksikada iki hindi xalqının adı.

1) Ç., tekistlateklər – Oaxaka ştatının c.-ş.-ində yaşayan xoka qrupuna aid xalq. Sayları təqr. 15 min nəfərdir. İki qrupa bölünürlər: düzənlik (sahil) Ç.-i, yaxud tlamelulalar və dağlıq Ç.-i, yaxud əsl tekistlateklər (özlərini sanuklar adlandırırlar, ispanca adları – serranos, “dağlılar”-dır). Dilləri xoka ailəsinə aiddir, iki dialekti var. İspan dili də yayılmışdır. Dindarları xristiandır, xristianlığaqədərki inanclarını da saxlayırlar.

Ç. dəmyə əkinçiliyi, nisbətən az suvarma əkinçiliyi (qarğıdalı, dənli bitkilər,

aqava, balqabaq, bibər), ovçuluq, yığıcılıqla məşğul olurlar. Sakit okean sahillərində Murex purpurea balıqqulağı yığır, ondan al-qırmızı (fıfır) boya alırlar. Aqava şirəsindən hazırlanan miskal (yüngül spirtli içki) Ç.-in ticarətində əsas yer tutur. Ev quşları, məhdud sayda mal-qara yetişdirirlər. Sənətkarlıq sahələrindən hörmə, dulusçuluq, ağac üzərində oyma, toxuculuq inkişaf etmişdir. Ç. uipillərin (tunikayabənzər geyim) hazırlanması ilə məşhurdurlar.

Ç.-in qəsəbələri daş, yaxud möhrədən tikilmiş, bir və ya ikiotaqlı tikililərdən ibarətdir. Geyimləri ümummeksika tipindədir. Kiçik ailə mövcuddur, nikahdan sonrakı məskunlaşma neo- və ya bilokaldır. Nəslə icma münasibətlərinin qalıqları mövcuddur. Güclü metisləşməyə və assimilyasiyaya uğramışlar.

2) Ç. və ya Tabasko ştatının Ç.-i – mayya xalqlarından biri. Sayları 62 min nəfərdir. Çolilərə və çortilərə yaxındırlar. Mayya dil ailəsinin çol qrupuna aid, 2 dialekti olan dildə danışırlar. İspan dili də yayılmışdır. Dindarları xristiandır.

Etnogenetik rəvayətlərə görə, 10–11 əsrlərdə Yukatan y-a-nın tolteklər və itsalar tərəfindən istila edilməsində iştirak etmişlər. Nəsillərinin dörd qrupu ilə Kandyariya çayı hövzəsinə (indiki Kampeçe ştatı) gəlmişlər. Müstəmləkəyəqədərki dövrdə 2 böyük dövlət (Potonçan və Akalan-Tişçel) qurmuş, Şimali Tabaskodan Şərqi Hondurasa qədər kabotaj ticarətinə nəzarət etmiş, Ulua çayı hövzəsində (Honduras) ticarət faktoriyalarına və qəhvə plantasiyalarına sahib olmuşlar.

Şəhərləri tayfa bölgüsünə müvafiq olaraq 4 muxtar məhəlləyə bölünürdü. Onların başçıları ali hökmdarların hakimiyyət şərikləri idi. Ç. könnüllü olaraq ispan kralının hakimiyyətini qəbul etmişlər. Ənənəvi məşğuliyyətləri tala və irriqasiya əkinçiliyi (qarğıdalı, paxlalı bitkilər, balqabaq, kakao, tütün, şəkər qamışı, batat, pomidor, çile bibəri, meyvə), balıqçılıq, ovçuluq, arıçılıqdır. İnak, qoyun, ev quşları yetişdirirlər. Sənətkarlıq sahələrindən hörmə (şlyapa, həsir, səbət tikmək üçün lentlər), dulusçuluq inkişaf etmişdir. Çox vaxt gillə suvanmış və əhənglə ağardılmış taxta, yaxud qamışdan tikilən, iki girişi (üzbəüz divarlarda) və ikiyamaçlı dam örtüyü olan evləri birotaqlı komadan ibarətdir.

Ənənəvi geyimləri: kişilərdə – enli, qısaqol köynək, dizə qədər olan enli ağ şalvar, qırmızı və ya göy kəmə, hörmə şlyapa; qadınlarda – qısaqol, naxışlı ağ bluz, büzməli uzun yubka, bəzən üzərində

naxışları olan böyük ağ yaylıq-reboso; saçlarını rəngarəng bağlarla hörürlər. Qidaları, əsasən, bitkimənşəlidir, balıq, yumurta, tısbaga ətindən də istifadə edirlər. Qohumluğu ata xətti üzrə hesablanan liniclər saxlanılır. Nikahdan sonrakı məskunlaşma matri-, daha sonra patri- və ya neolokaldır. Varislik hüququna kişilər malikdir. Məskənləri ənənəvi olaraq 4 məhəlləyə bölünür və onların başçıları icmanın ağsaqqallar şurasını idarə edirlər. Xristianlığaqədərki folklorları, təbiət qüvvələrinə inanc, əkinçilik mərasimləri, naqualizm, cadugərlik, türkçərə qalmaqdadır.

ÇOPİÇ (Hopi) Branko (1.1.1915, Bosniya, Xaşani – 26.3.1984, Belqrad) – serb yazıçısı. Belqrad Un-tini bitirmişdir (1940). Serbiya Elm və İncəsənət Akademiyasının akad. (1968). “Rəxnə” (1952), “Gizli barıt” (1957), “Tunc keşikçi, kədərilmə” (1958), “Səkkizinci həmlə” (1964), “İgidlər Bixaç yaxınlığında” (1975) romanlarının müəllifidir. Şeirilər, satirik hekayə və felyetonlar da yazmışdır. Tanınmış uşaq yazıçılarından. “Nikoletina Bursanın həyatından əhvalat” (1956, nəşri 1958), “Taxta ayaqlı inək” (1963, nəşri 1966), “Əməkəməci rəngində bağ” (1970) adlı hekayə toplusları var. Neqoş ad. mükafat laureatıdır (1972).

Uzun müddət depressiyaya məruz qalmış və intihar etmişdir.

Əsəri: Избр. Т. 1–2, М., 1982.

ÇOPPER (ing. chopper – balta, dəhrə), arxeologiyada – Qədim və Orta Paleolit dövrünə aid kobud çapma aləti. İbtidai insanlar Ç. tipli aləti çaydaşının bir tərəfindən bir neçə qəlpə qoparmaq üsulu ilə hazırlamışlar. Azərb.-da Ç. tipli əmək alətləri *Azix mağarasının* alt təbəqələrindən aşkar olunmuşdur.

ÇOPPINQ (ing. chopping – kəsmə, doğrama) – Qədim və Orta Paleolit dövrünə aid əmək aləti. Ç. tipli aləti ibtidai insanlar çaydaşının iki tərəfindən bir neçə qəlpə qoparmaq üsulu ilə hazırlamışlar. Azərb.-da Ç. tipli əmək alətləri *Azix ma-*

ğarasının 5–8-ci təbəqələrindən tapılmışdır.

ÇOPUR ƏLİ – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən Razdan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. Qorçulu və Dədəqişlaq kəndləri arasında yerləşirdi. 19 əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığına hücumu zamanı kənd tamamilə dağıdılsa da, bir müddət sonra azərb. əhali tərəfindən yenidən məskunlaşdırılmışdır. Lakin az sonra azərb.-lar kənddən qovulmuşdur.

ÇOPURALILAR – Gürcüstanın Kvemo Kartli mahalının Dmanisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-ların yaşadığı kənd. Dmanisidən 25 km q.-də yerləşir. Əh. 125 (2002); maldarlıqla məşğuldur.

ÇOPURLU – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Qızılqaya ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km şm.-ş.-də, Lev çayının (Tərtər çayının qolu) sahilində, Murovdağ silsiləsinin ətrafındadır. Əh. 345 (2011); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və bağçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, klub, kitabxana, fərdşər-mama məntəqəsi var idi.

ÇORAX – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Qara Ziyəddin bölgəsinin Çaypara kəndistanında, Qara Ziyəddin qəs.-ndən 7 km c.-ş.-dədir.

ÇORBACI (hərfi mənası – duru xörək paylayan) – Osmanlı imperiyasında: 1) yeniçilərdə orta (rota) komandır vəzifəsinə müvafiq olan zabıt rütbəsi; 2) kənd əhalisinin yuxarı təbəqəsinə mənsub olan yüzbaşı, kəndxuda və ya varlı kəndli (muxtar, ağsaqqal). 19 əsrdə Ç., əsasən, tacirlərə və varlı xristianlara deyilirdi. Müasir Türkiyədə dənizçilərin danışıq dilində gəminin sahibi, ağası mənasında işlədilir.

ÇORÇORBİNƏ – Azərb. Resp. Balakən r-nunun Gərəkli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5,5 km şm.-q.-də, Mazımçayın sahilindədir. Əh. 76 (2011); əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur.

ÇORLU, X a r a b a B o s t a n ç ı – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Qızılqoç, 4.1.1938 ildən

Verin Qukasyan, 12.10.1956 ildən Qukasyan r-nu), Arpaçayın sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin 70-ci illərində kəndin azərb. əhalisi qovulmuş, kənddə ermənilər yerləşdirilmişdir. 12.11.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Lernatsk, 21.10.1967 ildə isə yenidən dəyişdirilərək Lernayug qoyulmuşdur.

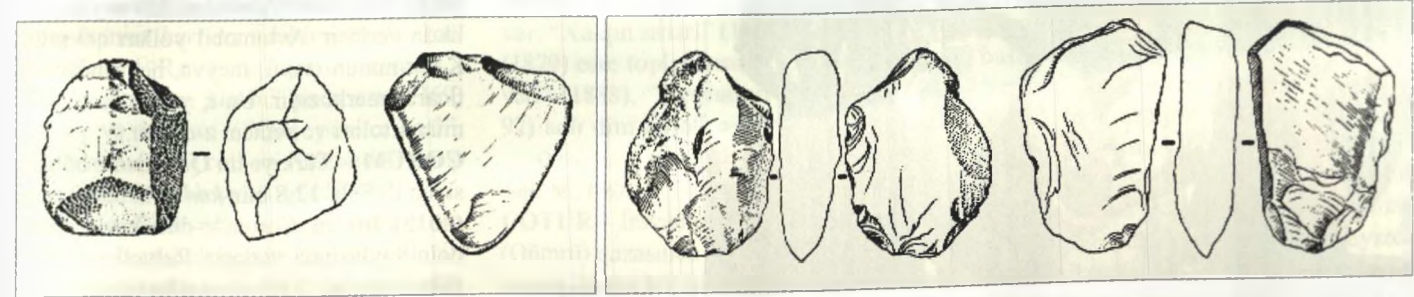
ÇORMAN – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Əsrək ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 47 km c.-ş.-də, Tutquçayın (Tərtər çayının qolu) sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 402 (2011); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütüncülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana var idi.

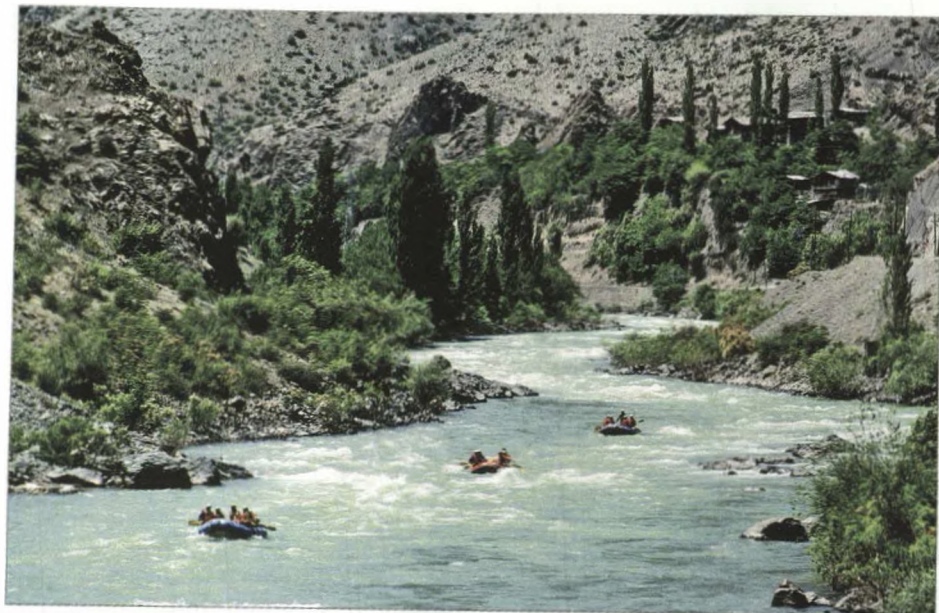
ÇORMAN – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Şamkənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 70 km şm.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin c.-q. ətrafında, Piçanis çayının (Şəlvənin sol qolu) sahilindədir. Əh. 332 (2011); işğaldan (1992, may) əvvəl əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, çörəkbişirmə sexi var idi.

ÇORMANLI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Vəngli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 50 km c.-ş.-də, Xaçın çayının sahilində, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əhali işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütüncülük məşğul olmuşdur.

ÇORNI Kuzma (Nikolay Karloviç Romanovskinin təxəllüsü) (24.6.1900, indiki Minsk vil., Kopil r-nunun Borki k. – 22.11.1944, Minsk) – Belarus yazıçısı. “Bacı” adlı ilk romanı 1927 ildə çap edilmişdir. “Həyat gülmüşü” (1925), “Sentyabr gecələri” (1929) və s. hekayə kitablarının, “Levon Buşmar” (1929) povestinin, “Vətən” (1931), “Torpaq” (1931), “Üçüncü nəsil” (1935), “Kəh-kəşan” (1944), “Böyük gün” (nəşri 1947), “Gələcək axtarırları” (nəşri 1950) romanlarının müəllifidir. 1938 ildə həbs olunmuş, 8 aydan sonra azad edilmişdir. Üç romanının əlyazması Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) zamanı yanmış, bəzi romanları tamamlanmamışdır.

Azix mağarasından aşkar olunmuş çopperlər (solda) və çoppinqlər (sağda).

Çorox çayı. Türkiyə.

Əsərləri: Избр. произв. Л., 1970; Соч., т.1-8, Минск, 1972 – 75 (на белорус. яз.).

ÇOROX, Ç o r u x (türkçə Ç o r u h) – Türkiyə və Gürc. -da çay. Uz. 466 km (aşağı axını – 24 km-i Gürc. ərazisindədir), hövzəsinin sah. təqr. 20 min km². Məscid d.-ndan (3230 m) başlanır. Şərqi Pont d-ri və Məscid silsiləsi arası ilə axaraq Batumi ş. yaxınlığında Qara dənizə tökülür. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi 202 m³/san; aprel–may aylarında gursuludur. Suvarmada istifadə edilir. Ağac axıdır. Bayburt ş. (Türkiyə) Ç. sahilindədir. SES var.

ÇORTİLƏR (isp.; özlərini “tkorti”, hərfi mənada “qarğıdalı tarlasının dili”, yəni “əkinçilər” adlandırır), v i n i k o b l a r (“adamlar”) – Qvatemalanın ş.-indəki Çikimula dep-tində və Hondurasın qonşu r-nlarında mayya qrupundan hindi xalqı. Sayları Qvatemalada 52 min nəfər, Hon-

Çortil uşaqları.

durasda 10 min nəfərdir. Mayya dil ailəsinin qərb qolunun çol qrupuna aid dildə danışır. Çolilərə (ç o l l a r a) və çontal-lara yaxındırlar. Dindarları xristiandır, ənənəvi inanclarını da saxlayırlar.

Ç. eramızın I-ci minilliyində klassik mayya mədəniyyətinin əsas mərkəzlərindən biri olan Kopan şəhər-dövlətini yaratmış qədim əhalinin birbaşa nəsiləri hesab olunurlar. Onların erkən tarixi ilə bağlı digər şəhirlər də var (bax Çolilər məqaləsinə). Toponimik məlumatlar Ç.-in ispan işğalınadək Honduras körfəzindən Salvadoradək, Motaqua çayı vadisindən Ulua çayı hövzəsinədək geniş ərazidə məskunlaşdıqlarını təsdiqləyir. 1524 ildə ispanlara tabe olmuş, sonralar dəfələrlə üsyan qaldırmışlar.

Ç.-in əksəriyyəti ladinolarla birlikdə qonşu endoqam icmalar halında kiçik kəndlərdə – aldeyalarda və qəsəbələrdə –

pueblolarda yaşayırlar. İcmaların mülki liderləri ladinolar, dini liderləri isə Ç.-dir. Ailələri, əsasən, kiçikdir, qohumluq ata xətti üzrə hesablanır, nikahları patrilo-kaldır. Böyük ailə və patrilineclər, kross-kuzen nikahlar, poliginiya, gəlin üçün işləyib ödəmə qalmaqdadır. Ənənəvi məşğuliyyətləri talalarda toxma əkinçiliyi (qarğıdalı, paxlalı bitkilər, balqabaq, kaka, pomidor, tütün, müstəmləkə dövründə isə çəltik və əsas əmtəə məhsulu kimi şəkər qamışı becərilirdi), ovçuluq, balıqçılıq, arıçılıqdır. Mal-qara və ev quşları saxlayırlar. Ənənəvi sənətkarlıq sahələri dulusçuluq (qadınlar məişətdə istifadə olunan yapma keramika, kişilər isə mərasim buxurdanları və satış üçün böyük qablar istehsal edirlər), hörmə, toxuculuq, ağac emalıdır. Ayır-ayrı qəsəbələr müxtəlif sənətkarlıq sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. Məskənləri nizamsız şəkildədir. Düzbucaq planlı, birotəqlı evləri gildən, adobadan (samanlı kərpic), ağac və ya qarğıdan tikilir, ikiyamaclı damı küləş, yaxud qamış, palma yarpaqları, bəzən kirəmitlə örtülür; fasadın qarşısında açıq veranda yerləşir. Ənənəvi geyimləri: kişilərdə – uzunqol, uzun ağı köynək, ağı şalvar, həsir papaqdır; qadınlarda – yarıları üst-üstə gələn uzun yubka, ağı uipil, şaldır. Xristianlığaqədərki mifologiya, ilan obrazında yağış allahı, maral obrazında ovçuluq allahı kultları, cadugərlik, şamanizmin izləri qalmaqdadır. Ənənəvi və qədim ispan folklorunun süjetləri əsasında teatrlaşdırılmış tamaşalar, “Popol Vux” mifoloji eposu, nağıl və nəğmə folkloru qorunub saxlanılmışdır. Əsas bayramları əkin işləri, ölənlərin anımı və s. ilə bağlıdır.

ÇORTOK – Özbəkistanın Nəmanqan vil.-ində şəhər. Yangıqurqan tumanının (r-nunun) inz. m. Əh. 52,8 min (2010). Çortok çayı sahilindədir. Şəhərdən Böyük Nəmanqan kanalı keçir. Kokand – Üçqurqan xəttində d.y. st., mineral sular z-du var. Ç.-un 7 km-liyində balneoloji kurort yerləşir.

ÇORUM – Türkiyədə şəhər. Çorum ilinin inz. m. Əh. 243,7 min (2014). Ankaradan 243 km şm.-ş.-də, Amasiyanın 94 km-liyində, dəniz səviyyəsindən 820 m yüksəklikdə yerləşir. Avtomobil yolları qovşağı. K.t. r-nunun (taxıl, meyvə, heyvandarlıq) ticarət mərkəzidir. Un-t; yeyinti sənayesi müəssisələri və sement z-du var.

ÇORUM – Türkiyənin Qara dəniz bölgəsində il. Sah. 12,8 min km². Əh. 530,0 min (2012). İnz. m. Çorum ş.-dir. Ərazisi Anadolu yaylasında yerləşir. Relyefini dağlar (hünd. nöqtəsi 2065 m) və allüvial düzənlik-

Çorum şəhərindən görünüş.

lər təşkil edir. Kontinental iqlimi var; qışı soyuq (yanvarın orta temp-ru – 0,6°C), yayı uzunmüddətli və istidir (iyulun orta temp-ru 21,4°C). Əsas çayı Qızıl İrmaq və onun qollarıdır. Yağının illik miqdarı düzənliklərdə 400 mm, dağlarda 1000 mm-dən çoxdur. Faydalı qazıntıları: daşduz, gips, mis, manqan, qonur kömür. İqtisadiyyatını əkinçilik (taxıl, tərəvəz) və heyvandarlıq təşkil edir. Kustar toxuculuq (xal, kilim) inkişaf etmişdir.

ÇÖSER (Chaucer) Cefri (təqr. 1340, London – 25.10.1400, London; Vestminster abbatlığında dəfn olunmuşdur) – ingilis şairi. Ç. “ingilis şeirinin atası”, müasir ədəbi ingilis dilinin (poeziyada) yaradıcısı sayılır. Şeirlərini latın deyil, ingilis dilində yazan ilk şairdir. Gənc yaşlarından sarayda xidmət etmiş, 70-ci illərdə Fransa və İtaliyada müxtəlif diplomatik tapşırıqlar yerinə yetirmişdir. Həyatının sonlarında kral ona yüksək təqaüd təyin etmişdi. Əsasən, dini, məhəbbət və qəhrəmanlıq mövzusunda əsərlər yazmışdır. İlk dövrlər yaradıcılığına fransız kurtuaz ədəbiyyatından tərcümələri [“Roza haqqında roman”, “Hersoginyanın kitabı” poeması (1369) və s.] və italyan (“Quş parlamenti”, “Şöhrət evi”, “Troil və Xrizenda” və s. poemaları) ədəbiyyatı güclü təsir göstərmişdir. Ən məşhur əsəri olan mənzum “Kenterberi hekayələri” (80-ci illərin sonu, tamamlanmamışdır) ümumi ingilis

ədəbi dilinin ilk abidələrindəndir. Ç.-in humanist görüşlərini əks etdirən “hekarələr”də o dövr ingilis cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin həyatı, əsasən, yumoristik tərzdə təsvir olunur. Ömrünün sonlarında bədbin əhvali-ruhiyyəli şeirlər yazmışdır.

Əsərləri: Кентерберийские рассказы. 2 изд., М., 1980.

ÇOTTOPADDHAY Bonkimçondro (26.6.1838, Kəlkətə yaxınlığında. Kantalpara – 8.4.1894, Kəlkətə) – hind yazıçısı, publisist. *Benqal dilində* yazmışdır. Benqal ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. “Ana vətən, səni alqışlayıram!” şeiri 1905–47 illərdə milli azadlıq hərəkatının himni olmuşdur. “Çondroşekhər” (1873), “Sevinc məbədi” (1882), “Rac Sinqh” (1893) romanlarında milli azadlıq uğrunda mübarizə ideyaları əksini tapmışdır. “Zəhərli ağac” (1872), “Krişnokantonun vəsiyyəti” (1875) romanlarında hind qadınlarının hüquqsuzluğu təsvir olunur. “Saib gəldi” (1874) tarixi romanı var. “Xalqın sirləri” (1874), “Bərabərlik” (1879) esse toplularının, “Dinin mahiyyəti” (1888), “Krişnanın həyatı” (1882–92) adlı dini-fəlsəfi əsərlərin müəllifidir.

Əsərləri: Ядовитое дерево. М., 1962; Индира. М., 1963.

ÇOTUR – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Hamamlı, 26.9.1949 ildən Spitak r-nu ərazisin-

də), Daşbulaq çayının kənarında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində Rusiyanın İrəvan xanlığına hücumu zamanı kəndin azərb. əhalisi sıxışdırılıb çıxarılmış və kənddə İrandan, Türkiyədən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. 26.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Sarameç qoyulmuşdur.

ÇOUDARLAR – türkmən tayfası (bax *Türkmənlər*).

ÇOVDAR (Secale) – *taxıllar* fəsiləsindən birillik və çoxillik ot bitkiləri cinsi. Dünyada 13, o cümlədən Kiçik və Orta Asiya, İran, Əfqanıstan, Cənubi Qafqaz və Afrikanın c.-unda bitən 11 yabanı növü var; Azərb.-da 5 növü məlumdur. Alaq-çölotu Ç.-ı (S. segetale) Qafqazın, Kiçik və Orta Asiyanın dağlıq və dağətəyi r-nlarında buğda əkinlərinin alağıdır. Mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli əkin Ç.-ı (S. cereale) Şimal yarımkürəsi ölkələrində becərilir və növ müxtəlifliklərinə bölünür. Onun payızlıq və yazlıq formaları var; əsasən, payızlıq Ç. becərilir.

Kök sistemi saçaqlı, möhkəmdir, torpağın üst qatında yerləşir; ayır-ayrı kökləri 2 m-ə qədər dərinliyə uzanır. Gövdəsi 110–180 sm uz. -nda olan, düyünlərlə 6–7 buğumarasına bölünən içiboş küləkdir. Bir-birinə yaxınlaşmış yeraltı düyünlərdən yan zoğlar inkişaf edə bilər. Yarpağı qından və xətvəri-lan-setvəri yarpaq ayasından ibarətdir; yaşıl, yaxud tünd-yaşıldır. Çiçək qrupu – prizmaşəkilli, uzunsov-ellipsvari, yaxud iyşəkilli, qılcıqlı mürəkkəb sünböldür. Sünbül milinin hər bir çıxıntısında 5–6 ikicinsli çiçəyi olan və adətən, 2–3 çiçəyin inkişaf etdiyi 1 sünbülçük yerləşir. Ç. küləklə tozlanan bitkidir. Meyvəsi çılpaq, ucunda kəkili olan, uzunsov, səthi xırda qırıqlı *dən* adlanan dəncikdir. 1 ha-dan 200 s-dən çox quru ot və 22 s-dən alınır. Taxıl və paxlalı bitkilərlə birlikdə əkiləndə daha çox məhsul verir.

Payızlıq Ç.-in fəal vegetasiya müddəti 120–150 gündür və 2 dövrə bölünür: vegetativ orqanların inkişaf etdiyi payız dövrü (45–50 gün) və generativ orqanların formalaşdığı və məhsul verdiyi yaz-payız dövrü (75–100 gün). Toxumlar 1–2°C temp-rda cücərməyə başlayır, 4–5°C temp-rda cücərtilər çıxır. Normal sünbülləmə və çiçəkləmə üçün günlük orta temp-r 14–15°C olmalıdır. Payızlıq Ç.-in müvəffəqiyyətlə becərilməsi üçün onun saxtayıdavamlılığının böyük əhəmiyyəti var (bax *Bitkilərin qışadavamlılığı*); saxtayıdavamlılıq Ç.-in payızda möhkəmləndirilmə şəraitindən və sortun

Çovdar (Sekale).

xüsusiyyətlərindən asılıdır. Payızlıq Ç. sortu quraqlığa olduqca davamlıdır. O, dənin dolması dövründə sudan daha çox istifadə edir. Bataqlaşmış torpaqlardan başqa müxtəlif torpaqlarda inkişaf edə bilir, lakin ən çox məhsul məhsuldar və yaxşı aerasiya edilmiş qara torpaqlarda alınır.

Yazlıq Ç. bitmə şəraitinə az tələbkardır. Onun becərmə texnologiyası vələmir və yazlıq arpanın becərmə texnologiyasından, demək olar ki, fərqlənir.

Ç.-dan qida, yem və texniki məqsədlər üçün istifadə olunur. Ç. unundan çörək bişirilir; dənə, kəpəyi və yaşıl kütləsi qarışmaq üçün yemdir; dənə, həmçinin qarışıq yem, spirt və nişasta sənayesində istifadə olunur.

Zərərvericiləri: İsveç milçəyi, Hesse milçəyi və payız milçəyi, ziyankar baqaç. Xəstəlikləri: çovdar mahmızı, sürmə, qış kif göbələyi, sklerotinioz.

Əd.: Жуковский П.М. Культурные растения и их сородичи. 3 изд., Л., 1971; Рожь. М., 1972; Мусаяев С.Н. Azərbaycan taxillərinin təyinedicisi. B., 1980.

ÇOVДАР – Azərbaycan. Resp. Daşkəsən r-nunda dağ. Hünd. 1731 m. Çovdar k.-ndən 1 km c.-da, Xeyrə və Zağalı çaylarının (Qoşqar çayının sol qolları) suayırıcısındadır.

ÇOVДАР – Azərbaycan. Resp. Daşkəsən r-nunda kənd. Çovdar ə.d.-nin (Çovdar, Çaykənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 30 km şm.-da, dağ ətəyindədir. Əh. 526 (2011); heyvandarlıq, bağçılıq və kartofçuluqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var. Çovdar barıt və qızıl yataqları kəndin yaxınlığındadır.

ÇOVДАР – Azərbaycan. Resp. Kəlbəcər r-nunun Başlıbel ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 68 km c.-ş.-də, Dəlidağsu çayının (Tərər çayının qolu) sahilində, Dəlidağın (Kiçik Qafqaz) ətəyindədir. Əh. 85 (2011); işğal-

dan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütünçülük məşğul olurdu. Məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, fərdşer-mama məntəqəsi, mərmər, daşduz, qızıl yataqları var idi. Turşsu mineral su bulağı buradadır. **ÇOVДАР ABİDƏLƏRİ** – Azərbaycan. Resp. Daşkəsən r-nunun Çovdar k. ətrafında Son Tunc – Erkən Dəmir dövrlərinə aid arxeoloji abidələr. Gəncə ş.-ndən təq. 20 km c.-q.-dədir. Daş qutu qəbir və kurganlardan ibarətdir. 1907, 1926 və 1928 illərdə qazıntı aparılmışdır. Daş qutu qəbirlərin uz. 1,5–3,7 m, eni 0,7–2,35 m, dərinliyi 1–1,2 m-dir. Ölümlər dizdən bükülü, əlləri sinəsində və ya sifətinə doğru uzadılmış vəziyyətdə, böyrü üstə dəfn edilmişlər. Qəbirlərə saxsı qab, mis qazan, tunc və dəmir silahlar, bəzək əşyaları (bilərzik, üzük, sancaq) və s. qo-

Çovdar tapıntıları: 1 – xəncər; 2 – nizə ucu; 3 – ox ucu; 4 – qulaqüstü asma; 5 – “sırğa” asma; 6 – yaba; 7 – qarmaq; 8 – bilərzik (hamısı tuncdandır); 9–11 – gil qablar.

yulmuşdur. Tapıntılar Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində aşkar olunmuş eynitipli materiallarla oxşarlıq təşkil edir. Bu ərazidə bir neçə mağara da qeydə alınmışdır.

ÇOVДАР BARİT YATAĞI – Azərbaycan. Resp. Daşkəsən r-nu ərazisindədir. Tektonik cəhətdən Somxit-Qarabağ tektonik məqmatik zonasının Şəmkir antiklinoriumu ilə əlaqədardır. Yataq damar tiplidir və Orta Yura yaşlı vulkanogen süxurlardadır. Barıt damarları 200–250 m və daha dərinə yerləşir; yatım bucaqları 40–45°-dən 80–85°-yə qədərdir; uz. 1–1,5 km, qalınlığı 0,25 m-dən 1,5–2 m-ə, bəzi damarlarını 5–6 m-ə

çatır. Barıt damarlarının tərkibində həmçinin kvars, kalsit, flüorit, qalenit, şfalerit, pirit və s. iştirak edir. Ç.b.y.-nda hasilat 1955 ildə dayandırılmışdır; qalıq barıt ehtiyatı 76,3 min t-dur. Yatağın ətrafında tam öyrənilməmiş perspektivli təzahürlər mövcuddur.

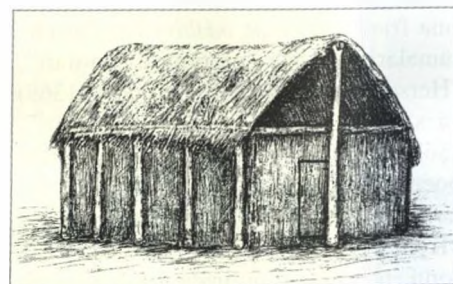
ÇOVДАР-BUGDA HİBRİDİ, *Triticale* – buğda (*Triticum*) və çovdarın (*Secale*) çarpazlaşmasından alınan bitkilər; buğda – ana, çovdar – ata bitkidir. Ç.-b.h.-ni buğda-çovdar hibridi adlandırmaq daha düzgündür. Ç.-b.h. amfidiploididir; 2 tipi var: 56-xromosomlu və 42-xromosomlu. Payızlıq Ç.-b.h.-nin qısdavamlılığı yüksəkdir; dənə buğda dənəsinə nisbətən iri və zülalla daha zəngindir. Müxtəlif xromosomlu amfidiploidlərin çarpazlaşması Ç.-b.h.-nin yeni yüksək məhsullu formalarının alınmasında perspektivlidir.

ÇOVĞUN – qarın yer səthi üzərində külək vasitəsilə bir yerdən başqa yerə sovrulması. Küləyin aşağı sürətində (5 m/san-yədək) qar dənəcikləri səthdən bir neçə sm-ədək qalxır; sürət artdıqca (10 m/san-yədək) dənəciklər 2 m-ədək və daha yuxarı qalxaraq görüntünü azaldır (100 m-ədək). Güclü Ç.-lara Avrasiyanın şm.-ində, Şimali Amerikada, Antarktida və Arktikada rast gəlinir. Şiddətli külək və alçaq temp-r şəraitində baş verən Ç. *boran* adlanır.

ÇOVURAR – Azərbaycan. Resp. Şabran r-nunun Çuxurazəmi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 63 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 22 (2011); heyvandarlıqla məşğuldur.

ÇOVUSTAN, *Çavıstan* – Azərbaycan. Qədim xalq yaşayış evi; “qamış ev”, “tapan ev”, “qom ev” və s. adlarla da məlumdur. Ç.-in divarları “tapan” və ya “qom” üsulu ilə hazırlanırdı. Ç. bünövrə boyunca və ortada 1–1,5 m məsafədə bir neçə dirək basdırmaqla inşa edilirdi. Ç.-in damını qurmaq üçün yan və orta dirəklərin üzərinə tir düzür, üstünə əvvəlcə qarğı döşəyir, sonra avar təküb gil ilə malalayırıdılar. Ç. Azərbaycanın Şirvan və Qarabağ zonalarında geniş yayılmışdı.

Çovustan.

ÇOYBALSÁN Xorlogiyn (8.2.1895, Sesenxan, indiki Şərq aymağı – 26.1.1952, Moskva; Ulan-Batorda dəfn olunmuşdur) – Monqolustan siyasi və dövlət xadimi. İki dəfə MXR qəhrəmanı; marşal (1936). Yoxsul arat ailəsində anadan olmuşdur. 1919 ildə *Suxe-Batorun* və Ç.-in təşkil etdikləri inqilabi dərnekələr əsasında 1920 ildə Monqolustan Xalq İnqilab Partiyası (MXİP) yaradılmışdı. 1921 ildə Monqolustanda xalq inqilabının qələbəsindən sonra Xalq hökumətinin tərkibinə daxil olmuş, 1924 ildən dəfələrlə MXİP MK-sına, MK Rəyasət Heyətinə və Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdi. 1923–24 illərdə Moskvada Hərbi akademiya təhsil almış, 1924–28 illərdə Monqolustan Xalq İnqilab Ordusunun (MXİO) baş komandanı olmuşdur. 1928–30 illərdə MXR Kiçik xuralı Rəyasət Heyətinin sədri, 1930 ildə xarici işlər naziri, 1931–35 illərdə heyvandarlıq və əkinçilik naziri, 1935–39 illərdə baş nazirin birinci müavini, 1939 ildən MXR baş naziri idi. Sovet və monqol qoşunlarının Xalxin-Qol r-nunda (1939) və *Mancuriya əməliyyatında* (1945) Yaponiyaya qarşı birgə döyüşlərində MXİO-nun baş komandanı olmuşdur. *Suxe-Bator*, Qırmızı Döyüş Bayrağı, 2 dəfə Lenin ordeni və b. sovet ordenləri ilə təltif edilmişdir. MXR-də Ç. ad. şəhər var.

ÇOYBALSÁN (1921 ilədək San-Beyse, 1941 ilədək *Bayantumen*) – Monqolustanın ş.-ində şəhər. Şərq (Dornod) aymağının inz. m. Əh. 38,2 min (2008). Çin ilə sərhəd yaxınlığında, Kerulen çayı sahilindədir. Avtomobil yolları qovşağı; d.y. xətti ilə Transsibir d.y. magistralına qovuşur. İri sənaye mərkəzidir. Yeyinti (o cümlədən ət kombinatı), yunyuma, metal emalı müəssisələri, avtomobil təmiri z-du fəaliyyət göstərir; tikinti materialları istehsal edilir. İES var. X. Çoybalsanın şərafinə adlandırılmışdır. Ç. yaxınlığında kömür (Adunçulun), flüorit (Berx) hasil olunur.

ÇOYR – Monqolustanın ş.-ində şəhər. Qovsumber aymağının inz. m. Əh. 8 min (2006). Transmonqolustan magistralında d.y. st., avtomobil yolları qovşağı. Yaxınlığında neft, qalay yataqları və mineral su bulaqları var.

ÇÖDÜKOTU (*Hyssopus*) – dodaqçı-çəkililər fəsiləsindən bitki cinsi. Tamkənarlı xətvəri və ya lansetvəri yarpaqlı yarımkolcuqlardır. Ümumi sünbülvarı

Adi çödükotu (*H. officinalis*).

çiçək qrupunda toplanmış çiçəkləri göy, mavi, bəzən çəhrayı, yaxud ağ olur. Avrasiyanın mülayim ərazilərində və Afrikanın şm.-q.-ində təq. 15 növü yayılmışdır. Azərbaycan da 1 növü məlumdur. Adi Ç. (*H. officinalis*) ədviyyat bitkisi kimi bir sıra ölkələrdə becərilir.

ÇÖHRANLI – Azərbaycan. Resp. Kürdəmir r-nunda kənd. Çöhranlı ə.d.-nin (Çöhranlı, Yeni Şıxımlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km c.-ş.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 1529 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla la məşğuldur. Ümumi orta məktəb, klub var.

ÇÖHRƏBAD – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mahnişan bölgəsinin Qonibəyli kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 36 km şm.-ş.-dədir.

ÇÖHRƏQAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Şəbüstər bölgəsinin Təsvir kəndistanında, Şəbüstər qəs.-ndən 40 km şm.-q.-dədir.

ÇÖHRƏTƏPƏ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mahnişan bölgəsinin Ənquran kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 5 km ş.-dədir.

ÇÖKDÜRMƏ, *sedimentasiya* (lat. *Sedimentum* – çökmə) – kimya texnologiyasında dispers sistemin komponentlərinin müxtəlif sıxlıqlarına uyğun olaraq hidromexaniki ayrılma prosesi; proses cazibə və ya mərkəzdənqaçma qüvvələrin, ya da elektrik sahəsinin təsiri ilə həyata keçirilir. Dispers faza hissəciklərinin Ç.-si üç rejimə (laminar, keçid, turbulent) ayrılır; rejimlər hissəciklərin hərəkəti zamanı hidravlik müqaviməti təyin edir. **Laminar** ($10^{-4} < Re < 2$, Re – Reynolds kriteriyası) və keçid rejimləri üçün hidravlik müqavimət əmsallarının Reynolds kriteriyasından asılılığı müvafiq olaraq $\xi = 24/Re$ və ($2 < Re < 500$) – $\xi = 18,5/Re^{0,6}$

tənlikləri ilə ifadə olunur. Turbulent rejim üçün ($500 < Re < 2 \cdot 10^5$) hidravlik müqavimət əmsalı Reynolds kriteriyasından asılı deyildir ($\xi = 0,44$, avtomodel rejimi). Ç.-də əsasən, laminar rejimdən, az halda keçid rejimindən istifadə olunur. Cazibə qüvvələrinin təsiri ilə Ç. hissəciklərin biricinsli olmayan sistemdən ayrılma prosesidir; qatılma, şəffaflaşma (durulaşma) və ya təsnifatlaşma üçün tətbiq edilir. Qatılma və şəffaflaşdırma zamanı hissəcikləri ölçülərinə görə bölmədən bərk fazanı ayırırlar; təsnifatlaşdırıldıqda bərk fazanı çökmə sürətinə və ya sıxlığına görə fraksiyalara bölürlər.

Durulaşmanın laminar rejimində hissəciklərin Ç. sürəti Stoks tənzimliliyi ilə $v = d^2 g \Delta \rho / 18 \mu$ ilə ifadə olunur; burada d – çökdürülən hissəciyin diametri, $\Delta \rho$ – dispers faza və dispers mühitin sıxlıqları fərqi, g – sərbəstdüşmə təcili, μ – mühitin dinamik özlülüyüdür.

Durulaşma ən ucuz proseslərdən biri olub dövrü və fasiləsiz işləyən durulaşdırıcılarda suspenziya, toz və emulsiyaları ayırmaq üçün istifadə edilir. Suspenziyanın bərk fazasının mayedən mexaniki süzülmə ilə ayrılması prosesi dekantasiya adlanır.

Kiçik dispers hissəciklərin Ç. sürətini artırmaq üçün çox vaxt xüsusi maddələrdən – hissəciklərin bir-biri ilə birləşməsinə kömək edən koaqulyantlardan istifadə edilir. Dispers fazanın hissəciklərinin ölçüləri onları durulaşdırmaqla effektiv ayırmağa imkan vermədikdə mərkəzdənqaçma ətalət qüvvələri sahəsində Ç. ilə suspenziya, toz və emulsiyaları, həmçinin üçkomponentli və digər sistemləri ayırırlar. İki ayırma üsülü fərqləndirilir. Durulducu sentrifugalama çox vaxt tərkibində az miqdar (5%-dən çox olmayan) dispers faza olan mayeləri şəffaflaşdırmaq üçün istifadə olunur. Sentrifugalamanın əsas üstünlüyü materialın ayrılma anında aparatın işçi sahəsində onun miqdarı az və prosesin nisbətən qısamüddətli olmasından ibarətdir. Ç.-nin tsiklon prosesləri tsiklon və hidrotsiklonlarda həyata keçirilir. Hidrotsiklon aparatları sadə və yığcamdır, ucuz başa gəlir, yüksək məhsuldarlığa malikdir, istismarı etibarlıdır.

Elektrik qüvvələri hesabına Ç. elektroçökdürüclərdə (elektrofiltrlərdə) həyata keçirilir. Bu üsulla (proseslə) dispers faza hissəciklərin ölçüsü 10 *mkm*-dən az olan dispers sistemləri duman (yaş elektroçökdürüclər) və üstülərə (quru elektroçökdürüclər) ayırırlar.

Ç. qaz və ya dispers sistemləri çirkənlənirici bərk hissəciklərdən, yaxud asılqan maye damcılarında təmizləmək, həmçinin qaz və ya maye fazalardan qiymətli komponentləri ayırmaq üçün geniş istifadə olunur.

ÇÖKDÜRMƏ – faydalı qazıntıların qravitasiya üsulu ilə zənginləşdirilməsi; su və ya hava şırnağında mineral qarışığın sıxlığa və iriliyə görə təbəqələrə ayrılmasına əsaslanır. Ç.-nin son məhsulu zəngin faydalı qazıntı komponentləri olan konsentratdan və tullantıdan (bəzən də faydalı komponentlərlə boş süxurların birləşməsi və ya mexaniki qarışığından ibarət aralıq məhsuldan) ibarətdir. Bu üsulun nəzəri əsasları 1867 ildə alman alimi P.Rittinher tərəfindən verilmişdir. Sonralar macar alimi Y.Finkey (1924), sovet alimi P.V.Lyaşenko (1935), alman alimi F.Mayer (1950) və b. bu sahədə tədqiqatları davam və inkişaf etdirmişdilər. Faydalı qazıntıların ayrıldığı mühitə görə hidravlik, pnevmatik, suspenziya və su-hava qarışıqlı Ç. növləri var. Zənginləşdirmə f-klarının texnoloji sxemlərində Ç. əsas əməliyyat kimi tətbiq olunur. Ç. rejimi müxtəlif hidro və aerodinamik parametrlərin təsiri və ağır məhsulların yüklənmə şəraiti ilə təyin edilir. Ç. faydalı qazıntıların, xüsusən də kömür və xırda doqranma tələb edilməyən iri faydalı komponentlərdən ibarət bəzi qara metal filizlərinin zənginləşdirilməsi üçün daha qənaətlili üsuldur.

ÇÖKDÜRÜCÜ, $x_1 t d a n - 1$ su təchizatı sistemlərində təbii suyun süzəclərə verilməsindən qabaq asılı qatışıqların ayrılması üçün qurğu. Adətən, düzbucaqlı, yaxud dairəvi kəsikli hovuz şəklindədir. Orta məhsuldarlıqlı (50 min $m^3/sutka$ -yadək) sutəmizləyici st.-larda üfqi (əsas su axınının istiqamətinə nəzərən) Ç.-lər daha geniş tətbiq edilir. Ç.-nin işçi sahəsində asılı maddələr çökür (çökmə zonası), aşağı hissəsində isə çöküntülər yığılır (çöküntünün toplanma və sıxlaşma zonası). Çöküntü dövrü olaraq (sutkada 1–2 dəfə) suyun hidrostatik təzyiqi vasitəsilə (təmizləmə prosesi pozulmadan) Ç.-dən kənarlaşdırılır. Ç.-nin işinin intensivləşdirilməsi məqsədilə işçi zonada asılı hissəciklərin çökmə yolunu qısaldan modullardan istifadə edilir. 2) Kanalizasiya şəbəkəsində çən və ya hovuz şəklində qurğu; burada kiçik sürətli çirkənlənmiş maye axınındakı asılı halda olan qarışıqlar ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında çökdürülməklə mayedən ayrılır. 3) Maşın və texnoloji qurğularda

yağ, benzin və s.-ni sonrakı istifadə üçün çökdürməklə təmizləyən qurğu.

ÇÖKDÜRÜCÜ MAŞIN – faydalı qazıntıları *çökdürmə* üsulu ilə zənginləşdirmək üçün maşın. Ç.m.-da ayrılma xəlbirdə yerləşən zənginləşdirilən material qatına (təbəqəsinə) dövrü olaraq ayırıcı mühitin artıb-azalan pulsasiyalı axınının təsiri ilə yerinə yetirilir. Ölçü və sıxlıqlarının müxtəlifliyinə görə ayrılmış material qatları konsentrat, aralıq məhsul və tullantı şəklində ayrı-ayrı kənarlaşdırılır.

Əl ilə işlədilan Ç.m. hələ qədim zamanlardan məlumdur. İlk porşenli Ç.m. 19 əsrin əvvəllərində Almaniyada Harst filiz hövzəsində qurğuşun filizinin zənginləşdirilməsi üçün istifadə olunmuşdur. 1867 ildə fransız mühəndisi Marso mexaniki intiqallı porşeni olan Ç.m. hazırlamış və tətbiq etmişdir, 1892 ildə isə Almaniyada F.Baum porşensiz pnevmatik, sıxılmış hava ilə suda pulsasiya (döyülmə) yaratmaqla işləyən Ç.m. ixtira etmişdir. Sonralar diafraqmalı (elastik bərkidilmiş diafraqmalar arasında rəqsələr yaradan) Ç.m. hazırlanıb.

Ç.m. çökdürücü və işçi bölmədən ibarətdir. Çökdürücü bölmədə material fasiləsiz olaraq xəlbir boyunca hərəkət etdirilərək (yeri dəyişdirilərək) pulsasiya edən mühit axınında çökmə sürətinə görə təbəqələrə ayrılır. İşçi bölmə xüsusi mexanizm və ya sıxılmış hava vasitəsilə artıb-azalan şaquli axınların yaranması üçün qurulur. İntiqal mexanizminin konstruksiyasına (porşenli, diafraqmalı, porşensiz), boşaldılan məhsulun hərəkət istiqamətinə (düzaxınlı, əksaxınlı), zənginləşmə məhsullarının boşaldılma üsullarına (şibərdən boşaltma, xəlbirdən boşaltma və s.), mərhələlərinin sayına (birpilləli, ikipilləli, üçpilləli və çoxpilləli) və s. görə təsnif olunur. Avtomatlaşdırılmış pnevmatik Ç.m.-lar yüksək məhsuldarlığı, çökdürmə rejimlərinin çevik idarəetmə sistemi və materialı təbəqələrə yüksək dəqiqliklə ayırma imkanlarına görə daha çox tətbiq edilir.

ÇÖKDÜRÜCÜ TİTRLƏMƏ – *titrimetrik analiz*in üsullarından biri; təyin edilən ionun titrantla az həll olan birləşməsinin əmələgəlmə reaksiyasına əsaslanır. Ç.t. digər titrləmə üsullarına nisbətən çox az istifadə olunur. Belə ki, ionların qravimetrik təyini və ya onların ayrılması üçün müvəffəqiyyətlə istifadə olunan çoxlu sayda çökdürmə reaksiyaları titrləməyə yaramır. Titrimetriyada sürətlə, stexiometrik və miqdarı gedən reaksiyalardan

istifadə etmək olar. Çökdürmə reaksiyalarının (xüsusilə durulaşdırılmış məhlullarda) sürəti adətən kifayət qədər yüksək olur. Çox vaxt çökdürmə reaksiyası kənar ionların çökməsinə və ya bərk məhlulların əmələ gəlməsinə görə qeyri-stexiometrik və çöküntünün həll olmasının kifayət qədər aşağı olmamasına görə isə qeyri-miqdarı gedir. Buna görə Ç.t. üçün titrantların sayı məhduddur. Gümüş(I) və civə(II) duzlarının məhlulları kimi titrantların çatışmazlıqları praktiki olaraq yoxdur. Bu titrantların istifadəsinə əsaslanan argentometriya və merkurometriya üsulları Ç.t.-nin 2 əsas növüdür. Argentometriya Ag^+ , merkurometriya Hg_2^{2+} ionunun az həll olan birləşmələrinin əmələ gəlməsinə əsaslanır. Birinci üsul Cl^- , Br^- , J^- və bir sıra digər anionların birbaşa titrlənməsi, həmçinin kationların əks titrlənməsi üçün; ikinci, əsasən, halogenid ionlarını təyin etmək üçün istifadə olunur, lakin civə duzları çox zəhərli olduğundan argentometriyaya nisbətən az tətbiq edilir.

ÇÖKƏKLİK, *geomorfologiya* da – Yer səthinin tam və ya qismən qapalı alçaq sahəsi. Ç.-lər, əsasən, tektonik mənşəli olur (məs., *Əl-Qor* Ç.-i, Yer kürəsinin quruda ən alçaq sahəsi (400 m). Ən iri Ç.-lər dağlıq ölkə daxilindəki dağ sistemlərini bir-birindən ayıran dağarası Ç.-lər (məs., Tyanşan və Hissar-Alay dağ sistemləri arasındakı Fərqanə vadisi, Böyük və Kiçik Qafqaz arasındakı Kür-Araz ovalığı) və dağ sistemini ayrı-ayrı silsilələrə bölən dağdaxili Ç.-lərdir (məs., Altayda Çuya çölü, Stanovoy yaylasında Muya-Kuandin çökəkliyi). Şoran-deflyasion Ç.-lərini də ayırırlar. Belə Ç.-lər sıx çatlı süxurlarda aktivləşən deflyasiya, eroziya, karst prosesləri nəticəsində yaranır və bəzən böyük dərinliyə (–132 m, Manqışlaq y-a-nda Karagiye Ç.-i) və böyük sahəyə (Liviyə səhrasında diametri 8 km-ə qədər qapalı Ç.-lər) malik olurlar. Ç.-lər axarlı və axarsız (məs., Şərqi Tyanşanın qolları arasındakı Turfan Ç.-i) olurlar. Ç.-yə okean dibində də rast gəlinir (bax *Okean çökəklikləri*). Tektonikada “Ç.” termini Yer qabığının müxtəlif miqyaslı mənfii strukturlarına aid edilir. Belə Ç.-lər Yer qabığının uzunmüddətli enməsi və tədricən çökmə və vulkanogen çökmə çöküntülərlə dolması nəticəsində yaranır. Tektonik Ç.-lər formaca dairəvi, oval, yaxud xətti olur; sonuncular əksər hallarda qırılmalarla hüdudlanır. Platforma sahələrinin tektonik Ç.-lərinə *sineklizləri* və *avlakogenləri*, mütəhərrik qurşaqların Ç.-lərinə isə *ön və dağarası çökəklikləri* və

qraben-riftləri aid edirlər. Vulkanik mənşəli (*kaldərlər*) və meteorit mənşəli Ç.-lər də var.

ÇÖKƏKOBƏ – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunun Göyəm ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 5 km q.-də, Tala çayının sahilindədir. Əh. 970 (2011); bağçılıq (fındıq, meyvə), bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇÖKƏRƏ – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Qosmalı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 25 km c.-q.-də, Peştəsər silsiləsinin ətrafındadır. Əh. 30 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

ÇÖKMƏ, *tiki* n t i d ə – tikilidən ötürülən yükün nəticəsində onun qrunt əsasının sıxlaşaraq tədricən deformasiya etməsi. Qruntun xüsusiyyətlərindən, mövcud yüklərdən, bina və qurğu özülünün növü, ölçüsü və konstruksiyasından asılıdır. Ç., bina və ya qurğunun tikintisinə başladıqdan dərhal sonra yaranır; tikinti dövründə əsas düşən yük tədricən artıqca və tikinti qurtardıqda da bir müddət davam edir; sonra Ç. stabilləşir. Bərabər (binanın hissələri eyni sürətlə və eyni səviyyədə çökür) və qeyri-bərabər Ç.-lərə ayrılır. Qeyri-bərabər Ç. çox zaman binaların normal istismar şəraitinin pozulmasına, bəzən də qəzalara səbəb olur. Ç. tikilən bina, yaxud qurğunun konstruktiv xüsusiyyətləri və istismar şəraiti nəzərə alınmaqla müəyyən edilmiş yolverilən qiymətdən aşağı olmalıdır. Meşə qruntlarının makroməsəməli çöküntülərinin lokal nəmlənməsi, kars boşluqlarının mövcudluğu, qruntların şoranlığı, suudma xassəli qum əsasların dinamik və seysmik həssaslığı və s. qeyri-bərabər Ç. yaradan səbəblərdir. Əsası qaya qruntundan olan binaların Ç.-si zəifdir (qaya qruntlar mülki və sənaye bina və qurğularının yaratdığı yük nəticəsində demək olar ki, sıxılmaz). Ç.-nin ölçüsü, xarakteri, inkişaf müddəti və onun qurğu üçün təhlükəlilik dərəcəsinə bir çox amillər, məs., qrunt əsasda həddi-hal zonalarının yolverilən təhlükəsiz artma dərəcəsi; əsasın aktiv zonasında (əsasın altındakı qruntun müəyyən qalınlığı) qurğu tikilməmişdən əvvəlki təbii sıxıcı gərginliklərdən böyük olan həcmi sıxıcı gərginliklər; aktiv zonada qruntların mühəndis-geoloji tədqiqatlar mərhələsində təyin edilən sıxlığını artırmaq qabiliyyəti və s. təsir edir.

Ç.-nin sürətlənməsi və tez bitməsi, adətən, qurğunun əsasına düşən gərginliyin artırılması (onun yolverilən həd-

dində), həmçinin qruntlardan sıxılan suyun süzülmə yolunu azaldan şaquli drenlərin, kəsiklərin, drenləyici qatların qurulması zamanı əldə edilir.

ÇÖKMƏ ÖRTÜK, *Platforma örtüyü* – *platformaların* üst struktur mərtəbəsini təşkil edən zəif dislokasiyaya uğramış çökmə süxurlar qatı; tərkibində kontinental və sahilyanı dayazlıqların qumlu-gilli, karbonatlı və halogen çöküntüləri üstünlük təşkil edir. Bəzi ərazilərdə (məs., Sibir, Hindistan platformalarında) Ç.ö.-də sillər və dolerit, qabbro-diabaz (*traplar*) daykaları ilə müşayiət olunan platobazaltlar, yaxud qələvi bazaltlar, tuflar da iştirak edir. Örtüyün özülündə bəzən turş tərkibli vulkanik əmələgəlmələr (Aldan qalxanı və s.) olur. Ç.ö. platforma tipli azmeyilli strukturlarla – *monoklinallar*, *anteklizlər* və *sineklizlərlə* mürəkkəbləşmişdir. Örtüyün qalınlığı anteklizlərin tağ hissələrində 2 km-dən az, sineklizlərin mərkəzi hissələrində 3–5 km və daha çoxdur; dərin platforma çökəkliklərində (məs., Şərqi Avropa platformasında Xəzəryanı sineklizi) bu qalınlıq 20 km-ə çatır. Ç.ö. aşağı struktur mərtəbədə (platformanın özülündən), adətən, kəskin regional qeyri-uyğunluqla ayrılır. Nadir hallarda özüllə örtük arasında cavan platformalara xas olan aralıq mərtəbəsinin çöküntüləri yerləşir. Neft, təbii yanar qaz, daş və qonur kömür, yanar şist, torf, çökmə dəmir filizi, boksit, fosforit, daşduz və kalium duzu, müxtəlif təbii tikinti materialları və onların istehsalı üçün xammal yataqları Ç.ö.-lə əlaqədardır.

ÇÖKMƏ SÜXURLAR – quru səthində və ya müxtəlif su hövzələrində əvvəl mövcud olmuş süxurların (çökmə, maqmatik, metamorfik) və orqanizm qalıqlarının pozulma məhsullarının toplanması nəticəsində əmələ gəlmiş süxurlar. Müasir okean çöküntülərində və qədim Ç.s.-da kosmik materialda da (nikelli dəmirin xırda kürəcikləri, maqnetit kristalları və s.) təsadüf edilir. Ç.s. tərkibindən və əmələgəlmə şəraitindən asılı olaraq qırıntı, kimyəvi və orqanogen (biogen) süxurlara ayrılır. Ç.s. lay, təbəqə, linza və s. müxtəlif forma və ölçülü geol. kütlələr əmələ gətirir; əsasən, tərkibinə və mənşəyinə görə təsnif edilir. 10-dan çox Ç.s. qrupu ayrılır: qırıntı, gilli, qlaukonitli, fosfatlı, silisiumlu, karbonatlı, duzlar, kaustobiolitlər və s. Əsas qruplardan əlavə qarışıq tərkibli (qırıntı-karbonatlı, karbonatlı-silisiumlu və s.), həmçinin vulkanogen-çökmə (çökmə-qırıntı materialla bərk vulkan tullantıları məhsullarının qarışığı) süxurlar da mövcuddur. Ç.s.-ın yer səthində əmələ gəlməsi və yerləşməsi iqlim və tektonik şəraitlə müəy-

yən edilir. Ç.s. Yer qabığı kütləsinin təq. 10%-ini təşkil edir və Yer səthinin 75%-ini örtür. Ç.s.-ın kütləsinin 500 mln. km^3 -i materiklərdə, 190 mln. km^3 -i materik yamaclarında, 250 mln. km^3 -i okeanların dibində toplanmışdır. Faydalı qazıntıların 75%-indən çoxu (kömür, neft, duzlar, dəmir, manqan, alüminium filizləri, qızıl və platin səpintiləri, tikinti materialları və s.) Ç.s.-dan hasil edilir.

ÇÖKMƏ TİKİŞİ, *i n ş a t d a* – müxtəlif fiziki-kimyəvi xassəli qruntlarda tikilmiş bina və qurğularda qeyri-bərabər çökmədən yaranan gərginliyi azaltmaq üçün hissələr arasında qoyulan şaquli tikiş. Ç.t temperatur tikişindən fərqli olaraq, zəlzələ tikişi kimi binanın bünövrəsinə də aid edilir; bu da binanın hissələrinin şaquli istiqamətdə qarşılıqlı yerdəyişməsinə təmin edir. Ç.t temp-r-çökmə tikişi, seysmik r-n-larda isə antiseysmik tikiş funksiyasını yerinə yetirir.

ÇÖKMƏ YATAQLAR – çay və su hövzələrinin dibində çöküntüəmələgəlmə prosesində formalaşmış faydalı qazıntı yataqları. Əmələgəlmə yerlərinə uyğun olaraq çay, bataqlıq, göl, dəniz və okean Ç.y.; çöküntü-əmələgəlmə şəraitinə görə isə mexaniki, kimyəvi, biokimyəvi və eksqalyasion (vulkanogen-çökmə) tip Ç.y. ayrılır. Ç.y.-da filiz kütlələri, adətən, lay, bəzən linza formasında olur və bir qayda olaraq, müəyyən stratigrafik mövqə tuturlar. Bəzən metamorfizm və tektonik hərəkətlərin təsirindən onlar deformasiyaya uğrayaraq daha mürəkkəb şəkllə düşürlər. Yarandığı mərhələyə uyğun olaraq ilkin çökmə, diagenetik və katagenetik Ç.y. ayrılır.

Ç.y. mühüm sənaye əhəmiyyəti daşıyırlar. Bütün yanar faydalı qazıntılar (neft, qaz, kömür, yanar şistlər), dəmir, manqan və alüminium filizlərinin bəzi tip yataqları, həmçinin bəzi əlvan və nadir metalların (U, Cu, V və s.) yataqları, tikinti materialları (qravelit, qum, gil, şistlər, əhəngdaşları, tabaşir, dolomit, mergel, gips, yəşəm, trepel), daşduz, fosforit yataqları bura aiddir.

ÇÖKÜK FUNKSİYA – bax *Qabarıq və çökük funksiyalar*.

ÇÖKÜKBURUN, *a ğ q u y r u q* (Vanellus vanellus) – cüllütlər yarımdəstəsinin çovdarçılar fəsiləsindən quş. Bədəninin uz. 30 sm, kütləsi təq. 200 q-dir. Bel tərəfi və sinəsi al-qırmızı parıltılı, yaşılımtıldır. Başında nazik uzun kəkili var. Avropa və Asiyada yayılmışdır; qışda Orta Asiyada, Cənubi Qafqazda rast gəlinir. Azərb.-da oturaq quşdur. Otlu bataqlıqlarda, otlaqlarda və tarlalarda yuvalayır. 4 yumurta

Cökükburun (*Vanellus vanellus*).

qoyur; əsasən, dişisi 27–29 gün kürt yatır. Cücülər və digər xırda onurğasızlar, bəzən toxumlarla qidalanırlar.

ÇÖKÜNTÜTOPLANMA – bax *Sedimentogenez*.

ÇÖL, boz qır – çimli taxılların, bəzən cil və soğanların üstünlük təşkil etdiyi, quraqlığa və şaxtayadavamlı çoxillik ot bitkilərindən ibarət bitkilik tipi. Ç.-lər, əsasən, qara və şabalıdı torpaqlarda daim inkişaf edir, yay aylarında maks. yağın- tılı quru iqlimlə də əlaqəlidir. Ç.-lər Şimal yarımkürəsinin mülayim qurşaq hüdudlarında (kontinentaldaxili hissələrdə) ən böyük sahələri tutur. Burada Ç. zonaları Avropa və Asiyada q.-dən ş.-ə, Şimali Amerikada şm.-dan c.-a uzanır. Ç.-lər Cənubi Amerikada da var.

Avropa və Asiyada Ç.-ün təbii bitki örtüyündə çimli taxıllar (şiyav, dovşantopalı, nazikgövdə, yulavsov, qırtıc və s.), cil (qumotu) və soğanların çimli növləri üstünlük təşkil edir. Şimali Amerikada bu materik üçün endemik olan çimli şiyav növlərindən başqa, az quraq keçən Ç.-lərdə çimli taxıllardan daşdayanın (ağ ot) müxtəlif növləri, daha çox quraq Ç.-lərdə isə *Bouteloua* cinsinin növləri yayılmışdır.

Ç. üçün, həmçinin müxtəlif biomorflara aid ikiləpəli və birləpəli bitkilər fəsiləsindən müxtəlifotluluğun bir çox növləri, yarımkolcuqların və çöl yarımkollarının (Avropa və Asiyada xəstək, topulqa və badam cinslərindən) bəzi növləri (əsasən, yovşan cinsindən) səciyyəvidir. Daha çox şm.-da yerləşən Ç.-lərdə, adətən, mamır örtüyü (*Thuidium*, *Tortula* növlərindən) inkişaf etmişdir, daha çox cənubda olan seyrək ot örtüklü Ç.-lərdə şibylərə rast

gəlinir (*Parmelia*, *Cladonia*, *Cornicularia* və d.). Ç.-ün bitki örtüyü çox dəyişkəndir; bu, quraqlıq və yağıntılı illərin növbələşməsi və gəmiricilərin (əsasən, siçanabənzərlər – fitofaqlar və yereşənlər) olması ilə əlaqədardır; onların sayı ən çox olduğu illərdə bütün otluğu məhv edir və torpağın üst qatını qazır, nəticədə geniş sahələrdə çöl bitkililiyi tədricən bərpa olunan təbii yataqlar əmələ gəlir.

Avrasiyada Ç. çox geniş sahələri (q.-dən ş.-ə Dunay çayının aşağı axarından Mancuriyanın daxilinə qədər) tutur və 3 zonal tipə ayrılır: çimli taxıllar üstünlük təşkil edən və müxtəlifotluluğu az olan əsl (tipik) Ç.; müxtəlifotluluqdan və çox vaxt başdan-başa torpaqüstü mamır örtüyündən ibarət cəməm Ç.-ü (meşə-bozqır); çöl-çimli taxıllar üstünlük təşkil edən və böyük miqdarda kserofil (əsasən, yovşan) yarımkolcuqları olan səhra Ç.-ü (bəzən yarımsəhralara aid edilir).

ÇÖL AĞDAM – Azərb. Resp. Biləsuvar r-nunun erkən orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Sah. 40 ha-dır. Kvadrat planlı qalanın divarları çiy və bişmiş kərpicdən tikilmişdir. Ç.A. ərazisində kanal qazın- tısı zamanı küp qəbirlər aşkar edilmişdir. Axtarışlar zamanı anqoblanmış şirsiz saxsı qab, iri və xırda küp, aftafa tipli şirsiz saxsı qab qırıqları, səhəng qulpları, kasavarı qapaq, qazan ağzı, iki dəmir xəncər, əqiq, pasta və şüşədən muncuqlar, dəmir üzük və s. tapılmışdır. Ç.A. sahəsinin böyüklüyünə, plan və bürclərinin coğrafi cəhətlərinə görə *Beyləqana* oxşayır.

ÇÖL ALBALISI (*Cerasus fruticosa*) – *gülçiçəklilər* fəsiləsindən alçaqboylu kol. Hünd. 0,5–1,5 m-dir. Zoğları çubuq kimi, yarpaqları tərsinə yumurtaşəkilli, ellips- vanı, yaxud lansetvandır. Çiçək qrupu 3–4 çiçəkdir. Meyvələri qırmızı, tünd-qırmızı, turş, bəzən büzücdür; təzə halda yeyilir və emal olunur. Adı albalı üçün callaqlıdır; sürünən formalar almaq üçün qiymətlidir.

Çöl albalısı (*Cerasus fruticosa*).

ÇÖL ANISI, cirağülü, yalançı cirağ (Pimpinella) – *çətirçiçəklilər* fəsiləsindən çoxillik, bəzən ikiillik, yaxud birillik ot cinsi. Yarpaqları sadə, lələkli və ya çox lələkvarı yarıqlıdır. Çiçəkləri mürəkkəb çətirlərdə toplanıb; ləçəkləri ağ, çəhrayımtıl, yaxud sarıdır. Meyvəsi 2 tükcüklü və ya çılpaq hissəyə (merikarpilərə) bölünmüş sallaqmeyvədir. Avrasiyada, Afrikada və gətirilmə bitki kimi Şimali

Daşdələn çöl anisi (*Pimpinella saxifraga*).

Amerikada 180–190 növü yayılmışdır; onların Aralıq dənizi ölkələri, Şərqi Afrika və Çində müxtəlifliyi daha çoxdur. Azərb.-da 17 növü, o cümlədən daşdələn Ç.a. (*P. saxifraga*) bitir. Hünd. 60 sm-ə çatan çoxillik bitkidir; aşağı gövdə yarpaqları lələkli, uzun saplaqlıdır. Cəmənlərdə, dağlarda, yol və əkin yerlərinin kənarlarında bitir. Köklərində aşı maddələri, efir yağları, saponin, şəkər, qatran, kitre, yarpaqlarında karotin və askorbin turşusu var. Köklərinin spirtli və sulu tinkurası xalq təbabətində büzücü, ağrıkəsici, bəlgəmgətirici, tərledici və sidikqovucu vasitə kimi işlədilir. Təzə yarpaqlarından salat hazırlanmasında, meyvələrini ədviyyat kimi (anis, zira əvəzedicisi) istifadə etmək olar; yemlik növləri də var, balverən bitkidir.

ÇÖL ƏRƏB – Azərb. Resp. Kürdəmir r-nunun Muradxan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km c.-da, Baş Şirvan kanalının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 1430 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, klub var.

ÇÖL FAUNASI – çöllər üçün səciyyəvi olan heyvanlar kompleksi. Avrasiya çöllərinin faunası həm növ tərkibinə, həm də bəzi ümumi ekoloji xüsusiyyətlərilə səhra faunasına oxşayır (bax *Səhra faunası*); bəzi alimlərin fikrincə, onlar mənşə və inkişaf cəhətdən də bir-birilə əlaqəlidir. Yaşayış şəraiti və uyğunlaşmalarına görə Ç.f.-nin savanna və pampa faunası ilə oxşar tərəfləri var, lakin bu faunaların tərkibi müxtəlifdir. Ç.f. insanın k.t. fəaliyyəti (məs., çöllərin şumlanması), nəticəsində

çox böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır ki, bu, Avropada daha çox nəzərə çarpır; burada çöllərin ən səciyyəvi sakinləri, demək olar ki, tamamilə yox olmuşdur. Dırnaqlılardan – daha yaxşı görən, tez və uzun müddətə qaça bilən (bəzi antiloplar), gəmiricilərdən – yeraltı tikililər quran (sünbülqıranlar, marmot, korsicanlar, tunduko, qoferlər) formalar Ç.f. üçün tipikdir. Quş növlərinin çoxu qışda uçub köçür; bəzi iri məməlilər daha isti ərazilərə köç edir (sayqak, qulan), bir çox kiçik nümayəndələri isə qış yuxusuna gedir, yaxud qar altında fəaliyyətdə olurlar.

Avropa və Asiyanın çöllərində Ç.f.-nin hər yerdə rast gəlinən formaları, məs., çöl safsarı, boz tülkü, kor siçan, dovdaqlar və s., həmçinin məməlilərdən – canavar, tülkü, gəlcik, hornostay; quşlardan – kəkilli torağay və d. geniş yayılmışdır. Çöllərdə tez-tez güclü küləklər əsdiyindən cücülərdən burada, əsasən, yaxşı uça bilən (küləyə müqavimət göstərən), yaxud az uça bilən formaları yaşayır. İkiqanadlılar çoxdur, pərdəqanadlıların növlərinin sayı daha artıqdır. Kəpənlərdən gecələr uçan növ üstünlük təşkil edir. 5 mindən çox böcək növü var; bunların sayına görə birinci yerdə uzunburunlar, sonra stafilinidlər, yastıbiğlilər və qaraböcəklərdir. Bir çox taxtabiti növləri də mövcuddur. Sayı səhradakılardan az olan düzqanadlılar (şalalar və çayırtkələr) çöl landşaftının heyvanları sayıla bilər. Avropa-Qazaxıstan çölləri üçün: məməlilərdən – sünbülqıran, çölsiçanı, ərəbdovşanı, korsicanlar, bozqır tarlasiçanı, dağsiçanı, bozqır otyığı və d.; tarpan, qulan, 18 əsrədək Qazax.-da vəhşi dəvəyə rast gəlinirdi; quşlardan – çöl haçaquyruğu, çöl qartal, boz kəklik, çöl muy- mulu, qızılquş, bozqır belibağlısı, torağaylar və d.; sürünənlərdən – bozqır gürzəsi, əlvan kərtənkələcik, sarıqarın təlxə; suda-quruda yaşayanlardan – yaşıl quruqurbağası, sarımsaqiyli qurbağa xasdır.

Monqolustan və Çin çölləri üçün dzeren antilopu, adı marmot, Dauriya sünbülqıranı, monqol qumsıçanı, Brandt tarlasiçanı, ərəbdovşanları və xırda dağsiçanlarının bir neçə növü, Dauriya və Qobi otyığı, qumluq dovşanı, Dauriya kirpisi, manul və d.; quşlardan – şər q dovdağı, büldürük (Qazax. və Orta Asiyanın yarımsəhralarında rast gəlinir), monqol torağayı və s.; sürünənlərdən – Monqolustan kərtənkələciyi səciyyəvidir. Şimali Amerika çöllərinin (preriya) nisbətən kiçik hissəsində Avrasiyanın Ç.f.-n

dan da kasıb olan fauna məskunlaşır; bura üçün bizon, haçabuynuz antilop, çəmənlilik canavarı, boz tülkü, quşlardan – bataqlıq tetrası, ular və s. səciyyəvidir. Avstraliya çöllərində müxtəlif kisəllilər üstünlük təşkil edir.

Əd.: Бобринский Н.А., Гладков Н.А. География животных. 2 изд., М., 1961.

ÇÖL GÖYLƏR – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunun Göylər ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-da, Ləngəbiz silsiləsinin c.-q. ətrafındadır. Əh. 312 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, klub var.

ÇÖL QATIRQUYRUĞU (*Equisetum avrense*) – *qatırquyruğu* fəsiləsindən bitki növü. Kökümsovu uzun, sürünən, budaqlanan, qara-qonur rəngdədir. Yaşıl, sıyrımlı, 6–10 qabırğalı, vegetativ zoğlarının hünd. 15–30 sm, qalınlığı 1–3 mm-dir. Qını silindrik, gövdədən aralı, üçbucaq-lansetvari, qaramtlı və ensiz ağ haşiyələnmiş dişçiklidir; uz. 5–12 mm-dir. Spordaşyan zoğları sadə, qırmızımtıl, yaxud qonuraçalan, şirəlidir; hünd 15–30 sm-dir. Sünbülləri nazik, silindrşəkil-

Çöl qatırquyruğu (*Equisetum avrense*)

lidir; uz. 3,5 sm-ədəkdir. Şimal yarımkürəsinin mülayim qurşağında, Cənubi Afrikada yayılmışdır. Çox dəyişkən növdür. Azərb.-da 3 forması var. Nişasta ilə zəngin kök şisləri və tərkibində şəkər olan spordaşyan zoğları yeyilir. Boyaq bitkisidir. Yemə qarışmış Ç.q. qaramal üçün zərərli. Sidikqovucu vasitə kimi xalq təbabətində istifadə olunur. **ÇÖL QUBALI** – Azərb. Resp. Kürdəmir r-nunun Ərəb Qubalı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 36 km c.-ş.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 1064 (2011); əkinçilik və heyvan-

darlıqla məşğuldur. Kitabxana, klub var.

ÇÖL ŞPATLARI – ən geniş yayılmış süxur əmələgətirən minerallar qrupu. Yer və Ay süxurlarının 50%-indən çoxunu təşkil edir. Ç.ş. kimyəvi cəhətdən Na, K və Ca-un alümosilikatlarıdır. Az miqdarda Ba, Sr, Pb, Fe, Li, Rb, Sc, Eu, Ce və s. qatışıqları da olur. Tərkibinə görə Ç.ş.-nin çoxu $Na[AlSi_3O_8]$ – $K[AlSi_3O_8]$ – $Ca[Al_2Si_2O_8]$ üçlük sistemində daxildir. Natriumlu-kalsiumlu Ç.ş.-na və ya *plagioklazlara* – $Na[AlSi_3O_8]$ – $Ca[Al_2Si_2O_8]$ və kaliumlu-natriumlu Ç.ş.-na və ya qələvi Ç.ş.-na – $K[AlSi_3O_8]$ – $Na[AlSi_3O_8]$ ayrılır. Nadir hallarda bariumlu Ç.ş.-na da (selzian, gıalofan) təsadüf edilir. Ç.ş. monoklinik və triklirik sinqoniyalarda kristallaşır. Prizmatik lövhəvari, psevdorombik kristallar, ikiləşmələr əmələ gətirir. Şüşə parıltılı, kövrəkdir. Sərtliyi 6–6,5; sıxlığı 2500–2800 kg/m^3 (bariumlu Ç.ş.-ninki 3400 kg/m^3). Adətən rəngsiz, qatışıqlardan asılı olaraq boz, çəhrayı, qırmızı, yaşıl, qara və s. olur. Ç.ş. qranit, siyenit və nefelinli peqmatit, həmçinin alyaskitli qranit və qneys-qranit yataqlarından çıxarılır. Süxurların mütləq yaşının təyininə, keramika, şüşə, çini-saxsı sənayesində, bəzi növləri (amazonit, Ay daşı, labrador, belomorit) məmumat daşı və üzvlük material kimi işlədilir.

ÇÖLAĞAMƏMMƏDLİ – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunun Əliləmbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 59 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 405 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Ümumi orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

ÇÖLBEŞDƏLİ – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunda kənd. Çölbeşdəli ə.d.-nin (Çölbeşdəli, Zalqaraağac k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 51 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 2470 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam və ümumi orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇÖLÇƏ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mahnişan bölgəsinin Qızılqanlı kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 48 km c.-ş.-dədir.

ÇÖLÇƏQIŞLAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ətraf bölgəsinin İcərud kəndistanında, Zəncandan 7 km c.-q.-dədir.

ÇÖLDƏLLƏK – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunun Nizami ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 60 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 425 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇÖLDONUZU, q a b a n, v ə h ş i d o n u z (*Sus scrofa*) – cütdırnaqlılar dəstəsinin donuzlar fəsiləsindən məməli heyvan. Bədəninin uz. 200 sm-ədək, cidov hünd. 100 sm-ədək, kütləsi 300 kq-ədək olur; erkəkləri dişilərindən iridir. Başı iri, pazşəkili, burnu tünd rəngdədir. Kəpək dişləri həyatı boyu uzanır; yaşlı erkəklərdə onların uz. 8–10 sm-ə çatır. Bədəni dolu, yanlardan basıq, boynu qısa, yoğun, beli kürək nahiyəsində azca qalxmışdır. Ayaqları qısa, dördbarmaqlı, girdə dırnaqlıdır; dayaq sahəsini artırmaq üçün barmaqlarını aralaya bilər. Həyəcanlandığı zaman cidov və belindəki sıx və uzun (cod) tükləri biz-biz duran yal əmələ gətirir. Yaşlı heyvanın rəngi tünd-bozdan qarayadək dəyişir, çosqaların rəngi açıq-sarımtıl uzununa zolaqlı qəhvəyi-qonurdur. Ç. əhli donuzların əcdadıdır. Avrasiya və Şimali Afrikada yayılmışdır; vəhşi və əhliləşdirilmiş növləri bir çox okean a-rında rast gəlinir; Amerikada iqlimə uyğunlaşdırılmışdır. Bədəninin ölçülərinə, mütənəsibliyinə və rənginə görə olduqca dəyişkəndir (50-ədək forması var). Azərb.-da da geniş yayılmışdır;

Ç. tünd iynəyarpaqlı tayqa meşələrindən səhralaradək müxtəlif yaşama yerlərində məskunlaşır; dağlarda Alp qurşağınadək qalxır; enliyarpaqlı meşələrdə və geniş bataqlıq ərazilərdə sayı daha çoxdur. İnsanla qonşuluqdan qorxmur. Bərk qaçaraq böyük məsafələri qət edir və yaxşı üzür. Müxtəlif bitkilər (meyvələr, bitkilərin yerüstü və yeraltı hissələri) və heyvanlarla (qurdlar, molyusklar, cücülər və onların sürfələri, xırda onurğalılar, leş) qidalanır. Ç., yemin çox hissəsini meşə döşəyini və torpağı eşərək tapır. Dişiləri çosqalar və cavan heyvanlarla kiçik sürülər əmələ gətirir (10–30 baş); yaşlı erkəklər kürsək dövrü istisna olmaqla tək-tək yaşayır. Kürsək dövründə erkəklər arasında şiddətli döyüşlər olur. Boğazlıq dövrü 112–140 gündür; 4–6 çosqa (12-ədək) doğur.

Çöldonuzu (*Sus scrofa*).

Təbii ekosistemlərdə Ç.-nun nəzərə çarpan rolu var; ağac cinslərinin bərpasına və dəyişməsinə kömək edir, meşə zərərvericiləri olan cücülərin sürfələrini yeyir. Ç.-nun sayı artıqda kənd (xüsusən, tərəvəz və dənli bitkilərə), meşə və ov təsərrüfatlarına xeyli ziyan vurur. Qiymətli idman ovu və ovçuluq obyektidir (ətinə, dərisinə, tükünə görə). Avropa və Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində az rast gəlinir, yaxud məhv edilmişdir. Ç.-nun 1 yarımnövü BTMİ-nin "Qırmızı kitab"ına salınmışdır.

ÇÖLGÖYƏRÇİNİ (*C. livia*) – *göyərçinkimilər* fəsiləsindən quş növü. Azərb.-da Türkünstan yarımnövü (*C. l. neglecta*) var. Digər göyərçinkimilərdən qurşağındakı ağımtıl sarğısı ilə fərqlənir. Kütləsi 205–330 q olur. Avropa, Asiya və

Çölgöyərçini (*C. l. neglecta* Hume).

Afrikada yayılmışdır. Azərb.-da Xəzər dənizi adalarından yüksək dağlara qədər yaşayır. Oturaq həyat tərzini keçirir. Koloniyalarla yuvalayır. Yuvasını qaya yamaclarında, mağaralarda, tərkd edilmiş bina və oyuqlarda, evlərin çardaqlarında və s. qurur. Çoxalma dövrü fevraldan noyabra qədər davam edir. Bu dövr ərzində 3–4 dəfə bala verir. Hər iki valideyn 17 gün kürt yatır. Balalar yuvada 30–32 gün qalır. Ov əhəmiyyətlidir.

ÇÖLQUŞÇU – Azərb. Resp. Şabran r-nunda kənd. Çölquşçu ə.d.-nin (Çölquşçu, Çayqaraqaşlı, Hacıqaraqaşlı, Xəlilli, Liman, Sarvan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 21 km şm.-da, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 795 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, ambulatoriya, rabitə şöbəsi, poçt var.

ÇÖLMƏKÇİ – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən Abovyan r-nu), Zəngi çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1828–30 illərdə kəndə İrandan və Türkiyədən gölmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Sonralar kəndin ərazisi İrəvan şəhərinin tərkibinə qatılmışdır.

ÇÖLNOXUDU – bax *Lərgə*.

ÇÖLPİŞİYİ, Afrika vəhşi pişiyi (*Felis silvestris lybica*) – pişikimilər dəstəsindən vəhşi meşə pişiyi yarımnövü; 130 min il əvvəl yaranıb. Bu yarımnövün 5 nümayəndəsi Yaxın Şərqdə 10000 il əvvəl əhliləşdirilmiş və ev pişiyinin əcdadı olmuşdur. Ç.-nin rəngi qəhvəyidən sarıboza qədər ola bilər. Quyuğunda qara zolaqlar var. Tükləri Avropa pişiyinin tüklərindən qısaadır. Bədəninin uz. 45–75 sm, quyuğu 20–38 sm-dir. Kütləsi 3–6,5 kq-dir. Afrika, Ön, Orta və Mərkəzi Asiya, Şimali Hindistan, Cənubi Qafqaz və Qazax.-ın çöl, səhra və bəzi dağ r-nlarında yaşayır. Siçan, siçovul və d. xırda məməlilərlə, həmçinin quş, sürünən, suda-quruda yaşayan və cücülərlə də qidalana bilər. Ov zamanı pişiklər şika-

Afrika vəhşi pişiyi (*Felis silvestris lybica*).

rına təqr. 1 m məsafədən hücum edir. Ç. günün işıqlı vaxtı kolluqlarda gizlənir, gecə və toranlıqda, gündüz bəzən buludlu havada fəal olur. Düşmənlə qarşılaşdıqda onu qorxutmaq üçün tüklərini qabardır. Dişiləri yağış mövsümündə, qidanın bol olan vaxtı 2–6 (adətən, 3) bala doğur. Boğazlıq dövrü 56–69 gün çəkir.

ÇÖLSİÇANI (*Apodemus agrarius*) – siçanlar cinsindən gəmirici heyvan növü. Bədəninin uz. 123 mm-ədək, quyuğu 90 mm-ədək olur. Sifəti kütləşmiş, qulaqları və gözləri xırdadır. Xəzi belində kobuddur, ortasında zolağı var. Bədəninin

Çölsiçanı (*Apodemus agrarius*).

alt hissəsi ağımtıldır. Avropanın meşə zonasında, Asiyanın çox hissəsində yayılmışdır. Azərb.-da aran və dağətəyi r-nların meşələrində, kol cəngəlliklərində, bağlarda, bostanlarda, taxıl çöllərində rast gəlinir. 3–4 çıxışı olan yuvalar qazır. İldə 3–4, bəzən 5 dəfə çoxalır. 5–7 bala doğur. Cinsi yetkinliyə 3–3,5 ayında çatır. Toxumlar və giləmeyvələrlə yanaşı cücülər, həmçinin bitkilərin yaşıl hissələri ilə qidalanır. Bəzi yerlərdə əkin bitkilərinə zərər vurur.

ÇÖLTƏRXUNU (*Pyrethrum balsamita*) – *mürəkkəbçiçəklilər* fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi. Yarpaqları bütövdür. Kiçik, çox vaxt kənardan ağ, ortadan sarı çiçəkləri olan çoxsaylı sətəcikliəri ümumi qalxanvari çiçək qrupunda toplanmışdır. Əsasən, Qafqazın quru dağ

Çöltərxunu (*Pyrethrum balsamita*).

yamaclarında, Kiçik və Ön Asiyada bitir. Ədviiyyat bitkisi kimi bostanlarda becərilir; tez-tez yabanılaşır. Güvə, birə və d. cücülərin məhv edilməsində istifadə olunur.

ÇÖMÇƏXULLAR (*Benthophilus*) – xullar fəsiləsindən balıq cinsi. Uz. 12 sm-ədək olur. Cavan fərdlərinin və dişilərinin bədəni sümük lövhəciklər və ya dənəciklərlə örtülüb; erkəklərinin bədəni çıpaqdır. Ç.-ın başı yastı və çox böyükdür. 9 növü var; əsasən, Xəzər dənizi hövzəsində, eləcə də 2 növü Azov və Qara dənizlərdə yaşayır. Ulduzlu çömçəxull (B. stellatus) Dunay, Dnestr, Cənubi Buq, Dnepr, Don çaylarının yuxarılarında rast gəlinir; çömçəbaş, yaxud Xəzər çömçəxulu (*B. macrocephalus*) Volqa çayının Həştərxana qədər olan hissəsində,

Xəzər çömçəxulu (*B. macrocephalus*).

d a n ə l i çömçəxul (*B. granulosus*) isə mənsəbində yaşayır. Azərb. sularında 5 növü var. Bəzən xulların digər nümayəndələrini də Ç. adlandırırlar.

ÇÖMÇƏQUYRUQ – bir çox quyruqsuz suda-quruda yaşayanların sürfəsi. Yumurtadan (kürücükdən) inkişaf edir və suda yaşayır; xarici qəlsəmələri (2–3 cüt), ikikameralı ürəyi və hərəkət etmək üçün uzun quyruğu, yan xətt orqanları var. Ç.-un ağız aparatı sualtı cisimlərdən və yosunlardan qidanı (əsasən, bitkimənşəli) qasmaq üçün uyğunlaşmışdır. *Metamorfosun* gedişində 3–4 aylıq inkişafdan sonra Ç.-un sürfə əlamətləri itir. Ürəyi üçkəməralı olur, ciyərlərlə tənəffüs edir (qəlsəmələri reduksiyaya uğrayır), quyruğu yox olur, əsas hərəkət orqanı olan arxa ayaqlar əmələ gəlir. Ağzı böyüyür, bağırsağı qısalır. Pərdə inkişaf edir, gözlərində hərəkət qapaqları yaranır; yan xətt orqanları itir. Bu dəyişikliklər başa çatdıqda suda-quruda yaşayanlar (məs., qurbağa balaları) suyu tərkd edir və quruda yaşamağa başlayır. Adətən, Ç.-ların böyümə sürəti onların ölçülərinin artması ilə azalır. Metamorfosdan dərhal sonra bir yaş tamamlanmamış körpələrin bədən ölçüləri Ç.-larınkindən xeyli kiçikdir (əsasən, quyruğunun yox olmasına görə). Həmçinin Ç.-da prolaktin hormonunun böyüməyə təsiri ilə bağlı nəhəngliyin meydana çıxması məlumdur. Məs., göl qurbağasında (*Rana ridibunda*) Ç.-un bədəninin uz. 100 mm-dən çox olduğu halda (quyuğu ilə

birlikdə) yaşlı fərdlərin uz. 170 mm-dən artıq olur.

Göl qurbağasının (*Rana ridibunda*) çömçəquyuqları.

ÇÖPBAŞI – Azərb.-da xanlıqlar dövründə (18 əsrin ikinci yarısı – 19 əsrin əvvəlləri) yaylaq və qışlaqlarda otlaq sahiblərinin mal-qaranın otarılmasına görə maldarlardan aldıkları vergi. Əsasən, pulla ödənilirdi. Otlaq ərazisinə görə alınır. Quba, Bakı, Şamaxı və s. xanlıqlarda yayılmışdır.

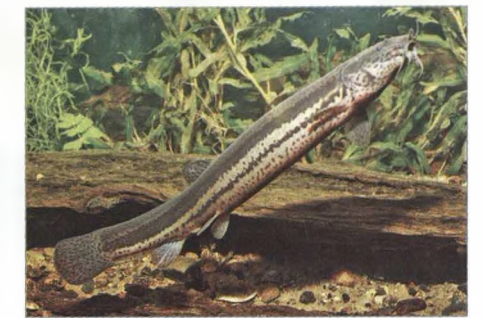
“ÇÖP-ÇÖPÜ”, “ç ö p p ü”, “ç ö p p ü d ü m” – qədim Azərb. yallı rəqsi. *Qatran Təbrizinin* “Divan”ında “çöppü” yallısının adı çəkilmişdir. Hazırda Naxçıvan MR-də geniş yayılmış oyun-yallılardan biridir. “Ç.-ç.” 3 hissəlidir: 1-ci hissə ağır, 2-ci hissə mülayim, 3-cü hissə isə iti tempdə olur. Melodiyasının məqam əsası şur, musiqi ölçüsü 4/4-dür; əsasən, zurnaçılar dəstəsinin müşayiəti ilə ifa olunur.

ÇÖPƏDƏRƏ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunda kənd. Çöpədərə ə.d.-nin (Çöpədərə, Baharlı, Dəlləkli, Sobu k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-q.-da, dağ ətəyindədir. Əh. 829 (2011); işğaldan (1993, oktyabr) əvvəl heyvandarlıq, əkinçilik, baramaçılıq və üzümçülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var idi.

ÇÖPLÜCƏ – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Acırlı kəndistanında, Marağa ş.-ndən 63 km c.-ş.-dədir.

ÇÖPRƏLƏR (*Misgurnus*) – çöprələr fəsiləsindən şirinsu balıq cinsi. Bədəni (uz. 15–18 sm) xırda, yaxşı görünən pulcuqlarla örtülüdür; rəngi sarıdan qonurmtul-qəhvəyiyədək, xırda tünd ləkəli və ya zolaqlıdır. Ağzının kənarlarında 10–12 bıçığı var. Dibdə yaşayır, müxtəlif onurğasızlar, bəzən dib bitkiləri ilə qidalanırlar. Ç. cinsinə bir neçə növ aid edilir. Adi çöprə (*M. fossilis*) Fransadan (Luara çayı) Uraladək yayılmışdır. Uz. 35 sm-ə, kütləsi 140 q-a çatır; 7 ilədək yaşayır. Suda oksigenin az olmasına uyğunlaşmışdır (əlavə olaraq, bağırsağ tənəffüsündən də istifadə edir). Su hövzəsinin qurumasına

Adi çöprə (*M. fossilis*).

davam gətirir (lilə girir və yuxuya gedir). Atmosfer təzyiqi aşağı düşdükcə tez-tez suyun üzərinə qalxıb hava udur. Çox vaxt akvariumda saxlanılır. Qərbi Avropada nadir növdür. BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına salınmışdır.

ÇÖRÇ (Church) Alonzo (14.6.1903, Vaşinqton – 11.8.1995, Ohayo, Hadson) – Amerika məntiqçisi və riyaziyyatçısı. Prinстон Un-tinin prof.-u (1947–67), Kaliforniya Un-tinin prof.-u (1967 ildən). Elmi işləri riyazi məntiq və avtomatlar nəzəriyyəsinə aiddir. 1936 ildə hesablanan funksiyalar nəzəriyyəsinin əsas hipotezini irəli sürmüşdür (Çörç tezi). Kombinator məntiq, məntiqi semantika və modal məntiq sahəsində mühüm tədqiqatları var.

ÇÖRÇİLL (Churchill) Uinston Leonard Spenser (30.11.1874, Oksfordşir qraflığı, Vudstok yaxınlığında Blenim – 24.1.1965, London) – B.Britaniya dövlət, siyasi və hərbi xadimi, Mühafizəkarlar partiyasının liderlərindən biri. Hersoq Malboro nəslindəndir. Harrou imtiyazlı məktəbində və hərbi süvari məktəbində təhsil almışdır. 1896–98 illərdə Hindistanda xidmətdə olmuş, ölkənin şm.-q. sərhədindəki üsyanın yatırılmasında, Sudanın ingilis qoşunları tərəfindən tutulması ilə nəticələnən hərbi əməliyyatlarda iştirak etmişdir. *İngilis-bur müharibəsi (1899–1902)* zamanı Cənubi Afrikada hərbi müxbir idi. Hərbi xidməti siyasi karyerası naminə yarımçıq qoymuşdur. 1900 ildə Mühafizəkarlar partiyasından parlamentə deputat seçilmişdir. 1904 ildə Liberrallar partiyasına keçmişdir. Müstəmləkələr üzrə nazirin müavini (1906–08), ticarət naziri (1908–10), daxili işlər naziri (1910–11) olmuş, 1911 ildə hərbi-dəniz naziri təyin edilmiş, Uelsdə tətillərdən fəhlələrə qarşı ordu hissələrini göndərmişdir (1911). *Birinci dünya müharibəsi (1914–18)* zamanı təşəbbüskarı və təşkilatçısı olduğu *Dardanel əməliyyatının (1915)* uğursuzluqla nəticələnməsi Ç.-in istefasına gətirib çıxarmışdı (1915). D. *Lloyd Corcum* kabinetində hərbi təchizat naziri (1917–18), hərbi nazir və aviasiya naziri idi (1919–21). Müstəmləkələr üzrə nazir olduğu dövrdə (1921–22) Ç. müstəmləkələrdə milli azadlıq hərəkatını yatırmaq məqsədilə ilk dəfə hərbi aviasiyadan istifadə etmişdir. 1920-ci illərdə Liberrallar partiyası B.Britaniyanın siyasi həyatında öz mövqeyini itirdiyi bir vaxtda Ç. yənidən Mühafizəkarlar partiyasına qayıtmışdır. 1924 ildən (ömrünün sonunadək) Mühafizəkarlar partiyasından parlamen-

tin deputatı, 1924–29 illərdə S. *Bolduinin* kabinetində maliyyə naziri idi. 1925 ildə Ç.-in fəal iştirakı ilə Londonun dünya maliyyə mərkəzi kimi rolunu bərpa etmək məqsədilə yenidən funt-sterlinqin qızıl standartı tətbiq olunmuşdur. 1930-cu illərdə faşist Almaniyasına qarşı həyata keçirilən Bolduin – N. *Çemberlenin* “təcavüzkarı sakitləşdirmək” siyasi kursunu ehtiyatsız və son dərəcə təhlükəli hesab edən Ç. onun əleyhinə çıxmışdır. 1939 ilin sentyabrında B.Britaniyanın *İkinci dünya müharibəsinə (1939–45)* qoşulmasından sonra N. Çemberlen hökumətində hərbi-dəniz naziri təyin edilmişdir. 1940 ilin mayında N. Çemberlenin istefasından sonra koalisiya hökumətinin baş naziri olmuşdur. Almaniyanın SSRİ-yə hücumundan sonra İngiltərənin sovet xalqına kömək edəcəyini bildirmişdir. 1941 ilin

Çörçill çayı. Mərkəzi Kanada.

iyununda Ç. hökuməti faşist Almaniyasına qarşı birgə hərbi əməliyyatlar haqqında SSRİ ilə saziş, 1942 ilin mayında isə müttəfiqlik müqaviləsi imzalamışdır. Lakin sonradan müttəfiqlik borcunun yerinə yetirilməsini, xüsusilə ikinci cəbhənin açılmasını dəfələrlə ləngitmişdir. Ç. *Tehran konfransı (1943)*, *Krim konfransı (1945)* və *Potsdam konfransında (1945)* iştirak etmişdir. 1945 ilin iyulunda keçirilən parlament seçkilərində mühafizəkarların məğlubiyətindən sonra istefaya çıxmışdır. Ç. parlamentdəki mühafizəkar müxalifətin başçısı kimi “soyuq müharibə” aparılması uğrunda kampaniyaya rəhbərlik etmişdir. 1946 il martın 5-də Fulton ş.-ndəki (ABŞ, Missuri ştatı) çıxışında ABŞ prezidenti H. Trumeni SSRİ və xalq demokratiyası ölkələrinə qarşı B.Britaniya ilə ABŞ arasında hərbi-siyasi ittifaq yaratmağa çağırmışdır. 1951–55 illərdə yenidən baş nazir vəzifəsini tutmuşdur. Bu illərdə B.Britaniya Qərbi Almaniyanın yenidən hərbişəkilənməsində, hərbi blokların [SEATO, Bağdad paktı (1955)] yaradılmasında yaxından iştirak etmişdir. 1955 ildə istefaya çıxmış və siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır.

Ç. həmçinin publisistik və tarixi memuar janrında kitabların, o cümlədən “Malakand yürüşünün tarixi” (“The story of the Malakand Field Force”. L., 1898), “Çay müharibəsi” (“The river war”, v. 1–2, L., 1899), “Lord Randolph Çörçillin həyatı” (“Lord Randolph Churchill”, v. 1–2, L., 1906; rev. ed. 1952), “Dünya böhranı” (“The world crisis”, v.

1–6, L., 1923–31), “Malboro, onun həyatı və dövrü” (“Marlborough, his life and times”, v. 1–4, L., 1933–38), “İkinci dünya müharibəsi” (“The Second world war”, v. 1–6, L., 1948–54), “İngilis dilində danışan xalqların tarixi” (“A history of the English-speaking peoples”, v. 1–5, N.Y., 1956–58) və s. müəllifidir. Nobel mükafatına layiq görülmüşdür (1953).

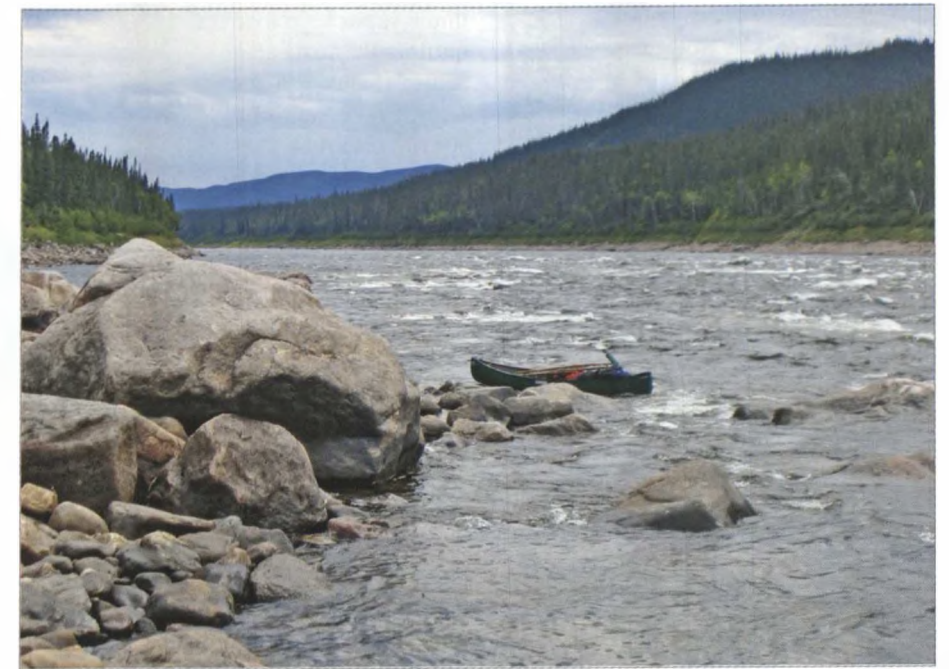
ÇÖRÇİLL (Churchill) – Kanadanın mərkəzi hissəsində çay. Çörçill gölündən başlanır, Böyük Düzənliklərlə axır, Hudzon körfəzinə tökülür. Uz. 1600 km, hövzəsinin sah. 282 min km². Məcrasında gölə bənzər bir sıra genişlənmələr, çoxlu iri göllər (Olenye, Nortern-İndian-Leyk, Sautern-İndian-Leyk, La-Ronj və s.) var. Astanalıdır. Ən böyük qolu Biverdir. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Yazda və yayda daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi 1200 m³/san. Noyabrda iyunadək buzla örtülü olur. SES (Aylend-Fols), su anbarları (Reyndir, Missi) var. Mənsəbində Çörçill portu yerləşir.

ÇÖRÇİLL (Churchill) (1965 ildək – Hamilton) – Kanadada, Labrador y-a-nda çay. Uz. 560 km, hövzəsinin sah. 82 min km². Labradorun mərkəzi hissəsində yerləşmiş bir qrup göllərin axımını yaradır. Atlantika okeanının Hamilton körfəzi ilə qolla birləşmiş Melvill gölünə tökülür. Şəlalələr (Çörçill-Fols, Maskrat-Fols), astanalar (Porkyupayn, Muni və s.) var. Ortaillik su sərfi 1558 m³/san. Noyabrda mayadək buzla örtülü olur. Üzərində Smolvud su anbarı, SES var.

ÇÖRÇİLL-FOLS (Churchill Falls) (1965 ildək Qrand-Fols, Grand Falls) – Kanadada, Labrador y-a-nda, Çörçill çayının yuxarı axımında şəlalə. Çayın platonun sıldırımli kənarından düşməsindən yaranır. Hünd. 75 m-ədəkdir.

ÇÖRƏK – un, su, duz, maya ilə yoğrulmuş xəmirin bişirilməsindən alınan ərzaq məhsulu. Ç., əsasən, buğda, çovdar, bəzi hallarda arpa və qarğıdalı unundan hazırlanır. Ç. məmulatlarının hazırlanmasında əlavə xammallardan noxud unu, süd, şəkər, yağ, yumurta, kişmiş, xaşxaş, ədviyyat (zəncəfil, zirə, vanil və s.) istifadə edilir. Ç.-in tərkibində 5–8% zülal, 56% karbohidrat (əsasən, nişasta), mineral maddələr, aminturşular, B qrupu vitaminləri və s. maddələr var.

İnsanlar hələ Mezolit dövründə yabarı dənli bitkiləri suda isladılıb yumşaltmaqla, onlardan qida kimi istifadə edirdilər. Sonralar dənli narımlaşdırılıb, daha sonra isə qovurub üyüdərək yarma şəklində salır və ondan sıyıq, şorba hazırlayırdılar. Əkinçiliyin inkişafı və *kirkirənin*

Çörçill çayı. Labrador yarımadası. Kanada.

ixtirası ilə əlaqədar insanlar müxtəlif üsullarla Ç. bişirməyə başladılar. Ç., əsasən külfədə, kürədə və *təndirdə* (Azərb.-da ən qədim təndir Eneolit dövrünə aiddir) bişirilirdi. Müxtəlif növ Ç. məmulatları bişirilir, onlar unun növünə (buğda, çovdar və buğda-çovdar), bişirilmə (təndirdə, sacda, qalıbdə, kürədə və s.) və xəmirin hazırlanması üsuluna, resept və formasına (baton, bulka, hörülmüş və s.) görə qruplara bölünür. Ən geniş yayılmış 1-ci və 2-ci növ undan hazırlanan adi Ç.-lərdir. Pəhriz üçün axloridli (duz qatılmır),

turşuluğu az olan və s. Ç. məmulatları hazırlanır. Milli Ç.-lərdən – Gəncə çörəyi, təndir çörəyi, səngək, yuxa, fətir, lavaş, küllü kömbə, xamralı və s.-ni göstərmək olar. Ç.-lərin keyfiyyəti xarici görünüşünə, qabığının qalınlığına, dad və iyinə, nəmliyinə, turşuluğuna, məsaməliliyinə, yağın və şəkərin miqdarına və s. görə müəyyən edilir. Keyfiyyətli Ç.-in üzü hamar, çatsız, içi bişmiş, bərabər məsaməli, elastik olmalıdır. 100 q Ç.-in enerji dəyəri 1,4 MC-dur (347 kkal). 1983 ildə Ağdam ş.-ndə Ç. muzeyi açılmışdı.

Çörçill-Fols şəlaləsi.

Hindistan çörək ağacı
(Artocarpus heterophyllus).

ÇÖRƏK AĞACI (Artocarpus) – tutkimilər fəsiləsindən ağac növü. Hünd. 20–35 m-ədək olan birevli bitkidir. Yarpaqları tamkənarlı, çiçəkləri mantar saplaqda yerləşir. Meyvəsi çəyirdəkdir. Cənub-Şərqi Asiyada, Okeaniyada və d. tropik bölgələrdə 50-yədək növü yayılmışdır. Ən əhəmiyyətli növləri tropik ölkələrdə becərilən adi Ç.a. və Hindistan Ç.a.-dır. Sakit okean a-rında becərilən Ç.a.-nın meyvəsində 60,5–80% nişasta, 14%-ədək şəkər, 0,2–0,8% yağ var. Hamaşmeyvəsinin uz. 50–60 sm, eni 30–40 sm, kütləsi 40 kq-ədək olur; meyvəsi bişirilmiş, tumu isə qovrulmuş halda yeyilir. Tumsuz formaları iqtisadi cəhətdən daha əhəmiyyətlidir. Okeaniyanın bir çox r-nlarında qida mənbəyidir. Oduncağından mebel, musiqi alətləri hazırlanır.

ÇÖRƏKBİŞİRMƏ – çörək məmulatları hazırlanmasının texnoloji prosesi. Ç.-də əsas xammal buğda, yaxud çovdar unu, su, maya və xörək duzudur. Əlavə xammal kimi şəkər, yağ, patka, süd, xama, yumurta, xaşxaş, küncüt və s.-dən istifadə edilir. Ç. aşağıdakı mərhələlərə bölünür: xammalın hazırlanması (unun ələnməsi, başqa növ unlarla müxtəlif nisbətlərdə qarışdırılması və s.), xəmirin yoğrulması, acıması (gəlməsi), işlənməsi (kündəlməsi və s.), bişirilməsi və soyudulması. Xəmir iki üsulla hazırlanır. Birinci üsulla bütün xammal xəmiryoğuran maşına tökülür. 6–9 dəq qarışdırılır, 1–2 dəfə yoğurmaqla 2–4 saata 28–32°C temp-rda acıyır. İkinci üsulla isə suyun 2/3 hissəsi,

unun yarısı və maya qatılmaqla duru acı-xəmrə (balatı) hazırlanır, 3–4 saatdan sonra reseptdə nəzərdə tutulan başqa xammallar əlavə edilib xəmir yoğrulur, 1–1,5 saata acıyır. Çörək məmulatları çörək z-dlarında və çörəkxanalarda bişirilir.

ÇÖRƏKLİ – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Yenikənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 152 (2011); işğaldan (1992, oktyabr) əvvəl üzümçülük, heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

Əkin çörəkotu (Vaccaria segetalis).

killi qutucuqdur. Qara, kürəşəkilli, nöqtəli-qabarcıqlı toxumları zəhərlidir. **ÇÖTKƏ** – hesablamalar aparmaq üçün sadə mexaniki alət, saygac. Qədim Yunanıstanda və Romada işlədilər *abakin* analoqudur. Çərçivədən və bu çərçivənin içinə bərkidilmiş millərdən, taxta, sümük və s.-dən hazırlanmış və millərə düzülmüş “sümüklərdən” ibarətdir. 20 əsrdə, əsasən, ticarət obyektlərində, mühasibat işlərində istifadə edilirdi. Elektron *kalkulyatorların* yaranması ilə istifadədən çıxmışdır.

Çövkən milli oyunu. Azərbaycan.

ÇÖVKƏN, ç o v k ə n – orta əsrlərdə bir sıra Yaxın Şərq ölkəsində, o cümlədən Azərb.- da yayılmış atçılıq idmanı oyunu. Çevik, cəld, dözümlü, mərd igidlər yetişdirmək vasitəsi olan bu oyunda hər bir xalqın milli xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır. Ç.-in Azərb.- da geniş yayılması “Dədə Qorqud” boylarından, Nizaminin “Xosrov və Şirin” və “Şərəfnamə” poemalarından məlum olur. Bu poemalarda qadınların da kişilərlə birlikdə Ç. oynamasına dair məlumatlar verilir. Örnəqaladan tapılmış şirli qab üzərində Ç. oyunçusunun təsviri bu oyunun 9 əsrdə Beyləqan şəhərində yayıldığını göstərir. Oyunun adı ağacdən hazırlanan çövkənlə bağlıdır. Ot üstündə hokkey oyununu xatırladan Ç.-in qaydasına görə uz. 120–130 sm olan ucuaşırı çövkənlə topu rəqib qapısından keçirmək lazımdır. Oyun uz. 90–150 m, eni 60–120 m olan sahədə keçirilir. Meydanın hər iki tərəfində ağac dirəklərdən düzəldilən qapının hünd. 2–5 m-dir. Fasilə ilə iki saat davam edən oyun musiqi ilə müşayiət olunur. Milli geyimli oyunçuların yarışmasını 3 hakim idarə edir. Baş hakim süvari olur.

Azərb.-da 1960 ildən yenidən bərpa edilmiş qaydalar əsasında Ç. üzrə əvvəlcə nümunəvi, sonra isə rəsmi yarışlar keçirilməyə başlamışdır. Ç. atçılıq idmanı bayramlarının proqramına daxil edilmişdir. 2010 ildə Bakıda keçirilən ilk milli atçılıq festivalında Bakı, Ağdam, Şəki və b. şəhərlərin Ç. komandalarının çıxışı olmuşdur. Azərb.-ın Ç. oyunu YUNESKO-nun qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir (2013).

ÇÖZ – bax *Müsəriqə*.

ÇU – Qırğızıstanda və Qazaxıstanda çay. Uz. 1186 km, hövzəsinin sah. 71,6 min km². Cuvanarık və Koçkor çaylarının birləşmə-

sindən əmələ gəlir. İssıkkul gölü yaxınlığından axır (gursulu dövründə suyunun bir hissəsi Kutemaldı qolu vasitəsilə gölə tökülür). Dar dəbə vasitəsilə Çu vadisinə çıxaraq çoxlu qol qəbul edir. Ən böyük qolu Kuraqatıdır. Aşağı axınında Muyunqum səhrasından keçərək Aşşikol çökəkliyində itir. Buzlaq-qar və yeraltı sularla qidalanır. Dağlardan çıxdığı yerdə ortaillik su sərfi 130 m³/san. İyul–avqustda aşağı axınında quruyur. Suvarmada istifadə edilir. Üstündə su anbarı və bəndlər yaradılmışdır. Tokmak, Çu ş.-ləri Ç. sahilindədir.

ÇU – qədim Çində Yansız çayı hövzəsində yerləşmiş *Çjou* dövrünə (e.ə. 11–3 əsrlər) aid çarlıq. Ç.-nin tədricən güclənməsi artıq e.ə. 704 ildə onun hökmdarlarının bundan əvvəl yalnız Çjou dövlətinin ali hökmdarlarına məxsus *van* tituluunu götürmələrinə səbəb olmuşdu. Dəmir emalı və irriqasiya sisteminin inkişafı sahəsindəki uğurlar, həmçinin çoxsaylı müharibələr (Ç. təqr. 45 knyazlıq və malikanəni özünə tabe etmişdi) və ilhaqlar Ç.-nu daha da qüvvətləndirmişdi. Çjanqo dövründə (e.ə. 5–3 əsrlər) Ç. ən iri və sıx məskunlaşmış çarlıq idi. E.ə. 223 ildə *Sin* çarlığı tərəfindən zəbt olunmuşdu.

ÇU Stiven (Steven Chu) (d.28.2.1948, ABŞ, Missuri şt., Sent-Luis) – çinmənşəli Amerika fiziki, Amerika Milli EA-nın üzvü (1993), Çin EA-nın əcnəbi üzvü (1998). Nobel mükafatı laureatı (1997, K.*Koen-Tannuci* və V.*Filips* ilə birlikdə). Roçester Un-tini bitirmişdir (1970). 1976–78 illərdə Ç. Kaliforniya Un-tində dərslər demişdir.

1978 ildə Bell Laboratoriya mərkəzində işə başlamışdır. 1983 ildən kvant elektronika bölməsinin rəhbəri olduğu vaxtda lazer texnologiyalarından istifadə etməklə atomların soyudulması və tutulması texnologiyaları məsələləri ilə məşğul olmuş, 1985 ildə bu tədqiqatlar müvəffəqiyyətlə nəticələnmişdir. 1987 ildə Ç. Stenford Un-tində müəllimlik fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1990–93 və 1999–2001 illərdə o, fizika kafedrasına rəhbərlik etmiş, polimerlər fizikası və biofizika ilə məşğul olmuşdur. 2004 ildə Berkliyə Ernest Lourens ad. Milli laboratoriyanın direktoru təyin edilmişdir. Burada əsas elmi tədqiqatları alternativ enerji mənbələrinə, o cümlədən bioya-

Çu çayı. Qırğızıstan.

nacaq, süni fotosintez və Günəş enerjisiindən istifadə üsullarına həsr olunmuşdur. 2008 ildə ABŞ-ın energetika naziri təyin edilib. 220-dən çox elmi əsərin müəllifidir.

ÇU DƏRƏSİ – Qırğızıstanda və Qazaxıstanda Çu çayının orta axın dərəsi. Boam dərəsindən (c.-ş.-də) Muyunqum səhrasının (şm.-q.-də) ş. kənarına qədər təqr. 200 km məsafədə uzanır; eni 15 km-dən (c.-ş.-də) 100 km-ədəkdir (şm.-q.-də). Hünd. 500–1200 m. İqlimi kəskin kontinentaldır; şaxtasız dövr 180 gün davam edir. İllik yağıntı 250–400 mm-dir (əsasən, yazda düşür). Ç.d. Çu çayı və onun qolları ilə

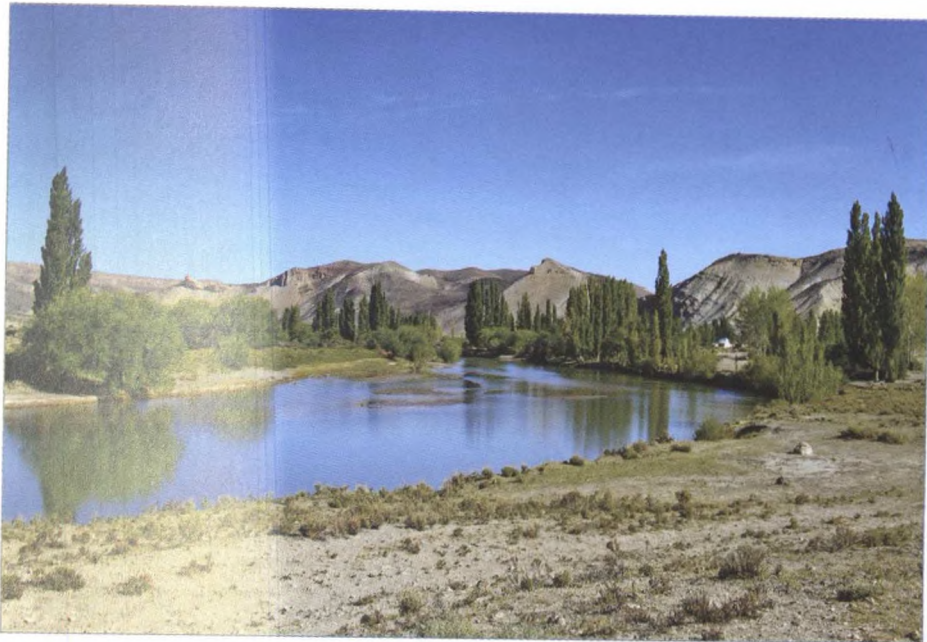
suvarılır; böyük hissəsi şumlanmışdır; şəkər çuğunduru, dənli bitkilər becərilir; bağçılıq, üzümçülük inkişaf etmişdir. Bişkek ş. Ç.d.-nin c.-undadır.

ÇU VİLAYƏTİ – Qırğızıstanda vilayət. Sah. 20,2 min km². Əh. 814,9 min (2011). İnz. m. Tokmak ş.-dir.

ÇUBUXÇU – İrəvan xanlığının Sərdarabad mahalında (9.9.1930 ildən Sərdarabad, 2.3.1935 ildən Hoktemberyan r-nu), Böyük Qarasu çayının Araza töküldüyü yerin yaxınlığında azərb.-ların yaşadığı kənd. 19 əsrin əvvəllərində kəndin azərb. əhalisi kənddən qovulmuş və burada İrandan, Türkiyədən köçürülmüş ermənilər məskun-

Çu dərəsi. Qırğızıstan.

Çubut çayı.

laşdırılmışdır. 4.4.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Vardanaşen qoyulmuşdur.

ÇUBUXLU – İrəvan qub.-nın Yeni Bayazid qəzasında (31.12.1937 ildən Sevan r-nu), Göyçə gölü sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. İrəvan–Dilican yolunun üstündə yerləşirdi. 19 əsrin əvvəllərində Rusiya İrəvan xanlığını işğal etdikdən sonra azərb. əhali kənddən çıxarılmış və burada Türkiyədən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.1.1935 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Dzovagyug qoyulmuşdur.

ÇUBUQLU – Azərb. Resp. Qusar r-nunun Quxuroba ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 23 km şm.-ş.-də, Qusar maili düzənliyindədir. Əh. 523 (2011); əkinçilik, tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana var.

ÇUBUQLU – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 28 km şm.-q.-dədir.

ÇUBUT (Chubut) – Argentinanın c.-unda çay. Uz. 810 km, hövzəsinin sah. 138 min km². Pataqoniya And d-rının ş. yamaclarından başlanır, dar dərin dərə ilə Pataqoniya yarımsəhra platosunu kəsərək Roson ş. yaxınlığında Atlantika okeanına tökülür. Əsas qolu Rio-Çikodur (sağdan). Azsuludur; ortaillik su sərfi təqr. 50 m³/sandır; qışda kiçik daşqınlar olur. Aşağı axınında SES var.

ÇUBUT – Argentinanın c.-unda, Çubut çayı hövzəsində əyalət. Sah. 224,7 min km². Əh. 507 min (2010). İnz. m. Roson ş.-dir. Şm.-da Rio-Neqro, c.-da Santa-Krus əyalətləri, ş.-də Atlantika okeanı, q.-də And d-rı ilə sərhədlənir.

2010 ildə ixracat səviyyəsi üzrə Ç. Argentina əyalətləri arasında 3-cü yeri tutmuşdur. Məhsulun 36%-i xaricə satılır.

ÇUD GÖLÜ – Estoniya ilə RF-nin Pskov vil.-nin sərhədində göl. Sah. 2670 km². Pskov gölü ilə birlikdə vahid su hövzəsi təşkil edir; bax *Çud-Pskov gölü* məqaləsinə. **ÇUDAKOV** Aleksandr Yevgenyeviç (16.6.1921, Moskva – 25.01.2001, orada) – rus fiziki, SSRİ EA müxbür üzvü (1966). Lenin mükafatı laureatı (1960). Y.A. *Çudakovun* oğludur. Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1947). 1946–71 illərdə SSRİ EA Fizika İn-tunda, 1971 ildən sonra SSRİ EA Nüvə Tədqiqatları İn-tunda işləmişdir. Əsas tədqiqat işləri kosmik şüaların təbiətinin və xassələrinin öyrənilməsidir. Kosmik sel yarıdan zərrəciyin enerjisinin ölçülməsi metodikasını inkişaf etdirərək onu yüksək enerjili γ -kvantların lokal mənbələrinin axtarışı üçün tətbiq etmişdir. S.N.Vernov və başqaları ilə birlikdə Yer in xarici radiasiya qurşağını kəşf və tədqiq etmişdir.

ÇUDAKOV Yevgeni Alekseyeviç (1.9.1890, indiki Tula vil., Sergeyevs k. – 19.9.1953, Moskva) – mexanika sahəsində rus alimi, maşınşünaslıq və avtomobil texnikası sahəsində mütəxəssis. SSRİ EA-nın akad. (1939, m. üzvü 1933) və vitse-prezidenti (1939–42). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1943, 1951). A.Y. *Çudakovun* atasıdır. Moskva Ali Texniki Məktəbini bitirmişdir (1916). Əsas tədqiqatı avtomobil nəzəriyyəsinin işlənilməsinə aiddir. Avtomobilin davamlılığı, onun detallarının möhkəmliyi və yeyilməsi məsələləri ilə məşğul olmuş, avtomobilin konstruktiv xüsusiyyətləri ilə onun dartı qüvvəsi və iqtisadi keyfiyyətləri arasındakı əlaqəni göstərmişdir. 2 dəfə Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və medallarla təltif olunmuşdur.

ÇUD-PSKOV GÖLÜ, Qdov gölü, Peypsi gölü – Estoniya və RF-nin Pskov vil.-ndə göl. Sah. 3550 km². Dərinliyi 15 m-ədəkdir. Üç hissədən (*Çud gölü*, *Pskov gölü* və onları birləşdirən Tyoploye boğaz-gözü) ibarətdir. Göl buzlaq mənşəlidir. Sahilləri alçaqdır. Dibi qalın, boz gil qatı ilə örtülüdür. Çud gölünün şm. və ş. sahilləri boyu qumlu say uzanır. Çoxlu ada (ən irisi – Pirissar) var. Səviyyə tərəddüdü 3 m-dir. Şişmə-qovma hadisələri baş verir. Noyabrdan mayadək donmuş olur. Ç.-Pg.-nə 30-a qədər çay (Emayığı, Velikaya və s.) tökülür. Göldən Narva çayı axır. Gəmiçilik

inkişaf etmişdir. Balıq ovlanır. 1242 ildə buz bağlamış gölün c. hissəsi üzərində rus qoşunu ilə alman Livoniya cəngavərləri arasında vuruşma baş vermişdir [bax *Buz döyüşü* (1242)].

ÇUDU, Ş a m a x ı q u t a b ı – Azərb.-da geniş yayılmış un məmulatı. Qiymətlənmiş ət soğanla qovrulur, duz, istiot və darçın, zövqə görə zirinc, yaxud bir qədər sumaq qatılır. Una yumurta və maya, yaxud xəmir qabartması qatılmaqla xəmir yoğrulur. Xəmir gəldikdən sonra kündələnir, yayılır, qat-qat yağlanır və kiçik hissələrə bölünür; hər hissənin arasına qiymə qoyulur və kənarları bükülür. Fırında bişdikdən sonra üstünə sumaq şəkər tozu səpilir.

ÇUDULU – Azərb. Resp. Qax r-nunun Turaçlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km şm.-q.-də, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 381 (2011); əkinçilik, bağçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, tibb məntəqəsi, məscid var.

ÇUDZYAVR – RF-nin, Murmansk vil.-ndə, Kola y-a-nda göl. Sah. 57,8 km². Sahilləri girintili-çuxıntılı, q. və c.-q.-də sıldırımıdır. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Ç.-dan Çudzyok çayı (Voronya hövzəsi) axır.

ÇUFA, y e r b a d a m ı (Cyperus esculentus) – cilkimilər fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi. Uzun, ensiz yarpaqları oturaqdır. Xırda çiçəkləri çətirşəkilli çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi findıqcıqdır. Misir, İtaliya, İspaniya, tropik Cənubi Afrika ölkələri, Kiçik Asiya, Cənubi Qafqaz və Volqaboyunda yayılmışdır. Kök yumrularında 30–35% nişasta, 15–20% şəkər, 20–25% yağ, 3–7% zülal maddələri var. Yeyilir, qənnadı məmulatı, içki, qəhvə və kakao surroqatı hazırlanmasında, yağ alınmasında istifadə edilir.

Çufa (Cyperus esculentus) və meyvəsi.

Çud-Pskov gölü. Çud gölü. Estoniya.

ÇUFUTQALA – Kırmda (Baxçasaray yaxınlığında) orta əsrlərə aid şəhər-qala qalıqları. Təqr. 5–6 əsrlərdə mağarada salınmışdır. Günümüzədək qalmış, Qədim şəhəri Yeni (karaim) şəhərdən ayıran müdafiə divarı (Orta), ehtimal ki, 10 əsrə aiddir. Monqol hücumlarından (13 əsr) sonra Ç. mənbələrdə asların-alanların öl-kəsində Kırk-Er kimi qeyd olunur. 14–15 əsrlərdə şəhər divarları yaxınlığında ticarət-sənətkarlıq qəs. meydana gəlmişdi. Baxçasarayan inkişafı ilə əlaqədar tədricən tənəzzülə uğramış və 19 əsrin ortalarında tərk edilmişdir. Orta divarla əhatələnmiş Ç.-nın q. hissəsində çoxsaylı süni

mağara qalmışdır. Məscid, məqbərə (1437) və karaimlərə aid 2 dini tikili qalıqları da mövcuddur. Şəhərin ş. hissəsində, 15 əsr divarının arxasında zərbxana və çoxsaylı yaşayış evləri yerləşirdi.

ÇUĞUNDUR (Beta) – tərəçiqəkilər fəsiləsindən birillik, ikiillik və çoxillik bitki cinsi. Bu cinsə 13 növ (11 yabanı və 2 becərilən) daxildir; yabanı növləri Aralıq dənizi ölkələri, Ön Asiya, Cənubi Qafqaz, Kırım, Balkan ölkələri, Hindistan, Fransa, B.Britaniya və Skandinaviyada yayılmışdır. Becərilən növləri yarpaqlı Ç., yaxud manqold (B.cicla) və adi meyvəköklü Ç.-

Çufutqala qalıqları.

Süfrə çuğunduru (Beta vulgaris).

Şəkər çuğunduru və meyvəkökü.

dur (*B. vulgaris*). Yarpaqları iri, düz, hamar və dalğalı, üçbucaq, dil və ya ürək formalı, aşağı hissədə iri zoğlu, yuxarı hissədə xırdadır; yaşıl və qırmızı damarlıdır. Çiçəklər ikicinsiyətlidir. Meyvəsi tumurcuqvarı formadadır (2–6 meyvə bir topada). Toxumu yetişəndə oduncaqlaşır. Cücmə qabiliyyətini 6–8 il saxlayır. Yabanı Ç.-dan e.ə. 2–1-ci minilliklərdə dərman və tərəvəz bitkisi kimi istifadə edilmişdir. Ç.-un becərilən sortları e.ə. meydana gəlmiş, 10–11 əsrlərdə Kiyev Rus dövlətində, 13–14 əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində yayılmışdır. 16–17 əsrlərdə Ç.-un yem və süfrə sortları yaranmış, 18 əsrdə yem Ç.-unun hibrid formasından şəkər Ç.-u ayrılmışdır. 19–20 əsrlərdə Ç. bütün qitələrdə əklilməyə başlamışdır.

Süfrə Ç.-u. Qırmızı Ç., tərəvəz Ç.-u 1-ci ili 0,4–0,9 *kg* ağırlığında meyvəkök əmələ gətirir. Yastı, yastı-girdə, girdə və konusvarı, ləti al-qırmızı, tünd qırmızı, bənövşəyi-qırmızı olur. Meyvəkökü (tərkibində 13–20% quru maddə, o cümlədən 9–16% şəkər, 1,8–3% zülal, 0,5%-ədək üzvi turşu, 0,7–1,4% sellüloz, 0,8–1,3% mineral duzlar, C, B, P, PP vitaminləri var) və cavan yarpaqları yeyilir. Hər *ha*-dan 400–500 *s* məhsul yığılır. 21 sortu r-nlaşdırılmışdır. Azərb.-da Bordo-237, Puşkinsk yastı K-18 sortları becərilir.

Yem Ç.-u. 1-ci ili iri (10–12 *kg* ağırlığında) müxtəlif forma və rəngdə meyvəkök əmələ gətirir. 100 *kg* meyvəkökə 12,2 yem vahidi və 0,9 *kg* həzmolunan protein (100 *kg* yarpaqda isə müvafiq olaraq 10,2 və 1,8 *kg*) var. Bir *ha*-dan 300–400 *s* məhsul yığılır. 25 sort r-nlaşdırılmışdır: sarı Ekkendorf, Barres (o cümlədən Azərb.-da), Pobeditel və s.

Şəkər Ç.-u. Səpildiyi il tərkibində 23%-ədək şəkər olan uzunsov, ağıltli meyvəkök (300–600 *g*) əmələ gətirir. Su, isti və işıqsevən bitkidir. Meyvəkökün şəkərliliyi avqust-oktyabr aylarında günəşli günlərdən asılıdır. Qaratorpaqda yaxşı məhsul verir. Şəkər sənayesi üçün əhəmiyyətli texniki bitkidir. 1747 ildə Alman kimyaçısı A.S.Marqraf ağ meyvəkökü Ç.-da kristallik şəkərin olması barədə ilk dəfə fikir söyləmişdir. Şəkər Ç.-unun elmi seleksiyası ilə 19 əsrin ortalarında L.Vilmoren (Fransa) məşğul olmağa başlamışdır. Qida əhəmiyyəti ilə yanaşı, Ç.-un müalicəvi xassələri də var. Ç. ürək-damar sisteminin fəaliyyətinə müsbət təsir (qan damarlarının divarlarını möhkəmləndirir, qan təzyiqini normallaşdırır, qanda xolesterinin səviyyəsini aşağı salır) göstərir, yağ mübadiləsini, qaraciyərin və bağırsaqların işini yaxşılaşdırır. Ç. şirəsi soyuqda yemə xəstəlikləri zamanı effektiv nəticə verir; xalq təbabətində xərcəngə qarşı vasitə kimi də istifadə olunur.

Şəkər Ç.-u payızlıq taxıl və çoxillik otlardan sonra əkilir. Zərərvericiləri: çuğundur birəbəcəyi, çuğundur milçəyi, çuğundur mənənəsi, çuğundur nematodu və s.; xəstəlikləri: rizoktonioz, kökyeyən, serkospoz, unlu şəh, pas və s.

ÇUĞUNDUR MİLÇƏYİ (*Pegomyia hyoscyami*) – əsl milçəklər fəsiləsindən cücü; çuğundurun təhlükəli zərərvericisi. Uz. 6–8 *mm*, küləçalan-boz rənglidir. Avropa, Şimali Amerika və Asiyada yayılmışdır. Xüsusilə rütubətli r-nlarda şəkər, süfrə və yem çuğundurlarını möhkəm zədələyir; tərəçicəklilər, quşüzümü, mürəkkəbçicəklilər və s. fəsilələrin bir çox yabanı bitkilərində rast gəlinir. İldə 2–4

nəsil verir. Milçəklər may–iyul aylarında çıxır. Yumurtalarını (40–100), əsasən, yarpaqların alt səthinə qoyur. Çıxan sürfələr yarpağın parenximinə girir və orada qidalanaraq boşluqlar oyur; sürfələr qovuşəkəkilli qabarıq dəliklərdə yerləşir. Yarpaqlar saralıb, solur. Haçalanma, yaxud 1–2 cüt əsl yarpaqlanma fazasında bitkilər, adətən, məhv olur; inkişaf etmiş bitkilər isə şəkərliliyi az olan xırda meyvəköklər əmələ gətirir. Mübarizə tədbirləri: dərin dondurma şumu aparmaq; alaətmə zamanı çuğundurun yoluxmuş yarpaqlarını və alaqları məhv etmək, əkinləri insektisidlərlə işləmək.

ÇUĞUNDUR NEMATODU (*Heterodera schachtii*) – Heteroderidae fəsiləsindən parazit girdə qurd. Bitkidə zahirən fosfor və kalium çatışmazlığından yaranan, aqlığı xatırladan xəstəlik törədir. Kələm, şalgam, turp və xaççicəklilər fəsiləsinin digər bitkilərini zədələyir. Erkəkləri hərəkətli, sapşəkəlli, uz. 1,6 *mm*-ədək, dişləri hərəkətsiz, limonşəkəlli, qalınlaşmış kutikulalı, uz. 1,2 *mm*-ədək olur. Yazda torpaqdakı yumurtalardan çıxan sürfələr çuğundurun cavan köklərinə girir. Cinsi yetkinliyə çatan erkəklər torpağa girib dişləri tapır və onları mayalandırıqdan sonra məhv olurlar. Mayalanmadan əvvəl cavan dişilər qabığı parçalayır və quyruğu ilə köklərin səthinə çıxır. Yumurtalar bədənin arxa qurtaracağında yerləşən selikli yumurta kisəsinə qoyulur, 30–60 sutkadan sonra bunlardan (ildə 2–3 nəsil) yeni nəsil törəyir. Digər yumurtalar dişinin bədəninə qalır; qışa doğru onlar qonur sistalara çevrilərək həyat qabiliyyətini bir neçə il saxlaya bilirlər. Adətən, diş 100–150 (bəzən 600-ədək) yumurta qoyur. Ç.n. ilə yoluxmuş bitkilər yavaş böyüyür, zədələnmiş kökləri əvəz edən çoxlu ikincili yan köklər əmələ gəlir; buna görə də şəkərin miqdarı az olan xırda meyvəköklər yaranır; yarpaqların qıvrılması müşahidə olunur.

Mübarizə tədbirləri: fosfor və kalium gübrələrinin yüksək dozalarını (2–3 dəfə çox) tətbiq etmək, 4–5 ildən sonra həmin tarlada çuğundur əkmək; növbəli əkin vaxtı isə dənli, paxlalı otlar, pişikquyruğu yetişdirib, yığımdan sonra qalıqların kökünü kəsmək.

ÇUĞUNDURBOŞALDAN MAŞIN – şəkər çuğundurunun avtomobil və avtoqatarlardan boşaltmaq, onu torpaq, gövdə və yarpaqlardan təmizləmək, qalaq şəklində saxlanma yerinə yığmaq və tullantıları boşaldılmış avtomobillərə

yükləmək üçün k.t. maşını. Ç.m. qoşqu və asma hissədən ibarətdir. Ç.m.-in məhsuldarlığı 150 *t/saat*-dır.

ÇUĞUNDURİYĞAN KOMBAYN – şəkər çuğundurunun yığmaq üçün k.t. maşını. Ç.k. çuğundurun köklərini torpaqdan qazıb çıxardır, kökləri bəlim hissədən (tağlardan) ayırır, torpaqdan təmizləyir və nəql. vasitəsinə yükləyir. Ç.k.-in məhsuldarlığı 1,7–1,9 *ha/saat*-dır.

ÇUXA (qədim türk dillərində ç o h a – mahud sözüdür) – mahuddan tikilən kişi üst geyimi. Keçmişdə Qafqaz xalqları, həmçinin azərb.-lar arasında geniş yayılmışdır. Qafqaz dağlıları arasında “çerkəzi” kimi tanınan Ç. rus kazaklarına “çerkaska” adı ilə keçmişdir. Süvari geyimi sayıldığından çox vaxt ətəyi qısa olurdu (bəzən buna “çerkəzi çuxa” da deyilirdi). Gövdə, ətək və qoldan ibarət olan Ç.-nın ətəyi arxalığa nisbətən uzun idi. Ətəyinin formasına görə Şirvanda “büzməli” (“kəmərcin”) və “kahlı” Ç.-ya təsadüf olunurdu. Qarabağ və Naxçıvan zonaları üçün “oyma” yaxalı Ç. səciyyəvi idi. Ç.-ların döş hissəsinə bəzək məqsədilə vəznə tikilirdi. Ç.-nın üstündən nazik kəmərlər bağlanırdı. Hazırda Ç., əsasən, Qafqaz, eləcə də Azərb.-in rəqs kollektivlərində milli rəqslərin ifası zamanı geyilir.

ÇUXADURMAZ – Azərb. Resp.-nın (Şəki r-nu) Dağ. Resp. ilə sərhədində, Baş Qafqaz silsiləsində, Çuxadurmaz çayının (Kiş çayının sol qolu) mənbə hissəsində dağ. Hünd. 3561 *m*.

ÇUXANLI – Azərb. Resp. Qobustan r-nunun Təklə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 25 *km* şm.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 871 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb var.

ÇUXANLI – Azərb. Resp. Salyan r-nunda kənd. Çuxanlı ə.d.-nin (Çuxanlı, Gəncəli, Piratman k.-ləri və Qırx Çıraq qəs. daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 *km* şm.-də, Ələt–Astara avtomobil yolundan 3 *km* aralı, Kür çayı sahilində, Cənub-Şərqi Şirvan düzündədir. Əh. 1820 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, 2 soyuducu anbar kompleksi var.

ÇUXLAR (toxolabal dilində “düşmənlər”), *i n i k o b l a r* (özlərini “adamlar” adlandırırlar) – hindi xalqı, Qvatemalanın şm.-q.-ində Kuçumatanes d-rında və Meksikanın qonşu r-nlarında mayyalar qrupundan xalq. Sayları 29 min nəfərdir. Xakalteklər, toxolaballar və kanxoballarla qohumdurlar. Mayya dil ailəsinin qərb qolunun toxolabal qrupuna daxil olan dildə danışirlar. İspan dili də yayılmışdır.

Dindarları xristiandır, ənənəvi kultları da saxlanılmışdır.

İspan işğalınadək (16 əsr) bir neçə erkən dövləti qurum yaratmışdılar. Ənənəvi məşğuliyətləri talalarda toxəkinçiliyi (qarğıdalı, lobyə, balqabaq, meyvə, tütün, kakao, tərəvəz), balıqçılıq, ovculuq, arıçılıq, yığıcılıq, 17 əsrdən heyvandarlıq (donuz, qoyun, az miqdarda inək) və quşçuluqdur (toyuq, hind quşu). Sənət sahələri: pambıq və yundan naxışlı toxuculuq, duluculuq, tikmə, ağac üzərində oyma, hörmə, dülgərlik.

İcmalararası sənət ixtisaslaşması mövcuddur. San Mateo İştatan icması duz mədənlərinə malikdir və duz ticarəti ilə məşğuldur. Qəhvə plantasiyalarında muzdlu iş yayılmışdır. Evləri düzbucaqlı, çox vaxt kvadrat, birotəqlı olur, qamışdan və ya adobadan (samanlı kərpic) tikilir, dördyamaqlı damı küləş və yarpaqla örtülür. Buxar hamamları yayılmışdır. Qadın geyimi sinəsində tikmələri, yaxud naxışları olan ağ uipil, əlvan kəmərlə bağlanan, yanları üst-üstə gələn yubka, uzun köynək, həndəsi ornamentlə bəzədilmiş düzbucaqlı yaylıqdır; kişi geyimi köynək, enli ağ şalvar, qırmızı, yaxud göy rəngli toxunma kəmərlər, səndəl, serape, baş yayığı, həsir papaqdır. Yeməkləri, əsasən, tərəvəzdən hazırlanır.

Kiçik və böyük ailələr mövcuddur. Qohumluq ata xətti üzrə hesablanır, nikah patrilokal, nadir hallarda neolokaldır. Gəlin üçün başlıq, müvəqqəti matri-lokallı, lokallaşdırılmış patriliniclər (10 və daha artıq ev təsərrüfatı) saxlanılmışdır. İcmalarda kofradiyalar, seçkilərin dini-mülki liderlərin iyerarxiyası mühüm rol oynayır.

Ənənəvi mifologiya, folklor, həmçinin qədim allahlar, müqəddəs mağara, dağ, xaç, quyu, buxar hamamları, icma və linic hamilərinin kultları, qədim ayin təqvim, aqrar və anım mərasimləri, cadugərlik, şamanlıq yayılmışdır. İcmalarda ağsaqqallar şurasına daxil olan ali şaman-kahin vəzifəsi mövcuddur.

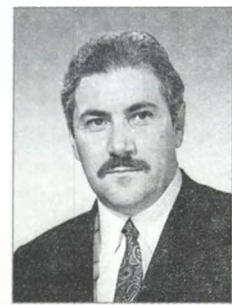
ÇUXRAY Qriqori Naumoviç (23.5.1921, Melitopol – 29.10.2001, Moskva) – rus kinorejissoru, ssenarist. SSRİ xalq artisti (1981). Lenin mükafatı laureatı (1960). Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İn-tunu (S.İ. Yutkeviç və M.İ. Rommun emalatxanası) bitirmiş (1952, 1966–70 illərdə burada dərs demişdir), 1955 ildən “Mosfilm” kinostudiyasının rej.-u olmuşdur. İlk rej. işi olan “Qırx birinci” (1956) filmi Beynəlxalq Kann kinofestivalının xüsusi

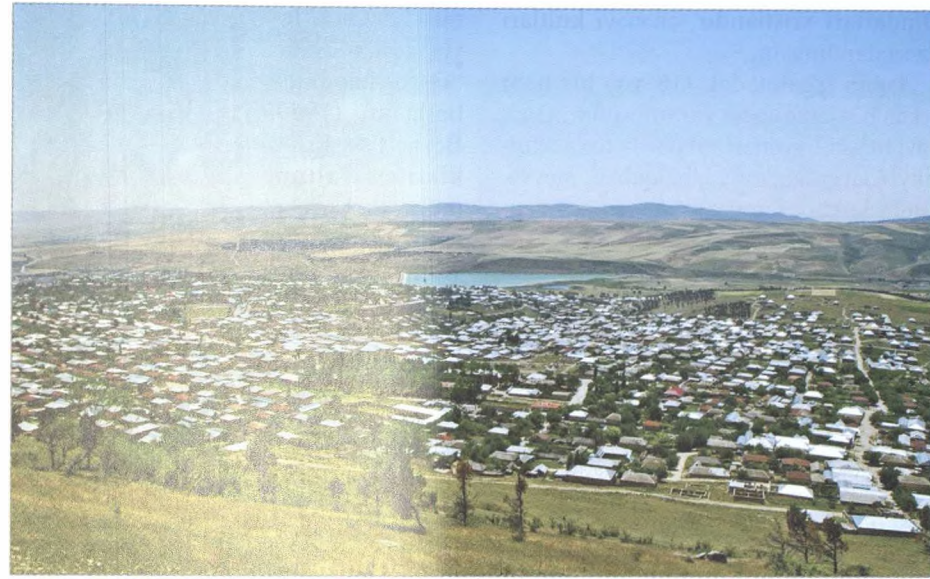
mükafatına layiq görülmüşdür. “Əsgər haqqında ballada” (1959, Beynəlxalq Kann kinofestivalının mükafatı; Ümumittifaq kinofestivalının baş mükafatı), “Aydın səma” (1961, Beynəlxalq Moskva kinofestivalının baş mükafatı), “Bir qoca ilə bir qarı vardı” (1965), “Xatirə” (1971), “Bataqlıq” (1978), “Həyat gözəldir” (1980), italyan kinematografiyaları ilə birgə, “Mən sizə arzularla yaşamağı öyrədərəm” (1985, Y.A.Şvirayovla birgə) Ç.-in ən yaxşı film-ləridir. 1965–75 illərdə “Mosfilm” kinostudiyası nəzdində eksperimental yaradıcılıq birliyinin bədii rəhbəri olmuş, 1965 ildən SSRİ Kinematografiya İttifaqı İdarə Heyətinin katibi işləmişdir.

ÇUXRÓV Fyodor Vasilyeviç (15.7.1908, Moskva vil.-nin Yeçoryevsk ş. – 26.4.1988, Moskva) – rus mineraloq-geokimyəçisi. SSRİ EA akad. (1970; 1953 ildən m. üzvü). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951). Moskva Geoloji-Kəşfiyyat İn-tunu bitirmişdir (1932). 1936–56 illərdə SSRİ EA Geoloji Elmlər İn-tunda (1950 ildən direktor müavini) işləmişdir. 1956 ildən SSRİ EA Filiz yataqlarının geologiyası, Petroqrafiya, Mineralogiya və Geokimya İn-tunun direktoru vəzifəsində çalışmışdır. Elmi işləri filiz yataqlarının mineralogiyasına, filizmələgəlmə proseslərinin geokimyasına həsr olunmuşdur. Təbii kolloidlər nəzəriyyəsini yaratmış, hipergenez zonasının geokimyası və mineralogiyasının öyrənilməsinə öz töhfəsini vermişdir. Lenin ordeni və digər orden və medallarla təltif olunmuşdur. Çuxrovit mineralı Ç.-un şərəfinə adlandırılmışdır.

Ə s ə r l ə r i : Зона окисления сульфидных месторождений степной части Казахстана. М., 1950; Коллоиды в земной коре. М., 1955.

ÇUXUR – yer qabığının qapalı mənfi relyef forması; bir, yaxud iki tərəfdən açıq da ola bilər. Ölçüləri bir neçə *m*-dən onlarla və yüzlərlə *km*-ədək (məs., *Böyük Göllər Çuxuru*) olur. Morfoloji quruluşuna görə yastı-dibli, kasaşəkəlli və s., əmələ gəlməsinə görə tektonik, vulkan (məs., kalderlər), eroziya, buzlaq (məs., moren bəndi), deflyasiya, karst və s. mənşəli, axım rejiminə görə axarlı və axarsız (arid vil.-lərdə) olurlar. Dəniz dibində keçid zonası Ç.-unu (geosinklinal dənizlər), okean dibində *okean yatağı* Ç.-unu (ən iri mənfi relyef forması) ayırırlar. Belə Ç.-ların uzunluğu yüzlərlə və minlərlə *km*-ədək çatır.

Çuxuryurd kəndi.

ÇUXUR QƏBƏLƏ – Azərb. Resp. Qəbələ r-nunda kənd. Çuxur Qəbələ ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 34 km c.-q.-də, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 983 (2011); taxılçılıq, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Baltıq yetişdirmə z-đu, tam orta məktəb, kitabxana, uşaq bağçası, rabitə qovşağı var.

ÇUXURAZƏMİ – Azərb. Resp. Şabran r-nunda kənd. Çuxurazəmi ə.d.-nin (Çuxurazəmi, Çovurar, Dəhnə, Qərıblıq, Qızılqazma, Zöhrəbkənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 60 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 66 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

ÇUXURMƏHLƏ – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Xıdırlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km şm.-q.-də, Qarabağ düzündədir. Əh. 450 (2011); işğaldan (1993, iyul) əvvəl taxılçılıq, heyvandarlıq, quşçuluq və üzümçülükə məşğul olmuşdur. Orta məktəb,

klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

ÇUXUROBA – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Qımılqışlaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km q.-də, Qudyalçayın sol sahilində, Samur-Dəvəçi ovalığındadır. Əh. 206 (2011); heyvandarlıq, bağçılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb var.

ÇUXUROVA, Kilikiya ovalığı, Adana ovalığı – Türkiyənin c.-unda, Mərkəzi Tavr (Toros) d-ri ilə Aralıq dənizi arasında ovalıq. Sahil boyu 150 km məsafədə uzanır, eni 70 km-ədəkdir. Ceyhan və Seyhan çaylarının aşağı axınları ovalıqdan keçir. Allüvial və delüvial çöküntülərdən ibarətdir. Ada dağ massivlərinə (hünd. 789 m-ədək, Misis d-ri) rast gəlinir. Aralıq dənizi iqlimi hakimdir (Türkiyənin nisbətən isti yeridir). Ç. ölkənin əsas pambıqçılıq r-nudur. Qaratəpə Milli Parkı, Adana, Ceyhan, Mərsin ş.-ləri Ç. ərazisindədir.

ÇUXURSƏD BƏYLƏRBƏYİLİYİ – Səfəvilər dövlətinin inzibati vahidlərindən biri. Mərkəzi İrəvan (R ə v a n) ş. idi.

Gəncə və Təbriz bəylərbəyilikləri, habelə Osmanlı imperiyası və Gürcüstanlahəmsərhəd idi. 16 əsrin I-ci yarısında yaradılmışdı. 17 əsrdən Naxçıvan vil. də Ç.b.-nin tərkibinə daxil edildi. Ç.b. ustaclı, bir müddət isə Qacar tayfasından olan əmirlər tərəfindən idarə olunurdu. Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Ç.b. ərazisi dəfələrlə əldən-ələ keçdi.

I Şah Abbasın əhalini kütləvi surətdə İranın daxili vilayətlərinə köçürmə siyasəti (bax “*Böyük sürgün*”) Ç.b.-nin təsərrüfat həyatına ağır zərbə vurdu. Lakin sonralar osmanlılardan geri qaytarıldıqdan sonra bəylərbəyi *Əmirgünəxan Qacarin* dövründə Ç.b.-ndə təsərrüfat, ticarət və sənətkarlıq nisbətən dirçəldi. Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü ilə Ç.b. inzibati ərazi vahidi kimi əhəmiyyətini itirdi.

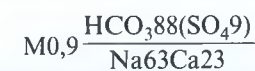
Ç.b.-ndə əhali əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıq, bağçılıq və s. ilə məşğul olurdu; ticarət inkişaf etmişdi. 18 əsrin ortalarında Ç.b. ərazisində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları yarandı.

ÇUXURYURD – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunda kənd. Çuxuryurd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 9 km şm.-da, Şamaxı–Pirqulu avtomobil yolu kənarında, dağ ətəyindədir. Əh. 1050 (2011); taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

Ç.-da Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə (e.ə. 2-ci minillik – 1-ci minilliyin əvvəlləri) aid kurqanlardan müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Ç.-dan orta əsrlər dövrü üçün səciyyəvi olan şirli və şirsiz qab qırıqları, həmçinin qara rəngli şüşə biləzliklər tapılmışdır.

ÇUXURYURD – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Qiydar bölgəsinin Əbhərrud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 23 km q.-dədir.

ÇUXURYURD MİNERAL SU BULAQLARI – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisində, Şamaxı ş.-ndən 8 km şm.-da, dəniz səviyyəsindən 1300 m yüksəklikdədir. Əhəngdaşılardan çıxır. Suyun temp-ru 16°C, debiti 45 m³/gün, minerallaşma dərəcəsi 0,9 q/l-dir. Balneoloji tərkibi:

pH 7,1 D45 m³/gün T 16°C

Suyu zəif minerallaşmış, hidrogen-sulfid qazlı, yodlu, bromlu, hidrokarbonatlı-natriumlu-kalsiumludur. Yerli əhali tərəfindən müalicə üçün istifadə edilir.

ÇU-İLİ DAĞLARI – Qazaxıstanda, Şimali Tyanşanda silsilə. C.-da İliarxası Ala-

Çukçagır gölü.

tausunun şm.-q. qolu Kindıksat silsiləsinə birləşir. Uz. 220 km, hünd. 1294 m-ədəkdir. Qranit, şist, əhəngdaşı və gipsli gillərdən ibarətdir. Yamaclarında səhra-çöl bitkiləri yayılmışdır.

ÇUKÇA DİLİ – çukçaların dili. Çukot-Kamçatka dillərinə aiddir. Çukot muxtar mahalında yayılmışdır. Ç.d.-ndə danışanların sayı təq. 8 mindir (2002). Şərq (Uelen; ədəbi dil bu dialektə əsaslanır) dialekti, qərb (Kolıma) dialekti və cənub (enmilin, nunliqran, xatır) dialektləri qrupuna bölünür. Fonetikası üçün ahəng qanunu, samitlərin assimilyasiya və dissimilyasiyası səciyyəvidir. Qrammatik quruluşca iltisacı dildir. Sintaksisi normativ və erqativ quruluşlarla, inkorporlaşma ilə xarakterizə edilir. Leksikasına rus dilindən xeyli söz keçmişdir. Ünsiyyət vasitəsi kimi məişətdə işlədilir. Ç. d.-ndə ilk kitab 1823 ildə 10 nüsxə tirajla nəşr olunmuşdur. Yazıda 1931 ildən latın qrafikasından istifadə olunmuş, 1936 ildə isə Kirill əlifbasına keçilmişdir.

Əd.: Скорик П.Я. Грамматика чукотского языка. Ч. 1–2. М.-Л., 1961–77.

ÇUKÇAGİR GÖLÜ – RF-nin Xabarovsk diyarında, Amqun çayı (Amur çayının sol qolu) hövzəsində göl. Sah. 366 km², orta dərinlik 2 m, maks. 6 m. Sahilləri girintili-çixıntılı, şm.-da alçaq və bataqlıqlaşmışdır. Qodbank və Calu a-rı ilə 3 hissəyə bölünür. Göldən Olcikan çayı (Amqun çayının qolu) axır. Qar, yağış və qrunt suları ilə qidalanır. Oktyabrın sonu–noyabrın əvvəlindən mayadək donmuş olur.

ÇUKÇALAR (özlərini *lıqyo ravetlyan* “əsl insanlar” adlandırırlar) – Rusiya Federasiyasında xalq (15908 nəfər;

2010), Çukot muxtar mahalının yerli əhalisi (12772 nəfər). Həmçinin Koryak muxtar mahalında (1469 nəfər), Saxa Resp.-nda (Yakutiya; 670 nəfər) və Maqadan vil.-ndə (285 nəfər) yaşayırlar. Ümumi sayları 16 min nəfərdir (2010). Çukot-Kamçatka dil ailəsinin çukça dilində danışırırlar. Rus dili də (Ç.-in 61,3%-i sərbəst şəkildə danışır, 28,3%-i doğma dili sayır) yayılmışdır. Yazıları 1931 ildən latın, 1936 ildən isə rus qrafikası əsasında yazılır.

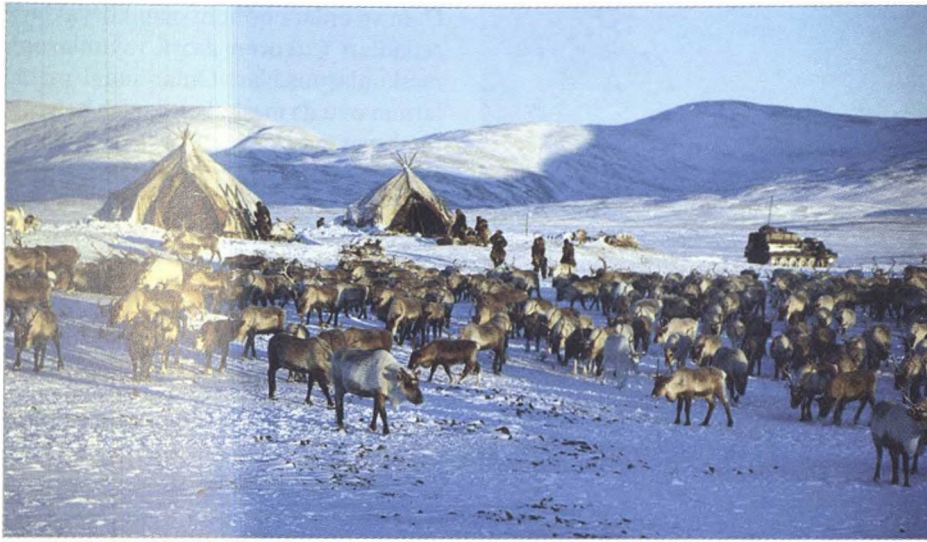
Ç. maralçı Ç.-a – tundra köçərilərinə (özlərini *ç a u ç u* – “maral adamı”) və sahilyanı Ç.-a – oturaq həyat təzi keçirən dəniz heyvanı ovçularına (özlərini *a n k a l ı n* – “sahil adamı” adlandırırlar, eskimoslarla birgə yaşayırlar) bölünürlər.

Çukça ailəsi.

Ç.-in və onlara qohum olan koryakların əcdadları Çukotun daxili rayonlarında məskunlaşmışdılar. Onlar şimal marallarının ovu ilə məşğul olur, nisbətən oturaq həyat təzi keçirirdilər. 1-ci minilliyin əvvəllərində tayfaların bir hissəsi dəniz sahillərinə doğru irəliləmiş, burada eskimosları qismən assimilyasiyaya uğratmış, özləri də onların həyat təzi və mədəniyyətlərini qəbul etmişlər. Tundra Ç.-ində maralçılıq, ehtimal ki, koryakların təsiri ilə yayılmışdır (rusların buraya gəlişindən az əvvəl). “Piyada” Ç.-in – oturaq həyat təzi keçirən dəniz ovçularının məskənləri eskimosların məskənləri ilə birlikdə Dejnyov burnu ilə Xaç körfəzi arasında və daha c.-da Anadır və Kançalan çaylarının aşağı axarlarında yerləşirdi. 17 əsrin sonlarında Ç.-in sayı təq. 8–9 min nəfər idi. 18 əsrin sonlarında Ç.-in ərazisi q.-də Omolondan, Böyük və Kiçik Anyuydan c.-ş.-də Penjina və Olyutor koryaklarının köç yerlərinə qədər olan ərazini əhatə edirdi. 1897 ildə Ç.-in sayları 11751 nəfər idi. 1930 ildə Çukot milli mahalı, 1977 ildə isə Çukot muxtar mahalı təşkil edilmişdir.

Tundra Ç.-inin əsas məşğuliyyəti olan köçəri maralçılıq, əsasən, ətik-dəri yönlü idi. Marallardan həmçinin qoşqu heyvanı kimi istifadə olunurdu. Nisbətən iri naxırlar itlərin köməyi olmadan otarılırdı. Qışda naxırları küləkdən qoruyan bağı yerlərdə saxlayır, bir neçə dəfə bir yerdən başqa yerə köçürür, yayda isə kişilər naxırlarla birlikdə tundraya üz tuturdular, qadınlar, uşaqlar, qocalar dəniz və çay sahillərindəki düşərgələrdə yaşayırdılar. Sahilyanı Ç.-in əsas məşğuliyyəti dəniz heyvanı ovu – qışda və yazda nerpa və suiti, yayda və payızda isə morj və balina ovu idi. Suiti ovuna təkbaşına gedir, ona tərəf sürünür, maskalanaraq heyvanın hərəkətlərini yamsılayırdılar. Morj ovuna isə bir neçə baydaradan ibarət qrupla gedirdilər. Ənənəvi ov silahları – qaravullu harpun, niza, qayıqlı tordur. 19 əsrin ikinci yarısından odlu silah yayılmışdır, ovçuluq üsulları sadələşmişdir. Balıqçılıq (Anadır, Kolıma və Çəun hövzələrindən başqa) zəif inkişaf etmişdir. Balıq ovuna yayda baydaralarla çıxır, qışda isə buzda açılmış oyuqlardan istifadə edirdilər. Balığı əl toru, qarmaq və torlarla tuturdular. “Bola” (uçan quşlara dolaşan və ucları qursalı olan bir neçə kəndirdən ibarət atma silah) vasitəsi ilə quş ovu indiyədək qalmaqdadır. Əvvəllər quş ovunda həmçinin metal lövhəli mizraqdan, ilmə-tələlərdən istifadə olunurdu,

Köçə hazırlıq.

qaqaları isə suda taxta ilə vururdular. Qadınlar və uşaqlar yeməli bitkilərin yığını ilə də məşğul olurdular. Ənənəvi sənət sahələri – qadınlarda xəz emalı, yağıotu və yabanı çovdar liflərindən çantaların hörülməsi, kişilərdə sümük emalıdır. Sümük və morj dişləri üzərində bədii oyma, xəz və suiti dərisindən aplikasiya, maral tükü ilə tikmə inkişaf etmişdir. 20 əsrdə sümük və morj dişləri üzərində süjetli oyma yayılmışdır. Sümük üzərində oyma sənətinin mərkəzi Uelen k.-ndəki emalatxanadır (1931 ildə yaradılmışdır). Müasir Ç.-in əksəriyyəti maralçılıq və ovçuluq təsərrüfatları çərçivəsində ənənəvi məşğuliyyətlərini saxlayırlar. Bir hissəsi isə heyvandarlıq, maldarlıq, istixana tərvəçiliyi, xidmət, təhsil və səhiyyə sahələrində çalışırlar. Maralçıların ailələri oturaq qəsəbələrdə yaşayır; sahilyanı Ç.-in məskənləri iriləşdirilmişdir.

Ç.-in ictimai quruluşu üçün ruslarla əlaqələr ərəfəsində patriarxal icmanın qonşu icmaya çevrilməsi, əmlak diferen-

Ənənəvi çukça evi – yaranqa.

siyasısının inkişafı səciyyəvi idi. Marallar, itlər, evlər və baydaralar özəl mülkiyyətdə, otlaqlar və ov sahələri icma mülkiyyətində idi. Tundra Ç.-inin əsas sosial vahidi 3–4 qohum ailədən ibarət düşərgə olmuşdur. Yoxsulların düşərgələrində qohum olmayan ailələr də birləşirdi. İri maralçı düşərgələrində işçilərin ailələri də yaşayırdı. 15–20 düşərgədən ibarət qruplar qarşılıqlı yardımla bağlı idilər. Sahilyanı Ç.-in bir neçə ailəsi baydara sahibi tərəfindən idarə olunan baydara icmasında (etvet yırın) birləşirdi. Maralçı Ç.-da ümumi adətlərlə (qan qisası, müqəddəs odun ötürülməsi, qurban vermə zamanı üzlərində ümumi işarələrin çəkilməsi və s.) bir-birinə bağlı olan qohum qruplar (varat) mövcud olmuşdur. 18 əsrə qədər patriarxal köləlik qalmaqda idi. Ailə keçmişdə böyük patriarxal, 19 əsrin sonunda isə kiçik patrilokal idi. Qrup halında nikahın (“dəyişən nikah”) ünsürləri, gəlin üçün işləyib ödəmə, varlılarda isə çoxarvadlılıq mövcud olmuşdur.

Ənənəvi yaşayış evləri – tundra Ç.-ində maral, sahilyanı Ç.-da isə morj dərisindən olan, sökülüb quraşdırılan silindrik-konusvarı çadır-yaranqadır. Tağbəndi mərkəzdə duran 3 şüvül saxlayırdı. İçəridə yaranqalar iri və bütöv xəz kisələrdən düzəldilmiş pərdələrlə bölünürdü. Yaranqaların işıqlandırılması və isidilməsi üçün daş, gil və ya taxtadan

olan piy lampalarından (onun üstündə yemək də bişirilirdi) istifadə olunurdu. Sahilyanı Ç.-in evləri maralçı Ç.-in evlərindən tüstü bacasının olmaması ilə fərqlənirdi. 19 əsrin sonlarına qədər sahilyanı Ç.-da eskimoslardan götürülmüş, üstü torpaq və çimlə örtülmüş, balina sümüklərindən qurulmuş karkası olan yarımqazma (valkaran – “balina çənəsindən ev”) qalmaqda idi. Yayda onun içərisinə dam örtüyündəki dəlikdən, qışda isə uzun dəhlizdən daxil olurdular. Köçəri Ç.-in 2–10 yaranqadan ibarət düşərgələri ş.-dən q.-ə doğru uzanırdı, icma başçısının yaranqası q.-dən birinci quraşdırılırdı. Sahilyanı Ç.-in məskənləri dağınıq şəkildə səpələnmiş 20 və daha çox yaranqadan ibarət idi. Tundra Ç.-i marallar, sahilyanı Ç. isə itlər qoşulmuş nartlardan nəql vasitəsi kimi istifadə edirdilər. Həmçinin xizək tipli vasitədən, Kolimada isə evenklərdən götürülmüş adi xizəkdən istifadə olunurdu. Suda baydaralarda – avarları və üçbucaq yelkəni olan morj dərisindən düzəldilmiş 20–30 nəfərlik qayıqlarda üzürdülər.

Ənənəvi geyimləri bütövdür, maral və nerpa dərisindəndir. Kişilər dizə qədər uzanan, kəmərlə (ona bıçaq, tənəkəki kisası və s. asılırdı) bağlanan ikiqat köynək-kuxlyanka, ikiqat dar şalvar və xəz corabla qısa ayaqqabı geyinirdilər. Sahilyanı Ç.-da isə morjun bağırsaqlarından düzəldilmiş geyim yayılmışdı. Baş geyimini nadir hallarda, əsasən yola çıxarkən geyinirdilər. Qadın geyimləri – qışda ikiqat, yayda – birqat xəz kombinezon (kerker), dizə qədər xəz ayaqqabıdır. Qadınlar qolbaq və boyunbağı taxırdılar, kişilər və qadınlar arasında sifətin tautirovkası yayılmışdı. Kişilər adətən saçlarını dairəvi kəsdirib, əmgəklərini qırıxır, qadınlar isə iki hörük hörürdülər.

Maralçı Ç.-in əsas yeməkləri maral əti, sahilyanı Ç.-da isə dəniz heyvanının ətidir. Əti çiy, bişmiş və qaxax halda istifadə edirdilər. Kütləvi maralkəsmə zamanı maralların içərisini (rilkeil) qan və piy əlavə etməklə bişirib ehtiyat üçün saxlayırdılar. Sahilyanı Ç. iri heyvanların (balina, morj və s.) ətindən istifadə edirdilər. Bahğı çiy yeyirdilər, Anadır və Kolimada qızılbalıqdan yukola hazırlayırdılar. Cırtıdan söyüd ağacının yarpaqlarını, turşoğlu, bitki köklərini donduraraq, qırdaraq, piy, qan, rilkeillə qarışdıraraq ehtiyat üçün saxlayırdılar. Döyülmüş kökləri ət və morj piyi ilə qarışdıraraq kökə hazırlayırdılar. Gətirilmə undan sıyq bişirir, suiti piyində qoğal qızardırıd-

lar. Dəniz yosunları və molyusklardan da istifadə edirdilər.

Ç. xristianlığaqədərki inanclarını qoruyub saxlamışlar (ağ aylara, balinalara, morjlara və s. heyvanlara, müqəddəs əşyalara pərəstiş; şamanizm). Ənənəvi bayramları təsərrüfat dövrləri ilə – maralçı Ç.-da payızda və qışda maralkəsmə, maralların balalaması, naxırın yaylağa köçürülməsi və oradan qaytarılması ilə; sahilyanı Ç.-da yazda baydaranın dənizə ilk çıxışı, yayda suiti ovunun bitməsi; payızda dənizə qurban verilməsi və s. ilə əlaqədar idi.

Folklorları kosmoqonik miflər, mifoloji və tarixi rəvayətlər, ruhlar, heyvanlar və şamanlar haqqında nağıllar və s.-dən ibarətdir. Çukça mifologiyasının koryaklar, itelmenlər, eskimolar və Şimali Amerika hindilərinin mifləri ilə ümumi cəhətləri var.

Ənənəvi musiqi alətləri varqan (xomus), qaval (yarar) və s.-dir. Ayın rəqslərindən başqa improvizasiya olunan əyləncəli rəqs-pantomimalar da yayılmışdı. Boğaz oxumaları və rəqqasların qışqırıqları ilə müşayiət olunan piçeyeyen (hərfən “boğazla oxumaq”) rəqsi səciyyəvidir.

Məktəblərdə çukça dili tədris olunur, bu dildə radio və televiziya verilişləri aparılır, Maqadanda ədəbiyyat nəşr edilir. 1990-cı illərdən Ç.-in ənənəvi mədəniyyətinin bərpası problemləri ilə Çukot xalqları assosiasiyası məşğul olur.

ÇUKİKAMATA MİS YATAĞI – Çilidə, El-Loa əyalətində dünyanın ən iri mis filizləri yatağı; *Cənubi Amerika misli qurşağına* daxildir. Mərkəzi And d-rında, 2840 m yüksəklikdə, Antofaqasta ş.-ndən 240 km şm.-ş.-də yerləşir. Qədim zamanlardan məlumdur; hələ 16 əsrdə inklər misi çıxarıb, əridirdilər. Sənaye miqyasında hasilata 1915 ildən başlanmışdır. Misin kəşf olunmuş ehtiyatı 13,4 mln. t, filizdəki orta miqdarı 1,38%-dir. Molibden, renium, arsen qarışığı var. Yataq hidrotermal mənşəli olub mis-porfir tipinə aiddir; meridional istiqamətdə uzanan (uz. 20 km, eni 3–4 km) monsonit porfirləri intruziyası ilə əlaqədardır. Əsas filiz mineralları (oksidləşmə zonasının minerallarından başqa): pirit, xalkozin, enargit, molibdenit, xalkopirit və s. Filiz r-nuna, həmçinin, 1957 ildə kəşf olunmuş, 1971 ildən istismara verilmiş Mina-Sur və Mina-Horte (Ç.m.y.-nin şm. davamı) yataqları daxildir. Hasilat mərkəzi Çukikamata ş.-dir.

ÇUKİSƏKA (Chuquisaca) – Boliviyanın c.-unda dep-t. Sah. 51,5 min km². Əh. 576,2 min (2012). İnz. m. Sukre ş.-dir.

Çukot dənizi.

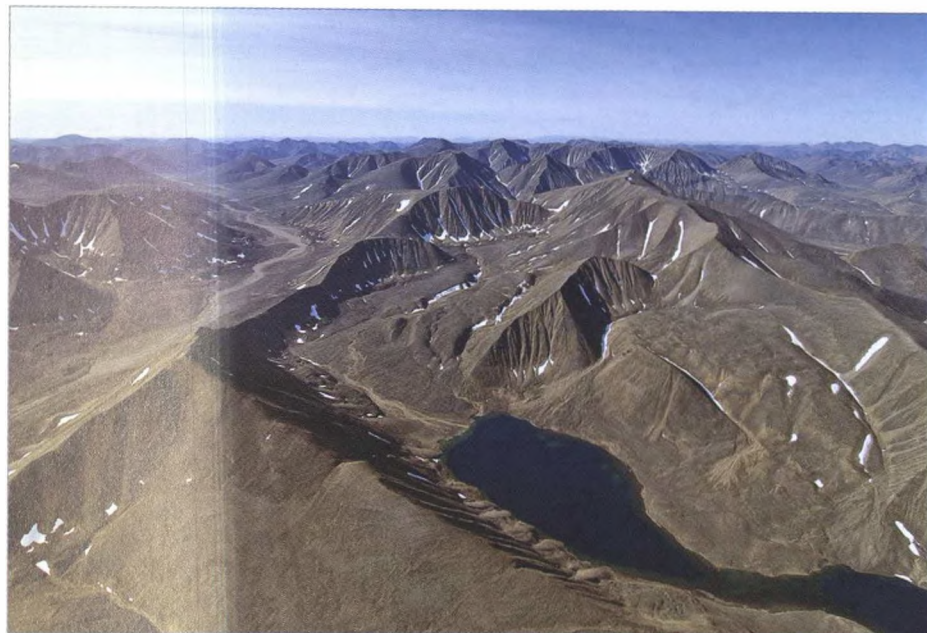
ÇUKÓÇYE – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp.-nda Kolima çayının deltasında göl. Sah. 120 km². Dayazdır. Sahilləri girintili-çixıntılıdır. Yağış və qar suları ilə qidalanır. Ç. yaxınlığında qolla birləşmiş Kiçik Ç. gölü (sah. 55 km²) yerləşir; bir sıra qol və göllərlə Ç. Nerpiçye gölü və Kolima çayının sol qolu ilə birləşir.

ÇUKÓT DƏNİZİ – Şimal Buzlu okeanının Asiya və Şimali Amerika sahillərində kənar dənizi. Çukot y-a-nın (RF) şm., Al-yaskanın (ABŞ) şm.-q. sahilləri arasındadır. Q.-də Lonq boğazı vasitəsilə Şərqi Sibir dənizinə, c.-də Bering boğazı vasitəsilə Bering dənizinə birləşir. Sah. 595 min km², suyunun həcmi 45,4 min km³, orta dərinliyi 77 m, maks. dərinliyi 1256 m-dir. Ən iri körfəzləri Kotsebu, Kolyuçi, ən böyük adası Vrangeldir. Ç.d.-nə Amquema, Kobuk, Noatak çayları tökülür. Sahil xətti zəif parçalanmışdır. Ç.d. şelfdə yerləşir. Dibi, əsasən, lil, qum və çınqılla örtülüdür. Arktika iqliminə malikdir. 70 gün (noyabrın ortalarından başlayaraq) *qütb gecəsi*, 86 gün (mayın ortalarından etibarən) *qütb gündüzi* hökm sürür. Qışda şm. istiqamətli, yayda dənizin c. hissəsində c. istiqamətli, şm. hissəsində zəif dəyişkən istiqamətli küləklər üstünlük təşkil edir. Havanın orta temp-ru fevralda –21-dən –27°C-yədək (minimum –47°C), iyulda 2,5–5,5°C-dir. Oktyabr–noyabrda may–iyunadək buzla örtülü olur. Suyun temp-ru qışda –1,6-dan –1,8°C-yədək, yayda 4–12°C-dir. Səth sularının duzluluğu 30–32‰-dir (sahillərdə 24–27‰). Yarımsutkalıq qabarmaların hünd. 0,9 m-ə, şişmə-qovmanın hünd. 3 m-ə (Barrou burnu) çatır. Heyvanları: balina, suiti,

nerpa, morj, ağ ayı. Balıqlardan xarius, navaqa, çılpaqca, treska və s. var. Yayda sahillərdə və adalarda çoxlu quş (ördək, qaz və s.) olur. Ç.d. *Şimal dəniz yolu* sisteminə daxildir. Ç.d.-nin ruslar tərəfindən tədqiqinə 17 əsrdən başlanmışdır. 1648 ildə S.İ. Dejnyov Çukot y-a-nın sahili boyunca Bering dənizinə üzərək Asiya ilə Amerika arasında boğaz olduğunu sübut etmişdir. Ç.d.-nin öyrənilməsində V.İ. Bering, A.İ.Çirikov, O.Y. Kotsebu və b.-nin ekspedisiyalarının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. 1935 ildə “Krasin” buzqırın gəmisi Ç.d.-ndə okeanoqrafiya tədqiqatları aparmışdır.

ÇUKÓT MUXTAR MAHALI – RF-nin ucqar şm.-ş.-ində yerləşir. 1930 ildə təşkil edilmişdir. Ərazisi Çukot y-a-nı, ona bitişik materik hissəsini və yaxınlıqdakı adaları (Vrangel, Ayon, Ratmanov və s.) tutur. Şərqi Sibir, Çukot və Bering dənizləri ilə əhatələnir. *Uzaq Şərqi federal dairəsinə* daxildir. Sah. 721,5 min km². Əh. 51 min (2012). 6 rayonu, 3 şəhəri, 15 ştq. var. Mərkəzi Anadır ş.-dir.

Təbiət. Səthi, əsasən, yayla (Anadır yastıdağlığı) və Çukot yaylası, Koryak, Kolima yaylaları və Yukagir yastıdağlığının bir hissəsi) və silsilələrdən (Oloy, Anuy və s.) ibarətdir. Mahalın ən hündür nöqtəsi Çukot yaylasındaki İsxodnaya d.-dir (1843 m). Dənizlərin sahilboyunda ovalıqlar (Vankarem, Anadır və s.) var. Şərqi Sibir və Çukot dənizləri sahilləri zəif parçalanmışdır; iri körfəzləri Çaun və Kolyuçin qubalarıdır. Ş. sahili Bering dənizinin körfəzləri (Lavrenti, Meçiqmen, Xaç, Anadır və s.) və buxtaları (Provideniya, Qlubokaya və s.) ilə parçalanmışdır.

Çukot Muxtar Mahalı. Anuy silsiləsi.

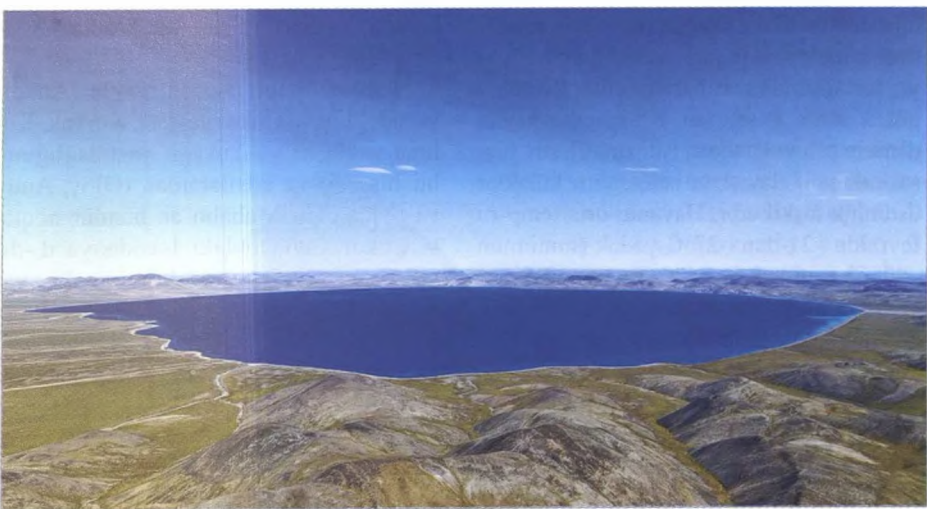
Mahalı əhatə edən dənizlərin çox hissəsi buzla örtülüdür. Qalay və civə filizləri, daş kömür, qonur kömür, qaz və s. yataqları var. İqlimi sərt, sahilboyunda soyuq, dəniz tipli, daxili r-nlarda kəskin kontinentaldır. Qış 10 ayadək davam edir; güclü küləklər əsir. Orta temp-r yanvarda -15°C -dən -39°C -yədək (minimum -55°C -yə qədər). Yay qısa, sərin (iyulda $5-14^{\circ}\text{C}$) və yağışlıdır (illik yağıntı $200-500\text{ mm}$). Hər yerdə çoxillik donuqluq yayılmışdır. Çayları Şimal Buzlu okeanı və Sakit okean hövzələrinə aiddir. İri çayları: Anadır (Mayn, Belaya, Tanyurer qolları ilə), Velikaya, Amquema, Omolon, Böyük və Kiçik Anyuy. Göllər (Krasnoye, Elqıqtın) var. Ərazisi meşə-tundra, tundra və Arktika səhraları zonasındadır. Mahalın çox hissəsini dağ-tundra torpaqları tutur. Bitki örtüyü, əsasən, tundra tiplidir. Meşələr (qarasam, tozağacı

və s.) var. Heyvanları: tundra tülküsi, canavar, sincab, qonur və ağ ayı, şimal maralı, qar qoyunu və s. Çoxlu quş (sahil rayonlarında "quş bazarları" olur), cücülər (ağcaqanad və s.), dənizlərdə balıq və dəniz heyvanları (morj, nerpa, boz balina və s.) var. Mahal ərazisində *Vrangel Adası Dövlət Təbiət Qoruğu* yerləşir.

Təsərrüfat. Mədənçixarma sənayesi (qızıl, qalay, volfram, civə, daş və qonur kömür) və tikinti materiallarının istehsalı inkişaf etmişdir. Anadır, Pevek, Bilibino şəhərləri, İltin, Berinqovski ştq.-ləri əsas sənaye mərkəzləridir. Bilibino AİES, Çau və Anadır İES-ləri, Berinqovski və Eqvekinot SES-ləri, Şmidt burnunda "Severnoye siyaniye" üzən elektrik stansiyası var.

Maralçılıq, balıqçılıq, xəzlik və dəniz heyvanı ovu, südlük heyvandarlıq, quşçu-

Çukot Muxtar Mahalı. Elqıqtın gölü.

luq, donuzçuluq, qəfəs heyvandarlığı və parnik-oranjereya təsərrüfatı inkişaf etmişdir. Tərəvəz becərilir.

Pevek, Provideniya, Anadır, Eqvekinot və Berinqovski portları var. Anadır, Velikaya, Böyük və Kiçik Anyuy çayları gəmiçiliyə yararlıdır.

ÇUKOT SİLSİLƏSİ – bax *Anadır silsiləsi*.

ÇUKOT YARIMADASI – Asiyanın şm.-ş.-ində, RF-in Çukot Muxtar Mahalı ərazisindədir. Sah. 49 min km^2 . Çukot dənizi və Berinq dənizinin Anadır körfəzi ilə əhatələnir. Berinq boğazı vasitəsilə Şimali Amerikadan ayrılır. Sahilləri güclü parçalanmışdır (şm.-ində Kolyuçin qubası, c.-ş.-ində Meçiqmen körfəzi, c.-q.-ində Kresta körfəzi). Y-a-nın şm.-ş. qurtaracağı – Dejnyov burnu RF-nin ən ş. nöqtəsidir. Ç.y.-anın çox hissəsini *Çukot yaylası* tutur.

ÇUKOT YAYLASI – Asiyanın şm.-ş.-ində orta yüksəklikli silsilələr və massivlər sistemi. RF-nin Çukot Muxtar Mahalı ərazisində, Çau qubası ilə Berinq boğazı arasındadır. Uz. təq. 450 km , hünd. 1887 m -ədəkdir (İsxodnaya d.). Şimal silsilələri qranit intruziyaları ilə yarılmış qumdaşı və şistlərdən ibarətdir; c.-da vulkanogen çöküntülər yayılmışdır. Ç.y.-nın massivləri Şimal Buzlu okeanı çaylarının (Peqtimel, Palyavaam, Amquema və s.) və Berinq dənizi hövzəsi çaylarının (Belaya, Kaçalan və s.) suayırıcısıdır. İqlimi sərt; qışı uzun (7–8 ay), yayı qısa və sərin. Yanvarın orta temp-ru c.-ş.-də -15°C , şm.-q.-də -30°C -yədək, iyulda isə şm.-da 3°C , c.-da 10°C -yədəkdir. Yağıntının illik miqdarı $250-400\text{ mm}$ -dir. Yamaclarının aşağı hissəsində dağ tundrası, yuxarılarda arktik dağ səhraları yayılmışdır. Qalay, civə, daş kömür yataqları var.

ÇUKOVSKİ Korney İvanoviç (əsl adı və soyadı Nikolay Vasilyeviç K o r n e y ç u k o v ; 31.3.1882, Peterburq – 28.10.1969, Moskva) – rus yazıçısı, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi. Filologiya e.d. (1957), Oksford un-tinin fəxri ədəbiyyat doktoru (1962), Lenin mükafatı laureatı (1962). 1901 ildən jurnalistliyə başlamış, əsasən, rus yazıçıları haqqında очерklər dərc etdirmişdir [sonralar "Çexovdan bizim günlərdə" (1908), "Üzlər və maskalar" (1914) kitablarında toplanmışdır]. 1916 ildə M.Qorki

Ç-ni "Parus" nəşriyyatına işə dəvət etmiş, ona uşaqlar üçün yazmağı məsləhət görmüşdür. Ç. uşaqlar üçün şeirlər, poemalar və nağıllar ["Moydodir" (1923), "Milçək-vizilçək" (1924), "Barmaley" (1925), "Aybolit" (1929) və s.] yazmışdır. Ədəbiyyatşünaslıq ("Nekrasovun sənətkarlığı", 1952 və s.), xatirə, tarixi-ədəbi ("Müasirlər", 1962; "Çexov haqqında", 1967 və s.) əsərləri, tərcümələri (U. Uitmen və b.) var. Müasirlərinin A. Blok, A. Axmatova, İ. Bunin, F. Şalyapin, İ. Repin, A. Konan-Daye, O. Uayld və b. rəsmlərindən və avtoqraflarından ibarət "Çukokkala" (ilk nəşri 1979; 2006 ildə tam şəkildə nəşr edilmişdir) almanaxının müəllifidir.

Əsərləri: Aybolit. Şe'r, poema və nağıllar. B., 1973; Телефон. Стихи. М., 1981.

Əd.: Kaverin B. "Mən mehriban şirəm". K. Çukovski haqqında xatirələr. "Ulduz", 1972, №10.

ÇUKUÇAKİMİLƏR (Catostomidae) – çəkியəbənzərlər dəstəsindən balıq fəsiləsi. Uz. $1,2\text{ m}$ -ədək, əksər növlərininki isə 60 sm -ədək olur. Təq. 80 növü Mərkəzi və Şimali Amerikanın şirin sularında, həmçinin Şərqi Sibir çaylarında və Yantsı ç.-nin hövzəsində yaşayırlar. Bəzi növləri iqlimə uyğunlaşdırılma və yetişdirilmə obyektidir.

ÇUQAÇ DAĞLARI, Ç u q a ç (Chugach) – ABŞ-da, Alyaskanın c.-unda dağ massivi. Matanuska və Kopper çaylarının dərələri arası 400 km -dən çox məsafədə uzanır. Hünd. 4016 m -ədəkdir (Markes-Beyker d.). Yamaclarında 600 m hünd.-ədək iynəarpaqlı meşələr, yuxarılarda Alp çəmənləri yayılmışdır, daha yuxarılarda daimi qarlar, buzlaqlar (ən irisi dəniz səviyyəsində enmiş Kolumbiya buzlağıdır) var.

ÇUQAL [çuq(un) + al(üminium)] – tərkibində $20-24\%$ alüminium olan hərətə və korroziyaya davamlı *çuqun*. Havada $1100-1150^{\circ}\text{C}$ -yədək, aqressiv qaz mühitində 1000°C -yədək temp-ra, nitrat turşusu və dəniz suyunun dağıdıcı təsirinə davamlıdır. Ç.-dan qızmar kükürd buxarı, yaxud kükürd qazı və s. ilə işləyən sobaların armaturu (detalları) hazırlanır. Korroziyaya və hərətə davamlı, yaxud qeyri-maqrnit material kimi də işlədilə bilər.

ÇUQAYEV REAKSİYASI, k s a n t o g e n r e a k s i y a – spirtlərin onlardan alınan S-metilksantogenatlarının pirolyzi ilə olefinlərə çevrilməsi. Reaksiya L.A.Çuqayev tərəfindən 1899 ildə kəşf edilmişdir.

İlkin spirtin alkoqolyatının CS_2 və

Çuqaç dağları.

CH_3J qarışığı ilə qızdırılmasından S-metilksantogenat alınır. Əmələ gələn birləşmə bir-neçə saat qızdırılır. Üçlü spirtlərin (əmələgəlmə anında) S-metilksantogenatları asan, ikili spirtlərininki bir qədər çətin parçalanır. Ç.r.-nın birli spirtlərə tətbiqi məhduddur. Son məhsullar rektifikasiya, qaz-maye xromatoqrafiyası və s. ilə ayrılır. Demək olar ki, tərkibində β -H atomu olan bütün spirtlər Ç.r.-na daxil olur; tərkibində β -H atomu olmayan spirtlərdən adətən ditiokarbonatlar, qlikollardan tsiklik tionkarbonatlar, yaxud asetilen alınır.

Ç.r. preparativ (məs., terpenlər və steroidlər kimyasında) və analitik məqsədlərdə istifadə edilir.

ÇUQUÇAK, T a ç e n – Çinin şm.-q.-ində, Sintszyan-Uyğur muxtar r-nunda şəhər. Əh. 157 min (2003). Tarbaqatay silsiləsinin c. ətəklərində, Qazax.-la sərhəddə yerləşir. Urumçi – Ayaqaz (Qazax.) avtomobil yolunda nəql. məntəqəsi. Unüyütmə, ağac emalı və gön-dəri müəssisələri var. Yaxınlığında uran filizi çıxarılır.

ÇUQUN – dəmirin 3–4,5% karbonla əritisi; tərkibində manqan (1,5%), silisium (4,5%), kükürd (0,08%), fosfor (1,8%) və digər element qarışıqları da olur. Ç.-da karbon dəmir-karbid (ağ çuqun) şəklində, yaxud sərbəst qrafit halında (*boz çuqun*) olur. Ç. dəmir filizlərinin ilkin emal məhsulu olub, *domna sobasında* əritməklə alınır. Kimyəvi tərkibinə və təyinatına görə Ç. üç yerə ayrılır: t ə k r a r e m a l Ç.-u, yəni sonradan polad əritmək üçün işlədilən Ç. (domna sobalarında əridilən Ç.-un 80%-

dən çoxu onun payına düşür), t ö k m ə Ç. (fasonlu tökmələr almaq üçün), x ü s u s i Ç. (tərkibində silisium, alüminium, yaxud manqanın miqdarı artırılmış Ç.). Poladəritmə aqreqatlarının tipinə görə təkrar emal Ç.-u bessemer (bessemer sobasında poladəritmə), marten (marten sobasında) və tomas (tomas konvertərində) Ç.-una ayrılır. Ərintinin mikrostrukturuna görə isə boz Ç. (tərkibində karbon lövhəvarı və ya kürəşəkilli qrafit halındadır), ağ Ç. (karbon *sementit* və ya dəmir karbid şəklindədir) və döymə Ç.-a (kilkəşəkilli qrafit) ayrılır. Ç. tökmələrin keyfiyyətini artırmaq üçün ona az miqdarda modifikator (məs., maqnezium) əlavə edilir (modifikasiya edilmiş Ç.), yaxud müxtəlif elementlər (xrom, nikel, vanadium, alüminium və s.) qatılır (legirlənmiş Ç.). Bəzən domna ferroərintiləri adlandırılan xüsusi Ç. (domna ferrosilisiyumu, ferromanqanı, *ayna çuqun* və s.) çox məhdud miqdarda əridilir, ondan poladı oksigensizləşdirmək və legirləmək üçün istifadə edilir.

ÇUQUNDAŞIYAN – maye *çuqunu* poladəritmə sexinin mikserinə, yaxud tökmə maşınına nəql etmək üçün d.y. arabacığında yerləşdirilən *çalov*. Daxildən odadavamlı kərpiclə döşənmişdir. 5–6 yüklənmiş Ç. qatırı lokomotivin köməyi ilə hərəkət etdirilir.

ÇUQUŞ – RF-nin Krasnodar diyarında, Böyük Qafqazın q. hissəsində dağ zirvəsi. Adige Resp.-nin ən yüksək nöqtəsidir. Belaya çayının mənbəyindədir. Hünd. 3238 m . Qneyslərdən, kristallik şistlərdən və qranitlərdən ibarətdir. Yamaclarında küknar və

Çuquş dağı.

ağ şam meşələri, yuxarılarda subalp çəmən-
ləri; asılı və kar buzlaqları var.

ÇUL – müxtəlif ev heyvanlarının (at, dəvə, öküz və s.) belini örtmək üçün istehsal edilən bədii örtük. Azərb.-da Ç., əsasən, xovlu və xovsuz xalça texnikası, bəzən də tikmə (güləbətın, təkəlduz, cül-mə) üsulu ilə istehsal olunmuşdur. Ç.-un toxunuşunda yun, müxtəlif rəngli ipək saplarla yanaşı, bəzən qızıl-gümüş tellərdən də istifadə edilmişdir. Hökmdar və əyanların atları üçün toxunan Ç.-ların bədii tərtibatında qiymətli qaş-daşlar tətbiq olunurdu. Xalça texnikası ilə toxunulan Ç.-lar stilizə edilmiş heyvan, quş rəsmləri, həndəsi və nəbatı (gül, qönçə, yarpaq) naxışlar, haşiyə qurşağı və saçaqlarla bəzədilirdi. Azərb.-da istehsal edilmiş oriji-

nal naxışlı Ç. nümunələri ABŞ və Avropa muzeylərində, eləcə də Azərb. Xalçası Muzeyində (Bakı) saxlanılır.

ÇULIM – RF-in Krasnoyarsk diyarı və Tomsk vil.-ndə çay. Ob çayının sağ qolu. Uz. 1799 km, hövzəsinin sah. 134 min km². Kuznetsk Alatausundan başlanan Bely və Çorniy İyus çaylarının qovuşmasından əmələ gəlir. Qovuşduğu yerdən Açinsk ş.-nədək dağ çayıdır, aşağılarda *Çulım-Yenisey çuxuru* və Çulım düzənliyi ilə axır. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Maydan iyuladək daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi Baturino qəs. yaxınlığında 793 m³/san-dir. Noyabrdan aprelin sonu – mayın əvvəlində donmuş olur. Yazda buz tıxacları yaranır. Əsas qolları: soldan Serej, Uryup, Kiya, Yaya; sağdan Böyük Ulu, Kemçuq, Çıçkayul.

Çulım çayı.

Hövzəsində ümumi sah. 756 km² olan 4,8 min göl var. Ağac axıdılır. Mənsəbindən 1173 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Nazarovo, Açinsk, Asino ş.-ləri Ç. sahilindədir. **ÇULIM** – RF-nin Novosibirsk vil.-ndə çay. Uz. 392 km, hövzəsinin sah. 17,9 min km². Baraba çöllərinin bataqlıqlarından başlanır. Aşağılarda Sarqul (34,6 km²) və Uryum (84,1 km²) göllərindən keçərək Kiçik Çanı gölünə tökülür. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Aprelin ortalarından noyabrın əvvəlində gursuludur. Dekabrdan martadək donmuş olur. Əsas qolu Karqatdır. Çulım ş. Ç. sahilindədir.

ÇULIM TÜRK DİLİ – çulımlıların dili. Türk dillərinin uyğur-oğuz qrupunun xakas yarımqrupuna daxildir. Ç.t.d. analitizm elementləri olan sintetik quruluşlu iltisacı dildir. Tomsk vil. və Krasnoyarsk diyarının Çulım çayı hövzəsində yayılmışdır. Bu dildə danışanların sayı 270 nəfərdir (2002). Şor və xakas dilləri ilə oxşar cəhətləri çoxdur. Aşağı və Orta Çulım dialektləri, şivələri var. Yazısı yoxdur. Bu dildə ilk lüğət 2008 ildə nəşrə hazırlanmışdır.

Əd.: Зеуналов Ф. Р. Тюркологиянын əsasları. В., 1981; Языки народов СССР. Т. 2. Тюркские языки. М., 1966.

ÇULIMLILAR – Çulım çayının (Ob çayının qolu) orta və aşağı axarlarında yaşamış türkdilli əhali qrupu. Ruslar Ç.-i Çulım tatarları adlandırırdılar. Ç. 17–18 əsrlərdə Sibir xanlığının süqutundan sonra ş.-ə hərəkət edən bəzi türkdilli qrupların, o cümlədən teleutlar və Yenisey qırğızlarının selkuqlar və ketlərin kiçik qrupları ilə qaynayıb qarışması nəticəsində təşəkkül tapmışlar. Rus köndülərindən əkinçiliyi və maldarlığı öyrənən Ç. oturaq həyat tərzini keçirirdilər. Ç.-in nəsiləri xakaslar və ruslarla qarışmışdır.

ÇULIM-YENİSEY ÇUXURU – RF-də Krasnoyarsk diyarının c.-unda geniş dağarası Minusa çuxurunun bir hissəsi. Ş.-dən Şərqi Sayan dağ sisteminin qolları ilə, q.-dən Kuznetsk Alatausu ilə, şm.-dan Solqon, c.-dan Batenyov tirələri ilə əhatə olunmuşdur. Relyefi, əsasən, təpəli-uvallıdır, c.-da xırda təpəlikdir. Hünd. 170 m-dən 550 m-ədəkdir. Qumdaşılardan, konqlomeratlardan, şistlərdən və Paleozoyun, eləcə də Mezozoyun effuziv süxurlarından ibarətdir. Ç.-Y.ç.-nün ş. kənarı boyunca Yenisey çayı, mərkəzi və q. hissəsindən isə Çulım çayı axır. Enli dayaz dərələr və çoxlu göllər (Şira, Belyo və s.) səciyyəvidir. C.-unda qaratorpaqlarda tipik taxıl çölləri, şm.-nda və ön dağlıqda qələviləşmiş qaratorpaqlarda və boz meşə torpaqlarında meşə-çölləri

Ənənəvi geyimli çulım qadını.

inkışaf etmişdir. Krasnoyarsk diyarının mühüm k.t. r-nudur.

ÇULIŞMÁN – RF-də, Altay Resp.-nda çay. Uz. 241 km, hövzəsinin sah. 16,8 min km². Yuxarı axını Çulışman yastıdağlığında; burada bir sıra göllərdən (ən böyüyü – Culukul, 29,5 km²) keçir, sonra Çulışman yastıdağlığı ilə Ulaqan platosu arasındakı dərin dərə ilə axaraq Teles gölünə tökülür. Qarışıq mənəbdən, əsasən, qar suları ilə qidalanır. Maydan sentyabrədək daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi 158 m³/san. Oktyabrın sonu – dekabrın əvvəlindən martın sonu – mayın əvvəlində donmuş olur. Əsas qolu Başkausdur.

ÇULIŞMÁN YASTIDAĞLIĞI – RF-də, Şərqi Altayda yayla. Çulışman çayı dərəsi (c.-q.-də) ilə Şapşal silsiləsi (şm.-ş.-də) arasındadır. Q.-ində və c.-unda düzəlmə səthində (orta hünd. 2000–2200 m) kristallik şistlərdən və qranitlərdən ibarət şahid dağlar (hünd. 3148 m-ədək) ucalır. Ç.y. Çulışman çayının sağ qolları (Çulça, Şavla və s.) ilə drenlənir. Yamaclarında 2000 m hünd.-ədək qaraşam və sidr-qaraşam tayqası, yuxarılarda daşlı dağ tundrasıdır.

ÇULLU – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Qafan–Gorus avtomobil yolunun sol kənarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1940-cı illərdə kənd ləğv edilmiş, əhalisi qonşu azərb. kəndlərinə köçürülmüşdür.

ÇULLU – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Maqsudlu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km şm.-da, Qarabağ düzündədir. Əh. 657 (2011); işğaldan (1993, iyul) əvvəl taxılçılıq, heyvandarlıq və üzümçülük məşğul olurdu. Orta məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

ÇULLU – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun İmamqulubəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkə-

Çulışman çayı.

zindən 40 km şm.-ş.-də, Qarabağ düzündədir. Əh. 771 (2011); taxılçılıq, heyvandarlıq və pambıqçılıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

ÇULLU – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Qazanxəmi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 42 km q.-də, Kiçik Həkəri çayının sol sahilində, Gəyan düzündədir. Əh. 903 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl üzümçülük, baramaçılıq, heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdu. İbtidai məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var idi.

ÇULOXOU, Ç o l l u q C a b q u B a q a x a q a n (? –588) – yeddinci Göytürk xaqanı [587–588], Qara İssiq xanın oğlu. Aşına nəslindəndir. Çin dövləti Ç.-nün xaqan seçilməsini dəstəklədi və ona hədiyyələr göndərdi. Çinlilər onu döyüşdə cəsur və mərd insan kimi təsvir edirdilər. Yeni xaqan Abo xanla (Toremənlə) müharibəyə başladı. Abo xanı məhv etdikdən sonra Ç. xaqanlığın q. hissəsini təbə etmək istərək məğlubiyyətə uğradı və oxla öldürüldü. Fars mənbələrinə görə, 588/89 ildə Herat yaxınlığındakı döyüşdə Bəhram Çubin türk olan Save (ət-Təbəriyə görə, Şaba) şahı məğlubiyyətə uğratdı; tarixçilər onun Ç. olduğunu ehtimal edirlər. Lakin L.N.Qumilyov Save xanı Yanq Soux teginlə (Qara Çürin Türkün oğlu) eyniləşdirir.

ÇULUPİLƏR, n i v a k l e l ə r (özlərini “adamlar” adlandırırlar), a ş l u s l a y l a r – Paraqvayda Qran-Çako düzənliyinin q.-ində yaşayan hindi xalqı. 5 lokal qrupa bölünürlər; hər birinin yaşadığı yeri xarakterizə edən sözlərin lyavos (“adam-

lar”) sözü ilə birləşməsindən əmələ gələn özünəməxsus adı vardır: şıçaam – “aşağı axarı boyu”, yita-a – “meşə” və s. Sayları təq. 6 min nəfərdir. Dilləri matakə-maka dil ailəsinə aiddir. Həmçinin ispan dili, daha az alman dili yayılmışdır. Ç.-in bir hissəsi xristiandır, qalanları isə ənənəvi inanclarını saxlayırlar. Avropalılarla əlaqələri 1833 ildəndir. 19 əsrdə köçəri həyat tərzini sürmüş, ovçuluq, balıqçılıq, yığılıq, talalarda və ya limanlarda tox əkinçiliyi (qarğıdalı, həmçinin şirin maniok, lobyə, balqabaq, qarpız, pambıq və s.) ilə məşğul olmuşlar. 20 əsrin əvvəllərindən Argentinadakı şəkər qamışı plantasiyalarında qış mövsümçülük işləri yayılmağa başlamışdı. Boliviya-Paraqvay müharibəsi (1932–35) zamanı Ç. Argentinaya qaçsalar da, orada hakimiyyət tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdılar. Müharibədən sonra Ç.-in əksəriyyəti Paraqvaya qayıtmışdı. Bu zaman Paraqvaydakı əraziləri alman kolonist-mennonitləri tərəfindən tutulduğundan Ç. protestantlığı qəbul etmək şərtinə torpağı icarəyə götürməyə məcbur olmuşdular.

Yaşayış evləri – dam örtüyü torpağa çatan böyük evdir, köç zamanı isə talvar altında yaşayırdılar.

Köçlər totem qohum (qohumluğu, əsasən, ata xətti üzrə hesablanan) qruplar halında aparılırdı, bu qrupların başçıları çox vaxt həm də şaman idilər.

Ç. kolonistlərin təsərrüfatlarında muzdur, meşə təsərrüfatında və emal sənayesində fəhlə kimi çalışırlar. Qarğıdalı pivosinin çox istifadə olunduğu mərasimlərin qadağan edilməsi səbəbindən

Çulutin-Qol çayı.

qarğıdalı əkini kəskin azalmışdır. Menonit kolonizasiyasından kənar qalan Ç.-in qrupları katolik missiyalarının təsiri altına düşmüş və 20 əsrin ortalarına qədər ənənəvi mədəniyyətlərinin qalıqlarını qoruyub saxlamışdılar. Latin qrafikası əsasında yazıları yayılmaqdadır.

ÇULUTIN-QOL – Monqolustanda çay. İder çayının (Selenqa hövzəsi) əsas (sağ) qolu. Uz. 415 km, hövzəsinin sah. təq. 20 min km². Xanqay silsiləsinin şm. yamaclarından başlanır. Yayda daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi 25 m³/san-dir. İlin yarısı donmuş olur. Gəmiçiliyə yararlıdır.

ÇUM – Sibirdə maralçılıqla məşğul olan xalqların müvəqqəti yaşayış evinin rusca adı. 30–50 uzun ağac çubuqlarından qurulan Ç.-un diametri 3–8 m olur. Üstünü qışda maral, sığın dərisi, yayda isə tozağacı qabığı, yelkən və s. ilə örtürlər. Ortasında ocaq olur.

Çum. Xanti-Mansiysk Muxtar Mahalı.

ÇUMIŞ – RF-də, Altay diyarı və Kemerovo vil.-ndə çay, Ob çayının sağ qolu. Uz. 644 km, hövzəsinin sah. 23,9 min km². Başlanğıcını iki qolla (Qara Ç. və Tom Ç.) Salsair tirəsindən götürür. Yuxarı axını astanalıdır, mənəbi yaxınlığında iki qola ayrılır. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi mənəbindən 74 km məsafədə 146 m³/san-dir. Hövzəsində ümumi sah. 54,9 km² olan 1300-dən çox göl var. Noyabrın birinci yarısından aprelin ikinci yarısına qədər donmuş olur. Ağac axıdır. Zaxarov gəmi dayanacağına (196 km) gəmiçiliyə yararlıdır.

ÇUMİZA (Setaria italica) – taxıllar fəsiləsindən birillik dənli və ot bitkisi. Yarpaqları enli lansetvari, çiçək qrupu sünbülvari süpürgədir; meyvəsi darışəkili dəndir. Koreya, Çin, Hindistan, Monqo-

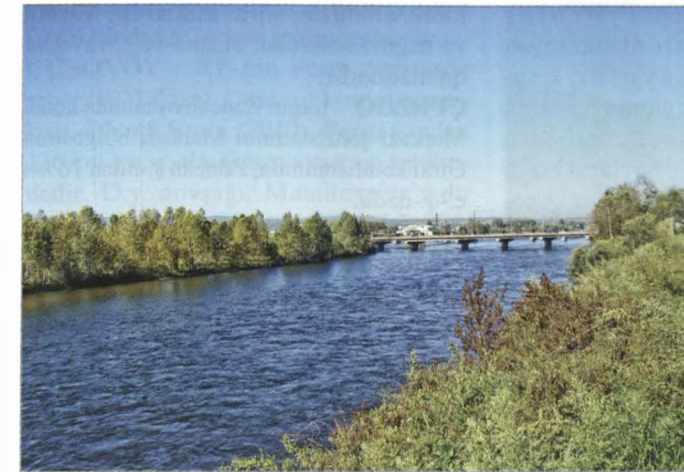

Çumiza (Setaria italica).

lustan, Yaponiya və s. ölkələrdə, ərzaq (yarma, un) və yem (dən, ot, yaşıl yem) bitkisi kimi becərilir. İstiyə tələbkardır. Qaratorpaqda yaxşı bitir. Hər ha-dan 250–300 s yaşıl kütlə, 30 s-ədək dən alınır. Azərb.-in əksər r-nlarında orta dağ qurşağınadək əkin sahələrində əlaq bitkisi kimi bitir.

ÇUNA (yuxarı axınında Uda) – RF-nin İrkutsk vil. və Krasnoyarsk diyarında çay. Taseyeva çayının (Yenisey hövzəsi) sağ qolu. Uz. 1203 km, hövzəsinin sah. 56,8 min km². Şərqi Sayan d-rından başlanır, dağarası dar dərə ilə, aşağılarda Orta Sibir yastıdağlığı ilə axır, astanalıdır. Əsasən, yağış və qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi 300 m³/san-dir. Oktyabrın sonu–noyabrın aprelin sonu–mayadək donmuş olur. Hövzəsində ümumi sah. 16,5 km² olan

Çumiş çayı.

Çuna çayı.

550-dən çox göl var. Orta axını yerli gəmiçiliyə yararlıdır. Ağac axıdır. Nijneudinsk ş. Uda sahilindədir.

ÇUNATUNDRA – RF-nin Murmansk vil.-ndə dağ massivi. Kola y-a-nda, İmandra gölündən q.-dədir. Hünd. 1114 m (Ebruçorr d.) Yamacları meşələrlə örtülüdür, yastı zirvələrdə daşlıq tundradır. *Lapladiya Dövlət Təbiət Qoruğu* Ç. hüduqlarındadır.

ÇUNAYEV Rəsul Abakar oğlu (d.7.1.1991, Balakən r-nu, Qabaqcöl qəs.) – Azərb. idmançısı. Yunan-Roma güləşi üzrə Dünya kubokunun bürünc (2009, Klermon-Ferran), Avropa çempionatının gümüş (2014, Vanta), dünya çempionatının bürünc (2014, Daşkənd) mükafatçısı, I Avropa Oyunlarının (2015, Bakı) və dünya çempionatının (2015, ABŞ) qalibidir.

ÇUNBULAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mahnişan bölgəsinin Ənquran kəndistanında, Mahnişan qəs.-ndən 6 km q.-dədir.

ÇUNTSİN – Çində, Sıçuan əyalətində şəhər. Əh. 28,9 mln. (2010). Yansı çayı sahilində port. Nəql. qovşağı. Aeroport. Ç.-i su yolu Şanxayla, d.y. Baotzi ş. ilə əlaqələndirir. Yaxınlığında daş kömür hasilatı var.

Ç. haqqında ilk məlumat e.ə. 11 əsrə aiddir. Həmin vaxt indiki Ç.-in yerində Ba çarlığının paytaxtı Szyançjou yerləşirdi. E.ə. 316 ildə Ba Sin çarlığı tərəfindən işğal edildikdən sonra Szyançjou dairə mərkəzi olmuşdu. 1189 ildə Szyançjounun adı dəyişdirilərək Ç. qoyulmuşdu. Ç. qədimdən Cənub-Qərbi Çinin mühüm ticarət mərkəzi idi. 1891 ildə xarici ticarət üçün açıq elan olunmuşdu. 1913–29 illərdə Basyan adlanmışdır. 1938 ilin oktyabrından (yapon qoşunlarının 1937 ilin sonlarında milli hökumətin yerləşdiyi Xankounu tutmasından sonra) Çinin müvəqqəti paytaxtı idi (1946 ilədək). 1949

Çunya çayı.

il noyabrın 30-da Çin Xalq Azadlıq Ordusu tərəfindən qomindançılardan azad edilmişdir.

İri sənaye mərkəzidir. Qara metallurgiya, kimya, rezin, neft emalı, toxuculuq, yeyinti sənayesi, cihazqayırma inkişaf etmişdir. Sənaye avadanlıqları, tikinti materialları istehsal edilir. 2 İES, SES kaskadı; un-t var.

ÇUNYA – RF-də, Krasnoyarsk diyarında çay. Podkamennaya Tunquskanın (Yenisey hövzəsi) sağ qolu. Uz. 727 km, hövzəsinin sah. 70,5 min km². Cənubi Ç. və Şimali Ç. çaylarının qovuşmasından yaranır. Orta Sibir yastıdağlığı ilə axır, astanalıdır. Qar və yağış suları ilə qidalanır. May–iyun aylarında gursuludur, yayda və əsasən, payızda daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi orta axınında 140 m³/san-dir. Oktyabrda mayadək donmuş olur. Əsas qolları: Paimbu, Yuxarı Çunku, Aşağı Çunku (sağdan); Kimçu, Mu-

toray, Tıçanı (soldan). Hövzəsində ümumi sah. 48,24 km² olan 1878 kiçik göl var. Kater gəmiçiliyinə yararlıdır.

ÇURİKOVA İna Mixaylovna (d.5.10.1943, Başqırdıstan, Belebey ş.) – rus aktrisası. SSRİ xalq artisti (1991). M.S.Şepkin ad. Teatr məktəbini bitirmişdir (1965).

Həmin ildən Moskva Gənc Tamaşaçılar Teatrında işləmişdir. 1973 ildən Lenin komsomolu ad. Moskva Teatrının (indiki “Lenkom”) aktrisasıdır. Kinoda debütü 1960 ildə “Borsk üzərində buludlar” filmində olmuşdur. “Mən Moskvanı gəzirəm” (1963), “Morozko” (1964),

Çuntsin şəhərindən görünüş.

“İndi hardasan, Maksim?” (1964), “Otuz üç” (1965), “Söz istəyirəm” (1965), “Böyük bacı” (1966), “Odda keçid yoxdur” (1967), “Başlangıç” (1970), “Valentina” (1981), “Hərbi-səhra romanı”, “Vassa” (hər ikisi 1983), “Kuryer” (1986), “Adəmin qabırğası” (1990), “Çil toyuq” (1994), “Qadına xeyir-dua verin” (2003), “Dar körpü” (2004), “Dolama pilləkən” (2005), “Günəşsiz müqəssirlər” (2008), “Günəşdən yorulmuşlar-2” (2011) və s. filmlərdə çəkilib.

ÇURINQALAR (Avstraliyada yaşayan aranda tayfalarının dilində – müqəddəs, qadağan edilmiş) – Avstraliyanın bəzi tayfalarının sitayiş əşyaları; xüsusi yerlərdə gizli saxlanılan ornamentli ağac və ya daş parçaları dini ayinlər zamanı istifadə olunurdu. Totemin təcəssümü sayılırdı. Bu cür naxışlı daş parçaları *Azıl mədəniyyəti* düşərgələrindən də tapılıb.

CURSİNÄ Lyudmila Alekseyevna (d.20.7.1941, Düşənbə) – rus aktrisası. SSRİ xalq artisti (1981). B.Şukin ad. Teatr məktəbini bitirmişdir (1963). Həmin ildən Y.B.Vaxtanqov ad. teatrda, 1965 ildən “Lenfilm” kinostudiyasında, 1974 ildən A.S.Puşkin ad. Leninqrad Dram Teatrında, 1984 ildən Mərkəzi Sovet Ordusu Teatrında işləmişdir. 1961 ildən kinoya çəkilir. “İki həyat” (1961), “Onda ağaclar böyük idi” (1961), “Səhər qatarları” (1963), “Don povesti” (1964), “Gündüz seansına iki bilet” (1967), “Virineya” (1968), “Qalxan və qılnc” (1968), “Uqrum-çay” (telefilm, 1969), “Əlahəzrətin adyutantı” (1969, telefilm), “Juravuşka” (1968, Beynəlxalq kinofestivalın mükafatı, San-Sebastyan, 1969; “Lyubov Yarovaya” (1970, Beynəlxalq kinofestivalın mükafatı, Karlovi-Vari), “Qoyya” (1971), “Privolov milyonları” (1972), “Arbat və Bublikas küçəsinin tinində” (1973), “Şəxsi rəy” (1977), “Ötən günün faktları” (1981), “Dünlər arasında keçən uzun yol” (1981), “Yadda saxlamaq və ya unutmaq” (1982), “Qrafinya” (1991), “Namussuzluq kodeksi” (1993), “Qara otaq” (2000), “Zastava” (2007), “Cənnət almaları” (2008), “Payız çiçəkləri” (2009), “Karamel” (2011), “Internalar” (2012) və s. filmlərdə çəkilib.

ÇURULAR, tyurular, tyorular (özlerini “yeni torpaqları mənimsəyən adamlar” adlandırırlar), tyular, krular, kazolar – Vyetnamın c.-unda (Lamdonq, Txuanxay əyalətləri) dağ tyamları qrupundan xalq. Sayları 11 min nəfərdir. Bəzi yerlərdə raqlaylar və kokolarla birlikdə yaşayırlar. Dilləri tyam və raqlay dillərinə yaxındır. Müstəmləkə dövründə latin əlifbası əsasında yazı yaradılmışdır. Vyetnam dili və yazısı, qismən də kokoxo dili yayılmışdır. Ənənəvi inanclarını qoruyub saxlayırlar, bəzi yerlərdə xristianlıq yayılmışdır.

Ehtimal ki, tyamlarla eyni əcdadlara malikdirlər. Ç.-in rəvayətlərinə görə onların əcdadları vaxtilə Mərkəzi Vyetnamın sahiləni ovalığında yaşamış, tyamlardan ayrılaraq Cənubi Vyetnamın dağlıq və dağətəyi rayonlarına köçmüşlər. Ənənəvi məşğuliyyətləri kotan (qismən toxa), suvarma və dəmyə əkinçiliyi (çəltik, qarğıdalı, köküyumrular, maniok, qabaq və s.), maldarlıq (kəl, öküz, donuz, keçi, at), quşçuluq, yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılıqdır. Sənətkarlıq sahələrindən qamış və bambukdan məişət əşyalarının hörülməsi, dəmirçilik və dulusçuluq inkişaf etmişdir.

Kənd icmalarına (pley) ağsaqqallar (popley) başçılıq etmiş, şamanlar (qru, yux) icmada böyük rol oynamışlar. Qohumluğu ana xətti üzrə hesablanan böyük ailə (3–4-cü nəsəldək) üstünlük təşkil edir. Nikah matrilokaldır, elçilik yolu ilə evlənmək təklifini qızlar edirlər və nikah bağlandıqdan sonra iki həftə ər evində yaşayırlar. Varislik hüququ da qızlara məxsusdur. Dayının ailədə böyük rolu var. Kuzen nikahları və levirat yayılmışdır. Ağac və bambukdan tikilmiş ənənəvi evləri yortacəsaslıdır. Uzunsov evlər yayılmışdır. Ənənəvi inancları əcdadların

Ənənəvi çuru evi.

kultu, animizm, aqrar kultlardır. Musiqi və nəgmə folkloru, əfsanə və rəvayətlər qalmaqdadır.

ÇURZƏQ – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 16 km c.-q.-dədir.

ÇU-SARISU QAZLI VİLAYƏTİ – Qazaxıstanın Cənub və Cənubi Qazaxıstan vil.-lərində yerləşir. Sah. 150 min km². İki qazlı r-ndan (Üçaral, Muyunqum) ibarətdir. İlk qaz yatağı (Pridorojnoye) 1971 ildə kəşf edilmişdir. Cəmi 8 qaz yatağı (Pridorojnoye, Amangəldi, Ayraktı və s.) aşkar olunmuşdur. Qazlı vilayət eyniadlı sineklizin hüdudlarındadır. Sənaye əhəmiyyətli qazlılıq Kokpansor və Muyunqum çökəkliklərinin Üst Devon, Alt Karbon və Alt Perm çöküntüləri ilə əlaqədardır. Yataqlar qırılma-larla mürəkkəbləşmiş braxiantiklinallarda lay tiplidir. Üst Devon və Alt Perm kollektorları məsələli (10–18%) qumdaşılardan, Alt Karbonun kollektorları isə məsələli (4%-ədək) çatlı əhəngdaşılardan ibarətdir. Qazların tərkibi 70%-ədək metandan, 30%-ədək azotdan ibarətdir; Alt Karbonun qazlarında, həmçinin, hidrogen-sulfid (2,5%-ədək) və karbon qazı da (0,38%-ədək) iştirak edir. Əsas hasilat mərkəzi Taraz ş.-dir.

ÇUSOVÁYA – RF-də, Çelyabinsk, Sverdlovsk vil.-ləri və Perm diyarında çay. Kama çayının sol qolu. Uz. 592 km, hövzəsinin sah. 23 min km². Orta Uraldan başlanır. Yuxarı və aşağı axınında düzənlik, orta axınında dağ çayıdır (Ural d.-rını kəsb keçir). Kama su anbarına tökülür. Əsas qolu Silvardır (soldan). Qar, yağış və yeraltı sularla qidalanır. Noyabrdan aprelədək buzla örtülüdür. Ortaillik su sərfi Lyamino qəs. yaxınlığında 206 m³/san-dir. Ağac axıldır. Çusovoy ş.-ndən gəmiçiliyə yararlıdır. Su anbarı

(Volçixin) var. Pervouralsk, Çusovoy ş.-ləri Ç. sahilindədir. Turizm inkişaf etmişdir.

ÇUSOVÓY – RF-nin Perm diyarında şəhər (1933 ildən). Çusovoy r-nunun mərkəzi. Əh. 48,5 min (2010). Perm ş.-ndən 136 km şm.-ş.-də, Çusovaya çayı sahilindədir. D.y. qovşağı. Metallurgiya z-du fəaliyyət göstərir. Meşə tədarükü; d.y. nəql., tikinti materialları istehsal edən müəssisələr var.

ÇUST – Özbəkistanda, Namanqan vil.-ndə şəhər (1969 ildən). Çust r-nunun mərkəzi. Əh. 70,2 min (2010). Fərqa dərəsinin şm. kənarında, Çust d.y. st.-ndan (Kokand-Üçkurqan xətti) 12 km-lik məsafədədir. Pambıqtəmizləmə z-du, bədii məmulatlar f-ki fəaliyyət göstərir. Xalq sənətkarlığı (“çust” araçınları, bədii işlənmiş ənənəvi bıçaqlar) inkişaf etmişdir.

ÇUST – ənənəvi ayaqqabı növü. Əsasən, gündəlik geyilirdi. Ç. xüsusilə ortabab kəndli ailələri üçün səciyyəvi ayaqqabı növü sayılırdı. Azərb.-da Ç. tikən xüsusi ustalar var idi.

ÇUST DÜŞƏRGƏSİ – Namanqan vil.-nin (Özbəkistan Resp.) Çust şəhəri yaxınlığında Tunc dövrü (e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəlləri) düşərgəsi. Qazıntılar zamanı (1950–61) müdafiə sisteminin bir hissəsi, yaşayış evlərinin qalıqları, təsərrüfat quyuları, qəbirlər aşkar edilmişdir. Ç.d. üçün naxışlı keramika (qırmızı fonda qara həndəsi ornament), tunc, sümük, daş alətlər, qaliblər və s. səciyyəvidir. Ç.d. Fərqa vadisinin ikinci əhalisinə məxsus tipik arxeoloji abidədir.

ÇUTQU – ipək parçadan tikilən qadın baş geyimi (bax *Tülü*).

ÇUVAL – Azərb.-da qədim məişət əşyası. Taxıl və s. məhsulların saxlanması və daşınmasında istifadə olunur. Pambıq və yundan, kəndirdən, həmçinin keçi qəzilindən xalça-palaz dəzgahlarında toxunur. Kiçik ölçülü Ç. qulplu olur. Ç.-dan bu gün də istifadə edilir.

19 əsrdə Orta Asiyanın şm.-ş. rayonlarında Ç. ölçü vahidi (təqr. 4 pud, 65–66 kq) kimi də işlədilmişdir.

ÇUVANLAR – bax *Yukagirlər*.

ÇUVAŞ DİLİ – çuvaşların dili. Türk dillərinin bulqar qrupuna daxildir. Çuvaşiya, Başqırdistan və Tatarıstanda, Samara, Ulyanovsk, Saratov, Penza vilayətlərində, Ural və Sibirdə yayılmışdır. Bu dildə danışanların ümumi sayı 1 mln. 152 min 404 nəfərdir (2010). Ç. d.-ni bulqar dilinin davamı hesab edirlər. Qohum dillərin (xəzər, tatar, başqırd və s.) eləcə də fin-üqor (əsasən, mari) dillərinin

Çusovaya çayı.

təsiri altında ciddi dəyişikliyə uğramışdır. 2 dialekti (aşağı, yuxarı) var. Dialektlər arasında fərq azdır. Ədəbi dil aşağı dialekt əsasında formalaşmışdır. İltisqaq dildir. Fonetik və qrammatik quruluşca digər türk dillərindən fərqlənir. Leksikasında qədim türk, həmçinin ərəb, monqol, rus və fin-üqor dillərindən alınma sözlər çoxdur. Ç.d.-ndə çap olunmuş ilk qrammatika və tərcümə kitabları 18 əsrdə meydana gəlmiş, lakin rus əlifbası əsasında hazırlanmış yazı sistemi geniş yayılmışdır. 1871–72 illərdə çuvaş yazıçısı İ.Y. Yakovlev çuvaş yazısının inkişafında böyük rol oynamış rus qrafikası əsasında yeni çuvaş əlifbasını yaratmışdır. Bugünkü çuvaş əlifbası Yakovlevin hazırladığı əlifbanın bir qədər dəyişdirilmiş formasıdır, 34 hərf, iki köməkçi işarədən ibarətdir.

Əd.: Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. B., 1981; Языки народов СССР. Т. 2. М., 1966; Егоров В.Г. Современный чувашский литературный язык. Ч. 1. Чебоксары, 1971; Петров Н.П. Чувашский язык в советскую эпоху. Чебоксары, 1980.

ÇUVAŞ RESPUBLİKASI (Çavaş Respubliki), Ç u v a ş i y a – RF-nin *Volqaboyu federal dairəsinə* daxildir. Sah. 18,3 min km². Əh. 1236 min (2016). Paytaxtı Çeboksarı ş.-dir. 21 r-nu, 9 şəhəri, 8 ştq. var.

Dövlət hakimiyyəti orqanları RF Konstitusiyası və Çuvaş Resp.-nin 30 noyabr 2000 ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasına əsasən yaradılmışdır. Dövlət hakimiyyətini Dövlət şurası (parlament), hökumət və respublika Konstitusiyasına uyğun təşkil edilmiş digər dövlət orqanları həyata ke-

çirir. Ölkənin ali vəzifəli şəxsi Respublika başçısıdır (1 yanvar 2012 ilə qədər – prezident); RF Prezidentinin təqdimatına əsasən parlament ona 4 illik müddətə səlahiyyətlər verir. Dövlət şurası respublikanın ali qanunverici, təmsiledici və nəzarətedici orqanıdır. Baş nazirin rəhbərlik etdiyi Nazirlər Kabineti icraedici və sərəncamverici orqandır.

Təbiət. Resp.-nin ərazisi Şərqi Avropa düzənliyində, Volqa çayının orta axınında. Sağsahil hissəsini Volqaboyu yüksəkliyi (hünd. 266 m-ədək) tutur; onun şm.-ş.-i Çuvaşiya platosudur (hünd. 175–227 m). Volqaarxası adlanan solsahil hissənin səthi düzənlikdir (hünd. 50–70 m); bataqlıq və torfluqlar səciyyəvidir. Gil, qum, əhəngdaşı, dolomit, torf, yanar şist, fosforit yataqları var. İqlimi mülayim kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda –13°C, iyulda 19°C-dir. Yağıntının illik miqdarı 450–500 mm-dir. Əsas çayı Volqa və onun qolları Sura, Sivil və Anışdır. Çaylaq və karst gölləri var.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Çimli-podzol və boz meşə torpaqları (ərazinin 70%-i) şm. r-nlarında və suayırıcılarında, yuyulmuş qaratorpaqlar (20%) Suraarxasında və resp.-nin c.-ş.-ində yayılmışdır. Ərazinin çox hissəsi meşə-çöl zonasında, Volqaarxası hissə c. tayqası yarımzonasındadır. Meşələr ərazinin 32%-ni (onların əsas massivləri Suraboyu və Volqaarxasında yerləşir) tutur; ağ şamağacı, küknar, ağcaqayın, palıd, cökə üstünlük təşkil edir. Heyvanlar aləmi qonur ayı, canavar, tülkü, vaşaq, dələ, yenot iti, ondatra, sincab, marmot, siğır və s.-dən ibarətdir.

Əhali. Əhalinin əksəriyyətini çuvaşlar (67,7%) təşkil edir; həmçinin ruslar (26,5%), tatarlar (2,7%), mordvalar (1,2%), ukraynalılar (0,5%), marilər (0,3%), belaruslar (0,1%), ermənilər (0,1%), azərbaycanlılar (0,07%), qaraçılar (0,06%), almanlar (0,05%) və b. xalqlar yaşayır (2010).

Doğum səviyyəsi 1000 nəfərə 14; ölüm səviyyəsi 1000 nəfərə 13,3 nəfərdir (2012). Əhalinin təbii artım tempi 0,7%-dir. Gözlənilən orta ömür müddəti 68,5 ildir

Sura çayı.

(2010). 2002 il siyahıyaalmasının nəticələrinə görə 1989 illə müqayisədə əhalinin yaş strukturu əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanların xüsusi çəkisinin artması (1989 ildə 17,6%; 2002 ildə 19,6%), əmək qabiliyyətli yaşdan aşağı olanların xüsusi çəkisinin isə azalması (1989 ildə 26,9%; 2002 ildə 19,9%) istiqamətində dəyişmişdir. Ümumilikdə, əmək qabiliyyətli yaşda olanların xüsusi çəkisi 1989 ildə 55,5%-dən 2002 ildə 60,3%-ədək yüksəlmişdir. Əhalinin tərkibində qadınların xüsusi çəkisinin kişilərdən yüksək olmasına baxmayaraq, qadınların xüsusi çəkisinin azalması tendensiyası müşahidə olunur (1959 ildə 57,3%; 2002 ildə 53,7%).

Əhalinin sıxlığı 1 km²-də 67,8 nəfərdir (2013). Şəhər əh. 59,8%-dir. İri şəhərləri (min nəfər; 2013): Çeboksarı (465), Novoçeboksarsk (124).

Tarixi öçerk. Çuvaşiya ərazisində ilk insanlar təq. 80 min il bundan əvvəl məskunlaşmışdılar. Burada Son Paleolit, Mezolit, Neolit və Tunc dövrlərinə aid abidələr qalmışdır. Son Paleolit dövründə insanlar matriarxal icmalarda birləşmişdilər. Neolitin sonundan burada fin-üqor dilli tayfalar yaşayırdılar. Tunc dövründə (e.ə. 2-ci minillik) maldarlıq və əkinçilik yayıldı, patriarxata keçid baş verdi. Orta Volqaboyunda fin-üqorlarla yanaşı, c.-dan gəlmə Fatyanovo və Balanovo arxeoloji mədəniyyətlərinin daşıyıcıları olan hind-Avropa tayfaları, sonra isə toxsa əkinçiliyi, maldarlıq və tunc texnologiyasına bələd olan Abaşevo mədəniyyəti daşıyıcıları və irandilli tayfalar məskunlaşdılar. Erkən Dəmir dövründə (e.ə. 1-ci

minillik) Orta Volqaboyuda yaşayan Ananyino və Qorodets mədəniyyətlərini yaratmış fin-üqor tayfalarında ibtidai icmalar dağılmağa başladı, möhkəmləndirilmiş məskənlər meydana gəldi. E.ə. 1-ci minilliyin sonu – eramızın 1-ci minilliyində ovçuluq, balıqçılıq, heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olan fin-üqor tayfaları bəzən hərbi demokratiya səciyyəli tayfa ittifaqlarında birləşirdilər, onlar arasında əmlak bərabərsizliyi tədricən güclənirdi.

Çuvaşların mənşəyi ilə bağlı bir neçə fərziyyə mövcuddur. Alimlərin bir çoxunun fikrincə, çuvaşların və Kazan tatarlarının türkdilli əcdadları (bulqarlar) qədimdə Mərkəzi Asiyada yaşamış, hunnular tayfa birliyinin q. qanadını təşkil etmişlər. Onlar yazılı mənbələrdə ilk dəfə e.ə. 4–3 əsrlərdə Hindiquş d.-rında məskunlaşan bulqarlar və suvarlar kimi qeyd olunurlar. Eramızın başlanğıcında onlar Yeddiçayarası və indiki Qazaxıstan çöllərindən keçərək q.-ə doğru hərəkətə başlamış, eramızın 2–3 əsrlərində Şimali Qafqaza çatmışdılar. Çuvaşların əcdadlarının *skiflər, saklar, sarmatlar* və *alanlarla* çoxəsrlik münasibətləri nəticəsində bulqar və suvarların mədəniyyəti zənginləşmişdi. 7 əsrin 30–60-cı illərində Qara dəniz sahilyanında mövcud olmuş *Böyük Bulqarıstan* xəzərlərin hücumları nəticəsində süqut etmişdi. 7 əsrin 70-ci illərində gümüş bulqarlar Volqa-Kama hövzəsinə köçmüşdülər. Suvarların özlərinin indiki Dağıstan ərazisində 7 əsrin 60-cı illərindən 8 əsrin 30-cu illərinədək Xəzər xaqanlığından asılı xanlıqı mövcud olmuşdur. 732–37 illərdə ərəblərin hücumu nəticəsində suvarlar Orta Volqaboyuna köçmüşdülər. 8 əsrdə Orta Volqaboyuda bulqarlar, suvarlar və yerli fin-üqorların daxil olduğu bulqar tayfa ittifaqı meydana gəlmişdi. 9 əsrin sonunda bu ittifaq Orta Volqaboyuda geniş əraziləri əhatə edən *Volqa-Kama Bulqarıstanına* çevrilmişdi. Əhalinin əsas təsərrüfat sahələri xış əkinçiliyi və heyvandarlıq, ovçuluq, balıqçılıq, meşə arıçılığı idi. Şəhərlər – *Bulqar* (10–11 əsrlərdə paytaxt), *Bilər* (12 əsr – 13 əsrin əvvəllərində paytaxt), Suvar, Oşel, Noxrat meydana gəlmişdi. Sənətkarlıq, daxili və tranzit ticarət inkişaf edirdi. Elm və təhsilin inkişafına diqqət yetirilirdi; dövlət dili bulqar dili idi. 10 əsr – 13 əsrin əvvəllərində “rotasizm”lə (digər türk dillərindən fərqli olaraq “z” səsini “r” kimi tələffüz etmək) səciyyələnən dildə danışan bulqar və suvar tayfalarının birləşməsi və fin-üqorların

bir hissəsinin assimilyasiyası prosesində yeni Volqa-bolqar xalqı formalaşdı. 1236 ildə Volqa-Kama Bulqarıstanı Batu xanın başçılıq etdiyi monqollar tərəfindən işğal olundu və 1241 ildə Bulqar ulusu kimi *Qızıl Ordaya* qatıldı. Əhalinin bir hissəsi Kazanətrafi və Kazanarxası ərazilərə, həmçinin indiki Ç.R.-nın mərkəzi və şm. r-nlarına köçdü. 1438 ildə tərkibində Kazan tatarlarından başqa çuvaşlar, marilər, erzyanlar, udmurtlar və başqırdların əcdadlarının yaşadığı Kazan xanlığı Qızıl Ordadan ayrıldı. Çuvaşiyanın ərazisində bulqarların marilərlə təkrarən qarışması nəticəsində bulqar dilini və mədəniyyətini qoruyub saxlamış müasir çuvaş xalqı formalaşdı.

Moskva knyazlığı və Kazan xanlığı arasında sərhədyanı zonada yerləşən çuvaşların torpaqları tez-tez hər iki tərəfin hücum və basqınlarına məruz qalırdı. 1545 ildə çuvaş torpaqlarından yasaq toplanması hüququnu Kazan və Krım feodallarına verməklə çuvaş xanları və tarxanlarını alçalıcı və asılı vəziyyətə salmış Kazan xanı Səfa Gəray devrildi, bir ildən sonra isə noqayların köməyiylə yenidən hakimiyyətə qayıtdı. Bundan az sonra noqaylara tabe olmaq istəməyən sağsahil çuvaşları və dağ marilərinin kütləvi çıxışları başladı. Üsyançılar rus qoşunlarını köməyə çağırırdılar. 1551 ilin yayında çuvaşların bir hissəsi Moskva knyazlığına tabe oldu. 1552 ildə Kazanın işğalı və 1552–57 illərdə ruslara qarşı baş vermiş üsyanların yatırılmasından sonra çuvaşların qalan hissəsi də Moskvanın tabeliyinə keçdi. Çuvaşiyada tezliklə ticarət-sənətkarlıq mərkəzlərinə çevrilmiş Çeboksarı (salnamələrdə ilk dəfə 1469 ildə qeyd olunur, şəhər-qala kimi əsası 1555 ildə qoyulmuşdur), Alatır, Sivilsk, Yadrin şəhər-qalaları salındı. 16 əsrin ikinci yarısı – 17 əsrdə noqay tatarlarının hücumları nəticəsində Çuvaşiyanın 15 əsrin əvvəllərində tərk edilmiş c. və c.-q. əraziləri yenidən məskunlaşmağa, burada Rusiyanın dünyəvi və dini feodallarının torpaq mülkiyyəti yayılmağa başladı, ölkədə rusların sayı artdı. 16–17 əsrlərdə Kazanətrafi və Kazanarxası çuvaşların böyük hissəsi Aşağı Kamaarxasına və Başqırdıstana, digər hissəsi isə Sağsahil Çuvaşiyaya köçdü, yerdə qalanları isə tatarlarla qaynayıb qarışdı. 17–18 əsrlərdə çuvaşlar Simbirsk, Samara, Penza, Saratov və Orenburq ətrafındakı ərazilərdə də məskunlaşdılar.

17 əsrin əvvəllərində çar hökuməti baş verə biləcək xalq hərəkatlarının qarşısını

Çeboksarı şəhərindən görünüş.

almaq məqsədilə çuvaşlara və digər Volqaboyu xalqlarına silahqayıma ilə məşğul olmağı qadağan etdi. Çar xəzinəsinə pul və taxıl yasağı ödəyən, əmək mükəlləfiyyətləri daşıyan çuvaş kəndliləri rus ordusunun əsgərlərini də təchiz etməli idilər. 18 əsrin 20-ci illərində onlar dövlət kəndliləri kateqoriyasına daxil edildilər, yasaq vergisi həcmi müntəzəm olaraq artan can vergisi və töycü ilə əvəz olundu. Kəndlilər rus və tatar tacirləri və sələmçilərinin, həmçinin yerli feodalların – puşyanlar və koştanların istismarına məruz qalırdılar. 17 əsrdə yerli çuvaş xan və tarxanlarının, yüzbaşı və onbaşılarının sayı tədricən azalırdı, 1718–23 illərdə I Pyotrun fərmanına əsasən onlar digər qulluq adamları ilə birlikdə dövlət kəndliləri kateqoriyasına bərabərləşdirildilər. Çuvaşlar Rusiya ordusuna hərbi xidmətə çağırılırdılar. Onlar *Livoniya müharibəsində* (1558–83), Polşa-İsveç müdaxiləsinə (1611–14) qarşı mübarizədə, Polşa yürüşlərində, 18 əsr Rusiya-Türkiyə müharibələrində və Vətən müharibəsində (1812) iştirak etmişdilər.

18 əsrin ortalarında çuvaşlar zorla xristianlaşdırılmaya məruz qaldılar. Lakin 19 əsrin 70-ci illərində çuvaşların xristianlaşdırılması formal xarakter daşıyır, moizələr çuvaşların anlamadıqları qədim slavyan və rus dillərində aparılırdı. Faktiki olaraq, çuvaşlar xristianlığa qədərki inanclarını saxlayırdılar.

16–17 əsrlərdə Kazan sarayından idarə olunan Çuvaşiyanın ərazisi 18 əsrin əvvəllərində Kazan və Nijni Novqorod qub.-larının, 1775 ilin inzibati islahatına

görə isə Kazan və Simbirsk qub.-larının tərkibinə qatıldı. İstismar, istibdad və məmur özbaşınalığı, pravoslavlığın zorla yayılması əhalinin narazılığına səbəb oldu. Çuvaşlar 16–19 əsrlərdə Orta Volqaboyuda baş verən bütün kütləvi xalq çıxışlarında (1571–73; 17 əsrin əvvəlləri; 1634; S. Razinin və Y. Puqaçovun başçılıq etdiyi kəndli müharibələri) iştirak edirdilər. 1842 ildə P.Kiselyovun dövlət kəndlilərinin idarəçiliyinə dair islahatına qarşı çuvaş və marilərin silahlı üsyanı baş verdi.

Təhkimçilik hüququnun ləğvindən (1861) sonra Çuvaşiyada kapitalizmin inkişafı Rusiyanın mərkəzi r-nlarına nisbətən ləng gedirdi. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində fabrik-zavod sənayesi bir qədər inkişaf etdi. Nəql. şəbəkəsi genişləndirildi. 19 əsrin ikinci yarısında xalq marifətinin inkişafında müəyyən irəliləyiş baş verdi; çuvaş yazısı meydana gəldi.

19–20 əsrlərdə xalq kütlələri arasında sosial-demokratik ideyalar yayıldı. Rusiyada 1905–07 illər inqilabı dövründə bolşevik qrupları təşkil olundu, tətillər, çıxışlar və silahlı üsyan baş verdi. Milli dirçəliş hərəkatı meydana gəldi, xalqın milli özünüdərk artdı. Bu prosesə ilk çuvaş qəzeti olan “Xıpar”ın (“Xəbər”) nəşr edilməsi (1906–07) də təsir göstərdi.

Birinci dünya müharibəsi illərində kəndlilər böyük çətinliklərlə üzləşdilər. 1916 ilin payızında müharibə əleyhinə çıxışlar başladı. Fevral inqilabından (1917) sonra Çuvaşiyanın şəhərlərində və bəzi nahiyələrində, əsasən, eser və mənşeviklərin başçılıq etdiyi sovetlər meydana gəldi.

Çeboksarı SES-i.

1917 ilin iyununda Simbirskdə keçirilən ümumçuvaş qurultayında Çuvaş Milli Cəmiyyəti (ÇMC) təsis edildi. ÇMC-yə esərler rəhbərlik edirdilər. Milli hərəkatın digər qanadı isə, əsasən, bolşevik mövqeyindən çıxış edən əsgər və matrosların milli təşkilatları ilə təmsil olunurdu.

Çuvaşların dövlət quruluşunun təşəkkülü ictimai-siyasi xadim D. Elmenin adı ilə bağlıdır. 1920 ilin fevralında keçirilən çuvaş kommunistlərinin I Ümumrusiya qurultayında çuvaş xalqının muxtariyyət məsələsi müzakirə olundu. 1920 il iyunun 24-də Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (ÜMİK) və RSFSR XKS RSFSR-in tərkibində Kazan və Simbirsk qub.-larının 7 qəzasından ibarət, mərkəzi Çeboksarı ş. olan Çuvaşiya MV-nin yaradılması haqqında dekret qəbul etdi. 1925 il aprelin 21-də ÜMİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Çuvaşiya MV Çuvaşiya MSSR-ə çevrildi. Həmin ilin iyununda Alatur ş. və onun üç nahiyəsi Çuvaşiya MSSR-in tərkibinə qatıldı.

1920-ci illərdə Çuvaşiya MSSR-in adının dəyişdirilərək Bolqarıstan MSSR, çuvaşların adının isə bolqarlar halına salınması, ardınca çeremislərin marilər adlandırılması məsələsi ilə bağlı müzakirələr aparıldı. Lakin bu təklif respublika rəhbərliyi tərəfindən dəstəklənmədi.

1929–36 illərdə Çuvaşiya MSSR Nijni Novqorod (1932 ildən Qorki) diyarına daxil idi. Vətəndaş müharibəsi nəticəsində dağıdılmış xalq təsərrüfatının bərpasından sonra o, sənaye potensialının yaradılmasına cəlb edildi. Müharibədən əvvəlki beşilliklər dövründə Çuvaşiya sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmənin bütün çətinliklərinə məruz qaldı. Respublikada ağac emalı, kimya sənaye

yesi (Şumerlya aşılavıcı ekstraktlar z-du), yeyinti sənayesi, maşınqayırma müəssisələri və mebel kombinatları tikildi. 1939 ildə Kanaş-Çeboksarı birləşmiş d.y.-nin çəkilişi başa çatdırıldı. Sənaye sahəsində çalışanlar arasında çuvaşların xüsusi çəkisi 44%-ə çatdı (1926 ildə 9,5%). 1930-cu illərin sonunda əhalinin savadlılıq səviyyəsi təq. 90% təşkil edirdi.

Böyük Vətən müharibəsi (1941–45) illərində Çuvaşiyada doğulmuş 208 min nəfərdən çox şəxs faşistlərlə mübarizə aparırdı. Onlardan 100 min nəfərdən çoxu həlak olmuş, təq. 54 min nəfəri orden və medallarla təltif olunmuş, 80 nəfərdən çoxu Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür.

1950–80-ci illərdə Çuvaşiyada ümumi sənaye məhsulunun ortaillik artım tempinə görə ümumrusiya göstəricilərini ötür keçdi, arqaq-sənaye ölkədən sənaye-aqrar respublikaya çevrildi. 1970 ilədək Çeboksarıda 26 iri sənaye müəssisəsi tikilib istismara verildi. 1970 ildə Çeboksarı SES-in, 1972 ildə Çeboksarı traktor zavodunun tikintisinə başlanıldı. 1990-cı illərin sonundan istehsal obyektlərinin 80%-indən çoxu Çeboksarı və Novoçeboksarskda cəmləşdi. Kənd r-nlarında sənaye, əsasən, kiçik yeyinti və ağac emalı müəssisələri ilə təmsil olunurdu.

Sənayenin intensiv inkişafı əhalinin şəhərlərə, xüsusilə, Çeboksarıya genişmiqyaslı miqrasiyasına səbəb oldu. "Perspektivsiz" kəndlərin bir hissəsi ləğv olundu. Çuvaş dilinin funksiyaları getdikcə məhdudlaşdırılırdı (xüsusilə şəhərlərdə). 1960-cı illərin əvvəllərindən çuvaş dilinin təhsil prosesindən çıxarılması nəticəsində bu dilin daşıyıcılarının bir çoxu savadlılıq səviyyəsini itirdi, çuvaşların əksəriyyəti

üçün doğma dil məişət dilinə çevrildi. 2013 ildə YUNESKO-nun ekspertləri tərəfindən çuvaş dili itməkdə olan dillər siyahısına daxil edildi.

1991 ildən istehsalın həcmi azalmağa başladı, x.t.-nda sistemli böhran başladı. Sosial-iqtisadi, milli, mədəni-məişət problemlərinin həll edilmədiyi və onların kəskinləşdiyi bir şəraitdə ictimai hərəkatlar meydana gəldi. 1989 ilin sonunda Çuvaşiya ictimai-mədəni mərkəzi (ÇİMM), 1991 ilin martında Çuvaşiya Milli Dirçəliş Partiyası (ÇMDP), 1993 ilin oktyabrında isə nümayəndələri respublikanın çuvaş əhalisini və çuvaş diasporunu təmsil edən Çuvaşiya Milli Konqresi (ÇMK) yaradıldı. 2001 ilin əvvəllərində Ç.R.-nda qeydiyyatda alınmış 39 siyasi təşkilat, 12 milli ictimai-mədəni mərkəz fəaliyyət göstərsə də, onlar çuvaşların sayının azalmasının qarşısını ala bilmədilər. 1991–2010 illər ərzində baş verən sosial-iqtisadi proseslər nəticəsində RF-də çuvaşların sayı 446 min nəfər azaldı.

Təsərrüfat. Volqa-Vyat iqtisadi r-nuna daxil olan Ç.R. sənayesinin strukturunda (məhsul dəyəri üzrə,%) maşınqayırma və metal emalı 36,1, yüngül sənaye 14,4, kimya və neft – kimya 9,2% təşkil edir. Sənayenin aparıcı sahələri: maşınqayırma və metal emalı (xüsusi avtomobillər z-du; traktorlar, avtomobillər üçün ehtiyat hissələr, kuzov-avtofurqonlar; elektrotexniki məmulatlar və s.), kimya (zəhərli kimyəvi preparatlar, sintetik boyaq maddələri, lak-boya məhsulları və s.), yüngül (pambıq parça, trikotaj və s.), bədii sənətkarlıq məmulatları (xalçalar, tikis bəzək məmulatları), meşə və ağac emalı, yeyinti. Tikinti materialları istehsal olunur. Əsas sənaye mərkəzləri: Çeboksarı, Novoçeboksarsk, Kanaş, Alatur, Şumerlya. Çeboksarı SES-i fəaliyyət göstərir.

K.t. ətlik-südlük heyvandarlıq və taxıl istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Dənli (buğda, çovdar, yulaf, arpa və s.) və texniki (çətənə, çovdar, şəkər çuğunduru) bitkilər becərilir. Tərəvəzçilik (əsasən, kartof) inkişaf etmişdir. Yığım (min t, ildə): buğda 459, kartof 839, tərəvəz 112. Qaramal, donuz, qoyun yetişdirilir. Quşçuluq inkişaf etmişdir.

Volqa və Sura çayları gəmiçiliyə yararlıdır.

Səhiyyə. Ç.R.-nda 4 federal səhiyyə müəssisəsi və resp.-nın Səhiyyə və Sosial İnkişaf Nazirliyinin 68 müəssisəsi var. Onlarda 30 minə qədər işçi, o cümlədən 5000-ə qədər həkim, 13 min orta tibb

işçisi çalışır. Əhalinin hər 10000 nəfərinə 38,9 həkim, 99,3 orta tibb işçisi düşür (2012). 2013 ildə Ç.R.-nda əhalinin ümumi tibbi müayinəsi gedişində 231430 nəfər dispanserizasiyadan keçmiş və onların arasında 3000-ə qədər xroniki xəstə aşkar edilmişdir. Əhali arasında xəstəliklərin strukturunda tənəffüs sistemi xəstəlikləri 20,7%, qan dövranı sistemi xəstəlikləri 15,3%, sidik-cinsiyyət sistemi xəstəlikləri 9% təşkil edir. 2012 ildə hər 1000 diri doğulan uşağa görə ölüm səviyyəsi 5,3 olmuşdur; ana ölümü qeydə alınmamışdır. Əhalinin hər 100000 nəfərinə görə ölüm səviyyəsi 13,3, təbii artım 0,7-dir. Əhali arasında ölümün əsas səbəbləri qan dövranı sistemi xəstəlikləri (42%), xarici təsirlər (13,8%), yenitörəmələrdir (11,1%).

Təhsil. Elm və mədəniyyət müəssisələri. Resp.-da 467-dən çox məktəb, 33-dən çox kollec və texnikum, 5 ali təhsil müəssisəsi və bir sıra un-t və in-tların filialları fəaliyyət göstərir. Ali təhsil müəssisələri arasında Çuvaş Dövlət Pedaqoji İn-tu (1930), Çuvaş Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyası (1931), Çuvaş Dövlət Un-ti (1967), Çuvaş Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Un-ti (2000) və s.; elmi tədqiqat müəssisələri arasında Çuvaş Dövlət Humanitar Elmlər İn-tu (1930), Geoloji və Geoekoloji Problemlər üzrə Elmi Tədqiqat İn-tu, Etnopedaqoji Elmi Tədqiqat İn-tu və s. var.

Kütləvi informasiya vasitələri. Ç.R.-da 1924 ildən radio (rus və çuvaş dillərində), 1961 ildən televiziya fəaliyyət göstərir. Teleradio verilişləri, əsasən, federal və yerli şirkətlər tərəfindən yayımlanır. 1998 ilin avqustunda Çuvaşiya Dövlət Televiziya və Radio Şirkəti yaradılmış, 2005 il yanvarın 1-dən Ümumrusiya Dövlət Televiziya və Radio Şirkəti federal dövlət unitar müəssisəsinin filialına çevrilmişdir. Ç.R.-da 30-dan çox qəzet və jurnal nəşr olunur. Əsas qəzetlər (2011): "Çeboksarskiye novosti", "Пирён сăмах – Bizim söz", "Хыпар – Xəbərlər" və s.

Ədəbiyyat. Çuvaşların şifahi ədəbiyyatı zəngindir. Ç. folkloruna aid ilk yazılar (epik rəvayətlər, tarixi və məişət mahnıları, əfsanələr, nağıllar) 18 əsrdə meydana gəlmişdir. 19 əsrin ortalarında ilk çuvaş ədibi S.M.Mixaylov hekayə və oçerklər yazmışdır. 70-ci illərdə maarifçi İ.Y. Yakovlevin hazırladığı yeni yazı əsasında çuvaş dilində orijinal milli ədəbiyyat yarandı; təşəbbüsçüsü K.V.İvanov idi. Ədəbiyyatda əvvəlcə poeziya üstünlük təşkil edirdi; milli dramaturgi-

Çuvaş Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyası.

yanın əsası qoyuldu, 1920-ci illərin ortalarından epik janr inkişaf etməyə başladı. Nasirlərdən İ.İ.İvanov, İ.N.Yurkin, şairlərdən K.V.İvanov və N.V.Şubossinni, dramaturq M.F. Akimov və b. ədəbiyyatı inkişaf etdirmişlər. Çuvaş xalq şairləri M.Sespel, N.Şelebi, S.Elger, P.Xuzanqay, Y.Uxsay, A.Alqa, S.Şavla, xalq yazıçıları L.Aqakov, N.İlbəyov, N.Terentyev, A.Artemyev və b.-nin əsərlərində çuvaş xalqının tarixi keçmişi bədii əksini tapmışdır. Çuvaş yazıçılarının bəzi əsərləri Azərb. dilinə, Azərb. ədəbiyyatından nümunələr isə çuvaş dilinə tərcümə edilmişdir.

Memarlıq. Təsəvvir sənəti. Ç.R. ərazisində Paleolit dövrünə aid yaşayış məskəni qalıqları, *Abaxevo mədəniyyəti* nümunələri, Volqaboyunda yaşayan *bulqarların*

abidələri aşkar edilmişdir. Çuvaşların ənənəvi yaşayış evləri, əsasən, bacasız ağac komalardan (pürt, çurt) ibarət idi. Tədricən şəhərlərə çevrilən möhkəmləndirilmiş məntəqələrdə (Alatur, 1550-ci illər; Çeboksarı, 1555; Sivilsk, 1584–90; Yadrin, 1590) 17–18 əsrlərdə ağac tikililərlə yanaşı, kərpicdən kilsələr (İoann Predteça kilsəsi, 1703; Uspeniye kilsəsi, 1763), inzibati və yaşayış binaları (Zeleyşikovun evi, 1697; Solovtsovun evi, 18 əsrin ortaları) da inşa edilirdi. 19 əsrin 2-ci yarısından Orta Volqaboyu tipli evlər, eləcə də özünəməxsus çuvaş həyat evləri geniş yayılmışdı. 20 əsrin əvvəllərindən evlər polixrom naxışlarla, oymanaxış ağaclarla bəzədilirdi. Sovet dövründə iri ictimai binalar tikilmiş (Hökumət evi, 1940; Kənd Təsərrüfatı İn-tu, 1957; Çuvaşiya Musiqi-

Çuvaş Milli Kitabxanası.

Alatır şəhərindən görünüş.

li Dram Teatrı, 1961 və s.), yaşayış masivləri salınmışdır. Ağac üzərində oyma, dulusçuluq, toxuculuq, tikmə-naxış (həndəsi və nəbati motivlər, heyvan təsvirləri) çuvaş xalq sənətkarlığı üçün səciyyəvidir. Ağac üzərində oyma təkə evləri deyil, məişət əşyalarını da bəzəyirdi. Oyma məmulatların səthi paradaqlanır, üzərinə əlif yağı və ya tünd rəngli lak çəkilirdi. İki-rəngli (ağ yerlikdə qırmızı naxış) və çox-rəngli (ağ və ya qırmızı yerlikdə əlvan naxış) naxışlı toxuculuq da inkişaf etmişdi.

Ç.R.-nda təsviri sənətin inkişafına rus incəsənəti təsir göstərmişdir. Onun formalaşmasında ilk çuvaş boyakarları M.S.Spiridonovun və N.K.Sverçkovun böyük rolu olmuşdur. 1950–60-cı illər

çuvaş təsviri sənətinin çiçəklənmə dövrü idi; tematik mövzular və portret janrı daha çox inkişaf etmişdi (Y.A.Zaytsev, A.Taqayev-Surban, V.S.Qurin, N.V.Ovçinnikov, A.Mittov, V.İ.Ageyev, V.Karandayev, R.F.Fyodorov).

Ç. rəssamları monumental incəsənətin müxtəlif texnikalarını (vitraj, mozaika, sqraffito və s.) mənimsəmişlər.

Musiqi. Zəngin janr və məqamlara malik çuvaş xalq musiqisində birsəslilik və pentatonika üstünlük təşkil edir. Qədim folklor müxtəlif məzmunlu məişət (laylalar, halaylar və s.), mərasim (toy, yas, anım və s.), əmək (yedəkçi, yamçı və s.) və s. mahnıların təmsil olunur. Saxlıç (tütək), 2 növ tuluq zurnası-şapar (öküz

qovuşundan) və sarnay (keçi dərisindən), varxan və palnay (dilçəkli), kesle (qusli), parappanda (təbil), xankarma (dəf) xalq çalğı alətləridir, violin və qarmondan da geniş istifadə olunur.

Çuvaş xalq musiqisinin ilk yazıları 1893 ildə (X.A.Moşkovun “Çuvaş mahnılarının musiqisi”, Kazan), sonralar 1908 və 1912 illərdə nəşr olunmuşdur. S.M.Maksimov, V.P.Vorobyov, T.P.Paramonov və b. bir çox mahnı toplamışlar. Məşhur müğənnilər Q.F.Fyodorov və İ.Q. Volovinin 900-ə qədər mahnısı yazıya alınmışdır. Ç.R.-nda peşakar musiqi 1917 ildən sonra yaranmışdır. F.P.Pavlov, S.M.Maksimov, A.N.Toqayev, V.P.Vorobyov, Q.Q.Liskov çuvaş xalq mahnılarını işləmişlər. Tanınmış çuvaş bəstəkarı A.N.Toqayevin çuvaş musiqi mədəniyyətinin inkişafında xidmətləri böyükdür. Bir çox xor kollektivinin yaranmasında, xalq mahnılarının xor üçün işlənilməsində onun böyük rolu olmuşdur. Müasir çuvaş bəstəkarları bütün janrlarda əsərlər yaradırlar. Mahnı janrında F.M.Lukin, Q.Y.Xirbyu, Q.S.Lebedev, Toqayev, vokal-simfonik janrda F.S.Vasilyev (“Doğma xalqıma” kantatası, 1960; “Samana” oratoriyası, 1965; “Cəbhə eskizləri” süitəsi, 1975), A.V.Aslamas (“Şairin xatirəsinə” vokal-simfonik poeması), Xirbyu (“Qəhrəmanlıq oratoriyası”, 1970), A.A.Petrov (“Çuvaşistan haqqında nəğmə”, 1971) və b. çalışmışlar. Simfonik musiqi A.M.Tokarevin (o cümlədən 4 simfoniya – 1967, 1970, 1974, 1980), T.İ.Fandeyevin (simfoniya, 1954), M.A.Alekseyevin (4 simfoniya – 1961, 1964, 1971, 1974; “Çuvaş kapriçiosu”, 1962), Aslamin (“Kosmik simfoniya”, 1975) və digər bəstəkarların əsərləri ilə təmsil olunur.

Çuvaşiya Musiqili Teatrının səhnəsində F.S.Vasilyev “Su dəyirmanı” (1960), “Həmyerlilər” (1962), Aslamin “Yarıncıq qalmış vals” (1963), Xirbyunun “Narspi” (1967), A.Q. Orlov-Şuzmun “Ulduzlu yol” (1969), “Sespe” (1971), “Müqəddəs palıd meşəsi” (1976) operaları, T.S. Vasilyevin “Sarpige” (1970), “Kabus” (1975) baletləri, Orlov-Şuzmun “Gələcəyə çiçəkləyəndə” (1949), Fandeyevin “Üç toy” (1953), “Səadət” (1963) musiqili komediyaları və operettaları tamaşaya qoyulmuşdur. Alekseyevin “Uline” (1960), Tokarevin “Zora” (1960), Aslamin “Müğənni qadın” (1971), A.Q. Vasilyev “Çakka” (1972), “Salambi” (1976), Fandeyevin “Səadət

çixəyi” (1980) baletləri uğur qazanmışdır.

G.A.Markiyonov və N.N.Kazakovun mahnıları, dram əsərlərinə yazılmış musiqiləri Çuvaşiyada geniş yayılmışdır. Markiyonov musiqi nəzəriyyəsinə dair çuvaş dilində yazılmış ilk kitabların müəllifidir.

Müğənnilərdən İ.V.Vasilyevin, A.İ.Toksinanın, A.Q.Kazakovanın, T.İ.Çumakovanın, M.İ.Denisovun; xor dirijorlarından Pavlovun, Vorobyovun, Lukinin, Lebedevin, Orlov-Şuzmun çuvaş incəsənətinin inkişafında xidmətləri var. Estrada musiqisi 80-ci illərin axırından inkişaf edir.

Ç.R.-nda Dövlət mahnı və rəqs ansambli (1924), musiqi texnikumu (1929) Dövlət filarmoniyası (1936), onun nəzdində “Syaval” estrada-folklor ansambli, “Sespe” estrada ansambli, Kamera orkestri, Musiqili teatr (1959), həmçinin Dövlət Akademik Kapella (1967), “Çuvaş en” (1991) ansambli; Opera və Balet Teatrı (1993) fəaliyyət göstərir.

Teatr. İndiki Ç. Dövlət Akademik Dram Teatrı 1918 ildə Kazan ş.-ndə həvəskar truppalar əsasında İ.S. Maksimov-Koşkinski və P. N. Osipov tərəfindən yaradılmışdır. Əvvəl “Çuvaş dramı” adlandırılmış, sonralar “Çuvaş sovet səyyar teatrı” adı ilə fəaliyyət göstərmişdir. Teatr 1920 ildə Çeboksarı ş.-nə köçmüşdür. 1927–1939 illərdə teatra P.N.Osipov rəhbərlik etmişdir. Teatrın repertuarında çuvaş dramaturqlarından F.Pavlov, İ.Maksimov-Koşkinski, N.Ayzman, M.Trubin, L.Aqakov, A.Esxel, A.Kolqan, Y.Uxsay, V.Alager, L.Rodionov, V.Uxli, N.Terentyev və b.-nin əsərləri əsas yer tutmuşdur. Müasir dövrdə teatrın repertuarına çuvaş (N.Sidorov, N.Uqarin, A.Çebanov, Q.Medvedyev və b.-nin), rus və xarici ölkə müəlliflərinin (D. Marotta, J.Anuy, A.Ostrovski, A.Puşkin, M.Roşin, V.Rozov, S.Prokopyeva, A.Larevin) pyesləri daxildir. Teatrda aktyorlardan V.Kuzmina, N.Yakovleva, A.Andreyev, V.Yakovlev, A.Demidov, N.Zubkova, İ.Veryalova və b. fəaliyyət göstərirlər. 1967 ildə Musiqili Dram teatrının səhnəsində A.Adanın “Jizel” baleti tamaşaya qoyulmuşdur. Teatr bir çox ölkədə qastrollda olmuşdur. Beynəlxalq teatr festivallarının iştirakçısıdır.

Ç.-da Rus Dram Teatrı (1922 ildən), Gənc Tamaşaçılar teatrı (1933 ildən), Kukla teatrı (1941 ildən), Opera və Balet Teatrı (1993 ildən) fəaliyyətdədir.

Əd.: Илюхин Ю.А. Музыкальная культура

“Syaval” estrada-folklor ansambli.

Чуваши, вып. 1, Чебоксары, 1961; Романов Ф.А., Чувашский театр, в кн.: История советского драматического театра, т. 1–6, М., 1966–71; Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. С. 497; Народы России. Энциклопедия. Москва, 1994.

ÇUVAŞLAR (özlərini ç a v a ş adlandırırlar) – RF-də (1 435 872 nəfər) xalq, Çuvaşyanın əsas əhalisi (814 750 nəfər). Həmçinin Tatarıstan (116 252 nəfər), Başqırdıstan (107 450 nəfər), Qazaxıstan (7301 nəfər), Ukrayna (10 593 nəfər), Özbəkistan (təq. 10 min nəfər), Belarus (təq. 1300), Qırğızıstan, Türkmənistan, Moldova, Litva, Estoniya, Gürcüstan, Latviya, Azərbaycan və Tacikistanda da yaşayırlar. Ümumi sayları 1,5 mln. nəfərdir (2010). Altay dil ailəsinin türk qrupuna daxil olan çuvaş dilində danışrlar; aran və dağ dialektləri var. Subetnik qrupları: Çuvaşyanın şm.-ində və şm.-q.-ində yaşayan dağ Ç.-i (viryalılar, turilər), mərkəzi və şm.-ş. r-nlarında yaşayan dağ-ətəyi Ç.-i (anat ençilər) və ölkənin c.-unda və onun sərhədlərindən kənarında yaşayan aran Ç.-i (anatrilər). Rus dili də yayılmışdır. Dindarları, əsasən, xristiandır.

Dağ Ç.-inin (viryalılar) əcdadları 7–8 əsrlərdə Şimali Qafqaz və Azovyanı ərazilərdən köçərək yerli fin-uqor tayfaları ilə qaynaşmış-qarışmış türk bulqar tayfaları hesab olunur. Versiyalardan birinə görə, Ç.-in adı qohum bulqar tayfalarından olan suvar, yaxud suvaz, suasların adından alınmışdır. Rus mənbələrində 1508 ildən qeyd olunurlar. 1551 ildə Moskva knyazlığının tərkibinə qatılmışlar. 18 əsrin ortalarında Ç. zorla xristianlaşdırılmaya məruz qalmışlar. Çuvaşiyadan kənarında yaşayan Ç.-in bir hissəsi

islami qəbul etdikdən sonra tatarlaşmışdır. Ç. 1917 ildə muxtariyyət almışlar: 1920 ildə təşkil edilmiş Çuvaşiya MV, 1925 ildə Çuvaşiya MSSR-ə, 1990 ildə isə Çuvaşiya SSR-ə çevrilmişdi. 1992 ildən Çuvaş Resp.-dir.

Əsas ənənəvi məşğuliyyətləri əkinçilikdir; qədimdə tala əkinçiliyi, 20 əsrin əvvəllərində isə üçtərəfli əkinçilik idi. Dənli bitkilərdən, əsasən, çovdar, pərinç, yulaf, arpa, buğda, qarabaşaq, noxud, texniki bitkilərdən kətan və çətənə becərilirdilər. Mayaotu becərməsi inkişaf etmişdi. Heyvandarlıq (qoyun, inək, donuz, at) yem çatışmazlığı səbəbindən az yayılmışdı. Qədimdən arıçılıqla məşğul idilər. Ağac üzərində oyma (məişət əşyaları, xüsusilə pivə parçaları, mebel, darvaza dirəkləri, evlərin karniz və haşiyələri), dulusçuluq, hörmə, tikmə, naxışlı toxuculuq (qırmızı-ağ və ala-bəzək naxışlar), muncuqla tikmə, kустar sənət sahələri – əsasən, ağac emalı: təkər, çəllək, xarratlıq məmulatı, həmçinin kəndir-kanat, həsir istehsalı inkişaf etmiş, dülgər, dərzilər və digər artellər mövcud olmuş, 20 əsrin əvvəllərində kiçik gəmiqayırma müəssisələri meydana gəlmişdi.

Əsas məskən tipləri şenlik və kənddir (yal). Daha erkən məskən tipləri çay və yağın yanında sıx (şm. və mərkəzi rayonlarda) və cərgəvi (c.-da) planda salınırdı. Şm.-da kəndlərin, adətən, qohum ailələrin məskunlaşdıqları hissələrə (kaslar) bölünməsi səciyyəvidir. Küçələrin planlı şəkildə salınması və Orta Rusiya tipli evlərin inşası 19 əsrin ikinci yarısından yayılır. Yay mətbəxi kimi istifadə edilən qədim kərtmə tikililərə – laslara

Çuvaş Dövlət Akademik Dram Teatrı.

Kəndli evi.
19 əsrin sonu –
20 əsrin
əvvəlləri.
İbresi
Etnoqrafik
Muzeyi.

(əvvəllər ocağı olan tavansız və pəncərəsiz tikili) rast gəlinir. Zirzəmi (nuxrep) və hamamlar (munça) yayılmışdır.

Kişilər kətan köynək (kepe) və şalvar (yem) geyinirdilər. Ənənəvi qadın geyimlərinin əsasını tunikayabənzər köynək-kepe, viryallarda və anat ençilərdə nazik ağ kətandan naxışlı dar köynək təşkil edirdi; anatrilər 20 əsrin əvvəllərindəki aşağısı enli köynək, sonralar isə əlvan parçalardan tikilən və müxtəlif rəngli bürmələri olan köynək geyinirdilər. Köynək önlüklə, viryallarda naxış və quramalarla bəzədilmiş döşlüklə geyilir, anatrilərdə döşlüksüz olub, qırmızı dama-dama parçadan tikilirdi.

Qadınların bayram baş geyimi kətan surpandır. Anatrilər və anat ençilər surpanın üstündən kəsik piramida formalı

Zəngin ornamentli ənənəvi qız köynəyi və mərasim yaylığı. 19 əsr.

papaq (xuşpu); viryallar surpanla birlikdə zolaqlı qumaş (masmak) örtürdülər. Qızların baş geyimləri dəbilqəyəbənzər papaqdır (tuxya). Tuxya və xuşpu tozmuncuq, muncuq, gümüş pullarla bəzədilirdi. Qadınlar və qızlar həmçinin ağ və açıq rəngli yaylıq bağlayırdılar. Qadın bəzək əşyalarına kürək, qurşaq, sinə, boğaz, çiyin, barmaq bəzəkləri daxildir. Aran Ç.-i üçün aşırma lent (tevet) – üzərinə sikkələr tikilmiş, sol çiyindən sağ qola geyilən parça zolağı, dağ Ç.-i üçün naxış, qurama və muncuq asmaları olan qurşaq səciyyəvidir. Üst geyimlərinə kətan qumaş (şupar), payızda mahud kaf-tan (saxman), qışda qoyun dərisindən kürk (kerek) daxildir. Ənənəvi ayaqqabıları ağac lifindən çarış, dəri çəkmələrdir. Viryallar çarığı qara rəngli mahud pata-va, anatrilər isə ağ rəngli yun corabla (toxunma, yaxud mahuddan tikilmiş) geyinirdilər. Kişilər patava və ayaq sargısını qışda, qadınlar isə ilboyu geyinirdilər. Ənənəvi kişi geyimlərində, yaxud folklor janrında çıxışlarda istifadə olunur.

Ənənəvi yeməklərində bitki məhsulları üstünlük təşkil edir. Şorbalar (yaşka,

Qadınların bayram baş örtüyü – surpan (kətan, 20 əsrin əvvəli).

şurpe), klyotsk şorbası, becərilən və yabanı bitkilərdən (mələkotu, gicitkən və s.) hazırlanan şi, sıyıqlar (pərinç, qarabaşaq, darı, mərci), bişmiş kartof, yulaf və noxud unundan kisellər, çovdar çörəyi (xura sakar), yarmalı, kələmli, giləmeyvəli piroqlar (kukal), kökəllər, kartof və ya kəsmikli vatrüşkalar (puremeç) yayılmışdır. Bəzən xuplu – içi ətli, yaxud balıqlı iri yumru piroq bişirirdilər. Süd məhsullarından turax – qatıq, uyran – ayran, çak-kat – kəsmikli pendir hazırlayırdılar. Ətdən (mal, qoyun, donuz, aran Ç.-ində at ətindən) nisbətən nadir hallarda – mövsümi mərasimlərdə (heyvan kəsiləndə) və bayramlarda istifadə edirdilər. Şartan – qoyun qarnından içi ət və piylə doldurulmuş kolbasa; tultarmaş – içi yarmalı bişmiş kolbasa hazırlayırdılar. Baldan braqa, çovdar, yaxud arpadan isə pivə (sara) çəkirdilər. Kvas, çay tatarlar və ruslarla təmasda olduqları rayonlarda yayılmışdır.

Kənd icması ümumi pay torpağına sahib olan bir, yaxud bir neçə məskən sakinlərini birləşdirə bilərdi. Milli baxımdan qarışıq icmalar, başlıca olaraq çuvaş-rus, çuvaş-rus-tatar icmaları mövcud idi. Qohumluq və qonşuluq qarşılıqlı yardım (nime) formaları, qohumluq əlaqələri (xüsusilə kəndin bir başı daxilində) saxlanılırdı. Sororat adəti mövcud olmuşdur. Ç.-in xristianlaşdırılmasından sonra çoxarvadlılıq və levirat adəti təcridən itmişdi. Artıq 18 əsrdə bölünməmiş ailələrə nadir hallarda rast gəlinirdi. 19 əsrin ikinci yarısında kiçik ailə əsas ailə tipinə çevrildi. Ər ailə əmlakının əsas sahibi idi. Arvad öz cehizinin sahibi olmaqla yanaşı, quşçuluq (yumurta), heyvandarlıq (süd məhsulları) və toxuculuqdan (kişi alınan gəliirlərdən müstəqil istifadə edir, kişi vəfat etdiyi təqdirdə isə ailə başçısına çevrilirdi. Oğlanlarla yanaşı, qızlar da varislik hüququna malik idilər. Təsərrüfat maraqları baxımından oğulun erkən evlənməsi, qızların isə nisbətən gec ərə getməsi adəti mövcud olmuşdu (buna görə də çox vaxt gəlin bəydən bir neçə yaş böyük olurdu). Minorat (kiçik oğulun varis kimi valideyn-

Qızların baş geyimi – tuxya.

lərinin yanında qalması) ənənəsi saxlanılmışdır.

Ç.-in müasir inancları pravoslavlıq və büt-pərəstlik ünsürlərini özündə birləşdirir. Volqaboyu və Uralətrafı bəzi yerlərdə büt-pərəst Ç.-in kəndləri qalmaqdadır. Ç. oda, suya, günəşə, torpağa sitayiş edir, baş allah Silt Turanın rəhbərlik etdiyi rəhmli allahlara və ruhlara, Şeytanın başçılıq etdiyi şər qüvvələrə inanırdılar. Ev ruhlarına – “ev ağası” (xertsurt) və “həyat ağası”na (karta-puse) sitayiş edirdilər. Hər bir ailə ev fətişlərini saxlayırdı. Şər ruhlar arasında Ç. kiremetdən (onun kultu indiyədək saxlanılır) xüsusilə ehtiyat edirdilər.

Təqvim bayramlarına mal-qaradan yaxşı nəsilvermənin istənilməsi qış bayramı, Günəşə sitayiş bayramı (Maslenitsa), Günəşə, Turaya və əcdadlara çoxgünlük qurbanvermə bahar bayramı (sonralar Pasxa ilə üst-üstə düşdü), yaz şumu bayramı (akatury), ölümlərin anımı yay bayramı daxil idi. Əkindən sonra qurbanvermə, suda çimmə və su axıtma ilə müşayiət olunan yağışçağırma ayini, taxıl yığımının başa çatması ilə əlaqədar olaraq dərz anbarı ruhuna duaetmə və s. mərasimlər keçirilirdi. Gənclər yaz-yay aylarında gəzinti, qışda isə əyləncə məclisləri təşkil edirdilər. Ənənəvi toy (oğlan evinin toy karvanı, gəlin evində ziyafət, gəlin köçürmə, bəy evində ziyafət, cehiz pulu və s.), doğum və dəfn adətlərinin əsas elementləri saxlanılmışdır. Büt-pərəst Ç. ölümləri ağac kötüklərində, yaxud başları qərbə doğru istiqamətləndirilməklə tabutlarda, məişət əşyaları və əmək alətləri ilə birlikdə dəfn edir, qəbirlərə müvəqqəti abidə – ağac dirəklər (kişilər üçün pahl, qadınlar üçün cökə ağacından) qoyurdular, payızda, ümumi anım ayı olan yupa uyıxdə (“dirəklər ayı”) ağac, yaxud daşdan (yupa) daimi antropomorf abidə düzəldirdilər. Onun qəbiristanlığa aparılması dəfn mərasiminə bənzər ayinlərlə müşayiət olunurdu. Anım mərasimlərində anım nəğmələri oxunur, tonqallar qalanır, qurbanvermə həyata keçirilirdi.

Daha çox inkişaf etmiş folklor janrı nəğmələrdir: gənc, əsgər, məclis, anım, toy, əmək mahnıları, lirik, həmçinin tarixi mahnılar. Musiqi alətləri: tuluqzurnası, tütək, qusli, təbil, sonralar qarmon və skripka. Əfsanə, nağıl və rəvayətlər yayılmışdır. Qədim türk runi yazısı elementləri qəbilə möhür-damğalarında, qədim tikmə naxışlarda izlənilir. Volqa-Kama Bolqarıstanında ərəb yazı sistemi yayılmışdı. 1769 ildə rus qrafikası əsasında yazı siste-

Çuvaşlar “Akatury” bayramında.

mi meydana gəlmişdi (qədim çuvaş yazısı). Müasir çuvaş yazı sistemi və ədəbiyyatı 1870-ci illərdə yaradılmışdı. Ç.-in milli mədəniyyəti formalaşmaqdadır.

ÇUYA – RF-də, Altay Resp.-nda çay. Katur çayının (Ob hövzəsi) sağ qolu. Uz. 320 km, hövzəsinin sah. 11,2 min km²-dir. Yuxarı axınında dağ çayıdır, aşağı axınında qollara bölünərək Çuya və Kuray çuxurlarından keçir, sonra dar dərə ilə axır. Qarışıq mənbədən, əsasən, qar suları ilə qidalanır. May-sentyabr ayları gursuludur. Ortaillik su sərfi Bely Bom k. yaxınlığında 41,6 m³/san-dir. Oktyabrda aprelin sonunadək donmuş olur. Hövzəsində ümumi sah. 37,9 km² olan 711 göl, üzərində SES var. ÇUYA, B ö y ü k Ç u y a – RF-də, Buryat Resp. və İrkutsk vil.-ndə çay. Lena çayının sağ qolu. Böyük Ç. və Kiçik Ç. çaylarının

qovuşmasından yaranır. Uz. 52 km (Böyük Ç.-nin mənbəyindən 512 km), hövzəsinin sah. 18,4 min km². Sınır silsiləsinin yamaclarından başlanır, Şimali Baykal yaylasından keçir. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Oktyabrda mayadək donmuş olur. Ortaillik su sərfi aşağı axınında 206 m³/san-dir. Hövzəsində ümumi sah. 8,7 km² olan 42 göl var.

ÇUYA ÇÖLÜ – RF-də, Altay Resp.-nda, Altayın c.-ş.-ində dağarası çuxur. Çuya çayının (Ob hövzəsi) yuxarı axınında, Kuray silsiləsi ilə (şm.-da) Cənubi Çuya silsiləsi (c.-da) arasında, 1750–2200 m hünd.-dədir; uz. 70 km-ədək, eni 30–40 km-dir. Buzlaq və göl-çay çöküntülərindən ibarətdir. Otlaq kimi istifadə olunan yarım-səhrələr var. Ç.ç.-ndən Çuya avtomobil yolu keçir.

Çuya çayı. Altay.

ÇUYKOV Semyon Afanasyeviç (30.10.1902, Pişpek, indiki Bişkek – 18.5.1980, Moskva) – rus boyakarı. SSRİ xalq rəssamı (1963). SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü (1958), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1949, 1951). Beynəlxalq Nehru mükafatı laureatı (1967). Moskvada Ali Bədii-Texniki Emalatxanalarda – Ali Bədii-Texniki İntda oxumuşdur (1924–30). Moskvada Rəssamlıq Akademiyasında (1930–32) və V.İ.Surikov ad. Rəssamlıq İn-tunda (1947–48) dərs demişdir. Uzun illər Qırğızıstanda yaşayıb-yaratmışdır. “Bizim Qırğızıstanda” (1946–67), “Bizim qardaşlar” (1952–67) və s. silsilə əsərləri, “Səhər” (1947), “Yolda”, “Himalay dağları”, “Bombeydə axşam sahil küçəsində” (hamısı 1954), “Qara madonna” (1962), “Dirilik suyu” (1966), “Onlar yaşamaq istəyirlər” (triptix, 1967), “Əbədiyyətə qovuşma” (1973), “Arzular” (1975), “Heykəl ilə avtoportret” (1979) və s. ən yaxşı tablolarındandır.

Əd.: С а р а б ь я н о в Д. Семен Чуйков, 2 изд. М., 1976.

Çuykov S.A. “Səhər” (1947). Tretyakov qalereyası. Moskva.

ÇÜZİK – RF-də, Tomsk vil.-də çay. Parabel çayını (Ob hövzəsi) yaradan sol qol. Uz. 382 km, hövzəsinin sah. 9 min km². Vasyuqan düzənliyi ilə axır. Qarışıq mənbdən, əsasən, qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi mənsəbindən 73 km məsafədə 30,5 m³/san-dir. Oktyabr–noyabrdan aprelin axırı–mayın əvvəlində donmuş olur. Ağac axıdır. Mənsəbindən 210 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır.

ÇÜDÜLÜBİNƏ – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunun Yuxarı Tala ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-q.-də, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 125 (2011); bağçılıq (fındıq, meyvə), əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana var.

ÇÜKƏŞ – Azərb. Resp. Astara r-nunun Pəlikəş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 150 (2011); əkinçilik, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğuldur. Kitabxana var.

ÇÜNƏXANLI – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Astanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 243 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Tibb məntəqəsi var.

ÇÜNƏXANLI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin İcarud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 15 km c.-ş.-dədir.

ÇÜNZƏLİ – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Ağdaş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzin-

dən 22 km. c.-da, dağlıq ərazidədir. Əh. 1000 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

ÇÜRÜMƏ (çürüntülü parçalanma) – mürəkkəb azot tərkibli üzvi maddələrin (xüsusilə zülalların) çürüntü bakteriyaları – ammonifikatorlar (bax *Ammonifikasiya*) və mikroskopik göbələklərin bəzi növləri tərəfindən parçalanması. Mikroorqanizmlər həyat fəaliyyəti prosesində pro-teolitik fermentlərin iştirakı ilə zülalları aminturşulara qədər parçalayır və bunlar sonradan ammoniyak, hidrogen-sulfid, karbon-dioksit, su, üzvi turşular, aminlər və digər birləşmələrin, çox vaxt zəhərli (kadaverin, putrestin) və pis iyli (indol, skatol, tiollar) maddələrin əmələ gəlməsilə parçalanır. Ç. torpaqda, su hövzələrində, bir çox heyvanların və insanın bağırsağında (Ç. məhsulları qaraciyərdə zərərsizləşdirilir və böyrəklərlə hissə-hissə çıxarılır) baş verir. Ç.-yə həmçinin bir çox qida məhsulları, tərkibində böyük miqdarda zülal olan müxtəlif sənaye materialları (o cümlədənət, süd) eləcə də dəri, xəz və s. məruz qalır. Ç.-ni aradan qaldırmaq üçün müxtəlif cür konservləşdirmə və sterilizasiya üsullarından (qızdırılma, qurudulma, duzlama, aşılama, hisə vermə, dondurma, biosidlərlə işləmə və s.) istifadə olunur. Ç. prosesləri təbiətdə, maddələr dövrəsinə mühüm rol oynayır. Belə ki, bunların sayəsində bitki və heyvan toxumalarında ehtiyat azot yenidən biogeokimyəvi tsiklə daxil olur.

ÇÜRÜMƏLƏR – 1) Bitkilərdə hüceyrə-arası üzvi maddələrin, hüceyrə divarının və hüceyrə tərkibinin patoloji parçalanması və qismən mineralaşması prosesi; müxtəlif mikroorqanizmlərin törətdikləri ən çox yayılmış bitki xəstəlikləri. Hüceyrələrin ayrılması, toxumaların möhkəmliyinin azalması və quruluşunun pozulması; hüceyrələrin, toxuma və orqanların fəaliyyətinin pozulması və ya xud dayanması ilə xarakterizə olunur. Çürüməyə daha çox bitkinin su və qida maddələri ilə zəngin şirəli hissələri (meyvəköklər, meyvələr, kökyumruqları, soğanaqları və s.) xüsusən saxlama müddətində məruz qalır.

2) Çürümə proseslərinin inkişafı ilə xarakterizə olunan bitki xəstəliklərinin adı. Elmi-istehsalat təcrübəsində Ç.-in etioloji (çürümə prosesinin törədiciyinə görə) və bitkiçilik (zədələnmiş bitki orqanları və müxtəlif növ bitki materiallarına görə) təsnifatlarından istifadə olunur. Ç.-in adına çox vaxt onun səciyyəvi simptomları, başlıca olaraq, konsistensiy-

ya (məs., yaş çürümə) və rəng (məs., qara çürümə), həmçinin zədələnmiş növün və ya qohum bitki növləri qrupunun adı (məs., pambıq bitkisi çürüməsi və ya paxlalı bitkilər çürüməsi.) daxil edilir. Etioloji təsnifat çərçivəsində vurduğu ziyana və tiplərinin sayına görə müxtəlif göbələklərin törətdiyi Ç. qrupu daha çoxdur. Bu göbələklərdən Botrytis cinsi (botridiozlar: kartof, yonca, gənəgərçək, tütün, mayaotu, acı paxla, tərəvəz bitkiləri, giləmeyvə kolu, günəbaxan səbəti və s.-lərdə boz çürümə); Sklerotium cinsi (sklerotiozlar: yerfındığı, düyü və s.-lərdə sklerosial Ç.), Fusarium cinsi (fuzariozlar: kartof yumrusunun quru çürüməsi, yem paxlasının kökünün və cücərtələrinin çürüməsi, payız buğdası kökünün çürüməsi və s.); Sklerotiniya cinsi (sklerotiniyozlar: çiyələk, günəbaxan, soya, tütün və s.-lərdə ağ çürümə); Rhizopus cinsi (rizopiozlar: gənəgərçək və pambıq lifinin qara çürüməsi, günəbaxan səbətinin quru çürüməsi, meyvə və giləmeyvələrin kifşəkilli qara çürüməsi və s.); Pythium cinsinin (pitiozlar: kartof yumrusunun sulu çürüməsi, tütünün şitil çürüməsi, və s.); Colletotrichum cinsi (kolletotrixozlar: ərik, heyva, albalı, armud və s.-də acı çürümə); Rhizoctonia cinsinin (rizoktoniozlar: saxlamaq üçün üstü örtülən çuğundur yığımında çürümə, pambıqda çürüməsi. və s.); Monilia cinsinin (moniliozlar: meyvədə çürümə və s.); Alternaria cinsi (alternariozlar: yer-kökündə qara quru çürümə, sitrusda qara çürümə və s.); həmçinin Coniothorium (koniotriozlar: üzümün ağ çürüməsi və s.); Penicillium (penisilyozlar: sarımsaq, sitrus bitkiləri və s.-də yaşıl çürümə); Aspergillus (aspergillyozlar: soğan, sarımsaq və s.-də qara çürümə) və s. cinsləri aiddir. Müxtəlif bakteriyaların törətdiyi Ç. də çoxdur və böyük ziyan vurur. Onlara kartofda halqəşəkilli, qonur və yaş bakterial Ç., tərəvəzlərdə yaş Ç., köklərində quyuqlu Ç., tütün gövdəsində Ç., gül kələmdə qara Ç. və s. aiddir. Ç. çox vaxt bitkinin vaxtından əvvəl tələf olmasına gətirib çıxarır və təsərrüfata böyük zərər verir.

Mübarizə tədbirləri: Bitkilərin törədicilərə qarşı müqavimətini aşağı salan əlverişsiz bitmə şəraitini aradan qaldırmaq; bitkilərin mexaniki zədələnməsinin qarşısını almaq; zədələnmiş bitkiləri və onların hissələrini məhv etmək; pestisidlər tətbiq etmək; bitkiçilik məhsullarının müəyyən olunmuş qaydada saxlanmasına riayət etmək.

ÇÜRÜNTÜ – bax Humus.

ÇÜRÜNTÜ QATI – torpağın bitki və heyvan qalıqlarının əlverişli ekoloji şəraitdə parçalanması və biokimyəvi çevrilməsi nəticəsində əmələ gələn üst təbəqəsi. Qaratorpaqlarda daha qalın olur; çay dərələrinin subasar hissəsində yayılmış allüvial-çəmən, çəmən-bataqlıq torpaqların üst hissəsində də əmələ gəlir. Ç.q.-nda humus, qida maddələri çox toplanır və o yüksək potensial münbitliyə malik olur.

ÇÜRÜNTÜLÜ DƏNİZ – bax Sıvaş.

ÇÜVAŞ – Azərb. Resp. Astara r-nunun Siaku ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 23 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 184 (2011); əkinçilik, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğuldur.

ÇÜVƏK – Ön Asiya və Qafqaz xalqlarında dabansız yumşaq dəri ayaqqabı. 19 əsr – 20 əsrin əvvəllərində Azərb.-da da geniş yayılmışdı. Ç., əsasən, qara tumacdan tikilirdi. Bax həmçinin Çust.

ÇÜY, o x m i l i – detal birləşmələrində işlədilən paralel tilləri olan prizmaşəkilli detal. Ç. oxun (bəzən, boltun, sancağın və s.) ucunda yerləşən deşiyə qoyulur və oxa oturdulmuş təkər, blok, disk və s.-nin yerdəyişməsinin qarşısını alır.

ÇÜZƏK – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Ətraf bölgəsinin Zəncanrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 75 km şm.-q.-dədir.

ÇYAPAS (Chiapas) – Meksikanın c.-ş.-ində ştat. Sah. 73,9 min km². Əh. 4,8 mln. (2010). İnz. m. Tustla-Qutyerres ş.-dir.

Təbiət. Ştatın Sakit okean sahilı boyunca şm.-q.-dən c.-ş.-ə Sierra-Madre-De-Çyapas silsiləsi uzanır. Qvatemala ilə sərhəddə Takana vulkanı (hünd. 4093 m) yerləşir. İsti, rütubətli iqlimi var. Dağların yamaqları, əsasən, tropik və iynəyarpaqlı meşələrlə örtülüdür. Mərkəzi çökəkliyin bitkiləri enliyarpaqlı ağac cinsləri, bəzi yerlərdə rütubətli tropik meşələrlə təmsil olunur. Dəniz səviyyəsindən 500–1500 m-ədək hünd.-də olan Şərq dağları rütubətli tropik meşələrlə örtülüdür. Ç.-in şm.-ş.-ində bioloji müxtəlifliyi ilə fərqlənən Lakandon cəngəllikləri yerləşir. Meksika körfəzi düzənlikləri Mərkəzi çökəklikdən Şimal d-ları ilə ayrılır.

Təsərrüfat. Zəngin resursları olmasına baxmayaraq, Ç. bütün iqtisadi-sosial göstəricilər, o cümlədən mənzillə təmin olunma, gəlir, təhsil və səhiyyə üzrə qonşu ştatlar – Oaxaka və Qerrero ilə yanaşı ölkənin ən geridə qalan bölgəsidir. Meksika ÜDM-inin 1,73%-i ştatın payına düşür. Ştat ərazisindən axan çayların çoxunun böyük enerji ehtiyatı var, bu da

regionda hidroenergetikanın və bəndlərin tikintisinin inkişafına şərait yaradır. Ştatın zəngin neft ehtiyatı var; neft hasilatına 1980-ci illərdən başlanmış və hazırda Ç. ən böyük neft və təbii qaz istehsalçısı kimi ölkənin ştatları arasında dördüncü yerdədir. K.t. məhsulları emalı, avtomobil hissələri və mebel istehsalı, tikinti materialları və toxuculuq, poliqrafiya və yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Müxtəlif ənənəvi sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdir.

Ştat əhalisinin təqr. yarısı heyvandarlıq, balıqçılıq və çay təsərrüfatında çalışır. Regionun k.t. az məhsuldardır və zəif inkişaf etmişdir; ərazinin yalnız 4%-i suvarılır, qalan sahələr mövsümi yağıntılardan asılıdır. Ştatın əsas bitkiləri qarğıdalı, paxla və soya bitkisi, kəhlə, yerfındığı, күncүд, qəhvə, kakao, şəkər qamışı, manqo, banan və yağ palmasıdır; bu bitkilər becərilən torpaqların 95%-ini və k.t. məhsullarının 90%-ini təşkil edir. Ç. kakao istehsalı üzrə ölkədə ikinci yeri tutur; Meksika qəhvəsinin 60%-i burada istehsal olunur.

ÇYÖŞA KÖRFƏZİ – Bərens dənizinin körfəzi. Kanın y-a-nın sahilləri ilə materik arasındadır. Uz. 110 km, eni 130 km (girəcəyində 55 km), dərinliyi 55 m-dir. Yarım-günlük qabarmalar (hünd. 4,3 m-ədək) baş verir. Noyabrdan iyunun sonunadək buzla örtülü olur. Vijas, Oma, Peşa, Çyoşa çayları Ç.k.-nə tökülür.

ÇYURLÖNİS Mikaloyus Konstantinas Konstantino (Nikolay Konstantinoviç) (22.9.1875, Litva, Varena – 10.4.1911, Polşa, Pustelnik Minski) – Litva boyakarı və bəstəkarı. “Mir iskusstva” birliyinin üzvü olmuşdur (1911). Simvolizmin nümayəndəsidir. “Nağıl” (triptix, 1907), “Dünyanın yaranması” (1904–06), “Krallar nağılı”, “Bahar”, “Qış” silsilələrinin (hər üçü 1907), “Jemaya xaçları” (1909) tablusunun (hamısı M.K.Çyurlönis ad. Kaunas Dövlət Rəssamlıq Muzeyindədir) müəllifidir. Ç. ilk Litva simfonik poemalarının (“Meşə, 1900; “Dəniz”, 1907), kamera-instrumental əsərlərin, fp. üçün pyeslərin müəllifidir. Litva xalq mahnılarını işləmişdir.

D

D – müasir Azərb. əlifbasının “de” adlanan beşinci, habelə bir sıra əlifbaların dördüncü və ya beşinci hərfi. Azərb. ədəbi dilində bu hərflə ifadə olunan cingilti, dilönü samitin işarəsi. *Finikiya əlifbasında* “dalet” (qapı) adlanırdı. Ərəb qrafikalı Azərb. əlifbasında “د” şəklində yazılaraq “də”, Kirill qrafikalı Azərb. əlifbasında isə “Д” (böyük, çap şəkli; yazı şəkli – Д) və “д” (kiçik, çap şəkli; yazı şəkli – д) kimi yazılaraq, “de” adlanmışdır. Latın qrafikalı müasir Azərb. əlifbasında yazılış şəkli belədir: böyük – D (çap), Д (əlyazma); kiçik – d (çap), d (əlyazma). Azərb. dilində sözün əvvəlində (daraq, daş), ortasında (budaq, badam) və sonunda (ad, fəryad) işlənir. Sözün sonunda gəldikdə, bəzən, kar “t” samiti kimi tələffüz edilir. “Beşinci” mənasını ifadə edən sıra sayı kimi də işlədilir: “D” sinfi və s.

DA, Qara çay, Sonqbo – Çində və Vyetnamda çay. Honqha çayının sağ və ən iri qolu. Uz. təq. 1000 km. Yunnan yaylasından başlanır, şm.-q.-dən c.-ş.-ə, əsasən, dərin dərə ilə axır. Yay-payız gursulu musson rejimi xarakterikdir. Aşağı axınında çəltikçilik inkişaf etmişdir. Hoabin ş. (Vyetnam) D. sahilindədir.

DA KOSTA, Akosta Uriel (Uriel Uriel da Costa, əsl adı: Gabriel da Costa) (təq.

Da çayı. Vyetnam.

1585, Portuqaliya, Oportu, indiki Portu – 1640, aprel, Amsterdam) – yəhudi əsilli Portuqaliya mütəfəkkiri, rasionalist. Katolisizmi qəbul etmiş yəhudi marran ailəsində dünyaya gəlmişdir. Yezuittlər kollegiyasında və Koimbra un-tinin hüquq fakültəsində təhsil almışdır. Atasının ölümündən sonra ailəsi ilə Amsterdama köçən Da K. xristianlıqdan uzaqlaşaraq, iudaizmi qəbul etmiş, Qabriel adını Urielə əvəzləmişdir.

Da K. 1616 ildə yazdığı “11 tezis” traktatında ravvinçi iudaizmi Bibliya ilə uzlaşmayan sistem kimi tənqid etmişdir. “İnsan canının ölümlü olmasına dair” əsərində (1623; tamamlanmamışdır) canın ölümsüzlüyü və axirət dünyası inkar olunur. Da K. məhkəmədə tövbədən imtina etdiyinə görə, sinaqoqdan uzaqlaşdırılmış və icmaddən təcrid edilmişdi. “Fariyələrin ənənələrinin yazılmış Qanunla müqayisədə öyrənilməsi” (1624) əsərində o, yenidən Musanın təliminin Talmudda təhrif edildiyini, can və bədənin ölümsüzlüyü haqqında doktrinanın Bibliyadan qaynaqlanmadığını göstərmişdir. Bu əsərinə görə o, həbs edilərək cərimələnmiş, kitab isə yandırılmışdı. Həmin dövrdə Da K. insan təbiətinə xas olan etik başlanğıc haqqında ideyanı inkişaf etdir-

mişdir. 1640 ildə kütlə qarşısında tövbə edən Da K. (bu hadisə onun “İnsan həyatının nümunəsi” avtobioqrafik əsərində təsvir olunmuşdur) bir müddət sonra intihar etmişdir. Da K. Yeni dövrün ilk azad fikirli yəhudisi və B. Spinozanın sələfi kimi tanınmışdır.

DA MESSİNA ANTONÉLLO (Antonello da Messina; əsl adı: Antonello di Giovanni degli Antoni) (təq. 1430, Messina – 14/25.2.1479, Messina) – italyan rəssamı. Əsasən, doğma şəhərində yaşayıb yaratmışdır. Neapol (orada 1440-cı illərin 2-ci yarısında Kolantoniodan dərs aldığı ehtimal olunur), həmçinin Kalabri (1457–60), Roma (1465–73) və Venesiyaya (1475–76) səyahət etmişdir. Müasiri olduğu naturayabənzər zərif effektli illüzionist Niderland yağlı boyakarlığının (sonralar həтта onun *Y. Van Eykin* şagirdi olması barədə əfsanələr yaranmışdı)

Antonello da M. “Çarmıxaçkma”. 1475. Milli qalereya (London).

nailiyyətlərini mənimsəyən, onları italyan *kvatroçentosunun* novator axtarışları ilə birləşdirən D.M.A. (*Pyero della Françeska* və A. *Mantenyanın* təsiri altında), Siciliyanın erkən intibah dövrünün ən yaxşı rəssamı olmuşdur. Onun dini əsərləri – “Müq. İyeronim hücrədə” (təq. 1475, Milli qalereya, London), “Çarmıxaçkma” (1475, Kral zərif sənətlər muzeyi, Antverpen; variant – 1477, Milli qalereya, London), “Müq. Sebastyan” (1476, Şəkil qalereyası, Drezden) işıq-hava mühitinin dolğunluğu, yumşaq kompozisiya harmoniyası, simvolik detalların zərif orkestrrovkası ilə fərqlənir. D.M.A.-nın yaratdığı məhrab obrazlarına məişət portreti xüsusiyyətləri verən qadın tipajları lirizmi ilə seçilir (“Annunziata madonnaları”, 1470-ci illər, Milli qalereya, Siciliya, Palermo; köhnə pinakoteka, Münxen). Canlı məişət xarakterini təmkinli idealizmlə birləşdirən portretlər (əsasən, kişi; “Avtoportret”, təq. – 1473, Milli qalereya, London; “Kondotyer”, 1475, Luvr, Paris) və bir sıra digər əsərlər də çəkmişdir.

DABAQ, heyvanlarda – cütdırnaqlı heyvanların və bəzən də insanın kəskin infeksiya virus xəstəliyi. Törədici enteroviruslar qrupuna mənsub 7 tip virusdur. D. virusu xarici mühitin müxtəlif amillərinə davamlıdır, həddən artıq kontagioz xəstəlikdir. Cənubi Amerika, Afrika və Asiyanın bir çox ölkələrində dövrü epizootiya şəklində, Avropa ölkələrində enzootik halda meydana çıxır. D. həmçinin panzootiya şəklində və sporadik baş verə bilər. İnfeksiya törədicisinin əsas mənbəyi xəstə heyvanların xarici mühitə ağız suyu ilə (tüpürcəklə), südlə, sidiklə, nəcislə infeksiya törədici ifraz etməsidir. Yoluxma, sağlam heyvanların xəstə heyvanlarla bilavasitə təmasda olarkən, əsasən ağız boşluğunun selikli qişası və dəri vasitəsilə gedir. Xəstəliyin keçmə (yoluxma) faktorları xidməti heyətin geyimləri (paltarları), nəqliyyat, yem, heyvan məşəli məhsullardır.

D. virusu mexaniki surətdə quşlarla, cücülərlə, həmçinin hava ilə böyük məsafələrə daşıya bilər. Xəstəliyin şiddətlənməsi, ən çox yayda və payızda müşahidə edilir. İnkubasiya dövrü 5–7 sutkadır. D.-in bədxassəli və xoşxassəli formaları var. Xoşxassəli forma zamanı heyvanın bədən temp-ru 40,5°–41,5°C-yədək qalxır, çeynəmə aktı itir, ağızdan su (tüpürcək) axır. Qızdırma başlayandan 2–3 sutka sonra ağız boşluğunun, dilin selikli qişasında, burun pərlərində əvvəlcə

şəffaf, sonra isə bulanıq maye ilə dolu səciyyəvi suluqlar əmələ gəlir. Aftalar yelinin gilələrində, dırnaq tacının dərisində (bu vaxt heyvan axsayır) inkişaf edir. Partlayan aftaların yerində 6–8 sutkadan sonra sağalan eroziyalar əmələ gəlir. Proses çox vaxt ikincili bakterial infeksiya ilə ağırlaşır. Yaşlı heyvanlar sağdır, lakin təsərrüfat dəyərini 20–30% itirir, cavan heyvanlar çox vaxt tələf olur. Bədxassəli formasında ən çox ürək fəaliyyətinin pozulması əlamətləri, qan damarlarının, miokardın və əzələlərin zədələnməsi müşahidə edilir; ölüm halları 80–90%-ədək olur. Təkrar xəstələnmə heyvanlar (yaşlılar bir neçə il, cavanlar bir neçə ay) immunitet qazanırlar. D i a q n o z epizootoloji, klinik məlumatlara və laboratoriya tədqiqatlarına əsasən qoyulur. M ü a l i c ə s i n d ə: seroterapiya (zərdabla müalicə) və simptomatik vasitələr (dərmanlar) tətbiq edilir. P r o f i l a k t i k a s ı: infeksiya törədicilərinin gətirilməsinin qarşısını almaq, idxal olunan mallara və heyvanların kənara aparılmasına, heyvan məşəli məhsulların satışına, yem daşınmasına, vaksinasiyaya, dezinfeksiyaya nəzarət etmək. Təsərrüfata karantin qoymaq, xəstə heyvanları təcrid etmək, heyvanların gətirilməsini və aparılmasını, zərərsizləşdirilməmiş südü və məcburi kəsilən heyvanın ətinin ixracını qadağan etmək.

İnsan D.-a, heyvanlara nisbətən daha az həssasdır. İnsanın yoluxma mənbəyi D.-la xəstələnməmiş heyvanlardır. Yoluxma həzm yolu (əsasən, çiy süddən istifadə edildikdə), zədələnməmiş dəri və ağızın selikli qişası vasitəsilə baş verir (baytarlarda, sağıcılarda, sallaqxana işçilərində və b.).

DABAQLI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacındadır. Hünd. 2046 m. Günbəzvarı formadadır.

DABANBALIQLAR (Carassius) – çəkilər fəsiləsindən şirinsu balıqları. Bədəni hündür, beli tünd-qəhvəyi, yanları gümüşü və ya qızılıdır. 2 növü var: qızılı, yaxud

Gümüşü dabanbalığı (C. auratus).

adi dabanbalıq (C. carassius) və gümüşü dabanbalıq (C. auratus). Qızılı dabanbalıq Avropa və Sibirin su hövzələrində (Lena çayına qədər) yaşayır. Ömrü 10–12 ildir, uz. 50 sm-ə və kütləsi 5 kq-a çatır. Oksigen çatışmazlığına, lilin içərisinə girərək su hövzələrinin donmasına və müvəqqəti qurumasına yaxşı dözür. Gümüşü dabanbalığı və qızılı dabanbalığının arealı eynidir; demək olar ki, 10 ilədək yaşayır, 45 sm-ədək böyüyür və kütləsi 2 kq-a çatır. Bu növdə ginogenez (populyasiyada erkəklər olmur, kürünün inkişafı çəkilər fəsiləsinin digər növlərinin sperması ilə stimullaşdırılır) qeyd olunmuşdur. Hər iki növ ov və yetişdirilmə obyektidir. Çin dabanbalığı və onun növmüxtəliflikləri (qızılı balıqların müxtəlif formaları) dekorativ balıq yetişdirmə obyektidir.

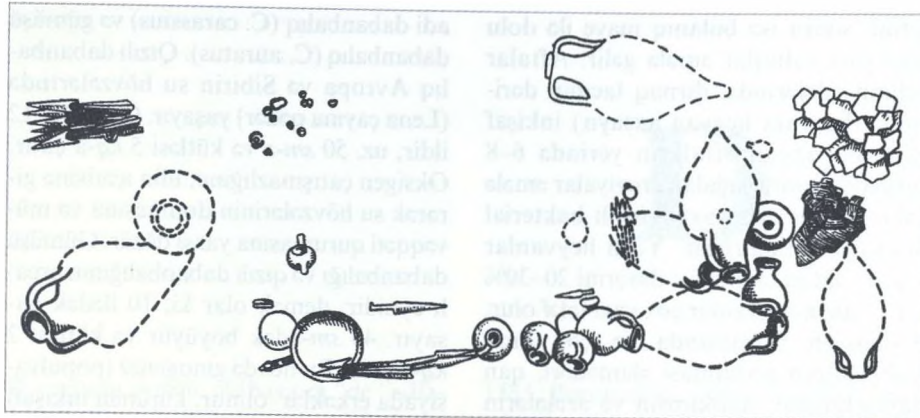
DABANLI – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Səcarud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 30 km şm.-dadır.

DABANLI – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Gorayim kəndistanındadır.

DABBAĞLIQ – dəri aşılamaqla məşğul olan peşə sahəsi. Dabbağlar heyvanın dərisini təbii maddələrlə aşıladıqdan sonra müxtəlif (əsasən, qara, qırmızı, sarı) rənglərlə boyayır, çarıq gönü, meşin, tumac və s. dəriyə hazırlayırdılar. Azərb.-da Bakı, Şamaxı, Lahic, Gəncə, Naxçıvan və s. yerlərdə geniş yayılmışdır.

DABBƏTÜL-ƏRZ (دابية الارض) – qiyamət əlamətlərindən biri hesab edilən əfsanəvi varlıq. *Əhdi-ətiqdə* əjdahaşəkilli bir varlıqdan müxtəlif adlarla (livyatan, rahav) bəhs edilir (Əyyub 3:8, 9:3, 26:12; Zəbur 74:13, 89:10, Yeşaya 30:7, 51:9-10). *Əhdi-cədidə* şeytana bərabər tutulan bu varlığın və tərəfdarlarının Allaha qarşı çıxacağı, sonda isə məğlub olacağı göstərilir (Vəhy 12:13, 13:11-18, 16:13-14, 20:2-3, 7-10). Bu düşüncənin Babil mədəniyyətindən gəlməsi fikri mövcuddur. *Dəccal* (antixrist) anlayışının yaranmasında D.-ə.-in təsirinin olması qeyd edilir. Quranda “D.-ə.” ifadəsi “ağacqurdu” (34:14) və qiyamət günü yerdən çıxacaq varlıq (27:82) mənasında işlənmişdir. Təfsirlərdə görkəmcə bütün məlum canlılardan fərqlənən, danışa bilən bir varlıq, bəzən də insan obrazında təsvir edilmişdir.

DABLAQOMI – Gürcüstanın Samtredia r-nunun Dablaqomi k. yaxınlığında, Rioni çayının sol sahilindəki bir neçə təpədə aşkar olunmuş yaşayış məskənləri

Dablaqomi məzarlığının planı. E.ə. 3 əsr (V.A.Tolordaveyə görə).

və məzarlıq. 1929 ildə N.A.Berdzenişvili, 1933 ildə S.İ.Makalatiya, 1936 ildə B.A.Kuftin, 1970–74 illərdə V.A.Tolordava tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Yaşayış məskəninin alt təbəqəsi e.ə. 2-ci minilliyin sonlarına, orta təbəqəsi 2-ci minillik –1-ci minilliyin 1-ci yarısına – *Kolxida mədəniyyətinə* (ocağı olan gillə suvanmış dairəvi karkaslı evlər, qəliblər, tunc külçələr, tunc baltalar, mizraq və ox ucluqları, gil zoomorf heykəllər və s.), üst təbəqə isə e.ə. 6–3 əsrlərə aiddir (gətirilmə keramika, kirəmit qırıqları və s.). Qonşu təpədən e.ə. 3-cü minilliyə aid yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Bu məskəndə *Kür–Araz mədəniyyətinə* aid saxsı qablar, həmçinin Qərbi Gürc. və Abxazıyanın Tunc dövrünə aid Oçamçiri mədəniyyəti keramikası tapılmışdır. Məzarların bir neçə qrupu e.ə. 4 əsrin sonu – 2 əsrin əvvəllərinə aiddir: ölümlər bükülü vəziyyətdə küplərdə basdırılmışdır; tuncdan çoxsaylı gicgah bəzəkləri, yumru və oyuqlu asmalar, boyunbağı, bilərzik, zınqırov və üzük, ehtimal ki, Fasisdə (indiki Potinin yaxınlığında) zərb olunmuş Kolxida gümüş sikkələri, əqiqdən muncuqlar və asmalar, Kiçik Asiya amforiski, dairəvi bardaqlar, qədəhlər və s., nadir hallarda silahlar üzə çıxarılmışdır. Kirəmitlə örtülmüş sərdabanın (e.ə. 3 əsrin əvvəlləri) avadanlığı qızıl bilərziklər, muncuqlar, üzük-möhür, sırğalar, at yüyəni üçün gümüş piləklər, gümüş və tunc qab-qacaq, güzgü, dəmirdən nizə ucluqları, qılınclar, gətirilmə və yerli keramika və s.-dən ibarətdir.

"DAÇIYA" ("Dacia") – Rumıniyada eyni adlı avtomobil zavodunda Fransanın "Reno" ("Renault") şirkətinin lisenziyası ilə buraxılan minik avtomobilləri. Z-dun əsası 1967 ildə "Reno" şirkətinin texniki köməyi ilə qoyulmuşdur; 1998 ildən "Reno" şirkətinin törəmə müəssisəsidir. Avtomobillərin ilk modeli olan "Dacia

1100" 1969 ildə buraxılmışdır. "Dacia Logan" (2004 ildən), "Dacia Sandero" (2008 ildən), "Dacia Duster" (2010 ildən), "Dacia Lodgy" (2012 ildən) və s. modellər istehsal olunur. "D"-da qabaq

"Dacia Lodgy" (2015) avtomobili.

təkərlər aparıcıdır. 5 qapılı miniven kuzası (5–7 yerli) ilə buraxılan "Dacia Lodgy" modelinin mühərrikinin işlək həcmi 1,5 l, gücü 79 kVt, maks. sürəti 175 km/saatdır. **DAD** – kimyəvi maddələrin sulu məhlulları ilə dad orqanları tərkibinə daxil olan reseptor hüceyrələrin qarşılıqlı təsirindən yaranan duyğu. Əsas dad duyğuları – şirin, turş, şor və acıdır. Turş məhlullara qarşı insanda ən həssas nəhiyə dilin kənarları, duzlu məhlullara dilin ucu və kənarları, şirin məhlullara dilin ucu, acı məhlullara – dilin köküdür. Saxaroza, qlükoza və bəzi digər karbohidratlar şirin, H⁺ ionları – turş, natrium-xlorid – şor, xinin, kofein və s. acı D. törədir. Əlavə olaraq daha üç D. ayırd edilir: qələvi D.-i reseptorlara, məs., natriumhidrokarbonatın, metal D.-i bəzi metalların təsirindən, yandırıcı D. acı bibərdəki kapsaisin alkaloidi dilin və ağız boşluğunun ağrı reseptorlarını qıcıqlandırdıqda yaranır. Bütün mürəkkəb dad duyğuları müxtəlif dad, iybilmə, həmçinin ağız boşluğunun ağrı, toxunma, temp-r reseptorlarından məlumatların sinir mərkəzlərinə eyni vaxtda daxil olması nəticəsində meydana çıxır.

D.-in intensivliyi həll olan maddənin qatılıq dərəcəsindən asılıdır. Onun müəyyən dad hissi törədən minimal qatılığı dadbilmə həddi adlanır. Dadbilmə həddinin qatılığı müxtəlif maddələr üçün fərqlidir (məs., şəkər üçün 0,4%, xinin üçün 0,00005%). Dadbilmə həddi nə qədər aşağı olarsa, həmin maddə üçün həssaslıq o qədər yüksək olur. Dadverən maddənin reseptorlara uzunmüddətli təsiri zamanı uyğunlaşma (dadbilmə hissənin intensivliyinin azalması) baş verir; bu turş və acı məhlullara nisbətən şirin və şor məhlullara qarşı daha tez yaranır.

D.-in əsas fizioloji rolu ağız boşluğuna düşən qidanın və mayenin kimyəvi komponentlərini qiymətləndirməkdir. D.-in qavranılmasına əsasən, qidanın qəbuluna üstünlük verilir, yaxud ondan imtina edilir. İnsan və məməlilərin əksəriyyəti şirin şəkərləri həvəslə qəbul edir, çünki şirin D. onlarda müsbət emosional reaksiya və tez doyma hissi yaradır. Heyvanların çoxunda (cücüyeyənlərdən başqa) acı komponentlər qidaya qarşı neqativ münasibət və çox vaxt nifrət hissi yaradır; bu xüsusiyyət təkamül prosesində yaranmışdır, belə ki, bir çox zəhərli alkaloidlərin D.-i acıdır.

D. iştahaya, həzmə təsir göstərir və orqanizmin fizioloji vəziyyətindən asılıdır. Orqanizmdə müəyyən maddələrin (məs., şəkərin) miqdarı artıq olduqda onlara qarşı mənfi D. reaksiyası yaranır. Dadbilmə həssaslığının səviyyəsi orqanizmin daxili vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır. Məs., böyrəküstü vəzilərin qabıq maddəsi zədələndikdə və orqanizmdən çoxlu miqdarda natrium ionları xaric olduqda duzlu qidaya tələbat çoxalır. Ac olduqda və qida qəbulunun ilk mərhələsində insanda qida D.-inin dəqiq müəyyən edilməsi ilə əlaqədar dadbilmə hissi artır. Doyma anında dadbilmə hissi iştahanın yox olması ilə bir vaxtda kəskin azalır.

DAD ANALİZATORU – insanın və heyvanların dad orqanlarına təsir edən kimyəvi qıcıqlandırıcıların həssas analizini təmin edən anatomik-fizioloji sistem. D.a. qidanın keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində, onun yeyilməsi və həzm olunmasının tənzimlənməsində iştirak edir. O, periferiyada dad orqanları tərkibinə daxil olan ixtisaslaşmış (dad reseptorlarını daşıyan) hüceyrələrlə təmsil olunmuşdur. Siqnallar onlardan sinir lifləri vasitəsilə kimyəvi qıcıqlandırıcıların analizini təmin edən mərkəzi sinir sistemə və beyin mərkəzlərinə ötürülür. İnsanda dad orqanlarından baş beynə

məlumat ötürən sinir lifləri üz, dil-udlaq və azan sinirlərdə paylanır. Onlardan siqnallar əvvəlcə uzunsov, sonra isə aralıq (hipotalamus və talamus) beynə və axırda baş beyinin böyük yarımkürələrinin qabığına daxil olur. Beynin dad zonası gicgah və ənsə payları arasındakı yan şırım dərinliyində (iybilmə zonası ilə yanaşı) yerləşir. Dadı dərk etməklə qavrama məhz orada baş verir. Bax həmçinin *Dad, Dad orqanları*.

DAD ORQANLARI – dad analizatorunun dadbilmə funksiyasını yerinə yetirən periferik şöbəsi. Onurğasız heyvanların əksəriyyətində D.o. və iybilmə orqanları ümumi kimyəvi hissiyyat orqanları kimi birləşmişdir. Cücülərdə xitin tükcüklər – *sensillalar* ilə təmsil olunmuşdur. Bütün onurğalıların D.o. (dad soğanaqları) oval formada olub, selikli qişanın çoxqatlı epitelisi içərisində yerləşir və səthində isə onlar dad dəliyi ilə əlaqəlidir. Hər dad orqanı özünün əsasında yerləşən bir neçə istinad hüceyrəsindən və mikrooxovlarında reseptorları olan 10–15 dad hüceyrəsindən ibarətdir. Dad sinirlərinin ucları bu hüceyrələrin əsasında yerləşmişdir. Reseptorlarla kimyəvi maddələrin qarşılıqlı təsiri dad hüceyrələrinin oyanmasına səbəb olur və bu, sinir lifləri vasitəsilə dad analizatorunun mərkəzi şöbəsinə ötürülür. İbtidai onurğalılarda, məs., balıqlarda D.o. bədənin bütün səthində (onlar dodaqlarda, bığcıqlarda, ağız boşluğunda, qəlsəmə qövslərində xüsusilə çoxdur); suda-quruda yaşayanlarda və digərlərində – ağız və qismən burun boşluqlarında yerləşir. İnsanda və məməlilərdə D.o., əsasən, dil məməciklərində (novşəkili, yarpağabənzər, göbələyabənzər), bəzən yumşaq damaqda və qırtlaqda yerləşir. Dilin ön üçdə ikisindəki D.o. təbil tellərinin (üz sinirinin şaxəli) dad lifləri ilə; dilin arxa üçdə birindəki, ağız boşluğunun arxa səthindəki D.o. və udlaqdakı dad soğanaqlarının bir hissəsi dil-udlaq sinirinin dil şaxələri ilə; udlaqdakı, qırtlaq qapağı qığırdığında və qırtlaqdakı D.o. azan sinirinin şaxələri ilə innervasiya olunur. Bax həmçinin *Dad, Dad analizatoru*.

DADAİZM (fr. dadaïsme; dada sözündən – oyuncaq taxta at; məcazi mənada rəhbərsiz uşaq danışıq) – 1910-cu illərin ortaları – 1920-ci illərin əvvəllərində Qərbi Avropa və ABŞ-da ədəbi-bədii avanqard cərəyan. Nyu-Yorkda fransız rəssamları M. *Düşan* və F. *Pikabianun* fəaliyyəti ilə hazırlanmış, Sürixdə müxtəlif ölkələrdən olan mühacir sənət adamları

Jan Arp. "Tristan Tsaranın portreti". 1916. İncəsənət və Tarix Muzeyi (Cenevrə).

mühitində ("Volter" ədəbi kabaresi ilə əlaqəsi olan qrup: H. Ball, T. Tsara, J. Arp və b.) hərəkət kimi formalaşmışdır (1916). Hərəkətdə "D." adı onun lideri şair Tsara (1917 ildən, həmçinin "Dada" jurnalını nəşr etmişdir) tərəfindən verilmişdir. Köln (M. Ernst, Arp və b.), Hannover (K. Şvitters və b.) və Parisdə [Litérature" jurnalı ilə əlaqəli olan dərnək (1919–23): L. Araqon, A. Breton, P. Eliyar və b.] D.-in ayrı-ayrı qrupları fəaliyyət göstərirdi. Aydın ifadə olunan sosial-tənqidi və antimilitarist yönümlü "siyasi dadaistlərin" Berlin qrupu (Q. Qros, O. Diks, C. Hartfeld, S.İ. Şarşun və b.) bir qədər seçilirdi; sonralar onun nümayəndələri siyasi qrafika və karikatura sənətkarları oldular. İtaliya, Rusiya və Ukraynada futuristlərin incəsənəti və aksiyalarında D.-ə bənzər xüsusiyyətlər vardı. 1-ci dünya müharibəsinin vahiməli həyəcanı ərəfəsində yaranmış D. hərəkəti məramına görə öz ifadəsini eksentrik aksiyalar və qalmaqallı tamaşalarda tapan, kütləni al-

Raul Hausman. "Elastikum". 1920. Berinson qalereyası (Berlin).

dadən və provokasiyaya təhrik edən nihilist intellektual qiyam idi. Planlı quruluşlu əsəri rədd edən dadaistlər təsadüfiliyi yayırdılar; parodiya və bədii formaları dağdan üsullara əl atırdılar. Təsviri sənət sahəsində bu təmayüllər M. Düşanın *redi-meydində*, F. Pikabianın əsərlərindəki yenidən çəkilmiş texniki çertyojlarda, K. Şvitters və J. Arpın *kollajlarında* təzahür edirdi.

Sözə eksperimental münasibətin təzahürü kimi D. ədəbi yaradıcılıqda ədəbiyyat ilə incəsənətin başqa növləri, ədəbiyyat ilə gerçəklik, eləcə də ayrı-ayrı əsərlər ("simultant şeir" – Sürix dadaistlərinin tətbiq etdiyi müxtəlif mətnlərin eyni zamanda oxunması) arasında sərhədləri məhv etməyə çalışırdı. Ənənəvi ədəbi formaları ələ salan və parodiya edən ("Anna Blüme", Şvitters, 1919) dadaistlər nəinki ənənəvi poetik və məna strukturunu dağdır ("İyirmi beş şeir", Tsara, 1918; "Bulud nasosu", Arp, 1920), həmçinin qrammatikani məhv etməklə, yeni sözlər yaradaraq dilin öz quruluşuna üstün gəlməyə cəhd edirdilər ("Prasonata", Şvitters, 1923).

Dadaistlər dilin öz qrafikasını təsvir vasitəsinə çevirməyə çalışırdılar (Şvitters, Pikabia, Tsara, R. Hausman). Fransız dadaistləri D. axtarışlarına avtomatik yazı texnikasını – qeyri-şüurunin tam əzadölme cəhdini əlavə edirdilər. Çoxsaylı dadaist jurnallarda dərc olunan, əksər hallarda avtoparodiya xarakteri daşıyan ədəbi manifestləri D.-in xüsusi janrı hesab etmək olar.

Almaniya və Niderlandda ədəbi D.-i *ekspressionizm* və *konstruktivizmin* (T. Van Dushurq) bəzi təzahürlərindən ayırmaq çətindir. Fransada dadaistlər dərnəyi tezliklə *surrealizm* mövqeyinə keçdi. D.-in ədəbi təcrübələri *konkret poeziyaya, heppening və performans* təsir göstərmişdir.

DADALOĞLU Vəli Musa oğlu (təqr. 1785–təqr.1868) – türk aşiq-şairi. Oğuzların əfşar tayfasındandır. Həyatı haqqında məlumat azdır. Atası aşiq olmuşdur. Cənubi Anadolunun Toros bölgəsində yaşamışdır. Əsl adı və doğum tarixi məlum deyildir. Şeirlərində Vəli adından istifadə etmiş, lakin bu ad bəzən Əli, bəzən də Mustafa kimi qeyd olunmuşdur. Daha çox Dadaloğlu və Dadal adı ilə şeirlər yazmışdır. Bu günə qədər 130 şeiri təsbit edilmişdir. Şeirlərinin çoxunun itib-batdığı və ya başqalarının adına çıxıldığı ehtimalı var. Əldə olan bütün şeirlərində qoşma, türkü, səmavi, varsağı, dastan kimi xalq şeiri şəkil-

lərindən istifadə etmişdir. Əsərlərinin digər türk şairlərinə (Rühsəti, Aşiq Gündəşoğlu, Sərdari və b.) təsiri olmuşdur. Şəhər həyatından uzaq olduğu üçün, 19 əsrin bir çox tanınmış aşiq şairlərindən fərqli olaraq, *divan* şeiri onun yaradıcılığına təsir göstərməmişdir. "Aladağ", "Əslimi sorarsan", "Bizimidir", "Bizim yayla", "Can evimdən vurdu fələk", "Dinləyin, ağalar", "Qalxdı, köç elədi əfşar elləri", "Bu söz mənə dərd olur" və s. şeirləri xalq arasında geniş yayılmışdır. D.-nin yaradıcılığı yeni məzmunu, ruhu və mündəricəsi ilə 19 əsr Türkiyə aşiq ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir.

DADAŞBÖYLİ – Azərb. Resp. Sabirabad r-nunun Qaragüney ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 45 km c.-ş.-də, Kür çayının sahilində, Muğan düzündədir. Əh. 831 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var. **DADAŞLI** – Azərb. Resp. Ağdam r-nunun Xındırstan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 27 km şm.-ş.-də, Qarabağ düzündədir. Əh. 567 (2011); taxılçılıq, heyvandarlıq və pambıqçılıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi var.

DADAŞOV Aydın Ərşad oğlu (d.1.3.1952, Ağdam) – Azərb. kinorejissoru, ssenarist, kinoşünas. Filologiya e.d. (2005), prof. (2010). Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1987). Əməkdar incəsənət xadimi (2005). Azərb. Dövlət İqtisad Un-tini (1974), Leningrad Dövlət Teatr, Musiqi və Kinematografiya İn-tunu (1982), Moskvada Ali ssenari və rejissor kurslarını (1984) bitirmişdir. BDU-da müəllim (1998 ildən), ADMİU-da kinoşünaslıq kafedrasının müdiri (2007 ildən) vəzifələrində çalışır. Bir çox elmi əsərin, ali məktəb dərslərinin müəllifidir. Əsas tədqiqatları ekran dramaturgiyasında mövzu, struktur, üslub və janr problemlərinə, müstəqillik dövrünün dramaturgiyası və s. həsr olunmuşdur. Sənədli ("Ağ pambığı becərəndə, yığanda...", 1989; "Zəng", 1995; "Aydınlığa doğru", 1998 və s.) və elmi-kütləvi ("Məhəmməd Füzuli", 1998; "Ulduzlar", 2010) filmlərin ssenari müəllifi və rej.-dur.

Əsərləri: İslam və demokratiya. B., 2007; Rejissorluğun üslub problemləri. B., 2010; İran kinonun inkişaf təmayülləri. B., 2012; Müasir Azərbaycan dramaturgiyası. B., 2012.

DADAŞOV Babas Rüstəm oğlu (14.9.1922, Salyan r-nunun Qarabağlı k. – 27.6.1978, orada) – Böyük Vətən müharibəsi qəhrəmanı, milis podpolkovniki.

1941 ildə sovet ordusuna çağırılmışdır. 1942 ildə Moskvada hərbi məktəbi bitirdikdən sonra S.A. Kovpakin partizan briqadasında rabitəçi olmuşdur. 1946 ildə ordudan tərxis edilmişdir. 1957–77 illərdə Azərb. SSR Daxili İşlər Nazirliyi sistemində işləmişdir. 1955 ildə Çerniqov ş.-nin fəxri vətəndaşı seçilmişdir. D. Qırmızı Bayraq, 1-ci və 2-ci dərəcəli Vətən müharibəsi, 2 Qırmızı Ulduz ordenləri və medallarla təltif edilmişdir.

DADAŞOV Bilal Ataş oğlu (30.12.1915, Şamaxı qəzasının Rəncbər k. – 13.2.2007, Bakı) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1957), prof. (1963). Azərb.EA-nın m. üzvü (1980), əməkdar elm xadimi (1979). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1939). AMEA-nın Neft-Kimya Prosesləri İn-tunun yarımkeçirici katalizatorların kimyası və texnologiyası laboratoriyasının müdiri (1963–87), heterogen kataliz şöbəsinin və laboratoriyasının müdiri (1990–95), 1996 ildən ömrünün sonunadək direktor yanında müşavir işləmişdir. Əsas tədqiqatları karbohidrogenlərin katalitik çevrilmələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. D. 265 elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

DADAŞOV Dadaş (Ağadadaş) Hacıbala oğlu (d.30.8.1935, Bakı) – Azərb. bəstəkarı, pedaqoq. Azərb. Resp. xalq artisti (2008). Əməkdar incəsənət xadimi (2005). Bakı Musiqi Texnikumunu (1954, tar ixtisası üzrə Adil Gərayın sinfini) və Azərb. Dövlət Konservato-

riyasının bəstəkarlıq fakültəsini (1963, prof. C. Hacıyevin sinfini) bitirmişdir. 1954–63 illərdə Azərb. SSR Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin xalq çalğı alətləri ork.-ndə solist işləmişdir. D. 1963–70 illərdə Bakının musiqi məktəblərində, 1971–2006 illərdə Azərb. Dövlət Konservatoriyasında (indiki BMA) pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. 2008 ildən Azərb. Milli Konservatoriyasının prof.-udur.

D. Azərb.-da qanun və simfonik ork. üçün ilk konsertin, 3 simfoniyanın, "Azərbaycan" simfonik poemasının, kamança və fp. üçün "Əlvan naxışlar" kapriçiosunun, xalq çalğı alətləri ork. üçün 5 süitanın; 2 simli kvartetin; violino, viola və violonçel üçün trionun, piano üçün 24 prelüdün, R. Rzanın sözlərinə metso-soprano, fleyta, violonçel və fp. üçün "Rənglər" vokal silsiləsinin, kamera-instrumental əsərlərin, romans və mahnıların müəllifidir.

DADAŞOV Əhsən Əlabbas oğlu (16.8.1924, Bakı – 29.5.1976, Bakı) – Azərb. musiqiçisi, tarzən. Azərb. SSR əməkdar artisti (1959). Azərb. Dövlət Un-tinin şərqsünaslıq fakültəsini (1953) və A. Zeynallı ad. Bakı Musiqi Məktəbini bitirmişdir (1942, M. Mansurovun sinfini). 1940 ildən Azərb. televiziya və radiosu xalq çalğı alətləri ork.-nin (indiki S.Rüstəm ad. xalq çalğı alətləri orkestri) tərkibində çıxış etmişdir. Tələbə və gənclərin 4-cü Ümumdünya festivalının laureatı olmuşdur (1953, Buxarest). D.-un repertuarına Rast, Şur, Bayatı-Şiraz və s. muğamlarla yanaşı, Azərb., rus və Qərbi Avropa bəstəkarlarının əsərləri də daxil idi. H. Xanməmmədovun tar ilə simfonik ork. üçün 1-ci və 3-cü konsertinin ilk ifaçısı olmuşdur. Bir sıra təsnif və rənglərin müəllifidir. D. novatorçu sənətkar kimi tarixi texniki imkanlarından bacarıqla istifadə edən, musiqini dərinləndirən ifaçılardan idi. Azərb.-da udda çalan ilk musiqiçi də D. olmuşdur.

D. 1961 ildə Azərb. televiziya və radiosu xalq çalğı alətləri ansamblını yaratmış (1976 ildən Ə. Dadaşov ad. "Xatirə" xalq çalğı alətləri ansamblı adlanır), ömrünün sonunadək həmin ansamblın bədii rəhbəri olmuşdur; bu ansamblın tərkibində ud və qanun musiqi alətlərini daxil etmişdir. Bir çox xarici ölkədə qastrol səfərlərində olmuşdur.

DADAŞOV Əli Əsədulla oğlu, D a d ı ş e v L y o n y a (25.10.1925 – 15.1.1943) – Böyük Vətən müharibəsi qəh-

rəmanı, "Gənc qvardiya" gizli təşkilatının üzvü. D. sovet hərbi əsirlərinin qaçırılmasında, alman ərzaq maşınlarının ələ keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. 1942 ilin noyabrında Almaniyaya aparılacaq 2 mindən çox sovet vətəndaşının siyahısı və sənədləri saxlanılan əmək birjası idarəsini yandırmışdır. 1943 ildə faşistlər D.-u başqa gənc qvardiyaçılarla birlikdə güllələmişlər. 1-ci dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni və medalla (ölümündən sonra) təltif edilmişdir.

DADAŞOV Əmrax Nemət oğlu (d.29.6.1939, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (2005), prof. (2006). Azərb. Dövlət Un-tini (indiki BDU) bitirmişdir (1973). Həmin un.-tdə laborant (1967–73), baş laborant (1973–78), müəllim (1978–86), baş müəllim (1986–91), dosent (1991–2006) vəzifələrində çalışmışdır. 1995 ildən tarix fakültəsinin dekan müavini, 100-dən çox elmi əsərin müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Əsəri: Azərbaycan ərazisində paleometal dövrü cəmiyyətlərinin əkinçilik-maldarlıq iqtisadiyyatı. B., 2008.

DADAŞOV Fəxrəddin Əlisahib oğlu (d.26.9.1950, Bakı) – Azərb. musiqiçisi, kamançaçalan. Azərb. Resp. xalq artisti (2005). Bülbül ad. Bakı orta ixtisas musiqi məktəbini (1972), Azərb. Dövlət Konservatoriyasını (indiki BMA) bitirmişdir (1977). 1973–77 illərdə Azərb. Dövlət Filharmoniyasının solisti olmuş, 1989 ildə C. Qaryağdıoğlu ad. muğam üçlüyünün tərkibində çıxış etmişdir. 1966 ildən Azərb. Dövlət Teleradio Verilişləri Komitəsi Ə. Bakıxanov ad. xalq çalğı alətləri ansamblının solistidir. Repertuarına Azərb. muğamları (Rast, Bayatı-Şiraz, Şüştər, Çaharqah, Segah və s.) və xalq mahnıları daxildir.

1980 ildən Bakı Musiqi Texnikumunda dərs deyir. 1987–95 illərdə BMA-da işləmiş, 2001 ildən Azərb. Milli Konservatoriyasında pedaqoji fəaliyyət göstərir (2010 ildən prof.). Xarici ölkələrdə

qastrol səfərlərində olmuşdur. **DADAŞOV** Fərid Həsən oğlu (d.12.1.1930, Bakı) – Azərb. geoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1966), prof. (1969). Azərb. Resp.-nin əməkdar elm xadimi (1991), Dövlət mükafatı laureatı (1989). 1952 ildə Azərb. Sənaye İn-tunu (indiki ADNA) bitirmişdir; 1951–57 illərdə in-tun "Neft yataqlarının geologiyası" kafedrasında assistent işləmişdir. 1957 ildən AMEA Geologiya İn-tunda böyük elmi işçi, laboratoriya rəhbəri, elmi işlər üzrə direktor müavini vəzifələrində çalışmışdır; hazırda şöbə müdürüdür. Tədqiqatları təbii qazların geokimyası və faydalı qazıntılarda geokimyəvi axtarış üsullarına həsr olunmuşdur. D. "Azərbaycanın geokimyəvi anomaliaları", "Azərbaycanın neft-qazlılığı", "Xəzər dənizinin palçıq vulkanları" xəritələrinin həmmüəlliflərindəndir. 300-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 2 monoqrafiya, 3 ixtiranın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

DADAŞOV İbrahimpaşa Hüseyn oğlu (10.4.1926, Bakı – 16.7.1990, Bakı) – Azərb. idmançısı. SSRİ əməkdar idman ustası (1957), SSRİ əməkdar məşqçisi (1965), sərbəst güləş üzrə dörd dəfə SSRİ (1949, 1951, 1952, 1956) çempionu, resp. yığma komandasının baş məşqçisi olmuşdur.

DADAŞOV Məhərrəm Əkbər oğlu (1912, Salyan r-nunun Beştalı k. – 17.9.1944) – Sovet İttifaqı Qəhrəmanı (24.3.1945, ölümündən sonra), baş serjant. 1941 ildə sovet ordusuna çağırılmışdır. D. Böyük Vətən müharibəsində tankçı olmuşdur. Şimali Qafqazdan Çexoslovakiyaya döküş yolu keçmişdir. Çexoslovakiya uğrunda gedən döyüşlərdə həlak olmuşdur. D.-un ad. Salyan ş.-ndə küçə, Kürqaraqaşlı k.-ndə isə orta məktəb var.

DADAŞOV Məlik Yusif oğlu (7.6.1924, Bakı – 2.12.1996, Bakı) – Azərb. teatr və kino aktyoru, Azərbaycan SSR xalq artisti (1974). Azərbaycan SSR Dövlət mükafatı laureatı (1986). 1950 ildə Azərbaycan Teatr

İn-tunu bitirmişdir. 1950–88 illərdə Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında (1960–65 illərdə fasilələrlə) çıxış etmişdir. Arif ("Ailə namusu", H.Muxtarov) obrazı teatrda ilk roludur. Komediya və dram tamaşalarında müxtəlif xarakterli obrazlar yaratmışdır. D. Azərbaycan aktyorluq məktəbinin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olan sənətkarlardan biridir. Əsas rolları: Şeyx Nəsrullah ("Ölülər", C.Məmmədquluzadə), Makbet, Prospero, Sebastian ("Makbet", "Fırtına", "On ikinci gecə", U.Şekspir), Karenin ("Canlı meyt", L.Tolstoy), Şiruyə və Şapur ("Fərhad və Şirin", S.Vurğun), Zabelin ("Kreml saati", N.Poqodin), Tərlan ("Sənsiz", Ş.Qurbanov), Tahirov ("Nağıl başlananda", İ.Qasimov), Nərimanov ("Bütün Şərq bilsin", N.Həsənzadə), Ağahüseyn ("Büllur sarayda", İ.Əfəndiyev), Fridrix Bodenstedt ("Mənsiz dünya", N.Xəzri) və s. 1984 ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında "Nişanlı qız" (S.Rəhman) komediyasını tamaşaya qoymuşdur. 1984 ildən S.Vurğun ad. Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrının səhnəsində Ağahüseyn ("Büllur sarayda", İ.Əfəndiyev), Mendel Krik ("Qürub", İ.Babel), Sədi Əfəndi ("Qətl günü", Y.Səmədoğlu) kimi yaddaqalan, maraqlı obrazlar yaratmışdır. 1988 ildən bu teatrın aktyoru, 1990 ildən direktoru olmuşdur. "Bir məhəlləli iki oğlan" (1957), "Dəli Kür" (1969), "Ulduzlar sönmür" (1970), "Axırncı aşırım" (1971),

M. Dadaşov Şeyx Nəsrullah ("Ölülər", C. Məmmədquluzadə) rolunda.

“Dmitri Kantemir” (1974), “Mezozoy əhvalatı” (1975), “Birisigün gecəyarısı...” (1981), “Müsaibə götürən adam” (“Belarusfilm”, 1986), “Fəryad” (1993) və s. filmlərdə çəkilməmişdir. 1960 ildən pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

DADAŞOV Muxtar Baba oğlu (11.9.1913, Bakı – 7.5.1998, Bakı) – Azərb. kinorejissoru, operator. Azərb. SSR xalq artisti (1976). Azərb. SSR əməkdar

incəsənət xadimi (1960). Azərb. Dövlət mükafatı laureatı (1980). 1931 ildən kinoda fəaliyyət göstərmişdir. D.-un filmləri Azərb. sənədli kinosu tarixində əhəmiyyətli yer tutur. “Sovet Azərbaycanı” (1950, F. Kiselyovla birlikdə; 1951 ildə Kannada keçirilən Beynəlxalq kinofestivalda xüsusi mükafata layiq görülmüşdür), “Bakı döyüşür” (1944), “Arazın sahillərində” (1953), “Doğma torpaq, Azərbaycan” (1960) və s. sənədli filmlərin rej.-operatoru; “Əbədi qardaş” (1965), “Nəriman Nərimanov” (1966), “Sovet Azərbaycanının 50 illiyi” (1970), “Respublikam haqqında həqiqət” (1972), “Azərbaycan kinosunun 60 illiyi” (1976), “Bakı-42” (1985) və s. sənədli və “Qanun naminə” (1968, S. Rəhimovun “Mehman” povestinin motivləri üzrə), “Bakıda küləklər əsir” (1974) bədii filmlərin rej.-u, “Rəqs edən bağalar” (1935), “Yeni horizont” (1940, P. Novitski ilə birgə), “Arşın mal alan” (1945, Ə. Atakişiyevlə birlikdə) və s. bədii, “Vətən oğlu” (1942), “Sualtı qayıq T-9” (1943), “Arazın o tayında” (1947, S. Bədəlovlə birlikdə) və s. sənədli filmlərin operatoru, çəkdiyi filmlərin çoxunun ssenari müəllifi olmuşdur. “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının sənədli və xronika filmləri üzrə bədii rəhbəri işləmişdir (1977–83).

DADAŞOV Rafael Məlik oğlu (d. 4.1.1946, Zaqatala) – Azərb. aktyoru, Azərb. Resp. xalq artisti (2006). Azərb. İncəsənət İn-tunu (indiki ADMİU) bitirmişdir (1972). M. *Dadaşovun* oğludur. 1976 ildən Azərb. Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının aktyorudur. Əsas rolları: Zaur (“Ümid”, M. İbrahimbəyov), Don Juan (“Bəşərin komediyası, yaxud Don Juan”, M. İbrahımov), Şeyx Nəsrullah (“Ölülər”, C. Məmmədquluzadə), Fəxrəddin (“Qılınc və qələm”, M.S. Or-

dubadinin eyniadlı romanı üzrə), Klavdio, Klavdi (“Heç nədən həykü”, “Hamlet”, U. Şekspir), Rövşən, Camal və Mindilli (“Əliqulu evlənir”, “Nişanlı qız”, S. Rəhman), Vojevatov və Paratov (“Cehizsiz qız”, A. Ostrovski), Fikrət və Rəşad (“Kimdir haqlı?”, B. Vahabzadə), Qiyas (“Şəhərin yay günləri”, Anar), Qədim, Cəmil, Mayıs (“Büllür sarayda”, “Bizim qərribə taleyimiz”, “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali”, İ. Əfəndiyev), Vasif, Özdəmir (“İblis”, “Afət”, H. Cavid), Ağah (“Qanlı Nigar”, S. Şəndil), müstəntiq (“İstintaq”, R. İbrahimbəyov), Tesey (“Fedra”, J. Rasin) və s. D. televiziya tamaşalarında (“Mehmanxana sahibəsi”, K. Qoldoni; “Ötən ilin son gecəsi”, Anar; “Topal Teymur”, H. Cavid; “Səni axtarıram”, “Bağışla”, “Səndən xəbərsiz”, A. Qəhrəmanov; “Ordan-burdan”, Ü. Hacıbəyli; “Yollar görüşəndə”, R. Qasımova; “Göz həkimi”, İ. Səfərli; “Mənim günahım”, İ.Əfəndiyev və s.) çıxış etmiş, kino-filmlərdə (“Var olun, qızlar”, “Dantenin yubileyi”, “Yarımqıq qalmış serenada”, “Mənim ağ şəhərim”, “Bəxt üzüyü”, “Qaçaq Süleyman”, “Yoxlama” və s.) çəkilməmişdir. Televiziya seriallarında da çəkilir.

DADAŞOV Sadiq Ələkbər oğlu (15.4.1905, Bakı – 24.12.1946, Moskva; Bakıda dəfn edilmişdir) – Azərb. memarı, memarlıq tarixçisi. 20 əsr Azərbaycan memarlığının banilərindən biri. Professor. SSRİ Memarlıq Akademiyasının m. üzvü (1941). Azərb. SSR EA akad. (1945). Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1940). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941). Bakı Politeknik İn-tunun inşaat fakültəsini bitirmişdir (1929). Bir sıra memarlıq və nəzəri əsərlərini M. *Hüseynovla* birgə yaratmışdır. D.-un layihəsi ilə Bakıda və resp.-nin digər şəhərlərində tikilmiş çoxlu yaşayış, ictimai və mədəni-məişət binaları Azərb. memarlığının inkişafında böyük rol oynamışdır. 1929–33 illərdə D. 23 tikilinin layihəsini vermişdir: Bakının Bayıl

qəsəbəsindəki fabrik-mətbəx, Azərb. Sənaye İn-tunun yeni binası (indiki Azərb. Dövlət Neft Akademiyası; hər ikisi 1932), İncəsənət işçiləri evi, bir sıra yaşayış binaları kompleksi, Qazaxdakı Pedaqoji Texnikumun binası (hamısı 1933) və s. D. yaratdığı əsərlərdə milli və klassik memarlıq irsinə istinad etmişdir. Əsas işləri: Azərb. Politeknik İn-tu (1931–33), “Nizami” kinoteatrı, Azərb. Dövlət Konservatoriyası (indiki Bakı Musiqi Akademiyası), Azərb. SSR Yeyinti Sənayesi Nazirliyinin keçmiş binası (hamısı 1937–39), indiki Azərb. Resp. Nazirlər Kabinetinin binası (1938), Ümumittifaq k.t. sərğisində Azərb. SSR pavilyonu (Moskva, 1939), Nizami ad. Azərb. Ədəbiyyatı Muzeyi (1940) və s. D. 1931–46 illərdə “Portovik”, “Epron”, “Buzovneft”, Alimlər evi, Hidrometeoroloji xidmət evi, Tibb in-tunun yataqxanası və s. yaşayış evlərinin və ictimai qurğuların layihəsini vermişdir. Nizamının Gəncə (1946) və Bakıda (1949) qoyulmuş abidələrinin layihə müəllifidir. D. Azərb. SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Memarlıq İşləri İdarəsinin ilk rəisi olmuşdur (1944). Onun resp.-da memar kadrları və elmi işçilərin hazırlanmasında da mühüm xidməti var. D. Azərb. memarlıq irsinin ilk elmi tədqiqatçısıdır. O, Azərb. memarlıq tarixinin öyrənilməsinin əsasını qoymuş, bu məqsədlə 1934–40 və 1944–46 illərdə Azərbaycanın bir sıra r-nlarına elmi səfərlər təşkil etmişdir. D. Azərb. memarlıq abidələrinin bərpası işinin elmi əsaslarını yaratmış və ilk əməli nümunələrini həyata keçirmişdir. Lenin və Qırmızı Əmək Bayrağı ordenləri ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Nizami dövrü Azərbaycan memarlığı abidələrinin ümumi icmalı. “Azərbaycan memarlığı. Nizami dövrü” kitabında. B.–M., 1947; Bakının memarlıq abidələri, B., 1955; Памятники азербайджанской архитектуры в Баку, М., 1938; Архитектурные памятники Баку, М., 1946; Памятники архитектуры Азербайджана (сб. материалов), Б.–М., 1946–50; Архитектура Азербайджана III–XVIII вв. М., 1948; Архитектура Советского Азербайджана, Б.–М., 1950; Ансамбль дворца ширваншахов в Баку, М., 1956.

Əd.: Касимзаде Э.А., Яралов Ю., С. Дадашев, М. Усейнов, М., 1951; Бретаницкий Л., Саламзаде А. Архитектура Советского Азербайджана, М., 1973.

DADAŞOV Soltan Baba oğlu (təxəllüsü Z a k i; 27.5.1906, Bakı – 7.9.1969, Bakı) – Azərb. rejissoru, Azərb. SSR xalq artisti (1958). Azərb. SSR əməkdar incəsənət xadimi (1940). Səhnə fəaliyyətinə

1924 ildə Azərb. Dövlət Dram Teatrında aktyor kimi başlamışdır. D. 1927 ildən Mərkəzi Teatr Sənəti Texnikumunda (Moskva) oxumuş, təhsil illərində Böyük Teatrda təcrübə keçmişdir. Texnikumu bitirdikdən sonra (1931) Azərb. Opera və Balet Teatrının quruluşçu rej. olmuş, burada “Leyli və Məcnun”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” (1932, 1946, 1957, Ü.Hacıbəyli), “Nərgiz”, “Şah İsmayıl” (1937 və 1938, 1947, M. Maqomayev), “Traviata”, “Riqoletto” (1941, 1954, C.Verdi), “Gülşən” (1954, S. Hacıbəyov), “Vaqif” (1960, R. Mustafayev), “Faust” (1961, Ş. Quno), “Demon” (1964, A. Rubinstein), “Boris Qodunov” (1966, M.Musorqski) və s. əsərləri tamaşaya qoymuşdur. D. müxtəlif illərdə Azərbaycan Musiqili Komediya Teatrında (“O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan”, 1931, 1954, Ü. Hacıbəyli; “Durna”, 1947, S. Rüstəmov), Azərb. Gənc Tamaşaçılar Teatrında, eləcə də Mahaçqala, Aşqabad teatrlarında tamaşalar hazırlamışdır. D. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası və Azərbaycan Dövlət Sirkinin (Azərb. sirkinin yaratıcılarından) səhnəsində “El bayramı” (1938), “Azərbaycan toyu” (1940–60), “Bahar gəlir” (1963) və s. tamaşaların quruluşçu rej. olmuşdur. O, müxtəlif illərdə Azərbaycan Dövlət Estradasında rej. işləmişdir. 1934 ildən pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Hüseynağa Hacıbababəyov. B., 1958; M.F. Axundov adına Lenin ordenli Azərbaycan Opera və Balet Teatrının əlli illiyi. B., 1958.

DADAŞOV Şıxəli Ələsgər oğlu (10.1.1913, Bakı – 1995) – neftçi, SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1965), Tür. SSR-in əməkdar neftçisi (1964). Azərb. Sənaye İn-tunu bitirmişdir (1935). Əmək fəaliyyətinə 1934 ildə Bakıda “Əzizbəyovneft”in qazıma kontorunda başlamışdır. 1942 ildən Tür.SSR-in neft sənayesində çalışmışdır. 1942–48 illərdə “Türkmənneft” trestinin qazıma kontorunun baş

mühəndisi, 1948–60 illərdə “Türkmənneft” birliyinin rəis müavini, 1960–76 illərdə rəisi olmuşdur. 1976–78 illərdə “Türkmənneft” istehsalat birliyinin baş direktoru vəzifəsində işləmişdir. D. 2 dəfə Lenin ordeni, Oktyabr İnkilabı ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və digər orden və medallarla təltif olunmuşdur. **DADAŞOV** Yusif ağa Hacı ağa oğlu (18.3.1870, Bakı – 26.3.1918, Bakı) – Azərbaycan milyonçusu, xeyriyyəçi. Əsilzadə ailəsində doğulmuşdur. Stokholm Untini (İsveç) bitirmiş, rus, fransız və digər Avropa dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Çar Rusiyasında həqiqi mülki müşavir rütbəsini almışdır. Ölkə xaricindəki fəaliyyətinə və xeyriyyəçilik işlərinə görə Rusiyanın “Müqəddəs Anna”, “Müqəddəs Stanislav”, İranın “Şiri-Xurşid”, Buxara əmirliyinin “Buxarayı-şərif” ordenləri və bir çox medallarla təltif edilmiş, Rusiyanın “fəxrli vətəndaşı” adını almışdır. D.-un gəmiçilik ticarətindən əldə etdiyi gəlirin böyük hissəsi xalqın maariflənməsinə (Qori Müəllimlər Seminariyası və Qız məktəbinə) sərf edilirdi. D. Bakı-Batumi neft kəmərinin çəkilməsinə, Bakı duması binasının inşasına xeyli vəsait ayırmış, D.İ. *Mendeleyevin* və İ.M. *Qubkinin* Bakıya səfərini maliyyələşdirmişdir. Bibiheybət məscidini bərpa etdirmiş, Buxara əmirinin Moskvada tikdirdiyi məscidə qırxçıraqlı qəndil və qiymətli xalılar bağışlamışdır.

Azərbaycan Milli hökumətinin yaradılmasına, “Müsavat” partiyasının fəaliyyət göstərməsinə maddi yardım edən D. 1918 ildə Bakıda mart soyqırımına zamanı öz dəstəsi ilə birgə ermənilərə qarşı silahlı mübarizə aparmışdır. Daşnaklar tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmişdir.

DADAŞOVA Brilyant Süleyman qızı (d.15.9.1965, Bakı) – Azərbaycan estrada müğənnisi. Azərbaycan Respublikası xalq artisti (2008). Azərbaycan Dövlət İncəsənət İn-tunu bitirmişdir (1996). 1986 ildən Azərbaycan Dövlət Teleradio Verilişləri Komitəsinin estrada-simfonik orkestrinin solisti. Repertuarında xalq (“Ağacda alma”, “Aman ovçu”, “Küçələ-rə su səpmişəm”)

və Azərbaycan bəstəkarlarının (T. Quliyev, A. Məlikov, V. Gərayzadə, F. Sücəddinov, E. Mansurov, C. Quliyev və b.) mahnılarına geniş yer tutur: “Bakı”, “Üzü-

yümün qaşığı”, “Güllərim”, “Vokaliz”, “Əgər mənə unutsan”, “Azərbaycanım”, “Bayatılar”, “Bir dəfə yaşayırıq” və s. Bir çox xarici ölkədə qastrolda olmuşdur.

DADAŞOVA Mınarə Rəhim qızı (d.4.5.1948, Bakı) – Azərbaycan pedaqoqu, pedaqoji e.d. (2007), prof. (2012). Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasını bitirmişdir (1971). Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İn-tunda (indiki ADPU) müəllim (1982–89), baş müəllim (1989–94), dosent (1994–2001) işləmiş, 2001 ildən kafedra müdürüdür. Tədqiqatları musiqi pedaqogikasının tarixi və nəzəriyyəsinə, musiqi tədrisinin sistemli təlim metoduna həsr edilmişdir. 70-dən çox elmi əsər, bir neçə dərslik müəllifidir. **DADAŞZADƏ** Araz Məmməd Arif oğlu (30.1.1936, Bakı – 2.11.1990, Moskva; Bakıda dəfn edilmişdir) – Azərbaycan ədəbiyyatşünası, tənqidçi. Filologiya e.d. (1978). Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi (1989). *Məmməd Arifin* oğludur.

Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir (1957). 1956 ildən ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. 1963 ildən Azərbaycan EA Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İn-tunda çalışmağa başlamış, 1968–76 illərdə in-tun orta əsrlər şöbəsinin baş elmi işçisi olmuşdur. İlk Azərbaycan ensiklopediyasının (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, ASE; 1976–88) nəşrə hazırlanması və nəşrində yaxından iştirak etmişdir. ASE Baş redaksiyasında ədəbiyyat və incəsənət şöbəsinin müdiri (1966–68), baş redaktorun I-ci müavini (1976–88) və baş redaktor (1989–90) işləmişdir. Elmi irsinin əsas hissəsini orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə, ədəbi əlaqələrə həsr olunmuş əsərlər təşkil edir. 18 əsr Azərbaycan poeziyasına, M.P. Vaqif yaradıcılığına dair fundamental tədqiqatların müəllifidir. “Molla Pənah Vaqif” kitabçası Azərbaycan, rus, ingilis, fransız, ərəb, fars və türk dillərində çap edilmişdir (1968). “Dünya ədəbiyyatı tarixi”nin (9 cildə, Moskva, rus dilində) 4–5-ci cildlərinin (1987, 1988) müəlliflərindəndir. Bəzi tədqiqatları xaricdə (Fransa) dərc olunmuşdur. Ədəbi tənqidlə fəal məşğul olmuş, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı, incəsənəti haqqında məqalələrin, televiziya ədəbiyyatına dair silsilə verilişlərin müəllifi olmuşdur. Hekayələr

yazmış, R. Taqorun mənsur şeirlərini ("Bağban" toplusu, Anarla birlikdə), S.Tolstayanın "Mənim həyatım" əsərini Azərb. dilinə tərcümə etmişdir. Azərb. Yazıçılar İttifaqı "Xatirə" irs komissiyasının sədr müavini (1988 ildən), Azərb. EA Terminologiya Komitəsi Rəyasət Heyətinin üzvü (1988 ildən) olmuşdur.

Əsərləri: Vaqif. Həyat və yaradıcılığı. B., 1966; XVIII əsr Azərbaycan lirikası. B., 1980; Певец жизни (Раздумья о Вагифе). Б., 1968; Поэзия добра и красоты. Б., 1986.

Əd.: Arazımız. Hekayələr, məqalələr, xatirələr (tərtib edənlər Zümrüd və Aqşin Dadaşzadələr). B., 1997; D a d a ş z a d ə Z. Çox da məşhur olmaq səadət deyil... // Biz də dünyanın bir hissəsiyik... B., 2004; Y u s i f l i C. Araz Dadaşzadə // Ədəbiyyat məcmuəsi. AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İn-tunun əsərləri. Xüsusi buraxılış, XXIV cild.B., 2013.

DADAŞZADƏ Məmməd Arif – bax *Məmməd Arif*.

DADDAH (əslində Muxtar vələd Dad-dah; مختار ولد داداه (25.12.1924, Butilimit ş. – 14.10.2003, Paris) – Mavritaniya dövlət və siyasi xadimi. İxtisasca hüquqşünasdır. 1942–48 illərdə Mavritaniya Fransa müstəmləkə idarəsində tərcüməçi olmuşdur. 1956 ildə Sorbonna un-tinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra Dakarda vəkil vəzifəsində çalışmışdır. 1957–58 illərdə Mavritaniya Hökumət şurasının sədr müavini, 1958–59 illərdə sədri olmuşdur. 1959 ilin iyun – 1961 ilin avqustunda baş nazir və daxili işlər naziri idi. 1961–78 illərdə Mavritaniya İslam Respublikasının prezidenti, 1958–61 illərdə Mavritaniya Yenidənqruplaşma Partiyasının (MYP), 1961 ilin dekabrından Mavritaniya Xalq Partiyasının

(1978 ildə buraxılmışdır) baş katibi olmuşdur. D. hərbi çevriliş nəticəsində devrilməmişdir.

DADİANI Şalva Nikolayeviç (21.5.1874, Qərbi Gürc., Zestafoni qəs. – 15.3.1959, Tbilisi) – gürcü yazıçısı, dramaturq. Gürc. SSR xalq artisti (1923). 1893 ildən Kutaisi teatrının aktyoru olmuşdur. 1908 ildə Batum (Batumi) ş.-ndə yaratdığı "Səyyar trupa" ilə Gürc.-da, həmçinin Bakı və Novorossiyskdə inqilabi tematikli pyeslərlə çıxış etmişdir. Ədəbi debütü "Qılgıncım" (1892) şeir toplusu ilə olmuşdur. "Müqəddəs göz yaşları" (1896) toplusu impressionist tərzdə yazılmış miniatur və hekayələrdən ibarətdir. "Qazmada" (1905), "Onlar ziyafətdə ikən" (1907), "Geçəkori" (1915), "Dünən-kilər" (1916) dramalarının müəllifidir. "Düz ürəyinə" (1928) əsəri ilk gürcü komediyasıdır. "Tetnuld" (1931), "Süpürgə və ilbiz" (1931), "Qara daş" (1932), "Qılgıncımdan" (1937) və s. əsərləri var. 12–13 əsrlərdə rus-gürcü siyasi və mədəni əlaqələrindən bəhs edən "Yuri Boqolyubski" (1916–26) və zadəgan ailəsinin faciəli taleyinə həsr olunmuş "Qvirqvilianilər ailəsi" (1956) tarixi romanlarını yazmışdır.

DADLI (ing. Dudley) – B.Britaniyada, İngiltərənin mərkəzi hissəsində, Staffordşir qraflığında şəhər. Əh. 79,4 min (2011), Qərbi Midlend konurbasiyasına (əh. təq. 2,6 mln.) daxildir; Qara ölkə adlandırılan (18–19 əsrlərdə sənaye inqilabı illərində ətraf mühitin sənaye tullantıları ilə çirklənməsinə və hisin divarlara hopması nəticəsində binaların, əsasən tünd rəngdə olmasına görə) ərazidə ən iri şəhər. Şm.-a (Lankəşirə),

ş.-ə (Birminhemə), q.-ə (Uelsə) və c.-a (İngiltərənin c.-q.-i) ayrılan d.y. və avtomagistral qovşağı. Sənaye inqilabı dövründən yüklərin nəqli üçün inşa olunmuş kanallar (ən uzununu 2,9 km-dir; hazırda istirahət məqsədilə istifadə edilir) şəbəkəsi saxlanılmışdır. Aeroport (Birminhemədə).

8 əsrdən D.-nin yerində ağac (12 əsrdən daş) qəsr yerləşirdi; şəhər qəsrin ətrafında meydana gəlmişdir. 1647 ildə qəsr O. Kromvelin qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır. 17 əsrdə D.-də yerli gil əsasında şüşə-keramika istehsalına başlanıldı. D. güclü sənaye mərkəzi kimi inkişaf edirdi: 18–19 əsrlərdə daş kömür hasilatı, sonra qara metallurjiya, metal emalı (mismar istehsalı), maşınqayırma, həmçinin toxuculuq və gön-dəri sənayesi meydana gəldi. 20 əsrdə köhnə sahələrin çoxu tənəzzül etdi.

18–19 əsrlərdə şəhərin simasını plansız inşa olunmuş yaşayış evlərinin əhatəsində çoxsaylı fabrik müəyyən edirdi; o dövrün bir çox xüsusiyyəti şəhərin müasir görünüşündə saxlanılmışdır. Qəsr qalıqları (12–13 əsrlər), kilsə (1840), 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərinə aid özəl evlər qalmışdır. "Uoterfront" biznes-parkı 20 əsrin sonlarında inşa edilmişdir. Texnoloji kollec; "Qara ölkə" muzeyi (1975; his çəkmiş binalardan ibarət qədim tikililərin fraqmentləri, emalatxanalar, bazar, dükanlar, şaxta və s.), Şüşə muzeyi, İncəsənət qalereyası; zoopark fəaliyyət göstərir.

İqtisadiyyatda xidmət sferası (işləyənlərin 60,9%-i, 2001; əsasən, yerli ehtiyacını ödəyir), o cümlədən mehmanxana-restoran biznesi (22,6%), maliyyə və biznes xidmətləri (13,1%), səhiyyə (10,0%), təhsil (6,9%) və digər xidmətlər (8,3%) üstün mövqə tutur; lakin ölkənin digər şəhərlərinə nisbətən D.-də bu sektor az inkişaf etmişdir. Sənayedə (tikinti də daxil olmaqla) işləyənlərin 33,3%-i maşınqayırma, o cümlədən sənaye avadanlıqlarının, avtomobillər üçün ehtiyat hissələrinin, metal məmulatların, həmçinin dəzgah və elektrotexnika məhsullarının ("Castle Engineering Resources", "MC Steel Structures", "Deepdale Engineering" və s. şirkətlərin z-dları) istehsalı irəlidedir. Köhnə sahələrdən olan çini-fayans və şüşə-saxsı sənayesi öz əhəmiyyətini saxlamışdır ("Royal Brierly Crystal", "Royal Doulton" və "Stuart Crystal" kimi tanınmış firmaların müəsisələri).

DADRA VƏ NAQARHAVƏLİ – Hindistanda mərkəzi hökumət tərəfindən idarə

olunan ittifaq ərazisi. Hindistan y-a-nın q.-ində, Maharaştra və Qucarat ştatları arasında yerləşir. Sah. 491 km². Əh. 342,9 min (2011). İnz. m. Silvasa ş.-dir.

DADÚ, D a d u Ş a n d u – Yuan dövlətinin (1271–1368) paytaxtı; indiki Pekin ş.-nin yerində yerləşirdi. 1964 ildən qazıntılar aparılır. Əsasını *Xubilay* 1267 ildə Szin dövlətinin monqollar tərəfindən dar-madağın edilmiş paytaxtı Çjundu ş.-nin yerində qoymuş, tikintisi 1276 ildə başa çatdırılmışdır. Qədim Çin paytaxtlarının nümunəsi əsasında qurulmuşdu: kvadrat planlı, divarlarla bir-birindən ayrılan Bayırşəhər, İmperator və Saray ("Yasaq edilmiş") "şəhər"lərindən ibarət idi. Bayırşəhərin divarları (uz. 28600 m) möhrəndir; ş. tərəfində bazarlar, evlər, anbarlar, mərkəzdə – nohurlar, məbəd, pəvilyonlar, bürclər; İmperator şəhərində (divarların uz. təq. 10 min m) – imperatorun ailə üzvlərinə məxsus imarətlər, q.-də nohur, imperatriçə (Lunfuqun) və vəliəhdin (Sinşenqun) sarayları yerləşirdi. Nohurun üzərində 2 körpü salınmış, ortasında isə kiçik ada var idi. Onun içərisində kərpic divarla (uz. təq. 4500 m) əhatələnmiş, 4 tərəfində bürcləri olan Saray ucalırdı; imperator c. tərəfdə yerləşən Damin zalında rəsmi qəbullar, şm. tərəfdə yerləşən Daan pəvilyonunda isə ayanların qəbulunu keçirirdi. 1368 ildə Çju Yuançjan D.-nu işğal etmiş və adını dəyişərək Beypin qoymuş, 1403 ildə onun oğlu Çju Di isə paytaxtı Beydzin adlandırmışdır. 1430 ildə şəhər tərk edilmiş, yeni paytaxtın əsası isə Nankində qoyulmuşdu. Tapıntılar arasında daş mürəkəbqabı, daş və kərpic üzərində yazılar, çini qablar var.

DADYÉ (Dadié) Bernar Binlin (d.1916, Abidjan yaxınlığında Asini) – Kot d'İvuar yazıçısı, şair, dramaturq, jurnalist, siyasətçi. Fransız dilində yazır. Dakardakı məktəbdə təhsil almışdır; 1936–47 illərdə oradakı Qara Afrika Fransa İn-tunda işləmiş, demokratik mətbuat ilə əməkdaşlıq etmişdir; 1947 ildə vətəninə dönmüş, liberal ideyaları təbliğ etdiyinə görə həbs olunmuşdur (1950). 1953 ildə Kot-d'İvuar Folklor cəmiyyətini təsis etmiş, şifahi rəvayət və əfsanələrin toplanması ilə məşğul olmuşdur ["Afrika əfsanələri", (1954), "Qara sarğı" (1955) nağıllar kitabı]. Mədəniyyət naziri (1961–86) vəzifəsində fəaliyyəti və antimüstəmləkə pafosu ilə aşınmış bədii yaradıcılığı ilə Afrika incəsənəti ənənələrinin qorunub saxlanmasına çalışmışdır: "Afrika necə varsa" (1950), "Günlər ötür" (1956)

və s. şeir topluları; "Klembye" (1958), "Zənci Parisdə" (1959), "Nyu-Yorklu sahibkar" (1964) və s. roman-xronikaları; "Konqolu Beatrice", "Küləyin arasından keçən səslər" (hər ikisi 1970), "Fırtına adaları" (1973) pyesləri və s. "Dərimin qaralığı", "Sənsən sahib" şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Поэзия Африки. М., 1973, səh. 85–101; Légendes et poèmes. Abidjan, 2002.

DAFLALAR (hərfi mənası vəhşi adamlar; банқилар; özlərini nisilər, nişilər, nilər – adamlar adlandırılar) – Şimal-Şərqi Hindistanda (Arunaçal-Pradeş və Assam ştatları) Tibet-Birma xalqı. Sayları 226,5 min nəfərdir (2006). Adivasilər qrupuna daxildirlər. Tibet-Birma dillərinin tani qoluna aid nişi dilində danışılar; dialektləri nişanq, tagin, apatani və s. Assam dili yayılmışdır. Ənənəvi inanclarını qoruyub saxlayırlar, hinduistlər və xristianlar da var.

Ənənəvi mədəniyyətləri Hindistanın Himalayönü vilayətləri üçün səciyyəvidir. Məşğuliyyətləri: tala əkinçiliyi (quru dərələrdə bitən çəltik, darı), maldarlıq, ovçuluq; sənətkarlıq sahələrindən dulmuşluq, qamış və bambuk emalı. Geyimləri: kişilərdə – bel sarğısı, qadınlarda yubka və otlardan düzəldilmiş çiyinlik. Kişilər saçlarını aln nahiyəsində düyünləyirlər. Bambukdan hörülmüş və kərgədan quşunun dimdiyi taxılmış kişi dəbilqələri səciyyəvidir. Qohumluğu ata xətti üzrə hesablanan qruplar (10 və daha çox ailə) yortacəsaslı uzun evlərdə (uz. 45 m-dək) yaşayırlar. Krosskuzen matrilateral nikahlara üstünlük verilir, krosskuzen patrilateral nikahlar isə qadağan edilmişdir. "Düşmənlərlə ovu" tətbiq olunurdu. Ana-Günəş kultu, ulu əcdad Takra və onun oğulları haqqında miflər məlumdur.

DAFNA (yun. Δάφνη – dəfnə ağacı) – qədim yunan mifologiyasında nimfa, ilahə *Geya* və çay allahı Peneyin (yaxud Lodonun) qızı. D. haqqında mif poetik şəkildə Ovidinin "Metamorfozlar" əsərində şərh edilmişdir. Artemida kimi ərə getməyə bəkarətini qoruyacağına söz verən gözəl D.-ni Apollon izləyirdi. Təqibdən xilas olmaq üçün D. ümitsiz halda allahlardan kömək istəyərək yalvarır və onlar nimfanı Apollonun əbəs yerə qucaqladığı dəfnə ağacına çevirirlər. Bundan sonra dəfnə ağacı Apollonun ən sevimli və müqəddəs bitkisi olur. Delfada keçirilən yarışların qalibləri dəfnə çələngi ilə mükafatlandırılırdılar. Fivada Dafnefori bayramında dəfnə çələngləri

gəzdirirdilər. Homerin himnində dəfnə ağacının gələcəyi qabaqcadan xəbər verməsi qeyd olunur.

Antik incəsənətdə D., adətən, Apollon tərəfindən yaxalanan (Pompeydəki Dioskurların evinin freskası) və ya dəfnə ağacına çevrilən şəkildə təsvir olunur. Bu süjet Qərbi Avropa təsviri sənətində (Corcone, L. Bernini, Y. Breygel, N. Pussen, C.B. Tyepolo və b.), dramaturgiyasında (Q. Saks, "Şahzadə Dafna"; J.de Lafonten, "Dafna" və s.) və musiqisində (A.Skarlattı, G.F.Hendel, R.Ştraus və b.) geniş yayılmışdır.

DAFNİS (Δάφνης) – yunan mifologiyası və poeziyasında bukolik şeirin əfsanəvi yaradıcısı, siciliyalı çoban (frigiyalı müğənni variantı da mövcuddur). Allah *Hermesin* və yeni doğulmuş körpəni Siciliya a.-dakı Gerey dağlarının vadisində olan dəfnə meşəsinə atmış nimfanın oğlu sayılır. Onu nimfalar tərbiyə etmiş, atabir qardaşı *Pan* isə tütək çalmağı və çoban nəğmələri oxumağı öyrətmişdir. Bir əsətiyə görə, D. sadıqlıq andını pozduğu üçün aşıqı nimfa tərəfindən kor edilmişdir (və ya daşa çevrilmişdir). Antik şairlərdən Feokrit (I-ci idilliyə) və Vergili (V ekloqa) poetik formada D. haqqında fərqli əsətiyə işləyib hazırlamışlar. Bu əsətiyə görə, D. onun üçün göndərilən qadının məhəbbətini rədd etdiyindən Afroditə tərəfindən cəzalandırılmışdır. Musiqi və nəğmələrdə təsəlli axtaran D. adada sərgərdan dolaşmış və ümitsizlikdən özünü qayadan dənizə atmışdır.

D. haqqında əsəti 16–17 əsrlərin təsviri sənətində (Culio Romano, P. Bordone və b.), həmçinin 17–18 əsrlər Avropa pastoral poeziya və dramaturgiyasında öz əksini tapanmış, bir sıra opera və balet librettosunun (M. Ravel və b.) əsasını təşkil etmişdir.

DAFNİYA – bax *Subirəsi*.

DAĞ – yer səthində ətraf düzənliklərdən yüksəkdə olan, yamaqları və ətəkləri ilə aydın seçilən müsbət relyef forması. Mənşəyinə görə D.-lər tektonik-denudasion, yaxud vulkanik olur. D.-in zirvəsi şiş uclu, günbəzvari, platoyabənzər və s. formada ola bilər. Kamerunun c.-q.-indəki eyniadlı vulkan (dəniz səviyyəsindən 4100 m yüksəklikdə) və Mərkəzi Avstraliyadakı Ers-Rok monolit qalıq dağı (mütləq hünd. 868 m, nisbi hünd. 348 m) tipik D. nümunələridir. Okean və dənizlərin dibində də D.-lər (adətən vulkanik mənşəli) var. Bəzən onların zirvəsi dəniz səviyyəsindən yuxarı qalxaraq adalar yaradır (məs., Hind okeanındakı Reyunyon a.-nda Piton-de-Nej sönmüş vulkanı-

Dadli qəsrinin qalıqları.

Ers-Rok dağı. Mərkəzi Avstraliya.

nın krateri okean səviyyəsindən 3069 m hünd.-dədir.

DAĞ ARIXLI – Gürcüstanın Kvemo Kartli mahalının Dmanisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Dmanisidən 12 km şm.-q.-də, dəniz səviyyəsindən 1465 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 711 (2002); maldarlıqla məşğuldur.

DAĞ BAĞIRLI – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunda kənd. Dağ Bağırılı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km c.-da, Ləngəbiz silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 1870 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

DAĞ BİLİCİ – Azərb. Resp. Şabran r-nunun Taxtalar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13 km q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 615 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi var.

DAĞ BÜLLURU – *kvarsın* irikristallik, şəffaf növü. Tərkibi – SiO₂. Əsasən, orta və aşağı temp-rlu hidrotermal proseslər zamanı kvars damarlarında və peqmatitlərdəki

Dağ bülluru. Qazaxıstan.

boşluqlarda əmələ gəlir; sintez yolu ilə də alınır. Şüşə pəriltilidir. Bircinsli şəffaf monokristalları yüksəkkeyfiyyətli akustik cihazların, saat hissələrinin hazırlanmasında qiymətli texniki xammaldır. D.b.-ndan, həmçinin zərgərlik məmulatı hazırlanmasında və bədii daşyonma sənətində istifadə olunur. Yataqları RF-də (Ural, Altay, Pamir), Ukraynada, İsviçrədə, Madaqaskarda, Şri-Lankada və s. yerlərdədir. Azərb. Resp.-nda (Böyük Qafqazda) təzahürləri var.

DAĞ CƏYİR – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Dağ Cəyir ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 21 km c.-q.-də, Artəpə çayının sağ sahilindən 2 km aralı, Şəmkir-Çaykənd avtomobil yolu kənarında, Kiçik Qafqaz d-rının ətəyindədir. Əh. 1059 (2011); taxılçılıq, kartofçuluq və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DAĞ ÇAYI – bax *Çay*.

DAĞ DÜYÜNÜ – iki, yaxud bir neçə silsilənin kəsişmə və ya ayrılma sahəsi. D.d. adətən yüksək, çətin keçilən və buzlaşma mərkəzlərindən ibarət olur (məs., Hissar-Alay dağ sistemində Türkünstan, Zərəfşan və Alay silsilələrinin kəsişməsindən yaranan Matça D.d., hünd. 5621 m-ədək).

DAĞ ƏKİNÇİLİYİ – dağ və dağətəyi şəraitdə k.t. bitkilərinin becərməsinə dair aqronomik və d. tədbirlərin məcmusu. Bax *Əkinçilik, Torpağın eroziyası*.

DAĞ FAUNASI – Yer kürəsinin dağlıq vilayətlərində məskunlaşmış heyvanlar. Çox vaxt D.f. dedikdə, ancaq yüksək dağlıq ərazilərin faunası başa düşülür.

Dağ heyvanlarının məskunlaşması və onların areallarının formalaşması üçün buzlaşma dövründə iqlimin dəyişilməsinin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Soyuqlar düşdükdə soyuqsevən fauna c.-a doğru uzaqlara keçmiş, yeni istiləşmə dövründə qismən geriyyə çəkilmiş, qismən də dağlara doğru məskunlaşmışdır. Efiopiya d-rında və hətta Kilimancaroda Şimali Avropa faunası nümayəndələrinin, Yava a-nda Sibir növlərinə oxşar növlərin, Alp d-rında ağ dovşanın, Cənubi Sibir d-rında isə tundra kəkliyinin olması bununla izah edilir. Torpaqlar insanlar tərəfindən intensiv istifadə edildiyindən, düzənlərdə tamamilə qırılmış bəzi heyvan növlərinin son sığınacağı çox vaxt dağlar olurdu. D.f.-nin şaquli zonallıq üzrə yerləşməsi en dairəsinin təbii zonaları üzrə heyvanların yayılmasına müəyyən dərəcədə oxşardır. Dağların yüksəkliklərində yaşayan heyvanlar ürək ölçülərinin böyüklüyü, qanda eritrositlərin və hemoqlobinin miqdarının çox olması ilə fərqlənirlər (bax *Fizioloji adaptasiya*). Böyük yüksəkliklərdə bəzi tipik yırtıcı dağ quşları (qara kərkəslər, kondorlar), toyuqkimilər (dağ hindtoyuqları) və sərçəkimilər (dağ qaratomyğu, çərənçilər və s.) yaşayır; yüksək dağlarda sürünənlərə və sudaquruda yaşayanlara az rast gəlinir. Dağ çaylarında balıqlardan qızılxallı, mursa, marinka, osman, dağ naxası yaşayır. Dağlarda, xüsusilə, azhərəkətli formalar (məs., molyuskalar) arasında endemizm xeyli inkişaf etmişdir. D.f. dünyada ən çox Qafqazda, Tyan-Şanda, Pamirdə, Altayda, Sayan d-rında təzahür edir.

DAĞ XƏSTƏLİYİ – bax *Yüksəklik xəstəliyi*.

DAĞ İQLİMİ – dağlıq relyefə malik ərazilər üçün səciyyəvidir. Aşağı atm. təzyiqli, Günəş radiasiyasının yüksək intensivliyi, havanın təmizliyi, nisbətən aşağı temp-ru və mütləq rütubəti, yuxarı qalxdıqca (müəyyən həddə qədər) yağıntıların miqdarının artması D.i.-nin xüsusiyyətləridir. *Dağ-dərə küləkləri, fyonlar, boralar* və digər zəif külək tipləri D.i.-nin tərkib hissələridir. Dağlar üçün *şaquli zonallıq* xarakterikdir. Müxtəlif yüksəkliklər, yamacların dikliyi və onların hava axınlarına qarşı istiqaməti, dağ relyef formalarının müxtəlifliyi, buzlaqların olub-olmaması cürbəcür dağ-iqlim şəraitini formalaşdırır. Yüksəkdağlıq iqlimi (3–4 min m-dən yuxarı yüksəklikdə) D.i.-nin bir növüdür. D.i.-nin təmizliyindən, ultrabənövşəyi şüalarla zəngin Günəş radiasiyasının müalicəvi əhəmiyyətindən iqlim müalicəsində istifadə edilir.

DAĞ KƏSƏMƏN – Azərb. Resp. Ağstafa r-nunda kənd. Dağ Kəsəmən ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 3 km ş.-də, Bakı-Qazax avtomobil yolu kənarında, Ağstafa çayının sağ sahilində, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 7386 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. 2 tam orta məktəb, 2 uşaq bağçası, mədəniyyət evi, 2 kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DAĞ KHMERLƏRİ – Cənub-Şərqi Asiyada *mon-khmer* xalqları qrupu. “D.k.” termini 1960-cı illərdə Kambocada ölkənin şm.-ş.-ində yaşayan xalqları qeyd etmək üçün qəbul olunmuşdur. Cənub-Qərbi Çinin dağlıq r-nlarında (Yunnan əyaləti), Qərbi Vyetnamda, Şimali, Şərqi və Cənubi Laosda, Şərqi Myanmada, Şimali və Şərqi Taylandda, Şimal-Şərqi Kambocada yaşayırlar. Ümumi sayları Çində – 700 min nəfərdən çox, Vyetnamda – təq. 1,3 mln. nəfər, Laosda – təq. 1,6 mln. nəfər, Myanmada – 1,8 mln. nəfərdən çox, Taylandda – təq. 600 min nəfər, Kambocada – 150 min nəfərdən çoxdur (2008). *Mon-khmer dillərində* danışirlər. Ş i m a l i D.k.-nə: (“dağ monları”na) palaunq-va xalqları [qərbi – *valar* (900 min nəfərdən çox), bulanlar (112 min nəfər) və b.; şərqi – *palaunqlar* (640 min nəfər), danaular (138 min nəfər), rianqlar (50 min nəfər), lametlər (14 min nəfər) və b.], manqlar (3,5 min nəfər), khmular [khmular (900 min nəfərdən çox), phaylar (54 min nəfər), praylar (40 min nəfər) və b.] aid edilir. Ş ə r q i D.k.-nə banar xalqları [şimali – hrelər (tyamrelər, tatömlər; 130 min nəfər), sedanqlar (130 min nəfər) və b.; mərkəzi – banarlar (banalar; 180 min nəfər), tampoqlar (32 min nəfər) və b.; qərbi – suilər (özlərini cru adlandırırlar, cru, yaxud loven dilində danışirlər; 86 min nəfər) və b.; cənubi – srelər (keholar, koholar; 147 min nəfər), mnonqlar (mnonq qarlar və mnonq ramlar; 123 min nəfər), stiyenqlər (97 min nəfər), malar (özlərini kontyau adlandırırlar; 38 min nəfər) və b.], katular [mərkəzi – katanqlar (120 min nəfər), taoylar (60 min nəfər) və b.; şərqi – katular (özlərini ktu adlandırırlar; 78 min nəfər), pakohlar (15 min nəfər) və b.; qərbi – kuilər (440 min nəfər), solar (manqkonqlar; 160 min nəfər), brular (brao dilində danışirlər; 150 min nəfər) və b.]. Dilləri say sistemində görə khmerlərdən fərqlənir. Bəzi xalqlar (katanqlar, taoylar, katular, brular, solar, valar, palaunqlar, banarlar, hrelər və b.) üçün latın qrafikası əsasında yazı sistemi yaradılmışdır; bəzi yerlərdə hind qrafikası əsasında yazı sistemi saxla-

Dağ khmerləri ailəsi. Kamboca.

nılmışdır (liyeklər, duotalar, tothamlar, toleklər və digərləri). Radio və televiziya verilişləri və dilində aparılır. D.k. ənənəvi dinlərini saxlayırlar, bəzi xalqlar (palaunq-ular, həmçinin brular, solar, kuylar, honqlar və b.) arasında buddizm yayılmışdır; xristianları da var. Kambocadakı D.k. (khmae-lılar) *khmerlər* tərəfindən assimilyasiya olunurlar.

D.k., ehtimal ki, khmerlər, *monlar*, *myanmalar*, siamlılar, *laolar* və *vyetlərin* etnogenezində mühüm rol oynamış qədim substratın qalıqlarıdır. Ənənəvi mədəniyyətləri Cənub-Şərqi Asiyanın dağ xalqları üçün səciyyəvidir. Talalarda toxa əkinçiliyi (yapışqanlı çəltik, qarğıdalı, batat, tərəvəz), heyvandarlıq (kəl, donuz, quş, fil), ovculuq (o cümlədən qaban, ayı, fil, pələng), balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olurlar; bəzi yerlərdə suvarma və dəmyə şum çəltikçiliyi inkişaf edir. Sənət sahələri toxuculuq, bambukdan hörmə və dəmirçilikdir. Ənənəvi məskənləri çox vaxt çəpərlə əhatələnir, bəzən dairəvi planlı olur, mərkəzində icma evi yerləşir. Evləri yortacəsası, yaxud yurüstüdür; dambelinin bəzən kəl buynuzu, quş başı və s. formada oyma bəzəkləri olur. Malar, sedanqlar və b.-nda uzun evlər (uz. 100 m-ədək) saxlanılmışdır. Geyimləri: kişilərdə bel sarğısı və düyməsiz gödəkcə, qadınlarda tikişsiz yubkadır; lifdən hazırlanan geyimlər də məlumdur. Çoxsaylı gümüş və mis bəzək əşyaları taxırlar; tatuirləmə (xüsusilə c.-da), dişlərin qaraldılması, mişarlanması və çıxardılması adəti yayılmışdır. Əsas yeməkləri yapışqanlı düyüdür; burundan içmək adəti (khmularda) səciyyəvidir. Qohumluğu ata xətti üzrə hesablanan qəbilələr və patriloal nikah üstünlük təşkil edir, mnonqlar və srelərdə qohumluğu ana xətti üzrə hesablanan qəbilələr və matriloal nikah məlumdur. Ənənəvi inancları və mifologiyaları, folk-

lorları, kəlləri qurbanvermə adəti saxlanılmışdır; keçmişdə “düşmən başlarının ovu” adəti mövcud olmuşdur.

Şifahi yaradıcılıq. Qədim siqnal idiofonları: müxtəlif yüksəklikdə səslər çıxaran, çəpinə kəsiyi olan (ov ayınlarında), 3 (və daha çox) bambuk borucuqlar, yarıqlı bambukdan hazırlanmış təbillər (cəngəlliklərdə “danışıqlar” aparmaq üçün) saxlanılır. Şaman ayınlarında bitki budağı və yarpaqlarından düzəldilmiş müxtəlif aerofonlardan istifadə olunur. Məhsul, şaman ayınları, quraqlıq vaxtı “ağacların canlandırılması” və s. rəqsləri müşayiət edən eynitipli sinc-təbil ansamblları (4–12 konq-çmol, konq-ni qoşa sinc-təbilləri) yayılmışdır. Lametlərin musiqi və ayin praktikasında ən mühüm mərasimlər zamanı (əcdadların ruhlarının çağırılması, yağış yağması üçün edilən dualar) tunc təbillərdən (mənsəco *Donqşon* mədəniyyəti ilə bağlıdır) indi də istifadə edilir; istifadə olunan təbillərin sayı onların sahibinin rifahı və ictimai mövqeyinin göstəricisidir.

DAĞ KOLANI – Azərb. Resp. Qobustan r-nunun Poladlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 27 km c.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Hazırda əhali yaşamır.

D.K.-dan 2–3 km c.-q.-də qədim yaşayış yerinin xarabalığı qalır. Burada daş alətlər, qayıqvarı dən daşları, heyvan sümükləri, tikinti materialı (çiy körpic, hörgü daşları və s.), həmçinin bütöv saxsı qablar (əl ilə hazırlanmış tünd-çəhrayı rəngli, ağzı əyintili, yumru gövdəli qablar, dolça, matra, qulplu və qulpsuz camlar) və s. aşkar olunmuşdur. Tapıntılar içərisində əhəngdaşdan kobud yonulmuş insan (kişi) heykəli (hünd. 133 sm) xüsusi yer tutur. Onun başı nisbətən böyük, üzü hamardır, saqqallı adam sifətini xatırladır. D.K. yaşayış yerindən orta əsrlərə aid şirsiz və şirli saxsı qab, müxtəlif küp,

boşqab, çıraq, qazan və s. qırıqları da tapılmışdır. Daş heykəllər və saxsı qabların bir qismi e.ə. I-ci minilliyin sonu – eramızın əvvəllərinə aiddir. Tapıntılar yaşayış yerinin 11–12 əsrlərə qədər mövcud olduğunu göstərir.

DAĞ QAZI (*Anser indicus*) – ördəklər fəsiləsindən quş; çox vaxt onu ayrıca *Eulabeia* cinsinə aid edirlər. Bədən quruluşu qəşəngdir; uz. 70–76 sm, kütləsi 1,9–3,2 kq olur. Boynu uzun və nazik, dimdiyi kiçikdir. Lələkləri qonuruntul-bozdur; açıq rəngli bədəninin yanlarında tünd zolaqlar var; başı, boynunun yanları, qarıncığı, quyruğunun altı və üstü ağdır; təpəsində və peysərində eninə qonuruntul-qara zolaqlar var. Dimdiyi sarı, burun dəlikləri qara, ayaqları narıncıdır. Orta və Mərkəzi Asiya dağlarında, Cənub-Şərqi Altaydan Qərbi Mancuriyaya qədər, c.-a doğru Pamirə, Ladax və Tibetə qədər məskunlaşmışdır. Dağ göllərinin sahillərində və onlara yaxın, 1000 m-dən 5000 m-ədək yüksəklikdə yerləşən çay vadilərində, həmçinin sarların və çalağanların yuvalarını tutaraq qayalarda, yaxud ağaclarla koloniyalarla yuvalayır. Hindistanın şm.-ində, Banqladəşdə və Myanmada qışlayır; Himalay d-ri üzərindən, 9000 m-ədək yüksəklikdə uçub keçirlər. Bərk qaçır, yaxşı üzür və suya baş vurur. Əsasən quruda və suda tapdığı bitki mənşəli yemlə qidalanır. Monoqamdır. 3–5 (bəzən 7–8) yumurta qoyur; dişi fərd 28–30 gün kürt yatır. Balaları hər iki valideyn gəzdirir. Ətcəbalalar təqr. 2 aylığında uçmağı öyrənirlər. D.q. asan əhliləşir və yaxşı çoxalır. BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

Dağ qazı (*Anser indicus*).

DAĞ QOŞUNLARI – dağlıq ərazilərdə hərbi əməliyyat aparmaq üçün təxsis edilmiş və xüsusi təlim keçmiş hərbi hissə və birləşmələr (ümumqoşun, artilleriya, mühəndis və s.). Tərkibinə dağ-xizək, qaya-

lara dırmaşma, yükdaşıyan və s. bölmələr daxil ola bilər. D.q., adətən, dağlıqlardan komplektləşdirilir, xüsusi dağ geyimi və ləvazimat, yüngül silah, kiçikqabaritli və yüksək keçid qabiliyyətli hərbi texnika və nəql. vasitələri, hava, dağ yolları və yük heyvanları (qatır, uzunqulaq, at) vasitəsilə daşınması üçün xüsusi konstruksiyalı artilleriya və zenit silahı (o cümlədən tez sökülüb-yığılan), həmçinin kanat yolları, dərə, kanyon və çayları keçmək, yükləri yüksəkliklərə qaldırmaq üçün xüsusi körpülərlə təchiz edilir. D.q. şəxsi həyatının döyüş hazırlığı dağ tədris mərkəzlərində və düşərgələrində, həmçinin xüsusi düzəldilmiş yerlərdə keçirilir.

Dağlarda döyüş əməliyyatlarının qədim dövrlərdən aparılmasına baxmayaraq, D.q.-nin ilk xüsusi bölmələri *Birinci dünya müharibəsi* (1914–18) dövründə Avstriya-Macaristan və Almaniyada meydana gəlmişdir. *İkinci dünya müharibəsi* (1939–45) illərində vermaxtın tərkibində dağ yegerləri birləşmələrindən ibarət 20-ci dağ ordusu (“Edelveys diviziyası”) mövcud idi. Bir çox orduda D.q. Alp piyada (Fransa, İtaliya), dağ piyada (Almaniya, Yunanıstan), yüngül piyada (ÇXR) qoşunları adlanır.

DAĞ QURŞAĞI – geniş zolaqla xətti uzanmış *dağlıq ölkələr* toplusu; dağ relyefi təsnifatında iri geomorfoloji vahid. Uzunluğu on minlərlə km-ə, eni 1,5 min km-ə çata bilər (məs., Kordilyer, Alp-Himalay, Monqol-Oxot dağ sistemləri). **DAĞ QUŞÇU** – Azərb. Resp. Siyəzən r-nunda kənd. Dağ Quşçu ə.d.-nin (Dağ Quşçu, Əlməkolu k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 18 km c.-q.-də, Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyində, Gilgilçayın sahilindən 6 km aralıdır. Əh. 548 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, poçt, tibb məntəqəsi var.

DAĞ MASSİVİ – dağların nisbətən təcrid olunmuş, təqr. eyni uzunluğa və enə malik hündür hissəsi. D.m.-lərinin səthi zəif parçalanmış olur (məs., Karpat d-riində Tatra massivi, Alp d-riində Monblan massivi). D.m.-ləri tektonik, vulkan və s. mənşəli olur.

DAĞ MAŞANLI – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Qazanəmi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 38 km q.-də, Kiçik Həkəri çayının sol sahilində, Gəyan düzündədir. Əh. 540 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl heyvandarlıqla məşğul olmuşdur.

DAĞ MUMU – bax *Ozekerit*.

DAĞ SİLSİLƏSİ – xətti istiqamətdə uzanan, əks tərəflərə meyilli yamacları olan,

xeyli hünd.-yə və uz.-a malik iri müsbət relyef forması; *dağ sisteminin* bir hissəsi. D.s.-nin uz. yüzlərlə km-ə çata bilər (məs., Böyük Qafqazın Baş, yaxud Suayırıcı silsiləsinin uz. təqr. 1000 km-dir). Ən böyük hünd.-lər əksər hallarda silsilənin ox hissəsinə uyğun gəlir. Hünd.-lər formaca şiş və yastı zirvəli olurlar. D.s.-nin hünd., uz. və forması həmin sahədəki relyefin inkişaf tarixi və süxurların litoloji tərkibindən asılıdır. D.s. ayrı-ayrı qollara parçalanır və qonşu silsilələrdən çay dərələri, yaxud dağarası çökəkliklərlə ayrılır.

DAĞ SİSTEMİ – yer səthində ətraf düzənliklərdən yüksəkdə olan, daxilində hünd.-ləri xeyli və kəskin fərqlənən sahələr. Yer qabığının dislokasiyaya uğrayaraq intensiv qalxması nəticəsində yaranır. Bəzən bir neçə min km-ədək uzanır. Dağarası çökəkliklər və çay dərələri ilə ayrılan silsilələrdən ibarətdir. D.s. təcrid olunmuş (məs., Ural d.s.) yaxud qrup şəklində (bax *Dağlıq ölkə*) olur. Həmçinin bax *Dağlar*.

DAĞ TERRASLARI, Hols terrasları, Soliflüksiya terrasları – meşə xəttindən yuxarıda dağ yamaclarının köklü süxurlarında yaranmış terrasvarı meydançalar (meşə qurşağının yuxarı hissələrində relikt D.t.-na rast gəlinir); çox vaxt yamacaşağı pillələr yaradırlar. D.t. orta və yüksək enliklərin kontinental iqlimə malik vilayətlərində donuşluq aşınması və soliflüksiya nəticəsində formalaşır. RF-də (Şərqi Sibirdə, Şimali və Qütb Uralında), Kanada və ABŞ-da (Alyaskada) geniş yayılmışdır.

DAĞ TUMAS – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunda kənd. Dağ Tumas ə.d.-nin (Dağ Tumas, Çələbilər, Qaraağac, Sofulu k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 39 km q.-də, Qarabağ silsiləsinin c.-q. ətəyindədir. Əh. 1425 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və baramaçılıqla məşğul olmuşdur. Orta və səkkizillik məktəb, kitabxana, xəstəxana var idi.

DAĞ TURİZMİ – bax *Turizm*.

DAĞ UÇURUMU – dik və yağanlı dağ yamaclarında böyük süxur kütlələrinin uçulması. Süxurlarda gedən aşınma prosesləri, seysmik təkanlar, həmçinin yerüstü və yeraltı suların fəaliyyəti nəticəsində yaranır. 1911 ildə Pamirdə baş vermiş zəlzələnin və onun yaratdığı uçqunun (Usoy d.u.) Mürgəb çayının (Pənc çayı hövzəsi) qarşısını kəsməsi nəticəsində Sarez gölü əmələ gəlmişdir.

DAĞARASI ÇÖKƏK – Yer qabığının mütəhərrik qurşaq hüdudlarında dağ sistemlərini ayıran xətti uzanmış dərin tektonik çökək. Geol. quruluşuna görə D.ç. kə-

nar çökəklərin oxşarıdır. Adətən D.ç.-lər böyük qalınlıqlı qırıntı çöküntüləri ilə (molasslarla) dolmuş olur; əsasən, mütəhərrik qurşaqların aralıq massivlərini örtür. Məs., Böyük Qafqazın qırışıqlıq sistemini Kiçik Qafqazın Acar-Triolet qırışıqlıq sistemindən ayıran Rioni və Yuxarı Kür D.ç.-lərini doldurmuş Son Miosen-Pliosen molassları Cənubi Qafqaz aralıq massivini örtür. D.ç. Yer qabığının əyilməsi ilə bərabər ətrafdakı dağ sistemlərinin qalxması nəticəsində yaranır. D.ç.-lərlə kömür, neft, təbii yanar qaz, daşduz və kalium duzu yataqları əlaqədardır.

DAĞARCIQ – keçmişdə ərzaq məhsulunu saxlamaq üçün işlədilən qab. D.-i hazırlamaq üçün bütöv soyulmuş və təmizlənilən qoyun dərisinin qol yerlərini tikir, boğaz hissəsini isə ərzaq tökmək üçün açıq saxlayırdılar. Köç zamanı qoşqu və minik heyvanlarına yüklənirdi. Hələ e.ə. 3-cü minillikdən meydana çıxan D. orta əsrlərdə də Azərb.-da maldar əhali arasında geniş yayılmışdır.

DAĞ-ÇƏMƏN BOZQIR TORPAQLAR – subalp çəmən-bozqır zonasının torpaq növü; dəniz səviyyəsindən 1800–2100 m yüksəklikdə yayılmışdır. Yüksək dağlıq zonanın çox quraq r-nlarını əhatə edir; Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarında rast gəlinir. Bitki örtüyü kserofil xarakterli, sıx örtüklü müxtəlifotu bitki qruplaşmalarından ibarətdir. 2 yarım tipi var: yumşaq çimli və bərk çimli; bunlar çimləmə xarakterinə və dərinliyinə, torpaq profilinin inkişafına və bəzi fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Genetik qatlar üzrə torpaq profilinin bir qədər zəif diferensiasiyası, 100–150 sm qalınlıqda qatın torpaq profili

xarakterikdir. Profil üçün çınqıllıq, dərin yuyulma da səciyyəvidir.

Azotun miqdarı 0,26–0,52 %-ə qədər olur. 100 sm-lik qatda humus ehtiyatı 500 t/ha, azot ehtiyatı 23 t/ha-a çatır. Qranulometrik tərkibinə görə orta və ağır gillicəlidir. Neytral reaksiyalıdır (Ph=7,0–7,2). D.-c.b.t. Azərb.-in yem bitkiləri əkilən əsas torpaq fonduna daxildir. Bu torpaqlar başdan-baş yem bitkiləri, az hissəsi dənli bitkilər və kartof əkinləri üçün istifadə olunur. Yüksək bonitetli torpaqlar qrupuna aiddir.

DAĞ-ÇƏMƏN ÇİMLİ TORPAQLAR – yüksək dağlıq zonanın tipik torpaq növü. Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağlarının subalp qurşağının geniş ərazilərini tutur; dəniz səviyyəsindən 1800–2000 m hündürlükdə yerləşir; kök sistemi yaxşı inkişaf etmiş müxtəlif dənli bitkilər narın çim qatının inkişafına səbəb olur; bu, D.-ç.ç.t.-in morfoloji quruluşunun xarakterik xüsusiyyətlərindəndir; bu torpaqların genetik qatları aydın təbəqələşmiş yuxa profilidir; aydın ifadə olunan illüvial qatın olmaması morfolojiyaya xas olan ümumi xüsusiyyətdir. Torpaq profili xeyli çınqıllıdır. Tərkibində çoxlu üzvi maddə, 8–16% humus vardır. Profil boyunca aşağıya doğru getdikcə humusun miqdarı kəskin azalır. Azotun miqdarı da yüksəkdir. Torpaq mühitinin reaksiyası turş və zəif turşdur (Ph=4,9–5,6). D.-ç.ç.t., əsasən, karbonatlardan yuyulmuşdur. Qranulometrik tərkibi çınqıllı, orta-yüngül gillicəlidir, lil hissəcikləri azdır. Yay otlaqları və biçənəklər üçün istifadə olunur; yem təsərrüfatının əsas torpaq

fonduna daxildir; müəyyən qədər qida elementlərinə malikdir; yüksək bonitetli torpaqlar qrupuna aiddir.

DAĞDAĞAN – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Harov ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km c.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh. 220; işğaldan (1992, fevral) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

DAĞDAĞAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Müvəzəkən kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 22 km c.-dadır.

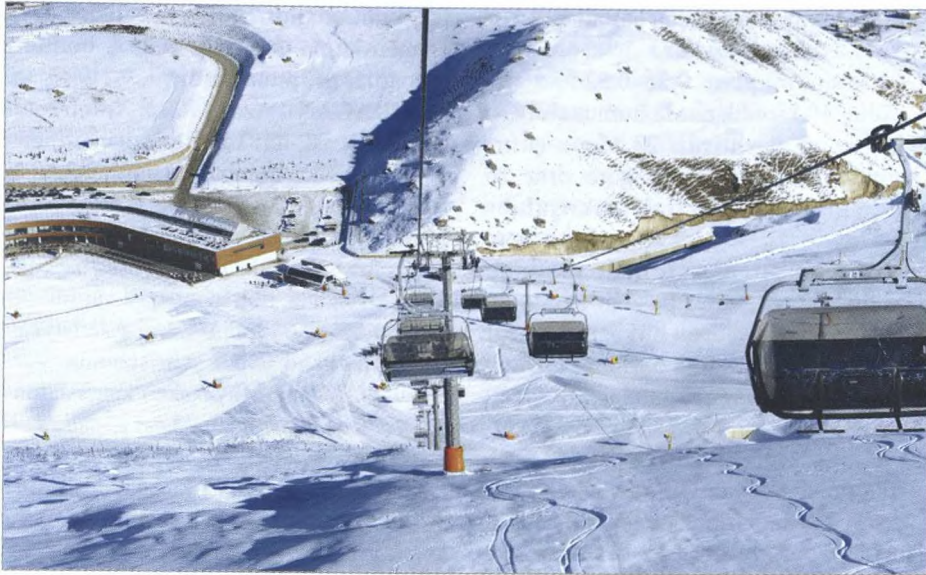
DAĞDAĞAN(*Celtis*) – dağdağankimilər fəsiləsindən (çox vaxt qarağac fəsiləsinə aid edilir) çiçəklili bitki cinsi. Yarpağıtökülən, yarımyarpağıtökülən, bəzən həmişəyaşıl ağaclarıdır. Yarpaqları növbəli, as-simmetrik, yumurtaşəkilli, yaxud uzunsov-neştərvarı, əsasən, dişlidir, əsası üçdamarlıdır. Çiçəkləri gərkəmsiz, poliqamdır, erkək çiçəkləri zoğların əsasındakı, ikicinsli və diş çiçəkləri isə zoğların yuxarı hissəsindəki yarpaq qoltuğundakı salxımşəkilli çiçək qrupunda yığılmışdır. Meyvələri sarı, yaxud qara, diametri 1,2 sm olan dəyirmi çəyirdəkdir. Qərb və Şərq yarımkürələrinin tropik və mülayim vilayətlərində 70-ədək növü yayılmışdır. Azərb.-da 3 növü: Qafqaz D.-i (*C. caucasica*), Planşon və ya hamar D. (*C. planchonica*, *C. qlabrata*) və Turnefor D.-i (*C. Tournefortii*) bitir. D. yaşllaşdırılma-da və qoruyucu meşəsalınmasında (əsa-

Hamar dağdağan (*Celtis qlabrata*) ağacı, yarpağı və meyvəsi.

Usoy dağ uçurumu. Sarez gölü.

Dağ-xizək idmanı. "Şahdağ" qış-yay turizm kompleksi

sən, quraqlıq regionlarda) geniş istifadə edilir. Meyvələri yeməlidir, cavan yarpaqları mal-qaraya verilir, qabığı dəri aşılmasında işlədilir. Oduncağı ağır, bərk və davamlıdır (buna görə də D.-i daş ağac, yaxud dəmirağac adlandırılır), yaxşı cilalanır və xarratlıq işlərində tətbiq olunur. **DAĞDAĞAN AŞIRIMI** – Azərb. Resp. Şahbuz r-nu (Nax. MR) ərazisində aşırım. Zəngəzur silsiləsinin suayrıcısındadır. Hünd. 2958,5 m.

DAĞ-DƏRƏ KÜLƏKLƏRİ – gündüz dərələrdən dağlara (d ə r ə k ü l ə k l ə r i), gecə isə əksinə – dağlardan dərələrə (d a ğ k ü l ə k l ə r i) əsən küləklər. Yerli hava dövrəni sistemində dağ yamacları və dərələr üzərində yaranan müxtəlif temp-r və təzyiqli fərqi nəticəsində əmələ gəlir. D.-d.k.-nin sürəti atm. təzyiqli və buludluqdan asılı olaraq müxtəlifdir; aydın havada bəzən 10 m/san-yə çatır. D.-d.k. rütubət, buludluq və yağının günlük gedişinə də təsir göstərir; gündüzlər dağlarda buludların əmələ gəlməsinə və yağının düşməsinə, gecələr isə buludların çökilməsinə şərait yaradır. Azərb. Resp.-nda D.-d.k. bütün dağlıq r-nlar, xüsusilə Böyük və Kiçik Qafqaz üçün xarakterikdir.

DAĞDÖŞÜ – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Hadrut ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 54 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 45 (2011); işğaldan (1992, oktyabr) əvvəl bostançılıq və üzümçülük məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

DAĞ-XİZƏK İDMANI – xüsusi traslarla və eniş vaxtını dəqiq qeydə almaqla dağdan xizəklənmə. D.-x. i.-na slalom, nəhəng slalom, supernəhəng slalom, sürətli enmə və çoxnövcülük (ikinövçülük və

üçnövcülük) daxildir. Slalom (norveçce slalām – enən iz) – uz. 450–500 m olan, qapılar ilə (qapıların eni 3,5–4 m, aralarındakı məsafə 0,7 m-dən 15 m-dək) nişan qoyulmuş trasla dağdan xizəklənmə. Start ilə finiş arasındakı hündürlük fərqi təq. 100 m-dir. Xizəkçilər trasda saatda 40 km-ədək sürətlə irəliləyirlər. İdmançılar trasdakı bütün qapılardan (kişilər üçün 60–75, qadınlar üçün 50–55) mütləq keçməlidirlər; xizəklənmə zamanı qapını ötürdüynə, yaxud bir xizəklə keçdiyinə görə idmançılar yarışdan kənarlaşdırılır. İdmançının göstərdiyi nəticə iki müxtəlif trasdakı iki enmə vaxtının cəmi ilə müəyyən edilir. Nəhəng slalomda hündürlük fərqi 400–600 m, trasın uz. 1000–2000 m, qapıların eni 8 m-ədək, aralarındakı məsafə 15–20 m olur. Belə traslarda xizəkçinin sürəti saatda 90 km-ə çatır. Kişi idmançılar iki, qadın idmançılar bir eniş edirlər; kişilərdə nəticə iki eniş vaxtının cəmi ilə müəyyən edilir. Super nəhəng slalom, bir qayda olaraq, sürətli eniş trasında keçirilir; qapıların sayı – kişilər üçün minimum 35, qadınlar üçün 30, eni 6–8 m olur. Sürətli eniş – nişan qoyulmuş, uz. 2000–4000 m, start ilə finiş arasındakı hündürlük fərqi 710–950 m (qadınlar üçün 500–700 m) olan trasla enmə; sürət saatda 90–100 km, trasın bəzi hissələrində daha yüksək həddə çatır. Trasdən eniş zamanı ən yaxşı vaxt göstəricisi olan idmançı qalib hesab edilir. Slalom və nəhəng slalom yarışları zamanı hər dəfə yeni traslara nişan qoyulur; yarış iştirakçılarının həmin traslarda məşq etməsi qadağandır. Sürətli eniş trasları daimidir və yarışlardan əvvəl məşqlərə icazə verilir.

İkinövçülük ("Alp dağları kombinasiyası") slalomdan və sürətli enişdən ibarətdir.

1767 ildə Norveçdə D.-x. i. -nin iki növü üzrə ilk yarışlar keçirilmişdir: meşə ilə örtülü yamacla kollararası ilə enmə (4 mükafat oynanılmış) və əl ağacından istifadə etmədən dik yamacdan enmə (6 mükafat). Dünyada ilk dağ-xizək klubu 1875 ildə Xristianiyada (indiki Oslo) yaradılmışdır. 20 əsrin əvvəllərindən dağ-xizək yarışları Alp d.-rında keçirilməyə başlamışdır. 1920-ci illərdə ingilis A. Lunn D.-x. i. -nin ilk qaydalarını təklif etmişdir. D.-x. i.-na rəhbərliyi 1924 ildə təsis edilmiş Beynəlxalq Xizək İdmanı Federasiyasının (FIS) əsas komitələrindən biri həyata keçirir. 1931 ildən D.-x. i. üzrə dünya çempionatları keçirilir. 1936 ildən idmanın bu növü Qış Olimpiya Oyunlarının proqramına (dağ-xizək ikinövçülüğü: sürətli eniş və slalom; kişilər və qadınlar) daxil edilmişdir. 1948 ildən kişilər və qadınlar arasında sürətli eniş, slalom və ikinövçülük üzrə hər birində 3 qızıl medal oynanılmışdır. 1952 ildə nəhəng slalom, 1988 ildə supernəhəng slalom D.-x. i.-na əlavə olunmuşdur. Ən böyük nailiyyətlər qazanmış idmançılar: Y. Kosteliç (Xorvatiya, 2002 ildə 3 qızıl və 2006 ildə 1 qızıl medal), A. Zayler (Avstriya, 1956 ildə 3), J.K. Killi (Fransa, 1968 ildə 3), A. Tomba (İtaliya, 1988 ildə 2, 1992 ildə 1), D. Kompanyoni (İtaliya, hər il 1 medal olmaqla 1992, 1994 və 1998 illərdə), M. Quaçel (Fransa, 1964 və 1968 ildə 1), İ. Stenmark (İsveç, 1980 ildə 2), V. Şnayder (İsveçrə, 1988 ildə 2), Didye Defaço (İsveçrə, 2010 ildə 1), Bode Miller (ABŞ, 2010 ildə 1), Karlo Yanka (İsveçrə, 2010 ildə 1), Lindsy Vann (ABŞ, 2010 ildə 1), Mattias Mayer (Avstriya, 2014 ildə 1), Sandro Viletta (İsveçrə, 2014 ildə 1), Ted Liqeti (ABŞ, 2014 ildə 1).

Azərb. Dağ Xizəyi Federasiyası 1998 ildə təsis edilmişdir. Resp.-da D.-x. i.-ni inkişaf etdirmək məqsədilə "Şahdağ" qış-yay turizm kompleksi (dekabr, 2012) istifadəyə verilmişdir.

DAĞILAN İNTEQRAL – sonsuzluğa bərabər olan və ya müəyyən sonlu qiyməti olmayan qeyri-məhdud inteqralı funksiyaya malik sonsuz sərhədli inteqral. Məs., $\lim_{N \rightarrow \infty} \int_1^N \frac{dx}{x}$ kimi təyin olunan

$$\int_1^{\infty} \frac{dx}{x}$$

$\int_1^{\infty} \frac{dx}{x}$ inteqralı dağılır, belə ki,

$$\lim_{N \rightarrow \infty} \int_1^N \frac{dx}{x} = \lim_{N \rightarrow \infty} \ln N = +\infty, \int_0^{\infty} \cos x dx,$$

inteqralı da dağılır, belə ki,

$$\lim_{N \rightarrow \infty} \int_0^N \cos x dx \text{ mövcud deyil.}$$

Bax Cəmləmə.

DAĞILAN SIRA – xüsusi cəmlər ardıcılığı sonlu limitə malik olmayan sıra. Əgər sıranın ümumi həddi sıfıra yığılmırsa, onda sıra dağılır, məs:

$$1 - 1 + 1 - 1 + \dots + (-1)^{n+1} + \dots$$

Ümumi həddi sıfıra yığılan

$$1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{3} + \dots + \frac{1}{n} + \dots$$

harmonik sırasını da D.s.-ya misal göstərmək olar.

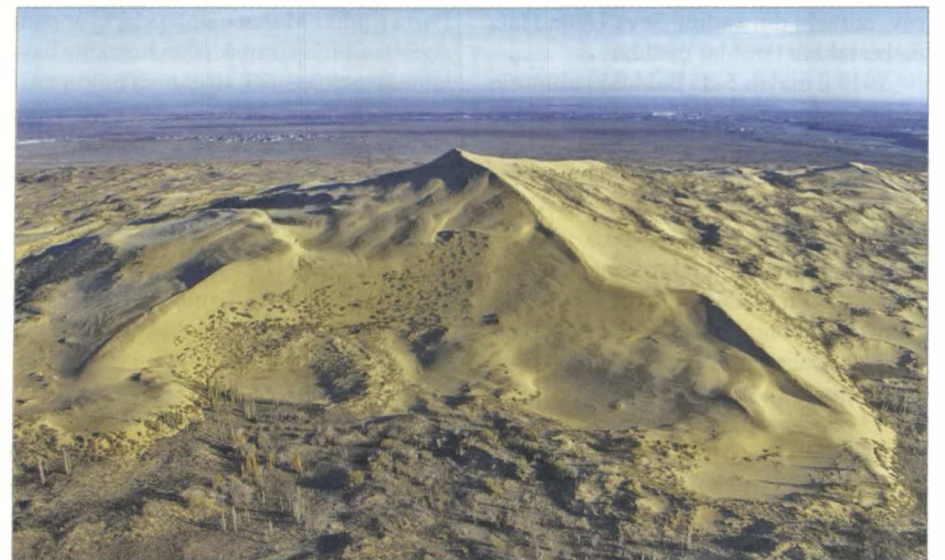
Bu və ya digər ümumi mənada yığılan çoxsaylı D.s.-lar sinfi mövcuddur, belə ki, hər belə D.s.-ya yığılan sıranın əhəmiyyətli xassələrinə malik olan "ümumi-ləşmiş cəmi" əlavə etmək olar. **Bax Cəmləmə.**

DAĞISTAN DAĞ QOYUNU – ətlilik-yunluq, zərifyunlu qoyun cinsi. 1934–50 illərdə Dağıstanda yerli qabayunlu ana qoyunların Almaniyanın Vürtemberq cinsinin qoçları ilə törətmə çarpazlaşdırılmasından alınmışdır. Cins 1950 ildə təsdiq edilmişdir. Qoyunlar ağ rəngli, möhkəm konstitusiyalıdır; ətlidir; dağ köçəri-otlaq şəraitinə yaxşı uyğunlaşmışdır; məhsuldardır. Dağıstanın dağlıq zonalılarında yetişdirilir. Qoyunların kütləsi

Dağıstan dağ qoyunu.

45–50 kq, qoçlarınınkı 75–80 kq-dır. Ət çıxımı 45–48%-dir. Yununun uz. – qoyunlarda 7–8 sm, qoçlarda 9–10 sm-dir; nazikliyi 20,6–25 mkm-dir. Yun çıxımı 3–7 kq-dır; təmiz lifin çıxımı 50–56%-dir. **DAĞISTAN DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞU** – Dağıstanda, Xəzər dənizinin şm.-q. sahilindədir. Sah. 190 km² (o cümlədən 0,093 km²-dəniz akvatoriyası). 1987 ildə Qızlar körfəzi sahəsinin və nadir təbiət tö-

Dağıstan Dövlət Təbiət Qoruğu. Sarıqum barxanı.

rəməsi Sarıqum barxanının qorunması və öyrənilməsi məqsədilə yaradılmışdır. Qızlar körfəzinin sahil zolağını çoxlu limanlarla parçalanmış alçaq düzənliklər tutur. Körfəzdə zəngin su bitkisi, sualtı cəmənlər var. Quruda sahil cilliyinin, cəmən-bataqlıq və cəmən-şorakətli bitkilərin yarımşəhra və şəhra bitkiləri ilə növbələşməsi müşahidə olunur. Sahil qumlarında psammofit (hərəkətli qumların bitkisi) və çöl bitki növləri yayılmışdır. Florasına təq. 280 bitki növü, o cümlədən qovaq, iyda, yalançı akasiya, qamış, pişikdili, həmçinin RF-nin Qırmızı kitabına daxil edilmiş süsən, adi qılıncoyu və su findığı daxildir. Qızlar körfəzinin qamışlıqlarında qaban, qamışlıq pişiyi, iqlimə uyğunlaşdırılmış yenotabənzər it, qunduz, ondatra məskunlaşmışdır. Çöllərində tülkü, korskak, canavar, safsar səciyyəvidir; sayqaka, barxanlarda yekəqulaq kirpiyə rast gəlinir. Təq. 100 növ su və sahil quşları (böyük anqut, böyük qarabadaq, qaşqa qaz, ördək və s.) və xeyli quru quşları (belibağlı, qırğı, göyərçin, qara keçəl kərkəz, müşgül və s.) müşahidə olunur. Körfəzdə qaşqaldaq, qu qaz, bizquyruq və s. qışlayır. Qərbi Xəzər miqrasiya yolunda RF-nin Qırmızı Kitabına daxil edilmiş qızılqaz, qutan, sultan toyuğu, bəzgak, dovdaq qeydə alınmışdır. Sürünənlərdən bağailanı, boa, gürzə və Qafqaz kələzinə rast gəlinir. Körfəzdə nəre balığı var. **DAĞISTAN HÖKUMƏTİ** – 1919 ilin yazında *Dağıstan vilayətində* yaradılmışdı. Dağıstan vil.-nin əhalisi bolşevik həkimiyyətini qəbul etməyərək, 1917 ilin sonunda Şimali Qafqazın digər xalqları, ilk növbədə Terek vil.-nin əhalisi ilə birlikdə müstəqil dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəyə qalxdı. 1918 il mayın 11-də Dağıstan və Terek vil.-lərinin əhalisini

təmsil edən ictimai xadimlər Şimali Qafqaz Xalqları İttifaqı Resp.-nin (*Dağlılar Respublikası*) yaradılmasını elan etdilər. Elə o zamandan bu respublikanın Azərb.-la sıx ittifaq yaratmaq, hətta bir dövlətdə birləşmək təklifləri irəli sürülməyə başladı.

1919 il aprelin əvvəlində Denikinın könüllü ordusu Terek vil.-ni işğal etdikdən sonra, Dağ.-da artıq süqut etməkdə olan Dağlılar Resp.-dan ayrılıb Azərb.-a birləşmək ideyası geniş yayılmağa başladı. Dağ. ictimai xadimləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (AXC) Dağlılar Resp.-ndakı diplomatik nümayəndəsi Ə. Haqverdiyevə müraciət edərək bu haqda Azərb. hökumətinin prinsipial razılıq verməsini xahiş etdilər. Dağıstanlı zabitlər, o cümlədən Dağlılar Resp. hökumətində hərbi nazirin müavini olmuş gen. M. Xəlilov da bu mövqedən çıxış edirdi.

Denikin ordusunun c.-a doğru irəliləməsi ilə əlaqədar Dağ.-da Azərb.-a birləşmək tərəfdarları da sürətlə artırdı. Kürə, Qaytaq, Tabasaran, Avar və Dərbənd bölgələrini təmsil edən nümayəndələr tarixən, həm də iqtisadi cəhətdən Azərb.-la sıx bağlı olduqlarını bildirir və siyasi ittifaq yaradılmasını zəruri sayırdılar. Aprelin 29-da Temirxan-Şurada Dağ.-ın Azərb.-a birləşdirilməsi məsələsi Dağlılar parlamenti üzvləri, zabitlər, ruhanilər və ziyalıların birgə iclasında müzakirə olundu. Zabitlər Denikinə qarşı mübarizənin davam etdirilməsini və hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra Dağ.-la Azərb.-ın federasiya və ya konfederasiya formasında birləşməsinə təklif etdilər. Dağ. deputatlarının lideri Məhəmməd Qazi Dibi-

rov, nüfuzlu din xadimi Şeyx Uzun Hacı da bu təklifə tərəfdar çıxdılar.

1919 il mayın 5-də Bakıdakı müttəfiq qoşunlarının komandanı gen. Tomson da F. Xoyski ilə görüşündə Dağ.-ın iqtisadi, topoqrafik və digər cəhətlərdən Azərb.-la bağlı olduğundan, onun AXC-yə birləşdirilməsini labüd saydı.

Dağ.-ın belə addımlar atması, müttəfiqlərin bu məsələyə müsbət yanaşması Denikin bölgədə fəallaşmasına, təribətçilik fəaliyyətini gücləndirməsinə səbəb oldu. Əhalinin rəğbətini qazanmaq üçün Dağ.-a yerli özünüidarəçilik verilməsi vəd edildi, Denikin ordusunun bölgədə başlıca vəzifəsinin bolşeviklərlə mübarizə olduğu bildirildi. Yüksək rütbəli dağlı zabıtların Şimali Qafqazın müsəlman bölgələrinin idarəçiliyinə cəlb edilməsi isə zabıt heyətinin mövqeyində dəyişiklik yaratdı.

Belə bir şəraitdə mayın 12-də P. Kotsevin başçılıq etdiyi Dağlılar hökuməti istefa verdi. Parlament zabıtların təzyiqi ilə yeni hökumətin təşkilini gen. M. Xəlilova tapşırırdı. O, Denikin nümayəndəsi ilə danışıqlara girdi, Dağlılar Resp. hökumətini buraxdı və ayrıca Dağ. hökuməti yaradıldığını elan etdi. Mayın sonunda Denikin Dağ.-ı müqavimətsiz ələ keçirdi.

Ə. Haqverdiyev iyunun 7-də Dağ.-da baş verən son hadisələr haqqında Azərb. hökumətinə məlumatında Denikin bölgədə cəmi min nəfərdən bir qədər çox hərbi qüvvəsi olduğunu bildirir və əhalinin arzusunu nəzərə alıb, Petrovsk-

Porta (indiki Mahacqala) qədərki ərazini Azərb.-a birləşdirmək üçün hərəkətə başlaması təklif edirdi. Britaniya hökumətinin iyunun 11-də elan etdiyi demarkasiya xəttinə görə də, Denikin ordusu Petrovskdan 5 mil c.-da dayanmalı, Dağ.-ın c.-una keçməməli idi. Lakin Denikin ordusu Cənubi Dağıstanı tərk etməkdən qəti boyun qaçırdığı üçün avqustun 4-də Britaniya hökuməti demarkasiya xəttini Dağ.-ın c. sərhədinə çəkərək, bölgəni bütünlükdə Denikin ordusunun təsir dairəsinə aid etdi.

DAĞISTAN XALQLARI – Şərqi Qafqazda xalqlar qrupu. Qərbi və Cənubi Dağıstanın (Rusiya) və Şimali Azərb.-in dağlıq və dağətəyi r-nlarında yaşayırlar. Avar-andi-sez dillərində (*avarlar; andi xalqları – andilər, botlilər, qodoberlilər, baqulallar, tindallar, çamalalılar, axvaxlar, karatalılar; sez xalqları – sezlar, bejtalılar, qunzilər, xvərşilər, ginuxlar*), lak dilində (*laklar*), dargin dillərində (*darginlər*), ləzgi dillərində (*ləzgi xalqları – ləzgilər, tabasaranlılar, buduqlar, qızırlar, arçilər, udinlər*) və Xinalıq dilində (*xinalıqlılar*) danışirlər. Avar, lak, dargin, ləzgi dillərinin ərəb əlifbası, 1928 ildən latın və 1938 ildən rus qrafikası əsasında vahid şəkildə salınmış yazı sistemləri yaradılmışdır.

D.x. Qafqazın avtohton əhalisidir. Qlottoqronologiyasının məlumatlarına görə, nax-Dağıstan birliyi e.ə. 3-cü minilliyin sonunda 3 qrupa bölünmüşdü: qərbi (nax və avar-andi-sez xalqlarının əcdadları), mərkəzi (laklar və darginlərin əcdadları), cənubi (xinalıqlılar və ləzgilərin əcdadları).

dadları), cənubi (xinalıqlılar və ləzgilərin əcdadları). D.x.-nın əcdadlarının adı qədim müəlliflərin əsərlərində ilk dəfə e.ə. 1-ci minillikdə qeyd olunur. Eramızın 1-ci minilliyində D.x.-nda Tabasaran, Qaytaq, Qumuq, Lakz və digər dövləti qurumlar meydana gəlir. D.x.-nın əksəriyyəti kənd icmaları ittifaqları, bəzən inkişaf etmiş birliklər (birliklər ittifaqları) yaradırdılar. Qohum ailələr endoqam “patronimiya”larda (toxum) birləşirdilər. Adət hüququ mühüm rol oynayırdı (adət və şəriət məhkəmələri 1927 ilədək mövcud olmuşdur). 7 əsrdən islam dini Dağıstana nüfuz edir (islamın yayılması *Əbu Müslimin* adı ilə bağlıdır); ilk vaxtlar Dərbənddə, 10 əsrdə Cənub-Şərqi və Cənubi Dağıstanda, 15–16 əsrlərdə Şimali və Qərbi Dağıstanda yayılır.

Ənənəvi mədəniyyətləri Qafqaz xalqları üçün səciyyəvidir (bax *Asiya*). D.x.-nın əsas təsərrüfat tipi əkinçilik və köçəbə maldarlıq əsasında formalaşmışdır. D.x.-nın dağlarda məşğuliyyəti terraslı əkinçilik və köçəbə maldarlıq idi. Hərəkət qoyulmuş torpaqlarda toxumdəyişmə əkinçilik üsulu tətbiq edilirdi. Əsas dənli bitkilər arpa və çovdar, şum ələti laydırız kotan idi, dırmıx işlədilmirdi, qışmən suvarmadan istifadə olunurdu. Dağətəklərində otlaq-burdaq heyvandarlığı (o cümlədən kəp yetişdirmə), dincə qoyulmuş torpaqlarda əkinçilik, suvarma əkinçiliyi yayılmışdı, becərilən əsas bitki buğda, alət isə kotan idi. Otu dağlarda oraqla, dağətəklərində dəryazla biçirdilər. Mövsümçülük və ev istehsalı: yun emalı (mahud – karatalılar, xacalmaxilərdə; burka – Andi, Ansalta, Raxata, Qaqatlıd; xalça istehsalı – Mikrax, Qarakürə, Axtı, Qurax, Rutul, Qasımkənd, Məhərrəmkənd, Gilyar və s.-də; corab toxuma və ayaqqabı istehsalı – Axtı, Kubaçi, Didoda), metal emalı (alət istehsalı – Xarbuq, Tlyax, Kuyada; silah istehsalı – Kubaçi, Amuzgi, Qumuq və s.-də), ağac emalı (Untsukul, Usişa, Gidatlı, Didoda), dəri emalı (Koroda, Tebekmaxi, Salta), daş işləmə (Rucuca, Sutbuk, Ulluayada), dulusçuluq (Culi, Sulevkənd, balxar keramikası) inkişaf etmişdi (xüsusilə dağlarda). Dağlıq və dağətəyi r-nlar arasında sabit mübadilə əlaqələri mövcud idi: mal-qara, maldarlıq və sənətkarlıq məhsullarını taxıl, duz, balıq, oduncaq, üzüm, xam ipək, qızılboya ilə dəyişirdilər. İri ticarət mərkəzləri formalaşmışdı: Qumuq, Akuşa, Xunzax, Tarki, Endirey, Çox, Kubaçi, Qasımkənd, Axtı və s. Dağ məskənləri (*ail*) sıx planda salınır, iki və daha çox

mərtəbəsi olan daş evlərdən ibarət olurdu. Dağətəyi yerlərdə məskənlər və malikanələr sərbəst planda salınır, tikinti zamanı gillə suvanmış çubuqhörmədən (turluk) geniş istifadə edilirdi. Dağlıq yerlərdə xəmir xörəkləri (*xingəl*) və təndir tipli sobada bişirilən duzsuz çörək, dağətəyi yerlərdə isə sobanın dibində bişirilən çörək üstünlük təşkil edir. Kişi geyimləri ümumqafqaz tipindədir: şalvar, tunika-yabənzər köynək, *beşmet, çarkəzi, burka, papaq*. Qadın geyimləri ilk vaxtlar tünd rəngli saya parçalardan tikilirdi, cavanlar arasında, xüsusən iri kəndlərdə, açıq rəngli, yaxud olvan geyimlər yayılmışdı. Qadın geyimlərinin ən qədim növü tunika-yabənzər köynək, nadir hallarda – toxunma, yaxud qoyun dərisindən hazırlanmış, uzun düz qolları, üstündə qoyulmuş yan cibləri və olvan (qırmızı, yaşıl, sarı) rəngli parçalardan qoltuqallığı, sinəsində düz kəşiyi olan, bəzən düz yaxalıqlı köynəkdir. Köynəklər çox vaxt parçadan düzəldilmiş kəmərlər və üstünə sikkələr, piləklər, düymələr tikilmiş, yaxud sikkə və zınqırovlarla haşiyələnmiş önlüklə geyinilirdi. Qadın baş geyimlərinin əsas növü çuxtadır. 19 əsrin sonlarından, əsasən, c.-da, ləzgi xalqları, qışmən dağətəyi laklar, avarlar arasında düyməsiz kaftan, yaxud paltarla (arxalıq, büzmə, valjaq) geyinilən beldən kəsik köynək yayılır; qadın paltarlarının növləri – gödəkçə (kəsisiz yubka), kyabalaydır. 1920-ci illərdən koketkəli paltarlar qadın geyimlərinin əsas növünə çevrilir. Kişi və qadın üst geyimlərinə qoyun dərisindən tikilmiş kürk və kürk-bürüncək aiddir.

DAĞISTAN RESPUBLİKASI, Dağıstan – RF-nin subyekti, Şimali Qafqaz federal dairəsində respublika. Rusiyanın Avropa hissəsinin c.-unda yerləşir. Ş.-də Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Suiti, Çeçen, Nord və digər xırda adalar Dağ. ərazisinə daxildir. RF-nin ən c. nöqtəsi (41°11' ş.m.e., 47°47' ş.u.) Dağ.-ın Azərb.-la sərhədindəki Raqdan d. yaxınlığındadır. Sah. 50,3 min km². Əh. 3 mln. (2015). 41 r-nu, 10 şəhəri, 19 ştq. var. Paytaxtı Mahaçqala ş.-dir.

Dövlət hakimiyyəti orqanları sistemi RF Konstitusiyası və Dağ. Respublikasının Konstitusiyası (2003; 2006 il redaksiyasında) ilə müəyyənləşir. Dövlət hakimiyyətini Xalq məclisi (parlament), hökumət və respublikanın Konstitusiyasına uyğun təşkil edilmiş digər dövlət hakimiyyəti orqanları həyata keçirir. Respublikanın başçısı RF Prezidentinin təqdimatına əsasən parlament tərəfindən

Dağıstan qadınlarının ənənəvi geyimi.

4 il müddətinə səlahiyyətə alan ali vəzifəli şəxs – prezidentdir. O, icraedici hakimiyyətə rəhbərlik edir və hökuməti formalaşdırır. Ali qanunverici (təmsilçi) orqan olan Xalq məclisi majoritar sistem üzrə ümumxalq seçkisi əsasında 4 il müddətinə seçilən 72 deputatdan ibarətdir.

Təbiət. Dağ.-ın ərazisi Şərqi Avropa düzənliyinin ucqar c.-unda və Böyük Qafqazın şm.-ş. yamaclarında yerləşir. Səthi 4 hissəyə bölünür. Ovalıq hissə (əsasən, okean səviyəsindən aşağıdır) Xəzəryanı ovalığın c.-q.-ını tutur (Terek-Kuma, Terek-Sulak, Dənizyanı ovalıqları). Dağətəyi hissə enli

dərələr və çuxurlarla parçalanmış şm.-q. və c.-ş. istiqamətli struktur-denudasion silsilələrdən (hünd. 1200 m-ədək) ibarətdir. Dağlıq hissə geniş platolar və ensiz monoklinal yallardan (Salatau, Gimrin və s. silsilələr)

Bazardüzü dağı.

ibarətdir. Hünd. 2500 m-ədəkdir. Silsilələr dərin dərələr – kanyonlarla (ən dərin Sulak çayının kanyonudur, 1800 m-ədək) parçalanmışdır. Yüksəkdağlıq hissə, əsasən, Suayırıcı silsilədən və Yan silsilədən ibarətdir. Ən yüksək nöqtəsi 4466 m-dir (*Bazardüzü d.*).

Dağlarda aşınma, uçqun, sel, sürüşmə prosesləri xarakterikdir. Ən iri Moçox sürüşməsi (həcmi təq. 3 mln. m³) 18.7.1963 ildə baş vermişdir.

Dağ. ərazisinin çox hissəsi Alp-Himalay mütəhərrik qurşağının Böyük Qafqaz örtük qırışıqlığı sistemi hüduqlarındadır. Yalnız Terek-Kuma ovalığı cavan Skif platformasının c.-ş. hissəsindədir və bünövrəsini Mezozoy-Kaynozoyun terrigen-karbonat çökmələri ilə örtülmüş Paleozoy qırışıqlığı

təşkil edir. Yüksəkdağlıq hissədə (Suayırıcı və Yan silsilələr) Alt və Orta Yuranın intensiv deformasiyaya uğramış qara şist formasiyası yayılmışdır. Dağlıq Dağ. yüksək seysmik zonada yerləşir. 1830 və 1971 illərdə 8–9 bal gücündə zəlzələlər olmuşdur.

Mühüm faydalı qazıntıları: neft, təbii yanar qaz (Mahaçqala, Yujno-Suxokumsk ş.-ləri yaxınlığında və Xəzər dənizinin şelfində), kolçedan-polimetal (Qızıldərə və s.), stronsium, qalay, volfram, civə, bismut filizləri, kükürd, gips, yanar şist, daş və qonur kömür, təbii tikinti materialları (qum, gil, çınqıl, əhəngdaşı, mergel, dolomit və s.). Mineral su mənbələrinin (250-dən çox; Təlgi, Rıçalsu, Axtı və s.) bazası əsasında balneoloji kurortlar fəaliyyət göstərir. Termal

su yataqları (Mahaçqala, İzberbaş, Qızlar) da var.

İqlimi kontinentaldır. Şm. hissədə qış soyuq (yanvarın orta temp-ru –2,5-dən –5,2°C-yədək), yay istidir (iyulun orta temp-ru 24–25°C), dağlarda yay qısa və sərin (iyulun orta temp-ru 5°C-yədək), qış uzun və soyuq (yanvarın orta temp-ru –12°C-yədək) keçir. Ortaillik yağıntı düzənlik hissədə 200–400 mm, dağlarda 400–1200 mm-dir.

Dağ.-da Sulak çayı hövzəsində və Bazardüzü massivində ümumi sah. 41,3 km² olan 127 buzlaq var. Ən iri (uz. təq. 3 km) buzlaq Boqos silsiləsindəki Belengi buzlağıdır. Son 100 ildə buzlaqların sah. 2 dəfəyə qədər azalmışdır.

Dağ.-ın çayları Xəzər dənizi hövzəsinə aiddir. Ümumi uz. 18346 km olan 6225 çay var. Çoxunun uz. 10 km-dən azdır. İri çayları Terek, Sulak və Samurdur. Çayları hidroenerji əhəmiyyətlidir; həmçinin su təchizatında və suvarmada istifadə edilir. Ümumi sah. 150 km² olan 100-dən çox göl var.

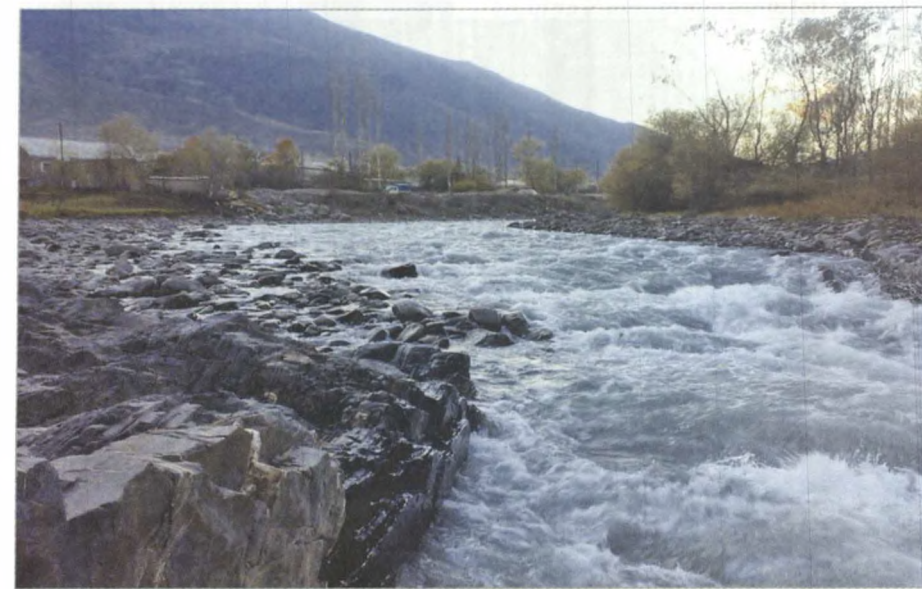
Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Düzənlik hissədə çəmən-bataqlıq-çöl və quru çöl komplekslərinin fraqmentləri ilə taxıllı-yovşanlı və yovşanlı şorəngəli yarımsəhralar üstünlük təşkil edir; bunlar açıq-şabalıdı şorəkətvəri, qonur səhra-çöl və zəif inkişaf etmiş qumlu torpaqlarda yayılmışdır. Şorəkətlər və şoranlar geniş təmsil olunmuşdur. C.-da dağətəklərinə yaxın şabalıdı torpaqlarda müxtəlifotlu-yovşanlı-taxıllı quru çöllər inkişaf etmişdir. Terek və Sulak çaylarının deltaları üçün müxtəlif dərəcədə şorlaşmış allüvial-çəmən və çəmən-bataqlıq torpaqlarında qamışlıq-bataqlıq bitkilərinin yayıldığı cilliklər, liman çəmənləri, çaybasar meşələri səciyyəvidir. Meşələr Dağ. ərazisinin 7,8%-ni tutur. Samur çayı deltasının özünəməxsus çəmən-meşə landsaftları (allüvial çəmən – meşə karbonatsız torpaqlarında bitən liana qarışıq qaraqovaq, palıd, vələs meşələri) vardır; bunlar ətraf ərazilərdə kol bitki qruplaşmaları (qaratikandan ibarət) və quru çöllərlə əvəz olunur. Dağlarda yüksəklik qurşaqları aydın görünür. Qəhvəyi torpaqlarda şiblək sahələri olan şabalıdı torpaqlardakı dağətəyi şırımlı topallı-şiyavlı və daşdayanlı çöllər tədricən qaratorpağabənzər torpaqlarda, əsasən, ikincili meşə-çöllərlə (taxıllı-müxtəlifotlu çəmənli çöllərlə birgə palıd-vələs seyrək meşəliyi), 600 m-dən yuxarıda isə qonur torpaqlarda bozqırılmış taxıllı-müxtəlifotlu ikincili çəmənlərlə qismən tutulmuş enliyarpaqlı meşələrlə əvəz olunur. 1700–1800 m yüksəklikdə dağ-çəmən torpaqlarında

subalp və Alp çəmənlikləri üstünlük təşkil edir. Dağdaxili Dağ. r-nlarında iqlimin quraqlığı ilə əlaqədar qaratorpağabənzər torpaqlarda yayla kserofitləri və bozqırılmış subalp müxtəlifotlu-taxıllı çəmənliklər geniş yayılmışdır. Yüksəkdağlıq Dağ.-da subalp (2500 m-ədək) və Alp (2800–3000 m-ədək) çəmənləri, daha yuxarılarda seyrək subnival bitki örtüyü üstünlük təşkil edir.

Dağ. faunasının tərkibi 90 növ məməli (bezoar keçisi, qamışlıq pişiyi və s.), 300 növdən çox quş (Qafqaz uları, çəhrayı və qıvrımləkə qutanlar və s.), 40 növ sürünən (Qafqaz kələzi və s.), 5 növ sudaquruda yaşayan (adi triton, adi sarımsaqiyli qurbağa və s.) və 75 növ balıqdan (o cümlədən nərkimilər) ibarətdir. Florasının tərkibində 1250 növ ali bitki (o cümlədən 278 növ ağac və kol) vardır. Dağ. ərazisində məlum olan 79 növ bitki və göbələk (giləmeyvəli qaraçöhrə, hündür ardıc, Eldar şamı və s.), 60 növ onurğalı heyvan (Cənubi Qafqaz təlxəsi, Aralıq dənizi tısbağası və s.) RF-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir (2003). Hava və su mühitinin çirklənməsi, əlverişsiz ekzogen proseslərin inkişafı ilə əlaqədar torpaqların deqradasiyası, heyvanların həddən artıq otarılmasından təbii yem sahələrinin sıradan çıxması və s. nəticəsində ekoloji vəziyyət kəskin və orta kəskinidir. Atmosferə atılan çirkləndirici maddələr 26 min t, çirklə sular isə 3186 mln. m³ təşkil edir (2003). Su anbarlarının lillənməsi, kiçik çayların azalması, 20 əsrdə sahələri 2 dəfədən çox azalmış meşələrin deqradasiyası, Xəzər dənizinin bioloji ehtiyatlarının tükənməsi qeyd olunur. Neft çıxarılan və faydalı filiz qazıntıları r-nlarında landsaftlar pozulmuşdur.

Dağ.-ın mühafizə olunan təbii ərazilər sistemi Dağistan qoruğu (Avropada ən hündür qum massivlərindən biri olan Sarıqum barxanı qoruğun hüduqlarında yerləşir), 13 yasaqlıq (əsasən, landsaft və zooloji), “Samur relik meşəsi” təbii parkı, çoxlu sayda (300-dən çox) təbiət abidələri ilə (Saltın dar dərəsi və s.) təmsil olunmuşdur.

Əhali. Dağ.-ın ən çoxsaylı xalqı olan avarlar əhalinin 29,4%-ini təşkil edir (2002). Dağ.-ın digər yerli xalqları: darginlər (16,5%), qumuqlar (14,1%), ləzgi xalqları (ləzgilər – 13%, tabasaranlar – 4,2%, aqullar – 0,8%, rutullar – 0,8%, saxurlar – 0,3%), laklar (5,4%), azərbaycanlılar – 4,2%, noqaylar (1,4%), andi xalqları (1,2%), sez xalqları (0,4%), dağ yəhudiləri (tatlar – 0,03%). Ruslar –

Samur çayı.

4,6%, çeçenlər – 3,3%, ermənilər – 0,2%, tatarlar – 0,1%, ukraynalılar – 0,1%-dir.

Əhalinin müsbət təbii artımı səciyyəvidir: doğum səviyyəsi (1000 nəfərə 15,9 nəfər, 2004; RF-də ən yüksək göstəricilərdən biridir) ölüm səviyyəsini (1000 nəfərə 6,0 nəfər) üstələyir; uşaq ölümü 1000 nəfər diri doğulan uşağa 16,1 nəfərdir. Əhalinin 51,8%-ini qadınlar, 28,7%-ini 16 yaşadək olanlar, 10,8%-ini əmək qabiliyyətli yaşdan yuxarı olanlar təşkil edir. Gözlənilən orta ömür müddəti 72,7 ildir (Rusiyada ən yüksək göstəricilərdən biridir; kişilərdə – 68,7, qadınlarda – 76,6 ildir). 2003 ildən, əsasən, Şimali Qafqaz (mübacirlərin təq. 63%-i) və RF-nin digər regionlarına (36%-dən çox) miqrasiya axını (10 min nəfərə 23 nəfər) səciyyəvi-

dir. Əhalinin orta sıxlığı 1 km²-də 52,1 nəfərdir; Dağ.-ın mərkəzi hissəsi və Xəzər dənizinin c.-ş. sahilləri daha sıx məskunlaşmışdır. Şəhər əhalisi 42,7%-dir (2006; 1959 ildə 29,6%; 1989 ildə 43,6%). İri şəhərləri (min nəfər, 2006): Mahaçqala (466,3), Xasavyurd (125,0), Dərbənd (106,2), Kaspiysk (81,2), Buynaksk (61,5). Dindarların əksəriyyəti müsəlmandır (təq. 90%), xristianlar (təq. 5%) da var.

Tarixi oçerk. Dağ. ərazisində insan fəaliyyətinin ən qədim izlərinə 2003–05 illərdə aşkarlanmış, Erkən Aşöl dövrünə (800–600 min il əvvəl) aid Darvaçay düşərgəsində (Dağ.-ın c.-u) rast gəlinmişdir. Bu dəlillər Afrikadan Avrasiyaya ehtimali miqrasiya istiqamətini təsdiq edir.

Sulak çayının kanyonunu.

Moçox gölü.

“Samur relict meşəsi” təbii parkı.

Son Aşöl dövrünə aid tapıntılar məlumdur (150–80 min il əvvəl). Mustye dövrü müvəqqəti və mağara (Kurmala-kada) düşərgələri ilə təmsil olunur; bəzi tapıntılar Son Paleolitə aid edilir. *Çox düşərgəsi* və digər düşərgələrdən tapılan materiallar əsasında Mezolit dövrünə aid Cənubi Xəzəryanı mədəniyyətlərinə yaxın Çox mədəniyyəti müəyyənləşdirilir. Neolit dövründə əkinçilik və maldarlığın, daş evlərin, yastı oturacaq keramikanın meydana gəlməsi bu mədəniyyətin ənənələri ilə əlaqələndirilir. Eneolit dövrünə (e.ə. 5–4-cü minilliklər) aid dairəvi daş tikililəri olan stasionar məskənlər (Qinçi) və mövsümi düşərgələr məlumdur. Bu düşərgələrin mədəniyyəti Cənubi Qafqaz (naxışlı keramika) və Mərkəzi Qafqazın

ilə əlaqələri əks etdirir. Erkən Tunc dövründə (e.ə. 4-cü minilliyin sonu – 3-cü minillik) *Kür-Araz mədəniyyətinin* şm.-ş. variantı yayılır. Orta Tunc dövründə (e.ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin ikinci yarısı) onu bir sıra lokal qruplar, o cümlədən çöl təsirini əks etdirən qruplar (dənizyanı, Sulakboyu, *Vəlikənd kompleksi*, *Qinçi mədəniyyəti*) əvəzləyir, onların bir qismi əsasında Qayakənd-Xaraçoy mədəniyyəti formalaşır. Tunc dövrünün sonu – Dəmir dövrünün əvvəllərinə aid abidələr “şimal” və “cənub” mədəni qruplarına (O.M. Davudovun fikrincə, Zindak və Mugerqan mədəniyyətləri) aid edilir. Skiflərlə sıx əlaqələri təsdiqlənmiş bu mədəniyyətlərin ənənələri sonralar da müşahidə olunur. Skiflərin Ön Asiyaya

Dərbənd yaxınlığında Narın-qala istehkamu.

yürüş marşrutlarından birinin Dağ.-dan keçməsi ehtimal edilir. Erkən Dəmir dövrünə aid ibadətəh (Xosrex) aşkar olunmuşdur. Müxtəlif dövrlərə aid çoxsaylı petroqliflər və tunc antropomorf heykəllər məlumdur.

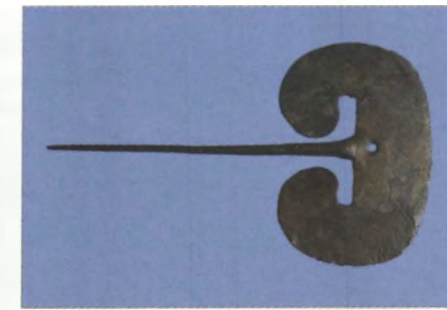
E.ə. 3 əsr – eramızın 4 əsrinə aid abidələr şəhərlərin (*Dərbənd*, Urseki, Tarqu və s.) meydana gəldiyi alban-sarmat dövrü ilə əlaqələndirilir; Dağ.-ın c. əraziləri Albaniyaya [bax *Albaniya (Qafqaz)*], Terek-Sulak çölündəki məzarlıqlar isə sarmatlara məxsus idi. 4 əsrin sonunda *hunlar* Şimali Qafqazda ən mühüm qüvvəyə çevrildilər. Hunların hərbi əməliyyatlarında onların tabeliyində olan əhali də iştirak edirdi. Bu dövrə Qara dənizin sahiləyən əraziləri ilə əlaqələri sübut edən və 5 əsr elitasının beynəlmiləl “dəb”ini özündə əks etdirən İraqidəki zəngin sardaba, Palasasirt məzarlığı və s. aiddir. 5–7 əsrlərdə *Dərbənd Sasanilər* dövlətinin əsas dayaq məntəqəsi idi. 6 əsrin sonlarında Şimali Qafqaz *Türk xaqanlığının* tərkibinə daxil oldu, sonralar *xəzərlər* burada aparıcı qüvvəyə çevrildilər. Erkən orta əsrlərdə əvvəlki dövrlərə aid bir sıra abidələrlə yanaşı, yeniləri də meydana gəldi. Onların bəzilərini yazılı mənbələrdən məlum olan şəhərlərlə (*Səməndər*, *Bələncər* və s.) eyniləşdirirlər. Dağlıq Dağ.-ın bir sıra vil.-lərində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik mədəniyyətlər inkişaf edirdi.

Antik müəlliflərin məlumatlarına görə, Dağ. ərazisində *hunlar*, *savirlər*, *masagetlər* (maskutlar), *tavasparlar*, *sxavatlar*, *çiqbalar*, *xellər*, *kaspilər*, *xeçmataklar* və b. məskunlaşmışdılar. Dağ.-ın dağlıq hissəsində müstəqil dövlət qurumları mövcud idi: Şandan, Filan, Karax, Lakz, Tabasaran. Xilafət ilə Xəzər xaqanlığı arasında Şimali Qafqaz uğrunda mübarizə (7–10 əsrlər) Xilafətin qələbəsi ilə başa çatdı. Dərbənd, Qumik (11 əsrdən), Qaytaq, Serir (10–11 əsrlər), Zereşgeran (10–11 əsrlər) gücləndi. 11 əsrin ortalarında Dağ. ərazisinin çox hissəsini səlcuqlar tutdu. 8–12 əsrlərdə bütpərəstlik islam və xristian dini tərəfindən Dağ.-ın əksər r-nlarından sıxışdırılıb çıxarıldı. 1220 ildə monqol-tatar qoşunları Dağ.-ın dağlıq r-nlarından keçdi, 1239 ildə isə onlar Dərbəndi ələ keçirdilər. 14 əsrdə Dağ. Orda xanları *Özbək* və *Toxtamışın*, həmçinin Orta Asiya hökmdarı *Teymurun* hücumlarına məruz qaldı. 15 əsrdə bütün ölkə ərazisində islam dini bərqərar oldu. Orta əsrlərə aid yaşayış və qala kompleksləri, məscidlər dövrümüzədək saxlanılmışdır.

Regionun coğrafi mövqeyi Dağ.-ı Səfəvilər dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında mübarizə meydanına çevirdi. Cənubi Dağ. ərazisində növbə ilə gah Səfəvilər, gah da Osmanlıların hakimiyyəti quruldu (17 əsrin əvvəllərindən Səfəvilərin hakimiyyətinə keçdi).

Tarixi inkişaf gedişində Dağ.-da 2 əsas ictimai-siyasi quruluş sistemi formalaşdı: feodal mülkləri və kənd icmaları ittifaqları. 16 əsr – 17 əsrin əvvəllərində Dağ.-da faktiki müstəqil olan 7 feodal mülkü mövcud idi: *Avar xanlığı*, *Dərbənd*, *Qazıqumuq xanlığı*, *Qaytaq*, *Tabasaran*, *Tümen xanlığı*, *Saxur xanlığı*. 17 əsrin ortalarında Dağ.-da siyasi vəziyyət dəyişdi. Feodal mülklərinin parçalanması nəticəsində onların sayı 7-dən 19-a çatdı. 16–17 əsrlərdə Dağ.-da təsərrüfatın əsasını əkinçilik, heyvandarlıq, sənətkarlıq, daxili və xarici ticarət təşkil edirdi. Dağ.-ın düzən və dağətəyi hissəsində dağlıq Dağ.-a və Terek çayı sahilindəki rus qalalarına satış üçün nəzərdə tutulan dənlə bitkilər (buğda, arpa, yulaf və s.) becərilirdi. Kəskin aztorpaqlılıq və k.t. hesabına özlərini ərzaqla təmin edə bilməmələri dağlıqları sənətlə məşğul olmağa vadar edirdi. Dağlıq zonada yun və metal emalı; dağətəyi zonada xalçaçılıq, ağacdan əmək alətləri və məmulat, kətan parça istehsalı və s.; sahiləyən ərazilərdə ipəkqurdu yetişdirilməsi və ipəkçilik (xam ipək Rusiya şəhərlərinə və Avropaya göndərilirdi) daha çox inkişaf etməyə başladı.

I Pyotrun Xəzəryanı ərazilərə yürüşü nəticəsində 1723 ildə Dağ.-ın sahiləyən hissəsi Rusiya imperiyasının tərkibinə birləşdirilsə də, *Gəncə müqaviləsinə* (1735) görə Rusiya bu əraziləri Səfəvilər dövlətinə qayıtardı. Dağ.-ın dağlıq hissəsi, Osmanlı imperiyasının və Səfəvilərin iddialarına baxmayaraq, faktiki olaraq müstəqil idi. 1742 ildə *Nadir şah* Dağ.-a hücum etdi. 1796 ildə *Ağa Məhəmməd şah Qacarın* hücumu ilə əlaqədar Dağ.-ın sahiləyən hissəsi Rusiyaya birləşdirildi, lakin 1797 ildə rus qoşunları geri çəkilirdi. *Gülüstan müqaviləsinə* (1813) görə, Dağ. Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Dağ.-ın dağlıq hissəsinin əhalisi 1830-cu illərdə *Şeyx Şamilin* tərəfinə keçdi və bu ərazi *Qafqaz müharibəsi* (1817–64) gedişində hərbi əməliyyatlar meydanına çevrildi. Dağ. ərazisinin düzən hissəsi 1840 ildə *Kaspi vilayətinin* (1846 ilədək), 1846–60 illərdə Dərbənd qub.-nın tərkibinə daxil idi. Dağ.-ın düzən və dağlıq r-nları 1860 ildə təşkil edilmiş *Dağıstan vi-*

Sancaq. Qinçi məzarlığı. E.ə. II minilliyin ortaları. Tunc. Dağıstan Təsviri Sənət Muzeyi.

Daş-qaşla bəzədilmiş gümüş pilək. Yuxarı Çiryurd məzarlığı. V əsr – VIII əsrin əvvəlləri. Dağıstan Təsviri Sənət Muzeyi.

Toqqa. Bejtin məzarlığı. VIII–X əsrlər. Tunc. Dağıstan Təsviri Sənət Muzeyi.

Toqqa. Arkas məzarlığı. IX–XII əsrlər. Tunc. Dağıstan Təsviri Sənət Muzeyi.

layəti və Zaqatala dairəsinin tərkibinə qatıldı, Dağ. əhalisinin bir hissəsi Osmanlı imperiyasına köçdü.

1920 il noyabrın 13-də Dağ. xalqlarının Fövqəladə qurultayında Dağ.-ın muxtariyyəti elan olundu. 1921 il yanvarın 20-də Ümumrusiya MİK Dağıstan vil. əsasında Dağıstan MSSR-in yaradılması haqqında dekret qəbul etdi. Həmin dekret və Ümumrusiya MİK-in 1922 il noyabrın 16-da və 1923 il yanvarın 4-də qəbul olunmuş dekretləri ilə Xasavyurd dairəsi, Terek qub.-nın Qızlar və Açıkulak r-nları Dağ.-a birləşdirildi. Ümumrusiya MİK-in 1938 il fevralın 22-də qəbul edilmiş qərarı ilə Açıkulak, Kayasu, Qızlar və Şelkovskaya r-nları Dağ.-ın tərkibindən çıxarılaraq Stavropol diyarının tərkibinə qatıldı. 1944–57 illərdə Dağ.-ın tərkibinə Çeçen-İnquş MSSR-in Vedeno, Nojay-Yurt, Sayasan, Çeberloy r-nları, Kurçaloy, Şaroy, Qudermes r-nlarının bir hissəsi daxil idi. 1957 ildə Dağ.-ın tərkibindən Şelkovskaya r-nu çıxarıldı, Kraynovka, Qızlar, Tarumovka, Qaranoqay r-nları, Qızlar dairəsi daxil edildi.

20 əsrin ortalarında Dağ. sənaye-aqrar resp.-sına çevrildi. Sənaye elektroenergetika, yanacaq, maşınqayırma və metal emalı və s. sahələrlə təmsil olunur. 1994 il iyulun 26-da yeni konstitusiyaya qəbul edildi, Dövlət şurası Ali icraedici orqan elan olundu. Dağ. MSSR-in adı dəyişdirilərək Dağıstan Respublikası oldu.

Təsərrüfat. Dağ. Şimali Qafqaz iqtisadi r-nuna daxildir. K.t. məhsullarının həcmi sənaye məhsullarının həcmi dəyərinə görə 2 dəfə üstələyir. RF iqtisadiyyatında Dağ. üzüm (Rusiya üzrə təq. 25%, 2004) və tərəvəz (4,9%) yığımına, konyak (18,9%), Şampan şərabları və köpüklənən şərablar (11,4%) istehsalına, davarın sayına (24,1%) görə fərqlənir.

ÜRМ-in strukturunda (2003,%) k.t.-nin payı 28,3, ticarət, əmtəə və xidmətlərin satışı üzrə kommərsiya fəaliyyəti – 18,0, qeyri-bazar xidmətləri – 17,1, sənaye – 12,9, tikinti – 9,8, nəql. və rabitə – 7,5, digər sahələr – 6,4. Mülkiyyət formasına görə müəssisələrin nisbəti (təşkilatların sayına görə, 2004,%): özəl 58,3, dövlət və bələdiyyə 37,2, ictimai və dini təşkilatlar (birliklər) 0,2, digər mülkiyyət formaları 4,3.

İqtisadi fəal əhali 1090 min nəfərdir, onların 75,8%-i iqtisadiyyatda çalışır. Məşğulluğun sahəvi strukturu (%): k.t. 25,1, ticarət və ictimai iaşə 14,1, təhsil 13,9, sənaye 10,0, nəql. 8,3, səhiyyə 7,2, ti-

Çirkey SES-i.

kinti 5,4, mənzil-kommunal təsərrüfatı 2,7, mədəniyyət və incəsənət 2,1 və s. İşsizlik səviyyəsi təq. 25%-dir. Adambaşına düşən pul gəlirləri ayda 6,8 min rubldur (iyul 2006, RF üzrə orta göstəricinin 68%-i); resp. əhalisinin təq. 34%-inin gəliri yaşayış minimumundan aşağıdır.

Sənaye istehsalının sahəvi strukturunda (%-lə) aparıcı rol yeyinti sənayesinə məxsusdur – 32,7, elektroenergetikanın payı 21,9, yanacaq sənayesi 19,8, maşınqayırma və metal emalı 13,4, tikinti materialları istehsalı 5,6, kimya və neft-kimya 2,9, yüngül sənaye 0,9 və s.

Neft və qaz (Dimitrovskoye, Mahaçqala yaxınlığındakı Ağacbuluq və Yujno-Suxokumsk ş.-nin yaxınlığındakı Ozernoye neft-qaz kondensatı yataqları, “Rosneft – Dağneft”) neft şirkəti tərəfindən işlənir) hasil edilir; Mahaçqala neft emalı z-du fəaliyyət göstərir.

Dağ. özünü elektrik enerjisi ilə tam təmin edir (“Dağenerqo”). Demək olar ki, bütün elektrik enerjisi SES-də istehsal olunur; ən böyükləri – Çirkey (Sulak çayı üzərində, gücü 1000 MVt) və İrğanay (1998 ildən; Avar Koysusu çayı üzərində, gücü 400 MVt).

Əsas maşınqayırma məhsulları müxtəlif gəmi, aviasiya və elektrotexnika avadanlıqları, dizellər, cihazlar, hesablama texnikası, pardaqlama dəzgahları, yeyinti sənayesi üçün avadanlıq və s.-dir. Sahə müəssisələrinin böyük bir qismi HSK üçün məhsul istehsal edir. Aparıcı müəssisələr: “QEMZ” konserni (Qızlar elektromexanika z-du; o cümlədən birnəfərlik təyyarələr, elektrik məişət cihazları, ağac emal edən dəzgahlar), “Dağdizel” (Kas-

Suvenir dastı.
Kubaçi bədii kombinatı. 1970.

qala), pardaqlama dəzgahları z-du (Dərbənd).

Kimya sənayesi müəssisələri fosfat turşusu (“Dağfos”, Qızılyurd), laklar, boyalar (lak-boyaq məmulatları z-du, Mahaçqala), müxtəlif polipropilen borular (“Muşaraka” z-du, Buynaksk) və s. istehsal edir. Şüşə sənayesinin aparıcı müəssisələri: şüşə lif (Mahaçqala), “Dağsteklo” (Dagestanskiye oqni; üzülük tavaları, şüşə borular, pəncərə şüşəsi və s.) z-dları.

Tikinti materialları sənayesinin əsas məhsulları: yığma dəmir-beton (“Dağstroyindustriya” və “Mahaçqala DSK”, Mahaçqala; “Dağyustroy”, Dərbənd; “Aist”, Qızılyurd və s.), kərpic (“Silikat”, Mahaçqala). Əhəngdaşı (Dərbənd), mineral tikinti xammalı (İzberbaş ş. yaxınlığında) hasil edilir.

Yüngül sənaye toxuculuq, trikotaj, tişik və ayaqqabı sahələri, xalça istehsalı ilə təmsil olunmuşdur. Əsas mərkəzləri: Mahaçqala (“Dağtektstil” – trikotaj parça, corab məmulatları; “Kaspiysk manufakturası” – o cümlədən cod tənzi, Dərbənd (tikış, yunəyirmə, xalça f-ki və s.), Buynaksk (ayaqqabı və trikotaj f-ki), Qızlar (tikış f-ki), Dagestanskiye oqni (xalça f-ki); Xiv (Xiv r-nu) və Xuçni (Tabasaran r-nu) kəndlərində xalça istehsal edilir.

Xalq bədii sənətkarlığı inkişaf etmişdir: metal emalı, o cümlədən suvenir silahlar, hədiyyəlik qab-qacaq, nəfis zinat əşyaları (“Kubaçi bədii kombinatı”, Daxadayeysk r-nunun Kubaçi qəs.), soyuq və suvenir silahlar (“Qızlar” müəssisəsi, Qızlar), keramika (Akuşin r-nunun Balxar k.), metal, sümük, sədəf ilə naxışlanmış ağac məmulatları (Untsukul k.-ndə bədii məmulatlar f-ki), mis üzərində döymə (Xunzax r-nu, Böyük Qotsat k.-ndə Qotsat bədii kombinatı).

Yeyinti sənayesi üzüm emalı, yüksək-sortlu üzüm, köpüklənən və Şampan şərabları, konyak istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Aparıcı müəssisələr Qızlar konyak z-du, Dərbənd köpüklənən şərablar z-du, Dərbənd konyak kombinatı, “İzberbaş” və “Kaspiyvinprom” (Mahaçqala) şərab-konyak z-dları və s.-dir. Balıq emalı da inkişaf etmişdir (“Port-Petrovsk” balıq sənayesi kommersiya şirkəti – diri və dondurulmuş balıq, balıq konservləri və balıq unu; “Qlavni Sulak” balıq kombinatı; Mahaçqala) və müxtəlif konservlər istehsal edilir (Dərbənd və Buynakskdakı z-dlar). Qənnadı f-ki (İzberbaş), süd z-du (Mahaçqala), yağ z-du və “Zolotoy telyonok” (Qızlar) ot kombi-

Qızlar konyak zavodunun saxlama zallarından biri.

natı fəaliyyət göstərir. Mineral sudoldurma z-dları (Mahaçqala) var.

Dağ.-in aparıcı sənaye mərkəzi Mahaçqaladır; digər iri mərkəzlər: Buynaksk, Dərbənd, Qızlar, Kaspiysk, İzberbaş.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi dəyərinin 51%-i bitkiçilik məhsullarının payına düşür. K.t. yerlərinin sahəsi 3313,8 min ha-dır (resp. sahəsinin 65,8%-i), onun təq. 15%-ini əkin yerləri tutur. Otların k.t. yerlərinin strukturundakı payına görə Dağ. Şimali Qafqazda birinci, əkin yerlərinə görə isə axırıncı yerlərdən birini tutur. Ərazinin şumlanma səviyyəsi şm.-dan c.-a doğru azalır (əkin yerlərinin 70%-i düzən, 20%-i dağətəyi, 10%-i dağlıq ərazilərin payına düşür). Əkin yerləri sahəsinin genişləndirilməsi imkanları məhduddur, Dağ.-in düzən hissəsində azyararlı torpaqlar intensiv olaraq istifadəyə cəlb edilir. Dağətəyi və dağlıq hissələrdə əlverişli torpaqlar, demək olar ki, bütünlüklə mənimənilmişdir. Bir sıra r-nlarda süni suvarma tətbiq olunur.

Üzümçülük (ən böyük üzümlük məsivləri Terek və Sulak çaylarının aşağı axarlarında, həmçinin Dağ.-in ş.-indəki dağətəyi ərazilərdə cəmləşmişdir), meyvəçilik (ərik, gilə, şaftalı, gavalı və s.; iri bağçılıq r-nları Samur, Gülgəriçay, Andi Koysusu, Avar Koysusu, Qarakoysu çaylarının dərələrində cəmləşmişdir; Dənizyanı ovalığının c.-ş.-ində nar, əncir, xurma, badam becərilir) və tərəvəzçilik (bostan bitkiləri ilə birlikdə əkin sahələrinin 19,2%-ni tutur) inkişaf etmişdir. Həmçinin dənli (əkin sahələrinin 48%-i; payızlıq buğda və arpa, dənlik qarğıdalı, çəltik), yem bitkiləri (30,8%; o cümlədən qarayonca), kartof və texniki bitkilər, əsasən, günəbaxan becərilir (cədvəl 1).

Qoyunçuluq təsərrüfatı. Şamil rayonu.

Heyvandarlığın ənənəvi ixtisaslaşma sahəsi olan qoyunçuluq respublikanın hər bölgəsində yayılmışdır. Ətlik-südlük (c. hissədə) və ətlik (əsasən, ş.-də) heyvandarlıq, keçicilik, quşçuluq (cədvəl 2, 3), xəzlik heyvan yetişdirmə (Dağ.-in q. hissəsində – Kazbek r-nunda, həmçinin Kaspiyskdə), atçılıq (şm. hissədə və c.-q. r-nlarında), balıqçılıq (Dağ.-in şm.-ında, Noqay r-nunda və c.-ş.-də, Məhərrəm-kənddə) da inkişaf etmişdir. Q. və c.-q. r-nlarında eşşək, qatır (Botlix r-nunda), xallı maral (Kazbek r-nunda) yetişdirilir.

K.t. yerlərinin təq. 72%-i k.t. təşkilatlarının, 3,7%-i kəndli (fermer) təsərrüfatlarının payına düşür, 3%-i vətəndaşların

şəxsi istifadəsindədir. K.t. təşkilatlarında taxılın 40%-i, əhaliyə məxsus təsərrüfatlarda kartofun təqr. 93%-i, tərəvəzin 90%-i, ətlik heyvan və quşun 86,5%-i, südün 82,2%-i, taxılın 47%-i istehsal edilir.

Nəqliyyat. Avtomobil nəqli daxili yükdaşıma və sərnişin daşımalarının böyük hissəsini təmin edir. Bərk örtüklü avtomobil yollarının uz. 7461 km-dir (2004). Dağ. ərazisindən federal əhəmiyyətli “Qafqaz” (Krasnodar–Qroznı–Mahaçqala – Azərb.-la sərhəd) avtomobil magistralı keçir. D.y.-lərinin uz. 516 km-dir. Əsas d.y. magistralı: Moskva – Qroznı – Qudermes – Mahaçqala – Azərb.-la sərhəd – Bakı və Mahaçqala –

Cədvəl 1. Bitkiçilik məhsullarının əsas növləri, min t

	1985	1990	1995	2000	2004	2008	2013
Taxıl	431,6	491,6	266,7	217,7	327,5	91,10	108,52
Günəbaxan	7,8	10,9	2,1	1,8	6,8	2,08	5,41
Kartof	87,7	79,6	146,0	104,5	293,2	286,25	213,79
Tərəvəz	209,9	229,6	134,7	310,0	715,5	379,65	588,84
Meyvə və giləmeyvə	–	105,9	131,6	45,5	71,2	74,98	86,53

Cədvəl 2. Mal-qaramın sayı, min baş

	1985	1990	1995	2000	2004	2008	2013
Qaramal	789,9	743,4	691,0	678,7	813,7	905,6	971,1
Donuz	50,4	49,0	7,0	5,3	4,2	1,7	1,1
Davar	3428,3	3351,1	2961,6	2301,2	4286,5	4896,9	4986,7

Cədvəl 3. Heyvandarlıq məhsullarının əsas növləri

	1985	1990	1995	2000	2004	2008	2013
Ətlik heyvan və quş, min t	62,3	77,7	60,2	52,8	60,5	81,83	194,02
Süd, min t	324,9	358,3	284,9	278,8	348,1	112,37	304,02
Yumurta, mln. ədəd	198,3	239,7	179,3	245,4	274,9	95,68	52,60
Yun, min t	–	15,7	12,2	8,8	13,2	8,03	10,10

Mahaçqala şəhərindən görünüş.

Qızlar – Həştərxan (Qızlar – Karlanyurd d.y. xətti, 1990-cı illərin axırlarında inşa edilmişdir). Əsas yüklər: neft, neft məhsulları, taxıl, tikinti materialları, müxtəlif avadanlıqlar və s. Dəniz nəql. xarici yükdaşımalarda çox hissəsini təmin edir. Əsas dəniz portu Mahaçqaladır (Rusiyanın Xəzər dənizi sahilində yeganə donmayan portu; yük dövriyyəsi təq. 4,5 mln. t və 200 İFE konteyner). Resp.-nin ərazisindən Bakı (Azərb.) – Novorossiysk (Krasnodar diyarı, uz. 274 km) magistral neft kəməri, Mozdok (Şimali Osetiya) – Qazıməmməd (Azərb., uz. 297 km) və Makat (Qazax.) – Şimali Qafqaz (uz. təq. 130 km) magistral qaz kəmərləri keçir. Mahaçqalada beynəlxalq aeroport var.

Səhiyyə. Dağ.-da hər 10 min nəfərə 38,2 həkim, 80,3 orta tibb işçisi, 69,7 xəstəxana çarpayısı düşür (2005). Əhalinin hər 10 min nəfərinə görə ümumi xəstələnmə hadisəsi 884,8-dir (2005). Dağ səhiyyəsinin ciddi problemi narkomaniyadır (yeniyetmələrin 76%-i narkotik maddələr qəbul edir). Torpaq və su bakteriyalar ilə çirkləndiyinə və tulyaremiya, brucellyoz və s. təbii ocaqlarının olmasına görə infeksiya-parazitar xəstəliklərlə xəstələnmə halları çoxdur (ildə 250 minə qədər). Dağ.-da R.P. Əsgərxanov ad. Tibb Mərkəzi və Mahaçqalada Resp. Diaqnostika Mərkəzi fəaliyyət göstərir. Kurortları: Qayakənd, Talğı və s.

Təhsil. Mədəniyyət müəssisələri. Dağ.-in təhsil sistemində 519 məktəbəqədər müəssisə (50 mindən artıq uşaq), 1600-dən çox ümumtəhsil müəssisəsi (426 mindən artıq şagird), 24 ilk peşə təhsil müəssisəsi (3 mindən artıq tələbə), 27 orta ixtisas

təhsil müəssisəsi (17 min tələbə) daxildir (2006). 96 mədəniyyət və incəsənət təhsil müəssisəsi, o cümlədən 41 musiqi məktəbi, 13 uşaq rəssamlıq məktəbi, 42 incəsənət məktəbi; Respublika Xalq Yaradıcılığı Evi (1937) fəaliyyət göstərir. Ali təhsil sistemində 6 dövlət ali təhsil müəssisəsi (təq. 31 min tələbə), o cümlədən Dağ. Un-ti (əsas 1931 ildə pedaqoji in-t kimi qoyulmuşdur; 1957 ildən indiki adı ilə), Pedaqoji Un-t (1931), Kənd Təsərrüfatı Akademiyası (əsas 1932 ildə üzümçülük in-tu kimi qoyulmuşdur), Tibb Akademiyası (1932), Dağ. Texniki Un-ti (əsas 1972 ildə politexnik in-tu kimi qoyulmuşdur; 1995 ildən indiki adı ilə), Dağ. Resp.-sı Hökumətinin Xalq Təsərrüfatı İn-tu (1991) – hamısı Mahaçqaladadır; Moskva Dövlət Hüquq Akademiyasının filiali və s. daxildir.

Elmi müəssisələr: REA-nın Dağ. Elmi Mərkəzi (1991); 10-dan çox elmi müəssisəni, o cümlədən Fizika İn-tu, Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İn-tu, Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İn-tu, "İBTAN" Elmi Birliyi və əhatə edir. 1031 kitabxana, 1070 klub müəssisəsi; 15 muzey, o cümlədən Mahaçqalada Dağ. Dövlət birləşmiş tarix-memarlıq muzeyi (1923 ildə diyarşünaslıq muzeyi kimi yaradılmışdır, 1977 ildən indiki adı ilə), Döyüş şöhrəti muzeyi, Dərbənddə tarix-memarlıq və incəsənət muzey-qoruğu (1988), Mahaçqalada Resp. təsviri sənət muzeyi (1957), Bynaksk, Xosavyurd, Qızlar və s. yerlərdə muzeylər fəaliyyət göstərir.

Kütləvi informasiya vasitələri. Dağ.-da 431 KİV (o cümlədən 249 qəzet, 40 jurnal və 6 informasiya agentliyi, 2004)

qeydiyyatda alınmışdır. Onların arasında milli dillərdə dərc olunan kütləvi informasiya vasitələri xüsusi yer tutur.

"Novoye delo", "İstina", "Maxaçkalinskiye izvestiya", "Lezgi qəzet", "Molodyoj Dagestana", "Zamana", "Dagestanskaya pravda" ən çox tirajla malik qəzetlərdir.

Dağ.-da təq. 80 bələdiyyə və kommersiya radio və televiziya studiyası (ümumrusiya teleşirkətləri və resp. ərazisində yayımlanan Dağıstan Dövlət Telearadio Şirkətindən başqa) qeydiyyatda alınmışdır. 8 kabel televiziya şəbəkəsi fəaliyyət göstərir.

D. idmançıları Avropa, dünya birincilikləri və çempionatlarında 1100-dən çox müxtəlif ərərli medal qazanmışlar. Dağ.-da sərbəst və yunan-Roma güləşi, cüdo, sambo, boks, taekvando və s. idman növləri üzrə hər il beynəlxalq yarışlar keçirilir.

Ədəbiyyat. Dağ. xalqlarının ədəbiyyatı avar, dargin, qumuq, ləzgi, lak, noqay, tabasaran, tat, həmçinin rus dillərində inkişaf edir. 7 əsrdən Dağ. mədəniyyəti ərəb-müsəlman ənənəsinin təsiri altında olmuşdur. 10 əsrdə ərəb, türk və fars dillərində dini ədəbiyyat janrları geniş yayılmağa başladı: agioqrafik abidələr ("Əbu Müslümün tarixi"), xronikalar ("Dərbəndnamə", "Dərbənd və Şirvanın tarixi"), mövludlar (Məhəmməd peyğəmbərin həyatı haqqında), nəsihətəməz əsərlər və s. 18 əsrdən başlayaraq avar, sonralar isə başqa ədəbiyyatlarda da ərəb qrafikası əsasında yazı sistemi (əcəm) formalaşdı. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində nüfuzlu ərəbdilli ənənə tədrisən milli dil-

lərdə poetik yaradıcılıq ilə əvəz olundu (qumuqlar Endereyli Mama Qışı, Yaxsaylı Yusif Kadi; tabasaranlar Kaluk Mirzə, Hacı Səid Zirdəqli; noqaylar Sarkınbay Kırımlı, İsmayıl Majarlı; tatlar İlişayğa ben Şomoila, Livi ben Mişi Naqdimu və b.). Folklorla sıx bağlı olan aşiq poeziyası geniş yayılmışdır.

19 əsrin 2-ci yarısında milli ədəbiyyatlar formalaşmağa başladı. Avarlar Bətlaiçli Tacəddin, İnxolu Əli Hacı, Kaxab-Rosolu Mahmud; qumuq *İrçi Qazaq*; darginlər Omarla *Batray*, Mungi Əhməd; ləzgi *Yetim Emin* və Kürklidən lak şairə Şazanın poeziyası sosial problemlərə diqqət yetirmələri ilə seçilirdi. Nəsr janrlarının formalaşmasında Dağ. maarifçilərinin oçerkləri əhəmiyyətli rol oynamışdır ("Qumuqun qumuqlar haqqında hekayəsi", D. Şixəliyev, 1848; "Laklar necə yaşayır", A. Ömərov, 1870; "Şahidin Şamil haqqında dedikləri", Hacı Əli, 1873; "Şimali Dağıstan dağlıları arasında", H.M. Əmirov, 1873; "Dağıstan adətlərindən", A. Məmmədov, 1892 və s.).

20 əsrin əvvəlləri ədəbiyyatında kəskin sosial problematika üstünlük təşkil edir, ənənəvi formaların yeniləşməsinə çağırışlar səslənirdi: qumuqlar M. Əlibəyovun "Qafqaz dağlarının şikayəti" (1905) poeması və N. *Batırmurzayev*in "Zavallı Həbibət" (1910) povesti və s. Dağ.-da ilk mətbəə Temirxan-Şurada yaradılmışdır (1902). Qumuq dilində nəşr edilən "Tanq-Çolpan" ("Dan ulduzu", 1917–18) jurnalı mütərəqqi demokratik baxışların tribunası idi. Lak dramaturqu və ictimai xadimi H. Səidov ilk Dağ. dramının ("Qalayçılar", 1914) müəllifidir. Avar poeziyasının klassiki Mahmudun "Məryəm" (1915) lirik poeması müharibə mövzusunda yazılmışdır. İnkilabi dəyişikliklər mövzusu avarlar H. *Sadasa*, Z. Hacıyev və R. Dinmaqomayev, lak Ə.K. Zakuyevin, ləzgi S. *Stalskinin*, qumuq Y. Gereyevin, dargin R. Nurovun və dargin satirasının banisi A. İminqayev ("Mollanın zəhməti", 1934) əsərlərində öz əksini tapırdı. 1930-cu illərdə roman janrı formalaşdı: R. Dinmaqomayev "Kürk geyinmiş qəhrəmanlar" (1933), M.Y. Baxşıyev (tat) "Balıççılar" (1933), Ə. Fəttahovun (ləzgi) "Qırıl-mış zəncirlər"; dramaturgiya inkişaf etdi: M. Çarinov (lak), B. Ma-laçixanov (avar), Ə.P. Cəfərov (tabasaran), M. Şalimov və Y. Semyonov (tat), H. Hacıbəyov (ləzgi), R. Nurov və A. Salavatov (qumuq). Bu dövrdə folk-

lorndan və Dağ. şairlərinin şeirlərindən tərcümələr edən, ilk poetik antologiyaların tərtibçisi Ə.M. *Kapiyev*in (lak) yaradıcılığı ("Daş üzərində oyma" lirik toplusu, 1940) seçilirdi. Ədəbi tənqid inkişaf edirdi (H. Hacıbəyov, K.K. Sultanov və b.). Müharibədən sonrakı nəsr-də M.Sulimanov və M.Məhəmmədovun (avar), A.Əcəmətovun (qumuq), X.D. Avşalimovun (tat) povestləri, İ. Kərimovun (qumuq) romanları mühüm yer tuturdu. Z. Hacıyev, R.M. Rəşidov (dargin) və M. Yəhyayev (qumuq) uşaq ədəbiyyatına töhfələr vermişlər. Dağ. ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ 20 əsrin 2-ci yarısında D. ədəbiyyatında ən mühüm sima olan R.H. *Həmzətov*un (avar) yaradıcılığı ilə bağlıdır.

20 əsrin sonlarından roman janrı (tarixi, epik, lirik-fəlsəfi və s.) intensiv inkişaf edir; mənəvi-etik problematika ya maraq artır. Yazıçılardan avarlar F.H. *Əliyeva*, M.H. Qairbəyova, Adallo, Ö. Şahmanov, M.Əhmədova; darginlər R.M. Rəşidov, Ə. *Əbu-Bakar*, Məhəmməd Rəsul, H.M. Əliyev; qumuqlar Ə.Aciyev, Ş. Albiyev, B. Məhəmmədov; ləzgilər İ. Hüseynov, A.U. Səidov, R. Hacıyev, A. Kardaş; laklar M. Məhəmmədov, B. Ramazanov, M. Aminov; tabasaranlar M. Şamxalov, M. Mitarov, Ş. Qaziyeva; tatlar K. Kukullu, B. Safanov, M.M. Dadaşov; noqaylar Qədriyə (K.U. Temirbulatova), İ.S. *Kapayev* Dağ. ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələridir.

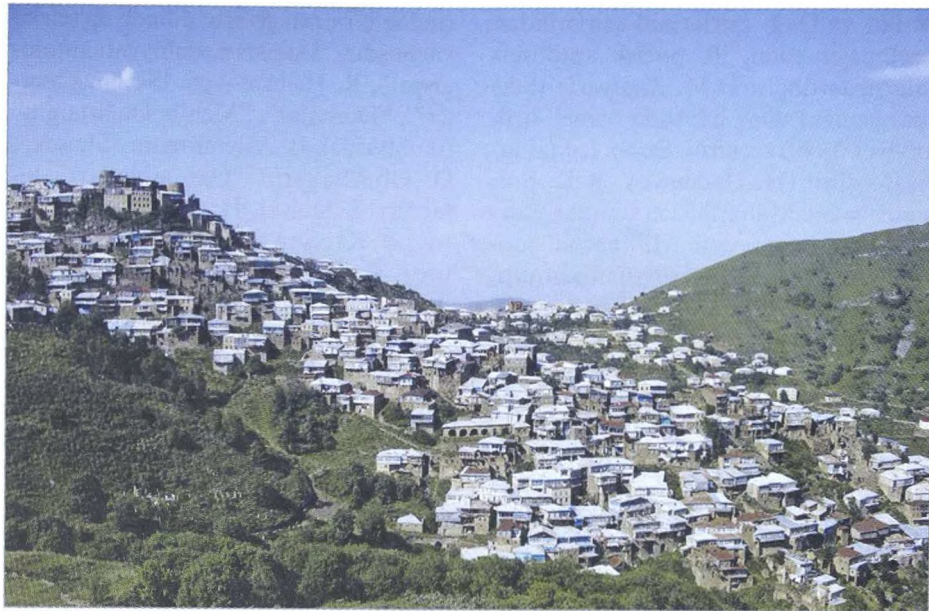
Klassik Azərb. ədəbiyyatı, xüsusilə aşiq poeziyası Dağ. xalqlarının ədəbiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Dağ. şairlə-

rindən bir çoxu Azərb. dilində də şeirlər yazmışdır. "Dağıstan ədəbiyyatı antologiyası", R. Həmzətovun "Seçilmiş əsərləri", "Durnalar", "Mənim Dağıstanım" (iki hissədə), B. Astemirovun "Şimşək", Ə. Əbu-Bakarın "Qar adamları" kitabları, S. Stalski, H. Sadasa, A. Qafurov, Ə. Kapiyev, T. Xürüklü, A. Salavatov, Y. Xəppalayev, Ə. Süleymanov, A. Məmmədov, S. Abdullayev, R. Rəşidov, F. Əliyeva və b. Dağ. şair və yazıçıların əsərləri Azərb. dilində, eləcə də N. Gəncəvi, X. Şirvani, M.P. Vaqif, M.V. Vidadi, M.Ə. Sabir, N. Nərimanov, C. Cabbarlı, S. Vurgun, M. Hüseyn, S. Rüstəm, R. Rza, M. Seyidzadə və b. Azərb. şair və yazıçıların əsərləri Dağ. dillərində nəşr edilmişdir.

Memarlıq və təsviri sənət. Erkən orta əsrlərdən hunların Varaqan ş.-nin (İzberbaş ş. yaxınlığında Urtseki şəhərciyi: müdafiə divarları, hamamlar, büt-pərəst məbədləri), xəzərlərin paytaxtı Səməndərin (Tarki k. yaxınlığında) xarabalıqları saxlanılmışdır. Cənub-şərqi Avropadan Ön Asiyaya əsas karvan yolunun – Xəzər-yanı keçidin önündəki böyük Dərbənd müdafiə sisteminin daş divarları və qalaları (uz. 40 km-dən çox) 6 əsrə aiddir. Şərq ölkələri ilə əlaqələrin olması Dərbənd memarlığına təsir göstərmişdir: 6 əsrin müdafiə tikililəri Sasanilər dövrü İrani ilə, 8–9 əsrlərin memarlığı *ərəb-müsəlman mədəniyyəti* (Cümə məscidi) ilə, 14–15 əsrlərin memarlığı Şirvan ilə bağlı olmuşdur. Yuxarı Çirkey şəhər yerindəki (xəzərlərin Bələncər ş.) və Dərbənddəki kilsə xarabalıqları (hamısı 6–8 əsrlər)

Dağıstan Respublikasının Milli Kitabxanası. Mahaçqala.

Kubaçi kəndindən görünüşü.

Qafqaz Albaniyasından keçən xristianlığın erkən təzahürləridir. Dağ.-ın dağlıq r-nlarında kobud yonulmuş daşlardan inşa edilmiş çoxlu müdafiə tikililəri saxlanılmışdır: müxtəlif təyinatlı dairəvi və kvadrat qüllələr [Xorec aulunda gözetçi qülləsi, 16–17 əsrlər; qalalar (Xuçni, Axtı, Kumux, Xarba-Quran aullarında)] və s.

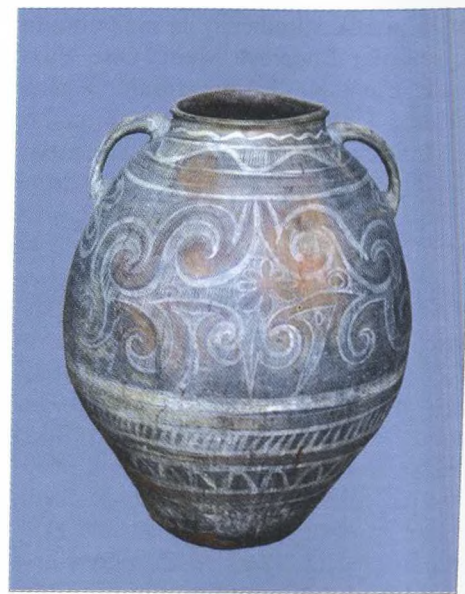
Əsrlər boyunca Dağ.-da, əsasən, xalq memarlığı inkişaf etmişdir. Belə ki, çoxsaylı xalqların (və ya xalqlar qrupu) hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdur. Aul məskənləri, adətən, çətinliklə gedilə bilən sahələrdə salınırdı; dağ aullarında terrasşəkilli möhkəm tikili kompozisiyaları vahid pilləli qurğunu xatırladır (Kubaçi, Çox). Düzbucaq planlı, yastı damlı 18–19 əsrlərə aid yaşayış evləri (dağlıq və dağətəyi r-nlarda daşdan, Dənizyanı ovalığının cənub hissəsində çiy kərpicdən) saxlanılmışdır. Köhnə evlərdə əsas diqqət interyerin tərtibatına verilirdi (buxarının yapma və daş bəzəkləri, fiqurlu ağac sütunlar və s.); 19–20 əsrlərdə fasadın dekoru böyük rol oynayırdı (tağşəkilli piştağ, fiqurlu daş və ağac detallar, qarı və pəncərələrin oyma naxışlı çərçivələri). Aullardakı məscidlər (Qalaqureys, Qarakürə, Riça, hamısı 11–13 əsrlər; Saxur, Kumux, 14 əsr), adətən, düzbucaq planlı, interyerdəki oyma ağac dayaqlara söykənən yastı damlı daş tikililərdir; əsas fasadın qarşısında qalereya var. Minarələr dairəvi (Riça, Mişləş aulları, hər ikisi 13 əsr) və ya kvadrat planlıdır (Şinaz, Rutul k.-lərində). Daş günbəzli (adətən, kvadrat planlı tağtavanla birləşdirilmiş; Dulduq aulu, 1682–83), yaxud günbəzli (Xutkul aulu, 1807–08) məqbərələr, kör-

“Dərbənd” xalçası. 1930. Cənubi Dağıstan. Dağıstan Təsviri Sənət Muzeyi.

pülər (ağac və daşdan tağşəkilli) və bulaqların memarlıq tərtibatı yayılmışdır.

19 əsrdə Dağ.-da rus memarlığının təsiri hiss olunur: *ampir* üslubunda binalar (Dərbənddə *hauptvaxt*, 1828), qalalar (Axtı k.-ndə Burnaya qalası) tikildi, şəhərlər (Petrovsk-Port; indiki Mahaçqala; Temirxan-Şura; indiki Buynaksk) salındı. Sovet dövründə yeni şəhərlər (Kaspiysk, İzberbaş, Xasavyurd, Qızıllı-

Anqoblu naxışlı keramik qab. 20 əsrin əvvəlləri. Balxar kəndi. Dağıstan Təsviri Sənət Muzeyi.

yurd) və fəhlə qəsəbələri meydana gəldi; Şərqi motivlərindən istifadə etməklə (Hökumət evi, indiki Dağıstan Dövlət Kənd Təsərrüfatı Akademiyası, 1927–28, memar İ.V.Joltovski; poçtampt, 1920-ci illər) binalar tikildi. 1930–50 illərdə klassik forma və detallar tətbiq etməklə konstruktivizm üslubunda yeni binalar (“Dağıstan” mehmanxanası, 1938–39, memar Q. Qrimm, hamısı Mahaçqaladadır) inşa edildi. 20 əsrin 2-ci yarısı tikililəri arasında Rus Dram Teatrı və Mahaçqaladakı A.S. Puşkin ad. Resp. Kitabxanasının (1980-ci illər) binaları var.

Dağ. ərazisində ən erkən təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət abidələri: Eneolit dövrü keramikası; tunc dövrünə aid çox sayda qayaüstü rəsmlər (əsasən, oyma təsvirlər, Qapçuqay k. yaxınlığında, e.ə. 2–1-ci minilliklər; belə təsvirlər 20 əsrdək yaradılmışdır; insan və heyvanların tuncdan tökmə heykəlcikləri (yuxarı Çiryurd məzarlığı). Dərbənd qalasında bəbir və şirlərin ümumiləşdirilmiş daş fiqurları, Bejta məzarlığından tapılmış şəbəkəli tunc kəmərlər, Ağaçqala k. məzarlığından aşkar edilmiş zərgərlik məmulatları 6–10 əsrlərə aiddir. Erkən orta əsrlərdən şaquli oyma qəbirüstü plitələr (Qalaqureys, Akuça və s. kəndlər); ağac üzərində oyma (Триq və Qalaqureysdə məscid qapıları) geniş yayılmışdır. 11–12 əsrlərdən Kubaçi aulunda çox sayda daş relyeflər və üzərində Sasani təsvirlərinə oxşar heyvan, insan, ov səhnələri və s. təsvirlər olan tunc qazanlar hazırlanırdı. İslam dininin geniş yayılması ilə əlaqədar Dağ. incəsənətində çox vaxt kitabəsi olan həndəsi və

nəbati ornamentlər üstünlük təşkil etmişdir. Əsrin ortalarında bir çox dağ aulları məhdud ixtisaslaşan kустar mərkəzlərə çevrilirdi. Kubaçi öz zərgərlik məmulatı və silahları ilə (oyma naxışlı, üzünə mina çəkilmiş); Qotsatlı mis döymə məmulatları; Balxar *anqoblu* naxışlı şirsiz keramikası; Untsukul gümüş bəzəkləri olan sədəf və sümük inkrustasiyalı ağac məmulatları ilə məşhur idi. Dağ.-ın əksər r-nlarında qədimdən xovlu və xovsuz xalçalar, naxışlı corablar toxunur, həsirlər hörülür. Hər rayonun özünəməxsus ən çox sevilən çeşni, rəng və kompozisiyası vardır. Hər yerdə xalçaçılıq inkişaf etmişdir (bir neçə fabrik, 1931 ildən Dərbənddə xalçaçılıq məktəbi fəaliyyət göstərir). A.M. Əbdürəhmanov, İ.A. Abdullayev, R.A. Əlixanov, B.Q. Qimbətov, Q.M. Kişev, Q.M. Məhəmmədov, Q.M. Çabkayev Dağ.-ın xalq sənətkarlarıdır.

Milli rəssam kadrlarının yetişdirilməsində Y.Y. *Lanserenin* (1918–19 illərdə Temirxan-Şurada dərslər demişdir) böyük xidməti olmuşdur (tələbələri – rəssam M.A. Camal, heykəltəraş X.N. Əsgər-Sarıca). 1920-ci illərdə rəssamlardan X.Musayev, Camal, Y.A.Mollayev, M.Yunusilau; 1950–70 illərdə dəzgah boyakarlığında A.İ.Avqustoviç, V.V. Qorçakov, X.M. Qurbanov, O.B. Ömərov; monumental boyakar İ.D. Bolşakov; qrafiklər S.M. Salavatov, K.A. Murzabəyov; heykəltəraşlar Əsgər-Sarıca (M.Daxadayevin heykəli, Mahaçqala, 1971), A.İ.Qazəliyev və b. öz yaradıcılıqları ilə Dağ. incəsənətini inkişaf etdirmişlər. 1980-ci illərdə rəssamların yeni nəslə (E.M. Puterbrot, İ. Supyanov, J.V.Kolesnikova, S.S.Batirov, İ.O.Hüseynova) meydana gəlməsi.

Musiqi. 30-dan çox xalqın ənənələri ilə təmsil olunan folklor üçün bir sıra ümumi cəhətlər səciyyəvidir: instrumental müşayiət ilə solo ifanın üstünlük təşkil etməsi, oxşar musiqi alətləri, 6/8 ölçülü ümumi cəld rəqs (D.-dan kənarda bu rəqs “Ləzginka” adlanır) və s. Peşəkar epik ənənənin əsasında aşıq (dalayla-usta, yırçı, koçonax, şair) sənəti yaşayır.

1920-ci illərdə ilk entoqrafik musiqi ekspedisiyaları təşkil edilmiş, Dağ. xalqlarının mahnı və rəqslərindən ibarət məmulatlar nəşr olunmağa başlamışdır. Dağ. peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Q.Ə. Həsənovdur (“Xoçbar” ilk milli operası, 1937). N.S. Dagirov, S.A. Ağababov, S.A. Kərimov, Z.M. Hacıyev, K.M. Şamasov, M.K. Qasımov və b. Dağ. bəstəkarlarıdır. “Dağlı qız” (1968)

Qumuq Musiqili Dram Teatrı. Mahaçqala.

ilk Dağ. baletinin müəllifi, bəstəkar və dirijor M.M. *Kajlayev* və bəstəkar Ş.R. Çalayev (“Dağlılar” operası, 1970) resp.-dan kənarda çalışırlar. Müğənnilər B. Muradova, P.Nusalova, A.İbrahimova, M.Şərbətova, R. Hacıyeva, İ.Q. Batalbəyova, B.A. İbrahimova, M. Həsənova; çalğıcılar – U. Abubakarov, K. Maqomedov milli ifaçılıq mədəniyyətini təmsil edirlər.

Dağ.-da bir neçə musiqili dram teatrı (Teatr bölməsinə bax) və Dövlət filarmoniyası fəaliyyət göstərir. 1999 ildə Mahaçqalada Opera və Balet Teatrı açılmışdır.

Teatr. 1910–20-ci illərdə Dağ.-ın ayrı-ayrı kəndlərində həvəskar dram dərnəkləri yaranmış və sonralar onların əsasında peşəkar teatrlar formalaşmışdır. Mahaçqalada M. Qorki ad. Respublika Rus Dram Teatrı (1925), Qumuq Musiqili Dram Teatrı (1930, 1955 ildən A.P. Salavatov ad.), Lak Musiqili Dram Teatrı (1935, 1952 ildən Ə. Kapiyev ad.), Avar Musiqili Dram Teatrı (əsas 1935 ildə Xunzax k.-ndə qoyulmuşdur, 1951 ildən H. Sadasa ad.), Kukla teatrı (1941), Opera və balet teatrı (1999), Dərbənddə Azərbaycan Dram Teatrı (1930), S. Stalski ad. Ləzgi Musiqili Dram Teatrı (1938), Tat teatrı (1962); İzberbaşda O. Batıray ad. Dargin Musiqili Dram Teatrı (1961), Tabasaran dram teatrı (2001) fəaliyyət göstərir. Dağ.-ın müxtəlif illərin teatr sənəti xadimləri arasında A.A. Maqayev, Z.N. Nəbiyeva, M.A. Abdullaxıyov, P.X. Xizroyeva, B.M. İnusilov, N.M. İbrahimov, N.M. Əliyev, Q.İ. İsayev və b. var.

1935 ildə Sovkra lak aulunun sakinləri A. Abakarov, Y. Hacıqurbanov,

M. Zakirbəyov və S. Qurbanov Mahaçqalada kəndirbazlar sənətinin özünəməxsus ənənələrini inkişaf etdirən “4 Sovkra” peşəkar kollektivini yaratmışlar. 1947 ildən kollektiv iki müstəqil qrupa (“Dağıstan kəndirbazları” və “Sovkra”) bölünmüşdür.

1984 ildə Mahaçqalada Dağ. teatrlar tarixi muzeyi açılmışdır. Resp.-da həmçinin Dağ. mahnı və rəqs ansambli, “Ləzginka” rəqs ansambli, “Dağıstan gəncliyi” Qafqaz xalqlarının rəqsləri ansambli fəaliyyət göstərir.

Əd.: Поэты Дагестана. Махачкала, 1959; Деятели музыкального искусства Дагестана. Махачкала, 1960; Якубов М.А. Очерки истории дагестанской советской музыки. Махачкала, 1974. Т. 1: 1917–1945; Гамзатов Г.Г. Литература народов Дагестана дооктябрьского периода. Типология и своеобразие художественного опыта. М., 1982; Газимагомедов М.Г. Народные художественные промыслы Дагестана. Махачкала, 1988; Древняя и средневековая архитектура Дагестана / Сост. М.С. Гаджиев. Махачкала, 1989; Культурная география Дагестана. М., 2002; Марковин В.И. Наскальные изображения предгорий Дагестана. М., 2006.

DAĞISTAN VİLAYƏTİ – Rusiya imperiyasında inz. ərazi. 1860 il iyulun 18-də yaradılmışdı. Dağ. torpaqları *Gülüstan müqaviləsi (1813)* ilə Rusiyaya ilhaq edilmişdi. Çar hökuməti burada Dağ. hərbi dairəsi (mərkəzi *Dərbənd* olmaqla) yaratmışdı. Dağ. dairəsi Bakı, Quba və Dərbənd əyalətlərindən ibarət idi. 1840 il inzibati-məhkəmə islahatı nəticəsində Dərbənd qəzası (Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətləri) və Quba qəzası

(Samur dairəsi ilə birgə Quba əyaləti) xüsusi hərbi dairədə birləşdirildi. Dağ. və Şimali Qafqazda xalq azadlıq hərəkatı (1834–59) yatırıldıqdan sonra D.v.-nin idarə edilməsi haqqında 1860 il 5 aprel “Əsasnamə”si elan olundu. Əsasnaməyə görə, Dərbənd qub. ləğv edildi. Quba qəzası Bakı qub.-nin tərkibinə qatıldı, Car-Balakən hərbi dairəsi Zaqatala hərbi dairəsinə çevrildi.

D.v. yaradılarkən vəziyyəti tezliklə sabitləşdirmək məqsədilə bir sıra ərazilərdə xanlıq hakimiyyəti bərpa olundu. Xanlıqlar Rusiya imperiyasının inz. ərazi bölgüsünə daxil deyildi və müvəqqəti xarakter daşıyırdı. 1864 ildə *Avar xanlığı* və Kürə xanlığı, 1867 ildə Tarki şamxallığı və Mehdili xanlığı ləğv edildi. D.v.-nin təşkili knyaz A.İ. Baryatinski tərəfindən işlənilib-hazırlanan və həyata keçirilən inzibati idarəetmə islahatının tərkib hissəsi idi. Hərbi idarəçiliyə iqamətgahı Temirxan-Şurada (indiki *Buynaksk*) yerləşən hərbi rais başçılıq edirdi. Onun fəaliyyət göstərdiyi ərazi tərkibinə naibliklərə bölünən dairələrin daxil olduğu 4 hərbi bölmədən (Şimali, Cənubi, Orta və Yuxarı Dağıstan) ibarət idi. Dərbənd qradonaçalniyyəti (Dərbənd ş. və Ulus mahalı) və Petrovsk-Port ş. mülki idarəyə tabe idi, ona bəzi sahələrdə mülki qubernator hüquqlarına malik olan Dərbənd qradonaçalniyyəti başçılıq edirdi. 1866 ildə şəhər statusu almış Temirxan-Şura D.v.-nin vahid mərkəzi oldu. “Qafqaz diyarının idarə edilməsi haqqında əsasnamə”yə görə, 1883 il aprelin 26-dan hərbi bölmələr ləğv olundu, vilayət bilavasitə dairələrə bölündü. 20 əsrin əvvəllərində Avar, Andi, Qunib, Dargin, Qazıqumuq, Qaytaq-Tabasaran, Kürə, Samur, Temirxan-Şura dairələri mövcud idi. D.v.-nin sah. 29,7 min *km*², əhalisi 586,6 min nəfər (avarlar, ləzgilər, darginlər, laklar, azərbaycanlılar, tatarlar, ermənilər, yəhudilər, ruslar və b.; 1897) olmuşdur.

D.v. əhalisinin 95%-i əkinçilik və maldarlıqla (əsasən, qoyunçuluq) məşğul olurdu. Əsas k.t. bitkiləri buğda, arpa, çəltik, qarğıdalı idi. 19 əsrin 2-ci yarısında rus kəndlilərinin D.v.-nə gəlməsindən sonra kartof, pomidor, çuğundur və digər bitkilərin becərilməsinə başlanıldı. Üzümçülük və şarabçılıq (üzüm və şarab Kazan, Rostov və Moskvaya, Nijni Novqorod yarmarkasına aparılırdı) əhəmiyyətli rol oynayırdı. Rusiyada toxuculuq sənayesinin inkişafı qızılboya becərilməsinə (xüsusilə Dərbənd və onun ətrafında) təkan verdi. Kubaçi aulunun, Qazıqumuq dai-

rəsinin zərgərləri 19 əsrin sonlarında öz məhsullarını ümumrusiya sənaye sərğilərində və ümumdünya sərğilərində nümayiş etdirirdilər. D.v.-ni Rusiyanın mərkəzi r-nları, həmçinin Bakı və Qroznı ilə birləşdirən Vladıqafqaz d.y.-nin Beslan-Petrovsk-Port (1894) və Petrovsk-Port-Biləcəri (1900) xətlərinin tikilməsi vilayətin inkişafı üçün imkan yaratdı. 1914 ilin iyulunda D.v.-ndə fövqəladə mühafizə vəziyyəti, avqustda hərbi vəziyyət elan olundu. Birinci dünya müharibəsi dövründə dağıstanlılardan təşkil olunmuş 2 Qafqaz polku “*Dikaya diviziya*”nın tərkibində vuruşmuşdur.

Fevral inqilabından (1917) sonra D.v. şəhərlərində və bir sıra dairələrdə fəhlə, əsgər və kəndli deputatları sovetləri yaranmağa başladı. Sovetlərdə menşevik və eserlər üstünlük təşkil edirdi. Martın 9-da D.v.-ndə Müvəqqəti hökumətin orqanı olan Müvəqqəti Vilayət İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. Aprelin 6-da yerli hakimiyyət orqanı olan xüsusi komissarlıq (vil. komissarı İ. Heydərov idi) fəaliyyətə başladı. O, *Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə* (OZAKOM) tabe idi. Müstəqillik tərəfdarı olan qüvvələr D.v.-ni Rusiyadan ayırmağa çalışırdılar. Apreldə “Cəmiyyət-i İslamiyyə” (sədri D. Araşev), sentyabrda isə Dağıstan Milli Komitəsi təşkil olundu. 1917 ilin mayında Terek vil. ilə birlikdə Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı yaradıldı. Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra Petrovsk-Port Soveti hakimiyyətin sovetlərə keçməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. Noyabrda D.v.-nin qalan hissəsində *Dağlılar Respublikası*, dekabrın 1-də Terek-Dağıstan hökuməti yaradıldı. 1918 ilin martında Petrovsk-Port da tutuldu. Lakin Bakı kommunası Dağ.-da da sovet hakimiyyətinin qurulmasına xüsusi əhəmiyyət verir, dağlı xalqlarının milli azadlıq mübarizəsinin böyülməsinə çalışırdı. Bu məqsədlə Dağ.-a 3 min nəfərlik dəstə göndərildi, onlar yerli qırmızı qvardiyaçılarla birgə Petrovsk-Portu və Dərbəndi tutdular. Dərbənddə Qazıməmməd Ağasıyev başda olmaqla, hərbi inqilab komitəsi yaradıldı.

Gürcüstana köçmüş Dağlılar Resp. hökuməti 1918 ilin mayında yenidən təşkil olundu, hakimiyyətini bərpa etmək üçün tədbirlər gördü. Yayda Dağ.-da sovet hakimiyyətinə son qoyuldu, noyabrda Dağlılar Resp. hökuməti Temirxan-Şuraya köçdü. Dağlılar Resp. ilə *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* arasında müqavilə imzalandı. Denikin işğalına qarşı mübarizədə də Dağlılar Resp.-na maddi və mənəvi kömək göstərildi. Lakin Dağlılar Resp. Denikin işğalından xilas ola bilmədi, 1919 ilin mayında özünü buraxdı, iyulda Denikin qoşunları Dağ.-a daxil oldu. 1920 il martın 30-da 11-ci Qırmızı ordu Petrovsk-Port ş.-ni ələ keçirdi. Dağ.-da sovet hakimiyyəti quruldu. 1921 il yanvarın 20-də D.v. Dağıstan MSSR-ə çevrildi.

DAĞISTANLI (təxəllüsü; əsl soyadı, H a c ı y e v) İsmayıl Yusif oğlu (6.1.1907, indiki Qax r-nunun Zərnə k. – 1.4.1980, Bakı) – Azərb. aktyoru. SSRİ xalq artisti (1974). Azərb. SSR xalq artisti (1949). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1948), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1972). Səhnə fəaliyyətinə 1925 ildən Nuxa (indiki Şəki) mərkəzi fəhlə-kəndli klubu nəzdindəki dram cəmiyyətində başlamışdır. 1926–1930 illərdə Bakı Teatr Texnikumunda oxumuş, 1927 ildən eyni zamanda Azərb. Dövlət Dram Teatrında təcrübəçi aktyor kimi kütləvi səhnelərdə çıxış etmişdir. D. 1930 ildən fasilələrlə Azərb. Dövlət Dram

İ.Y. Dağıstanlı Böyük bəy (“Mahnı dağlarda qaldı”, İ. Əfəndiyev) rolunda.

Teatrında, 1936–37 illərdə C. Cabbarlı ad. İrəvan Dövlət Azərb. Dram Teatrında çıxış etmiş, 1932–33 illərdə Dərbənddə təşkil etdiyi Azərb. teatrının rej. və aktyoru olmuşdur. 1938 ildən Azərb. Dövlət Dram Teatrının səhnəsində silsilə klassik obrazlar yaratmış, Azərb. səhnəsində Lenin rolunun ilk ifaçısı olmuşdur. Qorxmaz (“Od gəlini”, C. Cabbarlı), Anton (“Knyaz”, H. Cavid), Koşkin (“Lyubov Yarovaya”, K. Trenyov), Horatsio (“Hamlet”, U. Şekspir), Karlos (“Madrid”, M. İbrahimov), Neznamov (“Günahsız müqəssirlər”, A. Ostrovski). D.-nin yaradıcılığının erkən dövründə yaratdığı maraqlı səhnə obrazlarındandır. Digər rolları: Yaşar, Oqtay, Bəhram (“Yaşar”, C. Cabbarlı), Xanlar, Vaqif (“Xanlar”, “Vaqif”, S. Vurğun), Otello, Sebastian (“Otello”, “On ikinci gecə”, U. Şekspir), Çarlz Brett (“Dərin köklər”, A. D. Yusso və C. Qou), Boris (“Tufan”, A. Ostrovski), Astrov (“Vanya dayı”, A. Çexov), Zıkov (“Zıkovlar ailəsi”, M. Qorki), S. M. Kirov (“Şərqi səhəri”, Ə. Məmmədخانlı, Bəhram şah (“Cavanşir”, M. Hüseyin), N. Nərimanov (“Közərnə ocaqlar”, M. İbrahimov), Böyük bəy (“Mahnı dağlarda qaldı”, İ. Əfəndiyev); prezident (“Məkr və məhəbbət”, F. Şiller) və b. Azərb. İncəsənət İn-tunda pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. “Səbuhi”, (1942), “Sualtı qayıq T-9” (1943), “Qara daşlar” (1958), “Kölgələr sürünür” (1959) və s. filmlərdə çəkilmişdir.

Əsərləri: Cəfər Cabbarlı və teatr. B., 1960; Böyük sənətkar (A. M. Şərifzadə haqqında). B., 1960; SSRİ xalq artisti A. A. Xorava. B., 1961; Möhsün Sənani. B. 1965.

Əd.: Rəsulov Q., Mərdanov M. İsmayıl Dağıstanlı. B., 1957; Əliyeva E. İsmayıl Dağıstanlı. B., 1978; Сафаров Дж. Исмаи́л Дагестанлы. “ЛА”, 1974. №5.

DAĞISTANLI Mustafa (d. 11.4.1931, Samsun, Çarşamba) – Türkiyə idmançısı. Sərbəst güləş üzrə dünya (1954, 1957, 1959), 16-cı (1956, Melburn) və 17-ci (1960, Roma) Olimpiya Oyunlarının çempionu, Dünya kuboku yarışlarının (1956) qalibi olmuşdur. Türkiyə Böyük Millət Məclisinə deputat (1973–1980) seçilmişdir.

DAĞKEŞNİŞİ (*Coriandrum*) – çətirçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Əkin D., yaxud keşniş (*C. sativum*) növü məlumdur. Mənşəyi Aralıq dənizi ölkələrindən olan efiryaglı, tərəvəz və balverən qədim bitkidir. Gövdəsi düzdəyənən birillik bitkidir. Hünd. 140 sm-ədək olur. Yarpaq-

Dağkeşnişi (*Coriandrum sativum*), çiçəyi və toxumu.

ları növbəli, 2–3 bölümlüdür. Çiçəkləri xırda, ağ, yaxud çəhrayıdır; mürəkkəb çətirdə toplanmışdır. İyun–iyul aylarında çiçəkləyir. Toxumları ədviyyat kimi işlədilir, yağı isə sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Tərkibində karotin, rutin, vitaminlər (C, B₁, B₂) və s. olan cavan yarpaqları yeyilir. Soyuğa və quraqlığa davamlıdır. Avropa, Asiya, Afrika, Amerika ölkələrində becərilir. Meyvələrin yetişməliyi 40% olduqda yığılır (məhsuldarlığı 0,8–1,2 *t/ha*). Yaşıl kütləsinin məhsuldarlığı açıq qurultda 1–2 *kq/m*², örtülü qurultda 5–6 *kq/m*²-dir. D. bakteriozla yoluxur; əsas zərərvericisi keşniş toxumyeyənidir.

DAĞKƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Xoruzlu kəndistanında, Germi qəs.-ndən 27 *km* c.-q.-dədir.

DAĞQARĞASI (*Pyrrhocorax pyrrhocorax*) – qarğakimilər fəsiləsindən quş. Uz. 37–42 *sm*, kütləsi 220–450 *q*-dır; erkəkləri dişilərindən iri olur. Dimdiyi uzun, ensiz, aşağıya oraşəkilli əyilmiş.

Dağqarğası (*Pyrrhocorax pyrrhocorax*).

qanadları uzundur. Lələk örtüyü yaşıl, göy və al-qırmızı çalarlı qaradır; dimdiyi və ayaqları qırmızıdır. Əsasən, Mərkəzi və Şərqi Afrikanın (Efiopiya), Cənubi Sibirin, Cənub-Qərbi, Orta və Mərkəzi Asiya dağlarının çöl və çəmənələrində yaşayır. Qafqaz, Altay, Sayan və Baykalarxasında yayılmışdır. Dəniz səviyyəsindən nival qurşağadək, adətən, 1200–4800 *m*-ədək daha yüksəklikdə yuvalayır; dağlarda mövsümi yerdəyişmələr edir. Yüksəklikdə manevr edən quşdur. Əsasən, sürü halında yaşayır. Azərb.-da bu quş bəzən qırmızıdimdik dağqarğası da adlanır. Qobustan, Zuvand və Naxçıvanda məskunlaşmışdır. Hərşeyyeyən quşlardır; rasionunun əsas hissəsini torpaq cücüləri, bitki toxumları (o cümlədən, becərilən taxıl bitkilərini), giləmeyvə təşkil edir; həmçinin xırda sürünənləri, quşları və onların yumurtalarını, tullantı və cəmdəyi də yeyir. Dik qayalar arasında, sıldırımlı sahillərdə və tikililərdə ayrı-ayrı cütlər şəklində və kiçik koloniyalarla yuvalayırlar. Yuvası iri, kasaşəkilli, yaxud çoxlu yun və tükdən ibarət qalın döşənəklə platforma şəklində olur. 1–6 (adətən, 3–5) yumurta qoyur, dişi 17–18 gün kürt yatır; erkək bu dövrdə onu yemləyir. Ətcəbalalar yuvada 31–41 gün qalır.

DAĞLALƏSİ (*Tulipa*) – zanaqçiçəklilər fəsiləsindən çoxillik ot bitkisi. Soğanı yumurtavari, çiçəkləri iri, çiçəyənliyi ağ (bəzən qırmızı və ya sarı), meyvəsi qutucuqdur. Gövdəsinin hünd. 6 *sm*-dən

Juliya dağlaləsi (*Tulipa Julia*).

Mərkəzi Tyanşan dağları.

50 sm-ədək olur. Onun ucunda günəşli havada açılan, axşamlar və tutqun havada bükülən al rəngli bir (bəzən bir neçə) çiçəyi olur. Çarpaz tozlanır. May-iyun aylarında çiçəkləyir. Çiçəkləmə müddəti 30 günə qədərdir. İlk dəfə 16 əsrdə Türkiyədə becərilmişdir. Cənubi Avropada, Kiçik, Ön və Şərqi Asiyada 140, Orta Asiyada, Qafqazda, Sibirdə 83, o cümlədən Azərb.-da 7 növü yayılmışdır. Qarabağ D. (T. karabachensis), Eyxler D. (T. eichleri), Juliya D. (T. Julia) və s. növləri dekorativ bağçılıqda istifadə edilir.

DAĞLAR – 1) ətraf düzənliklərdən yüksəkdə olan (500 m və daha çox), səthi kəskin parçalanmış quru sahələri. D. yüz-lərlə km-dən bir neçə min km-dək düz xəttlə (Böyük Qafqaz, Pireney, Kordilyer), yaxud qövs şəklində (Alp, Karpat) uzanır. D. ona qonşu olan düzənliklərdən dağətəyi xətt ilə ayrılır. D.-da dağdaxili və dağarası çökəkliklərlə, çay dərələri və göl çuxurları ilə parçalanmış dağ qurşaqlarını, dağlıq ölkələri, dağ sistemlərini, dağ silsilələrini, dağ massivlərini ayırırlar. Parçalanmalar paralel (məs., And d-ri), şəbəkə (Appalaç, Cənubi Ural), radial (Pamir, Hissar-Alayda Matça), lələk (Alp d-rında Yüksək Tauern), kulis (Böyük Qafqazın c. yamacı silsilələri), şaxəli (Qərbi Tyanşan) şəkilli olurlar. Morfoloji cəhətdə D. üç tipə bölünür: yüksək D. orta yüksəklikli D. alçaq D. Y ü k s ə k D. (Alp tipli) müasir qar sərhəddən yuxarıda olur. Relyefi dərindən parçalanması, dik yamacları və buzlaq formaları kompleksinin (sirkələr, piramidaşəkilli zirvələr, şiş yallar,

təknəvəri dərələr və s.) olması ilə xarakterizə edilir (məs., Qaraqorum). O r t a y ü k s ə k l i k l i D. yamaclarının yuxarı hissəsinin az meyilli olması, zirvə hissəsinin dəyirmiliyi ilə fərqlənir (məs., Şimali Ural). A l ç a q D.-da yüksəklik amplitudası (hünd. 500 m-dən 1000 m-dək) çox azdır, yüksəklik qurşaqları adətən olmur (məs., Qazaxıstan xırda təpəliyi). Mənşəyinə görə dağlar tektonik və vulkanik olur. T e k t o n i k D. yer səthinin dəniz səviyyəsindən bir neçə min m yüksəyə qalxmış geniş əraziləridir. Yer qabığının deformasiyasının xarakterindən asılı olaraq tektonik D. qırışıq və qayma (yaxud faylı) D.-a bölünür. Q ı r ı ş ı q D. geosinklinal sahələrdə toplanmış çoxlu miqdar çöküntü qatının qırışmaya məruz qalmasından yaranır; ən çox cavan geosinklinal sahələr üçün xarakterikdir. Q a y m a D. yer qabığının plastikliyini itirmiş qırışıqlıq zonalarda yaranır. Təkrar tektonik hərəkətlər nəticəsində bu sahələr ayrı-ayrı qaymalara parçalanır və bunların bəziləri horst formasında yuxarı qalxıb dağ silsilələri və massivləri, digərləri isə qraben formasında aşağı enib dağarası çökəkliklər və tektonik dərələr əmələ gətirir. Ümumiyyətlə, tektonik D.-ın yaranması mübahisəlidir. Əksər alimlərə görə, yaşı bir neçə milyon (Mio-senin sonu/Pliosen–Kvater) olan tektonik D. əvvəllər mövcud olmuş okean qabıqlı dərindən su hövzələrinin yerində formalaşmışdır. Belə D. cavan qırışıqlar adlanır; burada qırışıqməhləgəlmə dağməhləgəlməni milyonlarla il qabaqlayır (məs., Alp və Pamir d-ri). V u l k a n i k D. cavan D.-dır (yaşı bir neçə yüz min ildən çox deyil),

vulkanların akkumulyativ fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir.

D.-ın yaşı geol. və morfoloji cəhətdən müəyyənləşdirilir. D.-ın geol. yaşı onun geosinklinal sahədə ilk dəfə qırışıqlığa məruz qaldığı vaxt götürülür. Belə ki, Kaledon və Hersin qırışıqlığı epoxalarında baş verən qırışıqlıqlar nəticəsində yaranmış D. geoloji yaş cəhətdən Alp yaşlı D.-dan qoca hesab olunur. Morfoloji yaş, D. yarandıqdan sonra həmin ərazidə relyefin geol. inkişaf tarixini aydınlaşdırır. D. relyefin q a l x a n inkişafında “cavanlıq” əlamətləri, yüksəklik amplitudasının böyüklüyü, yamaclarının dikliyi, güclü denudasiya prosesləri və s. ilə səciyyələnir. Bu cür D., əsasən, cavan, yaxud Alp yaşlı hesab edilir. Uzunsürən e n ə n inkişafda isə D. güclü parçalanmaya məruz qalmır, ekzogen proseslər nəticəsində alçalır və morfoloji cəhətdən qocalır. Mütləq və nisbi hünd. az, yamacları az meyilli, dərələri geniş olur. Qədim D. təkrar tektonik hərəkətlərə məruz qaldıqda relyefin cavanlaşması baş verir və morfoloji cəhətdən cavan dağlar əmələ gəlir (məs., Qazaxıstanda Qaratau silsiləsi).

2) orta okean silsilələri, sualtı vulkanik D., qayotlar və s.

Əd.: Марков в К.К. Основные проблемы геоморфологии. М., 1948; Шуклин И.С., Шуклина О.Е. Жизнь гор. Опыт анализа горных стран как комплекса поясных ландшафтов. М., 1959; Резанов И.А. Образование гор. М., 1977; Хрисанов В.А., Горелов С.К. Современный экзоморфогенез молодых горных стран и его экологическое значение. М., 2002.

DAĞLARCA Fazil Hüsnü (26.8.1914, İstanbul – 15.10.2008, İstanbul) – türk şairi. Hərbi məktəb bitirmişdir (1935). Əsərləri 1933 ildən çap olunmağa başlamışdır. Təqr. 50 poetik toplusunun müəllifidir. “Uşaq və Allah” (1940), “Ana torpaq” (1950) topluslarında Anadolunun həyat və məişəti təsvir olunur. “Batı acısı” (1958), “Azadlıq meydanı” (1960), “Türk olmaq” (1963). “Vyetnam savaşı” (1966), “Xirosima” (1970), “Neytron bombası” (1981) topluslarında aktual sosial-siyasi hadisələrə münasibət bildirilir, həmçinin milli-tarixi və ümumfəlsəfi mövzulara toxunulur. D.-nın poeziyasında forma eksperimentləri xalq poeziyasının bədii təsvir vasitələri ilə birləşir.

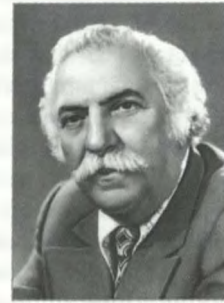
Şeirləri bir çox dilə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Azərb.-da olmuş (1969), ölkəmizə şeirlər (“Gəncəli Nizaminin türbəsi”, “Sabinin evində”, “Göyçay”, “Şamaxılı olmaq”, “Bakıda oyanmaq”, “Rəsul ilə Nigar” və s.) həsr etmişdir.

Əsərləri: Dağlarca dizisi. İst., Ankara, 1964–1979. Kitab 1–3; Şeirlər, “Şəhər, axşam və sən” kitabında. B., 1974; Sivaslı qarışqa. B., 2007.

DAĞLI – Azərb. Resp. Quba r-nunun Qırımızi Qəsəbə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km q.-də, Qudyal çayının sahilində, dağ ətəyindədir. Əh. 2100 (2011); maldarlıq, əkinçilik və bağçılıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DAĞLI (Seyfəddin Əliağa oğlu A b b a s o v u n təxəllüsü; 21.8.1921, Abşeron r-nunun Xızı k. – 28.1.1983, Bakı) – Azərb. yazıçısı, dramaturq, publisist. 1941–56 illərdə orduda xidmət etmiş, müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. 1956–59 illərdə Radio Verilişləri Komitəsində baş redaktor, sonralar Dövlət Radio və Televiziya Verilişləri Komitəsinin direktoru və sədr müavini, 1980–83 illərdə “Yazıçı” nəşriyyatında redaktor işləmişdir. Ədəbi yaradıcılığa felyetonlarla başlamışdır. “Məşəl” (1950) adlı ilk hekayələr kitabında və “Gəcil qapısı” (1968) romanında Cənubi Azərb.-dəki milli azadlıq mübarizəsindən və demokratik hərəkətdən bəhs edilir.

“Hekayələr” (1955), “Sabiqlər” (1957), “Göyçək oğlan” (1964), “İpək gül” (1971), “Yaylaq qayğıları” (1974), “Şəkərlilər” (1978) və s. satirik hekayə və povest kitablarının, “Şirin duz” (nəşri 1986) romanının müəllifidir. “Bahar oğlu” (1962) romanı görkəmli yazıçı və dramaturq C. Cabbarlıya həsr olunmuşdur. “Nübar” (1959), “Adı sənin, dadı mənim” (1962), “Aydınlığa doğru” (1965), “Mənziliniz mübarək” (1971), “Kölgələr pıçıldadır” (1976), “Bekarçılıq kontoru” (1977) və s. komediyaları var. “Bahar kimi solmaz” (1979) ədəbi ssenarisində film çəkilmişdir. Televiziya və radio pyesləri, oçerk, publisistik məqalə və felyetonlar yazmışdır. B. Nuşçin “Öz bioqrafiyam”, P. Pavlenkonun “Çöl pişiyi” əsərlərini, E. Braginski və E. Ryazanovun “Sevgi, sevgi”, L. Juxovitskinin “Budapeştdən gələn qız” komediyalarını tərcü-

Dağlı tyamlar. Ziyarətlərin kəndində “ümumi ev”. Vyetnam.

mə etmişdir. “Kirpi” jurnalının baş redaktoru olmuşdur (1959–76).

Əsəri: Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. B., 1992. **DAĞLI ÇAMLAR** – bax *Dağlı tyamlar*. **DAĞLI TYAMLAR** – Vyetnamın c.-unda (əsasən, Kontum yaylasında) və Kamboçanın qonşu r-nlarında xalqlar (zyaraylar, edelər, raqlaylar, çurular) qrupu. Ümumi sayları təqr. 500 min nəfərdir (1995). Dilləri Avstroneziya dil ailəsinin Qərbi Avstroneziya qrupuna daxildir. Tyamlarla qohumdur.

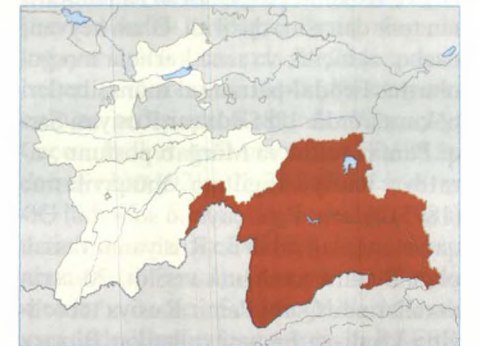
Eramızın ilk əsrlərindən D.t.-da teokratiya mövcud olmuşdur; orta əsrlərdə tyamlar Tyampa dövləti ilə düşmənçilik etmişlər, dövlətin mövcudluğunun son illərində isə onun dayağına çevrilmişdir. *Dağ khmerləri* ilə sıx əlaqə saxlamış, onları qismən assimilyasiyaya uğratmışlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri talalarda toxa əkinçiliyi, ovçuluq, fillərin tutulub əhliləşdirilməsi, çay balıqçılığı, yığılıqdır. Yortacasaslı evlərinin konstruksiyasında, tunikayabənzər geyimlərində, epik əsərlərlə zəngin folklorlarında bir sıra ümumi elementlərə malikdirlər.

DAĞLIQ BƏDƏXSAN MUXTAR VİLAYƏTİ – Tacikistan Resp. tərkibində muxtar vilayət. 1925 il yanvarın 2-də təşkil edilmişdir. Ş.-də Çinlə, c.-q.-də Əfqanıstanla sərhədlənir. Sah. 64,2 min km². Əh. 212,9 min (2014). 7 r-nu, 1 şəhəri, 43 kəndi var. Mərkəzi Xoroq ş.-dir.

Təbiət. Vil.-in ərazisi Pamir d-rında yerləşir. Tac.-ın ən yüksək zirvəsi İsmayıl Samani piki (hünd. 7495 m) buradadır. Ərazisi Qərbi Pamir və Şərqi Pamirdən ibarətdir. Qərbi Pamir dərindən dərələrlə parçalanmış dağ silsilələridir (hünd. 6000 m və daha çox). Şərqi Pamir səthi az parçalanmış yüksək yayladır (3500–4500 m); hündür dağlarla əhatələnmişdir. Faydalı qazıntıları: dəmir filizi, əlvan və nadir

metallar, kvars, qalay, mis, molibden, dağ bülluru və s. Qərbi Pamirdə iqlim mülayim kontinentaldır. Orta temp-r yanvarda –7,8, iyulda 22,2°C, illik yağıntı təqr. 240 mm-dir (Xoroqda). Şərqi Pamirdə orta temp-r yanvarda –19,6, iyulda 13°C, illik yağıntı 60–70 mm-dir (Mürğabda). Vil.-in əsas çayları Pənc və onun qolları (Bartanq, Vanç, Yazqulem, Qunt), Mürğab və s.-dir. Çoxlu göl (Qarakul, Şorkul və s.) var. Dağ-çöl, dağ-çəmən skeletli, yüksəkdağlıq boz torpaqları, takırlı-şorakətli və s. torpaqlar yayılmışdır. Qərbi Pamirdə səhra, dağ-çöl və dağ-çəmən, Şərqi Pamirdə yüksəkdağlıq səhra bitkiləri bitir. Heyvanları: canavar, tülkü, dovşan, bəbir, dağkeçisi, iri yırtıcı quşlar və s., həmçinin q.-də vaşaq, oxlu kirpi, çöldonuzu, ş.-də arxar və s. Çay və göllərdə forel, marinka və s. balıq növləri var.

Tarixi məlumat. Vil.-in ərazisi Daş dövründən məskunlaşmışdır. Tunc dövrünün sonunda burada protohind tayfaları, sonra isə qədim iranlılar yerləşmişdirlər. Onların dili və etiqadları hind-avropahlara aid olmayan yerli əhəlinin substrat dillərinə öz təsirini göstərmişdir. Nəticədə Bədəxsanda Şərqi İran dilləri qrupu təşəkkül tapmışdır. Burada e.ə. 7–2 əsrlərdə əkinçilik və heyvandar-

Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti. Bartanq çayı.

lıqla məşğul olan *skiflər* (və ya saklar), e.ə. 2 əsrdə isə toxarlar və Orta Asiyanın digər xalqları yaşamışlar. Ehtimal ki, Şuqnan toponimi sakların adı ilə bağlıdır. Pamir və Bədəxşanın ərazisi müxtəlif dövrlərdə Əhəmənilər dövlətinin (e.ə. 6–4 əsrlər), yunan-Bəlx padşahlığının (e.ə. 3–2 əsrlər), Kuşan çarlığının (1–3 əsrlər), Eftalilər dövlətinin (4–6 əsrlər), *Türk xaqanlığının* (6–7 əsrlər) tərkibinə daxil idi.

7 əsrin ikinci yarısında Pamir və Bədəxşan Tan imperiyasından nominal asılı idi. Bədəxşan 8 əsrin sonunda Xilafətin, 9 əsrdə Tahirilər, 10 əsrdə Samanilər, 11–12 əsrlərdə Qəznəvilər dövlətlərinin, daha sonra Qurilər dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. 11 əsrdə Bədəxşanın əhalisi islamı qəbul etmişdir. 13 əsrdə Bədəxşan monqolların işğalına məruz qalmış, 14–15 əsrlərdə Teymurilərin hakimiyyətinə keçmişdir. 16 əsrin əvvəllərində Bədəxşan Böyük Moğollar imperiyasına qatılmış, həmin əsrin sonlarında Şeybanilər dövlətinin, 1691 ildən isə Həştərxanilər dövlətinin (1599) tərkibində olmuşdur. 18 əsrin sonlarında Dürranilər imperiyası Bədəxşanı zəbt etmək üçün ilk cəhdlərini etmişlər.

Vil.-in torpaqları Buxara (16–18 əsrlər) və Kokand (18–19 əsrlər) xanlıqlarının təsir dairəsinə daxil idi. Əhali heyvandarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olurdu. Feodal-patriarxal münasibətləri hökm sürürdü. 1885 ildə çar Rusiyası Şərqi Pamiri tutdu və Mürgəb postunu yaratdı. Rusiya-İngiltərə müqaviləsinə (1895) əsasən, Pənc çayının sol sahili Əfqanıstana, sağ sahili isə Rusiyanın vassalı olan Buxara xanlığına verildi. 20 əsrin əvvəllərində Qərbi Pamir Rusiya təbəəliyinə keçdi və hüquqi cəhətdən Buxara

əmirliyinin tərkibində qalmaqla, 1902 ildən faktiki olaraq Rusiyanın Pamir dəstəsinin rəisinə tabe idi. 1905 ildən çar Rusiyasının Bədəxşandakı torpaqları Şərqi Pamir ümumtürküstən idarəçiliyindən çıxarılaraq Pamir dəstəsi rəisinin sərəncamında olan əlahiddə inzibati mahala (qərarı Xoroqda yerləşirdi) çevrildi. 1920 ilin iyununda Pamirdə sovet hakimiyyəti quruldu. 1923 ilin iyulunda Dağlıq Bədəxşan müstəqil vil. hüququ ilə Türküstən MSSR-ə daxil edildi. SSRİ MİK-in qərarı ilə (1925, 2 yanvar) Tac. SSR tərkibində Dağlıq Bədəxşan Muxtar Vilayəti yaradıldı.

Təsərrüfat. Vil.-in sənayesi 12 müəssisə ilə təmsil olunur. Aparıcı sahə yeyinti sənayesidir. Vil.-in sənaye məhsulunun xüsusi həcmi ölkə istehsalının ümumi həcmində 0,7%-ini təşkil etmişdir (2009). SES-lər var. 2009 ildə 179 mln. *kVt/saat* elektrik enerjisi istehsal edilmişdir. Suvarma əkinçiliyi (Qərbi Pamir vadilərində), meyvəçilik və ipəkçilik inkişaf etmişdir. 16,0 min *t* buğda, 17,0 min *t* tərəvəz, 48,1 min *t* kartof istehsal edilmişdir (2009); tütün becərilir. Şərqi Pamirdə heyvandarlıq (qoyun, yək) inkişaf etmişdir. Qaramalın ümumi sayı 101,6 min baş, o cümlədən inək – 37,6 min, davar – 305,1 min, at – 0,4 min təşkil etmişdir (2009). Oş – Xoroq və Düşənbə – Xoroq əsas avtomobil yollarıdır.

DAĞLIQ KARYER, dağlıq karyerlər – dağlıq yerlərdə faydalı qazıntı yataqlarının işlənməsi üçün karyer. D.k.-lərdə mədən işlərinin aparılması karyerin dəniz səviyyəsindən yüksəkdə yerləşməsi, səthin yamac (dağ döşü) relyefli və atm.-də oksigenin parsial təzyiqinin aşağı olması, günəş radiasiyası, duman və külək

aktivliyinin çoxluğu, qar yığıntıları və uçqunları təhlükəsi səbəbindən mürəkkəb olur. D.k.-in işçi horizontları yarımxəndəklərlə açılır. Horizontların süxur qalıqları ilə yük-nəql. əlaqəsi karyerin konturu xaricində yerləşən yarımxəndəklərlə təşkil edilir. Faydalı qazıntılar zənginləşdirmə f-kləri və anbarların yerləşdiyi horizontlara, adətən, yeraltı qazmalar (filizendirci, lağım yolu və s.) ilə daşınır. Bəzən bu məqsədlə kanatlı asma yollardan da istifadə edilir. İşçilər karyerlərə xüsusi avtonəql.-lə, bəzən isə funikulyor, yaxud saxta qaldırıcıları (şaxtada vaqonətləri qaldırmaq, həmçinin adamları, avadanlığı, materialları qaldırmaq üçün qurğu) ilə çatdırılır. D.k.-lərdə təhlükəsizlik məqsədilə texnika əlvan rənglərlə boyanır, dumanəleyhinə xüsusi işıqlandırıcı cihazlar və siqnal işıqları tətbiq edilir. Qar yığıntı və uçqunları ilə mübarizə məqsədilə qartəmizləyici və müşahidə avadanlıqları, zirvələrdən qarı artilleriya atəşi ilə dağıdan texnika ilə təchiz edilmiş xüsusi xidmət sahəsi yaradılır.

DAĞLIQ KRİM MEZOLİT MƏDƏNİYYƏTİ – Krımın dağlıq ərazisində Mezolit dövrünə (təq. e.ə. 10300–6000 illər) aid arxeoloji mədəniyyət. 1982 ildə D.Y. Telegin tərəfindən müəyyən edilmişdir. Mənşəyini Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin təsiri ilə bağlayırlar. DKMM erkən – Şan-Koba (e.ə. 10300–7500 illər) və son – Murzak-Koba (e.ə. 7500–6000 illər) mərhələlərinə bölünür. M.V.Voyevodskinin fikrinə, onlar Şan-Koba və Murzak-Koba mədəniyyətlərinə uyğundur. Yeni elmi əsərlərdə isə “DKMM” termini yalnız son mərhələyə şamil edilir.

Çoxtəbəqəli düşərgələr, əsasən, çıxıq və zağalarda yerləşir. Konusvari və prizmavari nukleuslar səciyyəvidir, mikrolitlərin, qəlpələmə və bucaqaçan itiucluların, qaşovların, oyuqlu lövhələrin düzəldilməsi üçün əsas pəstah lövhə (uzunsov qəlpə) idi. Erkən mərhələ üçün seqmentlərin trapesiyalardan və tiyələrin qaşovlardan sayca üstünlüyü səciyyəvidir. Son mərhələdə trapesiyaların sayı kəskin artır, lövhəli alətlər azalır, itiucluların və qaşovların sayı isə bərabər olur. Sümükdən bizlər, çoxdişli yabaşəkilli alətlər (“harpunlar”), iynələr, asmalar da aşkar edilmişdir. DKMM-nin təsərrüfatı ovçuluq (nəcib maral, uzunqulaq, qaban, sayqak, ayı) və yığıcılığa əsaslanırdı; it əhliləşdirilmişdi. Zağaların mədəni qatlarında qadın və kişi qoşa dəfn yeri (skeletlər arxası üstə uzadılmışdır) aşkar edilmişdir. Qadının əllərinin çeçələ barmaqlarının sonuncu

buğumları kəsilmişdir. Fatma-Kobadan böyrü üstə bükülü vəziyyətdə dəfn edilmiş kişinin qəbri tapılmışdır. DKMM *Dağlıq Krım Neolit mədəniyyətinin* təməli olmuşdur.

DAĞLIQ KRİM NEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ – Krımın dağlıq ərazisində Neolit dövrünə (e.ə. 6–4-cü minilliyin ortaları) aid arxeoloji mədəniyyət. Abidələr 19 əsrin sonlarından məlumdur. 1936 ildə S.N.Bibikov tərəfindən müəyyən edilmişdir. Düşərgələri Krım dağlarının birinci silsiləsindəki yaylalarda, ikinci silsiləsindəki qobularda, mağaralarda və çıxıqlarda var. DKNM *Dağlıq Krım Mezolit mədəniyyətinin* əsasında formalaşmışdır. 2 mərhələyə bölünür. Erkən mərhələ üçün yastı qəlpələmə üsulu ilə işlənməmiş qövşü olan seqmentşəkilli mikrolitlər, tutacaq yerləri qismən qəlpələnməmiş trapesiyalar səciyyəvi olsa da, son mərhələdə tutacaq yerləri tam şəkildə yastı qəlpələmə üsulu ilə işlənməmiş seqment və trapesiyalar üstünlük təşkil edir. Sümükdən, cüyür buyuzundan, qaban dişindən düzəldilmiş əmək alətləri tapılmışdır. Erkən dövrə aid qabların divarları qalın, ağzı düz olur, saxsının tərkibində döyülmüş balıqqulağı qatışığı var. Sonralar daha nazik divarları olan, tərkibinə həmçinin bitki qatışığı əlavə edilən sivri və dairəvi oturaçlı qablar, DKNM-nin son mərhələsində isə yastı oturaçlı keramika meydana gəldi. Saxsı qabların yuxarı hissəsində müxtəlif ornamentlərə rast gəlinir: dəlmə və darıqvari naxışlar, cızılmış xətlər və s. Təsərrüfat ovçuluq (qaban, cüyür, maral) və yığıcılığa əsaslanırdı.

DAĞLIQ QARABAĞ ERMƏNİLƏRİNİN AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİ QARŞISINDA TƏƏHHÜDLƏRİ (1919) – AXC hökumətinin Qarabağda genişlənməkdə olan erməni təcavüzünün və separatçılığının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirdiyi qətiyyətli tədbirlər nəticəsində Dağlıq Qarabağ ermənilərinin bölgədə separatçılığa son qoymaları haqqında avqustun 22-də imzalandığı sənəd. Qarabağ gen.-qubernatoru X. Sultanovun əmri ilə Şuşanın ermənilər yaşayan məhəlləsində yerləşən xəzinədarlıq və poçtun azərb.-lərin məhəlləsinə köçürülməsi, şəhəratrafi səngərlərə əlavə postların qoyulması, Şuşa-Yevlax yolunun nəzarətə götürülməsi erməni millətçilərinin rəhbərləri tərəfindən hiddətlə qarşılandı. 1919 il iyunun 4-də Şuşa və ətraf kəndlər silahlı qarşıdurma mərkəzinə çevrildi. İyunun 5-də

bölgədəki ingilis komandanlığının köməyi ilə silahlı təxribatçıların təşkilatçısı olan Erməni Milli Şurasının 3 fəal üzvü həbs edilərək Azərb.-dən çıxarıldı. İyunun 6-da Azərb.-in qoşun bölmələri Şuşanın ermənilər yaşayan məhəlləsindəki qışlaqlarda yerləşdikdən sonra, ermənilər təxribatın törədilməsində kənar qüvvələrin təqsirkar olduğunu, Azərb.-in hökumət orqanları ilə əməkdaşlığı genişləndirmək istədiklərini bildirdilər.

Azərb. hökumətinə münasibət məsələsi Qarabağ ermənilərinin 1919 il avqustun 16-da çağırılmış 7-ci qurultayında da müzakirə edildi. Qurultay nümayəndələri AXC hökumət orqanları ilə danışıqlar aparmağa və saziş imzalamağa razı oldular.

26 bənddən ibarət sazişin əsas məqsədi tərəflər arasında etimadı möhkəmləndirmək, münasibətlərin sülh yolu ilə həlli üçün zəmin yaratmaq idi. Sazişə əsasən, Qarabağ gen.-qubernatorluğu yanında, hər iki tərəfdən bərabər sayda olmaqla, 6 nəfərlik Şuranın yaradılması, gen.-qubernatorun mülki işlər üzrə müavini vəzifəsinin təsis edilməsi və bu vəzifənin milliyətə erməniyə həvalə olunması nəzərdə tutulurdu. Lakin az sonra ermənilər Zəngəzurda və Qarabağda türk-müsəlman əhaliyə qarşı qətləri və təxribatları yəni genişləndirdilər.

DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİ (DQMV) – Azərb. SSR-in Dağlıq Qarabağ bölgəsində 1923–91 illərdə mövcud olmuş inz. ərazi. 1923 il iyunun 7-də Azərb. SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekreti ilə Azərb. Sovet Sosialist Resp.-nin tərkibində yaradılmışdır. 1981 il iyunun 16-da Azərb. SSR Ali Soveti “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında” qanunu təsdiq etməklə muxtariyyətin səlahiyyətlərində yeniliklər edildi və onun sonuncu rəsmi statusu da bu qanunla müəyyənləşdi. 1987 ildə başlanmış Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 1991 ilin sonunda tammiyyəsi müharibəyə çevrildi. 1991 il noyabrın 26-da Azərb. Resp. Ali Sovetinin qərarı ilə DQMV ləğv edildi. Həmin gün həm 1923 ildə Azərb. MİK-in qəbul etdiyi dekret, həm də 1981 ildə Azərb. SSR Ali Sovetinin qəbul etdiyi qanun qüvvədən düşdü, vilayətin ərazisi Xocavənd, Tərtər, Goranboy, Şuşa və Kəlbəcər inz. r-nları arasında bölüşdürüldü.

DAĞLIQ ÖLKƏ – eyni, yaxud zamanca ona yaxın tektogenez epoxasında yaranmış bir neçə dağ sistemi toplusu. Buradakı dağ

sistemləri məkanca vəhdətdə olsalar da, struktur xüsusiyyətlərinə və xarici görünüşlərinə görə fərqli olurlar (məs., Qafqaz dağlıq ölkəsində Ön Qafqazı, Böyük Qafqazı, Cənubi Qafqazın yayla və düzənliklərini və Kiçik Qafqazı ayırırlar).

DAĞLIQ ŞƏRİYA – RF Kemerovo vil.-ndə təbii vilayət. Cənubi Sibir d-rında, Altay-Sayan fiziki-coğrafi ölkəsi hüdudlarında, Tom çayı hövzəsində yerləşir. Salair tirəsinin alçaq dağlıq qollarını, Abakan silsiləsinin orta dağlıqlarını və s. əhatə edir. Yüksək nöqtəsi Qaratal d.-dir (1614 m). Yamaclarında qaraşam tayqası tozağacı və ağcaqovaq meşələri ilə əvəz olunur, zirvələrində Alp çəmənliyi və dağlıq tundradır. Maqnetit filizi yataqları var. Şorsk Dövlət Təbiət Milli Parkı (1989) buradadır. D.Ş.-da, əsasən, *şorlar* məskunlaşmışdır.

DAĞLIQ-ALTAY MUXTAR VİLAYƏTİ – Altay Respublikasının 1948–91 illərdə adı (bax *Altay Respublikası*).

DAĞLILAR – 1) hər hansı bir ölkənin dağ r-nlarında yaşayan xalqların və etnik qrupların ümumi adı; 2) rus ədəbiyyatında Qafqaz d-rının sakinləri D. adlandırılırdı. “D.” sözü Şimali Qafqaz xalqları mənasında işlədilir.

DAĞLILAR MUXTAR SOVET SOSIALIST RESPUBLİKASI (DMSSR) – 1921–24 illərdə keçmiş Terek vil. və Kuban (Qaraçay) vil.-nin bir hissəsində yaşayan xalqların RSFSR tərkibində muxtariyyəti. Sah. 73 min *km²*, əh. təq. 786 min nəfər (çeçenlər, inquşlar, osetinlər, kabardalar, balkarlar, qaraçaylılar, ruslar), paytaxtı Vladıqafqaz ş. idi. DMSSR-in Terek vil. xalqlarının qurultayında (1920, 17 noyabr) elan edilmişdi. DMSSR-in 1-ci Sovetlər qurultayında (1921, 16–22 aprel) DMSSR yaradılması haqqında ÜRMİK-in 1921 il 20 yanvar tarixli dekreti elan olundu. Qurultay dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları sistemini, DMSSR-in inzibati-ərazi quruluşunu müəyyənləşdirdi, torpaq, ərzaq, xalq maarifi, şəriət məsələləri haqqında qərarlar qəbul etdi, resp. MİK-i seçdi. DMSSR-in təxirəsalınmaz vəzifəsi torpaq məsələsinin qaydaya salmaq, resp.-da yaşayan xalqlar arasında dostluq münasibətləri yaratmaq idi. Milli dövlət quruculuğu gedişində Kabarda, Qaraçay, Çeçen, Balkar milli mahalları DMSSR-dən ayrılıb (1921–22) RSFSR-in muxtar vil.-ləri oldu. SSRİ MİK-in 1924 il 7 iyul tarixli dekreti ilə DMSSR ləğv edildi, ərazisində Şimali Osetiya və İnquş muxtar vil.-ləri, Sunjen Milli Mahalı yaradıldı. Vladıqafqaz bilavasitə RSFSR

MİK-in tabeliyində müstəqil inzibati vahid oldu.

DAĞLILAR RESPUBLİKASI – Dağıstan və Terek vil.-ləri ərazisində mövcud olmuş müstəqil dövlət (1918–19). Bax *Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası*.

DAĞLIYAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, bölgə mərkəzindən 8 km şm.-dədir.

DAĞNANƏSİ (*Ziziphora*) – dodaqçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Çoxillik, bəzən birillik ot bitkisi. Xırda çiçəkləri başcıq çiçək qrupunda toplanmışdır. Aralıq dənizi ölkələrindən Mərkəzi Asiyaya qədər 30-a yaxın növü yayılmışdır. Azərbaycanda 8 növü var. Əsasən, quru, daşlı-çınqıllı yamaclarda bitir. *Z. clinopodioides* və *Z. bungeana* növləri daha geniş yayılmışdır. Bəzi növləri balverən bitkidir.

Dağnanəsi (*Ziziphora clinopodioides*).

DAĞNOVRUZU, məşənovruzu (*Cyclamen*) – novruzçiyəyi fəsiləsindən çoxillik bitki cinsi. Gövdəsizdir, soğanqavarı kökümsövu, uzunsaplaqlı, dəyirmi-tumurcuqvarı yarpaqları rozet əmələ gətirir. Çiçəkləri tək-tək, uzun çiçək saplağında yerləşir; ağ, çəhrayı, qırmızı olur. Aralıq dənizi ölkələrində və Ön Asiyada 20-dən artıq (başqa məlumatlara görə təq. 55) növü var; Krimdə və Qafqazda 6–7 növü məlumdur. Dağ meşələrində və kol cəngəllikləri arasında bitir. Ən yaxşı iri çiçəkli otaq bitkilərindən biri olan İran *D. (C. persicum)* sortları və hibridləri becərmədə geniş yayılmışdır; oktyabrdan marta qədər çiçəkləyir. Çiçəkləmədən sonra yarpaqlar tələf olur, bitkilər dinclik vəziyyətinə keçir. Mayın sonunda böyüməyə başlayır (bu zaman onların yerini dəyişirlər). Əvvəlcə yeşillərə, sonra dib-

İran dağnovruzu (*Cyclamen persicum*).

çəklərə əkilməklə yeri bir neçə dəfə dəyişdirilir. Azərbaycanda 2 növü – yaz *D. (C. vernum)* və zərif *D. (C. elegans)* var.

Düzgün qulluq edildikdə (kifayət qədər işıqlanma, mülayim temp-r, müntəzəm, lakin həddən artıq bol su verildikdə) *D.* 20 ildən artıq yaşayır. Otaq şəraitində, həmçinin xırda, ətirli çiçəkləri olan Avropa, yaxud Alp *D. (C. europeum)*, açıq qruntda Kos *D. (C. coum)*, yaz *D. (C. vernum)* becərilir.

DAĞSIÇANLARI (*Cricetinae*) – dağsiçanları fəsiləsindən gəmiricilər yarımfəsiləsi. Bədəninin uz. 5–36 sm, quyruğu 0,7–33 sm-dir. Rəngi kül, yaxud qonurumtul-bozdan tünd-qəhvəyi-oxraya qədər dəyişir. Bəzən beli boyunca qara zolaq və gövdəsinin ön hissəsində qara-ağ sahələr (yerlər) olur. 240 növü əhatə edən 60-dən artıq cinsi var. Şimali və Cənubi Amerika, Avropa, Afrika, Cənubi Mərkəzi və Şərqi Asiyada yayılmışdır. Azərbaycanda 3 növü məlumdur. Meşə-çöl, çöl-yarımsəhra və səhralarda məskunlaşır, 2500 m yüksəkliyə qədər dağlarda rast gəlinir. Tək-tək yaşayır, mürəkkəb quruluşlu yuvalar qazır. Bitki və heyvan mənşəli yemlə qidalanır. Bir çox növləri (məs., adi dağsiçanı – *Cricetus cricetus* növü) bəzən 90 kq-adək yem ehtiyatı toplayır. Əksər növlər üçün qış və ya dərin

Adi dağsiçanı (*Cricetus cricetus*).

qış yuxusu səciyyəvidir. İldə 1–3 dəfə balalayır; hər dəfə 1–18 bala doğur. K.t.-na ciddi zərər vurur; bir sıra yoluxucu xəstəlik törədicilərinin daşıyıcısıdır. Bəzi növlərin dərisi tədarük edilir. *D.*-ndən təcrübə heyvanları kimi istifadə olunur. **DAĞTƏRXUNU** (*Fanacetum*) – mürəkkəbçiçəklilər fəsiləsindən çoxillik bitki cinsi. Lələkvarı yarpaqları növbəli, bəzən dilimlidir. Çiçəkləri səbət çiçək qrupunda yerləşir və ikicinsli çoxsaylı boruvarı çiçəklərdən ibarətdir. Toxumu beşillik, meyvəsi toxumcadır. Şimal yarımkürəsinin qeyri-tropik ölkələrində 50-dən çox, Azərbaycanda isə 4 növü bitir. Yarpaq və çiçəklərində efir yağı, flavonoidlər, aşı maddəsi və alkaloidlər var. Tibbdə bağırsağ qurdlarına qarşı işlədilir. *D.*-ndən insektisid kimi istifadə olunan toz (ovuntu) alınır. *D.* qaramal üçün zərərli deyil. Bəzən *D.* cinsi birəotu (*piretrum*) və xrizantema (*payızgülü*) cinsləri ilə birləşdirilir.

Adi dağtərxunu (*Tanacetum vulgare*).

DAĞTUMAS – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunda dağ. Qarabağ silsiləsinin c. ətkələrində, İnci çayının sağ sahilindədir. Hünd. 1580,5 m.

DAĞÜSTÜ – Azərb. Resp. Quba r-nunun Buduq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 66 km c.-q.-də, Yan silsilənin yamacındadır. Əh. 85 (2011); maldarlıqla məşğuldur.

DAĞÜSTÜ SILSİLƏ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ silsiləsi. Culfa ş.-ndən 4 km şm.-ş.-dən başlayaraq şm.-q.-ə doğru 16 km məsafədə uzanır. Ən hündür zirvəsi Darıdağdır (1927 m). C.-q. yamacı kəskin parçalanmışdır. *Darıdağ mineral su yatağı* D.s.-nin c.-ş.-indədir.

DAĞÜZÜ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Çayüzü ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7 km c.-q.-də, Peştəsər silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh. 782 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta mək-

təb, kitabxana, tibb məntəqələri var.

DAĞYURD – Azərb. Resp. Xocalı r-nunda kənd. Dağyurd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 26 km c.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyində, Köndələnçayın (Araz hövzəsi) sol sahilindədir. Əh. 450; işğaldan (1992, fevral) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

DAHARLI – İrəvan qub.-nin Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Düzkənd, 7.12.1945 ildən Axuryan r-nu), Arpaçayın sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuş, burada Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 7.12.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Getk qoyulmuşdur.

DAHI – bax *Düha*.

DAHOMÉYA – Beninin 1975 ilədək adı. **DAHOMÉYA** (*Dahomey*, *Dahomé*), *A b o m e y* – 17 əsrin əvvəlləri – 19 əsrin sonlarında Qərbi Afrikada (indiki Benin ərazisi) mövcud olmuş fon xalqının dövləti qurumu. Əvvəllər *D. Kuffo* və *Zu* çayları arasında yerləşirdi. *D.*-də bütün torpaqlar hökmdara məxsus idi. Qul əməyindən geniş istifadə olunurdu; icmaçı kəndlilər hökmdara vergi (əsasən, taxıl və palma yağı ilə) ödəyirdilər. 17 əsrin ortalarından *D.*, paytaxtı Abomeyi almaqla, mərkəzləşmiş dövlətə çevrildi. Onun ərazisində hökmdar kultu yayılmışdı. Hökmdarın əcdadlarına insan qurbanı verilməsi bu kultun tərkib hissəsi idi. 17–18 əsrlərdə *D.* qul alverində mühüm rol oynayırdı. 1730 ildə *Oyo* dövlətindən asılı vəziyyətə düşən *D.* ona xərac verirdi. Bu asılılığa baxmayaraq, *D.* ərazilərin işğalını davam etdirirdi. 18–19 əsrlərdə Atlantika okeanı sahillərində və özündən şm.-də bir sıra kiçik dövləti qurumları tabe etmiş, öz ərazisini q.-də Aşanti konfederasiyasının, ş.-də isə yorubaların dövlətinin hüduqlarınadək genişləndirmişdi. *D.* hökmdarın təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunan 6 vil.-ə bölünürdü. *D.*-nin daimi ordusuna hökmdarın zövcələri hesab olunan “amazonların” – axosilərin 3 dəstəsi daxil idi. 1890 ildə Fransa *D.*-nin işğalına başladı. İşğalçılara qarşı silahlı mübarizəyə *D.* hakimi *Behanzin* başçılıq edirdi. 1892 ilin noyabrında fransız qoşunları Abomeyi tutmağa nail oldular, lakin *Behanzin* 1893 ilin sonunadək işğalçılara qarşı mübarizə apardı. 1894 ildə *D.* (cənub vilayətləri də daxil olmaqla) “Dahomeya və asılı ərazilər müstəmləkəsi” nə çevrildi;

Dahur ailəsi. Xaylar şəhəri (daxili Monqolustan).

sonralar *Fransa Qərbi Afrikasının* tərkibinə qatıldı.

DAHURLAR (*daqurlar*; özlərini *da hurlar, taxurlar* adlandırırlar) – Çinin şm.-ində monqol xalqı. Daxili Monqolustan muxtar r-nunda (əsasən, Dahur Molidava muxtar somonunda, həmçinin Evenk muxtar somonunda, Butxa qəzasında və Xaylar ş. yaxınlığında), Xeyluntzyan (Sitsikar ş. yaxınlığında) *D.*-in yaşadığı Meylisi r-nu; Fuyuy, Nunszyan, Nexə və Ayxun qəzaları), həmçinin Sintszyan-Uyğur muxtar r-nunun Çuquçak (Taçen) qəzasında (qərbi *D.*) yaşayırlar. Sayları 132,4 min nəfərdir (2000). Təqr. 70%-i Dahur Molidava muxtar somonunun rəsmi dili olan dahur dilində danışır; dialektləri – Butxa, Sitsikar, Xaylar, Sintszyan. Yazı sistemləri olmamışdır; 20 əsrin ortalarındakı mancur əlifbasından istifadə edən *D.* 1957 ildə Kirill, 1960-cı illərdə latın qrafikasına əsaslanan əlifbaya keçmişlər. Çin, monqol, mancur, evenk, uyğur dilləri də yayılmışdır. Ənənəvi inanclarını qoruyub saxlamışlar, təqr. 30%-i lamaistdir.

D.-in mənşəyi, ehtimal ki, orta əsrlərdə yaşamış *kidanlarla* bağlıdır. Dahur dili 13–14 əsr əbidələrindəki arxaik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. *D.*-in tərkibində güclü tunqus-mancur komponenti izlənilir (vaxtilə bəzi alimlər dahur dilini tunqus-mancur dillərinə aid edirdilər). *D.* 17 əsrdə Amur çayının yuxarı axarlarında, Arqun və Zeya çayları sahillərində yaşamışlar. Sin imperatoru Şunçjinin [1644–64] hakimiyyəti dövründə *D.* hərbi xidmətə cəlb olunurdular. Onlar 1654 ildə Daxili Mancuriyadakı Nenszyan çayı

sahillərinə və Sintszyanla həmsərhəd ərazilərə köçürülmüş, 1698 ildə isə səkkizbayraqlı qoşun sıralarına daxil edilmişdilər.

Ənənəvi mədəniyyətləri Şimali Çin üçün səciyyəvidir (bax *Asiya* məqaləsinə). Əsas məşğuliyyətləri xıç əkinçiliyidir (daxil, qaolyan, buğda, yulaf). Maldarlıq yayılmışdır. Mal-qara, xüsusilə at mütləq toy hədiyyəsinə daxil edilirdi, onları qurban kasirdilər (yalnız qurbanlıq at əti yeyilirdi); digər monqollardan fərqli olaraq qırmız hazırlamırdılar. Ovçuluq, balıqçılıq (monqol xalqları arasında yeganə xalq), dəmirçilik, metal, zamsa, tozağacı qabığı emalı və s. sənətkarlıq sahələri inkişaf etmişdi. Yaşayış evləri (*ger*) *fanza* tipindədir, geyimləri Şərqi Asiya üçün səciyyəvidir. *Böyük ailə* 20 əsrin əvvəllərində qalmaqda idi. Ənənəvi yaşayış məskənləri (*ail*) cərgəvi planlıdır. *D.* öz mənşəyini ümumi əcdadla bağlayırdılar, qohumluğu ata xətti üzrə hesablanan ekzoqam qəbilələr (*moxon*) təşkil edirdilər; arvad ərinin *moxonuna* daxil olurdu. Bir neçə *moxon* bir qəbilədə (*xala*) birləşirdi. Ənənəvi dinləri şamanizmdir. Kişi də, qadın da şaman (*yadaqan*) ola bilərdi. Dəfn mərasimi zamanı qohumlar ənənəvi libas geyinir, ağı deyir, heyvanları qurban verir, ölümləri ərzaq və əşya ilə bir yerdə dəfn edirdilər. Otüstü hokkey populyarıdır. “Altan qalburt” eposu məşhurdur. 19 əsrin əvvəllərində lirik poeziya mövcud idi.

DAXAU (*Dachau*) – AFR-də, Bavariya federal ərazisində şəhər. Əh. 45,6 min (2013). Amper çayı (İzar çayının qolu) sahilində, Münxen ş. yaxınlığında.

Əsası 8 əsrin sonlarında qoyulmuş-

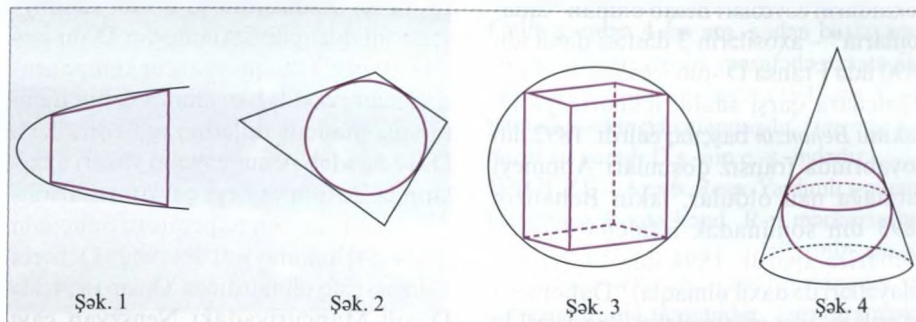
Daxau şəhərindən görünüş.

dur. Adı ilk dəfə 805 ildə qeyd olunmuşdur. 11–12 əsrlərdə Şeyer-Daxau qraflarının, sonralar isə Merano hersoqlarının iqamətgahı olmuşdur. 1182 ildən Vittelsbaxların hakimiyyətinə keçmişdir. 13 əsrdə yarmarka keçirmək hüququ qazanmışdır. 1937 ildən şəhər statusu almışdır. Nasistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra D. yaxınlığında, keçmiş barıt və patron z-dunun ərazisində faşist Almaniyasında ilk həbs düşərgəsi yaradılmışdı (1933, mart). Əvvəlcə nasist rejiminə qarşı çıxanların (müxalif siyasətçilər, kilə xadimləri), həmçinin yəhudilərin, qaraçıların, homoseksualların, canilərin və ruhi xəstələrin (5 min nəfər) saxlanılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. 1939 ildə İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə genişləndirilmiş düşərgə təqr. 125 bölmədən və Cənubi Almaniyanın hərbi müəssisələrinin xarici komandalarından ibarət idi. D. “nümünəvi düşərgə” hesab olunurdu, onun bazasında digər düşərgələr üçün keşikçi və rəhbərlər hazırlanırdı; SS təşkilatının ilk bölmələri burada yaradılmışdı. Qeydiyyat sənədlərinə əsasən fəaliyyət göstərdiyi müddətdə düşərgədə 24 ölkədən 206 min məhbus (əslində təqr. 250 min) saxlanılmışdı. 1942 ildə düşərgədə qaz kamerası və krematori qurulmuşdu. Məhbusların planlı surətdə məhv edilməsi, təhqir olunması, onlara ağır işlərin gördürülməsi nəticəsində düşərgə sənədlərində aparılmış qeydiyyatı görə 31 min 951 nəfər həlak olmuşdur (əslində isə bu rəqəm 70 mindən çoxdur). Təqr. 140 min məhbus digər düşərgələrə köçürülmüşdür. Beynəlmiləl komitə başda olmaqla D.-da fəaliyyət göstərən məhbusların gizli təşkilatı amerikalı qoşunları gəlməzdən bir gün əvvəl – 1945 il aprelin 28-də üsyan qaldıraraq faşistlərin təqr. 30 min sağ qalmış məhbusu məhv etmək planını pozdu. 1960 ildə D.-da həlak olanların şərəfinə abidə ucaldılmış, memorial və muzey (1965) açılmışdır.

DAXİLETMƏ-XARİCETMƏ INTERFEYSİ – xarici qurğuların idarəetmə qurğuları ilə daxiletmə-xaricetmə kanallarının standart birləşməsi. D.-x.i. hər bir qurğunun prosessor tərəfindən idarə olunmasını tələb edir. *Interfeys* qurğu ünvanının interpretasiyası üçün uyğun məntiqə malik olmalıdır. Prosessorun daxiletmə-xaricetmə qurğuları ilə qarşılıqlı əlaqəsini interfeys uyğun əmrlər tipi (məşğulam, hazıram, gözləyirəm) ilə yerinə yetirir. Fərqli formatda verilənlərin ötürülməsi lazım gəldikdə interfeys ardıcıl verilənləri paralel formaya və ya əksinə konversiya etməlidir. Ardıcıl və paralel portlar, universal ardıcıl *şin* (USB), IEEE-1394 (yüksək sürətli ardıcıl interfeys; Fire Wire və ya i.LINK də adlanır) D.-x.i.-ləridir. Fərdi kompüterlərdə əsas kommunikasiya vasitələri kimi ardıcıl və paralel portlar istifadə edilir. Ardıcıl interfeys portlarına informasiyanı həm kompüterə ötürən, həm də ondan qəbul edən ikiistiqamətli qurğular (məs., modem, siçan, yaxud printer) qoşulur. Verilənlər baytını eyni vaxtda ötürən paralel interfeys portları bir istiqamətli rejimdə işləsə də, ikiistiqamətli də tətbiq oluna bilər; adətən, printer və skanerlərlə işləmək üçün istifadə olunur.

DAXİLETMƏ-XARİCETMƏ QURĞULARI – bax *Giriş və çıxış qurğuları*.

DAXİLƏ VƏ XARİCƏ ÇƏKİLMİŞ FİQURLAR – həndəsi fiqurların birinin digərinə nəzərən vəziyyəti. Məs., əyrinin

daxilinə çəkilmiş çoxbucaqlı əyriyə nəzərən elə yerləşir ki, çoxbucaqlının təpələri bu əyri üzərində olur (şəkil 1); çoxbucaqlı daxilinə çəkilmiş çevrə elə çevrədir ki, o, çoxbucaqlının bütün tərəflərinə toxunur (şəkil 2). Çevrə daxilinə çəkilmiş bucaq elə bucaqdır ki, onun təpəsi çevrənin üzərində yerləşir, tərəfləri isə çevrəni kəsir. Daxilə çəkilmiş bucaq uyğun mərkəzi bucağın yarısına bərabərdir.

Daxilinə fiqur çəkilmiş fiqur özü isə, xaricə çəkilmiş fiqur adlanır. Məs., şəkil 2-də dördbucaqlı çevrənin xaricinə çəkilmişdir.

Fəzada da daxilə və xaricə çəkilmiş fiqurlara analogi tərif verilir. Məs., sferanın daxilinə çəkilmiş paralelepipedin bütün təpələri sfera üzərində yerləşir (şəkil 3); konusun daxilinə çəkilən sfera onun oturacağına və bütün doğuranlarına toxunur (şəkil 4).

DAXİLİ BALLİSTİKA – bax *Ballistika*.

DAXİLİ CÜTLÜK – elementar zərrəciyin xarakteristikalarından (kvant ədədlərindən) biri; *fəza inversiyasında* (güzgü əksətməsində), yəni koordinatların $x \rightarrow -x$, $y \rightarrow -y$, $z \rightarrow -z$ əvəzləmələrində onun ψ dalğa funksiyasının xassəsini təyin edir. Belə əksətmə zamanı dalğa funksiyası işarəsini dəyişməzsə, D.c. müsbət ($P = +1$), dəyişərsə, mənfidir ($P = -1$). Mezonlar (bozonlar) üçün zərrəciklərin və antizərrəciklərin D.c. eyni, fermionlar üçün isə əksdir. Proton və neytronun D.c.-nün eyni və +1-ə bərabər olması (bu göstərir ki, kvarkın da D.c. +1-ə bərabərdir) qəbul edilmişdir. Digər adronların D.c.-nü eksperimentlə təyin edirlər. Bax həmçinin *Cütlük*.

DAXİLİ DALĞALAR (daxili qravitasiya dalğaları) – hündürlüyə görə dəyişən sıxlığa malik maye və qaz mühitində (stratifikasiya olunmuş mühit adlanan) dalğavari hərəkətlərin xüsusi növü. Dayanıqlı stratifikasiya ağırlıq qüvvəsi istiqamətində sıxlığın artmasına uyğundur. Tarazlığın pozulması (daha ağır mayenin yuxarı qalxması və ya daha yüngül mayenin aşağı düşməsi) zamanı qaytarıcı qüv-

və əmələ gəlir ki, bu da mühitin qonşu sahələrinə ötürülən rəqslərin baş verməsinə səbəb olur. D.d.-ı xarakterizə edən əsas parametrlər üzümə qabiliyyətinin N tezliyidir. N tezliyi sıxlığın qradiyenti vasitəsilə təyin edilir:

$$N = \sqrt{\frac{g}{\rho(z)} \frac{d\rho(z)}{dz}}$$

burada $\rho(z)$ – z hündürlüyündən asılı olan maye sıxlığı, g – ağırlıq qüvvəsi təciliidir.

Eksponensial stratifikasiya modelində N tezliyi sabitdir və ω dalğa tezliyini k dalğa vektoru ilə əlaqələndirən dispersiya qanunu qısa dalğalar üçün (Bussinesq yaxınlaşması) bu şəkildə olur: $\omega = \pm Nk_n/k$, k_n – dalğa vektorunun üfüqi müstəvi üzərindəki proyeksiyasıdır. Dispersiya qanununa görə D.d.-ın tezliyi dalğa vektorunun böyüklüyündən yox, yalnız onun istiqamətindən asılıdır. Bu ona gətirir ki, fəza səthinin (eyni fazaların səthlərinin) təkamüllü yalnız dalğa vektorunun istiqamətinin dəyişməsi ilə bağlıdır və harmonik nöqtəvi mənbə halında fəza səthləri məhlulun, simmetriya oxu şaquli yönəlmiş və dəyişən bucaqlı konik səthlərini (konik səthlər şaquli oxun yanına yığılır və ondan aralanır) təsvir edir.

Atm. və okean stratifikasiya olunmuş mühit olduğuna görə onlarda həmişə D.d. olur. Bu dalğalar enerjinin daşınma proseslərində, turbulentiyyətin törəməsində, atm. və okeanın incə strukturunun formalaşmasında mühüm rol oynayır və bununla da Yerdə meteoroloji və iqlim şəraitini qismən təyin edir.

DAXİLİ DƏNİZLƏR – qurunun içərisində yerləşən, okeanla, yaxud yaxınlığındakı dənizlə bir və ya bir neçə boğaz vasitəsilə əlaqəsi olan dənizlər. Qurunun böyük təsiri altında olan D.d.-in bəziləri səth suları və onlara axan çaylar ilə əlaqədar az duzlu (Baltika dənizi, Qara dəniz, Azov dənizi və s.), bəziləri isə quru iqlim, intensiv buxarlanma və çay sularının azlığı nəticəsində çox duzlu (Qırmızı dəniz, Aralıq dənizi və s.) olur. D.d. üçün səth sularının qapalı hərəkəti səciyyəvidir. Hidroloji xüsusiyyətlərinə görə D.d. aralıq və yarımqapalı dənizlərə bölünür.

DAXİLİ DUYĞULAR – bədənin daxili orqanlarının müxtəlif hal və vəziyyətini əks etdirən duyğular. Aşağıdakı növləri var: əzələ-hərəkət duyğuları, üzvi duyğular, müvazinət duyğuları, ağrı duyğuları.

Əzələ-hərəkət duyğuları bədənin ətraf orqanlarının hərəkət və vəziyyətini, bu orqanlara məxsus əzələlə-

rin gərilmə dərəcəsini əks etdirir. Bu duyğular vasitəsilə fəaliyyət zamanı ən incə hərəkətlər duyulur və tənzimlənir. Əzələ-hərəkət duyğularının reseptorları əzələlərin, vətərlərin içərisində, oynaqların səthlərində yerləşir. Həmin duyğuların analizatorlarından bir hissəsi zədələnsə, insan müvazinətini itirir. Əzələ-hərəkət duyğuları lamisə, görmə qavrayışlarında da böyük rol oynayır. Kor-kar-lallarda əzələ-hərəkət duyğuları dəri duyğuları ilə birlikdə ətraf mühiti qavramaq üçün əsas vasitədir.

Üzvi duyğular bədən daxilindəki dəyişmələri, daxili orqanların vəziyyətini əks etdirir, aqlıq, susuzluq, toxluq, ürəkbulanması, bədənin sağlamlığı və xəstəlik vəziyyəti, daxili ağrılar və s. haqqında xəbər verir. Daxili orqanların normal fəaliyyəti zamanı üzvi duyğular insanın normal əhvali-ruhiyyəsinə yaradan vahid bir duyğuda birləşir.

Müvazinət duyğuları bədənin vəziyyətini və müvazinətini bildirir. Bu duyğuların reseptorları daxili qulaqda yerləşir. Adı şəraitdə bədən müvazinətini saxlanmasında görmə, hərəkət və dəri duyğuları da iştirak etdiyindən müvazinət duyğusunun rolunu aydın dərk etmirik. Lakin xüsusi şəraitdə, məs., dərin suda və ya çəkisizlik şəraitində hər tərəfdən təzyiq eyni olduğundan, adam öz müvazinətini ancaq bu duyğuların köməyi ilə müəyyən edir. Dərin suda çimmək müvazinət duyğularının reseptorları zədələnmiş kar adamlar üçün təhlükəlidir.

Daxili dənizlər. Aralıq dənizinin kosmosdan görünüşü.

subekvatorial savanna meşələri və savannalar, tropik seyrəkmeşəliyi və yarımşəhralar, subtropik park meşələri və ağacsız savannalar, pampaslar) növbələşməsinə səbəb olur. Tropik və subtropik qurşaqlarda landşaft zonalarının ş.-dən q.-ə doğru iqlimin kontinentallığının artması səbəbindən növbələşməsi də müşahidə olunur; tropik seyrəkmeşəliyi yarımşəhralarla, pampaslar quruçöl və yarımşəhralarla növbələşir. D.d. hüdudlarında şm.-dan c.-a Beni-Mamore, Pantanal, Qran-Çako, Çayarası və Pampa təbii vilayətləri ayrılır.

Əd.: Физическая география материков и океанов. Под. ред. А.М. Рябчикова. М., 1988.

DAXİLİ ENERJİ – sistemin termodinamik parametrlərinin (məs., V həcmnin və T temp-runun) U funksiyası; dəyişməsi bircins sistemin, onun adiabatik izolyasiyası şəraitində gördüyü işlə təyin edilir. D.e. anlayışını 1851 ildə U. Tomson (Lord Kelvin) irəli sürmüşdür. $U(V, T)$ funksiyasının mövcudluğu termodinamikanın birinci qanununun – enerjinin saxlanması qanununun istilik ötürülməsi baş verən proseslərə tətbiqinin nəticəsidir. D.e. artımı $\Delta U = \Delta Q - A$, burada ΔQ – sistemə verilən istilik miqdarı, $A = p\Delta V$ – sistemin gördüyü iş, p – təzyiqdır. Enerjinin saxlanması qanununa görə D.e. fiziki sistemin halının, yəni bu halı, məs., temp-ru və həcmi təyin edən sərbəst dəyişənlərin birqiymətli funksiyasıdır. D.e.-nin birqiymətliliyi ona gətirir ki, ΔQ və A -nın, sistemi U_1 halından U_2 halına keçirən prosesin xarakterindən asılı olmasına baxmayaraq, ΔU artımı D.e.-nin yalnız başlanğıc və son halındakı qiymətləri ilə təyin edilir: $\Delta U = U_1 - U_2$. Ona görə də *dairəvi proses* üçün D.e.-nin tam dəyişməsi sifirə bərabərdir və $\Delta Q = A$. *Adiabatik prosesdə* ($\Delta Q = 0$) D.e.-nin dəyişməsi sistemin son dərəcə yavaş, kvazistatik prosesdə gördüyü işə bərabərdir.

Ümumi halda D.e. xarici və daxili termodinamik parametrlərin (temp-r daxil olmaqla) funksiyasıdır. Temp-run əvəzinə termodinamik parametr kimi entropiyanı (S) götürmək olar. Termodinamikanın ikinci qanununa görə $\Delta Q = T\Delta S$, onda $\Delta U = T\Delta S - p\Delta V$. Sistemin bütün termodinamik xassələrini təyin etdiyinə görə entropiya və həcm funksiyası kimi $U(S, V)$ D.e. *termodinamik potensiallardan* birini (xarakterik funksiyası) təşkil edir. Sistem n komponentdən ibarətdirsə, D.e. S və V -dən başqa komponentlərdəki zərrəciklərin sayından ($N_i, i = 1, 2, \dots, n$) asılı olur. Entropiya, həcm və komponentlərin kütlələri sabit olduqda minimal

U çoxfazlı və çoxkomponentli sistemlərin dayanıqlı tarazlığını təyin edir.

Molekulyar-kinetik nəzəriyyə nöqtəyi-nəzərindən D.e. sistemin bütün zərrəciklərinin orta mexaniki enerjisi (kinetik enerji) və qarşılıqlı təsir enerjisi (kinetik enerji) və qarşılıqlı təsir enerjisi (kinetik enerji) daşıyır. Termodinamik sistemdə elektromaqnit sahəsi varsa, onun da enerjisini D.e.-yə daxil edirlər. Cismin öz hərəkətinin kinetik enerjisi daxili enerjiyə daxil deyil.

Klassik statistikaya tabe olan ideal qaz üçün D.e. yalnız temp-rdan asılıdır: $U = C_v T$, C_v – sabit həcmdə istilik tutumudur. Qeyri-ideal qaz və maye üçün D.e. xüsusi həcmdən də asılı olur: $v = V/N$, N – zərrəciklərin sayıdır. Məs., *Van der Vaals tənliyinə* tabe olan qaz üçün D.e. $U = C_v T - a/v$ şəklində olur, burada a – molekulların qarşılıqlı cazibəsini nəzərə alan sabitdir.

DAXİLİ FOTOEFFEKT – elektromaqnit şüasının udulması zamanı kondensasiya olunmuş mühitdə elektronların enerji səviyyələrinə görə paylanması. *Yarımkeçiricilərdə və dielektriklərdə* D.f. mühitin elektrikkeçiriciliyinin (bax *Fotokeçiricilik*), onun dielektrik nüfuzluğunun (bax *Fotodielektrik effekti*) dəyişməsi və ya *fotoelektrik hərəkət qüvvəsinin* yaranması zamanı baş verir. Yüksək elektrikkeçiriciliyinə görə metallarda D.f. hiss olunmur.

DAXİLİ HƏNDƏSƏ – həndəsənin bölməsi; həcmə nəzərən fəzaya müraciət etmədən səthin və həmin səth üzərində yalnız ölçmələrin köməyi ilə alınan fiqurların xassələrinə əyrənir. Məs., səth üzərində iki nöqtə arasındakı məsafə bu nöqtələri birləşdirən əyrilərin uzunluqlarının minimumu kimi təyin olunur. Səthin D.h.-si onun əyilməsi zamanı, yəni səth üzərindəki əyrilərin uzunluqlarının dəyişmədiyi deformasiyalar zamanı dəyişmir. D.h.-nin ən sadə halları: planimetriya (müstəvinin D.h.-si) və kartoqrafiyanın məsələləri ilə əlaqədar meydana çıxan yer səthinin həndəsəsi ilə birinci yaxınlaşmada üst-üstə düşən sfera üzərində həndəsə. Əyilmiş səthin D.h.-sinə ikiölçülü əyilmiş fəzanın həndəsəsi kimi baxmaq olar. Əyilmiş fəza anlayışının inkişafı müasir fizikada əhəmiyyətli rol oynayan *Riman səthlərinin* yaradılmasına (B. Riman tərəfindən) gətirib çıxardı. Ümumi həndəsi nəzəriyyələrdə “D.h.”-yə ümumi məna verilir: hər hansı bir fiqura özünün D.h.-si cəhətdən müəyyən bir fəza kimi baxmaq olar. D.h.-nin əsası K. Gauss tərəfindən (1827) qoyulmuşdur.

DAXİLİ XƏSTƏLİKLƏR – bax *Tərapiya*.

DAXİLİ KONVERSIYA – nüvənin həyəcanlanma enerjisinin atomun elektronlarından birinə bilavasitə ötürülməsi prosesi; nəticədə atom elektron buraxır. Bu elektronun enerjisi nüvənin həyəcanlanma və elektronun rəbitə enerjisinin fərqi-nə bərabərdir. Beta-spektrometrlerin köməyi ilə D.k.-ni öyrənmək üçün aparılan eksperimentlərdə spektrdə elektronların atom təbəqələrindən çıxarılması enerjisinə uyğun monoenergetik xətlər müşahidə edilir.

D.k.-nin adı əvvəlcə səhvən elə təsəvvür yaradır ki, nüvə elektron tərəfindən udulan γ -kvant buraxır. Kvant elektrodinamikasının metodlarından istifadə etməklə aparılan hesablamalar göstərdi ki, D.k. proseslərində nüvədən enerjinin elektrona ötürülməsi real γ -kvantın iştirakı olmadan Kulon qarşılıqlı təsirin hesabına baş verir. Bu, eksperimental təsdiqini tapmışdır: konversiya elektronları nüvənin γ -kvant buraxması tam qadağan olunmuş $0 - 0$ keçidləri deyilən proseslərdə müşahidə edilmişdir. Əksər hallarda nüvənin başlanğıc həyəcanlanmış halından sonuncu hala (əsas və ya həyəcanlanmış) keçidi həm konversiya elektronunun, həm də γ -kvantın uçub çıxması ilə müşayiət oluna bilər. Bu proseslərin ehtimalının nisbəti (birincinin ehtimalının ikincinin ehtimalına) *k o n v e r s i y a ə m s a l ı* adlanır. Nüvənin Z yükü böyük (əmsal təxminən Z^3 ilə mütənasibdir), keçid enerjisi kiçik və onun multisahəsi (yəni parçalanma zamanı ayrılan bucaq momenti) böyük olduqca konversiya əmsalı da böyük olur. Real müşahidə edilən proseslərdə ən kiçik konversiya əmsalı 10^{-3} , ən böyük konversiya əmsalı isə 1-dən xeyli böyükdür.

D.k. nüvənin həyəcanlanmış hallarının yaşama müddətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Atomda nüvənin böyük konversiya əmsallarına uyğun olan halının yaşama müddəti elektron təbəqələrindən məhrum olmuş nüvənin yaşama müddətindən dəfələrlə az ola bilər. Nüvənin həyəcanlanma enerjisi sükunətdə olan elektronun ikiqat kütləsinə uyğun enerjiden böyük olduqda cüt konversiya prosesi baş verir və həyəcanlanmış nüvə elektron və pozitron buraxaraq daha aşağı energetik səviyyəyə keçir. Cüt konversiya elektronların atom təbəqələrindən çıxarılması ilə bağlı deyil; onun ehtimalı nüvənin həyəcanlanma enerjisinin böyüməsi ilə artır. Uçub çıxan

elektronlar və pozitronlar bütöv spektr yaradır.

D.k.-nin tədqiqi nüvə hallarının cüt-lükləri və spinləri, həmçinin keçidlərin multisahəsi haqqında informasiya almağa imkan verdiyinə görə ona *nüvə spektroskopiyasının* metodlarından biri kimi baxıla bilər.

DAXİLİ QULAQ, *zarlı labirint* – məməli heyvanlarda və insanda eşitmə və müvazinət orqanının əsas hissəsi. D.q. maye – endolimfa ilə doludur və skelet (qığırdaq, yaxud sümük) labirintlə əhatə olunmuşdur. D.q.-la skelet labirintin arasındakı yarıqabənzər boşluq perilymfa ilə doludur; quruda yaşayan onurğalılarda bu boşluq perilymfa axarı vasitəsilə başın limfatik boşluğu ilə birləşir. Quruda yaşayan onurğalılarda skelet labirintində iki dəlik, yaxud pəncərə əmələ gəlir. Oval pəncərəyə orta qulaqdan eşitmə sümükcüyünün (üzənginin) əsası daxil olur. Aşağıda üzənginin hərəkəti zamanı D.q.-da mayenin yerdəyişməsinə imkan verən elastik membranla bağlanmış girdə pəncərə yerləşir.

D.q. başın arxa hissəsində ektodermanın dərinləşməsi şəklində meydana çıxır. Embriyonun inkişaf prosesində D.q.-in mayası xarici mühitlə nazik limfa axacağı ilə əlaqə saxlayan, sonra isə ektodermadan tamamilə ayrılan qovuqucuq formasını alır. Bundan sonra D.q.-in mayası gərilmə ilə yuxarı (oval və ya utrikulyus) və aşağı (girdə və ya sakkulyus) kisəciklərə bölünür. Əksər onurğalılarda oval kisəcikdən üç (dəyirmiağızlılarda 1–2) yarımdairəvi kanal ayrılır; onların hər birinin bir ucunda genişlənmə – ampula əmələ gəlir. Girdə kisəcikdə çıxıntı – lagenə, yaxud ilbiz törənir.

D.q.-da hissi (reseptor) epitelilər qeyri-bərabər paylanır və yığıntılar – oval və girdə kisəciklərdə eşitmə ləkələri, yarımdairəvi kanalların ampulalarında eşitmə daraqları əmələ gətirir. Reseptor (tüklü) hüceyrələr hissi kirpiklərlə təchiz olunmuşdur. Kirpiklər eşitmə daraqlarında jeleyəbənzər maddə ilə, daha qalın örtülmüşdür. Eşitmə darağı reseptorları bədən vəziyyətinin fəzada dəyişmələrini, eşitmə ləkələrinin reseptorları isə səs qıcıqlandırıcılarını qəbul edir. Onurğalılarda əksəriyyətinin ilbizində ilkin eşitmə məməcikliğini əmələ gətirən reseptor hüceyrə yığınları olur. Suda-quruda yaşayanlarda ilkin eşitmə məməciklərindən əsas eşitmə məməcikləri ayrılır və onun divarının bir hissəsi əsas (bazal) pərdəni əmələ gətirir. Sürünənlərdə ilbiz kanalı güclü inkişaf

Daxili Monqolustan çölləri.

etmişdir; o, timsahlarda xüsusilə böyükdür. Əsas pərdə ilbiz kanalını yuxarı (dəhliz pilləkəni) və aşağı (təbil boşluğu pilləkəni) şöbələrə bölür. Quşlarda və birdəlikli məməlilərdə ilbizin əyri kanalı girdə kisəcikdən daralma ilə ayrılmışdır. Diridəyən məməlilərdə D.q. olduqca inkişaf etmişdir. Onlarda ilbiz kanalı daha çox uzanır, 1,5–5 dövr edərək spiral üzrə əyilir, ilkin eşitmə məməciyi yox olur, əsası isə Korti orqanını əmələ gətirir.

D.q.-in reseptor hüceyrələrinin əsası, cismi ilbiz qanqliyasının yerləşən neyronların dendritləri ilə təmasda olur; bu neyronların aksionları oyanmanı baş beyinin vestibulyar və eşitmə mərkəzlərinə ötürən eşitmə sinirini təşkil edir. **DAXİLİ MODEL** – bax *Daxili sxem*. **DAXİLİ MONQOLUSTAN** – Çində muxtar rayon. Ölkənin şm.-ində, Xuanxe çayı hövzəsindədir. 1947 il mayın 1-ində təşkil edilmişdir. Sah. 1,18 mln. km^2 . Əh. 24,7 mln. (2010). 3 aymaq, 9 mahaldan ibarətdir. İnz. m. Xux-Xoto ş.-dir. Ərazinin çox hissəsini Qobi səhrası tutur. Q.-ində İnsan d-ri (hünd. 2400 m-ədək), şm.-ş.-ində Böyük Xinqan d-ri, c.-q.-ində Ordos platosu yerləşir. İqlimi kəskin kontinental (illik yağıntı 100–200 mm, bəzi yerlərdə 50 mm-ə qədər).

Moskva–Ulan-Bator–Pekin d.y. magistralı r-nun ərazisindən keçir. **DAXİLİ MONOLOQ** – bax *Monoloq*. **DAXİLİ NİTQ** – tələffüz olunmayan, səslənməyən nitq. “ürəyində danışma”.

Xarici nitqdən fərqli olaraq D. n. lakonikliyi, rəbitəsizliyi, qrammatik konstruksiyaların elliptikliyi ilə seçilir.

DAXİLİ ORQANLARIN SALLANMASI – bax *Splanxnoptoz*.

DAXİLİ SXEM – kompüter yaddaşında *verilənlər bazasının* (VB) təsviri sxemi. Hazırda VB-nin idarəetmə sistemlərinin dörsəviyyəli (infoloji, konseptual, xarici və daxili səviyyələr) arxitekturası qəbul edilmişdir. Hər bir səviyyədə informasiyanın verilənlər modeli (sxemi) mövcuddur. VB-nin D.s.-i özündə 3 elementi birləşdirir: VB haqqında sistem informasiyası (VB-nin strukturu, verilənlərin tamlıq həddi), informasiya massivləri, tətbiqi və interfeys hissələri (sorgular, prosedurlar, hadisələr, qaydalar, interfeys kodu). D.s.-in mərkəzi komponenti olan informasiya massivlərinə verilənlər (VB-nin məntiqi sxeminin informasiya obyektləri, yəni relyasiya VB-nin idarəetmə sistemlərində cədvəllər) və əsas informasiya obyektlərinin verilənlərindən istifadəni tezləşdirməyə imkan verən indeks massivləri daxildir. VB-nin D.s.-inin informasiya massivləri hər biri özündə verilənlərin fiziki strukturuna uyğun təşkil olunmuş yazılar məcmusunu saxlayan səhifələrdən ibarətdir. D.s. verilənlərin *daxili modelinin* tam təsviridir. Hər bir VB üçün yalnız bir D.s. mövcuddur. **DAXİLİ SİMMETRİYA** – sahənin kvant nəzəriyyəsində (SKN) kvantlanmış sahələr üzərindəki çevrilmələrə görə invariantlıq; fəza-zaman koordinatlarına

toxunulmur. Onların çevrilmələri fəza-zaman simmetriyası ilə bağlıdır.

Hər bir saxlama qanununa müəyyən simmetriya (məs., D.s.) uyğundur. Ona görə də simmetriyanın mövcudluğu haqqındakı müddəanı hər hansı bir fiziki kəmiyyətin saxlanmasına aid ekvivalent mülhizə ilə əvəz etmək olar.

D.s. çevrilmələrin diskret qrupu ilə əlaqəli ola bilər. C yük qoşmasına görə simmetriyanı buna misal göstərmək olar. Onun nəticəsi *yük cütliyünün* (C -cütlik) saxlanması qanunudur. *CPT*- çevrilmələrinə görə (*CPT teoremi*) ciddi invariantlıq mövcud olduğundan relyativist SKN-də yük qoşması fəza (P) və zaman (T) koordinatlarının əksolmasına nəzərən simmetriya ilə əlaqəlidir.

D.s.-nin çox geniş sinfi kəsilməz çevrilmələr qrupu ilə təsvir edilir. $U(1)_Q$ fəza çevrilmələri qrupu buna misaldır. Onun nəticəsi – elektrik yükünün saxlanması additivlik qanunudur. Bu simmetriya dəqiqdir (onun pozulması elektrik yükünün saxlanmaması demək olardı ki, bu da eksperimentlə istisna edilir) və ehtimal ki, onu pozmaq üçün prinsipə daxili qeyri-ziddiyyətli üsul mövcud deyil. Qalan bütün D.s.-lər ya təxminidir (pozulandır), ya da prinsipial pozulma imkanına yol verir. Məs., mövcud eksperiment dəqiqliyi çərçivəsində barion ədədinin saxlanması müşahidə edilir, lakin Böyük birləşmə nəzəriyyəsi uyğun simmetriyanın çox zəif pozulmasını əvvəlcədən deyir; eksperimentləri dəqiqləşdirməklə bunu aşkara çıxarmaq olar. Başqa misal – izotopik çevrilmələr qrupu (bax *İzotopik invariantlıq*). Müvafiq simmetriyanın dəqiqliyi 1–10 %-dir və onun pozulması təcrübədə müşahidə edilir.

Uyğun çevrilmələrin parametrləri koordinatlardan asılı deyilsə, D.s. qlobal, koordinatların funksiyasıdırsa, lokal adlanır. Lokal qrupu ilə bağlı olan simmetriya *kalibrəmə simmetriyası* adlanır. Ciddi (pozulmamış) lokal D.s. kütləsiz vektor kalibrəmə sahələrinin (məs., elektrodinamikada kütləsiz elektromagnit sahəsi) olmasını tələb edir. Lokal D.s. əsas qlobal simmetriyaya uyğun qanunlardan başqa heç bir yeni saxlanma qanunlarına gətirmir.

DAXİLİ SULAR, beynəlxalq hüquqda – dövlətin, onun ərazi dənizi istisna olmaqla, bütün su ərazisi. D.s.-a daxili su yolları (çaylar, kanallar, göllər, həmin dövlətin ərazisində yerləşən su anbarları, o cümlədən onun sərhədləri daxilindəki sərhəd suları) və hər tərəfdən yal-

nız bir dövlətin quru ərazisi ilə əhatə olunan dənizlər aiddir. Dəniz D.s.-ına dəniz portlarının, sahilləri bir dövlətə məxsus olan xarici və daxili reydlərin və buxtaların suları da aiddir. Körfəzlər, onlara girişlərin eni 24 mildən çox olmadıqda və sahilləri bir dövlətə məxsus olduqda D.s. hesab olunur. D.s.-ın rejimi tarixi körfəzlər adlanan körfəzlərə də (məs., Biskay körfəzi) şamil edilir.

D.s. tamamilə sahilyanı dövlətin yurisdiksiyasına daxildir. Onların hüquqi rejimi Ərazi dənizi və bitişik zona haqqında konvensiya (1958), Dəniz hüququ üzrə konvensiya (1982), dövlətin daxili qanunvericiliyi, sərhədyanı sulara münasibətdə isə həmçinin həmsərhəd dövlətlərlə bağlanmış sazişlər (gəmiçilik və sərhədyanı çayların sularından təsərrüfat məqsədləri ilə istifadə haqqında çoxtərəfli sazişlər), o cümlədən dövlət sərhədi rejimi haqqında müqavilələr, su təsərrüfatı məsələləri üzrə sazişlər və s. ilə müəyyənləşir. Xarici dövlətlərə məxsus gəmilərin D.s.-a buraxılması yalnız beynəlxalq sazişlər əsasında icazə verilir. Sərhədyanı dövlət həm də dəniz portlarının rejimini, ora xarici dövlətlərə məxsus gəmilərin daxil olması qaydalarını və s. müəyyənləşdirir.

DAXİLİ SÜRTÜNMƏ, bərk cisimlərdə – mexaniki enerjinin səpilməsinə, yəni nəticə etibarilə onun istilik enerjisinə çevrilməsinə gətirən proseslər məcmusu. D.s. qüvvənin təsiri altında olan real elastiki cismin xassəsinin ideal elastiki cisim modelinə (bax *Elastiklik*) nisbətən az fərqləndiyini şərtləndirir. Dinamik proseslərdə D.s. rəqs edən və ya zərbə qüvvələrinə məruz qalan maşın detallarının qızmasına səbəb olur və elastiki sərbəst rəqslərin sönmə səbəblərindən biridir. D.s.-nin mexanizmi kifayət qədər dəqiq öyrənilməmişdir. D.s.-nin keyfiyyətə izahı materialın mikro qeyri-bircinsliyi ilə, məs., metallarda onların dənəvər strukturu (ayrı-ayrı dənələr anizotrop kristalciqlər kimi təsvir olunur) ilə bağlıdır. Bu halda bəzi dənələrdə mikroqərginlik orta qərginlikdən çox olur ki, bu da həmin dənələrdə plastiki sürüşmə ilə şərtlənən kiçik qeyri-elastiki deformasiyaların və hətta mikroçatların əmələ gəlməsinə səbəb olur. D.s.-nin daha bir səbəbi relaksasiya prosesləri və ilk növbədə kristal qəfəsə də aşqar atomların difuziyasıdır.

Deformasiya olunan bərk cisim mexanikasının metodları ilə əldə edilən eksperimental məlumatlar əsasında konkret texniki məsələləri həll etməyə imkan

verən fenomenoloji modellər qurulmuşdur. Eksperimentlə müəyyən edilmiş fakt görə D.s.-nin bərk cismin deformasiya sürətindən yox, yalnız deformasiyanın amplitud qiymətlərindən və həmçinin D.s. qüvvələrinin elastiki qüvvələrə nəzərən kiçik olması şərtindən asılılığı bu modellərin əsasında dayanır. D.s.-ni birinci yaxınlaşmada keyfiyyətə izah edən ən sadə model tam elastiki olmayan cismin (bax *Özlü-elastiklik*) deformasiyasını təsvir edən tənləyin çıxarılmasına imkan verən Kelvin–Foyxt modelidir.

Çox vaxt konstruksiyaların qeyri-mühərrik birləşmələrində (pərçimləmə, presləmə, şilisləmə və b.) enerjinin səpilməsinə D.s.-yə aid edirlər. Bu halda konstruksiyaların hesablanması üçün materialda D.s.-ni nəzərə almaq məqsədilə işlənilmiş metodlara analoji olan metodlardan istifadə olunur. D.s.-nin eksperimental tədqiqi elastiki cisimlərdə rəqs proseslərinin və ultrasəs dalğalarının öyrənilməsinə əsaslanmışdır.

DAXİLİ SÜRTÜNMƏ (məyələrdə və qazlarda) – *özlülük* ilə eynidir. **DAXİLİ ŞƏRQİ AVSTRALIYA NEFTLİ-QAZLI HÖVZƏSİ** – Avstraliyanın mərkəzi hissəsində, Cənubi Avstraliya, Kvinslend, Yeni Cənubi Uels ştatları ərazisindədir. Sah. təqr. 1,2 mln. km^2 . İlk çıxarılabılən neft ehtiyatı 30 mln. t , qaz kondensatı 29 mln. t , yanar qaz 195 mlrd. m^3 -dir. İlk qaz yatağı 1963 ildə, neft yatağı 1970 ildə kəşf olunmuşdur. Hasilat (qaz və kondensat) 1970 ildən aparılır. 2000 ildə 140 yataq (87 neft və neft-qaz, 53 qaz və qaz-kondensat) aşkar edilmişdir. İri yataqlar: Gicilpa, Mumba (qaz-kondensat), Della (qaz), Tirravarra (neft-qaz), Murari (neft). Hövzə Şərqi Avstraliya platformasının sikkəli hüdudlarındadır, qırıqlıqlı qurşaqlar və dağ massivləri ilə əhatələnir. Paleozoyun (Devon, Daş kömür, Perm) və Mezozoyun (Trias, Yura) 1,8–4,2 km dərinlikdə yatan qumlu-gilli çöküntüləri və əhəngdaşları məhsuldardır. Neftin sıxlığı 793–804 kq/m^3 -dir, qazda CO_2 -nin miqdarı yüksəkdir. Əsas hasilat mərkəzi Mumba ş.-dir. Gicilpa – Sidney, Gicilpa – Adelaida qaz, Mumba – Adelaida qaz-kondensat kəmərləri çəkilmişdir.

DAXİLİ YADDAŞ – hesablama qurğusuna (kompüterə) quraşdırılan və bilavasitə bu qurğu ilə idarə olunan yaddaş; verilənlərin operativ emalı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Cəldliyi hesab-məntiq qurğusunun qurulduğu elementlərin cəldliyi səviyyəsində olan elementlərdən qurulur. Xarici yaddaşdan cəld işləyən

D.y. əməli yaddaş, keş-yaddaş, daimi (sabit) yaddaş, yarımdaimi yaddaş və videoyaddaşdan ibarətdir. Əməli yaddaşda yerinə yetiriləcək proqramlar və mikroprosessor tərəfindən istifadə edilən proqramların icrası üçün verilənlər (hesab-məntiq əməliyyatlarında iştirak edən informasiya) saxlanılır (bax *Əməli yaddaş qurğusu*). Keş-yaddaş əməli yaddaş ilə mikroprosessor arasında bufer rolunu oynayır. Daimi yaddaş bütün informasiya kompüter hazırlanarkən yazılır (bax *Daimi yaddaş qurğusu*). Yarımdaimi yaddaş kompüterin konfigurasiya parametrlərini yaddaş saxlayır; akkumulyatordan qidalandığı üçün kompüter söndürüldükdə bu yaddaş yazılan informasiya itmir. Videoyaddaş ekrana verilmiş videotəsvirlərin saxlanması üçündür; videokontrollerin tərkibinə daxildir.

DAXİLİ YAPON DƏNİZİ, Seto-Naykay – Sakit okeanın Yaponiya adaları (Honsü, Küsü və Sikoku) arasında daxili dənizi. Filippin dənizi ilə Kii və Bunqo boğazları ilə, Yapon dənizi ilə Kamon və Koreya boğazları ilə birləşir. Sah. 18 min km^2 , həcmi 0,4 min km^3 , maks. dərinliyi 74 m -dir. Dənizin dib relyefi yüksək seysmik zonada yerləşir; Yaponiya adalar qövşünün Koreya boğazının materik dayazlığına keçid zonasında formalaşmışdır. Sahilləri kəskin parçalanmışdır, çoxlu buxta və ada (təqr. 3000) var. Səth sularının temp-ru fevralda 6-dan $11^{\circ}C$ -yədək, avqustda təqr. $27^{\circ}C$ -dir. Duzluluq 31–34%-dir. Qabarmalar yarımgünlükdür (0,6-dan 2,4 m -ədək, bəzi yerlərdə 5 m -ə çatır). D.Y.d. Yaponiyanın mühüm daxili su yoludur. İri şəhərləri: Kitaküsü, Kobe, Okayama, Osaka. Beppu balneoloji-iqlim kurortu buradadır.

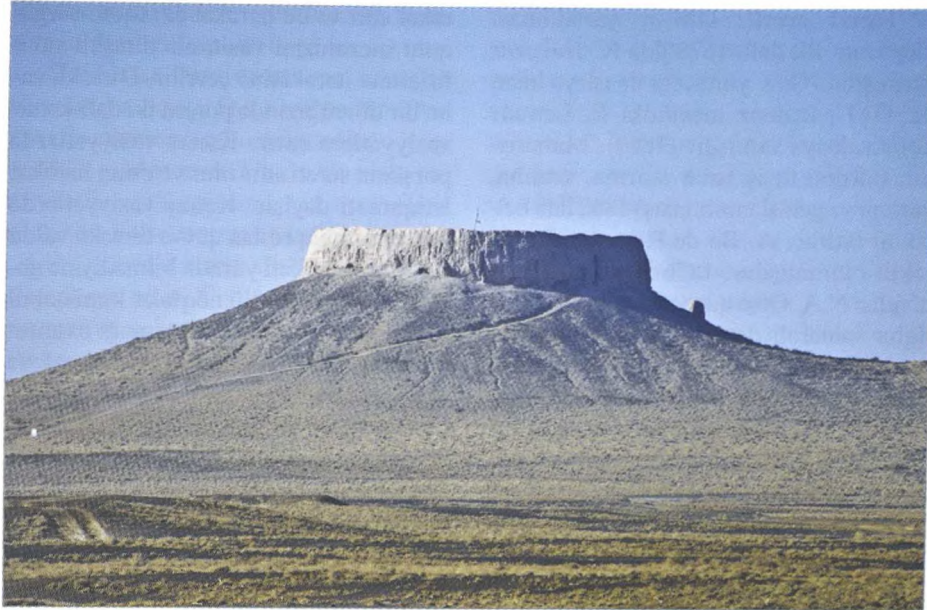
DAXİLİYANMA MÜHƏRRİKİ (DM) – yanma kamerasında (işçi boşluqda) yandırılan yanacağın kimyəvi enerjisi mexaniki işə çevrilən istilik mühərriki. Porşenli, qaz-turbinli və reaktiv DM-lərə ayrılır. Porşenli DM-də qaz halında olan yanma məhsulları silindrdə genişləyir (genişlənmə porşenə təsir edir, porşenin irəli-geri hərəkəti dirsəkli valın fırlanma hərəkətinə çevrilir), yaxud genişlənmə işi bilavasitə hərəkətə gətirilən maşında istifadə edilir. Qaz-turbinli DM-də yanma məhsullarının genişlənmə işi rotorun işlək kürəkləri ilə qəbul edilir, reaktiv DM-də isə yanma məhsulları ucluqdan keçərək yaranan reaktiv təzyiqdən istifadə edilir. “DM” termini, əsasən, porşenli mühərriklər üçün işlədilir.

Tarixi oçerk. DM-in yaradılması ideyasını ilk dəfə 1678 ildə X. *Huygens* vermişdir. Qaz yanacağı ilə işləyə bilən ilk DM-i fransız mexaniki E. Lenuar konstruksiyaya etmişdir (1860). Mühərrikin dördtaktlı iş tsikli (sorma, sıxılma, yanma və genişlənmə, çıxış) 1862 ildə belçikalı ixtiraçı A. Bo de Roşa tərəfindən təklif olunmuşdur. 1876 ildə alman mühəndisi N.A. Otto qaz yanacağı ilə işləyən daha səmərəli dördtaktlı mühərrik quraşdırmışdır. 1880-ci illərdə O.S. Kostovici Rusiyada ilk benzinlə işləyən karbüratör, porşenli mühərrik yaratmışdır. 1897 ildə R. *Dizel* sıxılma nəticəsində alınan mühərrik təklif etmişdir. 1898–99 illərdə “Lüdvig Nobel” firmasının zəndə neftlə işləyən *dizel* hazırlanmışdır. DM-in təkmilləşdirilməsi onun nəqliyyat maşınlarında (traktorda, təyyarədə, gəmidə və qatarda) tətbiq edilməsinə imkan verdi.

Təsnifatı. DM yanacağın növünə görə yüngül maye yanacaq (benzin, ağ neft və liqroin), ağır maye yanacaq (dizel) və qaz yanacaq (qaz mühərrikləri); yanacaq qarışığını (yanacaq-havanı) *alışdırma* üsuluna görə məcburi alışdırılan (qılgıncı alışdırılmalı mühərriklər) və sıxılmaqla alışdırılan (dizellər); yanacaq qarışığının hazırlanma üsuluna görə qarışıq silindrdən kənarda (xaricdə) hazırlanan (karbüratör və qazqarışıqlı mühərriklər) və silindrin daxilində hazırlanan (dizel və benzin mühərrikləri); soyudulma üsuluna görə maye və hava ilə soyudulan mühərriklərə ayrılır. Üfürülməsiz və turboüfürməli mühərriklər də olur. Üfürülməsiz mühərriklərdə hava, yaxud yanacaq qarışığının silindrə dolması porşenin sorma gedişi zamanı silindrdə yaranan seyrəlmə hesabına yerinə yetirilir; turboüfürməli mühərriklərdə isə hava və ya yanacaq qarışığının işçi silindrə buraxılması kompressorla yaradılan təzyiq altında (mühərrikin gücünü yüksəltmək məqsədilə) baş verir. Silindrlərin yerləşmə qaydasına görə bircərgəli – şaquli, maili, üfüqi yerləşən; ikicərgəli – V-şəkili və əks yerləşən olur. Silindrlərin sayı 2-dən (“Oka” avtomobili) 16-yədəkdir (məs., “Mercedes-Benz” avtomobili). Təyinatına görə stasionar mühərriklərə (kiçik elektrik st.-ları), avtotraktor, gəmi, teplovoz, aviasiya və s. mühərriklərinə; iş tsiklinin yerinə yetirilmə üsuluna görə dördtaktlı və ikitaktlı mühərriklərə bölünür.

İş prosesləri. Porşen yanacağın qaz halında olan yanma məhsullarının təzyiqlik altında silindrin içərisində irəli-geri hərəkət edir və bu hərəkət çarxqolu-sürgüqolu mexanizmi vasitəsilə dirsəkli valın fırlanma hərəkətinə çevrilir. Dirsəkli valın bir dövrü ərzində porşen iki dəfə kənar vəziyyətlərə çatır. Kənar vəziyyətlərdə porşenin sürəti sıfır olur və onun hərəkət istiqaməti dəyişir. Kənar vəziyyətlərdə porşenə tətbiq edilən qüvvə dirsəkli valda fırlanma hərəkəti yarada bilmədiyinə görə bu vəziyyətlər ölü nöqtələr kimi qəbul edilir. Silindrdə porşen barmağı oxunun dirsəkli valın oxundan maks. məsafəyə çatdığı vəziyyət yuxarı ölü nöqtə (YÖN), bu məsafənin minimuma çatdığı vəziyyət isə aşağı ölü nöqtə (AÖN) adlanır. Ölü nöqtələr arasındakı məsafəyə porşenin gedişi deyilir. Porşenin hər gedişində dirsəkli val 180° dönür. Porşenin silindrdə yerdəyişməsi porşenüstü boşluğun həcmi-
nin dəyişməsinə gətirib çıxarır. Porşen YÖN-də olarkən silindrin daxili boşluğunun həcmi yanma kamerasının həcmi (V_y), onun silindrdə ölü nöqtələr arasında hərəkət edərkən yaratdığı həcm silindrin işçi həcmi (V_i) adlanır. Porşenin AÖN-dəki vəziyyətində porşenüstü boşluğun həcmi silindrin tam həcmi ($V_1 = V_s + V_y$) deyilir. Porşen silindrdə yerini dəyişən zaman işlək cismin həcmi, təzyiqlik, temp-ru, istilik tutumu, daxili enerjisi də dəyişir. Yanacağın istilik enerjisini mexaniki enerjiyə çevirmək üçün gedən ardıcıl proseslər toplusu iş tsikli adlanır. Benzinlə işləyən *dördtaktlı daxiliyanma mühərrikinin* iş tsikli porşenin silindrdə 4 gedişi (4 takt: sorulma, sıxılma, işçi gediş, çıxış), yəni dirsəkli valın 2 dövrü ərzində başa çatır. Mühərrikin iş tsikli ərzində faydalı iş yalnız işçi gediş zamanı görülür, qalan 3 takt köməkçi proseslərdir. *İkitaktlı daxiliyanma mühərrikinin* iş tsikli porşenin silindrdə iki gedişi, yəni dirsəkli valın bir dövrü ərzində yerinə yetirilir. Qaz DM-lərinin iş tsikli benzinlə işləyən qılgıncımla alışdırılan mühərriklərin iş tsiklinə oxşardır. Qaz aşağıdakı mərhələlərdən keçir: buxarlandırılır, təmizləyir, onun təzyiqlik mərhələləri azaldılır, müəyyən miqdarda mühərrikə verilir, hava ilə qarışdırılır və qarışıq qılgıncımla alışdırılır.

Konstruksiyası. DM bir sıra sistem və mexanizmlərdən ibarət mürəkkəb texniki aqreqatdır. 20 əsrin sonlarında DM-nin karbüratör qidalanma sistemindən injektorlu sistemə keçildi; bu, yanacağın silindrlərə dəqiq dozalarla, bərabər paylanması yaxşılaşdırmağa və rejimdən asılı olaraq mühərrikin silindrlərinə daxil olan yanacaq-hava qarışığının yaranmasını

Çılpiq daxması. 2–4 əsrlər. Xarəzm (Özbəkistan).

ikinci şəhəri). Atlantika okeanının Rio-de-Oro buxtasında port. Aeroport.

1884 ildə ispanlar tərəfindən Vilya-Sisneros (Villa Cisneros) adı ilə salınmışdır. İspaniya müstəmləkəçiliyi dövründə Rio-de-Oro əyalətinin (İspaniya Böyük Səhrası) paytaxtı idi. Gəmi təmiri müəssisəsi var. Balıq ovlanır və emal olunur. Dəvə, keçi və dəvə dərisi ticarəti; yaxınlığında duz mədənləri var.

DAXMA – Azərb.-da qədim xalq yaşayış evi. Birgözlü, divarları çiy kərpic və möhrədən hörülən D. evlərə işıq divarda açılmış dəlikdən, yaxud damdakı bacadan düşürdü. Qapısı təktaylı, damı balıqbeli formasında olurdu. D.-ləri, əsasən, yoxsul kəndlilər tikirdilər.

DAXMA – zərdüştilərin ölümləri yerləşdirdikləri tikili (bax *Zərdüştilik*). Onların təsəvvürlərinə görə, ölümlər təmiz ünsürlərlə (torpaq, su, od) təmasda olmamalıdır. Əvvəllər cəsədləri dağ zirvələrinə, yaxud çəpərlənmiş xüsusi yerlərə qoyurdular. Erkən orta əsrlərdə xüsusi tikililər meydana gəldi. D.-nin tikili kimi adı ilk dəfə səmərqəndli zərdüştinin Qucaratdakı (Hindistan) dindaşlarına yazdığı məktubunda qeyd olunur (830). Məktubda köhnə D. dağılıqda, yenisi isə tikildikdə nə etmək lazım olduğu sualı verilir. Hindistandakı zərdüştilərin (*parşlar*) tikililərinə və yazılı mənbələrə görə, D. dairəvi planlı daş qala kimi inşa edilirdi, yuxarisında açıq meydança olurdu. Meydançaya nərdivanlarla qalxırdılar. Səmərqənd yaxınlığındakı Durmen şəhər yerinin ətrafında aparılan qazıntılar zamanı 7–8 əsrlərə aid D. aşkarlanmışdır.

DAXŞUR – Qədim Misirin Qədim və Orta şahlıq dövrünə aid ən iri nekropollarından biri. Nilin q. sahilində, Qahirədən 30–40 km c.-da yerləşir. J. de Morqan tərəfindən tədqiq olunmuşdur; arxeoloji qazıntılar Misir, Almaniya, Amerika ekspedisiyaları (A. Fəxri, D. Arnold və b.) tərəfindən aparılmışdır. Fironların piramidaları, ayanların sərdabaları və s.-dən ibarətdir. *Cizə* piramidalarının sələfi olan IV sülalənin banisi *Snofrunun* “sınıq” və “çəhrayı (qırmızı)” piramidaları Misirdə pilləli piramidalardan “həqiqi” piramidalara doğru konstruktiv təkamülə əks etdirir. Piramidaya bitişik tikilən Snofrunun “vadi” məbəbində firona bəxş gətirən və onun mülklərini təcəssüm etdirən qadınların qabarıq təsvirləri əks olunmuşdur. XII sülalənin fironları *II Amenemhet*, *III Senusert* və *III Amenemhetin* piramidalarının və onların yaxınlığındakı məlikələrin və qızlarının sərdabalarının

xarabalıqlarında aşkarlanan “Daxşur dəfinələri”ndə qızıldan, qiymətli daş-qaşdan və s.-dən düzəldilmiş diademalar, boyunbağlar, sinəbəndlər, qolbaqlar və s. bəzək əşyaları tapılmışdır. III Amenemhetin piramidasının yaxınlığında düzbucaqlı planda salınmış kiçik qəsəbə, ehtimal ki, piramidanın tikintisinin idarə məntəqəsi olmuşdur. XIII sülalənin az tanınan hökmdarı Ameni-Kemaunun dağılmış piramidasının dəfn kameraları D. nekropolundan sonralar da istifadə olunduğunu təsdiq edir.

DAİ ŞİRAZİ (داعی شیرازی), Şah Dai, Nizaməddin Mahmud ibn Həsən Həsəni (1407–1466) – İran sufi mütəfəkkiri, şair. Ərəb və fars dillərində yazmışdır. Əsrlərinin məzmununu irfan, təsəvvüf və əxlaq mövzuları təşkil edir. Yaradıcılığına *Nizami Gəncəvi*, *Hafiz*, *Sədi*, *Sənai*, *Fəxrəddin İraqi* və b.-nin təsiri olmuşdur. Ş.M.Şəbüstərinin “Gülşən-i raz”ını (“Nəsaım-i gülşən”) və *Ruminin* “Məsnəvi”sini şərh (haşiyələrdə) etmişdir (hər ikisi nəsrə). 6 məsnəvidən ibarət “Sitteyi-Dai” toplusunun, bir divanın və təsəvvüfə dair bir sıra nəsr əsrlərinin müəllifidir.

DAİDBƏYOVA Elmira Adilkireyevna (20.6.1912, Temirxan-Şura, Dağ. Resp.-nin indiki Buynaksk ş. – 5.3.2007, Bakı) – Azərb. litoloqu, geologiya-mineralogiya e.d. (1961), prof. (1962). Azərb. Dövlət Neft Sənayesi Elmi-Tədqiqat və Layihə İntunda laboratoriya rəhbəri işləmişdir (1949 ildən). Elmi tədqiqatları Azərb. Resp. neftliqazlı sahələrinin çökmə süxurlarının litologiyası və petroqrafiyası sahəsindədir. D. Azərb.-in neftli-qazlı sahələrinin çökmə süxurları atlasının (1971) tərtibçilərindən biridir.

Əsərləri: Петрография Майкопской свиты Азербайджана. Б., 1953; Осадочные породы Азербайджана. Б., 1955.

DAİMİ CODLUQ – bax *Suyun codluğu*.
DAİMİ DONUŞLUQ – bax *Çoxillik donuşluq*.

DAİMİ MÜHƏRRİK, *perpetuum mobile* (lat. perpetuum mobile, hərfi mənası – daimi hərəkət edən) – bir dəfə hərəkətə gətirildikdən sonra kənardan enerji almadan qeyri-məhdud müddətdə fasiləsiz “işləyən” xəyali mühərrik. Bu cür D.m. ideyası enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanununa (termodinamikanın birinci qanununa) ziddir və həyata keçirilməsi mümkün deyil. Mexaniki D.m.-in ilk layihələri 13 əsrə aiddir. D.m. qurmaq üçün əsrlər boyu göstərilən faydasız təşəbbüslər nəticəsində 18 əsrin sonlarında

Daxşur. Snofrunun “sınıq” piramidası.

daha çevik idarə etməyə, eləcə də mühərrikin gücünü və səmərəliliyini artırmağa imkan verir. DM-in gövdəsini (dayaq hissəsini) tərpənməz detallar (blok-karter, silindrlərin başlıqları, dirsəkli valın yataq qapaqları, yağdan və s.) və porşen, sürgü-qolu, dirsəkli val qruplarında birləşmiş hərəkətli (mütəhərrik) detallar təşkil edir. *Təchizetmə* (qidalanma) sistemi iş rejiminə müvafiq nisbətdə və mühərrikin gücünə uyğun miqdarda yanacaq və havadan ibarət yanar qarışıqın hazırlanmasını yerinə yetirir. Qığılcımla alışdırılan mühərriklərin alışdırma sistemi mühərrikin iş rejimindən asılı olaraq, hər bir silindrə müəyyən zaman anlarında alışdırma şamı vasitəsilə yanar qarışıqın qığılcımla alovlanmasını təmin edir. *İşəsalma* sistemi yanacağın alışmasının etibarlılığını təmin etmək məqsədilə qabaqcıdan mühərrikin valını fırlatmaq üçündür. *Havata təchizatı* sistemi ilə hava təmizlənir və daxilolma (sorulma) səsi azaldılır, çirkiş sistemi ilə işlənmiş qazlar xaric olunur. *Qazpaşlaşdırıcı* yeni (işlənmemiş) qazın silindrlərə vaxtında daxil olmasını və işlənmiş qazların xaric olunmasını təmin edir. *Yağlama* sistemi sürtünmə itkilərinin və hərəkətli elementlərin yeyilməsinin azaldılması, bəzən də porşenlərin soyudulması üçündür. *Soyutma* sistemi DM-in işinin istilik rejimini tələb olunan səviyyədə saxlamaqla hissələrin qızmasının qarşısını alır. *İdarəetmə* sistemi müxtəlif şəraitlərdə, bütün iş rejimlərində yüksək iş qabiliyyətini, az yanacaq sərfini, tələb olunan ekologiy göstəricilərini təmin etmək məqsədilə

DM-in bütün elementlərinin etibarlı işini uzlaşdırır.

DM-in başqa mühərriklərdən üstünlüyü onun daimi mexaniki enerji mənbələrindən asılı olmaması, qabarit və kütləsinin az olmasıdır, buna görə də avtomobil, k.t. maşınları, teplovoz, gəmi, motorlu hərbi texnika və s.-də geniş tətbiq edilir. Adı şəraitlərdə tez işə düşmə imkanı da DM-in müsbət cəhətidir. Aşağı temp-rlərdə işləyən mühərriklər işəsalmanı asanlaşdıran və sürətləndirən xüsusi qurğularla təchiz olunur. DM-in buxar turbinləri ilə müqayisədə aqreqat gücünün məhdudluğu, səs-küyün çoxluğu, işəsalma zamanı dirsəkli valın böyük fırlanma tezliyi, işlənmiş qazların zərərli olması və s. onun mənfə cəhətləridir. DM-in təkmilləşdirilməsi onların gücünün, səmərəliliyinin artırılması, kütlə və qabaritlərinin kiçildilməsi, ekoloji tələblərə uyğunlaşdırılması (zərərli qazların və küyün azaldılması), etibarlı işin təmini və s. istiqamətlərdə aparılır. DM-də həm adi motor yanacaqlarından, həm də alternativ yanacaqlardan istifadə olunur. Nəql. mühərriklərində yanma istiliyi yüksək olan və işlənmiş qazlarında karbon oksidləri olmayan hidrogenin tətbiqi perspektivli hesab edilir. Nəql. vasitələri üçün kombinəli (hibrid) energetika qurğusu variantları işlənilib hazırlanır; onların tərkibində DM və elektrik mühərrikləri birgə işləyir.

Əd.: Двигатели внутреннего сгорания (под ред. В.Н. Луканина, М.Г. Шатрова). 2-е изд. М., 2005. Кн.1–3.

DAXLƏ – Qərbi Səhrada şəhər. Əh. 72,8 min (2007; əhalisinin sayına görə ölkənin

alimlər D.m.-in yaradılmasının qeyri-mümkünlüyü fikrinə inandılar və 1775 ildən Paris EA-sı D.m. layihələrinə baxmaqdan imtina etdi. 19 əsrin ortalarında enerjinin saxlanması və çevrilməsi qanunu qəbul edilməklə D.m. yaratmağın qeyri-mümkünlüyü sübut olundu. Təklif edilmiş D.m. modelləri arasında mexaniki növləri (1-ci növ D.m.) daha geniş yayılmışdır. Mexaniki D.m.-də ağır cisim qapalı yol ilə yerini dəyişir. Yolun bir hissəsində (enən zaman) cisim işini başa çatdırır, yuxarıya qalxanda isə hərəkət üçün enerji sərf etmək lazım gəlir. Belə mexanizmlər, yalnız işə salınarkən ilkin təsirdən aldığı kinetik enerji ehtiyatının hesabına iş görə bilər; enerji ehtiyatı sərf olunduqdan sonra mexanizm dayanır. Daha mürəkkəb layihələrdə isə mexaniki enerji başqa növ (elektrik, istilik və s.) enerjiyə çevrilir. Enerjinin saxlanması qanununu pozan 1-ci növ D.m.-lərlə yanaşı dövrü işləyən, ətraf cisimlərdən (okean, atm. havası və s.) aldığı istiliyi tamamilə mexaniki işə çevirə biləcək xəyali maşınlar (2-ci növ D.m.) da nəzərdən keçirilmişdir. 2-ci növ D.m.-lərin işi zamanı ətraf mühitin və D.m.-in yekun entropiyası azalmalıdır; bu isə termodinamikanın ikinci qanununa ziddir. Təbii enerji (günəş, atomdaxili və s.) ehtiyatları hesabına işləyən mexanizmləri D.m.-dən fərqləndirmək lazımdır. Belə mexanizmlər çox uzun müddət, detalları mexaniki yeyilməyə uğrayanaqədək işləyə bilər, lakin onları D.m. hesab etmək olmaz.

DAİMİ YADDAŞ QURĞUSU, *sabit yaddaş qurğusu* – EHM-in tərkibinə daxil olan, saxlanılan informasiyanın

yalnız oxunması üçün istifadə edilən *yaddaş qurğusu*. Adətən, informasiya D.y.q.-na onun hazırlanması prosesində yazılır. Diskret yarımkeçirici cihazlar və ya inteqral sxemlər əsasında qurulmuş D.y.q.-na çoxdəfəli yazmaq imkanı var; lakin bunun üçün D.y.q.-na yazılmış informasiyanın dəyişdirilməsinə icazə verən xüsusi siqnal göndərilir. *Əməli yaddaş qurğusu* ilə müqayisədə D.y.q. çox sürətlidir və daha sadə konstruksiyaya malikdir. Bundan başqa, əksər D.y.q. elektrik mənbəyindən açıldıqdan sonra da yazılmış informasiyanı saxlaya bilər. D.y.q.-ndan çox vaxt fiksasiya olunmuş proqramların, tez-tez rast gəlinən sabit kəmiyyətlərin, müxtəlif funksiyalı cədvəllərin və s. saxlanması üçün EHM-də əlavə yaddaş kimi istifadə olunur.

DAİRƏ – *Qobustanda*, Böyükdaş d.-nin şm.-ş.-ində Erkən Tunc dövrünə aid yaşayış yeri. Sah. 2000 m²-dir. Ətrafı dairəvi planda 2 cərgə iri daşlardan hörülmüş və xırda daşla doldurulmuş hasarla (eni 1 m) əhatə olunmuşdur. Bəzi yerlərdə hasarı təbii qaya əvəz etmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı hasarın içində yüngül tipli yaşayış evlərinin qalıqları, ocaq yerləri, e.ə. 3-cü minilliyə aid gil qablar, daş və sümükdən əmək alətləri, silahlar, keçi rəsmli daşlar və s. materiallar tapılmışdır.

DAİRƏ – çevrə ilə məhdudlanan və mərkəzi bu çevrənin mərkəzi ilə üst-üstə düşən müstəvi hissəsi. D.-nin sahəsi πr²-na bərabərdir, burada r çevrənin radiusudur. Bax həmçinin *Dairənin kvadraturası*, π ədədi.

DAİRƏNİN KVADRATURASI – sahəsi verilmiş dairənin sahəsinə bərabər

olan kvadratın qurulmasına aid məsələ. Məsələnin həllinin qurulması üçün ənənəvi alətlər pərgar və xətkəşdir. Qədim riyaziyyatçılar bu alətlərin köməyi ilə ayrixtəli fiquru onunla eyni böyüklükdə olan düzbucaqlıya necə çevirməyə aid bir sıra halları bildirdilər, lakin D.k. haqqında məsələ öz həllini tapmırdı. 1775 ildə Paris EA, daha sonra digər akademiyalar da D.k. haqqında məsələyə baxmaqdan imtina etdilər.

Tutaq ki, verilmiş dairənin radiusu r -ə bərabərdir, onda bu dairə ilə eyni böyüklükdə olan kvadratın tərəfi $x = r\sqrt{\pi}$ olar. Beləliklə, D.k. məsələsini həll etmək üçün $r\sqrt{\pi}$ parçasını qurmaq, yəni qrafiki olaraq r -i $\sqrt{\pi}$ -yə vurmaq lazımdır. Bir sıra irrasional vuruqlar üçün bu vurmanı yerinə yetirmək olur. Məs., tərəfi r olan kvadratın diaqonalı $r\sqrt{2}$, radiusu r -ə bərabər olan dairə daxilində çəkilmiş düzgün 12-bucaqlının tərəfi $r\sqrt{2-\sqrt{3}}$. D.k. π ədədinin hesabi xassəsi ilə sıx əlaqədardır. π ədədi 18 əsrin sonunda İ. Lambert və A. Lejandr tərəfindən təyin edilmişdir. 1882 ildə alman riyaziyyatçısı F. Lindeman π ədədinin (eyni zamanda $\sqrt{\pi}$ ədədinin, bax *Transsendent ədədlər*) transsendent, yəni tam əmsallı heç bir cəbri tənliyi ödəməyən ədəd olduğunu isbat etdi, ona görə də D.k. haqqında məsələ pərgar və xətkəşin köməyi ilə həllolunan deyil. Əgər qurma üsullarını genişləndirsək, onda bu məsələ həllolunandır. Belə ki, bəzi transsendent əyriyərdən istifadə etməklə D.k.-ni həyata keçirməyin mümkünlüyü qədim yunan alimlərinə məlum idi. İlk belə həll Dinostat (b.e.ə. 4-cü əsr) tərəfindən tapılmışdır.

DAİRƏVİ DƏMROV – bax *Kəmərləyici dəmrov*.

DAİRƏVİ EVLƏR – Yaxın Şərqi ölkələrində, habelə Cənubi Qafqaz və Orta Asiyada Eneolit və Erkən Tunc dövrləri üçün səciyyəvi olan yaşayış binaları. Azərb.-da *Kültəpə, Şomutəpə, Töyrətəpə* və s. qədim yaşayış yerlərində aşkar edilmişdir. Daşdan və çiy kərpicdən tikilirdi. D.e.-ə bitişik tikilən dördkünc otağı çox vaxt arakəsmə divarla iki hissəyə bölərək ondan anbar kimi istifadə etmişlər; evlərin divarları və torpaq döşəməsi saman qatışdırılmış gillə süvanırdı. Konusvarı və ya günbəz formalı damı saxlayan mərkəzi dirəyi bərkitmək üçün D.e.-in ortasında kiçik çuxura, ya da yastı daşa təsadüf olunur. Evi qızdırmaq üçün gil manqal, ocaq və ya kürədən istifadə etmişlər. D.e.-də əkinçi-maldar tayfalar yaşamışlar.

DAİRƏVİ FUNKSIYALAR – 1) *tərs triqonometrik funksiyalar* ilə eynidir; 2) bəzən *triqonometrik funksiyalar* adlanırlar.

DAİRƏVİ MIŞAR, diskli mişar – ağac, daş, metal və s. materialları mişarlayan alət və ya *dairəvi mişarlı dəzgahın* və *daşkəsən maşının* işçi orqanı; nazik polad disk (diskli mişar) və ya dişli disk (sirkulyar mişar) şəklində olur. Çox vaxt dişləri poladdan hazırlanmış lövhəciklərlə təchiz edilir (məs., şiferin kəsilməsi üçün). Benzin mühərrikli və elektrik intiqallı D.m.-lar hazırlanır. Kəsici elementlərin xarakterindən asılı olaraq almazlı, bərk orintili və abraziv D.m. olur. Almazlı D.m. (diametri 100–3200 mm) təbii və sintetik almaz tozlarını seqmə şəklində diskin üzərinə lehimləməklə alınır. Əsasən, *daş emalı dəzgahlarında* istifadə olunur. Bərk orintili D.m. (diametri 680–1650 mm) divar blokları və üzük daşların kəsilməsi üçün işlənir. Abraziv D.m. (diametri 250–280 mm), adətən, metal korpusa preslənmiş sintetik qatran bitişdiricili abraziv halqa şəklində olur. Onlar daha səmərəli və yeyilməyə davamlı almazlı D.m.-lərin yaranması ilə istehsalatdan çıxarıldı. Konstruksiyasının sadəliyi, yeyilməyə yüksək davamlılığı, qurulması və xidmətinin asanlıqı, çəkisinin nisbətən azlığı D.m.-in müsbət, kəsmə zamanı çox enerji işlətməsi və səs-küyün yüksək olması isə mənfi cəhətləridir.

DAİRƏVİ MIŞARLI DƏZGAH – tir və s. ağac materiallarını eninə, uzununa və qarışıq mişarlamaq üçün ağac emalı dəzgahı; kəsici aləti dairəvi mişardır. D.m.d.-lar bir, iki və çoxmişarlı, əl və ya avtomatik ötürücülü olur. Dairəvi mişarların fırlanma tezliyi 500–3000 *dövr/dəq*, material verimi 5–120 *m/dəq*-dir. Yüksək səmərəliliyi ilə fərqlənən D.m.d.-lar həm avadanlıqla təchiz edilmiş meşə tedarüki sahələrində, həm də tam dövrlü istehsalatda müstəqil vahid kimi tətbiq oluna bilər.

DAİRƏVİ POLYARLAŞMA – bax *İşığın polyarlaşması*.

DAİRƏVİ PROSES (termodinamik tsikl) – termodinamik proses; fiziki sistem müxtəlif dəyişikliklərə uğradıqdan sonra başlanğıc vəziyyətinə qayıdır və onun termodinamik parametrləri (temp- r , həcm, təzyiq və b.) öz əvvəlki qiymətlərini alır. D.p. nəticəsində sistemin hal funksiyaları olan bütün termodinamik funksiyalar da (*daxili enerji, entropiya, entalpiya, sərbəst enerji* və b.) başlanğıc qiymətlərini alır. D.p. müvazi (dönən) və

qeyri-müvazi (dönməyən) olur. Sistemin termodinamik halı iki parametrlə təyin olunarsa, D.p., hal diaqramında koordinatları həmin parametrlər olan qapalı əyri ilə təsvir olunur.

Termodinamikanın birinci qanununa görə D.p.-də fiziki sistemin gördüyü iş bu proses zamanı onun aldığı və verdiyi istilik miqdarının cəbri cəminə bərabərdir. Görülmüş iş müsbətdirsə, D.p.-i düz, mənfidirsə, tərs (və ya soyuducu tsikl) adlandırılır. Alınmış enerjinin hesabına istiliyi az qızmış cisimdən çox qızmış cisimə ötürən istilik nasoslarının və soyuducuların işi nəzəri olaraq tərs D.p.-in köməyi ilə, istiliyi işə çevirən texniki qurğuların – buxar və qaz turbini qurğularının, daxili istilik mühərriklərinin (Dizel tsikli, Otto tsikli) və xarici (Stirling tsikli) yanma mühərriklərinin və b. işi düz D.p.-in köməyi ilə öyrənilir. Tədqiqi termodinamikanın əsaslarının təkmilləşdirilməsində və onun texniki tətbiqinin inkişafında mühüm rol oynamış *Karno tsikli, Rankin tsikli, Klapeyron tsikli* və b. da həminin D.p.-ə aiddir.

DAİRƏVİ SOBA, halqavari soba – fırlanan dairəvi dibdə məmulatların qızdırılması üçün sənaye sobası. Boruyayma, dəmirçilik və s. sənaye sahələrində məmulatların qızdırılması, termiki emalı üçün və keramika bişirilməsində tətbiq olunur. D.s. qaz və ya maye yanacaq qızdırılır. İlk D.s. 1925 ildə ixtiraçı N.D. Bulin tərəfindən işlənilmişdir.

DAİRƏVİ SÜRƏT – bax *Kosmik sürətlər*.

DAİRƏVİ ŞƏBƏKƏ, halqavari şəbəkə – qovşaqları bir dairədə (halqada) birləşdirilmiş hesablama şəbəkəsi; kompüter şəbəkəsinin topologiya növlərindən biri. D.ş.-nin hər bir qovşağı növbəti qovşaqla birləşmişdir. Məlumat hər hansı bir qovşağa verildikdə təyinat ünvanı analiz edilir, əgər ünvan verilmiş qovşağın ünvanı ilə uyğundursa, məlumat qəbul edilir, əks halda regenerasiya olunur və növbəti qovşağa ötürülür. Belə regenerasiya ulduz və ya şin topologiyalarından fərqli olaraq məlumatların daha uzaq məsafəyə verilməsinə şərait yaradır. D.ş.-də hər bir kompüter yalnız iki başqa kompüterlə rabitə xətti ilə bağlanır; birindən məlumat alır, digərinə isə ötürür. Sonuncu kompüter birinci kompüterə birləşdirilir. Hər bir rabitə xəttində ulduz topologiyasında olduğu kimi yalnız bir verici və bir qəbulədiçi işləyir. Bu da xarici terminatorların

tətbiqindən imtina etməyə imkan verir. D.ş.-lərdə şəbəkə trafikinin (göndərişlər axınının) nizamlanması üçün estafet ötürmə protokollarının birindən istifadə edilir. D.ş. topologiyasının çatışmazlıqları da var; məs., şəbəkədəki nasazlıqların axtarışı mürəkkəbdir. Kompüterlərdən birinin sıradan çıxması ona birləşmiş kompüterlərin və nəhayət, bütün şəbəkənin də işinə təsir göstərir.

DAİRƏVİ ŞTAMPLAMA – təbəqə ştamplaması əməliyyatı; içiboş detalların kənarı boyunca radius üzrə yan tərəflərini əyməklə halqa şəklində dəyirmilənməsi. **DAİRƏVİ ŞURF** – faydalı qazıntı yataqlarının kəşfiyyatı və işlənməsi üçün en kəsiyi dairəvi və ya ovalşəkilli olan şaquli mədən lağımı (diametri 0,8–1 m və dərinliyi 10, bəzən də 20 m). Üfüqi və az maili kiçik filiz yataqlarında tətbiqi daha məqsəduyğundur. D.ş.-un istifadə müddəti azdır. Müasir yüksək səmərəli mexanikləşdirmə vasitələri tətbiq edilən kəşfiyyat və işlənmədə D.ş.-dan demək olar ki, istifadə olunmur.

DAİRƏVİ TOXUMA MAŞINI – bax *Dairəvi trikotaj maşını*.

DAİRƏVİ TRİKOTAJ MAŞINI – iplik və saplardan silindrik formada olan məmulatların və yaxud dairəvi eninə toxunuşlu parçanın hazırlanması üçün trikotaj maşını. D.t.m.-nin əsas işçi orqanı dairəvi formalı üfüqi, yaxud şaquli yəndəşyicidir (qarmaşşəkilli iynələrlə təchiz edilmiş iynədən və ya fontura); burada sapı iynəyə keçirməklə ilgək əmələ gətirilir (kulir üsulu). D.t.m. silindrin çevrəsinin 1 düyümünə (25,4 mm-ə) düşən iynələrin sayı ilə xarakterizə olunur. D.t.m. birfonturalı (iynədən üfüqi, yaxud şaquli yerləşən; uyğun olaraq diskli və ya silindri), ikifonturalı (silindri və diskli) hazırlanır. D.t.m.-nin funksional mexanizmləri toxuma mexanizmi, xammal yerləşdirmə qurğusu, sapların verilmə mexanizmi, trikotaj zolağının dartılma və toplanması (sarınması) mexanizmi, naxışvurma və toxuma prosesini idarəedən qurğu və s.-dir. Toxuma mexanizmi iynədən və işçi orqanlardan (məs., iynəaparan, itələyici və s.), həmçinin onları hərəkətə gətirən qurğulardan ibarətdir. Əsas texniki xarakteristikası maşın moduludur (ilgəkyaradan sistem sayının silindrin diametrinə nisbəti).

İlk D.t.m.-ni Dekrua (Fransa; 1798) ixtira etmişdir. Fransız, alman və ingilis D.t.m. növlərinə bölünür. Fransız D.t.m. çevrə boyunca radial yerləşdirilmiş qarışıqlı iynələri olan üfüqi iynədana və

Dakar şəhərindən görünüş.

ilgəkyaratmanı təmin edən xüsusi lövhəcikli çarxşəkilli qurğuya (malyeza) malikdir. İngilis maşınlarında qarışqılı iynələrlə malik fırlanan, silindrişəkilli şaquli iynədən, alman maşınlarında isə iynələri radial yerləşdirilmiş üfüqi iynədən olur. **DAKAR** – Senegalın paytaxtı. Müstəqil inz. vahiddir. Əh. 2,4 mln. (2011). Ölkənin q.-ində, Yaşıl Burun y-a-ndadır. Nəql. qovşağı. Qərbi Afrikanın ən iri dəniz portlarından (1865 ildən) biri; həmçinin Qambiya, Mavritaniya və Malinin yükdaşmalarına xidmət edir. Ölkənin xarici ticarət (araxis və araxis yağ, fosfatlar, kimyəvi preparatlar, neft məhsulları, pambıq, toxuma malları, balıq və balıq məhsulları ixrac olunur) döviyyəsinin 90%-i D.-in payına düşür. Beynəlxalq aeroport.

1857 ildə Fransa istehkamı kimi əsası qoyulmuşdur. 1895 ildən 1960 ilədək *Fransa Qərbi Afrikasının* inz. m. olmuşdur. İkinci dünya müharibəsi zamanı ingilis-amerikan qoşunları tərəfindən tutulmuş (1942) və onların Atlantika okeanındakı dəniz əməliyyatları üçün mühüm bazaya, həmçinin "*Döyüşən Fransa*" hərəkətinin dayaq məntəqələrindən birinə çevrilmişdi. 1960 ilin aprelindən Senegalın paytaxtıdır. D. Bakı ilə qardaşlaşmış şəhərlərdəndir (1968). Hər iki şəhər arasında əlaqələr (mədəniyyət, incəsənət, idman və s. sahələrdə) mövcuddur.

Şəhərdəki dəmiryol vağzalı (1883), meriya binası (1914), Müq. Məryəm katolik kilsəsi (1929–36), Ticarət palatası (1926–29), gen. Roumenin sarayı (hazırda prezident sarayıdır; 1953), Ədliyyə sarayı (1954–59) müstəmləkə dövrü tikililəri.

ridir. D.-da 1947 ildən intensiv inşaat işləri aparılır (J. Lamber, A. Gütton və R. Lopezin baş planına əsasən). Milli assambleya binası (1964, memarlar D. Badani, P. Ru-Dorlyu), Şimali Afrika üslubunda böyük məscid (1964–67), Mərkəzi bankın çoxmərtəbəli binası (1977), un-t şəhərçiyi, Müstəqillik monumenti ölkə istiqbalı qazandıqdan sonra inşa edilmişdir. Şəhərin q. hissəsində Avropa tipində layihələndirilmiş yaşayış r-nu, şm.-q.-ində yerli üslubda evləri olan Mədinə r-nu, ş.-ində sənaye və port zonası, c.-unda inzibati və işgüzar məhəllələr yerləşir.

Paster İn-tu (1896), Qara Afrikanın Fundamental Tədqiqatlar İn-tu (1936; indiki adı 1959 ildən), İslam İn-tu, Afrika İqtisad və Planlaşdırma İn-tu (1962), Senegal Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları İn-tu (1974), Afrika Regional Texnologiya Mərkəzi (1977); un-t (1949; 1957 ildən un-t statusu ilə), Zərif sənətlər məktəbi (1960), konservatoriya (1948; 1978 ildən milli və Avropa musiqisi şöbələri olan milli musiqi, rəqs və dram sənəti konservatoriyası) fəaliyyət göstərir. Muzeyləri: Milli (1936), Senegal silahlı qüvvələri (1977), etnoqrafiya və arxeologiya və s., Milli rəssamlıq qalereyası (1983) var. Mədəniyyət arxivində (1967), Qara Afrikanın Fundamental Tədqiqatlar İn-tu muzeyində milli musiqiyə dair nadir audioyazılar qorunub saxlanılır. D.-da Sorano ad. Milli Teatr (1965), Milli Senegal baleti ansambli (1961), "Baobab" afrolatin musiqisi orkestri (1970, 2001 ildə yenidən yaradılmışdır) fəaliyyət göstərir.

Dakar. Prezident sarayı.

Böyük Dakar məscidi.

tərir. 1-ci Ümumdünya Qara Afrika incəsənəti festivalı (1966), "Afrika layf" dünya musiqi ulduzları şousu (2005), hər il Afrika müasir incəsənəti sərgisi (1992 ildən), Dakar karnavalı keçirilir. Senegalın ən güclü futbol klubları olan "Janna d'Ark" (1960–2003 illərdə 10 dəfə ölkə çempionu olmuş) "Leopold Senqor" stadionunda (60 min yer), "Diaraf" (1968–2004 illərdə 10 dəfə ölkə çempionu) isə "Diaraf" stadionunda (10 min yer) çıxış edir. 1992 ildə D.-da futbol üzrə Afrika millətlər kuboku oyunları, 1972, 1978 və 1997 illərdə basketbol üzrə Afrika çempionatının oyunları keçirilmişdir.

D. Qərbi Afrikanın mühüm sənaye və ticarət-maliyyə mərkəzlərindən biridir. Şəhər iqtisadiyyatında xidmət sferası təd-

ricən aparıcı yer tutur. D.-da ölkənin ən iri bankları, o cümlədən "Central Bank of West African States"ın mərkəzi ofisi, bir sıra kommersiya bankı, Beynəlxalq maliyyə korporasiyasının (IFC; Dünya Bankını təmsil edir) regional ofisi, Qərbi Afrika Regional fond birjasının nümayəndəliyi yerləşir. Beynəlxalq turizm inkişaf edir. Neft emalı, yüngül (toxuculuq, gön-dəri), yeyinti (araxis emalı, araxis yağı, qənd, ağartı məhsulları, qazlı sular, pivə, un, balıq konservləri istehsalı), kimya (sulfat və fosfat turşuları, gübrələr) sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Gəmiqayırma və gəmitəmiri, avtomobilquraşdırma müəssisələri var.

DAKƏN-DABAN, Ritter silsiləsiçində, Sinxay əyalətində, Nanşanın q. hissəsində dağ silsiləsi. Ulan-Daban (şm.-ş.-də) və Turgen-Daban (c.-q.-də) silsilələri arasındadır. Uz. təq. 200 km, hünd. 5926 m-ə qədərdir. Kristallik şistlərdən, qumdaşılardan və fillitlərdən ibarətdir. Zəif parçalanmışdır. Mərkəzi hissəsi buzlaqlarla örtülüdür. 3000 m hündürlüyədək kolluqlu, şoranotulu səhralar, 3300–3800 m-dək hündürlükdə quru yüksək dağ çölləri, bəzi yer-

lərdə subalp çəmənliyi, 3800 m-dən yuxarı çınqıllı-daşlı yüksək dağ səhraları var. D.-D.-ı 1879 ildə N.M. *Prjevalski* tədqiq etmiş və alman coğrafiyaşünası K. Ritterin şərfinə adlandırılmışdır.

DĀKİNİLƏR (sanskrit dilində dākinī) – hinduist mifologiyasında qadın cinsindən olan qəddar iblisə varlıqlar, *Şivanın* arvadı ilahə Kalini müşayiət edən məyyət. Vacrayananın buddist ənənəsinə görə, *D. idamların* yolyoldaşı hesab olunur, yaxud özləri onların rolunda çıxış edir. D. buddizm tərəfdarlarına yardım göstərir, insanları dharmanın ən dərin sirlərindən agah edir, eyni zamanda sansaraların mövcudluğu ilə bağlı olan hər bir şeyə qarşı amansızcasına mübarizə aparır. Tibet və monqol buddizminin ənənələrinə görə, D. – "səma qızları"dır (Tibet dilində kha-gro-ma), geniş mənada bütün qadın ilahələri və ruhları təmsil edir. Türklərin və monqolların şaman mifologiyasında D. burxanlarla (ilahi) yanaşı tutulur, bəzən onların tərkibinə daxil edilir.

DĀKİYA (Dacia) – Roma imperatoru *Trayanın* 106 ildə *dakların* ərazisini işğal etdikdən sonra yaratdığı Roma əyaləti. Roma işğalı sosial təbəqələşmə, quldarlıq münasibətlərinin inkişafı, digər əyalətlərdən gəlmələrin axını hesabına əhalinin etnik tərkibinin dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu. Dakların romanlaşması nəticəsində k.t. (xüsusilə taxılçılıq) intensivləşmiş, mədəni işi və metal emalı inkişaf etmiş, dulusçuluq təkmilləşdirilmiş, ticarət artmışdı. Romanlaşma yeni şəhər-

lərin salınması və köhnələrinin (Apulum, Porolissum, Drobeta və s.) məskunlaşdırılması, koloniyalarda və perezinlərdə məxsus torpaqların ixtisarı hesabına munisipilər səviyyəsində yüksəlmiş məskənlərdə latın dilinin və Roma hüququ normalarının yayılması ilə nəticələnmişdi. D.-da romanlaşmanın daşıyıcıları legionerlər və veteranlar, əsasən, Kiçik Asiyadan və şərq vilayətlərindən gəlmələr olmuşlar. Roma planı əsasında yenidən qurulmuş Sarmizegetusa D.-nın paytaxtı olaraq qalmaqda idi. Yaradılmış əyalət qonşu yazıqlar, bastarnalar, rok-solanlar, karplar və azad dakların arasıkəsilməz basqınlarına məruz qalırdı. Bu çətinliklər *Adriani* 118/119 ildə D.-ni Aşağı Pannoniya ilə birləşdirməyə, sonradan isə D. əyalətini iki hissəyə: Aşağı Dakiya (Olteniya və Banatın ş. hissəsi) və Yuxarı Dakiyaya bölməyə vadar etdi. 180 ildə imperator Kommod *Markoman müharibələri* (166–180) nəticəsində boşalmış əyalətdə azad dakları məskunlaşdırdı. *Severlərdən* sonra (235 ildən sonra) əyalət daima barbarların hücumlarına məruz qalırdı. *Avrelianın* dövründə romalıların əyaləti tərk etdilər (271/72). Eyni zamanda əyalətin sakinləri Dunayı keçərək digər əyalətlərdən alınmış ərazilərdə yaradılan Sahilyanı Dakiya (Ripensis) və Daxili Dakiya (Mediterranea) əyalətlərində məskunlaşdılar.

Romalıların tərk etdikləri əraziyə qonşu barbar xalqları köçdü. 2–3 əsrlər Roma Dakiyası əhalisi ilə Roma əyalətinin təhliyəsindən sonra Rumıniya ərazisində məskunlaşmış xalqlar arasında varislik məsələsi alimlər tərəfindən müxtəlif formada şərh edilir.

DAKLAR (lat. Daci) – *getlərə* qohum olan Şimali Frakiya tayfaları qrupu (bax *Frakiyalılar*). D. haqqında Strabon, Yuli Sezar, Böyük Plini və digər antik müəlliflər məlumat verirlər. E.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısında D. Frakiya birliyindən ayrılışlar. İndiki Rumıniyanın ərazisinin böyük hissəsində yaşamışlar. Olteniya və Banat rayonları daha sıx məskunlaşmış və daha sürətlə inkişaf etmişdi. E.ə. 1 əsrin 60-cı illərində D. Burebistanın başçılığı altında getlərlə birləşərək güclü hərbi-tayfa ittifaqı yaratmışdılar. Dövlətçiliyin təşəkkülü prosesi getmiş, möhkəmləndirilmiş şəhərlər inkişaf etmiş, Banat vil.-ndə Argedava (indiki Verediya) paytaxt şəhəri meydana gəlmiş və sikkə zərbəsinə başlanılmışdı. D. qonşuları olan *illiriyalıları*, *frakiyalıları*, azad dakları, tavrınları və b.-ni sıxışdıraraq Dunaybo-

yu əraziləri ələ keçirmiş, Qaradənizyanı yunan şəhərlərinə hücumlar etmiş, ittifaqlar (ehtimal ki, *Ariovist*, həmçinin e.ə. 48 ildə Dirraxi yaxınlığında Yuli Sezarı məğlubiyyətə uğratmış *Qney Pompey* ilə) vasitəsilə beynəlxalq əlaqələr sisteminə daxil olmuşdular. Tezliklə Burebista aramsız tayfalararası toqquşmaların gedişində həlak olmuş və onun yaratdığı birlik dağılmışdı. E.ə. 1 əsrin 30–20-ci illərində ayrı-ayrı tayfaların başçıları Roma sərkərdələri ilə ittifaqa [Oktavian (Avqust) – Kotizon, yaxud M. Antoni – Dikomes] girmişdilər. Avqustun dövründə romalıların hərbi ekspedisiyalar, eləcə də pul subsidiyaları ilə möhkəmləndirilmiş ittifaqlar hesabına Dunay sərhədində D.-in təzyiqinin qarşısını ala bilmişdilər. Eramızın 1 əsrinin 80-ci illərinin ortalarında *Desebalin* başçılığı ilə D.-in yeni birliyi meydana gəldi. Mədəni işi və k.t. genişləndi, şəhərlər inkişaf etdi. Yeni paytaxt Sarmizegetusa oldu. Cəmiyyətdə sosial və əmlak baxımından təbəqələşmə baş verdi, hərbi əyanlar və kahinlərdən ibarət ali təbəqə formalaşdı. İmperator Domisian subsidiyaları dayandırdığına görə, D. 85/86 ildə Möziyaya basqın etdilər, Roma canişini Q. Oppi Sabini öldürdülər. 88 ildə Karpatlarda Roma qoşununu darmağın edən və xeyli qənimət ələ keçirən D.-ı az sonra romalıların məğlubiyyətə uğratdılar. Sülh istəməyə məcbur olan Desebal öz qardaşı Diyeqanı romalıların yanına göndərdi. Roma imperatoru onun başına tac qoydu, lakin D.-a yenidən pul subsidiyaları ayırmağı və onları mütəxəssislərlə (mühəndis və sənətkarlarla) təmin etməyi öhdəsinə götürdü. *Trayanın* hakimiyyəti dövründə D.-in torpaqlarının qəti işğalına başlanıldı, 101–102 illərdə Banat və Olteniya zəbt edildi. 105–106 illərdə D.-in şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, onların əraziləri Romanın *Dakiya* əyalətinə çevrildi. D.-in çoxu işğal zamanı həlak oldu, yaxud qul kimi satıldı. Bununla əlaqədar D. ilə Romanın Dakiya əyalətinin əhalisi arasında varislik bağlılığı qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. **DAKOTA DİLİ**, siu dili – *dakotaların* dili. ABŞ-ın şm.-ində (Şimali və Cənubi Dakota, Nebraska, Minnesota, Montana ştatlarında), Cənubi və Mərkəzi Kanadada (Manitoba, Saskaçevan əyalətlərində) yayılmışdır. D.-ndə danışanların ümumi sayı 10–26 min arasındadır (20 əsrin sonu).

D.d. *siu dillərinə* aiddir. Onların daxilindəki assiniboyn və stoni dillərinə ya-

xındır. Ən geniş yayılmış müləhizəyə görə, D.d. yaxın qohum olan (ş.-dən q.-ə) santi-sisseton (əsl D.d.), yankton-yanktonai (nakota), teton (lakota və ya laxota) və s. dialektlərdən ibarətdir. Bəzən D.d.-nin dialektləri müstəqil dillər hesab edilir. Lakota dialekti daha ətraflı öyrənilmişdir.

Digər siu dilləri kimi D.d. polisintetik dil tipinə aiddir. D.d. uzun illərdir öyrənilir və təqr. 150 ildir yazı dilidir. Yazısı latın qrafikasına əsaslanır. Əvvəl missionerlər tərəfindən Bibliyanın tərcüməsi məqsədilə tətbiq olunmuş, daha sonra isə D.d. yazısından tədqiqatçılar, müəllimlər və bu dilin daşıyıcıları istifadə etmişlər. Bəzi icmalarda D.d. uşaqlar tərəfindən mənimsənilməkdədir.

DAKOTALAR, siu-dakotalar, siular (özlərini dakota, lakota – dost, müttəfiq adlandırırlar) – ABŞ-ın şm.-ində (Nebraska ştatının şm.-indəki, Minnesota, Cənubi və Şimali Dakota ştatlarındakı, Montana ştatının şm.-ş.-indəki rezervasiyalar) və Kanadanın c.-unda (Saskaçevan və Manitoba əyalətlərindəki rezervasiyalar) *siular* qrupundan hindi xalqı. Sayları ABŞ-da 113,7 min nəfər (2002), Kanadada 3 min nəfərdir (2001). *Dakota* dilində danışirlər, gənclər arasında ingilis dili üstünlük təşkil edir. Kanadada yaşayan D.-in, demək olar ki, hamısı, ABŞ-da yaşayan D.-in isə 70%-indən çoxu xristiandır; ənənəvi etiqadlarını da saxlayırlar.

D.-in vətəni Miçiqaq gölündən q.-dəki ərazilərdir (Minnesota və Viskonsin ştat-

Dakota hindisi.

Dakar. Müstəqillik monumenti.

Oqlala siuların köynəyi. 1865.
Metropoliten-muzey. Nyu-York.

ları). 17 əsrin ortalarında Mil-Lak gölü yaxınlığındakı ərazini və qərbə doğru Missuri çayınadək olan əraziləri tutmuşdular. Bizonların sürək ovu ilə məşğul olur, şərq və qərbi D.-a bölünürdülər. 18 əsrdə odlu silahlarla silahlanmış *ocibvelər* və *krilərin* təzyiqi altında, həmçinin ovlaq yerləri, De-Moyn, Missisipi və Missuri çayları sahilindəki ticarət faktoriyalarını ələ keçirmək məqsədilə D. təcridən q.-ə doğru köç etdilər. 19 əsrin ortalarında onlar Minnesotanın q.-ində, Ayovanın şm.-ində, Şimali və Cənubi Dakotada, Montana və Vayominqin ş.-ində, Neb-raskanın şm.-ş.-ində məskunlaşmışdılar. Qonşularından atdan istifadəni mənimsəyən D. bizonların atla ovuna başlamışdılar. Bu zaman D. 7 tayfadan ibarət olan 3 qrupa bölünürdülər: şərq (santi) – mdevakantonlar, vaxpetonlar, vaxpekutələr, sissetonlar; mərkəzi – yanktonlar və yanktonaylar; qərbi (özlərini lakota ad-

Cənubi dakotaların qolsuz üst geyimi. 1890.
Metropoliten-muzey. Nyu-York.

landırırdılar) – tetonlar. Mərkəzi və qərbi D.-in ənənəvi mədəniyyətləri Böyük Düzənliklərdə yaşayan hindilərin köçəri mədəniyyətləri üçün səciyyəvidir. Şərqi D. köçəriyyətlə əkinçiliyin, yığıcılıqla balıqçılığın elementlərini birləşdirirdilər. Düşərgəni təşkil edən icma (tıospaye) doğma və ögey qardaşların, dayıoğlu və əmioğluların ailələrindən (hər bir nuklear ailə *tipidə* yaşayırdı) ibarət idi, başçı (itançan) və şura tərəfindən idarə olunurdu. Bir neçə icma tayfada birləşirdi. Düşərgədə nizam-intizamı (xüsusilə ov zamanı) təmin etmək məqsədilə “polisler” (akiçita) təyin olunurdu, köçə rəhbərlik etmək üçün seçilmiş liderlər (vakikonza) daxili münacişələr zamanı həmçinin hakim rolunda çıxış edirdilər. Kişi və qadın ittifaqları mövcud idi. Ənənəvi dinin əsasını şəxssiz qüvvəyə (vakan-tankka) və onun təzahürlərinə (vakan): takuşkənşkan (“hərəkətə gətirən”, “enerji”), günəş, ay, külək, tufan, Dörd külək, Gurultulu varlıqlar (Vakinyan), daş, torpaq, Ağ Bizon Qız, bizon, ikiayaqlılar və çoxsaylı gözəgörməz ruhlarla inanc təşkil edirdi. İnsanlar kömək üçün vakan-tankaya müraciət edə bilirdilər, tənəkə çubuğu (çanunpa) əlaqələndirici əşya hesab olunurdu. Şamanlar mövcud idi: viçaşa-vakan və pijuta-viçaşa (təbib). Qərbi və mərkəzi D.-in əsas mərasimi yayda Günəş Rəqsi idi. Qəhrəman Hörümçək (İktomi) haqqında miflər yayılmışdır. Piktoqrafik yazı, o cümlədən salnamələr məlumdur.

D.-in ABS-la müqavilə münasibətləri 19 əsrin əvvəllərindən başlanır. Torpaqların əgərililər tərəfindən tutulması, əvvəlki müqavilələrin pozulması, bizonların qırılması D.-in silahlı müqavimətinə səbəb oldu [“Quzğun müharibəsi” (1862–63), “Qırmızı Bulud müharibəsi” (1866–68), “Qara təpələr uğrunda müharibə” (1876–77)]. 1870-ci illərin sonlarında D. qəti olaraq rezervasiyalara köçürüldülər.

Müasir D. rezervasiyalarda k.t. ilə məşğul olur, qumarxana biznesindən gəlir əldə edir, torpaqları icarəyə verirlər. D.-in yarısından çoxu ABS ərazisindəki iri şəhərlərdə yaşayır. Siyasi çıxışlarda, panhindianizm hərəkatında fəal iştirak edirlər.

DAKRIOADENİT (yun. δάκρυον – gözyaşı + ἀδήν – vəzi + ... it) – gözyaşı vəzisinin iltihabı; daha çox birtərəfli olur. Kəskin və xroniki gedişli olur. K ə s k i n D., adətən, angina, pnevmoniya, qrip, epidemik parotit və s. xəstəliklərin ağırlaşması ilə infeksiya törədicilərin – stafillokokklar, streptokokklar, pnevmokokklar

və virusların gözyaşı vəzisinə düşməsi nəticəsində olur. Ağrı, hiperemiya, yuxarı göz qaapağının xarici hissəsinin sallanması, bədən temp-runun qalxması və ümumi əzginlik xarakterikdir. Göz yerindən oynaya bilər, onun hərəkətiliyi məhdudlaşar.

X r o n i k i D., adətən, xroniki infeksiya xəstəliklər (vərəm, sifilis və s.) zamanı inkişaf edir, ağrısız keçir, gözyaşı vəzisinin ləng böyüməsi ilə xarakterizə olunur.

M ü a l i c ə s i: kəskin D.-də antibakterial dərmanlar (sulfanilamidlər, antibiotiklər), yerli fizioterapiya. Xroniki D.-də müalicə – əsas xəstəliyin aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Proqnoz, bir qayda olaraq yaxşıdır.

DAKRIOSİSTİT (yun. δάκρυον – gözyaşı + κύστις – kisə + ... it) – gözyaşı kisəsinin iltihabı. Xroniki, kəskin D., həmçinin yeni doğulmuşlarda anadangəlmə D. ayırd edilir.

X r o n i k i D. burunun və onun əlavə boşluqlarının xəstəlikləri ilə əlaqədar burun-gözyaşı axacağıının keçiriciliyinin pozulması, gözyaşı aparıcı yollarının anatomik xüsusiyyətləri və ya zədələnməsi nəticəsində törənir. Gözyaşı mayesinin kisədə qalması nəticəsində patogen mikroorqanizmlərin çoxalması baş verir. Xəstələr gözdən daimi gözyaşının və irinli ifrazatın axmasından şikayətlənirlər.

K ə s k i n D. (gözyaşı kisəsinin fleqmonası adlanan) gözyaşı kisəsi və ətraf toxumaların irinli iltihabı ilə səciyyələnilir. Gözün daxili bucağının və ətraf toxumaların hiperemiyası, azca şişməsi və kəskin ağrısı ilə baş verir. Y e n i d o ğ u l m u ş l a r d a D. burun-gözyaşı axacağıının membranla bağlanması zamanı inkişaf edir.

M ü a l i c ə s i: anadangəlmə D.-in müalicəsi gözyaşı kisəsinin yuxarıdan aşağıya doğru masajı ilə başlayır və gözyaşı aparıcı yollarına zond salınır və yuyulur. Xroniki D.-in müalicəsi gözyaşı kisəsi ilə burun boşluğu arasında anastomoz yaratmaqla (dakriosistorinostomiya) operativ yolla yerinə yetirilir. Kəskin D. zamanı antibakterial, iltihab əleyhinə terapiya, ehtiyac olarsa, kisə boşluğunun yarıılması və drenaj qoyulması, kəskin əlamətlər sakitləşdikdən sonra dakriosistorinostomiya aparılması mümkündür. Proqnoz, adətən, yaxşıdır. P r o f i l a k t i k a s ı: əsasən, burun xəstəliklərinin vaxtında müalicə olunmasına yönəldilməlidir. **DAKS** (Dax) – Fransada, Bayonna ş.-nin şm.-ş.-ində balneoloji və iqlim kurortu.

Əsas müalicə amilləri mülayim dəniz iqlimi (yanvarda orta temp-r 5°C, iyulda 22°C), sulfidli il palçıqı və radonlu, sulfatlı, xlorlu, dəmirli-natriumlu-kalsiumlu-magneziumlu termal (55–65°C) sulardır; oynaq xəstəliklərinin, periferik əsəb sistemi və tənəffüs orqanlarının müalicəsində istifadə olunur. 19 əsrdən kurort kimi inkişaf etməkdədir; hazırda ölkənin ən məşhur kurortlarındandır. Turizm mərkəzidir.

DAKSNER (Daxner) Ştefan Marko (22.12.1822, Tisovets ş. – 11.4.1892, orada) – Slovakiya siyasi və ictimai xadimi, hüquqşünas, yazıçı, publisist. 1840–42 illərdə Bratislavadakı Yevangelist liseyində təhsil almış, 1843 ildə Prešov ş.-ndə Yevangelist kollecinin hüquq fakültəsini bitirmiş, Tisovets ş.-ndə vəkil işləmişdir (1846–72). 1848–49 illərdə slovak milli hərəkatının rəhbərlərindən biri, L. Şturon silahdaşı olmuşdur. “Slovak xalqının tələbləri” proqramının (1848, may) müəlliflərindən biri idi. 1860-cı illərdə slovak Xalq Partiyasının görkəmli xadimi, əsas tələbi slovaklara Macarıstan krallığı tərkibində muxtariyyətin verilməsi olan Slovak Xalqı Memorandumunun (1861) tərtibçisi idi. Revutsa ş.-ndə ilk slovak gimnaziyasının yaradıcısıdır (1862). Slovak folkloruna əsaslanan təmsillərin və nəsr əsərlərinin müəllifidir.

DAKSİNA (sanskritcə dakşina – sağ tərəf, cənub, qadir, doğru və s.; dakşinā – kahinlərə verilən bəxşiş) – 1) qədim hind mifologiyasında kahin-*brahmanlara* verilən müqəddəsləşdirilmiş bəxşiş; 2) şəxsləndirilmiş qurbankəsmə olan Yacnanın arvadı, xeyir tərəfin simvolu; 3) insanların gündəlik həyatında D. brahmaçarinin (bax *Aşrama*) şagirdlik dövrünün sonunda müəllim-*brahmana* verilən mükafatdır. Bəxşiş kimi D. Brahmanaspati, Indra, Soma ilə əlaqələndirilir; bəxşişlər və sərvətlər gətirən ilahə kimi də təsəvvür edilir. D.-nın inək, öküz, at, qoyun, cəvahirat, qızıl və s. kimi təcəssümləri də məlumdur.

DAKTİLO... (yun. δάκτυλοζ – barmaq) – mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi. “Barmaq əlaqəli, barmağa aid olan” mənasını verir (məs., *daktilologiya*, *daktiloskopiya*).

DAKTİLOGİROZLAR – balıqlarda, əsasən, çəkilimlərdə Dactylogyrus cinsinə aid monogeneyaların törətdiyi helmintozlar. Törədiciləri, uz. 1 mm-ədək, ön hissənin ucunda 4 pəncəli və ön 2 cüt piqment gözü və arxa ucunda qarmaqları olan, yapışan diskli qurdlardır. Helmintlər yumurta qoyur, onlardan suda,

balıqların qəlsəmələrinə yapışan invertebrat sürfələr çıxır. Qəlsəmələr şişkinləşir, xırda qansızmalar və ocaqlı nekrozlaşmış sahələri olur, üzəri qalın selik qatı ilə örtülür. Müxtəlif növ balıqlarda Dactylogyrus cinsinin onlar üçün spesifik olan nümayəndələri parazitlik edir; çəkiddə, karpda və onların hibridlərində D.-ı törədən D. vastator və D. exstensus daha çox patogendir. D.-in ən kütləvi çoxalması yalnız süni su hövzələrində müşahidə olunur; körpə yaşlı balıqlar ağır xəstələnirlər. M ü a l i c ə s i: ammoniyak və xörək duzu məhlulu vannalarından, akvariumlarda isə kompleks dərman qarışıqlarından istifadə etmək. P r o f i l a k t i k a s ı: balıqları qarışıq yerləşdirməmək, nohur yerlərini qurutmaq və dondurmaq, daşınma və köçürülmə zamanı balıqları parazitlərə qarşı dərman vasitələri ilə dərmanlamaq.

DAKTİLOLOGİYA (*daktilo...* + *...logiya*) – karlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunan daktil nitq; sözlərin əl barmaqlarının hərəkəti ilə ifadə edilməsi. Susmağı əhd edən rahiblər tərəfindən yaradılmışdır. Tədrisdə ilk dəfə daktil nitqdən ispan rahibi Pedro de Ponse istifadə etmişdir (16 əsr). D. sistemi ilə əlifbanın bütün hərflərini adətən bir, bəzən də iki əlin (B. Britaniya, Avstraliya və s.) barmaqlarının vəziyyəti ilə ifadə etmək olur. Daktil səsələrin çoxu təsviri baxımdan çap və əlyazma hərflərinə oxşayır (ə, o, m, u, v). Kar uşaqlar üçün təşkil edilmiş təhsil müəssisələrində kommunikativ tədris sistemi tətbiq olunur. Təhsilin ilkin mərhələsində D. nitqin formalaşmasında aparıcı əyani vəsait kimi istifadə edilsə də, sonrakı mərhələdə köməkçi rol oynayır. Azərb.-də karlar üçün ilk xüsusi məktəb 1936 ildə təşkil olunmuş, rus daktil əlifbası əsasında Azərb. əlifbası yaradılmışdır (1938). 2006 ildən latın qrafikalı Azərb.

baycan daktil əlifbasından istifadə olunur.

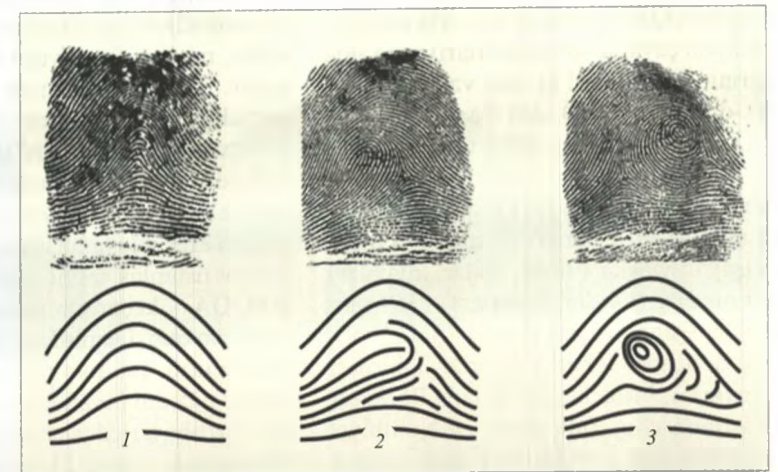
DAKTİLOSKOPİYA (*daktilo...* + *...skopiya*) – kriminalistika texnikası bölməsi; şəxsiyyətin kriminalistik eyniləşdirilməsi, cinayətin qeydiyyatı və cinayətkarların axtarışı məqsədilə əl dərisi naxışlarının quruluşunu, onların aşkarlanması, fiksasiyası və tədqiqi metodlarını öyrənir. Əl barmaqlarının (dirnaq

Daktiloskopiya. Papilyar naxışlar:
1 – yuxarı axın;
2 – aşağı axın;
3 – daxili naxış, yaxud üçüncü axın;
4 – naxışın deltası.

olan hissəsinin) içəri səthində papilyar naxışlar adlanan relyef xətlər mövcuddur. Onlar bir-birindən sınırlarla ayrılır və daraqvarı dəri çıxıntıları olan cərgələrdən ibarətdir. Müxtəlif xüsusiyyətlərə: fərdiliyə (konfigurasiyalarına, bir-birinə nəzərən yerləşmə yerinə görə fərqlənən və digər naxışda təkrarlanmayan papilyar xətlər), nisbi dayanıqlığa (insanın hələ bətdaxili inkişafı dövründə meydana gələn, bütün həyatı boyu və öləndən sonra cəsədin çürüyüb dağılmasına qədər saxlanan naxışın xarici quruluşunun dəyişməzliyi) və bərpaolunma qabiliyyətinə (dərinin səthi zədələnməsi zamanı papilyar xətlər əvvəlki şəkildə bərpa olunur) malik bu xətlər mürəkkəb (qövsvarı, il-

Daktiloskopiya. Papilyar naxışların növləri və onların sxematik görünüşü:
1 – qövsvarı;
2 – ilgəkvarı;
3 – qıvrımvarı.

gəkvarı, qıvrımvarı) dəri naxışları əmələ gətirir. Əl barmaqlarının naxışları, onların mərkəzi hissəsindəki papilyar xətlərin yaratdığı şəkildən asılı olaraq 3 əsas tipə bölünür: qövsvarı (naxışların təqr. 5%-i), ilgəkvarı (naxışların təqr. 65%-i), qıvrımvarı (naxışların təqr. 30%-i). Hər tip öz növbəsində növlərə ayrılır.

Papilyar naxışların təsnifatı əl barmaqlarının izləri əsasında məhkum olunanların (həbs edilənlərin) qeydiyyatı üçün 18 əsrin sonunda işlənib hazırlanmış (F.Qalton, U.Herşel, Q.Folds, E.Henri – İngiltərə) daktiloskopik qeydiyyat metodunun əsasını təşkil edir.

D. saxlanılanların, həmçinin naməlum meytlərin şəxsiyyətinin eyniləşdirilməsi, itkin düşənlərin axtarışı, daha əvvəl aparılmış D. haqqında məlumatların əldə olunması üçün istifadə edilir, bu işə eyni zamanda cinayətlərin, qəzaların, fəlakətlərin və s. qurbanları olmuş vətəndaşların müəyyən olunmasını təmin edir. Daktiloskopik qeydiyyat tam kompüterləşdirilmişdir və avtomatlaşdırılmış daktiloskopik eyniləşdirmə sisteminin köməyi ilə aparılır.

Daktiloskopik ekspertiza insanı əl izinə görə təyin etmək məqsədilə papilyar naxış izlərinin tədqiq olunmasından; onun cinsinin, yaşının və digər xüsusiyyətlərinin müəyyənəndirilməsindən; iz buraxmış şəxslərin sayının aşkarlanmasından; hadisə yerində şəxsin bəzi davranış xüsusiyyətlərinin (məs., cinayətkarın müəyyən predmetlərə necə toxunmasının müəyyənəndirilməsi: bu zərbə, yoxsa adi toxunma olmuşdur, cinayət alətini necə tutmuşdur və s.) üzə çıxarılmasından ibarətdir.

DAQARILƏR (daqatilər, daqartilər, daqatsilər; özlərini daqaoalar, daqaabalar adlandırırlar) – Qanada və Burkina-Fasonun sərhədyanı r-nlarında (Buquriba çayının aşağı axarları, Qara Volta çayının orta axarı və Kulpon çayının yuxarı axarları) qur xalqlarının qrupu. Əsl D.-dən və ya Cənubi D.-dən və Şimali D.-dən ibarətdir. Cənubi D. (1,1 mln. nəfər, 2006) Qananın şm.-q.-ində (Yuxarı Qərb vil.-nin q. hissəsi) yaşayır, ağ və qara D.-ə bölünürlər. Şimali D.-ə Burkina-Fasonun c.-q.-ində yaşayan vulelər (ulelər, vililər, lovililər) və nuralar (loralar, lauralar) – 367 min nəfər; Qananın şm.-q.-ində (Şimal vil.-nin q. hissəsi) loblər (lobrlar, lobirilər, biriforlar, briforlar, birafolar), Burkina-Fasonun c.-q.-ində (Poni və Numbiyel əyalətlərinin ş.-ində) və Kot-d'İvuarın

şm.-q.-ində – 278 min nəfər; Qananın q.-ində (Şimal vil.-nin qərbi) safalabalar – 4,3 min nəfər aiddir. *Valalar və mosilərlə* qohumdurlar. Qur dillərinin mərkəzi qolunun Oti-Volta qrupunun şm. yarımqolunun daqara (daqaare, doqaari, daqaaba), birifor və safala dillərinin dialektlərində danışılır. Yazıları latın qrafikası əsasında. D.-in əksəriyyəti ənənəvi inanclarını saxlayırlar, bir hissəsi müsəlmandır, xristianlar da var.

D. regionun avtohton əhalisidir; 17–19 əsrlərdə valaların erkən siyasi qurumuna daxil idilər. Ənənəvi mədəniyyətləri Qərbi Afrikanın Sudan yarımvilayəti üçün səciyyəvidir. Əsas məşğuliyyətləri tala əkinçiliyidir: quru qumsal torpaqlarda darı, qarğıdalı, lobyə, düzən yerlərdə isə çəltik, yams, batat; əmtəə bitkiləri (pambıq, yerfındığı, yams) də becərilir. Cənubi Qananın kakao plantasiyalarında mövsümcülük geniş yayılmışdır. D.-in bir hissəsi şəhərlərdə yaşayır. Sənətkarlıq sahələrindən həsir və palma yarpaqlarından toxuma, zərgərlik inkişaf etmişdir. Əsasən, düzbucaqlı planda möhrədən tikilən yaşayış evlərinin yastı dam örtükləri olur; təsərrüfat tikililəri dairəvidir. Malikanələrin həyati qapalıdır; gecələr burada mal-qara saxlanılır. Ənənəvi kişi geyimi ağ və qara zolaqlı uzun köynəklərdir. Kənd icmaları və böyük ailə icmaları, ata xətti (bore) və ana xətti (soba) üzrə qohum qəbilələr qalmaqdadır. Qohumluq bildirən terminlər sistemi bifurkativ tiplidir. Nikahlar virilokaldır, avunkulat, krosskuzen nikahı, poliginiya, nikaha görə ödəmə tətbiq olunur. Ənənəvi inancları əcdadların, canlı təbiət qüvvələrinin kultu, magiya, qoruyucu fətişlər, falçılıqdır. Torpaq kultunun kahinləri və gələcəkdən xəbərverənlər – ten-dagenalar (“torpağın qoruyucuları”) böyük nüfuzə malikdirlər. Folklor janrlarından nağıl və atalar sözləri yayılmışdır. Musiqi alətləri arasında simli alətlər, ksilofon və təbillər üstünlük təşkil edir.

DAQQA – keçmişdə məişətdə işlədilən dənölçən qab. Dəmirdən (tənəkədən) hazırlanırdı. Təkqulplu silindrə bənzər D.-nin ağzının (diametri təqr. 22 sm) kənarı və dibi xaricdən ensiz dəmir köbə ilə əhatələnirdi. Hünd. 21 sm olurdu. 10 gir-

Daqari qadını uşaqları ilə.

vənkə arpa, 15 girvənkə buğda tuturdu. **DAQOBERT I** (Dagobert) (təqr. 605–638/639, Sen-Deni) – frank kralı [629–638/639], *Merovinqlərin* sonuncu nümayəndəsi. *II Xlotarin* oğlu. 623 ildə atasından *Avstraziyanı* (Arden yüksəkliyi və Vogez d-rından qərbdəki vil.-lərdən, həmçinin Akvitanıya və Provansdan başqa) idarəçiliyinə almış, onun ölümündən (629) sonra, demək olar ki, bütün Frank dövlətini hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. I D.-in dövründə iri aristokratiya zəifləmiş, kral sarayının nüfuzu artmış, Paris yaxınlığında yarmarka təşkil olunmuşdu (629). Ölkə daxilində qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik idi; sakları, qasqonları və bretonları tabe etmişdi; Vestqot krallığının işlərinə qarışmış, 7 əsrin ortalarında slavyanların güclənmiş hücumlarını (631 ildə Samo dövləti frankları ağır məğlubiyyətə uğratmışdı) dəf etmiş, Bizansla münasibətlər qurmuşdu. I D. əmin-amanlığın və ədalətin qoruyucusu kimi etimad qazanmışdı. Onun Sen-Denidə əsasını qoyduğu abbatlığın və kral nekropolunun rahiyləri “xeyirxah kral”, müdrik hökmdar, monastirlərin himayədarı və müqəddəslərə ehtiram göstərən D. haqqında əfsanə yaratmışdılar. I D.-in bu obrazı *Yüzcillik müharibə (1337–1453)* gedişində İngiltərə ilə siyasi polemikada istifadə olunurdu.

DAQOBERT II (Dagobert) (652–679) – Avstraziya kralı [676–679], III Sigebert oğlu və *I Daqobert*in nəvəsi. Atasının ölümündən (656) sonra oğlunu kral etmək niyyətində olan mayordom Qrimoald onu İrlandiyaya, Dublin yaxınlığındakı monastıra göndərmişdi. 676 ildə avstraziyalılar tərəfindən taxta çıxarılmışdı. Özü-nü Xlodviqin layiqli davamçısı sayan II D. mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndir-

miş, krallıqdakı anarxiyaya son qoymuş, iqtisadi və hərbi cəhətdən güclənmiş əyanları tabe etmişdi. Sui-qəsd nəticəsində öldürüldüyü ehtimal olunur.

DAQOBERT III (Dagobert) (699–715) – Neystriya, Burqundiya və Avstraziya kralı [711–715], III Hildebertin oğlu. Əslində real hakimiyyət Avstraziya mayordomu Pepin de Herstalın əlində idi. Onun ölümündən sonra arvadı Plektruda krallığı III D.-in adından idarə edirdi (714–715).

DAQOMBALAR (özlərini daqombalar, daqbambar, tək halda – daqbana adlandırırlar; daqbomalar, nqvanalar) – Qananın şm.-ş.-ində (Şimal vil.-nin ş.-i) *qurlar* qrupundan xalq. Ağ Volta və Oti çayarasında yaşayırlar. Sayları 785 min nəfərdir (2006), həmçinin 8 min nəfər Toqoda yaşayır. Qananın rəsmi dillərindən biri olan *qurdillərinin* mərkəzi qolunun şm. yarımqolunun Oti-Volta qrupuna aid daqbani (daqbane, daqbani) dilində danışılır. Yazıları 20 əsrin əvvəllərindən latın qrafikası (“Afrika” əlifbası) əsasında. D.-in əksəriyyəti müsəlmandır, xeyli hissəsi ənənəvi inanclarını qoruyub saxlayır, xristianlar da var.

15 əsrdə paytaxtı Yendi olan və Voltanın başlıca etnosiyasi qurumlarından (Mosi–Mamprusi–Daqomba kompleksi, bax *Mosi*, *Mamprusi*) ən cənubda yerləşən Daqombanın (Daqbonun) əsasını şifahi ənənəyə görə şm.-ş.-dən (ehtimal ki, *hausaların* ölkəsindən) hücumə keçmiş işğalçı “atlıların” başçısı Qbevanın (Bavanın) nəsiləri qoymuşdur. Daqombanı seçkiləli ali başçı (yana) və kənd icma başçılarından (na) ibarət ağsaqqallar şurası idarə edirdi. Cəmiyyət əyanlara, azad icmaçılara və qullara bölünürdü. 18 əsrin I-cı yarısında əyanlar islamı qəbul etdilər. 18 əsrin ortalarında Daqomba Qərbi Sudanın ticarət sistemində daxil idi, Qızıl sahilin meşə zonası ilə mandelər və hau-

Daqomba təbilləri.

saların ölkələri arasındakı ticarət yolları üzərində nəzarət uğrunda Nqbyana federasiyası ilə rəqabət aparırdı. 1745–1874 illərdə *Aşanti konfederasiyasından* asılı olduqları dövrdə D. aşantilərin siyasi və mədəni mədəniyyətlərindən bir çox ünsürləri mənimsədilər. Ənənəvi mədəniyyətləri Qərbi Afrikanın Sudan yarımvilayəti üçün səciyyəvidir. Əsas məşğuliyyətləri toxma, əsasən, tala əkinçiliyi (yams, darı, kalış, fonio, yerfındığı və s.), həmçinin davarçılıq, ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqdır. Dəmirçilik, dulusçuluq, toxuma, ağac üzərində oyma sənətləri inkişaf etmişdir. Qananın c. rayonlarındakı plantasiyalar və mədənlərdə mövsümcülük yayılmışdır. Ənənəvi sosial təşkilatlanma, kənd icmaları və böyük ailələrdən ibarət icmalar, ata xətti üzrə qohum qəbilələr qalmaqdadır. Qohumluq bildirən terminlər sistemi bifurkativ-xətti tiplidir. Nikah virilokaldır, poliginiya tətbiq olunur. Möhrədən tikilmiş yaşayış evləri dairəvidir. Ənənəvi kişi geyimi qısaqol, zolaqlı uzun köynək, bayramlarda akan kentesi, qadın geyimi isə dizə qədər tikişsiz yubkadır. Ənənəvi inancları əcdadların və təbiət qüvvələrinin kultudur; torpaq kultunun kahinləri – tenqdanalar (“torpağın qoruyucuları”), həmçinin şifahi ənənələrin və tarixi rəvayətlərin qoruyucuları olan təbilçilər mühüm rol oynayırlar. Musiqi alətlərinə musiqi kamanı, təbil, fleyta, lütnya, truba (fil dişindən) və s. aiddir.

DAQÜSSA, barmaqvarı darı (Eleusine coracana) – taxıllar fəsiləsinin eleusine cinsindən çoxillik bitki. Düzduran gövdəsinin uz. 40–100 sm-dir. Yarpaqları ensiz, uzun, qınları bir-birinin üzərini örtür. Çiçək qrupu, hərəsində bir-birinə yaxın 2 cərgədə düzülmiş çox-

Daqussa (Eleusine coracana).

çiçəklili sünbülçük olan 3–9 budaqlı barmaqvarı süpürgədən ibarətdir. Meyvəsi dəndir, rəngi ağdan tünd-qırmızıya qədərdir. Qədim dənli bitkidir. Əsasən, Hindistanda (D.-nin vətəni) becərilir, burada ildə 2 dəfə məhsul verir (taxılın məhsuldarlığı 2–5 t/ha). Afrikanın bəzi ölkələrində (məs., Nigeriya, Tanzaniya, Efiopiya) da becərilir, məhsuldarlığı 0,4–1,0 t/ha-dan çox olmur. Becərilən D. birillik bitkidir. Dənindən un, yarma, ev pivəsi və spirt alınır. Yaşıl kütləsi və samanı heyvanlar üçün yemdir. D. quraqlığadavamlıdır, torpağa tələbkar deyil.

DAL (Dahl) Robert Alan (17.12.1915, Ayova ştatı, İnvud – 5.2.2014, Konnektikut ştatı, Hamden) – Amerika politoloqu, plüralist demokratiya konsepsiyasının yaradıcılarından biri. Vaşinqton ştatı

Daqombaların ənənəvi evi.

un-tində (Sietl) oxumuş, Yel Un-tində siyasi e.d. dərəcəsinə almışdır (1940). 2-ci dünya müharibəsi iştirakçısıdır. 1946 ildən Yel Un-tində çalışmışdır (1964–86 illərdə politologiya prof.-u). 1967 ildə Amerika siyasi elmlər assosiasiyasının prezidenti olmuşdur. Siyasi tədqiqatların metodologiyasının işlənilməsi, müasir demokratiya sisteminin, o cümlədən onun çərçivəsində azadlıq və bərabərliyin, elitər və plüralist elementlərin nisbətini öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur. Cəmiyyətdə hakimiyyətin bölüşdürülməsi probleminə, qrup maraqlarının hakimiyyət strukturlarına təsirinə, iqtisadi və siyasi sistemlərin qarşılıqlı təsirinə böyük diqqət ayırmışdır. D. müasir Qərb demokratiyasını demokratiya idealına ən yaxın hesab edərək, onu poliarkxiya adlandırmış və müxalifətə qarşı nisbətən yüksək dözümlülük dərəcəsinə, hökumətin fəaliyyətinə geniş təsir imkanlarına və vətəndaşların institusional müdafiəsinə malik siyasi rejim tipi kimi xarakterizə etmişdir. D.-a görə, poliarkxiya milli dövlətlərin və onların institutlarının demokratikləşməsi məhsuludur və o, demokratik idealdan fərqlənsə də, heç bir digər sistemdə olmadığı qədər vətəndaşlara siyasi həyatda iştirak etmək, qruplara və liderlərə isə hakimiyyət uğrunda mübarizədə açıq rəqabət imkanı verir. Modernləşmə prosesində poliarkxiya rejiminin effektivliyinin aşağı düşməsinə D. ilk növbədə güclü icraedici hakimiyyətin formalaşması və hakimiyyət strukturlarına inteqrasiya olunmuş partiya sisteminin yaradılması ilə əlaqələndirir. Poliarkxiya konsepsiyası D.-a demokratiya fenomeninin təsvirində normativ və izahlı yanaşmalar arasındakı ənənəvi ziddiyyəti aşmağa imkan verdi. D.-ın işləyib hazırladığı siyasi hakimiyyətin tədqiqi metodologiyası, onun təklif etdiyi hakimiyyət sistemlərinin tipologiyalaşdırılması və vətəndaşların dövlət idarəçiliyinə və siyasi həyata cəlb edilməsi dərəcəsinə aşkarlama meyarları müasir dünyada baş verən mürəkkəb demokratikləşmə proseslərinin öyrənilməsində yeni imkanlar açmışdır.

DAL (Dahl) Svonn (24.9.1887, Frederiksberq–15.11.1963, Kopenhagen) – Danimarka kitabşünası və kitabxana-

şünası. 1943–52 illərdə Kral və Universitet kitabxanalarının müdiri və Danimarka kitabxana xidmətinin rəhbəri olmuşdur. Kitabşünaslığın ümumi problemlərinə, kitabxanaşünaslıq və kitab tarixinə dair çoxsaylı əsərin müəllifidir: “Kitabxana işi üzrə dərslik” (1912, 4-cü nəşr, 1–3 c., 1957–60); “Universitet kitabxanasının tarixi” (1932); alman, İsveç, fransız, ingilis və polyak dillərinə tərcümə edilmiş “Kitab tarixi” (1927, 2-ci nəşr, 1955) və s. D.-ın redaksiyası ilə “Danimarka bioqrafik lüğəti” (1–27 c., 1933–44), “Danimarka jurnal məqalələri göstəricisi” (1–10 c., 1916–25) və s. nəşr olunmuşdur.

DAL Vladimir İvanoviç (təxəllüsü Kazak Vladimir Luqanski) (22.11.1801, Yekaterinburq qub., Luqan – 4.10.1872, Moskva) – rus yazıçısı, lüğətsünası, etnoqraf. Peterburq EA-nın m. üzvü (1838). Danimarkadan olan həkim ailəsində doğulmuşdur; anası alman idi. Peterburq Dəniz kadet korpusunu bitirmişdir (1819). 1826 ildə istefaya çıxmışdır. 1826–29 illərdə Derpt Un-tinin tibb fakültəsində təhsil almışdır. Həkim kimi 1829 ildə Rusiya-Türkiyə müharibəsində, 1831 ildə Polşaya hərbi səfərdə, 1839–40 illərdə Xivə yürüşündə iştirak etmişdir. 1833 ildən Orenburqda yaşamışdır (hərbi qubernator yanında xüsusi tapşırıqlar üzrə məmur). 1841 ildə S.-Peterburqa köçmüşdür; 1843–49 illərdə Daxili İşlər Nazirliyi Xüsusi dəftərxanasının müdiri işləmişdir. 1830-cu illərdə D.-ın ədəbi əlaqələri genişlənməmiş, A.S. Puşkin, V.F. Odoevski, P.A. Pletnyov, İ.S. Turgenevlə tanış olmuşdur.

Ədəbi debütü “Qaraçı qız” etnoqrafik povestidir (1830). “Rus nağılları” işləmələrini çap etdirmişdir (1832; hökuməti ləğv qoyduğuna görə və s. səbəblərdən senzura tərəfindən kitabın tirajı müsadirə edilmişdir). Məişət mövzusunda povestləri var: qismən avtobioqrafik xarakterli “Miçman Potseluyev, yaxud Yaşayarkən arxaya bax” (1841), həmçinin “Saveli Qrab, yaxud Oxsarı” (1842), “Pavel Alekseyeviç İqriyiv” (1847) və s. “Ural kazakı” (1843), “Peterburqlu dalandar” (1845), “Dənşik” (1845) fizioloji oçerkləri *natural məktəb* məcrasında yazılmışdır. “Əsgərlərin asudə vaxtları” (1843), “Mat-

rosların asudə vaxtları” (1853) və s. hekayə kitabları var. 30 mindən çox atalar sözü, zərbi-məsəldən ibarət “Rus xalqının atalar sözləri” (1862) toplusunu nəşr etdirmişdir.

D. 53 il ərzində tərtib etdiyi “Canlı rus dilinin izahlı lüğəti”nə (4 c., 1863–1866) görə Peterburq EA-nın Lomonosov mükafatına və fəxri akad. adına layiq görülmüşdür (1863). Əsər (təq. 200 min söz) 19 əsrin ortalarında rus dilinin lüğət tərkibini əks etdirir.

D. həm də dilçi-nəzəriyyəçi olmuşdur. “Rus dilinin şivələri haqqında” (1852) əsərində rus dialektlərinin təsnifatını vermişdir. Etnoqrafiya və folklorla dair məqalələri var. Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin (1845) təsisçilərindən biri olmuşdur.

Əsərləri: Полн. собр. соч. СПб., 1897–1898. Т.1–10; Повести и рассказы. М., 1983.

DAL MÓNTE Toti (əsl adı və soyadı Antoniyetta Menegel) (27.6.1893, Molzano-Veneto – 26.1.1975, Trevizo əyaləti, Pyeve-di-Soligo) – italyan müğənnisi

(soprano), dramatik aktrisa. Venesiyada B. Markiziodan dərslər almışdır. Debütü 1916 ildə “La Scala” (Milan) teatrında Byankafyore (R. Dzanonai, “Françeska da Rimini”) metso-soprano partiyasında olmuşdur. 1917 ildən soprano partiyalarında çıxış etmişdir. İtalyanın “La Scala”, 1922–32) və dünyanın aparıcı teatrlarının (“Kolon”, Buenos-Ayres, 1923; Paris operası, 1924; “Metropoliten-opera”, Nyu-York, 1924–25; “Kovent-Qarden”, London, 1925) səhnələrində çıxış etmiş, öz dövrünün ən yaxşı lirik soprano müğənnisi kimi tanınmışdır. C. Rossini, V. Bellini, Q. Donisetti, C. Verdi (“Riqoletto”) operasındakı Cilda partiyası ilə məşhurlaşmışdı, C. Puççini və U. Cordanonun operalarında çıxış etmişdir. Puççininin “Madam Batterflyay” operası onun iştirakı ilə saxlanılmış az sayda audioyazılardandır (1939, B. Cili ilə duet, tamaşa bütövlükdə yazıya alınmışdır, dirijor T. Serafin). 1943 ildə opera səhnəsini tərk etmişdir. Bir çox filmə çəkilmişdir (“Venesiyada karnaval”, 1940; “Narıncı güllər”, 1944; “Ürəyinin səsi”, 1950 və s.). “Dünyanı dolaşan səs” (1962) əsərinin müəllifidir.

DALADYÉ (Daladier) Eduard (18.6.1884, Karpantra – 10.10.1970, Paris) –

Fransa dövlət və siyasi xadimi. Lion un-tində tarix üzrə təhsil almışdır. Birinci dünya müharibəsində iştirak etmişdir. 1919 ildə Radikal və radikal-sosialist respublikaçılar partiyasından (RRSRP; 1927–31, 1935–38, 1957–58 illərdə həmin partiyanın sədri) deputatlar palatasına nümayəndə seçilmişdir. 1924–40 illərdə dəfələrlə hökumətin üzvü, üç dəfə (1933, yanvar – oktyabr; 1934, yanvar – fevral; 1938, aprel – 1940, mart) Fransanın baş naziri olmuşdur. RRSRP sədri ikən Xalq cəbhəsinə (XC) daxil olan D. 1936 il parlament seçkilərində onun qalib gəlməsinə kömək etmişdir. Nasist Almaniyasına qarşı “təcavüzkarı sakitləşdirmək” siyasəti yeridən D. Münxen sazişini (1938) imzalamışdır. Alman-nasist qoşunlarının Polşaya basqınından sonra D. hökuməti Almaniyaya 1940 ilin yayında Fransanın məğlubiyəti ilə nəticələnən “Qərribə müharibə” elan etdi (1939, 3 sentyabr). 1940 ildə “Vişi” hökuməti tərəfindən ölkə daxilində nəzarətə alınmış, 1942 ildə məhkəmə qarşısına çıxmış və Almaniyaya deportasiya olunmuşdur. 1946–58 illərdə Milli məclisin üzvü idi. 1947–54 illərdə “Sol respublikaçılar birliyi”nə başçılıq etmişdir. D. Fransanın Hindçindəki müstəmləkəçilik müharibəsinə (1945–54) və Avropa Müdafiə Birliyinin yaradılmasına qarşı çıxmışdır. 1958 ildə *Besinci respublika* qurulduqdan sonra siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır.

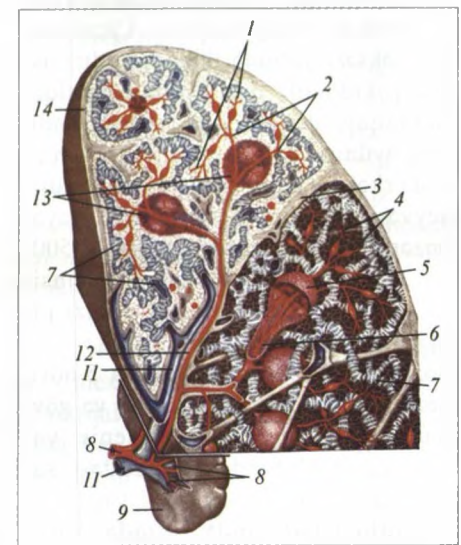
DALAQ – insanda və onurğalı heyvanlarda tək parenximatöz orqan; D. qanın əmələ gəlməsi, parçalanması və paylanması proseslərində və müdafiə reaksiyalarında iştirak edir.

Heyvanlarda D. bütün onurğalılarda var. Dəyirmiağızlılarda və bəzi ikitənəffüslü balıqlarda (narval) mədə və bağırsaqların divarında, yaxud spiral qapaqda D.-i əvəz edən limfa toxumasından ibarət yığıntı var. Qalın onurğalılarda isə o, bağırsaq kanalından ayrılır, bağırsağın və ya mədənin bel periton büküşündə, düz bağırsağın başlanğıcında yerləşir. Sürünənlərdə və quşlarda D. rudiment halında kiçik ölçülüdür. D. dilimli və qanadlı olur. Bütöv D.-in forması yastı lentşəkillidən (gəmiricilər, yırtıcılar) dəyirmiyə qədər (quyruqsuz suda-quruda

yaşayanlar, tısbağalar, balinalar) dəyişir.

İnsanda D.-in təməli embrional həyatın I-ci ayının sonunda dorzal periton büküşünün altında mezenximanın içərisində yaranır. D.-in rüseyimi mezenxima hüceyrələri (bunlardan qan damarları keçir) yığılmasından ibarətdir. Sonradan bu hüceyrələrin bir hissəsi diferensiasiya nəticəsində retikulyar toxumaya çevrilir. Hüceyrələrin digər hissəsi isə girdələşərək limfositlər və mielositar sıralarının qanradıcı elementlərinə başlanğıc verir. Doğum vaxtına yaxın insan D.-ində mielopoez proseslər praktik olaraq dayanır, limfopoez isə güclənir. Formalaşmış D. qəhvə dənəsi formasında, bir tərəfi qabarıq (diafraqmal), digər tərəfi çökük (daxili) səthə malik olur və sol qabırğaaltı nahiyədə, diafraqma ilə mədə arasında, 9–11-ci qabırğaların səviyyəsində yerləşir. D.-in uz. 12 sm, eni 7–8 sm, kütləsi 150–200 q-dır. D.-in ölçüsü, kütləsi fərdi xüsusiyyətlidir və orqanizmin fizioloji vəziyyətindən asılı olaraq dəyişkəndir; məs., sakitlik zamanı D. genişlənir, qan itirmə zamanı daralır. D. xaricdən seroz qişa və tərkibində sayə əzələ hüceyrələri olan birləşdirici toxuma kapsulu ilə örtülmüşdür. Kapsuldan D.-in daxilinə çoxlu atmalar (bağlar) – trabekulalar gedir. Onlar orqanın dərinliyində (içərisində) öz aralarında birləşir və kapsulla birlikdə D.-in dayaq-yığılma əsasını formalaşdırır. Trabekulalar D.-i qırmızı və ağ pulpa ilə dolu ayrı-ayrı pənciklərə bölür.

Dalağın quruluşu: 1 – açıq damar dövrəni; 2 – qırmızı pulpada gedən damarlar; 3 – dalaq arakəsmələri; 4 – fırcıcaqlar; 5 – dalağın limfa follikulları (ağ pulpa); 6 – mərkəzi arteriya; 7 – venoz cib; 8 – dalaq arteriyası; 9 – dalaq; 10 – dalaq venası; 11 – arakəsmə venası; 12 – arakəsmə arteriyası; 13 – dalağın limfa düyünləri; 14 – kapsul.

Qırmızı pulpanın əsasını retikulyar toxuma təşkil edir; ilgəklərdə makrofaqqlar, dənəli və dənəsiz leykositlər, meqakarisit tipli nəhəng hüceyrələr, normal və dağılan eritrositlər, həmçinin venoz sinus tipli qan damarları yerləşir. Pənciklərin ortasında ağ pulpa sahələri səpələnmişdir. O, limfositlər hasil edən arteriyalar boyunca yerləşən kürəvi follikullar və uzunsov limfa yataqlarından ibarətdir. Bu törəməyə D.-in limfatik follikulları və ya Malpigi cisimcikləri adı verilmişdir. Onların mərkəzi hissəsi müxtəlif yetişkinlik dərəcəsində olan retikulyar hüceyrələrlə, makrofaqqlarla, plazmatik hüceyrələrlə, limfoblastlarla, böyük və orta limfositlərlə, periferik hissəsi isə ardınca makrofaq qatı yerləşən kiçik limfositlərlə doludur. Qırmızı və ağ pulpa elementlərinin fəaliyyəti qan dövranı prosesləri ilə sıx əlaqəlidir. Qan, seqmentar şaxələri əvvəl trabekulalara, sonra isə pulpaya keçən D. arteriyası ilə çatdırılır. Trabekulaların yaxınlığında pulpa arteriyaları limfatik yataqla və pulpanın ağ follikulları ilə bürünmüşdür. Pulpa arteriyalarının follikullardan keçən hissəsi mərkəzi arteriya adlanır. O, limfa follikullarında və ya ondan çıxanda bir neçə fırcıyaoxşar mikrodamarlara bölünür. Həmin mikrodamarların proksimal seqmentləri onların mənfəzinin ölçüsünü tənzimləyən mufta və ya gilizlə təchiz olunmuşdur. Pulpa elementlərinin qidalanması üçün fırcıyaoxşar damarlar kapillyarlara başlanğıc verir; onlardan bəziləri retikulyar toxumanın lakunaları ilə birləşir, digərləri qanı bilavasitə venoz sinuslara ötürür; bunlarda xeyli həcmdə olan qan D.-in depo funksiyasını təmin edir. Sinusların qanla dolması artdıqca onların divarında geniş endotelialarasi “lyuklar” yaranır və bunların vasitəsilə dövr edən qan qırmızı pulpa elementləri ilə qarşılıqlı təsirdə olur. Sinusların endoteli yüksək faqositar aktivliyə malikdir. Sinusların venulalara keçmə yerlərində sfinkter olur, onların yığılması qanla D. pulpası arasında qarşılıqlı təsirə yaxşılaşmasını təmin edir. Qanın pulpadan axması onu D. venaları ilə qapı venasına aparan venulyar mikrodamar sistemi ilə baş verir. D.-in həcmi, quruluşu, eləcə də qırmızı və ağ pulpa elementləri arasındakı nisbət daimi dəyişir; bu, orqanın qanla dolmasındakı dəyişikliklərlə və onun limfoid toxumasının reaksiyası ilə əlaqədardır.

D.-in strukturu onun qanyaranma, maddələr mübadiləsi (məs., dəmir), he-

moliz, qanı depolaşdırma (bax *Qan depoları*) və onu təmizləmə, habelə orqanizmin zərərli amillərdən müdafiəetmə proseslərindəki müxtəlif rolunu müəyyənləşdirir. D. qanın bioloji süzgəcidir; o, qandan nainki zədələnmiş eritrositləri, hətta ona yad olan digər elementləri, məs., boyayıcı maddələri, bakteriyaları təmizləyir. D. immunbioloji funksiya daşıyır: anticisim hazırlayır, yenidən faqositədici hüceyrə törəmələri yaradır.

D. xəstəlikləri (splenopatiyalar), əsasən, onun böyüməsi (bax *Splenomeqaliya*) ilə əlaqədardır. Orqanın hipoplaziyası və ya olmaması orqanizm funksiyalarının ciddi pozuntularını törətmir. D.-in ilkin xəstəlikləri (şiş, kista, abses, travma); infeksiyon xəstəliklər (sepsis, vərəm, malyariya, sifilis, infeksiyon mononukleoz) və qan xəstəlikləri (leykoz, limfoqranulematoz, eritremitiya və s.), qapı venası sistemində qan dövranı pozuntuları zamanı zədələnmələri məlumdur. Splenomeqaliya zamanı D.-da qan hüceyrələrinin sürətlə parçalanması qanda eritrositlərin, neytrofillərin və trombositlərin miqdarının aşağı düşməsinə, ya da, yalnız eritrositlərin (hemolitik anemiya) və ya trombositlərin sayının azalmasına (trombositopenik purpura) səbəb olur. D.-in qanla həddindən artıq dolması (eksperimentdə) zamanı qaraciyərdə degenerativ dəyişikliklərin baş verməsi D. və qaraciyər venoz qan cərəyanının ümumi olması ilə əlaqələndirilir; qaraciyər sirrozu zamanı qapı venasında təzyiqin yüksəlməsi D.-in böyüməsinə (hepatolienal sindrom) səbəb olur. Splenopatiyanın diaqnostikasında – D.-in palpasiyası; onun punksiyası; D. damarlarına kontrast maddə yeridildikdən sonra onun rentgenoqrafiyası, D. damarlarında təzyiqin ölçülməsi; skanərləmə; laparoskopiyaya mühüm rol oynayır. Hemolitik anemiya, trombositopenik purpura (xüsusilə uşaqlarda), hepatolienal sindrom zamanı və bəzi digər hallarda hipersplenizmin müalicəsi – D.-in çıxardılması ilə cərrahi üsuldur.

DALAQO – Azərb. Resp. Quba r-nunun Güləzi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 36 km c.-da, Yan silsilənin yamacındadır. Əh. 241 (2011); heyvandarlıqla məşğuldur.

DALAMAZ (Lamium) – dodaqçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Bir, iki, yaxud çoxillik otlardır; yarpaqları dişli və bütövdür. Çiçəkləri ağ, çəhrayı, yaxud qırmızıdır, yuxarı yarpaq qoltuqlarında yerləşən

Ağ dalmaz (Lamium album).

yalançı süpürgə çiçək qrupunda toplaşmışdır. Meyvəsi dördtilli findıqcadan ibarətdir. Avropa, Asiya (tropik qurşaqdan başqa) və Şimali Afrikada 40–50 növü məlumdur. Azərb.-da 5 növü bitir. Ağ D. və gövdəniq ucaqlayan D. geniş yayılmış alaqlardır. Tərkibində aşı maddəsi, saponin, askorbin turşusu, efir yağı və s. olduğu üçün xalq təbabətində istifadə edilir. Balverəndir.

DALAMAZKİMİLƏR (Labiatae, Lamiales) – çiçəklili bitkilər fəsiləsi. Əsasən, otlar, yarım kollar, kolcuqlar, bəzən kollar və ağaclarıdır. Gövdələri 4 tillidir; yastı, qabarıq, yaxud əyilmiş olur. Yarpaqlar sadə, suprotivdir (qarşı-qarşıya duran). Çiçəkləri ikicinsiyətli, 2 qat çiçəkyanlıqlı, əksəriyyəti sünbülşəkilli, süpürgəşəkilli, başıçlıq, yaxud salxımşəkilli çiçək qrupu əmələ gətirən yalançı dəstələrdən ibarətdir. Çiçək qrupu yarpaqlı olur. Kasacağı düz, yaxud ikidodaqlı (əsasən, beşdişli), boruşəkillidən enli qıf, yaxud təkər şəkilliyədək olur. Çiçək tacı D.-in əksəriyyətində ikidodaqlıdır; üst dodaq ikidilimli, düz, əyilmiş, dəbilqəşəkilli (qapaqlı), alt dodaq isə üçdilimli, yastı, əyilmiş və qabarıqdır; 4 (bəzən 2) ədəd erkəkciçək tacına birləşmişdir. Meyvəsi qurudur (bəzən giləmeyvəyəbənzər). Yer kürəsində yayılmış 3500-dən artıq növü (200-dən çox cinsi) məlumdur. Ən çox Aralıq dənizi ölkələrində, Cənub-Qərbi, Mərkəzi və Şərqi Asiyada bitir, Azərb.-da 5 növü vardır, bunlardan ağ dalmaz və gövdəniq ucaqlayan dalmaz geniş yayılmışdır. Tərkibində aşı maddəsi, saponin, askorbin turşusu, efir yağı və s. var; xalq təbabətində istifadə edilir.

Balverəndir. Ən iri növləri adaçayı, məryəmnoxudu, kəklikotu və s.-dir. Quru, açıq yerlərdə bitir. Nanə, lavanda, dərman rozmarini ən çox işlənəndir; tropik Asiyada bitən paçuli, ətirli üçün ən yaxşı fiksatorlardan biridir. Bir çox D. ətirli, ədvə və dərman bitkisidir (reyhan, qaraqınıx, sığırquyruğu, adaçayı və s.). Bəzi növləri dekorativdir.

DALAMBER (D'Alembert) Jan Leron (16.11.1717, Paris – 29.10.1783, orada) – fransız riyaziyyatçısı və filosofu, Paris EA (1741), Fransa akademiyasının (1754, 1772 ildən oranın daimi katibi) üzvü, Peterb. EA (1764) və b. elmi müəssisələrin əcnəbi fəxri üzvü. Dramaturq *Detuşun* qardaşı.

Mazarini Kollecinə bitirmişdir (1735). Orada hüquq elmini öyrənirdi. Riyaziyyatla məşğul olmuşdur. 1747 ildən D. *Didro* ilə birlikdə “Elm, incəsənət və peşələrin ensiklopediyası”nın yaranması üzərində çalışmışdır. 1757 ildən “Ensiklopediyadakı” işindən uzaqlaşmış və riyazi fizika ilə məşğul olmuşdur. D. ilk dəfə dinamika məsələlərini statikaya gətirərək (*Dalamber prinsipi*) maddi sistemin hərəkətini ifadə edən diferensial tənliyin tərtibi üçün ümumi qayda vermişdir (1743). O, bu üsuldən hidrodinamikanı əsaslandırmaq üçün istifadə etmişdir (1774). Astronomiyada planetlərin sarsınma nəzəriyyəsini, gecə-gündüz bərabərliyi və nutasiya nəzəriyyəsini əsaslandırmışdır (1747).

D.-in əsas riyazi tədqiqatları diferensial tənliklər nəzəriyyəsinə aiddir. O, simin eninə rəqslərini ifadə edən ikitərtibli xüsusi törəməli diferensial tənliyin (*dalğa tənliyi*) həlli üsulunu vermişdir. D.-in bu tədqiqatları və həmçinin *L.Eyler* və *D.Bernulli* ilə sonrakı işləri riyazi fizikanın əsasını təşkil etmişdir. Hidrodinamikada rast gəlinən xüsusi törəməli diferensial tənliyin həlli üçün D. ilk dəfə elliptik tənliyə kompleks dəyişənli funksiyaları tətbiq etmişdir. D.-in (həmçinin *Eylerin*) işlərində analitik funksiyanın həqiqi və xəyali hissələrini əlaqələndirən əsas tənliklərə (sonralar Koşi–Riman tənlikləri adlandırılmışdır) rast gəlmək olar. Sabit əmsallı adi diferensial tənliklər nəzəriyyəsində, birtərtibli və ikitərtibli bu cür tənliklər sistemlərində mühüm nə-

ticələr də D.-ə məxsusdur. D. sonsuz kiçiklərin hesablanmasını limit teoremlərinin köməyi ilə əsaslandırmağa cəhd etmişdir, sıra-lar nəzəriyyəsində sıranın yığılması üçün kafi əlamət (Dalamber əlaməti) onun adını daşıyır. O, ilk dəfə olaraq cəbrdə cəbri tənliyin kökünün varlığı haqqında teoremin isbatını (tam ciddi olmaya) vermişdir.

“Elmlərin mənşəyi və inkişafı oçerki”-nin də daxil olduğu “Ensiklopediya”ya proqram giriş məqaləsində (“Discours preliminaire l'Encyclopédie”, 1751) D. *F.Bekonun* konsepsiyasına əsaslanan elmlərin klassifikasiyasını vermişdir. *C.Lokkun* ideyaları ruhunda sensualist idrak nəzəriyyəsi D.-də təcrübədən kənara çıxan hər hansı metafiziki müddəaya skeptik münasibətlə birləşirdi. D.-in fəlsəfi baxışları D. Didronun “Dalamberin yuxusu”, “Dalamber ilə Didronun söhbəti”, “Söhbətin davamı” trilogiyasında tənzid obyekt olmuşdur.

“Ensiklopedistlər arasında ən çox musiqi duyumu olan” (R.Rollanın tərifli) D. “Elmlərin mənşəyi və inkişafı oçerki”nin bir hissəsini və “Ensiklopediya” üçün bir neçə məqaləsini musiqiyə həsr etmişdir. “Ramo prinsiplərinə uyğun nəzəri və praktiki musiqinin elementləri kitabında” (1752) *J.F.Ramonun* harmoniya haqqındakı təlimini populyarlaşdırmışdır (1752). Maarif estetikası üçün tipik olan musiqi baxışlarını müdafiə etmişdir; xüsusilə onun mimetik (təqlidi) təbiətini qeyd etmişdir (“Heç nəyi təsvir etməyən musiqi, sadəcə küydür”). “Musiqi sərbəstliyi haqqında” traktatda (1760) iştirakçısı olduğu *buffonlar* müharibəsi adlanan müharibənin – 18 əsrin ortalarında musiqi və opera incəsənəti ətrafında olan polemikanın nəticələrini vermişdir.

DALAMBER PRİNSİPİ – sərbəst olmayan mexaniki sistemlərin (yəni mexaniki əlaqələrlə bağlı) dinamikasının əsas prinsiplərindən biri; bu prinsip istənilən mexaniki sistemin (maddi nöqtələr sisteminin) hərəkət tənliyinin qüvvələrin tarazlıq tənliyi şəklində qurulmasının ümumi metodundan ibarətdir. 1743 ildə *J.Dalamber* tərəfindən ifadə edilmişdir.

D.p.-nə əsasən zamanın hər bir anında hərəkət edən *i*-ci maddi nöqtəyə tətbiq edilmiş F_i aktiv qüvvəsi və əlaqələrin R_i reaksiya qüvvəsi nöqtənin $(-m_i \omega_i)$ inersiya qüvvəsi ilə tarazlaşır, yəni

$$F_i + R_i - m_i \omega_i = 0, \quad i = 1, 2, \dots$$

(burada m_i – maddi nöqtənin kütləsi, ω_i – onun təcili).

D.p.-nin digər ifadə forması: əgər sistemin hər bir nöqtəsinə təsir edən aktiv qüvvələrə və əlaqələr reaksiyası qüvvələrinə nöqtənin inersiya qüvvəsini əlavə etsək, onda maddi sistemin hərəkəti zamanı onun istənilən vəziyyətinə tarazlıq halı kimi baxmaq olar.

Nyuton qanunlarında olduğu kimi, D.p. özündə vektor mexanikasının əsasını ifadə edir; klassik mexanikanın digər istiqamətinin – analitik mexanikanın əsasını, mexanikanın variasiya prinsipləri təşkil edir. D.p. kinostatikanın (texniki mexanikanın bölməsi) əsasını daşır, belə ki, sistemin hərəkət qanunu məlum olduqda, dinamik reaksiya əlaqələrinin tapılması üçün statikanın metodları tətbiq edilir. D.p. dinamika məsələlərinin həlli üçün əlverişli üsuldür, belə ki, sərbəst olmayan mexaniki sistemlərin hərəkət tənliyini statikanın tənliyi şəklində qurmaq üçün vahid bir metod verir.

D.p. mexaniki sistemlərin hərəkətinin tədqiqi zamanı stasionar ideal saxlayıcı əlaqəli mexaniki sistemlərin tarazlıq şərtini daha ümumi şəkildə ifadə edən mümkün yerdəyişmələr prinsipini inkişaf etdirməyə imkan verir (bax, *Dalamber-Laqranj prinsipi*).

DALAMBER – EYLER PARADOKSU – *hidrodinamikanın* fərziyyəsi; bu fərziyyəyə görə, hüdudsuz və özlülüyü olmayan maye daxilində düzxətli və bərabərsürətli hərəkət edən cismə həmin mayenin göstərdiyi müqavimət qüvvəsi sıfırdır. Bunu 1744 ildə fransız alimi *J.Dalamber* və 1745 ildə Peterburq akademiki *L.Eyler* söyləmişdir. Fərziyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maye cərəyan xətləri cisim ətrafında simmetrik paylandıqda, *Bernulli tənliyinə* əsasən təzyiq də simmetrik paylanar (yəni yekun müqavimət qüvvəsi sıfıra bərabər olar). Əslində isə cisim ətrafında maye cərəyan xətlərinin simmetrik paylanması – burulğansız axın mümkün deyildir. Çox nazik lövhənin *real mayədə Reynolds ədədinə* uyğun hərəkəti üçün D.-E.p.-nin doğruluğunu qəbul etmək olar.

DALAMBER – LAQRANJ PRİNSİPİ – mexanikanın əsas və ən ümumi diferensial variasiya prinsiplərindən biri; dinamika və statika məsələləri həllinin ümumi metodunu verir. 1788 ildə *J.Laqranj* tərəfindən mümkün yerdəyişmələr prinsipinin və *Dalamber prinsipinin*

ümumiləşdirilməsi yolu ilə müəyyən edilmişdir.

D.–L. p.-nə əsasən maddi nöqtələr sisteminin zamanın baxılan anında ideal saxlayıcı əlaqələrlə mümkün olan və ixtiyari aktiv qüvvələrin təsiri ilə baş verən bütün hərəkətləri içərisində zamanın istənilən anında sistemin nöqtələrinin bütün mümkün δr_i yerdəyişmələrində F_i aktiv qüvvələrinin və $(-m_i \omega_i)$ inersiya qüvvələrinin elementar işlərinin cəmi sıfıra bərabər olan hərəkət həqiqi hərəkət adlanır:

$$\sum_{i=1}^n (F_i - m_i \omega_i) \delta r_i = 0 \quad (*)$$

(burada m_i – maddi nöqtənin kütləsi, ω_i – onun təcili, n – sistemin nöqtələrinin sayıdır).

(*) ifadəsi ideal saxlayıcı əlaqəli mexaniki sistemlərin ümumiləşmiş tənliyini təsvir edir. Əgər verilmiş qüvvələr sırasına formal olaraq əlaqəli nöqtələr sisteminin sürtünmə qüvvələrini əlavə etsək, onda bu ifadə sürtünməli əlaqələr üçün də doğru olar. Demək olar ki, bütün maddi nöqtələr sisteminin dinamikası ümumi bir (*) tənliyinə gətirir. Əgər bütün $\omega_i = 0$ olarsa, onda (*) tənliyi statikanın ümumi tənliyi olur.

(*) tənliyindən nəticə kimi dinamikanın ümumi teoremlərini (hərəkət miqdarının dəyişməsi, hərəkət miqdarı momentinin dəyişməsi, kinetik enerjinin dəyişməsi haqqında teoremlər), müxtəlif koordinat sistemlərində qüvvə və əlaqələrə nəzərən müxtəlif fərziyyələrlə mexaniki sistemlərin hərəkət tənliklərini (Laqranj tənliyi, Appel tənliyi və s.) almaq mümkündür.

D.–L. p. holonom və holonom olmayan sistemlər üçün də doğrudur. Mexanikanın bütün digər variasiya prinsipləri bu prinsipin başqa şəkildə ifadəsi və ya ondan çıxan nəticələrdir.

DALANZADQAD – Monqolustanın c.-unda şəhər. Umneqov aymağının inz. m. Əh. 18,7 min (2010). Nəql. qovşağı. Tikinti materialları istehsal olunur. Tikiş, yeyinti sənayesi müəssisələri, yaxınlığında daş kömür yataqları var. Əhalinin bir qismi heyvandarlıq, bostançılıq və tarlaçılıqla məşğuldur.

DÁLARNA (1997 ilədək Kopparberq) – İsveçin mərkəzi hissəsində len; sərhədləri 1647 ildə yaradılmış eyniadlı tarixi əyalətlə üst-üstə düşür. Sah. 28194 km². Əh. 277 min (2011). Inz.m. Falun ş.-dir.

DALÁT – Vyetnamın c.-ş.-ində şəhər. Lamdonq əyalətinin inz. m. Əh. 301 min (2010). Dalat platosunda, 1500 m yüksək-

Dalat şəhərindən görünüş.

likdə yerləşir. K.t. r-nunun (qəhvə, çay, kəpək; tərəvəzçilik) mərkəzidir. Dağ-iqlim kurortudur. Un-t, pədaqoji kollec və s. var. **DALAY-LAMA** (okeana bənzəyən Müəllim; monqolca Dalay lam, tibetçə Ta'ala'i bla-ma; monqolca "dalay" – okean, böyük, gözəl və tibetçə bla-ma – ruhani müəllim sözlərindən) – bodhisatva *Avalokiteşvaranın* yerdəki təcəssümü kimi sitayiş edilən və eyni zamanda Tibet dövlətinin başçısı olan Tibet ruhani liderinin titulu. D.-l. titulu 1578 ildə monqol (oyrat) xanı Altan xan tərəfindən tətbiq edilmişdir; o, Geluq məktəbinin Tibet laması Sonam Qyatsonu (tibetçə – xeyirxahlıq okeanı) sarayına dəvət etmiş və adının ikinci hissəsini (qyatso – okean) monqol dilinə tərcümə etmişdir. Yaranmış monqol-Tibet söz birləşməsi "D.-l." Tibetin özündən başqa, hər yerdə işlənməyə başlanmışdır; Tibetdə öz liderlərini ana dilində – Qyalva Rinpoçe (tibetçə – Qiymətli Qalib) adlandırmaqda davam edirlər.

O dövrdə Tibet ərazisinə Altan xanın qoşunları nəzarət edirdi, odur ki, buddizmi qəbul etmiş Altan xan D.-l.-nin ölkəsi üzərində hakimiyyəti hədiyyə qismində onun özünə bağışladı və elə bu zamandan D.-l.-lar Tibet dövlətinə başçılıq etməyə başladılar. Sonam Qyatso (1543–88) D.-l. titulu aldığında artıq üçüncü sayıldığından, onun hər iki sələfi – Gendun Drub (1391–1474) və Genden Qyatso (1475–1542) da müvafiq olaraq, I Dalay-lama və II Dalay-lama adlandırılmağa başladılar. Tibetdən kənarada anadan olmuş yeganə D.-l. – IV Dalay-

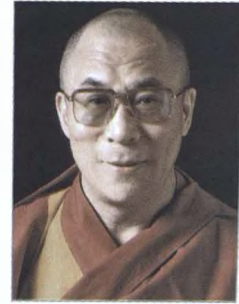
lama Yonten Qyatso (1589–1617) monqol, Altan xanın nəticəsi idi. "Böyük" adını almış V Dalay-lama Nqavanq Lobzanq Qyatso (1617–82) bütün sələflərinin yazdıqlarından daha çox əsər yazmış, Lhasada möhtəşəm Potala sarayını tikdirmiş və vahid Tibet dövlətinin dağılmasından sonra 9 əsrdə meydana gəlmiş bütün Tibet knyazlıqlarını yenedən hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. VI Dalay-lama Tsanyan Qyatso (1683–1706) D.-l.-lar arasında rahib vədlərindən imtina etmiş yeganə D.-l. olmuşdur. Sonrakı D.-l.-lardan (IX, X, XI, XII D.-l.-lar çox erkən ölmüşlər) XIII Dalay-lama Tubten Qyatso (1876–1933) daha çox tanınmışdır; o, uzun müddət Çinin Sin sülaləsindən vassal asılılığında olan Tibetin müstəqilliyini bərpa etmişdir. *XIV Dalay-lama* Tenzin Qyatso (d. 1935) ÇXR-in qoşunları Tibetə yeridildikdən sonra Hindistanda (Himaçal-Pradeş ştatı, Dharamsala) mühacirətdə yaşayır.

D.-l. statusu sırf mənəvi səciyyə daşıyır, tarixən Tibetdə hakim mövqə tutan Geluq məktəbinə mənsub olmasına baxmayaraq, o, həmin məktəbin başçısı deyil (ənənəyə görə, bu məktəbə kişi monastırının başçısı Qanden rəhbərlik edir); D.-l. digər Tibet buddist məktəblərini də idarə etmir, bununla belə, onlar onu ali ruhani şəxs kimi qəbul edir. D.-l. titulu irsi deyil (ənənəyə görə, D.-l.-lar uşaqlıqdan rahib olurlar və buna görə onların övladları olmur) və seçki yolu ilə də ötürülür. Bütün 14 D.-l., yenedə doğulma haqqında təlimə əsasən, eyni bir D.-l.-nin ardıcıl təcəssümləridir. Yeni D.-l.-nin axtarışı və

eyniləşdirilməsi mərasimi 18 əsrin ortalarında rəsmiləşdirilmişdir. D.-l.-nin ölümündən sonra rahiblər ölünün şüurunu bədənində təcəssüm etdirən oğlan uşağını axtarırlar. Onu doğulmasının təqribi vaxtı (o, sonuncu D.-l.-nin ölümündən 49 gün sonra doğulmalıdır), müxtəlif işarələr, öncəgörmələr və nəhayət, potensial namizədləri testdən keçirmə (ona əvvəlki D.-l. təcəssümünün əşyalarını tanımağı təklif edirlər) əsasında tapırlar. Seçilmiş namizəd Geluq məktəbinin monastırlarında təhsil və tərbiyə alır. D.-l.-nin tam intronizasiyası o, 18 yaşına çatanda həyata keçirilir. O, həddi-bülüğa çatanadək D.-l. vəzifələrini regent icra edir.

DALAY-LAMA XIV [rahib adı Tenzin Qyatso (tibetçə Bstan-'dzin-rgya-mtsho) doğulanda adı Lxamo Dondup] (d.6.7.1935, Tibet əyaləti Amdo, Taktser k.) – Tibet xalqının buddist xadimi,

ruhani və siyasi lideri. Üç yaşında ikən XIII Dalay-lamanın reinkarnasiyası (yenedə doğulması) olaraq qəbul edilmişdir. ÇXR qoşunlarının Tibetə müdaxiləsi ilə əlaqədar 16 yaşında dövlət başçısı vəzifələrini öz üzərinə götürmək məcburiyyətində qalmışdı. 1954 ildə Pekinə getmiş və Mao Tszedunla görüşmüşdür. Mao Tibetdə mötədil siyasət yürüdəcəyi haqqında söz verməsinə baxmayaraq, Çin hökuməti kommunist islahatlarını daha da sürətləndirmişdi. 1959 il martın əvvəllərində Lhasada kortəbii xalq üsyanı başlandı. XIV Dalay-lama, onun yaxın ətrafı və bir çox tərəfdarı Hindistana qaçmaq məcburiyyətində qaldılar. Çin ordusu qiyamı qəddarlıqla yatırırsa da, Tibetin bəzi rayonlarında partizan müharibəsi davam edirdi. Buddist din xadimi kimi zorakılığın əleyhinə olan XIV Dalay-lama öz tələqləri ilə perspektivsiz silahlı müqaviməti dayandıra bildi. Hindistanın Dharamsal ş.-ndə (Himaçal-Pradeş ştatı) XIV Dalay-lama tərəfindən Tibetin ÇXR-ə birləşdirilməsi ilə razılaşmayan tibetlilərin maraqlarını təmsil edən Tibet hökuməti bərpa olundu. 1963 ildə XIV Dalay-lama Tibet konstitusiyasını işləyib hazırladı; ona əsasən ali hakimiyyət Dalay-lamadan xalq tərəfindən seçilmiş Xalq assambleyasına və onun təyin etdiyi hökumətə keçməlidir. Bu prinsiplər mərhələlərlə həyata keçirilir və 21

əsrin əvvəllərində Tibet mühacirət administrasiyasında bütün siyasi hakimiyyət artıq Dalay-lamaya yox, hökumətə və parlamentə məxsusdur. Dalay-lama rəsmən yalnız ruhani vəzifələrə sahibdir, lakin o, milli lider olaraq qalmaqdadır. XIV Dalay-lama bütün həyatı boyu "orta yol"la – müstəqillik uğrunda silahlı mübarizə aparmadan, kitabları, çıxışları, BMT-yə müraciətləri ilə ÇXR-ə mənəvi təzyiq göstərməklə, bir çox ölkənin, o cümlədən ABŞ, B. Britaniya, Fransa və s. dövlətlərin parlamentləri və rəhbərləri ilə görüşlərdə Tibet probleminin həllinə çalışır. 1987 ildə o, Tibetin ÇXR tərkibində muxtariyyətinə, bu muxtariyyətin şərtləri yerinə yetiriləcəyi halda razı olduğunu bəyan etmişdir. 1989 ildə sülhpərvər fəaliyyətinə görə Nobel sülh mükafatına layiq görülmüşdür.

XIV D.-l. buddist dünyagörüşünün mürəkkəb məsələlərinə dair qeyri-adi şərhləri ilə (məs., yenedə doğulmalara inamı bütün buddistlər üçün məcburi hesab etmir, çünki bu məsələ nisbi həqiqət sahəsinə aiddir və ona görə, məs., *şunyata* anlayışından az əhəmiyyətli) tanınır. XIV D.-l.-nin monastır universitetlərinin tədris proqramına müasir elmə dair fakültativlərin daxil edilməsi, qadınlar üçün tam rəhbərliyə keçirilmə ənənəsinin təsis edilməsi, qadınlara Tibet ali elmi dərəcəsi (qeşe) almaq imkanı verilməsi üzrə təşəbbüsləri Tibet buddizminin modernləşdirilməsində mühüm elementlərdir.

Onun fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri də dinlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsidir. Müxtəlif dinlərin mövcud olması zərurətini qəbul, prozelitizmi rədd edir. XIV D.-l.-nin ideyaları onun "Yeni minillik üçün etika" (1999) kitabında ümumiləşdirilmişdir.

DALAYNÖR, X u l u n - N u r – Çinin şm.-ş.-ində göl. Daxili Monqolustan muxtar r-nundadır. Barça yaylasında 539 m yüksəklikdə yerləşir. Sah. təqr. 1100 km², dərinliyi 6–9 m, sahilləri alçaq, qismən bataqlıqlaşmışdır. Suyu şirindir. Gölə Kerulen və Orçun-Qol çayları tökülür. Balıq ovlanır.

DÁLELVEN, (Dalälven) – İsveçdə (mənbəyi Norveçdədir) çay. Skandinaviya d-rında Lonqfyellet massivi yaxınlığındakı bataqlıqlardan və göllərdən başlanan Esterdalelven və Vesterdalelven çaylarının birləşməsindən əmələ gəlir. Botniya körfəzinə tökülür. Uz. çayların birləşdiyi yerdən 240 km, Esterdalelendən 520 km-dir. Hövzəsinin sah. 29 min km²-dir. Krülbu ş.-ndən aşağı bir neçə göldən axır. Ortaillik su sərfi

Dalaynor gölü.

370 m³/san. Aprel–iyunda səviyyəsi qalxır. Yuxarı axını və göllərarası sahələr astanalı və şalaləlidir. Üstündə SES var. Mənsəbindən 10 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. **DALEN** Nils Qustav (30.11.1869, Stenstrop – 9.12.1937, Lidingö, Stokholm yaxınlığında) – İsveç mühəndisi və ixtiraçısı. İsveç Kral EA-sının (1913), İsveç Elm və Texnika Akademiyasının (1919) üzvü, Nobel mük. laur. (1912). Höteborqda Çalmers Texnologiya İntunu bitirmişdir (1896). "Qaz akkumulyatorları" şirkətində baş mühəndis (1906), icraçı direktor (1909 ildən) vəzifələrində işləmişdir. D. zərbələr zamanı

Dalelven çayı.

– xətti superpozisiyanın həlləri onun həllidir. D.a. difraksiyanı, səpilməni, interferensiyani, akustik dalğaların fokuslanmasını tədqiq etməyə imkan verir; bu hadisələri *həndəsi akustikanın* köməyi ilə öyrənmək olmur. Qeyri-bircins mühit halında çox vaxt dalğa tənliyini yalnız təxmini və ya hesablama metodları ilə həll edirlər. *Akustik dalğaötürənlərdə* dalğaların yayılması və həmçinin dalğaların kəlkötür səthlərdən və həcmi qeyri-bircinsliklərdən (o cümlədən təsadüfi) səpilməsi məsələlərinin həlli zamanı dalğa metodları əsas götürülür. D.a. okeanın öyrənilməsi və istifadə edilməsi proseslərində böyük rol oynayır. Dalğa metodları arxitektura, tibb və tikinti akustikasında, atmosfer fizikasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

DALĞA CƏBHƏSİ – bütün nöqtələrində dalğanın həmin zaman anında eyni fazaya malik olduğu səth. Dalğaların yayılması D.c.-nin normalı istiqamətində baş verir. İzotrop mühitdə nöqtəvi mənbənin yaratdığı dalğa sahəsi üçölçülü sistemdə sferik D.c.-nə, ikiölçülü sistemlərdə (məs., gölün səthindəki dalğalar) silindrik və ya dairəvi D.c.-nə, birölçülü sistemlərdə (ötürücü xətlər, dalğaötürənlər) müstəvi D.c.-nə malikdir.

DALĞA DƏSTƏSİ – məhdud en kəsikli dalğa sahəsi yaradan qaçan dalğalar dəstəsi. Bu, adətən dalğa vektorları bircins mühitlərdə düzxətli və müntəzəm qeyri-bircins mühitlərdə əyrixətli olan, həndəsi şüanın istiqaməti ilə kiçik bucaqlar əmələ gətirən müstəvi dalğalar dəstindən ibarətdir. D.d.-nin yaratdığı dalğa sahəsi təxmini olaraq *kvazi-optika* tənliklərinin köməyi ilə təsvir edilir. Bax həmçinin *Dalğalar*.

DALĞA ƏDƏDİ – k dalğa vektorunun modulu; ω dairəvi tezliyi, dalğanın V_f fazaya sürəti və λ dalğa uz. ilə aşağıdakı ifadə ilə bağlıdır: $k = 2\pi/\lambda = \omega/V_f$.

Optikada və spektroskopiyada çox vaxt dalğa uz.-nun tərs qiymətinə bərabər olan kəmiyyəti D.ə. adlandırırlar: $k = 1/\lambda$. **DALĞA FUNKSIYASI** (ehtimalın amplitudu) – kvant sisteminin halını təsvir edən funksiya; kompleks qiymətlər alır. D.f. modulunun kvadratı onun arqumentini olan fiziki kəmiyyətin verilən kvant halında müəyyən qiymətə malik olması ehtimalına bərabərdir. Nöqtəvi zərrəcik halında D.f. çox vaxt zaman və koordinatların funksiyası kimi təsvir edilir: onun modulunun kvadratı verilən zaman anında fəzanın verilən nöqtəsi ətrafında zərrəciyi müşahidə etmək ehtimalı deməkdir. D.f. sərbəst hərəkət edən müəy-

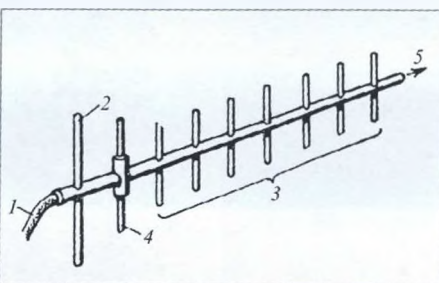
yən impulsu və enerjili zərrəciyə və potensial sahədə hərəkət edən zərrəciyə (məs., atom nüvəsinin elektrik sahəsində hərəkət edən elektrona) qarşı qoyulan *de Broyl dalğalarına* aid təsəvvürlə bağlıdır. D.f. müəyyən zaman anında verilsə, sistemin halının sonrakı inkişafı dalğa tənliyi şəklində olan (“dalğa funksiyası” termini tarixi olaraq buradan yaranmışdır) *Şrödinger tənliyi* ilə təyin olunur.

İmpuls təsəvvüründə D.f. müəyyən qiymətli impulsa malik zərrəciyin halının tapılması ehtimalını təyin edir.

Çoxsaylı zərrəciklər sisteminin D.f. tam spinli istənilən zərrəciklər (bozonlar) cütünün yerinin dəyişməsinə nəzərən simmetrik, yarımtam spinli zərrəciklər (fermionlar; bax *Pauli prinsipi*) cütü üçün isə antisimmetrikdir.

“DALĞA KANALI”, direktor antenası – bir-birinin ardınca paralel yerləşən xətti elektrik vibratorları cərgəsi şəklində istiqamətlənmiş *antena*; vibratorlar maks. şüalanma (qəbul) istiqaməti ilə üst-üstə düşən xətt boyunca bir müstəvidə yerləşdirilir. *Qaçan dalğa antenasının* bir növüdür. “D.k.” bəzən Uda–Yaqi antenası (yapon ixtiraçıları S.Uda və X.Yaqinin adından) da adlanır. Bu antenada aktiv vibrator yüksək tezlikli rəqslərin enerjisini çatdırmaq (götürmək) üçündür; passiv vibratorlarda (direktorlarda) isə aktiv və passiv vibratorlar arasında fəza elektrik rabitəsi nəticəsində elektrik cərəyanı oyadılır. “D.k.”-nda vibratorların uz. və onların arasındakı məsafə, uyğun olaraq işçi radiodalğaların uz.-nun yarısı (0,5) və 0,1–0,3 hissəsi qədərdir. Reflektor və direktorlarda cərəyan fazası onların uz.-nun dəyişməsi ilə tənzimlənir. Antenani tənzimləyərkən direktorlar aktiv vibratorla müqayisədə 4–10% qısaldılır, reflektor isə 5–10% uzadılır. “D.k.” tipli antenalar metrlik və desimetrlik dalğalar diapazonunda siqnalların verilməsi və qəbulu, əsasən də TV proqramlarının qəbulu üçün geniş tətbiq edilir.

“Dalğa kanalı” tipli *antena*: 1 – kabel; 2 – aktiv vibrator; 3 – reflektor; 4 – direktorlar; 5 – maksimal şüalanmanın istiqaməti.

DALĞA KOLLAPSI – fəzanın kiçik oblastında dalğa enerjisinin öz-özünə yaranan konsentrasiyası (sonrakı dissipasiyası ilə); müxtəlif növ dalğaların qeyri-xətti mühitlərdə yayılması zamanı tez-tez baş verir. Adətən, partlayışla (qısa müddətdə) olur. Işığın öz-özünə fokuslanması nəticəsində şəffaf dielektrikdə intensiv lazer impulslarının yayılmasını müşayiət edən nöqtəvi fokusların əmələ gəlməsi (C. Tauns tərəfindən 1965 ildə müşahidə olunmuşdur) buna misaldır. 1972 ildə Ləngmür dalğalarının plazmada kollapsı nəzəri olaraq qabaqcadan söylənilmiş (B.Y. Zaxarov), sonra eksperimental aşkar edilmişdir (REA Fizika İn-tu). Sonralar müxtəlif növ dalğaların (elektromaqnit, gelikon, səs və b.) kollapsı nəzəri olaraq öyrənilmişdir. Bərk cisimlərdə eksitonların avtolokallaşma hadisəsini də dalğa kollapsı kimi interpretasiya etmək olar.

Maqnit sahəsi olmayan plazmada

$$E^2 = 8\pi nT > (kr_D)^2$$

bərabərsizliyi ödənərsə, Ləngmür ion-səs dalğalarının qarşılıqlı təsiri nəticəsində D.k. yaranır. Burada T – enerji vahidlərində temp- r , n – zərrəciklərin sıxlığı, E – elektrik sahəsinin amplitudu, k – dalğa ədədi, r_D – *ekranlamanın Debay radiusu*.

Bir sıra hallarda enerjinin dalğalardan plazma zərrəciklərinə ötürülməsində əsas mexanizm olan D.k. plazmanın turbulentiyyə nəzəriyyəsində böyük rol oynayır.

DALĞA MEXANİKASI – kvant mexanikası ilə eynidir.

DALĞA MÜQAVİMƏTİ – mühitin qaçan dalğanın enerjisini toplama və ötürmə qabiliyyətinin ölçüsü. D.m. ötürücü uzun xətlərin xarakteristikası üçün, elektromaqnit və akustik dalğaların yayılmasının təsviri zamanı və həmçinin aero- və hidrodinamikada cismin hərəkətinə mühitin göstərdiyi müqavimətin xarakteristikası üçün istifadə edilir.

Elektrotexnika və radiotexnikada *ötürücü xəttin* D.m. elektromaqnit dalğaları yayılan xəttin istənilən nöqtəsində gərginliyin cərəyan şiddətinə nisbətidir; ötürücü xəttin daxili müqaviməti rolunu oynayır. İkinəqillli elektrik xəttində itkisiz D.m. kəmiyyəti $R_D = \sqrt{L/C}$, burada L və C uyğun olaraq xəttin uzununa (vahid uz.-na düşən) induktivliyi və tutumudur.

Xətt Z_y *impedans* ilə (kompleks müqavimətli) yükə qoşulduqda enerjinin bir hissəsi əks olunur, gücə görə əksətmə əmsali

$$|\Gamma|^2 = \left| \frac{Z_y - R_D}{Z_y + R_D} \right|^2$$

burada Γ – əksolunan və düşən dalğaların amplitudlarının nisbətidir. $Z_y = R_D$ olduqda, əksətmə olmur ($\Gamma=0$). Ötürücü xətt, qurtaracağına açılmış ($Z_y = \infty$) və ya qapanmış ($Z_y = 0$) olarsa, tam əksətmə ($\Gamma=1$) baş verir.

$R_D = Z_y$ olması bir çox quruluşlarda (məs., enerjinin antenalara çatdırılmasında) böyük əhəmiyyətə malikdir.

Elektrodinamikada, D.m. – maqnit və elektrik sahələrinin intensivliklərinin nisbəti: $Z = \sqrt{\mu/\epsilon}$, μ və ϵ – maqnit və dielektrik nüfuzluluğudur. Vakuun D.m. $Z_{vak} = 120\pi \text{ Om} \approx 377 \text{ Om}$.

Akustikada (qaz və ya maye mühitində) D.m. – qaçan müstəvi dalğada p səs təzyiqinin mühitin zərrəciklərinin rəqs sürətinə nisbətidir. D.m. dalğaların formasından asılı deyil və $p/v = \rho c$ düsturu ilə ifadə olunur, burada ρ – mühitin sıxlığı, c – səs sürətidir.

D.m. mühitin ən mühüm xarakteristikası olub, onun sərhədində dalğaların əksətməsi və sınıması şərtlərini müəyyən edir. İki mühiti ayıran müstəvi sərhədə müstəvi dalğaların normal düşməsi zamanı əksətmə əmsali yalnız bu mühitlərin D.m.-lərinin nisbəti ilə təyin olunur. Mühitlərin D.m. bərabər olarsa, dalğa əks etmədən sərhədi keçir. D.m. anlayışından bərk cisim üçün də [qeyri-məhdud (çox böyük həcmdə olan) bərk cisimdə uzununa və eninə elastik dalğalar üçün və mildə uzununa dalğalar üçün] istifadə etmək olar. Bu halda D.m. əks işarə ilə götürülmüş uyğun mexaniki gərginliyinin mühitin zərrəciklərinin rəqs sürətinə nisbəti kimi təyin edilir.

Qaz dinamikasında D.m. – qazda cismin hərəkətinə göstərilən müqavimət qüvvələrindən biridir; səs sürətinə yaxın və ondan yüksək sürətlərdə hərəkət zamanı *zərbə dalğalarının* əmələ gəlməsi nəticəsində yaranır. D.m. cismin həndəsi xarakteristikasından və cismin önündəki qazın sürətinin səs sürətinə nisbətindən – *Max ədədindən* (M) asılıdır.

Hidrodinamikada D.m. – mayenin cismin hərəkətinə göstərdiyi müqavimət qüvvələrindən biridir. Cisim mayenin səthində hərəkət etdikdə onun (mayenin) səthində, stratifikasiya olunmuş mayədə hərəkət etdikdə isə cismi əhatə edən fəzada (bax *Maye səthində dalğalar*, *Daxili dalğalar*) qravitasiya dalğaları əmələ gəlir. Dalğaların yaratdığı

və cismin hərəkətinin əksinə yönələn yekun təzyiq qüvvəsi D.m. qüvvəsidir. Cisim hərəkət edərkən onun D.m.-nə qarşı gördüyü iş dalğa enerjisində çevrilir. D.m.-nin böyüklüyü cismin formasından, onun suyaoturma dərəcəsindən və ya batma dərindənliyədən, hərəkət sürətindən, cismin hərəkət etdiyi mühitin stratifikasiya parametrlərindən, farvaterin dərinliyindən və enindən asılıdır. Bütün bunlar suüstü və sualtı gəmilərin konstruksiyası zamanı nəzərə alınır.

DALĞA OPTİKASI – fiziki optikanın bölməsi; işığın dalğa təbiəti ilə bağlı hadisələri öyrənir. Işığın yayılmasının dalğa xarakteri hələ 17 əsrin 2- ci yarısında X. *Hüygens* tərəfindən müəyyən edilmişdir. Işığın interferensiyasını, difraksiyasını və polarizasiyasını yalnız müşahidə etmək yox, həm də izah etməyə imkan verən (həndəsi optika bu hadisələri izah edə bilmir) təcrübələr aparın T. *Yunq*, O. *Frenel* və D. *Araqonun* tədqiqatlarında D.o. əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmişdir. D.o. müxtəlif mühitlərdə işığın yayılmasını, iki mühiti ayıran sərhəddə işığın əks etməsini (qayıtmasını) və sınımasını (bax *Frenel düsturları*), işığın maddədə dispersiyasını, səpilməsini və b. hadisələri öyrənir. Elektromaqnit sahəsini təsvir edən işıq dalğaları klassik elektrodinamikanın ümumi tənlikləri ilə (bax *Maksvell tənlikləri*) ifadə olunur. Bu tənliklər dielektik və maqnit nüfuzluğu kəmiyyətlərini maddənin molekulyar quruluşu və xassələri ilə əlaqələndirən kvant mexanikasının tənlikləri ilə tamamlanır. Belə yaxınlaşma D.o. hadisələrini müxtəlif mühitlərdə öyrənməyə imkan verir (bax *Kristallooptika*, *Maqnitooptika*, *Molekulyar optika*). Işıq dalğalarının hərəkət edən mühitlərdə (bax *Hərəkət edən mühitlərin elektrodinamikası*) və həmçinin güclü qravitasiya sahələrindəki xüsusiyyətləri xüsusi və ümumi nisbətli nəzəriyyəsi ilə izah edilir. Işıq sahəsinin klassik təsviri işığın buraxılması və udulması proseslərinin ardıcıl izahını verə bilmir; bunun üçün işıq kvantları – *fotonlar* (bax *Kvant optikası*, *Korpuskulyar-dalğa dualizmi*) haqqında təsəvvürlərin daxil edilməsi tələb olunur. D.o.-nin bir sıra məsələləri işıq sahəsini daha sadə təsvir etməklə *dalğa tənliyinin* köməyi ilə həll edilir.

D.o. həndəsi optikanın tətbiq olunma hüduqlarını müəyyən edir, onda istifadə edilən ifadələri riyazi olaraq əsaslandırır (*eykonal tənliyi*, *Ferma prinsipi* və b.). Aralıq oblastda, yəni işığın dalğa uz.

optik sistemin həndəsi ölçülərindən əhəmiyyətli dərəcədə kiçik olduqda və eyni zamanda işığın difraksiyası kifayət qədər pozulduqda *kvazi-optikanın* metodlarından istifadə edilir.

Qeyri-xətti mühitlərdəki dalğa hadisələrinə *qeyri-xətti optikada* baxılır. Işıq dalğalarının təsadüfi qeyri-bircins mühitlərdə, o cümlədən, atm.-də yayılması statistik optikanın metodları ilə tədqiq olunur. Müasir D.o. lazer optik rezonatorlarda koherent işıq dəstələrinin əmələ gəlməsini və *holoqrafiya*, *Furye-optika* və *adaptiv optika* metodları ilə dəstələrin şəklinin dəyişdirilməsini öyrənir. Lif işıqötürənlərində (bax *Lif optikası*) və planar (plyonkalı) optik sistemlərdə (bax *Integral optika*) qeyri-xətti optik hadisələrin tədqiqi də sürətlə inkişaf edən sahələrdəndir.

DALĞA PAKETİ – hər bir zaman anında fəzanın məhdud oblastını tutan yayılan dalğa sahəsi. İstənilən təbiətli dalğalarda (akustik, elektromaqnit və b.) baş verə bilər. D.p., tezlikləri (f) və dalğa vektorları (k) bir-birinə yaxın olan ($\Delta f, \Delta k$ qiymətlərinin kiçik intervallarında yerləşən) müstəvi monoxromatik dalğaların superpozisiyasıdır (cəmidir). f və k arasındakı əlaqə xəttidirsə, yəni $f = vk$, burada v dalğaların yayılma sürətidir, onda D.p. öz formasını dəyişmədən v sürəti ilə yayılır və zaman keçdikcə “yayğınlaşır”.

Kvant mexanikasında müəyyən impulsu zərrəciyin halına müstəvi monoxromatik *de Broyl dalğası* – bütün fəzanı tutan müəyyən tezlikli dalğa uyğundur. Bu onu göstərir ki, həmin zərrəciyin koordinatı məlum deyil (bax *Qeyri-müəyyənlik münasibəti*). Zərrəcik fəzanın məhdud oblastında olduqda isə, onun impulsunun mümkün qiymətləri bir qədər səpələnmiş olur. Belə zərrəciyin halı impulsun mümkün qiymətlərinin intervalına uyğun tezliklərə malik monoxromatik dalğaların cəmi ilə təsvir edilir. Təxminən eyni yayılma istiqaməti olan və tezlikləri qismən fərqlənən belə dalğaların superpozisiyası D.p. yaradır: yekun dalğanın amplitudu fəzanın yalnız müəyyən məhdud oblastında sıfırdan fərqli olacaq. Bu oblastda zərrəciyi müşahidə etmək ehtimalı böyük, onun xaricində isə praktiki olaraq sıfır bərabərdir. Sərbəst zərrəciyin D.p.-nin mərkəzinin yayılma sürəti zərrəciyin mexaniki sürəti ilə üst-üstə düşür. D.p.-ni təşkil edən monoxromatik dalğalar bir qədər fərqli sürətlərlə yayıldığına görə, zaman keçdikcə zərrəciyin D.p. “yayğınlaşır”. D.p. deformasiya olu-

nur və zərrəciyin lokallaşma oblastı böyüyür.

Xarici sahədə yerləşən və enerji spektri diskret olan zərrəcik üçün D.p. müxtəlif qiymətlərə malik enerji hallarının superpozisiyasıdır. Bununla bərabər bəzi potensial sahələrdə (məs., hidrogen atomundakı protonun sahəsində elektronun D.p.) zərrəciyin D.p. dəyişməz qalır (hidrogen atomunun stasionar halına uyğundur). Bax həmçinin *Kvant mexanikası*.

DALĞA SİNHRONİZMI – faza sinxronizmi ilə eynidir.

DALĞA TƏNLİYİ – mühitdə dalğaların yayılmasını təsvir edən xüsusi törəməli xətti bircins diferensial tənlik:

$$\square W \equiv \Delta W - c^{-2} \partial^2 W / \partial t^2 \equiv \partial^2 W / \partial x^2 + \partial^2 W / \partial y^2 + \partial^2 W / \partial z^2 - s^{-2} \partial^2 W / \partial t^2 = 0,$$

burada t – zaman, x, y, z – fəza Dekart koordinatları, $W = W(x, y, z, t)$ – t zamanında x, y, z koordinatlı nöqtədə mühitin həyəcanlanmasını xarakterizə edən funksiya, c – sürət ölçülü parametr, \square – Dalmber operatoru (dalambertian), Δ – Laplas operatoru (laplasian). D.t. ilk əvvəl praktiki olaraq eyni zamanda (18 ə. 40-cı illər) D. Bernulli, J. Dalamber və L. Eyler tərəfindən birölcülü hal üçün alınmışdır.

Birölcülü D.t. ideal elastiki simin rəqs tənliyi ilə üst-üstə düşür:

$$\partial^2 W / \partial x^2 = c^{-2} \partial^2 W / \partial t^2.$$

Tənliyin həlli fəzada c sürəti ilə yerini dəyişən iki dalğa şəklində təsvir edilə bilər:

$$W = f_1(x+ct) + f_2(x-ct).$$

Yalnız bir istiqamətdə (+x və ya -x) yayı-

lan və 1-ci tərtib D.t.-ni ödəyən bu dalğalardan hər biri həm də *moda* təşkil edir:

$$\partial W / \partial x \pm c^{-1} \partial W / \partial t = 0.$$

D.t.-nin sağ tərəfində koordinatların və zamanın verilən funksiyası olduqda, o, qeyri-bircins ola bilər, yəni:

$$\square W = f(x, y, z, t).$$

Qeyri-bircins D.t. xarici mənbədən asılı olmayaraq mövcud olan normal dalğaların məxsusi həllərindən başqa, xarici mənbənin həyəcanlandırdığı rəqsləri, dalğaları və b. hərəkətləri təsvir edən məcburi həllərdə də malikdir.

D.t. mexaniki sistemlərdə paylanan, demək olar ki, bütün növ kiçik rəqsləri: qazda, mayədə, bərk cisimdə uzununa səs rəqslərini, simlərdə, maye səthində eninə rəqsləri və b. təsvir edir. Elektromaqnit sahəsinin vektorlarının və potensiallarının komponentləri D.t.-ni ödəyir. Ona görə də bir çox elektromaqnit hadisələri (kvazistatikdən optiki tezliklər diapazonuna qədər) onun köməyi ilə təsvir olunur. Kvant mexanikasında *Şrödinger tənliyini* bəzən D.t. adlandırırlar.

DALĞA UZUNLUĞU – bax *Dalğalar*. **DALĞA VEKTORU** – qaçan dalğanın yayılma istiqaməti ilə üst-üstə düşən k vektoru; onun k modulu (dalğa ədədi) λ dalğasının fəza periodunu (uz.-nu) xarakterizə edir: $k = 2\pi/\lambda$. Dalğa fazasının ən tez dəyişməsi D.v. istiqamətində baş verir. İzotrop mühitlərdə qrup sürəti və dalğa enerjisi D.v. boyunca yönəlir, anizotrop mühitlərdə enerjinin istiqaməti D.v. istiqaməti ilə üst-üstə düşməyə bilər. Kvazimonoxromatik dalğalar üçün D.v. koordinatların və zamanın ya-

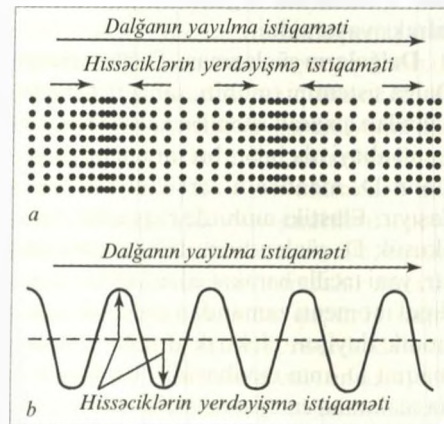
vaş dəyişən funksiyasıdır.

Kvant mexanikasında sərbəst zərrəciyin halı, zərrəciyin p impulsu ilə bağlılığı de Broyl münasibəti ilə ifadə edilən müəyyən D.v. ilə xarakterizə olunur: $p = \hbar k$, burada \hbar – Plank sabitidir (bax *Korpuskulyar-dalğa dualizmi*).

DALĞAQIRAN, *br ekvater* – port akvatoriyası, dəniz, göl, su hövzələri və s.-nin sahilboyu hissəsini dalğalardan (kütlək dalğalarından) və axınlardan mühafizə edən hidrotexniki qurğu. D. dalğalardakı enerjini söndürür və ya dalğalar ondan əks olunaraq geri qaydır. Təyinatına və konstruktiv əlamətlərinə görə hüddülayıcı (qoruyucu) və sahilqoruyan D.-lar olur. Hüddülayıcı D. liman akvatoriyasının girişində, sahilə toxunmayan hissədə yerləşdirilir. Belə D.-lar bütöv (şaquli və ya maili profilli, eləcə də qarışıq tipli), açıq (su buraxmaq üçün deşikləri olan), üzən, pnevmatik və hidravlik növlərə ayrılır. Gəmiçilik işləri D.-in bir və ya hər iki tərəfindən yerinə yetirilə bilər. Şaquli profilli bütöv D.-lar qravitasiyalı və yortaclı olur. Qravitasiyalı D. beton bloklardan (400 t-ədək), yaxud daş əsas üzərində qurulmuş böyük diametrlili örtüklərdən (qabıq konstruksiyalardan) düzəldilir. Yortac tipli D. (iki-cərgəli, yaxud özəkli konstruksiya) qrunla doldurulub bərkidilmiş yortac və ya şpunddan qurulur. Maili profilli bütöv D.-lar yamaqları bərkidilmiş və ya bərkidilməmiş torpaq damba növlərinə ayrılır. Qarışıq tipli D.-ların aşağı hissəsi daşlardan düzəldilmiş hündür yataqdan, yuxarı hissəsi isə müxtəlif konstruksiyalı şaquli divardan ibarətdir. Açıq D.-larda dalğaların təsir zonasında yerləşdirilmiş, daşyaqlara və ya yortac sırasına dirənən (söykənən) dalğadan mühafizə ekranları olur. Üzən D.-larda dalğasöndürücü kimi lövbərxası pontonlar, yaxud başqa vasitələr (divarları deşikli qutular, maili elementləri olan qəfəslər və s.) tətbiq edilir. Pnevmatik və hidravlik D.-larda dalğaların enerjisini söndürmək üçün sualtı perforasiyalı boru kəməmindən təzyiq altında vurulan sıxılmış hava (yaxud su) şırnağından istifadə edilir. S a h i l q o r u y a n D.-lar sahil xəttinə paralel yerləşdirilmiş aktiv sahilbərkitmə qurğularına aiddir. Onlar dalğa enerjisini söndürməklə yanaşı, suyun gətirdiyi gəlmə torpaqları toplayıb saxlayır, çimərlikləri qoruyur və s. Bir qayda olaraq, üst çıxıntısı dəniz səviyyəsindən 0,5–1 m aşağıda yerləşən sualtı D.-lar tətbiq edilir. Əsasən, daş və beton bloklardan düzəldilir.

DALĞALAR – fəzada sonlu sürətlə yayılan və maddə daşınmadan özü ilə enerji və informasiya daşıyan həyəcanlanmalar. Müxtəlif növ dalğa prosesləri təbiətdə və insanın həyatında son dərəcə mühüm rol oynayır. Məs., Günəşdən Yer səthinə daxil olan enerji əsasən müxtəlif diapazonlu elektromaqnit D.-ı vasitəsilə ötürülür. Işıq şüalanmasına və radioşüalanmaya görə uzaq kosmik obyektlər, o cümlədən “Kainatın kənarında” yerləşən obyektlər haqqında informasiya alırıq. Canlı orqanizmlərin sinir telləri ilə yayılan elektrik impulsları dalğa xarakteri daşıyır (bax *Sinir impulsu*). Kvant fizikasında öyrənilən mikroobyektlər yalnız zərrəcik yox, həm də dalğa xassələrinə malikdir (bax *Korpuskulyar-dalğa dualizmi, de Broyl dalğaları*).

Qədim dövrlərdən bizə ən çox məlum olan dalğalar – maye səthindəki dalğalardır; bütövlükdə mayenin özünün hərəkətsiz qala bilməsinə baxmayaraq, onun səthinin rəqslərinin yerdəyişməsi bu dalğaların üçün xarakterikdir. Mayələrin və qazların həcmində sıxılan və seyrələn $u z u n a$ elastiki dalğalar (*akustik dalğalar*, o cümlədən səs dalğaları) yayıla bilər, bu zaman mühitin hissəciklərinin yerdəyişməsi D.-in yayılması istiqamətində olur (şəkil 1a).

Şəkil 1. Uzununa (a) və eninə (b) dalğalar.

Bərk mühitlərdə həmçinin eninə D. da ola bilər, bu halda yerdəyişmə D.-in yayılma istiqamətinin eninə olur (şəkil 1b). Yer bütün dərinliyinə nüfuz edən hər iki növ belə D., zəlzələ zamanı baş verir. Simlərdəki və millərdəki D. da eninə D.-dir. D.-in sonlu sürətlə yayılmasının zəruri şərti mühitin inersiyasının və onun qonşu nöqtələrində parametrlərin dəyişmələri arasında qaytarıcı qüvvənin meydana çıxmasına səbəb olan lokal (yaxınatəsir) əlaqənin olmasıdır. Məs., uzununa D. halında hər hansı oblastda mühitin sıxılması onda təzyiqin yüksəlməsinə və hərəkətin

qonşu oblasta verilməsinə səbəb olur. Elastik D. və maye səthindəki D. mühitin həyəcanlanması ilə (tarazlıq halının pozulması ilə) yayılan D.-dir, lakin elektrik və maqnit sahələrinin qarşılıqlı əlaqəli məkan-zaman dəyişmələrini təsvir edən və yayılma istiqamətinin eninə olan *elektromaqnit dalğaları* (ışığı, radiodalğalar və b.) vakuumda da mövcuddur. Ümumi nisbilik nəzəriyyəsi vakuumda qravitasiya dalğalarının da olmasını mümkün sayır.

Fəzanın bir nöqtəsindən digərinə dalğa həyəcanlanmalarının daşdığı bütün hallarda bu nöqtələrdəki sahələr arasında səbəb-nəticə əlaqələri baş verir, onların yayılma sürəti işığın vakuumdakı c sürətindən böyük ola bilməz. Lakin xüsusi olaraq müəyyən xətdə yerləşdirilmiş mənbələrin köməyi ilə həmin xətdə istənilən böyük sürətlə (o cümlədən işıq sürətindən böyük) hərəkət edən həyəcanlanmalar yaratmaq olar. Sırf kinematik mənada belə prosesləri də bəzən D. adlandırırlar, lakin bu halda enerji daşınması baş vermir və dinamik mənada həmin proses D. deyil.

Qaçan dalğalar, faza və qrup sürəti. Dalğavari hərəkətə ən sadə və tipik misal *qaçan dalğalardır*; uyğun s dinamik dəyişəni (məs., səs D.-ində təzyiq) zamandan (t) və fəza koordinatlarının birindən (x)

$$s(x, t) = F(x - vt)$$

qanunu ilə asılıdır, burada F – ixtiyari funksiya. $x - vt = \text{const}$ olduqda s kəmiyyəti sabit qalır və D.-in bütün profili x boyunca dəyişməyən $v = \Delta x / \Delta t$ sürəti ilə hərəkət edir; bunlar stasionar D. adlanır. v -nin qiyməti konkret dalğa sistemindən asılıdır; məs., keçirici olmayan izotrop mühitdə elektromaqnit dalğaları üçün $v = c / (\epsilon \mu)^{1/2}$, burada ϵ və μ mühitin dielektrik və maqnit nüfuzluğudur, mayelərdə və qazlarda səs sürətlərini onların adiabatik sıxılması ilə təyin edilir. $s(x, t)$ ifadəsi birölcülü hal üçün Dalamber tənliyi adlanan

$$d^2 s / dx^2 - v^{-2} d^2 s / dt^2 = 0,$$

dalğa tənliyinin həllidir.

Real dalğa sahələrinin məkan-zaman strukturu ayrı-ayrı impulslar, dalğa qoşumu (təkrarlanan həyəcanlanmaların məhdud sırası) və periodikliyə kifayət qədər yaxın olan müxtəlif formalarda ola bilər. Sinusoidalə yaxın (harmonik adlanan) D. xüsusi əhəmiyyətə malikdir və geniş tətbiq edilir; bu halda dalğa sahəsini xarakterizə edən dinamik kəmiyyət

$$s(x, t) = A \sin \varphi(x, t),$$

$$\varphi(x, t) = \omega t - kx + \varphi_0$$

ifadəsi ilə təsvir olunur, burada A – am-

plitud (tarazlıq vəziyyətindən olan ən böyük yerdəyişmə), φ_0 – dalğanın başlanğıc fazası, $\omega = 2\pi/T$ – rəqslərin bucaq tezliyi, $k = 2\pi/\lambda$ – dalğa ədədi, λ – dalğa uz. (qonşu maksimumlar və minimumlar arasındakı məsafə), T – perioddur (rəqslərin tam tsiklinə sərf olunan zaman). Bu zaman sabit $\varphi(x, t) = \text{const}$ fazalı nöqtələr (dalğa cəbhəsi) $v_f = \omega/k = \lambda/T$ faza sürəti ilə fəzada yerlərini dəyişir. “Qaçan” rəqs strukturuna oxşarlığını nəzərdə tutaraq bəzən dalğalara rəqslərin yayılması kimi tərif verirlər. Bir çox dalğa sistemlərində v -nin qiyməti müxtəlif tezliklərdə müxtəlifdir (*dalğaların dispersiyası* baş verir), $v(\omega)$ asılılığı və ya ona ekvivalent $\omega(k)$ münasibəti dispersiya tənliyi adlanır.

Ümumi halda müstəvi D.-in fazasını bu şəkildə yazmaq olar: $\varphi(r, t) = \omega t - kr$, burada k – dalğa vektoru, r – fəza nöqtəsinin radius-vektorudur.

Praktikada istifadə edilən D. (siqnal-lar) ciddi harmonik deyil: ya amplitud, ya faza, ya da tezlik T və λ miqyasında müntəzəm dəyişir (modulyasiya edir; bax *Rəqslərin və dalğaların modulyasiyası*), həm də siqnalın ötürüldüyü informasiya məhz modulyasiya qanunu ilə kodlaşdırılır. Dispersiyalı (hər hansı cismin onu əhatə edən mühitdə nazik-nazik doğranması; dispers sistemin alınması üsullarından biridir) mühitdə ayrı-ayrı spektral qurumların faza sürətlərinin müxtəlifliyi ona gətirir ki, siqnalın qurşayanı ümumi halda *qrup sürəti* ilə yayılır və faza sürətindən fərqlənir:

$$v_{qr} = d\omega / dk = v - \lambda dv / d\lambda.$$

Məhz D.-in qrup sürəti siqnalın real yayılma sürətidir, o cümlədən enerjinin daşınması, relyativist məhdudiyət məhz ona aiddir ($v_{qr} < c$); D.-in faza sürəti isə prinsipə işığın sürətindən yüksək ola bilər. Elə dalğa sistemləri də mümkündür ki, faza və qrup sürətləri əks tərəflərə yönəlir, bunlar *əks dalğalar* adlanır.

Dalğaların interferensiyası. İstənilən təbii D. interferensiya etmək qabiliyyətinə malikdir. İnterferensiya dedikdə, fəzada bir-birinin üzərinə düşən (toplanan) iki və ya daha çox D.-in qarşılıqlı güclənməsi və ya zəifləməsi [fazaların nisbətindən (fərqi) asılı olaraq] başa düşülür. Eyni tezlikli və A_1 və A_2 amplitudlu iki harmonik dalğanın toplanması oblastında onların yekun intensivliyi

$$A^2 = A_1^2 + A_2^2 + 2A_1 A_2 \cos \Delta \varphi$$

ifadəsinə bərabərdir; D.-in tam fazalar fərqi ($\Delta \varphi$) fəzanın müxtəlif nöqtələrində müxtəlifdir. $\Delta \varphi = 0$ (və ya 2π ədədinin tam misilləri) olan nöqtələrdə yekun amplitud

Dalğaqıran. Brikshem şəhəri (B. Britaniya).

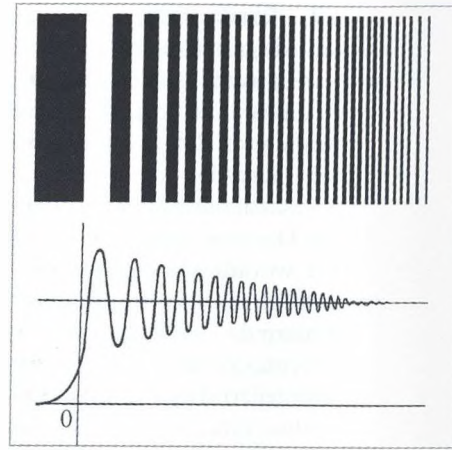
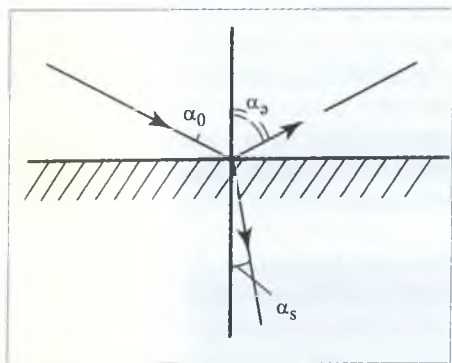
Şəkil 2. İki nöqtəvi mənbədən çıxan dalğaların interferensiyası.

α_s sinma bucağı isə Snell qanununu ödəyir: $v_2 \sin \alpha_0 = v_1 \sin \alpha_s$. Keçirici olmayan və maqnitiz mühitdə elektromaqnit D. üçün əksolunma və sındırma əmsalları *Frenel düsturları* ilə təyin olunur. Bu əmsallar düşən D.-in müxtəlif polarizasiyaları üçün müxtəlifdir.

Mühit müntəzəm qeyri-bircins olarsa, dalğa sahəsini “kvazimüstəvi” hesab etmək olar, yəni bu halda λ tərtibli məsafələrdə A amplitudunun və k dalğa vektorunun dəyişmələri kifayət qədər kiçik olacaq. Belə hallarda *həndəsi optikadan* geniş istifadə edilir ki, bunun da əsasında sərbəst şüalar dəsti şəklində olan dalğa sahəsinin təsviri durur. İzotrop mühitdə şüanın istiqaməti k dalğa vektoru ilə üst-üstə düşür, qeyri-bircins mühitdə şüanın müntəzəm sinması refraksiya adlanır. “Həndəsi optika” termini adətən yalnız işıq D.-i üçün yox, həm də istənilən təbiətli D. üçün də işlədilir (akustikada analogi yaxınlaşma *həndəsi akustika* adlanır).

Dalğa dəstələri. Dalğaların difraksiyası. Həndəsi optikanın qanunlarına görə arxasında yarığı olan qeyri-şəffaf ekrana müstəvi D.-in düşməsi zamanı işığı və kölgəsi kəskin sərhəddə malik d enində paralel dəstələr yayılmalıdır. Lakin belə nəticə D.-in fiziki təbiətindən asılı olmayaraq ekrana qədər olan məsafə yalnız $r < d^2/\lambda$ tərtibində olanda doğrudur (bu oblast yaxın zona adlanır). Böyük məsafələrdə dəstənin vəziyyəti dəyişməyə başlayır – dalğa sahəsi həndəsi kölgə zonasına “girir”, “ışıqlı” oblastda isə intensivliyin maksimumları və minimumları meydana gəlir. Həndəsi optikanın qanunlarından kənara çıxan bu hadisələr *dalğaların difraksiyası* adlanır. $r \gg d^2/\lambda$ olduqda (Fraunhofer difraksiyası) dalğa cəbhəsi, dəstənin bucaq enliyi $\alpha = \lambda/d$ olan lokal sferik olur. Difraksiya hadisəsinin səbəbi ondan ibarətdir ki, ideal müstəvi D.-dan fərqli olaraq eninə məhdud dəstə öz fəza spektrində $\lambda/4$ tərtibli bucaq səpilməsinə malik dalğa vektorları paketi saxlayır. Difraksiya məsələlərinin təxmini həlli üçün *Hüygens-Frenel prinsipi* əlverişlidir və geniş tətbiq olunur. Bu prinsipə görə mənbədən kənarda olan ixtiyari nöqtədəki dalğa sahəsi birinci (əsas) mənbəni əhatə edən qapalı səthdə yerləşən ikinci mənbələrin D.-inin superpozisiyası şəklində tapıla bilər (onların interferensiyasını nəzərə almaqla); ilkin (ışığılandırıcı) dalğa ilə müşahidə nöqtəsi arasındakı yolda qeyri-şəffaf ekran olarsa, ikinci mənbələrin amplitudu müvafiq nöqtələrdə sıfır bərabər qəbul edilir. Şəkil

Şəkil 3. İki mühiti ayıran müstəvi sərhəddə əks olunan və sinan dalğalar.

Şəkil 4. Yuxarıda – ekranın kənarından işığın difraksiyası (ışıqdan kölgəyə doğru mürəkkəb keçid görünür); aşağıda – işıq və kölgə arasındakı fəzanın işıqlanma dərəcəsini xarakterizə edən əyri (ekranın kənarı koordinat başlanğıcına uyğundur).

4-də qeyri-şəffaf ekranın kənarından müşahidə olunan işığın difraksiyasının mənzərəsi göstərilmişdir. Fraunhofer difraksiyası zamanı yaranan kəskin maksimumları difraksiya qəfəslərindən istifadə etməklə müəyyən bir formaya salmaq olar. Belə qəfəslər spektral cihazlar kimi istifadə edilir. Daha geniş mənada istənilən qeyri-bircinslikləri (o cümlədən λ -dan kiçik) saxlayan mühitlərdə D.-in yayılması zamanı əmələ gələn bütün effektlər difraksiyaya aiddir.

Dalğaların şüalanması. Dopler effekti. Dalğa sistemini (mühiti, sahəni) tarazlıq halından çıxaran istənilən xarici təsir dalğa mənbəyi ola bilər; bu zaman həyəcanlanan D. mənbənin sərf etdiyi enerjini daşıyır. Elastiki mühitdə rəqs edən cisim akustik D. şüalandırır, dəyişən cərəyanlar, yəni təcillə hərəkət edən yüklər, məs., dipol momenti zamandan asılı olaraq periodik dəyişən elektrik dipolu elektromaqnit D.-inin mənbəyidir. Ümumi halda şüalanma enerjisi müxtəlif istiqamətlər üzrə qeyri-bərabər paylanır.

D.-in şüalanması cismin hər hansı mühitdə, D.-in bu mühitdəki yayılma sürətindən böyük bərabərsürətli hərəkəti zamanı da mümkündür.

D. mənbəyi və onların qəbul edicisi (müşahidəçi) hərəkətsiz olarsa, xətti mühitdə qəbul edilən D.-in tezliyi mənbənin tezliyi ilə üst-üstə düşür. Mənbə hərəkət etdikdə hərəkətsiz müşahidəçinin qəbul etdiyi D.-in tezliyi mənbənin hərəkət istiqamətindən asılı olur. Mənbənin hərəkətsiz müşahidəçiyə doğru hərəkəti zamanı (və ya müşahidəçinin tərpənməz mənbəyə doğru) qəbul edilən ω tezliyi tərpənməz mənbə zamanındakı ω_0 tezliyin-

dən böyük olacaq; mənbənin müşahidəçidən uzaqlaşdırılması zamanı onun qəbul etdiyi şüalanmanın tezliyi az olacaq. D. mənbəyinin və müşahidəçinin qarşılıqlı hərəkəti zamanı tezliyin belə dəyişməsi *Dopler effekti* adlanır. Bu kinematik effektdir və istənilən fiziki təbiətli D. üçün baş verir.

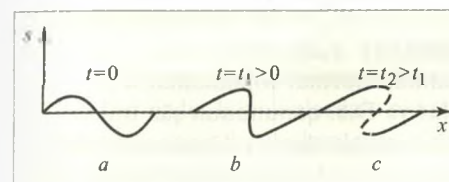
D.-in tezliyinin dəyişməsi onların, parametrləri zamana görə dəyişən qeyri-stasionar mühitdə yayılması zamanı da mümkündür. Məs., qarşısına gələn sərhəddən əks olunan D.-in tezliyi yüksəlir.

Qeyri-xətti dalğalar. D.-in kifayət qədər böyük amplitudlarında müxtəlif qeyri-xətti effektlər əmələ gəlməyə başlayır (bax *Qeyri-xətti optika, Qeyri-xətti akustika*). Məs., dayaz sudakı səth D.-inin qarışıqlığının (ləpələrinin) sürəti çöküklüklərinin (batıqlarının) sürətindən böyük olur, ona görə də onların yayılması zamanı ön cəbhənin burulması baş verir ki, bu da son nəticədə onların dağılmasına gətirir. Akustik D.-in oxşar qeyri-xətti transformasiyası zərbə D.-inin yaranmasına gətirir, lakin əvvəlcə sinusoidal profil müəyyən məsafədə mişar formasını alır (şəkil 5). Dispersiyasız başqa sistemlərdə də mümkün olan D. profilinin oxşar transformasiyası onun spektrində çoxlu sayda yüksək harmoniyaların meydana gəlməsinə göstərir. Nəzərəcarpan dispersiyanın mövcudluğu şəraitində sıçrayış formalı cəbhələrin yaranması artıq mümkün olmur və qeyri-xətilik və dispersiyanın parametrlərinin nisbətindən asılı olan D.-in qeyri-xətti inkişafı daha mürəkkəb xarakter daşıyır. Müəyyən şəraitlərdə, profili kiçik amplitudlarda sinusoidə, böyük amplitudlarda isə qısa impulslar ardıcılığına yaxın olan stasionar qaçan D. mövcud ola bilər. Sonsuz period həddində təklənmiş D.-*solitonlar* alınır, onların amplitudları yüksək olduqca, qısamüddətli və böyük yayılma sürətinə malik olur.

Qeyri-xətilik dalğa dəstələrinin yayılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə bilər.

Fəzada iki intensiv dalğa (o cümlədən müxtəlif təbiətli) bir-birini örtərsə, onla-

Şəkil 5. Sadə dalğanın inkişafı (a), “şişmənin” əmələ gəlməsi (b) və zərbə dalğasının partlaması (parçalanması) (c).

rın qeyri-xətti qarşılıqlı təsiri baş verir. Qeyri-xətti proseslər aktiv mühitlərdə, yəni baş verən dalğa həyəcanlanmalarının udulmadığı, əksinə gücləndiyi mühitlərdə (xüsusi halda lazerlərdə) mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məhz qeyri-xətti faktorlar, dispersiya ilə yanaşı, belə sistemlərlə həyəcanlandırılan rəqslərin amplitudunu, formasını və spektrini təyin edir. Müəyyən şəraitlərdə bu rəqslər qeyri-müntəzəm (xaotik) ola bilər (bax *Dinamik kaos*).

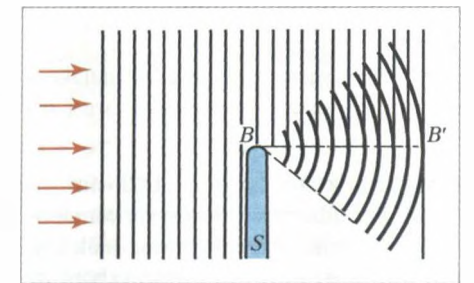
Əd.: Горелик Г.С. Колебания и волны. 2-е изд. М., 1959; Виноградова М.Б., Руденко О.В., Сухоруков А.П. Теория волн. 2-е изд. М., 1990; Рыскин Н.М., Трубецков Д.И. Нелинейные волны. М., 2000; Трубецков Д.И., Рожнев А.Г. Линейные колебания и волны. М., 2001.

DALĞALAR NƏZƏRİYYƏSİ, dilçilikdə – ayrı-ayrı hind-Avropa dillərinin ümumi bir kökdən ayrılaraq tədrici diferensiasiya nəticəsində yaranması fikrini irəli sürür. 1872 ildə İ. Şmidt (1843–1901) tərəfindən təklif olunmuşdur. A. Şleyxerin genealoji “ağac” nəzəriyyəsinə qarşı yönəlmişdir. İ. Şmidtin fikrincə, “ulu” dilin parçalanması nəticəsində bir sıra dillərin yaranması ağacın kökü və budaqları şəklində deyil, dalğaların yayılması formasında baş vermişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, hind dilləri coğrafi amillərə əsasən İran dillərinə yaxındır. İran dilləri hind dilləri ilə slavyan dilləri arasında, slavyan dilləri Baltika dilləri ilə İran dilləri arasında orta mövqe tutur. D.n. 20 əsrdə dilçiliyin (xüsusilə dialektografiya və yeni dilçilik sahələrinin) inkişafında mühüm rol oynamışdır.

DALĞALARIN DİFRAKSİYASI – dalğaların yayılması zamanı *həndəsi optika* qanunlarından istənilən kənaraçıxmalar. Belə ümumi anlamda D.d.-ni dalğaların qeyri-bircins mühitdə yayılması və səpilməsi hadisələrindən fərqləndirmək olmur. Difraksiya zamanı dalğalar həndəsi kölgə oblastına düşə bilər: maneəni qurşamaq, səth boyunca uzanıb getmək, kiçik yarıqlardan keçərək ekranlara yayılmaq və s. Məs., radiodalğa hətta ionosferdən əks olunmadan belə, üfüq arxasına keçə, səs isə evin arxa küncündən eşidilə bilər.

İşıq üçün D.d.-nin ilk dalğa traktovkasını birinci olaraq T. Yunq (1800), ikinci isə O. Frenel (1815–18) vermişdir. Yunq hesab edirdi ki, maneəyə görə yaranan dalğa sahəsinin mənzərəsi məhz dalğaların difraksiyası və interferensiyasının birləşməsidir. O, D.d.-ni izah etmək üçün

dalğaların, şüaların istiqamətindəki adi yayılma qanunlarından başqa, rəqslərin amplitudunun dalğa cəbhələri boyunca eninə verilməsi (eninə diffuziya) prinsipini daxil etmiş və göstərmişdir ki, bu verilmənin sürəti dalğa uz. və cəbhədə amplitudların düşgüsü ilə mütənasibdir. Yunq görə, difraksiyaya uğramış dalğa maneənin kənarı arxasındakı kölgənin sərhədinin müəyyən ətrafında lokal baş verir. Analogi difraksiyaya uğramış dalğa, işıqlı oblastda da yaranır, belə ki, bütövlükdə sanki S maneəsinin səthinin kənarından buraxılan silindrik dalğa sahəsi formalaşır (şəkil 1). Difraksiyaya uğramış dalğaların düşən dalğanın maneə ilə ör-

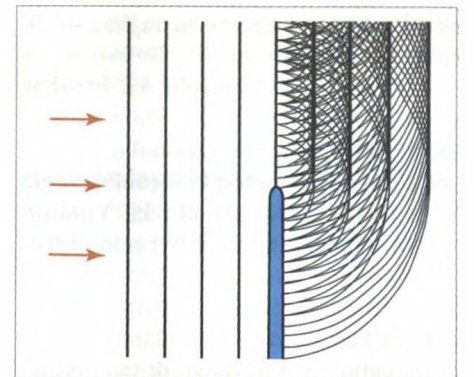

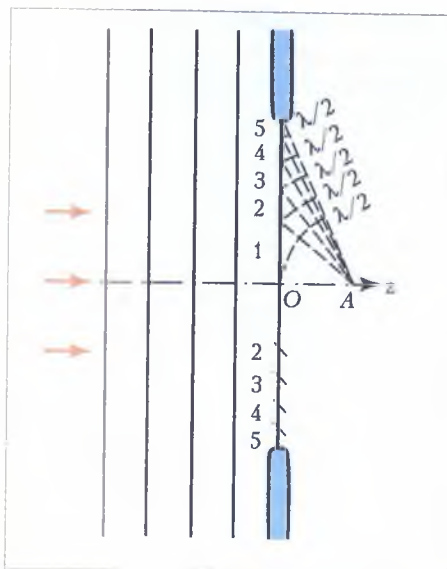
Şəkil 1. Yunq görə dalğaların ekran kənarından difraksiyası sxemi.

tülməyən qabaq hissəsi ilə interferensiyası B' ekranında BB' kölgəsinin sərhədindən yuxarıda yerləşən interferensiya zolaqlarının əmələ gəlməsini, aşağı hissədə isə onların olmadığını göstərir.

O. Frenel Yunqun lokal yanaşmasından imtina etdi və Huygens prinsipinə (1690) əsaslanaraq özünün inteqral metodunu təklif etdi (bax *Hüygens-Frenel prinsipi*). Frenelə görə, difraksiya sahəsi, maneə ilə örtülməyən düşən dalğa cəbhəsi hissəsi boyunca paylanmış qondarma ikinci mənbələrin sahələrinin interferensiyasının nəticəsi kimi təsvir oluna bilər (şəkil 2). Frenel ikinci mənbələrin olduğu səthi Frenel zonaları deyilən yarımdalğa

Şəkil 2. Frenelə görə dalğaların ekran kənarından difraksiyası sxemi.

Şəkil 3. Frenel görə yarıq arxasında difraksiya mənzərəsinin quruluşu (Frenel zonalarına bölünmə).

zonalarına ayırdı (şəkil 3). D.d.-nin xarakteri yarıqda neçə zonanın yerləşməsindən və ya birinci Frenel zonasının ölçüsünün yarıqın a radiusuna nisbətində bərabər p Frenel (dalğa) parametrindən asılıdır: $p = \sqrt{\lambda z} / a$ (z – müşahidə nöqtəsinin koordinatı, λ – dalğa uzunluğu). p kəmiyyətindən asılı olaraq D.d.-nin aşağıdakı oblastlarını fərqləndirirlər: həndəsi optika və ya proyektor oblastı, $p \ll 1$; Frenel difraksiyası oblastı, $p \approx 1$ tərtibindədir; Fraunhofer difraksiyası oblastı, $p \gg 1$. a və λ -nin qeyd edilmiş qiymətlərində bu oblastlar müşahidə nöqtəsinin yarıqdan uzaqlaşması sırasında (yəni z -in artması ilə) ardıcıl yerləşmişdir. Yarıqda yarıqdan birinci oblastda ($z \ll a^2/\lambda$) amplitudunun eninə paylanması amplitudun yarıqın özündə paylanmasını təkrar edir və həndəsi optika yaxınlaşmasına uyğun olur. İkinci zonada ($z, a^2/\lambda$ tərtibindədir) amplitudun eninə paylanması xeyli dərəcədə pozulur. Bu məsafələrdən başlayaraq dalğa dəstəsi nisbətən tez genişlənir (difraksiya səbəbindən). Üçüncü, uzaq oblastda ($z \gg a^2/\lambda$) difraksiya sahəsi müəyyən istiqamətə malik lokal müstəvi strukturlu dağılan sferik dalğanı təsvir edir.

Sonralar göstərilmişdir ki, bərabər şərtlərdə hər iki yanaşma eyni nəticələrə gətirir, lakin konkret baxılmalar zamanı onlardan birinə metodiki üstünlük verilə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Yunqun geniş şəkildə inkişaf etdirdiyi eninə diffuziya metodu, əsasən qısa elektromaqnit dalğaları diapazonlarının istifadəsi (mazerlərin, lazerlərin və s. meydana çıxması) və müvafiq “elektrodinamik təminatın”

zəruriliyi ilə bağlıdır (bax *Kvazi-optika*). Bundan başqa, bu metodun öz-özünə fokuslanma tipli bəzi qeyri-xətti difraksiya və elektromaqnit dalğalarının öz-özünə kanallaşma məsələlərinə adekvat olması məlum oldu.

Kvant mexanikası obyektləri dalğa təbiətinə xas olduğuna görə difraksiya hadisəsi mikroaləmdə də baş verir (bax *Zərrəciklərin difraksiyası*).

Əd.: Фок В.А. Проблемы дифракции и пространства электромагнитных волн. М., 1970; Боровиков В. А., Кинбер Б.Е. Геометрическая теория дифракции. М., 1978; Ваганов Р.Б., Каценеленбаум Б.З. Основы теории дифракции. М., 1982.

DALĞALARIN DISPERSİYASI – harmonik dalğaların faza sürətinin onun tezliyindən (dalğa uz.-ndan) asılılığı. “Dispersiya” terminini fizikaya İ. Nyuton 1672 ildə ağ işıq dəstəsinin şüşə prizmada sınıması zamanı rəngli spektrlərə ayrılmasını izah edərkən daxil etmişdir. Dalğa konsepsiyası bu hadisəni monoxromatik dalğaların yayılma sürətinin tezlikdən (rəngdən) asılılığı ilə izah edir. Nəticədə D.d. adı altında dalğa paketlərinin şişməsi (və ya, əksinə, sıxılması), faza və qrup sürətlərinin fərqli olması, dalğa cəbhələrinin bərabərsürətli olmayan (təcilli) hərəkəti və s. kimi fiziki effektlərə səbəb olan məhz bu asılılıq başa düşülür.

D.d.-nin ənənəvi izahı ixtiyari (qeyri-harmonik) dalğa sahəsinin xətti bircins sistemlərdə $A \exp(i\omega t - ikr)$ harmonik normal dalğaların cəmi (məcmusu) şəklindəki təsvirinə əsaslanmışdır, burada A – dalğanın amplitudu, ω – tsiklik tezlik, k – dalğa vektoru, r – radius-vektor, t – zamandır. Normal dalğaların ω tsiklik tezlikləri və k dalğa vektorları $\omega = \omega(k)$ dispersiya tənliyi ilə əlaqəlidir. Bu düstur düz mütənəsb asılılığı ifadə etmədikdə D.d. baş verir. D.d.-nin analizində $v_{gr} = \omega/k$ faza və $v_{gr} = \partial\omega/\partial k$ qrup sürətləri əsas anlayışlardır. Onlar qiymətə, anizotrop mühitlərdə isə istiqamətə də bir-birindən fərqlənir; yalnız D.d. olmadıqda üst-üstə düşür. Dalğa (kvaziharmonik), qabarlılıqları və çöküklükləri k dalğa vektoru istiqamətində faza sürəti ilə aparır. Elektromaqnit dalğalarının v_f faza sürəti işığın vakuumdakı sürətindən həm kiçik, həm də böyük ola bilər. Daşınan modulyasiya (amplitud və ya faza), dalğa paketlərinin müntəzəm qurşayanları və dalğaların enerjisi həmişə c -dən kiçik olan qrup sürəti ilə köçürülür. D.d. dalğa paketlərinin qurşayanının və onların faza strukturunun pozulmasına

səbəb olduğuna görə qrup sürəti təxmini anlayışdır. Traslarda $L > l_0^2 / (\partial v_{gr} / \partial \omega)$ (l_0 – dalğa paketinin başlanğıc uz.-dur) uzunluqlu yayılmada D.d. dalğa paketinin şişməsinə səbəb olur.

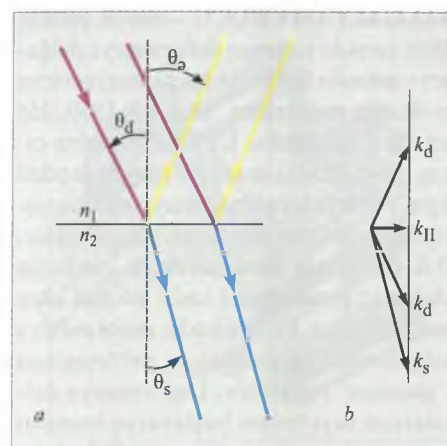
D.d. dalğanı formalaşdıran qarşılıqlı təsirlərin inersiallığı və qeyri-lokallığı ilə izah edilir. Bir sıra hallarda inersiya və qeyri-lokallıq müstəqil baş verir; bu halda uyğun olaraq fəza və zaman dispersiyasını fərqləndirirlər. Lakin əksər hallarda D.d. zaman və ya uz. ölçüsü olmayan fiziki kəmiyyətlərlə təyin edilir. Məs., dərin su səthindəki dalğalar üçün g sərbəstdüşmə təcili ($\omega^2 = gk$), *de Broyl dalğaları* üçün h Plank sabitinin zərrəciyin m kütləsinə nisbəti ($\omega = k^2 h / 2m$) dispersiyasının parametrləridir.

Qeyri-bircins mühitlərdə və dalğaların refraksiyası, əks etməsi, difraksiyası, səpilməsi, qeyri-xəttiliyi ilə uzlaşdığı sistemlərdə D.d. təbiətdə müşahidə olunan, texnikada və elmi eksperimentlərdə geniş istifadə edilən həddindən çox fiziki hadisələrə və effektlərə səbəb olur.

Əd.: Мандельштам Л.И. Полн. Собр. трудов. М., 1950.Т.5; Карпман В.И. Нелинейные волны в диспергирующих средах. М., 1973; Уизем Дж. Линейные и нелинейные волны. М., 1977; Виноградова М.Б., Руденко О.В., Сухоруков А.П. Теория волн. М., 1979.

DALĞALARIN ƏKSOLUNMASI – iki mühitin sərhədində dalğaların yayılma istiqamətini dəyişərək (əks istiqamətdə olana qədər), maneələrdən yenidən şüalanması. Verilən təbiətli dalğaların yayıla bilmədiyi qeyri-şəffaf cisimlər, mühitin qeyri-bircinsliyi (həm kəskin, həm də müntəzəm) əks etdirən obyektlər ola bilər. Adətən, mühitləri ayıran sərhəddə D.ə. ilə eyni zamanda *dalğaların sınıması* baş verir.

Müstəvi monoxromatik dalğalar müxtəlif xassəli iki bircins mühiti ayıran müstəvi sərhəddə düşdükdə dalğaların güzgü əksolunması baş verir. Əksolunan və sınıan (keçən) dalğaların amplitudları, fazaları və yayılma istiqamətləri sərhəd şərtlərinə uyğun olaraq, sərhəddən müxtəlif tərəflər üzrə dalğa sahələrinin uzlaşması əsasında təyin edilir. Fazanın kəsilməzliyi tələbi universal qanuna gətirir – düşən, əksolunan və sınıan *dalğa vektorlarının* tangensial (sərhəddə paralel) toplananları $k_{d1}^{\parallel} = k_{d2}^{\parallel} = k_{s1}^{\parallel} = k_{s2}^{\parallel}$ olmalıdır (şəkil, b). Tərpənməz izotrop mühitlərdə normal toplananlar $k_{d1}^{\perp} = -k_{d2}^{\perp}$ olur və D.ə. qanununun şüa traktovkasını vermək olar: 1) düşən və əksolunan şüalar sərhəddə normal bir müstəvi üzə-

Sındırma əmsalları müxtəlif ($n_2 > n_1$) olan iki mühiti ayıran müstəvi sərhəddə dalğaların əksolunması və sınıması: a – şüa mənzərəsi; b – sərhədə düşən, əksolunan və sınıan dalğaların dalğa vektorlarının proyeksiyaları.

rində yerləşir, 2) θ_s əksolunma bucağı (şüa və normal arasında) θ_d düşmə bucağına bərabərdir (şəkil, a). Əksolunan dalğanın intensivliyi dalğaların təbiətindən, hər iki mühitin xassələrindən, dalğaların polarizasiyasından və θ_d bucağından asılı olan R əksolunma əmsalı ilə xarakterizə edilir. R -i hesablamadan ötrü verilən təbiətli dalğalar üçün spesifik olan sərhəd şərtlərinin ödənilməsi lazımdır. Məs., elektromaqnit dalğaları halında sərhəd şərtləri tələb edir ki, elektrik və maqnit sahələrinin intensivliklərinin tangensial toplananları sərhəddə eyni olsun (bax *Frenel düsturları*). Akustikada sərhəd şərtləri tələb edir ki, ayıran sərhəddə hər iki mühitdəki təzyiq və mühitin zərrəciklərinin sürətinin normal toplananları bərabər olsun. Bu halda

$$R_s = \frac{m \cos \theta_d - \sqrt{n^2 - \sin^2 \theta_d}}{m \cos \theta_d + \sqrt{n^2 - \sin^2 \theta_d}}$$

burada $n = n_2/n_1 = c_1/c_2$ – nisbi sındırma əmsalı, $m = \rho_2/\rho_1$ – mühitlərin sıxlıqlarının nisbətidir.

$n < 1$ və $\theta^* (\sin \theta^* = n)$ böhran düşmə bucağından böyük düşmə bucaqlarında *tam daxili əksolma* (qayıtma) baş verir.

Hərəkət edən obyektlərin dalğalarının əksolunması tezliyin sürüşməsi ilə baş verir ki (bax *Dopler effekti*), bu halda əksolunma bucağı düşmə bucağına bərabər olur. Fasiləsiz olaraq xassələrini dəyişən mühitlərdə qeyri-bircinsliyin xarakterik miqyası $L \ll \lambda$ olarsa, D.ə. müşahidə edilir. Müntəzəm qeyri-bircins mühitlərdə ($L \gg \lambda$) D.ə. azdır, lakin onlardakı refraksiya D.ə.-na oxşar hadisələrə, məs., səhrada güzgü mirajına səbəb ola bilər (bax

Səsin refraksiyası, Işığın refraksiyası).

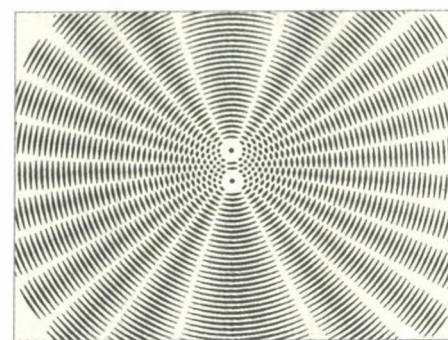
Ümumi halda D.ə.-na dalğaların sınıması, udulması, səpilməsi, difraksiyası və s. hadisələrdən izole edilmiş şəkildə baxmaq olmaz. Bax, həmçinin *Işığın əksolunması*.

DALĞALARIN İNTERFERENSİYASI – fəzada eyni zamanda yayılan iki (və ya daha çox) dalğanın toplanması zamanı onların qarşılıqlı güclənməsi və ya zəifləməsi. Adətən, D.i. zamanı dalğa sahəsinin yekun intensivliyi başlanğıc dalğaların intensivlikləri cəmindən fərqlənir. D.i. istənilən təbiətli (elastiki, elektromaqnit, o cümlədən işıq və b.) dalğaların əsas xassələrindən biridir; dalğaların şüalanması, yayılması və difraksiyası kimi hadisələr də D.i. ilə bağlıdır.

Eyni tezlikli, amplitudlu ($A_{1,2}$) və fazalı ($\varphi_{1,2}$) iki harmonik dalğa halında yekun A^2 intensivliyi xətti mühtdə

$A^2 = A_1^2 + A_2^2 + 2A_1A_2 \cos \Delta\varphi$ -dir, burada $\Delta\varphi = \varphi_2 - \varphi_1$ dalğaların fazalar fərqi, $A_{1,2}$, $\varphi_{1,2}$ ümumi halda koordinatların və zamanın funksiyaları olub, görünüşləri interferensiya edən dalğaların konkret strukturu ilə təyin olunur. Nəticədə $\Delta\varphi = 2\pi m$ ($m=0, \pm 1, \pm 2, \dots$ – interferensiya tərtibi) olan nöqtələrdə $A = A_1 + A_2$ olur, A^2 intensivliyi isə toplanan dalğaların intensivlikləri cəmindən böyük olan maks. qiymət alır. $\Delta\varphi = 2\pi(m + 1/2)$ olan nöqtələrdə interferensiya minimumu olur: $A = |A_1 - A_2|$. Xüsusi halda $A_1 = A_2$ olduqda, bu nöqtələrdə yekun amplitud sifra bərabər olur, interferensiya edən dalğalar bir-birini tamamilə “söndürür”.

Müəyyən m -lərə uyğun maksimumlar və minimumların üçölçülü fəzada həndəsi yeri, ixtiyari müşahidə müstəvisi (ekranı) ilə kəsişməsi interferensiya zolaqları və ya rən səthi təsvir edir. İki müstəvi dalğa halında maksimumlar və minimumların səthləri $\Delta k = k_2 - k_1$ ($k_{1,2}$ – dalğa vektorlarıdır) vektoruna perpendikulyar müstəvini təsvir edir, qonşu maksimumlar arasındakı məsafə isə $\lambda [2 \sin(\alpha/2)]^{-1}$ -ə bərabərdir, burada $\alpha = |\Delta k|/k - k_1$ və k_2 vektorları arasındakı bucaq, λ – dalğa uzunluğudur. $d = S_1 S_2$ məsafəsində qeyd olunan S_1 və S_2 nöqtələrindən çıxan iki sferik dalğanın interferensiyası halında maksimumlar və minimumlar $S_1 S_2$ oxu ətrafında fırlanma hiperboloidində yerləşir, bu oxa paralel müstəvidə isə interferensiya zolaqları hiperbolalar şəklində olur (şəkil). Maksimumların ümumi sayı $|m| \leq d/\lambda$ şərtindən təyin edilir.

S_1 və S_2 mənbələrindən (nöqtələrlə işarə edilmişdir) çıxan iki sferik dalğanın interferensiyası zamanı interferensiya zolaqlarının görünüşü. İntensivliyin maksimumları (ışıqlı zolaqlar) və minimumları (qaranlıq zolaqlar) görünür.

İnterferensiya maksimumları və minimumları enerji selinin fəzada yenidən paylanması nəticəsində yaranır. Mənbələr arasındakı məsafə kiçik olduqda ($d \leq \lambda/2$) fazalar fərqi yekun olaraq, şüalanmanın yekun gücü də dəyişir, yəni dalğa mənbələrinin bilavasitə bir-birlərinə təsir edir. $A_{1,2}$ vektorları (elektrik sahəsinin intensivlikləri) bir-birinə ortoqonal olmadıqda vektor dalğaları (məs., elektromaqnit) interferensiya edir.

Maksimumların və minimumların səthləri (həmçinin ekranda onlara uyğun interferensiya zolaqları) $\Delta\varphi$ fazalar fərqi dəyişmədikdə tərpənməz qalır. Asılı olmayan (sərbəst) mənbələr halında onların tezlikləri azacıq fərqləndikdə ($\Delta\omega = \omega_2 - \omega_1$) maksimumların və minimumların koordinatları fəzada yerlərini dəyişir, amplitud isə verilən nöqtədə $\Delta\omega$ tezlik fərqi ilə $A_1 + A_2$ -dən $|A_1 - A_2|$ -yə qədər *döyümlərə* məruz qalır. Fazanın qeyri-stabilitiyi nəticəsində (fazalar fərqi π və ya π -dən böyük olduğu təsadüfi hallarda) bu cür, lakin zamana görə qeyri-müntəzəm olan döyümlər də baş verir. İnterferensiya maksimumlarının və minimumlarının müşahidəsinin mümkünü qeydə alan cihazların inersiya dərəcəsi τ_0 zamanına görə ortalamaya gətirir. Əgər τ_0 yekun sahənin xarakterik döyümlə perioduna (dalğa spektrinin eninin tərsi tərtibində olan τ “koherentlik müddəti”) nisbətən kiçikdirsə, onda maksimumlar və minimumlar asılı olmayan mənbələrdə də qeydə alınacaq. τ_0/τ nisbətinin böyüməsi ilə interferensiya maksimumları və minimumları tədricən yox olur (“dağılır”), $\tau_0 \gg \tau$ -da isə D.i. müşahidə olunmur – yekun sahənin A^2 intensivliyi toplanan dalğaların intensivlikləri cəminə bərabər olur.

Radiodalğalar üçün $\tau_0 \ll \tau$ şərti asanlıqla əldə olunur, ona görə də asılı olmayan mənbələr tərəfindən D.i.-nin müşahidəsi çətinlik törətmir (bax *Radiodalğaların interferensiyası*). Optikada kvazimonoxromatik işığın "təbii" mənbələri üçün (hətta qazların istilik şüalanmasının ayrı-ayrı spektral xətləri üçün) vəziyyət xeyli dərəcədə fərqlidir. Bu halda normal şəraitlərdə τ -nın qiyməti 10^{-9} – 10^{-10} san tərtibində, insan gözü üçün isə τ_0 10^{-1} san tərtibində, sürətli kinokameralar üçün $\tau_0 \geq 10^{-7}$ san, yəni $\tau_0 \gg \tau$ olur. Ona görə də işığın interferensiyasını uzun müddət yalnız hər hansı mənbədən çıxan şüanın aralanması yolu ilə alınan koherent dalğalar halında müşahidə etmək mümkün olub (bax *Koherentlik*).

D.i.-nin geniş tətbiq sahəsi var. Onun həyata keçirilməsi üçün *interferometrlərin* müxtəlif sxemləri işlənilib hazırlanmışdır. İnterferensiya zolaqlarının düzülüşü dalğa uzunluğundan və şüaların yollar fərqiindən asılıdır. Bu, dalğa uzunluğu məlum olduqda interferensiya mənzərəsinin görünüşünə görə (və ya zolaqların yerdəyişməsinə görə) məsafələrin dəqiq ölçülərini aparmağa və ya əksinə, interferensiya edən dalğaların spektrini təyin etməyə imkan verir. İnterferensiya mənzərəsinə görə dalğaların yayıldığı mühitin qeyri-bircinsliyini aşkara çıxarmaq və ölçmək olur. Müəyyən obyektədən səpilən (və ya ondan keçən) dalğanın "əsas" (nöqtəvi mənbədən çıxan) dalğa ilə interferensiyası *qoloqrafiyanın* əsasını təşkil edir. Ayrı-ayrı "elementar" şüalandırıcıların dalğalarının interferensiyası elektromaqnit və akustik dalğalar üçün mürəkkəb şüalanma sistemlərinin (antennaların) yaradılmasında istifadə olunur.

DALĞALARIN POLYARLAŞMASI – bax *İşığın polyarlaşması*.

DALĞALARIN SINMASI (dalğaların refraksiyası) – dalğanın qeyri-bircins mühitdə yayılma istiqamətinin dəyişməsi; dalğanın *faza sürətinin* koordinatlardan asılılığı ilə şərtlənir. D.s.-na ayrıca hadisə kimi (dalğaların difraksiyasından asılı olmadan) yalnız dalğa proseslərinin şüa təsvirinin tətbiqi çərçivəsində baxıla bilər (bax *Həndəsi optika*, *Həndəsi akustika*). Bircins mühitləri ayıran müstəvi və ya müntəzəm əyilmiş (dalğa uzunluğu miqyasında) sərhəddə D.s.-ni və müntəzəm qeyri-bircins (dalğa uzunluğu miqyasında) mühitdə (bəzən "refraksiya" terminini yalnız bu hala aid edirlər) D.s.-ni fərqləndirirlər.

Müstəvi monoxromatik dalğanın iki

qeyri-uducu bircins mühiti ayıran sərhəddə sinması zamanı düşən və sinan dalğanın yayılma istiqamətləri

$$\sin\theta_2/\sin\theta_1 = v_2/v_1$$

nisbəti ilə əlaqəlidir (*Snellin sinma qanunu*), burada θ_1 , θ_2 – düşmə və sinma bucaqlarıdır, yəni v_1 , v_2 faza sürətləri ilə sərhədin normalı arasındakı bucaqlardır. İzotrop mühitlərdə $n_{21} = v_2/v_1$ kəmiyyəti düşmə bucağından asılı deyil və iki mühitin nisbi sındırma əmsalı adlanır; elektromaqnit dalğaları üçün işığın vakuumdakı sürətinin mühitdəki faza sürətinə nisbəti kimi mütləq sındırma əmsalını daxil edirlər. $(v_2/v_1) \sin\theta_1 > 1$ olduqda D.s. qanununu ödəyən həqiqi θ_2 bucaqları olmur, deməli, sinan dalğa da olmur və *tam daxili əksolma* (qayıtma) hadisəsi baş verir. D.s. mühitləri ayıran kəskin sərhədlərdə dalğaların əksolunması (nadir istisnalarla) ilə müşayiət olunur. Düşən, sinan və əksolunan dalğaların amplitudlarının nisbəti dalğaların təbiətindən və polyarizasiyasından asılıdır və *Frenel düsturları* ilə təyin edilir. Əksər optik qurğuların (mikroskopların, teleskopların, spektroqrafların, fotoaparatların, işıqötürənlərin və b.) iş prinsipi D.s. effektinə əsaslanmışdır. Bir çox təbiət hadisələri: mirajlar, okeanda və atmosferdə səs kanalları, qitələrarası radioəlaqə və s. refraksiya ilə izah olunur.

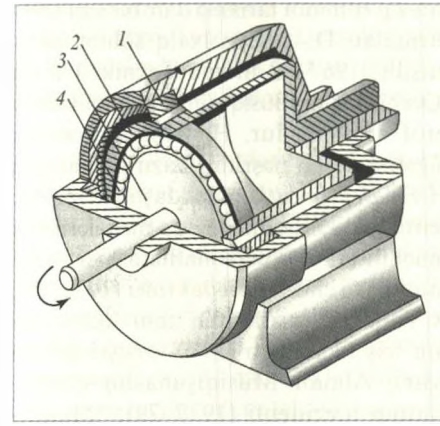
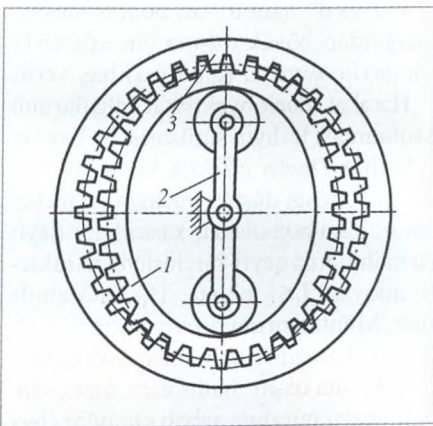
DALĞALARIN UDULMASI – dalğanın enerjisinin, onun başqa dalğalarla və ya özünün yayıldığı mühitlə, yaxud da yayıldığı yolda yerləşən cisimlərlə qarşılıqlı təsiri nəticəsində digər növ enerjilərə çevrilməsi. Dalğanın təbiətindən və mühitin xassələrindən asılı olaraq D.u. mexanizmi müxtəlif cür ola bilər (məs., *səsin udulması* və *ışığın udulması* zamanı), lakin bütün hallarda D.u. dalğanın eksponensial qanunla zəifləməsinə gətirir. Yayılma zamanı dalğaların zəifləməsi yalnız D.u. nəticəsində yox, həm də düşən dalğanın enerjisinin digər növ dalğaların (düşən dalğanın təsiri nəticəsində əmələ gələn) enerjisində keçməsi nəticəsində də ola bilər.

DALĞALI – Azərb. Resp. Neftçala r-nunun Sarıqamış ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 27 km c.-da, Salyan düzündədir. Əh. 100 (2011); əkinçilik, heyvandarlıq və baliqçılıqla məşğuldur.

DALĞALI – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunun Nabran ə.d.-ndə qəsəbə. R-n mərkəzindən 40 km şm.-da, Samur-Dəvəçi ovalığında, Xəzər dənizi sahilindədir. Əh. 132 (2011). Əkinçilik, maldarlıq və baliqçılıqla məşğuldur.

DALĞALI ÖTÜRÜCÜ – elastik çarxda dövrü surətdə yaranan deformasiya dalğaları vasitəsilə fırlanma hərəkətini çevirən və ötürən mexanizm. D.ö.-nü 1959 ildə amerika mühəndisi U. Masser ixtira etmiş, 1960 ildə isə onun ilk işləyən modeli Nyu-Yorkda sərgidə nümayiş etdirilmişdir. D.ö. *planetar ötürücünün* bir növüdür. D.ö.-də elastik çarx hərəkətli qovşağın (dalğalar generatoru) təsiri ilə sərt çarx boyu fırlanır ki, nəticədə deformasiya dalğalarının yaranması və yerdəyişməsi ("qaçması") baş verir. Deformasiya dalğalarının sayı birdən başlayaraq istənilən geniş yayılmışdır. Dişli çarx, friksion və vintli D.ö. növləri var. Ən çox tətbiq edilən dişli D.ö. daxili silindrik səthində düz dişləri olan sərt dişli çarxdan, xarici silindrik səthində dişlər yerləşən elastik çarxdan (sərt dişli çarxın içərisində yerləşdirilir) və elastik çarxı radial istiqamətdə dövrü olaraq deformasiya etdirən dalğa generatorundan (dalğayaradandan) ibarətdir (şəkil 1). Elastik çarxın həm daxilində, həm də xaricində yerləşə bilən mexaniki (iki və üç diyircəkli, yumruqucuqlu, diskli, dairəvi və s.), həmçinin, pnevmatik, hidravlik və elektromaqnit dalğa generatorları tətbiq edilir. Dalğa generatoru elektrik mühərriki vasitəsilə hərəkətə gətirilir. Bu vaxt dalğa generatorunun çıxıntıları elastik çarxı radial istiqamətdə dartır. Elastik çarx elliptik şəkil alaraq sərt dişli çarxla müəyyən qövs üzrə ilişmə əmələ gətirir. Beləliklə, dalğa generatoru fırlandıqca elastik çarxın silindrik səthində "qaçan" deformasiya dalğası yaranır. Adı dişli çarx ötürmələrindən fərqli olaraq burada ilişən dişlərin sayı çoxdur. Dalğaların sayı dalğa generatorunun çıxıntılarının sayına bərabərdir. D.ö.-də

Şəkil 1. İkiyumruqucuqlu dalğa generatorlu dalğalı ötürücü: 1 – elastik dişli çarx; 2 – dalğa generatoru; 3 – sərt dişli çarx.

Şəkil 2. Birpilləli dalğalı ötürücülü reduktor: 1 – elastik çarx; 2 – ikidiyircəkli dalğa generatoru; 3 – sərt çarx; 4 – yataq.

generator ilə elastiki çarxın arasındakı sürtünməni azaltmaq məqsədilə yataq quraşdırılır (şəkil 2). D.ö.-də dalğalar pnevmatik və hidravlik üsulla yaradıldıqda elastik çarx maye və havanın təzyiqi ilə ona sıxılan plunjerlərin təsirdən deformasiyaya uğrayır. Bu cür D.ö.-də generator sürətlə fırlandığından onların ətaləti az olur. D.ö.-də hissələrin hazırlanması və yığılması böyük dəqiqlik tələb etmir, çünki elastik elementin deformasiyasını tənzim etməklə lazımi dəqiqlik alınır, ötürmə daha səlis, təkanlara və dinamik yüklərə qarşı daha davamlıdır. Təyinatından və ötürülən gücündən asılı olaraq *f r i k s i o n* D.ö.-nün qurulması mümkündür. Belə ötürücülərdə fırlanma elastik və sərt elementlərin toxunma yerindəki sürtünmə qüvvələrinin hesabına yerinə yetirilir. Friksion D.ö.-dən variator kimi istifadə olunur. V i n t l i D.ö.-də elastik element içiboş vintdən, sərt element isə nazikdivarlı qaykadan ibarətdir. Dalğa generatoru, uyğun olaraq, elastik elementin daxilində və xaricində yerləşə bilər. Vint və qayka yivlərinin parametrlərinin nisbətindən asılı olaraq generatorun fırlanma hərəkəti ötürmənin çıxış orqanının irəliləmə, yaxud vintli hərəkətinə çevrilir. D.ö.-nün eyni vaxtda ilişmədə olan dişlərinin sayının çoxluğu kinematik dəqiqliyi artırır və fırlanmanın səlis ötürülməsini təmin edir. İlişmə çoxcütü olduğuna görə dişlərə düşən yük xeyli azalır, bu da onların ölçülərini, həmçinin mexanizmin ümumi qabaritini və kütləsini azaltmağa imkan verir. Birpilləli D.ö.-də ötürmə nisbəti 60-dan 300-ə qədər, ikipilləlidə 10000-ə qədər və daha artıq olur; ötürmənin f.i.ə. 80–90%-dir.

D.ö., əsasən, böyük ötürmə ədədi tələb edilən maşın intiqallarında; verici və icra-

edici mexanizmlərdə; avtomatlaşdırılmış sistemlərdə yüksək kinematik dəqiqlik hesabına qurğularında; hermetikləşdirilmiş sahələrdə, o cümlədən kimya sənayesində (zəhərli mühitlərdə və s.), kosmik texnikada və atom texnikasında hərəkətin ötürülməsi üçün intiqallarda tətbiq edilir.

DALĞALI TUTUQUŞU (Melopsittacus undulatus) – tutuquşukimilər dəstəsindən quş. Qəfəsdə saxlanılmasına və çoxaldılmasına görə ən çox dekorativ quşlardan (XIX əsrin ortalarından) biridir. Bədəninin uz. 18 sm-ədək, kütləsi 25 q-a qədərdir. Vəhşi D.t.-nda yaşıl rəng üstünlük təşkil edir; başın ön tərəfi və boğazı sarı, quyruğu göydür. Başında, mantiyada və qanadlarında nazik qara və sarı zolaqlar var. Erkəklərində gicgah tünd-göy, dişilərində açıq-göy, yuvalama dövründə boz rəngdə olur. Avstraliyada geniş yayılmışdır. Savannalarda və suvatı olan quru seyrək meşələrdə məskunlaşır. D.t. yem axtarmaq üçün köç edən çox-

Dalğalı tutuquşu (Melopsittacus undulatus).

saylı sıx dəstələrlə yaşayır. Sürətli və maneəvli uçuşu var, yerdə iti qaçır. Demək olar ki, yalnız yerdən və otlardan toxumları dənələklə qidalanır. Çox vaxt koloniyası halında məskunlaşır. Yağışlı mövsüm qurtardıqdan sonra ilin hər vaxtında yuva qurur. Yuva ağacların koğuşunda olur. 3–5, bəzən daha çox yumurta qoyur; il ərzində D.t. bir neçə dəfə bala çıxarır. Qəfəsdə çox tələbkar deyil və asan çoxalır. Seleksiyaçılar tərəfindən lələklərinin rəngi sarı, mavi, ağ, ala və s. olan D.t. yetişdirilmişdir. D.t.-nin cavan erkəkləri ayrı saxlanıldıqda, insan səsinə yamsılayır, xeyli söz və söz birləşmələri öyrənə bilər.

DALĞALILIQ – 1) metal məmulatlarda, vəzəqlərdə yaymadan sonra yaranan nöqsan, qüsurlar; deformasiyanın qeyri-bərabərliyi nəticəsində təbəqə yayıqda kələkötürlüyün təkrarlanması ilə müşayiət olunan qeyri-müstəvilik; 2) ağac qüsuru; oduncağı təşkil edən layların eksentrik

dairələrdən fərqli olaraq dalğavari olması; 3) temp-r-nəmlilik rejiminin pozulması, rütubətli şəraitdə saxlanılması və s. nəticəsində kağızın səthində yaranan deformasiya; belə kağız illüstrasiya çap etməyə yaramır.

DALĞAÖLÇƏN – 1) tezlik ölçən – elektromaqnit rəqslərinin dalğa uzunluğunu ölçən radiotexniki cihaz. 10 kHs-dən 10 GHz-ə qədər və daha yüksək radiotezlik diapozonunda tətbiq edilir. Rezonans və heterodin D.-lərinə ayrılır. 2) D ə n i z D.-i – külək dalğalarının amplitudunu (yüksəkliyini), uzunluğunu, dövrünü, həmçinin onların sürətini və yayılma istiqamətini təyin edən cihaz.

DALĞAÖTÜRƏN – bircins olmayan mühitdə elektromaqnit, akustik, seysmik və s. dalğaların yayıldığı kanal, qurğu. Rəhbər xətləri kimi istifadə edilən radiodalğaötürən və işıqötürən daha geniş yayılmışdır. Bax həmçinin *Akustik dalğaötürən*, *Atmosfer dalğaötürəni*, *Dielektrik dalğaötürən*, *İşıqötürən*, *Radiodalğaötürən*.

DALĞIC AVADANLIĞI – bax *Dalğic işləri*.

DALĞIC GƏMİSİ – suyun 100 m-ədək dərinliyində görülən dalğic işlərini təmin edən xidməti-yardımcı gəmi. Çay, dəniz və reydlər (sahil yaxınlığında külək tutmayan yer) D.g.-lərinə ayrılır. D.g. kompressor st.-ları, 20 m-ədək dərinliyə enmək üçün dalğic nərdivanları, daha dərin suya enmək üçün isə dalğic köşkləri, müalicə dekompressiyası üçün barokamera və s. ilə təchiz edilmişdir. 100 m-dən dərin sularda dalğic işləri xüsusi dərinlik kompleksləri ilə təchiz edilmiş xilasedici gəmilər, sualtı işləri təmin edən gəmilər və s. ilə aparılır.

DALĞIC İŞLƏRİ – xüsusi ləvazimatlarla sualtı işlərin aparılmasını təmin edən fəaliyyət sahəsi. İnsanın su altındakı işi yüksək və dəyişən təzyiq, aşağı temp-r və s. amillərin yaratdığı mənfi təsirlər nəticəsində barozədələnmələr, narkotik və oksigen zəhərlənməsi, dekompressiya xəstəliyi və s. ilə bağlıdır. Bu səbəbdən elmi-texniki və tibbi tədqiqatlar əsasında dalğic texnikası, sualtı iş rejimləri hazırlanır və s. tədbirlər görülür.

Sualtı aləmin insan tərəfindən tədqiqinə hələ çox qədim zamanlardan başlanmışdır. İlk dalğiclar heç bir xüsusi avadanlıq olmadan mirvari axtarmaq məqsədilə 30–40 m dərinliyə nəfəslərini bir neçə dəqiqəyə saxlamaqla dalırdılar. Sonralar nəfəs almaq üçün qamış borucuqlar, ehtiyat hava saxlanılan dəri torbalar (kisələr) və s., 18 əsrin sonlarından

əsas hissəsi skafandr olan dalğic ləvazimatının kəşf edilməsi ilə hava nasosu tətbiq edilməyə başlandı.

Dalğic texnikası müxtəlif D.i. görmək üçün ləvazimat və avadanlıqlardan ibarətdir. Dalğic ləvazimatına dalğic su altında lazımı həyat fəaliyyətini və işini təmin edən vasitələr dəstə daxildir. Dalğic geyim ləvazimatının dalğıcı xarici mühitdən ayıran, qaz və su keçirməyən örtük hissəsi dalğic skafandri adlanır. Dalğic ləvazimatları yumşaq və sərt (bərək) ləvazimatlara ayrılır. Yumşaq dalğic ləvazimatlarında suyun təzyiqini dalğic özü qəbul edir; dalma dərinliyi tənəffüs üsulundan asılı olur. Sərt dalğic avadanlıqlarında atm. təzyiqi saxlanılır, xarici təzyiqi skafandr qəbul edir; dalma dərinliyi isə 200 m və daha çox ola bilər.

Dalğic ləvazimatı aşağıdakı növlərə ayrılır: tənəffüs üçün qaz qarışıqları ilə təchiz üsuluna görə müstəqil və qeyri-müstəqil; tənəffüs sxeminə görə ventilyasiya olunan, açıq, yarımqapalı və qapalı tənəffüs sxemli; qaz qarışıqlarının tərkibinə görə havalı, oksigenli, helium-oksigenli və s. Ventilyasiya olunan ləvazimatlarda hava su səthindən şlanqla fasiləsiz verilir və skafandr xüsusi klapanla ventilyasiya edilir; skafandrların dəbilqəsi şlanq zədələnmərkən havanın skafandrdan çıxmasının qarşısını alan qoruyucu klapanlara malikdir. Bu da hava ilə (30–35 l) müstəqil tənəffüsü və su səthinə qəza çıxışını təmin edir. Ventilyasiya olunan ləvazimatın tam çəkisi 100 kq-a yaxındır və 60–70 m dərinlikdə işləmək üçün tətbiq edilir. Açıq tənəffüs sxemli, yəni suya nəfəs verilən ləvazimatlarda hava-tənəffüs aparatı kimi *akvalanqdan* istifadə edilir; hiperbarik (azot) narkozu təhlükəsi olduğu üçün dalma dərinliyi 20–60 m-dir. Yarımqapalı tənəffüs sxemli müstəqil ləvazimatlarda tənəffüs qarışığı (adətən, helium-oksigenli) regenerasiya sxemində tam və ya qismən bərpa olunur, qarışığın artığı isə xüsusi klapan vasitəsilə suya buraxılır. Bu tip aparatlardan 60 m-dən çox (280 m-ədək) dərinliklərdə istifadə edilir; dalğıcın sualtı iş müddəti 2–9 saat olur. Qapalı tənəffüs sxemli müstəqil ləvazimatlarda tənəffüs qarışığı kimi təmiz oksigen işlənir; dalğic tənəffüs aparatının regenerasiya sistemi ilə nəfəs alır. Belə qapalı sxemlə sirkulyasiya edən qarışıqda heç bir itki baş vermir. Balonların tutumu dalğıcı 20 m-dən çox olmayan dərinlikdə (oksigen zəhərlənməsinin qarşısını almaq üçün) 2–4 saat

işləməyə imkan verir. 100 m-dən artıq dərinlikdə işləmək üçün helium-oksigen və ya azot-helium-oksigen qarışıqından istifadə edilir. Bu hallarda skafandr qızdırılmalıdır.

Tətbiq edilən dalğic ləvazimatlarından asılı olaraq dayaz (20 m-ədək dərinlikdə), orta dərinlikli (20–45 m) və dərin sularda (45 m-dən dərinə dalma zamanı) aparılan D.i. olur.

Dalğic avadanlığı dalğıcın suyun altına endirilməsi, su altında işləməsi və suyun səthinə qaldırılması üçündür. Tərkibinə təzyiqi tədricən azaltmaq üçün dekompressiya kamerası; balonları hava, oksigen və ya heliumla doldurmaq üçün orta və yüksək təzyiqli (stasionar, sayyar və ya daşınabilən) kompressorlar; dalğıcı suyun altında hava vermək üçün kiçik təzyiqli kompressorlar (pompalar); tənəffüs qazlarının (qaz qarışıqlarının) hazırlanması və dalğıcı verilməsi üçün qurğular; hava qızdırıcıları; endirmə-qaldırma qurğuları, siqnallaşma, rabitə və işıqlandırma vasitələri, hidrolokatorlar, dalğic aləti, tibbi ləvazimat və s. daxildir.

Dalğiclar gəmilərdə qəza-xilasetmə işləri aparır, gəmilərin sualtı hissələrinə baxış keçirir, onların qəza təmirini (o cümlədən, sualtı qaynaq işlərini), qazıma platformalarında tikinti-quraşdırma işlərini yerinə yetirir, batmış gəmilərin və başqa obyektlərin səthə qaldırılmasında iştirak edir, hərbi sahədə xüsusi tapşırıqların icrası üçün suya dalır və s. Mədən sənayesi sahəsində D.i. mühəndis tədqiqatları (oceanoloji, geofiziki, geoloji kəşfiyyat) və şelfdə neft və qaz çıxarılması üzrə yeraltı qurğuların və avadanlıqların istismarı – quyuların konservasiyası (quyunun ağzının müəyyən müddətə hermetikləşdirilməsi), konservasiya olunmuş quyuların açılması, ləğv olunması; konstruksiyaların vəziyyətinə nəzarət edilməsi; kino-foto, teleçəkilişlərin və vizual müşahidələrin aparılması; yeraltı qurğular (əsas və bünövrələr), yeraltı boru kəmərləri və kabellərinin çəkilməsi, qaynaq və təmir-mexaniki işlərinin aparılması və s. zamanı tətbiq edilir.

DALĞIC TEXNİKASI – bax *Dalğic işləri*.

DÄLHAUZ (Dahlhaus) Karl (10.6.1928, Hannover – 13.3.1989, Berlin) – alman musiqişünası və musiqi filosofu. 1947–52 illərdə Frayburqda V. Qurlittdən və Göttingendə R. Herberdən dərslər almışdır. Harmonik tonallığın genəzi problemi üzrə professorluq dissertasiyası (1966) və

musiqi ritminin tarixinə dair bir sıra araşdırmaları D.-a beynəlxalq şöhrət gətirmişdir. 1967–89 illərdə Texniki Un-tin (Qərbi Berlin) musiqişünaslıq fakültəsinin prof.-u olmuşdur. H. Rimanın musiqi lüğətinin 3-cü nəşrinin hazırlanmasında H.H. Eggebrextlə əməkdaşlıq etmişdir; terminoloji hissənin bir sıra məqalələrinin müəllifi (1967), personalilərə həsr olunmuş əlavə cildlərin redaktoru (1972–75); R.Vaqnerin əsərlərinin tam külliyyatının baş redaktoru (1970–; nəşri davam edir); Alman Musiqişünaslıq Cəmiyyətinin prezidenti (1977–79); “Musiqişünaslıq üzrə yeni dərslik” seriyasının (c.1–13, 1980–95) və “Musiqli teatr ensiklopediyası”nın (c. 1–16, 1989–97) redaktoru olmuşdur. Ensiklopedik təhsilli alim olan D. kitablarında və çoxsaylı məqalələrində (“Analiz və dəyərlilik mülahizəsi”, 1970; “Musiqi tarixinin əsasları”, 1977; “Mütləq musiqi ideyası”, 1978; “Şönberq və başqaları”, 1978; “Musiqi realizmi”, 1982 və s.) Avropa musiqi nəzəriyyəsi, tarixi və estetikası problemlərini başlanğıc mərhələsindən müasir dövrədək araşdırmışdır.

DALIQAAYA – Azərb. Resp. Quba r-nunun Rük ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 70 km c.-q.-də, Qaraçayın sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 169 (2011); maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

DALİ (Dali) Salvador (tam adı və soyadı Salvador Felip Xasint Dali-i-Domeneç, Dali y Domenech) (11.5.1904, Kataloniya Figeras – 23.1.1989, orada) – ispan (katalon) rəssamı, heykəltəraş, qrafik, səhnəqraf. *Sürrealizmin* görkəmli nümayəndələrindən biri. Madriddə Rəssamlıq Akademiyasında təhsil almışdır (1921–22, 1925–26). 1920-ci illərin ortalarında L. *Bunyuel* və F. *Qarsiya Lorka* ilə dostlaşmışdır. Keçmiş rəssamların (D. Velaskes, El Qreko, F. Qoyya, A. Dürer, Leonardo da Vinçi və b.) yaradıcılığına maraqlı, C. *De Kiriko*, K. *Karra*, *neoklassisizm* nümayəndələri, həmçinin Z. *Freydin* əsərləri ilə tanışlıq D.-nin estetik baxışlarına və yaradıcılıq metoduna mühüm təsir göstərmişdir (“Pəncərə önündəki qız”, 1925, Müasir İncəsənət Muzeyi, Madrid; digər erkən əsərləri). 1928 ildə Parisə gələn rəssam burada P.*Pikasso*, X.*Miro* və P.*Elüarla*

tanış olmuş, sürrealistlər birliyinə (A. *Breton* və b.; bax *Sürrealizm*) qoşulmuşdur; L. *Bunyuelin* “Əndəlus köpəyi” (1928) və “Qızıl əsr” (1930) filmlərinin ssenaristi və rəssamı olmuşdur.

1920-ci illərin sonlarında D.-nin özünün sayıqlama assosiasiyalarının obyektləşdirilməsinə əsaslanan, öz-özünə əmələ gələn irrasional idrak metodu kimi müəyyən etdiyi “paranoik-tənqidi” metodu yarandı. Yuxugörmə obrazları, pozulmuş psixika fantaziyaları D.-nin rəsmlərində heyrətamiz optik dəqiqliklə imitasiya olunur və bu da onlara təlqinedici realıq xarakteri verir. Bir-biri ilə çulğaşan hibrid fiqurlar öz absurdluğu ilə vahimə yaradır (“Qorxulu oyun”, 1929, şəxsi kolleksiya, Paris). 1930-cu illərin bəzi tablolarında sosial sarsıntılar və müharibələr təhdidi ilə assosiasiya olunan aqressiya, üzvi parçalanma motivləri xəstə erotik və qorxu ovqatını yaradır (“Vətəndaş müharibəsini qabaqcadan hissetmə”, 1936, İncəsənət muzeyi, Filadelfiya; “Payız kannibalizmi”, 1936, Teyt qalereyası, London). 1930-cu illərdən D. yaradıcılığında vizual-optik paradokslar meydana çıxır: fiqurlar üst-üstə yığılır, eyni formalar iki-üç dəfə təsvir olunur (“Narsisin metamorfозası”, 1937, Teyt qalereyası; “Volterin görünməyən büstü ilə qul bazarı”, 1940, Salvador Dali muzeyi, Sent-Petersberq və s.).

1939 ildə D. sürrealist birliyinin digər üzvlərindən ayrıldı, çünki birliyin üzvləri onun siyasi baxışlarını (monarxizm, totalitar rejim rəhbərlərinə rəğbət) və hərəkətin estetik məramnaməsinə bəsit yanaşmasını qəbul etmirdilər. Buna baxmayaraq, D. özünü əvvəlki təqəyə, əsl sürrealist saymışdır. 1940 ildə ABŞ-a mühacirət etmişdir. Səs-küylü özünüreklem, eksentrik hərəkətlər və şoular, tərtibat və tətbiqi sənətin gəlirli sahələrində fəal iş D.-yə kommertiya uğuru əvvəlcə Amerikada, sonra isə bütün dünyada böyük məşhurluq gətirdi.

1948 ildə İspaniyaya qayıdan rəssam Port-Lyiqatada yaşamışdır. Katolisizm sədaqətini bəyan edən D. barokko ikonografiya və stilistikasının yenidən işlənməsinə əsaslanan bir sıra vizioner dini-mistik kompozisiyalar (“Xuan de la Krusun İzası”, 1951, Rəssamlıq qalereyası və muzey, Qlazqo; “Məxfi axşam”, 1955, Milli incəsənət qalereyası, Vaşinqton) yaratmışdır. Tarixi və mifoloji mövzularda çəkdiyi rəsmlər də həmin tərzdə işlənmişdir (“Xristofor Kolumbun Amerikanı kəşf etməsi”, 1958–59, Dali muzeyi, Sent-

Dali S. “Geosiyasi uşaq Yeni İnsanın dünyaya gəlməsini müşahidə edir”, 1943. Salvador Dali muzeyi. Sent-Petersberq (Florida ştatı).

Petersberq). Rəssamın həyat yoldaşı Qala (Y.D. Dyakonova) bu əsərlərin çoxu üçün model olmuşdur. Sonrakı rəsmləri romantik rəngkarlıq üçün səciyyəvi olan öləri eskiz manerasındadır (“Lüt-üryanlarla vəhşi peyzaj”, 1970, şəxsi kolleksiya). Heykəltəraşlıq, tətbiqi sənət və qrafika sahəsində də işləri var (o cümlədən kitab tərtibatı ilə də məşğul olmuşdur: Lotreamonun “Maldororun nəğmələri”,

1934 və s.). 1920-ci illərin sonlarından öz rəngkarlıq əsərlərinin stilistikasından istifadə etməklə, səhnəqrafiya sahəsində də işləmişdir [F. Qarsiya Lorkanın “Maryana Pineda” pyesinin (1927); R. Vaqnerin musiqisi əsasında “Vaxxanaliya” (1939) və F. Şubertin musiqisi əsasında “Labirint” (1941) baletlərinin (hər ikisi – “Balle rüs de Monte-Karlo”) səhnə tərtibatı və s.]. Rəssam 1973 ildə

Dali S. “Məxfi axşam”, 1955. Milli İncəsənət Qalereyası (Vaşinqton).

Figerasda Dali Teatr-muzeyini yaratmış və layihəsini vermişdir; Kataloniyada, həmçinin Port-Lyiqatada Dalinin ev-muzeyi, Pubolada Qala Dali Qəsrı var.

Əsərləri: Doli par Dali. P., 1970; Дневник одного гения. М., 1991; 50 магических секретов мастерства. М., 2002; Сюрреализм – это Я. М., 2005.

Əd.: Ду Канья М. Дали. Жизнь и творчество. М., 1997; Дешарн Р.С. Дали. М., 2002; Radford R. Dali. P., 2004.

DALI – Şimali Çində (Şensi əyaləti, Dali qəzası, Şefantsun k.) Erkən Paleolit dövrünün sonlarına (200–100 min il bundan əvvəl) aid düşərgə. 1978 ildə Çin paleoantropoloqu Lyu Şuntan tərəfindən aşkar edilmişdir. Düşərgədən tapılan avadanlıq, əsasən, qaşovlarla təmsil olunur, çapma alətlərə rast gəlinmir. Qazıntılar zamanı *Homo erectus* (iri gözyuvasıüstü yastıq, alçaq və uzun qafatası, ensiz alın, qalın tağ sümükləri) və *Homo sapiens* (ensiz yastıq sifət, kiçik göz hədəqələri, gözə çarpan köpək dişi çuxurcuqları və s.) cəhətlərini ehtiva edən insan kəlləsi (“Dali adamı”) tapılmışdır; onun beyninin həcmi (1120 sm³) və kranioloji ölçüləri yuxarıda qeyd olunan qazıntı insanları arasında aralıq yerdədir. “Dali adamı”nı *Heydelberq adamına* (K. Qrouvs) və *Homo sapiensə* (D. Cohanson) aid edirdilər. Antropogenin polisentrizm modelinin tərəfdarları Dali adamını *sinantropdan* monqol irqinin müasir nümayəndələrinə keçid forması, digər tədqiqatçılar isə onun Avstraliya irqinə aparan təkamül xəttinin başlanğıcı hesab edirlər. Bir sıra cəhəti Dali adamının qərbi arxaik sapienslərə yaxınlaşdırır; hazırda bir sıra antropoloq (K. Stringer və b.) sonuncuları Heydelberq adamı ilə *Homo sapiens* arasında *Homo helmei* taksonu kimi müəyyənləşdirir.

DALILA, D a l i d a – Tövrət əfsanəsinə görə qədim yəhudi qəhrəmanı Samsonun sevgilisi. Samsonun xariqülədə qüvvəsinin onun saçlarında olduğundan xəbər tutan D. Samsonu yuxuya verib saçlarını kəsdirmiş və onu filistimlərə təslim etmişdi. D. və Samson əfsanəsi əsasında bir çox rəsm əsəri (A. Mantenya, O. Centileski və b.), oratoriya və operalar (K. Sen-Sansın “Samson və Dalila” operası) yaradılmışdır.

DALİN Mark Aleksandroviç (25.3.1906, Bakı – 13.10.1996, Bakı) – Azərbaycan kimyaçısı, texnika e.d. (1952), Azərbaycan SSR EA akad. (1959). SSRİ Dövlət Mükafatı laureatı (1946, 1952), Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi (1964). Ümumittifaq Elmi-

Tədqiqat Olefinlər İn-tunun direktoru (1963–87), direktorun məsləhətçisi (1987–96) olmuşdur. Əsas elmi işləri neft məhsulları əsasında müxtəlif üzvi maddələrin sintezi proseslərinə həsr olunmuşdur. Onun rəhbərliyi ilə bir sıra texnoloji proseslər (piroqazdan etilen və propilenin çıxarılması, etil spirtinin sintezi, etilbenzol, kumol alınması və s.) işlənilib hazırlanaraq sənayedə tətbiq olunmuşdur. Etilen-propilen kauçuku, propilen oksidi, izopropil spirti və s.-nin alınması prosesləri sənayedə tətbiq üçün hazırlanmışdır. D. 450 elmi əsərin, o cümlədən 6 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Lenin ordeni, 2 Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif edilmişdir.

Əsərləri: Алкилирование бензола олефинами. М., 1957; Нефтехимические синтезы. М., 1961; Нитрилакриловые кислоты. Б., 1968.

DALİNXÉ – Çinin ş.-ində çay. Uz. 460 km-dən çox, hövzəsinin sah. təqr. 30 min km²-dir. Sunlişan silsiləsinin c.-undan başlanır. Sarı dənizin Lyaodun körfəzinə tökülür. Yay daşqınları vaxtı aşağı axını gəmiçiliyə yararlı olur. D. vadisinin əhalisi sıxdır. Çayın və İsyən ş.-ləri D. sahilindədir.

DALİTLƏR (hərfi mənası – məzlumlar) – Hindistan Konstitusiyasında keçmiş *toxunulmazları* bildirmək üçün istifadə olunan termin, həmçinin onların özlərinə verdikləri ad. Toxunulmazları həm də əzilen sinif, haricanlar – M.K.Qandinin təbirincə, “allah adamları” adlandırılırdılar. Toxunulmazların lideri B.R. Ambedkar onların hüquqlarını hələ Hindistana müstəqillik verilməzdən əvvəl müdafiə edirdi. Müasir Hindistanda kastalara görə ayrı-seçkilik qanunla qadağan olunsa da, de-fakto cəmiyyətdə saxlanmaqdadır və D. əvvəlki kimi, əsasən, əhalinin aşağı, sosial cəhətdən müdafiəsiz təbəqəsindən ibarətdir. Dövlət, konstitusiya, həmçinin bir sıra ictimai təşkilatlar və siyasi partiyalar (məs., Bahucan samac partii) D.-in maraqlarını müdafiə edir. D.-in arasından çıxanlar bir çox hallarda yüksək dövlət vəzifələri tuturlar.

DALJÁ, D a l d z i – RF-nin Xabarovsk diyarında şirin sulu göl. Sah. 60,9 km²-dir. Şm.-ş.-dən c.-q.-ə uzanır. Dalqan gölündən

axan qol D.-ni Amqun çayının aşağı axını ilə birləşdirir. D.-ya Kalpakori, Cuk və s. çaylar tökülür. Sahilləri kəskin parçalanmışdır; meşələrlə örtülü olan q. hissəsi dağlıqdır. C.-ş.-i bataqlaşmışdır. Gəmiçiliyə (kiçik gəmilər üçün) yararlıdır. Baltıq ovları.

DALQILINCLİ – Azərbaycan Kəlbəcər r-nunda kənd. Dalqılınclı ə.d.-nin (Dalqılınclı, Barmaqbinə, Dərəqışlaq, Otaqlı, Otqışlaq k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 479 (2013); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütünçülüklə məşğul olmuşdur.

DALLAPIKKOLA (Dallapiccola) Luici [3.2.1904, Pizino-d’İstriya (indiki, Xorvatiya, Pazin) – 19.2.1975, Florensiya) – italyan bəstəkarı, pianoçu. Fp. (1924) və kompozisiya (1931) sinifləri üzrə Florensiya konservatoriyasını bitirmişdir. Həmin konservatoriyada dərs demişdir (1934–67 illərdə fp. sinfi üzrə prof.). Yaradıcılıq yolunun başlanğıcında *neoklassisizm*ə yaxın olmuşdur. 1930-cu illərin ortalarından onun bəstəkarlıq texnikasının əsasını *dodekafoniya* təşkil etmişdir. Melodiya, diatonika (“Marsia” baleti; 1948, Venesiya) və tonallıqdan tamamilə imtina etmədən D. özünün “likrik dodekafoniya” üslubunu yaratmışdır. Sapfo, Alkey və Anakreontun şeirlərinə səs və instrumental ansambl üçün yazdığı “Yunan şeirləri” bütünlüklə dodekafoniya əsəridir (1945). Antifaşist ruhlu triptix (“Məhbəs mahnıları” kantatası, 1941; 1949 ildə radio ilə səslənmiş bərpərdəli “Məhbüs” operası 1950 ildə Florensiyada tamaşaya qoyulmuşdur; “Qurtuluş nəğmələri” kantatası, 1955) və əvvəllər yazdığı musiqidən mövzuların daxil olduğu “Uliss” operası (Homerin “Odiseya” əsəri üzrə öz librettosu, 1968, Berlin) bəstəkarın ən məşhur əsərləridir. Musiqi tənqidçisi kimi də çıxış etmişdir. K. Monteverdinin “Ulissin vətənə qayıtması” operasının (1942) və M.P. Musorqskinin “Sərgidən şəkillər” fp. silsiləsinin (1940) redaksiyalarını həyata keçirmişdir.

DALLAS – ABŞ-ın c.-unda, Texas ştatının şm.-ş.-ində şəhər. Əh. 1,2 mln. (2010), ölkənin ən iri şəhərləri onluğuna daxildir. Triniti çayının yuxarı axınında, düzənlikdə yerləşir. Dallas–Fort-Uert–Arlinqton aqlomerasiyasının (əh. 6,2 mln.) başlıca mərkəzi. Aqlomerasiyanın əhəmiyyətinə görə 2-ci iqtisadi və mədəni mərkəzi olan Fort-Uert ş. (ABŞ-ın ən iri hərbi sənaye mərkəzlərindən biri) D.-dan q.-dədir. D. və bütövlükdə aqlomerasiya mühüm nəqli-qovşağıdır. Beynəlxalq aeroport (Dallas–

Fort-Uert). Dallas–Lav-Fild aeroportu 1917 ildən fəaliyyət göstərir, tarixi abidə kimi mühafizə olunur. Yeriüstü “yüngül” metro (1996 ildən) var.

D. 1841 ildə hindilərin ticarət yollarının kəşf etməsində salınmış, sonralar C. Dallasın (1845–49 illərdə ABŞ-ın vitse-prezidenti) şərafinə adlandırılmışdır. 1856 ildən şəhər statusu almışdır. 1873 ildən ştatın əsas d.y. xətlərinin qovşağıdır. 20 əsrin əvvəllərində pambıq, taxıl və malqara ticarətinin əsas mərkəzi; 1920-ci illərin sonlarında ştatın iri maliyyə və işgüzar mərkəzi olmuşdur. D.-dan ş.-də neft yataqlarının aşkar edilməsindən (1930) sonra şəhər tezliklə Texas və Oklahomanın neft sənayesinin maliyyə mərkəzinə; 1950–60-cı illərdə elektronika və kompüter texnologiyaları sahəsində aparıcı innovasiyalar mərkəzinə çevrilmişdir. 1963 il noyabrın 22-də D.-da ABŞ prezidenti C.F. Kennedi ölümündə yaranmışdır. 1980-ci illərin əvvəllərində şəhər ölkənin neft paytaxtı rolunu tamamilə itirmişdir (neft şirkətlərinin çoxunun mənzil-qarargahları Hyustona köçürülmüşdür).

Şəhərin mərkəzi hissəsində göydələnlər (1920-ci illərin sonu – 30-cu illərin əvvəllərində) və ar deko üslubunda monumental Sərgi kompleksi (1936, memarlar C.L. Dal və D. Bartelm) yerləşir. Teatr mərkəzi (1959, memar F.L. Rayt), Ratusa (1978, memar İ.M. Pey) şəhərin görməli tikililərindəndir. D.-ın işgüzar mərkəzində 1970–80-ci illərdə göydələnlər (o cümlədən küçə məkanının tərtibatı ilə birlikdə çoxmərtəbəli bank binasının qarşısındakı Fəvvarələr meydanı; 1986, memar Pey, landsaft memarı D. Kili) daha intensiv inşa edilmişdir. 21 əsrin əvvəllərində çoxmərtəbəli tikinti şəhəratrafının şm. hissəsində (Riçardson və Plano) aparılır. Dəbdəbəli Preston-Hollou (burada 10-dan çox milyarder yaşayır, 2005) rayonu şəhərin şm. hissəsindədir.

D. ABŞ-ın cənubundakı ən iri təhsil mərkəzlərindən biridir. Cənub Metodist Un-ti (1911), Texas Un-tinin Cənub-Qərb Tibb Mərkəzi (1943; 1949 ildən indiki adını daşıyır), Dallas Baptist Un-ti (1898), Dallas Un-ti (Dallasın qərbindəki Ervinq ş.-ndə, 1956); Şimali Texas Un-tinin (D.-da, 2000), Texas Un-tinin (D. ətrafındakı Riçardson və Arlington şəhərlərində) filialları var.

D. incəsənət muzeyi (1903), Medous muzeyi (1965), Naşer heykəltəraşlıq mərkəzi (2001) və s. var. Opera teatri (1957), Simfonik orkestr (1900), “Meyerson simfonik mərkəzi” konsert salonu (1989, me-

Dallas şəhərindən görünüş.

mar İ.M. Pey), “Tertl-Krik” kişi xoru (1980) var. Orqaçalanların beynəlxalq müsabiqəsi (1997 ildən, 3 ildən bir) keçirilir. Texas ştatının yarmarkası (1886 ildən; hər il yarmarkaya gələnlərin sayı 20 mln.-dan çoxdur) fəaliyyət göstərir.

Milli basketbol assosiasiyasının (MBA) “Dallas Mavericks” (2005/06 mövsümünün finalçısı) və Milli hokkey liqasının “Dallas Stars” (1998/99 ildə Stenli kubokunun sahibi) komandaları “Amerikan Erlyapz Senter”də (18 mindən artıq tamaşaçı); Super Boulun 5 dəfə qalibi (1971-95) olan “Dallas Kovboys” (amerikan futbolu) komandası “Texas Stadium” da (təqr. 65 min tamaşaçı) çıxış

edir. “Kotton Boul” stadionunda (təqr. 68 min tamaşaçı) 1994 ildə futbol üzrə dünya çempionatının oyunları, 1986 ildə MBA-nın “Bütün ulduzların matçı” keçirilmişdir.

D. və bütünlüklə aqlomerasiya ölkənin aparıcı maliyyə-ticarət və sənaye mərkəzlərindən biridir. 21 əsrin əvvəllərində D.-da və aqlomerasiyada xidmət sferasında çalışanların sayı bərabərdir – bütün işləyənlərin təqr. 78%-i. D.-da ABŞ-ın Federal Ehtiyat Bankı yerləşir. “Dallas Market Center” dünyada ən böyük topdantcarət komplekslərindən biridir. Los-Anceles ilə yanaşı, D. ABŞ-ın moda sənayesinin mühüm mərkəzidir. D. –

Dallas. Dairə məhkəməsinin binası (1892; hazırda Diyarşünaslıq muzeyi).

Fort-Uert – Arlington aqlomerasiyası ölkədə restoran və ticarət mərkəzlərinin adambaşına sayına görə birinci yeri tutur (2005). “Pizza Hut” (restoranlar şəbəkəsi), “Greyhound Bus Lines” (ABŞ-da avtobusla sərnəşməyə görə ən böyük), “Dallas Area Rapid Transit” (“DART”; aqlomerasiyada avtobus və d.y. nəql.) və s. şirkətlərin mənzil-qəragahları D.-da yerləşir. D. ABŞ-ın ən iri yüksək texnologiyalar mərkəzlərindən biridir; 1990-cı illərdən şəhər “Silikon pre-riya” adını almışdır (kompüter proqramlaşdırılması, telekommunikasiya avadanlıqları və sistemlərinin işlənilməsi, mikroşem, kompüter çipləri və s. istehsal sahələrində işləyən şirkətlərin təmərküzləşməsi ilə əlaqədar). D.-in şəhəratrafı qəs. olan Riçardsonda 75 Nəli milli avtomobil yolu boyunca “Telekom Korridor” – ofis, istehsalat binaları və tikililəri kompleksi (təq. 5700 şirkət, 82,6 min işçi; 2006) yerləşir. İrvin şəhəratrafı qəs.-ndə “ExxonMobil” (neft-qaz sənayesi), “Electronic Data Systems” (“EDS”; kompüter konsaltinqi), “7-Eleven” (gəcə mağazaları şəbəkəsi), “Southwest Airlines” (aviasirkət), “Blockbuster” (videoicarə şəbəkəsi), “Kimberly-Clark” (kağız və gigiyena vasitələri istehsalı), “Dr Horton Homes” (ABŞ-ın ən iri tikinti şirkətlərindən biri), “ENSCO International” (ölkənin dənizdə neft quyularının qazılması üzrə ən iri şirkətlərindən biri), “Zales Corporation” (zərgərlik işi) şirkətlərinin mənzil-qəragahları; Plano şəhəratrafı qəs.-ndə “Frito-Lay” (çips və popkorn), “Dr Pepper” (sərinləşdirici içkilər), “JCPenny” (univermaqlar şəbəkəsi) və s. şirkətlərin mənzil-qəragahları var.

DALLE (Dulles) Allen Uelş (7.4.1893, Nyu-York ştatı, Uotertaun – 29.1.1969, Kolumbiya dairəsi, Vaşinqton) – ABŞ dövlət xadimi. Müvafiq olaraq B. Harrison və T.V. Vilson administrasiyalarında dövlət katibləri olmuş C.U.Fosterin nəvəsi, R.Lansinqin qardaşı oğlu, C.F.Dallesin qardaşıdır. İxtisasca hüquqşünas idi. Prinston Un-tində təhsil almışdır. 1916–26 illərdə diplomatik xidmətdə olarkən kəşfiyyətçilik fəaliyyətinə başlamış, sonralar eyni zamanda qardaşının rəhbərlik etdiyi “Sullivan & Cromwell” hüquq firmasında çalışmışdır. İkinci dünya müharibəsi zamanı ABŞ hərbi kəşfiyyət xidmətinin – Strateji xidmətlər idarəsinin (SXI) yaradılmasında iştirak etmişdir. 1943 ildən SXI-nin Avropadakı baş rezidenti idi (D.-in mənzil-qəragahı

Berndə yerləşirdi). Bir sıra ölkədəki, o cümlədən Almaniyadakı gizli antifaşist hərəkətlə əlaqə saxlamışdır. 1945 ilin fevralında vermaxtin Ali Baş komandanlığının nümayəndələri ilə birbaşa əlaqə qurmuş və İtaliyadakı alman qoşunlarının təslim olması haqqında (“Bern insidenti”) onlarla danışıqlar aparmışdır. Müharibədənsonrakı dövrdə SSRİ və digər sosialist ölkələrinə qarşı gizli əməliyyatların və psixoloji müharibənin təşkilində fəal rol oynamışdır. SSRİ-nin “daxildən” dağıdılması strategiyasının əsas ideoloqlarından biri olmuşdur. 1953–61 illərdə ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyət İdarəsinin (MKİ) direktoru idi. D.-in rəhbərliyi ilə İran, Qvatemala, Laos, İndoneziya və digər ölkələrdə siyasi rejimlərin dəyişdirilməsi məqsədilə çoxsaylı gizli əməliyyatlar təşkil edilmiş, MKİ siyasi qətlər, təxribatçılıq, ictimai xadimlərin satın alınması üsullarından geniş istifadə etməyə başlamışdır. 1960 ilin yazında F.Kastro Rus hökumətinin devrilməsi məqsədilə Kubaya basqın planlarının işlənilməsi üçün müvəffəqiyyətsizliyə uğramasından sonra istefaya (1961, aprel) çıxmışdır. 1963 ilin payızında C.F. Kennedinin qətlə bağlı istintaq komissiyasının üzvü olan D. prezidentin qətlinin fanatik bir şəxs tərəfindən törədilməsi versiyasını müdafiə etmişdir.

DALLE (Dulles) Con Foster (25.2.1888, Kolumbiya dairəsi, Vaşinqton – 24.5.1959, orada) – ABŞ dövlət xadimi, diplomat, Respublikaçılar partiyasının liderlərindən biri. Müvafiq olaraq B. Harrison və T.V. Vilson administrasiyalarında dövlət katibləri olmuş C.U. Fosterin nəvəsi, R. Lansinqin qardaşı oğlu, A.U.Dallesin qardaşıdır. İxtisasca hüquqşünasdır. Prinston Un-tində, Sorbonnada, C. Vaşinqton Un-tində təhsil almışdır. 1911 ildə ABŞ-ın, həmçinin Almaniyaya, İsveç, Belçika və digər ölkələrin aparıcı sənaye və maliyyə korporasiyalarına, o cümlədən H. Fordun konsernininə, “International Telephone and Telegraph”, Chase Manhattan Bank, İ.G. Farbenindustriyaya xidmət edən “Sullivan & Cromwell” adlı iri hüquq firmasında (1927 ildən onun rəhbəri) peşəkar fəaliyyətə başlamışdır. “International Nickel Company” transmilli korporasiyasının direktoru, New York City Bankının idarə heyətinin üzvü, Rokfeller fondunun qəyyumlar şurasının sədri olmuşdur. İlk diplomatik iş təcrübəsini 1907 ildə 2-ci Haaqa konfransında ABŞ

nümayəndə heyətinin katibi vəzifəsində qazanmışdır. *Paris sülh konfransında (1919–20)* ABŞ nümayəndə heyətinin müşaviri idi; sonrakı illərdə Təzminat komissiyasında və Ali İqtisadi Şurada ABŞ-ı təmsil etmiş, 1923–24 illərdə *Daues planının* işlənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. İkinci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra H.Trumen tərəfindən *San-Fransisko konfransında (1945)* və BMT-nin ilk Baş Assambleyasında ABŞ nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil olunmuş, müharibədənsonrakı problemlərin sülh yolu ilə nizamlanması məsələlərini nəzərdən keçirən bir sıra digər mühüm beynəlxalq konfranslarda iştirak etmişdir. *Marşal planının* hazırlanmasında və NATO-nun yaradılmasında böyük fəallıq göstərmişdir. 1953 ildən D.D. Eyzenhauerin iki administrasiyasında dövlət katibi olmuşdur. Kommünizmi “məənvi bəla” adlandıraraq SSRİ və digər sosialist ölkələrinə qarşı son dərəcə sərt mövqe tutmuşdur. “Güc mövqeyindən” və “daim müharibə təhdidi” ilə çıxış edən siyasəti həyata keçirirdi; nüvə silahının toplanması və hərbi münaqişə zamanı onun tətbiqini nəzərdə tutan “kütləvi cəza” doktrinasının müəllifi idi. 1959 ilin aprelinə səhhəti ilə əlaqədar istefa vermişdir. **DALLİYAKİMİLƏR**, qara balıqlar (Dalliiidae) – qızılbalıgabənzərələr dəstəsindən şirin su balıq fəsiləsi. Bədənin uz. 20 sm-ədək olur, rəngi tünddür (qəhvəyidən qarayadək). Başı iri, üzgəcləri nisbətən böyük, döz üzgəcləri dəyirmi və enlidir; yan xətt tam inkişaf etməmişdir (rudiment). 1 dastəsi, 3 növü var. Dalliya, yaxud qara balıq (*Dallia pectoralis*) nisbətən sadədir. Çukot y.-a.-nın və Alyaskanın kiçik çayları, gölləri və sfaqnum (torlaşmış) bataqlıqlarında yaşayır. Bədəninin uz. 26 sm-ə, kütləsi 300 q-a qədər olur. Onurğasızlar və digər balıq körpələri ilə qidalanır; iri fərdlər öz kürüsünü və növündən olan yetkin, körpə balıqları yeyə bilir. Qışda lələ girir, oksigen çatışmazlığına dözür, buzda diri

Qara balıq (*Dallia pectoralis*).

qala bilir, 11 ilə qədər yaşayır. Alyaskada D. yerli vətəgə əhəmiyyətlidir. Çukot y.-a.-nda iki endemik növü: Amquem çayının orta və aşağı axarının subasar göllərində uz. 16 sm-ə, kütləsi 50 q-a çatan Amquem dalliyası (*D.admirabilis*) və Kolyuçinsk körfəzi rayonunun tundra göllərində uz. 20 sm-ədək olan pilxıkay dalliyası (*D.delicatissima*) yaşayır.

DALMA NASOSU – qazıma və şaxta quyularında, texnoloji tutumlarda vurulan mayenin səviyyəsindən aşağıda yerləşən və mayeyə daldırılan nasos. Ştanqlı və ştanqsız növləri var. Ştanqlı D.n.-nda intiqaq mayenin üzərində yerləşən müstəqil mühərrikdən mexaniki əlaqə (ştanq) ilə yerinə yetirilir. Ştanqsız D.n. mühərriklə aqreqatlaşdırılmış şəkildə hazırlanır. Bax həmçinin *Dərinlik nasosu*.

DALMAN (Dahlmann) Fridrix Xristof (13.5.1785, Vismar – 5.12.1860, Bonn) – Almaniyalı tarixçi və dövlət xadimi. Kil (1812–19), Göttingen (1829–37), Yena (1838–42), Bonn (1842 ildən) un-tlərinin prof.-u olmuşdur. Müharibələrində mütləqiyyətə qarşı çıxmış və konstitusiyalı idarəçilik üsulunu (İngiltərə modeli əsasında) müdafiə etmişdir. D.-in əsas xidmətlərindən biri ilk mənbələrin əsaslı surətdə öyrənilməsidir. 1830 ildə Almaniyaya tarixinə dair bibliografik soruq kitabçasını (“Quellenkunde der deutschen Geschichte”, 1830; 1869 ildə G. Vayts tərəfindən yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmişdir; sonuncu, 9-cu nəşri 1931–32 illərdə çıxmışdır); 1840–43 illərdə öz əhəmiyyətini bu gündə qoruyub saxlamış “Danimarka tarixi” (“Geschichte von Dänemark”, Bd. 1–3, Hamb., 1840–43) əsərini dərc etdirmişdir. D. 1848–49 illərdə Frankfurt Milli məclisinin deputatı olmuş, burada Prussiyanın başçılığı ilə Almaniyanın birləşdirilməsinin lehinə çıxış etmişdir. 1848–49 illər inqilabından sonra siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır. **DALMASİYA** (Dalmacija; lat. Dalmatia) – Adriatik dənizinin ş. sahilində, Xorvatiya ərazisində tarixi vil. Qədimdə D.-da İlliriya tayfalarından dalmatlar (adı da buradandır), liburnlar və b. məskən salmışdılar. E.ə. 5–4 əsrlərdə burada yunan koloniyaları yaranmışdı. E.ə. 2 əsrdə romalılardan asılı vəziyyətə düşmüş və Romanın Dalmasiya əyalətinə çevrilmişdi. İmperator Avqustun dövründə İlliriya adlandırılmışdır. İmperator Diokletianın zamanında D. və Prevalitaniya inzibati ərazilərinə bölünmüşdür. Eramızın 5 əsindən Qərbi Roma imperiyası ilə Bizans arasında daimi mübarizə obyektinə

Dalmasiya adaları. Xvar adası sahilləri.

olmuşdur. 6–7 əsrlərdə D. ərazisində avarlar və slavyan tayfaları məskunlaşmışdılar. Avarlar buradan çıxarıldıqdan sonra slavyanlar D. ərazisini fəal surətdə mənimsəməyə başladılar. 9 əsrdə D. ərazisinin bir hissəsi orta əsrlər Xorvat krallığının tərkibinə qatıldı. 10 əsrin əvvəllərində Bizans xorvat knyazı Tomislavin D.-ni idarəetmə hüququnu tanıdı. Xorvatiyanın Macarıstan krallığının tərkibinə qatılmasından sonra D. kral Kalmanın hakimiyyəti altına keçdi (1102). 12 əsr – 15 əsrin əvvəllərində D.-nin şəhər-kommunalı (Zadar, Şibenik, Trogir, Split, Korçula, Kotor və s.) iqtisadi və siyasi dirçəliş dövrünü yaşayırdı. 13–14 əsrlərdə Venesiya və Macarıstan krallığı D.-da ağılıq uğrunda arasıkəsilməz mübarizə aparırdı. 15 əsrin əvvəllərində 1797 ildə D.-nin Adriatik dənizi sahilinin ərazilərinin böyük hissəsi (Dubrovnikdən başqa) Venesiyanın tabeliyində idi. D.-nin daxili vil.-lərini isə 16 əsrdə türklər tutmuşdular. *Kampoformio sülhünə (1797)* əsasən D. *I Napoleon* tərəfindən Avstriyaya verilmişdi. Şonbrunn sülhünə (1809) görə, D. 1809–14 illərdə Fransanın dənizasırtı dep-ti olmuş İlliriya əyalətlərinin bir hissəsinə çevrilmişdi. *Vyana konqresinin (1814–15)* qərarına əsasən D. Avstriya imperiyasının (1867 ildən Avstriya-Macarıstan) tərkibinə qatılmış, iqtisadi cəhətdən ən geridə qalmış vil.-lərdən biri olmuşdur. Avstriya-Macarıstanın parçalanmasından (1918) sonra D. Serb, Xorvat və Sloven Krallığına (1929 ildən Yuqoslaviya Krallığı) qatılmışdı. Bu hadisə gizli London müqaviləsinə (1915) görə An-

tantanın tərəfinə keçməsi müqabilində kompensasiya qismində D.-nin vəd olunduğu İtaliyanın etirazına səbəb oldu. Münaqişə İtaliya–Yuqoslaviya sərhədlərinə dair Rapallo müqaviləsinin (1920) imzalanması ilə nizama salındı. Müqaviləyə əsasən D., Zadar və onun ətrafı istisna olmaqla, Yuqoslaviya dövlətinin tərkibinə qatıldı. 1922 ildə D.Split (paytaxtı Split) və Dubrovnik (paytaxtı Dubrovnik) vilayətlərinə bölündü. 1941–44 illərdə İtaliya tərəfindən işğal edildi. 1945 ildən Yuqoslaviya Federativ Xalq Resp.-nin tərkibində Xorvatiya İttifaq Resp.-nin bir hissəsi idi. 1991 ildən Xorvatiya Resp.-nin tərkibindədir.

DALMASİYA ADALARI – Adriatik dənizində Balkan y-a sahilləri yaxınlığında adalar qrupu. Xorvatiya ərazisinin bir hissəsi. Ümumi sah. təq. 2500 km² olan 1000-dən çox adanı əhatə edir. Ən böyük a-rı: Krk, Dugi-Otok, Braç, Sres, Xvar, Paq, Vis, Korçula. Balkan y-a-nın q. sahillərinin enməsi və Dinar yaylasının sahil silsilələrinin qismən dəniz suyu altında qalması nəticəsində sahillərində girintili-çıxıntılı körfəzlər və dolambac boğazlar (Dalmasiya sahil tipi) əmələ gəlmişdir. Səthi dağlıqdır (hünd. 778 m-ədək, Braç a.-nda). Əhəngdaşından ibarətdir. Karst geniş yayılmışdır. Əhalisi əkinçilik (üzüm, zeytun, sitrus plantasiyaları), maldarlıq və balıqçılıqla məşğuldur. Kurortlar var. Turizm inkişaf etmişdir.

DALMASİYA SAHİLİ – bax *Sahil*. **DALMASİYALILAR** – Dalmasiyanın əsas əhalisi; *xorvatların* etnoqrafik qrupu. Qədimdə burada İlliriya tayfası olan dalmatlar yaşamışlar. Roma dövründə onlar romanlaşmaya məruz qalmış, 6–7 əsrlər-

də slavyanların gəlməsi ilə tədricən slavyanlaşmağa başlamışlar. Müasir D. serb-xorvat dilinin çakav ləhcəsində danışirlar. Dindarları, əsasən, xristiandır. D.-in əksəriyyəti k.t.-nda işləyir, balıqçılıqla məşğul olur.

DALMATİN – it cinsi. Səciyyəvi ləkəli rəngdə olması onu fərqləndirir: ağ fon üzərində qara, yaxud qəhvə rəngli aydın görünən ləkələr bərabər paylanmışdır. Tükü qısa, sıx və parlaqdır. Cidov hünd. 54–61 sm, kütləsi 24–32 kq-dır. Mənşəyi, ehtimala görə, Aralıq dənizi bölgələrindəndir. Qədim Misir barelyefləri üzərində belə itlərin təsviri tapılmışdır.

Dalmatin iti.

Orta əsrlərdə D. zadəgan saraylarının bəzəyi, atlıların, at ekipajlarının müşayiətçisi və atların mühafizəçisi olmuşdur. Cins rəsmi standart kimi 1890 ildə B.Britaniyada qəbul edilmişdir. D. harmonik qamətli, əzələli, aktiv itdir.

DALNEQÖRSK BOR YATAĞI, Tetyuxin bor yatağı – RF-nin Primorye diyarında, Primorski ş. yaxınlığında bor yatağı; ölkədə yeganə və dünyada ən iri yataqlardandır. 1931 ildə kəşf olunmuş, 1960-cı illərdən açıq üsulla istismar olunur. Bor oksidinin (B₂O₃) hesablanmış ehtiyatı təq. 5 mln. t, filizlərdəki miqdarı 9,39%-dir. Tektonik cəhətdən yataq Sixote-Alin qırıqlıq sisteminin c. hissəsinə aiddir; Dalneqorsk filiz r-nu hüduqlarındadır. Üst Triasin alevrolitləri, qumdaşı və əhəngdaşından ibarət horst-antiklinalda lokallaşmışdır. Yataq endogen mənşəlidir; lay tiplidir, qalınlığı 290 m, uz. 1450 m-dir. Əsas filiz mineralları datolit və danburitdir; vollaistonit, hedenbergit, andradit, kalsit və kvars mineralları da var. Yatağın məhsulu dünyada kimyəvi cəhətdən ən təmiz hesab olunur, məhsulun 85% -ə qədəri Çinə, Yaponiyaya və Cənubi Koreyaya ixrac olunur.

DÁLNI – bax *Dalyan*.

DÁLOA – Kot-d’İvuarın q. hissəsində şəhər. Yuxarı Sassandra vil.-nin inz. m.

Əh. 227,8 min (əhalisinin sayına görə ölkənin üçüncü şəhəri; 2007). Avtomobil yolları qovşağı.

K.t. r-nunun (qəhvə, kakao, dənli bitkilər, çəltik, palma ləpəsi) ticarət mərkəzidir. Ağac emalı və yeyinti sənayesi müəssisələri (qəhvə, kakao emalı, çəltikməzləmə və s.) fəaliyyət göstərir.

Şəhərdən şm.-ş.-də Maraxue Milli Parkı yerləşir.

DALRED SERİYASI – Şotlandiyada yayılmış kembriqədim metamorfikləşmiş süxurlar qatı. Fillitlər, qranat-mikalı, qrafitli və digər şistlərdən, dəyişilmiş qumdaşı, konqlomerat və karbonat süxurlarından təşkil olunmuşdur. D.s. içərisində olan uyğunsuzluq üzrə Alt və Üst Dalredə bölünür. Alt Dalred fillitlərlə səciyyələnir. Üst Dalredin yuxarı hissəsində Alt Kembriyin fauna qalıqları tapılmışdır.

DÁLTON, Dóltón Con (6.9.1766, İqls-fild – 17.7.1844, Mançester) – ingilis kimyaçısı və fiziki, London Kral Cəmiyyətinin üzvü (1822), Paris EA əcnəbi fəxri üzvü (1830). Toxucu ailəsində anadan olmuş, təhsilini müstəqil almışdır (yalnız 1831 ildə Oksford və 1834 ildə Edinburq un-tləri elmi xidmətlərinə görə D.-a hüquq doktoru diplomunu təqdim etmişdir). 1781–93 illərdə Kendaldə məktəbdə riyaziyyatdan, 1793–99 illərdə Mançesterdə Yeni Kolledə təbiət elmləri və riyaziyyatdan dərslər demiş, 1799 ildən kütləvi mühazirələr oxumuş, riyaziyyatdan və kimyadan fərdi dərslər demişdir; 1833 ildə D.-a kral təqaüdü təyin edilmişdir. 1794 ildə Mançester ədəbiyyat və fəlsəfə cəmiyyətinə daxil olmuşdur (1800 ildən bu cəmiyyətin kاتبі, 1817 ildən prezidenti).

1787 ildən meteoroloji müşahidələr aparmağa və havanın təcrübi öyrənilməsi ilə məşğul olmağa başlamış, səmanın rəngini, istiliyin təbiətini, işığın sınma və əksolmasını tədqiq etmişdir. İlk nəşr olunmuş “Meteoroloji müşahidələr və təcrübələr” (1793) əsərində barometr, termometr, hiqrometr və s. cihazların təsvirindən başqa, buludların əmələ gəlməsi, qazların buxarlanması və qarışması, atmosfer yağıntılarının paylanması və s. prosesləri analiz etmişdir. 1794 ildə rəng korluğu (özü bundan əzab çəkirdi) – gözü, sonralar *daltonizm* adlanan rəng-

seçmə qüsuru haqda məruzə ilə çıxış etmişdir.

1800–03 illərə qədər D. əsasən qaz xassələrinin fiziki tədqiqatlarını aparmışdır. Havanın adiabatik sıxılması zamanı temp-run yüksəlməsini və genişlənməsi zamanı aşağı düşməsinə müşahidə etmişdir (1800). Su buxarının xassələrini tədqiq etmiş, doymuş və ifratqızmış buxarların fərqliliyini göstərmişdir (1801). Parsial təzyiqlər (1801), qızdırılma zamanı qazların bərabər genişlənməsi (1802, *J.Gey-Lüssakdan* bir neçə ay əvvəl və *J.Şarldan* asılı olmayaraq), qazların mayelər tərəfindən udulması qanunlarını kəşf etmişdir (1803; bax *Dalton qanunları*). Bu tədqiqatlar maddənin tərkibi və quruluşunun əlaqəsi probleminin həllində mühüm rol oynamışdır.

Atomistik nəzəriyyənin inkişafının kimyaya təbiiqinə dair olan işlər D.-a məxsusdur. 1803 ildə kimyəvi atomistikanın əsas qaydalarını dürüst ifadə etmişdir: maddənin əmələ gəldiyi ən kiçik bölünməz hissəciklər kimi atomlar haqqında təsəvvürlərdən istifadə etməklə kimyəvi elementləri eyni növ atomlar məcmusu olaraq müəyyən etmiş, atom çəkisi fundamental anlayışını vermişdir (bax *Daltonun kimyəvi atomistikası*). D. mühazirələrinin birində izah etmişdir ki, ilkin hissəciyin mümkün müxtəlif adlarından atom adını nə üçün seçmişdir (1810): “Mən atom sözünü bu ilkin hissəcikləri ifadə etmək üçün seçdim, onu hissəcik, molekula və yaxud kiçildici adlardan üstün hesab etdim, mənə elə gəlir ki, bu söz daha aydındır, ona digərlərində işarə edilməyən bölünməzlik təsəvvürləri daxildir”. 1803 ildə D. həndəsi nisbətlər qanununu kəşf etmiş və 1804 ildə karbohidrogenlərin nümunəsində əsaslandırılmışdır. Hidrogenin atom çəkisini vahid qəbul edərək “sadə” (azot, karbon, kükürd, fosfor) və “mürəkkəb” (su, azot oksidləri və karbon, ammoniyak, sulfat turşusu və s.) atomların nisbi atom çəkirlərinin ilk cədvəlini tərtib etmişdir (1803). İlk dəfə “sadə” və “mürəkkəb” atomların daxili müxtəlif fiqurlu dairələr şəklində işarələnməsini təklif etmişdir (sonralar *Y.Berselius* daha münasib və sadə formullarla əvəz etmişdir). D.-nin şərafinə tərkibin sabitliyi qanununa tabe olan stexiometrik birləşmələrə *daltonidlər* adı verilmişdir. D.-nin kimyəvi atomistikasının əsas qaydaları ilə uzlaşma 1807-ci ildə şotland kimyaçısı T. Tomsonun “Kimya sistemləri” monoqrafiyasının 3-cü nəşrində ifadə edilmişdir.

D. həmçinin atmosfer, qazlar qarışığı, mayelər və bərk cisimlərin xassələrinin tədqiqatları ilə əlaqədar istilik haqqında təlimə baxmışdır. D. həyatının sonunadək atomistik nəzəriyyənin mahiyyəti, onun qaydalarının dəqiqləşdirilməsi və aydınlaşdırılması istiqamətində tədqiqatlar aparmışdır.

Əsərləri: Meteorological observations and essays. L., 1793; A new system of chemical philosophy. Manchester; L., 1808–1827. Vol. 1–3; Сборник избранных работ по атомистике. 1802–1810. Л., 1940.

Əd.: Ненгу W.Ch. Memoirs of the life and scientific researches of J. Dalton. L., 1854; Smith R. Memoir of J. Dalton and history of the atomic theory up to his time. L., 1856; Кедров Б.М. Атомистика Дальтона. М.; Л., 1949; Smith A.L. J. Dalton: a bibliography of works by and about him. Aldershot, 1998.

DALTON QANUNLARI – qazların xassələrinə aid fiziki qanunauyğunluqları təsvir edən üç qanun. *C.Daltonun* 1801, 1802 və 1803 illərdə kəşf etdiyi bu qanunlar onun fiziki atomistikasının mahiyyətini təşkil etmiş və *Daltonun kimyəvi atomistikasının* əsası olmuşdur. D.q.-nin müasir ifadələri xronoloji ardıcılıqla verilmişdir. Parsial təzyiqlər qanunu: qaz qarışıqlarının təzyiqi onların parsial təzyiqlərinin cəminə bərabərdir (qarışığı təşkil edən hər bir qazın ayrılıqda qarışığın həcmi tutduğu zaman göstərdiyi təzyiqə parsial təzyiq deyilir). Qızdırılma zamanı qazların bərabər (müntəzəm) genişlənmə qanunu: sabit təzyiqdə bütün qazlar temp-run yüksəlməsi ilə eyni dərəcədə genişlənilir. Qazların mayelər tərəfindən udulması qanunu: verilən mayədə sabit temp-rda qaz qarışığı komponentinin həll olması onun parsial təzyiqi ilə mütənəsibdir və qarışığın təzyiqindən və başqa komponentlərin təbiətindən asılı deyil; bu qanun *Henri qanununa* mühüm əlavədir. D.q., real qazların xassələrinin ideal qazların xassələrinə yaxın olduğu şəraitdə ödənilir.

DALTONİDLƏR – alınma üsulundan asılı olmayaraq dəqiq stexiometrik tərkibli kimyəvi birləşmə. Tərkibin sabitliyi qanunun pozulması ilə əmələ gələn birləşmələr *bertollidlərdir*. D.-ə kovalent rabitəli molekulyar birləşmələrin çoxu, həmçinin ion quruluşlu bir çox birləşmələr aiddir. D. adı 1912 ildə N.S. *Kurnakov* tərəfindən *C. Daltonun* şərafinə elmə daxil edilmişdir. Kimyəvi birləşmələrin tərkibinin sabitliyinin isbatı birləşmələrin tərkib miqdarını müəyyənləməyə, element-

lərin atom kütləsini təyin etməyə, birləşmələrin kimyəvi rabitə və quruluş nəzəriyyəsinin, atom-molekul nəzəriyyəsinin inkişafına səbəb olmuşdur.

DALTONİZM – rəngli görmənin ana-dangəlmə pozuntusu; əsasən, qırmızı və yaşıl rəngləri seçmə qabiliyyətinin olmaması ilə səciyyələnir. Ən çox kişilərdə təsadüf edilir. İlk dəfə ingilis fiziki *C.Dalton* 1794 ildə təsvir etmişdir. D. digər görmə funksiyalarının pozulması ilə müşayiət olunmur, lakin onun aşkara çıxarılması bütün nəqliyyat növlərində, bəzi sənaye sahələrində işləyən şəxslərin, ayrı-ayrı qoşun növü hərbi qulluqlarının, habelə rəssamların, kimyaçıların və b.-nin peşə yararlılığının təyin olunması üçün əhəmiyyətlidir. D.-in diaqnostikası polixromatik cədvəl (bir rəngdə olan rəqəm və ya fiqurun eyni parlaqlıqlı digər rəng fonunda göstərilməsi), anomaloskopun (əsas rənglərin qavranma həddinin ölçülməsi), xüsusi kompüter proqramının köməyi ilə yerinə yetirilir.

DÁLTON-PLAN – fərdiləşdirilmiş tədris sistemi. 20 əsrin əvvəllərində H.Parkherst tərəfindən yaradılmış, Dalton (ABŞ, Massaçusets ştatı) şəhərinin adı ilə adlandırılmışdır. D.-p. üzrə tədrisin təşkili zamanı şagirdlər ümumi sinif fəaliyyətindən asılı olmur, onlara həm məşğələ, müxtəlif fənlərin öyrənilməsi ardıcılığının seçilməsinə, həm də iş vaxtından istifadədə sərbəstlik verilir. Dərs ilinin əvvəlində hər bir şagird müəllimlə müəyyən tapşırıqların müstəqil və vaxtında yerinə yetirilməsinə dair kontrakt bağlayırdı. Şagirdlər ayrı-ayrı fənlər üzrə kabinet-laboratoriyalarda (D.-p.-in digər adı – laboratoriya planı buradan götürülmüşdür) işləyərək burada fənn müəllimindən məsləhət ala bilirdilər. D.-p. tədris tempini şagirdlərin qabiliyyətinə uyğunlaşdırmağa imkan yaradır, onları müstəqilliyə, təşəbbüskarlığa, səmərəli iş metodları axtarmağa, məsuliyyət hissini artırmağa sövq edirdi.

1920-ci illərdə SSRİ məktəblərində D.-p.-in ifrat fərdiliyini aradan qaldırmaqla, onu modifikasiya etmək cəhdləri göstərilmişdir. Bu cəhdlər briqada-laboratoriya tədris metodu formasında öz ifadəsini tapırdı. D.-p. elementləri, məs. “kontrakt”ların tətbiqi ABŞ-in bir sıra məktəbində hələ də saxlanmışdır.

DÁLTONUN KİMYƏVİ ATOMİSTİKASI – *C. Daltonun* materiyanın yaranma və dağıla bilməyən ilkin bölünməyən ən kiçik hissəciklərdən və ya atomlardan ibarət olmasına əsaslanan elmi baxışlar

sistemi. Daltona görə, verilmiş kimyəvi elementin bütün atomları eynidir, eyni kütləyə malikdir, müxtəlif elementlərin atomları isə müxtəlif çəkilidir; kimyəvi birləşmələr hər bir elementin müəyyən sayda atomlarından ibarət olan qarışıq atomların məcmusudur; kimyəvi reaksiyalar atomların digər zərrəciklərə yendənqruplaşmasıdır. D.k.a. Daltonun və başqa təbiət tədqiqatçılarının qazlar üçün təcrübi əsaslarla tərtib etdikləri fiziki qanunauyğunluqlara əsaslanmışdır. Dalton qazların nisbi sıxlığının təcrübi qiymətindən istifadə edərək qazların təşkil edən elementlərin atom kütləsini və qazların molekulyar tərkibini təyin etmişdir. Atom hipotезindən istifadə edərək Dalton həndəsi nisbətlər qanununu (1803) irəli sürmüşdür: əgər iki element öz aralarında bir neçə birləşmə əmələ gətirirsə, bu birləşmələrdə elementlərdən birinin eyni kütləsi ilə birləşmiş digər elementin kütlələri arasındakı nisbət tam ədədlərin nisbəti kimidir. Dalton həndəsi nisbətlər qanununun təsirini azot oksidlərinin tərkibini təyin edərək aydınlaşdırmışdır. Təcrübədən əvvəl ehtimal etmişdir ki, atomlar birləşmələrə sadə nisbətlərlə daxil olur. Dalton atom kütlə vahidi kimi hidrogenin atom kütləsini qəbul edərək, bəzi kimyəvi elementlərin nisbi atom kütlələrinin ilk cədvəlini vermişdir. Dalton atomları işarə etmək üçün ilk dəfə içəri müxtəlif formada doldurulmuş dairə simvollarını təklif etmişdir. O kimyəvi atomistikanın müddəalarını “Kimyəvi fəlsəfənin yeni sistemi” əsərində ifadə etmişdir (1–3 c., 1808–27).

DALVERZİN ÇÖLÜ – Özbəkistan və Tacikistan ərazilərində, Fərqanə vadisində düzənlik. Sırdərya çayının sağ sahilindədir. Ş.-dən Kurami silsiləsinin qolları ilə əhatələnir. Səthi düz, bəzi yerlərdə təpəlidir. Allüvial-çəmən və boz torpaqlar yayılmışdır. D.ç. yazda efemer bitkilərlə örtülüdür; dağlara yaxın yerlərdə bunları müxtəlif otlu çöl bitkiləri əvəz edir. D.ç.-nin geniş sahəsi Fərhad su anbarı vasitəsilə suvarılır. Pambıq yetişdirilir. Bağçılıq, qoyunçuluq inkişaf etmişdir.

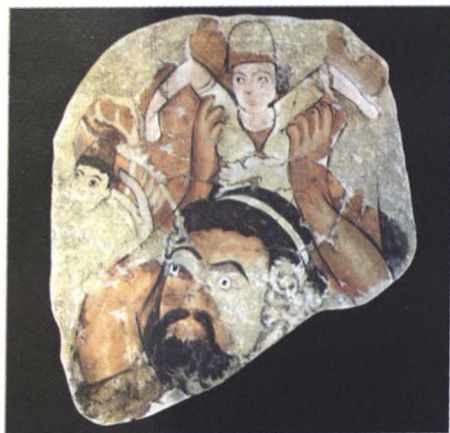
DALVERZİN YAŞAYIŞ YERİ – Fərqanə vadisində Tunc dövrü əkinçi və maldar tayfalarına məxsus məskən (e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəlləri). Əndican vil.-nin Dalverzin k. yaxınlığında aşkar edilmişdir (1952). Sahəsi 25 ha-dır. Çiy kərpicdən tikilmiş evlər, möhrədən müdafiə divarı (şərq tərəfdən ikinci divar da var), ocaqlar, təsərrüfat quyularının qalıqları və s. aşkar edilmişdir. Qır-

Dalyan şəhərindən görünüş.

mızı fonda qara naxışlarla bəzədilmiş şüyürlü gil qablar tapılmışdır. Tunc alətlərlə yanaşı, daş və sümük alətlərdən də geniş istifadə olunurdu. Maraqlıdır ki, oraşşəkili bıçaqlar Şimali Çində yayılmış *Yanşao* və Syaotun mədəniyyətlərinə məxsus alətlərə oxşardır. D.y.y. Çust mədəniyyətinə (bax *Çust düşərgəsi*) yaxındır. **DALVERZİNTƏPƏ** – qədim *Bəlxədə*, Surxandərya vadisində, Şurçi ş.-ndən (Özbəkistan Resp.) 7 km şm.-da şəhər yeri. L.İ. Albaum, Q.A. Puqaçenkova, E.V. Rtveldze, B.A. Turqunov və b.-nin rəhbərliyi ilə Rusiya və Özb. arxeoloqları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Əvvəlcə qeyri-müntəzəm tikililərdən ibarət möhkəmləndirilməmiş yaşayış yeri idi. E.ə. 3–2 əsrlərdə burada müdafiə divarı ucaldılmış, e.ə. 1 əsr – eramızın 1 əsridə təmir edilmiş və çıxıntı divarla tamamlanmışdır. Eramızın 1 əsridən D. şəhər idi; istehkam qurğusunun ətrafında 32,5

Dalverzintəpə. Divar rəsminin fraqment. Termez arxeologiya muzeyi.

ha-lıq sahənin qala divarları ilə əhatələnməsi onu içqalaya çevirdi. Şəhərin çiçəklənmə dövrü 2–3 əsrlərə aiddir; yaşayış və sənətkarlıq (dulmuşçuluq və s.) məhəllələri planlı şəkildə tikilirdi. Şəhərin mərkəzində Budda məbədi, şm. divarı yanında yerli ilahənin məbədi, şm. şəhər ətrafında isə zərdüşti nausu (sərdəbası) və Budda ibadətگاهی yerləşirdi. 4–6 əsrlərdə D. içqaladakı kiçik yaşayış məskənindən və nekropollardan (8 əsrin 1-ci yarısından) də özləri sərdaba, sarkofaq, boş bina və xumlarda, həmçinin *ossuarilərdə* dəfn edirdilər) ibarət idi. Tapıntılar arasında divar rəsmləri, monumental heykəl, terrakota vardır. Varlı şəhərlinin evindən (D-5) 1–2 əsrlərə aid olan və üzərində kharoşthi yazısı olan qızıl külçə dəfinəsi və bəzək əşyaları tapılmışdır.

DALYAN, D a l n i – Çinin şm.-ş.-ində, Lyaonin əyalətində şəhər. Əh. 5,9 mln., (2011). Lyaodun y-a-nın c.-unda, Dalıyanvan körfəzi (Sarı dəniz) sahilində donmayan port. Nəql. qovşağı; D.–Şenyan (Mukden) avtomagistralı. Beynəlxalq aeroport (Çjouşuysuzı).

1898 il konvensiyasına görə, D. Rusiya imperiyasının Çindən müvəqqəti icarəyə götürdüyü ərazidə, Tsinniva adlı balıqçı qəs.-nin (1860 ildən D. adlanırdı) yerində salınmış və Dalni adlandırılmışdı. Eyni zamanda yaxınlığında Port-Artur (bax *Lüüşun*) hərbi-dəniz qalasının əsası qoyulmuşdu. Kommersiya portu kimi tikilmiş, 1901 ildən Çin-Şərqi d.y.-nin (ÇŞDY) qolu vasitəsilə Xarbinlə birləşdirilmişdir. *Rusiya-Yaponiya müharibəsi* (1904–05) zamanı, 1904 ilin mayında

Yaponiya tərəfindən tutulmuş, *Portsmut sülhünə* (1915) görə Yaponiyanın nəzarətinə keçmiş və İkinci dünya müharibəsi qurtaranadək Dayren adı ilə onun hakimiyyəti altında qalmışdır. 1945 ilin avqustunadək D.-da yeni port qurğuları (o cümlədən quru doklar), d.y., gəmiqayırma, sement, kimya, toxuculuq və s. sənaye müəssisələri inşa edilmişdi. 1930-cu illərdə D. portu buraxılış qabiliyyətinə görə Çində 2-ci yeri (Şanxaydan sonra) tuturdu. Sovet-Çin müqaviləsinə (1945, 14 avqust) görə, Çin hökuməti D.-ı azad port kimi tanıdı. Port qurğuları (körpülər, anbarlar və s.) 30 il müddətinə SSRİ-yə icarəyə verildi. ÇXR yarandıqdan sonra 1950 ildə əvəzsiz olaraq Çinə qaytarıldı. Ə. *Şixlinski* D. uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Sinxay meydanı şəhərin görməli yerlərindəndir (Çində ən iri meydanlardan biri; Honkonqda Çinin suverenliyinin bərpası ilə əlaqədar yaradılmışdır). Çox sayda parklar (şəhər ərazisinin 40%-indən çoxu), o cümlədən Əmək parkı, Sinxay parkı var.

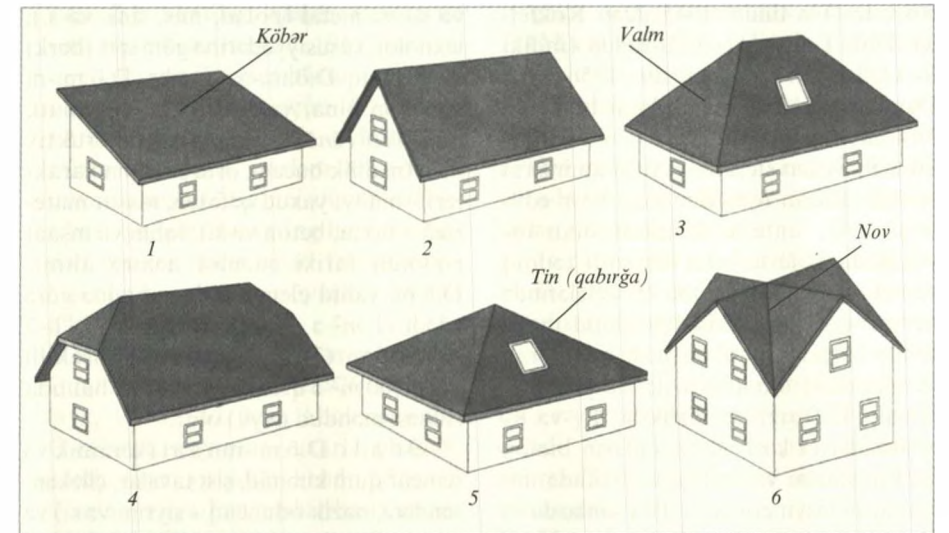
D. iri elm və təhsil mərkəzidir. 300-dən çox ETİ, 17 un-t və in-t, o cümlədən Dalyan Texnologiya Un-ti (1949), Dalyan Yüngül Sənaye Un-ti, Dalyan Xarici Dillər Un-ti (1964), Lyaonin Normal Un-ti (1951), Dalyan Tibb Un-ti, Dalyan Dəniz Un-ti (1909) və s. Təbiətşünaslıq muzeyi (1998), Rəssamlıq qalereyası, zoopark, Quş parkı (1991; 1000-dən artıq quş növü), Xutan peyzaj parkı, akvapark var. Hər il Beynəlxalq ticarət-investisiya yarmarkası “D. – İmpeks”, Pivə festivalı (1999 ildən; Münxen “Oktoberfest”indən

sonra dünyada ən böyük), Beynəlxalq moda festivalı, Dalyan beynəlxalq marafonu, sofora bayramı keçirilir. 8 dəfə Çin çempionu (1994–2005 illərdə); Asiya çempionlar liqasının finalçısı (1998) olan “Dalyan Şide” futbol klubu “Xalq stadionu”nda (təqr. 60 min yer) çıxış edir.

20 əsrin sonlarından şəhərin iqtisadiyyatında xidmət sferası sürətlə inkişaf edir. 1984 ildən D. Çinin açıq dənizyanı şəhərləri sırasına daxildir. Texniki-iqtisadi inkişaf zonası da daxil olmaqla, şəhərin xüsusi iqtisadi rayonlarında 1600-dən çox müəssisə yaradılmışdır (30-dan çox ölkədən təqr. 2 mlrd. dollar investisiya cəlb edilmişdir; 2003); elektronika və informatika, biotexnologiyalar, ən yeni materialların işlənilməsi, elektrik enerjisinə qənaət, resurslardan kompleks istifadə və s. üstün sahələrdir. 10-dan çox xarici bankın (o cümlədən, Tokio Bankı, Yaponiya Sənaye Bankı, Honkonq Bankı, Koreya Mübadilə Bankı və s.) nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir. Ümumçin əhəmiyyətli turizmin inkişaf zonalarından biri şəhərdə yaradılmışdır. D. Çinin ən iri sənaye və xarici ticarət mərkəzlərindən biridir. 3 mindən çox sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərir; şəhərin ixrac məhsullarının dəyəri təqr. 7 mlrd. dollar (Lyaonin əyaləti ixracının təqr. 50%-i) təşkil edir. İri yükdaşıyan gəmilər (o cümlədən su basımı 300 min t olan neft tankerləri – Çində ən böyük “Sinçuan” şirkəti) istehsal edilir. Vaqonqayırma z-du, qara metallurgiya, neft-kimya, kimya, elektron, əzəçilik, yeyinti (o cümlədən balıq məhsulları və meyvə emalı), toxuculuq, kağız, ağac emalı sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir; tikinti materialları istehsal edilir. Balıqçılıq; dəniz kəməli və qonur yosun süni yetişdirilir. D. yaxınlığında müxtəlif faydalı qazıntı, o cümlədən almaz (ölkənin ümumi ehtiyatının təqr. 54%-i), əhəngdaşı, asbest, maqnezit, talk və s. yataqları (500-dən çox) yerləşir.

DALYANVAN – Sarı dənizdə, Lyaodun y-a-nın ş. sahillərində körfəz. Uz. 11 km, eni girəcəyində 11 km, dərinliyi 20 m-ədəkdir. Yarımgünlük qabarmalar (hünd. 3 m-ədək) olur. Qışda nazik buz qatı ilə örtülür. Mühüm portu Dalyan (Dalni) ş.-dir.

DAM – binanın, tikilinin daxili xarici atmosfer təsirlərindən qoruyan üst konstruktiv element; çox vaxt tikilinin memarlıq görünüşünü təyin edir. D. yüksəklən elementlərdən (çatı, tirlər, ferma, günbəz və s.) və üst hüdudlayıcı hissədən – *dam örtüyündən* (dammazdan) ibarətdir. D.-in yüksəklən konstruksiyası

Köbərli damlar: 1 – birköbərli; 2 – ikiköbərli; 3 – valmlı; 4 – yarımvallmlı; 5 – çadırvarı; 6 – çoxtini.

ağacdən (taxtadan), poladdan, dəmir-betondan və ya kompozisiya materiallarından hazırlanır. D. konstruksiyasına görə çardaqsız və çardaqlı olur. Ç a r d a q s ız D.-lar 4 mərtəbədən yüksək olmayan yaşayış evlərində və ictimai binalarda, iri binaların nəzdində tikilən müxtəlif təyinatlı əməltəbəli tikililərdə qurulur. Ç a r d a q l ı D.-lar temp-r-nəmlik rejiminə görə soyuq, isti və “açıq” tipli olur. Soyuq çardaqlarda istifadə olunan üst mərtəbənin istilik mühafizəsi çardağ örtüsü ilə yerinə yetirilir. İsti çardağın bütün yüksəklən və hüdudlayıcı konstruksiyaları istiləşdirilmiş olur, çardağın içəri isə bura daxil olan ventilyasiya havası ilə qızdırılır. “Açıq” çardağ soyuq və isti çardağ sxemlərinin qarışığından ibarətdir (ventilyasiya havası çardağa daxil olur və şaxta, yaxud divardakı deşiklər vasitəsilə kənar edilir).

D.-in forması iqlim şəraitindən, binanın (tikilinin) memarlıq həllindən, onun plandakı təsvirindən və *dam örtüyü materiallarından* asılıdır. Azərb.-də qədimdən D.-in forması, əsasən, iqlim şəraitinə görə seçilmişdir. Yağıntı çox olan r-n-larda (məs., Şamaxı, Quba, Qax və s.) damların dikliyi çox götürülür, aran r-n-larında nisbətən yapıq, küləkli yerlərdə isə (məs., Bakıda), əsasən, yastı D.-lar tikilirdi. İnşaat elminin və texnikasının inkişafı, müxtəlif növlü və çeşidli dam örtüyü materiallarının istehsalı müxtəlif memarlıq üslublu damların tikilməsinə imkan yaratdı.

D.-in enişli səthi köbər, iki köbərin kəsişdiyi xarici qabarıq xətt tin (qabırğa), daxili çökək xətt nov, üst üfqi kəsişmə tiri dam beli (dam yalı) adlanır. K ö b ə r l i (enişli, yamaqlı) D.-lar bir və ikiköbərli

(şiştinli D.), dördköbərli, valmlı (mailliyi 10%-dən çox olan üçbucaqlı köbər), çadırvarı və s. növlərə ayrılır. Bu damların yüksəklən konstruksiyası çatıdan və dambeli kərənə, eləcə də hal taxtasına (binanın xarici divarı boyunca üfqi tirlərə) söykənmiş maili tirlərdən ibarətdir. M a n s a r d l ı D.-lar köbərin konstruksiyasına görə fərqlənir; köbərin yuxarı hissəsi yapıq (az maili), aşağı hissəsi isə daha dik olur. Mansardın daxili hünd. 2,3 m-dən, çəpəki tavanlı olduqda isə xarici divarın şaquli hissəsinin hünd. 1,6 m-dən az olmalıdır. Dairəvi planlı binalar g ü n b ə z l i D.-la örtülür. Mailliyi 2,5%-dən az olan D.-lar y a s t ı D. adlanır.

D.-in xüsusi növü istismar olunan D.-lardır (yastı D.-səkilərdə avtomobil dayanacağı, restoran, idman meydançası, hovuz və s. yerləşdirilir). Belə D.-ların döşəməsi yastı, yaxud 1,5%-dən az mailliklə düzəldilir; yüksəklən konstruksiyası götürəcəyi yükə görə hesablanır. D.-a çıxış xüsusi üsttikili vasitəsilədir.

DAM (Dam) Henrik Karl Peter (21.2. 1895, Kopenhagen – 24.4. 1976, orada) – Danimarka biokimyəçisi, Nobel mükafatı laureatı (1943), Danimarka Kral Elm və Ədəbiyyat Akademiyasının üzvü. Kopenhagen Politexnik İn-tunu bitirmişdir (1920). 1923–41 illərdə Kopenhagen Un-tində çalışmışdır. 1941 ildən prof. 1941 ildə ABŞ-a köçmüş,

Roçester Un-tində, 1945 ildən Rokfel-ler Tibb Tədqiqatları İn-tunda (indiki Rokfeller Un-ti) işləmişdir. 1956 ildən Danimarka Yağların Tədqiqi İn-tunda biokimya şöbəsinin müdiri olmuşdur. Əsas elmi işləri sterinlərin və vitaminlərin biokimyasının öyrənilməsinə həsr edilmişdir. O, sintetik pəhrizdə olan toyuqlarda xolesterinin sintezini tədqiq edərək, onların dərisində və əzələlərində hemorragiyanın inkişafını qanın tərkibində laxtalanmanı artıran maddənin (K vitamini) olmaması ilə əlaqələndirmişdir. E.Doyzi ilə birlikdə K_1 və K_2 vitaminlərini kəşf etmiş; onların bioloji funksiyalarını və müalicədə istifadə imkanlarını təsvir etmişdir. Heyvanlarda və insanda bağırsağ bakteriyalarının K vitaminini hasil etmə qabiliyyətini müəyyənləşdirmişdir.

DAM ÖRTÜYÜ, dammaz – damın üst sukeçirməyən, binanı bilavasitə atmosfer təsirlərindən qoruyan hissəsi. D.ö. xarici sukeçirməyən örtükdən, əsasdan (yüksaxlayan konstruksiya üzərində qurulan bütöv döşənəkdən, qəfəsəldən), həmçinin yağıntı suyunun axıdılması üçün navalça, nov qfı, axıntı borusu və s. elementlərdən ibarətdir. İstifadə olunan materialın növündən asılı olaraq D.ö. sərt (metal, kirəmit, şifer və s.), yumşaq (rulon materiallar və s.) növlərə ayrılır. Sərt örtüyün altından əsas kimi, adətən taxta qabırğa və çatıqlardan ibarət qəfəsə qurulur. Yumşaq örtük bütöv döşənək üzərinə xüsusi mıxlar, yaxud yapışdırıcı mastikalar vasitəsilə bərkidilir. Bitum materiallar əsaslı D.ö. yaxşı buxar izolyasiyası xassələrinə malikdir. İstismar olunan səki-damlarda D.ö.-nün üstündən damı mexaniki zədələnmələrdən, izafi günəş şüalarının, bilavasitə atm. amillərinin təsirlərindən mühafizə edən qoruyucu örtük çəkilir. D.ö. yüngül, uzunömürlü, hazırlanma və istifadəsi səmərəli olmalı, yanğı təhlükəsizliyi şərtlərinə cavab verməlidir.

DAM ÖRTÜYÜ MATERIALLARI, dammaz materialları – bina və qurğuların damını örtmək üçün inşaat materialları. D.ö.m. bir sıra texniki (sukeçirməzliyi, atm. təsirlərinə və saxtaya davamlılığı, alışma qabiliyyətinin aşağı olması və s.), iqtisadi (uzunömürlüüyü, ucuz başa gəlməsi, dama döşənməsinin az zəhmət tələb etməsi) və memarlıq-dekorativ tələblərə cavab verməlidir. İstifadə edilən xammalın növünə görə üzvi (bitum, zift, oduncaq və polimer), mineral (asbest-sement, keramika, sement-qum

və s.) və metal (polad, mis, sink və s.); texnoloji xüsusiyyətlərinə görə sərt (bərk) və yumşaq D.ö.m.-na ayrılır. D.ö.m.-nı seçərkən bina, yaxud tikilinin təyinatı, dam örtüyünün memarlıq-konstruktiv həlli (maillik bucağı, örtü əsasının xarakteri – bütöv, yaxud qəfəsəli, əsasın materialı – taxta, beton və s.), iqlim və inşaat r-nunun tarixi ənənəsi nəzərə alınır. D.ö.m. vahid elementinin sahəsinə görə ədədi ($1 m^2$ -ə qədər), vərəqşəkili ($1-7 m^2$), rulon ($7-20 m^2$), membranşəkili ($500-600 m^2$ -ə qədər) və mastika halında (sahəsi məhdud deyil) olur.

Ə d ə d i D.ö.m.-nın sərt (keramik və sement-qum kirəmit, şist tavalər, çiləkən, səndərə, nazik oduncaq – sıyırım və s.) və yumşaq (əyilgən bitum kirəmit) növləri var. Sərt (bərk) ədədi materialların əsası taxta qabırğalardan düzəldilən qəfəsə (addımı D.ö.m.-nın qabaritinə uyğun götürülür), yumşaq materialların əsası isə bütöv lövhə və ya faner (qalınlığı $10 mm$ -dən çox) olur. Dekorativ görünüşə malik olan ədədi D.ö.m., əsasən, azmərtəbəli binaların köbərli (mailliyi 14° -dən az olmayan) damlarının örtülməsi üçün daha əlverişlidir.

V ə r ə q ş ə k i l l i D.ö.m. yastı və profilli hazırlanır. Yastı örtüklər qalınlığı $0,4-1,0 mm$ olan metal – sinklənmiş polad (uzunömürlüüyü $15-30$ il), sink (“sink-titan” ərintisi), mis və nadir tikililər üçün titan (hər üçünün uzunömürlüüyü 100 ildən çoxdur) vərəqlərdən (təbəqələrdən) ibarətdir. Vərəqlər dam qəfəsəsinə $14-22^\circ$ mailliklə (addımı materialın növündən asılıdır) düzülür. Profilli (“dalğa”, “trapes” və s.) dam örtüyü yastı örtüklərdən yüksək sərtliyi ilə fərqlənir; buna görə də onları həm dam qəfəsəsinin, həm də birbaşa metal dam kərənlərinin (dayaq tirlərin) üzərinə düzmək olur. Profilli vərəqlər metaldan (sinklənmiş polad, alüminium), asbest-sementdən (şifer), bitum-sellülozdan (ondulin), polivinilxloriddən, polikarbonatdan, şüşəplastikdən hazırlanır; dekorativ görünüşünü yaxşılaşdırmaq üçün vərəqlər atmosferə davamlı polimer tərkiblərlə rəngləyir və kirəmit örtüklər formasında ştamplanır.

R u l o n D.ö.m. eni $1 m$, uz. $7-20 m$ olan zolaq şəklindədir. Ən geniş yayılmış növü *ruberoiddir* (hər iki üzü bitumla örtülmüş lifli material). Bəzi hallarda taldan (zift hopdurulmuş və ziftlə örtülmüş materialdan) da istifadə edilir. Rulon D.ö.m.-nin xassələrini yaxşılaşdırmaq və ömrünü uzatmaq üçün onlarda suya və

çürüməyə davamlı poliefir, yaxud şüşə liflərdən, ya da metal folqadan hazırlanmış əsasdan istifadə edilir. Materialın istiyə davamlılığını və aşağı temp-rlarda elastikliyi yüksəltmək üçün bitum sintetik kauçuk, yaxud termoplastlarla modifikasiya edilir; belə materiallardan hazırlanan dam örtüyünün uzunömürlüüyü $15-20$ ildir. Rulon D.ö.m. bütöv dam əsasına bir neçə (adətən, $2-4$) təbəqə şəklində döşənir. Döşənən qatlar bitum mastikası və qaynar bitum vasitəsilə yapışdırılır. Rulon materiallar, əsasən, yastı damlı çoxmərtəbəli evlərin və sənaye binalarının damını (mailliyi $2-6^\circ$) örtmək üçün işlədilir.

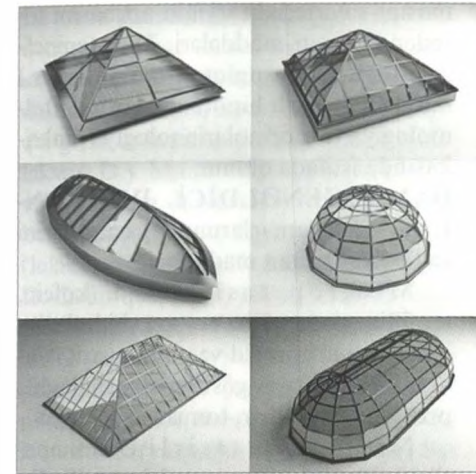
M e m b r a n ş ə k i l l i dam örtüyü termoplastik polimerlərdən hazırlanmış böyük ölçülü, nazik ($1,5-3 mm$), elastik materialdır. Onlar çürüməyə davamlı lifli əsas üzərində və ya əsassız hazırlanır. Membranlar böyük sahəli, yastı (mailliyi $2-3^\circ$) damlı sənaye və ictimai binaların örtülməsi üçün tətbiq edilir. Membranın üstü ballastla (beton tavalər, çınqıl və s.) örtülür.

M a s t i k a örtüklər polimerbitum, polimerkauçuk mastikalar və maye kauçuklar əsasında alınır. Mastika çəkiləcək dam əsası sıx və bərk (məs., beton) olmalıdır. Mastika xüsusi fırçalarla çəkilir və ya çilənir; bərkidildən sonra damın əsasına möhkəm bitmiş elastik örtük yaradır. Mastika örtük bir qat və çox qat ola bilər. Mastikalardan həm ayrıca, həm də lifli əsaslarla, rulon materiallarla birgə istifadə edilir. Mastika D.ö.m. rulon və vərəqşəkili materiallarla örtülmüş damların təmiri üçün də tətbiq olunur.

Ə d . : П а н а с ю к М . В . К р о в е л ь н ы е м а т е р и а л ы . М . , 2005.

DAM ÖRTÜYÜ POLADI – bax *Dam örtüyü materialları*.

DAM PƏNCƏRƏSİ – sənaye binalarının, yaxud ictimai binaların üstündə pəncərə açıqları olan tikili (üsttikili); binanın təbii işıqlandırılması və (və ya) havasının dəyişdirilməsi (aerasiyası) üçündür. İstifadə olunan materialın növündən, iqlim şəraitindən, işıqlandırmaya olan tələbatdan, otağın, yerləşmənin mikroiqlimindən asılı olaraq D.p. müxtəlif konfigurasiyalı (düzbucaqlı, üçbucaqlı, trapesşəkili, mişarvarı, zenit və s.) düzəldilir. Sənaye tikintisində zenit D.p. (pəncərə açırımı dam örtüyü müstəvisində yerləşir) daha geniş yayılmışdır. Zenit D.p. örtü tiri, yaxud tavalərinin üzərində qurulan dayaqdan və panel, günbəz, ya-

Zenit dam pəncərəsi tipləri.

xud qübbə şəklində, plafonlar, qapaqlar, illüminatorlar kimi düzəldilən işıqkeçirən hissədən ibarətdir.

DAMA – tünd və açıq rəngli xanalara bölünmüş taxta üzərində oyun. Rus, ingilis, alman və italyan D.-sı (64 xanalı taxtada), beynəlxalq D. (100 xanalı taxtada) və Kanada D.-sı (144 xanalı taxtada) mövcuddur. Başlanğıc vəziyyətdə hər oyunçunun 12 (64 xanalı taxtada), 20 (100 xanalı taxtada) və ya 30 (144 xanalı taxtada) D. daşı olur. Rəqiblərin daşları rənginə görə fərqlənir (adətən ağ və qara). Oyunçunun vəzifəsi rəqib daşını məhv etmək və ya gedişdən məhrum etməkdir.

100 xanalı D. üzrə dünya birincilikləri 1894 ildən keçirilir. 1947 ildə Ümumdünya D. Federasiyası (FMJD) yaradılmışdır. Azərb. D. Federasiyası 1958 ildə Bakıda yaradılmış, 1993 ildə yenidən təsis edilmişdir. Ümumdünya D. Federasiyasının (1993) və Avropa D. Federasiyasının (1998) üzvüdür. Qadınlar arasında ilk dəfə M. Dubova (1959), kişilər arasında isə E. Mürsəlov (1975) SSRİ çempionu olmuşlar. Ən yüksək nəticəni 2 dəfə ($1997, 2002$) dünya çempionu Ü. Abdullayev əldə etmişdir. A. Nurullayev beynəlxalq dərəcəli hakim (FMJD, 1998) və ilk əməkdar məşqçidir (2009). Azərb. damaçıları $2001-2010$ illərdə dünya və Avropa çempionatlarında 3 qızıl, 3 gümüş, 13 bürünc medal qazanmışlar.

DAMAD Seyyid Əli Təbrizi (1858 , Təbriz – 1918 , İraq, Nəcəf) – Azərb. fiqh alimi. Təbrizin Talibiyə mədrəsəsində oxumuş, daha sonra Nəcəfdə təhsilini davam etdirmiş, *ictihad* şəhadətnaməsi almışdır. İranın azərb. əhalisi arasında çoxsaylı müqəllidləri (ardıcılıları) olmuşdur. Fiqh və hədis elmlərinə dair bir neçə əsərin müəllifidir. İctimai-siyasi fəaliyyətlə də məşğul olmuş, *İran inqilabı* ($1905-11$)

başladığı vaxtdan xüsusi fətvası ilə ona dəstək vermişdir. 1911 ildə rus qoşunlarının Təbrizə hücumu zamanı ölkənin müdafiəsi üçün İrana qayıtmağa cəhd göstərmiş, yüksək dərəcəyə və nüfuzlu şəxslərə müraciətlər ünvanlamışdır. Birinci dünya müharibəsi zamanı İraqın İngiltərə tərəfindən işğalına qarşı cihad fətvası ilə çıxış etmiş, cəbhədə döyüşləri şəxsən izləmişdir.

DAMAGİRMƏZ – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında ($9.9.1930$ ildən Kotayk, $12.10.1961$ ildən Abovyan r-nu), Qırxbulaq çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. $1826-28$ illərdə Rusiya-İran müharibəsi zamanı

kənd dağıdılmış, əhalisi isə qovulmuşdur. Sonralar azərb.-lar geri qayıdaraq kəndi yenidən abadlaşdırmışlar. 1918 ildə erməni-dəşnak silahlı dəstələri tərəfindən kənd yenidən dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur.

DAMAQ, i n s a n d a – ağız və burun boşluqlarını ayıran möhkəm lövhə. Hər iki boşluq tərəfdən selikli qişa ilə örtülmüş s ü m ü k D.-dan (kəllənin üz skeleti hissəsi) ibarətdir. Sümük D. sağ və sol əng sümüklərinin D. çıxıntılarından və D. sümüyünün uzununa və eninə tikililərlə birləşmiş üfqi lövhələrindən əmələ gəlmişdir. S ə r t D.-ın yuxarı səthi demək olar ki, yastıdır və burun boşluğunun dibini təşkil edir; onun aşağı səthi ağız boşluğuna yönəlmişdir və çökük, günbəzşəkili formadadır. Sərt D.-ın arxaya davamı y u m ş a q D.-dır; o, selikaltı və selikli qişadan, piy toxumalı əzələ qatından ibarətdir. Selikli qişa ağız boşluğu tərəfdən çoxqatlı epitelilərlə, burun boşluğu tərəfdən səyirici epitelilərlə örtülmüşdür. Sərt və yumşaq D. birlikdə ağız boşluğunun yuxarı divarını təşkil edir. Rüseymin formalaşması pozulduqda D. inkişafının qüsurları – *qurd ağız* və s. yarana bilər.

H e y v a n l a r d a – onurğalı heyvanlarda ağız boşluğunun yuxarı tavanı (qapağı). Məməlilərdə ikincili sərt D. üstəndən və yanlardan əsnəklə məhdudlaşan yumşaq (skeletsiz) D. əzələli lövhəyə keçir. Sümüklü balıqların, bəzi sudaquruda yaşayanların və sürünənlərin sümüklərində D. dişləri adlanan dişlər, ikitənəffüslü balıqların damaq qanadabənzər sümüklərində üst çənə diş lövhəcikləri inkişaf etmişdir. İkitənəffüslü və pəncəüzgəclil balıqlarda, quru onurğalılarında D.-ın ön hissəsində xoanalar yerləşir. Bəzi sürünənlərdə, quşlarda və məməlilərdə çənə və damaq sümüklərinin çıxıntılarından əmə-

lə gələn sərt (sümük) D. inkişaf edir. **DAMÁN VƏ DİU** – Hindistanın tərkibində ittifaq ərazisi. Hindistan y-a-nın q. sahillərində yerləşir. İki hissədən ibarətdir: Daman – Qucarat ştatı ərazisində anklav və Diu – Kathiyavar y-a-ndan c.-da ada. Paytaxtı Daman ş.-dir. Rəsmi dillər: qucarati, marathi.

16 əsrin ortalarından 1961 ilədək D. və D. *Qoa* ilə birlikdə Portuqaliyanın Hindistandakı müstəmləkələrinin tərkibində idi. 1961 ildən *Qoa*, Daman və Diu ittifaq ərazisinin (1974 ildə Portuqaliya onu rəsmən tanıdı) bir hissəsini təşkil edirdi. 1987 ildən (*Qoa* ştat olduqdan sonra) D. və D. müstəqil ittifaq ərazisi statusunu aldı.

DAMANLAR (Hyracoidea) – məməli heyvan dəstəsi. Xarici görünüşünə görə bir qədər marmota oxşayır. Bədəninin uz. $30-60 sm$, quyruğu qısa ($1-3 sm$), yaxud yoxdur. Kütləsi $2-4 kq$ -dır. Bədən quruluşu möhkəm, beli qövşəşəkili əyilmişdir. Başı iri, sifəti qısa, üst dodağı haçalanmışdır. Üst kəsici dişləri uzun, içəri tərəfdən minasızdır, bütün ömrü boyu böyüyür. Yastı dırnaqlı ön ətrafları dördbarmaqlı, arxa ətrafları üçbarmaqlıdır. Pəncələrin çılpaq alt tərəfi tər vəzilərinin sekresiyası ilə daima nəmlənən qalın elastiki epitelilə örtülüdür. Gözünə görə də D. substrat üzərində möhkəm dayanma bilirlər. Rəngi qəhvəyi-boz, tük örtüyü sıx və coddur. Bel hissəsində daha açıq rəngli tüklərlə örtülmüş iri vəzi var; qorxu, yaxud həyəcan zamanı tüklər pırpızlaşdıqda vəzi çılpaqlaşır və iyli maddə ifraz edir.

Dəstənin yeganə fəsiləsi olan D.-a (Prociidae) 3 cins: ağac D.-ı (Dendrohyrax), dağ D.-ı (Heterohyrax), qaya D.-ı (Prociavia); 10 -a qədər növ daxildir. Afrikada (Böyük Səhranın qumluq sahələrindən başqa) və Ərəbistan y.-a-nın c.-unda yayılmışdır. Qayalıq yerlərdə, quru çöllərdə və meşələrdə yaşayır; dağlara $4500 m$ -ə qədər yüksəkliyə qalxırlar. Gündüzlər, bəzən də gecələr fəal olurlar. Çox

Qaya damanı (Prociavia capensis).

Damara yaylası.

hərəkətlidir, sıldırım qayalarda və ağacların budaqlarında asan və sürətlə qaça bilirlər. D.-in ağacda məskunlaşmış formaları tək-tək, yerdəkilər 60 fərddən ibarət dəstələrlə yaşayırlar. Müxtəlif bitki qidası, buğumayaqlılar və onların sürfələri ilə qidalanırlar. Suya ehtiyacları yoxdur. Ətinə görə ovlanır. 1–3 (6-ya qədər) bala doğur. Balalar gözləri açıq, yunla örtülü olur, doğulan kimi sürətlə qaça bilir. D.-in 4 növü BTMİ-nin “Qırmızı kitab”ına daxil edilmişdir.

DAMAR – bax *Qan damarları*.

DAMAR, geologiyada – filizlərin və maqmatik süxurların yatım forması. Yer qabığında çatların hidrotermal məhlullardan ayrılan mineral maddələrlə dolması və ya maqmanın çatlarda kristallaşması nəticəsində əmələ gəlir. D.-lar formasına görə sadə (məs., plitəvari) və mürəkkəb (pilləvari, şaxəli, linzavari, yəhərvəri və s.) olur. Tamamilə, yaxud çox hissəsi filiz minerallarından ibarət D.-lar filiz damarları adlanır. Yan süxurlarla uyğun yatan və ya onları kəsən D.-ları ayırırlar. Faydalı qazıntı D.-ının uzunluğu bir neçə yüz km-ə qədər ola bilər (Kaliforniyada qızıl filizi D.-ları); dərinliyə doğru 3 km-ədək izlənilən D.-lara rast gəlinir (Hindistanda Kolar yatağında). Qızıl, gümüş, qurğuşun, sink, volfram, qalay, civə, molibden, kobalt və s. metalların D. tipli yataqları var.

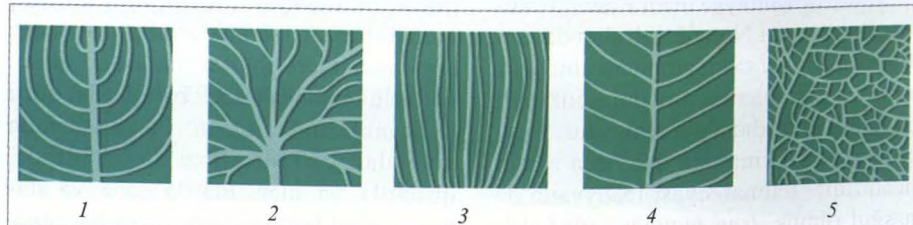
DAMAR SÜXURLAR – dərinlik massivləri ilə (intruziyalarla) əlaqədar damar və ya dayka formalı süxurlar. D.s., adətən, porfirəbənzər quruluşludur və əsas kütləsi tam kristallik, nadir halda şüşəyəbənzərdir. Asxist (tərkibcə dərinlik süxurlarının analo-

qu olub, onlardan struktur və yatım formasına görə fərqlənir) və diasxist (dərinlik süxurlarını müşayiət edir, lakin tərkibcə onlardan kəskin fərqlənir) süxur qruplarına ayırırlar. Adətən hər bir intruziv süxur tipinin özünəməxsus D.s.-ı olur; məs., qranit massivlərində və onların ətrafında *aplittlər* və *peqmatittlər*, bəzən *lamprofirlər* intişar tapmış olur. D.s. Azərb. Resp.-nin Böyük Qafqaz və Kiçik Qafqaz sahələrində çoxdur. **DAMARA**, *D a m a r a l e n d* (Damara-land) – Afrikada Namibiyanın mərkəzi hissəsində yayla. Namib səhrasından pilləli qalxır. Yaylanın hamar relyefi (hünd. 1000–1500 m) ada dağları və hünd. 2573 m-ə çatan (Brandberq d.) şahid dağlar massivi ilə mürəkkəbləşmiş, yamacları xırda çayların quruyan yataqları ilə parçalanmışdır. Tropik, quru iqlimi var. İllik yağıntı 250–500 mm-dir. Ş.-ində savanna, q.-ində səhra bitkiləri yayılmışdır.

DAMARÇIN, *D a m a r c ı q* – Azərb. Resp. Şəki r-nunda çay. Baş Qafqaz silsiləsinin c.-q. yamaclarından başlanır, Çuxadurmaz çayı ilə qovuşaraq Kiş çayını əmələ gətirir. Uz. 10 km, hövzəsinin sah. 35 km². Tez-tez daşqın olur.

DAMARDARALDICI DƏRMANLAR – qan damarlarının sayə əzələlərinin yığıl-

Yarpaqların damarlanma tipləri: 1 – qövsvarı; 2 – barmaqvari; 3 – paralel; 4 – lələkvari; 5 – torvari.

masını və arterial təzyiğin artmasını törədən dərman maddələri. D.d. (epinefrin, fenilefrin, angiotenzinamid və s.) müxtəlif mənşəli hipotoniyalarda, oftalmologiya və otorinolarinqologiya praktikasında istifadə olunur.

DAMARGENƏLDİCİ DƏRMANLAR – qan damarlarının sayə əzələlərini zəiflədən dərman maddələri.

Miotrop təsirli D.d. (kofein, teofillin, papaverin, no-şpa, hidralazin, natrium nitroprusid və s.) bilavasitə damar əzələsinə təsir göstərməklə mübadilə prosesini dəyişdirir, tonusu aşağı salır.

Neurotrop təsirli D.d. simpatik sinirlərdən gələn impulsları zəiflədir, yaxud tamamilə dayandırır. Bəzi preparatlar (nitroqliserin, nitranol, rezepin və s.) isə qarışıq təsir mexanizminə malikdir (mərkəzi neurotrop və periferik miotrop).

D.d., əsasən, ürək xəstəliklərində (stenokardiya, miokard infarktı), hipertoniya, beyin qan dövrəni pozuntusunda, habelə cərrahi əməliyyat zamanı qanaxmanı azaltmaq məqsədilə (arterial qan təzyiqini aşağı salmaq yolu ilə) işlədilir.

DAMARLANMA – yarpaqlarda mineral maddələrin həll olduğu suyun və fotosintez məhsullarının daşındığı ötürücü dəstələrin (damarların) paylanması. Adətən, bir neçə borulu-lifli torlardan təşkil olunmuş iri damarlar yarpağın alt tərəfində aydın görünür. İynəyarpaqlıların çoxunda yarpaqda bir-birilə birləşməyən bir, yaxud bir neçə uzununa damar ola bilər. Bir çox qıjıqimlərdə və toxumlu sadə bitkilərdə D. çəngəlvarıdır (bir-biri ilə birləşmədən yarpağın kənarına qədər uzanan damarların şaxələnməsi). Birləşməli bitkilərin (taxıllar, cil, zanbaqkimilər, səhləbkimilər) yarpaqları üçün paralel, yaxud qövsvarı D. səciyyəvidir. Paralel D.-da çoxlu sayda eyniölçülü damarlar yarpağın oxu boyunca bir-birinə paralel uzanır (məs., qırtıç, topal); qövsvarı D.-da isə damarlar yarpaq ayasının əsasında və tərəpə hissəsində bir-birinə yaxınlaşaraq qövşə şəklində bir-birinə yaxınlaşaraq qövşə şəklində lələkvari və barmaqvari D. üstünlük təşkil edir. Lələkvari D.-da yarpaqda bir uzununa damardan iti bucaq altında da-

ha xırda damarlara başlanğıc verən bir qədər xırda yan damarlar çıxır. Tozağacı, fıstıq, şabalıd, qızılağac və b. bitkilərdə damarlar yarpaq ayasının kənarına qədər gedir və burada qurtarır (kənarları lələkvari D.). Maqnoliya, dəfnə, kameliya və s.-də yan damarlar yarpaq ayasının kənarına çatmadan ilgəklər əmələ gətirir (lələkvari-ilgəkşəkilli D.). Barmaqvari D.-da bir qədər çox, yaxud az sayda eyni olan damar yarpaq ayasının əsasında bir-birinə yaxınlaşır və yarpaq ayası üzərində yelpik kimi açılır (ağcaqayının bir çox növü). Xırda D., demək olar ki, bütünlüklə mezofilə (yarpağın əsas toxuması) bəzən fotosintez məhsullarının toplanmasında və yarpaqdan daşınmasında başlanğıc məntəqə rolunu oynayır.

D. bitkilərdə (istər müasir, istərsə də qazıntı halında tapılan qalıqlarda), xüsusilə də oduncaqlı bitkilərdə mühüm sistemik əlamətdir.

DAMARLI QİŞA – bax *Göz*.

DAMAZLIQ – keçmişdə Azərb.-da yayılmış qarşılıqlı yardım forması. Ehtimal ki, icmadaxili sosial təbəqələşmə şəraitində meydana çıxmış, Azərb.-in bütün bölgələrində yayılmışdır. Heyvanı, sağımı olmayan şəxslərə qonum-qonşu, həmkəndliləri tərəfindən göstərilən təmənna-sız kömək idi. Bundan başqa, ər evinə köçən qıza valideynləri damazlıq olaraq inək, camış, yaxud bir neçə davar verirdilər. D. heyvan, əsasən, doğar olmalı idi. D. heyvanın kökünü kəsməzdilər; Şirvan, Qarabağ, Gəncə və Qazax bölgələrində ondan mal-qaranın cinsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə də istifadə edilirdi. D. adətən Azərb.-in bəzi kəndlərində indi də təsadüf edilir. D. ilə bağlı adət Zəngəzurdə “umya” adlanırdı.

DAMAZLIQ HEYVAN – nəsil almaq üçün mənşəyi məlum olan, müvafiq qaydalara uyğun identikləşdirilən və damazlıq kitablarında qeydiyyatla alınan, yüksək məhsuldarlığa malik, təkrar istehsala yararlı və yaxşılaşdırıcı cins heyvan. D.h. təmiz cins (safqanlı) və mələz fərdlər alınması ilə yetişdirilə bilər. D.h.-in məhsuldarlığını, təkrar istehsala yararlılığını və digər damazlıq keyfiyyətlərini müəyyən etmək üçün onlar kompleks əlamətlərinə görə qiymətləndirilir. Baytarlar tərəfindən aparılan bu tədbirlər bonitirə adlanır. Bonitirənin nəticələrinə görə D.h.-lara elit-rekord, elit, I və 2-ci sinif kateqoriyaları verilir. Bonitirə nəticəsində sinif almayan heyvanlar damazlıq hesab edilmir. D.h.-ları digərlərindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri də onların seleksiya

əlamətlərinin davamlı şəkildə nəslə ötürmə qabiliyyətinin yüksək olmasıdır. Geneoloji strukturunda daha tanınmış yüksək göstəricilərə malik erkək və diş fərdlərin çox olması D.h.-in genetik potensialının yüksək olmasına zəmin yaradır. D.h. damazlıq təsərrüfatlarında yetişdirilir. Əmtəlik təsərrüfatlarda D.h.-lardan reproduksiya məqsədilə məqsədyönlü və davamlı şəkildə istifadə edilməsi bütövlükdə cinsin təkmilləşdirilməsinə və ümumi heyvan genofondunun məhsuldarlığı və digər əhəmiyyətli damazlıq göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Əd.: Ağabəyli A.A. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi. B., 1975.

DAMAZLIQ HEYVANDARLIQ – bax *Damazlıq təsərrüfatı*.

DAMAZLIQ İŞİ – kənd təsərrüfatı heyvanlarının reproduksiya məqsədilə yetişdirilməsi, genetik potensialının yüksəldilməsi, mövcud heyvan növlərinin və cinslərinin təkmilləşdirilməsi, yeni cins və cinsdaxili qrupların yaradılması istiqamətində həyata keçirilən fəaliyyət növü. K.t. heyvanlarının yetişdirilməsi sahəsində elmin inkişafı və təcrübələrin əldə edilməsi ilə D.i.-nin daha səmərəli aparılması mümkün olmuşdur. D.i.-nin əsası heyvanların müvafiq qaydalara uyğun identikləşdirilməsi, məhsuldarlığının və digər damazlıq keyfiyyətlərinin qeydə alınması, optimal seçmə və taylaşdırma tədbirləri fonunda müvafiq cinsin tələblərinə uyğun yeni məhsuldar xətt, ailə və digər cinsdaxili qrupların formalaşdırılması təşkil edir. Kütləvi seleksiya aparmaqla hey-

vandarlığın səmərəliliyinin artırılmasına nail olmaq mümkündür. Bunun üçün süni mayalandırma, embrion transplantasiyası, DNT təhlili vasitəsilə heyvanların nəsil mənsubiyyətinin dəqiqləşdirilməsi və müvafiq növ və cinslərin genotipləri öyrənilir.

Əd.: Красота В.Ф., Лобанов Б.Т., Джапаридзе Т.Г., Разведение сельскохозяйственных животных. 2. изд., М., 1983; Ağabəyli A.A., Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi. B., 1975.

DAMAZLIQ TƏSƏRRÜFATI – yüksək məhsuldarlığa və qiymətli genotipə malik damazlıq ehtiyatlarının (törədici toxumlarının, embrionların, yumurtaların) istehsalı, yetişdirilməsi, artırılması və digər damazlıq keyfiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi, sınağı, alqı-satqısı, habelə heyvanların süni mayalandırılması və embrionların transplantasiyası ilə məşğul olan heyvandarlıq təsərrüfatı. Məqsədyönlü seleksiya-damazlıq proqramlarına uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. D.t.-na damazlıq zavodları, reproduktorları, fermaları, sınaq müəssisələri, süni mayalandırma və embrion transplantasiyası mərkəzləri, inkubatorlar, genobanklar, genetik ekspertiza və nəzarət-seleksiya məqsədilə heyvandarlıq məhsullarının ekspertizası laboratoriyaları daxildir. Bax həmçinin *Damazlıq işi*.

Əd.: Ağabəyli A.A. Kənd təsərrüfatı heyvanlarının yetişdirilməsi. B. 1975.

DAMBA (hollandca dam) – qorunan, yaxud sədd çəkilən ərazinin və ya akvatoriyasının sərhədi boyunca yerləşdirilən hidrotexniki qurğu; quruluşuna görə tor-

Zeyder-ze körfəzində damba.

paq bəndə oxşayır. Basqılı və basqısız D. növlərinə ayrılır. Basqılı D. çay və dəniz sahillərini (ovalıqları) daşqınlardan, küləyin və qabarmaların təsirdən qorumaq (bənd-D.); şlüzlərə, kanallara və s. çıxan port akvatoriyalarını dalğalardan, buz axınlarından, dalğalarla gətirilən torpaqlardan mühafizə etmək (qoruyucu D.); hidrotexniki istinad tikililərini sahillə əlaqələndirmək (birləşdirici D.); hidrotexniki qurğu tikilən yeri hasarlammaq (sədd D.-sı); süni hovuzlar (basqılı hovuzlar və SES-lərin sutkalıq tənzimlənmə hovuzları, İES-lərin soyuducu hovuzları və s.) və kanal məcraları (yolu) yaratmaq üçün qurulur. Basqısız D. məcraları tənzimləmək və düzəltmək (tənzimləyici D.); səth axınlarını azaltmaq və leysan axınlarını nəticəsində yuyulub aparılan çaylaq qrunutunu saxlamaq (torpaq qoruyucu D.); gəmiçilik şəraitini, eləcə də suburaxan və sutoplayan hidrotexniki qurğuların işini yaxşılaşdırmaq (sırnaqyönəldən D.); çaylaq və su anbarı körfəzlərindən yol salmaq (nəql. D.-sı) məqsədilə tikilir. D., adətən, yerli materiallardan (qrunt, daş qırıntıları), həmçinin beton bloklardan və dəmir-beton yortaqlardan qurulur. D.-lərin intensiv tikintisinə 1282 ildə Hollandiyadakı daşqınlardan sonra başlanmışdır. Ən iri D. (uz. 33 km) Zeyder-ze körfəzində (Niderland, 1932) tikilmişdir.

DAMBULAQ – Azərb. Resp. Laçın r-nunun Şəlvə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 72 km şm.-q.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 786 (2011); işğaldan (1992, may) əvvəl əkinçilik, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul ol-

muşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

DAMCI – tarazlıq halında fırlanma səthi ilə hüdudlanmış kiçik həcmli maye. Mayenin kiçik yarıqdan və ya səth kənarından yavaş axması, mayenin şişməsi, emulsiya əmələ gəlməsi və həmçinin buxarın bərk səth üzərində kondensasiyası və ya qaz mühitində kondensasiya mərkəzlərinin olması zamanı D. əmələ gəlir.

Damcının forması mayenin səthi gərilmə əmsali ilə xarici qüvvələrin (məs., ağırlıq qüvvəsinin) nisbətindən asılıdır. Çəkisizlik şəraitində və ağırlıq qüvvəsi səthi gərilmə qüvvələrinə nəzərən çox kiçik rol oynadıqda D. ən kiçik səthə malik həcmi tutmağa çalışır, yəni şar formasını alır. Düşən yağış damcıları ağırlıq qüvvəsinin, qarşından gələn hava seli təzyiqinin və səthi gərilmənin təsiri altında aşağı tərəfdən yastılanmış dartılan formada olur. Bərk cismin səthi üzərindəki D. forması səthi islanma xarakterindən asılıdır. İslanan səthlərdə D. iti kənarbucaqlı şar seqmenti (ideal islanan səthlərdə o, sadəcə olaraq yayılır), islanmayan səthlərdə kor kənarbucaqlı kəsik şar, tam islanmayan səthlərdə kiçik şar formasında (məs., stolun üstündə civə damcıları) olur. Kapilyar borucuqdan axan D.-lərin forması və ölçüsü borucuğun diametridən, mayenin sıxlığından və onun σ səthi gərilmə əmsalından asılıdır. Məs., σ-nın təyini üsulu bu asılılığa əsaslanır. D.-nin səthində buxarın təzyiqi (və uyğun olaraq ondan buxarlanma) onun əyrilik radiusundan asılıdır və *Kelvin tənliyi* ilə

təyin edilir. Bax həmçinin *Kapilyar hadisələri*.

DAMCILARLA SUVARMA – bitkilərin vegetasiya dövründə torpaqda optimal nəmlik yaranan suvarma üsulu; belə suvarmada kökün yerləşdiyi torpaq zonasına su damcı-damcı verilir. D.s. sisteminə su mənbəyi, baş nasos stansiyası, təzyiqli boru kəməri, tənzimləyici çən, magistral xətt, paylayıcı, sahə boru kəmərləri və üzərində damcıladıcılar olan suvarıcı polietilen borucuqlar daxildir. D.s. zamanı torpaqda bitkiyə lazım olan su, hava və qida rejimi yaranır; torpaq həddən artıq nəmlənmir və qurumur, yaxşı aerasiya olunur, faydalı mikroorganizmlərin fəaliyyəti təmin edilir; fasiləsiz olaraq tələb olunan miqdarda gübrə məhlulu verildiyi üçün qənaətbəxş qida rejimi yaranır. Belə rejim bitkinin bioloji və fiziki cəhətdən inkişafına, keyfiyyətin yüksəlməsinə və məhsuldarlığın artmasına səbəb olur. D.s. sərt dağ yamaclarında, mürəkkəb relyefli və tamamilə düzən sahələrdə, kəskin su çatışmazlığı olan ərazilərdə su ehtiyatlarından qənaətlə (50–70%) istifadə edilən, iqtisadi cəhətdən səmərəli və davamlı suvarma üsulu sayılır. D.s.-də buxarlanmaya sərf olunan su itkisinin qarşısı tamamilə alınır, torpaq strukturu pozulmur, mürəkkəb relyef şəraitində irriqasiya eroziyası baş vermədən suvarma aparmaq mümkün olur. Gübrəyə 45–50% qənaət edilir. Cərgələrarası sahə suvarılmadığından orada kimyəvi preparatlar işlədilmir, qrunt sularının səviyyəsi qalxmır, əkin sahələri təkrar şorlaşmır. Şəbəkənin tikintisində ucuz plastik kütlədən hazırlanan hissələrdən istifadə edilir; yüksəktəzyiqli nasoslar işlədilmir. Suvarma tam avtomatlaşdırıldıqdan, əl əməyinə ehtiyac qalmır.

D.s. zamanı böyük həcmli su mənbələri iri çaylar, su anbarları ilə yanaşı, kiçik həcmli (kiçik göllər, bulaqlar, arteziyan quyuları və s.) su mənbələrindən də istifadə etmək olur. Qapalı suvarma sistemi olan ərazilərdə nasoslardan və tənzimləyici çəndən istifadə etmədən D.s. sistemi yaratmaq olar.

DAMCILI – Azərb. Resp. Göygöl r-nunun Qızılca ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 23 km şm.-q.-də, Qoşqar çayının (Kürün qolu) sahilində, Gəncə–Daşkəsən avtomobil yolunun kənarındadır. Əh. 30 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

DAMCILI – İrəvan xanlığının Abaran mahalında (9.9.1930 ildən Abaran, 3.1.1935 ildən Aparan r-nu), Abaran çayı sahilində,

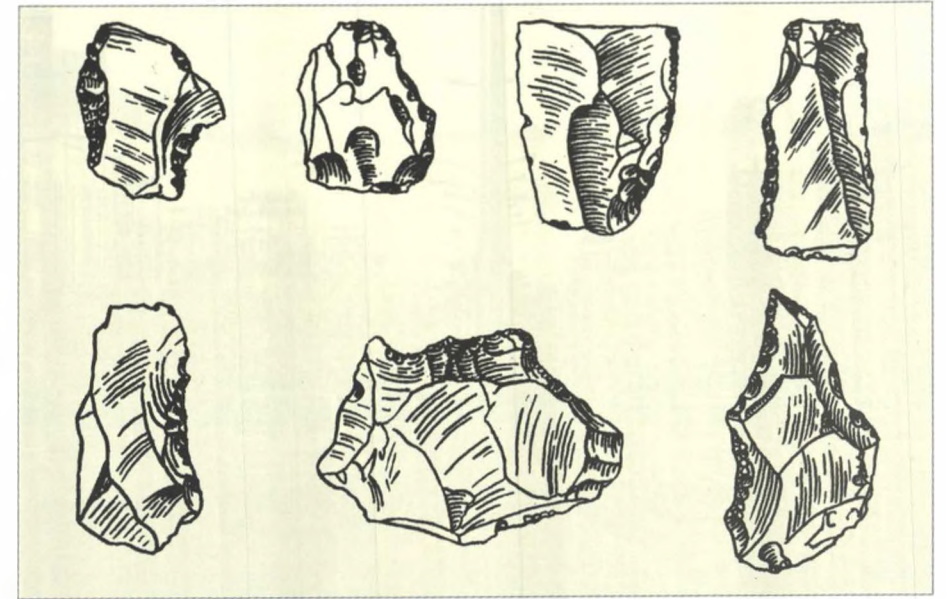
Alagöz d.-nin ətəyində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya–İran və Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı kəndin azərb. əhalisi qovulmuş və kəndə İrandan, Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.1.1935 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Mravyan qoyulmuşdur.

DAMCILI – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən Abovyan r-nu), Qırxbulaq çayının yuxarı axarında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1826–28 illərdə Rusiya–İran müharibəsi zamanı kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur.

DAMCILI MAĞARASI – Azərb. Resp.-nda Aveydağ karst mağaraları qrupundan ən iri mağara (sah. 360 m²). Qazax r-nunun Daş Salahlı k.-ndən Xram çayına qədər uzanan Aveydağın c.-ş.-ində, əhəng qayalığının altındadır. Yarım dairəvi şəkilədir; ön hissəsi dağılmışdır, qarşı tərəfdən hünd. 4 m-dir. Təbii çatlardan süzülən su damcılarında görə D.m. adlandırılır. Arxeoloji qazıntıları zamanı D.m.-ndə qarışıq təbəqədən nukleuslar, itiüclü qaşov, bıçaqvarı alətlər, lövhəşəkilli bıçaqlar, ox ucluqları, biz, kəsici alət, mikrolitlər və s. tapılmışdır. 8 mindən artıq olan daş məmulatın 550-dən çoxu alət, qalanları isə müxtəlif formalı qəlpələrdir. Mağaradan ocaq külü, kömür qırıntıları, sümük yanığı və müxtəlif heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Tapıntılar içərisində tünd-qırmızı təbii boyalara da təsadüf edilmişdir. Daş məmulatı hazırlanma texnikası, forması və müqayisəsinə görə Orta Paleolit, Üst Paleolit, Mezolit, Neolit və Eneolit dövrlərinə aiddir. Daşlaşmış sümüklər (qaban, ibtidai öküz, qoyun, ceyrən, Qafqaz maralı, Dağıstan turu, balıq, tısbağa və s.) burada yaşamış qədim və yeni Daş dövrü adamlarının kollektiv ovçuluqla və yığıcılıqla məşğul olduğunu göstərir.

DAMCITÖKƏN, pipet (fr. pipette – borucuq) – mayenin həcmi dəqiq ölçməkdən ötürü istifadə olunan şüşə boru. D. tıbdə gözə, buruna və qulağa damcı tökmək üçün tətbiq olunur.

DAMDABACA – dünyanın bir sıra xalqlarının inanclarına görə evdə (yaxud damda, bacada, zirzəmidə) yaşayan ruh. D.-yə inam ibtidai icma cəmiyyəti dövründə olmuş ailə-qəbilə sitayişinin qalığıdır. Əski təsəvvürlərə görə, D. müxtəlif heyvan şəklində görünən insanabənzər varlıqdır. O, evin himayəçisi və qoruyucusudur. Lakin bəzi hallarda ona hörmət etməyənləri, adətləri pozanları yuxuda

Damcılı mağarasında aşkar olunmuş Paleolit dövrünə aid əmək alətləri.

boğur, qorxuzur və s. D. qədim romalılarda, ingilislərdə və şotlandlarda “hob”, “brouni”, almanlarda “kobold”, skandinavililərdə “tomte”, latışlarda “mayas qars” (“evin ruhu”) və “mayas kunqs” (“evin ağası”), litvalılarda “aitvaras, dimstipatis, pukis”, slavyan xalqlarında “domovoy, domovik, xatnik, qospodar, kormilets, dedko, stopanin və s.”, erzyalılarda “kudava” (“evin anası”), gürçülərdə “pudzis angelozi” (“bünövrənin ruhu”), yaponlarda “zaşiki-varaşi” adlanır. D.-yə inam türk xalqları arasında da yayılmışdır. Türklərdə D.-yə “ev iyəsi” (“ev ağası”), tatarlarda “öy iyəse”, “öy atası”, bəzən “öy bəkcəse” (“ev qoruyucusu”), həmçinin “yurt iyəsi” deyilir. Azərb. mifologiyasına görə, daşın, yerin, göyün və s. təbii obyektlərin sahibi var. Buna görə də, boş evə girərkən salam vermək adəti Azərb.-də bu gün də qalmaqdadır.

DAMDAMA – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Qara Ziyəddin bölgəsinin Çaypara kəndistanında, Qara Ziyəddin qəs.-ndən 8 km şm.-ş.-dədir. **DAMDINSURƏN** Bilegiyn (10.10.1919, Mərkəzi aymak, Çarqalant – 12.1.1992, Ulan-Bator) – monqol bəstəkarı, MXR xalq artisti (1969). MXR Dövlət mükafatı laureatı (1947, 1951). Leninqrada (1954–56) və Pekin (1958–62) konservatoriya-larında təhsil almışdır. 1962–81 illərdə Dövlət Musiqi və Rəqs Teatrında bəstəkar və quruluşçu, 1981–82 illərdə Dornod musiqili dram teatrının bədii rəhbəri, 1983 ildən “Monqolkino” studiyasında musiqi redaktoru işləmişdir. “Kədərli dağlar arasında” (1942, B. Smirnovla bir-

gə) ilk monqol operasının, “Səadət yolu” (1951), “Üç Şarayqol xanı” (1961), “Mübarizə” (1965), “Amarsana” (1971), “Unudulmaz qırx iki gün” (1974) operalarının, “Göl haqqında əfsanə” (1969) baletinin, MXR Dövlət himninin (L. Mürdorjla birgə) müəllifidir. D. Monqolustan Musiqili Dram Teatrının (1942) və bu teatrın nəzdində ilk monqol simfonik ork.-nin (1945) yarıdıcılarından biri olmuşdur.

DAMDINSURƏN SENDIYN (14.9.1908, Şərq aymakı, Matad samonu – 27.5.1986, Ulan-Bator) – monqol yazıçısı, filoloq, MXR EA akad. (1961). Dövlət mükafatı laureatı (1946, 1948, 1951). Müasir monqol ədəbiyyatının və filologiya elminin banilərindən biridir. Əsərləri 1927 ildən çap olunmağa başlamışdır. 1938–40 illərdə repressiyaya məruz qalmışdır. “Qaytarılmış qız” (1929) povestinin, “Mənim ağsaçlı anam” (1934) poemasının, “Qəribə toy” (1966) hekayə toplusunun müəllifidir. 13 əsr monqol ədəbiyyatının ilk yazılı abidəsi olan “Monqolların gizli dastanı”-nı (1946) müasir monqol dilinə tərcümə etmişdir;

Düzən sahələrdə damcılarla suvarma üsulu.

Dammam şəhərindən görünüş.

“Geseriadanın tarixi kökləri” (1957), ““Ramayana” Monqolustanda” (1976) elmi tədqiqat əsərlərinin müəllifidir. D.S. Kirill yazısı əsasında müasir monqol orfoqrafiyasını yaratmışdır. Orta əsrlər monqol ədəbiyyatına aid bir sıra əsərləri nəşr etdirmişdir (“Subxaşitanın şərh”, 1958; “Monqol ədəbiyyatından yüz nümunə”, 1959; “Şəhri ölünlün Tibet və monqol hekayələri”, 1963); rus-monqol (1967–69) və alman-monqol (1984) lüğətlərinin müəlliflərindən biridir; “Monqol ədəbiyyatının xülasəsi”nin (c.1–3, 1957–77) nəşrinə rəhbərlik etmişdir. Bəzi şeirləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Əsərlərinin tam külliyyatı. 3 cildə. Ulan-Bator, 1998 (monqol dilində).

DAMƏNABAD – İran Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-n-dən 21 km q.-dədir.

DAMƏNCAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Heris kəndistanında, Sərab-Təbriz şosesinin 22 km -liyindədir.

DAMĞA – ev heyvanlarının və ya hər hansı əşyanın kimə məxsus olduğunu bildirən nişan, işarə. Ehtimal ki, qəbilə quruluşu dövründə totemizmle əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Maldar tayfalar sürülərin tanınması üçün xüsusi D.-lərdən istifadə etmişlər. Heyvanlar xüsusi işarəsi olan qızdırılmış metal parçası ilə D.-lanırdı. Qədim Çin mənbələrində (5 əsr) uyğurların heyvanlara nişan qoymaq üçün D.-dan istifadə etdikləri qeyd olunur. Mahmud Kaşğari oğuz bəylərinin xüsusi D.-ları olduğunu göstərir. D. sonralar xüsusi mülkiyyət nişanı deyil,

ümumtəyfa nişanı olmuşdur (“Oğuz Bilgə Tamğacı” və s.). Əvvəllər ayrı-ayrı adamlara məxsus xüsusi işarələr kimi işlədilər. D. sonralar tayfa, sülalə və dövlətin gerbinə çevrilmiş, pulların üzərinə həkk edilmişdir. Azərb.-in q.r-n-larında D.-ya en deyilir. Rus dilində “tamojnya” sözü də D. sözündən götürülmüşdür.

DAMĞALI – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Kolatağ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 60 km c.-ş.-də, Kolatağ çayının (Xaçın çayının qolu) sahilində, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütünçülüklə məşğul olmuşdur.

DAMİANI Damiano (23.7.1922, Pasianno – 7.3.2013, Roma) – italyan kinorejissoru. Milan Zərif Sənətlər Akademiyasında boyakarlıq sinfi üzrə təhsil almışdır. 1946 ildən kinoda (quruluşçu rəssam, rej. köməkçisi) işləmişdir. Sonrakı 10 il ərzində Ç. Dzavattininin rəhbərliyi altında ona şöhrət gətirən bir neçə qısametrajlı sənədli film (“Aforinin bandası”, “İncəsənət və reallıq”, “Diskobol”, “Formula 2”, “Hərəkət edən rəsmi yaranması” və s.) çəkmişdir.

“Zavallı sevgililər haqqında povest” filminin (1953, rej. K. Lidzani) ssenari müəlliflərindən biridir. 1960 ildən bədii kino sahəsində çalışmışdır (“Dodaq boyası”). D.-nin rej.-luq fəaliyyətində kəskin sjetli, dinamik (“Muzdlu qatil”,

1961; “Kim bilir?”, 1966) kinematoqrafa meyil sosial-psixoloji problematikaya (“Arturo adası” və “Həmyerlilərin görüşü”, hər ikisi 1963; “Sıxıntı”, 1964; “Olduqca çətin qız”, 1969) maraqla birləşir. 1960-cı illərin sonu – 1970-ci illərdə D. korrupsiya və mafiya mövzularına xüsusi diqqət yetirmiş, siyasi kinematoqrafın liderlərindən biri olmuşdur: “Bayquş gündüz gəlir” (1967), “Ən gözəl arvad” (1970), “Polis komissarının respublika prokuroruna etirafı” (1971, Moskva Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), “İstintaq bitmişdir: unudun” (1972), “Hakimləri niyə öldürürlər” (1975), “Mən qorxuram” (1977), “Diz çökmüş insan” (1979), “Xəbərdarlıq” (1980). *Neorealizm* ənənələrini inkişaf etdirmiş D. ideal qəhrəmana inamı, romantik kolliziya və teatrallığa meyilliyi saxlamışdır. Digər filmləri: “Cirolimoni, Roma əjdahası” (1972), “Bir dahi, iki bacanaq və toyuq” (1976), “Qudbay və amin” (1978), “Pitseriya hazırlayan məkan vasitəsilə əlaqə” (1985), “Təhqiqat” (1987), “Tutun qünəş”, “Qətl oyunu” (hər ikisi 1989), “Silahlı mələk” (1991); “Sözlər və qan” (1982), “Leninin qatari” (1988) telefilmləri; “Sprut” (1984) teleserialı. F.Vançininin “Matteottinin qətl” (1973, Moskva Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı) filminə baş rollardan birini oynamışdır.

DAMLAMA – Azərb. Resp.-nin Kəngərli r-nunda (Nax. MR), Qarabağlar k.-n-dən 3 km şm.-q.-də e.ə. 4–1-ci minilliklərə aid coxtəbəqəli yaşayış yeri. Yerüstü tapıntılar gil qab qırıqlarından, dən daşları, obsidiandan (d ə v ə g ö z ü) lövhələr və ox ucluqlarından ibarətdir. Qazıntılar zamanı posa qalıqları da aşkar olunmuşdur. Torpaq qarışıq çürüntü laylarından ibarət olan mədəni təbəqə maddi mədəniyyət qalıqları ilə zəngindir. Ən qədim tapıntılar Eneolit dövrünə (saman qarışıqı olan gildən kobud hazırlanmış, az bişirilmiş qablar), müəyyən hissəsi isə Erkən Dəmir dövrünə (gil qab qırıqları, ox ucluqları) aiddir.

DAMLAMACA – Azərb. Resp. Qobustan r-nunun Cəmcəmli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km c.-q.-də dağlıq ərazidədir. Hazırda əhali yaşamır.

DAMMAM, Əd - D ə m m a m (الدمام), D ə m m a m – Səudiyyə Ərəbistanında şəhər. Şərq (Əş-Şərqiyyə) əyalətinin inz. m. Əh. 900 min (2010). Avtomobil yolları D.-i ölkənin bütün iri şəhərləri ilə əlaqələndirir. Ər-Riyad – D. d.y.-nda sonuncu məntəqə. Beynəlxalq aeroport. İran körfəzi

sahilində böyüklüyünə görə (Ciddədən sonra) ölkənin ikinci portu (yük dövriyyəsi 13 mln. t-dən çox; 2006).

Şəhər dənizkənarı qəsəbənin yerində 1940-cı illərdə, yaxınlıqda iri neft və qaz yataqları aşkar edildikdən sonra salınmışdır. 1970-ci illərdən başlayaraq (Dammam, Abkayk və s. yataqların işlənilməsi ilə əlaqədar) sürətlə inkişaf edir. Un-t (1975) fəaliyyət göstərir.

Neft-kimya, qara metallurjiya, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Maye təbii qaz, azot gübrələri, plastik kütlə, kağız, sement, elektrotexnika məmulatları, parça istehsal olunur. Gəmiqayırma (neftdaşıyan barjalar); balıqçılıq inkişaf etmişdir.

DAMÓDAR – Hindistanın Bihar və Qərbi Benqaliya ştatlarında çay. Uz. 580 km, hövzəsinin sah. 20 min km²-dən çoxdur. Çotə-Naqpur platosundan başlanır, Hind-Qanq ovalığının ş. hissəsi ilə axır, Qanq çayı deltasının Huqli qoluna tökülür. Yağış suları ilə qidalanır. Yay daşqınları olur. Ortaillik su sərfi 330 m³/san. Əsas qolu Barakardır (soldan). Aşağı axını gəmiçiliyə yararlıdır. SES, su anbarları və suvarma kanalları var. D. vadisi Hindistanın mühüm sənaye r-nlarındanıdır.

DAMODAR KÖMÜR HÖVZƏSİ – Hindistanın şm.-ş.-ində, Qərbi Benqaliya və Bihar ştatları ərazisində ölkənin ən böyük daş kömür hövzəsi. 1774 ildə kəşf olunub, 1830 ildən istismar olunur (Raniqanc yatağı); hasilat açıq və yeraltı üsullarla aparılır. Sah. 4,5 min km². Ümumi ehtiyatı 54 mlrd. t-dur, bunun 5 mlrd. t-u kokslaşan kömürdür. Əsas yataqları: Cahariya, Raniqanc, Ramqarx, Bokaro, Şimali və Cənubi Karanpura. Hövzə tektonik cəhətdən Benqal çökəyi hüdudlarındakı qraben formalı çökəkliklə (Hindistan platformasının ş. hissəsi) əlaqədardır. Çökəklik qalınlığı 1800 m-ə çatan Karbon-Trias yaşlı çöküntülərindən ibarətdir. Sənaye əhəmiyyətli kömürlər Perm çöküntüləri ilə əlaqədardır. Orta qalınlığı 600 m olan ən məhsuldar horizont 7–40 kömür layı (orta qalınlıq 3,6 m, maks. 37 m) saxlayır. Kömürlərin yanma istiliyi 27–33 MC/kg, küllülüyü 10–25%, kükürlülüyü 1%-dir. Hasilat (100 mln. t/il-dən çox), əsasən, Cahariya və Raniqanc yataqlarında aparılır. Kömürün çox hissəsi ixrac olunur.

“DAMÓKL QILINCI” – zahiri əmin-amanlıq zamanı daim gözlənilən təhlükəni bildirən obrazlı ifadə. Qədim yunan əfsanəsinə görə, Sirakuza tiranı Böyük Dionisi (e.ə. 5 əsrin sonu – 4 əsr) öz taxtacını bir günlüyə, onu ən xoşbəxt insan

Damodar çayı.

sayan əzizi Damokla təklif etmişdi. Bundan hədsiz fərəhlənən Damokl ziyafət zamanı qəflətən başı üzərindən at qılından asılı siyirmə qılıncı görmüş və səadətini xəyali olduğunu başa düşmüşdü.

DAMÓT – 9–14 əsrin əvvəllərində Efiopiyanın q.-ində, Abbay çayı vadisində erkən feodal dövləti. D.-un etnik özəyini əkinçilik və maldarlıq, fil sümüyü, qızıl və heyvan dərisi ticarəti ilə məşğul olan sami və kuşi xalqları təşkil edirdi. D. qonşu dövlətlər, o cümlədən Qafat üzərində hegemonluğa malik idi. 13 əsrin sonlarından ənənəvi inancları islam dini və xristianlıq əvəz etdi. 14 əsrin əvvəllərində D.-da ilk monastir inşa edildi. İmperator Amde-Siyonun [1314–44] işğalçı yürüşləri zamanı D. Efiopiya imperiyasının əyalətinə çevrildi. 16 əsrdə D. Qırmızı dənizin sahilərinə ərazilərindən gəlmiş *oromolar* tərəfindən məskunlaşdırıldı.

DAMÖRTMƏ İŞLƏRİ – örtü materiallarından istifadə etməklə bina və tikilinin dam örtüyünün qurulması üçün aparılan işlər. Mastika və rulon materialların tətbiqi ilə aparılan D.i.-ndə əsas konstruksiyanın mastika ilə, yaxud bir və ya iki qat ruberoid, şüşə-ruberoid, tol və s. ilə buxar izolyasiyası; müxtəlif materiallarla istilik izolyasiyası; hamarlayıcı malalama və şüşə liflərlə armaturlanmış mastika və rulon materiallardan dam örtüyünün qurulması nəzərdə tutulur. Ədədi materiallar tətbiq edilən D.i.-nə asbest-sement və ya taxta dam örtüyü poladın taxta qəfəse və ya taxta, polad kərənlərə düzülməsi daxildir.

DAMP (ing. dump – boşaltmaq) – kompüter yaddaşının məzmununun xaric etmə qurğusuna köçürülməsi; yaddaşın boşaltılması zamanı alınan verilənlər. Y a d d a ş D.-i bir prosesin, özəyini və ya bütün əməliyyat sisteminin işçi yaddaşının məzmunudur. Həmçinin proqram və ya sistemin vəziyyəti haqqında əlavə məlumat (məs., prosessorun registrlərinin qiyməti və stekin məzmunu) da saxlaya bilər. Adətən, proses səhvən dayandıqda onun yaddaş D.-i avtomatik qorunub saxlanılır.

DAMPİR (Dampier) Uilyam (8.6.1652, İst-Koker, Somerset qraflığı, İngiltərə – 8.3.1715, London) – ingilis dəniz səyyahı, pirat. Üç dəfə dünya səyahətinə çıxmışdır.

Bir neçə il Tortyu a.-nda (Vest-Hinddə) qalmış, Amerika sahillərindəki İspan şəhərlərinin və yaşayış yerlərinin qarətində iştirak etmişdir. 1678–91 illərdə Sakit okeanda, Cənubi Amerikanın q. sahillərində piratçılıqla məşğul olmuşdur. 1691 ildə İngiltərəyə qayıtmış, 1697 ildə “Yeni dünya səyahəti” kitabını çap etdirmişdir. 14.1. 1699 ildə “Robak” gəmisində İngiltərədən çıxmış, Ümid burunundan keçərək, 26.7.1699 ildə Avstraliyanın şm.-q. sahillərinə çatmış və şm.-a doğru hərəkət edərək özünü adlandırdığı Şark körfəzini, adalar qrupunu tədqiq etmişdir. 1703–07 illərdə dəniz quldurluğu ilə məşğul olmuşdur. 1704 ildə D. öz matrosu

A. Selkirki kimsəsiz adaya düşürmüşdür; sonralar D. Defo bu matrosun timsalında Robinzon Kruzo obrazını yaratmışdır. 1707 ildə “Yeni Hollandiyaya səyahət” kitabını nəşr etdirmişdir. 1708–11 illərdə V. Rocersin gəmisində D. şturman vəzifəsində dünya səyahətinə çıxır; Sakit okeanın c. r-nlarının xəritəsini tərtib edir, Dünya okeanının müxtəlif məntəqələrində maqnit meylinin qiymətləri barədə məlumatlar toplayır, dəniz sularının duzluluğunu, hakim axınlar və küləklər arasındakı əlaqələri, Avstraliya, Yeni Qvineya və s. r-nların fauna və florasını öyrənir. Avstraliyanın şm.-q.-ində y-a, Sakit okeanın c.-q.-ində və Malayya arxipelaqında bir neçə ada və körfəz D.-in şərəfinə adlandırılmışdır.

Əd.: Свет Я. М. История открытия и исследования Австралии и Океании. М., 1966.

DAMPİR TORPAĞI (Dampier Land) – Avstraliyanın şm.-q.-ində Robak (q.-də) və Kinq (ş.-də) körfəzləri arasında y-a. Sah. 15 min km²-dir. Qumlu torpaqlar kserofit akasiya kolluqları və seyrək dənli bitkilərlə, ş.-dəki allüvial torpaqlar isə tipik savannalarla örtülüdür. Q. sahilində Brum portu var. U. *Dampirin* şərəfinə adlandırılmışdır. **DAMRÓNQ NAVASAVÁT** (tam adı Taval Damronq Navasavat) (21.11.1901, Ayuttxaya – 3.12.1988, Honkonq) – Taylandın dövlət və ictimai xadimi, kontr-admiral. 1932 il inqilabından sonra portfelisiz nazir (1933–35), daxili işlər naziri (1935–38), ədliyyə naziri (1938–44) vəzifələrini tutmuşdur. İkinci dünya müharibəsi illərində Yaponiya işğalına qarşı mübarizə aparmış “Azad Tay” hərəkatının rəhbərlərindən biri olmuşdur. 1946 ildə Konstitusiyaya cəbhəsinə başçılıq etmişdir. 1946–47 illərdə baş nazir, ədliyyə naziri idi. 1947 ilin noyabrında baş vermiş dövlət çevrilişindən sonra Honkonqa mühacirət etmişdir. 1949 ilin fevral ayında Pibunsonqram hökumətinə (1948–57) qarşı uğursuz sui-qəsdin iştirakçısı olmuşdur. 1959–68 illərdə Tayland Müəssislər məclisinin üzvü idi.

DAMRÓNQ RATÇANUBÁB (21.6.1862, Banqkok – 1.12.1943, orada) – Tayland şahzadəsi, dövlət xadimi, alim. Kral Monqkutun [1851–68] oğlu, kral Çulanonqkornun qardaşı, kral Vaçiravudun əmisidir. 1881 ildə kral ailəsinin və əyanların övladlarını hərbi və mülki qulğa hazırlamaq üçün Suan Kulap məktəbini təsis etmişdir. 1885 ildə maarif dep-tinin (1887 ildən əlahiddə hökumət dep-ti, 1892 ildən nazirlik) yaradılmasına nəzarət etmişdir. 1888 ildən kral mühafizəçiləri polkunun başçısı, 1892 ildən daxili

işlər naziri idi. Yerli idarəetmənin mərkəzləşdirilməsinə yönəldilmiş islahatın təşəbbüsçüsü olmuş, təqr. 100 yarım-muxtar əyaləti 14 dairədə birləşdirmiş, yerli idarələri vergi toplanmasına, təbii ehtiyatların istismarına dair lisenziyaların verilməsinə, qanunlara riayət olunmasına, təhsil müəssisələrinin yaradılmasına, həmçinin onların işinə nəzarət edən və Daxili İşlər Nazirliyi qarşısında məsuliyyət daşıyan savadlı zabıt və mülki müvəkkillərdən komplektləşdirmişdir. Ənənəvi tay ədəbiyyatı və tarixi əsərlərin nəşrinin (Vaçiravudun təşəbbüsü ilə) təşkilində aparıcı rol oynamış, Siam Cəmiyyətinin və Milli kitabxananın banilərindən biri olmuşdur. 1932 il inqilabından sonra Pinañq a.-na sürgün edilmişdir; 1942 ildə Banqkoka qayıtmışdır. Taylandın daxili siyasəti, ictimai inkişafı, tarixi və mədəniyyətinə dair 1 mindən çox əsər dərc etdirmişdir.

DAN (yaponca – pillə) – Şərq əlbəyaxa döyüş növlərində (aykido, karate, taekvando, uşu və s.) idmançının hazırlıq dərəcəsinə bildirən termin. Kəmərin rəngi ilə müəyyənləşdirilən 10 dərəcə mövcuddur; qara kəmə ən yüksək dərəcəni bildirir. **DAN DİLİ** (yakuba, gio) – *danların* dili. Kot-d’İvuarın q.-ində (dilin ivuarca adı – yakuba), Liberianın şm.-ində (gio), Qvineyanın c.-undakı bir neçə kənddə yayılmışdır. Danışanların ümumi sayı 1 mln.-dan 1,2 mln.-a qədərdir (1993).

D.d. *mande dillərinin* c. qrupuna aiddir. Yalnız Kot-d’İvuarda daşıyıcılarının çox vaxt bir-birini başa düşmədiyi 40-a yaxın dialekti vardır. 3 yazı norması – Liberiyada gio; Kot-d’İvuarda qərbi yakuba (blo dialekti əsasında) və şərqə yakuba (queta dialekti əsasında) formalaşır. Bu D.d.-nin üç ədəbi formasının yaranmasına səbəb olur. Mau dilinin (manden dillərinə aiddir) əhatəsində olan kla dialekti (Kot-d’İvuar) dördüncü normativ variant kimi formalaşa bilər. Yazısı 20 əsrin ikinci yarısından latın qrafikasına əsaslanır; səs tonu prepozisiya və ya postpozisiyada sözə işarələr qoymaqla (yakuba), yaxud *diakritik işarələrlə* (gio) göstərilir.

Əd.: Д о н е и х J. Esquisse grammaticale du Dan Dakar, 1968; Эрман А.В. Субъектные местоимения в дан-блво и модально-аспектно-темпоральные значения // Южные манде: Лингвистика в африканских ритмах. Материалы петербургской экспедиции в Кот-д’Ивуар. Спб., 2002.

“DAN ULDUZU” – aylıq ədəbi, elmi və ictimai, rəsmli jurnal. 1926–30 illərdə Tif-

lisdə nəşr olunmuşdur. “D.u.”-nda mədəni inqilaba, yeni əlifbaya, Yaxın Şərq xalqlarının ictimai həyatına dair materiallar, bədii əsərlər və ədəbi-tənqidi yazılar dərc olunurdu. S. Ağamalıoğlu, F.Ağazadə, E. Sultanov, R. Nəcəfov, Əziz Şərif, Əli Nazim, Əmin Abid, rəssam O.İ. Şmerlinq və b. jurnalın nəşrində fəal iştirak etmişlər.

“DAN ULDUZU” – kamera-instrumental ansamblı. Azərb. Televiziya və Radio Verilişləri QSC nəzdindədir. 1968 ildə təşkil edilmişdir. Ansamblın yaradıcısı və ilk bədii rəhbəri əməkdar incəsənət xadimi G. Əliyeva olmuşdur (1991 ildən ansambl onun adını daşıyır). Ansamblın tərkibinə fleyta (Ç.Babayev), qoboy (K.Cəlilov), violin (R.Əliyev), violonçel (M.Yusifli), viola (E.Babayeva) kimi Avropa musiqi alətləri ilə yanaşı, tar (Ə.Ələkbərov), ud (A. Bayramov), kanon (A.Tağıyeva), dümbək (F.Əhmədov) kimi Şərq musiqi alətləri də daxildir. Ansamblın ilk solisti xalq artisti Leyla Şərifova olmuşdur. Xalq artistləri Ş.Ələkbərova, G.Məmmədov, Z.Xanlarova, E.Rəhimova, F.Kərimova, Y.Rzazadə, M.Bağırzadə, əməkdar artistlər Y.Səfərov, Teymur Əmrah, F.İbadova, T.Vəlizadə, A.Haşımova, S.Zeynalov, müğənnilər A.İslamzadə, H.Hadiyev, Ə.Mirəliyev, R.Musəvi ansamblın solistləri olmuşlar. Kollektivin repertuarında T.Quliyev, C.Cahangirov, H.Xanməmmədov, E.Sabitovlu, R.Mirişli, O.Kazımi, E.İbrahimova, F.Süccəddinov, T. Əkbər və b. bəstəkarların mahnıları geniş yer tutur. 1991–2007 illərdə ansamblın bədii rəhbəri H.Qurbanov olmuş, 2007 ildən əməkdar artist T.Abasovdur.

DAN ULDUZU STRUKTURU – Xəzər dənizinin Azərb. sektorunda, Abşeron arxipelaqı neftli-qazlı r-nunda, Bakı ş.-ndən 85 km şm.-ş.-də yerləşir. Strukturun yerləşdiyi sahədə dənizin dərinliyi 100–120 m arasında dəyişir. Struktur 1964 ildə seysmik kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkar edilmişdir. Seysmik işlərin nəticəsinə əsasən qırıxıq Məhsuldar qatın Fasilə lay dəstəsinin dabanına görə 2820 m izoxətlə qapanır, ölçüləri 9x2 km-dir. 1998–99 illərdə strukturda qazılmış axtarış-kəşfiyyat quyuları Pont mərtəbəsi, Məhsuldar qat və Dördüncü dövr çöküntülərini açmışdır; Məhsuldar qat çöküntülərinin ümumi qalınlığı 1920 m-dir. Strukturun neft-qazlılıq perspektivliyi Məhsuldar qatın alt şöbəsi ilə əlaqələndirilir.

DANA – 6 aylıqdan 1 yaşınadək olan inək balası.

DÁNA, Dena Ceyms (12.2.1813, Yutika, Nyu-York ştatı – 14.4.1895, Nyu-Heyven, Konnektikut ştatı) – Amerika geoloqu, Peterburq EA-nın xarici m. üzvü (1858). Nyu-Heyvendə Yelsk Un-tini bitirmiş (1833) və oranın prof.-u (1855–92) olmuşdur. Mineralların kimyəvi təsnifatının (1837; 19 əsrin sonlarınaq istifadə olunmuşdur) müəllifidir. Şimali Amerikanın Tabəşir dövrünün ilk paleocoğrafi xəritəsini tərtib etmiş (1863), qədim çöküntülər qrupunun “arxey” adlandırılmasını (1872), “geosinklinal” və “geoantiklinal” terminlərini təklif etmişdir (1873). Yer qabığımda iri çökəklərin və qırıxlıqların əmələgəlmə prosesini tektonik cəhətdən (Yer kürəsinin soyuması və sıxılması nəticəsində yer qabığının yığılması) izah etmişdir.

DANAAYAĞIKİMİLƏR, d a n a a y a ğ ı ç i ç ə k l i l ə r (Araceae) – birləpəli bitki fəsiləsi. D. kök yumrusu, yaxud kökümsovu olan çoxillik ot bitkiləri, lianalar (o cümlədən oduncaqlaşanlar). Çiçəkləri çoxsaylı, ikincinsiyətli (adətən, çiçəkyaqlığı ilə), yaxud ayrıcinsiyətlidir, əlvan rəngli örtüklə əhatə olunmuş çiçədə yerləşir. Meyvələri şirəli, bəzən quru giləmeyvədir. Tropik və subtropik ərazilərdə təqr. 110 cinsi, 3000 növü yayılmışdır. Azərb.-da 2 cinsin növlərinə rast gəlinir. Əsasən, yarpaq formalarına görə fərqlənir. Azərb.-da *Monstera* və *Calla* cinslərinə aid növlər becərilir. Kökümsovu və yeraltı yumruları zəhərli; bişirildikdə zəhəri itir və yeyilir. Arum elonqatum, Arum albispatum növləri nişastalıdır; Anturium, arizema, filodendron, monstera, diffenbaxiya, kaladium və s. cinslərinin bir çox növü populyar becərilən çiçəkli və dekorativ-yarpaqlı bitkilərdir. Alokaziya, kolokaziya (taro) cinslərinin nümayəndələri ən qiymətli nişastalı, ksantosoma, amorfofallus

Uzunsov danaayağı (Arum elonqatum).

cinslərinin nümayəndələri isə tərəvəz bitkiləridir. D. arasında Amerikanın ən populyar meyvə bitkilərindən biri de-likates monstera (Monstera deliciosa).

DANAÇI – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunda kənd. Danaçı ə.d.-nin (Danaçı, Uzunqazmalar k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 25 km c.-q.-də, Qarasu çayının (Qarıx çayının qolu) sahilində, Qarıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 7191 (2011); meyvəçilik, bitkiçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. 2 tam orta məktəb, ümumi orta məktəb, ibtidai məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, 2 kitabxana, xəstəxana, tibb və baytarlıq məntəqələri, poçt, ATS var.

DANAÇIBAŞI – Azərb. Resp. Oğuz r-nunda dağ. Baş Qafqaz silsiləsinin c.-q. yamacında, Daşaqıl çayı ilə Ağlıçayın hövzələri arasında. Hünd. 2726 m.

DANADİŞİLƏR (Gryllotalpidae) – si-səkkimilər fəsiləüstlüyündən cücü fəsiləsi. K.t. bitkilərinin böyük zərərvericisi. 50-yədək növü var. Azərb.-da 2 növü: a d i D. və b i r t i k a n l ı D. məlumdur. Qısa bığcıqları olan qonur rəngli iri (uz. 25–54 mm) cücülərdir. Qanadüstükləri dəriyə-bənzər, qısadır; arxa qanadları qamçı şəklində burulmuş olur; ön ətrafları qüvvətlidir. Sürfələrin bədən forması yetkin fərdlərin bədəninə oxşayır, lakin daha açıq rənglidir və qanadları yoxdur. D., bitkilərin yeraltı hissələri, həmçinin yağış qurdları və cücülərlə qidalanır; yerin altında yaşayır, yerin səthinə axşamlar və gecələr çıxırlar. Yaşlı fərdlər uça və üzə bilirlər, yeraltı yollar açarkən bitkilərin, o cümlədən k.t. bitkilərinin kök sistemini zədələyir. Ən çox kələmə, kartofa, yerkökünə, pomidora, bibərə, çuğundura, qarğıdalıya, yazlıq dənli bitkilərə güclü ziyan verir (xüsusilə rütubətli torpağı olan çökək yerlərdə). 4 növün hamısı həyat tərzinə görə oxşardır. Adı D. ən böyük arealda yayılmışdır. Böyümüş sürfələr və ayrı-ayrı yaşlı fərdlər torpaqda, peyində, kompostda qışlayır. Yazda D. fəallaşır. Dışilər torpağın 10–25 sm dərinliyində

Adi danadişi (Gryllotalpa gryllotalpa).

yuva qurur və buraya 600-ədək yumurta qoyur. Yumurtası (uz. 3–3,5 mm) oval, sarımtıl olub, 10–20 sutka ərzində inkişaf edir. Sürfələr yuvada 2–3 həftə qaldıqdan sonra müstəqil həyat təzi keçirir. Bir nəsil (coğrafi enlikdən asılı olaraq) 1-dən 3 ilədək inkişaf edir. M ü b a r i z ə t ə d b i r l ə r i: dondurma şumu aparmaq, yuvaları məhv etmək üçün cərgəalarını işləmək, insektisidlər tətbiq etmək.

DANAGİRMƏZ, D a m a ğ ı r m ə z, D a n a d a m a ğ ı r m ə z – İrəvan xanlığının Abaran mahalında (9.9.1930 ildən Abaran, 3.1.1935 ildən Aparan r-nu), Abaran çayının yuxarı axarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illər Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı kəndin azərb. əhalisi qovulmuş və 1829–30 illərdə burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 15.7.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Ovit, 21.10.1967 ildə yenidən dəyişdirilərək Niqavan qoyulmuşdur.

DANAKİL – bax *Afar*.

DANAKİLLƏR – Efiopiyanın şm.-ş. r-nlarında və Tacur körfəzi (Somali) sahillərində yaşayan xalq. Bax *Afurlar*.

DANAQIRAN (Merendera) – zənbaqkimilər fəsiləsindən soğanaqlı bitki cinsi. Yarpaqları uzunsov, lansetvari, iri çiçəkləri ağ, çəhrayı, çəhrayımtıl-mavidir; meyvəsi açılan qutucuqdur. Avropa, Asiya və Afrikada 10 növü yayılmışdır. Azərb.-da 5 növü (budaqlı D., ağaran D., Radde D.-ı, üçsütuncuqlu D. və Eyxler D.-i) məlumdur. Əsasən, səhra və yarımsəhra r-nlarında rast gəlinir. Üçsütuncuqlu D. daha geniş yayılmışdır. Tərkibində zəhərli alkaloid olduğu üçün heyvanlar yemir. Erkən yazda çiçəkləyir; dekorativ bitkidir.

DANALI – İrəvan Şərq Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Əcəbşir bölgəsinin Dizəcrud kəndistanında, Əcəbşir qəs.-ndən 5 km şm.-q.-dədir.

Radde danaqıranı (Merendera Raddeana).

Danang şəhəri. Xan çayı üzərində Əjdaha körpüsü.

DANALI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Ətraf bölgəsinin Qaladərəsi kəndistanında, Maku ş.-ndən 7 km şm.-ş.-dədir.

DANANQ (Đà Nẵng) – Vyetnamda şəhər. Cənubi Dənizyanı Mərkəz (Çunqbo) r-nunun inz. m. Əh. 485,1 (əhalisinin sayına görə ölkənin dördüncü şəhəri, 2007; şəhər-ətrafı ilə 832,3 min). Cənubi Çin dənizi sahilində, Xan çayının mənsəbində yerləşir. Mərkəzi Vyetnamın ən iri nəql. qovşağı. Dəniz və çay portu (dondurulmuş balıq və dəniz məhsulları, qəhvə, toxuculuq məmulatları daşınır). Beynəlxalq aeroport.

D.-ın adı ilk dəfə 1533 ildə qeyd olunur. 17 əsrin əvvəllərində burada Portuqaliya və Fransanın ticarət faktoriyalarının əsası qoyulmuş, 19 əsrdə D. Mərkəzi Vyetnamın ən iri ticarət şəhərinə çevrilmişdi. 1858 ildə fransız qoşunları D.-ı işğal etməklə Hind-Çinin (1889–1945 illərdə Turan adlanırdı) müstəmləkələşdirilməsinin başlanğıcını qoymuşdular. 1945 ildən Cənubi Vyetnamın şm. sərhədində mühüm strateji mərkəz idi. “Vyetnam müharibəsi” illərində ABŞ HHQ-nin Vyetnamdakı əsas bazalarından biri D.-da (indiki aeroportun ərazisində) yerləşirdi.

Şəhərdə Xan çayı üzərində açılan körpü, Lonq-Txo paqodası, Dyen-Xay qalası var. Dram teatrı fəaliyyət göstərir. Çamların (tyamların; 1915) mədəniyyəti, Xoşimin (1975) və tarix muzeyləri; Danang Dövlət Un-ti (1994), özəl Zyui Tan Un-ti (1994) var.

D. ölkənin iri iqtisadi mərkəzidir. ÜRM-in təqr. 1/3-i sənayedə yaradılır.

5 xüsusi sənaye zonasında yerli və xarici şirkətlərə məxsus ixrac yönümlü tikivş və yeyinti sənayesi müəssisələri yerləşir. D.-da toxuculuq, dəri-ayaqqabı, mebel sahələri müəssisələri də fəaliyyət göstərir; texniki rezin məmulatları, sement istehsal edilir; məişət elektrik cihazları yığılır; balıq və dəniz məhsulları emal edilir; gəmi təmir olunur. Dəniz kurortudur.

DANAYA (yun. Δανάη) – qədim yunan mifologiyasında Arqos çarı Akrisinin qızı, Perseyin anası. Orakuldan D.-dan olanda qovşağı tərəfindən öldürüləcəyindən xəbər tutan Akrisi onu yeraltı mis tikiliyə saldırmışdı. Zevs qızıl yağışa çevrilərək tikiliyə girmiş və D. ondan Perseyi doğmuşdu. Akrisi Persey ilə birlikdə D.-nı da mıxlanmış qutuda dənizə atmağı əmr etmişdi. Qutu Serif a.-na gəlib çatmış, burada ana və oğul Diktis (bu adanın hökmdarı Polidektin qardaşı) tərəfindən xilas olunmuşdular. Mifin variantlarına görə, Akrisi gimnastika yarışları zamanı, ya da vəfat etmiş Polidektin (D.-ın əri olmuş) şərafına keçirilən dəfn oyunları zamanı Perseyin atdığı diskin təsadüfən ona dəyməsi nəticəsində ölmüşdü.

D. obrazı antik vazarların üzərindəki naxışlarda, Pompeinin freskalarında və s.; Qərbi Avropa incəsənətində – əvvəlcə orta əsrlərin kitab miniatürələrində, 16 əsrin əvvəllərindən isə rəngkarlıqda (L.Lotto, Korrecco, Tisian, Y.Tintoretto, P. Veroneze, Rembrandt, C.B.Tyepolo və b.) əks olunmuşdur.

DANAYA (Danée) – zənbəqkimilər fəsiləsindən həmişəyaşıl kol və yarımkol cinsi. Yeganə növü budaqlı D.-dır (D. race-

Budaqlı danaya (Danae racemosa).

mosa). Hünd. 0,5–1,25 m-dir. Gövdəsi budaqlıdır, pulcuğaoxşar xırda yarpaqlar və parlaq budaqcıqlar – fillokladilərdən ibarətdir. Ağ, xırda, ikincisiyyətli çiçəkləri salxımlarda toplanmışdır. Meyvəsi birtoxumlu qırmızı giləmeyvədir. Toxum və kökümsovla çoxalır. İsti və rütubətsevəndir. Yunanıstan, Türkiyə, Şimali İran və Suriyanın kölgəli, rütubətli dağ meşələrində, qayalarda, dərələrin yamaclarında və çay sahillərində, bəzən ovalıqlarda bitir. Azərb.-da Talış dağlarının 1000 m-ədək yüksəkliyində enliyarpaqlı meşələrdə meşəaltı əmələ gətirir. Hirkan florasına aid relikt bitkidir.

DANAYERİ – Azərb. Resp. Göygöl r-nunun Qızılca ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 26 km şm.-q.-də, Qaflanqala silsiləsinin (Kiçik Qafqaz) ətəyindədir. Əh. 256 (2011); əkinçilik, arıçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var.

DANAYIN QIZLARI (yun. Δαναΐδες) – qədim yunan mifologiyasında Misir hökmdarı Belin oğlu və Egiptin əkiz qardaşı Danayın 50 qızı. Egiptin oğullarının sevgisindən təngə gəlmiş D.q. ataları ilə birlikdə Arqosa qaçmışdılar. Əmioğulları onları haqladıqda, Danay güzəştə gedərək qızlarını püşk yolu ilə qardaşlara verməyə məcbur olmuşdu. Danay qızlarına xəncər verərək onlardan nikah gecəsi ərlerini öldürməyi tələb etmişdi. Atalarının əmrini Hipermnestradan (sonradan Arqos çarlarının əcdadı olmuşdur) başqa hamısı yerinə yetirmişdi. Bundan sonra Danay qızlarını gimnastika yarışlarının qaliblərinə ərə vermişdi. Sonradan Danay və D.q. qardaşlarının intiqamını alan Hipermnestranın əri Linkey tərəfindən öldürülmüşdülər. Allahların hökmü ilə D.q. öləndən sonra cəza olaraq yeraltı aləmdə dibsiz çəlləyə daim su tökməli idilər. Bununla əlaqədar səmərəsiz və intə-

hasız iş mənasında məcazi ifadələr yaranmışdır.

DANAYLAR, danonalar (yun. Δαναοί) – Arqolidada yaşamış ən qədim yunan tayfalarının adı (çar Danayın adından götürülmüşdür); Homerin əsərlərində Troyanı mühasirəyə almış yunan axeylərin adlarından biri. Əfsanəyə görə, Troyanı mühasirəyə alan D. içərisində silahlı döyüşçülər gizlədilmiş taxta atı şəhər divarlarının önündə qoyub pusquda durmuşdular. Kahin Laokoonun (“Hətta hədiyyə gətirən danaylardan belə qorxuram”, Vergili, Eneida II 49) xəbərdarlığına baxmayaraq, troyalılar atı şəhərə gətirmişdilər. Gecə atın içərisindən çıxan döyüşçülər darvazaları açıqdan sonra D. şəhərə soxulub Troyanı dağıtmışdılar. Zərbi-məsələ çevrilən “danayların hədiyyəsi” ifadəsi onu qəbul edən şəxsə ölüm gətirən bəxş mənasında işlədilir.

DANBAR (Dunbar) Pol Lorens (27.6.1872, Deyton – 10.2.1906, Vaşinqton) – amerikan zənci yazıçısı, şair. ABŞ-da tanınmış ilk zənci ədəbidir. Keçmiş kölə ailəsində doğulmuş, Deytonda orta təhsil almışdır. 10 yaşından mehmanxanada liftçi işləmişdir. İlk şeirlər kitabının (“Palıd ağacı və sarmaşiq”, 1893) nəşrindən sonra Vaşinqtonda kitabxanaçı olmuşdur. Doğma xalqına məhəbbət “Böyük və kiçiklər” (1895), “Sadə həyatın lirikası” (1896) kitablarında şeirlərin əsas mövzusu. “Allahların əyləncəsi” (1902) romanı, hekayələri var. Bəzi əsərlərində irqi ayrı-seçkiliyə, terrora qarşı çıxmışdır.

DANBARAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əbərqan kəndistanında, Sərab –Təbriz şosesinin 5 km-liyindədir.

DANBURİT [ABŞ-in Konnektikut ştatında Danburi (Danberi; Danbury) yatağının adından] – mineral, təbii borosilikat CaB₂(SiO₄)₂. Rombik sinqoniyada kristallaşır. Kristalları prizmatikdir (bəzən uzunluğu 40 sm-ə çatır), karbonatla örtülür,

Danburit.

adətən, kənarları ştrixlənir. Druzlar, radial-şüalı aqreqatlar, dənəvər kütlələr əmələ gətirir. D. rəngsiz və ya ağ, çəhrayı, yaşıl, sarı rəngə boyanmış olur. Şüşə parıltılıdır. Sərtliyi 7; sıxlığı 3000 kq/m³. Maqmatik, kontakt-metasomatik və çökmə süxurlarda rast gəlinir. Nisbətən iri yığılıları əhəngli borosilikat skarnlarındadır (Primoryədə Dalneqorsk yatağı və s.). Bor və onun birləşmələrinin alınması üçün xammaldır; üzlük daşı kimi istifadə olunur.

DANDAMAYEV Məhəmməd Əbdülqədirovici (d. 2.9.1928, Dağıstanın Lak r-nunun Unçukatlı k.) – Yaxın Şərqin qədim dövrü üzrə Rusiya tarixçi-şərqşünası, tarix e.d., prof. (1975), REA-nın m. üzvü (1997), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1987). Leninqrad Dövlət Pedaqoji İn-tunu bitirdikdən (1952) sonra iki il Dağıstanda tarix müəllimi işləmiş, 1954 ildə Moskvada SSRİ EA Tarix İn-tunun aspiranturasına qəbul olunmuşdur. 1959 ildən Tarix İn-tunun Leninqrad bölməsinin elmi işçisi, REA Şərqşünası İn-tu Sankt-Peterburq filialının Qədim Şərq sektorunun müdiri (1978–98) işləmiş, 1998 ildən baş elmi işçidir. Təqr. 400 elmi əsərin, o cümlədən bir çox dilə tərcümə olunmuş və e.ə. 1-ci minillikdə Yaxın Şərq ölkələrinin ictimai-iqtisadi sistemini, sosial institutlarını, siyasi tarix və mədəniyyətini tam dolğunluğu ilə əks etdirən 7 monoqrafiyanın müəllifidir. D. Babilistan arxivlərindəki on minlərlə mixi mətnləri tədqiq etmişdir.

“Вестник древней истории” jurnalının baş redaktor müavini, çoxcildlik “Encyclopaedia Iranica” (ABŞ) və “Iranica Antiqua” (Belçika) jurnalının redaksiya heyətinin üzvüdür. Amerika Şərqşünaslar Cəmiyyətinin, Orta və Yaxın Şərq İn-tunun (Roma), Mixi Sənədlər Mərkəzinin (Paris) və Macarıstan Klassik Asari-ətiqlər Cəmiyyətinin fəxri üzvüdür. Fransa Kitabələr və Ədəbiyyat Akademiyasının R. Girşman ad. mükafatına (Paris, 1976; 1997) layiq görülmüşdür.

Əsərləri: İran при первых Ахеменидах. М., 1963; Рабство в Вавилонии в VII–IV вв. до н.э. М., 1974; Культура и экономика Древнего Ирана (1980, совм. с В.Г. Лукониним); Вавилонские писцы. М., 1983; Политическая история Ахеменидской державы. М., 1985; Iranians in Achaemenid Babylonia. Costa Mesa and N.Y.,

1992; Месопотамия и Иран в VII–IV вв. до н.э.: Социальные институты и идеология. СПб., 2009.

DANDIX – Azərb. Resp. Qəbələ r-nunun Solçuca ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 42 km c.-q.-də, Qəbələ-Şəki avtomobil yolu üzərində, Türyan çayı ilə Bum çayının qovuşduğu ərazidə, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 165 (2011); maldarlıq, əkinçilik və meyvəçiliklə məşğuldur.

DANDI (Dundee) – B. Britaniyada, Şotlandiyanın ş.-ində şəhər. Əh. 147,3 min (2011; Şotlandiyada Qlazqo, Edinburq və Aberdindən sonra 4-cü yerdədir). Şimal dənizinin Fert-of-Tey körfəzinin şm. sahilində port. Körfəz üzərindən çəkilmiş d.y. körpüsü (1887; uz. 2,5 km) şəhəri Edinburqla əlaqələndirir. Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. Aeroport. D. Şotlandiyanın ən günəşli (ildə 1400 saatdan çox) şəhəri sayılır.

D. ərazisində qədimdə piktlərin məskənləri mövcud olmuşdur. Şəhər kimi adı ilk dəfə təqr. 1180 ildə qeyd edilmişdir; 1195 ildə kral burqu statusunu almış və tezliklə Şotlandiyanın ən mühüm portlarından birinə çevrilmişdi. 17 əsrin birinci yarısında ticari-iqtisadi əhəmiyyətinə görə yalnız Edinburqdan geridə qalan D. sənətkarlıq sahələrini, xüsusilə odlu silah istehsalı ilə tanınmışdı. 1651 ildə şəhər inadlı müqavimətdən sonra ingilis gen.-i C. Monkun qoşunları tərəfindən tutulmuş və qarət olunmuşdu. 18 əsrdə D. Britaniyanın müstəmləkələri və digər dövlətlərlə ticarət əlaqələrini genişləndirdi. 18–19 əsrlərdə iri toxuculuq sənayesi formalaşdı (18 əsrdə kətan, 19 əsrdən Hindistandan gətirilən xammal əsasında inkişaf edən cut sənayesi; Birinci dünya müharibəsi zamanı tənəzzülə uğramış, 1960-cı illərdə işini tamamilə dayandırmışdır). Şəhər əhalisi 1801–70 illər ərzində, əsasən, İrlandiya, İtaliya və Polşadan immiqrant axını hesabına 25 min nəfərdən 130 min nəfərədək artdı. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində D. cem (əsasən, ixrac üçün), balina ovlayan gəmi istehsalının iri mərkəzi kimi məşhur idi; poliqrifiya sənayesi inkişaf etməyə başlamışdı. 1960-cı illərdə köhnə sənaye sahələrində (poliqrifiya istisna olmaqla) istehsal son dərəcə azaldı və ya dayandırıldı; xidmət sahəsi (nəqliyyat və rabitə daxil olmaqla), maşınqayırma, şin istehsalı və s. isə sürətlə inkişaf edirdi.

16–19 əsrlərdə inşa edilmiş kilsələr (Müq. Məryəm kilsəsi, 16–18 əsrlər; Müq. Andrey katolik kilsəsi, 1835–36 və s.) D.-nin memarlıq abidələrindəndir.

Dandi Un-ti (1881 ildə un-ti kolleci

Dandi şəhərindən görünüşü.

kimi təsis edilmiş, 1967 ildən un-t statusu), Aberti Un-ti (1888 ildə Texnologiya kolleci kimi təsis edilmiş, 1994 ildən un-t statusu), pedaqoji kollec (1985), biznes-məktəb; rəsədxana; Müasir incəsənət muzeyi (1999), Mak-Manus muzeyi və rəsəmsənə qalereyası (1873), Rəqs teatri (1986), Repertuar teatri (1939), "Kerd holl" konsert zalı var. Hər il gitara musiqisi festivalı keçirilir. "Dandi Yunayted" futbol klubu Şotlandiya çempionu (1983) və UEFA kubokunun finalçısı (1987) olmuşdur, "Tannadays Park" stadionunda (14 min yer) çıxış edir.

21 əsrin əvvəllərində şəhər iqtisadiyyatında xidmət sferası (işləyənlərin 75,3%-i)

üstünlük təşkil edir, onun əsas bölmələri ticarət və restoran-mehmanxana biznesi (çalışanların 22,5%-i), səhiyyə (14%), inzibati xidmətlər (13%), maliyyə və biznes xidmətləri (11,1%) və təhsildir (10,4%). 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində "Tesco" (pərakəndə ticarət, 1996), "Wellcome Trust Biocentre" (1997, biotexnologiyalar), "BT" (hazırda – "Client Logic", 1998, telekommunikasiyalar), "Mediapark" (tibb və elm, 1998), "Dundee Contemporary Arts" (mədəniyyət, 1999), "New Overgate" (ticarət, 2000), "City Quay" (pərakəndə satış, 2000), "Cyclacel" (biotexnologiyalar, 2000) və s. şirkətlərin yeni müəssisələri yaradılmışdır.

Dandun şəhərindən görünüşü.

Sənayedə elektron məmulatlarının (o cümlədən NCR Amerika şirkətinin zunda Avropada ən böyük avtocavabverici istehsalı; 2002 ildə ETTKİ mərkəzi yaradılmışdır, 1,5 mindən çox işçi), proqram təminatının elektron oyunların işlənilib hazırlanması sahəsində ("Real Time Worlds" aparıcı şirkəti; "Rockstar North" və s. şirkətlər), avtomobil şinlərinin ("Michelin" fransız şirkətinin z-du) istehsalı aparıcı yer tutur. Poliqrafiya ("DC Thompson" şirkətinin nəşriyyatı və mətbəələri, əsası 1905 ildə qoyulmuşdur), ağac emalı ("Joinery & Timber Creations" z-du) sahələrinin müəssisələri fəaliyyət göstərir. İnvestisiyalar cəlb etmək məqsədilə sənaye (Dryburgh, Dunsinane, Claverhouse, West Pitkerro, Wester Gourdie, Camperdown) və texnoloji (Dundee Technology Park və s.) parklar yaradılmışdır.

DÁNDOLO Enriko (təqr. 1108, Venesiya – 14.6.1205, Konstantinopol) – Venesiya *doju* (1192 ildən). D. səlibçilərin dəniz yolu ilə daşınması barədə 4-cü səlib yürüşünün rəhbərləri ilə müqavilə bağlamışdı. Venesiyaya toplaşmış səlibçilərin çıxılmaz vəziyyətindən istifadə edərək, onları məcburən Dalmasiyaya yürüşə göndərmişdi; nəticədə səlibçilər Zadarı (Venesiyanın ticarət rəqibi) tutmuşdular (1202). D.-nun köməyi ilə 4-cü səlib yürüşünün istiqaməti dəyişərək Fələstin və ya Misir əvəzinə Bizans olmuşdu; onun iştirakı ilə Konstantinopol qarət edilmiş, *Latın imperiyasının* əsası qoyulmuşdu. Bununla, Venesiya müstəmləkəçi dövlətinin yaranması, əsasən, başa çatdırılmışdı. **DANDÜN** (1965 ilədək Andun) – Çinin şm.-ş. hissəsində, Lyaonin əyalətində şəhər. Əh. 2,4 mln. (2010). Çanbaysan yastıdağlığının c. hissəsində, Yalutszyan çayının aşağı axınında yerləşir. Beynəlxalq dostluq körpüsü (1937–43; uz. 940,8 m) D.-u KXDR-in Sinycu ş. ilə əlaqələndirir. Nəql. qovşağı. Port (illik yük dövriyyəsi təqr. 11 mln. t).

İndiki şəhərin yerində məskənlər 7 əsrdən məlumdur. 17 əsrdən sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır.

Dandun toxuculuq kolleci, Lyaodun maliyyə kolleci var. *Koreya müharibəsi (1950–53)* hadisələrinə həsr olunmuş muzey fəaliyyət göstərir.

D. iri ticarət və sənaye mərkəzidir. Lyaodun y-a azad iqtisadi zonasına daxildir (2004 ildə xarici ticarət dövriyyəsi təqr. 2 mlrd. dollar; başlıca ticarət tərəfdaşlarından biri KXDR-dir). Maşınqayırma, metallurgiya, kimya (sintetik lif,

sintetik kauçuk istehsalı), əzcaçılıq, toxuculuq (pambıq parça, ipək), sellüloz-kəğız sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Böyük Çin səddinin bir hissəsi D. yaxınlığındadır. Ətrafındakı dağlardan birinin zirvəsindəki baxış qülləsindən Yalutszyan çayı dərəsinə mənzərə açılır. Şəhərdən 20 km şm.-q.-də Ulun meşə parkı yerləşir.

DÁNEHOF (hərfi mənada Danimarka sarayı; lat. parlamentum danorum) – 1282–1413 illərdə Danimarkanın dövlət məclisi. Kral V Erik [1259–86] tərəfindən təsis edilmişdir. 1320 ildən hər il, bir qayda olaraq, Nüborq qəsridə (Fün a.) keçirilirdi. 1326 ildən məclis dini bayram günlərində çağırılmağa başladı. Tərkibcə kübar (onlarla yepiskop və əyan) təsisat sayılırdı. Krallığın ali apellyasiya məhkəməsi (o cümlədən 1320 ildən kral məhkəməsinə qarşı) idi. D.-da qanun dəyişikliyi, vergi, xarici siyasət, saray çəkişmələri məsələlərinə baxılırdı. Qəbul edilmiş qərarlar kral, yepiskop və əyanların imzalandıqları aktlarla təsbit olunurdu. 14 əsrin sonu – 15 əsrin əvvəllərində D.-un funksiyaları tədricən *riksroda* keçdi.

DANELİYA Georgi Nikolayeviç (d.25.8.1930, Tiflis) – Rusiya kinorejissoru, ssenarist, SSRİ xalq artisti (1989). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1978). 1955 ildə Moskva Memarlıq İn-tunu, 1959 ildə "Mosfilm" kinostudiyası nəzdində Ali kino rejissor kurslarını bitirmişdir. 1959 ildən "Mosfilm" kinostudiyasının quruluşçu rej.

"Mosfilm" nəzdində Eksperimental yaradıcılıq birliyinin (1965–69), Komediya və musiqili filmlər eksperimental birliyinin (1975–87), 1987 ildən "Ritm" kinostudiyasının bədii rəhbəri olmuşdur. 1960 ildə İ.V. Talankinlə birgə "Seryoja" filmi çəkmişdir (V.F. Panovanın əsəri üzrə, Karlovi-Vari Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı və s. mükafatlar). D.-nin müstəqil debütü "Körpüyə yol" psixoloji dramıdır (1962). 1960-cı illərin gənclərindən bəhs edən "Mən Moskvanı gəzirəm" kinopovestində (1964, Kann Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı və s. mükafatlar) həyatı dəyişdirmək cəhdi əks olunmuşdur. Qəhrəmanlarının psixologiyasını hər zaman məharətlə açan D.-nin filmlərində satira və qrotesk ("Otuz üç", 1966), eksentrika ("İslaholunmaz", 1973), fantastika

"Payız marafonu" filmindən kadr.

("Kin-dza-dza", 1986) kimi kəskin formalara meyil hiss olunur. Kinoda tragikomediya yaratmağın uğurlu təcrübəsi "Qəm yemə!" (1969) filmidir. D. komediyalarına çox vaxt dram, yaxud melodram əlamətləri daxil edir. "Afonya" (1975) filmində rej. intonasiyasının satirikliyi məişət və psixoloji həqiqiliklə üzvi surətdə birləşir. Milli koloritin, mühitin və xarakterlərin dəqiqliklə canlandırılması, lirik atmosfer "Mimino" filmi fərqləndirir (1978, Moskva Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı). "Payız marafonu" (1979, San-Sebastyan Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı və s. mükafatlar; RSFSR Dövlət mükafatı, 1981) filmində rej. incə ironiyadan sarkazma qədər komediya vasitələrinin geniş diapazonundan istifadə edərək qəhrəmanın hərəkətlərinin mahiyyətini araşdırır. D. özünün bir çox filminin ssenari müəllifi, yaxud həmmüəllifdir. Digər filmləri arasında "Göz yaşları axırdı" (1983); "Pasport" (1990), "Nastya" (1993), "Oryol-rəşka oyunu" (1995) – hər üç filmə görə RF-nin Dövlət mükafatı, 1996; "Tale" (2000) və s. var.

DANIŞAN QUŞLAR – qəfəsdə saxlanarkən müxtəlif sözləri, tam cümlələri yadında saxlayan və təkrar edən quşlar. Danışan qarğa, zığ-zığ, sığırcın, sarı bülbül məlumdur. Bu qabiliyyət ən çox tutuquşularında inkişaf edib. Təxminən 40 növ tutuquşu, o cümlədən amazonlar,

Afrika boz tutuquşusu (jako).

ara, lori, loriketlər, kakadu, halqalı və dalğavarı tutuquşu danışa bilir. Qədimdən Afrika boz tutuquşusu (jako) ən yaxşı "danışan" quş hesab olunur. Bu quş konkret adamın danışığı tərzini və səs tembrini o qədər məharətlə yamsılayır ki, onun danışığını orijinaldan, demək olar ki, fərqləndirmək olmur. Bundan başqa jako çox sayda sözü (600-ədək) nainki əzbərləyir, hətta onları yerində işlədir. Tutuquşular danışarkən sözlərin mənasını başa düşmür; sözləri konkret əşyalar və hadisələrlə əlaqələndirir və "tərbiiyəçilərinin" dəfələrlə tələffüz etdiyi səsləri dəqiq təqlid edirlər. Məs., tutuquşular həmişə sözlərin ardıcılığını dəyişmədən eyni intonasiya ilə deyir. Həm tutuquşuların, həm də digər quşların səsəməlgəlmə mexanizmi insan danışığının və ya digər məməlilərin səslərinin əməlgəlmə mexanizmindən əsaslı surətdə fərqlənir. Quşlar öz həmcinslərindən yalnız tam təcrid olunduqda danışmağı öyrənir; onların təliminə cavan vaxtlarından başlanıldıqda və "tərbiiyəçi" ilə sıx emosional kontakt və canlı ünsiyyət aparıldıqda yüksək nəticələr əldə olunur. Otaqlarda sərbəst uçmasına icazə verilən tutuquşu danışmağı qəfəsdə saxlanılan tutuquşudan yaxşı öyrənir. Quşlar maqnitofona yazılmış söz və frazaları da yadda saxlayır, lakin "texniki" öyrətmə canlı öyrətmədən az effekt verir. Müəyyən hissələrə deyilən söz və frazaları bu quşlar daha yaxşı yadda saxlayırlar; məhz buna görə də salamlamağı, həyəcamı və söyüşü xüsusilə fərqləndirirlər. Tutuquşulara onlarla obyekt bir-birindən ayırmağı, əşyaların rəngi, forması və sayı haqqında məfhumlardan istifadə etməyi (3–4 yaşlı uşaq səviyyəsində) öyrətmək olur.

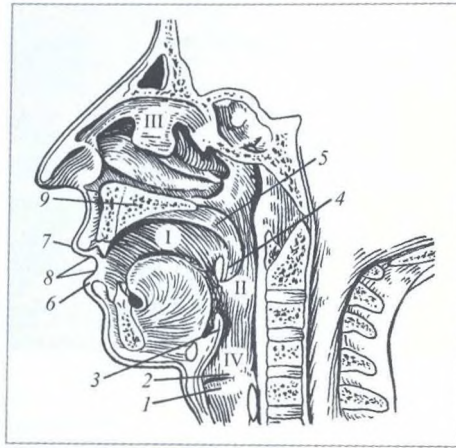
DANIŞIQ DİLİ – xüsusi üslubi səciyyəli funksional sistem. Ədəbi dildən fərqli olaraq gündəlik ünsiyyətdə işlənən dilin xüsusiyyətləri, adətən, ədəbi dil daşıyıcılarının danışmalarının maqnitofon və əl ilə yazılmış materialları əsasında öyrənilir. Ədəbi dil tərkibində D.d.-nin səciyyəsi şifahi nitqə xas olan aşağıdakı ümumi cəhətlərlə: hazırlıqsız, bədhəzətən olması, xətti ardıcılığı, nitq vasitələrinin qənaətlə işlənməsi və özünəməxsusluğu ilə müəyyən edilir.

Ədəbi və milli dilin tərkibində D.d.-nin yeri və xarakteri tarixən dəyişir. O, ədəbi dilin şifahi forması şəklində də təzahür edə bilər (məs., Homer dövründəki yunan dili). D.d. ədəbi dilin tərkibinə daxil olmaya da bilər (16–17 əsrlər fransız ədəbi dili), yaxud yazılı-ədəbi dilin danı

şiq tipi ilə qarşılıqlı əlaqəyə girə bilər (müasir Azərb. ədəbi dilinin şifahi danışiq növü).

Yazıdanəvvəlki dövrdə D.d. ərazi dialekti və ya regional *koyne* ilə, demək olar ki, üst-üstə düşürdü. Onun ədəbi dil tərkibində regional xarakteri qala da, itirilə də bilər. Bir çox xalqın dil tarixində ümumi şifahi danışiq norması sonrakı dövrün ədəbi dilinin təşəkkülündə əsas kimi çıxış edir. Bir sıra hallarda kitab dili ilə D.d. arasındakı əlaqə və münasibət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ədəbi dil, adətən, milli-şifahi D.d. və ya milli dilin hər hansı bir aparıcı dialekti əsasında formalaşır və belə hallarda ədəbi dil ilə D.d. arasında üst-üstə düşən cəhətlər daha çox olur. D.d. eyni zamanda ədəbi dilin funksional üslubları ilə də qarşılıqlı əlaqədə olur. Geniş çevrədə işlənən şifahi nitqdə dil vasitələri həm D.d.-dən, həm də funksional üslublardan qaynaqlanır.

DANIŞIQ ORQANLARI, *tələffüz aparıcı* – insanın danışiq səslərinin yaranmasında iştirak edən müxtəlif fizioloji funksiyalı orqanları. D.o. iki qrupa bölünür: səs əmələ gəlməsi üçün lazım olan hava axınına yaradan tənəffüs orqanları (*ağ ciyər, bronxlar, nəfəs borusu*); səs əmələgəlmədə bilavasitə iştirak edən, nəfəslə verilən havaya maneə yaratmaqla danışiq yolunun həcmi və formasını dəyişmək qabiliyyəti olan aktiv (hərəkətli) və həmin qabiliyyəti olmayan passiv (hərəkətsiz) orqanlar. **Aktiv D.o.:** 1) *qırtlaq*; üzüyabənzər, qalxanabənzər və iki piramidal, yaxud çalovabənzər qığırdaqdan və iki cüt əzələ büküşündən (onlardan

Danışiq orqanları: I – ağız boşluğu; II – udlaq; III – burun boşluğu; IV – qırtlaq. 1 – həqiqi səs telləri; 2 – yalançı səs telləri; 3 – qırtlaq qapağı; 4 – dilçək; 5 – yumşaq damaq və damaq pərdəsi; 6 – alt dodaq; 7 – üst dodaq; 8 – dişlər; 9 – sərt damaq.

altdakılar – həqiqi, üstdəkilər – yalan səs bağları adlanır) ibarətdir. Həqiqi səs bağlarının hər birinin arxa ucu çalovabənzər qığırdaqların biri ilə birləşir, ön ucu qalxanabənzər qığırdağın daxili tininə birləşir. Nəfəslə verilən havanın təsiri ilə bu bağların titrəyişi nəticəsində səs adlanan ton əmələ gəlir. 2) *Udlaq*; darala və genişləyə bilər. 3) *Dil*; müxtəlif danışiq səslərinin əmələ gəlməsində istifadə olunur. 4) *Dodaqlar*; müxtəlif artikulyasiyaları yerinə yetirir. 5) *Dilçəklə birgə damaq pərdəsi*; qalxdıqda burun yolunu bağlayır və burun boşluğunu udlaqdan ayırır, endikdə bu boşluğa yol açıq qalır. **Passiv D.o.:** dişlər (yuxarı və aşağı), sərt damaq, burun boşluğu. Bütün aktiv orqanlar passiv orqanlara, həmçinin bir-birinə

Danidin şəhərindən görünüş.

yaxınlaşmaqla və ya toxunmaqla nəfəslə verilən hava axınına maneə yarada bilər. Maneə yerində samitlərin tələffüzü üçün lazım olan səs mənbəyi yaranır. Dişlər və sərt damaq yalnız aktiv orqanların (dil və yuxarı dodaq) fəaliyyət yeridir. Burun boşluğu rezonator rolunu oynayır və prosesə qoşulmaqla burun səsi yadır. **DANİDİN**, *Danedin* (Dunedin) – Yeni Zelandiyada, Cənub a.-nın c.-ş.-ində şəhər. Otaqo regionunun inz.m. Əh. 124,6 min (2014). Sakit okean sahilində port (illik yük dövriyyəsi təqr. 1,4 mln. t; əsasən, ət və ət məhsulları). D.y. st. Beynəlxalq aeroport.

İndiki D.-in yerində mövcud olmuş maorilərin erkən məskənləri 12 əsrə aid edilir. Avropalıların ilk məskəni 1815 ildə meydana gəlmişdir. D. 1848 ildə Şotlandiya azad kilsə icması tərəfindən salınmış, Edinburq ş.-nin (gel dilində – Dan Edinn, Dün Eideann) şərəfinə adlandırılmışdır; Otaqoda “qızıl həyəcanı” illərində (1861–71) sürətlə inkişaf etmişdir. 1865 ildən şəhərdir; 19 əsrin ikinci yarısında Yeni Zelandiyanın ən iri yaşayış məntəqəsi idi.

Şəhərdə iqtisadi inkişaf dövrünün Viktoriya və Edvard üslubunda inşa edilmiş tikililəri saxlanılmışdır. Şəhərin əsas görməli yerləri D.-in mərkəzindəki piyadalar üçün zonada – Otaqonda yerləşir. “Regent” teatrının fasadı (1874), bələdiyyənin (1878–80, memar R.A. Louson), Yeni Zelandiya bankının (1879–83, memar U.B. Armsən) binaları, neoqotika üslubunda kilsələr (19–20 əsrlər), dəmiryol stansiyası (1904–07, memar C.Traup), Olveston malikanəsi (1904–06, memar E. Corc) D.-in memarlıq abidələrindəndir. R. Bernsə abidə qoyulmuşdur (1887, heykəltəraş C.R. Stil).

Otaqo Un-ti (Yeni Zelandiyanın ən qədim ali təhsil müəssisəsi, 1869 ildə yaradılmışdır), un-tin nəzdində Yeni Zelandiyanın k.t. sahəsində aparıcı elmi tədqiqat mərkəzlərindən biri olan “AgResearch”in molekulyar biologiya laboratoriyası fəaliyyət göstərir. Otaqonun ilk məskunları muzeyi (1868), İncəsənət qalereyası (1884), Botanika bağı var.

Şəhərin iqtisadiyyatında xidmət sferası üstünlük təşkil edir (işləyənlərin 83%-dən çoxu). Gəmi təmiri, toxuculuq sənayesi də inkişaf etmişdir; mineral gübrələr, mebel, ayaqqabı və s. istehsal edilir.

DANİEL-CONSON SU ANBARI – bax *Manikuaqan su anbarı*.

DANIELSON-KÄLMARİ Yuhan Riçard (7.5.1853, Hauxo – 23.5.1933, Helsinki) – Finlandiya tarixçisi və siyasi xa-

dimi. Fin (Köhnə Fin) partiyasının liderlərindən biri idi. 1880 ildən Helsingfors Un-tinin prof. (1903–06 illərdə rektor), 1921–26 illərdə Turku Un-tinin rektoru olmuşdur. Avropa və Finlandiyanın Yeni dövr tarixi, B.Britaniyanın 13–16 əsrlərdə sosial tarixi, Almaniya tarixinin 18 əsrin əvvəllərinə aid olan dövrü, 18 əsrin birinci yarısında beynəlxalq münasibətlər tarixi üzrə əsərlərin müəllifidir. 1890-cı illərin əvvəllərindən Finlandiyaya muxtariyyət verilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. 1885–1914 illərdə Seymin, 1908–09 illərdə Senatın üzvü idi. Siyasi fəaliyyətində və tarixə dair tədqiqatlarında mühafizəkar mövqedən çıxış edirdi.

DANİLEVSKİ Aleksandr Yakovleviç (22.12.1838, Xarkov – 18.7.1923, Petroqrada) – rus biokimyəçisi. Rus biokimyəsinin banisi. Xarkov Un-tinin tibb fakültəsini bitirmiş (1860), Berlində təhsilini təkmilləşdirmişdir (1862 qədər). Kazan Un-tinin prof.-u (1863 ildən); 1871 ildə P.F. Lesqaftın təqib edilməsinə etiraz əlaməti olaraq istefa vermişdir. 1871–75 illərdə xaricdə P. *Virxovun*, E. *Dübua-Reymonun* və b.-nin laboratoriyalarında işləmişdir. Xarkov Un-tinin prof.-u (1885 ildən), Hərbi-Tibb Akademiyasının prof.-u (1906–10 illərdə rektor) olmuşdur. Əsas əsərləri zülalların və proteolitik fermentlər kimyasının, qidalanma məsələlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. D. işləyib hazırladığı seçici adsorbsiya metodu ilə ilk dəfə mədəaltı vəzi fermentləri olan amilaza və tripsini ayırmışdır. Zülal molekulunda NH–CO qruplaşmalarının növbələşməsinin, yəni sonralar peptid adlandırılan əlaqənin mövcudluğunu ehtimal etmişdir. Zülal molekulunun quruluş nəzəriyyəsini (elementar sıralar nəzəriyyəsi) irəli sürmüş, bitki və heyvan mənşəli zülalların qida dəyərini öyrənmişdir.

DANİLEVSKİ Vasili Yakovleviç [13(25).1852, Xarkov – 25.2.1939, orada] – rus fizioloqu, protistoloq. Ukrayna EA-nın akad. (1926), “Leopoldina” Almaniya Təbiətşünaslıq Akademiyasının üzvü (1888). Xarkov Un-tini bitirmişdir (1874). 1883–1909 və 1917–21 illərdə həmin un-tədə fiziologiya kafedrasının müdiri, 1910 ildən Xarkov Qadın Tibb İn-tunun direktoru olmuşdur. 1927–39 illərdə özünün təşkil etdiyi Orqanoterapiya İn-tuna (sonralar Ukrayna Elmi-Tədqiqat Endokrinologiya və Orqanoterapiya İn-tu) rəhbərlik etmişdir. Əsas

əsərləri müqayisəli fiziologiya, sinir sisteminin fiziologiyası, elektrofiziologiya, endokrinologiya və protistologiya problemlərinə həsr edilmişdir. Baş beyin qabığına daxili orqanların işini tənzimləyən mərkəzi müəyyənləşdirmiş, əzələ yığılması və qidalanmasının enerji və istilik balansını tədqiq etmişdir. Baş beyin qabığının elektrik fəallığının qalvanometrik tədqiqini ilk dəfə həyata keçirmiş və bu fəallığın beyinin fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu sübut etmişdir. Azan sinirlər üçün summasıya hadisəsinin təsvirini vermişdir. Hipnoz, əməyin fiziologiyası problemləri ilə məşğul olmuşdur. İnsulinin simpatik sinir sisteminə təsirini öyrənmişdir. Balıqların, quşların və insanın qanında və qan-yaradan orqanlarında olan patogen ibtidailərə dair təlimin banilərindəndir. Fiziologiyaya dair fundamental dərsliklərin müəllifidir.

DANİMƏRKKA (Danmark), *Danimarka* Kralığı (Kongeriget Danmark).

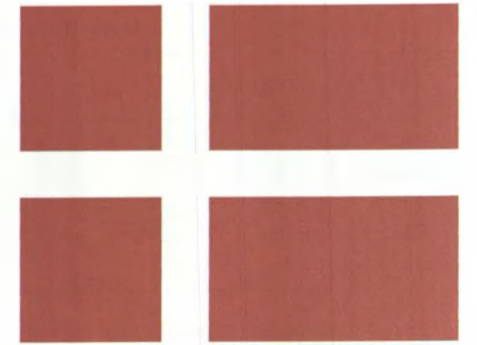
Kral gerbi

Dövlət gerbi

Ümumi məlumat

Şimali Avropada dövlət. Yutlandiya y-a, Danimarka arxipelaqı a-rı (ən böyük adaları: Zelandiya, Fün, Lollann, Falster, Lanqelann, Men), həmçinin Baltika dənizindəki Bornholm a. və Şimali Friz a-rının şm. hissəsindəki adalarda (cəmi 407 ada, 99-u məskunlaşmışdır) yerləşir. *Farer adaları*

və *Qrenlandiya* a. da D.-nin tərkibinə daxildir. Q.-dən Şimal dənizi, c.-ş.-dən Baltika dənizi ilə sərhədlənir; şm.-da Skagerrak boğazı onu Norveçdən, şm.-ş.-də Katteqat və Eresunn (Zund) boğazları ilə İsveçdən ayırır. C.-da AFR ilə həmsərhəddir (quru sərhədinin uz. 68 km). Sah. 43,1 min km² (Qrenlandiya və Farer a-rı istisna olunmaqla). Əh. 5,6 mln. (2013). Paytaxtı Kopenhagen ş.-dir. Rəsmi dil Danimarka dili, pul vahidi Danimarka kronasıdır. İnzibati cəhətdən 5 regiona, 14 amta bölünür.

D. BMT-nin (1945), AŞ-nin (1949), AB-nin (1973), BVF-nin (1946), BYİB-in (1946), ÜTT-nin (1995), ATƏT-in (1973), NATO-nun (1949) üzvüdür.

Dövlət quruluşu

D. unitar dövlətdir. Konstitusiyası (Əsas qanunu) 5.6.1953 ildə qəbul edilmişdir. İdarəetmə forması parlamentar monarxiyadır. Dövlət başçısı kraldır (kralıqadır). Kral qanunverici hakimiyyətə folketing (xalq məclisi) ilə, icraedici hakimiyyətə isə Dövlət şurası ilə birlikdə həyata keçirir. Yevangelist lüteran kilsə D.-nin rəsmi kilsəsidir. Kral bu kilsəyə mənsub olmalıdır. Kral ali hakimiyyətini bu hakimiyyət üçün məsuliyyət daşıyan nazirlər vasitəsilə həyata keçirir – onun aktları məsul nazirlərin kontrasiqnaturasından keçməlidir. Kral baş naziri və digər nazirləri təyin edir, istefaya göndərir.

İnzibati ərazi bölgüsü (2013)

Regionlar	Sahəsi, km ²	Əhalisi, min nəfər	İnzibati mərkəzi
Paytaxt	2561	1732	Hilleröd
Zelandiya	7273	816	Sorö
Cənubi Danimarka	12191	1201	Vayle
Mərkəzi Yutlandiya	13142	1273	Viborq
Şimali Yutlandiya	7927	580	Olborq

Ali qanunverici orqan ümumi səsvermə yolu ilə 4 il müddətinə seçilən birpaltalı parlamentdir (folketing). Deputatların sayı 179-dan çox olmur (o cümlədən 2 deputat Farer a.-ından və 2 deputat

Qrenlandiya a.-ndan). Kral, hökumətin təyin olunması ilə baş nazirin folketingə təqdim edilməsi arasındakı dövr istisna olmaqla, istənilən zaman yeni seçkilər təyin edə bilər.

Ali icraedici orqan taxt-tacın yetkinlik yaşına çatmış vəliəhdi və baş nazirin başçılığı ilə nazirlərdən (Nazirlər şurasından) ibarət olan Dövlət şurasıdır. Kral, əgər məsələlərin nəzərdən keçirilməsini Nazirlər şurasına tapşırırsa, Dövlət şurasının yığıncaqlarını özü aparır. Nazirlər folketingin etimadını almalıdırlar. Etimadsızlıq votumu nazirin, votum baş nazirə aid olduqla isə bütün hökumətin (əgər folketingə yeni ümumi seçkilər təyin olunmazsa) istefası ilə nəticələnir.

Farer a-ı və Qrenlandiya a. xüsusi idarəçiliyə malikdir. Farer a-ı muxtariyyət statusu daşıyır. Yerli qanunverici orqanı laqtingdir. Xarici siyasət, müdafiə və valyuta siyasəti məsələləri, həmçinin polis və məhkəmə orqanlarının fəaliyyəti mərkəzi Danimarka hakimiyyətinin səlahiyyətlərinə aiddir. Qrenlandiya a. "Danimarka dövləti tərkibində özünüidarədən ərazidir". Yerli parlament landstingdir. Qrenlandiya a.-nın özünüidarəetmə statusu Farer a.-ının muxtariyyəti ilə analojidir.

D.-da çoxpartiyalı sistem mövcuddur. Əsas siyasi partiyalar: Xristian xalq partiyası, Mühafizəkar xalq partiyası, Danimarka xalq partiyası, Venstre, Radikal Venstre, Danimarka sosial-demokrat partiyası, Sosialist xalq partiyası, Qırmızılardan və yaşillardan alyansı, Azlığın partiyası.

Təbiət

D.-nın Baltika dənizi sahilləri enli dağ körfəzlərlə güclü parçalanmışdır. Yutlandiya y-a-nın şm.-ş. sahillərinin ayrı-ayrı yerlərində, Zelandiya və Men adaları sahillərində Üst Tabaşır yaşlı əhəngdaşı çıxıntıları hündür sıldırım *kliflərlə* müşayiət olunur. D.-nin sahil xəttinin konfigurasiyası tarix boyunca dəyişmələrə məruz qalmışdır; 1865 ildə baş vermiş güclü fırtına nəticəsində yaranan Langerak boğazı Yutlandiya y-a-nın şm. hissəsini adaya (Vennsüssel-Ti a.) çevirmişdir.

Relyef. D.-nin səthi dərəcəli düzənlikdir; əsasən, buzlaq, şm.-da isə dəniz çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Sahilləri q. və şm.-q.-də dünlərlə əhatə olunmuşdur. Şimal dənizi sahillərini, əsasən, düzənliklər tutur. C.-q. sahilində *marşlar* və *vattlar* var. Nisbətən yüksək sahəsi Yutlandiya y-a-nın mərkəzi hissəsi boyu submerdiyonal uzanmış moren tirələrindən ibarətdir. D.-nin ən hündür nöqtəsi (173 m) İdinq-Skov d.-dir. Moren tirələrindən q.-də torfluqlar və bataqlıqların üstünlük təşkil etdiyi qumlu düzənliklər yerləşir.

Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar.

D.-nin ərazisi Şərqi Avropa platformasının q. hissəsində yerləşir. Burada platforma örtüyünü Pleystosen buzlaşmasının buzlaq və su-buzlaq çöküntüləri ilə örtülmüş Üst Tabaşır və Kaynozoyun karbonatlı, silisimli və terrigen süxurları təşkil edir. Bornholm a.-nda platforma bünövrəsinin Kembriyəqədər yaşlı kristallik süxurları səthə çıxır. Faydalı qazıntıları: neft, yanar qaz (Mərkəzi Avropa neftli-qazlı hövzəsinin Danimarka sektorunda), qonur kömür, daşduz, kalium duzu, diatomit (Yutlandiya y-a-nda), həmçinin əhəngdaşı, gil, fosforit, torf.

İqlim. Mülayim dəniz iqlimi var; qışı yumşaq (yanvarın orta temp-ru 0–0,5°C), yayı sərin (iyulun orta temp-ru 15,5–17°C) keçir. Dumanlı və buludlu hava səciyyəvidir. İllik yağıntı q.-də 700–800 mm, ş.-də 500–600 mm-dir. Nazik qar örtüyü 30 gündək qalır.

Daxili sular. Çay şəbəkəsi olduqca sıxdır. Yağış suları ilə qidalanan kiçik çaylar üstünlük təşkil edir. Çayların çoxu kanallarla tənzimlənir. Əsas çayları: Yutlandiya y-a-nda Qudeno, Varde-O, Zelandiya a.-nda Suso, Fün a.-nda Odense-O. Əsasən, buzlaq mənşəli çoxlu göl var. Şimal dənizi sahilboyunda laqun gölləri yayılmışdır. 2000 ilədək D.-da 200 min ha bataqlıq və bataqlıqlaşmış ərazi qurudulmuşdur.

Ölkənin bərpa olunan illik su ehtiyatı 6 km³ təşkil edir. Bunun 21%-i k.t.-nın, kommunal-məişət təsərrüfatının, sənayenin tələbatına sərf olunur. Adambaşına illik su təminatı 1,1 min m³-dir.

Torpaqlar, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi. Yutlandiya y-a-nın q. hissəsi üçün azməhsuldar qumlu podzol torpaqlar səciyyəvidir; Yutlandiyanın ş.-ində və D.-nin ada hissəsinin hüduqlarında becərilən qonur torpaqlar üstünlük təşkil edir. Dənizin qurudulmuş sahillərində yüksək məhsuldar marş torpaqları formalaşmışdır.

D. ərazisindəki yerli enliyarpaqlı meşələr (fıstıq və palıd meşələri) uzunsürən və intensiv təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində məhv edilmişdir. Müasir landşaftlar k.t. yerləri, bitki qruplarından (əsasən, ikincili) ibarət meşəsiz sahələr və meşə əkinləri ilə birlikdə təmsil olunur. Meşələr ölkə ərazisinin 11,8%-ni tutur (2005); hər il onların sahəsi süni meşə salınması hesabına 3 min ha artır. Yutlandiya y-a-nda iynəyarpaqlı ağac cinsləri (başlıca olaraq Avropa küknarı və müxtəlif şamagacı növləri) əkinləri, adalarda becərilən enliyarpaqlı meşələr (əsasən, palıd meşələri) üstünlük təşkil edir. Yutlandiya

Zelandiya adasında tabaşirli kliflər.

y-a-nın şm. və q. hissələrində yemişan və ardıcandan ibarət meşəaltlığı olan palıd seyrekmeşəliyi sahələri rast gəlinir. D.-nin ağac bitkilərinin böyük bir hissəsi turşu ya-ğışların təsiri altında tənəzzül uğrayır. Ölkə ərazisinin təqr. 9%-ni təşkil edən meşəsiz bitki qrupları erika mənəccərliləri, müxtəlif tipli çəmənlər və bataqlıqlarla təmsil olunur. Sahil boyu halofit çəmənlərin yerləşdiyi sahələrə rast gəlinir.

D.-nin heyvanlar aləmi və bitki örtüyü adətən yaşayış yerlərinin fraqmentasiyası və məhv edilməsi nəticəsində çox kasadlaşmışdır; 1850 ildən 2000 ilədək ölkə ərazisində 350-ədək aborigen (yerli) heyvan və bitki növü yox olmuşdur. Meşələrdə Sibir cüyürü və nəci maral. Şimal dənizinin sahil sularında itmək təhlükəsində olan Baltika suitisi, adi və uzunsifət suiti qalmışdır.

Bornholm adası sahilləri.

Qudeno çayı

9,7%, Almaniyadan 5,6%), 35%-i Asiya (İrandan 5,8%, Livandan 4,9%, Pakistandan 4,2%), 9,4%-i isə Afrika (daha çox Somalidən) ölkələrindən gələnlerdir.

19 əsrin əvvəllərindən D. əhalisinin sayı sürətlə artırdı (1801 ildə 929 min nəfər; 1850 ildə 1414,6 min nəfər; 1901 ildə 2249,5 min nəfər; 1950 ildə 4281,3 min nəfər; 1970 ildə 4937,6 min nəfər). 1970-ci illərdən təbii artım tempi azaldı (1970 ildə 0,77%; 1980 ildə 0,21%; 1990 ildə 0,11%); 21 əsrin əvvəllərində ildə orta hesabla 0,3% (2006 ildə 0,33%) təşkil edir. Doğum səviyyəsi aşağı düşür: 2005 ildə 1000 nəfərə 11,9 nəfər (1970–80 illərdə orta hesabla 16,6 nəfər; 1991–2000 illərdə

12,8 nəfər); fertillik göstəricisi 1 qadına 1,8 uşaqdır (AB ölkələri üçün bu göstərici orta hesabla 1,5 uşaqdır). Ölüm səviyyəsi 1000 nəfərə 10,1 nəfərdir (1991–2000 illərdə 11,5 nəfər); uşaq ölümü 1000 nəfər diri doğulan uşağa 4,47 nəfərdir. Əhali artımı qismən immiqrasiya hesabınadır (miqrasiya saldosu 1000 nəfərə 2,52 nəfərdir).

D.-nin demoqrafik problemi əhalinin "qocalması"dır. Sakinlərin orta yaş həddi 39,7 ildir (2006; 1980 ildə 36,7 il). Ahılların (65 yaş və ondan yuxarı) xüsusi çəkisi 15,2% (1980 ildə 14,3%), 15 yaşadək olan uşaqların xüsusi çəkisi 18,7% (1980 ildə 21,1%), əmək qabiliyyətli əhalinin (15–64

Tyu Milli Parkı. Yutlandiya.

yaş) xüsusi çəkisi 66,1%-dir (1980 ildə 64,4%). Gözlənilən orta ömür müddəti 77,8 ildir (kişilərdə 75,5; qadınlarda 80,2 il). Hər 100 qadına orta hesabla 98 kişi düşür.

D. Avropanın şm.-ində ən sıx məskunlaşmış ölkədir; əhalinin orta sıxlığı (1 km²-də 126,2 nəfər, 2007) q.-dən ş.-ə doğru artır; Zelandiya (1 km²-də təq. 240 nəfər) və Fün (1 km²-də 137 nəfər) adaları sıx, Yutlandiya y-a-nın q. r-nları isə seyrək (1 km²-də təq. 60 nəfər) məskunlaşmışdır. Əhalinin 85,4%-i şəhərlərdə yaşayır (2006). İri ş.-ləri: Kopenhagen (Böyük Kopenhagendə 1094 min nəfər, 2007; D. əhalisinin 20%-indən çoxu), Orxus (230,1 min nəfər), Odense (146,6 min nəfər), Olborq (123,4 min nəfər).

D. iqtisadiyyatında işləyənlərin sayı 2710 min nəfərdir, onlardan 75%-i xidmət sahəsində (o cümlədən topdan və pərakəndə satış, ictimai iaşə və mehmanxana biznesi – 18%, nəqliyyat, rabitə və telekommunikasiya – 6,3%), 15,7%-i sənayedə (elektrik, qaz və su təchizatı daxil olmaqla), 6,3%-i tikintidə, 3%-i k.t.-ndə çalışır; işsizlərin sayı 157,4 min nəfərdir (2005).

Dindarların əksəriyyəti xristiandır, müsəlmanlar da (təq. 2%) var.

Tarixi очерк

D. qədim dövrdən eramızın 9 əsrinin ortalarında. D. ərazisində ilk insan izləri (yaqın ki, sporadik) Riss-Vürm buzlaqarası dövrünə aiddir. Ağır əmək aləti ilə yarılmış xallı maralın sümüklərinin tapılması bu dövrə təsadüf edir. Yaşayış məskənləri Üst Paleolit sonlarından (Bromme), buzlağın şm.-ə çəkilməsindən sonra məlumdur. Mezolit dövrü Maqle-moze mədəniyyəti, həmçinin arealı Şimali Almaniya və Cənubi İsveçə yayılmış Linqbi (Linqbü; Zelandiya a.-ndakı abidələrin adı ilə adlandırılmışdır) mədəniyyəti ilə təmsil olunur. Mezolit sonu – Neolit əvvəllərində Ertebölle mədəniyyəti yayıldı. Eneolit və Neolit dövrlərində qıfvarı qədəhlər mədəniyyəti, qaytanlı keramika mədəniyyəti, zəngvarı qədəhlər mədəniyyəti meydana gəldi.

D. ərazisində yayılmış Son Tunc dövrü mədəniyyətləri "Şimal zonası"na aid edilir. Bu mədəniyyətlərdə bir neçə mərhələ və lokal qrup müəyyənləşdirilir, mədəni əlaqələrin müxtəlif istiqamətləri qeyd olunur. Erkən Dəmir dövründə bir neçə ənənə, həmçinin Halştat və Latən mədəniyyətlərinin təsiri izlənir; eramızın ilk əsrlərinə aid xeyli sayda Romadan idxal

olunmuş əşyalar tapılmışdır. Bu dövrlərə D. torfluqlarında tapılmış qurbangahlar, həmçinin Yortsprinqdə (Hörtspinq) aşkar olunmuş, uz. 13 m-dən çox, 20 nəfər döyüşçü (150 ədəd ağac qalxan, təq. 200-ə yaxın dəmir və sümükdən nizə ucluğu, 8 qılınc və s.) üçün nəzərdə tutulmuş ağacdan düzəldilmiş gəmi, ağac araba detalları, öldürülmüş (ehtimal ki, qurban verilmiş) insanların mumiyalanmış cəsədləri, *lurlar*, tunc və qızıl qab dəfənləri və s. aiddir. Trunholmdan (Trundholm) tapılmış "Günəş arabası", Qunnestrup (Qundestrup) və Brodan (Bra) aşkar edilmiş qabarıq təsvirli tiyanlar və s. nadir incəsənət əsərləridir. Torfluqlarda olduğu kimi, ölülərin palıd ağacından düzəldilmiş tabutlarda dəfn edildiyi bəzi kurqanlarda da üzvi materiallardan, o cümlədən ağacdan düzəldilmiş məmulatlar: üzəri oyma naxışlı qılınc qınları, qatlama stullar, qab-qacaq qorunub saxlanılmışdır. Yaşayış məskənlərindən başqa qədim tarlaların məzənlənmə izləri də tədqiq olunmuşdur. Roma təsiri dövrünə torfluqlarda (Vimos, Torsberq, Nidam, İllerup və s.) aşkarlanmış zəngin silah nümunələri, döyüş ləvazimatı və s. aiddir.

D.-nin ən qədim xalqlarına (e.ə. I-ci minilliyin sonları) yazılı mənbələrdə adı çəkilən, Yutlandiya y-a-ndakı *tevtonlarla* qonşu olan *kimvrlər* aiddir. Sonralar burada *yutlar* və *anqlar* olmuşlar. Eramızın 5–6 əsrlərində onlar Britaniyaya köçmüş, torpaqlarında isə Skandinaviya y-a-nın c.-undan gəlmiş danlar (ölkənin adı da buradandır) məskunlaşmışlar. Köç zamanı onlar german tayfalarından olan gerulların bir hissəsini cənuba doğru sıxışdırmışlar. Yazılı qaynaqlarda 6 əsrin əvvəllərində danlarla qonşu olan varmların adı çəkilir. Ehtimal ki, şəhər yerlərində aşkar olunmuş çoxlu dəfinə və dağıntı izləri bu hadisələrlə bağlıdır. *Xalqların böyük köçü* zamanı hakimiyyət mərkəzlərindən biri qiymətli metallardan hazırlanmış əşyaların və "saray" qalıqlarının aşkar olunduğu Qudmedə (Fün a.) yerləşirdi.

Yazılı mənbələrdə danlar haqqında ilk məlumat 6–7 əsrlərə aiddir. Onlar tayfa ittifaqlarında birləşmiş, Yutlandiyada ilk "drujinalı" protodövləti qurumlarını yaratmışlar. 8 əsrdə danlar yarımadağın yerli əhalisinin qalıqlarını assimilyasiyaya uğratdılar. Bu dövrdə onlar Frislandiya, Fransa və İngiltərənin sahiləyi ərazilərinin daha çox zərər çəkdiyi dəniz yürüşlərinə çıxmağa başladılar. *Böyük Karlın*

danları tabe etmək cəhdi *Frank dövləti* üçün uğursuzluqla nəticələndi. Franklara qarşı mübarizənin başında duran konunq Qudfred D.-nin c. sərhədlərini möhkəmləndirdi (Danevirke səddi) və ərazi ittifaqları əsasında D.-ni, İsveçin c.-unu – Skoneni (17 əsrin ortalarında D.-nin tərkibində idi) və Şlezviqin bir hissəsini əhatə edən ilk D. krallığını yaratdı. 810 ildə Qudfredin öldürülməsindən və uzunmüddətli daxili müharibədən sonra 827 ildə I Qorik (Qudfredin oğlu) danların yeganə hökmdarı oldu. Artıq 9 əsrin sonlarından "D." adına yazılı qaynaqlarda rast gəlinir.

8 əsrin sonları – 9 əsrin əvvəllərində danların qəbilə ayanlarının və hərbi başçıların (konunqların) nüfuzu artmağa başladı. Başçılar iri torpaq mülklərinə, şəxsi hərbi dəstələrə (lidlərə) malik idilər, bəzən dini funksiyaları da yerinə yetirirdilər. D. cəmiyyətində azad silahlı icmaçılığın (*bondların*) rolu böyük idi. Burada feodal münasibətlərinin digər Skandinaviya ölkələrinə nisbətən daha tez inkişafının səbəbi Yutlandiyada əkinçiliyin sürətlə inkişafı, kənd icmasına keçid və digər ölkələrlə daha sıx əlaqələrin yaradılması idi. Yutlandiya y-a-nın c. hissəsi tədricən Qərbi Avropa, Skandinaviya ilə Şərqi Baltikayarı ərazilər arasında mübadilə ticarətinin mərkəzinə çevrildi. Əvvəllər frizlərin məşğul olduğu bu ticarət Hede-büdə cəmləşmişdi. Digər mühüm ticarət mərkəzləri Ribe və Dankirke şəhərləri idi.

Danimarka 9 əsrin sonlarından 16 əsrin ortalarına. Danimarkalılar vikinqlərin yürüşlərinin ən fəal iştirakçılarından biri idilər. Yürüşlərdə drujinniklərlə (xirdmanlarla) yanaşı, bondlar da iştirak edirdilər; yürüşlərə qəbilə başçıları,

Qunnestrupdan aşkar edilmiş gümüş tiyan. E.ə. I əsr. Danimarka Milli Muzeyi. Kopenhagen

sonralar isə krallar rəhbərlik edirdilər. Danimarkalılar konunq Qutrumun [879–890] başçılığı ilə İngiltərənin ş.-ində və şm.-ş.-ində geniş əraziləri (bax *Denlo*) tabe etmiş, Raqnar Lodbrok [təq. 770–785] və Rollonun (öl. təq. 930 və ya 932) başçılığı ilə Sena çayının aşağı axarlarını (911 ildən Fransa krallığından lən asılılığında olan Normandiya hersoqluğu) tutmuşdular. Konunq Qoca Qormun (öl. təq. 950) və onun varislərinin dövründə D.-nin İngiltərədəki mülkləri genişlənmiş, onlardan danegeld (pul vergisi) alınmağa başlanmışdı. Böyük Knud bütün İngiltərəni fəth etmiş, 1016 ildə İngiltərə, 1028 ildə Norveç kralı olmaqla Danimarka imperiyasını yaratmış, Şimal dənizini imperiyanın daxili dənizinə çevirmişdi. Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru II Konrad Şlezviq markasını danimarkalılara güzəştə getməyə məcbur olmuşdu. Böyük Knudun ölümündən sonra 1035 ildə onun yaratdığı imperiya parçalandı. 12 əsrin ortalarında danimarkalılardan işğalçı yürüşləri kəsildi.

Yürüşlər zamanı əldə olunan qənimət və qula çevrilən hərbi əsir axını D. cəmiyyəti

Trunholmda aşkar edilmiş "Günəş arabası". Tunc, qızıl. E.ə. 18–17 əsrlər. Danimarka Milli Muzeyi. Kopenhagen.

Vikinqlərin gümüş bəzək əşyaları. Danimarka Milli Muzeyi. Kopenhagen.

yətinin təbəqələşməsinə gətirib çıxartdı. 10 əsrdə kral hakimiyyətinin möhkəmlənməsi onun xarici ekspansiyadakı rolu və işğal olunmuş yeni torpaqların danimarkalıların tabeliyində qalması ilə bağlı idi. 10–11 əsrlərdə D.-da yeni şəhərlər salınmaqla yanaşı, köhnə şəhərlər də böyüyürdü və onlar ilk növbədə ticarət mərkəzləri (Viborq, Odense, Orxus, Olborq və s.) rolunu oynayırdı. D. krallarının əsas iqamətgahı Yellinq şəhəri oldu; Roskille və Lund şəhərləri də kral iqamətgahları idi.

Mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsinin başlıca amillərindən biri də kralın kilsə ilə ittifaqı idi. Təqr. 965 ildə xristianlıq D.-da rəsmi din elan edildi. 11–12 əsrlərdə feodallaşma prosesində keçmiş nəslə əyanların yerini torpaq sahibləri olmuş kralın qulluq adamları (ledunq hərbi-dəniz qoşunu cəngavər dəstələri ilə əvəzləndi), varlanmış bondlar və katolik ruhanilər tutdu. Bondların bir qismi torpaq sahiblərindən asılı vəziyyətə düşdü, yaxud kral kəndliləri elan olundu. 1086 ildə baş vermiş üsyan nəticəsində kral Müq. II Knudun öldürülməsi ilə D.-da hərç-mərclik dövrü başladı.

1157 ildə hakimiyyətə gəlmiş Valdemarlar sülaləsinin dövründə D.-da kral hakimiyyəti möhkəmləndi, onun sərhədləri Baltika dənizinin c. və ş. sahillərinin istilasına genişləndi. I Valdemar [1157–82] Aslan Henrixə qarşı mübarizədə 1162 ildə Almaniya imperatoru I Fridrix Barbarossanın süzerenliyini qəbul etdi və venedlərə qarşı yürüşlər nəticəsində təqr. 1169 ildə Rügen a-nı işğal etdi. Onun oğlu VI Knud [1182–1202] 1187 ildə Pomeraniya və Mekslenburqu, 1201 ildə Holşteyni tabe etdi,

Almaniya imperatorlarının asılılığından azad oldu. Ondan sonra hakimiyyətə gələn II Valdemar Qalib 1219–20 illərdə Şimali Estoniyanın (Estlyandiya; 1346 ildə D.-nın tabeliyində idi) sahilyanı torpaqlarını işğal etdi. Lakin 1227 ildə Şimali Almaniya knyazlarının müttəfiq qoşunlarına məğlub olmasından sonra D.-nın Baltika dənizinin c. və ş. r-nlarına ekspansiyasına son qoyuldu.

D.-nın uğurlu xarici siyasəti iqtisadi tərəqqi, əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı, gömrük rüsumunun artırılması ilə müşayiət olunurdu. 12 əsrin sonu – 13 əsrin əvvəllərində D.-da müntəzəm vergilərin toplanmasına başlanıldı: xəzinə üçün torpaq vergisi, həyatbaşı vergi və hərbi xidmət əvəzinə ordunun saxlanması üçün natural vergi (ledinq). Ticarət və gəmiçilik uğurla inkişaf edirdi, çoxsaylı, ilk növbədə kral qəsrlərinin tikintisi aparılırdı. Bu dövrdə D.-da torpaqların 15%-inə malik olan azad kəndlilər təbəqəsi saxlanılırdı; kənd icması sabit sosial institut kimi 18 əsrin sonlarına qədər mövcud idi. Kənd icmasının yığıncağı (tinq) ilkin məhkəmə orqanı sayılırdı. 12 əsrin sonlarında Zelandiyanın, 13 əsrin əvvəllərində isə Skonenin vilayət hüququ ümumiləşdirildi, 1241 ildə ilk ümumdanimarka qanunları külliyyəti olan “Yutlandiya qanunu” (“Juske Lov”) tərtib edildi. 13 əsrdə D. krallığı torpaqlarının müfəssəl siyahısı “Jordeboq” hazırlandı.

13 əsrin ortalarından D.-da feodalizmin inkişafı kəskin daxili çəkişmələrlə müşayiət olunurdu. Bu dövrdə kilsə çox vaxt zadəganlarla ittifaqda krala qarşı çıxış edirdi. II Valdemarın ölümündən sonra 100 il (1241–1340) davam edən daxili iğtişaşlar D.-ni sarsıtdı. 1282 ildə

əyanlar kral V Erik Klippinqi [1259–86] kral hakimiyyətini məhdudlaşdıran xartiyani imzalamağa məcbur etdilər. Kral hər il *danehofu* çağırılmalı və məhkəmə qərarlarına ciddi əməl etməli idi. Onun xartiyadan imtina etmək və muzdlu alman qoşunlarının köməyi ilə feodal müxalifətini qırmaq cəhdi uğursuz oldu; kral öldürüldü. VI Erik Menved [1286–1319] kral hakimiyyətinin mövqeyini müvəqqəti gücləndirə bildi. O, D.-nın Baltika dənizinin c. sahillərinə ekspansiyasını bərpa etməyə çalışdı, Mekslenburq hersoqu və xırda alman knyazları ilə ittifaqa girərək Hanza şəhərlərini formal olaraq tabe etdi və İsveçin işlərinə fəal qarışmağa başladı. Hərbi xərclər və kralın israfçılığı xəzinənin tükənməsinə və kralın nüfuzdan düşməsinə səbəb oldu. VI Erik Menved yeni vergilər və vergi sisteminin nizamlanması hesabına maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa çalışdı. Bu məqsədlə D.-da inzibati-ərazi islahatı keçirildi. Lakin xəzinəni doldurmaq mümkün olmadı. Yeni kral II Kristofer [1319/1320–26, 1330–32] pul vəsaiti əldə etmək məqsədilə dövlət torpaqlarını girov olaraq alman feodallarına payladı. 1325 ildə ölkənin yarısından çoxu girovda idi. 1332 ildə D.-da kral hakimiyyəti faktiki olaraq ləğv edildi, ölkə İsveçin və Holşteynin hakimiyyətinə keçdi.

1340 ildə IV Valdemar Atterdaqın dövründə [1340–75] kral hakimiyyəti yenidən bərpa olunaraq möhkəmləndi. Tabe olmayan feodalları itaətə gətirmək üçün onların torpaqlarının müsadirə edilməsi 1357 və 1360 illərdə Yutlandiyada əyanların üsyanlarına səbəb oldu. 1360 ildə kral girov torpaqları geri qaytara bildi. Müxalif zadəganlarla barışmaq məqsədilə IV Valdemar Atterdaq *danehofu* çağırıldı və silklərlə “Torpaq müqaviləsi”ni (“Landefred”) imzaladı. Müqaviləyə görə xalq krala tabe olmalı, kral isə, o və onun varisləri qanunu pozmayanadək, xalqı idarə etməli idi. Silklər ölkəni xarici təhlükələrdən qorumaq, öz ölkəsinin ziyanına qonşu dövlətlərə yardım etməməli, kral isə vergilərin yığılması və hərbi xidmət məsələlərində “qayda”lara, həmçinin ölkə qanunlarına riayət etməli idi. Bu “milli razılışma” D.-nın birliyini, kral hakimiyyətini və silki monarxiya sistemini möhkəmləndirdi. IV Valdemar Atterdaqın xarici siyasəti isə belə uğurlu deyildi. Onun Baltika dənizinin q. hissəsində D. ağalığını bərqərar etmək səyləri Hanza ilə toqquşmaya səbəb oldu. Danimarka-Hanza müharibəsi (1367–70) D.-nın məğ-

lubiyəti ilə nəticələndi. 1370 il Ştralzund sülhünə görə Hanza Baltika dənizindəki mövqelərini gücləndirdi və D. krallarının seçilməsində iştirak etmək hüququ qazandı.

14 əsrdə D. Hanzaya qarşı mübarizədə İsveç və Norveçlə yaxınlaşmağa başladı. 1380 ildə Valdemar Atterdaqın qızı I Marqretenin Norveç kralı VI Hokonla nikahı ilə Danimarka-Norveç uniyası bağlandı (1814 ildə davam etmişdir). I Marqretenin İsveç kraliçası seçilməsindən sonra bağlanmış *Kalmar uniyası* (1397–1523) nəticəsində bütün Skandinaviya ölkələri D. krallarının hakimiyyəti altına düşdü. D. uniyada aparıcı rola malik idi, Kopenhagen isə iri Avropa dövlətinin paytaxtı statusunu qazandı. Lakin yeni dövlət qurumun çox da güclü olmadığını uniyaya daxilindəki krallıqlar arasında baş verən müharibələr də təsdiq edirdi. 1460 ildə D. kralı I Kristianın Şlezviq hersoqu və Holşteyn qrafı seçilməsi ilə bu knyazlıqlarla D. arasında şəxsi uniyaya yarandı.

Daxili çəkişmələr nəticəsində baş vermiş tənəzzüldən sonra, 14 əsrin ikinci yarısından etibarən D.-nın iqtisadi yüksəliş dövrü başladı. Əsas təsərrüfat sahəsinin maldarlıq olduğu Yutlandiyada pul rentası artırıldı, biyar azaldıldı. Burada və Fün a.-nda kəndli torpaq sahibliyi sistemi (feste) bərqərar oldu. Əkinçiliyin və biyarın mühüm rol oynadığı, lakin əhalinin şəhərlərə güclü axınının müşahidə olunduğu Zelandiyada mülkədarlar kəndliləri torpağa təhkim edə bildilər (vornedskab), dövlət torpaqlarının sahəsi artdı. Kraldan dəstək alan D. şəhərləri Hanza ilə rəqabətdə uğur qazanmağa başladı.

15 əsrin sonu – 16 əsrin əvvəllərində D.-da kral və riqsrod (dünyəvi və dini feodalların nümayəndəli orqanı) arasında hakimiyyət bölgüsü aparıldı. Kralı (1448 ildən D.-da Oldenburqlar sülaləsi hakimiyyətdə idi) riqsrodun üzvləri seçirdilər. Hər yeni kral xüsusi fərmanla (“kapitulyasiya”) zadəganların və riqsrodun imtiyazlarını təsdiqləyirdi. Silki-nümayəndəli məclis olan riqsdaq (1468 ildən çağırılırdı, zadəganların, ruhanilərin, şəhərlilərin və azad kəndlilərin nümayəndələrindən ibarət idi) böyük nüfuza malik deyildi; onun funksiyası çox vaxt kralın vergiləri artırmaq tələbini təsdiqləməkdən ibarət olurdu.

İsveçdə Kalmar uniyası əleyhdarlarının uniyanı ləğv etmək cəhdləri II Kristian tərəfindən qəddarlıqla yatırılırdı (1520). Xırda zadəganlara və şəhər əhali-

sinə (onlara bir sıra imtiyazlar verilmişdi) arxalanan kralın aristokratiya və riqsrodun ağalığını sarsıtmaq təşəbbüsü uğursuzluqla nəticələndi. 1523 ildə zadəganların sui-qəsd nəticəsində II Kristian ölkədən qovuldu. Hakimiyyətə I Frederik keçdi. Həmin il D.-dakı daxili hərç-mərclikdən istifadə edən I Qustav Danimarka-İsveç sülalə ittifaqını ləğv edərək İsveç kralı seçildi. Norveç Atlantika okeanı sahillərindəki mülkləri (İslandiya, Farer arı, Qrenlandiya) ilə birlikdə D.-nın tabeliyində qaldı [bax *Danimarka-Norveç uniyası* (1380–1814)]. 1533 ildə I Frederikin ölümü ilə D.-da mübarizə kəskinləşdi. Zadəganların taxtda oturdulmaları III Kristian [1534–59] kəndlilərin və şəhərlilərin üsyanını yatıraraq kral hakimiyyətinin iqtisadi və siyasi mövqelərini möhkəmləndirdi. Onun həyata keçirdiyi kral Reformasiyası (1536) nəticəsində kilsə torpaqları kralın mülkəsinə çevrildi. Həmin il III Kristianın “Kapitulyasiya”sına Norveçin D.-nın bir hissəsi olduğunu təsdiqləyən maddə əlavə edildi.

Danimarka 16 əsrin sonları – 19 əsrin əvvəllərində. 16 əsrin ikinci yarısından başlayaraq kəndli təsərrüfatlarının mənimənilməsi hesabına iri zadəgan torpaq sahibliyinin artması 1660–80-ci illərdə kulminasiya nöqtəsinə çatdı (dövlətin əlində, əsasən, meşə ov yerləri cəmləşmişdi). Eyni zamanda Baltika ticarətinin, ilk növbədə taxıl satışının yeni yüksəlişi başladı. Hanzanın tənəzzülü şəraitində D.-nin k.t. məhsullarının ixracı yerli mülkədarların əlinə keçdi. 16 əsrin sonlarında bu məhsulların alışı Niderland inhisara aldı. 16 əsrin sonları – 17 əsrin əvvəllərində 1740 ildə davam edən satış böhranı başladı.

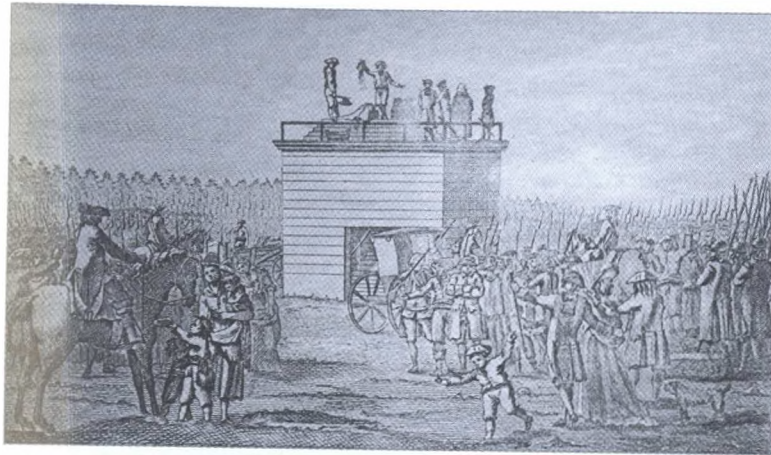
D. bu dövrdə aqrar ölkə olaraq qalır, di, manufaktura istehsalı, demək olar ki, yox idi, Kopenhagendə xırda sənətkarlıq istehsalı, Norveçdə isə mədən işi inkişaf edirdi. 17 əsrin sonlarında hərbi vəziyyətlə əlaqədar D.-da dövlət (kral) və özəl manufakturalar yarandı. D. kapitalı istehsaldan daha çox beynəlxalq ticarətə qoyulurdu. K.t.-nda heyvandarlıq tədricən əkinçiliyi sıxışdırırdı, biyar isə geniş yayılırdı (kəndlilərin yalnız 18%-i 3 günlük biyarı yerinə yetirirdi).

1563 ildən D.-nın Baltika dənizində və Skandinaviya y-a-nda ağalığı uğrunda İsveçlə uzunmüddətli münəqişəsi [bax *Danimarka-İsveç müharibələri (16–19 əsrlər)*] başladı. Müharibələr D.-nın məğlubiyəti ilə nəticələndi. D. mülklərinin bir hissəsini, o cümlədən Skoneni və

Şərqi Norveçə itirdi. İsveç Baltika dənizində ağalığını bərqərar etdi. 16 əsrdə D. Holşteyni itirdi (1773 ildə II Yekaterina ilə bağlanmış sazişə əsasən yenidən geri aldı). D.-nın IV Kristianın dövründə, 1625–29 illərdə *Otuzillik müharibədə* (1618–48) iştirakı da uğursuz oldu.

17 əsrin ortalarında daimi müharibələr şəraitində xəzinənin doldurulması üçün birbaşa vergilərin tətbiqi və onların zadəganlara da şamil edilməsi tələb olunurdu. Zadəganların və onlara qoşulan ruhanilərin müqaviməti güclü antifeodal bürger-burjua müxalifətini yaratdı. 1660 ildə III Frederik riqsdaqı çağırıldı. Müxalifət zadəganların bir sıra imtiyazlarının ləğvini və kral hakimiyyətinin irsən keçməsinə (kralın riqsrodan asılılığını aradan qaldırmaq məqsədilə) tələb etdi. Tələblər qəbul olundu, D. irsi monarxiya elan edildi. D.-nın mütləqiyyətə keçməsi 1665 il “Kral fərmanı” ilə təsdiqləndi (1849 ildə qüvvədə qaldı). Bu sənəd islahatlar (çoxu V Kristian və IV Frederikin hakimiyyət illərinə təsadüf edir) dövrünün başlanğıcı oldu. Riqsrod ləğv edildi, dövlətin mərkəzləşdirilməsi üçün bir sıra tədbirlər görüldü, riqsdaq çağırılmadı. K.t.-nda vəziyyətin pisləşməsi ilə torpaq sahibkarları olan zadəganlar əvvəlki nüfuzlarını itirdilər. D. mütləqiyyətinin dayağı yeni məmur zadəganlar və bürgerlər (dövlət vəzifələrinə şəhərliləri qəbul etməyə başladılar) oldular. Hüquq sistemi standartlaşdırıldı, “Danske Lov” ümumdanimarka qanunları külliyyəti dərc edildi (1683), ölçü və çəki vahidlərinin islahatı aparıldı, vahid vergi sisteminin tətbiqi üçün bütün torpaqların kadastrı tərtib edildi. 1702 ildə vornedskab ləğv edildi, lakin 1733 ildə hərbi təhkim sistemi (stavnsbond) formasında təhkimçilik bərpa olundu.

18 əsrin ortalarından D. cəmiyyətində k.t.-nın modernləşdirilməsi və daxili islahatların keçirilməsi məsələləri müzakirə olunmağa başladı. 1751–70 illərdə hökumətin faktiki başçısı olan Y. Bernstorfun yürütdüyü merkantilizm siyasəti D.-nin iqtisadi və maliyyə vəziyyətini kəskin şəkildə ağırlaşdırdı. Xəzinəni doldurmaq üçün yeni k.t. vergisi (hartkorn) tətbiq edildi, dövlət torpaqlarının satışına başlandı. Kral VII Kristianın dövründə birinci nazir Y.F. Struense maarifçi mütləqiyyət xarakterli islahatlar keçirdi (1770–72). Nazirlərin öz zadəgan qohumlarını vəzifələrə təyin etmək, senzura, həmçinin istintaq zamanı işgəncə tətbiq etmək qadağan edildi, inzibati aparat, maliyyə

“Y.F. Struensenin edamı”.
Qravüra.
18 əsr.

idarəçiliyi, məhkəmə sistemi sadələşdirildi, biyar günləri dəqiqləşdirildi, natural vergilər pul vergiləri ilə əvəz edildi. Zadəganların sui-qəsd nəticəsində Struense vəzifəsindən kənarlaşdırıldı (sonra edam olundu), onun islahatları isə ləğv edildi. 1780-ci illərdə yeni, daha dərin islahatların keçirilməsi başladı. Kralın qərarlarının razılaşdırıldığı Gizli dövlət şurası yaradıldı. İqtisadi və siyasi həyatda zadəganlar arasında və bürgerlərin ali təbəqəsindən çıxan ticarət-sənaye burjuaziyasının rolu tədricən artdı. Təhkimçilik hüququ 1788 ildə məhdudlaşdırıldı, 1800 ildə isə tamamilə ləğv olundu. Ən varlı kəndlilər təsərrüfatlarını satın alaraq sahibkarlara (qordmenlərə), torpaqsız kəndlilər (husmenlər) isə muzdurlara çevrildilər. Bu dəyişikliklər D. iqtisadiyyatında kapitalist münasibətlərinin daha geniş yayılmasına yol açdı.

18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərində D. bir neçə dəfə hərbi münaqişələrdə iştirak etdi: 1788 ildə Danimarka-Norveç qoşunları İsveçə soxuldu; 1801 ildə B. Britaniya D. donanmasına hücum etdi, 1807 ildə isə D.-nin paytaxtı şiddətli bombardmana məruz qaldı [bax *İngiltərə-Danimarka müharibəsi (1807–14)*]. D. buna cavab olaraq B. Britaniyaya müharibə elan etdi, VI Frederik I Napoleonla ittifaqa girdi. Napoleon Fransanın darmadağın olunmasından və 1813 ilin dekabrında İsveç qoşunlarının Şlezviq və Holşteynə soxulmasından sonra D. məğlubiyyətini etiraf etdi. *Kil sülh müqaviləsinə (1814)* görə D. Helqoland a.-nı Britaniyaya, Norveç isə İsveçə güzəştə getdi.

Danimarka 19 əsrin ortaları – 20 əsrin əvvəllərində. *Vyana konqresinin (1814–15)* qərarlarına görə Norveç itirmiş D. Atlantika mülkələrini (İslandiya, Farer arı, Qrenlandiya), Şlezviq, Holşteyn və Lauenburq hersoqluqlarını əlində saxlaya bildi. Hərbi məğlubiyyət və ərazi itkisi

1820-ci illərin sonlarına qədər davam edən iqtisadi çətinliklərə səbəb oldu. Qərbi Avropada başlanmış sənaye çevrilişi D. təsərrüfatının modernləşdirilməsinə təkan verdi. 1814 ildə icbari ibtidai təhsil haqqında qərarın qəbul edilməsindən sonra artıq 19 əsrin ortalarında ölkənin bütün əhalisi savadlı idi.

1830-cu illərin əvvəllərindən D.-nin həyatında mühüm dəyişikliklər baş verdi: regional silki-nümayəndəli məşvəətçi məclislər (Şlezviq, Holşteyn, Yutlandiya və adalarda) yaradıldı, 1837–41 illərdə kommunal özünüidarə tətbiq edildi. 1840–41 illərdə VIII Kristianın apardığı islahatlar (natural vergilərin ləğvi, kənd özünüidarəsinin tətbiqi və s.) kənd həyatını müasirləşdirdi. 1840 ildə Milli Liberal Partiya, 1846 ildə “Kəndli dostları cəmiyyəti” yarandı. Bu dövrdə Şlezviq və Holşteynin alman və danimarkalı əhalisi arasında milli ziddiyyətlər kəskinləşdi. Milli liberallar Şlezviqin bütünlüklə D.-nin tərkibinə qatılmasını tələb edirdilər. Danimarka-Almaniya müharibələri (1848–50, 1864) nəticəsində D. Şlezviqi, Holşteyni və Lauenburqu itirdi.

1848 ilin inqilabi sarsıntıları D.-dan da yan keçmədi. Paytaxtda baş verən kütləvi nümayişlər VII Frederiki Müəssislər məclisini çağırmağa vadar etdi. Məclisin işləyib hazırladığı İyun konstitusiyasına (1849) görə D. ikipalatalı parlamenti (riqsdaq) və kralın qarşısında məsuliyyət daşıyan hökuməti olan məhdud monarxiyaya çevrildi. 1855 ildə qəbul olunmuş Oktyabr konstitusiyası kral hakimiyyətini gücləndirdi, parlamentin hüquqlarını isə məhdudlaşdırdı.

19 əsrin ikinci yarısında D.-nin aqrar sahəsi sürətlə inkişaf edirdi. 1870-ci illərdə ölkə taxıl istehsalından məhsulları, əsasən, B. Britaniya və Almaniya ixtar olunan heyvandarlığa keçdi. K.t. məhsul-

ları D. ixracatının 85–90%-ni təşkil edirdi. Onun təşkili üçün k.t. birlikləri və kooperativlər yaradıldı. Elmi-texniki nailiyyətləri tətbiq edən savadlı və varlı kəndlilər kəndin simasına çevrildilər. 20 əsrin əvvəllərində D.-da bir çox cəhətə görə dünyanın ən mütərəqqi və yüksək inkişaf etmiş aqrar-sənaye kompleksi formalaşdı. Bununla yanaşı çoxsaylı ticarət və nəqliyyat səhmdar cəmiyyətləri yarandı. K.t.-nin və ticarətin tələbatları sənayenin inkişafına təkan verdi. 1870-ci illərin əvvəllərində iri tərsənələrin və maşınqayırma zavodlarının bünövrəsi qoyuldu. Şəhərlər sürətlə inkişaf edirdi; 20 əsrin əvvəllərində Kopenhagenin əhalisi 400 min nəfərə çatdı, D.-da kənd əhalisinin xüsusi çəkisi 60%-ə qədər azaldı.

19 əsrin ikinci yarısında D.-da sabit çoxpartiyalı sistem formalaşdı. Bu sistemdə böyük hissəsi milli liberallardan ibarət Mühafizəkarlar partiyası (Höyre, 1849) və kənd burjuaziyası ilə varlı kəndli nümayəndələrini birləşdirən liberal-demokratik Venstre aparıcı rol oynayırdı. Sosial-demokratik hərəkat inkişaf etməyə başladı. 1870-ci illərdə D.-da ilk həmkarlar ittifaqları (1898 ildə Həmkarlar İttifaqları Birliyi yaradıldı), 1871 ildə reformist mövqedə olan Danimarka Sosial-Demokrat Partiyası (DSDP) təşkil edildi. 1884 ildə DSDP nümayəndələri folketingə seçildilər. 19 əsrin son onilliklərində hakimiyyət kralın dəstəyi ilə hökuməti formalaşdıran mühafizəkarların əlində idi (Y.B. Estrup kabinet). 1872 ildən parlamentdə üstünlük təşkil edən Venstre ilə hökumət arasında uzunmüddətli münaqişə (1875–94) baş verdi. Estrup hökuməti ölkəni təsdiq olunmamış büdcə ilə 10 il (1885–94) idarə etdi. Bu müddət ərzində liberallar hökumətin parlamentdə çoxluqda olanlar tərəfindən təşkilini tələb edirdilər. 1894 ildə Estrup istefa versə də, Höyre 1901 ilədək hakimiyyətdə qaldı. 1905 ildə Venstre parçalandı və yeni Radikal Venstre (Det Radikale Venstre) yarandı. 1913 il seçkilərində qalib gəlmiş DSDP ilə Radikal Venstrenin formalaşdırdıqları sosial-liberal hökumət 1920 ilədək hakimiyyətdə qaldı.

19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində D.-da bir sıra mühüm sosial-iqtisadi islahat keçirildi: gəlir və əmlak vergiləri, fəhlələrin bədbəxt hadisələrdən sığortalanması, torpaqsız kəndlilərə torpaq sahələrinin alınması üçün kreditlərin verilməsi tətbiq edildi. 1907 ildə dövlət işsizlərə maliyyə yardımı göstərəcəyinə

zəmanət verdi, 1910 ildən əmək münaqişələri üzrə dövlət arbitrajı və münsiflər məhkəməsi fəaliyyətə başladı. 1908 ildə D.-da qadınlar kommunal seçkilərdə, 1915 ildə isə folketingə seçkilərdə iştirak etmək hüququ qazandılar.

1864 ildən sonra D. bitərəflik siyasəti yürüdü. D. kralı IX Kristian [1863–1906] Avropanın bir çox hökmdarları ilə qohum idi. Onun qızı Daqmar Rusiya imperatoru III Aleksandra əra getdi, oğlu Vilhelm I Georq adı ilə Yunanıstan, nəvəsi Karl isə VII Hokon adı ilə Norveç kralı oldu.

Danimarka 1914–45 illərdə. D. Birinci dünya müharibəsində iştirak etmədi. Buna baxmayaraq 275-dən çox ticarət gəmisini itirdi. 1914 ilin avqustundan ölkədə qiymətlər və ərzaq üzərində ciddi nəzarət tətbiq edildi. 1918 il dekabrın 1-də İslandiya Danimarka ilə uniyada olan müstəqil krallıq statusunu aldı. Almaniyanın məğlub olması D.-ya Şlezviqin qaytarılması məsələsini qaldırmaq imkanı verdi. Versal sülhünün (1919) şərtlərinə uyğun olaraq 1920 ildə keçirilmiş ümumxalq referendumunun nəticələrinə görə Şimali Şlezviq (danimarkalılar yaşayan ərazi) D.-ya birləşdirildi. 1919 ildə D. Millətlər Cəmiyyətinə daxil oldu.

1917 ildən sonra Avropadakı inqilabi və demokratik hərəkatın yüksəlişi D.-ya da təsir göstərdi. 1918–20 illərdə fəhlələr 8 saatlıq iş gününə keçilməsinə nail oldular. DSDP-nin nüfuzu və təsiri artdı, onun nümayəndələri parlamentdə daha fəal rol oynamağa başladılar. 1918 ilin aprelində DSDP-nin sol qanadı Danimarka Sosialist Fəhlə Partiyasına (DSFP) çevrildi. 1919 ilin noyabrında isə onun əsasında Danimarka Sol Sosialist Partiyası yaradıldı [1920 ildə Kominternə daxil olduqdan sonra Danimarka Kommunist Partiyası (DKP) adlandı].

1919 ildə radikallar və sosialistlər hökumətinin qərarı ilə torpaqlar yenidən bölüşdürüldü, 6 mindən çox xırda təsərrüfat yaradıldı. 1920 ilin martında D.-nin mühafizəkar dairələri sosial-liberal hökumətin istefasına nail oldular. X Kristian konstitusiyayı pozaraq mühafizəkarlardan ibarət “işgüzar hökumət”i təyin etdi. 1920 ilin mayında Venstrenin sağ qanadının lideri N. Neyerqorun formalaşdırdığı hökumət hakimiyyətə gəldi. Əhalinin Neyerqor hökumətinin iqtisadi siyasətindən narazılığı 1924 ilin aprelində onun istefası ilə nəticələndi. Sosial-demokratlardan təşkil olunmuş T. Stauning hökuməti 1942 ilin əvvəllərinədək (1926–29 illər is-

“23 oktyabr 1848-ci ildə Danimarka Müəssislər Məclisinin açılışı”.
Rəssam
K. Hansen.
(1860–64).

tisna olmaqla) hakimiyyətdə qaldı.

1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərində baş vermiş dünya iqtisadi böhranı D.-ya ağır zərbə vurdu. 1932 ildə işsizlik 40%-ə çatdı. Yalnız 1933 ilin yanvarında Stauning hökuməti dövlətin iqtisadiyyata fəal müdaxiləsinə nəzərdə tutan “Böhran əleyhinə milli proqram”ının böyük dəstək qazanmasına nail oldu. İqtisadi böhran zamanı radikal partiya və hərəkatların nüfuzu artdı. 1931 ildə sağ cinahda olduqca fəal “Kənd sahibkarları birliyi” yarandı. Nəralar onun üzvləri tərəfindən təşkil olunan bir sıra fəşist və millətçi-sosial qruplaşmalar ilk dəfə 1939 ildə parlamentdə yer aldılar. Ümumiyyətlə radikal partiya və hərəkatlar 1920–30-cu illərdə D.-nin siyasi səhnəsindən kənar qalmışlar.

İqtisadi böhrandan sonra D.-nin sənayeləşdirilməsində mühüm addımlar atıldı: maşınqayırma sahələri, kimya və rezin sənayesi yaradıldı; D. dünya bazarında dizel, gəmi, həmçinin sement sənayesi üçün avadanlığın iri tedarükçülərindən birinə çevrildi.

1930-cu illərdə D. Almaniya ilə B. Britaniya arasında balanslaşdırılmış siyasət yürüdü. D. hökuməti Şimali Avropa bitərəf dövlətlər birliyinin yaradılmasına bağlı danışıqlarda iştirak edirdi. 1939 ildə Almaniyanın təklifi ilə hücum etməmək haqqında müqaviləni imzaladı.

1939 ilin sentyabrında İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə D. öz bitərəfliyini elan etsə də, 1940 il aprel 9-da Almaniya D.-ni işğal edərək onu özünün ərzaq bazasına çevirdi. İşğal idarəçiliyi D.-nin daxili işlərinə qarışmırdı, onun ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə xüsusi memorandumla zəmanət verirdi. Digər işğal edilmiş ölkələrdən fərqli olaraq, D.-

da 1943 ilədək nasistləşdirilmə həyata keçirilmədi. Ordu, donanma, polis, eləcə də təhsil D.-nin nəzarətində idi, demokratik quruluş davam edirdi. Həmkarlar ittifaqları və təşkilatlarının fəaliyyəti qadağan edilməmişdi. 1941 ilin avqustunda DKP qadağan olundu.

İşğal dövründə D.-nin iqtisadiyyatı, əsasən, Almaniya ixtarata (k.t. məhsulları və kömür) yönəldi. Dəyəri 3 mlrd. kronaya çatan bu ixracatın həcmi D. əhalisinin alıcılıq qabiliyyətinin artmasına müsbət təsir göstərdi. Alman hərbiçilərinin inşaat layihələri (ilk növbədə aerodromların tikintisi) D. Milli bankına təqr. 5 mlrd. kronaya başa gəldi. Almaniya hökumətinin təzyiqi ilə D. bolşevizmə qarşı mübarizə üçün “Danimarka könüllülər korpusu”nun (Frikorps Danmark) yaradılmasına razılıq verdi. 1941 ilin dekabrında D. “Antikomintern paktı”na qoşuldu. Koalisiya hökuməti kollaborasionizm siyasəti yürüdü. 1942 ildə T. Stauningin ölümündən sonra sosial-demokrat V. Bul baş nazir oldu. Bu zaman ölkədə iqtisadi vəziyyət sabitləşmiş, kronanın reyksmarkaya nisbətən məzənnəsi möhkəmlənmiş, danimarkalı fəhlələrin Almaniyanın həyata keçirdiyi tikinti işlərinə cəlb olunması nəticəsində işsizlik xeyli azalmışdı. Almaniyanın SSRİ-yə hücumundan sonra kommunistlər Müqavimət hərəkatında aparıcı qüvvə oldular. Onların Mühafizəkar xalq partiyası ilə birlikdə “Frit Danmark” adlı gizli qəzeti nəşr olunurdu. 1942 ilin aprelindən kütləvi sabotaj aktları başladı. 1943 ildə folketing seçkilərində koalisiya hökumətinə daxil olan partiyalar (DSDP, Venstre və Mühafizəkar xalq partiyası) səslərin 93,4%-ni, nasional-sosialistlər isə cəmi 3,3%-ni topladılar. 1943 ildə Hitler Alma-

1944-cü ilin yayında Kopenhagendə (Nörrebro dairəsində) tətilər.

niyasının məğlubiyyətləri və danimarkalıların "işğaldan bezməsi" nəticəsində ölkənin almanlarla əməkdaşlığı zəiflədi. Tətilər və sabotaj aktları artdı. Almaniya komandanlığının D. ordusunun tərk-silah olunması, fəvqəladə vəziyyətin tətbiq edilməsi və sabotajçıların edam olunması tələblərinə D. hökumətinin etirazı Almaniya-Danimarka münasibətlərində dönüş nöqtəsi oldu. 1943 il avqustun 29-da D. hökuməti istefa verdi, gestapo Müqavimət hərəkatı iştirakçıları təqib etməyə başladı. Almanlar habelə gəmilərini batırmış danimarkalı hərbi və dənizçiləri ölkə daxilində nəzarətə götürdülər. Ölkə D. Ali məhkəməsinin təsdiq etdiyi sərəncamlar vasitəsilə dövlət katibləri tərəfindən idarə olunmağa başladı, ictimai həyat nasistləşdirildi. 1943 ilin sentyabrında Azadlıq şurası (Frihedsrådet) və onun gizli silahlı dəstələri yaradıldı (silahlar B. Britaniya və İsveçdən göndərilirdi). 1944 ilin iyun-iyul aylarında baş vermiş ümumi tətilə D. siyasətçiləri ilə Azadlıq Şurası arasındakı danışıqlarda D.-nin azad olunmasından sonra hakimiyyətə gələcək koalisiya hökuməti haqqında müzakirələr başladı. Bu qüvvələr D.-ni müttəfiq kimi tanımaq xahişi ilə Antihitler koalisiyasına müraciət etdi, lakin onun müraciəti SSRİ-nin etirazı ilə qarşılaşdı. 1944 ildə D.-da əsl diversiya müharibəsi (d.y.-lərində, zavod, gəmi və tərsanələrdə partlayışların törədilməsi) başladı. İşğal zamanı təqr. 7 min danimarkalı həlak oldu. 1944 ilin oktyabrından işğalçılara qarşı mübarizəni D. ordusunun ayrı-ayrı dəstələri aparırdı.

1944 ilin yayında keçirilmiş referendum əsasən İslandiya iyunun 17-də respublika elan olundu. 1945 il mayın 5-də D.-dakı alman işğalçı qoşunları ingilislərə təslim oldu. Ölkədə geniş Müqavimət hərəkatı olduğuna görə D. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təsisçilərindən biri ola bil-

di. İşğaldan azad olduqdan sonra D.-da tezliklə demokratik quruluş bərpa edildi.

Danimarka 1945 ildən sonra. 1945 ilin mayında 1944 il razılaşmalarına əsasən V. Bulun koalisiya hökuməti yaradıldı. Folketin qə seçkilər zamanı (1945, 30 oktyabr) K. Kristensen başda olmaqla Venstre hökuməti hakimiyyətə gəldi. Onun tərkibinə köhnə siyasi partiyaların və Müqavimət hərəkatının nümayəndələri daxil oldular. D.-nin iqtisadi yüksəlişində 1948–53 illərdə ABŞ-dan 350 mln. dollar məbləğində alınmış yardım (Marşall planına uyğun olaraq) böyük rol oynadı.

D. sosial-demokratları tezliklə əvvəlki mövqelərini bərpa edə bildilər. Kommunistlər isə "soyuq müharibə" şəraitində öz populyarlıqlarını itirdilər. 1948 il martın 23-də Farer a-rı daxili özünüidarəetmə hüququ qazandılar. 1947 ildə Danimarka-Almaniya sərhədi qəti olaraq müəyyən edildi. 1955 ilin martında Şlezviqdəki azsaylı xalqların hüquqları və statusu barədə Danimarka-Almaniya razılaşması əldə olundu. Skandinaviya dövlətlərinin Şimal müdafiə ittifaqını yaratmaq cəhdi alınmadıqdan sonra D. Norveçlə birgə 1949 il aprelin 4-də NATO təsisçilərindən biri oldu. D.-nin silahlı qüvvələri NATO-nun sülhməramlı aksiyalarında, o cümlədən Süveyşdə (1956–57), Konqoda (1960–64) və Kiprdə (1964 ildən) iştirak etdilər.

1950–60-cı illər sürətli iqtisadi inkişaf və D.-nin "ümumi rifah dövləti" kimi formalaşması dövrü idi. Bir çox göstəricilərə (adambaşına düşən ÜDM-in həcminə, həyat səviyyəsinə və keyfiyyətinə) görə D. Avropa və dünyada birincilər sırasına çıxdı.

1953 il iyunun 5-də qüvvəyə minmiş yeni konstitusiyaya əsasən birpalatalı parlament (folketing) yaradıldı, D. taxtına varislik hüququ kişilərlə yanaşı qadınlara da verildi, yerli idarəetmə orqanları-

nın rolu artdı. Qrenlandiya D. krallığının bir hissəsinə çevrildi (bax *Qrenlandiya məqaləsinə*). 1958 ildə D. hökuməti ABŞ təyyarələrinin Qrenlandiya ərazisi üzərindən uçuşlarına icazə verdi.

Skandinaviya ölkələri ilə əməkdaşlıq siyasətini həyata keçirən D. 1952 ildə Şimal şurasının yaradılmasında iştirak etdi. D.-nin Avropa İqtisadi Birliyinə (AİB) qəbul edilməsi haqqında 1961 ildə başlayan danışıqlar 1963 ildə dayandırıldı, 1969 ildə isə yenidən davam etdirildi. Müqavilə 1972 ildə imzalandı və ümumxalq referendumunda səsvermədən sonra 1973 il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. 1977–88 illərdə D.-da NATO-nun Qərbi Avropa ölkələrində nüvə silahının yerləşdirilməsinə qarşı və Şimali Avropanın nüvə silahlarından azad zonaya çevrilməsi uğrunda hərəkat başlandı. 1972 ilin yanvarında II Marqrete D. kraliçası oldu. 1979 ildə Qrenlandiyaya daxili özünüidarəetmə hüququ verildi.

D. iqtisadiyyatının sabit inkişafı 1970-ci illərin əvvəllərindəki neft böhranı səbəbindən pozuldu. Böhran nəticəsində başlayan iqtisadi tənəzzül, artan işsizlik və inflyasiya ənənəvi partiyaların mövqeyini sarsıtdı. Adətən seçicilərin 90%-inin səsini qazanan partiyalar 1973 il seçkilərində səsəlin 58%-ini topladılar. Ən çox itkilərə məruz qalanlar sosial-demokratlar və mühafizəkarlar oldular. Seçkilərdə M. Qlistrupun populist Tərəqqi partiyası qalib gəldi. 1973–82 illərdə D.-da davamlı koalisiya hökuməti yaratmaq mümkün olmurdu, kabinetlər çox vaxt parlamentdəki azlıqlardan formalaşdı (məs., 1979 ildə A. Yorgensenin kabineti). Yalnız 1982 ildə siyasi vəziyyət sabitləşdi. P. Şlüterin baş nazir olduğu (1993 ildə) yeni hökumətin tərkibinə qeyri-sosialist partiyaların nümayəndələri daxil idi. O, bir sıra mühüm iqtisadi və sosial islahatlar keçirdi; 200 mindən çox yeni iş yeri yaradıldı. Bununla belə işsizlik səviyyəsi, eləcə də D.-nin xarici borcu artdı. 1993 ildə D.-nin Şimal dənizində neft və qaz hasilatına başlaması ilə yenidən iqtisadi artım baş verdi.

D. hökuməti xarici siyasətdə Mərkəzi Avropada hərbi qarşıdurmanın və nüvə silahlarının əleyhinə çıxış edirdi. 1986 ildə keçirilmiş referendumda danimarkalıların ümumavropa bazarının islahat yolu ilə dəyişdirilməsinə, 1988 il seçkilərində isə D.-nin NATO tərkibində qalması lehinə səs verdilər. SSRİ-nin və sosialist sisteminin dağılması zamanı D. Baltikyanı respublikaları fəal şəkildə dəstəklədi. Şorqi

Avropadakı keçmiş sosialist dövlətlərinin tezliklə AB-nə inteqrasiyasına tərəfdar çıxdı. 1994 ildə hakimiyyətə gələn sosial-demokrat P. Nürup-Rasmussenin koalisiya hökuməti qoşunlarını sülhməramlı kontingentin tərkibində Balkanlara göndərdi. Maastrixt müqaviləsi 1992 ilin iyununda keçirilmiş referendumda dəstəklənməyə də, təkrar səsvermə (1993, may) zamanı bəzi şərtlərlə qəbul edildi. 1998 il referendumunda danimarkalı Avropa inteqrasiyanı dərinləşdirən Amsterdam müqaviləsinə səs verdilər, lakin 2000 ildə avronun ölkədə dövriyyəyə buraxılmasından imtina etdilər. D. silahlı qüvvələri NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı hərbi əməliyyatında (1999), Əfqanıstan müharibəsində (2002–2013), İraqa qarşı müharibədə (2003–2007) və Liviyaya hərbi müdaxiləsində (2013) iştirak etdilər.

2000-ci illərin əvvəllərində enerji daşıyıcılarının bahalaşmasına baxmayaraq, D. iqtisadiyyatı irəliləməkdə davam etmişdir. D.-nin baş naziri vəzifəsində Venstrenin liderləri A.F. Rasmussen (2001–2009) və L.L. Rasmussen (2009–2011) olmuş, 2011 ilin oktyabrından sosial-demokrat X. Törninq-Şmittidir.

Təsərrüfat

D. Avropanın stabil inkişaf edən iqtisadiyyata malik, yüksək inkişaf etmiş kiçik ölkələri qrupuna aiddir. ÜDM-in həcmi 244,9 mlrd. dollardır (alıcılıq qabiliyyəti pariteti üzrə, 2013); adambaşına düşən gəlirə görə (43,8 min dollar) D. dünyada 7-ci (BVF-nin məlumatına görə). Aİ ölkələri arasında (Lüksemburq və İrlandiyadan sonra) 3-cü yeri tutur. İnsan inkişafı indeksi 0,900 (2013; 187 ölkə arasında 10-cu yer); real ÜDM artımı 0,4% (2013) təşkil edir.

İqtisadiyyatı ən qabaqcıl postsənaye ölkələri üçün səciyyəvi olan struktura malikdir: ÜDM-in 77,5%-i xidmət sferasında, 21,2%-i sənaye və tikintidə, 1,3%-i meşə və kənd təsərrüfatında, baliqçılıqda yaranır (2014). D. beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə fəal iştirak edir; daxili bazarı məhduddur (kiçikdir). Sənaye bir sıra ixtisaslaşmış emtutumlu istehsala (energetika, əzəçilik, bioloji və informasiya texnologiyaları və s.) malikdir. Yüksək səmərəli k.t. iqtisadiyyatın aparıcı sektorlarından biri və ixracat gəlirlərinin mühüm mənbəyidir. D. iri baliqçılıq dövlətidir.

Avropada sosial təminatın ən qabaqcıl sistemlərindən biri D.-dadır: sosial xərclər ÜDM-in 31,3%-ni (2003; adam-

Torshavn şəhərindən görünüş. Farer adaları.

başına ildə 8223 avro; danimarkalıların təqr. 1/4-i müxtəlif ödəmələr alır) təşkil edir. İnkişafın innovasiya istiqaməti ekologiya ilə getdikcə sıx uzlaşır. ETTKİ-yə sərf olunan xərclər (ÜDM-in 2,6%-i, 2003) ÜDM və sənaye istehsalının inkişafı ilə müqayisədə yüksələn tempə artır; şirkətlərin gəlirlərinin xeyli hissəsi tədqiqat sektoruna yönəldilir. Enerjiyə qənaət edən (1980-ci illərdən enerji istehlakı, demək olar ki, dəyişməzdir) və təbiəti mühafizə edən (o cümlədən ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş) texnologiyaların inkişafına və onların sürətli tətbiqinə böyük əhəmiyyət verilir. Külək enerjisi, suyun, torpağın təmizlənməsi, tullantıların yenidən emalı kimi sahələrdə ölkənin beynəlxalq mövqeyi olduqca yüksəkdir.

Sənaye. 1990–2004 illərdə sənaye məhsulu istehsalının həcmi 21% artmışdır; yeni yüksək texnologiyalı istehsal sahələri daha sürətlə inkişaf etmişdir. Sənaye istehsalının artım tempi 2014 ildə 1% olmuşdur. ÜDM-in 17%-i və işləyənlərin 20,3%-i (2011) emal sənayesi sahələrinin payına düşür. Paytaxt regionundan istehsal tədricən ölkənin q. regionlarına (Fün a., Yutlandiya y-a; 21 əsrin əvvəllərində istehsal şirkətlərinin artıq təqr. 2/3-i burada yerləşdirilmişdir) köçürülür; Kopenhagen və İsveçlə sərhədin yaxınlığında Eresunn regionunun D.-ya məxsus hissəsi yüksək texnologiyalı istehsalın (elektron, telekommunikasiya kompleksləri) cəmləşdiyi əsas rayondur.

Geniş nomenklaturalı məmulat istehsal edən kiçik və orta müəssisələr üstünlük təşkil edir. İstehsalın çox hissəsi ixrac

yönümlüdür. Adambaşına düşən əmtəə ixracının dəyərində görə (2006 ildə 17 599 dollar) D. dünya liderləri onluğuna daxildir. İxrac edilən məhsullar arasında kimya (85%-ədək, əzəçilik də daxil olmaqla), maşınqayırma (orta hesabla 75%), mebel (təqr. 63%), yeyinti (55%-dən yuxarı) və yüngül (55%-dən yuxarı) sənaye sahələrinin payı daha yüksəkdir.

Sənayedə satış dəyərində 9,2%-i mineral xammal hasilatının payına düşür (2005). 1970-ci illərin əvvəllərinə qədər D. yalnız tikinti materiallarının (qum, taşaşır, əhəngdaşı, çınqıl) istehsalı və şüşə-fayans sənayesi (gil) üçün öz xammalından istifadə edirdi. 1960-cı illərin sonlarında Şimal dənizinin D. sektorunda neft və qaz yataqları aşkarlandı. Yataqların işlənilməsinə 1972 ildə başlandı, bu xammal növləri ilə özünütəminatla 1997 ildə nail olundu. Neft [gündəlik 27,8 t (2013); D. sahələrində aşkarlanmış neft ehtiyatları 125,5 mlrd. t; 2014], təbii qaz (4,845 mlrd. m³; ehtiyatları 43,01 mlrd. m³; 2013) hasil edilir. Dan, Qorm və s. (cəmi 19; təqr. 50 platforma və təqr. 280 quyu) yataqlar işlənilir. Hasilatın təqr. 80%-i (15 yataq) DUC konsorsiumunun ("Dansk Undergrunds Consortium"; onun tərkibinə 10 şirkət, o cümlədən "Shell" – hasilatın 36,4%-i, "Mærsk Olie og Gas A/S" "A.P. Møller-Mærsk Gruppen"ə aiddir – 30,9%-i, "Texaco" – 11,9%-i daxildir), təqr. 8%-i "DONG Energy" dövlət konserninin (3 yataq; qazın nəqli, saxlanması və paylaşdırılması sahəsində inhisarçıdır), təqr. 6%-i "Hess Corporation"un payına düşür. Enerji resurslarının hasilatı daxili

“Horns Rev” külək generatorları. Şimal dənizi.

tələbatı üstələyir. D. neft və təbii qazın netto-ixracatçısıdır. Neft ixracı 14,9 mln. t (2004; o cümlədən 39%-i İsveçə, 25%-i Niderlanda, təqr. 10%-i Finlandiyaya, həmçinin Fransa və Almaniya), qaz 5,2 mlrd. m³ (o cümlədən 43%-i Almaniya, 2004 ildən 40%-i Niderlanda, 17%-i İsveçə) təşkil edir. 2005 ildə qaz ixracı ilk dəfə daxili tələbatı üstələmişdir. Kömürə olan tələbat tamamilə idxal hesabına (hər il təqr. 9 mln. t; əsasən, CAR, Kolumbiya, Rusiya və Polşadan) ödənilir. Neft emalı müəssisələri Frederisiya və Stiqsnes şəhərlərində yerləşir.

Elektrik st.-larının müəyyən olunmuş gücü təqr. 13,51 min MVt-dır (2011). Elektrik enerjisi istehsalı 29,85 mlrd. kVt.saət, tələbatı 32,62 mlrd. kVt.saətdir (2012). İstehsalın 83%-i İES-lərin (ən irisi Cənubi Yutlandiyada Obenro fyordu yaxınlığında “Ansted” İES-idir, kömürlə işləyir), 17%-i qeyri-ənənəvi mənbələrin payına düşür. D. elektrik enerjisini (istehsalın 7%-indən çoxunu) Almaniya və Norveçə ixrac edir; eyni zamanda onu İsveçdən idxal edir. Elektrik enerjisi istehsalına ölkənin qərb rayonlarında (Yutlandiya y-a, Fün a. və ona bitişik adalar) ELSAM şirkəti, şərq rayonlarında (Zelandiya, Falster və Lollann adaları) “Energi E2” şirkəti (hər 2 şirkət elektrik enerjisinin təqr. 80%-ini istehsal edən “DONG Energy” strukturuna daxildir) nəzarət edir. İES-lərin çoxu müxtəlif yanacaq növlərinin istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuşdur; ümumilikdə neft və kömür istehlakı tədricən azalır, qaz istehlakı isə artır. Digər Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə D. istilik və elektrik enerjisinin

ekoloji təmiz generasiyası növlərinin inkişafına daha çox yönəlmişdir. Ümumi istehsal və istehlakda bərpa olunan mənbələr (o cümlədən külək energetikası qurğuları, tullantıların yandırılması və təkrar emalı, bioloji kütlə) hesabına istehsal edilən enerjinin payı artır. Külək enerjisindən istifadə üzrə D. dünyada aparıcı yerlərdən birini tutur. “Horns Rev” (Şimal dənizində, sahildən 14–20 km məsafədə, Blovanns-Huk burnuna qarşı tərəfdə; gücü 160 MVt) dünyanın ən iri külək parkıdır; digərləri: “Nysted” (Lollann a.-ndan 10 km c.-da), “Samsø” (Samsø a.-nın 3,5 km-liyində), “Middelgrunden” (Kopenhagendən ş.-də, sahildən 2 km məsafədə), “Tunø Knob” (Orxusdan c.-da, Yutlandiya sahilinə Tunø a. arasında), “Vindeby” (Lollann a.-ndan şm.-da). Bioloji yanacaqdan (Holstebro ş. yaxınlığında, Yutlandiyanın q.-ində suyun təmizlənməsindən sonra qalan k.t. tullantıları və çöküntüdən enerji istehsalı üzrə dünyanın ən iri müəssisələrindən biri tikilmişdir, 2006), dəniz dalğalarının enerjisindən (Yutlandiyanın şm.-q.-ində, Nissum-Bredning fyordu rayonunda təcrübə stansiyası) və günəş enerjisindən istifadə sahələrində işlənilmələr geniş tətbiq olunur.

Metallurgiya (metal emalı da daxil olmaqla; satış dəyərinin 7,4%-i) idxal xammalına əsaslanır. Ən iri müəssisəsi “DanSteel A/S” poladyayma şirkətinin kombinatıdır (Frederiksverk ş.; Rusiya şirkəti “Novolipetsk metallurgiya kombinatı”na məxsusdur; polad lövhə istehsalı 432 min t, 2005).

Sənaye məhsulu satışının 25%-i ma-

şınqayırmanın (elektron məmulatlar və nəql. vasitələri də daxil olmaqla) payına düşür. Gəmiqayırma, energetika və soyuducu avadanlıq, elektrotexnika məhsulları, yeyinti sənayesi üçün avadanlıq, tibbi cihaz və alətlərinin istehsalı, telekommunikasiya kompleksi sahələrində D.-nin mövqeyi ənənəvi olaraq güclüdür. 20 əsrin sonlarından başlayaraq gəmiqayırma böhran keçirir; dünya gəmi istehsalında D.-nin payı 0,8%-ədək azalmışdır (2004). Məhsulun böyük hissəsini ixrac sifarişləri (müxtəlif növlü və tonnajlı gəmilər) təşkil edir. Kopenhagen və Olborq əsas gəmiqayırma və gəmi təmiri mərkəzləridir. Əsas gəmiqayırma müəssisələri “A.P. Møller-Mærsk Gruppen”ə məxsusdur. D.-nin ən böyük tərsənəsi Odensedə yerləşən “Odense Staalskibsværft Gruppen”dir; burada konteynerdaşıyan gəmilər [o cümlədən 4 minədək İFE konteyner daşımağa qadir olan; 2006 ildə dünyada ən iri konteynerdaşıyan “Emma Mærsk” (11 min İFE konteyner) istifadəyə verildi], kabelquraşdırıcılar, tankerlər, yedəklər inşa edilir. Konteyner istehsalı ilə “Mærsk Container A/S” məşğul olur. Mühərriklər (o cümlədən gəmi dizeli), nasoslar, radiostansiyalar, radar qurğuları və s. növdə gəmi avadanlığı istehsal edən zavodlar tərsənələr ilə əlaqədirlər.

Energetika avadanlığı və texnologiyalarının istehsalında “Grundfos A/S” (nasos avadanlığının – ümumilikdə ildə təqr. 10 mln. nasos, həmçinin elektrik motorlarının və onlar üçün elektron avadanlığın, su təchizatı və su təmizləyici, qızdırıcı, kondisionerləşdirmə və s. sistemlər üçün avadanlığın aparıcı istehsalçısıdır) və “Danfoss A/S” (məişət və sənaye qurğuları, istilik təchizatı və kondisionerləşdirmə üçün kompressorlar; istilik təchizatı sistemləri, iri soyuducu qurğular, istehsal xətləri üçün nəzarət qurğuları; “Danfoss Aquaz A/S” törəmə şirkəti dəniz suyundan və ya hər hansı içmək üçün yararlı olmayan digər sudan təmiz içməli su əldə etməyə imkan verən membran texnologiyalarının işlənilməsi və istehsalı ilə məşğul olur) konsernləri irəlidedir. Külək enerjisi sahəsində avadanlıq və texnologiyalar istehsalı üzrə D. ABŞ və Almaniya ilə birlikdə dünya liderləri sırasına daxildir. Külək qurğuları üçün turbinlərin ən iri istehsalçıları “Vestas Wind Systems A/S” (2004 ildə “NEG Micon A/S” şirkətini əldə etmişdir; 2005 ildə dünya istehsalının təqr. 28%-i), “Siemens Wind Power A/S” (təqr. 5%) və “LM Glasfiber A/S” şir-

kətləridir. Turbinlərin təqr. 90%-i ixrac edilir (əsasən, Avropa ölkələrinə).

Soyuducu avadanlıqlarının aparıcı istehsalçıları “Vestfrost” (Esbjerg; “Esbjerg Group”a məxsusdur), “Gram A/S” (Polşa şirkəti “Amica”ya məxsusdur; o cümlədən qənnadı sənayesi, dondurma istehsalı üçün qurğular, kondisionerlər) şirkətləridir. Tibbi cihazlar və materiallar sahəsində D. şirkətləri dünya bazarında əhəmiyyətli yer tutur. “GN ReSound” (“GN Store Nord”un tərkibindədir; dünya üzrə eşitmə aparatı istehsalının təqr. 25%-i; həmçinin diaqnostika avadanlığı və s. də istehsal edir) və “Coloplast” (yük-səkkefiyyətli sarğı materialı və s. tibbi məhsul istehsalı üzrə dünya liderlərindən biri) tanınmış şirkətləridir.

D. yeyinti sənayesi, xüsusilə də süd emalı üçün avadanlıq istehsalı üzrə qədim ənənəyə malikdir. Məhsulların təqr. 75%-i “Anhydro Group” konsernin (o cümlədən süd zavodlarının tam layihələndirilməsi və quraşdırılması; pendir, pivə, şirələr, uşaq qidası və s. istehsalı üçün avadanlıqların buraxılışı; məhsulun təqr. 80%-i ixrac edilir) payına düşür. K.t. (elektrik sağıcı aparatları və s.), ot və balıq emalı üçün avadanlıqların, lak, boya, sement istehsalı kimi ənənəvi sahələr qorunub saxlanılmışdır.

Elektron məhsulların D. istehsalçıları arasında “GN Store Nord” şirkətləri qrupu (fərdi əlaqə vasitələri bazarında dünya liderlərindən biri) və “Bang & Olufsen” firması (məişət audio və video texnikası, akustik sistemlər, telefonlar və s.) irəlidedir.

Hərbi texnika və komplektlərin istehsalı üzrə ən iri şirkətlər: “Terma A/S” (mənzil-qərargahı Orxus yaxınlığında Lüstrupda yerləşir; yüksəktexnologiyalı komponentlər, o cümlədən radar sistemləri, hərbi təyyarə və helikopterlər üçün radioelektron müdafiə sistemləri, kosmosda tətbiq olunmaq üçün avadanlıq, mülki hava gəmiləri üçün komponentlər, quru qoşunları, HHQ və HDQ üçün komanda və nəzarət avadanlıqları; firma dövriyyəsinin 87%-i xarici müqavilələrin payına düşür), “GPV Printca A/S” (hərbi texnika və kosmik gəmilər üçün elektron komponentlər), “Systematic Software Engineering” (hərbi ehtiyatlar üçün komanda və nəzarət sistemləri).

Kimya sənayesi (əcaçılıq da daxil olmaqla satışın təqr. 17,8%-i) məhsullarının çeşidi geniş deyildir, lakin, ayrı-ayrı istehsal sahələri üzrə D. Avropada nəzərəcarpacaq dərəcədə öndədir. “Haldor Topsøe

“Lego” uşaq konstruktorları hazırlayan sexlərindən biri. “Lego Group” kompaniyası.

A/S” şirkəti sulfat turşusunun (dünya üzrə istehsalın təqr. 25%-i; onun tullantısız istehsalı texnologiyasını işləyib hazırlamışdır), “Lego Group” – plastik kütlənin (o cümlədən “Lego” uşaq konstruktorları üçün), “Superfos” – plastik ştamplaşdırılmış qablaşdırıcıların (o cümlədən əcaçılıq məhsulları üçün), “Cheminova A/S” şirkətlər qrupu – bitkilərin müdafiəsi vasitələrinin iri tədarükçüsüdür. Ənənəvi olaraq lak və boyalar (o cümlədən gəmilər üçün) istehsal edilir. Əcaçılıq (təqr. 18 min nəfər məşğuldur, 2004) aparıcı və sürətlə inkişaf edən (1995 – 2005 illərdə məhsulun həcmi 2,5 dəfədən çox artmışdır) sahələrdən biridir. 1980-ci illərdən istehsal biotexnoloji metodlar (başlıca olaraq D.-İsveç sərhədyanı rayonunda) əsasında inkişaf edir. Aparıcı əcaçılıq konserni olan “Novo Nordisk” (dünyadakı əcaçılıq şirkətləri arasında 22-ci yer) insulini (dünya üzrə

istehsalın təqr. 50%-i), həmçinin sənaye enzimləri, hormonəvəzləyici terapiya, baytarlıq və hematoloji preparatları, antibiotiklər, vitaminlər, müxtəlif diaqnostik vasitələrin istehsalı üzrə dünyada liderdir. “H.Lundbeck A/S” şirkətinin əsas məhsulları psixi xəstəliklərin və mərkəzi sinir sistemi xəstəliklərinin müalicəsi üçün preparatlar, antidepressantlar və ağrıkeçirici vasitələrdir. D. əcaçılıq ixracatının əsas hissəsini insulini (40%), digər hormonlar (29%), vitamin preparatları (10%), antibiotiklər (6%) təşkil edir. Əsas alıcıları Almaniya, İsveç, B.Britaniya, Belçika, Niderland və İrlandiyadır (ixracatın 60%-indən çoxu).

Ağac emalı və mebel (sellüloz-kağız da daxil olmaqla, satış dəyərinin 13,5%-i) sənayesində təqr. 20 min nəfər işləyir, 500-dən çox şirkət fəaliyyət göstərir. Müəssisələri, əsasən, kiçikdir və az miqdarda istehsal gücünə malikdir. İxtisaslaş-

“Novo Nordisk” əcaçılıq konserninin mənzil-qərargahı. Baksver (Kopenhagen).

Kopenhagen yaxınlığında çiyələk plantasiyası.

dırılmış iri müəssisələr "Junckers Industrier" (müxtəlif növ parketlər, döşəmə taxtaları və s) şirkətinə və "Fritz Hansen A/S" mebel konserninə aiddir. İstehsal xərcləri yüksək olduğundan, oduncaqlar emal üçün Şərqi Avropa (o cümlədən müəssisələri yüksək səviyyəli texniki avadanlığa malik Baltikyanı ölkələrə) və Asiya ölkələrinə göndərilir. D., ənənəvi olaraq, oduncağı İsveç və Finlandiyadan idxal edir.

Satış dəyərinin təq. 1,6%-i tikiş, toxuculuq və gön-dəri sənayesinin payına düşür. Dəbli geyim istehsalı üzrə D. Skandinaviya ölkələri arasında liderdir. Sahə üzrə kiçik müəssisələr (əsasən, 25–100 olur) Yutlandiyanın mərkəzində və q.-ində cəmləşmişdir, başlıca mərkəzi Rinqkøbing, digərləri isə Vaile, Kopenhagen və Olborqdur. D.-da geyim ixracının təq. 75%-i 3 ən iri – "Bestseller A/S" (Vero Moda, Jack&Jones, TDK, O-N-L-Y və s. brendlər), "BTX Group" (B-Young, Cero, Erla, Freeze, Signature, Wiki, 4You, Blend of America, Kabooki, həmçinin interyer və ev tekstili məmulatları) və "IC Company" (MEXX, InWear, Matinique və s.) konsernlərinin payına düşür. Dizayn üzrə firmaların çoxu D.-da yerləşir; bir sıra şirkət tikiş və məmulatların qablaşdırılması üzrə müəssisələrini Şərqi Avropa ölkələrinə (əsasən, Polşa və Ukraynaya), Hindistan, Çin və Türkiyəyə köçürür. Hazır geyim (2,4 mlrd. dollar, 2005; əsasən, Almaniya, İsveç və Norveç) ixracatı artır, toxuculuq məmulatlarının isə əksinə azalır. D. şirkəti "Ecco" tanınmış ayaqqabı istehsalçılarından (ümumilikdə təq. 13 mln. cüt, 2005) biridir. Ənənəvi olaraq qab-qacaq (Kopenhagendə "Royal Porcelain Factory") və interyer əşyaları istehsal edilir.

Yeyinti sənayesi (ümumi satışın 22,4%-i) inkişaf etmişdir; qida məhsullarının istehsalı üzrə D. Aİ-də 5–6-cı yeri (adambaşına düşən istehsal həcminə görə 1-ci yer) tutur. D. donuz ətinin (dünya ixracatının təq. 17%-i), bekon və vetçinanın (22%), pendir (istehsal 355 min t, ixracat 258 min t təşkil edir, dünyada 4-cü yer; 2005), kərə yağı, quru süd və s. süd məhsullarının iri ixracatçılarından biridir. D.-İsveç konserni "Arla Foods" (süd məhsullarının, o cümlədən pendirin Aİ-də ən iri ixracatçısı), "Danish Crown AmbA" konserni (donuz əti və donuz ətindən məhsulların, o cümlədən məşhur D. bekonunun istehsalı üzrə Avropada lider; "Steff Houlberg" və "Tulip" ət emalı zavodları konsernin tərkibinə daxildir) və "Danisco A/S" şirkəti (yeyinti sənayesində istifadə edilən müxtəlif əlavələrin: şəkərvəzləyicilər, stabilizatorlar, aromatizatorlar, biokonservatorlar, emulqatorlar, rəngləyicilər və s.-nin dünya üzrə iri istehsalçısı) aparıcı mövqə tutur. 80 pivəbişirmə müəssisəsi fəaliyyət göstərir (2006); aparıcı istehsalçıları: "Carlsberg A/C" (dünyanın ən iri pivəbişirən şirkətlərindən biri, ildə 8,3 mlrd. l pivə istehsal edir və satır; ən məşhur markaları "Carlsberg" və "Tuborg"), "Royal Unibrew" ("Faxe", "Ceres" markaları) və "Harboes Bryggeri A/S". Qənnadı məmulatları ("DanCake", "Anton Berg"), "Stimorol" və "Dirol" saqqızları ("GumLink A/S"), meyvə konservləri istehsal edilir. Sahənin müəssisələri (süd, ət konservləri, unüydən, çörəkbişirən, pivəbişirən, konserv, qənnadı, tütün və s.) ölkə ərazisində kifayət qədər bərabər yerləşdirilmişdir. Şəkər zavodlarının çoxu şəkər çuğunduru əkilən rayonlarda (D.-nin c.-ş.-ində), balıq konservi zavodları

isə Yutlandiyanın q.-ində və şm.-ində yerləşir.

Kənd təsərrüfatı. Yüksək intensivliyə və məhsuldarlığa malik k.t. ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sektorlarından. İstehsal edilən aqrar (əsasən, heyvandarlıq) məhsulun həcmi daxili tələbatı, demək olar ki, 3 dəfə üstələyir, məhsulun təq. 2/3-si ixrac edilir. K.t. istehsalının əsasını ailə fermaları təşkil edir. Fermaların orta hesabla sah. 58 ha-dır (Aİ üzrə orta həddən yüksək). Sahəvi ixtisaslaşmanın güclənməsi, təsərrüfatların (2004 ildə cəmi 45,6 min), fermerlərə xidmət göstərən və k.t. məhsulunu emal edən müəssisələrin birləşdirilərək böyüməsi davam edir. Təsərrüfatların ümumi sayının təq. 49%-ni kiçik fermalar (30 ha-yədək) təşkil edir; becərilən torpaqların təq. 12%-i onlara məxsusdur. İri fermaların (50 ha-dan çox; təsərrüfatların sayının 37%-i) payına torpaqların 79%-i düşür. Bütün aqrar təsərrüfatların təq. 60%-i heyvandarlıq (onların yalnız 6%-i çoxsahəlidir, eyni zamanda donuz və qaramal yetişdirir), 40%-i isə bitkiçilik məhsulları üzrə ixtisaslaşmışdır. Aqrar sektorda fermerlər tərəfindən təşkil olunmuş təq. 300 kooperativ cəmiyyət, birlik, müəssisə və assosiasiyalar fəaliyyət göstərir. Kooperativlər məhsulun alqı-satqısı, k.t. texnikasının təmiri və s. ilə məşğul olur.

Texnologiya və aqrar texnikanın yüksək səviyyəsinə k.t.-nin idarə edilməsində ən qabaqcıl metodların tətbiqi vasitəsilə nail olunur; məhsulun istehsalı və emalının bütün mərhələləri mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmışdır. Mineral gübrələrdən istifadə (2004 ildə 286,8 min t) azalır. Ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi (2004 ildə fermaların ümumi sayının 7%-i, becərilən torpaqların təq. 6%-i) sürətlə genişlənir.

D.-da ASK-nin məhsul ixracı 9,6 mlrd. dollar (o cümlədən donuz əti 4,65 mlrd. dollar, süd məhsulları 1,8 mlrd. dollar, xəz malları 0,67 mlrd. dollar, 2005) təşkil edir. Əsas alıcıları Almaniya, B.Britaniya, Yaponiya və İsveçdir; aqrar məhsulun Şərqi Avropa ölkələrinə ixracı sürətlə artmaqdadır.

K.t.-nin aparıcı sahəsi heyvandarlıqdır (aqrar məhsul dəyərinin 65,5%-i, 2004). Donuzçuluq və südlük heyvandarlıq daha çox inkişaf etmişdir: sahənin məhsul dəyərinin 60,2%-ni ət və diri heyvan (o cümlədən donuz əti təq. 50%), 29,4%-ini süd təşkil edir. İxtisaslaşdırılmış iri donuzçuluq təsərrüfatları

(orta hesabla 1200 baş; 2004) daha çoxdur. Əsasən yüksək məhsuldar landras cinsindən olan donuzların sayı 13,5 mln. başdır (2005). Donuz əti istehsalına görə D. dünyada 6-cı (təq. 2 mln. kq, 2004) yerdə, ixracatı üzrə (1,6 mln. kq-dan çox) ilk sıralarda, adambaşına düşən istehlakı və ixracı üzrə Avropada 1-ci yeri tutur. Ənənəvi olaraq sənaye quşçuluğu (2005 ildə 17,5 mln. toyuq) inkişaf etmişdir. Qaramalın sayı (mal və dana əti istehsalı 2005 ildə 145 min t) azalır, o cümlədən Cənubi Amerika mal əti tədarükçüləri ilə artan rəqabət səbəbindən. Əsas südlük heyvandarlıq r-nu Yutlandiyadır. 1980-ci illərin ortalarından süd istehsalı (4,58 mln. t, 2005) Aİ kvotası ilə məhdudlaşdırılır. Süd fermer təsərrüfatlarına məxsus kooperativ birliklərin iri süd zavodlarında emal edilir. Heyvandarlıq məhsulları dəyərinin 8,3%-i xəz mallarının payına düşür. Xəzlik qəfəs heyvandarlığı (su samurunun yetişdirilməsi üzrə 1786 ferma) daha çox balıq tullantılarının istifadəsi əsasında inkişaf edir. D. su samuru xəzinin istehsalı (12,9 mln., 2004) və onun ixracı (dünya istehsalının təq. 40%-i) üzrə dünya liderlərindəndir. Kopenhagen xəz hərracı (Kopenhagen Fur) Avropada ən böyük, dünyada isə (ildə 5 hərrac keçirir, hər birində 2–3 mln. su samuru dərisi satılır) ən böyüklərindən biridir.

Bitkiçilik (aqrar məhsul dəyərinin 34,5%-i, 2004) daha çox heyvandarlığın tələbatına cavab verir: yemlik bitki və ot əkilmiş sahələr ərzaq bitkisi əkinlərini üstələyir. Becərilən torpaqların (cəmi 2645,3 min ha, ölkə ərazisinin təq. 65%-i) strukturunun 56,2%-i dənli bitkilərin, 30,3%-i ot və yaşıl yem, 3,6%-i kökümeyvəliyə (o cümlədən kartof, şəkər çuğunduru və yemlik çuğundur), 0,8%-i tərəvəz, meyvə və giləmeyvələrin payına düşür. Sahənin başlıca istiqamətləri qida məhsulları, heyvan üçün yem, gül və dekorativ bitkilərin istehsalıdır.

Əsas dənli bitkiləri (sahə məhsullarının ümumi dəyərinin 37,5%-i), arpa (donuz yemi kimi və pivə istehsalında istifadə edilir) və buğdadır; çovdar, yulaf da əkilir. Bitkiçilik məhsulları dəyərinin 18%-i yemlik bitkilərin (çuğundur, ot və s. yaşıl yemlər, o cümlədən qarğıdalı, qarayonca, yonca), 15,9%-i gül, dekorativ dibiçək (o cümlədən kaktus) və s. bitkilərin, 6,8%-i tərəvəz, meyvə və giləmeyvənin, 5,4%-i kartofun, 5%-i şəkər çuğundurunun, 4,5%-i toxumların payına düşür

Farer adalarında akvaferma.

(2004). D. toxum üzrə (o cümlədən çəmən bitkiləri – yonca, qaramuq və s., şəkər çuğunduru, kartof) dünyada iri ixracatçıdır. Bitkilərin orta məhsuldarlığı yüksəkdir (s/ha, 2005): dənli bitkilər 61 (o cümlədən payızlıq buğda sortları 72, arpa 60, yulaf 47, çovdar 50), kartof 350, şəkər çuğunduru 587. Yığım (min t, 2005): dənli bitkilər 9239, o cümlədən buğda 4829, arpa 3794; raps (əsas yağlı bitki) 341; kartof 1587, o cümlədən toxumluq 144, un istehsalı üçün 891, ərzaq məhsulu kimi 552; şəkər çuğunduru 2757, yemlik çuğundur 377; ot və yaşıl yemlər 21630, o cümlədən qarğıdalı 4606, növbəli əkinli ot və yaşıl yemlər 10 958. Çovdar və yulaf, əsasən, Yutlandiyanın q., şm. və mərkəzi rayonlarında, arpa – bərabər şəkildə bütün ölkə ərazisi üzrə, buğda (əsasən, payızlıq) – Danimarka arxipelaqı adalarının məhsuldar torpaqlarında və Yutlandiyanın q.-ində; şəkər çuğunduru – əsasən, ölkənin c.-ş.-ində (Lollann, Falster, Mön, Zelandiya adaları, Fün a.-nın c.-u), kartof (ərzaq sortları), demək olar ki, hər yerdə (lakin yığımın təq. 4/5-ü Yutlandiyanın mərkəzi rayonlarının payına düşür) becərilir. Bağçılıq (alma ağacları üstünlük təşkil edir) başlıca olaraq Danimarka arxipelaqı adalarında inkişaf etmişdir; meyvə və giləmeyvələr (əsasən, çiyələk) daha çox meyvə konservləri istehsalında istifadə olunur; tərəvəz bitkilərindən pomidor, yerkökü, kərəviz üstünlük təşkil edir. İstixana təsərrüfatlarında (ümumi sah. təq. 500 ha) gül, dekorativ bitkilər, tərəvəz, giləmeyvə və göbələr becərilir. Bağ, bostan və istixana təsərrüfatlarının çoxu iri şəhərlərin (Kopenhagen, Orxus, Olborq) yaxınlığında yerləşir.

Sahilboyu sularda (əsasən, Şimal dənizində, balıq ovunun 74%-i) balıq

ovlanır; çaylarda və akvaferma göllərində alabalıq, angvil, somğa, qızılbalıq yetişdirilir. Balıqçılıq sahəsində təq. 13 min nəfər çalışır və 4058 müəssisə (o cümlədən, 3363-ü balıq ovu üzrə, 458-i balıq yetişdirmə üzrə, 237-si balıq emalı üzrə) var, onlardan da işçilərinin ümumi sayı təq. 10 min olan 250 balıqovlayan və 50 balıq emalı müəssisəsi iri hesab olunur (2004). Balıqçılıq donanmasında 3420 gəmi (70%-indən çoxu uz. 10 m-dən az olan kiçik gəmilərdir) var. Dəniz balığı ovu təq. 1 mln. t (2005) təşkil edir, əsasən, siyanək, kılka, skumbriya, kambala, treska ovlanır. Ovun təq. 70%-indən balıq unu və balıq yağı istehsal edilir. Ən iri balıqçılıq portları: Hirtshals, Tüborön, Skagen, Hanstholm, Esbyerq. Balıq sənayesinin inkişafına kompleks yanaşma, ən yeni texnologiyaların tətbiqi və istehlaka hazır yüksəkkeyfiyyətli məhsulların buraxılışına görə D. dünyada ən iri balıq emalı ölkələrinin onluğuna daxildir. Balıq ovu və balıqçılıq məhsullarının (balıq konservlərsiz ildə təq. 1 mln. t) ixracı üzrə D. dünyada 3-cü yeri tutur. Quruda yerləşən balıq emalı müəssisələrinin daimi yüklənməsini təmin etmək üçün D. balıq və dəniz məhsulları idxal edir.

Digər Skandinaviya ölkələrindən fərqli olaraq, D.-da meşə təsərrüfatı inkişaf etməmişdir. Meşələr ölkə ərazisinin təq. 12%-ini (63%-dən çoxu iynəyarpaqlı ağac cinsləridir) tutur. Meşə təsərrüfatının inkişafında oduncaq tədarükü deyil, meşələrin bərpası, ölkənin meşə fondunun qorunması və meşələrin keyfiyyət baxımından tərkibinin saxlanması olduqca əhəmiyyətlidir. Meşəsalma sahələri daim artır (41%-ini küknarlıq təşkil edir).

Xidmət sferası D. iqtisadiyyatının ən böyük və dinamik inkişaf edən sektoru-

Orxus konteyner portu.

dur: ÜDM-in və məşğulluğun strukturu onun payı durmadan artır. Ən mühüm sahəsi maliyyə və işgüzar xidmətlərdir. İşgüzar xidmətlər sektorunda (işləyənlərin 77,1%-i; 2011) ən yüksək inkişaf tempi informasiya-kompüter texnologiyaları (informasiyanın emalı, kompüter proqramı təminatı və s.) seqmentində qeyd edilir. 2004 ildə yeni informasiya texnologiyalarının alınması D. şirkətləri 4,7 mlrd. dollar xərcləmişdir; ölkə üzrə ümumi xərclərin 41%-i maliyyə sektorunun, 23%-i sənayenin, 21%-i nəql.-in, 15%-i ticarətin, xidmət sferasının digər sektorlarının və tikintinin payına düşür. Əhalisinin kompüter, internet və mobil əlaqə ilə təmin olunması üzrə D. dünyada ilk beşiyə daxildir. D. müəssisələri və təşkilatlarının 97%-inin internetə çıxışı, 82%-inin öz veb-saytı var (2005). D. ailələrinin 92%-inin mobil telefonu, 84%-inin fərdi kompüter, 73%-inin internetə çıxışı var. Ölkənin ən iri telekommunikasiya xidmətləri göstərən provayderi TDK A/S şirkətidir (1998 ildə özəlləşdirilmişdir).

Sahibkarlıq və vasitəçilik xidmətləri (əsasən, mühəndislik, tikinti, nəql., energetika, kompüter texnologiyaları, həmçinin auditor, mühasibat, lizinq, təhlükəsizliyin təmin edilməsi, menecment xidmətləri, marketinq və reklam sahələrində) sektoru da inkişaf etmişdir. Aparıcı mühəndis-konsaltinq şirkətləri: "Carl Bro" (2006 ildə Niderland şirkəti "Grontmij"-in tərkibinə daxil olmuşdu; birləşdirildikdən sonra Avropanın ən iri mühəndis şirkətlərindən biridir), "Ramboll Denmark" ("Ramboll Group"un

tərkibindədir), COWI. Maliyyə xidmətləri sektorunda bank-kredit müəssisələri (cəmi 548, onlardan 178-i bank, o cümlədən 18-i xarici bankdır; 2003) şəbəkəsi əsas yer tutur. "Danske Bank A/S" (bank xidmətləri bazarında payı 48%; sığorta, daşınmaz əmlak ticarəti, lizinq və s. ilə də məşğul olur) bank qrupu mühüm rol oynayır; D.-nin maliyyə bazarının digər iri iştirakçısı D.-İsveç-Finlandiya-Norveç bank qrupu "Nordea"dır. Qiymətli kağızlar bazarında Kopenhagen fond və fyuçers (D.-da yeganə) birjalrı və D. qiymətli kağızlar mərkəzi aparıcı mövqeyə malikdir.

D. sosial-iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən biri də elm, texnologiya və innovasiyaların inkişafıdır. ETTKİ sferasının maliyyələşdirilməsi (ÜDM-in 2,6%-i; 2003) Avropadakı orta göstəricidən (1,9) daha yaxşıdır. ETTKİ xərcləri strukturunun təqr. 69%-ini özəl firmaların investisiyaları təşkil edir. Sərhədyanı iri D.-İsveç innovasiyalı inkişaf zonası (Kopenhagen rayonu – Skone vil.) "Medicon Valley" (ABŞ-in Kaliforniyadakı "Silicon Valley"-in analoqu; ərazisi 100 km², 150-dən çox şirkət və firma; 5 fəaliyyətdə, 2 tikilməkdə olan elm parkı; 12 un-t, 26 hospital və s. var; laboratoriyalarında 5 mindən, müəssisələrində 40 mindən çox işçisi var; 2004) biotexnologiyaların, əczaçılığın, informasiya kompleksi sahələrinin inkişafı üzrə ixtisaslaşmışdır; kommersiya tətbiqini tapan biotexnologiyalar sahəsində ixtiraların sayına görə dünyada ön sıralardadır.

Nəqliyyat. D. Mərkəzi Avropa ilə Şimali Avropa ölkələri arasında strateji

nəql. qovşağıdır, transavropa daşımalarının bir hissəsini həyata keçirir. Quru və dəniz nəql.-nin kombinasiya edilmiş sistemi yaradılmışdır: ən işlək istiqamətlərdə adalar tunel-körpülər vasitəsilə əlaqəlidir. Kiçik Belt və Böyük Belt boğazları üzərində salınmış körpülər Yutlandiyanı Fün və Zelandiya adaları ilə birləşdirir. Kopenhagen ilə Malmö ş.-ni (İsveç; 2000; ümumi uz. 15,8 km, Avropanın ən uzun körpülərindəndir) birləşdirən Eresunn (Zund) boğazı üzərindəki körpünün tikintisi Skandinaviya ölkələrindən Almaniyaya birbaşa avtomobil yolu və d.y. dəhlizinin yaradılmasını başa çatdırdı. İsveç (Helsingör – Helsingör; Frederikshavn – Göteborq, Qreno – Varberq), Norveç (Hanstholm – Bergen; Hirtshals – Kristiansann) və Almaniya (Rödbü – Puttgarden, Geser – Rostok) ilə bəzə xətti xidməti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bərə vasitəsilə 19,9 mln. t yük (əsasən D. ilə İsveç arasında) daşınır; Eresunn (Zund) boğazı üzərindəki körpünün açılışından sonra bərə ilə yükdaşımaların həcmi azalmışdır. Xarici yükdaşımaların təqr. 75%-i dəniz, təqr. 17%-i avtomobil və təqr. 8%-i d.y. nəql.-nin payına düşür. Ölkədaxili yük və sərnişin daşımalarının çox hissəsi avtomobil nəql. vasitəsilə həyata keçirilir. Avtomobil yollarının uz. 73929 km təşkil edir, onun 1143 km-i avtomagistrallardır (2012). Ölkənin avtoparkı 2621,9 min nəql. vasitəsindən (o cümlədən 75%-i minik avtomobili) ibarətdir; hər 1000 ailəyə 674 minik avtomobili düşür (2006). İctimai nəql. sistemi yaxşı inkişaf etmişdir.

D.y.-lərinin uz. 2667 km-dir (640 km-i elektrifikasişdırılmışdır; 2008). Əsas d.y. magistralları Kopenhagendən başlayır: biri c.-a (Zelandiyadan keçərək Falster və Lollann adalarına, daha sonra bərə keçidi ilə Almaniyaya), digəri isə Zelandiya və Fün adalarından keçərək Yutlandiyaya uzanır. Şəbəkənin böyük hissəsi DSB dövlət şirkətinə, 449 km-i özəl şirkətlərə xidmət göstərir.

Xarici yükdaşımaların təqr. 75%-ini və daxili yükdaşımaların təqr. 1/5-ni dəniz donanması həyata keçirir. D. bayrağı altında ümumi tonnağı 8,1 mln. registr *brutto-t*-dan çox, (2006; o cümlədən konteynerdaşıyanlar – 4,4 mln. registr *brutto-t*-dan çox, tankerlər – təqr. 1,9 mln. registr *brutto-t*) olan 293 dəniz ticarət gəmisi (hər birinin tonnağı 1000 registr *brutto-t*-dan çox); digər ölkələrin bayraqları altında D. gəmi sahibkarlarına məxsus 409 dəniz ticarət gəmisi

üzür. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində ticarət donanmasının yenidən təchizatı sürətli templa həyata keçirilmişdir: 10 ildən artıq istismar olunan gəmilər ya satılır, ya da yararsız (10 ilədək olan gəmilər tonnağın 77%-ə qədərini təşkil edir) kimi hesabdan silinir. 118 port və terminal (ümumi yük dövriyyəsi 87,6 mln. t; 2004) fəaliyyət göstərir. Ən iri gəmi sahibkari "A.P. Møller-Mærsk Groupen" (dünya üzrə 40 dəniz konteyner terminalının fəaliyyətinə nəzarət edir) şirkətləri konqlomeratıdır; onun bölməsi olan "Mærsk Line" konteyner daşımaları (park 500-dən çox gəmi, 1,4 mln.-dan çox dəniz konteynerindən ibarətdir) üzrə dünyada ön yerdədir. Digər iri gəmiçilik şirkəti DFDS-dir (əsasən Şimal dənizi ilə yükdaşımalar). Əsas portları: Orxus (ən iri konteyner portu – konteynerlərin milli yük dövriyyəsinin təqr. 2/3-si; yük dövriyyəsi 11,3 mln. t və 876 min İFE konteyner təşkil edir), Frederisiya (17,2 mln. t yük; 2004), Kopenhagen (15 mln. t), Odense və Olborq. Müntəzəm sərnişin daşımalarını 74 port həyata keçirir; ən iriləri Helsingör (sərnişin dövriyyəsinin 24%-i) və Rödbüdür (14%, 2004).

D.-da 80 aeroport var, onlardan 28-inin eniş-uçuş zolağı bərkörtüklüdür (2013). İri beynəlxalq aeroportları: Kopenhagendəki Kastrup, Billunn (Vaylənd q.-də), Orxus və Odense. Aparıcı aviadaşıyıcı "SAS" İsveç-Norveç-D. aviashirkətidir (ildə təqr. 13 mln. sərnişin).

Xarici ticarət. Dünya ixracatının təqr. 1,1%-i və idxalatının 0,9%-i D.-nin payına düşür, bu isə ölkənin dünya ÜDM-indəki payını (0,6%) üstələyir. Xarici ticarət əmtəə dövriyyəsinin həcmi 213,3 mlrd. dollar, o cümlədən ixracat 109,7 mlrd. dollar, idxalat 101,5 mlrd. dollar təşkil edir (2013). Maşınqayırma (o cümlədən energetika, yeyinti sənayesi üçün avadanlıq, həmçinin telekommunikasiya avadanlığı, rabitə vasitələri, gəmi və s.), kimya və əczaçılıq sənayesi, ərzaq məhsulları (o cümlədən at və süd məhsulları, balıq, taxıl), enerji daşıyıcıları və s. ixracatda mühüm yer tutur. Bəzi əmtəə növlərinin dünya ixracatında xüsusi çəkisi böyükdür. D. sənaye avadanlığı, avtomobil, kompüter texnikası və ofis avadanlığı, sənaye üçün xammal və yarımfabrikatlar (o cümlədən metal, plastik kütlə, sellüloz və oduncaq), kimya preparatları, heyvan üçün yem, istehlak malları, çatışmayan ərzaq növləri (meyvə, tərəvəz, qəhvə, çay və s.) və s. idxal edir. İxracat dəyərini təqr. 70%-i və idxalatın 72%-i Aİ öl-

Eresunn boğazı üzərində körpü.

kələrinin payına düşür. Əsas ticarət tərəfdaşları: Almaniya (ixracatın 17,3%-i və idxalın 21,3%-i), İsveç (12,4% və 13,2%), B.Britaniya (6,2% və 5,4%), həmçinin Niderland (4,7% və 7,8%), Norveç (6,2% və 6,8%), ABŞ (6,2% və 2,8%); cəmi 10 iri tərəfdaşın payına D.-nin ticarət dövriyyəsinin təqr. 71%-i düşür (2013). Çin əmtələri idxalının çoxalması hesabına bu ölkə ilə əmtəə dövriyyəsi sürətlə artmaqdadır: D. ixracatının cəmi 1,1%-ini, idxalatının isə 6%-ini təşkil edir (2013).

Azərb. ilə D. arasında iqtisadi əlaqələr inkişaf etməkdədir. Azərb. Resp.-nin D. ilə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2014 ildə 19,89 mln. dollar (2013 ildə 25,85 mln. dollar), o cümlədən idxalatın həcmi 19,13 mln. dollar (2013 ildə 25,54 mln. dollar), ixracatın həcmi 0,76 mln. dollar (2013 ildə 0,31 mln. dollar) olmuşdur. 2014 ildə Azərb.-in xarici ticarət dövriyyəsində D.-nin payı 0,06% (2013 ildə 0,07%) təşkil etmiş, 2013 illə müqayisədə D.-ya ixracat 2,43 dəfə artmışdır.

Silahlı qüvvələr

D.-in silahlı qüvvələri (SQ) quru qoşunları (QQ), HHQ, HDQ (cəmi təqr. 18 min nəfər, 2006), həmçinin hərbişəkilənmiş könüllü Hemvern təşkilatından (59,3 min nəfər) ibarətdir.

SQ-nin ali baş komandanı monarxdır. Hərbi quruculuq məsələlərini parlament və hökumət həll edir. SQ-yə rəhbərliyi SQ-nin baş komandanı və Hemvern komandanı vasitəsilə müdafiə naziri (mülki şəxs) həyata keçirir. SQ-nin baş komandanı qoşunlara müdafiə qərarı, eləcə

də QQ-nin operativ komandanlığı, taktiki aviasiya komandanlığı və HDQ-nin operativ komandanlığının komandanları vasitəsilə bilavasitə rəhbərlik edir.

QQ-nin döyüş tərkibi (10 min nəfər) Danimarka mexanikləşdirilmiş diviziya-sından, mexanikləşdirilmiş əlahiddə çəvik briqadadan, HHM hissələri və bölmələrindən, artilleriya, kəşfiyyat, rabitə, mühəndis, arxa cəbhə və kəşfiyyat helikopterlərindən ibarətdir. QQ təqr. 240 tank, təqr. 370 hərbi zirehli maşın, 405 artilleriya topu, 12 yaylım atəşi reaktiv sistemi (YARS), 140 tank əleyhinə idarəolunan raket atəş qurğusu (TƏİRAQ), 250 zenit vasitəsi, o cümlədən 160 "Stinger" daşınan zenit raket kompleksi (DZRK), 25 helikopter (o cümlədən 12 döyüş helikopteri) ilə silahlanmışdır. HHQ (4,2 min nəfər) 3 hərbi aviasiya təyyarəsi eskadrilyasından, nəqliyyat eskadrilyasından, zenit raket batalyonundan (60 döyüş təyyarəsi; 36 "Hok" idarəolunan zenit raket atəş qurğusundan (İZRAQ) ibarətdir. HDQ-nin (3,8 min nəfər) tərkibinə döyüş gəmiləri və katerlərindən ibarət 4 eskadra (4 sualtı qayıq, 7 freqat, 14 korvet, 7 döyüş kateri və 20 yardımçı gəmi) daxildir. D. ərazisində NATO Birləşmiş Silahlı Qüvvələrinin "Şimal-Şərq" subregional komandanlığının qərargahı yerləşir (Karrup ş.).

SQ hərbi mükəlləfiyyət və müqavilə əsasında komplektləşdirilir. Sırası tərkibdə hərbi xidmət müddəti 4–10 ay, bəzi kateqoriyalar üçün 24 aydır. Zabit heyəti SQ-nin məktəblərində, hərbi akademiya-da, NATO-nun hərbi kollecində (Roma, İtaliya), ABŞ, B.Britaniya, Almaniyada

hazırlanır. SQ-nin ehtiyat hissələri 64,9 min nəfər, səfərbərlik ehtiyatları 1,3 mln. nəfər, o cümlədən hərbi xidmətə yararlı olanlar 1,1 mln. nəfər təşkil edir.

Səhiyyə

D.-da əhalinin hər 100 min nəfərinə 370 həkim, 1036 orta tibb işçisi, 83 stomatoloq, 49 əczaçı, 22 mama (2002), 400 xəstəxana çarpayısı (2003) düşür. Səhiyyəyə qoyulan xərc UDM-in 9%-ini (büdcə hesabına 83%, özəl sektor hesabına 17% maliyyələşdirmə; 2003) təşkil edir. Səhiyyə mərkəzləşdirilməmişdir, hamı yarımlana bilir. Xəstəxana yardımı və ümumi həkim yardımını pulsuzdur (yardımın göstərilməsi və maliyyələşdirilmə qrafıq səviyyəsində həyata keçirilir). Patronaj bacısı işini və məktəb tibbi işini bələdiyyə təmin edir. Əhalinin 30%-ə qədər əlavə könüllü tibbi sığorta alır. Səhiyyə sistemi sağlam qidalanmaya, fiziki aktivliyə, həmçinin siqaretçəkəmə, alkoqol aludəliyi, artıq çəki, travmatizm, ürək-damar xəstəlikləri, osteoporoz, astma və digər xəstəliklər ilə mübarizəyə yönəldilmişdir.

Yaşlı əhali ölümünün əsas səbəbləri xərcəng (26%), ürək-damar xəstəlikləri (17%), məişət travmatizmidir (2000). Kurortları: Silkeborg, Fanø və s.

İdman

1896 ildə Kopenhagendə Danimarka həvəskar idman federasiyaları birliyi (DIF) yaradılmışdır. Sonralar ölkənin ən böyük həvəskar idman təşkilatına çevrilmiş DIF bütün həvəskar federasiyaları və idman klublarını öz ətrafında birləşdirmişdir. 20 əsrin 2-ci yarısından D.-da 3 milli idman təşkilatı fəaliyyət göstərir: D. ictimai idman federasiyası (0,8 mln. nəfər), ölkəni beynəlxalq olimpiya federasiyalarında təmsil edən D. idman assosiasiyası (təqr. 1,6 mln. nəfər), D. gimnastika və digər idman növləri assosiasiyası (təqr. 1,6 mln. nəfər). Qeyri-hökumət təşkilatları olduğu üçün maliyyə vəsaitini D. milli lotereyasını keçirməklə əldə edirlər. D.-da idman mərkəzləri (hər 2852 nəfərə bir mərkəz), üzgüçülük hovuzları (hər 14072 nəfərə bir hovuz), futbol meydançıları (hər 1013 nəfərə bir meydança) və tennis kortları (hər 2878 nəfərə bir kort) vardır.

Futbol, həndbol, gimnastika, badminton, avarçəkəmə, velosiped və yelkən idmanı, kamandan oxatma, bouling, üzgüçülük, yüngül atletika, tennis, şahmat və s. ən populyar idman növləridir. D. Milli Olimpiya Komitəsinin əsası 1905

ildə qoyulmuşdur. D. idmançıları 1896 ildən bütün Olimpiya Oyunlarında iştirak etmişlər (1904 il istisna olunmaqla). 1896–2006 illərdə onlar ümumilikdə 164 medal (40 qızıl, 61 gümüş, 63 bürünc) qazanmışlar. İlk Olimpiya çempionu 1896 ildə ağır atlet V. Yensen olmuşdur. Qış Olimpiya Oyunlarında D. idmançıları 1948 ildən iştirak edirlər və bir gümüş medal (1998 ildə körinq üzrə qadınlardan ibarət komanda) qazanmışlar.

Məşhur idmançılar arasında: yaxtsmenlər P. Elvström (1948, 1952, 1956, 1960 illərdə keçirilmiş Olimpiya Oyunlarının qalibi, on iki dəfə dünya çempionu), O. Birx (1963–70 illərdə keçirilmiş “Qızıl kubok” yarışlarının yeddi dəfə qalibi); R. Veqer – üzgüçülüğün sərbəst növü üzrə dafələrlə dünya rekordçusu, üç fənn üzrə Avropa (1938) çempionu; velosipedçilər: V. Falk-Hansen – Olimpiya və dünya (1928), peşəkarlar arasında dünya (1931) çempionu və N. Fredborq – Olimpiya (1972), dünya (1967, 1968, 1970) çempionu; baydarkaçı E. Hansen – Olimpiya (1960), dünya (1963) və Avropa (1963, 1965) çempionu. 1910-cu illərin sonundan məşhur şahmat nəzəriyyəçisi, dünya birinciliyinə iddiaçı, grossmeyster A. Nimtsoviç D.-da yaşamışdır. Grossmeyster B. Larsen 1960–70-ci illərdə dünyanın ən güclü şahmatçılarından biri, dünya birinciliyinə iddiaçıların 1966, 1969, 1972 illərdə keçirilmiş oyunlarının iştirakçısı olmuşdur. 1990-cı illərdə orta məsafələrə qaçışda dünyanın ən güclü idmançılarından biri, 800 m məsafəyə qaçışda dünya (1995, 1997, 1999) çempionu, D. vətəndaşlığını qəbul etmiş U. Kipketer (Keniyada doğulmuşdur) idi. 2001 ildə Avropa Bouling Federasiyasının (ETBF) qadınlar arasında reyting cədvəlinə danimarkalı B. Lund başçılıq etmişdir.

D.-nın həndbol üzrə qadınlardan ibarət yığma komandası Olimpiya Oyunlarının (1996, 2004) və dünya (1997) çempionatının qalibi olmuşdur. Futbol üzrə kişilərdən ibarət D. yığma komandası beynəlxalq yarışlarda böyük uğurlar əldə etmişdir: 1908, 1912 və 1960 illərdə keçirilmiş Olimpiya Oyunlarının gümüş medallarını qazanmış, 1964 və 1984 illərdə Avropa çempionatının yarımfinal oyunlarında çıxış etmiş, 1992 ildə isə Avropa çempionatının final oyununda Almaniya yığmasına qalib gəlmişdir. Ölkənin güclü futbol klubları olan “Brøndby” və “Kopenhagen” dafələrlə Çempionlar liqası oyunlarının iştirakçısıdır.

D.-da iri beynəlxalq yarışlar, o cümlədən velosiped idmanı, baydarka və kanoedə avarçəkəmə, atçılıq və yelkən idmanı, idman gimnastikası və s.; Koldinqdə kişilər arasında ənənəvi tennis turnirləri, Kopenhagendə şahmat turnirləri (1907, 1923, 1924, 1960, 1965 və 1979 ildən); Kopenhagenin mərkəzi stadionu “Parken”də Kuboklar kuboku (1994) və UEFA kubokunun (2000) final oyunları keçirilmişdir. 2008 ildə Pekində təşkil olunmuş 29-cu Yay Olimpiya Oyunlarında D. idmançıları 2 qızıl, 2 gümüş, 3 bürünc; 2012 ildə Londonda keçirilmiş 30-cu Yay Olimpiya Oyunlarında isə D. idmançıları 2 qızıl, 4 gümüş, 3 bürünc medal qazanmışlar.

Təhsil. Elm və mədəniyyət müəssisələri

Bütün təhsil müəssisələrinə ümumi rəhbərlik Təhsil Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilir; ali təhsil müəssisələri həm də Elm, Texnologiya və İnnovasiyalar Nazirliyinin və Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyindədir. Məktəbəqədər müəssisələr Əmək və Sosial Təminat Nazirliyinin sərəncamındadır. Təhsil haqqında qanuna (2003) əsasən 2004 ildə D.-da təhsil islahatı keçirilmişdir. Təhsil sistemində məktəbəqədər müəssisələr (körpələr evi və uşaq bağçaları), ümumi orta məktəblər, gimnaziyalar, yaşlılar üçün xalq məktəbləri, ali məktəblər daxildir. Məktəb tədrisi 7 yaşdan başlayır. Ümumi orta təhsili 3 pillədən ibarət vahid icbari məktəb verir: birillik hazırlıq sinifləri, 9 illik əsas məktəblər və təhsillərini gimnaziyada (təhsil müddəti 3 il) davam etdirmək istəyənlər üçün əlavə 10-cu siniflər və yaxud ali təhsil müəssisələrinə daxil olmaq istəyənlər üçün 2 illik hazırlıq kursları. Dövlət məktəbləri ilə yanaşı, özəl məktəblər və dövlət tərəfindən qismən maliyyələşdirilən çox sayda məktəblər – azad məktəblər, R.Ştayner məktəbləri (bax *Valdorf pedaqogikası*), *Montessori* məktəbləri və s., həmçinin texniki peşə məktəbləri və liseylər şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. 2005 ildə körpələr evində 29 min, uşaq bağçalarında 16 min uşaq tərbiyə olunmuş, məktəbyaşlı uşaqların 88%-i dövlət məktəblərində, 11%-i özəl təhsil müəssisələrində, təqr. 1%-i evdə təhsil almışdır.

D.-nın ali peşə təhsili sistemində untlər, iqtisad, biznes və xarici dillər ali məktəbləri, əczaçılıq, kitabxanaçılıq, pedaqoji və stomatoloji kolleclər və texniki in-tlar daxildir. D.-nın ən iri ali məktəbləri: Kopenhagendə un-t (1479), Danimarka

Kral Zərif Sənətlər Akademiyası (1754), Lünqbüdə Texniki Un-t (1829), Danimarka Kral Musiqi Akademiyası (1867); Roskildə Universitet mərkəzi (1970), Frederiksborqda Kral Baytarlıq və K. T. Un-ti (1856), Orxusda (1928), Odensedə (1964), Olborqda (1974) un-tlər, Odense (1929), Olborq (1930) və Esbyerqda (1946) musiqi akademiyaları.

Elmi tədqiqatlar Kopenhagendəki Danimarka Kral Elm və Ədəbiyyat Akademiyasında (1742), Lünqbüdə Danimarka Texniki Elmlər Akademiyasında (1937); 120-dən artıq elmi cəmiyyət, assosiasiya və elmi tədqiqat müəssisəsində, o cümlədən Kral K. T. Cəmiyyəti (1769), Təbiətşünaslıq Həvəsləndirmə Cəmiyyəti (1824), Təbiyyat Tarixi Cəmiyyəti (1833), Tarix Assosiasiyası (1839) və Meşə Cəmiyyətində (1888); Meteorologiya İn-tu (1872), N.Bor ad. Astronomiya, Fizika və Geofizika İn-tu (1920), NORDITA (Ümumskandinaviya Nəzəri Fizika İn-tu, 1957) və Uraniborq Rəsədxanasında (1576) aparılır. Ən iri kitabxanaları: Milli Kitabxana (Kral kitabxanası, əsası 1653 ildə qoyulmuşdur), Dəniz kitabxanası (1765), Kütləvi kitabxana (1885) – hamısı Kopenhagendə, un-t kitabxanaları Orxusda (1902), Odensedə (1965). 100-dən çox muzey, o cümlədən Kopenhagendə Geologiya muzeyi (1772), Milli muzey (1807), Kral arsenalı (1838), Torvaldseinin muzeyi (1839 və 1848 illər arası), Botanika bağı (1874), Təbiyyat-tarix muzeyi (1877), Dekorativ-sənət muzeyi (1890), Teatr muzeyi (1912); Olborqda (1863) və Frederiksborqda (1878) tarix muzeyləri, Kopenhagendə Karlsberqin Yeni qliptotekası (1888); Odensedə H.K.Andersenin ev-muzeyi fəaliyyət göstərir.

Kütləvi informasiya vasitələri

D.-nın Ritzaus Bureau I/S (1866) əsas müstəqil informasiya agentliyi *Røyter* və Skandinaviyanın üç informasiya agentliyi ilə sıx əməkdaşlıq edir. Mənzil-qəragahı Kopenhagendə, redaksiyaları Orxus, Brüssel və Berlində yerləşir.

İlk D. qəzeti “Den danske Merkuris” 1666 ildə nəşr edilmişdir. 19 əsrin 2-ci yarısında yerli mətbuat yaranmışdır. 35 qəzet, o cümlədən 7 ümummilli, 23 yerli və 2 tabloid (onlardan səkkizinin həftəsonu buraxılışı çıxır) nəşr olunur (2006). Milli qəzetlərin ümumi gündəlik tirajı 767,3 min nüsxə təşkil edir. “Berlingske Tidende” ümummilli qəzeti (1749 ildən Kopenhagendə nəşr olunur, 1841 ildən

Kopenhagen Universiteti.

gündəlik çıxır; tirajı 125 min nüsxə, 2006) 2000 ildən “Orkla Media AS” Norveç konqlomeratının tərkibinə qatılmış “Det Berlingske Officin A/S” D. mediakonserninə məxsusdur. 1971 ildən qəzetin “Weekendavisen Berlingske Aften” (60 min nüsxə, 2004) həftəsonu buraxılışı nəşr olunur. D.-nın ən iri gündəlik qəzeti “Morgenavisen Jyllands-Posten” (150 min nüsxə) 2003 ildən “JP/Politikens Hus” səhmdar cəmiyyətinə (2003 ildə təsis edilmişdir) məxsusdur. “Politiken” (1884 ildən; tirajı 190 min nüsxə; həftəlik əlavəsi 5 min nüsxə təşkil edir) və “Ekstra Bladet” (1904 ildən; gündəlik tirajı 111 min nüsxə, 2005) qəzetlərini də buraxır. Populyar yerli qəzetlər: Fün a.-nda yayılan “Fyens Stiftstidende” (1841 ildən; həftəiçi 60 min nüsxə və həftəsonu 80 min nüsxə; “Fyens Stiftstidende A/S” mediaşirkətinə məxsusdur); 1869 ildən Flensburq ş.-ndə alman və Danimarka dillərində

çıxan “Flensborg Avis” (Şlezviqdəki danimarkalı azlığın çıxardığı qəzet, 7 min nüsxə). Ümumi tirajı 1,9 mln. nüsxə təşkil edən 14 həftəlik və 19 aylıq jurnal (1998) buraxılır. 2001 ildə yeni mətbuat növü – 37 pulsuz yerli qəzet (ümumi həftəlik tirajı 5 mln. nüsxədən çox) yaranmışdır (məs., D.-da “MetroXpress” adı ilə çıxan ən iri pulsuz beynəlxalq nəşr “Metro International S.A.” İsveç konserninə məxsusdur).

Radio verilişlərinə 1920-ci illərdən başlanılmışdır. 1925 ildə “Statsradiofonien” D. dövlət radiosu, 1959 ildən isə ictimai-hüquqi təşkilat statusuna malik “Danmarks Radio” (DR) yaranmışdır. 1964 ildə radio verilişləri üzərində dövlət inhisarı ləğv olunmuşdur. “Radio 2” kommersiya radiosu ümummilli miqyasda verilişlər yayımlayır (1997 ildən).

1951 ildən televiziya fəaliyyət göstərir, 1988 ilədək televerilişlər üzərində dövlət

Milli Kitabxana (Kral kitabxanası). Kopenhagen.

Danimarka Milli Dəniz Muzeyi. Helsingør. Arxada Kronborq qəsri.

inhişarı mövcud idi. DR iki kanala sahibdir: DR1 (informasiya və ictimai-siyasi proqramlar), DR2 (1996 ildən; əsasən, mədəniyyət verilişləri). DR-dən asılı olmayan və müstəqil fəaliyyət göstərən TV2 ictimai-hüquqi televiziya 8 regional stansiya malikdir, Odense ş.-ndən (Fün a.) efirə çıxır (1.10.1988 ildən). 2000 ildə yaranmış ikinci TV2 kanalı səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir (2003 ildən). 1988 il yanvarın 1-dən TV3 kommersiya telekanalı (mənzil-qərargahı Londonda; peyklə yayımlanır) fəaliyyət göstərir. 1997 ildən telesəbəkələrin yaradılmasına başlanılmışdır. Onlardan ən irisi TvDanimark 1997 ilin aprelindən D.-nın 8 regionunda efirə çıxır; 2000 ildən 2 kanala sahibdir. İctimai-hüquqi status almış Sjönavarp Fəroya (Farer a-ı TV) 1984 ildən Farer dilində verilişlər yayımlayır.

Ədəbiyyat

Ədəbiyyat Danimarka dilində inkişaf edir. İlk ədəbi abidələr runa yazısını sıxışdırıb aradan çıxaran latın dilində yaradılmışdır. Onların arasında tarixi (xronikalər) və ya dini məzmunlu əsərlər mühüm yer tutur. *Sakson Qrammatikin* D.-nın tarixinə dair məlumatlardan və əfsanəvi qəhrəmanlar haqqında rəvayətlərdən (o cümlədən U. *Şekspirin* istifadə etdiyi şahzadə Amlet haqqında rəvayət) ibarət "Danimarkalıların əməlləri" toplusu (1208 ildə tamamlanmış, 1514 ildə çap edilmişdir) D. latındilli ədəbiyyatının ən mühüm əsəridir. Orta əsrlər dini poeziyası, həmçinin Məryəm ananın şərəfinə himnlər ("Məryəm nəğmələri") və Anders Sunesenin latın hekzametridə yazılmış "Altı gün" (12 –

13 əsrlər) poeması ilə təmsil olunur; müəllifi Sorödən gəlmiş rahib Nils ehtimal edilən "Danimarka qafiyəli xronikası" (təqr. 1470, 1495 ildə çap olunmuşdur) adlı epos da bu dövrə aiddir. Fransız rəqs-mahnı ənənəsi əsasında D. dilində yaradılan balladalar geniş yayılmışdır.

16 əsrdə bir sıra teoloji əsərlərin müəllifi, Bibliyanın D. dilində tərcüməsini çap etdirən (1550) K. Pedersenin milli dilin inkişafında xidməti böyükdür. 1530-cu illərdə H. Tausen lüteran vəzlərindən ibarət toplu nəsr etdirmişdir. Yepiskop P. Palladiusun D. əyalətinin mədəni və dini həyatını canlandıran "Səfərlər kitabı" (nəşri 1887) və X. Tomesenin "Danimarka psalmı kitabı" (1569) dövrün ən əhəmiyyətli ədəbi abidələridir. Reformatiyanın son mərhələsində *məktəb dramı* D.-da aparıcı ədəbi janrlardan biri olur. 17 əsr ədəbiyyatı, əsasən, fransız şairi G. Dü Bartasın "Yeddi gün" poemasına təqlid formasında yazılmış "Altı gün" (nəşri 1661) əsərinin müəllifi A. Arrebunun dini poeziyası ilə təmsil olunur. D.-da barokko prinsiplərinin yayılması tərcüməçi S. Törkelsenin və D.-da ilk siyasi qəzetin (aylıq mənzum "Danske Mercurius", 1666–77) banisi şair A. Bordinqin yaradıcılığı ilə bağlıdır. T. Kinqonun dini poeziyası D. barokkosunun zirvəsidir. Nəsr, əsasən, memuarlardan ibarət idi; onlardan ən əhəmiyyətlisi K. Ulfeldtin, "Hüznü xatirələr" (nəşri 1869) əsəridir.

18 əsrin əvvəllərində D.-da Maarifçilik ideyaları yayıldı; barokko klassisizm ilə əvəz olundu. 1700 ildə T. Reyenberg N. Bualoya bənzətmə formasında yazıl-

mış "Ars poetica" ("Poeziya sənəti") didaktik poemasında klassistik poetikanın proqramını irəli sürdü. Filosof, tarixçi, dramaturq və satirik L. *Holberg* (əslən norveçli) D. milli teatrının yaradıcısıdır; öz pyeslərində o, Molyerin və italyan *del arte komediyasının* təcrübəsindən istifadə edirdi. 18 əsrin 1-ci yarısı D. ədəbiyyatının ən görkəmli lirik şairi N.A. Brorson psalm və himnlərdən ibarət bir neçə toplunun müəllifidir. D. sentimentalizminin müjdəçisi A. Stubun lirikası janr baxımından daha müxtəlifdir. Y.X. Vessel və Y. Evald 18 əsrin 2-ci yarısının ən görkəmli D. şair və dramaturqları olmuşlar. Fransız klassisizminin yüksək üslublu faciəsini parodiya edən "Corabsız məhəbbət" (1772) komediyası Vessel yaradıcılığının zirvəsidir. 18 əsrin sonlarında Fransa inqilabının təsiri altında D. ədəbiyyatında satirik və tənqidi meyillər gücləndi (Y. Baqqesenin erkən yaradıcılığı).

19 əsrin əvvəllərində D. ədəbiyyatında romantizm möhkəmləndi: A. Elenşlegerin süjeti qədim Skandinaviya tarixi və ədəbiyyatından alınmış dram əsərləri; B. İngemannın tarixi romanları; S.S. Blikerin novellaları; H. Hertsin romantiklik dramları. Məhəbbət və peyzaj lirikasının parlaq nümunələrini yaradan K. Vinter, E. Erestrup, L. Bødtker D. poeziyasının inkişafında mühüm rol oynamışlar. D. romantizminin klassik mərhələsinin əsas təmsilçisi nağılı universal, məzmununa görə çoxcəhətli, fəlsəfi və dini-əxlaqi ideyalarla zəngin janra çevirən H.K. *Andersen* olmuşdur. F. Paludan-Müller və S. Kyerkeqar romantizmin son mərhələsinin ən görkəmli nümayəndələridir.

1870-ci illərdə D. ədəbiyyatında G. *Brandesin* ictimai və ədəbi-tənqidi fəaliyyəti ilə şərtlənən realizmə dönüş yarandı. Y.P. *Yakobsen* D. ədəbiyyatında realist cərəyanın əsasını qoydu. Psixoloji roman janrının sonrakı inkişafı G. Banq və K.A. Qyellerupun əsərləri ilə bağlıdır. 1890-cı illərdə realist meyillər H. *Pontoppidanın* yaradıcılığında aşkara çıxdı. 19 əsrin sonu–20 əsrin əvvəllərində D. ədəbiyyatına kəndli və ya fəhlə mühitindən çıxan yazıçılar gəldi: Y. Skyolborq, Y. Okyer, Y.V. Yensen, Y. Knudsen, M. Andersen-Neksö. *Simvolizm* Y. Yörgensen, A. Rode, V. Stukkenberq, S. Klaussen, S. Mikaelis və b.-nin yaradıcılığı ilə təmsil olunurdu. G. Vidin yaradıcılığında *naturalizm* estetikasının təsiri duyulurdu.

1-ci dünya müharibəsindən sonra D. ədəbiyyatında *avanqardizm* cərəyanları yarandı. E. Bennelükke, F. Nüqor, N. Petersen və T. Kristensenin ekspressionist lirikasında pessimist ovqat üstünlük təşkil edirdi. 1920–30-cu illərdə realist sosial-tənqidi nəsr (H.R. Kirk, V. *Heynesen*, K. Bekker, H. Şerfiq) yüksəliş dövrünü yaşayırdı. Sosial romanlarla yaradıcılığa başlayan M.A. Hansen və H.K. Branner sonralar D. psixoloji nəsrinin görkəmli nümayəndələri oldular. 1930-cu illər D. ədəbiyyatında novellaları dünya şöhrəti qazanmış F.K. Blikseinin yaradıcılığı xüsusi yer tuturdu. K. Abell, K. Munk, K.E. Soya D. dramaturgiyasına böyük töhfələr vermişlər. 1940-cı illərin sonunda D. ədəbiyyatında ekzistensializm ideyaları öz əksini tapdı. "Heretica" jurnalı ətrafında birləşən şairlər (P. La Kur, O. Vivel, O. Sarviq, E. Knudsen, T. Byornviq, Y.Q. Brandt) rəasionalizm ənənələrini inkar edərək, dini süjet və miflərə müraciət edirdilər. Publisistikasında və bədii yaradıcılığında ("Çılpaq ağaclar", 1957) sosial aktivliyə və məsuliyyətə səsləyən T. Skou-Hansen fərdiyyətçiliyə və gerçəklikdən qaçmağa qarşı çıxış edirdi. H.L. Yepsen, T. Ditlevsen, K. Söennərbü yaradıcılıqlarında ictimai problemlərə toxunurdular. 1950-ci illər D. modernizmi absurd ədəbiyyatı ənənələrini davam etdirən V. Sörensensin, S.O. Madsen, S. Holm və b.-nin nəsrini təmsil olunurdu. K. Rifbyerqin yaradıcılığında G. Brandes ideyalarının təsiri ingilis-amerikan nəsr təcrübəsinin mənim-sənilməsi ilə birləşirdi. 1960–70-ci illərin realist ədəbiyyatında sənədli nəsr mühüm yer tuturdu; fəhlə mövzusu intensiv inkişaf edirdi. Dramaturgiya həmçinin radiopyes janrı ilə təmsil olunurdu (E.B. Olsen). 20 əsrin sonlarının ən görkəmli şairləri arasında İ. Kristensen və P. Hoyholt var. 1980–90-cı illər ədəbiyyatında postmodernist təmayüllər (S.U. Tomsen və H. Nordbrandin poeziyası, H. Stangerup və İ. Mixaelin latın-amerikan *magik realizminin* təsiri hiss olunan romanları), forma minimalizminə meyil (S. Balle və P. Hultberqin nəsrini nəzərə çarpırdı. P. Höqün yaradıcılığında realist ənənəyə bağlılıq üslubi eksperimentlərlə birləşirdi. S. Bødker və B. Reuterin uşaqlar üçün yazdığı kitablar D. və onun hüdudlarından kənar böyük populyarlıq qazanmışdır. H.K. Andersenin nağılları, S. İyensin "Palle dünyada təkdir", S. Finin "Tarzan" hekayələri və s. Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Borrebü qəsri. Zelandiya adası.

Memarlıq və təsviri sənət

D. ərazisindəki ən erkən mədəniyyət abidələri e.ə. 8-ci minilliyə aiddir: Neolit və Tunc dövrünə aid kromlemlər və dolmenlər; Bornholm a.-nda Tunc dövrünə aid müharibə və ov səhnələrinin qayaüstü təsvirləri; Dəmir dövrünə aid gümüş qablar. *Vikinqlər* dövründən Zelandiya a.-nda Trelleborq, Lim-fyord yaxınlığında Aggersborq qalalarının qalıqları, həmçinin runa yazısı və "heyvani üslubda" ornament olan daş stelalar saxlanılmışdır. D.-da erkən feodal krallığın yaranması və xristianlığın qəbul edilməsindən sonra kilsələr, 11 əsrin ortalarından isə daş kilsələr inşa edilməyə başladı. 12 əsrin 2-ci yarısından tikintidə kərpicdən (Kallunborqda kilsə) istifadə olunurdu. Bornholm a.-ndakı 12–13 əsrlərə aid kilsələr ayrıca qrup təşkil edir. Yutlandiya y-a-nı Almaniyadan ayıran Danevirke divarının kərpicdən olan mərkəzi hissəsi (9 əsrdən), Zelandiya a.-nda Söborq və Vordinqborq qalaları roman dövrünün müdafiə tikililəridir.

Qotik dövründə (13 əsrin əvvəlləri – 1530-cu illər) Roskille və Odensedə böyük kilsələr, həmçinin düzbucaqlı planda, möhkəm divarları və qüllələri olan qəsrlər yaradılırdı (Viborq rayonunda Spötrup). 13 əsrdə meydana gələn şəhərlər torpaq sədd və xəndəklərlə əhatə olunurdu. Evlər, əsasən, ağac və faxverkdən, bəzən kərpicdən (14 əsrdən) tikilirdi. 15–16 əsrlərdə su doldurulmuş xəndəklərlə əhatə olunan və ya adada yerləşən (Borrebü, Egeskov və s.) Renessans üslubunda möhkəmləndirilmiş qəsrlər inşa edilirdi. D.-da Niderland və fransız sənətkarları işləyirdilər. Dünyəvi memarlıq geniş vüsət

almışdı (birja, 1619–25 və Rosenborq sarayı, 1606–1634, Kopenhagen; Zelandiya a.-nda Kronborq və Frederiksborq qəsri-iqamətgahlarının tikintisində niderlandlı memarlar X. və L. Stenvinkel iştirak etmişlər).

18 əsrdə, əsasən, danimarkalı, həmçinin xarici memarlar tərəfindən barokko və rokoko üslubunda təmtəraqlı saraylar və saray-park ansamblları (Zelandiya a.-nda Şarlottenborq, Fredensborq; Kopenhagen yaxınlığında Ermitaj, 1734–36, memar L. Tura) yaradılırdı. Bu dövrün ən əhəmiyyətli memarlıq tikilisi Kopenhagendeki Amaliyenborq saray ansamblıdır (1749, memarlar N. Eytved, N. Jarden). 1754 ildə Kral Rəssamlıq Akademiyasının təsis edilməsi təsviri sənətdə milli klassisizm məktəbinin formalaşmasına rəvac verdi. Heykəltəraş B. *Torvaldsen* bu məktəbin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Tarixi mövzuda işləyən rəngkar və dekorator N.A. Abilqor, heykəltəraş Y. Videvelt, memarlar K.F. Harsdorf, K.F. Hansen (Müq. Məryəm kilsəsi, 1811–29; saray kilsəsi, 1826–28, hər ikisi Kopenhagendədir),

Daş üzərində runa yazıları. Yelinq.

Frederiksborg qəsri. Zelandiya adası.

M.Q. Binnesböl (Kopenhagədə Torvaldsen muzeyi, 1839–48) klassisizmin görkəmli nümayəndələridir. Əsas mövzusu şimal təbiətinin əzəmətli gözəlliyi olan D. romantik peyzaj məktəbi də Rəssamlıq Akademiyasında formalaşmışdır.

19 əsrin 1-ci yarısında D. rəngkarlığında K.V. Ekkersberq və onun ardıcılığını K. Köbke, V. Bends, İ.T. Lunb aparıcı rol oynamışlar. 1880-ci illərdən D. çinisi (serviz və kiçik heykəllər) yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Fransız plener boyakarlığı sonrakı nəsillər D. rəssamlarının yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Balıqçı qəsəbəsi Skagendə (Şm. Yutlandiya) təşkil edilmiş rəssamlıq koloniyasının üzvləri işıq və hava mühitinin təsirini

öyrənirdilər. P.S. Kröyer, V. Yohansen, T.E. Filipson, A.K. və M.P. Ankerlərin əsərləri öz bədiiyyəti və lirizmi ilə seçilirdi. Fün a.-nda yaşayan rəssamlar da (əsasən, mənzərə ustaları və animalistlər P. Hansen, F. Süberq, Y. Larsen və b.) həmin ruhda əsərlər yaradırdılar. Simvolizm və *yugendstil*ə yaxın rəssamlıq cərəyanı meydana gəlmişdi (V. Hamershoy, Y.F. Villumsen, Y.F. və N.K. Skovqor qardaşları). K. Sartman romantik emosionalılıqla zəngin olan tarixi janrdə tablolar çəkmişdir. Memarlıqda romantik üslubun milli variantı geniş yayılmışdır: yeni Ratuşa (1892–1905, memar M. Nürop), Qrundtviq kilsəsi (1921–40, memarlar P.V. Ensen-Klint,

öyrənirdilər. P.S. Kröyer, V. Yohansen, T.E. Filipson, A.K. və M.P. Ankerlərin əsərləri öz bədiiyyəti və lirizmi ilə seçilirdi. Fün a.-nda yaşayan rəssamlar da (əsasən, mənzərə ustaları və animalistlər P. Hansen, F. Süberq, Y. Larsen və b.) həmin ruhda əsərlər yaradırdılar. Simvolizm və *yugendstil*ə yaxın rəssamlıq cərəyanı meydana gəlmişdi (V. Hamershoy, Y.F. Villumsen, Y.F. və N.K. Skovqor qardaşları). K. Sartman romantik emosionalılıqla zəngin olan tarixi janrdə tablolar çəkmişdir. Memarlıqda romantik üslubun milli variantı geniş yayılmışdır: yeni Ratuşa (1892–1905, memar M. Nürop), Qrundtviq kilsəsi (1921–40, memarlar P.V. Ensen-Klint,

Amaliyenborq saray ansambli. Kopenhagen. Arxa planda Opera Teatrı.

V. Eriksen. "Danimarka kraliçası Yuliana-Mariyanın portreti". 1776. Dövlət İncəsənət Muzeyi. Kopenhagen.

K. Klint; hər ikisi Kopenhagədədir).

1920-ci illər memarlığında *neoklassisizm* nümayəndələri qabaqcıl mövqelərini saxlayırdılar: K. Petersen (Foborqda muzey, 1913–15), H. Kampmann (Qlip-totekanın yeni hissəsi, 1901–06 və Kopenhagenə polis idarəsinin binası, 1919–24, O. Rafn ilə birgə) və b.; S. E. Rasmussen və b.-nin layihələrində D.-da müasir şəhərsalmanın əsasları qoyulurdu. 1930 il Stokholm sərgisi memarlığının təsiri ilə (memar E. Q. Asplund) funksionalizmin D. variantı yaranmağa başladı (Orxusda un-t binası, 1932–46, memar K.O. Fisker və b.).

E. Eriksen. "Su pəri". 1913. Kopenhagen.

Boyakarlıqda yeni fransız incəsənətinə, o cümlədən P. *Sezann* yaradıcılığına (H. Qirsinq, E. Veye), kubizmə (O. Rude, V. Lundström və b.), sonralar sürrealizmə (V. Byerke-Petersen, V. Freddi) maraq özünü göstərirdi. 20 əsrin 1-ci yarısında neoklassistik tendensiyalarla bağlı olan heykəltəraşlıq sahəsində K. Nilsen, J. Qogen, Y.K. Byerq və b. çalışırdılar; qrafikaya maraq xeyli artmışdı (A. Yörgensen, P. Kristensen, E. Frederiksen); siyasi və məişət karikaturası janrında H. Bidstrup işləyirdi.

2-ci dünya müharibəsindən sonra Odense, Kopenhagen şəhərləri yenidən qurulur, Rönne və Neksö bərpa edilirdi. Yaşayış evlərinin tikintisində azmərtəbəli, həmçinin ortamərtəbəli evlər üstünlük təşkil edirdi. İctimai binaların inşasında *beynəlmilal üslub* (Rödovrda ratuşa, 1957, memar A. Yakobsen; Humlebekdə "Luziana" Müasir İncəsənət Muzeyi, 1957–58, memarlar Y. Bo, V. Volert, sonrakı əlavə tikililər 1960-cı illər – 1998) möhkəmlənir, onu sərbəst forma yaradan *modernizm* (Y. Utzonun layihələri və s.) və *postmodernizm* təmayülləri əvəz edir. D. rəssamlarının yaradıcılığında abstrakt ekspresionizm (A. Yorn, "Kobra" beynəlxalq qrupunun lideri), *pop-art*, *flüksus* (A. Köpke), installyasiyalar; fiqurativistlərin yaradıcılığı (İ. Elleqor, K. Karstensen və b.) "yeni vəhşilər" alman boyakarlarının əsərləri ilə səsləşir. 21 əsrin əvvəllərində müxtəlif janrdə çalışan sənətkarları birləşdirən iri monumental tikililər yaradılır: Kopenhagədə Opera-nın yeni binası (2004, memar H. Larsen, heykəltəraş P. Kirkebi, O. Eliassonun bədii cıraqları, rəssamlar T. Rozensveyq, E.A. Frandsen, S. Tronborq və b.).

Musiqi

Tunc *luralar* (e.ə. 1-ci minilliyin 1-ci yarısı) D. ərazisində ən qədim musiqi mədəniyyəti abidələridir. Orta əsrlər dövrü üçün *skaldların* mahnıları səciyyəvidir. Xristianlığın yayılması ilə Qriqori xoralı geniş vüsət almağa başladı. D. dini musiqisinin ilk nümunələri 12 əsrdə aiddir. 13–14 əsrlərdə D.-da fransız və ingilis kuplet mahnısı *ballada* yayılmağa başladı. 16 əsrdə *Niderland məktəbinin* güclü təsiri olmuşdur (bəstəkarlardan Y. Presten, A.P. Kokliko və b. bu istiqamətdə işləmişlər). Həmin dövrdə ilk saray kapellaları yaranmış və ilk musiqi əsərləri nəşr olunmuşdur; H. Tomesenin "Danimarka psalmı kitabı" (1569) və N. Espersönün "Qradialı" (1573) ən əhəmiyyətli nəşrlər

idi. Həyatını alman musiqi mədəniyyəti ilə bağlayan D. Bukstehude 17 əsr – 18 əsrin əvvəllərinin ən görkəmli musiqiçisi idi. 18 əsrin sonlarına qədər D. peşəkar musiqisində ölkədə alman, fransız və italyan opera truppalarının fəaliyyəti ilə şərtlənən xarici təsirlər üstünlük təşkil edirdi. D. dilində ilk operaların müəllifi C. *Sarti* olmuşdur ("Bədxahlıq və qəlbin xilası", 1756; "Sevgi məktubları", 1775). K.E.F. Vayse D. milli romansının yaradıcısıdır. 19 əsrin əvvəllərindən D. musiqiçiləri yerli folklorun öyrənilməsinə maraq göstərirdilər. A.P. Berqqren bir sıra D. xalq mahnı və melodiyaları topluları və antologiyalarını nəşr etdirmişdir. N. *Qade* (8 simfoniya), Y.P.E. *Hartman* (ilk milli opera "Balaca Kirsten", 1846, H.K. Andersenin əsəri üzrə), K. Horne-man, P. Hayse ("Kral və marşal" operası, 1878) D. musiqi romantizminin nümayəndələridir. 19 əsrin 2-ci yarısında Kopenhagədəki konservatoriya (1867 ildə P.V. Mollenhauer tərəfindən yaradılmışdır) və Musiqi birliyi ("Musikforening", 1836) D. musiqi mədəniyyətinin mərkəzləri idi (hər iki müəssisənin müvəffəqiyyətli fəaliyyətində Qade böyük rol oynamışdı). 20 əsrin 1-ci yarısı D. bəstəkarlarına D. musiqisinin klassiki K. *Nilsenin* böyük təsiri olmuşdur. 20 əsrin tanınmış bəstəkarları arasında N.V. Bentson, E. Hamerik, V. Holmbu (14 simfoniya), P. Nörqor (elektron musiqi sahəsində eksperiment aparmışdır), İ. Nörholm (neoromantizm nümayəndəsi) və b. var. 20 əsrin bəzi bəstəkarları (Y. Meqor, B. Lorentsen, H. Koldinq-Yörgensen, P. Qudmundsen-Holmqren və b.) öz yaradıcılıqlarında avanqardizm musiqisi texnikasından geniş istifadə edirdilər. Dirijorlar O. Şmidt, T. Yensen, müğənnilər L. Melxior, H. Rosvenge, orqançalan F. Viderö, caz kontrabasçalanı N.H. Ersted-Pedersen D.-nin görkəmli ifaçıları, K. Eppesen və Y. Rasted isə musiqişünaslarıdır. Opera tamaşaları, əsasən, Kopenhagenədəki Kral teatrının köhnə və təzə (2004) səhnələrində, Yutlandiya Operasında (Orxus, 1947) göstərilir. Simfonik orkestrlər: D. Radiosunun (ən böyük ork., 1925 ildə yaradılmışdır), Orxus (1935), Olborq (1943), Odense ork. (1946), Cənubi Yutlandiya ork. (1963), Tivoli ork. (1843; 1965 ildən qış mövsümlərində Zelandiyanın simfonik ork. adı altında fəaliyyət göstərir). Kopenhagenədə hər il beynəlxalq caz festivalı keçirilir.

Teatr

D.-da ilk teatrlaşdırılmış tamaşalar haqqında məlumatlar 16 əsrin əvvəllərinə (Rinqsteddə "Müq. hersoq Knud haqqında tamaşa") aiddir. Latın məktəblərində müəllimlərin (onlardan çoxu D.-nin ilk dramaturqları oldu: M. Börup, K. Hansen, P. Heqlunn, H. Sten) rəhbərliyi ilə tamaşalar hazırlanırdı. Burada cəmiyyətdəki nöqsanları ələ salan "tələbə komediyaları" – şən farslar yaranmışdı. 16 əsrin sonu – 17 əsrin əvvəllərində Vi-borq keşişi İ. Ranx aktual hadisələri alleqorik tərzdə canlandıran teatrlaşdırılmış tamaşalar təşkil edirdi ("Çar Solomonun andı" və s.).

16 əsrin ikinci yarısında D.-da peşəkar qastrolçular meydana gəldi. 1586 ildə II Frederikin sarayında ingilis truppası tamaşalar göstərirdi. Sonralar U. Şekspirin London truppasında çıxış edən aktyor U. Kemp də bu truppanın tərkibinə daxil idi. IV Kristianın hakimiyyəti dövründə hökmdarı tərənnüm edən tamaşalar təşkil olunurdu. 17 əsrin sonlarında D.-da həm sarayda, həm də kütləvi tamaşalar verən fransız truppaları qastrola gəlirdi. 1686 ildə D.-ya gəlmiş J.B. Molyerin şagirdi R. Manyon de Montegu 1700 ildə Kopenhagenədə kral truppasına rəhbərlik etmişdir. 1712 ildə IV Frederik sarayda teatr (Venesiya teatrları kimi) yaratmışdı və burada Montegu alleqorik, əsasən, fransız pyeslərini səhnələşdirirdi. 1722 ildə Montegu yeni paytaxt teatrına rəhbərlik etmiş və burada ilk dəfə orijinal D. pyeslərini, o cümlədən L. Holbergin əsərlərini tamaşaya qoymuşdur.

1748 ildə Kopenhagədə açılmış teatr 1770 ildə Danimarka Kral Teatrı adlandırılmışdır. 18 əsrdə teatrın repertuarına Holbergin komediyaları, həmçinin Y. Evaldın tarixi və mifoloji süjetli dramları, Volter, Molyer, P. Bomarşe, R. Şeridan və Q. E. Lessinqin pyesləri daxil idi. Milli aktyor sənətinin əsasını Q. Loneman, M.U. Hortulan, N. Klementin, K. Valter, K.A. Gyelstrup, P.Y. Früden-dal, M. Rosinq və b. qoymuşlar. 19 əsrin əvvəllərində teatrda xarici dramaturgiya üstünlük təşkil edirdi, lakin 1820-ci illərdə milli romantik dramın (A. Elenşleger, H. Hers, H.K. Andersen) bərqərar olması ilə D. teatrının inkişafında yeni dövr başladı. Y.K. Hostrupun məişət komediyaları və Y.L. Heybergin vodevilləri böyük populyarlıq qazandı. Y.L. Heyberq, N.P. Nilsen, Y.K. Rüge, A. Nilsen, K. Rosenkille, İ.L. Fister bu dövrün görkəmli aktyorları idilər.

Pantomima teatri. Kopenhagen.

19 əsrin 2-ci yarısı – 20 əsrin əvvəllərində repertuarda H. İbsenin dramları əhəmiyyətli yer tuturdu (1879 ildə Kral teatrının səhnəsində “Kukla evi” tamaşasının premyerası oldu). Bu tamaşalarda rej. U. Bloxun rəhbərliyi altında çalışan E. Poulsen, B. Henninqs, P. Yerndorf, Y.Södrinq və b. aktyorların ustalığı üzə çıxırdı. Kopenhagendə Kral teatri ilə yanaşı “Kazino” (1848–1937), Xalq teatri (1857), “Aleksandrteatr” (1870), “Daqmarteatr” (1883–1937), Yeni teatr (1908), həmçinin Odense, Orxus və digər şəhərlərdə də teatrlar uğurla fəaliyyət göstərirdi. 1920-ci illərin sonunda başlamış yeni yüksəliş dövrü 1930-cu illərdə teatr sənətinin və dramaturgiyanın inkişafına təkan verdi. Bu prosesdə gənc danimarkalı və xarici müəlliflərin pyeslərinin tamaşaya qoyulduğu “Betti Nansen teatri”nin (1917), “Fəhlə teatri”nin (1924), “Sosial teatr”ın (1931) böyük rolu oldu. D. teatrının yeniləşməsi, əsasən, K.Munk, K.E. Soya və, K. Abellin (onun həvəskar teatrlardan birində göstərilmiş “İtirilmiş melodiya” komediyası 1920–30-cu illərdə D. səhnəsinin ən böyük uğuruna çevrildi) əsərlərinin tamaşası ilə bağlı olmuşdur. Rej. və aktyorlar H.Qabrielsen, S. Besekov, P. Knutson, B. Nansen, P. Pöymert, B. İpsen, K. Pontoppidan, A. Larsen, Y. Poulsen bu dövrün aparıcı teatr xadimləri idilər. 1940–45 illərdə səhnədə milli klassika üstünlük təşkil edirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra D. teatrında fransız absurd dramı və ingilis sosial realizmindən ibarət müasir repertuar formalaşmağa başladı.

1960-cı illərdə D. teatri, əsasən, iki istiqamətdə – B. *Brextin* və A. *Artonun* ideyalarının təsiri altında inkişaf edirdi. Aktyorlar arasında ən məşhurları: M. Vit, H. Bentson, E. Rode, B. Kvistqor, P. Reyhardt, B. Kyer, İ. Brams, H. Virkner, L. Rinqheym, H. Moritsen, E. Mörk, A. Viyom, B. Federspil, Q. Nörbü, F. Helmut, P. Kyerulf-Şmidt, O. Ussinq, A. Andersen. Kiçik estrada teatrlarının tamaşalarında K. Petersen, L. Broberq, D. Passer yüksək komediya məharəti nümayiş etdirirdilər. 1960–70-ci illərdə ölkədə uşaqlar üçün çoxlu teatr açılmışdır. Holstebro ş.-ndə E. Barbanın “Odin-teatr”ı mühüm hadisə olmuşdur.

1980–90-cı illərdə yeni rej.-lar nəslini (P. Lanqdal, N. Fakkini və b.) meydana gəlmiş, onların üslub və janr sahəsində forma axtarışları D.-nin teatr palitrasını daha da rəngarəng etmişdir. Eksperimental truppalar arasında “Doktor Dante”, “Pro Forma hoteli”, “Kantabile 2” var. Kral teatri da 1990-cı illərin sonlarından gənc rej. və tamaşaçılarla daha sıx əlaqə qurmuşdur. Əvvəllər olduğu kimi, onun repertuarında üstünlük təşkil edən klassik əsərlər müasir interpretasiyada təqdim edilir. Aktyorların hazırlanmasını Kopenhagendəki Dövlət dram sənəti məktəbi həyata keçirir (1886–1967 illərdə Kral teatri nəzdində fəaliyyət göstərmişdir).

Balet

D.-nin balet sənəti tamaşalarına kiçik rəqs səhnəcikləri daxil olan məktəb teatrlarından başlamışdır (“Mori axmaqlar

rəqsi”, 1500). Saray baleti 17 əsrdə inkişaf etmişdir; 1634 ildə A. fon Kükelsom tərəfindən şahzadə Kristianın toyu üçün hazırlanmış tamaşa məlumdur. 18 əsrdə saray teatri səhnəsində J.B. Molyerin komediya-baletləri göstərilirdi. 1723–28 illərdə burada J.B. Lande çalışırdı. D. Kral teatrında əvvəllər, əsasən, xaricilərdən ibarət balet ansamblı fəaliyyət göstərirdi (1748; bax *Danimarka Kral baleti*). 1754 ildə teatrın nəzdində A. Komonun təşkil etdiyi rəqs siniflərini 1771 ildə P. Loran balet məktəbinə çevirmişdi. Məktəbdə fransız və italyan müəllimləri dərs deyirdi. 1775–1816 illərdə Kral teatrında V. *Qaleottinin* fəaliyyəti balet sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. O, D. artistlərinin ilk nəslini (A. Frölix, M. Byörn, M. Şall) yetişdirmişdir.

D. balet sənətinin yüksəlişi öz tamaşalarında (“Hardangerdə toy qatırı”, H.S. Paulli, 1853; “Xalq rəvayəti”, N.V. Qade və Y.P.E. Hartman, 1854) Skandinaviya mifoloji süjetlərinə müraciət edən A. *Burnonvilin* adı ilə bağlıdır. Burnonvildən sonra onun truppaya rəhbərlik etmiş şagirdlərinin [L. Qade (1877–90) və H. Bek (1894–1915)] səyi nəticəsində D. balet sənəti klassik irsi və varislik ənənələrini saxlamışdır.

20 əsrin əvvəllərində E. Prays, E. Yorgen-Yensen, Q. Ulendorf məşhur idilər. 19–20 əsrlərdə təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edən D. baleti M.M. *Fokin* (1925–26; repertuara F. Şopenin musiqisi əsasında hazırlanmış “Şopeniana”, İ.F. Stravinskinin “Petruşka” əsərləri daxil edilmişdir) və C. *Balançinin* (1930–31) gəlişi ilə 1920–30-cu illərdə yenilənmə dövrünü yaşamışdır. D. baletinin inkişafında mühüm mərhələ 1931–51 illərdə Kral balet teatrına rəhbərlik etmiş H. Landerin adı ilə bağlıdır. Öz sələfləri kimi, Lander milli tamaşaların stilistikasına ehtiyatla yanaşmış, eyni zamanda repertuara müasir xoreoqrafların (L.F. *Myasin* və b.) tamaşalarını da daxil etmişdir. Landerin quruluşlarında milli ənənələr müasir balet formaları ilə birləşirdi (“Karrtsiluni”, K. Risager, 1942 və b.). 20 əsrin ikinci yarısında ilk qastrollar və D. rəqqaslarının başqa ölkələrin balet tamaşalarında iştirakı sayəsində D. baleti dünya şöhrəti qazandı (xüsusən E. Brun tanınmışdı). Kopenhagendə B. *Kulberq*, R. *Peti*, F. Aşton və b. xoreoqraflar fəaliyyət göstərirdilər. 1966–78 illərdə Kral balet teatrına rəhbərlik etmiş F. Flindt *modern rəqs* nümayəndələrinə (P. *Taylor*, H. *Limon*) teatrın qapılarını açdı. M. Lan-

Danimarka Kral Baleti. “Neapol” baletindən (A. Burnovill) səhnə.

der, K. Ralov, M. Vanqso, K. Simone, M. Şanne, T. Lander, N.B. Larsen, B. Ralov, H. Kronstam, P. *Martins* 1920–60-cı illərdə D.-nin tanınmış balet artistləri idilər. 20 əsrin ikinci yarısında dünyanın müxtəlif rəqs məktəblərinin nümayəndələri Kral balet truppasında çıxış etmək hüququnu qazandılar (məs., A.O. *Ratmanski*). 1980-ci illərdə D.-nin hüdudlarından kənarında olan teatrlar ilk dəfə öz repertuarlarına A. Burnonvilin baletlərini daxil etməyə başladı. D. rəqqaslarının sənətində isə C. *Noymayerin* və C. *Krankonun* mühüm təsiri özünü göstərdi. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərinin tanınmış artistləri arasında A. Lerkesen, Q. Boesen, K. Kavallo, T. Höylunn, T. Lunn, M. Blanqstrup, N. Hübbe və b. var.

2000-ci illərin Kral baleti repertuarında D., rus, fransız klassikasından müasir rəqsin müxtəlif cərəyanlarından da dünya balet sənətinin bütün tarixini əks etdirən dünyanın aparıcı kollektivlərindən biridir. Kopenhagendə Tivoli əyləncə bağında 1844 ildən Pantomima teatri fəaliyyət göstərir. Burada italyan del arte komediyası ruhunda köhnə tamaşalarla yanaşı, müasir rəqs tamaşaları da qoyulur (o cümlədən 2003 ildə ilk dəfə hip-hop üslubunda pantomima tamaşası hazırlanmışdır).

Kopenhagendəki Yeni Danimarka rəqs teatri (1981), “Rəqs səhnəsi”, (1993); Holstebroadakı P. Şaufusun truppası (1979); Orxusdakı – “Granhaj Dans” (1989) və s. müasir rəqs kollektivləridir. 1950 ildən Kopenhagendə hər il rəqs festivalları keçirilir.

Kino

Lümyer qardaşları filmlərinin ilk nümayişi 1896 ildə Kopenhagendə olmuş-

“Babettanın ziyafəti” filmindən kadr.

dur, bir neçə aydan sonra isə fotoqraf P. Elfelt ilk D. xronika filmlərini çəkmişdir. O, həm də 1903 ildə “Edam” adlı ilk qısa-metrajlı bədii filmi yaratmışdır. 20 əsrin əvvəllərində iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa ölkələri arasında D. kinematografiya sahəsində aparıcı yerlərdən birini tuturdu. Səssiz kinonun tarixi, əsasən, müntəzəm kino istehsalına başlamış “Nordisk Film” (1906) şirkətinin təşkilatçılarından biri O. Olsenin adı ilə bağlıdır. Sonralar özünü şəxsi firmasını yaratmış B. Kristensen Olsənə qoşulmuşdur. 1909 ildə “Biorama” və “Fotorama”, 1910 ildə isə “Kinoqrafa” və “Kosmorama” kinoşirkətləri yaranmışdır. F. Holger-Madsen (“Rədd olsun silah”, 1914) və Avropa kinosunun ilk ulduzlarından olan A. Nil-senin istedadını üzə çıxarmış P.U. Qad (“Uçurum”, 1910; “Vətənsiz qız”, 1912; “İspan məhəbbəti”, 1913) 1910-cu illərin rej.-ları idilər. I-ci dünya müharibəsi illərində D. kinosu böhran keçirirdi. Əsasən, sentimental dramlar çəkirdi: A. Blomun “Vətən uğrunda” (1914), “Dünyanın axırı” (1915), Holger-Madsenin “Əbədi sülh” (1916), “Səma gəməsi” (1918). B. Kristensenin “Sirlilik” (1913) və “Qisas gecəsi” (1916) filmləri böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. 1920 ildə D. kinematografinin dünya şöhrəti qazanmış rej.-larından biri K.T. *Dreyerin* məşhur “İblisin kitabından səhifələr” filmi ekranlara çıxmışdı. Həmin ildə R.S. Petersen “Üç adamcıqaz” adlı ilk D. animasiya filmi çəkmişdir. Q. Şnevoytun ilk səslə “Eskimos” (1930) filmi onun sonrakı “Veylbülü pastor” (1931) filmindən fərqli olaraq müvəffəqiyyət qazanmamışdı. 1930-cu illərdə ABŞ filmlərinin ölkəyə idxalı ilə əlaqədar rəqabətə davam gətirməyən D. bədii

filmlərinin istehsalı azaldı. Eyni zamanda sənədli, elmi-kütləvi və tədris filmlərinin istehsalı artdı.

İşğal dövründə (1940–45) çoxsaylı yüngül komediya filmləri fonunda ciddi filmlər də çəkildi: S. Metlinqin “Yay sevincləri” (1940), B. İpsen və L. Lauritsenin (oğul) “Yolunu azmıy” (1942) və s. 1943 ildə D.-nin ən yaxşı filmlərindən olan K.T. *Dreyerin* “Qəzəb günü” (orta əsrlərdə Norveçdə baş vermiş cadugərlər ovuna dair tarixi faktlar nasist işğalının reallığı ilə səsləşirdi) meydana gəldi. 2-ci dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra da işğal mövzusu D. kinematografında əsas yerlərdən birini tuturdu: İpsen və Lauritsenin (oğul) “Qırmızı çəmənlər” (1945), “Gözəgörünməz ordu” (1945) və Y. Yakobsenin “Yad adam qapını döyür” (1959), T. Kristensenin “Söhbət sən azadlığından gedir” (1946) və s. filmlər. M. Andersen-Neksönün əsəri üzrə rej. B. Henninq-Yensenin “Bəşər övladı Ditte” (1946), Venesiya Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı, A. Henninq-Yensenin “Palle dünyada təkdir” (1949), Kann Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı və “Pau” (1959) filmləri klassik əsərlər əsasında çəkilmişdir. 1956 ildə ilk D. rəngli filmi (“Kispus”) çəkmiş E. Ballinq xalq komediyası janrında işləmişdir: “İnam, ümid və sehirbazlıq” (1960), “Mehriban ailə” (1962), “Birinci sən vur, Fredi!” (1965) və “Kristianshaun haqqında ballada” (1971). Q. Aksel parodiya filmləri çəkirdi: “Hər şey Yelena üçün” (1958) və “Qızıl və yaşıl çəmənlər” (1959). 1960-cı illərdə şəxsiyyət ilə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqə problemlərinə maraq artdı. “Yeni dalğa”nın təsiri altında D. rej.-ları müxtəlif ifadə vasitələrinə müraciət edirdilər: P. Kyerulf-Şmidtin “Uikend” (1962), H. Karlensenin “Dilemma”

Skaqerrak və Katteqat boğazlarını ayıran Qrenen burnu. Yutlandiya.

(1962, N. Qordimerin əsəri üzrə) və "Aclıq" (1966, K. Qamsunun əsəri üzrə), Y. Letin "Kamil insan" (1967) filmləri. D. kinosunun çiçəklənmə dövrü 1970-ci illərin sonlarından, kinematografa dövlət dəstəyi haqqında qanun qəbul edildikdən sonra başladı: B. Avqustun "Bal ayı" (1978), "İstilaçı Pele" (1987, Kann Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı), "Oskar" mükafatı, "Xoş niyyətlər" (1991, Kann Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı); Q. Akselin "Babettanın ziyafəti" (1987, "Oskar" mükafatı); T. Vinterbergin "Təntənə" (1999, Kann Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), "Əziz Vendi" (2005) filmləri. Bu rej. ların, həmçinin L. fon Triyerin fəaliyyəti D. milli kinosunun dünya kinoproşesinə inteqrasiyasına güclü təkan verdi. Fon Triyer və Vinterbergin "Ehkam 95" manifestinin həyat verdiyi azbüdcəli kino 20 əsrin sonlarının ən parlaq bədii hadisələrindən birinə çevrildi.

20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində D.-da S. Kraç-Yakobsen ("Quş küçəsində adacıq", 1997, "Mifunenin son nəğməsi", 1999, hər ikisi Berlin Beynəlxalq kinofestivalının mükafatını almışdır, "Skagerrak", 2003, Moskva Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), K. Levriinq ("Kral sağdır", 2000), A. Rönno-Klarlunn ("Marionetkalar", 2004), S. Byer ("Açıq ürəklər", 2002, "Qardaşlar", 2004), K. Boye ("Yenidənqurma", 2003, Kann Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), K. Müllerup ("Yayın ortası", 2003), N.V. Refn ("İks" qorxusu", 2003; "II Puşer", başqa adı "Əllərimdəki qan",

2004), S. Staxo ("Gündüz və gecə", 2004), P.F. Kristensen ("Sabun", 2005, Berlin Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı) kimi kinorejissorlar fəaliyyət göstərirlər. Kopenhagendə 1940 ildə D. kino muzeyi, 1966 ildə Milli kino məktəbi, 1972 ildə D. kino institutu yaradılmışdır.

Əd.: Слонимский Ю. Балетмейстер Бурнонвилль. Бранде Э., А. Бурнонвилль // Классики хореографии. Л.; М., 1937; Кристенсен С.М. Датская литература 1918 – 1952 гг. М., 1963; Гозенпуд А.А. Датский театр // История западноевропейского театра. М., 1957–1964, т.2.4; Комаров С.В. Кинематография Дании (1906–1920) // История зарубежного кино. М., 1965; Мохов Н.Н. Некоторые страницы истории датской музыки. М., 1980; Красовская В.М. Западноевропейский балетный театр. Очерки истории. Романтизм. М., 1996; Dansk litteratur: middelalder. Kbh., 1998; Bd 1–2; Danish writers from the Reformation to decadence, 1550 – 1900. Detroit, 2004.

DANİMARKA BOĞAZI [Danimarka ölkəsinə görə] – Qrenlandiya və İslandiya arası arasında boğaz. Qrenlandiya dənizini Atlantika okeanı ilə birləşdirir. Uz. 530 km, ən ensiz yeri 287 km, farvaterdə ən dayaz yeri 120 m-dir. D.b.-ndan Qrenlandiya sahilləri boyu şm.-dan c.-a soyuq Şərqi Qrenlandiya axını, İslandiya sahilləri boyu isə c.-dan şm.-a isti Qərbi İslandiya axını keçir. **DANİMARKA BOĞAZLARI**, Baltika boğazları – Skandinaviya və Yutlandiya y-a-ları arasında boğazlar sistemi. Baltika və Şimal dənizlərini birləşdirir. D.b. sisteminə Kiçik Belt, Böyük Belt, Eresunn (Zund), Katteqat və Skagerrak boğazları daxildir. D.b.-nın ən dar yeri Kiçik Beltdə

0,5 km, Böyük Beltdə 11 km, Eresunnunda 3,4 km, Katteqat və Skagerrakda 60 km-dir. D.b. Baltika dənizi portlarını Dünya okeanı portları ilə birləşdirən əsas dəniz yoludur. **DANİMARKA DİLİ** – danimarkalıların dili. Danimarka Krallığının, 15 əsr–19 əsrin əvvəllərində Norveçin, 19 əsrin ortalarında Sklezviq-Holşteynin rəsmi dili olmuşdur. 17 əsrin ortalarına qədər indiki Cənubi İsveç (Skone, Halland, Blekinçe) ərazisində yayılmışdır. D.d.-ndə danışanların ümumi sayı təqr. 5,7 mln. (21 əsrin əvvəlləri), o cümlədən Danimarkada təqr. 5,4 mln. nəfərdir (2007); Qrenlandiyada yaşayan 6,8 min etnik danimarkalı bu dildən istifadə edir (2005). Farer adalarında rəsmi dairələrdə Farer dili ilə yanaşı istifadə olunur. Danimarkanın hüdudlarından kənarında Sklezviq-Holşteyn federal ərazisində yaşayan təqr. 50 min Danimarka əsilli Almaniya vətəndaşlarının, İsveç və Norveçdə yaşayan ən azı 40 min danimarkalının, Avstraliya, Argentina, ABŞ və Kanadada yaşayan Danimarka immiqrantlarının bir hissəsinin doğma dilidir.

D.d. Skandinaviya dillərinə aiddir. Fonetika, morfologiya və leksikasında əksini tapan böyük dialekt fərqləri ilə xarakterizə olunur. Qərb (cənubi, qərbi və şərq Yutlandiya), ada (Zelandiya, Fün adaları, Cənubi Danimarka adaları) və şərq (Bornholma) dialektlərinə bölünür. Fonetik quruluşuna görə digər Skandinaviya dillərindən kəskin fərqlənir. Qrammatikasında analitizm inkişaf etmişdir. Sabit söz sırasına malikdir.

D.d.-nin lügət tərkibində əzəli hind-Avropa leksikasından başqa latın, aşağı alman, yuxarı alman və fransız dillərindən xeyli sayda iqtibaslar var. 20 əsrdə D.d.-nə ingilis dilindən çoxlu söz daxil olmuşdur.

D.d.-nin ən qədim abidələri 9 əsrə aid kiçik runa yazılı (bax Runa yazısı) kitabələrdir. Ən qədim əlyazması "Skone hüququ" (təqr. 1300 il) punktirli runalarla yazılmışdır. Latın əlifbası ilə ilk abidələr də vilayət qanunları külliyyatları olmuşdur. "Danimarka qafiyəli salnaməsi" ilk çap kitabıdır (1495). Danimarka milli dilinin təşəkkülündə Reformasiya və Bibliyanın D.d.-nə tərcüməsi (1550) böyük rol oynamışdır. Danimarka ədəbi dili 18 əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Zelandiya dialektləri və Kopenhagen şivələri onun əsas dialekt bazası olmuşdur. Ədəbi dilin inkişafında L. Holberq, A. Elenşleger, H.K. Andersen, S. Kyerkeqor və b. mühüm rol oynamışlar.

Əd.: Skautrup P. Det danske sprogs historie. Kbh., 1944–1970. Bd 1–4; Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.; Л., 1953; Hansen A. Moderne dansk. Kbh., 1967. Bd 1–3; Кузнецов С.Н., Никуличева Д.Б. Датский язык/Языки мира. Германские языки. Кельтские языки. М., 2000.

DANİMARKA KRAL BALETİ (Den Kængelige Danske Ballet) – Danimarka Kral Teatrının balet truppası. Əsası 1748 ildə Kopenhagendə qoyulmuşdur. 1754 ildən teatrın nəzdində fəaliyyət göstərən rəqs sinifləri 1771 ildə P. Lorant tərəfindən balet məktəbinə (indi də mövcuddur) çevrilmişdi. 1775–1816 illərdə truppa işləyən V. Qaleotti çox vaxt U. Şekspir və M. Volterin süjetləri əsasında monumental balet tamaşaları hazırlayırdı. Teatrın repertuarında onun Y. Lollenin musiqisinə "Kupidonun və baletmeysterin qəribəlikləri" (1786) baleti indi də saxlanılır. 1829–77 illərdə truppa A. Burnonvil rəhbərlik edirdi və repertuar, əsasən, onun quruluşlarından ibarət idi ("Silfida", H. Lövensell, 1836 və s.). Fransız klassik ənanəsini və milli koloriti birləşdirən Burnonvilin sayəsində D.k.b. fərdi üslub əldə etmişdi. Burnonvil bir neçə nəsil balet ifaçısı yetişdirmişdir. Ölkədən kənarında çalışan az sayda Danimarka balerinalarından L. Qran, C. Prays, B. Şnell, V. Prays, E. Hansen və b. dünyada tanınırdılar. Sonrakı illərdə balet truppasına Burnonvilin şagirdləri L. Qade (1877–1890), H. Bek (1894 – 1915) başçılıq etmişlər. 1920–30-cu illərdə D.k.b.-nin repertuarında M.M. Fokin, C. Balançin və b. müəlliflərin baletləri yer almışdır. 1931–51 illərdə truppa rəhbərlik etmiş H. Lander milli repertuari saxlayaraq, artistləri başqa rəqs məktəbləri ilə də tanış edirdi. Onun səyi sayəsində 1950-ci illərdə D.k.b. geniş şöhrət qazanmışdı. 1953 ildə ilk xarici qastrollar təşkil olundu. Danimarka artistləri dünyanın müxtəlif ölkələrində çıxış etməyə (xüsusən E. Brun şöhrət qazanmışdı), xoreoqraflar isə xaricdə milli baletləri tamaşaya qoymağa başladılar. M. Lander, K. Ralov, M. Vanqso, K. Simone, M. Şanne, T. Lander, N.B. Larsen, B. Ralov, P. Martins görkəmli ifaçılar idilər. 1950-ci illərin sonunda truppa ilk dəfə olaraq başqa rəqs məktəblərinin yetirmələrini dəvət etməyə başladılar. 1966–78 illərdə D.k.b.-nə rəhbərlik etmiş F. Flindtin fəaliyyəti teatr üçün əhəmiyyətli olmuşdur. O, ənənəvi və müasir repertuar arasında tarazlığa nail olmağa çalışmışdır ("Dərs", J. Delrü, E. İoneskonun pyesi əsasında,

1964; "Ölümün təntənəsi", T. Koppel, 1972 və s.). Flindt ilk dəfə D.k.b.-nə modern rəqs xoreoqraflarını (P. Teylor, H. Limon) dəvət etmişdir. Sonrakı illərdə truppa H. Kronstam (1978–85), F. Andersen (1985–94 və 2002 ildən) rəhbərlik etmişlər. 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində A. Lerkesen, L. Yeppeşen, Y. Eliassen, Y. Kobborg, Q. Boesen, K. Kavallo, T. Höylunn, T. Lunn, M. Blanqstrup, N. Hübbe teatrın tanınmış artistləridir.

Əd.: Красовская В.М. Западноевропейский балетный театр. Очерки истории. Романтизм. М., 1996.

DANİMARKA MƏRTƏBƏSİ – Paleogen sisteminin altından birinci mərtəbəsi. Son vaxtlara qədər Üst Tabaşır şöbəsinin ən üst mərtəbəsi hesab edilirdi. 1847 ildə İsveçrə geoloqu E. Desor tərəfindən Danimarkada ayrılmışdır. Əhəngdaşından, gilli və mergelli süxurlardan ibarətdir. Xarakter faunası: dəniz kirpisi – Coraster sphaericus Scun., foraminiferlərdən – Globigerina triloculoides Plumm. və s. D.m. çöküntüləri Qərbi Avropada, Şimali Afrikada, Kırmıda, Azərb. Resp.-nda (Kiçik və Böyük Qafqazda) və s. yerlərdə var.

DANİMARKA-İSLANDIYA UNİYASI (1918–44) – Danimarka və İslandiyanın şəxsi uniyası əsasında birləşməsi. Danimarka-İslandiya sazişinə (1918, 30 noyabr) görə Danimarkanın özünüidarəetmə hüququna malik olan müstəmləkəsi İslandiya daha çox sərbəstlik əldə etdi. 1918 il dekabrın 1-də Danimarka ilə şəxsi uniyada olan azad və müstəqil İslandiya Krallığı yaradıldı. İslandiya daxili işlərdə tam müstəqillik, Danimarka kralı tərəfindən təyin olunan və İslandiya parlamenti (alting) qarşısında məsuliyyət daşıyan yerli hökumət yaratmaq hüququ əldə etdi, daimi bitərəfliyi saxlamağı öhdəsinə götürdü. İslandiyanın xarici siyasətini isə Danimarka müəyyən edirdi. 1920 ildə İslandiya qəbul olunmuş konstitusiyaya görə, D.-İ.u.-na tərəflərdən birinin təşəbbüsü ilə 25 ildən sonra yenidən baxıla bilərdi. Hitler Almaniyaşının Danimarkanı işğal etməsindən (1940, 9 aprel) sonra, İslandiya Britaniya qoşunları tərəfindən tutuldu (1940, 10 may). Altinq bütün hakimiyyətin İslandiya hökumətinə keçdiyini bəyan etdi. 1941 il mayın 16-da o, uniyaya haqqında müqavilənin 1944 il yanvarın 1-dən sonra uzadılmasının əleyhinə çıxış etdi və bu qərarı 1944 il fevralın 25-də bir daha təsdiqlədi. 1944 il mayın 20–23-də keçirilən referendumda iştirak edənlərin 97,35%-i İslandiyanın tam müstəqilliyinin lehinə səs verdi. 1944

il iyunun 16-da altinq D.-İ.u.-nın dayandırılması haqqında qərar çıxartdı, iyunun 17-də təntənəli surətdə İslandiya Respublikasının yaradılması elan edildi və yeni konstitusiyaya qəbul olundu. Həmin gün axşam İslandiya hökuməti Danimarka kralı X Kristianın təbrik teleqramını aldı, bu da Danimarka tərəfindən İslandiyanın müstəqilliyinin tanınması demək idi.

DANİMARKA-İSVEÇ MÜHARİBƏLƏRİ (16–19 əsrlər) – Kalmar uniyasının (1397–1523) dağılmasından sonra Baltika dənizində və Şimali Avropada aqalığ və Norveçə yiyələnmək uğrunda Danimarka ilə İsveç arasında müharibələr.

D. - İ. m. (1563–70) (Şimali Yeddi illik müharibə) Danimarka tərəfindən Kalmar uniyasını bərpa etmək məqsədilə başlanmışdı. Danimarkanın müttəfiqləri Polşa və Lübek idi. Xüsusi amansızlıqla aparılan hərbi əməliyyatlar tərəflərin dəyişkən üstünlüyü şəraitində keçirdi. İsveçlər bir neçə dəfə Norveçə və Blekinge əyalətinə soxulmuşdular, danimarkalılar isə q. sahillərində İsveçin yeganə portu olan Elvsborqu ələ keçirmişdilər. Müharibə Ştettin sülhü (1570) ilə başa çatmış, Danimarka kralı II Frederik İsveç taxtına, III Yuhan isə Norveçə, Skone əyalətinə və Qotland a-na olan iddialarından əl çəkmişdi. Müharibədən əvvəlki sərhədlər bərpa olunmuş, isveçlər Elvsborqu 150 min dalərə geri almağı öhdələrinə götürmüşdülər. Danimarkalılar Narvada ticarət aparmaq hüququ əldə etmişdilər.

Danimarkanın Kalmar ş.-ni tutması D. - İ. m. (1611–13) (Kalmar müharibəsi) üçün bəhanə oldu. Danimarka üçün, əsasən, uğurlu keçən hərbi əməliyyatlar eyni zamanda Polşa və Rusiyaya qarşı müharibə aparən İsveçin ərazisində gedirdi. 1612 ilin mayında danimarkalılar Elvsborqu ələ keçirərək İsveç tərəflərdən məhrum etdilər. İsveçin ş. sahillərinə hücum edən Danimarka donanması Stokholm şəxrlərində (kiçik adalar) irəlilədi. Müharibə Knered ş.-ndə sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Müqavilənin şərtlərinə görə, İsveç Elvsborqu geri almaq üçün bu dəfə 1 mln. daler ödəməli oldu.

D. - İ. m. -nin (1643–45) səbəbi Otuzillik müharibə (1618–48) dövründə Danimarkanın İsveç əleyhinə diplomatik demarşları idi. İsveç ordusu Danimarkaya c.-dan soxuldu və Yutlandiyanı ələ keçirdi. Dənizdəki bəzi uğurlarına baxmayaraq, Danimarka Brömsebru sülhü-

nü (1645) bağlamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə, Qotland və Ezel (Saaremaa) adalarını, Norveçin Emtland və Heryedalen əyalətlərini, Danimarkanın Skandinaviya y-a-nın c.-undakı Halland əyalətini İsveçə güzəştə getdi və İsveç gəmilərindən Zund rüsumunu almaqdan imtina etdi.

D. - İ. m. (1657–58) Danimarka tərəfindən başlandı. Kral III Frederik Polşa və Rusiya ilə müharibə nəticəsində İsveçdə yaranmış ağır vəziyyətdən istifadə edərək Brömsebru sülhünün (1645) şərtlərinə yenidən baxılmasına nail olmağa çalışırdı. İsveç kralı X Karl Qustav tez bir zamanda öz qoşunlarını Yutlandiyaya göndərdi və donmuş boğazlardan keçib Zelandiya a.-na çıxaraq Danimarkanı onun üçün çox ağır *Roskilde sülhünü* (1658) imzalamağa məcbur etdi. Müqaviləyə görə, Danimarka Skandinaviya y-a-nın c.-undakı əyalətlərini (Skone, Blekinge), Bornholm a.-nı, Norveçin Tronheyim və Bohus vil.-lərini itirdi.

D. - İ. m. - n ə (1658–60) İsveç tərəfi başladı. İsveç kralı X Karl Qustav Danimarkanı darmadağın edərək onu İsveçə birləşdirmək məqsədi güdüdü. Kopenhagen ş.-ni mühasirəyə alan İsveç qoşunları danimarkalıların inadlı müqaviməti ilə üzləşdilər. Niderland donanması Danimarkanın köməyinə gəldi, bu da isveçləri mühasirəni dayandıрмаğa məcbur etdi. Bundan sonra başlamış sülh danışıqlarının gedişində İsveç kralı vəfat etdi (1660, 13 fevral). May ayında imzalanan *Kopenhagen sülhünü* (1660) görə, Danimarka Bornholm a.-nı və Tronheyim vil.-ni geri qaytara bildi.

D. - İ. m. (1675–79) (Skone müharibəsi), əsasən, kral V Kristianın komandanlıq etdiyi Danimarka qoşunlarının çıxarıldığı Skone əyalətinin ərazisində gedirdi. Hərbi əməliyyatlar həmçinin Norveç-İsveç sərhədində aparıldığı üçün, Norveçdə bu müharibəni "Güldenlöve müharibəsi" (Norveçdəki Danimarka canişini və Norveç ordusu komandanının adı ilə) də adlandırırlar. İsveç kralı XI Karl Danimarka ordusunu Skone yaxınlığında məğlubiyyətə uğrattı [Lund yaxınlığında vuruşma (1676, dekabr)] və danimarkalıların Norveçdən Göteborq istiqamətində və Emtlanda hücumunun qarşısını ala bildi. Skone əhalisinin İsveç ağalığına qarşı üsyanı yatırıldı. 1678 ildə danimarkalıların Skonedəki sonuncu dayaq məntəqəsi olan Kristianstad tutuldu. Fransız diplomatiyasının vasitəçiliyi ilə Lundda bağlan-

mış sülh müqaviləsi ilə müharibə heç bir ərazi dəyişikliyi olmadan başa çatdı.

Şimal müharibəsinin (1700–21) tərkib hissəsi olan D. - İ. m. - n d ə (1700) Danimarka kralı IV Frederik Saksoniya kurfürstü, Polşa kralı *II Avqust* və Rusiya imperatoru *I Pyotr*la ittifaqda çıxış edirdi. Müharibə danimarkalıların Holşteyndəki Tönningen qalasına hücumu ilə başladı. Həmin əraziyə İngiltərə-Niderland donanmasının dəstəyi ilə gənc *XII Karlın* komandanlığı altında çıxarılmış İsveç desantı IV Frederiki əvvəlcə barışıq imzalamağa, 1700 ilin avqustunda isə Travental (Travental) qəsriyə Holşteyn-Qottorp hersoqu ilə sülh bağlamağa məcbur etdi. Danimarka İsveçə qarşı vuruşmamağı öhdəsinə götürdü.

D. - İ. m. (1709–20) XII Karlın *Poltava vuruşmasında* (1709) məğlub olmasından sonra başladı. 1709 il oktyabrın 11-də Danimarka kralı IV Frederik Rusiya ilə yeni ittifaq müqaviləsi bağladı. Danimarkalılar Skoneni ələ keçirməyə cəhd etdilər, lakin onların 1709 ilin noyabrında çıxartdıqları desant artıq 1710 ilin əvvəlində təxliyə olundu. Sonra danimarkalılar ara-sıra qələbələrə Şimali Almaniyada rus ordusunun dəstəyi ilə isveçlərə qarşı hərbi əməliyyatlar apardılar. 1716 ildə danimarkalıları Tönningeni ələ keçirdilər və I Pyotrın komandanlıq etdiyi rus donanması ilə birlikdə Baltika dənizinin c.-unda öz qüvvələrini nümayiş etdirdilər. 1716 ildə XII Karlın Norveçə ələ keçirmək cəhdi uğursuz oldu. 1718 ilin payızında Norveçə qarşı yeni yürüşdə XII Karl Fredriksten qalasının mühasirəsi zamanı öldürüldü. İsveç ilə Danimarka arasında hərbi əməliyyatlar dayandırıldı, 1720 ilin iyununda Fredriksborqda imzalanmış sülh müqaviləsinə görə, Danimarka öz qoşunlarını Holşteynin hersoqluq hissəsindən çıxartdı, Şlezviq Danimarkaya qaytarıldı, isveçlər Zund rüsumlarını ödəməyə razı oldular və Holşteyn-Qottorp hersoqlarını dəstəkləməyəcəklərini öhdələrinə götürdülər.

D. - İ. m. (1788–89) (rəsmən elan edilməmişdi) Rusiya-İsveç müharibəsi (1788–90) ilə eyni zamanda aparılırdı. İttifaq müqaviləsinə görə, Danimarka Rusiyaya hərbi yardım göstərirdi. Danimarka qoşunları İsveçə daxil oldular və Göteborqa doğru irəlilədilər. Prussiya və B.Britaniyanın təzyiqi ilə hərbi əməliyyatlar tezliklə dayandırıldı.

D. - İ. m. (1808–09) 1808 ilin fevralında Danimarkanın *I Napoleonun* tərifinə keçməsindən (bu vaxt İsveç Rusiya

ilə müharibə şəraitində idi) sonra başladı. Hərbi əməliyyatlar İsveç-Norveç sərhədindəki toqquşmalar, dəniz döyüşləri və hər iki tərəfin kaperlərinin (dəniz quldurları) düşmənin ticarət gəmilərini ələ keçirməsi ilə məhdudlaşdı. İsveçin Rusiya ilə barışığundan sonra, 1809 ilin dekabrında Yöncöpinqdə İsveç-Danimarka sülh müqaviləsi bağlandı.

D. - İ. m. (1813–14) Danimarka kralı VI Frederikin Fransa əleyhinə 6-cı koalisiya iştirakçılarının Norveçin İsveçə qaytarılması haqqında tələbini yerinə yetirməkdən imtina etməsi nəticəsində baş verdi. 1813 ilin sentyabrında hər iki tərəf rəsmən müharibə elan etdi. *Leypsiq vuruşmasından* (1813) sonra İsveç vəliəhdi Karl Yuhanın (gələcək kral XIV Karl Yuhan) başçılığı ilə İsveç, Rusiya və Prussiya qoşunları Holşteynə soxularaq danimarkalıları məğlubiyyətə uğrattılar və qısamüddətli danışıqlardan sonra onları 1814 il yanvarın 14-də sülh bağlamağa məcbur etdilər [bax *Kil sülh müqaviləsi* (1814)]. Müqaviləyə görə, Norveç İsveçin hakimiyyəti altına keçdi, Danimarka isə onun müqabilində İsveç Pomeraniyasını əldə etdi.

DANİMARKALILAR (özlərini danskere adlandırırlar) – Skandinaviya xalqı, Danimarkanın əsas əhalisi. Sayları təq. 5 mln. nəfərdir (2006). Həmçinin Almaniyaya (50 min nəfər), İsveç (44 min nəfər), Norveç (20 min nəfər), ABŞ (1,9 mln. nəfər), Kanada (37 min nəfər) və digər ölkələrdə yaşayırlar. Ümumi sayları 7,1 mln. nəfərdir. Danimarka dilində danışırlar. Dindarları xristiandır.

Ənənəvi geyimli danimarkalı qadınlar.

Danimarkalılar. Ənənəvi kənd evi. Troyense kəndi (Tosinqe adası).

D.-in etnik özəyini 5–6 əsrlərdə Cənubi İsveçdən gəlmiş və Danimarka a-rında məskunlaşmış dan tayfası təşkil etmişdir.

D.-in əsas məşğuliyyəti ixracçı təxliyə idi. 19 əsrin ortalarından Avropaya ABŞ və Rusiyadan ucuz taxıl idxal əkin sahələrinin azalmasına və yem bitkilərinin becərilməsi üçün bataqlıqların qurudulmasına səbəb oldu, heyvandarlıq inkişaf etdi. Orta əsrlərdə siyənək balığının ixracı mühüm rol oynayırdı. Sənətkarlıq sahələrinə dəmirçilik, zərgərlik, dulusçuluq (nəbatı və həndəsi ornamentli haşiyələr), ağac üzərində oyma və naxışvurma (zoomorf naxışlar üstünlük təşkil edirdi), toxuculuq (o cümlədən kişilər

arasında), krujeva hörməsi, tikmə aid idi; 18 əsrdən D. çini qabların istehsalına başladılar. Ən qədim yaşayış məskəni tipi Daxili Yutlandiyada yayılmış sıx məskənlərdir; həmin region üçün meydanətəfi məskən (evlər meydan və ya örüş ətrafında yerləşir) də səciyyəvidir. Fün, Lollann, Zelandiya və digər adalarda isə məskənlər yolların kənarında tikilirdi. 19 əsrin ortalarından yaşayış məskəninin əsas tipi xutorlar oldu. Ən qədim malikanə tipi adətən qərbdən şərqə doğru uzanan və bir damın altında yerləşən bircərgəli yaşayış və təsərrüfat tikililəridir. Orta əsrlərdə Yutlandiyanın q. sahilində iki-cərgəli (yaşayış yeri və tövlə bir tərəfdə,

Danimarkalılar. May ayında keçirilən ənənəvi Olborq karnavali.

xırman və anbar isə digər tərəfdə yerləşirdi), Fün və Als adalarında isə açıq düzbucaqlı malikanələr (əvvəllər ayrı-ayrı, sonralar isə bir damın altında) mövcud idi. 18 əsrin ikinci yarısında açıq, 19 əsrin sonlarında isə qapalı dördbucaqlı həyətlər meydana gəldi. Ən qədim yaşayış evi tipi 17 əsrdən Yutlandiyada şəbəkəkar-kaşlı evlər, 19 əsrin ortalarından Fün və Zelandiya adalarında isə möhrə, kərpic və daş evlər idi. Qadınların geyimi (adi günlərdə yaşıl, bayramlarda isə qırmızı-göy rəngdə) əmək, kofta, şal, yaylıq; kişilərin geyimi köynək, gödək şalvar, bağları olan yun corab, jilet, kaftan (yaşılarda), boğaza bağlanan yaylıq və yun papaq (gənclərdə), yaxud silindr-şlyapadan (evli kişilərdə) ibarətdir. Ənənəvi yeməklərinə sıyq, bişmiş və qurudulmuş balıq, qaymaqlı kisellər (röqröd med flöde) aiddir; buterbrodun təqr. 700 növü məlumdur (buterbrodu Danimarka mətbəxinin kralı adlandırılır). Ənənəvi içkiləri arpa pivəsi, çay, 20 əsrin əvvəllərindən qəhvədir. Milad bayramında xüsusi tort (yulekage) və qızardılmış ördək, Maslenitsada fəsəli (fastelavnskager) hazırlayırlar. Ənənəvi idman növlərinə velosipedsürmə, yelkənli qayıq idmanı və avarçəkmə aiddir. Folklor janrlarından Danimarka xalq mədəniyyəti əsərləri külliyyatı arxivinin (1904 ildə yaradılmışdır) əsasını təşkil edən, 19 əsrdə N. Qrundtvig və E.T. Kristensen tərəfindən qeyd alınmış nəğmə və balladalar, sehrli nağıllar (trollar, damdabacalar və s. haqqında) yayılmışdır.

DANİMARKA-NORVEÇ UNİYASI (1380–1814) – Danimarka ilə Norveçin (İslandiya ilə birlikdə) ümumi kralı, vahid xarici siyasəti və administrasiyası olan bir dövlətdə birləşməsi. 1380 ildə Danimarka taxtına *IV Valdemarın* azyaşılı nəvəsi Olaf Hokonsonun seçilməsindən və onun tezliklə vəfat etmiş atası Norveç kralı VI Hokonu əvəz etməsindən sonra müvəqqəti sülalə uniyası kimi formalaşmışdı. 1387 ildə Olafın ölümündən sonra onun anası *I Marqrete* Danimarka və Norveç kraliçası seçildi. 1397 ildə Kalmar ş.-ndə İsveç, Danimarka və Norveç kralıqları arasında daimi uniya bağlandı [bax *Kalmar uniyası* (1397–1523)]. 1523 ildə İsveç bu uniyadan qəti şəkildə çıxdı. Danimarkanın Norveçdəki ağalığı dəfələrlə üsyanlara səbəb olurdu (məs., 1535–37 illərdə yepiskop İngebritsenin başçılıq etdiyi üsyan). 1537 ildə Norveçdə hökumət orqanı – Norveç zadəganlarından təşkil olunan Dövlət şurası ləğv edildi. Oldenburqlar monarxiyasının mütləq mo-

narxiyaya çevrilməsindən (1660) sonra Danimarka və Norveç rəsmən uniyanın bərabərhüquqlu üzvləri olaraq qalsalar da, əslində Norveç Kopenhagendə “vəhid dövlət”in ayrılmaz hissəsi hesab edilirdi. İsveç krallarının Norveçə ilhaq etmək cəhdləri D.-N.u. üçün təhlükə mənbəyi idi. *İngiltərə-Danimarka müharibəsi (1807–1814)* gedişində Danimarkadan təcrid olmuş Norveç öz inzibati, iqtisadi və siyasi idarəciliyini möhkəmləndirdi. Bundan istifadə edən İsveç Norveçin birləşdirilməsi üçün əməli addımlar atmağa başladı. 1812–13 illərdə o, əvvəlcə Rusiyanın, sonra isə B. Britaniya və Prussiyanın Norveçin İsveçə birləşdirilməsinə dair razılıqlarını almağa nail oldu. Kral VI Frederik Napoleonla ittifaq bağlayaraq uniyanı saxlamağa cəhd göstərsə də, 1813 ilin sonunda Danimarka ordusu ingilis-İsveç qoşunları tərəfindən məğlubiyyətə uğradı. *Kil sülh müqaviləsinə (1814)* görə D.-N.u. ləğv edildi, Norveç isə İsveç kralının hakimiyyəti altına keçdi.

DANİMARKA-PRUSSİYA MÜHARİBƏLƏRİ (1848–1850; 1864) – şəxsi uniya əsasında Danimarkaya daxil olan Şimali Almaniya hersoqluqları Şlezviq, Holşteyn və Lauenburq knyazlığını ələ keçirmək üstündə Prussiyanın Danimarkaya qarşı müharibəsi. Holşteyn və Lauenburq eyni zamanda Alman ittifaqının (1815–66) üzvləri idi. Şimali Şlezviq istisna olmaqla hersoqluqların əhalisi alman dilində danışırdı.

Danimarka-Prussiya müharibəsi (1848–50) *Almaniyada 1848–49 illər inqilabının* təsiri ilə baş verdi. 1848 ilin martında hersoqluqlarda azadlıq hərəkatı başladı. Hərəkat iştirakçıları danimarkalı III Frederik tərəfindən verilmiş hersoqluqlarda vəliəhdlik haqqında “Danimarkanın kral qanunu”na (1665) əsaslanırdılar. Bu qanuna görə, Oldenburqlar sülaləsi kəsildikdə hakimiyyət onun orta qolu olan Avqustenburqlar iddia edə bilirdilər. Avqustenburqların nümayəndələri müstəqillik uğrunda hərəkata rəhbərlik edirdilər. 1848 il martın 23-də yaradılan müvəqqəti hökumət Şlezviq və Holşteynin müstəqilliyini elan etdi. Eyni zamanda Danimarkaya müharibə elan olundu. Hersoqluqları Danimarkadan qoparmağa can atan Prussiya müstəqillik uğrunda hərəkatdan öz maraqları üçün istifadə etmək qərarına gəldi. 1848 il aprelin 6-da Alman ittifaqı dövlətlərinin qoşunları müharibə elan etmədən Şlezviq və Holşteynə daxil oldu. Aprelin 23-də Danimarka qoşunları Şlezviq ş. yaxını-

ğında ağır məğlubiyyətə uğradı. Böyük dövlətlərin təzyiqi ilə Prussiya separatistləri dəstəkləməkdən imtina etdi. 1848 il avqustun 26-da Malmödə Danimarka ilə Prussiya arasında 7 ay müddətinə barışıq sazişi imzalandı. Sazişə görə, hersoqluqlar Danimarkaya qaytarıldı, müvəqqəti hökumət buraxıldı. 1849 ilin yazında Prussiya yenidən hərbi əməliyyatlara başlasa da, iyulun 10-da ikinci dəfə barışıq imzalamağa məcbur oldu. 1850 il iyulun 2-də Berlində Danimarkanın müharibəyə qədərki sərhədlərini təsdiq edən sülh müqaviləsi, 1852 ildə isə Londonda Şlezviqin Danimarkanın tərkibinə qatılmasına şərtilə hakimiyyətin Oldenburqların kiçik qolu olan Qlüksburqlara keçməsinə zəmanət verən protokol imzalandı.

1863 ilin sonunda Danimarkada qəbul olunmuş yeni konstitusiyaya görə Şlezviq onun tərkib hissəsi elan edildi. Beynəlxalq sazişin pozulması, həmçinin Holşteyn və Lauenburqun Alman ittifaqına üzvlüyü sonuncunun Danimarkaya qarşı müharibəyə başlaması üçün bəhanə oldu. 1863 ilin dekabrında Saksoniya-Hannover qoşunları hersoqluqların ərazisinə soxuldu. Prussiyanın Almaniya həddindən artıq qüvvələnməsinin qarşısını almağa çalışan Avstriya da Danimarkaya qarşı çıxdı. 1864 il yanvarın 16-da Avstriya və Prussiya Şlezviq məsələsinə dair maddəni konstitusiyadan çıxarmağı Danimarkadan tələb etdi. Bu ultimatumun rədd edilməsindən sonra Avstriya-Prussiya qoşunları Şlezviqə daxil oldular və 1864 ilin iyul ayının ortalarında Yutlandiya y-a-nı tamamilə ələ keçirdilər. Oktyabrın 30-da Vyanada imzalanan sülh müqaviləsinə görə Danimarka Şlezviq, Holşteyn və Lauenburq Prussiya və Avstriyaya güzəşt etdi. Onların idarəçilik məsələsi qəti olaraq *Həştəyn konvensiyası (1865)* ilə nizamlandı.

DANİO – çəkilimlər fəsiləsindən danio (Danio) və braxidanio (Brachydanio) cinslərinə aid şirinsu balıqları qrupu.

Danio-erio (Brachydanio erio).

Danio balıqlarının uz. 10–15 sm, braxidanio cinsindən olan balıqlarınkı 5–6 sm olur; bədəni yanlardan basıqdır. Rəngi əlavədir. Hindistan, Myanma, Malayziya və İndoneziyanın axar su hövzələrində yayılmışdır, bəziləri su basmış çəltik zəmilərində məskunlaşa bilir. Sürü ilə yaşayan, planktonla qidalanan balıqlardır. D. akvarium üçün yetişdirilən balıq obyektidir; bunlara, adətən, braxidanio cinsinin 3 növü: çəhrayı D. (B. albolineatus), nöqtəli D. (B. nigrofasciatus) və danio-erio (B. erio) daxildir.

DANİŞ Mirzə Nəcəfəlixan Həsənəli oğlu (? Təbriz – ?, İstanbul) – 19 əsr Azərbaycan şairi. Fiqh, üsul, hədis, xəbər və ədəbiyyatı dərindən bilmişdir. İstanbulda İran dövlətinin konsulu olmuşdur (1885). Burada məşhur xəttat, alim və səyyah, “Təzkiyə ü-l-xəttatın” əsərinin müəllifi Mirzə Sənqulaxla tanış olmuş, müasirlərinin Sənqulaxa həsr olunmuş mədhlərini toplayaraq “Məcmuəül-övsaf” (“Mədhlər məcmuəsi”) adı ilə çap etdirmişdir. “Əxtər” qəzetinin (1875–96) təsisçilərindən biridir. “Mizanül-məvazin fi əmr-id-din” (“Din işində yeganə ölçü”); 1870 ildə İstanbulda çap edilmişdir) adlı əsəri var. Mirzə Mülkümxan, M.F. Axundzadə, Mirzə Ağaxan Kirmani, M. Təbriziyət və b. ilə dost və həmfikir olmuşdur.

Əd.: Təbriziyət M. Danişməndani-Azərbaycan. B., 1987.

DANİŞ Mirzə Rzaxan Hacı Hüseyin oğlu, Rüşdi (1853, Təbriz – 1937, Fransa) – Azərbaycan şairi, publisist. Mükəmməl təhsil almış, Tiflis, Peterburq və İstanbulda İran dövlətinin konsulu və səfiri olmuşdur. 1899 ildə Haaqada keçirilən sülh konfransında İrani təmsil etmişdir. “Sülh” şeiri bir çox dilə tərcümə olunaraq, geniş şöhrət qazanmışdır. M.F. Axundzadənin tərtib etdiyi yeni əlifba haqqında risaləsinə “Risaleyi-Rüşdiyyə” adı ilə İstanbulda nəşr etdirmişdir (1879). “Müntəxabati-Daniş” (1888) kitabının müəllifidir.

Əd.: Məmməd zadə H. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. B., 1971; Təbriziyət M. Danişməndani-Azərbaycan. B., 1987.

DANİŞMƏND Mirzə Əbdülbaqi (? Təbriz – 1629) – Azərbaycan şairi. Farsca yazmışdır. Həyatı haqqında məlumat azdır. Ərəb və fars dillərində mükəmməl təhsil almış, fəlsəfə, ədəbiyyat, ərəb dilçiliyi, riyaziyyat və s. fənləri dərindən öyrənmişdir. İraq alimləri onu öz dövrünün dahisi hesab etmişlər. “Baqi” təxəllüsü ilə fəlsəfi məzmunlu qasidə və rübailər yazmışdır. Sufiliyə meyil göstərmiş, xəlifə Əlinin

“Nəhül-bəlağə” əsərinə, Qurana və “Əs-səhifə əl-kamilə əs-səccadiyyə” əsərinə farsca şərhlər yazmışdır. D. eyni zamanda tanınmış xəttat olmuş, İsfahanda Şah Abbas məscidinin kitabələrini yazmışdır.

Əd.: Təbriziyət M. Danişməndani-Azərbaycan. B., 1987.

DANİŞMƏNDİLƏR – Anadolu da türk sülaləsi və bəyliyi (1071–1178). Banisi Azərbaycan əsilli türkmən olan və 1064 ildə sultan Alp Arslanın sarayında xidmət edən Əmir Danişmənd Qazi *Malazgird döyüşündən (1071)* sonra Amasya, Tokat, Sivas, Niksar, Malatya, Yozgat və ətraf əraziləri ələ keçirmiş, Anadolu da ilk türkmən bəyliklərindən birinin əsasını qoymuşdu. Danişmənd Qazidən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Gümüştegin Bizans və xüsusilə səlibçilərə qarşı mübarizədə səlcuq sultanının müttəfiqi idi. 1103 ildə Gümüşteginin səlibçilərlə birləşməsi I Qılınc Arslanla münasibətləri kəskinləşdirdi. I Qılınc Arslan Gümüşteginin üzərinə hücum etdi və Maraş yaxınlığında onu məğlubiyyətə uğradı (1103, avqust).

Gümüşteginin Sivasda vəfatından (1104) sonra səlcuqlar Malatyanı tutdu (1105). D. bəyliyi hakimiyyət Əmir Qazinin əlinə keçdi. 1107 ildə I Qılınc Arslan vəfat etdikdən sonra Səlcuqlar arasında başlayan çəkişmələrdə Əmir Qazi I Qılınc Arslanın oğlu, eyni zamanda kürəkəni I Məsud dəstəklədi. 1116 ildə Məsudun taxta çıxması ilə güclənən D. 1124 ildə yenidən Malatyanı tutdular, Kayseri və Ankaranı bəyliyin tərkibinə qatdılar (1127), Antioxiya knyazı II Boccumundu məğlubiyyətə uğradılar (1130), Kilikiyanı tabe etdilər (1131). Sultan Səncər və Abbasi xəlifəsi tərəfindən Əmir Qazinin “məlik” titulu təsdiqləndi. Əmir Qazinin ölümündən (1134) sonra hakimiyyətə gələn Məlik Məhəmmədə qarşı onun qardaşları Yağan və Eynüddövlə üsyan qaldırdılar. Məlik Məhəmməd Yağanı öldürdü (1135), Eynüddövlədən Əlbistan və Ceyhanı aldı (1137), 1140 ildə Niksarı mühasirəyə alan Bizans imperatoru II İoann Komnini geri oturtdu, Qara dəniz bölgəsini bizanslılardan geri aldı (1140–41).

Məlik Məhəmmədin vəfatından (1142) sonra onun əmisi Yağbasan özünü Kayseridə hökmdar elan etdi. Məlik Məhəmmədin oğlu Zünnun Kayserini, geri dönmə Eynüddövlə isə Əlbistan və Malatyanı öz idarəciliyini altına aldı. D. arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən səlcuq sultanı I Məsud Sivası tutdu və Yağbasanı əsir götürdü (1142), daha son-

ra Malatyanı mühasirəyə aldı (1143), Əlbistanı və Ceyhanı ələ keçirərək Eynüddövlənin oğlunu məlik təyin etdi.

I Məsuddan sonra hakimiyyətə gələn II Qılınc Arslana qarşı Zünnun, Eynüddövlə və b. ilə ittifaq bağlayan Yağbasan Konyaya hücum etsə də, Aksaray yaxınlığında məğlub oldu (1155), lakin 1160 ildə II Qılınc Arslana qalib gələrək Əlbistanı ələ keçirdi.

1164 ildə Yağbasanın vəfatından istifadə edən II Qılınc Arslan Əlbistanı (1165), Kayseri və Zamantı qalalarını (1173) ələ keçirdi. Sivasda gələn Zünnun II Qılınc Arslana qarşı Bizans imperatoru ilə ittifaq bağladı. Lakin 1175 ildə o, II Qılınc Arslan tərəfindən zəhərləndirilərək öldürüldü. Malatya istisna olmaqla, D. bəyliyi səlcuqların hakimiyyətinə keçdi. 1178 ildə Malatyanı da ələ keçirən II Qılınc Arslan D. bəyliyinə son qoydu.

DANİYAL (ivritcə דניאל – “Tanrı mənim hakimidir”; ərə. دانيال, Daniel – bəni-İsrail peyğəmbəri. Quranda və hədislərdə D.-in adına rast gəlinmir. *Əhdi-ətiqədə* D. adlı daha üç şəxsdən: *Davudun* oğlu (1-ci salnamələr 3:1), İtamarlı nəsil başçısı (Ezra 8:2), adı *Nuh* və *Əyyubla* yanaşı çəkilən saleh bir bəndədən (Yezeke 14:14; Nehemya 10:6) bəhs olunur. D.-in həyatı haqqında məlumata Əhdi-ətiq kitablarından biri olan və özü tərəfindən yazıldığı rəvayət edilən kitabda rast gəlinir. Həmin kitab görə, İudəya padşahı Yehoyagimin dövründə Babil çarı Navuxodonosor (Buxtunəssər) tərəfindən Yerusəlim istilə olunduqda, D. üç şəxsə birlikdə xidmətçi kimi Babil sarayına aparılmış və orada yaşamışdır. Kitabın birinci hissəsi (1–6-cı fəsilər; əksər bibleistlərə görə, e.ə. 3 əsrdə yazılmışdır) D. və onun üç yoldaşının Babil sarayında çəkdiyi iztirablardan və onların möcüzəli xilasından, ikinci hissəsi (7–12-ci fəsilər; IV *Antioxiya* Epifanın dövründə yazılmışdır) isə D.-in mükəşşiflərindən bəhs edir. 2 (4-cü ayadən) – 7-ci fəsilər aramı dilində, digər fəsilər isə Bibliya ivritində yazılmışdır. D. haqqında rəvayətlərin bəzi fraqmentləri Qumranda (bax *Ölü dəniz əlyazmaları*) tapılmışdır.

DANİYAL SULTAN, Daniyal bəy (? – 1870, bəzi mənbələrə görə 1873) – İlisunun sonuncu hakimi [1831–44], Şamil hərəkatı iştirakçısı. Əhməd xanın oğludur. Qafqaz çarşını İ.F. Paskeviç tərəfindən sultan təyin olunan D.s. İlisu sultanlığını müstəqil idarə edirdi. 1842 ildə çardan knyaz titulu xahiş edən D.s.-a

gen.-m. rütbəsi verildi. Getdikcə imtiyazları məhdudlaşdırılan D.s. Qafqaz çarşının Şamilə qarşı hərbi səfərində iştirak etmək təklifini rədd edərək, 1844 ildə Şamilin tərəfinə keçdi. Qızı Kərimət bikəni Şamilin böyük oğlu Qazi Məhəmmədə əvə verən D.s. bir müddət Dağıstanın Qarat ailində yaşadığından sonra Avaristanın Tleserux bölgəsinə müdir-naib təyin olundu. Təqr. 15 il çar qoşunlarına qarşı vuruşan D.s. Şamilin bir sıra hərbi əməliyyatlarına, həmçinin 1844 və 1847 illərdə İlisuda baş vermiş üsyanlara rəhbərlik etdi. Şamilə Osmanlı Türkiyəsinin protektoratlığı altında “Ümumqafqaz müsəlman dövləti” yaratmaq təklifini verdi. Lakin Türkiyənin Krım müharibəsində (1854) məğlubiyyəti buna imkan vermədi. 1853 ildə 4 minlik qoşunla Kaxetiyyəyə yürüş edən D.s. Sinandal mahalını tutdu və gürcü knyazı Çavçavadzenin ailəsinə əsir alaraq Şamilin oğlu Cəmaləddinə dəyişdi. Şamil hərəkatı məğlub olduqdan sonra D.s. İlisuda yaşamamaq, lakin hərbi rütbəsi və təqaüdü saxlanılmaq şərti ilə 1859 il avqustun 7-də çar hökumətinə (gen. Baryatinskiyə) təslim oldu. Bir müddət Şəkiddə yaşayan D.s. ziyarət adı ilə 1869 ildə Türkiyəyə getdi.

DANJUÁ (Denjoy) Arno (5.1.1884, Oş, dep-t Jer–21.1.1974, Paris) – fransız riyaziyyatçısı, Paris EA üzvü (1942, prezidenti 1962), SSRİ EA əcnəbi üzvü (1971). Parisdə Ali normal məktəbi bitirmişdir (1906). Monpelye (1909–17), Utrexta (1917–19), Strasburq (1919–22) və Paris (prof. 1922–55) un-tlərində dərs demişdir. Əsas elmi işləri həqiqi və kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsi, kvazi-analitik funksiyalar, topologiya, çoxluqların deskriptiv nəzəriyyəsinə aiddir. Analiz məsələlərinin həlli üçün ham topoloji, həm də metrik üsullardan istifadə etmişdir. İnteqral anlayışının ümumiləşdirilmələrindən biri D.-nin adı ilə bağlıdır.

DANKƏVİÇ Konstantin Fyodoroviç (24.12.1905, Odessa – 26.2.1984, Kiyev) – Ukrayna bəstəkarı, dirijor, pianoçu, pedaqoq. SSRİ xalq artisti (1954). USSR Dövlət mükafatı laureatı (1978). 1929 ildə Odessa Musiqili Dram in-tunu bitirmişdir. Odessa (1948 ildən; 1944–51 illərdə həmçinin direktoru) və Kiyev (1953 ildən) konservatoriyalarının kompozisiya sinfi üzrə prof.-u olmuşdur. 1941–44 və 1956–67 illərdə Ukrayna Bəstəkarlar İttifaqının sədri vəzifəsində çalışmışdır.

“Faciəli gecə” (1934), “Boqdan Xmelniçki” (1951; 2-ci redaksiyası 1953), “Nazar Stodolya” (1960) operalarının,

“Lileyə” baletinin (1939), oratoriya, simfoniya və simfonik poemaların, kamera-vokal və instrumental, eləcə də xor əsərlərinin müəllifidir.

DANQARALI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Ətraf bölgəsinin Nazlı kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 19 km şm.-q.-dədir.

DANQRÉK, *D o n q - R e k* – Hind-Çində təpəli yüksəklik. Şm.-da Taylandın, c.-da Kamboca və Laosun sərhədindədir. Uz. təq. 300 km, yüksək nöqtəsi 753 m-dir (Danqrek d.). Q.-ə doğru tədricən 500–300 m-ədək alçalır. Şm. yamacı alçaq və az meyllidir, tədricən Korat platosuna keçir; c. yamacı dik, dərin parçalanmışdır. Əlverişli aşırımlar var. Qumdaşılardan ibarətdir. İqlimi musson rejimli (c. yamacında yağıntının illik miqdarı 2000 mm-ədək) subekvatorialdır. Rütubətli tropik meşələr yayılmışdır. **DANQUŞU**, *b ö y ü k d a n q u ş u* (*Botaurus stellaris*) – leyləkkimilər dəstəsinin vəğlər fəsiləsindən quş. Uz. 70–80 sm, kütləsi 1 kg-a qədərdir. Rəngi qoruyucu, sarımtıl-qonur qara çilli; dimdiyi uzun, düz və iti; boynu uzun, çevikdir (asanlıqla əyilə bilər). Avrasiya və Afrikada yaşayır. Köçəri quşdur. Azərb.-a qışlamaq üçün gəlir. Su hövzələrinin sıx qamışıq sahillərində məskən salır. Gizli həyat tərzini keçirir. Toranlıqda və gecələr fəaldır. Təhlükə hiss etdikdə xüsusi müdafiə pozası alır: boynunu, başını və dimdiyini yuxarı uzadır, küləyin təsirindən yırğalanan bitkilərin gövdəsi ilə birlikdə yırğalanır. Balıq, xırda suda-quruda yaşayanlar, su cücüləri ilə qidalanır, quş yuvalarını dağıdır. Erkək D.-nin bərk nikah çığırtısı buğa səsinə xatırladır (el içində quşa su buğası adı verilmişdir). Ayrı-ayrı cütlər şəklində yuvalayır. Yuvası bitki materiallarından qurulmuş platforma şəklindədir. D. yuvasını sıx cəngəlliklərdə çox vaxt torpaq topası üzərində qurur. 3–7 yumurta qoyur; əsasən, dişi D. 25–26 gün kürət yadır.

Danquşu (*Botaurus stellaris*).

DANLAR (*Kot-d'İvuər* və *Qvineyada* – *y a k u b a l a r*, *Liberiyada* – *g i o l a r*, öz-lərini *d a n* adlandırırlar) – *Kot-d'İvuər*ın q.-ində (Man, Danane, Biyankuma, Tuba dep-tləri) və *Liberiya*nın şm.-ında (Nimba qraflığının ş.-i) yaşayan xalq. Sayları *Kot-d'İvuər*da təq. 800 min nəfər (21 əsrin əvvəlləri), *Liberiyada* 150–200 min nəfərdir. Təq. 1 min nəfər *Qvineya*nın c.-ş.-ində yaşayır. *Dan dilində* danışirlar. Əsasən, ənənəvi inaclarını saxlayırlar; təq. 30%-i xristiandır, müsəlmanlar (əsasən, şəhərlərdə) da var.

Şifahi ənənəyə görə, D.-in, eləcə də onlara qohum olan qurolar, turalar, muanlar və uanların ilk vətəni *Kot-d'İvuər*ın Tuba prefekturasının *Kla r-nu* olmuşdur (burada yaşayan D. güclü özünüdərk etmə ilə seçilir). *Kpelle-konolar*, *maular*, *turalar* və *manolar*, *gerelər* və *uobelər*, *qurolar*, *muanlar*, *uanlar* və *fulbelərlə* sıx əlaqələri var. D. və turalar *Kot-d'İvuər*ın əsas etnosiyasi qruplaşmalarından birini təşkil edirlər (onların nümayəndəsi *Rober Gei* 2000 ildə müvəqqəti prezident olmuşdur). D.-in ənənəvi mədəniyyəti *Qərbi Afrika*nın *Qvineya* yarımvilayəti üçün səciyyəvidir. Əsasən, tala əkinçiliyi yayılmışdır, başlıca bitki çəltikdir (o cümlədən çaybasar çəltik), həmçinin maniok, yams, yağ palması, yerfındığı, *planten-banan*, *satış üçün qəhvə*, *kakao* (c.-da), *heveya*, *kola qozu* becərilir. Ovçuluq əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. *Plantasiya* və mədənlərdə mövsümçülük yayılmışdır. Sənət sahələri – toxuculuq, dəmirçilik, *dulusçuluq*, *hörmə*, *ağac üzərində oymadır*: *heykəlciklər* (qucağında uşaq olan qadın təsvirləri), *miniatür həmail-maskalar*, *ayın qasıqları*; *maskalar* (c.-da həndəsələndirilmiş “*skelet*” formalarında; şm.-da yumurtavari sifəti, enli alını, kişi maskalarında *girdə*, qadın maskalarında isə *badamvari gözləri* olan “*klassik*”, yaxud “*nüvə*” üslubunda). Tuncdan tökmə məlum idi. Ənənəvi geyimləri (20 əsrin

Dan kişi (*solda*) və qadın (*sağda*) mərasim maskaları.

ortalarında) bel sargısıdır; kişilərin bayram geyimləri *bubudur*. Evləri *düzbucaqlı* və *dairəvi* plandadır; *klalar* və *şimal-şərqi yakubalarda* kişilər *düzbucaqlı*, qadınlar isə *dairəvi* evlərdə yaşayırlar. *Bazarın* keçirildiyi dövrlərdə *kantonlarda* birləşən iri kənd icmaları mövcuddur. *Qohumluğu* ata xətti üzrə hesablanan *qəbilələr* (hər biri mənşəyini mifik əcdada bağlayır, hərənin adı və yasaq qidası – *totemi* var), *böyük ailələrdən* ibarət icmalar, *yaş qrupları*, *gizli cəmiyyətlər* qalmaqdadır, *mənşəcə* *manden xalqlarından* olan *dastançı qriotlar* *kastası* mövcuddur (*kla* qrupunda *qriot* qadınlar *dulusçuluqla* məşğuldurlar). *Vərəsəlik* *böyük qardaşdan* *kiçik qardaşa* keçir, *nikah patrilocaldır*, *poliginiya*, *levirat*, *sororat* (“*gizli poliandriya*” da müşahidə olunur), *nikah üçün ödəmə*, *kişi* və *qadın inisiyaları* qalmaqdadır; *avunkulat münasibətləri* *böyük əhəmiyyət* kəsb edir. *Əcdadların kultu*, *baş allah* (q.-də *Abi*, ş.-də *Zlan*) haqqında *təsəvvür*, *cadugərlərə* *inam* və s. yayılmışdır.

Folkloru *etioloji* və *etnogenetik miflər*, *ibrətamiz hekayələr* və *nağıllardan* ibarətdir. *Musiqi alətləri*: *bir* və *ikiüzlü*, *yarıçı* olan *təbillər*; *rezonatoru balqabaqdan* olan *lamellafon*, *arfalütunya* (*kora* tipli), *musiqili kaman* (*qan*, *zio*), *təbii trubalar* – *cökək tərəfdən havaüfürəni* olan *fil* *dişindən* *düzəldilmiş* (*kənd başçısının* *ork.-inə* *daxildir*), *antilopun* *buynuzundan* *hazırlanmış* (*kənd təsərrüfatı işləri* *zamanı*); *yan fleyta* (*hərbi əməliyyatlar* və *mərasimlər zamanı*).

Adətən instrumental alətlərin *müşayiəti* ilə *xor* və *solo oxumalar* (*yüksək sosial statuslu adamlar* yalnız *trubalardan* ibarət *ork.-in* *müşayiəti* ilə *oxuya* *bilərlər*), əsasən, *mədəhiyyələr* yayılmışdır (*döyüşçü*, *ovçu*, *qızların yetkinlik yaşına çatmaları* və s. *şərəfinə*); *Hörümçək-trikster* haqqında *mahnılar* xüsusi janr təşkil edir. *Bəzi mahnılar* *mənşəcə* *qulyabanı-insanların* *gizli cəmiyyətləri* ilə bağlıdır. *Kişi* və *qadın* *statik rəqsləri* mövcuddur.

D'ANNUNZIO (*D'Annunzio*) *Qabriele* (12.3.1863, *Peskara* – 1.3.1938, *Qardone-Riviera*) – *italyan yazıçısı*. *İtalyan* və *fransız dillərində* yazmışdır. *Roma* *Un-tində* (1881–83) *oxumuşdur*. 1910–15 illərdə *Parisdə* yaşamışdır. *1-ci dünya müharibəsinin* *iştirakçısı* olmuşdur; 1921 ildən *ömrünün* *sonunadək* *özünün* *Vittoriale vil-*

lasında (*Qarda gölünün* *sahili*) *yaşamışdır*.

Əsərləri 1879 ildən *çap olunmağa* başlamışdır. *D'A.-nın* *erkən poeziyasında* *simvolizm* və *impresionizm* əlamətləri birləşir (“*Yeni nəğmə*” *şeir toplusu*, 1882). *Melodiklik*, *vəzn* və *üslub xüsusiyyətləri*, *mifoloji reminissensiyaların* *çoxluğu* *D'A.-nın* *ən əhəmiyyətli poetik əsərləri* üçün *səciyyəvidir* (“*Alsiona*” *toplusu*, 1903–12).

Yaradıcılığının *erkən dövründə* *yazdığı* və *sonralar* “*Peskara hekayələri*” (1902) *toplusuna* *daxil etdiyi* *novellalarında* *D'A. verizm* *ənənələrinə* *yaxındır*; *yazıcının* *sonrakı yaradıcılığı* *Avropa dekadansı* *məcrəsindədir*. *Zadəgan cəmiyyətinin* *həyatını* *əks etdirən* “*Rozanın eşq macəraları*” *trilogiyasında* (“*Nəşə*”, 1889; “*Məsum*”, 1892, 1976 ildə *L. Viskonti* tərəfindən *ekranlaşdırılmışdır*; “*Ölümün təntənəsi*”, 1894) *Renessans mədəniyyətinin* *mədhi* *F. Nitsşe*, *R. Vaqner*, *M. Barres* və *O. Şpenqlerin* *ideyaları* ilə *uzlaşır*. “*Covanni Episkopo*” (1892) *povestinin*, “*Qaya qızları*” (1895), “*Alov*” (1900; *şairin* *aktrisa* *E. Duzeyə* *məhəbbətindən* *bəhs* *edir*) *romanlarının* *müəllifidir*. “*Bəlkə* *hə, bəlkə* *yox*” (1910) *romanı* *futurizmin* *nadir* *nəsr nümunəsidir*. *1-ci dünya müharibəsindən* *sonra* *D'A. memuar* və *eksperimental* *xarakterli əsərlər* yazmışdır; *müharibəni* “*xilasedici* və *yaradıcı qüvvə*” *kimi* *mədh* *edən* *yazıçı* (“*Ölməyə* *cəhd* *göstərən* *Qabriele D'Annunzionun* *Gizli kitabının* *üzlərlə* *və* *üzlərlə* *səhifələri*”, 1935) *F.T. Marinetti* və *onun* *ardıcıllarına* *yaxınlaşır*.

D'A.-nın *ilk dram təcrübələri* 1890-cı illərin *sonlarına* *aiddir*: *teatr estetikasını* *əhəmiyyətli dərəcədə* *yeniləşdirən* “*Yaz səhəri* *yuxusu*” (1898) *pyesi*; *simvolizm poetikasını* *klassik teatr ənənələri* ilə *birləşdirən* “*Ölü şəhər*” (1896) *faciəsi*; “*Francheska da Rimini*” (1902) *tarixi faciəsi*. *D'A.-nın* *dram əsərlərindən* *ən əhəmiyyətli* “*İorionun qızı*” (1904) “*pastoral faciəsidir*”. “*Müq. Sebastyanın* *əzabkeşliyi*” (1911) *dramına* *K. Debüssi* *musiqi yazmışdır*.

Əsərləri: Tutte le opere. Mil., 1947–1950. Vol. 1–3.

DANSIQ *Boris Moiseyeviç* (28.4.1896, *Nejin* – 16.8.1973, *Moskva*) – *Rusiya şərqşünası*. *Kiyev Un-tinin* *hüquq fakül-*

təsini *bitirmişdir* (1919). *Moskva Şərqşünashıq İn-tunda* (1926–36, 1951–54), *Fəhlə-kəndli qırmızı ordusunun* *Hərbi akademiyasında* və *Baş qərargahın* *xüsusi məktəbində* (1936–45), *SSRİ XİN-in* *Ali Diplomatiya məktəbində* (1945–51), *Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İn-tunda* (1954–57) *müəllim işləmişdir*. *SSRİ EA Şərqşünashıq İn-tunun* *elmi işçisi* (1955–73), *tarix e.d.* (1965) *olmuşdur*. *Türkiyə* və *ərəb ölkələrinin* *tarixi, iqtisadiyyatı* və *coğrafiyasını* *tədqiq etmişdir*. *Əsas əsərlərində* *Rusiya elmində* *ilk dəfə* *Yaxın Şərqin* *öyrənilməsi* *tarixinin* *analitik öçerkini* və *regionun* *tarixinə* *dair* *rus mənəblərinin* *tənqidi təhlilini* *vermişdir*.

Əsərləri: Русские путешественники на Ближнем Востоке. М., 1965; Изучение Ближнего Востока в России (XIX – нач. XX в.). М., 1968; Ближний Восток в русской науке и литературе (дооктябрьский период). М., 1973.

DANSTEYBL, *D a n s t e y b l* (*Dunstable*, *Dunstable*) *Con* [təqr. 1385–24.12.1453, *London* (?)] – *ingilis bəstəkari*. *15 əsrin* *1-ci yarısının* *ən böyük* *Avropa musiqiçilərindən* *birisi*. *Həyatı* haqqında *məlumat* *azdır*. *D. 1420-ci illərdən* *Bedford hersoqunun*, *daha sonra* *kraliça İoannanın* (*IV Henrixin* *dul qadını*), *1437 ildən* *Qloster hersoqunun* *xidmətində* *olmuşdur*. *70-ədək* *vokal əsəri* (əsasən, *3 səslili*, *nadir hallarda* *4 səslili*), *o cümlədən* *messalar* və *onların* *ayrı-ayrı hissələri*, *antifon* və *himnlərin* *çoxsəslili işləmələri*, *motetlər*, *həmçinin* *fransız mətnlərinə* *yazdığı* *bir neçə* *dünyəvi əsəri* *saxlanılmışdır*. *D.-in* *musiqisi* *15 əsrdə* *yüksək qiymətləndirilmişdir*. *Əsərləri* *kontinental* *Avropa bəstəkarlarının* (*o cümlədən* *G. Dufaynin*) *yaradıcılığına* *təsir göstərmişdir*.

DANTE *Aligyeri* (*Dante Alighieri*) (*may-iyun*, 1265, *Florensiya* – 14.9.1321, *Ravenna*) – *italyan şairi*. *Latin* və *italyan dillərində* *yazmışdır*. *D.-nin* *ailəsi* *Florensiyanın* *şəhər zadəganlarından* *idi*; *Aligyeri* *soyadını* *ilk olaraq* *D.-nin* *babası* *daşımışdır*. *D.Bələdiyyə məktəbində* *oxumuş*, *sonralar* (*ehtimala görə*) *Bolonya Un-tində* *təhsil almışdır*. *Florensiyanın* *siyasi həyatında* *fəal iştirak etmişdir*; *hökumətdə* *prior vəzifəsini* *tutmuş* (15.6 – 15.8.1300), *ağ qvelflər* *partiyasına* *qoşulmuşdur*. *Florensiyada* *silahlı çevrilişdən* və *qara qvelflər hakimiyyətdə* *gəldikdən* *sonra* *sürgün* *olunmuş* və *vətəndaş hüquqlarından* *məhrum edilmişdir* (27.1.1302); 10.3.1302 ildə *pul cəriməsini* *ödəmədiyinə* *görə* *qiyabi olaraq* *ona* *ölüm*

Dante Aligyeri. Heykəltarası Enrike Pazzi. 1865. Florensiya (İtaliya).

cəzası *kəsilmişdir*. *Sürgünlük həyatının* *ilk illərində* “*ağ*” *qvelflərin* *rəhbərlərindən* *birisi* *olmuşdur*; *qələbə* *qazanmış* *partiya* *ilə* *silahlı* və *diplomatik mübarizədə* *iştirak etmişdir*. *D. bir daha* *Florensiyaya* *qayıtmamışdır*; *bir neçə il* (1314–20) *Veronanın* *hakimi* *I Kanqrande della Skalanın* *sarayında* *yaşamışdır*; *ömrünün* *son illərini* *Ravennada* *keçirmiş*, *hökmdar* *Qvido da Polentanın* *qonağı* *olmuşdur*. *Malyariyadan* *vəfat etmişdir*.

Əsas lirik şeirlərini *D. 1280–90-cı illərdə* *yaratmışdır*. *İlk mərhələdə* *Qvittone d'Aretonu* *təqlid etmiş*, *lakin* *tezliklə* *poetikasını* *dəyişmişdir*; *dostu* *Q. Kaval-kanti* *ilə* *birgə* *poetik məktəb* *yaratmış* *və* *onu* “*yeni lətif üslub*” (*bax* “*Dolçe stil nuovo*”) *adlandırmışdır*. *Sevgilisi* *Beatriceyə* (*Florensiyada* *Portinari* *ailesinə* *mənsub* *real şəxs*, *Simone Bardinin* *həyat yoldaşı*) *həsr etdiyi* *şeirlərini* “*Yeni həyat*” (təqr. 1293–95) *adlı kitabında* *toplamışdır*.

“*Yeni həyat*” *kitabındakı* *şeirlərindən* *başqa*, *təqr. 50-yə* *yaxın əsəri* *saxlanılmışdır*. *Bir neçə* *şeyri* (*hamısı* *Beatriceyə* *ünvanlanmamışdır*) “*yeni lətif üslub*” *da* *yazılmışdır*; *1304–20 illərdə* *yazdığı* *on üç* *şeyri* *doktrinal* *xarakter* *daşıyır* (*xeyirxahlıq*, *səxavət*, *ədalət* *və* *s. mövzulara* *həsr* *olunmuşdur*); *latin dilində* *yazılmış* *iki ekloqa* *Vergili* *ruhundadır* (1319–20). *D-yə* *aid* *edilən* “*Gül*” (1881 ildə *çap olunmuşdur*) *poeması* *isə* “*Qızılgül haqqında roman*” *in* *qismən* *yenidən işlənmiş* *formasidir*.

D. “Ziyafət” (təqr. 1304–07; *tamamlanmamışdır*), “*Xalq dilinin* *bəlağəti* *haq-*

Qustav Dore. "İlahi komediya" əsərinə illüstrasiya ("Cəhənnəm"). Qravüra.

qında" (təqr. 1304–07; latın dilində yazılmış və tamamlanmamışdır), "Monarxiya" (1312–13, latın dilində yazılmışdır) traktatlarının və "Torpaq və su haqqında" (1320) fəlsəfi düşüncələrin müəllifidir. Latın dilində müxtəlif ünvanlı məktublari (o cümlədən I Kanqranda della Skalaya) var.

D.-nin ən böyük əsəri "İlahi komediya" poemasıdır; əsər üzərində işləməyə sürgündə yaşadığı illərdə başlamış və ölümündən bir az əvvəl tamamlamışdır. Tersinə (*müsəlləs*) formasında yazılmış poema 14 233 mısranı birləşdirir, üç hissədən və 100 nəğmədən (hər hissədə otuz üç nəğmə, daha bir nəğmə isə bütün əsərə giriş xarakterlidir) ibarətdir. Orta əsrlər poetikasının janrlar üzrə təsnifatına əsaslanan müəllif onu "Komediya" (bədbin başlanğıcla başlayıb xoşbəxt sonluqla bitdiyinə görə) adlandırmışdır; poemaya "ilahi" adını sonrakı nəsilərlə əlavə etmişlər. Janrına görə poema orta əsrlər ədəbiyyatında populyar olan "röya" formasında yazılmış əsərlərə – axirət dünyasına səyahət haqqında nağıllara yaxındır; D.-nin əsəri onların fonunda yalnız yüksək bədiiyyəti ilə deyil, son dərəcə gərgin və subyektiv təhkiyə üsulu ilə də seçilir. Əsərdə, dini təsəvvürlərə uyğun olaraq, 3 hissədən ["Cəhənnəm", "Əraf" (Təmizlik), "Cənnət"] ibarət axirət dünyasına səyahət təsvir edilir. "Qaranlıq meşədə" (D.-nin özü kimi, günaha batmış bütün bəşəriyyətin simvolu) azan D.-nin köməyinə *Vergili* (İlahi Vəhylə tanış olmayan insan aqlının simvolu) çatır və onu cəza (cəhənnəm) və əraf (təmizlik) adlı ilk iki axirət dünyasına aparır. Cəhənnəm yerin mərkəzinə qədər çatan qıfəbənzər uçur-

umdan ibarətdir, doqquz dairəyə bölünmüşdür; onların hər birində ayrıca kateqoriyalara aid günahkarlar (şəhvətpərəstlər, acgözlər, xəsislər və israfçılar, qəzəblilər, kafirlər, zalımlar, yalançılar, satqınlar) üçün nəzərdə tutulmuş cəza verilir; yalnız birinci dairənin sakinləri – xaç suyuna salınmamış körpələrin və mömin bütperəstlərin canları əzabdan xilas edilmişdir. "İlahi komediya" orta əsrlər mədəniyyətinin (fəlsəfə, incəsənət, siyasət, məişət) universal külliyyətidir. Dövrün bütün mənə potensiallarını özündə birləşdirən D.-nin poeması eyni zamanda onları tükəndirmişdi. Ondan sonra orta əsrlər mədəniyyəti dilində deməyə daha heç nə qalmamışdı, artıq bu dilin özü dəyişməli idi. D. yaradıcılığı İtaliya milli ədəbiyyatının əsasını qoymuş və bir çox hallarda onun məzmununu təyin etmişdir. Avropanın digər ölkələrində İntibah və klassisizm dövrlərində qotik çoxüslubluluğu ilə fərqlənən "İlahi komediya"ya lazımi qiymət verilməmişdir. Yalnız romantizmin bərqərar olmasından sonra poemanın əsl əhəmiyyəti anlaşıldı.

Əsərləri: Opere minori. Torino, 1983; İlahi komediya. B., 2004; Opere latine. Rome, 2005.

DANTİST (fr. dentiste, lat. dens – diş) – diş həkimi, diş texniki (əsasən, xüsusi diş həkimliyi təhsili olmayan).

DANTON Jorj Jak (28.10.1759, Arsi-sür-Ob – 5.4.1794, Paris) – *Böyük Fransa inqilabı* xadimi, hüquqşünas. Prokuror ailəsindəndir. Hüquq təhsili almış, 1780 ildən Parisdə vəkil kimi çalışmış, 1787 ildən inqilabadək Kral şurasında vəkil olmuşdur. İnqilabın başlaması ilə natiqlik istedadı sayəsində tezliklə məşurlaşmışdır. 1790 ildə *Kordelyerlər* klubunu təsis etmişdir. 1791 ilin yayında, kral ailəsinin qaçmaq cəhdi noticəsində yaranmış böhran zamanı, İngiltərəyə

getmişdir. 1791 ilin sentyabrında Fransaya qayıtmış, *yakobinlərlə* yaxınlaşmış, Qanunverici məclisə seçkilərdə iştirak etmiş, lakin seçilməmişdir. 1791 ilin dekabrında Paris Kommunası (1789–94) prokurorunun 2-ci müavini təyin edilmişdir. Monarxiyanın devrilməsinə gətirib çıxaran üsyanın (10.8.1792) hazırlanmasında iştirak etmiş, bundan sonra yeni hökumətdə ədliyyə naziri vəzifəsini tutmuşdur. Fransaya müdaxilə etmiş (1792, avqust – sentyabr) Avstriya-Prussiya qoşunlarına qarşı mübarizənin təşkilatçılarından biri olmuşdur. 1792 ilin sentyabrında Konventə seçilmişdir. İnqilabi terrorun təşəbbüsçülərindən biri olan D. 1793 ilin martında inqilabi tribunalın, aprel ayında isə İctimai Xilasetmə Komitəsinin yaradılmasına yardım etmişdir. Sonuncunun faktiki rəhbəri olmaqla xarici siyasət məsələlərinə böyük diqqət yetirmişdir. Fransanın Belçika torpaqlarını ilhaq etməsinə tərəfdar çıxmış, lakin qonşu dövlətlərdə feodal rejimlərinin ləğvini nəzərdə tutan "inqilabi müharibə" şüarını bəyənməmişdir. Antifransa koalisiyasını parçalamaq məqsədilə B. Britaniya, Avstriya və Prussiya ilə gizli danışıqlar aparmışdır. Jirondistlərə qarşı münasibətdə barışdırıcı mövqeyinə görə yakobinlər D.-u 1793 ilin iyulunda yaradılmış yeni İctimai Xilasetmə Komitəsindən kənarlaşdırmışdılar. 1793 ilin sonlarından D. inqilabi terrorun yumşaldılmasını, maksimumu haqqında qanunun ləğv edilməsini tələb edən "yeni varlıqlar"ın (K. Demulen və b.) liderinə çevrilmişdi. 1794 ilin martında həbs olunmuş və inqilabi tribunalın hökmü ilə aprelin 5-də edam edilmişdir.

D'ANTRKASTÓ (d'Entrecasteaux) Jozef Antuan de Brüni (de Bruni) (1739, Eks-an-Provans, Fransa – 20.7.1793, Sakit okean) – fransız dəniz səyyahı. 1791–93 illərdə J.F. *Laperuz*u axtarmağa göndərilən ekspedisiyaya rəhbərlik etmişdir. İki il müddətində onun dəstəsi Avstraliyanın ş. c. və q. sahillərində, Sakit okeanın c.-q. hissəsində tədqiqat aparmış, D'Antrkasto, Kermadek a-rını və Trobrian arxipelaqını kəşf etmiş, hidroqraf Ş. Botan-Bopre ilə birlikdə Tasmaniya, Yeni Kaledoniyanın sahilboyunda, Yeni Qvineyanın c. və şm. sahillərində planaalma işləri aparmışdır. Səyahət zamanı ölmüşdür.

D'ANTRKASTÓ (d'Entrecasteaux) – Sakit okeanın Solomon dənizində kiçik vulkanik adalar qrupu. Yeni Qvineya a.-nın ş. qurtaracağı yaxınlığındadır. Papua-Yeni

Qvineyanın ərazisidir. Səthi dağlıqdır (hünd. 2600 m-ədək). Sönmüş vulkanlar və isti bulaqlar var. Kokos palması yetişdirilir, mirvari hasil olunur. 1792 ildə J. D'Antrkasto tərəfindən kəşf edilmişdir.

DANTSİQ (Dantzig) Rudi van (4.8.1933, Amsterdam – 19.1.2012, Amsterdam) – Niderland balet artisti, xoreoqraf. Rəqs dərslərini S. Qaskelldən almışdır. 1952–59 illərdə onun "Balle risaytlı" truppasında (1954 ildən Niderland baleti, Amsterdam) işləmişdir. 1959 ildə Niderland rəqs teatrının (Haaqa) yaradılmasında iştirak etmişdir.

1960 ildə Qaskellin truppasına qayıtmışdır; 1961 ildə truppa Niderland Milli Baleti adını almışdır (1967–94 illərdə D. teatrın bədii rəhbəri, 1971–91 illərdə direktoru olmuşdur). "Balle Ramber" və Kral baletində (Böyük Britaniya); "Xarkness balle" və "Amerikan Balle Tietr"də (ABS), Paris operasında, Danimarka Kral Baletində, "Bat-Dor" (İsrail) və s. truppalarda da tamaşalar hazırlamışdır. Xoreoqraf öz tamaşalarında klassik leksika ilə *modern rəqsi*, o cümlədən M. *Qrehe*min texnikasından istifadə etməklə birləşdirmişdir. Tamaşaları: B. Bartokun musiqisi əsasında "Ailə dairəsi" (1958), "Ölmüş gəncə heykəl" (1965, xoreoqrafa dünya şöhrəti gətirmişdir), Y. Burmanın musiqisi əsasında "Zamanın buxovları" (1970, xüsusi olaraq R.X. Nuriyev üçün) "Son dörd nəğmə" (R. Ştrausun musiqisinə, 1977), S. Barberin musiqisinə "Payız dumanı" (1984). H. Berliozun musiqisinə "Vətəndaşlar, silahsız" (1987), G. Kançelinin musiqisi əsasında "Mələklər göyləri amansızlıqla qırmızı edirlər" (1990) və s. D.-in "İtkin düşmüş əsgərin xatirəsinə" (1991) kitabı 1992 ildə ekranlaşdırılmışdır.

D'ANVİL (d'Anville) Jan Batist (11.7.1697, Paris – 28.1.1782, elə orada) – fransız coğrafiyaçı və kartoqraf, Paris EA-nın üzvü (1773), Peterburq EA-nın fəxri üzvü (1749). Dövrünə görə dəqiqliyi ilə fərqlənən 200-dən çox coğrafi xəritə və planlar tərtib etmişdir (V.İ. Berinqin ilk səyahət xəritəsi, 1732; Baş atlas, 1736–87; Çinin Yeni atlası, 1737; Ş. Rollenin "Qədim tarix" kitabına aid xəritələri, 1730–38 və s.). Qədim coğrafiyanı (o cümlədən Misir,

Roma, Hindistan və Rusiyanın coğrafiyasını) öyrənmişdir; köhnə uzunluq ölçülərinin müqayisəli tədqiqini aparmışdır; Fransa kral kitabxanası tərəfindən alınmış (1779) qiymətli xəritələr kolleksiyasını (10500 ədəd) toplamışdır.

DANYERİ – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Danyeri ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 15 km c.-ş.-də, Naxçıvan-Sədərək avtomobil yolunun kənarında, düzənlikdədir. Əh. 3191 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Tam və ümumi orta məktəb, 3 klub, kitabxana, uşaq bağçası, ambulatoriya, baytarlıq məntəqəsi var.

DANYERİ – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Yaxınlığındakı qəbiristanlıqda qəbir abidələrinin sinə daşları – sənüqəqlər dövrümüzədək qalmışdır. Düzbucaqlı formalı sənüqənin üç tərəfi cizma, döymə və oyma üsulu ilə zəngin nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Yaşayış yerinin xarabalıqlarından orta əsrlər üçün səciyyəvi olan maddi-mədəniyyət nümunələri (9–17 əsrlərə aid edilir) tapılmışdır.

DANYERİ QALASI – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) Danyeri k.-nin yaxınlığında arxeoloji abidə. Böyük qala və kiçik qala adlanan hissələrdən ibarətdir. Yonulmamış qaya parçalarından, bəzi hissələri isə yonulmuş daşlardan hörülmüş qala divarları gil məhlulla bərkidilmiş, yarım dairəvi bürclər və konrtforslarla möhkəmləndirilmişdir. Qalanın içərisində, qala divarına bitişik, dördkünc formalı binaların qalıqları qalmışdır. Aşkar olunan bişirilmiş keramika məmulatı çəhrayı və boz rəngdə qabların qırıntılarından ibarətdir; şirli qabların qırıntıları da vardır. Arxeoloji materiallar 8–18 əsrlərə aid edilir.

DANYERİ QƏBİRİSTANLIĞI – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində arxeoloji abidə. Eyniadlı yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Əsas hissəsinin izləri itmişdir. Bir neçə sənüqə dövrümüzədək qalmışdır. Düzbucaqlı formalı sənüqənin üç tərəfi cizma, döymə və oyma üsulu ilə zəngin nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Sənüqənin kitabəsi ərəb əlifbası ilə həkk edilmiş Quran ayələrindən, mərhumun adı, doğum və ölüm tarixinə aid məlumatlardan ibarətdir.

DANZİK – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Yaxınlığındakı qəbiristanlıqda qəbir abidələrinin sinə daşları – sənüqəqlər dövrümüzədək qalmışdır. Düzbucaqlı formalı sənüqənin üç tərəfi cizma, döymə və oyma üsulu ilə zəngin nəbati naxış-

larla bəzədilmişdir. İstehkamları olan yaşayış yerinin xarabalıqlarından 9–17 əsrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir.

DĀO (çincə hərfi mənası – yol, həmçinin yanaşma, metod, funksiya, qanunauyğunluq, prinsip, təlim, nəzəriyyə, həqiqət, əxlaq, mütləq) – Çin fəlsəfəsinin ən mühüm kateqoriyalarından biri. "D." termini ilə yol ideyasını ifadə edən "marqa" və "patha", həmçinin "bodhi" ("aydınlanma", "oyanma") buddist anlayışları verilir. D.-nun analogları kimi çox vaxt *Loqos* və *Brahman* qəbul edilir. "Moszi"da erkən konfusiçilik ("Çjuan-szi"da – "dao sənəti texnikası", dao şu), həmçinin sonralar buddizm də D. haqqında təlim adlandırılırdı. Ayırı-ayrı fəlsəfi sistemlərdə D.-ya müxtəlif cür tərif verilir, ona görə Xan Yuy onu da *de* kimi, mənası dəqiq təsbit olunmamış "boş mövqe" adlandırmışdı. Konfusidə D. ictimai hadisələrin və insan həyatının həm "qismət"dən, həm də ayrıca şəxsiyyətdən asılı olan uğurlu gedişatıdır. Həm fərd, həm dövlət, həm də bütün bəşəriyyət onun daşıyıcısıdır. Daşıyıcılar fərqli olduğuna görə onların D.-ları da fərqlənir. D.-nun konfusiçiliyə müxalif nəzəriyyəsi *daosizmdə* inkişaf etdirilmişdir. Onun başlıca xüsusiyyəti D.-nin "bəşəri" yox, "səmavi" üqnumuna dayaqlanmasıdır. Daosizmin əsas traktatı olan "*Dao de szin*"də D. iki başlıca üqnumda təqdim edilmişdir: 1) hər şeydən ayrı, daimi, fəaliyyətsiz, qavrayışı və sözlə ifadəsi mümkün olmayan, adsız; 2) hər şeyi ehtiva edən, dünya ilə birlikdə dəyişən, fəaliyyətdə olan, qavranılan və dərk oluna bilən, "ad/anlayış"la ifadə olunan, "saysız-hesabsız şeylər"in əcdadı olan. Düzgün ("səmavi") və naqis ("bəşəri") D. qarşı-qarşıya qoyulur. D. dünyada hər şeyin başlanğıcı, varlığın və yoxluğun, subyektin və obyektin vəhdətinin təşkil edici funksiyasıdır.

D.-nun "İ szin" in şərh edici hissəsindəki traktovkasi Çin fəlsəfi fikrinin inkişafı üçün təməl rolunu oynamışdır. Burada həm ikili model [Səmanın və Torpağın, yaradıcılığın (tsyan) və icranın (kun), "alıcənab ərən" in və "miskin insan" in D.-su], həm də üçlü model [Səmanın, Torpağın, insanın, "üç material" in (san tsay), "üç hüddud" un (san szi) D.-su] mövcuddur.

Bütünlükdə D.-nin iki əsas – konfusiçi və daoçu konsepsiyalarının tarixi inkişafında əks təmayüllər: birincidə "mövcudiyət/varlıq"la daha böyük əlaqə,

universallaşdırma və obyektivləşdirmə (müasir konfusiçilik, xüsusən Mou Szun-sanda); ikincide "yoxluq/qeyri-varlıq"la daha böyük əlaqə, D.-nu "səmaya" fərdi eqoistik yüksəliş ideyası ilə birləşdirməyə-dək subyektivləşdirmə izlənilir.

"DÃO DE SZİN" (qədim Çin dilində – "Yol və bərəkət kanonu") – *daosizm*də onun fəlsəfəsinin, mifologiyasının, dininin, kult və psixofiziki praktikasının əsasını təşkil edən başlıca kanonik mətn. Formaca "D.d.s." müxtəlif dövrlərdə yaranmış aforizmlər toplusudur; e. ə. 4 əsrdə müxtəlif vəzndə qafiyəli şeir ilə yazılmışdır. İlk olaraq, bütün qədim fəlsəfi traktatlar kimi, "D.d.s." özünün ehtimali müəllifi *Lao-szının* adı ilə adlandırılırdı, lakin eramızın ilk əsrlərində həm Lao-szını, həm də onun əsərini ilahiləşdirmiş dini daosizmin formalaşması ilə traktat özünün daha çox tanınan mənadaşyıcı "Dao de szin", yaxud "Dao de çjen szin" ("Yol və bərəkətin həqiqi kanonu") adını almışdır. "D.d.s."ə ən erkən istinadlar, ilk növbədə e. ə. 4–3 əsrlərin daosizm və legizm mətnlərində: "Çjuan-szi"da ("Ustad Çjuanın traktatı"), "Le-szi"da ("Ustad Lenin traktatı"), "Lyuy-şi çun tsyu"da ("Cənab Lyuyun yazları və payızları") və digərlərində rast gəlinir. "D.d.s."in əsas problematikası onun adını təşkil edən və Çin fəlsəfəsinin iki ən mühüm korrelyativ kateqoriyası olan *dao* və *de* ətrafında cəmlənmişdir. "D.d.s."in mətni dəfələrlə müasir Çin dilinə, eləcə də Avropa dillərinə tərcümə edilmişdir.

DAOSİZM – Çinin üç başlıca ənənəvi təlimindən biri, bu üçlük daxilində fəlsəfə kimi *konfusiçiliyin*, din kimi *buddizmin* əsas alternativləri olan fəlsəfi-dini cərəyan.

Daosizmin başlıca "Yol və bərəkət kanonu" ("*Dao de szin*") traktatının adını təkrarlayan "Yol və bərəkət məktəbi" (dao de szya) bütöv ideya sistemi kimi ilk dəfə Sima Tan (e. ə. 2 əsr) tərəfindən altı fəlsəfi məktəbdən biri olaraq müəyyənləşdirilmiş və onun oğlu *Sima Tsyun* tərəfindən ilk sülalə tarixi "Şi szi"nin ("Tarixi qeydlər") 130-cu fəslində qeyd edilmişdir. Lyu Sinin (e. ə. 46 – eramızın 23 ili) genişləndirilmiş təsnifatında bu ad "Yol məktəbi" (dao szya) formasında qısaltılmış və bu şəkildə Ban Qunun ikinci sülalə tarixi "Xan şu"nın 30-cu fəslində əksini tapmışdır.

Daosizm fəlsəfə və din kimi. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində Qərbdə üstünlük qazanmış ənənəvi konfusiçi versiyasına görə, D. fəlsəfəsi – "dao məktəbi"

(dao szya) və D. dini – "dao təlimi (pərəstişi)" (dao szyao) müxtəlif şəkildə adlandırılan fərqli hadisələrdir. Bu yanaşmaya əsasən, ilkin olaraq e. ə. 6–5 əsrlərdə D. fəlsəfə kimi meydana gəlmiş, sonralar 1–2 əsrlərdə ya imperiya hakimiyyətinin e.ə. 3 əsrin sonu – 2 əsrin əvvəllərində himayədarlığı, ya da eramızın 1 əsrində Çinə nüfuz etməyə başlayan buddizmi təq-lid nəticəsində radikal şəkildə dini-mistik təlimə çevrilmişdir.

20 əsrin 2-ci yarısı Qərb çinşünaslığında üstünlük qazanan nəzəriyyəyə görə, D. fəlsəfəsi Çinin cənubunda, Çin sivilizasiyasının beşiyi sayılan Orta dövlətlər dairəsinə daxil olmayan barbar çarlıqlarında (ilk növbədə Çu çarlığında) lokallaşmış şaman tipli protodaoçu dini-magik mədəniyyət əsasında yaranmışdır. Bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq, D. vahid bir təlimdən ibarətdir və onun "Dao de szin", "Çjuan-szi" və "Le-szi" klassik üçlüyünün mətnlərində əks olunan fəlsəfəsi Orta dövlətlərdə lokallaşmış rəşional konfusiçi mədəniyyətə reaksiya idi.

Daoçu mistik-individualist naturalizminin Çindəki "yüz məktəb" in formalaşması və çiçəklənməsi dövrünə aid digər aparıcı dünyagörüşü sistemlərinin etik-rəşionalist sosiosentrizmindən köklü fərqi bəzi mütəxəssisləri (V.P. *Vasilyev*, L.S. *Vasilyev*) D.-in mənşəyini kənar (ilk növbədə hind-İran) təsirlə (dao *Brahmanın*, hətta *Loqosun* və s. özünəməxsus analogu kimi) əlaqələndirməyə sövq etmişdir. Aparıcı rus tədqiqatçısı Y.A. *Torçinov* (1956–2003) əks görüşdə olmuş, D.-i Çin milli dininin ən inkişaf etmiş forması kimi nəzərdən keçirərək, onun tarixində aşağıdakı mərhələləri və formaları ayırmışdır: 1) arxaik şamanist inancların əsasında dini praktika və dünyagörüşü modellərinin formalaşması (ən qədim dövrlərdən e. ə. 4–3 əsrlərədək); 2) D.-in fəlsəfəsinin və yazılı təsbitinin təşəkkülü və eyni zamanda "ölümsüzlük qazanma"nın (syuan syue) ezoterik metodlarının və yoqa tipli psixofizioloji meditasiyanın inkişafı (e. ə. 4/3–2/1 əsrlər); 3) digər fəlsəfi cərəyanların (ilk növbədə "*I szin*", *legizm* və qismən konfusiçilik numerologiyası) nailiyyətlərini daxil etməklə, nəzəri və praktiki aspektlərin vahid dao dünyagörüşünün yazılı təsbiti ilə müşayiət olunan birləşdirilməsi; 4) D.-in həm "ortodoksal", həm də "bidətçi" cərəyanlar olmaqla dini təşkilat şəkildə institutionallaşması, həmçinin onun kanonik ədəbiyyat külliyyatı "Dao szan"ın ("Dao xəzinəsi") formalaşmağa başlaması (e. ə. 1 əsr – 5

əsr); 5) D.-in bir çox hallarda buddizmlə stimullaşdırılmış və əsas etibarilə dini aspektdə davam etmiş sonrakı inkişafı.

Lao-szi, *Çjuan-szi*, *Le-szi* və *Yan Çjunun* təlimləri ilə təmsil olunan və onların adları ilə adlandırılan əsərlərdə, həmçinin "*Quan-szi*", "Lyuy-şi çun tsyu" ensiklopedik traktatlarının dao haqqında bölmələrində əksini tapan ilkin D. qədim Çin fəlsəfəsində ən dərin və orijinal ontologiyanı yaratmışdır.

İlk daoçu mütəfəkkirlərin başlıca prinsipləri "təbiilik" (szi jan) və "fəaliyyətsizlik"dir (u vey) ki, bunlar da təbiəti dəyişən, süni fəaliyyətdən imtinadan və ətraf aləmin təbiiliyinə spontan riayət etməkdən, hətta onunla dünyada hakim olan Yol-dao ilə eyniləşmə şəkildə tam qovuşmaqdan ibarətdir. Belə yanaşma zamanı xeyir və şərin, həyat və ölümün "bərabərliyini" şərtləndirən bütün insani dəyərlərin aşkarlanan nisbilyi son nəticədə özünəməxsus kvietizmə gətirib çıxarırdı: "Qədim dövrün həqiqi insanı nə həyata sevgini, nə də ölümə nifrəti bilirdi; nə dünyaya gəlişinə sevinir və nə də dünyadan gedişinə müqavimət göstərirdi... O, nə daoya müqavimət üçün ağır işlədir, nə də səmaviyə kömək üçün insaniliyə əl atırdı" ("Çjuan-szi", 6-cı fəsil).

Lakin yeni eranın astanasında D. fəlsəfəsi orqanizmin vital güclərinin maksimum çoxalmasına və uzunömürlüliyə, hətta ölməzliyə çatmağa yönəlmiş müxtəlif dini, okkult və magik təlimlərlə birləşdi. D.-in ilkin aksiomu – yoxluğun mövcud varlıq üzərində ontoloji üstünlüyü şəraitində həyatın və ölümün eynidəyərliyi bu mərhələdə həyatın ali dəyər kimi qəbul edilməsi ilə diyetikadan və gimnastikadan tutmuş psixotexnikaya, erotologiyaya və *al-kimyaya* qədər müxtəlif növ müvafiq praktikaya yönəlməsi ilə əvəzləndi. D.-in sonrakı təkamülü bu fəlsəfi-dini formada davam edərək, orta əsrlər Çində və Uzaq Şərqi həmsərhəd ölkələrində elmə və incəsənətə güclü təsir göstərmişdir.

Daosizmdə cərəyanlar. Fen Yulana görə, fərdi həyatın əhəmiyyətini vurğulayan Yan Çju ("Bütün şeyləri müxtəlif edən həyatdır; onları eyniləşdirən şey – ölümdür" - "Le-szi", 7-ci fəsil) erkən D.-in inkişafında kökləri ilə öz təmizliyini qoruyub saxlamaq naminə zərərverici dünyanı tərkdən sərgərdanların praktikasına söykənən 1-ci mərhələni təmsil edir. 2-ci mərhələnin inikası isə "Dao de szin" in əsas hissəsidir və burada Kainatda baş verən ümumi dəyişikliklərin əbədi

qanunlarını dərk etməyə cəhd göstərilmişdir. 3-cü mərhələnin əsas əsəri olan "Çjuan-szi"da dəyişilənin və dəyişməzin, həyatın və ölümün nisbi eynimənəliyi haqqında fikir irəli sürülmüşdür ki, bu da D.-i fəlsəfi yanaşmanın özünü-təkəndirməsinə və dini başlanğıcların stimullaşdırılmasına gətirmişdir. D. fəlsəfəsi yalnız Çin buddizminin inkişafında deyil, həm də "sirli haqqında təlim" in (*syuan syue*) və neokonfusiçiliyin formalaşmasında da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Erkən D.-də (e. ə. 4–3 əsrlər) Szisya akademiyasından olan alimlərin söyləri ilə dao və de haqqında siyasiləşmiş "Xuan [-di]-Lao [-szi] təlimi" (Xuan-Lao syuepay) formalaşmışdır ki, bu da "Dao de szin" və "Çjuan-szi" cərəyanlarına alternativ olmuş və 3–4 əsrlərdə özünün ideya mövqelərini syuan-syue və buddizmə uduzaraq, mövcudluğuna son qoymuşdur. Bu təlimin iki min ildən artıq müddət ərzində itirilmiş mətnləri gözlənilmədən 1973 ildə Mavanduy (Xunan əyaləti, Çanşa ş. yaxınlığında) məzarlığında tapılmışdır (təqr. e. ə. 168 ilə aid edilir). "Xuan-dinin dörd kanonu" ("Xuan-di sı szin") əlyazmalarının aşkarlanması və nəşri ümummədəni əhəmiyyət kəsb etmiş, hətta Tayvanda müqəddəs mətnlər kimi onlara əsaslanan yeni Sarı imperator kultunun yaranmasına səbəb olmuşdur.

DAPENKƏN – Çinin dənizyanı hissəsində (Quandun və Futszyan əyalətləri, Tayvan a.-nın q. sahili) Orta Neolit dövrünə (təqr. e. ə. 4500–2500 illər) aid arxeoloji mədəniyyət. Çjan Quancjinin 1954 və 1965 illərdə Tayvanın Taybey qəzasındakı Bali ş.-nin Dapenken r-nunda apardığı qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş materiallar əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Kvarsit qumu və ya xırdalanmış baliqlıqlağı qarışığı olan və aşağı temperaturda bişirilmiş qalındıvarlı keramika nümunələri (dairəvi gövdəli güvəclər, piyalələr və s.) səciyyəvidir; boz və ya qəhvəyi anqoblu keramikanın boğazı sadə oyma və ya ştamplama naxışlarla bəzədilmişdir. Cilalanmış "çiynli" daş baltalar (bir üzü düz, digəri isə yuxarı hissədə çıxıntılı) da aşkar edilmişdir. Təsərrüfatı çəltikçilik və maldarlığa əsaslanırdı. Tayvanda D. mədəniyyətini Yuanşan mədəniyyəti (e.ə. 2000–700 illər) əvəz etmişdir.

DAPSANQ – Qaraqorumun əsas zirvəsi olan *Çoqorinin* yerli adlarından biri.

DARA – Qədim İranda Əhəmənilər sülaləsi hökmdarları: I D a r a (qədim far. Darayava^{huş} – "xeyir sahibi", yun. Δα-

ρειος) – *Qaumata* sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra Əhəmənilər dövlətinin şahı [e.ə. 522–486 illər] seçilmişdir. Viştaspanın oğlu olan I D. taxta çıxdıqdan sonra dövlətin bütün ərazisini üsyanlar bürüdü. Ən iri üsyanlardan biri *Fravirtişin* başçılığı ilə Madadakı üsyan idi. Asaqartada (yun. Σαγαρτια) *Çissantaxmanın* rəhbərliyi ilə üsyan baş verdi. I D. böyük çətinliklə üsyanları yatıra bildi. Hakimiyyətini möhkəmləndirən I D. işğalçılıq siyasəti yürüdü. Onun dövründə Misirdən Hindistanadək olan ərazilər və 80-dən çox xalq Əhəmənilərin hakimiyyəti altında idi. Təqr. e.ə. 518 ildə Hindistanın şm.-q. hissəsi işğal edildi. E.ə. 512 ildə I D. Qara dəniz sahillərində yaşayan skiflərə qarşı təşkil etdiyi yürüşdə məğlub olsa da, Frakiya və Makedoniyanı tutdu, həmin torpaqlarda Əhəməni hərbi dəstələrini yerləşdirdi. E.ə. 500 ildə Kiçik Asiyada baş verən yunanların üsyanı 6 ildən sonra yatırıldı (bax *yunan-İran müharibələri*). E.ə. 492 ildə I D. yunan polislərini tabe etmək üçün ordu göndərdi. Onun ordusunda madalılar, kaspilər və b. da vuruşurdular. Afinalılarla I D.-nin qoşunları arasında həlledici döyüş olan *Marafon vuruşmasında* Əhəmənilər məğlub oldular. E.ə. 486 ildə Misir Əhəmənilər imperiyasından ayrıldı.

I D.-nin dövründə həkk olunmuş minlərlə mixi yazılı kitabələr (bunlardan ən irisi *Bisütun kitabəsidir*) dövrümüzədək qalmışdır. Əhəmənilər dövlətinin təsərrüfat həyatını, ictimai quruluşunu, mədəniyyətini əks etdirən, hüquqi, inzibati və dini sənədlər olan bu kitabələr üç növ mixi işarələrlə qədim fars, Elam və Babil dillərində yazılmışdır. I D.-nin hakimiyyəti illərində *Persepol*da padşah iqamətgahı, dövlətin inzibati mərkəzinə çevrilmiş *Suzda* saraylar, Memfisdə böyük məbədlər tikilmiş, inşaat işləri keyli genişlənmişdir. Təqr. e.ə. 519 ildə I D. güclü dövlət və ordu yaratmaq məqsədilə bir sıra mühüm islahatlar keçirmişdir. Dövlət 20 hərbi-inzibati əyalətə (satraplıqlara) bölünmüşdü. Onları idarə edən canişinlər satrap ("şahlıq gözətçiləri") adlanırdı. Fars əsilzadələri idarəçilikdə üstün mövqe qazanmış, vahid vergi sistemi (bütün ölkələr gümüşlə pul vergisi və natural vergiləri ödəməli idilər) müəyyənləşdirilmişdi. İmperiya üçün ümumi pul vahidi – yalnız şah tərəfindən zərb olunan *darik* tətbiq edilirdi. Qızıl darikin kəsilməsi və ticarət yollarının salınması o dövr üçün ticarətin geniş miqyasda inkişafına şərait yaratmışdı. I.D.-nin hakimiyyəti illərində

Əhəmənilər dövləti özünün ən qüdrətli çağına çatmışdı.

II D a r a (əsl adı Vah^uuka, yun. Νόθος) – I Artakserksin oğlu. Qardaşları ilə hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gəlmiş və Əhəməni şahı [e.ə. 423–404 illər] olmuşdur. II D. zamanında mərkəzi hakimiyyət zəifləməyə başlamışdı. E.ə. 410–408 illərdə Mada və Kiçik Asiyada üsyanlar baş vermiş, Misir istiqlalıyyət əldə etmiş, satrapların arasında müharibələr başlamışdı.

III D a r a (antik mənbələrə görə əsl adı Arsam Kodoman idi) – Əhəmənilər imperiyasının sonuncu şahı [e.ə. 336–330 illər]. E.ə. 335 ilin sonunda III D. Misiri yenidən tabe etmişdi. E.ə. 333 ildə İss yaxınlığındakı vuruşmada Makedoniyalı İsgəndər III D.-ni məğlubiyətə uğratmışdı. E.ə. 331 ildə *Qavqamela vuruşmasında* darmadağın edilən III D. Aqbata-naya, oradan da Orta Asiyaya qaçmış, burada öz satrapı Bess tərəfindən öldürülmüş və Əhəmənilər imperiyası süqut etmişdir.

DARA ŞÜKUH (1615, Acmer – 1659, Qvaliyar fortu) – Böyük Moğollar dövlətinin hökmdarı *Şah Cahanın* böyük oğlu, vəliəhd, sufi mütəfəkkiri. Allahabad (1645–48), Qucarət (1648–52), Multan və Kabil (1652–57), həmçinin Bihar (1657–58) subadarı (valisi). 1633 və 1642 illərdə Səfəvilərlə Qəndəhar uğrunda mübarizə zamanı ordunun komandanı idi. 1652 ildə Qəndəharı geri ala bilməməsi siyasi nüfuzunu zəiflətməmişdi. Şah Cahanın D.Ş.-u vəliəhd təyin etməsi digər şahzadələrin ona qarşı çıxmasına səbəb olmuşdu. Qardaşları *I Alamgir* Övrəngzib və Muradın birləşmiş qoşunlarına Aqra yaxınlığında (1658), sonra isə Acmer yaxınlığında (1659) məğlub olan D.Ş. əsir alınaraq edam edilmişdi.

Din və təsəvvüf sahələrində geniş biliyə sahib olan D.Ş. babası *Əkbər Cəlaləddinin* başladığı islam və hinduizm təlimlərinin sintezi ənənəsini davam etdirmişdir. Ərəb, fars, sanskrit dillərini mükəmməl bilmiş, hind mistisizmini islamla qarşılıqlı əlaqədə öyrənmişdir. Səməvi kitabları və *upanişadları*, eləcə də *İbn Ərəbi*, *Fəxrəddin İraqi* və *Caminin* əsərlərini araşdırdıqdan sonra "*vəhdəti-vücut*" konsepsiyasına yaxınlaşmış, islam və hinduizmin zahirən fərqli, mahiyyətcə isə eyni olduğu qənaətinə gəlmişdir. İslamdakı mütləq substansiya və tövhidə dair fikirlərin müxtəlif formalarda *vedalarda* da əksini tapdığını göstərmişdir. Caminin "Nəfəhat əl-üns"ündən istifadə edərək yazdığı

“Səfinət ül-övlia” (1640) əsərində Məhəmməd peyğəmbər, rəşidi xəlifələr və 12 imam başda olmaqla 411 övliyanın tərcümeyi-halı toplanmışdır. “Səkinət ül-övlia” (1647), “Həsənət ül-arifin” (1652), “Məcmə ül-bəhreyin” (1655) və s. əsərlərin də müəllifidir.

DARAB – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Əbərqan kəndistanında, Sərab ş.-ndən 27 km şm.-q.-dədir.

DARABADİ Pərvin Qulam oğlu (d.28.8.1947, Bakı) – Azərb. tarixçisi, tarix e.d. (1990), prof. (1996). Azərb. Dövlət Universitetini bitirmişdir (1969). 1969–91 illərdə Azərb. EA-nın Tarix muzeyində kiçik elmi işçi, baş elmi işçi, şöbə müdiri (1986 ildən) olmuş, Bakı Sosial İdarəetmə və Politologiya İn-tunda prof. vəzifəsini (1991–99) icra etmişdir. 2000 ildən BDU-nun beynəlxalq münasibətlər kafedrasında çalışır. Elmi fəaliyyəti Azərb.-in və Qafqaz-Xəzər regionunun hərbi-siyasi tarixinə həsr olunmuşdur. 200-dən çox elmi əsərin, o cümlədən 3 monoqrafiyanın müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var.

Ə s ə r l ə r i: Военные проблемы политической истории Азербайджана. Б., 1991; Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. М., 2010; Военно-политическая история Азербайджана (1917–20). Б., 2013.

DARABAS, D ə r ə b a s – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən Sisyan r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1829–30 illərdə kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər də yerləşdirilmişdir. 1918–20 illərdə kəndin bütün azərb. əhalisi qovulmuş, 1922 ildə onların az bir hissəsi geri qayıtsa da, tezliklə onlar da sıxışdırılıb kənddən çıxarılmışdır. 10.9.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Darbas qoyulmuşdur.

DARABLI (təxəllüsü; əsl soyadı H ü s e y n o v) Rza Nəcəfəli oğlu (1883, Bakı – 23.3.1942, Bakı) – Azərb. aktyoru və rejissoru. Azərb. SSR. əməkdar artisti (1933). Səhnə fəaliyyətinə təqr. 1914 ildə Bakıda başlamış, “Nicat”, “Səfa”, “Zülfüqar bəy və Üzeyir bəy Hacıbəyli qaradaşları müdiriyəti” truppalarında dram, faciə, komediya, opera və operetta tamaşalarında maraqlı rollar oynamışdır; əsasən, komik rollar ifaçısı

kimi məşhur olmuşdur. 1925–28 illərdə Mərkəzi Teatr Sənəti Texnikumunda (Moskva) oxumuşdur. 1929 ildən Azərb. Dram Teatrında aktyor və rej. işləmişdir. Rolları: Vəli, Soltan bəy, hambal (“Arşın mal alan”, “O olmasın, bu olsun”, Ü.Hacıbəyli), vəzir (“Lənkəran xanının vəziri”, M.F.Axundzadə), Həmzə bəy, İblis (“Dağilan tifaq”, “Pəri cadu”, Ə.Haqverdiyev), Nadir şah (“Nadir şah”, N.Nərimanov), Tofiq bəy, Mustafa paşa (“Bakı müharibəsi”, “Ədirnə fəthi”, C.Cabbarlı), Şeyx Sənan, knyaz (“Şeyx Sənan”, “Knyaz”, H. Cavid), Məşədi Oruc, Şeyx Nəsrullah (“Ölülər”, C.Məmmədquluzadə) və s. D. “Gülən adam” (1929, V.Hüqo) və “Knyaz” (1930, H.Cavid; hər ikisi A.Tuqanovla birgə), “Yaşar” (1932, C.Cabbarlı), “Ölülər” (1933, C.Məmmədquluzadə), “Hacı Qara” (1936, M.F.Axundzadə) və s. pyesləri tamaşaya qoymuşdur. Bakı Türk İşçi Teatrında da rej. kimi çalışmışdır. Kinofilmlərə çəkilmişdir (“Kəndlilər”, 1939; “Səbuhi”, 1941 və s.). Bakı Teatr Texnikumunda pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir.

Ə d.: H a c ı b a b a y e v A. Rza Darabli. “Unudulmaz səhnə ustaları” kitabında. B., 1991.

DARAĞIZ QURBAĞALAR (Microhyllidae) – quyruqsuz amfibiya fəsiləsi. Uz. 10,2 sm-ədək olur; əksəriyyəti çox kiçikdir. Dişləri erkəklərindən iridir. Çoxusunun ağız dardır (adı da buradandır). 50 cinsə (bunlardan 3-ü qısaabaşlılar yarımfəsiləsinə aiddir) mənsub 250-yə qədər növü var. Cənub-Şərqi Asiyada, Avstraliyanın şm.-ş.-ində, Cənubi Afrikada, Madaqaskar a.-nda, tropik Amerikada yayılmışdır. Pəncələrindəki iti döyənəklərlə torpağı qazır və yuvaya girir; gecələr və yağış yağan zaman yerin üstünə çıxır; ot və kolların arasında yaşayır. Əksəriyyəti çoxalma dövrünü suda keçirir; cücülərlə qidalanır.

DARAĞZI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 12,5 km c.-dədir.

DARAQ – 1) ə y i r m ə d ə – bax *Darama maşını*; 2) d i ş k ə s ə n D. – d i ş e m a l ı d ə z g a h l a r ı n d a ü s t d i y i r l ə t m ə ü s u l u i l ə ç a r x l a r d a d i ş a ç m a q ü ç ü n d i ş l i t a m a s a ş ə k l i n d ə a l ə t; 3) y i v a ç a n D. – v i n t, q a y k a, s a n c a q v ə s. - d ə b i r g e d i ş ə r z i n d ə x a r i c i v ə d a x i l i y i v l ə r a ç m a q ü ç ü n ç o x t i y ə l i k ə s k i. P r i z m a ş ə k i l l i, t a n g e n s i a l y a s t ı, d a i r ə v i f o r m a l ı D. - l a r t ə t b i q e d i l i r. X ü s u s i t u t q a c l a r a, y i v a ç a n b a ş l ı q l a r a b ə r k i d i l i r. D. - i n k ə s i c i h i s s ə s i n i n m a t e r i a l ı t e z k ə s ə n

poladdan və ya bərk ərintilərdən olur. **DARAQ** – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Mərənd şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Mərənd ş.-ndən 19 km şm.-ş.-dədir.

DARAQCALAR (Pectinidae) – ikitaylı dəniz ilbizləri fəsiləsi. Çanaq dairəvi, 3 sm-dən 20 sm-ədək diametrdə, tilli (bəzən tikanlı və ya pulcuqlu), çəhrayı, ağ, zənbəq rəngli və ya qırmızı, çox vaxt bəzəkli ləkələri olur, bitişmə tərəfi düz çıxıntılı – qulaqcıqdır; kilid dişləri yoxdur. Üst tay alta nisbətən daha hamardır. Batial və abissal formalarda taylar kövrəkdir, demək olar ki, şəffaf, nazik radial tilləri (qabırqacıq) var. Mantiyanın kənarı boyunca fotoreseptorlar və hiss orqanları (nazik tükəbənzər çıxıntılar) yerləşmişdir. Ayaqları zəif inkişaf edib. Cavan fərdlər bissus sapları ilə substrata yapışırlar; yaşlı fərdlər çanaqdan (taylardan) suyu güclü itələyərək aktiv hərəkət edirlər. Süzgəc-

Böyük daraqca (Pecten maximus).

dirlər. Onlarca növü var (Delectopecten cinsinin növləri). Demək olar ki, 8100 m dərinliyədək bütün dəniz və okeanlarda yayılmışdır. D. dəniz ulduzları, osminoqlar və s.-nin qidasını təşkil edir; onların çanağı yosunlar, dəşici süngərlər, briozoylar və s. üçün sığınacaq yeridir. Böyük D. (Pecten maximus), müqəddəs Yakov daraqçası (P. Jakobeus), dəniz kənarı D. (Patinopekten yessoensis) və b. növlər akvokultura və vətəgə obyektidir.

DARAQDIŞLI AKULALAR – çoxqəlsəməlikimilər (Hexanchiformes) dəstəsinin dəniz balıqları fəsiləsindən çoxqəlsəməli akulalar (Hexanchidae). D.a.-ın qazıntı qalıqları Yura çöküntülərindən məlumdur (150 mln il əvvəl). 3 cinsi (4 müasir növü): altıqəlsəməli (Hexanchus), yeddiqəlsəməli (Heptranchias) və yastıbaşlı (Notorhynchus) akulalar. Uz. 1,4-dən 7,7 m-ədək, kütləsi 800 kq-ədəkdir. Bədəni uzunsov, silindrik; bel üzgəci təkdir. Quyruq gövdəsi tilsizdir. Üst çənənin dişləri iti, alt çənənininki isə daraqşəkili (adı buradandır), mişarabənzərdir. Dün-

Altıqəlsəməli daraqdişli akula (Hexanchus griseus).

ya okeanın mülayim və tropik sularında 200–1800 m dərinlikdə su qatlarında, yaxud dibdə yaşayır; əsasən, balıq və onurğasızlarla qidalanır. Ən irisi altıqəlsəməli akuladır (Hexanchus griseus); bədəninin uz. 2,6 m-dən artıq olduqda cinsi yetişməliyə çatır. Yumurtadirdir. Bala doğur. Bəzən delfinlərə hücum edir. D.a. sahil balıqçılığı obyektidir; əti yeyilir, qara ciyərinin yağından A vitamini alınır. İri fərdlər insan üçün təhlükəlidir. **DARAQLI ƏYİRMƏ** – əyirmə sistemi; əsas xüsusiyyəti *darama maşınlarında* liflərin əvvəl bir ucundan, sonra isə o biri ucundan sıxılaraq daranmasıdır. D.ə. nəticəsində daha nazik, möhkəm və hamar ipliklər alınır. D.ə., əsasən, təbii liflərin (pambıq, yun, kətan) əyirilməsində tətbiq edilir.

DARAQLI TRİTON – bax *Tritonlar*. **DARAQLILAR**, d a l a m a y a n l a r (Ctenophora) – eyniadlı siniflə təmsil olunan onurğasız dəniz heyvanları tipi. Bədəni həlməşik, şəffaf, girdə, yumurtavari, gərilməmiş [Venera (yaxud zöhrə) kəməri] və b. formalarda olur: onun divarı hüceyrəarası mezoqleya ilə ayrılmış iki qatdan (ektovə endoderma) ibarətdir. Bədəninin bir ucunda ağız, digər ucunda müvazinət orqanı (statosist) yerləşir. Ovunu xarici epitelinin yapışqanlı hüceyrələri vasitəsilə tutur; bundan başqa, onların əksəriyyətində ovu tutmaq üçün uzun şaxəli (yapışqanlı hüceyrələrlə örtülmüş) iki çıxıntı var. Ağız udlağa və mədəyə keçir, ondan da kor radial və meridional kanallar sistemi ayrılır. Hərəkət bədənin səthində meridional istiqamətdə 8 sırada yerləşən yapışmış kirpikçiklər – daraqlı lövhələrlə (adı da buradandır) həyata keçirilir; bədənin ağız tərəfi ilə irəli hərəkət edir. Hermafroditdir; sürfə ilə

inkişaf edirlər. 100-ə yaxın növü var. Bütün dənizlərdə yayılmışdır, müxtəlif dərinlikli su qatlarında yaşayır; dibdə yaşayan, məs., seloplana və ktenoplana və oturaq formaları var. Yirtıcıdır: xırda planktonla, bəzən kürü, balıq körpələri və daraqlıların digər növləri (o cümlədən beroye növü) ilə qidalanırlar. Bir çoxu qaranlıqda işıq saçır.

DARAQOTU – bax *Ayrıqotu*.

DARAQVARI-BASMA KERAMİKA MƏDƏNİYYƏTİ – iki arxeoloji mədəniyyət qrupu.

1) Şərqi və Şimali Avropanın bir hissəsində Son Neolit dövrünə (e.ə. 3-cü minillik) aid mədəni-tarixi vil. D.-b.k.m.-ndə iki mədəniyyət zonası müəyyənləşdirilir: Şimal-Qərb (şm. r-nları istisna olmaqla Finlandiya və Kareliya; Rusiyanın Leninqrad, Novqorod, Pskov vil.-ləri, Estoniya, Latviya, Litvanın şm.-ş.-i, Belarusun şm.-i) və Şimal-Şərq – *Balaxna mədəniyyəti*. Şimal-Qərb zonasının abidələri 1920-ci illərin sonlarında fin arxeoloqu A. Europeus tərəfindən “tipik daraqvari-basma keramika mədəniyyəti” kimi müəyyənləşdirilmişdir. Sivri, yaxud dairəvi oturaqqlı iri yarımyumurtavari qablar, nadir halda kiçik kasa və piyalələrə rast gəlinmişdir. Qabların səthi sıra batqlarla ayrılan daraqvari şamp izlərinin üfqi zonaları ilə örtülmüşdür, həmçinin romb, üçbucaq, çəpəki tor və s. cizmə təsvirlər də var. Kareliya, Finlandiya və Baltikyanıda yerli kvarsdan, şistdən, liddən düzəldilmiş alətlər üstünlük təşkil edirdi. Valdaydan gətirilən çaxmaqdaşdan xırda alətlər və ox ucluqları düzəldirdi. Kəhrəba və şistdən bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Məskənlər yerüstü tikililərdən və yarımqazmalardan ibarətdir. Şimal-Qərb zonası üçün torpaq qəbirləri (Zveyniyeki və s.) səciyyəvidir: ölülər arxası üstə, bəzən qarını üstə uzadılmış, başları şərqə, yaxud qərbə doğru istiqamətlənmiş vəziyyətdə dəfn olunmuş, üzərlərinə oxra səpilmişdir. Təsərrüfatın əsasını ovçuluq və balıqçılıq təşkil edirdi. D.-b.k.m. basma-daraqvari keramika mədəni-tarixi birliyinin inkişafının son mərhələsidir (onlardan fərqli olaraq D.-b.k.m.-ndə daraqvari dekor üstünlük təş-

kil edirdi). D.-b.k.m.-nin özünəməxsusluğunu Mezolit və Erkən Neolit substratı (dekorda, formada, keramikanın tərkibindəki qatışıqlarda, xüsusilə daş avadanlığında) müəyyənləşdirirdi. Şimal-Qərb zonası əsasında Eneolit dövrünə aid “məsaməli” keramika mədəniyyətləri, Şimal-Şərq zonası əsasında isə *Volosovo mədəniyyəti* formalaşmışdır.

2) Ob və İrtış çayları hövzəsinin meşəçöl və meşə zonalarında Son Neolit və Erkən Metal dövrünə (e.ə. 3–1-ci minilliyin əvvəlləri) aid mədəni-tarixi vil. 1970-ci illərdə M.F. Kosarev tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. D.-b.k.m. keramikasını qabların səthinin daraqvari şamp izləri ilə çəkilmiş və üfqi sıra batqlarla ayrılan naxış zolaqları ilə doldurulması fərqləndirir. Bu ornamental kompleksin Qərbi Sibirə müstəqil surətdə meydana gəlməsi ehtimal edilir. Digər nöqtəyi-nəzərə görə, D.-b.k.m.-nin sələfləri olan Son Neolit dövrünə aid basma-daraqvari keramikalı Uralarxası mədəniyyətləri Volqa-Oka çayarasındakı miqrantlardan (Balaxna mədəniyyəti, basma-daraqvari keramika mədəniyyətləri və s.) qalmışdır. D.-b.k.m.-nin Neolit və Eneolit mərhələləri İşimboyu və İrtışboyu meşəçöl və cənubi tayqa abidələri ilə təmsil olunur. Son Tunc dövrünün əvvəllərində D.-b.k.m.-nin arealı şimala – Peçoranın, Yamal və Taymırın aşağı axarlarına qədər genişləndi. Abidələr (stasionar məskənlər, mövsümi düşərgələr və ibadətqahlar) maddi mədəniyyət və təsərrüfat (balıqçılıq və ovçuluq) baxımından oxşardır, fərqləri yalnız keramika dekorunun elementlərindədir; metal emalı Seyma-Turbino mədəniyyətinin təsiri altında inkişaf edirdi. *Andronovo mədəniyyətinin* formalaşması ilə D.-b.k.m.-nə Fyodorovo mədəniyyəti keramikasının ornament elementləri nüfuz etsə də, D.-b.k.m.-nin daxili inkişafı sabit qalmaqda idi. Bu proses Tunc dövrünün sonunda da davam edirdi. D.-b.k.m. Qərbi Sibirin Dəmir dövrü və orta əsr tayqa mədəniyyətlərinin formalaşmasının əsasını təşkil etmişdir. D.-b.k.m. daşıyıcıları *samodi xalqlarının* əcdadlarına aid olunur.

DARAQVARI HƏNDƏSİ NAXIŞLI MƏDƏNİYYƏTLƏR, d a r a q ş ə k i l l i h ə n d ə s i n a x i ş l i m ə d ə n i y y ə t l ə r, d a r a q v a r ı h ə n d ə s i m ə d ə n i y y ə t l ə r – Şimali və Cənubi Uralyanı daxil olmaqla (Turqan tipli abidələr) Uralın ş. yamaclarından İrtış çayı və Altayın q. qollarınadək, Aşağı Obboyun-

dan Qazaxıstan çölünün şm.-inadək olan ərazidə yayılmış Eneolit dövrünə (e.ə. 3-cü minillik) aid mədəni-tarixi vil. Şimali Ural, Uralarxası dağ-meşə və Qazaxıstan rayonlarına bölünür. 1990-cı illərdə N.M.Çairkina və A.F. Şorin tərəfindən müəyyən edilmişdir.

D.h.n.m. üçün keramika ornamentləri səciyyəvidir: üfüqi (şaqlı zonallıq elementləri ilə) kompozisiyalar, daraqvarı ştamplarla vurulmuş həndəsi motivlər – bəzən ştrixlənmiş üçbucaqlar, romblar, nadir hallarda düzbucaqlar, “pilləkənlər”, meandrlar və s. Şm. abidələrində sadə (monoton) ornamental sxemlərə, “şanabənzər” naxışlara, tağşəkili, yaxud daraqvarı ştamplarla vurulmuş naxışlara tez-tez rast gəlinir. Qazaxıstan rayonu qaytanlı ştampla vurulmuş naxışların mövcudluğu, qabların səthində “tekstil” və “saxta tekstil” izlərinin olması ilə seçilir. Qəlpələrdən düzəldilmiş əmək alətləri (ərsin, ox ucluqları, balta, kərki, iskanə, abraziv materiallar və s.) üstünlük təşkil edir, iri lövhələrdən hazırlanmış alətlər (tiyələr, içliklər) də var. Şm.-da və Uralarxasında çaxmaqdaş əmək alətlərindən başqa, şistdən düzəldilmiş cilalı alətlər yayılmışdır; c. üçün “ütülər” və disklər səciyyəvidir.

Məskənlər və mövsümi düşərgələr aşkar olunmuşdur. Şm.-dakı məskənlər tirlərdən divarları, tozağacı qabığı və torpaqla örtülmüş ikiyamaclı damı, qarşı-qarşıya duran divarlarda iki çıxışı olan dördbucaqlı formalı yerüstü tikililərdən ibarətdir. Uralarxası mədəniyyətlərdəki (Ayat mədəniyyəti, Surtandı mədəniyyəti, Tersek mədəniyyəti və s.) evlər (yerüstü tikililərdən qazmalaradək) ovalşəkili, yaxud dördbucaqlı formalı, karkas dirəkli, dam örtüyü çadırvarı, yaxud tirlərdən sətrəsi olan tikililərdir; çadırlar da məlumdur. Botay mədəniyyətindəki çoxbucaqlı, dairəvi, yaxud kvadratabənzər planlı yarımqazmaların ümumi divarları vardır və keçidlər vasitəsilə bir-birinə birləşir. Məskənlərdə qəbirlərə nadir hallarda təsadüf edilir. Botay məskəninə aid evlərdən birində at kəllələrindən ibarət ikiyaruslu çıxıntılarla əhatələnmiş, çoxlu təkrar qəbirləri olan yeraltı kamera tədqiq edilmişdir.

Təsərrüfatın əsasını balıqçılıq və ovçuluq, o cümlədən Baren və Kara dənizlərində dəniz heyvanlarının, İşim və Tobol çöllərində vəhşi atların ovu təşkil edirdi. Botay mədəniyyəti sakinlərinin atları əhliləşdirməsi haqqında fərziyyənin etibarlı dəlilləri yoxdur. D.h.n.m.-in sa-

kinləri sadə mis məmulatlar (bıçaq, biz, üzük) düzəldirdilər.

D.h.n.m.-in formalaşması Son Neolit dövrü Uralarxası mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri, həmçinin yerli daraqvarı və cənubi çöl regionları ilə bağlı olan xəttidəlmə naxış ənənələrinin transformasiyası ilə əlaqədardır. Son Tunc dövründə D.h.n.m. *Andronovo mədəniyyətinin*, Uralın dağ-meşə mədəniyyətlərinin (*Kopıtyakov mədəniyyəti*, *Çerkaskul mədəniyyəti* və s.) formalaşmasının əsas komponenti olmuşdur.

DARAMA, lifli materiallarda – əyirmə prosesində əsas əməliyyatlardan biri; dolaşq lifləri (pambıq, yun və s.) bir-birindən ayırmaq və qarışıqlardan təmizləmək, lifləri lent şəklində (kard əyirməsi və daraqlı əyirmədə) və ya iplikdə (aparət əyirməsində) birləşdirmək üçündür. D. karddarama (liflər kardlentin, yaxud diş-diş lentlərin arasından keçirilir) və yaxud daraqlı darama (liflər iynəli daraqlar ilə daranır) maşınlarında aparılır. **DARAMA MAŞINI** – əyirmə üçün hazırlanan təbii (pambıq, yun və s.) və kimyəvi lifləri daramaq üçün maşın. Əsas işlək orqanı daraqdır. D.m.-nda material qarışıqlardan, qısa və dolaşq liflərdən təmizlənilir, düzləndirilmiş və paralelləşdirilmiş liflərdən darama lenti hazırlanır. D.m. daha nazik, hamar və möhkəm (davamlı) liflər hazırlamaq üçün tətbiq edilir. Dövri (daha geniş yayılmışdır) və fasiləsiz işləyən (əsasən, cod yun liflər üçün) D.m. var.

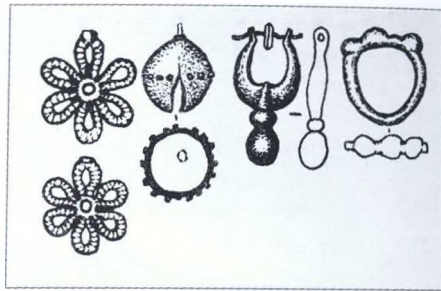
DARAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Mərənd şəhristanının Cülfa bölgəsinin Ələmdar kəndistanında, Mərənd ş.-ndən 43 km şm.-dadır.

DARANA – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Şərqi Dizmar kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 42 km şm.-dadır.

DARANDAŞ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Qərbi Dizmar kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 21 km q.-dədir.

DARASUN – RF-də, Baykalarxası diyar ərazisində şəhər tipli qəs., balneoloji kurort. Darasunka çayı (İnqoda çayının qolu) dərəsində yerləşir. Karbon qazlı, dəmirli, kalsiumlu–maqneziumlu mineral suyundan ürək-damar sistemi və həzm orqanları xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. Sanatoriyalar, balneoloji müalicə və b. kurort müəssisələri var.

DARASUN MƏDƏNİYYƏTİ – Şərqi Baykalarxasında eramızın I-ci minilliyinin 2-ci yarısına aid arxeoloji mədəniyyət.

Darasun mədəniyyətinə aid bəzək əşyaları. Vorobyinaya pad məzarlığı.

1983 ildə Y.V. Kovıçev tərəfindən müəyyən edilmişdir. İnqoda çayının sağ sahilində, Çita vil.-nin Darasun st. yaxınlığında yerləşən məzarlığın adı ilə adlandırılmışdır. Dəfn yerləri (ölülərin başları ş.-ə, şm.-a və şm.-ş.-ə doğru istiqamətləndirilmiş, sağ böyrü üstə bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuşlar) ovalşəkili daş kurqanların altında yerləşən quyulardan ibarətdir; bu dəfn adəti Qərbi Baykalarxası, Baykalətrafi (*Kurumçi mədəniyyəti* və s.), Tuva çuxurunun erkən şərqi türk mədəniyyətlərinə xasdır. Keramik qabların formaları, silahlar, qoşqu ləvazimatı Sibirin və Mərkəzi Asiyanın türk mədəniyyətləri üçün səciyyəvidir. D.m. daşıyıcılarının türkdilli olması ehtimalı böyükdür. D.m. məzarlıqları *Burxotuy mədəniyyəti* abidələri ilə cərgəarası yerləşir, qarışıq nekropollar da məlumdur.

DARAYI – orta əsrlərdə bir sıra Yaxın Şərq ölkəsində istehsal edilən ipək parça; tafta tipli damalı parça növlərinə daxil idi. Sarı, qırmızı və s. rənglərdə olurdu. D.-dan, əsasən, qadın paltarları tikilirdi. Bəzi Şərq ölkələrində (İran, Türkiyə) D. parçadan hərbi bayraq da hazırlanırdı. Azərb.-da D. istehsalının mühüm mərkəzi Şamaxı, Təbriz və Ərdəbil idi; Gəncə və Şəkida də inkişaf etmişdi. Azərb.-dan Rusiyaya ixrac edilirdi.

DARBAZ – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 3.1.1935 ildən Kirovakan, 1964 ildən Quqark r-nu), Pəmbək çayının kənarında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illər Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələri zamanı kəndin azərb. əhalisi qovulmuş və burada İrandan, Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir.

DARBAZİ – qədim xalq ev tipi; keçmişdə Azərb.-ın dağ r-nları üçün səciyyəvi idi (bax həmçinin *Qaradam*). Gürcüstanın c. və ş.-ində, Cənubi Osetiya ərazisində də yayılmışdı. Yuxarıya tərəf getdikcə daralan D. dayaq dirəkləri üzərində taxta və tirlərdən qurulurdu, pilləvarı kvadrat və ya 8–12 küncü, bacalı damı olurdu.

Darbhanga şəhəri. Kankali məbədi.

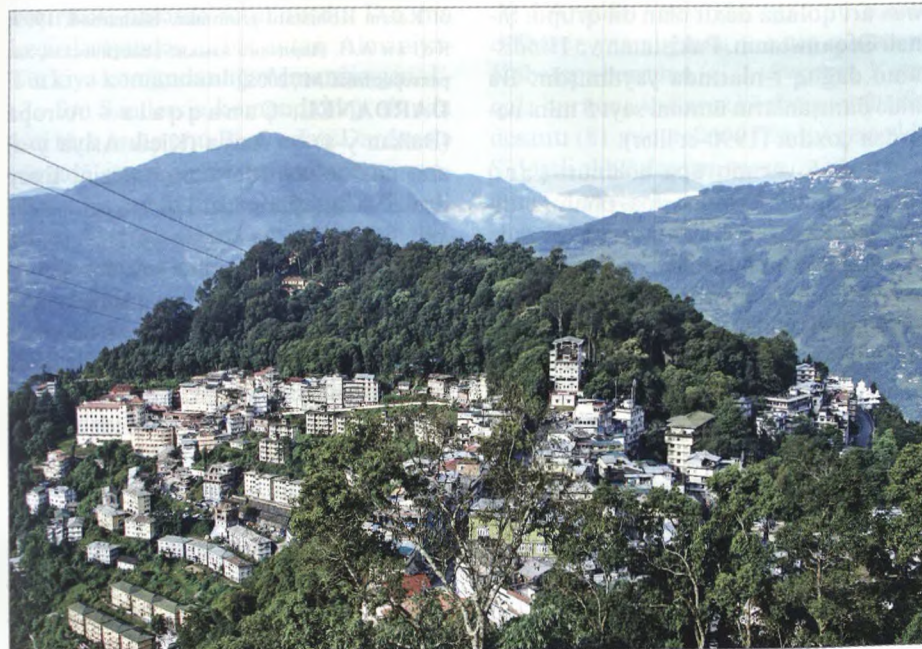
Ocaq evin ortasında, yaşayış və təsərrüfat otaqları, adətən, bir dam altında yerləşirdi. D.-yə bəzi yerlərdə indi də təsadüf edilir.

DARBHÂNQA – Hindistanda, Bihar ştatının şm.-ində şəhər. Əh. 306 min (2011). D.y. qovşağı. K.t. r-nunun ticarət mərkəzidir. Darbhanga Sanskrit Un-ti (1961), Lalit Narayan Mithila Un-ti (1972), kolleclər və s. fəaliyyət göstərir. Şəkər, tütün sənayesi var.

DARBÚ (Darboux) Jan Qaston (13.8.1842, Nim – 23.2.1917, Paris) – fransız riyaziyyatçısı, Paris EA üzvü (1884), Peterb. EA əcnəbi m. üzvü (1895), Lon-

don Kral Cəmiyyətinin üzvü (1902). Parisdə Ali normal məktəbi bitirmişdir (1864). Kollej de Fransda (1866 ildən), Ali normal məktəbdə (1872–73) dərslər demişdir; 1873 ildən Sorbonnada prof. idi. Əsas elmi işləri riyazi analiza, diferensial tənliklər nəzəriyyəsinə, diferensial həndəsəyə, analitik mexanikaya aiddir. Diferensial həndəsədə səthlər nəzəriyyəsi məsələləri və əyrixətli koordinatlar nəzəriyyəsi ilə, cəbrdə kvadratik formalar nəzəriyyəsi, mexanikada kinematikanın, tarazlığın, nöqtələr sisteminin kiçik rəqs-ləri məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Kompleks dəyişənli funksiyalar nəzəriyyə-

Darcilinq şəhərindən görünüş.

yəsini mexanizmlər nəzəriyyəsi məsələlərinin həllinə tətbiq etmişdir. Müəyyən inteqrallar nəzəriyyəsinə yuxarı və aşağı inteqral cəmlərinə onun adı verilmişdir.

DARCÁ – Xəzər dənizinin ş. sahilində, Şimali Çələkən körfəzi ilə Balxan şoranlığı arasında y-a. Qumla örtülüdür.

DARCİLİNQ – Hindistanın şm.-ş.-ində, Qərbi Benqaliya ştatında şəhər. Əh. 132 min (2011). Şərqi Himalay d-rının c. yamaclarında, təqr. 2200 m hünd.-də yerləşir. Yumşaq dağ iqlimi (yanvarda orta temp-r 4°C, iyulda 16°C) tənəffüs orqanları xəstəliklərinin müalicəsi üçün əlverişlidir (*Simladan* sonra ölkənin ən məşhur kurortudur). Keçmişdə Benqaliya qubernatorlarının yay iqamətgahı olmuşdur. Turizm və alpinizm mərkəzidir (*Comolunqma* və Kançencanqa zirvələri D. yaxınlığındadır). Ətrafında yerləşən ölkənin ən iri çay plantasiyalarında dünyada məşhur olan darcilinq çayı becərilir. Botanika bağı (1865) var.

DARÇIN AĞACI (*Cinnamomum*) – dəfnəkimilər fəsiləsindən həmişəyaşıl ağac və kol cinsi. Yarpaqları sadə, əsasən, qarşı-qarşıya düzülən, adətən, dərivari üçsaxəli damarlanandır. Çiçəkləri iki-cinsliyyətli, çiçəkyanlığı çox vaxt yaşılmtıl, yaxud sarıdır. Maviyəçalan-qara meyvələri kiçik kupulada (şəklini dəyişmiş çiçək yatağı) yerləşir. Okeaniya, Avstraliya, Asiya və Amerikanın tropik və subtropik meşələrində 250–300 növü yayılmışdır. Əksər növlərin vegetativ orqanlarında D.a.-nın qabığına, yarpaqlarına və oduncağına xoşagəlmən ədviyyə ətri verən, tərkibində efir yağı olan sekretor hüceyrələr var. Cənubi Hin-

Seylon darçin ağacı (*Cinnamomum verum*), qurudulmuş və üyüdülmüş qabığı.

distan və Şri-Lanka a.-nda təbii halda bitən və becərilən Seylon D.a. (*C.zeylanicum*, *C.verum*) ən çox yayılan növdür. Budaqlarının və cavan gövdələrinin periderma altında yerləşən qabığından qiymətli ədviyyə olan əsl darçın (yaxud Seylon darçını) alınır. Becərilən Çin D.a., yaxud kassiya (*C.cassia*), həmçinin yetişməmiş kassiya meyvələrindən alınan kassiya tumurcuqları adlı ədviyyə yalnız ucuz darçın mənbəyi kimi məlumdur; Cənubi və Cənubi-Şərqi Asiyada, Latın Amerikasında becərilir. Kontinental iqlimli Çin, Tayvan a., Cənubi Yaponiya və Şimali Vyetnamda bitən və becərilən kamfora D.a., yaxud kamfora dəfnəsi adlı iri ağac təbii kamforanın alınmasında istifadə edilir. Kamfora D.a. və bir sıra başqa növlər Qafqazın Qara dəniz sahillərində bağ və parklarda dekorativ bitki kimi becərilir.

DARÇIN ALDEHİDİ, 3-fenilpropenal, β-fenilakrolein – doymamış aromatik yağ aldehidi, $C_6H_5CH=CHCHO$. *trans*-D.a. təbii maddədir, darçın (90%-ədək) və kassiya (75%-ədək) efir yağlarının əsas komponentidir. Həmçinin paçuli, sünbülçiyəyi və d. yağların tərkibində olur. *trans*-D.a. kəskin darçın iyli, acı və rəngsiz mayedir, $t_{ar.} -7,5^{\circ}C$, $t_{qayn.} 252^{\circ}C$ (parçalanmaqla); etanolda və dietil efirində həll olur, suda və karbohidrogenlərdə həll olmur. D.a. havada tədricən darçın turşusunadək oksidləşir. Reduksiya olunaraq aldehid qrupu və ikiqat rabitə üzrə birləşmə reaksiyalarına girə bilər. Aromatik aldehidlərin bir çox xassələrinə malikdir. Sənayedə D.a. benzaldehydin asetaldehydlə kondensləşməsindən alınır. D.a. ətriyyət kompozisiyalarının, qida esensiyalarının tərkibində ətirli maddə, sabun üçün ətirliyəci kimi, darçın spirtinin alınmasında istifadə edilir.

Əd.: Шулов Л.М., Хейфиц Л.А. Душистые вещества и полупродукты парфюмерно-косметического производства. М., 1990.

DARÇIN TURŞUSU, 3-fenilpropen turşusu, β-fenilakril turşusu – doymamış aromatik yağ karbon turşusu $C_6H_5CH=CHCOOH$; rəngsiz kristallar əmələ gətirir. Suda və etanolda az, efrində isə tam həll olur. *trans*-D.t daha davamlıdır, $t_{ar.} 135^{\circ}C$. Peru və Toluan balzamlarının, ənbər ağacının qatranının (əsasən, efir halında), bəzi efir yağlarının tərkibində olur. *sis*-D.t.-nın üç kristallik modifikasiyası var: daha davamlı allodarçın ($t_{ar.} 68^{\circ}C$) və iki labil izodarçın turşuları ($t_{ar.} 58^{\circ}C$ və $42^{\circ}C$).

D.t.-nın duzları və efriləri sinnamatlar adlanır.

D.t. dekarboksilləşərək ($150^{\circ}C$ -yədək qızdırıldıqda) stiro, oksidləşərək benzoy və sirkə turşuları qarışığı əmələ gətirir; hidrodarçın turşusuna $C_6H_5(CH_2)_2COOH$ qədər reduksiya olunur; halogenləri asan birləşdirir, aromatik nüvədə nitrolaşır (nitrodarçın turşuları qarışığı alınır), bir-baş a *p*- vəziyyətdə sulfolaşır. D.t.-nın (2+2)-tsiklobirləşmə tipi üzrə fotokimyəvi dimerləşməsindən 3,4-difenilsiklobutan-1,2-dikarbon və 2,4-difenilsiklobutan-1,3-dikarbon turşuları alınır.

Sənayedə D.t. natrium-asetat iştirakı ilə benzaldehyd və sirkə turşusu anhidridinin kondensləşməsindən (Perkin reaksiyası), fenildixlometanın natrium-asetatla termiki kondensləşməsindən, benzilidenasetonun hipoxlorit turşusu ilə oksidləşməsindən istehsal olunur. Qida məhsullarının konservantı, antibakterial və göbələk əleyhinə vasitələr kimi, həmçinin ətriyyət kompozisiyalarının və qida esensiyalarının hazırlanmasında ətirli maddələr kimi istifadə edilən fenilasetaldehyd, β-bromstiro, metil, etil, benzil və s. mürəkkəb efrilərinin alınması üçün, iy fiksatoru, yuyucu maddələrin ətirliyəcisi kimi tətbiq edilir.

“**DARÇINI**” – Azərb. xalq rəqsi. Melodiya gümrəhdır, yumoristik səciyyə daşıyır. Məqam əsası rast, musiqi ölçüsü 6/8, tempi mülayimdir. Ü. Hacıbəyli “O olmasın, bu olsun” operettasında “D.” rəqs melodiyasından istifadə etmişdir. R. Hacıyev D. rəqsini simfonik ork. üçün işləmişdir.

DARD DİLLƏRİ – *hind-Avropa dillərinin* ari qoluna daxil olan dil qrupu. Şimali Əfqanıstanın, Pakistanın və Hindistanın dağlıq r-nlarında yayılmışdır. Bu dildə danışanların ümumi sayı 5 mln. nəfərdən çoxdur (1990-cı illər).

D. d. 5 yarımqrupa bölünür: şərq yarımqrupuna *kəşmiri*, şina, phalura dilləri; şərti olaraq kuhistani adı altında birləşdirilən bir sıra dillər və dialektlər – mayyan, kanyavali, torvali və s.; başkarik və ya qarvi adlanan dialektlər qrupu; katar kalai dili və bəzi digər dillər daxildir. K u n a r yarımqrupu qavar-bati, şumaşti və qlanqali dillərindən ibarətdir. Bəzi məlumatlara görə, tirahi dili də bu yarımqrupa aiddir. Son dərəcə fərqli p a ş a i dialektləri ayrıca yarımqrup əmələ gətirir. Digər yarımqrup k h o v a r və k a l a ş a dillərindən ibarətdir. Genetik mövqeyi qeyri-müəyyən olan d a m e l i dili müstəqil yarımqrup hesab olunur.

Çoxəsrlik yazı ənənəsinə yalnız kəşmiri (*hind yazısının* bəzi növlərindən istifadə olunmuşdur) malikdir. Müasir kəşmiri, khovar, mayyan, şina, paşai dillərində ərəb əlifbasının müxtəlif modifikasiyasından istifadə olunur. Digər dillərin yazısı yoxdur.

D.d.-nin öyrənilməsinə 1830-cu illərdən başlanılmışdır. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində, əsasən, C.A. Qrironun (B.Britaniya) və onun rəhbərlik etdiyi kollektivin (bu kollektiv 20 əsrin 1-ci rübündə çoxcildlik “Hindistanın linqvistik icmalı”nı nəşr etdirmişdir) əsərlərində bu istiqamətdə xeyli uğurlar qazanılmışdır. 1920–30-cu illərdə D.L.R.Lorimer və T.Q.Beyli (B.Britaniya) şina, kəşmiri və digər dilləri; Q. Morgenstjerne (Norveç) kalaşa, khovar, paşai, qavarbati, dameli və bir çox digər dilləri; 1950-ci illərdə Q.Buddruss (Almaniya) katarikalai, kanyavali və s. dilləri; 1970-ci illərdə Rusiya dilçiləri A.L.Qrünberq (qlanqali), B.A. Zaxaryin, D.İ.Edelman (kəşmiri və digər dilləri), eyni zamanda Hindistan dilçisi B.Kaçru (kəşmiri) ayrı-ayrı D.d.-ni tədqiq etmişlər. 1980-ci illərdən müxtəlif ölkələrin alimləri tərəfindən khovar, kalaşa və digər dillərin aktiv öyrənilməsinə başlanılmışdır.

1960-cı illərdən həmçinin D.d.-nin müqayisəli-tarixi, tipoloji və areal aspekt-dən öyrənilməsi inkişaf edir: Morgenstjerne, J.Fusman (Fransa), Buddruss, R.L.Törner (B.Britaniya), V.N.Toporov, Qrünberq, Edelman. A.İ.Koqan (Rusiya) və b.

Əd.: Ва а r t J.L. G. The sounds and tones of Kalam Kohistani. Islamabad, 1997; idem. A sketch of Kalam Kohistani grammar. Islamabad, 1999; К о г а н А.И. Дардские языки: Генетическая характеристика. М., 2005.

DARDANƏL, Ç a n a q q a l a – Avropa (Balkan y-a) və Asiya (Kiçik Asiya y-a) arasında boğaz. Mərmərə dənizini Egey dənizi ilə birləşdirir. Uz. 120 km, eni 1,3–27 km, farvaterdə ən dayaz yeri 29 m-dir. Duzluluğu 25,5–29%-dir. D. Antropogendə qurunun enməsi səbəbindən qədim çay dərəsinin dəniz suları ilə dolması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Sahilləri qumdaşı və əhəngdaşından ibarətdir; bitki örtüyü kəsibdir. Portları Asiya sahillərində Çanaqqala, Avropa sahillərində Geliboludur. D.-in böyük ticarət və strateji əhəmiyyəti var. Bax *Qara dəniz boğazları*.

DARDANEL ƏMƏLİYYATI (1915–1916), Ç a n a q q a l a z ə f ə r i, G e l i b o l u ə m ə l i y y a t ı – Birinci dünya müharibəsində Dardanel və Bosfor bo-

Dardanel boğazı.

ğazlarını, Osmanlı imperiyasının paytaxtı İstanbulu ələ keçirmək və Rusiya ilə əlaqəni Qara dənizdən bərpa etmək məqsədilə B.Britaniya və Fransa silahlı qüvvələrinin Türkiyəyə qarşı əməliyyatı (1915, 19 fevral – 1916, 9 yanvar). Britaniyanın dəniz naziri U.Çörçillin təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdi. Əvvəlcə ingilis-fransız donanmasının [komandan – Britaniya vitse-adm.-ı S. Karden, martın 18-dən vitse-adm. C.M.De-Robek; 11 linkor, 1 iri kreyser, 4 yüngül kreyser, 16 esmines, 7 sualtı qayıq, 1 təyyarədaşıyan hərbi gəmi (müttəfiq donanmasının tərkibində Rusiyanın “Askold” kreyseri də var idi); cəmi 282 top] Türkiyənin sahil bataryalarını məhv etməsi, Dardanel boğazını minalardan təmizləməsi, Mərmərə dənizinə soxulması və İstanbulu ələ keçirməsi nəzərdə tutulmuşdu. D.ə.-nin keçiriləcəyindən xəbər tutan Almaniya-Türkiyə komandanlığı Almaniya gen.-l. L. fon Sandersin komandanlığı altında 1-ci türk ordusunu Bosfordan Dardanelə yürütdü, istehkam və artilleriya bataryalarının sayını artırmaqla (cəmi 199 top) və minalardan 10 manevə xətti (cəmi 462 mina) qoymaqla boğazların müdafiəsini gücləndirdi.

Mudros buxtasından Lemnos a.-na üzüb gələn ingilis-fransız donanması 1915 il fevralın 19-da Dardanel girişini qoruyan artilleriya bataryalarını atəşə tutdu. 6 saatlıq atəşin nəticələri uğursuz oldu, türk artilleriyasının inadlı müqaviməti onlara boğaza daxil olmağa imkan vermədi. Sonrakı artilleriya zərbələri də müvəffəqiyyətsiz idi. Müttəfiqlər Dardanel r-nunda cəmlənmiş bütün donanma qüvvələrindən istifadə etməklə martın 18-də

yenidən hücumla keçməyə cəhd göstərdilər, lakin bu dəfə də uğur qazanmadılar. Bundan sonra müttəfiqlər əməliyyatları quruda-dənizdə keçirmək haqqında qərar qəbul etdilər: desant qüvvələri Gelibolu y-a-nı və Dardanelin şm. sahilindəki istehkamları ələ keçirməklə donanma

Mərmərə dənizinə soxulmalı, sonra isə qurudan və dənizdən zərbə ilə İstanbulu zəbt etməli idi. İsgəndəriyyədəki (Misir) ingilis-fransız ekspedisiya korpusunun hazırlığı açıq və ləng həyata keçirildiyindən qarşı tərəf əməliyyatın məqsədini başa düşdü. Dardanel r-nunda 1-ci ordunun qoşunları əsasən L. fon Sandersin komandanlığı ilə gücləndirilmiş 5-ci türk ordusu formalaşdırıldı və desant əleyhinə müdafiə hazırlandı. Aprelin 25-də ingilis gen.-ı Y. Hamilton və fransız gen.-ı A. d’Amadin komandanlığı altında Səddülbahir yaxınlığında y-a-nın c.-una və Kabaatəpə burnuna (əsas qüvvələr), Kumqala burnuna və Saros körfəzinə müttəfiq desantı (81 min nəfər; 178 top) çıxarıldı. Şiddətli döyüşlərdən sonra əsas və yardımçı qüvvələr kiçik əməliyyat meydanlarına yiyələndilər. B.Britaniyadan gətirilən əlavə qüvvələrlə (təqr. 127 min nəfər) gücləndirilmiş ingilis-fransız qoşunları əməliyyat meydanlarını genişləndirmək üçün avqustun 7-si gecə Suvla buxtasına yeni desant (10 min nəfər) çıxartmaqla hücumla keçdilər, lakin avqustun 10-da türk qoşunları hücumun qarşısını aldılar. 1915 ilin sonlarında Avstriya-Almaniya və Bolqarıstan (Bolqarıstan Birinci dünya müharibəsinə 1915 ilin payızında Almaniya tərəfində qoşulmuşdu) qoşunlarının Balkanlarda müvəffəqiyyətli hücumları nəticəsində Serbiya ordusunun darmada-

ğın edilməsi və Yunanıstanın Almaniyanın tərəfinə keçməsi təhlükəsi səbəbindən müttəfiqlər D.ə.-ni dayandırdılar və Saloniki ekspedisiya korpusunu gücləndirmək məqsədilə 1916 il yanvarın 9-da öz qoşunlarını (145 min nəfər; 400 top) Yunanıstana təxliyə etdilər.

D.ə. gedişində B.Britaniya tərəfindən təqr. 120 min nəfər, Fransa tərəfindən təqr. 26,5 min nəfər, Türkiyə tərəfindən 186 min nəfər həlak oldu, yaralandı və itkin düşdü; ingilis-fransız donanması 6 linkor, Türkiyə isə 1 linkor itirdi.

DARDANEL SÜLHÜ (1809) – B.Britaniya ilə Osmanlı imperiyası arasında *İngiltərə-Türkiyə müharibəsini (1807–1809)* başa çatdıran müqavilə. Yanvarın 5-də Britaniya hərbi gəmisində imzalanmışdı. Müqavilənin şərtlərinə görə, Türkiyə sultanı Qara dəniz boğazlarını xarici dövlətlərin üzünə bağlamalı idi. Bu da ilk növbədə Rusiyanın maraqlarına toxunurdu.

DARDƏRƏ – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nunun Əhmədli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-ş.-də, Dəstəfur çayının (Gəncə çayının qolu) sahilindən 2 km aralı, dağ ətəyindədir. Əh. 190 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. İbtidai məktəb var. Yaxınlığında qızıl yatağı aşkar olunmuşdur.

DARDƏRƏSİ – İrannın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyah-çəsmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyah-çəsmə qəs.-ndən 8 km c.-ş.-dədir.

DARDLAR – Hindistanın və Pakistanın şm.-ında, Əfqanıstanın şm.-ş. r-nlarında yaşayan xalqlar qrupunun (kəşmirililər, kuhistanlılar, şinalar, kholar) şərti adı. *Dard dillərində* danışılır. Yaşadıqları ərazi tarix ədəbiyyatında çox vaxt Dardistan adlanır. Bu xalqları vahid linqvistik və etnoqrafik qrupda birləşdirməyin kifayət qədər elmi əsası olmadığından hazırda “D.” terminindən istifadə olunmur.

DARDOQQAZ – Azərb. Resp. Zaqatala r-nunun Göyəm ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 9 km c.-q.-də, Tala və Katex çayları arasında, düzənlikdədir. Əh. 676 (2011); bağçılıq, bitkiçilik və maldarlıqla məşğuldur. Klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

DAREM (Durham) – ABŞ-da, Şimali Karolina ştatında şəhər. Əh. 239,4 min (2012). Tütün, toxuculuq, poliqrafiya, yeyinti sənayesi var.

İkinci D.-in ərazisindən Böyük hindi ticarət yolu keçirdi. 1701 ildə ingilis tədqiqatçısı C. Louson bu yeri “Karolinanın

Darem şəhərindən görünüş. Şimali Karolina (ABŞ).

güli” adlandırmışdır. *Amerika Birləşmiş Ştatlarında vətəndaş müharibəsindən (1861–65)* sonra D.-də başlanmış tütün istehsalı əhalinin sayının artmasına gətirib çıxartdı. 1869 ildə D. şəhər statusunu aldı, 1881 ildə yeni yaradılmış Darem dairəsinin mərkəzi oldu. Dyuk Un-ti (1838), Cən. Karolina Mərkəzi Un-ti (1910), Darem Akademiyası (1933) və s. var. Tütün və toxuculuq sənayesinin iri mərkəzidir. Elektron komponentlər istehsal olunur. Tikiş, poliqrafiya, yeyinti sənayesi inkişaf etmişdir.

DAREM (Durham) – B. Britaniyada, İngiltərənin şm.-ş.-ində şəhər. Darem qraflığının inz. m. Əh. 48,0 min (2011; şəhərtrafi ilə təqr. 93 min). Uir çayının

sağrı axımında yerləşir. London və Edinburqu birləşdirən mühüm d.y. və avtomobil yolları qovşağı. Yaxınlığında aeroport var.

İndiki D.-in yerində e.ə. 2-ci minilliyə aid yaşayış məskənləri məlumdur. Eramızın 995 ilində burada rahib icması yerləşmişdi. 12 əsrin əvvəllərində şəhər daş divarla möhkəmləndirilmişdi (onun böyük hissəsi qalmaqdadır). Orta əsrlərdə D. mühüm siyasi və dini mərkəz olmuşdur (şəhəri idarə edən D. yepiskopu vergi toplamaq, sikkə kəsdirmək, məhkəmə keçirmək və s. hüquqlara malik idi). Sənaye inqilabı dövründə D. qraflığında kömür hasilatına başlanılmışdı (20 əsrin 2-ci yarısında dayandırılmışdır); 19 əsrdə şəhər

Darem şəhərindən görünüş. B. Britaniya.

də orqan düzəldilməsi, piva, xalça, kağız istehsalı inkişaf etmişdi.

D.-in tarixi mərkəzində yerləşən roman kilsəsi (tikintisinə 1093 ildə başlanmışdır) İngiltərədə normann memarlığının ən gözəl nümunələrindəndir. Kilsənin əsas nefi B. Britaniyada ilk dəfə olaraq nervürlə işlənmiş tağtavanla (təqr. 1128–33) örtülmüşdür. Memarlıq detalları daş üzərində oyma, heykəltəraşlıq fiqurları (roman üslubunda) ilə bəzədilmişdir. Mehrib səddindən (12 əsrin 1-ci yarısı) 2 relyef, yepiskop Hatfildin taxtı və qəbirüstü abidəsi (1362 ildən sonra), Nevill mehrabı (1372–76) saxlanılmışdır. Kilsəyə Qaliley (1175) və Doqquz mehrab (1242–1280) kapellaları birləşdirilmişdir. Kilsənin yaxınlığındakı qəsir (1072); yepiskopun iqamətgahı (1153–95) 1836 ildə Darem un-tinə verilmişdir. D. şəhərinin kilsə və qəsri *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Şəhərin digər tikililəri: Elvet və Framuellgeyt (hər ikisi 12 əsr) körpüləri, Ratuşa binası (1356), Kruk-Holl malikanəsi (14 əsr), Şəhər şurasının binası (1850, Viktoriya dövrü üslubunda), kilsə (19 əsr, neoqotik üslubda). D. orta əsrlər planlaşdırmasını saxlasa da, şəhərin memarlıq simasını Georqlar (İngiltərə kralları) dövrü müəyyən edir; belə ki, çox sayda evlərin fasadı 18–19 əsrlərdə yeniləşdirilmişdir; mərkəzi küçələrin çoxu nəql. üçün bağlıdır.

Un-t (1832; un-tin nəzdində arxeologiya (1833) və Şərq (1960) muzeyləri), Darem yüngül piyada polku muzeyi (1758) və mədəni işi muzeyi, rəssamlıq qalereyası, teatr (1772), konsert zalı (2002) fəaliyyət göstərir. Hər il beynəlxalq yelkənli qayıq rəqatası (1834 ildən) və Saxtaçı festivalı (1870-ci illərin əvvəllərindən, iyul ayında; keçmiş saxtaçılar və onların ailə üzvləri iştirak edir) keçirilir.

İşləyənlərin böyük hissəsi xidmət sferasında (inzibati funksiyalar, ticarət, təhsil) çalışır. Sənaye yerli əhaliyə və turistlərə xidmətə yönəlmişdir (əsasən, yeyinti və yüngül sənaye müəssisələri ilə təmsil olunmuşdur).

Şəhərin yaxınlığında, Bimiş adlanan yerdə İngiltərənin açıq səma altında ən böyük muzeyi yerləşir (1825 və 1913 illərin həyatının bəzi səhnələri canlandırılır); Geytsheddə “Metrolend” örtülü attraksiyalar parkı (Avropada ən irilərindən biri); Barnard-kaslda Con və Jozefina Bous incəsənət muzeyi fəaliyyət göstərir.

DAREM (Durham) – B. Britaniyada, İngiltərənin şm.-ş.-ində qraflıq. Sah. 2676 km². Əh. 902,5 min (2014). İnz. m. Darem ş.-dir.

DARENDORF (Dahrendorf) Ralf Qustav (1.5.1929, Hamburq – 17.6.2009, Köln) – baron, alman-İngilis sosioloqu, siyasi xadim, publisist, müasir liberalizmin ideoloqu. Britaniya akademiyasının (1977) üzvü, REA-nın (1994) əcnəbi üzvü. Gənlik illərində antifaşist müqavimət hərəkatında iştirakına görə həbs düşərgəsinə salınmışdı. Hamburq Un-tində (1947–52), London İqtisadiyyat və Siyasi Elmlər Məktəbində (1952–56) təhsil almışdır. 1957–58 illərdə ABŞ-da Ali Tədqiqatlar Mərkəzində (Palo-Alto) əxlaq elmləri sahəsində təcrübə keçmişdir. Hamburq (1958–60), Tübingen (1960–66) və Konstans (1966–68, 1984–86) untlərində sosiologiya prof.-u, London İqtisadiyyat və Siyasi Elmlər Məktəbinin direktoru (1974–84), Oksford Un-tinin Sent-Antoni kollecinin rektoru (1987–97), həmçinin Almaniya Sosiologiya Cəmiyyətinin prezidenti (1967–70), Avropa Sosiologiya Mərkəzinin həmsədri (1966–82) olmuşdur.

D. konflikt nəzəriyyəçisidir. O, konfliktin ictimai həyatın yaradıcı başlanğıcı, cəmiyyətdə azadlığın mənbəyi kimi götürərək, onu mərkəzi anlayış qismində irəli sürürdü. D.-da konflikt cəmiyyəti tədqiq etmənin K.Popperin “rasional diskussiya”sına yaxın metodu kimi də çıxış edir. D.-a görə, siyasi fəaliyyətin və sosioloji nəzəriyyənin məqsədi elmi proqnozlaşdırmanın, dövlət aparatının və siyasi həyatın rəşional təşkilinin köməyi ilə “konfliktin nizama salınması”dır. Onun nəzəriyyəsində konfliktin subyektini kimi marksist anlamındakı siniflər yox, hökmranlıq – tabelik münasibəti əsasında formalaşan qruplar çıxış edir.

D. liberalizm konsepsiyasını 20 əsrin reallıqlarına uyğun olaraq yeniləşdirmək cəhdlərində tərəqqinin mədəni xüsusiyyətlərini ön plana çəkirdi. Azadlığı və tərəqqini ictimai və mədəni bərabərliklə bağlayan D. sosial inkişafın yeni məqsədini – həyatı şansları cəmiyyətin fərdə verdiyi əlverişli imkanlar toplusu kimi formalaşdırmışdır. D.-un ideyaları Almaniya azad demokratlarının (1969), Britaniya liberal demokratlarının (1985), Liberal internasionalın (1988) iş sənədləri və siyasi proqramlarına daxil edilmişdir.

Əsərləri: *The new liberty. Survival and justice in a changing world.* L., 1975; *Life changes: approaches to social and political theory.* L., 1979; *Die Chancen der Krise: Über die Zukunft des Liberalismus.* Stuttg., 1983; *Fragmente eines neuen Liberalismus.* Stuttg., 1987; *Классы и классовые отношения в индустриальном обществе.* М., 1994; *После*

1989: *Мораль, революция и гражданское общество. Размышления о революции в Европе.* М., 1998. **DARFÜR** – (ar. دار فور) Sudanda plato. Bax *Marra*.

DARFUR SULTANLIĞI – indiki Sudan ərazisində 16 əsrin ortaları – 20 əsrin əvvəllərində mövcud olmuş dövlət. D.s.-nin etnik əsasını *furlar* təşkil edirdi; onun c.-q. r-nlarında bəqarilər yaşayırdı, şəhər əhalisinin bir hissəsi *nubiyalılardan* ibarət idi. 17 əsrdən İslam dövlət dini oldu. Ordu furlardan və onlardan asılı xalqlardan, həmçinin əsirlərdən ibarət könlüllü qoşun dəstələrindən təşkil olunurdu. D.s.-nda patriarxal və ev quldarlığı geniş yayılmışdı, qul alveri böyük siyasi-iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmişdi. D.s.-nin çiçəklənmə dövrü paytaxt Kobbe və digər şəhərlərin *Vadai, Bornu* və Misir dövlətləri ilə geniş mədəni-ticari əlaqələr saxladığı 17–18 əsrlərə aiddir. D.s. 1874 ildə Osmanlı imperiyasının vassalı olan Misir tərəfindən işğal edildi və Misirin Sudandakı mülklərinə qatıldı. Sudan B. Britaniya tərəfindən işğal edildikdən (1898) sonra D.s. formal müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, əslində protektorata çevrildi. 1915–16 illərdə sultan Əli Dinarın başçılığı ilə İngilis müstəmləkəçiliyinə qarşı baş vermiş üsyandan sonra D.s. ləğv edildi, ərazisi isə İngiltərə-Misir Sudanına qatıldı.

1956 ildə Sudan müstəqil resp. elan olunduqdan sonra onun ərazisində Şimali Darfur (mərkəzi şəhəri Əl-Faşir) və Cənubi Darfur (mərkəzi şəhəri Nyala) vil.ləri yaradıldı.

DARGIN DİLLƏRİ – *nax-Dağıstan* dillərinin qolu. *Darginlərin* yaşadığı ərazidə [Dağıstanın (Rusiya) dağlıq hissəsində – Akuşa, Buynaksk, Serqoqala, Levaşi, Daxadayev, Qaytaq və Aqul r-nlarında] və 1950-ci illərdən sonra onların böyük hissəsinin köçürüldüyü düzənlik ərazilərdə yayılmışdır. D.d.-ndə danışanların ümumi sayı 503,5 min nəfərdir (2002). *Leksika statistikasının* məlumatlarına əsasən 6 qrupa bölünür, onlardan 3-ünün hər birinə bir dil daxildir. Şimali qrupuna Akuşa (42 min nəfər) və onun əsasında yaranan dargin ədəbi dili, Uraxi (xürkili; 35 min), Mugi (3 min), Tsudaxar (19 min), qaşimi-butri (13 min), müre-qubden (39 min), kadar (9 min), muiri (38 min) dilləri daxildir. Megebdili müstəqil qrup (1 min nəfər) təşkil edir. Cənub-qərb qrupuna sirxi (10 min nəfər), amux-xudus (1,6 min), kunki (1 min), sanji-isari (1,6 min) dilləri aiddir. Çirəq dilində 1,2 min nəfər, *qaytaq*

dilində 21 min nəfər danışır. Altıncısı, kubaçi-aştı qrupu *kubaçi* (3,4 min nəfər) və aştı (2 min) dillərini birləşdirir.

D.d.-nin fonetik sistemi digər nax-Dağıstan dillərinin fonetikasından sadədir.

D.d.-ndə ərəb qrafikası ilə yazı nümunələri 15 əsrin sonuna aiddir. 1928 ildən latın qrafikası əsasında əlifbadan istifadə olunmuş, 1938 ildən rus qrafikası əsasında əlifbaya keçilmişdir. Dargin ədəbi dili darginlərin ənənəvi olaraq yaşadığı rayonların məktəblərinin çoxunda tədris edilir. D.d.-ndən biri (Uraxi) üzrə ilk ciddi araşdırma 19 əsrin sonlarında P.K. Uslar tərəfindən aparılmışdır. 20 əsrdə L.İ. Jirkov, S.N. Abdullayev, Z.Q. Abdullayev, Ş.Q. Qaprin-daşvili, S.M. Həsənova, M.-Ş. A. İsayev, M.-S. M. Musayev, R.O. Mutalov, S.M. Temirbulatova, xüsusilə A.A. Maqometov, həmçinin X. van den Berq (Almaniya) D.d.-nin öyrənilməsi istiqamətində çalışmışlar.

Əd.: Услар П.К. Этнография Кавказа. Языкознание. Тифлис. 1892. Т. 5: Хюркилинский язык: Жирков Л.И. Грамматика даргинского языка. М., 1926; Абдуллаев С.Н. Грамматика даргинского языка (фонетика и морфология). Махачкала. 1954; Абдуллаев З.Г. Даргинский язык. М., 1993. Т. 1–3; Sumbatova N.R., Mutalov R.O. A Grammar of Içari Dargwa. Munich, 2003.

DARGINLƏR (özlərini *d a r q a n l a r*, *d a r q a n t i l e r*, *d a r q v a l a r* adlandırırlar; avarca dargiyallar, kumik dilində dargilər) – Orta Dağıstanda (RF) yaşayan Dağıstan xalqlarından biri. Buynaksk, Levaşi, Qunib, Qarabudaqənd, Akuşa, Serqoqala, Daxadayev, Qaytaq, Aqul r-nlarında, həmçinin Stavropol diyarı və Kalmikiyada yaşayırlar. Ümumi sayları 510,1 min nəfər (2002), o cümlədən Dağıstanda 425,5 min nəfərdir. 1920-ci illərin sonlarından dil və mədəni baxımdan D.-ə yaxın olan *qaytaqlar* və *kubaçilər* də çox vaxt onların tərkibinə daxil edirlər. *Dargin dillərində* danışirlar. Dindarları müsəlmandır.

“D.” etnonimi 14 əsrdən məlumdur. Rusiyaya tam ilhaq olunanadək (19 əsrin ortaları) kənd icmaları ittifaqlarının çoxu (Akuşa, Tsudaxar, Mekegi, Usişa, Mugi, Uraxi) Akuşa-Darqo ittifaqına, Usumi-Darqo – Qaytaq üsmiliyinə, Qubden və Dakar – Tarki şamxallığına, Megeb – avarların Andalal ittifaqına, Burkun-Darqva – Qazıqumux xanlığına daxil idi. Kənd icmaları (*camaat*) qazı, ağsaqqallar, icraçılar (baruman), carçı (manquş) və kəndxudalar (xalati) tərəfindən idarə edilirdi. Kumiklarla daima ticarət əlaqə-

Darginlər.

ləri saxlayırdılar. Şeyx Şamilin imamlığına daxil olmasalar da, *Qafqaz müharibəsində (1817–64)* və 1877 il üsyanında iştirak etmişdilər. Müharibədən sonra dargin kəndlərinin çoxu Dargin və Qaytaq-Tabasaran dairələrinə daxil oldu.

Ənənəvi mədəniyyətləri Qafqaz xalqları üçün səciyyəvidir (bax *Asiya* məqaləsinə). Əsas məşğuliyyətləri əkinçilik və köçəbə maldarlığıdır. D.-in təqr. 38%-i şəhərlərdə yaşayır. Sənətkarlıq sahələrindən ağac üzərində (mebel, karnizlər, haşiyələr, dayaq dirəkləri) və daş üzərində oyma (qəbirüstü abidələr), dəmirçilik (Daxadəyev r-nunun Xarbuk k.), silah-qayıma, zərgərlik, zərbəliq (Akuşa və digər k.-lər), tikmə, toxuma (Serqoqala və Akuşa r-nları: əsasən, həndəsi naxışlı corablar), xalçaçılıq (Levaşi, Akuşa, Daxadəyev r-nları), tumac (əsasən, Tsudaxar k.), keçə və mahud, şirli saxsı qabların istehsalı və s. yayılmışdır. Ənənəvi qadın geyimləri, əsasən, tunikayabənzər köynək (xeva, qurdi, ava), darbalaqlı şalvardır. Kişilər və qadınlar yalançı qolları olan kürk-çiyinlik geyinirlər. Dağətəyi rayonlarda bel hissəsindən kəsiyi olan köynək (balxun-xeva) və düyməsiz paltar (valjaq, kaptal-xeva, büzmə-xeva, balxun-xeva, kabalay, qurdi, ləbbadə) yayılmışdır. Bir sıra kənddə çiyinlik və şal toxuyurdular. Çuxtanın bir neçə tipi səciyyəvidir. Ənənəvi yeməkləri çörək [buğda və arpa unundan, dağlıq yerlərdə təndirdə (tarum) bişirilirdi]; şorbalar (ət, süd, lobyə, balqabaq və s.-dən), xəngəl, kolbasa (xəli sirisan), döyülmüş kətan toxumlarının balla qarışığı (urbeş) və s.-dir. Ənənəvi içkiləri buzadır (xaruş). Təqvim bayramlarına “Yazın gəlişi”, “İlk

şırım bayramı”, “Məhsul yığımının sonu” aiddir. “Yağışın çağırılması və kəsilməsi”, “Günəşin çağırılması” və digər mərasimlər yayılmışdır.

Folkloru rəvayətlər, heyvanlar haqqında nağıllar, təmsillər, lətifələr, atalar sözləri və zərbi-məsəllərdən, balladalarından (ailə-məişət, sevgi, epik-qəhrəmani – “Ayzaniyə müharibəyə gedənlər haqqında”, “Xolçvar pəhləvan”, “Kamalül-Bəşir” və s.), həlak olmuş qəhrəmanlara həsr edilmiş nəğmə-ağıllardan və s. ibarətdir. Musiqi alətləri: ağac kumuz, çunqur (barmaqca çalınan simli alətlər), zurna, idiofonlar və membranofonlar; qarmonika iqtibas edilmiş alətdir. Solo kişi ifa ənənəsi, o cümlədən çunqurun müşayiəti ilə oxuyan çunqurçuların yaradıcılığı üstünlük təşkil edir. Omarla Batray, Tsudaxarlı Hacı 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərinin improvizəçi müğənniləri olmuşlar. Əsas rəqsləri *ləzginkanın* müxtəlif növləridir. Kişi toy rəqsləri xarakterikdir: tsudaxarlılarda tonqal ətrafında dairəvi (şirli delx), sürgilərdə – cərgəli (tuqla ayar) rəqslər. 17–19 əsrlər dargin adətlərinə aid çoxlu yazılar saxlanılmışdır; ən məşhuru Qaytaq usmisi Rüstəm xana aid edilən kodeksdir (17 əsr). Məgebli Damadan (1718 ildə vəfat etmişdir) və Usişalı Davud (1757 ildə vəfat etmişdir) məşhur dargin müsəlman alimləri olmuşlar. 1992 ildə “Tsades” (“Birlik”) dargin demokratik hərəkatı mədəni cəmiyyəti yaratmışdır.

DARĞA – bax *Daruğa*.

DARĞALAR – Azərb. Resp. Bərdə r-nunun Kələntərli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7 km c.-da, Yevlax–Ağdam d.y.-nunun kənarında, Qarabağ düzündədir. Əh. 430

(2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

DARĞALI – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiyə şəhristanının Ətraf bölgəsinin Bərgəşli kəndistanında, Urmiyə ş.-ndən 3 km ş.-dədir.

DARĞALI, Aşağı Darğalı, Yu x a r ı Darğalı – İrəvan xanlığının Gəribasars mahalında (9.9.1930 ildən Qəmərli, 4.9.1945 ildən Artaşat r-nu), Gəribasars sol sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Qəmərli r-nunun Yuva k.-ndən çıxan ailələr tərəfindən salınmışdır. İrəvan xanlığı Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1828–30 illərdə D.-ya İranın Xoy və Salmas vil.-lərindən gəlmə ermənilər də yerləşdirilmişdir. Ermənilər yaşadığı hissə Aşağı D., azərb.-lər yaşadığı hissə isə Yuxarı D. adlanırdı. 1918 ildə kənddən qovulmuş azərb. əhalisinin az bir hissəsi 1922 ildən sonra geri qayıtsa da, 1949 ildə yenidən Azərb.-a deportasiya olunmuşdur. Sovet dövründə ayrı-ayrı bölgələrdən gəlib burada məskunlaşan müsəlman kürdləri isə 1988 ildə kənddən qovulmuşdur. 1.12.1949 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Anastasavan, 30.12.1957 ildə isə Haygezard qoyulmuşdur.

DARĞALIQ – bax *Daruğalıq*.

DARXÂN – Monqolustanın şm.-ində şəhər. Darxan-Uul aymağının inz. m. Əh. 74,7 min (2010; əhalisinin sayına görə ölkənin üçüncü şəhəri). Xara-Qol və Şarın-Qol çayları arasında, RF (Buryat Resp.) ilə sərhədin yaxınlığındadır. Transmonqol magistralında d.y. st.

Tikinti materialları istehsal (səment və dəmir-beton məmulatları zavodları) edilir, xəz-dəri f-ki, ət kombinatı, kombinə edilmiş yem kombinatı və s. fəaliyyət göstərir.

D.-dan cənubda Şarın-Qol kömür mədəni də (ildə 1 mln. t-dən çox kömür) daxil olmaqla sənaye-energetika kompleksi (1960-cı illərdə yaradılmışdır) var.

DARXÂN-UUL – Monqolustanın şm.-ində aymak. Sah. 3,3 min km². Əh. 94,6 min (2011). İnz. m. Darxan ş.-dir. Transmonqolustan magistralı aymak ərazisindən keçir.

DARXATLAR (monq. “darxat”, “darxan” sözündən – müqəddəs, toxunulmaz, mükəlləfiyyətlərdən azad mənəsidir) – Monqolustanın şm.-ində xalq. Xubsuqul gölündən q.-də, Darxat çuxurunda (Xubsuqul aymağı) yaşayırlar. Sayları 20,4 min nəfərdir (2000). Monqol dilinin darxat (qarışiq oyrat-xalxas) dialektində (şivəsində) və monqol ədəbi dilində daşıyırlar. Dindarları buddistdir; Monqo-

lustanda şamanizmin ən davamlı tərəfdarları da D.-dir.

1686 ildə xotoqoytların xanı Delek Darxat çuxurunu Monqolustan buddistlərinin başçısı Undur-gegenə bağışladıqdan sonra oranın əhalisi “D.” adlanmağa başladı. D.-in tərkibində türk, tunqus və samodi xalqlarının etnik komponentləri müşahidə olunur. Bir sıra mədəni cəhətlərinə (şamanizmin formaları, folklor və s.) görə Sayan-Altay xalqlarına, xüsusilə Tıva tocinlərinə yaxındırlar. Ənənəvi məşğuliyyətləri köçəri maldarlıq (at, qaramal, davar), ayrı-ayrı qruplarda isə maralçılıqdır; digər monqol xalqlarından fərqli olaraq Xubsuqul gölü ətrafında balıqçılıqla (o cümlədən satış üçün) da məşğuldurlar.

DARI (*Panicum*) – taxıllar fəsiləsindən birillik ot cinsi. 400-dən çox növü Asiya, Amerika və Afrikanın tropik, subtropik və mülayim qurşaqlarında yayılmışdır. *Dən* üçün, əsasən, 1 növü – a d i D. (*P. miliaceum*) becərilir; o süpürgəcik tipinə görə 5 yarımnövə ayrılır: dağınoc (patentissimum), qollu-budaqlı (effusum), sıxılmış və ya əyilmiş (contractum), oval, yaxud yarıyumaq (ovatum), yumaq (compactum). Hindistan və Şri-Lankada, həmçinin x ı r d a D. (*P. miliare*) becərilir; mədəni D. əkinlərində a l a q D.-sı (*P. spontaneum*) rast gəlinir.

Adi D. saçaqlı kök sistemli yazlıq bitkidir. 3–7 gövdəli (adətən, 3–4-ü meyvəgətirəndir) kol əmələ gətirir. Gövdəsi (küləş) sadə, yaxud budaqlı, az tükənməmiş, hünd. 45–150 sm olur. Yarpaqları xətvəri-lansetşəkilli, tükü və ya çılpaq, yaşıl, yaxud qırmızımtıldır; uz. 18–65 sm-dir. Çiçək qrupu budaqlarının ucunda 2 çiçəkli sünbülcüklər olan süpürgədir. Meyvəsi ağ, sarı, qırmızı və s. rəngdə olan girdə, oval, yaxud uzunsov dəncikdir (dən). Normal inkişaf etmiş süpürgəcikdə 600–1200 dən olur; 1000 dənün kütləsi 4–9 q-dır. D.-nin vegetasiya dövrü 60–120 gündür. Hər ha-dan 8–15 s məhsul götürülür. İstisəvən, quraqlığa, istiyə və duzluluğadavamlı bitkidir; turş torpaqlara dözmür. Xam torpaqların şumlanan ilində, strukturlu və çirklənməmiş torpaqlarda ən çox məhsul verir. D. mühüm yarma bitkisidir. Dəni un hazırlanmasında, həmçinin quş və donuzlar üçün qüvvəli yem kimi istifadə edilir. Yarma istehsalının qalıqları və küləsi k.t. heyvanları üçün yemdir. Əkin D.-sı ən qədim mədəni bitkidir (yabanı halda rast gəlinmir). Asiya, Avropa və Şimali Afrikada eramızdan 3 min il əvvəl məlum idi.

Adi darı (*Panicum miliaceum*).

Xəstəlikləri: sürmə, bakterioz. **Zərərvericiləri:** darı ağcaqanadı, gövdə kəpənəyi və s. “D.” adı ilə taxıllar fəsiləsinin digər cinslərindən olan bitkilər becərilir: məs., Afrika darısı, başlıqlı D. (çumiza və moqan), yapon D.-sı (payza), mirvari D.-sı. Azərb.-da Böyük Qafqaz və Talış zonası r-nlarında 4 növünə rast gəlinir.

DARIDAĞ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində, Dağüstü silsilənin ən yüksək zirvəsi. Əlincəçayla Qaradərə çayının arasındadır. Hünd. 1927 m. Konusvari formadadır. D. ərazisində hələ 1920–30-cu illərdə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində çox sayda faydalı qazıntı yataqları aşkar olunmuşdur. Əkin üçün yararlı olduğundan qədimdən dağın yuxarı hissələrində darı əkilirdi. Ehtimal ki, D. adı bununla əlaqədardır.

DARIDAĞ MƏRGMÜŞ YATAĞI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində, Culfa ş.-ndən 8–9 km şm.-ş.-də, Darıdağ–Kəsəndağ dağlıq zolağındadır. Yataq 19 əsrin ortalarından məlumdur, vaxtilə istismar olunmuşdur. Geol. quruluşunda Kampan, Danimarka (əhəngdaşı, mergel), Paleosen (qumdaşı, gil), Orta və Üst Eosen (tufogen-çökmə süxurlar), Alt və Orta Oligosen (vulkanogen-çökmə süxurlar) silsilələri iştirak edir. Bunlar yataq r-nunda şm.-q. istiqamətli Darıdağ antiklinalını əmələ gətirir. Filiz mineralaşması meridian istiqamətli çatlar boyunca təşəkkül tapmışdır. Yataqda üç tip filizləmə qeyd olunur: şm. hissəsində ştokverk tipli realqar, auripiqment filizləri, mərkəzdə yuva tipli anti-

monit filizləri və c.-da mərgmüşlü bulaqların səthə çıxdığı yerdə möhtəvi (pürüz) tipli realqar filizləri. Yatağın şm. hissəsi qırıq ox hissəsindən keçən yarılma zonasına aiddir və əsas ehtiyatlar bu hissədə toplanmışdır. Filiz cismi aşağıya doğru genişlənən ştokla təmsil olunur.

Filiz kütləsi realqar, auripiqment, anti-monit, melnikovit, pittisit, arsenopirit minerallarından ibarətdir. Yataq hidrotermal mənşəlidir; turş maqmanın püskürməsilə əlaqədardır.

DARIDAĞ MİNERAL SU YATAĞI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində, Culfa ş.-ndən 8 km şm.-ş.-də, Darıdağın ətəyində, dəniz səviyyəsindən 800–900 m hünd.-də, *Darıdağ mərgmüş yatağı* yaxınlığındadır. 5 bulaq və 32 kəşfiyyat quyusundan ibarətdir. Yataq Tabaşır yaşlı alevrolit, mergel və tuflu qumdaşılardan təşkil edilmişdir. Suyun temp-ru 40–53°C, ehtiyatı 4507 m³/gün, mineralaşma dərəcəsi 20–23 q/l təsdiq edilmişdir.

Balneoloji tərkibi:

As21 mq/l CO₂ 0,8 M20–23·

$$\frac{Cl64HCO_329}{(Na+K)93Ca5}$$

· pH6,6 D4507m³/günT40–53°C

Suyu karbon qazlı, mərgmüşlü, yüksək mineralaşmış xlorlu-hidrokarbonatlı-natriumludur; Kudova (Polşa), Lya-Burbul (Fransa), Dürkgeym (Almaniya), Sineqorsk (Rusiya) sularının analoqudur. Lakin suyunun tərkibindəki mineral duzların mütənasibliyinə görə onlardan üstündür. Ürək əzələsinin distrofiyası, maddələr mübadiləsinin pozulması, oynaq və ginekoloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Su yatağı bazasında karbon qazı istehsal edən z-d və müalicə müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

DARILIQ – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Ağdaş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 35 km c.-q.-də, Göytəpə çayının sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 140 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

DARILIQ, D a r l ı q – Yelizavetpol (Gəncə) qub. Qazax qəzasının Qaraqoyunlu dərəsində (9.9.1930 ildən Dilican, 31.12.1937 ildən Krasnoselo r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 18 əsrdə məlum olmayan səbəblərdən əhalisi kəndi tərk etmiş və o dövrün mənbələrində D. xaraba kənd kimi qeydə alınmışdır. Sonralar kəndin yerləşdiyi ərazi Darlıq adı ilə tanınmışdır. 1918 ildə Qaraqoyunlu dərəsinə hücum edən daşnakların qarşısı məhz burada alınmış və onlar geri oturdulmuşdur.

DARIK – Əhəmənilər dövlətində pul sisteminin əsasını təşkil edən qızıl sikkə. D.-də şah əlində nizə tutan, dizini qatlamış oxatan şəkildə təsvir olunurdu. Tərki-bində qızılın miqdarı yüksək olan D.-in çəkisi təq. 8,4 q idi. 1D. 20 şəkələ bəra-

Darik. E.ə. 5 əsr.

bər idi. Zərbinə I Daranın islahatları gedişində başlanmış və bu şahın imtiyazı olmuşdur. III Daranın [e.ə. 336–330] hakimiyyətinin son illərində Əhəmənilər dövlətinin süqutu ilə əlaqədar zərbi dayandırılmışdır.

DARİQANQA – Monqolustanın ş.-ində Suxe-Bator aymakında təpəli düzənlik sahə. Sahənin çox hissəsi bazalt lavası ilə örtülüdür. Çoxlu sönmüş vulkan konuları (Şiliyn-Boqdo-Ula, 1778 m; Boqdo-Ula, 1750 m; Dzotol-Xan-Ula, 1373 m və s.), c.-q.-də qum massivləri var. D. üçün qədim quru çay vadiləri xarakterikdir. Bitkisi yarımsəhra və çöl tiplidir.

DARİO Ruben (Feliks Qarsiya Sarmyentonun təxəllüsü; 18.1.1867, Metapa, indiki Syudad-Dario – 6.2.1916, Leon) – Nikaraqua şairi, yazıçı, jurnalist, diplomat. Sistemli təhsil almamışdır (özl məktəblərdə və yezuit kollecində oxumuşdur). 11 yaşından V. Hüqo ruhunda şeirlər yazmış, mətbuatda dərc olunmuşdur (1879

ildən). “Məktublər və şeirlər. İlk notlar” (1885) adlı ilk poetik toplusunda müxtəlif təsirlər – ispan barokkosu, kreol lirik ənənəsi, kütləvi ədəbiyyat, həmçinin romantizmin təsiri öz əksini tapmışdır. 1886 ildə D. Çiliyə getmiş, müxtəlif peşələrdə çalışmış, qəzetlərlə əməkdaşlıq etmişdir. “Riflər” və “Qafiyələr” (hər ikisi 1887) şeir topluları nəşr olunmuşdur. Fransız “*Parinas*”ın güclü təsiri hiss olunan “Lacivərd” (1888) şeirlər kitabı dünya şöhrəti qazanmışdır. 1893–98 illərdə D. Argentinada Kolumbiyanın konsulu işləmiş, mətbuatda dərc olunmuşdur. Müasiri olduğu yazıçılar haqqında “Məşhurlar” (1893) esse toplusu, həmçinin müqəddiməsində latın-amerikan *modernizminin* əsas prinsiplərini təsvir etdiyi “Cahiliyyə psalmı” (1896) şeir kitabı ilə daha böyük şöhrət qazanmışdır. 1898–1914 illərdə Avropada (Madrid, Paris) yaşamışdır. Latın Amerikasının taleyi “Həyat və ümid nəğmələri” (1905) toplusunun əsas mövzusu idi. I-ci dünya müharibəsi ərəfəsində D.-nin yaradıcılığında sosial motivlər, pessimizm ön plana çıxır: “Gəzərgi nəğmə” (1907), “Payız poeması” (1907), “Argentinaya nəğmə” (1910). D.-nin ispan-amerikan poeziyasına təsiri böyükdür. Onun yaradıcılığı geniş populyarlıq qazanmış, D.-nu təqlid edən çoxsaylı əsərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Əsərləri: Obras completas. Madrid, 1950–55. Vol. 1–5; Избранное. М., 1981.

DARKƏND – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Aza ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km q.-də, Ordubad–Naxçıvan avtomobil yolunun c.-unda, Gilançayın sağ

sahilindədir. Əh. 552 (2011); bağçılıq, tərəvəzçilik, əkinçilik və meyvəçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana var.

DARKƏND – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Xarabalıqları eyniadlı kəndin ərazisində yerləşir. Yaşayış evlərinin bir qisminin yalnız qalıqları mövcuddur. Dördkünc formalı çiy kərpicdən inşa olunmuş evlərin damı tağbəndlə tamamlanmışdır. Tikinti zamanı bişmiş kərpic və daşdan da istifadə edilmişdir. Mədəni təbəqənin dağılması nəticəsində ətrafa yayılmış çəhrayı rəngli keramika məmulatının bir qismi şirlidir. Orta əsrlərə aid türbə və qəbiristanlıqlar qalmışdır. D. yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materiallar 11–18 əsrlərə aiddir.

DARKLÉ (Darclée) Harikleya (10.6.1860, Breila – 10.1.1939, Buxarest) – rumın müğənnisi (lik-dramatik soprano). Vyanada, Buxarestdə təhsil almış, Parisdə E. Düvernuanın yanında sənətini təkmilləşdirmişdir. 1888 ildə Parisin “Grand-Opera” teatrında Marqarita (“Faust”, Ş. Quno) partiyası ilə debütü olmuşdur. Milanın “La Skala” teatrında ki müvəffəqiyyətli debütündən (1890) sonra o, italyan səhnəsində çıxış etməyə başlamışdır. 1892 ildə R. *Leonkavallo* ilə birlikdə yaratdığı opera truppasında Buxarestdə çıxış etmişdir. Repertuarı, əsasən, romantik və verist operalardakı partiyalardan ibarət idi. Böyük diapazonlu səsə (3 oktavadan yuxarı) malik olan D. metso-soprano partiyalarını da müvəffəqiyyətlə ifa etmişdir. Ş. Quno, C. Verdi, C. Puççini (D. onun eyniadlı operasında Toskanın partiyasının ilk ifaçısı olmuşdur, 1900, Roma) D.-nin sənətkarlığını yüksək qiymətləndirmiş, Leonkavallo (“Zaza”), P. Maskany (“İris”) öz operalarında əsas partiyaları onun üçün yazmışlar. 1918 ildə səhnəni tərk etmişdir. 1936 ildən Buxarestdə yaşamışdır.

DARQAVS – Şimali Osetiya-Alaniya Resp.-nda (RF), Gizeldon çayı sahilində, Darqavs k.-ndən şm.-q.-də arxeoloji və tarixi abidələr kompleksi. D.-da aşkar olunmuş tapıntılar alimlərə 19 əsrdən məlumdur, kompleks P.S. Uvarova tərəfindən təsvir edilmiş, sonralar dəfələrlə tədqiq olunmuşdur. 1993 ildən R.Q. Dzattiata tərəfindən müntəzəm qazıntı işləri aparılır. Çayın sağ sahilində, Ramini-raq dağının şm.-ş. ətəyində “ölülər şəhəri” – 16–19 əsrin I-ci yarısına aid çoxyarıslı, qülləvari yerüstü və

yarımqazma daş sərđabalar kompleksi, həmçinin onunla həmdövr döyüş qüllələri qalmışdır. Çayın sol sahilində, təqr. 40 ha-lıq sahədə 6–10 əsrlərə aid alan katombə məzarlığı, 13–14 əsrlərə aid şist lövhələrdən sərđabalar, 18–19 əsrlərə aid daş qutu qəbirələri və s. aşkar edilmişdir. Tapıntılara at ləvazimatı, silahlar, bəzək əşyaları, geyimlər, taxta qablar, mücrülər aiddir.

DARQƏLƏM, k r e y s m e y s e l – çilingər işlərində bərk materialların emalı üçün işlədilən ensiz (dar) *qələm*. D.-dən metalları çapmaq (yarmaq), onlarda qanovlar açmaq və s. üçün istifadə edilir.

DARQO EKSPEDİSİYASI (1845) – *Qafqaz müharibəsi (1817–64)* gedişində *Şeyx Şamilin* iqamətgahı olan Darqo ailini tutmaq məqsədilə rus qoşunlarının yürüşü (5 iyun – 20 iyul). İyunun 5-i və 6-nda rus qoşunlarının avanqardı (komandan gen.-m. D.V.Passek) dağlıları Ançimeyer və Zunumeyer dağlarında məğlub etdikdən sonra rus qoşunlarının əsas qüvvələri (komandan gen.-l. qraf M.S. Vorontsov; 20-dən çox piyada batalyonu, 16 kazak bölüyü, Gürcüstan milisinin süvari və piyada dəstələri, 46 top) üçün Darqoya gedən yolun üstündəki Andi k.-nə yol açıldı. İyun ayının ortalarında baş vermiş qanlı döyüşlər nəticəsində ruslar Andi və Qoqotlı k.-lərini tutdular. Rusların ərzaq və sursat nəqliyyatlarına dağlıların daimi hücumları nəticəsində rus qoşunları burada iki həftə qalmalı oldular. Yalnız iyulun 6-da Vorontsov Darqoya qoşunun bir hissəsini (10,5 piyada batalyonu, 3 atıcılar rotası, 4 kazak bölüyü; cəmi 9,5 min nəfər, 16 top) yeridə bildi. Şeyx Şamilin əmri ilə yandırılmış Darqoya ruslar iyulun 7-də girdilər. Şeyx Şamil Darqoda rus qoşunlarını mühasirəyə alaraq faktiki öz iqamətgahını “tələ”yə çevirdi. Vorontsov qanlı döyüşlərdə xeyli itki verərək mühasirəni yarmağa nail oldu. Rusların qalan qüvvələri (təqr. 5 min nəfər; onlardan 700 nəfəri yaralı) Miskit mərzində gen.-l. R.K. Freytaqın dəstəsi (7,5 piyada batalyonu, 3 kazak bölüyü, 13 ədəd top) ilə birləşərək Gerzel ailinə daxil oldular (20 iyul).

D.e. rus qoşunlarının Qafqaz müharibəsi (1817–64) zamanı ən iri məğlubiyyəti idi. Çar ordusunun itkiləri 3,6 min nəfərdən çox (o cümlədən 3 general, 186 zabit) oldu. D.e.-nin iflasa uğraması Rusiya komandanlığını İmamlığın içərilərinə uğursuz hücumlarını dayandırmağa və frontal irəliləmə sisteminə qayıtmağa vadar etdi.

Bu sistem rəqibin tədricən sıxışdırılması və işğal edilmiş ərazilərdə möhkəmləndirilməsindən (aillərə gedən yolların meşəliklərdən təmizlənməsi, yeni istehkamların tikilməsi və s.) ibarət idi.

DARQOMIJSKİ Aleksandr Sergeyeviç (14.2.1813, Tula qub., Belyov qəzasının Troitskoye k. – 17.1.1869, S.-Peterburq) – rus bəstəkarı, pədaqoq, ictimai xadim. 1817 ildə ailəsi ilə S.-Peterburqa köçmüşdür. Hərtərəfli ev təhsili almış, fp. və skripkada çalışmışdır. Bir sıra dövlət idarəsində işləmiş, eyni zamanda musiqi sahəsində çalışmaqda davam etmişdir.

D.-nin əsərləri 1836 ildən nəşr olunmuşdur. 1840-cı illərdə o, əsasən, romans və mahnılar müəllifi kimi tanınmışdı (“Toy”, “Mən sizi sevirdim”, “Kədərliyəm” romansları). Tamamlanmamış “Lukretsiya Borcia” (V. Hüqonun eyniadlı dramı üzrə, 1837) operasının ardınca 1841 ildə “Esmeralda” (Hüqonun “Paris Notrdam kilsəsi” romanı üzrə; tamaşası 1847) operasını yazmışdı. 1843–44 illərdə instrumental və vokal musiqi cəmiyyətinin dirijoru idi. 1844–45 illərdə Avropaya getmiş, orada F. Qalevi, F.J. Fetis, C. Meyerber, Ş. Berio, A. Vyötan, D. Ober, Q. Donisetti və O. de Balzakla tanış olmuşdur.

Rusiyaya qayıtdıqdan sonra D. xalq mədəniyyətinin öyrənilməsi ilə məşğul olmuş, rus xalq mahnılarını yazıya almışdır. Bu illərin vokal musiqisində intonasıya ifadəliliyinin kəskinliyi daha çox satirik mahnılarında (“Dəyirmançı”, A.S. Puşkinin sözlərinə; “Titulyar müşavir”, P.İ. Veynberqin sözlərinə; “Qoca kapral”, P. Beranjenin əsəri üzrə V.S. Kuroçkinin sözlərinə) əksini tapmışdır.

1845–55 illərdə yazdığı “Su pərisi” operası (A.S. Puşkinin bitməmiş dramı üzrə, librettosu bəstəkarındır) D. yaradıcılığının zirvəsidir. Operada obrazların musiqi xarakteristikası qabarıq verilmiş, lirik və dramatik məişət səhnələri yaradılmışdır. D.-nin Rusiyada geniş tanınmasında “Su pərisi” operasının (tamaşası 1856, S.-Peterburq; 1859, Moskva, Böyük Teatr) həlledici rolu olmuşdur. Sonralar bu əsər ən populyar rus operası kimi məşhurlaşmış və rus lirik opera janrının inkişafında böyük rol oynamışdır.

D. 1867 ildə Rus musiqisi cəmiyyəti S.-Peterburq şöbəsinin sədri seçilmişdir. Karikaturaçı rəssam N.A. Stepanovla birgə “Karikaturalı musiqi albomu”, “Tanışların” qəzeti”, “Qığılçım”, “Zəngli saat” satirik jurnalları ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1864–65 illərdə Avropaya səyahətə çıxmışdır.

D. 1866 ildən “Daş qonaq” (A.S. Puşkinin əsəri əsasında) operası üzərində işləmiş, lakin onu tamamlaya bilməmişdir. Bəstəkarın tapşırığı ilə əsəri S.A. Kii tamamlamış, N.A. Rimski-Korsakov isə alətləşdirmişdir (1-ci redaksiyası – 1870, 2-ci redaksiyası – 1902). Ork. üçün yazılmış “Ukrayna kazaçoku” (fantaziya, 1864), Çuxon fantaziyasının (1867) və “Vaxın təntənəsi” (1848, tamaşası 1867) opera-baletinin müəllifidir. “Su pərisi” operası Azərb. Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Əd.: Медведева И.А. А.С. Даргомыжский. М., 1989.

DARQUBA – Azərb. Resp. Lənkəran r-nunun Kərgəlan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 4 km c.-q.-də, Lənkəran çayının sahilində, Lənkəran ovalığında. Əh. 1021 (2011); tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, ATS, məscid var.

DARLÁN Jan Lui Ksavye Fransua (7.8.1881, Nerak – 24.12.1942, Əlcəzair) – Fransa dövlət və hərbi xadimi, donanma adm.-ı (1939). 1901 ildə Dəniz məktəbini bitirmişdir. Birinci dünya müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur. Müharibədənsonrakı illərdə Hərbi-Dəniz Donanması Nazirliyində və Dəniz baş qərargahında xidmət etmişdir. 1934 ildə Fransa HDQ-nin Atlantika eskadrasının komandanı, 1936 ilin dekabrında Dəniz baş qərargahının rəisi təyin olunmuşdur. İkinci dünya müharibəsinin başlaması ilə Fransa HDQ-nin baş komandanı, 1940 ilin iyunundan A.F. *Peten* hökumətində hərbi-dəniz və ticarət donanmaları üzrə nazir idi. 1941 ilin fevralında “Vişi” rejiminin başçısı marşal Petenin müavini təyin edilmiş və rəsmən onun varisi elan olunmuşdur. 1942 ilin aprelindən silahlı qüvvələrin baş komandanı idi. Nasist Almaniyası və faşist İtaliyası ilə sıx əməkdaşlıq siyasəti apararı D. 1940 il iyunun 22–24-də imzalanmış barışıqın şərtlərinə Fransanın xeyrinə yenidən baxılmasına əbəs yerə ümid bəsləmişdir. “Berlin-Roma oxu” dövlətlərinin müharibədə qələbə qazanacağına inamını itirən D. ABŞ-a meyil etməyə cəhd göstərmişdir. 1942 ilin aprelində baş komandan vəzifəsini

Darqavs. Daş sərđabalar kompleksi (“ölülər şəhəri”).

Darlıq çayı. Avstraliya.

saxlamaqla hökumətdə öz yerini P. Lavala vermişdir. 1942 ilin noyabrında Əlcəzairdə olarkən Şimali Afrikaya çıxarılmış ingilis-amerikan qoşunlarına müqavimət göstərməmək haqqında əmr vermiş, sonra isə ABŞ hərbi komandanlığı ilə Almaniya və İtaliyaya qarşı birgə əməliyyatlar haqqında saziş bağlamışdır. D.-in Vişi rejimi ilə əlaqələri kəsmədən *antihitler koalisiyasına* qoşulmaq cəhdi uğursuzluqla nəticələnmişdir. Müqavimət Hərəkatının iştirakçısı olan 20 yaşlı tələbə Bonyede la Şapel tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

DARLIQ, yuxarı axımında Barwon – Avstraliyanın c.-ş.-ində çay. Murrey çayının sağ qolu. Uz. 2740 km, hövzəsinin sah. 650 min km²-dir. Nyu-İnqlend silsiləsinin (Böyük Suayrıcı silsilə sistemi) q. yamaclarından başlanır, aşağı axımında yarımsəhra ilə axır. Yağış suları ilə qidalanır. Suyun səviyyəsi ilboyu kəskin dəyişir, bəzi yerlərdə səviyyə tədricən 6–8 m-ə çatır. İlin quraq vaxtında aşağı axımında quruyur. Ortaillik su sərfi 42 m³/san. Suvarmada istifadə olunur.

DARLIQ (Darling) – Avstraliyanın c.-q.-ində dağ silsiləsi. Uz. təq. 300 km. Hünd. 582 m-ədək (Kuk d.). Səthi kəskin parçalanmış Qərbi Avstraliya yastıdağlığının sahil yanı ovalığa doğru dik düşən kənarı. Rütubətli q. yamacları evkalipt meşələri ilə örtülüdür; düzənliklərdə seyrək meşə və kolluqlarla əvəz olunur.

DARLIQTON – B. Britaniyada, İngiltərənin şm.-ş.-ində, Darem qraflığında şəhər-qraflıq. Əh. 106 min (2011). Skern çayı sahilindədir. D.y. qovşağı. İngiltərədə ilk d.y. 1825 ildə Stokton-on-Tisdən D.-a çəkilmiş-

tomobil və d.y. magistralları D.-dan keçir.

782 ildə mənbələrdə Eberştadt (indiki D. rayonu) kimi qeyd olunur. “D.” adına ilk dəfə 11 əsrin sonunda rast gəlinir (franklar tərəfindən, ehtimal ki, 8–9 əsrlərdə salınmışdır). 1330 ildə şəhər statusunu almışdır. 1385 ildə Katsenelbogen qraflarının iqamətgahlarından biri olmuşdur. 1479 ildən Hessenin tərkibinə qatılmışdır. 1527 ildə D.-da *Reformasiya* keçirilmişdir. Şmalkalden müharibələri zamanı imperator qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır (1546). Qraf I Georqun dövründə Hessen-Darmştadt landqraflarının iqamətgahı (1567) olmuşdur. *Otuzillik müharibə (1618–48)* zamanı ciddi dağıntılara məruz qalmışdır. 1806 ildə *Reyn ittifaqında* iştirakına görə I Napoleon Bonapart D. landqraflarını Hessenin böyük hersoqları etmiş və onların mülklərini genişləndirmişdi. 1816 ildə paytaxtı D. olan Hessen Böyük hersoqluğu Reyn Hesseni əyalətinin tərkibinə qatılmışdır. 1820 ildə əyalətdə konstitusiyaya tətbiq edilmişdir. 1874 ildə yeni şəhər qanunnaməsi qəbul olunmuş və ilk burqomistr seçilmişdir. 1853 ildə D.-da Almanyanın ilk səhmdar banklarından biri olan Ticarət və sənaye bankı (sonralar Darmştadt bankı adlandırılmışdır) təsis olunmuşdur; 1932 ildə Drezden bankı ilə birləşdirilmişdir. 1918 il noyabrın 9-da D.-da “Hessen azad sosialist respublikası” elan olunmuş, 1919 il dekabrın 12-də Hessen əyalətinin konstitusiyası təsdiq edilmişdir (“Hessen xalq dövləti”). 1920 və 1923 illərdə fransız qoşunları tərəfindən işğal olunmuşdur. 1944 il sentyabrın 11-də şəhər ingilis aviasiyası tərəfindən, demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdı (tikililərin təq. 78%-i məhv edilmişdi; sonralar D.-in tarixi mərkəzi yenidən bərpa olunmuşdur). 1945 ildə Amerikanın Almaniya-dakı işğal zonasına daxil idi. 1949 ildən AFR-in tərkibindədir.

Şəhərin mərkəzi hissəsində orta əsrlər şəhər divarının qalıqları, kilsə (15 əsr, 1843 ildə yenidən qurulmuşdur), Renessans və barokko hissələri olan Darmştadt sarayı (14–18 əsrlər; çini, həmçinin mebel və boyakarlıq əsərləri kolleksiyaları; 1924 ildən muzeydir), renessans üslubunda Ratuşa (1588–90), barokko üslubunda evlər (17 əsr) saxlanılmışdır. 18 əsrin sonu – 19 əsrə aid abidələr: neoklassisizm üslubunda Kollegiya evi (1780), dairəvi planlı kilsə (1824, memar Q. Moller), teatr (1818–20, memar Moller; 1878

ildə yenidən qurulmuşdur; 1994 ildən Hessen dövlət arxivi və D. dövlət arxivi ilə birlikdə Tarix evi); rus üslubunda kilsə (1897–99, memar L.N. Benuanın layihəsi; V.M. Vasnetsovun eskizləri üzrə mozaikalar).

1899 ildə hersoq Ernst Lüdviq D.-in şərqindəki Matildenhöe məhəlləsində emalatxanaları və sərqi salonları olan, sonralar Avropa moderni mərkəzinə çevrilən Darmştadt rəssamlar koloniyasını yaratdı (1898–1908, memarlar X. Xristiansen, Y.M. Olbrix, P. Berens; mərkəzində – “Toy qülləsi”, 1908, memar Olbrix), hazırda muzeydir.

D. iri elm və mədəniyyət mərkəzidir. D. Texniki Un-ti (1838; 1877 ildə Ali politexnik məktəbi; 19–20 əsrlərdə elmi və mühəndis-texniki kadrlar hazırlayan mühüm mərkəz). Y. Fraunqofer ad. Cəmiyyətin 2 in-tu D.-in iri elmi tədqiqat müəssisələridir. Musiqi Akademiyası (1851), Beynəlxalq Musiqi İn-tu (1963), Caz İn-tu (1990), Hessen dövlət arxivi (1567), Kitabxana (1568, Hessenin ən qədim və iri kitabxanalarından biri; təq. 600 min cild, 4 min əlyazma, xəritə və nadir çap nəşrləri kolleksiyası) var. D.-da Alman dili və poeziyası akademiyasının daimi iqamətgahı yerləşir. Hessen federal ərazisi muzeyi (1820), şəhər tarixi muzeyi və s.; Rəssamlıq qalereyası, Dövlət teatri (1818; bina – 1972), komediya teatri (1960), “Yeni səhnə” (1989) və s.; Şopen cəmiyyəti (1970) fəaliyyət göstərir. *Darmştadt festivalı* (1946 ildən), Darmştadter rezidensfestspile (akademik, caz və xalq musiqisi, 2001 ildən, hər il) keçirilir.

D. iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi xidmət sferasıdır. D.-da “Mersk KG & A” (Almaniyanın ən qədim əcazılıq firması, 1668) və “Software AG” (Avropada ən böyük proqram təminatı istehsalçılarından biri; internet-texnologiyaların, müəssisələrin idarə edilməsi sisteminin və s. işlənilməsi) şirkətlərinin mənzil-qərargahları yerləşir. D. Almaniya-da poçt işinin tarixi mərkəzlərindən biri, iri nəşriyyatçılıq (əsasən, elmi və ictimai-siyasi ədəbiyyat) mərkəzidir.

Sənayenin strukturunda maşınqayırma və metal emalı (radio- və teleaparətlər, qaz turbinləri, elektrik mühərrikləri və s. elektrotexnika məmulatı, metal-kəsenə dəzgahlar, tərəzilər, poliqrafiya avadanlığı) üstünlük təşkil edir. Kimya sənayesi əcazılıq məhsulları, məişət kimyası və kosmetika (“Merck KG&A”, “R-Biopharm AG”, “Wella AG” firmalarının müəssisələri) istehsalı üzrə

Darmştadt şəhərindən görünüşü.

ixtisaslaşmışdır. Poliqrafiya, kağız, mebel, tikis, ayaqqabı müəssisələri fəaliyyət göstərir.

D. yaxınlığındakı Kranixştaynda landqraf I Georqun renessans üslubunda ovçu qəsri (1572; ov muzeyi), d.y. muzeyi; şəhərtərafında Messel karxanası (57–36 mln. il əvvəl yaşamış heyvanların daşlaşmış cəsədləri aşkar edilmişdir; *Ümumdünya irsi* siyahısına salınmışdır) yerləşir. **DARMIŞTADT FESTİVALI** – beynəlxalq müasir musiqi festivalı. 1946 ildən Darmştadtda Yeni musiqi yay kursları çərçivəsində keçirilir (1970 ilə qədər hər il, 1971 ildən 2 ildən bir). 20 əsrin 2-ci yarısında musiqi *avanqardizminin* dünya mərkəzi idi. D.f.-nda ən görkəmli müasir

novator bəstəkarlardan L.Berio, P.Bulez, Y.Ksenakis, B.Maderna, O.Messian, L. Nono, V. Rim, K. Ştokhauzen və b.-nin əsərlərinin premyerası olmuşdur. Yay kurslarında, bir qayda olaraq, bəstəkarların özü – Bulez, Maderna, Nono, Ştokhauzen və b. (Darmştadt məktəbi adlandırılırdı; 1961 ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir), filosof və musiqişünas T.Adorno mühazirələr oxumuşlar.

DARMIŞTADTIUM (lat. Darmstadtium), Ds – suni radioaktiv kimyəvi element, elementlərin dövrü sisteminin qısa formasının VIII (uzun formasının 10-uncu) qrupundadır, *transaktinoidlərə* aiddir, at.n. 110. Stabil izotopları yoxdur. 267–281 kütlə ədədli izotopları mə-

Darmştadt. Spiralvarı meşə evi.

lumdur. Daha uzunömürlü ^{281}Ds ($T_{1/2}$ 11,1 *san*, spontan bölünmə) izotopudur. ^{269}Ds izotopu ilk dəfə 1994 ildə (Darmstadt, Almaniya) ^{208}Pb -un sürətləndirilmiş ^{62}Ni ionları ilə bombardman edilməsindən alınmışdır; kəşf edildiyi yerin adı ilə adlandırılmışdır. D.-un gümüşü-ağ metal olduğu ehtimal edilir. Atomun xarici elektron təbəqəsinin konfigurasiyası $5f^{14}6d^97s^1$, oksidləşmə dərəcəsi +2, +4. Çəki miqdarlarında D. alınmamışdır. Nəzəri hesablamalara əsasən D. kimyəvi xassələrinə görə Pt-in analoqudur.

Əd.: The chemistry of the actinide and transactinide elements / Ed. by L. Morss. B., 2006.

DARRELL (Durrell) Cerald Malkolm (7.1.1925, Hindistan, Cəmsidpur – 30.1.1995, B. Britaniya, Cersi a.) – ingilis yazıçı-animalisti, səyyah, zooloq. *L. Darrellin* qardaşdır.

Mühəndis ailəsində anadan olmuş, uşaqlığını Korfu a.-nda (Kerkira) keçirmişdir. Sistematik təhsil almamışdır. Bedfordşir qraflığının Uipsneyd zooparkında nəzarətçi köməkçisi işləmişdir (1939). Nadir fauna kolleksiyası toplamaq məqsədilə Afrika, Cənubi Amerika və Avstraliyaya ekspedisiyalar təşkil etmişdir. Cersi a.-nda zoopark (1959) yaratmış və vəhşi təbiəti mühafizə fondunu (1963) təsis etmişdir. Kameruna səyahət haqqında yazdığı ilk kitabı ("Həddindən artıq yüklənmiş nicat gəmisini", 1953) ona populyarlıq qazandırmışdır. Şəxsi təcrübəyə əsaslanan, maraqlı süjeti, təsirli üslubu, incə yumoru ilə seçilən "Edvençerədek üç bilek" (1954), "Ailəm və digər heyvanlar" (1956), "Sərxoş meşənin örtüyü altında" (1956), "Xışiltılar torpağı" (1961), "Zoopark mənim baqajımda" (1964) kitabları D.-ə məşhurluq gətirmişdir. D. "Kolluqda ikisi" (1962), "Həvəskar təbiətçi" (1982), "Darrell Rusiyada" (1986) elmi-kütləvi telefilmlərin yaradıcısıdır.

DARRELL (Durrell) Lorens Corc (27.2.1912, Hindistan, Darjiling – 7.11.1990, Fransa, Somyer) – ingilis yazıçısı. *C. Darrellin* qardaşdır. Hindistan və İngiltərənin özəl məktəblərində (1923–30) oxumuşdur. İsgəndəriyyədə Britaniya konsulluğunun əməkdaşı (1941–47), Belqradada Britaniya səfirliyinin mətbuat katibi (1949–52), Nikosiyada ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə zabıt (1952–56) olmuşdur. Ədəbi debütü "Qərribə fraqment: 16–19 yaşlarında yazılmış şeirlər" (1931) toplusudur. H. Millerin təsiri altında yazdığı "Qara kitab: Çəkişmə" (1938) romanını D., ədəbi yaradıcılığının əsl başlanğıcı hesab edirdi. "İsgəndəriyyə kvarteti" tetralogiyasının ("Justina", 1957; "Baltazar", 1958; "Mauntoliv", 1958; "Klea", 1959) nəşri D.-ə böyük şöhrət qazandırdı. İlk üç romanında D. İkinci dünya müharibəsi ərafəsində İsgəndəriyyədəki həyatı müxtəlif nöqteyi-nəzərdən təsvir etmişdir. "Afroditanın qiyamı" dilogiyası ("Tunc", 1968; "Nunquam", 1970) müasir cəmiyyətdə mədəniyyət problemlərinə həsr olunmuşdur. "Monsenyor, yaxud Cəhalət knyazı" (1974), "Liviya, yaxud Diri-diri basdırılmış" (1978), "Konstans" (1982), "Sebastyan, yaxud Hər şey üstün gələn ehtiraslar" (1983) romanları D. yaradıcılığının "Avinyon kvinteti" silsiləsinə daxildir. Adalar haqqında lirik-etnoqrafik öçerkləri var.

DARSONVÁL (d'Arsonval) Jak Arsen (8.6.1851, Yuxarı Vyenna departamenti, La Bori – 31.12.1940, orada) – fransız fizioloqu və fizik, Paris EA üzvü (1894). Limojda İmperiya Kollecinə və Parisdə Sent-Barb Kollecinə (1959 ildən onun adını daşıyır) bitirmişdir. *K. Bernarin* rəhbərliyi altında işləmişdir (1874–78). Biofizika laboratoriyasına (1882–1910), sonra xüsusi olaraq onun tədqiqatları üçün yaradılmış laboratoriyaya (1910–31), eyni zamanda de Frans Kollecinə eksperimental fiziologiya kafedrasına (1894–1930) rəhbərlik etmişdir. Dəyişən cərəyanın bioloji obyektlərə təsirini öyrənmişdir. D. müəyyən etmişdir (1891) ki, heyvan orqanizmindən keçirilən yüksək tezlikli cərəyanın fizioloji effekti bu cərəyanın xarakteri və tətbiq edilmə üsulundan asılıdır. Onun tədqiqatları elektriklə müalicə üsullarının əsası olmuşdur (bax *Darsonvalizasiya*). D. fizioloji eksperimentləri fiziki proseslərin incə analizlə əlaqələndirmiş, bu da biofizikanın inkişafına kömək etmişdir. O, fizioloji tədqiqatlarda müxtəlif cihaz və aparatlardan (kalorimetr, termo-

elektrik iynə, mütəhərrik çərçivəli qalvanometr və s.) istifadə edilməsinin əsasını qoymuşdur.

DARSONVALİZASIYA – elektriklə müalicə üsulu; yüksək tezlikli (400 *kHs*-ədək), yüksək gərginlikli (30 *kV*-a qədər və daha çox) və az şiddətə (200 *mA*-ə qədər) malik impuls cərəyanının təsiri ilə aparılır. Onu təklif etmiş (1891) J.A. *Darsonvalın* adı ilə adlandırılmışdır. D. yerli və ümumi (induktoterapiya; müasir fizioterapiyada tətbiq olunmur) ola bilər. Yerli D. zamanı cərəyan bədənin (bədənin boyu) yeridəyidirilən vakuumlu şüşə elektrod, yaxud düz bağırsağa yeridilmiş xüsusi elektrod ilə verilir. D.-nin təsiri ilə toxumalarda qan dövranı fəallaşır, toxumaların qidalanması yaxşılaşır. O, venaların varikoz genəlməsi, babasil, anusun çatları, neyrodermit, nevrəliya, parodontoz, trofik yara və s. zamanı təyin edilir.

DARTAYLAMA, *dartma* – quyudan mayelərin (neft, su) və ya onların şlamları qarışıqlarının jelonka ilə dartıb çıxarılmasının köhnə üsulu. 19 əsrin 20-ci illərində neftçıxarmanın əsas üsullarından idi. Dərinlik nasosu ilə neftçıxarma üsulu kəşf edildikdən sonra az tətbiq olunur; hazırda D. müxtəlif tədqiqatlar aparmaq, maye sütununun səviyyəsini azaltmaq, boru sütunlarının hermetikliyini və ya quyuları maye axınına görə sınaqdan keçirmək məqsədilə istifadə edilir. D. üçün lazım olan texnoloji avadanlıqlar yüngül və konstruksiyaları sadədir; onlardan mürəkkəb şəraitli r-nlarda kiçik quyuların istismarı zamanı ağır avadanlıqların aparılmasının çətin olduğu hallarda istifadə edilir. D. həmçinin *varma-kanat qazması* zamanı quyudiblərinin süxurlardan təmizlənməsi üçün tətbiq olunur. Bu üsul Rusiyanın və keçmiş SSRİ-nin neft mədənlərində də D. sözünə uyğun olaraq "tartaniye" adlanır.

DARTI – nəqliyyat (yerüstü, su, hava nəql.) maşınlarının və kosmik aparatların hərəkətvericisinə ötürülən qüvvə. Dartıcı nəql. maşınlarında D. yedəkdən (və ya lokomotivdən) yedəyə qoşulan maşınlara (və ya vaqonlara) ötürülən qüvvədir.

DARTI AQRƏQATI – lokomotivdən (adətən, idarədən elektrovoddan) və motorlu vaqon-özübəşaldanlardan (dumpkarlardan) ibarət kombinəli d.y. vasitəsi; sənaye təyinatlı d.y. nəql.-nda istifadə olunur. D.a. həm elektriklişdirilmiş, həm də elektriklişdirilməmiş d.y.-larında işləyə bilər. Vaqonlar dartı elektrik mühərrikləri ilə təchiz edilir; bu mühərriklər

elektrovodun mühərriki ilə eyni tipli olur. Kontakt rejimində işləyən zaman D.a.-nın mühərrikləri kontakt şəbəkəsindən gələn elektrik enerjisi ilə qidalanır. Kontakt keçiriciləri (məftilləri) asmaq mümkün olmayan (elektriklişdirilməmiş) yerlərdə (məs., karyerlərdə) dizel-generator qurğulu D.a. tətbiq edilir; mühərrikləri elektrik enerjisi ilə təchiz edən dizel-generator qurğusu elektrovodun kuzasında və ya vaqon-özübəşaldanları əvəz edən ayrıca bölmədə yerləşdirilir. D.a. böyük ox gücünə (500 *kVt*-ədək) və qoşqu çəkisinə (370 *kN*-ədək) malik olduğuna görə ağır yüklərin daşınmasında (məs., açıq mədən işlərində faydalı qazıntıların daşınmasında; dikliyi 40–60% olan sahələrdə onlardan istifadə daha effektivdir) işlədilir.

DARTI ELEKTRİK MÜHƏRRİKİ – elektrik nəqliyyat vasitələrinin təkər cütünü hərəkətə gətirmək üçün elektrik mühərriki. D.e.m. gövdəsinin konstruksiyası, mexaniki xarakteristikaları və yüksək etibarlılığı ilə adi elektrik mühərriklərindən fərqlənir. Bu mühərriklər müxtəlif şəraitlərdə, məs., cərəyan şiddətinin və qidalandırıcı gərginliyin tez-tez dəyişdiyi, hərəkət vasitəsinin mexaniki hissələrinin zərbələri, vibrasiyası, titrəməsi, temp-run geniş diapazonda dəyişdiyi hallarda, yüksək rütubətli və tozlu şəraitlərdə işləyə bilər. D.e.m.-nin gücü bir neçə *MVt*-a çatır.

DARTI İMPULSU, *raket mühərriklərində* – raket mühərrikinin dartı qüvvəsinin orta qiymətinin iş vaxtına həssili (dartının zamana görə inteqralı); *N-san* ilə ifadə olunur. D.i. uçuş aparatında mühərrik işləyən zaman verilən sürətin (sürət artımının) qiymətini müəyyən edir. Xüsusi D.i. mühərrikin dartısının işlək cismnin saniyə ərzində kütlə sərfinə nisbətidir və mühərrikin təkmilliyindən, yanacaqın növündən asılıdır.

DARTI YARDIMÇI STANSİYASI, *dartı yarımstansiyası* – elektriklişdirilmiş sənaye d.y. nəql.-nda, tramvay və trolleybus xətlərində, metropolitəndə istifadə edilən elektrik enerjisinin çevrilməsi, transformasiyası və paylaşdırılması üçün elektrik qurğusu. Sənaye tezlikli dəyişən cərəyanla işləyən magistral d.y.-larında və sənaye nəql. yollarında D.y.s. *transformator yardımçı stansiyası* kimi düzəldilir və enerji sistemindən alınan üçfazlı cərəyanın gərginliyini hərəkət vasitəsinin işini təmin edən gərginliyə qədər (d.y.-nda 27,5 *kV*, sənaye nəql.-da 6–10 *kV*) azaldır. Aşağı tezlikli (16 $\frac{2}{3}$ və 25 *Hz*) dəyişən cərəyanla işləyən elektrikliş-

dirilmiş d.y. sahələrində D.y.s. xüsusi elektrik st.-dan gələn birfazlı cərəyanın gərginliyini azaltmaq, yaxud enerji sistemindən daxil olan sənaye tezlikli üçfazlı cərəyanı aşağı tezlikli birfazlı cərəyanə çevirmək (*çevirici yardımçı stansiya* kimi işləyir) üçündür. Sabit cərəyanla işləyən xətlərdə D.y.s. üçfazlı dəyişən cərəyanı 275 *V* (yeraltı elektrik nəql.-da), 600 və 825 *V* (mədən və sənaye nəql.-da), 1650 *V* (sənaye nəql.-da), 3300 *V* (magistral d.y.-larında) gərginlikli sabit cərəyanə çevirir. D.y.s. konstruksiyasına görə açıq tipli, ayrıca qurğu içərisində yerləşdirilən (qapalı tipli) və səyyar (adətən, d.y. platformasında daşınır) olur. D.y. nəql. yarımstansiyaları çox vaxt yolboyu r-nlarda yerləşən dartıqsız istehlakçılara xidmət göstərir.

DARTILMA-SIXILMA – brusun (milin) və ya onun hissələrinin oxboyu uzununa (dartıcı, yaxud sıxıcı) qüvvələrin təsiri altında deformasiyası. D.-s. brusun (yaxud onun hissələrinin) uzunluğunun dəyişməsi ilə xarakterizə olunur; dartılma zamanı brus (və ya mil) uzanır, sıxılmada isə qısalır. D.-s. materialların mühüm xassələrinin (elastiklik modulu, möhkəmlik həddi, əyilganlik, axıcılıq və s.) təyində nəzərə alınan əsas deformasiya növlərindən biridir. Bunun üçün deformasiya diaqramı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Plastik materiallar (məs., azkarbonlu polad) üçün bu diaqram dartılmanın başlanğıc (elastik) mərhələsində düz xətt ilə (*Hük qanunu*), elastik-plastik mərhələnin əvvəlində axıcılıq sahəsi və dartıcı qüvvənin azalması (nümunənin daralması ilə əlaqədar) ilə xarakterizə olunur. Kövrək materialların (məs., çuqun) dartılma diaqramı daha sadədir və az deformasiya ilə xarakterizə edilir.

DARTQI – 1) maşın və mexanizmlərdə hərəkəti ötürən, ayrı-ayrı hissələri və ya mexanizmlər qovşağını əlaqələndirən detal. Adətən, uzunsov, dairəvi və ya düzbucaqlı en kəsikli olur, bəzən isə fasonlu yayıqdan (bucaqlı, tavrı və s. profildə) düzəldilir; 2) *inşaatda* – konstruksiyalarda kənar qovşaqları birləşdirərək onların arasındakı məsafənin sabitliyini təmin edən üfüqi mil; metal, dəmir-beton, bəzən də ağacdan hazırlanır. D. aşırma qüvvəsini qəbul etməklə, dayaqları üfüqi qüvvədən azad edir. Tağ (tağvarı ferma), tağbənd, körpü konstruksiyası, bina örtükləri və s.-də tətbiq edilir.

DARTMA, *uzununa emal* – *dartma dəzgahlarında* pəstahlardan daxili və xarici səthlərinin plastik deformasiyaya uğrat-

maq və kəsmək yolu ilə emalı. D. ox istiqamətində (düzxətli) hərəkət edən çoxkəsikli alət – dartıcı vasitəsilə yerinə yeritilir. Dartıcının dişlərinin hər biri özündən əvvəlki dişdən bir qədər hündür, forması isə müxtəlif (dairəvidən kvadratadək) olur. İşgil yuvaları, iki tərəfi açıq olan müxtəlif kəsikli dəşiklər, yarıqlar və s. D. yolu ilə alınır. D. prosesinin məhsuldarlığı içyonma, isgənəlmə və ya frezləməyə nisbətən bir neçə dəfə yüksəkdir. Dartıcı alət baha olduğundan D. üsulunun tətbiqi kütləvi emal zamanı daha məqsədəuyğundur.

DARTMA CİHAZI, *toxculuq sənayesində* – əyirmə, iplik və s. maşınlarında ilkin ipliyn, lifli lentin qalınlığını azaltmaq, eyni zamanda lifləri düzləndirmək və paralelləşdirmək üçün işçi orqan. Bunun üçün iplik və ya lent metal silindrlərin arasından keçirilir; silindrlərə yuxarıdan elastik örtüklü sıxıcı vallar təzyiq göstərir.

DARTMA DƏZGAHI – maşın detallarının daxili və xarici səthlərini *dartma* ilə emal edən *metalkəsmə dəzgahı*. D.d. yüksək məhsuldarlığı və emal edilən səthlərin forma və ölçü dəqiqliyinə görə fərqlənir. Metalkəsmə dəzgahlarının digər növlərinə nisbətən D.d.-larının konstruksiyası sadədir. Universallıq dərəcəsinə görə ümumi (müxtəlif növ detalların emalı üçün) və xüsusi (birölcülü detallar üçün) təyinatlı dəzgahlara, vəzifəsinə görə xarici və daxili dartma dəzgahlarına, baş (əsas) hərəkətin istiqamət və xarakterinə görə üfüqi, şaquli və fasiləsiz işləyən dəzgahlara, mövqelərin sayına görə birmövqeli və çoxmövqeli dəzgahlara ayrılır. Üfüqi D.d., əsasən, daxili dartma ilə emalda, şaquli D.d. isə dartma işlərinin bütün növlərində tətbiq edilir. Dişli çarxların silindrik və konusvarı dişlərinin emalı üçün dişdartma dəzgahlarından istifadə olunur. D.d.-larında əsas hərəkət alətin, yaxud pəstahın düz xəttli hərəkətidir. D.d.-ni səciyyələndirən parametrlər dartma qüvvəsinin çox böyüklüyü və gedişin uzunluğudur. D.d. şlis, işgil yuvası, kvadrat və s. fasonlu səth emalında işlədilir.

DARTMA DİYİRCƏYİ, *tarımlaşdırıcı diyircək* – elastik əlaqəli ötürmələrdə (məs., *qayıqlı ötürücü*, *kanatlı ötürücü* və s.) sərbəst fırlanan əlavə çarx (qasnaq, ulduzcuq). D.d.-nin oxu, adətən, yükün təsiri altında tərpnəməz ox ətrafında dönmə lingin ucuna bərkidilir. D.d. elastiki əlaqələndiricilərin hərəkətə gətirilən (aparılan) qolunu (qayıq, zəncir, kanat və s.) sıxır, nəticədə aparıcı və apa-

rılan qasnaqları böyük qövdsə əhatə edən elastik əlaqələndirici sabit tarımlıq yaranmasına səbəb olur.

DARUĞA, *d a r u ğ a ç ı , d a r ğ a* (monqolca daruxu – sıxmaq, daraltmaq; məcazi mənada – möhürləyən) – orta əsrlərdə monqol istilasına məruz qalmış ölkələrdə, o cümlədən Azərb.-da monqol xanının vergi toplayan və əhalini siyahıya alan nümayəndəsi; inzibati məmur. D.-lar lazımlı gəldikdə yerli əhalidən yardımçı hərbi hissələr təşkil edir, asayışı qoruyur və s. işlərlə də məşğul olurdular. Qızıl Orda da *baskak*, bəzi Şərq ölkələrində isə şəhnə adlanan D.-lar, əsasən, hökmdar tərəfindən təyin edilirdi. Azərb.-da 13 əsrdən məlumdur. Cəlairilər, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövründə hər bir şəhər və qəsəbənin D.-sı vardı. Böyük şəhərlərdə əmirlər D. təyin olunurdu (məs., Təbrizdə İbrahim bəy, İsfahanda Bayandur bəy və b.). Səfəvilər dövründə D.-lar maliyyə işlərinə baxır, asayışı qoruyur, cinayətkarları cəzalandırır və cərimələndirirdilər. Feodal malikanələrini idarə edənlər də D. adlanırdı. Xanlıqlar dövründə hər mahalın xan tərəfindən təyin olunan D.-sı var idi. Mahal D.-sı cinayət işlərinə baxır, şəhər D.-sı isə asayışı qoruyur, mübahisəli məsələləri həll edirdi. Kəndxuda və yüzbaşılar D.-ya tabe idilər. D. vəzifəsi irsi deyildi. Əhalidən D.-nın xeyrinə *daruğalıq* vergisi toplanılırdı.

DARUĞALIQ, *d a r ğ a l ı q* – 16–19 əsrlərdə Azərb.-da *daruğanın* xeyrinə əhalidən alınan vergi. Qeyri-qanuni vergilərdən olan D.-in miqdarı dəqiq deyildi. Adətən *bəhrə* və *malcəhət* vergisinin 1/5-ni təşkil edirdi. D. arpa, buğda, çeltik və s. məhsullardan natura şəklində toplanırdı. Bəzən pulla da əvəz olunurdu. Kəndi çox olan feodallar D.-in müəyyən hissəsini özlərinə götürürdülər. İpək dəzgahı olanlar hər dəzgaha görə 1 m ipək parça D. verməli idi. Bazara gətirilən mallardan da D. alınır.

DARÜL-ƏRQƏM (ər. *دار الرقم* – Ər-qəmin evi) – islamı təbliğ edən ilk mərkəz. Səhabə Ər-qəm ibn Əbül-Ər-qəmə məxsus bu ev Məkkə ş.-ndə, Səfa dağının ətəyində yerləşirdi. Məhəmməd peyğəmbər bir müddət orada gizli təbliğat aparmış, islamın 4 (yaxud 5) ilində müsəlmanlarla birgə D.-Ə.-i tərk edərək, islama dəvəti açıq şəkildə bəyan etmişdir. Dəfələrlə təmir olunan D.-Ə. 1975 ildə Kəbə ərazisinin genişləndirilməsi planı çərçivəsində Səudiyyə hökumətinin qərarı ilə uçurularaq, yerində avtodayanacaq salınmış və xatirə nişanı qoyulmuşdur.

“DARÜL-ƏRQƏM” – Malayziyada islam hərəkatı. 1968 ildə Kuala-Lumpurda Əşəri Məhəmməd Təmininin rəhbərliyi və Malayziya müsəlmanlarından 12 nüfuzlu şəxsin iştirakı ilə yaradılmış, Məhəmməd peyğəmbərin fəaliyyətinin ilk mərkəzi olan *Darül-ərqəmin* şərəfinə adlandırılmışdır. Hərəkatın əsas məqsədi islam dəyərlərinin dirçəldilməsi, onların gündəlik həyatda tətbiqi və ilkin islam dövründəki ictimai-siyasi nizamı qaydış idi. Əşəri Məhəmməd nümunəvi islam cəmiyyəti yaratmaq məqsədilə 1972 ildə hərəkatı Kuala-Lumpur yaxınlığındakı Sunqay Pençalaya köçürdü. Tezliklə sınırlarını genişləndirən D.-Ə. yük və sərnişindəşmə, k.t., ticarət, təhsil və səhiyyə şəbəkələrinə, istehsalat müəssisələrinə sahib oldu. Əşəri Məhəmməd 1988 ildən xarici ölkələrə missioner qruplarının göndərilməsi proqramına şəxsən nəzarət etməyə və siyasi əlaqələrini genişləndirməyə başladı. İndoneziya, Sinqapur, Tayland, Filippin, İordaniya, Misir, Çin, İngiltərə, Almaniya və b. ölkələrdə “D.-Ə.”-in nümayəndəlikləri açıldı. 1980-ci illərin sonunda hərəkat Xarici işlər idarəsi, Təhsil idarəsi və KİV-lərə malik müstəqil dövlət quruma çevrildi. *Körfəz müharibəsinin* başlaması ilə (1991) siyasi fəaliyyətini daha da genişləndirən Əşəri Məhəmməd bəzi müsəlman dövlətlərinin rəhbərlərini, o cümlədən Malayziya hökumətini Qərblə həmkarlıqda ittiham etməyə və islahatların aparılması üçün hökumətə təzyiq göstərməyə başladı. “D.-Ə.”-in xalq arasındakı nüfuzu ölkədəki digər islam partiyası və təşkilatlarına nisbətən daha da artdı. 15.8.1994 ildə Malayziyanın Milli Fətva Şurası hökumətin təzyiqi ilə Əşəri Məhəmmədin görüşlərini bədən elan edərək, onların yayılmasına qadağa qoydu. Bunun ardınca hökumət “D.-Ə.” nümayəndələrini Taylandda hərbi hazırlıq keçməkdə və silahlı mübarizəyə cəhdə ittiham edərək, kütləvi həbslərə başladı. Hökumətin xahişi ilə *Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Cəmiyyətinə* daxil olan ölkələrdə də “D.-Ə.”-in nümayəndəlikləri bağlandı. Hərəkatın yenidən təşkilinin qarşısını almaq məqsədilə təqib və həbslər 2000 ilədək aparıldı. 2003 ilədək öz evində xüsusi nəzarət altında saxlanan Əşəri Məhəmməd 2010 ildə vəfat etdi.

DARÜLFÜNUN (ər. *دار الفنون* – fənlər evi) – bax *Universitet*.

“DARÜL-İSLAM” – İndoneziyada islam hərəkatı. Əsas məqsədi Hollandiya müstəmləkəçilərinə və yerli hökumətə qarşı mübarizə və İndoneziyada islam

dövlətinin yaradılması idi. Hərəkatın banisi və rəhbəri Sekarmacı Marican Kartosoeviry (1905–62) İndoneziya respublika elan edildikdən (17.8.1945) sonra mərkəzi hakimiyyətə tabe olaraq, Hollandiya işğalına qarşı mübarizədə hökumətə yardım etməyə başladı. Lakin bir müddət sonra yeni konstitusiyada islama qarşı etinasızlığı, hökumətin müstəmləkəçiliyə qarşı zəif mübarizəsini əsas götürərək hökumətdən ayrıldı, “Hizbullah” və “Səbi-lullah” adlı iki hərbi birləşmə yaratdı. Kartosoeviry 1947 ildə cihad elan etdi. 1948 ildə Hollandiya və İndoneziya arasında bağlanmış Renvill müqaviləsini tanımadığını bildirdi. Hollandiya ordusunun növbəti zərbəsi zamanı prezident *Sukarno* işğalçılar tərəfindən həbs olunduqdan sonra Kartosoeviryo yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək, 17.8.1949 ildə İndoneziya İslam Dövlətinin yaradıldığını, özünü isə bu dövlətin imamı elan etdi. Həmin ilin dekabrında Hollandiyanın İndoneziya Resp.-ni rəsmən tanımasından sonra hökumət qüvvələri ilə “D.-İ.” qüvvələri arasında toqquşmalar başladı. 1950-ci illərdə “D.-İ.” Qərbi Yava, Sula-vesi və Aqeni nəzarətdə saxlayır, ona qoşulan digər kiçik islam hərəkatlarını da birləşdirərək, böyük qüvvə təşkil edirdi. 1960-cı illərin əvvəllərindən mərkəzi hökumətin səyi nəticəsində hərəkat zəifləməyə başladı. 4.6.1962 ildə Kartosoeviryo tutularaq edam edildi. 1970–80-ci illərdə hərəkatın yenidən canlandırılması cəhdləri oldu. 1993 ildə hərəkatın keçmiş rəhbərlərindən olan Abdullah Sunqar və Əbu Bəkr Bəşir “D.-İ.” ideologiyası əsasında radikal “Əl-Cəməət ül-islamiyyə” təşkilatını yaratdılar.

DARÜLMÜƏLLİMİN (ər. *دار المعلمين*) – bir sıra Yaxın və Orta Şərq ölkəsində, o cümlədən Azərb.-da yayılmış gimnaziya və ya seminariya tipli təhsil müəssisəsi. İbtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ilk D. İstanbulda 1848 ildə oğlanlar, 1870 ildə isə qızlar üçün (*d a r ü l m ü ə l l i m a t*) açılmış. 1924 ilə qədər həm qızlar, həm də oğlanlar üçün təhsil müəssisələri şəbəkəsi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Dünyəvi təhsil verən D.-də ilahiyat da tədris olunurdu. D.-lər və darülmüəllimatlar Konya, Sivas, Amasya, Bursa, Aydın, Elazığ, Van, Mosul, Ərbil və Hələbdə, həmçinin Bosniya, Kosovo, Selanik, Krit a.-nda, Kazanda, Baxçasarayda, Ağməsciddə (Simferopolda) fəaliyyət göstərmişdir.

Azərb.-da ilk D. 1920 ildə Bakıda açılmışdır. Tədris proqramına ana dili,

ədəbiyyat, rus dili, pedaqogika, psixologiya, fizika, kimya, təbiyyat, coğrafiya, tarix, mədəniyyət, musiqi, bədən tərbiyəsi və s. fənlər daxil idi. İlk buraxılışı 1923 ildə olmuşdur. Bakıda ilk darülmüəllimat (qızlar seminariyası) Mədinə xanım *Qiyashayli* tərəfindən 1920 ildə açılmış, ilk buraxılışı 1924 ildə olmuşdur. 1926 ildə hər iki məktəb birləşdirilərək Bakı Mütəhəd Pedaqoji Texnikum adlandırılmışdır. H.Cavid, A.Şaiq, M.Maqomayev və b. burada dərslər demişlər.

DARÜSSƏADƏ (ər. *دار السعادة* – səadət evi) – Osmanlı dövlətində Topqarı sarayının hərəm hissəsinə verilən ad. Bəzi mənbələrdə saray mənasında da işlədilir. Sultanın məhrəm dairəsinin, hərəmlərinin, uşaqlarının və cariylərinin yaşadığı D.-də xidmət edənlər sultan ailəsinə yaxın olduqlarından Osmanlı siyasi tarixində mühüm rol oynamışlar.

DARÜSSƏLƏM (ər. *دار السلام*) – Tanzaniyanın ş.-ində şəhər. Müstəqil inz. vahiddir. Əh. 4,4 mln. (ölkənin ən böyük şəhəri; 2012). Hind okeanı sahilində yerləşir. Mühüm nəql. qovşağı. Dərin dəniz portu (illik yük dövriyyəsi 7 mln. t-adək; qəhvə, sizal, pambıq, həmçinin Zambiyadan mis ixrac olunur). Beynəlxalq aeroport.

1862 ildə Zənzibar sultanı Məcid ibn Səid tərəfindən balıqçı məskəninin yerində salınmışdır. 1887 ildə Almaniya Şərqi Afrika şirkəti tərəfindən işğal edilmişdir. 1891–1919 illərdə Almaniya Şərqi Afrikasının, 1919–46 illərdə Britaniyanın mandatlı ərazisi olan Tanqanikanın, 1946–61 illərdə Britaniya qəyyumluğundakı Tanqanikanın inz. m., 1961–64 illərdə müstəqil Tanqanika Resp.-nin paytaxtı olmuşdur. 1964–73 illərdə Tanzaniyanın paytaxtı idi.

Şəhərdə Birinci dünya müharibəsində həlak olmuş afrikalı əsgərlərin xatirəsinə abidə qoyulmuşdur.

Göte İn-tu (1962), Tanzaniya elm və texnologiya komissiyası (1968) elmi müəssisələri; Darüssələm Un-ti (1961, 1970 ildən un-t statusu), Tanzaniya Açıq Un-ti (1992), Beynəlxalq Tibb və Texnologiya Un-ti (1995), texniki, iqtisad və inşaat in-tları; Milli mərkəzi kitabxana, Tanzaniya Milli muzeyi (1937–63 illərdə kral V Georqun memorial muzeyi); teatr, Botanika bağı var. Yaxınlığında Baqamoyo (portuqal qəsri, 16 əsr) və Kaole (məscid, 13 əsr) orta əsr şəhərlərinin xarabalıqları və s. qalmışdır.

D. ölkənin ən iri sənaye mərkəzidir. Metal emalı, neft emalı, yeyinti (ət konservləri, un, pivə istehsalı), kağız, ağac

Darüssələm şəhərindən görünüşü.

emalı sənayesi, avtomobilyığma müəssisələri fəaliyyət göstərir. Parça (əsasən, pambıq parça), lak, boya, sement istehsal olunur. Kiçik gəmilərin inşası və təmiri aparılır. Balıqçılıq, kустar sənətkarlıq (qırmızı ağacdan heykəllər, batik, duluculuq məmulatı, ağac üzərində oyma) inkişaf etmişdir. Darüssələm–Ndola (Zambiya) neft kəməri var.

DARÜŞŞƏFA (ər. *دار الشفاء* – müalicəxana, şəfa evi) – orta əsrlərdə bir sıra Yaxın Şərq ölkəsində, o cümlədən Azərb.-da tibb müəssisəsi, xəstəxana. İlk böyük D. Əhməd ibn Tulun tərəfindən Misirdə (875) yaradılmışdır. Mənbələrin məlumatına görə, İbn Sinanın da D. təşkil etməsi ehtimal olunur. Şamda Nurəddin Mahmud (1066), Bağdadda

Nizamülmülk (1072) D.-ları fəaliyyət göstərmişdir. Qazan xan dövründə [1295–1304] Azərb.-in mühüm yaşayış məntəqələrində *Rəşidəddinin* təşəbbüsü ilə D.-lar açılmışdı; təkcə cənub vil.-lərində 67 D. var idi. Rəşidəddin məxsus Rəb-i Rəşidi şəhərciyində mühüm elmi mərkəz kimi tanınan D.-da azərb. alim və müəllimlərlə yanaşı, Çin, Hindistan, Misir və Suriyadan dəvət olunmuş 50 həkim çalışmış, onların hərəsinə 10 tələbə təhkim edilmişdi. D.-nın kitabxanasında bir sıra ölkələrdən gətirilmiş on minlərlə əlyazma kitabı olmuşdur. 1483 ildə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun [1478–90] Təbrizdə tikdirtdiyi “Həşt behişt” (“Səkkiz cənnət”) saray kompleksində D. da fəaliyyət

Darüssələm. Tanzaniya mərkəzi bankının binası.

Darvaz silsilesi.

göstərmişdir. Burada minə qədər xəstəni müalicə etmək üçün şərait var idi.

Əd.: Onullahi S. M., Həsənov A. Q. Rəb'e Rəşidi və onun tarixi əhəmiyyəti. ADU-nun Elmi Əsərləri (Şərqşünaslıq seriyası), 1971, № 1; Эфендиев И. К. История медицины в Азербайджане с древнейших времен до XIX века. Б., 1964.

DARVAZ – Gürc.-nin Kvemo Kartli mahalının Bolnisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Bolnisidən 22 km q.-də, dəniz səviyyəsindən 822 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 3743 (2002); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Kənddə 1919 ildən Azərb. dilində məktəb fəaliyyət göstərir.

DARVÁZ SİLSİLƏSİ – Qərbi Pamirdə, Tacikistan ərazisində dağ silsiləsi. Enlik istiqamətində 200 km-ədək uzanır. Obixin-

qou, Pənc və Vanç çayları arasındadır. 5000 m-i aşan 50-dən çox zirvəsi var; yüksək nöqtəsi Arnavad d.-dir (5992 m). Qranit və metamorfik şistlərdən ibarətdir. C. yamacı dik, şm. yamacı mailidir; çöl və ağac-kol bitkiləri ilə örtülüdür; yuxarıları subalp və Alp çəmənlikləridir. 4200–4400 m-dən yuxarıda daimi qar və buzlaqlar (ümumi sah. 500 km²-dən çox) var; ən irisi *Coğrafiya Cəmiyyəti buzlağıdır*. Təqr. 70 aşırım məlumdur. Alpinizm inkişaf etmişdir.

DARVAZA, a l a q a p ı – minik və nəql. vasitələrinin daxil olması üçün divar və ya hasarlarda açılan enli və hündür qapı, keçid. D.-lərin açılıb-bağlanan tayları taxtadan və ya metaldan düzəldilir. Bəzən D. taylarının birində d ə r b ə ç ə və ya b a l a q a p ı adlanan kiçik qapı açılır.

Darvin şəhərindən görünüş.

Qəsir, qala və şəhər D.-lərinin xüsusi adı da olur. Məs., Bakıda İçərişəhərin şm. D.-sı Şamaxı darvazası, yaxud Qoşa qala qapısı kimi məşhurdur. D.-lər müxtəlif memarlıq formalarında və üslublarında olur. Bakı, Gəncə, Ordubad və digər şəhərlərin yaşayış və ictimai binalarında yerli inşaat materiallarından istifadə edilməklə gözəl D.-lər yaradılmışdır. D. hörgüsündə daş, kərpic və s.-dən istifadə olunur. D.-lərin üstü qıfılbəndli tağla, kirəmitli kiçik çardaqla da örtülür. Üstü açıq D.-lərə də rast gəlinir. Müasir D.-lərin konstruksiya tipi müxtəlifdir: tayları iki yana açılan, yanlara sürüşdürülən, yuxarıya qaldırılan və ya qatlamalara yığılan. D.-nin daxildən eni 1,8 m-dən və hünd. 2,4 m-dən az olmur.

DARVAZBINƏ – Azərb. Resp. Balakən r-nunun Qazma ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-da, Balakən çayının sahilində, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Daimi yaşayan əhalisi yoxdur. Ərazidən örüş yeri kimi istifadə olunur.

DARVİN (Darwin) – Avstraliyanın şm.-ində şəhər, Şimal Ərazisinin inz. m. Əh. 127,5 min (2010). Timor dənizinin ş. sahilində, Darwin buxtasındadır. Dəniz portu (yük dövriyyəsi təqr. 2 mln. t, 2004; əsasən, qaramal, mineral xammal, o cümlədən təbii qaz ixracatı).

Avtomobil və d.y. ölkənin c. sahili ilə əlaqə yaradır. Beynəlxalq aeroport.

1869 ildə indiki D.-in yerində salınmış Palmerston məskəninin sürətli inkişafı 1880-ci illərin əvvəllərində başlamışdır (Palmerston c.-da yerləşən Payn-Krik ş.-nin yaxınlığında qızıl yataqları aşkarlandı). 1911 ildə Ç. *Darvinin şərafinə* D. adlandırılmışdır. İkinci dünya müharibəsi zamanı Yaponiya aviasiyasının bombardmanı nəticəsində böyük dağıntılara məruz qalmışdı. 1959 ildə şəhər statusunu almışdır. 1974 ilin dekabrında Treysi qasırgası nəticəsində D.-dəki tikililərin təqr. 70%-i dağılmışdı.

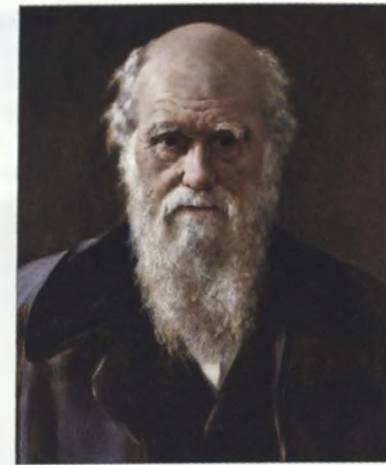
Ç. Darwin Un-ti (2003; D.-in şm.-ində Kasyuarayna şəhəratrafında yerləşir). Şimal Ərazisi Kitabxanası (1950), Şimal Ərazisi incəsənət muzeyi və qalereyası (1969), akvarium var. 1991 ildən iki ildə bir dəfə Avstraliya və qonşu ölkələrin idmançılarının iştirakı ilə Arafur oyunları; həmçinin kriket, Avropa və Avstraliya futbolu, avtomobil və atçılıq idmanı üzrə müxtəlif yarışlar keçirilir.

Şəhərin iqtisadiyyatında xidmət sferası üstünlük təşkil edir (işləyənlərin təqr. 90%-i, əsasən ticarət və turizm sahəsində).

D.-də və şəhəratrafında çoxsaylı parklar, bağlar və çimərliklər yerləşir. Avstraliya ordusunun hərbi bazası (o cümlədən sülhməramlı əməliyyatlar həyata keçirən əsgər kontingenti) D. rayonundadır. Yaxınlığında qızıl, boksit, manqan filizi hasilatı var. Timor dənizinin şelfində neft və qaz çıxarılır. D.-dən ş.-də Kakadu Milli Parkı yerləşir.

DARVİN (Darwin) Çarlz Robert (12.2.1809, Şrusberi – 19.4.1882, London yaxınlığında, Daun) – ingilis təkamülçü bioloqu, zooloq, botanik, paleontoloq, geoloq, London Kral Cəmiyyətinin üzvü (1839), Peterburq EA-nın əcnəbi m. üzvü (1867), Prussiya Kral EA-nın (1878) və Paris EA-nın üzvü (1878) olmuşdur. E. *Darvinin* nəvəsidir. 1825–27 illərdə Edinburq Un-tində tibb elmini öyrənmişdir. Keşiş olmaq üçün (1828–31) Kembriçdə Krayst-kollecə oxuyarkən elmi yığıncaqlarda iştirak etmiş, müxtəlif alimlərlə birgə ekskursiyalarda təbiət tarixi sahəsində geniş biliklərə və çöl materialını toplamaq vərdişlərinə yiyələnmişdir. Təbiətşünas kimi “Biq” gəmisində dünya səyahətinə (1831–36) çıxmış, Atlantika və Sakit okeanların adalarını və arxipelaqlarını, Cənubi Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya sahillərini və s. tədqiq etmiş, təbii müxtəlifliyin zənginliyi, müasir növlərin biocoğrafi yayılmasının mürəkkəbliyi və onların qazıntı halında tapılanlarla olan əlaqələri ilə tanış olmuşdur.

Ekspedisiya zamanı toplanmış materiallar məməlilər, quşlar, sürünənlər, balıqlar üzrə ən böyük ingilis mütəxəssisləri ilə birlikdə işlənmiş, “Biq səyahətinin zoologiyası”nda (c. 1–5, 1839–43) nəşr olunmuşdur; biocoğrafi bölmələri şəxsən D. hazırlamışdır. 1839 ildə D. “Biq gəmisindəki səyahət zamanı müxtəlif ölkələrin geoloji və təbiət-tarixi tədqiqatlarının gündəliyi”, 1845 ildə “Təbiətşünasın Biq gəmisində dünya səyahəti” kitablarını nəşr etdirmişdir. O, ada vulkanlarının Yer kürəsi qabığının iri çatları ilə əlaqəsinə dair mülahizələrini söyləmiş, Pataqoniyanın “pilləli düzənlikləri”nin, Cənubi Amerikanın dəniz terraslarının mənşəyini Yer qabığının tərəddüdü və aşınması ilə izah etmişdir. Mərcan rifləri və atolların mənşəyinə dair irəli sürdüyü fərziyyə xüsusi əhəmiyyətə malik olmuşdur. D. bütün bu məlumatları “Mərcan riflərinin quruluşu və yayılması” (1842), “Vulkanik adalar üzərində geoloji müşahidələr” (1844) və “Cənubi Amerikada geoloji tədqiqatlar” (1846) trilogiyasında şərh

etmişdir. D. əvvəllər məlum olmayan qazıntı heyvan kolleksiyalarını, müasir flora və faunaya aid xeyli material toplamışdır. Bığayaqlıların müasir və nəsl kəsilmiş formalarının təsnifatına aid çoxillik işlərin yekunu “Bığayaqlı xərçənglər” əsərində (c. 1–2, 1851–54) əksini tapmış, “Torpaqəmələgəlmədə soxulcanların roluna dair” əsərinin nəşri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir (1881).

Topladığı kolleksiyadan olan Qalapaqos sərçəyəoxşarlarının müxtəlif növlərə mənsub olduğunu bilən D. onların adaptiv radiasiya nəticəsində bir növdən əmələ gəlməsinin mümkünlüyü barədə fikirlərinin irəli sürdü. 1837 ildən o, orqanizmlərin təkamülü barədə fikirlərini və onun xeyrinə olan faktları sisteməlik olaraq qısa şəkildə qeyd etməyə başladı. T.P. *Maltusun* insan populyasiyasının həndəsi silsilə ilə artması və A. *Smitin* əmək bölgüsü millətin zənginləşməsinin əsası kimi ideyaları ilə tanışlığı *təbii seçmə* fərziyyəsinin formalaşmasına (1842) səbəb oldu. Nəticədə D. növlərin divergensiyasına səbəb olaraq biomüxtəlifliyi artıran və mühitdəki təbii ehtiyatlardan daha tam istifadəni təmin edən yaşamaq uğrunda mübarizə və təbii seçmə fərziyyəsinin dürüst ifadəsini verdi.

D. fərziyyəsinin mahiyyəti təbiətdə orqanizmlərin təsadüf olmadan sağ qalmasını (daha çox uyğunlaşmanın yaşaması) və faydalı dəyişiklikləri toplayan statistik-ehtimal mexanizmi yolu ilə yeni adaptasiyaların yaranması imkanlarını qəbul etməkdən ibarətdir. D. 1854 ildən dəyişkənliyə, irsiyyətə, yabanı növlərin say dinamikasına, həmçinin ev heyvanlarının və mədəni bitkilərin seleksiya üsullarına aid materialları sisteməlik olaraq toplamağa başladı və bununla çoxcildli “Təbii seçmə” əsəri üçün hazırlıq görürdü. 1859 ildə D.-in “Təbii seçmə yolu ilə növlərin

əmələ gəlməsi və...” kitabı çapdan çıxdı. Kitab çıxdığı gün satıldı, tezliklə bir çox Avropa dillərinə tərcümə edildi. D.-in təkamülün xeyrinə topladığı faktlar, süni seçmə ilə uğurlu analogiyalar, onun irsi seçmə ilə uğurlu analogiyalar, onun irsi dəyişkənliyə, bir çox növlərin biologiya və biocoğrafiyasına dair tədqiqat məlumatları, həmçinin təbii seçmə fərziyyəsinin empirik yolla yoxlanma imkanları bioloqları növəmələgəlmə faktorlarının öyrənilməsi və dəyişkən mühit şəraitinə adaptasiya yolu ilə canlıların təkamülünün təbii-elmi izahının perspektivliyinə inandırdı. D. tərəfindən formalaşdırılmış divergensiya prinsipi biomüxtəlifliyi, taksonların iyerarxiyasını izah edir və onların fiologenetik təsnifatının aparılmasına imkan verirdi.

D. təbii teologiya əsnələrinə hörmətlə yanaşaraq, öz əsərini ilk formaların məhdud sayına həyat və təkamül qanunları verən Yaradanın mədhi ilə bitirdi; lakin Kainatın və həyatın mənşəyi problemlərinin səmərəli həllini əlçatmaz sayaraq, *deizmdən* çox aqnostisizmə riayət etdi.

“Britaniya və əcnəbi səhləblərinin cücülərlə tozlanmaya uyğunlaşması və çarpaz tozlanmanın faydalı təsiri” (1862), “Bitkilər aləmində çarpaz tozlanmanın və öz-özünə tozlanmanın təsiri” (1876) və “Eyni növdən olan bitkilərin çiçəklərinin müxtəlif formaları” (1877) kitablarında D. çiçəklərin bioloji əhəmiyyətini, cücülərin və bitkilərin qarşılıqlı morfoloji və funksional uyğunlaşmalarını (koadaptasiyalar) izah etmişdir. “Dırmanan bitkilərin hərəkəti və xüsusiyyətləri” (1865) və “Bitkilərin hərəkət etməyə qabil olması haqqında” (1880) əsərlərini D. bitkilərin yad gövdələrə sarınmaq, divarlara ilişmək və s. qabiliyyətinin formalaşmasında seçmənin roluna həsr etmişdir. D. “Cücüyən bitkilər” (1875) əsərində yırtıcı bitkilərin mövcudluğunu tamamilə sübut etmiş və onların bir çox adaptasiyalarının mənşəyini aydınlaşdırmışdır. 1868 ildə D.-in süni seçmə nəzəriyyəsinə aid “Ev heyvanları və mədəni bitkilərin dəyişməsi” kitabı çapdan çıxdı. 1871 ildə nəşr olunmuş “İnsanın mənşəyi və cinsi seçmə” əsərində D. intellektin inkişafı və mənəviyyatın formalaşmasını seçmənin təsiri ilə baş verdiyini göstərmişdir. “İnsanda və heyvanlarda emosiyaların ifadə edilməsi” əsəri də məhz bu problemə həsr olunmuşdur.

D. ömrünün sonlarında mühitin bir-başə təsiri, həmçinin orqanların məşq etdirilməsi və etdirilməməsinin irsi fay-

Darvin Dövlət Təbiət Qoruğu.

dahl əlamətlərin yaranmasına, akkumul-yasiyasına və irsən keçməsinə səbəb olan amillər kimi qəbul edilməsi fikrinə gəlməyə başladı.

Biologiyada təkamül ideyalarının və klassik geologiyanın yaranması da D.-in adı ilə bağlıdır. D.-in epistolı (məktub şəklində yazılmış) irsinin böyük tarixi-elmi və mədəni əhəmiyyəti var (14 cild nəşr olunmuşdur). Onun əsərlərinin elmin müxtəlif sferalarına, ictimai fikrə, mədəniyyətə və siyasətə göstərdiyi təsirin "Darvin inqilabı" adlandırılması qəbul edilmişdir. D.-in ensiklopedik biliyi, bir təbiətşünas kimi ad-sanı, diskussiyalarda nəzakətliyi və diplomatikliyi, hörmətli alimləri öz tərəfinə cəlb etmək bacarığı, tənqidlərə və etirazlara diqqəti *darvinizmin* elmi cəmiyyətdə sürətlə yayılmasına və təsdiqinə səbəb oldu.

DARVİN DÖVLƏT TƏBİƏT QORUĞU – RF-də, Yaroslavl və Voloqda vil.-ləri ərazisindədir. 1945 ildə Rıbinsk su anbarının inkişaf mərhələlərini və onun təbii komplekslərə təsirinə öyrənmək məqsədilə yaradılmışdır. Moloqo-Şeksna ovalığını və su anbarının şm.-q. hissəsini əhatə edir. Sah. 1126 km² (o cümlədən 455 km² – akvatoriya). Relyefi düzənlikdir. Ərazinin 80%-dən çoxunu sfaqnumlu bataqlıqlar və bataqlıqlaşmış qarışıq meşələr tutur. Su altında qalmış sahələrin sahilboyunu su bitkiləri bəsmişdir. Qoruc üçün su üzərinə çıxmış torf adaları xarakterikdir. Körfəzlər və dayazlıqlardan ovluc balıqların kücü tökməsi və yetişdirilməsi üçün, qamış cəngəlliklərindən isə su quşlarının yuvalaması və yemlənməsi üçün istifadə olunur. Florasında təq. 600 növ bitki var. Bunlardan ci-

yərşəkili lobariya, biryumrulu qışlaqotu, əsl zöhrəçiçəyi, yumurtaşəkili gizliçiçək, yarpaqsız saqqalüstü və s. RSFSR-in "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir. Faunasında 37 növ məməli, o cümlədən sığın, qaban, canavar, qonur ayı, tülkü, porsuq, yenotabənzər it, sincab, ağ dovşan, qunduz, nadir halda vaşaq, susamuru, 230-dan çox quş növü, o cümlədən qarabağır, tetra quşu, Sibir xoruzu, ağ kəklik, qu quşu, ördək, qağayı, cüllüt, sərçə, qaraboğaz qaçara, hörümçək quşu və s. var. Qoruc köçəri qaşqa qazların dayanacaq yeridir. Buradakı berkut, çay qaranquşu, ağquyruq qartal, yapalaq RF-nin "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir. Su hövzələrində çapaq, göy balıq, dabanbalığı, filbalıq, qılınçbalıq, xəşəm, xanı balığı, nalim, suf, durnabalığı, snetka məskunlaşmışdır. Son illər Xəzər mərsin balığı su anbarının əsas biokütləsinə çevrilmişdir. 2002 ildən D.D.T.Q. beynəlxalq biosfer qoruc statusuna malikdir.

DARVİN SAYI (KÜPƏSİ) NEFT-QAZ YATAĞI – Xəzər dənizinin Azərb. sektorunda, Abşeron arxipelaqı neftli-qazlı r-nunda, Bakı ş.-ndən 40 km şm.-ş.-də, Pirallahı a.-ndan 6 km şm.-da yerləşir. Yatağın yerləşdiyi sahədə dənizin dərinliyi 10–25 m arasında dəyişir. Sahədə 1934–38 illərdə struktur xəritəyəalma və dəniz elektrik kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Darvin sayı tektonik cəhətdən Darvin sayı–Pirallahı adası–Gürgan-dəniz–Cənub antiklinal xəttində yerləşir və asimmetrik braxiantiklinal qırışıqdır. Qırışıq meridional istiqamətdə uzanır, Pirallahı qırışığı ilə dirsəkvari birləşir, q. qanadı ş. qanadına nisbətən dikdir. Strukturun amplitudası 50 m-dən 200 m-ə qədər dəyişir. Xəritəyəalma və kəşfiyyat qazması mə-

lumatlarına, eləcə də aeroplanalmaya görə qarışıq bir çox eninə və uzununa qırılmalarla mürəkkəbləşmiş və bu qırılmalar onu 6 tektonik sahəyə bölmüşdür. Struktur Qırmakialtı lay dəstəsinin tavanına görə 1100–1900 m izoxətt üzrə qapanır, ölçüləri 13,5×3,5 km təşkil edir. Sahədə axtarış-kəşfiyyat qazmasına 1949 ildə başlanılmışdır. Yataq 1950 ildə açılmış (quyu № 735, Qala lay dəstəsi, 3 t/gün neft), həmin ildə də istismara verilmişdir. Yatağın kəsilşində qalınlığı 2600 m-ə çatan Miosen–Dördüncü dövr çöküntüləri iştirak edir. Yatağın əsas neftli-qazlı obyektləri Qırmakialtı və Qırmaki lay dəstələridir. Kollektorların məsaməliliyi 24–26%, keçiriciliyi 0,21 mkm²-dir. Neftin sıxlığı 924 kq/m³, tərkibində parafinin miqdarı 0,70%, asfaltenlər 0,80%, qatran 9%-dir. İşlənmənin əvvəlindən 1.1.2011 ilə qədər cəmi 16,9 mln. t neft, 1,4 mlrd. m³ qaz hasil edilmişdir.

DARVİN SƏRÇƏYƏOXŞARLARI, Qalapaqos sərçəyəoxşarları (Geospizinae) – vələmirquşukimilər fəsiləsinin yarımşəkiləsi. Əvvəllər D.s. sərçəkimilər fəsiləsinə aid edilirdi. Ehtimal ki, D.s. 2,3 mlrd. il əvvəl Mərkəzi və ya Cənubi Amerikanın Qalapaqos adalarından birinə uçub gəlmiş quş dəstələrindən törəmişlər. Uyğunlaşma radiasiyası nəticəsində onlar Qalapaqos və Kokos adalarında məskunlaşmış 14 növə (4 cinsə) başlanğıc vermişlər (Kokos sərçəyəoxşarı, Pinaroloxias inornata). Ç. Darvin D.s.-ni təbii seçmə yolu ilə ayrı-ayrı adalarda uğurlu növəməlgəlmə prosesini inandırıcı nümunə kimi təsvir etdiyinə görə onlar çox tanındılar. Bədəninin uz. 10–15 sm, kütləsi 8–40 q-dır. Bədən quruluşu möhkəm; quyruğu qısa. Lələkləri boz-zeytunu; bir neçə növün erkəklərində qismən və ya tamamilə qaradır. Qidalanma xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq dimdiyın forma və ölçülərində kəskin növlərarası fərqlər xarakterikdir. Məs., əsasən, toxum və kaktus yeyən torpaq sərçəyəoxşarlarının (Geospiza, 6 növ) dimdiyi iri və konusvarıdır; xırda, yumşaq cücülərlə qidalanan kölgəsevər sərçəyəoxşarlarının (Certhidea olivacea) dimdiyi isə düz və uzunsovdu; ağacdələnbənzər ağac sərçəyəoxşarları (Camarhynchus pallidus) ovunu ağacın qabığından nazik çöplə və ya dimdiyında tutduğu maldili bitkisinin tikanı ilə çıxarır. D.s., adətən, manqrov cəngəllikləri də daxil olmaqla, sıx ağaclıq və ya kolluqlarda yuva qurur. Monogamdır. Erkək D.s. ağac və kolların bu-

Kölgəsevər sərçəyəoxşar (Certhidea olivacea)

daqları üstündə bir neçə üstüörtülü, yan girişi olan kasayabənzər iri yuva qurur; onlardan birini seçən dişi yuvanı tikib tamamlayır; 4 (6-ya qədər) yumurta qoyur və 12 sutka kürt yatır. 13 növ D.s. BTMİ-nin "Qırmızı kitab"ına salınmışdır.

DARVİNİZM – Ç. Darvinin baxışlarına əsaslanan təkamül nəzəriyyəsi; Darvin təbii seçməni, yaşamaq uğrunda mübarizəni və irsi dəyişkənliyi növəməlgəlmənin və orqanizmlərin mühit şəraitinə uyğunlaşmalarının formalaşması üçün başlıca amil hesab edirdi. Bu mənada "D." terminini 1889 ildə təbii seçmə fərziyyəsinin həmmüəllifi A.R.Uolles təklif etmişdir. O, Ç. Darvinin əsərlərinin böyük əhəmiyyətini və onun biologiya cəmiyyəti tərəfindən qəbul olunmasını xüsusi olaraq göstərmişdir. Darvinin "Təbii seçmə yolu ilə növlərin əmələ gəlməsi..." (1859) əsəri çapdan çıxdıqdan sonra "D." termini T.Q. Hekslinin təşəbbüsü ilə təkamül təliminin sinonimi kimi işlədilməyə başlandı. Bu mənada indi də çox vaxt Ç. Darvinin özünün də fikrincə, elmin dərk edə bilmədiyi problemləri (məs., həyatın mənşəyi, yaxud yeni tiplərin yaranması) D.-ə aid şərh edirlər. "D." termininin müxtəlifmənalılığı Ç. Darvinin öz baxışlarındakı ciddi dəyişikliklərlə, təkamül təlimi çərçivəsində müxtəlif, bəzən qarşılıqlı qəbul edilməyən fikirlərin inkişafı ilə bağlıdır.

D. təkamülün reallığını ilk dəfə sübut etmiş və onun mexanizmlərinin təbii-elmi izahını vermişdir. D.-in yaranmasından əvvəl növlərin dəyişkənliyini qəbul edən (transformizm), lakin bunun səbəblərini açma bilməyən E. Darvinin, J.B. Lamar-kın və b.-nin konsepsiyaları olmuşdur. Ç. Darvin öz nəzəriyyəsinə 1837 ildə işləməyə başlamış və yeni növlərin əmələ gəlməsi səbəblərinin axtarışı zamanı növlərin dəfələrlə yaranmasının mümkünlüyünü təsdiqləyən *kreasionizmdən lamarkizmə* qədər bir çox fərziyyələri nəzərdən keçirmişdir. Ç. Darvinin təbiət tarixi, heyvanların və bitkilərin domes-

tikasiyası, siyasi iqtisad, sosiologiya, demoqrafiya, statistika, fəlsəfə elmləri və xüsusilə T.K. Maltusun (insan populyasiyasının həndəsi silsilə ilə artması) və A.Smitin (əmək bölgüsünə millətin sər-vətinin əsası kimi baxmaq) ideyaları ilə tanışlığı D.-in formalaşmasında mühüm amil oldu. Nəticədə təbii seçmə fərziyyəsi (1842) işlənilib hazırlandı. Onun əsas müddəaları ilk dəfə olaraq 1858 ildə Linney cəmiyyətinin iclasında ifadə edildi. Bu iclasda A.R.Uollesin oxşar ideyaların inkişafı haqqında məruzəsi oxunmuşdur. Yalnız "Növlərin mənşəyi..." əsəri çap olunduqdan sonra onların baxışları ümumi diqqəti cəlb edərək biologiyanın inkişafında yeni mərhələyə başlanğıc oldu.

D.-in mahiyyəti ondadır ki, yaşamaq uğrunda mübarizə və təbii seçmə kimi statistik mexanizmlər biomüxtəlifliyin artmasını və mühit resurslarının daha tam istifadəsini təmin edən növün divergensiyasına (əlamətlərin ayrılmasına) səbəb olur. Buna oxşar anlayışlar və o vaxtlar təbiət tarixində üstün mövqə tutan təbiətin iqtisadiyyatı və növlərin balansı təlimi ilə uzlaşdırıldı.

Bu, onların biologiyanın müxtəlif sahələrinə aid böyük faktik materiala görə rəğbət bəsləyən biologiya cəmiyyəti tərəfindən tez bir vaxtda qəbul edilməsinə, D.-in əsaslandırılmasına səbəb oldu. Yer kürəsinin müasir inkişaf mərhələsində də təsir edən amillərin keçmişdəkilərlə eyni olduğu barədə Ç. Layelin geoloji təkamül təlimi D.-in formalaşmasında mühüm rol oynadı.

Ç. Darvin heyvanların və bitkilərin təbiətdə və domestikasiya şəraitində dəyişkənliyinə dair külli miqdarda faktlardan istifadə etmişdir. Qiymətli təsərrüfat əlamətləri olan heyvan və bitki cinslərini yetişdirmək üçün seleksiyaçıların şüurlu surətdə apardığı süni seçmə Ç. Darvin üçün təbiətdə irsiyyət dəyişkənliyi bazasında fəaliyyət göstərən təbii seçmənin mövcudluğunu sübut edən bir model idi. Ç. Darvin belə hesab edirdi ki, orqanizmlərə xarici mühit amilləri (abiotik və biotik) ilə qarşılıqlı təsirdən və növdaxili rəqabətdən irəli gələn yaşamaq uğrunda daimi mübarizə aparmaq xasdır. Orqanizmlər həndəsi silsilə ilə çoxaldığından yaşamaq uğrunda mübarizə hər nəsilə fərdlərin xeyli hissəsinin məhvəinə səbəb olur. Ç. Darvin fərz edir ki, sağqalma təsadüfi deyildir və faydalı irsi dəyişikliklər təbii seçmənin təsiri altına düşür, çünki bu zaman müəyyən şəraitə daha

çox uyğunlaşan formalar sağ qalır. Orqanizmlərin seçilərək sağqalması və bir çox nəsillərin yaşadığı müddət ərzində faydalı dəyişikliklərin toplanması nəticəsində yeni adaptasiyalar formalaşır, sonda isə uyğunlaşmaları həmişə nisbi xarakter daşıyan növlər əmələ gəlir. Darvinin təkamülün xeyrinə gətirdiyi əsaslar, həmçinin təbii seçmə fərziyyəsinin empirik yoxlanmasının mümkünlüyü biologları canlı orqanizmlərin məqsəduyğunluğunun təbii-elmi əsaslandırılmasının perspektivliyinə inandırdı. Onun işləyib-hazırladığı divergensiya prinsipi taksonların ierarxiyasını izah edir və onların filogenetik təsnifatını aparmağa imkan verirdi. Darvinin son baxışları klassik D. kimi qəbul olunmuşdur.

"Növlərin mənşəyi..." kitabı çapdan çıxdıqdan sonra seçmənin təkamüldəki aparıcı rolu barədəki bütün müddələrin hamısını danışıqsız qəbul etməsələr də təkamül ideyasını müdafiə etməklə özlərini darvinist adlandıran biologlar qrupu formalaşdı. Bunlara Q.U. Beyts, T.H. Hekslili, C. Quker, A.R. Uolles (B. Britaniya), E. Hekkel, F. Müller (Almaniya), A.O. Kovalevski və V.O. Kovalevski, İ.İ. Meçnikov, K.A. Timiryazev (Rusiya), A. Qrey (ABŞ) aid edilə bilər. Növlərin sabitliyi anlayışlarını müdafiə edən bəzi böyük paleontoloqlar (J.L.R. Aqassis, R. Ouen) və biologlar (R. Virxov, P.J.M. Flurans və b.) onlara qarşı çıxdılar. D.-in coşqun inkişafı biologiyadan kreasionizmi sıxışdırıb çıxardı və təkamül metodologiyasını təsdiq etdi. Biologiyanın ənənəvi sahələri (sistematika, biocoqrafiya, morfologiya, embriologiya, fiziologiya, paleontologiya) yeni məzmun əldə etdi, bunların çərçivəsində təkamül istiqamətləri formalaşdı. Biologiyadakı belə islahatı, adətən, "Darvin inqilabı" adlandırırlar.

Lakin, təkamül ideyasını qəbul etmiş biologlar D.-ə müxtəlif cür yanaşırdılar. 19 əsrin 2-ci yarısında növlərin mahiyyəti və quruluşu, orqanizmlərin tarixi və fərdi inkişafı arasında əlaqələri, növlərin strukturu və i.a. dair biliklərin olmaması D.-ə tənqidi münasibət üçün əsas oldu. Paleontologiyada, sistematikada, morfologiyada və embriologiyada təkamül ideyalarının əvvəlki paradixmalarla rəziləşdirilməsinin mürəkkəb prosesi gərdirdi. Bir sıra alim və dini mütəfəkkirlər təkamül ideyasını teoloji və ya teleoloji dünyagörüşə daxil edərək belə qənaətə gəldilər ki, Ç. Darvin təkamülün səbəblərini düzgün göstərməmişdir. D.-ə münasibətlərdəki fərqlər milli ənənələrdən irəli

gəlirdi. Əgər Fransada 1970 ilədək təkamülün neolamarkist konsepsiyaları üstünlük təşkil edirdisə (ABŞ-da onlar 1930 illərin əvvəllərində mövcud olmuşdu), Almaniyaya və Rusiyaya artıq 19 əsrin sonlarında "D.-in ikinci vətəni" adı iddiasında idilər. Eyni zamanda alman bioloqlarının D.-də mənimsədikləri başlıca fikir rəqibin əzilməsi və ya məhvi ilə kobud, fiziki çarpışma kimi şərh etdikləri yaşamaq uğrunda mübarizə idi. Rusiya təkamülçülərinin əksəriyyəti isə (məs., A.N. Beketov) bir növə mənsub orqanizmlərin qarşılıqlı münasibətində kooperasiyanın və qarşılıqlı yardımın aparıcı rolunu qeyd edərək yaşamaq uğrunda mübarizəni təkamülün səbəblərini anlamağı çətinləşdirən uğursuz metafora hesab edirdilər (K.F. Kessler). Əgər Darvin əsas diqqətini təkamülün amillərinə və səbəblərinə vərirdisə, onun ardıcılığının əksəriyyətinin marağı iri taksonların mənşəyi problemi və onlar arasındakı qohumluq əlaqələri, keçici formaların axtarışı, filogenezin yolları və onların qanunauyğunluqları, makrotəkamül amillərinin (rekapitulyasiya, təkamülün qayıtmazlığı, funksiyaların növbələşməsi) müəyyənləşdirilməsi üzərində cəmləşmişdir, təkamül tədqiqatlarının son məqsədini isə onlar nəsil şəcərəsinin (ağacının) qurulmasında görürdülər.

1870 illərin ortalarında D. daxilində baxışların diferensiasiyası başladı. D.-in lamarkizmlə (Hekkel darvinizmi, yaxud lamarkodarvinizm) eklektik uyğunlaşması baş verdi; bunun tərəfdarları qazanılmış əlamətlərin irsən keçməsinə təkamülün həтта seçməyə nisbətən daha mühüm amili hesab edirdilər. Buna cavab olaraq 1880 illərin ortalarında *neodarvinizm* meydana gəldi ki, bunun başında orqanizmlərin bütün əlamətlərinin seçmə vasitəsilə aydınlaşdırılması tərəfdarı olan A. Veysman dururdu; o, ilk dəfə olaraq qazanılmış əlamətlərin irsən keçməsinə qəti rədd etdi və mexaniki zədələnmələrin irsən keçməsinin qeyri-mümkünlüyünü təcrübi yolla sübuta yetirdi.

İrsi dəyişikliyin diskret xarakterini müəyyən edən Q. Mendel qanunlarının yenidən kəşfi ilə təkamüldə irsi dəyişikliyin aparıcı rolu barədə D.-in əsas müddəası təsdiqləndi. D.-lə mendelizm arasında qarşılıqlı münasibət kəskin toqquşma ilə başladı, çünki ilkin genetiklər genlərin xarici amillərdən asılı olmadığını və təbii seçmənin iştirakı olmadan mutasiyalar hesabına təkamülün mümkünlüyünü mühakimə üçün əsas götürürdülər (X. De

Friz, V. İohansen, U. Betson, Y. Lotsi). Qazanılmış xassələrin irsən keçməsinin təcrübi yolla sübutunun uğursuz cəhdləri bir çox sistematiqləri klassik D.-lə genetikanın sintezi yollarını axtarmağa təhrik etdi. D.-lə genetikanın sintezi 1920–30-cu illərdə baş verdi (S. Rayt, R. Fişer, C. Holdeyn, S.S. Çetverikov). Nəticədə, əsas diqqəti mikrotəkamül və növəmələgəlmə üzərində cəmləşdirən, müasir D. (yaxud təkamülün sintetik nəzəriyyəsi) formalaşdı (F.Q. Dobrjanski, İ.İ. Şmalhauzen, C.Haksli, E. Mayr, C. Simpson, N.V. Timofeyev–Resovski və b.). Təkamülü istiqamətləndirən bir amil kimi təbii seçmə və onun elementar vahidi olan populyasiya barədə anlayışlar bu sintezin nəzəri əsası oldu. Çoxsaylı tədqiqatlarda göstərilmişdi ki, orqanizmlərin müxtəlif əlamətləri, o cümlədən təkamül amillərinin özü də seçmənin nəzarəti altındadır. Eyni zamanda aydın oldu ki, seçmə tək genlərlə, yaxud əlamətlərlə deyil, bütöv fenotiplərlə əlaqədardır.

D.-in inkişafında ən yeni mərhələ irsi dəyişikliyin mexanizmini anlamağa, taksonomiyada geneoloji münasibətləri dəqiqləşdirməyə imkan verən molekulyar biologiya məlumatlarından geniş istifadə ilə bağlıdır. "Neytral təkamül" və "fasiləli tarazlıq" konsepsiyaları ətrafındakı diskussiyalar göstərdi ki, müasir D. tənzimləyici genlərin mutasiyası, genlərin dreyfi, periferiya populyasiyalarının sürətli şəkildəyişmələri və növlərin rəqabəti kimi növəmələgəlmə mexanizmləri, eləcə də DNT-də nukleotidlərin əvəz olunmasının çoxusunun adaptiv əhəmiyyətinin olmaması barədəki məlumatlarla uyğunlaşa bilər. Molekulyar strukturların təkamülü canlılığın təşkilinin bütün səviyyələrində başa çatan vahid təkamül çərçivəsində başa çatan vahid təkamül çərçivəsində keçib gedir, lakin onun hərəkətverici qüvvələri təkamül yeniliklərinin biosenotik qarşılıqlı təsir çərçivəsində son aprobasiyasının baş verdiyi populyasiya-növ səviyyəsinə uyğunlaşmışdır.

Makrotəkamülün həll olunmamış problemləri D.-in tənqidinin yeni-yeni variantlarını yaradır. Bu tənqid adətən D.-də guya təkamülün aparıcı amili sayılan təbii seçmə konsepsiyası ilə əlaqəsi olmayan, dəyişməz "qanunların", yaxud "postulatların" olduğunu göstərmək təşəbbüsləri ilə bağlıdır. Nəticədə "Darvinsiz təkamül", "Təkamül Darvinə qarşı", "Darvincə olmayan təkamül" və i.a. adları altında kitablar meydana gəlirdi. Bundan əlavə, ABŞ-da təkamül faktının özünü təkzib etməyə (yalana çıxarmağa)

cəhd göstərən və sübut olunmamış bir fərziyyə kimi D.-in tədrisinə qadağa qoymağı tələb edən kreasionistlərin güclü dini hərəkəti formalaşdı. Daim "Darvinin səhv yolu", "Darvinin səhvi", "Darvinin qəsdı", "Darvin təhqiqat altında" adları ilə kütləvi kitablar nəşr olunurdu. Müasir bioloqların əksəriyyəti "şüurlu yaranış nəzəriyyəsi"ni rədd edir, təkamülün reallığını bütövlükdə və təbii seçməni isə xüsusilə qəbul edir və "elmi kreasionizmin" sübutlarının ya D.-i səhv anlamaq, ya da həqiqəti bilərəkdən təhrif etmək üzərində qurulduğunu göstərir. Müasir D.-i qəbul edilə bilən elmi nəzəriyyə kimi tanıyan (Roma papası II İohann Pavel, 1996) və onun öyrənilməsinin zəruriliyinin tərəfdarı olmuş (Roma papası XVI Benedikt, 2006) katolik kilsəsi insan ruhunu İlahi yaranışın məhsulu hesab edir.

Özünün bütün tarixi boyunca D. hər şeydən əvvəl dini, fəlsəfi, ideoloji və siyasi səbəblərdən kəskin tənqidə məruz qalmışdır. Sosial-darvinizmin təşəbbüskarı Q. Spenserin müdafiə etdiyi cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi məqsədilə bioloji təkamül qanunlarından istifadə etmək təşəbbüsü, D.-in əleyhdarları üçün xüsusilə qəbul ediləməz idi. İctimai elmləri D. prinsipləri əsasında yenidən qurmaq ideyaları sosiologiyada, tarixdə, etikada, idrak nəzəriyyəsində və fəlsəfədə populyarlıq qazandı. Cəmiyyətin ictimai quruluşu, ictimai qeyri-bərabərlik, rəqabət, sinfi mübarizə və s. təbii seçmə və yaşamaq uğrunda mübarizə ilə izah etmək (alman sosioloqu L. Qumiloviç, Q. Ratsenhofer, A. Şeffle) və bəşəriyyətin genetik sağlamlığının saxlanılması naminə insan seleksiyasına başlamaq təklifini irəli sürmək (alman irqçi gigiyenistləri A. Plöts, F. Şalmayer) cəhdləri də vardı. Çox vaxt irqçiliyin əsaslandırılması (Almaniyada L. Valtman, Fransada J. Lapuja, B. Britaniyada X. Çemberlen) insan psixikasının və davranışının bioloji determinasiyasını (Ç. Lombrozo, ing. sosioloqu U. Becqot), etikanı (o cümlədən K. Lorents, B.L. Astaurov), iqtisadi rəqabətin əbədiliyini (ABŞ-da E. Karnegi və C.D. Rokfeller) əsaslandırmaq üçün D.-dən istifadə edirdilər. D. biologiyada möhkəmləndikcə müxtəlif siyasi ideoloqlar öz proqramlarını və bəzən biri-birinə tamamilə zidd baxışlarını əsaslandırmaq üçün tez-tez ondan istifadə edirdilər. Liberal Q. Spenser D.-də yaşamaq uğrunda mübarizə, anarxist P.A. Kropotkin kooperasiya və qarşılıqlı yardım görür,

kommunist K. Marks isə inandırır ki, D. onun baxışlarının təbii-tarixi bünövrəsidir. Bəziləri D.-ə dindən xilas olmaq, digərləri isə çox mükəmməl təkamül qanunlarını və mexanizmlərini verən Allahın müdriyyətinin mədhi kimi baxırdı. Bununla yanaşı seçmə prinsipi biologiya çərçivəsindən çoxdan çıxmış kibernetikada, hesablama texnikasında düzgün cavablar axtarışının başlıca mexanizmi kimi geniş istifadə edilməkdədir. D. bəşəriyyət tarixində ən mühüm intellektual inqilablardan birinə səbəb oldu. Təbii seçmə nəzəriyyəsi müasir təkamül anlayışlarının əsasıdır, onun tətbiq edilmə sərhədləri isə elmin gələcək inkişafının gedişi ilə müəyyən olunacaqdır.

Əd.: Уоллес А. Дарвинизм. 2-е изд. М., 1911; Dobzhansky Th. Genetics and the origin of species. N.Y., 1937. N.Y., 1982; Huxley J. Evolution: the modern synthesis. L., 1942. L., 1974; Симпсон Дж. Г. Темпы и формы эволюции. М., 1948; Шмальгаузен И.И. Факторы эволюции. М., 1968; Тимофеев-Ресовский Н.В., Воронцов Н.Н., Яблоков А.В. Краткий очерк теории эволюции. М., 1969; Завадский К.М. Развитие эволюционной теории после Дарвина (1859–1920-е гг.). Л., 1973; Завадский К. М., Колчинский Э.И. Эволюция эволюции. Л., 1977; Маур Е. The growth of biological thought: diversity, evolution and inheritance. Camb. (Mass.); L., 1982; Wilson E.O. Sociobiology: the new synthesis. Camb. (Mass.), 1982; Eldredge N. Unfinished synthesis: biological hierarchies and modern evolutionary thought. N.Y., 1985; Bowler P. Non-Darwinian revolution. Balt., 1992; Докинз Р. Эгонистичный ген. М., 1993; Die Rezeption von Evolutionstheorien im 19. Jahrhundert/Hrsg. E.-M. Engels. Fr./M. 1995; The evolutionary synthesis: perspectives on the unification of biology. 2nd ed. Camb. (Mass.); L., 1998; Darwin and Co. Eine Geschichte der Biologie in Portraits / Hrsg. I. Jahn, M. Schmitt. Münch., 2001; Колчинский Э.И. Неокатастрофизм или селекционизм. Вечная дилемма или возможность синтеза? СПб., 2002; Junker T. Die zweite Darwinische Revolution. Marburg, 2004; Hayward J. The creation/evolution controversy: An annotated bibliography. Lanham; L., 1998.

DARYAL DƏRƏSİ – RF (Şimali Osetiya) və Gürcü.-də Terek çayının Yan silsiləni (Böyük Qafqaz) kəşdiyi yerdə dünyanın ən mənzərəli və dərin (1000 m-ədək) dərələrindən biri. *Harbi Gürcüstan yolu* D.d.-ndən keçir. Qışda tez-tez qar uçunları baş verir. Yamaclarındakı Kazbegi qəs.-ndən Kazbek zirvəsinə (5033 m) mənzərə açılır. Alpinizm və dağ turizmi r-nudur. Qalaların (o cümlədən, Daryal) və gözətçi qüllələrinin, eləcə

Daryal dərəsi.

də orta əsrə məxsus Tamarissixə qalasının xarabalıqları saxlanılmışdır. D.d. qədimdən "Qafqaz qapısı" ("Alan qapısı") kimi məlumdur.

DARYAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Şəbüstər bölgəsinin Xaminə kəndistanında, Şəbüstər qəs.-ndən 7 km şm.-q.-dədir.

DARYEN KÖRFƏZİ (Golfo del Darien) – Kolumbiya və Panama sahillərində, Karib dənizinin c.-q.-ində körfəz. Quruya doğru 165 km uzanır. Dərinliyi 70 m-dən (sahildə) 2000 m-ədəkdir (açıq hissədə). Səth suyunun ortaillik temp-ru 26°C-dir. Duzluluq 36‰-dən çoxdur. Qabarmalar yarımsutkalıqdır (hünd. 0,6 m-ə çatır). D.k.-nin quruya doğru 100 km uzanan c. dar hissəsi Uraba körfəzi adlanır.

Daryen Milli Parkı.

R-n mərkəzindən 20 km c.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 908 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə (kartofçuluq) məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

DAS Çittarancan (5.11.1870, Kəlkətə – 16.6.1925, Darcilinq) – Hindistan siyasi və ictimai xadimi. Mənşəcə benqaldır. B.Britaniyada hüquq təhsili almışdır. Hindistanda geniş tanınan benqal millətçisi və filosofu A.K. Qhoşu məhkəmədə uğurla müdafiə etdikdən sonra siyasi fəaliyyətə başlamışdır (1909 ildən). 1917 ildə *Hindistan Milli Konqresinə* (HMK) daxil olmuşdur. 1920–22 illərdə Benqaliyada vətəndaş itaətsizliyi kampaniyasına başçılıq etmişdir. 1922 ildə HMK-nin sədri, 1923–24 illərdə Ümumhindistan Həmkarlar İttifaqları Konqresinin sədri, 1924 ildən Kəlkətə meri idi. 1923 ildə M.Nehru ilə birlikdə HMK-nin daxilində konstitusional mövqedə dayanan və qanunverici orqanların fəaliyyətində hind millətçilərinin iştirakı yolu ilə svaracə (özünüidarə) əldə etmək məqsədi güdən Svaracə partiyasını yaratmışdı. Sekulyarizm prinsiplərini müdafiə edən D. Hindistan siyasi partiyalarının dünyəvi xarakterinin tərəfdarı olmuşdur.

DASİ – Çində, Yansız çayı dərəsində – Xubey və Xunan əyalətlərinin q.-ində, həmçinin Sıçuan əyalətinin ş.-ində Erkan və Orta Neolit dövrünə (təqr. e.ə. 4400–2700) aid arxeoloji mədəniyyət. Abidələr 1925 ildən məlumdur, Sıçuan əyalətinin Uşan qəzasında Dasi adlı yerdə 1959 ildə məzarlığın arxeoloji tədqiqindən sonra müəyyənləşdirilmişdir. D. üçün dairəvi oturaçaqlı, o cümlədən yastı ayaqcığı və altlığı olan sənəklər, orta və ya alçaq altlığı (altlığın yuxarı hissəsində qoşa şaquli kəsik var) dərin, girdə kasalar, altlığı kəsiksiz və ya kəsikli kiçik konusvarı camlar, dairəvi oturaçaqlı güvəc-tripodlar, üçhissəli qablar, kələfcə formasında iri qablar, gövdəsində qabarıq üfüqi xətlər olan dairəvi oturaçaqlı girdə qablar, naxışlı qədəh, “göbələkşəkilli” naxışlı məmulatlar və s. səciyyəvidir. Çinin dənizyanı bölgələrinə və Cənub-Şərqi Asiyaya xas olan ayin “piyalələri”, pəncələrini bir-birinə sıxıb oturmuş vəziyyətdə insan heykəlciyi, kiçik maska, qəlpələnmis daş baltalar, kərkilər, niza və ox ucluqları, toxalar və s. aşkar edilmişdir. Evlər bambuk və ya qamışdan ikiqat (araları gillə suvanmış) divarlı, qamışla döşənmis və üzəri küləslə örtülmüş, çalaları olan (ehtimal ki, ərzaq saxlamaq üçün) yarımqazmalardan ibarətdir. Ölüləri başları c. isti-

qamətində, əmək alətləri, ev heyvanları, nefritdən, sümükdən və s.-dən düzəldilmiş bəzək əşyaları ilə birlikdə dəfn edirdilər. Ölünün üstünə, yaxud yanına (bəzən, ağzına) balıq, baş tərəfinə isə fil dişi qoyurdular. Təsərrüfatın əsasını çəltikçilik, maldarlıq və balıqçılıq təşkil edirdi. D.-dən əvvəl Pentouşan mədəniyyəti (təqr. e.ə. 5200–4500) mövcud olmuş, D.-ni isə Syuysyalın mədəniyyəti (təqr. e.ə. 2700–2200?) əvəz etmişdir.

DASIN ÇANYAN – Suy (581–618) və Tan (618–907) dövrlərinin paytaxtı; Sian ş. (Çinin Şensi əyaləti) ərazisində lokallaşdırılır. Suy dövlətinin birinci imperatoru Vendi [581–604] tərəfindən Dasinçen (“Böyük çiçəklənmə şəhəri”) kimi əsası qoyulmuş, Tan imperatorları dövründə Çanyan (“Davamlı dinclik”) adlandırılmışdır. Orta əsr Çin şəhərlərinin klassik nümunəsidir. Şəhər salmaq üçün yer geomantiya qaydalarına və su təchizatı ilə bağlı məsələlərə uyğun təyin olunurdu. D.Ç. kvadratşəkilli planda salınmış, dünyanın dörd tərəfinə istiqamətlənmişdi. Toxaqlanmış torpaqdan ibarət bayır divarlar (9721×8652 m, hünd. təqr. 5,3 m, qalınlığı 20 m-ədək) kərpic və daşlarla möhkəmləndirilmişdir. Şəhər ilk dəfə üç hissəyə – Bayır şəhər, İmperator şəhəri və Saray şəhərinə bölünürdü. D.Ç.-də üstünə ağ qum səpilmiş 11 meridional və 14 enlik küçələr kəsişirdi. 8 əsrdən küçələr boyu meyvə ağacları əkilir və eni 3 m-ədək olan su arxları çəkilirdi. Mərkəzi prospekt (eni 150 m-ədək, digər küçələr bundan 3 dəfə ensizdir) Mindemen qala qapılarında İmperator şəhərinə nədək uzanırdı. Əsas alaqaçı Çjutsyue-men adlanırdı. Ərzaq daşınması üçün kanallar sistemi mövcud idi. Bir və ya iki kəsişən küçəsi olan məhəllələr möhrə divarları (hünd. 3 m-ədək) əhatələnir, darvaları gecə bağlanırdı. Şərq (sədə camaat üçün) və Qərb (varlılar üçün) bazarları fəaliyyət göstərirdi. Bəzi mənbələrə görə, əhalinin sayı 1 mln. nəfərə çatırdı. İmperator Tayszun [627–649] dövründə Saray şəhərinin şm.-q.-ində Tan imperatorlarının iqamətgahı olan Daminqun sarayı inşa edilmişdi. Xuan Çao qiyamı (874–884) zamanı D.Ç. dağıdılmışdı. Tapıntılar arasında saray divarlarının mürəkkəb oyma naxışlı daş bəzəklərinin qalıqları aşkar olunmuşdur.

DASİT (Dacia – qədim Roma əyalətinin lat. adı, Dakiya – müasir Rumıniya və Macarıstanın bir hissəsinin adı) – turş tərkibli (SiO₂ 64–69%) maqmatik süxur. Qranodioritlərin və kvarslı dioritlərin effuziv analo-

qu. Tərkibini plagioklaz (40%-ədək), kvars (25%-ədək), hornblend (10%-ədək), piroksen (10%-ədək), biotit (5–7%-ədək), nadir halda kaliumlu-natriumlu çöl şpatı (sandin), titanomaqnetit (4%-ədək) və s. təşkil edir. Aksessor minerallar: apatit, sfen, zirkon, monasit, qranat. Əsas kütləsi həmin mineralların mikrolitlərdən ibarət şüşədir. Rəngi açıq-boz, bozdu. Porfir, nadir halda afir, sferolit quruluşludur. Mineraloji tərkibinə görə biotitli, amfibol-biotitli, piroksenli və s. növlərini ayırırlar. D.-lərdə andezit və riolitlərlə birlikdə rast gəlinir. Müasir ada qövsələri hüduqlarında (Kuril, Fici, Tonqa, Aleut, Kiçik Antil və s.), Ural, Tyanşan, Alp, Qafqaz d.-rında (Azərb.-da Kəlbəcər, Laçın, Ordubad r.-nlarında) geniş yayılmışdır. Tikinti materialı kimi istifadə olunur.

DASSEN (Dassin) Co [əsl adı Cozef (Jo, Jozef) Ayra] (5.11.1938, Nyu-York – 20.8.1980, Taiti, Papeete) – fransız müğənni-şansonyesi, bəstəkar. Amerika kinorejissoru J. Dassenin oğludur. 1950-ci illərdə ailəsi ilə Fransaya köçmüşdür. Miçiqaun Un-tində etnologiyayı öyrənmişdir (Amerika və hindi folkloruna bələd olması yaradıcılığına təsir etmişdir). Kinoda epizodik rollara çəkilmişdir. Müğənni kimi J. Brassensin təsiri altında formalaşmışdır. Estradaya 1967 ildə gəlmişdir. Atasının çəkdiyi “Qanun” filminin (1958) musiqisinin, 200-dən artıq mahnının müəlifidir, 20-yədək disk yazdırmışdır (ən məşhuru “Nyu-Yorkda” adlanır, 1966). “Yelisey Çölləri”, “Sən olmasaydın”, “Salam”, “Sənin üçün”, “Bu, dünyanı dəyişməyəcək”, “Payızın isti günləri” mahnıları populyardır. Xarici ölkələrdə qastrol səfərlərində olmuşdur.

DASTAKERT, d a s t k a r d (pəhləvicə dastkart; hərfi mənada dast – əl + kart – iş) – Parfiya və Sasani dövlətlərində, həmçinin Albaniyada (Qafqaz), adətən, qullar tərəfindən becərilən, sahibkarlara və ya hökmdarlara məxsus mülk torpaqları. Pəhləvi mənbələrində D. kənddə fərqli olaraq ayrıca qeyd olunur. Orta fars mətnlərindən D.-i, adətən, “torpaq sahibliyi”, “mülk” kimi tərcümə edirlər. Bunu I Şapurun “Kəbəyə Zərdüş”dəki kitabəsinin konteksti də təsdiq edir. Musa Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində adı çəkilən “D.” termini Albani-

yada (ehtimal ki, İranda və b. yerlərdə də) hökmdar nəslinin, feodallaşmaqda olan nəslə əsildələrin, iri feodal zadəganlarının, həmçinin bağışlanılan, vəsiyyət edilən və satın alınmış irsi torpaq sahibliyini bildirirdi.

DASTAN – epik janr; şifahi xalq ədəbiyyatında həcmcə ən böyük epik əsər. Yaxın və Orta Şərq, Cənub-Şərqi Asiya, eləcə də Azərb. folkloru və ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Qədim tarixə malik D. müxtəlif dövrlərdə “boy”, “hekayət”, “qissə”, “əhvalat”, “nağil” adlandırılmışdır. Yazıyaqədərki dövrlərdə ayrı-ayrı qəbilə və tayfalarla əlaqədar hadisələri, əhvalatları bu və ya digər dərəcədə əks etdirən ən qədim D.-lar insanların əsətiri varlıqlarla (div, əjdaha, təpəgöz və s.), totemlərlə mübarizəsinə həsr olunmuşdur. “Oğuznamə”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, “Alpamış”, “Koroğlu” və s. dastanlar bir sıra türkdilli xalqların müştərək abidəsidir. Azərb. D.-lərinin ən qədim nümunələrindən biri “Qara Məlik” hesab olunur. 10–15 əsrlərdə bəzi romantik poemalara (N. Gəncəvinin “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” və s.), eləcə də epik poemaların ayrı-ayrı fəsillərinə (məs., Firdövsinin “Şahnamə” poeması) D. deyilirdi. Müxtəlif dövrlərdə xalqın haqq-ədalət uğrunda mübarizəsini, həyat tərzini, məişətini, adət-ənənələrini, dünyagörüşünü, bədii təfəkkürünü öyrənmək baxımından D.-in rolu əvəzsizdir.

Azərb. D.-ləri üç əsas qrupa ayrılır: qəhrəmanlıq dastanları (“Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və s.), məhəbbət dastanları (“Tahir və Zöhrə”, “Abbas və Gülgəz”, “Qurbani” və s.) və ailə-əxlaq dastanları (“Alıxan və Pəri xanım”).

D.-in yaranması haqqında müxtəlif elmi fərziyyələr var. Alimlərin bir qismi D.-i kollektiv, ümumxalq (Qrimm qardaşları və b.), bir qismi isə fərdi yaradıcılıq məhsulu (A. Şlegel, T. Benfey və b.) hesab etmişlər. Azərb. alimi M.H. Təhməsin D. yaradıcılığının üç əsas üsulunu göstərmişdir: 1) şəxsən D. yaratmamış aşığı-şairlərin şeirlərinin sonradan seçilərək, bir süjet əsasında işlənilib D. şəklinə salınması; 2) aşığın, yaxud aşıq tərzində yazan şairin özü haqqında D. qoşması; 3) məşhur əfsanə, rəvayət, yarım tarixi hadisə və ya qədim eposun orijinal bir süjetinin yaradıcılıq yolu ilə dastanlaşdırılması. D. sinkretik sənət (bax *Sinkretizm*) növünə daxildir; burada nəzm, nəsr, musiqi, dram, rəqs və ifaçılıq elementləri six

vəhdət təşkil edir. Azərb. D.-ləri, əsasən, aşıq yaradıcılığının məhsuludur, şeir və nəsrin növbələşməsi prinsipinə əsaslanır; hadisələr, əhvalatlar nəsrə, qəhrəmanların müraciətləri, həyəcan və iztirabları isə nəzmlə (əsasən, qoşma formasında) verilir.

Xalq D.-ləri klassik ədəbiyyatın və musiqi sənətinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. N. Gəncəvi yaradıcılığında D.-lərdən geniş istifadə etmişdir. Ü. Hacıbəyli “Əsli və Kərəm”, “Koroğlu” operalarını eyniadlı D.-lər əsasında bəstələmişdir.

Mətnlər: Azərbaycan məhəbbət dastanları (tərtib edənlər: M.H. Təhməsin, T. Fərzəliyev, İ. Abbasov). B., 1979; Azərbaycan dastanları. 5 cildə. B., 2005.

Əd. Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. Л., 1974; Короглы Х. Огузский героический эпос. М., 1976; у е н а о н и н, Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М., 1983; N a m a z o v Q. Azərbaycan aşıq sənəti. B., 1984; V ə l i y e v K. Dastan poetikası. B., 1984; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. C.1. B., 2004; A b b a s o v İ. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. B., 2007; T ə h m ə s i b M. H., Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. C.2. Azərbaycan dastanları (orta əsrlər). B., 2010.

“DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMI” – 13 əsr Azərb. ədəbi abidəsi. Azərb. dilində ilk məsnəvidir. Quruluşuna və mövzusunə görə klassik məsnəvilərdən fərqlənən dastan 1632 misradan, 6 məclisdən ibarətdir. Əsərdə nəciblik, ləyaqət, insanpərvərlik kimi mənəvi keyfiyyətlər tərənnüm edilir: quldur Əhməd doqquz yoldaşı ilə Krimdən Bağdada gəlir. Bağdad sultanı-

nın xəzinəsini qarət edərək ağır yaralanıb qaçır; sonda yaramaz əməllərinin qurbanı olur. Qadına ülvə varlıq kimi yüksək münasibət “D.-Ə.H.”-nin əsas məziyyətlərindən biridir. Dastanın qəhrəmanı Gündəm mərdliyi, mətanəti və daxili ələmi ilə quldur və cahiləri Əhməd Hərami üzərində mənəvi və cismani qələbə çalır. Həzəc bəhrində, məsnəvi şəklində yazılmış poemada qəzəldən də istifadə edilmişdir. “D.-Ə.H.” dil və üslubca başqa anadilli abidələrlə yaxından səsleşir. Poemanın dili bədii ifadə vasitələrinin təbiiyi, xəlqiliyi ilə seçilir. Xalq ədəbiyyatından və canlı danışığı dilindən alınmış bənzətmə, metafora, mübaligə, atalar sözü və məsəllər əsərin bədii təsir gücünü artırır. “D.-Ə.H.” anadilli şeirin təşəkkül tarixini və bədii-poetik xüsusiyyətlərini araşdırmaqda dəyərli mənbədir. Orta əsrlərin Avropa cəngavər romanlarından fərqli olaraq, “D.-Ə.H.”-də əsas məqsəd hadisələrin cəlbəciliyini deyil, süjetdəki əxlaqi ideyanın oxucuya daha təsirli çatdırılmasını təmin etməkdir.

Mətn: Dastani-Əhməd Hərami (tərtib edəni. ön söz, lüğət və şərhlərin müəllifi Ə.Səfərlı). B., 1978.

Əd. Səfərlı Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. B., 1982.

DAŞ – bax *Daş materiallar*.

DAŞ BƏND – bax *Bənd*.

DAŞ ÇAYLAR (daş axınları) – Soliflüka-siya prosesləri və ağırlıq qüvvəsinin təsiri ilə dağ yamacları boyu aşağıya doğru yazaz dərələrdə asta hərəkət edən, xətti uzanmış dağ süxurlarının qırıntıları toplusu. Kəskin kontinental iqlimli vil.-lər, mövsümi və çox-

Daş çayı (daş axını). Taqanay Milli Parkı. Çelyabinsk vilayəti (RF).

illik donuşluq süxurlarının yayıldığı sahələr üçün səciyyəvidir. Başlanğıcını meşə xəttindən yuxarı, adətən *daş dənizlərdən* götürür. Bir neçə, bəzən onlarla *km-ədək* uzanır, hətta meşə qurşağına yüzrlərlə *m-ədək* daxil olur. D.ç. hərəkətsiz qaldıqda meşə və kolluqlarla örtülür. Çox vaxt D.ç.-in altı ilə kiçik çaylar axır. D.ç.-a Şimal-Şərqi Sibirin, Baykalarxasının d-rında, Sayanda və s. yerlərdə rast gəlinir.

DAŞ DƏNİZLƏR – yastı dağ zirvələrini örtmüş daş səpintisiz sahəsi. Adətən meşə xəttindən yuxarıda, mövsümi və çoxillik donuşluq süxurlarının yayıldığı ərazilərdə yerləşir. Şaxta aşınması və soliflyukasiya prosesləri nəticəsində yaranır. Ural, Sayan, Şərqi Sibirin d-rında rast gəlinir.

DAŞ DÖVRÜ – bəşəriyyətin inkişafında ən qədim mədəni-tarixi dövr. *Arxeologiyanın* öyrəndiyi bu dövrdə alət və silahlar, əsasən, daşdan hazırlanırdı. Ağac, sümük, buynuz və digər təbii materiallardan; balıqçulağı və heyvan dişlərindən bəzək əşyası kimi istifadə olunurdu. Bişmiş gildən düzəldilmiş məmulatlara Üst Paleolit dövrü düşərgələrində (Dolni-Vestonitse) nadir hallarda rast gəlinə də, onlar kütləvi şəkildə Neolit dövründə yayılmışdı (bax *Keramika*).

D.d.-nin tədqiqi problematikasına insan cəmiyyəti və mədəniyyətinin yaranması, o cümlədən *antropogenez*, ibtidai insanların Yer üzündə yayılması, incəsənət və dinin meydana gəlməsi və erkən formaları, ibtidai mədəniyyətin (ev, dəfn yeri və s.) xüsusiyyətləri, əkinçilik və heyvandarlığın meydana gəlməsi məsələləri aiddir.

Avropa və Şimali Asiya üçün D.d.-nin Paleolit, Mezolit və Neolit dövrlərinə bölgüsü qəbul edilmişdir; Avrasiyanın digər ərazilərində isə Mezolit, bir qayda olaraq, ayrıca dövr kimi müəyyənləşdirilmir. Afrikanın D.d. qismən Paleolit və Neolit dövrlərinə uyğun gələn erkən, orta və son mərhələlərə bölünür. Bəzi tədqiqatçılar Amerikanın D.d.-ni stadial baxımdan Üst Paleolit sonuna, Mezolit və Neolit dövrlərinə uyğun gələn daş, arxak və formativ mərhələlərə bölürlər (bax *Hindilər* məqaləsinə).

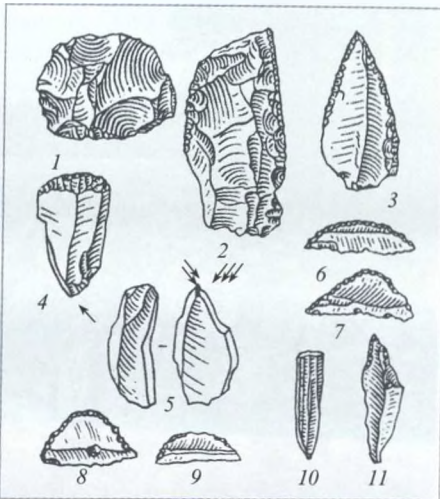
D.d.-ni Avrasiyada, Şimali Afrikanın böyük hissəsində və Amerikanın bir hissəsində Eneolit və Tunc dövrü, Afrikadakı Böyük Səhradan c.-da isə, bir qayda olaraq, Dəmir dövrü əvəz etmişdir. Bu ərazilərdəki bir sıra cəmiyyət, həmçinin Avstraliya və Okeaniyanın aborigenləri avropalıların buraya gəlməsindən D.d.-ndə yaşamışlar.

Aşağı Paleolit dövrü: 1 – çopper; 2–3 – əl çapacağı; 4 – çapacaq-balta; 5 – qaşov; 6 – itiüclü.

Azərbaycan D.d.-nin inkişaf mərhələlərini (Aşöl, Mustye, Paleolit, Mezolit, Neolit) sübut edən arxeoloji abidələr müəyyən edilmişdir. Burada D.d.-nə aid 20-dən çox düşərgə və yaşayış yeri vardır. Düşərgələrin bir qismi mağaralarda (Azıx, Tağlar, Şuşa, Daşsalahlı və Damcılı mağaraları, Qədirdərə, Çaxmaqlı, Marallı, Qayalı, Şişqüzey, Köçəsgər yerüstü düşərgələri və s.) aparılan qazıntılar zamanı tapılıb tədqiq edilmiş, bəziləri isə təbii yolla üzə çıxaraq (Aveydağ atəkləri, Yuxarı Salahlı, Qazaxbəyli, Şorsu, Tülkütpə, Aşağı Göycəli, Ağbaşlar, Xocalı, Hişkədərə və s.) öyrənilmişdir. D.d.-nin sonuna aid abidə və düşərgələrdən Damcılı mağarasını, Şıxlı k. yaxınlığındakı Yataq açıq yaşayış yerini, Qobustan düşərgələrindən Firuz, Anazağa, Ovçular zağasını göstərmək olar. Mezolit və Neolit tipli tapıntıların izlərinə Xoşbulaq (Daşkəsən), Gəncəçay (Göygöl), Qədim duz mədənləri (Naxçıvan), Quruçay-

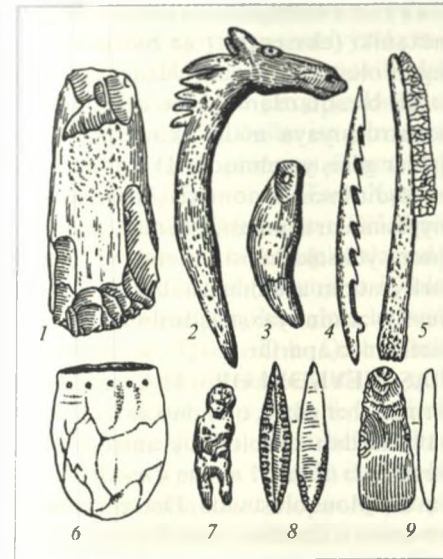
Mustye dövrü: 1 – nukleus; 2 – qaşov; 3 – itiüclü. Yuxarı Paleolit dövrü: 4 – itiüclü qaşov; 5 – kəsici. Mezolit dövrü: 6–9 – seqment tipli alətlər; 10 – kərandaşvari nukleus; 11 – üçbucaq mikrolit alət.

Köndələnçay dərəsi (Füzuli ş.) və s. yerlərdə təsadüf edilmişdir. Abidələrin coğrafi yerləşməsindən məlum olur ki, Azərbaycan ərazisi Urmiya gölündən Ceyrançölə qədər qədim insanların yaşayış məskəni olmuşdur. D.d. adamları müxtəlif vaxtlarda mağaralarda, qayaaltı sığıncaqlarda və yerüstü düşərgələrdə yaşamışlar. Azərbaycan D.d. Aşöl dövrü *Azıx mağarasının* alt təbəqələrindən əldə edilmiş arxeoloji materiallarla xarakterizə olunur. Arxeoloji tapıntılar Aşölün qədim və orta mərhələlərinə aiddir. 10 mədəni təbəqə burada ibtidai insanların 1,5–2 mln. il əvvəl məskunlaşmasını sübut edir. 6–5-ci təbəqələrdə ocaq yerlərinin qeydə alınması Azıx sakinlərinin süni yolla od əldə etmələrini göstərir. 5-ci təbəqədən əmək alətləri ilə birlikdə 350–400 min il bundan əvvəl yaşamış ibtidai insanın (bax *Azıxantrop*) alt çənə sümüyünün bir hissəsi aşkar edilmişdir. Azıx mağarasının üçüncü təbəqəsi, Tağlar mağarasının alt təbəqələri, Daşsalahlı və Damcılı mağara düşərgələri, Köçəsgər, Qədirdərə, Marallı, Çaxmaqlı və s. açıq yaşayış yerləri bütövlüklə Mustye dövrünün mərhələlərini xarakterizə edir.

Mustye mədəniyyətinə (100–35 min il əvvəl) aid Daşsalahlı, Tağlar, Köçəsgər, Qədirdərə, Marallı, Uzundərə və s. abidələrdən aşkar edilmiş yeni tipli əmək alətləri levallua üsulu ilə hazırlanmış üçbucaqlı itiüclülərdən, birtiyəli və ikitiyəli müxtəlif qaşovlardan, diskvari nukleuslardan və s. ibarətdir. Bizşəkili alətlərə də təsadüf edilmişdir. Mustye mədəniyyəti dövründə qədim insanların bədən quruluşunda, təsərrüfat və həyat tərzində, eləcə də istehsal texnikasında dəyişikliklər baş vermişdir. Mustye dövrü adamları da ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Azıx (3-cü təbəqə), Tağlar, Daşsalahlı, Damcılı, Qazma və Büzeyir düşərgələrində mağara ayısı, qonur ayı, Qafqaz maralı, cüyür, dağkeçisi, ibtidai at, ibtidai öküz, ceyran, qaban, bəbir, canavar, müxtəlif quş sümüklərinin qalıqları aşkar edilmişdir. Azərbaycan ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid ən möhtəşəm abidə Tağlar düşərgəsidir. Bütün Ön Qafqaz və Yaxın Şərq abidələri içərisində Tağlar uzunmüddətli yaşayışın mövcud olduğu yeganə abidədir.

Mustye mədəniyyətini Üst Paleolit dövrü (e.ə. 35–12-ci minilliklər) əvəz etmişdir. Qədim insanların həyatında, təsərrüfatında və ideologiyasında dəyişikliklər baş vermiş, daşdan və sümükdən daha təkmil və universal əmək alətləri

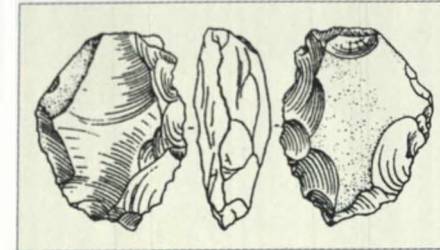
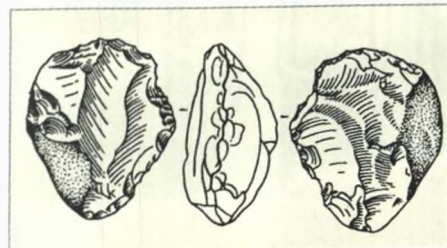

Neolit dövrü: 1 – balta; 2 – sığın başının təsviri; 3 – köpək dişindən asma bəzək; 4 – harpun; 5 – yığıma alət; 6 – gil qab; 7 – gildən adam fiquru; 8 – ox ucluğu; 9 – isgənə.

(prizmaşəkili nukleuslar, qaşov və qaşovcuqlar, tiyə, biz, ucluqlar, bıçaq, qarmaq, süngü, iynə və s.) hazırlanmışdır. Bu zaman artıq müasir insan tipi – Homo sapiens (Dərrakəli insan) meydana gəlmişdir. Adamlar, əsasən, mağaralarda, qazma və yerüstü daxmalarda yaşayırdılar. Qadına sitayişlə əlaqədar qadın təsvirləri yaradılmış, müxtəlif dəfn adətləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan ərazisində Üst Paleolit abidələri Damcılı mağarasından, Yataq yeri, Zar açıq yaşayış yeri, Hişkədərə yaşayış yerində aşkar edilmişdir.

Mezolit dövrü (e.ə. 12–8-ci minilliklər) Damcılı və əsasən, Qobustan ərazisində yerləşən abidələrlə (Anazağa, Kənizə, Öküzlər, Firuz, Ceyranlar, Qayaarası düşərgələri) təmsil olunur. Bu dövrdə çaxmaqdaşı və obsidiandan (dəvəgözü) düzəldilmiş kərandaşvari nukleuslar, kiçik-ölçülü bıçaqvari lövhələr, kəsici və deşici alətlər geniş yayılmışdı. Həmin alətlər təsərrüfatın müxtəlif sahələrində (ovçuluq, balıqçılıq və s.) istifadə edilmişdir. Damcılıdan tapılmış çaxmaqdaşı və dəvəgözdən düzəldilmiş ox ucluqları Mezolit dövründə ox və kamanın ixtira edildiyini

Şəllaqədərki çopper.

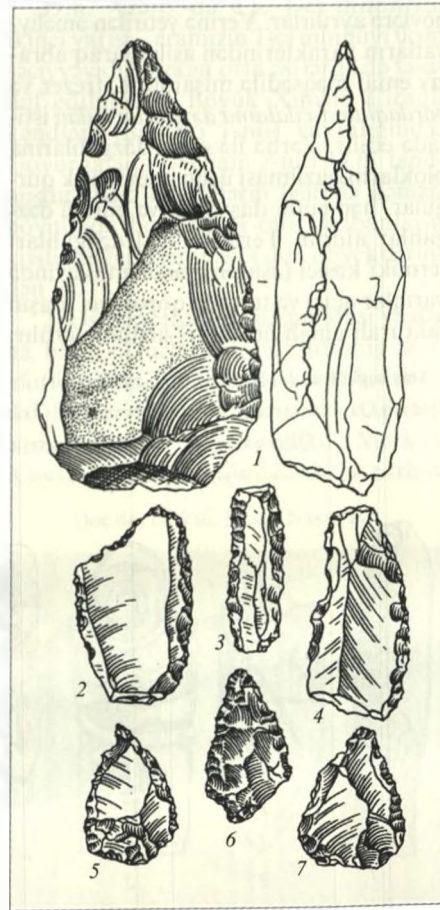

Şell dövrü əl çapacağı.

göstərir. Mezolit sonuna bəzi heyvan növlərinin əhliləşdirilməsinə və dənli bitkilərin becərilməsinə başlanılmışdır.

Neolit dövrü e.ə. 8-ci minilliyin sonundan 6-cı minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir. Əkinçi-maldar təsərrüfatına keçidin başa çatması ilə nəticələnən bu mərhələ tarixdə “Neolit inqilabı” adlandırılır. Bu dövrdə insanların imkanları, fəaliyyət dairəsi genişlənmiş, təbii sərvətlərdən istifadə üsulları artmış, qəbilələrarası əlaqələr fəallaşmışdır. Neolit dövründə ilk əkinçi məskənləri, dulusçuluq sənəti meydana gəlmişdir. Azərbaycan ərazisində Neolit dövrünə aid çox sayda arxeoloji abidə tədqiq olunmuşdur: Urmiya gölü hövzəsində Hacı Firuz və Yanıqtəpə, Qobustanda Anazağa, Kənizə və Ovçular

1 – Aşöl dövrü əl çapacağı; 2–4 – Mustye dövrü qaşovları; 5–7 – itiüclülər.

zağası, Ağstafa r-nunda Töyrətəpə, Qarğalar təpəsi və Şomutəpə, Naxçıvanda isə I Kültəpə yaşayış yeri və s.

Azərbaycan D.d. Mezolit və Neolit dövrlərində cəmiyyətin inkişafında böyük dəyişikliklər baş vermiş, incəsənətdə mühüm irəliləyiş (Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş və Cingirdağ qayaüstü təsvirləri) olmuşdur. Müxtəlif böyüklükdə yüzrlərlə qayanın üstündə ov, məişət, dini səhnələr və s. təsvir edilmişdir.

D.d. *Eneolit* dövrü ilə əvəz olunmuşdur.

DAŞ EMALI – təbii daşdan üzlük materialları və məmulatlar istehsalının texnoloji prosesləri. Daşın çapılmasına (yarılmasına) və yonulmasına e.ə. 30–20 min il əvvəl, mişarlanma və cilalanmasına e.ə. 8–5 min il əvvəl, D.e. üçün ilk mexaniki alətlərin yaradılmasına e.ə. 5–3 minilliklərdə başlanmışdır. Mədəni süxurlarının emalı zamanı dağıdılma (qoparıqla) üsulu xammalın (daşın) texnoloji xüsusiyyətləri və hazır məmulatlara olan tələbatlardan asılı olaraq seçilir. D.e. prosesləri mexaniki və qeyri-mexaniki olur. Mexaniki emal prosesləri süxurların kəsilməsi (daşın abraziv emalı) və yarılması (daşın zərbə ilə emalı) ilə yerinə yetirilir. Qeyri-mexaniki üsullara termik, ultrasəsli (bax *Daşın ultrasəsli emalı*), hidravlik, elektrohidravlik (lazerlərdən istifadə etməklə yüksək tezlikli cərəyanla emal) və s. emal növləri aiddir. D.e. prosesi karyerlərdə, ixtisaslaşdırılmış z-dlarda *daş emalı dəzgahları*, aqreqatlar və köməkçi avadanlıqlar ilə yerinə yetirilən kompleks-mexanikləşdirilmiş, avtomatlaşdırılmış texnoloji əməliyyatlardan ibarətdir. D.e. prosesləri məmulatın forma və ölçülərə görə qeyri-dəqiq emalına, dəqiq emalına və fakturalı emalına ayrılır.

Daşın verilmiş ölçülərə salınması üçün mexaniki emala daşın (blok və tavaların) k a l i b r l ə n m ə s i deyilir. Divar daşları (əhəngdaşı, tuf) bloklarının emalı, adətən, karyerlərdə ixtisaslaşdırılmış aqreqatlar vasitəsilə, daş üzlük tavaların kalibrənməsi daş emalı z-dlarında, adətən, paradaqlama-cilalama konveyer dəzgahlarında almazlı dairələr və ya müxtəlif frezərlərlə yerinə yetirilir. Kalibrənmə prosesi zamanı tavalar lazımi qalınlığı alır, eyni zamanda üz tərəfindən mişarlanma izləri kənarlaşdırılır. Sonra tavalər elə həmin dəzgahlarda fakturalı emal olunur.

Daş məmulatın üz tərəfinə (səthinə) lazımi faktura verməklə mexaniki emalı daşın fakturalı emalı adlanır. Fakturalı emala paradaqlama (paradaqlan-

mış faktura), parıldatma (hamarlanmış parıldadılmış faktura), cilalama (cilalanmış faktura), çapma və yonma ("qaya" fakturası), qum-sırnaq emalı (təmizlənmiş faktura) termoqazsırnaqlı emal (termik emalı faktura) və s. proseslər aiddir. Təbii daşdan üzləmə məmulatlarının istehsalı zamanı bəzən müəyyən faktura almaq üçün xüsusi emal tələb olunmur: daş emalı prosesinin əvvəlki mərhələləri yerinə yetirilərkən məmulatın üzərində faktura əmələ gəlir (məs., daşı almazlı və ya armaturlanmamış alətlə emal edərkən üzərində mişarlanmış faktura alınır).

D.e.-nda sonuncu proses daşın cilalanmasıdır; nəticədə daşın səthində süxurun fakturası, rəngi, şəkli və strukturunu tamamilə üzə çıxaran güzgü parlaqlığı verilir. Daş emalı sənayesində cilalama *paradaqlama-cilalama dəzgahlarında* cilalayıcı suspenziyalarla (su ilə xrom, qalay, alüminium və s. oksidi ovuntuları) isladılmış dairə formalı keçələrlə yerinə yetirilir. Cilalayıcı maddə və cilalayıcı dairə arasında yaranan kimyəvi təsirlər nəticəsində daşın səthində üzvi birləşmələr kompleksindən ibarət qalınlığı 0,1 mkm-ədək nazik parlaq təbəqə əmələ gəlir.

Əd.: Берлин Ю.Я., Сычев Ю.И. Материаловедение для камнеобработчиков. Л., 1986.

DAŞ DUZ – 1) halit–haloidlər sinfinə aid mineral – NaCl. Kub sinqoniyasında kristallaşır. Təbiətdə, adətən kristallik dənəli aqreqatlar əmələ gətirir. Saf D.d. rəngsiz və şəffafdır. Başqa qarışıqlar (gil, üzvi maddə və s.) nəticəsində müxtəlif (qonur, boz, qırmızı, çəhrayı və s.) çalarlı olur. Sərtliyi 2, sıxlığı 2100–2200 kq/m³. Elektriki zəif keçirir. Yüksək istilikkeçirmə qabiliyyəti var. Suda asan həll olur. Anti-septik xüsusiyyətə malikdir; 2) əsasən halitdən ibarət hemogen-çökmə süxur; anhidrit, gips, dolomit, ankerit, maqnezit, kalsit, həmçinin gil, bəzən bitum qarışıqları olur. D.d. arid iqlim şəraitində dəniz və şor göl sularının buxarlanması nəticəsində doymuş məhlullardan çökür. D.d. təzahürlərinə Kembriyəqədərki dövrdən tutmuş Neogenədək bütün geol. sistemlərdə rast gəlinir. Sənaye əhəmiyyətli yataqları çökmə süxurlar arasında geniş sahədə yayılmış qalın (onlarla m-ədək) lay və ştok şəklində olur.

D.d.-un ehtiyatına (mln. t-la) görə çox iri (500-dən yuxarı), iri (500–150), orta (150–50) və xırda (50-dən az), NaCl-un miqdarına (%-lə) görə isə zəngin (90-dan çox), adi (70–90) və kasıb (70-dən az) ya-

Daş duz. Halit. Veliçka (Polşa).

taqlarına ayırırlar. Böyük yataqları Kanada, ABŞ, Çin, Hindistan, RF, Ukrayna, Belarus, Almaniya, Danimarka və Polşada, Azərbaycanda Nax. MR-dədir.

D.d.-un tətbiq sahəsi çox genişdir. Yeyinti sənayesində qida məhsulu, k.t.-nda yem kimi, kimya sənayesində xlorlu, natriumlu birləşmələrin alınmasında, sintez edilmiş şəffaf halit kristalları optik cihazqayırma və kvant elektronikasında tətbiq edilir.

DAŞ EMALI DƏZGAHLARI – təbii daşdan üzlük materialların, memarlıq-inşaat və sənaye məmulatlarının istehsalı üçün stasionar avadanlıqlar. D.e.d. daşın abraziv, zərbə ilə və termik emalına görə növlərə ayrılırlar. Yerinə yetirilən əməliyyatların xarakterindən asılı olaraq abraziv emal məqsədilə mişaralama, frezer və *paradaqlama-cilalama dəzgahlarından* istifadə edilir. Zərbə ilə emal dəzgahlarına blokların qazılması üçün pnevmatik qurğular, həmçinin daşyaran və gürlü dəzgahlar aiddir. Termik emal dəzgahları termiki kəsici (əsasən, süxur massivində yarıqlar açır) və termiki qopardıcı (daşın fakturalı emalı üçündür) alətlərə ayrılır.

Daş heykəllər: 1 – Son Neolit (Cənubi Sibir); 2 – Eneolit (Şimali Qaradənizyanı); 3 – skiflərə məxsus (Şimali Qaradənizyanı); 4 – türklərə məxsus (Tıva); 5 – uyğurlara məxsus (Tıva); 6 – qıpçaqlara məxsus (Qazaxistan); 7 – qıpçaqlara məxsus (Donboyu). Tərtib edən İ.L. Qızlasov.

Daş yaran dəzgahlar iş prinsipinə görə mexaniki (eksentrik) və hidravlik inkişafı olur. İşçi orqanı yuxarı və aşağı cərgə bıçaqlardan ibarət olan portal konstruksiyaya malik ikinci növ dəzgahlar geniş yayılmışdır. D.e.d.-nın təkmilləşdirilməsi avtomatlaşdırmanın səviyyəsinin artırılması, istismar etibarlılığının yüksəldilməsi, metal və enerji sərfiyyatının azaldılması, texniki xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərində aparılır.

DAŞ HEYKƏLLƏR – 1) Avrasiya çöllərində əhəngdaşı, qumdaşı və daha bərk süxurlardan düzəldilmiş antropomorf heykəllərə (hünd. 1 m-dən 4 m-ədək) verilən ad. Monqolustanda, Dnestrdən Altaya qədər çöllərdəki təpəliklərdə rast gəlmək olur. Avropanın c.-unda və Sibirdə D.h. Son Neolit və Eneolit dövrlərindən (e.ə. 4-cü minilliyin sonu – 3-cü minilliyin əvvəlləri) məlumdur. Onların kosmoqonik kultlarla bağlılığı ehtimal olunur. Mütəxəssislərin əksəriyyəti daha sonrakı dövrlərə aid D.h.-in anim xarakterli olduğunu təsdiqləyir. Bununla yanaşı, Mərkəzi Asiyada Son Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid D.h.-də insan obrazlarına rast gəlinir. Skif arxeoloji mədəniyyəti və sak-massaget mədəniyyətləri dairəsinə aid D.h. realist üslubdadır. Onların hansı mərasimlə bağlı olduğu çox vaxt bilinmir. D.h.-in bir çoxunun mürəkkəb dini abidələr kompleksinə daxil olması da məlumdur (*Bayte* və s.).

Türk xalqlarına məxsus D.h. portret səciyyəlidir; belə ki, ölmüş adamın təsvirini daş üzərində həkk etməklə onun sanki öz yas mərasimində iştirakını göstərirdilər. Yas mərasimi məzarlıqdan uzaqda keçirildiyinə görə D.h. qəbirüstü olmurdu. *Türk xaqanlığında* 6–8 əsrlərdə ölüləri

sağ əlində fincan, sol əli isə belindəki qılıncın üstünə qoyulmuş vəziyyətdə təsvir edirdilər. Heykəli kvadratsəkilli daş hasardan şərqdə, üzü şərqə yerləşdirildilər, qarşısındakı balballar isə qəhrəman tərəfindən məğlub olunmuş düşmənləri əks etdirirdi. İkinci Şərqi Türk Xaqanlığının ayanlarına (*Bilgə xaqan, Kül-Tegin* və b.) məxsus anim komplekslərində onların arvadlarının (xatun) və (Çinin təsiri ilə) məmurların, həmçinin heyvan heykəlləri var. Qadın D.h. Qərbi Türk xaqanlığına məxsus torpaqlarda da qoyulurdu. *Uyğurlara* məxsus 8–9 əsrlərə aid D.h. tək haldadır, onlar belində kəmər (silahsız), sinəsi önündə iki əli ilə fincan tutan kimi təsvir olunur. *Qıpçaqlara* məxsus D.h. də iki əli ilə fincan tutan, silahsız, kəmərsiz və geyimsizdir, üzləri digər D.h.-dən fərqli olaraq portret kimi deyil, şərti və eynitiplidir; 2–6 heykəldən ibarət D.h. qrupu (arasında qadın təsvirləri də var) dairəvi və ya kvadrat formalı daş qalaqlarının ortasında qoyulurdu. 11–13 əsrin əvvəllərinə aid qıpçaqlara məxsus anim kompleksləri də bu qəbildən olan D.h.-dir; heykəllər daş tikililərin daxilində qoşa və ya qrup şəklində yerləşdirilir, yaxud bütövlükdə torpağa basdırılırdı; portret səciyyəli fiqurlar oturmuş, qarnı üstə iki əli ilə fincan tutmuş vəziyyətdədir, bədənləri, geyimləri və silahları tam həcmdə yonulmuşdur. Bu tip heykəllər Şərqi Monqolustanda 13–14 əsrlərdə mənimsənilmişdir.

D.h.-də insanın üz cizgilərinin işlənilməsi səbəbi məlum deyildir. Türk xalqlarında (e.ə. 2 əsr – eramızın 5 əsri) qədim anim abidələri daş sütun formasında olur, onun şərq tərəfində qurbanlıq üçün çala qazılırdı. Orta əsrlərdəki bütün D.h. sütun formasını saxlamış, çox vaxt üzərindəki təsvir yalnız insanın üzündən ibarət olmuşdur. Bəzən D.h.-i şaquli vəziyyətdə qoyulmuş daş əvəz etmişdir.

At daş heykəli. Orta əsrlər. Laçın rayonu.

Antropomorf daş heykəli. Erkən orta əsrlər. Boyxəhmədli kəndi (Ağdam rayonu).

Yenisey çayının sahillərində yaşamış qədim *xakaslar* və Tıva çuxurundakı çikilər heykəl düzəltməmişdilər; onlar şaquli stelalar üzərində damğani, həmçinin runa yazısı ilə mərhumun adını və söylədiyi ağaların sözlərini həkk edirdilər.

D.h. Azərbaycanda e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısı – eramızın 1-ci minilliyi üçün səciyyəvidir. Erkən orta əsrlərdə də təsadüf edilmişdir. Böyük Xınıslı, Çıraqlı kəndləri (Şamaxı r-nu) yaxınlığında, Govurqalada (Ağdam r-nu) D.h. tapılmışdır. Bəzi heykəllərin belində kəmər, boynunda boyunbağı olur. Albanların xristianlığaqədərki əsas dini obyektlərindən idi.

2) Əsasən, əhəngdaşı, qumdaşı və daha bərk süxurlardan düzəldilmiş zoomorf, qoyun-qoç fiqurları da D.h.-ə aiddir. Bunların ilk dəfə qəbirüstü daş kimi istifadəsinə e.ə. 2-ci minillikdə Mərkəzi Asiyada təsadüf edilmiş, 18–19 əsrlərə

Qoç daş heykəli. 16 əsr. Naxçıvan.

qədər bu ənənə yaşamışdır. Azərbaycanda (həm Şimali, həm Cənubi Azərbaycanda) da qəbirüstü qoyun-qoç heykəlləri geniş yayılmışdır. Böyük ölçülü bu heykəllərin hünd. (yerə basdırılan hissə ilə birlikdə) 80–120 sm, uz. isə 80–100 sm-ədəkdir. Qoç fiqurları üçün səciyyəvi cəhət onların buynuzlarının qabarıq verilməsidir. Xarici görünüşə görə qoç fiqurları qoyun fiqurlarından fərqlənir: qoç fiqurlarında məğrurluq, döyüşkənlik, qoçaqlıq, qoyun fiqurlarında isə sakitlik, qayğıkeçlik, himayəçilik kimi keyfiyyətlər dövrün daşyonan sənətkarları tərəfindən qabarıq cizgilərlə verilmişdir. Müxtəlif yerlərdə hazırlanmasına baxmayaraq, bu heykəllər istər işlənilmə texnikasına, istərsə də üzərindəki təsvirlərə görə eyniyət təşkil edir. Qoyun-qoç qəbirüstü fiqurları iki qrupa bölmək olar: sadə heykəllər və üzərində rəsmlər, süjetli kompozisiyalar olan heykəllər. Sadə heykəllərin üzəri hamarlanmış, bəzən isə böyrükdə, kürəyində, qolunun üstündə bir neçə silah (ox, kaman, nizə, xəncər), məişət əşyaları, müxtəlif formalı qablar, əmək alətləri, çıraqlar, təsbeh və s. təsvir edilmişdir. İkinci qrupa daxil olan heykəllərin üzərində ərəb əlifbası ilə yazılar, ov və döyüş səhnələri, mərhumun məşğuliyyətini bildirən təsvirlər, nəbatı naxışlar və astral cisimlər həkk olunmuşdur. Qəbirüstü qoyun-qoç heykəlləri, ehtimal ki, türk tayfalarının adət-ənənələri ilə bağlıdır. Bu heykəllərdən çoxlu etnoqrafik məlumat əldə etmək mümkündür, onlar həm də bədii sənət nümunələri kimi plastik sənətlərin inkişaf tarixini izləmək baxımından maraqlıdır.

DAŞ İŞLƏRİ – bina və tikilinin daş konstruksiyalarının tikintisi zamanı görülən inşaat işləri. D.i. əsas (material iş yerinə daşımaqla kərpicdən və ya daşın məhlulla hörülməsi) və köməkçi (müvəqqəti taxta-bənd və ayaqaltıların qurulması və s.) proseslərdən ibarətdir. Hörgüdə işlədilən materialın növündən asılı olaraq əsas D.i. aşağıdakılardır: kərpic hörgüsü; üz səthinə üzlük kərpic və ya keramika çəkilmiş daş hörgüsü; əsasən karkaslı və azmərtəbəli bina divarları üçün işlədilən içiboş keramika və posa-beton daşlardan divar hörgüsü; mişar daşı hörgüsü; iri beton, dəmir-beton və ya kərpic bloklardan divar hörgüsü (iribloklı konstruksiya). Bina və digər tikililərin yeraltı hissəsi (bünövrə, zirzəmi divarları, dayaqlı divarları) üçün də daşdan istifadə edilir. Mişar daşı hörgüsü Azərbaycanda ən çox işlədilən divar hörgüsüdür.

DAŞ KONSTRUKSIYALAR – bina və tikililərin daş hörgüsü ilə tikilən elementləri (bünövrə, divar, sütun, tağ, tağbənd və s.); hörgüdə təbii və süni *daş materialardan* və inşaat məhlulundan istifadə edilir. D.k. yüksəlxayan və hüdudlayıcı olur, yaxud da hər iki funksiyayı yerinə yetirir. Təbii daş ehtiyatlarının çox olmasına, daş hörgüsü ilə inşa edilən bina və tikililərə müxtəlif memarlıq formalarının verilməsi imkanına, eləcə də yüksək inşaat-texniki keyfiyyətlərinə görə D.k. inşaatda geniş tətbiq edilir. D.k. həm mülki və sənaye tikintilərinə, həm də mühəndis qurğularında (bacalar, silos qüllələri, istinad divarları, tunellər, kollektorlar və s.) işlədilir. D.k.-ın hörgüsündə sementli, əhəngli və digər tərkibli inşaat məhlullarından istifadə olunur. Tikintidə istifadə edilən müxtəlif daş materialardan təbii daşlar, keramik (qırmızı, bişmiş) kərpic və silikat kərpic üstünlük təşkil edir. Kərpicin çatışmayan cəhəti həcm çəkisinin böyük, istilikkeçiriciliyinin yüksək olmasıdır. Buna görə də içiboş keramik daşlar, həmçinin yüngülçəkili kərpiclər və müxtəlif növ betonlardan hazırlanmış bloklar daha çox tətbiq edilir. D.k. müsbət cəhətləri uzunömürlü, oda və atm. təsirlərinə davamlı olmasıdır.

Tikintidə daş hörgü təcrübəsi D.k. haqqında elmdən xeyli irəlində idi. Daş bina və tikililərin konstruksiya edilməsi keçmiş tikinti təcrübəsi əsasında ləng inkişaf edirdi. Dünyada D.k.-ın hesabı və konstruksiya edilməsinin elmi əsasları 20 əsrin 1-ci yarısında işlənilib hazırlanmışdır. 20 əsrin 30-cu illərindən sonra D.k.-ın xüsusi çəkisini azaltmağa imkan verən yüngül hörgü növləri, onların yüksəlxlama qabiliyyətini artıran müxtəlif armaturlama üsulları (bax *Armaturlu daş konstruksiyalar*) tətbiq edildi, z-dlarda tikinti müddətini azaltmağa imkan verən iri bloklar hazırlandı. D.k.-ın inkişafında əsas istiqamət onların konstruktiv sistemlərinin, layihələndirmə üsullarının və tikintisinin təkmilləşdirilməsidir.

DAŞ KÖMÜR – yanar faydalı qazıntı kömür növü; kömürləşmə dərəcəsinə görə qonur kömürlə antrasitin arasındadır. Rəngi qara, qara-boz, səthi parlaq, yaxud tutqundur. Tərkibində 75–92% karbon, 2,5–5,7% hidrogen, 2–10% oksigen, 1,5%-ə qədər azot, 0,5–4% kükürd var. Tərkibinin 2–45%-ni uçucu maddələr təşkil edir. Nəmliyi 1–12%-dir. Yanarkən 30–37 MC/kq istilik ayrılır. Mineral qarışığı (kaolinit, illit, pirit, siderit, ankerit, kalsit, kvarts və s.) 40%-i keçdikdə kömürlü şist adlanır.

Daş kömür.

D.k.-ün sıxlığı onun petroqrafik tərkibindən, mineral qarışığının miqdarından, həmçinin metamorfizləşmə dərəcəsiindən asılıdır və 1280–1500 kq/m³ arasında dəyişir. D.k.-lər üzvi qalıqların, əsasən, ali bitkilərin çürüntülərinin regional metamorfizmi nəticəsində yaranır və kömürləşmənin son mərhələsində yüksək təzyiqlik və temp- r nəticəsində *antrasit* və *qrafit* çevrilir. D.k.-lərə Devondan tutmuş Neogen də daxil olmaqla (əsasən, Karbon, Perm, Yura) bütün geol. sistemlərdə rast gəlinir və müxtəlif dərinliklərdə (yer səthindən tutmuş 2500 m və daha çox dərinliyədək) müxtəlif qalınlıqlı (onlarla və yüzlərlə m-ədək) lay və linza formalı yataqlar əmələ gətirir.

Ən böyük yataqları (mlrd. t-la) Çin (857,9), ABŞ (568,3), Avstraliya (271,2), B.Britaniya (230,4), Hindistan (196,0), Almaniya (125,6), Rusiya (124,8), Kanada (115,4), Qazax. (28,2), Ukr. (16,3) və Polşadadır (14,0).

DAŞ KÖMÜR QATRANI – daş kömürün kokslaşma məhsulu (çıxımı xammalın kütləsinə görə təqr. 3,5%); tərkibində kondensləşmiş aromatik karbohidrogenlər (inden, naftalin, antrasen, fenantren, piren və s.), heteroaromatik birləşmələr (akridin, xolin, karbazol və s.), həmçinin fenollar, krezollar, pikolinlər və s. birləşmələr olan üzvi maddələrin mürəkkəb qarışığı. D.k.q. fenol iyli, özlü qara mayedir, sıxlığı 1170–1200 kq/m³, aşağı yanma temp-ru 35,6–39,0 MC/kq, öz-özünə alovlanma temp-ru 580–630°C.

D.k.q.-nın əsas kütləsi emal olunur. O əvvəlcə susuzlaşdırılır, qatışıq və həll olmuş duzlardan azad edilir, sonra rektifikasiya ilə yüngül (80–160°C qaynama həddində), fenol (165–210°C), naftalin (216–230°C), hopdurucu (235–300°C), antrasen (280–400°C) fraksiyalarına, həmçinin qeyri-uçucu qalıq *peka* ayrılır. Bu fraksiyalardan kristallaşma, ekstraksiya, təkrar rektifikasiya üsulları, turşu və

qələvi məhlulları ilə işləməklə əmtəə məhsulları – fərdi maddələr (zərif-üzvi sintezdə istifadə üçün 50-dən çox birləşmə), müxtəlif texniki yağlar və sürtkülər alınır. D.k.q.-nın bir hissəsi yandırılır (koks istehsalında, domna sobalarında).

Əd.: Гоголева Т.Я., Шустиков В.И. Химия и технология переработки каменноугольной смолы. М., 1992.

DAŞ KÖMÜR SİSTEMİ (DÖVRÜ), K a r b o n (lat. Carbo – kömür) – Paleozoy erateminin (erasının) aşağıdan beşinci sistemi (dövrü). Qlobal stratigrafik (geoxronoloji) şkalada Devon sistemindən (dövründən) sonra, Perm sistemindən (dövründən) əvvəl gəlir. Bu sistem ilk dəfə 1822 ildə ingilis geoloqları U. Konibir və U. Fillips tərəfindən B. Britaniyada (İngiltərə və Uels ərazilərində) ayrılışdır. Adını sistem çö-küntülərində geniş yayılmış daş kömürdən almışdır. D.k.d. 360 mln. il əvvəl başlamış və 65 mln. il davam etmişdir.

Stratigrafik bölgü. D.k.s.-nin ümumi qəbul olunmuş bölgüsü yoxdur; Beynəlxalq, Rusiya, Qərbi Avropa və Şimali Amerika stratigrafik şkalaları mövcuddur. Rusiyada D.k.s. 3 şöbəyə bölünür: Turne, Vize və Serpuxov mərtəbələrini əhatə edən alt şöbə, Başqırd və Moskva mərtəbələri – orta şöbə, Kasimov və Qjel mərtəbələri – üst şöbə. Qərbi Avropada Turne (2 mərtəbəsi ilə) və Vize (5 mərtəbəsi ilə) şöbələrini əhatə edən Dinant; Namyur (7 mərtəbəsi ilə), Vestfal (5 mərtəbəsi ilə) və Stefan (3 mərtəbəsi ilə) şöbələrini əhatə edən Sileziya yarım sistemlərini ayırırlar. Şimali Amerika D.k.s.-ni təxminən alt şöbəyə uyğun gələn Missisipi (4 mərtəbəsi ilə) və üst şöbəyə uyğun gələn Pensilvaniya (5 mərtəbəsi ilə) yarım sistemlərinə bölürlər. D.k.s.-nin Rusiya və Beynəlxalq stratigrafik bölgüsü oxşardır. Çin və Yaponiyada da D.k.s.-nin bölgüsü mövcuddur, lakin məhdud yayılmışdır.

Azərb. Resp.-nda D.k.s.-nin çöküntüləri Nax. MR-də Arpaçay hövzəsindədir. Əsasən, boz rəngli əhəngdən, qismən gilli şistlərdən, qumdaşından ibarətdir. Xarakter faunası foraminiferlər və mərcanlardır.

Dövrün ümumi xarakteristikası. D.k.d.-ndə kontinentlərin yerləşməsi və konturları müasir vəziyyətinə xeyli fərqli idi. Karbon dövrünün əvvəlində Cənubi Amerika, Afrika-Ərəbistan, Hindistan, Avstraliya, Antarktida platformaları *Qondvana* cənub kontinentinin tərkibində idilər. Şm.-da Şimali Amerika və Şərqi Avropa platformalarını birləşdirən Lavrussiya və Sibir (Sibir platforması) kontinentləri yerləşirdi. Qondvana və şimal kontinentlərini

Daş kömür sisteminin stratigrafik şkalaları *

		Beynəlxalq		Rusiya		Qərbi Avropa		Şimali Amerika	
Yarımsistem	Şöbə	Mərtəbə	Şöbə	Mərtəbə	Yarımsistem	Şöbə	Mərtəbə	Yarımsistem	Mərtəbə
Pensilvaniya (Üst Karbon)	üst	299,0	üst	295	Sileziya	Stefan	Stefan C	Pensilvaniya	Virgil
		Qjel		Qjel			Stefan C		Missuri
		303,9		Kasimov			Barruel		Demoy
	orta	306,5	orta	300		Vestfal	Kantabri		Morrouan
		Moskva		Moskva			Bolsov		
		311,7		Başqırd			Başqırd		
Missisipi (Alt Karbon)	alt	318,1	alt	342	Dinant	Namyur	Edon	Missisipi	Çester
		Serpuxov		Serpuxov			Marsden		
		326,4		Vize			Vize		
	orta	345,3	alt	360	Vize	Arund	Meramek		
		Turne		Turne		Çad			
		359,2		360		Arnsberg			
alt		alt		Turne	Ivuar	Oseyc			
					Astyer				
					Pendley				
									Kinderxuk

* Yarımsistem, şöbə və mərtəbələrin alt və üst sərhədlərinin yaşı (mln. il). Stratigrafik bölgünün şöbə və mərtəbələrinə geoxronologiyanın epoxa və əsrləri uyğundur.

Paleotetis okeanı ayırırdı. Karbon dövrü müddətində kontinentlərin bir-birinə yaxınlaşması Yer mütəhərrik qurşaqlarında *Hersin tektonogez epoxasının* təzahürü ilə nəticələndi. Kolliziyalar nəticəsində Avstraliya və Cənubi Amerikanın kənarlarında Yeni İngiltərə və Paleoand qırıqlıqlı sistemləri formalaşdı. Karbonada baş verən kolliziyaların yekunu olaraq Pangeya superkontinenti yaranır. Karbonun 2-ci yarısında dağmələgəlmə prosesləri aktivləşir, öndağlar, molasslarla dolmuş dağarası çökəklər formalaşır, vulkanik fəaliyyət güclənir.

Paleocoğrafi və paleoiklim şəraitinə görə D.k.d. 2 bərabər hissəyə bölünür. Alt Karbonada Yer kürəsində isti iqlim hakim idi; kontinentlərin xeyli hissəsini əzsulu dənizlər tuturdu, dənizlərin səviyyəsi yüksək idi. Güman olunur ki, Alt Karbonada Yer kürəsi atmosferində CO₂-nin miqdarı müasir dövrə nisbətən 1,5 dəfə çox olmuşdur. Alt Karbonun sonunda, Orta və Üst Karbonada Qondvanada örtük buzlaşmasının ya-

yılması ilə əlaqədar Dünya okeanı səviyyəsi aşağı düşür, epikontinental dənizlərin sahəsi kiçilir, iqlimdə soyuqlaşma hiss olunur, lakin rütubətlik yüksək olaraq qalır.

Üzvi aləm. Daş kömür dövründə dəniz canlıları arasında müxtəlif yosunlar (Beresella, Ungdarella, Donezella və s.), radiolyarilər (şüalılar), foraminiferlər, o cümlədən iri yelpiyəoxşar çanağı olan fuzulinidilər (1 sm-ədək), iri əhəng skeletli süngürlər (Chaetetes), mərcanlar (tabulyatlar və ruqozalar), çiyinayaqlılar (məs., Gigantoproductus, Choristites), qarınayaqlılar və ikitaylı molyusklar, dəniz zanbaqları üstünlük təşkil etmişlər. Həmçinin müxtəlif başıyaqlı molyusk-ammonitlər (məs., qoniatitlər dəstəsi, Goniatitida) və nautiloideylər; konodontlar və balıqlar da var idi. Şirinsu hövzələrində qəlsəmətənəffüslülər (çanaqlı və yastı-ayaqlılar) və ikitaylı molyusklar çoxluq təşkil edirdi. Devon dövrü ilə müqayisədə bu dövrdə quru canlı aləmi mövcud idi.

Quru onurğasızları çoxayaqlı və hörümçəklərlə təmsil olunmuşdu; dövrün ortalarında ilk olaraq qanadlı cücülər yarandı (paleodiktiopterlərin qanadları açılmış halda 1 m-ə çatırdı). Quru onurğalılar o qədər də nəzərə çarpmırdı; onlar, əsasən, kiçik suda-quruda yaşayanlar idi; Daş kömür dövrünün ortalarına yaxın ilk sürünənlər meydana çıxdı (kotilozavrlar və pelikozavrlar). Rütubətli və isti iqlim şəraitində geniş ərazilərdə Daş kömür dövrü üçün xarakterik olan meşələri formalaşdırın çoxlu ağac bitkiləri inkişaf edirdi. Tropik ərazilərdə plaunkimilər (lepidodendronlar, sigillyarilər), qatırquyruğukimilər, toxumlu qıjlar və çılpaqtoxumlular, yüksək enlikli ərazilərdə çılpaqtoxumluların nümayəndələri olan kordaitlər və glossopterisilər üstünlük təşkil edirdi. Bataqlıqlarda iri daş kömür yataqları əmələ gətirən çoxlu bitki qalıqları toplanırdı.

Faydalı qazıntılar. D.k.s.-nin çöküntüləri bütün materiklərdə yayılmışdır; platformalarda Şimal yarımkürəsində dəniz çöküntülərindən (əhəngdaşı, qumdaşı, gil və kömürlü çöküntülər), Cənub yarımkürəsində, əsasən, kontinental çöküntülərdən (qırıntı və buzlaq çöküntüləri) ibarətdir. Geosinklinallarda, həmçinin lava örtükləri, tuflar, tuffitlər, qırıntılı-silisiumlu çöküntülər, fliš inkişaf etmişdir. D.k.s.-nin çöküntülərində daş kömür, qonur kömür, neft, qaz, boksit, qurğuşun, sink, mis, qalay, volfram, qızıl, gümüş, dəmir filizi yataqları var. Daş kömür yataqlarının əksəriyyəti Avropa və Şimali Amerikadadır. Şərqi Avropadakı Donetsk (Ukrayna, Rusiya); Qərbi və Mərkəzi Avropadakı Cənubi Uels, Yorkşir, Cənubi Şotlandiya və Şimali Şotlandiya (B. Britaniya), Rur, Saar (Almaniya), Lotaringiya (Fransa), Asturiya (İspaniya), Yuxarı Sileziya, Lüblin (Polşa), Şpitsbergen (Norveç); Şimali Amerikadakı Appalaç, Pensilvaniya, İllinoys (ABŞ); Asiyadakı Kuznetsk, Qorlovsk, Tunqus (Rusiya), Karaqanda, Eki-bastuz (Qazax.), Zonquldağ (Türkiyə), Çinin şm.-ş. hissəsində və Monqolustandakı daş kömür hövzələri D.k.s.-nin çöküntüləri ilə əlaqədardır.

DAŞ KÖRPÜ – aşırımları daşdan (kərpicdən, beton bloklardan) tikilmiş körpü; D.k.-nın, adətən iri (massiv) dayaqlı tağları olur. Əsas yüksəlxayan elementi olan tağbəndin (yaxud tağın) üzərində hidrozolyasiya örtüklü tağbəndüstü estakada (körpünün gediş-gəliş hissəsi) yerləşir. Gilli və qumlu qruntlarda dayaqlar yor-taclar üzərində qurur. D.k. təbii daşlardan (qranit, sienit, diorit, qabbro, qum-

Soça çayı
üzərində
Solkan
körpüsü
(Sloveniya).

daşı, əhəngdaşı və s.), eləcə də süni daşlardan (klinker kərpic, monolit və ya daş-bentonit şəklində beton) tikilir. Əsas xüsusiyyətləri daimi yüklərdən yaranan sıxıcı gərginliklərin tağbəndin en kəsiyində bərabər paylanmasıdır; buna tağbəndin oxu ilə xüsusi çəkiddən yaranan gərginlik əyrisinin uzlaşdırılması nəticəsində nail olunur. D.k.-nin üstün cəhəti memarlıq görünüşü, uzunömürlüklüyü, çatışmazlığı isə tikintisinin mürəkkəb və çox əmək tələb etməsidir.

DAŞ QIZILGÜLÜ – bax *Buxurkolu*.
DAŞ QUTU QƏBİRLƏRİ – dağ və dağətəyi ərazilər üçün səciyyəvi olan dəfn abidələri. Tunc dövründə daha geniş yayılmışdı. Düzbucaqlı formalı D.q.q.-n hər tərəfinə və üstünə sal daşlar qoyulurdu. Tək və qrup dəfnlər üçün istifadə edilirdi. Bəzən üstündə kurqanlar ucaldılırdı. D.q.q.-ndə dəfn adəti Qafqazın bütün ərazisində (Şimali Qafqazda 19 əsrədək) yayılmışdı, həmçinin qədimdə Krımda yaşamış *tavr*lar üçün səciyyəvi idi. Tavrın D.q.q.-ndə (e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısı) ölümlər bükülü vəziyyətdə bir yerdə dəfn olunmuşdur; qəbirlərdən tunc bəzək əşyaları və muncuqlar tapılmışdır. Azərb.-in çox yerində (Daşkəsən, Gədə-

Tavrlara məxsus daş qutu qəbir.
Qoş qaya (Koşka dağı). Krım.

bəy, Dağlıq Qarabağ və s.) D.q.q. e.ə. 2-ci minilliyin ortalarından eramızın 6–7 əsrlərinədək mövcud olmuşdur.

DAŞ MATERİALLAR – süxurların mexaniki emalı (təbii daşlar), yaxud ilkin mineral xammalın fiziki-kimyəvi emalı (süni daşlar) nəticəsində alınan və inşaatda istifadə edilən materiallar. D.m. yüksək tikinti-texniki keyfiyyətlərinə (uzunömürlülük, möhkəmlik, zərərli təsirlərə, oda və şaxtaya davamlılıq və s.), həmçinin təbii xammal ehtiyatlarının çox olmasına görə bina və mühəndisi qurğuların inşasında əsas tikinti materialı kimi işlədilir. D.m. formasına görə müəyyən formasız materiallara (but daşı, qırmadaş, süni doldurucular və s.) və düzgün formalı ədədi məmulatlara (kərpic, bloklar, tavalər, fasonlu məmulatlar və s.) ayrılır. Sıxlığından asılı olaraq D.m.-in ağır (sıxlığı 1800 kg/m^3 -dən çox) və yüngül (1800 kg/m^3 -dən az) növləri var; binanın istilik izolyasiyasını təmin edən süni D.m.-in sıxlığı 300–800 kg/m^3 -dir. Əksər D.m.-in əsas keyfiyyət göstəricisi sıxılma-da davamlılıq (möhkəmlik) həddidir və marka ilə xarakterizə edilir. Bu göstəriciyə görə davamlı (10-dan 300 MPa -adək), orta davamlı (2,5–10 MPa) və az davamlı (0,4–2,5 MPa) D.m. qruplarına ayrılır.

Təbii D.m. ən qədim tikinti materiallarından biridir. Süxurlar mexaniki emal üsullarına görə təsnif olunur: qum və çınqıl boş süxurların yuyulması və ələnməsi yolu ilə; qırmadaş və but daşı süxurların partlayışla işlənməsi və fraksiyalara ayrılması ilə; divar daşları və bloklar isə yüngül süxurların (tuf, balıq-qulağı daş) bilavasitə karyerlərdə mişarlanması ilə alınır. Üzlük tavaləri və fasonlu məmulatlar daş emalı müəssisələrində sıxlığı çox olan dekorativ süxurlardan (mərmər, qranit, qabbro və s.-dən)

hazırlanır. Ən çox işlədilən qum, çınqıl və qırmadaş drenaj qurğularının, torpaq bəndlərin və s. qurulmasında beton doldurucusu kimi istifadə edilir. Mişar daşları və bloklar, əsasən, binaların bünövrə və divarlarının tikilməsində işlədilir. Üzlük tavaləri və fasonlu məmulatlar bina və tikililərin daxili və xarici divarlarının üzlənməsi, pilləkən, parapet və s.-nin qurulması üçün tətbiq edilir, döşəmələrə döşənir və s.; yol daşları isə yolların döşənməsi üçündür. Azərb. Resp.-da balıqqulağı daş, mərmər, vulkan turları, dolomit, qranodiorit və s. təbii daş yataqları vardır.

Süni D.m. (keramika, şüşə, beton və s.) süxurların təkrar emalı nəticəsində alınır. Keramik materiallar (kərpic, keramik daşlar və bloklar) gilli kütlələrin qəliblənməsi və sonradan bişirilməsi (yandırılması); inşaatda işlədilən şüşə məmulatlar (şüşə-bloklar, şüşə-profilit və s.), daş və posa tökmələr silikat xammal şixtənin əridilməsi yolu ilə hazırlanır. Süni D.m.-lər içərisində daha çox istifadə olunan *beton konstruksiya və məmulatlarda* bitişdirici material kimi sement, gips, əhəng işlədilir. Süni D.m.-lara lazımi xassələri vermək mümkündür. Onların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq (əsasən həcm çəkisini və istilik keçiriciliyini azaltmaq) üçün istehsal zamanı xammal kütləsinə xüsusi əlavələr qatılır, yaxud daşlar qəlibləndikdə içəri boşluqlu və ya dəlikli hazırlanır.

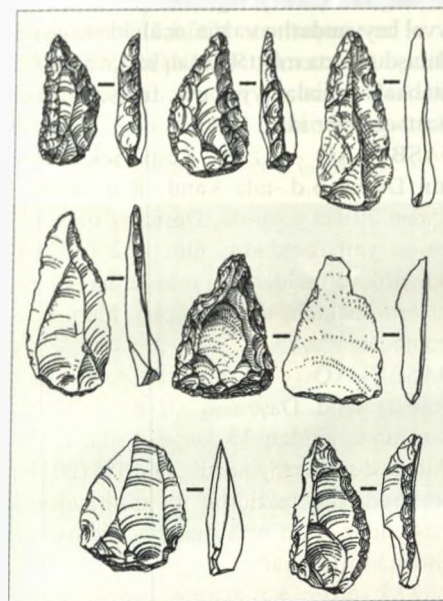
DAŞ METEORİT – dəmirli-magneziumlu silikatlardan (olivin, piroksenlər və plagioklazlar) ibarət meteoritlər. Tərkibində nikelli dəmir, xromit, fillosilikat, sulfid, fosfat və karbonat qarışıqları da ola bilər. Strukturuna, mineraloji, kimyəvi və izotop tərkibinə görə *xondrit* və *axondrit* növlərinə ayrılır. İndiyədək tapılmış meteoritlərin 92,7%-ini D.m.-lər təşkil edir. Düşmə yeri və tarixi bəlli olan təq. 1000 D.m. məlumdur. Dünyada ən iri xondritlər Çində (Jilin – 4 t; 1976) və Rusiyada (Saryov – 1,1 t-dan çox; Volqaqrad vil., 1968), axondritlər isə Qərbi Böyük səhrada (Al Haggounia 001 – 3 t; 2006) və Rusiyanın Kurqan vil.-ndə (3,4 kg ; 1933) tapılmışdır.

DAŞ SALAHLI – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Daş Salahlı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-də, Coğaz çayının (Ağstafa çayının qolu) sahilindən 3 km aralı, Aveydağın ətəyindədir. Əh. 9100 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Bentonit emalı və şorab z-du, əhəng istehsalı sexi, daş karxanası, 2 tam orta məktəb, 3 uşaq bağçası, 3 kitabxana, 2 klub,

mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, yaxınlığında bentonit gil yatağı var.

DAŞ SALAHLI BENTONİT YATAĞI – Azərb. Resp. Qazax r-nu ərazisində, Salahlı k.-ndən 3 km q.-də yerləşir. Yataq Qazax çökəyinin Santon çöküntüləri ilə əlaqədardır. Bentonit gilləri dəyişkən qalınlıqlı massiv laylar şəklində az meyilli (10–12°) bucaqla şm.-ş.-ə doğru yatırlar. Yataq bir-birindən 1–1,5 km məsafədə yerləşən üç sahədən (Cənub, Mərkəzi və Şimal) ibarətdir. Cənub sahəsində layların orta qalınlığı 35 m , Mərkəzi sahədə – 66 m , Şimal sahəsində – 150 m -dir. Bentonit gilləri turların hidrotermal dəyişməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Mineraloji tərkibinə görə gilləri montmorillonitdən (70–85%), az miqdarda kaolinitdən, hidromikalardan, kalsitdən, tridimitdən, nadir hallarda metaqalluazitdən və gipsdən ibarətdir. Yatağın c.-unda perspektivli sahələr mövcuddur. **DAŞ SALAHLI MAĞARASI** – Azərb. Resp.-nda *Aveydağ mağaraları* qrupundan ən iri mağara. Qazax r-nunun Daş Salahlı k.-ndən q.-də, vulkanik qayalıqdadır. Hünd. 3,5 m , uz. 17 m , eni isə bəzən 10 m -ə çatır. Sah. 170 m^2 -ədəkdir. 1958 ildə M.M. *Hüseynovun* rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən qeydə alınmışdır. Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı D.S.m.-nda 2 təbəqə üzə çıxarılmışdır; birinci təbəqədən arxeoloji material tapılmamışdır. İkinci təbəqədən Paleolitə aid materiallar (354 ədəd daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri) əldə edilmişdir. Mağaranın girişində diametri 2 m olan böyük ocaq

Daş Salahlı Paleolit düşərgəsi. Mustye mədəniyyətinə aid əmək alətləri.

yeri açılmışdır. Ocaq külü içərisindən və ətrafından daş məmulatı və çoxlu heyvan sümüyü tapılmışdır; ocağın içərisindəki sümüklərin əksəriyyəti parçalanıb yandırılmışdır. Daş məmulatı, əsasən, çaxmaqdaşı, bazalt, əhəngdaşı və obsidiandan (dəvəgözdən) düzəldilmişdir; alətlərin arasında iti uclular, qaşovlar və bıçaqlar çoxluq təşkil edir. Nükleuslar, biz və gözli alətlər nisbətən azdır. Daş alətlər hazırlanma texnikası və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə Son Mustye dövrünə aid edilir. D.S.m.-nin sakinləri ibtidai öküz, maral, dağkeçisi, cüyür, Dağistan turu, qaban, canavar, bəbir, dovşan və s. ovlamışlar. D.S.m.-nin daş məmulatı Tağlar mağarasının tapıntıları ilə eyni dövrə (Son Mustye) aiddir.

DAŞ VEYSƏLLİ – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Minbaşılı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 3 km c.-da, Gəyan düzündədir. Əh. 1314 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və baramaçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var idi.

DAŞ ZİRƏ, Kiçik Zirə – Xəzər dənizində, Bakı arxipelaqında ada. Bakı buxtasını dənizdən ayıran adalardan biri. Böyük Zirə və Qum a-rı yaxınlığındadır. Sah. təq. 1 km^2 . Ətrafı dayazlıqdır. Bitki örtüyü çox seyrəkdir.

DAŞAĞIL – İrənin Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Urmiya şəhristanının Ətraf bölgəsinin Dulbəxş kəndistanında, Urmiya ş.-ndən 39 km c.-ş.-dədir.

DAŞALTI – Şuşa r-nunda çay. Bax *Zarışlı*.
DAŞALTI – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən Əzizbəyov, 19.10.1991 ildən Vayk r-nu), Arpa çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni daşnakları tərəfindən dağıdılmış, əhalisi soyqırma məruz qalaraq qovulmuşdur. 1922 ildə kənd əhalisinin az hissəsi geri qayıtmış, lakin 1924–25 illərdə yenidən təcavüzə məruz qalaraq qovulmuşdur.

DAŞALTI – Azərb. Resp. Şuşa r-nunda kənd. Daşaltı ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km c.-da, Zarışlı (Daşaltı) çayının (Qarqar çayının qolu) sol sahilində, Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 675 (2011); işğaldan (1992, may) əvvəl heyvandarlıq və taxılçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi var idi.

D.-da müdafiə qalasının, 18 əsrdə İbrahimxəlil xanın tikdirdiyi sığınacaq evi, tövlə, hamam qalıqları, həmçinin təbii mağaralar tapılmışdır. Yaxınlığındakı uz.

125 m , eni və hünd. isə 10 m olan Şuşa (“Ş a h n ə z ə r”) mağarasından iki kobud daş çapacaq, çaxmaqdaşı və obsidiandan (dəvəgözü) düzəldilmiş 6 kiçik bıçaq, e.ə. 4–2-ci minilliklərə və eramızın 10–14 əsrlərinə aid saxsı parçaları, həmçinin orta əsrlərə aid müsəlman qəbiri aşkar edilmişdir.

DAŞALTI – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 35 km şm.-q.-dədir.

DAŞALTI – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 18 km şm.-dədir.

DAŞALTI DÖVLƏT TƏBİƏT YA-SAQLIĞI – bax *Azərbaycan* xüsusi cildinin Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri bölməsinə.

DAŞANAMI (onadlılar; sanskritcə *da-saan* – on və *naman* – ad sözlərindən) – şivait rahiblər, *Şankaranın*, onun şagirdləri (bəzi məlumatlara görə, onun özü) tərəfindən yaradılmış 10 ordenə mənsub olan ruhani varisləri. Hazırda ordenlərin adları: Tirtha, Aşrama, Vanna, Aranya, Giri, Parvata, Saqara, Sarasvati, Puri, Bharati. Onlardan asketik həyat tərzini keçirməkdə davam edənlər yalnız Tirtha, Aşrama və Sarasvati ordenlərinə mənsub olan rahiblərdir; onlar özləri ilə jezl (danda) gəzdirir və dandinlər adlanırlar. Öldükdən sonra onların cəsədi yandırılmır, ya basdırılır, ya da ki suya buraxılır. **DAŞARASI** – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 26 km c.-q.-dədir.

DAŞARMUD (Pyrus serotina) – gecyətisən armud sortu. Ağacının hünd. 7–15 m -dir. Yarpaqları yumurtavari-uzunsov, ucu sivri və kənarı dişli olur. Çiçək qrupu çətirvari, toxumu pəzşəkilli, qəhvəyi rənglidir. Dəyirmi və iri meyvəsi az şirin olub, ləti daşlaşmış hüceyrələrlə zəngin-

Daşarmud (Pyrus serotina).

dir. Rəngi bozumtul və ya yaşıl-sarımtıldır. Yaponiya, Çin, Şimali Amerika, Orta Asiya və Azərbaycanın Böyük Qafqaz hissəsində və Lənkəran ovalığında yayılmışdır. Toxumla artırıldıqda üçüncü il məhsul verir. Cənub bölgələri üçün hibrid armud sortu almaq məqsədilə calaqltı kimi istifadə edilir.

DAŞATAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Səracu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 15,5 km c.-ş.-dədir.

DAŞATAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Abbasi kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 30 km c.-dadır.

DAŞBAŞI – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunun Arakül ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 74 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 60 (2011); işğaldan (1992, oktyabr) əvvəl mədəniyyət və təhsil mərkəzi olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

DAŞBAŞI – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Pirlər ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km şm.-da, dağlıq ərazidədir. Əh. 400; işğaldan (1992, fevral) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var idi.

DAŞBAŞI – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Düylün çayının sağ sahilində, Çənnəb k.-ndən 3 km şm.-q.-dədir. Hünd. 1708 m.

DAŞBAŞI – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Gıgı çayının sol sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni-daşnak hücumlarına məruz qalmış, əhalisi qovulmuşdur. 1922 ildə kənd əhalisinin bir hissəsi geri qayıdaraq, kəndi yenidən abadlaşdırmışdır. 1968 ildə baş verən zəlzələ kəndə böyük ziyan vurmuşdur. 1988 ildə əhalisi yenidən qovulub kənddən çıxarılmışdır.

DAŞBAŞI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Xudafərin bölgəsinin Mincivan kəndistanında, Xudafərin qəs.-ndən 15 km c.-dadır.

DAŞBÖYÜRTKƏN (*Rubus saxatilis*) – qızılgülkimilər fəsiləsinin *rubus* cinsindən olan yarımkol. Kökümsovu sürünən deyil, qısadır, təpəsində şaxələnən birillik vegetativ zoğlar və çiçəklilik dikkuran bu daqlar inkişaf edir (təqr. 20 sm hünd.). Yarpaqları üçqat, ikili kəsilmiş – dişli, uzun saplaqlıdır. Ağ çiçəkləri 2–7 sayda qalxanvari çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvələri bir-biri ilə zəif birləşmiş 1–5 ədəd qırmızı daş meyvələrdən (çeyirdək-

Daşböyürtkən (*Rubus saxatilis*),
çiçəyi və meyvəsi.

dən) ibarətdir, turşdur, yeməlidir. Avropada və Asiyanın bir çox r-nlarında yayılmışdır. Rütubətli və xüsusilə iynəyarpaqlı meşələrə uyğunlaşmışdır. Balverəndir.

DAŞBULAQ – Azərb. Resp. Gədəbəy r-nunun Qaradağ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km şm.-da, dağlıq ərazidədir. Əh. 491 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə (kartofçuluq) məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana var.

DAŞBULAQ – Azərb. Resp. Xocalı r-nunda kənd. Daşbulaq ə.d.-nin (Badara, Xanyeri, Qayabaşı, Suncinka k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km q.-də, Bədəre çayının (Qarqar çayının qolu) sol sahilində, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh. 700; işğaldan (1992, fevral) əvvəl heyvandarlıq, taxılçılıq, bağçılıq və üzümçülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, xəstəxana, baytarlıq məntəqəsi, rabitə şöbəsi var idi.

DAŞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Kağızkonan bölgəsinin Eyniadlı kəndistanında, Ağkənddən 7,5 km ş.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 21 km şm.-q.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 6,5 km c.-q.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Mərkəzi kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 10 km ş.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi böl-

gəsinin Qarapəşli kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 70 km q.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Gorayim kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 40 km c.-dadır.

DAŞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Üçtəpə kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 20 km c.-ş.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Meşgin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Meşgin kəndistanında, Xalxal-Ərdəbil avtomobil yolunun 17 km-liyindədir.

DAŞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Horand qəs.-ndən 27 km c.-q.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 30 km c.-dadır.

DAŞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Ənqut kəndistanında, Germi qəs.-ndən 16 km c.-dadır.

DAŞBULAQ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin İcərud kəndistanında, Germi qəs.-ndən 6 km şm.-q.-dədir.

DAŞBULAQ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Bəzinərud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 52 km c.-dadır.

DAŞBULAQ (Oktyabr-kənd) – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Daşbulaq ə.d.-nin (Daşbulaq, Alçalı, Allıkənd, Böyürbinə k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km şm.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 482 (2011); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütüncülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

DAŞBULAQ – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Daşüz ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-q.-də, Daşüz silsiləsinin şm.-ş. yamacındadır. Əh. 452 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, uşaq bağçası, klub, tibb məntəqəsi var.

DAŞBULAQ – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Daşbulaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 35 km c.-q.-də, Kiçik Qafqaz d-rının ətəyindədir. Əh. 555 (2011); heyvandarlıq, taxılçılıq və kartofçuluqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

D.k.-nin c. kənarında, qurumuş çay

yatağının ş. tərəfində orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Çay yatağı boyunca şm.-dan c.-a uzanan uz. 160 m, eni 70–75 m, hünd. 2 m olan yumurtavari təpə şəklindədir. Avtomobil yolunun inşası ilə əlaqədar mikrorəlyef pozulmuş, yaşayış yerinin üst təbəqəsi qismən sıyrılıb götürülmüş, abidə iki hissəyə ayrılmışdır.

2004–05 illərdə Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft və Cənubi Qafqaz qaz boru kəmərlərinin inşası ilə bağlı abidənin c. tərəfində, 316 m² sahədə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Mədəni təbəqənin qalınlığı 80 sm-ə çatır. Təsərrüfat və məişət quyuları, tən-dir qalıqları aşkarlanıb tədqiq edilmişdir. Təsərrüfat quyularının bəzilərinin divarı hamarlanmış, üzünə suvaq çəkilmişdir. Təndirlərin divarında içəri tərəfdən cızma xətlərə də rast gəlinir. Əldə olunan arxeoloji materialların çoxu – şirli və şirsiz saxsı məmulat quyulardan tapılmışdır; orijinal formalı şirsiz qab nümunələri, basma üsulu ilə bəzədilmiş rəsmli boyalı qablar diqqəti cəlb edir. Arxeoloji materialların müqayisəli təhlili D.-in 9–11 əsrlərdə mövcud olduğunu təsdiqləyir.

DAŞBULAQ MAĞAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Horand qəs.-ndən 17 km c.-dadır.

DAŞBULAQHACILAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 22 km şm.-q.-dədir.

DAŞÇA – Azərb. Resp. Qəbələ r-nunda kənd. Daşa ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 km c.-q.-də, Qəbələ–Ağdaş avtomobil yolu kənarında, Qanıx-Əyriçay çökəkliyindədir. Əh. 840 (2011); taxılçılıq, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, tibb məntəqəsi var.

DAŞÇEVİRƏNLƏR (*Arenaria*) – cüllütkimilər fəsiləsindən quş cinsi. Bədənin uz. 26 sm-ədək, kütləsi 180 q-ədək

Adi daşçevirən (*Arenaria interpres*).

olur. Konusvari, nisbətən qısa, iti dimdiyi və güclü inkişaf etmiş boyun əzələləri səciyyəvidir. İki növü var. Adı D.-in (*A. interpres*) qara qanadları iki ağ zolaqlı, bel və qarın hissəsi ağdır. Yayda yetkin erkək D.-in başı və sinəsi ağ-qara bəzəkli, çiyin və qanadlarının yuxarısı parlaq-kürən rəngli olur. Yetkin quşların ayaqları narıncıdır; dişilərin və cavan erkəklərin rəngləri az parlaqdır. Qışda tük örtüyündə tünd-boz tonlar üstünlük təşkil edir. Qara D.-də (*A. melanocephala*) kürən rəng yoxdur, ayaqları tündür. Adı D. Arktikanın yüksək enliklərində və şimal dənizlərinin sahillərində sirkumpolyar yuvalayır; mülayim enliklərə yalnız Baltika dənizi ərazisindən daxil olurlar; qışlayan və çoxalmayan fərdlərə 65° şm. e.-ndən 45° c. e.-nədək bütün qitələrdə rast gəlinir. Qara D. Alyaskanın qərb sahillərində yuvalayır, Çukotkaya uçub gedirlər. D., əsasən, onurğasızlarla qidalanırlar, qida axtararkən dimdikləri ilə daşları və digər əşyaları çevirirlər (adı da buradandır). Ayrı-ayrı cütlər, bəzən kiçik koloniyalar şəklində yaşayırlar. 3–4 yumurta qoyur, 3 həftəyədək kürt yatırılar və balaları cütlüyün ikisi böyüdür; 19–21 günlüyündə cavan fərdlər uçmaq qabiliyyətini qazanırlar.

DAŞDALIQCAR – Azərb. Resp. Lənkəran r-nunun Mamusta ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 16 km c.-da, Lənkəran–Astara avtomobil yolu kənarında, Lənkəran ovalığında. Əh. 1463 (2011); tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

DAŞDƏLƏN (*Saxifraga*) – daşdələnkimilər fəsiləsindən ən böyük bitki cinsi. Çox vaxt qayaların yarıqlarında bitir (adı da buradandır). Gövdələri dikkuran. Yarpaqları müxtəlif formalı rozetvari, ətli və ya dərivarıdır; bir çox yüksək dağ növlərində (məs., süpürgəvari D., *S. pani-*

Quruayaq daşdələn (*Saxifraga scleropoda*).

culata və quruayaq D., *S. scleropoda*) kalsium-hidroksid ifraz edən vəziciklər var. Çiçəkləri ikicinsli, ikiqat çiçəkyanlıqlı, beşüzvlü, müxtəlif rəngli təpə çiçək qruplarında müxtəlif tiptə, bəzən tək yerləşir. Meyvələri – ikiyuvalı qutucuqdur. D. toxumlarla və vegetativ yolla (kökümsovlar və ya qoltuqaltı yumrulaşmış soğanlaqlarla) çoxalır. Şimal yarımkürəsinin hər yerində (səhralardan başqa), hətta tropik dağlarda 370-ə yaxın növü yayılmışdır. Azərb.-da bir neçə növə, əsasən, dağlarda rast gəlinir. Əksər D. bəzək bitkisi kimi becərilir.

DAŞDƏLƏNKİMİLƏR (*Saxifragaceae*) – çiçəklilik fəsiləsi. Çoxillik, bəzən birillik və ya ikiillik otlardır. Hünd. bir neçə sm-dən 1,5 m-ədək olur. Yarpaqları sadə, bütöv və ya yarılmış, çox vaxt növbəli, bəzən kökyanı rozet əmələ gətirir. Adətən, təpə çiçək qrupunda toplanmış çiçəkləri ikicinsiyətli, aktinomorf; çiçəkyanlıqları 5 üzvlüdür. Ləçəklərin forma və rəngi müxtəlifdir. Meyvələri qutucuqdur, toxumları xırdadır. 30 cinsi (əksəriyyəti Şimali Amerikanın q. hissəsində bitir), 600-ə qədər növü var və başlıca olaraq Qolarktikada (Şm. yarımkürəsinin qeyri-tropik hissəsi), xüsusilə də çoxu, dağlarda yayılmışlar. D., əsasən, rütubətsevən bitkilərdir, ancaq onlardan bəziləri dağətəyi və yüksək dağların quru yerlərində bitir. D. arasında bağ və parklarda becərilən çoxlu dekorativ bitkilər var.

DAŞDƏMİRBOYLİ – Azərb. Resp. Ağsu r-nunda kənd. Daşdəmirböyli ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km c.-ş.-də, Ləngəbiz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 1065 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana var.

DAŞDİBİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Muğan kəndistanında, Germi–Biləsuvar avtomobil yolunun kənarındadır.

DAŞDİYEY Rahim Abas oğlu (d.27.2.1951, Qaradağ r-nunun Güzdək k.) – Azərb. kimyaçısı, kimya e.d. (1994). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir (1973). 1982 ildən Azərb. Resp. Dövlət Neft Şirkətinin Neft-Qaz Elmi Tədqiqat Layihə İn-tunda ətraf mühitin mühafizəsi laboratoriyasının müdürüdür. Elmi tədqiqatları neftin çıxarılması, nəqli və saxlanması zamanı ətraf mühiti çirkəndirən potensial mənəblərlə mübarizədə istifadə olunan kolloid kimyəvi üsulların, vasitələrin tədqiqinə və işlənilməsinə həsr edilmişdir. 160-dan çox elmi əsərin, o cümlədən bir monoqrafiya müəllifidir.

Daşgil
palçıq
vulkani.

Əsəri: Защита окружающей среды при добыче, хранении и транспорте нефти с применением коллоидных композиций. Б., 1998.

DAŞGİL – Azərb. Resp.-nda palçıq vulkanı. Qaradağ r-nu (Bakı ş.) arazisində, Ələt d.y. st.-ndan 2–2,5 km şm.-da yerləşir. En istiqamətdə uzanan yastı yüksəklikdən ibarətdir. Tektonik cəhətdən eyniadlı qırışıqın q. periklinallı üzərində yerləşmiş və ox pozulmalarına uyğun gəlir. Fəaliyyətdə olan sopka, salz və qrifonlardan intensiv surətdə qaz və az miqdarda neftli palçıq çıxır. 1902, 1908, 1912 və 1926 illərdə güclü püskürmüşdür. Sopka brekçiyasının həcmi 259 mln. m^3 , yayıldığı sahə 472 ha-dır; qazıma məlumatlarına görə, qalınlığı 55 m-ə bərabərdir. **DAŞGİL NEFT-QAZ YATAĞI** – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu arazisində, Şamaxı-Qobustan neftli-qazlı r-nunda, Bakı ş.-ndən 60 km c.-q.-də yerləşir. 1949–50 illərdə sahədə struktur xəritəyəalma, 1961 ildə qravimetriya, sonrakı illərdə seysmik işlər aparılmışdır. Struktur tektonik cəhətdən en istiqamətində uzanan braxiantiklinaldan ibarətdir; layların yatım bucağı şm. qanadda 5–15°, c. qanadda 25–30° təşkil edir; amplitudası 50–500 m arasında dəyişir. Daşgil qırışığı hüdudlarında yer səthində çoxlu sayda neft-qaz çıxışları müşahidə olunur. Sahədə axtarış-kəşfiyyat qazma işlərinə 1950 ildə başlanılmışdır. Yataq 1955 ildə açılmış (quyu № 15, Məhsuldar qatın VII horizontu, 75–100 t/gün neft) və həmin ildə də istismara verilmişdir. Sonrakı illərdə V horizontdan da neft-qaz axını alınmışdır. Yatağın geol. quruluşunda Diatome lay dəstəsi, Pont mərtəbəsi, Məhsuldar qat, Akçaqıl, Abşeron, Dördüncü dövr çöküntüləri iştirak edir. Kollektorların məsaməliyi 19%, keçiriciliyi 0,20 mkm^2 -dir. Neftin sıxlığı 910 kq/m^3 , tərkibində parafinin miqdarı 0,6%, asfaltənlər 2,4–4%, qatran 28%

dir. İşlənmənin əvvəlindən 1.1.2011 il tarixinə cəmi 330 min t neft, 35 mln. m^3 qaz hasil edilmişdir.

DAŞXƏRMƏN – İrəvan qub.-nın Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşişkənd, 3.1.1935 ildən Mikoyan, 6.12.1957 ildən Yeğeqnadzor r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ildə ermənilərin hücumlarına məruz qalan kənd yandırılmış, əhalisi isə qovulmuşdur.

DAŞIN CİLALANMASI – bax *Daş emalı*.

DAŞIN FAKTURALI EMALI – bax *Daş emalı*.

DAŞIN KALİBRLƏNMƏSİ – bax *Daş emalı*.

DAŞIN ULTRASƏSLƏ EMALI – ultrasəs tezlikli yüksəkenerjili rəqslər vasitəsilə daşların istiqamətlənmiş dağıdılması; 20 əsrin 40–50-ci illərindən tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Üzlük, bəzək və zərgərlik daşlarının (əsasən, bərk və kövrək növlərinin) emalında (həcmli relyefə malik naxişli tavalər istehsalı, məmulatın səth strukturunun aşkarlanması, zərgərlik məmulatları hazırlanması və s.-də) istifadə olunur.

D.u.e. iki əsas növə ayrılır: yalnız ultrasəs enerjisindən istifadə etməklə emal və ya ultrasəs rəqslərini mexaniki alətə yönəltməklə emal. Birinci üsulda daş onun səthi ilə alət arasında qalan abraziv (karbid-silisiyum və s.) dənələri vasitəsilə emal olunur; alət ultrasəs tezlikli (25 kHs -ədək) hərəkəti abraziv dənələrinə (1 sm^2 -də 100 minədək) ötürür, onlar da öz növbəsində emal olunan səthdən süxur hissəcikləri qoparırlar. D.u.e.-nin bu üsulu kiçik diametrlili dəlidlərin açılması və profilli emal üçün istifadə edilir. Bu əməliyyatları həyata keçirən qurğuya ultrasəs generatoru; generatorun ultrasəs

tezlikli elektrik rəqslərini alətə mexaniki rəqslərinə çevirən rəqslər sistemi (konsentratör və alətlə birlikdə maqnetostriktor); emal zonasına abraziv suspenziya verən hidrosistem; ötürmə sistemi daxildir. D.u.e.-nin ikinci üsulunda kəsici alətlə daşın mexaniki emalı proseslərinə məcburi istiqamətləndirilmiş ultrasəs rəqsləri ilə təsir edilir. Bu halda maqnetostriktor konsentratör və kəsici alətlə (bərk ərintili, yaxud almazlı) vahid konstruksiyada birləşdirilir.

DAŞINAR ƏMLAK, mülki hüquqda – pul və qiymətli kağızlar da daxil olmaqla daşınmaz obyektlərə (bax *Daşınmaz əmlak*) aid edilməyən əşyalar. Daşınar əşyalar daşınmaz hesab edilən əmlak kompleksinə tərkib hissəsi kimi daxil edildikdə, onlar bütün belə daxiləldilmə müddətində daşınarlıq hüququ xassəsini avtomatik itirir.

Əşyaların daşınar və daşınmaz növlərə bölünməsi hələ Roma hüququ dövründən məlum olsa da, o zaman onlar arasında hüquqi fərq cüzi idi. Müasir hüquqda bəzi ölkələr (Fransa, İtaliya və s.) bu cür təsnifatı əşya hüquqlarına və məhkəmə iddialarına da şamil edir. Azərb. Resp.-nda belə bölgü əşyalar və onların ekvivalentləri ilə (pul və qiymətli kağızlarla) məhdudlaşdırılmışdır.

Əşyanın D.ə.-a aid edilməsinin hüquqi nəticələri sövdələşmə şərtlərinə daha çox təsir göstərir: qanunla birbaşa nəzərdə tutulmuş nadir istisnalardan (məs., avtonəqliyyat və motonəqliyyat vasitələri) başqa, D.ə. obyektləri və onlara hüquqların dəyişməsi qeydiyyatata alınır. Daşınmaz əmlakdan fərqli olaraq, təsərrüfat idarəçiliyində olan daşınar əşyalara sərəncamvermə qaydası sadədir; adətən, onların özgəninkiləşdirilməsi üçün mülkiyyətçinin əvvəlcədən razılığı tələb olunmur. D.ə.-la bağlı olan öhdəliklərin yerinə yetirilməsi yeri, bir qayda olaraq, onun harada yerləşməsindən asılı deyil.

Əgər sahibsiz daşınar əşyanın mənimlənməsi Azərb. Resp.-nin Mülki Məcələsi ilə qadağan edilməmişsə və ya onu mənimlənmək hüququna malik olmuş başqa şəxsin hüquqlarını pozmursa, şəxs həmin əşyanı sahibliyə qəbul etdikdə ona mülkiyyət hüququ əldə edir. Daşınar əşyanın mülkiyyətçisi yoxdursa və ya məlum deyilsə, yaxud keçmiş mülkiyyətçisi mülkiyyətdən imtina edərək əşyaya sahibliyə xitam verirsə, daşınar əşya sahibsiz sayılır. **DAŞINMAZ ƏMLAK** – mülki hüquq obyektlərinin torpaq sahələri, yerin təki sahələri, ayrıca su obyektləri və torpaqla

möhkəm bağlı olan hər şey, yəni təyinatına tənasübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlərdən ibarət xüsusi növü. Həmin obyektlər “təbiətinə görə” (torpaq sahələri, yerin təki sahələri, sututarlar və binalar, qurğular, başa çatdırılmamış inşaat obyektləri), “qanuna görə” (hava və dəniz gəmiləri, daxili sulara üzən gəmilər, kosmik obyektlər) və “təyinatına görə” (əmlak kompleksi elementləri, binalarda mənzillər və mənzillərərası məkanlar, həmişəlik birləşdirilmiş əşyalar) D.ə. olmaqla təsnif edilir. Digər əmlak da qanunda D.ə. əşyalarına aid oluna bilər. Qanuna əsasən daşınmaz əmlak sayılan əşyaların siyahısı hər bir dövlətin hüququnda tam müfəssəldir. Anql-saks hüquq sistemində D.ə. “real-estate” – maddi aləm obyektləri olan D.ə.-a (binalar, qurğular, torpaq sahələri və s.) və “real-property” – D.ə. obyektləri üzərində əmlak hüquqlarına bölünür.

Hələ Qədim Roma hüququ D.ə.-ı fərqləndirirdi, lakin xüsusi hüquqi rejim yalnız təbiətinə görə D.ə.-in məxsusi hüquqların və yüklülüklərin yaranması, eləcə də özəl və ümumi maraqların – *servitutların*, *superfisi*lərin və s. balansını saxlamaq zərurəti ilə müəyyənlanmışdır.

D.ə.-in xüsusi kateqoriyasını əmlak kompleksləri – ümumi təyinatı üzrə vahid tam kimi istifadə edilən və qarşılıqlı əlaqədə olan daşınmaz və daşınar əşyaların məcmusu təşkil edir (bax *Müəssisə*).

D.ə. ömürlük irsi sahiblik, daimi müddətsiz istifadə, *servitutlar* və digər yüklülüklər də daxil olmaqla istənilən əşya hüququnun obyektini, həmçinin alqı-satqı, girov (ipoteka), icarə, lizinq və əşya hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və xitam ilə bağlı digər əqdlərin predmeti ola bilər. Ətraf mühiti, tikinti sahəsini, digər şəxslərin qanuni hüquq və maraqlarını qorumaq məqsədilə D.ə.-a olan hüquqların (xüsusilə istifadə və sərəncamvermə) reallaşdırılması xüsusiyətləri qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir. D.ə. obyektlərinin bəzi növlərinin (torpaq sahələri, yaşayış sahələri və s.) istifadəsi yalnız məqsədli təyinatına görə qanunvericilik yolu ilə məhdudlaşdırıla bilər. D.ə. obyektlərinin ayrı-ayrı növləri (yerin təki, meşələr və s.) məhdud həcmində, bərpa olunmamasına və s. görə dövrüyədən çıxarılmışdır. Bir çox ölkələrin qanunvericiliyi əqdlər (məs., satqı, icarə, ipoteka) bağlanarkən, torpaq sahəsinə hüquqların onunla bağlı olan D.ə. hüquqlarından asılılığını müəyyən edir.

D.ə. obyektləri tarixi və mədəni, yaxud coğrafi və bioloji dəyərinə görə xüsusi hüquqi statusa malik ola bilər. Ən dəyərli mədəni və təbii irs abidələri YUNESKOnun *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

Hüquqda D.ə. yüksək sosial və iqtisadi dəyərliliyinə görə daşınar əmlaka qarşı qoyulur (bax *Daşınar əmlak*) və daha yüksək dərəcədə hüquqi tənzimləməyə, rəsmiyyətə riayət olunmasına [məs., D.ə. obyektlərinə hüquqların (qeydiyyatın titulu sistemi) və onlarla əqdlərin (qeydiyyatın akt sistemi) qeydiyyatı] məruz qalır. Əksər ölkələrdə qeydiyyatın titulu sistemində riayət edilir; bu zaman qeydiyyatın predmeti hüququn özü, həmçinin bu hüquqların məhdudlaşdırılması (yüklülüyü) olur. Belə sistemdə əsas prinsip “qeydiyyatızsız hüquq yoxdur” prinsipidir. Anql-saks hüquq sistemində malik ölkələr çox vaxt “qeydiyyatızsız əqd yoxdur” prinsipinə əsaslanan akt sistemini tətbiq edirlər. Açıq hakimiyyət institutu kimi dövlət qeydiyyatı D.ə. obyektlərinin və onlarla əməliyyatların aparılması əsaslarının leqallaşdırılması vasitəsidir, eyni zamanda hesabat-nəzarət funksiyalarını da yerinə yetirir. Özbaşına tikinti (D.ə. obyektinin müəyyən edilmiş normaları pozmaqla inşası) hallarında ona hüquqların tanınması yalnız məhkəmə yolu ilə, yaxud inzibati qaydada mümkündür.

DAŞIYICI KUZA – çərçivəsiz avtomobillərin kuzası; bir çox avtomobillərin konstruksiyasında tətbiq edilir. Bax *Avtomobil kuzası*.

DAŞIYICI RAKET – Yerin süni peyklərini, planetlərarası kosmik aparatları, orbital stansiyaları, kosmik gəmiləri və başqa faydalı yükləri kosmosa çıxaran çoxpilləli (2–5 pilləli) raket. Energetik xarakteristikalarına və müəyyən yük kütləsinin aşağı Yerətrafi orbitə çıxartmaq qabiliyyətinə görə D.r. şərti olaraq yüngül (Yerətrafi orbitə 5 t-ədək yük çıxara bilər), orta (5–20 t-ədək yük çıxarır), ağır (20–100 t), çox ağır (100 t-dan çox) siniflərə ayrılır. Yüngül sinif D.r.-lərə “*Avanqard*”, “*Arian*”, “*Diaman*”, “*Kosmos*”, “*Skaut*” və s., orta siniflərə “*Vostok*”, “*Soyuz*” və s., ağırlara “*Proton*”, çox ağırlara “*Energiya*” və s.-ni misal göstərmək olar. Bir sıra D.r.-lərin son pillələrinin mühərrikləri bir neçə dəfə işə qoşulmaq imkanına malikdir. Bu da orbit yüksəkliyini və mailliyini dəyişdirmək üçün manevr etməyə, həmçinin süni peykin orbitindən faydalı yükün startına imkan verir.

DAŞIYICI VİNT, *aparıcı vint* – helikopterin uçuşunu həyata keçirmək və idarə olunmasını təmin etmək üçün lazım gələn aerodinamik qüvvəni yaradan hava vinti. D.v. helikopterin yuxarı hissəsindəki valın üzərində yerləşdirilən pərlərdən və oymaqdan ibarətdir. D.v.-lər pərlərin sayına (2-dən 8-ədək), onların konstruksiyasına (taxta, metal, plastik kütlə), oymağa bərkidilməsinə (oynaqlı, elastik, sərt) və fırlanma hərəkətini təmin edən inqialın tipinə (mexaniki və ya reaktiv) görə bir-birindən fərqlənirlər. Əymə avtomatı vasitəsilə D.v.-in pərlərinin istiqamət bucağı bütün pərlərdə eyni zamanda (vintin dartı qüvvəsini və helikopterin şaquli hərəkətini dəyişdirmək üçün) və dövrü (dartı vektorunun mailliyini dəyişdirmək və irəliləmə hərəkətini, eləcə də helikopteri idarə etmək üçün) dəyişdirilir; Mühərrik işləmədikdə (imtina zamanı) helikopteri endirmək üçün D.v.-in *avtorotasiya* rejimindən istifadə edilir.

DAŞKEYTİ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Basarkeçər, 11.6.1969 ildən Vardenis r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1850–60 illərdə azərb.-lar kənddən qovulmuş və o vaxtdan kənd xarabə qalmışdır.

DAŞKƏLƏM – bax *Kolrabi*.

DAŞKƏND – İrəvan qub.-nın Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən Vayk r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1832 ildən sonra əhalisi sıxışdırılıb kənddən çıxarıldıqdan sonra kənd ləğv olunmuşdur. **DAŞKƏND** – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Basarkeçər, 11.6.1969 ildən Vardenis r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ilin yanvarında kənd erməni-daşnak hücumuna məruz qalmış, əhalisi qovulmuş, kənddə Türkiyədən gələn ermənilər yerləşdirilmişdir. 1922 ildə kəndin azərb. əhalisi geri qayıtmış, lakin 1988 ildə kəndin azərb. əhalisi növbəti dəfə deportasiyaya məruz qalmışdır. 19.4.1991 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Hayrk qoyulmuşdur.

DAŞKƏND – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Şuşikənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km c.-da, Xankəndindən 3 km c.-ş.-də, Qarqar çayının sağ sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 80; işğaldan (1992, fevral) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, tibb məntəqəsi var idi.

DAŞKƏND – Özbəkistanın paytaxtı. Daşkənd vil.-nin mərkəzi. Əh. 2,4 mln. (2015). Ölkənin şm. hissəsində, Tyanşan d-rının q. ətəklərində, Çirçik çayının dərə-

Daşkənd. Özbəkistan Ali Məclisinin binası.

sində, dəniz səviyyəsindən 440–480 m yüksəklikdədir. Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Metropoliten (1977 ildən).

Salındığı vaxt dəqiq müəyyən deyildir. D. ərazisində Daş dövrünə aid əşyalar, kurqanlardan tunc güzgü, eramızdan əvvəlki əsrlərə aid müxtəlif ölkələrin sikkələri tapılmışdır. Yaşayış yeri kimi şəhər 4–5 əsrlərdən mövcuddur. Tarixi mənbələrdə ilk dəfə Çaç (Şaş) adı ilə rast gəlinir. D. Şərqi ilə Avropa arasındakı ticarət yollarının kəsişməsində, əkinçilik vahəsinin mərkəzində yerləşirdi. 6 əsrdə *Türk xaqanlığının* tərkibinə qatılmış, ətrafı müdafiə sədləri, daxilində içqala (qalıqları saxlanmışdır) olmaqla xüsusi divarla əhatələnmişdi. Əmək alətləri və məişət əşyaları yerli mədəniyyətin yüksək səviyyəsindən xəbər verir. D. ətrafında 6–8 əsrlərə aid feodal qəsrləri qalmışdır. Onlardan birinin qalıqları şəhərin şm.-ş.-indəki Ağtəpədədir. 8–9 əsrlərdə şəhər

Daşkənd. Həzrəti İmam memarlıq ansambli. 16 əsr.

Binkənd adlandırılmış və müstəqil Çaç (Şaş) qurumunun mərkəzi olmuşdur. 8 əsrin əvvəllərində ərəblər tərəfindən işğal edilmişdir. Köçərilərin basqınları nəticəsində dəfələrlə dağıntılara məruz qalmışdır. 9–10 əsrlərdə Samanilər, 10 əsrin sonundan 13 əsrin əvvəllərində Qaraqanilər və Qarakitaylar dövlətlərinin tərkibində idi. D. kimi adı ilk dəfə 11 əsrdə Orta Asiya alimi Biruni tərəfindən qeyd olunur. 13 əsrin əvvəlində Xarəzmşah Məhəmməd II Ələddin tərəfindən tutulmuş, onun əmri ilə 1214 ildə şəhər dağıdılmış və əhalisi köçürülmüşdü. 14 əsrdə D.-i tutan *Teymur* onu Teymurilərin iri qalalarından birinə çevirmişdi. 16 əsrin ikinci yarısında *Buxara xanlığına* birləşdirilmiş, 17–18 əsrlərdə qazaxların və kalmıqların işğallarına məruz qalmışdır. 1809 ildə *Kokand xanlığının* tərkibinə qatılmışdır.

1865 ildə Rusiya tərəfindən tutulmuş, 1867 ildən Türküstan gen.-qubernatorlu-

ğunun və Sırdərya vil.-nin mərkəzi olmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində D. Orta Asiyanın əsas ticarət, sənətkarlıq mərkəzi, nəql. qovşağı idi. 1904–05 illərdə D.-də ilk s.-d. dərnəyi yaradılmış, 1906 ildə burada Türküstan s.-d. təşkilatlarının 1-ci konfransı keçirilmişdir. 1917 il noyabrın 1 (14)-də sovet hakimiyyəti qurulmuşdur. 1918–24 illərdə Türküstan MSSR-in, 1930–91 illərdə Özb. SSR-in paytaxtı olmuşdur. 1991 ilin sentyabrından müstəqil Özb. Resp.-nin paytaxtıdır.

Şeyxantaur və Yunis xan (hər ikisi 15 əsr, sonralar yenidən tikilmişdir), imam Kəffal Şaşi (16 əsr) məqbərələri, Barak xan və Kükəldaş mədrəsələri (hər ikisi 16 əsr) D.-in tarixi memarlıq abidələridir. 1865 ildən D.-in köhnə hissəsindən ş.-də müntəzəm planlaşdırma üzrə yeni şəhər salınmağa başlandı. Vahid plan əsasında çoxlu bağ və parklar, meydanlar salındı: Mərkəzi bağ, Müstəqillik meydanı və s. Böyük knyaz N.K. Romanovun sarayı (1889–91, memarlar V.S. Geynselman, A.L. Benua; hazırda Özb. XİN-in Qəbul evi), D. rəsədxanasının tikililəri kompleksi (19 əsrin sonları, memar Geynselman; hazırda M. Uluqbəy ad. Astronomiya İn-tu) və s. 19 əsrə aiddir. Özb. Yazıçılar İttifaqının binası (1940, memarlar S. Lariyonov, V. Vorçək), şəhərin rəmzi sayılan Saat qülləsi (1947, memar A.A. Məhəmmədşin; gəctərəşliq işləri Şirin Muradovundur), Özb. Opera və Balet Teatrının binası (1940–47, memar A.V. Şusev) D.-in diqqətəlayiq memarlıq abidələridir. 1966 il zəlzələsindən sonra D.-də nəhəng yenidənqurma və inşaat işləri aparılmışdır: yeni mərkəz salınmış, 2 km-lik merional esplanada boyunca ansambl sistemi yaradılmışdır. Mərkəzin tikintiləri

Daşkənd. Kükəldaş mədrəsəsi. 16 əsr.

Daşkənd. Roma-katolik kostyolu.

Daşkənd. Özbəkistan Milli Bankının binası.

içərisində Müstəqillik meydanı ansamblı (1966–72, memarlar B.S. Mezentsev və b.), 20 mərtəbəli inzibati bina (1974), “Özbəkistan” mehmanxanası (1974), Mətbuat evi (1975) və s. var. Şəhərdə bir çox mikrorayon (Qaraqamış, Yunisabad və s.), yaşayış massivləri (Çilənzər və s.) salınmışdır.

D.-də 30-dan çox ali təhsil müəssisəsi, o cümlədən Özb. Milli Un-ti (1918), Texniki Un-t (1920), İqtisadiyyat İn-tu (1931), Tibb İn-tu (1935), İncəsənət İn-tu (1945), İnformasiya Texnologiyaları İn-tu (1955; 2002 ildən indiki adı ilə), Kimya Texnologiyası İn-tu (1991), Ali Hərbi-Texniki Məktəb (1990); Özb. Elmlər Akademiyası (1943), Astronomiya İn-tu (1873), Nüvə Fizikası İn-tu (1956) və s.; 11 teatr (o cümlədən “İlxom” teatri, Mukimi ad. dram teatri, kukla teatri və s.), 22 muzey (Özb. incəsənəti, Özb. xalqla-

rının tarixi, Özb. tətbiqi sənəti və s.), Milli simfonik orkestr fəaliyyət göstərir.

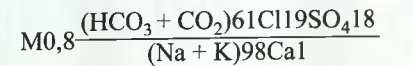
Maşınqayırma və metal emalı sənayenin aparıcı sahələridir. İri yüngül sənaye (pambıq parça, trikotaj, ayaqqabı, tikis və s.) mərkəzidir. Kimya, neft-kimya (“Özbəkkimyaplast” İB; “Özbəkplastik” EİB; lak-boya, solidol, oksigen zavodları), kimya-əczaçılıq, yeyinti məhsulları (süd, ət, konserv, qənnadı, tütün və s.) sənayesi inkişaf etmişdir. Tikinti materialları (o cümlədən şüşə sənayesi), saxsı-çini məmulatları və s. istehsal olunur.

DAŞKƏND BƏYANNAMƏSİ (1966) – SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri A.N. Kosiçinin iştirakı ilə 1966 il yanvarın 4–10-da Daşkənddə Pakistan prezidenti M. Əyyub xan ilə Hindistan baş naziri L.B. Şastri arasında keçirilən görüş zamanı imzalanmışdır. SSRİ-nin təşəbbüsü ilə keçirilmiş görüş 1965 ilin avqust-sen-

tyabrında Kəşmir r-nunda Hindistan-Pakistan silahlı münaqişəsi ilə əlaqədar həmin dövlətlər arasında kəskinləşmiş münasibətləri danışıqlar yolu ilə normal hala salmaq məqsədini daşıyırdı. Bəyannamə tərəflərin silahlı qüvvələrinin münaqişə baş verənədək mövcud olmuş mövqelərə çəkilməsini, diplomatik nümayəndəliklərin normal fəaliyyətinin bərpasını, Hindistan və Pakistan arasında iqtisadi və ticari əlaqələrin yenidən qurulmasını və s. nəzərdə tuturdu.

D.b.-nə uyğun olaraq 1966 il fevralın 25-də hər iki tərəfin qoşunları münaqişədən əvvəlki (1965 il avqustun 5-dək) mövqelərə çəkildi. D.b. Hindistan və Pakistan arasındakı münasibətlərdə mübahisəli məsələlərin həlli üçün real zəmin yaratdı. **DAŞKƏND MİNERAL SU BULAQLARI** – Özbəkistanda balneoloji kurort. Daşkənd ş.-nin 20 km-liyindədir. Yay istis (iyulda orta temp-r 27 °C), qışı mülayimdir (yanvarda orta temp-r –1°C); yağıntının illik miqdarı təq. 370 mm. Suyundan içmək və vanna qəbulu üçün istifadə olunur.

Balneoloji tərkibi:

T57°C

Dayaq və hərəkət orqanları, periferik sinir və həzm sistemləri, ginekoloji, dəri xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. **DAŞKƏND VİLAYƏTİ** – Özbəkistanda vilayət. 1938 il yanvarın 15-də təşkil edilmişdir. Sah. 15,3 min km². Əh. 2,6 mln. (2012). 15 tumanı (r-nu), 16 şəhəri, 18 ştq. var. Mərkəzi Daşkənd ş.-dir.

Təbiət. D.v. ərazisinin çox hissəsi dağətəyi düzənlikdir. Şm.-ş. və ş. hissələrini Qərbi Tyaşan d-rının silsilələri (Çatkal–4045 m, Pskem – 4299 m və s.) tutur. D.v. yüksək seysmik zonadadır. Faydalı qazıntıları: qonur kömür, mis filizi, polimetallar, ti-

Daşkənd. Teymurilər Tarixi Dövlət Muzeyi.

kinti materialları və s. İqlimi kəskin kontinentaldır. Orta temp-ı yanvarda $-1,3^{\circ}\text{C}$ -dən $-1,8^{\circ}\text{C}$ -yədək, iyulda $26,8^{\circ}\text{C}$ -dir. İllik yağıntı $250-500\text{ mm}$ -dir. Mühüm çayı Sırdərya və onun qollarıdır. Çaylardan suvarma və enerji mənbəyi kimi istifadə olunur. Əsasən, boz, çimli-qonur, çəmən-çöl torpaqları, çay terraslarının aşağı sahələrində və qunt sularının yer səthinə yaxın yerlərində çəmən və bataqlıq torpaqları, çay dərələrində allü-vial torpaqlar yayılmışdır. Dağların yamacları $1200-1400\text{ m}$ -dək dağ çölləri, yuxarı qalxdıqca seyrək kolluqlar, 2000 m -dən yüksəkdə subalp və Alp çəmənliyi ilə örtülüdür. Düzənlikdə sünbülqıran, ərəbdovşanı, sürünənlərdən çöl-tısbəğəsi, kərtənkələ və s., tuqaylarda çaqqal, dovşan, dağyamaclarında və dağlarda oxlu kirpi, dağqoyunu, quşlardan kəklik və s. var.

Təsərrüfat. ÜRM-in ümumi həcmində sənaye istehsalının payı $-27,8\%$, k.t.-nin $-24,4\%$, tikintinin $-4,1\%$, ticarət və ictimai iaşənin $-8,0\%$, nəql. və rabitənin $-14,5\%$, material istehsalının digər sahələrinin $-14,9\%$, vergilərin $-6,3\%$ təşkil etmişdir. ÜRM-in ümumi həcmində kiçik

biznesin payına $54,7\%$, xidmətlərin payına $37,4\%$ düşür. Adambaşına ÜRM $807,34$ dollardır. 2010 ildə vil. üzrə sənaye məhsullarının istehsal həcmi $1,592$ mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Sənaye. Vil. mineral xammal ehtiyatları ilə zəngindir. Ərazidə qonur kömür ($1965,3$ mln. t) və kaolin ($1338,2$ mln. t) yataqları; dəmir (120 mln. t), mis ($18,1$ mln. t), qurğuşun ($240,7$ min t) və sink ($239,2$ min t), bismut ($701,7$ t), litium ($12,1$ mln. t), asbest (5819 t), molibden ($220,4$ min t), uran ($18,2$ min t), gümüş ($13,5$ min t), şüşə xammal ehtiyatları, sement, üznlük daş və s. istehsalı üçün xammal ehtiyatları var. Bu ehtiyatlar əsasında D. v.-nin şəhər və rayonlarında yanacaq energetikası, maşınqayırma, mədən metallurjiyası, kimya sənayesi, tikinti materialları sənayesi və digər sahələr inkişaf etmişdir.

D. v. resp.-nin iri sənaye regionudur. Resp.-da buraxılan sənaye məhsullarının 20% -i, elektrik enerjisinin -45% -i, kömürün -98% -i, sementin -43% -i, metal-yayıqın -100% -i və əlvan metalların əsas hissəsi vil.-də istehsal edilir. D. v.-ndə 87 iri müəssisə, o cümlədən xalq istehlak mallarının istehsalı üzrə 51 müəssisə fəaliyyət göstərir.

Yüngül ($13,6\%$), yeyinti ($15,3\%$) və kimya sənayesi (sənaye istehsalının ümumi həcmində $12,7\%$ -i), tikinti materiallarının istehsalı ($7,9\%$), maşınqayırma və metal emalı ($5,5\%$), yanacaq sənayesi ($2,4\%$) vil. iqtisadiyyatının aparıcı sahələridir.

Daşkənd vilayəti. Çatkal silsiləsi.

Almalıq mədən-metallurjiya kombinatı (Mərkəzi Asiyanın ən iri metallurjiya müəssisələrindən biri), "Özbəkmetkombinat" səhmdar istehsalat birliyi, əlvan metalların və metalyayıqların əsas hissəsini istehsal edən Özbəkistan çətinəriyən və istiyədavamlı metallar kombinatı (Çirçik ş.) fəaliyyət göstərir. Azot, fosfor gübrələri və digər kimya məhsullarını "Maxam-Chirchiq" ASC (Çirçik ş.) və "Ammofos-Maxam" ASC (Almalıq ş.) müştərək müəssisələri istehsal edir.

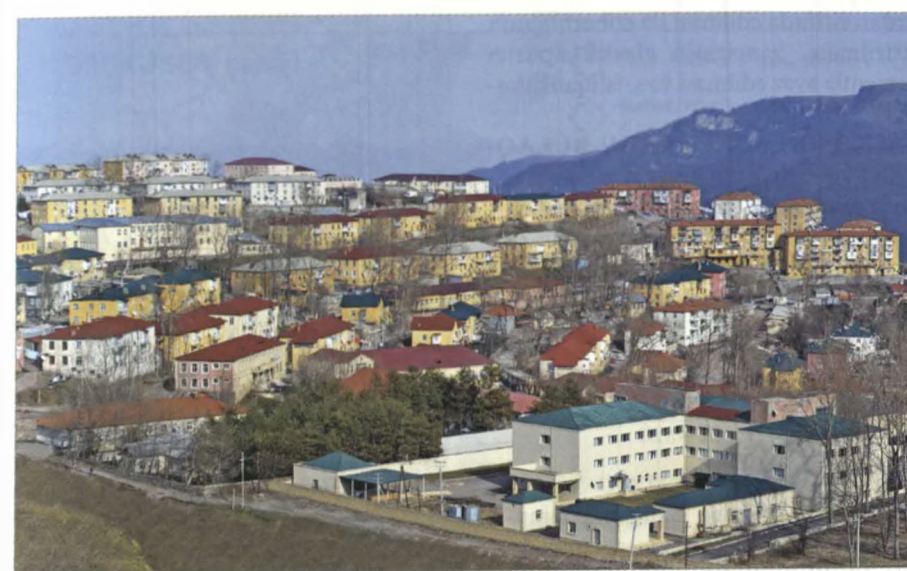
"Özbəkimyamaş" və "Çirçikkışmaş" ASC-lərin maşınqayırma müəssisələri vil.-in sənaye istehsalında (qaz-neft-kimya sahələrinin müəssisələri üçün avadanlıq və komplektləşdirici məmulatlar, pambıqşəpən, kultivator, sünbülqıran və k.t. istehsalı üçün ehtiyat hissələri) aparıcı yerlərdədir. Vil.-də tikinti materialları (sement, şifer, keramika, şüşə, kərpic, linoleum, dəmir-beton məmulatları və konstruksiyaları) istehsalı inkişaf etmişdir.

Kənd təsərrüfatı. K.t. istehsalının əsas resursları bitkililik (taxıl, çiyidli pambıq, tərəvəz, meyvə və giləmeyvə, üzüm) və heyvandarlıq (qaramal və dəvər, donuz, quş və balıq) məhsullarıdır. Vil.-in altı rayonu meyvə-tərəvəz məhsullarının istehsalı üzrə, digərləri isə pambıq və taxıl becərilməsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Pambıq və buğda əkinləri məhsuldar torpaqların $3/4$ -nü təşkil edir. D. v. resp.-də üzümçülük və şərabçılığın qədim mərkəzlərindən biridir. K.t. torpaqları $813,9$ ha təşkil edir (2010); $425,4$ min ha – otlaqlar, $305,1$ min ha – suvarılan torpaqlar, $35,7$ min ha – dəmyə əkinləri, $38,5$ min ha – bağlar və $11,7$ min ha – üzümlüklərdir.

Nəqliyyat. Vil.-in ərazisindən Özbəkistanı Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa ölkələri ilə əlaqələndirən d.y. nəql. qovşağı keçir. D.y.-lərinin uz. $249,0\text{ km}$ -dir. Beynəlxalq magistrallar da daxil olmaqla, avtomobil yollarının ümumi uz. 3960 km , o cümlədən vil. və yerli əhəmiyyətli yolların uz. 2324 km -dir.

DAŞKƏSƏN – Azərb. Resp.-nda şəhər (1948 ildən). Daşkəsən r-nunun mərkəzi. Gəncə d.y. st.-ndan 43 km , Bakıdan 406 km aralı, Qoşqar çayının sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. $10,8$ min (2011). 5 ümumtəhsil məktəbi (1141 şagird), 4 məktəbəqədər (150 şagird), 4 məktəbdən-kənar (732 şagird) təhsil müəssisəsi var.

DAŞKƏSƏN – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Süleymanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km şm.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 583 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl taxılçılıq,

Daşkəsən şəhərindən görünüş.

üzümçülük, heyvandarlıq və baramaçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var idi.

DAŞKƏSƏN – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Meşkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Meşgin kəndistanında, Meşginşəhrdən 16 km c.-ş.-dədir.

DAŞKƏSƏN – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyəhçəşmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyəhçəşmə qəs.-ndən 28 km ş.-dədir.

DAŞKƏSƏN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 12 km q.-dədir.

DAŞKƏSƏN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 7 km q.-dədir.

DAŞKƏSƏN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Deh-xarqan bölgəsinin Şiramin kəndistanında, Deh-xarqan qəs.-ndən 15 km c.-q.-dədir.

Daşkəsən ş. Heydər Əliyev Mərkəzi.

dağlıq ($1600-1800\text{ m}$) sahəsində, Gəncə ş.-ndən 35 km c.-q.-dədir. E.ə. I-ci minillikdən məlumdur. 1954 ildən istismar olunur. Yataq 4 sahədən (Şimal-Qərb-Şimal-Şərq sahələri, bilavasitə Daşkəsən yatağının özü, Cənub-Şərq-Cənub-Qərb sahələri və Cənubi Daşkəsən yatağı) ibarətdir.

Yatağın geol. kəsilşində aşağıdan yuxarı Üst Bayönün (Bayosun) kvarslı porfir tufları, tuflu alevritlər qatı; Batın aqlomerat tufları, porfiritlər və tuffitlərin lay dəstəsi; Oksford-Kimmeric əhəngdaşı lay dəstəsi; Kimmericin tuf və tuffitlər lay dəstəsi; Kimmeric-Tabaşirin ekstruziv diabaz porfiritləri iştirak edir. Bu lay dəstələrini qabbroid və qranitoid intruzivləri kəsir; intruzivlər üçün hibridlilik xarakterikdir. Yatağın geol. quruluşundakı süxurlar şm.-q. istiqamətdə (310°) uzanmış və qanadları az ($10-12^{\circ}$) meyilli olan Daşkəsən sinklinalını təşkil edir.

Şm.-q. və qismən də eninə istiqamətli dizyunktiv dislokasiyaların təsirindən yataq tektonomorf (pilləli) quruluşudur. Dəmir filizi qatı Üst Kimmeric yaşlı vulkanogen süxurların alt hissəsində və Üst Oksford – Alt Kimmeric yaşlı əhəngdaşı qatında linzavari formada və lay şəklində yatır. Kobalt filizləşməsi həm skarn dəmir yataqlarında linza, yuva və möhtəvi, həm də ayrıca filiz damarı şəklindədir. Daşkəsəndə 110 -dan artıq mineral təyin edilmişdir. Bunlardan daşkəsən və kalsikopiapit (tussit) yeni minerallardır. Daşkəsən yatağında eyni tipli kontakt-metasomatik yataqlardan fərqli olaraq karbonat süxurlar əvəzinə alümosilikat süxurlar skarnlaşmışdır. Yatağın əmələ gəlməsində yer təkinin ən dərini hissələrindən qalxmış Ca, Fe, Co elementlər üçlüyünün böyük təsiri olmuşdur. Bu üç əsas elementlərlə yanaşı, metasomatoza məruz qalmış ilkin süxurlar içərisindəki Ca və Mg da skarnlaşma prosesində iştirak etmişdir.

Daşkəsən ş. Gənclərin Təlim və İstirahət Mərkəzi.

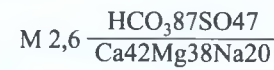
Daşkəsən filiz r-nunun c.-ş. hissəsində, Daşkəsən sinklinalının c. qanadında "Dəmir" (yatağı kəşf etmiş geoloq adına) və bundan bir qədər ş.-də Dardərə filizli sahələri aşkar edilmişdir. D.d. və k.f.y.-nda A+B+C₁ kateqoriyaları üzrə 252,4 mln. t, C₂ kateqoriyası üzrə isə 12,7 mln. t filiz ehtiyatı hesablanmışdır. Filizdə dəmirin orta miqdarı 36,5%, kobaltın orta miqdarı 0,53–0,60%-dir.

DAŞKƏSƏN MAŞIN – üzlük təbəqələr və s. memarlıq-inşaat məmulatları hazırlamaq məqsədilə mədən massivindən divar daşları, iri divar blokları və monolitlərin kəşib çıxardılması üçün maşın. Süxur massivindən blokların mişarlanması üçün lazımı (şaquli-köndələn, üfüqi, arxadan) kəsmə əməliyyatlarının hamısını yerinə yetirə bilən tam dövrlü (universal) və yalnız bir əməliyyatı icra edən yarımdövrlü D.m.-lara ayrılır. Emal edilən çıxıntının hündürlüyündən asılı olaraq alçaq pillələr (kəsmə hünd. 0,41 m-ədək) və hündür pillələr (0,41 m-dən çox) üçün D.m. olur. D.m.-lar işlək orqanın növünə görə təsnif olunur: sərt (bərk) işlək alətli (diskli mişar, dairəvi frez, zəncirli bar), elastik işlək alətli (kanat mişar), termiki alətli, hidroşırnaq alətli növləri var. İşlək aləti diskli mişar (bərk ərintili və ya almazlı) olan D.m. massivdən divar daşlarının, dairəvi frez olan D.m. iri divar blokları və üzlük daşlarının ayrılması üçün tətbiq edilir. İşlək aləti bar olan D.m. təyinatı və tətbiq sahəsinə görə divar və üzlük daşlarının hasilatı maşınlarına; iş xarakterinə görə pilləni və pilləüstü, karyerlərdə və yeraltı qazmalarda işləyən maşınlarla ayrılır. Barın kəsici orqanı bərk ərintidən hazırlanmış dişləri olan zəncirdir. Birbarlı və çoxbarlı D.m.-lar olur. Əksər maşınlar universaldır və daş blokunun massivdən ayrılması üçün lazım olan bütün əməliyyatları yerinə yetirə bilər. Açıq mədən işlərində üzlük daş hasilatı üçün istifadə olunan birbarlı D.m.-lar daha geniş yayılmışdır. Sıxılmış hava və benzin (yaxud oksigen və kerosin) qarışığı ilə işləyən qaz odlugundan ibarət olan termiki alətli D.m. qranit tipli kvars tərkibli süxurların kəsilməsi üçün istifadə edilir; məhsuldarlığı 1–1,5 m²/saat-dır. Hidroşırnaq alətli D.m. səyyar avadanlıqdır. Onun ucluq-forsunka şəkilli işlək orqanı 1200–2000 kPa təzyiqlə su şırnağı vurur. Qranit hasilatında məhsuldarlığı 1–1,8 m²/saat-dır.

D.m.-ların təkmilləşdirilməsi işçi orqanların almaz və bərk ərintili material-

lardan istifadə edilməsi ilə etibarlılığının artırılması, zəncirinin elastik aparıcı elementlə əvəz edilməsi və s. istiqamətlərdədir.

DAŞKƏSƏN MİNERAL SU BULAQLARI – Azərb. Resp. Daşkəsən r-nu ərazisində mineral su bulaqları. İki bulaqdan – Aşağı və Yuxarı Daşkəsən mineral su bulaqlarından ibarətdir. Aşağı Daşkəsən bulağının temp-ru 11,6°C, debiti 6 m³/gün, minerallaşma dərəcəsi 2,6 q/l-dir. Balneoloji tərkibi:

pH 6,4 D6 m³/gün T 11,6°C
Yuxarı Daşkəsən bulağının temp-ru 11,9°C, debiti 5 m³/gün, minerallaşma dərəcəsi 2,5 q/l-dir. Balneoloji tərkibi:

pH 6,2 D5 m³/gün T 11,9°C
Hər iki bulağın suyu az minerallaşmış, hidrokarbonatlı, kalsiumlu-natriumludur; narzan tiplidir.

DAŞKƏSƏN RAYONU (1956 ilədək D ə s t ə f u r r-nu) – Azərb. Resp.-nda inz. r-n. 1930 ildə təşkil edilmişdir. 1963 ildə ləğv edilərək ərazisi Xanlar r-nuna (indiki Göygöl r-nu) verilmiş, 1965 ildə isə yenidən müstəqil r-n olmuşdur. Sah. 1046 km². Əh. 34,3 min (2015). R-n şm.-dan Şəmkir, ş.-dən Göygöl, c.-dən Kəlbəcər, q.-dən Gədəbəy r-nları ilə, c.-q.-dən Ermənistanla həmsərhəddir. R-nda 1 şəhər, 5 qəs., 43 kənd var. Mərkəzi Daşkəsən ş.-dir.

Təbiət. D.r. Kiçik Qafqazın şm.-ş.-ində,

Qoşqar dağı.

dəniz səviyyəsindən 1600–1800 m yüksəklikdədir. Səthi şm.-a doğru alçalan dağlıqdır (Murovdağ və Şahdağ silsilələrinin şm. yamaqları). Ən hündür zirvələri: Hinaldağ (3367 m), Qoşqar d. (3361 m) və s. Başkənd-Dəstəfur çökəkliyinin bir hissəsi D.r. ərazisindədir. Səthi kanyonlarla kəsilmişdir. Yura və Tabaşir çöküntüləri yayılmışdır. Faydalı qazıntıları: dəmir filizi, kobalt, alümin, mərmər, barit, qızıl və s. Mineral bulaqlar var. İqlimi orta dağlıq zonada qışı quraq keçən mülayim isti, yüksək dağlıqda soyuq və rütubətlidir. Yay nisbətən sərin keçir. Orta temp-r yanvarda –12°C-dən – 2°C-yədək, iyulda 6–18°C-dir. İllik yağıntı 500–900 mm-dir. Çayları (Qoşqar, Şəmkir, Gəncə və s.) Kür hövzəsinə aiddir; qarışıq mənşəli qidalanırlar. Çaylardan sənaye müəssisələrinin su təchizatında və qismən suvarmada istifadə olunur. Qoşqar çayı üzərində su anbarı yaradılmışdır. Əsasən, çimli dağ-çəmən və qəhvəyi dağ-meşə torpaqları yayılmışdır. Bitki örtüyü Alp və subalp çəmənliklərindən, enliyarpaqlı dağ meşələrindən (palıd, fıstıq, vələs və s.), kollu və seyrək meşəli çəmənliklərdən ibarətdir. Heyvanları:

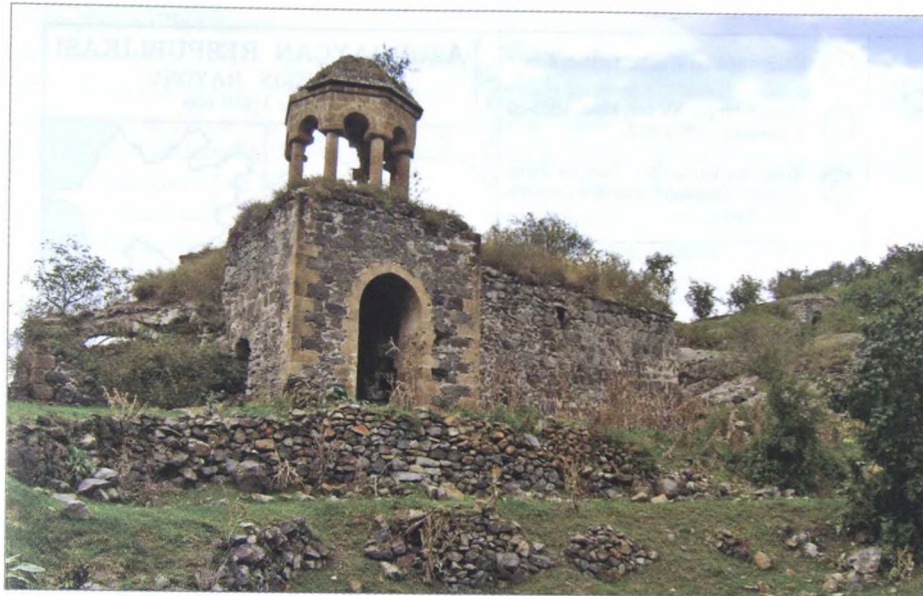

cüyür, qayakeçisi, meşə dələsi və s. Quşlardan kəklik, ular, tetra quşu, göyərçin və s. var.

Əhali. Orta sıxlıq 1 km²-də 32,75 nəfər-

dir. Kənd əhalisi 59,9%-dir. Daşkəsən ş., Yuxarı Daşkəsən qəs., Quşçu, Xoşbulaq, Zəylik, Bayan k.-ləri ən iri yaşayış məntəqələridir.

Təsərrüat. D.r. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonuna daxildir. Təsərrüfatında heyvandarlıq, taxılçılıq, kartofçuluq, arıçılıq mühüm yer tutur. Dağətəyi və dağlıq yerlərdə

Daşkəsən rayonu. IV–V əsrlərə aid alban məbədi (Bayan kəndi).

dəmyə əkinçiliyi inkişaf etmişdir, meyvə və bostan bitkiləri yetişdirilir.

Mühüm mədəni-filizçixarma sənayesi r-nudur. Dəmir filizi (Daşkəsən dəmir yatağı), mərmər, əhəngdaşı çıxarılır. "Daşkəsən Filizsaflaşdırma" ASC, mərmər və əhəngdaşı karxanaları, qızıl z-du və ət məhsulları istehsal edən müəssisələr kompleksi; elektrik d.y., avtomobil yolu; filiz daşınması üçün kanat yolu fəaliyyət göstərir.

Mədəni quruculuq və səhiyyə. R-nda 12 məktəbəqədər, 44 ümumtəhsil məktəbi var, 583 müəllim çalışır. Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, 47 kitabxana, 16 mədəniyyət evi, 28 klub fəaliyyət göstərir.

Rayonun memarlıq abidələrindən Bayan k.-ndəki alban məbədi, 15 və 19 əsr-

lərə aid 2 körpü (hər ikisi Qoşqar çayı üzərindədir), Əhmədli k.-ndəki türbə (?) saxlanılmışdır.

R-nda 110 çarpayılıq 3 xəstəxana, əhaliyə ambulatoriya-poliklinika yardımı göstərən 28 müalicə müəssisəsi, gigiyena və epidemiologiya mərkəzi var; 33 həkim, 133 orta tibb işçisi çalışır (2015).

DAŞKƏSƏNİT (Daşkəsən ş.-nin adından) – amfibol qrupuna aid mineral; xlorla zəngin (7,2%-ə qədər) ferrohastinqsit. Monoklinik sinqoniyada kristallaşır. Yaşıl, göyümtül-yaşıl, yaşılımtıl-qəhvəyi, qəhvəyi, tünd göy, qara rəngdə olur. Sərtliyi 5–6, sıxlığı 3120–3270 qk/m^3 . Nefelinli siyenitlər üçün səciyyəvidir. Həmçinin qrano-dioritlərdə, kvarsdioritlərdə və dioritlərdə rast gəlinir. Mineralın kontakt-metasomatik

əmələgəlmələri skarlarda bəzən iri yığıntılar əmələ gətirir. Daşkəsən dəmir və kobalt yatağında kontakt-metasomatik süxurlarda geniş yayılmışdır. Yataqları Kanadada (Hastinqs dairəsi) və RF-dədir (Kola y-a).

DÁŞKOVA (təxəllüsü Rossiyanca və s.) Yekaterina Romanovna (28.3.1743, S.-Peterburq – 16.1.1810, Moskva; Kaluqa qub., Tarusa qəzasının Troitskoye k.-ndə dəfn olunmuşdur) – knyaginya, Rusiya ictimai və dövlət xadimi, elm və təhsil təşkilatçısı, yazıçı. II Yekaterinanın hakimiyyət başına gəlməsi ilə nəticələnən 28 iyun 1762 il çevrilişində fəal iştirak etmişdir. 1769–72 və 1776–82 illərdə Avropada yaşamış, Roma papası, Prussiya kralı, Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru, A. Smit, Volter, Didro və b. görkəmli siyasi xadimlər, yazıçılar və alimlərlə görüşmüşdür. D. 1783–96 illərdə Peterburq EA-nın direktoru və Rusiya Akademiyasının prezidenti olmuşdur. Onun təşəbbüsü ilə Rusiya Akademiyası rus dilinin izahlı lüğətini ("Rusiya Akademiyasının lüğəti", c. 1–6, 1789–94) nəşr etmişdir.

D. ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuşdur. Rus və fransız dillərində şeirləri, əxlaqi-ibrətəməz mövzuda yazılmış "Toisokov" (1786) komediyası, Avropa marifçilərinin əsərlərindən tərcümələri (Volter, K.A. Helvetsi, P.A. Holbax) var. D. əsərlərinin xeyli hissəsini gənclərin mənəvi tərbiyyəsi məsələlərinə həsr etmiş, rus cəmiyyətini fransız tərbiyyəsinə həddindən artıq meyiletməsinə görə günahlandırmışdır. "Xatirələr"i (1804–05 illərdə yazılmışdır) ilk dəfə ingilis dilində B.Britaniyada (1840); rus dilində A.İ. Gertsen tərəfindən Londonda (1859) nəşr edilmişdir.

Əsərləri: Записки. Письма сестер М. и К. Вильмот из России / Под ред. С.С. Дмитриева. М., 1987; О смысле слова "воспитание": Сочинения. Письма. Документы. СПб., 2001.

DAŞKÖRPÜ – İrəvan qub.-nin Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Amasiya r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1950 ilin oktyabrında Azərb.-a deportasiya olunan kənd əhalisi Göyçay r-nunun Çərəkə k.-ndə məskunlaşmış, D.-də qalıb yaşayanlar isə 1988 ildə zorla oradan çıxarılmışdır.

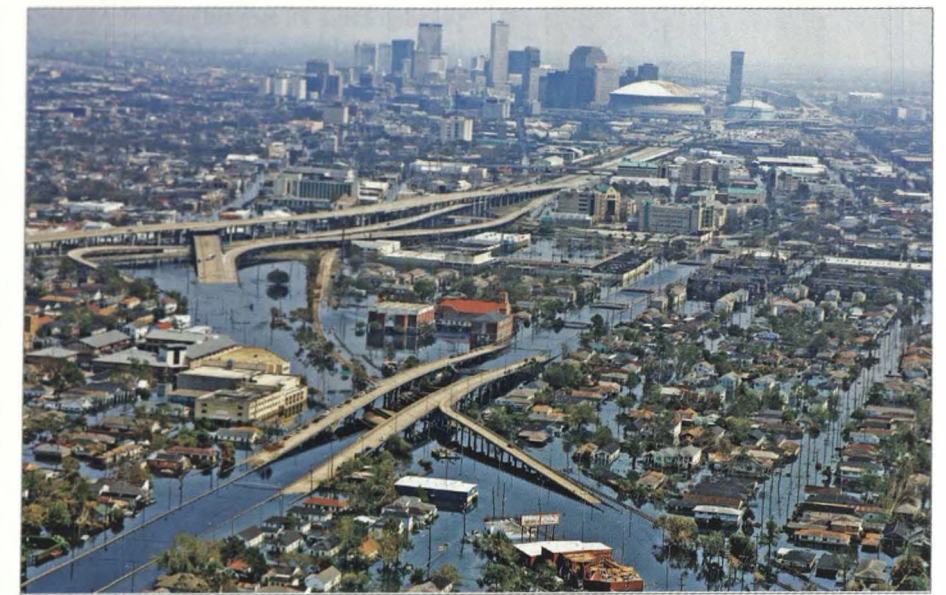
DAŞKÖPRÜZADƏ (Taşköpri-zadə) İsaməddin Əhməd əfəndi (2.12.1495, Bursa – 13.4.1561, İstanbul) – türk alimi, müdarris, şair. Ərəb dilində yazmışdır. İstanbul, Üsküb, Ədirnə mədrəsələrində dərs demiş, İstanbul qazısı olmuşdur. Xəlvəti təriqətinə mənsub idi. Əsərlərində

bir çox elm sahələrindən (astronomiya, tibb və s.), Osmanlı dövlətinin görkəmli şəxsiyyətlərindən bəhs etmişdir. "Səadət açarı" əsərində 316 fənn haqqında ensiklopedik və yığcam məlumat vermişdir. D.-nin əsərləri, əsasən, orta əsrlər Türkiyə və Şərq tarixini öyrənmək üçün məxəzdir. **DAŞQALA** – İrəvan qub.-nin Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Ağin, 12.10.1961 ildən Ani r-nu), Arpa çayı boyunda azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya-İran müharibəsi zamanı kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuş, kənd xarabalığa çevrilmişdir. Bir müddət sonra kənddə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.2.1947 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Karaberd qoyulmuşdur.

DAŞQAPI – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Horand qəs.-ndən 11 km c.-ş.-dədir.

DAŞQAPI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Ənəqt kəndistanında, Germi qəs.-ndən 42 km şm.-q.-dədir.

DAŞQIN – çaylarda, göllərdə, dənizlərdə su səviyyəsinin müvəqqəti qalxması nəticəsində sahil zonalarının su altında qalması. D. təbii fəlakətdir; təkrar olunma və yayılma sahəsinə görə dünyada 1-ci yerdədir. İnsan tələfatı (zəlzələlərdən sonra 2-ci yer), iqtisadi və ekoloji ziyanlarla müşayiət olunur. D.-ləri təbii, antropogen (texnogen), təbii-antropogen növə ayrılır. Təbii D.-lər qar və buzlaqların əriməsi, yağışların bolluğu, çaylarda buz tıxacının yaranması, sürüşmələrin çay və digər su hövzələrinə gətirdiyi böyük həcmdə torpaq, qar və buz kütlələri, göl, dəniz akvatoriyalarında dalğaların sahili qovulması, həmçinin *sunamilar* nəticəsində yaranır. Antropogen D.-lər əksər hallarda hidrotexniki qurğuların hər hansı bir səbəbdən (tikintisində keyfiyyətsiz materialların istifadəsi, istismarında yol verilən səhvlər, hərbi müdaxilə, yaxud terror aktları) dağılması nəticəsində baş verir. Təbii-antropogen D.-lər həm təbii, həm də antropogen amillərin qarşılıqlı təsirdən yaranır. Yer kürəsində baş verən D.-lər içərisində musson yağışlarının yaratdığı D.-lər üstünlük təşkil edir. 1887 ildə Xuanxe çayında suyun səviyyəsi 20 m qalxmış, 300 yaşayış məntəqəsi su altında qalmış, 1 mln.-dan çox insan ölmüşdür. 1970 ildə Qanq çayında baş verən D. 500 mindən 1,5 mln.-adək (dəqiq say məlum deyil) insan tələfatına səbəb olmuşdur. İntensiv yağışlar dənizdən əsən küləklərlə müşayiət olunduqda D.-lər daha dağıdıcı qüvvəyə malik olur, belə ki, 1737 ildə Hindistanda Benqal körfəzindən

"Katrina" qasırğası nəticəsində Nyu-Orlean şəhərinin (ABŞ, Luiziana) daşqına məruz qalması. 2005 il.

əsən güclü külək Xuqli çayı mənsəbində təq. 300 min insanın ölümünə səbəb olmuşdur. 1963 ildə İtaliyada Pyave çayındakı Vayont su anbarına qaya uçqunu 70 m qalınlığında su layının bəndi aşmasına səbəb olmuşdur; bənd dağılmasa da, bir sıra yaşayış məntəqələri daşqına məruz qalmış, 3 mindən çox insan tələf olmuşdur. 1889 ildə ABŞ-da Constaun ş.-ndə (Pensilvaniya ştatı) Konemo çayı üzərindəki Saut-Fork bəndinin dağılması 2,2 min insanın ölümü ilə nəticələnmişdir. Sunamilərin yaratdığı D.-lər daha dağıdıcı olur. 2004 ilin dekabrında Hind okeanı sahillərinə saatda 1000 km sürətlə hərəkət edən dalğalar 300 minədək insanın həyatına son qoymuş, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə 20 mlrd. dollar həcmində ziyan dəymişdir.

Ölçülərinə və vurduğu ziyana görə D.-lər, əsasən, ABŞ-ın Dartmut Daşqın Observatoriyasının tərtib etdiyi təsnifata əsaslanır; 1985 ildən nisbətən iri D.-lərin Qlobal kadastrı aparılır. Bu kadastr əsasən 1985–2008 illər ərzində dünyada 3467 D. qeydə alınmışdır. Bunun 1660-ı Asiyada, 588-i Şimali və Mərkəzi Amerikada, 482-si Afrikada, 329-u Avropada, 260-ı Cənubi Amerikada, 148-i Avstraliya və Okeaniyada baş vermişdir. Ən çox D. ABŞ-da (338), Çində (311), Hindistanda (190), İndoneziyada (149), Filippində (139), Vyetnamda (100), RF-də (97) qeydə alınmışdır. Bu müddət ərzində baş vermiş D.-lərin vurduğu ziyan 2000 mlrd. dollardan çox olmuşdur; su altında qalmış ərazilərdən 642 mln. insan köçürülmüş, 580 min adam həlak olmuşdur. D.-dan qorunmaq və onun vurduğu ziyanı azaltmaq üçün D.-in proqnozlaşdırılması

təkmilləşdirilir, çayların axınını tənzimləmək məqsədilə onların üzərində hidrotexniki qurğular, su anbarları yaradılır, D. təhlükəsi olan zonalarda əhali qabaqcadan xəbərdar edilir.

Əd.: Нежиховский Р.А. Наводнения на реках и озерах. Л., 1988; Добровольский С.Г., Истомина М.Н. Наводнения мира. М., 2006; Таратунин А.А. Наводнения по континентам и странам мира. Екатеринбург, 2011.

DAŞQURA – Azərb.-da keçmişdə yaylaqlarda quraşdırılan müvəqqəti yaşayış evi. Adətən, yarısı torpaq altında olmaqla və yapışdırıcı məhlul tətbiq etmədən sal qaya daşlarından düzəldilirdi. D. müxtəlif ölçüdə, hünd. 2 m , eni və uz. 3–5 m -dək, döşəməsi torpaq olurdu; damı əsasən, meşə materialı ilə örtülürdü. Evin ortasında, yaxud divar dibində ocaq yeri düzəldilirdi. İçərisinə işıq düşməsi üçün və üstü çıxmaqdan ötrü tavanında açıq yer qoyulurdu.

DAŞLAŞMIŞ QALIQLAR – keçmiş geoloji dövrlərin çöküntü süxurlarında qorunub qalmış heyvan və bitkilər. Daşlaşma prosesi zamanı suda həll olmuş karbonatlar, sulfatlar, fosfatlar, sulfid birləşmələri çürümə nəticəsində heyvan qalıqlarında boşluqlara dolur, skelet və ya onun hissələri tədricən qeyri-üzvi maddələrə əvəz olunur. Nəticədə heyvanın skeleti, yaxud onun bir hissəsi get-gədə daşlaşaraq D.q. əmələ gəlir.

DAŞLAYAN (Andropogon), a g o t – çoxillik kökümsovlü taxıllar cinsi. Gövdə ucunda barmaqvarı, yaxud dəstələrlə yerləşən salxım çiçək qrupunda toplanmış sünbüclüklər var. Əsasən, tropik və sub-

Yuxarı Daşkəsən qəsəbə tam orta məktəbi.

Virginiya daşlayanı (*Andropogon virginicus*).

tropik ölkələrdə 150-yədek növü məlumdur. Afrika savannalarının səciyyəvi bitkiləridir. Hər iki yarımkürənin mülayim qurşağında bir çox növlərinə rast gəlinir. Qafqazda və Orta Asiyada bitən Qafqaz D.-ı (*A. caucasicus*) və Avropanın ş. hissəsinin c. vil.-lərində, Qərbi Sibirdə yayılan qanqəsici D. (*A. ischaemum*) kimi iki yabanı növü məlumdur. D. çöllərdə, alçaq dağlıq yerlərdə və orta dağ qurşağına qədər, daşlıqlarda rast gəlinir; çox vaxt üstünlük təşkil edən taxillərdir (*edifikatorlar*). Qaramal üçün yemdir. Bir çox alimlər bu iki növü *Bothriochloa* cinsinə aid edirlər. Əsl D.-ın bir növü vətəni Amerika olan Virginiya D.-ıdır (*A. virginicus*); Cənubi Qafqazın qərbində alçaq bitkisi kimi yayılmışdır.

DAŞLI, Daşlı qaya – İrəvan xanlığı Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində, Vedi çayının sahilində azərb.-ların

yaşadığı kənd. 18 əsrə aid mənbələrdə kəndin adı Daşlıqaya, 19 əsrdən etibarən isə Daşlı kimi qeyd alınmışdır. 1918–20 illərdə erməni-daşnak təcavüzünə məruz qalan kənd dağıdılmış, əhalisi Cənubi Azərb.-a mühacirət etmişdir. 1922 ildə kənd əhalisinin bir hissəsi geri qayıtmış və İrandan, Türkiyədən gəlmə ermənilərlə yanaşı yaşamağa məcbur olmuşlar. 1948 ildə kəndin azərb. əhalisi Azərb.-a deportasiya olunmuş, onların evlərində xaricdən köçürülmüş ermənilər yerləşdirilmişdir. 3.7.1968 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Daştakar qoyulmuşdur. Sonralar geri qayıtmış azərb.-lar 1988 ildə yenidən kənddən qovulmuşlar.

DAŞLI – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.1.1969 ildən Masis r-nu), Kiçik Qarasu çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 16–18 əsrlərə aid mənbələrdə adı çəkilən kənd İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalından sonra xarabalığa çevrilmiş, kəndin yerləşdiyi ərazi isə yaddaşlarda Daşlı çölü adı ilə 20 əsrə qədər gəlib çıxmışdır. 1940 ildə daşqın nəticəsində qonşu Sarıcalar k. dağıldığından kənd əhalisi Daşlı çölündə yeni Sarıcalar k.-ni salmışdır (1941).

DAŞLI – Azərb. Resp. Laçın r-nunda kənd. Daşlı ə.d.-nin (Daşlı, Hətəmlər, Kaha, Narışlar, Vəlibəyli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 55 km şm.-q.-də, Çalbayır silsiləsinin ətəyində, Şəlvə çayının (Həkəri çayının sağ qolu) hər iki sahilindədir. Əh. 743 (2011); işğaldan (1992, may) əvvəl əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, mədəniyyət evi, feldşer-mama məntəqəsi, rabitə şöbəsi, çörəkbişirmə sexi var idi.

DAŞLI ÇALĞAN – Azərb. Resp. Siyəzən r-nunun Məşrif ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km q.-də, Baş Qafqaz silsiləsinin

şm.-ş. ətəyində, Gilgilçayın sol sahilindədir. Əh. 195 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

DAŞLI QULLAR (1991 ildən Muxrani) – Gürc.-nin Kvemo Kartli mahalının Bolnisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-ların yaşadığı kənd. Bolnisdən 12 km ş.-də, dəniz səviyyəsindən 430 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 893 (2002); əkinçiliklə məşğuldur. Kənddə 1924 ildən Azərb. dilində məktəb fəaliyyət göstərir.

DAŞLI MƏDƏNİYYƏTİ – Akça çayının qədim deltasında Daşlı vahəsinin şm.-ində, Amudərya çayından 25 km c.-da, Akça ş.-ndən (Şimali Əfqanıstan) 30 km şm.-da Tunc dövrünə (e.ə. 2-ci minillik) aid arxeoloji kompleks. 1969 ildə Rusiya arxeoloqları (A. V. Vinqradov) tərəfindən aşkarlanmış və 1970–75 illərdə tədqiq olunmuşdur (V. İ. Sarianidi). E.ə. 3-cü minilliyin sonu – 2-ci minilliyin ikinci yarısına aid Şimali Bəlx sivilizasiyasının etalon abidəsidir.

Təll (120×100 m, hünd. 3,5 m) daxili həyati olan unikal planlı binanın (88×84 m; ehtimal ki, hökmdar sarayı) qalıqlarından ibarətdir. Bayır tərəfləri xarici kontrforsları olan dəhlizlər sistemi təşkil edir. Daxili həyət tağlı örtüyü olan dövrələmə dəhlizlə əhatələnmişdir. Həyətə müxtəlif dövrə aid və içəriş pilləli taxçalarla bəzədilmiş 2 üçotaqlı ev, arasında ensiz otaq olan 2 cərgə bölmələrdən ibarət tikili və s. tədqiq edilmişdir. Saraya aid edilən tikililər 2 mərhələdə inşa olunmuşdur. Sonralar onların xarabalıqları üzərində bir neçə yaşayış kompleksi salınmışdır.

100 m c.-da maili təpədə oda sitayışla əlaqələndirilən məbəd kompleksinin qalıqları tədqiq olunmuşdur. Mərkəzdə dairəvi divarlarla əhatələnmiş, içəriyə və 9

bayır bürcünə girişləri təmin edən dəhlizdən ibarət qurğu (diametri 35 m) yerləşirdi. Dairənin içərisində daxili taxçaları, pilyastrları, divaryanı ocaqları olan 2 zaldan ibarət bina var idi. Bina həyətə və yardımçı tikililərlə əhatələnmişdi. Qurğu bütünlükdə həyətəli olan 3 sıra yaşayış və təsərrüfat tikililəri ilə dövrələnmişdi. Şimal tərəfdə düz divar və xəndək izləri qalmışdır.

Məbəd kompleksinin xarabalıqlarında və ondan ş.-də e.ə. 2-ci minilliyin ortalarına aid nekropol yerləşir. Burada ölümlər keramik və metal qablar, güzgülər, üzüklər, sancaqlar, xəncərlər, daş flakonlar, ox ucluqları, muncuqlarla birlikdə kərpic sistalar və çappa qəbirlərdə dəfn olunmuşlar.

DAŞLI STRUKTURU – Xəzər dənizinin Azərb. sektorunda, Bakı arxipelaqı neftliqazlı vil.-ndə, Bakı ş.-ndən 90 km c.-da, Bəndovan burmunda 30 km c.-ş.-də yerləşir. Strukturun yerləşdiyi sahədə dənizin dərinliyi 20–50 m arasında dəyişir. Struktur 1952 ildə seysmik kəşfiyyat işləri nəticəsində aşkar edilmişdir. Sahədə 1951–52 illərdə xəritəyəalma və struktur axtarış quyuları qazılmışdır. Struktur tektonik cəhətdən şm.-q.-c.-ş. istiqamətdə uzanan simmetrik antiklinaldan ibarətdir. Qanadlarda layların yatım bucağı 15–20° təşkil edir. Məhsuldar qatın Fasilə lay dəstəsinə görə qırıq 6000 m izoxətlə qapanır, ölçüləri 10×5,5 km-dir. Qırıqın oxu boyunca pozulmalar uzanır; şm.-ş. qanad bir qədər aşağı düşmüşdür. Sahə 1972 ildə axtarış-kəşfiyyat qazma işlərinə daxil edilmişdir. Kəsiliş 6000 m dərinliyə kimi öyrənilmiş və kəsilişdə Məhsuldar qat, Akçaqıl, Abşeron və Dördüncü dövr çöküntülərinin iştirak etdiyi müəyyənləşdirilmişdir. Strukturun neft-qazlıq perspektivliyi Məhsuldar qatın VIII, VII və V horizontları ilə əlaqələndirilir.

DAŞLIBULAQ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyəhçəsmə bölgəsinin Bəhbəhcik kəndistanında, Siyəhçəsmə qəs.-ndən 23 km c.-ş.-dədir.

DAŞLICA – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Nəmin bölgəsində, Ərdəbil ş.-ndən 21 km şm.-dədir.

DAŞLICA – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 12,5 km c.-ş.-dədir.

DAŞLICA – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Xudabəndəli kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 24 km şm.-ş.-dədir.

DAŞLIQ DƏLƏSİ – bax *Dələlər*.

Dəşmərdan palçıq vulkanı.

DAŞLIYATAQ – Azərb. Resp. Şabran r-nunun Ağalıt ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 22 km şm.-q.-də, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 215 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana var.

DAŞMA – *plov* növü. D. hazırlayarkən qazanda qaynayan düyünü aşızından süzmürlər, suyu çəkilənə qədər bişirir, sonra isə yağ əlavə edib dəmə qoyurlar. Azərb.-ın c. rayonlarında (əsasən, Lənkəran, Masallı və Astara) D. xüsusi saxsı qablarında – “çölmək”lərdə bişirilir. Bəzi zonalarda (Qarabağ, Gəncə, Naxçıvan, Şirvan və s.) D.-ya “dəmyə” və “çək-mə plo v” da deyilir. Tərkibinə görə müxtəlif növü var: əvəlik D.-sı, boranı D.-sı v s.

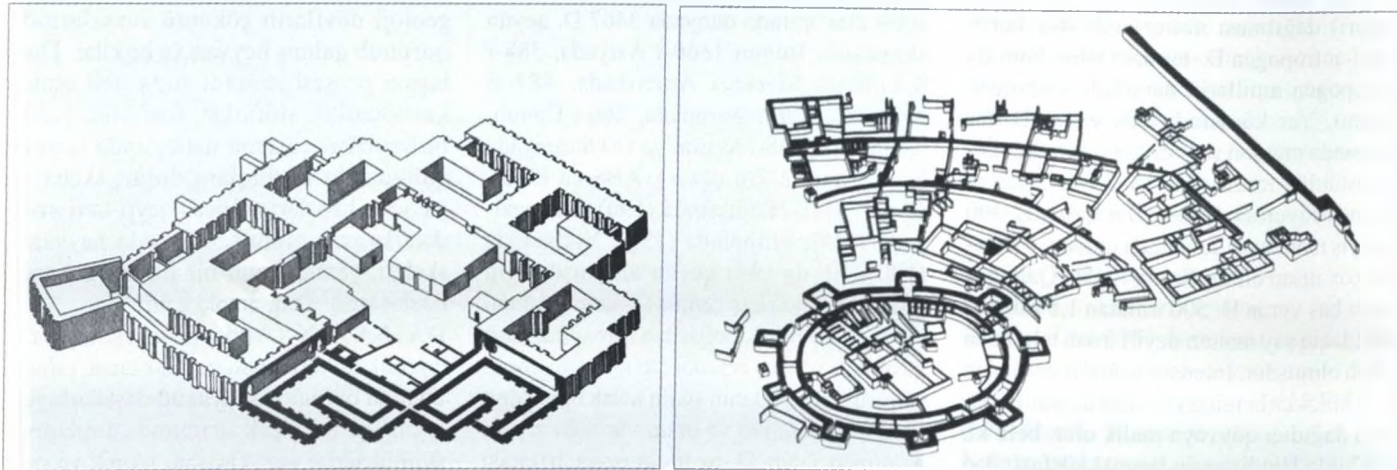
DAŞMƏRDAN – Azərb. Resp.-nda palçıq vulkanı. Qobustanda, Pirsaat çayının sol sahilində, Umbakı neft-qaz yatağının c.-q.-indədir. Vulkan c. yamacı dik, şm. yamacı isə az meyilli olan yastı konusşəkilli yüksəklikdən ibarətdir. Hünd. 513 m-dir. Tektonik cəhətdən eyniadlı antiklinalın tağ hissəsindən keçən uzununa qırılma ilə əlaqədardır. 21.11.1959 (əvvəlki püskürmələr haqqında məlumat yoxdur) və 12.5.2011 illərdə güclü püskürmüşdür. Fəaliyyətdə olan sopka, salz və qrifonlardan qaz, su və neft pərdəsi olan palçıq axır. Sopka brekçiyasının həcmi 2 mln. m³, yayıldığı sahə 3400 ha-dır.

“DAŞNAKSUTYUN” (erməni dilində “İttifaq”) – millətçi-terrorçu erməni partiyası (digər adı “Erməni inqilabi ittifaqı”). 1890 ildə Tiflisdə yaradılmışdır (liderləri S. Zavaryan, S. Zoryan, X. Mikaelyan və b.). Partiyanın mətbu orqanı 1891 ildən Cenevrədə çıxan “Droşak” (“Bayraq”) qəzeti idi. Partiyanın proqramı “D.”-un 1892 ildə keçirilən I-ci qurultayında qəbul edilmişdi. Proqramda ermənilərin məskunlaşdığı Türkiyə ərazisində müstəqil dövlət qurulması başlıca

məqsəd elan olunmuşdu. “Silahlı üsyan, inqilabi təbliğat, terror, silahlı dəstələrin təşkili, hökumət idarələrinin talan və qarət edilməsi” bu məqsədin həyata keçirilməsi vasitələri idi. Partiyanın 2-ci qurultayında qəbul olunmuş proqramında daha sərt terror təsbit edildi. Partiyanın mərkəzi Tiflis olmaqla Şərq (fəaliyyət dairəsi Qafqaz, Rusiya, İran) və mərkəzi Cenevrə olmaqla Qərb (fəaliyyət dairəsi Kiçik Asiya, Balkanlar, Amerika, Misir) büroları təsis edildi və mübarizədə terror daha geniş şəkildə istifadə tələbi irəli sürüldü. Bu məqsədlə daşnaklar silahlı dəstələr yaratdılar. “Erməni inqilabi ittifaqının hərbi nizamnaməsi”nə ciddi əməl etməyə borclu olan hər bir daşnak düşməyə (əsasən, müsəlmanlara, türklərə) ziyan vurmaq yollarını düşünüb tapmalı idi. Nizamnaməyə görə, daşnaklar hər biri 10 döyüşçüdən ibarət dəstələrə bölünürdü. Terror aktlarının həyata keçirilməsini bütünlükdə partiya maliyyələşdirirdi. Təkcə 1907 ildə partiya büdcəsinin 35%-i (1 mln. frank) terrorçuların silahlandırılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Terror aktının həyata keçirilməsi haqqında qərar yalnız partiyanın mərkəzi komitələri və məsul təşkilatları qəbul edə bilərdi. Daşnaklar Türkiyədə və Cənubi Qafqazda terror aksiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün özlərinin xarici bazarlarından geniş istifadə edirdilər.

“D.” kütlələrin beyninə dənizdən-dənizə uzanan və bütün Cənubi Qafqaz ərazisini əhatə edən “Böyük Ermənistan” (bax “*Böyük Ermənistan*” iddiaları) yaratmaq ideyasını yeridirdi. Cənubi Qafqazda “D.”-un komitələri 19 əsrin 90-cı illərində meydana gəldi. 1903 ildə, erməni kilsə torpaqlarının xəzinəyə verildiyi və ermənilərlə Rusiya hakimiyyət orqanları arasında münasibətlərin kəskinləşdiyi vaxtda “D.”-un Bakı komitəsi yaradıldı

Daşlı mədəniyyəti (qrafik rekonstruksiya; V. İ. Sarianidiyə görə): saray (solda); məbəd kompleksi (sağda).

Erməni daşnaklarının törətdiyi soyqırımın qurbanları. Bakı. 1918 il.

və "Mirzəyev qardaşları" neft kəmərinin müdiri S.F. Ter-Mkrtyan komitənin sədri oldu. Elə həmin il Yelizavetpolda (Gəncə) "Hayastan" komitəsi yaradıldı. Onun başında arximandrit Benik və hərbi həkim M. Beqlyarov dururdu. Bu dövrdə daşnakların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri təşkilatın ehtiyacları və getdikcə daha çox əl atdıqları terror aktlarının törədilməsi üçün pul toplanması idi. Bu dövrdəki terror aktları içərisində Qafqazın mülki işlər üzrə baş rəisi knyaz Qolitsina qarşı daşnakların hıncıqlarla (bax *Hıncıq*) birgə törətdikləri sui-qəsd, Bakı gen.-qubernatoru knyaz Nakaşidzenin, gen. Alixanovun, Qarsda pristav Ş. Laçınbekovun, Yelizavetpol vitse-qubernatoru Andreyevin, qəza başçıları Boquslavski və Şmerlinqin və b.-nin qətlə yetirilməsi, Osmanlı sultanı *II Əbdülhəmidə* qarşı uğursuzluqla nəticələnən sui-qəsd (1905) diqqəti cəlb edir.

"D."-un 1904 ildə Vyanada keçirilən 3-cü qurultayında kəşfiyyət funksiyalarını həyata keçirmək üçün gizli "Deli" terror təşkilatı yaradıldı, həmçinin daşnakların mütəşəkkil hərbi təşkilatının əsasını qoyan hərbi nizamnamə qəbul olundu. Partiyanın dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" yaratmaq niyyəti çoxsaylı proqramlarının heç birində açıqlanmasada, Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz ərazisində yerli əhalinin məhv edilməsi və didərgin salınması sahəsində partiyanın fəaliyyəti onun məhz bu niyyətdə olmasını göstərirdi.

1905 il fevralın 6-da Bakıda erməni mauzerçisinin Sabunçu qəs. sakini olan azərb.-ni qətlə yetirməsi o vaxta qədər

görünməmiş erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının başlanğıcı oldu. Üç gün ərzində hər iki tərəfdən 1000 nəfərə yaxın adam öldürüldü. Əsas zərərçəkənlərin azərb.-lər olduğu bu toqquşmaların dalğası bütün Cənubi Qafqaza – Şuşaya, İrəvana, Naxçıvana, Qazaxa, Zəngəzura, Tiflisə yayıldı.

1906–07 illərdə "D."-un sıralarında yaranmış təcridə nəticəsində "mşakçılar" ("Mşak" qəzetinin tərəfdarları) qrupu partiyadan ayrıldı. Onlar kadetlərə yaxın olan mötədil mövqedən çıxış edir və partiyanın Rusiyadakı döyüşçü dəstələrinin buraxılmasını təklif edirdilər. Sərt radikal-inqilabi mübarizə üsullarının tərəfdarı olan və partiyanın sol qanadını təşkil edən "gənc daşnaklar" (başçıları L. Atabekyan, A. Amiryanyan və C. Bekzadyan) 1907 ildə Sosialist İnkilabçılar Partiyasının (SİP) Bakı komitəsi ilə birləşərək beynəlxalq aləmə çıxmağa nail oldular. SİP-in tövsiyəsi ilə "D." 1907 ildə II İnternasionala qəbul edildi. Ümumrusiya parlament kürsüsünə çıxmaq niyyətilə "gənc daşnaklar" esərler və kadetlərlə birgə "Zemlya i volya" seçki blokuna da daxil oldular. Həmin blok 1907 ilin fevralında 2-ci Dövlət dumasına seçkilərdə məğlubiyyətə uğradı. Bu dövrdə daşnaklar fəhlələr arasında, həmkarlar ittifaqlarında və onların milli mənsubiyyət əsasında yaratdıqları mədəni-maarif cəmiyyətlərində güclü iş aparmağa başlamışdılar. Onlar Cənubi Qafqazda üzvlərinin ümumi sayı 10990 nəfər olan 110 həmkarlar ittifaqı təşkilatı yaratmışdılar. Partiyanın Bakı təşkilatı üzvlərinin sayı 2000 nəfərə çatırdı, bütün dünyada isə

"D."-un 165 min üzvü (1908) var idi. Daşnakların törətdikləri terror aktlarının və basqınların geniş miqyas alması ilə əlaqədar partiya qarşı kütləvi həbslər və 1912 ildə Peterburqda məhkəmə ilə nəticələnən polis təqibləri başladı. 1000-dən çox daşnak sürgünə göndərildi. 1908 ildən daşnaklar fəaliyyətlərini inqilab gədən İranda və hakimiyyətə gəlmiş gənc türklərdən muxtariyyət umduqları Türkiyədə davam etdirdilər. Lakin "D."-un Türkiyədən gözlədikləri özünü doğrultmadıqda, daşnaklar Türkiyə əleyhinə pozucu fəaliyyətlərini Rusiya hakimiyyət orqanları ilə ittifaqda davam etdirməyi qərara aldılar. Qafqaz canişini İ.İ. Vorontsov-Daşkov bu işdə daşnaklara ciddi himayədarlıq edirdi. 1912 ildə Tiflisdə Erməni Milli Şurası və onun icra orqanı – Milli büro yaradıldı. Milli büronun nümayəndələri müharibə getdiyi halda, canişinin vəsatətçiliyi ilə Türkiyə ərazisində Rusiya, İngiltərə və Fransanın protektoratı altında muxtar Erm. yaradılması barədə Rusiya hakimiyyət orqanlarından vəd almağa nail oldular. "D."-un 4-cü qurultayında bütün "zincorların" (daşnak yaraqlıları) Qafqazdan Türkiyə ərazisinə göndərilməsi qərara alındı. Müsəlman əhalisini Rusiya əleyhinə üsyana qaldırmaq və bununla da onları kütləvi repressiyalara məruz qoymaq məqsədilə daşnakların panislamizm emissarları qismində Qafqaza göndərilməsi kimi məkrli plan da qəbul edildi. Onlar buna qismən nail oldular.

Daşnakların fəaliyyəti Birinci dünya müharibəsi (1914–18) illərində xüsusilə gücləndi. Onlar böyük dövlətlərin, ilk növbədə Rusiyanın köməyi ilə Osmanlı imperiyasının ş. vil.-lərinin ərazisində öz dövlətlərini yaratmağa ümid bəsləyirdilər. Müharibə başlayandan dərhal sonra II Nikolay 1909–12 illərdə həbs olunmuş daşnaklara amnistiya verdi. Eyni zamanda Türkiyə ərazisində muxtar, yaxud müstəqil Erm. dövləti yaratmaq üçün, başlıca olaraq, daşnaklardan ibarət könnüllü silahlı dəstələrin səfərbərliyinə başlandı. Dəstələr, əsasən, Cənubi Qafqaz ərazisində yaradılırdı. Bədnam terrorçular və "generallar" Andronik (Ozanyan), Dro (Drazdamat Kanayan), Xəço (Q. Amirov) həmin məqsədlə buraya gəldilər. "D."-un Bakı komitəsinin başçıları döyüşçü dəstələrinin əsas təşkilatçılarından biri Abram Gülxəndəyan, həmçinin Bakıda nəşr edilən daşnak qəzeti "Arev"-in redaktoru Simon Hakopyan idilər. Yerli türk əhalisinin qırılması ilə

müşayiət olunan Rusiya qoşunlarının hücumunun ardınca daşnaklar 1915 ilin mart-aprel aylarında Türkiyənin Van vil.-ndə yerli türk-müsəlman əhalini qırmağa başladılar. Buna cavab olaraq, Türkiyə hökuməti ermənilərin cəbhəyanı vil.-lərdən Suriyaya köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Ermənilər indiyədək bunu "soyqırımı" adlandırırlar. 1916 ilin yayında rus ordusunun hücumları nəticəsində Türkiyənin Qars, Ərzurum, Trabzon, Ərzincan və s. şəhərləri tutuldu. Rus qoşun hissələri ilə eyni vaxtda buraya daşnak birləşmələri də soxularaq həmin şəhərlərin, bütün bölgənin türk və azərb. əhalisinə vəhşicəsinə divan tutdular. Deputat M. *Cafarov* 4-cü Dövlət dumasında çıxış edərək, bu vəhşiliklərə qarşı kəskin etirazını bildirdi. Antanta ölkələri, o cümlədən Fransa da daşnakların əməllərindən narazı qaldı. "Mşak" qəzetinin redaktoru A. Arakelyan bununla əlaqədar 1917 ilin yanvarında Tiflisdə görkəmli erməni ziyalıları nümayəndələrinin Cənubi Qafqaz müşavirəsini çağırırdı. Müşavirədə daşnakların erməniləri məhv aparan avantürist siyasəti pisləndi. Fevral inqilabı və 1918 ildə Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin bağlanması "Böyük Ermənistan" xülyalarına son qoydu.

1917 ilin martında Bakıda 50 nəfərdən ibarət Erməni Milli Şurası yaradıldı. Şuranın tərkibinə "D." partiyasının 17 nümayəndəsi daxil oldu. Şura "Arev" qəzetinin nəşrini davam etdirdi. Bu qəzet və "D."-un Bakıdakı Mərkəzi Komitəsinin 1918 ildən rus dilində nəşr olunan "Vperyod" mətbu orqanı millətçiliyi və şovinizmi təbliğ edir, anti-azərbaycan siyasəti yeridirdi. Müvəqqəti hökumətin Azərb.-dəki orqanı olan İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsində və Bakı Fəhlə Deputatları Sovetində də Şuranın nümayəndələri var idi.

Rusiyada Oktyabr çevrilişindən (1917) sonra esərlerle birlikdə bolşeviklərə qarşı çıxış etmələrinə baxmayaraq, daşnaklar 1917 ilin dekabrında Bakı Sovetinə seçkilərdə 41 deputat yeri qazanaraq, bolşeviklərdən sonra ikinci yeri tutdular. Eyni zamanda, "D."-un nümayəndələri T. Ter-Qazaryan, X. Karçıyan, A. Ağacan Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya komissarlığının, 1918 ilin fevralından isə 27 nəfərlik heyətlə Zaqafqaziya seyminin tərkibinə daxil oldular.

Bakıda sovet hakimiyyəti dövründə daşnaklar Bakı Sovetinə başçılıq edən S. Şaumyanla ittifaqa girərək, 1918 ilin martında Azərb. xalqına qarşı dəhşətli

soyqırımı törətdilər. 1918 ilin martınadək Bakıda daşnak silahlı birləşmələrinin 7 minə yaxın erməni əsgəri toplanmışdı. 12 minlik bolşevik "Qırmızı qvardiya"nın 70%-ini də daşnaklar təşkil edirdi. 1915 ildə daşnak döyüş dəstələrinə qarşı kəskin çıxışlar edən S. Şaumyan öz məqsədinə – Bakını getdikcə daha çox nüfuz qazanan "Müsavat" partiyasından və onunla birlikdə azərb.-lərdən təmizləmək naminə daşnaklarla sıx ittifaqa girdi. Bakı Soveti qoşunlarının və daşnak quldur dəstələrinin guya "Azərbaycan döyüş hissələrinin qiyamını yatırmaq" bəhanəsilə martın 30-da ağır artilleriyadan və hidro-aeroplanlardan istifadə etməklə başladığı hərbi əməliyyatlar şəhərin müsəlman məhəllələrində dinc azərb.-lərə vəhşicəsinə qanlı divan tutulması ilə nəticələndi. Üç gün ərzində 12 minədək azərb. qətlə yetirildi. Qırğın bununla bitmədi. Dinc azərb.-lərə qarşı erməni "sərkərdələri" S. Lalayanın, T. Amiryanyan, Q. Hamazaspin başçılıq etdikləri cəza əməliyyatları Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Hacıqabul və Salyanda da aparıldı. Azərb. xalqı kütləvi soyqırımına məruz qaldı.

Şamaxı daha çox zərər çəkdi. Buraya 2 min erməni əsgəri və 60 araba silah göndərilmişdi. Qəzada 80 kənd məhv edilmiş, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məlumatına görə, onları 53-də 8027 adam qətlə yetirilmişdi. Zaqafqaziya seymindəki Azərb. nümayəndə heyəti Bakıda və qəzalarda baş vermiş hadisələrlə əlaqədar kəskin etirazlarını bildirərək, Bakıya qoşun göndərilməsini tələb etdi, lakin seymin qoşunları sovet-daşnak dəstələri tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. Azərb. nümayəndə heyəti kömək üçün Türkiyəyə müraciət etmək məcburiyyətində qaldı.

Bakı Sovetinin süqutundan sonra hakimiyyət ingilis qoşunlarının köməyi ilə ayyarım-lıq müddət ərzində məşvə və esərlərlə yanaşı, daşnakların da təmsil olunduğu "Sentrokaspi diktaturası" hökumətinin əlinə keçdi. Bakını azad etməyə gələn Türkiyə-Azərbaycan ordusuna qarşı əsasını daşnak dəstələri təşkil edən 50 minlik qoşun çıxarmasına baxmayaraq, yeni hökumət şəhəri əlində saxlaya bilmədi və Bakı

Ermənilər tərəfindən yandırılmış "İsmailiyyə" binası. Bakı. 1918 il.

1918 il sentyabrın 15-də azad olundu. Daşnaklar və onlara kömək edən xeyli erməni xalqın qəzəbindən qorxaraq şəhərdən qaçdılar.

1918 ilin dekabrında fəaliyyətə başlayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) Parlamentində bütün milli azlıqlar təmsil olundu. Lakin Erməni Milli Şurası parlamentin fəaliyyətində iştirakdan imtina etdi. Yalnız ingilis gen.-ı Tomson F. *Xoyiski* hökumətini və parlamenti dəstəklədiyini bəyan etdikdən sonra ermənilər parlamentin işinə qatıldılar. Parlamentdə fəaliyyət göstərən 11 fraksiyadan ikisi erməni fraksiyası idi. Bunlar A.Malxazyan başda olmaqla "D."-u və A. Paronyan başda olmaqla Erməni Milli Şurasını təmsil edən fraksiyalar idi.

1918-ci ildə Qubada daşnakların törətdiyi soyqırımı qurbanlarının kütləvi məzarlığı (2007-ci ildə aşkarlanmışdır).

Ermənilər tərəfindən dağıdılmış Ağdam şəhəri. 1993-cü il.

N. Yusifbəylinin dördüncü hökumətində isə daşnak X. Amaspür portfelsiz nazir vəzifəsini tuturdu.

AXC dövründə "D." Erm.-da hakim partiya oldu və bu iki ölkə arasında qarşılıqlı münasibətləri xeyli mürəkkəbləşdirdi. İki il ərzində AXC ilə daşnak Erm.-ı arasında ərazi münaqişələri davam etdi. "Böyük Ermənistan" xülyalarından əl çəkməyən daşnak quldur birləşmələri Andronik, Dro və Njdenin başçılığı ilə Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ qəzalarının azərb. əhalisinə qarşı məqsədyönlü soyqırımı və etnik təmizləmə aparmağa başladılar. Naxçıvan əhalisinin ciddi müqavimətilə üzlaşən Andronik 1918 ilin avqustunda Zəngəzur qəzasına soxularaq, yerli əhaliyə vəhşicəsinə divan tutdu. Təkcə 1918 ilin yayında və payızında Zəngəzurdə 10068 nəfər qətlə yetirildi. Zəngəzurdə möhkəmlənən Andronik özünü buranın erməni qubernatoru, Gorus ş.-ni isə onun mərkəzi elan etdi. Sonra isə o, Şuşaya soxulmaq və onu "Kiçik Ermənistan"ın paytaxtı etmək istəyirdi. Lakin AXC hakimiyyətinin bütün Azərb. ərazisində bərqərar olması buna imkan vermədi. AXC hökuməti 1919 ilin yanvarında X. Sultanoğlu başçılığı ilə Qarabağ gen.-qubernatorluğunun yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Azərb. parlamentinin erməni fraksiyaları və Erm. hökuməti bu qərarı kəskin etirazla qarşıladılar. İngilis komandanlığının bu qərarı dəstəkləməsi onları daha da məyus etdi. Şatelvort 1919 il 3 aprel tarixli bəyanatında X. Sultanoğlu gen.-qubernator təyin edilməsinin düzgün olduğunu bildirdi və Andronikin

silahlı birləşməsinin Qarabağdan çıxarılmasını tələb etdi. Daşnakların daha bir avantürası nəticəsində erməni qoşunları 1919 ilin mayında Naxçıvanı ələ keçirə və orada öz "idarəçiliyini" elan edə bildirdilər. Lakin AXC hökumətinin həyata keçirdiyi hərbi-maliyyə tədbirləri, iyulun sonlarında apardığı uğurlu döyüşlər bu bədnam niyyətin baş tutmasına imkan vermədi. Naxçıvan və az sonra Qarabağın erməni əhalisi AXC hakimiyyətini tanıdı.

1920 ilin əvvəlində daşnak Erm.-ının Qarabağda, Zəngəzurdə, Gəncə və Qazax qəzalarında Azərb. torpaqlarını işğal etmək cəhdləri gücləndi. Martın 22-də, Novruz bayramı günü erməni silahlı dəstələri qəflətən Şuşa qarnizonuna basqın etdi. Eyni zamanda Xankəndinə və Əsgərana hücum başlandı. Qarabağdakı Azərb. qoşunlarının komandanı gen.-mayor H. Səlimov bütün qüvvələri bu şəhərlərin müdafiəsinə yönəldərək, Bakıdan ordunun, demək olar ki, bütün əsas qüvvələrinin, hətta parlamentin mühafizə dəstəsinin də Qarabağa göndərilməsini xahiş etdi. Azərb. ordusu aprelin axırlarında Əsgərana, Xankəndinə və Zəngəzuru daşnaklardan azad edərək, respublikanın ərazi bütövlüyünü qoruyub saxladı. Lakin bu, ölkənin şm. sərhədlərinin zəifləməsinə gətirib çıxardı və 11-ci Qırmızı ordunun Azərb. ərazisini, demək olar ki, maneəsiz işğal etməsinə imkan yaratdı. Beləliklə, Qırmızı ordu ilə sövdələşən Erm. hökumətinin fitnəkar fəaliyyəti aprelin 27-də Azərb.-in işğal olunmasının başlıca amillərindən biri oldu. Daşnaklar bu faktı sonralar özləri də etiraf etdilər.

Lakin özlərinin dünənki düşmənləri ilə daim müvəqqəti ittifaq bağlayan daşnaklar bu dəfə də aldandılar. Belə ki, sovet qoşunları Azərb.-i işğal edəndən sonra bütün Cənubi Qafqazı, o cümlədən Erm.-ı (1920, noyabr) nəzarət altına aldılar və bununla da daşnakların hakimiyyətinə son qoydular. Həmin vaxtdan "D." partiyası gizli fəaliyyətə keçdi, üzvlərinin əksəriyyəti mühacirətə gedərək, xaricdə qızgın fəaliyyətlərini davam etdirdi. "D." 1988 il Qarabağ münaqişəsində, eləcə də son dövrlərdə çoxsaylı terror aktlarının törədilməsində fəal rol oynamışdır.

"D." Erm.-da əslində yenidən hakim partiya çevrilmişdir. 1994-98 illərdə qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən "D.", 1999 ildə Erm. Resp. Milli Məclisində fraksiya təşkil etmiş (2006 ildə 11 deputat), 2003 ildə onun üzvləri Erm. Resp.-nin koalisiya hökumətinə daxil olmuşlar. Hazırda daşnakların fəal siyasi rol oynadığı Erm. beynəlxalq terroru dəstəkləyən və ona rəvac verən dövlətlərdən biridir. **DAŞNOV** – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Gıği çayının sol sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni-daşnak hücumlarına məruz qalmış, əhalisi isə qovulmuşdur.

DAŞNOV – İrəvan xanlığı Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində, Vedi çayının sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1826-28 illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı kənd böyük dağıntılara məruz qalmış və uzun müddət bərpa olunmamışdır. 1920-ci illərin sonlarında kənd azərb.-lər tərəfindən yenidən abadlaşdırılmışdır; 1949 ildə əhalisi Azərb.-ə deportasiya olunmuşdur.

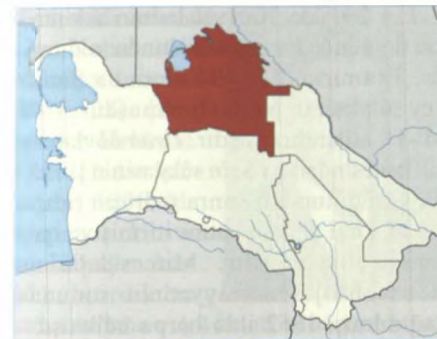
DAŞOĞUZ – Türkmənistanda şəhər. Daşoğuz vil.-nin inz. m. Əh. 275,3 min (2012). Şavat kanalı sahilində, Qaraqum səhrasının şm.-indəki ərazidədir. D.y. st.

19 əsrin əvvəllərində qala kimi meydana gəlmişdir. 1873 ildə Xivə xanlığının tərkibində Rusiya imperiyasının protektoratına çevrilmişdir. 1924 ildən şəhərdir, 1992 ildə Təşəvz adlanırdı.

Diyarşünaslıq muzeyi, teatr fəaliyyət göstərir.

D.-da yüngül (pambıqtəmizləmə z-du, xalça və tikiş f-kləri) və yeyinti (yağ. pivəbişirmə, süd z-dları, qənnadı f-ki və s.) sənayesi müəssisələri, təmir mexanika z-du var, tikinti materialları istehsal edilir. Dulusçuluq sənəti inkişaf etmişdir.

DAŞOĞUZ VİLAYƏTİ (1992 ildə Təşəvz vilayəti) – Türkmənistanın şm.-ində

dir. 1970 il dekabrın 14-də təşkil olunmuşdur. Sah. 73,4 min km². Əh. 1,4 mln. (2007). 9 ətrafı (r-nu), 2 şəhəri, 7 ştq. var. Mərkəzi Daşoğuz ş.-dir.

Təbiət. D.v. Amudərya çayının aşağı axımının sol sahilində, Qaraqum səhrasındadır. Səthi, əsasən, düzənlikdir. İqlimi kəskin kontinentaldır. Orta temp-r iyulda 27°C, yanvarda – 6°C-dir. İllik yağıntı 100 mm. Takırlar, boz, şoran və çəmən torpaqları yayılmışdır. Saksaul, qum akasiyası, yovşan, çəmən bitkiləri və tuqay meşələri var. Heyvanları: tülkü, canavar, ceyran, dovşan, gəmiricilər, quşlar və s. Amudərya çayı balıqla zəngindir. Qaplanqır qoruğu vil.-in ərazisində yerləşir. Qoruqdakı 377 bitki növünün 6-sı endemikdir; 200 quş növünün 20-si, nadir və nəslə kəsilməkdə olan 10 heyvan növü Qırmızı kitabə salınmışdır.

Vil.-in ərazisində qranit, marmər, əhəngdaşı və digər tikinti materialları hasil edilir. Pambıq, bostan bitkiləri və üzüm becərilir. Maldarlıq, əsasən, qoyunçuluq və dəvəçiliklə təmsil olunur.

DAŞTATÜK – Azərb. Resp. Lənkəran r-nunun Xanbulan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 23 km c.-q.-də, Vəşəru çayının sahilində, Lənkəran ovalığındadır. Əh. 898 (2011); tərəvəzçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, klub,

kitabxana, fəldşer-mama məntəqəsi var. **DAŞTƏPƏ** – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Miyandab bölgəsinin Mərhəmətəbad kəndistanında, Miyandab qəs.-ndən 19 km şm.-q.-dədir.

DAŞTƏPƏ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qarapəşli kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 54 km q.-dədir.

DAŞTƏPƏ – Gürcüstanın Kvemo-Kartli mahalının Marməuli bələdiyyəsi ərazisində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Marməulidən 16 km ş.-də, dəniz səviyyəsindən 370 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 1462 (2002); əkinçiliklə məşğuldur.

DAŞ-TORPAQ BƏND – əsas hissəsi daş materiallardan, filtrasiya (süzülmə) əleyhinə qurulan hissəsi isə sukeçiriciliyi az olan qruntdan tikilən bənd. Konstruksiyasının nisbətən sadəliyi və yerli materiallardan istifadə imkanını belə bəndlərin tikilməsini iqtisadi baxımdan səmərəli edir.

DAŞÜZ – Azərb. Resp. Şəki r-nunda kənd. Daşüz ə.d.-nin (Daşüz, Daşbulaq k.-ləri və Çələbixan qəs. daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 16 km c.-q.-də, Daşüz silsiləsinin şm.-ş. yamacında, Yevlax-Balakən d.y. və avtomobil yolu kənarındadır. Əh. 1082 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, tibb məntəqəsi, atçılıq idman məktəbi, Resp. Atçılıq turizm mərkəzi var.

DAŞÜZ SİLSİLƏSİ – Azərb. Resp.-nda dağ silsiləsi. *Acınohur öndağlığının* şm.-q.-ində, Qanıx (Alazan) və Göyçay çayları arasındadır. Şm.-dən Alazan-Həftəran vadisi ilə əhatə olunur. C.-də çökəkliklər vasitəsilə *Bozdağ silsiləsindən* ayrılır. Uz. təqr. 120 km, hünd. 800 m-ədəkdir. Əlican və Turyan çayları ilə kəsilmişdir. Çöl və yarımsəhra landşaftı var. Otlaqdır.

DAŞYARAN DƏZGAH – bax *Daş emalı dəzğahları*.

DAŞYIĞIŞDIRAN MAŞIN – kənd təsərrüfatı torpaqlarını təmizləyərkən, yol tikintisi, hidrotexniki tikintilər aparılan zaman və s. işlərdə daşları kənar etmək üçün maşın. D.m.-ın daşları torpaqdan çıxardan, yükləyən, toplayıb daşıyan və ancaq daşıyan növləri olur.

DATAQRAM (ing. datagram), *d e y t a q r a m* – əvvəlcədən əlaqə qurulmadan və virtual kanal yaradılmadan, ötürücü mühit vasitəsilə şəbəkə səviyyəli paket kimi göndərilən informasiya bloku. Özünün çatdırılma ünvanını saxlayır və digər paketlərlə məntiqi birləşməni qırmadan məlumat paketini hesablama şəbəkəsinə ötürür. D. eyni qəbulədiciyə ünvanlandırılmış digər paketlərə istinadı saxlayır. D. termini teleqram sözünə analogi seçilmişdir.

DATOLİT (yun. δατέοματ – bölmək və λίθος – daş) – silikatlar qrupuna aid mineral – CaBSiO₄(OH). Monoklinik sinqoni-

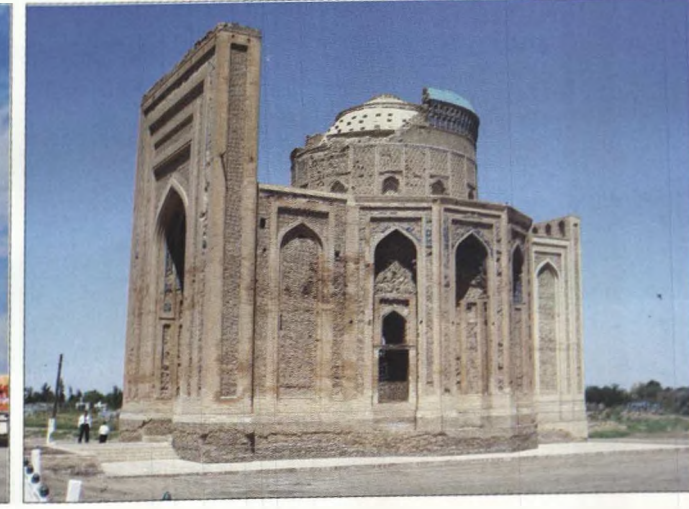
Datolit. Dalneqorsk (RF).

yada kristallaşır. Qısa prizmatik, lövhəvi kristallar və dənəli, radial şüavarı, lifli aqreqlər əmələ gətirir. Rəngsiz, ağ, açıq yaşıl, açıq sarı, çəhrayı və s. olur. Şüşə parıltılıdır. Sərtliliyi 5-5,5, sıxlığı 3000 kq/m³.

Daşoğuz ş. Ruhıyyət sarayı.

Daşoğuz vilayəti. Türebəy xanım türbəsi. 14 əsr. Köhnə Ürgənc.

Datun şəhərindən görünüş.

Skamlarda, hidrotermal filiz damarlarında və əsasi tərkibli maqmatik süxurların bədamcıqlarında rast gəlinir. *Bor filizlərinin* tərkibinə daxildir. Bor və onun birləşmələrinin alınması üçün xammaldır. RF-də (Primorye, Ural, Kamçatka), Ukraynada (Kırım), həmçinin Almaniya, Norveç, ABŞ, Yaponiyada yataqları var.

DATSZU (hərfi mənada – “Böyük rifah”) – Siçuan (Çin) əyalətindəki Çuntsin ş. ətrafında qayada oyulmuş Budda kompleksi. 7–19 əsrlərdə dağ yamaclarında və əl ilə qazılmış mağaralarda 50 mindən çox heykəltəraşlıq əsərləri və təqr. 100 min heroqlif həkk edilmişdir. D. heykəltəraşlıq kompozisiyalar süjetlərində Çinin orta əsrlər sinkretik dini təsəvvürləri əksini tapmışdır. Ən böyük və yaxşı saxlanılmış ansambl Baodınşan dağındadır (2 paqoda, 19 Budda pritiçasına illüstrasiya olan 10 mindən çox heykəltəraşlıq təsvirləri, o cümlədən 13 əsrə aid

Buddanın 31 m-lik fiqurundan ibarət “Buddanın paranirvanası” kompozisiyası; 24 həkk olunmuş mətn). Beyşan dağında 9–13 əsrlərə aid 290 qrup təsvirlərdən ibarət 300 m-lik ansambl (əsasən, Budda tematikasında təqr. 7 min heykəl, 55 bəxşiş yazıları), təpənin zirvəsində 12 əsrə aid 12 yaruslu paqoda yerləşir. Nanşan və Siçuanşan dağlarındakı relyeflər daosizm və konfusiçilik mövzularına həsr olunmuşdur. Bir çox abidələrdə parlaq polixrom rənglər saxlanılmışdır. Professional heykəltəraşların əsərləri xalq sənətkarlarının işləri ilə yanaşıdır. Onların hər ikisi Çin plastik təfəkkürü sisteminə xas olan həyati konkretliyi ilə seçilir. D. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

DATUN – Çinin şm. hissəsində, Şansi əyalətində şəhər. Əh. 1,1 mln. (2007; əhalisinin sayına görə əyalətin ikinci şəhəri). Mühüm nəql. qovşağı. Aeroport.

E.ə. 200 ildə, Xan sülaləsinin hakimiyyəti dövründə Pinçen adı altında salınmışdır. Eramızın 398–494 illərində Şimali Vey sülaləsinin paytaxtı olmuşdur. 1048 ildə D. adlandırılmışdır. *Lyao* dövlətinin zəifləməsindən və *Szin* sülaləsinin [1115–1234] süqutundan sonra tədricən ticarət şəhəri kimi əhəmiyyətini itirmiş və qala rolunu oynamışdır. Min sülaləsinin [1368–1644] hakimiyyətinin sonunda dağıdılmış, 1652 ildə bərpa edilmişdir. Şəhərin sürətli inkişafı D.-u Pekin və Tyanszinlə birləşdirən d.y.-unun çəkilməsi (1917) ilə bağlı olmuşdur. D. Çinin 24 mədəni-tarixi şəhəri siyahısına daxildir. Yuxarı Xuayan və Aşağı Xuayan monastırları Tan sülaləsi [618–907] dövrünə, Szyulunbi (əlvan şirli kərpicdən tikilmiş “Doqquz əjdaha divarı”) Min dövrünə aid edilir. Pedaqoji normal un-t fəaliyyət göstərir.

İri daş kömür hasilatı mərkəzidir. Sement istehsal edilir. Maşınqayırma (k.t. və nəql. avadanlığı, ağır maşınqayırma, cihazqayırma), əzəçilik, yeyinti sənayesi; yaxınlığında İES var.

Şəhərdən 16 km q.-də Şimali Vey sülaləsi dövrünə aid Yunqan buddist mağaraları yerləşir. 53 mağarada 51 min heykəl (ən böyüyünün hünd. 17 m, ən kiçiyinin – 2 sm-dən azdır) vardır; Qədim Çinin dini heykəltəraşlıq incisi olan Budda Şakya-muninin heykəli (hünd. 14 m) *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

DATUN KÖMÜR HÖVZƏSİ – Çinin şm. hissəsində iri kömür hövzələrindən biri. Sah. 2,2 min km². Ehtiyatı 100 mlrd. t-dur. Kömürlər kokslaşandır, küllülüyü 6%-dir. İllik hasilat 20 mln. t-dur. Daha ətraflı bax *Şansi* məqaləsinə.

DAUES (Dawes) Çarlz Geyts (27.8.1865. Ohayo ştatı, Mariyetta– 23.4.1951, İllinoys ştatı, Evanston) – ABŞ dövlət x-

dimi, vəkil və bankir. Nobel sülh mükafatı laureatı (1925, C.O. *Çemberlenlə* birlikdə). Varlı ailədən çıxmışdır. 1886 ildə Sinsinnati Un-tinin hüquq məktəbini bitirdikdən sonra özünün vəkil kontorunu açmışdır. D.y. şirkətlərinin zorakılığına məruz qalan fermerlərin müdafiəçisi kimi tanınmışdır. 1896–97 illərdə prezident seçkilərində Respublikaçılar partiyasından namizəd U. Mak-Kinlinin İllinoys ştatında seçki kampaniyasına rəhbərlik etmişdir. Onun seçilməsindən sonra D. pul dövriyyəsi üzrə müfəttis olmuşdur. 1901 ildə Senata seçkilərdə məğlub olmuş, sonradan ABŞ-in Orta Qərbində ən iri banka çevrilmiş “Central Trust Company of Illinois”un əsasını qoymuşdur. Birinci dünya müharibəsi illərində kö-nüllü orduya getmiş, ərzaqla təchizat və bölüşdürmə işinə baxmışdır. Müharibənin sonuna yaxın briqada gen.-i rüt-bəsini almış, Qərbi Avropadakı ABŞ ekspedisiya qüvvələrinin qərargah üzvü olmuş, müttəfiq qoşunlarının təchizatı məsələlərinə rəhbərlik etmişdir. 1919 ildə hərbi xidmətini dayandırmış, ABŞ-in maliyyə naziri olmaq təklifini rədd etmiş, büdcə bürosunun direktoru təyin olunmuşdur. 1923–24 illərdə ABŞ hökumətinin tövsiyəsi ilə Almaniya üçün təzminat planını (bax *Dauves planı*) işləyib hazırlamış beynəlxalq ekspertlər komitəsinə rəhbərlik etmişdir. 1925–29 illərdə Respublikaçılar partiyasından ABŞ-in vitseprezidenti, 1929–32 illərdə ABŞ-in B. Britaniyada səfiri idi. 1932 ildən “Böyük depressiya”nın nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədi daşıyan Maliyyə bərpa korporasiyasına və Çikaqoda Mərkəzi respublika bankının idarə heyətinə rəhbərlik etmişdir. Çikaqo opera teatrının yaradılmasında böyük rolu olmuşdur.

DAUES PLANI – Ç.G. *Dauvesin* başçılığı ilə beynəlxalq ekspertlər komitəsi tərəfindən Almaniya üçün hazırlanmış təzminat planı. 1924 il avqustun 16-da Birinci dünya müharibəsində qalib gəlmiş dövlətlərin London konfransında təsdiq edilmişdir. D.p. Almaniyanın qalib dövlətlərə təzminat ödəmələrinin davam etməsi üçün şərait yaratmağa, ABŞ kapitalının Almaniya iqtisadiyyatının əsas sahələrinə nüfuz etməsini asanlaşdırmağa yönəldilmişdi. D.p. markanın sabitləşdirilməsi

məqsədilə Almaniya 200 mln. dollar (o cümlədən ABŞ bankları tərəfindən 110 mln. dollar) borc verilməsini nəzərdə tutur. Almaniyanın yaxın 5 ildə ödəyəcəyi məbləğin miqdarını (ildə 1–1,75 mlrd. qızıl marka, sonra isə ildə 2,5 mlrd. qızıl marka) müəyyənləşdirirdi. Təzminat həm əmtəə, həm də xarici valyuta ilə nağd şəkildə ödənilməli idi. Ödəmələri təmin etmək məqsədilə Almaniyanın dövlət büdcəsi, pul dövriyyəsi və kredit əməliyyatları, həmçinin dəmir yolları müttəfiqlərin nəzarəti altına keçirdi. Nəzarət təzminat üzrə baş agentin (bu vəzifəni ABŞ nümayəndəsi, əvvəlcə O. Yunq, sonra isə P. Gilbert tuturdu) rəhbərlik etdiyi xüsusi ekspertlər komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi. D.p.-nin qəbulu ilə əlaqədar bir tərəfdən Fransa və Belçika, digər tərəfdən Almaniya arasında Rur münaqişəsi (1922–23) zamanı işğal edilmiş Rurdan Fransa və Belçika qoşunlarının çıxarılması haqqında saziş imzalandı. Təzminat məsələsinin nizamlanması Almaniya xarici kapital axını üçün əlverişli şərait yaratdı. 1930 ilin sentyabrında xarici döv-lətlərin, əsasən, ABŞ-in Almaniya da kapital qoyuluşu 26–27 mlrd. qızıl marka təşkil edirdi, Almaniyanın təzminat ödəmələri isə 10 mlrd. qızıl markadan bir az çox idi. Xarici investisiyalar Almaniya sənaye istehsalının bərpasına (1927 ildə sənaye istehsalı 1913 ilin səviyyəsinə çatdı), dünya ixracatında Almaniyanın payının artmasına (1929 ildə 9,79%) imkan yaratdı. Bir müddət sonra D.p. Almaniyanın iqtisadi inkişafına mane olmağa və dünya bazarında alman kapitalının rəqa-

bətlik qabiliyyətini məhdudlaşdırmağa başladı. Almaniyanın birtərəfli şəkildə D.p.-ndan imtina edəcəyindən ehtiyat edən ABŞ 1929–30 illərdə Almaniya ilə onun kreditorları arasında yeni sazişin işlənilib hazırlanmasına təşəbbüs göstərdi. D.p. *Yunq planı* ilə əvəz olundu.

DAUQAVA (Daugava) – *Qərbi Dvina* çayının Latviya ərazisində adı.

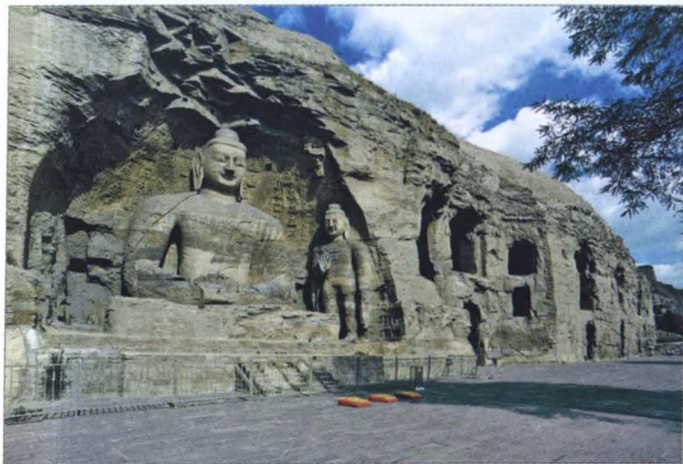
DAUQAVPİLS (Daugavpils) – Latviyanın c.-ş.-ində şəhər. Dauqavpils r-nunun inz. m. Əh. 110,3 min (2007; əhalisinin sayına görə ölkənin ikinci şəhəridir). Litva (25 km) və Belarus (35 km) ilə sərhədin yaxınlığındadır. Dauqava çayı sahilində gəmi dayanacağı. Mühüm avtomobil və d.y.-ları qovşağı.

Əsası 1275 ildə Livoniya ordeni tərəfindən Dinaburq qalası kimi qoyulmuşdur. 1277, 1313, 1396, 1403 illərdə qala Litva knyazları, 1481 ildə isə Moskva knyazı III İvan tərəfindən dağıdılmış, lakin yenidən bərpa edilmişdir. 1577 ildə, *Livoniya müharibəsi* (1558–83) zamanı rus qoşunları tərəfindən xarabalığa çevrilmiş, IV İvan Qrozının əmri ilə Dauqava çayı sahilində, 19 km aralıqda yenidən tikilmişdir. Dinaburq qalası uğrunda Rus dövləti, Reç Pospolita və İsveç mübarizə aparırdılar: 1582 ildə Reç Pospolitanın tərkibinə qatılmış və şəhər statusunu almış, 1600 ildə İsveçin hakimiyyəti altına keçmiş, 1656 ildə Rus torpaqlarına qatıldıqdan sonra Borisoglebov adlandırılmışdır. *Andrusovo barışıqına* (1667) görə yenidən Reç Pospolitanın tərkibinə daxil olmuş, əvvəlki adı bərpa edilmişdir. Reç Pospolitanın birinci bölüşdürülməsindən

Dauqavpils qalası.

Datun şəhəri yaxınlığında buddist mağaraları.

Datun şəhərinin qala divarları. 5 əsr.

Dauqavpils. Lüteran kilsəsi.

(1772) sonra Rusiya ərazisinə qatılmışdır. 1772–76 illərdə Pskov qub.-nın, 1776–96 illərdə Polotsk qub.-nın, 1796–1802 illərdə Belorusiya qub.-nın, 1802–1920 illərdə Vitebsk qub.-nın qəza şəhəri olmuşdur. 18 əsrin son rübü – 19 əsrdə Rusiyanın q.-ndə mühüm qala (1810 ildən yenidən tikilmişdir) və ticarət mərkəzi idi. 19 əsrin ortalarında iri d.y. qovşağına çevrilmişdi. 1893–1920 illərdə Dvinsk adlanırdı. Birinci dünya müharibəsi illərində cəbhə xətti Dvinskə keçirdi. 1917 ilin noyabrında Dvinskdə sovet hakimiyyəti qurulmuş, 1918 ilin fevral–dekabr aylarında isə şəhər alman qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. 1918 ilin dekabrından 1920 ilin yanvarınadək Latviya SSR tərkibində olmuş, 1920 ilin yanvarında Polşa qoşunları tərəfindən işğal edilmişdi. Rıqa sülh müqaviləsinə (1920) görə Latviyanın tərkibinə qatılmışdır. 1920 ildən indiki adını daşıyır. *Böyük Vətən müharibəsi (1941–45)* zamanı alman qoşunlarının nəzarətində (1941–44) olmuşdur. Sovet Ordusunun Rejitsa-Dvinsk və Şaulay əməliyyatları zamanı almanlardan azad edilmişdir.

Şəhərin mərkəzi hissəsi və küçələri 19 əsrin əvvəllərində formalaşmışdır; qırmızı kərpicdən inşa edilmiş və latqal barokkosu adlanan evlər seçilir. İnşasına 1810 ildən başlanılan klassisizm üslubunda qala ansambli, inzibati binalar ansambli (1828–30), katolik kilsəsi (1848–49), Birlik Evi mədəni mərkəzinin binası (1937) saxlanılmışdır. 19 əsrin sonları – 20 əsrin əvvəllərində tərpe üzərində bir sıra kilsə tikilmişdir. Dauqava çayı boyunca damba (1841; uz. təq. 6 km.) şəhərin görməli

yerlərindəndir. Müasir binalar: Buz sarayı (1999), Aleksandr Nevski sovməəsi (2004) və s. Şəhərdə M. Rotko (D.-də doğulmuşdur) ad. beynəlxalq plenerlər (rəssamların sessiyaları) keçirilir. Pedaqoji un-t (1923; indiki statusu ilə 1993 ildən), Rıqa texniki un-tinin filialı və s. fəaliyyət göstərir. Diyarşünaslıq və rəsamslıq muzeyi (1938), teatr (1850-ci illərin ortalarında ilk rus truppası əsasında yaradılmış, 1963 ildə bağlanmış, 1987 ildə yenidən işə başlamışdır; dram və musiqili tamaşalar latış və rus dillərində qoyulur), Y. Rayninin ev-muzeyi (Berkeneldə), açıq səma altında etnoqrafiya muzeyi (Slutişki k.-ndə), Platter-Ziberq qraflarının Beberen qəsri (19 əsrin sonları, memar Y.L. Markoni), Çervonka malikanəsi (1870-ci illər) D. yaxınlığında yerləşir.

D. ölkənin sənaye mərkəzlərindən biridir. Süni lif, elektrik alətləri, tikinti materialları, corab məmulatları və s. istehsal olunur. İntiqal qayışı z-du, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Teplovoz və vaqonlar təmir edilir.

DAUQMALE (Daugmale) – Rıqadan (Latviya Resp.) 22 km c.-ş.-də, Dauqava (Qərbi Dvina) çayının sol sahilində, Erkən Dəmir dövrü və orta əsrlərə aid

Dauqmaledən tapılmış əşyalar: 1 – asmaların hazırlanması üçün tunc qəlib; 2 – tunc asma; 3 – runa yazısı olan daş ucluğun fraqmenti.

arxeoloji abidələr kompleksi. 1933, 1935–37, 1966–70, 1986–88 illərdə tədqiq olunmuşdur. Qövsvari torpaq səddi və xəndəyi, daş döşənək üstündə qülləli darvazası olan qədim şəhər yerində (sah. 0,4 ha), habelə ona bitişik posaddan (qəs.; sah. 2 ha), portdan və iki torpaq məzarlıqdan ibarətdir. E.ə. I-ci minillikdən gec olmaları məskunlaşmışdır. Eramızın 3 əsrindən etibarən istehkamlar qurulmuş, 14 dəfə yenidən tikilmişdir. Darvazadan başlanan yol porta və posada aparırdı. 10 əsrin sonlarından 13 əsrin əvvəllərində D. mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi inkişaf etmişdi. Qazıntılar zamanı posaddan kürə qalıqları, metaltökme qəlibləri, ərəb (9–10 əsrlər), Bizans (10–11 əsrlər) və Qərbi Avropa (11 əsr) sikkələri, bəzək əşyaları tapılmışdır. 9 əsr – 10 əsrin birinci yarısında D. sakinləri arasında zemqallar, 11 əsrdə livlər üstünlük təşkil etmişlər. D. Qərbi Avropanın erkən şəhər mərkəzlərindən biri hesab olunur.

DAUQUVETIS Boris Frantseviç (26.3.1885, Litva, indiki Birjay r-nunun Dauquveçay k. – 13.7.1949, Vılñüs) – Litva rejissoru, aktyor və dramaturq. SSRİ xalq artisti (1948).

SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1947). 1923 ildən Kaunas Dram Teatrında aktyor və rej. (1940 ildən baş rej.), 1944–49 illərdə isə Litva Dram Teatrında (Vılñüs) baş rej. işləmişdir. “Otello”, “Maqbet” (1924, 1939, U. Şekspir), “Albalı bağı” (1937, A. Çexov), “Düşmənlər” (1947, M. Qorki), “Meşə” (1948, A. Ostrovski) və s. əsərləri tamaşaya qoymuşdur. Litva teatrının bir çox aktyor və rej.-lərinin yetişməsində D.-in böyük rolu olmuşdur. “Yeni sırım” (1945), “Tapşırıq” (1946), “Jaldokasin malikanəsi” (1948) və s. pyeslərin müəllifidir.

DAUN XƏSTƏLİYİ, monqolizm – xromosom xəstəlikləri qrupun anadangəlmə ağıl zəifliyi forması. 21-ci cüt xromosomda trisomiya (yəni iki xromosom əvəzinə üçünün olması) ilə şərtlənir. 1866 ildə ingilis həkimi C.L.Daun (Down, 1828–96) tərəfindən təsvir edilmişdir. Xəstəliyin əsas əlamətləri əqli gerilik (*oliqofreniya*) və çoxsaylı fiziki qüsurlardır [alçaq boy, epikantus (“monqolizm” adı buradandır), burunun üst hissəsinin enli olması, ağız yarıcaq, böyük dil, braxidaktiliya

və s.]. Üzün qırmızı rəngdə olması (“kloun sifəti”) xarakterikdir. D.x. – ən çox yayılmış xromosom xəstəliklərindən biridir (600–700 təzə doğulmuşlarda 1 hadisə); hər iki cinsdən olan şəxslərdə eyni tezlikdə rast gəlinir. Çox vaxt ürək və digər daxili orqanların anadangəlmə qüsurları olur. Diaqnoz, adətən doğum evində qoyulur. Müalicə nəticəsizdir. D.x. olan uşaqlarda sosial adaptasiyaya istiqamətlənmiş pedaqoji-tərbiyəvi tədbirlər mühüm rol oynayır.

DAUNS (Downs) Entoni (d. 21.11.1930, İllinoy ştatı, Evanston) – Amerika iqtisadçısı və politoloqu, doktorluq dərəcəsi Stanford Un-tində (1956) almışdır. Karlton kollecini (Minnesota ştatı) bitirmişdir. Çikaqo Un-tinin prof.-u (1959–62) olmuş, 1977 ildən Vaşinqtondakı Bruking Mərkəzində böyük tədqiqatçı vəzifəsində çalışır. *Səmərəli seçim nəzəriyyəsinin* müəllifidir. İqtisadi model və konsepsiyaları sırf siyasi problemlərin təhlilində, bürokratiyanın tədqiqində istifadə edərək, əsas iştirakçıları məqsədlərinin maksimallaşdırılmasına can atan “səmərə aktorları” (partiyalar, siyasətçilər, seçicilər) olan demokratik siyasət konsepsiyasını işləyib hazırlamış, “hakimiyyət itkisi” tezisini formulə etmişdir. D. bürokratik strukturda qeyri-çevikliyin (fəaliyyətsizliyin) artması səbəbini onun mərkəzləşdirmə, daxili ixtisaslaşma və yeni tənzimləmə qaydalarının tətbiqi yolu ilə “hakimiyyət itkisi”ni kompensasiya etmək cəhdində görürdü. D. yanaşması siyasi proseslərin modelləşdirilməsində geniş istifadə olunur.

Əsərləri: *An economic theory of democracy*. N. Y., 1957; *Inside bureaucracy*. Boston, 1967; *Do housing allowances work* (K.L. Bredberi ilə birlikdə). Wash., 1981; *Energy costs, urban development, and housing* (K.L. Bredberi ilə birlikdə). Wash., 1984.

DAUNS, Nort Downs və Saut Downs (North Downs, South Downs) – B. Britaniyanın c.-ş.-ində bir-birinə paralel uzanmış, təpəli kuest tirələri. Nord D.-un uz. təq. 120 km, hünd. 294 m-ə qədər, Saut D.-un uz. təq. 100 km, hünd. 271 m-ə qədərdir. Asimmetrik quruluşudur. Çəmənliklər, bəzi yerlərdə fıstıq meşələri var.

DAUNTON MƏRTƏBƏSİ [B. Britaniya, Uels, Daunton qəsrinin adından] – Silurun üst mərtəbəsi. 1879 ildə Ç. Lapuors tərəfindən ayrılmışdır. Brekçiya (kəsilmiş daban hissəsində), qumdaşı, alevrolit, argillit və qırmızı rəngli mergellərdən ibarətdir. Çexiyanın Devona keçid olan Prijidol layları ilə tutuşdurulur. D.m.-nin çöküntüləri Uelsdə,

Daur Dövlət Təbiət Biosfer Qoruğu.

Şotlandiyada və İrlandiyada yayılmışdır.

DAUNVƏLLİŦQ (ing. down – aşağı və well – tökülmək) – okeanda suyun səthdən dərinliyə doğru, bəzən onun dibinə qədər şaquli hərəkəti prosesi. Sahilboyu zonada D. sahilə tərəf, yaxud sahil boyu əsən küləklərlə (Şimal yarımkürəsində sağ sahilə, Cənub yarımkürəsində sol sahilə, məs., Şimali və Cənubi Amerikanın ş. sahilləri), eləcə də *apvellingi* yarıdan qüvvələrin zəifləməsi ilə yaranır. Açıq okeanda D. antisiklonların yaratdığı burulğanlarda, axınların konvergensiya (görüşmə) zonalarında, aralıq və dərinlik su kütlələrinin formalaşdığı ərazilərdə (məs., Antarktidanın ətrafında) müşahidə olunur. Apvelling zonalardan fərqli olaraq, D. zonaları, bir qayda olaraq, bioməhsuldarlığının aşağı olması ilə fərqlənir.

DAUR DÖVLƏT TƏBİƏT BIOSFER QORUĞU – RF-də, Baykalarxası diyar ərazisindədir. Sah. 447 km². 1987 ildə yaradılmışdır. Hünd. 800 m-ədək olan alçaq təpəlikli düzənliklərdən ibarətdir. Zun Torey və Barun Torey göllərinin yerləşdiyi Torey çuxuru da qoruq ərazisindədir. Dənli və ağ-otlu çöl bitkiləri yayılmışdır. Su quşlarının iri uçuş yollarından biri qoruğun gölləri üzərindən keçir; quşlar beynəlxalq əhəmiyyətli su-bataqlıq yerlərinin siyahısına daxil edilmişdir. Qoruqda 4 növ balıq, 3 növ suda-quruda yaşayan, 3 növ sürünən, təq. 300 növ quş və 47 növ məməli, 500 növdən çox həşərat məskunlaşmışdır; burada qədim dövrlərdən qalma qağayı yuvalayır; Daur durnası xüsusi olaraq qorunur.

DAUR SİLSİLƏSİ – RF-də, Baykalarxası diyar ərazisində orta yüksəklikli silsilələr və dağ massivləri sistemi. Qranit və kristallik şistlərdən ibarətdir. Cila çayının yuxarı axınından Uldurqa çayının mənbəyində qədimləş. istiqamətində 300 km-lik məsafədə uzanır. Hünd. 1309 m-ədək. Çoxillik donuşluq və donuşluq relyef formaları, yamaclarında iynəyarpaqlı və enliyarpaqlı meşələr yayılmışdır.

DAURA – Mərkəzi Sudanda (indiki Nigeriya və Niger ərazisində) dövlət, *hausaların* əfsanəvi vətəni. Eramızın 2-ci minilliyinin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Ovçuluq ilahəsi və əfsanəvi hökmdar qadın Dauranın adı ilə adlandırılmışdır. “Yeddi hausa” adlı etnogenetik rəvayət D.-nin tarixi ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, hausaların yeddi iri şəhər və dövlətlərinin baniləri Daura və Bağdad şahzadəsi Abayacidin (Bəyacid) övladları və nəvələridir. Ehtimal ki, Abayacid Əbu Yezid (10 əsrdə Şimali Afrikada yaşayan *barbarların* Fatimilərə qarşı üsyanının başçısı) adının təhrif edilmiş formasıdır. D. Böyük Səhranın ticarət mərkəzlərindən biri olsa da, Katsina və Kano kimi siyasi və hərbi nüfuzlu malik deyildi. 1805 ildə Osman dan Fodionun cihadı zamanı *fulbelər* tərəfindən istila edilmiş D. dövləti üç hissəyə parçalandı: fulbelər D.-sı, zanqolar D.-sı və baurelər D.-sı. 1907 ildə Mərkəzi Sudanın İngiltərə və Fransa arasında bölüşdürülməsindən sonra Fransa baurelər D.-sı və zanqolar D.-sının bir hissəsini Nigerin tərkibinə qatdı, D.-nin qalan his-

Davao. Lon-va buddist məbədi.

səsi isə İngiltərənin nəzarətində olan Şimali Nigeriya protektoratına qatıldı. Britaniya müstəmləkə orqanları orada fulbe sülaləsinin hüquqlarını ləğv edərək zəncilərin hakimiyyətini bərpa etdi.

DAURİYA, Daur torpağı – Şərqi Baykalarxasının c. hissəsinin və Amuryanı ərazinin q. hissəsinin qədim adı. Q.-dən ş.-ə Baykal Dauriyasını (Yablonovı silsiləsinədək), Selenqa Dauriyasını (Selenqa çayından ş.-ə doğru) və Nerçin Dauriyasını (Yablonovı silsiləsindən ş.-ə doğru) ayırırlar. Çöl, meşə-çöl və tayqa landşaftları üstünlük təşkil edir. 17 əsrin ortalarında ərazidə daurlar yaşamışdır (ad buradandır).

DAVÁO – Filippində şəhər. Cənubi Davao əyalətinin inz. m. Əh. 1,4 mln. (2010). Mindanao a.-nda, Davao körfəzi sahilində port. Adanın ən iri nəql. qovşağıdır. Beynəlxalq aeroport.

Əsası 1848 ildə ispanlar tərəfindən (1858 ilədək Nueva-Verqara adlanırdı) qoyulmuşdur. 1890 ildə ABŞ qoşunları tərəfindən tutulmuşdur. 19 əsrin sonlarına qədər kiçik balıqçılıq və oduncaq ixracı mərkəzi idi. 20 əsrin əvvəllərindən Yaponiyadan gələnlərin mühacirət mərkəzi (hazırda D.-da ölkənin ən böyük yapon icması mövcuddur) idi. Yapon mühacirləri şəhərin ətrafında plantasiya təsərrüfatı (abaka becərilməsi) yaratdılar. D. Manila kəndirinin ixracı üzrə dünyada ən böyük mərkəzə çevrildi. 1936 ildə şəhər statusu aldı. 1941–44 illərdə Yaponiya qoşunları tərəfindən işğal edildi. 20 əsrin ikinci yarısından Filippinin c.-unda re-

gional iqtisadi artımın əsas mərkəzidir.

Şəhərdə katolik kilsəsi (1847), Lon-Va buddist məbədi; Ratuşa, Sülh və həmrəylik monumenti (1998) var.

Ölkənin iri mədəniyyət və təhsil mərkəzidir. 46 un-t və un-t statuslu kollec, o cümlədən Cənub-Şərqi Filippin Dövlət Un-ti (1978), Ateneo (1948) və Müq. Pyotr (katolik) özəl un-tləri; şəhər, xalq sənəti, D. tarix cəmiyyəti, yapon icması muzeyləri var.

D. Mindanao a. və Filippin arxipelagının c. hissəsinin başlıca iqtisadi mərkəzi, ölkədə əhəmiyyətinə görə maliyyə-bank xidmətləri və telekommunikasiya biznesi üzrə ikinci yerdədir. Elektron sənayesi (müasir informasiya texnologiyaları bazasında innovasiya sahələrinin inkişaf etdiyi Silikon körfəzi adlanan ərazi); toxuculuq, yeyinti, ağac emalı sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir, cihazqayırma inkişaf etmişdir. Beynəlxalq turizm.

D.-dan c.-q.-də yerləşən Apo vulkanı (2954 m) Filippinin ən hündür nöqtəsidir. **DAVAR** – xırdabuynuzlular; qoyun və keçilərin birlikdə adı.

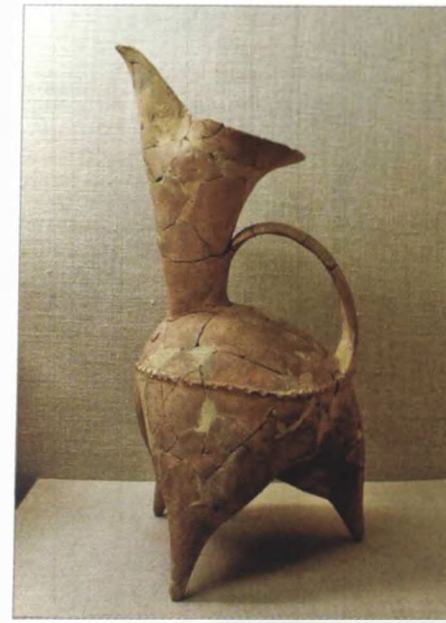
DAVATDAROVA Mina Müzəffər qızı (17.3.1935, Kürdəmir – 21.5.2009, Bakı) – Azərb. tibb alimi, dermatoveneroloq. Tibb e.d. (1991), prof. (1992), Azərb. Resp. əməkdar elm xadimi (2000). H.C. *Məmmədquluzadənin* nəvəsi. Azərb. Dövlət Tibb İn-tunu bitirmişdir (1959). Həmin in-t-da dermatovenerologiya kafedrasının müdiri (1990–2008), prof.-u (2008–09) vəzifələrində işləmişdir. 200-

dən artıq elmi əsərin müəllifidir. Tədqiqatları sifilisin və bəzi urogenital xəstəliklərin müxtəlif məsələlərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

DAVDAQ, Dəvdək (?-?) – 7 əsr alban (Qafqaz) şairi. Həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat azdır. 7–8 əsrlər alban tarixçisi M. Kalankatuklunun yazdığına görə, D. filosof, gözəl natiq və ustad şair olmuşdur. Uzun müddət alban hökmdarı *Cavanşirin* sarayında yaşamışdır. Cavanşirin xəyanət nəticəsində öldürülməsi ilə əlaqədar D.-ın yazdığı və onun dövrümüzə qədər gəlib çatan yeganə əsərini – “Şərq ölkəsinin kədəri” adlı qəsidəni M. Kalankatuklu “Alban tarixi” əsərinin 2-ci kitabına daxil etmişdi. “Alban tarixi”nin əsl hələlik tapılmamışdır; elm aləminə bu əsərin və qəsidənin 11–12 əsrlərdə erməni dilinə tərcüməsi məlumdur. Təqr. 140 misralıq qəsidədə mədhiyyə və mərsiyə ünsürləri birləşmişdir. Janr etibarilə qədim yunan, formaca isə Şərq poeziyasında geniş yayılmış müvəssəh (bax *Akrostix*) şəklində yazılmış əsər şeir ilahəsinə xitabla başlanır, daha sonra Arran, onun təbiəti, əməksevər xalqı tərənnüm olunur. Cavanşiri qədim yunan allahları ilə müqayisə edən D. onu ölkəsinin keşiyində duran, vətənin müstəqilliyi uğrunda fədakarlıqla mübarizə aparan, düşmənləri lərzəyə salan “aslan qüdrətli” qəhrəman kimi mədh edir, hökmdara qəsd edənləri qəzəblə lənətləyir. Əsər arranlıqların dərin kədərinin təsviri ilə bitir. D.-ın Cavanşirin ölümündən sonra Bərdədə vəfat etdiyi ehtimal olunur.

Əd.: Azərbaycan tarixi. 7 cildə. C.2. B., 1997.

DAVENKOU – Çində Qərbi və Cənubi Şandunda, Mərkəzi Şandunun bir hissəsində, həmçinin Szyansunun şm.-ində Orta Neolit dövrünə (e.ə. 3700–2600/2300 illər) aid arxeoloji mədəniyyət. 1959 ildə Şandun əyalətinin q.-ində, Venxe çayı sahilindəki Baotou və Davenkou k.-lərində qazıntılar zamanı aşkar edilmiş məzarlığının adı ilə adlandırılmışdır. Arxeoloji qazıntılar 1964, 1974, 1978 illərdə də aparılmışdır. Üç (bəzən daha çox) mərhələ müəyyənləşdirilir. Erkən mərhələyə yastı və hündür kasalar (o cümlədən həndəsi naxışlı), qab, qulpu bardaq və kasalar əsasında tripodlar (üçayaqlı qablar), geniş yayılmış formalardan hündür oturacaqlı bardaqlar, nazikayaqlı qədəhlər; gövdəsinin orta hissəsində qulpu olan bardaqlar aiddir; qabların üzərindəki naxışlar ziqzaqvari, nöqtəli və yaxud onların kombinasiyası şəklindədir. Orta

Davenkou mədəniyyəti.

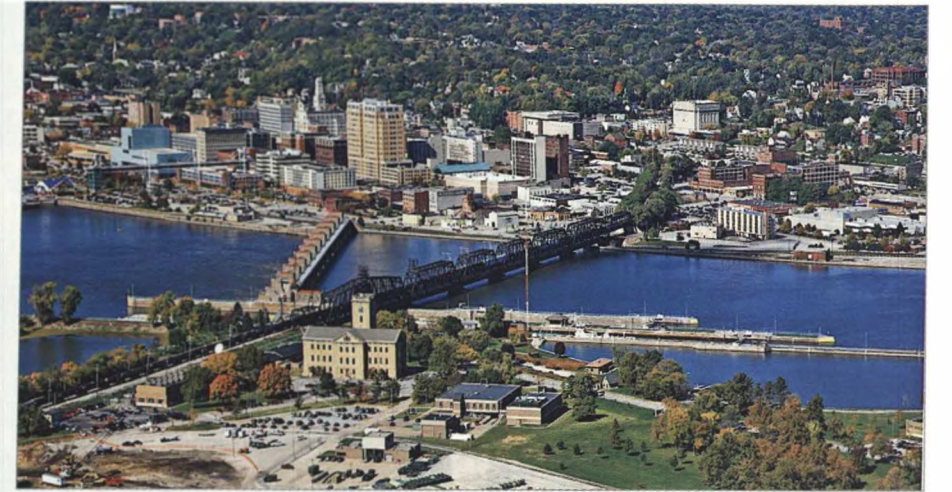
Üçayaqlı bardaq (tripod). B.e.ə. 4100–2600 illər.

Pekin Universitetinin Muzeyi.

mərhələyə oturacağı üç hissəyə bölünən nazikayaqlı qədəhlər aiddir; qab altlıqları dəliklidir, yastı kasa və tripodlara rast gəlinmir. Son mərhələyə isə dulus kürələrində düzəldilmiş standartlaşdırılmış kütləvi formalar: müxtəlif parçalar, hündür oturacaqlı kasalar, tripodlar və s. aiddir. Naxışlı qablara az təsadüf olunur (bəzən üfqi cizma xətlər, volyuta). Ölümlər başları ş. və ya şm.-ş. istiqamətində, çoxsaylı keramika, balıqçulağı və sümükdən düzəldilmiş bəzək əşyaları, cilalanmış daş baltalarla birlikdə dəfn edilirdi. Kollektiv halda və ya taxta tabutlarda da dəfn adətində təsadüf olunur. Təsərrüfat əkinçilik və maldarlığa əsaslanırdı. Əvvəllər “D. mədəniyyəti” anlayışı Şandun və Şimali Szyansunun Orta Neolit dövrünün bütün mədəniyyətlərini özündə birləşdirirdi. Ən yeni tədqiqatlarda D. ilə yanaşı Beysin, Lyulin və s. mədəniyyətlər də müəyyənləşdirilir. D.-dan əvvəlki Dadunski mədəniyyəti (e.ə. 4200–3700 illər) köhnə tarixi ədəbiyyatda D.-nun erkən mərhələsi hesab olunurdu. D. mədəniyyətini *Lunşan* mədəniyyəti əvəz etmişdir.

DAVENEZOZLAR – quş körpələrinin invazion xəstəliyi (sestodozlar qrupundan olan helmintozlar). Bağırsaqda parazitlik edən lentvari qurdullar (daveneidlər) tərəfindən törədilir. Əlamətləri: şiddətli susuzluq, ishal; bəzən quşlar məhv olur.

DÁVENPORT – ABŞ-ın Ayova ştatında şəhər. Əh. 102,5 min (2014; şəhərətrafi ilə birlikdə təqr. 382,6 min). Missisipi çayı sahilində port. Nəql. qovşağı. K.t. r-nunun

Davenport şəhərindən görünüş.

(qarğıdalı, soya; maldarlıq) maliyyə-ticarət mərkəzi. K.t. və yol-tikinti maşınlarının (kombayn, traktor, ekskavator və s.) istehsalı, dəzgahqayırma, əlvan metallurgiya, hərbi, yeyinti sənayesi; un-t var.

DAVƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Türkmən bölgəsinin Gərm kəndistanında, Türkmən qəs.-ndən 8 km q.-dədir.

DAVIDBƏY – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-ünün Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qafan r-nu), Oxçu çayının sol sahilində azərb.-ların yaşadığı qəs. 1940 ildə salınmışdır. Yaxınlıqdakı təpəlikdə yerləşən Bəzz qalasının adı dəyişdirilərək Davidbəy qoyulduğu üçün qəs. də Davidbəy adlandırılmışdır. 1988 ildə ermənilər tərəfindən zəbt edilmiş qəs.-dən azərb.-lar qovulmuşdur.

DAVIDONU – Azərb. Resp. Lerik r-nunun Nücü ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 33 km şm.-ş.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 170 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb var.

DAVIDOV Aleksandr Sergeyeviç [13 (26).12.1912, Yevpatoriya – 19.2.1993, Kiyev] – Rusiya-Ukrayna nəzəriyyəçi fiziki, Ukrayna SSR (USSR) EA akad. (1964), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1982). Lenin mükafatı laureatı (1966), USSR Dövlət mükafatı laureatı (1966). Moskva Dövlət Un-tini bitirmişdir (1939). Kiyevdə USSR EA-nın

Fizika İn-tunda (1945–53 və 1964–66), Obninskda Fizika-Energetika İn-tunda (1953–56) işləmişdir. MDU-nun prof.-u

və kafedra müdiri olmuşdur (1956–64). 1966 ildən USSR EA-nın Nəzəri Fizika İn-tunda işləmiş, 1973 ildən oranın direktoru olmuşdur. Əsas elmi işləri bərk cisim spektroskopiyası, nüvə fizikası, biofizika sahəsindədir. Molekulyar eksitonlar nəzəriyyəsini yaratmış, mürəkkəb strukturlu molekulyar kristallarda və bəzi üzvi polimerlərdə baş verən işıq udulma proseslərində, lüminessensiyada, enerjinin miqrasiyasında, fotokeçiricilikdə eksitonların rolunu qeyd etmişdir (1948). Kristalda molekullararası qarşılıqlı təsir nəticəsində molekulların enerjisinin cırlaşmasını səviyyələrinin parçalanmasını (Davidov parçalanması adlanan) qabaqcadan söyləmişdir. Işıq kristallarda aşqarlarla udulma nəzəriyyəsini (1952) təklif etmişdir. Qeyri-sferik ağır atom nüvələrinin struktur nəzəriyyəsini zənginləşdirmiş, nüvələrin aksial simmetriyasının pozulmasını nəzərə alan kollektiv həyəcanlanma halları nəzəriyyəsini inkişaf etdirmişdir (1958–60) (Davidovun qeyri-aksial nüvələr nəzəriyyəsi). Solitonlar nəzəriyyəsini işləyib-hazırlamış (1973–76), onun əsasında əzələlərin yığılması modelini qurmuşdur.

DAVIDOV Boris Vladimiroviç (1883–30.9.1925, Leninqrad) – rus hidroqrafı və geodezisti. 1908 ildə Dəniz akademiyasının hidroqrafiya şöbəsini bitirdikdən sonra Baş astronomiya rəsədxanasında (Pulkovsk) astronomiya və geodeziya sahələri üzrə ixtisaslaşmışdır. 1910 ildə Şimal Buzlu okeanı hidroqrafiya ekspedisiyası tərkibində “Taymır” buzqırın gəmisinə komandir təyin olunmuş və Dejnyov burnundan tutmuş Kolima çayının mənbəyində bir sıra məntəqələrin koordinatlarını müəyyənləşdirmişdir. 1913–19 illərdə rəhbərlik etdiyi Sakit okean hidroqrafiya ekspedisiyası Oxot və

Bering dənizi sahillərinin planını tərtib etmişdir. 1920–23 illərdə “RSFSR sahillərinin, Oxot dənizi və Karagin a. da daxil olmaqla Kamçatka y-a-nın ş. sahillərinin losiyası” əsərini çap etdirmişdir. 1924–25 illərdə “Krasny Oktyabr” buzqırın gəmisində Vrangel a.-na yan almış və burada sovet bayrağını qaldırmışdır; buradakı körfəzə onun adı verilmişdir.

DAVIDOVSKI İppolit Vasilyeviç (1.8.1887, Yaroslavl qub.-nın Danilov ş. – 11.6.1968, Moskva) – rus patoloqu. SSRİ Tibb EA akad. (1944), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1957), Lenin mükafatı laureatı (1964). Sovet patoloqlar elmi məktəbinin banisi. Moskva Universitetinin tibb fakültəsini bitirmişdir (1910). Sanitar və zemstvo həkimi

(1910–13), hərbi həkim (1914–18) işləmişdir. 1930 ildən 2-ci Moskva Tibb İnstitutunda kafedra müdiri olmuşdur.

Tədqiqatları infeksiya xəstəliklərinin (səpmə yatalaq və s.) patogeni və patoloji anatomiyası, döyüş travmaları, ümumi patologiya, ateroskleroz, qocalma, prozektör işinin təşkili və s. problemlərə həsr olunmuşdur. Mikroorqanizm və insan orqanizminin qarşılıqlı əlaqəsi konsepsiyasını irəli sürmüş və əsaslandırılmışdır. Bu konsepsiyada mikroorqanizmin bioloji və fizioloji xüsusiyyətlərinin həllədiçi rolunu göstərmişdir. Regenerator proseslərinin qanunauyğunluqlarını aşkar etmişdir. D. “Arxiv patologii” jurnalının baş redaktoru olmuşdur (1955–68).

Əsəri: Общая патология человека. 2-е изд. М., 1969.

DAVID Jak Lui (30.8.1748, Paris – 29.12.1825, Brüssel) – fransız boyakarı. *Klassisizmin* görkəmli nümayəndələrindən biri. Kral rəngkarlıq və heykəltəraşlıq akademiyasında təhsil almışdır (1766–1774). D.-in erkən yaradıcılığına F. *Buşenin* təsiri hiss olunur (“Mars və Minervanın döyüşü”, 1771, Luvr, Paris). Romada olarkən (1775–80) antik abidələri və İtaliya İntibahı və barokko incəsənətini öyrənmiş D. tarixi

J.L. David. “Mars və Minervanın döyüşü”. 1771. Luvr (Paris).

mövzuda “Sədəqə istəyən Velizari” (1781, Təsviri Sənət Muzeyi, Lill) və “Hektor üçün ağlayan Andromaxa” (1783, Luvr) əsərlərini yaratmışdır. P. Kornelin faciəsi əsasında işlənmiş “Horatsilərin andı” (1784, Luvr) əsəri inqilabi çağırış kimi qəbul edilirdi. “Sokratın ölümü” (1787, Metropoliten-muzey, Nyu-York), “Liktarlar Bruta oğlanlarının cəsədini gətirirlər” (1789, Luvr), “Romalıların əsəbliləri arasında vuruşmanı saxlayan Səba qadınları” (1799, Luvr), “Paris və Yelena” əsərləri D.-in 18 əsr fransız klassisizminin ən görkəmli sənətkarı olduğunu təsdiq edir. Fransa cəmiyyətinin bədii ideallarını əks etdirən D. Böyük Fransa inqilabı ərzində, inqilab vaxtı və inqilabdan sonra 19 əsr yeni incəsənətinin banilərindən biri kimi çıxış edirdi. Bu dövrdə onun portret ustası kimi istedadı öz təsdiqini tapmışdır (“Ər-arvad Pekul”, 1784, Luvr; “Kimyaçı A. Lavuazyə həyat yoldaşı ilə”, 1788, Metropoliten-muzey).

D. 1789 ildən siyasi fəaliyyətə başlamış, 1792–94 illərdə Konventin üzvü olmuşdur. 1791 ildə “Top oyunu zalında andıçmə mərasimi” adlı böyük tablosu üzərində işə başlamış, əsərdə Baş ştatların monarxiyanı qəti surətdə devirməyə yol açan 20.6.1782 il tarixi yir-

ğıncağını əbədləşdirmək niyyətində olmuş, lakin rəsm tamamlanmamışdır (əsərin qələmlə çəkilmiş eskizi Luvrda, böyük fraqmenti Versal və Trianonlar Milli Muzeyindədir). “Maratın ölümü” (1793, Kral Zərif Sənətlər Muzeyi, Brüssel) əsərini yaratmışdır. 1794 ildə Termidor çevrilişindən sonra D. həbs edilmiş, lakin Direktoriya və I Napoleon dövründə yenidən Fransanın mədəni həyatında aparıcı mövqə tutmuş, 1804

J.L. David. “Bonapart Sen-Bernar aşırımında”. 1800. Versal və Trianonlar Milli Muzeyi (Versal).

ildən imperatorun birinci rəssamı olmuşdur. *Ampir* üslubunun əsas yaradıcılarından biri kimi dövrün geniş şöhrət tapmış rəssamlıq rəmzlərini yaratmışdır: “Bonapart Sen-Bernar aşırımında” (1800, Versal və Trianonlar Milli Muzeyi), “İmperator I Napoleon və imperatriçə Jozefinanın 2 dekabr 1804 ildə Paris Notr-Dam kilsəsində tacqoyma mərasimi” (1805–07, Luvr) nəhəng tablosu, alleqorik “Leonid Fermopildə” (1800–14, Luvr), bir sıra portretlər (“Palitra ilə avtoportret”, 1794; ər-arvad Seriziaların qoşa təsvirləri, 1795, Luvr; “Napoleon öz iş otağında”, 1812, Milli incəsənət qalereyası, Vaşinqton; “Madam J.A. Rekamyenin portreti”, 1800, Luvr) və s. D. yaradıcılığında səmimilik soyuq dəbdəbə ilə əvəz olunaraq, “Madam J.A. Rekamyə” (1800, Luvr) obrazında zirvəyə çatmışdır.

Konventdə XVI Lüdovikin edamına səs verən D. Burbonların hakimiyyətinin bərpasından sonra 1816 ildə Brüsselə mühacirət etməyə məcbur olmuşdur. Burada o, bir sıra portretlər (E.J. Siyesin portreti, 1817, Foqq muzeyi, Kembriç, Massaçusets ştatı), həmçinin mifoloji tablolar (“Venera və Qrasiyalar tərəfindən tərksilah olunan Mars”, 1821–24, Kral Zərif Sənətlər Muzeyi, Brüssel) yaratmışdır. D.-in rəsmlərindən, bəziləri kəskin tarixi sənədliliyi ilə fərqlənir (“Kraliça Marya Antuanetta çəfota gedən yolda”, 1793, Luvr). A.J. *Qro*, F. *Jerar*, J.O.D. *Enqr*, P.P. *Prüdon* və b.-nin müəllimi olmuşdur.

DAVID I BÖYÜK KOMNİN (Δαυίδ ὁ Μέγας Κομνηνός) (1407/09–1463) – Trapezund imperiyasının sonuncu imperatoru [1460–61]. IV Aleksey Vasili Böyük Komninin oğlu və IV İoann Komninin kiçik qardaşı. 1431–60 illərdə ölkəni qardaşı ilə birlikdə idarə etmiş, “despot” titulu qazanmışdır. Feodoronun (Manqup, Kırımın c.-q.-i) knyazı Alekseyin qızı ilə evlənmiş, ordu dəstələri və donanma komandanı olmuşdur (1420–30-cu illərdə). 1446 ildə Manqupla ittifaqda gənialılara məxsus *Kəfanin* (Feodosiyada ticarət mərkəzi; indiki Kerç) qala divarları önündə 13 qaləradan ibarət eskadranın hərbi nümayişini təşkil etmişdir. 1458 ildə II Mehmedin sarayına göndərilən heyətin başçısı olmuş, Trapezund imperiyasının sultandan vassal asılılığını qəbul etmişdir. Uzun Həsənlə diplomatik danışıqlar aparmış, bacısı Feodoranı Uzun Həsənə ərə verməklə Ağqoyunlu dövləti ilə ittifaq (1459) bağlamışdır. Osmanlı hücumları-

nın qarşısını almaq məqsədilə Qərbi Avropa dövlətləri, Sinop əmiri, Ağqoyunlu dövləti və Gürcüstanla koalisiya yaratmağa çalışmışdır. 1461 ildə osmanlılar tərəfindən qurudan və sudan mühasirəyə alınmış Trapezundu David döyüşsüz təslim etmişdi. Kapitulyasiyanın şərtlərinə görə, Balkanlardakı Strimon çayı vadisindəki vilayət ona verilmişdi. 1463 ildə II Mehmed tərəfindən Uzun Həsənlə gizli danışıqlar aparmaqda ittiham olunaraq 3 oğlu ilə birlikdə edam edilmişdir.

DAVID BÖYÜK KOMNİN (Δαυίδ ὁ Μέγας Κομνηνός) (təq. 1181/83 – 1212) – sərkerdə, *Aleksey I Komninin* kiçik qardaşı. Bizans imperatoru I Andronikin nəvəsi. 1204 ildə Qərbi Pont və Paflaqoniyanı işğal edən ordu dəstəsinin komandanı idi. Bizans imperiyasını bərpa etməyə çalışmış, səlibçilərin əlində olan Konstantinopolə yaxınlaşmaq istəsə də, Nikeya hakimi I Feodor Laskarisə Nikomidiya yaxınlığında məğlub olmuşdur (1205). I Feodora qarşı mübarizəni Paflaqoniyada davam etdirmişdir. Qala divarları və bürclərlə möhkəmləndirdiyi İrakliya və Amastrida qalalarının 1206–08 illərdə I Feodor tərəfindən tutulması cəhdlərini dəf etmişdir. Latin imperiyasının imperatoru I Henrixlə ittifaq bağlamışdır. Afonda Daniil adı ilə rahib olmuş və, ehtimal ki, burada ölmüşdür.

DAVID IV, Qurucu David (təq. 1073, Kutais – 24.1.1125, Tiflis) – *Baqrationlar* sülaləsindən gürcü çarı [1089–1125]. Səlcuqlar dövləti parçalandıqdan sonra xərac verilməsini dayandırmışdı (1097). Səlcuqlara qarşı qıpçaqlar və səlibçilərlə əlaqə yaratmış, *Didqori vuruşmasında* (1121) onları məğlubluyyətə uğratmışdı. 1104 ildə IV D. Kverno (Aşağı) Kartli – Kaxeti və Ereti torpaqlarını işğal etmiş, 1122 ildə Tiflisi ələ keçirərək paytaxtı Kutaisdən buraya köçürmüşdü. 1123–24 illərdə Şirvan torpaqlarını bütünlükdə Gürc.-a qatmaq məqsədilə dəfələrlə Azərb.-a yürüş etmiş, mühüm şəhərlərdə və qalalarda güclü qarnizonlar qoyub geri qayıtmışdı. Lakin gürcü qarnizonları Şirvanda 5 aydan artıq qala bilməmişdilər. IV D.-in ölümündən (1125) sonra onlar Şirvanı tərk etməyə məcbur olmuşdular.

IV D. hakimiyyəti dövründə çoxsaylı yerli hökmdarları tabe etmiş və gürcü knyazlıqlarını vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətdə birləşdirmişdi. Çar hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə dövlət aparatı, kilsə, ordu, məhkəmə sistemində bir sıra islahat həyata keçirmiş və vahid

dövlət idarəçiliyi sistemini formalaşdırmış, həmçinin əsas idarələrin (daxili işlər, maliyyə, hərbi) tabe olduğu vəzifə-sini təsis etmişdi. Kilsə həyatına dair bir sıra mühüm qərar (kilsə vəzifələrinin irsən ötürülməsinin ləğvi, kilsənin mərkəzi hakimiyyətin tabeliyinə keçməsi haqqında) çıxarmışdı. IV D.-in məhkəmə islahatı nəticəsində məhkəmə dövlət idarəçiliyindən ayrılmalı və şikayətlərə baxmaq üçün xüsusi “Saaco kari” (“Təvəqqe sarayı”) idarəsi təsis olunmuşdu. Özünün şəxsi qvardiyasından (“mona-spa”), qarnizon və piyada qoşunlarından əlavə IV D. 1118–20 illərdə Şimala Qafqazdan köçürülmüş *qıpçaqlardan* ibarət 40 min nəfərlik daimi ordu yaratmışdı. Bu islahat çar sarayının yerli knyazlardan hərbi-siyasi asılılığını ziflətmişdi. IV D.-in dövründən başlayaraq Gürc.-in mədəni inkişafında nəzərəcarpan yüksəliş baş vermişdi. O, sonralar tədris-elm mərkəzinə (Gelati akademiyası) çevrilmiş, Gürc. elminin görkəmli nümayəndələrinin (İoane Petritsi, Teofile Xutsesmonazoni, İoane Karçisdze və b.) çalışdığı Gelati monastırının əsasını (1106) qoymuşdur. IV D.-in dövrü Gürc. dünyəvi ədəbiyyatının və yeni gürcü ədəbi dilinin formalaşması ilə səciyyələnir.

DAVID Leon Kaon (David Léon Cahun) (23.6.1841, Elzas, Hagenau – 30.3.1900, Paris) – Fransa səyyahı, şərqşünas və yazıçı. Yəhudi ailəsində doğulmuşdur. 1864 ildə Misir, Nubiya, Qırmızı dənizin q. sahilləri və Anadoluya səyahət etmişdir. 1866 ildə Fransaya qayıtdıqdan sonra jurnalist fəaliyyətinə başlamışdır. Könüllü olaraq *Fransa-Prussiya müharibəsinə* (1870–71) qatılmışdır. Müharibədən sonra Şərq tarixi, xüsusilə türk və tatar tarixinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Coğrafiya, etnoqrafiya və tarixə dair məqalələrini, Şərq ölkələrinə səyahətləri haqqında yazılarını elmi jurnallarda dərc etdirmişdir. 1878 ildə yenidən səyahətə çıxan D. Suriyadan İslandiya qədər bir çox yerlərdə olmuşdur. 1890 ildə Sorbonnada Asiya tarixi və coğrafiyasına dair mühazirələr oxumuşdu. Topladığı materiallar əsasında “Asiya tarixinə giriş: türklər və monqollar qədimdən 1405 ilədək” (1896) elmi əsərini yazmışdır.

D. həmçinin Finikiya kəşflərinə həsr olunmuş “Kapitan Maqonun sərgüzeşt-ləri” (1875), səlib yürüşləri və monqol istilaları dövrünə aid “Göy bayraq” (1876) və 16 əsr Osmanlı ordusundan bəhs edən “Yeniçəri Həsən” (1891; Fransa Akade-

miyasının mükafatı) tarixi romanlarının müəllifidir.

D.-in "Göy bayraq" romanı Osmanlı dövlətində türkcülük ideyasının formalaşmasına, "Asiya tarixinə giriş" tədqiqat əsəri isə Türkiyə tarixşünaslığının inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

DAVİD – Panamanın q.-ində şəhər. Çiriki əyalətinin inz.m. Əh. 85,2 min (2007; əhalisinin sayına görə ölkənin 4-cü şəhəri). Sahilyanı düzənlikdə yerləşir. D.-dən Panamerika avtomobil yolu keçir. D.y.st. Enrike Malek beynəlxalq aeroportu (sərnişin dövriyyəsi 2,8 mln. nəfər, 2005).

Əsası 1602 ildə qoyulmuşdur. 1736 ildən (digər məlumatlara görə 1738 ildən) şəhər statusunu almışdır.

Çiriki Muxtar Un-ti (1995), Santa-Mariya-la-Antiqua Katolik Un-ti (1965), Oteyma Texnologiya Un-ti (1985) və s.; Xose de Obaldiya tarix və incəsənət muzeyi (1986), San-Pablo-Nuevo (1991) tarix muzeyi var. Hər il mart ayında Beynəlxalq ticarət yarmarkası keçirilir.

D. aqrar məhsulların emalı (Çiriki əyaləti banan istehsalı, həmçinin tropik meyvələr, qəhvə, kakao, şəkər qamışı, heyvandarlıq məhsullarının istehsalı üzrə Panamanın aparıcı rayonlarından biridir) və ticarətinin iri mərkəzidir. Geyim, ayaqqabı, mebel və s. istehlak malları istehsal edilir.

Şəhərin yaxınlığında Qolfo-de-Çiriki Dəniz Milli Parkı, Volkan-Baru Milli Parkı (Baru vulkanı, hünd. 3475 m) yerləşir.

DAVIDENKOV Sergey Nikolayeviç (1880–1961) – rus nevropatoloqu, SSRİ Tibb EA akad. (1945), RSFSR əməkdar elm xadimi (1934). Moskva Un-tini bitirmişdir (1904). Moskva və Xarkov zəstəvə xəstəxanalarında işləmişdir. Xarkov Tibb İn-tunda sinir xəstəlikləri (1912 ildən) və Bakı Un-tinin psixonevrologiya kafedralarının (1920–25), Moskvada Obux ad. Peşə Xəstəlikləri İn-tunun neyrogenetika şöbəsinin (1925 ildən), Leningrad Dövlət Həkimləri Təkmilləşdirmə İn-tunun sinir xəstəlikləri kafedrasının (1932 ildən) müdiri olmuşdur. D. kəskin ataksiyanın infeksiya-toksik təbiətli olmasını (1911) sübut etmiş, sonralar isə bu xəstəliyin çox vaxt müşahidə edilən ailəvi xarakterli olmasını göstərmiş və koordinasiyanın ailə asılılığı adlanan konsepsiyayı formalaşdırmışdır (1934). İlk dəfə hormetoniya sindromunu (1919); hiperkinezin özünəməxsus variantını – mezenzefalik tik (1922), epidemik ensefalitin gedişinin müxtəlif tiplərini (1923), ikidal-

ğalı virus meninqoensefaliti (1952), habələ virus qripinin nevroloji ağırlaşmalarını (1951) təsvir etmişdir. D. sovet klinik neyrogenetikasının banisidir.

Əsərləri: Наследственные болезни нервной системы. М., 1932.

DAVID-QARECA – bax *Keşikçidağ məbədi*.

DAVID-NEEL Aleksandra (24.10.1868, Paris – 8.9.1969, Fransa, Din) – fransız səyyahı, Şərqi tədqiqatçısı. 1886–88 illərdə Brüsseldə Kral konservatoriyasında vokal təhsili almışdır. 1888 ildə Londonda Y.P. Blavatskaya ilə tanış olmuş, Teosofiya cəmiyyətinə qoşulmuşdur. Sorbonna və Kolllec de Fransa Şərqi dillərini öyrənmişdir. Anarxizm və feminizmlə maraqlanmışdır.

1891 ildə Hindistan, Seylon, Hind-Çinə ilk dəfə səfər etmiş, sanskrit dilini və yoqanı öyrənmişdir. 1894–1900 illərdə opera səhnəsində çıxış etmişdir. 1911–1925 illərdə Hindistan, Səkkəm, Yaponiya, Koreyaya səyahət etmiş, Qobi səhrasından Tibetə keçmiş, Tibetin Kumbum monastirində 3 il qalmışdır. 1923–24 illərdə övladlığa götürdüyü Tibet laması Yonqdenin müşayiəti ilə zəvvar kimi avropalılar üçün bağlı olan Lhasa ş.-inə səfər etmişdir. 1925 ildən Fransada yaşamış, 1928 ildən Dində (Provans) özünün inşa etdirdiyi Samten-dzonq (tibetçə Meditasiya qalası) evində müəssisələr oxumuşdur. Onun "Parisli qadının Lhasaya səyahəti" (1927), "Tibet mistikləri və kahinləri" (1929) və s. kitabları Avropa dillərinin bir çoxuna tərcümə olunmuşdur. 1937 ildə yenidən Lhasaya getmək ümidi ilə sonuncu dəfə Şərqi səfər etmiş, lakin İkinci dünya müharibəsinin başlaması səbəbindən 1945 ilədək Çində qalmış, 1946 ildə Hindistanda olmuş, bundan sonra Fransaya qayıtmışdır. Vəsiyyətinə görə, 1973 ildə meyiti yandırılmış, küllü Qanq çayına səpilmişdir. Fəxri legion ordeni ilə təltif olunmuşdur (1969).

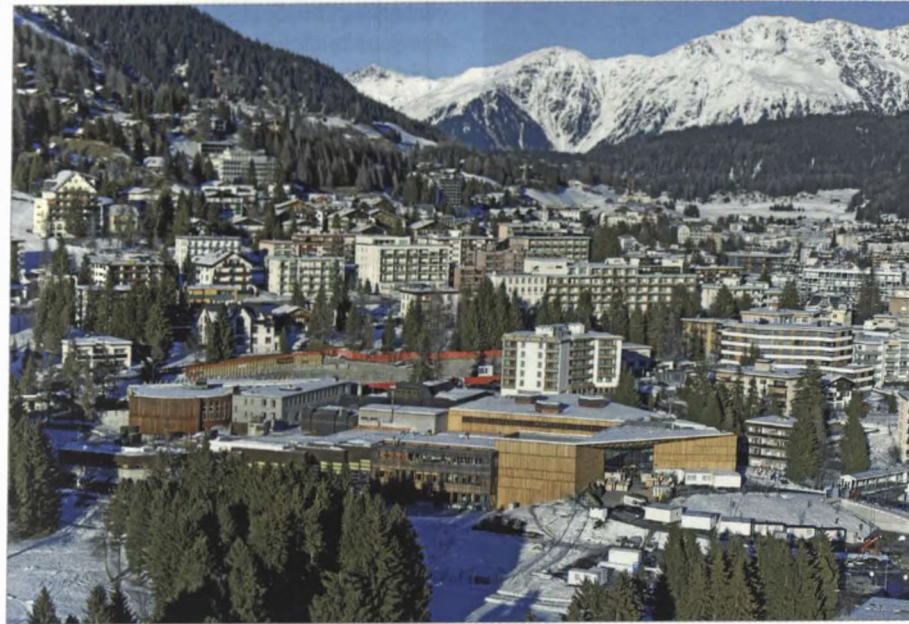
DAVIDOVIÇ Anatoli Nikolayeviç (28.3.1965, Belarusiya, Slutsk ş. – 13.6.1992, Bakı) – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı (ölümündən sonra, 3.7.1992). Ukraynada Sumı Ali Hərbi Artilleriya Məktəbini bitirmişdir (1989). SSRİ-nin Almaniyadakı Qərb qoşun qrupunda, Zaqafqaziya Hərbi Dairəsində, 1992 ilin iyulundan

mayor rütbəsində Azərbaycan silahlı qüvvələrində xidmət etmişdir. Artilleriya qərargahının rəisi olmuşdur. 1992 il iyunun 9-da Ağdam r-nunda gedən döyüşlərdə ölümcül yaralanmışdır. Belarus Resp.-nin Slutsk ş.-ində dəfn edilmişdir.

DÁVIDSON (Davidsohn) Robert (26.4.1853 – 18.9.1937) – Almaniya tarixçisi, mediyevist. Şəhərin meydana gəlməsindən 14 əsrin 30-cu illərinədək olan dövrü əhatə edən və çoxsaylı mənbələr əsasında yazılmış 4 cildlik "Florensiya tarixi" ("Geschichte von Florenz", Bd. 1–4, Berlin, 1896–1927) əsərində D. 13 əsr tarixinə, xüsusilə iqtisadi tarixinə dair zəngin faktiki material vermişdir. "Florensiya tarixinə dair tədqiqatlar" ["Forschungen zur Geschichte von Florenz", Bd. 1–4, Berlin, 1896–1908(?)] əsərində tarixi mənbələr təhlil edilmiş və ayrı-ayrı problemlər nəzərdən keçirilmişdir. D.-un əsərlərinə ekonomizm və "ticari kapitalizm" nəzəriyyələri böyük təsir göstərmişdir.

Əsərləri: Blüte und Niedergang der florentiner Tuchindustrie, "Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", Bd. 85, H. 2, Tübingen, 1928. **DAVÓS** – İsveçrənin ş.-ində, Qraubunden kantonunda dağ-iqlim kurortu. Əh. 11 min (2007). Reti Alp d-rında, təq. 1560 m yüksəklikdə yerləşir; iynəyarpaqlı meşələr və Alp çəmənliyi ilə örtülüdür. Yüksək dağlarla əhatə olunmuş geniş dərədədir. Yumşaq dağ iqlimi (orta temp-r yanvarda –7,4°C, iyulda təq. 12°C) var; günəşli və aydın günlərin sayı çoxdur. İllik yağıntı təq. 900 mm. Nəfəs orqanları xəstəlikləri (o cümlədən ağciyər vəzəmi), bəzi dəri və göz xəstəlikləri müalicə olunur. Sanatoriyalar və digər kurort müəssisələri, otellər, Tibbi və Yüksək dağ iqlimi ETİ, Milli Qar və Qar uçunları Tədqiqatı İn-tu var. Turizm və qış idmanı mərkəzidir.

DAVÓS FORUMU, Dünya iqtisadi forumu (DİF; World Economic Forum, WEF) – fəaliyyəti beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına yönəldilən beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı (fond). D.f.-nin əsası 1971 ildə Cenevrə Un-tinin iqtisadiyyat üzrə prof.-u və bu günədək foruma rəhbərlik edən K. Şvabe tərəfindən qoyulmuşdur. 1987 ilə qədər Avropa Menecment Konfransı (European Management Conference) adlanırdı. Daimi ic-

Davos şəhərindən görünüşü.

raçı orqanı Direktorlar şurasıdır. Mənzil-qərargahı Cenevrənin şəhəratrafında – Kolonyada yerləşir. Təşkilatın büdcəsi illik üzvlük (dünyanın bütün ölkələrindən 1000-dən çox ən iri firma; üzvlərin siyahısına hər il yenidən baxılır) haqları və forum tərəfindən təşkil edilən görüşlərin iştirakçılarının vəsaitləri hesabına formalaşır. D.f.-na daxilolma haqqı 37 min dollar təşkil edir (2005). Forumun iclasları hər il yanvar ayının sonu-fevral ayının əvvəllərində Davosda (İsveçrə; 11.9.2001 ildə ABŞ-da baş verən terror aktından sonra həmrəylik əlaməti olaraq 2002 ildə Nyu-Yorkda keçirilmişdir) çağırılır. D.f. ÜTT, BVF, Dünya bankı və digər beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq edir.

D.f. ilk dəfə 1971 ildə Avropa Birliklər Komissiyasının himayəsi altında keçirilmişdir. Forumda dünya iqtisadiyyatının inkişaf perspektivlərini və rəqabət mübarizəsində Qərbi Avropanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması məsələlərini müzakirə edən Avropanın təq. 450 ən iri şirkətinin rəhbərləri iştirak etmişdilər. Sonradan D.f.-nin mövzu dairəsi genişlənmiş, digər regionlara aid siyasi və iqtisadi məsələlər, dünya ticarəti mexanizminin yaxşılaşdırılması, korrekt tərəfdaşlıq məsələləri də gündəliyə daxil edilmişdir. 1970-ci illərin ortalarından Davosda dünyanın hər yerindən nüfuzlu şəxslər (hökumət üzvləri və biznes liderləri) dəvət olunmaqla forum ilin başlıca siyasi-iqtisadi hadisələrindən birinə çevrildi.

D.f.-nda qeyri-formal şəraitdə müasir dövrün ən mühüm məsələləri, iqtisadi

inkişaf perspektivləri, sülhün və sabilliyin möhkəmləndirilməsi, "qaynar nöqtələrdə" vəziyyət müzakirə olunur. Plenary iclaslardan başqa, seminarlar, dəyirmi masalar, həmçinin dövlət xadimlərinin iştirakı ilə görüşlər keçirilir. D.f. iqtisadi və siyasi tədqiqatlara rəvac verir. 1979 ildən forumun iştirakçıları tərəfindən illik "Qlobal rəqabətqabiliyyətlik" məruzəsi hazırlanır. Məruzəyə əsasən dünya ölkələri iki başlıca göstəriciyə – potensial artım və rəqabətqabiliyyətlik indekslərinə görə qiymətləndirilir; ayrı-ayrı regionların və iqtisadiyyat sektorlarının reytingi açıqlanır.

DAVRADİBİ – Azərbaycan Respublikası Lerik r-nunda çay. Lənkəran çayının sağ qolu. Uz. 18 km. Taliş silsiləsinin şm.-ş. yamaclarından başlanır.

DAVRADİBİ – Azərbaycan Respublikası Lerik r-nunun Tikəband ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 40 km c.-ş.-də, Peştəsər silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 370 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DAVRANIŞ – insan, yaxud heyvanın ətraf mühitlə zəruri həyatı əlaqələrinin qurulmasına, saxlanmasına yönələn və zahirən müşahidə olunan fəaliyyət təzahürələrinin məcmusu. Oxsar anlayışlardan (fəallıq, *fəaliyyət* və s.) fərqli olaraq, D. daxili və ya xarici qıcıqlandırıcılara müşahidəsi və qeydiyyatı tamamilə mümkün olan reaksiya kimi nəzərdən keçirilir. 20 əsrin əvvəllərində ABŞ psixoloqu C.B. Uotson D.-i "orqanizmin xarici təsirlərə (stimullara) bütün görünən reaksiyalarının məcmusu" kimi səciyyələndirmiş, onu psixologiyanın predmeti kimi nəzərdən keçirməyi təklif etmişdir. Hazırda D. psixologiyanın və biologiya elmlərinin (*etologiya*, D. biologiyası) müxtəlif cərəyanlarında, eləcə də sosiobiologiya, davranış genetikası (psixogenetika) və s. kimi həmsərhəd elmlərdə öyrənilir. Sosial psixologiyada insanların D.-i onların bu və ya digər ilkin qrupa mənsubluğu, qrup normaları, vəzifə təlimatı və s. amillər ilə şərtlənən qanunauyğunluqlar kimi xarakterizə olunur. D. genetikasında insan və heyvan D.-i dəyişkənliyinin genetik və ətraf mühitdən asılılığı öyrənilir. Etologiyada (eləcə də onun müasir variantı olan D. biologiyasında) konkret növə xas D. təbii mühit şəraitində araşdırılır. Təkamül psixologiyası müxtəlif sosial kontekstdə insan D.-inin adaptiv mənasını nəzərdən keçirir. Zoopsixologiyada D.-lərin öyrənilməsi əsasında heyvanlarda fəallığın tənzimlənməsinin psixi mexanizmlərinə dair, müqayisəli psixologiyada, psixobiologiyada, sosiobiologiyada – insanın və heyvanların psixi qabiliyyətlərinin, onların emosional təzahürələrinin, yaddaşın və s. oxşar və fərqli cəhətlərinə dair nəticələr çıxarılır. Konkret növə xas D. vəhidlərinin ayrılması etologiyada xüsusi məsələdir və D.-in iyerarxik mədəlinin qurulması, həmçinin etoqramların (bioloji növə xas D. aktlarının və onların ardıcılığının təsviri) hazırlanması ilə bağlıdır.

D.-in formalaşmasında "təbiət" in, yoxsa "tərbiyə"nin üstün rol oynamasına dair diskussiyalar prosesində bir sıra etoloqların D.-in birbaşa genetik şərtləndirilməsi haqqında təsəvvürləri tənqid edilmişdir. Təsbit olunmuş nöqtəyi-nəzərə görə, fitri amillər ilə ətraf mühit arasında ki qarşılıqlı əlaqə daha çox epigenetik xarakter daşıyır. Belə ki, inkişafın hər bir mərhələsi növbəti mərhələ üçün əsas rolunu oynayır, lakin onu qabaqcadan müəyyən etmir. C.Hoqan bu və ya digər situasiyada vahid blok kimi çıxış edən, müxtəlif perseptiv və hərəkəti mexanizmləri birləşdirən "D. sistemləri" anlayışını irəli sürmüşdür.

İnsan psixologiyasının müxtəlif sahələrində, eləcə də heyvan psixologiyasında tədqiqat obyektı D.-in konkret növləridir (məs., ifadəli D., oyun D.-i, aqressiv D., kommunikativ D. və s.). Eyni zamanda, insan fəallığının ali, məqsədyönlü və iradi növləri D. adlandırılır.

DAVRANIŞ COĞRAFIYASI, *behaviorist coğrafiya* – insan davranışında, onun məkanda bələdləşməsində

P.P. Rubens. "Davudun Abiqaylla görüşü". Təqr. 1630. Milli İncəsənət Qalereyası (Vaşinqton).

ərəzi ilə bağlı fərqləri öyrənən coğrafi cərəyan. 1960-cı illərdə ABŞ-da davranış psixologiyası ("stimul-reaksiya" sxemi) ideyalarının coğrafiyaya geniş nüfuz etməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. D.c.-na aid araşdırmalarda ən çox ərəzinin fərdi qavranılması metodundan istifadə edilir. Bu qavrayışın özəlliyi insanın məkanda davranışının formalaşmasının əsası kimi nəzərdən keçirilir. İnsanların gündəlik, həftəlik və s. müddətdə yerləşmələrinin trayektoriyasının öyrənilməsi (İsveç coğrafiyacı T.Hegerstrandın zaman coğrafiyası) metodik baxımdan D.c.-na daha yaxındır. 1960-cı illərdə *koqnitiv psixologiya* vüsət aldıqdan sonra D.c. öz metodoloji bazasını itirməyə başlamış və 20 əsrin sonunda öz yerini koqnitiv coğrafiyaya vermişdir.

DAVU (Davout) Lui Nikola (10.5.1770, Burqundiya, Annu – 1.6.1823, Paris) – Fransa marşalı (1804), Auerştedt hersoqu (1808), Ekmül knyazı (1809), *I Napoleon Bonapartin* ən yaxın silahdaşlarından biri. Adlı-sanlı, lakin kasıblaşmış Burqundiya nəslinə mənsub idi. Oser və Paris hərbi məktəblərində təhsil almışdır. 1788 ildə kiçik leytenant rütbəsində xidmətə başlamışdır. *Böyük Fransa inqilabı* dövründə müharibələrdə iştirak etmiş, 1794 ildə gen. rütbəsi almışdır. Napoleon Bonapartin Misir ekspedisiyasının (1798–1800) iştirakçısı olmuş, süvari briqadasına komandanlıq etmişdir. 1800–01 illərdə Napoleonun İtaliya ordusunda süvari qoşunlarının komandanı olmuşdur. 1805–14 illərdə korpus komandiri kimi Napoleonun bütün müharibələrində iştirak etmişdir. 1807 ildə Varşava knyazlığının gen.-qubernatoru idi. Napoleon ordusunun Rusiyaya hücumu zamanı D.-nin korpusu Minsk, Mogilyov və Smolenski ələ keçirsə də, P.İ. *Baqrationun* 2-ci Qərb ordusunu darmadağın edə bilməmişdi. *Borodino vuruşmasının* (1812) iştirakçısı olmuş, döyüşdə kontuziya almışdır. Moskvadan geri çəkildikdən sonra marşal M. Ney ilə əvəz olunmuşdur. 1813–14 illərdə Hamburqun Rusiya-Prussiya qoşunlarından müdafiəsinə rəhbərlik etmişdir. "Yüz gün" dövründə Fransanın hərbi naziri, peri idi. *Burbonlar* sülaləsinin bərpasından sonra polisın nəzarətinə götürülmüş (1815), bütün rütbə və titulları alınmış, 1816–17 illərdə isə qaytarılmışdır. 1819 il martın 6-da yenidən Fransa peri olmuşdur.

DAVUD (ivritcə דָּוִד, ərə. داود; yun. Δαβίδ) – peyğəmbər, İsrail hökmdarı [təqr. e.ə. 1010–970], *Süleyman peyğəmbərin* atası. Yəhudilər arasında daha çox ideal hökmdarlığın, yəhudi torpaqlarını birləşdirdiyinə və xilaskar Məsihin yetişməyə kral sülaləsinin əsasını qoyduğunu görə pərəstiş olunur.

D. yəhudi və xristian mənbələrində. D. haqqında başlıca mənbə *Əhdi-ətiqdəki* 1-ci Şamuel və 2-ci Şamuel kitablarıdır. D. Bet-lehem şəhərindən olan Yessey adlı şəxsin oğludur (1Şam. 17:12). Şəcərəsinin *İbrahim peyğəmbərə* gedib çıxması barədə həm Əhdi-ətiq, həm də *Əhdi-cədidə* (Mat. 1:1–17) məlumat var. Hələ uşaqkən Allah tərəfindən hökmdar

olaraq seçilmişdi (1Şam 1:1–13). Hökmdar Şaulun (*Talut*) ruhunu sakitləşdirmək üçün yaxşı bərbətcəlan tapmaq əmrinə əsasən D. saraya gətirilmiş, sonralar burada nüfuz qazanmışdı. Filistimilərlə döyüşdə məğlubedilməz cəngavər Qoliafi (*Calut*) öldürdüyünə görə D.-un xalq arasında artan şöhrəti Şaulun ona münasibətinin pisləşməsi və onu təqiblərə məruz qoyması ilə nəticələnmişdi. Saraydan ayrılan D. filistimilərin tərəfinə keçmiş, hökmdar Akişi öz sədaqətinə inandırmışdı (1Şam. 27:1–12). Yəhudilərlə son döyüşdə Akişi D.-a etibar etməyən əyanlarının məsləhəti ilə onu döyüş meydanına buraxmamışdı. Şaul filistimilərlə tərəfindən öldürüldükdən sonra D. Xevrona gedərək yəhudilərin hökmdarı olmuş (2Şam. 2:1–4), 7 il Yəhudada (paytaxtı Xevron), ardınca 33 il İsraildə və Yəhudada (paytaxtı Yerusəlim) padşahlıq etmişdi (2Şam. 5:5).

İkinci Şamuel kitabının sonrakı hissələrində D.-un inzibati, hərbi, dini sahələrdə fəaliyyəti təsvir olunur. *Əhd sandığını* təntənəli şəkildə Yerusəlimə aparması və onun üçün orada səyyar məbəd tikməsi D.-un əsas fəaliyyətlərindən hesab olunur; belə ki, bu, Yerusəlimin başlıca dini mərkəzə çevrilməsinə xidmət etmişdi.

Zəburun əksər məzurları D.-a aid edilir. Bəzi müəlliflərə görə (müq. Avqustin, müq. Ambrosi) 150 məzmunun hamısını D. yazmışdır.

D. islam mənbələrində. Quran meydana gəlməmişdən qabaq ərəblərdə "D." adı mövcud olmuşdur. Quranda D.-un adı 16 dəfə çəkilir; Allah tərəfindən D.-a Zəburun verilməsi (4:163; 17:55), "mülk" (hakimiyət) və "hikmət" (peyğəmbərlik) bəxş olunması (2:251), onun Calutu öldürməsi (2:251), ədalətlə hökm çıxarması (38:22; 38:26) və s. barədə məlumat verilir. Hədislərdə D.-un ibadəti, xüsusilə orucu vurğulanır, onun ibadətindən "ən gözəl ibadət" kimi bəhs edilir. D. haqqında digər mühüm mənbələr *Təbəri*nin "Tarix"i, Quran təfsirləri, "Qisəs əl-ənbiya" kitablarıdır. *Təbəri* D.-un şəcərəsinin *Yəqub* peyğəmbər vasitəsilə İbrahimə çatdığını söyləmişdir. İbn Quteybəyə görə, o, *Musadan* təqr. 500 il sonra, *İsadan* isə 1200 il əvvəl peyğəmbər olmuşdur.

Sufi mətnlərində D.-un ibadəti ilə yanaşı, onun son dərəcə gözəl səsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, Məhəmməd *Qəzzali* təsəvvüf musiqilərini caiz bilməsini D.-un nəğmələri ilə əsaslandırılmışdır. *İbn Ərabi* "Füsus əl-hikəm"də D.-a ayrıca fəsil həsr etmiş, ona dair Quran ayələrinin irfani

şərhini vermişdir. D.-un zirehtoxuma sənəti, gözəl səsi, yangılı nəğmələri yaxın Şərq, o cümlədən Azərb. şairlərinin əsərlərində vəsf olunmuşdur.

D. ilə əlaqədar mübahisəli olan məsələ Bat-Şeva (Bətsəbə) adlı qadınla evlənməsidir. Əhdi-ətiqdə onun ərli qadınla qanunsuz münasibətdə olaraq günah işləməsi vurğulansa da, müsəlman müəlliflərin böyük əksəriyyəti peyğəmbərlərin məsumluğunu ön plana çəkərək, bu hadisəni fərqli şəkildə nəql etmiş, onun günahsızlığına dair əsaslı dəlillər gətirmişlər.

İkonografiya. D.-un həyatını təsvir edən ən qədim rəsmlər Dura-Yevropos sinaqoqunda saxlanılmışdır. Erkən xristian incəsənətində gənc D. eksomisdə (sağ çiyini çılpaq olan dorik xitonda) təsvir edilmişdir. Orta əsrlərdə D.-un iki tip təsviri formalaşmışdır: qısa köynək və bürüncək geyinmiş gənc (Qoliafa qalib gələn çoban) və çox vaxt çar geyimində yetkin və ya pirani kişi (çar, zəburçu, peyğəmbər) kimi. Bizans rəngkarlığında D.-un atributları tac, tumar, Qərbi Avropa rəngkarlığında isə həmçinin çoban çomağı, sapand, musiqi alətləri, qılınc, hökmdar əsası, Qoliafin başı, kitab olmuşdur.

Orta əsrlər Şərq və Qərb incəsənətində D.-un təsviri heykəltəraşlıq (Vladimir vilayətindəki Pokrov kilsəsinin fasadı, 1165; Şarttda Notr-Dam kilsəsinin kapiteli, 13 əsrin əvvəlləri) əsərlərində, freska və mozaikalarda (Dəfnə monastirinin kafolikonu, Yunanıstan, 11 əsrin sonu), dini kitabların illüstrasiyalarında geniş yayılmışdır.

Yeni dövr incəsənətində D. obrazı daha çox Qoliafi məğlub edən qəhrəman kimi təsvir olunmuşdur. Məşhur rəssam və heykəltəraşlar *Donatello*, *Tisian*, *Pussen*, *Mikelancelo*, *Rembrandt*, *Rubens* və b. öz yaradıcılıqlarında D. obrazına müracət etmişlər.

DAVUD Məhəmməd (18.7.1908, Kabil – 27.4.1978, Kabil) – Əfqanıstanın hərbi və dövlət xadimi, gen.-leytenant. Ali təhsilini Əfqanıstan və Fransada almışdır. 1930–40-cı illərdə ardıcıl olaraq komandan vəzifələri tutmuş, həmçinin Qəndəhar və Şərq əyalətlərində gen.-qubernator, müdafiə və daxili işlər naziri; Fransa və digər ölkələrdə səfir olmuşdur. 1953–63 illərdə Əfqanıstanın baş naziri idi. D. Əfqanıstan iqtisadiyyatının, təhsil sistemi və ictimai həyatının modernləşdirilməsi kursunu həyata keçirirdi. Hərbi-siyasi bloklara qoşulmamaq siyasəti yürüdüdü. Pakistan puşularının öz müqəddəratlarına təyin etmə hüququnun lehinə çıxış et-

N. Pussen.
"Davudun
zəfəri".
1630–31.
Prado muzeyi
(Madrid).

məsi 1963 ildə Əfqanıstan-Pakistan münasibətlərinin kəskinləşməsinə və D.-un istefasına gətirib çıxartdı. Monarxiya əleyhinə çevriliş gedişində (1973, 17 iyul) Əfqanıstan ordusunun sol qüvvələrinin dəstəyi ilə hakimiyyətə qayıtdı; Əfqanıstanı respublika elan etdi, dövlət başçısı və baş nazir vəzifələrini tutdu. 1977 ildə konstitusiyanın qəbulundan sonra Əfqanıstan prezidenti oldu. D.-un sərt avtoritarizm siyasəti ənənəvi tayfa başçıların, sosialist ideyalarından çəkilməsi isə ona qarşı öz qüvvələrini birləşdirmiş Əfqanıstan siyasi təşkilatlarının sol qanadının (Əfqanıstan demokratik xalq partiyasının "Xalq" və "Pərçəm" fraksiyaları) ondan uzaqlaşmasına səbəb oldu. Aprel inqilabı (1978) zamanı hakimiyyətdən devrildi və öldürüldü.

DAVUD XƏLVƏTİ (داود خلوتی) (?), Türkiyə, Bolu, Mudurnu – 1507, orada) – xəlvəti şeyxi. Bağdadda təhsil aldıqdan sonra Amasyaya getmiş, Seyyid Yəhya *Bakuvinin* davamçılarından Həbib Qaramaninin (ö. 1497) ardıcılı olmuşdur. Bir müddət sonra xəlvətliyi yaymaq üçün öz şeyxi tərəfindən Mudurnuya göndərilmişdir.

D.X. "Gülşəni-Tövhid" adlı mənzum əsərin müəllifidir. Əsərin dördü birini "ətvari-səbə" (nəfsin mərtəbələri) mövzusu təşkil edir. Digər hissələrində isə *Əli ibn Əbu Talibin* və *Əbu Səid Əbülxeyr*, *Sührəvərdi*, *İbn Ərabi*, Cəlaləddin *Rumi*, Bakuvü, Həbib Qaramani kimi sufilerin kəlamları tərcümə və şərh edilir. Məsnəvi şəkildə yazılmış əsərdə qəzəl, qəsidə və rübailər, eləcə də təsəvvüfi-əlaqi mövzularda hekayələr toplanmışdır.

DAVUD PAŞA (1767, digər məlumatlara görə 1774, Şərq Gürcüstan – 1851,

Mədinə) – Osmanlı imperiyasının Bağdad paşalığının sonuncu məmlük hakimi [1817–31]. Mənşəcə gürcüdür. Uşaq ikən qaçırılmış və qul kimi Bağdada aparılmış, burada islamı qəbul edərək azad olmuşdur. Məmlük məktəbində hərbi və dini təhsil almışdır. 1817 ildə birləşmiş Bağdad, Şəhrizor və Bəsrə əyalətlərinin paşası təyin edilmişdir. D.p. İraqda güclü müstəqil dövlət yaratmağa çalışmışdır. O, Avropa nümunəsi əsasında nizami ordu yaratmış, İraqın suvarma sistemini yenidən qurmuş, Kürdüstanın bir hissəsini və köçəri tayfaları özünə tabe etmişdi. Osmanlı imperiyasının Rusiya-Türkiyə müharibəsində (1828–29) məğlubiyyətindən istifadə edərək tam müstəqillik qazanmağa çalışsa da, taun epidemiyasının yayılması səbəbindən onun qoşunları Osmanlı ordusu tərəfindən darmadağın olunmuşdu. 1831 ildə D.p. hakimiyyətdən devrilmiş, lakin sonralar yenidən Osmanlı imperiyasının dövlət qulluğuna cəlb edilmiş və yüksək vəzifələr tutmuşdur.

DAVUDXANA – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Səncid bölgəsinin Givi kəndistanında, Gividən 10 km q.-dədir.

DAVUDLU – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunun Binələr ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km c.-q.-də, Şirvan düzündədir. Əh. 497 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, məscid var.

DAVUDLU – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Novlu ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km şm.-q.-də, Bərgüşad çayının sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 81 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşdur.

DAVUDLU – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Çahardulu kəndistanında, Marağa ş.-ndən 77 km c.-ş.-dədir.

DAVUDLU – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəlibər bölgəsinin Kərmədüz kəndistanında, Kəlibər qəs.-ndən 27 km şm.-ş.-dədir.

DAVUDOBA – Azərb. Resp. Quba r-nunun Hacıhüseynli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 29 km şm.-ş.-də, Qudyalçayın sahilindədir. Əh. 613 (2011); bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, klub, tibb məntəqəsi var.

DAVUDOVA Mərziyə Yusif qızı (8.12.1901, Həştərxan – 5.1.1962, Bakı) – Azərb. aktrisası. Azərb. SSR xalq artisti (1936). SSRİ xalq artisti (1949). SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1948).

Səhnə fəaliyyətinə dram dərnəyində başlamış, 1917 ildə Həştərxanda İqbal məktəbi müəllimlərinin hazırladığı “Birinci teatr” adlı iki-pərdəli tamaşada Əfifə rolunu oynamışdır. 1918 ildə H.Ərəblinski Həştərxanda qastrolda olarkən D.-nin oyununu bəyənmiş və onu Bakıya dəvət etmişdir. 1920 ildə D. Bakıya köçmüş, Birləşmiş Dövlət Teatrının dram truppasına (hazırda Azərb. Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı) daxil olmuşdur. İlk illərdə teatrın təşkil etdiyi səyyar təşviqat briqadaları ilə çıxış etmişdir. Geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan D. müxtəlif xarakterli rolları eyni ustalıqla oynamışdır. D. yaradıcılığı Azərb. dramaturgiyası, xüsusilə C. Cabbarlının əsərlərindəki qadın surətləri ilə

M. Davudova “Bakının işıqları” filmində.

sıx bağlıdır. O, Gültəkin, Firəngiz, Sevil, Turac (“Aydın”, “Oqtaç Eloğlu”, “Sevil”, “Dönüş”, C. Cabbarlı) rollarının ilk ifaçısı olmuşdur. D.-nin yaratdığı Sevil obrazı Azərb. teatr sənəti tarixində mühüm yer tutur. Həyat (“Həyat”, M. İbrahimov), Lyubov Yarovaya (“Lyubov Yarovaya”, K. Trenyov), Klara (“Qorxu”, A. Afinogenov). Qızıyətər (“Xanlar”, S. Vurğun), Gülzar (“Şərqi səhəri”, Ə.Məmmədhanlı) ən yaxşı rollarındandır. D. yaradıcılığında romantik təmayüllər Xumar, Südəbə (“Şeyx Sənan”, “Səyavuş”, H. Cavid), Xuraman, Şirin (“Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, S. Vurğun) rollarının ifasında öz əksini tapmışdır. D. Azərb. səhnəsində Şekspir faciələrinin ən yaxşı ifaçılarından olmuşdur: Qonerilya (“Kral Lir”), Gertruda (“Hamlet”), Dezdemonna (“Otello”), Ledi Maqbet (“Maqbet”). D. rus klassiklərinin pyeslərində də ustalıqla çıxış etmişdir: Kruçinina, Kabanixa (“Günahsız müqəssirlər”, “Tufan”, A. Ostrovski), Nastya, Vassa Jeleznova (“Həyatın dibində”, “Vassa Jeleznova”, M. Qorki).

Dərin realizm, lirik-romantik xarakterlərə meyil, sənətkar həssaslığı D. yaradıcılığı üçün səciyyəvi idi. D. kino aktrisası kimi də tanınmış, “Hacı Qara”, “Bir ailə”, “Bakının işıqları”, “Bir məhəlləli iki oğlan”, “Koroğlu” və s. filmlərə çəkilmişdir.

1956–62 illərdə Azərb. Teatr Cəmiyyətinə rəhbərlik etmişdir. Mingəçevir Dram Teatrı D. adınadır.

Əd.: Məmmədov C. Mərziyə Davudova. B., 1949; Əyyubov T. Mərziyə Davudova. B., 1961; İsmayılova A. Azərbaycan qadınları səhnədə. 1977.

DAVUL – zərb musiqi aləti. Oxşar formalarına dünyanın hər yerində rast gəlinir. Güclü səsə malik olan D. ən qədim türk musiqi alətlərindəndir. Orta Asiya türkləri D.-a xarici görünüşünə görə “tomruk” (ağac gövdəsindən kəsilmiş tir), “tümruk”, “tömruk”, “dümruk” kimi adlar vermişlər. Türklər islamı qəbul etdikdən sonra alətin adı “davul” (ər. “təbil” sözünün təhrif edilmiş forması) olmuşdur. Şam, küknaq və ya cökə ağaclarından müxtəlif ölçüdə hazırlanır. Hər iki üzünə dəri çəkilmiş korpustan ibarətdir. Dərilər yaş hal-

Müasir türk davulu.

da çəkilir və çatlamamaq üçün üzərinə zeytun yağı sürülür. Korpusun üzərində yumşalan dərinə gərmək üçün qalın iplər, D.-u çiyindən asmaq üçün dəridən düzəldilən qaytan (bağ) olur. Ardıc və zoğal ağaclarından hazırlanmış toxmaq və dəyənəklə (üz. 40–60 sm) çalınır. Toxmaq sağ əldə, dəyənək isə sol əldə tutulur. Zərbə sağ əllə qüvvətli, sol əllə isə zəif vurulur. D.-dan Orta Asiyada dini mərasimləri müşayiət etmək üçün istifadə olunmuşdur. Çox güclü səsi olan şaman D.-u da mövcuddur. Şaman D.-lərinin üzünə maral, canavar və ya it dərisi çəkilir, toxmağı qayın ağacından düzəldilir. Hazırda türk xalq musiqisində D. zurna ilə birlikdə çalınır.

Mənbələrdə D.-dan orta əsrlərdə Azərb.-da istifadə edildiyi göstərilir (“Kitabi Dədə Qorqud”). Sonralar alət tədricən unudulmuşdur. Müasir dövrdə qədim alətlərdən çoxu, o cümlədən D. yenidən bərpa olunaraq müxtəlif çalğı alətləri ansambllarında istifadə edilir.

DAY ÇJEN, Day Dunyuan Day Şensyu (19.1.1723, Anxoy əyaləti, Syunin – 1.7.1777, Pekin) – Çin filosofu, yeni konfusiçiliyin nümayəndəsi, “xan təlimi”nin (xan syue, pu syue) iki əsas istiqamətindən birinin (Van pay) lideri, alim (riyaziyyatçı, astronom, dilçi, tarixçi və coğrafiyaçı). Xırda tacir ailəsindəndir. 9 yaşına qədər nə danışmış, nə də yazmış, lakin konfusiçiliyin “On üç qanunu”nu (“Şi san szin”) yaddaşında əzbər saxlamışdı. 1773 ildən “Sı ku tsyuan şu” (“Dörd bölmə üzrə bütün kitabların tam külliyyatı”) klassik ədəbiyyat külliyyatının tərtibində iştirak etmişdir. 1775 ildə szinşi ali elmi dərəcəsinə və “Xanlin” akademiyasının akad.-i adını almışdır. Fonologiya və sxolastika üzrə sanballı əsərlər yazmışdır. Əsas fəlsəfi əsərləri: “Men-szi szi i şu çjen” (“Şərhələrdə və

dəlillərdə Men-szi sözlərinin mənalari”) və “Yuan şan” (“Yaxşıliğin başlanğıcına müraciət”).

Sun dövrü neokonfusiçilərinin kanonlaşdırdığı “prinsiplərin” “hiss” və “istəklər”ə qarşı qoyulmasını qəbul etməyən D.Ç.-ə görə, onlar bölünməzdir. “Prinsip” hər bir insanın və hər bir şeyin “fərdi təbiəti”nin xüsusiyyətini təşkil edən dəyişməzlik, idrakın ali predmetidir. Özündən əvvəlki neokonfusiçilərdən fərqli olaraq D.Ç. hesab edirdi ki, “prinsiplər” insan psixikasında – “ürəkdə” (sin) aşkar şəkildə deyil, dəruni təhlil yolu ilə üzə çıxır. D.Ç.-in öz dövründə geniş yayılmayan əsərləri 20 əsrdə böyük maraq kəsb edərək mədəniyyət sistemində, cəmiyyətin ideya həyatında elmin rolunu mütləqləşdirən Çin ziyalıların baxışları ilə səsəşirdi.

DAY MİN-Şİ (15.4.1653–3.3.1713) – Çin tarixçisi və ədibi. Mancurların Sin sülaləsi [1644–1911] tərəfindən məhv edilmiş Cənubi Min sülaləsinin [1644–62] tarixini yazmaq məqsədilə material toplamışdır. Mancur hökuməti tərəfindən həbs olunmuş (1711) və sonra edam edilmişdir. D.M.-ş. ilə əməkdaşlıq edən alimlər də təqiblərə məruz qalmış, onun əsərləri isə uzun müddət qadağan olunmuşdur. D.M.-ş. ilə bağlı hadisələr Çin tarixşünaslığında “Day Min-şinin məhkum edilmiş əsərləri haqqında iş” adlandırılır. 1841 ildə D.M.-ş.-nin əsərlərinin bir hissəsi “Sun Syan-syuy syanşen szi” (“Cənab Sun Syan-syuyun əsərlərinin külliyyatı”) adı altında çap edilmişdir.

DAYAKLAR (protoavstroneziya dilində Daya – “qurunun daxili, sahilədən uzaq hissələri”) – Kalimantan a.-nın daxili r-nlarında (İndoneziya, Malayziya, Bruney) yaşayan Avstroneziya xalqlarının ümumiləşdirici adı. Ənənəvi olaraq D.-a tala əkinçiliyi ilə məşğul olan və islamı qəbul etməyən adanın yerli sakinləri aid edilir; sahilələri r-nlarda suvarma çəltikçiliyi ilə məşğul olan müsəlman malayyalılar, həmçinin cəngəlliklərdə ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olan *punanlar* D.-dan fərqləndirilir. Ümumi sayları 4–5 mln. nəfərdir (2006). Avstroneziya dil ailəsinin müxtəlif qollarına aid dillərdə (bax *Kalimantan dilləri*) danışirlar. Ayrı-ayrı dayak tayfalarında mnemonik piktografiya mövcud idi. İban, nqacu və s. dillərdə 19 əsrin ortalarında xristian missionerlər tərəfindən işlənilib hazırlanmış, yaxud İndoneziyada tətbiq edilən latın əlifbasının təsiri altında 20 əsrin ikinci yarısında yaranmış yazı sistemləri meydana gəldi.

İndoneziya D.-ı arasında yayılmış nqacu dili, Saravakda isə iban dili etnoslararası ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. İndoneziya dili (İndoneziyada) və ədəbi Malayya dili (Malayziya və Bruneydə) də yayılmışdır.

Malayya-dayak qrupuna aid dillərdə danışan D. Kalimantanın şm.-q.-ində yaşayırlar: ibanlar, yaxud dəniz D.-ı [Malayziyada Saravak ştatının əsas əhalisi, həmçinin İndoneziyanın Qərbi Kalimantan əyalətinin şm.-ş.-ində və Bruneydə (750 min nəfər, 2004) yaşayırlar], dil baxımdan onlara yaxın olan kanincallar və ya kenincallar (İndoneziyanın Mərkəzi Kalimantan əyalətinin şm.-q.-ində Məlavı çayı boyunda – 46 min nəfər), həmçinin Qərbi Kalimantan əyalətinin şm.-q.-ində yaşayan və Malayya-dayak dilində danışan D. (delanqlar – 200 min nəfər, kəndəyanlar, yaxud ambavanqlar – 154 min nəfər, bananaklar – 100 min nəfər, kayunqlar, selakolar – 100 min nəfər və s.). Quruda yaşayan klemantanlar, yaxud quru D.-ı (420 min nəfər) Qərbi Kalimantan əyalətinin daxili r-nlarında və Saravakın c.-q.-ində məskunlaşmışlar. Malayziyada onlar bidayu (ən iri qrupun adı) birliyinə konsolidasiya olunurlar. Kalimantanın şm., şm.-ş. və mərkəzi hissəsində yaşayan D. melanau-kacanqa [melanau (Saravakın şm. sahilyanı və Bruney – 35 min nəfər)], recanq-sacau, Sabah [kadazanlar (köhnə adları – dusunlar; Sabahın əsas əhalisi, Bruneydə də yaşayırlar – 450 min nəfər] dillərində danışirlar; Bruney buxtası r-nunda yaşayan visayyalar (bisayyalar; Malayziyada 30 min nəfər) və visayyalar-tutonqlar (Malayziya və Bruneydə 30 min nəfər), Bərvan-Aşağı Baram, bintulu və day

[murutlar (Bruney, Sabah, Şərqi Kalimantanın şm.-nda 130 min nəfər); kəlabitlər (əsasən, Kelabit yaylasında və Şərqi Kalimantan əyalətinin şm.-q.-ində, həmçinin Saravak və Bruneydə 70 min nəfər)] və kenya [kenyalar (Kalimantanın İndoneziya hissəsi və Saravak – 30 min nəfər)] qollarına aid dillərdə danışirlar. Kenyalarla qarışıq onlara mədəniyyətə yaxın olan kayan-murik qolu dillərində danışan kayanlar (40 min nəfər) yaşayırlar. Barito çayı hövzəsində və Kalimantanın mərkəzi və c.-ş. hissəsində yaşayan Barito qoluna aid dillərdə danışan barito D.-ı sayca daha çoxdurlar: nqacular (800 min nəfər), maanyanlar, yaxud maanyaklar (150 min nəfər), lavanqanlar (100 min nəfər), bakumpaylar (100 min nəfər), sianqlar (60 min nəfər) və b.-ları.

D.-in təqr. 1 mln.-u ənənəvi etiqadlarını qoruyub saxlayır. Nqacu və ibanlarda adət hüququna, mürəkkəb mifoloji sistemə və şaman təbəqəsinin fərqləndirilməsinə əsaslanan müstəqil dini sistemlər yaranmışdır. Nqacuların kaharinqan (“dini mahiyyətli”) dini 1970-ci illərdən hinduizmin xüsusi forması kimi ümumindoneziya dini-siyasi quruluşuna daxil olmuşdur. Müsəlman və xristian D. da ənənəvi inanclarını qoruyub saxlamışlar. D. arasında islam dininin yayılması 15 əsrdən başlamış və hazırda davam etməkdədir. Müasir D.-in təqr. 70%-i xristiandır.

Kalimantanda Avstraliya irqinə mənsub insanların qədim yaşayış abidələri (a.-nın şm.-indəki Nia mağarasında, 40 min il əvvəl) qalmışdır. E.ə. 4–3-cü minilliklərdən başlayaraq avstroneziyalıların Kalimantana bir neçə axını nəticəsində Avstraliya irqinə mənsub qədim əhali bu-

Ənənəvi geyimli dayaklar.

Dayakların ənənəvi uzunsov evi.

radan tamamilə sıxışdırılmışdır. Etnogenetik rəvayətlərdə D.-in əcdadlarının mənşəcə Sumatra, Sulavesi, Filippin və digər adalardan olmaları haqqında məlumatlar var. Təqr. eramızın əvvəllərində, Hind-Çindən gəlmələrin axını zamanı burada Donqşon mədəniyyəti yayılmışdır. Burada metallurgiyanın (tunc və güman ki, dəmir) inkişafı, ehtimal ki, həmin mədəniyyətlə bağlıdır. Adanın şm. və ş.-ində meqalit abidələrinin (dolmenlər və mengirlər) yayılması eyni vaxta təsadüf edir. Qədim meqalitlər kelabitlərin ənənəvi mədəniyyətlərinə daxil olur. Kalimantan beynəlxalq ədviyyat ticarətinə qoşulmaqla əsas kafur tədarükçüsünə çevrilir. Sahilyanı r-nlar mərkəzləri Yava və Sumatradə yerləşən hinduist-buddist ada imperiyalarının (Şrivicaya, sonralar isə Macapahit) təsirinə məruz qalır. Onların ekspansiyası D.-in a.-dan köçməsinə gətirib çıxartdı. Məs., barito D.-in bir qrupu 7 əsrdə Madaqaskarda məskunlaşaraq malaqasilərin əcdadlarından biri oldu. D.-in digər qrupu isə Kalimantanın c.-ş.-indən Filippinə köçdü; onların nəsiləri olan sama-bacaolar (bax *Oranqlautlar*) “dəniz köçəriləri” kimi məşhurdur. Onların bir hissəsi (Sabah bacaoları) artıq Yeni dövrdə şm.-ş. sahilyanı r-nlarında məskunlaşdı. Ada sahillərinin malayyalılaşdırılması D.-in müqavimətilə rastlaşdı. İbanalar Cənubi Çin dənizində quldurluğa başladığına görə onlar “dəniz D.-i” ləqəbini aldılar. Lakin D.-in əksəriyyəti 19 əsrdə Kalimantanın daxili r-nlarında təcrid olunmuş vəziyyətdə yaşayırdılar.

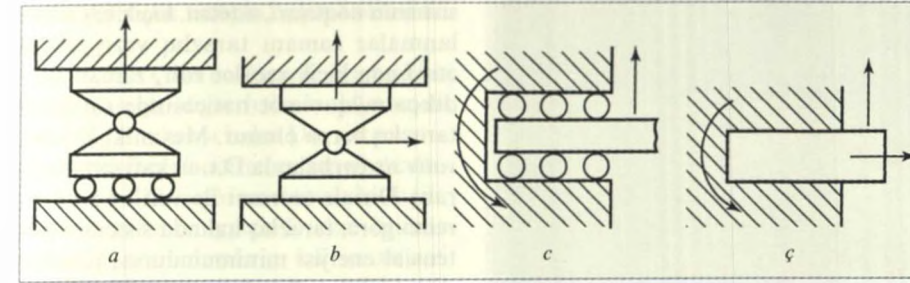
D.-in mədəniyyəti Cənub-Şərqi Asiyanın daxili r-nları üçün səciyyəvidir. Əsas ənənəvi məşğuliyyətləri talalarda

toxa əkinçiliyidir (əsasən quru dərələrdə çəltikçilik, bəzi yerlərdə isə taro, yams, maniok); kelabitlər və kadazanların bəzi qruplarında suvarma və dağ yamaclarının terraslaşdırılması mövcuddur. Əsas əmək alətləri bıçaq-dəhrə (paranq), əkin payası, biçin bıçağıdır. Kəl, donuz, keçi, toyuq, nadir hallarda ov itləri yetişdirirlər. Ovçuluqla (sumpitan və kaman), bal, rotanq, kauçuk, kafur, dammara qatranı, qaranquş yuvaları və s.-nin yığımı ilə məşğuldurlar. Ağac (antropomorf heykəllər, evlər və qəbirüstü abidələr, həmçinin qayıq, qalxan və dəfn tikililəri üzərindəki ornamentlər), bambuk və sümük üzərində oyma, rotanq və bambukdan hörmə, toxuculuq, parçaların boyanması, tapanın düzəldilməsi, dəmirin əridilməsi, dəmirçilik (o cümlədən silahların – paranqların, mandou qılınclarının, nizələrin düzəldilməsi), qızıl və gümüşün emalı, oyulmuş qayıqların (döyüş qayıqlarının uz. 50 m, tutumu 70 nəfərlik idi), kobud keramikanın (qabları daş vasitəsilə düzəldir, qurudur və ya bişirirdilər, bəzən şirləyirdilər) hazırlanması inkişaf etmişdir; mis sincləri və çini qabları dəyərləndirirlər. Oyma, hörmə, divar naxışları, parçalar, muncuqlu bəzək əşyaları üzərində antropomorf və zoomorf təsvirlər, bəzi evlərin divarlarında məişət və ov səhnələri var.

Ənənəvi yaşayış məskənləri 50-dək ailənin yaşadığı bir və ya bir neçə *uzunsov evdən* (uz. təqr. 400 m) ibarətdir. Müasir uzunsov evlər, xüsusilə Malayziyada, modernləşdirilmişdir. Belə evlərdə bilateral qohum qrup, yaxud tayfa yaşayır. Ekzoqam qohum təşkilatlar yoxdur. Kişilər uzun saç saxlayırdılar.

İri dayak tayfalarının icma birlikləri var idi. Tayfa üzvləri əyanlara (kahinlər də daxil olmaqla), icmaçılara və qullara bölünürdü. Nikah bilateraldır, varislik hüququ ata xətti üzrə hesablanır, qohumluq terminləri sistemi nəsilbənəsil keçir. İnisiyasiya, tətuirləmə, dişlərin qaraldılması və mişarlanması və s. adətlər qalmaqdadır; 20 əsrin birinci yarısında “düşmən başlarının ovu” adəti, insanların qurban verilməsi və ayini kannibalizm mövcud idi. Başlıca ayin bir neçə ildən bir həyata keçirilən təkrar dəfn etmə mərasimidir; tabutlar bəzən qayıq formasında düzəldilirdi. Kosmoqonik miflərdə dünya 3 təbəqəyə bölünür: baş allahın (quş-kərgədan surətində təsvir olunurdu – Mahatata, Batara Quru və s.) idarə etdiyi yuxarı – səmavi təbəqə; ilanabənzər allah Catinin idarə etdiyi aşağı – su və orta – yer təbəqələri. Bütün təbəqələr Dünya Ağacı vasitəsilə birləşir. Bəzi mifologiyalarda hinduist-buddist və müsəlman təsəvvürləri müşahidə olunur. Ayin və məişət rəqsləri, o cümlədən kişilərin döyüş rəqsləri, heyvanları təqlid edən məzəli rəqslər, qadın asta rəqsləri və s. yayılmışdır. Vokal musiqi birsəslidir, bəzən xor unisonundan istifadə olunur. Ayin, epik, məhəbbət, qayıqçı nəğmələri yayılmışdır. Qamelan musiqisi (bax *Qamelan*) əsas yer tutur, ənənəvi peləq və slendro səs düzümündən istifadə edilir. Dodaq orqanı (kledi, sampotan), sinclər, metalofonlar, membranofonlar, bambuk ksifonları (qambanq), bambuk varqanı, şaquli fleyta (sulinq), burun fleytası, boruşəkili sitra (gövdəsi bambukdan) ən geniş yayılmış musiqi alətləridir. Sinclərdən mərasim (o cümlədən tunc sinclərdən ruhların çağırılması üçün) və signal aləti kimi də istifadə olunur. Xordofonlara da rast gəlinir (2–3 simli lütnyalar, sitralar və s.). Instrumental ansambllar səciyyəvidir (təbille sinclər dəsti; təbille fleytalar ansambli və s.).

20 əsrin sonlarından D.-in, xüsusilə Malayziyada yaşayan D.-in həyatı modernləşir, şəhərlərə miqrasiya artır. Malayyalılaşdırma ilə yanaşı, ümumdayak etnomədəni eynilik inkişaf edir, Saravakın daxili r-nlarındakı tayfaları (kenyalar, kayanlar, kelabitlər) birləşdirən Sabah kadazanları, Saravak bidayuları, oranq-xulular (“daxili rayonlarda yaşayanlar”) adlı yeni etnik birliklər yaranır. Kalimantanın İndoneziya hissəsində baş verən analogi proseslər sosial toqquşmalara (məs., 1999–2001 illərdə hökumət proqramı çərçivəsində köçü-

Dayaq. Müstəvi mil sistemlərin dayaq sxemləri: a – oynaqlı hərəkətli; b – oynaqlı hərəkətsiz; c – sıxılmış hərəkətli; d – sıxılmış hərəkətsiz.

rülmüş madurlulara qarşı qırğınlar) gətirib çıxarır.

DAYAQ – 1) təsir edən yükləri bir qrup elementdən (detaldan) qəbul edib cəmləndirilmiş şəkildə digər elementlərə, yaxud əsasə ötürən konstruksiya (qurğu, maşın) hissəsi. D.-in konstruksiya yükünü qiymətindən və xarakterindən, yüksəlxayan konstruksiyanın forma və materialından asılıdır. Yaşayış və sənaye binalarında örtük tiri və fermalarının D.-i divarlar, sütunlar və s.-dir. Konstruksiyanın inşaat mexanikası üsulu ilə hesablanması zamanı tikililərin həqiqi D.-ləri deyil, onların hesablanma sxemləri (qurğunun, mexanizmin və s.-nin hesablama aparmaq üçün tətbiq edilən şərti təsviri) nəzərdən keçirilir. Körpü D.-ləri yükü aşırım quruluşundan qəbul edərək əsasə ötürür; betondan, dəmir-betondan, bəzən daşdan, ağacdən, poladdan hazırlanır. Hava elektrikötürmə xətlərinin (EX-nin) naqillərini və ildırımötürən trosları (EX-ni) birbaşa ildırım vurmasından qorumaq üçün onların üzərindən uzadılan, yerlə birləşdirilmiş əlavə məftil) asmaq üçün də D.-lar qurulur. EX üçün D.-lar ağacdən (əsasən, 20 kV-adək gərginlikli EX üçün, həmçinin meşə r-nlarında), dəmir-beton və poladdan (əsasən, 220 kV və daha yüksək gərginlikli EX üçün) hazırlanır, dəmir-beton əsasda və ya birbaşa qruntda qurulur. 2) **İnşaat mexanikasında** D. dedikdə tikilinin həqiqi D.-ləri arasında tutulur. Daha geniş yayılmış müstəvi mil sistemlərdə D.-in 4 əsas sxemi mövcuddur: oynaqlı (və ya silindrik) hərəkətli; oynaqlı hərəkətsiz; sıxılmış oynaqlı; sıxılmış hərəkətsiz. Oynaqlı hərəkətli D. bərkidilən sistemin oynağın oxu boyunca şaquli müstəvidə fırlanmasına və dayaq müstəvisinə nəzərən paralel yerdəyişməsinə imkan verir. Oynaqlı hərəkətsiz D. zamanı sistem yalnız oynağın oxu boyunca fırlanır. Sıxılmış hərəkətli D. bərkidilən sistemin yalnız irəliləmə yerdəyişməsinə imkan verir. Sıxılmış hərəkətsiz D.

sistemin heç bir yerdəyişməsinə imkan vermir; sistem massivə sərt birləşir. 3) **Maşın və mexanizmlər nəzəriyyəsinə** – tərpnəmz qəbul edilən mexanizm qovşağı.

DAYAQ DÜZ XƏTTİ – M çoxluğunun dayaq düz xətti; M çoxluğunun qapanma nöqtələrini saxlayan müstəvidə və M çoxluğundan bütövlükdə bir tərəfdə, yəni bu düz xəttin əmələ gətirdiyi iki yarımmüstəvidən birində yerləşir. Qabarıq çoxluğun hər bir sərhəd nöqtəsindən heç olmasa bir dayaq düz xətti keçir.

DAYAQ HORIZONTU – bax *Markir horizontu*.

DAYAQ QAZIMASI, **istinad qazım** – regional və axtarış işlərinin həcmi və üsullarının layihələndirilməsi, həmçinin quyuların qurulmasının texnoloji proseslərinin optimallaşdırılması üçün əsas olan məlumatları almaq məqsədilə tədqiqat quyularının qazılması. Geoloji və texnoloji D.q.-na ayrılır.

Geoloji D.q. regional geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılması zamanı iri geostruktur elementlərinin geoloji quruluşu və geoloji tarixinin öyrənilməsi; neft, qaz və s. faydalı qazıntıların geoloji-kəşfiyyat işlərinin daha perspektivli istiqamətlərinin elmi baxımdan əsaslandırılması üçün tətbiq edilir. Adətən, istinad (dayaq) quyuları regional geofiziki (aeromaqnit, qravimetrik, seysmik və s.) tədqiqatların nəticələri əsasında ən əlverişli struktur şəraitlərində qazılır. D.q. açılmış çöküntülərin tam geoloji və geofiziki tədqiqatları (geoloji kəşiflərin laylarla təsviri, mədən süxurlarının yaşı, litologiyası, kollektor xüsusiyyətlərinin təyini, kəşifdə təbii rezervuarların, həmçinin səpilməmiş üzvi maddələrin, karbohidrogenlərin aşkarlanması və s.) ilə müşayiət olunur. İlk dəfə 20 əsrin 30-cu illərinin ortalarında İ.M. *Qubkin* tərəfindən neft-qazlı əyalətlərin geoloji quruluşunun öyrənilməsi üçün təklif edilmişdir. Dərin (5 km-dən 7–8 km-ədək) və çox dərin (7–8 km-dən 15

km-ədək) istinad quyuları da qazılır; buna misal kimi Azərb.-nin Saatlı r-nunda qazılmış quyunu göstərmək olar.

Texnoloji D.q. quyuların qurulmasının optimal texnoloji proseslərinin layihələndirilməsi üçün lazımi informasiyanın alınması (quyunun ən səmərəli konstruksiyasının seçilməsi, qazıma baltalarının və quyudibi mühərriklərin konstruksiyalarının, qazıma məhlullarının, qazıma rejiminin optimal parametrlərinin, məhsuldar layların açılma üsullarının və s. təyini) məqsədilə aparılır. Texnoloji istinad quyuları ən yeni texniki vasitələr və üsulların tətbiqi ilə qazılır; yeni texniki vasitələr və üsullar yarandıqca istismar quyuları ilə işlənən sahələrdə istinad quyularının təkrar qazılması həyata keçirilir. Quyuların maks. istismar dərinliyi 5000 m-ə çatır.

DAYAQ (İSTİNAD) QUYUSU – az öyrənilmiş region hüdudlarında böyük dərinliklərin ümumi geol. quruluşunu aydınlaşdırmaq məqsədilə qazılmış quyular. D.q. neft, qaz və digər faydalı qazıntıların aşkarlanması üçün aparılan geol.-kəşfiyyat işlərini elmi cəhətdən istiqamətləndirir. Bir qayda olaraq D.q.-nın qazılma yeri regional geofiziki tədqiqatların (aeromaqnit planalama, qravimetrik, seysmik və s. tədqiqatlar) nəticəsinə əsasən daha əlverişli strukturlarda müəyyən edilir. D.q. *kern* çıxışını təmin etməklə kristallik özülə və ya digər istinad horizontuna qədər qazılır. Kern çıxışına əsasən süxurların yaşı, litoloji tərkibi, kollektor xüsusiyyətləri və kəşifdə neftin, qazın və digər faydalı qazıntıların mövcudluğu öyrənilir. D.q.-ndan əldə olan məlumatlar gələcək geol.-kəşfiyyat işlərinin həcmi və növlərini müəyyən edir.

DAYAQ MÜSTƏVİSİ – M çoxluğunun dayaq müstəvisi; o, elə müstəvidir ki, M çoxluğunun qapanma nöqtələrini saxlayır və M çoxluğu bütövlükdə bu müstəvidən bir tərəfdə, yəni bu müstəvinin əmələ gətirdiyi iki qapalı yarımfəzadan birində yerləşir. M çoxluğunun heç olmasa bir dayaq müstəvisi keçən sərhəd nöqtəsi M çoxluğunun dayaq nöqtəsi adlanır. Qabarıq M çoxluğunun bütün sərhəd nöqtələri – onun dayaq nöqtələridir. Axırcı xassəni *Arximed* qabarıqlığın təyin olunması üçün istifadə etmişdir.

DAYAQA, püştə – *tökmə qalıblarında* içliklərin düzgün yerləşdirilməsi üçün metal dayaq. Qalıb metal ilə doldurulduqdan sonra D. tökükdə (tökmə məmulatda) hazırlandıq üçün töküklə eynicinsli metaldan hazırlanır. Tökük ilə yaxşı bəsitməsi və polad D.-nin korroziyadan qo-

Dayamantina çayı.

runması üçün o qalaylanır, mislənir və ya passivləşdirilir.

DAYAQ-DİVAR – bax *Kontrfors*.

DAYAMANTİNA (Diamantina) – Mərkəzi Avstraliyanın ş.-ində, Kvinslend ştatı ərazisində çay. Uz. təqr. 750 km. Seluin silsiləsindən başlanır, Mərkəzi hövzənin səhra və yarımsəhra düzənliklərindən keçərək c.-q.-ə axır. Qoyders-Laqun (Cənubi Avstraliya ştatı) yaşayış məntəqəsi yaxınlığında qumlarda itir.

DAYAN XAN (“Ümumi xan”; təqr. 1460 – təqr. 1543) – monqol xanı Batu Mengünün fəxri titulu (təqr. 1479 ildən). Hakim monqol xanları ilə apardığı uzunmüddətli mübarizədən sonra Batu Mengü 1488 ildə irsi xoşun torpaqlarının çox hissəsini birləşdirmiş və özünü “böyük Yuan xaqanı” elan etməklə, Çində 1271–1368 illərdə hakimiyətdə olmuş monqol-mənşəli Yuan sülaləsinin bərpasına iddia irəli sürmüşdür. Bir neçə il ərzində Çinlə sülh və ticarət münasibətləri saxlamışdır. Xanqay silsiləsi yaxınlığındakı Xalxada köç etmişdir. 1500 ildən öz qərargahını Ordosa köçürmüş, Çinə bir neçə hərbi yürüş etmişdir. Monqol feodalınının bir sıra qiyyamını, o cümlədən Batu Mengünün canişin təyin edilmiş oğlunu öldürən İbiri tayşi və Mandulay Aqulxunun çıxışını yatırmışdır. Çin mənbələrinə görə, D.x.-in 100 minlik ordusu, çoxlu mal-qarası və varidatı var idi. D.x.-in arvadı Manduxay xatun Monqolustanın birləşdirilməsində ona kömək etmişdir. Batu Mengünün ölümündən sonra onun mülkləri oğulları arasında bölüşdürülmüş,

Aoxan, Nayman, Barin, Cərud, Keşik-ten, Uzunçin, Xuçit, Sunnit, Ordos xanlıqlarının əsası qoyulmuşdu. Ata ulusunun varisi, D.x.-in kiçik oğlu Geresendze Monqolustanın şərq (xalxa) hissəsində xan sülaləsinin banisi olmuşdur.

DAYANANDA SARASVATI (əsl adı Mulşankar) (1824, Qucarat, Tankor – 13, yaxud 30.10.1883, Acmir) – hind filosofu, dini və ictimai xadim, hinduizmin islahatçılarından biri; *Arya Samac* dini-islahatçı cəmiyyətin banisi. Hinduizmin “təmizlənməsi”ni, veda təliminin “təmizliyi”nə qayıdışı tələb etmiş, hinduizmin müasiri olduğu praktikasının nəzəri əsası kimi *advayta-vedantam* və *vişiştta-advaytam* tənqid etmişdir. *Vedanta*, *sankhya* və *vayşeşika* fəlsəfi sistemlərinin ideyalarından bəhrələ-nərək, “üçlük” (traytavada) haqqında təlimi işləyib hazırlamış və orada üç başlanğıcı olmayan, əbədi, müstəqil varlığın (Allah, can, materiya – *İşvara*, *civa*, *prakriti*) mövcudluğunu təsbit etmişdir. Sankhya müddəalarına və hərtərəfli bilik (o cümlədən təbiyyat-elmi biliklər) mənbəyi kimi *Vedaların* şərhinə istinad edərək, təbiət dünyasını öyrənmənin və elmi biliyi inkişaf etdirmənin zəruriliyini əsaslandırmışdır.

DAYANIQLI TARAZLIQ – kiçik həyəcanlanma (yerdəyişmə, təkan) zamanı mexaniki sistemin nöqtələrinin sonrakı bütün müddət ərzində tarazlıq vəziyyətindən azacıq meyil etməsi; bu zaman sistem dayanıqlı tarazlıqda olur. Əks halda tarazlıq dayanıqsızdır. D.t. halında olan

sistemin nöqtələri, adətən, kiçik həyəcanlanmalar zamanı tarazlıq vəziyyətləri ətrafında kiçik rəqslər edir, zaman keçdikcə müqavimət nəticəsində sönür və tarazlıq bərpa olunur. Mexaniki *konser-vativ sistem* halında D.t.-in kafi şərti Laqranj–Dirixle teoremi ilə verilir; bu teoremə görə, tarazlıq halında sistemin potensial enerjisi minimumdursa, tarazlıq dayanıqlıdır. Bax həmçinin *Elastik sistemlərin dayanıqlığı*.

DAYANIQLIQLIQ (kibernetikada) – tətbiqi riyaziyyatın və texniki kibernetikanın sahəsi; avtomatik idarəetmə sisteminin, kibernetik modelin və alqoritmin D. şərtlərini öyrənir. Sistem istənilən vəziyyətdən əvvəlki və ya ona yaxın müvazinət vəziyyətini bərpa edərsə, ona dayanıqlı sistem deyilir. Adi difensial tənliklə ifadə olunan sistemin D. nəzəriyyəsini A.M. Lyapunov yaratmışdır (1892). Xəttiləşdirilmiş sistemin D-ı ona uyğun xarakteristik tənliyin köklərinin işarəsi ilə təyin edilir. Köklərin həqiqi hissələri mənfidirsə, sistem asimptotik dayanıqlı, bu hissələrin heç olmasa biri müsbətdirsə, sistem dayanıqsızdır; köklərdən sıfır, bir cüt xəyali və ya sonsuz qiymətli olanı varsa, sistem D. sərhə-dindədir. Köklərin tapılması hesablama baxımından əlverişli deyil, həmin tənliyin köklərini tapmadan birbaşa əmsallarına görə xətti dinamik sistemin D-ı haqqında mühakimə (D. kriterisi) yürütmək olar: D. üçün cəbri kriterilər: xarakteristik tənliyin əmsallarından düzəldilmiş E. Raus (ing. mexaniki) cədvəlinin 1-ci sətrindəki müsbətliyi zəruri və kafidir; diferensial tənliyin əmsallarından (ən böyük tərtibli hədd müsbətdirsə) düzəldilmiş kvadrat matrisin A. Hurvits (alman riyaziyyatçısı) determinantının müsbətliyi zəruri və kafidir. Bu kriterilərin dördtərtibliyindən yuxarı sistemə tətbiqi mürəkkəb hesablamaya səbəb olduğundan əlverişli deyil.

Tezlik kriteriləri: ω tezliyi ($0, \infty$) intervalında dəyişdikdə, $F(j\omega)$ funksiyasının radius-vektoru kompleks müstəvidə saat əqrəbinin əksinə fırlanaraq sıfırdan keçməməklə ardıcıl n kvadrant keçməsi (A.V. Mixaylov kriterisi; avtomatik idarəetmə sahəsində rus alimi) zəruri və kafidir; statik qapalı sistemin D-ı üçün onun açıq haldakı $W(j\omega)$ amplitud-faza tezlik xarakteristikasının ω tezliyi ($0, \infty$) intervalında dəyişdikdə $(-1, 0j)$ nöqtəsi ətrafında saat əqrəbinin əksinə $k\pi$ qədər fırlanması zəruri və kafidir (amerikan fiziki H. Haykvist kriterisi). Burada $\pi = 180^\circ$; k

isə xarakteristik tənliyin həqiqi köklərinin sayıdır.

Qeyri-xətti dinamik sistemin bir halı dayanıqlı, digər halı isə dayanıqsız ola bilər. Hər hansı halın D.-ı sistemə təsir edən həyəcanlandırıcı təsirin qiymətindən asılıdır. Ona görə sistem üçün kiçik, böyük və ya ümumiyyətlə D.-dan istifadə olunur. Həyəcanlandırıcı təsirin ixtiyari qiymətində və istənilən qeyri-xəttiliklərdə dayanıqlı olan sistem mütləq dayanıqlı sistem adlanır. Sistemin müəyyən oblastda və ya bütövlükdə asimptotik D.-ına dair universal üsulu A.M. Lyapunov vermişdir. Teoremlər: qeyri-xətti sistemin həyəcanlanmış hərəkət tənliyi üçün məlum işarəli $e^{\nu(x)} > 0$ funksiyası seçmək mümkündür ki, onun zamana görə törəməsi özü ilə əksişarəli olsun. Onda sistem dayanıqlıdır. Teorem 2: birinci teoremin şərtləri ödənilsə, $\nu(x)$ və $\delta(x)$ funksiyaları yalnız koordinat başlanğıcında sıfırdırsa, sistem asimptotik dayanıqlıdır. Teorem 3: $\delta(x)$ -in işarəsi məlumdursa, $\nu(x)$ koordinat başlanğıcının yaxın ətrafında $\delta^1(x)$ ilə eyni işarəlidir, sistem dayanıqsızdır.

Alqoritmin D.-ı həllin giriş verilənlərindən kəsilmez asılı olmasıdır. Modelin D.-ı onun ilə xassəsidir ki, həyəcanlandırıcı təsirlər siqnalı verilmiş həddə olduqda və dəyişənlər verilmiş intervalda dəyişdikdə modelin real və ideal (etalon) çıxış siqnalı məlum kiçik qiyməti aşmır. Modelin D.-ı Lyapunov üsulları ilə də tədqiq edilir.

DAYANIQLIQLIQ (mexanikada) – bax *Hərəkətin dayanıqlığı*.

DAYANIQLIQLIQ, diferensial tənliklərin həllinin dayanıqlığı – diferensial tənliklərin keyfiyyət nəzəriyyəsinin anlayışı; hərəkətin dayanıqlığı məsələləri ilə əlaqədar olaraq daha çox mexanikada işlənir; texnikada da (məs., radiotexnikada) mühüm tətbiqləri var.

DAYANIQLIQLIQ KRİTERİSİ – bax *Dayanıqlıqlıq* (kibernetikada).

DAYAOTSUN – Çinin Daxili Monqolustan əyalətinin mərkəzində, Xux-Xoto ş. yaxınlığında Son Paleolit dövrünə aid arxeoloji abidələr. Paleontoloqlar 1973, 1976, 1978 və sonrakı illərdə aparılmışdır. D.-da və qonşu kənddə aşkarlanmış 2 emalatxanada kobud işlənmiş və az istifadə olunmuş əmək alətləri (birtiyəli, yaxud ikitiyəli qabarıq və dairəvi qaşovlar, həmçinin çapacaqlar, itiüclular, baltalar və s.), nukleuslar, qəlpələr tapılmışdır. Alətlər, əsasən, Son Pleystosenə aid edilir. D.-da Orta Pleystosen dövrünə aid təbəqə-

Dayə Xatun karvansarası.

dən də oxşar alətlər üzə çıxarılmışdır. Bu ənənələrin inkişafı Neolit dövrü əmək alətlərinin aşkar edildiyi Holosen çöküntülərində də izlənilir.

DÁYAVİK (Diavik) **ALMAZ YATAĞI** – Kanadada, Yellounayf ş.-ndən 300 km şm.-ş.-də yerləşir. Ehtiyatına görə ölkənin ikinci yatağıdır. 1994 ildə kəşf olunmuş, 2002 ildən açıq və yeraltı üsullarla istismar olunur. Almazın kəşf olunmuş ümumi ehtiyatı 106,5 mln. kar-dır (kimberlitlərdəki orta miqdarı 3,96 kar/t, ehtiyatı isə 25,6 mln. t-dur). Yataq Şimali Amerika platformasının şm.-q. hissəsi ilə əlaqədardır; Kanada almazlı əyalətinə daxildir. Eosen yaşlı 4 kimberlit borusundan ibarətdir. Kimberlitlər vulkanoklastik və piroklastik süxurlardan, yan süxurlar isə zəif metamorfizləşmiş qrauvakka və argillitlərdən, həmçinin Arxey yaşlı diorit və qranitlərdən ibarətdir. Borular 30 m qalınlıqlı müasir buzlaq çöküntüləri ilə örtülüdür. Almazlar yüksək keyfiyyətlidir, orta qiyməti 110 dollar/kar-dan yuxarıdır. Əsasən, zərgərlikdə istifadə olunur.

DÁYCEST (ing. digest – qısa xülasə) – 1) digər nəşrlərdən materialları yenidən (adətən ixtisarla) çap edən dövrü nəşr; 2) ümumi tematikalı ən maraqlı yazıları təkrar edən televiziya və ya radio verilişi; 3) bədii əsərin adaptasiya olunmuş məzmunundan ibarət nəşr; 4) dövrü mətbuatda hər hansı bir kitabın ixtisar olunmuş variantı.

DAYÇA (lat. Equuleus) – ekvatorial bürc. Azərbaycanda görünür (bax *Ulduz xəritəsi*).

DAYÇA – südəmə dövründə at balasının adı.

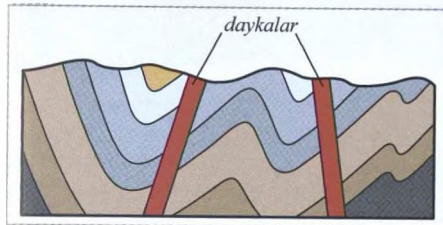
DAYDAR – İrənin Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Qışlaqat Əfşar kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 48 km q.-dədir.

DAYƏ XATIN – Türkmənistanda orta əsrlərə aid memarlıq abidəsi. Cərcə ş.-ndən 170 km şm.-q.-dədir. Səhrada, Xorasanın Xarəzmə gedən qədim yolun üstündə yerləşir. Dünya ölkələrinə səmtlənmiş, qülləli divarlarla möhkəmləndirilmiş, kvadrat planlı, çiy və bişmiş kərpiçdən (tağ və günbəzləri) tikilmiş 9–12 əsrlərə aid karvansaradan (və ya ribatdan) ibarətdir. Bir girişi (ş. tərəfdən) vardır və dirəklər üzərində sırataqlarla əhatələnmiş simmetrik planlı, 4 eyvanlı daxili həyətə malikdir. Fasadında nəbati ornamentlər, oyma kərpiç və terrakotadan kitabələr var. Bina planlaşdırılmasına görə erkən ərəb ribatları və Əməvi qəsrlərinə bənzəyir.

DAYI – 1) qədim türklərdə qəhrəmanlıqları ilə ad qazanmış igidlərə (“alp” ilə yanaşı) verilən ad. 2) Türkdilli xalqlarda qohumluq (ananın qardaşı) bildirən termin. 3) Osmanlı imperiyasında yeniçəri qoşunlarında zabıt rütbəsi. 4) 1591–1705 illərdə Tunisdə və Trablus-ül-qərbədə (indiki Tripoli) yeniçəri komandirlərinə, bəzən də hakimlərə D. deyilirdi. 5) 1671 ildən 1830 ilədək (Fransa işğalınadək) Əlcəzairdə yeniçəri zabıtları şurası tərəfindən ömürlük seçilən Əlcəzair hakimi. Sonuncu D. Hüseyin [1818–30] olmuşdur. **DAYIKAZIMLI** – Azərb. Resp. Kürdəmir r-nunun Mehdi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 38 km c.-ş.-də, Kür çayının sol sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 900

(2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. **DAYIKƏND** – Azərb. Resp. Salyan r-nunun Sarvan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 15 km c.-q.-də, Ələt–Astara avtomobil yolu kənarında, düzənlikdədir. Əh. 1399 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DÁYKA (ing. dike və ya dyke – sədd, daş divar) – intruziv maqmatik süxurların yatım formalarından biri. Paralel müstəvilərlə hüdudlanır. D. maqmanın yer qabığındakı şaquli və maili çatlarda soyumasından əmələ

gəlir. Yerləşdiyi ətraf süxurlara nisbətən bərk olur və onlar aşındıqda D. divar kimi görünür. D.-nin qalınlığı bir *m*-dən onlarla *m*-ədək, uz. isə onlarla *m*-dən yüzlərlə *km*-ədək olur. Əmələ gəlməsinə görə üç genetik qrupa bölünür: maqma ərintisinin şaquli, yaxud maili çatları doldurması nəticəsində əmələ gələn *e n d o d a y k a l a r*, flüidlərin təsirindən metasomatik yolla əmələ gəlmiş *m e t a d a y k a l a r*, çöküntü və vulkanik qırıntı materialların çatları doldurması nəticəsində əmələ gələn *e k z o d a y k a l a r*. Tək-tək və qrup D.-lara (radial, həlqəvi və paralel D.-lar kompleksi) rast gəlinir. Radial və həlqəvi D.-lar, əsasən, intruziv massivlər və vulkanlarla əlaqədardır. Paralel D.-lar kompleksi orta okean silsilələrində intişar tapmışdır.

DAYKOVYET (Đai Cỏ Việt) – Vyetnam ərazisində 969–1069 illərdə mövcud olmuş dövlət. Dağınıqlıq dövründən (“12 şikuan” mərhələsi, 945–968) sonra ölkəni birləşdirmiş və özünü vua (imperator) elan etmiş Din Bo Lin tərəfindən adlandırılmışdır. D.-in yaradılması ilə vyetlər minillik fasilədən sonra yenidən imperiya iddialarını irəli sürmüşdülər. D.-in paytaxtı 1010 ilədək Ninbin dağlıq əyalətində yerləşən Hoalı ş., sonra isə Thanlonq ş. (indiki Hanoy) olmuşdur. 11 əsrin birinci yarısında D.-in mərkəzləşdirilməsi başa çatmışdı. Dövlətin əsas inz. və vergi ödəyən vahidi icma idi. Məmurların işə qəbulu Çindən mənimənilmiş dövlət imtahanı sistemi vasitəsilə həyata keçirilirdi. İqtidarda olan təbəqənin hakimiyyəti ideoloji baxımdan 11 əsrdə formalaşmış ümumvyet sinkretik dini sisteminə əsaslanırdı. 1069 ildə Li sülaləsinin üçüncü

“Daimler AG” konserninin mənzil-qərargahı. Ştutqart.

imperatoru Li Than Tonq ölkəni *Dayvyet* adlandırdı.

DAYLAXLI, Pa ş a d ü z, B o ş a d ı r – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən Vayk r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918 ilin martında erməni daşnaklarının təcavüzünə məruz qalan əhalisi kənddən qovulmuş və burada xaricdən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. **DAYLAQ** – iki illiyinədək at balasının adı.

DAYLAQLI (2003-cü ilədək Əzizbəyov) – Azərb. Resp. Şahbuz r-nunda (Nax. MR) kənd. Daylaqlı ə.d.-nin (Daylaqlı, Kiçikoba k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km c.-q.-də, Naxçıvan–Laçın–Yevlax avtomobil yolunun kənarında, Naxçıvançayın (Araz çayının qolu) sahilindədir. Əh. 411 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var.

DAYLAR – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Əhər ş.-ndən 13 km q.-dədir.

DAYM (dime) – ABŞ gümüş pulu, dolların 1/10-ünə və ya 10 sentə bərabərdir. 1965 il 23 iyul tarixli qanuna əsasən gümüş D.-lar tədricən mis-nikel qarışığından olan sikkələrlə əvəzlənmişdir.

“DÁYMLER AG” (“Daimler AG”) – Almaniya konserni; minik avtomobillərinin, keçid qabiliyyəti yüksək olan minik və yük-sənişin avtomobillərinin, həmçinin avtobuslar da daxil olmaqla kommersiya avtomobillərinin dünyada aparıcı istehsalçılarından biri. Mənzil-

qərargahı Ştutqartda (Almaniya) yerləşir. Konsern indiki adını 2007 ilin oktyabrından daşıyır.

Konsernin tarixi 1886 ildən, Q. Daymler və K. Bens bir-birindən asılı olmayaraq daxili yanacaq mühərriki ilə işləyən ilk nəql. vasitələrini ixtira etdikləri vaxtdan başlanmışdır. Bu ixtiralar “Benz & Cie AG” (1883) və “Daimler Motoren Gesellschaft” (“DMG”; 1890) iki avtomobil şirkətinin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1926 ildə “DMG” və “Benz & Cie AG” birləşərək “Daimler-Benz AG” konserninə çevrilmişdir. Onun loqotipi üç sferada – yerdə, göydə və dənizdə motorlaşdırılma rəmzi hesab edilən üçşüalı ulduz şəklində olmuşdur. “Chrysler Corporation”u 1925 ilin iyununda U.P. Kraysler yaratmışdır. 1930-cu illərdə şirkət avtomobil istehsalı həcminə görə yalnız “General Motors” konsernindən geri qalırdı. 1928 ildə şirkət “Dodge” firmasını əldə edərək dünya avtomobil bazarında mövqeyini möhkəmlətməmiş, minik və yük avtomobillərinin ardınca hərbi texnika istehsalına da başlamışdı. 1983 ildə avtomobil sənayesində yeni konsepsiya ilə çıxış edən şirkət “Kraysler Voyager” ilk mini-veni bazara çıxarmışdır. 1987 ildə “Chrysler Corporation”un strukturuna “Jeep” şirkəti daxil olmuşdur. 1998 ilin noyabrında “Daimler-Benz AG” və “Chrysler Corporation”un birləşməsi nəticəsində “Daimler-Chrysler AG” korporasiyası yaranmışdır.

Bir neçə bölmədən ibarət korporasiyanın “Mercedes Car Group” qrupu

“Maybax”, “Mercedes-Bens” və “Smart” markalı avtomobillər; “Chrysler” qrupu “Kraysler”, “Jip” və “Dodj” markalı minik avtomobilləri, mikroavtobuslar və keçid qabiliyyəti yüksək olan avtomobillər, kommersiya avtomobillər qrupu “Mercedes-Bens” və “Setra” markalı avtobuslar, həmçinin “Mercedes-Bens”, “Freytlayner”, “Sterling”, “Western Star”, “Amerikan LaFrans” və “Mitsubishi Fuzo” markalı yükdaşıyan, aztonnalı avtomobillər və mini-venlər istehsal edir. “Daimler Chrysler Financial Group” bölməsi lizinq və sığorta da daxil olmaqla maliyyə xidmətləri göstərir. “D. AG” həmçinin aviasiya və müdafiə texnologiyaları üzrə dünya bazarında lider olan “European Aeronautic Defence and Space Company” (“EADS”) şirkətinin səhmlər paketinin 30%-inə malikdir. “DaimlerChrysler AG” 2007 ilin oktyabrında “Daimler AG” adlandırılmışdır.

Konsernin avtomobilyığma müəssisələri dünyanın 17 ölkəsində yerləşir. Strukturun bütün bölmələrində işçilərin ümumi sayı 272,3 min nəfərdən çoxdur, bazarda kapitallaşması təq. 67,4 mlrd. avrodur (2007).

DAYMOND (Diamond) Piter Artur (d.29.4.1940, Nyu-York) – Amerika iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı (2010; D. Mortensen və K. Pissarides ilə birlikdə). Kaliforniya Un-tinin (1964–1965), Massachusetts Texnologiya İn-tunun (1970 ildən) prof.-u işləmişdir. İqtisadiyyat departamentinin prezidenti (1985–1986), Ekometrika Cəmiyyətinin üzvü və prezidenti (1968), Amerika İqtisadi Assosiasiyasının prezidenti (2003) olmuşdur.

“Sosial təminatın qorunması: 2004 ilin balanslaşdırılmış yanaşması” kitabının müəlliflərindən biridir.

D. dövlət borcu və kapital yığımları, kapital bazarı və riskin bölüşdürülməsi, optimal vergi qoyma, əmək və sosial sığorta bazarlarında axtarış və razılaşdırılmalar və digər sahələrdə araşdırmalar aparmışdır.

Əsərləri: A Search-Equilibrium Approach to the Micro Foundations of Macroeconomics. 1984; On Time: Lectures on Models of Equilibrium. 1994; Social Security: What Role for the Future? 1996; Social Security Reform. 2002; Saving

Social security: a balanced approach. 2004; Pension Reform: A Short Guide. 2009.

DAYMYO – orta əsrlərdə Yaponiyada malikanə sahibi, hakim. D. 11 əsrdə iri pay torpaqlarının sahibi, 14 əsrdən 16 əsrin sonlarınaqədər müstəqil vilayət hakimi idi. Tokugava nəslindən olan syoqunların hakimiyyəti [1603–1867] dövründə torpaqlarından çəltik yığını ən azı 10 min koku (1 koku 150 *kq*-a bərabərdir) olan feodallar D. hesab edilirdi. Dövlət tədricən D. torpaqları üzərində nəzarəti artırır, onların əmlakı və s. hüquqlarını məhdudlaşdırırdı. *Meydzinin* bərpasından (1868) sonra dövlət D. torpaqlarına böyük məbləğdə kompensasiya ödəyərək onları sekvestrləşdirdi. 1884 ildə keçmiş daymyolar saray əyanları (kuge) ilə birlikdə titullu zadəganlara (*kadzoku*) aid edildilər. Sonuncular 1890–1945 illərdə Yaponiya parlamentinin Yuxarı palatasında xeyli imtiyazlara malik idilər.

DAYNABUK (ing. dynabook – dinamik kitab) – *noutbukların* prototipi; ölçüləri cib dəstəqəsi boydadır. 1968 ildə hesablama texnikası sahəsində Amer. alimi Alan Key (d. 1940) D.-u müxtəlif yaşlı uşaqlar üçün fərdi kompüter kimi təklif etmişdir. D.-un proqram təminatı Smalltalk obyekt yönümlü proqramlaşdırma dili ilə hazırlanmışdır. 1989 ildə “Toshiba” şirkəti D. markalı noutbuk istehsal etmişdir. 1990-cı illərin sonlarından A.Key Smalltalk əsasında Squeak proqram sistemi üzərində işləməyə başlamışdır. D. layihəsi üçün müasir dövrdə lazımı aparat təminatı olsa da, proqram təminatı və tədris kursları hələ də hazırlanmamışdır.

Daynabuk Toshiba SS-3010.

DÁYNOSOR MİLLİ PARKI – Kanadanın Alberta əyalətindədir. Sah. 75 *km*². 1955 ildə yaradılmışdır. Red-Dir çayı boyunca söyüd kolluqları və nadir qovaq ağacları bitir. Çay dərəsindən kənarında landşaft alçaqotlu quru çöllərdən ibarətdir; saysız erozion çatlar üstünlük təşkil edir. İtilliyə yallar, alçaq masa dağlar, yumru günbəzli piramidalar və sütunlardan ibarət labirint antik şəhərlərin xarabalıqlarını xatırladır. Parkın ərazisi nəhəng dinozavrların (təq. 40 növ) və çoxlu digər nəslə kəsilmiş heyvanların, o cümlədən balıq və tısbağaların özünəməxsus “məzarlığıdır”. Hal-hazırda parkın ərazisində ağıquyruq və qaraquyruq marallar, haçabuynuzlar, canavar, vaşaq və s.; 150-dən çox quş növü məskunlaşmışdır. Park *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. **DAYREN KONFRANSI (1921–22)** – Uzaq Şərq Respublikası (UŞR) və Yaponiya nümayəndələrinin konfransı. 1921 il avqustun 26-dan 1922 il aprelin 16-dək

Daynosor Milli Parkı.

Daysetsudzan Milli Parkı.

fasilələrlə [danışıqlar *Vaşinqton konfransına* (1921–22) görə dayandırılmışdır] Dayren (Çinin Dalyan ş.-nin yaponca adı) ş.-ndə keçirilmişdir. UŞR tərəfindən sədr UŞR Nazirlər Sovetinin sədr müavini F.N. Petrov, Yaponiya tərəfindən isə XİN-in departament rəisi Matsusima idi. UŞR Yaponiya qoşunlarının Amur, Primorye quberniyalarından və Saxalin vil.-ndən çıxmasını, Yaponiya vətəndaşlarının Primorye vil.-ndə əmlak sahibi olmasına qadağa qoyulmasını tələb edirdi, əvəzində isə ona bir sıra iqtisadi imtiyazlar (UŞR ərazisində konsessiyalar) verməyi nəzərdə tuturdu. Müqavilənin layihəsində yapon qoşunlarının Primoryedən “Yaponiya üçün münasib vaxtda” çıxarılması, UŞR-də faydalı qazıntıların hasilatında Yaponiyaya güzəştli şərtlərlə konsessiyanın verilməsi, Amur çayında sərbəst gəmiçilik, ticarət və balıqçılıqda Yaponiya vətəndaşlarına UŞR vətəndaşları ilə bərabər hüquq verilməsi, Şimali Saxalının 80 illiyə Yaponiyaya icarəyə verilməsi, ruslara məxsus Sakit okean hərbi donanmasının ləğv edilməsi və gələcəkdə orada donanmanın saxlanılmaması, Koreya sərhədində və Vladivostok sahillərində bütün istehkamların dağıdılması və s. şərtlər irəli sürülürdü. UŞR nümayəndələri bu şərtlərin əksəriyyətini rədd etdi. Vaşinqton konfransındakı uğursuzluqdan sonra Yaponiya nümayəndə heyəti güzəştə getməli oldu. Lakin 1922 ildə Yaponiya yenidən əvvəlki şərtlərini irəli sürdü, rədd cavabı aldıqda isə danışıqları dayandırdı. Yaponiya qoşunlarının Rusiya Uzaq Şərqiəndən çıxarıl-

ması məsələsi ilə bağlı danışıqlar *Çançun konfransında* (1922) davam etdirildi.

DAYSETSUDZAN (yaponca – Böyük qarlı dağ), *To k a t i* – Yaponiyada, Hokkaydo a.-nın mərkəzi hissəsində dağ silsiləsi. Uz. təqr. 100 km. Hünd. nöqtəsi 2290 m (sönmüş Asaxi vulkanı – adanın ən hündür zirvəsi). Qranit, qumdaşı, kvarsit və şistlərdən ibarətdir. Göllər, şalələlər, termal sular var. Yamaclarını dağ tayqası tutur. Buradakı Daysetsudzan Milli Parkında (sah. 231,9 min ha; 1934 ildə yaradılmışdır) qonur və ağsınəli ayılar, samur, yapon makakası, endemik süzən və s. məskunlaşmışdır.

DAYSON (Dyson) Frimen Con (d.15.12.1923, Kroutorn, Berkşir qraflığı Böyük Britaniya) – Amerika fiziki və riyaziyyatçısı, kvant elektrodinamikasının yaradıcılarından biri, ABŞ Milli EA üzvü (1964), London Kral cəmiyyətinin üzvü (1952). Kembriç Un-tini bitirmişdir (1945). 1947 ildən ABŞ-ın Kornell Un-tində işləmiş, 1951 ildən oranın prof.-u olmuşdur. 1953 ildən Prinstonda Yüksək Tədqiqatlar İn-tunda işləyir. Əsas elmi işləri sahənin kvant nəzəriyyəsi, riyazi fizika, astrofizika, kosmologiya, ədədlər nəzəriyyəsinə aiddir. Kvant elektrodinamikasında elektron və foton Qrin funksiyaları üçün tənliklər almışdır (Dayson tənlikləri). Kvant elektrodinamikasında yenidən normallaşdırma anlayışını

əsaslandırmışdır (Feynman–Dayson formalizmi, 1949). *Dispersiya münasibətləri* nəzəriyyəsində cərəyan kommutatorlarının matris elementinin təsəvvürünü vermişdir (Yost–Leman–Dayson təsəvvürü). Sonlu sayda sərbəstlik dərəcələri olan sistemlərdə, məs., atom nüvələrində (Daysonun unitar ansambları) enerji səviyyələrinin paylanması nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Metallarda şüalanmanın rezonans paramaqnit udulması nəzəriyyəsini təklif etmişdir (1955). Yüksək inkişaf etmiş yerdənkənar sivilizasiyanın astromühəndis fəaliyyətinin izlərinin axtarışı problemi ilə məşğul olmuş, yüksək inkişaf etmiş sivilizasiyanın mümkün olan astromühəndis fəaliyyətinin bir neçə layihəsinə baxmışdır (Dayson sferasının layihəsi).

DAYSUN XAN (1422–52) – 1439 ildən oyrat (Qərbi Monqolustan) xanı. Onun hakimiyyəti illərində bütün monqol torpaqları qısa müddətə oyrat xanının idarəçiliyi altında birləşdirildi. Bu işdə D.x.-in baş vəziri Esenin mühüm rolu olmuşdu. Vəliəhdlik və Çinə qarşı yürüdülmən siyasət məsələlərində D.x. ilə Esen arasındakı ziddiyyətlər səbəbindən baş vermiş silahlı münaqişə nəticəsində D.x. öldürülmüş, Esen isə özünü “böyük xan” elan etmişdi. **DAYUYLİN** – Çinin c.-ş.-ində dağ silsiləsi. Nanlin dağ sisteminin ş. hissəsində, Qandun və qismən Szyansi əyalətləri ərazisində yerləşir. Uz. təqr. 100 km, hünd. 1466 m-ə dək. Dik yamacları çoxsaylı dərələrlə kəsilmişdir. Əsasən, qranit və əhəngdaşından ibarətdir, karst geniş yayılmışdır. İri volfram yataqları, həmişəyaşıl subtropik meşələr var.

DAYVİNQ (ing. diving) – su idmanı növü; nəfəsi saxlamaqla sərbəst suya baş vurma və ya suya dalma (freediving), akvalanqla sualtı üzgüçülük (scuba-diving). Suya dalmanın idman, texniki, hərbi, kommersiya, buzaltı, gecəvaxtı və s. növləri olur. Hələ Qədim Yunanıstanda nəfəsi saxlamaqla və qamışdan istifadə etməklə suya baş vurma məlum idi. Sonralar hava ilə doldurulmuş kisələrdən, 16 əsrdən isə hava ilə doldurulmuş zənglərdən istifadə etmişlər. Fransa və İngiltərədə təqr. 18 m dərinliyə suya dalmaya imkan verən xüsusi dəri kostyumlar icad edilmişdi. 1830 ildə metaldan hazırlanan və hava verilən xüsusi dəbilqələrin icad edilməsi ilə suyalma getdikcə sürəkli olurdu. 1943 ildə J. İ. Kusto və E. Qanyan *akvalanq* ixtira etdilər. 1959 ildə Kustonun təşəbbüsü ilə dayverlər təşkilatı – Ümumdünya Sualtı Fəaliyyət Konfederasiyası (CMAS) yaradıldı. 1992 ildə dünya çempionatlarının keçirilməsini təşkil edən Beynəlxalq Sərbəst Suya Dalmanın İnkişafı Assosiasiyası (AIDA) təsis olundu. AIDA sərbəst suya dalmanın 8 növünü [daimi yüklə (lastlarla və onsuz), dəyişən yüklə, statik, dinamik (üfüqi istiqamətdə – lastlarla və onsuz), sərbəst suya dalma və məhdudiyətsiz sualtı üzmə] qəbul etmişdir. Rekordları CMAS qeydiyyatda alır. Sərbəst suya dalmada ilk rekord 1949 ildə İtaliyalı R. Buxer 30 m dərinliyə suya dalmayla müəyyən etmişdir. Həmin vaxtlar hesab edirdilər ki, 50 m-dən artıq dərinlikdə su təzyiqi insanın döş qəfəsini sıdırmalıdır. 1976 ilin noyabrında fransız J. Mayol relaksasiya və yoqa texnikasına əsaslanan xüsusi məşqlər etməklə 100 m dərinliyə dalmaya nail oldu. 1992 ilin oktyabrında kubalı F. Ferreras Rodrigues 120 m dərinliyə, 1996 ilin noyabrında isə 133 m dərinliyə (məhdudiyətsiz), 1999 ildə İtaliyalı U. Pelitssari 150 m dərinliyə suya dalmayla rekord müəyyən etmişlər. Qadınlar arasında sualtı dalmada Böyük Kayman a.-nın sakini dünya çempionu T. Striter 10-dan çox rekord, o cümlədən məhdudiyətsiz dalma növündə mütləq rekord (160 m, 17.8.2002) qazanmışdır. Dəfələrlə dünya və Rusiya çempionu N. V. Molçanova 2005 ildə lastlarla dinamik dalmada (178 m) və lastsuz uzunmüddətli dalmada (7 dəq. 16 san) 9 dünya rekordu müəyyən etmişdir. Qırmızı dəniz, Seyşel və Maldiv adaları rayonu, Karib dənizi, Borneo a., Fici a.-rı, Cənub-Şərqi Asiya sahiləni ərazisi sualtı dalma idmanının ən populyar yerlərindəndir. 1999 ildə Beynəlxalq Sualtı Federasiya yaradılmışdır. 2003 ildən Moskvada beynəlxalq “Dayvinq” festivalı keçirilir.

DAYVYET (Đai Viyet – Böyük Vyet) – Vyetnam dövlətinin 1069–1802 illərdə adı; son *Li sülaləsinin* üçüncü imperatoru Li Than Tonq [1054–72] tərəfindən qəbul olunmuşdu. Dövlətin Honqha (Qırmızı) çayı hövzəsindəki və ondan şimaldakı torpaqlara iddialarını əks etdirirdi. D.-in Çinin Sun imperiyası ilə apardığı müharibə (1075–77) nunq tayfalarına məxsus ərazinin (indiki Kaobanq əyaləti) D.-ə qatılması ilə nəticələndi. 1069 ildə Çampa dövlətinin şm. əyalətlərinin (indiki Kuanqbin və Kuanqçi əyalətləri) işğalı vyetlərin c.-a doğru irəliləməsinin başlanğıcı oldu. 12 əsrin əvvəllərindən 13 əsrin əvvəllərində D. Kamboca ilə müharibələr aparırdı. 1257–88 illərdə monqollar D.-ə üç dəfə basqın etsələr də, ölkə öz

müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi. 1307 ildə D. Çampa ilə bağladığı müqaviləyə əsasən indiki Hüe ş. yaxınlığında yerləşən O və Ri əyalətlərini özünə birləşdirdi. İmperator Le Than Tonqun [1460–97] hakimiyyəti illərində vyetlərin dövləti çiçəklənmə dövrünü yaşadı, q.-də bir sıra əyalətlər D.-ə birləşdirildi, 1471 ildə isə Çampa tamamilə tabe edildi.

17 əsrin ortalarından 18 əsrin sonlarına qədər D. nominal olaraq vahid imperiya kimi qalsa da, faktiki iki dövlətə: Danqnoqay (şm.-da) və Danqçaunq (c.-da) knyazlıqlarına bölündü. Formal olaraq D.-i iqamətgahı Danqnoqayın paytaxtı Thanlonqda (indiki Hanoy) yerləşən imperator idarə edirdi. Əslində isə hakimiyyətin bütün işləri irsi hərbi hakimlərin (tyualar): şm.-da iqamətgahları Thanlonqda yerləşən Çin nəslinin nümayəndələri, c.-da isə iqamətgahları Fusuanda (indiki Hüe) yerləşən Nquyenlər nəslinin nümayəndələrinin əlində idi. Dövlət Çin sülaləsinin və nquyenlərin hakimiyyətini devirmiş, sonralar isə nquyenlərin digər nəslinin nümayəndəsi Vyetnam tarixində sonuncu Nquyen sülaləsinin əsasını qoymuş Nquyen Fuk An (Zya Lonq) tərəfindən yatırılmış Teyşonlar üsyanı nəticəsində dövlət birləşdirildi. 1804 ildə ölkənin indiki adı – Vyetnam qəbul edildi.

“DAYVYET Şİ Kİ TOÁN THI” (Vyetnam dilində “Đai Viyet Şü Ky Toan Thu” – “Dayvyyetin tarixi qeydlər külliyyatı”) – ənənəvi Vyetnam tarixşünaslığının ən mühüm abidəsi. Əfsanəvi Hunq hökmdarlarının hakimiyyətinin başlanğıcından (e.ə. 2879) eramızın 17 əsrinin üçüncü rübünün sonunadək olan dövrü əhatə edir. Giriş və 2 hissəyə (“Xarici salnamə” və “Əsas salnamə”) bölünən əsas mətdən ibarətdir. Salnamə 4 əsrdən çox (1272–1697) müddət ərzində yazılmışdır. Abidənin yaradılmasında Le Van Hiu (1230–1322), Nqo Şi Liyen (külliyyat üzərində işini 1479 ildə yekunlaşdırdıqdan sonra kitab indiki şəklini almışdır) və Fam Konq Çinin (1622–75) mühüm xidmətləri olmuşdur. “D.ş.k.t.t.” orta əsrlər Vyetnam cəmiyyətinin ideologiyasının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmiş, mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunun artmasına, onun dini səciyyəsinə dair ideyanın əsaslandırılmasına rəvac vermişdir. **DAYZENHOFER** (Deisenhofer) İohann (d.30.9.1943, Suzamalthaym, Bavariya) – alman fiziki və biofiziki. Nobel mükafatı laureatı (1988, H. Mihel və R. Huber ilə birlikdə). Münxen Texniki Un-tini bitir-

mişdir (1971), M. Plank ad. Biokimya Un-tində tədqiqatlar aparmışdır (fəlsəfə d-ru, 1974), 1988 ildən Dallasda Texas Un-tinin Tibb Mərkəzinin biokimya prof.-u.

Əsas elmi işləri rentgenostruktur analiz, o cümlədən rentgen kristalloqrafiya metodlarının işlənilib hazırlanması və mürəkkəb zülal komplekslərin quruluşunun tədqiqatları proqramı ilə təminatına aiddir. H. Mihel və R. Huber ilə birlikdə purpur bakteriyaların fotosintetik reaksiya mərkəzinin üçölçülü strukturunu (10 mindən artıq atomların dəqiq yerləşməsi) təyin etmişdir; bu işlər fotosintezin mexanizmlərinin başa düşülməsində elmə mühüm töhfələr vermişdir.

DAZI (*Hypericum*), *ç o b a n s ü z g ə c i*, *q o y u n q ı r a n* – dazikimilər fəsiləsindən bitki cinsi. Ot, yarımkol, kol, bəzən alçaq ağaclardır. Yarpaqları sadə, qarşılıqlı, ellipsvari, üzərində rəngsiz və ya tünd nöqtələri olur. Çiçəklər sarı, hərdən ağ, qalxanvari və ya süpürgəvari çiçək qrupunda toplanıb. Meyvəsi quru qutuquqdur. Mülayim və subtropik zonalarda və tropik dağlarda 400-ə yaxın növü yayılmışdır. Qarışıq və enliyarpaq meşə, çəmən, çöl və daşlı yamaclarda bitir. Azərb.-də təxminən 15 növü var və əsasən, Dağlıq Qarabağ, Naxçıvan, Lənkəranın dağlıq ərazilərində, Quba və Şamaxıda yayılmışdır. Zəif D. (*H. maculatum*) – dərman bitkilidir; çiçəkləmənin başlanğıcında toplanan yerüstü hissəsində hiperisin *karotin*, C və E vitaminləri və bir çox digər birləşmələr olur. Ondən alınmış preparatlar iltihaba qarşı, büzücü, yarasa-

Xallı dazi (*Hypericum maculatum*).

ğaldıcı və antidepressant (zəif D.) təsirlərə malikdir. Xalq təbabətində D. "99 dərindən dərmanı" sayılır. D.-nin çiçəkləyən zoğları ta qədimdən spirtli içkilərin atırlayıcısı hesab edilir. D.-nin bəzi növləri qoyun, at və digər k.t. heyvanları üçün zəhərli. Bəzi növləri bəzək bitkiləri kimi əkilir. Yaxşı balverəndir. Qafqaz endemiki sayılan, Azərb.-da nadir növ olan Atropoten D.-sı (H. atropotanium) Azərb.-in "Qırmızı kitabı"na daxil edilmişdir.

DAZLIQ, alopesiya, favus, keçəllik – dərinin məhdud nahiyəsində və ya bütün səthində tüklərin seyrəkləşməsi, yaxud tam yox olması. Proses çox vaxt başın tüklü hissəsində, üzdə, daha az qoltuqaltı çuxurda, qasıqda və s. yerlərdə lokallaşır. D. anadangəlmə, vaxtından əvvəl, qocalıq və s. ilə əlaqədar ola bilər. Simptomatik D. keçirilmiş kəskin infeksiyanın, intoksikasiyaların, endokrin pozuntuların, sinir və göbəkək xəstəliklərinin, sifilisin ikinci dövrünün nəticəsidir; o, bədənin hər hansı yerində tüklərin qısamüddətli ocaqlı, yaxud diffuz tökülməsi ilə xarakterizə olunur və bu yerlərdə dəri dəyişilmir. Ocaqlı (dairəvi) D. alopesiyanın özünəməxsus forması, yaxud ovalşəkilli tüksüz, ocaqların qəflədən əmələ gəlməsi ilə təzahür edir. Ocaqların birləşməsi zamanı tam D. ola bilər; dəri dəyişilmir, subyektiv hissələr olmur. Ocaqlı D.-in əsas səbəbləri damar nevrozu və endokrin pozuntularıdır. Anadangəlmə D. nadir hallarda rast gəlinir; uşaq anadan olduqda, yaxud onun həyatının ilk aylarında inkişafının anomaliyası kimi meydana çıxır. Vaxtından əvvəl D. ən çox kişilərdə 20–25 yaşlarda müşahidə edilir və başda tük tökülməsinin tədricən artması ilə xarakterizə olunur. Bu zaman dəri nazıqlaşır, onun cizgiləri hamarlanır; qadınlarda, adətən, tüklərin ancaq seyrəkləşməsi təzahür edir. Qocalıq D.-i kişilərdə və qadınlarda vaxtından əvvəl D. tipi üzrə inkişaf edir, lakin daha yetkin yaşlarda (55–60 yaş) və normal fizioloji qocalmanın nəticəsi kimi baş verir. Müalicəsi: A, B₁, B₆ vitaminləri, furokumarin sırasından olan preparatların (peusedanin, beroksan, ammfurin) ultrabənövşəyi şüalarla birlikdə tətbiqi, hormonal dərmanlar; yerli – qabıqlı istiot tinkurası ilə sürtmə, fizioterapevtik proseduralar, masaj.

DBASE, dBase – verilənlər bazasının idarəetmə sistemi, bu sistemdə istifadə edilən proqramlaşdırma dili. dBase-nin ilk variantını ABŞ Aeronavtika və Kosmik Fəzanın tədqiqi üzrə Milli İdarəsinin

(NASA) mühəndisi Ueyn Retliff işləmişdir. Onun hazırladığı "Vulkan" sadə proqramı öz dövrünün fərdi kompüterləri üçün nəzərdə tutulduğundan yalnız bir neçə yüz yazını emal edə bilirdi. Proqram biznesi ilə məşğul olan Corc Teyt Retliff-dən həmin sistemin satışının müstəsna hüququnu aldı. O zamanlar "Vulkan" markası başqa şirkətə məxsus olduğundan proqram dBase II adı ilə (guya əvvəl mövcud olmuş proqramın təkmil versiyası kimi) təklif edildi. 1980 ildə CP/M üçün hazırlanmış dBase II başqa proqramlardan bir sıra üstünlüklərə malik olduğu üçün geniş yayıldı. Əsas variantları bunlardır: dBase III, dBase III Plus, dBase IV. Həmin sistemlər CP/M, MS DOS-un 2.0-dan yuxarı versiyalarında işləyir.

DDT, 4,4'-dixlorodifeniltri-xloretan – universal kontakt insektisidi (Cl C₆H₄)₂CHCl₃. İlk dəfə 1874 ildə sintez edilmiş, insektisid xassələri 1939 ildə P. Müller tərəfindən kəşf olunmuşdur. 1940-cı illərdən DDT səhiyyədə, k.t.nda və məişətdə, bitki zərərvericiləri və yoluxucu xəstəliklərin (malyariya, səpikili yatalaq və s.) törədiciləri ilə mübarizədə geniş tətbiq edilmişdir. 1948 ildə Müller DDT-nin insektisid fəallığının tədqiqinə görə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində 1970-ci illərdən preparat qadağan edilmişdir; təbiətdə təq. 10⁹ kq DDT toplanmışdır. Xloralın sulfat turşusu iştirakı ilə xlorbenzolla kondensləşməsindən alınır. Toz (dust), qatılaşdırılmış məhlul, emulsiya və aerosol şəklində istifadə edilir. Təmiz preparat səciyyəvi iyli ağ rəngli kristaldır, t_q 108–109°C, suda demək olar ki, həll olmur, bir çox üzvi həlledicilərdə, mineral yağlarda, piylərdə yaxşı həll olur; termiki davamlıdır, işıqda tədricən parçalanır. Yüksək davamlılığı, ekosistemdə, insanın və heyvanların piy toxumalarında toplanma qabiliyyəti, biol. aktivliyinin geniş spektri ilə (cücülərdə sinir impulslarının ötürülməsini dayandırır) səciyyəlidir. Çox zəhərli, məməli heyvanlar üçün xüsusilə təhlükəlidir. DDT-nin kütləvi tətbiqi nəticəsində bu preparata qarşı cücülərin davamlı forması meydana gəlmişdir.

DE (Çin dilində – ləyaqət, bərəkət, həmçinin keyfiyyət, qabiliyyət, şücaət, [mənavi] qüvvə, [təbii] potensiya, təmlik, daxili kamillik, qanunauyğunluq) – Çin mədəniyyətinin və fəlsəfəsinin fundamental kateqoriyalarından biri, *daonun* bəyan edilməsi. Bəzən Okeaniya *manası*, latın virtusu (ləyaqət), hind *karması* və *şaktisi*

ilə eyniləşdirilmiş, buddizmdəki *quna* anlayışını ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Ən ümumi anlamda hər bir ayrı-ayrılıqda varlığın, yaxud əşyanın ən yaxşı mövcudluğu üsulunu şərtləndirən başlıca keyfiyyət (fərdi "ləyaqət") mənasını daşıyır. D., əsasən, "ləyaqət" kimi başa düşülsə də, yunan "areta"sı kimi sırf cismani məziyyətləri də ifadə edə bilirdi. Fərdi keyfiyyət olduğundan, D. nisbidir (ümumi və mütləq daodan fərqli olaraq), odur ki, biri üçün "bərəkət" hesab edilən digəri tərəfindən mənfi qiymətləndirilə bilər.

D.-nin "Lun yuy" və "Çjuan-szi" əsərlərinə dayaqlanan konfusiçi və daoçu şərhləri dao konsepsiyalarının təkamülü məcrasında inkişaf etmişdir. Müasir dildə "dao – de" binomu "əxlaq, mənaviyyət" anlayışını ifadə edir. *Sun Yatsen* 1924 ildə Vampuda hərbi akademiyanın açılışında "vahid bərəkət"i (i de) nəğmə ilə tərənnüm etmiş və bu nəğmə əvvəlcə Qomindən, sonra isə Çin Respublikasının (1937) və onun varisi olan Tayvan dövlətinin himnina çevrilmişdir.

DEAERATOR (de... + yun. aer – hava) – suyun tərkibindəki həll olmuş, korroziya baxımından aktiv qazları (oksigen, karbon 2-oksidi və s.) kənar edən aparat. D. İES-lərdə buxar generatorlarına verilən və istilik şəbəkələrinə daxil olan suyun deaerasiyası üçün qurulur. İş prinsipinə görə termik (qazlar su qızdırılan zaman kənar olur), desorbsiyalı, kimyəvi və s. D.-lar var. Kiçik (saatda 2 t-adək buxar hasil edən) qazanxanalarda poladyonqarlı D.-lar qurulur; burada metal oksidləşərək oksigeni udur.

DEALKİLLƏŞMƏ, dealkilləşmə – üzvi birləşmənin molekullarda alkil qrupunun hidrogen atomu ilə əvəz edilməsi. Alkil qrupunun birləşdiyi atomun təbiətindən asılı olaraq C-, N-, O-, S- və s. dealkilləşməsi fərqləndirilir. O- və S-D.-si daha asan (məs., mürəkkəb efirlərin hidrolizi CH₃COOC₂H₅+H₂O → CH₃COOH+C₂H₅OH), N-un D.-si məs., dördlü ammonium əsaslarının termiki parçalanması çətin gedir (bax *Hofman reaksiyası*). C D.-si, adətən, katalizator iştirakı ilə yüksək temp-r və təzyiqdə baş verir, məs., alkilarenlərin hidrodealkilləşməsi: C₆H₅CH₃+H₂ → C₆H₆+CH₄. D. sənayedə benzolun onun homoloqlarından alınması, üzvi birləşmələrdə alkoksil qrupun təyin edilməsi, karbohidratlar, peptidlər sintezində müdafiə qruplarının kənar edilməsi üçün tətbiq olunur.

Əd.: Мищенко Г.Л., Вацура К.В. Синтетические методы органической химии. М., 1982.

DE AMİCİS (De Amicis) Edmondo (31.10.1846. Pyemont Onelya – 11.3.1908. Bordigera) – italyan yazıçısı. Modenada hərbi məktəb bitirmişdir. De A.-in hərbi təcrübəsi (1866 ildə Avstriya-İtaliya müharibəsində iştirak etmişdir) onun "Hərbiyənin həyatı" (1868) oçerklər kitabında əksini tapmışdır. 1871 ildən məktəbdə dərslər demisi və ədəbi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Uşaq gündəliyi formasında yazılmış "Ürək" (1886) psixoloji povesti ən məşhur əsəridir. "Müəllim haqqında roman" (1890) povesti və "Məktəblər arasında" (1892) hekayələr toplusu eyni üslubda yazılmışdır. "Fəhlələrin müəlliməsi" (1898; 1918 ildə V.V.Mayakovski tərəfindən "Qız və xuliqan" adı ilə ekranlaşdırılmışdır) povestinin, "Vətəndaş müharibəsi" (1901) oçerklər toplusunun müəllifidir.

Əsəri: Apennindən Anda qədər. Hekayələr. B., 1964.

DEAMİNLƏŞMƏ, deaminləşmə – üzvi birləşmə molekullarında amin qrupunun digər funksional qrupla və ya hidrogen atomu ilə əvəz edilməsi reaksiyası, yaxud doymamış birləşmələrin alınması ilə aminqrupun eliminləşməsi reaksiyası. D. HNO₂, NOCl, N₂O₃, N₂O₄, H₂O, H₂, fermentlərin, həmçinin yüksək temp-run təsiri ilə həyata keçirilir. D. zamanı nitrit turşusunun təsiri ilə alifatik aminlər spirtlərə, aromatik aminlər diazonium duzlarına (bax *Diazoləşmə*) çevrilir, alitsiklik aminlər *Demyanov yenidən-qruplaşması*na uğrayır. Alifatik aminlərin diazotetraoksidlə, naftilaminlərin natriumhidrosulfitin sulu məhlulu ilə, alkil- və tsikloalkil aminlərin yüksək temp-rda hidrogenlə D.-dən müvafiq olaraq nitrat turşusunun efirləri, naftollar, alkan və tsikloalkanlar əmələ gəlir. Amidlərin azot(III) oksidlə və ya nitrozilxloridlə D.-sindən karbon turşuları alınır. D. üzvi sintezdə, məs., aromatik birləşmələrin törəmələrinin alınmasında tətbiq edilir.

Deaminləşmə bütün canlı orqanizmlərin metabolizmində vacib rol oynayır. D. reaksiyasının bir neçə əsas tipi məlumdur: oksidləşdirici, reduksiyaedici, molekuldaxili və hidrolitik. D. oksido-reduktazalar (oksidazalar, dehidrogenazalar və reduktazalar), transferazalar, hidrolazalar (dezaminazalar) və bəzi liazaların (o cümlədən histidazalar) siniflərinə aid fermentlərin iştirakı ilə gedir. Aminturşuların oksidləşdirici D.-sindən

(akseptor hidrogenin iştirakı və sonrakı hidrolizi ilə) NH₃ və α-ketoturşu əmələ gəlir; sonuncular sonrakı çevrilmələrin gedişində *trikarbon turşusu dövrünə* daxil ola və yaxud qlükoza (bax *Qlüko-neogenez*) və *keton cisimlərin* sintezində istifadə oluna bilər. Aminlərin, məs., katekolaminlər və serotoninin aminoksidaz iştirakı ilə oksidləşdirici D.-dən aldehidlər əmələ gəlir. Reduksiyaedici D.-yə bəzi aminturşular (məs., qlisin), molekuldaxili D.-yə histidin, hidrolitik D.-yə aminşəkər, purin və pirimidin əsasları, ayrı-ayrı aminturşular uğrayır. DNT tərkibində bəzi azotlu əsaslar spontan (qeyri-fermentativ) D.-yə uğraya bilər ki, bu da mutasiyanın yaranma təhlükəsini artırır. İnsanda adenozinin D.-sinin genetik şərtlənmiş pozulması immun çatışmazlığının ağır formasının inkişafına səbəb olur.

Əd.: Вейганд К., Хильгетаг Г. Методы эксперимента в органической химии. М., 1968; Мищенко Г.Л., Вацура К.В. Синтетические методы органической химии. М., 1982; Березов Т.Т., Коровкин Б.Ф. Биологическая химия. 3-е изд. М., 2004.

DEASFALTLAŞDIRMA – neftin distilləsinin qalıq məhsullarından (mazut, qudrun, bitum) asfaltların və qatran maddələrin ayrılma (çıxarılma) prosesi; seçici həlledicilərlə (maye propan, petroleyn efiri və s.), yaxud sulfat turşusu ilə (sonradan gil-torpaqla adsorbsiya etməklə) işləməklə, həmçinin vakuumda qovulmaqla həyata keçirilir.

Maye propanla D. prosesi daha geniş istifadə olunur. Çətin həllolan qatranlar və xüsusən asfaltların konsentrat əmələ gətirməklə çökür və çöküntü həllolan komponentlərdən – deasfaltizatsiyadan ayrılır. Xammalın maye fazada propan ilə D. prosesi 60–85°C temp-rda, 4MPa təzyiqdə, həcmə 5–8 dəfə artıq həlledici ilə qurğuda aparılır. Deasfaltizatın çıxımı kütləcə 25–90%-dir.

D. nəticəsində neft məhsullarının özlülüyü, sıxlığı və koklaşması aşağı düşür, metal qarışıqların miqdarı azalır, şəffəfləşmə baş verir. D. yüksəközlülüklü qalıq yağların, katalitik və hidrokrekinq prosesləri üçün xammalın istehsalında istifadə edilir.

Əd.: Перспективы развития и повышения эффективности процессов деасфальтизации нефтяных остатков. М., 1994.

DEBARKADER (fr.débarcadère – platforma, körpü, débarquer – sahilə boşaltmaq) – 1) yükləri boşaltmaq və sərnişinlərə xidmət göstərmək üçün üsttikililəri

olan üzən körpü (motorsuz gəmi); yük və sərnişin gəmilərinin yan alması üçündür. Sərnişin və yük D.-ləri olur. Sərnişin D.-inin üsttikilisi bir, biryarım və ikimərtəbəli qurulur və orada gözləmə zalı, istirahət otaqları, bufet, restoran və s. yerləşir. Yük D.-ində baqajı və xırda yük partiyalarını müvəqqəti saxlamaq üçün anbarlar, poçt, xidmət otaqları olur. D.-in gövdəsi, adətən, dəmir-betondandır (uzun müddət işləyir və təmir xərcləri azdır). Bəzən köhnə gəmilərin gövdələri də yenidən qurulmaqla D. kimi işlədilir. Şəhərlərdə D.-də çox vaxt kafe, restoran və ofislər yerləşdirilir. 2) Dəmir yolunda sərnişinləri qəbul etmək və yükləri boşaltmaq üçün platformanın (adətən, örtülü) köhnə adı. **DEBÁT** (son lat. debatum – deyişmə, mübahisə) – 1) poeziyada, xüsusilə xalq və orta əsrlər poeziyasında yayılmış dialektik janr. Ayini təqvim poeziyasında ("qışın yazla mübahisəsi" və s.) yaranmış, müğənnilərin yarışma mədəniyyətində inkişaf edərək mövzunu genişləndirmişdir; didaktik materiallardan ("Böyük Edda"nın nəğmələri, dini şeirləri) ibarətdir. D. Avropa ədəbiyyatına *bukolika* ilə daxil olmuş və orta əsrlər ədəbiyyatında antik bukolikanın, xristian katekizisi və folklorun təsiri altında çiçəklənmə dövrünə çatmışdır (can ilə cismin, etiqad ilə idrakın, ləyaqət ilə eyibin "deyişmələri", ilin fəsilələrinin, bədən üzvlərinin və s. bir-birilə birincilik uğrunda mübahisələri). Antik və orta əsrlər dramının, fəlsəfi dialoqun yaranmasına təsir göstərmişdir.

2) Fikir mübadiləsi, hər hansı məsələnin toplantıda, müşavirədə və s. müzakirəsi. Siyasi D. növü geniş yayılmışdır. İlk televiziya D.-i 1960 ildə ABŞ-da Con Kennedi ilə Riçard Nikson arasında – seçiqabağı prezident kampaniyası dövründə keçirilmişdir.

DEBAY (Debye) Piter Cozef Uilyam [Petrus Yosefus Vilhelmus Debye (Debye)] (24.3.1884, Maastrixt – 2.11.1966, Nyu-York ştatı, İtaka) – Niderland və ABŞ fiziki və fizik-kimyəçisi. Nobel mükafatı laureatı (1936). Niderland Kral Elmlər və İncəsənət Akademiyasının, London Kral Cəmiyyətinin (1933), dünyanın bir çox digər akademiya və təşkilatlarının üzvü, SSRİ EA-nın əcnəbi üzvü (1924). Axendə Ali Texniki Mək-

təbi (1905) bitirmiş, *A.Zommerfeldin* sağirdi olmuşdur. 1911–20 illərdə Sürix, Utrext, Göttingen un-tlərinin prof.-u idi. Sürixdə Ali Texniki Məktəbin nəzdində Fizika İn-tunun (1920–27), Leypsiq Un-tinin Fizika İn-tunun (1927–35) və Berlindəki kayzer Vilhelm Fizika İn-tunun (1935–40) direktoru, İtakada (ABS) Kornell Un-tinin prof.-u (1940–52) olmuşdur. 1912 ildən asimmetrik molekulların dipol momentlərini tədqiq etmişdir; dielektriklərin dipol nəzəriyyəsinə yaratmış, molekulların dipol momentinin ona nəzərən yerləşmiş atomlarla əlaqəsini müəyyən etmişdir. Bərk cisimdə atomların rəqslərinin kvantlanması əsasında bərk cismin kvant nəzəriyyəsinə (1912) təklif etmişdir (*Debayan bərk cisim modeli*). Sübut etmişdir ki, aşağı temperatlarda bərk cisimlərin istilik tutumu mütləq temp-urun kubu ilə mütənasibdir (*Debayan istilik tutumu qanunu*). Dielektrik kristalların istilikkeçirmə nəzəriyyəsinə işləyib hazırlamışdır; bərk cismin kristallik strukturunun atomların rəqslərinin tezliyi ilə əlaqədar olan və onun bir çox fiziki xassələrini müəyyən edən səciyyəvi parametrlərini (*Debay temperaturu*) elmə daxil etmişdir. Kristallik strukturlarda atom rəqslərindən rentgen şüalanmasının diffuz səpilməsini qabaqcadan söyləmişdir (1913, *L.Brillüendən* asılı olmayaraq). 1916 ildə alman fiziki P.Şerrer ilə birlikdə rentgenstruktur analizinin üsullarından birini (*Debay – Şerrer üsulu*) yaratmışdır. *Kompton effekti* nəzəriyyəsinə (1923), maqnit soyutma üsulunu (1926, U.F.Ci-okdan asılı olmayaraq) təklif etmişdir. Ultrasəsdə işığın difraksiyasını tapmışdır (1932, başqalarından asılı olmayaraq). *E.Hükkel* ilə birlikdə 1923 ildə güclü elektrolitlərin durulaşdırılmış məhlullarının nəzəriyyəsinə yaradaraq elektrolitlərin öyrənilməsinə əsaslı töhfə vermişdir (*Debayan-Hükkel nəzəriyyəsi*). Bu nəzəriyyədə *ekranlamanın Debay radiusu* adlanan kəmiyyət verilmişdir. Polimerlərin strukturunu və xassələrini tədqiq etmişdir. Molekulların dipol momentlərinin ölçü vahidi D.-in adını daşıyır.

DEBAY (D) – molekulların elektrik dipol momentinin sistemdənkənar vahidi; *P.Debayın* şərafinə adlandırılmışdır. $1D = 3,33564 \cdot 10^{-30} \text{ Kl} \cdot \text{m} = 10^{-18} \text{ SQSE}$ vahidi.

DEBAY TEMPERATURU (θ_D) – bərk cismin Debay modelinin yeganə fenomenoloji parametri. Real kristallar üçün elə seçilir ki, eksperimental müşahidə edilən istilik tutumunun Debay modeli çərçivə-

sində qabaqcadan deyilən istilik tutumu ilə ən yaxşı üst-üstə düşməsi təmin olunur. D.t. kvant ($T \ll \theta_D$) və klassik ($T \gg \theta_D$) oblastları ayırır. İstilik hərəkətinin enerjisi kvant diskret enerji spektrini əhəmiyyətli dərəcədə keçdikdə, yəni $kT \gg \hbar\omega_{\text{maks}}$ olduqda (burada k – Boltzman sabiti, \hbar – Plank sabiti, ω_{maks} – kristal qəfəsin, Debay modelində ən qısa səs dalğalarının tezliyinə uyğun gələn məxsusi rəqslərinin maks. tezliyidir), sistem klassik qanunlara tabe olur. Ona görə də $k\theta_D \approx \hbar\omega_{\text{maks}} \approx \hbar c/a$, burada a – qəfəs sabiti, c – səs in orta sürətidir. Müxtəlif kristallar üçün D.t. müxtəlif hədlərdə: bərk ^4He -də 25K-dən almazda 1860 K-ə qədər dəyişir. Güclü anizotrop kristallarda bir yox, bir neçə D.t. daxil edilir (İ.M.Lifşits, 1952). Belə maddələrdə C qəfəs istilik tutumu üçün $C \propto T^3$ qanunu yalnız ən kiçik Debay temp-rlarından aşağı temp-rlarda, *Dülonq* və *Pti qanunu* isə yalnız ən böyük Debay temp-rlarından yuxarı temp-rlarda ödənilir.

DEBAY-HÜKKEK NƏZƏRİYYƏSİ – ionların aktivlik əmsalını hesablamğa imkan verən qüvvətli elektrolitlərin duru məhlullarının statistik nəzəriyyəsi. 1923 ildə Debay və Hükkel tərəfindən yaradılmışdır. Elektrolitlərin kəsilməz mühit kimi baxılan həlledicidə paylanmış ionlara tam dissosiasiya etməsi haqqında təsəvvürlərə əsaslanır. D.-H.n. orta ion əmsalını aşağıdakı ifadə ilə hesablamğa imkan verir (Debayan-Hükkelin sərhad qanunu):

$\lg \gamma \pm = -A|z_1 z_2| \sqrt{I}$. Burada, A – əmsal (25°C -də sulu məhlullar üçün $A=0,51$); I – məhlulun ion qüvvəsi; z_1, z_2 – ionların yük ədədləri.

Lüis-Rendal qaydasına görə, verilmiş tip ionların aktivlik əmsalı məhluldakı digər ionların tipindən asılı deyil və yalnız məhlulun ion qüvvəsindən asılıdır. D.-H.n. duru məhlullarda ionların aktivlik əmsallarını və osmos əmsallarının qatılıqlardan asılılığını hesablamğa üçün geniş istifadə olunur.

D.-H.n.-nin məhdudluğu ionların assosiasiyasının nəzərə alınmaması, yalnız dielektrik keçiriciliyi (ϵ) ilə xarakterizə olunan (yəni həlledicinin molekulyar quruluşu və onun ionlarla qarşılıqlı təsiri nəzərə alınmır) həlledicinin kəsilməz mühit kimi olması haqqında təsəvvürlərlə şərtlənir.

D.-H.n. L.Onsager tərəfindən yaradılmış qüvvətli elektrolitlərin duru məhlullarının elektrik keçiriciliyi nəzəriyyəsinin əsasıdır. O, sabit elektrik sahəsinin inten-

sivliyi yüksəldikdə (Vin effekti) və yüksək tezlikli sahədə (Debayan-Falkenhagen effekti) həlledicinin elektrik keçiriciliyinin artmasını izah etməyə imkan verir.

Əd: Робинсон Р., Стокс Р. Растворы электролитов. М., 1963.

DEBAYIN BƏRK CİSİM MODELİ – bərk cisimlərin termodinamik xassələrini təsvir edən təxmini nəzəriyyə. Kristalların istilik tutumuna aid məsələ ilə bağlı 1912 ildə *P.Debay* təklif etmişdir. D.b.c.m. çərçivəsində kristala, enerjisi, qarşılıqlı təsirdə olmayan səs rəqslərində (akustik fononlarda) yığılmış (toplanmış) bütöv bircins izotrop mühit kimi baxılır, həm də fononların dalğa uzunluğu kristal qəfəsin elementar özəyinin ölçüsünü xarakterizə edən müəyyən a minimal qiymətindən böyük olur. Fərz edilir ki, fononun E_n enerjisi ilə onun q ($|q| < \pi/a$) dalğa vektoru aşağıdakı xətti münasibətlə əlaqəlidir:

$$E_n = \hbar c_n q, \quad (*)$$

burada \hbar – Plank sabiti, c_n – səs in polyarlaşmaya uyğun sürətidir.

D.b.c.m.-ndə aşağı temp-rlar həddində fononlar, özünü mütləq qara cismin elektromaqnit şüalanmasının Plank nəzəriyyəsində fotonların kvant qazı kimi aparan qaz əmələ gətirir. Eyni zamanda kristalın C istilik tutumu T temp-ru ilə birlikdə sifra yaxınlaşır və müntəzəm elektromaqnit sahəsinin istilik tutumuna analogi olaraq T^3 ilə mütənasib ($C \propto T^3$) olur. Yüksək temp-rlar həddində D.b.c.m. bərk cismin Eynşteyn modelinə keçir və maddənin 1 molunun istilik tutumu *Dülonq* və *Pti qanununa* uyğun olaraq özünün klassik qiymətinə yaxınlaşır: $C \rightarrow 3R$ (R – universal qaz sabitidir). Bu hədd halları arasındakı keçid θ_D *Debayan temp-runda* baş verir.

D.b.c.m.-ndə bütün termodinamik kəmiyyətlər Debay funksiyası deyilən funksiya ilə ifadə olunur:

$$D(x) = \frac{3}{x^3} \int_0^x \frac{z^3}{e^z - 1} dz.$$

Xüsusi halda maddənin 1 molunun istilik tutumu

$$C = 3R [D(\theta_D / T) - (\theta_D / T) D'(\theta_D / T)].$$

D.b.c.m. sadə kristal qəfəslə bərk cisimlərin və ifrataxıcı heliumun (bax *İfrat axıcılıq*) istilik tutumunun temp-r asılılığını yaxşı təsvir edir. Real bərk cisimlərin xassələrinin D.b.c.m.-ndə gözələnən fərqi aşağıdakı səbəblərlə izah edilir: fononların xətti spektri (*) həqiqətdə q dalğa vektorunun yalnız kiçik qiymətlərində doğrudur; səs in sürəti, ümumiyyətlə,

müxtəlif yayılma istiqamətləri və müxtəlif polyarlaşmalara görə kəskin fərqlənə bilər. Bir sıra maddələrin mümkün olan qəfəs rəqsləri akustik fononlarla məhdudlaşmır, onlardan başqa optik fononlar olur və bunlar üçün (*) ifadəsi hətta kiçik q -lərdə də ödənilir; yüksək temp-rlarda kristalın anharmonizmi əhəmiyyətli dərəcədə ola bilər ki, bu da fononlar arasında qarşılıqlı təsirə səbəb olur. D.b.c.m.-ndə yalnız kristal qəfəsin rəqsinin sərbəstlik dərəcələri nəzərə alınır və elektron (metallarda), maqnon (maqnetiklərdə) və s. həyəcanlanmalar nəzərə alınmır; bunların təsirlərini isə həmişə nəzərə almamaq olmaz.

DEBAYIN İSTİLİK TUTUMU QANUNU – aşağı T temp-rlarda bərk cismin C istilik tutumunun temp-rdan asılılığını təyin edən qanun:

$$C = (2/5)\pi^2 kV (kT/\hbar c)^3,$$

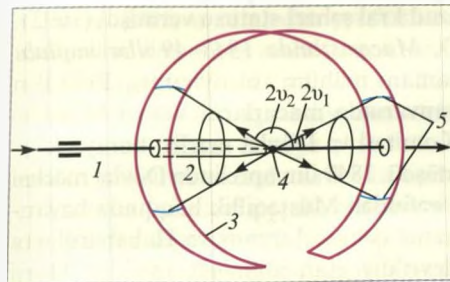
burada V – həcm, \bar{c} – səs in orta sürəti, k – Boltzman sabiti, \hbar – Plank sabitidir. 1912 ildə nəzəri olaraq *P. Debay* tərəfindən çıxarılmışdır. D.i.t.q. $T \rightarrow 0$ olduqda bərk cisimlərin istilik tutumunu kifayət dərəcədə təsvir edir, belə ki, aşağı temperatlarda Debay yaxınlaşması (bax *Debayan bərk cisim modeli*) bərk cismin rəqs spektrinin xarakterinə uyğun gəlir.

DEBAY-ŞERRER ÜSULU – rentgen şüalarının difraksiyasının köməyi ilə polikristal maddələrin quruluşunun tədqiqi üsulu; rentgenostruktur analiz üsullarından biri. *P.Debay* və alman fiziki *P.Şerrer* işləyib hazırlamışlar (1916).

Üsulun sxemi şəkildə göstərilmişdir. Kollimirlənmiş (nazik paralel) monoxromatik Rentgen şüa dəstəsi polikristal maddə üzərinə düşdükdə ondan səpilərək koaksial (ümumi oxu olan) difraksiya konusları əmələ gətirir. Konusların oxu ilk dəstənin yayılma istiqaməti ilə üst-üstə düşür. Konusların təpələri nümunənin mərkəzində yerləşir, təpə bucaqları isə

Debayan-Şerrer üsulunun sxemi:

1 – ilk şüa dəstəsi; 2 – kollimator; 3 – silindrik kasetdə fotoplyonka; 4 – nümunə; 5 – fotoplyonka üzərində difraksiya xətləri; v_1, v_2 – Breqq bucaqları.

Breqq-Vulf şərtindən: $n\lambda = 2ds \sin \nu$ -dən təyin olunur (burada n – müsbət tam ədəd, λ – Rentgen şüalarının dalğa uzunluğu, d – kristal qəfəsin atom müstəviləri arasındakı məsafə, ν – düşən şüa ilə əksətdirən müstəvi arasındakı bucaq – Breqq bucağıdır). Difraksiya şüası ilk dəstəyə perpendikulyar olan silindrik kasetdəki və ya müstəvi kasetdəki Rentgen fotoplyonkası və həmçinin ionlaşma kamerasının köməyi ilə qeydə alınır. Fotoplyonkada alınan difraksiya mənzərəsi – debayeqramma, ionlaşma üsulu ilə alınan isə – difraktoqramma adlanır. Debayeqramma Breqq bucaqlarını və difraksiya xətlərinin intensivliyini ölçməyə imkan verir. Bu məlumatlara əsasən kristalın elementar özəyinin ölçüsünü, kristalloqrafik qəfəsin tipini, nöqtəvi (bəzən fəza) simmetriya qrupunu və kristalın digər xarakteristikalarını təyin edirlər.

D.-Ş.ü. texnikada, fizikada, kimyada, mineralogiyada, nümunələrin köhnəməsi zamanı onların struktur dəyişmələrində, termiki və mexaniki emalda, metalların yenidən kristallaşmasının kinetikasında, ionlaşdırıcı şüanın təsiri altındakı struktur dəyişmələrində, plastiki deformasiya olunmuş nümunələrin teksturunda, qalıq elastiki gərginliklərdə və s. tətbiq edilir. **DEBET** (lat. debet – o borcludur) – mühasibat hesabının qrafik şəkildə təqdim olunan sol tərəfi. Bütün təsərrüfat əməliyyatları bir hesabın D.-inə və digər hesabın *kreditinə* yazılır. Aktiv hesabların D.-ində təsərrüfat vəsaitlərinin saldosu (hesabat dövrünün əvvəlinə və sonuna olan qalıq), həmçinin müəssisə vəsaitlərinin artmasına gətirib çıxaran təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələri; passiv hesabların D.-ində müəssisənin malik olduğu istiqraz kağızlarının və ya təsərrüfat vəsaitləri mənbələrinin azalmasına səbəb olan təsərrüfat əməliyyatlarının nəticələri; aktiv-passiv hesablaşma hesabları D.-ində debitor borcunun artması və kreditor borcunun azalması əks olunur. Hesabat dövrü ərzində D.-ində hesabların əks olunmuş təsərrüfat əməliyyatları nəticələrinin cəmi D. dövrüyyəsi adlanır.

DEBƏKİ, *De b e y k i* (De Bakey, Debakey) Maykl Ellis (7.9.1908, Luiziana ştatı, Leyk-Çarlz–11.6.2008, Texas ştatı, Hyuston) – Amerika cərrahı, REA-nın əcnəbi üzvü (1999). Tibb təhsilini Yeni Orleanda Tuleyn Un-tində (1935) almış, 1937–48 illərdə orada cərrahlıqdan dərslər demiş, Amerika ordusunda hərbi cərrah olmuşdur (1942–46). Belyor tibb kollecinin (1948 ildən), Texas Un-tinin (1952

ildən) prof.-u, Hyustondakı Metodist Hospitalında Ürək-damar Cərrahlığı və Elmi Araşdırmalar Mərkəzinin direktoru vəzifəsində çalışmışdır.

Ürək və iri qan damarları (aorta, qarın, yuxarı müsariqə, yuxu arteriyası və s.) xəstəliklərinin homotransplantatlardan və sintetik protezlərdən (dakron damar protezləri hazırlamış və tətbiq etmişdir, 1957) istifadə etməklə cərrahi müalicə üsulunu işləmiş, ilk dəfə D.X.Hibbonun (1935) “ürək – ağ ciyər” aparatında tətbiq olunan və müasir süni qan dövrəni aparatlarının çoxunda işlədilən diyircəkli nasos təklif etmişdir. Ürəkdə əməliyyat zamanı natamam və ya tam süni qan dövrəni üçün perfuziya aparatını ilk tətbiq edənlərdən biridir. Magistral və periferik arteriya xəstəliklərinin cərrahi müalicə üsullarını işləyib hazırlamışdır. İlk dəfə aortanın müxtəlif şöbələrinin və magistral arteriyaların anevrizmi zamanı əməliyyatlar (1954–58) həyata keçirmişdir. Arteriyaların şuntlanması və protezlənməsi əməliyyatlarının banilərindəndir. Klinika şəraitində “ürəyin süni sol mədəciyi” aparatını ilk dəfə müvəffəqiyyətlə tətbiq etmişdir (1966). 50-yə yaxın cərrahi alətin (D. sıxacı, pinseti və s.) konstruksiyasını hazırlamış, süni ürək yaradılması üzrə tədqiqatlar aparmışdır (Rusiya alimləri ilə birlikdə). REA-nın M.V.Lomonosov ad. Böyük qızıl medalı ilə (2004) təltif olunmuşdur.

Əsərləri: Хирургия аорты и крупных периферических артерий. М., 1960 (həmmüəllif); Новая жизнь сердца. М., 1998 (A.Qotto ilə birlikdə).

DEBİDÜR (Debidour) Eli Lui Mark Mari Antonen (31.1.1847, Nontron – 21.2.1917, Paris) – Fransa tarixçisi. *Fransa-Prussiya müharibəsində (1870–71)* könnüllü kimi iştirak etmişdir. Müxtəlif liseylərdə tarixdən dərslər demişdir (1868–78). Nansi ş.-ndəki un-t-də kafedra müdiri (1879 ildən), sonra filologiya fakültəsinin dekani, 1891 ildən bir neçə il Fransada xalq təhsilinin baş müfəttişi olmuşdur. Sorbonna Un-tində Yeni dövrdə xristianlığın tarixi kafedrasına (1906 ildən) rəhbərlik etmişdir. Dərc etdirdiyi əsərləri arasında “Vyana konqresindən Berlin konqresinədək Avropa diplomatiyasının tarixi (1814–1878)” (“Histoire diplomati-

que de l'Europe (1814–1878) depuis l'ouverture du Congrès de Vienne jusqu'à la clôture du Congrès de Berlin", vol. 1–2, 1891) adlı tədqiqatı ona geniş şöhrət qazandırmışdır. D. bu əsərində Avropada beynəlxalq münasibətlərin inkişafında aparıcı olan "Avropa tarazlığı" ideyasını əsaslandırmışdır. Diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər tarixində inqilabların və milli azadlıq hərəkatlarının rolu və təsirinin öyrənilməsi zərurətinə ilk diqqət yetirənlərdən biridir. Radikal respublikaçı mövqeyində dayanan D. dünyəvi təhsil prinsipinin və kilsənin dövlətdən ayrılmasının tərəfdarı olmuşdur.

DEBİT (fr. débit – sərf) – təbii, yaxud süni mənbələrdən (neft və ya qaz quyusu, su quyusu və s.) vahid zamanda alınan maye və qazın həcmi. Mayenin D.-i l/san , yaxud m^3/san , $m^3/saat$, $m^3/sutka$ ilə hesablanır. D. uzun müddət ərzində gələn maye və qaz axınının müntəzəm olmasını xarakterizə edir. Su quyularının məhsuldarlığı xüsusən D.-lə (səviyyə 1 m-ə düşəndə olan D.) müəyyənləşdirilir. Quyunun D.-i sulu layın sukeçiriciliyi və qalınlığından, onun qidalanma şəraitindən, başqa sulu horizontlarla qarşılıqlı əlaqəsindən və yayılma sahəsindən, basqıdan, nasosla su vuran zaman səviyyənin aşağı düşməsinə, sulu horizontun istismarından və s. amillərdən asılıdır. Quyularda ən böyük D. yüksəktəzyiqli sulu horizontlar və yüksək su, neft-qaz verimli məhsuldar neft və qaz laylarında müşahidə olunur; D. istismar quyusunun diametridən də asılıdır. Quyunun D.-i su çıxarılması zamanı bir neçə $m^3/sutka$ -dan min $m^3/sutka$ və daha çox, neft çıxarılması zamanı 1–2 $t/sutka$ -dan 1500–3000 $t/sutka$, quyuda fontan zamanı 4000–5000 $t/sutka$, qaz çıxarılması zamanı minlərlə $m^3/sutka$ ola bilər. Quyunun D.-ini artırmaq məqsədilə yataqlardakı lay təzyiqini artırır və ya sabit saxlayırlar. Quyuların D.-i zamana görə qeyri-sabit kəmiyyətdir; qərarlaşmış və qərarlaşmamış D. olur. Neft və suyun tərkibində böyük həcmdə həll olmuş qaz varsa, D. əvvəlcə yüksək olur. Quyunun ilkin D.-i məhsuldar laydan hasilat imkanlarını xarakterizə edir. O, uzun müddət (3 ilədək) saxlanılır, amma neft ehtiyatları və ya lay enerjisi tükəndikcə quyunun ilkin D.-i quyu istismarının iqtisadi rentabelliği həddinədək azalır. Quyuların D.-i müxtəlif konstruksiyalı suölçənlər, *debit-ölçənlər* və s. vasitəsilə təyin edilir. **DEBİTÖR** (lat. debitor – borclu, mükəlləf) – 1) digər subyekt qarşısında öhdəliyi

olan kredit münasibətləri subyekt. Müqaviləyə uyğun olaraq D. borc aldığı dəyəri (pul vəsaitləri, material dəyərlər, əmlak və s.) müəyyən müddətə qaytarmaq öhdəliyini öz üzərinə götürür. 2) Mühəssis hesabında D. – müəyyən təşkilat qarşısında pul öhdəliyi olan hüquqi və ya fiziki şəxs, məs., hazır məhsul və ya əmtəəni alan, lakin pulunu tədarükçü müəssisənin hesabına köçürməyən alıcı müəssisə; müəssisədən təhtə pul vəsaitləri alan təhtə hesab şəxs. Hesablaşmaların analitik uçotunda hər bir D.-ə görə ayrıca hesab açılır. 3) Hüquqda D. – pul öhdəliklərinə görə borclu termininin sinonimidir.

DEBİTÖLÇƏN, dərinlik debitölçəni – quyuya layın müxtəlif sahələrindən saquli istiqamətdə daxil olan maye və qaz axınının sürətini və laya işçi agent vurularkən onun qəbul etmə qabiliyyətini qeyd edən cihaz. D. layın dabanından tavanınadək hərəkət etdikcə axın (və ya udulma) sürəti qeyd olunur və bu göstəricilərə görə layın müxtəlif sahələrinin aktivliyi müəyyən edilir. Həcm D.-i, çəki D.-i və kütlə D.-i olur. Adətən, avtomatik rejimdə qrup halında işləyən ölçü cihazlarının tərkibinə daxil edilir, bəzən də mədən telemexanikası sistemlərinə qoşulur. **DEBRÉ** Mişel (15.1.1912, Paris – 2.8.1996, Monlui-sür-Luar) – Fransa dövlət və siyasi xadimi. İxtisasca hüquqşünasdır. İkinci dünya müharibəsi zamanı *Müqavimət hərəkatında* (1939–45) iştirak etmişdir. Müharibədənsonrakı illərdə de Qoll tərəfdarlarının Fransa Xalqının Birliyi (1947 ildən) və Yeni Respublika Uğrunda İttifaq (1968 ildən Respublika Uğrunda Demokratlar İttifaqı) partiyalarının liderlərindən biri olmuşdur. 1958 ildə qəbul olunmuş Fransa Respublikası konstitusiyasının müəlliflərindən biri idi. 1958 ilin iyunundan 1959 ilin yanvarına qədər Qoll hökumətində ədliyyə naziri, 1959–62 illərdə baş nazir olmuşdur. D.-nin rəhbərlik etdiyi hökumət ölkənin AİB-ə qoşulması ilə əlaqədar Fransa iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər görmüş, vergi islahatı keçirmiş, Milli Nüvə Tədqiqatları Mərkəzini yaratmışdır. İqtisadiyyat və maliyyə naziri (1966–68), xarici işlər naziri (1968–69), milli müdafiə naziri (1969–73) olmuşdur. 1981 ilin prezident seçkilərində məğlub olduqdan sonra siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır. 1988 ildə Fransa akademiyasının üzvü seçilmişdir. **DEBRÉ** (Debrau) Rejis (d. 2.9.1940, Paris) – fransız siyasi mütəfəkkiri. 1965 il-

də Parisdə Ali Normal Məktəbi bitirmişdir. Hələ təhsil aldığı dövrdə (1961) Kubaya getmiş, *F.Kastro Rus* və *E.Gevara de la Serna* (Çe) ilə tanış olmuş, Kuba inqilabının ideyalarına rəğbət bəsləmişdir. 1965 ildə yenidən Kubaya, oradan da Gevara de la Serna (Çe) ilə birlikdə Boliviya gedərək üsyançılara qoşulmuşdur. 1967 ildə həbs edilərək, Boliviya həbsxanasına salınmışdır. Azad olunduqdan (1971) sonra bir müddət Çilidə yaşamış, *S.Alyende Qossens* və *P.Neruda* ilə yaxın münasibətdə olmuşdur. 1973 ildə Fransa-yə qayıtmışdır. 1981–85 illərdə prezident *F.Mitteranın* beynəlxalq məsələlər və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə münasibətlər üzrə müşaviri olmuşdur. 1993 ildə Sorbonnada fəlsəfə üzrə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Birqütblü dünyanı, ABŞ siyasətini və bütünlükdə müasir kapitalizmi tənqid edərək, planetin "dünya supermarketi" nə çevrilməsi təhlükəsi haqqında çıxışlar edir. *Qloballaşmanın* ardıcıl tənqidçilərindən olan D. onu amerikanlaşmanın təzahürü adlandırır. Son tədqiqatlarında mediokratiya adlanan fenomen – informasiya yayımı vasitəsilə idarə olunan cəmiyyətin durumu araşdırılır.

DEBRETSEN (Debrecen) – Macarıstanın ş.-ində şəhər. Haydu-Bihar medyesinin inz. m. Əh. 204,7 min (2012; əhalisinin sayına görə Budapeştdən sonra ölkənin ikinci şəhəri; şəhəratrafı ilə birlikdə təq. 350 min). Budapeştdən 220 km ş.-də, Alföld düzənliyindədir. Mühüm d.y. qovşağı. Beynəlxalq aeroport.

İlk dəfə 1235 ildə qeyd olunmuşdur. 1332 ildə D.-də şəhər şurası yaradılmış, 1361 ildə macar kralı I Böyük Layoş şəhər sakinlərinə geniş imtiyazlar verən zəmanət fərmanı vermişdi; 15 əsrdə imtiyazlar daha da genişləndirilmişdi. 16 əsrin ortalarında Macarıstanın 3 hissəyə bölünməsi zamanı sərhədyanı zonada qalan D. ikiqat vergi – Avstriya və Osmanlı imperiyasına ödəməyə məcbur olmuşdu. 1536 ildə şəhərdə kalvinizm formasında Reformasiya keçirilmişdi. Türklərin Macarıstandan çıxarılmasından sonra (17 əsrin sonu) I Leopold Habsburq D.-ə azad kral şəhəri statusu vermişdi (1693). D. *Macarıstanda 1848–49 illər inqilabı* zamanı mühüm rol oynamış, 1849 ilin yanvarında macarların Vətəni Müdafiə Komitəsi və Dövlət məclisi buraya köçmüşdü. 1849 ilin aprelində Dövlət məclisi tərəfindən Müstəqillik haqqında bəyannamə qəbul olunmuş və Habsburqların devrildiyi elan edilmişdi. 1857 ildə D.-ni

Peştlə birləşdirən d.y. xətti çəkilmişdir. İkinci dünya müharibəsi zamanı D.-dəki tikililərin 70%-i hava hücumları nəticəsində dağıdılmışdı. 1944 ilin dekabrında burada Macarıstanın Almaniyaya müharibə elan etmiş Müvəqqəti Milli Hökuməti və Müvəqqəti Milli Məclisi yaradılmışdı.

Şəhər müdafiə sisteminin qalıqları ("Şeytan xəndəyi", 13–14 əsrlər) saxlanılmışdır. D.-in mərkəzi hissəsinin memarlıq görünüşünü klassisizm üslubunda inşa edilən Reformasiya ikibaşlı kilsəsi müəyyən edir (1805–19, memar M. Peçi). Reformasiya kollegiyası binası (1801–17, memar M. Peçi), "Biqado" dəniz hamamının mehmanxana-sağlamlıq kompleksi (1823) saxlanılmışdır. Naderdö parkı (1920–30-cu illər) 100-illik palıd ağacları, inciçiçəkləri və s. ilə məşhurdur. Şair MÇokanai-Vitezə abidə qoyulmuşdur (1871, heykəltəraş M.İjo).

Un-t (1538; 2000 ildən indiki statusu və adı ilə; əsas binası – 1932), Ali k.-t. məktəbi (19 əsrin 2-ci yarısı); Reformasiya kolleci (16 əsr) var. F. Deri ad. Tarix-etnoqrafiya muzeyi (1902), opera studiyası ilə birlikdə Çokanai teatri (1865; bina 1861–65), Filarmoniya orkestri (1923, indiki adı 1991 ildən), F.List ad. Musiqi Akademiyasının filiali, Z.Koday ad. xor (1955) fəaliyyət göstərir. Beynəlxalq xor müsabiqəsi (1961 ildən) keçirilir.

Ənənəvi beynəlxalq şahmat turnirləri (1925 və 1961 ildən) keçirilir. "Debretsen" futbol klubu dəfələrlə Macarıstan çempionudur (2004–14), Macarıstan super kubokunun (2005, 2006, 2007, 2009, 2010), liqalar kubokunun (2010) qalibidir. 1995 və 1996 illərdə qadınlardan ibarət "Debretsen" həndbol komandası Avropa Həndbol Federasiyasının kubokunu qazanmışdır. D.-də həndbol (1982 və 1995, qadınlar arasında) və idman gimnastikası (2002) üzrə dünya çempionatları, həndbol (2004, qadınlar arasında), cüdo (2005) və su idman növləri üzrə Avropa çempionatı (2012), boks üzrə beynəlxalq turnir (2015) keçirilmişdir.

D. Macarıstanın mühüm iqtisadi, iri k.t. r-nunun ticarət-paylaşdırıcı və xidmət mərkəzidir. İşləyənlərin 72%-i xidmət sferasında (2005; o cümlədən professional xidmətlər, daşınmaz əmlak satışı, mehmanxana təsərrüfatı və s.), 26%-i, 2%-i sənaye və tikintidə iqtisadiyyatın aqrar sektorunda çalışır. Sənaye şirkətlərinin mülkiyyəti strukturunda xarici kapitalın (Almaniya, İtaliya və s.) payı əhəmiyyətlidir. Yeyinti sənayesi (dəyirman-ding, tərvəz və meyvə konservlərinin, süd məh-

Debretsen şəhərinin panoramı.

sullarının, tütün məmulatlarının və s. istehsalı) aparıcı sahədir. Kimya-əczaçılıq ("Biogal-Teva Pharma" firması və s.), kimya sahələri (plastik kütlə emalı), həmçinin maşınqayırma (podşipnik, sənaye və məişət elektrik və radio avadanlıqları, tibbi alətlər və s. istehsalı), yüngül sənaye inkişaf etmişdir; xəstələrə qulluq vasitələri, dərs vəsaiti və s. istehsal edilir. Müasir elmtutumlu istehsalların inkişafı üçün innovasiya-sənaye parkı yaradılmışdır (sah. təqr. 40 ha; Macarıstan firmalarının müəssisələri). Finlandiya şirkəti "Nokia"-nın elmi tədqiqat mərkəzi fəaliyyət göstərir. **DE BROYL DALĞA UZUNLUĞU** – bax *De Broyl dalğaları*.

DE BROYL DALĞALARI – mikro-zərrəciklərlə bağlı olan və onların kvant təbiətini əks etdirən sərbəst hərəkətli ehtimali dalğalar. 1923 ildə de *Broylun* irəli

sürdüyü hipotezə görə, bütün növ materialara – fiziki sahələrə, elektronlara, atomlara və s. həm zərrəcik, həm də dalğa xassələri məxsusdur (*korpuskulyar-dalğa dualizmi*). Daha əvvəl belə xassələr elektromaqnit sahəsinin kvantları – fotonlar üçün kəşf olunmuşdur. Məs., işığın difraksiyası və interferensiyası hadisələrində fotonlar özlərini dalğa kimi, maddə ilə qarşılıqlı təsirdə olarkən enerji və impulsun müəyyən qiymətlərinə malik zərrəciklər kimi aparır (məs., fotoeffekt hadisəsində). Korpuskulyar-dalğa dualizminə uyğun olaraq *E* enerjisinə və *p* impulsuna malik zərrəcik $\lambda = h/p$ uzunluqlu və $v = E/h$ tezlikli dalğa ilə əlaqələndirilir, *h* – Plank sabitidir. Belə dalğalar de Broyl dalğaları adlanır.

Çox da yüksək olmayan enerjiyə malik zərrəciklər üçün $\lambda = h/mv$ (burada *m* və

Debretsen. Kalvinist kilsəsi.

v zərrəciyin kütləsi və sürətidir, yəni zərrəciyin kütləsi və sürəti böyük olduqca, de B.d.-nin uz. da kiçik olur. Elektronların kristallardan difraksiyası hadisəsi 1927 ildə K.C.Devisson və Amerika fiziki L.Cermerin təcrübələrində aşkar edilmiş və de Broyl hipotezi eksperimental təsdiqini tapmışdır. Sonralar protonların, neytronların, atomların və b. zərrəciklərin dalğa xassələri eksperimental yolla kəşf edilmişdir (bax *Zərrəciklərin difraksiyası*).

Korpuskulyar-dalğa dualizminin universallığı mikroaləm haqqındakı təsəvvürü əsaslı surətdə dəyişirdi. Mikroaləmin bütün obyektlərini yalnız zərrəcik və ya yalnız dalğa hesab etmək qeyri-mümkün olduğu üçün (bu terminlərin klassik mənasında), zərrəciklərin dalğa və korpuskulyar xassələrinin bir-birini tamamlayaraq eyni zamanda baş verəməsinə göstərən nəzəriyyənin qurulmasına ehtiyac yarandı. Belə nəzəriyyə *kvant mexanikası* oldu. 1926 ildə M.Born tərəfindən irəli sürülən ideyaya görə, zərrəciyin halını təsvir edən və onun *dalğa funksiyası* adlanan $\psi(x, t)$ kəmiyyəti dalğa qanunlarına tabedir; onun modulunun kvadratı zərrəciyin t zaman anında fəzanın x nöqtəsində olması ehtimalını göstərir. Sərbəst hərəkət edən p impulsu zərrəciyin dalğa funksiyası elə D.B.d.-dir; xüsusi halda x oxu boyunca hərəkətdə o, müstəvi dalğa şəklində olur:

$$\psi(x, t) \sim \exp [i/h(px - Et)]$$

($\hbar = h/2\pi$). Bu halda $|\psi|^2 = \text{const}$, yəni zərrəciyin aşkar edilməsi ehtimalı bütün nöqtələrdə eynidir.

DE BROYL Lui – bax *Broyl Lui* de.

DEBRÖ (*Debreu*) Jerar (4.7.1921, Fransa, Kale – 31.12.2004, Paris) – Amerika iqtisadçı-riyaziyyatçısı, Nobel mükafatı laureatı (1983). Neoklassik cərəyanın nümayəndəsidir. Parisdə Ali Normal Məktəbi (1944) bitirmişdir. Yel və Stanford un-tlərində prof. (1955–61), Berkliyə Kaliforniya Un-tinin iqtisad (1962 ildən) və riyaziyyat (1975

ildən) üzrə prof.-u; Amerikanın Elm və İncəsənət Akademiyasının, Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Ekonometriya Cəmiyyətinin vitse-prezidenti, prezidenti (1969–1971) olmuşdur.

Tədqiqatları, əsasən, ümumi tarazlıq

nəzəriyyəsinin işlənilməsi ilə bağlıdır. 1954 ildə K.C. *Errou* ilə birlikdə “Econometrica” (“Ekonometriya”) jurnalında dərc etdiyi “Rəqabətli iqtisadiyyat üçün üçüncü tarazlıq mövcudluğu” (“Existence of an equilibrium for a competitive economy”) məqaləsində bazar iqtisadiyyatının riyazi modelini təklif etmiş, rəqabət qiymətlərinin mövcudluğunu sübuta yetirmişdir; modelə görə, müxtəlif istehsalçılar öz məhsul və xidmətlərinin satışının, həmçinin istehsal amillərinə olan tələbin planlaşdırılmasını gəlirin maksimallaşdırılmasına yönəldirlər. D. “Dəyər nəzəriyyəsi: iqtisadi tarazlığın aksiomatik təhlili” (“The theory of value: an axiomatic analysis of economic equilibrium”) adlı kitabında tarazlığın “mövcudluğu sübutlarını” daha ümumi hallara aid etmişdir. D. vergi qoyma siyasəti nəticəsində rifah səviyyəsinin aşağı düşməsinin öyrənilməsində riyazi vasitələrdən istifadə etmişdir; iqtisadi qeyri-müəyyənlik problemlərini, həmçinin sistemdəki qiymətlərin öz tarazlıq dəyərlərinə yönəlməsi şərtlərini araşdırmışdır. Fəxri legion ordeni ilə (1976) təltif edilmişdir.

Əsəri: *Mathematical economics: twenty papers*. Camb., 1983.

DE BRÜİN (de Bruijn) İnqə (d. 24.8.1973, Barendrecht) – Niderland idmançısı. Üzgüçülük üzrə 27-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (2000, Sidney; 50 və 100 m məsafələrə sərbəst üsulla, 100 m məsafəyə batterflay üsulu ilə) və 28-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (2004, Afina; 50 m məsafəyə sərbəst üsulla) qalibi, dəfələrlə dünya (1999–2003) və Avropa (1991–2001) çempionu və mükafatçısı olmuşdur. Sidneydəki Olimpiya Oyunlarında dünya rekordu müəyyən etmişdir.

DEBURBÉR (fr. *débourber* – çirkədən təmizləmə) – üzüm şirəsindən üzümün qabığı və tumlarını təmizləyən aparat. D. torlu, fırlanan barabandır; üzüm preslənilib sıxıldıqdan sonra şirəsi barabana verilərək təmizlənir.

DEBÜSSİ (*Debussy*) Klod Aşil (22.8.1862, Paris yaxınlığında, Sen-Jermenan-Le – 25.3.1918, Paris) – fransız bəstəkarı, pianoçu, dirijor, musiqi tənqidçisi. 1871 ildə A.Mote de Flörvildən fp. dərsləri

almışdır. 1872 ildə Paris konservatoriyasına daxil olmuşdur. D.-nin ilk bəstəkarlıq təcrübələri 1879–80 illərə aiddir (A. de Müssenin sözlərinə yazılmış “Madrid”, T.de Banvilin sözlərinə yazılmış “Ulduzlu gecə” romansları). 1880–82 illərin yay aylarında pianoçu kimi Avropa ölkələrinə səyahətə çıxmış, R.Vaqner ilə tanış olmuşdur. D. əsərlərinin ilk açıq ifası 1882 ildə baş tutmuşdur. Onun yaradıcılıq baxışlarının formalaşmasına simbolist şairlər P.Verlen və S.Mallarmenin böyük təsiri olmuşdur. Roma mükafatını (1884, “Fərsiz oğul” kantatasına görə) aldıqdan sonra 1885 ildə Romaya getmiş və C.P. da Palestrina və O.Lassonun musiqisi ilə maraqlanmışdır. Həmin illərdə yazılmış əsərləri arasında orkestr ilə qadın səsləri üçün “Bəyənilan qız” poeması, “Bahar” kantatası (S.Botticellinin rəsm əsəri üzrə), fp. ilə orkestr üçün Fantaziya, çoxsaylı romanslar vardır. 1887 ildə vaxtından əvvəl Parisə qayıtmış və Mallarmenin dərnəyi ilə yaxınlıq etmişdir.

D. 1889 ildə Milli Musiqi Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. 1890 ildə M.*Meterlinkə* görüşdən sonra o, “Pelleas və Melizanda” operasını yazmaq fikrinə gəlir. 1891 ildə E.*Sati* ilə tanış olmuş və dostluqları D.-nin ömrünün axırına kimi davam etmişdir. «Favnın günortadansonrakı istirahəti» nə prelüd simfonik əsəri (S.Mallarmenin ekloqası əsasında, 1894) musiqidə *impressionizmin* özünəməxsus manifesti idi. Orkestr triptixi “Noktürnlər” (“Buludlar”, “Şənliklər”; qadın xoru ilə “Sirenalar”; 1899) impressionist səslənişi, “Dəniz” silsiləsi (3 simfonik eskiz, 1905) geniş simfonik vüsəti ilə seçilir. 1901 ildə D. musiqi tənqidi fəaliyyətinə başlamış, müxtəlif dərgilərdə çıxış etmişdir. 1902 ildə M.Meterlinkin pyesi əsasında yazdığı “Pelleas və Melizanda” operasının premyerası çox böyük uğur qazanmışdır (“Opera-Komik”, dirijor A.Messaje).

D. ilk dəfə 1908 ildə Parisdə Kolonn Konsertlərində dirijor kimi çıxış etmiş, Londona səfəri zamanı öz əsərlərinin dirijoru olmuşdur. 1909 ildə Paris konservatoriyasının Ali pedaqoji şurasına üzv seçilmişdir. 1910 ildə İ.F.*Stravinski* ilə görüşmüşdür. Q.D’Annunsiyunun “Müq.

Sebastianın əzabkeşliyi” misteriyasına musiqi yazmışdır (1911, “Şatle” teatri). D. 1913 ildə özünün ən populyar əsərlərindən biri olan fp. prelüdlərindən ibarət 2 dəftəri tamamlamışdır. O, 1-ci dünya müharibəsinin başlanmasına “Qəhrəmani beşik nəğməsi” əsəri ilə münasibətini bildirmişdir. Avropanın müxtəlif şəhərlərində çoxsaylı konsert çıxışları və musiqi tənqidi fəaliyyəti ilə yanaşı, F.Şopenin əsərlərinin redaktəsi ilə (Düran nəşriyyatının sifarişli) də məşğul olmuşdur. Səhhətinin pisləşməsinə baxmayaraq, bəstəkar etüdlərdən ibarət 2 dəftəri tamamlamış, 2 fp. üçün “Ağ və qara ilə” silsiləsini yazmışdır. 1916 ildə ABŞ-a səfərdən imtina edən D. “Eşərlər evinin süqutu” operasının librettosunu bitirmiş, “Fransaya oda” kantatası (L.Laluanın mətni əsasında, tamamlanmamışdır) üzərində işini davam etdirmişdir. Fəxri legion ordeni ilə təltif olunmuşdur (1903).

D.-nin yaradıcılığı musiqi dilinin inkişafında mühüm mərhələdir. Bu mərhələ Avropa musiqi mədəniyyətinin təkamülü əsasında formalaşmış və onu 20 əsrin yeni musiqisi hüdudlarına çıxarmışdır. D.-nin digər əsərləri arasında səs ilə fp. üçün “Bilitis nəğmələri” (1897), fp. üçün “Estamlar” (1903), “Obrazlar” (1905, 1907), “Uşaq guşəsi” (1908) silsilələri, fp. üçün 4 əllə 6 “Antik epiqraflar” (1914) və s. var. D. incəsənətin keçmişinə, digər millətlərin mədəniyyətlərinə müraciət edərək *proqramlı musiqiyə* yeni həyat vermişdir. Onun yeni pianoçuluq üslubu öz zəngin ifadəsini 2 prelüd dəftərində (1910, 1913), 12 etüddə (1915) tapmışdır.

Bəstəkarın əsas səhnə əsəri olan “Pelleas və Melizanda” operasında *simvolizm* və *impressionizm* kimi formalaşan üslubi cəhətlər D.-nin yaradıcılığının müxtəlif dövrlərinə aid bir çox əsərlərinə (o cümlədən fp. üçün “Berqamas süitəsi”, 1890, “Oyunlar” baleti, 1912) xasdır. Simli kvartet (1893), violonçel və fp., fleyta, alt və arfa (hər ikisi 1915), violin və fp. üçün sonatalar D.-nin kamera-instrumental əsərlərindəndir.

Əd.: Альшванг А. Дебюсси и музыка XX в. Сб. статей. Л., 1983; Hirsbrunner T. Debussy und seine Zeit. Laaber, 2003.

DEÇİN (Dëcin) – Çexiyanın şm.-q.-ində, Usti vil.-ndə şəhər. Əh. 49,8 min (2014). Laba çayı sahilində, Plouçnitse çayının ona töküldüyü yerdədir. D.y. qovşağı, Laba çayında gəmi dayanacağı.

D. 10 əsrdə Laba çayının sağ sahilindəki qayanın zirvəsində bünövrəsi qoyul-

Deçin şəhərindən görünüş.

muş Çexiyanın knyaz və kral sülaləsi Prjemisloviçlərin *burqu* (ilk dəfə 1128 ildə qeyd olunur) ətrafında formalaşmışdır. 1250 ildə burq qrafin iqamətgahı idi. Qayadan c.-da burqun təsərrüfat tələbatını ödəyən və gömrük funksiyalarını yerinə yetirən bir neçə qəs. meydana gəlmişdi (1146 ildən qeyd olunur). Təqr. 1260 ildə Çexiya kralı II Prjemisl Otokar onların yerində kral şəhərinin (ilk dəfə 1283 ildə qeyd olunur) əsasını qoymuşdu. Onun oğlu II *Vatslavin* dövründə D. almanlaşmaya məruz qalmış və Teçen (Tetschen) adlandırılmış, 1305 ildə isə zadəgan nəslinə D.-in sahibləri olmuşlar). 1328 ildə D. şəhər statusunu almış, lakin 14 əsrin ortalarında Labada baş verən daşqınlar səbəbindən tərk edilmiş və qayadan şm.-da yenidən tikilmişdir (yeni D.-in şəhər statusu 1406 və 1412 illərdə təsdiqlənmişdir). Hus müharibələri zamanı (1420–30-cu illər) ciddi dağıntılara məruz qalmış, 1444 ildə müvəqqəti olaraq Saksoniya kurfürstünün və altı şəhərin daxil olduğu Lujise ittifaqının qoşunları tərəfindən tutulmuşdur. 1515 ildə Zalhauzenlər zadəgan nəslinə D.-i və qonşu torpaqları almış, onların dövründə burq qəs. kimi yenidən tikilmiş və D. mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi inkişaf etməyə başlamışdır. 1534 ildə Zalhauzenlər D. üzərindəki hüquqlarını Bünau nəslindən olan Saksoniya zadəganlarına güzəştə getmiş, onlar isə 1628 ildə D.-i Tun-Hohenşteyn (1918 ildə D. qəsrinə sahib idilər) ba-

ronlarına satmışdılar. *Otuşillik müharibə* (1618–48) illərində 1573 ildən sərhədyanı qala statusuna (1784 ildə bu statusu saxlayırdı; qala divarlarının qalıqları 1835 ildə sökülmüşdü) malik olan D. güclü dağıntılara məruz qalmışdı. 17 əsrin ikinci yarısı – 18 əsrdə şəhər bərpa olunmuş və yenidən qurulmuşdu. Praqa–Drezden d.y. xəttinin çəkilməsi (D.-dən 1851 ildə keçdi) və Labada müntəzəm gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar D.-də sənaye inkişaf etməyə başlamışdı. 1918 ildə Avstriya-Macaristanın parçalanmasından sonra Çexoslovakiya Resp.-nin tərkibinə qatılmışdır. *Münxen sazişinin* (1938) şərtlərinə görə, Almaniya tərəfindən ilhaq olunmuşdur. 1942 ildə Laba çayının sol sahilində yerləşən Bodenbax (çex dilində Podmokli) ş. ilə birləşdirilmiş və Deçin-Bodenbax adını almışdır. 1945 ilin mayında Çexoslovakiya Resp.-nin tərkibinə qaytarılmışdır. 1947 ildə D. adlandırılmışdır.

Şəhərin ən hündür tikilisi hazırda Dövlət diyarşünaslıq arxivi və Diyarşünaslıq muzeyi olan Deçin qəsridir (16 əsrin 2-ci yarısında, 1670–80 illərdə barokko, 1786–1796 illərdə erkən klassisizm üslubunda yenidən tikilmişdir). Ətrafı ilə birlikdə qəsr geniş tarixi-memarlıq kompleksi yaradır (əsasən, barokko üslubunda); yoxuşlu, qismən qayada çapılmış və sırataqlarla bəzədilmiş (1672) yol: “Sala Terrena” pavilyonu ilə birlikdə dekorativ Qızılgül bağı (1670-ci illər, freskalar və heykəltəraşlıq işləri İtaliya sənətkarları

tərəfindən işlənmişdir), kilsə (1687–91). Modern üslubunda fəvvarəsi olan Masarik meydanında qədim Ratuşa binası (16 əsrin əvvəlləri, 1842 ildə neoqotik üslubda yenidən tikilmişdir, memar Y. Qutenson) yerləşir. Digər memarlıq abidələri arasında Plouçnitse çayı üzərindəki daş körpü (1569–74, memar V. Preusler; heykəllər – 1714, heykəltəraş M.Y. Brokof), barokko üslubunda kostyol (1749–54), sinaqoq (1906–07, memarlar A. Puts, V. Veber) və s. var. 1960-cı illərdə şəhərin mərkəzindəki köhnə binaların çoxunun yerində panel evlər tikilmişdir.

Su nəqliyyatı muzeyi, şəhər teatru, zoopark fəaliyyət göstərir.

Metallurgiya (polad prokat istehsalı), elektrotexnika, toxuculuq, poliqrafiya sənayesi müəssisələri; qənnadı f-ki, pivo z-du (1707 ildən) var, balıq konservi və s. istehsal olunur. İlboyu gəmiçiliyi təmin etmək və su turizminin inkişafı üçün D. ətrafında, Laba çayında hidrotexniki qurğular (bənd, slüz və s.) kompleksi inşa edilmişdir.

D. “Çexiya İsvəçrəsi” xalq parkının mərkəzi, Çexiya ilə Almaniyanın sərhəyanı rayonlarında Çexiya-Saksoniya İsvəçrəsi turist marşrutunun başlanğıc məntəqəsidir. Beneşov-Plouçnitse ş.-ndəki İntibah dövrünə aid qəsr (16 əsr; hazırda muzeydir), Yilov k.-ndəki saray (16 əsr, 1928–30 illərdə yenidən tikilmişdir) D. yaxınlığındadır.

DEDAL (yun. Δαίδαλος) – əfsanəvi qədim yunan memarı və heykəltəraş, Qədim Yunanıstanda monumental heykəltəraşlığın banisi hesab edilirdi. Apollodorun “Kitabxana” əsərinə görə Afina çarı Erexteyin nəvəsidir. Rəvayətə görə, qətl törətdiyi üçün Afinadan qovulmuş D. Krit çarı Minosun yanına qaçmış, burada *labirint* və Ariadna üçün rəqs meydançası tikmişdi. Sonralar *Teseyin* labirintdən çıxmasına kömək etdiyinə görə Minos tərəfindən təqib olunmuşdur. Özü-nə və oğlu *İkara* mumla yapışdırılmış lələklərdən qanad düzəltmişdir. Dənizin üzərindən uçarkən İkar günəşə çox yaxınlaşmış, mum ərimiş və o, dənizə düşüb boğulmuşdur. D. isə Kiçik Asiya sahillərinə enmiş, oradan da Siciliya a.-na getmişdir.

“D.” sözünün hərfi mənası “mahir” deməkdir, hərçənd ki, “D.” sözü ilə eyni kökə malik dadarejode və ya daidaleonde toponimi Krit xətti yazı lövhələrində (e.ə. 1400 il) rast gəlinir. D. ilk dəfə Homerin “İliada” poemasında qeyd olunur. Pavzaninin “Elladanın təsviri” əsərinin 9-cu ki-

tabında D.-a məxsus heykəllər sadalanır. Müasir tədqiqatçılar kritli Dipoy və Skillidi (D.-in oğulları hesab olunurlar) və onların ardıcılarını, həmçinin afinalı Endoyu Dedalilər adlandırırlar. 19 əsr alimləri e.ə. 7 əsrə aid yunan (əsasən, Krit) heykəltəraşlığını və üslubunu (çox ehtimal ki, Suriya mənşəli) şərti olaraq D.-in adı ilə bağlayırlar (baxmayaraq ki, D.-in həyatı ilə bağlı hadisələr Troya müharibəsinə qədərki dövrə aiddir). “Dedal” üslubu ilə Dedalilərin fəaliyyəti arasındakı əlaqələr haqqında dəqiq məlumat yoxdur.

DEDEKİND Rixard Yulius Vilhelm (6.10.1831, Braunşvayq–12.2.1916, orada) – alman riyaziyyatçısı, Prussiya (Berlin-Brandenburq) Kral EA (1880) və Paris EA-nın (1910) üzvü. Göttingen Un-tində *K. Qauss* və *P.Q.L. Dirixlenin* tələbəsi olmuş (1850–1852), orada dərəcə almışdır (1854–58). Sürixdə Politeknik məktəbin (1858–62) və Braunşvayqda Ali Texniki Məktəbin (1862–1912) prof.-u olmuşdur. Əsas elmi işləri cəbri ədədlər nəzəriyyəsinə aiddir. Müasir cəbrin əsasını təşkil edən bir sıra ümumi anlayışları təklif etmişdir (Dedekind halqası, Dedekind qəfəsi). D. həqiqi ədədlər nəzəriyyəsinə dəqiq əsaslandırıcı sistemlərdən birinin müəllifidir; burada Dedekind aksiomu və *Dedekind kəsiyi* istifadə olunur. Hesab aksiomlarının tam sistemini, həmçinin tam riyazi induksiya prinsipini ifadə etmişdir (1888).

DEDEKİND KƏSİYİ – *R* həqiqi ədədlər çoxluğunun (və ya *Q* rəşional ədədlər çoxluğunun) cəmi *R*-ə (*Q*-yə) bərabər olan və hər bir $a \in A$ və $b \in B$ üçün $a < b$ bərabərsizliyi ödəyən iki boş olmayan *A* və *B* çoxluqlarına ayrılması. D.k. *həqiqi ədədlərin* qurulması zamanı *R. Dedekind* tərəfindən (1872 ildə) daxil edilmişdir: irasional ədədlərə rəşional ədədlər çoxluğunun elə kəsiyi kimi baxılır ki, onlar üçün *A*-da ən böyük, *B*-də isə ən kiçik rəşional ədəd yoxdur.

Həqiqi ədədlərin kəsilməzlik (tamlıq) xassəsi D.k.-nin köməyi ilə belə ifadə olunur: həqiqi ədədlər çoxluğunun hər bir D.k. üçün elə ədəd mövcuddur ki, o, ya *A*-da ən böyük, ya da *B*-də ən kiçikdir. Belə ədədə D. k.-nin sərhədi deyilir.

DEDUKSİYA (lat. deductio – nəticə çıxarma) – əqli nəticə üsullarından və tədqiqat metodlarından biri. D. geniş mənada, mühakimədən sırf məntiqi yolla (yəni məntiq qanunları əsasında) yeni fikir əldə etməkdir. D.-nin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, həqiqi mühakimələrdən o, həmişə yalnız həqiqi nəticələrə aparır. Mühakimədən doğan nəticənin konkret yekunu da D. adlandırılır, yəni D. “nəticə” termininin mənalarından birində onun sinonimi olur. “D.” anlayışı ümummetodoloji səciyyə daşıyır; məntiqdə ona *sübut* anlayışı uyğun gəlir. D. məntiq qanunlarına əsaslanan və həqiqi mühakimələrdən zəruri həqiqi nəticələr verən əqli nəticə kimi *induksiya* – məntiq qanunlarına əsaslanmayan və həqiqi mühakimələrdən ehtimali, yaxud problemlə nəticələrə aparan əqli nəticəyə qarşı qoyulur. Məs., bu kimi əqli nəticələr deduktivdir: “Əgər buz qızarsa, o əriyir. Buz qızır. Buz əriyir”; “Hər hansı qaz uçucudur. Neon qazdır. Neon uçucudur”.

İlk dəfə “D.” termini, görünür, *Boetsi* tərəfindən istifadə edilmişdir, lakin silloqizm vasitəsilə hər hansı müddəanın sübutu kimi “D.”-ya artıq Aristoteldə rast gəlinir. Yeni dövrdə idrak metodu kimi D.-ya müxtəlif baxışlar olmuşdur. Belə ki, R. Dekart *intuisiyam* D.-dan yüksəkdə qoyurdu, çünki onun vasitəsilə sübr həqiqəti “bilavasitə gördü”, D. isə yalnız düşüncə yolu ilə alınmış, qəbul edilmiş mühakimələrdə mövcud olanlardan yeni heç nə ilə fərqlənməyən dolay bilik verir. F. Bekon və onun ardınca ingilis “induktivistlər”i (U. Uevell, C.S. Mill və b.) hesab edirdilər ki, həqiqi biliyi yalnız induksiya verir, D. isə ikinci dərəcəli metoddur. Q.V. Leybnits D. ilə “yeni faktlar”ın əldə olunmadığına əsaslanaraq səmərəli ideya irəli sürdü: D.-nin əsasında duran məntiq qanunları “bütün mümkün aləmlərdə həqiqidir”. Bu ideya yalnız 20 əsrin ortalarında inkişaf etdirildi.

Ümumi bilikdən xüsusiyyə məntiqi keçidlər ən səciyyəvi deduktiv əqli nəticələrdir. Məs., “Bütün insanlar ölümlüdürlər. Bütün yunanlar insandırlar. Deməli, bütün yunanlar ölümlüdürlər”. Hansısa hadisəni artıq məlum olan ümumi qayda əsasında nəzərdən keçirmək və bu hadisəyə münasibətdə zəruri nəticə çıxarmaq tələb olunan bütün hallarda biz D. formasında əqli nəticəyə gəlirik. Bununla belə, D.-ni ümumidən xüsusiyyə keçidlə, induksiyanı isə xüsusiyyədən ümumiyyə keçidlə eyniləşdirmək olmaz. Deduktiv əqli

nəticələr artıq mövcud olan biliklərdən, həm də təcrübəyə, intuisiyaya, sağlam düşüncəyə müraciət etmədən, təmiz mühakimənin köməyi ilə yeni həqiqətlər əldə etməyə imkan verir. Həqiqi mühakimələrdən çıxış edərək və deduktiv düşüncəyə, biz mütləq bütün hallarda həqiqətə uyğun biliklər qazanacağıq. Adı düşüncələrdə D. yalnız nadir hallarda tam və əhatəli formada üzə çıxır. Çox vaxt bütün istifadə olunan mühakimələr yox, yalnız bəziləri göstərilir; yaxşı məlum olan ümumi müddəalar ixtisar olunur; qəbul olunmuş mühakimələrdən irəli gələn nəticələr də həmişə aşkar formulə edilmir. İlk və çıxarılan müddəalar arasında mövcud olan məntiqi əlaqənin özü yalnız bəzi hallarda “odur ki”, yaxud “deməli” kimi sözlərlə müşayiət olunur. Çox vaxt D. o qədər ixtisara salınır ki, onu yalnız sezmək mümkündür. Bununla belə, hər dəfə gəlinmiş nəticənin əsaslandırılmış olması haqqında şübhə yaranıqda, mühakimənin əvvəlinə qayıtmaq və onu mümkün qədər tam formada yenidən səsləndirmək zəruridir. Yol verilmiş səhvi aşkarlamaq bunsuz çətin və ya həttə mümkünsüzdür.

Arqumentləşdirmə proseslərində D. bir müddəanı digər müddəanın həqiqiliyinə, yaxud mötəbərliyinə istinad etmək yolu ilə əsaslandırma funksiyasını daşıyır: əgər irəli sürülmüş müddəanı artıq müəyyən olunmuş müddələrdən məntiqi (deduktiv) şəkildə çıxarmaq mümkün olursa, deməli, o, həmin müddəalar mötəbər olduğu qədər mötəbərdir. Deduktiv mühakimə müddələrin *verifikasiyası* (dolay təsdiqi) üçün də istifadə olunur: yoxlanılan müddəadan onun empirik nəticələri deduktiv yolla çıxarılır; bu nəticələrin təsdiqi ilk müddəanın xeyrinə induktiv nəticə kimi qiymətləndirilir. Deduktiv mühakimə onlardan çıxan nəticələrin yalan olduğunu göstərməklə müddələrin *falsifikasiyası* üçün istifadə olunur. Müvəffəqiyyətə çatmayan falsifikasiya verifikasiyanın zəif variantıdır: yoxlanılan hipotezin empirik nəticələrinin təkzibində uğursuzluq həmin hipotezin xeyrinə, zəif də olsa, arqument kimi çıxış edir. Nəhayət, D. nəzəriyyəni, yaxud bilikləri sistemləşdirmək, sistemə daxil olan müddələrin məntiqi əlaqələrini izləmək, nəzəriyyənin təqdim etdiyi ümumi prinsiplərə dayaqlanan izahetmə və anlama əməliyyatlarını keçirmək üçün istifadə olunur. Nəzəriyyənin məntiqi strukturunu aydınlaşdırmaq, onun empirik bazasını möhkəmləndirmək və

ümumi ilkin şərtlərini aşkarlamaq ona daxil olan müddəaları əsaslandırma işinə töhfədir. Deduktiv arqumentləşdirmə universalıdır, onu düşünənin bütün sahələrində və istənilən auditoriyada tətbiq etmək mümkündür. Deduktiv arqumentləşdirmənin nə qədər geniş istifadə edilməsindən asılı olaraq, bütün elmləri deduktiv və induktiv olaraq ayırmaq qəbul olunmuşdur. Birincilərdə əksər hallarda, hətta yeganə olaraq deduktiv arqumentləşdirmə istifadə edilir. İkincilərdə belə arqumentləşdirmə yalnız köməkçi rol oynayır, birinci yerdə isə induktiv, ehtimali səciyyə daşıyan empirik arqumentləşdirmə durur. Riyaziyyat tipik deduktiv elm sayılır, təbiyyat elmləri isə induktiv elmlərə nümunədir.

DE DÜV Kristian Rene (d.2.10.1917, London ətrafındakı Tems-Ditton qəs. – 4.5.2013, Belçika, Nethen) – Belçika biokimyəçisi, sitoloq. Nobel mükafatı laureatı (1974, *A. Klod* və *C.E. Palade* ilə birlikdə). Kral Elm, Ədəbiyyat və Zərif Sənətlər Akademiyasının, Almaniyanın “Leopoldina” Təbiətşünaslar Akademiyasının üzvü, London Kral Cəmiyyətinin əcnəbi üzvü (1988). Luven Un-tini bitirmiş (Belçika, 1941), 1947 ildən orada işləmişdir (1951 ildən prof.). 1962 ildə Beynəlxalq Hüceyrə və Molekulyar Patologiya İn-tunun yaradılmasında (Brüssel) iştirak etmişdir. ABŞ-da Rokfeller Un-tinin prof.-u (1962) olmuşdur. Qlükozanın hüceyrələrlə utilləşmə proseslərini, orqanizmdə insulinin təsir mexanizmini, hüceyrənin quruluş və funksional təşkilini öyrənmişdir. Subhüceyrə quruluşları olan lizosomaları (1949) və peroksisomaları (1950-ci illərin əvvəllərində) kəşf etmişdir. Lizosomaların hüceyrə daxilində qida maddələrinin, bəzən isə hüceyrənin özünün parçalanmasında iştirakını sübut etmişdir.

DEDVÉY (ing. deadweight) – götürə biləcəyi bütün yüklərin kütləsi daxil olmaqla gəminin tam yükötürmə qabiliyyəti. D.-ə gəmi ilə daşınan yükün, sərnişinlərin, komandanın və onların yüklərinin, gəmi ehtiyatlarının (məs., yanacaq, ərzaq, su, sürtkü yağları) və s. kütləsi daxildir. Hesablanmış suyaçökmə (oturma) həddinə görə gəmiyə maye bal-

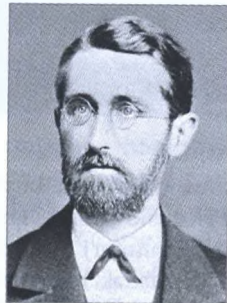
last götürülən hallarda ballastın kütləsi də D.-ə daxil edilir. D. gəminin tam subasımı ilə boş gəminin subasımı arasındakı fərqə bərabərdir.

DEEMULQATORLAR – emulsiyaların dağılması (deemulqasiyası) üçün onlara əlavə edilən maddələr. D.-in xarakteri emulsiyaya davamlılıq verən emulqatorun təbiətindən asılıdır. D. 3 qrupa ayrılır: 1) emulsiya hissəciklərin səthində emulqatorun əmələ gətirdiyi örtükləri kimyəvi üsulla dağıdan D. (məs., “yağ-suda” tipli emulsiyaların emulqatorları olan adi sabunları parçalayan mineral turşular; 2) fazanı emulsiyaya çevirməklə, yəni emulsiyanın “yağ-suda” tipini “su-yağda” tipinə çevirməklə deemulqasiyanı törədən D. [məs., natrium sabunu ilə stabilizə edilmiş “yağ-suda” tipli emulsiyalara əlavə edilən antoqonist ionlu (məs., Ca²⁺) elektrolitlər (duzlar)]; 3) daha ümumi əhəmiyyət kəsb edən D. emulqatoru damcıların səthindən sıxışdırıb çıxaran, yəni emulsiya damcılarının qoruyucu örtüyünü əmələ gətirən emulqatoru fiziki-kimyəvi üsulla dağıdan kifayət qədər güclü səthi-aktiv maddələrdir. D.-in səthi aktivliyi verilmiş emulsiyanın emulqatoruna nisbətən daha çox, stabilizə edici qabiliyyəti isə az olmalıdır. D. neftin susuzlaşdırılması və təmizlənməsində və s. tətbiq edilir.

DE-FAKTO (lat. de facto – əslində, faktiki olaraq) – beynəlxalq hüquqda dövləti və ya hökuməti tanıma formalarından biri; rəsmi, lakin natamam tanımanı bildirir. De-f. tanıma adətən müvəqqəti xarakter daşıyır, *de-yure* tanımaya keçid mərhələsidir. Bax həmçinin *Dövləti tanıma*.

DEFEKASİYA (lat. defaecatio – təmizlənmə) – orqanizmdə həzm olunmayan qida qalıqlarının həzm yolundan reflektor çıxarılması; məməli heyvanlarda və insanda nəcisin düz bağırsaqdan xaric edilməsi. D.-nin refleks mərkəzi onurğa beyninin bel hissəsində yerləşir.

DEFEKATOR (lat. defaeco – çöküntü-dən təmizləyirəm), şəkər sənayesi ndə – şəkər çuğunduru şirəsinin qarışıqlardan təmizləmək üçün aparat. Fasiləsiz işləyən D. daha geniş yayılmışdır. Birqazanlı və çoxqazanlı növləri var. **DEFÉKT** (lat. defectus – qüsurlu, nöqsan), m e t a l l a r d a – metal pəstahları, məmulatların, detalların kimyəvi tərkibi, quruluşu, səthinin vəziyyəti və s. keyfiyyətlərinin nəzərdə tutulmuş texniki tələbləri ödəməməsi. D. metalların fiziki-mexaniki xassələrini (möhkəmlik, sıxlıq, plastik-

lik, elektrik keçiriciliyi, maqnit nüfuzluluğu) pisləşdirir. Metal və məmulatlardakı müxtəlif D.-lər (koğuş, qaz boşluqları, çatlar, təbəqələnmə, əyilmə və s.) texnoloji proseslərin (metalların əridilməsi və töküklərin alınması, təzyiqlə emal, termiki, elektrokimyəvi, mexaniki emal, qaynaqlama, lehəmləmə, pərçimləmə və s.) qeyri-mükəmməlliyi, yaxud pozulması səbəbindən yaranır. Məmulatların saxlanması, nəql olunması və istismarı zamanı da D. əmələ gələ bilər. D.-lər məmulatın bütün səthi, yaxud həcmi boyunca yayıla, yaxud hər hansı zonaada və ya məhdud həcmdə yerləşə bilər. D. defektoskopiya üsulları ilə təyin olunur; məs., rentgenografiya, elektron-mikroskop üsulu ilə ölçüsü 10 mkm-dən kiçik olan submikrodefektlər, optik mikroskop vasitəsilə 10–50 mkm ölçülü mikrodefektlər, həmçinin vizual şəkildə, aşındırma, yaxud digər üsulların köməyi ilə ölçüsü 50 mkm-dən böyük olan makrodefektlər aşkar edilir. Makrodefektlər əksər hallarda materialların konstruksiya davamlılığını və etibarlılığını azaldır. Bəzi mikrodefektlər və submikrodefektlər (qaz boşluqları, çatlar və s.) sonrakı istehsal mərhələlərində, yaxud əlavə termiki emal (məs., *tablama*, *tabalma* və s.) ilə qismən və ya tamamilə aradan qaldırılır.

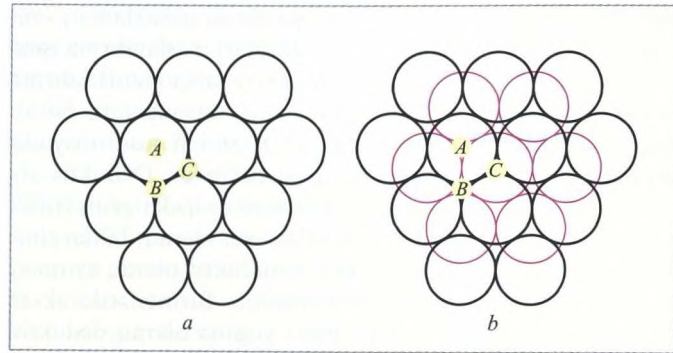
DEFEKTLƏR (lat. defektus – qüsurlu, nöqsan), kristallarda – kristal qəfəsin düyünlərində atomların, ionların və ya molekulların düzgün yerləşməsinin pozulması. D., ərintidən və ya məhluldan kristalın alınması, aşqarların daxil edilməsi, istilik, mexaniki və elektrik amillərinin təsiri, neytronlarla, elektronlarla, Rentgen və UB-şüalarla şüalanma (bax *Radiasiya defektləri*) proseslərində yaranır.

DEFEKTLƏR (lat. defektus – qüsurlu, nöqsan), kristallarda – kristal qəfəsin düyünlərində atomların, ionların və ya molekulların düzgün yerləşməsinin pozulması. D., ərintidən və ya məhluldan kristalın alınması, aşqarların daxil edilməsi, istilik, mexaniki və elektrik amillərinin təsiri, neytronlarla, elektronlarla, Rentgen və UB-şüalarla şüalanma (bax *Radiasiya defektləri*) proseslərində yaranır.

DEFEKTLƏR (lat. defektus – qüsurlu, nöqsan), kristallarda – kristal qəfəsin düyünlərində atomların, ionların və ya molekulların düzgün yerləşməsinin pozulması. D., ərintidən və ya məhluldan kristalın alınması, aşqarların daxil edilməsi, istilik, mexaniki və elektrik amillərinin təsiri, neytronlarla, elektronlarla, Rentgen və UB-şüalarla şüalanma (bax *Radiasiya defektləri*) proseslərində yaranır.

DEFEKTLƏR (lat. defektus – qüsurlu, nöqsan), kristallarda – kristal qəfəsin düyünlərində atomların, ionların və ya molekulların düzgün yerləşməsinin pozulması. D., ərintidən və ya məhluldan kristalın alınması, aşqarların daxil edilməsi, istilik, mexaniki və elektrik amillərinin təsiri, neytronlarla, elektronlarla, Rentgen və UB-şüalarla şüalanma (bax *Radiasiya defektləri*) proseslərində yaranır.

DEFEKTLƏR (lat. defektus – qüsurlu, nöqsan), kristallarda – kristal qəfəsin düyünlərində atomların, ionların və ya molekulların düzgün yerləşməsinin pozulması. D., ərintidən və ya məhluldan kristalın alınması, aşqarların daxil edilməsi, istilik, mexaniki və elektrik amillərinin təsiri, neytronlarla, elektronlarla, Rentgen və UB-şüalarla şüalanma (bax *Radiasiya defektləri*) proseslərində yaranır.

Defektlər:

- a – müstəvi layda şarların çox böyük sıxlıqda qablanması;
- b – şarların sıx qablanmış iki təbəqəsi.

arası iondan və ondan qalan vakansiyadan ibarət cüt *Frenkel defekt* on adlanır.

Xətti defektlər. Real kristallarda bəzi atom müstəviləri qopur. Belə (artıq) müstəvilərin kənarları *kənar dislokasiyaları* yaradır. Bundan başqa atom müstəvilərinin vintvari pilləkən şəklində burulması ilə bağlı *vintvari dislokasiyalar* və həmçinin daha mürəkkəb dislokasiyalar da mövcuddur. Bəzən kristallarda xətti D. zəncirvari yerləşmiş nöqtəvi D. yığımindan yaranır (bax *Dislokasiyalar*).

Səthi defektlər. Belə D.-ə misal olaraq *qablanma defekt*lərini, ikiliklərin sərhədlərini (bax *İkiləşmə*), maqnit və ya seqnetoelektrik domenlərin (bax *Domenlər*) sərhədlərini, digər fazalardan daxilolmaların sərhədlərini, ərintilərdə fazalararası sərhədləri, kristalın öz sərhədini və s. göstərmək olar.

Həcmi defektlər. Məsələlər, çatlar və s. belə defektlərdir. Bir qayda olaraq qeyri-müvazi şəraitlərdə alınan kristallarda yaranır. Həcmi D. adətən kristalın xassələrini pisləşdirir, lakin bir sıra hallarda belə D.-i polikristal materialda xüsusi olaraq yaradır ki, onların yenidən kristallaşmasının qarşısı alınmış.

D. praktiki olaraq kristalın bütün xassələrinə: diffuziya hadisələrinə, luminesensiyaya, kristalda işığın səpilməsinə, elektrikkeçirməyə, istilikkeçirməyə, seqnetoelektrik və maqnit xassələrinə və s. təsir edir.

DEFEKTLƏR, qablanma defektləri – kristalın sıx qablanmış müstəvilərinin növbələnmə qaydasındakı səhvlər. Bir çox kristalların atom quruluşlarını sıx şar yığıni şəklində təsvir etmək olar. Şəkil a-da eyni ölçülü A şarlarının sıx qablanmış ikiölçülü təbəqəsi (layı) göstərilmişdir. İkinci belə təbəqəni birincinin üzərinə iki cür qoymaq olar: şarlar ya B tipli yarığa, ya da C tipli yarığa yerləşdirilir (şəkil b). Üçüncü təbəqəni elə qoymaq olar ki, onun şarlarının mərkəzləri

ya A şarlarının mərkəzləri üzərinə, ya da C tipli yarıqlara düşsün. Birinci halda ikitəbəqəli *ABAB...*, ikinci halda üçtəbəqəli *ABCABC...* düzülüşü alınır. Birinci tip düzülüş sıx təbəqələnməmiş heksaqonal strukturlarda, ikinci tip isə səthəmərkəzləşmiş kubik kristallarda reallaşır.

İdeal kristallarda sıx qablanmış bütün laylar (müstəvilər) ciddi qaydada periodik ardıcılıqla yerləşir. Real kristallarda isə çox vaxt layların yerləşməsində ciddi səhvlər baş verir, məs., *ABCABC...* ardıcılığı əvəzinə *ABC↑BCABC...* (↑ işarəsi buraxılmış layı göstərir) yarana bilər, yəni periodik quruluşdan A müstəvilərindən biri çıxır. Belə defekt çıxma qablanma defekt adlanır. Müstəvilərin ardıcılığına artıq müstəvi qoyulmuşda yeritmə qablanma defektini (*ABC↑C↑BCABC...*) və ya ikiqat qablanma defektini (hesab etmək olar ki, iki müstəvi çıxarılmışdır) əmələ gəlir.

Qablanma defektini plastik deformasiya prosesində kristalın bir hissəsinin başqasına nisbətən sürüşməsi zamanı və ya faza çevrilmələri prosesində, ya da *vakansiyaların* klasterlərinin (çıxma qablanma defektini), yaxud düyünlərarası atomların (yeritmə qablanma defektini) evolyusiyası (təkamülü) nəticəsində baş verə bilər.

DEFEKTOLÖGIYA (*defekt* + *...logiya*) – fiziki və psixi çatışmazlığı (karlıq, korluq, əqli cəhətdən inkişafdan qalma və s.) olan müxtəlif qrup uşaqların psixi - sosial inkişafının xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarına dair elmi biliklər sahəsi. D. sahəsində tədqiqatlar bu cür uşaqların təlim və tərbiyəsinin nəzəri problemlərinin və tətbiqi məsələlərinin işlənilib hazırlanmasına, həmçinin onların sosial inteqrasiyasının optimal şərait və yollarının axtarılmasına yönəlmişdir.

D. 20 əsrin əvvəllərində müxtəlif ölkələrdə xüsusi dövlət təhsil sisteminin yaradılması məsələləri ilə əlaqədar inkişafa başlamışdır.

D. pozulmuş inkişafın mürəkkəb genozisi, onun əsasını təşkil edən spesifik və

ümumi qanunauyğunluqlar haqda təsəvvürlərə, həm ümumi pedaqogika, fiziologiya, yaş psixologiyası və pedaqoji psixologiyanın verdiyi məlumatlara, həm də neyrobioloji (neyrofiziologiya, nevrologiya, tibbi genetik) və kliniki-psixoloji (patopsixologiya, neyropsixologiya, uşaq yaş psixiatriyası) səviyyələrdə inkişafın pozulmasının strukturunu, mexanizmlərini və fenomenologiyasını aşkar və təsvir edən fənlərarası kompleks tədqiqatlar əsaslanır. Belə tədqiqatların (D. çərçivəsində) nəticələrindən uşaqların korreksiya-inkişaf təlimi və tərbiyəsinin metodiki bazasının və profil proqramlarının təkmilləşdirilməsində istifadə olunur. Pedaqoji təsirin konkret obyektindən (eşitmə, görmə, intellekt və nitq çatışmazlığı olan uşaqlar) asılı olaraq korreksiya pedaqogikası surdo-, tiflo-, oliqofrenopedaqogikaya və loqopediyaya ayrılır. İnkişafında problemlər olan uşaqları öyrənmə və onlara psixoloji yardımın metodlarını işləyib hazırlayan *xüsusi psixologiya* ilə korreksiya pedaqogikası sıx əlaqədə inkişaf edir. Müasir D.-nin ümdə vəzifələri inkişafı pozulmuş uşaqlara erkən (həyatının ilk aylarından etibarən) psixoloji-tibbi-pedaqoji yardım sisteminin yaradılması; belə uşaqların ümumtəhsil mühitinə inteqrasiyasının elmi əsaslarının, “problemlili” uşaqların tərbiyə olunduğu ailələrlə mütəxəssislərin qarşılıqlı əlaqə modelinin işlənilib hazırlanması və s.-dir.

BMT-nin “Əlillərin hüquqları haqqında” və “Əqli cəhətdən geri qalmış şəxslərin hüquqları haqqında” konvensiyalarına uyğun olaraq Azərb. qanunvericiliyində qüsurlu, bioloji və sosial yetərsizliyi bildirən və inkişafında çatışmazlıqlar olan xeyli insanda (həm uşaqlarda, həm də böyüklərdə) stiqlatizasiya hallarına səbəb olan terminlərdən imtina edilmişdir. Bununla əlaqədar “D.” terminindən rəsmi istifadə məhdud xarakter daşımağa başlamışdır. Lakin digər terminlərin (“qüsurlu uşaqlar” – “anomol uşaqlar” – “xüsusi uşaqlar” – “xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaqlar”) humanist təkamülü onların mənə dolğunluğuna xələl yetirmədən baş versə də, “D.” termini üçün sosial münasiblik meyarlarına cavab verən və eyni zamanda onun məzmununu xüsusi inteqrativ bilik sahəsi kimi əks etdirən müvafiq ekvivalent hələ ki tapılmamışdır.

Bir sıra ölkələrdə “D.” termini əvəzinə, əsasən, praktiki yönümlü “xüsusi təlim” və “müalicəvi pedaqogika” anlayışlarından istifadə edilir.

DEFEKTON – kvant kristalında klassik nöqtəvi defektlərə (məs., aşqar atomlarına, vakansiyalara) uyğun olan *kvazizərəciklərin* ümumi adı.

DEFEKTOSKOP (*defekt* + *...skop*) – 1) material və məmulatlarda olan defektləri (təbəqələnmə, çat, qaz boşluğu və s.) *defektoskopiya* üsulları ilə aşkar etmək üçün cihaz və ya quruluş. 2) D.-a r a b a c i q – relslərdə, rels birləşmələrində (bolt, yaxud qaynaqla) olan daxili və xarici defektləri aşkar etmək üçün d.y. ilə hərəkət etdirilən arabacıq. Rels birləşmələrini və qaynaqlanmış ucları yoxlamaq üçün axtarıcı işə salınır və onun göstəriciləri cihazda qeyd olunur. Nəzarət, arabacığın hərəkəti zamanı (sürəti 3–4 km/saat) aparılır. 3) D.-v a q o n – d.y.-na düzülmiş relslərin başlıqlarını yoxlamaq, onlardakı xarici və daxili defektləri aşkar etmək üçündür. Defekt aşkar edildikdə siqnalların intensivliyi dəyişir; siqnalın avtomatik olaraq kinoplyonkaya və ya kağız lentə yazılır. İş sürəti saatda 70 km-ə qədərdir.

DEFEKTOSKOPIYA (*defekt* + yun. σκοπέω – baxıram) – material, yarımfabrikat və məmulatın bütövlüyünü pozmadan keyfiyyətinə nəzarət etmək, eləcə də onlardakı defektləri (bütövlüyünün, yaxud həmcinsliyinin pozulması, çatlar, boşluqlar və s.) aşqara çıxarmaq üçün istifadə edilən fiziki üsullar və vasitələr kompleksi. D.-dan sonra material və məmulatlar öz funksional imkanlarını tamamilə saxlayır və istehsalın, yaxud istismarın sonrakı mərhələlərinə hazır vəziyyətdə olur. D. hazırlanma mərhələsində “gizli” qüsurları olan potensial etibarsız (adətən, imtinalara səbəb olan) məmulatları kənarlaşdırmağa imkan verir. Nəticədə istehsal olunan məmulatların *etibarlılığı* artır. D. həmçinin xüsusi mürəkkəb şəraitlərdə işləmək üçün verilmiş xassələri daha davamlı (etibarlı) olan məmulatları seçməyə; gizli qüsurların yaranma səbəblərini təyin etməyə, onların qarşısını almağa, bununla da istismar zamanı məmulatın imtinası ehtimalını azaltmağa imkan verir. Sənayenin maşınqayırma, tikinti, avtomobil, aviasiya, kosmos, atom, neft-kimyə, yeyinti və s. sahələrində, tibbdə, məhkəmə praktikasında, antiterror fəaliyyətində, həmçinin incəsənət əsərlərinin tədqiqində D. geniş tətbiq olunur. D. üsulunun seçilməsi konkret məsələnin (qüsurların aşkar edilməsi, strukturun tədqiqi, qalınlığın ölçülməsi, texniki diaqnostika və s.) həllindən, həmçinin yoxlanılan obyektin parametrləri və onun

tədqiqolunma şəraitindən asılıdır. Hər bir D. üsulu öz səciyyəvi tətbiq sahəsinə malikdir. Müxtəlif D. üsulları bir-birini əvəz etmir, yalnız tamamlayır, odur ki, bəzi hallarda (xüsusilə məmulatın daha məsul hissələrinin yoxlanılması üçün) bir neçə üsuldən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Məs., odadavamlı ərintilərdən hazırlanan qaz-turbin mühərriklərinin monokristal kürəklərində tökmənin daxili qüsurlarını və səthlərdəki çatları üzə çıxarmaq məqsədilə rentgen defektoskopiyası və kapilyar defektoskopiya tətbiq edilir.

Material və məmulatların strukturundakı defektlərin qeydiyyatı nüfuzədi şüalardan, sahələrdən və maddələrdən istifadəyə əsaslanır; optik, radiasiya, maqnit, elektrik, radiodalğalı, akustik (bax *Akustik nəzarət*) və s. üsullarla, xüsusi cihazlar (*defektoskoplar*) vasitəsilə aparılır; məmulatın xassələri və strukturunu rentgen şüaları, infraqırmızı və qammaşüalarla, radio dalğaları, ultrasəs rəqsləri, elektrostatik və maqnit sahələri ilə təsir göstərməklə öyrənilir. Ən sadə nəzarət üsulu olan optik D.-da məmulatın səthi vizual (gözlə), yaxud optik cihazlar (xarici səthlər lupa və mikroskop, daxili səthlər isə dioptr borusu) vasitəsilə yoxlanılır. Radiasiya D.-sı yoxlanılan məmulatın materialına nüfuz edən şüaların qeydiyyatına, infraqırmızı D. (istilik D.-sı) cismin səth temp-rununun strukturunun qeyri-bircinsliyindən, stasionar və qeyri-stasionar sahələrdə olan defektlərdən asılılığına əsaslanır. Defektləri aşqara çıxarmaq üçün materialın səthi infraqırmızı şüalar ilə (termistor, piroelektrik vasitəsilə) skanirlənir; məmulatdakı defektli sahələr istilik axımının istiqamətini dəyişir. Temp-amilinə görə bu üsuldən iş prosesində temp-ru dəyişən (qızan) məmulatların yoxlanılmasında istifadə edilir. Radiodalğalarla D. ilə polad təbəqə, çubuq və məftillərin hazırlanma prosesində səthi defektlər aşqara çıxarılır, onların ölçü və keyfiyyətinə nəzarət edilir, dielektrik örtüyünün qalınlığı ölçülür. Triboelektrik D. müxtəlif tərkibli, yaxud eyni tərkibli, lakin müxtəlif sıxlıqlı iki materialın sürtünməsi zamanı meydana çıxan e.h.q.-nin ölçülməsinə əsaslanır; bir neçə ərintinin markalara görə çeşidlənməsində tətbiq edilir.

İncəsənət əsərlərinin (bədi rəsmlər, heykəllər, tarixi abidələr, arxitektura qurğuları) ekspertizası, diaqnostikası və tədqiqi üçün aparılan D. üsulları dağılma

ələmətlərini ilkin mərhələdə aşkara çıxarmağa və mədəni irs obyektlərinin itməsinin qarşısını almağa kömək edir. D. həmçinin əsərlərin yaranma tarixini təyin etməyə, rəsəmlərin və memarların əvvəllər məlum olmayan işlərini aşkarlamağa imkan verir.

D. üsulları antiterror və antikriminal fəaliyyət sahələrində də vacib əhəmiyyət kəsb edir. Bu üsullar əsasında hazırlanan yoxlama sistemləri əhalinin kütləvi toplaşma yerlərində (d.y. vağzalları, aeroportlar, dəniz və çay portları) gizli və qanunla qadağan edilmiş material və texniki qurğuları aşkar etmək məqsədilə sənəşinləri, baqajları, yükləri və nəql.-ı yoxlamaq üçün istifadə olunur.

D. mövcud olan və əvvəllər mürəkkəbliyi səbəbindən istifadə olunmayan üsulların (ultrasəs-tomografiya, rəqəmli rentgenoqrafiya, interferometriya və s.) təkmilləşdirilməsi, həmçinin intellektual materiallar və obyektə qoşulan nəzarət sistemlərinin tətbiqi yolu ilə dinamik inkişaf edir. Bax həmçinin *Elektrik defektoskopiyası, Elektrostatik defektoskopiyası, İnduksiya defektoskopiyası, Kapilyar defektoskopiyası, Maqnit defektoskopiyası, Radiodalğalarla defektoskopiyası, Radiasiya defektoskopiyası, Rentgen defektoskopiyası, Ultrasəs defektoskopiyası.*

DEFİBRATOR (de... + lat. fibra – lif) – sellüloz-kağız sənayesində oduncaq kütləsi almaq üçün aparat. Oduncaq kütləsi mişarlanmış ağac tullantılarından və oduncaq parçalarından alınmış talaşaların (yonqarın) 1–1,2 MPa təzyiqdə, 165–175°C temp-rda sürtülüb əzilməsi ilə hazırlanır. D.-un işlək orqanı tərənəməz və hərəkətli (mütəhərrik) metal disklərdir. Material disklər arasında sürtülüb oduncaq kütləsinə çevrilir. D.-un məhsuldarlığı sutkada 20 t-a qədərdir.

DEFİBRER (fr. défibreur, de... + lat. fibra – lif) – sellüloz-kağız istehsalında ağac materialların fırlanan abraziv daşların səthlərinə sürtülməsi yolu ilə ağac kütləsi hazırlayan maşın. Ağac materialı abraziv daşa sıxan mexanizmin quruluşundan asılı olaraq D.-lər dövrü (hidravlik, mağazalı) və fasiləsiz (zəncirli, vintli, dairəvi) işləyən olur. Fasiləsiz işləyən zəncirli D.-lər daha geniş yayılmışdır; ağac materialı şaxtaya yüklənərək zəncirlə hərəkət edən daşa sıxılır. D.-in məhsuldarlığı zəncirə verilən hərəkət sürətindən asılıdır.

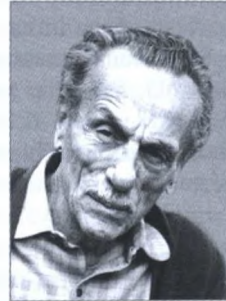
D.-in əsas işçi orqanları silindrik formalı abraziv daşdır; əsasən, kvars, korund və karborund dənələrindən olan (se-

ment, keramika, yaxud başqa bitişdiricili) süni daşlardan (diametri 1500–1800 mm, eni təqr. 1400 mm) istifadə edilir. Daşın abraziv dənələrinin təsiri altında oduncaq liflərə ayrılır. D. həmçinin, daşın səthinin emalı (hamarlama, kərtmə) üçün aparat, oduncağın daşa sıxılma dərəcəsini avtomatik tənzimləyən mexanizm, daşı soyudan və onun səthindən oduncaq kütləsini təmizləyən çiləyici qurğular, daşın daldırıldığı (50–70 mm-ə qədər) və əmələ gələn ağac kütləsinin töküldüyü (sonra kütlə növlərə ayrılır) su vannası ilə təchiz olunur.

Ağac tirləri fırlanan diskşəkilli daşların köməyiylə xırdalayan və sürtərək toz halına salan ilk D. 19 əsrin ortalarında alman mühəndisi H.Fölter tərəfindən konstruksiya edilmişdir.

DEFİBRİLİYATOR (de... + lat. fibrillatio – əzələ liflərinin cəld yığılması) – ürəyin defibrilyasiyası (ürəyin aritmiyasının bir neçə növünün aradan qaldırılması) üçün aparat; aritmiyanı aradan qaldırmaq üçün miokarda yüksək gərginlikli (7000 V-adək) elektrik cərəyanının tək-tək, qısamüddətli (3–7 m/san) impulsları ilə təsir göstərilir. Ürək ritminin pozulmasının ağır formalarında, ürək fəaliyyətinin özü bərpa olunmadığı hallarda D.-dan istifadə edilir. 1980-ci illərdən elektrokardiostimulyatorların implantasiyasına analogi olaraq uzunmüddətli (4–6 ilədək) implantasiya edilən D. tətbiq edilir.

DE FİLİPPO Eduardo (təxəllüsü; əsl soyadı Passarelli) (24.5.1900, Neapol – 31.10.1984, Roma) – italyan dramaturqu, rejissor, aktyor. Aktyor E. Skarpettanın oğludur; 1904–10 illərdə onun truppasının tamaşalarında ("Geyşa" və s.) kiçik rollar ifa etmişdir. 1910–20-ci illərdə E.Altieri, P.Villani və b.-nin truppalarında oynamışdır. 1931 ildə qardaşı Peppino və bacısı Titina ilə birgə Yumor teatrının əsasını qoymuş, burada L.Pirandellonun, eləcə də öz pyeslərini səhnələşdirmişdir. 1954 ildə De F. 2-ci dünya müharibəsi zamanı dağıdılmış "San-Ferdinando" Neapol teatrını bərpa edərək, görkəmli italyan aktyorlarını dəvət etmiş və "Skarpettiana" truppasını yaratmışdır; teatrda 19 əsr dialekt teatrının pyesləri oynanılmışdır.

1932 ildən kinoda çəkilmişdir ("Fraklı üç kişi", "1953 ilin Traviatası", "İspaniya meydanından olan qızlar", "Neapol qızı" və s.). Kinorejissor kimi debütü 1939 ildə olmuşdur ("Kəndə ulduz düşdü"); De F.-nin yaradıcılığı *neorealizm* poetikasına əsaslanmışdır ("Kabuslar", 1954; "Fortunella", 1958 və s.). 1955 ildən televiziya işləmişdir. 1959 ildən opera tamaşaları, o cümlədən C. Rossininin "Məhək daşı" (Milan, "Pikkola Skala") və D.D. Şostakoviçin "Burun" (Florensiya, "Musiqili may" festivalı) operalarını hazırlamışdır. Roma Un-tində dərs demişdir. 1981 ildə ömürlük senator seçilmişdir.

Dramaturq kimi debütü 1920-ci illərin əvvəllərində olmuşdur. İtalyan ədəbi dilində və Neapol dialektində yazılmış 55 komediyanın müəllifidir. İlk əsərlərində ("İnsan və centlmen", 1922 və s.) fars və *del arte komediyası* elementləri birləşir. "Kupuellonun evində milad bayramı" (1931) müharibəyə qədərki dövrdə yazdığı ən mühüm əsəridir. Müharibədən sonra İtaliyada sosial tənəzzül fonunda ənənəvi ailə formasının böhranı mövzusu "Milyonçu Neapol" (1945 ildə tamaşaya qoyulmuşdur; 1950 ildə müəllif tərəfindən ekranlaşdırılmışdır) və "Filumena Marturano" (1947; 1951 ildə müəllif tərəfindən; 1964 ildə isə V.De Sika tərəfindən "İtalyansayağı nikah" adı ilə ekranlaşdırılmışdır) pyeslərində inkişaf etdirilmişdir. "De Pretore Vinçenso" (1957) pyesi süjetinə görə Ç. Çaplinin "Balaca" filmi ilə səsləşir. De F. komediyalarında çox vaxt "teatrda teatr" priyomundan istifadə etmişdir ("Böyük maqiya", 1948; "Komediya sənəti", 1965; "Silindr", 1966; "İmtahanlar heç vaxt qurtarmır", 1973). De F.-nin digər pyesləri arasında *Mazanyello* üsyanı haqqında "Tommazo D'Amalfi" (1963) tarixi müzikli də var. U. Şekspirin "Firtına" dramının Neapol dialektinə tərcüməsi (1984) De F.-nin son yaradıcılıq işidir. "İnsan və centlmen" və s. pyesləri S. Vurğun ad. Azərb. Dövlət Rus Dram Teatrında oynanılmışdır. "Kabuslar" pyesi Azərb. Dövlət Akademik Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur (2011).

Əsərləri: Cantata dei giorni dispari. 6 ed. Torino, 1995. Vol. 1 – 3; Cantata dei giorni pari. 5 ed. Torino, 1998.

DEFİNİSİYƏ (lat. definitio – təsvirtmə, izahetmə) – hər hansı anlayışın onun ən mühüm əlamətlərini ehtiva edən qısa tərif.

DEFİSİT (lat. deficit – çatışmır), qıtlıq – 1) nəyinsə çatışmaması, nədəsə əskiklik, qıtlıq (məs., əmtəə D.-i); 2) itki, xərcin gəldirən (məs., büdcə D.-i) çox olması.

Əmtəə D.-i verilmiş qiymət şəraitində tələbin həcmi təklifin həcmi üstələdiyi bazar vəziyyətidir. Əmtəə D.-inin davamlı vəziyyət kimi mövcudluğu pul qiymətlərinin nadir nemətləri rəqib alıcılar arasında bölüşdürmək funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyi halda mümkündür. Planlı iqtisadiyyat şəraitində aşağı qiymətlərin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi D.-in yaranmasına səbəb olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Əmtəə D.-inin yaranması ya nadir keyfiyyət xüsusiyyətləri olan və məhdud sayda istehsal edilən əmtəələr (daimi əmtəə D.-i), ya da kütləvi tələbat mallarının təchizatında fasilələrlə əlaqədar yaranan əmtəə D.-i (müvəqqəti) mümkündür. Bundan savayı, istehsalçılar və ticarət müəssisələri tərəfindən bu və ya digər əmtəəyə olan tələbin stimullaşdırılması məqsədilə onun satışının gecikdirilməsi də müvəqqəti Əmtəə D.-i növlərindən biridir.

DEFLEKTOR (lat. deflectere – kənar etmək, çəkmək) – 1) sorucu quruluş; müxtəlif yerləşmələrdən, otaqlardan (həmçinin d.y. vaqonlarından) çirkli havanın sorulması üçün borunun və ya şaxtanın xarici (yuxarı) hissəsinin ucunda yerləşdirilir. Bəzən D. otaqlara (yerləşməyə) hava vermək üçün də (məs., gəmilərdə) işlədilir. D.-un iş prinsipi hava axınının (küləyin) üfurmə enerjisindən istifadəyə əsaslanır. Əsasən, vərəqşəkilli metaldan (poladdan), bəzən də beton, asbestsement və s. materiallardan hazırlanır. D. elə quraşdırılmalıdır ki, küləyin istənilən istiqamətində borunun ağzında ha-

Müxtəlif baca deflektorları.

vanı sora biləcək seyrəkləşmə yaransın; borunun ucu atm. yağıntılarında qorunmalıdır; 2) maqnit kompaslarının *deviasiyası* ölçmək və ya aradan qaldırmaq üçün cihaz; 3) s a p d r i c i – səpələnən cisimlərin, səs və elektromaqnit dalğalarının, maye və qaz axınlarının istiqamətini dəyişmək üçün tərtibat. D. aviasiya mühərriklərində (mühərrikin qızmış elementlərini hava ilə soyutma sistemlərində), o cümlədən qaz-turbinli aviasiya mühərriklərinin turbinlərində və hava ilə soyudulan porşenli mühərriklərin silindrinə geniş tətbiq olunur.

DEFLEQMATOR (de... +yun. φλέγμα – rütubət) – distillə və ya rektifikasiya ilə ayrılan maye buxarını qismən, yaxud tam mayələşdirən (kondensasiya edən) aparat. Sənayedə və laboratoriya təcrübəsində istifadə edilir. *Rektifikasiya qurğusunda* distillə edilən mayenin nisbətən yuxarı temp-rlərdə qaynayan komponentləri D.-da qismən mayələşib (fleqma) yenidən kolona tökülür, bu da müxtəlif temp-rlərdə buxarlanan komponentlər qarışığının fraksiyalara daha yaxşı ayrılmasına (de f l e q m a s i y a prosesi) kömək edir. D.-un quruluşu, adətən, borulu soyuducunun quruluşu kimidir. D. rektifikasiya kolonunun yuxarısında qoyulur. D.-un yaxşı işləməsi üçün əsas şərt aşağıdan ona daxil olan distillə buxarlarının D.-da mümkün qədər kiçik sürətlə hərəkət etməsidir.

DEFLORASIYƏ (lat. defloratio, hərfi – güllü dərmək) – bəkarlikdən məhrum olma; əsasən, qızlıq pərdəsinin cinsi əlaqə ilə baş verən cırılması. D., instrumental müayinə, əxlaqsız hərəkətlər, onanizm zamanı da ola bilər. Adətən, cüzi ağrı və zəif, tez kəsilən qanaxma ilə müşayiət olunur. Qızlıq pərdəsinin zədələnmə dərəcəsi onun formasından, elastikliyindən və qadın ilə kişi cinsiyyət orqanlarının nisbətindən asılıdır. "D." anlayışı cinsi cinayətlərlə əlaqədar ekspertizalar zamanı əhəmiyyətlidir.

DEFLYASIYƏ – əmtəə, xidmət və istehsal amillərinin qiymətlərinin davamlı enməsi, *inflyasiyaya* əks anlayış. Məcmu tələb və ya təklif şoku (bax *İqtisadi şok*) D.-yə səbəb ola bilər. Qiymətin birinci halda enməsi əmtəə və xidmətlərə tələbin enməsi və istehsalın ixtisarı ilə eyni zamanda baş verir, ikinci halda o, istehsalın artması ilə əlaqədar olur. D. məcmu təklifin məcmu tələbi üstələməsindən, mərkəzi bankın siyasəti nəticəsində pul kütləsinin ixtisarından, büdcə profisitindən, xarici tələbin azalmasından, milli valyuta

məzənnəsinin çox artmasından bilavasitə törənə bilər.

Əmtəə təklifinin pul təklifinə nisbətən üstələyici artımı D.-nin ən çox rast gəlinən səbəbidir. Əgər pula olan tələbin artımı pul təklifinin artımını qabaqlayırsa, bu zaman faiz dərəcəsi yüksəlir, investisiya tələbi və qismən də istehlakçı tələbinin, əməy tələbin ixtisarı baş verir və nəticədə, əməkhaqqı səviyyəsi və qiymətlər azalır. D.-dan kreditör qazanır, borçlular itirir, ümumiyyətlə o, müflisləşmələrin sayının artmasına aparır.

19 əsrin 2-ci yarısında qızıl standartının fəaliyyət göstərdiyi və qızıl hasilatının həcmi ilə müəyyən olunan pul təklifinin məhdudluğu səbəbindən pula artan tələb ödənilmədiyi üçün D. tez-tez baş verirdi. D.-nin ən dağıdıcı nəticələri Böyük depressiya dövrünə (1929–33) təsadüf etmişdir. Son dövrlərdə D. Yaponiya (1998–2003) və Çində (1998–99 və 2002) müşahidə olunmuşdur.

D. ilə mübarizədə büdcə-vergi və pul-kredit siyasətinin stimullaşdırıcı tədbirlərini (dövlət xərclərinin artması, vergilərin azaldılması və pul kütləsinin artırılması) tətbiq edilə bilər, lakin bu zaman inflyasiya nəticələrindən yayınmaq zəruridir. **DEFLYASIYƏ** (lat. deflatio – üfurmə, sovrurma) – süxurların aşınma məhsulunun (toz, qum) külək vasitəsilə sovrulub başqa yerə aparılması. Bax *Eol relyef formaları* məqaləsinə.

DEFÓ (Defoe) Daniel (təqr. 1660, Kriplgeyt – 26.4.1731, Murfilds) – ingilis yazıçısı, publisist. Xırda ticarətlə məşğul olan presviterian ailəsində doğulmuşdur.

Kollec bitirmişdir; kommertiya fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Kral II Yakova qarşı üsyana tərəfdar çıxmış, ingilis taxt-tacına gətirilmiş Niderland hökmdarı III Vilhelm Oranlının mənafeyini müdafiə etmişdir; parlamentdə növbə ilə bir-birini əvəz edən torilər və viqlər partiyaları ilə işləmiş, mühafizəkar hökumətin gizli xəfiyyəsi olmuşdur. Ədəbi fəaliyyətə publisist kimi başlamışdır. "Layihələrə dair təcrübə" (1697) pamfletində D. burjuva münasibətlərinin təşəkkülünə, özəl təşəbbüsün inkişafına kömək edən iqtisadi və sosial islahatlara dair təkliflər irəli sürmüşdür. "Əsl ingilis" (1701) mənəzüm-pamfletində

Hannover sülaləsini Stüartlar tərəfdarlarının hücumlarından müdafiə etmiş, ingilis zadəganlarının millətçiliyini pisləmişdir. Anqlıkan kilsəsinin siyasəti əleyhinə yönəlmiş "Dissidentlərə divan tutmağın kəsə yolu" (1702) pamfletində etiqad azadlığını müdafiə etdiyinə görə rüsvayçılıq dirəyinə məhkum olunmuşdu; həbsxanada olarkən mətbuat və söz azadlığını müdafiə edən "Rüsvayçılıq dirəyinə himn" (1703) odasını yazmışdır. D. "Review" (1704–13) dövrü nəşrinin redaktoru olmuş, pamflet və siyasi şərhlərinin çox hissəsini orada dərc etdirmişdir. D.-nin ən məşhur əsəri olan "Robinzon Kruzonun həyatı və qəribə macəraları" (1719) matros A. Selkirkə bağlı real əhvalatlar əsasında yazılmışdır; romanda müxtəlif janrların – avtobiografik roman, səyahətnamə və siyasi traktatın xüsusiyyətləri birləşir. Əsərdə D. ilk dəfə ingilis ədəbiyyatına üçüncü təbəqəni təmsil edən burjuva obrazını gətirmişdir. Kruzonun hekayəti "Robinzon Kruzonun sonrakı macəraları" romanında davam etdirilmişdir. D.-nin digər əsərləri arasında "Süvarinin qeydləri" (1720), "Kapitan Sinqlton" (1720) macəra romanları, həmçinin "Moll Flendersin uğurları və bədbəxtliyi" (1722), "Roksana" (1724) romanları və s. var. "Robinzon Kruzonun həyatı" romanı hələ 1909 ildə A. Şaiq tərəfindən Azərb. dilinə tərcümə edilmişdir.

Əsərləri: Writings on travel, discovery and history. L., Brookfield, 2001 – 2002; Vol. 1 – 8: Robinzon Kruzo. B., 2004.

DEFOLİANTLAR (*de...* + lat. folium – yarpaq) – yığımdan qabaq k.t. bitkilərinin yarpaqlarını tökmək üçün işlədilən kimyəvi vasitələr. D.-a güclü təsirə malik kontaklı *herbisidlər* aiddir: fosfor-üzvi birləşmələrin törəmələri (qlifosat, ammonium-qlüfosinat); heterotsiklik birləşmələrin törəmələri, məs., dipiridil (dikvat). Onlar sulu məhlul və digər preparat formaları şəklində tətbiq edilir. Məhsul yığıma bir neçə gün qalmış D. ilə defoliasiya aparılır. D. yarpaq saplağında aralayıcı qatın əmələ gəlməsini stimullaşdıraraq onların tökülməsini tezləşdirir. Fotosintez məhsullarının vegetativ orqanlardan generativ orqanlara intensiv axını yetişməni sürətləndirir, məhsuldarlığı və becərilən bitkilərin keyfiyyətini yüksəldir. Bitkilərdə yarpaqların olmaması pambıq, çəltik, kartof, günəbaxan və s.-nin mexanikləşdirilməsinə asanlaşdırır.

DEFOMETR (*deformasiya + metr*) – kauçuk və rezin qarışığının sərtliliyini

("defo-sərtlilik"), eləcə də elastik bərpa olunmasını ("defo-elastiklik") təyin edən cihaz.

DEFORMASIYA, bərk cisimlərdə (lat. deformatio – pozulma, təhrifedilmə) – cismin hissəciklərinin nisbi vəziyyətinin dəyişməsi; hissəciklərin forma və ölçülərinin təhrif edilməsinə və aralarındakı qarşılıqlı təsir qüvvələrinin dəyişməsinə, yəni gərginliyin (bax *Mexaniki gərginlik*) yaranmasına səbəb olur. Bərk cismin D.-sı xarici mexaniki qüvvələrin təsiri və həcmnin dəyişməsi ilə bağlı faza çevrilmələrinin, istilikdən genişlənmənin, maqnitlənmənin (maqnitostriksiya effekti), elektrik yükünün (pyezoelektrik effekti) meydana çıxmasının nəticəsidir. Cisimlərin D.-sının sadə növləri dartılma (*sıxılma*), sürüşmə, *əyilmə*, *burulmadır*. Əksər hallarda müşahidə olunan D. eyni zamanda bir neçə növ D.-nin kombinasiyasından ibarət olur. Son nəticədə D.-ni iki sadə növə: dartılma (sıxılma) və sürüşmə D.-lərinə ayırırlar. Cismin hər bir nöqtəsinin yerdəyişmə vektoru məlum olduqda, onun D.-sı birqiymətli təyin edilir.

Qüvvənin təsiri kəsildikdən sonra D. yox olarsa, ona elastik, tam yox olmazsa isə plastik D. deyilir. Elastik D. Huk qanununa (bax *Huk qanunu*) tabe olduqda xətti, elastik D. və yaranan gərginlik arasındakı asılılıq qeyri-xətti olduqda qeyri-xətti adlanır.

Kristallarda elastik D. düyünlər arasındakı məsafənin dəyişməsi və atomların düzülüş qaydası dəyişmədən kristal qəfəsin təhrif edilməsi zamanı baş verir. Qüvvənin təsiri kəsildikdən sonra, əvvəlki konfigurasiya bərpa olur (bax *Elastiklik*).

Plastik D. kristal cisimlərdə, onların nöqtəvi, xətti və həcmi defektlərinin (*dislokasiyaların, vakansiyaların* və b.) hərəkəti ilə həyata keçirilir. Bütün real bərk cisimlər D. zamanı plastiki xassələrə malikdir. Elastiklik nəzəriyyəsində edildiyi kimi, bəzi şərtlər daxilində cisimlərin plastik xassələrini nəzərə almamaq olar. Qüvvənin təsiri müəyyən həddi (plastiki deformasiya nəzərə alınmayan dərəcədə olan) keçmədikdə bərk cismi kifayət qədər dəqiqliklə elastik saymaq olar.

Ən sadə D. bunlardır: hər hansı elementin (məs., biricins silindrik çubuğun) nisbi uzanması $\varepsilon = (l - l_0)/l_0$, burada l – elementin D.-dan sonrakı uz., l_0 – başlanğıc uz.-dur və sürüşmə – bir nöqtədən çıxan və D.-ya qədər qarşılıqlı perpendikulyar olan elementlər arasındakı bucağın dəyişməsi. Ümumiyyətlə, üçölçülü halda D. altı sərbəst komponentli ikitərtibli

simmetrik tenzorla təyin edilir.

$$\varepsilon_{ii} = \frac{\partial u_i}{\partial x_i}$$

komponentləri ($i=1,2,3$; u_i – yerdəyişmə vektorunun x_i koordinat oxu üzərindəki proyeksiyasıdır) x_i oxuna paralel olan deformasiyanı (ε_{ii} müsbət olduqda x_i oxu boyunca dartılma, ε_{ii} mənfi olduqda isə sıxılma) göstərir.

$$\varepsilon_{ik} = \frac{1}{2} \left(\frac{\partial u_i}{\partial x_k} + \frac{\partial u_k}{\partial x_i} \right)$$

komponentləri (burada $i, k=1,2,3$; $i \neq k$), tərəfləri başlanğıcda x_i və x_k oxlarına paralel olan bucağın D. zamanı dəyişikliyə uğramasını (yəni, sürüşmə D.) göstərir.

D. əsasən tenzometrlə ölçülür. Optik, rentgenoqrafik, lakortmə üsullarından da istifadə edilir.

DEFORMASIYA OLUNMUŞ NÜVƏLƏR – əsas halında sferik formadan fərqlənən atom nüvələri. D.o.n. anomal böyük elektrik kvadrupol momentlərinə malikdir. D.o.n. haqqında təsəvvür 1930 illərdə nüvələrin bölünməsinin öyrənilməsi və nüvələrin kvadrupol momentlərinin ölçülməsi sayəsində meydana gəlmişdir. Yalnız 1955 ildə dövrü zolaqlar sistemini əmələ gətirən D.o.n.-in həyəcanlanma hallarının spektrləri müşahidə edildikdən sonra onun mövcudluğu təsdiq olundu. Bu spektrlərin simmetriya xassələri əksər nüvələrin əsas halda simmetriya oxu boyunca dartılmış fırlanma ellipsoidi formasında olmasını təsdiq edir.

Nüvələrin deformasiyası, nüvənin təbəqəli quruluşu ilə bağlı olan kvant effektidir (bax *Nüvənin təbəqəli modeli*). Neytron və proton təbəqələri ilə tam dolmuş nüvələr sferik olur. Sferik formadan kənaraçıxmaya, dolmuş təbəqələrin xaricində anizotrop orbitlər üzrə hərəkət edən nuklonlar səbəb olur.

Təbəqəli effektlər, həmçinin ifrat deformasiya olunmuş həyəcanlı halların da mövcudluğuna səbəb olur, bu zaman nüvə, oxlarının nisbəti 2:1:1 olan ellipsoid formasında olur. Bu hallar ilk dəfə olaraq ağır nüvələrin bölünməsi prosesində, 1980 illərdə isə kimyəvi elementlərin dövrü sisteminin müxtəlif oblastlarındakı nüvələrdə müşahidə edilmişdir.

Ellipsvarı aksial deformasiyalı nüvə təcrübədə ölçülən Q momenti ilə aşağıdakı düsturla əlaqəli olan Q_0 daxili elektrik kvadrupol momenti ilə xarakterizə olunur:

$$Q = \frac{I(2I-1)}{(I+1)(2I+3)} Q_0,$$

burada $I = \hbar$ Plank sabiti vahidlərində nüvənin spinidir. Kiçik deformasiyalarda $Q_0 = (3e/\sqrt{5\pi})ZR_0^2\beta$, burada e – elementar yük, Z – e vahidlərində nüvənin yükü, $R_0 = r_0 A^{1/3}$ ($r_0 = 1,2 \cdot 10^{-13}$ sm, A – nüvədə nuklonların sayı) – nüvənin orta kvadratik radiusu, β – kvadrupol deformasiyanın parametridir. Əksər D.o.n. üçün əsas halda $\beta \approx 0,2-0,3$ -dür ki, bu da dolmuş təbəqələr xaricindəki nuklonların onların tam sayına nisbətində bərabərdir. Nüvənin həqiqi forması fırlanma ellipsoidindən azacıq fərqləndiyinə görə kvadrupolla yanaşı, daha yüksək tərtibli aksial deformasiyanı nəzərə almaq lazımdır.

DEFORMASIYA VAKUUMMETRİ – *vakuummeter* növü; iş prinsipi təzyiğin həssas elementin (membran, silfon, spiral borucuq və s.) deformasiyasından asılılığına əsaslanır. D.v.-nin göstəricisi qazın növündən asılı deyil. D.v., adətən, 10^{-3} Pa-dan böyük təzyiqləri ölçür.

DEFREMERİ (Defremery) Şarl Fransua (8.12.1822, Nor-Pa-de-Kale, Kambre – 18.8.1883, Yuxarı Normandiya, Sen-Valeri-an-Ko) – fransız şərqşünası. Fransa Asiya Cəmiyyətinin, Əlyazmalar və Bədii Ədəbiyyat Akademiyasının üzvü, Peterburq EA-nın m. üzvü (1860) olmuşdur. Əsasən, Şərq tarixinə dair əsərləri araşdırmışdır. *İbn Battuta*, *İbn al-Əsir*, *Mirxond*, *Xəndəmir*, Həmdullah *Qəzvini* və Ata Məlik *Cüveyninin* əsərlərindən fransız dilinə tərcümələr etmişdir. *Cağatay dilinə* dair tədqiqatları var.

DE FRİZ (De Vries) Hüqo (16. 2. 1848, Harlem – 21. 5. 1935, Lüntern) – Hollandiya bitki fizioloqu, genetik, REA-nın əcnəbi m. üzvü (1924), SSRİ EA-nın fəxri üzvü (1932). 1866–71 illərdə Leyden, Heydelberq və Vürsburq universitetlərində oxumuşdur. 1878–1918 illərdə Amsterdam Universitetinin prof.-u olmuşdur. 1918 ildə istefaya çıxmış və Lünterndəki malikanəsində şəxsi laboratoriyasında tədqiqatlarını davam etdirmişdir. Hüceyrələrdə osmos təzyiqini təyin etmək üçün plazmolitik üsul və izotonik əmsallar haqqında təlim işləyib hazırlamış, bitkilərin hərəkəti, hüceyrə protoplazmasının quruluşu haqqında bir sıra

əsərlər, mədəni bitkilərin seleksiyasına dair xülasələr dərc etdirmişdir. 1889 ildə hüceyrədaxili *pangenezisin* hipotezini irəli sürmüş, irsiyyətin maddi diskret vahidləri haqqında olan fikirlərin dürüst ifadəsini vermişdir ki, sonralar bunları genlər adlandırmışlar. *Q. Mendelin* qanunlarını təkrar kəşf etmişdir (1900; K.E. *Korrens* və E. *Çermak-Zeyzeneq* olmadan). Enotera bitkisinin dəyişkənliyinin çoxillik müşahidələri əsasında təkamülün mutasiya nəzəriyyəsini (1901–1903) yaratmış və burada özünün təşəkkülü üçün təbii seçmənin təsirlərinə ehtiyacı olmayan növ dərəcələri formalarının dərhal yaranmasına gətirib çıxaran mutasiya dövrlərində iri və sıyrıqlı irsi dəyişkənliklərin əsas rol oynadığını göstərmişdir (S.İ. *Korjinski* də oxşar nəticələr əldə etmişdi). Lakin tezliklə aydın oldu ki, onun müşahidə etdiyi dəyişkənliklər mutasiya deyil, xromosomların yenidən qurulmasında heteroziqotların ayrılmasının (qopmasının) nəticəsidir. Buna baxmayaraq Korjinski–De Friz fikirləri mutasiya prosesləri nəzəriyyəsinə başlanğıc verərək, genetikənin əsasını qoydu.

Əsəri: Untersuchungen über die mechanischen Ursachen der Zellstreckung, ausgehend von der Einwirkung von Salzlösungen auf den Turgor wachsender Pflanzenzellen. Lpz., 1877.

Əd. Голубовский М. Д. Век генетики: эволюция идей и понятий. СПб., 2000.

DEFROSTER (*de...* + ing. frost – şaxta) – 1) soyuducuda quraşdırılan qızdırıcı sistemli və güclü hava dövrənli kamera; yumurta, meyvə və s. məhsulların soyuducudan boşaldılması ərəfəsində cüzi qızdırılması və qurudulması üçündür. 2) Avtomobildə külək şüşəsinin buz bağlamasının və tərləməsinin qarşısını almaq üçün quraşdırılan və şüşəyə isti hava üfürən qurğu.

DE FÜNES Lui – bax *Fünes* Lui de.

DE GEER Lui (18.7.1818, Östergötland, Finsponq – 24.9.1896, Kristianstad, Havnaskoq) – İsveç dövlət xadimi. İxtisasca hüquqşünasdır. 1858–70 və 1875–76 illərdə ədliyyə naziri, 1876–80 illərdə baş nazir və eyni zamanda ədliyyə naziri (1876–79) olmuşdur. 1853–54 və 1856–58 illərdə silki parlamentin üzvü (zadəganlardan) idi. 1863 ildə silki parlamentin seçkili rixsdaqla əvəz edilməsi layihəsini işləyib hazırlamışdır. De G.-in layihəsi dəyəri 1000 krondan yuxarı əmlaka sahib olanlara, yaxud icarəyə götürdüyü torpaq mülkiyyətinin dəyəri 6000 krondan yuxarı və ya illik gəliri 800 krondan çox olan şəxslərə seçki hüququnun verilməsi

ni nəzərdə tuturdu; seçkilər birinci palataya dolay, ikinci palataya birbaşa keçirilməli idi. De G.-in layihəsi zadəganların nümayəndələrinin müqavimətinə baxmayaraq silki rixsdaqların müqavimətinə qəbul edilmişdi (1866). 1867 ildə seçkili rixsdaqların birinci palatasına seçilən De G. 1888 ildə həmin palatanın deputatı olmuşdur. **DEGENERASIYA**, bioloji degenerasiya (lat. degenero – çəvrilmə, pozulma) – 1) morfologiyada hüceyrələrin parçalanması və orqanların yox olması, şəklinin dəyişməsi prosesi. Məs., çömçəquyuğun qurbağaya çevrilməsi zamanı quyuğun yox olması; 2) mikrobiologiyada əlverişsiz becərmə şəraitində birhüceyrəli orqanizm kulturasının yaşama qabiliyyətinin zəifləməsi; 3) təkamül təliminə "ümumi D." və "xüsusi D." anlayışları A.N. *Severtsov* tərəfindən daxil edilmişdir. O, təkamül prosesinin istiqamətlərindən biri olan, aktiv funksiyalı orqanların (hərəkət orqanları, duyğu orqanları, mərkəzi sinir sistemi) reduksiyası ilə səciyyələnən prosesi ümumi D., yaxud morfofizioloji reqres; passiv, lakin heyvanın sağ qalması üçün mühüm orqanların (cinsiyyət orqanları və mühafizə vasitələri olan örtüklər, müdafiə rəngi) inkişaf prosesini progressiv adlandırmışdır.

Şüahlıların, bir çox xərçənglərin, lentvari qurdların inkişafı ümumi D. prinsiplərinə əsasən getmişdir. Xüsusi D. zamanı orqanizmlərin tarixi inkişafı prosesində əcdadlarda olan orqanlar reduksiyaya uğrayır. Məs., ayaqsız kərtənkələlərdə ətraflar, başayaqlı molluskalarda çanaq. Orqanların reduksiyasına səbəb onların inkişafı və fəaliyyəti üçün zəruri şəraitin olmamasıdır; 4) patologiyada D. termini hüceyrələrin "degenerasiyası"nın mümkünlüyünü qəbul edən R. *Virxov* tərəfindən təklif edilmişdir. Müasir təbabətdə müəyyən edilmişdir ki, hüceyrələrdəki dəyişikliklər maddələr mübadiləsinin yerli və ümumi pozulmasından, yəni distrofiyadan asılıdır.

"DEGENERATİV İNCƏSƏNƏT" ("Entartete Kunst") – Üçüncü reyxin rəsmi ideoloji göstərişlərinə uyğun gəlməyən incəsənətin diffamasiyası məqsədilə nasist Almaniyası hökuməti tərəfindən təşkil edilmiş sərgi. Bu sərgidən əvvəl Karlsrue, Drezden və digər şəhərlərdə 1930-cu illərin əvvəllərindən alman *avanqardizminin* "tənəzzülünü", "kosmopolitizmini", "mədəniyyət bolşevizmini" nümayiş etdirən sərgilər keçirilmiş, həmçinin 1936 ildən

A.Hitlerin şəxsi göstərişi ilə İmperiya təsviri sənətlər palatasının prezidenti A.Siqlerin rəhbərliyi altında xüsusi komissiya “cırılan incəsənət” əsərlərini, ilk növbədə Avropa postimpressionizmi, fovizmi, dadaizmi, ekspressionizmi, kubizmi, abstraksionizmi və sürrealizminin böyük sənətkarlarının (o cümlədən V.Van Qoq, P.Qogen, P.Sezann, A.Matiss, F.Mark, O.Kokoşka, Q.Qros, P.Pikasso, M.Şaqal) əsərlərini müsadirə etmək məqsədilə Almaniya muzeylərində “təmizləmə” işləri aparılmışdı. Ümumilikdə 101 muzeydən 100-dən çox rəssamın təq. 16 min əsəri çıxarılmışdı; həmin əsərlərin bir qismi Lütserndə hərracda satılmış (1939), yaxud məhv edilmişdi.

“D.i.” sərgisi Y. Göbbelsin təşəbbüsü ilə 1937 ilin iyulunda Münxendə Arxeologiya in-tunun binasında təşkil olunmuşdu. Sərgiyə 650 müsadirə edilmiş əsər (E.Barlax, V.Baumeyster, O.Diks, O.Şlemmer, M.Ernst və b.) çıxarılmışdı. Bir çox eksponat alqaldıcı yazılarla müşayiət olunurdu (məs., “alman kəndliləri yəhudi tərzində”); soraq kitabçası nəşr edilmişdi. Sərgi hökumət üçün gözlənilməz olan populyarlıq qazanmışdı; 1941 ilin aprelinə qədər sərgi Almaniyanın digər şəhərlərində və Vyanada (1939) nümayiş olunmuş, təq. 3 mln. insan sərgiyə baxmışdı. Eyni vaxtda Münxendə “Ən böyük alman incəsənəti sərgisi” açılmışdı. Sərgidə Hitlerin şəxsən seçdiyi və G.Görinqin sadə xalqın qəbul edib anlayacağı (bax *Üçüncü reyxin incəsənəti*) “həqiqi” incəsənətə dair meyarlarına cavab verən təq. 900 əsər təqdim olunmuşdu. 1938 ilin mayında təşkil edilmiş və “bolşevizm musiqisini” (H. Eysler, P. Hindemit, A.Şönberq) nüfuzdan salan “Degenerativ musiqi” sərgisi kimi, “D.i.” sərgisi də Üçüncü reyxin mədəniyyət siyasətinin kulminasiyası olmuşdur.

DEGEYTER (Deje y t e r), Pyer (8.10.1848, Belçika, Gent – 26.9.1932, Paris yaxınlığında, Sen-Deni) – fransız bəstəkarı. Beynəlxalq proletar himni “İnternasional”ın müəllifi. Fəhlə ailəsində doğulmuşdur. Uşaqlıqdan Lill ş.-nin müəssisələrində işləmişdir. Xorda oxumuş, musiqi nəzəriyyəsini öyrənmişdir. Fəhlə partiyası Lill şöbəsinin təşkil etdiyi Lill “Fəhlə lirası” cəmiyyətinin xormeysteri olmuşdur. 1888 ildə cəmiyyət üçün *E.Pot-yenin* “İnternasional” şeirinə musiqi bəstələmişdir. Çap olunmuş not yazısında D.-in təkəf soyadı göstərilmişdi. Bundan istifadə edən D.-in əleyhdarları – onun qardaşı Adolfu mahının müəllifliyini öz

adına çıxmağa məcbur etmişdilər. Uzun sürən məhkəmə prosesindən sonra 1922 ildə ali apelyasiya məhkəməsi Pyer D.-in müəlliflik hüququnu təsdiq etmişdir. “Fəhlə sinfi, irəli”, “Kommunar”, “Oraq və çəkiç” və s. mahnıların da müəllifidir. **DE HAAS–ŞUBNİKOV EFFEKTİ** – bax *Şubnikov–de Haas effekti*. **DE HAAS–VAN ALFVEN EFFEKTİ** – maqnit qavrayıcılığının maqnit sahəsinin *H* intensivliyindən ossilyasiya asılılığı; metallarda və cırılmış yarımqeçiricilərdə 0 K-ə yaxın temp-rlarda müşahidə olunur. Bunu 1930 ildə V. de Haas və P. van Alfven müşahidə etmişlər. *Şubnikov–de Haas effekti* ilə eyni təbiətə malikdir: maqnit sahəsində elektronların hərəkətinin kvantlanması ilə şərtlənir. Ossilyasiya periodu (ΔH^{-1}) *Fermi-səthinin* kəsiyinin ekstremal sahəsi ilə (kvaziimpulsun *H* üzərində proyeksiyası üzrə) əlaqəlidir, ona görə də bu effektin tədqiqi onun forması haqqında informasiya almağa imkan verir.

DEHELMİNTİZASİYA (*de... + helmintlər*) – insan və heyvanların helmintozlardan müalicə olunmasına, ətraf mühitin helmint yumurtaları və sürfələri ilə çirklənməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş müalicə və profilaktik tədbirlər kompleksi; *devastasiyanın* bölməsi. D. *qurdqovan dərmanlarla* aparılır və sanitariya maarifi işi ilə, həmçinin yeni yoxumaların qarşısının alınmasına yönəldilmiş tədbirlərlə əlaqələndirilir. *Biohelmintlərlə* mübarizədə ətin və balığın *baytarlıq-sanitariya ekspertizası*, onların termiki emal mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Heyvanların D.-sında farmakoloji preparatların əlavə fiziki üsullar (məs., qoyunlarda senurus qovuqlarının cərrahi üsulla çıxarılması, qaramalın gözündən telyazilərin yuyulub təmizlənməsi və s.) da istifadə olunur. Baytarlıqda müalicəvi (məcburi), profilaktik və diaqnostik D. fərqləndirilir. K.t. heyvanlarının D.-sı planlı və spesifik olmalıdır.

DEHXARQAN – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında bölgə. Təbriz şəhristanıdadır. Eyniadlı bölgə mərkəzi Təbriz ş.-ndən 51 km c.-q.-dədir.

DEHXUDÁ (دهخدا) Mirzə Əli Əkbər xan Qəzvini (ədəbi təxəllüsü Dəexo) (? , 1879, Tehran – 26.2.1956, Tehran) – İran yazıçısı, alim, ictimai xadim. İran Akademiyasının üzvü (1940). 1905–11 illər İran inqilabı dövründə konstitusiyaya hərəkətinin iştirakçısı olmuş, 1906 ildən Tehrandə M.C. Şirazi və M.Q. Təbrizi ilə birgə “Suri-İsrafil” satirik qəzetini

nəşr etmişdir. D. Azərb. dilini öyrənmiş və “Molla Nəsrəddin”i oxumuşdur. C. Məmməd q uluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı D.-nin ictimai-siyasi görüşlərinin və yaradıcılıq üslubunun formalaşmasına güclü təsir göstərmişdir. M.Ə. Sabir poeziyasından öyrənmişdir. Atalar sözlərindən, zərbi-məsəllərdən və aforizmlərdən istifadə etməklə danışıq dilinə yaxın üslubda yazdığı kiçikhəcmli satirik hekayələri ilə fars ədəbiyyatında yeni janrın əsasını qoymuşdur. “Atalar sözü və zərbi-məsəllər” (c. 1–4, 1929–31), Biruni haqqında kitabın, 50 cildlik ensiklopedik “Lügətnamə” və s. əsərlərin müəllifidir. “Lügətnamə”də Azərb.-in coğrafiyası, tarixi, görkəmli alim, mütəfəkkir, şair, yazıçı, incəsənət və mədəniyyət xadimləri haqqında da məqalələr var.

Əd.: Ф а т е м и М. Жизнь и творчество Али Акбара Деххода. Тбилиси, 1975.

DEHİDRATASIYA, t i b d ə (ing. dehydration – susuzlaşma) – orqanizmin susuzlaşması; suyun miqdarının fizioloji normadan aşağı olması nəticəsində orqanizmdə baş verən patoloji vəziyyət. S ə b ə b i: su itirilməsi ilə əlaqədar olan xəstəliklər (çox tərləmə, arasıkəsilməz qusma, diurez, diareya), yaxud orqanizmə suyun lazımı miqdarda daxil olması. Kəskin qida çatışmazlığı da D. törədə bilər. S i m p t o m l a r ı: şiddətli susuzluq, sidiyin miqdarının azalması və tünd-sarı rəngdə olması, nadir hallarda tamamilə kəsilməsi, həddən artıq yorulma, zəiflik. Ağır formada şüurun dumanlanması, nəbz zəifləməsi, arterial təzyiqin düşməsi, sianoz. Orqanizmdəki suyun 10% itirilməsi zamanı qeyri-normal vəziyyət yaranır, 20–25% itirildikdə isə ölüm baş verir.

M ü a l i c ə s i: rehidratasiya, duz məhlulu içirmək. Nadir hallarda belə məhlulu içirmək əvəzinə burun-mədə zəndu vasitəsilə yeridilməsi və ya Ringer laktat məhlulunun (inyeksiya üçün Hartman məhlulu) venadaxili yeridilməsi tətbiq olunur. Ağır hallarda venadaxili rehidratasiya aparılır. Xəstəyə bulyon, meyvə şirəsi, qatıq və s. verilir. P r o f i l a k t i k a s ı: su itkisinə səbəb olan xəstəliklərin effektiv müalicəsi, isti və quru hava şəraitində işləyənlərə içmək üçün lazımı miqdarda duzlu su vermək, huşsuz

vəziyyətdə olan xəstələrin bədəninə parenteral yolla hər gün 1 l-ə qədər izotonik məhlul yeritmək.

DEHİDRATLAŞMA (*de... + yun. ὑδωρ – su*) – qeyri-üzvi və üzvi birləşmələrin molekullarından suyun eliminləşmə reaksiyası. D. termiki (adətən katalizator iştirakı ilə) və ya dehidratlaşdırıcı adlanan suayırıcı reagentlərin məs., P₂O₅, qatı H₂SO₄ təsiri ilə həyata keçir. Molekuldaxili və molekullarası D. ayırd edilir. Molekuldaxili D.-da doymamış və yaxud tsiklik birləşmələr məs., etanoldan etilen (C₂H₅OH→CH₂=CH₂+H₂O), sirkə turşusundan keten (CH₃COOH→CH₂=C=O+H₂O), γ-hidroksitürşülərdən laktonlar əmələ gəlir. Molekullararası D.-da kondensləşmə reaksiyasının məhsulları məs., etanoldan dietilefiri (2C₂H₅OH→C₂H₅OC₂H₅+H₂O), etilenqlikoldan dioksan, karbon turşularından onların anhidridləri alınır. Qeyri-üzvi birləşmələrin D.-sına turşulardan və ya metalların hidrosidlərindən onların oksidlərinin alınması misal ola bilər. D.-ya həmçinin “susuzlaşdırma” prosesləri – kristalhidratlardan kristallaşma suyunun, həmçinin adsorbsiya olunmuş suyun çıxarılması aiddir.

Əd.: Фь ю с о н Р. Реакции органических соединений. М., 1966.

DEHİDROGENAZALAR – substratdonordan hidrogen atomlarının qopması və onların akseptorlara ötürülməsi ilə gedən dehidrogenləşmə reaksiyalarını kataliz edən oksidoreduktaz sinfinin fermentləri. Akseptorlar adətən D.-in kofermentləridir: nikotinamidadenin dinukleotid (NAD), nikotinamidadenin dinukleotidfosfat (NADF), flavinadenin dinukleotid (FAD) və flavinmononukleotid (FMN). Hər növ hüceyrələrdə D. müxtəlif maddələrin metabolik çevrilmələri ilə əlaqədar oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarında iştirak edir. Bu halda reduksiya olunmuş akseptorların bəziləri (o cümlədən NADH, FADH₂) hüceyrələr tərəfindən, əsasən, enerji istehsalı üçün, digərləri (məs., NADFH) reduksiyaedici sintez proseslərində iştirak edir. Ən çox öyrənilmiş D.-a alkoholdehidrogenaza aiddir. Bəzi D. biosensor kimi tətbiq olunur (məs., qlükozanın qanda təyini üçün termofil bakteriyaların qlükozadehidrogenazası). Bir sıra D. insanın müxtəlif xəstəliklərinin diaqnostikasında istifadə edilir (məs., miokard infarktı zamanı qan zərdabında laktatdehidrogenazaların bəzi izoformların miqdarının artmasının təyini).

DEHİDROGENLƏŞMƏ – bax *Hidrogenləşmə*.

DEHİDROHALOGENLƏŞMƏ – üzvi birləşmələrin halogen törəmələrinin molekullarından hidrogenhalogenidin eliminləşmə reaksiyası; bu zaman karbon atomları arasında çoxqat rabitələr yaranır və ya tsikl qapanır. D. ilk dəfə 1830-cu illərdə Y. Libix və fransız kimyaçısı A.Reno tərəfindən həyata keçirilmişdir. D.-nin üstünlük təşkil edən istiqaməti *Zaytsev qaydası* üzrə müəyyənləşir. D. birli-ikili-üçlü halogen törəmələr sırası, həmçinin halogenin atom kütləsinin artması ilə asanlaşır.

D. prosesi qaz (radikal-zəncir mexanizmi üzrə) və ya maye (ion mexanizmi üzrə) fazada aparılır. D. qaz fazada 400–500°C temp-rda həyata keçirilir; temp-ru 50–150°C aşağı salmaq üçün inisiyatorlardan (məs., Cl₂), yaxud katalizatorlardan (BaCl₂, aktivləşdirilmiş kömür) istifadə edilir. D. maye fazada üzvi və qeyri-üzvi əsasların (spirt məhlullarında qələvilər, üçlü aminlər və b.) iştirakı ilə 20–80°C temp-rda həyata keçirilir. Sənayedə dehidroxlorlaşmadan daha çox vinilidenxlorid, vinilxlorid, trixloretilen və xlorprenin alınmasında istifadə olunur.

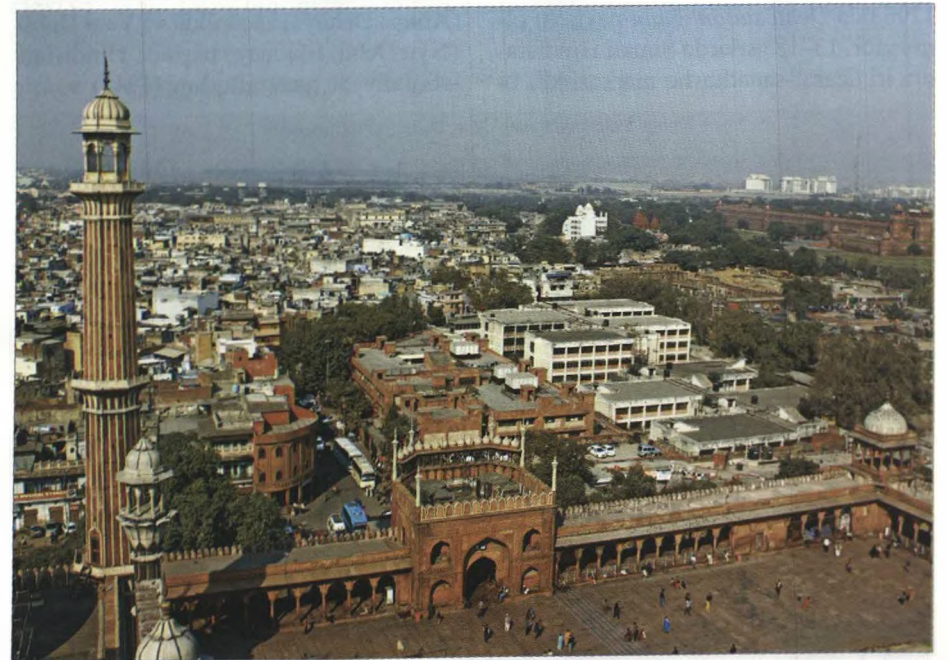
Əd.: Лебедев Н.Н. Химия и технология основного органического и нефтехимического синтеза. 4-е изд. М., 1988; Муганлинский Ф.Ф., Трергер Ю.А. и др. Химия и технология галогенорганических соединений. М., 1991.

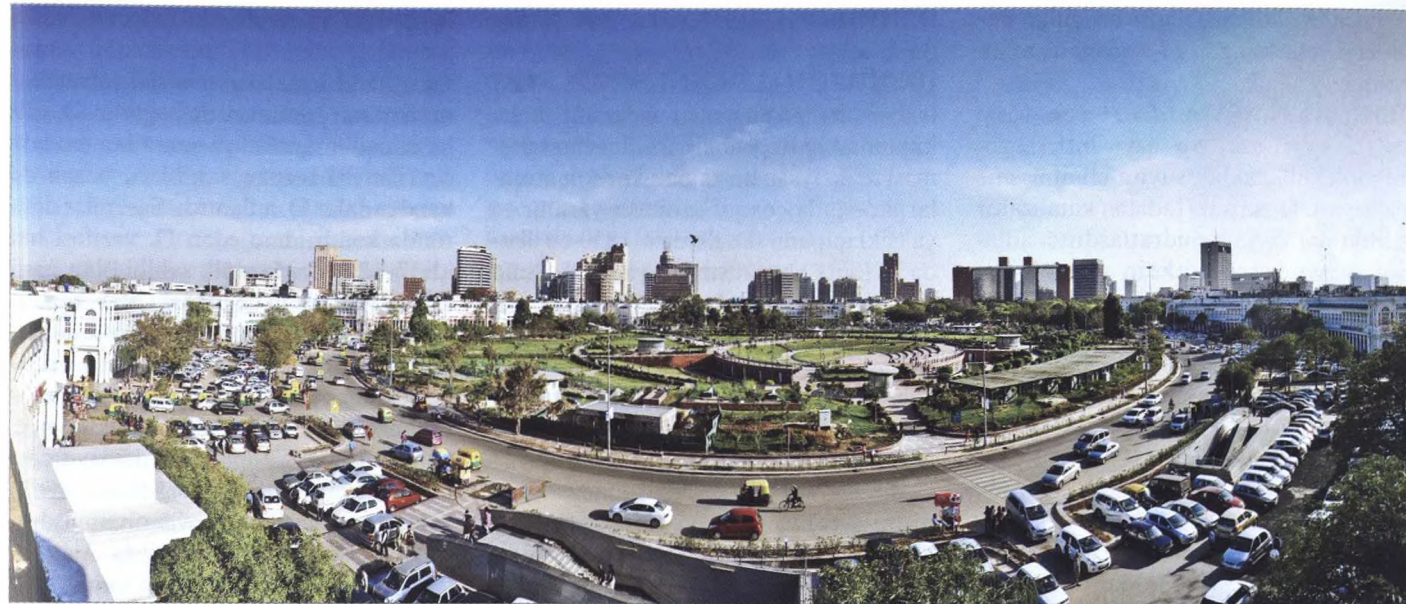
DEHQAN (far. دهقان – mülkədar; əkinçi, kəndli) – Sasanilər dövründən İranda, həmçinin Orta Asiyada (20 əsrin 30-cu il-

lərinədək) və Azərb.-da mövcud olmuş ictimai termin. “D.” termininin yaranması kənd icmalarının sosial təbəqələşməsi və parçalanması ilə bağlıdır. Əvvəllər icmadan ayrılan və sonradan feodala çevrilən iri torpaq sahibləri, bəzən də kəndxudalar D. adlanırdı. Sasanilər dövründə kəndi idarə edən D. vəzifəsi irsi idi. 7–12 əsrlərdə mülk sahibi olan nəslə əsildələrlə, həm də torpağı olan kəndlilərə D. deyilirdi. Ərəb müəllifi Məsudinin (10 əsr) yazdığına görə, D.-lar beş təbəqəyə bölünür və hər təbəqənin özünəməxsus geyimi olurdu. D.-lar kənddə hakimiyyəti təmsil edir, vergi toplayır və dövlət qərarlarını həyata keçirirdilər. Sonralar D. “kəndxuda” termini ilə əvəz olunmuşdur. 11–13 əsrlərdə İranda və Orta Asiyada yerli torpaq sahibləri türk və moqol iqtadarları ilə əvəz olunduğundan “D.” termini getdikcə əvvəlki mənasını itirmişdir. 14 əsrdən bütün təbəqələrdən olan kəndlilərə D. deyilirdi.

DEHLİ – Şimali Hindistanda şəhər aqlomerasiyası. Milli paytaxt ərazisi xüsusi statusuna malikdir. Camna çayının (Qanqın sağ qolu) sağ sahilində, Aravalli silsiləsinin şm. qollarında, 213–235 m yüksəklikdə yerləşir. İnzibati cəhətdən Köhnə Dehli (şəhərin tarixi özü), Nyu-Dehli (Yeni Dehli, 1931 ildən Hindistanın rəsmi paytaxtı) və Dehli-Kantonmentadan (ingilislər tərəfindən salınmış keçmiş hərbi məntəqə) ibarətdir. Əh. 11, 5 mln. (2007). Ətrafdakı Fəridabad, Qurqaon (Haryana ştatı), Noyda və Qaziabad (Uttar-Pradeş ştatı)

Köhnə Dehli-dən görünüş.

Dehli. Raciv-Çouk (Konnot Pleys) maliyyə-ticarət rayonu.

və digər şəhərlərlə birlikdə 18 mln.-luq Böyük Dehli aqlomerasiyasını əmələ gətirir. D. əhalinin yüksək artım sürəti ilə seçilir (artımın 60%-ndən çoxunu Haryana, Pəncab, Rəcəstxan, Uttar-Pradeş, Bihar ştatlarından miqrasiya təmin edir). Ölkənin mühüm d.y.-ları (7 d.y. xətti, 3 iri d.y. vağzal) və avtomobil yolları (3 beynəlxalq avtovağzal) qovşağı. İ. Qandi ad. beynəlxalq aeroport. Metropoliten (2002).

Qədim hind şəhəri İndraprasthanın xarabalıqlarının yerində eramızın ilk əsrlərində salındığı ehtimal olunur. Sonralar Dhillika və ya Dilli (Dehli) adlanmışdır. 8 əsrdən racput sülalələrinin, ilk növbədə Tomarlar və Çauhanların apardıqları daxili çəkişmələrdə böyük rol oynamışdır. 1206 ildə *Dehli sultanlığının* paytaxtı olmuşdur. 13–18 əsrlərdə Şimali Hindistanın iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi idi. 14

əsrin sonlarında Teymurun hücumu zamanı paytaxt Aqraya köçürüldü. Lakin ilk moğol hökmdarı *Babur D.-yə* keçmiş statusunu qaytardı. 1526 ildən *Böyük Moğollar* imperiyasının paytaxtı olmuşdur. *Əkbər Cəlaləddinin* və *Cahangirin* dövründə paytaxt Fatehpura və Aqraya, *Şah Cahanın* zamanında isə yenidən D.-yə köçürüldü. Böyük Moğollar dövlətinin parçalanmasından sonra 18 əsrin ikinci rübündə D. marathların və *Nadir şahın* hücumlarına məruz qaldı. 1803 ildə D.-ni İngiltərə müstəmləkəçiləri tutdular; 1858 ildə formalaşmış Hindistan hakimiyyəti sayılan Moğolların iqamətgahı idi. 1857–59 illərdə Hindistanda xalq üsyanının mərkəzlərindən biri oldu. 1911 ildə Britaniya Hindistanının paytaxtı Kəlkətədən D.-yə (Köhnə Dehliyə) köçürüldü və Yeni Dehli (Nyu Dehli) tikilməyə başladı. Hindistan istiqlaliyyət qazandıqdan (1947) sonra

Dehli. Svaminarayan Akşardham induist məbədi.

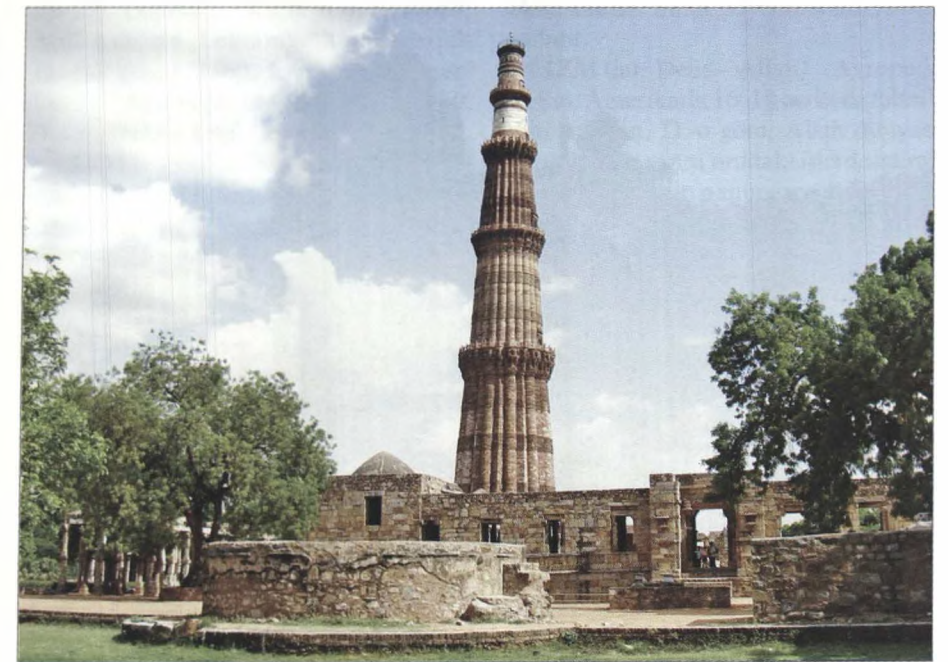

paytaxtın ölkənin inzibati, siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi kimi rolu artdı.

Beynəlxalq əhəmiyyətli turizm mərkəzi olan D. tarixi-memarlıq abidələri ilə zəngindir. Şəhər 12 əsrdən Hindistanın formalaşmaqda olan hind-müsəlman incəsənətinin, o cümlədən portal-günbəz memarlığının mərkəzi olmuşdur. 10 əsrə aid hinduist qalasının yerində (müasir D.-nin c. kənarı) salınmış Ləl-Kot ş.-nin abidələri (paslanmayan dəmir sütun, 5 əsrin əvvəlləri; Qüvvət ül-İslam məscidi, 7–11 əsrlərə aid hinduist məbədlərinin daşından tikilmişdir, 1193–98; Qütb-Minar minarəsi, 13 əsrin əvvəli; Əlai-Darvaza, 1311, şəbəkəli oyma), həmçinin qalaları xatırladan erkən məqbərələr (İltutmuş məqbərəsi, 1235 ildən sonra) *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Ləl-Kot yaxınlığında hökmdarların yeni iqamətgahları tikilirdi: Siri (1303 ildən), Tuğlaqabad (1321 ildən; Qiyasəddin Tuğlaqın məqbərəsi, 1325), Cahanpənah (14 əsr) və s. 14 əsrin 2-ci yarısında şəhərdə geniş inşaat işləri aparılırdı (kötürdaşdan tikilən dekorsuz binalar, Firuzabad ş.-inin xarabalıqları, 1351–1388; Lodilər sülaləsinin məqbərələri, 1451–1526). Böyük Moğollar dövründə qırmızı qumdaşdan və marmərdən inşa edilmiş binalarda ifadəlilik və dekorativlik üstünlük təşkil edirdi (Kiləi-Kuhna məscidi, 1540–45; Hümayun məqbərəsi, 1562–76, *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir). Köhnə D.-də (Şahcahanabad) moğol memarlığının çiçəklənmə dövrü 17 əsrin 2-ci rübünə təsadüf edir; Ranq-Mahal, Divani-Am, Divani-Khas (1627–58) sarayları, İnci məscid (1662), Köhnə D.-nin panoramında ən

hündür tikili olan üçgümbəzli Cümə məscidi (1644–58) böyük Ləl-Kila ("Qırmızı fort") saray-qala ansamblına daxildir. Köhnə D. ənənəvi Şərq şəhərinə xas olan simasını (çoxlu dar küçələr və ticarət cərgələri) bu gündə qoruyub saxlamışdır. Çoxmərkəzli planlaşdırılması və geniş küçələri olan Yeni D. 1911–31 illərdə tikilmiş (memarlar E.Laçens və X.Beykerin rəhbərliyi ilə hökumət binaları ansamblı, "Hindistanın qapısı" Ümumhindistan hərbi memorialı, 1931; Lakşmi-Narayan məbədi, 1933–38) və sürətlə inkişaf etmişdir: M.K.Qandi (memar Raç-Qhat, 1973) və İ. Qandi (1988) memorialları; Belçika səfirliyinin (1983, memar S.Qucral), Milli İmmunologiya İn-tunun (1988, memar R.Reval) binaları; Lotos bəhai məbədi (1980–86, memar F.Sahba).

D. Hindistanın iri elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzidir. D.-də elm (1935), musiqi, rəqs və dram ("Sangit Natak", 1953, ənənəvi mədəniyyət üzrə ən iri elmi tədqiqat mərkəzi; akademiyanın nəzdində "Kathak Kendra" tədris müəssisəsi və C.Nehru ad. Rəqs akademiyası fəaliyyət göstərir) akademiyları, Zərif Sənətlər Milli Akademiyası ("Lalit Kala", 1954; nəzdində muzey var), Ədəbiyyat Akademiyası (1954), Mühəndislik Akademiyası (1987), Milli fizika laboratoriyası (1950), Mərkəzi Tədqiqat Yol İn-tu (1952), Biokimya Texnologiyası Mərkəzi (1966), Asiya Teatr İn-tu və s. elmi müəssisələr var. Ali təhsil müəssisələri arasında Hindistan k. t. tədqiqatları in-tu (1905), Dehli Un-ti (1922; 50 kolleci var), Layihələndirmə və memarlıq məktəbi (1955), Ümumhindistan tibbi tədqiqatlar in-tu (1956), Milli dram məktəbi (Musiqi, Rəqs və Dram Milli Akademiyasının nəzdində 1959 ildə yaradılmış, 1975 ildən müstəqildir; məktəbin nəzdində "Sanskar Ranq Toli" truppası fəaliyyət göstərir), Hindistan Texnologiya İn-tu (1961; 1963 ildən indiki adını daşıyır), Hindistan Beynəlxalq Hüquq və Beynəlxalq Münasibətlər Akademiyası (1964), C.Nehru ad. Un-t (1969), İ.Qandi ad. Milli Açıq Un-t (1985) və s. var. Kütləvi kitabxana (1951), Milli muzey (1949), M.K.Qandi milli muzeyi (1953; kitabxanası var), Müasir incəsənət milli qalereyası (1954), Tətbiqi sənətlər muzeyi (1956; Asiyanın ən iri sərqi mərkəzlərindən olan "Praçati Maydan" da), Beynəlxalq kukla muzeyi (1957), Milli təbiyyat tarixi muzeyi (1978), C.Neru (1964 ildə yaradılmışdır; bina – 1929–30), R.Taqor memorial muzeyləri; zoopark fəaliyyət göstərir.

Dehli. Qütb-Minar minarəsi.

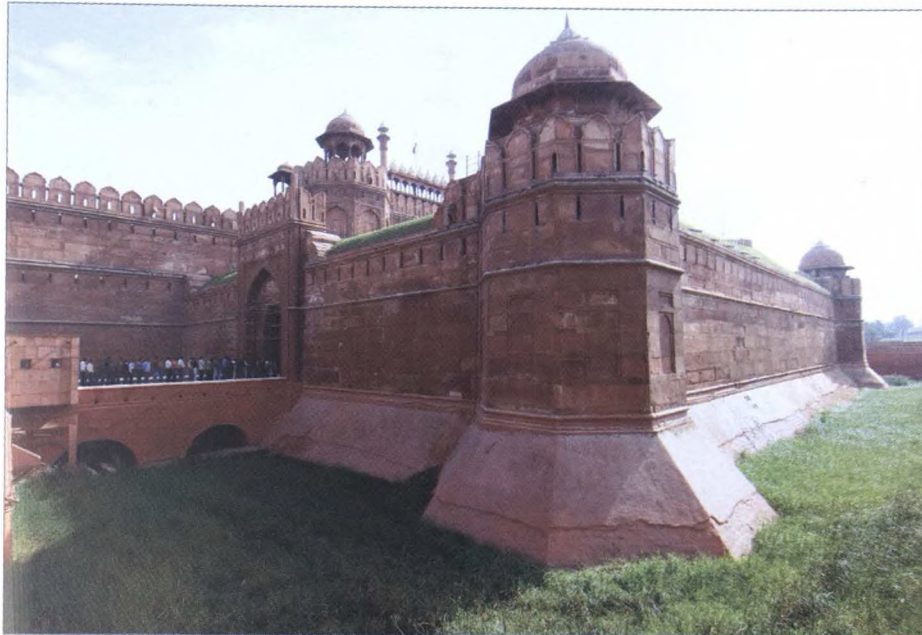
1975 ildən hər il "Bharat Ranq Mahotsava" teatr festivalı keçirilir. Beynəlxalq kinofestivallar: "CINEFAN" Asiya kinosu (1999 ildən), qadın kinosu (2006 ildən) və s. Hər il dövlət bayramları və dini bayramlar (Holi, Canamaştami, Dəsera, Divali, İd al-fitr və s.) zamanı musiqi və rəqs festivalları keçirilir. Hind klassik musiqisi konsertləri "Kamani Auditorium" (1971), "Triveni Kala Sanqam" (1951) zallarında, Hindistan beynəlxalq mərkəzində ("Maks Müller Bhavan") və b. yerlərdə keçirilir. "Şriram Bharatiya Kala Kendra", "Triveni Kala Sanqam" və b. məktəblərdə hind klassik musiqisi, rəqsi və dramı, Dehli musiqi məktəbində Qərb musiqisi tədris edilir.

D. Hindistanın ən böyük idman mərkəzlərindən biridir. 1987 və 1996 illərdə "Firuz Şah Kotla" stadionunda (40 min yer) kriket üzrə Dünya kuboku yarışları keçirilmişdir. "Cəvahirilər Nehru" stadionunda (75 min yer) Hindistanın futbol üzrə milli yığma komandası çıxış edir. 1951 və 1982 illərdə Asiya oyunları, 2000 ildə şahmat üzrə FİDE dünya çempionatı keçirilmişdir.

D.-nin ÜRM-inin strukturunda xidmət sferasının payı 78,4%, sənayenin payı 20,2% təşkil edir. İşləyənlərin xeyli hissəsi dövlət qulluğunda çalışır (o cümlədən dövlət aparatında və D.-nin administrasiyasında 0,6 mln. nəfərdən çox). Nyu-Dehli ölkənin siyasi və işgüzar mərkəzi.

Dehli. Hümayun məqbərəsi.

Dehli. Ləl-Kila (Qırmızı fort) saray-qala ansamblından görünüş.

dir. Burada hökumət və inzibati idarələr, parlament, diplomatik nümayəndəliklər, aparıcı siyasi partiyaların (Hindistan Milli Konqresi, Bharatiya Canata parti və s.) mənzil-qəragahları, ən iri dövlət banklarının regional baş ofisləri (State Bank of India, Reserve Bank of India, Indian Overseas Bank və s.), xarici bankların (ABN AMRO Bank, Bank of America, Bank of Tokyo, CityBank və s.), mərkəzi dövrü nəşrlərin (o cümlədən "Times of India") redaksiyası da daxil olmaqla kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndəlikləri, iri şirkətlərin ofisləri,

dəbdəbəli hotellər yerləşir. Hindistanda informasiya texnologiyaları və telekommunikasiyalar sahəsində ən iri mərkəzdir (ölkənin bu sahədəki mütəxəssislərinin 30%-i burada cəmləşmişdir).

D. mühüm sənaye mərkəzidir. Maşınqayırma və metal emalı, o cümlədən dağqayırma, alət və digər istehsal avadanlıqlarının, elektrotexnika məhsullarının, "Maruti-Sudzuki" avtomobillərinin (Yaponiya şirkəti "Suzuki" ilə müştərək müəssisə olan "Maruti Udyog Limited" z-unda, D.-nin 25 km-liyində, Qurqonda) istehsalı, kimya (mineral gübrələr, pestisid və s.),

Dehli. Lotos bəhai məbədi.

sement sənayesi inkişaf etmişdir. Paytaxtın tələbatını ödəyən sahələr, o cümlədən yeyinti (alkoqolsuz içkilər istehsalı), mebel, poliqrafiya, yüngül sənaye (pambıq parça və trikotaj f-ki, hazır geyim, idman ləvazimatı və avadanlıqlarının istehsalı) geniş təmsil olunmuşdur. Müəssisələr, əsasən, D.-nin ətrafında salınmış sənaye parklarında (cəmi təq. 30, o cümlədən Okhla, Manqolpuri, Kirtinaqar, Narayana) cəmləşmişdir. Dekorativ və zərgərlik məmulatlarının, suvenirlərin (fil sümüyü, ağac üzərində oyma, metalın zərb edilməsi və s.) istehsalı inkişaf etmişdir.

DEHLİ SULTANLIĞI – 1206–1526 illərdə Hindistanda müsəlman sülalələri tərəfindən idarə olunan dövlət. Paytaxtı Dehli ş. idi. Qurilər dövlətinin Şimali Hindistanı işğalı nəticəsində yaranmışdı. 1206 ildə Hindistanda Məhəmməd Qurinin sərkərdəsi (türk-əfqan qoşunlarının komandanı) və canişini *Qütbəddin Aybək* özünü Şimali Hindistanın sultanı [1206–10] elan etdi. 12–13 əsrlərdə Hindistanın siyasi pərakəndəliyi, sonra isə monqollar tərəfindən işğal təhlükəsi Dehli sultanlarının hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Hindistan feodalları ilə gərgin mübarizə, tez-tez baş verən feodal qiyamları nəticəsində D.s.-nin sərhədləri sabit qalmırdı. *Əlaəddin Hilcinin* (Dehxudaya görə, Xələci) hakimiyyəti dövründə D.s.-nin ərazisi daha da genişlənərək, demək olar ki, bütün Hindistanı əhatə etdi və Məhəmməd Tuğlaqın [1325–51] hakimiyyətinin ilk illərində ümumhindistan dövləti kimi qaldı. Sonralar D.s.-nin ərazisi Qanq vadisi və Pəncab vil. ilə məhdudlaşdı. D.s. 1398 ildə Teymur tərəfindən darmadağın olunduqdan sonra əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. Seyidlərin və Lodilərin dövründə sultanlığın ərazisi yalnız Doabi (Qanq və Camna çayarası), bəzən isə təkcə Dehli və onun ətrafını əhatə edirdi. D.s.-nin süqutundan sonra onun ərazisində Bəhməni, Caunpur, Qucarat sultanlıqları, Malva dövləti, Racputana rəcəliyi yarandı. 1526 ildə D.s.-nin ərazisini Babur tutmuş və *Böyük Moğollar* dövlətinin əsasını qoymuşdur.

D.s. Hindistan tarixində ilk feodal monarxiya dövləti idi; burada hakim sinif müsəlman feodal əyanlarından ibarət idi. D.s.-ni bir sıra sülalə idarə etmişdi: türk-mənşəli Qulamlar [1206–90], Hilcilər [1290–1320], Tuğlaqilər [1320–1414], Seyidlər [1414–51] və əfqan mənşəli Lodilər [1451–1526]. Hind feodalları müsəlman hakimlərinə tabe idilər. 13–15 əsrlərdə D.s.-nda feodal torpaq mülkiyyətinin

müxtəlif formaları yayıldı. Torpaq sahibliyinin və ya şərti feodal mülkiyyətinin əsas forması *iqta* idi. Qismən *ənam* və *mülk* də yayılmışdı. Torpaq sahibi olan icmaçılar vergi ödəyirdilər. *Xalisə* torpaqlarından vergi dövlətin xeyrinə alınır. Qeyri-müsəlmanlar *cizyə* ödəyirdilər.

D.s.-nin 13 əsrin əvvəllərindən başlayaraq Yaxın Şərq və Orta Şərq dövlətləri sisteminə qoşulması Şimali Hindistanın (müəyyən dərəcədə bütün Hindistanın) qonşu dövlətlərlə mədəni və ticari münasibətlər qurmasına, yeni istehsal sahələrinin yaranmasına, farsdilli hind bədii əsərləri və tarixi salnamələrinin yaranmasına, dini təfəkkürün inkişafına (sufizm və bhakti) şərait yaratdı.

DEHLİQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 44 km şm.-dadır.

DE HOX (de Hooch) Piter (20.12.1629, Rotterdam – təqr. 1685, Amsterdam) – holland boyakarı, "kiçik hollandlar" adı ilə məşhur olan rəssamlar dəstəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri. 1654 ildən Delftdə, 1660-cı illərdən Amsterdamda işləmişdir. Yaradıcılığına F. Hals, Vermer van Delft və K. Fabrisiusun təsiri olmuşdur. Əsasən, məişət səhnələri çəkmiş De H. yetkin əsərlərinin koloritində qızıl rənglərdən daha çox istifadə etmişdir. Sonrakı yaradıcılığında obrazların zahiri təsirliyinə cəhd göstər-

mişdir. Əsərləri: "Kiçik həyat" (1658, Milli qalereya, London), "Xanım və qulluqçu" (təqr. 1660, Ermitaj, S.-Peterburq), "Ana beşik başında" (təqr. 1660, Berlin-Dalem Şəkil Qalereyası) və s.

DEHOTİ Əbdüsalam Pirmühəmmədzadə (14.3.1911, Səmərqənd – 30.1.1962, Düşənbə) – tacik yazıçısı. İlk şeiri 1929 ildə çap edilmişdir. Yaradıcılığının erkən dövründə yazdığı hekayələrdə S. *Ayninin* təsiri hiss olunur. "Şeirlər və hekayələr" (1940) kitabı ilə tanınmışdır. "Şeirlər müntəxəbatı" (1945) məcmuəsi Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuşdur. "Xosrov və Şirin" (A. Tursunzadə ilə birgə, 1936), "Dağlarda şəfəq" (1948), "Komde və Modan" (1952), "Tərifxocayevin əhvalatı" (B. Rəhimzadə ilə birgə, 1957) dram və komediyalarının müəllifidir. Uşaqlar üçün əsərlər yazmışdır ("Qəribə karvan" toplusu, nəşri 1975). Klassiklərin əsərlərini və xalq yaradıcılığı nümunələrini nəşr etdirmişdir: "Bəhram və yeddi gözəl" (1941), "Tacik xalq rübai-ləri" toplusu (1958) və s.

Əsərləri: Şeirlər, "Pamir çiçəkləri" kitabında. B., 1964; Əsərləri: c. 1–5, Düşənbə, 1965–66 (tacik dilində).

DEHRUD – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Horand bölgəsinin Çahardangə kəndistanında, Horand qəs.-ndən 15 km şm.-q.-dədir.

DEİONLAŞMA (qazın) – elektrik boşalması kəsildikdən sonra, qazın tutduğu həcmdən sərbəst yükləyicilərin (müsbət və mənfi ion və elektronların) yox olması. İonların, elektronların və ya müsbət və mənfi ionların rekombinasiyası (bax *ionların və elektronların rekombinasiyası*), onların həcmi sərhədlərinə diffuziyası, həmçinin xarici elektrik sahəsinin təsiri ilə tutduğu həcmdən çıxması D.-yə səbəb olur. Yükdəyicilərin sıxlığının başlanğıc sıxlıqdan dəfələrlə (məs., 10^3 və ya 10^6 dəfə) azalması üçün lazım olan müddət D. müddəti adlanır. Qazboşalma və ion cihazlarının işləmələri üçün müəyyən ionlaşma dərəcəsini saxlamaq lazım olduğuna görə D. müddəti həmin cihazların əsas xarakteristikasıdır. D. müddəti qazın təbiətindən, tutduğu həcmi həndəsəsindən, xarici elektrik sahəsinin

olmasından, onun dəyişməsindən və s. asılıdır.

DEİZM (lat. Deus – Allah) – Avropada və Şm. Amerikada 16–18 əsrlərdə fəlsəfi-dini cərəyan. D.-ə görə, Allah dünyanı yaratdıqdan sonra oradakı işlərdə iştirak etmir, hadisələrin qanunauyğun gedişinə qarışmır; bu, D.-i *teizmdən* fərqləndirir. D. Allahı təbiətin və insanın təbiətdənkənar, dünyadankənar ilk səbəbi kimi şərh edirdi (*panteizmdən* fərqli olaraq). D.-in ilk əlamətləri müxtəlif ardıcılıqla din və əxlaqın eyniləşdirilməsində özünü büruzə verirdi.

"Deist" termini ilk dəfə J. *Kalvinin* davamçısı P. Virenin "Xristianlara nəsihət" ("Instruction chretienne", 1564) əsərində qeyd olunmuşdur; bu söz kalvinçilər tərəfindən sosinian rəasionalist sektasına münasibətdə tətbiq edilmiş və, ola bilsin ki, daha əvvəllər *sosinianlar* tərəfindən özlərini ateistlərdən fərqləndirmək üçün istifadə olunmuşdur. 17 əsrdə "deizm" termini fransız və ingilis fəlsəfi və dini ədəbiyyatında yayıldı; təqr. 1670 ildə İngiltərədə etimoloji cəhətdən "deist" termini ilə eyni olan yunandilli "teist" termini tətbiq olunmağa başladı; bəzi deistlər (o cümlədən *Volter*) özlərini teist adlandırırdılar. Bu terminlərin bildirdiyi anlayışlar arasındakı fərq 18 əsrin sonlarına yaxın müəyyənləşdirildi: Didronun D.-inə görə, teizm Vəhyə inamı qəbul etdiyi halda, D. bunu inkar edir. İ.Kanta görə, D. yalnız şüurlu transsendent Allahın varlığını təsbit edir və onun sonrakı əlamətlərini aşkarlamır, teizm isə təbii teologiyanın və təbiətlə Allah arasındakı analogiyanın mümkünliyünü qəbul edir; D. Allahı yalnız dünyanın səbəbi, teizm isə onun yaradıcısı kimi qəbul edir. Sonralar "teizm" termini, əsasən, şəxsi Yaradıcı-Allahı inamı bildirməyə başlamışdır.

D. ilk növbədə təbii din konsepsiyası ilə əlaqədar 16 əsrin sonlarından formalaşmışdır; təbii din özünü o zaman hakim mövqedə olan bütün "ilahi vəhy" dinlərinə qarşı qoyurdu (*C.Piko della Mirandolanın*, *M.Fiçinomun* və 15 əsrin digər florensiyalı neoplatonçularının "ümumi din" haqqında təlimləri). *J.Boden* "Ali şeylərin ən gizli sirləri haqqında yeddi nəfərin söhbəti"ndə ("Colloquium Heptaplomeres de rerum sublimium arcanis abditis", 1593; 17–18 əsrin əvvəllərində bir çox əlyazma surətlərində məlum olmuş, 19 əsrin ortalarında çap edilmişdir) təbii din konsepsiyasını daqiq formulla etmiş, onu bir tərəfdən katoliklik, lüteranizm, kalvinçinin, yəhudinin və müsəlma-

De Hox. "Xanım və qulluqçu". Təqr. 1660. Ermitaj.

nın, digər tərəfdən isə ateistin mövqeyinə qarşı qoymuşdur. Təbii din dinlərin ən qədimi kimi şərh edilir və tək Allaha, ruhun ölməzliyinə, ölümdən sonrakı həyata inama (bunsuz əxlaq mümkünsüz sayılır) əsaslanırdı.

Eyni ideyalar E. Çerberinin “Həqiqət haqqında traktat”ında (“Tractatus de Veritate...”, 1624) daha rasionalist formada ifadə olunmuşdur və müəllif “D.” terminini işlətməyə də, bu əsər adətən D.-in ilk sənədi kimi qiymətləndirilir. Bibliyada fəvqəladrak həqiqətləri axtarmayan (sosinianlardan fərqli olaraq) və xristianlığın ilahi təcəssüm, tövbə, dirilmə və s. ehkamlarından qurtulan müəllif, platonik ənənənin təsiri altında Allaha inamı insanda ən ali varlığın mövcudluğu haqqında olan anadangəlmə “ümumi anlayışlar”ın (notitiac communes) nəticəsi hesab edir. Həmin varlığa pərəstiş, həmçinin insan ruhunun ölməzliyi təsəvvürü insan əxlaqının zəruri şərtidir. Təbii din xristianlığın və həqiqəti yalnız bu qədim “həqiqi katolik” dinə uyğun dərəcədə ehtiva edən bütün digər dinlərin sələfidir.

Sonrakı onilliklərdə D. İngiltərədə nüfuzlu fəlsəfi-dini cərəyana çevrildi. Çerberinin davamçısı Ç.Blant (1654–93) möcüzələri, peyğəmbərlikləri, Vəhyi inkar etməklə, onun görüşlərini antixristian və antiklerikal ruhda inkişaf etdirmişdir (“Deistlərin dininin qısa şərh” – “Summary, account of the Deist’s religion”, 1693). D. özünün ən parlaq ifadəsini C.Tolandın, A.Kollinzin (1676–1729; “azadfikirçilik” – “Freethinking” termininin müəllifi), M.Tindalin (1657–1733), Q.S.C.Bolinqbroukun 18 əsrin I-ci yarısında nəşr olunmuş əsərlərində tapdı. Bu filosoflar “idrakazidd” ilə “fəvqəladrak” arasındakı fərqi (Akvinalı Fomadın gələnlərdə inkar etməklə yalnız Əhdi-ətiqə deyil, Əhdi-cədidə də rasionalist meyarlarla yanaşır, onun məzmununu təbii din mövqelərindən şərh edir, konkret müsbət dinləri isə adətən təbii dinin sadə və aydın prinsiplərinin klerikal (və çox zaman şüurlu-qərəzli) təhrifi kimi göstərirdilər. Bütün deistlərin ateizmi inkar etmələrinə baxmayaraq, anqlikan kilsəsinin ruhaniləri onları faktiki ateistlər kimi tənqid edirdilər. 1677 ildə “Deistə məktub”la çıxış etmiş yepiskop E. Stillingflitdən sonra yepiskop C.Batler (1692–1752) və filosoflar C.Berkli, S.Klark da onları analoji tənqiddə məruz qoymuşlar.

D.-in mənəvi-estetik növü A. Şeftsberinin yaradıcılığında təmsil olunmuşdur. Bəzi “xristian deistləri” T.Çabb (1679–

1747), T.Morqan (ö. 1743) və b. D.-in prinsiplərini xristian dini təliminin ayrı-ayrı müddəaları ilə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar.

D. Fransada 17 əsrdə skeptisizmlə (azadfikirçilər, yaxud libertenlər) sıx təmasda idi. “D.” anlayışı P.Beylin “Tarixi və tənqidi lüğət”i sayəsində geniş yayılmışdı. 18 əsrdə ingilis deistlərinin təsiri xüsusilə Volterdə özünü büruzə vermişdir. 18 əsr fransız materialistləri və ateistləri D.Didro, P.A.Holbax və b. D.-in tənqidi ilə çıxış etmişlər. J.J.Russo volterçi variantdan fərqli D.-i formulə etmişdir: ali ilahi varlıq ədalət və xeyirin mənbəyidir, ona inam isə ağıldan daha çox ürəyin tələbidir. Russonun davamçısı olan, həm ənənəvi xristianlığı, həm də aristokrat dünyagörüşü hesab etdiyi ateizmi rədd edən M.Robespyer 18 əsr Fransa inqilabının ən qızgın çağında Ali varlıq kultunun Fransanın vətəndaş dini qismində Konvent tərəfindən qəbulunu təkid etmişdir.

D. Almaniyada ingilis deistlərinin, həmçinin onların əleyhdarlarının əsərləri alman dilində nəşr edildikdən sonra intensiv inkişaf etməyə başladı. İlahiyatçı və maarifçi filosof Q.S.Reymarus təbii din mövqeyindən həm kilsə ortodoksluğuna, həm də fransız materializminə qarşı çıxırdı. Q.E.Lessinqin “İnsan nəslinin tərbiyəsi” (1780) əsəri D.-in gələcək taleyində əhəmiyyətli rol oynadı. Dinin ilk növbədə mənəvi məzmununu qiymətləndirən Lessinq Əhdi-ətiqin və Əhdi-cədidin ilahi həqiqətlərini bəşəriyyətin mənəvi inkişafının ifadəsi kimi nəzərdən keçirmiş və bu inkişafın gələcəkdə son dərəcə kamil mənəvi vəziyyətə – “Əbədi İncil” dövrünə çatacağına inanmışdır.

D. tarixinin əhəmiyyətli hissəsi B.Franklin, T.Cefferson, T.Peyn və 18 əsrin 2-ci yarısında yaşayıb-yaratmış digər şm. Amerika filosoflarının fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Onların təsiri ilə ABŞ Konstitusiyasında (1787) Kilsənin dövlətdən tam ayrılması prinsipi əks olunmuş, ölkədə dini dözümlülük bərqərar edilmişdir.

Deistlər tərəfindən Allahın varlığının təsdiqi kimi istifadə olunan sübutlar arasında ontoloji sübut qeyri-tipik, kosmoloji sübut (bunun elementləri T. Hobbsda var) nisbətən uyğun gələnlə, 14–15 əsrlərdə müxtəlif mexanizmlərin (saatdan başlayaraq) yaradılmasında nailiyyətlərin əldə edilməsi ilə möhkəmlənən fiziki-teoloji sübut (bunun üçün bir çox arqumenti Nyuton mexanikası təqdim etmişdir) isə

səciyyəvi sübut kimi qəbul edilir.

18 əsrin sonlarına yaxın ilk növbədə Qərbi Avropa ölkələrində D.-in nüfuzu sürətlə düşmüş, lakin 19–20 əsrlərin Avropa azadfikirçiliyi D. ənənəsi ilə müəyyən bağlılığı qoruyub saxlamışdır.

DEJNYOV Semyon İvanoviç (təqr. 1605, Dvina qəzası – 1673 ilin əvvəli, Moskva) – rus səyyahı. 17 əsrin 40-cı illərində rus səyyahı M. Staduxin və b. ilə birlikdə Sibirin şm. kənarına səfərlərdə iştirak etmiş, Oymyakonda olmuş, İndigirka çayı ilə Şimal Buzlu okeanına, 1643 ilin yayında dəniz yolu ilə Kolıma çayının mənsəbinə çatmışdır. 1648 ildə Popovla (Fedot Alekseyev) birlikdə Kolımadan Çukot y-a-nın sahili boyunca üzərək Bering dənizinə keçmiş və əslində birinci olaraq Bering boğazını kəşf etmişdir. Sonrakı illərdə D. Anadır çayının və Anyuy çayının bir hissəsinin çertyojunu çəkmiş, öz dəniz səyahətini və Anadır ölkəsinin təbiətini təsvir etmişdir. Asiyanın ş. qurtaracağında burun və Bering dənizinin q. sahilində körfəz D.-un şərafinə adlandırılmışdır.

DEJNYOV BURNU – RF-də, Çukot y-nda Asiya materikinin ş. qurtaracağı (169°40'). Dənizə doğru dik düşən yastı zirvəli dağ massividir (hünd. 741 m). 1648 ildə ilk dəfə həmin burnu Popovla (Fedot Alekseyev) birlikdə dolanıb keçmiş rus dəniz səyyahı S.İ. Dejnyovun şərafinə adlandırılmışdır (1879).

DEJNYOV KÖRFƏZİ – Bering dənizinin Asiya materikinin ş. sahilində körfəz. Girişdə eni 24 km, dərinliyi 13–24 m-dir. Sahilləri hündür, sıldırımlıdır; riflərlə müşayiət olunur. Körfəzə Ukelayat və Kiçik Ukelayat çayları tökülür. Yarımşutkalıq qabarmalar (hünd. 2 m-ədək) olur.

DE KİRİKO (De Chirico) Corco (10.7. 1888, Yunanıstan, Volos – 20.11. 1978, Roma) – italyan boyakarı, qrafik, heykəltəraş, səhnəqraf və yazıçı. Afinada Politexnikumda (1905 ildək), sonra Münhendə Rəssamlıq Akademiyasında (1906–09) təhsil almışdır; burada A.Şopenhauer, O.Veyninger və F.Nitsşenin əsərləri ilə maraqlanmışdır. Yaradıcılığına A.Böklın, M.Klinger sənətinin güclü təsiri (“Lapiflərin kentavrlarla döyüşü”, 1909, Müasir İncəsənət Milli Qalereyası, Roma) olmuşdur. 1910-cu illərin əvvəllərində italyan kvatroçentosu memarlıq və boyakarlığının təsiri altında De K.-nun sonradan G. Apolliner tərəfindən “metafizik” adlandırılan ilk “ayın əsərləri” meydana gəldi. 1911–15 illərdə De K. qardaşı Andrea ilə [yazıçı və musiqiçi; təxəllüsü Alberto Savinio

De Kiriko. “Məhəbbət mahnısı”. 1914. Müasir İncəsənət Muzeyi. Nyu-York.

(1891–1952)] Parisdə yaşamış, əsərləri avangard ədəbiyyat və rəssamlıq dairələrində birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində De Kiriko qardaşları İtaliyaya qayıtmışlar; 1915 ildə Ferrarada rəssamlar F. De Pizis və K.Karra ilə tanış olmuşlar. Bu qrupun formalaşması ilə De K.-ya dünya şöhrəti gətirən və onun *sürrealizmin* sələfi kimi rolunu göstərən *metafizik rəngkarlıq* məktəbi meydana gəlmişdir (“Bəsirət istedadı”, 1913, İncəsənət muzeyi, Filadelfiya; “Qırmızı qüllə”, 1913, P.Qugenheym kolleksiyası, Venesiya; “İtaliya meydanları” və “Həyəcanlandıran muzalar” seriyaları). De K. 1925–32 illərdə Parisdə yaşamış, səhnəqrafiya ilə (“Səhəng”, A.Kazella, 1924, İsveç baleti; “Bal”, V.Riyeti, 1929, Dyaqilevin Rus baleti və s.) məşğul olmağa başlamışdır. 1935–38 illərdə ABŞ-da yaşamışdır. 1920-ci illərdə rəssam irrasional anlaşılmazlıqdan imtina etmiş, ənənəvi obrazlı sistemə qayıdaraq, *noveçento* cərəyanına qoşulmuşdur. Klassik ənənənin bərpasına çalışmış, onun mənimsənilməsinin müxtəlif üsullarına müraciət etmişdir: keçmiş sənətkarların boyakarlıq texnikasının təqlidi, tablolaradakı məlum obraz və fraqmentlərin birbaşa əxz edilməsi [“Faetonun süqutu” (P.P.Rubensin əsəri üzrə)], 1954, şəxsi kolleksiya, Roma], 17 əsr kostyumlu portretlərindən və natürmortlardan kompozisiya priyomlarının imitasiyaları (“Qara kostyumda avtoportret”, 1948, Müasir İncəsənət Milli Qalereyası, Roma). De K.-nun “klassisizmi” 1970-ci illərdə *postmodernizm* konsepsiyası nöqtəyi-nəzərindən

yenidən qiymətləndirilmişdir. Özünün ədəbi əsərlərinə, həmçinin J.Kokto, G.Apolliner və b.-nin əsərlərinə illüstrasiyalar da çəkmişdir. De K. monumental rəngkarlıq və heykəltəraşlıq sahəsində də işləmişdir (Milanda Sempione parkı üçün “Sehrli hovuzlar” fontanı, daş, 1973).

DE KOSTER (De Coster) Şarl (20.8. 1827, Münxen – 7.5.1879, Brüssel yaxınlığında İksel) – Belçika yazıçısı. Fransız dilində yazmışdır. Brüssel Un-tini bitirmişdir (1855). 1847 ildən nəşr olunmağa başlanmışdır. 1856–64 illərdə (həftəlik) “Ulenşpiegel” jurnalı ilə əməkdaşlıq etmişdir; aktual-siyasi problemləri istehzalı tərzdə işıqlandırmış, Flandriyanın öz müqəddəratını təyin etməsi mövqeyində dayanmışdır. Qədim fransız dilində yazılmış “Flamand əfsanələri”nin (1858) əsasını orta əsr süjetləri təşkil edir. De K.-in Belçika ədəbiyyatının ən məşhur əsərlərindən biri olan “Ulenşpigel və Lamme Qudzak əfsanəsi, onların Flandriya və başqa ellərdəki sücaəti, qoçaqlığı, məzəli macərələri” (1867) romanı yazıçının sağlığında uğur qazana bilməmişdi. Roman, Til Ulenşpigel (14 əsrin I-ci yarısında yaşamış tarixi şəxsiyyət olduğu ehtimal edilir) haqqında flamand rəvayətləri əsasında yazılmışdır; əsərdəki hadisələr dini müharibələr dövründəki Flandriyada cərəyan edir. Antiklerikal xalq-vətənpərvərlik epopeyası səciyyəvi kitabda tarixi xronikalardan, 16 əsr dini məntərlərindən və qədim nəğmə fraqmentlərindən istifadə edilmişdir; əsərdə 16 əsr ispan romanlarının, həmçinin De K.-in mason baxışlarının təsiri hiss olunur. “Toy səyahəti” (1872) psixoloji romanı, “Zelandiyaya səyahət” (1878) yol oçerkləri, “Stefaniya” (1878) tarixi dramı, “Tulenin evlənməsi” (1879) komediyası var.

ƏSƏRİ: Ulenşpigel əfsanəsi. B., 1974.

DE QASPERİ Alçide (3.4.1881, Avstriya-Macaristan, Pyeve-Tesino – 19.8. 1954, İtaliya, Sella-di-Valsuqana) – İtaliya dövlət və siyasi xadimi. Vyana Un-tinin filologiya fakültəsini bitirmişdir (1905). 1905–26 illərdə “Il Trentino” jurnalının direktoru idi. 1905 ildə Trentino Xalq partiyasını təsis etmiş, Trentino-nun İtaliyaya birləşdirilməsinə çalışmışdır. 1911 ildən Avstriya parlamentinin

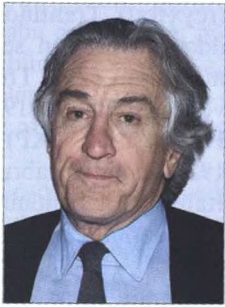
(reyxsrat) Trentinodan deputatı, 1914 ildən İnsbrukun seçkili nümayəndələr məclisinin üzvü, Trentinonun İtaliyaya verilməsindən (1919) sonra İtaliya Xalq Partiyasının (İXP) banilərindən biri, 1924–25 ilin dekabrında onun baş katibi, İtaliya parlamentinin deputatı (1921–26); B. Mussolini hökumətində nazir (1922, dekabr – 1923, aprel) idi. 1924 ilin iyununda faşist rejiminə qarşı çıxaraq *Aventin blokuna* qoşulmuş, bu səbəbdən deputat mandatından məhrum edilmiş (1926), 1927 ildə həbs edilmişdir. 1928 ildə səhhəti ilə əlaqədar həbsdən azadlığa buraxılmışdır. 1929–42 illərdə Vatikan kitabxanasında çalışmış, tarixi mövzularda populyar məqalələr yazmışdır. İXP-nin əsasında sağ mərkəzçi İtaliya Xristian-Demokrat Partiyasının (İXDP) yaradıcılarından biri (1942–43) və onun ilk proqramının müəllifidir. İXDP-nin siyasi katibi (1944–46; 1953–54), partiyanın Milli Şurasının sədri olmuş, 1944–45 illərdə bir sıra hökumət kabinetində nazir, İtaliya Nazirlər Sovetinin sədri (1945, dekabr – 1953, iyul), eyni zamanda xarici işlər naziri (1945–46; 1951–53) vəzifələrində çalışmışdır. De Q. hökuməti 1946 il iyunun 2-də keçirdiyi referendum nəticələrinə görə İtaliyada monarxiyanı ləğv etmiş; 1946 ildə Cənubi Tirola muxtariyyət verilməsi haqqında Avstriya ilə saziş bağlamış; 1947 il fevralın 10-da *Antihitler koalisiyası* ölkələri ilə sülh müqaviləsi imzalamış; 1947 il dekabrın 22-də İtaliyanın yeni konstitusiyasını qəbul etmiş; 1948 ilin iyununda İtaliyanın *Marsall planına*, 1949 ildə isə NATO-ya qoşulması haqqında saziş bağlamışdır. De Q. Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi, siyasi və hərbi inteqrasiyasının fəal tərəfdarı idi. 1953 ilin iyununda istefa vermişdir. Avropa inteqrasiya proseslərinin inkişafındakı xidmətlərinə görə Böyük Karl mükafatını (1952) almışdır.

DE QOLL Şarl – bax *Qoll* Şarl de.

DE NIRO Robert (d. 17.8.1943, Nyu-York) – Amerika aktyoru, rejissor, prodüser. S. Adler və L. Strasberqin aktyor studiyalarında oxumuşdur. Teatr səhnəsində çıxış etmişdir (“Ayı”, A.P.Çexov). İlk dəfə 1965 ildə kinoda çəkilmişdir (M. Karnenin “Manhettendə üç otaq” və B. De Palmanın “Toy qonaqlığı”). M.Şkorzezenin “Qəddar küçələr” kriminal dramında iştirakından sonra rej.-un diqqətini cəlb etmiş və onun ən sevimli ifaçısı olmuşdur: “Taksi sürücüsü”, “Nyu-York, Nyu-York”, “Qızmış öküz” (“Oskar”

mükafatı), “Komediya kralı”, “Yaxşı uşaqlar”, “Qorxu burnu”, “Kazino”. F.F. Koppolanın “Xaç atası-II” (1974, “Oskar” mükafatı) qanqster saqasında gənc Vito

Korleone rolu ona böyük şöhrət qazandırmışdır. 1970–80-ci illərin 2-ci yarısının filmləri (“Sonuncu maqnat”, “İyirminci əsr”, “Maral ovçusu”, “Bir dəfə Amerikada”, “Braziliya”, “Misiya”, “Mələk ürəyi”, “Toxunulmazlar”) De N.-nu Amerika kinematografının ulduzları sırasına daxil etdi. “Frankenşteyn Meri Şelli”, “Sevgililər”, “Həqiqi etiraf-lar” (Venesiya Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), “Gizlənənlər”, “Oyanma”, “Namuslu insanlar”, “Çəkismə” və s.

R. De Niro “Bir dəfə Amerikada” filmində.

filmlərdə yaddaqalan obrazlar yaratmışdır. Rej. kimi onu köhnə əhvalatlar maraqlandırır (“Bronks povesti”, 1993 və s.). Prodüser kimi də fəaliyyət göstərir (1989 ildə özünün “TriBeCa” şirkətini yaratmışdır). Nyu-Yorkda keçirilən “TriBeCa” Beynəlxalq kinofestivalının (2002 ildən) təşkilatçılardan biridir. Venesiya (1993), Moskva (1997), San-Sebastyan (2000) Beynəlxalq kinofestivallarının fəxri mükafatlarını almışdır.

DE SANKTİS (De Sanctis) Françesko (28.3.1817, Morra-İrpino, Avellino əyaləti, Kampaniya vil., indiki Morra-de-Sanktis – 29.12.1883, Neapol) – italyan ədəbiyyatşünası, ictimai xadim. Neapolun özəl məktəblərində humanitar təhsil almış, 1839 ildən pedaqoji fəaliyyət göstərmişdir. Milli vətənpərvərlik ideyalarına tərəfdar çıxmış, *Risorcimento* hərəkatının iştirakçısı kimi 1850–53 illərdə həbsdə olmuşdur. Avellino əyalətinin qubernatoru (1860), maarif naziri (1861–

62 və 1878–81 illər) işləmişdir; “fasiləsiz təhsil” ideyaları ruhunda məktəb islahatlarının tərəfdarı idi. Əsərləri 1835 ildən çap olunmağa başlamışdır. Mühüm əhəmiyyətə malik “İtalyan ədəbiyyatı tarixi” (h. 1–2, 1870 – 71) əsərində ədəbi proses ölkənin mədəni və intellektual həyatının geniş panoramı fonunda təhlil edilmişdir. Həmin əsərin davamı kimi yazdığı “İtalyan ədəbiyyatı XIX əsrdə” mühazirələr kursu ölümündən sonra – 1897 ildə çap olunmuşdur. İtalyan yazıçılarının, o cümlədən Dante, F.Petrarka, V.Alfyeri və C.Leopardinin yaradıcılığı haqqında oçerklər yazmışdır. De S.-in əsərlərində C.Vikonun, G.V.F.Hegelin, sonralar materialist ideyaların təsiri hiss olunur; onun metodu bədii formaların təhlilini məzmun ilə sıx vəhdətdə nəzərdə tutur (bu məsələdə B.Kroçe özünü D.S.-in ardıcılı hesab edirdi) və “sənət sənət üçündür” fenomenini tamamilə inkar edir.

DE SANKTİS Qaetano (15.10.1870 – 9.4.1957) – İtaliya tarixçisi. Turin (1900–29) və Roma (1929–31) un-tlərində prof. vəzifəsini tutmuşdur. 1931 ildə un-t prof-ları üçün müəyyən olunmuş faşizm andını içməkdən imtina etdiyinə görə faşist hökuməti tərəfindən müəllimlikdən və elmi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılmışdır (1931). Yalnız faşist rejiminin süqutundan sonra fəaliyyətini bərpa etmişdi. Fest (Krit a.) və Kirenaikada arxeoloji qazıntılarda iştirak etmişdir. “Yunanların tarixi” (“Storia dei Greci”, c. 1–3, 1898–1939) və “Romalıların tarixi” (“Storia dei Romani”, c. 1–4, 1907–23) əsərlərinin müəllifidir. Hiperkritisizmin tərəfdarlarından (məs., İtaliya tarixçisi E. Paysdan) fərqli olaraq, İtaliyanın e.ə. 3 əsrdə olan qədim tarixi haqqında Roma ənənələrinin etibarlılığını qəbul etmişdir. Arxeoloji materiallardan geniş istifadə edən De S. Roma iqtisadiyyatı və mədəniyyəti, qanunvericiliyi və incəsənəti haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

DE SANTİS Cuzeppe (11.2.1917, Fondi – 16.5.1997, Roma) – italyan kinorejissor, ssenariçi, kino tənqidçisi, *neorealizmin* banilərindən və klassiklərindən biri. Roma Un-tində fəlsəfə, hüquq və jurnalistikanı öyrənmiş, “Centro Sperimentale” Ali Kino Məktəbində oxumuşdur. 2-ci dünya müharibəsi zamanı L.Viskonti, R.Rossellini, A.Verqano və b.-nin yanında assistent işləmiş, “Cinema” jurnalında çap olunmuşdur. Müqavimət hərəkatının iştirakçısı olmuşdur. Kinoda ilk rej. təcürübəsi “Faciəli ov” (1947, Venesiya, Karlovi-Vari Beynəlxalq kinofestivallarının

“Acı düyü” filmindən kadr (Rej. De Santis).

mükafatı), həmçinin “Acı düyü” (1949) və “Zeytunluqda dinclik yoxdur” (1950, Karlovi-Vari Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı) filmləri neorealizmin ideya və bədii proqramını əks etdirirdi. De S.-in qəhrəmanları aşağı təbəqədən olan məzlum, lakin ləyaqətini və mübarizə əzmini itirməyən insanlardır. Rej., əsasən, qeyri-peşəkar ifaçılarla işləyərək, onların tam düzgün və inandırıcı ifasına nail olurdu. “Roma, saat 11-də” (1952, ssenariçi De S., neorealizmin ideoloqu Ç. Dzavattini və b. ilə birgə) filmi De S. yaradıcılığının zirvəsidir. Ən yaxşı filmləri: “Anne Dzakkeoya ərini qaytarın” (1953) və “Sevgi günləri” (1954, San-Sebastyan Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), “İnsanlar və canavarlar” (1957), “İlə bərabər yol” (1958), “Subay adamın otağı” (1960), “İtalyanlar yaxşı oğlanlardır” (1964, SSRİ ilə birgə), “Gələcəyi təmin olunmuş dəyərli mütəxəssis” (1972), “Bu gün bir başqa gündür” (1995) və s. De S., demək olar ki, bütün filmlərinin ssenari müəllifidir. Yaradıcılığına görə Venesiya Beynəlxalq kinofestivalının (1995) mükafatını almışdır.

DE SİKA (De Sica) Vittorio (7.7.1901, Frozinone ş. yaxınlığında, Sora – 13. 11, 1974, Paris) – italyan rejissor, aktyor. *Neorealizmin* banilərindən biri. Kinoaktyor kimi debütü 1918 ildə “Klemansonun mühakiməsi” filmində olmuşdur. Milandakı Ali Kommersiya İn-tunun tələbəsi olarkən, 1923 ildə T. Pavlovanın teatr truppasına daxil olmuş, 1925 ildən İ. Almirantenin truppasında çıxış etmişdir. “Dəli yığıncağı”, “Qoca sinyora” (1931), “Bu kişilər necə də alçaqdır!” (1932) və s. filmlərdə çəkmişdir. Kinofilmlərə yazılmış mahnı-

“Velosiped oğurları” (1948) filmindən kadr (Rej. De Sika).

ların ifaçısı kimi də populyarlıq qazanmışdır. “Qırmızı qızılgüllər” (1940) filmi rej. debütüdür. “Maddalena, əxlaqına görə sıfır” (1940), “Tereza-Cümə” (1941), “Haribaldıçı monastırda” (1942) və s. lirik komediyalarını çəkmişdir. “Uşaqlar bizə baxır” (1943) filmi Ç.Dzavattini ilə çoxillik əməkdaşlığın başlanğıcı olmuş və italyan kino tarixinə neorealizmin müjdəçisi kimi düşmüşdür. Müharibədənsonrakı kimsəsiz uşaqlardan söhbət açan, sənədli stilistika üslubunda çəkilmiş “Şüşə” (1946) filmi De S.-ya dünya şöhrəti gətirmişdir. “Velosiped oğurları” (1948, “Oskar” mükafatı və bir çox digər mükafatlar), “Milanda möcüzə” (1950, Kann Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı), “Umberto D.” (1951), “Dam” (1956) filmləri dünya kino sənəti xəzinəsinə kəskin sosial mövzulara toxunan neorealizm əsərləri kimi daxil olmuşdur. 1960 ildə A.Moravianın “Çoçara” romanını ekranlaşdırmış, 1961 ildə “Məhşər” satirik nağılını yaratmış, 1962 ildə müharibə əleyhinə “Altona məhbusları” (J.P. Sartrin əsəri üzrə) filmi çəkmişdir. “Dünən, bu gün, sabah” (1963, “Oskar” mükafatı), “İtalyansayağı nikah” (1964), “Günəbaxanlar” (1969, SSRİ ilə birgə), “Fintsi-Kontini bağı” (1970, Qərbi Berlin Beynəlxalq kinofestivalının baş mükafatı), “Oskar” mükafatı, “Səfər” (1974) 1960–70-ci illərin ən yaxşı filmlərindəndir.

1940–50 illərdə De S. 150-dən çox film çəkmişdir (“Çörək, sevgi və fantaziya”, “Borgeze villası”, “İkiarvadlı”, “Neapolun qızılı” və s.). R.Rosselininin “General Della Rovere” (1959) filmindəki Müqavimət hərəkatının qəhrəmanına çevrilən prinsipsiz hiyləgər Bertone obrazı ən yaxşı rollarındandır. De S.-nin aktyor oyunu inandırıcılığı, sərrast sosial və psixoloji xarakteristikası, yüksək sənatkarlığı ilə seçilirdi.

DE SİTTER FƏZA-ZAMANI – sabit əyrinin dördölçülü fəza-zamanı. De S.f.-z. ümumi nisbilik nəzəriyyəsinin Eynşteyn tənliklərinin xüsusi bircins və izotrop həllidir. De S.f.-z. – maks. simmetriyalı fəzadır, o, *Minkovski fəza-zamanı* ilə eyni simmetriya dərəcəsinə malikdir. Müasir astronomik məlumatlara görə (2006) real fəza-zaman kifayət qədər dəqiqliklə De S.f.-z. ilə təsvir edilir. Niderland alimi B.de Sitter tərəfindən irəli sürülmüşdür (1917).

“**DE STEYL**” (holl. “De Stijl”, “Stil”) – Niderlandda memarlar, rəssamlar və dizaynerlər qrupu. Leydəndə T. van Dusburq tərəfindən nəşr edilən eyniadlı jurnalın (1917–31; 1932 il buraxılışı van Dusburqun xatirəsinə həsr olunmuşdur) ideya platforması əsasında formalaşmışdır. “De S.”-in dövrün ruhunun ifadəçisi kimi mədəni sintez və “yeni obrazlılığa” çağıran ilk manifestini (1918) van Dusburq, P.Mondrian, rəssamlar V.Xustsar, Q.Vantonger, memarlar R.Vant Hoff, Y.Vils və şair A. Kok imzalamışlar. “De S.” qrupu ilə memarlar K. van Esteren, Q.Ritveld, Y.Y.Aud əməkdaşlıq etmişlər. Qrupun üzvləri *Bauhaus*, *konstruktivizm* və *dadaizmin* nümayəndələri ilə əlaqə saxlamışlar. Mondrian boyakarlıqda həndəsi abstraksionizmin inkişafını stimullaşdıran (o cümlədən Fransa və ABŞ-da) öz “yeni obrazlılıq” ideyalarını “Neoplastisizm” (1919) fransız nəşrində ifadə etmişdir. Buna yaxın ideyaları T. van Dusburq “Elementarizm” (1926) adlı məqaləsində inkişaf etdirmiş, bu da memarlıq layihələri və dizaynda (Ritveldə, L.Mis van der Roe, van Dusburqun özü və b.) öz əksini tapmışdır.

DE ŞOLİAK (De Chauliac) Gi (təqr. 1300–1368, Overn) – fransız həkimi; orta əsrlərin ən məşhur cərrahlarından biri. Tibb təhsilini Tuluzada, Monpelyədə, Bolonya və Parisdə almışdır. Uzun illər Avinyonda yaşamış və orada üç Roma papasının – VI Kliment, VI İnnokenti və V Urbanın həkimi olmuş, həmçinin keşiş vəzifəsini yerinə yetirmişdir. 1363 ildə onun anatomiya və cərrahlığa həsr edilmiş 7 hissədən ibarət əsas əsəri “İnventarium sive Collectorium artis Chirurgialis Medicinae or Chirurgia Magna” tamamlanmış və 1478 ildə çap olunmuşdur. Yaraların müalicəsinə xeyli diqqət yetirmiş və bu məqsəd üçün sirkə, kamfora, dəmirsulfatları işlətməmişdir. Sınıqlar zamanı dartma tətbiq etmişdir. Kəllənin trepanasiyası (deşilməsi) üçün göstərişlər seçmişdir. De Ş.-in əsəri 17 əsrə kimi bir

çox ölkədə cərrahlıq üzrə əsas dərslik olmuşdur.

DE THAM (De – sərkerdə; bütövlükdə H o a n g - h o a - T h a m; təqr. 1857 – 10.2.1913) – Şimali Vyetnamda 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində fransız müstəmləkəçilərinə qarşı ən iri və uzunmüddətli silahlı çıxışların rəhbəri, Vyetnam xalqının milli qəhrəmanlarından biri. De T. 1887 ildən azadlıq mübarizəsinin iştirakçısı olmuş, 1893–1913 illərdə Bakzyanq əyalətinin Yenthe r-nunda Fransa əleyhinə kəndli hərəkatına rəhbərlik etmişdir. Yenthe kəndlilərinin silahlı mübarizəsi ilk mərhələdə (1892–97) feodalların vətənpərvər ruhlu mütərəqqi nümayəndələrinin rəhbərlik etdiyi Şimali Vyetnamın “Kan vıoq” (“imperatorun müdafiəsi naminə”) hərəkatının tərkib hissəsi idi. Lakin De T. “şi fu”nun (ziyalıların) fəaliyyətinə ehtiyatla yanaşır, onun dəstələrində sonuncular heç bir rol oynamırdılar. 1897 ildə De T.-in ordusunu məğlub edərək bilməyən fransız müstəmləkəçiləri rayon üzərində onun hakimiyyətini tanımaqla barışıq imzalamışdılar. 20 əsrin əvvəllərində Vyetnamda azadlıq hərəkatına formalaşmaqda olan gənc burjuaziyanın nümayəndələri Fan-tyu-Çin və Fan-boy-Tyau rəhbərlik edirdilər. 1906 ildə De T. ilə Fan-boy-Tyaunun görüşü zamanı De T. onlara yardım edəcəyinə dair söz vermişdi. Sonrakı mərhələdə De T. Fan-boy-Tyaunun tərəfdarlarına yardım etmiş, həmçinin Fransa əleyhinə bir sıra çıxışlar hazırlamışdı. 1909 ildə fransız müstəmləkəçiləri 1897 il sazişini pozaraq hücum keçirdilər, ölkənin digər r-nlarından dəstək ala bilməyən De T.-in dəstələri məğlubiyətə uğradı. 1913 ildə De T. müstəmləkəçilərin ələ alındığı xainlər tərəfindən qətlə yetirildi.

DE VALERA (İrland dilində de Bhailéara) İmon (Edvard Corc) (14.10.1882, Nyu-York – 29.8.1975, Dublin qraflığı, Bлекrok) – İrlandiya siyasi və dövlət xadimi. De V.-nin atası İspan, anası İrland idi. İrlandiyada böyümüş və təhsil almışdır. Dublində kolleci bitirdikdən sonra riyaziyyatdan dərslər almışdır. 1908 ildə Gel cəmiyyətinə qoşulmuşdur. *İrlandiya üsyanı* (1916) zamanı üsyançı batalyonun komandiri olmuşdur. 1917 ildə “*Şin feyn*” partiyasına rəhbərlik etmişdir. 1919 ildə İrlandiya parlamentinin (Doyle) prezidenti seçilmiş və faktiki olaraq baş nazir vəzifəsini yerinə yetirmişdir. İrlandiyanın dominion statusu almasına və ərazisinin bir hissəsini itirməklə B.Britaniyanın hakimiyyəti altında qalmasına dair İngiltərə

rə-İrlandiya müqaviləsinin (1921) ratifikasiyasından imtina etmişdir. 1926 ildə De V. İrlandiya Resp.-na siyasi müstəqillik verilməsini tələb edən respublikaçı “Fianna foyle” partiyasını yaratmışdır. 1932 ildə keçirilən parlament seçkilərində “Fianna foyle” qələbə qazanmış, De V. baş nazir seçilmiş və 1948 ilədək bu vəzifədə qalmışdır. O, İrlandiyanın siyasi və iqtisadi müstəqilliyinə nail olmaq və onu möhkəmləndirmək siyasəti yürütmüşdür. 1937 ildə qəbul olunmuş konstitusiyaya görə dominion “Suveren demokratik Eyre dövləti” elan edilmiş; birbaşa ümumi seçki yolu ilə 7 il müddətinə seçilən prezident vəzifəsi təsis olunmuşdur. De V.-nin İkinci dünya müharibəsi zamanı İrlandiyanın bitərəfliyini elan etməsi ölkə daxilində dəstək alsa da, müharibədən sonrakı illərdə ölkənin beynəlxalq mövqelərinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdı. De V. 1951–54, 1957–59 illərdə baş nazir, 1959–73 illərdə İrlandiya Resp.-nin prezidenti idi.

DE VİTO Denni (əsl adı Deniel Mikaeli; d. 17.11.1944, Nyu-Cersi ştatı, Neptyun) – Amerika aktyoru, rejissor, prodüser. Kino karyerasının başlanğıcında az əhəmiyyətli filmlərdə bir sıra kiçik rolları ifa etmişdir. “Ququ quşunun yuvası üzərindən uçarkən” (1975, rej. M.Forman) filmindəki rolu ona diqqəti artırmış, filmlərdə kiçik epizodlarda və teleseriallarda çəkilmək təklifləri almışdır. “Zümrüddəşi ilə roman” (1984, rej. R.Zemekis) və onun davamı olan “Nilin incisi” (1985) filmləri aktyora dünya şöhrəti gətirmişdir. “Rəhmsiz insanlar” (1986) filmindəki Sem Stoun rolundan sonra De V. Hollivudun ən məşhur komediya aktyorlarından biri olmuşdur. “Fərəsatli oğlanlar” (1986), “Tənəkəçilər” (1987), “Əkizlər” (1988), “Özgə pulları” (1991), “Betmen qayıdır” (1992), “Cek-ay balası” (1993), “Cunior” (1994), “Bəstəboyu tapmalı” (1995), “Xeyirxah” (1997) və s. filmlərdə çəkilmişdir. De V.-nin 1984 ildə televiziya, 1987 ildə isə kinoda rej. debütü olmuşdur (“Ananı qatardan at” “qara” komediyası). “Rouzlər ailəsinin savaşı” (1989), bioqrafik “Hoffa” (1992), eksentrik “Matilda” (1996) və s. rej. işləri uğur qazanmışdır. De V. bütün öz filmlərində

De Vito “Əkizlər” filmində.

aktyor kimi çəkilmiş, 1992 ildən prodüser kimi çıxış etmişdir. Onun “Jersey Films” firması “Reallıq qorxudur” və “Kriminal qiraət” (hər ikisi 1994) kimi filmlərin yaradılmasında iştirak etmişdir. Çəkildiyi digər filmlər: “Pul” (1975), “Furqon” (1976), “Taksi” (1978–83), “Qeyri-adi hadisələr” (1985–87), “Los-Anceles sirləri” (1997), “Bir dəfə Romada” (2010), “Üçəmlər” (2014) və s. De V. “Loraks” (2012) animasiya filmi ni bir neçə dildə (ingilis, rus, ispan, italyan, alman) səsləndirən ilk aktyor olmuşdur.

DEKA... (yun. δέκα – on) (da) – başlanğıc ölçü vahidinin 10 dəfə artırıldığı bildirən sözünü. Məs., 1 dekalitr 10 l-ə bərabərdir.

DEKABR SİLAHLI ÜSYANLARI (1905) – Rusiyada 1905–07 illər inqilabının ən yüksək mərhələsi. Üsyanın təşəbbüsçüləri və təşkilatçıları eserlər, bolşeviklər, menşeviklər və anarxistlər idi. Üsyanı hazırlıq işlərini RSDFP MK-nın Texniki qrupu görürdü. Partiya komitələri yanında hərbi və döyüş təşkilatları yaradılmışdı. Üsyanıda fəhlələr, orta və xırda qulluqçular, tələbələr, ziyalılar iştirak edirdilər. İştirakçıların sayına görə D.s.ü.-nin ən irisi Moskvada baş verdi. Dekabrın 7-də başlamış tətillə dekabrın 9-da silahlı üsyana çevrildi. Hər yerdə barrikadalar yaradıldı. Silahlı drujinaçılar jandarm, polis və yüksək rütbəli məmurları öldürür, “yaralılara tibbi yardım dəstələri” təşkil edir, sahibkarlar üzərinə vergi qoyur, məhbusları həbsdən buraxır, dövlət və özəl əmlakı müsadirə edirdilər. Çar

Petroqraddan Moskvaya əlavə qoşun göndərdi. Üsyançılar xeyli itki verdi. Moskva soveti dekabrın 18-də silahlı üsyanı, 19-da isə tətillə dayandıрмаğı qərara aldı.

D.s.ü. Rusiyanın digər şəhərlərini – Rostov-Don, Novorossiysk, Xarkov, Krasnoyarsk, Çita, Riqa, Nijni Novqorod, Perm, həmçinin Gürcüstanda Quriyanı bürümüşdü. Dekabrın 14-də Bakıda başlayan ümumi siyasi tətillə şəhərin bütün r-nlarını əhatə edirdi. Lakin menşevik-səndrikovçular tətillə silahlı üsyana çevrilməsinə mane oldular.

DEKABRİSTLƏR – 1825 ilin dekabrında çarizmə qarşı üsyan qaldırmış inqilabçı rus zadəganları. D. üsyanı Rusiyada inqilabi hərəkatın ilk dövrünün başlanğıcı olmuşdur. Rusiyada Vətən müharibəsi (1812), Avropada 1813–14 illərdə hərbi əməliyyatlar gələcək D. hərəkatının baniləri və bir çox fəal üzvü üçün müəyyən dərəcədə siyasi məktəb oldu. 1816 ildə zabidlərdən A.N. Muravyov, Muravyov-Apostol qardaşları, N.M. Muravyov Peterburqda ilk gizli siyasi cəmiyyət (“Nicat ittifaqı”; 1817 ildən “Vətənin həqiqi və sədaqətli oğulları”) təşkil etdilər. 1818 ilin əvvəlində Moskvada gizli cəmiyyət (“Firavanlıq ittifaqı”) yarandı. 1820 ildə ittifaq resp. quruluşuna tərəfdar çıxdı. Ordu, çevrilisin əsas qüvvəsi sayılırdı; cəmiyyətin üzvləri bu işə rəhbərlik etməli idilər. D.-in fikrincə, inqilab xalq üçün, lakin xalqın iştirakı olmadan edilməli idi. 1821 ildə “Firavanlıq ittifaqı” buraxıldı, Dekabristlərin cənub cəmiyyəti və Dekabristlərin şimal cəmiyyəti yaradıldı. Şimal cəmiyyəti Müəssislər məclisi ideyasını müdafiə edirdi. Ümumi konstitusiyaya əsaslarını işləyib hazırlamaq üçün 1826 ildə cəmiyyətlərin qurultayını çağırmaq nəzərdə tutulurdu. 1825 ilin noyabrında I Aleksandr qəflətən öldü. D.-in çıxışa hazırladığıları haqqında hökumət xəbərdar idi. D. 1825 il dekabrın 14-də I Nikolayın andıçmə günü çıxış etməyi qərara aldılar. İnqilabi qoşunlar D.-in komandanlığı altında Senat meydanına toplanmalı və senatorların, Dövlət şurası üzvlərinin çarə sədaqət andı içməsinə mane olmalı idilər. Sonra isə senatorlar çar hökumətinin devrildiyini elan etməli və rus xalqına ünvanlanmış manifesti imzalamalı idilər. Manifest çar hökumətini devirməyi, təhkimçiliyin ləğvini, bütün vətəndaşlara hüquq bərabərliyi, mətbuat, din azadlığı verilməsini, Müəssislər məclisi çağırılmasını nəzərdə tuturdu. Dekabrın 14-də səhər saat 11-də leyb-qvardiya Moskva polku,

leyb-qvardiya qrenader polku və qvardiya və dəniz ekipajı Senat meydanına gəldi. Meydana 30 zabitin rəhbərliyi altında təq. 3 min əsgər və matros toplanmışdı. Senat meydanına camaat da yığılmışdı.

Andıçmə mərasimini səhər tezdən başa çatdırmış I Nikolay özünə sadıq qoşunları və artilleriyanı meydana yürütdü. D.-in üsyanı darmadağın edildi. Rəsmi məlumatda 80-dən artıq adamın öldürüldüyü göstərilə də, əslində ölənlərin sayı çox idi.

Dekabrın 25-də Cənub cəmiyyətinin üzvləri çıxış etmək qərarına gəldilər. S.İ. Muravyov-Apostol və M.P. Bestujev-Ryumin Çerniqov polkunu üsyana qaldırdılar. Digər polkları onları müdafiə etməməsi nəticəsində üsyan yatırıldı. D.-in işi üzrə 579 nəfər məhkəməyə verildi. Həbs olunanları I Nikolay şəxsən özü dindirirdi. Üsyanın 5 əsas başçısı – P.İ. Pestel, S.İ. Muravyov-Apostol, M.İ. Bestujev-Ryumin, K.F. Rilyev və P.Q. Kaxovski dar ağacından asıldılar. D.-dən 121 nəfəri Sibirə katorqaya və sürgünə göndərildi. Təq. 200 əsgər cismani cəzaya məruz qaldı; bəziləri Sibirə sürgün edildi. Təq. 2000 əsgər Qafqaza – dağlıqlarla müharibəyə göndərildi.

İmperator II Aleksandr tacqoyma mərasimi ilə bağlı imzaladığı Manifestində (26.8.1856) sağ qalmış D.-ə amnistiya verdi. Sibirədən qayıtmış D. II Aleksandrın islahatlarının həyata keçirilməsində yaxından iştirak etdilər. D.-in sənədləri (məktublar, qeydlər, əsərlər) “Polyarnaya zvezda” (1–25 cildlər, 1978–2005) silsilə nəşrlərində dərc edilmişdir.

DEKADA (yun. δέκας, yiyəlik halda δέκαδος – on günlük) – 1) 10 günə və ya 10 ilə bərabər zaman müddəti; 2) 10 elementdən ibarət qrup; 3) hər hansı bir mədəni və ya digər hadisəyə həsr olunmuş on günlük zaman müddəti.

DEKADANS (fr. decadence – tənəzzül, düşkünlük) – 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində ədəbiyyat və incəsənətin vəziyyətini ümumi xarakterizə etmək üçün istifadə olunan termin. 20 əsrin 1-ci yarısında ona sinonimik “fin de siècle” (fr. “Əsrin sonu”), “Jahrhundertwende” (alm. “əsrin dəyişməsi”), “Avropanın qürubu”, “Avropa gecəsi”, “mədəniyyət böhranı” və s. anlayışlar işlənilirdi. Termin 1830-cu illərdə Fransada meydana gəlmiş, əvvəlcə romantik incəsənət tənqidçiləri tərəfindən istifadə olunmuşdur; 1870–80-ci illərdə yayılmağa başlamışdır (*Qonkur* qardaşları, P. Verlen və b.). Yazıçılardan A.A. Blok, P. Verlen, K. Ham-

sun, S. George, Z.N. Qippius, J.K. Huismans, Q.D’Annunzio, U.B. Yeyts, S. Mallarme, M. Meterlink, D.S. Merejkovski, A. Strindberq və O. Uayldın; bəstəkarlardan K. Debüssi, A.N. Skryabin, A. Şönberq və R. Ştrausun; rəssamlardan L.S. Bakst, A. Böklın, Q. Moro, Q. Klimt, O. Redon, P. Püvi de Şavann və b.-nin yaradıcılığında dekadent üslubunun xüsusiyyətləri meydana gəldi.

F. Nitsşenin sayəsində termin kulturoloji mənə kəsb etmişdi: D. xristian Avropasının ümumi böhranı, İntibah dövründən sonrakı fərdiyyətçilik ilə eyniləşdirildi. 20 əsrdə D. anlayışı yaradıcılığın təyinatı haqqında kəskin polemikalara səbəb oldu, bu zaman yaxın terminlərlə bir sırada qeyri-ardıcıl işləndirdi (simvolizm; Almaniya və Avstriya-Macarıstanda – modern; Fransada – avanqard; Böyük Britaniya və ABŞ-da – modernizm). 20 əsrdə xarici ölkələrdəki marksizm (V. Benyamin, B. Brext, T. Adorno) sovet ideologiyasında D.-in böhranı haqqında formalaşmış fikirlərə şərik çıxırdı. 20 əsrin mədəniyyət modelini modernizm konsepti əsasında quran 1950–70-ci illərin ingilis-amerikan humanitarları (L. Trilling, İ. Xay, M. Bredberi və b.) üçün D. 20 əsr ədəbiyyatı və incəsənətində tamamilə təsdiqini tapan, romantizmin aşkar etdiyi normativdən kənar yaradıcılıq təcrübəsinin inkişaf mərhələsi idi.

Azərb. ədəbiyyatında D. termini ilk dəfə 1907 ildə Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Füyuzat” jurnalında işlənmişdir. Ə. Səbur, Ə. Müznib, Ümmigülsüm və S. Mənsurun yaradıcılığında D. təzahürlərinə rast gəlinir.

Əd.: The fin de siècle: a reader in cultural history, 1880–1900/Oxf., 2000; Вейдле В.В. Умирание искусства. М., 2001.

DEKALİN, deka hidronaftalin, bitsiklo[4.4.0]dekan – bitsiklik kondensləşmiş karbohidrogen C₁₀H₁₈. Benzin iyli rəngsiz mayedir, neftin tərkibində olur. İki fəza izomeri vardır: *trans*-izomerdə tsikllər bir-birindən uzaq, *cis*-izomerdə yaxın yerləşmişdir; bu izomerlərin energetik cəhətdən ən əlverişli konformasiyaları müvafiq olaraq I və II formullarla göstərilmişdir:

Daha stabil *trans*-D.-in t_{qayn} 187,2°C, sıxlığı 869,7 kq/m³; *cis*-D.-in t_{qayn}

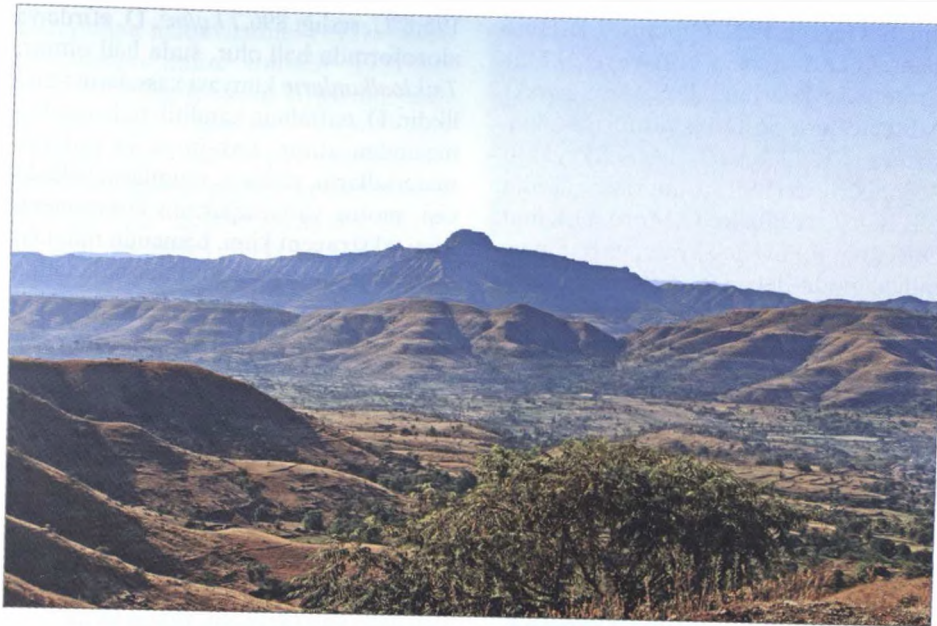
195,8°C, sıxlığı 896,7 kq/m³. D. efrində və xloroformda həll olur, suda həll olmur. *Tsikloalkanların* kimyəvi xassələrinə malikdir. D. naftalinin katalitik hidrogenləşməsindən alınır. Lak-boya və polimer materialların, piylərin, mumların həlledicisi, motor yanacaqlarının komponenti kimi, ekstragent kimi, həmçinin müxtəlif materialların yağsızlaşdırılmasında tətbiq edilir.

DEKALKOMANIYA (fr. décalcomanie – köçürmə şəkillər) – kağız, taxta, metal, çini və s. səthinə köçürmək üçün nəzərdə tutulan şəkillərin (uşaq şəkilləri, yarlıq, yük nişanları və s.) poliqrifik hazırlanma üsulu. D.-da təsvir yapışqan ilə örtülmüş əsas (suda həll olan kolloidlə örtülmüş kağız, polimer pərdə və s.) üzərində çap edilir. Köçürmə üsulundan asılı olaraq çap üçün suyadavamlı, yaxud termoplastik lak və boyalardan, qatranlar əsasında hazırlanmış xüsusi boyalardan istifadə olunur. Çap olunmuş şəklə köçürmək üçün onu isladır və ya qızdırırlar, nəticədə yapışqan qatı həll olur (əriyir), şəkil pərdəsi isə ayrılıb kağızın, yaxud digər materialın üzərində qalır.

DEKAN YAYLASI (sanskritcə “dakşina” – cənub) – Hindistan y-a-nın daxili hissəsində, Narmada (şm.-da) və Kaveri (c.-da) çayları arasında yayla. Qərbi və Şərqi Qat d-ri ilə sərhədlənir. Sah. təq. 1 mln. km². Platovarı relyefi var; Mezozoy və Paleogen-Neogen yaşlı düzəlmə səthləri (1000–1500 m, 600–900 m və 300–500 m yüksəkliklərdə) yayılmışdır. Qalınlığı 100 m-ə çatan laterit aşınma qabığı xarakterikdir. Şm.-q.-də enlik istiqamətində hünd. 1000–1500 m olan struktur-denudasion masa dağları (Satpura, Mahadeo, Acanta, Balaqhat və s.) və günbəzvarı qalıq dağlar uzanır.

D.y. tektonik cəhətdən Arxey yaşlı kristallik bünövrəyə malik qədim Hindistan platformasının bir hissəsidir; çökəkliklər Rifey-Fanerozoy çöküntüləri ilə örtülmüşdür. Yaylanın şm.-q. hissəsini Üst Tabaşır-Paleosenin qalın (1500–1800 m) platobazaltları (trapplar) tutur. Bazalt örtüyünün sah. 520 min km²-dən çoxdur. Faydalı qazıntıları: dəmir, mis, manqan, xrom, qızıl filizləri, nadir və radioaktiv elementlər, daş kömür və s.

İqlimi subekvatorial mussondur. Orta temp-r yanvarda 21–24°C, mayda (ən isti ayda) 29–32°C-dir. İllik yağıntı mərkəzi hissədə 500–700 mm, dağların küləktutan yamaclarında 2500–3000 mm-dir. Mühüm çayları: Narmada, Tapti, Qodavari, Krişna, Kaveri. Çay dərələri mərkəzi hissədə enli,

Dekan yaylası. Puna şəhəri yaxınlığında Dekan platobazaltları (trapları).

yuxarılarda dar və dik yamaclıdır. Əksər çayların orta axımında iri suvarma sistemləri yaradılmışdır. Suvarma və su təchizatında istifadə edilən 150-dən çox su anbarı var.

Qırmızı ferralit, bazalt örtüyü üzərində isə qara tropik torpaqlar (requrlar) yayılmışdır. Dağların küləkütan yamacları musson xəzan meşələri, yaylanın mərkəzi hissəsi seyrək meşə və quru savannalar, q.-i səhralaşmış savannalarla örtülüdür. Endemik meşələr (hind palıdı, terminaliya, sal ağacı, dəmirağac, bambuk) yayla ərazisinin 10%-dən az bir hissəsində (dağ və təpələrin yamaclarında) qalmışdır. Ərazinin 65%-dən çoxu şumlanmışdır; qalan hissəsindəki seyrək meşə və kolluqlar isə otlaq kimi istifadə nəticəsində məhv olmuşdur. D.y.-nin faunası, nəslə kəsilməkdə olan növlər (hind fili, benqal pələngi, dırnaqlıların, quş və sürünənlərin bir neçə növü) daxil olmaqla, qoruqlar və milli parklar şəbəkəsində qorunur.

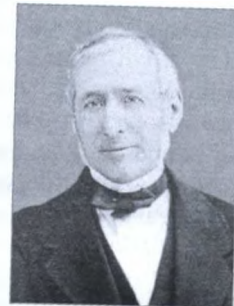
DEKANDOL (de Candolle) – İsveçrə botanikləri, ata və oğul. O g ü s t e n P i r a m (4.2. 1778, Cenevrə – 9.9.1841, orada) – Peterburq EA-nın əcnəbi m. üzvü (1826) və fəxri üzvü (1835). J.Küvyə və J.B. Lamarkın tələbəsi, “Fransanın florası” əsərinin tam yenidən işlənmiş 3-cü nəşrinin həmmüəllifi (1803–15). Paris (1802 ildən), Monpelye (1808 ildən) və Cenevrə (1816-cı ildən;

D. burada Botanika bağının və “Dekandol herbarisi”nin əsasını qoymuşdur) un-tlərinin prof.-u olmuşdur. Bitkilərin ilk təbii sistemlərindən birini işləyib hazırlamış və örtülütoxumluların bütün məlum növlərinin icmalını nəşr etməyə başlamışdır (“Bitkilər aləminin təbii sisteminə giriş”, 1–7 cildlər, 1824–39; oğlu başa çatdırmışdır). Bitkilərin müqayisəli morfologiyasının banisidir; “simmetriya planı” anlayışını elmə daxil etmiş, orqanların funksiyalarına (analogiya) və quruluş planına (homologiya) görə oxşarlığını fərqləndirmiş, korrelyasiya qanununu bitkilərə aid etmişdir.

Əsərləri: Prodrômus systematis naturalis regni vegetabilis. P., 1824–1873. Vol. 1–22; Organographie végétale. P., 1827. Vol. 1–2; Théorie élémentaire de la botanique. 3 éd. P., 1844.

A l f o n s (27.10.1806, Paris – 4.4.1893, Cenevrə) – Peterburq EA-nın əcnəbi m. üzvü (1858). Cenevrə Un-tinin prof.-u (1841 ildən). Atasının yazmağa başladığı “Bitkilər aləminin təbii sisteminə giriş” əsərini başa çatdırmışdır (8–17 cildlər, 1844–74). Bitki coğrafiyasının (mühit şəraiti və geoloji tarixi ilə əlaqədar onların yerləşməsi qanunauyğunluqlarını öyrənmişdir) və mədəni bitkilərin mənşəyinə dair təlimin banilərindən biridir. Botanika nomenklaturasının beynəlxalq kodeksinin işlənilməsinin təşəbbüsçüsü olmuşdur.

Elm tarixinə dair bir sıra əsərin müəllifidir.

Əsərləri: Géographie botanique raisonnée. P., 1855. Vol. 1–2; La phytographie. P., 1880; Местопроисхождение возделываемых растений. СПб., 1885.

Əd.: Briquet J. Biographies des botanistes à Genève de 1500 à 1931. Gen., 1940. P. 130–147 (bibl.).

DEKANTASIYA (fr. decanter – süzmək, tökmək) – mayələrin çökmüş bərk maddələrdən (və ya ona qarışmayan mayələrdən) ayrılması. Laboratoriya və texniki üsullarla amorf çöküntülərin yuyulması əsas məhlulun daha tam halda (süzgəcdəki çöküntünün yuyulmasına nisbətən) ayrılmasına imkan verir. D. həll olan maddələri xırdalanmış bərk xammallardan kənar etmək (məs., doğranmış şəkər qamışının qaynar su ilə emalından sonra şəkər məhlulunun ayrılması), şərabları saflaşdırmaq, alüminium zəylərini boksitlərdən ayırmaq üçün tətbiq edilir. Mayeni çökdürdükdən sonra qarışığı sifon vasitəsilə süzüb ayırırlar. D. üsulu ilə çöküntüdən ayrılmış maye dekantat adlanır.

DEKAPİRLƏMƏ (fr. décapier – metalları təmizləmək) – kimyəvi və ya elektrokimyəvi üsulla metal məmulatların səthindəki nazik oksid təbəqəsinin təmizlənməsi. D. passivləşdirmədən, oksidləşdirmədən və qalvanik örtük çəkilmədən əvvəl tətbiq edilir.

DEKAPODLAR – bax *Onayaqlı xərçənglər*.

DEKARBOKSİLLƏŞMƏ – karbon turşuları və onların duzlarının molekulundan karbon-dioksidin eliminləşmə reaksiyası. Turşu, əsas, oksidləşdirici və fermentlərin iştirakı, eləcə də elektrik cərəyanının təsiri ilə aparılır. Əvəzilməmiş birəsaslı (doymuş alifatik və alitsiklik, aromatik və heteroaromatik) turşuların D.-si kəskin şəraitdə (250°C-dən yuxarı) gedir. Karboksil qrupu ilə bilavasitə birləşmiş və ya ona α -vəziyyətdə yerləşən elektrofil qruplar saxlayan turşuların (məs., 100–150°C-də oksalat, piroüzüm, sianasetat və malon turşularının); α , β -doymamış turşuların (məs., mis duzlarının iştirakı ilə 20°C-də asetilenkarbon turşusu) D.-si asan gedir. D. reaksiyalarına, həmçinin halogendekarboksilləşmə (karboksil qrupunun halogenlə əvəz edilməsi), oksidləşdirici D. (karbon-dioksidin eliminləşməsi və əmələ gələn intermediatın sonradan oksidləşməsi) və s. aiddir. D. ketonların (məs., $2RCOOH \rightarrow RCOR + H_2O + CO_2$,

R – karbohidrogen radikalı), alkanların (*Kolbe reaksiyası*), alkilhalogenidlərin (məs., $RCOOAg + Cl_2 \rightarrow RCl + CO_2 + AgCl$) və s.-nin alınmasında istifadə edilir.

Canlı orqanizmlərdə D. dekarboksilazalar və dehidrogenazaların təsiri ilə həyata keçirilir. Asetilkoferment A-nın əmələ gəlməsi ilə piruvatın və suksinilkoferment A-nın alınması ilə α -ketoqlutar turşusunun oksidləşdirici D.-si (bax *Trikarbon turşuları tsikli*), pentozofosfat tsiklində fosfoqlükon turşusunun və s. D.-si daha əhəmiyyətlidir. İnsan və heyvanların toxumalarında bəzi amin turşuların D.-sindən biogen aminlər (məs., histamin, serotonin) əmələ gəlir.

Əd.: Вейганд К., Хильгеттаг Г. Методы эксперимента в органической химии. М., 1968; Бюлер К., Пирсон Д. Органические синтезы. М., 1973. Т. 1–2; Мищенко Г.Л., Вацуро К.В. Синтетические методы органической химии. М., 1982.

DEKART (Descartes) Rene (latınlaşdırılmış adı Kartezi; Renatus Cartesius) (31.3.1596, Turen, La-E – 11.2.1650, Stokholm) – fransız filosofu, fizik və riyaziyyatçı, *karteziançılığın* banisi. 1606–14 illərdə La-Fleş yezuit məktəbində təhsil almışdır. 1618–21 illərdə orduda xidmət etmiş, otuzillik müharibənin başlanğıcında hərbi əməliyyatların iştirakçısı olmuşdur.

Avropaya səyahətə çıxmış, 1629 ildə Niderlanda köçərək, burada təklidə 20 il elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. 1649 ildə kraliça Kristinanın dəvəti ilə Stokholma köçmüşdür. “Metod haqqında mühakimə” (“Discours de la methode, pour bien conduire sa raison et chercher la vérité dans les sciences”, 1637 ildə işıq üzü görmüşdür), “Metafizik düşüncələr” (“Meditationes de prima philosophia”, 1641), “Fəlsəfinin başlanğıcı” (“Principia philosophiae”, 1644) başlıca əsərlərini burada yazmışdır.

Özündənəvvəlki bütün ənənəyə yenedən baxılması tələbi ilə çıxış etmiş D. Yeni Avropa fəlsəfəsi və eksperimentalriyazi təbiətşünaslığın banilərindən biridir. Təcrübəyə və müşahidəyə əsaslanan F. Bekondan fərqli olaraq, D. şüur və özünüdərkə müraciət edir, fəlsəfi təfəkkürün əsasına aydınlıq, yaxud bilavasitə

həqiqilik prinsipini qoymağı zəruri hesab edirdi, bu isə nə zamansa inam əsasında qəbul edilmiş bütün mühakimələrdən imtinanı nəzərdə tuturdu. D. əmin idi ki, həqiqətə “bütün xalq deyil, ayrıca insan daha tez rastlaşar” – bu, başqalarının fikirlərini mənimsəmək deyil, özününkülərini yaratmaq müddəasını bildiren subyektiv həqiqilik prinsipinin klassik formuludur; şübhə rəasional mədəniyyətin qurulması üçün zəmin hazırlamalı və ənənəvi tipli mədəniyyət öz yerini ona verməlidir. Lakin ənənəvi fəlsəfini tənqid etməsinə baxmayaraq, D.-in təfəkkürü ənənədə dərin kök salmışdı: orta əsrlər təfəkkürünün bəzi elementlərini atarkən digərlərinə əsaslanırdı (substansiya haqqında təlimdə, özünüdərkəin şərhində, təbiət və can anlayışlarında). Skeptisizmlə polemikalar zamanı şübhələnmənin mövcudluğuna şübhələnməyin qeyri-mümkünlüyünü qeyd edən Avqustinin ardınca D. “düşünürəm, deməli, mövcudam” (cogito ergo sum) fikrini mütləq şübhə doğurmam hesab edirdi. Bu arqument əqli dərkolunanın hissi olan üzərində ontoloji üstünlüyü haqqında platonizmədən qaynaqlanan ideyanı və subyektiv-şəxsinin dəyərliliyi haqqında xristianlığın doğurduğu təfəkkür tərzini nəzərdə tuturdu: sadəcə öz-özlüyündə təfəkkür prinsipini deyil, məhz düşünən şəxsədən ayrılması mümkün olmayan subyektiv yaşanan təfəkkür prosesini D. fəlsəfinin əsası etmişdi. Bu zaman səciyyəvi odur ki, aydın və dəqiq bilik qismində ilkin prinsipin həqiqiliyinə D. insana təbii şüur işığı vermiş Allahın mövcudluğu ilə zəmanət vermişdir. D.-da özünüdərk özündə qapanıb qalmır, insan təfəkkürünün obyektiv əhəmiyyətinin mənbəyi kimi çıxış edən Allah üçün açıqdır: bütün “qarışıq ideyalar” mahiyyətə yalnız insan subyektivliyinin məhsulu olduğundan, yalandır; əksinə, bütün aydın ideyalar Allahdan gəlir, ona görə həqiqidir.

Cogito yeni elmin birinci həqiqi mühakiməsi, eyni zamanda onun bilavasitə şüura verilmiş birinci obyekt – düşünən substansiyadır; o bizə bilavasitə açıqdır, halbuki digər – maddi substansiyanın mövcudluğu bilvasitə verilmişdir. D. substansiyanı öz mövcudluğu üçün özündən başqa heç nəyə ehtiyacı olmayan şey kimi müəyyənləşdirir və bu tərifə sonralar B. Spinoza, *okkasionizm* nümayəndələri təkrarlamışlar. Sözü həqiqi mənasında yalnız Allahı substansiya adlandırmaq mümkündür: D. yaradılmış şeylər arasında yalnız elələri şərti olaraq substansiya

adlandırır ki, onlar digər yaradılmışların yardımına ehtiyac duyanlardan və *attribut*, keyfiyyət adını alanlardan fərqli olaraq, öz mövcudluqları üçün “yalnız Allahın adi yardımına” ehtiyac duyarlar.

Bölməz substansiya olan ağıl metafizikanın, bölünən substansiya olan materiya fizikanın tədqiqat predmetidir. Materiyanı məkanla eyniləşdirən D. “cisim” ilə “yer”in aristotelçi fərqləndirilməsinə qarşı çıxırdı. Mütləq yerlər sistemini kənarlaşdıran D. yeri yalnız cismin başqa cisimlərə nəzərən vəziyyəti vasitəsilə müəyyənləşdirirdi. Materiyanın məkanla eyniləşdirilməsi mexanikanın başlıca anlayışını – ideal, yaxud riyazi cisim anlayışını əsaslandırma bilməyən Qalileyin çətinliklərini aradan qaldırırdı: D.-da mahiyyət etibarilə hər cisim riyazi oldu, riyaziyyat (həndəsə) isə cisim dünyası haqqında elmə çevrildi, o, nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə bu cür olmuşdu. Materiya, eynilə məkan fiziki dünyanın vahidliyinin əsasını təşkil edir; o, sonsuzluğa qədər bölünəndir, bölünməyənləri (atomları) və boşluqları D. qəbul etmir, kosmik hərəkəti isə burulğanın köməyi ilə izah edirdi. Dünyanı fasiləsiz olaraq dolmayan axıcı materiya Günəş ətrafında burulğanvarı hərəkət edir. D.-a görə, hərəkət də yer kimi nisbidir: bir halda ki, dünyada mütləq hesablama nöqtələri yoxdur, biz müəyyən cisimləri, yaxud cisimlər sistemini şərti olaraq hərəkətsiz və bunlara nəzərən digərlərini hərəkət hesab edirik. D. ətalət qanununu hərəkətin başlıca qanunu qismində ilk dəfə dəqiq formulə etmişdir: “Cisim bir dəfə hərəkətə başlayaraq bu hərəkəti davam etdirir və heç vaxt öz-özünə dayanmır”. D.-a görə, ətalət qanununun əsasında yeganə həqiqi – İlahi substansiyanın daimiliyi durur.

Dünyanı incə quraşdırılmış maşınların nəhəng sistemi kimi izah edən D. antik və orta əsrlər elmi üçün səciyyəvi olan təbii ilə süni (insanın yaratdığı) arasındakı prinsiplial fərqi aradan qaldırır. Bitki eynilə saat kimi mexanizmdir, təbiət proseslərinin hərəkətini, mexanizmdə olduğu kimi, “borucuqlar və yaylar” doğurur, fərq yalnız ondadır ki, sonsuz Yaradıcının sənətkarlığı sonlu yaradıcının sənətkarlığından nə qədər mükəmməldirsə, bu yayların nazikliyi və qabiliyi də insanın yaratdığından o qədər üstündür. Dünyanın dərkə bizim insan şüurunda aşkarladığımız ən sadə başlanğıclardan müəyyən dünya “maşını” variantının quraşdırılmasıdır. Bu quraşdırmanın aləti olan metod elmi idrakı həqiqətlərin sporadik

və təsadüfi tapılmasından onların sistemli və planlı istehsalına çevirməli, insanları "təbiətin hökmdarları" etməlidir. Metodun əsas qaydaları: 1) sadə və aşkar olandan başlamaq; 2) deduksiya yolu ilə daha mürəkkəb mülahizələr almaq; 3) bu zaman elə etmək ki, bircə halqa belə nəzərdən qaçmasın, yəni əqli nəticələr zəncirinin fasiləsizliyini saxlamaq; 4) həqiqətin meyarı kimi ilk başlanğıcları müəyyənləşdirən intuisiyanı və onlardan nəticələr almağa imkan verən düzgün deduksiyanı qəbul etmək.

İdrak prosesində deduksiya müstəsna əhəmiyyət verən D. sübuta əsaslanan aydın təfəkkürün inkişafını təbii və təlimin ideali hesab edirdi. D. ağılların təbii bərabərliyi haqqında doktrinanı irəli sürsə də, intellekt keyfiyyətlərində (məs., təfəkkür proseslərinin gedişi sürətində) anadangəlmə fərqləri mümkün sayırdı; ağıl inkişafı üçün təbii istedadlar kifayət deyil, təhsil onları tamamlamalı və onlara rəhbərlik etməlidir. D.-a görə, hər kəs üçün əlçatan olan təhsil imtiyaz deyil, təbii hüquqdur. D.-in bu ideyaları ənənəvi təhsil sisteminin yenidənqurulmasını müəyyənləşdirən bir sıra didaktik prinsiplərin əsasını təşkil etdi və yansenist məktəblərinin, o cümlədən Paris yaxınlığındakı Por-Royal məktəbinin fəaliyyətində daha dolğun şəkildə istifadə olundu.

D.-in riyaziyyata əsaslanan metodunun əsas elementləri – ölçmə və nizamlılıqdır. Cəbrə universal elm (mathesis universalis) kimi baxan D., müasir cəbrdə istifadə olunan bir çox simvolları elmə gətirmiş, cəbri tənliklərin xassələrinin tədqiqinin əsasını qoymuşdur. Riyazi elmin sahələri arasında cəbrə xüsusi önəm verən D., elmlərin konkret predmet sahəsinin xüsusiyyətlərinə abstrakt yanaşaraq, riyaziyyata digər sahələrə tətbiq olunan hesablamalı elmi kimi baxırdı. Antik və orta əsrlər riyaziyyatından fərqli olaraq, D. ədəd və kəmiyyəti (ölçünü) bir-birindən fərqləndirmir, onun fikrincə, ədədlər yalnız kəmiyyətlərin bərabərliyi kimi işlədilir və öz qiymətini hesablamalar nəticəsində alır. Əvvəllər yalnız müsbət rəşional kimi qəbul edilən ədəd anlayışını D. əslində bütün həqiqi ədədlər oblastına qədər genişləndirmişdir. Bu, kəsilməz fəza fiqurlarını və onların hərəkətini analitik üsullarla tədqiq etmək üçün zəruri idi. Beləliklə də D. diskret ədəd və kəsilməz ölçülü kəmiyyətin (yəni hesab və həndəsə obyektlərinin) müxtəlifliyi haqqında antik dövrdə formalaşmış təsəvvürü aradan götürmüşdür.

"Geometriya" ("Geometrie", 1637) əsərində D. iki formada işlədilən dəyişən kəmiyyət anlayışından geniş istifadə etmişdir: sabit istiqamətli və dəyişən uzunluqlu parça kimi və bu parçanın təşkil edən bütün qiymətlər çoxluğunu əhatə edən kəsilməz ədədi dəyişən kimi; bu dəyişənin ikili xarakteri həndəsə ilə cəbrin bir-birinə qarşılıqlı nüfuzunu şərtləndirir. D.-a görə, həqiqi ədəd verilmiş parçanın vahid parçaya nisbəti kimi başa düşülür (bununla da ədəd anlayışı bütün müsbət həqiqi ədədlər çoxluğuna qədər genişləndirilir); mənfii ədədlərin isə düz xətt parçasının istiqaməti ilə bağlı olduğu qəbul olunur. Dəyişən kəmiyyətləri ifadə etmək üçün indi hamının qəbul etdiyi simvolları (məs., x, y, z), sabit kəmiyyətləri işarə etmək üçün işlədilən simvolları (məs., a, b, c), həmçinin qüvvətlərin riyazi ifadəsini (məs., x^4, a^5, \dots) D. vermişdir. D. tərəfindən yazılmış düsturlar müasir yazılışdan, demək olar ki, fərqlənmir. D.-in analitik həndəsəyə verdiyi ən böyük töhfə *Dekart koordinat sistemidir*.

Məqsəd anlayışını təbiət dünyasından bütünlükdə çıxarmış D. bunun sayəsində təbiət dünyasının mexaniki, materialist mənşəsini yaratmışdır; antik və orta əsrlər fəlsəfəsində nəzərdən keçirilirdiyi kimi, bölünməz ağıl (ruh) ilə bölünən bədən arasında əlaqəçi olan *can* (təxəyyül və hisslər cana aid edilir və heyvanlara da şamil olunurdu) anlayışının kənarlaşdırılması bu zaman mühüm rol oynamışdır. D. təxəyyülü və yaddaşı ağılın modusları adlandırmaqla, canı və ağıl eyniləşdirirdi; şüurlu can təfəkkür qabiliyyəti ilə eynidir, heyvanlar isə mahiyyətcə yalnız avtomatdır. Məhz can anlayışının əvvəlki mənasında aradan qaldırılması D.-a iki substansiyalı – təbiət və ruhu qarşı-qarşıya qoymaq, təbiəti insanın istifadəsi və dərk edib quraşdırması üçün ölü obyektə çevirmək imkanı verdi. Nəticədə D. fəlsəfəsi üçün çox çətin və 17–18 əsrlər metafizikasında mərkəzi yerlərdən birini tutan can ilə bədənin əlaqəsi problemi yarandı (bax *Psixofiziki problem*). D. onu mexanistik olaraq həll etməyə çalışırdı: insanın hiss orqanları tərəfindən ötürülən mexaniki təsirlər əzgiləbənzər vəzi (guya insan canının yerləşdiyi məkan) vasitəsilə şüura çatır.

Hər cür hərəkəti məkan yerdəyişməsi kimi nəzərdən keçirən D. sonuncunu mexaniki təkanın köməyi ilə izah edirdi, çünki qüvvə anlayışı da (məqsəd anlayışı ilə daxilən bağlı olan) aradan qaldırılmışdır. Dünya burulğanları anlayışı da təkan

prinsipinə əsaslanırdı. D. canlı bədənin, o cümlədən insanın bütün fəaliyyətini mexaniki qanunlarla izah edirdi. Qüvvənin mənbəyi təbiətin hüdudları kənarına çıxarılmış və transsendent Yaradıcı-Allaha şamil edilmişdi. Etikada D. ardıcıl rəşionalist kimi çıxış edirdi. O, affektləri və ehtirasları şüur işığı ilə hələ aydınlanmaya-nadək nəticəsi bizdə ağıl yanılmaları və nəticə olaraq pis əməllər doğuran bədən hərəkətlərinin şüurlu cana təsiri kimi nəzərdən keçirirdi. D.-a görə, mahiyyətcə günahdan başqa bir şey olmayan belə yanılmaların mənbəyi şüur deyil, azad iradədir, çünki o, insanı şüurun hələ aydın və dəqiq biliyə malik olmadığı yerdə fikir yürütməyə və hərəkət etməyə sövq edir.

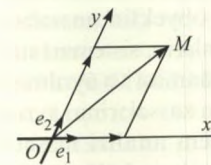
Beləliklə, D.-in varlıq haqqında (ontologiya) və idrak haqqında (qnoseologiya) təlimləri idealist, kosmologiya, fizika və fiziologiyası isə materialistdir; D.-in bu dualizmi öz mənbəyini can və bədən dualizmindən alır.

17–18 əsrlər fəlsəfəsi və elminin inkişafına D.-in təsiri dərin və çoxtərəfli idi. D.-in təlimi karteziyanlığın – yalnız fiziklərin və riyaziyyatçıların deyil, fizioloqların, təbiblərin və farmakoloqların da mənsub olduğu fəlsəfə və təbiətinşünaslıq cərəyanının əsasını təşkil etmişdir. B. *Spinozanın* təlimi D.-in ideyaları məcrasında formalaşmışdır. Onun dualizmi A. *Geylinks* və N. *Malbransın* okkazionalizmi üçün başlanğıc nöqtə olmuşdur. D. metodunun təsiri altında fransız yansenistləri tərəfindən *Por-Royal məntiqi* işlənilib hazırlanmışdır. D.-in "Həndəsə"si riyaziyyatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. D.-in rəşionalizmi *Maarifçilik* fəlsəfəsinin mənbələrindən biri olmuşdur.

DEKART KOORDİNAT SİSTEMİ – müstəvidə və ya fəzədə düzxətli koordinat sistemi; nöqtənin vəziyyəti bir nöqtədə kəşifən qeyd edilmiş düz xətlər üzərindəki proyeksiyası ilə təyin edilir. Düz xətlərin kəşifdiyi nöqtə koordinat başlanğıcı, bu proyeksiyalar nöqtənin koordinatları, düz xətlər isə koordinat oxları adlanır.

Ümumi halda müstəvi üzərində D.k.s. O nöqtəsi (koordinat başlanğıcı) və ona tətbiq edilən bir düz xətt üzərində yerləşməyən nizamlanmış e_1 və e_2 vektorları (bazis vektorlar) ilə verilir. Koordinat başlanğıcından bazis vektorlar istiqamətində keçən düz xətlərə verilmiş D.k.s.-nin koordinat oxları deyilir. e_1 vektoru ilə təyin olunan birinci düz xəttə absis oxu (və ya Ox oxu), ikinci isə ordinat oxu (və ya Oy oxu) deyilir. D.k.s. özü Oe_1e_2 və ya

Oxy ilə işarə olunur. Oe_1e_2 D.k.s.-ndə (şəkil 1) M nöqtəsinin koordinatları OM vektorunun $\{e_1, e_2\}$ bazisi üzrə ayrılışındakı əmsallar, yəni nizamlanmış (x, y) ədədlər cütüdür, x və y elədir ki, $OM = xe_1 + ye_2$. x ədədi ($-\infty < x < \infty$) M nöqtəsinin absisi, y ədədi ($-\infty < y < \infty$) isə M nöqtəsinin ordinatı adlanır. Əgər (x, y) M nöqtəsinin koordinatlarıdırsa, onda $M(x, y)$ yazılır.

Şəkil 1.

Tutaq ki, müstəvi üzərində iki Oe_1e_2 və $O'e_1'e_2$ D.k.s.-ləri verilmişdir, $\{e_1, e_2\}$ bazis vektorları

$$e_1' = a_{11}e_1 + a_{12}e_2, \quad e_2' = a_{21}e_1 + a_{22}e_2$$

düsturları vasitəsilə $\{e_1, e_2\}$ bazis vektorları ilə ifadə olunur və Oe_1e_2 D.k.s.-ndəki O' nöqtəsinin koordinatları (x_0, y_0) -dır, onda Oe_1e_2 D.k.s.-ndəki M nöqtəsinin (x, y) koordinatları və həmin nöqtənin $O'e_1'e_2$ D.k.s.-ndəki koordinatları aşağıdakı münasibətlərlə əlaqəlidir:

$$x = a_{11}x' + a_{21}y' + x_0,$$

$$y = a_{12}x' + a_{22}y' + y_0.$$

Əgər $\{e_1, e_2\}$ bazisi ortonormallaşdırılmışdırsa, yəni e_1 və e_2 vektorları bir-birinə perpendikulyardırsa və uzunluqları vahidə bərabərdirsə (bu halda e_1 və e_2 ort vektorlardır) onda bu, düzbucaqlı D.k.s. adlanır. Düzbucaqlı D.k.s.-ndə M nöqtəsinin x və y koordinatları M nöqtəsinin uyğun olaraq Ox və Oy oxları üzərindəki ortoqonal proyeksiyalarıdır. Oxy düzbucaqlı D.k.s.-ndə $M_1(x_1, y_1)$ və $M_2(x_2, y_2)$ nöqtələri arasındakı məsafə

$$\sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}$$
 ifadəsinə bərabərdir.

Bir Oxy düzbucaqlı D.k.s.-ndən digər $O'x'y'$ düzbucaqlı D.k.s.-nə keçid düsturu aşağıdakı kimidir:

$$x = x' \cos \alpha - y' \sin \alpha + x_0,$$

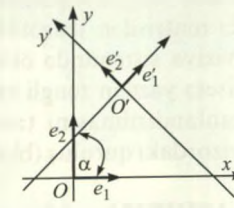
$$y = x' \sin \alpha + y' \cos \alpha + y_0$$

və ya

$$x = x' \cos \alpha + y' \sin \alpha + x_0,$$

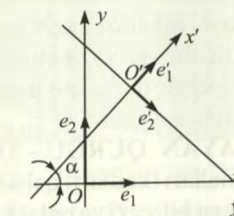
$$y = x' \sin \alpha - y' \cos \alpha + y_0.$$

Birinci halda $O'x'y'$ sistemi e_1 və e_2 vektorlarının α bucağı qədər dönməsi və O koordinat başlanğıcının O' nöqtəsinə köçürülməsi vasitəsilə (şəkil 2), ikinci halda isə e_1 və e_2 vektorlarının α bucağı qədər dönməsi, e_2 vektorunu saxlayan düz

Şəkil 2.

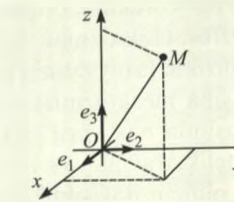
xəttin e_1 vektorunu saxlayan düz xəttə nəzərən proyeksiyası və O koordinat başlanğıcının O' nöqtəsinə köçürülməsi vasitəsilə yaranır (şəkil 3).

Şəkil 3.

Bəzən bazis vektorlar arasındakı bucaq düz bucaq olmayan korbucaqlı D.k.s.-ndən də istifadə olunur.

Analoji olaraq fəzədə ümumi D.k.s. təyin edilir: koordinat başlanğıcı olan O nöqtəsi, bu nöqtədən çıxan və bir müstəvi üzərində yerləşməyən e_1, e_2, e_3 vektorlar üçlüyü (bazis vektorlar) verilir. Müstəvi halında olduğu kimi koordinat oxları – absis oxu (Ox oxu), ordinat oxu (Oy oxu) və applikat oxu (Oz oxu) təyin olunur (şəkil 4). Fəzədə D.k.s. $Oe_1e_2e_3$ (və ya

Şəkil 4.

$Oxyz$) ilə işarə olunur. Koordinat oxları cütündən keçən müstəvilər koordinat müstəviləri adlanır. Əgər Oz -in müsbət yarımoxunun hər hansı nöqtəsindən Oxy müstəvisinə baxdıqda, Ox oxundan Oy oxuna fırlanma saat əqrəbinin əksinə olarsa, sol D.k.s. fəzədə sağ D.k.s., əks halda, sol D.k.s. adlanır. Əgər e_1, e_2, e_3 bazis vektorlarının uzunluğu vahidə bərabərdirsə və onlar cüt-cüt perpendikulyardırsa, onda D.k.s.-nə düzbucaqlı D.k.s. deyilir. Fəzədə eyni oriyentasiyalı bir D.k.s.-nin digər D.k.s.-nə nəzərən

vəziyyəti üç *Eyler bucağı* vasitəsilə təyin edilir.

R. *Dekartın* "Həndəsə" əsərində (1637), nöqtələrinin koordinatları yalnız müsbət olan korbucaqlı koordinat sistemindən danışılmasına baxmayaraq, D.k.s. onun adı ilə adlandırılmışdır. "Həndəsə"nin 1659–61 illərdəki nəşrinə holland riyaziyyatçısı İ. Qüddenin ilk dəfə olaraq koordinatların həm müsbət, həm də mənfii ədədlər olmasını mümkün hesab edən işi daxil edilmişdir. Fəza D.k.s.-ni fransız riyaziyyatçısı F. Lair (1679) elmə daxil etmişdir. 18 əsrin əvvəllərində Dekart koordinatları üçün x, y, z işarələri müəyyən edilmişdir.

DEKART OVALI – bax *Xətt*.

DEKART YARPAĞI – bax *Xətt*.

DEKATİRLƏMƏ (fr. dekatir, əsas mənası – parıltını yox etmək) – parçanın keyfiyyətini və xarici görünüşünü yaxşılaşdırmaq (sıxlaşdırmaq, yumşaltmaq və s.), tikilməsi və istifadəsi zamanı yığılmasının qarşısını almaq üçün onun buxar, yaxud qaynar su ilə emalı. D. prosesi xüsusi aparatlarda – dekatirlərdə aparılır. Dekatir, içərisində içiboş, səthi dəlikli və fırlanan silindri olan hermetik qazandır. Quru və sulu D. üsulları var. Quru D.-də parça minimal ağırlıqla silindrə sarınır, qazana verilən buxar sarınmış qatların arasından keçir. Sulu D.-də üzərinə parça sarınmış silindr isti su (50–60°C) tökülmüş təknədə fırladılır.

DEKATRÓN (*deka... + ...tron*), *hesablamaq* qaz boşalma lampası – onluq say sistemində elektrik impulslarının hesablanması, elektrik dövrlərinin dəyişdirilməsi, tezliyin bölünməsi və s. üçün çoxelektrodlu *ion cihazı*. D.-un balonuna 30–40 mm c. *süt*. təzyiqlə qaz qarışığı (hidrogen, helium, neon) doldurulur. Onun iş prinsipi idarəedici impulsları vasitəsilə közərmə boşalmasının bir elektrodan digərinə istiqamətlənmiş surətdə köçürülməsinə əsaslanır. Hesablama sürəti 1 *MHS*-ə qədərdir. D. rəqəmli nəzarət-ölçü cihazlarının indikator lövhəsində, hesablama qurğuları və s.-də tətbiq edilir. 1970-ci illərdən, yarımkeçirici in-teqral sxemlərin tətbiqindən sonra istifadəsi azalmışdır.

DEKET CEFFRİ (Deket Jeffrey; ?-?) – 16 əsr ingilis taciri, səyyah. 1568–72 illərdə Şamaxı, Ərəş, Ərdəbil, Qəzvin və s. şəhərlərdə olmuş, iki il yarım Təbrizdə yaşamışdır. D.C. ticarət məsələləri ilə əlaqədar Səfəvi şahı I Təhmasiblə görüşmüşdür. D.C. Azərb. və İrana səyahəti əsasında "İranda vəziyyət haqqında qeydlər"ini

yazmışdır. Həmin qeydlərdə Azərb.-in o zamankı siyasi vəziyyəti, xalqın adət və ənənələri, şəhərlərdəki ticarət və s. barədə də məlumat vermişdir.

DÉKKER Tomas (təqr.1572, London – 1632, London) – ingilis dramaturqu. Londonda peşə-kommersiya məktəbində təhsil almışdır. "Faeton"(1598) mifoloji faciəsi D.-in ədəbi debütüdür. Orta əsrlər moralite ənənələri əsasında yazılmış "Qoca Fortunat haqqında zövqverən komediya"(1600), həmçinin çəkməçilərin gündəlik həyatını təsvir edən "Başmaqçının bayramı, yaxud Nəcib peşə"(1600) komediyası D.-ə uğur gətirmişdir. Canlı danışq dilində yazılmış "Səbirli Qrizelda"(1599) və "Səxavətli fahişə"(1604–30) məişət dramları daha məşhurdur. D.-in 10-dan çox pyesi C.Marston ("Satıraçının qamçısı" komediyası; 1601 ildə tamaşaya qoyulmuş, 1602 ildə nəşr edilmişdir). C.Ford və U.Rouli ("Edmontonlu ifritə" məişət komediyası; 1621 ildə tamaşaya qoyulmuş, 1658 ildə nəşr edilmişdir) ilə birgə yazılmışdır. D.-in digər əsərləri arasında "Londonun çox ağır yeddi günahı"(1606), "London gözətçisi"(1608), "Ağılsızın əlifbası"(1609) satirik mənsur pamfletləri, siyasi alleqoriyalar, nağıllar və pastorallar da var.

DEKLAMASIYA (lat. declamatio – gözəl danışmağa nail olma) – şeir, yaxud nəsr əsərlərini bədii söyləmə məharəti. Qədim Romada D. natiqlik sənətinin əsas elementlərindən olmuşdur. 17–18 əsrlər klassisizm teatrında təmtəraqlı, pafoslu şərti danışq tərzə kimi aktyor sənətinin əsasını təşkil etmişdir. 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərindən teatrda romantik və realist meyillərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq D. əhəmiyyətini itirmişdir. Sonralar "D." anlayışı *bədii qiraət*lə əvəz olunmuşdur.

DEKLARASIYA – bax *Bəyannamə*.

DEKLİNATOR (lat. declino – meyil edirəm) – maqnit meyillərini ölçmək üçün cihaz. D. müstəqil cihaz kimi, yaxud da *maqnitometr*lərin və *maqnit variometr*lərinin tərkib hissəsi kimi düzəldilir. D. sutkalıq meyil variasiyalarını müşahidə etmək və bəzən də yeraltı markşeyder planaalmaları üçün tətbiq edilir.

DEKODER (ing. decoder – kodaçan) – rəngli televiziya sistemlərində tam televiziya siqnallarından videosiqnalların əsas rənglərini formalaşdıran qurğu; rənglərin kodlaşdırılmasının əksi olan əməliyyatı yerinə yetirir. Televizorun mühüm hissəsi olan və rəngli təsvirləri canlandıran D. parlaqlıq kanalı, rəng informasiyası ka-

nalı və üç əsas rəngin siqnallarını alan dekodlayıcı matrisdən ibarətdir. Digər rəngli televiziya sistemində ötürülən və ya videokasetə yazılan rəngli təsvirlərin ekranda canlandırılmasını təmin edən rəngli televizordakı quruluş (blok) da D. adlanır.

DEKODLAŞDIRMA (*de...+ kod*), *k o d a ç m a* – 1) kodlaşdırılmış məlumatlardan ilkin variantın bərpa olunması prosesi; kodlaşdırmanın əksi olan əməliyyat. 2) Rəqəm hesablama maşınlarında proqramların sazlanmasının, onların tərtibatının düzgünlüyünə nəzarət üsulu ilə əvəz olunması; yoxlanılan proqramların məntiqi sxemlərinin avtomatik qurulması və məntiqi sxemə daxil olan operatorların təsvir edilməsindən ibarətdir.

DEKODLAYAN QURĞU – 1) kodlaşdırılmış siqnalları (kodları) qəbulədi sistem qavraya biləcəyi və onlara müvafiq eyniqiymətli siqnallara çevirən qurğu (məs., maneəyədavamlı rəqəmli kodu fasiləsiz siqnala çevirmək üçün). D.q. verilən koda uyğun olaraq yalnız müvafiq çıxışda idarəedicisi siqnal yaradır. D.q.-lər xətti, piramidal və düzbucaqlı tipli olur. D.q.-ləri bir-birindən fərqləndirən cəhətlər onların cəld işləməsi və elementlərinin sayıdır. D.q.-lər kompüterlərdə, verilənlərin ötürülməsi sistemlərində, informasiya-ölçü və telemexanika sistemlərində və s. tətbiq edilir; 2) giriş siqnalını bir neçə çıxış siqnalına və ya verilənləri başqa şəkllə çevirən mikrosxem.

DEKOMPENSASIYA (*de...+ kompensasiya*), *t i b d ə* – orqanın, orqanlar sisteminin (tənəffüs, ürək-damar və s.) və ya bütöv orqanizmin fəaliyyətinin pozulması; uyğunlaşma mexanizmlərinin zəifləməsi nəticəsində baş verir. Zədələyici təsirlər (xəstəlik, travma və s.) orqanizmdə təzahür olunan dəyişikliklər törədərkək, onunla ətraf mühit arasındakı normal tarazlığı pozur. Orqanizm tədricən yeni həyat şəraitinə uyğunlaşır (məs., ürəyin xroniki xəstəlikləri zamanı miokardda hipertrofiya inkişaf edir) və tarazlıq bərpa olunur – *k o m p e n s a s i y a* baş verir. Lakin orqan (və ya sistem) bu vəziyyətdə yüksək gərginliklə işləyir və bununla əlaqədar o, patogen amillərin təsirinə daha asan məruz qalır və sonradan D. vəziyyəti inkişaf edir.

DEKOMPOZÉR (fr. décomposer – həll etmək, xırdalamaq) – kristal alüminium-hidroksidi ayırmaq məqsədilə alüminat məhlullarını parçalamaq üçün aparat; mexaniki qarışdırıcı və ya hava qarışdırı-

cısı ilə təchiz olunur. Mexaniki qarışdırılan D. poladdan düzəldilmiş silindrik çəndən (faydalı tutumu 400 m³) ibarətdir; çəndin içərisindəki zəncirli qarışdırıcı kiçik tezliklə fırlanaraq maddənin hissəciklərini asılı vəziyyətdə saxlayır. Alüminium-oksüd istehsalında hava ilə qarışdırılan (faydalı tutumu 1000–3000 m³) D. daha geniş yayılmışdır.

DEKOMPOZİSIYA (*de...+ kompozisiya*), *h e s a b l a m a t e x n i k a s ı n d a* – emal olunan obyektin (məsələnin, proqramın, verilənlərin, sistemin) struktur vahidlərinə bölünməsi və ayrılmış hissələrə görə obyektin xassələrinin ayrı-ayrılıqda tədqiqi. Sistem analizi məsələlərindən biridir. Verilənlərin bölüşdürülmüş (paylanmış) emalı zamanı sorğunun altsoğulara fraqmentasiyası (ayrılması) prosesi *s o r ğ u n u n D.-s i* adlanır. Sorğunun həllinin son nəticəsi altsoğuların həlli nəticələrinin kompozisiyası ilə təyin edilir. Ağacvari strukturun ekvivalent ağaclar çoxluğuna ayrılmasına *i y e r a x i k D.*, hazır proqramın çoxsaylı modulalara bölünməsinə *p r o q r a m D.-s i* deyilir.

DEKOMPRESSIYA XƏSTƏLİYİ (*de...+ lat. compressio – sıxma, basma*), *k e s s o n x ə s t ə l i y i* – dekompressiya (ətraf mühit təzyiqinin azalması) zamanı orqanizmin toxumalarında, qanda, limfada qaz qovucuqlarının əmələ gəlməsi ilə şərtlənən patoloji vəziyyət. Normal atm. (xarici) təzyiqindən alçaq təzyiqə (məs., uçuş aparatı kabinəsinin hermetikliyi pozulduqda), yüksək təzyiqdən normal təzyiqə (məs., dalğının səthə qalxması zamanı, kessondan və ya barokameradan çıxdıqda) keçdikdə müşahidə edilir. Qaz qovucuqları qan və limfa damarlarının emboliyasına səbəb olur, toxuma və hüceyrələri qıcıqlandırır və zədələyir. Qovucuqların böyüklüyündən, miqdarından və lokalizasiyasından asılı olaraq D.x.-nin yüngül, orta ağır və ya ağır formaları inkişaf edir. Əlamətlər kəskin dekompressiyadan 1–2 saat sonra, bəzən onun gedişi prosesində meydana çıxır. Əsas əlamətləri: paresteziyalar, dəri giciməsi, müxtəlif rəngdə ləkəşəkilli səpmələr ("dərinin mərmərliyi"), dərialtı emfizema, əzələlərdə, oynaqalarda, sümüklərdə və sinir kötləkləri boyunca ağrılar, ürək-damar və tənəffüs sistemi fəaliyyətinin pozulması (taxikardiya, hipertenziya, təngnəfəslik, xırıltılar), qarında ağrılar, görmənin (diplopiya, "göz önündə tor") və eşitmənin qısamüddətli pozulmaları, həm də başgicəllənmə, ürəkbulanma, qusma, nistaqm, parez və iflic-

lər, şüurun itməsi, qıcolmalar, kollaps, təngnəfəslik.

Diaqnoz anamnezə, xarakterik şikayətlərə və kliniki əlamətlərə əsasən qoyulur. *M ü a l i c ə s i*: rekompresiya (yüksək atmosfer təzyiqi ilə təkrar təsiretmə), daha sonra rekompresiya kamerasında təzyiqi tədricən endirməklə hiperbarik oksigenləşdirmə. *P r o f i l a k t i k a s ı*: düzgün dekompressiya rejiminin seçilməsi və gözlənilməsi; təyyarəçilər üçün kabinənin hermetikliyinin və xüsusi yüksəklik ləvazimatının təmin edilməsi.

DEKONSTRUKTİVİZM, *ə d ə b i y - y a t ş ü n a s l ı q d a* – 1960-cı illərin 2-ci yarısı – 70-ci illərdə *poststrukturalizmin* nəzəri müddəaları əsasında formalaşmış cərəyan. D.-in prinsipləri ilkin dekonstruktivist təhlilin meydana çıxdığı Fransada *J.Derrida*, *M.Fuko*, *Y.Kristeva* və *R.Bartın* əsərlərində formalaşmışdır. Lakin D. ədəbi tənqid cərəyanı kimi nüfuz qazandı; ABŞ-da "Dekonstruksiya və tənqid" (1979; müəlliflər – *J.Derrida*, *P.M. de Man*, *H.Blum*, *C.Hartman*, *C.X.Miller*) adlı topluda onun manifesti dərc edilmişdi. D. öz adını Derridanın əsərlərində tətbiq olunan mətnin təhlilinin əsas prinsiplərindən dekonstruksiya götürmüşdür. Onun mahiyyətini mətnin daxili ziddiyyətlərini açmaq, keçmişdən miras qalmış və təfəkkür stereotipləri ilə dil klişeləri şəklində təsbit olunmuş, nə oxucu, nə də müəllif tərəfindən nəzərə çarpan "qalıq mənalara" aşkar etmək təşkil edir. 1980-ci illərdən D. termini çox vaxt poststrukturalizmin sinonimi kimi işlədilir.

M e m a r l ı q d a D. 1980-ci illərin əvvəllərində yaranmışdır. *Konstruktivizmin* istifadə olunmamış imkanlarına müraciət etməklə, modernizmin rəasionalist kanonlarına qarşı çıxmışdır. D. nəzəriyyəçiləri memarlıq yaradıcılığını, memarlıq həddlərini aşan tədqiqat işi forması kimi şərh edirlər; ədəbiyyatşünaslıq dekonstruktivizmində tətbiq edilən mətnin dekonstruktivizması metodu ilə bir çox halda oxşar olan yeni poetikanın əsaslarını işləyib hazırlayırlar. D. memarlığı maddi obyektə mətn kimi yanaşır. Memar-dekonstruktivistin yaradıcılıq prosesinin mərhələləri Amerika memarı S.Taygermanın "konstruksiya – dekonstruksiya – rekonstruksiya" formulunda müəyyən edilmişdir. Belə dekonstruksiya – rekonstruksiya süjeti üçün 1920-ci illərin avangard və 1960-cı illərin modernizm memarlığı əsas olmuşdur. D.-in digər ideyası formanın funksional təyinatdan asılı ol-

Dekonstruktivizm. Quggenheym muzeyi. Bilbao (İspaniya). Memar F.Geri.

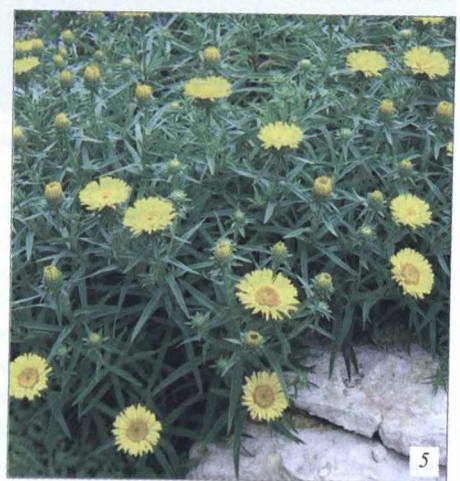
mamasıdır; bunu D.-in aparıcı nəzəriyyəçisi memar P.Eyzenman işləyib hazırlamışdır. Memar B.Çuminin Parisdəki La Villett parkının pavilyonlarının layihəsi D.-in proqram əsərlərindəndir (1979–89). F.Geri, Z.Hadid, R.Kulxas, D.Aqrest və b.-nın, "Koop-Himmelblau", "Morfozis", "Arkitektonika" memarlıq qruplarının yaradıcılığında da D. prinsipləri işlənilib hazırlanır. Nyu-Yorkun Müasir İncəsənət Muzeyindəki "Dekonstruktiv-

vizm memarlığı" sərəgisi (1988, F.Conson və M.Viqli tərəfindən təşkil edilmişdir) cərəyanın konsolidasiyası üçün mühüm hadisə olmuşdur.

DEKORASIYA (lat. decorare – bəzəmək) – teatrdə (həmçinin kinoda) boyakarlıq və ya memarlıq cəhətdən səhnənin, pavilyon, çəkiliş meydançasının tərtibatı. D. hadisələrin cərəyan etdiyi mühitin canlandırılmasına, tamaşanın (filmin) ideya məzmununun açılmasına kömək edir.

Dekonstruktivizm. Çoxfunksiyalı "Galaxy Soho" mərkəzi. Pekin. Memar Z.Hadid.

Dekorativ bitkilər: 1 – burulan liana; 2 – qıvrım aponogeton (akvarium bitkisi); 3 – adi asparaq; 4 – dekorativ soğan; 5 – andız; 6 – gülumbahar; 7 – efıryağlı qızılgül; 8 – lavanda; 9 – dekorativ kələm; 10 – həmişəyaşıl sekvoya (bonsay); 11 – biqnoniya katalpası.

DEKORATİV BİTKİLƏR – binaların, otaqların bəzədilməsində, həmçinin yaşayış yerlərinin yaşıllaşdırılmasında istifadə edilən yabani və mədəni bitkilər. Əlvan çiçəkləri, yarpaqları və meyvələri, yerüstü orqanlarının özünəməxsus forması (məs., lianalarda burulan zoğlar) və s. sayəsində gözəl və qeyri-adi xarici görünüşə malik olur; bir çox bitkilər xoş ətirlidir. D.b. həm çiçəklili və çıpaqtoxumlu bitkilərə, həm də sporelulara (qatırquyruğukimilər, mamırlar, şibyələr və həmçinin akvariumların bəzədilməsində işlədilən yosunlar) aid edilə bilər. Onlara həmçinin *ampel bitkiləri* və *torpaqörtən bitkilər* aiddir. Otaqların bəzədilməsi üçün istifadə edilən bitkilər başlıca olaraq tropik və subtropik mənşəlidir. Kəsildikdən sonra uzun müddət keyfiyyətini itirməyən D.b. buket və kompozisiyaların hazırlanmasında istifadə olunur. Bitkiləri (əsasən, soğanaqlı və soğanaqlı-yumrulu) dinclik fazasından çıxarıqda, onların qışda və ya yazın əvvəlində çiçəkləməsinə nail olunur. Həyətlərdə, park və bağçalarda D.b.-in əkilməsi, adətən, landsaft-memarlıq layihəsinin bir hissəsidir və estetik funksiya ilə yanaşı sanitariya funksiyasını da yerinə yetirir (şəhər səs-küyünü, havada olan toz və zərərli qazların qatılığını azaldır və s.). D.b.-in yeni növlərinin becərilməsi, həmçinin onların yeni sort və hibridlərinin alınması ilə botanika bağları və dendrarilər məşğul olur. Bəzi D.b. həm də qida (asparaq, dekorativ kələm, soğanın bir çox dekorativ növləri və s.), dərman (andız, gülumbahar və s.), efıryağlı (qızılgül, lavanda və s.) bitkilərdir. Bax həmçinin *Gülçülük*.

DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT – sənət növü, bədii və utilitar funksiyaları birləşdirən məmulatların yaradılması. D.-t.s. əsərləri insanların məişət ehtiyacları ilə bağlıdır və onların məskunlaşdığı mühitin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. D.-t.s.-in əsası və mənbəyi *xalq yaradıcılığıdır*. Bu sahəyə ənənəvi bədii sənətkarlıq, bədii sənaye və peşəkar müəllif sənəti məmulatları daxildir. “Tətbiqi sənət” (“applied art”) termini 18 əsrdə İngiltərədə meydana gəlmiş və əsasən, məişət məmulatlarının (qablar, parçalar üzərində naxışların vurulması, silahların işlənməsi) hazırlanmasında tətbiq edilmişdir.

Utilitarlıq və bədiiyin ayrılmaz bağlılığı, səmərəlilik və gözəlliyin, funksiya və bəzəkərin vəhdəti D.-t.s. əsərlərinin spesifik xüsusiyyətidir. Utilitarlıq D.-t.s. əsərlərini praktiki təyinatına görə (əmək alətləri, mebel, qab-qacaq və s.)

təsnif etmək imkanı yaradır; əşyanın funksiyası onun konstruktiv sxemini dəqiq şərtləndirir. Dekorativlik D.-t.s. əşyasına sənət əsəri statusu verir. O, nəinki əşyanın hansısa xüsusi detallarla (dekor) bəzədilməsində, eyni zamanda onun ümumi kompozisiya-plastik quruluşunda da reallaşdırılır. Dekor heykəltəraşlıq relyefli, bədii naxışlı və qrafik-oymalı (bax həmçinin *Oyma*) olur; burada həm *ornament* (o cümlədən təsvirin mənasını açan dekorativ yazılar – herroqliflər, kalliqrafiya və s.), həm də müəyyən dekorativ üslubi sistemə (bax, həmçinin *Qrifon*, *Qızılgül*, *Sfinks*) uyğun müxtəlif təsviri element və motivlərdən (“dünya ağacı”, quşlar və heyvanlar, bitkilər və s.) istifadə edilir.

D.-t.s.-in digər əsas xüsusiyyəti müxtəlif yaradıcılıq növlərinin (rəngkarlıq, qrafika, heykəltəraşlıq) və müxtəlif materialların bir əsərdə birləşdirilməsini nəzərdə tutan *sintetiklikdir*. Mahiyyətinə görə sintetik olan D.-t.s. əsərləri çox vaxt *incəsənətin sintezinə*, bədii əşyaların *ansamblına* daxil edilmiş, bəzən də memarlıqdan asılı olmuşdur (mebel, dekorativ heykəllər, panno, qobelen, xalça və s.). Bu asılılıq səbəbindən D.-t.s. bütün dövrlərdə üslub və dəblərin dəyişməsinə həssaslıqla və əyani surətdə yanaşmışdır.

D.-t.s. bədii fəaliyyət növü kimi müstəqil istehsalat sahəsinə çevrilmiş sənətkar əməyi ilə əlaqədar olmuşdur. Sonrakı ictimai əmək bölgüsü kустar istehsalın maşın istehsalı (manufakturalar, fabriklər, zavodlar) ilə əvəz olunmasına gətirib çıxarmışdır; funksional konstruksiya və bəzək ayrı-ayrı peşə sahiblərinin işi olmuşdur. “Tətbiqi sənət” metodlarının (məmulatların naxış, oyma, inkrustasiya, zərbətmə və s. ilə bəzədilməsi) yer aldığı bədii sənaye belə yaranmışdır.

Tipologiya. D.-t.s. sahələrinin hər biri böyük forma müxtəlifliyinə malikdir; onların təkamülü texnologiyaların inkişafı, yeni materialların kəşfi, estetik təsəvvürlərin və dəblin dəyişməsi ilə birbaşa bağlıdır. D.-t.s. əsərləri funksional təyinatına, forma və materialına görə fərqlənir.

D.-t.s.-in ən qədim növlərindən biri qablar- qacaq

Daş üzərində oyma.

“Herkulesin əlini sıxan çar Mitridat”.

E.ə. 70–38 illər. Nemrut dağı (Türkiyə).

ları materialından (taxta, metal, gil, çini, keramika, şüşə, plastmas) və təyinatından (mərasim, məişət, yemək, dekorativ) asılı olaraq müxtəlif olmuşdur. D.-t.s. nümunələrinə həmçinin dini ləvazimatlar (xristianlarda xoruqi və s.; müsəlmanlarda dəstəmaz üçün qablar, namazlıq xalçalar və s.; yəhudilərdə yeddişamdanlı “menoralar”; buddistlərdə şanagüllə taxtı və məbəd buxurdanları); interyer əşyaları (*mebel*, işıqlandırma cihazları, vazalar, güzgülər, yazı ləvazimatları, mücrülər, yelpiklər, tənəkə qutuları, kaşılar və s.); ev kустar sənəti avadanlığı (cəhrələr, keçətəpənlər, yundidənlər, iylər və s.); *qliptika* əsərləri, zərgərlik sənəti; nəqliyyat vasitələri (arabalar, döyüş arabaları, karetilər, xizəklər və s.); silah; tekstil (bax həmçinin *Tikmə*, *Krujeva*, *Batik*, *Basmanaxış*; *Toxuculuq*; tekstilə həmçiy-

Apollonio di Covanni və Marko del Biono. Cehiz sandığı – “kassone”. 15 əsr. Metropoliten-muzey. Nyu-York.

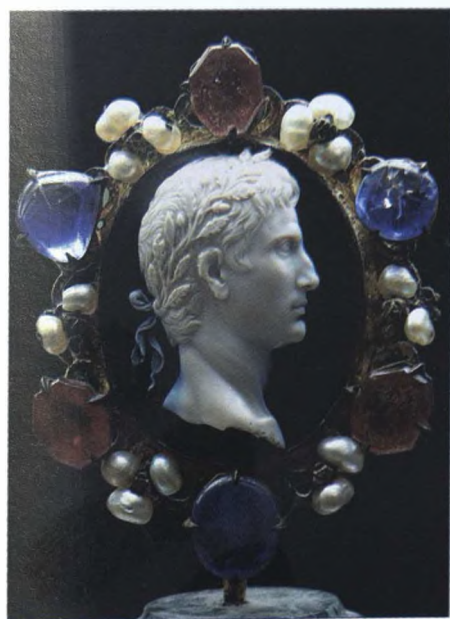

Şərab üçün buynuzlar. 14 əsrin sonu – 15 əsrin ortaları. Qızıl suyuna salınmış gümüş. “Yaşıl tağlar” Muzeyi. Drezden (Almaniya).

nin xalçalar, şpalerlər, qobelenlər, kilimlər, keçələr və s. aiddir); geyim; qismən kiçik plastika (əsasən, oyuncaqlar) daxildir. D.-t.s. məmulatlarının hazırlanmasında müxtəlif materiallardan istifadə edilmişdir. Onlardan ən qədimi daş, ağac və sümükdür. Bərk ağac cinslərindən [şamağacı, palıd, qoz ağacı (İntibah dövrü incəsənətində), Kareliya tozağacı (rus klassizmi və ampir dövründə), ağcaqayın (xüsusən modern dövründə), qırmızı ağac, armud] evlərin tikintisində, mebel və məişət əşyalarının hazırlanmasında, yumşaq ağac növlərindən (məs., cökə) qab-qışıq hazırlanmasında istifadə edilmişdir. 17 əsrdən Avropada gətirilmə ekzotik oduncaq sortlarından istifadə olunurdu.

Gilin əl ilə yapılması, qəliblənməsi kimi emal üsulları gil məmulatların hazırlanmasının ilk mərhələlərində əsas rol oynamışdır. E.ə. 3-cü minillikdə zərif fak-

Kameya. İmperator Avqustun təsviri. 16 əsr. Fransa Milli Kitabxanası. Paris.

turalı qabların hazırlanmasına imkan verən *dulus çarxı* meydana gəlmişdir. *Keramika* (bişirilmiş gil) *terrakota* (sədə və laklanmış), *mayolika*, yarım saxsı, *saxsı*, *opak*, *çini*, *biskvit* və daş kütlə aiddir. Yapışdırma, parıldatma, cilalama, rəngli naxış, həkkətmə, şirləmə və s. keramikanın bəzədilməsinin əsas üsullarıdır.

Neolit dövründən etibarən parçalar geniş yayılmağa başlayır. Çoxrəngli qədim Misir katan parçaları və *batik* basmanaxış texnikası ilə hazırlanan qibtə parçaları; Çinin ipək parçaları; Hindistan muslinləri, Venesiya kəmxaları D.-t.s.-in ziyyəmə nümünələridir.

D.-t.s. ustaları çox vaxt qiymətli, yarımqiymətli və rəngli daşlardan (brilyant, yaqut, zümrüd, safir, nefrit, lazurit, əqiq, malaxit, yaşəm, kəhrəbə və s.) istifadə edirdilər. Müxtəlif cür işləmələr arasında uzun müddət dəyirmi daşlar üstünlük təşkil etmiş, sonra isə tərəşlanmış daşlar meydana gəlmişdir.

Qiymətli (qızıl, gümüş, platin) və əlvan (mis, qalay) metallar, ərintilər (tunc, elektr), həmçinin polad, çuqun və alüminium işlədilir. Bütün qədim sivilizasiyalarda nəcib metallarla yanaşı, mis, tunc, sonralar isə dəmir tətbiq olunurdu. Qızıl və gümüş əzəldən D.-t.s.-in əsas metalları idi, onların çatışmazlığı isə müxtəlif texnika ilə (qalvanik qızılama və gümüşləmə; 19 əsrin ortalarından qalvanoplastika) kompensasiya edilirdi. *Qara savad*, *zərbətmə*, bədii tökmə, bədii döymə, basma (zərgərlik texnikası növü, zərbətmənin imitasiyası), naxışbasma metalların əsas işlənmə üsulları idi.

Xüsusi texnika və eyni zamanda material olan minanın ən qədim nümunələrinə Çində rast gəlinir. D.-t.s.-də minadan, adətən, kompleks əsərlərin tərkib hissəsi kimi istifadə edilmişdir.

Şüşə özünün texnoloji parametrlərinə görə şəffaf və qeyri-şəffaf, rəngsiz və rəngli və s. növlərə ayrılır. Həmçinin üfürülmüş şüşədən (“qanadlı” Venesiya qədəhləri), tərəşli ingilis büllurundan, preslənmiş (1820 ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir), rəngli çoxlaylı və ya donuq şüşədən, filiqran, pardaqlanmış oymalı şüşədən orijinal formalar hazırlanır.

Bədii lakın vətəni Qədim Şərqdır. Avropada 16 əsrdən məlumdur; 17 əsrdə holland sənətkarları ağacdən düzəldilmiş mücrülər üzərində qara fonda qızıllanmış ornamentlər işləyirdilər. Daha sonra naxışlı lak məmulatı istehsalı bir çox ölkədə yarandı. Lakla örtülmüş *papye-maşədən* hazırlanmış məmulatlar Avropada 18

əsrə meydan gəlmiş, yüksək inkişaf mərhələsinə isə 19 əsrdə, xüsusən, İngiltərə, Almaniya və Rusiyada çatmışdır.

Tısbəgə qını və fil sümüyündən istifadəyə qədim dövrlərdən başlanılmışdır; Avropa incəsənətində onlardan istifadə orta əsrlərdə, xüsusilə 18 əsrin sonlarından yenidən canlanmışdır (ingilis və fransız tənəkə qutuları, çay qabları və s.). 19 əsrin 1-ci yarısında papye-maşə və lak məmulatlarının bəzədilməsində və yemək dəstlərinin işləmələrində sədəfdən istifadə dəbdə olmuşdur.

Tarixi oçerk. Bədii şəkildə işlənmiş ilk əşyalar Paleolit dövründə meydana gəlmişdir. Neolit dövründə keramika məmulatları geniş yayılmışdır. Müxtəlif mədəniyyətlərdə ustalıqla bədii-qrafik həllini tapan dini-mifoloji süjetli vazalar, ornamentli və s. motivli naxışlı keramika (məs., Neolit dövrünə aid Çin qabları, e.ə. 5–3-cü minilliklər; Suz keramikası, e.ə. 4-cü minillik; Tripoli keramikası, e.ə. 3-cü minilliyin sonları) yaranırdı.

Ən qədim Şərq sivilizasiyaları, memarlıq və heykəltəraşlıqda olduğu kimi, D.-t.s. sahəsində də (daşın, metalın, ağacın bədii işlənməsi, zərgərlik sənəti, fil sümüyündə oyma və s.) yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Qədim Misir, Mesopotamiya zərgərləri nəcib metalların işlənməsində ən incə üsullardan istifadə edirdilər. Qədim Şərq incəsənəti çoxrəngli şirli keramika məmulatlarının ən mükəm-

Mərasim bədəsi. Təqr. 1697–1722 illər.

Aqat. qızıl, qızıl suyuna salınmış gümüş, mina, yarımqiymətli daşlar.

Uolters İncəsənət Muzeyi. Baltimor (ABŞ).

məl nümunələrini yaratmışdır. Misirdə silis əsasında saxsı məmulatlar (memarlıq detalları, heykəllər, boyunbağlar, piyalələr, qədəhlər və s.) istehsal edilirdi. Misirlilər (finikiyalılarla yanaşı) şüşə əşyalar da hazırlayırdılar (təqr. e.ə. 3-cü minillik); Digər sənət sahələri kimi, şüşə emalatxanalarının da çiçəklənməsi Yeni şahlıq dövrünə təsadüf edir (göy və ya polixrom şüşədən müxtəlif formalı qablar). Misir mebeli yerli abnos (qara) və gətirilmə ağac cinslərindən (sitr, sərv) hazırlanır, göy və qara saxsı əlavələrlə bəzədilir, qızıl təbəqə ilə örtülür, fil sümüyü və naxışlarla inkrustasiya edilirdi (onun bəzi formalarının sonralar Avropa ampirinə güclü təsiri olmuşdur). Çinin bir çox rayonunda özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri və qəribə zoomorf təsvirləri ilə seçilən zərif fakturalı qablar (piyalələr, vazalar, bardaqlar və qədəhlər) aşkar edilmişdir. Hindistanda, Mohenco-Daro və Harappada qazıntılar zamanı tunc əsrinin yüksək inkişaf etmiş şəhər mədəniyyətinə məxsus məişət əşyaları, naxışlı keramika, parçalar tapılmışdır. Qərbi İranda Luristan tunc məmulatları ilə təmsil olunan mədəniyyət inkişaf edirdi.

Egey dünyasının (bax *Egey mədəniyyəti*) özünəməxsus D.-t.s.-i (zərgərlik məmulatları, zərb edilmiş qədəhlər, camlar və s.) başqa ölkələrin (Yeni şahlıq dövrü Misirin, Yaxın Şərqi) incəsənətinə təsir etmişdir. Bədii sənətkarlığın əsas növü keramika olmuşdur. Formanın süjet ornamentli və naxışı ilə sıx bağlı olduğu qədim yunan keramikası (əsasən, lak çəkilmiş qırmızı və qara fiqurlu qablar) D.-t.s. tarixində ən yüksək nailiyyətlərdən biridir. Dünyanın bir çox ölkəsinə ixrac edilən yunan keramika və zərgərlik məmulatları, yunan bədii ənənələrinin geniş yayılmasına səbəb olurdu. Yunanların güclü təsiri altında olan etrusklar özlərinin “bukker” keramikası, naxışlı terrakota, zərgərlik sənəti ilə təmsil edilən orijinal mədəniyyətlərini yarada bilmişdilər. Varis kimi qədim romalıları etrusklardan relyefli keramikanı, parçaların bəzədilməsini, yunanlardan isə forma və ornamentli mənimləmişdilər. Yarımqiymətli daşlardan (əqiq, sardoniks, porfir) hazırlanmış vazalar imperiya dövründə dəbdə olmuşdur. Şüşə üfürülməsi üsulunun kəşfi (e.ə. 1 əsr), şəffaf, mozaikalı, oymalı, ikiqatlı və s. şüşələrin istehsalı Roma D.-t.s.-inin ən yüksək nailiyyətidir. Metal məmulatları arasında gümüş qablar (məs., *Hildeshaym dəfinəsi*), tunc şamdanlar

(qazıntılar zamanı Pompei şəhərində aşkar edilmişdir) və s. var.

Uzaq Şərq və Hindistan mədəniyyətlərini bütövlükdə ənənələrin sabitliyi fərqləndirir. Burada hələ orta əsrlərdə də D.-t.s.-in səciyyəvi növ və formaları (Yaponiyada keramika və lak, Hindistanda ağac, metal və tekstil məmulatı, İndoneziyada batik) saxlanılmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Qarabağ ərazisindən, Qazax, Gədəbəy, Xanlar (indiki Göygöl) rayonlarından tapılmış tunc məmulatlar, Mingəçevir, Yaloylutəpə, Xocalı, Qəbələ, Xınışlı, İsmayılı, Qaratəpə və s. yerlərdən aşkar edilmiş qiymətli bəzək əşyaları metalışləmə sənətinin hələ qədimdən Azərb. ərazisində geniş yayıldığını göstərir. Mingəçevir və Xocalıdan tapılmış tunc kəmərlər (e.ə. 3-cü minillik), Urmiya gölü yaxınlığındakı Həsənli təpəsindən aşkar edilən qızıl cam (e.ə. 9–8 əsrlər), Ziviyyə mahalından tapılmış qızıl döşlük (e.ə. 8 əsr) metalışləmə sənətinin örnək nümunələrinəndir.

Bədii metal məmulatlarından İbrahim ibn Osmanın 1063 ildə Gəncə ş. üçün düzəltdiyi bədii tərtibatlı dəmir darvaza (bir tayı Gürc.-in Gelati monastırındadır), Osman Salman oğlu Naxçıvanının hazırladığı bürünc dolça (1190, Luvr, Paris), Əli Məhəmməd oğlunun “Şirvan lüləyini” (1206, Ermitaj, S.-Peterburq), Əbdüləziz Şərəfəddin oğlu Təbrizin (tunc tiyan, 1399, Xoca Əhməd Yəsəvi məscidi, Qazax. Resp.-nın Türküstan ş.), Şükrül-

Qadın donu. 18 əsr. İpək. Albert və Viktoriya Muzeyi. London.

lah Müxlis Şirvaninin (bürünc üstürləb, 1486, Hararinin şəxsi kolleksiyası, ABŞ) işləri bu sənətin gözəl nümunələrindəndir. Əbdüləziz Şərəfəddin oğlunun Təbrizdə düzəltdiyi tunc tiyanın ağırlığı 2 t, diametri 2,5 m-dir. Bu nəhəng tiyan Teymurun sifarişi ilə Xoca Əhməd Yəsəvi məscidi üçün hazırlanmışdır. Gül formasında düzəldilmiş 10 qulplu bu məmulat Şərqdə ən böyük tiyan olmaqla yanaşı, bədii tərtibatına görə nadir sənət əsəridir.

“Əfşan” xalçası. Təbriz. 18 əsr. Azərbaycan Xalça Muzeyi.

Çaydan. Mis örintisi. Oyma və döymə üsulu ilə vurulmuş naxışlar. 19 əsr. Buxara. Şərq Ölkələri Dövlət Muzeyi (Moskva).

Moskvada Kremlin Silah Palatasında saxlanılan bədii qalxan (təbrizli usta Məhəmməd Mömin, 16 əsr) Azərb. metalışləmə sənətinin nadir nümunələrindəndir. Əvəzsiz sənət əsəri olan bu qalxan qırmızı poladdan döyülərək üzəri daş-qaş və qızilla bəzədilmişdir. Səthində 42 dairəvi çıxır açılmış, bunların içərisində müxtəlif ov, müharibə səhnələri, heyvanlar aləmindən süjetlər və s. təsvir olunmuşdur. Rəsmlər içərisində Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasının motivləri ilə bağlı kompozisiyalar daha maraqlıdır.

Azərb.-da misgərlik sənətinin mərkəzi Şamaxı xanlığına daxil olan Lahic idi. 19 əsrdə Lahicdə 200-dək misgər emalatxanası olmuşdur. Lahic ustaları məişət əş-

Saxsı qab. 19 əsrin 2-ci yarısı. Çanaqqala (Türkiyə). Tataristan Dövlət İncəsənət Muzeyi.

yalarını (dolça, satıl, sərnic, məcməyi, sərpuş, güyüm, aftafa, aşızən, kəfgir, kasa, cam, qazan, çıraç və s.), eləcə də odlu (tüfəng, müxtəlif tipli tapançalar və s.) və soyuq (xəncər, qəmə, behbud, qılınç, bıçaq və s.) silahları yüksək sənətkarlıqla düzəldir, bunların üzərini incə, mürəkkəb ornamentlərlə bəzəyirdilər. Silahlara sənətkarların möhürü vurulurdu. Çin üçün daşyonma, dulusçuluq və zərgərlik nümunələrində sabit obrazlar və ənənələr, material müxtəlifliyi: ipək, kağız, tunc, nefrit, keramika (xüsusilə çininin kəşfi) və s. səciyyəvidir. Oyma bəzəklər, əsasən, memarlıq abidələrində və qəbir daşlarının üzərində tətbiq edilirdi. Bakı limanından aşkar edilmiş Şirvanşahların "Bayıl qəsri" (1235) adlanan memarlıq abidəsinin üzərindəki yazı və relyefli təsvirlər bu dövr bədii oyma sənətinin nadir nümunələrindəndir.

Qədim (Kolumbaqədərk) Amerikada yüksək maddi mədəniyyəti olan bir neçə sivilizasiya (inklər, mayyalar, asteqlər və b.) mövcud olmuşdur. Əsas sənətkarlıq sahələri dulusçuluq, daşın bədii emalı, toxuculuq, zərgərlik idi. Keramika qədim Amerika incəsənətinin ən yaxşı nailiyyətlərindəndir (sapoteklərin dəfn urnası, tolteklərin vazaları, mişteklərin polixrom vazaları, mayyaların oyma naxış qabları və s.).

Rəngarəngliyə, özlüyündə qiymətli dekora, həndəsi ornamentə (nəbati motivli, mücərrədliliyə qədər stilizə olunmuş; bax *Arabesk*) meyil orta əsrlər Yaxın Şərq, Şimali Afrika (Məğrib) ölkələri və Avropanın ərəblər məskunlaşdığı rayonların incəsənətinin səciyyəvi xüsusiyyətidir; İran D.-t.s.-ndə həm də təsvir ənənəsi saxlanılmışdır. Keramika, toxuculuq, silah və dəbdəbə əşyaları istehsalı müsəlman ölkələri D.-t.s.-inin əsas növləri idi. Keramika İraqda, İranda, orta əsrlər Misirində, Suriyada, Orta Asiyada istehsal olunurdu. Azərbaycanda dini və memorial xarakterli tikililərdə keramikadan istifadə geniş yayılmışdı. Naxçıvan ərəzisi qırmızı keramikanın (I Küləpə, Şahtaxtı, Şortəpə və s., e.ə. 2-ci minillik) əsas mərkəzi olmuşdur. Qırmızı keramika məmulatının üzəri həndəsi naxışlar, həmçinin ən qədim simvollarından biri olan səkkizguşəli ulduz (Naxçıvan, II Küləpə, e.ə. 3-1-ci minilliklər), quş, heyvan və stilizə edilmiş insan təsvirləri ilə bəzədilirdi. İspaniya-Mavritaniya keramikasının 15-16 əsrlər Avropa D.-t.s.-nə böyük təsiri olmuşdur. Göy-ağ Çin çinisi Qızıl Orda, İran keramikasına təsir göstərmişdir. 16

əsrə İznikdə türk polixrom saxsısı çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Müsəlman mədəniyyətindən həmçinin çoxlu bədii şüşə, metal (oyma naxış, zərbətmə və minə ilə bəzədilmiş), silah nümunələri qalmışdır. İslam dünyası ənənəvi olaraq daha çox xalçalardan istifadə edirdi; xalçalar dünyanın bir çox ölkəsində (Hindistan, Misir, Türkiyə, Mərakeş, İspaniya, Orta Asiya) istehsal olunurdu; xalçaçılıqda aparıcı yeri Azərbaycan və İran tuturdu. Təbrizdə toxunmuş "Şeyx Səfi" xalısı (1539, Viktoriya və Albert Muzeyi, London) dünya xalçaçılıq sənətinin qədim və ən nadir nümunələrindəndir. Səfəvi hökmdarı I Təhmasibin sifarişi ilə Ərdəbil məscidi üçün toxunmuş və ölçüsü 5,34×10,51=56,12 m² olan xalının bəzəkləri gül-çiçək rəsmlərindən ibarətdir. Xalının mərkəzində yerləşən qönçə Günəşi, onun ətrafında dairə şəklində düzülmiş xırda güllər haləni, yaşıl, qırmızı, sarı rəngli 16 kiçik dairəvi qübbə isə Günəş şüalarını əks etdirir. Kompozisiyanın yuxarı və aşağı hissələrində zəngin bəzəkli, qırmızı və şəkəri rəngli qəndil təsvirləri vardır. Ətrafdakı saysız-hesabsız əlvan naxışlar Kainatdakı ulduzların rəmzidir. Misirdə çoxrəngli yun şpaler parçalar, kətan parçalar, basmanaxış parçalar istehsal olunurdu.

Bizans antik dövrün bir çox bədii sənətkarlıq sahələrinin (şüşə istehsalı, mozaika sənəti, sümük üzərində oyma və s.) varisi olmuş, həmçinin yeni arakəsməli minə texnikasına böyük ustalıqla yiyələnmişdi. Burada dini və Şərq mədəniyyətinin təsiri ilə dəbdəbəli əşyalar geniş yayılmışdı. Bu mədəniyyətin təsiri Avropa dövlətləri, həmçinin Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqdə duyulurdu.

Avropada D.-t.s.-in yeni formaları "Karolinqlər renessansı" dövründə (8-9 əsrlər) Bizans və ərəb ölkələrinin təsiri ilə yaranmışdır. Roma dövrü mədəniyyətində monastirlər və şəhər sex korporasiyaları böyük rol oynamışdır (daş və ağac üzərində oyma, metal məmulatların hazırlanması və s.). Son antik dövr ənənələrinin saxlanıldığı İtaliyada sümük və daş üzərində oyma, mozaika və qliptika sənəti, zərgərlik inkişaf etmiş, bu sənət sahələrində çalışan ustalar ən yüksək kamilliyə nail olmuşlar.

Səfəvilər dövründə Azərb.-da əsl mənada bədii parça istehsalı sənayesi təşkil olunmuşdu. Həmin dövrdə Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə sənətkarlarının hazırladıkları ipək parçaların nümunələri hazırda Bakı, Moskva, S.-Peterburq mu-

H. Böhm. Stolüstü saat. Təqr. 1880 il. Gümüş, qızıl suyu, mina. Vyana (Avstriya).

zeylərində saxlanılır. Azərb. parçalarının geniş şöhrət qazanmasına səbəb onların incə toxunuşlu və davamlı olması idi. Parçalar milli naxışlarla bəzədilir və çox vaxt naxışların arasında klassik şairlərin, xüsusilə Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki obrazlar miniatür üslubunda təsvir edilirdi. "Üzlü" adlanan belə parçaların nadir nümunələri hazırda dünyanın ən böyük muzey və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılır (Parisin Luvr, Londonun Viktoriya və Albert, İstanbulun Topqapı, Moskvanın Şərq Xalqlarının İncəsənət Muzeyi və s.).

Qədim Rusiyada zərgərlik, ağac və daş üzərində oyma sənətləri inkişaf etmişdi. Mücrülər, şkaflar-kiotlar, sandıqlar, masalar səciyyəvi rus mebeli nümunələrindəndir. 17 əsrin 2-ci yarısından rus D.-t.s.-inin xalq sənətkarlığı sahəsi (kaş istehsalı, ağac üzərində oyma və naxış, krujevaçılıq, toxuculuq, gümüş işləmələri və dulusçuluq) sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı.

İntibah dövründə bədii sənətkarlıq, əsasən, dünyəvi xarakter kəsb etmişdi. D.-t.s.-in yeni növləri meydana çıxır, antik dövrdən unudulmuş janr və texnikalar bərpa olunurdu. Mebel istehsalında əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdi; dekorda klassik order və səciyyəvi ornament – *grotesklərdən* istifadə edilirdi. Genuya, Florensiya və Milanın ipək toxuculuğu, *Venesiya şüşəsi*, italyan mayolikas, qliptika, zərgərlik sənəti (B. Çellini), metalın bədii işlənməsi və s. çiçəklənmə dövrünə çatmışdı.

Barokko dövrünün D.-t.s.-inə kompozisiyaların xüsusi təmtəraqlığı və dina-

mikliyi, bütün element və detallar arasında (qab-qaçaq və mebel) üzvi bağlılıq xas idi, həcmli, iri formalara üstünlük verildi. Mebel istehsalında (şkaflar, kabinet, komod, şkaflar-bufetlər) cilalanmış ağacdan, qızıllanmış tunc furnituradan və Florensiya mozaikasından, inkrustasiyadan (A.Ş.Bul emalatxanasının məmulatları) istifadə edilirdi. Avropanın şpaler manufakturaları flamand xalça sənətinin (Brüssel manufakturalarının) təsiri altında idi; Genuya və Venesiya yun parçaları və güllü məxməri ilə şöhrət qazanmışdı. Delft saxsısı Çin çinisinin təqlidi ilə meydana gəlmişdi. Fransada yumşaq çini, saxsı (Ruan, Mustyö), keramika (Never), tekstil istehsalı, güzgülərin, qobelenlərin hazırlanması inkişaf edirdi.

Rokoko dövründə (18 əsr) əşyaların forma və bəzəklərində kövrək və qəliz asimmetrik xətlər üstünlük təşkil edirdi. İngiltərədə gümüş qab-qaçaq (P.Lameri), şamdanlar və s. istehsal olunurdu. Almaniya metal məmulatlar arasında təmtəraqlı rokayl formalara (İ.M.Dinqlinger) rast gəlinir. Yeni mebel formaları – büro (stol-büro, büro-plat, büro-silindr), müxtəlif növ stollar, yumşaq mebel, ikihissəli trümo və s. meydana gəlirdi. Dekor üçün mənzərəli panellərdən, marketri, inkrustasiyadan istifadə edilirdi. Yeni parça növləri yaranırdı (muar və sinel). İngiltərədə T. Çippendeyl qotika və *şinuazri* motivlərindən istifadə edərək rokoko üslubunda mebellər (stol və stullar, kitab şkafları) hazırlayırdı. 18 əsrin əvvəllərində Maysendə (Saksoniya) çini istehsalı üzrə ilk Avropa manufakturası açıldı (heykəltəraş İ. Kendler). Şinuazri üslubu Avropa (Maysen, Şantiyi, Çelsi, Derbi və s.) və rus çinisinə (S.-Peterburq yaxınlığındakı İmperator çini zavodu), həmçinin toxuculuq məmulatına, şüşə və mebel istehsalına nüfuz edirdi. 1670-ci illərdə İngiltərədə tərkiyə yeni qurğuşunlu şüşə (ingilis bülluru) yarandı; onun istehsal texnikası Çexiya, Almaniya və Fransada geniş yayıldı.

18 əsrin 2-ci yarısı klassisizm, həmçinin sonralar isə ampir dövrü D.-t.s.-inə, Herkulanum və Pompeidə (bax *Pompei üslubu*) aparılan arxeoloji qazıntıların təsiri olmuşdur. Adam qardaşlarının (İngiltərə) yaratdığı və xarici dekorla interyer işləmələrinin vəhdətini təsbit edən üslub D.-t.s.-ə, o cümlədən mebel (C.Hepluayt, T.Şeraton, T.Hoyp, Jakob qardaşları və b.-nin işləri), plastik bəzək (P.F.Tomirin fransız qızıllanmış tuncu), bədii gümüş (P.Storrun qədəh və qabları),

xalça, parça və zərgərlik sahələrinə yeni ruh verdi. Kork şüşə şirkətinin qrafınları, *bakkara* vazaları, büllur çilçiraqlar öz sadəliyi və parlaqlığı ilə seçilirdi. 18 əsrin sonlarında çini istehsalında Maysen ş. özünün Avropada əsas çini istehsalçısı statusunu Fransanın *Sevr çinisinə* verdi; Vyana, S.-Peterburq və Berlin zavodlarında ziyyəmət çini nümunələri yaranmağa başladı. İngiltərədə C.Uecvudun antik kameya və vaza nümunələrinə bənzər keramika məmulatları istehsal edən "Etruriya" fabriki meydana gəldi.

Bidermayer dövründə D.-t.s. nümunələri komfort həyata meyili əks etdirirdi: yerli ağaclardan (qoz ağacı, albalı, tozağacı) dəyirmi, sadə, rahat mebellər, incə naxışlı, zərif tərəşlanmış dolça və stəkanlar (A. Kotqasserin və b.-nin işləri) və s.

Eklektizm dövrü (19 əsrin ortaları) istifadə olunan tarixi üslubların stilistik müxtəlifliyində, həmçinin yanaşma və bədii priyomların unifikasiyasında təzahür edirdi.

"Sam ibn Firudunun döyüşü". Batik üsulu ilə hazırlanmış qələmkar. 19 əsr. İran. Tataristan Dövlət İncəsənət Muzeyi.

M. Tonet.
Stul.
Təqr. 1836-
40 illər.
Qoz ağacı,
qamış.
Avstriya
Tətbiqi
Sənət
Muzeyi.
(Vyana).

İngiltərədə *Viktoriya üslubu* ağır mebellərin və onun geniş yayılmış “kiçik formalarının” (etajer, çətirsaxlayan, oyun stolları və s.) yaranmasında əksini tapmışdı. Mərməri imitasiya edən şirsiz çini yenidən populyarlıq qazanmışdı. Şüşə istehsalında (əsasən, Bohemiya) yeni forma və texnikalar (çoqxatlı rəngli şüşə, “fleş”, qeyri-şəffaf və qara xialit şüşə və s.) meydana gəldi. 1840-cı illərin ortalarından Fransanın Bakkara, Sen-Lui və Klişi şüşə fabriklərində, sonralar İngiltərə, Bohemiya və ABŞ-da yeni təmayül yarandı.

B. Britaniyada *“İncəsənət və sənət”* cəmiyyətinin təşəbbüsü ilə eklektizm qarşı yaranmış etiraz 19 əsrin sonunda *modern* üslubunun formalaşmasına rəvac verdi; dekorativ, tətbiqi və təsviri sənətlər arasındakı sərhədləri dağıdan bu üslub bir çox ölkədə müxtəlif formalar aldı (V.Ort, L.Majorel və E.Gimarın mebelləri; E.Qalle, O.Daum və L.Tiffaninin peyzaj motivli bədii çoxxatlı, rəngli şüşəsi,

E. Qalle.
Lampa.
19 əsr.
Bürünc,
şüşə,
mina.
(Fransa).

R.Lalikin zərgərlik işləri). Şotlandiyalı Ç.R.Makintoş kimi, Vyana *Sesessionu* rəssamları, simmetriya və düzxətli formalardan istifadə edirdilər. Y. Hofmanın çox vaxt Q. Klimt ilə birgə hazırladığı işlər (mebel, şüşə, metal, zərgərlik işləri) dəbdəbəliliyi və incəliyi ilə seçilirdi. Avropa çini istehsalında Kopenhagen kral manufakturasının naxışı şirdən əvvəl vurulan çini məmulatları qabaqcıl yer tuturdu.

D.-t.s.-in ən yeni tarixi yalnız əl yaradıcılığının canlanması ilə deyil, həm də 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində bütün Avropa və ABŞ-da yeni yaradıcılıq fəaliyyəti növü olan dizaynın meydana gəlməsi və onun 1920-ci illərdə geniş inkişafı (*Bauhaus*) ilə başladı. Ar deko dizaynı, demək olar ki, bütün ev interyerlərinin əsasına çevrildi (həndəsi formalar, stilizə olunmuş və sadələşdirilmiş ornament, ekzotik fanerlənmiş düzxətli mebel formaları, funksional yemək qabları və güldanlar).

20 əsrdə D.-t.s.-in inkişafı ənənəvi və avanqard başlanğıcların eyni zamanda mövcud olması və bir-birinə qarşılıqlı təsiri ilə şərtləndirilir. *Postmodernizm* dövründə insana xidmət etməkdə nümayişkarənə surətdə “maraqlı olmayan”, ondan uzaqlaşmış dekorativ artefakta xüsusi yanaşma meydana gəldi. Bu işə bir-birinə yaxın incəsənət növlərinin (əsasən, dizayn) yaratdığı rəqabət nəticəsində D.-t.s.-də “özünüeyniləşdirmə” böhranına səbəb oldu. Lakin böhran paradoksal şəkildə D.-t.s. qarşısında özünün obrazlı spesifikasiyasına yenidən baxış, yeni janr və materialların mənimlənməsi (keramoplastika, şüşə plastikalar, toxuculuq plastikaları, kiçik qobelenlər, ağac çərçivəli mozaikalar və s.) kimi yeni perspektivlər açdı.

Əd.: Каган М. О прикладном искусстве. Некоторые вопросы теории. Л., 1961; Кенуо Г.Н. The glass industry of the Weald. Leicester, 1967; Давис Ф. Continental glass: from Roman to modern times. Л., 1972; Рзаев Н. Искусство Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э., Б., 1976; Əфəндиєв R. Azərbaycan bədii sənətkarlığı dünya muzeylərində. B., 1980; Моран А. де. История декоративно-прикладного искусства. М., 1982; Эфендиев Т. Декоративно-прикладное искусство Азербайджана XIX – начала XX вв. Б., 2003.

DEKREŞENDO (ital. decrescendo, hərfi mənada – azaldaraq) – bax *Dinamika*, musiqidə.

DEKRÉT (lat. decretum – fərman, qərar, fr. decret) – 1) Qədim Romada imperatorun, senatın, konsulun qərarı. 2) Xüsusi hüquqi qüvvəyə malik akt; adətən fəvqə-

ladə vəziyyətlərdə (məs., inqilabi dekretlər), yaxud xüsusi qaydada (məs., qanunverici səlahiyyətlərin verilməsi əsasında qəbul edilən dekret-qanunlar) qəbul edilir. Rusiyada sovet hakimiyyətinin ilk illərində dövlət hakimiyyətinin ən mühüm qərarları (məs., Torpaq haqqında dekret), Fransada 18 əsr Fransa inqilabı zamanı, həmçinin 1871 il Paris kommunası dövründə yaradılmış ali orqanların qanunverici qərarları D. adlandırılırdı. D.-lər inkişaf edən ölkələrdə dövlət çevrilişlərindən sonra hərbi və inqilabi şüralar tərəfindən qəbul edilirdi; onların vasitəsilə konstitusiyaların qüvvəsi dayandırılır, dövlətin ali orqanları ləğv olunurdu. 3) Müasir hüquqda adətən prezidentin, yaxud hökumətin qəbul etdiyi icraedici hakimiyyət aktı.

DEKRÉT MƏZUNİYYƏTİ – bax *Hamilləliyə və doğuma görə məzuniyyət*.

DEKRÉT VAXTI – bax *Vaxt*.

DEKRETALİLƏR (son lat. decretalia, lat. decretum – fərman, qərar) – Roma papalarının, əsasən, kilsə intizamı məsələləri üzrə ayrı-ayrı şəxslərə, yaxud ümumən kilsələrə ünvanladığı müraciətlər şəklində rəsmiləşdirilmiş qərarları. Ən qədim dekretali (385) papa Sirininin (384-399) yepiskop Himeri Tarraconluya müraciətnaməsidir. 12 əsrin ortalarına doğru sistemləşdirilmiş D. “Qrasian dekreti” (“Decretum Gratiana”, 1140) külliyyatına daxil edilmişdir. Ən böyük dekretali külliyyatları [papa IX Qriqorinin “Liber Extra”sı (1234) və papa VIII Bonifasinin “Liber Sextus”u] 13 əsrdə meydana gəlmişdir. 14 əsrdən D. tədricən istifadədən çıxmağa başlamış, 1582 ildə Kanonik hüquq külliyyatının (Corpus juris canonici) nəşri ilə bu tendensiyaya qəti olaraq son qoyulmuşdur. 21 əsrin əvvəllərində D.-dən Roma pontifikləri çox nadir hallarda, əsasən *bullalar* formasında istifadə edirlər.

DEKROLİ (Decroly) Jan Ovid (23.7.1871, Reneks – 12.9.1932, Brüssel) – Belçika islahatçı pedaqoqu, həkim, psixoloq. *Yeni tərbiyənin* nümayəndələrindən biri. Gent Un-tinin tibb fakültəsini bitirmiş, Berlin və Parisdə tibbi tədqiqatla məşğul olmuşdur. Brüsselə köçdükdən sonra klinikada assistent işləmişdir. 1913 ildə Ali Pedaqoji Məktəbdə, 1920 ildən Brüssel Un-tində gigiyena və müalicəvi pedaqogika üzrə prof. olmuşdur. D. pedaqogikasının əsasını maraqlar və tələbatlar nəzəriyyəsi təşkil edirdi. 1907 ildə “Uşaqdan dünyaya – dünyadan uşağa” humanist prinsiplərinə söykənən “Hə-

yatdan keçən həyat məktəbi” adlı tədris müəssisəsi açmışdır. D.-yə görə, insan kainatın son məqsədi, uşaq işə ətrafında “göy cisimləri” – pedaqoqlar, tədris planı və dərs cədvəli, tədris fənləri fırlanan “günəş”dir. Uşağı əhatə edən nə varsa, onun fərdiyyətinə, motivasiya-tələbat sferasına münqər edilir. D. məktəb proqramının “Uşaq və onun orqanizmi”, “Uşaq və rəssamlıq”, “Uşaq və cəmiyyət”, “Uşaq və Kainat” dörd əsas kompleks mövzu üzrə uşaqların maraq mərkəzləri ətrafında cəmlənməsi prinsipini tətbiq etmişdir. O, təlim prosesində oyuna xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Müxtəlif oyunlar: hissi (müşahidə, müşahidə-hərəkəti; hərəkəti və hərəkəti-əşitmə); şagirdləri riyaziyyatı mənimləmə bacarığına hazırladılan; zaman anlayışı ilə bağlı; nitqin inkişafına kömək edən qrammatika oyunları və s. işləyib hazırlamışdır.

DEKRÚ (Decroux) Etyenn (19.7.1898, Paris – 12.3.1991, Bulon-Biyankur) – fransız mim aktyoru. “Köhnə göyərçin damı” Paris teatri nəzdindəki məktəb-studiyada J.Konodan dərs almışdır. 1921 ildən Ş. Düllemlə, o cümlədən “Atelye” teatrında əməkdaşlıq etmiş və orada J.L.Barroya pantomimani öyrətmişdir. Aktyor kimi ilk çıxışı 1923 ildə Q.*Batinin* teatrında olmuşdur. 1931 ildə Parisin “Lankri” teatrında “Bəsit həyat” ilk mim tamaşasını səhnəyə qoymuşdur. D.-nin yaradıcı şəxsiyyət kimi formalaşmasında A.Artonun, L.Juvenin böyük rolu olmuşdur. H.E.Q.Kreqin ideyalarını inkişaf etdirmiş, dram aktyoru üçün bədən hərəkətləri qaydalarını işləyib hazırlamışdır. 1931–40 illərdə Düllemlə kurslarında pantomima sinfini aparmışdır. 1941 ildə Parisdə öz məktəbini açmışdır. Tələbələri arasında Ş.Lekok, M.Marso vardır. Aktyorun bütün potensialını açmaq üçün “Çılpaq adam çılpaq səhnədə” prinsipini irəli sürmüşdür. 20 əsr pantomimasının əsasını qoymuş, onu müstəqil sənət sahəsinə çevirərək poetikasını, repertuarını, leksikasını (o cümlədən ənənəvi priyom olmuş “yerində addım”) yaratmışdır. Dram teatrına və rəqsə mühüm təsiri olmuşdur. “Düşərgədə”, “Qızıl ruh”, “Bürokrat”, “Məğlub edilmiş şair”, “Truba səsi” quruluş verdiyi tamaşalardandır. Son çıxışı 1963 ildə Karnegi-hollada (Nyu-York) olmuşdur. Bir sıra kinofilmlərə çəkilməmişdir: “Oktyabrın sərgüzəştləri”, “Sonu olmayan pilləkən”, “Raykın uşaqları”, “Yüksüz sənişin”, “Ameli ilə məşğul ol” və s. 1959–63 illərdə Aktyor studiyasında (Nyu-York), 1963–86 illərdə öz

studiyasında (Fransa, Bulon-Biyankur) dərs demişdir.

DEKSTRANLAR – əsas xətti zəncirdə 1→6 rabitələrlə birləşmiş α-D-qlükopiranoz qalıqlarından ibarət polisaxaridlər (C₆H₁₀O₅)_n. Yan zəncirlər əsas zəncirə 1→3, bəzən 1→2 və ya 1→4 rabitələrlə birləşir. Saxaroza olan mühtdə Leucostoc mesenteroides, Streptococcus mutans bakteriyaları və s. əskildə əmələ gəlir. Müxtəlif bakteriya ştamlarının əmələ gətirdiyi D. rabitə tiplərinin nisbətində və şaxələnmə dərəcəsinə görə fərqlənir; onların molekulların kütləsi yüz milyonlara çatır. D.-in qismən hidrolizindən və hidrolizatın fraksiyalaşdırılmasından D.-in ortamolekullu (10000–80000) preparatları alınır; bunlar tibdə plazmaəvəzedici məhlulların və dezintoksikasiya vasitələrinin komponentləri kimi tətbiq edilir. Molekulların eninə tikilməsindən D.-in sintetik törəmələri – sefidekslər alınır; onlar suda şişir, lakin həll olmur; gel-keçirici xromatografiyada istifadə olunur. **DEKSTRİNLƏR** – nişasta və qlikogenin qismən parçalanma məhsulları, (C₆H₁₀O₅)_n, ilkin maddələrin termiki işlənməsindən, yaxud turşu və fermentativ hidrolizindən alınır. D. mürəkkəb çoxkomponentli qarışıqlardır, xassələri onların tərkibinə daxil olan polisaxaridlərin parçalanma məhsullarının orta molekullar kütləsindən asılıdır. Fermentativ hidroliz zamanı α-amilazanın təsirindən α-D. kimi məlum olan, nisbətən kiçikmolekullu oligosaxaridlər əmələ gəlir. Fosforilaza və β-amilaza (polisaxaridlərin şaxələnməyə məhsullarını yalnız birinci şaxələnməyə qədər parçalayırlar) kiçikmolekulu parçalanma məhsulları (müvafiq olaraq qlükozo-1-fosfat və maltoza) ilə yanaşı, yüksək molekullu D. (müvafiq olaraq doymuş fosforilaza D. və doymuş β-D.) əmələ gətirir. Bu fermentlərin təsirinin xüsusiyyətləri və əmələgəlmə yüksək molekullu D.-in quruluşunun təyini ilkin polisaxaridlərin strukturu haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir. D.-in xüsusi qrupunu tsiklodekstrinlər (tsikloamilozalar, Şardingerin α-, β- və γ-D.-i) – molekulları müvafiq olaraq bir-biri ilə 1→4 rabitələri ilə birləşmiş 6, 7 və ya 8 α-D-qlükopiranozanın qalıqlarından ibarət tsiklik oligosaxaridlər təşkil edir. Onlar Bacillus macerans bakteriyaların spesifik amilazasının nişastaya təsirindən alınır. Tsiklodekstrinlər müxtəlif üzvi birləşmələrlə kompleks əmələgətməyə meyillidir. D. açmaqlıq, toxuculuq (parçalara bəzək vurulmasında və boyanmasında)

da) və poliqrafiya (yapışdırıcı maddə kimi) sənayesində və s. tətbiq edilir.

DEKSTROKARDİYA (lat. dexter – sağ + yun. – χαρδία – ürək) – çox hissəsi sağ tərəfdə yerləşən ürəyin döş qəfəsindəki vəziyyətinin anadangəlmə anomaliyası. Adətən, digər daxili orqanların əksinə (güzlü adlanan) yerləşməsi ilə birgə olur (ayrıca da ola bilər). Müşayiət edən ürək qüsurları olmadığı hallarda adətən, D. hemodinamikada pozuntu yaratmır. Bununla əlaqədar D. çox vaxt təsadüfən (rentgenoloji, elektrokardioloji, yaxud digər müayinələr zamanı) aşkar olunur. Adətən, ağ ciyər xəstəlikləri zamanı (sağ-tərəfli *atelektaz* və ya pnevmoskleroz, sol-tərəfli plevral ekssudat və s.) D.-dan fərqli olaraq ürəyin dektopozisiyası – onun sağa əyilməsi müşahidə edilir. **DEKURIONLAR** (decuriones) – Qədim Romada yerli senatlarda, yaxud munisipələrdə, koloniya və prefekturalarda, həmçinin ordo decurionum, sonralar işə kuriallar (curiales) adlandırılan, İtaliya şəhərlərinin və əyalətlərin yerli ayanlardan təşkil olunmuş şura üzvləri. D.-a mənsubiyyət Roma vətəndaşlığını almaq hüququ verirdi. Vəzifə fəxri və ömürlük idi. Dekurion vəzifəsini magistrat və kahin vəzifələrini icra etmiş, yaşı 25-dən yuxarı olan şəxslər tuta bilərdi. D. şurası yerli *ager publikus*, şəhər maliyyəsi, abadlıq, vəzifəli şəxslərin seçilməsi, dini-mədəni həyatla (oyun və bayramların təşkili) bağlı məsələləri həll edirdi. İmperiya dövründə Roma xəzinəsinə daxil olan vergilərin toplanılması D.-a tapşırılmışdı. Trayanın dövründən onların fəaliyyəti xüsusi məmurun (curator rei publicae) nəzarətində idi. Severlərdən sonra (235 ildən) D. “məhtərəm vətəndaşlar” (honestiores) dərəcəsinə aid edildilər. Roma imperiyasının son dövründə baş verən böhran şəraitində vergi məsuliyyəti D. üçün ağır yükə çevrildi. İmperator Böyük Konstantinin dövründə D.-i doğrulduqları yerə təhkim edən və onların vəzifələrini irsi mükəlləfiyyətə çevirən fərmanlar (316; 325) verildi.

Süvari dekuriyaların (lat. decuria – 10 nəfərlik bölük) komandirləri də dekuriyon adlanırdı.

DEQA (Degas) Edqar (əsl adı Edqar İler Jermen De Qa) (19.7.1834, Paris – 27.9.1917, Paris) – fransız boyakarı, grafik, heykəltəraş. Bankir ailəsində doğulmuşdur. Paris Un-tinin hüquq fakültəsində (1853) oxumuş, 1855 ildə Zərif Sənətlər Məktəbində F.J.Barriadsan və L.Lamotdan (J.O.D.*Enqrin* şagirdi) dərs

E. Deqa. "Səhnədə balet məşqi". Təqr. 1873; Metropoliten-muzey, Nyu-York.

almışdır; Luvr muzeyində keçmiş rəssamların əsərlərinin surətini çıxarmışdır. 1856–60 illərdə İtaliyada yaşamış, Florensiya rəssamlarının, Rafael, C.Bellini və b.-nin yaradıcılığını öyrənmişdir. Erkən əsərləri arasında avtoportretlər, yaxud yaxınlarının və dostlarının rəsmləri üstünlük təşkil edirdi (qardaşı Aşil Deqanın, təqr. 1855; atasının, 1857 və təqr. 1869; hamısı Parisdə Orse muzeyindədir; G.Moro, təqr. 1860, G.Moro Muzeyi, Paris; L.Bonna, təqr. 1863, L.Bonna Muzeyi, Bayonna; Edmon və Tereza Morbillilər, 1864, Milli İncəsənət Qalereyası, Vaşinqton və 1867, Zərif Sənətlər Muzeyi, Boston və s.). İtaliyadan qayıtdıqdan sonra tarixi mövzuda bir neçə əsər yaratmışdır ("Gənc oğlanları yarışa çağırın Sparta qızları", 1860, Milli qalereya, London; "Babili inşa edən Semiramida", 1861, Orse Muzeyi).

D. 1862 ildə E. Mane ilə tanış olmuş, gənc rəssamların, gələcək impressionistlərin tez-tez görüşdükləri məşhur Gerbua kafesində E.Zolya və P.Sezann ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Böyük şəhərin həyatı D. yaradıcılığının əsas mövzusu idi. Onun diqqətini mahir jokeylər, gözəl atlar, rəngarəng libas geymiş tamaşaçılar cəlb edirdi ("Əyalət cidırında", təqr. 1869, Zərif Sənətlər Muzeyi, Boston; "Jokeylər tribunalar önündə", təqr. 1868–69, Orse Muzeyi); o, həmçinin Parisin zəhmətkeş qadınlarına, şəhər kafelərində işləyənlərə həsr etdiyi silsilə rəsmlər çəkmişdir ("Absent", 1876, Orse Muzeyi). Rəssam Fransaya, həmçinin Belçika (1869) və

ABŞ-a (1872) çoxlu səfərlər etmişdir. Anasının qohumları ilə görüşdən sonra o, "Yeni Orleanda pambıq kontoru" (1873, Po ş.-nin Zərif Sənətlər Muzeyi) əsərini yaratmışdır. Balet, sirk və məşqlər aləmi D.-nin digər ən çox sevdiyi mövzulardır ("Etual", təqr. 1877–78, Orse Muzeyi; "Operanın rəqs foyesi", 1872, Orse Muzeyi; "Səhnədə balet məşqi", təqr. 1873, Metropoliten-muzey, Nyu-York və Orse Muzeyi). D. 1874 ildən başlayaraq, impressionistlərin bütün sərgilərinin iştirakçısı olmuşdur, lakin onun yaradıcılığı E.Maneyə daha yaxındır; D. *impressionizmi* insanları onların təbii hallarında təsvir etmək cəhdində özünü göstərmiş, o, "Qadınlar bəzənərkən" silsilə rəsmlərini yaratmışdır. "Operada orkestr" (1868–69, Orse Muzeyi), "Miss Lala Fernando sirkində" (1879, Milli qalereya, London), "Mavi rəqqasələr" (təqr. 1890, Orse Muzeyi); "Rus rəqsi" silsilə rəsmləri (1899), "Şlyapaçı qadın" (1905–10), "Lüksemburq bağında" (1876–80, Fabr Muzeyi, Monpelye) və s. əsərlərin müəllifidir. D. 1870–71 illərdə Parisin müdafiəsində iştirak etmişdir. Sonralar görmə qabiliyyəti zəifləmiş, ömrünün sonlarında kor olmuşdur. Qismən bu səbəbdən 1880-ci illərdən o, heykəltəraşlıqla məşğul olmağa başlamış, əsasən, balerina və at fiqurları yaratmışdır (ölümündən sonra onun mumdan yaratdığı heykəltəraşlıq əsərlərinin çoxu bürüncə köçürülmüşdür). A. de Tulu-Lotreki və "Nabi" qrupuna mənsub rəssamları D.-nin varisləri hesab etmək olar.

Əd.: Русакова Р. Дег. М., 1968; Крюкова В. Дег. М., 2003.

DEQADİ, D e q ə d i – Azərb. Resp. Astara r-nunun Şuvi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km şm.-q.-də, dağlıq ərazidədir. Əh. 517 (2011); əkinçilik, heyvandarlıq və sitrus meyvəçiliyi ilə məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, klub var.

DEQANAVİDA – irokezlərin miflərində peyğəmbər. İrokezlərin Böyük liqasının və qanunlar məcəlləsinin yaradılmasını D. ilə bağlayırlar. İlahidən və huronlar tayfasından olan qadımdan dünyaya gələn D.-nin tayfasına fəlakət gətirəcəyi öncəgörməsinə görə anası üç dəfə körpəni öldürməyə cəhd edir. D. bu səbəbdən öz xalqını tərək etməyə məcbur olur. Möcüzəli bəsirət nəticəsində D. nəhəng "dünya ağacı"nı görür. Onun çətiri altında xalqlar ara müharibələri, qan intiqamı və kəmbəllizmədən xəbərsiz yaşayırdılar. Səyahətləri zamanı bir sıra tayfalarla görüşən D. özünə Hayavata kimi məsləkdəş və müttəfiq qazanır. Onunla birlikdə həyatverici ecazkar qüvvə və sehirli tilsim vasitəsilə qəzəbli ilahi *Atotarxonu* sakitləşdirir və öz niyyətini həyata keçirərək irokezlərin Böyük liqasını yaradır. D. irokezlərə gələcəkdən xəbər verərək onlarla vidalaşır və Onondaqa gölündə ağ rəngli daş kanoe ilə üzüb gedir.

DEQAZASİYA (*de...* + *qaz*; hərfi mənada – uçucu maddələrin kənar edilməsi) – ərazi, obyektlər, döyüş texnikası, geyim, ərzaq, su və s.-nin zəhərləyici maddələrdən təmizlənməsi, onların zəhərliliyinin yolverilən normayadək azaldılması. 1970-ci illərdən başlayaraq "D." termini ilə yalnız zəhərləyici maddələrin (ZM) təmizlənməsi deyil, həm də ətraf mühiti çirkləndirən zəhərli istehsalat tullantılarının, təhlükəli kimyəvi maddələrin (xlor, flüor, fosgen, qeyri-üzvi turşular, aminlər, aldehidlər, nitrillər və s.) zərərsizləşdirilməsi də nəzərdə tutulur. ZM-in təmizlənməsi üçün bir sıra fiziki və mexaniki üsullardan istifadə edilir: zəhərlənmiş səth su şırnağı, yanar qaz axını, üzvi həlledicilər, yaxud səthi aktiv maddələrin məhlulları ilə təmizlənilir, təsirsiz materiallarla (məs., qum ilə) örtülür və s. D.-nin kimyəvi üsulları D. maddələrinin (oksidləşdiricilər və xlorlaşdırıcı reagentlər) ZM-lə reaksiyasına əsaslanır. D. maddələri, adətən, məhlullar (suda, spirtə və digər üzvi həlledicilərdə) şəklində işlədilir; D. qarışıqlarının tərkibinə dezaktivasiya, dezinfeksiya və başqa komponentlər də daxil edilə bilər. Silah, texnika və ərazinin təmizlənməsi

üçün mexaniki qurğu və tərtibatlardan (çiləyicilər və s.), *deqazasiya maşınlarından* və s. istifadə edilir. Geyim, ayaqqabı və qoruyucu vasitələr xüsusi kameralarda, 95–98°C temp.-rdə buxar-hava, yaxud buxar-ammonyak qarışığı ilə təmizlənilir.

"D." termini başqa sahələrdə və bir sıra texnoloji proseslərdə də işlədilir. Məs., Yer təkinin karbohidrogen D.-sına neft-qaz yataqlarının formalaşmasında mühüm proses kimi baxılır. Suyun D.-sı tərkibindəki həll olmuş qazların kənar edilməsidir (bax *Deaerator*). Saxtanın D.-sı yeraltı mədən qazmalarından mədən qazlarının və ya qaz-hava qarışıqlarının yer səthinə çıxarılmasıdır (bax *Şaxtaların deqazasiyası*). Poladın D.-sı maye poladda həll olub onun keyfiyyətini aşağı salan qazların çıxarılmasıdır. Bunun üçün metallar qaynadılır, qarışdırılır və oksigensizləşdirilir (ona oksigenlə birləşmək xassəsinə malik reduksiyaedicilər qatılır). Metal və plastik kütlələrin D.-sının daha səmərəli üsulu vakuumlama (xüsusi qurğularda vakuüm emalı), yaxud ultrasəs vasitəsilə kavitasiya proseslərinin sürətləndirilməsidir.

DEQAZASİYA MAŞINLARI – ərazini, hərbi texnikanı, geyimləri, müdafiə qurğularını və s. müxtəlif zəhərləyici maddələrdən təmizləmək üçün mexanikləşdirilmiş vasitələr. Adətən, avtomobil şassisinə quraşdırılan D.m.-nin quruluşu və iş prinsipi emal olunan obyekt və emal üsulundan asılıdır. Texnikanı təmizləmək üçün tətbiq edilən *deqazasiya, dezaktivasiya və dezinfeksiya* zamanı məhlul və qaz (qaz-damcı) şırnağından istifadə olunur. Bu məqsədlə sistem, nasos, boru kəməri və çiləyiciləri olan şlanqlarla təchiz olunmuş maşınlar işlədilir. Geyimləri və müdafiə vasitələrinin deqazasiya, dezinfeksiya, *dezinfeksiyası* buxar-qaz qarışığı və qaynatma ilə aparılır. Avtodeqazasiya st. buxar-hava-ammonyak qarışığı (deqazasiya) və ya buxar-hava qarışığı (dezinfeksiya və dezinfeksiya) ilə emal edir. Əmlakı deqazasiya və dezinfeksiya edən D.m. 3–4 kameraya malikdir. Yuyucu-neytrallaşdırıcı maşınlar, həmçinin k.t.-ndə işləyən sulayıcı, çiləyici və tozlandırıcı vasitələr D.m. kimi tətbiq oluna bilər.

DEQAZATOR, q a z a t e q a z a t o r u – quyu qazılarkən qazıma məhluldan qazları ayırıb çıxarmaq (məhlulun sıxlığını bərpa etmək məqsədilə) üçün qurğu. Vakuüm (dövri və ya fasiləsiz işləyən), mərkəzdənqaçma-vakuüm və atm. D.-una ayrılır. Dövri işləyən v a k u u m

D.-u vakuüm nasosu vasitəsilə içərisində vakuüm yaradılan ikikameralı hermetik tutumdan ibarət avtomatik qurğudur. Məhsuldarlığı 25–60 *l/san*-dir. Fasiləsiz işləyən vakuüm D.-u isə yuxarı hissəsinə maili lövhələr yerləşdirilmiş üfüqi silindrik tutumdan ibarətdir. Aerasiya olunmuş qazıma məhlulu vakuümün təsiri ilə kameraya daxil olur və lövhələrin üzəri ilə nazik təbəqə şəklində axaraq qazlardan ayrılır. Bəzi D. modifikasiyalarında vakuümün yaradılması və deqazasiya olunmuş məhlulun çıxarılması üçün ejektorlardan istifadə edilir. Məhsuldarlığı 40–60 *l/san*-yə qədərdir. M ə r k ə z d ə n q a ç m a - v a k u u m D.-u şaquli silindrik gövdədən ibarətdir; vakuümün təsiri ilə boru kəmərinə daxil olan qazıma məhlulu xüsusi quruluş vasitəsilə gövdənin divarına çilənir. Məhsuldarlığı 50,5 *l/san*-yədəkdir. A t m o s f e r D.-u şaquli silindrik kamera şəklindədir. Kameranın mərkəzində drosselin köməyi ilə qazıma məhlulu gövdənin divarlarına çilənir. Zərbə ilə çilənib səpəlmə nəticəsində ayrılan qaz atm.-ə yönəlir və ya sorulur. Məhsuldarlığı 38 *l/san*-dir. Struktur-mexaniki göstəriciləri yüksək olan məhlulların emalında bu tip D.-lar kifayət qədər səmərəli deyil.

DEQLANA, D i q l a n a – Albaniyada (Qafqaz) yaşayış məntəqəsi. *Ptolemeyin* "Coğrafi təlimnamə" əsərində adı çəkilir. İberiya ilə Kür çayının qollarından biri arasında yerləşdiyi göstərilir. Yeri müəyyənləşdirilməmişdir.

DEQLYASİASİYA (lat. *de* – önşkilçi, uzaqlaşma mənasında, *glacies* – buz) – qurunun və dəniz akvatoriyasının buz örtüyü və üzən buzlaqlardan azad olması prosesi. D. iqlimin istiləşməsi və buzlağın atmosfer çöküntüləri ilə qidalanmasının zəifləməsi nəticəsində baş verir; buzlaq örtüklərinin kənarları geri çəkilir, dərə buzlaqlarının uz. qısalır və s. Sonuncu iri D. Son Pleystosendə, təqr. 17 və 10-cu minilliklər arası bundan öncə baş vermişdir.

DEQRADASİYA, b i o l o g i y a d a – bitki və heyvanların həyat şəraitinin dəyişməsi ilə (məs., hərəkətli həyat tərziindən oturaq həyata, müstəqil qidalanmadan parazitizmə keçməklə) əlaqədar əvvəlki quruluş və funksiyaların get-gədə sadələşməsi və itməsi. D. iki cür olur: o n t o g e n e t i k D.-da fərdi həyatın müxtəlif mərhələlərində, f i l o g e n e t i k D.-da isə növlərin tarixi təkamül prosesində canlıların quruluş və funksiyalarında baş verən sadələşmə və itmə halları nəzərdə tutulur.

DEQTYARSK KOLÇEDAN YATAĞI – RF-də, Sverdlovsk vil.-nin Revda r-nu ərazisindədir. Orta Uralın ş. yamacında, Çusovaya çayının yuxarı axımında yerləşir. Ural mis-kolçedan qurşağına daxildir. 1888 ildə kəşf olunub. 1914 ildən yeraltı üsulla istismar olunur. Filiz kütləsinin uz. təqr. 5 *km*-dir. Əsas filiz mineralı pirit, ikincidərəcəli mineralları sfalerit və xalkopiritdir; qalenit, tennantit, arsenopirit, kovellin, bornit, xalkozinə də rast gəlinir. Faydalı filiz komponentləri mis, kükürd, sinkdir. Hasilat mərkəzi Deqtyarsk ş.-dir.

DEQTYARYOV Vasili Alekseyeviç (2.1.1880, Tula ş. – 16.1.1949, Moskva) – atıcı silahlar sahəsində rus konstrukturu, mühəndis-artilleriya xidməti gen.-m.-u, texnika e.d. (1940), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1940), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1942, 1944 və 1949 – ölümündən sonra). D.-un konstruksiyası ilə əl pulemyotu (DP), sonralar həmin pulemyot əsasında yaradılan aviasiya (DA və DA-2) və tank (DT) pulemyotları, 12,7 *mm*-lik irikalibrlü pulemyot (DK), tapança-pulemyot (PPD), tankvuran silah nümunələri və s. hazırlanmışdır. D. atıcı silahların 82 nümunəsini yaratmışdır, onlardan 19-u ordu silahları kimi qəbul olunmuşdur. 3 dəfə Lenin ordeni, başqa orden və medallarla təltif edilmişdir.

DEQU, s ə k k i z d i ş l i l ə r (Octodon) – gəmiricilər dəstəsindən məməli heyvan cinsi. Görünüşü ilə qumsıçanına oxşayır. Bədəninin uz. 12–19 *sm*, quyruğunun uz. 10–16 *sm*-dir. Buzlaqları iri; tük örtüyü sıx, qabadır. Beli boz-qəhvəyi, qarını açıqsarıdır. 4 növü var: O.degus, O.bridgesi, O.lunatus, O.racificus. Peru və Çilinin dağətəyi və alçaqdağlıq (2000 *m*-ədək) meşə və kol savannalarında, o cümlədən bəzi sahilyanı adalarında yayılmışdır. Bitkilərlə qidalanır, sıx otluqlar arasında koloniyalarla məskunlaşır. Qazıdıqları yuvalar mürəkkəb olur. Gündüzlər aktivdir. Ağac və kol budaqlarına yaxşı dırmaşır. D. çox vaxt qəfəsdə saxlanır. Bütün növ-

Dequ (Octodon degus).

ləri BMTİ-nin “Qırmızı kitab”ına salınmışdır.

DEQUESTASIYA (lat. degustatio – dadma, dadına baxma) – orqanoleptik üsullarla, yəni hiss orqanları vasitəsilə (baxmaq, dadmaq, iyləmək yolu ilə) ərzaq məhsullarının, onların yarımfabrikatlarının, eləcə də şərab, çay, kofe, tütün, meyvə, ədviyyat və s.-nin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi. D. zamanı məhsulun xarici görünüşü, dadı, rəngi, ətri və s. xüsusiyyətləri tədqiq edilir. Məs., çayın D.-sında quru çayın görünüşü, dəmlənmiş çayın rəngi, ətri, dadı və s., tütünün D.-sında onun ətri, dadı, bərkliyi və tüstüsündə yağlı maddələrin mövcudluğu nəzərə alınır. Şərabçılıqda şərabın keyfiyyətini, onun kommersiya və istehlak dəyərini müəyyən etdikdə, həmçinin şərab istehsalı prosesində D.-nin xüsusi əhəmiyyəti var. Şərabların kimyəvi analiz yolu ilə müəyyən edilə bilməyən fərqlərini D. aşkara çıxarır. D. əsasında şərab şəffafıq, rəng, buket, dad və s. elementlər nəzərə alınmaqla qiymətləndirilir. Təcrübəli şərabçı-dequstator dada baxmaqla texnoloji prosesə düzəliş verir, kimyəvi analizlər, yaxud xüsusi cihazlar vasitəsilə şərab və ya şərab materialları haqqında alınmış məlumatlara əlavə edir. D.-nin nöqsanlı cəhəti onun müəyyən dərəcədə subyektiv olması, müsbət cəhəti isə heç bir cihaz və qurğu tələb etməməsidir. Obyektiv nəticələr almaq məqsədilə D. keçiriləcək məkana, avadanlıqlara, qablaşdırma, köməkçi materiallara, dequstasiya komissiyasının işinin təşkilinə müəyyən tələblər qoyulur. Məs., D. aparılan məkan kənar qoxulardan, səs-küy və vibrasiyadan qorunmalı, təmiz, yaxşı ventilyasiyalı, lakin yelçəkənsiz olmalı, bərabər işıqlandırılmalı (qiymətləndirilən məhsulun rənginin təhrif olunmaması üçün gündüz işığına üstünlük verilir); göz üçün rahat olan açıq rənglərlə boyanmalı, orada havanın temp-ru $20 \pm 2^\circ C$, nisbi rütubət $70 \pm 5\%$ və s. olmalıdır. Məhsulun keyfiyyətinin balla qiymətləndirilməsi qəbul olunmuşdur. Bir sıra ölkələrdə D. aparmaq üçün standartlar, terminologiya və dequstatorların sensor qabiliyyətini yoxlayan üsullar işlənmişdir.

DEL ARTE KOMEDİYASI (commedia dell'arte), maskalar komediyası – italyan teatr tamaşası janrı. Sabit personajların (maskaların) iştirakı ilə səhnə improvizasiyasına əsaslanır. Adında D.a.k. truppalarının fəaliyyətinin peşəkar xarakteri qeyd olunur (ital. arte – peşə, sənət). D.a.k.-nin vətəni Şimal-

Şərqi İtaliyadır. İlk aktyor truppası 1545 ildə yaradılmışdır. Maskaların iştirakı ilə ilk tamaşalar 1550-ci illərə aid edilir. 16 əsrin son rübündə meydana gələn bir neçə truppadan “Celozi” (aktyorlardan Kapitan maskasının yaradıcısı F. Andreini, onun arvadı İzabella) və “Konfidenti” (bu truppının aktyoru T. Martinelli Dzan Qanassa ləqəbli A. Nazelli tərəfindən yaradılan *Arlekin* maskasına klassik forma vermişdir) bütün Avropada populyar idi. D.a.k. maskası həm də səhnə kostyumunun elementi kimi (qapalı üzlə yalnız komik personajlar çıxış edirdi) pyesdən pyesə, truppadan truppaya keçən aktyorun ampuasını da müəyyən edirdi. Maskalar öz aralarında kostyum, dil və süjet funksiyaları ilə fərqlənirdi. Daimi maskalar sırasına qoca maskaları (Pantalone, Doktor), xidmətçilərin (Briggella, yaxud Skapino, Arlekin, yaxud Truffaldino) Kapitanın, aşiq qəhrəmanların maskaları daxil idi. İtaliyanın cənubunda bunlara Kovyello (Brigellanın variantı), *Pulçinella* (Arlekinin variantı, fransızlarda Polişinel, ingilislərdə Panç və ruslardakı Petruşkanın əcdadı), Tartalya (qoca variantı), Skaramuççi (Kapitanın variantı) əlavə edilmişdi. Truppa rəhbəri inzibatçı, rej. və dramaturq funksiyalarını yerinə yetirirdi. Aktyorlar hərəkət qaydaları yazılan ssenariyə riayət edirdilər, burada replikalar improvizasiya olunurdu. Əlyazma və ya çap şəklində 700-ə yaxın ssenari dövrümüzədək gəlib çatmışdır (ilk ssenari 1602 ildə, ilk ssenari toplusu 1611 ildə çap olunmuşdur).

D.a.k. İtaliya və onun hüdudlarından kənar, xüsusilə İspaniya (Dran Qanassa 1572 ildən burada fəaliyyət göstərmişdir) və Fransada (italyan komediyası teatri 16 əsrin sonlarından 18 əsrin sonlarına qədər fasilələrlə burada işləmişdir) peşəkar teatrın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1658–60 illərdə “Pti-Burbon” Paris teatrında oynayan *Molyerin* aktyor texnikasına Skaramuççi (Fransada Skaramuş) maskasının yaradıcısı T.Fyorillinin böyük təsiri olmuşdur. Pyero maskası məhz Fransada geniş tanınmış və D.a.k. personajları böyük komedioqrafiyada (Ş.Düfreni, J.F.Renyar, P.Marivo) yer almışdı. K.*Qoldoni* D.a.k. ilə mübarizə aparmasına baxmayaraq, onun maskalarından istifadə etmişdir. Almaniyada D.a.k. təcrübəsindən romantiklər (L.*Tik*, E.T.A.*Hofman*), Rusiyada simvolistlər (A.A.*Blok*) bəhrələnmişlər.

DEL KARRİL Uqo (təxəllüsü; əsl adı və soyadı Pyero Bruno Uqo Fontana) (30.11.1912, Buenos-Ayres – 13.8.1989, Buenos-Ayres) – Argentina kinorejissoru, aktyor. 1937 ildən kinoya çəkilmişdir. 1939 ildə “Karllos Qardelin həyatı” filmində (rej. A. Savaliya) baş rolunu oynamışdır. 1940-cı illərdə “Tanqo ulduzu”, “Mənim sevimli, yazıq anam” və s. musiqili filmlərdə çəkilmişdir. 1948 ildə rej. debütü olmuşdur (“1900-cü ilin hadisələrindən biri”, O. Mansi ilə birgə). “Qanlı şırımlar” (1949), “Bulanıq sular axır” (A.*Varelanın* romanı üzrə, 1952; baş rolda D.K.), “Ağ torpaqlar” (1959), “Bu torpaq mənimdir” (1960) məşhur filmləridir. “Məni sevəcəyin gün” filmində (1971) baş rolda çəkilmişdir.

DEL MÓNAKO (Del Monaco) Mario (27.7.1915, Florensiya – 16.10.1982, Venesiya) – italyan müğənnisi (dramatik tenor). Pezarodakı konservatoriyada təhsil almışdır. Debütü 1939 ildə Pezaroda P.Maskaninin “Kənd namusu” operasında Turiddu partiyası ilə olmuşdur. 1941 ildən İtaliyanın (1948 ildən Milanın “La Skala” teatrında) və digər ölkələrin opera səhnələrində çıxış etmiş, o cümlədən 1950–59 illərdə “Metropoliten-opera”nın (Nyu-York) solisti olmuşdur. 20 əsrin ortalarında *belkanto* sənətinin ən görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Repertuarında C.Verdinin (ən məşhuru eyniadlı operada Otellonun partiyası) və verist bəstəkarların (U.Cordanonun “Fedora” operasında Lorisin partiyası ona xüsusi müvəffəqiyyət qazandırmışdı) operalarındakı qəhrəmani və fəci partiyalar seçilirdi. Əsas partiyaları: Radames, Ernani (“Aida”, “Ernani”, C.Verdi), Kavaradossi (“Toska”, C.Puççini), Xoze (“Karmen”, J.Bize), Kanio (“Məzhəkəçilər”, R.Leonkavallo) və s. Musiqili filmlərdə (“Cüzeppe Verdi” və s.) çəkilmişdir.

DELAKRUÁ (Delacroix) Ejen (Ferdinand Viktor Ejen) (26.4.1798, Paris yaxınlığında Şaranton-Sen-Moris – 13.8.1863, Paris) – fransız rəssamı, qrafik. Fransa Akademiyasının üzvü (1857). Diplomat və dövlət xadimi ailəsində doğulmuşdur. Parisdə İmperator liseyini bitirdikdən sonra P.N.Gerenin emalatxanasında (1816), sonra Zərif Sənətlər

E. Delakrua. Avtoportret. 1837. Luvr (Paris).

Məktəbində (1817) təhsil almışdır. Luvrda keçmiş sənətkarların (Tisian, P.Veroneze, P.P.Rubens), həmçinin müasirlərinin (J.L.David, A.Qro) yaradıcılığını öyrənmişdir. Rəssamın ilk rəsmlərindən birinə – “Dante və Vergili” adlı tablosuna dost olduğu T. Jerikonun böyük təsiri olmuşdur. D.-nin cəsarətli boyakarlıq manerası, müstəqil yaradıcılıq mövqeyi kəskin surətdə akademik klassizmə qarşı idi. Onun “Xios adasında qırğın”, (1823–24, Luvr), “Yunanistan Missolungi xarabalıqları üzərində” (1826, Zərif Sənətlər Muzeyi, Bordo) tabloları yunanların milli müstəqillik uğrunda faciəli mübarizəsinə həsr olunmuşdur; 1830 il İyul inqilabının bilavasitə təsiri ilə “Azadlıq bəstələrində” (1830–31, Luvr) əsərini yaratmış, burada özünü bəstəkarların arasında təsvir etmişdir. 1825 ildə İngiltərəyə səyahət etmiş D. burada C.Konstebel və R.Boninqtonun sənəti ilə tanış olmuş, U.Şekspirin pyeslərinin çoxlu tamaşasına baxmışdır. Fransız *romantizminin* ən görkəmli nümayəndəsi olan D., əsasən, dramatik süjetlərə, qeyri-adi hadisələrə, güclü xarakterlərə müraciət etmişdir. Onun bir çox yaradıcılıq ideyaları Dante, İ.V.Göte (“Faust” motivlərinə 17 litoqrafiya, 1827–28), V.Skott (“Lyej yepiskopunun qətl”, 1829, Luvr), C.Bayron (“Sardanapalın ölümü”, 1827, Luvr) və Şekspirin (“Ofeliyanın ölümü”, 1844, Luvr; “Hamlet” litoqrafiyalar seriyası, 1834–47 və s.) əsərlərindən ilham almışdır. Ümumən romantizmi səciyyələndirən tarixə maraq (tarixi dramın, romanın inkişafı) D.-nin əsərlərində (“Doj Marino Falyerinin edamı”, 1826, Uolles

kolleksiyası, London; “Puatyə yaxınlığında döyüş”, 1830, Luvr; “Səlibçilərin Konstantinopolu alması”, 1840–41, Luvr və s.) də güclüdür. D. Şərqi, romantiklərə xas olan marağı da əks etdirmişdir: 1832 ildə Fransa səfirliyi tərkibində o, Mərakeşə, sonra Əlcəzair və İspaniyaya səfər etmişdir. Bu səfərlərin nəticəsi kimi rəsm albomları və tablolar seriyası meydana gəlmiş, həmin əsərlərə (“Əlcəzair qadınları”, 1833–34, Luvr; “Mərakeş Sultanı”, 1845, Zərif Sənətlər Muzeyi, Tuluza; “Mərakeşdə şir ovu”, 1854, Ermitaj, S.-Peterburq və s.) görə D. fransız *orientalizminin* əsas sənətkarlarından biri kimi tanınmışdır.

D.-nin dekorativ istedadı Parisdə Burbon (1833–47) və Lüksemburq (1840–1846) saraylarının, Sen-Sülpsil kilsəsinin, Luvrun (Apollon qalereyasının plafonu, 1850–51) monumental divar rəsmləri silsiləsində özünü göstərmişdir. 1822 ildən yazdığı “Gündəliyində” portretlərini işlədiyi müasirləri (F.Şopen, H.Berlioz, N.Paqanini, Jorj Sand) ilə olan görüşlərindən bəhs etmişdir. D.-nin novatorçu sənəti özünün rəng sahəsindəki axtarışları, sərbəst boyakarlıq manerası, parlaq temperamenti ilə 19–20 əsrlərin bir çox rəssamı üçün ilham mənbəyi olmuşdur. **DELAQOÁ** – körfəz, Afrikanın c.-ş. sahillərində Hind okeanının ən yaxşı limanlarından biri. Uz. təq. 112 km, eni 25–40 km, dərinliyi 16 m-ədəkdir. Sahilləri alçaq, bataqlıqlaşmış, meşə ilə örtülüdür. Körfəzə tökülən çayların mənsəbini su basmış və

E. Delakrua. “Yunanistan Missolungi xarabalıqları üzərində”. 1826. Zərif Sənətlər Muzeyi. Bordo (Fransa).

əlverişli buxtalar əmələ gəlmişdir. İri portu – Maputu (Mozambik). **DELAMİNASIYA** (lat. delamino – təbəqələrə ayırmaq), g e o d i n a m i k a d a – kontinental yer qabığının alt hissəsinin üst mantiya qatı ilə birlikdə ağırlıq qüvvəsinin təsiri altında *astenosferə* lay-lay çökməsi prosesi. D. adətən, yer qabığı qalınlığının artmasından öncə baş verir. Kontinental litosferin D. modeli 1970-ci illərdə təklif olunmuşdur.

E. Delakrua. “Mərakeşdə yəhudi toyu”. 1841. Luvr (Paris).

Litosfer qalınlığının azalması, istilik axınının yüksəlməsi, yüksək temp-r və aşağı təzyiqli metamorfizmin baş verməsi, bazalt vulkanizmi və bəzi orogenlərin tez bir zaman ərzində qalxması (məs., Şimali Amerikanın q.-ində Kolorado platosu) D. ilə izah olunur.

DELAVARLAR (Delaver çayının adından; özlərini *lənape, lenni lənape*, unami dialektində “əsl insanlar” adlandırırlar) – ABŞ və Kanadada Atlantikayarı *alqonkinlər* qrupundan hindi xalqı. ABŞ-da Oklahoma ştatının şm.-ş.-ində Bartlesvill, Dyui, Kopan (1867–1979 illərdə çirokilərlə birlikdə) icmaları və q.-ində Anadarko (“olmayan D.” adlandırılır, uicitalar və keddolarla birlikdə) icması federal səviyyədə tanınmışdır. ABŞ-da ümumi sayları 10 min nəfərdir (2000). Kanadada D. Ontario əyalətinin c.-unda Tems çayı boyu Moravian (365 nəfər; 2001), Mansi (təqr. 250 nəfər) və Qrand-River çayı boyu Siks-Neysens (irokezlərlə birlikdə 250 nəfərədək) rezervasiyalarında yaşayırlar. Kanadada yaşayan D.-in ümumi sayı 2 mindən çoxdur. Delaver dili alqonkin dillərinin şərq qrupuna aiddir, onun mansi (latin qrafikası əsasında yazı mövcud idi), unami və unalaştıqo dialektləri çox vaxt ayrıca dillər hesab olunur. Hazırda ingilis dilində danışılır; Moravian rezervasiyasında mansi dialektinin 1 daşıyıcısı qalmışdır. Delaver dilinin bərpası (məktəblərdə tədrisi) üçün cəhdlər edilir. Dindarları xristiandır.

Avropalılarla əlaqələrin başlanması-nadək D. indiki Nyu-York, Pensilvaniya, Nyu-Cersi, Delaver ştatlarının ərazisində

Delavar qadınları. 1915 il. Oklahoma ştatı (ABŞ).

yaşayırdılar. D. birliklərdə cəmlənən lokal qruplara bölünürdülər: Delaver çayının yuxarı axarında və Hudzon çayının aşağı axarında mansasilər (monsilər, minsilər); indiki Nyu-Cersinin şm. hissəsində (Staten a. daxil olmaqla) və Pensilvaniyanın qonşu vilayətlərində (Filadelfiya da daxil olmaqla) unamilər (vannamilər, venamilər – “çayın aşağı axarlarının xalqı”); Delaver çayı boyu Filadelfiyadan aşağıda və Delaver körfəzi sahillərində unalaştıqolar (vunalaçtkolar). 1524 ildən avropalılarla (Fransa xidmətində olan italyan dəniz səyyahı C.Verrassano), 1609 ildən H.Hudzonla əlaqələr yaratmışlar. Avropalılarla münaqişələr (1640

ildən) D.-ı uzunmüddətli müharibələrə, torpaq satışına və miqrasiyalara cəlb etdi. 1742–44 illərdə irokezlər və ingilislər tabe edilmiş D.-ı əzəli torpaqlarından Şamokin (indiki Sanberi ş.) və Saskuehanna çayı sahilindəki Vayominq (indiki Pensilvaniya ştatı) qəsəbələrinə köçürdülər. Burada dağınıq halda olan qruplar unamilər arasında tayfa yaratdılar. Tayfa, qohumluğu ana xətti üzrə hesablanan 3 fratriyaya bölünürdü: Tisbağa (Pokeku-unqo), Hindtoyuğu (Pullauk) və Canavar (Tuksiit). 1740-cı illərdən D.-in arasında Moraviya qardaşları fəaliyyət göstərirdilər (onların qeydləri D. haqqında etnoqrafik məlumatların əsas mənbəyidir). D.-in avropalılarla müqavilələri 1629 ildən məlumdur. D. ABŞ hökuməti ilə müqavilə bağlamış (Pitt fortu, 1778) ilk hindilər və Şimali Amerikada istiqlaliyyət müharibəsi (1775–83) dövründə Ohayo vilayətində amerikalıların yeganə müttəfiqləri olmuşlar. 1779 ildə gen. C. Sallivannın irokezlərə qarşı kampaniyası zamanı mansasilərin bir hissəsi Ontarionun c.-na çəkildi. 1795 ildə irokezlər və ingilislər tərəfindən sıxışdırılan D.-in əsas qrupları q.-ə doğru, İndianaya, Missurinin c.-q.-inə (1820–22), Kanzasın (1829) şm.-ş.-inə və nəhayət, Hindi ərazisinə (indiki Oklahoma ştatı) hərəkət etməyə başladılar.

Ənənəvi mədəniyyətləri Şimali Amerikanın şm.-ş. hindiləri üçün səciyyəvidir. Talalarda toxa əkinçiliyi (əsasən, qarğıdalı) ilə, balıqçılıq, ovçuluq, yığıcılıqla məşğul olurdular. Digər Atlantikayarı alqonkinlər kimi oyma qayıqlar düzəldirdilər. Kəndlərdə bir neçə yüz adam yaşayırdı, mansasilərdə möhkəmləndirilmiş məskənlər mövcud idi. Evləri viqvamdır, uzunsov və ovalşəkili çoxailəli evlər də vardır. Ənənəvi kultları (Böyük evin dini) Böyük ruha və ya Yaradana (Ketanetuvit), Maski varlığına (Mesinxolikan, Misinqalikan, o həmçinin ovçuluq hamisidir), Qarğıdalı Anasına, İldırımlara (Pletxoak, bəzən Şimşək Quşları kimi təsvür edilir) və s.-yə sitayişdir. Əsas mifləri dünyanın ilk yaradılışı, adamyeyən nəhəng (Mxyuve) haqqındadır. Əsas bayramları olan Böyük evin payız mərasimi (Qamvinq) 12 gün davam edirdi (son dəfə 1945 ildə qeyd olunmuşdur). Şamanlar (pauau) və ara həkimləri (medevu) mövcud idi. “Valam olum” (“Qırmızı çərtmə”) eposu D.-a aid edilir. 18 əsrin ortalarında “peyğəmbərlər” hərəkəti yayılmışdı. “Peyğəmbər” Neolinin vəzi Pontiak hərəkətinin əsasını təşkil etmişdi. D.-in dili və mədəniyyəti 20

əsrədək saxlanılmışdı. İndiki D., əsasən, rezervasiyalarda yaşayırlar, turizm və xidmət sahəsində çalışırlar. Ənənəvi mətbəxləri, mərasimləri, mahnıları, rəqsləri, tozmuncuq tikmələri bərpa olunur. D. həmçinin şəhərlərdə yaşayırlar.

DÉLAVÉR (Delaware) – ABŞ-in ş.-ində çay. Uz. 660 km, hövzəsinin sah. 31,1 min km². Appalaç sistemində Katskill d-rından başlanan Qərbi D. və Şərqi D. çaylarının qovuşmasından yaranır. Pidmont platosu və Atlantikayarı ovalığından keçərək, Atlantika okeanının Delaver körfəzinə tökülür. Əsasən qar və yağış suları ilə qidalanır. Yazda gursuludur, il boyu daşqınlar səciyyəvidir. Ortaillik su sərfi 350 m³/san-dir (maks. 9 min m³/san, minimal 35 m³/san). Dəniz qabarmaları çay yuxarı 210 km-ədək qalxır. Trenton ş.-nədək gəmiçiliyə yararlıdır. Filadelfiya, Uilminqton ş.-ləri D. sahilindədir.

DÉLAVÉR (Delaware) – ABŞ-da ştat. Atlantika okeanının Delaver körfəzi sahilindədir. Sah. 5,3 min km². Əh. 935,6 min (2014). İnz. m. Dover ş.-dir. Ərazisi, əsasən, Atlantikayarı ovalığıdadır, şm.-ni Appalaç öndəğliyinin təpəlikləri tutur (ən hündür nöqtəsi 136,5 m). Dəniz iqlimi var. Orta temp-r yanvarda 8°C, avqustda 26°C-dir. İllik yağıntı təqr. 1200 mm. Ştatın ən iri şəhəri, sənaye mərkəzi və portu Uilminqton ş.-dir. D.-in şm. hissəsi Filadelfiya şəhəratrafi zonasına daxildir.

D. ABŞ-in ilk ştatlarından biridir. 1776 ildə Şimali Amerikada istiqlaliyyət müharibəsi (1775–83) gedişində yaradılmışdır. Hollandiyadan ilk avropalı mühacirlərin gəlişində (17 əsrin 1-ci yarısı) D. ərazisində hindi tayfası *delavarlar* məskunlaşmışdır. 1664 ildə D. ərazisi ingilislər tərəfindən tutulmuşdur. Avropalıların D.-də məskunlaşması yerli hindi əhalinin qırılması ilə müşayiət olunurdu. Quldarlıq geniş yayılmışdı. Vətəndaş müharibəsi (1861–65) başa çatdıqdan sonra ştatın konqresi ABŞ konstitusiyasının formal olaraq quldarlığın ləğvini nəzərdə tutan 13-cü düzəlişinin ratifikasiyasından imtina etmişdir. Düzəliş yalnız 1901 ildə ratifikasiya olunmuşdur.

DÉLAVÉR (Delaware) – ABŞ sahillərində Atlantika okeanının körfəzi; Uz. 80 km, eni girişdə 18,5 km, orta hissədə təqr. 40 km. Qış sərt keçəndə donur. Yarımşəkili qabarmalar (hünd. təqr. 1,5 m) olur. Körfəzin dibi boyunca Delaver çayının mənsəbinədək gəmiçilik kanalı (dərinliyi 11,8 m) çəkilmişdir. Balıq ovlanır; istridya yetişdirilir. Filadelfiya ş. D. çayı sahilindədir.

Delaver çayı.

DELAVRANÇA (Delavrancea) Barbu Ştefenesku (5.4.1858, Buxarest – 29.4.1918, Yassi) – rumın yazıçısı, dramaturq. Rumın ədəbiyyatında tənqidi realizmin görkəmli nümayəndəsidir. “Sul-tənike” (1885), “Tüfeylilər” (1893) hekayə toplularının, “Qürub” (1909), “Boran” (1910), “Ulduz” (1911) dramatik trilogiyasının müəllifidir.

Əsərləri: Hekayələr. B., 1962; Избр. М., 1981.

Əd.: Литературный энциклопедический словарь. М., 1987. С. 591.

DÉLBRÜK (Delbrück) Hans Qotlib Leopold (11.11.1848, Rügen a., Bergen – 14.7.1929, Berlin) – alman tarixçisi, publisist və siyasi xadim. Yüksək rütbəli məmur ailəsindəndir. Tarix elmini Heydelberq, Qreyfsvald və Bonn un-tlərində öyrənmişdir. Fransa-Prussiya müharibəsinin (1870–71) iştirakçısı olmuşdur. 1881 ildə Berlində doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1882–85 illərdə Prussiya landtaqının, 1884–90 illərdə reyxstaqın (Azad mühafizəkarlar partiyasından) deputatı olmuşdur. 1885 ildən prof., 1895 ildən ordinar prof., 1896–1921 illərdə Berlin Un-tinin “Ümumi və ümumdünya tarixi” kafedrasının müdiri olmuşdur. 1883–1919 illərdə Almanyanın ən böyük “Preußische Jahrbücher” siyasi jurnalını nəşr etdirmişdir. Almanyanın hərbi gücünün möhkəmləndirilməsi, fəal xarici və müstəmləkə siyasətinin yürüdülməsinin tərəfdarı idi. Bir müddət Panalmaniya ittifaqının üzvü olmuşdur. 1917 ildən

Prussiya seçki sistemində islahatlar aparılmasının lehinə çıxış etmiş, 1918 ildə respublikanın yaradılmasını dəstəkləmişdir. Əsas əsərləri hərbi tarixinə aiddir. Gen.-feldm. fon Qneyzenauya həsr edilmiş 2 cildlik bioqrafik əsərin və 4 cildlik “Siyasi tarix çərçivəsində hərbi sənətinin tarixi” əsərinin müəllifidir. 1924–28 illərdə çap etdirdiyi 5 cildlik “Ümumdünya tarixi” əsərinin əsasını 1896–1920 illərdə Berlin Un-tində oxuduğu mühazirələr təşkil edir.

DELBRÜK (Delbrück) Maks Lüdviq Henning (4.9.1906, Berlin – 9.3.1981, Pasadina, Kaliforniya ştatı) – Amerika biofiziki, genetiki, virusoloqu, molekulyar biologiyasının banilərindən biri. Nobel mükafatı laureatı (1969, A.Xersi və S.Luri ilə birlikdə). ABŞ Milli EA-nın (1949), Almaniyanın “Leopoldina” Təbiətşünaslar Akademiyasının, London Kral Cəmiyyətinin əcnəbi üzvü (1967). Tübingen, Berlin, Bonn və Höttingen (1930 ildə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almışdır) un-tlərində fizikanı öyrənmişdir. 1932–37 illərdə kayzer Vilhelm İn-tunun əməkdaşı olmuşdur. 1937 ildə ABŞ-a köçmüşdür. Kaliforniya Texnologiya İn-tunda (1947 ildən prof.) işləmişdir. Tədqiqatları nüvə fizikasına, kimyəvi birləşmələrin quru-

Ənənəvi ovalşəkili uzunsov delavar evi.

luşunun kvant nəzəriyyəsinə, spontan və induksiya edilən mutagenizin tədqiqinə aiddir. Əsas işləri virusların çoxaldılması və onların genetik quruluşunun öyrənilməsinə, bakteriyaların bakteriofaqlarla yoluxmaya davamlılığının genetik təbiətinin aydınlaşdırılmasına, yoluxma zamanı bakteriya hüceyrəsinin parçalanma mexanizmlərinə həsr olunmuşdur. Bakteriyalarda mutasiya dəyişkənliyini müəyyən edən üsul işləyib hazırlamışdır (S.Luri ilə birlikdə).

Əsəri: On the mechanism of DNA replication // Symposium on the chemical basis of heredity. Balt., 1957 (with G.S. Stent).

DELEANU, Delyanu Liviu (təxəllüsü; əsl adı və soyadı Lipa Samuiloviç Kliqmən) (21.2.1911, Yassı – 12.5.1967, Kişinyov) – moldav şairi. 1940 ilədək Buxarestdə yaşamışdır. “Şeirli güzgülər” (1927), “Yuxusuz saatlar” (1937), “Ağ lil” (1940), “Şeyrlər” (1960), “Müxtəlif illərin mahnıları” (1963) şeir kitablarının müəllifidir. “Krasnodon” (1950) və moldav folklor motivləri əsasında yazılmış “Şeirli toppuz” (1951) poemaları var. Bəzi şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur.

Əsərləri: Бессмертная молодость. Поэма. Кишинёв, 1972; Поезии, Едитура Щуперион: Кишинёв, 1991.

DELEDDA Hrasiya (27.9.1871, Sardinia a., Nuoro – 15.8.1936, Roma) – italyan qadın yazıçısı. Nobel mükafatı laureatı (1926). Sistemli təhsil almamışdır. Əsərləri 1888 ildən çap edilmişdir. *L. Kapuananın* təsiri hiss olunan “Kül” (1903), “Elias Portolu” (1903), “Sarmaşiq” (1908), “Rüzgarın ümidinə qalan qamış” (1913), “Marian-na Sirka” (1913) psixoloji romanları daha məşhurdur. “Nuoro xalq ənənələri” (1893) essesi, “Kyaroskuro” (1912) hekayələr toplusu var. D.-nin *verizm* ənənələri ilə bağlı nəsr üçün Sardinia ənənəvi mədəniyyətinin idealizə olunması, kəndli məişətinə maraq səciyyəvidir.

Əsəri: Romanzi e novelle. Mil., 1987.

DELƏSİYƏ (lat. deletio – məhv etmə) – DNT molekulunun bir hissəsinin itirilməsi (RNT-tərkibli viruslarda), *mutasiyanın* bir növü. Bu termin 1929 ildə amerikalı genetiklər T.Peynter və Q.C.Möllər

Delfa. Tolos. E.ə. 390–380 illər.

tərəfindən xromosomun daxili sahəsinin itirilməsini ifadə etmək üçün irəli sürülmüşdür, lakin sonralar xromosomların uc hissəsinin itirilməsi – defişensi də D. adlandırıldı. D.-nin uz. ölçüsü bir və ya bir neçə cüt DNT nukleotidlərindən tutmuş (gendaxili D. daxil olmaqla) bir gendən artıq xromosomun böyük sahələrinə qədər ola bilər. D.-nin fenotipik təzahürü D.-ya məruz qalmış genlərin funksiyasından və sayından, həmçinin D. uclarına yaxın genlərin vəziyyətinin effektindən asılıdır. D. nəticəsində həm də əvvəllər heterozioqtda yerləşən resessiv allellər meydana çıxır. İri D.-lar genlərin ümumi balansının dəyişməsi nəticəsində həmişə orqanizmin inkişafını xeyli dərəcədə pozur. Belə D.-lar hətta heterozioqot vəziyyətdə inkişafın ilkin mərhələlərində çoxhüceyrəli orqanizmin məhvinə və ya insanda da rast gəlinən ağır irsi anomaliyalara gətirib çıxarır.

DELFA (Δελφοί) – Fokidanın c.-q.-ində, Parnas dağının ətəyində qədim yunan şəhəri, e.ə. 7–6 əsrlərdə yunanların iri dini mərkəzi. Orakulun (qeybdən xəbər verən kahinin) olduğu Apollon məbədi burada yerləşirdi. E.ə. 6 əsrin əvvəllərində 1-ci “müqəddəs müharibə”dən sonra D.-da dörd ildən bir *Pifiya oyunları* keçirilirdi. D.-ya zəvvarlar axışır, tacirlər burada mallarını mübadilə edirdilər. D. amfiktioniyanın himayəsində olan, Apollonun şərafinə çoxlu hədiyyələrdən toplanılan sərvət sayəsində iri kredit mərkəzinə çevrilmişdi. E.ə. 5 əsrin sonundan (478/477) D.-nin rolu zəifləmişdi. Ellinizm dövrün-

də şəhər əhəmiyyətli rol oynayırdı. E.ə. 1 əsrin 80-ci illərində Frakiya tayfaları D.-ni qarət etmişdilər. Eramızın 1 əsrinin sonlarında D. məbədi bərpa olunmuşdu (imperator I Feodosi təqr. 390 ildə məbədi rəsmən bağlatdırmışdı). 1892 ildən arxeoloji tədqiqatlar aparılır. Hazırda D. kiçik yaşayış məntəqəsidir.

D.-nin memarlıq ansamblı Parnasın ətəyindəki Fedriadaların – 2 dağ zirvəsinin yaratdığı peyzajla möhtəşəm vəhdət yaradır; onların arasındakı dar dərədə Kastaliya çeşməsi yerləşir. D.-da 2 məbədgah var. Afina Pronaya Marmariyası Afina meşrabları yerləşən düzbucaqlı uzunsov sahədən, dorik peripterdən (təqr. e.ə. 500 il, e.ə. 7 əsrin ortalarına aid məbədin yerində tikilmişdir), yeni Afina Pronaya məbədinə (təqr. e.ə. 370–360) və s.-dən ibarətdir.

Divarla əhatə olunmuş, trapesiya planlı Apollon temenosu bir neçə terrasdan ibarətdir. Temenosun c.-ş. bucağından böyük ziqzaq əmələ gətirərək, Apollon məbədi və teatra gedən müqəddəs yol başlanır. Müqəddəs yolun yuxarı hissəsində, bilavasitə Apollon məbədinin qarşısında Roma sərkərdəsi Emili Pavelin atlı heykəli (Pidna döyüşü şərafinə, e.ə. 168), Plateia üçayaqlısı (e.ə. 479), Akantlı sütun (təqr. e.ə. 350–320, Milli Arxeologiya Muzeyi, Delfa), Daoxa monumnti (təqr. e.ə. 336) və s. olmuşdur. Hələ e.ə. 7 əsrin 2-ci yarısında mövcud olan Apollon məbədi dəfələrlə dağıdılmış və bərpa edilmişdir. Temenosun şm.-q. bucağında, Apollon məbədinin arxasında 5

min tamaşaçı tutan (dövrümüzədək gəlib çatan bu tikili e.ə. 2 əsrə aiddir) teatr, məbədgahdan və teatrdan yuxarıda Pifiya oyunları keçirilən stadion yerləşir. D. *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

DELFI – bax *Delphi*.

DELFIN (lat. Delphinus, yun. Δελφίς) – göyün Şm. yarımkürəsində bürc. D.-in üç ən parlaq ulduzu uyğun olaraq 3,7; 3,8 və 4,5 ulduz ölçülüdür. Bürcdə, həvəskarlar üçün teleskopla görünən NGC 7006 kürevi ulduz topası yerləşir. D.-in ən yaxşı müşahidə şəraiti iyul–avqust aylarındadır. Bax *Ulduzlu göy*.

DELFINARİ – dəniz məməlilərini, başlıca olaraq delfinləri saxlamaq üçün tikililər kompleksi. D. ayrıca müəssisə, yaxud zoopark və okeanariumun tərkib hissəsi ola bilər. D.-də, adətən müxtəlif növ onlarca delfinlər saxlanılır. Dünyada D.-nin əsas sakini oraya çox yaxşı uyğunlaşan və çoxalan afalin hesab edilir. İri balinakimilərə mäs., boz balinalara D.-də çox az rast gəlinir. Eyni zamanda D.-də çox vaxt kürəkayaqlılar dəstəsinin nümayəndələri (dəniz şiri, dəniz pişiyi, morj, suiti), dəniz samuru (kalan), bəzən lamantin və düqonlar saxlanılır. D.-də heyvanlar dəniz suyu olan sahilyanı göllərdə, kiçik dəniz buxtaları ilə ayrılmış volyer şəbəkələrdə və xüsusi hovuzlarda yaşayırlar. Süni yaradılmış hovuzlarda delfinlərin saxlanılmasına hələ 19 əsrdə cəhdlər edilmişdi. 1938 ildə Floridada (ABŞ) yaradılan “Marin Stadis” D.-si tamaşa müəssisəsi kimi açılan ilk D.-dir; orada təlim almış delfinlər nümayiş etdirilirdi. Keçmiş SSRİ-də ilk D. Batumidə açılmışdır (1975). 21 əsrin əvvəlində dünyanın onlarca ölkəsində təqr. 300 D. qeydə alınmışdır (ən çox ABŞ, Yaponiya və Çində). Azərb.-də, Bakı ş.-də 2010 ildən D. fəaliyyət göstərir.

D.-lər delfinlərin müxtəlif və unikal xüsusiyyətlərini tədqiq edən sırf elmi biostansiyalar da ola bilər. Çoxsaylı tamaşaçılar sualtı pəncərələrdən delfinlərin təbii hərəkətlərini müşahidə etdikdə və ya təlim keçmiş heyvanların fiziki və intellektual imkanlarını gördükdə D. daha baxımlı olur. Belə D.-lər, adətən həm rekreativ və elmi, həm də maarifləndirici məqsədlərə xidmət edir; onlardan delfinlərin çoxaldılması və genofondunun qorunması üçün istifadə etmək olar. Bəzi D.-lərin işi başlıca olaraq insanların delfinlərlə birbaşa təmasına istiqamətlənmişdir; bu, ya delfinlərlə üzməkdən, ya da müsbət psixoterapevtik effekt almaq

Bakı delfinarisi.

məqsədlə xəstə uşaqların onlarla ünsiyyətindən ibarətdir. Az sayda D.-lər hərbi-təbii mövzuda fəaliyyət göstərir.

Əd: Томилини А. Г. В мире китов и дельфинов. 2-е изд. М., 1980.

DELFINKİMİLƏR (Delphinidae), delfinlər – balinakimilər dəstəsinin çox növünün daxil olduğu dişli balinalar yarımdəstəsindən olan su məməliləri fəsiləsi. Bədəni siqarəşəkilli, uz. 1–3 m (bəzilərdə 10 m-ədək) olur. Qabaq ətrafları – yastı döş üzgəcləridir, arxa üzgəclər yoxdur. D.-in çoxunda bel üzgəci, bədənin arxa tərəfində dərin kəsikli quyruq üzgəci olur. Çənələr uzun və ensiz “dimdik” formasında qismən az və ya müəyyən qədər çox uzanmışdır (bəzi növlərində olmur). Dişləri, adətən, çoxsaylıdır (70-dən çox), eynitipli, bir qayda olaraq, kiçiköclü; üst dişlər alt dişlər arasındakı boşluqlara girir. Bu, onların başayaqlı molyusklar (boz delfin) və ya dəniz məməliləri (orka) ilə qidalanmasından irəli gəlir. Bəzi D.-in dişləri az, ancaq daha iri və həcmlidir. Alın adətən, hündür, qabarıqdır, təpədə yeganə nalabənzər tənəffüs dəliyi var. Hamar dərisi hidrodinamik xassəyə malikdir. Üzgəclərin səthinin elastikliyi dəyişkəndir və bu da qan damarları ilə tənzimlənir. Bədəninin rəngi boz və ya qara, yuxarıdan tünd, aşağıdan açıq və ya müxtəlif

açıq zolaqlı, yaxud ləkəlidir. Erkəkləri adətən, dişlərdən iridir; cinsiyyət fərqləri (deformizm) həmçinin bel üzgəcinin ölçü və formasında, döş üzgəclərinin formasında və s.-də təzahür edə bilər. Afalin, ağ delfin, qrind, orka, sadə delfin, kiçikbaş delfin, balinayabənzər delfin də daxil olmaqla 17 cinsi; 34 dəstəsi var. Qrupun sistematikasını dəfələrlə dəyişmişdir və indiyə qədər müzakirə obyektidir. D. demək olar ki, Yer kürəsinin bütün dənizlərində, bəzi növləri hətta iri çaylarda (məs., Amazon çayında uzundimdik delfinlər, Yantsı çayında üzgəcsiz dəniz donuzları, Mekonq, Qanq və İravadi çaylarında İravadi delfinləri) yayılmışdır. D.-in çoxu mülayim və mülayim isti sularda yaşayır; bəziləri (dəniz donuzları, orkalar) Arktika və Antarktika sularına gedib çatır.

Delfinkimilər. Qara dəniz afalini.

D.-in hamısı yüksək inkişaf etmiş sinir sisteminə malikdir və mürəkkəb sosial davranışla xarakterizə olunur. Exolokasiyanın köməyi ilə suda səmti çox mükəmməl müəyyən edir; onlarla *Hs*-dən 170 *kHs*-ədək və daha yuxarı tezliklərdə səsələr çıxarıb və qəbul edir. Hərəkətli heyvanlardır, uzunmüddətli miqrasiya etmə qabiliyyətinə malikdir; 50 *km/saat*-dan yüksək sürətlə üzə bilir, kifayət qədər dərinliyə baş vurur. Adətən, qruplarla (ailələrlə) yaşayır, ancaq iri dəstələr də əmələ gətirə bilər (bir neçə min fərdə qədər). Sürü daxilində əlaqə saxlamaq üçün mürəkkəb kommunikasiya siqnallarından istifadə edir. D.-in əksər növlərinin qidasının əsasını balıq və başıyaqlı molyusklar təşkil edir. D. ildə bir dəfə 1 iri (ana bədəninin uz-nun 1/2-i qədər) bala doğur və 4–6 ay (qəfəsdə 1 ildək) ana südü ilə qidalanır. Cinsi yetişkinliyə 3–5 yaşlarında çatır, 30–50 il yaşayır.

D.-in bəzi növləri *delfinaridə* saxlanılmağa yaxşı uyğunlaşır, orada çoxala bilər. Delfinaridə müxtəlif növləri çarpazlaşdırmaq mümkündür, ancaq bu cür hibridlər həmişə dölsüz olur. D. çox yaxşı təlimlənir, müxtəlif məqsədlərlə istifadə üçün (balıq axtarmaq, sualtı işlərdə kömək, rabitənin təşkili və s.) öyrədilir. Fəsilənin ayrı-ayrı nümayəndələri vətəgə əhəmiyyətlidir (başlıca olaraq subtropik, tropik və ekvatorial enliklərin xırda delfinləri). D.-in 1 növü BTMİ-nin "Qırmızı kitab"ına salınmışdır.

Əd: Яблоков А.В., Белькович В.М., Борисов В.И. Киты и дельфины. М., 1972.

DELFINLƏR – bax *Delfinkimilər*.

DELFINO Cüzeppe (22.11.1921, İtaliya, Turin – 10.8.1999, Palasso Kanaveze) –

15-ci (1952, Hel-sinki), 16-cı (1956, Melburn) və 17-ci (1960, Roma; şəxsi və komanda birinciliyində) Yay Olimpiya Oyunlarının qılıncoynatma üzrə çempionu, 6 dəfə dünya çempionu (1950, 1953, 1954, 1955, 1957, 1958), 18-ci Yay Olimpiya Oyunlarının (1964, Tokio) gümüş mükafatçısı olmuşdur.

DELFT – Niderlandın q.-ində, Cənubi Hollandiya əyalətində şəhər. Əh. 96,2 min (2008). Şimal dənizi sahilindən 10 *km* məsafədə, Sxi çayı sahilində, Haaqa və Rotterdam şəhərləri arasında yerləşir. Rotterdam–Haaqa–Amsterdam avtomobil və Rotterdam–Leyden–Amsterdam d.y. magistralları D.-dən keçir.

Əsası 11 əsrdə qoyulmuşdur. 1246 ildə şəhər statusunu almışdır. 13–14 əsrlərdə mahud və pivə istehsalına görə şəhərin iqtisadiyyatı yüksəlmişdi. 1389 ildə D. məhsullarının ixracı üçün Maas çayının mənsəbindəki Delftxaven portu ilə kanallar vasitəsilə birləşdirilmişdi. 1428 ildən (faktiki olaraq 1433 ildən) 1477 ildək Burqundiya hersoqlarına (bax *Burqundiya hersoqluğu*), 1477 ildən (qəti olaraq 1482 ildən) Habsburqlara məxsus olmuşdur; Hollandiya əyalətinin iri və iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş şəhərlərindən biri idi. 1512 ildən Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində olmuşdur. 1536 ildə baş vermiş yanğın nəticəsində dağıntılara məruz qalmışdır. *Niderland inqilabı* (16 əsr) zamanı İspaniya ilə mübarizədə

mühüm rol oynamışdır. 1579 il Utrext uniyasına əsasən Birləşmiş əyalətlər resp.-sının tərkibinə keçmişdir. Saxsı istehsalı və Hollandiya Ost-Hind şirkəti palatasının fəaliyyəti 17 əsrdə D.-in iqtisadi inkişafına səbəb oldu. 16 əsrdən başlıca ixtisaslaşmış sahə keramika istehsalı idi, 17 əsrdə D. saxsı məmulatların (30-dan çox manufaktura fəaliyyət göstərirdi) hazırlanması üzrə Avropanın aparıcı mərkəzinə çevrildi. 1654 ildə Birləşmiş əyalətlərin D.-də yerləşən əsas arsenalında baş vermiş partlayış şəhərin orta əsrlərə aid hissəsini dağıtdı. 18 əsrin sonlarından ingilis çinisi (basma şəkilli) ilə rəqabət apara bilmədiyindən istehsalın tənəzzülü başlandı. Sahənin dirçəlişi 1876 ildə keramikanın seriyalı istehsalı ilə bağlı idi. 1795 ildə D. fransızlar tərəfindən tutularaq Bataviya respublikasına daxil edildi; 1806–10 illərdə Hollandiya krallığına, 1810–1813 illərdə Fransa imperiyasına qatıldı. 1814 ildən Niderland krallığının Hollandiya əyalətinin (1840 ildən Cənubi Hollandiya) tərkibindədir. İkinci dünya müharibəsi illərində Almaniya tərəfindən işğal edilmişdi (1940–45).

D. kanalları və orta əsr tikililəri ilə özünün qədim "suda şəhər" görünüşünü saxlamışdır. Aude-Delft kanalı sahilində Brabant qotikası üslubunda Aude-kerk (Qədim kilsə, 13–16 əsrlər) kilsəsi, keçmiş monastır (təqr. 1400; 1948 ildən "Prinsenhof" şəhər muzeyi, Delft məktəbinin boyakarlıq kolleksiyası), fasadları 16–18 əsrlərə aid evlər yerləşir. "Nyive-kerk" (Yeni kilsə, inşasına 14 əsrin sonundan başlanmışdır, son qotika üslubunda), qotik qülləli Ratuşa (1619–20, X. de Keyser, son İntibah üslubunda) Markt meydanındadır. Şərq qapısı (təqr. 1400, 16 əsrdə yenidən tikilmişdir), yerli özünüidarə binası (təqr. 1530), "Ost-Hind evi" (17–18 əsrin əvvəlləri) şəhərin diqqətəlayiq abidələridir. H. Qrotsiyə (1886, heykəltəraş F.L. Strakke), Q. van Ostenə (1958; heykəltəraş A. Teuvisse) abidələr qoyulmuşdur. Şəhərdə L. van Mertenin evi (1909 ildə yaradılmışdır; tətbiqi sənət, o cümlədən Delft saxsısı kolleksiyası), Hərbi muzey (17 əsrə aid arsenalın binasında), 19 əsr rəssamı P. Tetar van Elvenin muzeyi və s., teatr fəaliyyət göstərir. 1987 ildən teatr festivalı keçirilir.

Texniki Un-t (1842 ildə yaradılmışdır; binaları 1950–60-cı illər; auditoriyalar korpusu 1961–62 illər; memarlar Y.X. van den Bruk və Y.B. Bakema) Niderlandın aparıcı ali texnoloji təhsil müəssisəsidir. Ən iri elmi tədqiqat

müəssisələri – mikrooptika (Texniki Un-tin nəzdində), radiolokasiya və telekommunikasiya beynəlxalq tədqiqat mərkəzləri.

Şəhər iqtisadiyyatının ən mühüm sektoru xidmət sferasıdır (20 əsrin ortalarından sürətlə inkişaf edir; əsasən, işgüzar və peşəkar xidmətlər, elm və təhsil). D.-də "Delft Instruments Group B.V." holdinqinin mənzil-iqamətgahı, "Exact Software" şirkətinin (informasiya texnologiyaları), "Enraf Nonius" firmasının (fizioterapiya və reabilitasiya üçün innovasiya avadanlıqları); "Enraf B.V." korporasiyasına daxildir) mərkəzi ofisləri yerləşir. "Arda Holding Delft B.V." ölkədə ən iri investisiya şirkətlərindəndir. Şəhər inkişaf etmiş turizm infrastrukturuna malikdir. Sənayenin aparıcı sahəsi maşınqayırma, xüsusən onun elm-tutumlu və yüksəktexnologiyalı yarım-sahələri. Optika sənayesi ənənəvi olaraq inkişafdadır (17 əsrdən): "Delft Instruments Electro Optics", "Delft Electronic Products" və "Delft Sensor Systems" ("Delft Instruments Group B.V." holdinqinə daxildir) firmalarının z-dları gecəgörmə cihazları, durbinlər, mikroskoplar və s. istehsal edir. Nəzarət-ölçmə və radioelektronika cihazları, proqram təminatı sistemləri ("Enraf B.V." müəssisələri), kabel, polad konstruksiyalar ("Octatube" firması) və s. istehsal olunur. D.-in müasir çini-saxsı sənayesi müəssisələri arasında "De Porceleynne Fles" Kral saxsı z-du da (1650-ci illərdən qalan yeganə z-d) fəaliyyət göstərir. Kimya sənayesi lak-boya məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Yeyinti, tikis, poliqrafiya sahələri müəssisələri var. Yaxınlığında kaolin çıxarılır.

DELFT MƏKTƏBİ – 17 əsrin 2-ci yarısında Delftdə işləmiş, məişət və interyer səhnələri çəkmək üzrə ixtisaslaşmış holland rəssamları qrupunun şerti adı. Məkan quruluşlarını daha dəqiq verməkdən ötrü sənətkarlar *kamera-obskuradan* istifadə edirdilər. G.Haukgest, E. de Vitte və H. van Vlitin memarlıq interyerlərində ("perspektivlərində") məkan təsvirin əsas predmeti, insan fiqurları isə yalnız interyeri canlandıran staffaj kimi çıxış edir. D. m. məişət boyakarlığının əsasını K.Fabrisius qoymuş, onun çiçəklənmə dövrü isə P.de Hox və Y.Vermerin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Öz əsərlərində holland boyakarlığının bir çox nailiyyətini birləşdirən Vermer D. m.-ni yüksək Avropa səviyyəsinə qaldırmışdır. D. m. sənətkarları, interyerlərin perspektiv təs-

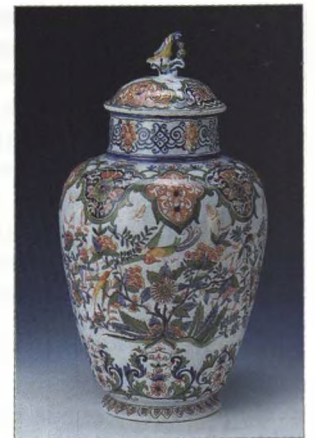

Delft. Yeni kilsə.

virləri yerləşdirilən "perspektiv qutularını" da yaradırdılar; xüsusi gözlükdən onlara baxdıqda üçölçülü məkan illüziyası yaranırdı.

DELFT SAXSISI – 16 əsrin sonlarından 18 əsrin əvvəllərində Delft ş.-nin emalatxanalarında yaradılan keramika nümunələri. Çindən Niderlanda idxal edilən *Min* sülaləsi dövrünə aid çininin təqlidi kimi meydana çıxan D.s. daha ucuz material olan *saxsıdan* hazırlanmışdır. 17 əsrin ortalarından çini idxalının dayandırılması, Delft emalatxanalarının inkişafına təkan verdi. Ağ-mavi naxışlı saxsı məmulatların (qablar, pannolar üçün üzlük pli-

Delft saxsısı.
Qapaqlı
vaza.
Təqr.
1910–20.
Delft.

tələr, kiçik heykəllər) istehsalına başlandı. Qablar formasına və naxışlarının süjetinə görə Çin nümunələrinə oxşadırlar, lakin onlara boyakarlıq əsərlərindən götürülmüş Avropa motivləri əlavə edilirdi: barokko ornamentləri, holland peyzajı, məişət səhnələri və s. Zaman keçdikcə orijinal formalar (zanbaq üçün valzalar və s.) meydana gəlmiş, rəng palitrası (təqr. 1690–95 illərdə rəngli fonda ağ və sarı naxışlar yayılmışdı) genişlənməmişdir. 17 əsrin sonu – 18 əsrin əvvəllərində D. s. "imari" yapon çinisi motivlərindən və üsullarından da istifadə etmişdir. 18 əsrin əvvəllərində Avropa çinisi kəşf edildikdən sonra D. s. tənəzzülə uğramış, istehsalı kəskin sürətdə azalmışdır. Buna baxmayaraq, bugünkü mövcuddur.

DELİB (Delibes) Kleman Filiber Leo (21.2.1836, Sarta dep.-ti, Sen-Jermendyu-Val – 16.1.1891, Paris) – fransız bəstəkarı, Fransa İn-tunun üzvü (1884). İlk musiqi dərslərini atasından almışdır. 1848 ildən Paris konservatoriyasında F.Le Kuppe (fortepiano), F.Benua (orqan), F.Bazen (harmoniya) və A.Adanın (kompozisiya) siniflərində təhsil almışdır. Müq. Mariya Maqdalina kilsəsinin xorunda oxumuş, 1849 ildə C.Meyerberin "Peyğəmbər" operasının premyerasında iştirak etmişdir. 1853 ildən "Teatr Lirik" in akkompaniatoru və Şayodakı Müq. Pyotr kilsəsinin orqançısı, 1862–71 illərdə Müq. İohann – Müq. Fransisk kilsəsinin (Paris) orqançısı olmuşdur. 1864–71 illərdə Paris operasında xormeyster işləmişdir. 1881 ildən Paris konservatoriyasının kompozisiya sinfi üzrə prof.-u olmuşdur.

Delft saxsısı.
Zanbaq güldanı.
1690.
Kral
kolleksiyası.
Xempton-Kort.
Delft.

Delft şəhərindən görünüş.

Əsasən, A. Adan üslubunda 20-yə yaxın komik opera və operettanın, o cümlədən "Qriffar ata" ("Maitre Griffard", 1857) operasının, "Altı ərlik qız" (1856), "A lya Follembuş qayğanağı" (1859), "Kral Petonun sarayı" (1869), "Malbruk yürüşə hazırlaşır" (J. Bize, E. Jonas və İ. Lequi ilə birgə, 1867; hər üçü Parisdə tamaşaya qoyulmuşdur) operettalarının müəllifidir. Süjeti XIV Lüdovik dövründən götürülmüş "Kral belə dedi" (1873) komik operası, "Jan de Nivel" böyük operası (1880, C. Meyerber ənənəsində) və ekzotik süjet əsasında lirik-dramatik "Lakme" operası (1883; hamısı "Opera-Komik" in tamaşaları, Paris) bəstəkarı Avropada məşhurlaşdırmışdır. "Lakme" operası (Bizenin "İnci axtaranlar", K. Sen-Sansın "Samson və Dalila" operaları ilə yanaşı) oriyental üslubda yazılmış ən yaxşı fransız operalarındandır, əsər opera teatrlarının repertuarında saxlanılır. D.-in sonuncu əsəri 5 pərdəli "Kassiya" operasıdır (J. Massne tərəfindən tamamlanmış və alətləşdirilmişdir, 1893; "Opera-Komik"də tamaşaya qoyulmuşdur). D. Paris operası üçün "Kiçik çay" (L. F. Minkusla birgə, baletmeyster A. Sen-Leon"; 1866) baletini, həmçinin A. Adanın "Korsar" baletinin yeni tamaşası üçün "Canlanmış bağ" divertimentini (oriqinal adı "Vals, yaxud Çiçəklərin rəqsi") yazmışdır (1867). D.-in ikinci baleti "Koppeliya" (E. T. A. Hofmanın "Qum adamı" novellası üzrə, baletmeyster Sen-Leon, 1870, Paris operası) çox böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. Baletin musiqisi Qərbi Avropa baletinin simfonikləşdirilməsi yolunda mərhələlərdən biri olmuşdur. D.-in "Silviya, yaxud Diananın nimfəsi" adlı sonuncu baleti (T. Tassonun "Aminta" dramatik pastoralı əsasında, baletmeyster L. Merant, 1876, Paris operası) da böyük uğur qazanmışdı. Digər əsərləri arasında "Orfeyin ölümü" (1878) səhnəsi, "Əlcəzair" kantatası (1865), dram tamaşalarına yazılmış musiqi (o cümlədən V. Hüqonun "Kral əylənir" pyesinə, 1882) və s. var.

"Lakme" operası və "Koppeliya" baleti Azərb. Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

DELİÇ (Delitzsch) Fridrix (3.9.1850–19.12.1922) – alman aşşurşünası. 1881 ildə "Assyriologische Bibliothek", 1889 ildə isə "Beiträge zur Assyriologie und semitischen Sprachwissenschaft" jurnallarının əsasını qoymuşdur. D. kaşşu və Kappadokiya (qədim Aşşur) mixi yazılı sənədlərinin tədqiqi ilə məşğul olan ilk

alim idi. Akkad, şumer və hett dillərini öyrənmiş, lüğət və qrammatikalarını tərtib etmişdir. 1902–05 illərdə "Bibliya və Babil" adlı açıq mühazirələr kursunda Bibliya ənənəsinin Babil ənənəsinin tam təkrarı olduğunu israr etmişdir. D.-in gəlidiyi nəticələr qismən təsdiqlənmişdir.

DELİKT (lat. delictum – xəta) – Roma hüququnda cinayət cəzası nəzərdə tutulmadığı halda belə, vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsi öhdəliyi doğuran xəta. Müasir hüquqda – hüquqpozma, yəni qeyri-qanuni hərəkət, xəta; məhdud mənada – vurulmuş ziyanın əvəzinin ödənilməsi öhdəliyi doğuran mülki hüquq pozuntusu.

DELİL (Delisle) Jozef Nikolá (Osip Nikolayeviç) 4.4.1688, Paris – 11.9.1768, orada) – fransız astronomu, geodezisti, kartoqrafı, fiziki, elm tarixçisi. Paris EA (1714), London Kral Cəmiyyətinin (1724) üzvü, akad. (1725), Peterb. EA əcnəbi fəxri üzvü (1747–48). Mazarini Kollecinin bitirmişdir. Kral kollecinin prof.-u (1718–25, 1747–61). I Pyotr-un davəti ilə Rusiyada yaşamışdır (1725–47). İlk akademik rəsədxananın təşkili və alətlərlə təchizi üçün layihə işləyib hazırlamışdır; Peterb. astronomiya elmi məktəbini yaratmışdır. Rusiyada meteoroloji (1726) və vaxt xidmətinin (1735) təşkil edilməsinin təşəbbüsçüsü olmuşdur; Peterb. EA nəzdində Coğrafiya departamentinin bənisi və ilk direktoru olmuşdur (1739–40). Günəşi, Ayı, planetləri, kometləri (1742 və 1744) və Günəşin, Ayın tutulmalarını müşahidə etmişdir; 1761 və 1769 illərdə Venera Günəş diski boyunca keçdikdə astronomik vahidin qiymətinin dəqiqləşdirilməsində iştirak etmişdir; kometlərin hərəkət nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır; konik kartoqrafiya proyeksiyasını yaratmışdır (1728); Rusiyanın ilk 19 kartının yaradılmasına rəhbərlik etmişdir; bazis xəttini ölçmüşdür (Fin körfəzinin buzu üzrə 21,5 km, 1737); difraksiya hadisəsinin bir neçə qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirmişdir. Uluqbəyin və başqalarının əsərlərinin tərcüməsini təşkil etmişdir.

Əsəri: Mémoires pour servir à l'histoire et au progrès de l'astronomie, de la géographie, et de la physique. Sant-Petersbourg, 1738.

DELİMİTASIYA (lat. delimitatio – sərhədlərin müəyyən edilməsi) – bax *Sərhədlərin delimitasiyası*.

DELİNNE – RF-də, Saxa (Yakutiya) Resp.-nda çay. Tompo çayının (Aldan çayı hövzəsi) sağ qolu. Uz. 357 km, hövzəsinin sah. 12,5 min km². Elgi yaylasından başla-

nır, dağlıq ərazidə axır. Yuxarı axınında eyniadlı göldən keçir. Qar və yağış suları ilə qidalanır. Sağ qolu – Noluç.

DELİRİ (lat. delirium – ağılsızlıq, dəlilik, delirio sözündən – sayıqlama) – delirioz (sayıqlama) sindromu, huşun pozulmasının bir növü. Kəskin gedişli olması, müxtəlif görmə hallüsinasiyaları, çoxlu illüziyalar, əhvalın dəyişkənliyi (qorxu, qəzəb, eforiya), hərəkəti və danışıq həyəcanı, oriyehtasiyanın pozulması, səs hallüsinasiyaları və s. ilə xarakterizə olunur. D. keçdikdən sonra xatırlamalar yarımçıq, çox vaxt əlaqəsiz olur. D. üçün aydın vegetativ pozuntular – tərləmə, taxikardiya, qan təzyiqinin enib-qalxması, bədən temp-runun yüksəlməsi, niştəq, tremor və s. səciyyəvidir. D. çox vaxt ağır intoksikasiyalar, o cümlədən alkoqolla zəhərlənmə, infeksiya xəstəlikləri, beyin damarlarının zədələnməsi, kəllə-beyin travmaları zamanı müşahidə edilir.

DELKASSÉ Teofil (1.3.1852, Pamyə – 22.2.1923, Nitsa) – Fransa dövlət və siyasi xadimi, diplomat. Xırda rantye ailəsindəndir. 1874 ildə Tuluza Un-tini bitirmiş, sonra jurnalist kimi fəaliyyət göstərmişdir. Aryej dep-tinin baş müşaviri (1885–1919), Fransa parlamentinin deputatları palatasının üzvü (1889–1919), müstəmləkə işləri üzrə nazir (1894–95), xarici işlər naziri (1898–1905) olmuşdur. *Faşoda böhranını* (1898) nizama salmış, *Antantanın* formalaşmasının əsasını qoyan müstəmləkələrdə nüfuz dairələrinin müəyyənləşdirilməsi haqqında *İngiltərə-Fransa sazişini* (1904) imzalamaqla B. Britaniya ilə münasibətlərdə dönüş yaratmışdır. Almaniyalı Fransanın əsas düşməni hesab edən D. Fransa-İtaliya sazişlərini (1900; 1902) imzalamaqla onun tamamilə təcrid edilməsinə nail olmuşdu. Birinci Mərakeş böhranı [bax *Mərakeş böhranları* (1905, 1911)] zamanı D.-nin antialmaniya siyasəti müxalif qüvvələr tərəfindən kəskin tənqid edilmiş, bu da onun istefa verməsinə gətirib çıxarmışdı. 1911–13 illərdə dəniz naziri idi. Birinci dünya müharibəsinin başlamasından (1914, avqust) sonra yenidən Xarici İşlər Nazirliyinə rəhbərlik etmiş, 1915 ilin oktyabrında müharibənin aparılmasına dair ümumi qaydalarla bağlı məsələlərdə Britaniya hökuməti üzvləri ilə arasında yaranan fikir ayrılığı səbəbindən vəzifəsindən istefa vermişdir.

DELQÁDO (Delgado) Xose Manuel Rodrigues (d. 8.8.1915, İspaniya, Ronda) – Amerika neyrofizioloqu. Madrid Un-tini bitirmişdir (1940). Tibb məktəbində

(1940–46), Yel Un-tində (1950–69; 1966 ildən prof.), Madrid Un-tində (1972 ildən prof.), Ramon-i-Kaxal ad. Milli Mərkəzdə (Madrid) işləmişdir. Əsas tədqiqatları ali heyvanların davranışı, şüur əmələgəlməsi məsələlərinin öyrənilməsi sahəsindədir. D. yeridilmiş elektrodların köməyi ilə sinir mərkəzlərinin fəaliyyətinin tədqiqi üsulunu təkmilləşdirmiş; onu heyvanların (pişik, meymun və s.) beyninin elektrik stimulyasiyası və radiostimulyasiyası üçün tətbiq etmişdir; bilavasitə emosiya, həvas, əzab və ya ləzzət, həzz duyğuları ilə əlaqəli bir sıra mərkəzləri aşkar etmişdir. Beynin elektro- və radiostimulyasiyasını xəstənin davranışına təsir göstərmək, epilepsiya, şizofreniya və s. psixi xəstəliklərin müalicəsi üçün istifadə etmişdir.

Əsəri: Evolution of physical control of the brain, N.Y., 1965.

DELQÁDU (Delgado) Umberto (15.5.1906, Torriş-Novaş – təqr. 13.3.1965, Olivensa yaxınlığında) – Portuqaliya hərbi və siyasi xadimi. Hərbi təhsil almışdır (1917–25). 1926 il 28 may tarixli dövlət çevrilişinin iştirakçısıdır. İkinci dünya müharibəsi illərində Portuqaliya ilə Britaniya HHQ arasında əlaqələndirmə üzrə məsul şəxs idi. 1944 ildən Portuqaliya mülki aviasiyasına rəhbərlik etmiş, "Transportes Aéreos Portugueses – TAP" aviashirkətini yaratmışdır. 1952 ildən Portuqaliyanın ABŞ-dəki hərbi attaşesi olmuş, 1953 ildə gen. rütbəsi almışdır. 1950-ci illərdə A. Salazar rejiminə qarşı müxalif mövqeyə keçmişdir. 1958 il seçkilərində demokratik qüvvələrdən prezidentliyə namizədliyini irəli sürmüşdür (seçicilərin 23,5%-inin səsini toplamışdı). Seçkilərdən sonra qarşısına Portuqaliyanın müxalif qüvvələrini birləşdirmək məqsədini qoyan Müstəqil Milli Hərəkətin (Movimento Nacional Independente) əsasını qoymuşdur. 1959 ildə ordudan kənarlaşdırılmış D. Braziliyaya mühacirət etmişdir. 1964 ildə Vətənpərvər Milli Azadlıq Cəbhəsini (Frente Patriótica de Libertação Nacional) yaratmışdır. Portuqaliya-İspaniya sərhədində həlak olmuşdur (ehtimal ki, Portuqaliya məxfi polisinin agenti tərəfindən öldürülmüşdür). 1990 ildə D.-ya ölümündən sonra Portuqaliya HHQ-nin marşalı rütbəsi verilmiş, cənəzəsi Lissabondakı Milli panteona köçürülmüşdür.

DELL (alm. Delle – çala, çökəklik) – az meyilli yamacda daimi axını olmayan xətti uzanmış, yastı dibli dayaz dərə. Uz. onlarca m-dən 1000 m-ədək və daha çox, eni 5–20

m, dərinliyi 1 m-ədək olur. Qar və yağış sularının birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranır. Yamac aşağı təcridən bir-birilə birləşərək yatağı aydın seçilən, xətti eroziya şırımlarına keçir. Quraq dövrdə aşınma qabığının məhsulları aşağıya doğru sürüşürək D.-i doldurur.

DELL – Amerika korporasiyası; dünyada ən böyük kompüter istehsalçılarından biri. Əsası 1984 ildə Ostin ş.-ndə (Texas şt.) Maykl Dell tərəfindən qoyulmuşdur. 1987 ildə Avropa, 1994 ildə Asiya-Sakit Okean bölgəsi bazarlarına çıxmışdır. D. fərdi kompüter, noutbuk, server, verilənləri saxlama qurğuları, şəbəkə avadanlıqları və s.-nin müxtəlif modellərini işləyib hazırlayır, istehsal edir, satır və onlara xidmət göstərir.

DELLER Alfred (31.5.1912, Kent qraflığı, Margit– 16.7.1979, İtaliya, Bolonya) – ingilis müğənnisi (kontratenor). Müntəzəm musiqi təhsili almamışdır. Uşaq yaşlarında Margit ş.-nin kilsə xorunda oxumuş, səsi dəyişdikdən sonra müxtəlif kilsələrdə, o cümlədən Kenterberi kafedral kilsəsində (1938–47) alt partiyalarını ifa etmişdir. D.-in qeyri-adi səsində diqqət yetirən M. Tippettin təşəbbüsü ilə o, səhnədə H. Pörsellin əsərlərində (odalarda və 7 operada partiyalar, çoxlu mahnılar) çıxış etməyə başlamışdır. D.-in çıxışları Pörsellin musiqisinin konsert estradasına qayıtmasına səbəb olmuşdu. 1947 ildən Londondakı Müq. Pavel kilsəsinin solisti olmuşdur. 1948 ildə ən tanınmış *autentik ifaçılıq* ansambllarından biri olan "Deller Konsort"u yaratmış və ona rəhbərlik etmişdir. B. Brittenin "Yay gecəsində yuxu" (1960) operasındakı Oberonun partiyası D.-in səsi üçün yazılmışdır. D.-in çoxsaylı audioyazıları arasında lütnyanın müşayiəti ilə C. Daulendin mahnıları, ingilis xalq mahnıları, İntibah və barokko dövrünün əvvəllər aztanınan musiqisi var. Müğənni ömrünün sonunadək qastrol səfərlərində olmuşdur. D.-in yaradıcılıq nailiyyətləri və ictimai-musiqi xadimi kimi fəaliyyəti sayəsində kontratenor konsert səsi statusu qazanmışdır.

DELLÜK (Delluc) Lui (14.10.1890, Kaduen, Dordon, – 22.3.1924, Paris) – fransız kinorejissoru, ssenarist və kino nəzəriyyəçisi. D.-ün nəzəri görüşləri, rejuluq təcrübəsi 1914–18 illərdə fransız kinosunda yaranmış "Avanqard" cərəyanının estetik əsaslarının müəyyənələşməsinə mühüm təsir göstərmişdir. 20 yaşından jurnalistika ilə məşğul olmuşdur. "Film", "Kinoklub" və "Sinema" jurnalları ilə əməkdaşlıq etmişdir. 1914–16 illərdə

"Komediya illüstrere" jurnalının redaktoru, "Film" həftəliyinin baş redaktoru olmuş, 1918–22 illərdə "Pari Midi" jurnalının kino tənqidi şöbəsinə başçılıq etmişdir. Romanlar yazmışdır. D.-ün nəzəri baxışları 1920-ci illər fransız kinosunda estetik axtarımlar və eksperimentlər üçün əsas olmuşdur. O, hesab edirdi ki, film insanın daxili aləmini açıb göstərməli, real və xəyali olanı cəsarətlə müqayisə etməlidir. D. kino estetikasına dair mühüm məsələləri işləyib hazırlamış, *fotojeniya* anlayışını formalaşdırıb etmişdir. "İspan bayramı" (1919, rej. J. Dülak), "Həyəcan", 1921, "Gözsüz qatar" (1926, rej. A. Kavalanti) filmlərinin ssenari müəllifi olmuşdur. Nəzəri görüşlərini rej.-u və ssenari müəllifi olduğu filmlərdə ("Sükut", 1920; "Qara üstü", 1920, "İldırım", 1920, "Kimsəsiz qadın", 1923, "Daşqın", 1924) həyata keçirməyə çalışmışdır. Dünya kinosunun ən yaxşı nümunələrini təbliğ etmək məqsədi ilə "Kinoklub" yaratmışdı. D.-ün ideyaları, filmləri, ssenariləri bir çox rej.-a, o cümlədən J. Epşteyn, J. Feyder, R. Kler, J. Renuar, J. Dülak və b.-na təsir göstərmişdir. 1949 ildə Fransada ilin ən yaxşı milli filmi üçün D. ad. mükafat təsis olunmuşdur.

DELÓN Alen (d. 8.11.1935, Paris yaxınlığında So) – fransız aktyoru. 1952–55 illərdə hərbi xidmətdə olmuş, Hind-Çində müharibədə iştirak etmişdir. Kinoya 1957 ildə gəlmişdir ("Qadın işə qarışanda"). 1960 ildə R. Klemmanın çəkdiyi "Parlaq günəşdə" filmi ilə tanınmışdır. Həmin ildə "Rokko və onun qardaşları" (rej. L. Viskonti) filmində Rokko roluna çəkilmişdir. Dəllal Pyero ("Tutqunluq", rej. M. Antonioni), knyaz Tankredi ("Bəbir", rej. Viskonti) D.-un ən yaxşı rollarındandır. Yaraşıqlı zahirli görünüş, plastika, dinamizm D.-nu müxtəlif ampuada populyar etmişdir: "Təbib", "Trotskinin qətl", "Samuray", "Professor", "Üç nəfəri aradan götürmək lazımdır", "Müsyö Klyayn",

A. Delon "Hovuz" filmində.

"Rəqs maşını", "Hovuz", "Kazanovanın qayıtması" və s. D. həmçinin rej. L. Mal ("Sayıqlamada üç addım" filmində "Uilyam Uilson" novellasında), *Kristian-Jak* ("Qara zənbəq"), J. Covanni ("Şəhərdə iki nəfər"), B. Bliye ("Bizim əhvalat"), A.A. Alov və V.N. Naumov ("Tehran-43") və J.L. Qodarın ("Yeni dalğa") filmlərində çəkilməmişdir. "Ramedilməz" (1983) və s. filmlər çəkmiş, ssenarilər yazmışdır. 1968 ildən prodüser kimi də fəaliyyət göstərir. E.E. Şmittin "Müəmmalı variasiyalar"ında və bir neçə digər teatr tamaşasında da oynamışdır. Fəxri legion ordeni ilə təltif olunmuşdur.

DELONÉ Boris Nikolayeviç [3.(15).3.1890, S.-Peterburq –17.7.1980, Moskva] – rus riyaziyyatçısı, SSRİ EA m. üzvü. (1929), Almanyanın "Leopoldina" Təbiətşünaslar Akademiyasının üzvü (1962). Kiyev Un-tini bitirdikdən sonra (1913) orada (1913–16), Kiyev Politexnik İn-tunda (1916–22) işləmişdir, Leninqrad Dövlət Un-tinin (1923–35) və Moskva Dövlət Un-tinin (1935 ildən) prof.-u olmuşdur. 1934 ildən SSRİ EA V.A. Stek-

lov ad. Riyaziyyat İn-tunda işləmişdir. Əsas işləri ədədlər nəzəriyyəsində – 3 dərəcəli ikiməchullu qeyri-aşkar tənliklər nəzəriyyəsində, cəbrdə – Qalua nəzəriyyəsinin həndəsələşdirilməsinə, həndəsədə – fəzanın düzgün bölünməsi nəzəriyyəsində, kvadratik formaların gətirilməsi nəzəriyyəsində, fəzanın sferalarla qəfəslə örtülməsi nəzəriyyəsində aiddir. D.-nin riyazi kristalloqrafiyaya aid işləri həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyət kəsb edir. Lenin ordeni ilə (1953), SSRİ EA-nın N.İ. Lobaçevski ad. Beynəlxalq mükafatı (1977) ilə təltif olunmuşdur.

DELONÉ-TERK (Delaunay-Terk) Sonya [əsl adı və soyadı Sofya İliniçna (Sara Yeliyevna) Ştern] (13, yaxud 14.11.1885, Poltava qub., Qradıjsk – 5.12.1979, Paris) – fransız boyakar və dizayneri. Valideynlərini erkən itirən D.-T. dayısı Q. T. Terk tərəfindən qızlığa götürülmüşdür. 1903–05 illərdə Karlsrue Rəssamlıq Akademiyasında oxumuşdur. 1905 ildə Parisə köçmüş və orada "La Palett" akademiya-sında təhsil almışdır. Erkən yaradıcılığına *P.Qogen və fovizm* (natürmortlar, Paris kafelərinin interyeri, portretlər) təsir göstərmişdir. 1910 ildə rəssam R. Delone ilə ailə qurduqdan sonra onun məsləkdə-si, həm də orfizm stilistikasının işlənilməsində davamçısı olmuşdur ("Sinxron rənglər", 1913, Kunsthaus, Bilefeld; "Elektrik prizmaları", 1914, Müasir İncəsənət Milli Muzeyi, Paris və s.). Spektral rənglər və qövvsəkilli xətlər D.-T. rəngkarlığında çox vaxt dinamik, təlatümlü həyat reallığı ilə əlaqələndirilir ("Minyoda bazar", 1915, Müasir İncəsə-

nət Milli Muzeyi). 1931 ildə rəssam "Abstraksiya–Yaradıcılıq" qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir. Təbii və tərtibatçılıq sənətinin müxtəlif sahələrində (geyimlərin modelləşdirilməsi, parça və xalçalar, vitraj və mozaikalar, divar kağızları üçün eskizlər, interyer dizaynları, qab üzərində rəsmlər) işləmiş, müasir sənaye estetikasının yaradıcılarından biri olmuşdur. Fəxri legion ordeni ilə təltif edilmişdir.

DE-LONQ Corc Vaşinqton (22.8.1844, Nyu-York – 30.10.1881) – Amerika qütb tədqiqatçısı. 1865 ildə ABŞ-ın Dəniz akademiyasını bitirmişdir. 1879 ilin iyulunda "Janetta" gəmisində Şimal qütbünə çatmaq və N.A. Nordensildin ekspedisiyasını axtarmaq məqsədilə göndərilmiş ekspedisiyaya rəhbərlik etmişdir. Gəmi Gerald a.-ndan şm.-ş.-də 20 aydan çox üzən buzlar arasında qalmışdır. Dreyf zamanı Janetta və Henriyetta a.-rı, 1881 ilin iyununda isə Bennetta a. kəşf olunmuşdur. Dreyfdən azad olduqdan sonra D.-L. ekspedisiya iştirakçılarından 13 nəfərlə Lena çayının mənsəbinə çatmışdır. 140 gündən sonra burada hamısı ölmüşdür. Şərqi Sibir dənizində adalar qrupu D.-L.-un şərəfinə adlandırılmışdır.

DE-LONQ ADALARI – RF-də, Şərqi Sibir dənizində, Novosibirsk a.-rı arxipelaqında adalar (Janetta, Henriyetta, Bennetta, Vilkitski, Joxov) qrupu. Saxa (Yakutiya) Resp. tərkibindədir. Ümumi sah. 228 km². Hünd. 426 m-ə (Bennetta a.-nda) qədərdir. Bazalt və qumdaşdan ibarətdir. Sahəsinin təqr. yarısı buzlaqlarla örtülüdür. Qütb tədqiqatçısı C.De-Lonqun şərəfinə adlandırılmışdır.

DELOS (yun. Δήλος), D i l o s – Egey dənizində, Kiklad a.-rı arxipelaqında (Yunanistan ərazisi) kiçik ada. Qranit qayadan ibarətdir. Sah. 3,5 km². Hündür nöqtəsi 113 m (Kinfd.). Kinfdən şm.-a İnosop çayı yatağının quru dərəsi uzanır; qurumuş Müqəddəs göl də buradadır.

E.ə. 3-cü minilliyin sonlarında Kinfd.-nin zirvəsində qədim Kiklad mədəniyyətinə, sonra isə çay dərəsində Mikena mədəniyyətinə (e.ə. 2-ci minilliyin ikinci yarısı) aid məskən meydana gəlmişdi. Yerli əhali arasında məhsuldarlıq ilahəsinin (sonralar *Artemida* ilə eyniləşdirilmişdir) kultu formalaşmışdı. Kinfd. zirvəsindəki kiçik məbədgah kultun mərkəzi olmuş, sonralar (təqr. e.ə. 700 il) daha böyük məbəd tikilmişdi.

Təqr. e.ə. 1000 ildə adaya yunanlar – *ioniyalılar* gəlmiş, onlarla birlikdə isə tezliklə başlıca mövqe tutan yeni – *Apollon* kultu yayılmışdı. Apollonun şərəfinə hər

il idman və musiqi-poeziya yarışları ilə müşayiət olunan bayramlar keçirilirdi. Adanın şm.-q. hissəsində Apollon məbədgahını təşkil edən yeni məbədlər tikilirdi. Zevsə aşiq olan Letonun (Latonanın) Apollon və Artemida adlı əkilərini məhz D.-da dünyaya gətirməsi haqqında mif bu dövrdə yaranmışdır. Deloslun Apollona sitayiş edən yunan icmalarının dini-siyasi birliyi (Delos amfiktioniyası) formalaşmışdı. E.ə. 6 əsrdə Afinanın nüfuzu artmış, e.ə. 478/477 ildə isə afinalılar D.-u *Delos ittifaqının* mərkəzi seçmişdilər. Afinanın *Peloponnes müharibəsindəki* məğlubiyyətindən sonra (e.ə. 404 il) bu ittifaqın ləğvi nəticəsində ada müstəqillik qazanmış, sonra İkinci Afina dəniz ittifaqına daxil olmuş (e.ə. 378 il), təqr. e.ə. 315 ildə yenidən nisbi müstəqillik qazanmış, gah Misirdəki *Ptolemeylərin*, gah da Makedoniya hökmdarlarının himayəsinə sığınaraq mühüm ticarət mərkəzi kimi inkişaf etmişdir. Romanın Makedoniyayı darmadağın etməsindən sonra romalılar tərəfindən Aralıq dənizinin şərq sahillərində ən iri ticarət mərkəzi olan azad limana çevrilmişdir (təqr. e.ə. 165 il). E.ə. 88 ildə Pont çarı *VI Mitridat* Evpatorun qoşunları, e.ə. 69 ildə isə Mitridatın yaxın olan dəniz quldurları tərəfindən darmadağın olunmuşdur. Bundan sonra əhali adanı tərk etmişdir.

1873 ildən Fransa arxeoloji ekspedisiyasının intensiv qazıntı və tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

D.-un memarlıq və təsviri sənəti onun mədəniyyətinin kosmopolit xarakterini əks etdirir. Ada Apollon və Artemidanın vətəni kimi, həmin allahların və onların anası Latonanın məbədgahı (xarabalıqları qalmışdır) ilə şöhrət tapmışdır. Apollonun üç məbədi var: arxaik "Tuf daşından ev" (e.ə. 6 əsr); həmçinin *selladakı* yeddi heykəle görə "Yeddi məbədi" kimi məşhur olan afinalılar məbədi (təqr. e.ə. 425–420); böyük dorik *peripter* (e.ə. 5–3 əsrlər). Onların qarşısında Artemidanın məkanı yerləşir; Mikena dövründən burada ilahənin məhrabı mövcud olmuş, e.ə. 7 əsrdə onun yerində ilk, e.ə. 2 əsrdə isə yeni məbəd inşa edilmişdir. Latona məbədi e.ə. 6 əsrin ortalarına aid edilir. D.-da həmçinin, əksəriyyəti e.ə. 2–1 əsrlərdə meydana gəlmiş qeyri-yunan allahlarının 20-yə yaxın məbədgahları var. Onlardan daha yaxşı qalanı afinalılar tərəfindən təqr. e.ə. 130 ildə tikilmiş Misir ilahəsi İsidanın məbədidir. Mülki memarlıq abidələrindən, xüsusən, Hipostil zal ("Bazilika", e.ə. 3 əsr), 5 min tamaşaçı yerləşən teatr (e.ə. 3 əsr), poseydo-

Delos xarabalıqları. Kiklad arxipelaqı.

niastlar karvansarası (əsası e.ə. 152 ildə qoyulmuşdur, Suriya tacirlərinin koloniyası) və s. diqqətəlayiqdir. Müqəddəs limandan c.-da nizamsız inşa edilmiş şəhər məhəllələri yerləşir. Qazıntılar zamanı e.ə. 2–1 əsrlərə aid 2–3 mərtəbəli olduğu ehtimal edilən evlər aşkar edilmişdir. Dionisin evi, Delfinlər evi, Təpədə ev, Maskalar evi (ehtimal ki, mehmanxana) və s. öz rəsmləri və mozaikaları ilə məşhurdur.

DELOS İTTİFAQI, Afina dəniz ittifaqı – Qədim Yunanıstanda e.ə. 478/477 ildə Afinanın başçılığı ilə yaradılmış siyasi birlik. *Yunan-İran müharibələri* (e.ə. 500–449) zamanı Əhəmənilər üzərində həlledici qələbələrdən sonra yunanların qarşısında duran əsas vəzifə farsları Egey dənizindən sıxışdırıb çıxartmaq və Kiçik Asiya sahillərindəki yunan şəhərlərini onların hakimiyyətindən azad etmək idi. Panellin ittifaqına ali komandanlıq edən *Sparta* dənizası yürüşlərdə maraqlı olmadığından müharibədən çıxdı. Bu zaman bir sıra ada şəhər-dövləti (Xios, Lesbos, Samos və s.) farslar üzərinə sonrakı hücumlara başçılığı Afinaya təklif etdi. Afina bu təkliflə razılaşdı və onun himayəsi altında, ehtimal ki, ilk vaxtlar panellin ittifaqı çərçivəsində, e.ə. 478/477 ildə yeni hərbi-siyasi birlik – Afina dəniz ittifaqı meydana gəldi. İttifaqın mərkəzi Apollon məbədi ilə məşhur olan *Delos* a. idi. Yeni birliyin digər adı olan D.i. məhz buradan alınmışdır. İlk vaxtlar bərabər hüquqlu əsaslar üzərində qurulan ittifaqın rəhbər orqanı müttəfiq şəhərlərin nümayəndələrindən ibarət məclis (sinod) idi. Hərbi əməliyyatların aparılması üçün ümumi donanma və şəhərlərdən (əvvəllər

eskadra çıxara bilməyənlərdən) toplanan vergilər (foros) əsasında ümumi xəzinə yaradıldı. Ümumittifaq məclisləri Delosda keçirilir, ittifaq xəzinəsi də burada saxlanılırdı. Sürətlə genişlənen ittifaq üzvlərinin sayı tezliklə 200-ə çatdı. Bu birliyin qüvvəsindən istifadə edən Afina böyük uğurlar qazandı və farsları Egey dənizindən sıxışdırıb çıxartdı. Donanmanın qüvvəsinə arxalanan afinalılar tədricən müttəfiqlərini özlərindən asılı vəziyyətə saldılar: onların çoxu özlərinə məxsus silahlı qüvvələrə sahib olmaq, öz sikkələrindən, çəki və həcm ölçülərindən istifadə etmək hüququndan məhrum edildi, həmçinin müttəfiqlərin yerli özünüidarə hüquqları məhdudlaşdırıldı, ittifaqdan çıxmaq cəhdlərinin qarşısı alındı (e.ə. 469 ildə Naksos, e.ə. 465 ildə Faso, e.ə. 446 ildə Evbeya və e.ə. 440–439 illərdə Samosda baş verən üsyanlar yatırıldı). İtaət etməyən şəhərlərə xüsusi qarnizonlar yerləşdirən afinalılar özlərinin aqrar və strateji problemlərinin həlli məqsədilə müttəfiqlərin torpaqlarında hərbi-əkinçilik koloniyaları (*kleruxiyalar*) yaratdılar. E.ə. 454 ildə ittifaq xəzinəsinin Delosdan Afinaya köçürülməsi Afina ittifaqının Afina dövlətinə (arxe) çevrilməsində həlledici amil oldu. Afinalılar bu xəzinədən şəxsi xəzinələri kimi istifadə edir, bununla yanaşı müttəfiqlərdən alınan forosun həcmi davamlı olaraq artırırtdılar: ilk vaxtlar ildə 460 talanta bərabər olsa da, *Peloponnes müharibəsi* ərəfəsində (e.ə. 431) onun həcmi 600, müharibənin qızgın vaxtında (e.ə. 425) isə 1460 talanta çatdırıldı. Bu təzyiqlər və vergilər müttəfiqlərin narazılığına gətirib çıxartdı və afinalılar

De-Lonq adaları. Bennetta adası sahilləri.

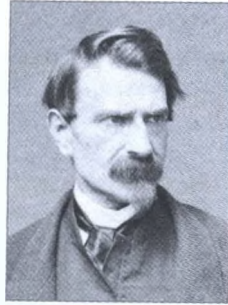
məğlub olmağa başladığıda ittifaq parçalandı.

E.ə. 404 ildə Afinanın qəti məğlubiyətindən sonra ittifaq rəsmən ləğv olundu. Buna baxmayaraq, e.ə. 4 əsrdə özünün dəniz əlaqələrini və hərbi qüdrətini bərpa edən Afina əvvəlki hərbi-siyasi birliyi dirçəltməyə cəhd göstərdi. E.ə. 378 ildə Afina xalq məclisinin xüsusi qərarı ilə dini mərkəzi Delos olan İkinci Afina dəniz ittifaqı yaradıldı. Müttəfiqləri ilə toqquşmalardan yayınmağa çalışan afinalılar ittifaq şəhərlərinin ərazisində kleruxiyalar yaratmamağı, öz qarnizonlarını yerləşdirməməyi, onlardan ittifaq vergisi – foros almamağı öhdələrinə götürdülər. İttifaqa 75-ə qədər şəhər daxil idi. Yeni birlik son dərəcə davamsız oldu: afinalılar tezliklə böyük dövlətçilik siyasətlərinə qayıtdılar [kənüllü ödəmə adı ilə pul vergisi (sintaksis) toplamağa, müttəfiq ərazilərində kleruxiyalar yaratmağa və s. başladılar] və e.ə. 357 ildə bəzi şəhərlər (Xios, Rodos, Kos və Bizanti) Afinadan ayrıldı. E.ə. 338 ilədək mövcud olan İkinci Afina dəniz ittifaqı Makedoniya hökmdarı II Filippin tələbi ilə ləğv edildi. Birinci və İkinci Afina dəniz ittifaqı tarixində Qədim Yunanistanın siyasi həyatı üçün səciyyəvi tendensiyalar müşahidə olunur: bir tərəfdən ümumi iqtisadi maraqlar, mədəni və siyasi quruculuq (əsasən demokratik) dəniz şəhərlərinin birləşməsinə səbəb olsa da, digər tərəfdən siyasi inteqrasiyanı sürətləndirməyə can atan hegemon-şəhərin ittifaq əsasında öz dövlətini yaratmağa çalışması birləşdirmə cəhdlərinin iflasa uğramasını qaçılmaz edirdi.

DELOS MƏSƏLƏSİ – bax *Kubun iki-qat böyüməsi*.

DELPHİ, délfı – obyektönlü vizual proqramlaşdırma sistemi. 20 əsrin 90-cı illərinin ortalarında yaranmış Borland D. proqramlaşdırma sisteminin əsası obyektönlü “Object Pascal” dili təşkil edir. D. tətbiqi proqramların və istifadəçi interfeyslərinin hazırlanması üçün güclü vasitələrə malikdir. D.-də müştəri-server tipli tətbiqi proqramların yaradılması zamanı geniş spektrdə uzaqməsafəli serverlərə müraciət təmin olunur. D.-nin demək olar ki, hər il yeni versiyaları hazırlanır; onlarda proqramçılara daha böyük imkanlar verən yeni komponentlər, modullar realizasiya olunur, inkişaf etmiş qrafik interfeysin yaradılması üçün lazım olan çoxsaylı yeniliklər və təzə komponentlər kitabxanası VCL (Visual Component Library) genişlənir.

DELSÁRT (Delsarte, Del Sarte) Fransua Aleksandr Nikola Şeri (19.11.1811, Solem – 19.7.1871, Paris) – fransız teatr pedaqoqu, musiqiçi, müğənni (tenor), aktyor və vokal sənəti nəzəriyyəçisi. 1826–30 illərdə Parisdə A.Koronodan, nəğmə dərsləri almış, daha sonra konservatoriyada A.Qarodə və L.A.Ponşar – atanın tələbəsi olmuşdur.

“Opera-Komik” teatrında çıxış etmişdir. Artistlik fəaliyyətindən çox tez uzaqlaşmış, Parisdə Şatel abbatlığının xor-meysteri olmuşdur; kilsə nəzdində nəğmə kursları açmışdır. Paris konservatoriyasında dərs demişdir. Aktyorlar *Raşel*, B.K.*Koklen* onun şagirdləri olmuşlar. İsviçrə *fizioqnomika* nəzəriyyəçisi İ.K.*Lafater*, həmçinin F.A.Mesmer, J.Q.Debüro və b.-nin ona təsiri olmuşdur. Aktyor hazırlamaq üçün öz sistemini işləyib hazırlamışdır. Sistem D.-in şagirdlərindən olan Amerika dramaturqu, aktyor və rejissor S.Makkey (1869–70 illərdə D.-in dərslərində iştirak etmişdir) tərəfindən qeydə alınmış və 19 əsrin sonlarında geniş yayılmışdır. D. səs texnikası ilə bərabər, aktyor sənətinin bütün komponentlərini də tədqiq etmişdir. D. aktyor oyununun kodifikasiyasına ilk təşəbbüs göstərənlərdən biridir. Onun formulə etdiyi “Hərəkətin 9 qanunu”

(“hərəkət”, “ritm”, “reaksiya”, “ifadəlilik” və s.) müasir teatr pedaqogikasında da tətbiq olunur. D.-in nəzəriyyəsi *modern rəqs*in təşəkkülündə başlıca rol oynamış, E. *Jak-Dalkroz*, T. *Şoun*, R. fon *Laban* və K. *Yossun* yaradıcılığında inkişaf etdirilmişdir. Vokal sənəti nəzəriyyəsinə dair əsərlərin, fortepiano ilə səs üçün metodik vəsaitlərin müəllifidir, D. həmçinin intonasiya təmizliyinə nəzarət edən cihaz işləyib hazırlamışdır.

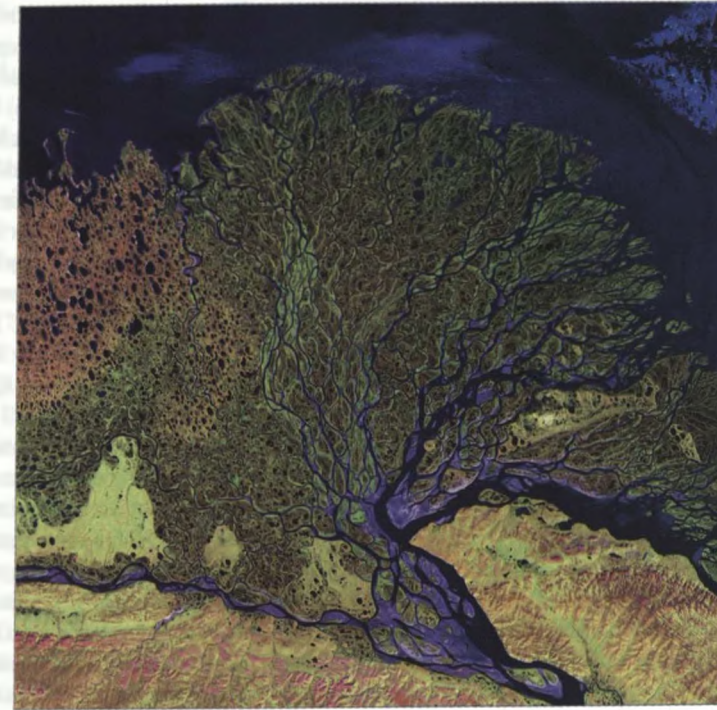
DELTA (yunan əlifbasının baş hərfi Δ-ya oxşarlığından; ilk dəfə Herodot Nil çayının deltası üçün qeyd etmişdir) – çayların aşağı axınlarında çay qolları şəbəkəsi ilə parçalanmış çay çöküntülərindən ibarət ovalıq. D. çay axımı, dəniz dalğaları, qabarma-mükəmmə və gətirmə-qovulma axınlarının mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. Çay məcrasındakı qısa dil və dayazlıqlar (saylar) daşqın zamanı getdikcə böyüyür və məcranı qollara parçalayan adalara çevrilir. Çay gətirmələrinin çoxluğu, su hövzəsi səviyyəsinin düşməsi (yaxud sahilin tektonik qalxması), çayın töküldüyü hövzənin dayazlığı D.-nin böyüməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Qabarma-çəkilmə və gətirmə-qovulmanın qüvvətli olması və su hövzəsi səviyyəsinin tez qalxması D. əmələ gəlməsinə maneçilik törədir. D.-lərin böyümə sürəti ildə bir neçə m-dən bir neçə yüz m-ədək, bəzən 10 km-ədək (Xuanxe çayı) olur.

D.-lər əmələ gəlmələrinə və inkişaf mərhələlərinə görə bir neçə tipə ayrılır: dimdikvarı (Kür, Maqdalena, Tibr), pərli (Missisipi), təcrid edilmiş (Kamçatka), qövsvarı (Niger, Nil, Yana), çoxadalı (Volqa). Dəniz,

Mekonq çayının deltası. Vyetnam.

Lena çayının (RF) deltası. Kosmosdan görünüş.

göl, qabarma, çoxqollu, azqollu D.-lərini ayırırlar. İri çayların D.-ləri bəzən çox geniş sahə tutur (Amazon çayı D.-nin sah. 100 min km^2 -dən çox, Qanq və Brahmaputra çaylarının ümumi D.-nin sah. təq. 100 min km^2 , Lenanın 32 min km^2 , Volqanın 19 min km^2 -dir). Kür çayı Xəzər dənizinə töküldüyü yerdə sah. 100 km^2 olan D. əmələ gətirmişdir. Dəniz səviyyəsinin qalxması D.-nin genişlənməsinə səbəb olur. Belə ki, 1978–95 illərdə Xəzər dənizi səviyyəsinin 2,5 m qalxması Kür, Sulak və Ural çayları D.-lərində sahilərin ərazilərin su altında qalması ilə nəticələndi. D.-lər quru sahəsinin təq. 3%-ini tutur. D. düzənliyini çay çöküntüləri (qumlar, alevritlər, gillər, bəzən çaqıl daşları), göl çöküntüləri (gillər, torflar) və sahil-dəniz çöküntüləri (qumlar, əhəngdaşlar) təşkil edir. Bəzən müasir D. çöküntülərinin altında neft və yanar qazlar üçün kollektor rolunu oynayan qədim D. çöküntüləri yatır (məs., Volqa çayının qədim D. çöküntüləri). D. çöküntüləri ilə çox vaxt daşınmaya davamlı mineralların (zirkon, ilmenit, rutil, monasit, almaz), bəzən isə daşınmaya azdavamlı mineralların – kassiteritin, qızılın, platinin (onların köklü mənbəyi yaxınlıqda olduqda) səpinti yataqları əlaqədardır.

D.-lər üçün yüksək bioloji məhsuldarlıq, bitkilər aləminin rəngarəngliyi (qamışlıqlar, tuqay və manqr meşələri və s.) xarakterikdir. Əksər D.-lərdə çoxsaylı qorunan ərazilər, o cümlədən beynəlxalq əhəmiyyətli su-bataqlıq yerləri (məs., Dunay çayı deltası), YUNESKO-nun biosfer qoruqları

(məs., Ronanın D.-ndə Kamarq qoruğu) və *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmiş sahələr (məs., Qanq və Brahmaputra çayları D.-ndə Sundarban qoruğu) yaradılmışdır. Torpaqlarının münbit və rütubətli olması bir çox D.-lərdə (məs., Qanq və Brahmaputra, Hind, Mekonq, Nil, Xuanxe, Yantszi və s.) intensiv suvarma əkinçiliyinə şərait yaratmışdır. Əksər D.-lərdə iri sənaye və port şəhərləri yerləşir. Bəzi D.-lərdən istirahət və turizm məqsədilə istifadə olunur. **DELTA ÇÖKÜNTÜLƏRİ** – bax *Delta*. **DELTA-FUNKSIYA** – bax *Ümumiləşmiş funksiya*.

DELTA-ODUNCAQ, liqnofol – ağaclıq plastiklərin bir növü; krezol-formaldehid, yaxud fenol-formaldehid qatranı hopdurulmuş şponun (əsasən, ağcaqayın ağacından) preslənməsi və yapışdırılması yolu ilə hazırlanır.

DELTAPLÁN – çox yüngül çəkili (10 kq-dan 40 kq-ədək) elastik qanadlı *planner*; planda görünüşü yunan hərfi Δ (del-

Deltaplan.

ta) formasındadır. D.-in qanadının karkası borulardan (xarici diametri 25–60 mm; divarlarının qalınlığı 1–2 mm) qurulur və üzəri çox möhkəm sintetik parça (məs., lavsan, dakron, maylar, trilam) ilə tarım örtülür. Müasir idman aparatlarında karkasın ayrı-ayrı elementləri karboplastikdən də hazırlanır. Uçuş zamanı D.-in qanadları təpədə birləşən iki konusvari səth şəklini alır. Qanadın aşağısında karkasa sükan trapesi (idarəetmə üçün) və asma sistem (pilotun yeri) bərkidilir. D.-in sürət götürməsi və enməsi pilotun ayaqlarının hərəkəti ilə yerinə yetirilir. Uçuş zamanı asma sistemdə oturmaq və ya uzanmış vəziyyətdə yerləşən pilot trapesə nəzərən sola, sağa, irəli, yaxud geriyə tərəf yerini dəyişərək D.-in balanslığını (tarazlığını) pozur və nəticədə uçuşun istiqaməti dəyişir. Tarazlıqla idarəetmə üsulunu 1891 ildə O.*Liliyental* təklif etmişdir. D.-in qanadlarının forması F.Roqallonun işləyib hazırladığı (1951, ABŞ) UA-nın qanadları kimidir. D.-in ilk uçuşları (avtomobil və ya katerin yedəyində) 20 əsrin ortalarında keçirildi. Müasir D.-lər 1970-ci illərin əvvəllərində, ayaqla start götürməyə, eləcə də sərbəst uçuşa imkan verən asma sistemin və sükan trapesinin kəşfindən sonra meydana çıxdı. D., əsasən, idmanda tətbiq edilir. D.-in konstruksiyası əsasında güc qurğusu olan motodeltaplanlar (pilotun ayağı ilə uçuşa başlayır) və təkərli şassilərə malik arabacıqla təchiz olunmuş deltauçaqqlar yaradılmışdır. Deltauçaqqlar tətbiqinə görə çox yüngül aviasiyada ən geniş yayılmış aparatdır; əsasən k.t.-nda tarlaları dərmanlamaq üçün işlədilir.

DELTAPLÁN İDMANI, deltaplanerizm – deltaplanlardan istifadə edilən aviasiya idmanı növü. 1951 ildə ABŞ-da yaranmışdır. Beynəlxalq deltaplanerizm komissiyası (SİVL; 1976 ildə təsis edilmişdir) FAİ-yə (BAF) daxildir. 1976 ildən dünya, 1977 ildən Avropa çempionatları keçirilir. 21 əsrin əvvəllərində D.-i-nda aşağıdakı uçuş növləri vardır: uzaqlığına görə məsafə, uçuş yerinə çatmağa görə hünd., hünd. üstünlüyünə görə, sürətə görə, uçuş davamiyyətinə görə və maks. mütləq hünd.-yə çatmağa görə (sonuncu iki növ üzrə rekordlar qeydə alınmışdır).

DELÜVIUM (lat. deluo – yumaq), delüvial çöküntülər – aşınma məhsullarının dağ yamaclarının yuxarı hissələrindən yağış, yaxud qar suları vasitəsilə, həmçinin ağırlıq qüvvəsi, qruntun axıcılığı və s.-nin təsiri ilə aparılaraq dağ yamacla-

P. Delvo. "Axşam qatarları". 1957. Kral Zərif Sənətlər Muzeyi (Brüssel).

rının aşağı hissələrində və ətkələrində çökdürülməsindən əmələ gələn çöküntü. Kontinental çöküntülərin genetik növü kimi ilk dəfə 1888 ildə akad. A.P.Pavlov tərəfindən ayrılmışdır. *Kollüviumun* tərkib hissəsi kimi baxılır. Bitki örtüyündən məhrum semiarid iqlim vil.-lərində geniş yayılmışdır. Yüksəkliklərin, çay dərələrinin, terrasların maili yamaclarında delüvial şeyflər vardır. Aşınma qüvvəsi, süxurların litoloji tərkibi və s.-dən asılı olaraq D. müxtəlif ölçülü olur (gil və qumdan iri valunadək). Petroqrafik tərkibi altıda yatan köklü süxurlardan fərqlənir; dağın yüksək yamacları və zirvəsindəki süxurlara oxşar olur. D. üçün yamaca paralel laylanma xarakterikdir; altıda iri dənəli, orta zonada nisbətən xırda, üstüdə incə dənəli qırıntı materialları toplanır. D.-un qalınlığı üst və alt hissələrdə 1–2 m-ə, orta hissədə 10–15 m-ə çatır. Qızıl, qalay, volfram, tantal, niobium, almaz və s. səpinti yataqlarının çoxu D.-la əlaqədardır. D.-un gillicəli növlərindən kərpic istehsalında istifadə edilir. D.-un öyrənilməsi *Dördüncü sistemin (dövrün)* iqlim-stratiqrafik şkalasının araşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

DELVO (Delvaux) Pol (23.9.1897, Antlez-Yui – 20.7.1994, Fürn) – Belçika boyakarı, qrafik. Brüssel Rəssamlıq Akademiyasında (1920–24) təhsil almışdır. 1920-ci illərdə D. ilk plener peyzajlardan K. Permeke manerasında *ekspresionizmə* keçmişdir. 1934 ildə əvvəllər yaratdığı əsərlərini məhv etmiş, C. *De Kirikonun metafizik boyakarlığının* təsiri ilə sürrealist yuxugörmələr tematikasına müraciət etmişdir ("Çəhrayı düyünlər", 1937, Kral Zərif Sənətlər Muzeyi, Antverpen; "Ayın

səfələri", 1939, Müasir İncəsənət Muzeyi, Nyu-York; "Axşam qatarları", 1957, Kral Zərif Sənətlər Muzeyi, Brüssel). 1940-cı illərin ortalarından D.-nun əsərlərində (C.ENSORUN sənətinin təsiri ilə) skelet motivi meydana çıxmışdır (Çarın xaçəkilmə", təqr. 1951–1952, Kral Zərif Sənətlər Muzeyi, Brüssel). *Sürrealizmin* tanınmış sənətkarlarından olan D. heç vaxt heç bir birliliyə daxil olmamışdır. Ostendə Kazino (1952), Brüsseldə Konqreslər sarayı (1959) və Lyej un-tinin Zoologiya in-tunda (1960) divar rəsmləri və s. işləmişdir. Ali Milli Memarlıq və Dekorativ Sənət Məktəbində dərslər demişdir (1950–1962). 1982 ildə Sent-İdesbalda D.-nun muzeyi açılmış, 1984 ildə Kokseydedə (Belçika) D. fondu yaradılmışdır. **DELYÁPΣIUM** (lat. delabor – sürüşmək) – sürüşmə əmələgəlmələri. Bax *Kollüvium*. **DEM** (yun. δῆμος – xalq, dairə) – Qədim Yunanıstanda (Attikada) ərazi dairəsi. Klisfenin islahatına (e.ə. 509) görə D.-lərin sayı 100-ə çatırdı, sonralar onların sayı artıdı (e.ə. 5 əsrdə – 150-dən çox, e.ə. 3 əsrdə – 174). D. özünüidarə hüququna malik idi, başçı (demarx) seçirdi; D. üzrə orada yaşayan vətəndaşların siyahısı tutulur, D. üzvlərinin (demotların) mülkiyyət qeydiyyatı aparılır, qoşun toplanır, püşkatma yolu ilə Afınanın hakimiyyət orqanları – *bule* və *gelieya* seçilirdi. Afınanın qüdrətləndiyi və nüfuzunun Qədim Yunanıstanın digər şəhər-dövlətlərinə yayıldığı dövrdə Kos, Rodos və digər adalarda da e.ə. 5 əsrin sonlarında D.-lər yaradıldı. **DEMÁK** – Yava a.-nın (İndoneziya) şm.-ş.-ində təqr. 1500 il – 17 əsrin əvvəllərində mövcud olmuş sultanlıq. Əsası Raden

Patah [1475–1501] tərəfindən qoyulmuşdur. 1520 ilədək *Macapahit* dövlətindən vassal asılılığında olmuşdur. Sultan Tranqqanın [1504–46] hakimiyyəti dövründə Yavanın ən güclü müsəlman dövlətinə çevrilmiş, ərəb dövlətləri, *Qucar*at və digər ölkələrlə geniş ticarət aparmışdır. Müsəlman maarifçiliyi və sufilik mərkəzi kimi tanınmışdır; 15–16 əsrlərdə D. sultanlarının sarayında "Vali Sonqo" ("Doqquz müqəddəs") sırasından olan məşhur Yava sufiləri: Sunan Kali Caqa, Sunan Kudus, Sunan Qununq Cati və b. yaşayıb yaratmışlar. 17 əsrin əvvəllərində daxili müharibələr nəticəsində D. süqut etmiş, onun yerində mərkəzi Pacanq olan yeni dövlət yaranmışdır.

DEMAQÓQ (yun. δεμαγωγός sözündən, hərfi mənası – xalqın rəhbəri) – Qədim Yunanıstanda, xüsusilə klassik dövr Afınasında demokratik yönlü siyasi xadimləri (*Femistokl*, *Perikl* və b.) D. adlandırıldı; demokratiyanın siyasi əleyhdarları arasında bu termin tədricən mənfə mənə kəsb etdi, yalan vədlər, xalq yığınağına yaltaqlıq və s. yolu ilə özünü populyarlaşdırmağa çalışan xadimləri bildirdi. Müasir siyasi terminologiyada "D." sözü bu mənasını qoruyub saxlamışdır.

DEMAN – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Avş ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 33 km q.-da, Viləş çayının sahilində, Peştəsar silsiləsinin şm.-ş. ətəyindədir. Əh. 91 (2011); əkinçilik, bostançılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb var.

DEMANTÓID – qiymətli daş, *andraditin* xromlu növü. Parlaq-yaşıl rənglidir. Ölçüləri 10 sm-ə çatan rombododekədrlik kristalları və dənəvər aqreqatları xarakterikdir. Şəffaf D. ən qiymətli qranatlardandır, almaz bənzəyir. Kontakt-metasomatik yolla əmələ gəlir. Serpentinləşmiş ultrasəsli süxurların çatlarında rast gəlinir. RF-də (Orta Ural, Çukotka), İtaliyada, Konqo Demokratik Resp.-nda, Konqo Resp.-nda və s. yer-

Demantoid.

lərdə yataqları var. Əsasən səpintilərdən hasil olunur.

DEMARKASIYA XƏTTİ (fr. demarcation – ayırma) – 1) hərbi d: döyüşən dövlətlərin qoşunlarını müvəqqəti barışıq zamanında sülh müqaviləsi, yaxud hər hansı sazişlə daimi sərhədlər müəyyənləşənə qədər ayıran xətt (zolaq); 2) məğlub olmuş dövlətin ərazisini işğal zonalarına ayıran xətt; 3) qonşu dövlətlər arasında mübahisə obyektini olan ərazidə müvəqqəti müəyyənləşdirilən xətt (zolaq). D.x. döyüşən tərəflər arasında, işğal edən, yaxud münəqişə aparan dövlətlər arasında xüsusi sazişlə müəyyənləşir; 4) tibdə: sağlam toxumada ölgün sahə (*qanqren*, *sekvester*), yaxud yad cisimlə sərhəddə əmələ gələn reaktiv iltihab zonası.

DEMATRÓN [ing. d(istributed) e(mission) m(agnetron) a(mplifier) – paylaşıdırılmış emissiyalı maqnetron gücləndirici + ...tron] – ifrat yüksək tezli (İYT) xarici siqnalla idarə edilən mühitdə elektron axını və katoddan ibarət maqnetron tipli impulsu gücləndirici cihaz. İş prinsipi *maqnetron* ilə eynidir. D.-un girişinə güclü İYT siqnal verildikdə onun elektrik sahəsi anod gərginliyinin təsiri ilə katodun səthindən çıxan elektronların sürətini daha da artırır. Elektronların bir dəstəsi sabit maqnit sahəsinin təsiri altında istiqamətini dəyişərək katoda qayıdır və onu bombardman edir. Əgər elektronların enerjisi katod materialının ikinci emissiyası əmsalının 1-dən böyük olduğu qiyməti ötersə, elektronların güclü şəkildə artması baş verir. D.-da keçid prosesi, adətən, bir neçə nanosaniyə davam edir. Nəticədə təxminən katodun uzunluğunun yarısında elektron seli doyma həddinə çatır. Elektronların sistemi ləngidən elementlərə çökməsi başlayır, yəni anod cərəyanı yaranır. D. eyni zamanda İYT gücləndirici və modulyator lampası funksiyasını yerinə yetirir. Çıxış gücü 1 MV-ədək, gücləndirmə əmsalı 10–13 dB, f.i.ə. 30–40%-dir. D., əsasən, impulsu yüksək tezliklə təkrarlanan radiolokasiya sistemlərində tətbiq edilir.

DEMBÉA – Tana gölünün digər adı.

DEMBİNSKI Henrik (16.1.1791–13.6.1864) – Polşa siyasi xadimi, general. 1830–31 illər üsyanında iştirak etmişdir. Sayca üstün olan rus qoşunlarının təqibinə baxmayaraq, üsyançıların böyük dəstəsini Litvadan Varşavaya uğurla çıxarmışdır. Hərbi uğursuzluqlar zamanı ali baş komandan təyin olunan D. üsyançı hökumətin mühafizəkar siyasətinə qarşı Varşava xalq kütlələrinin etirazını

repressiyalarla yatırmağa cəhd göstərmişdir. Üsyanın məğlubiyyətindən sonra Saksoniyaya, daha sonra isə Fransaya mühacirət etmişdir. 1849 ildə Macarıstanda inqilabçı qüvvələrin bir hissəsinin komandanı olmuş, inqilabın məğlubiyyətindən sonra mühacirətdə (əvvəl Türkiyədə, sonra isə Fransada) yaşamışdır.

DEMBÓVSKI (Dembowski) Edvard (25.4 və ya 31.5.1822, Varşava – 27.2.1846, Podquj) – polyak siyasi xadimi, filosof, publisist, ədəbi tənqidçi. Zadəgan ailəsindəndir. 1839 ildə Polşa xalqının həmrəyliyi (PXH) gizli vətənpərvər təşkilatına daxil olmuş, tezliklə onun sol qanadına rəhbərlik etmişdir. Aqrar inqilabının, polyakların milli və sosial azadlığının tərəfdarı idi. 1842–43 illərdə "Przeglad naukowy" jurnalının naşiri və baş redaktoru olmuşdur. D. Hegel dialektikasını yenidən tənqidi nəzərdən keçirmişdir (L. Feyerbaxın qismən təsiri altında); bu onun yaradıcılıq fəlsəfəsində varlığın universal prinsipi kimi öz ifadəsini tapmışdır. 1843 ildə PXH-nin bir sıra üzvlərinin həbsindən sonra *Poznan böyük knyazlığına* qaçmış və Böyük Polşada milli-azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmişdir. 1845 ilin yayından *Qalisyada* olan D. *Krakov üsyanının (1846)* rəhbərlərindən biri idi; üsyanın gedişində aqrar islahatı və zadəgan imtiyazlarının ləğvi elan edildi. Avstriya qoşunları ilə toqquşma zamanı öldürülmüşdür.

DEMELT (Dehmelt) Hans Corc (d.9.9.1922, Almaniya, Görlits) – Amerika fiziki. Nobel mükafatı laureatı (1989, V.Paul ilə birlikdə). Göttingen Un-tini (1950) bitirmişdir.

1952 ildən ABŞ-da Şm. Karolina Un-tində, 1955 ildən Sietldə Vaşinqton Un-tində (1961 ildən prof.) işləmişdir. Əsas elmi işləri atom və nüvə fizikası, rezonans hadisələri, spektroskopiyaya sahəsindədir. İlk dəfə olaraq nüvə kvadrupol rezonansını müşahidə etmişdir (alman fiziki Q.Krügerlə birlikdə, 1949). Yüklü zərrəciklərin xarakteristikalarını öyrənmək üçün onların elektromaqnit tələlərdə tutulması metodunu inkişaf etdirmişdir.

DEMƏNSIYA (*de ... + lat. mens – ağıl, düşüncə*), ağıllı zəifliyi – aşkar təzahür edən və müalicəsi az səmərə verən psixi qüsur; əvvəllər qazanılmış məlumat-

ların (biliklərin) və səriştənin itməsi, yaxud yeni biliklərin mənimsənməsinin çətinlənməsi (bacarıqsızlığa qədər) ilə səciyyələnir. D.-da fikrin, ətrafi dərk etmənin, fərdi qərar qəbul etmənin və səmərəli fəaliyyətin məqsədyönlülüyünün pozulması üstünlük təşkil edir. Bu pozulmalar yaddaş, emosiya, davranış pozulması ilə müşayiət olunur.

Anadangəlmə ağıllı zəifliyi, yaxud əqli gerilik (bax *Oliqofreniya*) və xəstəlik nəticəsində, yaxud müxtəlif patogen amillərin (kəllə-beyin travması, intoksikasiya və s.) təsirdən baş verən qazanılmış ağıllı zəifliyi – D. fərqləndirilir. D.-nın ümumi qəbul edilmiş təsnifatı yoxdur; təzahür dərəcəsiindən asılı olaraq – ümumi, qismən (lakunar) və ya inkişafına səbəb olan xəstəliyin nozoloji təbiətindən asılı olaraq – qocalıq, iflic, epileptik, damar, travmatik D. və s.-yə bölünür.

Ü m u m i D. ilk növbədə fikir söyləmək, nəticə çıxarmaq, habelə öz vəziyyətinə və ətrafdakılara tənqidi yanaşmaq qabiliyyətinin itməsi şəklində düşünmə hallarının pozulması ilə meydana çıxır. Etinasızlıq və laqeydlik yaranır. Xarakterin əsas xüsusiyyətləri yox olur, maraqlar (qida, cinsi) ləngliyi müşahidə olunur, emosional reaksiya fərqləri yox olur.

Q i s m ə n D. hər şeydən əvvəl emosional labilliklə (qərarlıqla) birlikdə yaddaşın pozulması, əsəbi zəiflik, psixi potensialın kəskin azalması ilə meydana çıxır. Klinik mənərdə xüsusi faydasızlıq, ağlağanlıq hissi ilə zəifləmiş əhvali-ruhiyyə üstünlük təşkil edir.

D.-nın aydın görünən formaları ilə bərabər, şəxsiyyət səviyyəsinin aşağı düşməsi kimi az görünən qüsurlu hallar da müşahidə edilir. Burada D.-dan fərqli olaraq mühakimə, yaddaş və şəxsiyyətin kobud pozulması olmur; belə xəstələr həyata uyğunlaşa bilir, lakin onlarda, bir qayda olaraq, həyat keyfiyyəti ağırlaşır.

DEMENTYEV Georgi Petroviç (23.6.1898, Peterqof – 14.4.1969, Moskva) – rus zooloqu, ornitoloq. SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1952). Petroqrad Un-tinin hüquq fakültəsində oxumuşdur (1915–16, 1918). Həvəskar ornitoloq kimi fəaliyyətə başlamış, 20 əsrin ortalarında Rusiyada ornitologiya elminin aparıcı nümayəndəsi olmuşdur. 1931–47 illərdə MDU-nun zoologiya muzeyində ornitologiya şöbəsinin müdiri, 1941 ildən MDU-nun onurğalıqlar kafedrasının prof.-u, 1956 ildən biologiya-torpaq fakültəsinin ornitologiya laboratoriyasının müdiri işləmişdir. Əsərləri siste-

matikaya, zoocoğrafiyaya, quşların ekolojiyası, morfologiyası və paleontologiyasına, ornitologiyanın tətbiqi aspektlərinə, elm tarixinə və təbiətin mühafizəsinə həsr edilmişdir.

Əsərləri: Полный определитель птиц СССР. М.; Л., 1934–1941. Т. 1–5 (совм. с С.А. Бутурлиным); Руководство по зоологии. М.; Л., 1940. Т. 6: Позвоночные. Птицы (соавт.); Сокола-кречеты. М., 1951.

DEMERARA – Qayananın şm. hissəsində iri boksit filizi rayonu; Demerara, Berbis çayları hövzəsini və Essekiyo çayının aşağı axınına əhatə edir. Atlantika okeanı sahilı boyunca 150 km məsafədə uzanan boksitli zonada (eni təqr. 25 km) 100-dən çox yataq var. Yataqlar Kembriyaqədərki metamorfik süxurların və Kaynozoyun qumlu-gilli çöküntülərinin laterit aşınması nəticəsində formalaşmışdır. Bütün yataqlar üzrə ümumi ehtiyat 800 mln. t, təsdiq olunmuş ehtiyat 500 mln. t-dur. Hasilat 1917 ildən açıq üsulla aparılır. İri yataqları Makenzi (Linden) və Kvakvanidir (İtuni). Filizlər yüksək keyfiyyətlidir (Al₂O₃-ün miqdarı 60–63%, SiO₂ 1–2% , dəmir oksidi 1–5%), əsasən, hibsitdən (95%-ə qədər), bömit, hematit, kaolinit, anatazdan ibarətdir. Hasilat mərkəzi Makenzi məntəqəsidir.

DEMÉTRA (Δημήτηρ) – yunan mifologiyasında məhsuldarlıq və əkinçilik ilahəsi. Kronos və Reyanın qızı, *Zevsin* bacısı və arvadı; onların Persefona adlı qızları var idi. Ən çox pərəstis edilən Olimpiya ilahələrindən biri olan D. gözəl simalıdır, insanlara xoş münasibət bəsləyir, onlara kənd işlərində kömək edir. Onun kult adları: Xloya (“əkin”, “cücərti”), Karpofora (“bar bəxş edən”), Fesmofora (“təşkil edən”), Sito (“çörək”, “un”). O, Triptolemə qanadlı əjdahalar qoşulmuş döyüş arabası hədiyyə etmiş və torpağa səpmək üçün buğda dənələri vermişdi. D. insanlara şümləmə və əkini öyrətmişdi. O, əkinçinin anbarını azuqə ilə doldurdu. D. haqqında əsəti onu, Aid tərəfindən oğurlanan sevimli qızı Persefonanı itirmiş qəmli ana kimi təsvir edir. D.-nin himayəsindən məhrum olan Yerdə aclıq baş verir və Zevs Persefonanı anasına qaytarmaq əmrini verir. Lakin Aid Persefonaya ölüm çarlığını unutmamaq üçün nar dənəsi (ölüm allahının sahib olduğu məhsuldarlıq rəmzi) daddırır. O vaxtdan Persefona ilin üçdə iki hissəsini anası ilə Yer üzündə keçirir; bu zaman təbiət çiçəkləyir, bar gətirir və sevinir. İlin qalan üçdə bir hissəsini isə Aidin ölüm çarlığında yaşayır.

D.-nin əsas məbədgahı Attikadakı

Elevsindir. Burada boedromion (sen-tyabr) ayının 9 günü D.-nin dərdini, qızını axtarmaqlarını, dirilər və ölümlər dünyaları arasındakı gizli əlaqəni simvolik təsvir edən Elevsin misteriyaları keçirilirdi. Qədim Afina ailələri susma əhdini gözləməklə bu misteriyalarda iştirak etmə irsi hüququna malik idilər. Bütün Yunanıstanda Fesmofori bayramı zamanı D.-ni əkinçilik qaydalarının qurucusu kimi vəsf edirdilər.

D. qədim, məşhur qadın ilahələrinə (Geya, Kibela, Böyük ilahə–ana) aid edilir. Roma mifologiyasında D. Serera ilə eyniləşdirilir.

Elevsin misteriyaları ilə bağlı ithaf rəyləri, çoxsaylı terrakota heykəlcikləri, həmçinin Qara dənizin şm. sahillərində aşkarlanmış Pompei freskaları və divar rəsmlərində D.-nin təsvirləri saxlanılmışdır.

DEMÉTRİ (Δημήτριος) – Yunan-Bəlx dövlətinin hökmdarı [e.ə. 200–190 illər]. Polibinin Selevki hökmdarı III Antiox tərəfindən Yunan-Bəlx dövlətinin paytaxtı Bəlx ş.-nin mühasirəsi haqqında hekayətdə qeyd olunur. Sonralar Strabonun və Yustinin verdiyi məlumatlara görə, Hindiquşdan c.-da yerləşən geniş ərazini (Paropamisada və Araxosiya) istila etmişdir. D.-nin hakimiyyət illəri Yunan-Bəlx dövlətinin qüdrətli dövrü idi. Yevkratidin təşkil etdiyi çevrilis nəticəsində devrilmişdir. D.-nin hakimiyyəti haqqında mühüm tarixi mənbə Kulyab ş. (Tacikistan) yaxınlığında aşkar olunmuş yunan yazısıdır.

DEMÉTRİ ALOPEKALI (Δημήτριος Ἀλωπεκήθευ) – e.ə. 4 əsr qədim yunan heykəltəraşı. Alopeka, Sokratın da mənsub olduğu Antioxiya filasının Attika demisi idi. D.A.-nın fəaliyyət dövrü (təqr. e.ə. 400–360) onun heykəllərinin bazasında saxlanılmış siqnaturalarındakı hərfli yazılışına görə müəyyən edilmişdir. Antik mənbələrdə D.A.-nın Afina Akropolundakı, əsasən, ithaflardan ibarət 8 əsərinin adı çəkilir; Afina Miktikanın portretindən başqa bütün portretlər tuncdan hazırlanmışdır. Böyük Plini onun daha 2 heykəlinin adını çəkir: süvarisi Simonun (ehtimal ki, tuncdan atlı heykəli) və kahin qadın Lisimaxanın. *Lukian* “Yalan həvəskarı” əsərində sərəkərdə Pelixin heykəlini təsvir edir. *Kvintiliana* görə, D.A. həddindən artıq həqiqiliyə aludə olmuş, gözəllikdən daha çox oxşarlığa can atmışdır.

DEMÉTRİ I Soter (“Xilaskar”) [? – e.ə. 150] – Suriya çarı [e.ə. 162–150], IV Selev-

kin oğlu. Girov olaraq Romaya göndərilmişdi (e.ə. 175). Atası öldükdən sonra əmisi IV Antiox Yepifan, sonra isə onun oğlu V Antiox Yevpator hakimiyyətə gəlmişlər. D. romalılardan qaçaraq Yevpatoru öldürmüş və Romanın dəstəyini qazanmışdı (e.ə. 162). İudeyada Makkabiləri (Makkaveyləri), Kappadokiyada isə babillilərin yardımını ilə Ariarathanı devirmişdi. Lakin Ariaratha, Perqam və Misir çarları birləşərək Romanın dəstəyi ilə D.-yə qarşı özünü Antiox Yepifanın oğlu kimi qələmə verən Aleksandr Balası çıxartmışlar. D. baş verən vətəndaş müharibəsində öldürülmüşdü.

DEMÉTRİ II Nikator (“Müzəffər”; ? – e.ə. 125, Tir yaxınlığında) – Suriya çarı [e.ə. 145–138 və 129–125 illər], I Demetri Soterin oğlu. Suriyanı Aleksandr Balasdan geri almışdı. E.ə. 140 ildə parfiyalılar üzərinə yürüş zamanı əsir düşmüş və 10 illik əsarətdən sonra Suriyanın hakimi olmuş qardaşı VII Antiox Sideti devirməyə çalışan parfiyalılar tərəfindən sərbəst buraxılmışdı. D. yenidən taxta çıxsada, xalqın rəğbətini qazanmamışdı. Şam yaxınlığındakı döyüşdə özünü Balasın oğlu elan etmiş II Aleksandr Sabinə məğlub olmuşdur.

DEMÉTRİ POLİORKET (Δημήτριος ὁ Πολιορκητής – “şəhərləri mühasirəyə alan”) (e.ə. təqr. 337–283) – ellinizm dövrü sərəkərdəsi, Makedoniyalı İsgəndərin silahdaşı olmuş Təkgözlü Antioqunun oğlu. Atası ilə birlikdə *diadoxların* mübarizəsində fəal iştirak etmişdir. Asiya əhalisini əsarət altına almağa cəhd edən Makedoniya sərəkərdələrinin bir qrupunun başçısı idi. Kiprin Salamin körfəzində Ptolemeyin donanmasına qalib gəlmiş, bundan sonra özünü çar elan etmişdi. D.P.-in Misir və Rodos yürüşləri (e.ə. 305) uğursuz olmuşdu. Kassandrla savaşamaq üçün Afinaya dönmüş, Korinf yaxınlığında onu məğlub etmiş, Korinf ittifaqını yenidən qurmuşdu (e.ə. 302). E.ə. 301 ildə Antioqon və D.P. İps yaxınlığında məğlub olmuşdular. Antioqon öldürülmüş, D.P. isə qaçmışdı. E.ə. 295 ildə Afinanı, Orta və Şimali Yunanıstanı, e.ə. 294 ildə Makedoniyanı (e.ə. 288 ildək hakimiyyəti altında qalmışdır) işğal etmişdi. Ptolemey, Selevk, Lisimax və Pirrə qarşı yenidən başladığı mübarizədə ordusu dağılmış, özü isə Selevk tərəfindən əsir alınmışdı (e.ə. 285).

DEMİXOV Vladimir Petroviç (31.7.1916, indiki Volqoqrad vil.-nin Novonovinninsk r-nu – 22.11.1998, Moskva) – rus fizioloqu, SSRİ Dövlət mükafatı

laureatı (1988). MDU-nu bitirmişdir (1940). Moskva Xəz İn-tunda (1946–47), A.V. Vişnevski ad. Cərrahlıq İn-tunda (1947–55), I-ci Moskva Tibb İn-tunda (1956–60) və Moskvadakı N.V.Sklifosovski ad. Təcili Yardım ETL-də (1960–86) işləmişdir. Əsərləri həyati əhəmiyyətli orqanların eksperimental transplantasyasına (itlərdə) aiddir. Əlavə ürək köçürülməsini və ürək-ağ ciyər kompleksinin tamamilə dəyişdirilməsini həyata keçirmiş (1946–48), qara ciyərin köçürülməsi üzrə eksperimentlər aparmış (1948), resipiyentin ürəyini donor ürəyi ilə əvəz etmiş (1951), mammar-koronar şuntlama üsulunu təklif etmiş (1952), itə ikinci başı köçürmüşdür (1954). Transplantasya üçün ayrılmış həyati əhəmiyyətli orqanların saxlanma üsulunu işləyib hazırlamışdır. D. ilk süni ürək modelini yaratmışdır (1937).

Əsəri: Пересадка жизненно важных органов в эксперименте. М., 1960.

DEMİLİTARİZASIYA (de + militaris – hərbi) – bax *Ərazinin demilitarizasiyası*. **DEMİÜRQ** (yun. δημιουργός – sənətkar, usta) – 1) mifoloji personaj, kosmoqonik miflərin əsas qəhrəmanı, kosmik və mədəni obyektlərin, insanların yaradıcısı. Yaratma prosesi adətən sənətkarlıq işi kimi təsvir edilir, D. dəmirçi (qədim yunanlarda Hefest, finlərdə Ilmarinen, gürçülərdə Pirkuşi, almanlarda Völund və b.), dulusçu (Qədim Misirdə Xnum və b.), yaxud toxucu kimi təqdim olunur; bu sənətkar peşələrinin dini statusu adətən D. haqqında miflərlə bağlıdır. D. çox vaxt baş allahın köməkçisi kimi çıxış edir. Digər mifologiyalarda D. obrazı magiya sehrbazlıqları, yaxud dualar vasitəsilə dünyanı quran yaradıcı-Allah haqqında təsəvvüdə inkişaf edir; dünyanın sonrakı müqəddəratlarında yarananın çox vaxt iştirak etməməsi (deus otiosus – istirahət edən allah), insanlarla təmas üçün onun əlçatmazlığı (bu vəzifəni belə hallarda kiçik allahlar icra edir) qeyd olunur.

2) Qədim yunan fəlsəfəsi termini. Platon tərəfindən “Timey” dialoqunda tətbiq edilmişdir. D. “bu Kainatın yaradıcısı və atasıdır”, kiçik allahların, dünya canının və insan canının ölümsüz hissəsinin yaradıcısıdır, o, Kosmosu özü kimi əbədi, daimi nizamsız hərəkətə malik materiyadan (“süd anası”, “plastik kütlə”), əbədi ilkin obraz-paradiqmaya – *eydosa* baxmaqla yaradır. Onun teist dinlərdəki həddən ələmi yarıdan Allahdan fərqi bundadır: D.-dan nə materiya, nə ilkin obraz

asıldır. O həm də hər şeyə qadir deyil: D.-Ağlın hər şeyi “mümkün qədər daha yaxşı” təşkil etmək səylərinə qarşı materiyanın determinist “zərurət” (ananke) şəklində müqaviməti durur. “Timey”in D.-u, ehtimal ki, hədd və hədsizliyin (*forma və materiyanın*) “birləşmə səbəbi” – Platon “Fileb”ində Aristotelin “fəaliyyətə olan səbəb”inin proobrazı ilə eynidir. Aristotel Platonun təlimini şərh edərkən “Timey”in D.-una məxsusi etinasızlıq göstərir və “D.” terminini yalnız birbaşa “sənətkar, usta” mənasında işlədirdi (yeganə mümkün istisna “Fəlsəfə haqqında” erkən dialoqudur). *Filon İsgəndəriyyəli* D.-u *loqosla*, Numeni isə “ikinci allah” adlandırdığı Ağıl-Nus ilə eyniləşdirirdi. *Qnostisizmin* materiyayı mütləq şər kimi qəbul edən radikal dualizmi vaxtilə “xeyirxah” Platon D.-nu dünya şərinin mənbəyi kimi tanıması ilə başa çatır. “Zalım D.” ideyası Plotinin qnostiklərlə mübahisəsində polemika obyektinə olmuşdur (“Enneadalar” II 9,6).

DEMODEKÖZ, demodikoz – vəhşi və ev heyvanlarında, həmçinin insanda Demodicidae fəsiləsinin Demodex cinsindən olan gənələrin törətdiyi xəstəlik; hər yerdə yayılmışdır. Qurdabənzər formalı gənələr (uz. 0,22–0,38 mm, 0,04 mm) tük follikullarında, piy və meybomi vəzilərinə parazitlik edir, vəzili epiteli və dəri piyi ilə qidalanır, intensiv çoxalır, koloniyalar əmələ gətirir və bu, dərinin fizioloji funksiyasını pozur. Qara ciyəre, böyrəklərə, dalağa, limfa düyünlərinə keçə bilər, lakin orada çoxalmır. İnkişaf dövrü 30–40 gündür. Törədiciyin yoluxma mexanizmi – kontaktlıdır.

Heyvanlarda çox vaxt cavan heyvanlar D.-a ilk günlərdə öz xəstə analarından yoluxur. Adətən, immun çatışmazlığı olan fərdlərdə inkişaf edir, xüsusilə itlərdə, qaramalda və donuzlarda ağır keçir. İtlərdə dərinin zədələnmiş hissələri qaysaqla və yaxud göy-qırmızı pustulalarla örtülür; tüklər tökülür, gicişməyə zəif olur, ya da olmur. Qaramalda D. zamanı boyunda, kürəkdə, döşdə və bəldə 1–10 mm diametrində pustulalar əmələ gəlir; donuzlarda burunun, yanaqların və alının dərisi qabıq verir. Dərinin zədələnmiş hissələrində irinciklər və abseslər yaranan irintörədən mikroblar D.-un gedişini mürəkkəbləşdirir. Güclənən (artan) anemiya və ümumi intoksikasiya zamanı heyvan tələf olur. Laboratoriya diaqnostikası dəridən götürülmüş qaşındakı və pustula möhtəviyyatında gənələrin aşkar edilməsinə əsaslanır. Müalicəsi fosfor-

üzvi birləşmələr, sintetik piretroidlər, avermektin kompleksi və s. əsaslı akarisidlərlə aparılır. Profilaktikası: tək-tək heyvanları müntəzəm müayinə etmək, xəstə və onlarla təmasda olan heyvanları ayırmaq və dezakarizasiya etmək.

İ n s a n d a D. (civzələmiş vəzi), əsasən, qadınlarda rast gəlinir (təqr. xəstələrin 90%-i). Əsas əlamətləri: üz dərisinin (burun-dodaq büküklərinin, yanaqların, burunun, çənənin qızarması və qabıq verməsi; papula və pustulaların meydana çıxması. Həmçinin kirpiklər, qulaq seyvanları, başın, boynun tüklü hissəsi, döş gələsinin ətrafı da zədələnir. Blefarokonyunktivit, keratitin və s.-nin yaranması, habelə zədəli nahiyələrdə tükün tökülməsi də mümkündür. Diaqnoz pustula möhtəviyyatının zədəli ocağından qaşıntı və pulcuqların müayinəsi ilə təsdiqlənir. Müalicəsi: immunmodullaşdırıcı dərmanlar; yerli – məlhəm və emulsiyalar. **DEMODYATÖR** (*de... + modulyasiya*) – 1) modulyasiyanın əks prosesinin, yəni modullaşmış rəqslərin modullaşma dəriniyinin detektirlənməsi, yaxud azalmasının baş verdiyi elektrik dövrəsi və ya qurğusu; 2) hesablama texnikasında – modullaşmış siqnallardan ilkin siqnalları bərpa edən funksional qurğu.

DEMOKRATİK KONSTITUSIYA BİRLİYİ (DKB; ər. الديمقراطية التجمع الدستوري) – Tunisdə siyasi partiya. 1934 ildə Düstur (Konstitusiya) millətçi partiyasının parçalanması nəticəsində H.*Burqiba* və M.Matri tərəfindən yaradılmışdır. İlk dövrdə Yeni Düstur, 1964 ildən Sosialist Düstur partiyası (SDP) adlanmışdır. 1988 ildən indiki adını daşıyır. 1930-cu illərin ortaları – 1950-ci illərdə Tunisin vətənpərvər qüvvələrinin müstəqillik uğrunda mübarizəsinə başçılıq etmişdir. 1956 ildən Tunisin hakim (1981 ilə qədər yeganə icazə verilmiş) partiyasıdır. Tunisdə çoxpartiyalı sistemin formalaşmasından sonra DKB ölkənin siyasi həyatında həlledici rol oynamağa davam edir. DKB-nin Xartiyasında (1988) Tunisin sosialist inkişaf yolunu seçməsi, bu yolun “ərəb və müsəlman xarakterli” olması, ümumərəb birliyinə doğru addım kimi Məğribin mərhələli inteqrasiyasının zəruriliyi əksini tapmışdır. DKB istehsalat-ərazi prinsipi üzrə qurulur. 2 mln.-dan çox üzvü (2006) vardır.

DEMOKRATIYA (yun. *demos* + κράτος – güc, qüdrət, hakimiyyət) – siyasi sistem; bu sistemdə xalq hakimiyyətin mənbəyi

qəbul edilir, vətəndaşlar onlara ictimai işlərin idarə olunmasında birbaşa, yaxud nümayəndələri vasitəsilə iştirak etməyə imkan verən bərabər siyasi hüquq və azadlıqlara malikdirlər, siyasi qərarlar isə çoxluğun iradəsinə uyğun qəbul edilir. “D.” termini həmçinin təşkilatların, institutların müvafiq quruluş və fəaliyyət prinsiplərini (partiyadaxili D., istehsalatdaxili D. və s.), o cümlədən demokratik ideallara və onların ictimai təcrübədə təcəssümünə istiqamətlənmiş sosial-siyasi fikir cərəyanlarını və ictimai hərəkətləri adlandırmaq üçün istifadə olunur.

D.-nin konkret formaları tarixi dövrdən, solumun ölçüsündən və milli özünəməxsusluqdan asılı olaraq əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyinə görə, “D.” termini müxtəlif siyasi sistemlərə daxil edilməklə istifadə olunur. D.-lar vətəndaşların siyasi qərarların qəbul edilməsində iştirakı xarakterindən (birbaşa D. və nümayəndəli D.), liberal institutların sabitliyindən və azlığın müdafiə olunma dərəcəsindən (liberal D. və qeyri-liberal D.), bu və ya digər əhali qruplarının siyasətdə iştirak etmək hüquqlarına münasibətdə ayrı-seçkililiyin olub-olmamasından, dövlət quruluşunun və hüquq sisteminin spesifikasiyasından və s. asılı olaraq fərqləndirilir.

Demokratiyanın tarixi formaları. İnsan cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələlərində birbaşa D. üstünlük təşkil edirdi. Onun primitiv formaları artıq ibtidai icma quruluşunda, insanların nisbətən kiçik qruplar (nəsil, tayfa) şəklində yaşadıqları və yaşamaq uğrunda mübarizə şəraitində istər istehsalat fəaliyyətində, istərsə də nəslin idarə olunmasında birgə iştirak etdikləri vaxtlarda meydana gəlmişdir. İdarəçilik sahəsinin mürəkkəbləşməsi, struktur-funksional diferensiasiyalaşma və ilk siyasi institutların formalaşması ilə yanaşı, solumun idarə olunmasında birbaşa iştirak edən insanların sayı tədricən məhdudlaşdı. Tayfanın təhlükəsizliyinə görə məsuliyyəti üzərinə götürən silahlı kişilərin ayrıca qrup təşkil etmələri onların qərar qəbulunda əsas rol oynaması ilə nəticələndi (hərbi diktatura, *icma birliyi*). Sonrakı sosial diferensiasiya, iyerarxiya sisteminin möhkəmlənməsi və ictimai idarəetmənin dövlət formasına keçilməsi tədricən demokratik elementləri sıxışdırıb çıxardı və D.-nin yerini monarxiyalar, despotiyalar, oliqarxiyalar tutdu.

E. ə. 1-ci minilliyin ortalarından etibarən yunan şəhər-dövlətlərində (bax *Polis*) özünün ən güclü inkişafını yaşamış polis

D.-sı demokratik ictimai quruluşun növbəti tarixi forması oldu. “D.” termininin özü də bu zaman meydana gəldi. İbtidai icma quruluşunda olduğu kimi, qədim yunan D.-sı da birbaşa D. idi: dövlət həyatının əsas məsələləri bütün vətəndaşların iştirak etdiyi xalq yığıncaqlarında həll olunurdu; yığıncaq yığıncaqlararası müddətdə polis idarəçiliyini həyata keçirən əsas vəzifəli şəxsləri və hakimiyyət orqanlarını seçirdi; vətəndaşlar bərabər hüquqlara malik idilər, lakin qullar, qadınlar, uşaqlar və *meteklar* onların sırasına daxil deyildilər. Analoji idarəetmə sistemi Romada da meydana gəlmiş və burada dövlət idarəçiliyi işində iştirak etmək hüququna əzəldən malik olan *patrişilərlə* yanaşı, sadə insanlar (*plebeylər*) da onu əldə etmişdilər. Lakin yunan şəhər-dövlətlərində fərqli olaraq, Roma respublikası (romalılar D.-ni bu cür adlandırmağa üstünlük verirdilər) şəhər hüduqlarından kənara çıxmış və bütün İtaliyaya, Romanın ələ keçirdiyi ərazilərə yayılmışdı, bu isə vətəndaşların idarəetmədə birbaşa iştirak etmək imkanlarını məhdudlaşdırmışdı.

Orta əsrlərdə birbaşa D.-nin formaları vikinqlərdə, İsveçrə kantonlarında, Şm. İtaliyanın bir sıra şəhərlərində, Novqorodda və Pskovda olmuş, burada dövlət həyatının mühüm məsələləri xalq yığıncaqlarında həll edilmişdir. Lakin birbaşa D. yalnız nisbətən kiçik cəmiyyətlərdə fəaliyyət göstərə bilirdi, çünki azad vətəndaşların xalq yığıncaqları böyük əraziləri və irimiqyaslı ölkələri əhatə edə bilmirdi. Yeni dövrdə milli dövlətlərin təşəkkülü və modernləşməsi prosesləri D.-nin meydana gəlmə şəraitini və mövcudluq imkanlarını dəyişdirmiş və bununla nümayəndəli D.-nin yaranmasını stimullaşdırmışdı, xalq hakimiyyəti bilvasitə – dövlət orqanlarındakı nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Müvafiq olaraq, seçkilər və parlament D.-nin əsas institutlarına çevrilirdi. Bir sıra Avropa ölkələrində (B. Britaniya, Niderland, Fransa) təmsilçilik institutları (parlament, yerli idarəetmə orqanları) meydana gəlir və onlar sonradan nümayəndəli D.-nin əsası olurdu. Lakin bu dövrün demokratik idarəetmə formasının elementləri yalnız zadəgan zümərəsinin və xristian ordenlərinin (məs., tampliyerlər, qospitalyerlər, Tevton ordeni) həyatında üzə çıxırdı, digər zümrələr hüquqsuz idilər. 19 əsrə qədər demokratik praktika epizodik və lokal xarakter daşıyırdı; Avropada və bütün dünyada avtoritar, əsasən, monar-

xiya rejimləri bərqərar olurdu, nümayəndəli orqanların rolu məhdud idi və onlarda aristokratiya üstünlük təşkil edirdi, demokratik görüşlər və əqidələr isə təqdirini tapmırdı.

Müasir liberal demokratiya. D.-nin müasir formalarının təşəkkülü 19 əsrdən başlamışdır. O, nümayəndəli və liberal D. kimi formalaşaraq ən mühüm liberal institutları ehtiva edirdi. Bu institutların sırasına *konstitusionalizm*, qanunun idarəçiliyi (hüquqi dövlət), hakimiyyət bölgüsü, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı, azlığı çoxluğun özbaşınalığından müdafiə (bax *Hüquqlar haqqında bill*) və s. daxil idi. Müasir liberal demokratiya (onu adlandırmaq üçün çox vaxt 1950-ci illərdə Amerika tədqiqatçıları R. Dal və Ç. Lindblom tərəfindən irəli sürülmüş “poliarxiya” terminindən istifadə olunur) həmçinin dövlətdə ali vəzifəli şəxslərin (prezident, mərkəzi və yerli nümayəndəli orqanların üzvləri) seçilməsini, ölkənin yetkinlik yaşına çatmış bütün əhalisinin iştirak edə biləcəyi ədalətli, azad, müntəzəm keçirilən seçkiləri də nəzərdə tutur. Vətəndaşlar dövlətdə seçkili vəzifələrə iddia etmək, müstəqil assosiasiya və təşkilatlar (o cümlədən siyasi) yaratmaq hüququna malikdirlər; onların alternativ məlumat mənbələrinə çıxışları və vəzifəli şəxslərin, hökumətin, rejimin və sosial-iqtisadi quruluşun tənqidi də daxil olmaqla, özlərinin siyasi görüşlərini real şəkildə azad ifadə etmək imkanları var. Siyasi sistem plüralist xarakter daşıyır və siyasi qərarlar siyasi partiyaların, hərəkətlərin və təzyiç qruplarının qarşılıqlı fəaliyyətləri prosesində qəbul edilir. Bu institutların sabit fəaliyyət göstərdikləri ölkələr demokratik hesab olunur; bununla belə, müxtəlif ölkələrdə D.-nin konkret formaları tarixi, milli, coğrafi, sosial-iqtisadi, mədəni, dini və s. faktorların təsiri ilə təşəkkül tapır. Demokratik siyasi rejimlər dövlət idarəçiliyi formasına (prezident, parlament, qarışıq), inzibati-ərazi quruluşu tipinə (unitar dövlətlər, federal-siyalar), hakimiyyətin mərkəzləşmə-fraqmentasiya dərəcəsinə (majoritar D.-lər və konsensus D.-ləri), birbaşa və nümayəndəli institutların, siyasi iştirakın müxtəlif formalarının bir-biri ilə uyğunluğuna görə fərqlənir.

Müasir demokratik rejimlərin izah olunma modelləri də əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, onlardan hansının müasir cəmiyyətə adekvat olması və demokratik ideallara uyğun gəlməsi məsələsi isə

diskussiya mövzusu kimi qalmaqdadır. “Elitar demokratiya” tərəfdarları (Y. Şumpeter, Amerika alimləri T. Day, U. Domhoff və b.) hesab edirlər ki, liberal D. (poliarxiya) institutları elitar xarakterli siyasi hakimiyyətin qorunub saxlanmasına maneə törətmir: demokratik siyasi sistemlərdə əsas rol bir-biri ilə rəqabət aparan elitələr oynayır, solumun ən qabaqcıl hissəsi, ilk növbədə böyük maddi resurslara və əlaqələrə malik iri biznes siyasi qərarların qəbulu prosesində disproporsional təsir göstərir, siyasətdə vətəndaşların əsas kütləsinin iştirakı isə seçkilərlə məhdudlaşır. “Plüralist demokratiya” nəzəriyyələri (Amerika alimləri A. Bentli, D. Truman, R. Dal, R. Ueyst və b.) dövlət qərarlarına təsir etməyə çalışan müxtəlif siyasi qüvvələrin (partiyaların, siyasi təşkilatların, təzyiç qruplarının, ictimai hərəkətlərin) qarşılıqlı fəaliyyəti və yarışması prosesinə diqqət cəlb edir. Siyasi plüralizm qeyri-demokratik rejimlərdə özünü büruzə verən siyasi hakimiyyətin monopoliyasına qarşı vasitə kimi nəzərdən keçirilir. “İştirak demokratiyası” nəzəriyyəçiləri (B. Barber, K. Makferson, K. Peytman və b.) vurğulayırlar ki, D. vətəndaşların dövlət idarəçiliyində, ilk növbədə yerli səviyyələrdə birbaşa iştirakının genişlənməsi istiqamətində inkişaf etməlidir. Demokratiyanın “məşvəətçi” konsepsiyasının tərəfdarları (Y. Habermas, C. Elster və b.) hesab edirlər ki, sistemə demokratikliyi dərəcəsi aktual məsələlər üzrə ictimai diskussiyaların kəmiyyəti ilə düz mütənasibdir.

Müasir demokratiyanın təşəkkülündə əsas mərhələlər. Müasir D.-nin təşəkkül prosesi müxtəlif zümrə və qrupların öz hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi uğrunda apardıqları mübarizənin gedişindən asılı olmuşdur. Bu zaman liberal D.-nin başlıca institutları qeyri-bərabər inkişaf edir, demokratik ölkələrin saylarının artması dövrlərindən sonra isə çox vaxt onların azalması dövrləri gəlirdi. Müasir D.-nin bəzi institutları (məs., parlament, qanunverici hakimiyyət orqanlarına seçkilər) hələ orta əsrlərdə formalaşmağa başlamışdı. Bir çox liberal-demokratik ideyalar və prinsiplər hələ 17–18 əsrlərin mütəfəkkirləri (C. Lokk, Ş.L. Monteskyö, J.J. Russo) tərəfindən irəli sürülmüş və əsaslandırılmışdı. Lakin mövcud siyasi rejimlərin sabit proses kimi demokratikləşməsi yalnız 19 əsrdə başlamışdır. Siyasət elmində (S. Hantinqton, R. Dal) ölkələrin müxtəlif qruplarına to-

xunan demokratikləşmə prosesi üç mərhələyə (“dalğa”) ayrılır. 1820-ci – 1930-cu illərdə sona çatmış 1-ci mərhələdə D. Avropanın (B. Britaniya, Fransa, İsveç, Belçika və s.) və Şm. Amerikanın (ABŞ) inkişaf etmiş ölkələrində bərqərar olmuşdur (bəzi ölkələrdə əsas demokratik prinsiplərin elan edilməsi və konstitusiyada əksini tapması daha əvvəl baş vermişdir. Bax *İnsan və vətəndaş hüquqları deklarasiyası*). 1918–20 illərdə mövcud olmuş *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti* də bu mərhələnin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda, 19 əsrin son rübünə qədər bir çox demokratik institutlar hələ də kifayət qədər inkişaf etməmiş, ümumi seçki hüququ isə yalnız 20 əsrdə yaranmışdı (Yeni Zelandiya istisnadır, 1893). 1930-cu illərdə “demokratik dalğa”nın tənəzzülü Almaniyada, İspaniyada, Portuqaliyada D.-nin məğlubiyyətdə uğramasına əksini tapdı. Demokratikləşmənin 2-ci mərhələsi (1940–60-cı illər) 2-ci dünya müharibəsində antihitler koalisiyasının qələbəsi (Almaniyada, İtaliyada, Yaponiyada və digər ölkələrdə D.-yə keçid) və müstəmləkə sisteminin süqutu (Hindistanda, Botsvanada, Nigeriyada, Malayziyada və s. ölkələrdə D.-yə keçid) ilə bağlıdır. Demokratikləşmənin 3-cü və indi də davam edən mərhələsi 1970-ci illərin ortalarında Avropada (Yunanistan, İspaniya, Portuqaliya) avtoritar rejimlərin devrilməsi ilə başladı. D. Latin Amerikasının bəzi ölkələrində (Argentina, Braziliya, Ekvador və s.), Asiyada (Türkiyə, Filippin, Cənubi Koreya) bərqərar oldu. 1990-cı illərdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri də oradakı kommunist rejimləri süqut etdikdən sonra bu yola qədəm qoydular; keçmişdə həmin ölkələrdə özünəməxsus sosialist D.-sı elan edilmişdi. Burada D.-nin başlıca normalarına formal olaraq əməl edilmiş də (seçkilər, nümayəndəli hakimiyyət orqanı kimi Sovetlər, konstitusional hüquq və azadlıqlar), əslində partiya-dövlət bürokratiyasının ağılığı hökm sürürdü.

21 əsrin əvvəllərində 120-dən artıq ölkə demokratik ölkələr sırasına aid edilir. Lakin onların bir çoxunda liberal-demokratik institutların və normaların formalaşması prosesi yarımçıq qalmışdır və ziddiyyətli xarakter daşıyır: formal demokratik institutlar qeyri-formal avtoritar praktika ilə yanaşı mövcuddur; dövlət başçısını demokratik çoxluq seçir, lakin vətəndaşların və azlığın hüquqlarının hakimiyyət tərəfindən pozulmayacağına heç bir zəmanət yoxdur; siyasi plüralizm və siyasi fikirləri ifadə etmək azadlığı

mövcud olsa da, real siyasi rəqabət və müxalifətin imkanları xeyli məhdudlaşdırılır.

D.-nin bütün dünyada geniş yayılması və bir çox ölkələrdə konsolidasiyası aşağıdakı amillərlə şərtlənir: iqtisadi inkişafın səviyyəsi (bazar iqtisadiyyatı, sənayeləşmə, urbanizasiya, kütləvi kommunikasiyaların inkişaf etməsi, yüksək savadlılıq və s.); sosial sistemin sabitliyini və dayanıqlığını təmin edən orta təbəqənin mövcudluğu; cəmiyyətdə demokratik fikirlərin və siyasi mədəniyyətin yayılması (kollektivçilik və patriarxal dünyagörüşlərindən uzaqlaşma, əsas demokratik dəyərlər üzrə konsensus, vətəndaş məsuliyyəti, tolerantlıq, mədəniyyətlərarası münaqişələrin zəif təzahürü və s.); *vətəndaş cəmiyyətinin* inkişaf etməsi; güc strukturları üzərində nəzarət və hərbi çevriliş təhlükəsinin minimuma endirilməsi; real xarici təhdidin olmaması. Bu şərtlər mövcud olmadan demokratik institutların yaranması və möhkəmlənməsi ehtimalı böyük deyil, lakin bu tam istisna da olunmur (məs., Hindistan nisbətən zəif iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, lakin kifayət qədər sabit D.-yə malikdir).

Demokratiyanın problemləri və perspektivləri. Siyasi düşüncədə və ictimai şüurda D.-yə tənqidi münasibət qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Platon dan başlayaraq filosofların D.-yə qarşı irəli sürdükləri əsas arqument ondan ibarət idi ki, insanların əksəriyyəti nə dövlət fəaliyyəti üçün gərəkliliyi olan biliklərə və bacarığa, nə də yüksək əxlaqa malikdir. Ona görə də ümumi rifahın əldə olunmasını təmin edən uğurlu dövlət idarəçiliyini yalnız ən layiqli və səlahiyyətli vətəndaşlar həyata keçirə bilər ki, onlar da həmişə azlıq təşkil edirlər. 20 əsrin əvvəllərində o zamana qədər artıq geniş yayılmış demokratik ideyaların əsaslı tənqidini elita nəzəriyyəçiləri (Q. Moska, V. Pareto, R. Mixels) etmişlər; onlara görə, D. nəinki arzuolunmaz, həm də əslində qeyri-mümkündür, çünki istənilən cəmiyyətdə siyasi hakimiyyət qaçılmaz şəkildə elitanın əlində cəmlənir, onlar daha yaxşı təşkilatlanmışlar, digər vətəndaşlar üzərində əxlaqi və intellektual üstünlüyə malikdirlər və öz resurslarını hakimiyyəti qoruyub saxlamaq üçün effektiv istifadə etməyi bacarırlar. Müasir elita nəzəriyyələrində (T. Day və b.) siyasi qərarların qəbul edilməsi prosesinə vətəndaşların təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsinin məqsədəuyğun olmaması vurğulanır, çünki bu, cəmiyyətin

sabitliyini və dövlət idarəçiliyinin effektivliyini poza bilər; siyasi sistemdə əsas rol bir-biri ilə rəqabətdə olan, liberal institutların təkrar yaradılmasını və fəaliyyətini təmin edə bilən siyasi elitalara həvalə olunur.

20 əsrdə “yeni demokratiyalar”ın mürəkkəb və ziddiyyətli təcrübəsi D.-ni tənqiddən canlanmasına səbəb oldu. İddia edilir ki, D. demokratik azadlıqların qorunub saxlanmasında maraqlı olmayan ekstremist qüvvələrin hakimiyyəti ələ keçirmə vasitəsi ola bilər; o, hakim elitani strateji qərarlardan daha çox, əhəlinin gündəlik ehtiyaclarının ödənilməsinə (onların hakimiyyətdə qalması bu ehtiyacların ödənilməsindən asılıdır) istiqamətləndirir, rəqabət edən elitaların siyasi mobilizasiya aləti kimi dini, irqi və milli faktorlardan fəal istifadəsi nəticəsində yaranan sosial dözümsüzlüyü stimullaşdırır və dövlətin uğurlu sosial-iqtisadi siyasət həyata keçirməsinə mane olan qrup maraqlarının artmasına rəvac verir.

Lakin inkişaf etmiş D.-ya malik ölkələrin tarixi göstərir ki, bu problemlər uğurla həll edilə bilər. Belə ölkələrdə çoxluğun hakimiyyət həddləri müəyyənləşdirilmiş, siyasi hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasını əngəlləyən tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur; əhəlinin əsas hissəsi liberal D. dəyərlərini bölüşür və demokratik institutları dəstəkləyir. Bütövlükdə onlar sosial-iqtisadi inkişafın əsas göstəricilərinə görə digər ölkələri əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir, vətəndaşları isə özlərinin əsas maraqlarının müdafiəsi üçün daha çox imkanlara malikdirlər. 21 əsrdə D. dünyanın əksər ölkələrində arzuolunan hakimiyyət forması sayılır və özünü demokratik adlandırmayan çox az sayda dövlət qalır; D. dayanıqlı birbaşa əlaqələr hesabına dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında digər siyasi sistemlərlə müqayisədə daha optimal qarşılıqlı münasibətləri təmin edir; D. bərabərlik və azadlıq kimi fundamental dəyərləri daha tam həyata keçirir, insanlara birlikdə öz talelərini müəyyən etmə imkanını verir, vətəndaşda fəal həyat mövqeyinin və məsuliyyət hissinin formalaşmasına yardım göstərir. Demokratik ideya qeyri-demokratik ölkələrdə də insanlar üçün öz cəlbədiciliyini qoruyub saxlayır; dünyada qüvvələr balansı və bütövlükdə beynəlxalq vəziyyət D.-nin yayılması üçün münbit zəmin yaradır və D. üçün ilkin şərtlər formalaşdıqca, avtoritar rejimlərə demokratik islahatların həyata keçirilməsinə maneçilik törətmək daha da

çətinləşir. Qloballaşmanın təsiri altında demokratik təcrübə milli dövlətlərin həddlərindən kənara çıxır və dünya siyasəti sistemində daxil olur. Dünya birliyi dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərində hüquq bərabərliyini və demokratik prosedurları təsbit edən “demokratik dünya düzəni” qurmağa çalışır və dövlətlərin, beynəlxalq hüququ və beynəlxalq siyasi təşkilatların (BMT) qərarlarını pozmaqla, yaxud onlara məhəl qoymamaqla hər hansı hərəkət cəhdlərini istisna edir, halbuki bəzi hallarda bu proses milli demokratiyalara və vətəndaş hüquqlarına təhdid kimi qəbul olunur.

DEMOKRİT (Δημοκρίτης) (Apollodora görə e. ə. 460–370; Trasilla görə e.ə. 470–380) – qədim yunan filosofu və ensiklopediyaçı-alimi, antik *atomizmin* banisi.

Abderdə anadan olmuşdur. Tarixlə əfsanənin bir-birinə qarışdığı bioqrafik rəvayət D.-i coşğun elm fədəisi, hər şeydən uzaqlaşmış türki-dünya, eyni zamanda tədqiqat məqsədilə bütün sərvətini Şərq ölkələrinə – Babilə, Farsa, Misirə, Efiopiyaya, hətta Hindistana səyahətlərə sərf etmiş yorulmaz səyyah kimi təsvir edir.

D. öz dövrünün, demək olar ki, bütün elm sahələri üzrə əsərlər qoymuş ilk yunan filosofu və alimidir. D.-in İsgəndəriyyə kitabxanasındakı əsərləri toplusu (Corpus Democriteum) qrammatik Trasilla tərəfindən 13 tetralogiyaya (bunlardan 1–2-ci etika, 3–6-cı fizika, kosmoqrafiya, anatomiya, psixologiya, məntiq, 7–9-cu riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya, 9–11-ci musiqi, qrammatika, poetika, 12–13-cü tibb, əkinçilik, rəssamlıq, hərbi sənəti haqqında əsərlərdir) bölünərək 1 əsrdə yenidən nəşr olunmuşdu. “Səbəblər” (meteorologiya, geologiya, akustika, botanika, zoologiya, maqnetizm haqqında etioloji traktatlar) və ehtimal ki, orijinal “Qeydlər” (əsasən, səyahətlər haqqında materiallar, o cümlədən Babil mixi yazıları haqqında traktat) əsərlərinin xüsusi qrupunu (tetralogiyalardan əlavə) təşkil edirdi. Adların tam kataloqunu *Diogen Laerti* qoruyub saxlamışdır. D.-in adı altında magiyaya, astrologiyaya, əlkimyaya və tibbə aid çoxlu saxta ədəbiyyat da mövcud idi. D.-in bütün əsərləri itirilmiş, 300-ə yaxın sitat-fraqmentlər (əsasən, etik məzmunlu) qorunub saxlanmışdır, atomist təlimi Aristotelin, Teofrastın və doksoqrafların qısa izahları ilə məlumdur.

D.-in *epistemologiyası* *Eleya məktəbi* tərəfindən irəli sürülmüş mülahizə və bilik dixotomiyası və fenomenal dünyaya münasibətdə Heraklit relyativizmi məcrasında hərəkət edir. “Əslində”, “reallıqda” mövcud olanın yalnız subyektiv təsəvvürdə, yaxud “şərti” mövcud olanla qarşı-qarşıya qoyulmasına idrakın iki növü – “əsl” (yaxud “qanunla doğulan”, γνῶμη γνησθη) və “qaranlıq” (yaxud “qanundankənar doğulan”, γνῶμη σκοτηη), yəni nəzəri şüur və hissi qavrayış uyğun gəlir, həm də şüur burada duyğular kor olan yerdə görün və eşidən altıncı hiss kimi çıxış edir. Şüur “dəqiq bilik”, duyğular isə fərdin psixofiziki vəziyyəti ilə şərtlənən “ötəri fikir” verir. Bütün hissi keyfiyyətlər subyektivdir, deməli, duyğularla verilən dünya mənzərəsi teatr dekorasiyası, yaxud ağılsızlıq xülyadır (sadelövş şüur “ağılsızlıq” kimi), “insan reallıqdan ayrı salınmışdır”, “həqiqət dərinlikdə basdırılmışdır”. Lakin skeptiklərdən fərqli olaraq, D. şübhə etmir ki, fenomenlər arxasında gizlənmiş “həqiqi reallıq” mövcuddur və dərkolunandır: bu, atomlar və boşluqdur. Ola bilsin ki, D. sonralar *İoniya məktəbinin* empirizminə üstünlük vermişdir: “Kanon”dan (əsas məntiqi-epistemoloji traktat) sonrakı “Dəfətmə” əsərində duyğular şüur tərəfindən dərk olunana “tədsiq”, yaxud “vəsiqə” verir.

Atomlar və boşluq. Aristotelə görə, D.-in atomist təlimi eleyalılardan hərəkətə və çoxluğa qarşı arqumentlərinə cavab olaraq meydana gəlmişdir. Eleyalılar iddia edirdilər ki, varlığın hərəkəti və çoxluğu (“dolmuş” kimi başa düşülür) onu sərhədləyən və qeyri-varlıqla eyniləşdirilən boşluq olmadan mümkün deyil. D. tərəfindən formulə edilmiş eyniehtimallılıq, yaxud isonomiya prinsipinə əsasən varlıq (dolu) qeyri-varlıqdan (boş) heç də daha çox real deyil. Tək mövcudiyət *Parmenid* əvəzinə sonsuz boşluqda saysız çox varlıq vardır, həm də varlığın hər hissəsi “bölünməz”dir (atomon). Atom özünün fiziki sıxlığı və boşluğu olmaması səbəbindən bölünməzdir. Atomlar əbədidir (başlangıcsız və məhvədiməz), dəyişikliklərə məruz qalmır, hissi keyfiyyətlərdən məhrumdur, onların substansiyası (“təbiəti”) mütləq yekcinsdir. Onlar yalnız ölçülərinə, formasına, həmçinin (birləşmələrdə) “təmas”la və “dönüş”lə (yaxud, Aristotelə görə, “qayda” və “vəziyyət”lə) fərqlənir. Atomlar öz aralarında “yapışma”, yaxud “qarışma” vasitəsilə mexaniki birləşmə və xarici zərurət (anake) onları səpələməyə qədər müvəqqəti “qarşılıqlı

mövcud ola” bilər. D. tərəfindən formulə edilmiş birbaşa səbəbiyyət qanununa əsasən “heç nə səbəbsiz (yaxud “öz-özündən”, μάτην) deyil, bəzi əsaslar üzündən və (xarici) zərurətin fəaliyyəti ilə baş verir” (İohann Stobeydə bu fraqment Levkippə aid edilir). Eyni həflərdən faciə, yaxud komediyanın tərtib edilməsi mümkün olduğu kimi, atomların müxtəlif kombinasiyalarından hissi dünyanın bütün rəngarəngliyi doğur. Ehtimal ki, atomlar onların ölçülərinə proporsional olan “kütlə”yə malikdir, lakin onları boşluqda “düşməyə” vadar edə bilən “ağırlığa” malik deyil (Epikürün atomları kimi). Beləliklə, atomlara bütün istiqamətlərdə sırf bir-birinə dəyməklə və ayrılmaqla (D.-in ifadəsi ilə “çəkilmə”) şərtlənən nizamsız hərəkət xasdır. D. məkanı boşluqla eyniləşdirir, zamanı isə subyektiv fiksiya hesab edirdi.

Atomistik kosmoqoniya (canlı varlıqların mənşəyi və bəşər mədəniyyətinin erkən mərhələləri daxil olmaqla) “Böyük dünyadüzəni”ndə və “Kiçik dünyadüzəni”ndə (onlardan birincisini yalnız Aristotel və Teofrast Levkippə aid edirdi) şərh olunurdu. Birinci mərhələdə “böyük boşluq”da (yəni “sonsuz boşluğun” hissəsi olan bir dünyanın məkanında) atomlar toplusunun ayrılması baş verir, ikinci mərhələdə “zərurət üzündən” separator kimi fəaliyyət göstərən burulğan meydana gəlir: iri atomlar burulğanın mərkəzində toplanır (gələcək Yer), xırdaalar isə kənarlara “itələnilir” (planetlərin alov maddəsi), toxumların ələkdə ələnməsi kimi, “oxşarlar öz oxşarlarına doğru can atır”. Beləliklə, ənənəvi dörd element eyni ölçülü, lakin müxtəlif formalı atomların aqlomeratlarına uyğun gəlir və *Anaksagorda* olduğu kimi, “panspermiyalar”dan (müxtəlif toxum-maddələrin dəsti) ibarətdir. Bütün kosmos (canlı varlıqların artımına analoji olaraq) “qabıq”ın içində varıdır və s. Beş hissədən əlavə, D. “sözsüz heyvanlarda, müdriklərdə və alahlarda” ekstrasensor qavrayışın mövcudluğunu qəbul edirdi. Şüurda (o cümlədən yuxu zamanı) yaranan istənilən fantastik obrazlar realdır. Havada uçan *demonlara* olan xalq inamını atomistika terminləri ilə şərh edən D. onları insana dəri məsamələri vasitəsilə daxil olan (xüsusilə gecələr və ekstatik vəziyyətlərdə) atom obrazları kimi nəzərdən keçirirdi; onlar gələcəkdən xəbər verə və insanlara müsbət, yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Bəzi müşahidələrə görə, bu obrazlar “bizim dünya”ya kosmik məkan

dan daxil olur, allahlar haqqında qədim təsəvvürlər də onlardan yaranmışdır.

Bəşər mədəniyyətinin yaranması və inkişafının D. modeli Siciliyalı Diodorun əsərləri əsasında ehtimalən bərpa edilir. Yaşayış evinin, paltarın və s. kəşfi “ehtiyac”dan və “xeyrə can atmaq”dan irəli gəlmişdir, insan sənət və peşələrdə təbiəti və heyvanları (toxuculuqda hörmüçəyi, ev qurmaqda qaranquşu və s.) təqlid edirdi. Dilin yaranma nəzəriyyəsində D. “anlaşmazlıq”dan ayrı-ayrı sözlərin aydınlığına qədər ardıcıl inkişafı ehtimal edirdi və omonimiyaya, sinonimiyaya, adların dəyişməsinə, söz yaradıcılığında ciddi analogizmin olmamasına əsaslanaraq, dili işarələrin sırf konvensional sistemi kimi nəzərdən keçirirdi.

Psixologiya və duyğular nəzəriyyəsi. Can (psüxe) şüurla (nus) eynidir, istənilən atomlararası boşluqlara daxil olan və ən yüksək hərəkiliyə malik ən incə sferik “alov” atomlarından ibarətdir. Cismin istənilən iki atomu arasında onları hərəkətə gətirən “can” atomu yerləşir. Ölüm fərdi canın “səpələnməsi” kimi səciyyəli, lakin özü-özlüyündə “can” atomları ölümsüzdür; şüurun aşağı səviyyəsi, hətta cəsədlərə və cansızlara da xasdır (bax *Gilozozim*). D. bütün hissi qavrayışları, Aristotelə görə, toxunma hissi ilə, yəni qavrayan can atomları ilə predmetlərdən “yayılan”lar arasındakı təmasla eyniləşdirirdi. Bütün cisimlər daim obyektə göz arasında havada əks olunan material şəkillər, yaxud “obrazlar” (εἰδῶλα) şüalandırır, bu əksolma dalğa kimi gözün içinə daxil olur və beyinə ötürülür. Rəng duyğuları atomların kombinasiyasına və formasına görə fərqlərlə şərtlənmişdir. Səs dalğasının təsiri altında cisim daxilində havanın atomlara “parçalanması” nəticəsində səs yaranır. Dad duyğuları da formal fərqlərə aiddir: turş duyğusunu “tinli”, şirin duyğusunu “dairəvi” atomlar yaradır və s. Beş hissədən əlavə, D. “sözsüz heyvanlarda, müdriklərdə və alahlarda” ekstrasensor qavrayışın mövcudluğunu qəbul edirdi. Şüurda (o cümlədən yuxu zamanı) yaranan istənilən fantastik obrazlar realdır. Havada uçan *demonlara* olan xalq inamını atomistika terminləri ilə şərh edən D. onları insana dəri məsamələri vasitəsilə daxil olan (xüsusilə gecələr və ekstatik vəziyyətlərdə) atom obrazları kimi nəzərdən keçirirdi; onlar gələcəkdən xəbər verə və insanlara müsbət, yaxud mənfi təsir göstərə bilər. Bəzi müşahidələrə görə, bu obrazlar “bizim dünya”ya kosmik məkan

dan daxil olur, allahlar haqqında qədim təsəvvürlər də onlardan yaranmışdır.

D.-in **etikası** psixoloji evdemonizm təmayüllüdür, onun aparıcı anlayışı – evtümiya, mənəvi rahatlıq ideyasını ifadə edən “ruhun müsbət yanaşması” etika traktatlarının birində şərh olunmuşdur. Bəzən bu ideal vəziyyət “etinasızlıq”, yaxud “soyuqqanlılıq” kimi mənfi terminlərlə təsvir edilir. “Qismət” (tüxe) mövcud deyil, insan iradə azadlığına malikdir (fizikadakı atomist determinizmə baxmayaraq), heç bir xarici şərait onu bədbəxt edə bilməz. Mənəvi rahatlığa səfeh arzularla və əsassız ümidlərdən qurtulmaqla, ölüm və o dünya cəzası (dünya və alahlar haqqında səhv təsəvvürlərə əsaslanan) qorxusunu aşır keçməklə, mənəvi dəyərləri maddi dəyərlərdən üstün tutmaqla, “ölçü” ənənəvi yunan etik idealına riayət etməklə nail olunur. Filosofun həyatı xüsusi tənziqləməyə malikdir: filosof uşaq dünyaya gətirməkdən imtina edir, ictimai işlərdə iştirak etmir, bir hadisənin səbəbini tapmaq onun üçün fars taxt-tacına yiyələnməkdən qiymətli-dir, o, dünya vətəndaşıdır.

D. siyasət sahəsində əsas etibarilə praktiki məsləhətlər verir. Demokratiya zamanı yoxsulluq, tiraniya zamanı varlıqdan azadlıq köləlikdən üstün olduğu qədər üstündür. Polisin maraqları hər şeydən üstündür, çünki onun məhvi zamanı hər şey məhv olur. Qanunlar insanlar üçün yalnız onlara könüllü tabe olduqları halda xeyirlidir: sırf xarici məcburiyyət kimi, qanun da gizləndə günah etməyi qadağan edə bilməz. D.-in vətəndaşların mənəvi tərbiyəsinə, vicdana, “özü qarşısında həyata”, “yaraşmayanı etməyi” qadağan edən “ruhdakı qanun”a daimi müraciətləri də buradan irəli gəlir. Varlılar yoxsullarla bölüşməlidirlər, yoxsullar varlılara həsəd aparmamalıdırlar, çünki vətəndaşların “razılığı” ümumi xilasın rəhnidir. Həsəd inqilablara və vətəndaş müharibələrinə aparır, lakin vətəndaş müharibəsində qaliblər ola bilməz, çünki onu udanlar udulanlarla birlikdə məğlub olurlar. Beləliklə, evtümiya vəziyyətinə çatmış (və həsəddən azad olmuş) şəxs yalnız özü üçün sevinc mənbəyi olmur, həm də sosial sülhün rəhninə çevrilir.

D.-in fəlsəfəsi antik dövrdə e.ə. 4 əsrdə demokratiklərin (Ness, Xiosdan olan Metrodor, Smirnadən olan Diogen, Anaksarx, Abderdən olan Hekatey, Apollodor, Navsifan, Diotim, Abderdən olan Bion) sayəsində, ellinizm zamanı Epikürün və Lukresinin onu adaptasiya etməsi hesa-

bına əhəmiyyətli təsirə malik olmuşdur. O, orta əsrlərdə unudulmuş, Yeni dövrdə (F. Bekon, C. Bruno, Q. Qaliley, P. Qas-sendi) Aristotelin teleologizminə qarşı mexaniki determinizmin ilk ardıcıl sistemi kimi proqram əhəmiyyəti qazanmışdı. **DEMOQRAFİK DAVRANIŞ** – indviduumun, ailənin onlara xas olan demoqrafik vəziyyətin qorunub-saxlanması, yaxud dəyişilməsinə yönələn qarşılıqlı əlaqəli hərəkətləri sistemi. Ailə və cəmiyyət institutunun inkişafı ilə dəyişən, lakin kifayət qədər dayanıqlı olan müəyyən normalarla səciyyələnir. Doğum, ölüm, nikah və boşanma kimi parametrlərlə müəyyən edilir.

Doğumların əksəriyyəti nikahda həyata keçirilsə də, müasir D.d. həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, həm şəhər, həm də kənd əhalisi arasında nikahdankənar doğumların sayının artması ilə fərqlənir.

D.d. insanın bioloji, fizioloji, psixoloji, psixososioloji xarakteristikalarının, onun həyatının səviyyəsi və keyfiyyətinin, insanın və onun ailəsinin ömür sürdüyü birliklərin (yaşayış birliyi, sosial ünsiyyət, o cümlədən əmək mühiti, müəyyən dini konfessiyaya mənsubluq və s.), ümumilikdə cəmiyyətin mənəvi, etnomədəni və digər norma və dəyərlərinin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə 20 əsrin sonlarından xüsusi diqqət yetirilən fərdin sağlamlıq durumu və vital (özünüqoruma) davranışı D.d.-a xeyli təsir göstərir.

Yalnız fərdlər və ailələr deyil, həm də kiçik qruplar (sosial birliklər, etnik qruplar), böyük zaman kəsiyində isə millət, region əhalisi D.d.-in subyektləri kimi çıxış edə bilər. Bu halda D.d. əhalinin miqrasiyası, həmçinin sosial mobilliklə bağlı hərəkətləri də ehtiva edir. Eyni bir cəmiyyətin (dövlətin) bəzi əhali qruplarında digərlərinə nisbətən daha dayanıqlı D.d. ola bilər. Həyat tərz, mədəni ənənələr, stereotiplər, cəmiyyətin mövcud norma və dəyərləri ilə yanaşı, D.d. ilə bağlı hüquqi normalar (boşanmaların, abortların və s. rəqlamentləşdirilməsi), həmçinin dövlətin sosial-iqtisadi və demoqrafik siyasəti də D.d.-in dəyişməsinə təsir edir. **DEMOQRAFİK SİYASƏT** – bax *Demografiya*.

DEMOQRAFİK STATİSTİKA – bax *Əhalinin statistikasi*.

DEMOQRAFİK TSİKLƏR – əhali sayının rayonlar, ölkələr, bütün dünya üzrə qeyri-bərabər dinamikasında və strukturunda oxşar fazaların dövrü təkrarlanması.

Hər bir insanın, hər bir ailənin həyat tsiklləri D.t.-in tərkib elementləri kimi çıxış edir. D.t.-in hər biri doğum, inkişaf, fəal yaş və qocalıq fazalarını keçən insan nəsilinin bir-birini dövrü əvəzlənməsində özünü göstərir. Hazırkı dövrdə insan nəslinin həyat tsikli 60–70 ildir; onun ilk 15–20 ili aktiv fəaliyyətə hazırlıq, son 15–20 ili isə pensiya yaşdır. Aktiv fəaliyyətin payına təq. 30 il düşür. Mütəxəssislərin fikrincə, Neolit dövrünün əvvəlində Yer kürəsi əhalisinin sayı təq. 3 mln. nəfər, Neolit inqilabı (e.ə. 2005 il) nəticəsində 40 mln. nəfər, eramızın əvvəlində isə 170 mln. nəfər olmuşdur. Onların 2/3 hissəsi Asyanın, 1/5-indən az hissəsi isə Avropanın payına düşürdü.

İnkişaf edən ölkələrdə İkinci dünya müharibəsindən sonra demoqrafik partlayış baş versə də, 20 əsrin axırlarında əhalinin artım templəri aşağı düşməyə başladı. Lakin, müsəlman ölkələrində, Afrika və Latın Amerikasında bu templər yüksək olaraq qalmaqdadır. BMT-nin proqnozlarına görə, 21 əsrin ortalarında Yer kürəsi əhalisi 11–12 mlrd. nəfər olacaqdır.

DEMOQRAFİYA (yun. δημοσ – xalq + ... qrafiya) – əhalinin ictimai-tarixi şərtlər əsasında təkrar istehsalının qanunauyğunluqları haqqında elm. D.-nin elmi və təcürbi əhəmiyyəti əhalinin bütün ictimai həyatın özəyi və subyekt olması ilə müəyyən edilir. D. doğum və ölüm sayını, nikahın bağlanması və pozulmasını, evli cütlüklərin və ailələrin təkrar istehsalını, ümumilikdə əhalinin təkrar istehsalını bu proseslərin vəhdəti kimi öyrənir. D. əhalinin yaş-cins, nikah və ailə strukturlarının dəyişməsinə, demoqrafik proses və strukturların qarşılıqlı əlaqəsini, həmçinin əhalinin və ailələrin ümumi sayının dəyişməsi qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, demoqrafiya proseslərinin və demoqrafiya strukturlarının təsviri, təhlili və proqnozu metodlarını işləyib hazırlayır, proseslərin gedişatının ümumi qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini aşkar edir, demoqrafiya siyasəti, miqrasiya siyasəti və iqtisadi dəyişikliklər üçün tövsiyələr işləyib hazırlayır.

İnsanların məkanca yerləşdirilməsi qanunauyğunluqları və onların ərazi üzrə təkrar paylanması (miqrasiyası) prosesinə bəzən D.-nin sahəsi kimi baxılsa da, onlar əhalinin yerləşdirilməsi qanunauyğunluğunu və onun dəyişilməsini öyrənən müstəqil elm obyektiyə çevrilmişdir (bax *Əhali coğrafiyası*).

Çoxlu fərdi halların məcmusu kimi

çıxış edən demoqrafiya hadisələrinin xüsusiyyəti və onların buradan irəli gələn kəmiyyətə ifadəsi zərurəti D.-nin əhalinin statistik təsviri ilə uzunmüddətli əlaqəsini müəyyən etmişdi. Lakin 20 əsrin ortalarında aydın oldu ki, D. əhalinin yalnız təbii hərəkəti və miqrasiyası statistikasından ibarət deyil, gerçəkliyin (həyatın) digər heç bir elmin öyrənmədiyi müəyyən sahəsi – insan nəsilinin yenilənməsi də onun obyektidir.

D.-da bu və ya digər ərazidə məskun insanların konkret məcmusuna nəsillərin dəyişilməsi prosesində özünüyeniləyən insan populyasiyası kimi baxılır. Bunun üçün o, müəyyən insan sayına və yaş-cins tərkibinə malik olmalı, onu təşkil edən insanlar isə uşaq doğumu və həyatın qorunması sahələrində onların davranışlarını tənzimləyən müəyyən münasibətlərlə əlaqəli olmalıydılar. Cəmiyyətdə bu münasibətlər daha çox tarixən dəyişən nikah və ailə institutlarında reallaşır. Odur ki, nikahın bu və ya digər formalarının, deməli, evli cütlüklər, valideynlər və uşaqlar arasında münasibətlərin olması əhalinin ayrılmaz xüsusiyyətidir.

Dayanıqlı özünüyenilmə qabiliyyəti, həmçinin cari tarixi mərhələdə mövcud olan əhalinin təkrar istehsalı tipi D. obyekt kimi bütövlükdə yalnız əhaliyə xas olan və kəmiyyətə ondan ayrılmayan xüsusi keyfiyyətini təşkil edir: əhalinin özünün bu və ya digər xarakteristikaları və onda baş verən proseslər həmişə ədədi ifadə olunur. Tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq, yalnız fərdlər deyil, evli cütlüklər, ailələr, yaxud nəsil kimi daha geniş insan qrupları da demoqrafiya məcmusuna daxil edilir.

Ölkədə və onun hissələrində əhalinin sayı və tərkibi yalnız doğum və ölüm nəticəsində deyil, həm də ora gələn və oradan gedən insan axını nəticəsində dəyişir. Bununla əlaqədar, yalnız təkrar istehsalın təsiri ilə dəyişən qapalı, yaxud bağlı əhali və miqrasiyanın təsiri ilə də dəyişən açıq əhali fərqləndirilir.

D. hadisələri adlanan doğum və ölümə D.-da nəsillərin həyatı ərzində baş verən belə hadisələrin çoxluğu, ardıcılığı kimi baxılır. Bu zaman onlar illər ərzində bir real nəslin həyatından, yaxud bir il ərzində həmin ildə müxtəlif yaşda olan və birlikdə ehtimalı, yaxud şərti nəsil əmələ gətirən bir neçə nəslin həyatından təqdim oluna bilər. Həm nəslin özünün yaranması, həm də nəsildəki uşaqların sayı onun hansı hissəsinin nikah bağlamasından və ömrünün hansı hissəsini nikahda

yaşamasından asılıdır. Odur ki, nikahın bağlanması və nikahın pozulması (dullaşma və boşanma) da D. hadisəsi sayılır.

Nəsildə demoqrafik hadisələrin yalnız sayı deyil, həmçinin onların təsiri ilə nəsildəki insanların sayının, tərkibinin, deməli, bütün nəsilin dəyişməsinin mühüm əhəmiyyəti var. Bununla əlaqədar olaraq bu hadisələrə bəzən demoqrafik vəziyyətin dəyişilməsi, bir vəziyyətdən digərinə keçidi kimi baxılır. Əhalinin bir qrupdan digərinə (məs., növbəti yaş qrupuna, bir uşaq dünyaya gətirəndən iki uşaq dünyaya gətirən qrupa və s.) keçməsi də vəziyyətin dəyişilməsi sayılır. Odur ki, nəsil anlayışı eyni anda bir neçə demoqrafik vəziyyətə (məs., uşağdoğma yaşına çatmış, nikah bağlamış və s.) daxil olan insan qrupu – D. koortası anlayışına kimi ümumiləşdirilir.

Demografiya hadisələrin ardıcılığı demoqrafik prosesləri yaradır: doğum, ölüm, əhalinin təkrar istehsalı, nikah bağlanması, nikahın pozulması. Əhalinin təkrar istehsalının özəyi olan ailənin spesifik roluna görə təhsil və ailələrin bölgüsü də demoqrafik proseslərə daxil edilir.

D. prosesində hər bir hadisə, həm ümumi qanunauyğunluqların, həm də təsadüfi səbəblərin təsiri ilə baş verir. Ayrı-ayrı hadisələrdə onların uyğunluğu yeganə və təkrarolunmazdırsa, çoxlu hadisələrin ardıcılığından yaranan demoqrafik proseslərdə onların sayı və baş vermə vaxtı dəyişə, müxtəlif şəkillərə düşə bilər. Təsadüfi səbəblər hər bir vəziyyətdə prosesin ümumi qanunauyğunluğunu aydınlaşdırmağa imkan vermir, o yalnız vəziyyətlərin çoxluğunda, kifayət qədər çoxsaylı müşahidələrdə meydana çıxır. Statistika metodlarının D.-da geniş tətbiqi bununla şərtlənir. Sərbəst elm olan statistika D.-da onun əsas metodu rolunu oynayır və bu mənada D. statistikasının əsas hissəsini təşkil edir.

Demografiya proseslərin xüsusiyyətləri bu və ya digər riyazi metodların tətbiqini də müəyyən edir. Bir çox hallarda D. əhali artımı, yaxud fərdlərin hansısa koortadan çıxarılması prosesləri ilə əlaqəli olur. Əhalinin, yaxud verilən koortanın sayı dəyişən qiymət kimi nəzərdən keçirilir. D. prosesinin (və əhali artımının) xarakteristikasının qanunauyğunluğu insan məcmusunun dəyişmə tempinin zaman funksiyası kimi kəmiyyətə dəyərlən-dirilməsini tələb edir. Odur ki, D.-da məcmu say və zamana daimi dəyişənlər kimi baxıldıqda, riyazi təhlil metodları, o cümlədən diferensial və inteqral hesabla-

ma, onlara diskret dəyişənlər kimi baxıldıqda isə matris cəbri hesablamaya geniş yayılmışdır.

DEMON (yun. δαίμων) – qədim yunanalarda insan taleyi və xarakterini müəyyən edən şəxssiz şəər, yaxud (nadir hallarda) xeyir qüvvə. Hər bir insanın öz D.-u var. D. aşağı təbəqəli ilahi varlıq, yaxud ilahlarla ilə insanlar arasında vasitəçi kimi də təsəvvür edilir. Roma mifologiyasında D. *geni* ilə eynidir. D. haqqında təsəvvürlər xristianlıqdakı iblis haqqında təlimə təsir etmişdir. Bəzi xalqların dinində ruhlar da D. adlanır.

DEMONETİZASIYA (fr. demonetisation) – 1) metal sikkələr rəsmən tədaviildən çıxarıldıqda, onların pul funksiyasından məhrum edilməsi. 2) Qızıl və gümünün tədricən pul funksiyasını itirməsi prosesi. 16 əsrdən başlayaraq 19 əsrin sonuna qədər davam edən gümünün dəyərinin qızıl ilə nisbətə aşağı düşməsi prosesi onun D.-sına səbəb olmuşdu. Qızılın milli səviyyədə D.-sı 1930-cu illərdə qızıl standartının tədricən ləğvi ilə əlaqədar idi. Beynəlxalq valyuta sistemində qızılın mövqeyi 1971 ildə ABŞ dollarının qızıla xarici konversasiyası dayandırılandan sonra xeyli zəiflədi. Qızılın hüquqi D.-sı BVF bəyannaməsinin maddələrində 1978 ildə qüvvəyə minmiş dəyişikliklərlə təsbit olunmuşdur. Qızıl iqtisadi dövriyədə müstəsna dünya pulu qismində, beynəlxalq kreditlərin və beynəlxalq ehtiyat aktivlərinin təminatında mühüm rolunu qoruyub saxlamışdır. Qızıl ehtiyatları valyuta ehtiyatları ilə yanaşı, dövlətin sığorta fondu kimi istifadə edilməkdədir. BVF-nin apardığı statistikaya görə bütün dünya ölkələrinin qızıl ehtiyatları təq. 28,4 min t (2004 ilin əvvəli) təşkil edir.

DEMONOLOĞİYA (*demon* + ...logiya) – mənfi ruhlar haqqında təlim. D. Kainatın xeyir və şəər dünyasına dualist bölgüsünə əsaslanan dinlərdə – *zərdüştilikdə* və *manilikdə* xüsusi əhəmiyyətə malikdir. D.-da başlıca istiqamətlər şəər ruhların xüsusiyyətləri və davranışlarının öyrənilməsi, onları çağırmaq, tabe və idarə etmək, yaxud mübarizə aparmaq və qovmaq (bax *Ekzorsizm*) ayinlərinin təsvir edilməsidir. D. folklorda, bədii ədəbiyyatda, mifologiyada da əksini tapmışdır. **DEMONTAJ** (*de*... + *montaj*), s ö k ü l m ə – təmir, başqa yerdə yerləşdirmək, yaxud saxlamaq məqsədilə maşın, aparat, qurğu və s.-nin hissələrə ayrılması, ayrı-ayrı hissələrinin quraşdırıldıqları yerdən iş qabiliyyətlərini saxlamaqla sökülüb kənar edilməsi. B i n a l a r ı n D.-i müxtəlif

üsullarla yerinə yetirilir: tədricən aparılan D. divarların, arakəmələrin, örtüklərin və s. konstruksiyaların sökülməsindən ibarətdir. Binaların tam və birdən sökülməsi zamanı isə xüsusi texnika və partlayıcı vasitələrdən istifadə edilir.

DEMOS (yun. δῆμος – xalq, dairə) – Qədim Yunanıstanda əvvəllər, ehtimal ki, qohumluq əlaqələri və yaşayış yeri ilə bağlı olan insanların birliyi. Homer (e.ə. 12 əsrin ortaları – e.ə. 9 əsr) və arxaik dövrlərdə (e.ə. 8–6 əsrlər) “D.” termini xalq kütlələrini, nəqli aristokratiyaya – *yevpatridlərə* qarşı duran sadə xalqı (əsasən, kənd əhalisini) ifadə edirdi. E.ə. 7–6 əsrlərdə D. nəqli aristokratiyaya qarşı mübarizədə və *polisların* (şəhər-dövlətlərin) formalaşmasında mühüm rol oynadı. Bundan sonra polislərin vətəndaşlıq hüququna malik (qullardan, *meteklərdən*, *periekələrdən*, o cümlədən asılı və tamhüquqlu olmayan əhalinin digər kateqoriyalarından fərqli olaraq) azad əhalisi D. adlandırılırdı. Xalq yığıncaları və məhkəmələr vasitəsilə D. yunan dövlətlərinin ictimai və siyasi həyatına təsir göstərirdi. E.ə. 6–5 əsrlərdə “D.” anlayışına kənd əhalisi ilə yanaşı, şəhər əhalisinin də bir hissəsi (sənətkarlar, tacirlər) daxil edilirdi. E.ə. 5 əsrin sonu – 4 əsrdə D. əhalinin kəsib hissəsini (əsasən, şəhər əhalisinin) ifadə edirdi.

DEMOSFEN (Δημοσθένης) (təqr. e.ə. 384, Afina – e.ə. 322, Kalavriya a.) – yunan natiqi və siyasi xadimi. Varlı ailədə doğulmuşdur: atası onlarla qulun çalışdığı silah və mebel emalatxanalarının sahibi idi. 7 yaşında atasını itirmiş, qəyyumları isə ona verilmiş mülkiyyətin böyük hissəsini mənimsəmişdilər. Qəyyumlarından atasından qalan mirası geri almaq istəyi D.-i erkən yaşda hüquq və məhkəmə natiqliyini öyrənməyə vadar etmişdi. O, əmlak məsələləri üzrə təcürbəli mütəxəssis İseydən təhsil almış, eyni zamanda *İsokrat*, *Platon* və *Fukididin* əsərlərini oxuyaraq natiqlik məharətini, fəlsəfə və tarixi öyrənmişdi. Fukididin Afina dövlətinin və Afina demokratiyasının əzəmətinə həsr olunmuş əsəri D.-in vətənpərvərlik hissələrinin və demokratik əqidəsinin formalaşmasının əsasını qoymuşdur. Həddi-büluğa çatdıqda qəyyumlarına qarşı iddia qaldırmışdı. Həyatının ilk məhkəmə işində qalib gəlməsinə baxmayaraq, xərclənmiş vətəndəşini geri qaytara bilməmişdi. Lakin bu təcürbə D.-də loqoqraf (iddiaçıların çıxışlarını hazırlayan məhkəmə natiqi) olmaq həvəsini oyatmışdı. Bu yolla D.

özünün maddi vəziyyətini düzəltmiş olsa da, onu antik aləmdə natiqlik məharəti ilə sıx bağlı olan siyasi fəaliyyət cəlb edirdi. D.-in xalq yığıncağında ilk çıxışları uğursuz idi. Zəif səsə, anlaşılmaz tələffüzə malik olan D. natiq üçün zəruri sayılan duruş, jest, mimika və səs modul-yasiyaları məharətinə sahib deyildi. İnadlı əməyi sayəsində bu qüsurları aradan qaldıran D. tədricən əsl ustad natiqə çevrilmişdi.

Siyasi planda D. ilk vaxtlar siyasətçi-maliyyəçi *Evbulun* mütədil kursunun tərəfdarı idi. E.ə. 354 ildə D. Afina xalq yığıncağında hərbi gəmiləri avadanlıqlarla təchiz etmək və onları saxlamaq məqsədilə yoldaşlıq simmoriyalarının yaradılması kimi mühüm məsələyə dair ilk böyük nitqini ("Simmoriyalar haqqında") söylədi. II *Filippin* zamanında daha da qüvvətlənmiş *Makedoniyalı* müstəqil yunan polisirlərinə qarşı təcavüzü onun siyasi fəaliyyətinin və natiqlik istedadının inkişafına həlledici təkan verdi. E.ə. 357 ildə II *Filippin* Afinanın daim iddia etdiyi Frakiya sahillərindəki mühüm strateji məntəqə olan Amfipolu ələ keçirməsindən sonra Makedoniya və Afina dövləti arasında müharibə başladı. İlk vaxtlar afinalılar fəal hərbi əməliyyatlar aparmırdılar. Makedoniya təcavüzünə qarşı müqavimət göstərməməyin azad yunan dövlətləri üzərində Makedoniya ağalığının qurulması ilə nəticələnməyini dərk edən D. Makedoniya əleyhinə əhvali-ruhiyyənin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış, artıq e.ə. 351 ildə Afina xalq yığıncağında II *Filippin* təcavüzkarlıq siyasətinə qarşı yönəlmiş "filippika" nitqini söyləmişdi. E.ə. 349 ildə II *Filippin* Xalkidika-ya soxularaq Olinfi mühasirəyə aldığı zaman D. Makedoniya hökmdarına qarşı işəadıcı silsilə nitqlərlə (üç Olinf nitqi və daha üç "filippika") çıxış etmişdi. Lakin D.-in söyləri afinalıları fəal əməliyyatlara cəlb etmək üçün yetərli olmamışdı. E.ə. 348 ildə II *Filippin* Olinfi ələ keçirmiş, e.ə. 346 ildə isə afinalılara Frakiya Xersone-sindəki mülklərinin toxunulmazlığını vəd edərək onlara Filokrat sülhünü (Afinanın səfirlərindən biri olan Filokratın adından götürülmüşdür) imzalatmışdı. Bu sülhün şərtləri Makedoniyanın Orta Yunanıstana soxulması və Fokida ittifaqını darmadağın etməsi üçün şərait yaratmışdı. D. sülh haqqında danışıqlar aparın səfirlərin arasında idi. Afina dövlətinin həlledici vuruşmaya hazır olmadığını anlayan D. xüsusi nitqində sülh müqaviləsinin bağlanması bəyənmişdi.

II *Filippin* yunan şəhərlərinə, xüsusilə Qara dəniz boğazları zonasında Perinf və Bizantiyə yeni hücumu Makedoniya və Afina arasında hərbi əməliyyatların başlamasına gətirib çıxartdı. D. Afinanın müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və azad yunan polisirləri ittifaqının yaradılması üçün hər vaxtlar səy göstərirdi. Onun əsas nailiyyəti Beotiya Fivasının Makedoniya əleyhinə ittifaqa cəlb edilməsi oldu. Lakin e.ə. 338 ildə D.-in adı döyüşü kimi iştirak etdiyi Xeroneya yaxınlığındakı döyüşdə II *Filippin* mütəfiq yunan qoşunlarını darmadağın etdi. Bundan sonra Balkanlarda Makedoniyanın hegemonluğu bərqərar oldu, II *Filippin* isə Afinanı bağışladı. Afina vətəndaşları Xeroneya yaxınlığında vəfat etmiş döyüşçülərin dəfni zamanı nitq söyləməyi D.-ə həvalə etdilər. Sonralar D.-i şəhər divarlarının möhkəmləndirilməsi üzrə komissiyaya seçdilər, mühüm maliyyə idarəsi olan tamaşa fonduna rəhbərlik ona həvalə olundu. D.-in vətən qarşısında xidmətlərini nəzərə alan dostlarından biri Ktesifont e.ə. 336 ildə D.-in qızıl çələnglə təltif edilməsi haqqında təklif irəli sürdü. Formal səbəblər makedoniyapərəst qruplaşmanın liderlərindən biri olan *Esxinə* bu təklifə qarşı çıxmağa imkan verdi. E.ə. 330 ildə bu məsələ ilə bağlı keçirilən məhkəmə prosesi iki məşhur rəqibin natiqlik tribunasında son toqquşması oldu. *Esxinə* – "Çələng haqqında Ktesifontun lehinə" nitqlərini söylədilər. Bu nitqlərdə onlar Ktesifontun təklifini müzakirə etməkdən daha çox özlərinin siyasi baxışlarından və əməllərindən bəhs etdilər. Bu dəfə D. qalib gəldi. II *Filippin* və

fatından sonra Fivada Makedoniyaya qarşı üsyan baş verəndə D. afinalıların üsyançılara hərtərəfli yardım göstərməsinin tərəfdarı idi, lakin *Makedoniyalı İsgəndərin* qəfil soxulması və Fivanı viran qoyması antimakedoniya əhvali-ruhiyyəsinin artmasını dayandırdı.

D. tədricən Afinanın siyasi həyatında ikinci plana keçdi. E.ə. 324 ildə Makedoniyalı İsgəndərdən qaçan Harpalın Afinaya gətirdiyi külli miqdarda pulun mənimlənməsində D.-in adı hallandı. Harpaldan rüşvət almaqda ittiham olunan və həbsxanaya salınan D. buradan Peloponnesə qaçdı. E.ə. 323 ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra Yunanıstanı Makedoniya ağalığından azad etmək ümidi ilə triumfla doğma şəhərinə qayıtdı. Lakin növbəti ildə Makedoniya ağalığına qarşı üsyan qalxmış yunanlar Makedoniya canişini *Antipatr* tərəfindən darmadağın olundular. *Antipatr* afinalılardan D.-in təslim edilməsini tələb etdi. D. Kalavriya a.-na (Peloponnesin şm.-ş. kənarında) qaçdı və orada düşmənin əlinə keçməmək üçün intihar etdi.

Müasirlərinin yekdil rəyinə görə, D. görkəmli ustad natiq idi. Onun çıxışları coşğunluğu, pafosu, fədakarlığı, azadlıq və demokratiya ideyalarına qəti inamı ilə seçilirdi. D.-in nitqləri həmçinin forma mükəmməlliyi ilə fərqlənirdi. D.-ə aid edilən 61 nitq (onların çoxu müxtəlif məhkəmə prosesləri üçün tərtib olunmuşdu, təxminən üçdə biri sırf siyasi səciyyə daşıyır, təq. 20 nitqin haqiqətən ona məxsus olması şübhə altındadır) dövrümüzədək gəlib çatmışdır.

DE-MOYN (Des Moines) – ABŞ-da şəhər. Ayova ştatının inz. m. və ən iri şəhəri. Əh.

De-Moyn şəhərindən görünüş.

De-Moyn. Ayova ştatının Kapitolisi.

207,5 min (2013; şəhəratrafi ilə 569,6 min). De-Moyn çayı sahilində, Rakkun çayının ona töküldüyü yerdədir. Avtomobil yolları qovşağı. D.y. st. Beynəlxalq aeroport.

1843 ildə hərbi post kimi əsası qoyulmuşdur. Adı çayın adından götürülmüşdür. 1851 ildən şəhərdir. 1857 ildən ştatın inz. m.-dir.

Şəhərin işgüzar mərkəzinin simasını göydələnlər, o cümlədən "Ruan senter" in 36 mərtəbəli binası (1974), 30 mərtəbəli "Mariott" hoteli (1981), "Principal Financial Group" şirkətinin mənzil-qəragahının 44 mərtəbəli binası (1990) müəyyən edir. Şəhərin işgüzar mərkəzinin ofis binalarını birləşdirən yerüstü keçidlərin ümumi uz. 5 km-dən çoxdur. Tamaşa müəssisələri mərkəzinin kompleksinə 4 konsert-idman zalı (1955, 1985, 2004 və 2005), kütləvi kitabxananın yeni binası (2006, memar D. Çipperfild) daxildir. Ayova ştatının Kapitolu binası (1871–96) memarlıq abidələrindəndir.

Un-tləri: De-Moyn (1898 ildə kollec kimi yaradılmış, 1980 ildən un-t statusu), Dreyk (1881), Yuxarı Ayova (1857), Uilyam Pen (1873 ildə kollec kimi yaradılmış, 2000 ildən un-t statusu); Qrand-Vyu kolleci (1896). Botanika Mərkəzi (1979), De-Moyn İncəsənət Mərkəzi (1945), DeMoyn fortu muzeyi (2004), Ayova ştatı elmin populyarlaşdırılması mərkəzi kompleksi (IMAX teatrı ilə, 2005; əsası NASA tərəfindən qoyulmuşdur). "KRNT Theatre", Ayova rəqs teatrı. Hər il Ayova ştatı yarmarkası (1854 ildən) və İncəsənət festivalı keçirilir.

ABŞ-ın Qarğıdalı qurşağının mərkəzi hissəsində k.t. rayonunun ticarət-paylaşdırıcı və maliyyə mərkəzidir. Çoxlu sayda sığorta şirkətinin (D.-M.-u "Qərbin Hart-

fordu" adlandırırlar), o cümlədən "Principal Financial Group", "EMC Insurance Group", "Allied Insurance", "Nationwide", "AmerUS Group", "American Republic Insurance Company" nin filial və mənzil-qəragahları, həmçinin "ING Group" sığorta şirkətinin, "Wells Fargo" bankının, "Citigroup" maliyyə şirkətinin, "Electronic Data Systems" şirkətinin (informasiya texnologiyaları və s. sahələrdə konsultasiya xidmətləri) bölmələri D.-M.-da yerləşir.

D.-M. müəssisələrində qarğıdalıyağın kombaynlar və s. istehsal edilir; "Firestone Agricultural Tire Company" şirkətinin z-du (k.t. maşınları üçün şinlər), "Pioneer Hi-Bred International" firmasının müəssisəsi (hibrid toxumlar) və s. fəaliyyət göstərir.

DEMOYN MƏRTƏBƏSİ [ABŞ, De-Moyn çayına görə] – Şimali Amerikada Karbonun Pensilvan yarımştatında aşağıdan üçüncü mərtəbəsi. 1893 ildə Keyes tərəfindən ayrılışdır. Rusiyada Orta Karbonun Moskva mərtəbəsinin yuxarı hissəsinə, Qərbi Avropada isə Vestfal şöbəsinin yuxarı hissəsinə uyğun gəlir. Bax *Daş kömür sistemi* məqaləsinə.

DƏMPFER (alm. Dämpfer – səsboğun, səsudan) – maşın və mexanizm hissələrində iş zamanı əmələ gələn zərərli mexaniki rəqsləri sakitləşdirmək (*dempferləmə*) və ya onların qarşısını almaq üçün qurğu. Hidravlik və pnevmatik D.-dən avtomatik tənzimləyicilərdə və ölçü cihazlarında, induktivlik sarğacı şəklində olan D.-dən isə elektrik maşınlarında istifadə olunur. Çoxsimli musiqi alətlərində simlərin rəqsini dayandırmaq üçün işlədilən vasitələr (məs., fortepianoda üzərində yumşaq keçə yapışdırılmış kiçik qəliblər, arfada

lövhəciklər) də D. adlanır. Avtomobillərdə çox vaxt D. *amortizatorla* birgə işləyir. UA-nın sərbəst rəqslərinin D.-i idarəetmə orqanlarının (hündürlük və istiqamət sükanları, eleronlar, stabilizatorlar və s.) uyğun meyillənməsi yolu ilə qısdövrü rəqsləri dempferləyən avtomatik qurğudur. Uçuş sürəti və hündürlüyünün artması UA-nın məxsusi dinamik dayanıqlığının keyli azalmasına səbəb olur. Bütün uçuş rejimlərində UA-nın dinamik dayanıqlığını yüksəltmək məqsədilə D.-dən istifadə edilir. D.-də yaranan siqnal müvafiq idarəedicilərin qurğuları (bucaq sürətinin qiymətinə mütənasib olan bucaq qədər) sükan intiqalına verilir, nəticədə rəqslərin artmasının qarşısı alınır.

DƏMPFERLƏMƏ – müxtəlif sistemlərdə zərərli rəqslərin məcburi surətdə söndürülməsi, yaxud onların amplitudunun yolverilən həddə qədər zəiflədilməsi. Məs., mexanikada aqrəbli ölçü cihazlarının müthərrik hissələrinin titrəyişini sakitləşdirmək üçün *dempferlərdən* (hava, maye və maqnit-induksiya tipli) istifadə edilir. D. passiv və aktiv olur. Passiv D. rəqslərin enerjisini udan əlavə qurğunun (dempferin) tətbiqi ilə yerinə yetirilir. Aktiv D. sistemlərində mənfə əks-əlaqə olarsa, xarici təsir rəqslərin amplitudunu azaldır. Məs., müəyyən tezlikli rəqsləri elə həmin tezlikli, lakin əks fazada olan əlavə rəqs sisteminin köməyi ilə sakitləşdirmək (söndürmək) olar. Elektrik dövrlərində D. üçün aktiv müqavimət işlədilir. Avtomatik tənzimləmə sistemlərində rəqsetmə prosesini aradan qaldırmaq məqsədilə əks-əlaqə tətbiq edilir. D. maşınqayırma, gəmiqayırma, təyyarəqayırma, cihazqayırma, radiotexnika və s. sahələrin maşınları və uyğun qurğularında istifadə olunur.

DƏMPİNQ (ing. dumping – endirilmə) – əmtələrin qəsdən ucuzlaşdırılmış qiymətlərlə xaricə (bəzən daxili bazarda da) satışı; əmtələrin bazarda irəliləməsi və bazarın mühüm seqmentlərinin tutulması vasitəsi. Beynəlxalq leksikonda "D." termini çox vaxt haqsız rəqabətin sinonimi kimi işləyir. Qiymət diskriminasiyası olan D.-in xarakterik cəhəti hər hansı firma tərəfindən eyni məhsulun müxtəlif ölkələrin bazarlarında müxtəlif qiymətə satılmasıdır. Adətən bir ölkənin bazarında eyni keyfiyyətdə olmayan məhsullar müxtəlif qiymətə satılır. Xarici malların milli bazarlara beynəlxalq təcürbəyə əsasən yolverilən kütləvi daxilolması orta keyfiyyətli məhsulun idxalını və onun bu əmtə

növü üçün minimal qiymətə satışını nəzərdə tutur. Bu qiymətlər xeyli aşağı olarsa, yerli istehsalçılar və ya ixracatçılar daxili bazardan sıxışdırılıb çıxarılır. D. əmtələrin maya dəyərindən də aşağı qiymətlərlə həyata keçirilə bilər ki, bu da “y i r t i c i” D. adlanır. D.-in bu növü müvəqqətidir və rəqiblərin kənarlaşdırılmasına, bazanın ələ keçirilməsinə, inhisarçı mövqə qazınmasına və sonradan qiymətlərin qaldırılmasına istiqamətlənmişdir. D.-in digər epizodik növü s p o r a d i k (hərdən bir) D.-dir. Firmalar tərəfindən müvəqqəti olaraq yerli bazanın həddindən artıq – qiymətlərin endirilməsinə səbəb ola biləcək qədər doldurulmasına qarşı aparılır. Bu halda əmtələrin artıq partiyaları xarici bazarda endirilmiş qiymətlərlə satılır. Gəlir normasının azalmasına baxmayaraq, bu, firmalara məhsul istehsalının həcmindən ixtisar olunmamasına imkan verir, lakin bəzən idxalatçı ölkənin bazasının həddindən artıq doldurulmasına gətirib çıxara bilər.

Dünya bazarda rəqabət təcrübəsinin ətraflı tədqiqi sporadik D.-in ayrı-ayrı növlərini fərqləndirməyə imkan vermişdir: məhsula olan tələbin tsiklik enməsi zamanı meydana çıxan t s i k l i k D.; tezzayolan və mövsümi əmtələr üçün xarakterik olan m ö v s ü m i D.

Firmanın sərfəli əmək şərtlərinin istifadəsi hesabına həyata keçirilən sabit D.-in konkret növlərinə ə z a l a n (istehsalçının yanacaq və xammal endirilmiş qiymətlərlə əldə etdiyi zaman), v e r g i, ə m ə k h a q q ı, s o s i a l (ixracatçı ölkədə işçilərin mənafeyinin müdafiəsi sistemi zəif inkişaf etdiyi zaman), e k o l o j i (təbiəti mühafizə tədbirlərinə qənaət edilməsi hesabına) D. aiddir.

D.-in əlahiddə növlərinə ə k s (əmtələrin daxili bazarda ixrac qiymətlərindən aşağı satılması), q a r ş ı l ı q l ı (iki ölkənin eyni əmtələrlə öz daxili bazar qiymətlərindən aşağı qiymətlərlə qarşılıqlı ticarəti), y a y ı n d ı r ı c ı (sonradan əsas ölkəyə ixrac etmək üçün aralıq ölkəyə endirilmiş qiymətlərlə ixrac) D. aiddir.

D.-in spesifik növü ixracatçı ölkədə milli valyuta məzənnəsinin aşağı düşüyü şəraitdə meydana çıxan valyuta (devalvasiya) D.-idir və valyuta məzənnəsinin valyutanın əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşması ilə müəyyən olunur.

D.-in daimi olması, yəni əmtələrin xarici bazarda daxili bazardakına nisbətən uzunmüddətli dövrdə daha ucuz qiymətlə satılması üçün analogi məhsulun yerli bazara idxalını çətinləşdirən ticarət maneələrinin olması zəruridir. Daxili bazarda firmalar tərəfindən əldə edilən yüksək gəlir dünya bazarda az gəlirlə kifayətlənməyə imkan verir, bu isə qiymət rəqabətində üstünlük qazandırır. Dövlətin xarici ticarəti tənzimləmə tədbirləri (ödəmə şəklində olan birbaşa ixrac subsidiyaları və ya vergi qoyumaya, kreditləşməyə, sığortaya və nəql. xərclərinə müxtəlif güzəştlər şəklində olan dolaylı subsidiyalar) D.-in göstərilən növünə səbəb ola bilər. İdxalçı dövlət yerli bazanın müdafiəsi üçün antidempinq siyasətindən – tarif və qeyri-tarif tənzimlənməsi tədbirlərindən, həmçinin antidempinq qanunundan cavab tədbirləri qismində istifadə edə bilər. Qanunlar D.-in ölkə ticarətinə zərər yetirdiyi, istehsalın hər hansı bir sahəsi üçün itki təhlükəsi törətdiyi və ya onun yaradılmasını əhəmiyyətli surətdə ləngitdiyi hallarda tətbiq edilir.

D. faktının sübutu, bir qayda olaraq, həmin bazarda əmtənin “normal” qiymətdən aşağı satılmasıdır ki, bunun da müəyyən edilməsi xüsusi məsələdir. D.-in sübutu üçün əmtənin maya dəyərindən aşağı qiymətə satılması etibarlı arqument hesab olunur. D. faktının təsdiqindən sonra antidempinq yoxlamaları aparılır və onların nəticələrinə görə rüsum, müvəqqəti rüsum və ya qiymətlərin qaldırılması öhdəliyi kimi müvafiq tədbirlər müəyyən edilir. Bir çox ölkələrdə antidempinq rüsumu D. qiyməti ilə “normal” qiymət arasındakı fərq həddində, AB ölkələrində isə rüsum D.-dən gələn zərərlərin ölçülərindən çıxış edilərək müəyyən olunur. Münaqişənin həllinin ən geniş yayılmış üsulu ixracatçının D.-dən könüllü olaraq imtina etməsidir, çünki bu üsul cərimədən və ya firmanın bazardan məcburən çıxarılmasından yayınmağa imkan verir.

Hazırda antidempinq siyasəti bir çox hallarda haqsız rəqabətlə mübarizəyə deyil, yerli istehsalçıların artan xarici idxaltdan müdafiəsinə yönəlmişdir. Nisbətən aşağı istehsal xərcləri bir çox ölkənin dünya bazasına aşağı qiymətlərlə böyük həcmdə məhsul təklifinə imkan verir. 20 əsrin axırlarından başlayaraq artan antidempinq yoxlamaları “normal” qiymət məfhumuna əsaslanır və təkcə inkişaf etmiş ölkələri deyil, inkişaf etməkdə olan ölkələri də əhatə edir. Bu yoxlamalar əsasında həyata keçirilən antidempinq tədbirləri müasir proteksionizm siyasətinin alətinə çevrilmişdir.

ÜTT çərçivəsində antidempinq təcrübəsi üzrə Komitə yaradılmışdır. O, ÜTT iştirakçıları tərəfindən istənilən ölkənin, o cümlədən ÜTT-yə üzv olmayan ölkələrin əmtələrinə qarşı tətbiq olunan tədbirlər haqqında bütün məlumatları əldə edir. Komitə antidempinq tədbirlərinin unifikasiyasına dair işləri həyata keçirir, ticarət danışıqlarının aparılması üçün təşəbbüslər təqdim edir. Antidempinq siyasətinin beynəlxalq tənzimlənməsi əmtənin qiymətində dempinq komponentinin əhəmiyyətsiz, ya da idxal edilən məhsulun həcmindən cüzi olduğu halda müvafiq yoxlamaların dayandırılmasını nəzərdə tutur.

DEMPİNQ-SİNDROM (D-S) – mədə rezeksiyası keçirmiş xəstələrdə klinik, rentgenoloji və laboratoriya əlamətlərinin məcmusu.

D-S-un patogenezinə mədə möhtəviyyətinin mədə güdülündən nazik bağırsağa daxil olma sürəti, onun qədrindən artıq tez dolması böyük əhəmiyyətə malikdir; bunlar istər bağırsağın divarı, istərsə də (IV mədəciyin dibindəki vegetativ mərkəzlər daxil olmaqla) yayılmış səviyələrdə reaksiya törədir. D-S-un klinik əlamətlərinin reallaşmasında serotonin, bradikinin, insulin və digər aktiv substansiyaların sistem səviyyələrinin artmasına səbəb olan mədə-bağırsağ diffuz neyrogen endokrin sisteminin yüksək reaktivliyi, habelə hiperqlikemiya fonunda elektrolitlərin, xüsusən kaliumun (hipokaliemiya meyillik) miqdarının dəyişməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. D-S çox vaxt südlü və karbohidratlı qidalarla provokasiya edilir.

D-S yemək zamanı və ya qida qəbulundan 15–20 dəq sonra (daha çox səhər yeməyindən sonra) zəiflik tutmaları ilə təzahür edir. Xəstə tez-tez istilik, başgicəllənmə, ətraflarda (əl-ayaq) titrəmə, yüksək tərləmə, ürək döyünməsi hiss edir. Bradikardiya, arterial təzyiqin qalxıb-ənməsi, ürəkbulanma, epigastriyada qədrindən artıq dolma hissi, diareya ola bilər. D-S uzunmüddətli olarsa, xəstənin astenizasiyası mümkündür. D-S gedişinin ağırlığına görə yüngül dərəcəli (karbohidratlarla zəngin qida qəbulundan sonra 15–20 dəq-yə qədər dövrü tutmalar), orta dərəcəli (hər hansı bir qidaya qəbul etdikdən sonra 40 dəq-yə qədər daimi tutmalar) və ağır dərəcəli [kollaptoid vəziyyət, diareya, bədən kütləsinin itirilməsi, astenizasiya və ruhi-əsəb pozuntuları ilə müşayiət olunan daimi uzunmüddətli (1 saata qədər) tutmalar] olur. Ağır dərəcəli

D-S-da xəstələr, adətən, əmək qabiliyyətini itirir.

Rentgenoloji müayinə zamanı mədə içərisindəkilərin sürətlə çıxarılması, onun güdülünün peristaltik yığılması, barium-sulfat suspenziyasının nazik bağırsağda sürətlə yerdəyişməsi aşkar edilir. Müalicəsi: yüngül dərəcəli D-S-da, bir qayda olaraq, pəhriz [asan həzm olunan karbohidratlar istisna edilməklə zülal, vitamin və minerallarla zəngin olan qidaları hissələrlə (gündə 6 dəfəyədək) qəbul etmək;], habelə sedativ dərmanlar, serotonin antaqonistləri təyin edilir. D-S-u ağır keçdikdə müalicə operativ yolla aparılır.

DEMPO – İndoneziyada, Sumatra a.-nın c.-q.-ində (Barisan silsiləsində) vulkan. Hünd. 3159 m. Andezitlərdən ibarətdir. Ən güclü püskürməsi 1908 ildə olmuşdur. **DEMULËN** (Desmoulin) Kamil (2.3.1760, Giz – 5.4.1794, Paris) – Fransa siyasi xadimi, vəkil, jurnalist, *Böyük Fransa inqilabının* (18 əsr) liderlərindən biri. Parisdə Lui-le-Qran kollecini bitirdikdən sonra vəkil işləmişdir. 1789 ilin iyulunda Bastiliyaya hücumun təşkilatçılardan biri olmuşdur. Səhifələrində xalq hakimiyyəti ideyasını təbliğ edən “Révolutions de France et de Brabant”, “La Tribune des patriotes”, “La France libre” qəzetlərini redaktə və nəşr etdirmişdir. 1790 ilin iyulunda *Kordelyerlər* klubunun yaradılmasında iştirak etmişdir. 1792 ilin sentyabrında *Konventə* seçilmiş, burada *XVI Lüdovikin* ölüm hökmünün lehinə səs vermişdir. *M.Robespyerlə* şəxsi dostluğuna baxmayaraq, *Yakobin diktaturası* dövründə *yakobinlərin* sağ qanadına mənsub olmuş D. siyasi cəhətdən *J.J.Dantona* yaxın olmuş və onun kimi *jiromdistlərlə* kompromisə gəlməyə çalışmışdır. 1793 ilin sonu – 1794 ilin əvvəllərində nəşr etdirdiyi “Le vieux cordelier” jurnalında hökuməti maksimum haqqında qanunun ləğvinə, inqilabi terrorun yumşaldılmasına (siyasi məsələlərə görə həbs olunanların azad edilməsi, “mərhəmət komitəsi”nin yaradılması) çağırmış, *eberçilərin* mövqeyini və Robespyerin siyasətini tənqid etmişdir. 1794 il martın 31-də Danton və dantonçularla birlikdə həbs olunmuş D. inqilabi tribunanın qərarı ilə gilyotinlənmişdir.

DEMULTİPLİKATOR (*de... + multiplikator*), əlavə ötürücülər qutusuna – keçid qabiliyyəti yüksək olan, çətin şəraitlərdə işləmək üçün nəzərdə tutulmuş ağır yük avtomobillərinin əsas ötürücülər qutusuna ardıcıl qoşulan mexanizm. D. 2, yaxud 3 ötürücüyə malikdir; aparıcı tə-

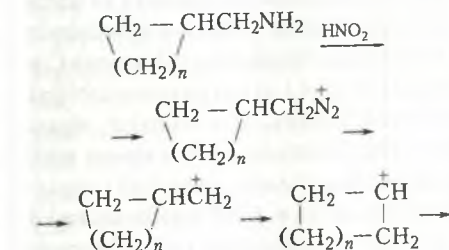
Dempo vulkanının krateri.

kərlərdə və ya tırtıllarda dartı qüvvəsini yüksəltməyə imkan verdiyinə görə avtomobil kiçik sürətlə (2–3 km/saat) hərəkət edərkən mühərrikinin ifrat qızmasının qarşısı alınır.

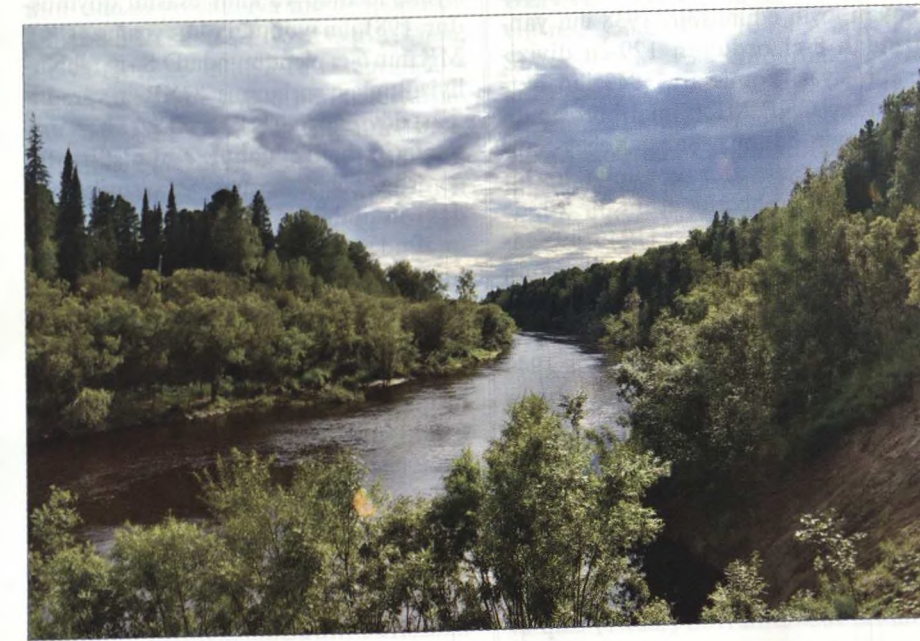
DEMYANKA – RF-də, Tümen vil.-ndə çay. İrtiş çayının sağ qolu. Uz. 1159 km, hövzəsinin sah. 34,8 min km². Vasyuqan düzənliyinin bataqlıqlarından başlanır, Qərbi Sibir düzənliyi ilə axır. Əsasən, qar suları ilə qidalanır. Ortaillik su sərfi aşağı axınında 145 m³/san. Oktyabr–noyabrda mayadək donmuş olur. Əsas qolları: sağdan – Keum, soldan – Tequs, İmqit. Mənsəbindən 211 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Ağac axıdır.

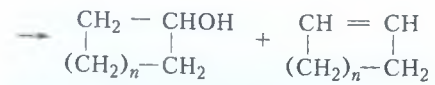
DEMYANOV YENİDƏNQRUPLAŞMASI – alitsiklik və bəzi heterotsiklik

birli aminlərin nitrit turşusu ilə *deaminləşməsi* zamanı onların tsikllərinin bir karbon atomu qədər böyüməsi və ya kiçilməsi. D.y. zamanı tsiklik spirtlər və əlavə məhsullar kimi tsiklik doymamış birləşmələr əmələ gəlir. Reaksiyanı 1903 ildə N.Y.Demyanov kəşf etmişdir. Tsiklin böyüməsi 3–8 üzvlü tsikllər üçün səciyyəvidir və aşağıdakı sxem üzrə gedir (n=1–6):

Demyanka çayı.

4- və ya 6-üzlü alitsiklik aminlər üçün tsiklin kiçilməsi təsvir edilmişdir. D.y. başlıca olaraq politsiklik üzvi birləşmələrin sintezində tətbiq edilir.

Əd.: Органические реакции. М., 1965. Сб. 11; Бeyer H., Walter W. Lehrbuch der organischen Chemie. 24. Aufl. Stuttgart.; Lpz., 1998.

DEN SYAOPİN (22.8.1904, Sıçuan əyaləti, Payfan k. – 19.2.1997, Pekin) – Çin siyasi və dövlət xadimi. Çunsin ş.-ndə məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini Fransada davam etdirmiş (1920–25) və burada ali təhsil almışdır. 1922 ildə Çin Gəncləri Sosialist İttifaqına daxil olmuş, 1924 ildən Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) üzvü olmuşdur. 1925–

26 illərdə SSRİ-də təhsil almışdır (Krezov, Dozorov təxəllüsü ilə). 1928–29, 1934–35 illərdə ÇKP MK Katibliyinin rəhbəri olmuşdur. 1929–34 illərdə Quansi və Szyansi əyalətlərində partiya və hərbi işlərdə çalışmışdır. Şimal-qərb yürüşündə (1934–36) katibliyin rəisi, daha sonra Çin Qırmızı ordusu 1-ci korpusunun təbliğat şöbəsinin müdiri, reis müavini, siyasi idarə rəisi olmuşdur. *Çin xalqının milli azadlıq müharibəsinin (1937–45)* başlamasından sonra o, ÇKP tərəfindən təşkil olunmuş və Qomindən milli hökuməti silahlı qüvvələrinin tərkibində fəaliyyət göstərən 8-ci ordunun siyasi idarə rəisinin müavini təyin edilmişdir. 1938 ilin yanvarından 8-ci ordunun 129-cu diviziyasının siyasi komissarı, 1943 ilin oktyabrından ÇKP MK Şimal bürosunun katibi təyin edilmiş, Şansi-Xebey-Şandun-Xenan sərhəd rayonunda hərbi-inzibati işlərə rəhbərlik etmişdir. Çində xalq azadlıq müharibəsi (1946–49) zamanı Mərkəzi düzənlik səhra ordusunun siyasi komissarı (sonralar 2-ci səhra ordusu) olmuşdur. 1949 ildə Mərkəzi Xalq Hökuməti Şurasının üzvü idi. 1949 ilin oktyabr ayından 1954 ilin sentyabr ayınadək Xalq-İnqilabi Hərbi Şurasının üzvü, Cənub-Qərb Hərbi Dairəsinin siyasi komissarı, Cənub-Qərbi Çinin ÇKP MK regional bürosunun 1-ci katibi, ÇXR Hökumət Şurasının nazir müavini, maliyyə-iqtisad komitəsinin sədr müavini işləmişdir. 1954 ildən katibliyin rəhbəri,

ÇKP MK təşkilat şöbəsinin müdiri, maliyyə naziri, Dövlət Müdafiə Komitəsinin sədr müavini olmuşdur. 1955 ildə ÇKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdir. 1956 ildən ÇKP MK Siyasi Bürosunun Daimi Komitəsinin üzvü, ÇKP MK-nın baş katibi, 1959 ildən ÇKP MK Hərbi Şurasının üzvü idi. D.S. 1961–62 illərdə “böyük sıçrayış” siyasətinin müvəffəqiyyətsizliyindən sonra bütün mümkün üsullardan (ailə podratı daxil olmaqla) istifadə edərək milli iqtisadiyyatın sürətli yüksəlişinin zərurətini əsaslandırmışdı. “Mədəni inqilab”ın (1966–76) ilkin mərhələsində tənqidə məruz qalmış, bütün partiya və dövlət vəzifələrindən azad edilmişdi. 1969–73 illərdə Şyansi əyalətində sürgündə olmuşdur. 1973 ilin mart ayında ÇXR-in Hökumət Şurasının nazir müavini təyin edilmişdir. 1975 ilin yanvar ayından ÇKP MK-nın sədr müavini, ÇKP MK Siyasi Bürosunun Daimi Komitəsinin üzvü, ÇXR-in Hökumət Şurasının baş nazirinin birinci müavini, ÇKP MK Hərbi Şurasının sədr müavini, Çin Xalq Azadlıq Ordusunun baş qarargah rəisi olmuşdur. 1976 ilin aprel ayında yenidən tənqidə məruz qalararaq bütün vəzifələrindən çıxarılmış, 1977 ilin iyul ayında isə bütün əvvəlki vəzifələrinə bərpa olunmuşdur. 1977 ilin avqustunda ÇKP-nin 11-ci qurultayında ÇKP MK-nın üzvü, 11-ci çağırış ÇKP MK-nın 1-ci plenumunda ÇKP MK-nın sədr müavini seçilmişdir. 1978 ilin martında Çin Xalq Siyasi Məşvərət Şurasının Ümumçin Komitəsinin sədri olmuşdur. 1978 ilin dekabrında 11-ci çağırış ÇKP MK-nın 3-cü plenumunda D.S. “islahatlar və aşkarlıq” siyasətinin siyasi, ideoloji və kadr əsasını qoymuşdur. 1981 ilin iyununda 11-ci çağırış ÇKP MK-nın 6-cı plenumunda D.S.-in rəhbərliyi altında hazırlanmış “ÇXR-in yaradılması dövründən ÇKP tarixi üzrə bəzi məsələlərin həlli” qəbul edilmişdir. Bu qərar “böyük sıçrayış” və xüsusilə “mədəni inqilab” dövründə Mao Tszedun tərəfindən buraxılan səhvlər etiraf olunmuşdur. Həmin plenumda D.S. ÇKP MK Hərbi Şurasının sədri seçilmişdir. 1982 ilin sentyabrında keçirilən ÇKP-nin 12-ci qurultayında o, “Çin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən sosializmin Çində qurulması” (iqtisadi liberalizmin ÇKP tərəfindən həyata keçirilən sərt siyasi hakimiyyətlə birləşməsi) proqram müddəasını irəli sürmüşdür. 12-ci çağırış ÇKP MK-nın 1-ci plenumunda yenidən ÇKP MK Siyasi Bürosu Daimi Komitəsinin üzvü seçilmiş, ÇKP Müşavirləri Mərkəzi

Komissiyasının sədri təsdiq edilmişdir. 1983 ilin iyununda ÇXR Mərkəzi Hərbi Şurasının rəhbəri olmuşdur. D.S. ÇXR ərazisində “xüsusi iqtisadi zonaların” yaradılması və azad ticarət üçün 14 sahilboyu şəhərin açılması ideyasını fəal şəkildə dəstəkləmişdir. D.S. tərəfindən irəli sürülən “bir Çin – iki sistem” prinsipi əsasında Syanqan və Aomının ÇXR-ə birləşdirilməsinin şərtləri işlənib hazırlanmışdır. 1987 ildə D.S. öz təşəbbüsü ilə ÇKP MK-dan çıxmışdır. 1989 ildə sonuncu partiya-dövlət vəzifəsi olan ÇXR Mərkəzi Hərbi Şurasının sədri vəzifəsindən də getmişdir.

DENÁRİ (lat. denarius – 10-dan ibarət olan) – Qədim Romada əsas gümüş sikkə. Zərbolunma tarixi mübahisəlidir (e.ə. 269, 217, 213–211, 187). Əvvəlcə 4,55 q-a (1/72 Roma funtu) və 10 assa (D.-nin dəyər nişanı – “X” buradan götürülmüşdür), e.ə. 141 ildən sonra 3,86 q-a (1/84 funt) və 16 assa, qızıl sikkələr tətbiq olunduqdan sonra 25 D. aureusa bərabər olmuşdur. D.-nin fraksiyaları viktoriat (3/4 D.), kvinari (1/2 D.), sestersi (1/4 D.), HS ilə ifadə edilirdi, e.ə. 23 ildən bürüncdən kəsilirdi) olmuşdur. Eramızın 1–2 əsrlərində D. əsas ödəniş və yığım vasitəsi olmuşdur (yunan draxmasına müvafiq idi). Legioner illik məvacibi 225 D., fəhlənin gündəlik qazancı 1 D.-yədək, 1 tunikanın qiyməti 4 D. olmuşdur. Zaman keçdikcə D. qiymətdən düşürdü (1/96, 1/100, 1/140 funt) və onun tərkibinə mis qatılırdı. İmperator Karakallanın hakimiyyəti dövründən (215 ildən) D. ilə yanaşı, ikiqat D., yaxud antoninian adlandırılan və D.-ni dövriyyədən sıxışdırıb çıxaran sikkənin kəsilməsinə başlandı. 3 əsrdə inflyasiya nəticəsində D. tunc sikkəyə çevrildi, 4 əsrin əvvəlində 1/50000 qızıl funta bərabər idi və sikkədən xırda pula – hesab vahidinə (lat. denarius communis) çevrilərək kəsilmədi. Bu zaman D.-ni argenteusla (1 funt gümüşə 96 sikkə = 50 xırda D.) əvəz etmək cəhdi göstərildi. 4 əsrin ortalarında D. sonralar Şərqi Roma imperiyasının əsas gümüş nominalına çevrilmiş miliarisi (292 ildən buraxılırdı) və silikva (1/2 miliarisi) sikkələri ilə dövriyyədən sıxışdırılıb çıxarıldı. Əvvəlki (gümüş) D.-lər 3 əsrin ortalarından sərvət toplanılmasının əsas vasitəsinə çevrildi. Qərbi Roma imperiyasında və barbar krallıqlarında da Roma D.-si dövriyyədə idi, lakin yeni sikkələr daha yüngül çəkiddə kəsilirdi.

D. orta əsrlər və yeni dövr zərb işinə mühüm təsir göstərmişdir. Orta əsrlər

Oktavian Avqustun denarisi (e.ə. 15–13 illər).

Gümüş. Luqduum zərbcxanası.

Qərbi Avropa D.-si (8 əsrin ortaları – 10 əsrin sonu Karolinq D.-si və 13 əsrin ortalarında feodal D.-si) alman ölkələrində pfenniq kimi tanınırdı, 1/12 solidə (şillingə) bərabər və 1/240 funt çəkiddə idi. Qroşun (alm.-lat. grossus denarius – “böyük D.”) yayılması ilə dəfələrlə dəyərini itirmiş, xırda pul vahidinə çevrilmişdir. D.-nin müxtəlif növləri yeni dövrə qədər istifadə olunurdu (Macarıstanda və Sileziyada 1/360 taler, İngiltərədə penni, Fransada denye, İtaliyada denaro/danaro). D.-dən pfenniqin (D) və penninin (d) qısaldılmış variantı, həmçinin *dinar* sikkəsinin adı meydana gəlmişdir.

DENASİFİKASIYA – Almaniya və Avstriyanın dövlət, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının nasist rejimi irsindən təmizlənməsinə, nasist canilərinin və fəal nasional-sosialistlərin aşkarlanmasına və cəzalandırılmasına yönəlmiş tədbirlər. SSRİ, ABŞ və B. Britaniyanın hökumət başçıları D.-nin keçirilməsi haqqında qərarı *Krim (Yalta) konfransında (1945)* qəbul etmişdilər. D. siyasətinin məqsədləri bu dövlətlərin başçıları tərəfindən *Berlin (Potsdam) konfransında (1945)* təsdiq edilmiş “Başlangıç nəzarət dövründə Almaniya ilə münasibətlər zamanı əldə rəhbər tutulması zəruri olan siyasi və iqtisadi prinsiplər” sənədində açıqlanmışdır; D.-nin hüquqi əsası Almaniya Mütəfəqlərin Nəzarət Şurasının (MNŞ) 20.9.1945 il tarixli №1 və 10.10.1945 il tarixli №2 qərarlarında əksini tapmışdır. D. aşağıdakı tədbirləri nəzərdə tuturdu: *Nasional-sosialist alman fəhlə partiyasının (NSDAP)*, onun filiallarının və təcəlliyəndə olan təşkilatların ləğvi; bütün nasist idarələrinin buraxılması və onların hər hansı formada yenidən bərpasının qarşısının alınması; hər hansı nasist fəaliyyəti və təbliğatının əngəllənməsi; sülhə və bəşəriyyətə qarşı hərbi cinayətlər törətməkdə təqsirli olan şəxslərin, həmçinin fəal nasistlərin məhkəməyə cəlb edilməsi; nasistlərin bütün vəzifələrdən uzaqlaşdırılması; nasist qanunvericiliyinin ləğvi; xalq təhsili sistemindən və s.-dən nasist doktri-

nalarının çıxarılması. D.-nin həyata keçirilməsində Nürnberqdə yerləşən Beynəlxalq hərbi tribunalın fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır (bax *Nürnberg prosesləri 1945–49*). 1947 ilə qədər D. tədbirləri MNŞ-nin 20.12.1945 il tarixli №38 qərarına əsasən işğal administrasiyasına tabe olan xüsusi komitələr tərəfindən keçirilirdi. Bütün işğal zonalarında D.-nin keçirilməsinin vahid qaydası MNŞ-nin 12.10.1946 il tarixli №38 qərarı ilə təsdiq olunmuşdu. 1947 ildən Almaniya federal ərazi hökumətləri yaradıldıqdan sonra D.-nin keçirilməsi qismən onların, AFR və ADR yarandıqdan sonra isə bütünlükdə alman tərəfinin səlahiyyətlərinə daxil edildi.

D. siyasəti çərçivəsində yoxlamaya məruz qalmış şəxslər prosedura başa çatdıqdan sonra 5 kateqoriyadan birinə aid edilməli idilər: əsas müqəssirlər; müqəssirlər (fəallar); nisbətən az təqsirli olanlar; dəstəklənənlər; təqsirsizlər. Əsas hərbi canilərin və canilərin işlərinə baxılması D. üzrə komitələrin səlahiyyətlərinə daxil deyildi; onların işləri ilə Nürnberq Beynəlxalq hərbi tribunalı və işğalçı dövlətlərin hərbi tribunalı məşğul olurdu. D. üzrə komitələr zərurət yarandıqda işləri məhkəmələrə verir, onlar isə aşağıdakı hökmləri çıxarmaq hüququna malik idi: azadlıqdan məhrumetmə, əmlakın müsadirəsi, professional fəaliyyətlə məşğuliyətə qadağa, vəzifədən uzaqlaşdırma, yaxud pensiyadan məhrumetmə, pul cəriməsi, seçkilərdə səsvermə hüququndan məhrumetmə. Bütünlükdə Almaniyanın qərb işğal zonalarında 1950 ilin fevralına qədər D. üzrə tədbirlər çərçivəsində 6,08 mln. alman yoxlamaya məruz qalmışdı. Onlardan 1-ci kateqoriyaya təqr. 1,7 mln, 2-ciyə təqr. 23 mln, 3-cüyə təqr. 150,4 mln, 4-cüyə təqr. 1,006 mln nəfər insan aid edilmişdi. 3,939 mln. insan təqsirsiz tanınmış, onların işləri bağlanmışdı. Sovet işğal zonasında 1947 ilin avqustuna qədər təqr. 800 min işə baxılmış, 500 mindən artıq insana ittiham hökmü çıxarılmışdı. 1947 ilin sonlarından etibarən işğalçı dövlətlər D. siyasətini əhəmiyyətli dərəcədə yumşaltmağa başlamışdı. Amerika hərbi administrasiyası gənc və sosial cəhətdən müdafiəsiz qalmış keçmiş nasional-sosialistlərə amnistiya verdi (2,8 mln. nəfər). Fransa hərbi administrasiyasının başçısı özünün 17.11.1947 və 13.8.1948 il tarixli sərəncamları ilə NSDAP-nin bütün nominal üzvlərini cinayət təqibindən azad etdi. Almaniya-dakı Sovet hərbi administrasiyası rəisinin

16.8.1947 il tarixli əmri ilə nasist partiyası fəaliyyətinin nominal iştirakçıları cinayət təqibindən azad edildi, 26.2.1948 il tarixli əmri ilə D. tədbirləri başa çatdırıldı. Sonrakı illərdə işğalçı hakimiyyətlər, onların ardınca isə AFR və ADR hakimiyyəti yalnız 1-ci və 2-ci kateqoriyaya aid şəxslərin təqibini həyata keçirmiş və onların da əksəriyyəti son nəticədə əfv edilmişdi. AFR-in bütün federal ərazilərində 1949–54 illərdə D. üzrə tədbirləri məhdudlaşdıran qanunlar qəbul edilmiş, 11.5.1951 ildə qəbul olunmuş qanuna görə isə D. gedişində xidmətdən azad edilmiş bütün məmurular vəzifələrinə bərpa olunmağa iddia edə bilirdilər. ADR-də 2.10.1952 il tarixli qanuna əsasən NSDAP-nin bütün keçmiş üzvləri (hərbi canilər istisna olmaqla) respublikanın digər vətəndaşları ilə hüquqi cəhətdən bərabərləşdirildilər. Avstriyada D. tədbirləri NSDAP-nin qadağan olunması haqqında 8.5.1945 il tarixli qanuna əsasən keçirilmiş və amnistiya haqqında 14.3.1957 il tarixli qanuna uyğun olaraq dayandırılmışdı.

DENATURASIYA – bax *Zülalların denaturasiyası*.

DENATURÁT, denaturalaşdırılmış spirt (*de...* + lat. natura – təbiət) – göy-bənövşəyi rəng verən boyalar, xoşagəlməz iy və dadı malik maddələr (piridin, üçlü - butanol və s.) əlavə edilmiş xam etil spirti. Sonuncular spirtə həll olur və ondan qovulma, dondurma və d.ə. sadə fiziki-kimyəvi üsullarla ayrılır. Lak və politurun həlledicisi kimi, həmçinin digər texniki məqsədlər üçün tətbiq edilir. Zəhərlidir.

DENÁU – Özbəkistanın Surxandərya vil.-ndə şəhər. Əh. 104,4 min (2009). Surxandərya və Sanqardak çayları arasında. D.y. st.

Ehtimal ki, 17 əsrdə Qızılsu çayının yuxarı axarında Çaqanlan (Budraq) ş.-nin tənəzzülü nəticəsində meydana gəlmişdir. 17 əsr yazılı mənbələrində sənətkarlıq istehsalının (o cümlədən əmək alətləri, metal və daş silahlar, zərgərlik məmulatları, müxtəlif gil və metal qablar) iri mərkəzi kimi qeyd olunur. 19 əsr – 20 əsrin əvvəllərində tənəzzül etmişdi. 1925–30 illərdə D. qəs. Özbəkistanın Surxandərya dairəsinin, 1941 ildən Surxandərya vil.-nin rayon mərkəzi idi. 1928–32 illərdə D.-dan keçən Carkurqan–Düşənbə d.y. xəttinin çəkilməsi k.t. xammalının emalı ilə bağlı sənayenin inkişafına səbəb oldu. 1958 ildən şəhərdir. 16 əsrə aid mədrəsə və qala (17 əsr) dövrümüzədək saxlanılır.

mışdır. Şəhərin şm.-ş.-ndə Surxandərya çayının sağ sahilində qədim *Xalçayan* şəhər yeri qalmışdır.

Yeyinti sənayesi müəssisələri, pambıq-təmizləmə, motor təmiri, kərpic və s. z-d-lar fəaliyyət göstərir. Bağçılıq, üzümçülük və şərəbçilik təcrübə st. var.

DENÇ (Dench) Cudi (Cudit Oliviya) (d.9.12.1934, York) – ingilis aktrisası. Londonda Mərkəzi Nitq və Dram Məktəbində təhsil almışdır. Səhnədə ilk çıxışı 1957 ildə “Old Vik” Liverpul truppası tərəfindən səhnəyə qoyulmuş U.Şekspirin “Hamlet” tamaşasında Ofeliya rolu olmuşdur. Bu teatrın səhnəsində Şekspirin “On ikinci gecə”, “V Henrix”, “O. Uayldın “Ciddi olmaq çox vacibdir” və s. tamaşalarda çıxış etmişdir. 1961 ildən Şekspir Kral Teatrında Şekspir (Cülyetta, “Romeo və Cülyetta”; Titaniya, “Yay gecəsində yuxu”; Ledi Makbet, “Makbet”), A.P.Çexov (Ranevskaya, “Albalı bağı”), B.Brext (Kuraj ana, “Kuraj ana və uşaqları”) və b.-nin əsərlərində oynamışdır.

Nottingemin, Oksfordun dram teatrlarında, Milli teatrda (Kleopatra, “Antoni və Kleopatra”, U.Şekspir), “Pikadilli” teatrında (Filumena, “Filumena Marturano”, E. De Filippo) və Londonun digər teatrlarında işləmişdir. Klassik repertuarın ən yaxşı aktrisalarından biri kimi Britaniya səhnəsinin ən böyük sənətkarları sırasına daxil olan D. müzikiyə (Salli Boulz, “Kabare”, C.Kender və s.) uğurla çıxış etmişdir. D. 1988 ildə “Renesans” (London) teatrında Şekspirin “Heç nədən hay-küy”, C.Osbornun “Qəzəbli olsan da, geri bax” əsərlərini, 1991 ildə “Yeni Şekspir kompaniyası” üçün Şekspirin “Səhvlər komediyası”nın musiqili versiyasını “Sirakuzalı oğlanlar” adı altında səhnəyə qoymuşdur. 1964 ildən kinoda çəkmişdir (“Üçüncü sirr”). “Səhər tezdən dörd nəfər”, “Üzü mənəzərə baxan otaq”, “Missis Braun”, “Mussolini ilə çay dəsgahı”, “Vurğun Şekspir” (I Yelizaveta, “Oskar” mükafatı), “Ayris”,

C. Denç “Vurğun Şekspir” filmində.

Harvard Un-tinin Arnold-Arboretumunda dendrari.

“Şokolad”, “Missis Henderson təqdim edir” və s. filmlərdə çəkmişdir. Televiziya ilə sıx əməkdaşlıq edir. “Gözəl eşq məcərası” komediya serialındakı Laura rolu ona geniş populyarlıq gətirmişdir. Ceyms Bond haqqında bir neçə filmə agent 007-nin şefi “M” rolunda çəkmişdir.

DENDRARI, dendrologiya bağı (yun. δένδρον – ağac), arboretum (lat. arboretum, arbor – ağac) – oduncaqlaşmış gövdələri olan ağaclardan, kollardan, kolcuqlardan, lianalardan ibarət bitki kolleksiyasının yerləşdirildiyi torpaq sahəsi. D.-nin bünövrəsi landsaft və nizamlı üslubda qoyulur; burada bitkilər sistemlik, coğrafi, ekoloji, yaxud dekorativ prinsiplər üzrə yerləşdirilir. D.-lər ya botanika (nəbatat) bağlarının tərkibinə daxil olur, ya da müstəqil müəssisə kimi fəaliyyət göstərir; onların sahəsi bir neçə ha-dan yüzlərlə ha-a qədər olur. Rusiyada 90-dan artıq D. yaradılmışdır (2006). Bunlardan REA-nın N.V.Sisin ad. Baş Botanika bağı (burada 2000-ə yaxın ağac bitkisinin müxtəlif növləri və formaları vardır), Moskvada MDU, REA-nın Sankt-Peterburqda V.L.Komarov ad. Botanika İn-tu və Novosibirsk Meşə-Texniki Akademiyası nəzdindəki D.-lər ən iriləridir. B. Britaniyada Kyu Botanika bağında, ABŞ-da Harvard Un-tinin Arnold-Arboretumunda, Slovakiyanın Mlinyani və Polşanın Kurnik arboretumlarında, Nikita Botanika bağında (Ukrayna) ağac bitkilərinin daha çox kolleksiyası var. D.-lərin elmi, tədris, mədəni-maarif əhəmiyyəti böyükdür. Burada

dünyanın müxtəlif ölkələrinin ağac bitkilərinin zənginliyi və müxtəlifliyi nümayiş etdirilir, ağac bitkilərinin introduksiyasına, onların becərmə zamanı böyümə və inkişaf xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə dair elmi iş aparılır, sənaye, meşə təsərrüfatı və yaşıllaşdırma üçün daha dekorativ, davamlı, məhsuldar bitkilərin seçilməsi həyata keçirilir. Azərb.-da ilk D. 1926 ildə Bakının Mərdəkan qəs.-ndə yaradılmışdır.

DENDRİMERLƏR (*dendro...* + yun. μέρος – pay, hissə) – müntəzəm molekulyar quruluşlu, ifrat şaxələnməmiş sintetik polimerlər. Bir-birindən asılı olmayaraq ilk dəfə 1985 ildə ABŞ-da D.Tomal və C.Nyukom, Rusiyada 1989 ildə A.M. Muzafarov və E.A.Rebrov tərəfindən alınmışdır.

Müxtəlif kimyəvi tərkibli D. poliaminlər, poliamidoaminlər, poliefirlər, polisiloksanlar, polikarbosilanlar, polifosfinlər və s. sintez edilmişdir. D. molekulyar quruluşunun “yığılma” (formalaşma) istiqaməti ilə fərqlənən divergent (mərkəzdən periferiyə istiqamətində) və konvergent üsullarla alınır (periferiyadan mərkəz istiqamətində). D.-in sintezi üçün lazım olan vacib şərt ARB_n (A və B – bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olmayan funksional qruplar, n – əsasən 2 və ya 3 olur) tərkibli reagentin olmasıdır. Müxtəlif tipli funksional qrupların hər biri dəqiq müəyyənlanmış şəraitdə reaksiya qabiliyyətlidir. Funksional qrupların hər hansı bir tipini ardıcıl aktivləşdirməklə dendrimerin quruluşunu təbəqə-təbəqə formalaşdırılır.

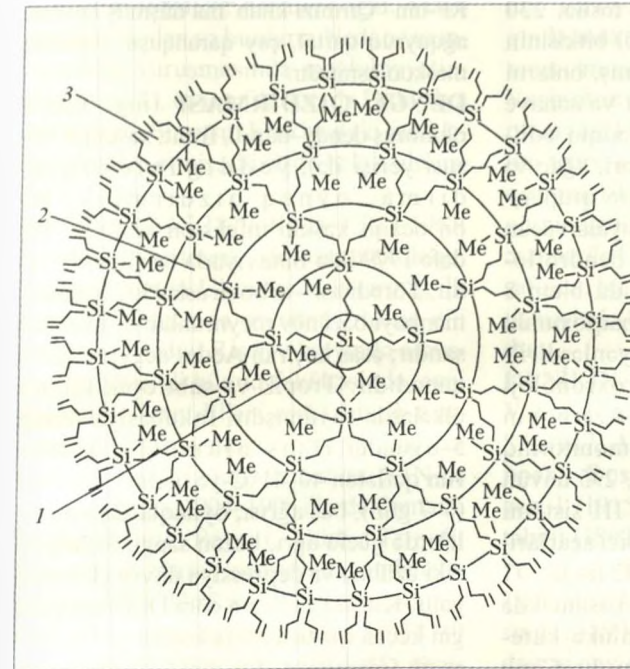
D.-in molekulyar quruluşunda ilkin şaxələndirici mərkəz – nüvə, daxili və xarici (səthi) hissələrə ayrılır (şəkil). D.-in formalaşmış təbəqə ilə molekulyar quruluşu generasiya (və ya nəsil) adlanır; generasiyalar təbəqələrin sayına görə nömrələnir.

D.-in molekulyar quruluşu makromolekullar arasında əlaqələrin olmaması ilə xarakterizə olunur; bu məhlul və ərintilərdə onların hidrodinamik xassələrinin səciyyəviliyini şərtləndirir. D. həllolma zamanı özlərini sıx qlobulyar obyektlər kimi aparır və makromolekullarının hidrodinamik radiusu demək olar ki, həlledicinin təbiətindən asılı deyildir. Generasiya ədədi artdıqca D. kürəvi formaya yaxın molekulyar nanohissəciklərə çevrilir. Funksional qrupların çox olması D.-in makromolekulunun səth təbəqəsinin xassələrini kəskin şəkildə dəyişməyə imkan verir.

D.-in təbiətinin perspektivliyi kimi onlardan dərmanların istiqamətlənmiş nəqli üçün molekulyar konteynerlər, metallar və onların duzlarının nanoklasterlərinin sintezi üçün nanoreaktorların hazırlanmasında, molekulyar fotooptiki qurğular, polimerləşmənin çoxmərkəzli inisiatorları, monodispers nanoşablonlar və d. molekulyar qurğular kimi istifadəsi nəzərdə tutulur.

Əd.: Музафаров А.М., Ребров Е.А. Современные тенденции развития химии дендримеров // Высокомолекулярные соединения.

Dendrimerlər. 4-cü generasiya polikarbosilan dendrimerin molekulyar strukturunun müstəvi proyeksiyası (Me – metil): nüvə (1), daxili (2) və səthi (3) təbəqələr.

Manqan oksidi dendriti.

2000. Cep. C. T. 42. № 11; Frechet J.M., Tomalia D.A. Dendrimers and other dendritic polymers. N.Y., 2001.

DENDRİT – sinir hüceyrəsinin şaxələnməmiş çıxıntısı; bax *Neyron*.

DENDRİT (yun. δένδρον – ağac) – hər hansı bir mineral, metal, ərinti və ya süni birləşmənin kristallik törəmələri. Adətən kiçik budaq, ayıdöşəyi yarpağı formasında və ya ulduzşəkilli olur. Sürətli kristallaşma zamanı özlü mühidə, kövrək gilli birləşmələrdə və ya nazik süxur qatlarında əmələ gəlir. D. bir-birinə paralel və ya ikiləşmə vəziyyətində bitmiş kristallardan ibarətdir. Təbiətdə bir çox minerallar (pirolüsit, uranin, dəmir, mis sulfidləri və s.), metallar (mis, gümüş, qızıl və s.), manqan oksidləri və buz üçün xarakterikdir.

DENDRİTİUM (Dendrobium) – səhləb fəsiləsindən epifit, çoxillik ot bitkisi cinsi. Pərdəvarı pulcuqlarla örtülmüş qamışşəkilli gövdəsinin (uz. 80 sm-ədək və daha çox) oturacağı hava soğanaqlarına (iysəkilli və silindrvari yoğunlaşmalar) çevrilir. Yarpaqları qısa, yumurtavari, növbəli, qını qapalıdır; çiçəkləri təpə, yaxud qoltuq çoxçiçəkli salxımşəkilli çiçək qrupunda toplanmışdır. Yan kasa yarpaqları qısa, ucu küt mahmız əmələ gətirir. Təqr. 1200 növü Asiya, Avstraliya, Polineziya

Kinq dendrobiumu (Dendrobium kingianum).

tropiklərində yayılmışdır. Çiçəklərinin müxtəlif rənginə və uzunmüddət çiçəkləməsinə görə D. [(xüsusən, vətənləri Cənubi Çin və Cənub-Şərqi Avstraliya olan nəcib D. (D.nobile), Kinq D.-u (D.kingianum)] otaq çiçəkçiliyində çox becərilir. Çoxlu təbii və bir çox hibrid formaları olan bağ növmüxtəliflikləri var. Onlar üçün yayda intensiv böyümə, qışda nisbətən dinclik, yazda boyunun uzanıb böyüməsi və çiçəkləmə dövrü səciyyəvidir. İstisəvəndir, havanın aşağı rütubətliyinə həssas, qışda suya az tələbkardır. Əsasən, bölünmə və hava zoğları ilə çoxalır.

DENDROXRONOLOGİYA (*dendro...*, *xrono ...* və *...logiya*) – ağac bitkilərinin illik halqalarının köməyi ilə keçmişin xronologiya və iqlim dəyişikliklərini öyrənən elmi fənn. D. çərçivəsində əsl D. (dendroxronoloji şkalaların tərtibi, onların müqayisəsi, xüsusi və təqvim xronologiyası, bu şkalalara əsasən təbiət hadisələrinin və ağac məmulatlarının tarixi) və dendroklimatologiyaya (iqlimi və onun dəyişikliklərini, oduncağın artmasına iqlim amillərinin təsirini öyrənir) ayrılır.

DENDROLOGİYA (*dendro...* + *logiya*) – botanikanın bölmələrindən biri; ağac bitkilərini, onların taksonomik vəziyyətini, növdaxili təsnifatını, morfologiya, fiziologiya, ekologiya, fenologiya, coğrafi yayılmasını və təsərrüfat əhəmiyyətini öyrənir. D. meşə təsərrüfatı, süni meşə salınması və yaşıllığın praktiki məsələlərinin həlli vacibliyi ilə əlaqədar fənn kimi ayrılmışdır. D. botanikanın bütün bölmələri – meşəçilik, elmi meşəçilik, meşə seleksiyası, torpaqşünaslıq, coğrafiya ilə əlaqəlidir; müqayisəli-morfoloji, anatomik, fizioloji, genetik, sitoloji, müqayisəli-coğrafi, eks-

perimental (müqayisəli kolleksiya əkinləri) və b. üsulları tətbiq edir. Ağac bitkilərinin öyrənilməsi onların təbii bitmə və təcürbi əkin yerlərində aparılır (həmçinin *dendrarida*). İnsan ən qədim dövrlərdən ağac bitkilərindən təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə etməyə başlamışdır. Oturaq həyat tərzinə keçid müxtəlif bitkilərin, o cümlədən ağac bitkilərinin (meyvə, bəzək və s.) becərilməsinin inkişafına təkan verdi. E.ə. 5 əsrdə Qədim Yunanıstan və Qədim Romada ağcaqayın, zeytun və qaragacın süni əkinləri salınmış; orta əsrlərdə gələcəyin botanika bağlarının nümunəsi olan monastır bağları yaranmışdır. 19–20 əsrin əvvəllərində alman botanikləri L. Baysner, Y. Fitşen; ingilis botaniki Ç.S. Sarjent; Amerika floristi və sistematiki A. Rederin D.-nin inkişafında böyük rolu olmuşdur. Azərb.-da D.-nin inkişafında İ.S.Səfərov, U.M.Ağamirov, A.Q.Əliyev, K.M.Quliyev və d.-nin böyük xidmətləri olmuşdur. Dendroloji tədqiqatların mühüm istiqamətlərindən biri bitki sistematikas, ekologiya, biometriya, sitogenetika və s. üsullarla əsas meşəmələgətirən cinslərin təbii populyasiyalarının genetik strukturlarının kompleks öyrənilməsidir.

DENDROLOGIYA İNSTİTUTU, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Dendrologiya İnstitutu – təbii və mədəni şəraitdə becərilən bitkilərin çeşidinin və genofondunun saxlanması, ağac və kolaların növdaxili dəyişkənlik strukturunun tədqiqi, onların yeni dekorativ sortlarının forma müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi, dendroxronoloji tədqiqatların aparılması, meşə-park, şəhər landşaftlarının tərtibi və s. ilə məşğul olan müəssisə. 1924–26 illərdə akademik N.İ. Vavilov tərəfindən Mərdəkan qəs.-ndə (neft milyonçusu M. Muxtarovun şəxsi bağında) Ümumittifaq Təcürbi Botanika və Yeni Bitkilər İn-tunun Şərqi Zaqafqaziya filialı təşkil edilmişdir; 1926–36 illərdə filial Ümumittifaq Bitkiçilik İn-tunun filialı, 1936–45 illərdə Subtropik bitkilərin təcürbə st., 1945–64 illərdə Elmi-tədqiqat Bağçılıq, Üzümçülük və Subtropik Bitkilər İn-tunun təcürbə bazası kimi fəaliyyət göstərmişdir. N.İ. Vavilov tərəfindən dünyanın müxtəlif guşələrindən gətirilən 1500 müxtəlif növ, forma və sorta aid bitki toxumlarının nümunələrindən 400 növ dekorativ ağac və kol, 100 sortdan çox subtropik meyvə bitkisi Abşeronun yarımsəhra zonasında iqlimləşdirilmişdir. 1964–66 illərdə Azərb. Resp. Səhiyyə Nazirliyi nəz-

dində, 1966 ildən Azərb. SSR EA Botanika İn-tunun tərkibində (4 laboratoriya vardı) olmuşdur. Burada bir sıra görkəmli alim yeni növlərin introduksiyası istiqamətində elmi-tədqiqat işləri apararaq resp.-da subtropik bitkiçiliyi inkişaf etdirmişlər.

Burada efiryəğl, texniki və dərman bitkisinin introduksiyası, uyğunlaşması, yaşıllaşdırmada tətbiqi, bioloji fəal maddələrin alınması istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. 1996 ildə Mərdəkan dendrarisi AMEA-nın Biologiya Elmləri Bölməsinin tərkibinə verildi. 2014 ildə AMEA-nın Mərdəkan dendrarisinə Dendrologiya İnstitutu statusu verildi. İn-tdə 3 şöbə, yeni avadanlıqlarla təchiz olunmuş 8 laboratoriya, 1 qrup, müasir standartlara uyğun 6 oranjereya fəaliyyət göstərir.

İn-tun elmi fəaliyyəti əsasən, bitkilərin assortimentinin genişləndirilməsi və genofondunun mühafizəsi məqsədilə populyasiya, introduksiya və seleksiya üzrə biomüxtəlifliyin öyrənilməsi, Azərb.-da ağac bitkilərinin növdaxili dəyişkənliyinin və populyasiya strukturunun tədqiqi, populyasiya əsasında növlərin genofondunun saxlanması, yeni dekorativ sortların və formaların bioekologiyasının qiymətləndirilməsi, meşə bitkilərinin, təbiət abidələrinin, bağ-park obyektlərinin seçilməsi və öyrənilməsidir; dendroxronologiya tədqiqatları, əsas meşəmələgətirən cinslərin yaşlı nüsxələrinin seçimi, meşə, səhər və meşə-park landşaftlarının tərtibi üçün ağac və kol cinsləri assortimentinin seçimi istiqamətindədir. İlk dəfə Abşeron dendroflorasında 87 fəsilə, 230 cinsə aid 660 növ ağac və kol bitkisinin floristik tərkibi qruplaşdırılmış, onların ekoloji amillərə davamlılığı və sənaye əhəmiyyəti elmi əsaslarla tədqiq edilmişdir. Yeni növ bəzək gülləri, ağac və kollar Abşeron şəraitinə görə qruplaşdırılmış və landşaft kompozisiyaları üçün tövsiyə edilmişdir. Azərb. dendroflorasında təbii və mədəni halda bitən 8 fəsilə, 26 cinsə aid 129 növ çılpaqtoxumlu ağac və kol bitkisi müəyyənləşdirilmişdir. Bəzi növlər dendroxronoloji cəhətdən təyin edilmişdir. Azərb.-nin təbii və mədəni florası üzrə monitoring keçirilmiş, 40 fəsilə, 89 cins, 295 növün herbarisi toplanmış, APG III sistemi üzrə qruplaşdırılmış, təyinedici açarları, illüstrasiyaları verilmişdir. 42 fəsilə, 71 cinsə aid 198 nadir və nəslə kəsilməkdə olan ağac və kol növü təhlükə kateqoriyaları üzrə qruplaşdırılmışdır. Canlı

kolleksiyalarda 1800 növ, o cümlədən 1540 forma və sort vardır.

DENƏB (ər. mənəsi “quyruq” deməkdir, məcazi mənada “Qu quşunun” quyruğuna uyğun gəlir) – Qu quşu bürcünün α -sı; bu bürcün ən parlaq ulduzu. Günəşdən təqr. 250000 dəfə parlaqdır. A2 sinfinə (ifratnəhəng) aiddir və bu sinfin ən böyük ulduzlarından biridir. D.-in diametri Günəşin diametrindən təqr. 200–300 dəfə böyük, kütləsi 25 Günəş kütləsinə bərabərdir. Günəşdən təqr. 3000 ± 2000 işıq ili uzaqlıqdadır. D., *Veqa* (Liranın α -sı) və *Əltair* (Qartalın α -sı) göydə yay üçbucağı adlanan üçbucaq yaradır. Sentyabr-oktyabr aylarında aydın görünür. Yerdən çox uzaq olduğuna görə haqqında məlumat az olsa da, bir neçə milyon ildən sonra partlayacağı və supernova müşahidə ediləcəyi gözlənilir.

DƏNEJKİN DAŞI QORUĞU – RF-nin Sverdlovsk vil.-ndə qoruq. Sah. 781,92 km². 1946 ildə yaradılmış, 1961 ildə ləğv edilmiş, 1991 ildə bərpa olunmuşdur. Şimali Uralın ş. yamacında, əsasən, piramidaya-bənzər eyniadlı dağ massivin (hünd. 1492 m-ədək) ərazisindədir. Massivin zirvəsi müthərrik daş qırıntıları (*kurumlar*) ilə örtülüdür, yamacları terraslıdır. Dağın q. yamaclarında dağ-tayqa meşələri (küknar, ağ şam, sidr), ş. yamaclarında şam meşələri yayılmışdır. Meşə qurşağı 600–700 m hünd.-ədək izlənilir, yuxarılarda seyrək meşəlik, dağlıq tundra və səhralardır. Çayların yuxarılarında subalp çəmənliklərinə rast gəlinir. Qoruqda qonur ayı, sığın, vaşaq, Sibir porsuğu, dələ, samur, Sibir xoruzu, tetra quşu, qarabağır, ağ və tundra kəklikləri, həmçinin RF-nin “Qırmızı kitab”ına düşmüş berkut, ağquyruq qartal, çay qaranquşu, yapalaq məskunlaşmışdır.

DƏNGE QIZDIRMASI (ing. təhrif olunmuş dendy-dandi, frant, xəstənin xüsusiyəti ilə), *y e d d i g ü n l ü k q i z d i r m a*, *o y n a q q i z d i r m a s ı* – təbii ocaqlı kəskin infeksiya xəstəlik. İlk dəfə 1779 ildə Bataviyada təsvir edilmişdir. Törədicisi – arboviruslardır. Xəstəlik mənbəyi bəzi növ meymunlar və xəstə insandır; əsas keçirici *Aedes aegypti* ağcaqanadıdır. Tropik və subtropik iqlimli ölkələrdə yayılmışdır. İnkubasiya dövrü 5–8 gündür. Ə s a s ə l a m ə t l ə r i: temprun qəflətən 40–41°C-yə qədər qalxması (5–7 gün), baş ağrısı, oynaqalarda və əzələlərdə güclü ağrı, bəzən səpgi. Sonra fiziki üzülmə və depressiya dövrü (1 həftə) gəlir. Kliniki gedişinə görə D.q.-nın yüngül keçən qızdırmalı (klassik) və hemorragik (ölüm təqr. 5%-dir) formaları var.

Denejkin Daşı Qoruğu.

Diaqnoz xəstəliyin ilk 2–3 gün ərzində virusun qandan ayrılması, habelə seroloji müayinələr zamanı anticisimlərin titrinin artması ilə təsdiqlənir. M ü a l i c ə s i: simptomatikdir: analgetik, antihistamin dərmanlar, vitaminlər; ağır gedişi zamanı: qlükoza-duz məhlullarının, plazma əvəzedicilərinin köçürülməsi; kortikosteroidlər. P r o f i l a k t i k a s ı: ağcaqanadların məhv edilməsi (dezinfeksiya), xəstənin izolyasiyası, D.q.-nin qarşısını almaq üçün karantin tədbirləri, tetravaksinlə peyvənd.

DENGİZİK, *D i k k i z*, *D e n z i k* (yun. Δεγγιζιχ) – Avropa hunlarının hökmdarı [453/454–468/469]. *Attilanın* oğlu. Atasının ölümündən və hunların Nedao yaxınlığındakı vuruşmasında məğlubiyyətdən sonra D. öz tərəfdarları ilə Dakiyaya çəkilməmişdi. Bizansın Frakiyadakı mülklərinə hücum etmiş, döyüşdə həlak olmuşdur.

DENİ Jan (24.7.1879, Kiyev – 5.11.1963, Fransa, Jerardmer) – fransız türkoloqu. Uşaqılıq illərini Ukraynada keçirmiş, ilk təhsilini Odessada atasının fransız dili müəllimi işlədiyi Rişelye liseyində almışdır. Parisdə ali hüquq fakültəsində, eyni zamanda Şərq dilləri məktəbində oxumuşdur. Həmin məktəbdə ərəb, fars və türk dillərini öyrənmişdir. Fransa XİN-də məmur olmuş, 1904–1908 illərdə Osmanlı imperiyasının Beyrut, Qüds, Tripoli, Dəməşq və Maraş konsulluqlarında işləmişdir. 1908 ildə Şərq dilləri məktəbində türk dili kafedrasında müəllim (1938–40 illərdə direktor) işləmiş, 1910 ildə prof.

olmuşdur. Fransa ordusunun tərkibində 1915 il Çanaqqala döyüşündə iştirak etmişdir. 1921 ildə ona böyük şöhrət qazandıran “Türk dilinin qrammatikası (Osmanlı dialekti)” adlı ilk əsəri çap olunmuşdur. Misir kralı I Fuadın dəvəti ilə 1926–30 illərdə Qahirədəki türkca arxiv sənədlərinin təsnif və tədqiqi ilə məşğul olmuş, buradakı çalışmalarını “Qahirədəki türk arxivlərinin xülasəsi” (1930) adlı ikinci böyük kitabında nəşr etdirmişdir. 1931 ildə Parisə qayıtmış, burada türk dilinə dair yazıları 1934 ildən İslam Ensiklopediyasında çıxmağa başlamışdır. Dil islahatları hərəkatı ilə əlaqədar 1933 ildə Türkiyəyə gəlmişdir. 1936 ildə haqqında müxtəlif yazılar yazdığı Atatürklə tanış olmuşdur. Təqaüdə çıxdıqdan sonra Vaşinqtonun Corcaun un-tinə dəvət olunmuş, 1948–51 illərdə burada türk dilini tədris etmişdir. 1955 ildə “Türk dili qrammatikasının əsasları” kitabı çap olunmuşdur. Pedaqoji fəaliyyəti və elmi əsərləri ilə Fransada türkologiyasının inkişafında, bir sıra fransız türkoloqların yetişməsində D.-nin böyük xidməti olmuşdur.

DENİKİN Anton İvanoviç (16.12.1872, Varşava qub.-nin Şpetal Dolni k. – 8.8.1947, ABŞ, Miçiqan ştatı, Ann-Arbor) – Rusiya hərbi və dövlət xadimi, gen.-l. (1915). Kiyev piyada yunker məktəbini (1892) və Baş qərargah akademiyasını (1899) bitirmişdir. 1892–95 və 1900–02 illərdə 2-ci artilleriya briqadasında, 1899–1904 illərdə Varşava hərbi dairəsi qərargahında müxtəlif vəzifələrdə

qulluq etmişdir. *Rusiya-Yaponiya müharibəsinin (1904–05)* iştirakçısı idi. 1906–14 illərdə 2-ci süvari korpusu və 57-ci ehtiyat piyada briqadasının qərargahlarında xidmət etmiş, Kiyev hərbi dairəsi qoşunlarının komandanlığı yanında gen. vəzifəsinin icraçısı olmuşdur. Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində 8-ci ordu qərargahının gen.-kvartirmeysteri, 1914 ilin sentyabrından Cənub-Qərb cəbhəsində Avstriya-Macaristan qoşunlarına qarşı döyüşən 4-cü atıcı briqadının (1915 ilin avqustunda diviziya oldu) rəisi, 1916 ilin sentyabrından Rumıniya cəbhəsində 8-ci ordu korpusunun komandiri, 1917 ilin aprel–mayında Ali baş komandanın qərargah rəisi, daha sonra Qərb və Cənub-Qərb cəbhələri qoşunlarının komandanı idi.

Kornilov qiyamını (1917) dəstəklədiyinə görə həbs edilmiş, azadlığa buraxıldıqdan sonra Dona getmişdir. Burada “Könüllü ordu”nun yaradılmasında iştirak etmiş, L.G. Kornilov öldürüldükdən sonra ordunun komandanı olmuşdur (1918). Antantanın vasitəçiliyi ilə 1919 ilin yanvarından “Rusiyanın cənubundakı silahlı qüvvələr”in (RCSQ) baş komandanı, iyul ayından isə Rusiya ali hakimi və silahlı qüvvələri Ali baş komandanının müavini (RCSQ baş komandanı qalmaqla yanaşı) təyin edilmişdi.

D. öz bəyannamələrində (1919) RCSQ-nin əsas vəzifələrini göstərmişdi: “böyük, bölünməz və vahid Rusiya”nın bərpası, “bolşevizmlə sonadək mübarizə”, iqtisadi islahatların aparılması (8 saatlıq iş günü, mülkiyyətin bütün növlərinin qorunması və s.), Müəssislər məclisinin çağırılmasından sonra dövlət idarəçiliyi formasının müəyyən edilməsi və s. Sovet hökumətinin ilk dekretlərini (Sülh haqqında dekret, Torpaq haqqında dekret və s.) rədd etmişdi. D. Respublika idarəçilik formasının və demokratik institutların tərəfdarı olsa da, hərbi rejim diktaturasına arxalanırdı. D.-in 1919 il Moskva yürüşü Rusiyada Vətəndaş müharibəsi (1917–22) gedişində sovet hökuməti üçün ən ciddi təhlükə oldu. Bolşeviklərin səfərbər qüvvələri D. ordusunu darmadağın edərək onu Ukraynaya və Kubana doğru sıxışdırdı.

Denis mağarası.

1919 ilin yazında D. qoşunları bütün Şimali Qafqazı və Dağıstanı tutaraq Azərb. sərhədlərinə gəlib çatdı. Azərb. Xalq Cümhuriyyətində Denikin təhlükəsinə qarşı Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı, ölkədə hərbi vəziyyət elan olundu. D. ordusu ilə Azərb. arasında demarkasiya xətti müəyyənləşdirildi. 1919 il iyunun 16-da Azərb.-la Gürc. arasında hərbi-müdafiə paktı imzalandı. Hərbi uğursuzluqlar və sovet ordusunun qələbəsi şəraitində D. 1920 il fevralın 7-də Gürc. və Azərb.-nin müstəqilliyini tanımağa məcbur oldu.

1920 ilin yanvarında D. özünü Rusiyanın ali hakimi elan etdi, RCSQ baş komandanı yanında hökumət, martda isə Cənubi Rusiya hökumətini təşkil etdi. Lakin Könüllü ordunun Şimali Qafqazdakı məğlubiyyətindən (1920, 4 mart) sonra D. Krıma qaçdı, ordunu gen.-l. P.N. Vrangelə təhvil verərək (1920, 4 aprel) xaricə getdi. Mühacirət illərində siyasətdən uzaq olmuş, Vətəndaş müharibəsi haqqında xatirələrini yazmışdır. İkinci dünya müharibəsi illərində sovet hökumətinə qarşı düşmənçilik münasibətini davam etdirsə də, Almaniyə ilə əməkdaşlığa qarşı çıxmışdır. SSRİ-yə deportasiya edilməsindən ehtiyat edən D. ABŞ-a köçmüşdür.

DENİS MAĞARASI – Dağlıq Altayda, Anuy çayı (Rusiyanın Altay diyarının Ust-Kan r-nu) sahilində çoxtəbəqəli arxeoloji abidə. Yerli camaat onu “Ayu taş” (ayı daşı) adlandırır. Mağaranın Denis adlandırılması 18 əsrin sonlarında bu

ərazidə yaşamış türki-dünya Dionisinin adı ilə bağlıdır. 1926, 1977, 1979 illərdə tədqiq olunmuş, 1982 ildən isə müntəzəm arxeoloji qazıntılar başlamışdır. 22 təbəqə müəyyən edilmişdir. Mərkəzi zalda aparılmış radiokarbon analizləri təbəqələrin təqr. 37235 (11-ci təbəqə), 34700 və 39360 (21-ci təbəqə) il bundan əvvələ aid olduğunu göstərir. Termoluminensensiya metodu ilə alınmış nəticələrə görə 14-cü, 21-ci və 22-ci təbəqələr 69 min – 300 min il bundan əvvələ aiddir. Alimlərin xronologiyasının bu üsulla təyin olunmasını daha daqiq hesab etməsi, onun paleomaqnit üsulu ilə aparılan analize uyğun gəlməsidir. Mərkəzi zalda (22–12-ci təbəqələr) və giriş hissəsindəki təbəqələr Mustye dövrünə (əsasən, qaşovlar, həmçinin itiuclular, dişli-gözli alətlər də var) aiddir. 11-ci təbəqə Orta Paleolitdən Üst Paleolitə keçid, 9-cu təbəqə isə Üst Paleolit dövrünün başlanğıcına aiddir. 12-ci və 22-ci təbəqələrdən Neandertal adamına, digər ehtimallara görə Homo sapiensə aid olan dişlər tapılmışdır. Son təbəqələr isə Tunc (Karasuk mədəniyyətinə aid bıçaq və s.) və Erkən Dəmir dövrü, orta əsrlərə (o cümlədən 15 əsrə aid dəmir əşyalar dəfinəsi) və yeni dövrə aiddir.

DENİSYUK Yuri Nikolayeviç (27.7.1927, Soçi – 14.5.2006, S.-Peterburq) – rus fiziki, holoqrafiyanın banilərindən biri, REA-nın akad. (1992). Lenin mükafatı laureatı (1970). Dövlət mükafatı laureatı (1982, 1989). Leningrad dəqiq mexanika və optika İn-tunu bitirmişdir

(1954). 1954 ildən Leningrad (indiki S.-Peterburq) Dövlət Optika İn-tunda işləmişdir. Əsas elmi işləri fiziki optikaya aiddir. 1962 ildə ilk dəfə olaraq obyektin şüasının dalğa sahəsinin amplitudunu, fazasını və spektral tərkibini üçölçülü mühitdə yazmağa imkan verən holoqrafiya üsulunu təklif etmiş və əsaslandırmışdır. Xüsusi şəffaf mühitlərdə yazılmış belə üçölçülü holoqramlar, obyekt bütöv spektrli şüa ilə işıqlandırıldıqda onun həcmi təsvirini verir. Optik informasiyanın saxlanması, emalı və ötürülməsi daxil olmaqla, D., holoqrafiyanın praktiki tətbiqi məsələləri ilə məşğul olmuşdur.

DENİTRİFİKASIYA (de...+ nitrifikasiya) – azotun oksidləşmiş birləşmələrinin (nitratlar və nitritlərin) anaerob şəraitdə molekulyar azota qədər reduksiya prosesi. Mikroorqanizmlərin-denitrifikatorların həyat fəaliyyətinin gedişində baş verir. Onlara Pseudomonas, Hyphomicrobium, Alcaligenes, Bacillus, Thiobacillus və s. cinslərdən olan bakteriyalar və Haloferax, Pyrobaculum cinslərinin arxeyləri aiddir. Onlar torpaqda, suda, sututurların dibində, təmizləyici qurğularda yayılmışdır. Duzlarınin qatılığı və temp-runun yüksək olduğu mühitdə inkişaf edə bilər.

Nitratların D.-sı nitrit ionu (NO₂), azot(II) və azot(I) oksidlərinin əmələgəlmə mərhələlərindən keçməklə aşağıdakı sxem üzrə gedir: NO₃ → NO₂ → NO → N₂O → N₂. Denitrifikasiyaedici bakteriyaların çoxalması üçün enerji oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları nəticəsində alınır; burada üzvi maddələr (karbohidratlar, spirtlər, üzvi turşular) reduksiyaedici, nitratların oksigeni oksidləşdiricidir (nitrat tənəffüsü). D. fermentlərlə – nitratreduktaz, nitritreduktaz, azot oksidlərinin reduktazları ilə kataliz olunur. Nitrat tənəffüsünün tam zənciri yalnız məhdud sayda mikroorqanizmlərə – həqiqi denitrifikatorlara (o cümlədən Thiobacillus denitrificans) xasdır. D. çox vaxt qısa formada – nitritlərin və ya parnik qazlarına aid olan N₂O əmələ gəlməsinə qədər gedir. D. qrunt sularından və torpaqlardan nitratların çıxarılması ilə müşayiət edilir, aqrosenozdən mineral azotun xeyli itkisinə səbəb olur; bu isə mineral azot gübrələrinin istifadəsi zamanı xüsusilə arzu edilməzdir. Denitrifikatorların denitrifikasiyaetmə qabiliyyəti sənaye və məişət axarlarının nitrat və nitritlərdən təmizlənməsini təmin edən biotexnologiyasının əsasını təşkil edir.

DENKTAŞ Rauf (27.1.1924, Kipr, Pafos – 13.1.2012, Şimali Kipr Türk Resp., Lefkoşa) – Şimali Kipr Türk Resp.-nin dövlət və siyasi xadimi. Hakim ailəsində doğulmuşdur.

B. Britaniya da (London, Linkolns-İnn) hüquq təhsili almışdır. 1947 ildən Nikosiyada vəkil, Britaniyanın Kiprdəki müstəmləkə administrasiyasında ədliyyə nazirinin müavini (1956–58) olmuşdur. “Kipr Türkiyəlidir” şüarı ilə çıxış edən qeyri-leqal təşkilatın banilərindən biridir. Kiprin müstəqilliyi elan edildikdən (1960) sonra türk icma palatasının sədri, 1973 ilin fevralından Kipr Resp.-nin vitse-prezidenti idi. Türkiyənin Kiprə qoşun çıxarmasından (20.7.1974) sonra “müvəqqəti türk administrasiyası”nın başçısı olmuşdur. 1975 ildə Milli Birlik Partiyasını yaratmışdır. 1975 il fevralın 13-də Kiprin türklərə aid hissəsində yaranmış “Kiprin federativ türk dövləti”nin prezidenti (1981 ildə yenidən). 1983 il noyabrın 15-də Şimali Kipr Türk Resp.-nin prezidenti (1985, 1990, 1995, 2000 illərdə yenidən) seçilmişdir. D. dəfələrlə III Makarios və Kipr Resp.-nin digər prezidentləri, həmçinin beynəlxalq vasitəçilərin iştirakı ilə Kiprin birləşdirilməsinə dair danışıqlar aparmışdır. D.-in qeyri-çevik siyasəti 21 əsrin əvvəllərində Kipr türk icmasının narazılığına səbəb olmuş, Kipr Resp.-nin Aİ-yə daxil olmasından (1.5.2004) sonra isə D. və onun partiyasının nüfuzu azalmışdır. 2005 il aprelin 17-də keçirilmiş seçkilərdə M.Ə.Tələtə məğlub olmuş, siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşmışdır.

DENQÁ (türk. tənqə – sikkə sözüdür) – orta əsrlərdə rus knyazlıqlarında kəsilən gümüş sikkə. 14 əsrin ikinci yarısından başlayaraq Moskva knyazlığında zərb olunmuş, 15 əsrdə isə bütün knyazlıqlarda yayılmışdır. 17 əsr və 18 əsrin bi-

I Pyotrun vaxtında zərb olunmuş mis denqa (1 qəpik). 1712.

rinci rübündə gümüş sikkə ilə yanaşı, mis D. da kəsilirdi. 18 əsrin sonunadək dövriyyədə olmuşdur.

DENLO, Danimarka hüququ vilayəti (ing. Danelaw, Danimarka dilində Danelagh) – 860–870-ci illərdə vikinqlər (əsasən, danimarkalılar) tərəfindən işğal olunan və intensiv Skandinaviya məskunlaşmasına məruz qalan İngiltərə ərazisi. “D.” termininə yazılı mənbələrdə 11 əsrin əvvəllərindən rast gəlinir. O, yerli əhalinin ingilis hüququ əvəzinə Skandinaviya adət hüququ normalarından istifadə etmək imtiyazını ifadə edirdi. Uesseks sülaləsindən olan ingilis kralı Böyük Alfred ilə vikinqlərin ən nüfuzlu başçılarından biri olan Qutrum arasında 879 ildə Uedmorda imzalanan müqavilə ilə D. statusu hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirilmişdi. Uedmor sülhü skandinaviyalıların anql-saksların işğal olunmuş torpaqlarında siyasi hakimiyyətlərini təsbit etdi. D.-ya İngiltərənin şm. və şm.-ş. rayonları (Nortumbriya, Mersianın bir hissəsi və Şərqi İngiltərə) daxil idi. İngiltərənin şm.-q. sahilləri İrlandiya, Orkney və Farer a-rından olan norveçli köçkünlər tərəfindən məskunlaşdırılmışdı. İngiltərə krallarının mülkləri ilə D. arasında sərhəd rolunu Londondan keçməklə Duvrdan Broksterə qədər uzanan Qədim Roma yolu (anql-sakslar tərəfindən Uotlingstrit adlandırılırdı) oynayırdı. Siyasi baxımdan vahid dövləti qurum olmayan D. yerli rəhbərlərin (yarl, hövding) başçılıq etdiyi ayrı-ayrı ərazi knyazlıqlarının məcmusundan ibarət idi. Daha nüfuzlu rəhbərlər konung titulu daşıyırdılar. D.-nin ən iri mərkəzləri Skandinaviya rəhbərlərinin iqamətgahları olan York, Linkoln və bir sıra digər şəhərlər idi. D. 10–11 əsrlərdə yekunlaşmış Skandinaviya etnik elementinin, o cümlədən Skandinaviya əyanlarının anql-saks cəmiyyətinə uğurlu inteqrasiyasının, anql-Skandinaviya etnomədəni sintezinin gətirdiyi vilayət idi. Skandinaviyalıların xristianlığı qəbul etməsi bu prosesi daha da sürətləndirdi. Böyük Knudun Danimarka dövlətinin tərkibində İngiltərənin olması da anql-Skandinaviya etnomədəni inteqrasiyasının dərinləşməsinə imkan yaratdı. 10–11 əsrlərdə D. əhalisi və hakim elitası arasındakı separatist meyillər özünü çox vaxt İngiltərəyə soxulan Danimarka və Norveç krallarının (1013, 1014–16, 1066, 1069–71) dəstəklənməsində büruzə verirdi. İngiltərəni birləşdirmək uğrunda Uesseks sülaləsindən olan kralların müharibələri nəticəsində D.-nin siyasi müs-

təqilliyinə son qoyuldu. İngiltərə krallığının tərkibində özünün hüquqi və mədəni fərdliliyini 11–12 əsrlərdə D. saxlayırdı. **DENOMİNASIYA** (lat. denominatio – adını dəyişdirmə) – pulun nominal dəyərinin iriləşdirilməsi. İriləşdirilmə əmsalı, bir qayda olaraq, müxtəlif sayda sıfırları olan vahiddir.

D.-nin məqsədi, adətən tədavi sferasında inflyasiya proseslərinin zəiflədilməsidir. D. pul islahatının hazırlanması və həyata keçirilməsinin tərkib elementi kimi daha uğurludur. O, köhnə pul nümunələrindən yenilərinə dəyişdirilməsi ilə tamamlanır; müvafiq olaraq qiymətlər, tariflər, əməkhaqqı və s. yenidən hesablanır. D. mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarını asanlaşdırmaqla yanaşı, həm də pul tədaviülünün nizama salınmasına, tədaviül xərcələrinə (pulların saxlanma, daşınma xərcələri, inkassasiya və s.) qənaət olunmasına, milli pula etibarın artırılmasına yönəldilir.

DENONASIYA, beynəlxalq hüquq u q d a (fr. dénoncer – elan etmək, pozmaq) – beynəlxalq müqavilə tərəflərindən birinin onu icra etməkdən imtina etməsi və bununla onu qüvvədən salması (bax *Beynəlxalq müqavilə*). D. etmək hüququ və şərtləri, bir qayda olaraq, müqavilənin özündə nəzərdə tutulur.

DENPÁSAR – İndoneziyada şəhər. Bali əyalətinin inz. m. Əh. 856,4 min (2014; aqlomerasiyada 1,3 mln.). Bali a.-nın c.-unda, Hind okeanı sahilindədir. Avtomobil yolları qovşağı. Yava a. ilə dəniz yolu əlaqəsi var. Beynəlxalq aeroport (Nqurah-Ray).

D. (Bali dilində “bazarxanası məskən”) 1936 ilədək Badunq adlanırdı; 19 əsrdə Balidəki Badunq sultanlığının paytaxtı idi. 1906 ildə D.-da Hollandiyanın müstəmləkəçi ağalığına qarşı indoneziyalıların müqavimət tarixi ərzində ən iri döyüşlərdən biri baş vermişdi; döyüş təslim olmaq istəməyən 4 min yerli sakinin intiharı ilə başa çatmışdı. D. iqtisadiyyatının sürətli inkişafı (1970-ci illərdən), əsasən, beynəlxalq turizmin inkişafı ilə bağlıdır.

İndoneziya hinduistlərinin əsas dini mərkəzi: Petilan-Pengerebonqan, Pura-Caqanatha hinduist məbədləri; Bali mədəniyyət mərkəzi Taman-Budaya, Badunq bazarı D.-da yerləşir. Udayana Un-ti (1962; qədim Bali və qədim Yava dillərində nadir palma manuskriptləri kolleksiyası), Bali Dövlət Muzeyi (1932) fəaliyyət göstərir. Ənənəvi sənətkarlıq və incəsənət mərkəzləri olan Çeluk (zərgərlik

Denpasar. Bacra Sandhi monumenti.

işləri), Sukavati ("vayanq" kuklalarının hazırlanması), Batubulan (daş üzərində oyma, baronq və keçək rəqsləri), Qianyar (qiymətli daşlar üzərində oyma, rəqs sənəti), Batuan (Bali boyakarlıq məktəbi) və Mas (dekorativ oyma) D. ətrafında yerləşir.

D.-in iqtisadiyyatının sürətli artımı (1970-ci illərdən etibarən) beynəlxalq turizmin inkişafı ilə bağlıdır. Balinin əsas iqtisadi və mədəni, İndoneziyanın isə ən iri beynəlxalq turizm mərkəzidir. D.-dan c.-da, q.-də və ş.-də ölkənin ən məşhur çimərlikləri yerləşir: Kuta, Legian, Sanur, Seminyak, Kerobokan, Cimbaran, Nusada və s. İşləyənlərin 3/4-ü xidmət sahəsin-

də çalışır (əsasən, ticarətdə, mehmanxana təsərrüfatında, ictimai işə sahəsində və xarici turistlər üçün əyləncə sənayesində). **DENSİMETR** – bax *Areometr*. **DENSİMETRİYA** (lat. densus – sıx, qatı + ... metriya) – maye və bərk cisimlərin nisbi sıxlığının ölçülməsi. Bərk cisimlər üçün laboratoriya şəraitində hidrostatik çəkmə üsulu (nümunə iki dəfə – havada və mayədə çəkilir, beləliklə də cismin kütləsi və həcmi müəyyənləşdirilir) tətbiq edilir; maye cisimlərin sıxlığını ölçmək üçün *sıxlıqölçən, areometr* (o cümlədən densimetr) və *piknometrdən* istifadə olunur. **"DENSTERFORS"** – *Birinci dünya müharibəsi (1914–18)* zamanı, 1918 ilin yan-

Denpasarin cənubunda Kuta çimərliyi.

varında gen.-m. *Denstervilin* başçılığı ilə Mesopotamiyada yaradılmış B.Britaniya xüsusi hərbi ekspedisiyası. Rəsmən "D." adlanırdı. "D."-un əsas məqsədi alman-türk qoşunlarının Əfqanıstan və Hindistana doğru hərəkətinə mane olmaq idi. Bağdad–Bakı–Buxara istiqamətində hərəkət etmək əmri aldıqdan sonra, Denstervil 12 zabit, 40 əsgər və 41 "Ford" markalı avtomobildən, həmçinin bir zirehli maşından ibarət dəstəsi ilə 1918 il fevralın 11-də Həmədana, 16-da Qəzvinə, 18-də Ənzəliyə çatdı. Ənzəli bolşevik əhvali-ruhiyyəli rus hərbiçilərinin əlində olduğundan, Denstervil fevralın 25-də öz dəstəsi ilə Həmədana qayıtdı. 1918 ilin yazınadək ingilislər Cənubi Azərb.-in bir sıra vil.-ini tutdular və Xəzərin c. sahillərində möhkəmləndilər. Rus ordusunun İranda qalmış kazak hissələrinin podpolkovniki L. *Biçeraxovla* yaxınlaşan Denstervil 1918 il martın ortalarında onunla saziş imzaladı. İngilislər L. Biçeraxovun kazak dəstələrinə Xəzər dənizinə nəzarəti təmin edəcək qüvvə kimi baxırdılar. Göstərəcəyi xidmət müqabilində Denstervildən böyük məbləğdə pul alan L. Biçeraxov öz dəstəsilə Denstervilin hərbi qüvvələrinə qatıldı və hazırlanmış plana uyğun olaraq, martın 28-də Qəzvinə tutdu.

Avqustun 1-də Bakıda daşnak və eser-mənşeviklərdən qurulan oyuncaq "*Sentrokaspi diktaturası*" hökuməti *Qafqaz İslam Ordusu* ilə mübarizədə Denstervildən yardım istədi. Avqustun 4-də polk. Stoksun başçılıq etdiyi 300 nəfərlik ingilis dəstəsi Bakıya gəldi. Avqustun 9–17 arası üç batalyon, bir səhra artilleriya batareyası və bir neçə zirehli maşından ibarət ingilis hərbi qüvvələri də Bakıya daxil oldular.

Denstervilin Bakıdakı hərbiçilərinin sayı 1000-ə qədər idi. Ordu qərargahı "Avropa" hotelində (indiki Lukoyl şirkətinin binası), ordunun digər xidmətləri isə "Metropol" hotelində (indiki Nizami ad. Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyinin binası) yerləşdirilmişdi. "Sentrokaspi diktaturası"nın başçıları cəbhənin ingilislərə tabe etdirilməyəcəyini, yalnız onların nümayəndələrinin cəbhə qərargahına daxil ediləcəyini bildirsələr də, əslində ingilislərin gəlməsi ilə Bakının müdafiəsinin təşkili onların nəzarəti altına keçdi. Cəbhə xəttinin ən mühüm nöqtələrinə ingilis bölmələri yerləşdirildi. Denstervil yerli hərbi qüvvələrin hazırlıq səviyyəsindən, qeyri-peşəkar döyüş qabiliyyətindən narazı qaldı və cəbhənin ən mühüm sahələ-

rinin qorunmasını öz üzərinə götürdü. Döyüşlər, əsasən, Binəqədi yüksəklikləri ətrafında gedirdi. İngilis qüvvələri ilə "Sentrokaspi" hissələri Bakıya doğru sıxışdırıldılar. Britaniya komandanlığı acılıq çəkən şəhərdə əsgərlərini ərzaqla belə təmin edə bilmirdi. İngilislərin İrandan Bakıya hərbi sursat daşması getdikcə çətinləşirdi. L. Biçeraxovdan yardım almağa Dərbəndə yola düşsə də, yerli bolşeviklər buna mane oldular. Avqustun 25-də Ənzəliyə gələn Denstervil, avqustun 27-də oradan silah və sursatla Bakıya qayıtdı. Avqustun sonunda Bakını qorumağın faydasız olduğunu görən Denstervil geniş müşavirə keçirərək ordunu şəhərdən çıxarmaq qərarına gəldi.

Qafqaz İslam Ordusunun qəti hücumu ərəfəsində ingilislər sentyabrın 14-də axşam şəhəri tərk etmək qərarına gəldilər. Bakıdan çıxarılan adamların sayı 1300 nəfərə çatırdı. Onların 900 nəfəri döyüşçü, 400 nəfəri isə arxa cəbhədə çalışanlar idi. Denstervilin gəmisi Bakını sonuncu tərk etdi. Sentyabrın 19-da Ənzəliyə çatdıqdan sonra "D." rəsmən buraxıldı, bir hissəsi isə Şimali İran ordusu adlanan 14-cü diviziyaya qatıldı. Şimali İran ordusuna komandan gen. U.Tomson təyin edildi. **DENSTERVİL** Lionel Çarlz (9.11.1865, İsveçrə, Lozanna ş. – 18.5.1946, İngiltərə, Devon qraflığı, Torki ş.) – B.Britaniya hərbiçisi, gen.-m. 1918 ilin yanvarında Mesopotamiyada yaradılmış B.Britaniya xüsusi hərbi ekspedisiyasına başçılıq etmişdir. D.-in başçılıq etdiyi hərbi qüvvə "*Densterfors*" adlanırdı. D. 1918 ilin avqustundan sentyabrın 15-dək Bakını işğal etmiş B.Britaniya hərbi hissələrinin komandanı olmuşdur. Türk-Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusunun təzyiqinə davam gətirməyərək, 1918 il sentyabrın 14-dən 15-nə keçən gecə Bakını tərk etmişdir.

DENTİN (lat. dens, dentis – diş) – dişin əsas kütləsini təşkil edən sümük toxuması; məməlilərdə dişin və balıqlarda plakoid pulcuqların əsası sayılır. D.-də əsas maddə və cisim diş pulpasının periferik qatında olan odontoblastlar – radial yerləşmiş hüceyrə çıxıntıları ayırd edilir. Çıxıntılar dentin borucuqlarını (və ya kanalçıqları) doldurur və onlar vasitəsilə D.-ə qidalı maddələr daxil olur. D.-in əsas maddəsi dəstələrdə toplanmış kollagen liflərdən və tərkibində çoxlu kalsium-karbonat olan yapışqanlı maddədən ibarətdir. D.-də əhəngləşmə prosesi bərabər getmədiyindən, boşluqlar əmələ

gəlir. Yaşlı adamın dişinin D.-ində təq. 28% üzvi, 64% qeyri-üzvi, 8% su olur. Dişin kök hissəsinin D.-i sementlə, diş tacı mina ilə örtülmüşdür. D.-in pulpaya yönəlmiş daxili qatı əhəngləşməmişdir və dişin ovulması və kariyesin inkişafı zamanı güclənən D.-in daimi artım sahəsidir.

DENUDASIYA (lat. denudatio – çılpaqlaşma) – Yer səthində süxurların su, külək, buz və s. ilə dağılması və yüksək sahlərdən alçaq sahlələrə aparılması proseslərinin məcmusu. D.-ya aşınma, eroziya, abraziya, korroziya, deflyasiya kimi proseslər daxildir. Yer səthi relyefinin dəyişməsində və yeni relyef formalarının əmələ gəlməsində D.-nin rolu böyükdür. D. süxurları parçalayıb dağıdaraq relyefi alçaldır, hamarlayır, dağlıq sahlələri denudasion düzənliklərə (*penneplenlərə*) çevirir. D. proseslərinin intensivliyi D.-nin baş verdiyi r-nun tektonik hərəkətlərinin və iqliminin xüsusiyyətlərindən, süxurların petroqrafik tərkibindən, torpaq-bitki örtüyünün xüsusiyyətlərindən və s.-dən asılıdır. Çaylarla daşınan süxur ovunlarının miqdarı D.-nin intensivlik göstəricisidir (məs., Amazon çayının gətirdiyi bərk axıntının illik miqdarı 600–800 mln. t, digər məlumatlara görə 1,2 mlrd. t-dur). Ümumi D.-nin təq. 50%-ini antropogen D. təşkil edir.

DENUDASİON RELYEF FORMALARI – bax *Relyef*.

DENUDASIYA SƏTHLƏRİ (Denudasıya düzəlmə səthləri) – uzunmüddətli denudasıya prosesləri nəticəsində, müxtəlif yaşlı süxurların eyni səviyyədə kəsilməsindən yaranan yastı, yaxud yüngülvarı dalğalı

səthlər. Tektonik aktivliyin zəifləməsilə denudasıya bazisinin uzunmüddətli stabilləşməsi dövründə formalaşır. Dağlarda denudasıya bazisinin tez-tez dəyişməsindən müxtəlif yaşlı D.s. yarana bilər. D.s.-nə *penneplenlər, pediplenlər, ekviplenlər* və s. aiddir. Uralarxası və Rur çayının sol sahilində penneplenlərini iri D.s.-nə misal göstərmək olar.

DENVER – ABŞ-ın q.-ində şəhər. Kolorado ştatının inz. m. və ən iri şəhəri. Əh. 649,5 min (2013); Denver-Boulder-Lonqmont şəhər aqlomerasiyasının (əh. 2,7 mln.) mərkəzi. Saut-Platt çayı sahilində, Qayalı dağların ətəklərindədir. Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport.

1858 ildə qızılaxtaranlar tərəfindən əsası qoyulmuş, tərkibinə indiki Kolorado ştatının əraziləri daxil olan Kanzasın qubernatoru C. Denverin şərafinə adlandırılmışdır. Zəngin mədənlilik (gümüş və s. yataqları) r-nu kimi inkişaf etirdi. 1861 ildən şəhərdir. 1865 ildən Kolorado ştatının inz. m.-dir. 1890 ildə əhalisinin sayına görə Qərbdə ikinci şəhər olmuşdur (San-Fransiskodan sonra). 20 əsrin ortalarındakı mədəni sənayesi və k.t. məhsullarının ticarət mərkəzi idi. 1940-cı illərdən sürətlə böyüyən sənaye mərkəzi, o cümlədən ABŞ-ın hərbi-sənaye kompleksi sahələrinin inkişaf mərkəzidir.

Şəhərdə kafedral bazilika (1912), Avenyu-tietr (1967), Kolorado ştatının Kapitolu binası (1890–1908, memar E.Mayers) var. "Ripablik plaza" (216 m), "Mauntin Bell senter" (216 m), "Yunayted bank of Denver" (213 m) şəhərin

Denver şəhərindən görünüşü.

ən iri göydələnlərdir. Kütləvi kitabxana (1996, memar M. Qreyvs); un-tlər: Denver (1864), Kolorado tibbi-elmi mərkəzlə birlikdə (1883), Recis (1877), Conson və Uels (1914), Milli Amerika (1941); muzeylər: rəssamlıq (1893, binaları 1971 və 2006), təbiət və elm (1900), Kolorado ştatı tarix muzeyi, Buffalo Billin muzeyi və məzarı; Kolorado ştatı operası (1981), Kolorado ştatı simfonik orkestri (1989); Botanika bağı, şəhər akvariumu (1999) var.

Milli Hokkey Liqasının "Kolorado Avelans" (1996, 2001 il Stenli kubokunun qalibi) və Milli Basketbol Assosiasiyasının "Denver Naqgets" klubları "Pepsi Sentr" (20 minə yaxın yer) arenasında çıxış edir. Amerika futbolu üzrə "Denver Bronkos" (1997, 1998 il Superboulun qalibi) və Avropa futbolu üzrə "Kolorado Repids" komandaları oyunlarını "İNVESKO Fild" (76 min yer) stadionunda, "Kolorado Rokkis" beysbol komandası "Kurs Fild" (50 min yer) stadionunda keçirir.

Dağlıq ştatların iri sənaye, ticarət və maliyyə mərkəzidir. İşləyənlərin təq. 70%-i D.-in xidmət sferasında məşğuldur. D.-də federal strukturlarda, həmçinin Müdafiə Nazirliyi və ya kosmik layihələrlə bağlı müəssisə və idarələrdə çalışan məmur, alim və mütəxəssislərin sayı Vaşinqtondakından çoxdur. D. telekommunikasiya sənayesi müəssisələrinin yerləşdirilməsi üçün cəlbedici yerdir (saat qurşağı Avrasiya, Şimali və Cənubi

Amerikanın bir çox şəhərləri ilə eyni biznes-gündə əlaqə yaratmağa imkan verir). Telekommunikasiya şirkətləri: "Qwest Communications" (şəhər aqlomerasiyasının ən böyük iş təminatçısı – 13,2 min işçi, 2005), "EchoStar", "Starz-Encore", "Comcast" və s. D.-də Kolorado konfranslar mərkəzi (2005), "Frontier Airlines" aviashirkətinin mənzil-qərargahı (D.-in beynəlxalq aeroportunun ərazisində) yerləşir. Şəhərin və aqlomerasiyanın iqtisadiyyatında turizm əhəmiyyətli rol oynayır (D.-in ətrafında – dağ-xizək kurortları, turist bazaları, kempinqlər və s.). İşləyənlərin 6%-indən çoxu D. aqlomerasiyası sənayesində məşğuldur (2005). "EnCana", "Anadarko", "Western Gas Resources" və "Halliburton" neft-qaz şirkətlərinin müəssisələri fəaliyyət göstərir; dünyanın ən böyük qızıl hasil edən şirkətlərindən biri "Newmont Mining"-in mənzil-qərargahı D.-dədir. HSK müəssisələrindən "Ball Aerospace" firmasının z-dları (kosmik "şatı"ları üçün detallar), şəhərdən 25 km c.-q.-də "Lockheed Martin Aeronautics" şirkətinin müəssisəsi (döyüş təyyarələri istehsalı, 7,7 min işçi, 2005) fəaliyyət göstərir. Elektron sənayesi, k.t. və dəqiq maşınqayırma sənayesi, metal konstruksiyalar, kimya, yeyinti, tikəş məmulatları istehsalı inkişaf etmişdir.

1940-cı illərin əvvəllərindən D.-in yaxınlığında ABŞ-ın iri hərbi bazaları yerləşirdi. "Fort-Loqan" hərbi bazası (hazırda tarixi parkdır) 1946 ildə, "Louri"

aviabazası isə (təq. 7 min nəfəri işlə təmin edirdi) 1994 ildə bağlanmışdır. 1982 ildən ABŞ Müdafiə Nazirliyi "Shell" neft şirkəti ilə birlikdə "Rocky Mountain Arsenal" keçmiş hərbi kompleksi ərazisində torpağın və göllərin gənişmiqyaslı təmizlənməsini həyata keçirir (1942 ildən burada kimyəvi silah istehsal olunurdu). D. şəhər aqlomerasiyasında "Bakli" aviabazası və "Fitsimmons" ordu tibb mərkəzi fəaliyyət göstərir (21 əsrin əvvəlləri).

DEONTOLOGIYA (yun. δέον, yiyəlik halda δέοντος – borc, vəzifə, düzgünlük + ... logiya) – borcluluq haqqında elm, yaxud təlim. Termin ilk dəfə İ. Bentam tərəfindən bütünlükdə etikanın sinonimi kimi işlədilmiş ("Deontologiya, yaxud Əxlaq haqqında elm", 1834), lakin sonradan daha məhdud və məxsusi mənə kəsb etmişdir. Müasir fəlsəfədə D. xeyir etikasından fərqlənən borc etikası kimi şərh edilir. Belə fərqləndirmənin əsası əxlaqda mənəvi mövqeni bəyanetmənin formal və funksional cəhətdən iki üsulunun – borcluluq, yaxud qadağa ifadə edən imperativlərin və təqdir, yaxud məhkumluq ifadə edən qiymətləndirmələrin olmasıdır. Xeyir qarşısında borcun məntiqi üstünlüyünü, "öncəliyini" vurğulayan İ. Kant göstərirdi ki, xeyir anlayışının özü borc anlayışından törənmişdir: biz borcun tələb etdiyini "xeyir" adlandırırıq; xeyri borc anlayışını nəzərə almadan müəyyənləşdirmək cəhdi bizə özü-özlüyündə əxlaqi xeyir haqqında anlayış deyil, yalnız həzz predmeti haqqında empirik təsəvvür verir. Müasir deontoloji intuitivizm (U. Ross, Ç. Brod və b.) də oxşar mövqə tutur. D. bu və ya digər hərəkəti əxlaqi hərəkət kimi təsnif etmək üçün onun motivlərini, məqsədlərini və nəticələrini nəzərə almağın zəruriliyini inkar edir: hərəkətin əxlaqi özəlliyi onun nəyin naminə həyata keçirilməsi ilə deyil, sırf təhrikedici impuls ilə, borc "enerjisi" ilə müəyyənləşir. D. bu müddəası ilə özünü teleoloji və konsekvensial etikaya, o cümlədən hedonizm və utilitarizm qarşı qoyur.

DEONTOLOGIYA, t i b d ə – bax *Tibbi etika*.

DEP – RF-nin Amur vil.-ndə çay; Zeya çayının sol qolu. Uz. 348 km, hövzəsinin sah. 10400 km². Oqoron (Uqrin) gölündən başlayır. Yuxarı axınında dağ çayıdır, aşağılarda bataqlıqlaşmış ovalıqla axır. Əsasən yağış suları ilə qidalanır. Mənsəbində ortaillik su sərfi təq. 90 m³/san-dir.

Dep çayı.

DEPARAFİNLƏŞMƏ – neft məhsullarından (sürtkü yağları, dizel yanacağı və s.) onların donma temp-runu aşağı salan və yüksək temp-rda əriyən şəxələnməmiş alkanların çıxarılma prosesi. Özlü yağların D.-si ali normal alkanların pis həll olduğu seçici həlledicilərin köməyi ilə aparılır. Həlledici kimi, əsasən, metiletiketone və ya asetonun toluolla qarışığı istifadə edilir; əmələ gələn suspenziya soyudulur və təq. –25°C-də süzülür. Donma temp-ru –20-dən –50°C-ədək olan (kütləcə 55–80%) deparafinizat, qaç (distillat fraksiyalarından) və ya *petrolatum* (qalıq fraksiyalardan) alınır.

Aşağı özlü yağların (məs., transformator yağı) və dizel yanacaqlarının D.-si üçün karbamid işlənilir və proses karbamid D.-si adlanır. Otaq temp-runda prosesin aktivləşdiricilərinin (kiçikmolekullu spirtlərin, ketonların və s.) iştirakı ilə karbamid normal alkanlarla komplekslər (klatratlar) əmələ gətirir; sonra onlar süzülür və 70–85°C-də su ilə işlənilir; deparafinizat və *parafin* alınır. Donma temp-ru –50-dən –60°C-ə qədər olan yağları (transformator, transmissiya, soyuducu, elektroizoləedic, sənaye, hidravlik) almaq üçün hidrokatalitik D.-dən (izodeparafinləşmə) istifadə edilir. Hidrogen iştirakı ilə 310–420°C temp-rda, 3–8-dən 20-dək MPa təzyiqdə katalitik krekinq və n-alkanların izomerləşməsi baş verir; deparafinizatın çıxımı kütləcə 80–90%-dir.

Əd.: Химия нефти и газа. 2-е изд.Л.,1989; С а м а д о в а Ф.И. Нефть yağlarının istehsalı proseslərinin nəzəri əsasları. Bakı, 1992; С п и р к и н В.Г., Ф у к с И.Г. Химия смазочных масел. М., 2003.

DEPARDYÖ (Depardieu) Jerar (d.27.12.1948, Şatoru) – fransız aktyoru. Parisdə Ş. Dülənin dram sənəti kurslarını və J.L. Koşenin Dram Sənəti Məktəbini bitirdikdən sonra "Kafe de la Qar" həvəskar truppasında iştirak etmişdir. 1965 ildən kinoya çəkilir. "Vals oynayanlar" filmində oynadığı köntöy oğlan obrazı ona şöhrət gətirmişdir. D. psixoloji portretlər ustasıdır. Müasir dünyaya qarşı yeganə mübarizə üsulu kimi zorakılığın seçən qəhrəmanların obrazlarını yaradarkən yüksək tragizm müvəffəq olmuşdur ("Mafiya torunda", "Barokko", "Martin Gerrin qayıması", "Gecə bütün pişiklər boz rəngdə olur", "O qədər də qəzəbli deyil", "Yaşayış üçün vəsiqə", "Sonuncu qadın", "Əlvida, erkək" və s.). Koloritli görkəm, temperament, komiklik istedadı D.-yə "Maymaq müfəttiş", "Bəxtigətməyənlər" filmlərində uğur gətirmişdir. Klassik süjetlərə əsaslanan və tarixi filmlərdə çəkilmişdir: "Kamilla Klodel", "1492: Kristofor Kolomb", "Jerminal", "Vatel", "Napoleon", "Sirano de Berjerak" (Beynəlxalq Kann kinofestivalının mükafatı). B. Bertolucci ("İyirminci əsr"),

J. Depardyö (sağda) "Bəxtigətməyənlər" filmində.

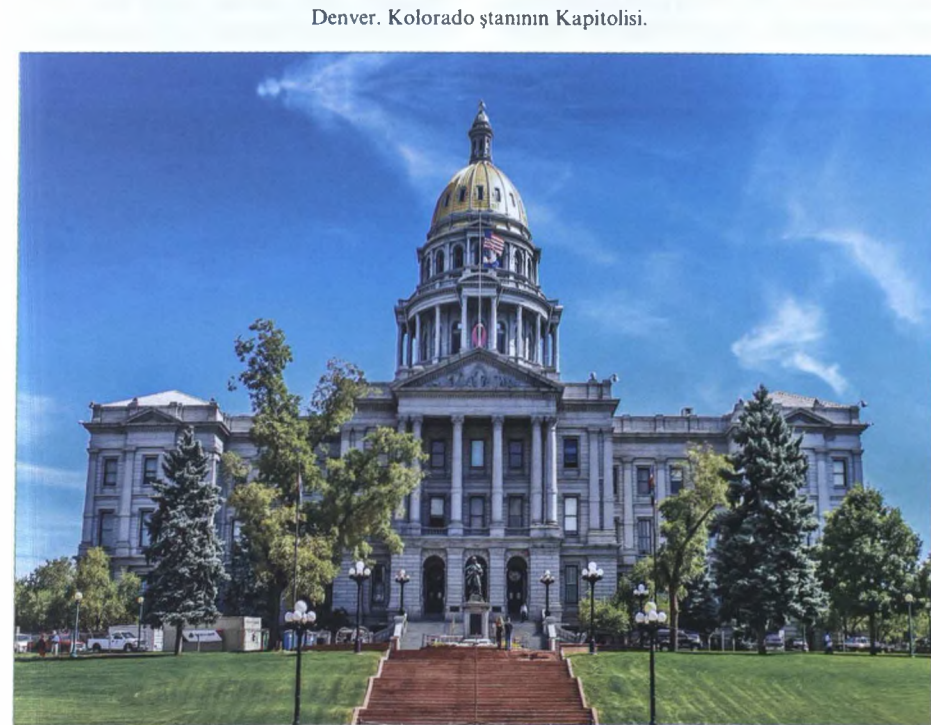

A. Rene ("Mənim amerikalı dayım"), F. Trüffo ("Axırncı metro", "Qonşu evdəki qadın"), M. Pial ("İblisin günəşi altında"), A. Vayda ("Danton") və b. nın filmlərində çəkilmişdir. 1984 ildə "Tartuf" (Molyerin əsəri üzrə; baş rolunu ifadə etmişdir), 1999 ildə "İki sahil arasında körpü" filmlərini çəkmişdir. "Madlen" ("Qalapaqoslar", J. Şatene), "Pyer Kardenin espası" (N. Sarrotun əsərləri əsasında "SME") teatrlarında, Strasburqun Milli teatrında (Molyerin "Tartuf" əsərində) və s. çıxış etmişdir. Venesiya Beynəlxalq kinofestivalında yaradıcılığına görə mükafat almışdır (1997). Fəxri legion ordeni ilə təltif olunmuşdur.

DEPARTAMENT (fr. departement) – 1) Fransada əsas inzibati-ərazi vahidi. D.-də özünüidarə orqanı Baş şura və onun seçdiyi departament komissiyasıdır; mərkəzi hakimiyyətin nümayəndəsi *prefekt*dir. 2) Bəzi dövlətlərdə idarə və nazirliklərin adı (məs., ABŞ-da *Dövlət departamenti*).

DEPIQMENTASIYA (*de ... + lat. pigmentum – rəng*) – 1) t i b d ə: piqmentin toxumalardan qismən və ya tam itməsi. Dərinin D.-si daha çox müşahidə olunur; bu, onun bazal qatında melanın piqmentinin miqdarının azalması nəticəsində baş verir; 2) a n t r o p o l o g i y a d a: dəri, tük və göz rəngi açıq çalarlı olan insanların populyasiyasında D.-yə tez-tez rast gəlinir. Avropanın şm.-q.-indəki (*Ağ dəniz-Baltika irqi* və *Atlantika-Baltika irqi*) aborigen populyasiyalar daha çox piqmentsizləşmişdir (açıq rəngli və kürən saçlar, açıq rəngli gözlər və çox ağ dəri). Bu, insanın həmin r-nlarda ultrabənövşəyi şüaların miqdarının azlığına uyğunlaşması ilə əlaqədardır: piqmentin az miqdarı və ya tamamilə yoxluğu nəticəsində günəş şüaları orqanizmə maksimal daxil olur. Cənub, o cümlədən tropik enliklərdə yaşayan əhalinin dəri örtüyündə melanın miqdarının çoxluğu, əksinə, ultrabənövşəyi şüaların artıqlığının neqativ təsirinin qarşısını alır.

DEPİLYASIYA (lat. depilare – tükü çıxarmaq) – tüklərin müalicə, yaxud kosmetik məqsədlə çıxarılması. Bunun üçün rentgen epilyasiyasından, xüsusi maqqaşdan və depilyator adlanan kimyəvi maddələrdən (barium-sulfid, kalsium-sulfid, natrium-sulfid, stronsium-sulfid və s.), epildən, səthi elektrolizdən və səthi diatermokoagulyasiyadan istifadə olunur. D. ən çox dərinin göbək xəstəliklərində və məhdud hipertrixozda (tüküllükdə) işlədilir.

Denver. Kolorado ştatının Kapitolisi.

Depok şəhərindən görünüş.

DEPLANASIYA (de...və lat. planum – müstəvi) – deformasiya zamanı oxun (milin), tirin və s. en kəsiyinin müstəvilinin pozulması hadisəsi; en kəsiyinin müstəvilini qeyri-xətti səthə və ya səthlər toplusuna çevirən nöqtələrin qeyri-bərabər yerləşməsi ilə xarakterizə olunur. D. bütün en kəsiklərdə eyni ola bilər, bu zaman onlarda yalnız toxunan gərginlik (sərbəst burulma deyilən) əmələ gəlir. D. müxtəlif kəsiklərdə müxtəlif olarsa, oxun en kəsiklərində toxunan gərginliklərlə yanaşı, normal gərginliklər də (sıxışdırılmış burulma deyilən) əmələ gəlir. Konstruksiyaların layihələndirilməsində parametrlərin ölçüsünün dəyişməsinə azaltmaq nöqteyi-nəzərindən kəsiklərin formalarının analizi zamanı D.-nin təsirini nəzərə almaq vacibdir.

Depok. İndoneziya Universitetinin kitabxanası.

rasiyasının və Cabotabek meqapolisinin tərkibindədir. Nəql. qovşağı; Cakarta və Yava a.-nın digər şəhərləri ilə d.y. və avtomobil yolu əlaqəsi var.

Əsası 1696 ildə hollandlar tərəfindən qoyulmuşdur. Cakartanın şəhəratrafı, iri ticarət-paylaşdırıcı və təhsil mərkəzidir. İndoneziya Un-tinin, Politeknik İn-tunun (İndoneziya Un-tinin nəzdində) kampusları və s.; toxuculuq, tikis, mebel, yeyinti sənayesi müəssisələri var.

DEPOLİMERLƏŞMƏ – bax *Polimerləşmə*.

DEPOLYARİZASIYA (biologiyada) – canlı hüceyrə membranının daxili və xarici tərəfində sakitlik dövründə mövcud olan elektrik potensialının aşağı düşməsi. D. sinir hüceyrələrində və onların çıxıntılarında, eləcə də əzələ liflərində oyanma prosesinin ən vacib komponentidir.

DEPONENT (lat. depono – kənara qoymaq) – 1) pul və ya qiymətli əşyaları bank və ya digər kredit təşkilatına depozitə qoyan hüquqi və ya fiziki şəxs. 2) Depozit şəklində saxlanan vəsaitdən payına düşən pul gəlirləri və ödəmələri vaxtında ala bilməyən şəxs. 3) Xeyrinə əməkhaqqından müəyyən məbləğ tutulan (məs., aliment) ayrı-ayrı şəxslər və təşkilatlar. **DEPORTASIYA** (lat. deporto – çıxarmaq) – ömürlük qovulma, sürgünün, köçürülmənin bir növü. Cinayətə, hüquq pozuntularına görə cəza növü kimi D. Qədim Roma dövründən məlumdur – cinayət törətmiş Roma vətəndaşlarının ömürlük sürgün edilməsi belə adlanırdı. Qədim Romanın erkən və klassik dövrlərində İtaliya sahillərinə yaxın adalardan biri, Romanın Şm. Afrikani işğal etməsindən sonra isə Misirin vahələrindən biri sürgün yeri olmuşdur. Qovulma ömürlük idi, Roma vətəndaşlığı hüququnun alınması və mülkiyyətin müsadirəsi ilə müşayiət edilirdi. D.-nin tətbiqi ölüm hökmünü əvəz etdiyinə görə o, çox zaman cinayət-kara göstərilən mərhəməti bildirirdi. Roma hüququnun postklassik dövründə termin öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Yeni dövrdə cinayət qanunvericiliyinin məəcəlləşdirilməsi ilə əlaqədar “D.” termini Fransanın CM-nə daxil edildi (1791). D. residivistlərə məcburi qaydada tətbiq olunan əlavə cəza, yaxud təhlükəsizlik tədbiri idi. CM-nə görə, əvvəllər məhkum olunmuş şəxs qandallarla, islah evi ilə, birməfərlilik həbs yeri ilə cəzalandırılan yeni cinayət törətdikdə, ona əvvəlki cəzanın eynisi verilir, həmin cəza çəkildikdən sonra isə “ömrünün sonunadək”

Fransanın Cənubi Amerikadakı (Qviana) koloniyasına sürgün edilirdi. Digər ölkələrdə “exilium” (sürgün) termini tətbiq edilmiş və o, ölkədən uzaqlaşmanı (o cümlədən könüllü), sürgünü – “exil” (fr., almanca), “exile” (ing.) bildirərək, ümumi və çoxmənalı terminə çevrilmişdi.

Müasir hüquqda D. inzibati qovulmanın sinonimidir, xarici vətəndaşların və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslərin konkret dövlət ərazisində yaşamaq üçün hüquqi əsasları itirdiyi, yaxud başa çatdırdığı halda məcburi sürgün edilməsini bildirir. Qloballaşma proseslərinin nəticəsi kimi Asiya, Afrika və Latın Amerikasına ölkələrindən kütləvi qeyri-leqal mühacirətlə əlaqədar, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə D. tədbirləri işlənilir və hazırlanır və tətbiq edilir.

Beynəlxalq hüquqda D. müharibə aparmanın qadağan edilmiş vasitə və metodlarından biri, mülki əhalinin işğal edilən ərazidən qovulmasıdır. Bəşəriyyət tarixində məğlub olmuş tayfaların, yaxud bütöv xalqların zəbt edilmiş ərazilərdən çıxarılması faktları kifayət qədər mövcuddur. Yalnız 20 əsrin ortalarında bu tədbirlər qeyri-qanuni hesab edildi: “Müharibə zamanı mülki əhalinin müdafiəsi haqqında” Cenevrə konvensiyasına (1949) görə (maddə 49), işğal olunmuş ərazidə yerləşən mülki əhalinin D.-sı sülhə və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə qarşı cinayətdir və *Cenevrə konvensiyalarına* (1949) qoşulmuş bütün ölkələrin qanunvericiliklərinə görə cinayət məsuliyyəti doğurur. Azərb. Resp.-nin cinayət hüququnda D. beynəlxalq hüquq normaları və Azərb. Resp.-nin qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadıqda, əhalini qanuni yerləşdiyi yerlərdən başqa ölkəyə qovma, yaxud digər məcburi hərəkətlərlə didərgin salma kimi müəyyən edilmişdir (Azərb. Resp.-nin CM, maddə 107).

Sosial və etnik qrupların, xalqların siyasi motivlərə görə məcburi köçürülməsi kimi ədəbiyyatda geniş istifadə olunan “D.” anlayışı hüquqi mənada “D.” anlayışı ilə eyni deyil. Həmin D.-lar daxili siyasətin tərkib hissəsi kimi, bir qayda olaraq, konkret tarixi şəraitdə qəbul edilən xüsusi qanunlara əsaslanırdı. Hakimiyyətin bu tip fəaliyyətini bir çox ölkənin tarixində müəssisə kimi müşahidə etmək mümkündür. SSRİ-də belə praktika 1930–40-cı illərdə geniş tətbiq edilirdi (bax *SSRİ-də 1920-ci–1950-ci illərin əvvəllərində kütləvi repressiyalar*).

DEPOZİT, bank depozitləri (lat. depositum – saxlanılmağa verilən əşya) –

banklarda müştərilərin saziş və müqavilələr üzrə əmanət şəklində olan pul vəsaitləri. D.-lər 3 qrupa bölünür: tələbolunadək (cari), təcili və yığım əmanətləri.

Tələbolunadək əmanətlər cari kontokorrent və jirohesablarda olan, istənilən zaman tələb oluna bilən vəsaitlərdir. Onları müddəti bir gün olan D.-lərdən – “gündəlik pullardan” fərqləndirmək lazımdır. Bu qrup D.-lər üçün ya çox aşağı faiz ödənilir, ya da çox vaxt ümumiyyətlə ödənilmir. Belə D.-lər cari hesabların həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Hesab sahibi onları müxtəlif üsullarla: nağd pullarla, çeklərlə, köçürmə ilə (və ya veksellə) apara bilər. Müştəri bu hesabı açmaqla öz ödəmə əməliyyatlarının texniki cəhətdən həyata keçirilməsini banka həvalə edir. Təcrübədə tələbolunadək əmanətlərin şərhə müxtəlifdir. Kommersiya bankları bu D.-lərə yalnız müştərinin ilk tələbi ilə qaytarılan əmanətləri aid edərsə, mərkəzi banklar pulun hesabdan çıxarılması haqqında xəbərdarlıqdan sonra bir aydan gec olmayaraq verilən D.-ləri də tələb olunanadək əmanətlər hesab edir. Gündəlik ödəmə əməliyyatlarının aparılmasına çəkilən xərclər EHM-lərin tətbiqi nəticəsində azalsa da, müəssisənin xərclərinin əhəmiyyətli hissəsi olaraq qalır. Tələbolunadək əmanətlər D. və ya kontokorrent hesablarına yerləşdirilir. Bu hesablar arasındakı fərq müştərinin D. hesabından yalnız faktiki qalıq məbləğini çıxara bilməsidir. Kontokorrent hesabda isə həm müsbət, həm də mənfə qalıq mümkündür. Müştəri istənilən an hesabından nəinki pul çıxara, hətta müəyyən müddətə kredit də götürə bilər. Lakin təcrübədə bu fərq getdikcə itməkdədir. Bankla müvafiq razılaşma əsasında D. hesablarında da mənfə qalığa yol verilir.

Təcili əmanətlər iki cür olur: həqiqi təcili D.-lər və götürülməsi haqqında əvvəlcədən xəbərdarlıq edilən D.-lər. Bu D.-lər tələbolunadək D.-lərlə müqayisədə daha uzun müddətə qoyulur. Bir qayda olaraq, bir aydan az olmayan müddətə qəbul edilir. Əmanətçi üçün uzunmüddətli pul qoyuluşunun əsas məqsədi daha yüksək faizün alınmasıdır. Bank da öz növbəsində bu vəsaitlərə daha uzun müddətə malik ola bilər və müvafiq şəkildə faizlərdən gələn gəliri artırır. Həqiqi təcili D.-lər müştəriyə əvvəlcədən müəyyən edilmiş gündə qaytarılır. Buna qədər onlar “bloklanmış” olur və bankın tam sərəncamında qalır. Adətən uzunmüddətli əmanətlər üçün bank daha yük-

sək faiz ödəyir. Lakin bu parametrlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə əksinə də ola bilər. Məs., kommersiya bankları uçot faizlərinin enməsinə gözləyirsə, uzunmüddətli əmanətlər üzrə faiz qısamüddətli D.-lərin faizləri ilə eyni dərəcədə ola bilər. Həqiqi təcili əmanətlərdən fərqli olaraq, əvvəlcədən xəbərdarlıq edilən D.-lər əmanətçinin xüsusi ərizəsini tələb edir. Ərizənin verilmə vaxtı əvvəlcədən şərtləşdirilir və əmanətə görə faizün miqdarı ona müvafiq olaraq təyin edilir.

Təcili əmanətlər cari və yığım D.-ləri arasında aralıq mövqə tutur. Onlar yığım D.-lərindən qəti müəyyən edilmiş nisbətən qısa müddətli fərqlənir. Yığım əmanətinin əsas xüsusiyyəti onun məbləği haqqında şəhadətnamənin, çox hallarda əmanət kitabçasının sahibinə verilməsindən ibarətdir. Yığım D.-ləri pul əmanətlərinin yığılması və qoyuluşuna xidmət edir. Ödəmələrin həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan və ya müəyyən müddət üçün qoyulan pul yığım əmanətlərinə aid deyil.

D. dedikdə həmçinin bank kitablarında müştərilərin banka olan tələbini əks etdirən və təsdiq edən qeydlər; banklararası qısamüddətli ssudalar (göstərilən bankın müvəqqəti sərbəst vəsaitlərinin digər banklarda yerləşdirilməsi üzrə əməliyyatlar); saziş bağlanması məramının sübutu (zəmanəti) kimi qoyulan pullar; gömrük rüsumlarının ödənilməsinin təminatı üçün gömrük idarəsinə ödəmələr; məhkəmə və inzibati idarələrə iddianın, məhkəmədə iştirakın təminatı üçün məhkəmə və inzibati idarələrə ödəmələr başa düşülür.

DEPOZİTARI – qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı depozitar fəaliyyəti həyata keçirən hüquqi şəxs. Depozitar fəaliyyəti qiymətli kağızlar üzərində mülkiyyət hüququnun təsdiqi, qiymətli kağızların ötürülməsinin uçotu və təsdiqi üzrə kommersiya xidmətlərindən, həmçinin qiymətli kağız sahiblərinin səhmdar cəmiyyətlərin idarə edilməsində iştirak etmək, qiymətli kağızlar üzrə dividend, gəlir və digər ödənişləri almaq hüququ da daxil olmaqla onların qiymətli kağızlar üzrə hüquqlarının reallaşmasına yardım edən xidmətlərdən ibarətdir. Müştəri ilə bağladığı müqaviləyə əsasən D. ona depozitar xidmətin keyfiyyətini yüksəldən əlavə xidmətlər göstərə bilər. Bu xidmətlərə qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədar müştərinin pul, valyuta və multivalyuta hesablarının aparılması; qiymətli kağızların həqiqiliyi

və ödəmə qabiliyyəti üzrə sertifikatların yoxlanılması; qiymətli kağızlar sertifikatının inkassasiyası və daşınması; qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti haqqında məlumatların təqdim edilməsi; qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərə vergi qoymanın optimallaşdırılmasına kömək göstərilməsi və s. daxildir. D. qiymətli kağızların saxlanması və mühasibat kitablarında digər müştərilərin qiymətli kağızlarından ayrı xüsusi registr qotunda olan əlahiddə depo hesab açmaqla hər bir müştərinin qiymətli kağızlar üzərindəki hüququnun uçota alınmasını təmin etməlidir.

Mülkiyyət, yaxud digər əşya hüququna əsasən qiymətli kağızlara sahib olan hüquqi, yaxud fiziki şəxslər, həmçinin digər D.-lər, o cümlədən müştərilərinin qiymətli kağızlarının nominal sahibi kimi çıxış edənlər D. müştəri ola bilərlər. Müştərinin qiymətli kağızlarını D.-yə verməsi və depozitar müqavilənin bağlanması müştərinin qiymətli kağızları üzərində mülkiyyət hüququnun D.-yə keçməsinə səbəb olur. Müştərinin qiymətli kağızlarına D.-nin öz öhdəliklərinə görə cərimə tətbiq edilə bilməz. D. iflasa uğradıqda müştərilərinin qiymətli kağızları müsabiqə kütləsinə daxil edilmir.

DEPRE (Deprez) Marsel (29.12.1843, Ayan-sür-Milron, Luare dep-ti – 14.10.1918, Vensenn) – fransız fiziki və elektrotexniki, Paris EA üzvü (1886). 1886 ildə Parisdə Ali mədən məktəbini bitirmişdir. 1872 ilə qədər mexanika ilə məşğul olmuşdur. 1885 ildən sonra Fransanın Ali, həmçinin Parisdə Milli incəsənət və peşə məktəblərində

dərs demişdir (1890 ildən prof.). Frank-Prussiya müharibəsi zamanı (1870–71) silah lüləsində mərmnin uçuş sürətini təyin edən cihaz yaratmışdır. 1878 ildə yol dinamometrik ölçmələri aparmaq üçün bir sıra cihazlar hazırlamışdır. D. 1881 ildə Parisdə Beynəlxalq elektrik sənayesi işçilərinin konqresində elektrik enerjisinin böyük məsafələrə xətlərlə verilməsi imkanını əsaslandırılmış və 1882 ildə Münxen elektrotexnika sərəgisində ilk dəfə təcrübi olaraq buxar maşını ilə hərəkətə gətirilən generator vasitəsilə uzunluğu 57 km olan teleqraf məftilindən 1500–2000 V gərginlikli sabit cərəyanın verilişini nümayiş etdirmişdir. D. dina-

mo-maşın nəzəriyyəsi, qalvanometrin təkmilləşdirilməsi və s. işlərə görə də dünyaya şöhrəti qazanmışdır.

DEPRESSANTLAR – orqanizm sistemlərinin və ya tam orqanizmin aktivliyini azaldan dərman maddələri (ümumi anestetiklər, barbituratlar, opiatlar və s.). **DEPRƏSSİYA** (lat. depressio – ruh düşgünlüyü, sıxıntı, alçalma) – sarsılmış əhvali-ruhiyyə və psixi aktivliyin zəifləməsi ilə meydana çıxan, daha tez-tez rast gəlinən psixi pozulmalardan biri; əvvəlki adı – melanxoliyadır. D. üçün hərəkətlərin, iradi və əqli proseslərin tormozlanması, somatovegetativ pozulmalar (iştanın itməsi, qəbizlik, arterial təzyiğin enib-qalxması, yuxusuzluq, kişilərdə potensiyanın azalması, qadınlarda menstruasiyanın pozulması, çox tərləmə və s.) xarakterikdir. D. zahirən bədbəxtlik və tale sarsıntısı zamanı (məhəbbət ayrılığı, həyatda müvəffəqiyyətsizlik, yaxın adamların, sosial statusun itirilməsi) hər hansı bir insana xas olan kədər reaksiyasını xatırladır, lakin bir sıra mühüm fərqləri var.

Tipik və ya sadə D. adekvat xarici səbəb olmadan baş verir. Bu, psixi fəaliyyətin depressiv triada (üçlük) adlanan: affektiv, ideator (təfəkkür), psixomotor sahələrinin eyni dərəcədə dərindən zəifləməsi ilə meydana çıxır. Əyilmiş poza, sönük baxış, hərəkətlərdə lənglik, asta, zəif nitq xarakterikdir. Pasiyentlər səbəbsiz kədərdən, bütün ətrafına qarşı əzəblə rəhmsiz həyəcanla birlikdə “qəlb ağrısından” – yəni psixi iztirablı anesteziyadan (anaesthesia psychica dolorosa); fikrin ləngliyi və kasadlığından, yaddaşın zəifləməsindən şikayət edirlər. Xəstələr təqsir, qüsür hissindən əzab çəkir, özlərini mənaviyyətsiz yaşamaqda məzəmmət edir, ağır hallarda isə yaşamaqdan bezirlər. D. dərindənləşdikdə depressiv stupor inkişaf edir.

Atipik D. depressiv triada komponentlərinin qeyri-bərabər təzahürü ilə fərqlənir. Məs., həyəcanlı D. qeyri-iradi həyəcan və narahatlığın, qaçılmaz bədbəxt hadisənin gərgin gözlənilməsinin üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Xəstələr palatada bu küncdən o küncə gedib-gəlir, tullanır, saçlarını və paltarlarını dartır, kömək üçün imdad diləyirlər; bəziləri çarpayıda oturaraq dalbadal yırğalanır, əllərini arxasına qanırırlar, eyni qəmli qışqırmanı təkrar edirlər (həyəcanlı verbigerasiya). Çox vaxt D.-lər cismani və ya nevroloji xəstəliklər “maskası altında” görünür və bədənin müxtəlif hissələrində

əziyyətli hisslərlə, sağalmaz xəstəliyin olması haqqında qorxularla (ipoxondrik D.), müxtəlif fizioloji sistemlərin funksional pozulmaları ilə üzə çıxır. Bu pozulmaları nəinki xəstələr, çox vaxt həkimlər də obyektiv somatik xəstəliyin simptomları kimi təsvir edirlər.

Təsvir olunan D.-lər, adətən, öz-özünə baş verdiyinə görə, onlar ağır həyəcanlanma, sarsıntı nəticəsində meydana çıxan endogen D.-lərə aid edilir və reaktiv, yaxud əsaslandırılmış adlandırılır. O, xəstənin öz şəxsiyyətinə aydın olan bədbəxtliyə reaksiyası kimi inkişaf edir. Lakin kədərə qarşı normal psixoloji reaksiyadan fərqli olaraq reaktiv D. son dərəcə kəskin və uzunsürən xarakterli olur. Psixosarsıdıcı vəziyyətin son dərəcə intensiv və uzun sürməsi endogen depressiyada olduğu kimi sinədə əziyyətli hisslərlə müşayiət oluna bilər.

D. qeyri-spesifik pozulma kimi əksər psixi xəstəliklər zamanı müşahidə edilir. D.-nin intensivliyi, dəriniyi və onun təzahürünün görünməsi əsaslandırılmamış qəmli vəziyyətdən melanxolik stupor və ya həyəcanlı D.-yə qədər geniş diapazonda dəyişə bilər (bax *Psixi oyanma*). Ancaq bəzən o, epizodik də olur. D., adətən, depressiv fazalı müxtəlif dəriniqli və sürəklil təkrar olunan xəstəlikdir, lakin özündən sonra psixi qüsür qoymur (bax *Maniakal-depressiv psixoz*). D.-nin uzunmüddətli proqnozu əsas xəstəliklə müəyyən edilir. Müalicə taktikasını isə həkim-psixiatr müəyyənləşdirir (bax həmçinin *Involyusiyası psixozları*).

DEPRƏSSİYA – 1) qaz laylarında quyu ətrafındakı lay təzyiqi ilə onun dib təzyiqi arasındakı fərq; qazın laydan quyu dibinə hərəkət etməsinə səbəb olur. D.-nin artması ilə istismar quyusunun debiti yüksəlir. D.-nin yol verilən həddən (quyunun tədqiq edilməsilə müəyyənləşdirilir) yüksək olması quyudibi zonasının dağılmasına, quyu dibində və ya layda təbii qaz hidratlarının yaranmasına, istismar sütunlarının zədələnməsinə və s. səbəb ola bilər. D.-nin optimal qiyməti texniki-iqtisadi hesablarla təyin edilir; 2) mədənin qazmasında D. hava axınının iki nöqtəsindəki təzyiqlər (enerji) fərqi. Statik D. (statik təzyiqlər fərqi), dinamik D. (dinamik təzyiqlər fərqi) və tam D. (tam təzyiqlər fərqi) fərqləndirilir.

DEPRƏSSİYA – geniş mənada çökəklik termininin sinonimi kimi işlədilir. 1) g e o m o r f o l o g i y a d a – Yer səthinin hər hansı çökək sahəsi; dar mənada dəniz səviyyə-

sindən alçaqda yerləşən çökəklik və ya çuxur. D. quru (məs., Mərkəzi Asiyada Turfan çökəkliyi), yaxud su ilə dolmuş (məs., Xəzər dənizi) olur. 2) t e k t o n i k a d a dar mənada – Yer qabığının çökmüş, qismən və tamamilə çökmə süxurlarla dolmuş sahəsi (məs., Orta Asiyada Tacikistan D.-si). 3) v u l k a n o t e k t o n i k D. – maqma rezervuarının tavanında Yer qabığının dağılması, yaxud çökməsindən yaranan mənfi struktur (braxisinklinal, yaxud qraben-sinklinal); müasir və qədim vulkanizm r-nlarında intişar tapmışdır (məs., Sumatra a.-nda cavan Toba vulkanotektonik D.-si; Orta Asiyada qədim Çatqal-Qurama vulkanik zonası). Planda bir qayda olaraq uzanmış və ya qeyri-düzgün (poliqonal) formada olurlar; eninə ölçüləri 15–100 km (nadir hallarda daha çox) olur. Adətən qırılmalarla məhdudlanır; mərkəzi hissələrində düşmə amplitudu 300–1000 m təşkil edir. **DEPRƏSSİYA QIFI**, d e p r e s s i y a s a t h i – yeraltı suların yer səthinə çıxdığı və ya çıxarıldığı (sugötürən və drenaj qurğularına) yerlərdə təzyiqsiz, yaxud pyezometrik səthin çökmüş sahəsi. Suyun çıxarıldığı məntəqələrdə D.q.-nin forması planda dairəvidən (süzülmə xassəsi eyni olan sulu süxurlarda) çox dartılmış oval şəklinədək (geoloji dağılmış və süzülmə xassəsi müxtəlif olan süxurlarda) dəyişir. D.q.-nin əhatə dairəsi sulu süxurların süzülmə xassələrinə, yeraltı suların təzyiqinin azalma qiymətinə, onların drenaj vaxtına, həmçinin sulu horizontun qidalanma şəraitinə, onun qonşu horizontlarla və səth suları ilə əlaqə dərəcəsinə görə təyin edilir. Ən böyük əhatə dairələri güclü süzülmə xassəli yüksək təzyiqli sulu horizontlarda olur. Drenaj qurğuları və sugötürən qurğularda əhatə dairəsi yüzlərlə m-ə, şaxta və karyerlərdə bir neçə km-ə (bəzən onlarla km-ə) çatır. D.q.-nin təsir radiusunun böyüklüyü mədən müəssisələri və sugötürən qurğular yerləşən r-nlarda su ehtiyatlarının çox tükəndiyini göstərir.

DEPRƏTİS Aqostino (13.1.1813, Medzana-Korti-Bottarone – 29.7.1887, Stradella) – İtaliyanın dövlət və siyasi xadimi, *Risorcimentonun* fəal iştirakçısı. 1830-cu illərdə C.Madzininin ardıcılı, “*Gənc İtaliya*” təşkilatının üzvü idi. 1847–48 illərdə Pyemontdakı liberal hərəkətdə iştirak etmiş, 1848 ildə parlamentə seçilmiş və onun liberal qrupuna daxil olmuşdur. 1859 ildə Breşia ş.-nin (Lombardiya) qubernatoru idi. 1860 ildə C.Qaribaldinin yürüşündə iştirak etmişdir. C.Qaribaldi ilə K.B.Kavur arasındakı danışıqlarda

vasitəçi rolunu oynamışdır. D. siyasətdə Kavurun xəttini yürütmüşdür. 1860 ilin sentyabrında D. Qaribaldi tərəfindən vəzifəsindən azad edilmişdir. 1862 ildə ictimai işlər naziri təyin olunmuş, Qaribaldi ilə birlikdə Romaya yürüşün (1862, avqust) hazırlanmasında iştirak etmişdir. 1866 ildə, Avstriya ilə müharibə zamanı donanma naziri, 1867 ildə maliyyə naziri, 1879 ildə daxili işlər naziri olmuşdur. 1873 ildə D. sənaye-maliyyə burjuaziyasının və aqrarçılığın mənafeələrini əks etdirən “Sol” qruplaşmanın lideri idi. Bir neçə kabinetdə (1876–78, 1878–79, 1881–87) baş nazir vəzifəsini tutmuşdur. Mühafizəkarlarla yaxınlaşmanın və demokratların nümayəndələrinin hakimiyyətdən uzaqlaşmasının tərəfdarı idi. Lakin ölümündən bir qədər əvvəl demokratların lideri F.Krispini yenidən hökumətin tərkibinə daxil etmişdi. Xarici siyasətdə D. *Üçlər ittifaqının* (1882) yaradılması ilə nəticələnən böyük dövlətlərlə (xüsusilə Avstriya-Macaristan və Almaniya ilə) yaxınlaşma kursunu yürüdü. Afrikada İtaliya ekspansiyasının başlaması onun adı ilə bağlıdır.

DEPRIVASIYA [orta əsrlər lat. deprivatio – itirmə, məhrumolma, vəzifədən (kilsə vəzifəsindən) kənarlaşdırılma] – əsas psixofizioloji, sosial şəxsiyyətlə bağlı olan tələbatın təmin olunması imkanlarının ixtisar edilməsi, yaxud onlardan məhrumolma.

Psixologiyada *sensor deprivasiya*, emosional, analıq (bax *Hospitalizm*), hərkəti, seksual, qida, yuxu və s. D.-lər tədqiq edilir.

Termini ilk dəfə sosial problematika-yə tətbiq etməklə amerikalı sosiopsixoloqu S.Stauffer (1949) işlətməmişdir. Sosiologiyada “mütləq deprivasiya” (yaxud sosial D.) və “nisbi deprivasiya” anlayışları istifadə edilir. Mütləq D. başlıca maddi nemətləri və sosial resursları (qida məhsulları, ev, səhiyyə, təhsil və s.) əldə etmək imkanlarının olmaması səbəbindən fərdin, yaxud sosial qrupun öz əsas tələbatını təmin edə bilməməsidir. Nisbi D. insanlarda subyektiv qavranılan və ağırlı həyəcanlarla yaşanan “dəyər gözləntiləri”nin (yəni, insanların düşüncəsinə görə, ədalət naminə onların layiq olduqları nemətlər və həyat şəraiti) “dəyər imkanları” (yəni, insanların düşüncəsinə görə, onların reallıqda ala biləcəkləri nemətlər və həyat şəraiti) ilə üst-üstə düşməməsi halıdır. Nisbi D. sindromunun əsasında sosial müqayisə mexanizmi durur. Fərd öz durumunu digər sosial qrup

nümayəndələrinin durumu ilə (yaxud özünün keçmişdəki imkanlarını indiki imkanları ilə) müqayisə edir, yaxud o, inandığı və həqiqətdə vacib olan ilə mövcud reallıq haqqında bildikləri arasında ciddi uyğunsuzluqlar aşkar edir. Sosial müqayisə özündə əhəmiyyətli dəyərlilik yükü daşıyır və ona görə insanı aşkarladığı uyğunsuzluqların ədalətsizliyi haqqında fikrə gətirib çıxarır. Nisbi D. nəzəriyyəsi 1960-cı illərdə amerikalı tədqiqatçıları C.Deyvisin və T.Harrın əsərlərində inkişaf etdirilmişdir.

Nisbi D. sindromunun üç tipik formalaşma sxemi mövcuddur: 1) insanların zəruri resursları itirdikləri və adəti həyat tərzini qoruyub saxlamaq imkanından məhrum olduqları vəziyyət; “həyat standartlarının deprivasiyası” baş verir; 2) yeni ideyaların və dəyərlərin yeni həyat standartları, yüksək iddialar və ümidlər formalaşdırdığı vəziyyət, lakin reallıqda insanlar öz iddialarını həyata keçirmək üçün yetərli resurslara malik deyillər; “ümidlərin deprivasiyası” baş verir; 3) formalaşmış gözləntilərin və ümidlərin birinci mərhələdə müəyyən imkanlarla dəstəkləndiyi və adekvat resurs səviyyəsi ilə təmin olunduğu vəziyyət. Lakin sonradan reallıq gözləntilərdən getdikcə çox uzaqlaşır: imkan və resursların artım tempi azalır, iddialar isə artmaqda davam edir. Bu tip vəziyyət “dəyişikliklərin gözlənilən tempinin deprivasiyası”dır.

Nisbi D. mühüm sosial əhəmiyyətə malik fenomen kimi təsvir edilirdi. Zamanla toplanan təmin olunmama hissi, işlərin mövcud vəziyyətinin ədalətsizliyindən duyulan dərin həyəcan müəyyən sosial mühitdə yayılmağa, sosial narahatlıq və diffuz aqressiya doğurmağa meyillidir ki, bu da sosial gərginliyin artması ilə nəticələnir. C.Deyvis və T.Harr hesab edirdilər ki, üsyan və inqiballardan tutmuş etiraz davranışlarına və sosial hərəkətlərə qədər müxtəlif kollektiv hərəkət formalarının əsasında məhz nisbi D. durur. 1970-ci illərdə bu müddəə və modelin özü tənqid olundu. Sübut edildi ki, qarşıya qoyulmuş məqsədlər ilə fəaliyyət arasında ciddi və birmənalı əlaqə yoxdur, mütləq D.-nin və nisbi D. sindromunun mövcudluğu əhəmiyyətli olsa da, kollektiv hərəkət üçün yetərli şərt deyil. Nisbi D. nəzəriyyəsi sonralar identikliyi, qrup identikləşdirmələrini, müxtəlif kollektiv hərəkət formaları ideologiyalarının formalaşdırılmasını öyrənən tədqiqatlarda istifadə edilmişdir.

DEPUTÁT (son lat. deputatus – müvək-kil) – müəyyən məqsədlər üçün və müəyyən tapşırıqları həyata keçirmək üçün hər hansı sosial, yaxud siyasi qrupun və ya əhəlinin seçkilərinin nümayəndəsi. Adətən əhəlinin (seçicilərin) seçdikləri nümayəndəli orqanların: parlamentin aşağı palatasının (yuxarı palatanın üzvləri senatorlar adlandırılır), federasiya subyektlərinin (Rusiyada respublika, diyar və s., ABŞ-da ştatlar, Almaniyada federal ərazilər və s.) qanunverici məclislərinin, ərəzi muxtariyyətlərinin, bələdiyyə qurumlarının (bələdiyyə şuralarının və s.) nümayəndəli orqanlarının üzvlərini D. adlandırılır.

D.-lar birbaşa seçkilər yolu ilə, vətəndaşların səsverməsi ilə seçilir. Nadir hallarda deputatların bir hissəsinin dolayı yolla seçilməsi mümkündür (bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə, Rusiyanın bələdiyyə rayonlarında).

D.-in hüquqi vəziyyəti konstitusiyalarla, xüsusi qanunlarla, parlament palatalarının (ikipalatalı parlamentdə) rəqləmələri, bələdiyyə qurumlarının nizamnamələri və müvafiq nümayəndəli orqanların qərarları ilə tənzimlənir. Qanunverici (normayradıcı) və digər deputat fəaliyyəti ilə peşəkar kimi məşğul olan və haqqı ödənilən digər işlə məşğul olması qadağan edilən (pedaqoji, elmi və digər yaradıcı fəaliyyət istisna olmaqla) peşəkar deputatlar və qeyri-daimi əsaslarla işləyən D.-lar olur. Peşəkar deputatlar öz işlərinə görə əməkhaqqını müvafiq (dövlətin, federasiya subyektlərinin, yaxud bələdiyyənin) büdcələrdən alırlar. Qeyri-daimi əsaslarla işləyən D.-lar əsas iş yerlərindən əməkhaqqı, həmçinin deputat fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin (məs., seçicilərlə yazışmalarla bağlı xərclər) kompensasiyası üçün kiçik mükafat alırlar. D.-lar xalqın (xalqın bir hissəsinin) nümayəndələri kimi xüsusi statusa malikdirlər. Onlar nümayəndəli orqanların bütün yığıncaqlarında (o cümlədən qapalı) iştirak etmək, qərarların qəbulunda səsvermə yolu ilə iştirak etmək, nümayəndəli orqanların komitə və komissiyalarında işləmək hüququna malikdirlər; onların digər dövlət orqanlarına və ictimai təşkilatlara yönəldikləri müraciətlərə ilk növbədə cavab almaq, dövlət orqanları və ictimai birlik rəhbərləri tərəfindən ilk növbədə qəbul edilmək hüquqları var; məişət, əmək və digər sahələrdə təminatlara malikdirlər. Dövlət, yerli özünüidarə və digər orqanlar D. fəaliyyəti üçün şərait yaratmağa borcludur. D.-ların fəaliyyəti

onları seçmiş əhəlinin maraqlarına və iradəsinə uyğun gəlməlidir, onlar nümayəndəli orqanın yığıncaqlarında mütəmadi iştirak etməli, onun komitə və komissiyalarında işləməli, seçiciləri qəbul etməli, onlarla daimi əlaqə saxlamalı, onlara hüquqlarının həyata keçirilməsində kömək etməlidirlər (sistematik və kobud hüquq pozuntuları halında onlar nümayəndəli orqan tərəfindən deputat mandatından məhrum edilə, yaxud seçicilər tərəfindən bəzi nümayəndəli orqanlardan vaxtından əvvəl geri çağırılabilir).

Parlament D.-inin statusu bütün detalları ilə tənzimlənir. O, deputat immunitetinə (toxunulmazlığına) və deputat indennitetinə malikdir. İmmunitetə malik olan D. (parlamentin, o cümlədən yuxarı palatanın üzvü) mənsub olduğu palatanın razılığı olmadan hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən saxlanıla, cərimələnmə, həbs edilə bilməz (bilavasitə deputat fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan istintaq işi aparmaq olar, lakin bu halda da işin məhkəməyə verilməsi üçün palatanın razılığı tələb olunur). İndennitet parlamentdə nitq və səsvermə azadlığıdır. D. zorakılığa çağırışlar, böhtan, təhqir istisna olmaqla, parlamentdəki çıxışlarına və öz səsverməsi ilə dəstəkləndiyi qərarlara görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Belə məsuliyyət daşımama onun gələcəkdə deputat olmadığı zamana da şamil edilir. İndennitet eyni zamanda parlamentarinin işinin dövlət tərəfindən ödənilməsinə bildirir. Əgər parlamentari üzrlü səbəblər olmadan parlament palatasının, yaxud üzvü olduğu komitənin iclaslarını buraxırsa, bəzi ölkələrdə bu ödəmə azaldıla bilər. Digər ölkələrdə (Almaniya) o buna görə parlament tərəfindən cərimə edilə bilər. Dövlətlərin çoxunda parlament D.-ləri azad mandata malikdirlər. Onlar bütün xalqın nümayəndələri kimi nəzərdən keçirilir və onları seçən seçicilər tərəfindən geri çağırılabilir. Totalitar sosializm ölkələrində aşağı palatanın D.-ləri imperativ mandata malikdirlər. Onlar seçicilərin tapşırıqlarını (nümayəndəli orqanın qəbul etdiyi tapşırıqları, çünki seçici qruplarının tapşırıqları müxtəlif ola bilər) yerinə yetirməyə borcludurlar və seçicilər tərəfindən səsvermə yolu ilə geri çağırılabilir.

Azərbaycan Milli Məclisinin D.-i seçkilər zamanı səsə düzgün sayılmadıqda; Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxdıqda və ya başqa dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə; cinayət törətdikdə və məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü

olduqda; dövlət orqanlarında vəzifə tutduqda, din xadimi olduqda, sahibkarlıq, kommərsiya və ödənişli başqa fəaliyyətlə məşğul olduqda (elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla); özü imtina etdikdə mandatdan məhrum edilir. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin D.-ləri öz səlahiyyətlərini daimi icra edə bilmədikdə və qanunda nəzərdə tutulmuş digər hallarda səlahiyyətlərini itirirlər.

DEPUTÁT QALAY YATAĞI – RF-də, Saxa (Yakutiya) Respublikasında, eyniadlı qəs.-dən 3 km ş.-də yerləşir. 1947 ildə kəşf edilmişdir. 1951–67 illərdə yatağın səpinti hissəsindən 21,6 min t qalay hasil olunmuşdur; 1987 ildən hasilat yatağın köklü hissəsində aparılır. Köklü yataq üzrə qalayın kəşf olunmuş ehtiyatı (filizdəki orta miqdarı 1,15%) 150 min t-dən çoxdur. Tektonik cəhətdən yataq Verxoyan-Kolima qırışıqlıq vil.-nin şm.-ş. hissəsinə daxildir; qranit intruziyaları ilə əlaqədardır, qalaylı qreyzenlər və damarları geoloji-sənaye tipinə aiddir. Uz. onlarla m-dən 2100 m-ədək, eni 0,2 m-dən 5 m-ədək (bəzən 15–17 m-ədək) olan təqr. 150 filiz cismi aşkar edilmişdir. Filizlər müxtəlif tərkibli; yatağın mərkəzi hissələrində qreyzenlərdən və kvars-turmalinli damarlardan, kənar hissələrdə isə kvars-xloritli və kvars-sulfidli-karbonatlı damarlardan ibarətdir. Qalay filizləşməsi, əsasən, damarlarda, damar zonalarında və minerallaşmış xırdalanma zonalarında lokallaşmışdır.

DERAİSMAYILXÁN – Pakistanda, Xeybər-Paxtunxva əyalətində şəhər. Əh. 111,9 min (2010). Hind çayının sağ sahilindədir. Nəql. qovşağı. K.t. r-nunun ticarət mərkəzidir. Müxtəlif sənətkarlıq məmulatlarının (o cümlədən ağac və fil sümüyündən) istehsalı inkişaf etmişdir. Un-tlər var.

DERAQAQAZIXÁN – Pakistanın mərkəzi hissəsində, Pəncab əyalətində şəhər. Əh. 250,8 min (2007). Süleyman d.-rının ətəklərində, Hind çayı qollarından birinin sahilindədir. Nəql. qovşağı.

15 əsrdə *bəlucların* rind tayfasının sərdarı Mir Qazı xan tərəfindən əsası qoyulmuşdur. 1867 ildən şəhərdir.

Müsəlman dini mərkəzidir. Rəssamlıq kolleci var.

Tez-tez daşqınlara məruz qalır (məs. D. 1908–09 illərin dağıdıcı daşqınından sonra 1910–11 illərdə yenidən tikilmişdir).

Sənaye-ticarət və sənətkarlıq mərkəzidir. Maşınqayırma (traktorların yığılması); sement, mineral gübrələr istehsalı;

yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir.

DERATİZASİYA (*de...* + fr. rat – siçovul) – gəmiricilərin məhv edilməsi; epidemik cəhətdən təhlükəli, yaxud iqtisadi ziyan vuran gəmiricilərlə mübarizə vasitələri və metodları. D. gəmiricilərin kütləvi çoxalmasına və yayılmasına qarşı yönəlmiş profilaktik (planlı) və məhv edici (məcburi) ola bilər. Məhv edici D.-ya müxtəlif metodlar aiddir: mexaniki (siçantutan, siçovultutan və d. tələlərin qurulması), kimyevi (rodentisidlərin tətbiqi), bioloji (tələ yemində salmonellanın bakteriya kulturasından, gəmiricilərin təbii düşmənlərindən istifadə olunması). D. həmçinin tam (müəyyən ərazidə bütün gəmiricilərin məhv edilməsi) və seçici D.-ya (müəyyən növ gəmiricilərin məhvi) bölünür. Yaşayış evləri, ərzaq anbarları, uşaq müəssisələri, xəstəxana və poliklinikaların D.-sı onların sinantrop gəmiricilərdən (siçovul, siçan) müdafiəsinə yönəlib. Profilaktika məqsədilə qida məhsullarının rasional saxlanması həyata keçirilir, soyuducuların sanitariya vəziyyətinə nəzarət edilir, zibil müntəzəm surətdə daşınır, zibil boruları, hava kəmərləri düzgün quraşdırılır və istifadə edilir, zirzəmi və çardaqların vəziyyətinə diqqət yetirilir. Kənd yerlərində gəmiricilərin çoxalmasının qarşısını almaq üçün aqrotexniki tədbirlər görülür. Zərurət yaranıqda məhv edici D. aparılır. Heyvandarlıq obyektlərində D., əsasən, k.t. heyvanlarının tulyaremiya, brusellyoz, leptospiroz, Auyeski xəstəliyi s.-yə yoluxmasının qarşısını almaq üçün həyata keçirilir. Heyvanların onların otlaq, yem anbarları, mal tövlələrində və d. yerlərdə yaşayan gəmiricilərlə bilavasitə təmasda olduqları üçün onların xəstəliklərə yoluxma təhlükəsi daha çoxdur. Bundan başqa gəmiricilər yemi yeyir, korlayır və çirkləndirir, yumurtaları, cücələri, yeni doğulmuş donuz çuşqalarını yeyir, tikililəri, taraları, heyvanlara qulluq əşyalarını və s. korlayır. D. mütəşəkkil-profilaktik (məs., gəmiricilərin keçə bilməyəcəyi döşmə və divarı olan binaların tikilməsi) və məhv edici tədbirlərdən ibarətdir. Gəmiricilər eyni vaxtda bütün tikililərdə, onlara bitişik ərazilərdə məhv edilir və nəticə yoxlanılır. Əsasən, zərərli tələ yemləri, həmçinin gəmiricilərin tutulması və hürküdülməsi üçün vasitələr tətbiq edilir. D., həmçinin, bitkiçilik məhsullarının saxlandığı yerlərdə aparılır. Bir cür qida məhsulu olan müəssisələrdə fərqli tələ yemləri, taxıl anbarlarında, əsasən, hey-

vani zülal, meyvə və tərəvəz anbarlarında isə dən əsaslı tələ yemləri tətbiq edilir. Müxtəlif növ yeyinti məhsulları saxlanılan müəssisələrdə gəmiricilərin ən çox üstünlük verdikləri tələ yemlərindən istifadə olunur. Bax həmçinin *Gəmiricilər*.

Əd.: Санитарно-эпидемиологические требования к проведению дератизации // Санитарно-эпидемиологические правила. М., 2002.

DERBÉKE, Derbeki – RF-də, Saxa (Yakutiya) Respublikasında, Adıça çayının (Yana hövzəsi) sol qolu. Uz. 389 km, hövzəsinin sah. 14100 km². Xunxadin silsiləsinin ş. yamacından başlanır, şm.-a axır, orta axını bataqlıqlaşmış çuxurdan keçir. Qar və yağış suları ilə qidalanır; qışda donur.

DERBETLƏR (adları oyrat ittifaqı Durben oyratın adından götürülmüşdür) – Qərbi Monqolustanda (Uvs və Xovd aymaqları) oyratların tərkibinə daxil olan monqol xalqı. Sayları 66,7 min nəfərdir (2000). Monqol (xalxa) dilində danışır, derbet şivəsi saxlanılır. Dindarları buddistdir, şamanizm ardıcılıqları da var.

Qara İrtiş çayı boyunca köçəri həyat sürmüş D.-in bir hissəsi 17 əsrin birinci yarısında Rusiyaya köç edərək kalmıqların tərkibinə daxil olmuş, qalanları isə Cunqar xanlığının darmadağın edilməsindən (1758) sonra indiki ərazilərinə köçürülmüşlər. Heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olurlar. Əkinçilik digər monqollardan fərqli olaraq daha böyük rol oynayır. Geyimləri, toy mərasimləri və s. xüsusiyyətləri saxlanılır.

DÉRBİ (Derby), Smit-Stenli (Smith-Stanley) Eduard Corc Cefri, 14-cü Derby qrafı (29.3.1799, Lankəşir qraflığı,

Nousli-Park – 23.10.1869, London) – B.Britaniyanın dövlət və siyasi xadimi. 1840–44 illərdə müstəmləkə işləri üzrə nazir olmuşdur. 1846–68 illərdə Mühafizəkarlar partiyasının lideri idi. 1852, 1858–59, 1866–68 illərdə baş nazir vəzifəsini tutmuşdur. Müstəmləkələrə münasibətdə sərt siyasətin tərəfdarı, Hindistanda xalq üsyanının (1857–59) yatırılmasının təşkilatçılarında biri idi. İngiltərə Ost-Hind şirkətinin ləğv olunmasının, Hindistanın birbaşa Britaniya taxt-tacının nəzarəti altına keçməsinin səbəbkarı olmuşdur. 1867 ildə B. *Dizraeli* ilə birlikdə keçirdiyi parlament islahatı nəticəsində orta təbəqələrin nümayəndələri və yüksək maaşlı fəhlələr səsvermə hüququ qazanmışlar.

DÉRBİ (Derby) – B.Britaniyada, Mərkəzi İngiltərədə şəhər. Unitar şəhər statusuna malikdir. Əh. 236,2 min (2006). Deruent çayı sahilindədir. Ölkənin mühüm avtomobil və d.y. magistrallarının kəsişdiyi yerdə iri nəql. qovşağı.

İndiki adı, ehtimal ki, Roma məskəni Dervensiyadan (lat. Derventio) götürülmüşdür. D.-yə ilk kral xartiyaları 1154–56 və 1204 ildə verilmişdir. 18 əsrin əvvəllərindən D.-də ipəkçilik yayılmışdır. 1840 ildə Londonu B.Britaniyanın şm.-i ilə birləşdirən d.y. xətti D.-dən keçmişdir; 19 əsrin ikinci yarısında şəhər iri d.y. qovşağına çevrilmişdir. 20 əsrdə D.-də toxuculuq (pambıq və ipək) sənayesi inkişaf etmiş, avtomobil və aviasiya (1908 ildə “Rolls-Royce” şirkəti avtomobil, 1914 ildə isə təyyarə mühərriklərinin istehsalına başlamışdır), nəql. maşınqayır-

Derbi. “Guildhall” teatri.

Derbi böyük kilsəsi.

masının digər sahələrinin, həmçinin kimya ("British Celanese" z-unda kimyəvi liflərin istehsalı, 1916) və neft-kimya sənayesi müəssisələri tikilmişdir. 1977 ildə şəhər statusunu almışdır.

Şəhərdə Viktoriya dövrü memarlığı üstünlük təşkil edir. Böyük kilsə [14 əsr; perpendikulyar üslubda qülləsi (1509–27) Britaniyada ən hündür (64,8 m) qüllələrdən biridir] saxlanılmışdır.

Un-t (1851; indiki adı və statusu 1992 ildən), 15 texniki kollec; "Guildhall" teatrı; sənaye və tarix muzeyi (1974 ildə ipək-toxuculuq fabrikinin əsasında yaradılmışdır, *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir), şəhər muzeyi, rəssamlıq qalereyası, C.Pikfordun ev-muzeyi (1770, memar C.Pikford) və s. var. Hər il açıq havada pulsuz musiqi konsertləri (dünyada ən böyük konsertlərdən biri); rok musiqisi yay festivalı keçirilir. D. lal-karların submədəniyyətinin B.Britaniyada əhəmiyyətinə görə ikinci (Londondan sonra) mərkəzidir; şəhər əhalisi arasında onların payı ölkə üzrə orta göstəricidən 3 dəfə çoxdur.

Xidmət sferasında (işləyənlərin 64%-indən çoxu çalışır) ticarət və restoran-məhmanxana biznesi (22%), maliyyə və biznes xidmətləri (14%), səhiyyə (12%), təhsil (8%), nəql. və rabitə (6%) üstünlük təşkil edir. Tərkibində maşınqayırmanın üstün olduğu emal sənayesi (işləyənlərin 23%-i) inkişaf etmişdir. Təyyarə mühərrikləri ("Rolls-Royce" şirkəti, 13 mindən çox işçi), minik avtomobilləri ("Toyota" şirkətinin müəssisəsi, təqr. 5 min işçi;

2005 ildə 270 min avtomobil, təqr. 85%-i ixrac olunur), lokomotivlər istehsal edilir. Kimya sənayesində kimyəvi lif istehsalı ("Akzo Nobel" şirkətinin filialı olan "Acordis" şirkətinin z-du), çini məmulatları, yemək dəstləri və qab-qacaq ənənəvi istehsalı ("Royal Crown Derby" müəssisəsi, 1750 ildə yaradılmışdır) inkişaf etmişdir.

DERBİ (ing. derby) – 1) üçyaşlı təmizqanlı atlar üçün mövsümün başlıca cıdırı; 1780 ildən İngiltərədə Epsom ippodromunda (1872 ildən məsafə təqr. 2400 m) keçirilir. Təsisçisi lord E.C.C. Derbinin şərəfinə adlandırılmışdır. 2) Bir sıra ölkədə dördyaşlı atlar üçün cıdır və yortma yarışlarında mövsümün başlıca məkəfatları. 3) İdman oyunlarında bir şəhərdən (məs., İtaliyada Milan D.-si: "İnter" – "Milan"), vilayətdən (məs., Almaniyada Rur D.-si: "Şalke-04" Gelzenkirxen – "Borussiya" Dortmund), ştatdan (məs., Milli Basketbol Assosiasiyasında Texas D.-si: "Dallas" – "San-Antonio") olan iki komandanın görüşü.

DERBİŞİR (Derbyshire) – B.Britaniyada, İngiltərənin mərkəzi hissəsində qraflıq. Sah. 2625 km². Əh. 1,0 mln. (2011). İnz. m. Metlok ş.-dir.

DERBLO Bartelemi (Barthélemy d'Herbelat de Molainville; 1628, Paris – 1695, Paris) – fransız şərqşünası. Şərq əlyazmalarının toplanması, Şərq dilləri üzrə kitab-tərcüməçi, "Kollec de Frans"da prof. olmuşdur. Kral kitabxanasında işləmişdir. "Şərq kitabxanası, yaxud Şərq xalqları haqqında bütün biliklərin lüğəti" (nəşri

1697) monumental əsərinin, latınca izahı verilən "Ərəb-fars-türk lüğəti" və "Şərq antologiyası" əsərlərinin (hər iki əsər əlyazması şəklində Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır) müəllifidir. Kral kitabxanasındakı nadir Şərq əlyazmaları əsasında yazılmış "Şərq kitabxanası" ensiklopedik lüğətində Azərb. ədəbiyyatına dair altı məqalə dərc edilmişdir. Onlardan dördü Nizami Gəncəviyə, biri Xaqani Şirvaniyə, digəri isə Fələki Şirvaniyə həsr olunmuşdur. Həmin məqalələr, hələlik, Avropada Azərb. ədəbiyyatına dair ilk yazılı məxəzlər sayılır. Nizami haqqında (D.-da Nadami və Nazami) məqalələrdə şairin əsərlərinin fransız ədəbiyyatına təsirindən bəhs edilir. D.-nun Nizamının nisbətini "Gəncəvi" yox, "Gəncəli" kimi yazması onun vətəninin dəqiqləşdirilməsi baxımından təqdirəlayiqdir.

Əd.: Sərkəroğlu Ə. Fransızların Nizami haqqında məlumatı və şairin tərcüməçiləri, "Elm və həyat", 1970, № 8; Крымский А.Е. Низами и его изучение; в кн.: "Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви". Б., 1981. **DERÉN** (Derain) Andre (17.6.1880, Paris yaxınlığında Şatu – 8.9.1954, Paris yaxınlığında Qarş) – fransız boyakarı, teatr rəssamı, qrafik, heykəltəraş. Şatuda A. Jakomendən dərs almışdır (1895–98); 1898–99 illərdə Parisdə E. Karryer akademiyasında oxumuş, burada A. Matis, A. Marke və b. ilə tanış olmuşdur. 1905 ildə *fovizm* qrupuna qoşulmuş, *fovizm* ruhunda peyzaqlar yaratmışdır ("Qavrdə liman", 1905–06, Ermitaj, S.-Peterburq; "Üzümlüklər baharda", təqr. 1906, Rəssamlıq muzeyi, Bazel; "Temza", Stedeleymuseum, Amsterdam). 1907 ildən P. Pikasso və onun dərnəyi ilə yaxınlaşmışdır; D. bu dövrdəki yıqcam formalı əsərlərini P. Sezann və erkən *kubizmin* təsiri ilə yaratmışdır ("Meşəlik", təqr. 1912, Ermitaj; "Kanda qədim körpü", 1910, Milli İncəsənət Qalereyası, Vaşinqton; "Stol üzərində natürmort", 1910, Müasir İncəsənət Milli Muzeyi, Paris). Portretlər və süjetli kompozisiyalarında həmçinin Avropa klassikası və *sadalöv*h sənət reminisensiyaları nəzərə çarpır ("Lüsi Kanveyler", 1913, Müasir İncəsənət Milli Muzeyi, Paris; "Sirlü ibadət", 1913, Çıkaqo incəsənət in-tu). 1914–18

A. Deren. "Pyero və Arlekin". Şəxsi kolleksiya. Paris.

illərdə orduda xidmət etmişdir. Birinci dünya müharibəsindən sonra teatrdə işləmiş, balet tamaşalarına tərtibat vermişdir. 1920-ci illərdə *neoklassizmin* əsas sənətkarlarından biri olmuşdur ("Kuzə ilə çılpaq qadın", 1923–24, Oranjeri muzeyi, Paris; "Pyero və Arlekin", 1924, şəxsi kolleksiya, Paris); Pompeidəki divar rəsmlərini, klassik İtaliya incəsənətini, həmçinin K. Koro və O. Renuarin əsərlərini diqqətlə tədqiq etməsi "İki çılpaq qadın fiquru və natürmort" (1935), "Tutqun peyzaq" (təqr. 1950; hər ikisi Levi kolleksiyası, Fransa) və s. rəsmlərində hiss olunur. 1955 ildən Şambursidə yaşamış, səhnə tərtibatı və çap qrafikası ilə (o cümlədən Ovidi, Petroni, F. Rable, J. de Lafonten və G. Apollinerin əsərlərinə illüstrasiyalar) məşğul olmuşdur. D. həmçinin keramika və kiçik plastika sahəsində də işləmişdir.

DERHEM, D a r e m (Durham), Con Corc Lempton (Lambton) (12.4.1792 – 28.7.1840) – İngiltərə siyasi xadimi, lord. 1813 ildə viqlərin partiyasından parlamentə seçilmişdir. 1835–37 illərdə Rusiyada səfir, 1838 ildə Kanadanın gen.-qubernatoru olmuşdur. 1839 ildə İngiltərə hökumətinə Britaniya Şimali Amerikasında işlərin vəziyyəti haqqında hesabat təqdim etmişdir. Kanadada baş vermiş və ingilis qoşunları tərəfindən yatırılmış üsyanın (1837) təsiri ilə yazılmış hesabat ingilis hökmranlığını möhkəmləndirmək məqsədilə Şimali Amerikadakı ingilis müstəmləkələrinin idarəçiliyində islahat keçirilməsini, onlara qismən özünüidarəetmə hüququ ve-

rilməsini (o cümlədən Yuxarı və Aşağı Kanadanın birləşdirilməsini və parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan Kanada hökumətinin yaradılmasını) tövsiyə edirdi. Dominionların yaradılması ideyasını bir çox məsələlərdə qabaqlayan D.-in hesabı Kanadaya münasibətdə B.Britaniyanın sonrakı siyasətini əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirdi.

DERİVÁSİYA (de... + lat. rivus – axın) – 1) h i d r o t e x n i k a d a – çay, su anbarı və digər mənbələrdən aldığı suyu SES qovşağı, nasos st. və s.-yə gətirən, həmçinin oradan apararı hidrotexniki qurğular. Gə-

miçilik, suvarma, su təchizatı, hidravlik enerji alınması üçün suyun çay məcrasından kanal vasitəsilə ayrılmasına da D. deyilir. Çay məcraları və D. suaparanının hidravlik mailliklərinin fərqi nəticəsində SES-də hidroturbinlərin fırlanması üçün lazım olan basqı yaranır. Hidravlik rejimə görə SES və nasos st.-lərində D. suaparanları b a s q ı s ız (kanal, basqısız tunel, nov) və b a s q ı l ı (boru kəməri, basqılı tunel) olur. Su gətirilən və aparılan yerlərdə suyun səviyyələri fərqi çox olduqda basqılı, az olduqda (1–3 m) həm basqılı, həm basqısız D. qurulur. Müasir iri D. suaparanlarının uz. onlarla km, suburaxma qabiliyyəti isə bir neçə min m³/san olur. 2) H ə r b i t e x n i k a d a – yivli silahlardan atəş zamanı güllə və ya mərmirin havada atəş müstəvisindən kənara çıxması. D.-nin qiyməti güllənin (mərmirin) presessiya sürətindən və trayektoriya ayrılıyından asılıdır; trayektoriyanın ayrılığı az olduqca D.-nin da qiyməti aşağı olur.

DERİVÁSİYA – bax *Sidiyin derivasiyası*. **DERİVATÓQRAF** (lat. derivatio – meyiletmə + ... qraf) – maddənin (məs., mineral və süxurların) termiki analizi üçün cihaz. D. temp-r dəyişkən eyni zamanda maddənin temp-runu, kütləsini, eləcə də bu kəmiyyətlərin dəyişmə sürətini qeyd etməyə imkan verir. D. vasitəsilə mineralları identifikasiya etmək, qarışıqların tərkibində onların miqdarını təyin etmək və s. mümkündür.

DERİVATÓR, d e r i v i m e t r – əyrinin ayrı-ayrı nöqtələrində toxunan və normaları qurmaq üçün tərtibat. Ən sadə

D. üçbucaq şəklində olur, o həm də çertyoj üçbucağı və transportir kimi işlədilir. D. mürəkkəb həndəsi fiqurların çəkilməsində, bəzən də tədqiqatın qrafik üsullarında istifadə olunur.

DERİVİMETR – *derivatorun* başqa adı. **DERJAVİN** Aleksandr Nikolayeviç (5.12.1878, Kazan – 17.9.1963, Bakı) – Azərb. ixtioloqu. Azərb. EA-nın akad. (1955), Azərb.-in əməkdar elm xadimi (1954). D. 1912 ildə Bakıda ixtiologiya laboratoriyasını (indiki Azərb. Elmi-Tədqiqat Balıqçılıq Təsərrüfatı İn-tu) təşkil etmiş, 1926 ilə qədər həmin laboratoriyaya başçılıq etmişdir. Sakit okean Elmi-Tədqiqat Balıq Təsərrüfatı İn-tunda direktor, sonra direktor müavini (1927–30) vəzifələrində çalışmışdır. D. 1932 ildə yenidən Bakıya qayıtmış, Azərb. EA-nın zoologiya bölməsinin əməkdaşı (1932–39) və 1939 ildən ömrünün sonunadək Azərb. EA-nın Zoologiya İn-tunda su heyvanları şöbəsinin rəhbəri olmuşdur.

Əsərləri: Мизиды Каспия. Б., 1939; Каталог пресноводных рыб Азербайджана. Б., 1949; Куринское рыбное хозяйство. Б., 1956.

DERJÁVİN Qavrila (Qavriil) Romanoviç (14.7.1743, Kazan qub., Kazan qəzasının Karmaçı k. və ya Sokurı k. – 20.7.1816, Novqorod qub., Novqorod qəzasının Zvan-ka k.) – rus şairi və dövlət xadimi. Rusiya Akademiyasının ilk üzvlərindən biri (1783). Zadəgan nəslindəndir. Kazan gimnaziyasında oxumuşdur (1759–62). Preobrajeniyə polkunun leyb-qvardiyasında hərbi xidmətdə olmuşdur. 1777 ildən mülki vəzifələrdə çalışmış, II Yekaterinanın xüsusi katibi (1791–93), senator (1793), dövlət xəzinədarı (1800–01), ədliyyə naziri (1802–03) işləmişdir.

D. poetik yaradıcılığa əsgər nəğmələri, satirik və məzəli şeirlər, oda ilə başlamışdır. Yaradıcılığının erkən dövründə yazdığı əsərlərinin böyük hissəsini 1770 ildə yandırmışdır. İlk mətbu əsəri (anonim) alman ədəbiyyatından mənsur tər-

cümədir (“İroida, yaxud Vivlidanın Kav-noya məktubu”, “Köhnəlik və yenilik” jurnalı, 1773). İlk şeir toplusu “1774-cü ildə Çitalaqaq dağlarında tərcümə olunmuş və yazılmış odalar” (1776 ildə anonim çap edilmişdir) təqlidçilik kimi qəbul edilmiş və müəllifə şöhrət gətirməmişdir. “Lvov dərnəyi” şairləri ilə (N.A. Lvov, V.V. Kapnist və b.) yaxınlıq D.-in orijinal poetik üslubunun formalaşmasına kömək etmişdir. “Knyaz Meşerskinin ölümünə oda” (1779, “Sankt-Peterburq xəbərləri” jurnalında anonim dərc olunmuşdur) şairin yaradıcılığında yeni mərhələ olmuşdur. Eksperimental xarakterli “Felitsaya oda”, həmçinin Zəburun 81-ci surəsi əsasında işlədiyi “Hökmdarlara və hakimlərə” (1780; 2-ci nəşri 1787); “Əyan” (1774–94, 1798 ildə nəşr edilmişdir), “Allah” (1780–84), “Şələlə” (1791–94, 1798 ildə nəşr olunmuşdur) odaları 1770-ci illərin sonu – 1790-cı illərin I-ci yarısı D. poeziyasının zirvəsini təşkil edir. Bu dövrün poetik yekununu D. *Horatsi* ənənələrinə əsaslanan “Heykəl” (1796) odasında vermişdir.

“Kənd həyatının tərifi” (1798, 1808 ildə nəşr olunmuşdur), “Qar quşu” (1800, 1805 ildə nəşr olunmuşdur), “Yevgeniyə. Zvanskaya həyatı” (1807) D.-in yaxşı əsərləridir. Avtobiografik “Xatirələr”ində 1812 ilə kimi bütün həyatını təsvir etmişdir (1811–13, 1859 ildə nəşr olunmuşdur).

M.F. Axundzadə “Puşkinin ölümünə” poemasında rus poeziyasının klassikləri sırasında D.-in də adını çəkmişdir. Bəzi şeirləri Azərb. dilinə tərcümə olunmuşdur (“Ana duası” şeirini Abbas Səhhət tərcümə etmişdir).

Əsərləri: Избранная проза. М., 1984; Анакреонтические песни. М., 1986.

DERJAVİN Vladimir Vasilyeviç (14.11.1908, Kostroma qub., Nerexa ş. – 5.10.1975, Moskva) – rus şairi, tərcüməçi. İlk şeirləri 1928 ildə dərc olunmuşdur. M. *Qorki* ilə tanışlığı yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Sağlığında “Şeirlər” adlı yeganə kitabı 1936 ildə nəşr edilmişdir. 1940 ildən ömrünün sonunadək şair-tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Şərq klassiklərinin (Firdövi, Ömər Xəyyam, Hafiz, Rumi, Sədi, Cami, Nəvai və b.) əsərlərini, o cümlədən Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasını, Xaqaninin şeir və poemalarını, həmçinin Şah İsmayıl Xətai, M.P.Vaqif, Q.Zakir və b. Azərb. şairlərinin bəzi əsərlərini rus dilinə tərcümə etmişdir. Moskvada nəşr

olunan 3 cildlik “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nın (1960) hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir.

DÉRMA (yun. δέρμα – dəri) – onurğalı heyvanların və insan dərisinin epidermisinin altında yerləşən birləşdirici toxuma hissəsi. Mezodermadan inkişaf edir. D., adətən, bilavasitə aşağıda yerləşən yumşaq birləşdirici toxuma ilə qismən hərəkətli (əlaqəli) birləşmişdir. D. 2 qatdan ibarətdir. Səthi məməcikli (məsaməli, subepidermal) qat, əsasən, epidermisi və onun törəmələrini (vəzi, lələk, tük) qidalandırma funksiyasını yerinə yetirir; o, damarlarla zəngindir, nisbətən yumşaq quruluşa malikdir və bəzi heyvanlarda epidermisin dərinliyinə girən məməciklər əmələ gətirir. Onun altında yerləşən, D.-nin böyük hissəsini təşkil edən torlu (retikulyar, sıx) qat kollagen və elastin lifləri ilə zəngin möhkəm toxumadan, az miqdarda hüceyrələrdən ibarətdir. O, başlıca olaraq, dayaq funksiyasını yerinə yetirir. D.-nin dərinliyində ektodermal mənşəli, fərdi inkişaf gedişində epidermis hüceyrələrindən əmələ gələn müxtəlif dəri vəziləri yerləşir. Bəzi onurğalı heyvanlarda D.-də dəri sümükləşməsi (osteoderma) baş verir, məs., balıqların sümük pulcuqları, tısbağa qınının lövhələri. Bax *Dəri*.

DERMATİN, q r a n i t o l – üzünə (yaxud hər iki üzünə) nitrosellüloz təbəqəsi çəkilməmiş pambıq parçadan hazırlanan süni dəri. D.-dən mebel üzlüyü, kitab cildi, qalantereya məmulatları və s. üçün istifadə edilir.

DERMATİT (*dermato... + ... it*) – dərinin iltihabı; hər hansı xarici amilin ona təsiri nəticəsində baş verir. Sadə (artificial adlanan) və allergik (sensibilizasiyalı) D. ayırd edilir. Bəzən “D.” termini dərinin hər hansı iltihab formasının adı kimi istifadə olunur. Sadə D.-lər xarici qıcıqlandırıcının təsiri altında dərinin strukturlarının məhvində sonradan bərpa (reperativ) proseslərinin baş verməsi ilə cavab olaraq onun normal reaksiyası kimi orqanizmin qabaqcadan sensibilizasiyası olmadan inkişaf edir. Onlar öz təbiətinə görə kimyəvi (turşular, qələvilər və s.), fiziki (günəş şüaları, sürtünmə, yüksək və aşağı temperatur və s.), yaxud bioloji (başlıca olaraq bitkilər – gicikən, asırqal və s.) ola bilən obliqat (məcburi) amillərin təsirindən bütün insanlarda baş verir. İltihabın aşkar olunma dərəcəsi qıcıqlandırıcının gücündən (qatılığından) və onun dəriyə təsir müddətindən asılıdır. Bununla əlaqədar sadə D.-in 3 mərhələsi (forması) ayırd edilir: eritematoz (dərinin yayılmış eriteması),

bulloz (suluğun əmələ gəlməsi) və nekrotik-yaralı (qasnağın, yaranın, çapığı əmələ gəlməsi). İltihabi dəyişikliklər qıcıqlandırıcının sırf təsir etdiyi yerdə olur, təsirdən dərhal sonra və ya çox keçmədən əmələ gəlir. Sadə D. çox vaxt təsadüfən, o cümlədən bədbəxt hadisələr nəticəsində meydana çıxır.

Allergik D. fakultativ (seçici) adlanan qıcıqlandırıcıların təsirindən yaranır. Bu qıcıqlandırıcıların təkrar təsirdən dəridə onlara qarşı yüksək həssaslıq – sensibilizasiya qazanılır. Onları daha çox fermentlər əlavə edilmiş sintetik yuyucu tozlar, kosmetik vasitələr, xrom və nikel duzları, laklar və boyalar, dəriyə vurulan dərmanlar (məlhəmlər, pastalar və s.) törədir. Bu hallarda dərinin iltihabı gizli dövrdən sonra (1 həftədən 1 aya qədər və daha çox) baş verir. Allergik D.-in təzahürü ekzema (qızartı, suluqlar, qartmaq, yandırma, gicişmə) xatırladır. Diaqnozu təsdiq etmək üçün, adətən, şübhəli sensibilizatora qarşı dərinin allergik diaqnostik sınağı aparılır.

Müalicəsi: sadə D.-də ehtimal olunan qıcıqlandırıcı təsirin dərhal dayandırılması, onun dəri səthindən kənar edilməsi (o cümlədən çoxlu su ilə bolluca yumaqla), suluqların yarılməsi, soyuq islatmalar, iltihaba qarşı krem və məlhəmlərin (adətən, kortikosteroidlərlə – prednizolon, ftorokort, latikort, selestoderm, advantan, elokom və s.) tətbiqi. Allergik D.-də daxilə antihistamin dərmanlar, askorbin turşusu, ağır hallarda – kortikosteroidlər təyin edilir. Allergik D. istehsalat amillərinin təsiri ilə bağlı asılı olduqda, işi sensibilizatorlarla təması olmayan işə dəyişmək.

DERMATOGEN (*dermato... və... gen*) – bitki köklərinin böyüyən uclarında ilkin meristem hüceyrələrinin xarici qatı; epidermisin başlanğıcı, bəzi bitkilərin örtük toxuması.

DERMATOLOGİYA (*dermato... + ... logiya*) – tibb elminin bir sahəsi; dərinin quruluşunu, onun fizioloji funksiyalarını, dəri xəstəliklərinin səbəblərini və gedişini, onların diaqnostika üsullarını, müalicə və profilaktikasını öyrənir. D. *venerologiya* ilə sıx əlaqədədir; belə ki, bütün zöhrəvi xəstəliklərin dəri əlamətləri olur.

Dəri xəstəlikləri ən qədim zamanlardan (təq. e.ə. 4000 il) məlumdur. Çin manuskriptlərində və Misir papyruslarında onların təsvirinə rast gəlinir. Bir çox antik müəlliflərin – *Hippokrat*, Böyük Plini, A. Sels, Qalen və b.-nin əsərlərində dəri xəstəlikləri haqqında müxtəlif

məlumatlar verilir. Dəri xəstəliklərinin öyrənilməsində 10–12 əsr ərəb həkimlərinin, eləcə də *İbn Sina*nın böyük xidmətləri olmuşdur. D.-nin inkişafında 16 əsr dönüş dövrü sayılır; bu zaman dərinin quruluşu və funksiyası öyrənilməyə başlamışdı; 1572 ildə İtaliya həkimi C. Merkurialenin (1530–1606) dəri xəstəlikləri üzrə ilk dərsliyi nəşr olundu və dəri səpgilərinin morfoloji elementlərinin klinik xüsusiyyətləri əsasında terminoloji unifikasiyaya təşəbbüs göstərildi. Elmi D.-nin yaranması 18 əsrin sonu – 19 əsrin əvvəllərinə aid edilir. Dəri xəstəliklərinin 1776 ildə alman həkimi İ. Plenk (1738–1807) və 1790 ildə U.R. Villan tərəfindən təklif olunan ilk təsnifatı morfoloji prinsipə (yəni xəstəliklərin xarici təzahürünə) əsaslandı. 1845 ildə F. Hebra və M. Kaposi patoloji-anatomik təsnifat işləyib hazırladılar. D.-nin inkişafında qovuşuqları və alopesiyanı təsvir edən fransız həkimləri – F. Sovajin (1706–67), fransız dermatoloqlar məktəbinin banisi J. Aliberin; xroniki dəri xəstəliklərinin, habelə sifilisin müalicəsində arsen və civə preparatlarını təklif edən L.Bietin (1781–1840); dermatozları xüsusi dəri xəstəliklərinə və onun artımlarının (tükün, dırnaqların, piy və tərzəzilərinin) xəstəliklərinə ayıran P. Rayenin (1793–1867); A. Deverjin (1798–1879), K.Jiberin (1797–1866); dəri və zöhrəvi xəstəliklərinə həsr edilən (dünyada ilk dəfə nəşr olunan) jurnalın banisi P. Kazenavin (1795–1877); F. Allopo və b.-nin böyük xidmətləri olmuşdur. Həmçinin alman dermatoloji məktəbinin nümayəndələri – dəridə xüsusi sinir uclarının kəşf edən (1717, Fater–Paçini cisimciyi) A. Fater (1684–1751), İ. Plenk, İ. Şyönleyn (favusun törədici sinirini aşkar etmişdir), F. fon Hebra, dəri xəstəlikləri histomorfologiyasının əsasını qoyan P. Unna; dəri və zöhrəvi xəstəliklər üzrə 23 cildlik dərsliyin (1927–34) redaktoru Y. Yadasson (1863–1936) və b. D.-nin inkişafına əhəmiyyətli töhfələr vermişlər. Azərb.-də D.-nin inkişafında B.Ə. Eyvazovun, M.M. Hüseyinovun, R.H. Hacıyevin, M.M. Duvaidarovanın xidmətləri dənildir. 19 əsrin sonlarından başlayaraq yaradılmış Dermatoloqlar Elmi Cəmiyyətinin D. üzrə beynəlxalq konqresləri keçirilir. 19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində dəri xəstəliklərinin öyrənilməsində etioloji yanaşma formalaşmış, çoxlu göbələk və irinli xəstəliklərin, vərəmin, sifilisin törədici sinirini aşkar edilmişdir. Dermatozların (dəri xəstəliklərinin) ümumi-

lənşdirilmiş (baş vermə səbəbinə görə) təsnifatı yaradılmışdır.

DERMATOMİKÓZLAR (*dermato... + mikozi*) – dərinin göbələk xəstəlikləri; əsasən, dərinin və onun törəmələrini zədələyən səthi mikozi qrupu. İnsan və heyvanlarda rast gəlinir. D.-də törədici epidermisin bazal membranından dərinə keçmir. Daha çox yayılmış D.-a dermatofitiazlar, *kəpəyəbənzər dəmrov* və səthi *kandidoz*, nadir D.-a ağ və qara pyedra, qara dəmrov aid edilir. Bir çox göbələk dırnaqları zədələyərək *onixomikoz* törədir.

Dermatofitiazlar dermatofitlərlə – Trichophyton, Mikrosporium və Epidermophyton cinsli (40 növdən artıq) göbələklərlə törədilir. Bütün dermatofitlər antropofil, zoofil və geofillərə bölünür, yəni onların törətdiyi dermatofitiazların mənbəyi müvafiq olaraq insan, heyvan və ya torpaqdır. Dermatofitiazların daha çox rast gələn növləri – *trixofitiya*, *mikrosporiya* və *epidermofitiazdır*. Müxtəlif məlumatlara görə, bu xəstəliklərlə Yer kürəsi əhalisinin 33%-indən 50%-ə qədər zədələnmişdir.

D.-in diaqnozu patoloji materialın (dəri pulcuqları, tük, dırnaq lövhəciyinin hissələri) laboratoriya müayinəsi ilə qoyulur. Dermatofitlərin son identifikasiyası (eyniləşdirilməsi) onların morfoloji xüsusiyyətlərinə görə aparılır. Müalicəsi və profilaktikası haqqında ayrı-ayrı dermatomikozlar haqqında olan məqalələrə bax.

Heyvanlarda dermatomikozlar – bir çox ölkələrdə geniş yayılmış və böyük zərər vurur. Qaramal, qoyun, at, şimal maralı, dəvə, xəzdərili heyvanlar adadovşanı, it, pişik, siçan, dəniz donuzcuqları, quşlar D.-la xəstələnir. Dəri, tük, dırnaq və s. keratinləşmiş toxumalar zədələnir. Törədici növləri, əsasən, heyvan növlərinə və Trichophyton və Mikrosporium cinsinə aid edilir. Yoluxma mənbəyi xəstə heyvanlar, heyvan saxlanılan binalar, inventar və s.-dir. İnkubasiya dövrü bir neçə gündən 3–4 ayadək olur. D.k.t. heyvanlarının daşınması zamanı, həmçinin gəmiricilər və ətyeyən heyvanlar (itlər, pişiklər) tərəfindən yayılır. D. zooantroponozlardır; xəstə heyvanlar insanlar üçün yoluxma mənbəyinə çevrilir. Trixofitiya ilə çox vaxt kənd yerlərində yaşayan adamlar qaramaldan, xəzdərili heyvanlardan və ev quşlarından, mikrosporiya ilə isə, başlıca olaraq, uşaqlar itdən və pişikdən yoluxur. Klinik əlamətlərin tamamilə yox olmasına qədər

ayrı saxlanılır, müalicə üçün yerli dərmanlardan (göbələyəqarşı məlhəmlər və s.), antibiotiklərdən, vaksın müalicəsindən istifadə edilir. P r o f i l a k t i k a s ı: heyvanlara vaksın vurmaq, binaları dezinfeksiya, gəmiriciləri və sahibsiz heyvanları məhv etmək.

DERMATOMİOZİT (*dermato... + miozit*), V a q n e r x ə s t ə l i y i – birləşdirici toxumanın, əsasən, dəri, əzələ və sinirlərin zədələnməsi ilə keçən sistemli xəstəlik. İlk dəfə alman həkimi E. Vaqner (1863) tərəfindən təsvir edilmişdir, hər bir yaşda rast gəlinir (çox vaxt qadınlar xəstələnir). D.-in etiologiyası və patogenezi az öyrənilmişdir; bu xəstəliyin inkişafının autoimmün nəzəriyyəsi daha çox tanınmışdır.

D. ətrafların, çiyin və çanaq qurşağı, kürək və boyun əzələlərinin çoxlu zədələnməsi ilə xarakterizə olunur. Əzələlərin artan zəifliyi, hərəkətlərin məhdudlaşması, ağrı, əzələlərin atrofiyası qeyd edilir. Bədənin açıq hissələrinin dərisində, göz qapaqlarında (eynək simptomu), dirsək oynaqları nahiyəsində qızartı, gicişmə, səpgi, şiş meydana çıxır. Ürəyin (miokardit, ritmin pozulması), ağ ciyərlərin (öskürək, tənənfəslik), mədə-bağırsaq yolunun (udmanın pozulması və s.), böyrəklərin (böyrək çatışmazlığının inkişafı ilə) və s.-nin zədələnməsi ola bilər. Diaqnoz tipik klinik əlamətlərə, laboratoriya göstəricilərinin dəyişikliklərinə, elektromiografiya (əzələ liflərinin elektrofizioloji aktivliyinin xarakterik dəyişiklikləri) və əzələ biopsiyasının məlumatlarına əsaslanır. Müalicəsi: qlükokortikoidlər, onlar effektiv olmadıqda immunodepressantlar; kəskin təzahürlər keçdikdən sonra massaj, müalicəvi bədən tərbiyəsi, fizioterapiya (parafin, eletroforez və s.), ümumi möhkəmləndirici müalicə.

DERMATÓZLAR (*dermato... + ... oz*) – dəri və onun törəmələrinin (tük, dırnaq, tərz, piy və süd vəziləri) xəstəliklərinin ümumi adı. Əvvəllər D. dəridəki əsas ilkin dəyişikliklərə görə, yəni xallı, düyünlü, urtikar, vezikulyoz, qabarcıqlı və s. səpgi elementlərinə görə bölünmüşdür: (cəmi 2000-ə qədər D. müəyyən edilmişdi). D.-in müasir təsnifatı onların etiologiyasına (səbəblərinə) və patogenezinə (inkişaf mexanizminə) əsaslanır. D.-lər ekzogen (xarici səbəblərdən törənən), endogen (daxili səbəblərdən törənən) və genetik, yaxud genodermatozlara (dərinin irsi xəstəlikləri) ayrılır. Ekzogen D.-a parazit (qoturluq, bitlilik və s.), infeksiya (piodermiya, vərəm, cüzam, mikozi və s.) növləri, *dermatit*, peşə D.-i

aidir. Endogen D., adətən, daxili orqanların, sinir sisteminin patologiyaları, endokrinopatiyalar, birləşdirici toxumanın sistem xəstəlikləri (seboreya, neyrodemit, ekzema, qırmızı qurdeşənəyi və s.) nəticəsində baş verir. Bir çox D. qarışıq səbəbdən yaranır və bu, onların kompleks müalicəsində nəzərə alınmalıdır.

DERMOQRAFİZM (*derma* + *qrafo...*) – dərinin cizgilərlə mexaniki qıcıqlanmasından sonra qırmızı (qırmızı D.) və ya ağ (ağ D.) zolağın təzahürü şəklində dəri damarlarının reaksiyası. Hər hansı bir insanda müşahidə edilir. Ağ D. kapillyarların spazm və ya dərinin zəif qıcıqlanması zamanı, qırmızı D. damarların genəlməsi və ya dəri güclü qıcıqlanması zamanı, qırmızı D. damarlarının innervasiyasını yerinə yetirən vegetativ sinir sisteminin vəziyyətini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur. Bəzi hallarda (məs., orqanizmin üzgünlüyü zamanı) D. meydana çıxmaya bilər. D.-in xarakteri bir sıra sinir və endokrin sistemi xəstəliklərinin diaqnostikası zamanı nəzərə alınır.

DƏRNA – Liviyanın şm.-ş.-ində şəhər. Derna əyalətinin (şəəbiyyətinin) inz. m. Əh. 80,9 min (2007). Aralıq dənizi sahilində, Derna vadisində, Əl-Əhdər silsiləsinin ətəyindədir. Dəniz portu.

Əsası 15 əsrdə qədim yunan koloniyası Dərninin yerində qoyulmuşdur. 1805 ildə amerikalılar tərəfindən tutulmuşdur. 1911 ildə şəhəri işğal etmiş italyanlar onu özlərinin dayaq məntəqəsinə çevirmişdilər. 1939 ildə İtaliyanın tərkibinə qatılmış, 1942 ildə ingilislər tərəfin-

dən azad edilmişdir. Köhnə məhəllələr, örtülü bazar, 42 günbəzli Səhəb məscidi, amerikalılara məxsus istehkamın qalıqları saxlanılmışdır. D.-nin yaxınlığında qədim Apolloniya ş.-nin xarabalıqları var.

Teatr, xalq musiqi-rəqs ansambli (1969) fəaliyyət göstərir.

D. k.t. r-nunun (əsasən, banan, üzüm, sitrus meyvələri, tərəvəz, xurma) ticarət mərkəzidir. Yüngül, yeyinti sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Sement istehsal edilir. Metaldan bədii məmulatların hazırladığı qədim mərkəzdir. Dəniz süngəri yığılı var. Qış kurortudur.

DERPT – Estoniyada Tartu ş.-nin 1224–1893 illərdə adı.

DESĀĪ Morarci Rançhoci (29.2.1896, Qucarət ştatı, Bhadelı – 10.4.1995, Bombay, indiki Mumbai) – Hindistan siyasi və dövlət xadimi. Bombeydə kolleci bitirdikdən sonra 1918 ildən Hindistan mülki xidmətində çalışmışdır. 1930 ildə müstəmləkəçilərin irqi ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı etiraz əlaməti olaraq M. Qandinin başçılıq etdiyi mülki itaətsizlik hərəkatına qoşulmuş, onun sadıq məsləkdaşı kimi Hindistan Milli Konqresinə (HMK) daxil olmuşdur. Milli azadlıq hərəkatında iştirakına görə dəfələrlə tutulmuş və həbs edilmişdir. Hindistan istiqlaliyyət qazandıqdan sonra 1947–52 illərdə Bombay ştatında yüksək vəzifələr tutmuşdur; 1952–56 illərdə Bombay ştatının (1960 ildə indiki Maharaştra və Qucarət ştatlarına bölünmüşdür) baş naziri olmuşdur. C.Nehrunun başçılıq

etdiyi Hindistan mərkəzi hökumətlərində 1956–57 illərdə ticarət və sənaye naziri, 1958–63 illərdə maliyyə naziri olmuşdur. 1964 ildə C. Nehrunun vəfatından sonra baş nazir vəzifəsinə namizədliyini vermiş, lakin HMK həmin vəzifəyə L.B. Şastrini təyin etmişdir. 1966 ildə Şastrinin vəfatından sonra baş nazir vəzifəsinə seçkilərdə İ. Qandiyə məğlub olmuşdur; 1967–69 illərdə onun hökumətində maliyyə naziri işləmişdir. Qandi hökumətinin iri bankların milliləşdirilməsi və iqtisadiyyat üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi ilə bağlı verdiyi qərardan sonra istefa vermişdir. D. HMK partiyasından çıxdıqdan sonra müxalifətçi Konqres – HMK Təşkilatı partiyasının yaradıcılarından və rəhbərlərindən biri olmuşdur. Partiyanın əsas məqsədi M.K. Qandinin ideoloji irsinə əsaslanaraq Hindistanda demokratik cəmiyyət qurmaq (bax Qandizm) idi. Fövqəladə vəziyyət dövründə (1975–77) həbsdə olmuşdur. 1977 ilin yanvarında Canata parti (Xalq partiyası) siyasi blokunun sədri idi. D. 1977 il martın 24-də seçkilərdə qalib gəlmiş, 1977–79 illərdə Hindistanın baş naziri olmuşdur. D. hökumətinin istefaya getməsinin səbəbi koalisiya üzvləri arasında kəskin ixtilaf idi. 1980-ci illərin əvvəllərində siyasətdən uzaqlaşmış, qandizm ideyalarını (o cümlədən vegetarianlıq və kустar əyiriciliyi) təbliğ etmişdir.

DESĀNT (fr. descente – çıxarılma-əndirmə) – döyüş əməliyyatı zamanı müəyyən vəzifəni yerinə yetirməkdən ötrü düşmən ərazisinə çıxarılmaq üçün nəzərdə tutulmuş və yaxud çıxarılmış xüsusi qoşun növü. Miqyasına (cəlb olunmuş qoşunların sayına görə) və məqsədlərinə görə strateji (operativ-strateji), operativ, operativ-taktiki və taktiki D. növləri var. D. hava, dəniz, tanklar vasitəsilə və qarışıq üsullarla çıxarılır.

DESAQUADÉRO – Boliviya, Puna yaylasında çay. Uz. 290 km. Titikaka gölündən (hünd. 3812 m) başlanır, Poopo gölüne (hünd. 3690 m) tökülür. Qədim gölün yatağı ilə geniş düzənlikdə axır, duz laylarını yuyaraq Poopo gölüne duzlu su gətirir. Yuxarı axınında 65 km məsafədə xırda gəmilər üçün yararlıdır.

DESEBĀL (Decebalus) (? – 106) – 1 əsrin 80-ci illərinin sonlarından dakların hökmdarı. 88 ildə Roma qoşununun dakların paytaxtı Sarmizegetusa yürüşü zamanı Tapa yaxınlığında məğlub olsa da, hərbi fənd işlədərək şəhəri qorumuşdu: şəhər ətrafında kəsilmiş ağaclara gey-

dirilmiş yaraq-əsləhə burada çoxsaylı qoşun olması təəssüratını yaratmış, bu da romalıların hücumunun dayandırılmasına gətirib çıxartmışdı. D. qardaşı Diyeqi (əsir götürülmüş romalılar və silahlarla birgə) sülh təklifi ilə imperator Domisiannın yanına göndərmişdi. İmperator, qarşısında diz çökmüş nümayəndənin başına D.-in Romadan asılılığını simvolizə edən tac qoymuşdu. Bu asılılıq qarşılıqlı öhdəliklərlə şərtləndirilmişdi: D. romalıların öz ərazisindən sərbəst keçməsinə təmin edir və qoşunları ilə müharibə aparmayacağına dair söz verir, romalıları isə daklara peşəkar döyüşçülər və sənətkarlarla yardım etməyi, həmçinin onlara illik maddi yardım göstərməyi öhdələrinə götürürdülər.

101 ildə Dakiya yenidən Romanın hücumuna məruz qaldı: Dunaydan keçən iki Roma ordusu Tapa yaxınlığında cəmləndi. D.-in müttəfiqləri imperator Trayanı onlarla sülh bağlamağa razı salmağa çalışdılar. Rəqibləri zəiflədən şiddətli döyüşdən sonra tərəflər arasında barışıq imzalandı.

102 ildə romalıları Sarmizegetusaya doğru irəlilədilər, D.-in bacısını əsir götürdülər, bu səbəbdən müharibəni dayandıрмаq təklifi ilə adlı-sanlı daklardan ibarət səfirlik Romaya göndərildi. Bu, Apula (indiki Alba-Yuliya) qalasını ələ keçirmiş Trayanın planlarına daxil deyildi. D. şəxsən Trayanın qərgahına gələrək qılıncını atır və diz çöküb ona itaətini bildirir. İmperator Sarmizegetusada öz ordugahını, bütün Dakiya ərazisində isə Qney Pombey Longinin komandanlıq etdiyi qarnizonları yerləşdirdi. Əslində bu vəziyyətlə barışmayan D. 105 ildə orada yerləşən legionerləri məhv edərək Sarmizegetusanı geri qaytardı. O, Drobeta-Diyerna xəttindəki Roma istehkamlarını hücum etdi və Longini əsir götürdü. Bundan sonra D. imperatordan Dunayboyu torpaqların daklara qaytarılmasını və Longinin həyatı əvəzinə müharibə xərclərinin ödənilməsinə tələb etdi (lakin Longinin özünü zəhərləməsi D. ilə Roma arasında danışıqları çətinləşdirdi). D.-in hərəkətlərinə cavab olaraq Trayan 106 ildə Sarmizegetusaya yeni yürüş təşkil etdi və şiddətli hücumdan sonra daklardan olan satqınların köməyi ilə şəhəri və hökmdarın sərvətləri saxlanan gizli yeri ələ keçirdi. D. Hargita dağlarına qaçdı, lakin yaxın adamlarından biri tərəfindən ələ verildi və qılıncı ilə özünü öldürdü. Onun başını və sağ əlini Trayana göndərdilər.

DESELEROMETR (*de...* + lat. celero – sürətləndirirəm + ...metr) – nəql. maşınlarının sürətinin vahid zamanda azalmasını (ləngiməsini) ölçən ətalət tipli cihaz. Sadə rəqqaslı D.-in əsas elementi şəffaf gövdə içərisində yerləşdirilmiş rəqqasdır. Cihazı avtomobilin şüşəsinə və ya qabaq panelinə elə yapışdırmaq lazımdır ki, onun rəqqası şkalanın sıfır cizgisinin qarşısında dursun. Avtomobili tormozlayanda sərbəst asılmış rəqqas ətalət qüvvəsinin (tormoz qüvvəsinə bərabər) təsiri altında meyil edir. Sürətin azalması rəqqasın meylinə görə müəyyən olunur.

DESEMİRLƏR (lat. decemviri, decem – on + vir – kişi) – Qədim Romada xüsusi dövlət tapşırıqlarını icra etmək üçün seçilən 10 nəfərdən ibarət kollegiya. Ən məşhurları: 1) e.ə. 451 ildə çağırılmış *patrisilərdən* ibarət ekstraordinar D. kollegiyası. *Plebeylərin təzyiqi* ilə qanunların qeydə alınması (decemviri legibus scribendis) üçün seçilmişdi. Ali hərbi və mülki hakimiyyətə malik idi, vətəndaşların *komisiyalara* apellyasiya vermək hüququnu ləğv edirdi. Kollegiya romalıları mümkün nümünə qismində yunan qanunvericiliyi ilə tanış etmiş, mülki icmasının məhkəmə, inzibati, hərbi fəaliyyətini nizamlayan yeni xüsusi və ümumi hüquq normalarının əks olunduğu 10 mis cədvəl hazırlamışdı. Kollegiyanın işini yekunlaşdırmaq üçün e.ə. 450 ildə legitim olaraq paritet əsaslarla patrisilər və plebeylərdən ibarət 2-ci D. kollegiyası seçilmişdi. Bu kollegiya e.ə. 449 ildə elan edilmiş daha 2 qanunlar cədvəli hazırlamış, təqvimə qaydaya salmışdı. Lakin kollegiyada meydana gələn və antik ənənəyə görə D.-dən biri Appi Klavdinin adı ilə əlaqələndirilən tiranlıq tendensiyaları və qəsbkarlıq meyilləri plebeylərin ikinci *sesessiyasına* və kollegiyanın buraxılmasına səbəb olmuşdu. D. kollegiyalarının fəaliyyəti plebeylər və patrisilər arasında mübarizənin mühüm mərhələsi oldu. D. tərəfindən yazılan qanunlar nəşr edilmiş və *On iki cədvəl qanunları* adı ilə tanınır.

2) Şəxsi status və torpaq sahibliyi haqqında iddiaları təmin edən D. kollegiyası (decemviri stlitibus iudicandis). E.ə. 242–227 illər arasında yaradılmış, sonralar 26 üzvdən ibarət məhkəmə komissiyasının tərkibinə qatılmış, *Avqustun* dövründə isə eramızın 3 əsrində fəaliyyətini dayandırmış qədim sentumvirlər (100 nəfər) kollegiyasının bir hissəsinə çevrilmişdi.

3) Vətəndaşları, yaxud veteranları *ager publicus* (decemviri coloniane deducendae, sonra agris dandis adsignandis) fondundan torpaqlarla təmin etmək məqsədilə qanun, yaxud senatın qərarı ilə formalaşdırılan fəvqəladə D. kollegiyası.

4) Dini məsələlərin həlli üçün e.ə. 367 ildə Qədim Romanın beşinci hökmdarı Tarkvini Prisk (e.ə. 7 əsrin sonu – 6 əsrin əvvəlləri) tərəfindən yaradılmış ikinəfərlik komissiyasının dəyişdirilməsi nəticəsində patrisilər və plebeylərdən təşkil olunmuş kahin-D. kollegiyası (decemviri sacris faciundis). Avqustun dövründə üzvlərinin sayı 15 nəfərədək artırıldı və kvinkveviral kollegiya adlandırıldı.

DESENSİBİLİZASIYA (*de...* + lat. sensibilis – həssas), *fotoqrafiya* da – neqativ fotomaterialların xüsusi məhlulda (desensibilizator) işğahəssaslığının süni surətdə azaldılması; fotoqrafik halogen-gümüş təbəqəsinin işğahəssaslığını azaltmaqla aparılır. D. üçün şəkli çəkdikdən sonra onu ya desensibilizator məhlulda (sarı, yaxud yaşıl pinakriptol məhlulunda) emaldan keçirir, ya da aşkarlayıcı məhlulda desensibilizator əlavə edirlər. İşğahəssaslığın azaldılması sarı işıqlandırmada yüksək həssaslığa malik panxromatik təbəqə, 15 V-lıq elektrik lampasının işığında pozitiv materiallar aşkarlamağa imkan verir. Bununla da fotomaterialların aşkarlanmasını qaranlıqda başlayıb, nisbətən güclü işıqda qurtarmaq, aşkarlama prosesinin gedisinə vizual nəzarət etmək mümkün olur. D.-dən, əsasən, elmi tədqiqatlar zamanı istifadə edilir.

DESENSİBİLİZASIYA (*de...* + *sensibilizasiya*) – orqanizm (fərd) üçün yad olan müəyyən maddənin (allergen) təkrar təsirinə qarşı həmin orqanizmin və ya onun ayrı-ayrı orqan və toxumalarının (məs., dəri, bağırsağ, ağ ciyər) sensibilizasiyasının aradan qaldırılması. Adətən, buna nail olunmadığı üçün tibdə daha “düzgün” ad – *hiposensibilizasiya* istifadə edilir.

DESENSİBİLİZASIYAEDİCİ VASİTƏLƏR, allergiyaya qarşı dərmanlar – allergenlərə qarşı orqanizmin yüksək həssaslığını aşağı salan dərman preparatları. D.v.-ə *antihistamin preparatlar*, tosqun hüceyrələrin membran stabilizatorları, antileykotrien preparatlar, kalsium duzları və bəzi digər preparatlar aiddir.

Tosqun hüceyrələrin membran stabilizatorları (ketotifen, oksatomid, kromo-

Derna şəhərindən görünüş.

qlisin turşusu, nedokromil) hədəf-hüceyrələrin deqranulyasiyaedici amillərə qarşı həssaslığının azalması, tosqun hüceyrələrin sitoplazmatik membranlarının müvəqqəti qeyri-spesifik stabilləşməsi yolu ilə onların deqranulyasiyasının tormozlanması hesabına allergiyaya və iltihaba qarşı təsir göstərir; bu isə allergiya mediatorlarının, başlıca olaraq, histaminin miqdarının azalmasına və orqanizmin erkən və gec allergik cavab reaksiyası şəklində təsirinin aradan qaldırılmasına səbəb olur. Bu preparatların təsiri yavaş baş verir və bununla əlaqədar olaraq onlar kəskin allergik reaksiyaları aradan qaldırmaq üçün yaramır. Onlar xroniki allergik xəstəliklərin – bronxial astmanın, allergik rinitin, atopik dermatitin, xroniki övrənin və s.-nin uzunmüddətli (3–6 ay) patogenetik müalicəsində istifadə edilir. Kromoqlisin turşusu qida allergiyası zamanı daxilə təyin edilir.

Antileykotrien preparatlarına leykotrienlərin sintezinin inhibitorları (zileuton) və I tip leykotrien reseptorları blokatorları (verlukast, zafirlukast, montelukast, sinalukast və s.) aiddir. Bu preparatlar leykotrienlərin törətdiyi orqanizmin istər erkən (təcili tip allergik reaksiyalar), istərsə də gecikmiş (allergenin təsirindən 4–8 saat sonra) astmatik reaksiyalarını zəiflədir və iltihaba qarşı təsir göstərir. Onlar antigenlərin, aspirinin, fiziki gərginliyin və soyuq havanın törətdiyi bronxial astma tutmalarının qarşısını alır. Leykotrien reseptor blokatorları bronxial astmanın, o cümlədən uşaqlarda olan bronxial astmanın patogenetik müalicəsinin əsasıdır. Onlar, həmçinin allergik rinitin və atopik dermatitin müalicəsi zamanı effektivdir.

Kalsium-xlorid və kalsium-qlükonat histaminopeksiyası, yəni plazmanın histamini birləşdirmək qabiliyyətini kəskin yüksəltməsi nəticəsində allergiyaya qarşı tez təsir göstərir. Bundan əlavə onlar, simpatik sinir sistemini stimullaşdırır, adrenalin sekresiyasını gücləndirir, damarların keçiriciliyini azaldır. Kalsium duzları övrə və ya angionevrotik şiş tipli kəskin qida və dərman allergik reaksiyaları zamanı daha çox effektivdir. Kalsium duzlarının dərialtı, əzələdaxili və ya venadaxili yeridilməsi zamanı toxuma nekrozunun, ürək ritmi pozuntusunun, ürəkbulanma, qusma, diareya və digər əlavə təsirlərin olması mümkündür.

Histamin T-limfositlərin və tosqun hüceyrələrin H_2 -histamin reseptorlarını stimullaşdırmaqla kalsium kanallarının bağlanması, histamin və digər allergiya mediatorlarının çıxmasının (azad olmasının) azalmasına səbəb olur. Qamma-globulinlər damar məcrasında histamini birləşdirir. Erkən səhər saatlarında pirodoksinin məhlul şəklində böyük dozalarda (gündə 1 q-a qədər) daxilə təyin edilməsi histamini hidroliz edən fermentləri aktivləşdirir, triptofan (serotoninin sələfi) mübadiləsini normallaşdırır. Antioksidantlar (E vitamini və s.) lipidlərin peroksid oksidləşməsinə təsir etməklə araxidon turşusundan leykotrienlərin və prostaqlandinlərin əmələ gəlməsinin azalmasını təmin edir. Dərinin allergik xəstəlikləri zamanı natrium-tiosulfat desensibilizasiyaedici və iltihab əleyhinə təsir göstərir. Mədə-bağırsağ yolunda allergenləri birləşdirən adsorbentlər (aktivləşdirilmiş kömür, liqnin) övrə, angionevrotik şiş, atopik dermatitin kəskinləşməsi, qida və dərman allergiyası zamanı istifadə olunur.

DESERT ŞƏRABLARI – üzüm (yaxud başqa meyvə) şirəsinin spirtə natamam qıçqırılması və şəkər əlavə edilməsindən alınan içki. Təbii halda D.s. adından göründüyü kimi desartla qəbul edilir. Meyvə, dondurma, tort və s. şirniyyatlarla yaxşı uyğunlaşır. Ağ D.ş. içilməmişdən əvvəl 10–16°C-yədək soyudulur. Tonulaşdırıcı və sərinləşdirici qatışıq içkilərin, eləcə də punş (rom, şəkər, limon və digər meyvə şirələri qatışıdırmaqla hazırlanan spirtli içki), *krışon* və *qlintveynlərin* komponenti kimi geniş istifadə edilir. D.ş. içərisində hazırlanma üsulu, dadı və ətrinə görə muskat şərəbləri, kaqor, malaqu və tokay şərəbləri, şəkərin miqdarına görə isə kəşşirin, şirin və likör D.ş. xüsusilə seçilir. Tərkibində həcmə 12–17% spirt, o cümlədən azı 1,2% təbii qıçqırma spirti və şəkər (kəşşirin D.ş.-nda 5–12%, şirin D.ş.-nda 14–20%, likör ş.-nda 21–35%) olur. Şirin şərəblər və likör gec yığılan çox şirin üzüm növlərindən hazırlanır, şirinliyi artırmaq məqsədilə onlara qatışdırılmış üzüm şirəsi və ya *bəkməz* əlavə edilir. D.ş. İtaliya, Fransa, Yunanıstan, İspaniya və Macarıstanda “təbii şirin şərəblər” adı altında buraxılır. Azərb.-da D.ş.-nin istehsalına 20 əsrin 20-ci illərindən başlanmışdır; “Şamaxı”, “Kürdəmir”, “Kaqor”, “Ağstafa” və s. növləri daha məşhurdur.

DESİ... (lat. decem – on) (d) – əsas vahidin 0,1 hissəsini bildirən sözlərdə önlük.

Məs., 1 dm (desimetr) = 0,1 m.

DESİBEL (dB) – daha çox istifadə olunan *belin* 0,1 hissəsi; 1 dB = 0,1 B.

DESİKANTLAR (lat. desicco – qurutmaq) – k.t. bitkilərinin yığılmazdan qabaq qurudulması üçün kimyəvi vasitələr. D. kimi tam təsirli kontakt herbisidlər: fosfor üzvi birləşmələrin törəmələri (qlifosat duzları, ammonium-qlüfosinat); heterosiklik birləşmələrin, məs., dipiridilin (dikvat) sulu məhlul halında törəmələri istifadə olunur. D. kətan, günəbaxan, soya, raps, şəkər çuğunduru və dənlə bitkilər yonca, kök, kalış və s.-nin yığılmasından əvvəl tətbiq edilir. Fotosintez məhsullarının bitkinin vegetativ orqanlarından generativ orqanlarına sürətli axınına səbəb olan D. yetişməni sürətləndirir, k.t. bitkilərinin məhsuldarlığını və onların istehlak keyfiyyətlərini artırır (günəbaxan toxumlarının yağlılığı, çuğundurun kökyumrusunun şirinliyi və s.). Bitkinin quruması məhsulun mexaniki yığılmasını asanlaşdırır.

DESİKASIYA – bitkilərin yığımdan qabaq qurudulması; bitkinin yetişməsini sürətləndirir və məhsulun maşınla yığılmasını asanlaşdırır. D. *desikantlar* adlanan kimyəvi maddələrlə aparılır. Ən çox pambıqçılıqda tətbiq edilir. D. qozalar 60–74% açıqda aparılırsa, məhsuldarlığı və keyfiyyəti aşağı salmır. D. at paxlası, acı paxla, şəkər çuğunduru, çəltik, buğda və s. əkinlərində də məhsul yığımdan əvvəl tətbiq edilir.

DESİMETRLİK DALĞALAR – dalğa uzunluğu 0,1–1 m olan (tezliklərin diapazonu uyğun olaraq 3000–300 MHz) elektromaqnit dalğaları. D.d. Yer atmosferindən və troposferindən keçdiyi zaman az miqdarda udulur, ona görə də onlar radiolokasiyada, naviqasiyada, radiorele və peyk rabitəsində, televiziya, tibbdə, ionosferin zondlanmasında geniş istifadə olunur. D.d. manələri, məs., binaları çətinliklə dolanıb keçdiyi üçün onlar yalnız birbaşa görünmə həddində qətiyyətlə qəbul olunur. D.d.-in generasiyası və gücləndirilməsi üçün *klistronlardan* və *maqnetronlardan* istifadə edilir.

DESKRİPTİV ÇOXLUQLAR NƏZƏRİYYƏSİ – nöqtəvi çoxluqların qurulmasını daha sadə nöqtəvi çoxluqların birləşməsi, kəşşməsi, proyeksiyası və s. əməliyyatların köməyiylə öyrənən çoxluqlar nəzəriyyəsinin bölməsi. D.ç.n.-nin inkişafı Borel çoxluqlarının (B-çoxluqlar) öyrənilməsi zamanı, fransız riyaziyyatçı-

ları R. Ber və A. Lebeqin kəsilən funksiyaların klassifikasiyası ilə əlaqədar işləri ilə başlamışdır (1905). Borel çoxluqları, qapalı çoxluqlara əsaslanaraq birləşmə və kəşşmə əməliyyatlarının istənilən kombinasiyasının tətbiqi vasitəsilə qurulur, lakin hər dəfə bu əməliyyatlar sonlu və ya hesabı çoxluqlara tətbiq olunur. Lebeq göstərmişdir ki, yalnız və yalnız bu çoxluqlar Ber klassifikasiyasına daxil olan həqiqi $f(x)$ funksiyasının sifra çevrildiyi və ya ümumi şəkildə $a < f(x) \leq b$ bərabərsizliyini ödəyən nöqtələr çoxluğu kimi təyin edilə bilər. D.ç.n.-ni sonralar rus alimləri N.N. Luzin, P.S. Aleksandrov, P.S. Novikov və L.V. Keldiş inkişaf etdirmişdir. 1916 ildə P.S. Aleksandrov hər bir hesabi olmayan Borel çoxluğunun kontinium gücə malik olması haqqında teoremi isbat etmişdir. Bu isbat üsulu digər rus riyaziyyatçısı M.Y. Suslin tərəfindən Borel çoxluqlarının xüsusi halı kimi başa düşülən A-çoxluqlar nəzəriyyəsinin qurulması üçün tətbiq edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, A-çoxluqlar kəsilməz şəkildə irrasional ədədlər çoxluğu ilə üst-üstə düşür. Luzin bunları analitik çoxluqlar adlandırmışdır. Luzin bütün irrasional ədədlər çoxluğunda çıxma və kəsilməz inikas əməliyyatlarının təkrar tətbiq edilməsi ilə alınan proyektiv çoxluqlar nəzəriyyəsinin ümumi təyini daxil etməyə qədər A-çoxluqlar nəzəriyyəsi D.ç.n.-nin mərkəzində dururdu.

DESKRİPTİV DİLÇİLİK (lat. descriptivus – təsviri) – 1930–50-ci illərdə Amerika dilçiliyində aparıcı cərəyan, *struktur dilçiliyin* bir qolu. D.d.-in banisi L. Blumfild onun nəzəriyyəsinə “Dil” (1933) adlı kitabında formülə etmişdir. Əsas nümayəndələri B. Blok, Z. Harris, Ç.A. Hokket, C.L. Treyser, Y.A. Nayda, K.L. Payk və b.-dir.

Strukturalizmin digər cərəyanları kimi D.d. də digər elmlərin metod və ideyalarına əsaslanmayan dilə məhz linqvistik yanaşmanı yaratmağa cəhd göstərmişdir. Avropa strukturalizmi ilə müqayisədə, aşkar empirizm, mücərrəd sxemlərdən imtina, səslə nitqə və konkret materiala istinad D.d.-in xüsusiyyətləridir. (Blumfild öz üsulunu materialistcəsinə yanaşma adlandırmışdır). Dəqiq üsulların işlənilməsi və intuitiviyaya əsaslanmayan təsvir qaydaları tələb edən D.d. metodları bir çox halda ABŞ hindi dillərinin öyrənilməsi əsasında formalaşmışdır. D.d.-yə görə linqvistik təsvirin əsasını nitq axınının

təhlili təşkil edir. D.d. üçün hələ *sintaksis* və *semantika* işlənmədiyi halda *fonologiya* və *morfolojiya* dilin təsvirinin əsas sahələri olmuşdur. D.d.-in nümayəndələri dilin təsvirində dəqiq yoxlanılmış ciddi qaydalar hazırlamağa çalışmışlar (riyazi dilçilik də bunun əsasında meydana gəlmişdir). Buna görə də morfolojiyanın əsas vahidi morfem hesab olunurdu, söz isə nəzərə alınmırdı. D.d.-in bəzi nümayəndələri (Z. Harris və b.) mənaya diqqət yetirmədən dilin təsvirini təklif edirdilər, bu da uğurlu nəticələrə gətirib çıxarmadı.

Fonologiya və morfolojiya sahəsində tədqiqat metodlarının işlənilməsi və onların konkret materiala tətbiqi müsbət nəticələr idi. D.d. çərçivəsində çoxlu dillər araşdırılmışdır ki, onlardan bəziləri ilk dəfə təsvir olunurdu. Lakin metod nəzəriyyədən, təsvir isə izahdan üstün idi. 1950-ci illərin sonu–1960-cı illərin əvvəllərində D.d. Harrisin şagirdi N. Homski tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qaldı. Həmin tənqidin təsiri altında D.d. 1960-cı illərin birinci yarısında tezliklə öz mövqelərini itirdi.

DESKRİPTÖR – 1) informasiya-axtarış dilində leksik vahid; söz, söz birləşməsi, yaxud rəqəm kodu ilə ifadə olunur və şərti ekvivalentlik sinfinin adını göstərir. Informasiya-axtarış sistemlərində sənədin əsas məzmununu səciyyələndirmək və onun təsvirini informasiya-axtarış dilində ifadə etmək, həmçinin informasiya sorğularını qısa və dürüst bildirmək üçün, adətən, elmi və ya texniki termin kimi işlədilir. Informasiya axtarışı *tezarusunun* bir hissəsi kimi hazırlanan D. lüğətində D.-lər və onlara sinonim olan söz və söz birləşmələri mənə əlaqələrinə görə əlifba sırasında göstərilir. D. əsasında sənədlərin və informasiya sorğularının indeksləşdirilməsində istifadə edilən təbii informasiya-axtarış dili D. informasiya axtarışı dili (bəzən qısa olaraq “D. dili” də) adlanır; 2) müəyyən verilənlərin quruluşunu və ya proqramı təsvir edən riyazi proqram.

DESKVAMASIYA (lat. desquamare – qabıqvermə), *g e o l o g i y a d a* – süxurların aşınma növlərindən biri. Yer səthi süxurlarının gecə və gündüz ərzində temp-run kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar qabıqvarı soyulması. D., adətən fiziki aşınmanın daha intensiv olduğu səhra və yüksək dağlıq sahələrdə müşahidə edilir.

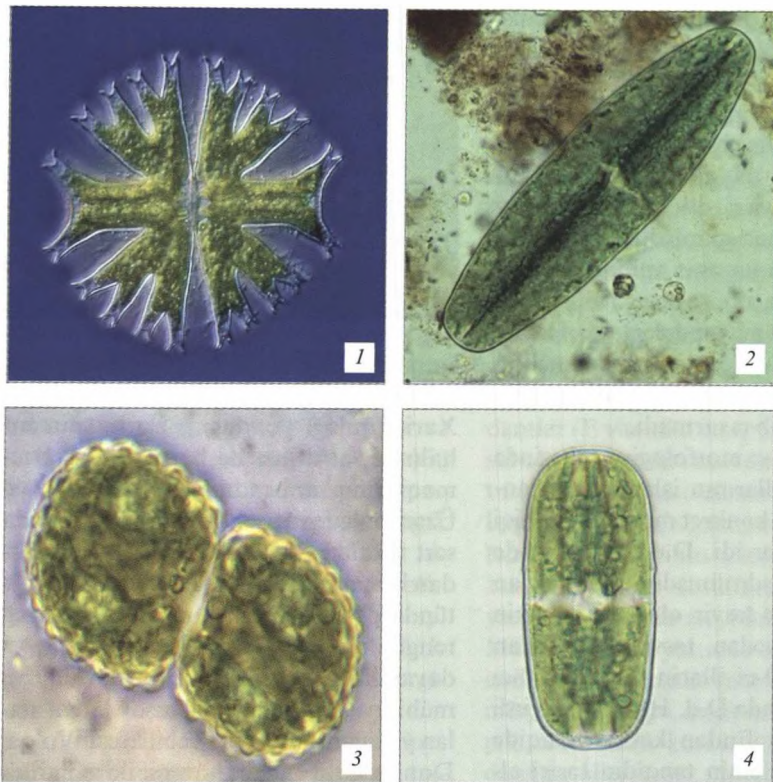
DESMANA (*Desmana moschata*) – cücüyeyənlər dəstəsinin desmanakimilər fəsiləsindən məmali heyvan. Uz. 20–22

Desmana (*Desmana moschata*).

sm-dir. Boynu qısa, başı konusvarı olur. Xarici qulağı yoxdur, gözləri rudiment halında, ətrafları beşbarmaqlıdır; barmaqlarının arasında üzüm pərdəsi var. Üzəri pulcuqvarışəkilli dəri, nadir halda sərt tükcüklə örtülmüş, quyruğu yanlardan basıq və uzundur (18–20 *sm*). Kürəyi tünd-bozumtul-qonur, qarnı gümüşü-ağ rəngdə olur. Xəzi ipək kimi yumşaq və davamlıdır. Çox nadir reliktd növdür. Su mühitinə yaxşı uyğunlaşmışdır; suya açılan yuvalarda yaşayır. Təbii arealı Volqa, Don və Ural çayları hövzəsi ilə məhdudlaşır. Əsasən, heyvan, həmçinin bitki mənşəli yemlə qidalanır. 1–5 bala doğur. Təbii düşmənləri yoxdur, lakin arealına buraxılan ondatra və Amerika su samuru onları məhv edir. Vaxtilə qiymətli sənaye heyvanı olan D.-lərin hazırda mühafizə edilməsi zəruridir.

DESMİDİLƏR (*Desmidiales*) – yaşıl yosunlar sırası. Birləşmələri, bəzən kolonial, quyruqsuz orqanizmlərdir. Hüceyrələri (uz. 6–1000 *mkm*) müxtəlif formalı dar boğazla birləşmiş 2 simmetrik hissədən (yarımhüceyrə) ibarət olub, bəzən seqmentlərə bölünmüşdür. Hüceyrə divarları qalın, pektin və mineral maddələrlə (çox vaxt dəmirlə) doymuş, müxtəlif çıxıqlarla naxışlanmış və məsaməlidir (hüceyrəni örtən seliyn ifraz olunduğu). Xloroplastlar müxtəlif formalıdır, hüceyrə daxilində simmetrik yerləşmişdir. D. vegetativ və cinsi yolla çoxalır (konyuqasiya – az rast gəlinir). Sıraya 4 fəsilə (desmidilər, Desmidiaceae; qonatozitlər, Gonatozygaceae; klosterilər, Closteriaceae; penikimilər, Peniaceae), 30-a yaxın cins və 5000 növ daxildir. Ən çox tanınan cinsləri; klosterium (*Closterium*), kosmarium (*Cosmarium*), mikrasterias (*Micrasterias*): ən çoxsaylı, təq. 1000 növü olan penium cinsidir (*Penium*). D. dib bitkilərinə seliklə yapışaraq kiçik şirinsu hövzələrində yaşayır, dibdə yığıntı əmələ gətirir; plankton formaları tək-təkdir. Təmiz, yumşaqsu hövzələri üstün tuturlar;

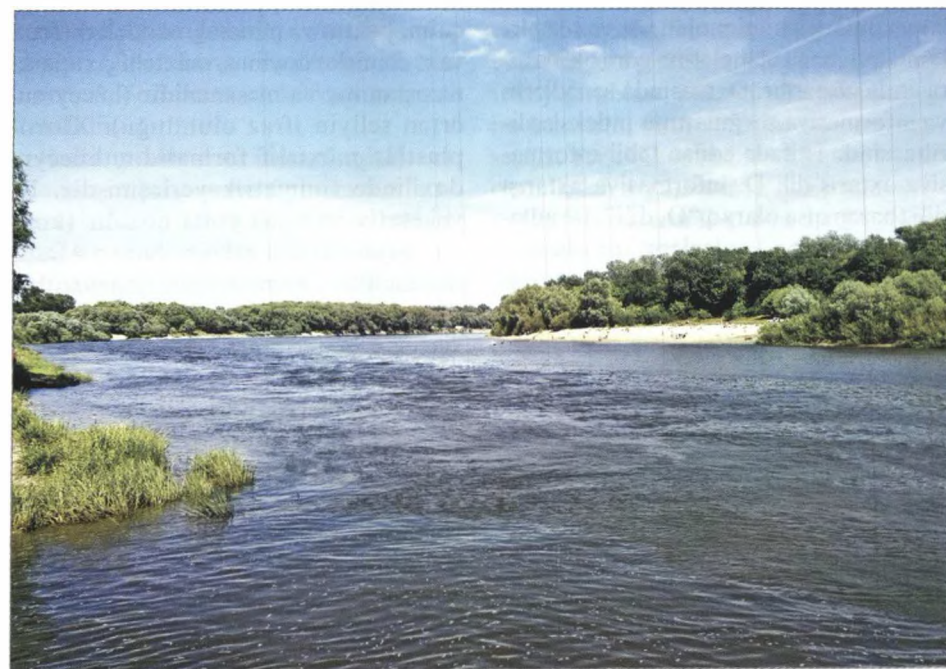
Müxtəlif desmidilərin hüceyrələri:
1 – mikrasterias (Micrasterias);
2 – klosterium (Closterium);
3 – kosmarium (Cosmarium);
4 – penium (Penium).

sfaqnum bataqlıqları üçün səciyyəvidir. Su hövzələrinin vəziyyətinin indikatorlarıdır.

DESMOİD (yun. δεσμός – bağ, bağlama + εἶδος – növ) – əzələ-aponevrotik fibromatoz. D., adətən, yavaş inkişaf edən oval və ya düzgün olmayan formalı, bərk konsistensiyalı törəmə. Getdikcə böyüməyə və yenidən törəməyə meyillidir. 25 sm diametrə qədər böyüyür. Gənc yaşlarda və əsasən, qa

vdınlarda olur. Abdominal və ekstraabdominal formaları var. Abdominal D. çox vaxt qarının düz əzələsi nahiyəsində, onun arxa və ya ön yatağından inkişaf edir. Ekstraabdominal D. çiysin qurşağı, kürək, boyun nahiyələrində olur. Abdominal D. parietal peritonda da inkişaf edə və bağırsağın divarında infiltrat törədə bilər. D.-in başvermə səbəbi daha çox hamiləlik və doğuşla əlaqədar olduğu üçün hormonal təbiətli olması hesab

Desna çayı.

edilir. D. bəzən abdominal operasiya və travmalardan sonra yaranan çapıqlardan da törəyir.

Müalicəsi, əsasən, cərrahi üsullardır.

DESMOLİZ (yun. desmós – rabitə, sarğı + lysis – parçalanma, dağılma) – bitki və heyvan hüceyrələrində desmolaza fermentlərinin təsiri ilə üzvi birləşmələrin (əsasən, karbohidratların) dərin parçalanma prosesləri. D. orqanizmdə gedən maddələr mübadiləsinin dissimilyasiya fazasının əsasını təşkil edir. Qıçırma və toxuma tənəffüsü proseslərində böyük rolu var.

DESMOSOMLAR – bax həmçinin Hüceyrəarası birləşmələr.

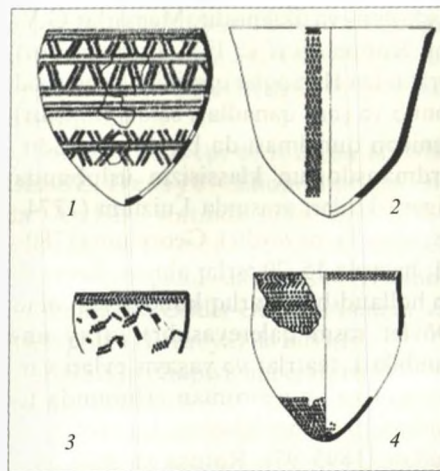
DESMURĞIYA (yun. δεσμός – bənd, sarğı + ἔργον – iş) – sarğı haqqında təlim; cərrahlığın sarğının istifadə üsullarına və qoyulma texnikasına həsr olunan bölməsi. Sarğılar çox qədimdən istifadə olunur. Hippokrat zamanında sarğı materialını saxlamaq üçün plastır, qatran, qalın kətan tətbiq edilirdi. Başa qoyulan klassik bint sarğısı Hippokratın adı ilə adlandırılmışdır (Hippokrat papağı və ya mitrası). 9–11 əsr ərəb alimlərinin əsərlərində sınıqlar zamanı gipsdən istifadə haqqında məlumatlar verilir. Orta əsrlərdə dartma ilə sarğılar tətbiq edilirdi (Q. De Şoliak). 18 əsrdən yapışqanlı plastır sarğıları istifadə olunmağa başlandı. Antiseptika tətbiq edilənə qədər yaranı parça bintlə saxlanılan korpiya ilə örtüldülər. Tənziyin meydana çıxması bint sarğılarının qoyulmasını xeyli sadələşdirdi. 19 əsrin ortalarına yaxın, demək olar ki, hər cür bint sarğı növləri yaradılmışdı. Sonralar yapışqanlı (kleol, kolloid, nazik təbəqə əmələgətirən polimer maddələr) və tor sarğılarının istifadəsi sarğı materialının xeyli qənaət edilməsinə imkan yaratdı. Cərrahlar yavaş quruyan nişasta və yapışqanlı sarğılardan tez bərkiyən gips sarğılara keçdilər.

DESNÁ – RF (Smolensk, Bryansk vil.-ləri) və Ukraynada çay. Dnepr çayının sol və ön uzun qolu. Uz. 1130 km, hövzəsinin sah. 88,9 min km². Smolensk-Moskva yüksəkliyindən başlanır. Yuxarı axınında sahilləri, əsasən, ovalıq və bataqlıqlardan ibarətdir. Seym çayı töküldüyü yerdən aşağıya doğru çay dərəsi genişlənərək, çoxlu qollar və göllər əmələ gətirir. Məcrası qumlu, dolanbacdır; çoxlu dayazlıqlar var. Əsasən qar suları ilə qidalanır. Yazda daşqınlar olur. Ortaillik su sərfi Çerniqov ş. yaxınlığında 323 m³/san. Dekabrda aprelədək donmuş olur. Əsas qolları: sağdan – Sudost, Snov;

soldan – Bolva, Navlya, Nerussa, Seym, Ostyor. D. hövzəsində təqr. 4,5 min kiçik göl, ümumi sah. 117 km² olan su anbarları və 650-dən çox nohur (ümumi sah. 23,5 km²) var. Qədim zamanlardan D. mühüm ticarət yolu olmuşdur. Mənsəbindən Novqorod-Severski ş.-nədək 535 km məsafədə gəmiçiliyə yararlıdır. Yelnya, Jukovka, Bryansk, Trubçevsk (RF), Çerniqov (Ukrayna) ş.-ləri D. sahilindədir.

DESNÁ MƏDƏNİYYƏTİ – Desnanın yuxarı və orta axarı hövzəsində Orta və Son Neolit dövrünə aid arxeoloji mədəniyyət (e.ə. 4-cü minilliyin ikinci yarısı – 3-cü minilliyin əvvəlləri, yaxud birinci yarısı). 1947 ildə M.V. Voyevodski tərəfindən müəyyən edilmiş, müasir anlayışını A.S.Smironov vermişdir. Erkən (e.ə. 4-cü minilliyin ikinci yarısı) və son (e.ə. 4-cü minilliyin sonu – 3-cü minilliyin əvvəlləri) mərhələlərə bölünür. D.m. üçün səthi şahmat qaydası ilə romb formalı batıqlarla bəzədilmiş sivri oturacaqqlar səciyyəvidir. Son mərhələdə qabları üzərindəki ornamental kompozisiyalar mürəkkəbləşir, rombların daqiqliyi itir, pəncəsəkilli möhürlər üstünlük təşkil edir. Erkən mərhələdə çaxmaqdaşı sənəti Volosovo mədəniyyətinə yaxındır, ixtisaslaşdırılmış alətlər yayılır. Müxtəlif formalı yarımqazmalar məlumdur; təsərrüfatın əsasını ovçuluq və balıqçılıq təşkil edirdi. D.m.-nin məşəyi çox cəhətdən qeyri-müəyyən olsa da, ehtimal ki, Lyalovo mədəniyyəti ilə bağlıdır. D.m. Orta və Yuxarı Desnaboyunda, həmçinin Yuxarı Okaboyunda məlum olan, Volqaboyu və Dneprboyu mədəniyyətlərinin təsiri altında yerli Mezolit ənənələrini davam etdirən dəlmə (erkən mərhələ; e.ə. 5-ci minilliyin ikinci yarısı)

Desna mədəniyyəti keramikası: 1–2 – erkən mərhələ; 3–4 – son mərhələ.

və daraqvarı (son mərhələ; e.ə. 4-cü minilliyin birinci yarısı) naxışlarla bəzədilmiş keramikann səciyyəvi olduğu Erkən Neolit dövrü mədəniyyətini əvəz edir. Eneolit dövründə Desnaboyunda şimal mədəniyyətləri ilə bağlı olan, həmçinin cənub meşə-çöl zonası mədəniyyətlərinin təsiri ilə əks etdirən abidələr meydana gəlir.

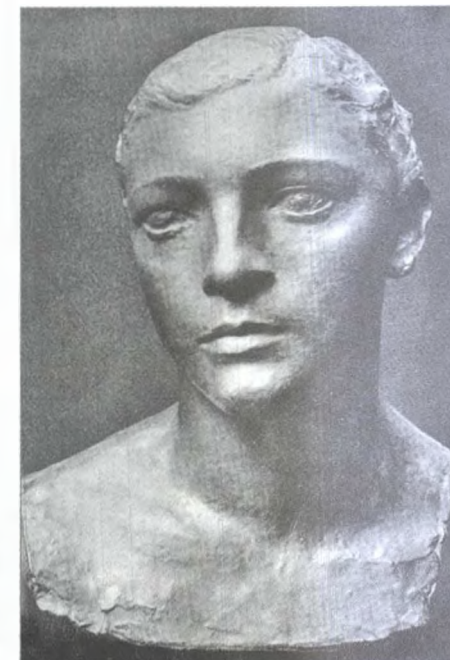
DESNÓS, Rober (4.7.1900, Paris – 8.6.1945, indiki Çexiya, Terezin) – fransız şairi. 1921 ildən dadaizmə, 1922 ildən sürrealizmə meyil etmişdir; avtomatik yazı ilə eksperimentləri (“Matəm üçün matəm”, 1924; “Azadlıq, yaxud sevgi”, 1927) olmuşdur. 1930 – 40-cı illərdə ənənəvi poetik formalara müraciət etmişdir. “Talelər” (1942), “Sayıqlıq” (1943), “Mahnı-nağıllar və mahnı-çiçəklər” (1944) və s. şeir toplularının müəllifidir. Müqavimət hərəkatının fəal iştirakçısı olmuş, 1944 ildə gestapo tərəfindən həbs edilmişdir. Buxenvalda, sonra Terezin ş.-ndəki həbs düşərgəsinə salınmış, orada aclıqdan ölmüşdür.

Əsəri: Œuvres. P., 1999; Пoesия французского сюрреализма. СПб., 2004.

DESORBSIYA – bax Absorbsiya və Adsorbsiya məqalələrinə.

DESPIÓ (Despiau) Şarl (4.11.1874, Landı, Mon-de-Marsan – 28.10.1946, Paris) – fransız heykəltəraşı, qrafik. D.-nin ilk müəllimi (liseydə) heykəltəraş M.Moran olmuşdur. Parisdə Dekorativ Sənət Məktəbində E.Lemerdən (1892–95) və Zərif Sənətlər Məktəbində E.Barridən (1894–1901) dərs almışdır. 1890-cı illərin sonu – 1900-cü illərin əvvəllərində bir sıra kiçik büst-heykəllər yaratmışdır (“Çıxışdan qabaq”, 1901; “Düşüncə”, 1904 və s.). O.Rodenin köməkçisi olmuş D. onun əsərini (Varvara Yeliseyevanın portreti, 1906–09, Ermitaj, S.-Peterburq) mərmərə köçürmüşdür. D.-nin yaratdığı portretlərdə Rodenin təsiri hiss olunur (L.Levrin portreti, 1918, Zərif Sənətlər Muzeyi, Əlcəzir ş. və s.). “Madam Eli For” (1927), “Odetta” (1934; hər ikisi Müasir İncəsənət Milli Muzeyindədir, Paris) və s. kimi qadın portretlərinin müəllifidir. D. insan fiquru üzərində də işləmiş, burada da gözəl və mükəmməl formalara nail olmuşdur (“Apollon”, 1937–46, Müasir İncəsənət Milli Muzeyi, Paris). Kitablara (Ş.Bodler, A. de Monterlan və b.) illüstrasiyalar da çəkmişdir.

DESPOT (yun. δεσπότης) – hərfi mənada “ağa, ev sahibi”, siyasi mənada – hökmdar (sonrakı dövrlərdə sözün yalnız Avropa dillərində qazandığı mənfi mənə

Ş. Despio. “Odetta”. Müasir İncəsənət Milli Muzeyi. Paris.

olmadan); antik müəlliflər tərəfindən həm hərfi mənada (“sahib”), həm də alahların və çarların epiteti kimi istifadə edilirdi. Xristianlıqda D. Allahı, həmçinin iblisi (“bu dünyanın hökmdarı” mənasında) və dünyəvi hökmdarları adlandırmaq üçün tətbiq olunurdu. Sözün qadın bildiren variantı (yun. δεσποινίς) Məryəm ananın adlarından biri idi. Son Roma və Bizans dövrlərində “D.” termini imperatorlara və kilsə iyerarxlarına aid edilmiş və onlara müraciətin sabit komponentinə çevrilmişdi. Zaman keçdikcə bu titulu yalnız imperatora deyil, yüksək vəzifəli əyanlara da aid edilməyə başladı. 12 əsrdə Bizansda xüsusən D. titulu yaranmış və o, ranqlar sisteminə imperatorun son 2-ci yeri tuturdu; adətən, imperatorun oğullarına, həmçinin bəzi xarici hökmdarlara (məs., bolqar Dobrotisaya) verildirdi. 13–15 əsrlərdə D.-un başçılığı altında bir sıra siyasi qurumlar (despotatlar) meydana gəldi: 14–15 əsrlərdə Peloponnesdəki imperiya ərazilərini əhatə edən Moreyada, 15 əsrdə Kerkirada (Korfu). D. titulu Latin Romaniyası dövlətlərində, həmçinin Bolqarıstanda (13 əsrdən) və Serbiyada (14 əsrdən) istifadə olunurdu.

DESPOTİYA (qədim yun. δεσποτεία, δεσποζω sözündən – məhdudiyətsiz hökmranlıq etmək, ağalılıq etmək, əmr etmək) – despotun qeyri-məhdud hökmranlığı, hakimiyyəti; qeyri-məhdud hakimiyyətlə idarə olunan dövlət. “D.” və “despotizm” anlayışları 18 əsrdə, Ma-

Dessau şəhərindən görünüşü.

arifçilik dövründə mütləqiyyətin tənqidi, həmçinin mötədil idarəetməni qeyri-məhdud, despotik, tiran idarəçiliyinə qarşı qoymaq üçün işlədilmiş və geniş yayılmışdı (Ş.L.Monteskyö, H.Mabli, D.Didro və b. əsərlərində). Elmi ədəbiyyatda rast gəlinən “şərq despotiyası” termini qədim və orta əsrlər Şərq dövlətlərini xarakterizə edərkən işlədilir. Müasir tarixşünaslıqda “D.” termini az istifadə olunur.

DESSALİN (Dessalines) Jan Jak [20.9.1758, Qrand-Rivyer-dü-Nor yaxınlığında Korme (digər məlumatlara görə Qərbi Afrika) – 17.10.1806, Pon-Larnaj, indiki Pon-Ruj] – Haiti a.-nda zənci və mulatların Fransa əsarətindən qurtulmaq uğrunda mübarizəsinin rəhbərlərindən biri. Mənşəcə zəncidir. Təqr. 1788 ildə fransız plantatoru A.Düklo tərəfindən Dessalin soyadlı bir şəxsə satılmış və onun soyadını qəbul etmişdir. 1791 ildə qulların üsyanına qoşulmuş, İspaniyanın tərəfində döyüşmüşdür. 1794 ildə yəqin Konventinin quldarlığı ləğv etməsindən sonra üsyançı ordunun (komandan – F.D.Tussen-Luvertür) tərkibində ispanlara və ingilislərə qarşı vuruşmuşdur; 1799 ildən briqada gen.-ı idi. 1802–03 illərdə I Napoleon tərəfindən Haitinin faktiki müstəqilliyinə son qoymaq məqsədilə adaya göndərilmiş F.M.Leklerkin korpusuna qarşı döyüşlərdə bir sıra mühüm qələbə qazanmışdır. 1802 ilin iyununda Tussen-Luvertür fransızlar tərəfindən əsir alındıqdan sonra ordu komandanı vəzifəsində onu əvəz etmişdir. 1803 ilin

noyabrından San-Dominqonun gen.-qubernatoru, 1804 ilin yanvarından Haitinin ömürlük gen.-qubernatoru idi. 1804 il yanvarın 1-də adanın müstəqilliyini elan edərək ona aravak dilindəki qədim Haiti adını qaytardı. 1804 il sentyabrın 22-də özünü I Jak adı ilə imperator elan etdi. 1805 il konstitusiyası D.-in ömürlük hakimiyyətini təmin etdi. D.Haitinin ağdərili və mulat əhalisinə qarşı sərt mövqə tuturdu. Ağlara adada torpaq mülkiyyətinə sahib olmağı qadağan etmişdi. Keçmiş silahdaşı mulat A.Petion tərəfindən hazırlanmış sui-qəsd nəticəsində öldürülmüşdür. Haitinin milli himni D.-in şəərəfinə “La Dessalinienne” adlanır.

DESSAU Paul (19.12.1894, Hamburq – 28.6.1979, Berlin) – alman bəstəkarı. Fp., violin və kompozisiya sinfi üzrə Klindvort-Şarvenki (Berlin) konservatoriyasında oxumuş, 11 yaşından violinqi kimi tamaşaçılar qarşısında çıxış etmişdir. 1912 ildən Hamburq, Köln, Mayns, Berlin musiqili və dram teatrlarının konsertmeysteri və dirijoru olmuşdur. 1929 ildən kino və fəhlə xor ittifaqları üçün musiqi yazmışdır. 1933 ildə mühacirət etmiş, Parisdə, 1939 ildən ABŞ-da yaşamış, Hollivudda işləmişdir (əsasən, U. Disneylə). 1948 ildə Almaniya qayıtmış, ADR-də yaşamışdır. 1943 ildən B. Brextlə əməkdaşlıq etmişdir. Öz əsərlərinə siyasi təşviqat vasitəsi kimi baxmış (“İnsanlığın yeni tarixinə himn”, 1959; “Fəhlə sinfinə çağırış”, 1961 və s.), bununla bərabər 1950-ci illərdən seriya üslubundan fəal surətdə istifadə etmişdir (“Puntilla” ope-

rası, tamaşası 1966, Berlin). Bütün musiqi janrlarında əsərlər yazmışdır; 7 operanın, simfonik əsərlərin, oratoriya və kantataların, dram tamaşalarına musiqinin, xor və mahnıların müəllifidir.

B. Brextin “Qafqaz tabaşir dairəsi” pyesinə yazdığı musiqidə Azərb. rəqs melodiyalarından da istifadə etmişdir.

DESSAU – AFR-də, Saksoniya-Anhalt federal ərazisində şəhər. Əh. 90,1 min (2007). D.y. st. Mulde çayının Elbaya töküldüyü yerin yaxınlığında port.

İlk dəfə 1213 ildə qeyd edilir. 7 əsrdə lujiselilərin məskəni yerində salınmışdır. 1471 ildən Anhalt knyazlarının daimi iqamətgahı, Anhalt-Dessau knyazlığının (sonradan hersoqluğunun) paytaxtı olmuşdur. 1534 ildə Reformasiya keçirilmişdir. 1626 il aprel 25-də D.-da Elba çayı üzərindəki körpüdə *Otuzillik müharibənin* (1618–48) ən böyük döyüşlərindən biri baş vermişdir. 1863 ildə Anhalt-Dessau, Anhalt-Bernburq və Anhalt-Köten hersoqluqlarının Anhalt hersoqluğunda birləşməsindən sonra D. onun paytaxtı olmuşdur. 19 əsrin ikinci yarısında sənaye mərkəzi kimi inkişaf etmişdir. 1895 ildə D.-da “Junkers & Co” konserninin əsası qoyulmuşdur. 20 əsrin əvvəllərində D. qaz avadanlıqlarının istehsalı üzrə Almaniya əsas mərkəzə çevrildi; 1915 ildən “Junkers & Co” z-du təyyarə istehsalına başladı. D. 1918 ildən Azad Anhalt dövlətinin paytaxtı oldu. İkinci dünya müharibəsi illərində təyyarə və qaz-turbin aviasiya mühərrikləri istehsalının (“Junkers Flugzeugund Motorenwerke AG” firmasının z-dları; müharibədən sonra sökülmüşdür) iri mərkəzi idi. 1945 il martın 7-də Britaniya aviasiyası tərəfindən, demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdı (tikililərin 88%-i).

Şəhərin mərkəzi hissəsi, əsasən, 18 əsrin ortaları – 19 əsrin əvvəllərində planlaşdırılmış və tikilmişdir. Memarlar G.V. fon Knobelsdorf və F.V. Erdmansdorf tərəfindən Hersoqlar qəsrinin (16 əsrə aid cənub və şərq qanadları saxlanılmışdır) yenidən qurulması da bu dövrə aiddir. Erdmansdorfun klassisizm üslubunda digər tikililəri arasında Luizium (1774–78; hazırda muzeydir), Georgium (1780–81; hazırda 15–20 əsrlər alman, flamand və holland boyakarlıq kolleksiyası olan Dövlət rəsm qaleresiyasıdır) saray ansamblları, teatrlar və yaşayış evləri var. Neoqotika və neoroman üslubunda tikililərə 19–20 əsr kilsələri, Lüterplats su qülləsi (1895–97), Ratuşa və poçt (hər

ikisi 1899–1901) binaları aiddir. *Bauhaus* memarlıq məktəbi abidələri [Bauhaus məktəbi kompleksi, Törtən yaşayış rayonu (hamısı 1926–28, memar V.Qropius)] *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Anhalt Ali peşə-texniki məktəbi ölkədə inşaat mühəndisliyi və dizayn sahəsində aparıcı ali təhsil müəssisələrindən biridir.

D. yaxınlığında Ümumdünya irsi siyahısına daxil edilmiş saray-park ansamblları var: Oraniyenbaum (əsası 1683 ildə qoyulmuşdur, memar K.Rikvert), Moziqkau (rokoko üslubunda saray, 1752–57, memar G.V. fon Knobelsdorf; hazırda muzeydir), Vörlits (park 1764 – 19 əsrin əvvəllərində İ.F. Ayzerbekin layihəsi əsasında ingilis üslubunda salınmışdır; klassisizm üslubunda saray, 1769–73, memar F.V. Erdmansdorf; Qotik ev, 1773–1813, memarlar F.V.Erdmansdorf, Q.K.Hezekil, Böyük L.Kranax və onun məktəbinə məxsus rəsm kolleksiyası).

1990-cı illərin əvvəllərinə qədər D. nəql., ümumi maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənayesi mərkəzi olmuşdur. 21 əsrin əvvəllərindən şəhər iqtisadiyyatında xidmət sferası üstünlük təşkil edir; D.-nin turizm mərkəzi kimi əhəmiyyəti sürətlə artır. Maşınqayırma (radioelektron, vaqonqayırma və dəzgahqayırma, sement z-dları üçün avadanlıqlar) sənayenin aparıcı sahəsidir. D.-da “Scott Display GmbH” şirkətinin (o cümlədən ölkədə maye-kristal monitorlar istehsal edən ən iri müəssisə) z-dları və əsas servis mərkəzi yerləşmişdir. Nəql. maşınqayırmasının aparıcı müəssisəsi “Fahrzeugtechnik Dessau AG” firmasının z-dudur. Fotokimyəvi məhsullar (dünyada ilk rəngli fotoplyonka 1936 ildə D.-da AGFA şirkəti tərəfindən təqdim olunmuşdur), əczaçılıq məhsulları istehsal olunur. Tamli məhsullar (pivə, hissə verilmiş məhsullar, “Pauly Biscuit” şirkətinin şirniyyatı və s.) sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Ənənəvi ağac oyuncaqlar istehsal olunur.

Əd.: Хенненберг Ф. П. Дессау. М., 1979.

DESSÉ, Dessye – Efiopiyanın şm.-ində, Amhara ştatında şəhər. Əh. 279,4 min (2013). Efiopiya yaylasının ş.-ində, təqr. 2700 m hünd.-də yerləşir. Avtomobil yolları ilə Əddis-Əbəbə, Asmera və Aseb portu (Eritreya) ilə birləşir.

1882 ildə Efiopiya imperatoru IV Yohannis (IV İ o a n n) tərəfindən salınmışdır. 19 əsrin sonlarında imperator II Menelikin kürəkəninə iqamətgahı idi.

Dessau. Şəhər bələdiyyəsi.

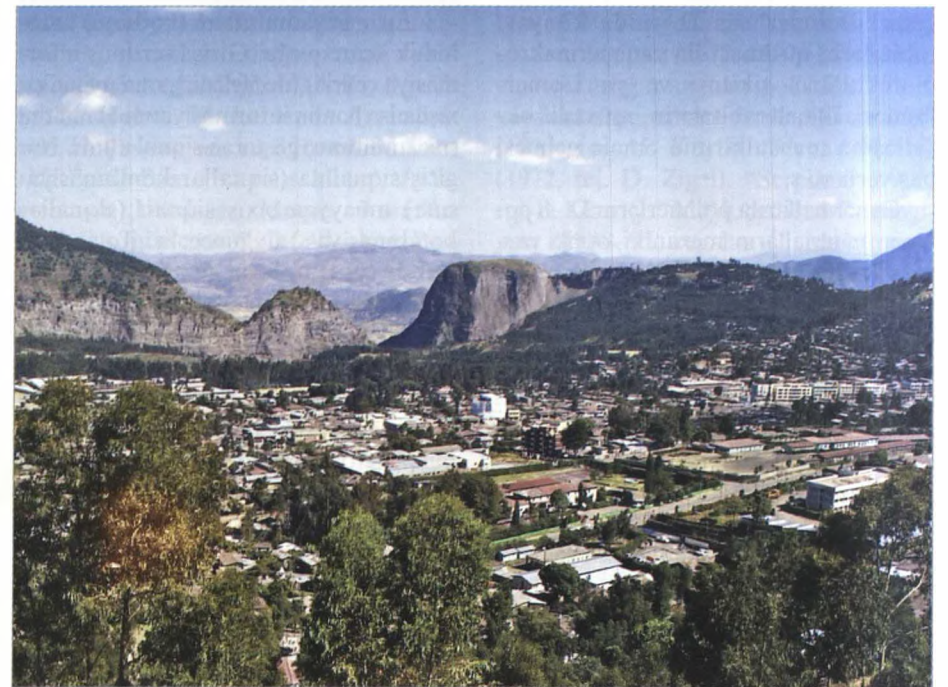
1941–45 illərdə Uollo əyalətinin inz. m. idi. Bete-Məryəm kilsəsi var.

K.t. bölgəsinin (dəri, dənli bitkilər, qəhvə, mum) ticarət mərkəzidir. Yeyinti, toxuculuq sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Kustar sənətkarlıq (metalişləmə, dəri məmulatı) inkişaf etmişdir.

DESTABILİZATOR (de... + stabilizator) – uçuş aparatı qanadının qabaq hissəsində yerləşdirilmiş üfüqi söykənəcək. D. uzunluq boyunca (sağa, yaxud sola meyil etmədən) hərəkət edən UA-nın idarə olunması və ya idarəetməni yaxşı-

laşdırmaq üçündür. Fiksasiya edilmiş, yaxud idarəolunan (dönən) D. növlərinə ayrılır. Dönən D. UA-nın həm tarazlaşdırılması, həm də hərəkət zamanı idarə olunması üçün istifadə edilir. Statik dayanıqlı UA-nda tarazlıq, bir qayda olaraq, stabilizatorun əks-qaldırıcı qüvvəsi zamanı yaranılır. D.-un yaratdığı tarazlaşdırıcı qüvvə yuxarı istiqamətlənir və qanadın qaldırıcı qüvvəsini tamamlayır. Stabilizatorun fərqli olaraq D. uçuş aparatının uzunluğu boyunca statik dayanıqlığını zəiflədir.

Desse şəhərindən görünüşü.

DESTRUKSIYA, polimerlərin (lat. destructio – dağılma) – makromolekullarda kimyəvi rabitənin parçalanması ilə gedən və adətən polimerin molekul kütləsinin azalmasına və onun quruluşunun dəyişməsinə səbəb olan proseslər. Kimyəvi rabitənin parçalanma yerindən asılı olaraq əsas və yan zəncirlərdə polimerlərin D.-sı ayırd edilir. Polimerlərin D.-sını yarıdan amillər yüksək temp-r, görünən və UB-ışığı, ionlaşdırıcı şüalanma, mexaniki gərginlik, kimyəvi maddələrin, mikroorqanizmlərin təsiri və s.-dir. Müvafiq olaraq polimerlərin D.-sının termiki, fotokimyəvi, radiasiyalı, mexaniki, kimyəvi, biol. və s. növləri ayırd edilir. D.-ya adətən eyni zamanda bir neçə amil (polimerlərin məmulatlara emalında eyni zamanda termiki, oksidləşdirici və mexaniki destruksiya baş verir) təsir edir.

Polimerlərin D.-sı zamanı polimer zəncirinin qırılması ya depolimerləşmədəki kimi monomer məqalarının qopması yolu ilə (bu zaman molekul kütləsi cüzi dəyişir, lakin polimer materialın kütləsi azalır), ya da təsadüf qanununa görə makromolekulun istənilən yerində (nəticədə daha kiçik molekul kütləli makromolekullar əmələ gəlir) baş verə bilər. Polimerlərin D.-sı adətən sərbəst radikalların və hidroperoksidlərin alınması ilə zəncirvari radikal mexanizm üzrə (məs., polietilenin termiki destruksiyası) və bəzi hallarda ion mexanizmi ilə (məs., polivinilasetatın hidrolitik destruksiyası) gedir. Polimerlərin D.-sında kimyəvi rabitələrin qırılması ilə yanaşı, makromolekulların tikilmə və ya izomerləşməsi, ikiqat rabitələrin, müxtəlif oksidləşmə məhsullarının əmələ gəlməsi baş verir və s.

Əksər hallarda polimerlərin D.-sı polimer materialların mexaniki, optiki və s. xassələrinin pisləşməsinə – *polimerlərin köhnəlməsinə* səbəb olur. D.-nin kiçikmolekullu məhsulları zəhərli ola bilər. Polimerlərin D.-sı prosesinin sürətini azaltmaq üçün polimerlərin stabilizə edilməsinin müxtəlif üsullarından istifadə edilir. D. prosesi tez-tez tətbiq (məs., kaçıqların plastikləşdirilməsi, təbii polimerlərdən kiçikmolekullu maddələrin alınması, polimer tullantılarının yenidən işlənilməsi) olunur.

Əd.: Эмануэль Н.М., Бучаченко А.Л. Химическая физика старения и стабилизации полимеров. М., 1982.

DESUBLİMASIYA – bax *Sublimasiya və desublimasiya*.

DESULFATLAŞDIRICI BAKTERİYALAR – bax *Sulfatreduksiyaedici bakteriyalar*.

DEŞDAHAT – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunun Başarat ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 51 km şm.-ş.-də, Kiçik Həkəri çayının sahilində, dağlıq ərazidədir. Əh. 58 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl heyvandarlıq və arıçılıqla məşğul olmuşdur.

DEŞELET (Dechelette) Jozef (8.1.1862, Ruan – 8.10.1914, En dep-ti) – fransız arxeoloqu. Sen-Şamonda Müq. Məryəm kollecini bitirmişdir. 1892 ildən Ruan ş.-ndəki muzeydə (indiki İncəsənət və Arxeologiya Muzeyi, 1923 ildən onun dul arvadı tərəfindən şəhərə təhvil verilmiş D.-in evində yerləşir) işləmiş, onun direktoru olmuşdur. Qərbi Avropanın Tunc və Erkən Dəmir dövrü arxeologiyası üzrə mütəxəssis idi. *Bibraktada* aparılan qazıntıların rəhbərlərindən biri olmuşdur. Daş dövründən Roma dövründəki Fransa ərazisindəki mədəniyyətlərin fundamental icmalını və dövrləşdirməsini yaratmışdır. D.-in tədqiqatlarını A.Qrenye sona çatdırmışdır (Qərbi Avropa, Halştat, Latendəki Tunc dövrünün xronoloji sxemləri sonrakı tədqiqatlara mühüm təsir göstərmişdir). D. döyüşdə aldığı yaralardan vəfat etmişdir.

D. “İbtidai, Kelt və Qalliya-Roma arxeologiyasına dair təlim” (c. 1–6, 1908–34) əsərinin müəllifidir. Əsərlərində Qafqaz, həmçinin Azərb.-a dair məlumatlar da əksini tapmışdır.

DEŞİFRATOR (fr. dechiffre – şifracma) – informasiyanın şifrini (kodunu) avtomatik açan qurğu. Girişə verilmiş informasiya çevrilir (deşifrənir), ona uyğun çıxışda isə həmin informasiyanın əlamətini (məzmununu) göstərən siqnal alınır. Hər giriş siqnalına (siqnallar kombinasiyasına) müəyyən çıxış siqnalı (siqnallar kombinasiyası) uyğun gəlir. Təyinatına görə D.-un quruluşu, giriş və çıxışlarının sayı, giriş və çıxış siqnallarının forma və ardıcılığı əvvəlcədən müəyyən edilir. D. telemexanikada, hesablama texnikasında (*dekodlayan qurğu*), radiotexnikada, ölçmə texnikasında (*detektor, demodulyator*), telefon və teleqraf rabitəsi sistemlərində tətbiq olunur.

DEŞİFRƏLƏMƏ – bax *Aerofotoçəkilişlərin deşifrənməsi*.

DEŞİFRƏLƏMƏ – bax *Kitabələrin oxunması*.

DEŞİK – bərk cismin energetik zonasında elektron tərəfindən tutulmayan kvant

halı (məs., *yarımkeçiricinin* valent zonasında). D. özünü mütləq qiymətə elektronun yükünə bərabər olan müsbət yüklü kvazizərrəcik kimi aparır və elektronla yanaşı, yarımkeçiricilərdə cərəyan keçiriciliyinə (*deşik keçiriciliyi*) malikdir. Keçirici elektrona nisbətən D.-in effektiv kütləsi adətən böyük, yüüklüyü isə kiçik olur.

DEŞİK KEÇİRİCİLİYİ (p-tip keçiricilik) – elektrik cərəyanının əsas daşıyıcıları *deşiklər* olan *yarımkeçiricinin* keçiriciliyi. Yarımkeçiricidə *akseptorların* konsentrasiyası *donorların* konsentrasiyasından böyük olduqda, D.k. müşahidə olunur.

DEŞİKDAŞ, **Teşiktaş** – Baysuntau d.-nda (Özb. Resp.-nın Surxandərya vil.-ndə) Paleolit dövrünə aid mağara. 1938–39 illərdə A.P. Okladnikov tədqiq etmişdir. D.-da *Mustye mədəniyyətinə* aid

Deşikdaşdan aşkar olunmuş Neandertal uşağın kəlləsi.

düşərgə və Neandertal adamının (8–9 yaşlı uşaq) skeletinin qalıqları aşkar edilmişdir. Kəllə həcmində böyüklüyü ilə (1490 sm³) seçilir. D.-da qalınlığı 1,5 m-ə çatan mədəni təbəqədən dağkeçisi, vəhşi at, ayı, maral və s. heyvanların sümükləri, həmçinin daş məmulat (diskşəkilli nukleuslar, lövhə, ərsin və s.) tapılmışdır. D. sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ovçuluq olmuşdur.

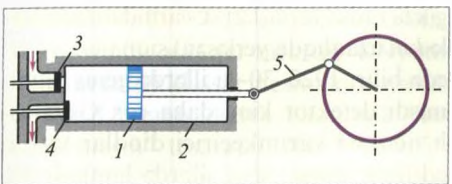
DEŞİKQALA, **Teşikqala** – Qaraqalpaqıstan Muxtar Resp.-nın Turtqul r-nunda 6–8 əsrlərə aid qəsir xarabalığı. S.P. Tolstov tədqiq etmişdir (1938–39). Qəsirin mərkəzində çoxotaqlı qüllə vardır. Abidə möhrə divarla əhatələnmişdir. Qəsirin həyatında od məbədi, yaşayış binaları və təsərrüfat tikililəri olmuşdur. Qazıntıları zamanı parça qalığı, ağac və mis məmulat, muncuqlar, sikkələr və s. tapılmışdır. D. sakinləri əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Materiallar *Afriqilər mədəniyyətinin* öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

DEŞMƏ, **burğulama** – öz oxuna nəzərən eyni zamanda həm fırlanma, həm də irəliləmə hərəkəti edən *burğu* vasitəsilə bütöv materialda silindrik deşiklərin açılması əməliyyatı. Metal emalında D.-nin dəqiqlik dərəcəsi yüksək olmadığına görə ondan sonrakı *ıçyonma, zenkerləmə, rayberləmə, dartma* prosesləri üçün hazırlıq əməliyyatı kimi istifadə edilir. D., həmçinin daxili yivlərin açılması üçün də hazırlıq prosesidir. D. burğu, ıçyonma, torna və s. dəzgahlarında, habelə əl burğu maşınlarında yerinə yetirilir. Ağac emalında D. yalnız deşiklərin açılması üçün deyil, həm də oyuqların, çıxıntıların altındakı yuvaların emalı və s. işlərin aparılması üçündür.

DETAL (fr. detail – hərfi mənada: təfəsilat) – yığma əməliyyatı tətbiq edilmədən bircinsli materialdan hazırlanmış məmulat. Qoruyucu, yaxud dekorativ örtük çəkilmiş və ya eyni materialdan *lehimləmə*, yapışdırma, qaynaqlama və s. əməliyyatlarının köməyi ilə hazırlanmış məmulat da D. adlanır. Bax həmçinin *Maşın detalları*.

DETÁNDER (fr. détente – zəiflətmək, təzyiqli azaltmaq) – qazı genişləndirməklə soyutmaq üçün maşın. Qazı soyudan, mayələşdirən, qaz qarışığını ayıran qurğularda, kriogen refrijeratorlarda və s. istifadə olunur. D.-də sıxılmış qazın enerjisi mexaniki işə çevrilərək bu qazın temp-runun azalması ilə müşayiət olunur. İş prinsipinə görə porşenli və turbinli (turbodetander) D.-lərə ayrılır. Dövri işləyən **porşenli D.-lərdə** qaz genişlənmərkən onun daxili enerjisi xarici işə çevrilərək porşeni hərəkət etdirir. Yüksək (15–20 MPa) və orta (2–8 MPa) təzyiqli soyutma tsikli olan qurğularda tətbiq edilir. **Turbodetander** kinetik təsirlili (fasiləz işləyən) maşındır; burada qaz axını tərpənməz yönləndirici kanallardan keçərək qazın daxili enerjisini kinetik enerjiyə çevirir, rotorun fırlanan kürəklər arasındakı kanallar sistemindən keçdikdə isə axının enerjisi mexaniki işə çevrilir və nəticədə qazın temp-ru aşağı düşür. Turbodetander aşağı (0,4–0,8 MPa), orta və

Porşenli detanderin sxemi: 1 – porşen; 2 – silindri; 3 – giriş klapanı; 4 – çıxış klapanı; 5 – qarxqolusürgüqolu mexanizmi.

yüksək təzyiqli (qazın həcm sərfi 1,5–40 m³/saat) soyutma tsikllərində işlədilir. Bu maşınlar kiçik ölçüləri (işlək çarxın diametri 10–40 mm) və rotorun fırlanma tezliyinin yüksək olması (100000–500000 dövr/dəq) ilə xarakterizə olunur.

DETEKTİV (ing. detective – xəfiyyə, lat. detego – açmaq, təhqiq etmək) – nəsr və kinematografin macərə janrının bir növü. “D.” termini 20 əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir; buna qədər “məhkəmə romanı”, “kriminal roman” və s. terminlər işlədilmişdir. Cinayətin təhqiqatı və açılması tarixçəsi D.-in əsasını təşkil edir. Adətən, təhkiyədə baş vermiş hadisə haqqında bir və ya bir neçə instansiya tərəfindən müxtəlif versiyalar irəli sürülür. Təhkiyənin sonu gözlənilməzlik effekti yaradır: əsl həqiqət ya yeni bir versiya, ya da ən az ehtimal edilən versiya vasitəsilə meydana çıxır.

Ədəbiyyatda D.-in təşəkkülü (hekayə, povest, roman, bəzən dram şəklində təqdim edilən) kriminalistikanın sürətli inkişafı ilə əlaqədardır və real cinayət işləri haqqında ədəbi cəhətdən işlənməmiş hesabatlardan bilavasitə təsiri altında baş vermişdir (fransız hüquqşünası F. de Pitavalın “Məşhur və maraqlı cinayət işləri”, c. 1–20, 1734–43; alman müəllifləri E. Xitsiq və V. Aleksisin “Yeni Pitavalı”, c. 1–60, 1842–90; fransız xəfiyyəsi F.E. Vidokun “Memuarları”, c. 1–4, 1828–29 və b.). D.-in ilk nümunələri romantizm nəsrinə aiddir: E. *Pomun* “Morq küçəsində qətl” (1841), “Mari Rojenin sirri” (1842–43) və “Oğurlanmış məktub” (1844) novellaları. Bu əsərlərdə janrın əsas xüsusiyyətlərindən biri olan seriyalılıq formalaşır, silsilə əsərləri vahid xəfiyyə obrazı birləşdirir (A.K. *Doyl*da Şerlok Holms, M. Leblanda Arsen Lüpən, H. *Cestertonda* keşiş Braun, A. *Kristidə* Erkül Puaro və miss Marpl, J. *Simenonda* komissar Meqre, Amerika silsilə anonim novellalarında Nat Pinkerton, Ç. *Abdullayevdə* Dronqo və b.). Seriyalılıq, həmçinin kəskin süjetlilik, qotik, fantastik, melodramatik və s. xüsusiyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi D.-i **kütləvi ədəbiyyatın** əsas janrlarından birinə çevirmişdir (V. *Hüqo*, Ç. *Dikkens*, F.M. *Dostoyevski* və b.). Eyni zamanda 19 əsrin 2-ci yarısının görkəmli yazıçılarının romanlarında detektiv elementlər nəzərə çarpır. D. janrı 19 əsrin 2-ci yarısı – 20 əsrdə Fransada (E. *Qaborio*, M. Leblan, Q. Leru, J. Simenon), İngiltərədə (U. *Kollinz*, A.K. *Doyl*, H. *Cesterton*, A. *Kristi*, R. *Frimen*), ABŞ-da

(C.H. *Çeyz*, R. *Çandler*, E.S. *Qardner*, R. *Staut*) daha çox inkişaf etmişdir. Azərb. yazıçıları H. Seyidbəyli, C. Əmirov, Elçin, N. Rəsulzadə və b. da bu janrda əsərlər yazmışlar.

D.-in süjet quruluşu həyatın müxtəlif sferalarına fərqli modifikasiyalar və proyeksiyalar imkanı verməklə janrın çoxsaylı formalarının yaranmasına səbəb olur: casus (C. *Le Karre*, Y. *Fleminq*), siyasi (İngiltərədə C. Karr, İtaliyada L. Şaşa), qanqster (ABŞ-da D. Hammett), kulturoloji (İtaliyada U. *Eko*) və s. F. *Dürrenmattın* detektiv Barlax haqqında romanları D. ilə fəlsəfi nəsrin sintezindən ibarətdir. 20 əsrin 2-ci yarısı ədəbiyyatında ənənəvi D. şablonlarına parodiya şəklində bir sıra əsərlər də yazılmışdır (P. Handke “Çərçi”, 1967 və s.).

Kinematografda D. çox vaxt ədəbi əsərlərin ekranlaşdırılması ilə yaranır, lakin burada düşüncə və analizdən daha çox dinamizm, hərəkətə üstünlük verilir. F. Zekkin “Bir cinayətin tarixçəsi” filmi (1901) kinoda ilk D.-lərdən hesab olunur. L. Föyadin “Fantomas” (1913–14), “Jüdeks” və “Jüdeksin yeni missiyası” (1916–17) filmləri 1910-cu illərdə cinayətkarlar və xəfiyyələrin həyatından bəhs edən geniş yayılmış seriallar idi. 1930-cu illərin əvvəllərindən qanqster filmləri meydana gəlməyə başladı: “Kiçik Sezar” (1930, rej. M. Le Roy), “Çarıq sifət” (1932, rej. H. Houks; 1983, rej. B. De Palma), “Uşaq sifətli Nelson” (1957, rej. D. Zigel), “Bonni və Klayd” (1967, rej. A. Penn), “Dillincer” (1972, rej. C. Milius), F.F. *Koppolanın* “Xaç atası” haqqında trilogiyası (1972–1990). Mütəşəkkil cinayətkarlığın artması polis filmlərinin yaranmasına təkan verdi: “Cimenlər” (1935, rej. U. Keyli), “İyrənc Harri” (1972, rej. D. Zigel), “Serpiko” (1973, rej. S. Lümet), “Məğlubedilməz” trilogiyası (1988–95, rej.-lar C. Maktirnan, R. Harli). 1940-cı illərin əvvəllərindən zahirən əxlaqlı görünən cəmiyyətin iç üzünü göstərən “qara filmlər” populyarlıq qazanmışdı: “Malta şahini” (1941, rej. C. Hyuston), “Əbədi yuxu” (1946, rej. H. Houks), “Bir o qədər də enmə çətin olacaq” (1956, rej. M. Robson) və s. “Casus” D.-ləri sırasında agent Ceyms Bond haqqında filmlər (1962 ildən) seriyası seçilir. “Kəşfiyyatçının igidliyi” (1947, rej. B.V. Barnet), “Ölü mövsüm” (1968, rej. S.Y. Kulış), “Baharın on yeddi anı” (1973, rej. T.M. Lioznova) və s. kəşfiyyatçılar haqqında D. filmlərdir.

"İstintaq" filmindən kadr.

Kino tarixində D. janrına çəkilmiş komediya və parodiyalar xüsusi populyarlıq qazanmışdır: "Polislər" (1922, rej. B. Kition), "Cazda yalnız qızlardır" (1959, rej. B. Uaylder), "Səvgi məlhəmi" (1966, rej. Y. Batorı) və s. Bu sırada gərgin süjetli D. ustası A. *Hiçkoku*n filmləri xüsusi yer tutur: "39 pillə" (1935), "Başgicəllənməsi" (1958), "Şimal-qərbdən şimala doğru" (1959), "Psixo" (1960) və s.

1960–70 illərdə qərb kinosunun siyasiləşməsi bir sıra siyasi D.-in yaranmasına səbəb oldu: "Dzeta" (1969, rej. K. Kosta-Qavras), "Vətəndaşın işi üzrə aparılan istintaq şübhələrdən kənarıdır" (1969, rej. E. Petri), "Səadət məab cəsədlər" (1976, rej. F. Rozi), "Sprut" teleserialı (1984–99, rej.-lar D. *Damiani*, F. Vançini, L. Perelli, C. Battiato). 20 əsrin sonu – 21 əsrin əvvəllərində qanqster filmlərində olduğu kimi, polis filmlərinin də əsas mövzusu korrupsiya və qlobal özbaşınalıq olmuşdur: S. *Leonenin* "Bir dəfə Amerikada" (1984), M. *Skorsezenin* "Yaxşı uşaqlar" (1990) və "Dönüklər" (2006; "Oskar" mükafatı), K. Hansonun "Los-Ancelesin sirləri" (1997), B. De Palmanın "Qara səhləb çiçəyi" (2006).

Azərbaycanda D. kinonun tarixi 1920-ci illərdən başlayır. "Əvəz-əvəzə" (1925, rej. A. Litvinov) ilk Azərbaycan D. filmi sayılır. 1926 ildə rej. A. Litvinov "Müxtəlif sahillərdə" ("Əlbəyaxa") filmi çəkmişdir. Sonralar Azərbaycan rej.-ləri müntəzəm olaraq bu janra müraciət etmişlər: "Həzrət" (1939, rej. M. Mikayılov), "Onu ba-

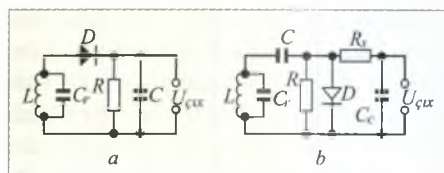
"Dönüklər" filmindən kadr.

ğışlamaq olarmı?" (1959, rej. R. Təhməsisib), "İstintaq davam edir" (1966, rej. Ə. Atakişiyev), "O qızı tapın" (1970, rej. H. Seyidbəyli), "İstintaq" (1979, rej. R. Ocaqov), "Əlavə iz" (1981, rej. N. Bəkirzadə), "Aşkarsızlıq şəraitində" (1986, rej. F. Yusifov), "Şeytan göz qabağında" (1987, rej. O. Mirqasimov), "Doğma sahillər" (1989, rej. Ə. Mahmudov) "Qətl-dən yeddi gün sonra" (1991, rej. R. Ocaqov), "Qara "Volqa"" (1994, rej. E. Məmmədov), "Ləqəbi "İka"dır" (1997, rej. T. Bəkirzadə) və s.

DETEKTLƏMƏ (lat. detectio – aşkar etmə), demodulyasiya – elektrik rəqslərinin çevrilməsi; nəticədə başqa tezlikli rəqslər alınır. D.-dən istifadə edərək radioqəbuledici qurğularda modullaşmış yüksək tezlikli rəqslərdən modullaşdırıcı alçaq tezlikli siqnallar ayrılır. Rəqslərin dəyişilən (modullaşdırılan) parametrlərindən asılı olaraq amplitud, tezlik, faza və s. D.-ləri olur. Çox vaxt D. birtərəfli və ya qeyri-xətti keçiriciliyi olan elektron cihazların (məs., diodlar, tranzistorlar, elektron lampaları) köməyi ilə yerinə yetirilir; səs tezlikli rəqslərin, televiziya təsvir siqnallarının və s. alınması üçün tətbiq olunur. D. daha geniş mənada siqnalın aşkarlanması deməkdir.

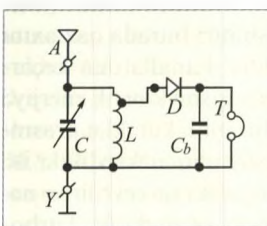
DETEKTOR (lat. detector – açan, kəşf edən) – radioqəbuledicilərdə, ölçmə cihazlarında və s. modullaşmış yüksək tezlikli rəqsləri modullaşdırıcı alçaq tezlikli rəqslərə çevirmək üçün qurğu (qovşağ). D.-lərin çoxunda çevrilmə (detektləmə) keçiriciliyi elektrik cərəyanının istiqamətindən asılı olan qeyri-xətti volt-ampere xarakteristikası olan elektrik cihazlarının (diod, tranzistor və s.) köməyi ilə yerinə yetirilir. Rəqslərin demodulyasiya növündən asılı olaraq amplitud, tezlik, faza və s. D.-ləri olur. Amplitudu modullaşmış rəqslərin (AMR-in) demodulyasiyası üçün işlənən amplitud D.-unda qeyri-xətti elektrik keçiricilikli element kimi çox vaxt yarımkeçirici diod tətbiq edilir. D. dövrəsində AMR yüksək tezlikli (YT) cərəyan impulslarına çevrilir; impulsların amplitudu da YT rəqslərin demodulyasiyası qanunu üzrə dəyişir. Amplitud demodulyasiyası elektron cihazın elektrik keçiriciliyinin zamana görə xətti dəyişdirilməsi ilə də yerinə yetirilir (sinxron D.). Keçiricilik cihazın girişinə heterodindən köməkçi rəqslər (aparan tezlikli rəqslərlə sinxronlaşdırılmış) verilməklə dəyişdirilir. Belə D. fazaseçicilik xassəsinə malik olur və radiosiqnalların

Yarımkeçirici diodlu amplitud detektorunun sxemi: a – ardıcıl; b – paralel; L – induktivlik sarğacı; C – kondensator; C_r – rəqs (rezonans) konturunun kondensatoru; U_{cx} – çıxış gərginliyi; R – rezistor; R_s – süzgəc rezistoru; C_s – süzgəc kondensatoru; D – yarımkeçirici diod.

maneələrdən qorunmasını yüksəldir. Tezlik və faza D.-unda uyğun olaraq tezlik və fazaya görə modullaşmış rəqslər əvvəlcə AMR-ə çevrilir, sonra amplitud D.-u vasitəsilə detektlenir. Sadə tezlik D.-unda rəqslərin çevrilməsi rəqs konturu vasitəsilə yerinə yetirilir. Faza D.-unda çıxış siqnalının amplitudu qəbul olunan fazası modullaşmış rəqslərlə həmin tezlikli dayaq (etalon) tezlikli rəqslər arasındakı faza sürüşməsinə əsaslanır. Bax həmçinin *Yalan detektoru*, *Zərrəciklər detektoru*.

DETEKTORLU RADIOQƏBULEDİCİ – radiostansiyalardan qəbul edilmiş siqnalları gücləndirmədən, yalnız diod vasitəsilə səs siqnallarına çevirən sadə radioqəbuledici. D.-nin əsas elementləri rəqs konturu, kristallik detektor, qulaqlıqlı baş telefonudur. Kondensatorun tutumunun dəyişməsi ilə rəqs konturu radiostansiyanın qəbul edəcəyi tezlikli rezonansa köklənir və tezliyi rezonansdan fərqlənən bütün rəqsləri zəiflədir. Ayrılmış bu rəqslər kristallik detektor (yarımkeçirici diod) vasitəsilə telefon qulaqlığında eşidilən səs tezlikli elektrik rəqsinə çevrilir. D.-nin öz elektrik enerjisi mənbəyi olmadığından, belə radioqəbuledici-

Detektorlu radioqəbuledicinin sxemi: A – antena; C – dəyişən tutumlu kondensator; L – rəqs konturunun induktivlik sarğacı;

D – kristallik detektor; C_b – bloklayıcı kondensator; T – baş telefonu; Y – yerləbirləşdirmə.

də bütün proseslər qəbul edilən radio dalğalarının enerjisi hesabına baş verir. D.-in güclü radio verilişləri st.-lərindən (minlərlə km uzaqlıqda yerləşən) siqnallar qəbul edə bilər. 1920–30-cu illərdə geniş yayılmışdı; detektor kimi daha çox Ge əsaslı nöqtəvi yarımkeçirici diodlar tətbiq edilirdi. 1940–50-ci illərdə lampalı ra-

dioqəbuledicilərin meydana gəlməsi ilə əhəmiyyətini itirmişdir.

DETERGENTLƏR – bax *Sintetik yuyucu maddələr*.

DETERMINASIYA (lat. determinatio – təyin etmə), e m b r i o l o g i y a d a – bünövrəsi qoyulan orqan və toxumalar arasında morfoloji fərqlərin əmələ gəlməsinə qədər inkişaf edən orqanizmin hissələrində özünəməxsus keyfiyyətin meydana çıxması. Bu mərhələdə gedən dəyişənlik rüşeymin müxtəlif hissələrinin gələcək inkişaf yolunu müəyyənləşdirir. İlk dəfə 1900 ildə alman embrioloqu K. Hayder tərəfindən irəli sürülmüş "D." termini sonralar bir çox alimin diqqətini cəlb etmişdir. Bəzi heyvan növlərinin rüşeymi üzərində aparılan eksperimentlər göstərmişdir ki, blastula mərhələsində (bax *Ontogenez*) blastomerləri bir-birindən ayırdıqda hər blastomerə tam rüşeym əmələ gəlir. Qastrula mərhələsinin sonunda, yaxud neyrula mərhələsində rüşeymin müəyyən nahiyəsindən bir hissə götürüb başqa rüşeymə köçürdükdə ondan yalnız bir orqan inkişaf edir. Bu yolla ətraflar, göz, qulaq, ürək və s. kimi orqanlar müvafiqiyyətlə bir rüşeymdən digərinə köçürülmüşdür. D.-nin əsasını hüceyrədə bu və ya başqa genin fəallığı, məlumat ribonuklein turşusu (m-RNT) və zülalın sintezi təşkil edir.

DETERMINİZM – hadisə, yaxud vəziyyətlərin bəzilərinin digərləri ilə şərtlənməsi, daha geniş mənada – gerçəkliyin bütün hadisə və proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birini qarşılıqlı şərtləndirməsi haqqında təlim. D.-i inkar edən əks mövqə *indeterminizm* adlanır.

Monoteist dinlər üçün xarakterik olan və dünyada mövcud olan və baş verən hər bir şeyin qədər Allahın iradəsi ilə müəyyənləşməsi ideyasından çıxış edən teoloji D. ilahi təyinat ilə insanın iradə azadlığı arasındakı münasibət haqqında kəskin diskussiyalara səbəb olmuşdu (xristianlıqda *Avqustin* ilə *Pelagi* arasında, islamda cəbərilər ilə qədərilər arasında polemikalar).

Hələ Qədim Yunanıstanda işlənib hazırlanmış fəlsəfi D.-in ayrı-ayrı versiyaları özünün sonrakı inkişafını Yeni dövrdə tapmışdır. Antik *atomizmin* (Demokrit, Epikür) konsepsiyalarına gedib çıxan mexanistik D. 17–18 əsrlərin təbii-elmi baxışlarında əsas yer tuturdu. İ.Nyutonun yaratdığı klassik mexanika əsasında təşəkkül tapmış dünya haqqında "nəhəng maşın" təsəvvürü (bu "maşın"da bütün proseslər ən xırda təsadüfi belə is-

tinə edən mütləq qanunauyğunluqla baş verir) P. *Laplasın* "Ehtimallar nəzəriyyəsi fəlsəfəsinin təcrübəsi" əsərində səsləndirdiyi məşhur formulda öz bitkin ifadəsini tapdı: "Hər hansı konkret anda təbiəti yaradan bütün qüvvələrə və onun bütün tərkib hissələrinin nisbi vəziyyətinə vəqif olan ağıl bu məlumatları təhlil edə bilmək üçün bir qədər də geniş olsaydı, bütün nəhəng kainat cisimlərinin ən yüngül atomlarla birlikdə hərəkətini bir formulda qavraya bilərdi: onun üçün şübhə doğuran heç nə qalmaz və gələcək də keçmiş kimi gözləri önünə gələrdi".

Bu radikal D. prinsipləri 18 əsrdə fransız materializmində insanı (J.O. de Lametri) və cəmiyyəti (P.a. Holbax) anlama sahəsində yayıldı. Belə konsepsiya ilə əlaqədar meydana gəlmiş iradə azadlığı və öz hərəkətlərinə görə cavabdehlik problemi alman idealizmində daxili determinasiya anlayışının köməyi ilə həll olundu. Belə ki, Q.V. *Leybnitsin* heç bir xarici təsirə məruz qalmayan monadaları onlara daxilən xas olan qanunlar ilə hərəkət edir, odur ki, insan iradəsi yalnız özündən asılıdır. İ. *Kanta* görə, azadlıq insanın özünüdeterminasiyası ilə eyniyyət təşkil edir.

Laplasın "sərt" D.-indən fərqli olaraq, ehtimali D. 19 əsrdə termodinamika və statistik fizikanın formalaşması ilə əlaqədar meydana gəldi: statistik sistemlərin ehtimali paylanma ilə ifadə olunan dayanıqlığı onların ayrı-ayrı elementlərinin davranışında təsadüfün buraxıla bilməsi ilə səsləşir. D. ilə indeterminizmin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə dair kvant mexanikasında gedən kəskin diskussiyaları mikrofiziki sistemlərdə ilkin parametrlərin müfəssəl təsvirinin qeyri-mümkünlüyü şərtləndirirdi.

20 əsrin 2-ci yarısında *sinergetikanın* inkişafı ilə əlaqədar olaraq, mürəkkəb sistemlərin davranışını xarakterizə edən özünüdeterminasiya problemi ön plana keçdi. Müvafiq olaraq xarici və ya daxili determinantları təhlil edən sərt D. modelləri və ehtimali modellər baza modellərinin iki son növü kimi nəzərdən keçirilirdi. Özünüdeterminasiya modelləri baza modellərinin bu iki sinfinin özünəməxsus sintezi kimi çıxış edirdi.

Sosial elmlərdə D. sosial proses və hadisələrin izahında səbəbiyyət prinsipinə söykənən nəzəriyyələrdə özünü göstərir. 19 əsrdən etibarən D.-in sosiumun inkişafında zəruri olan bu və ya digər dominant faktorun seçməsi ilə fərqlənən çoxlu versiyaları mövcuddur. D.-in bütün ver-

siyalarını iki qrupa bölmək olar: qrupun birində sosial inkişafın izahı üçün kifayətə amil kimi cəmiyyətdənkənar hadisə və proseslər, digərində isə cəmiyyətdaxili hadisə və proseslər götürülür. Birinci qrupa bioloji, coğrafi, demografik, psixoloji D. və davranış D.-i, ikinci qrupa isə mədəni, texnoloji, iqtisadi D. daxildir. Hər iki qrupda yalnız bir amil dominant götürülsə, D.-in hər iki qrupu birləşdirən hesab edilə bilər.

20 əsrdə birləşdirən D. sosial elmlərdə öz əhəmiyyətini itirdi (müasir inkişaf nəzəriyyələrində gizli və ya aşkar şəkildə mövcud olan texnoloji D. istisna olunur). Çoxfaktorlu sosial D.-in prinsipləri sosiumun çoxcəhətli əlaqə və münasibətlərini bütöv sistem kimi nəzərdən keçirən sistemli təhlil kontekstində tətbiq edilir. B.K. Malinovski və A.R. Redkliff-Braunun funksional versiyasına görə, cəmiyyət elə bir vahid bütövdür ki, onun hər bir elementi sosial bütövün dayanıqlı mövcudluğunu dəstəkləyən müəyyən funksiyaları icra edir.

20 əsrin 2-ci yarısından sosial elmlərdə sosial D. kateqoriyasından uzaqlaşma tendensiyası hiss olunur. Bununla belə, bilik sosiologiyasının bəzi nəzəriyyələrində (D. Blur), yaxud radikal feminist nəzəriyyələrində (K. Millett) determinasiya prinsipindən istifadə hallarına rast gəlinir. Ortasəviyyəli sosioloji nəzəriyyələrdə hadisə və ya prosesin izahı üçün "kifayətə amil" amillərin nəzərə alınması zərurəti yalnız izah üçün əhəmiyyətli olan elementlərdən ibarət "sosial mexanizm" in analitik kauzal (səbəbli) modelinin işlənilməsinə gətirib çıxardı. Empirik tədqiqatlara gəlinə, əldə edilən məlumatların qaydaya salınması və izahı, əsasən, determinantlar sisteminin tətbiqi ilə həyata keçirilir. Məs., qeyri-əsli dəyişənlər kimi qəbul edilən bəzi cəmiyyətlərin (cins, yaş, və s.) artıb-azalması digər (asılı) cəmiyyətlərin (elektoral üstünlükvermə, dəyərə görə oriyentasiyalar) dəyişməsinə səbəb olur.

Sosial D.-in müasir anlayışı ehtimallar nəzəriyyəsinə (təsadüfi hadisələrin müntəzəmliyi böyük sayda hadisələr arasında sübut olunur) və sinergetika ideyalarına söykənir. Sosial D. subyekt və obyektin, onların əlaqə zənciri daxilində qarşılıqlı yerdəyişməsi ilə səciyyələnir, çünki, hər ikisi öz məqsəd və maraqlarına görə hərəkət edir; insan fəaliyyətinin bu və ya digər sahəsində müxtəlif sosial strukturlarda fərqli şəkildə üzə çıxır, tarixi kontekstdən asılı olur.

D. psixologiyada. İnsan davranışında süuri-iradi ilə cismani ("təbii") olanın bir-birini qarşılıqlı şərtləndirməsi problemi 17–18 əsrlərdə psixologiya və fəlsəfi antropologiyanın əsas məsələlərindən biri idi. Sert mexanistik D.-ə əsaslanan *assosiativ psixologiya* mənəvi həyatın bütün qanunlarını ən sadə elementlərin – hissələr və təsəvvürlərin rabitəsindən (assosiasiyasından) çıxarmağa çalışırdı. Eksperimental psixologiyada hakim olan bu mexanistik D. sonralar bəzən təbii qanunlara tabe olmayan ali psixi proseslər (şəxsiyyət seçimi, iradə və s.) haqqında təsəvvürlərlə tamamlanırdı. 19 əsrin sonu – 20 əsrdə "funksional D." (psixi fenomenin onun öz funksiyasından, adaptiv rolundan və s. çıxış edərək izah olunması) və "sistem D.-i" (psixi fenomenlərin, onların bütöv sistemdəki yeri və rolu baxımından izah olunması) inkişaf etdi. Eksperimental psixologiya konkret fərdin davranışının proqnozlaşdırılmasında statistik və ehtimali D. ilə məhdudlaşmalı oldu. 20 əsrin 2-ci yarısında psixologiyada "bioloji D." və "linqvistik D." geniş yayıldı.

20 əsrdə insan fəaliyyətinin daxili və xarici determinantları problemi əsas məsələlərdən birinə çevrildi: yalnız xarici D.-i qəbul edən və insan davranışlarını xarici stimullara qarşı reaksiyalar zənciri kimi izah edən konsepsiyalar (*bihevizizm*) və insan fəaliyyətinin daxili determinantları (motiv, məqsəd və s.), eləcə də daxili və xarici determinantlar arasındakı aralıq sahədə təmərküzlənən konsepsiyalar yarandı. İnsan davranışlarının determinantlarına dair müasir təsəvvürlərdə əsas yeri irsiyyət ("genetik D.") və mühit ("mədəni D.") faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsi tutur. Psixoterapevtik təcrübədə əvvəllər hakim olmuş səbəb D.-i (*psixanalizdə* simptomların səbəblərinin erkən uşaqlıq dövründə axtarışı) ilə yanaşı, məqsəd D.-i (simptomun mənasının, onun indi və gələcək üçün əhəmiyyətinin təhlili) də inkişaf etmişdir.

DETERMINLƏŞMƏ (lat. determinans – təyin edən, müəyyən edən) – ilkin verilənlərin qiyməti məlum olduqda alqoritm təsvir etdiyi prosesin nəticələrinin təyin olunmasını və birqiymətliliyini göstərən xassə. D. xassəsinə malik olan alqoritm determinləşmiş alqoritm adlanır.

DETERMINLƏŞMƏ PRİNSİPI – zamanın verilmiş anında mexaniki sistemin vəziyyətini xarakterizə edən kəmiyyətlər arasında və zamanın istənilən sonrakı (növbəti) anında bu kəmiyyətlərin qiymətləri arasında ciddi birqiymətli əlaqə olduğunu hökm edən prinsip. Mexaniki sistemin eyni zamandakı koordinat qiymətləri və bütün nöqtələrinin sürəti birlikdə, bu sistemin vəziyyəti adlanır.

D.p.-ndən görünür ki, mexanikanın istənilən qanununu ifadə edən münasibətə yalnız mexaniki sistemin nöqtələrinin koordinatlarının zamandan, sürətdən (funksiyaların törəməsi) və təcildən (ikinci tərtib törəmə) asılılığını təsvir edən funksiyalar daxildir. İfadəyə mexanikanın qanunlarını təsvir edən daha yüksək tərtibli törəmələr daxil ola bilməz. Əks halda zamanın müəyyən anında yalnız koordinatların və sistemin nöqtələrinin qiymətlərinin verilməsi onun sonrakı hərəkətini birqiymətli təyin edə bilməzdi.

Məs., əgər zamanın qeyd olunmuş t_0 anında $r(t_0)$ – radius-vektoru və $v(t_0)$ – sürəti ilə təsvir olunan maddi nöqtənin vəziyyəti məlum olarsa, onda D.p.-nə əsasən zamanın istənilən t anında onun vəziyyəti məlum olar və $w(t)=\dot{r}(t)$ təcilini hesablamaq olar, yəni

$$w(t)=f(t, r(t), v(t)), \quad (*)$$

burada f – mövcudluğu D.p.-nə əsasən alınan hər hansı vektor-funksiyadır.

(*) bərabərliyi Nyutonun ikinci qanunu ilə müqayisə etsək, görürük ki, f maddi nöqtəyə təsir edən qüvvənin, bu nöqtənin çəkisinə olan nisbətində bərabərdir.

18 əsrdə P. Laplas göy mexanikasında Günəş sisteminin planetlərinin hərəkətini öyrənərkən D.p.-ndən uğurla istifadə etmişdir. O güman edirdi ki, D.p.-nə təbiətin bütün hadisələrində tez-tez təsadüf edilir və kainatın indi hansı vəziyyətdə olduğunu dəqiq bilməklə, onun gələcəyi haqqında əvvəlcədən birmənalı məlumat vermək olar.

DETERMINLƏŞMƏMİŞ AVTOMAT – vəziyyəti dəyişən avtomat; əvvəlki vəziyyəti və girişindəki signal onun sonrakı vəziyyətini tam müəyyən edə bilmir, yalnız mümkün vəziyyətlər sinfini şərtləndirir. D.a.-ın ən çox tədqiq edilmiş (öyrənilmiş) halı ehtimalı avtomatdır.

DETERMINLƏŞMİŞ AVTOMAT – diskret zaman anlarında vəziyyəti dəyişən avtomat (avtomatik sistem); hər bir növbəti vəziyyət əvvəlki vəziyyət və giriş signalı ilə tam təyin olunur. D.a.-a misal kimi bütün registr və xanalarının vəziyyəti onların əvvəlki vəziyyəti və giriş signalı ilə təyin olunan EHM-ləri göstərmək olar. D.a. diskret hesablama qurğularının məntiqi struktur təsvirinin təbii formasıdır.

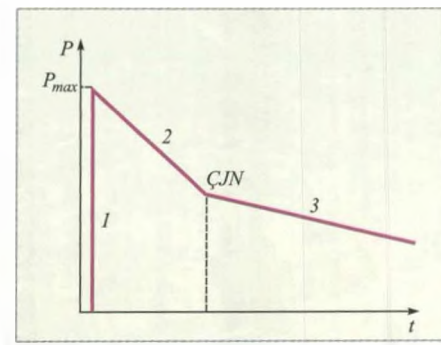
DETONASIYA (lat. detono – güruldamaq) – 1) partlayıcı maddədə (PM-də) enerji ayrılması ilə gedən kimyəvi çevrilmə prosesi. D. güclü *zərbə dalğası* ilə müşayiət olunur. Bu dalğa yayılan zaman maddəni sıxır, qızdırır və kimyəvi çevrilməni sürətləndirir. Zərbə dalğasının yerdəyişməsinin amplitudu və sürəti sabitdir, belə ki, zərbə sıxılmasını müşayiət edən enerji itkiləri PM-in son məhsula çevrilməsi reaksiyasının istiliyi ilə kompensasiya olunur. D. maddənin bir təbəqəsindən digərinə səs yayılma sürətindən yüksək sürətlə keçib bütün maddəyə yayılır. D.-nin sürəti qaz qarışığında 1–3 *km/san*, maye və kristal PM-lərdə 6–9 *km/san*-dir. D. dalğası keçdikdən sonra reaksiyada sıxılmış məhsullar sürətlə genişlənir və partlayış baş verir. Kimyəvi reaksiyada ayrılan enerji zərbə dalğasının daim yüksək təzyiqli olmasını təmin edir. Qaz qarışığının D.-sində zərbə dalğasının təzyiqi 5 *GPa*-a, bərk və maye (kondensiyalanmış) PM-lərdə isə 40 *GPa*-a çatır.

Bircinsli PM-lərdə D. dalğası, adətən, sabit sürətlə (verilmiş PM-də mümkün ola biləcək D. dalğası sürətlərindən ən kiçiyi ilə) yayılır. Bu halda kimyəvi reaksiya zonası reaksiya məhsullarına nəzərən səs sürəti ilə yerini dəyişir. Bunun sayəsində qaz məhsulların genişlənməsindən yaranan seyrəlmə dalğası reaksiya zonasına daxil olub zərbə dalğasını zəiflədə bilmir. Bu şərtlərə cavab verən D. Çepmen–Juqe prosesi adlanır. D. sürəti kimyəvi çevrilmənin istiliyindən, PM-in sıxlığından və D. məhsullarının tərkibindən asılıdır. Kompüter proqramları D.-nin bütün parametrlərini – D. sürətini, D. məhsullarının yayılma sürətini, Çepmen–Juqe nöqtəsindəki (ÇJN – PM-in son məhsula çevrilməsinin başa çatmasına uyğun nöqtə) təzyiqi hesablamağa imkan verir. PM atımının ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi D. parametrlərinə təsir göstərir; bu silindrik atımın diametri ilə müəyyən edilir. Kimyəvi reaksiya zamanı yaranan qazlar radial istiqamətdə (yan səthlərə doğru) genişlənməyə səy göstərir, yan səthdən reaksiya zonasına seyrəlmə dalğası daxil olur, PM kütləsinin D.-da iştirak edən hissəsi isə dağılır. D. dalğasında D. sürətini azaldan enerji itkisinin qarşısını almaq məqsədilə atımın diametri böyüdülmür. Reaksiyanın bitmə vaxtı maddənin radial istiqamətdə genişlənmə vaxtından kiçik olarsa, D. atım boyunca davamlı olaraq genişlənmə bilər. Lakin davamlı D. prosesi heç də həmişə mümkün deyil; məs., PM-in çox kiçik diametrlili silindrik

atımlarında D. dalğası sönür. D. məhsullarının yan istiqamətlərdə uçuşu zamanı yaranan seyrəlmə dalğası dalğanın ön cəbhəsini əyir və onun amplitudunu azaldır. Bu proses kimyəvi reaksiyanın sürətinin azalmasına və ya onun tamamilə dayanmasına səbəb olur. Sönməyən D. prosesini almaq üçün PM atımının minimal diametri kimyəvi reaksiya zonasının eninə proporsional olmalıdır. Fotoqeydetmə üsulu prosesin sürətini ölçməklə yanaşı, D. mexanizmi haqqında məlumat almağa və ÇJN-dəki təzyiqi ölçməyə də imkan verir.

D. güclü mexaniki təsirlə (kapsula zərbə vurmaqla) və ya istilik təsiri ilə (qığılcım boşalması ilə, xüsusi qoyulmuş D. məftilini elektrik cərəyanı ilə partlatmaqla və s.) yaradılır. D.-nin sürəti D. dalğasının iki elektrik kontaktı arasından keçmə vaxtının optik yüksək sürətli fotoqeydetmə, yaxud elektron qeydetmə yolu ilə ölçülür.

2) Daxiliyanma mühərriklərində motor yanacağının çox böyük sürətlə (partlayışla) yanması prosesi. Yanacaq-hava qarışığının porşen tərəfindən sıxılarkən qızması alışdırma şamının elektrik boşalması ilə asanlıqla alovlanmasına səbəb olur. Normal iş zamanı yanacaq-hava qarışığının yeni təbəqələri yanacağın istilikkeçiriciliyi hesabına alışma temp-runə qədər qızır. Bu kifayət qədər ləng proses olduğundan stasionar qarışığın sakit yanma cəbhəsi 0,2–0,3 *m/san*-dək sürətlə yayılır. İşləyən mühərrikdə isə qarışıq qeyri-stasionardır, o, bir-biri ilə əlaqəli detalların (porşen və ya onların analoqları) hərəkət sürətinin artma ardıcılığı ilə uyğun gələn sürətlərlə tez və turbulent hərəkət edir. Odur ki, yanma cəbhəsi şamdan periferiyaya səs sürətindən aşağı sürətlə yayılır. Nəticədə yanma kamerasında bütün həcm boyu temp-r və təzyiq bərabər artır. D. zamanı yanma cəbhəsinin yayılması da yanacaq kamerasında temp-r və təzyiq artırır, lakin bu zaman yanacaq-hava qarışığının alışmasına səbəb səsdən yüksək sürətlə hərəkət edən temp-r və təzyiq sıçrayışıdır (zərbə dalğası). Bu səbəbdən təzyiq artımı bütün həcm boyu bərabər paylana bilmir, zərbə dalğasının cəbhə zonasında toplanır. D. zamanı yanmanın yayılma sürəti 1500–2500 *m/san* (normal yanma sürətindən təq. 100–150 dəfə artıq) olur. Motor yanacağının D.-sı mühərrikin gücünün azalmasına, silindrdə temp-run artmasına, yanacağın tam yanmamasına (tüstülü yanma), vibrasiyaya və s. səbəb olur.

Detonasiya dalğasının sxemi: 1 – zərbə dalğası cəbhəsi; 2 – kimyəvi reaksiya zonası; 3 – detonasiya məhsullarının zonası.

Nəticədə mühərrikin ayrı-ayrı hissələri (porşeni, klapanları, halqaları) vaxtından əvvəl sıradan çıxır.

D. alışması yanma cəbhəsinin öz-özünə artan sürətinin həddən artıq çoxaldığı və səs sürətindən yüksək olduğu zaman yaranır. Buna səbəb yanacaq-hava qarışığının müxtəlif səbəblərdən həddindən çox qızması, həmçinin yanacağın alışma temp-runə aşağı salan xüsusiyyətləri (məs., üzvi peroksidlərin yanacaq qarışığının hələ yanmamış hissəsində toplanması) ola bilər.

Benzin və başqa yanacaqların D.-ya qarşı davamlılığı oktan ədədi və ya yanacağın çeşidi ilə xarakterizə olunur. Yanacağın D.-sı onun kimyəvi tərkibindən asılıdır. Belə ki, şaxələnmiş alifatik və aromatik karbohidrogenlər D.-ya davamlı, normal quruluşlu alifatik karbohidrogenlər isə davamsızdır. Motor yanacağının D.-ya qarşı davamlılığını artırmaq üçün ona *antidetikator* qarışdırılır.

DETONASIYA DAVAMLIĞI – bax *Oktan ədədi*.

DETONASIYA QAYTANI – *detonasiya* *detonator*dan partlayıcı maddə atımına ötürən tərtibat; bəzən partlayıcı atım kimi də işlədilir. D.q. qoruyucu örtükdən (saplardan toxunmuş və üzərinə nəmdən qoruyan mastika çəkilmiş örtük, yaxud qırmızı və ya digər fərqləndirici rənglərə boyanmış polietilen borucuq) və qoruyucu örtüyün içərisinə yerləşdirilmiş yüksəkbrizantlı partlayıcı maddədən (TEN, heksogen, oktogen və s.) – özəkdən ibarətdir. Normal güclü D.q.-nda 12–14 *q/m*, az güclüdə 3–6 *q/m*, gücləndirilmiş D.q.-nda 20–40 *q/m*, çox güclü D.q.-nda isə 100–140 *q/m* partlayıcı maddə olur. Xarici diametri qaytanın növündən asılı olaraq 3 *mm*-dən 12 *mm*-ə qədərdir. D.q. detonasiyanı kapsul-detikatorlardan uzaqda (bəzən partlayışı

işəsalma yerindən yüzlərlə *m* məsafədə) yerləşən partlayıcı atıma ötürmək üçündür.

DETONATOR – mərmə, mina, aviasiya bombaları və s.-nin partlayışını (detonasiyasını) təmin edən brizant partlayıcı maddə atımı. D. kimi, çox vaxt detonasiyaya daha həssas partlayıcı maddələrdən (tetril, fleqmatikləşmiş heksogen, TEN, trotil) preslənmiş və metal, yaxud kağız gilizə yerləşdirilmiş silindrik atımlardan istifadə edilir. D.-un kütləsi və ölçüsü döyüş sursatının atımındakı partlayıcı maddənin miqdarı, onun forması, detonasiyaya həssaslığı, həmçinin döyüş sursatının növü ilə müəyyənləşdirilir. D.-un partlayışı kapsul-detikator, elektrodetikator və s. vasitəsilə həyata keçirilir.

DETONİT – güclü, suya davamlı, amonyak-şorə əsaslı partlayıcı maddə; dinamit növlərindən biri. Tərkibində 15%-ədək nitroefirlər, trinitrotoluol və alüminium tozu olur. Yüksək brizantlığa və partlatma qabiliyyətinə malikdir. D. qaz partlayışı təhlükəsi olmayan şaxtalarla quru və ya bərk süxurların partladılması üçün istifadə olunur. D. zəhərli olduğuna görə onun bədənin açıq hissələrinə düşməsi təhlükəlidir.

DETRANSLYATOR (*de...+translyator*) – maşın kodundakı proqramı ona ekvivalent proqramlaşdırma dilinə çevirən proqram. *Translyatorun* əks funksiyasını yerinə yetirir.

DETRİT (lat. detritus – sürtülmüş, ovulmuş), biologiyada – su qatlarında asılı halda qalan, ölçüsü bir neçə mikrondan bir neçə *sm*-ədək olan hissəciklərdən ibarət ölmüş üzvi, yaxud qismən mineralaşmış maddə. D. ölmüş bitki və heyvanlardan, yaxud onların ifrazatından əmələ gəlir; bununla yanaşı çox vaxt üzvi maddələr mineral suspenziya üzərində adsorbsiya olunur.

DETRİTOFAQLAR (*detrit... və ...faq*), *detritofeyən heyvanlar* – detritlə qidalanan su heyvanları. Çoxqıllı qurdlar, ikitaylı molyusklar, rotatorilər və s. D.-a aiddir.

DETROYT (Detroit) – ABŞ-ın şm.-ində, Miçiqan ştatında şəhər. Əh. 680,3 min (2013). Detroyt-Uorren-Livoniya şəhər aqlomerasiyasının (əh. 3,7 mln.; 2010) mərkəzi. Huron və Eri gölləri arasında, Detroyt çayının sağ sahilindədir. Amerika–Kanada transsərhəd Detroyt–Uinsor şəhər aqlomerasiyasına (əh. 5,7 mln.; 2009) daxildir.

Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. Böyük göllərdə port. K. Yanq ad. beynəlxalq acro-

Detroit şəhərindən görünüşü.

port. Ambassador avtomobil körpüsü, tuneli və bərə keçidi, həmçinin Miçiqan mərkəzi d.y. tuneli D.-u Sent-Kler çayının sol sahilindəki Uinsor ş. (Kanadanın Ontario əyaləti) ilə birləşdirir.

1701 il iyulun 24-də fransız A.Kadilak tərəfindən ticarət forpostu kimi salınmışdır. 1760 ildə ingilislər tərəfindən tutulmuşdur. *Cey müqaviləsinə (1794)* görə ABŞ-a verilmişdir. 1815 ildə şəhər statusunu almışdır. 1830-cu illərdən Eri kanalının açılması, gəmiçiliyin inkişafı, bir sıra sənaye müəssisələrinin tikintisi ilə əlaqədar olaraq D. sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. 20 əsrin əvvəllərindən ABŞ-ın avtomobil sənayesinin mərkəzidir (1899 ildə R.Olds D.-da ilk avtomobil zavodunu açmış, 1903 ildə H.Fordun "Ford Motor" şirkəti fəaliyyətə başlamışdır). 1970-ci illərin ortalarından avtomobil sənayesi istehsalının azalması və işçilərin kütləvi ixtisarı ilə əlaqədar olaraq D.-da böhran hökm sürürdü. Böhranın nəticələri 21 əsrin əvvəllərində də şəhərin inkişafına təsir göstərir.

D.-un işgüzar mərkəzini fasadı çaya tərəf olan göydələnlər qrupu təşkil edir. Şəhərin mərkəzi hissəsinin strukturunda düzbucaqlı küçə şəbəkəsi ilə üçtərəfli radial magistrallar Qrand-sörkus parkına doğru istiqamətdə birləşir. D.-un mərkəzi Qrand-bulvar ilə əhatələnmişdir. Fort-Ueyn (1851), Ratuşa (1871), Bədaye mərkəzin neoklassik kompleksi [Kütləvi kitabxana (1921–23, memar K.Gilbert), İncəsənət in-tunun binası (1922–27, memar P. Kret, tikintisi 1970-

ci illərdə başa çatmışdır; D. Riveranın "Detroytun sənayesi" freskalar silsiləsi, 1932–33) və Skott memorial fəvvarəsindən (1925, Gilbert) ibarətdir; "Ford-bildinq" (1909), "Daym-bildinq" (1910; hər ikisinin memarı D. Börnem) göydələnləri və s. şəhərin tarixi tikililərindəndir. Ueyn un-tindəki Mak-Qreqor ad. ictimai memorial mərkəz (1957–59) və "Reynolds Metals" binası (1959; hər ikisinin memarı M.Yamasaki), "Lafayet-park" yaşayış kompleksi (1955–60, memar L.Mis van der Roe) *beynəlmiləl* üslubda inşa edilmişdir. "General Motors" korporasiyasının əsas mənzil-qərargahının binası Reneysenssenter (1973–77, 1981, memar C.Portman, yeniləşdirmə 2003, "Skidmore, Owings & Merrill" memarlıq firması və s.) son *modernizm* üslubundadır. 21 əsrin əvvəllərində şəhərin sahilboyu işgüzar mərkəzində yenidənqurma proqramları həyata keçirilmişdir. D. yaxınlığındakı Uorrendə "General Motors" möhtəşəm memarlıq kompleksi (1949–56, memar E. Saarinen; 1999–2004 illərdə bərpa edilmişdir) inşa olunmuşdur.

Ueyn Un-ti (1868; un-t statusu 1933 ildən), Detroyt "Mersi" Un-ti (1877), bir sıra kollec; D. şəhəratrafında Miçiqan Un-ti (1817; Ann-Arbor), Lourens Texnologiya Un-ti (1932, Saytild ş.), Oklend Un-ti (1957, Roçester ş.) var. Muzeyləri: İncəsənət in-tu (1885), çini, Detroyt tarix (1928), H. Ford (1929), Beynəlxalq Qreyston caz (1991) muzeyləri və s. var. Teatrları: "Foks", "Masonik-tempel", "DTE Energy" musiqili

teatrları, Detroyt opera teatrları (1996, opera və balet tamaşaları). Simfonik orkestr (1914), "Detroyt simfonik xoru" (1985) fəaliyyət göstərir. Hər il beynəlxalq Ford caz festivalı və s. keçirilir.

Milli Hokkey Liqası və Milli Basketbol Assosiasiyasının dəfələrlə çempionları olan "Detroyt Red Uinqs" və "Detroyt Pistons" komandaları "Co Luis Arena" (20 mindən artıq yer), beysbol üzrə "Detroyt Taygers" komandası (1935, 1945, 1968, 1984 illərdə Dünya seriyasının qalibi) "Komerika-Park" (41 min yer), amerika futbolu üzrə "Detroyt Layons" komandası (1935, 1952, 1953, 1957 illərdə Milli futbol liqasının çempionu) "Ford Fild" (65 min yer) stadionlarında çıxış edir. 1994 ildə "Pontiak Silverdom" (80 min yer) stadionunda futbol üzrə dünya çempionatının oyunları keçirilmişdir. 1982–88 illərdə D.-da "Formula-1" dünya çempionatının mərhələ yarışlarından biri keçirilmişdir.

D. – ABŞ-ın iri sənaye və maliyyə-ticarət mərkəzidir. D.-da işləyənlərin 10%-indən çoxu, bütünlükdə D. aqlomerasiyasında işləyənlərin təq. 20%-i sənayedə çalışır (21 əsrin əvvəlləri). D. aqlomerasiyası ölkənin avtomobil sənayesinin ən mühüm mərkəzidir. Burada "Böyük üçlük" korporasiyalarının – ABŞ-ın iri avtomobil şirkətləri "Ford Motor", "General Motors" ("GM") və alman-amerikan şirkəti "DaimlerChrysler"-in [(Chrysler Group) 2007 ilin oktyabrda "Daimler AG" adlanır] mənzil-qərargahları və müəssisələri yerləşir. "Ford Motor" korporasiyasının baş ofisi Dirborn şəhəratrafı qəs.-ndədir (burada həmçinin şirkətin bir sıra müəssisəsi, o cümlədən "Ford" və "Linkoln" pikaplarını istehsal edən "Dearborn Truck" z-du yerləşir; "Ford Motor"-un z-dları Flat-Rok (yapon şirkəti "Mazda" ilə müştərək müəssisə; "Ford-Mustanq" və "Mazda" minik avtomobillərinin yığılması), Romeo (mühərrik istehsalı), Allen-Park (yeni avtomobil modelləri prototiplərinin işlənilib hazırlanması), Ueyn ("Michigan Truck"-in z-dları – keçid qabiliyyəti yüksək olan iri "Ford" və "Linkoln" avtomobillərinin istehsalı; avtomobilyığma z-du – "Ford-Fokus" minik avtomobilləri), Sterliinq-Heys və Livoniya (transmissiya istehsalı) şəhəratrafı qəs.-lərində, həmçinin Kanadadakı Uinsorda (mühərriklər və onlar üçün detallar istehsal edən z-dlar) və s. fəaliyyət göstərir. "General Motors"-un mü-

əssisələri Flint və Pontiak ("Şevrole" və "Ci-Em-Si" pikapları), Hamtramk ("Kadillak" və "Byuik" minik avtomobilləri), Livoniya (mühərriklər), "Leyk-Orion" ("Pontiak" minik avtomobilləri), Uorren, həmçinin Uinsor (transmissiya istehsalı) və s. şəhəratrafı qəs.-lərdədir.

Sənayenin digər sahələrinin (o cümlədən metallurgiya, kimya, şüşə) inkişafı avtomobilqayırma ilə əlaqədardır. D. aqlomerasiyası ABŞ qara metallurgiyasının başlıca mərkəzlərindən biridir.

D.-un şəhəratrafında un-t və elmi müəssisələrlə (Miçiqan ştatının və digərlərinin) əməkdaşlıq əsasında innovasiya texnologiyalarını (biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, informasiya texnologiyaları, hidrogen yanacağıının istehsalı və s.) inkişaf etdirən firmaların müəssisələri; "Compuware" (kompüter proqramlarının istehsalı), "Electronic Data Systems" (elektron texnologiyaları sahəsində konsaltinq), "Ernst & Young" (konsaltinq) və s. şirkətlərin – mənzil-qərargahları və ofisləri yerləşir.

D.-un beynəlxalq ticarət və xidmət mərkəzi kimi əhəmiyyəti böyükdür. D.-da və Uinsorda (Kanada) dünyanın bir çox ölkəsindən olan müştərilərə hüquqi xidmətlər göstərən firmaların yüzlərlə ofisi var. İpoteka krediti sferasında fəaliyyət göstərən, ABŞ-ın ən iri maliyyə şirkəti "Quicken Loans"-in mənzil-qərargahı burada yerləşir. Şəhər iqtisadiyyatında əyləncə sənayesi (çox saylı kazino-hotellər) də əhəmiyyətli rol oynayır. Səhiyyə müəssisələri şəbəkəsi (D. Səhiyyə mərkəzi, H.Ford hospitalı və s.) inkişaf etmişdir.

DEULİNO BARIŞIĞI (1618) – Rusiya ilə Reç Pospolita arasında 14,5 il müddətinə bağlanmış sülh müqaviləsi. 1617–18 illərdə Polşa qoşununun Moskvaya uğursuz yürüşündən sonra 1618 ilin dekabrında Troitse-Sergiyev monastırı yaxınlığındakı Deulino k.-ndə bağlanmışdır. Müqavilənin şərtlərinə görə, Rusiya 29 şəhəri, o cümlədən Smolensk, Çerniqov, Novqorod-Severski, Belı, Veliq, Doroqobuj, Krasnı, Monastirevsk, Nevel və s. Reç Pospolitaya güzəştə getdi. Reç Pospolita isə öz növbəsində Rusiyaya Vyazma, Kozelsk, Meşovsk və Mosalsk şəhərlərini qaytardı. Müqavilədə əsirlərin dəyişdirilməsi də nəzərdə tutulurdu. Smolensk müharibəsinin (1632–34) başlaması ilə D.b.-na son qoyuldu.

DEVA – Rumniyanın q.-ində şəhər. Hunedoara judetinin inz. m. Əh. 56,6 min

Detroit. Henri Ford hospitalı.

(2011); Hunedoara ş. və şəhəratrafı ilə birlikdə əh. 250 mindən çox olan aqlomerasiya əmələ gətirir. Mureş çayı dərəsinin solsaahil hissəsində, Poyana-Ruske d-rının şm. yamacı ətkələrində yerləşir. Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. Aeroport.

Adı ilk dəfə 1269 ildə Transilvaniyadan Macarıstanın mərkəzi rayonlarına gedən ticarət yolunun üstündəki eyniadlı qalanın yanındakı məskən kimi qeyd olunur. 13–14 əsrlərdə D. macarlar, vlxlar və Almaniyaadan gəlmələrlə (şəhərin alm. adı Dimrixdir [Diemrich]) məskunlaşdı. Y. Hunyadinin hakimiyyəti dövründə (15 əsrin ortaları) Transilvaniyanın mühüm inz. və hərbi mərkəzinə çevrildi. 1550-ci illərdə D. qalası dəfələrlə osmanlılar tərəfindən mühasirəyə alındı. Avstriya-Türkiyə müharibəsi (1683–99) zamanı şəhər avstriyalılar tərəfindən tutuldu (1686). 1918 ilin dekabr ayından Rumniyanın tərkibindədir.

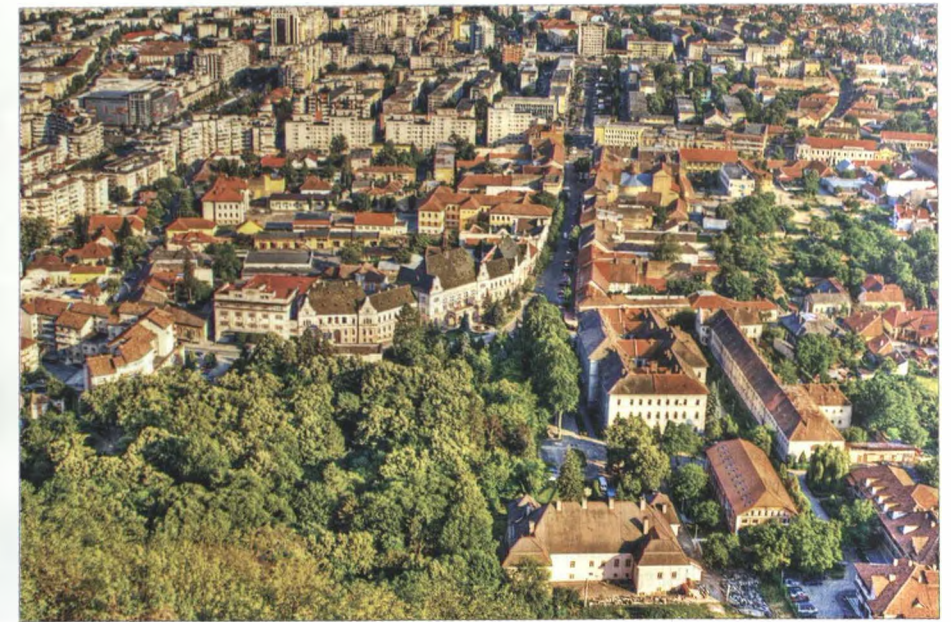
Dövlət tərəfindən mühafizə olunan

"Dyalul Çetesi" ("Qala dağı") arxeoloji abidəsi: Neolit, Tunc dövrü məskənlərinin Halştatın, dakların Singidava qalasının; orta əsrlər qalasının xarabalıqları; floristik təbiət qoruğu şəhərin hüdudlarında yerləşir. Transilvaniya knyazları Betlenlərin Renessans üslubunda Maqna-Kuriya sarayı (16, 17–18 əsrlər; 1882 ildən Dakiya-Roma mədəniyyəti muzeyidir); fransiskçilər monastırı (18 əsr), sinaqoq (1896), Reformasiya kilsəsi (1908–10), tarixi tikililər (18–20 əsrlər) D.-nın memarlıq abidələridir. Dakların hökmdarı *Desebala* abidə qoyulmuşdur (20 əsrin I-ci yarısı).

Ekologiya və Turizm Un-ti (1990, özəl), İdman gimnastikası liseyi (məzunları – dünya və Olimpiya Oyunları çempionları N.Komeneç, E.Sabo və b.); estrada teatrları var.

Əlvən metallurgiya: "Minvest" dövlət holdinqinin mənzil-qərargahı və aparıcı müəssisəsi (mis, polimetal və s. filizlərin

Deva şəhərindən görünüşü.

Deva qalası. Deva ş.

saflaşdırılması f-ki); ağac emalı, poliqrifiya, yüngül, yeyinti (o cümlədən ot konservləri) sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir; tikinti materialları və konstruksiyaları istehsal olunur. İES var. Yaxınlığında mis və polimetall filizlər, həmçinin qızıl, gümüş və s. hasil edilir.

DEVA – Yaponiyada, Honsü a.-nın şm.-q.-ində meridional uzanmış dağ massivləri zənciri. Uz. təqr. 225 km; 20–800 m hünd.-lər üstünlük təşkil edir, yüksək nöqtəsi 2236 m (Tyokay vulkanı). Massivlər kristallik və çökmə süxurlardan ibarətdir, iynəyarpaqlı meşələrlə örtülüdür. Ağac tədarük olunur. Dağarası çökəkliklərdə neft və qaz yataqları var.

DEVADASI (sanskritçə allahın kənizi deməkdir) – hinduist məbədlərində bayram və gündəlik məbəd mərasimlərində xidmət göstərən, məharətlə rəqs edən, mahni oxuyan, musiqi ifa edən kult xidmətçisi.

Allahlardan birinin arvadı hesab edildilər, lakin bir çox D.-lər insanlarla – brahmanlarla, çarlarla, varlı dindarlarla və ziyarətçilərlə cinsi əlaqəyə girirdilər. Bununla əlaqədar D.-nin dini mərasim fəaliyyəti çox zaman məbəd fahişəliyi səviyyəsinə enir və buna görə Hindistanın müsəlman və avropalı hökmdarları tərəfindən daim təqib edilirdi. D.-lər qədim dövrlərdən məlum olsalar da, D. institutunun formalaşması orta əsrlər dövründə, xüsusilə Hindistanın cənubunda (Pallavlar və Çollar sülalələri dövrü) və Orissada böyük məbədlərin tikintisinin inkişafı ilə bağlıdır. D.-lərin əsas vəzifəsi allahları, çarları, saray əyanlarını, brahmanları əyləndirmək olduğu üçün onlar hind musiqi-rəqs sənətinin təkrarsız nümunələrinin, o cümlədən klassik “bharata-natyam”, “odissi” üslublarının yaradıcıları və qoru-

yucuları idilər. D. sənəti irsi idi, lakin onların sıraları ailələrin məbədlərə və allahlara ithaf etdikləri və ya hədiyyə verdikləri qızlar hesabına kənardan da artırılırdı. D. institutu hökumətin silsilə qanunvericilik aktları (sonuncusu 1947 ilə aiddir) ilə formal olaraq ləğv edilsə də, Hindistanın bəzi rayonlarında D.-lər bu günədək mövcuddur.

DEVALÓKA (sanskritçə allahlar dünyası deməkdir) – allahların məkanı (göy). Veda kosmologiyasında (bax həmçinin *Veda dini*) insanlar dünyasına (yer) və *demonlar* dünyasına (yeraltı dünya) qarşı qoyulur. Hinduizmdə müq. Meru dağının zirvəsində yerləşən səmavi dünyalardan biridir. D.-də xoşbəxt mövcudiyət əzablardan yekun azadolma (*mokşa*) deyil, çünki o, *karma* və *sansara* qanununa tabedir. D.-də yenidən doğulmanı təmin edən xidmətlər başa çatdıqdan sonra fərd adı dünyaya qayıdır.

DEVALVÁSİYA (ing. devaluation, lat. de – azalmanı bildirən sözdən, valeo – dəyəərə malik olmaq) – xarici valyutalara, beynəlxalq valyuta vahidlərinə və ya beynəlxalq hesablama vahidlərinə, əvvəllər isə həm də qızıla (qızıl paritetinin 1976–78 illərdə ləğvinədək) nisbətən milli valyuta məzənnəsinin düşməsi. Rəsmi valyuta məzənnəsinin bazar məzənnəsi ilə müqayisədə qaldırılması – məzənnə ayrılığı D.-nin obyektiv əsasıdır. “D.” anlayışının təkamülü pul və valyuta sistemlərindəki dəyişiklikləri əks etdirir. Təsbit edilmiş valyuta məzənnəsi rejimində D. adətən hökumət və mərkəzi bankın birgə qərarı ilə milli valyutanın rəsmi məzənnəsinin azalması formasında həyata keçirilir. Üzən valyuta məzənnəsi sistemində valyuta məzənnəsinin düşməsi (xarici qiymətdəndüşmə) valyuta baza-

rında onun təklifinin tələbdən çox olması nəticəsində baş verir.

D. həmin ölkənin mallarını xarici bazarda daha çox rəqabətqabiliyyətli edir, çünki ixracatçılara xarici valyuta ilə qiymətləri aşağı salmaq və bunu valyutanın daxili qiymətdəndüşməsinin xaricdəkindən geri qalması hesabına kompensasiya etmək imkanı verir. D. öz öhdəliklərini qiymətdən düşən valyuta ilə ödəyən borçlulara və ya devalvasiya edilmiş valyutada müqavilə bağlayan idxalçılara sərfəlidir. Eyni zamanda D. nəticəsində idxal bahalaşır, bu isə inflyasiyanın və müvafiq olaraq kreditin dəyərinin artmasına səbəb olur, sosial ziddiyyətləri kəskinləşdirir. Bu, iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərə bilər. D.-ni gözləyən xarici investorlar öz kapitalını xaricə köçürürlər.

Bir ölkəyə digər dövlətlərin hesabına fayda verməklə D. beynəlxalq rəqabəti kəskinləşdirir. D. ilə əlaqədar itkilərin neytrallaşdırılması üçün valyuta və digər qoruyucu qeydlər – kontragentlərin mümkün itkiləri riskinin sığortalanması məqsədilə müqavilənin icrası prosesində əvvəlki şərtlərə yenidən baxılmasının mümkünliyünü qeyd edən, tərəflərin razılığı ilə beynəlxalq müqavilələrə daxil edilən müqavilə şərtləri tətbiq olunur.

DEVASTASIYA (lat. devastatio – məhv edilmə, dağıdılma) – helmintozların və başqa xəstəliklərin törədicilərini (əsas və aralıq sahiblərin orqanizmində, xarici mühitdə) məhv etmək üçün tədbirlər kompleksi; “D”. termini K.İ. Skryabin tərəfindən təklif edilmişdir (1944). D. üçün fiziki, kimyəvi, bioloji və d. metodlar tətbiq olunur.

DEVĐORAK BUZLAĞI – Qafqazda, Gürc. ərazisində dərə buzlağı. Kazbek d.-nin şm.-ş. yamacında, Hərbi Gürcüstan yolu yaxınlığındadır. Uz. 7,3 km, sah. 7 km². 2257 m yüksəkliyədək enir. Səthi çatlarla mürəkkəbləşmiş, qismən morenlərlə örtülmüşdür. 18 əsrdən Hərbi Gürcüstan yolunda faciəvi uçqunlar və daşqınlarla məlumdur. Alpinizm inkişaf etmişdir.

ĐEVENTER – Niderlandın ş.-ində, Overyssel əyalətində şəhər. Əh. 98,6 min (2012). D.y. qovşağı, Eyssel çayında port. Metal emalı (o cümlədən metalqablaşdırma istehsalı), yeyinti, poliqrifiya sənayesi var.

Saxion ali məktəbi (1998), Qert Qrot Un-ti və b. fəaliyyət göstərir.

DEVİ (Davy) Hemfri (17.12.1778, Penzans, Kornuoll qraflığı – 29.5.1829, Cenevrə) – ingilis kimyaçısı və fiziki. London

Devdorak buzlağı.

Kral Cəmiyyətinin üzvü (1803), katibi (1807–12) və prezidenti (1820–27), Peterburq EA xarici fəxri üzvü (1826). Əzcağı şagirdi (1795–98), Bristolda Pnevmatik İn-tda laboratoriya rəhbəri (1798 ildən), Londonda Kral İn-tunun kimya prof.-u (1802 ildən) olmuşdur. Elmi xidmətlərinə görə 1812 ildə lord tituluna layiq görülmüşdür.

Kimya sahəsində əsas elmi işləri qeyri-üzvi kimya və elektrokimyaya (elektrokimyayın əsasını qoyanlardan biridir) aiddir. Azot(1) oksidin (“şənləndirici qaz”) məstədici və ağrıkəsici təsirini kəşf

etmiş (1799), azot oksidlərinin, nitrat turşusunun, ammonyakın tərkibini təyin etmişdir (1799–1801). Suyun elektrolizini tədqiq etmiş və onun hidrogen və oksigenə parçalanmasını təsdiqləmişdir (1800). Kimyəvi hərisliyin elektrokimyəvi nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşdur (1807); bu nəzəriyyəyə görə kimyəvi birləşmələr əmələ gəldikdə reaksiyaya girən komponentlərin elektrik yüklərinin qarşılıqlı neytrallaşması baş verir; bu zaman yüklərin fərqi çox olduqca birləşmələr daha davamlı olur. İlk dəfə metal kalium və natriumu (1807), sonra litiumu (1818)

Deventer. Müqəddəs Lebuin kilsəsi.

qələvilərin elektrolizindən, həmçinin qələvi-torpaq metalların amalqamalarını (barium, kalsium, maqnezium və stronsium) (1808) hidrokksid və sulfatların (barium- və maqnezium-sulfat, kalsium- və stronsium-hidrokksid) elektrolizindən almışdır. Borat turşusundan bor ayırmışdır (1808; J. Gey-Lüssak və L. Tenardan asılı olmayaraq). Xlorun xlorid turşusunun oksidləşmə məhsulu olması təsəvvürünü təkzib etmiş və onun elementar təbiətini göstərmişdir (1810). D. bor-flüorid və silisium-flüoridin xlorə oxşar və həmçinin flüorid turşusunun tərkibində olan naməlum elementin birləşmələri olması fikrini söyləmiş, lakin bu elementi ayırmaq cəhdi uğursuz nəticələnmişdir. Turşuların hidrogen nəzəriyyəsinə (1815, P. Dülonqdan asılı olmayaraq) təklif etmişdir. “Platin qarası” hazırlamış (1817), platin və palladiumun (1817–20) katalitik təsirini kəşf etmişdir.

Fizika sahəsində tədqiqatları elektrik və istiliyə həsr edilmişdir. 2 min qalvanik elementdən ibarət elektrik batareyalarının köməyi ilə batareyanın qütblərinə birləşdirilmiş iki kömür parçası arasında yaranan elektrik qövüsü hadisəsini nümayiş etdirmişdir (1810). Bir sıra termometrlər (civə, spirt və su ilə) düzəltmişdir. 2 buz parçasının bir-birinə sürtünməsi zamanı əmələ gələn suyun temp-ru onu əhatə edən havanın temp-rundan yüksək olduğunu aşkar etmişdir (1799). Belə təcrübələr əsasında istiliyin kinetik təbiəti haqqında fikir söyləmişdir (1812). Təhlükəsiz mədən lampası düzəltmişdir (1815). Keçiricinin elektrik müqavimətinin onun uzunluğundan və en kəsiyindən asılılığını qurmuş, temp-run dəyişməsi ilə elektrik keçiriciliyinin dəyişməsinə müşahidə etmişdir (1821).

Kənd təsərrüfatı kimyası kursunu işləyib-hazırlamış və tarixdə ilk dəfə bu kursdan mühazirələr oxumuşdur (1803–13). Bitkilərin qidalanması üçün mineral duzların əhəmiyyətini söyləmiş və əkinçilik məsələlərinin həlli üçün çöl təcrübələrinin zəruriliyini göstərmişdir.

London Kral Cəmiyyətinin Q.Kopli (1805) və B.Rumford (1816) medalları ilə təltif edilmişdir.

Əd.: Могилевский Б.Л. Г. Деви. 2-е изд. М., 1958.

DEVİANTOLOĞİYA [son lat. devians, hərfi mənası – yoldan çıxan, azan; yayınan (qəbul edilmiş normalardan)] – sosial deviasiyaları (deviantlığı) öyrənən sosioloji nəzəriyyə.

Deviantlıq insan fəaliyyətinin müəyyən cəmiyyətdə (mədəniyyətdə, qrupda) rəsmən qərarlaşmış, yaxud faktiki formalaşmış norma və gözləntilərə uyğun gəlməyən, nisbətən kütləvi, statistik olaraq sabit növlərində üzə çıxan sosial fenomenidir. Deviantlıq sosial hadisə kimi deviant davranış vasitəsilə reallaşır.

Sosial deviasiyalar və deviant davranış ikili məna daşıyır: pozitiv deviasiyalar sistemin inkişafına və onun mütəşəkkillik səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir (məs., sosial yaradıcılıq), neqativ deviasiyalar isə disfunksonaldır və sistemin təşkilini pozur (məs., cinayətkarlıq, narkomaniya, korrupsiya, terrorizm və s.). Real gerçəklikdə öz təbiətinə, məzmununa görə “normal”, yaxud “deviant” fəaliyyət növləri, davranış formaları mövcud deyil. Bu və ya digər davranış növləri, nümunələri yalnız konkret cəmiyyətdə və konkret zamanda təşəkkül tapmış sosial normalar nöqtəy-nəzərindən “normal”, yaxud “deviant”dır. Hətta insanı qəsdən öldürmək belə cinayət (qətl), yaxud “normal”, leqal ola bilər (məs., müharibədə düşmənin öldürülməsi, ölüm hökmünün icra edilməsi, zəruri özünümüdfə).

Cəmiyyətdə müxtəlif normativ submədəniyyətlər (elmi birlik və bohema mühitindən tutmuş, cinayətkar dəstələr və narkomanlara qədər) yanaşı yaşayır. Onlardan biri üçün “normal” olan digəri, yaxud bütünlükdə cəmiyyət üçün “deviant”dır.

Deviantlıq sosiologiyasının yaradıcısı müxtəlif deviant təzahürləri izah edən anomiyə nəzəriyyəsinin müəllifi E. *Dürkheyndir*. Digər böyük “deviantoloq” isə gərginlik nəzəriyyəsinin (Strain Theory) inkişaf etdirmiş R.K. *Mertondur*. Rusiyada D. problemləri ilə cinayətkarlığı, sərxoşluğu, narkomanıyanı, intiharı, fahişəliyi sosial fenomen kimi onların qarşılıqlı əlaqələri kontekstində öyrənmiş M.N. *Gernet* məşğul olmuşdur. “D.” terminini sosiologiyaya rusiyalı hüquqşünas Y.İ. *Qilinski* (1994) daxil etmişdir.

İlkin olaraq alimlərin diqqətini sosial “şər” problemləri çəkirdi. Müasir D. həm müsbət, həm də mənfi deviasiyaları (sosial determinasiyanı, sosial şəraiti, sosial tərkibi, zaman-məkan bölüşdürülməsini və s.) öyrənir və sosial varlığın müxtəlif fenomenlərini onun ümumi qa-

nunauyğunluqlarının təzahürü kimi izah etməyə imkan verir.

D. deviantlığı və onun növlərini; fərdi davranış aktı kimi deviant davranışı; deviantlığın və onun ayrı-ayrı təzahürlərinin mənşəyini; fərdi deviant davranışın mexanizmini; cəmiyyətin deviantlığa reaksiyasını (sosial nəzarət) öyrənir.

D. müxtəlif növ cinayətkarlığa, əhalinin narkotik və alkoqol asılılığına düşməsinə, insan alverinə, intiharlara təsir göstərən faktorları təsvir edir; müxtəlif deviantlıq formalarının qarşılıqlı əlaqələrini [o cümlədən bəzi (mənfi) deviant davranışları minimuma endirməyin, digərlərini (müsbət, yaradıcılıq) inkişaf etdirməyin yolu və vasitələrini] öyrənir. D. inkişaf etdikcə, xüsusi deviantoloji nəzəriyyələr – hərbi D., sosial nəzarət nəzəriyyəsi, yeniyetmə D.-sı və s. formalaşır. Bir sıra ölkələrin D.-sında çoxsaylı sosial nəzarət proqramları işlənilib hazırlanmışdır, onları dövlət və qeyri-dövlət orqanları və təşkilatları həyata keçirir.

DEVİASİYA (lat. deviato – meyiletmə, sapma) – 1) hərəkət edən cismin (gəmi, UA, mərmə və s.) hər hansı təsadüfi xarici təsirlər nəticəsində verilmiş hərəkət istiqamətindən (hesablanmış trayektoriyadan) meyil etməsi. Məs., mərmənin lülə kanalında, yaxud havada hərəkətlərinin mexaniki olaraq pozulması, həmçinin mərmənin uçuşu zamanı meteoroloji şəraitin qəflətən kəskin dəyişməsi D.-ya səbəb ola bilər. 2) *K o m p a s d a* – gəmilərdə, təyyarələrdə və s. maqnitləşmiş cisimlərin, habelə elektrik qurğularının yaratdığı elektromaqnit sahəsinin təsiri altında kompas əqrəbinin Yerə maqnit qütbü (maqnit kompasında) və ya coğrafi qütbü (*girokompasda*) istiqamətindən meyil etməsi. D.-nı aradan qaldırmaq üçün kompasın mərkəzində köməkçi maqnitlər vasitəsilə D.-ni törədən qüvvələrə qiy-mətcə bərabər, istiqamətcə əks olan qüvvələr yaradılır. Qalıq D. cədvəl ilə müəyyən edilir və 2–3°-dən çox olmamalıdır. 3) *P e l e n q l ə m ə d ə* – gələn radiodalğaların maksimumu, yaxud minimumu üzrə pelenqləmə zamanı radiolokasiya antenasının istiqamətlənmə diaqramının pelenqləmə aparılın gəmi və ya təyyarənin metal hissələrindən gələn ikinci şüalanma sahəsinin təsiri nəticəsində həqiqi istiqamətdən fərqlənməsi (kənara çıxması). 4) *R a d i o t e x n i k a d a* – periodik (dövri) rəqslər tezliyinin orta qiymətdən kənara çıxması. Tezlik modulyasiyasında, adətən, tezliyin maks. meyli D. adlanır; modullaşdırılmış rəqsin

spektral tərkibi, radiosistemin maneələrə dayanıqlığı və s. onun qiymətindən asılı olur; 5) *Konstruksiyalar* (məs., təyyarə qanadı) modelləşdirilərkən davamlılıq hesabatlarında əyilmə zamanı tirin en kəsiyinin dönmə bucağına tirin D.-sı deyilir. 6) *B i o l o g i y a d a* – formalaşmanın orta mərhələsində hər hansı bir orqanın normal inkişafından kənara çıxması; əcdadlarla müqayisədə yaşlı orqanizmin quruluşunun dəyişməsinə səbəb olur. *Filembriogenezin* növmüxtəlifliyidir.

DÉVID I, *D a v i d* (təqr. 1082–24.5.1153, Kamberlend qraflığı, Karlayl) – Şotlandiya kralı. III Malkolmun [1058–93] kiçik oğlu. Valideynlərinin vəfatından sonra İngiltərə kralları Uilyam II Rufusun [1087–1100] və *I Henrixin* sarayında yaşamışdır. 1113 ildə qardaşı Şotlandiya kralı I Aleksandrın Kamberlend qraflığı üzərində hüququ almışdı. Həmin il Nortumbriya qrafı Valteofun qızı ilə evlənməklə Hantinqdon ingilis qraflığı üzərində də hakimiyyət qazanmışdı. İngilis-Normandiya əyanlarını xidmətə cəlb etmiş, kral sikkəsi kəsdirmiş, *burqlar* tikdirmişdi. I D.-in zamanında Şotlandiya kilsə təşkilatında qayda-qanun yarandı, bir sıra iri monastir tikildi. Öz mövqələrini möhkəmləndirmək üçün İngiltərədə I Henrixin qızı Matilda ilə qohumu Stefan arasındakı hakimiyyət uğrunda mübarizədən istifadə etdi. 1138 ildə Standard yaxınlığındakı döyüşdə məğlub olsa da, Stefan onun Kamberlend və Nortumbriya üzərində hakimiyyətini tanıdı. 1149 ildə İngiltərə kralı II Henrix də onun Nortumbriya üzərində hüququnu təsbit etdi. **DÉVIS**, *D e y v i s* (Davis) Ancela İvon (d. 26.1.1944, Alabama ştatı, Birmingem) – ABŞ ictimai və siyasi xadimi. Afroamerikalıdır. Müəllim ailəsindəndir. Bredis Un-tində (Massaçusets ştatı, Uoltem ş.), həmçinin Sorbonna (Fransa), Frankfurt-Mayn (Almaniya) və San-Dieqo (ABŞ, Kaliforniya ştatı) un-tlərində təhsil almışdır. Təhsil illərində müharibə əleyhinə hərəkətdə, həmçinin qadın və zənci hərəkətlərində fəal iştirak etmişdir. 1968–91 illərdə ABŞ Kommunist Partiyasının üzvü olmuşdur. 1970 ilin oktyabrında “Qara panter” liderlərindən olan C. Ceksonun məhkəmə zalından qaçırılmasının hazırlanmasında iştirak etməkdə ittiham olunaraq həbs edilmişdir. 1972 ildə azad olunmuş, bəraət qazanmışdır. 1980 ildə ABŞ-da keçirilən vitse-prezident seçkilərində namizədliyini irəli sür-

müşdür. 1979–91 illərdə San-Fransisko Un-tində dərslər demişdir. 1991 ildən Kaliforniyanın Santa-Krus un-tinin fəlsəfə üzrə prof.-dur. Qadın hərəkatı, sülh uğrunda mübarizə və mədəni siyasət məsələlərinə dair bir neçə kitabın müəllifidir. **DEVİS**, *D e y v i s* Bett (ing. Bette Davis, əsl adı Rut Elizabet) (5.4.1908, Massaçusets ştatı, Louell – 6.10.1989, Fransa, Nöyi-sür-Sen; Hollivudda dəfn edilmişdir.) – Amerika kinoaktrisası. Dram sənəti məktəbini bitirmiş, 1928 ildən Brodvey teatrlarında çıxış etmişdir. 1930 ildən kinoya çəkilmişdir. 1934 ildə U.S. Moemin “İnsan ehtiraslarının yükü” romanı əsasında çəkilmiş filmə Mildred rolu ona şöhrət gətirmişdir. “Təhlükəli” (1935, “Oskar” mükafatı), “Damğalı qadın” (1937, Venesiya Beynəlxalq kinofestivalının mükafatı), “İyezavel” (1938, “Oskar” mükafatı), “Xuares”, “Elizabet və Essexin şəxsi həyatı” (hər ikisi 1939), “Tülkülər”, “Böyük yalan” (hər ikisi 1941), “İrəli, səyyah” (1942), “Oğurlanmış həyat” (1946), “Hamı Yevadan danışır” (1950),

B. Devis “Hamı Yevadan danışır” filmində.

“Toy hədiyyəsi, yaxud Hər şey insanlarda olduğu kimi” (1956), “Bebi Ceynə nə olmuşdur?” (1962), “Sakit ol, sevimli Şarlotta”, “Dayə” (hər ikisi 1965), “Nildə ölüm” (1978) və s. filmlərdə çəkilmişdir. İtalyan rej.-u L. Komençininin “Elmi əsaslarla kart oyunu” (1972) filmində D.-in gözənilməyən komik istedadı meydana çıxmışdı. 1941–45 illərdə Amerika Kino Sənəti Akademiyasının ilk qadın prezidenti olmuşdur. Fransanın Fəxri legion ordeni ilə təltif edilmişdir. **DÉVIS**, *D e y v i s* (Davis) Cefferson (3.6.1808, Kentukki ştatı, Kristian – 6.12.1889, Luiziana ştatı, Yeni Orlean) – ABŞ siyasi xadimi. İri plantator idi. 1828 ildə ABŞ-da Hərbi akademiyanı bitirmiş, 1835 ildə həqiqi hərbi xidmətdə olmuşdur. 1845 ildə Konqresin Nümayəndələr palatasına seçilmişdir. 1846 ildə vəzifəsini

tərk edərək *Amerika-Meksika müharibəsində* (1846–48) iştirak etmişdir. 1847–51 illərdə senator, Hərbi işlər üzrə komitənin başçısı, 1853–57 illərdə müdfə naziri, 1857 ildən yenidən senator olmuşdur. 1861 ilin əvvəllərində Missisipi ştatının ABŞ-ın tərkibindən çıxmasından sonra konqresmen səlahiyyətlərini üzərindən götürdüyünü bəyan etmişdir. 1861 il fevralın 9-da Montqomeri ş.-ndə (Alabama ştatı) quldarlığın hökm sürdüyü ştatların nümayəndələrinin məclisində D. Cənub ştatları konfederasiyasının müvəqqəti prezidenti; 1861 il noyabrın 6-da isə 6 il müddətinə prezidenti seçilmişdir. Konfederasiyaya başçılıq etdiyi müddətdə Şimal ştatları ilə münafiqəni dinc yolla nizamlamaq üçün cəhd göstərsə də, təşəbbüsləri A. *Linkoln* hökuməti tərəfindən rədd edilmişdir. *ABŞ-da vətəndaş müharibəsi* (1861–65) dövründə cənub ştatlarının müdfə strategiyasını müstəqil surətdə müəyyənləşdirmişdir. 1865 il mayın 10-da İrvinvilldə (Corciya ştatı) şimalılar tərəfindən əsir götürülmüşdür. Xəyanətdə ittiham olunmuş və 2 il həbsdə qalmışdır. Azad olunduqdan sonra səyahətə çıxmış, sonra bir neçə il Kaliforniyadakı siqorta şirkətlərindən birinə rəhbərlik etmişdir. 1875 ildə senator seçilmiş, lakin ABŞ-a sədaqət andını pozan şəxslərin Amerika vətəndaşlığından çıxarılması haqqında ABŞ konstitusiyasına edilmiş 14-cü düzəlişə görə bu vəzifəni tutma bilməmişdir (D.-in vətəndaşlıq hüququ yalnız 1978 ildə bərpa olunmuşdur). **DÉVISXRƏLİ** – Gürcüstanda (Çxerimela çayı dərəsində, Xaraqouli d.y. st.-nin 3,5 km-liyində) Son Paleolit dövrünə aid düşərgə. G.K. Nioradze tədqiq etmişdir (1926–31). Çaxmaqdaşı və obsidiandan (dəvəgözü) düzəldilmiş çoxlu alət (qaşovlar, tiyələr, dəlmələr, lövhəciklər və s.) tapılmışdır. Təsadüf olunan sepməntəşkilli mikrolitlərə görə D. Aralıq dənizi Paleolitinə oxşardır. Sümükdən alətlər (bizlər, sığaclar), müasir tipli insanın alt çənəsi, Dördüncü dövr heyvanlarının (vəhşi qaban, dağkeçisi, qazıntı öküzü, mağara ayısı, qonur ayı və s.) sümükləri də tapılmışdır. **DÉVISSON**, *D e y v i s s o n* (Davisson) Klinton Cozef (22.10.1881, Bluminqton, İllinoys ştatı – 1.2.1958, Şarlotsvill, Virjiniya ştatı) – Amerika fiziki, ABŞ Milli EA-nın üzvü, Nobel mükafatı laureatı (1937, C.P. *Tomsonla* birlikdə). Çikaqo (1908) və Prinston (1911) un-tlərini bitirmişdir. Pittsburqda Karneqi Texnologiya İn-tunda (1911–17), sonra “Western

Electric” firmasında işləmişdir. Virjiniya Un-tinin prof.-u (1947–49). Əsas elmi işləri termoelektron və termoion emissiyasına, elektron lampalarının təkmilləşdirilməsinə, elektronların kristallardan səpilməsinə, elektron optikasına, kristallofizikaya, kvant nəzəriyyəsinə aiddir. 1927 ildə L. Cermerlə birlikdə (C.P. Tomsondan asılı olmadan) kristallarda *elektronların difraksiyasını* kəşf etdi. Elektron fokuslanması metodunu inkişaf etdirmişdir. **DÉVİTT** (Davitt; irland dilində Mac Daibhead) Maykl (25.3.1846, Meyo qraflığı, Streyd – 30.5.1906, Dublin) – İrlandiya siyasi xadimi. Əmək fəaliyyətinə 10 yaşında toxuculuq f-kində başlamış, burada bədbəxt hadisə nəticəsində əlini itirmişdir. 1865 ildə silahlı yolla İrlandiyanın müstəqilliyinə nail olmağa çalışan fenilər hərəkatının təşkilatı strukturu olan İrlandiya Respublika Cəmiyyətinə (İRC) daxil olmuşdur. 1868 ildən İRC-nin katibi idi. 1870 ildə Britaniya məhkəməsi tərəfindən 15 illik katorqa işlərinə məhkum edilmiş, 1877 ildə əfv olunmuşdur. 1879 ildə Ç.S. *Parnell* ilə birlikdə Milli Torpaq Cəmiyyətini (1879–82) təsis etmişdir. Torpağın milliləşdirilməsi və icarədarların mülkiyyətinə verilməsi təklifi ilə çıxış etmiş, İrlandiyada aqrar islahatların (1870, 1881) keçirilməsinə rəvac vermişdir. D. İrlandiyanın azadlığına nail olmaq üçün konstitusiya və inqilabi mübarizə üsullarının birləşdirilməsini zəruri hesab edirdi. İngiltərənin Fəhlə nümayəndəliyi komitəsinin yaradılmasının təşəbbüskarlarından olmuş (1900 ildə təşkil edilmişdir; 1906 ildə Leyboristlər partiyasına çevrilmişdir), “Labour world” (1890–91) qəzetini nəşr etdirmişdir. 1895 ildən Britaniya parlamentinin İcmalar palatasının üzvü idi. 1899 ildə Britaniya hökuməti tərəfindən başlanılmış *İngilissür müharibəsinə* (1899–1902) etiraz əlaməti olaraq parlamentari səlahiyyətlərindən imtina etmişdir. **DEVKOTA** Lakşmi Prasad (12.11.1908 – 14.9.1959) – Nepal şairi. İlk şeirlərini ingilis “*göl məktəbi*”nin və hind romantizminin (çayavad) təsiri ilə yazmışdır. Nepal ədəbiyyatında “təbiət poeziyası”nın əsasını qoymuşdur (“Aşam”, “Qızıl-gül” və s.). 40-cı illərin əvvəllərində yaradıcılığında sosial mövzular üstünlük

təşkil etmişdir ("Dilənçi", "Küçə müğənisi" və s.). Nepal ədəbiyyatında ilk poemaların ("Muna Madan", 1938; "Şakuntala", 1945) müəllifidir. Uşaqlar üçün yazdığı şeirlər "Qızıl səhər" və "Kukla" (hər ikisi 1953) toplularında verilmişdir.

Əd.: А г а н и н а Л.А. Рассказ о непальском поэте (Жизнь и творчество Л. Девкоты). М., 1970.

DEVOLİ (Devolli) – Albaniyada çay; Semani çayını yaradan qollardan biri. Uz. 181 km, hövzəsinin sah. 3240 km². Qramos d-rından başlanır, dağarası Korça çuxuru ilə axır. Payız-qışda daşqınlar olur. Mən-səbində ortaillik su sərfi 80 m³/san-dir. Suvarmada istifadə olunur; SES var.

DÉVON – Kanada Arktikası arxipelaqında ada. Kanada ərazisinin bir hissəsidir. Sah. 54 min km². Sahilləri körfəzlər və fiyordlarla parçalanmışdır. Mərkəzi hissəsi (hünd. 250–600 m), əsasən, əhəngdaşlı plato, şm.-q.-i orta yüksəklikli dağlar, ş. hissəsi dağlıqdır (hünd. 1920 m-ə qədər); buzlaqlar var. Bəzi yerlərdə Arktika tundra bitkiləri yayılmışdır. Yeganə yaşayış məntəqəsi Dandas-Harbor adanın c.-unda Lankaster boğazı sahilindədir.

DÉVON, Devonşir (Devonshire) – B.Britaniyada, İngiltərənin c.-q.-ində qraflıq. Sah. 6707 km². Əh. 1,14 mln. (2012). İnz. m. Ekseter ş.-dir.

DEVÓN SİSTEMİ (DÖVRÜ), Devon (İngiltərənin c.-q.-ində, Kornuol y-a-nda Devon qraflığının adından) – Paleozoy erateminin (erasının) dördüncü sistemi (dövrü). Qlobal stratigrafik (geoxronoloji) şkalada Silur sistemindən (dövründən) sonra, Daş kömür sistemindən (dövründən) əvvəl gəlir. Bu sistem ilk dəfə 1839 ildə

İngiltərənin q.-ində ingilis geoloqları A. Secvik və R.İ. Murçison tərəfindən ayrılmışdır. D.s.-nin şöbə və mərtəbələrə ilk bölgüsü Arden və Reyn Şistli d-rında aparılmışdır. Radioloji metodlarla müəyyən edilmişdir ki, D.s.-ni təşkil edən süxurların əmələ gəlməsi 418–360 mln. il bundan əvvəl başlamış və 58 mln. il davam etmişdir.

Stratigrafik bölgü. D.s. 3 şöbəyə və 7 mərtəbəyə bölünür.

Devon sisteminin stratigrafik bölgüsü*

Şöbələr	Mərtəbələr
Üst	Famen Fran
Orta	Jivet Eyfel
Alt	Ems Praqulan Laxkovian

* Stratigrafik bölgünün şöbə və mərtəbələrinə geoxronologiyanın epoxa və əsrləri uyğundur.

D.s.-nin etalon aşağı sərhədi Çexiyada Klonk kəsilişində ayrılmışdır. Bütövlükdə sistemin ilk bölgüsü isə Almaniyanın Ayfel (Eyfel) d-rında aparılmışdır. D.s. çöküntüləri Şərqi Avropa platformasında (Baltika və Azov-Podolsk qalxanlarından başqa), Sibir platformasının q.-ində, Yenisey çayı hövzəsində, Şimali Amerika platformasında, həmçinin Kaledon, Hersin və Alp qırışıqlığı zonalarda var. D. dövründə mövcud olmuş fiziki-coğrafi şəraitdən asılı olaraq, qırıqlıq zonalarda qırmızı rəngli formasiya, platforma sahələrində isə karbonat və terrigen formasiyalar əmələ gəlmişdir.

Devon adası.

Azərb. Resp.-nda D.s. çöküntüləri Nax. MR ərazisində yayılmış və dəqiq tədqiq olunmuşdur. Burada D.s.-nin yalnız orta və üst şöbələrinin çöküntüləri (əhəngdaş, kvarsli qumdaş, kvarsit, argillit, gilli şist, mergelli şist və dolomitlər) yer üzərinə çıxır. Xarakter faunası braxiopodlar, mərcanlar (tabulatlar, ruqozalar), krinoidealar, konodontlar, foraminiferlər və s.-dən ibarətdir. Nax. MR-də D.s.-nin yer üzərinə çıxan hissəsinin qalınlığı 2000 m-dən çoxdur.

Dövrün ümumi xarakteristikası. D.d.-ndə Kaledon tektogen epoxası başa çatır, Hersin tektogen epoxası başlanır. Bu dövrdə c. platformaları (Cənubi Amerika, Afrika-Ərəbistan, Hindistan, Avstraliya, Antarktida) şm. platformalarından Paleotetis okeanı ilə ayrılan Qondvana superkontinentinə daxil idi. Şm. platformaları (Şimali Amerika, Şərqi Avropa, Sibir) onları ayıran Yapetus (q.-də) və Paleoasiya (ş.-də) pleoceanlarının qapanması nəticəsində bir-birinə yaxınlaşmaqda davam edirdi. Devonun əvvəllərində Yapetus paleoceanının qapanması (Kaledon tektogeni) ilə Şimali Amerika və Şərqi Avropa platformaları bir-birinə yaxınlaşmağa başlayır və Devonun ortalarında Yapetus okeanının inkişafı dayandıqdan sonra Lavrussiya kontinenti özülünün tam konsolidasiyası başa çatır.

Erkən Devonda Paleoasiya okeanının ş. hissəsində Mərkəzi Monqolustan mikrokontinentinin Tıva-Monqol bloku Sibir kontinentinin c. kənarı ilə birləşərək, müasir Filizli Altaydan Uzaq Şərqedək (Monqolustandan keçməklə) geniş şelf sahəsinə yarıdır.

Devonda bütün Kembriyəqədərki platformaların ərazilərində eroziya prosesləri və kontinental çöküntülərin toplanması üstünlük təşkil edir. Dəniz sedimentasiyası Paleotetis və Paleoasiya okeanlarının şelf zonalarda rif əhəngdaşları çöküntü qatlarının formalaşması ilə gedir.

D.d.-nin iqlimi isti olmuşdur. Yalnız Fran və Famen əsrlərində iqlim kəskin soyumuş və bununla əlaqədar Paleotetis və Paleoasiya okeanlarının şelfində sədd riflərinin inkişafı dayanmışdır.

Üzvi aləm. Yer üzərində həyatın inkişaf tarixində biomüxtəlifliyin ən zəngin olduğu dövrlərdən biri Devon dövrüdür. İlk ammonitlər (qoniatitlər), quru bitkiləri (psilofitlər, ayıdöşəyikimilərin, çılpaqtoxumların əcdadları, suda-quruda yaşayanlar (steqosefallar), cücülər D. dövründə meydana gəlmişdir. Dənizlərdə və kontinental su hövzələrində çənəsizlər və çoxlu miqdarda müxtəlif qığırdaqlı, pən-

cəüzgəclə, ikitənəffüslü, lövhəqəlsəməli bəliqlər yaşadığı üçün bu dövrü "bəliqlər əsri" adlandırmağa əsas verir. Dəniz onurğasızları arasında çiyinayaqlılar, mərcanlar (tabulyatlar, ruqozalar) və krinoideyalar (cins əmələgətirən orqanizmlər), həmçinin trilobitlər, ikitaylı və qarınayaqlı molyusklar, briozoylar ən çox inkişaf etmişdir. D.dövründə yaranan əhəngli yosunların və sianobakteriyaların həm biohermlərin və tək-tək riflərin, həm də bir sıra kontinental şelflərin xarici zonalardakı baryer riflərinin formalaşmasında mühüm rolu olmuşdur. Xırda pelagik orqanizmlərin (konodontdaşıyıcıların) geniş yayılması sayəsində onların qazıntı qalıqlarından biostratigrafiyada zona formaları kimi istifadə olunur. Son Devon dövrünün ortalarında orqanizmlərin kütləvi qırılması, ehtimala görə Karbon dövrünə keçid zamanı güclənən kəskin soyuqlar nəticəsində baş vermişdir.

Faydalı qazıntılar. Şərqi Avropa və Şimali Amerikanın qədim və cavan platformalarının Devon çöküntüləri neft və qaz yataqları ilə zəngindir. Orta və Üst Devonun evaporit (doymuş məhlullardan çökmüş kimyəvi çöküntü) qatlarında kalium və daş duz yataqları (məs., Belarusda Pripyat, ABŞ-da Uilliston kaliumlu hövzələri; Saxa Resp.-nda daş duz yatağı) var. Dəmir (ABŞ, Əlcəzair, İspaniya və s.), manqan (Mərkəzi Qazaxıstan, Cənubi Ural), misli qum (Dnestrəni, Mərkəzi Qazaxıstan) yataqları, həmçinin Ural, Altay, Sudet d-ri, Mərkəzi Qazaxıstan, Şimali və Orta Tyanşanda polimetal, civə-sürmə, arsen-mis-nikel-kobalt, qızıl filizi, barit, flüorit, apatit və s. yataqlar da D.s.-nin çöküntüləri ilə əlaqədardır. Devonun aşınma qabığı ilə əlaqədar çökmə boksit yataqları məlumdur (məs., Şimali Ural boksitli rayonu). Şərqi Sibirdə, Vilyuy çayı hövzəsində kimberlit borularında almaz yataqları aşkar edilmişdir.

DEY, Day Stiven (1594, London – 22.12.1668, Kembric) – Yeni İngiltərənin (Şm. Amerikadakı İngiltərə müstəmləkələri) ilk çapçısı. 1639 ildə oğlu Metyu ilə birgə Kembricdə (Massaçusets ştatı) "Azad insanın andı" ("The Freeman's oath"), "1639 il almanaxı" ("Almanach for 1639"), 1640 ildə "Zəbur kitabı" ("Bay Psalm book") nəşr etmişdir. D.-in ilk çapçı olması faktı "çap dəzgahını quraşdırdığına görə" ona 300 akr torpaq sahəsinin verilməsi haqqında sənədlə müəyyən edilmişdir, çünki 1647 ildə Kembric mətbəəsinin nəşrlərində nəşirin adı qeyd olunmuşdu. Yalnız 1647 ildə Kem-

bric mətbəəsinə aid nəşrlərin üzərində nəşir Metyu Deyin adı göstərilmişdir.

DEYCAN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Alanbərəoğuş bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Alanbərəoğuş qəs.-ndən 25 km ş.-dədir.

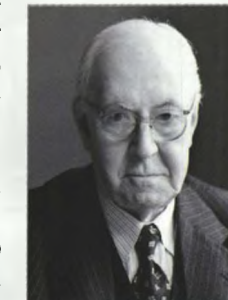
DEYİSMƏ – aşıq yaradıcılığında müşairə forması; şairlər, yaxud aşıqlar arasında yarış, müsabiqə xarakterli şeirləşmə. İki və ya daha artıq sənətkarın iştirak edə bildiyi D.-də şair və aşıqlar sənətkarlıq məharətini, istedadını, dünyagörüşünü, biliyini nümayiş etdirirlər. Əsasən, musiqi ilə müşayiət olunan D. dörd mərhələdən ibarətdir; birinci mərhələ "əgər aşıq isən bu meydana gəl" dəvəti ilə başlayır. 2-ci mərhələdə aşıqlar qarşılaşırlar, bu, hərba-zorba adlanır. 3-cü mərhələdə aşıqlar özlərinin şeir texnikasını nümayiş etdirirlər; ilk sözü deyən aşıq hansı rədifdə, hansı hava üstündə oxusa, ikinci aşıq da o rədifdə və o hava üstündə oxumalıdır. Dördüncü mərhələ D.-nin kulminasiya nöqtəsidir; buna qiflənd deyilir. D.-də daha çox bədahətən şeir söyləməyi bacaran ustad aşıqlar qalib gəlir. "Məğlub" aşığın öz sazını "qalib" aşığa verməsi də D.-nin şərtlərindən biridir.

Xəstə Qasımla Ləzgi Əhməd, Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgər, Aşıq Əsədlə Aşıq Hüseyin Bozalqanlı və b.-nin D.-ləri məşhurdur. D. başqa bir şairin əsərinə bənd-bənd cavab yazmaq yolu ilə də yaradıla bilər. D.-dən dastanlarda (Valehlə Zərnigarın, Şah İsmayilla Ərəbzənginin D.-ləri), həmçinin yazılı ədəbiyyatda da (Vaqiflə Vidadinin müşairəsi və s.) istifadə edilir.

Əd.: H ə k i m o v M. Aşıq sənətinin poetikası. B., 2004.

DEYK A. van – bax Van Deyk A.

DEYL (Dale) Henri Hallet (9.6.1875, London – 23.7.1968, B. Britaniya, Kembric) – ingilis farmakoloq, fizioloq, London Kral Cəmiyyətinin üzvü (1914), onun daimi katibi (1925–35) və prezidenti (1940–45), Nobel mükafatı laureatı (1936, O. Levi ilə birlikdə). Kembric Un-tini bitirmişdir (1898). E. Starling və P. Erlixin yanında fiziologiya və farmakologiya üzrə ixtisaslaşmışdır. 1904 ildən Burrouglis, Wellcome and Company əcazılıq firmasında, 1914 ildən Hamsteddə Milli Tibbi Tədqiqatlar İn-

tunda (London; 1928–42 illərdə direktor) işləmişdir. 1942–46 illərdə Kral İn-tunda Devi-Faradeyin laboratoriyasının rəhbəri; eyni zamanda 1939–59 illərdə London Un-tinin fiziologiya prof. olmuşdur. Əsas əsərləri sinir impulsları keçiriciliyi mexanizminin tədqiqi ilə əlaqədardır. Simpatik aminlərin, histaminin, asetilxolinin və erqotoksinin təsirinə öyrənilməsi üzrə ilk tədqiqatlar aparmışdır. Asetilxolinin bioloji effekti ilə parasimpatik sinir liflərinin elektrik stimulyasiyası arasındakı oxşarlığı təsvir etmiş; asetilxolinin neyromediator olmasını və sinir impulslarının ötürülməsində iştirakını sübut etmişdir.

DÉYLİ, D e l i (Daly) Recinald Olduort (19.4.1871, Kanada, Napani – 19.9.1957, Massaçusets ştatı, Kembric) – Amerika gəloqu və petroqrafi, SSRİ EA xarici m. üzvü (1929 ildən). Harvard Un-tini bitirmişdir (1893). Massaçusets Texnoloji İn-tunun (1907–12) və Harvard Un-tinin (1912–42) prof.-u. Amerika Geologiya Cəmiyyətinin prezidenti (1932 ildən). Maqmatik süxurların əsas tiplərinin tərkibini təyin etmiş, intruziv kütlələrin yeni təsnifatını işləmişdir. Qələvi süxurların əmələ gəlməsində əhəngdaşının rolu və Yer qabığı mobil vil.-lərinin astenosferə batması nəticəsində onun yuxarı hissəsinin büzüşməsi və qırıqlıq strukturunun yaranması fəziyyələrini irəli sürmüşdür. Dolomitlərin əmələ gəlməsini və Kembriyəqədərki süxurlarda üzvi qalıqları öyrənməklə biokimyəvi amillərin dəniz suyu tərkibinin dəyişməsinə təsiri nəticəsində gəlmişdir. D. okean səviyyəsinin evstatik tərəddüdü nəzəriyyəsini işləmişdir.

"DEYLİ MEYL END CƏNƏRAL TRAST" ("Daily Mail and General Trust") – B.Britaniyanın ən iri media şirkətlərindən biri. 1922 ildə təsis edilmişdir (mənzil-qərargahı Londondadır). Sahibi iri qəzet nəşiri vikont Rotermirdir. "D.m.e.c.t."-in aktivlərinin əksər hissəsi B.Britaniyaya məxsusdur. Bir neçə bölməsi var: "Associated Newspapers" bir sıra ümumbritaniya qəzetini, o cümlədən "Daily Mail" (tirajı 2,4 mln. nüsxə, 2005), "Mail on Sunday" (2,3 mln. nüsxə, 2005), "Metro" (pulsuz qəzetdir; 1 mln.-dan çox nüsxə, 2004) və "London Evening Standard"ı (təqr. 424 min nüsxə, 2004) nəşr edir; "Northcliffe Newspapers" 100-ə yaxın regional qəzet buraxır; "Euromoney Institutional Investor" biznes və maliyyə məsələlərinə dair 100-ə qədər jurnal və məlumat xarakterli vərəqələr çap edir (B. Britaniyada bu sahədə

liderdir). "D.m.e.c.t."ın Britaniya və Avstraliyada onlarla radiostansiyası vardır, hər il 300-dən çox ticarət sərəgisi təşkil edir.

"DÉYLİ TÉLEQRAF" ("Daily Telegraph") – mühafizəkar yönümlü gündəlik ümummilli Britaniya qəzeti. Londonda nəşr olunur. Sahibi Britaniya iş adamları D. və F. Berkliyə məxsus olan "Telegraph Group" mediaholdingidir. 1855 ildə "Daily Telegraph and Courier" kimi təsis edilmiş, 1937 ildə "Morning Post" qəzeti ilə birləşmişdir. Tirajı 1,01 mln. nüsxədir (2000). Siyasət, maliyyə və beynəlxalq münasibətlərə dair məsələlərin ciddi təhlili ilə seçilən keyfiyyətli (iriformatlı) nəşrlərə aiddir. B. Britaniya qəzetləri arasında elektron versiyasını buraxan (1994) ilk qəzetdir.

DÉYMOS (yun. Δεῖμος – dəhşət) – *Marsın* peyki. 1877 ildə Amerika astronomu A. Holl kəşf etmişdir. İlk dəfə yaxın məsafədən şəklini 1977 ildə "Vikinq-1" KA çəkmişdir. Planetin mərkəzindən orta məsafəsi 23,5 min km, dolanma dövrü 30 saat 21 dəq. D. düzgün olmayan formaya malikdir və bəzi asteroidlərin maddəsinə oxşayan dağ süxurunun və buzun karbonla zəngin qatışıqından ibarətdir. D.-un səthi dayaz kraterlərlə doldurulmuş (iki ən böyük kraterinin diametri təq. 2 km-dir) və reqolitrə – xırda tozlu layla örtülmüşdür. D.-un ölçüsü 15×12,2×11 km, kütləsi təq. 1,8×10¹⁵ kq. Bu parametrlər D.-u asteroid hesab etməyə əsas verir. Onun orbiti Yupiterin təsiri ilə elə dəyişmişdir ki, sonralar Marsa yaxın keçdikdə D. planetin cazibə sahəsi ilə tutulmuşdur. Digər nəzəriyyəyə görə D. Marsla ümumi mənsəlidir. Axırıncı fikir D.-un orbitinin praktik olaraq Marsın ekvator müstəvisində yerləşməsinə (meyli təxminən 2°) əsaslanır. Mars D.-da güclü qabarmalar törədir və nəticədə D.-un ox ətrafında fırlanması və orbit üzrə dolanması re-

Deymos peykinin MRO kosmik stansiyasından alınmış təsviri. ABŞ. 2008 il.

zonansda olur, yəni peyk Marsa həmişə bir tərəfi ilə çevrilir. Marsdan müşahidə etdikdə D.-un bucaq diametri təq. 2"-dir və sıfır ulduz ölçülü parlaq ulduz kimi görünür.

DEYNÉKA Aleksandr Aleksandroviç (20.5.1899, Kursk – 12.6.1969, Moskva) – rus rəssamı, qrafik, heykəltəraş. SSRİ xalq rəssamı (1963), SSRİ Rəssamlıq Akademiyasının həqiqi üzvü (1947; 1962–66 illərdə vitse-prezident). Lenin mükafatı laureatı (1964). Sosialist əməyi qəhrəmanı (1969). Xarkov rəssamlıq məktəbində təhsil almış (1915–17), Moskvada Ali Bədii-Texniki Emalatxanalarda (1920–25) V.A. Favorskinin tələbəsi olmuşdur. 1920-ci illərdə jurnal qrafikası ("Projektor" və s. jurnallar üçün), kitab illüstrasiyası (İ.A. Krilovun təmsillərinə, 1922; A. Barbüsün "Od içində" kitabına, 1927 və 1935), plakat, dəzgah qrafikası ("Sevastopol" seriyası, akvarel, quaş, 1932–34, Dövlət Tretyakov Qalereyası və Dövlət Rus Muzeyi) sahəsində fəal işləmişdir.

D. boyakarlıq əsərlərində erkən qrafik rəsmlərinin stilistika və tematikasını saxlamışdır. Onun rəsm və pannoları dövrün əlamətləri və ruhunu (kollektivləşdirmə, sənayeləşdirmə, hərbi tematika, ateist pafosu, yeni məişət), *konstruktivism* və "*yeni əşyaviliyə*" yaxın üslubda əks etdirir ("Yeni səxlərin tikintisində", 1926, Dövlət Tretyakov Qalereyası; "Toxucu qadınlar", 1927, Dövlət Rus Muzeyi; "Petroqradin müdafiəsi", 1928, RF Silahlı Qüvvələri Mərkəzi Muzeyi, Moskva). D. aviasiya ("Havada", 1932, Şəkil qalereyası, Kursk; "Gələcək təyyarəçilər", 1938, Dövlət Tretyakov Qalereyası) və idman ("Top oyunu", 1932; "Futbolçu", 1934,

hər ikisi Dövlət Tretyakov Qalereyasında) mövzusunda da böyük diqqət yetirmişdir. D.-nın 1930-cu illərdə yaratdığı məişət əsərləri, natürmort, portret və peyzajlarında lirizm nəzərə çarpır ("Ana", 1932, Dövlət Tretyakov Qalereyası; "Qız kitab ilə", 1934, Dövlət Rus Muzeyi). 1934–35 illərdə Fransa, İtaliya, ABŞ-da olmuş və səyahət təəssüratları əsasında bir sıra qrafik və boyakarlıq əsərləri yaratmışdır.

"Sevastopolun müdafiəsi" (1942, Dövlət Rus Muzeyi) batal tablosu, "Moskva ətrafı. 1941-ci ilin noyabrı" (1941, Dövlət Tretyakov Qalereyası), "Yandırılmış kənd" (1942, Dövlət Rus Muzeyi) dramatik peyzajları, "Müharibə yolları" (1942, Dövlət Rus Muzeyi) və "Hərbi Moskva" (1946, Dövlət Tretyakov Qalereyası) qrafik seriyaları Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuşdur.

Monumental dekorativ boyakarlığın görkəmli nümayəndəsi olan D. ümumdünya sərgilərində sovet pavilyonları üçün panno işləmişdir (Paris, 1937, böyük qızıl medal; Brüssel, 1958, qızıl medal). Moskva metropoliteninin "Mayakovski" (1938–39) st.-nın plafonları, Novokuznetskaya (1943) st.-nin mozaikaları, Qurultaylar sarayının foyesindəki friz (1960–61) D.-nın monumental dekorativ əsərlərindəndir. D., həmçinin teatr rəssamı ("Hamam", V.V. Mayakovski, V.E. Meyerxold ad. teatrda, 1930, Moskva) və heykəltəraş (1939 ildən, tunc və ağacdan idman mövzusunda kompozisiya) kimi də işləmişdir. D.-nın yaradıcılığı sovet incəsənətində *sərt üslubun* formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Moskvada Poliqrafıya (1928–34), Rəssamlıq (1934–46 və 1957–63; 1940 ildən prof.), Tətbiqi və Dekorativ-Tətbiqi

A. Deyneka. "Sevastopolun müdafiəsi". 1942. Dövlət Rus Muzeyi. Sankt-Peterburq.

İncəsənət (1945–52, 1945–48 illərdə direktor) və Memarlıq in-tlarında (1953–57) dərs demişdir. D.-nın "Gənclik" (1961–62) əsəri Azərb. Milli İncəsənət Muzeyində saxlanılır.

DEYNOSEFALLAR – bax *Dinosefallar*.

DEYÖK, D a y a u k k u – Aşşur mənbələrinə görə, *Mannan* Maday vil.-nin hakimi. Herodotun məlumatına görə, Mada (Midiya) dövlətinin və hökmdar sülaləsinin banisi. 53 il hökmdarlıq etmişdir. Aqbatana ş.-ni də D. saldırmışdı. Aşşura qarşı çıxmış D.-u Maday vil.-ni ələ keçirən Aşşur çarı II Sarqon [e.ə. 722–705] e.ə. 715 ildə ailəsi ilə birlikdə Suriyanın Amat ş.-nə sürgün etmişdi. Ehtimala görə, D. əvvəllər Mannadan asılı canişin olmuş, sonralar II Sarqona qarşı çıxaraq Madada hakimiyyəti ələ keçirmişdi.

DEYR ƏZ-ZAVR (ər. دير الزور) – Suriyanın ş.-ində şəhər. Deyr Əz-Zavr mühafəzəsinin inz. m. Əh. 262,8 min (2007). Fərat çayının sağ sahilində, qədim Azuzara (Azuzara) ş.-nin yaxınlığındadır; ehtimal ki, adı buradan götürülmüşdür. 1867 ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən yenidən tikilmiş və əyalət mərkəzinə çevrilmişdir. Nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport. Pambıqçılıq r-nunun ticarət mərkəzidir. Sellüloz-kağız kombinatı; neft-kimya, yeyinti (o cümlədən şəkər) sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Gubərə, mebel, şüşə, geyim və ayaqqabı, sement istehsal olunur.

DEYSANİYYƏ (الديسانية) – nur və zülmət ideyasına əsaslanan qnostik təlim. Əsası Suriya ilahiyatçısı və filosofu İbn Deysan (Bardesan, yaxud Bar Daysan) (154–222) tərəfindən qoyulmuşdur. İbn Deysanın erkən dövr Suriya qnostik sistemləri və Mani təliminə böyük təsiri olmuşdur. O, hesab edirdi ki, altı əzəli ünsür var: nur, zülmət, hava, od, su və bunların hamısının fəvqündə, kainatın ortasında yerləşən Tanrı. Nur xeyri, zülmət isə şəri meydana gətirir. Nur ən aşağı səviyyədə zülmətlə, zülmət də ən yuxarı səviyyədə nurla qarşılaşır.

D. təliminə görə, insan ruh, nəfs və bədəndən ibarətdir. Ruh özünə nisbətə maddiyə, bədənə nisbətə isə mənəviyə daha yaxın olan nəfisdə qərarlaşır. Alın yazısının insan həyatını idarə edən qanunlardan biri olduğu D.-nin əsas ideyalarındandır. Digər qnostik sistemlərdə olduğu kimi D.-də də astroloji nəzəriyyə mövcuddur.

D.-nin ideya mənbəyini bütünlükdə Suriya qnostisizmi, İran kosmoloji nəzəriyyələri və yunan atomizmi təşkil edir.

DEYTƏRİUM (yun. δευτερος – ikinci, lat. Deuterium), ağır hidrogen, D və ya ²H – kütlə ədədi 2 olan hidrogenin stabil izotopu; at.k. 2,014101779. Təbii hidrogenin tərkibində 0,015%-dir. D. atomunun nüvəsi olan *deytron* bir proton dan və bir neytrondan ibarətdir. D.-u 1932 ildə spektral metodla H. Yuri əməkdaşları ilə birgə kəşf etmişdir.

Molekulu ikiatomludur. *Hidrogenlə* analogi olaraq maqnit, optik və termiki xassələri ilə fərqlənən *orto-* və *para-* deyterium mövcuddur və adətən 2:1 nisbətində olur. D. və hidrogen kütlələrinin böyük fərqi onların xassələrinin müxtəlifliyini şərtləndirir (*izotop effektlər*). D₂ molekulunda nüvələrarası məsafə 74 pm, dissosiasiya enerjisi 439,68 kC/mol (0 K); *t*_{ər}. 254,5°C, *t*_{qayn}. 249,43°C. D. kimyəvi xassələrinə görə hidrogenə oxşardır, lakin H atomları D atomları ilə əvəz edildikdə reaksiya sürəti 5–10 dəfə azalır. D. bir çox elementlərlə birləşmələr (məs., oksigenlə ağır su D₂O) əmələ gətirir. Deyteridlər *hidridlərlə* analogidir. D. ağır sudan (məs., elektrolizlə, metallarla reaksiyadan) və ya hidrogenin rektifikasiyasından alınır. D. nüvə reaktorlarında neytron ləngiciciləri (D₂O şəklində), elmi tədqiqatlarda izotop indikatoru kimi tətbiq edilir. Litium-deyterid ⁶LiD termonüvə silahın əsas komponentidir.

Əd.: Тупицын И.Ф. Тяжелые изотопы водорода дейтерий и тритий. М., 1961.

DEYTROMİSETLƏR – bax *Qeyri-mükkəmmal göbələklər*.

DÉYTON (Dayton) – ABŞ-ın şm.-ş.-ində, Ohayo ştatında şəhər. Əh. 156,0 min (2007; aqlomerasiyada 934,4 min). Mayami çayı (Ohayo çayının sağ qolu) sahi-

lindədir. Avtomobil və d.y.-ları qovşağı. C.M.Koks ad. beynəlxalq aeroport.

1796 ildə əsası qoyulmuş, *Şimali Amerikada istiqlaliyyət müharibəsinin* (1775–83) iştirakçısı C.Deytonun sərəfinə adlandırılmışdır; 1805 ildən şəhərdir. 1830-cu illərdə Mayami kanalının (D.-u Eri gölü ilə birləşdirirdi; 1850-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir) inşası ilə əlaqədar Ohayo ştatının q. hissəsinin iri ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. Mayami çayının daşması nəticəsində tez-tez dağıntılara məruz qalmışdır (ən güclü daşqın 1913 ildə baş vermişdir). 20 əsrdə D. "aviasiya beşiyi" adını almışdır: U. və O. Rayt qardaşları burada yaşamış və işləmişlər (O.Rayt D.-da doğulmuşdur); 20 əsrin birinci yarısında şəhər ABŞ aviasiya sənayesinin iri mərkəzinə çevrilmişdir. 1995 ilin noyabrında D.-da *Deyton sənədləri* imzalanmışdır.

19 əsrin 1-ci yarısında salınmış geniş küçələrin düzbucaqlı şəbəkəsi şəhərin mərkəzini təşkil edir. Oreqon tarixi rayonundakı qədim binalar D.-un mərkəzi hissəsində yerləşir. Memarlıq abidələri arasında dairə məhkəməsinin neoyunan üslubunda köhnə (1850) və neoklassisizm üslubunda yeni (1888) binaları var.

D. aqlomerasiyasında ABŞ HHQ-nin Rayt-Patterson bazasında Aeronavtika Tədqiqat Mərkəzi (10 mindən artıq işçi çalışır) yerləşir.

D.-da Rayt Dövlət Un-ti (1967), özəl katolik un-ti (1850), birləşmiş dini seminariya (1869); bir sıra kollec, rəssamlıq in-tu (1919), ABŞ HHQ Milli muzeyi (1923, Rayt-Patterson aviabazasının ərazisindədir; 300-dən çox eksponat, o cümlədən Rayt qardaşlarının təyyarəsi), Deyton aviasiya irsi parkı (ərazisində

Deyton şəhərindən görünüş.

Rayt qardaşlarının aviasiya mərkəzi, onlara məxsus "Wright Cycle Company" velosiped şirkətinin binası), Milli tarixi park (şair, yazıçı və dramaturq P.L. Danbarın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı xatirə yerləri), "Sanvotç hindi kəndi" arxeoloji parkı (12 əsrə aid hindi yaşayış məskəninin rekonstruksiyası) və s. var. "Deyton balle" (1937), "Deyton pleyhaus" (1959) teatrları fəaliyyət göstərir. Bençamin və Marian Şuster incəsənət mərkəzi (2003; opera tamaşaları və simfonik musiqi konsertləri).

D. aqlomerasiyasında işləyənlərin 80%-indən çoxu xidmət sferasında, təq. 20%-i sənaye və tikintidə məşğuldur. D. da bir sıra iri maliyyə və ticarət şirkətlərinin, o cümlədən "Liberty Bank", "NCR Corporation" (pərakəndə ticarət və maliyyə), "Reynolds and Reynolds Company" (avtomobil satışı menecmenti), həmçinin "Lexis Nexis" (ölkədə ən böyük qəzet arxivlərindən biri) şirkətlərinin mənzil-qəragahları, müəssisə və idarələri yerləşir. D. – aviasiya və kosmik sənaye mərkəzidir, Deyton-Sinsinnati Aerokosmik dəhlizinin şm. hissəsində yerləşir (aerokosmik texnikanın istehsalı və xidməti üzrə 300-dən çox müəssisə). D. aqlomerasiyasında "Enginetics" (aviasiya avadanlığı), "Smiths Aerospace" (generatorlar), "McCaughey Propeller Systems" (təyyarə vintləri), "Morris Bean" (alüminium və onun ərintiləri, onlardan məmulatlar), "Bal Aerospace" və "LOGTEC" (proqram təminatı), həmçinin "Elano" (xüsusi borular, havaötürücülər və s.) firmalarına məxsus sahənin z-dları fəaliyyət göstərir. "Huffy Bicycles" şirkətinin (velosiped və qolf avadanlığı istehsalı) mənzil-qəragahı və müəssisələri D.-dədir.

DEYTON SAZIŞLƏRİ – Bosniya və Herseqovinada 1992–95 illər müharibəsini başa çatdıran beynəlxalq müqavilələr. ABŞ və Aİ-nin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə bağlanmışdır. 21.11.1995 ildə Deyton ş. yaxınlığında yerləşən ABŞ HHQ-nin Rayt-Patterson bazasında Bosniya və Herseqovinanın prezidenti A. İzetbeqoviç, Xorvatiyanın prezidenti F. Tucman, Serbiyanın prezidenti S. Miloşeviç tərəfindən paraflanmışdır. ABŞ, Rusiya, B. Britaniya, AFR, Fransa D.s.-nə zəmanət verən ölkələr idi. D.s.-nə "Bosniya və Herseqovinada sülh haqqında ümumi çərçivə sazişi" və ona 12 əlavə daxildir ki, onlardan da ən mühümləri Bosniya və Herseqovinanın ərazi, dövlət quruluşu məsələlərinə və onun ərazisindəki etnik münaqişənin hərbi aspektlərinə toxunur.

D.s.-nə görə, Bosniya və Herseqovina paytaxtı Sarayevo olmaqla və vahid dövlət kimi qalaraq, 2 hissəyə – müsəlman-xorvat Bosniya və Herseqovina Federasiyasına (Federasiya; ərazinin 51%-i) və Serb Respublikasına (SR; 49%-i) ayrıldı. Serblərin Federasiyaya verdiyi Qorajde ş. Sarayevo ş. ilə beynəlxalq qüvvələrin nəzarət etdiyi koridorla birləşir. Sarayevo yaxınlığındakı serb rayonları ilə birlikdə müsəlmanların zonasında qaldı. Brçko rayonunun inzibati məxsusluğu məsələsi Arbitraj komissiyasında baxılaraq (1999 ilin martında) neytral zona elan edildi.

D.s. ilə Bosniya və Herseqovinanın ali dövlət hakimiyyəti orqanı – 3 nəfərdən (Federasiyadan seçilən boşnak və xorvat, SR-dən seçilən serb) ibarət Rəyasət Heyəti təsis edildi. Qanunverici hakimiyyət deputatlarının 2/3-si Federasiyadan, 1/3-i SR-dən seçilən ikipalatalı Parlament assambleyasına verildi. Rəyasət Heyəti Nazirlər Şurasının sədrini, o isə öz növbəsində nazirləri (2/3-si Federasiyadan, 1/3-i SR-dən) təyin edirdi. Xarici siyasət, pul-kredit, miqrasiya siyasəti, xarici ticarət, Bosniya və Herseqovinanın beynəlxalq öhdəliklərinin maliyyələşdirilməsi, daxili nəqliyyat əlaqəsinin təminatı məsələləri mərkəzi orqanların səlahiyyətlərinə verildi. Əsas qanunların yerinə yetirilməsinə nəzarət funksiyası 9 nəfərdən (4 nəfər Federasiyadan, 2 nəfər SR-dən seçilirdi, digərlərini isə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin sədri Bosniya və Herseqovinanın, həmçinin ona qonşu dövlətlərin vətəndaşları olmayan şəxslərdən təyin edilirdi) ibarət Konstitusiya məhkəməsinin üzünə qoyuldu. Bosniya və Herseqovinanın bütün ərazisində pul-kredit siyasətinə rəhbərlik işi Mərkəzi banka tapşırıldı. Onun müdiri BVF tərəfindən Bosniya və Herseqovinanın, həmçinin ona qonşu dövlətlərin vətəndaşı olmayan şəxslərdən təyin olunurdu. Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq tribunal tərəfindən cinayətlər törətməkdə ittiham olunan şəxslərə dövlət, inzibati və seçkili vəzifələri tutmaq qadağan edilirdi.

D.s.-nə uyğun olaraq, hərbi münaqişəni nizamlamaq üçün NATO-ya üzv 14 ölkənin (İslandiya və Lüksemburqdan başqa) və bu alyansa daxil olmayan 10 ölkənin hərbi kontingentindən ibarət Sazişlərin yerinə yetirilməsi üzrə çoxmillətli qüvvələr (SYQ) Bosniya və Herseqovinanın ərazisinə daxil oldu (SYQ-nin ümumi sayı 83,5 min nəfərdən ibarət idi:

37 min amerikan, 14 min ingilis, 4 min alman hərbiçisi; SYQ-nin tərkibində 1,5 min nəfərdən ibarət rus briqadası da fəaliyyət göstərirdi).

Bosniya və Herseqovinanın NATO ilə bağladığı ayrıca sazişə görə, onun ərazisində alyansın qüvvələri sərbəst hərəkət etmək, yerləşmək, manevrlər keçirmək, istənilən obyektədən (o cümlədən aeroportlardan, avtomobil yollarından, portlardan) öz maraqları üçün istifadə etmək, hətta zərurət yarandıqda, infrastrukturunu dəyişdirmək hüququna yiyələndilər. NATO kontingenti vergilərdən və gömrük rüsumlarından azad edildi.

D.s.-nə uyğun olaraq SYQ üzərinə qoyulmuş vəzifələr 1996 ilin sonunda həyata keçirildi: Bosniya və Herseqovina ərazisində hərbi əməliyyatlar sona çatdı, qoşunlar ayrılma zonalarına çəkildi, seçkilər keçirildi, mərkəzi dövlət orqanları formalaşdırıldı və fəaliyyətə başladı. 1996 ilin dekabrında SYQ mandatının fəaliyyət müddətinin başa çatması ilə Bosniya və Herseqovinada sülhəratma əməliyyatlarının yeni mərhələsi başladı. SYQ-ni əvəzləyən Stabilləşmə üzrə beynəlxalq qüvvələrin (SBQ) vəzifəsi hərbi əməliyyatların yenidən başlamasına imkan verməmək idi. SBQ-nin mandati 2.12.2004 ildə başa çatdı və onu Avropa İttifaqının bölmələri (AVROFOR) əvəzlədi.

D.s. bütün münaqişə tərəflərini qane etməsə də, silahlı qarşıdurmanı dayandırmaq, Bosniya və Herseqovinada dinc həyatın bərpa edilməsi prosesinə başlamaq imkanı yaratdı.

DEYTONA-BİÇ (Daytona Beach) – ABŞ-ın c.-ş.-ində, Florida ştatında şəhər. Əh. 64,8 min (2007; aqlomerasiyada 570,5 min). Atlantika okeanı sahilindədir.

Əsası 1870 ildə qoyulmuşdur, 1876 ildən şəhərdir. 1886 ildə D.-B.-dən Floridanın Atlantikayanı şəhərlərini birləşdirən d.y. xətti keçdi. 1920-ci illərdən şəhərin inkişafı turizm sənayesi ilə sıx bağlıdır.

Embri-Riddl aeronavtika un-ti (1925, indiki adı və statusu ilə 1970 ildən; HHQ pilotlarının hazırlanması), bir sıra kolleclər və s.; Qalifaks tarix muzeyi (1949; şəhərin və şəhəratrafının tarixi), İncəsənət və elm muzeyi (1959), Cənub-Şərq fotoqrafiya muzeyi (1999), Beynəlxalq Motoidman şöhrət zalı (1982) və s. var. Florida Beynəlxalq musiqi festivalı (2 ildən bir, 1966 ildən) keçirilir. Deytona simfonik cəmiyyəti (1952; konsertlər və

musiqi festivalları, o cümlədən hər il qış festivalı təşkil edir) fəaliyyət göstərir. NASCAR kuboku uğrunda hər il "Deyton 500" avtomobil və Baykerlər həftəsi zamanı "Deyton 200" motosiklet yarışları (D.-B.-ə mart ayında bir neçə yüz min amerikalı və xarici motosikletçi gəlir) keçirilir.

Dənizkənarı iqlim kurortu (hər il 8 mln.-dan çox turist, 21 əsrin əvvəlləri). Qışı mülayim, yayı istidir; ortaillik temperatur təq. 21°C-dir. Bütün dünyada məşhur olan çimərlik (uzunluğu təq. 37 km) 1902 ildən həmçinin avtomobil yarışlarında (təq. 18 km olan tras) istifadə olunur. Tropik və subtropik bitkilərdən ibarət parklar var. D.-B. iqlim kurortu kimi xüsusən qış aylarında populyardır. Yelkənli qayıq idmanı və turizm mərkəzidir. Avtodrom, ov itlərinin yarışları üçün trek var. Şəhəratrafında sitrus plantasiyaları salınmışdır. D.-B.-dən c.-da Kanaveral burnu yerləşir.

DEYTRÓN – hidrogenin *deyterium* izotopunun nüvəsi; proton və neytronun əlaqəli halı; ${}^2\text{H}$ və ya d ilə işarə edilir. Güclü qarşılıqlı təsirdə olan zərrəciklərin ən sadə və daha yaxşı öyrənilmiş tərkib sistemidir. D.-un əsas göstəriciləri: kütləsi 2,0135 a.k.v.; spin $I=1$; izotop spini $T=0$; rabitə enerjisi $E_{\text{rab}}=2,24579 \text{ MeV}$; nüvə maqnetonunun maqnit momenti $\mu_d=0,857438$; nüvənin kvadrupol elektrik momenti $Q=2,859 \cdot 10^{-27} \text{ sm}^2$; orta kvadrat radiusu $r_d=1,963 \cdot 10^{-13} \text{ sm}$.

Nisbətən sadə olduğu üçün D. nüvə reaksiyalarının modelinin işlənilməsində "məhək daşı" rolunu oynayır və eksperimental nüvə fizikasında geniş istifadə edilir. D.-un təsiri altında gedən nüvə reaksiyaları bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir; məs., onlarda D.-un proton və neytronlara parçalanma prosesləri və neytronun nüvə-hədəfə ötürülməsi böyük rol oynayır. D. nuklonların zəif əlaqəli sistemi olduğundan yüksək-enerjili neytronların onda səpilməsi neytron-neytron qarşılıqlı təsiri haqqında məlumatları almağa imkan verir. Protondan fərqli olaraq D. neytronları zəif udur və eyni zamanda onları yaxşı ləngidir ki, bu da deyteriumun ağır su nüvə reaktorlarında ləngidici kimi istifadə edilməsinə imkan yaradır. D.-un intensiv dəstələri radioaktiv izotopların, həmçinin sürətli neytronların alınması üçün (məs., berillium hədəfinin bombardmanı zamanı) geniş tətbiq edilir.

Əd.: Браун Д.Е., Джексон А.Д. Нуклон-нуклонные взаимодействия. М., 1979.

Deytona-Biç. Şəhər çimərliyi.

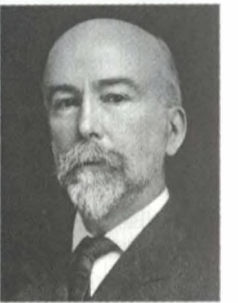
DE-YÜRE (lat. de jure, hərfi mənası – hüquqa görə) – beynəlxalq hüquqda dövləti və ya hökuməti tam rəsmi tanıma. Bax həmçinin *De-fakto, Dövləti tanıma*.

DEYVİS, D e v i s (Davis) Con (təq. 1550, Sandric – 29/30.12.1605, Malakka y-a yaxınlığındakı Bintan a.) – ingilis dəniz səyahı. Atlantika okeanından Sakit okeana Şimal-Qərb keçidini tapmaq məqsədi ilə 3 dəfə dəniz səyahətinə çıxmış (1585–87), lakin həmin yolu tapa bilməmişdir. Qrenlandiyanın q. sahilini (73° şm.e.-nədək) və Labrador y-a-nın ş. sahilini öyrənmişdir. 1591–92 illərdə ingilis dəniz qulduru T. Kavendişin ekspedisiyasında gəmi komandiri olmuş və Folklend arını kəşf etmişdir. Şimal-Qərb keçidi barədə kitabın və şturmanlıq dərsliyinin müəllifidir. Qrenlandiya və Baffin Torpağı a-rı arasındakı boğaza D.-in adı verilmişdir.

DEYVİS, D e v i s (Davis) Uilyam Morris (12.2.1850, Filadelfiya – 5.2.1934, Pasadena) – Amerika geoloqu və coğrafiyaçı. Harvard Un-tini bitirmiş (1870), orada da dərslər demişdir (1876–1912; 1890 ildən prof.). 1890–1915 illərdə ABŞ-ın Geoloji Xidmətində işləmişdir. ABŞ-da, Cənubi Amerika ölkələrində və Qərbi Avropada tədqiqatlar aparmışdır. Yer səthi relyefinin mərhələli inkişaf anlayışına əsaslanan coğrafi tsikllər nəzəriyyəsinə işləmişdir (1890-

ci illər). İlk olaraq coğrafiya elminə "peneplen" anlayışını gətirmiş və peneplenləşmənin mexanizmini vermişdir. Amerika geomorfoloqlar məktəbini yaratmışdır; fiziki coğrafiyanın tədrisi üzrə metodik vəsaitlərin müəllifidir. Amerika Coğrafiyaçıları Assosiasiyasının banisi (1904), Amerika Geoloqları Cəmiyyətinin prezidenti (1911) olmuşdur. Fəxri legion ordeni ilə təltif olunmuşdur (1912).

DEYVİS (Davis) ser Kolin (25.9.1927, Ueybric – 14.4.2013, London) – ingilis dirijoru. Klarnetdə çalmağı Kral musiqi kollecinə öyrənmişdir. 1957 ildən Bi-Bi-Si-nin Şotland orkestrinin dirijor-assistenti idi. 1959 ildə Edinburq, 1960 ildə Qlayndborn (V.A. Motsartın "Sehrli fleyta"sı) festivallarında debüt olmuşdur. 1958 ildən Londondakı "Sedlers-Uells" teatrının dirijoru, 1959–65 illərdə baş dirijoru olmuşdur. 1960 ildə ilk dəfə Londonun "Kovent-Qarden" teatrında (1971–86 illərdə baş dirijor) çıxış etmişdir. Dünyanın bir çox simfonik və opera orkestrləri ilə [Berlin və Boston filarmonik, Bavariya radiosu (1984–94 illərdə baş dirijor), "Metropolitan-opera", Vyana Dövlət operası və s.] çalışmışdır. Bayröyt festivalının (1977) iştirakçısı olmuşdur. 1995 ildən London simfonik orkestrinin baş dirijoru işləmişdir. M. Tippettin əsər-

lərinin (o cümlədən D.-ə həsr olunmuş "Buz axını" operasının, 1977, London) premyeralarının dirijoru olmuş, ilk dəfə B. Britaniyada A. Berqin "Lulu" operasının tam versiyasını ifa etmişdir (1981). Repertuarının əsasını klassik və romantik musiqi təşkil edirdi. Çoxsaylı audio yazıları var.

DÉYVİS (Davis) Mayls Dyui (25.5.1926, İllinoys ştatı, Olton – 28.9.1991, Kaliforniya ştatı, Santa-Monika) – Amerika caz trubaçaları və bəstəkarı. Müasir cazın banilərindən biri; bütün yaradıcılığı boyu öz musiqi üslubunu bir neçə dəfə kökündən dəyişmişdir. Sistemli musiqi təhsili almamışdır. 1941 ildən Sent-Luis və 1945 ildən Nyu-Yorkda (saksofonçu Ç. Par-

kerlə bibop üslubunda çalmışdır) çıxışları olmuşdur. 1948 ildə ifaçılıq məharəti yeni kul-caz (ing. cool – sərin) cərəyanının etalonu olmuş 10 musiqiçidən ibarət ansambl yaratmışdır. Sonralar görkəmli caz musiqiçi-virtuozları C. Koltrey, B. Evans, H. Henkok, R. Karter, U. Şorter və b.-ndan ibarət ansamblın (kvintet, yaxud sekstetin tərkibində) rəhbəri olmuşdur. 1960-cı illərin sonlarında ABŞ-da ilk dəfə caz kompozisiyalarında rok ritmləri və elektrik alətləri tembrindən (özü *sintezatorda* çalırdı), ostinant bas harmonik formuldan (özünün "Milestones", "So, what?" və s. kompozisiyalarında) istifadə etmişdir. Ömrünün son illərində caz və repi birləşdirən sintetik üslub yaratmağa cəhd göstərmişdir. D.-in ən yaxşı improvizasiyalarından ibarət toplusu Tokioda nəşr edilmişdir (1975). **DÉYVİS** (Davies) Piter Maksvell (d.8.9.1934, Solford) – ingilis bəstəkarı, pedaqoq, dirijor. 1959–62 illərdə Sayrençester məktəbinin musiqi rəhbəri olmuşdur. D. 1965–66 illərdə Avstraliyada yaşamış, Adelaida ş.-ndəki un.-tdə işləmişdir. B. Britaniyaya qayıtdıqdan sonra Orkney a.-larına köçmüş, orada Müq. Maqnus festivalının əsasını qoymuşdur (1977). 1967 ildə Londonda "Pyero Pleyers" (1971 ildən "Fayrs of London") in-

strumental ansamblını yaratmış və 1987 ilə qədər həmin ansambl rəhbərlik etmişdir. 1985–94 illərdə Şotland kamera ork.-nin dirijoru olmuş, onun üçün musiqi bəstələmişdir. 1992–2002 illərdə Bi-Bi-Si Orkestrinin dirijoru və bəstəkarı olmuşdur. 2004 ildə Kraliça kapelmeysteri (Master of the Queen's music) adına layiq görülmüşdür. Uşaqların musiqi tərbiyəsi sistemini işləyib hazırlamışdır (özünün didaktik nəşrlərində onu təsvir etmişdir). "Dəli kral üçün 8 nəğmə" (bariton və kamera ansamblı üçün; III Georq haqqında, R. Stounun mətnlərinə, 1969), "Taverner" operası (Renessans dövrünün ingilis bəstəkarı haqqında, 1972, London), "Mayak" (1980, Edinburq), "Madvaylı həkim" ("The Doctor of Myddfai", Uels mifologiyasının motivləri üzrə, 1996, Llandidno) kamera operaları, "Salomeya" (1978, Kopenhagen), "Karolina Matilda" (1991, Kopenhagen) baletləri və s. musiqili-səhnə əsərlərinin müəllifidir. 8 simfoniyası (1976–2000), müxtəlif musiqi alətləri üçün 10 "Stratklayd konsertləri" (1986–96) var. D.-in uşaqlar üçün yazdığı musiqi əsərlərindən xor və instrumental ansambl üçün "Çobanların təqvimi" (orta əsr ingilis mətnlərinə, 1965) və "Zoluşka" pantomima operası (1980) daha çox məşhurdur.

DÉYVİS (Davis) Reymond (14.10.1914, Vaşinqton – 31.5.2006, Blu – Poynt, Nyu-York ştatı) – Amerika kimyaçısı və astrofiziki. Nobel mükafatı laureatı (2002, M. *Koşiboy* ilə birlikdə). Merilend (1938) və Yele (1942) un-tlərini bitirmişdir. ABŞ ordusunda xidməti zamanı (1942–45) kimyəvi silahın sınaqlarında iştirak etmişdir. 1948–84 illərdə Brukheyvendə Milli laboratoriyada, 1985 ildən Pensilvan Un-tində işləmişdir. Əsas tədqiqat istiqaməti – neytrino fizikası. 1961 ildə D.-in rəhbərliyi altında ilk *neytrino teleskopu* – 700 m dərinlikdə Günəş neytrinolarının xlorarqon detektoru qurulmuşdur (Ohayo ştatı). 1967 ildə Homestake saxtasında təqr. 1,5 km dərinlikdə D.-in əsas detektoru işə başlamışdır. Onda aparılan müşahidələr nəticəsində D. ilk dəfə Günəş neytrinosu adlanan problemi dürüst ifadə etmiş və bununla da *neytrino*

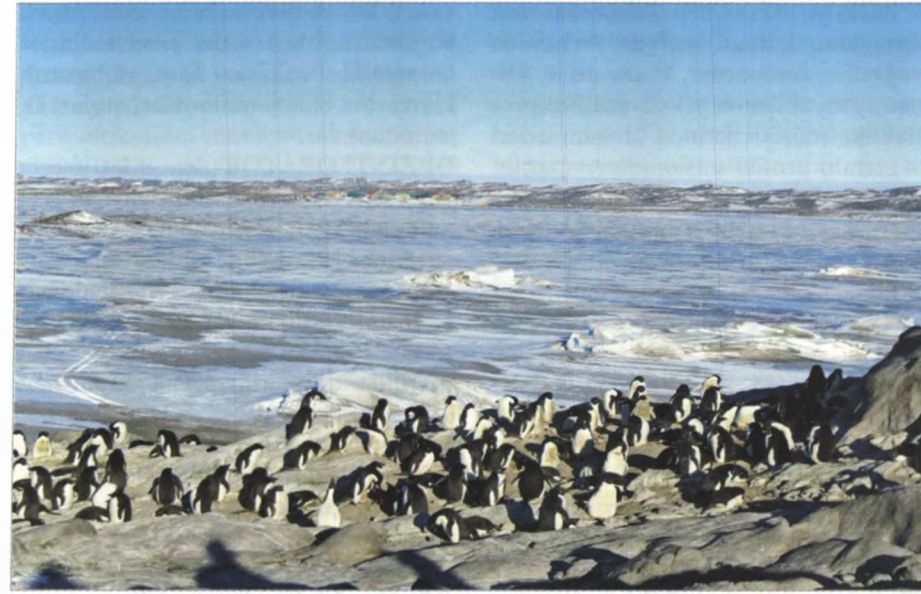
astronomiyasının əsasını qoymuşdur. Atom enerjisinin sülh məqsədi ilə istifadə edilməsi, geologiyada radioaktiv tarixqoyulma, kosmik şüalar fizikası sahəsində də D.-in işləri var. Ay süxurları nümunələrinin analizində iştirak etmişdir (1971–73).

DÉYVİS BOĞAZI (Davis Strait) – Qrenlandiya və Baffin torpağı a.-rı arasında boğaz. Şimal Buzlu okeanının Baffin dənizini Atlantika okeanının Labrador dənizi ilə birləşdirir. Uz. 1170 km, ensiz yeri 360 km, ən az dərinlik 104 m. Üzən buzlar və aysberqlərə rast gəlinir. Con *Deyvisin* şərəfinə adlandırılmışdır.

DÉYVİS DƏNİZİ (Davis Sea) – Şərqi Antarktida sahillərində Hind okeanının kənar dənizi. 87° və 98° ş.u.-ları arasında. Sah. 21 min km², həcmi 12 min km³. Ən dərin yeri 1369 m-dir. C. sahilli Antarktidanın buzlaqlarından ibarətdir. Dəniz Cənub qütb dairəsi enliyində yerləşir; Antarktika iqlimi zonasındadır. Qışda (iyul–avqust) ş. və c.-ş. küləkləri (sürəti 8–9 m/san, fırtına zamanı 20 m/san-dən çox) üstünlük təşkil edir. Havanın orta temp-ru –12-dən –16°C-yədək (minimal –32°C-yədək) olur. Yayda (yanvar–fevral) küləklərin sürəti nisbətən azalır (4–6 m/san) və əsasən, c.-q.-ə əsir. Havanın temp-ru 0°C-dən –4°C-yədək (minimal –8°C-yədək) təşkil edir. Dəniz, demək olar ki, il boyu buzla örtülü olur; yalnız yayda günəş radiasiyasının təsirindən səthdə temp-r 0–0,5°C-yədək qalxır və dənizin şm. hissəsində üzən buzlara rast gəlinir. Duzluluğu 32,2‰ -dən (yayda) 34,0‰ -ədək (qışda) dəyişir. Yarımşutkalıq qabarmalar olur (hünd. 1,0–1,2 m). D.d. sahilində (Pravda sahilli) sovet Antarktika ekspedisiyasının "Mırmı" geofiziki rəsədxanası və qəs. salınmışdır (1956). D.d.-ni 1912 ildə D. Mousonun Avstraliya ekspedisiyası kəşf etmişdir. Dəniz ekspedisiya gəmisinin ("Avrora") kapitanı C.K. Deyvisin şərəfinə adlandırılmışdır.

DEZAKTİVÁSİYA (*dez...* + lat. aktivus – fəal) – silah, texnika, ərazi, ərzaq, geyim, qurğu və s. obyektlərdən radioaktiv maddələrin kənar edilməsi. D. radioaktiv çirklənmələrin (zəhərlənmələrin) nəticələrini aradan qaldırmaq üçün aparılır. D. zamanı müxtəlif maşınlardan (bax *Dezaktivasiya texnikası*), süzücü qurğulardan (suyun D.-sı üçün), yuyucu məhlullardan, polimerləşdirici maddələrdən (örtük yaratmaq üçün; sonra kənar edilir) istifadə olunur.

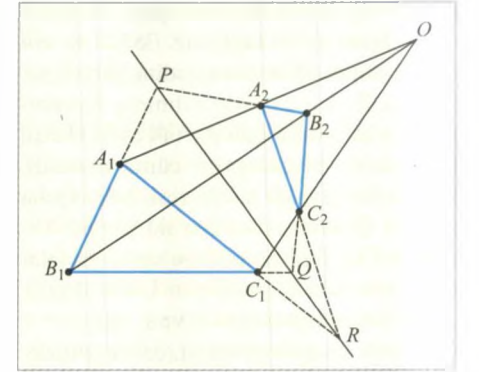
DEZAKTİVÁSİYA TEXNİKASI – zəhərlənmiş obyektlərdə *dezaktivasiya*

Deyvis dənizi sahilləri.

aparmaq üçün maşın, cihaz və avadanlıqlar. Radioaktiv zəhərlənmələrin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün müxtəlif kommunal-təsərrüfat maşınlarından: məs., küçələrin dezaktivasiyasında sulaşdırma yuyan və süpürüb yığışdırma maşınlarından; radioaktiv maddələrlə çirklənmiş qarı kənar etmək üçün qartəmizləyən və qaryükləyən maşınlardan; texnika və silahlardan dezaktivasiyası üçün su çiləməklə yuyan maşınlardan istifadə olunur. Su xüsusi süzücü qurğulardan keçirilməklə, orzaq isə təmiz suda yuyulmaqla, yaxud zəhərlənmiş qat götürülməklə dezaktivasiya edilir. Qismən dezaktivasiyada radioaktiv maddələr obyektin səthindən silinməklə, yuyulmaqla, polimerləşdirici maddələr çiləməklə (sonra yaranmış örtük kənar edilir) təmizlənir, tam dezaktivasiya isə bütün zəruri D.t. vasitələrini və dozimetrik nəzarəti tətbiq etməklə aparılır.

DEZAMİNLƏŞMƏ – bax *Deaminləşmə*. **DEZÁRQ** (Désargues) Jerar (2.3.1591, Lion – 8.10.1661, orada) – fransız riyaziyyatçısı. Ev təhsili almışdır. Hərbi mühəndis olmuşdur, La-Roşel qalasının mühasirəsində iştirak etmişdir (1628). Tərsimi və proyektiv həndəsənin əsasını qoymuşdur. Sonsuz uzaqlaşmış elementləri həndəsəyə daxil etmişdir (1639). Proyektiv həndəsənin əsas teoremlərindən biri – *Dezarqın təklifi* D.-a məxsusdur. Öz tədqiqatlarında perspektiv təsvirləri sisteməlik olaraq tətbiq etmişdir. Daş üzərində naxışvurmaya və Günəş saatına aid praktiki məsələlərin həlli üçün həndəsi yanaşmadan istifadə etmişdir (1640). *Episikloidi* kəşf etmiş və dişli çarxların

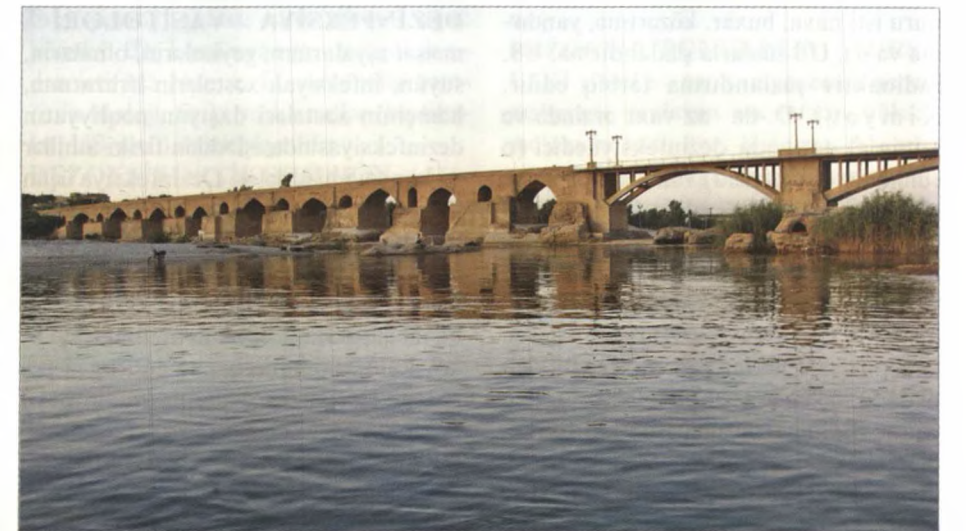
edilir. Məs., D.t.-nin 1-ci hissəsinin şəklidəyişməsi belə olar: əgər üçbucaqların uyğun tərəflərinin kəsişməsi bir düz xətt üzərində yerləşərsə, onda uyğun təpələri birləşdirən düz xətlər ya bir nöqtədə keçir (kəşişir), ya da bir-birinə paraleldir.

D.t. *proyektiv həndəsənin* qurulmasında mühüm rol oynayır. D.t. düz xətlərin müstəvi üzərində qarşılıqlı vəziyyətinə aiddir və ölçümlərlə əlaqəsi yoxdur. Lakin, D. *Hilbertin* də müəyyən etdiyi kimi həndəsədə müstəvi üzərində D.t. metrik aksiomlar cəlb edilmədən isbat edilə bilməz. Proyektiv həndəsənin müstəvi üzərində aksiomatik qurulması zamanı D.t. aksiom kimi qəbul olunur, belə həndəsə Dezarq həndəsəsi adlanır. Müstəvi üzərində elə həndəsələr mövcuddur ki, proyektiv həndəsənin bütün aksiomları ödəyir, lakin D.t. ödənilmir; belə həndəsələr qeyri-Dezarq həndəsəsi adlanır.

DEZFÜL (far. دزفول) – İranın c.-q.-ində, Xuzistan ostanında şəhər. Əh. 205,4 min (2007). Dez çayının (Şəttülərəb hövzəsi) sol sahilindədir. Avtomobil yolları qovşağı. Ticarət mərkəzidir.

Şəhərdə Sasani hökmdarı II Şapurun

Dezfül ş. Dez çayı üzərində qədim körpü.

[309–379] dövründə Dez çayı üzərində inşa olunmuş 14 tağlı, uz. 385,5 m, eni 9,5 m, hünd. 15 m olan qədim körpü, şəhərdən 20 km c.-q.-də salınmış Eyvani-Kərəxə şəhərinin qalıqları (4 əsr), Hizqil peyğəmbər ziyarətgahı, cümə məscidi, Sultan Seyyid Əli məqbərəsi, Səbz Qəba türbəsi, Qacarlar dövrünə aid Seyyid Abdullah Dai Dezfülü türbəsi və s. abidələr saxlanılmışdır. Çonduşapur Un-ti (1933), Azad İslam Un-ti (1947) və s. var.

Toxuculuq kombinatı, çəltiktəmizləmə və pambıqtəmizləmə z-dları, yeyinti sənayesi, kустar sənətkarlıq emalatxanaları (dəri, xalça və s.) var. D.-un 15 km-liyində, Dez çayının sağ sahilindən Transiran d.y. magistrallı keçir. Yaxınlığında neft hasilatı var.

DEZİDƏRİ (Desiderius) – *lanqobardların* sonuncu kralı [756–774]. İtaliya ərazisinin böyük hissəsini öz hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. D. ona qarşı Böyük Karl ittifaqda çıxış edən Roma papası ilə mübarizə aparmışdır. 774 ildə Karl tərəfindən məğlub edilərək hakimiyyətdən devrilmiş, lanqobardların krallığı Frank dövlətinin tərkibinə qatılmışdı.

DEZİNFƏKSIYA (*de...* + son lat. *infectio* – yoluxma) – xarici mühitdə infeksiyon xəstəlik törədiciləri (bakteriyalar, viruslar, göbələklər, rikketsiyalar, ibtidailər) ilə mübarizənin üsul və vasitələri. D. obyektləri – su, ərzaq məhsulları, məişət avadanlığı əşyaları, heyvandarlıq binaları, oranjereyalar, k. t. inventarları, əkin materialları və s. ola bilər. Bu zaman D. olunan səthdən törədicilərin *m e x a n i k i* üsulla təmizlənməsi böyük əhəmiyyətə malikdir (yaş üsulla təmizləmə, silmə, yuma, havaya vermə, havanın və suyun süz-gəcdən keçirilməsi). Daha çox *f i z i k i* D. üsulları: yüksək temp-*r* (qaynatma, quru isti hava, buxar, közərtmə, yandırma və s.), UB şüalarla şüalandırma, US, radioaktiv şüalandırma tətbiq edilir. *K i m y ə v i* D.-da az vaxt ərzində və minimal qatılıqda dezinfeksiyaedici (o cümlədən bakterisid) təsiri təmin edən maddələrdən istifadə edilir. Onlara tərkibində xlor olan birləşmələr (xlorlu əhəng, hipoxloritlər, xloraminlər), peroksidlər, bəzi aldehidlər; yod və onun birləşmələri, quanidin törəmələri, bəzi turşular, qələvilər, spirtlər, fenollar və s. aiddir. Bitkiçilikdə D. üçün, əsasən, *f u n g i s i d l ə r* tətbiq edilir. Bioloji D. üsulları bioloji filtrlər, biotermik kameralar və komposterləmədir (bax *K o m p o s t l a r*). Profilaktik D. və ocaqlı D. fərqləndirilir. *P r o f i l a k t i k*

D. infeksiya mənbəyinin olmasından asılı olmayaraq ictimai istifadə yerlərində (vağzallar, aeroportlar, kinoteatrlar, ictimai ayaqyolular və s.) və müalicə-profilaktika müəssisələrində (doğum evləri və cərrahi profil stasionarlar) aparılır. *O c a q l ı* D. infeksiya mənbəyi olduqda aparılır, *c a r i* (infeksiya mənbəyi ocaqdadır) və *s o n* (mənbə ocaqdan uzaqlaşdırıldıqdan sonra) D.-ya bölünür.

D. ixtisaslaşdırılmış şəhər dezinfeksiya stansiyaları və dezinfeksiya şöbələri tərəfindən həyata keçirilir. Onların tərkibinə profilaktik, ocaqlı və kameralı işləmə bölmələri daxil olur. İş həkim-dezinfeksionistlər, dezinfeksiya təlimatçıları və dezinfektorlar təşkil edir və həyata keçirir.

DEZİNFƏKSIYA STANSİYASI – infeksiyon xəstəliyə tutulmuşları evakuasiya edən, əhaliyə hər cür *dezinfeksiya*, *dezinfeksiya* xidməti göstərən tibbi müəssisə. Böyük şəhərlərdə yaradılır (məs., Bakı şəhər D.s.). D.s.-nin aşağıdakı şöbə və laboratoriyaları var: infeksiyon xəstələrin evakuasiya (infeksiyon xəstələrin evakuasiyasını həyata keçirir); ocaqlı dezinfeksiya (infeksiyon xəstə köçürüldükdən və ya öldükdən sonra xəstəlik mənbəyinin dezinfeksiyasını aparır); kameralı dezinfeksiya (xəstəlik mənbəyindən götürülən yataq və geyim ləvazimatını dezinfeksiya edir); sanitariya-buraxılış [pedikulyozlu (bitli) xəstələrin dezinfeksiyasını həyata keçirir] şöbələri; mikrobioloji laboratoriya (müalicə və məktəbəqədər uşaq müəssisələrindən götürülmüş materialın mikrobioloji müayinəsini aparır); deratizasiya laboratoriyası (deratizasiyaedici vasitələr hazırlayır). D.s. olmayan yerlərdə (resp.-nin əksər r-nlarında) onun işini gigiyena və epidemiologiya mərkəzlərinin dezinfeksiya şöbəsi həyata keçirir.

DEZİNFƏKSIYA VASİTƏLƏRİ – məişət əşyalarının, geyimlərin, binaların, suyun, infeksiyalı xəstələrin ifrazatının, həmçinin xəstələri daşıyan nəqliyyatın dezinfeksiyasında işlədilən fiziki amillər və kimyəvi maddələr. Dezinfeksiya üçün buxardan, qızmar havadan, dağlamaqdan, qaynatmaqdan, ultrabənövşəyi şüalardan, yüksək tezlikli cərəyandan və s.-dən istifadə edilir. Kimyəvi maddələrdən bu məqsədlə antiseptik dərmanlar (fenollar, kalium-permanqanat, hidrogenperoksid, spirtlər, qələvilər, formalin və s.) tətbiq olunur.

DEZİNSƏKSIYA (*de...*, *dez...* və lat. *incectum*) – xəstəlik törədicisi daşıyıcılarını, (ağcaqanadlar, milçəklər, bitlər, gənələr

və s.), k.t. zərərvericilərini və d. zərərli buğumayaqlıqları məhv edən tədbirlər kompleksi. Fiziki (isti hava, su buxarı), kimyəvi və bioloji (mikroblar, quşlar) D. metodları var.

DEZİNTEQRATOR (*dez...* + lat. *integer* – bütöv) – 1) kövrək, abrazivliyi az olan materialları (quru gil, kömür, koks, duzlar, torf, kükürd və s.) xırdalayan maşın. Əsas qovşağı örtük (qılaq) içərisində bir-birinə əks istiqamətdə fırlanan iki rotordur. Rotorlar eyni oxlu ayrı-ayrı vallar üzərində yerləşdirilir. 500–1000 *dövr/dəq* sürətlə fırlanan rotor diskləri üzərində konsentrik çevrələr boyu 2–4 cərgə silindrik barmaqlar olur. D.-a tökülən materialların ölçüləri, adətən 60–90 mm, xırdlanmış məhsulun ölçüləri isə 0,5–0,1 mm-dir. Kömür parçalarını 50 mm-dən 0,3 mm-ədək hissələrə xırdalayan böyük ölçülü (rotorunun diametri 1250 mm) D.-un məhsuldarlığı 80–90 *t/saata* çatır. Birrotorlu və digər rotorun əvəzinə örtüyün aşırılan qapağıma bərkidilmiş hərəkətsiz barmaqları olan maşın *d i s m e m b r a t o r* adlanır; D.-a analoji işləyir, amma rotorunun fırlanma tezliyi xeyli yüksəkdir (2300–3800 *dövr/dəq*). D.-un əsas xüsusiyyəti xırdaladığı materialları həm də mükəmməl qarışdırmasıdır. D.-dan faydalı qazıntılar, kimya sənayesi məhsulları, oduncaq və s.-nin xırdalanması üçün istifadə edilir. 2) *B a r a b a n l ı* D. 250–300 mm ölçülü yumşaq materialları əzib su ilə yumaq üçün işləyən maşındır. Dayaq diyircəklər üzərində fırlanan (dişli ötürmə və ya friksion diyircəyin köməyi ilə) silindrik, yaxud konusşəkilli barabandan ibarətdir. D.-a yüklənən materiallar barabanın içində daxili spiral, yaxud pərlər vasitəsilə qarışdırılır və içəri verilən su ilə yuyulur, bu zaman gilli qarışıqlar axıdılır. 3) Qazları bərk hissəciklərdən (tozlardan) təmizləmək üçün, əsasən, domna sexlərində istifadə edilən aparat. 4) Bakteriyalı preparatların istehsalında subhüceyrə quruluşunu öyrənmək və zülal, polipeptid, amin turşusu və s. kimi bioloji aktiv maddələr almaq məqsədilə mikroorqanizmləri məhv edən qurğu. **DEZİNTOKSİKASIYA TERAPİYASI**, *d e t o k s i k a s i y a t e r a p i y a s ı* – zərərli maddələrin (toksikantların) orqanizmdən təmizlənməsi və onların zərərsizləşdirilməsi. Əsasını orqanizmin ayrı-ayrı orqan və sistemlərinin zədələnməsinin simptomatik terapiyası ilə əlaqələndirilmiş zəhərlənmənin kompleks müalicəsi təşkil edir. Kəskin zəhərlənmələr zamanı bir sıra təcili tədbirlər həyata keçirilir:

orqanizmin təmizlənməsinin təbii proseslərinin stimulyasiyası – toksikantların yusma törətmək, mədə və bağırsaqları yumaq, işlədici dərmanlar və bağırsaq peristaltikasının stimulyatorlarını tətbiq etmək (serotonin, fortrans və s.) yolu ilə ekskretor orqanlar (mədə-bağırsaq traktı, böyrəklər) vasitəsilə çıxarılması, su-elektrolit yüklənməsi ilə diurezin sürətləndirilməsi və diuretiklərin (mannitol, laziks və s.) təyin edilməsi. İnhalasiya zəhərlənmələri zamanı (zəhərli maddələrin tənəffüs orqanları yolu ilə düşməsi) ağ ciyərlərin hiperventilyasiyası istifadə edilir. Toksikantların bioloji transformasiya proseslərinin stimulyasiyası hemoterapiya (UB, lazer şüaları ilə, natrium-hipoxloritlə, ozonla), hiperbarik oksigenləşdirmə ilə həyata keçirilir. Ekskretor (ifrazedici) orqanların zədələnməsi ilə olan zəhərlənmələr zamanı süni fiziki-kimyəvi detoksikasiya – aferetik üsullar (plazmaəvəzedici dərmanlar – albumin və s., plazmaferez); yağda həll olan orta və irimolekullu maddələrlə zəhərlənmələr zamanı dializ-filtrasiya üsulları (hemodializ, enterosorbsiya və s.) istifadə edilir. Antidot farmakoterapiyası bəzi kəskin zəhərlənmələrin ancaq ilk mərhələlərində effektivdir. İlan və həşəratların dişləməsi zamanı xüsusi antitoksik zərdablarla antitoksik immunoterapiya tətbiq edilir.

DEZİNVƏZİYA (*de...*, *dez...* və lat. *invasio* – hücum) – insanda, heyvanda, bitkidə invazion xəstəlik törədicilərinin rüşeym elementlərini (helmint yumurtaları, koksidi oosistaları və s.) xarici mühitdə məhv edən tədbirlər kompleksi. D. metodları mexaniki (binanın yığışdırılması, təmizlənməsi, yuyulması), fiziki (alov, isti hava, su buxarı, günəş şüaları və s.), kimyəvi (natrium qələvisi) və bioloji (mikroorqanizmlər, quşlar) olur.

DEZODORANT (*de...* + lat. *odor* – iy) – pis iyələrin zəiflədilməsi və ya aradan qaldırılması üçün işlədilən kimyəvi preparat. Bir qayda olaraq üzvi birləşmələrin (spirtlər, aldehidlər, ali yağ turşuları, təbii və sintetik ətirli maddələr və s.-nin müxtəlif əlavələrlə) kompozisiyasından, eləcə də adsorbentlərdən (məs., aktivləşdirilmiş kömür, silikagel) ibarətdir. D.-lar tətbiq sahəsinə görə hava və gigiyena D.-ına ayırılır. Hava D.-ı otaqlarda, evlərdə, paltarda olan davamlı pis iyələri yox etmək üçündür. Gigiyena D.-ı tər iyini aradan qaldırmaq, bədən və ağız boşluğunu tərəvətləndirmək, ayaqların tərlənməsinin və göbələk xəstəliklərinin qarşısını almaq üçün (həmçinin ayaqqabıların iç

üzünün) istifadə olunur. Bu vasitələrə tər vəzilərinin çıxış kanallarını daraltmaq qabiliyyətinə malik, yəni tərləməni azaldan antipersperantlar aiddir. Dezodorasiya vasitələri maye, pasta, həb, jele şəklində və pomadaya oxşar preparatlar, aerosol və s. qablaşdırmada buraxılır.

DEZODORASIYA (*de...* + lat. *odoratio* – iyn yayılması) – xoşagəlməz iyələrin yox edilməsi; bunlar üzvi substratların tullantıları, insan və heyvan ifrazatları, qida məhsulları və s.), çürümə ilə parçalanmasından əmələ gələn tiollar (merkaptanlar), aldehidlər, sulfidlər və s. bu kimi maddələrin havada olması ilə əlaqədardır. Xoşagəlməz iyələr yaxşı ventilyasiya olmayan otaqlarda adamlar tərəfindən zaman, xəstəxanaların irinli-cərrahi şöbələrinin palatalarında, bəzi sənaye müəssisələrində (gön-dəri, kimya və s.) yaranır. İyən olması – otaqların və s. obyektlərin istismar qaydalarının, şəxsi gigiyena qaydalarının və s. pozulmasının göstəricisidir. D. ventilyasiya, havanın ozonlaşdırılması, süzgəclərdən keçirilməsi, habelə dezodorantlardan istifadə olunması ilə yerinə yetirilir. Ətirli maddələrin (tualet ozonatorlarında efir yağları, pissuarlarda ətirli şamlar, tozlar və s.) köməyi ilə iyələrin maskalanması D. ilə eyni deyildir; bu vasitələr çox vaxt sanitariya rifahı haqqında yalnız təsəvvüv yaradaraq yalnız estetik əhəmiyyət kəsb edir. D. yeyinti sənayesində (məs., bitki yağlarının D.-sı) istifadə olunur. Suyun hidrogen-sulfiddən və digər qazlardan təmizlənməsi suyun deqazasiyası adlanır. Meyitlər saxlanıldıqda (elmi və məhkəmə-tibb məqsədləri üçün), habelə dəfn gecikdirilən zaman D. balzamlama yolu ilə həyata keçirilir.

Dezodorasiyaedici vasitə kimi xlorlu əhəng, dəmir kuporosu, formalin, kalium-permanqanat, sink-xlorid, ağac kömürü, daş kömür və ağac qatranı və s.-dən istifadə olunur. D. məqsədilə həmçinin bioloji, fiziki və s. amillər (biofiltrlər, US və s.) də tətbiq edilir.

DEZOKSİKORTİKOSTERON (11-dezoksikortikosteron) – mineralokortikoidlər qrupundan steroid hormonu. *Kortikosteron* və *aldosteronun* biosintezində onların sələfidir. D., əsasən, böyrəküstü vəzilərin yumaqcıq zonasında progesterondan sekresiya olunur. Orqanizmdə natriumun saxlanması, kaliumun çıxarılmasına kömək edir. Yenidə doğulmuşlarda ferment sisteminin (D.-un kortikosterona çevrilməsini təmin edir) çatışmazlığı ilə əlaqədar böyrəküstü

vəzilərin qabığının disfunksiyası zamanı D.-un artıq toplanması nəticəsində elektrolit balansının ağır pozulmaları inkişaf edir.

DEZOKSİRİBONUKLEAZALAR – bütün orqanizmlərin dezoksiribonuklein turşularının (DNT) molekullarında fosfodiefir rabitələrinin parçalanmasını kataliz edən hidrolaz sinfinə aid nukleaz qrupundan fermentlər. D. substrat səciyyəviliyinə, təsir mexanizminə və onların yerinə yetirdiyi funksiyalarına görə fərqləndirilir. Bunların arasında DNT molekulu daxilində nukleotidlərarası rabitələri parçalayan endonukleazalar və polinukleotid zəncirinin 5'- və ya 3'-ucundan bir nukleotid qalıqı qoparan ekzonukleazalar ayırd edilir.

Bəzi D. DNT-nin yalnız ikizəncirli, digərləri birzəncirli molekullarını parçalayır, üçüncülər isə həm bir-, həm də ikizəncirli molekullara qarşı aktiv olur. Bir sıra D. DNT-də əsasların ardıcılığına səciyyəvi təsir göstərə bilmir, bəziləri (*restriktazalar*) əksinə, DNT molekulunda müəyyən qısa nukleotid ardıcılıqlarını tanıyır və molekulu yalnız bu ardıcılıqların yaxınlığında və ya hüduqları daxilində parçalayır.

D. DNT-nin replikasiya, reparasiya və rekombinasiya proseslərində iştirak edir; hüceyrəyə daxil olan yad DNT-ləri məhv edərək qoruyucu funksiyasını yerinə yetirir (məs., virus infeksiyası zamanı) və hüceyrənin proqramlaşdırılmış məhvi – *apoptoz* zamanı DNT-nin fraqmentlərə bölünməsinə cavabdehdir. D. elmi araşdırmalarda, rekombinat DNT-lərin yaradılmasında (bax *Gen mühəndisliyi*), molekulyar klonlaşdırmada, genomların tədqiqində geniş istifadə olunur. Onlar bir sıra xəstəliklərin diaqnostikasında və terapevtik məqsədlər üçün istifadə olunur.

DEZOKSİRİBONUKLEİN TURŞULARI (DNT) – canlı orqanizmdə genetik məlumatı saxlayan və ötürən yüksək-molekullu təbii üzvi birləşmə. Ali orqanizmlərdə, bakteriya və bir çox viruslarda genetik məlumatın daşıyıcısı 2'-dezoksiribonukleotidlərdən ibarət olan biopolimerdir. DNT bir, yaxud ikizəncirli formada ola bilər və 2'-dezoksiribonukleotidlər 3', 5'-fosfodiefir rabitələrlə birləşmişdir. İkizəncirli DNT-də iki komplementar zəncir ardıcılığın əks istiqamətində (antiparalel orientasiya) bir-birinin ətrafında burulmaqla sola və ya sağburulan spiral əmələ gətirir. İki zəncir, azotlu əsaslar arasında hidrogen rabitələrinin spesifik yaranması, həmçinin

steking qarşılıqlı təsir yolu ilə bir yerdə tutulur. Birzəncirli, yaxud ikizəncirli DNT həlqəvi molekul şəklində (mitoxondri, xloroplast, bakteriya) ola bilər. Bu halqa burularaq daha çox burulmuş spiral yarıda bilir. Prokariot orqanizmlərdə DNT membranla birləşir və plazmid, yaxud episom formasında olur. Eukariot DNT-nin 95% -ə qədər nüvədə yerləşir və spesifik zülallarla birləşmişdir. Mitoxondri DNT-si bütün hüceyrə DNT-sinin 1–2%-ni, xloroplast (plastid) DNT-sinin isə 5%-ə qədərini təşkil edir. Genetik məlumatın ana hüceyrədən qız hüceyrəyə köçürülməsi replikasiya nəticəsində baş verir. Növün bütün əlamətləri və fərdin xüsusiyyətləri haqqında genetik məlumatlar DNT-nin nukleotid ardıcılığında kodlaşmışdır. Bütün əsas genetik proseslər-replikasiya, transkripsiya, reparasiya və rekombinasiya DNT molekulunun fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

İlk dəfə 1868 ildə İ.F. Mişer tərəfindən DNT zülallarla kompleks (dezoksiribonukleoproteidlər) şəklində irin hüceyrələrinin nüvəsində və balıq spermalarında (1870) kəşf edilmişdir. 1889 ildə R. Altman nukleotid turşularını zülallardan təmizləyərək, "nukleotid"terminini biokimyaya gətirmişdir. Nukleotid turşularının genetik rolu haqqında müasir təsəvvürlər ingilis mikrobioloqu F. Qriffits tərəfindən 1928 ildə *Diplococcus pneumoniae* bakteriyası ilə apardığı təcrübələrdən sonra formalaşmağa başlamışdır. Uzun müddət hesab edilirdi ki, DNT yalnız heyvan hüceyrələrində mövcuddur, lakin 1930 illərin ortalarında sübut edildi ki, (A.N. Belozerski) DNT hər bir canlı hüceyrənin əvəzolunmaz komponentidir. 1944 ildə Amerika mikrobioloqu O.T. Eyveri əməkdaşları ilə göstərmişdir ki, irsi bioloji əlamət hüceyrənin bütün digər komponentlərindən əsaslı təmizlənmiş DNT-nin köməyiylə bir hüceyrədən digərinə ötürülə bilər. Beləliklə, DNT-nin bioloji funksiyası – onun irsiyyət materialı, yaxud genetik məlumatın daşıyıcısı olması müəyyənləşdirildi.

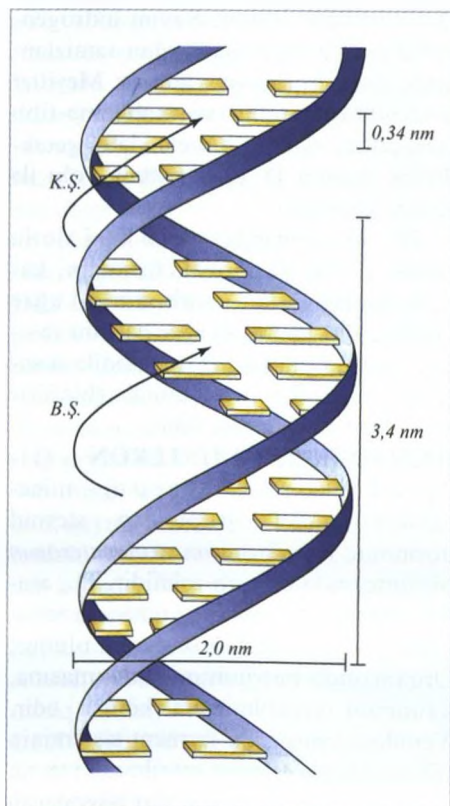
19 əsrin sonu – 20 əsrin əvvəllərində DNT-nin monomer tərkibi – dezoksiriboza, fosfat turşusu və 4 azotlu əsasdan [purin əsasları – quanin (Q) və adenin (A); pirimidin əsasları – sitozin (S) və timin (T)] birinin qalıqları olan dezoksiribonukleotidlərdən ibarət polimer molekul olduğu müəyyən edildi. Eyni vaxtda E. Çarqaff əməkdaşları ilə DNT-nin nukleotid tərkibinin əsas qanunauyğunluqlarını (Çarqaff qaydası) müəyyənləşdirdi ki, onlardan ən mühümünü hər bir DNT molekulunda adenin və timin (A=T), həmçinin quanin və sitozin

(G=S) qalıqlarının miqdarlarının bərabər olmasıdır.

Bu məlumatlara əsaslanaraq C.D. Uotson və F.H. Krik 1953 ildə R. Franklin və M. Uilkinsin laboratoriyalarında alınmış DNT kristallarının rentgenoqramlarının şifrəsini açmışlar. Onlar DNT molekulunun iki polinukleotid zəncirdən ibarət nizamlı (müntəzəm) quruluşu olan ikiqat spiral olmasını müəyyənləşdirdilər (şəkil 1). Spiralın diametri bütün uz. boyu sabitdir və təq. 2 nm-ə bərabərdir. Spiralın burumunun uz. 3,4 nm-dir. Tək zəncirin hər burumunda təq. 10 nukleotid qalığı yerləşir, yəni spiralın oxu boyunca nukleotidlərarası məsafə 0,34 nm-ə bərabərdir. Azotlu əsaslar DNT-nin ikiqat spiralında bir müstəvidə və praktiki olaraq spiralın əsas oxuna perpendikulyar yerləşir. İki zəncirin qarşı-qarşıya yerləşən azotlu əsasları hidrogen rabitələri ilə stabilləşmiş komplementar cütlər yaradır, beləliklə həmishə adenin yalnız timinlə, quanin isə sitozinlə cütləşir (Q–S cütü öz aralarında üç, A–T cütü isə yalnız iki hidrogen rabitəsi ilə birləşir, şəkil 2). DNT-nin ikiqat spiral quruluşunun stabilləşməsi üçün eyni bir zəncirə məxsus qonşu əsasların müstəviləri arasındakı qarşılıqlı təsir də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uotson–Krikin ikiqat spiral modelindən DNT molekulunun (və yaxud, istənilən ge-

Şəkil 1. DNT-nin ikiqat spiralının Uotson-Krik modeli (K.Ş.–kiçik şırım; B.Ş.–böyük şırım).

netik materialın) özü-özünü yaratması prinsipi (ikiləşmə, yaxud replikasiya) məlum olur: DNT-nin iki komplementar zəncirini ayıraraq, sonra matrisa üzərində onlara dəqiq komplementar olan yeni ikizəncirli iki molekul sintez olunur, bu iki ikizəncirli iki qız molekul ana molekul ilə identik olur. Bu prinsipin kəşfi irsiyyət hadisəsinin molekulyar səviyyədə izah edilməsinə imkan yaratdı və *molekulyar biologiyaya* başlanğıcını qoymuş oldu. Nukleotid turşularının komplementar cütləşməsi prinsipi hüceyrədə bütün genetik məlumatların ötürülməsi proseslərinin əsasını təşkil edir.

DNT-nin ikiqat spiralında polinukleotid zəncirlərin şəkərfosfat skeleti xaricə yönəlmişdir, spiralın səthində isə iki şırım var: böyük şırımın eni 2,2 nm, kiçik şırımın eni isə 1,2 nm-dir. C. Uotson və F. Krikin təsvir etdiyi DNT-nin ikiqat spiralı sağaburulan formadadır və onun polinukleotid zəncirləri isə antiparaleldir, yəni onlar əks istiqamətlərə elə yönəlmişlər ki, bir zəncirin 3'-sonluğu digər zəncirinin 5'-sonluğu qarşısında yerləşir və B-forması adlanır. DNT-nin B-fəsiləsinə C-DNT və D-DNT formaları da daxildir. Genin aktivliyinin tənzimlənməsində DNT *polimorfizmi* mühüm rol oynaya bilər və B-formadan başqa DNT-nin ikiqat spiralının digər konformasiyalarının in vivo olması haqqında artıq yeni məlumatlar vardır.

DNT-nin ikiqat spiralı əhəmiyyətli dərəcədə polimorfizmlə xarakterizə olunur və xarici şərait dəyişdikdə Uotson-Krikin B-formasından fərqli fəza quruluşu (konformasiya) ala bilər. Belə ki, preparatda rütubət azaldıqda, yaxud məs., DNT-nin sulu məhluluna etanol əlavə edildikdə B-forma A-formaya keçir.

A-DNT forması həmçinin Uotson-Krik nukleotid cütləri ilə stabilləşmiş sağaburulan ikiqat zəncirdir. B-DNT-dən fərqli olaraq A-DNT aşağı nisbi rütubət şəraitində yaranır. Biomolekulun kristallaşmasını stimullaşdıran reagentlər onun dehidratasiyasına səbəb olur və bir çox DNT molekul kristal halında A-formaya keçir. A-formada antiparalel polinukleotid zəncirlər B-DNT nisbətən az dərəcədə burulmuşlar. Spiralın bir burumuna 11–12 nukleotid cütü düşür. A-DNT C3'-endo-, B-DNT isə C2'-endokonformasiyaya malikdir. Əlverişsiz şəraitdə bəzi bakteriyaların sporları çevrilirlər və belə qeyri-aktiv vəziyyətdə uzun müddət qala bilərlər. Onların DNT-si spor zülalları ilə əhatə edilmiş və A-DNT formasında olur. Bu halda DNT molekuluna UB şüasının təsirinə 10 dəfə çox davamlı olur. Spor zülalları B-formadan A-formaya çevrilməkdə

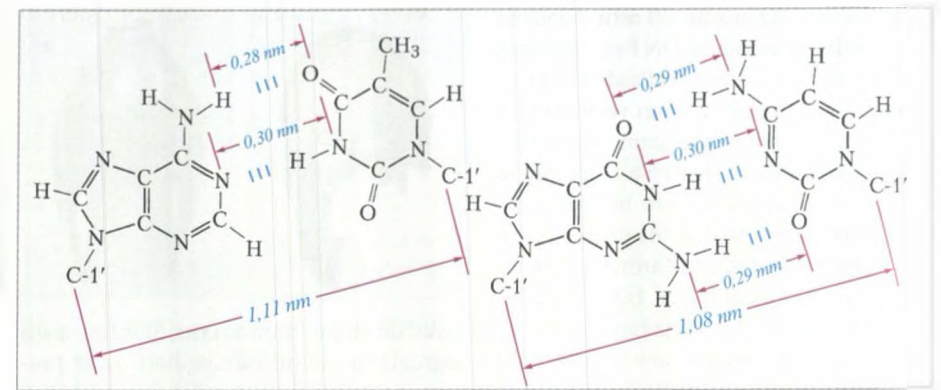
bakteriya DNT-sinə kömək edir və əlverişsiz şəraitdə DNT-ni mühafizə edir.

DNT-nin ikiqat spirallarının mühüm xassələrinə biri onların yüksək aşkarlayıcı rentgenstruktur analiz ilə aşkar olunan mikroheterogenliyidir. Bu, nukleotid qalıqlarının konformasiyasındakı incə fərqlərlə şərtlənir ki, onların görünməsi zəncirdə nukleotidlərin yerləşmə ardıcılığından asılıdır və xarakterik bükük və sınımların əmələ gəlməsi ilə meydana çıxır. DNT molekulunun quruluşunun belə xüsusiyyətləri şübhəsiz ki, onun fəaliyyəti ilə əlaqədardır.

DNT molekulunda təkrarlanan nukleotid ardıcılıqları (palindromlar) olan zaman cütlər yalnız qarşı-qarşıya olan (əks) zəncirlərin əsasları arasında deyil, həm də bir zəncir çərçivəsində əsaslar arasında formalaşır ki, bu da hidrogen rabitələri ilə birləşmiş özünəməxsus sancaq ilgəklərinin yaranmasına imkan yaradır.

DNT məhlullarının qızdırılması, pH-nin dəyişməsi, ion quvvəsinin azalması, bir sıra üzvi maddələrin, digər birləşmələrin və faktorların təsiri ilə DNT-nin denaturasiyası – cüt əsaslar arasındakı hidrogen rabitələrinin qırılması və ikiqat spiralın müntəzəm quruluşunun dağılması hesabına zəncirlər bir-birindən tam ayrılır. İkiqat spiralı stabilləşdirən molekul daxili qarşılıqlı təsirlərin kooperativ xarakteri hesabına bu proses fəza keçidini xatırladır və buna görə DNT-nin əriməsi adlanır. İkiqat spiralın əvvəlki ikiqat spiral quruluşu bərpa etməklə (DNT-nin renaturasiyası) reassosiasiyaya qabiliyyətinə malikdir. Termiki *denaturasiya*, yaxud ərimə 80–90°C-də baş verir, soyuyan zaman isə ikiqat DNT molekul bərpa olunur. Bu xassə DNT, yaxud DNT və RNT molekulunun nukleotid ardıcılıqlarında oxşarlıq dərəcəsini, onların təşkil xüsusiyyətlərini, o cümlədən təkrarların mövcudluğunu və sayını aşkar etməyə imkan verən nukleotid turşularının molekulyar hibridləşmə metodunun əsasında durur.

Müxtəlif orqanizmlərin DNT molekulunda nukleotid qalıqlarının növbələşən ardıcılığı (birinci quruluş) qəti olaraq fərvidir, DNT-nin bir molekulunu digərindən və uyğun olaraq bir geni, yaxud tənzimləyici genetik elementi digərindən fərqləndirən mühüm xüsusiyyətdir. DNT molekulunun ölçüsü bir neçə min nukleotid cütündən (plazmid və bəzi viruslar) yüz minlərlə cütə qədər (ali orqanizmlərdə) dəyişir. Müxtəlif orqanizmlərdə DNT-nin miqdarı da fərqlidir, onu əmələ gətirən nukleotidlərin sayına

Şəkil 2. İkispirallı DNT molekulunda komplementar Uotson-Krik cütü. Solda adenin-timin cütü; sağda quanin-sitozin cütü. Spesifik hidrogen rabitələri ilə birləşmiş atomlar, həmçinin dezoksiriboza qalıqlarının C-1' atomları arasındakı məsafələr verilmişdir.

görə bakteriyalarda $5 \cdot 10^6$, ali bitki genomlarında isə $2 \cdot 10^{11}$ nukleotid cütü təşkil edir (haploid genomuna görə hesablanmış). Bu nəhəng molekul hüceyrə, yaxud viruslarda çox kompakt qablaşmışdır. Prokariot nukleotiddə belə qablaşma az miqdarda xüsusi zülallar və ribonukleotid turşularının (RNT) hesabına təmin olunduğu ehtimal edilir. Universal histon və bəzi qeyri-histon zülallar dəstinin köməyiylə xromosomun əsas komponentinin-xromatinin yaranmasına səbəb olan eukariot DNT-nin qablaşmasının bir neçə səviyyəsi xarakterizə olunmuşdur. Məs., insanın ən böyük xromosomunun DNT-nin uz. 8 sm olduğu halda, mitoz zamanı spirallaşmış vəziyyətdə xromosomda onun uz. 5 mkm-dan çox deyildir.

Eukariotların somatik hüceyrələrinin nüvələrində DNT molekulunu iki nüsxədə olur. Hər bir pro- və eukariot xromosomunda yalnız bir ikispirallı DNT molekul var. Virusların müəyyən qisminin genomları həmçinin ikispirallı DNT ilə təmsil olunmuş və yalnız bəzi faqların genomu birzəncirli halqavi, yaxud xətti DNT molekulundan ibarətdir.

Prokariot xromosomların, plazmidlərin, bir çox virusların, mitoxondriyə və xloroplastların ikispirallı DNT molekulunu həlqəvi qapanmışdır. Bu zaman əgər zəncir kovalent-fasiləsizdirsə (yəni bütün fosfodiefir rabitələri qapanmışsa), onda ikiqat spiralın sapları bir neçə dəfə bir-biri ilə kəsişdikləri, yaxud birləşdikləri üçün tsiklik DNT yüksəkspirallaşmış formada ola bilər. Hüceyrədə superburumlar topoizomeraz fermentlərinin iştirakı ilə yaranır və dağılır. Tsiklik yüksəkspirallaşmış DNT onun xətti formasına nisbətən müəyyən enerji ehtiyatına malikdir və buna görə superburumların yaranması DNT-nin fəaliyyəti üçün vacibdir (məs., replikasiya zamanı meydana çıxan

topoloji çətinlikləri aradan götürməyə imkan verir). Bundan başqa, superburumların olması hesabına onun makromolekulunda qeyri-adi quruluşlar yarana bilər: xaçabənzər quruluşlar (palindromlarda), Z-forma, üçsaplı sahələr, yaxud H-forma (homopurin-homopirimidin bloklarda) yarana bilər.

DNT-nin biosintezi (replikasiya) DNT-polimeraza fermentlərin və köməkçi zülalların böyük bir qrupunun birgə iştirakı zamanı matrisa sintezi yolu ilə həyata keçirilir və hüceyrənin xüsusi tənzimləyici sistemlərinin nəzarəti altında gedir. DNT-nin istənilən sahəsi Polimeraza Zəncir Reaksiyası ilə in vitro amplifikasiya oluna bilər. Replikasiyanın in vivo gedişində, həmçinin onun sona çatmasından sonra az sayda müəyyən sitozin qalıqlarının 5-metilsitozin əmələ gəlməsi nəticələndirən metilləşməsi baş verir, bu DNT modifikasiyasının spesifik prosesini təmsil edir və onun sonrakı fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. DNT-nin metilləşməsi və metilsizləşməsi embryo- və qametogenez proseslərində mühüm rol oynayır.

Orqanizmlərin həyat fəaliyyətində onların DNT-si xarici amillərin təsiri altında azotlu əsasların quruluşunun pozulması ilə müşayiət olunan müxtəlif zədələyici təsirlərə məruz qala bilər. Təkamülün gedişində hüceyrələr DNT-nin ilkin quruluşunun bərpasını təmin edən (*reparasiya*) müdafiə mexanizmlərini inkişaf etdirmişdir.

Hüceyrədə DNT spesifik fermentlər-dezoksiribonukleazalarla parçalanır. Bunların arasında ən çox məlum olan hüceyrəni yad DNT-dən qoruyan və gen mühəndisliyində geniş istifadə olunan restriksiya endonukleazalarıdır.

1970 illərin əvvəllərində F. Senger və başqaları tərəfindən DNT molekulunun nukleotid ardıcılıqlarını təyin edən səmərəli

metodlar hazırlanmışdır. 20 əsrin sonunda bu metodların əsasında DNT-nin sekvens edilməsi üçün güclü avtomatlaşdırılmış texnologiya yaradılmış və onun vasitəsilə bir çox virusların, mitoxondriyə, xloroplastların, bakteriyaların, bitki və heyvanların tam genomlarının DNT-nin birinci quruluşu təyin edilmişdir. 2004 ilə qədər insanın tam genomunun nukleotid ardıcılığının təyin edilməsi başa çatdırıldı. Bu işlər *bioinformatikanın* inkişafına təkan vermiş və *molekulyar genetikanın* yeni bölməsi olan *genomikanın* əsasını qoymuşdur.

DNT-nin nukleotid ardıcılığı haqqında məlumatlar rekombinant DNT molekullarının, yəni əvvəlcədən müəyyən olunmuş xassələrə malik molekulum yaradılması zamanı, müxtəlif orqanizmlərin DNT-nin quruluş elementləri daxil edilmiş molekulların (bax *Gen mühəndisliyi*), həmçinin yeni zülalların konstruksiyası zamanı geniş istifadə olunur. DNT-nin birinci quruluşu haqqında biliklər irsi və onkoloji xəstəliklərin analizi, şəxsiyyətin identifikasiyası, müəyyən genlərinin amplifikasiyası və ayrılması, tənzimləyici elementlərin və DNT-nin funksional mühüm sahələrinin analizi zamanı vacibdir.

Əd.: Watson J.D., Crick F.H.C. Molecular structure of nucleic acid. Nature. 1953, vol. 171; Уотсон Дж. Молекулярная биология гена. М., 1967; Хаггис Дж., Михи Д., Мюир А., Робертс К., Уокер П. Введение в молекулярную биологию. М., 1967; Агол В.И., Богданов А.А., Гвоздев В.А., Грагеров А.И., Колчинский А.М., Мирзабекова А.Д., Никифоров В.Г. Молекулярная биология. Структура и биосинтез нуклеиновых кислот. М., 1990; С. Мюллер. Нуклеиновые кислоты, От А до Я. М., 2013.

DEZOKSİŞƏKƏRLƏR – molekullarında bir və ya bir neçə hidrosil qrupu hidrogen atomu ilə əvəz edilmiş monosaxaridlər. L-Ramnoza (6-dezoksimannoza) – bitki qlikozidlərinin, *kamedlərin*, *pektinlərin* və bakterial polisaxaridlərin (sonuncularda D-izomerə rast gəlinir) tərkibinə daxildir. L-fukoza (6-dezoksiqalaktoza) heyvan qlikoproteinlərin, dəniz boz yosunları və dərisitikanlıların sulfatlaşmış polisaxaridlərinin; 2-dezoksi-D-riboza *dezoksiribonuklein turşularının*; 3,6-didezoksiheksozalar qrammənfi bakteriyaların polisaxarid molekullarının bir hissəsidir. Daha nadir D. *ürək qlikozidlərinin* və antibiotiklərin tərkibində tapılmışdır. Dezoksihalqalar *sial turşularının* molekullarının tərkibində olur. D. ilkin monosaxaridlərdən az polyarlığı və buna görə də üzvi həlledicilərdə daha yaxşı həllolması ilə fərqlənir; turşuların iştii-

Dəbilqə: 1 – qədim yunan dəbilqəsi. E.ə 4 əsr. Tunc. Ermitaj (Sankt-Peterburq.); 2 – alban dəbilqəsi. E.ə. 2–1 əsrlər. Nüydü kəndi (Ağsu rayonu); 3 – türk dəbilqəsi. 16 əsr. Metropoliten-Muzey. Nyu-York.

rakı ilə digər monosaxaridlərdən asan parçalanır; D.-in qlikozidləri digər monosaxaridlərin qlikozidlərinə nisbətən sürətlə hidrolizə uğrayır (2-dezoksışəkərlərin qlikozidləri xüsusilə qeyri-sabitdir). Sənayedə D. monosaxaridlərdən sintez edilir.

DƏBAĞ – İrəvan xanlığının Karbibasar mahalında (9.9.1930 ildən Vağarşabad, 12.3.1945 ildən Eçmiədzin r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1930-cu illərdə ləğv olunmuşdur.

DƏBƏKLİ – İrəvanın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Vərzəqan bölgəsinin Üzümdil kəndistanında, Vərzəqan qəs.-ndən 14,9 km c.-dədir.

DƏBƏKLİ – İrəvanın Ərdəbil ostanında kənd. Meşkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Meşgin kəndistanında, Meşginşəhərdən 18 km c.-q.-dədir.

DƏBƏKLİ – İrəvanın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 21 km şm.-q.-dədir.

DƏBƏLİK – bax *Yurtuq*.

DƏBİL, Dvin – Kiçik Asiyada 4–13 əsrlərə aid şəhər; ticarət və sənətkarlıq mərkəzi. Şərqi mənəblərində D. kimi qeyd olunur. 4 əsrin 30-cu illərindən Arşaki hökmdarlarının, 428 ildən Sasani mərzbanlarının, 640 ildən isə ərəb əmirlərinin iqamətgahı (sonralar Bərdəyə köçürüldü) idi. D. haqqında məlumat verən Yaqut əl-Həməvi bu şəhərin Azərb.-in ucqarlarında, Arran vilayətində yerləşdiyini xüsusilə vurğulayırdı. Xilafətin dağılmasından sonra Sacilər, Salarilər, Şəddadilər dövlətlərinin, Böyük Səlcuq imperiyasının, Azərb. Atabəyləri dövlətinin tərkibində mühüm şəhərlərdən biri olmuşdur. 13 əsrin əvvəllərində gürcü qoşunları hücum edərək şəhəri ələ keçirib talamışlar, lakin tezliklə Xarəzmşah Cəlaləddin şəhəri gürcülərdən azad etmişdir. 1236 ildə D. monqollar tərəfindən dağıdılmışdır. D.-də 1937 ildən müntəzəm arxeoloji qazıntılar aparılmış, qala divarlarının, narınqalanın və saray kompleksinin qalıqları, çoxlu kilsə, karvansara, hamam, sənətkarlar məhəlləsi,

yaşayış binaları, emalatxana xarabalıqları və s. aşkar edilmiş, zəngin arxeoloji material toplanmışdır.

DƏBİLQƏ – 1) qoruyucu baş geyimi. Tunc dövründən məlumdur. Ağac, hörülmüş çubuq, gön və s.-dən hazırlanırdı. Ən qədim metal D.-lər (mis və qızıl) Mesopotamiyada (e.ə. 3-cü minillikdə) tapılmışdır. Müxtəlif formalı tunc və dəmir D.-lər Qədim Yunanıstan və Romada hazırlanırdı. Orta əsrlərdə Qərbi Avropada üzü və peysəri örtən D.-lər yayılmışdı. D.-lər rəsm, naxış, lələklə bəzədilirdi. D. Azərb.-də da qədimdən məlumdur. Azərb. Resp. ərazisindən (Ağsu r-nunun Nüydü k.) e.ə. 2–1 əsrlərə aid tunc D. tapılmışdır. Orta əsrlərdə Azərb.-də hazırlanmış D.-lərdən bəziləri Silah palatasında (Moskva), Topqarı sarayında (İstanbul) və s. muzeylərdə saxlanılır.

2) Orduda, yanğınsöndürən dəstələrdə, bəzi istehsalat və nəql. (motosiklet) sahələrində başı qorumaq üçün işlədilən, yuxarısı hamar, şiş və ya daraşşəkilli, dəri, yaxud metaldan düzəldilən baş geyimi. Polad D. Birinci dünya müharibəsindən (1914–18) başlayaraq bütün ordularda güllə, mermi (mina, qumbara və s.) qəlpələri və s.-dən qorunmaq üçün istifadə olunur.

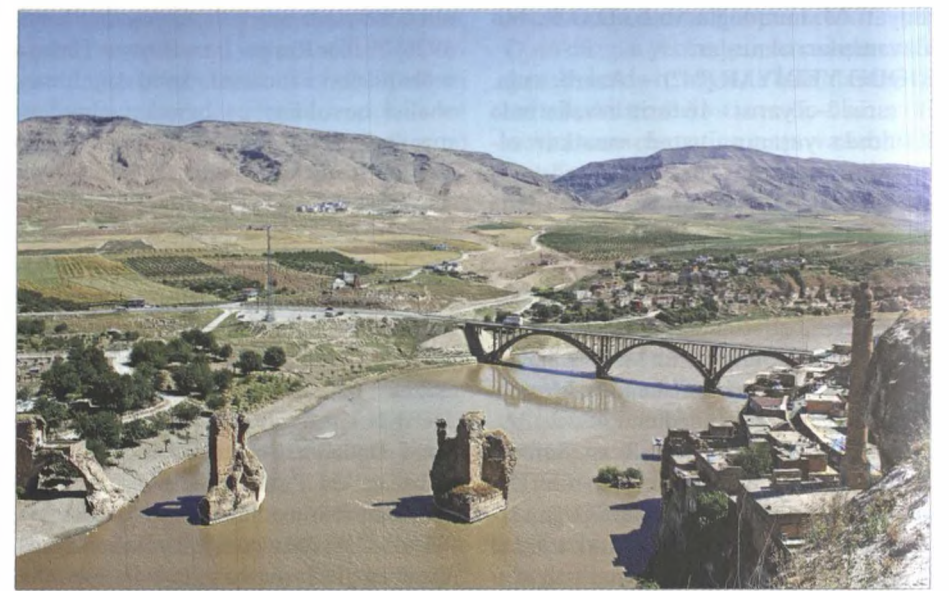
DƏBİRAN (دبيران), Nəcməddin Əli ibn Ömər əl-Katibi əl-Qəzvini (1204–1277) – İran alimi. *Nəsirəddin Tusi*, *Əsirəddin Əbhərindən* dərslər almış. *Fəxrəddin Razidən* bəhrələnmişdir. Məntiq, fəlsəfə, kəlam, tibb, astronomiya, riyaziyyat elmlərini öyrənmişdir. Tusinin dəvəti ilə Marağa rəsədxanasında fəaliyyət göstərmiş, “Nəcməddin” (ər. “dinin ulduzu”) ləqəbini də ondan almışdır. Qütbəddin *Şirazi* və Əllamə *Hillinin* müəllimi olmuşdur. Daha çox məntiqçi kimi tanınan D. bu sahədə *İbn Sina* ənənəsinə sadıq qalmışdır. Fəlsəfi görüşlərində, əsasən, *məşşaiyyəyə* (Şərq peripatetizminə) əsaslanmışdır. Məntiq və fəlsəfəyə dair bis sıra əsərin müəllifidir. Ən məşhur əsəri “Ər-Risələt əş-şəmsiyyə”dir.

DƏBİRDAN – İrəvanın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 3 km-lik məsafədədir.

“DƏBİSTAN” (far. دبستان – ibtidai məktəb) – pedaqoji jurnal. 1906–08 illərdə Bakıda nəşr edilmişdir (ayda iki dəfə). İlk nömrəsi 1906 il aprelin 16-da, son nömrəsi 1908 il martın 10-da çıxmışdır (cəmi 27 nömrə). Təlim-tərbiyə işində ailəyə kömək məqsədilə ayda bir dəfə “Valideynə məxsus vərəqə” adlı əlavəsi də nəşr olunmuşdur. Jurnalda pedaqoji məsələlərlə yanaşı, uşaqların təlim-tərbiyəsinə dair bədii əsərlər, görkəmli şəxslərin həyatı, elm və texnika yenilikləri, coğrafiya, fizika, heyvanat aləmi və s. haqqında yazılar dərc olunurdu. Demokratik yönlü “D.”-də N. *Nərimanov*, H.B. *Zərdabi*, M.Ə. *Sabir*, M. *Hadi*, A. *Saiq*, S.M. *Qənizadə*, R. *Əfəndiyev* və b. fəal iştirak etmişlər. Maarif xadimləri Ə. *Cəfərzadə* və M. *Əfəndizadə* jurnalın redaktoru olmuşlar.

DƏCCAL (الدجال) – islamda qiyamət əlamətlərindən sayılan və şeytani təmsil edən varlıq. D.-in qarşılığı xristian esxatologiyasında *antixrist*, yəhudi esxatologiyasında isə *armilusdur*. Yəhudi dini ədəbiyyatında ilk dəfə e.ə. 2 əsrdən “son günlər”də Allaha qarşı çıxacaq bir varlıqdan bəhs edilməyə başlanmışdır (Daniel, 7:8, 11:40). Bibliyadakı bəzi rəvayətlərin D. anlayışı üçün zəmin hazırladığı qəbul edilir (məs., Yezekel kitabının 38–39-cu fəsillərindəki Qoq və Maqoq haqqında rəvayət). *Əhdi-cədidə* “Məsihin əleyhdarı” (antixrist) dəfəllərlə xatırlanır (Yəhyanın 1-ci məktubu, 2:18–22; 4:3).

Quranda D.-in adı çəkilməsə də, hədis və rəvayətlərdə ondan ətraflı bəhs olunur. O, “əl-Məsih əl-kəzzab” və “əl-Məsih əd-dəccal” (yalançı Məsih) da adlandırılır. Zühuru *Qiyamətdən* əvvəl gözlənilən D. özünü həqiqi Məsih (*İsa*, yaxud *Mehdi*) kimi təqdim edəcək sonuncu şərh qüvvə və İblisin nümayəndəsidir. Qırmızısiyə, qırmısaç, sağ gözü kor, alnında isə ərəbcə “kafir” hərfi, yaxud bütövlükdə “kafir” sözü yazılmış, qeyri-adi gücə malik bu varlıq, Məkkə və Mədinə istisna olmaqla, bütün dünyanı özünə tabe edəcək, sonra isə İsa, yaxud Mehdi tərəfindən qətlə yetiriləcək. Təsəvvüf ədəbiyyatında D.-in İsa tərəfindən qətlə dünyəvi istəklərə sövq edən nəfsin ruhunu gücü ilə məğlub olunması kimi şərh edilmişdir.

Dəclə çayı Diyarbəkir (Türkiyə) yaxınlığında.

DƏCLƏ (ər. دجلة, türkcə Declə) – Türkiyə və İraqda çay. Az məsafədə Suriyanın şm.-ş. sərhədi boyunca axır. Uz. 1850 km, hövzəsinin sah. 375 min km². Şərqi Tavr d-rının yamaclarından başlanır. Orta və aşağı axarı Mesopotamiya ovalığında. Əl-Qürna ş. yaxınlığında Fərat çayı ilə birləşir və İran körfəzinə tökülən Şəttülərəb çayını əmələ gətirir. Qar və yağış suları ilə qidalanır. İllik su sərfi orta axımında (Bağdad ş. yaxınlığında) 1240 m³/san-dir. Əsas qolları Böyük Zab, Kiçik Zab və Diyaladır. Bağdad ş.-nədək, gursulu dövründə isə Mosul ş.-nədək gəmiçiliyə yararlıdır. Çayın axını bəndlərlə tənzimlənir; üzərində Mosul su anbarı var. Suvarmada geniş istifadə edilir. D. və onun böyük qollarının vadiləri mühüm suvarma əkinçiliyi rayonlarıdır. Diyarbəkir (Türkiyə), Mosul, Bağdad, Əl-Kut, Əl-Amarə (İraq) ş.-ləri D. sahilindədir. D. və Fərat çayları arası ərazi qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir (bax *Asuriya*, *Babilistan*).

DƏDƏ BƏY (əsl adı Abdal bəy; ? – təqr. 1513 və ya 1514, Ərdəbil) – Səfəvi sərəkədesi, əmir ül-ümərə. Zülqədər tayfasından idi. Ağqoyunlu hökmdarı Rüstəmin [1492–97] təqibindən Gilanda gizlənən gələcək Səfəvi hökmdarı İsmayılın yeddi ən yaxın məsləhətçi və köməkçilərindən biri olmuşdur. D.b. qızılbaşların Şirvana hücumunda (1500), Şirvanşah Fərrux Yasarın [1462–1500] məğlub edilməsində, Bakı və Gülcüstan qalalarının mühasirəsində, həmçinin 1501 ildə Naxçıvan yaxınlığında Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin məğlubiyyətə uğradılmasında fərqlənmişdi. D.b. 1501

ildə İsmayılın Təbrizdə şah elan edilməsində müəyyən rol oynamış, 1502–03 illərdə isə Ağqoyunlu sultanı Murada qarşı döyüşlərdə igidlik göstərmişdi. D.b. 1505–11 illərdə Səfəvilər dövlətində *qorçibası* olmuşdur. 1510 ildə Səfəvilər dövlətinə birləşdirilən Mərv ş.-nin idarəsi D.b.-ə tapşırılmışdı. 1512/13 ildə özbək xanı Übeydullanın Herata hücumu zamanı qorxaqlıq göstərərək şəhəri döyüşsüz tərk etdiyi üçün I Şah İsmayıl onu bütün rütbə və vəzifələrindən məhrum etmişdi.

DƏDƏ QORQUD (1999 ildək Bayramovka) – Azərb. Resp. Saatlı r-nunda kənd. Dədə Qorqud ə.d.-nin (Dədə Qorqud, Heydərabad k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km c.-ş.-də, Muğan düzündədir. Əh. 2505 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

“DƏDƏ QORQUD” – bax *Kitabi-Dədə Qorqud*.

DƏDƏ ÖMƏR RÖVŞƏNİ (təqr. 1407/17, Türkiyə, Gözəlhisar – 1487, Təbriz) – sufi şairi, xəlvəti şeyxi. Aydın və Bursa şəhərlərində mədrəsə təhsili almışdır. Böyük qardaşı Ələddin Əlinin tövsiyəsi ilə Bakıya gəlmiş, Seyid Yəhya *Bakuvinin* xəlifələrindən biri olmuşdur. Bərdə, Gəncə və Ərdəbil şəhərlərində *xəlvətiyyə* təriqətini təbliğ etmiş, dini-didaktik şeirlər yazmışdır. “Töhfətül-mücahid”, “Ləməzat” əsərlərinin müəllifidir. Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin dəvəti ilə Təbrizə getmiş, onun sarayında yaşamışdır. İbrahim Gülşəni, Şeyx Dəmirəş, Şahin Xəlvəti, Həsən

Bəyati Mahmudovlu və b. D.Ö.R.-nin davamçıları olmuşlar.

DƏDƏ YEDİYAR (?-?) – Azərb. aşığı. 15 əsrin 2-ci yarısı – 16 əsrin əvvəllərində Gəncədə yaşamış, ustad sənətkar olmuşdur. “Qurbani” dastanında göstəriləni kimi, *Qurbani* Gəncəyə gəldikdə D.Y.-la deyişmişdir. Ədəbi irsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab, B., 2004.

DƏDƏBƏYLİ – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Meşkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Şərqi Meşgin kəndistanında, Meşgin şəhərdən 28 km şm.-ş.-dədir.

DƏDƏGÜNƏŞ – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunda kənd. Dədəgünəş ə.d.-nin (Dədəgünəş, Birinci Çağan, İkinci Çağan k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 12 km şm.-q.-də, Ağsu çayının sol sahilindən 3 km aralı, dağ ətrafındadır. Əh. 199 (2011); heyvandarlıq, bağçılıq və taxılçılıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, klub, kitabxana var.

Yerli əhalinin “Piri-Sultan Dədəgünəş” adlandırdığı D.-də erkən orta əsrlərə aid məqbərənin xarabalığı qalmışdır. Məqbərə iki otaqdan ibarətdir; vaxtilə günbəzi də olmuşdur. Kitabəsinə görə məqbərə Dədəgünəş (şair Əfzəldin Xaqaninin əmisinin ləqəbi) nəslindən Şeyx Dədəqulunun oğlu Şeyx Məhəmmədə məxsus olmuşdur. Zəngin təbiəti və müalicəvi suları olan D.-də, rəvayətlərə görə, orta əsrlərdə məşhur elm mərkəzlərindən biri yerləşirdi.

DƏDƏQIŞLAQ, Q a y q o c a l l i, A x u n d o v – İrəvan xanlığının Dərəçöçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən Razdan r-nu), Mixxana çayının yaxınlığında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni daşnaklarının təcavüzü nəticəsində kənd dağıdılmış, əhalisi isə qovulmuşdur. 1922 ildə azərb.-lərin bir qismi geri qayıdaraq yenidən kənddə məskunlaşmışdır. 4.5.1939 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Axundov qoyulmuşdur. 1988 il noyabrın axırlarında azərb.-lər yenidən erməni təcavüzünə məruz qalaraq doğma yurtdan qovulmuşdur.

DƏDƏLİ – İrəvan qub.-nin Şəhur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Keşiş-kənd, 3.1.1935 ildən Mikoyan, 6.12.1957 ildən Yeğeqnadzor r-nu), Arpa çayının sağ və sol sahillərində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Kəndin hər iki hissəsini birləşdirən körpü tarixə Dədəli körpüsü adı ilə düşmüşdür. Bölgənin Rusiya tərəfindən işğalı zamanı kənd dağıdılmışdır.

DƏDƏLİ – İrəvan xanlığının Talin mahalında (9.9.1930 ildən Talin r-nu), Alagöz d.-

nın q. ətrafında azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1926–29 illər Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri nəticəsində kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuş və burada gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 12.11.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Yeğnik qoyulmuşdur.

DƏDƏLİ – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Ərbəməhdibəy ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 31 km c.-q.-də, Yuxarı Şirvan kanalının sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 186 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

DƏDƏLİ – Azərb. Resp. Füzuli r-nunda kənd. Dədəli ə.d.-nin (Dədəli, Işıqlı, Qarğabazar, Yal Pirəhmədli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 2 km c.-ş.-də, Füzuli–Cəbrayıl avtomobil yolu kənarında, Qarabağ silsiləsinin ətrafındadır. Əh. 1000 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl əkinçilik, üzümçülük və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, klub, məscid var idi.

DƏDƏLİ – Azərb. Resp. Xaçmaz r-nunda kənd. Dədəli ə.d.-nin (Dədəli, Bostançı, Hacıabdurəhimoba, Xaraxoba, Kiçik Baraxum, Nağıoba, Sibiroba k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 20 km şm.-da, Qusar çayının sahilində, Samur-Dəvəçi ovalığında. Əh. 1380 (2011); maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, poçt, tibb məntəqəsi var.

DƏF (ər. دف), qaval – zərb musiqi aləti. Orta əsr rəssamlarının miniatürələrində təsvir edilmiş, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli və b.-nin əsərlərində adı çəkilmişdir. Orta əsrlər musiqi məclislərində geniş istifadə olunmuşdur. D. üzərinə dəri (əsasən, balıq dərisi) çəkilmiş dairəvi sağanıqdan (əsasən, qoz ağacından; diametri 340–450 mm, eni 40–60 mm) ibarətdir. Xüsusi səs effekti yaratmaq üçün sağanağın iç tərəfindən metal halqalar asılır; üz tərəfi, adətən, sədəflə bəzədilir. D. barmaqları dəriyə vurmaqla çalınır. Solo və müşayiətçi çalğı aləti kimi istifadə olunur.

Dəf.

nur. Azərb.-da, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, həmçinin Özbəkistan və Tacikistanda geniş yayılmışdır.

Əd.: K ə r i m o v M. Azərbaycan musiqi alətləri. B., 2003.

DƏFİNƏ – gizlədilmiş, çox vaxt torpağa basdırılmış qiymətli əşyalar. Neolit və Eneolit dövrlərinə aid olan ən qədim D.-lər daş alət və silahlardan ibarətdir. Tunc dövrü D.-sini metal alətlər, silahlar, bəzək əşyaları və s. təşkil edir. Sonrakı dövrlərə aid D.-lər, əsasən, müxtəlif qiymətli əşyalardan və pullardan ibarətdir. D.-lər çox vaxt ümumi fəlakət və böyük tarixi hadisələr zamanı basdırılırdı. Azərb.-da çoxlu pul D.-si tapılmışdır (Bakı, Naxçıvan, Bərdə, Şamaxı, Qəbələ, Gədəbəy, İsmayılı, Çaykənd və s.). D.-lər qiymətli tarixi mənbədir. Azərb.-da D. dövlət mülkiyyətidir.

H ü q u d a – torpaqda basdırılmış və ya başqa üsulla gizlədilmiş pul, yaxud qiymətli əşyalar. D.-nin mülkiyyətçisi qeyri-müəyyən, ya da qanuna əsasən ona olan hüququnu itirmiş olur.

Roma hüququnda D. [thesaurus (yun. θησαυρός)] çoxdan gizlədilmiş, tapıldıqdan sonra mülkiyyətçisi bilinməyən qiymətli əşya kimi başa düşülürdü. Müəyyən ərazidə D. aşkar edildiyi halda, 2 əsrdən başlayaraq onun yarısı D.-ni tapan şəxsə, digər yarısı isə torpağın sahibinə çatırdı. Əgər D. axtaranlar mülkiyyətçinin icazəsi olmadan axtarış aparırdırsa, bu zaman D.-nin hamısı mülkiyyətçiyə çatırdı.

Müasir hüquqda D. mülkiyyətçisi müəyyənləşdirilə bilinməyən, yaxud onlara sahiblik hüququ qanunla itirilmiş olan, qəsdən gizlədilmiş sərəvətlərdir (pullar, qiymətli daşlar və metallar, antikvar əşyalar və s.). D. torpaqda basdırılı, divara hörülə, ağac oyuğunda və s. gizlədilə bilər. D. aşkar edildiyi halda onun mülkiyyətçisinin təyin olunması, yaxud bölünməsi Azərb. Resp. Mülki Məcəlləsinin 187-ci maddəsi ilə tənzimlənir. D.-nin mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmadıqda, D.-nin gizlədildiyi əmlakın (torpaq sahəsinin, tikilinin və s.) mənsub olduğu şəxsə D.-ni aşkar etmiş şəxsin mülkiyyətinə, həm də əgər onların razılaşması ilə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, bərabər paylar şəklində daxil olur. D. onun gizlədildiyi torpaq sahəsinin və ya digər əmlakın mülkiyyətçisinin razılığı olmadan qazıntı apararı və ya sərəvət axtaran şəxs tərəfindən aşkar edildikdə, həmin torpaq sahəsinin və ya digər əmlakın mülkiyyətçisinə verilməlidir.

18 əsrdə zərb olunmuş Hollandiya dukatlarından ibarət Ağsu dəfinəsi. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

Aşkar edilən D. tarix və ya mədəniyyət abidələrinə aid elmi dəyərli əmlak olduqda dövlət mülkiyyətinə verilməlidir. Bu zaman D.-nin gizlədildiyi torpaq sahəsinin və ya digər əmlakın mülkiyyətçisi və D.-ni aşkar etmiş şəxs birlikdə D.-nin dəyərinin əlli faizi miqdarında bəxş almaq hüququna malikdirlər. Bu şəxslərin razılaşması ilə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, bəxş onların arasında bərabər bölünür. Belə D. onun gizlədildiyi əmlakın mülkiyyətçisinin razılığı olmadan qazıntı apararı və ya sərəvət axtaran şəxs tərəfindən aşkar edildikdə, bəxş bütünlüklə əmlakın mülkiyyətçisinə verilir. Bu maddənin qaydaları D. aşkar etmək üçün qazıntı və axtarış aparılması əmək və ya qulluq vəzifələrinə aid olan şəxslərə tətbiq edilmir.

DƏFN – insanın ölümünü müşayiət edən mərasimlər kompleksi, *həyat silsiləsi ayinlərindən* biri.

Bütün *keçid ayinləri* kimi D. də üç mərhələdən ibarətdir: D.-ə hazırlıq, D.-in özü və D.-dənsonrakı yas ayinləri. D.-ə hazırlıq insanı sağ ikən ölümə hazırlamaqdan, D. yerinin müəyyənləşdirilməsindən, D. üçün ləvazimatların əldə edilməsindən; seqrəqasiyadan – mərhumla və D. iştirakçıları ilə təmasların məhdudlaşdırılmasından; meyitin D.-ə hazırlanmasından (yuyulma, *balzamlama*, kəfənləmə və s.), onun yanında ayıq qalmaqdan və s. ayinlərdən ibarətdir.

D.-in icrası üsulu həmin mədəniyyətin ölüm və ruhlara əlmi ilə ən çox bağlı olan təbiət ünsürləri – torpaq, od, su, səhra, meşə və s. haqqında təsəvvürlərdən asılıdır. Ən geniş yayılmış D. forması olan *qəbirdə* torpaq altında dəfn etmə (inqumasiya) *Mustye* dövründən məlumdur. Mağara (qayanın içində D.), ağac koğuşu və bu kimi digər boşluqlar da qəbir ola bilər. Neolit dövründən etibarən meyitin yandırılması (kremasiya) formasında D. yayılmağa başlamışdır; kre-

masiyanın qalıqları torpağa basdırılır, havaya səpələnir, yaxud xüsusi D. urnasına yerləşdirilirdi. Yerüstü (meyiti səhrada, meşədə, tundra, həmçinin qohumları tərəfindən tərki edilmiş evində) və havada (taxta meydançada, ağacda) D. formaları da mövcuddur; meyit çürüyəndən sonra sümüklərin qəbirdə (məs., bax *Naus*), suda, yaxud başqa yerdə yenidən basdırılması (ikinci D.) hallarına da rast gəlinir. İkinci D. bəzən torpaq altında da həyata keçirilirdi. Suda (sal üzərində, qayıqda və s.) D. də mümkün idi. D. üçün sərdaba düzəldə, meyiti tabuta, keramik qaba, zənbilə, qayığa, təkərli arabaya, kirşəyə və s. yerləşdirə, D. yerini başdaşı ilə göstərə bilirdilər. D. adətən dualar, ağlar, mədhiyyələr və ya mərhuma ünvanlanmış nitqlər (məs., antik *epitafiyalar*), həmçinin təntənəli yürüş, qurbanvermə (insanların, heyvanların, ərzağın, əşyaların), ziyafət, dastan söyləmə, rəqslər, teatrlaşdırılmış tamaşalar (bəzən öz ritual əvəzləyicisi ilə təmsil olunan mərhumun “iştirakı” ilə), idman və hərbi oyunlardan (məs., bax *Qladiatorlar*) ibarət bayramla müşayiət edilirdi. D.-in mürəkkəbliyi və zənginliyi mərhumun statusundan asılı idi (ən təmtəraqlı D. hökmdar və başçıların, ən sadə D. uşaqların ölümü zamanı keçirilirdi).

D. ayininin əsas məzmunu mərhum haqqında o biri dünyanın təmsilçisi kimi, həmçinin eyni zamanda həm xeyirxah (məhsuldarlığı təmin edən; bax *Məhsuldarlıq kultu*), həm də dirilər üçün təhlükəli olan ilahi qüvvə kimi (bax *Əcdada sitayiş*) təsəvvürlərdən ibarətdir. D.-in məqsədi eyni zamanda həm mərhumla təmas yaratmaq (mərhumu “qidalandırırlar”, “qonaq” çağırırlar və s.), həm də geri dönməsinin qarşısını almaqdır (meyiti bağlayırlar, daşların altında əzirlər, nizə batırırlar, başını üzürlər və s.); D. ləvazimatlarını sındırırlar, D. iştirakçıları ritual təmizlənmədən keçirlər, mərhumun əşyalarını məhv edirlər və s.). Eləcə də mərhumun bədənini həm məhv etmək (məs., yandırmaqla), yaxud qəbirdə təcrid etmək, həm də bütünlükdə (*mumiya* şəklində) və ya qismən (məs., yalnız kəlləsinə; bax *Kəllə kultu*) qoruyub saxlamaq, yaxud görünüşünü bərpa etmək (portret, *maska*, atropomorfi *sarkofaq*, urna, başdaşı və s. formada) kimi adətlər var. Ölənərə dini-magik münasibət endokannibalizm ayinində (bax *Kannibalizm*) və mərhumun bədən üzvlərini, yaxud əşyalarını bədnəzərdən qoruyan vasitələr kimi istifadədə də əks olunur.

Mərhumun axirət dünyasındakı həyatı D.-in düzgün yerinə yetirilməsindən asılıdır; əks halda o, həyatda qalanlardan qisas ala bilər. Belə təsəvvür olunur ki, mərhumun qismətinə çətin və təhlükəli səyahətə çıxmaq yazılmışdır (D. üçün nəql. vasitələrinin əhəmiyyəti də buradandır), D. mərasimi bu səyahəti təmin etməli və mərhumun dirilər dünyasına “qayıdışı”nın qarşısını almalıdır.

D. həyat silsiləsinin digər ayinlərində (xüsusilə *toyların*, doğum ayinlərinin) və *taqvim ayinlərinin* (məs., *Karnavalın*, *Maslenitsanın* “dəfn”i və s.) bəzi elementlərində imitasiya olunur.

H i n d u i z m d ə D. adətləri canın başqa dünyaya keçidinin ayinlərlə müşayiət olunması ilə bağlıdır (sanskara anteyesti); düzgün yerinə yetirilməyən ayinlər canın (ruhun) rahatlıq tapmaması və insanlara əziyyət verməsinə nəticələnə bilər. Ölüm ayağında olanın başı üstündə *Vedələrdən* himnlərin fraqmentləri, “Bhaqavatgita”dan və “Ramayana”dan şeirlər oxunur, yanında mütləq od yandırılır. Mərhumu yuyur, saçlarını kəsir, dırnaqlarını qırır, təzə paltar geyindirir, yaxud kəfənləyir və xərəkdə kremasiya yerinə (şməşanə) aparırlar. D. yürüşünün iştirakçıları şər ruhları qovmaq üçün qışqırır, rəqs edirlər. Mərhumun meyiti tonqala ayaqları cənub (ölülər diyarı) istiqamətində qoyulur. Qohumlardan biri (adətən, mərhumun böyük oğlu) tonqala müqəddəs su çiləyəndən sonra evdəki ocaqdan alovlandırılmış məşəllə onu yandırır. Hinduistlərin inanclarına görə, od allahı (*Aqni*) bədən məhbəsindən qurtulmaqda və o dünyaya köçməkdə cana kömək edir. Bir-iki gündən sonra mərhumun əsas qohumu asthisançayana (“sümüklərin toplanması”) ayinini keçirmək üçün kremasiya yerinə qayıdır: kremasiya qalıqlarını urnaya qoyaraq, onu ya çayda batırır, ya da torpaqda basdırır. Yas mərasimləri, adətən, ölümdən sonrakı 3, 5, 7 və 9-cu günlərdə keçirilir.

B u d d i z m d ə D. ayinləri xeyli fərqli formada keçirilir. Tibet xalqlarında çox vaxt havada D.-ə üstünlük verilir: parçalanmış meyit leşyeyən quşlar üçün qoyulur. Monqollar və buryatlar, adətən, ölənün yanına *lamani* dəvət edirlər və o, həyata keçiriləcək ayinləri, oxunacaq duaları, həmçinin mərhumun kimlər tərəfindən və harada basdırılacağını müəyyənləşdirir. Əvvəllər meyit insanlardan uzaq yerdə, vəhşi heyvanların yeyilməsi üçün qoyulurdu, hazırda isə çox vaxt in-

qumasiya, yaxud kremasiya həyata keçirilir.

Zərdüştilikdə inqumasiya və kremasiya qadağandır, çünki bu, torpağın və odun murdarlanması kimi dəyərləndirilir. D., adətən, ölüm günü icra olunur. Meyit yuyularaq kəfənlənir və leşyeyən quşların parçalaması üçün tavansız "sükut qülləsi"nə (*daxmaya*) aparılır. 4 gündən sonra sümüklər ossuariyə, yaxud həmin qüllənin içərisindəki xüsusi quyuya yerləşdirilir. Hindistan *parşlarında* daxmalar indi də mövcuddur.

İ u d a i z m d ə D.-in düzgün həyata keçirilməsi Məsihin gəlişi ilə bağlı olan fiziki dirilmə inancının mühüm elementidir. Mərhumun bütün bədən dəliklərini bağlayır, baş tərəfində şam yandırır. Meyiti yuyur (əvvəllər yağ və ətirli davacatla sürtürdülər) və ağ kəfənə bürüyürlər. D. mümkün qədər tez həyata keçirilməlidir; şənbə (*şabat*) günü və *Yom kippurda* D. qadağandır. Yalnız torpaq altında D. ənənəsi vardır. Tabutsuz basdırılmaya icazə verilsə də, qədim dövrlərdən meyit tabuta qoyulur (bəzən bədənin tez çürüməsini təmin etmək üçün tabutun üst, yaxud alt qapağı olmur). Bəzi icmalarda meyiti başı, yaxud ayaqları Yerusəlim istiqamətində basdırmaq qəbul olunmuşdur. Ən ağır matəm ilk 3 gün saxlanılır, sonra yas mərasimi 7-ci və 30-cu gündə keçirilir.

X r i s t i a n l ı ğ ı n müxtəlif cərəyanlarında D. ayininin öz xüsusiyyətləri vardır. Pravoslavlar və katoliklərdə keşiş ölən başı üzərində onun tövbəsini qəbul edir, bilavasitə canın bədənəndən ayrıldığı zaman "canın bədənəndən ayrılması" kənonu (ölüm duası) oxunur. Katolisizmdə meyitin xüsusi yuyulması prosedurları yoxdur, lakin balzamlama mümkündür. Mərhumu, adətən, qara, ölnə uşaqları isə ağ rəngdə geyindirirlər. Tabuta mərhumin şəxsi əşyalarının qoyulmasına icazə verilir. Tabutu qəbrə salarkən D.-də iştirak edənlər ora gül və bir ovuc torpaq atırlar. Məzarların müəyyən tərəfə istiqamətləndirilməsi ənənəsi yoxdur; qəbirüstü abidələr yalnız baş tərəfdə qoyulur. 1960 ildən kremasiyaya icazə verilir. Öləndən sonra 3, 7 və 30-cu günlərdə yas mərasimləri keçirilir.

İ s l a m qaydalarına görə, mərhumin gözləri, ağız və çənəsi bağlanır, üzünə parça örtülür. İnsanın ölümdən qabaq "kəlmeyi-şəhadət" deməsinin (Allahın təkliyinə və Məhəmmədin peyğəmbərliyinə şəhadət gətirməsi) üstünlüyü var. Əks təqdirdə "kəlmeyi-şəhadət" mərhumi-

mun qulağına deyilir, başı üzərində Quranın "Ya Sin" surəsi oxunur. Gecə ölüyü təqdirdə yanında çıraq yandırılır. Meyit şəriət qaydalarına əsasən yuyulur ("qüsl" ayini), müəyyən yerlərinə *kafur* sürtülür ("hənut" ayini) və kəfənə bükülür. Xüsusi qayda ilə cənazə namazı (meyit namazı qılanın qarşısında başı onun sağ tərəfində olmaq şərti) qılndıqdan sonra D. icra oluna bilər (yaşı 6-dan az olan uşağın meyiti üçün cənazə namazı vacib deyil). Meyit torpağa birbaşa, üzü *Qiblə* istiqamətində olmaqla sağ böyrü üstündə qoyulur. "Qəbir sorğu-sualına hazırlamaq" məqsədilə D. zamanı meyiti silkələyərək, ona təlqin (mərhumin ruhuna müəyyən bilgiləri təlqin edən dua) oxunur. D.-i ölümünü icra etmək məsləhət görülür. Qürubdan sonra ölənlərin D.-i növbəti günə saxlanılır. D.-in icra olunduğu ilk gecədə Qurandan xüsusi ayələr oxumaqla iki rükət vəhşət namazı (bax *Namaz*) qılmaq ənənəsi də var. Bəzi hallar istisna olmaqla, müsəlmanın qəbrinin açılmasına icazə verilmir. Ölümün 3, 7, 40-cı (bəzi regionlarda 52-ci) günlərində və il dönümündə yas mərasimləri (*ehsan*) keçirilir. İslam dinində matəm müddətinin uzadılması, yas mərasimlərinin təmtəraqlı keçirilməsi və məzarların bəzədilməsi bəyənilir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan arxeoloji qazıntılardan məlum olur ki, Neolit dövründən islam dini yayılana qədər ölümləri, əsasən, torpaq, katakombə, daş qutu qəbirlərdə və kurqanlar altında D. etmişlər. Bəzən isə ölümləri yandıraraq külünü basdırmaq, meyiti qəbirlərə oturdulmuş vəziyyətdə qoymaq, parçalayaraq qəbirin müxtəlif yerlərinə basdırmaq, ölünü üzə aşağı qoymaq adətlərinə də təsadüf edilmişdir. Ölümlər qəbirə qoyulmuş avadanlıqların üstündə də basdırılmışdır.

DƏFN MASKALARI – dəfn edilərkən ölümlərin üzünə keçirilmiş maska. Əcdadlara sitayiş və axirətə inancla əlaqədardır. D.m. müxtəlif vaxtlarda bir çox xalq arasında yayılmışdır. Qədim Misir ərazisində ağac, gil, gips, qızıl və s.-dən hazırlanmış D.m. tapılmışdır. *Mikenada* (e.ə. 16 əsr), İran ərazisində, həmçinin Samos a.-nda (e.ə. 6 əsr) qızıl D.m. aşkar edilmişdir. Neynəva, Karfagen, həmçinin Meksika və Peruda müxtəlif D.m. tapılmışdır. Olviya və Pantikapeyde qızıl D.m. aşkar edilmişdir. Qədim İtaliyada etrusklar, sonralar isə romalıların arasında geniş yayılmışdır. Ölümlərin D.m. ilə dəfni Sibir xalqlarında da mövcud idi (e.ə. 1-ci

Tutanxamonun dəfn maskası. E.ə. 14 əsr. Misir muzeyi. Qahirə.

minilliyin sonu – eramızın 7–8 əsrləri). D.m.-nda çox vaxt ölmüş şəxsin portreti əks olunurdu.

DƏFNƏ (*Laurus*) – *dəfnəkimilər* fəsiləsindən bitki cinsi. Həmişəyaşıl kol, yaxud hünd. 6–18 m, hamar qonurqabıqlı ağacdır. Yarpaqları növbəli, tamkənarlı (bəzən kənarları dalğalıdır), dəriyə, qısa saplaqlıdır. Çiçəkləri ayrıncinsiyətli, xırda, sarımtıl-ağ 6–12 erkəkcikli və 2–3 dişicikli çiçəkdən ibarət çətirvari qoltuq çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvələri birtoxumlu, ellipsşəkilli, qara-göy çəyirdəkdir. D. quraqlıqadavamlı, temp-run qısamüddətli – 10°C-yədək aşağı düşməsinə dözümlü, torpaq şəraitinə tələbkar deyil. 2 növü məlumdur: əsasən, Kanar a.-rında və Madeyra a.-nda həmişəyaşıl

Nəcib dəfnə (*Laurus nobilis*) ağacı, meyvəsi, çiçək və yarpağı.

meşələr əmələ gətirən Kanar D.-si (*L. canariensis*) və Aralıq dənizi ölkələrində həmişəyaşıl sərtarpaqlı kolluq formasiyasında, həmçinin Q.Qafqazın qərb hissəsində bitən nəcib D. (*L. nobilis*). Bitkinin bütün hissələrində qida sənayesində, tibdə və ətriyyatda istifadə edilən efir yağı (xüsusilə yarpaqlarda 2–3,5%-ədək) var. Meyvələrində olan 25–30%-ədək piyli yağlar tibdə və baytarlıqda tətbiq olunur. Quru yarpaqları və yetişmiş meyvələri qədimdən ədviyyat kimi istifadə edilir. Yüksək mexaniki xassələrə malik oduncağı qoz ağacı oduncağına oxşadığından müxtəlif əşyaların düzəldilməsində istifadə edilir. Nəcib D. (hünd. 5–7 m), əsasən, efiryağlı və ədviyyat bitkisi kimi yayılmışdır. Avropa, Asiya, Afrika və Amerika ölkələrində rütubətli subtropik iqlimli zonalarda becərilir. Qara dəniz sahillərində, xüsusilə Gürcüstanda və Azərbaycan (Mərdəkan, Lənkəran, Bərdə) əkilir. 300–400 il yaşayır, 4–5 il meyvə verir. Yarpaq yığını hər il yarpaqları kəsməklə, 2 ildən bir isə budaqları kəsməklə budamaqla (pöhrə üsulu) aparılır. Quru yarpağın məhsuldarlığı hər ha-dan 6–7 s-dir. Əsas yarpaq istehlakçıları Türkiyə, İtaliya, Albaniyadır. D. həmçinin, dekorativ bitki kimi istifadə olunur. Süni formalar verməklə onlardan canlı çəpərlər və hündür divarlar, bağ və parkları bəzəyən müxtəlif formalı fiqurlar yaradırlar. Müxtəlif yarıqların qaliblərini ənənəvi olaraq nəcib D.-dən düzəldilən çələnglərlə təltif edirlər ("laureat" sözü də buradan əmələ gəlmişdir). Toxumlar və ya kök pöhrələri ilə çoxaldılır. Əsas zərərvericiləri yarpaq birləri və yastıcadır; əsasən külləmə xəstəliyinə tutulur. Meyvəsi sentyabrda yetişir. Abşeron, Lənkəran, Zaqatala, Gəncə, Şəmkir, Füzuli r-nlarında bağ və parklarda təsadüf olunur.

DƏFNƏGİLƏNAR (*Laurocerasus*) – gülçiçəklilər fəsiləsindən həmişəyaşıl ağac və ya kol cinsi. Yarpaqları bütöv, yumurtəşəkilli, yaxud ellipsvari, dəriyə, qısa saplaqlıdır. Çiçəkləri 5-üzlü, ağ, yaxud krem rəngli, ətirli, ikicinsiyətli, ikiqat çiçəkyanlıqlıdır (diametri 12 mm-ədək olur); çoxçiçəkli qoltuq salxımlarında yığılmışdır; ləçəkləri, kasa yarpaqları və erkəkcikləri əsaslarla bitişərək zangvarı boru (hipanti) əmələ gətirir. Meyvələri şirin, yaxud acıtəhər tünd-qırmızı lətli, şirəli çəyirdəkdir. Subtropik, tropik, bəzən də Yer kürəsinin mülayim isti sahələrində 75-ədək növü yayılmışdır. Qədim zamanlardan dekorativ (çoxtu bağ for-

Dərman dəfnəgilənarı (*Laurocerasus officinalis*) ağacı.

maları var), qida və dərman bitkisi kimi becərilir. Qafqazın Qara dəniz sahilində, Azərbaycan da dərman D.-i (*L. officinalis*) becərilir; hünd. təqr. 10 m-ə çatır. Təzə halda yeməli və emal üçün yararlı meyvələri olur. Yarpaqlarının tərkibində qlizozidlər (amiqdalın və prulaurazin), efir yağı, aşı maddələri, mum vardır; onlardan sakitləşdirici və ağrıkəsici təsirli D. suyu alınır.

DƏFNƏKİMİLƏR (*Lauraceae*) – ikiləpəli bitki fəsiləsi. Ağaclar və kollar, nadir halda parazit otlardır. Yarpaqları sadə, əksəriyyəti dəriyə və həmişəyaşıl, növbəli, yarpaqlıqşızdır. Çiçəkləri 3-üzlü, bəzən 5, yaxud 2-üzlü, ikicinsiyətli (bəzən bircinsiyətli), düzgün (aktinomorf), xırdadır, çiçək qrupunda toplanmışdır. Yumurtalıq üst, çox nadir hallarda altıdır. Meyvəsi birtoxumlu, giləmeyvə, giləmeyvəyəbənzər, yaxud çəyirdəkdir. Bir çox D.-in yarpaqlarında, qabığına və digər hissələrində efir yağlı

Dəhlək arxipelaqı. Dəhlək dəniz milli parkı.

Massaua boğazı ilə ayrılır. Eritreyanın ərazisidir. İki iri (Dəhlək – 750 km², Nora – 130 km²) və 130-dan artıq xırda ada və qayalardan ibarətdir. Adaların səthi düzənlikdir; mərcan riflərilə əhatə olunmuşdur. Əhalisi (təqr. 2,5 min) dörd iri adada məskunlaşmışdır. Balıq ovlanır, mirvari hasil olunur. Turizm inkişaf etmişdir. Mərcan rifləri ekosistemini qorumaq məqsədilə D.a.-nda dəniz milli parkı yaradılmışdır.

DƏHLƏVİ Əmir Xosrov – bax *Əmir Xosrov Dəhləvi*.

DƏHLİZ-İLBİZ SINIRI, i n s a n d a (köhnə adı eşitmə və müvazinət siniri) – 8-ci cüt kəllə-beyin siniri. İki funksional hissədən: vestibulyar (müvazinət orqanından impulsları ötürən) və səs qıcıqlarını qəbul edən ilbizdən ibarətdir (bax *Qulaq*). *V e s t i b ü l y a r h i s s ə* daxili qulaq keçəcəyinin dibində olan dəhliz qanqlionundan başlayır. Bu qanqlionun sinir hüceyrələri çıxıntıları daxili qulağın zarlı yarımdairəvi kanallarının kisəcik, anacıq və ampul reseptor elementlərinə yaxınlaşır. İlbiz hissə başlanğıcını ilbizin sümük lövhəciyinin əsasında yerləşən spiral qanqliondan götürür. Bu qanqlion hüceyrələrinin periferik çıxıntıları zarlı labirintin ilbiz kanalının bütün uzunluğu boyu yerləşən spiral (korti) orqanın reseptor aparatı ilə sıx əlaqəyə girir. Dəhliz və spiral qanqlionların mərkəzi çıxıntıları daxili qulaqdan çıxır və müvafiq sinir hissəsinin tərkibində beyinin əsasına doğru istiqamətlənir, uzunsov beyin zeytununun xaricindən ona daxil olur və birləşdikdən sonra rombabənzər çuxurun küncündə yerləşən öz nüvələrinə çatır. D.-i.s.-nin ilbiz hissəsinin lifləri zədələndikdə (infeksion və ya travmatik) eşitmə pozuntuları (karlığa qədər), vestibulyar hissə zədələndikdə müvazinət pozuntuları, başgicəllənmə ola bilər.

Əd.: Şadlinski V.B., Qasımov Ş.I., Məvsümov N.T. İnsan anatomiyası, II c., B., 2006.

DƏHNƏ – Azərb. Resp. Quba r-nunun Rustov ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km c.-ş.-də, Quba–Qonaqkənd avtomobil yolu kənarında, Rustov çökəkliyindədir. Əh. 675 (2011); heyvandarlıq, bağçılıq və əkinçiliklə məşğuldur. Məscid var.

DƏHNƏ – Azərb. Resp. Şabran r-nunun Çuxurazəmi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 75 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 46 (2011); heyvandarlıqla məşğuldur.

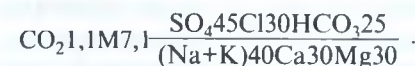
DƏHNƏ – bax *Kiçik Nəfud*.

DƏHNƏ – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Əbhər bölgəsinin

Əbhərrud kəndistanında, Əbhər qəs.-ndən 48 km şm.-q.-dədir.

DƏHNƏ – aşağı basqılı bənd kimi qurulan tənzimləyici hidrotexniki qurğu. Hidroenergetika, su təchizatı, irriqasiya və s. məqsədlər üçün çay, göl, su anbarı və s.-dən su götürərək istifadə olunur. 20 əsrin əvvəllərində Azərb.-da əkinləri suvarmaq üçün çay və su anbarlarının düzəliyə çıxan hissəsinin qarşısını daş, kol-kos və ağaclarla tuturdular. Sonralar torpaq divar (bənd) şəklində D.-lər qurulmağa başlandı. D. çay suyunun orta səviyyədə olduğu dövrdə əsas məcradakı (eləcə də kiçik çayın su ehtiyatlarından ekstensiv istifadə zamanı əsas məcrasının) su sərfini yüksəltmək məqsədilə onun ikinci dərəcəli axınları və ya qollarının yolunu bağlamaq üçün qurulur. Çay daşqınları dövründə D. suşırıan bənd kimi işləyərək axınla gələn torpaqların (lilin) çay qolunun bənd çökəlmiş hissəsinin dibinə çökməsini təmin edir. D. daş parçalarından, sıxlaşdırılmış (kipləşdirilmiş) qruntdan, qabion, yaxud faşin hörgülərdən düzəldilir. **DƏHNƏ DAĞI** – Azərb. Resp. Şərur r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Arazın sol sahilində, Dəhnə-Vəlidağ tirəsinin c.-q. hissəsində, “Qurd qapısı” keçidindən 3 km c.-q.-dədir. Hünd. 1154 m. Günbəzvari formadadır.

DƏHNƏ MİNERAL SU YATAĞI – Azərb. Resp. Sədərək r-nu (Nax. MR) ərazisində, Sədərək su nasosu st.-ndan 2 km q.-də, Vəlidağ d.y. st.-ndan 2,5 km aralıdır. Balneoloji tərkibi:

·pH6,9 D120m³/gün T16°C

Suyu karbon qazlı, orta dərəcədə minerallaşmış, sulfatlı-xlorlu-hidrokarbonatlı, natriumlu-kalsiumlu-maqneziumludur. “Batolin” (Pyatiqorsk, Şimali Qafqaz) tipli müalicə suyu olub, işlətmə dərmanı kimi istifadə olunur.

DƏHNƏXƏLİL – Azərb. Resp. Ağdaş r-nunda kənd. Dəhnəxəlil ə.d.-nin (Dəhnəxəlil k. və Türyançay qəs. daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 7 km şm.-ş.-də, Ağdaş–Qəbələ avtomobil yolu kənarında, Türyan çayının sahilində, Şıran düzündədir. Əh. 1296 (2011); əkinçilik, heyvandarlıq və meyvəçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi var.

DƏHNƏ-VƏLİDAĞ TİRƏSİ – Azərb. Resp. Naxçıvan MR-in şm.-q. hissəsində tirə. Araz çayının dərəsindən başlayaraq şm.-

ş. istiqamətdə “Qurd qapısı” keçidinə qədər uzanır. Devon yaşlı çökmə və metamorfikləşmiş süxurlardan ibarətdir. Yüksək zirvələri Dəhnə d. (1154 m) və Vəlidağdır (1242,9 m).

DƏHNƏZ – İrəvan xanlığı Vedibasar mahalının (9.9.1930 ildən Vedi, 15.5.1968 ildən Ararat r-nu) Cığındərə bölgəsində, Qız qalası, Kardaş və Dorrax d-ri arasında, Vedi çayının sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1919 ilin əvvəlində eməni-daşnak təcavüzünə məruz qalmış kəndin əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar qaçqın düşmüşlər. Bölgədə sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra qaçqınların bir hissəsi geri qayıtmış, lakin 1948 ildə Azərb.-a deportasiya olunmuşdur.

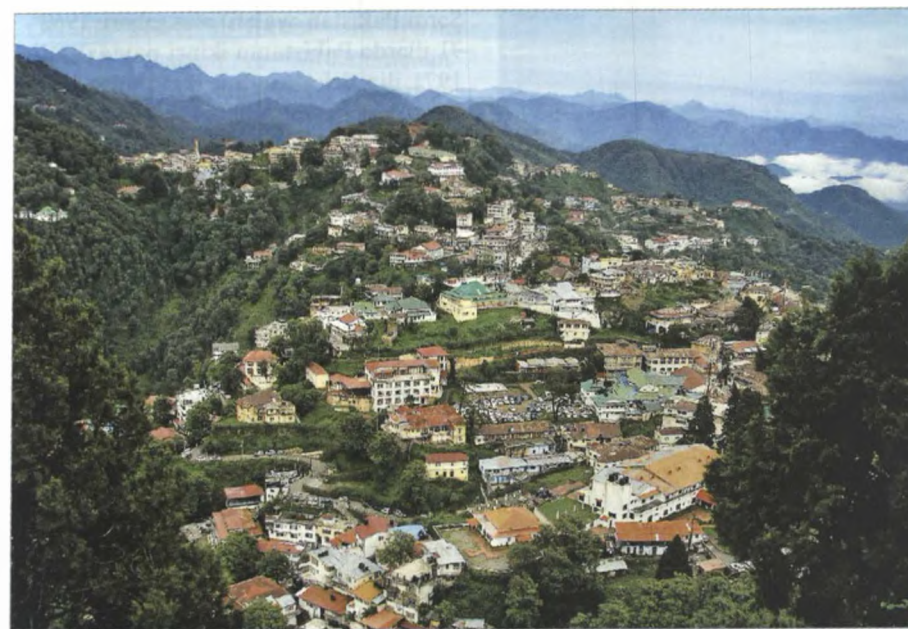
DƏHRÁN, Ə z - Z ə h r a n (ər. الظهران) – Səudiyyə Ərəbistanında şəhər. Əh. 138,1 min (2012). İran körfəzindən 8 km aralıdır. Nəql. qovşağı. D.y. st. Beynəlxalq aeroport. Neftçıxarma mərkəzidir. Neft İn-tu var. ABŞ-in “Aramko” neft şirkətinin mənzil-qərargahı; ABŞ hərbi bazası D.-da yerləşir. **DƏHRƏ** – k.t. aləti. Əsasən, polad tiyədən və qısa ağac sapdan ibarətdir. Müxtəlif təsərrüfat işlərində, daha çox isə baramaçılıqda istifadə olunur. Azərb.-in bütün zonalarında yayılan D., tiyəsinin böyük-kiçikliyi və s. xırda fərqləri nəzərə alınmazsa, eyni formada hazırlanır.

DƏHRƏDUN – Hindistanın şm.-ında şəhər. Uttarañçal ştatının paytaxtı. Əh. 563,1 min (2007; aqlomerasiyada 681,6 min). Himalay öndağlığında, Şivalik təpələrinin ətəklərində, təqr. 700 m yüksəklikdə yerləşir. D.y. xəttində sonuncu məntəqə. Avtomobil yolları qovşağı.

Şəhərin tarixi *siqhlər* ilə *Böyük Moğollar* arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə (17–18 əsrlər) ilə bağlıdır. 18 əsrin sonlarından D. Qorkha (Nepal) dövlətinin nəzarətində idi. 19 əsrin birinci rübündə ingilislər tərəfindən işğal edilmişdir. Siqhlərin ziyarət mərkəzidir. D. yaxınlığında Tibet qaçqınlarının əsas məskəni yerləşir.

İri elm mərkəzidir: meşəçilik (1906), neft (1960), məsafədən zondlaşdırma və s. elmi tədqiqat in-tları, geologika muzeyi; Himalayın Geologiyası İn-tu, Hərbi akademiya; kolleclər (o cümlədən hərbi, meşəçilik); Hindistanın Topoqrafiya (1767 ildən), Zoologiya, Botanika, Arxeologiya və Antropologiya xidmətləri idarələri D.-da yerləşir.

Ağac emalı, poliqrafiya, ipək, pambıq parça müəssisələri fəaliyyət göstərir. Çay plantasiyaları və emalı r-nunun mərkəzidir.

Dəhrədun şəhərindən görünüşü.

DƏHRƏZ – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Naxçıvanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 12 km c.-ş.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 70; işğaldan (1992, fevral) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, tibb məntəqəsi var idi.

DƏHRİYYƏ (ər. الدهرية, الدهر – tale, zamanə sözündən) – kainatın əzəliliyini və yaradanın olmadığını iddia edən materialist fəlsəfi cərəyan. İslam dünyasında müxtəlif ateist və materialist dünyagörüşü cərəyanlarına aid inkarçı fikirlərin ümumi adı. “D.” termini klassik dövrdə qeyri-sabit məzmunlu olmuş, hətta materialist olmayan, lakin ziddiyyət yarada biləcək fəlsəfi fikirlərə də şamil edilmişdir. İbn Rəvəndi D.-nin öncüllərindən hesab edilir.

Dəhrədun. Meşəçilik Elmi Tədqiqat İnstitutu.

Allahı inkar edənlər, həm də bütprəst suməniyyə ilə birlikdə çəkirdi.

Dinsizlər hərəkətinin D. ilə əlaqəsinin göstərilməsi fars-hind mədəniyyətinin bu cərəyanın yaranmasında rolunun təsbiti baxımından əhəmiyyətli. İbn Rəvəndinin dinləri, peyğəmbərləri və möcüzələri tənqid etməsi islamdanəvvəlki İran ədəbiyyatının təsiri ilə əlaqələndirilir. O, “əz-Zümürüd” adlı əsərində aqlın üstünlüyünü, islamın aqla zidd, möcüzələrin uydurma, ibadətlərin mənasız olması fikrini irəli sürmüş, lakin bunu *brahmanlara* aid etmişdir.

Əbu Bəkr ər-Razi mütləq zaman mənasındakı dəhri Tanrı, nəfs, maddə və boşluq (“həla”) ilə birlikdə beş əzəli prinsipdən biri kimi qəbul etsə də, özünü dəhri hesab etməmişdir. D.-ni daha çox yunanlara aid cərəyan kimi səciyyələndirən Cahiz onu araşdırıcı aqlın deyil, təqlidin məhsulu hesab edirdi.

“D.” termini 19 əsrdən materializmin sinonimi kimi Qərbin vulqar-materialist, darvinist və digər təbii-elmi konsepsiyalarına maraq göstərən müsəlman mütəfəkkirlərə şamil olunmuşdur.

DƏHUK (ər. دهوك) – İraqın şm.-ında mühafəza. Sah. 6,6 min km². Əh. 1,1 mln. (2011). İnz. m. Dəhuk ş.-dir.

DƏHUK (ər. دهوك) – İraqın şm.-ında şəhər. Dəhuk mühafəzasının inz. m. Əh. 255,4 min (2010).

ÜDM baxımından D. İraqın zəif inkişaf etmiş şəhərlərindəndir. Şəhərin iqtisadiyyatı əkinçilik, turizm, ticarət və neft ixracatına əsaslanır.

D. un-ti (1992) fəaliyyət göstərir. **DƏHYEK** (far. ده یک – onda bir) – orta əsrlərdə bir sıra Yaxın Şərq ölkəsində, həmçinin Azərb.-da kəndlilərdən alınan natural vergi. 13 əsrdən məlumdur. D. bütün məhsulun (taxıl, düyü, meyvə və s.) təqr. 1/10-ndən ibarət idi. Xanlıqlar dövründə feodalların xeyrinə kəndlilərdən toplanılan saysız mükəlləfiyyətlərdən olan D. termin kimi yalnız Quba xanlığında işlədilir. Digər xanlıqlarda müxtəlif adlardan (malçəhət, qəllə və s.) istifadə olunurdu. 19 əsrin axırlarında davam etmişdir.

DƏXİL (Axund Molla Hüseyn M a r a g a y i n i n təxəllüsü; ?, Marağa – ?, Marağa) – 19 əsr Azərb. şairi. Ali ruhani təhsili almışdır. *Mərsiyə* ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsidir; Azərb. və fars dillərində yazmışdır. D.-in külliyyatı Təbrizdə və Tehranda dəfələrlə (1879, 1890, 1902, 1907, 1911 və s.) nəşr olunmuşdur.

Dəkkə şəhərindən görünüş.

Əsəri: "Dahilərin göz yaşları. Mərsiyələr" kitabında (tərtib edənlər: M.Əliyev, A.Ramazanov). B., 1990.

Əd.: K ö ç ə r l i F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, c. 2, B., 2005; Tərbiyə M. Danişməndani-Azərbaycan. B., 1987.

DƏJƏL, D ə c ə l – Azərb. Resp. Cəbrayıl r-nunun Şükürbəyli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13 km c.-ş.-də, Araz çayının sol sahilindədir. Əh. 150 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl taxılçılıq, üzümçülük, heyvandarlıq və baramaçılıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var idi.

DƏKKƏ (Dacca) – Banqladəşin paytaxtı. Dəkkə vil.-nin inz. m. Əh. 7,0 mln. (2011). Benqal düzənliyində, Burhi-Qanq çayı sahilində, onun Dhalesvari çayına töküldüyü yerin yaxınlığındadır. Ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəniyyət mərkəzidir. Mühüm avtomobil və d.y.-ləri qovşağı. Sadarqhat çay portu. Ziya beynəlxalq aeroport.

Dəkkə. Lalbağ fortu.

Şərqi Pakistan əyaləti) əsas şəhəri; 1962–71 illərdə Pakistanın ikinci paytaxtı idi. 1971 ilin dekabrından Banqladəş Xalq Resp.-nin paytaxtıdır.

Şəhərin köhnə hissəsində (Burhi-Qanq çayının sol sahilində Qədim D. adlanan yerdə) moğol memarlığına aid çoxsaylı abidələr saxlanılmışdır: Bara-Katra sarayı (1644–46), düzbucaqlı planlı Pəri-Bibi mavzoleyi (1684) ilə birgə Lalbağ fortu (tikintisi 1678 ildə başlamış, sona çatdırılmamışdır), Hüseyini Dalan türbəsi, Sat (ışıqlı) günbəz məscidi (1680-ci illər), "Ulduzlu məscid" (18 əsr) və s. Şəhərdə Dəkeşvari hinduist məbədi (12 əsr), Ostin-Frayers kilsəsi (1666) də var. D.-də 700-dən çox məscid fəaliyyət göstərir: Şahbaz xan məscidi (1680), Xan Məhəmməd Mirzə məscidi (1706), Lalbağ Şahi məscidi (18 əsrin əvvəlləri) və s. İngilis neoklassizmi üslubunda bank binası, anqlikan kilsəsi, baş katolik kilsəsi 19 əsrin sonlarında inşa edilmişdir. Yeni D. adlanan r-nun tikililəri arasında (şəhərin köhnə hissəsindən şm. tərəfdə yerləşir, 1950-ci illərdə tikilməyə başlamışdır) Beyt ül-mükərrəm (1950–60-cı illər) məscidi, Konstitusiyə məhkəməsinin binası, inzibati və mədəni mərkəzin binası (1964–84, memar L. Kan), "Şəhidlər" abidəsi (1957–63, heykəltəraş X. Rəhman) və s. var.

1980-ci illərdən şəhərin müxtəlif hissələrində, xüsusilə yeni D.-nin bir sıra r-nlarında müasir və qədim hind-benqal memarlıq üslublarını birləşdirən çoxmərtəbəli yaşayış və ofis binaları tikilir.

D.-də Banqladəş EA (1973), Cut ETİ (1951), Banqladəş elm və sənaye tədqiqatları şurası (1955), Atom Enerjisi üzrə Banqladəş Komissiyası (1973), Benqal Akademiyası (1972; humanitar elmlər sahəsində tədqiqatlar), Beynəlxalq və Strateji Araşdırmalar İn-tu (1978); ali təhsil müəssisələrindən: Dəkkə Un-ti (1921), Mühəndis-Texnologiya Un-ti (1962), İslam Texnologiya Un-ti (1981; 2001 ildən indiki adı ilə) yerləşir.

Kitabxanalar: Dəkkə Un-tinin kitabxanası (1921), Mərkəzi kütləvi kitabxana (1958), Britaniya şurası kitabxanası (1959), Milli kitabxana (1968). Muzeylər: Milli muzey (1913), Balda-muzey (incəsənət və arxeologiya, 1927), Elm və texnologiyalar muzeyi (1966), Lalbağ fortu muzeyi və s. Asiya teatr mərkəzinin nəzdində 1996 ildən Repertuar teatri fəaliyyət göstərir. Kinostudiya (1955). Hər il Benqal akademiyası tərəfindən benqal dilində kitabların yarmarkası keçirilir.

Ölkənin kriket və futbol üzrə aparıcı klubları "Abahani" və "Mohammedan" oyunlarını "Banqabandhu" stadionunda (36 min yer) keçirir. 1985 və 1993 illərdə D.-də Cənubi Asiya oyunları, 2003 ildə futbol üzrə Cənubi Asiya kuboku oyunları keçirilmişdir.

İqtisadiyyatın aparıcı sektoru xidmət sferasıdır. D. Banqladəş kommertiya fəaliyyətinin əsas mərkəzidir. Dəkkə fond birjası, ölkənin əsas maliyyə təşkilatlarının, o cümlədən Bangladesh Bank (ölkənin mərkəzi bankı), Sonali Bank, "American Life Insurance Company"nin mənzil-qəragahları, Banqladəşin bir çox qeyri-hökumət təşkilatlarının ("Association for Social Advancement", Grameen Bank və s.-nin) əsas ofisləri burada yerləşir. İri ticarət mərkəzləri tədricən ənənəvi dükən-bazarları əvəz edir.

D. şəhəratrafı ilə birgə Banqladəşin mühüm sənaye r-nunu təşkil edir. Şəhərdə və ətrafında bir neçə sənaye zonası (onlardan ən əsası D.-nin şm. hissəsində, Tecqon r-nundadır) yaradılmışdır. Ölkədə pambıq parçadan geyim istehsal edən üç mindən çox müəssisənin (Banqladəşin ixracyonlu tikiş sənayesi hazır tekstil məmulatlarının istehsalı üzrə dünya bazarında aparıcı mövqeyə malikdir; ən iri şirkətləri – "New Age Garments Ltd", "Softex Ltd", "A-One Bangladesh", "Youngone Group") təqr. 80%-i D.-də cəmləşmişdir. D. cut ("Bangladesh Jute Mills Corporation"), pambıq parça ("Bangladesh Textiles Mills Corporation") və pambıq ipliyi istehsalı üzrə ölkənin ən iri mərkəzidir. Digər istehsal sahələri: plastik kütlə, dərman preparatları, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalı. Elektrotexnika (güc transformatorları, elektrik paylayıcı qurğular, avtomatik gərginlik tənzimləyicisi və s.) və elektron sənayenin, metallurgianın təkrar emalı müəssisələri və s. fəaliyyət göstərir. Yeyinti sənayesində meyvə konservlərinin istehsalı inkişaf etmişdir. Ənənəvi sənətkarlıq və kустar istehsalı saxlanılmışdır – əl toxuculuğu (pambıq parçalar, o cümlədən muslin), zərgərlik məmulatlarının hazırlanması və s.

DƏKKƏOBA – Azərb. Resp. Zərdab r-nunda kənd. Dəkkəoba ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km c.-ş.-də, Kür çayının sol sahilində, Şirvan düzündədir. Əh. 1236 (2011); əkinçilik, heyvandarlıq və quşçuluqla məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

Dəkkə. Əhsən Mənzil sarayı (Çəhray Sarayı). 19 əsr.

DƏQIQ TÖKMƏ – yüksək səth təmizliyinə və ölçü dəqiqliyinə nail olmağa imkan verən tökmə istehsalı üsulu. Bu üsulda emal payı olmur, yaxud minimal olur. Adətən, kəsmə üsulu ilə çətin emal olunan yüksəklegirlənmiş, odadavamlı, çətinəriyən və digər növ xüsusi ərintilərdən detal və hissələr almaq üçün tətbiq edilir. Belə detallardan böyük sürətlə və yüksək təzyiqlə işləyən maşınlarda istifadə olunur. Geniş yayılmış D.t. üsullarından əridilən modellərə tökməni, təzyiqlə altındakı tökməni və s. misal göstərmək olar. D.t. üsulları ilə qalınlığı 0,1 mm-dən çox və ağırlığı 100 kq-a qədər

olan töküklər hazırlanır. Bunun üçün *kokil* vasitəsilə tökmə, vakuumda sorma ilə tökmə və s. üsullar da geniş tətbiq edilir. D.t. avtomatlaşdırılmış, yaxud avtomatik tökmə qurğularında və xətlərində aparılır.

DƏQIQƏ (lat. minutus – kiçik, xırda) – müstəvi bucaqların ölçü vahidi; 1/60 dərəcəyə bərabərdir; ' nişanı ilə işarə olunur.

DƏQIQI (دقیقی) Əbu Mənsur Məhəmməd ibn Əhməd (? – təqr. 977) – fars və tacik şairi. Doğma adət və ənənələri təbliğ etməklə Xilafət asılılığından xilas olmağa cəhd göstərən şüubiyə hərəkatının

Dəkkə. Banqladəş Milli Muzeyi.

nümayəndəsidir. Orta əsr müəlliflərindən Övfinin "Lübab əl-əlbab" və Əsədi Tusinin "Lügati-furs" əsərlərində D.-nin həyatı haqqında cüzi məlumat, qəsidə və qəzəllərdən nümunələr verilmişdir. 958 ildə Samani sərkərdəsi Əbu Mənsurun şərfinə "Guştasbnamə" əsərini (ədəbiyyat tarixində "Şahnameyi-Mənsur" adı ilə də məlumdur) yazmışdır. Yarımçıq qalmış 988 beytlik bu əsəri Firdövi D.-nin müəllifliyini göstərməklə, öz "Şahname"sinə daxil etmişdir. Şeirlerini ilk dəfə alman şərqşünası G. Ete toplamış və tərcümə etmişdir.

Əsəri: Стихи, в кн.: Поэзия народов СССР IV – XVIII веков. М., 1972.

Əd.: Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. М., 1960.

DƏQİQLİK – prosesin (maddənin, əşyanın) baxılan parametrlərinin həqiqi qiymətinin onun nəzəri nominal qiymətinə yaxınlaşma dərəcəsi. Tətbiq sahəsinə görə emalın, ölçmələrin, yaxud ölçmə cihazlarının D.-i, mexanizmin, sistemin D.-i, qrafik qurulmasının D.-i və s.-ə ayrılır. Emalın D.-i detalın emal olunmuş səthinin vəziyyəti, forma və ölçülərinin çertyojun və texniki şərtlərin tələblərinə yaxınlaşma dərəcəsinə deyilir; müəyyən qrup emal dəzgahları üçün tərtib edilmiş qrafiklər və cədvəllər əsasında təyin edilən *kvalitetlə* (dəqiqlik sinfi ilə) müəyyənləşdirilir. Qarşılıqlı əlaqəli mexanizmlərin iş qabiliyyəti, kontaktda yaranan yük, yağ qatının yaranma şəraiti, yeyilmə və s. emalın D.-indən asılıdır. Ölçmədə D. ölçmə nəticələrində xətanın sifira yaxınlığını əks etdirən keyfiyyət xarakteristikasıdır. D. miqdarca ölçmənin nisbi xətasının əks modulu-nun qiymətilə ifadə oluna bilər (məs., ölçmənin nisbi xətası 2% və ya 0,02 olarsa, ölçmənin D.-i $1/0,02=50$ olacaq). Ölçmə cihazının və ölçünün D.-i cihaz göstəricisinin bu cihaz üçün təyin edilmiş dəqiqlik sinfinə uyğun olaraq ölçülən kəmiyyətin həqiqi qiymətinə yaxınlıq dərəcəsidir. Mexanizmlərin D.-i mexanizmin qovşaqlarının hərəkətləri arasında olan asılılıqların layihədə (hesablamada) verilənlərə yaxınlıq dərəcəsinə göstərir.

DƏQİQLİK DƏRƏCƏSİ – təsadüfi kəmiyyətin qiymətlərinin səpələnmə xarakteristikası. D.d. (h) və σ kvadratik yayılması arasındakı əlaqə

$$h = \frac{1}{\sigma\sqrt{2}}$$

bərabərliyindəki kimidir. Bu paylanma

xarakteristikasının istifadəsi onunla izah edilir ki, normal paylanma halında təsadüfi kəmiyyətin ehtimal sıxlığı ilə D.d. və a riyazi gözləməsi arasındakı əlaqə

$$p(x) = \frac{h}{\sqrt{\pi}} e^{-h^2(x-a)^2}$$

düsturu vasitəsilədir.

D.d. atıcılıq nəzəriyyəsi və xətlər nəzəriyyəsində istifadə olunur.

DƏQİQLİK SINIFLƏRİ – 1) ölçmə texnikasında – ölçmə cihazlarının onların vasitəsilə ölçülmüş kəmiyyətlərin dəqiqlik dərəcəsinə əks etdirən ümumiləşdirilmiş xarakteristikası. D.s. ölçmə xətasının yolverilən həddinə, eləcə də dəqiqliyə təsir göstərən digər xarakteristikalara uyğun olur. Ölçmə vasitələrinin dəqiqliyinə olan tələbat və D.s.-nin işarələri ölçmə vasitələrinin qrupuna (çəki daşları, uzunluq ölçüləri, manometrler və s.) müvafiq standartlarla müəyyən edilir. D.s.-nin tətbiqi ölçmə vasitələrinin standartlaşdırılmasını və onların konkret ölçmə əməliyyatının tələblərinə uyğun seçilməsini asanlaşdırır. Müxtəlif ölçmə vasitələri üçün D.s. müxtəlif cür işarə olunur. Bir çox ölçmə cihazları üçün D.s.-ni göstərən ədəd faizlə ifadə olunmuş yolverilən xətaya bərabərdir (məs., 0,1 ilə göstərilən D.s. 0,1% hesablanmış xətaya uyğun gəlir). D.s.-nin latın əlifbasının ədəd və hərfləri, yaxud Roma rəqəmləri ilə şərti işarələri ölçmə vasitələrinin sferiblatına, lövhəsinə və gövdəsinə vurulur. 2) Məhsulün qayırma dərəcəsi – bax *Kvalitet*.

DƏLAYİR – İrəvan Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanın Qiydar bölgəsinin Söhrəvərd kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 21 km c.-q.-dədir.

DƏLƏDUZLUQ – aldatma və ya etibardan sui-istifadə etmə yolu ilə özgənin əmlakını ələ keçirmə, yaxud əmlaka olan hüquqlarını əldə etmə. Əmlaka yiyələnmə üsulu kimi (stellionatus) aldatma hələ Qədim Roma qanunvericiliyində məlum idi.

Özgənin əmlakını cinayətkar əldə etmə üsulu ya aldatma (aktiv, yəni qəsdən yalan məlumatların verilməsi, yaxud passiv, yəni həqiqətə uyğun mühüm faktlar haqqında məlumatların verilməməsi), ya mahiyyətcə aldatma növü olan etibardan sui-istifadə ola bilər. D.-un fərqləndirici cəhəti zərərçəkənin öz əmlakını, yaxud əmlaka olan hüquqlarını aldatma və ya etibardan sui-istifadənin təsiri altında təqsirkara könüllü verməsidir. Məs., saxtalaşdırılmış malın və ya əqdin digər

predmetinin təqdim olunması, mallara və xidmətlərə görə hesablaşmalar, yaxud qumar oyunları və s. zamanı müxtəlif aldatma üsullarının istifadə olunması D. kimi qəbul edilir. 21 əsrdə kompüterlərin, saxta kredit kartları və bank avizolarının istifadə olunması ilə, maliyyə piramidaları, saxta investisiya fondları və s.-in yaradılması ilə əlaqədar olaraq D.-un yeni növləri meydana çıxmışdır.

D., demək olar ki, bütün ölkələrin cinayət qanunvericiliklərində cinayət əməli kimi tanınır. Özgə əmlakını ələ keçirmə formalarından biri kimi D.-la yanaşı, bir sıra ölkələrin cinayət məəcəllələrində D.-un xüsusi növlərinə, məs., kompüter dələduzluğu (AFR-in CM, § 263a, İsveçrənin CM, m.147), D. yolu ilə subsidiya alınması (AFR-in CM, § 264) və s.-ə görə də məsuliyyət müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində D.-a görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir (m. 178).

DƏLƏKİMİLƏR – bax *Dələlər*.

DƏLƏLƏR (Mustelidae) – yırtıcılar dəstəsindən məməli heyvan fəsiləsi. Fəsilənin sistemi sona qədər öyrənilməmişdir. 24 cins (55 növ) arasında porsuqlar (Meles), samurlar (Lutra), qrizonlar, dəniz samurları (Enhydra), dələlər, gəlinçiklər və safsarlar (Mustela), balyeyənlər (Mellivora), sarıqlı safsarlar (Vormela), rosomaxalar (Gulo), tayralar (Eira), donuz porsuğu (Arctonyx) və s. vardır. Nümayəndələrinin ölçüsünə görə fəsiləni şərti olaraq 3 qrupa bölmək olar: xırda (bədən uz. 11–50 sm), orta (50–100 sm) və iri (100–150 sm); bu qrupların hər biri müxtəlif sistematika kateqoriyalarının nümayəndələrini birləşdirir. Fəsilənin ən xırda nümayəndəsi *gəlinçik*, ən irisi nəhəng samur (*Pteronura brasiliensis*) və dəniz samurudur. D.-in bədəni uzunsovdur; ətrafları qısa, beşbarmaqlı, gödək caynaqlıdır; barmaqüstəgəzən (o cümlədən dələlərdə, safsarlarda və gəlinçiklərdə), pəncəüstəgəzənlər (porsuqlarda, balyeyənlərdə), yaxud yarım-pəncəüstəgəzənlərdir (rosomaxa). Suda yaşayan D.-in barmaqları arasında üzme pərdəsi inkişaf etmişdir; dəniz samurunun arxa ətrafları kürəklərə çevrilmiş, ön ətrafların barmaqları isə qısalmış və öz aralarında birləşmişdir. Qulaqları kiçikdir, uc hissədə dəyirmiləşmişdir; suda yaşayan növlərində qulaq seyvanları güclü reduksiyaya uğramış; eşitmə yolları bağlana bilər. D.-in bəzi nümayəndələrinin quyruğu çox qısa (porsuq, rosomaxa),

Dələlər: 1 – porsuq (*Meles meles*); 2 – su samuru (*Lutra lutra*); 3 – daşlıq dələsi (*Martes foina*); 4 – tayra (*Eira barbara*); 5 – meşə safsarı (*Mustela putorius*); 6 – nəhəng samur (*Pteronura brasiliensis*); 7 – balyeyən (*Mellivora capensis*); 8 – meşə dələsi (*Martes martes*); 9 – samur (*Martes zibellina*); 10 – rosomaxa (*Gulo gulo*); 11 – Amur dələsi (*Martes flavigula*); 12 – hornostay (*Mustela erminea*); 13 – sarıqlı safsar (*Vormela peregusna*); 14 – Avropa norkası (*Mustela lutreola*).

digərərində onun uz.-u bədən uz.-nun yarısından çoxdur (o cümlədən dələlər, safsar porsuqları, Afrika gəlincikləri). Tük örtüyü sıx, yumşaq, əksəriyyətində nazik, yumşaq tiftiklidir; rəngi qəhvəyidən qaraya dəyişir. İldə bir (subtropik və tropik növlərdə), yaxud iki dəfə tüləmə olur. Mövsümi temperaturunda kəskin fərqlər olan yerlərdə qış xəzi daha sıx və uzun, bəzi növlərdə qış rəngi ağ (gəlincik, hornostay) olur. İnkişaf etmiş anal vəzilər kəskin iyli sekret ifraz edir. Bütün Avrasiyada, Afrikada, Amerikada, Sakit okeanın şm. hissəsindəki sahil adalarında yayılmışlar. Tundradan tropik meşələrə qədər bütün təbii zona landşaftlarında məskunlaşmışlar; dağlara Alp çəmənliklərinə qədər qalxırlar. Fəsiləyə yerüstü, yarımağac, qaya, yarımsu və su növləri daxildir. Bir qayda olaraq, tək həyat tərzli sürürlər. Sığıncaqları ağac koğuşları, yaxud torpaqdakı təbii boşluqlar, özgə yuvalarıdır; bəziləri (porsuq, donuz porsuğu) xüsusi mürəkkəb quruluşlu yuvalar qazırlar. Əksəriyyəti tipik əyeyən heyvanlardır. İlboyu fəal olur, bəziləri (porsuqlar) qış yuxusuna gedirlər. Çoxları monoqamdır. Əksər D. boğazlıq dölün inkişafında latent mərhələnin (ləngimə) olması ilə səciyyəlidir. Bir qayda olaraq D. ildə 1-dən 18-ədək bala doğur. D.-in bir sıra növləri ovçuluq və xəzlik heyvandarlığın (samur, Amerika norkası) qiymətli obyektləridir. Meşə safsarı əhliləşmişdir. Xırda gəmiricilərin sayına nəzarət etmək, sığıncaq yaratmaq və s. ilə bütün növlər təbii ekosistemlərdə mühüm rol oynayır. Dəniz norkasının (Neovison macrodon) nəslini kəsilməmiş, 6 növü təhlükəli vəziyyətdə olub, bunlardan nəhəng samur, dəniz samuru, pişik samur (Lontra felina) və Sumatra samurunun (Lutra sumatrana) nəslini yox olmaq təhlükəsi altındadır.

DƏLƏLİ – Azərb. Resp. Cəlilabad r-nunun Qarakazımlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km şm.-q.-də, Bolqarçayın sahilindədir. Əh. 565 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana var.

DƏLƏMƏ – süd məhsulu; əsasən, inək, qoyun, bəzən də keçi südündən hazırlanır. Təzə sağılmış ilıq südə maya qatılıb, üstü qalın örtüklə örtülür. 1–2 saatdan sonra maya vurulmuş süd D.-yə çevrilir. D. torbalara tökülüb sıxılır və ondan üzülür, yumşaq pendir alınır. Bəzən yağlı çörəklərin xəmiri D. suyu ilə yoğrulur. Bəzi zonalarımızda dələməotunun suyunu südə qatmaqla D. hazırlanır.

Azərb.-da süd məhsullarının, o cümlədən D.-nin alınması ehtimal ki, gil qabların meydana gəldiyi Neolit dövrünə aiddir.

Əd.: R a c a b o v Q.Ə. Azərbaycanca süd məhsulları hazırlanmasının xalq üsulları, Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi, 3-cü buraxılış, B.,1977.

DƏLİ QUŞÇU – Azərb. Resp. Zərdab r-nunda kənd. Dəli Quşçu ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km şm.-ş.-də, Zərdab-Ucar avtomobil yolundan və Kür çayından 3 km aralı, Şirvan düzündədir. Əh. 1302 (2011); əkinçilik, maldarlıq və quşçuluqla məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DƏLİBƏNG (Datura) – quşüzümüki-milər fəsiləsindən bitki cinsi. Adətən hündür, birillik otlardır. Yarpaqları növbəli (uz. 10–20 sm), dilimli, yaxud iri dişcikli, azca tükü, çox vaxt xoşagəlməz iyli. Çiçəkləri yuxarı yönəlmiş, qıfşəkili, bükümlü, diametri 12 sm-ədək olan borucuqdur; ağ, sarı, çəhrayı, yaxud qırmızı-bənövşəyi, çox vaxt ətirli olur. Meyvəsi çoxtoxumlu tikanlı qutucuqdur. Əsasən, Şimali Amerikanın subtropik ərazilərində 7–8 növü var.

Adi dəlibəng (Datura stramonium).

Qafqazda 2, Azərb.-da 1 növü – adi D. (D. stramonium) bitir. Gətirilmə əlaqə bitkisidir. Avropanın çöl zolağında, Sibirin və Uzaq Şərqi c. r-nlarında yayılmışdır. Zibilliklərdə, çəpərlərin altında, yaşayış yerləri yaxınlığında, su hövzələri sahillərində rast gəlinir. Bəzən təmiz cəngəlliklər yaradırlar. Bitkinin bütün hissələrində (əsasən, yarpaqlar və toxumlar) tibdə istifadə edilən (başlıca olaraq spazmolitik və sakitləşdirici təsirli) zəhərli və hallüsinogen alkaloidlər olan atropin və skopolamin vardır. Dərman bitkisi kimi adi D. kiçik sahələrdə becərilir; çox vaxt hind D.-i (D. innoxia) və ya tündçiçəkli D. (D. tatula) əkilir. Bəzən Cənubi Amerika cinsi olan bruq-

mansiya növlərini də D. cinsinə aid edirlər.

DƏLİCƏ BUĞDA – *bax Quramit*.
DƏLİCƏTƏNƏKİMİLƏR (Datisceae) – ikiləpəli bitki fəsiləsi. Müntəzəm çiçəkləri xırda, bir və ya ikicinsiyətli olub, çiçək qrupunda yerləşir, meyvəsi

Kənaif dəliçətənəsi (Datisceae cannabina).

qutucuqdur. 3 cinsi (Octomeles, Tetrameles və Datisca), 4–5 növü məlumdur. Aralıq dənizindən Himalay dağlarına qədər, Orta Asiya və Qafqazda yayılmışdır. Azərb.-da 1 növünə – kənaif dəliçətənəsinə (D. cannabina) təsadüf olunur. Bu növ Şərq ölkələrində dərman bitkisi hesab edilir. Ondan sarı rəng alınır; cavan zoğları yeyilir.

DƏLİDAĞ – Azərb. Resp.-nin Kəlbəcər və Laçın r-nları sərhədində dağ. Mıxtökən silsiləsinin ən yüksək zirvəsi. Hünd. 3616 m. Maqmatik süxurlardan ibarətdir. Subalp və Alp çəmənlikləri var. Yamaclarında qədim buzlaq izləri qalmışdır.

DƏLİDAĞ – Azərb. Resp. Laçın r-nunda dağ. Qarabağ silsiləsinin q. yamacındadır. Hünd. 2243,6 m. Meşə və subalp çəmənliyi var.

DƏLİDAĞ – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nin Qazax qəzasında (9.9.1930 ildən İcəvan r-nu), indiki Dilican ş. ərazisində dağ.

DƏLİDAĞ – Tiflis qub.-nin Lorü-Borçalı qəzasında (31.12.1937 ildən Vorontsovka r-nu ərazisində), Cücəkənd k.-nin ş.-ində dağ.

DƏLİHƏSƏN – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisikənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Sərisikənd qəs.-ndən 37 km q.-dədir.

DƏLİKBULAQ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Çaharoymaq kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 39 km c.-q.-dədir.

DƏLİKDAĞ, Dəlikdaş – Azərb. Resp. Ordubad r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Zəngəzur silsiləsinin c.-q. yamacında, Düylün çayının sol sahilindədir. Hünd. 1782 m. C. və ş. yamacları sıldırımıdır.

DƏLİKDAŞ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9. 9.1930 ildən Martuni r-nu), Göyçə gölünün sahilində, Dəlikdaş çayının yaxınlığında azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra kənd dağıdılmış, azərb. əhalisi qovulmuş, burada İran və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişdir. 19 əsrin ortalarında kəndin adı dəyişdirilərək Tsaxkar qoyulmuşdur.

DƏLİKDAŞ – Azərb. Resp. Laçın r-nu ərazisində dağ. Qarabağ silsiləsinin q. yamacında, Qırxqız d.-ndən 4 km c.-də, Piçənischayın (Həkəri hövzəsi) sol sahilindədir. Hünd. 2303,0 m.

DƏLİKDAŞ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Siyəhçesmə bölgəsinin Çaldıran kəndistanında, Siyəhçesmə qəs.-ndən 7,5 km c.-q.-dədir.

DƏLİKDAŞ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Xoruzlu kəndistanında, Germi qəs.-ndən 40 km q.-dədir.

DƏLİQARDAŞ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Yeni Bayazid, 13.4.1959 ildən Kamo r-nu), Kəvər çayı sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra kəndin azərb. əhalisi qovulmuş, burada İran və Türkiyədən gətirilmiş ermənilər yerləşdirilmişdir. Sonralar kəndin adı dəyişdirilərək Saruxan qoyulmuşdur.

DƏLİQIZ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kəndovan kəndistanında, bölgə mərkəzindən 31 km şm.-ş.-dədir.

DƏLİQORUQÇU – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Səhənd kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 28 km c.-dədir.

DƏLİLƏR – Azərb. Resp. Ağsu r-nunun Muradlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 7 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 95 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

DƏLİLƏR – Azərb. Resp. Saatlı r-nunda kənd. Dəlilər ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-də, Araz çayının sol sahilində, Mil düzündədir. Əh. 2100 (2011);

heyvandarlıq, bostançılıq və əkinçiliklə məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana var.

DƏLİLƏR – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Hir kəndistanında, Ərdəbil ş.-ndən 20 km c.-dədir.

DƏLİMƏMMƏDLİ – Azərb. Resp. Goranboy r-nunda şəhər. Dəlīməmmədli ə.d.-nin (Dəlīməmmədli ş., Sarovlu k. daxildir) mərkəzi. Bakı-Tbilisi d.y.-nda st. R-n mərkəzindən 26 km şm.-q.-də, Bakı-Qazax avtomobil yolu kənarında, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 5,3 min (2011).

“DƏLİNAMƏ” – 17 əsr Azərbaycan ədəbi abidəsi; məsnəvi şəkildə qələmə alınmış mənzum hekayə. Həmcə kiçik olub didaktik məzmun daşıyır. Əsərdə Şərq, o cümlədən Azərbaycan xalq ədəbiyyatında hakimlərin, məmurların, ruhanilərin özbaşınalığını ifşa edən ağıllı, müdrik və qorxmaz dəli (Bəhlul Dənəndə və s.) obrazlarından olan Dəlinin ictimai bərabərsizliyə, fəvqəladə qüvvələrə qarşı üsyankar mübarizəsi təsvir olunmuşdur. “D”-nin qəhrəmanı çilgin, ipə-sapa yatmayan, öz sözündən dönməyən asi xarakterlidir. Səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə bu obraz “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Dəli Dömrül” boyunun qəhrəmanını xatırladır. “D”-nin müəllifi Heyrani hesab edilir. Abidə Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan MEA M. Füzuli ad. Əlyazmalar İn-tunda “D”-nin 18 əlyazma nüsxəsi vardır. Həcmi 50–70 beytdən ibarət olan nüsxələr məzmunca oxşardır, 19 əsrin sonu–20 əsrin əvvəllərində köçürülmüşdür. Əlyazmalar İn-tunda saxlanılan və kataloqa təsviri məlumatı daxil edilən “D”-nin ən qədim nüsxəsi 1835 ildə (B-5275/6900) köçürülmüşdür.

Əd.: Səfərli Ə. 17–18 əsrlər Azərbaycan epik şeiri. B.,1982.

DƏLİOT (Spergula) – qərənfilçiçəklilər fəsiləsindən bitki cinsi. Əsasən, uzanan, yaxud yayılan, əsasından budaqlanan gövdəsi olan kiçik birillik otlar. Yarpaqları xətvəri, qarşı-qarşıya durandır; lakin qoltuqlarında qısa zoğları dəstələrlə yerləşdiyindən topa halında görünür. Çiçəkləri xırda, ağ, beşüzvlü çiçək qrupunda yerləşir. Meyvəsi çoxtoxumlu, beşaylı qutucuqdur. Hər iki yarımkürənin mülayim qurşaqlarında 4–6 növü məlumdur. Ən çox yayılanı çöl D.-u (S. arvensis) Rusiyada, Qafqazda, Sibirdə və Uzaq Şərqi yolların, evlərin ətrafında mənədcərləkdə və yazlıq bitki əkinlərində əlaq kimi bitir; toxumları (bir bitki 28 min

Çöl dəliotu (Spergula arvensis).

toxum verir) asan səpələnir və torpağı zibilləyir. Azərbaycan-da 4 növünə təsadüf edilir. Kətan D.-u (S. linicola) və iri D. (S. maxima) mal-qara üçün yaxşı yemdir, silosa yararlıdır.

DƏLİZOĞAL – zoğalkimilər fəsiləsindən iki cinsin adı; xameperiklimenum (chamaepericlymenum) və qaramurdarça cinslərini birləşdirir. Birinci cins çoxillik otlardan, yaxud yarımkolcuqlardan ibarətdir. Yeraltı kökümsovlar hünd. 30 sm-ə çatan, əsası oduncaqlaşmış yerüstü zoğlar əmələ gətirir. Yarpaqları qarşılıqlı, yumurtaşəkili, yaxud uzunsov,

İsveç dəlizoğalı (Cornus suecica).

oturaqdır. Çiçəkləri xırda, qarayaçalan tünd-bənövşəyi, 4–6 ağ yarpaqcıqla əhatə olunmuş çətirşəkili sıx çiçək qrupunda toplanmışdır. Meyvəsi yeyilməyən şirəli çayırdəkdir. Şimal yarımkürəsinin soyuq və mülayim bölgələrində 3 növü – İsveç D.-i (C. suecicum), Kanada D.-i (C. canadense) və Unalaş D.-i (C. unalaschense) yayılmışdır. Azərbaycan-da qaramurdarça (Thelycrania) cinsi məlumdur. Qafqazda 4, Azərbaycan-da 3 növü var. Rütubətli meşə kənarı və talalarında bataqlıq çəmənlərdə bitir. Bir çox növündən dekorativ bitki kimi istifadə olunur. **DƏLLAL** (ər. دلال) – ticarətdə alıcı ilə satıcı arasında vasitəçilik edən şəxs. D. qiymət barədə tərəfləri razı salır, əvə-

zində isə tərəflərin birindən və ya hər ikisindən vasitəçilik haqqı alır. Şəhər ticarətində müəyyən rol oynayırdı. Orta əsrlərdə bir növ peşəyə çevrilmiş D.-liq Azərb.-da da geniş yayılmışdı. Sabit satış qiyməti olmayan Şərq ölkələri bazarlarında indi də D.-in xidmətindən istifadə olunur.

DƏLLALZADƏ İsmayıl əfəndi (1797, İstanbul – 1869, İstanbul) – türk bəstəkarı. Hammamizadə İsmayıl Dədə əfəndinin şagirdi olmuş, onun vasitəsilə xanəndə kimi saray musiqi heyətinə qəbul edilmişdir. II Mahmud və I Əbdülməcidin hakimiyyətləri dövründə saray müəzini və xanəndə olmuşdur. 1846 ildən İstanbulda musiqidən dərslər demişdir. 1862 ildə Sultan Əbdüləziz tərəfindən ən yüksək saray vəzifələrindən olan müəzinzinbaşı vəzifəsinə təyin edilmişdir. D.-nin günümüzədək 73 adda müxtəlif bəstəsi gəlib çatmışdır. Yaradıcılığına müəllimi İsmayıl Dədə əfəndinin böyük təsiri olmuşdur.

DƏLLƏK MURAD (?–?) – Azərb. aşığı. 17 əsrin 2-ci yarısı – 18 əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Göyçay mahalının Xəlilli kəndə doğulmuşdur. Atası dəllək olduğundan, o da bu sənəti özünə peşə seçmişdir. Sonralar Göyçayın Ləkçilpaq kəndinə köçmüş, ömrünün sonunadək orada yaşamışdır. Həmin kənddə onun adını daşıyan məhəllə də vardır. D.M. aşıqlıq etməmiş, ancaq saz üstündə şeirlər qoşmuşdur. Aşığın “Eyləmə” və “Nədi” rədifli iki qoşmasını ilk dəfə S. Mümtaz nəşr etdirmişdir (“El şairləri”, 1927). Ustadnamələri məşhurdur. Sonralar onun ustadnamələri dastanların başlanğıcına əlavə olunmuşdur.

Əsərləri: Şeirlər, “Telli saz ustaları” kitabında (tərtib edən Ə.Axundov). B., 1964; Şeirlər, “Azərbaycan aşıqları və el şairləri” kitabında. C. I, B., 2005.

Əd.: N a m a z o v Q. Aşıqlar. I kitab, B., 2004.

DƏLLƏKLƏR – Azərb. Resp. Yevlax r-nunun Qaramanlı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 35 km c.-q.-də, İncəçayın sahilində, Qarabağ düzündədir. Əh. 258 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb, kitabxana, klub var. **DƏLLƏKLİ** – İrəvan xanlığının Qırxbulaq mahalında (9.9.1930 ildən Kotayk, 12.10.1961 ildən Abovyan r-nu), Zəngi çayının yuxarı axarında, Hadis d.-nin ətəyində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1826–28 illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı kənd dağıdılmış, əhalisi qovulmuşdur. Bir müddət sonra kəndin sakinləri geri qayıtmış və kənddə yenidən məskunlaşmışlar. 1918–20

illərdə erməni-daşnak hücumları nəticəsində kəndin azərb. əhalisi qəddarlıqla qovulmuş, burada Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşmişdir. 1922 ildə kəndin azərb. əhalisinin bir hissəsi geri qayıtsa da, 1948–49 illərdə Azərb.-a deportasiya olunmuşdur. 21.7.1948 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Zovaşen qoyulmuşdur.

DƏLLƏKLİ – Azərb. Resp. Quba r-nunun Vladimirovka ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km şm.-ş.-də, Qudyalçayın sahilində, Qusar maili düzənliyindədir. Əh. 1036 (2011); bağçılıq və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi, məscid var.

DƏLLƏKLİ – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Qarğalıq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km şm.-ş.-də, Lənkəran ovalığında. Əh. 164 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

DƏLLƏKLİ – Azərb. Resp. Tovuz r-nunun Qəribli ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 31 km c.-ş.-də, dağ ətəyindədir. Əh. 462 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DƏLLƏKLİ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Çöpərdə ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km c.-da, Araz çayının sol sahilində, dağ ətəyindədir. Əh. 287 (2011); işğaldan (1993, oktyabr) əvvəl heyvandarlıq, əkinçilik, baramaçılıq və üzümçülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, klub, tibb məntəqəsi var idi.

DƏLLƏKLİ – Azərb. Resp. Yardımlı r-nunun Ostayır ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 2 km şm.-da, Viləş çayının sahilində, Peştəsar silsiləsinin şm.-ə. ətəyindədir. Əh. 646 (2011); əkinçilik, bostançılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana var.

DƏLLƏKOBƏ – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Qızılavər ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 8 km c.-da, Lənkəran ovalığında. Əh. 1451 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, məscid var.

DƏLLƏKVERDİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Ətraf bölgəsinin Avacıq kəndistanında, Maku ş.-ndən 33,5 km c.-q.-dədir.

DƏLLƏR – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda qəs. Dəllər ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 4 km şm.-da, Bakı–Tbilisi d.y. kənarında, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 4756 (2011); heyvandarlıq, taxılçılıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Asfalt z.-du, tikinti materialları kombinatı, tam və ümumi orta məktəb, Bakı Oksford məktəbinin filialı, 2 uşaq bağçası, mədə-

niyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi, klub, poçt, ATS var.

DƏLLƏR – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən Razdan r-nu), Dəllər çayının sahilində, Zincirli (Mixanlı, Əlibəy) d.-nin ətəyində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə əhalisi erməni-daşnak dəstələri tərəfindən qovulmuş, kənddə gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. Sonralar ermənilər də kəndi tərk edərək ətraf ərazilərə köçmüş və kənd ləğv edilmişdir.

DƏLLƏR (1991 ildən Muşevani) – Gürcüstanın Kvemo Kartli mahalının Bolnisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-lərin yaşadığı kənd. El arasında “Aran Dəllər” də deyilir. Bolnisdən 12 km q.-də, dəniz səviyyəsindən 750 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 1194 (2002); əkinçiliklə məşğuldur. Kənddə 1921 ildən Azərb. dilində məktəb fəaliyyət göstərir.

DƏLLƏR – Gürcüstanın Kvemo Kartli mahalının Dmanisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Dmanisdən 4 km c.-q.-də, dəniz səviyyəsindən 1160 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 313 (2002); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur.

DƏLLƏR CƏYİR – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Dəllər Cəyir ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km şm.-da, Bakı–Tbilisi avtomobil və d.y. kənarında, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 5519 (2011); heyvandarlıq, taxılçılıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Tam və ümumi orta məktəb, 2 uşaq bağçası, xəstəxana, kitabxana, poçt, ATS var.

DƏLLƏR CİRDAXAN – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Dəllər Cirdaxan ə.d.-nin (Dəllər Cirdaxan, Qaranuy k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km şm.-da, Dəllər d.y. st.-ndən 5 km, Kür çayının sağ sahilindən 5 km aralı, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 3629 (2011); heyvandarlıq, taxılçılıq, meyvəçilik və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi, poçt, ATS var.

DƏLLƏR DAŞBULAQ (2003 ilədək Daşbulaq) – Azərb. Resp. Şəmkir r-nunda kənd. Dəllər Daşbulaq ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 9 km şm.-da, Kür çayının sağ sahilindən 4 km aralı, Gəncə-Qazax düzənliyindədir. Əh. 2239 (2011); heyvandarlıq, taxılçılıq və tərəvəzçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var. **DƏLMƏ** – Azərb. Resp. Şahbuz r-nunun (Nax. MR) Güney Qışlaq k.-ndən şm.-q.-də orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Yarıx yaşayış yerindən xeyli aralıda,

hündür təpənin yamacındadır. Sah. 2500 m². Tikinti qalıqları pis saxlanmış, binalar dağılmış, daşları ətrafa səpələnmişdir. Yaxınlığında nekropol yerləşir. Qəbirlərin üstündə sal daşlara rast gəlinir. Yaşayış yerinin 5–7 əsrlərə aid olduğu ehtimal edilir.

DƏLMƏ NEKROPOLU – Azərb. Resp.-nin Ordubad r-nundakı (Nax. MR) Sabirkənd yaxınlığında, Yaycı arxının sağ sahilində, hünd. 8–10 m olan təpənin üzərində və q. yamacında arxeoloji abidə. Yaycı arxı burada dağın altından açılmış tuneldən keçir. Ərazinin adı da buradan götürülmüşdür. Nekropol Dəlmə yaşayış yerindən 700–750 m aralıda yerləşir. 1983 ildə Xarabagilan arxeoloji ekspedisiyası (rəisi Q.M. Aslanov) tərəfindən öyrənilmişdir. Ümumi sah. 616 m² olan qəbiristanlıqda cəmi 27 qəbir var, onlardan səkkizi uşaq qəbridir. Qəbir kameraları müxtəlif ölçülü daşlardan səliqə ilə işlənmişdir. Hec bir qəbirdə örtük daşları qalmamışdır. Dördbucaqlı planda olan qəbir kameralarının bir tərəfi nisbətən ensizdir. Qurbangahlar da qəbirlərin bu tərəfinə bitişik yerləşirdi. Müxtəlif ölçülü (0,7–0,9×1,3×1,5 m) qəbir kameraları çox da dərin deyildir (0,5 m-dən 1 m-ə qədər). Dağın yamacında yerləşdiyindən, yağış və qar suları qəbirlərin qərb tərəfini dağıtmışdır. Dağılmış qəbirlərdən çox az material tapılmışdır. Əldə edilən materiallar müxtəlif çeşidli keramika məmulatından, tunc, mis və dəmir əşyalardan, müxtəlif muncuqlardan ibarətdir. Keramika məmulatı içərisində ördək və kəklik fiqurunu imitasiya edən çaydan tipli qablar formaca oxşardır. Metal məmulatına tuncdan xəncər, ox ucluqları, biləzik, asma bəzək və qolbaqlar aiddir. Tunc xəncər tökmə üsulu ilə düzəldilmiş, boru formasında dəstəyi olan baş tərəfi üçbucaq kəsmələrlə şəbəkələnmişdir. Tiyəsinin hər iki üzündə üç cizma xətt vardır. Oxşar xəncərlər II Plovdağ və Kolanı nekropollarından tapılmışdır. Ox ucluqları ikipərli və sulqunludur. İkiqözlü asma bəzəklər üçbucaq kəsmələrlə şəbəkələnmişdir. D.n.-ndən əldə edilmiş tapıntılar Xalikeşan, Mərdəngölü və Muncuqlutəpə nekropolları ilə çox oxşardır. Fincan, qədəh və bu kimi qablara, tunc xəncər və meandr naxışlı sığalara Kolanı nekropolu tapıntıları içərisində də rast gəlinir. Müqayisəli təhlil əsasında D.n. e.ə. I-ci minilliyin əvvəllərinə aid edilir.

DƏLYANIZ, Dələyənis – Azərb. Resp. Qaradağ r-nu ərazisində palçıq

Dəlyaniz palçıq vulkanı.

vulkanı. Ələt d.y. st.-ndən 8,5 km şm.-q.-də yerləşir. Fəaliyyətdə olan sopka, salz və qri-fonlardan çoxlu miqdarda qaz, neft pərdəli su və palçıq çıxır. Sopkaların diametri 20–30 m-ə, nisbi hünd. 15–20 m-ə çatır. Sopka brekçiyasının tutduğu sahə 550 ha, orta qalınlığı 30 m-dir. D. tektonik cəhətdən Daşgil qırışığının q. periklinal hissəsində uzununa pozulma ilə əlaqədardır.

DƏMAVƏND – bax Əlbuz.

DƏMBƏKİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Səkməabad kəndistanında, Xoy ş.-ndən 49 km şm.-q.-dədir.

DƏMBƏLOV – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Qəriblər ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 14 km c.-q.-də, Burovar silsiləsinin ətəyində, Viləşçayın sahilindədir. Əh. 83 (2011); maldarlıqla məşğuldur. İbtidai məktəb var.

DƏMDƏL – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Şahrud bölgəsinin Xuruş-Rüstəm kəndistanında, Xalxal–Miyana avtomobil yolunun 27 km-liyindədir.

DƏMƏNHUR (ər. دمنهور) – MƏR-də şəhər. Buheyra mühafəzəsinin inz. m. Əh. 247,1 min (2008). Nil çayı deltasının q. hissəsində yerləşir. Mühüm d.y., avtomobil və su yolları qovşağı. Pambıqçılıq və çəltikçilik r-nunun mərkəzi. Toxuculuq və yağ emalı müəssisələri fəaliyyət göstərir. Xalçaçılıq inkişaf etmişdir. Unt, kolleclər və s. var.

DƏMƏŞQ (ər. دمشق) – Suriyanın paytaxtı. Dəməşq mühafəzəsinin inz. m. Əh.

1,75 mln. (aqlomerasiyada 2,6 mln.; 2011). Barada çayının vadisində, Antilivan dağ massivinin ətəklərində, 680 m yüksəklikdə, Aralıq dənizindən 80 km-lik məsafədədir. Mühüm nəql. qovşağı. Beynəlxalq aeroport.

D. dünyanın ən qədim şəhərlərindən biridir: ilk tarixi məlumatlar (*I Tutmosun* işğal etdiyi Suriya şəhərlərinin siyahısı) e.ə. 16 əsrə aiddir. E.ə. 11 əsrin sonu – 10 əsrin əvvəllərində *Dəməşq padşahlığının* mərkəzi idi. Əhdi-ətiqədə adı çəkilir. E.ə. 732 ildən Aşşur dövlətinin tərkibinə qatılmışdı. E.ə. 7 əsrdə babililər tərəfindən işğal olunmuşdu; *Əhəmənilər dövlətinin*, Makedoniyalı İsgəndər imperiyasının, *Selevkilər dövlətinin* tərkibinə daxil edilmişdi. E.ə. 64 ildə Pompey tərəfindən tutularaq Roma imperiyasına qatılmışdı. E.ə. 4 əsrin sonlarında Bizansın hakimiyyəti altına düşmüş, İranla müharibələr (əsasən, indiki Suriya ərazisində) zamanı (6 əsr) Bizans ordusunun dayaq məntəqəsinə çevrilmişdi. 635 ildə ərəblər D.-i tutmuş, 661–750 illərdə Əməvilər xilafətinin paytaxtı olmuşdur. 7 əsrin sonu – 8 əsrin əvvəllərində xeyli böyümüş, möhkəmləndirilmiş, erkən müsəlman mədəniyyətinin mərkəzlərindən olmuşdur; bu dövrə bir sıra məşhur memarlıq abidələri aiddir. Abbasilər xilafəti yaranıqdan (750) sonra paytaxtın əvvəlcə Ənbar ş.-nə, 762 ildə isə Bağdada köçürülməsi ilə D. əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, lakin Böyük Suriyanın (ərəbcə Əş-Şam) əsas şəhəri kimi qalmışdı.

Dəməşq şəhərinin panoramı.

Abbasilərin hakimiyyətinin zəifləməsi və Xilafətin parçalanmasından sonra ayrı-ayrı müsəlman hakimlərinə tabe idi. 9 əsrdə *Tulunilərin*, 10 əsr – 11 əsrin ortalarında *Fatimilərin*, 11 əsrin ikinci yarısında *Səlcuqilərin* hakimiyyəti altında olmuşdur. D.-də memarlığın çiçəklənməsi və yeni məhəllələrin inşası 1154 ildə buranı işğal etmiş Nurəddin Zənginin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. *Əyyubilər* hakimiyyəti zamanında isə D. yenidən karvan ticarəti və sənətkarlığın, islam dini və elminin mərkəzi oldu. Məmlük sultanlığında Qahirədən sonra ikinci şəhərə, monqol və səlibçilərdən müdafiənin mərkəzinə çevrildi. 12 əsrdə səlibçilər üç dəfə (1125, 1129 və 1148 illərdə) D.-ə yaxınlaşmış, lakin tuta bilməmişlər. Şəhər monqollar (1260) tərəfindən tutulsa və qismən yandırılsa,

Böyük Dəməşq məscidinin daxili həyəti.

sonra isə Teymurun qoşunu tərəfindən qarət edilsə də, onun tənəzzülü çox çəkməmişdi. 15 əsrdə D. yenidən tikilmiş və Avropa ilə aparılan ticarət (ipək parçalar, zərxara, soyuq silah, zərgərlik məmulatı, xalçalar və s.) hesabına genişlənməmişdi. 1516 ildən 1918 ilədək Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuşdur. 18 əsrdə Osmanlı sərdarlarından olan Əzm sülaləsinin nüfuzu artmışdı. 1832–40 illərdə D.-də sultan hökumətinə qarşı çıxan Məhəmməd Əlinin qoşunları yerləşmişdi. Suriyada Osmanlı hakimiyyəti bərpa olunduqdan sonra D.-də 1860 ildə baş verən milli-dini münaqişə xristian məhəllələrinin dağıdılmasına və Avropanın Suriyanın daxili işlərinə qarışmasına səbəb olmuşdu. D. canişini Midhət paşa 1870-ci illərdə şəhəri yenidən bərpa etmişdi. 20 əsrin əvvəllərində D.-dən Mə-

diyədək hərbi-strateji əhəmiyyətli, o cümlədən zəvvarların yolunu qısaldan d.y. çəkilmişdi. Birinci dünya müharibəsi zamanı Almaniyə-Türkiyə qoşunlarının Suriyadakı mənzil-qarargahı D.-də yerləşirdi. D. 1918 ildə Britaniya qüvvələri və ərəb üsyançıları, 1920 ildə isə fransız qoşunları tərəfindən tutulmuşdu. 1920–43 illərdə Fransanın mandatı altında olan Suriya ərazisinin inzibati mərkəzi idi. D. milli-azadlıq hərəkatının mərkəzi olmuş, Suriya milli üsyanı (1925–27) gedişində Fransa qoşunları iki dəfə D.-dən qovulmuşdu. Suriya konstitusiyasının bərpasından (1943) və Fransa qoşunlarının ölkədən çıxarılmasından (1946) sonra D. Suriya Ərəb Resp.-nin paytaxtı oldu.

Qədim D.-in plan quruluşu Selevkilər dövrünə (e.ə. 4–1 əsrlər) aiddir. 7 darvazalı Qədim Roma şəhərindən şəhər divarlarının qalıqları; tağlı sırasütunlar, monumental tetrapilon tağı və Şərq darvazası (Bab əş-Şərqi, əlavələr 12–13 əsrlərdə) ilə birlikdə Midhət paşa küçəsi sırası (Düz küçə; hazırda onun q. hissəsində Midhət paşa bazarı yerləşir); indiyədək işləyən akveduk; Korinf sırasütunları və Dəməşqli Yupiter məbədi hasarının hissələri (eramızın 1 əsri, 2–3 əsrlərdə yenidən qurulmuşdur) saxlanılmışdır. *Əməvilər məscidi* ətrafında yaranan orta əsrlər şəhəri ərazisində islam memarlığının daş abidələri üstünlük təşkil edir: eramızın 12–13 əsrlərinə aid divarların fraqmentləri (bürc və qapılarla birlikdə), içqala (13 əsr); Nurəddin mə-

Dəməşq. Əzəm sarayı.

ristanı (hospitalı, 1154, oymalı günbəz), onların əsasını qoyanların məqbərələri ilə birlikdə ən-Nuriyyə (1172), Adiliyyə (1171–1223), Zahiriyyə (1277–81) mədrəsələri, Səlahəddin məqbərəsi (12 əsrin sonu), Məmlüklər dövrünə aid minarələr (15 əsr). Osmanlı memarlıq abidələri: Süleymaniyyə təkyəsi (məscidlə birlikdə xeyriyyə kompleksi, 1554, memar K.M. Sinan), Dərvişiyə (1574), Sinan paşa (1586–91) məscidləri, Əzəm karvansarası (1752–53); Əzəm sarayı (1749–50; Xalq İncəsənəti və Ənənələri Muzeyi); 19 əsrin örtülü bazarları. D.-in qədim hissəsi *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir. Salihiyyə rayonunda (orta əsrlər D.-inin şəhəratrafı) əl-Cəbəl məscidi (1201–13), Kaymari maristanı (1248–57), Sultan Süleyman Qanununun imarəti (1552, memar K.M.Sinan) saxlanılmışdır. 20 əsrdə D. 1929 və 1967 illərin baş planına əsasən 3–5 mərtəbəli tikililərin üstünlüyü ilə inkişaf etmişdir. Müasir tikililər: Dəməşq memarlıq məktəbi (1980), Suriya sığorta şirkəti (1984, memar Y.Əbu Hədid), 9 mərtəbəli Şeyx Bədrəddin əl-Həsəni məscid kompleksi

Dəməşq. Örtülü Həmidiyə bazarı.

(1991, memar V. Samhuri), Kürə əl-Əsəd ictimai landşaft parkı (2002, memarlar N. və Y. əl-Cəbi).

Ərəb Akademiyası (1919; Adiliyyə mədrəsəsinin binasında), Göte İn-tu, Servantes İn-tu, Arid zonalar və quraq torpaqlar üzrə ərəb tədqiqat mərkəzi; Dəməşq Un-ti (1903), k.-t., pedaqoji və texnologiya in-tları. Şərq Musiqisi İn-tu, Biznes-İdarəçilik İn-tu, Ali Sənaye Məktəbi, Suriya Konservatoriyası (1961), Dəməşq Ali Konservatoriyası (1990); Kütəlvə kitabxana (1880; Zahiriyyə mədrəsəsinin binasında), Milli kitabxana (1984), Milli muzey (1921; bina 1938), Hərbi Muzey, Ərəb təbabəti və elmlərinin tarixi muzeyi (maristan; 19 əsrdə xəstəxana və tibb akademiyası; bina 1154), K.t. muzeyi (1931), Ərəb epiqrafikası muzeyi (1974) və s.; Milli dram, opera (Dar əl-Əsəd Dram və Musiqi Ali İn-tunun nəzdində; 2004) teatrları və s.; Fəhlə birliyi, əl-Kabbani, əl-Həmrə teatrlarında musiqi truppaları və folklor kollektivləri çıxış edir. Dəməşq Un-tinin böyük orkestri, Suriya ordusunun nəfəs orkestri, Dəməşq radiosu orkestri (1950),

Dövlət folklor ansamblı, Dəməşq radio-su xoru, Beynəlxalq kinofestival (1979 ildən) fəaliyyət göstərir. On dəfə Suriya çempionu (1973–2003), Asiya futbol konfederasiyası kubokunun qalibi (2004) olmuş ən güclü futbol klubu “əl-Caiş” “Abbasiyin” stadionunda (45 min yer) çıxış edir. 1976 və 1992 ildə D.-də Ümumərəb oyunları, 2002 ildə futbol üzrə Qərbi Asiya çempionatı keçirilmişdir.

D. k.t. regionunun (meyvə, üzüm, zeytun, dənli bitkilər, tərəvəz; qaramal və davar) ticarət mərkəzidir. Maşınqayırma, yeyinti, toxuculuq, dəri-ayaqqabı, kimya, əczaçılıq və poliqrafiya sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Şüşə, kağız, mebel, sement istehsal edilir. Ənənəvi sənətkarlıq sahələri: yüksəkkeyfiyyətli parçalar, qızıl və gümüş bəzək əşyaları, dəri və ipək, həmçinin ağac (inkrustasiyalı), mis və latundan məmulatlar hazırlanır.

DƏMƏŞQ PADŞAHLIĞI – Suriyada qədim dövlət. Ehtimal ki, e.ə. 11–10 əsrin əvvəllərində aramilər yaratmışlar. Aşşur-Babil, Misir mənbələrində və Bibliyada D.p. haqqında məlumat verilmişdir. E.ə.

Dəməşq. Süleymaniyyə təkyəsi.

10 əsrin əvvəllərində D.p. İsrail çarlığına tabe idi, həmin əsrin ortalarında isə müstəqillik qazanmışdı. Padşah Tabrimon və I Ben-Adad vaxtında [e.ə. təq. 914–880] Suriya və Fələstin D.p.-na tabe idi. II Ben-Adadın (e.ə. təq. 880–844) başçılığı ilə Aşşur əleyhinə ittifaq yaradılmışdı. D.p. süqut edənədək İsrail çarlığına qarşı müharibələr aparmışdı. E.ə. 8 əsrin əvvəlindən III Ben-Adad dövründə D.p. güclənmişdi. E.ə. 732 ildə D.p. süqut etmiş və Aşşur dövlətinin əyalətinə çevrilmişdi.

DƏMƏŞQ POLADI – dəmirçi qaynağı ilə alınan yüksək keyfiyyətli, çox bərk, elastik, naxışlı polad. Tərkibində müxtəlif miqdarda karbon olan polad zolaqlardan alınır. D.p. hələ 8 əsrdə metal məmulatlarının bazarı kimi tanınmış, eyni zamanda bu növ poladın istehsal edildiyi Dəməşq (Suriya) ş.-nin adı ilə adlandırılmışdır. D.p.-nin alınmasının geniş yayılmış və sadə üsulu üst-üstə yığılmış (qalanmış) lövhələrin qaynaq edilməsidir; lövhələr kürədə qızdırılır, sonra oradan çıxarılıb döyülür. Alınmış zolaq doğranaraq bir neçə hissəyə ayrılır, hissələr yenidən bir topada yığılıb ikinci dəfə qaynaq edilir və ilaxır. Məmulatda qatların (təbəqələrin) ümumi sayı on minlərdən yüz minlərə qədər ola bilər. Strukturu eynicinsli olmadığından D.p.-ndə spesifik dalğavari naxışlar yaranır; çox bərk təbəqələr poladın kəsicilik xassəsini, daha yumşaq təbəqələr isə elastikliyi təmin edir. D.p.-ndan, əsasən, qılinc, xəncər, ov bıçaqları hazırlanır.

DƏMGİL, k.t. bitkilərinin dəmgili – mikroskopik göbələklərin (bəzən aktinomiset və bakteriyaların) bitkilərdə törətdiyi xəstəlik. D. zamanı yarpaq, meyvə, çiçək, zoğ, kök yumruları və meyvəköklərin üst təbəqəsi zədələnir, kutikula və dəriciyn soyulması, ləkə və ziyillərin əmələ gəlməsi müşahidə edilir. D.-ə ən çox alma, armud, kartof, sitrus bitkiləri, qismən də çuğundur, gilə və s. bitkilər tutulur.

Alma və armud D.-i geniş yayılmışdır. Alma D.-ini Venturia inaequalis, armud D.-ini isə V. pirina göbələkləri törədir. Bu zaman yarpaq, çiçək və meyvənin üzərində yaşılmtıl və qırmızımtıl rəngli məxmərəbənzər ləkələr əmələ gəlir. Nəticədə həmin orqanlar quruyub tökülür və ya qeyri-bərabər inkişaf edir. Mübarizə tədbirləri: xəstəliyə davamlı sortlar əkmək, zədələnmiş zoğ və tökülmüş yarpaqları yandırmaq, bitkiyə bir neçə dəfə fungisid çiləmək.

Kartof D.-inin törədiciləri Actinomyces scabies, A. tricolor, A. cretaceus və s.-dir. Yüngül qumsal və əhəngli torpaqlarda daha çox təsadüf edilir. Xəstə kök yumrularının üzərində ulduzoxşar zədələr əmələ gəlir. Məhsul yığılan zaman belə yumruların zədələnmiş yerində yaranmış nazik miselivarı saplardan ibarət örtük yoluxma mənbəyi olur. Kartofda gümüşü, qara, qabarlı və s. D.-ə də təsadüf edilir. Mübarizə tədbirləri: davamlı sortlar seçmək, növbəli əkin qaydalarına əməl etmək, sağlam və ya dərmanlanmış kök yumruları əkmək.

Sitrus D.-i limon və portağalda müşahidə edilir. Törədici qeyri-mükəmməl Sphaceloma fawcetti göbələyidir. Xəstə yarpaq və meyvə üzərində sarımtıl ləkələr əmələ gəlir, meyvə pis inkişaf edir, eybəcər olur. Mübarizə tədbirləri: vegetasiya dövrünə qədər bitkinin zədələnmiş hissəsini kəşib yandırmaq, bitkiyə fungisidlər çiləmək.

Çuğundur D.-inin Actinomyces scabies, A. albus göbələkləri və Bacterium scabiegenum bakteriyaları, gilə D.-ini isə Karaculinia Cerasi göbələyi törədir.

DƏMİR (lat. Ferrum; ing. Iron), Fe – kimyəvi element; elementlərin dövrü sisteminin VIII qrupundadır, at.n. 26, a.k. 55,845. Təbiətdə dörd stabil izotopu vardır: ⁵⁴Fe (5,845%), ⁵⁶Fe (91,754%), ⁵⁷Fe (2,119%), ⁵⁸Fe (0,282%); kütlə ədədləri 45–72 olan radioaktiv izotopları süni alınmışdır.

Təbiətdə yayılması. D. Yerdə ən geniş yayılmış elementlərdən biridir. Yer qabığında kütləcə miqdarı 4,65%-dir. 300-dən çox mineral mələumdür (bax *Dəmir filizləri*). Onlardan ən əhəmiyyətli *hematit*, *maqnetit*, *hötit*, *siderit*, *pirrotin*, *pirit*, *ilmenitdir*. D.-ə təbiətdə sərbəst halda rast gəlinir (*Külce dəmir*, *Dəmir meteoritləri*); başlıca olaraq ultrasəsi və əsasi süxurlarda toplanır. Biosferdə D. +2 oksidləşmə dərəcəsinə qədər reduksiya olunur və çöküntü süxurlarında toplanır. Havadakı oksigenin təsirindən D.+3 oksidləşmə dərəcəsinə olur və müxtəlif növ gillərin, qırmızı, qonur və sarı rəngli qumların tərkibinə daxildir. Təbii sularında var, D. kationları Fe⁺ şəklində mineral bulaq sularında xüsusilə çoxdur (100 mq/dm³-ə qədər). Bütün orqanizmlər üçün həyati vacib elementdir, belə ki, müxtəlif zülalların (məs., *hemoqlobinlər*, *ferritinlər*), fermentlərin (məs., *katalazalar*, *sitoxromlar*) tərkibinə daxildir. Yaşlı insanın orqanizmində 4–5 q D. olur,

onun 65%-i qanın hemoqlobinindədir. D. həmçinin, qara ciyərdə, sümük iliynədə və dalaqda toplanır.

Tarixi məlumat. Ən erkən D. məmulatları (təq. e.ə. 5000) Samirədə (Samarra; Şimali Mesopotamiya) və *Sialkda* (Şimali İran) tapılmışdır. Erkən və Orta Tunc dövründə (e.ə. 4-cü minilliyin ikinci yarısı – 3-cü minillik) dəmir və bimetall alətlər və bəzək əşyaları (xəncərlər, bıçaqlar, kərkiyələr, üzüklər, çənbərlər və s.) Anadoluda (*Alacahöyük*), Şərqi Avropanın c.-unda (*quyu qəbirləri mədəniyyəti*), Sayan-Altay yaylasında (*Afanasyev mədəniyyəti*) məlumdur. Onlar döymə üsulu ilə tərkibində yüksək miqdarda nikel olan meteorit D.-indən düzəldilmişdir. Tunc dövrü köçərilərdə D.-dən hazırlanmış məmulatlar elit məzarlarla əlaqədardır. Orenburq vil.-nin Boldirevo k.-ndəki kurqanaltı dəfn yerindən müxtəlif tipli meteoritdən düzəldilmiş D. məmulatlarına rast gəlinmişdir. Meteorit D.-inin emalı D. metallurjiyasının yaranmasına gətirib çıxartmamışdır, “D.” sözünün etimologiyası (Misir dilində “səma dəmiri”, həttilində “səmanın qara dəmiri”) da bunu təsdiqləyir.

D. metallurjiyasına (filiz əridilməsinə) dair ilk dəlillər Orta Tunc dövrünə aiddir. Metallurji D.-dən (qızdırılaraq döyülən dəmir parçasından) düzəldilmiş ilk məmulat e.ə. 3-cü minilliyin sonlarına aid Belqorod vil.-nin Gerasimovka k. yaxınlığında *katakomba mədəniyyətinə* məxsus dəfn yerindən aşkarlanmış bimetallik bıçaqdır (ehtimal ki, Qərbi Qafqazdan gətirilmişdir).

Son Tunc dövründə (e.ə. 2-ci minillik) D. məmulatları tapıntılarının coğrafi məkanı genişlənir (Yaxın Şərq, İran, Qafqaz, Qərbi Sibir, Qazaxıstan, Çin, Hindistan, Avropa, Şimali Afrika və ehtimal ki, Tropik Afrika). Bu dövrdə də nadir halda rast gəlinən D. məmulatları yüksək dəyərə malik idi. Yaxın Şərqdə D.-in dəyəri gümüşü 35–40 dəfə üstələyirdi. Burada D.-dən, əsasən, ayını və dəbdəbəli bəzək əşyaları düzəldirdilər. Şərqi Avropanın çöl və meşə-çöl r-nlarında D. və bimetall alətlərin sayı Tunc dövrünün sonlarından (e.ə. 13–12 əsrlər) etibarən tədricən artırdı.

D.-in və poladın istehsalı və istifadəsinə dair ilk yazılı məlumatlar *hettlər* və *Mitanni* ilə bağlı olan mətnlərdə qeyd olunmuşdur. Bu mətnlər D.-in hettlərə məlum olduğunu təsdiqləyir (“Anitta mətni”, e.ə. 18 əsr). Qızdırılaraq döyülən D. haqqında yazılı məlumatlar isə e.ə. 15 əs-

rə aiddir (Təll əl-Amarna və s. arxivlər). E.ə. 13 əsrə aid həttil məktubunda “yaxşı dəmir” (ehtimal ki, polad) termini işlədilir. Çində D. ilk dəfə mifik imperator Ya-oya ödənilən vergi ilə bağlı qeyd olunur.

D. metallurjiyasının yayılması və D. məmulatlarından geniş istifadə bəşər tarixinin xüsusi mərhələsi – *Dəmir dövrü* ilə bağlıdır.

Ənənəvi mədəniyyətlərdə yüksək dərəcəli ixtisaslaşma tələb edən və ən çətin texnoloji proseslərdən olan D.-in əridilməsi və emalı irsən keçən fəvqəltəbii istedad kimi qavranılırdı. Metallurqlar və dəmirçilər cəmiyyətdən təcrid vəziyyətində idilər. Onlar kahin, ara həkimi funksiyasını yerinə yetirir, sünnət aktını icra edirdilər. Bəzən onları imtiyazlı, yaxud əksinə, aşağı kastaya (Qərbi Afrika, Cənubi Sibir, Hindistan və Şri-Lanka, İrlandiya və s.) aid edirdilər; buriyatlarda dəmirçilər şamanlar kimi “ağlar”a və “qaralar”a bölünürdülər. Mifologiyada dəmirçi, adətən, od və səma ilə sıx bağlı olan sehri əşyaların və s. yaradıcısı *demiurq* rolunda çıxış edirdi (qədim yunanlarda *Hefest*, finlərdə İlmarinen, gürclərdə Pirkusi, germanlarda Völund, osetinlərdə Kurdalaqon və b.). Digər tərəfdən, mifoloji dəmirçi obrazı yeraltı dünya və personajlarla (germanlarda cirtdanlar) əlaqələndirilir. D. əşyalardan çox vaxt tilsim kimi istifadə olunurdu.

Xassələri. Dəmir atomunun xarici elektron təbəqəsinin konfigurasiyası 3d⁶4s²; birləşmələrdə adətən +2, +3, nadir hallarda +1, +4, +6, +8 oksidləşmə dərəcələri göstərir; ionlaşma enerjisi

müvafiq olaraq 7,893, 16,183, 30,65 eV; Polinq görə elektroməfiliyi 1,83; atom radiusu 140 pm; Fe²⁺ və Fe³⁺ kationlarının ion radiusları müvafiq olaraq 92 pm (koordinasiya ədədi 6) və 79 pm (koordinasiya ədədi 6).

D. parlaq gümüşü-ağ, plastik, döyülmə qabiliyyətinə malik metaldir. Normal təzyiqdə dörd kristallik modifikasiyası mövcuddur: α-Fe (kristal qəfəsi həcmə mərkəzləşmiş kubdur; ferromaqnitdir, 769°C-dək davamlıdır); β-Fe (kristal qəfəsi həcmə mərkəzləşmiş kubdur; paramaqnitdir, 769–917°C-də davamlıdır); γ-Fe (kristal qəfəsi üzə mərkəzləşmiş kubdur; 917–1394°C-də mövcuddur); yüksək təzyiqdə ε-Fe (heksaqonal sıx yerləşmiş qəfəs) əmələ gəlir; *t*_{ər}, 1538 °C, *t*_{qayn.}, 2861°C; 273 K-də sıxlığı 7874 kq/m³, xüsusi elektrik müqaviməti 9,71·10⁻⁸ Om·m, istilikkeçiriciliyi 74,0

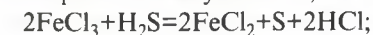
Vt/(m·K). D.-ə cüzi miqdarda (təq. 0,01%) digər kimyəvi elementlər əlavə edildikdə belə onun mexaniki və fiziki-kimyəvi xassələrini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir.

D.-in karbon və digər elementləri həlletmək qabiliyyəti müxtəlif *dəmir ərintilərinin* alınmasının əsasını təşkil edir. Karbon D.-lə dəmirkarbonlu ərintilərin quruluş tərkibi olan daxilolma bərk məhlullar– γ-Fe ilə *austenit* (1130 °C-də, tərkibində kütləcə 2% C olur), α-Fe ilə *ferrit* (tərkibində 723 °C-də kütləcə 0,02–0,04% və otaq temp-runda 0,01%-dən az C olur) əmələ gətirir. Austenitin tablanması karbonun α-Fe-də ifrat doymuş bərk məhlulu olan *martensit* alınır; D.-in ərintilərinə karbon, həmçinin karbid şəklində Fe₃C (*sementit*) olur. D. digər elementlərlə (məs., silisium, manqan, xromla) *ferroərintilər* əmələ gətirir.

D. orta dərəcəli kimyəvi aktiv metaldir. Halogenlərlə dihalogenidlər (məs., dioxlorid FeCl₂) və trihalogenidlər (məs., trioxlorid FeCl₃); kükürlə sulfidlər (monosulfid FeS, disulfid FeS₂ və s.); azotla bərk məhlullar, böyük miqdarda azotla bir sıra mürəkkəb tərkibli nitridlər; fosforla bir sıra mürəkkəb tərkibli fosfidlər; oksigenlə – *dəmir oksidləri* əmələ gətirir. D. quru havada oksid təbəqəsilə örtülür və bu metalın sonrakı oksidləşməsinə mane olur; nəm havada asan oksidləşərək əsasən hidratlaşmış oksiddən Fe₂O₃·nH₂O ibarət pas ilə örtülür. Pas məsaməli olduğundan nəm və oksigenin metalın səthinə keçməsinə mane olmur, bu isə D.-in sonrakı oksidləşməsinə – *korroziyasına* gətirib çıxarır.

D. qələvilərdə həll olmur, duru turşularla asanlıqla qarşılıqlı təsirdə olur. Qatı sulfat H₂SO₄ və nitrat HNO₃ turşuları soyuqda D.-i (metalın səthində turşularla həllolmayan oksid təbəqəsi yaranması nəticəsində) passivləşdirir, qızdırıqda isə Fe (III) birləşmələrinin əmələ gəlməsinə oksidləşdirir.

D. iki sıra duzlar əmələ gətirir: Fe(II), məs., sulfat FeSO₄, nitrat Fe(NO₃)₂ və Fe (III), məs., sulfat Fe₂(SO₄)₃, nitrat Fe(NO₃)₃ duzları. D.-in bütün duzları sulu məhlullarında hidrolizə uğrayır. Fe(II) duzları reduksiyaedici xassəyə malikdir, havada Fe(III) birləşmələrinə qədər oksidləşir. Fe(III) duzları güclü reduksiyaedicilərə (hidrogen-sulfid H₂S və kalium-yodid KJ) zəif oksidləşdirici təsir göstərir; belə ki, Fe(II) birləşmələrinə qədər reduksiya olunur, məs.:

D. duzları sulu məhlullarından tərkibində müxtəlif sayda su molekulları olan kristalhidratlar şəklində ayrılır, məs.,

Oksidləşmə dərəcəsi 0 olan D. birləşmələri mövcuddur: karbonillər, məs., dəmir-pentakarbonil Fe(CO)₅. Ferratlarda(VI), məs., kalium(VI) ferratda K₂FeO₄ D.-in oksidləşmə dərəcəsi +6-dır. Belə birləşmələrə mövcud olmayan turşunun H₂FeO₄ duzları kimi baxmaq olar; Fe(VI)-un birləşmələri davamsızdır və çox güclü oksidləşdiricilərdir. D. kompleks birləşmələr əmələ gətirir və onlardan çoxu məs., *kalium-heksasianferratlər* (II,III) praktiki əhəmiyyət kəsb edir. D. müxtəlif *dəmir-üzvi birləşmələrin* tərkibinə daxildir (bax *Ferrosen*).

Bioloji rolu. İnsan orqanizminin D.-ə gündəlik tələbatı təq. 15 mq-dır. İnsan və heyvan orqanizmlərində D. çatmadıqda *anemiya* inkişaf edir, bitkilərdə isə xlorofil əmələ gəlmir, nəticədə fotosintez prosesi pozulur: bitkilərdə karbon dioksid assimilyasiyası və oksigen ayrılması dayanır (bax *Xloroz bitkilərdə*).

Alınması. D. 14 əsrin ortalarına qədər bilavasitə filizdən istehsal edilirdi. Dəmir filizinin kürədə ağac kömürü ilə reduksiyaından (filizdən birbaşa alınma prosesi) alınan kunda dəmirindən, şlakı ayırmaqla döyülərək müxtəlif məmulatların hazırlanması üçün xammal – metal alındılar. İntensiv körükləmə zamanı kürədə temp-r yüksəldiyindən, D.-in bir hissəsi çuquna çevrilirdi; o kövrək olduğundan istehsalat tullantısı hesab edilirdi. 14 əsrdən çuqun müxtəlif məmulatların tökülməsi üçün istifadə edilməyə başlandı. Kürə yenidən qurularaq saxta sobası, sonra isə domna sobası yaradıldı. Avropada 18 əsrdə çuqundan D. almaq üçün yüksək odadavamlı putalar (tigel prosesi), odlu əksətdirici soba pudlinq prosesi (bax *Pudlinqləmə*) tətbiq edilməyə başlandı. 19 əsrin ortalarında poladın sənaye istehsalının *Bessemer prosesi*, *Tomas prosesi* və *Marten prosesi*, sonralar elektropoladəritmə və oksigen-konverter prosesləri işlənilib-hazırlandı.

Filizdən D. alınmasının müasir texnologiyası aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir: filizin xırdalanması; tərkibində D.-in miqdarı 64–68%-ə çatana qədər filizin zənginləşdirilməsi; konsentratın (74–83% Fe) alınması; domna sobasında koksla pirometallurji reduksiyası (*domna prosesi*); marten sobasında, oksigen konverterində, elektrik sobasında çuqundan

alınması. Texniki D. (armko-dəmir adlanan) çuqundan poladəridən sobalarda və yaxud oksigen konverterlərində alınır. Təmiz D. oksidlərin reduksiyasından (750–1200°C temp-nda, süngərvari D. alınır), D. duzlarının sulu məhlullarının və ya ərintilərinin elektrolizindən, dəmir-pentakarbonilin $Fe(CO)_5$ parçalanmasından alınır. Çox təmiz D.-in alınması üçün zonalı əritmə və d. üsullardan istifadə edilir.

Tətbiqi. D.-in 95%-ə qədərindən çuqun və polad alınır. Onlar texnikada mühüm konstruksiya materialları və sənaye istehsalında işlənir. Texniki D. elektro-maqnitlərin özəyinin, elektromaşınların lövbərlərinin, akkumulyator lövhələrinin hazırlanmasında material kimi istifadə olunur. Karbonil birləşmələrinin parçalanmasından alınan D. əsasən katalizator kimi tətbiq edilir. ^{55}Fe ($T_{1/2}$ 2,73 il) və ^{59}Fe ($T_{1/2}$ 44,51 sutka) radionuklidləri izotop indikatorlar kimi işlənir.

Əd.: Greenwood N.N., Earnshaw A. Chemistry of the elements. Oxf., 1984; Неорганическая химия. Химия элементов. М., 2001; Лидин Р.А., Молочко В.А., Андреева Л.Л. Химические свойства неорганических веществ. М., 2003.

DƏMİR, o r q a n i z m d ə – əsasən, zülallarla birləşmiş formada olur. D.-in biokimyəvi proseslərdə iştirakı əksər hallarda onun oksidləşmiş formadan (Fe^{3+}) reduksiya formasına (Fe^{2+}) və əksinə asan keçmə qabiliyyəti ilə əlaqədardır. D. porfirinlə kompleks şəklində (bax *Hemo...*) hemoqlobində, mioqlobində, sitoxromlarda, peroksidazalarda, katalazada və s.-də olur. O, qeyri-hemo formasında bəzi flavin fermentlərin, ferredoksinin və bəzi zülalların tərkibinə daxildir. D. bitkilərdə xlorofil sintezi üçün lazım olan tənəffüs (bax *Bioloji oksidləşmə*) və fotosintetik elektron-nəqliyyat zəncirinin mühüm komponentidir. Fe^{2+} ionları sərbəst radikalı proseslərin, o cümlədən lipidlərin peroksid oksidləşməsinin təşəbbüsçüsü ola bilər (bioloji membranların zədələnməsinin universal mexanizmi). D. azotfiksədən bakteriyaların nitrogenazda kompleksinin zülalları tərkibinə daxildir. Dəmir bakteriyaları Fe^{3+} ionlarını öz hüceyrələri səhində toplayır; onların bəziləri karbon qazının avtotrof assimilyasiyası üçün Fe^{2+} ionlarının oksidləşməsi enerjisindən istifadə edir.

D. bitkilərə torpaqdan daxil olur, lakin o, turş torpaqlardan daha asan mənimənilir (məhlul formasında olur); yüksək qələvilili torpaqda (pH>8) D. həll

olmayan hala keçir. Bitkilərdə D. çatışmazlığı *xloroz*, – onlarda boy inkişafının geri qalmasını və s. törədə bilər. İnsan və heyvan orqanizminə D., başlıca olaraq, qida ilə (ən çox qara ciyər, ət, yumurta, paxlalılar, çörək, yarma, ispanaq, çuğundur D.-lə zəngindir) daxil olur; insanın D.-ə olan sutkalıq tələbatı böyüklərdə 15 mq-adək, uşaqlarda 7–8 mq norma sayılır. Qan plazmasında D. (0,1%-dən çox olmayaraq) onu müxtəlif toxuma və orqanlara daşıyan transferrin zülalları ilə kompleksdə olur. D.-in 70%-ə qədəri hemoqlobində, 5–10%-i mioqlobində olur, təq. 20–25% D. ferritin zülalı ilə birləşib və əsasən, qara ciyərdə, habelə dalaqda, sümük iliyyində və bağırsağın selikli qişasında ehtiyat şəklində toplanır (ehtiyat D.); 1%-ə qədəri hüceyrələrin tənəffüs fermenti ilə bağlıdır. Orqanizmdə D. çatışmazlığı dəmir defisitli anemiyanın inkişafına səbəb ola bilər. D.-in artıq qəbul edilməsi də zərərli olur. O, xüsusilə işemiyanın və alkoqol intoksikasiyasının zədələyici təsirini gücləndirir. D. radionuklidləri (^{52}Fe , ^{55}Fe və ^{59}Fe) tibbi-bioloji tədqiqatlarda və qan xəstəliklərinin (anemiyalar, leykozlar, polisitemiya və s.) diaqnostikasında tətbiq edilir.

DƏMİR ABISI – qeyri-üzvi sintetik göy pigment. Həmçinin milori, Berlin abısı, Paris göyü, Turnbul göyü və s. adlar ilə məlumdur. Tərkibi

$K_xFe_y[Fe(CN)_6]_z \cdot nH_2O$; 4–10%K, 56–68% $Fe(CN)_6$, 20%-ə qədər dəmir, 3–17% H_2O ; sıxlığı D.a.-nın ilk dəfə 1704 ildə Berlində boyaqçı usta Disbax tərəfindən alındığı güman edilir. D.a. kalium-heksasianferratin(II) və dəmir(II) duzlarının sulu məhlullarının qarşılıqlı təsirindən əmələ gələn ağ çöküntünü oksidləşdirməklə alınır. Dəmir (II,III) duzlarının kalium-heksasianferratlarla(II,III) qarşılıqlı təsirindən Berlin abısının alınma reaksiyası analitik kimyada dəmirin təyini üçün istifadə edilir.

D.a.-nın tunc çalarlı açıq-göydən tünd-göy qədər dəyişən rəngi kimyəvi tərkibindən və hissəciklərin dispersiyindən asılıdır. 280°C-ə qədər qızdırıldıqda sidan turşusu ayrılmaqla parçalanır. D.a. yüksək boyama qabiliyyətinə malikdir, atmosferə və işığa davamlıdır. Qələvi mühitdə dəmir(III)hidroksid əmələ gətirməklə parçalanır. Göy və yaşıl rəng çalarlı lak-boya materialları, o cümlədən poliqrəfik və rəngkarlıq boyaları, mürəkkəb istehsalında tətbiq edilir.

DƏMİR BAKTERİYALARI – ikivalentli Fe^{2+} dəmiri oksidləşdirən proka-

riotlar. Maddələr mübadiləsində Fe^{2+} -ionunun rolundan asılı olaraq bunlar litototrotroflara və orqanoheterotroflara ayrılır. Fe^{2+} -ionunun oksidləşməsi hesabına enerji alan D.b. litototrotroflara məxsusdur. Bunlara aerob obliqat asidofil D.b., həmçinin anaerob və oksigeni az olan şəraitdə inkişaf edən neyrotrofil D.b. aiddir. Birincilərə Acidithiobacillus, Sulfolobus, Leptospirillum, Acidimicrobium cinslərinin eubakteriya və Ferriplasma, Sulfolobus, Sulfurococcus, Metallosphaera cinslərinin arxeo-nümayəndələri daxildir. Bu mikroorqanizmlər mühitdə üçvalentli dəmiri (Fe^{3+}) həllolmayan hidroksid $Fe(OH)_3$ yaxud (məhlulda) sulfat $Fe_2(SO_4)_3$ şəklində toplayır və sulfidli mineralları parçaladığına görə sənayedə filizlərdən metalları ayırmaq üçün istifadə olunur. Qalanlarında Fe^{2+} ionunun oksidləşməsi *denitrifikasiya* hesabına baş verir və $Fe(OH)_3$ yaxud Fe_3O_4 oksidinin əmələ gəlməsi ilə müşayiət olunur. Bunlara Gallionella cinsi və Pseudomonas cinsinin bəzi nümayəndələri daxildir. Yeraltı sulara, boru kəmərlərində, hidrotermal rınlarında yayılmışdır; *biokorroziyada* və dəmirli okean oxrallarından ibarət mineral yığıntıların əmələ gəlməsində iştirak edir.

Orqanoheterotrof D.b.-nda Fe^{2+} ionunun oksidləşməsi həyat fəaliyyəti prosesində əmələ gələn hidrogenperoksidlə qarşılıqlı təsir nəticəsində baş verir və enerji ayrılması ilə müşayiət olunur. Belə D.b.-nin əksəriyyəti Fe^{2+} ionu ilə yanaşı, ikivalentli manqanı Mn^{2+} dördvalentli Mn^{4+} -a oksidləşdirirlər. Bu zaman Fe^{3+} və Mn^{4+} ionları polisaxarid təbiətli bakteriyaların qılıfında və kapsulalarda toplanır. Leptothrix, Sphaerotilus, Metallogenium, Ochrobium, Arthrobacter, Pedomicrobium, Seliberia cinslərinin nümayəndələrini birləşdirir. D.b. şirin və şor su hövzələrində, bataqlıqlarda, su basmış torpaqlarda və s. geniş yayılmışdır. Dəmir və manqan birləşmələrinin çökdürülməsində və dəmir-manqan konkresiyalarının və filizlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır.

DƏMİR DARVAZA (rumınca Portile de Fier) – Dunay çayında dar dərzə. Serbiya və Rumıniya sərhədində, Cənubi Karpat və Şərqi Serbiya d-ri arasında, Orşova ş. yaxınlığında Cerdap su anbarının bir hissəsidir. Uz. 15 km, eni 150 m-ədəkdir. Astanalıdır; gəmiçilik dolama kanal vasitəsilədir.

DƏMİR DÖVRÜ – bəşər tarixi mərhələsi. Arxeoloji məlumatlar əsasında

müəyyən edilən D.d. dəmir və onun törəmələrindən (çuqun və polad) hazırlanan məmulatların üstünlüyü ilə səciyəyənlir. Bir qayda olaraq, D.d. Tunc dövründən sonra gəlir. D.d.-nün başlanğıcı ayrı-ayrı regionlarda müxtəlif vaxtlara təsadüf edir. D.d.-nün başlamasının əsas göstəricisi əmək alətləri və silahların düzəldilməsi üçün dəmir filizindən muntəzəm istifadə, qara metallurgiya və dəmirçiliyin yayılmasıdır. Dəmir məmulatının kütləvi tətbiqi D.d. çərçivəsində xüsusi mərhələdir, bəzi mədəniyyətlərdə bu mərhələni D.d.-nün başlanğıcından bir neçə əsr ayırır. D.d.-nün sonu çox zaman sənaye çevrilişi ilə bağlı olan texnologiya dövrünün başlanğıcı ilə əlaqələndirilir, yaxud müasir dövrdəki uzadılır.

Dəmirin geniş tətbiqi müxtəlif növ əmək alətlərinin kütləvi istehsalına şərait yaratmaqla əkinçiliyin təkmilləşdirilməsi və geniş yayılmasına, tikinti işlərinin və sənətkarlıq sahələrinin (mişarlar, əyələr, şarnirli alətlər və s. meydana gəldi), metal və digər xammalın hasilatının, təkrarlı nəqliyyatın istehsalının inkişafına gətirib çıxartdı. İstehsalın və nəqliyyatın inkişafı ticarətin genişlənməsinə, pulların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Dəmir silahlardan kütləvi istifadə hərbi işinin sürətli inkişafına təkan verdi. Bir çox cəmiyyətdə bütün bunlar ibtidai münasibətlərin dağılmasına, dövlətçiliyin yaranmasına, D.d.-ndən xeyli əvvəl yaranmış sivilizasiyalar dairəsinə daxil olmağa gətirib çıxartdı.

D.d. erkən və son mərhələyə bölünür. Bir çox mədəniyyətlər, xüsusilə Avropa mədəniyyətləri üçün hər iki mərhələ arasındakı sərhəd, bir qayda olaraq, antik sivilizasiyaların tənəzzülü və orta əsrlərin başlanğıcıdır; bir sıra arxeoloqlar erkən D.d.-nün sonunu e.ə. 1 əsr – eramızın 1 əsridə Roma mədəniyyətinin Avropanın bir çox xalqlarına təsirinin başlaması ilə əlaqələndirirlər. Bundan əlavə, müxtəlif regionlarda D.d.-nün daxili dövrləşdirilməsi mövcuddur.

“D.d.” anlayışı, əsasən, ibtidai cəmiyyətləri öyrənmək üçün istifadə olunur. Dövlətçiliyin yaranması və inkişafı, müasir xalqların formalaşması ilə bağlı proseslərə, bir qayda olaraq, arxeoloji mədəniyyətlər və “əsrlər” çərçivəsində yox, daha çox müvafiq dövlət və etnosların tarixi kontekstində baxılır. Son D.d.-nün çoxsaylı arxeoloji mədəniyyətləri məhz bunlarla uyğunlaşdırılır.

Qara metallurgiyanın və metal emalının yayılması. Dəmir metallurgiyasının ən qədim mərkəzi Kiçik Asiya, Şərqi Aralıq dənizyanı, Cənubi Qafqaz bölgəsi idi (e.ə. 2-ci minilliyinin ikinci yarısı). Dəmirdən geniş istifadə haqqında məlumatlar e.ə. 2-ci minilliyin ortalarına aid mənbələrdə qeyd olunur. Hett hökmdarının II Ramzesə yazdığı məktubunda (e.ə. 14 əsrin sonu – 13 əsrin əvvəli) dəmirlə yüklənmiş gəminin göndərdilməsi haqqında məlumat verir. Dəmir məmulatlarının çoxu Yeni Hett dövlətinə (e.ə. 14–12 əsrlər) aid arxeoloji abidələrdən tapılmışdır. Polad Fələstində e.ə. 12 əsrdən, Kiprdə isə e.ə. 10 əsrdən məlumdur. Metallurji kürənin ən qədim tapıntılarından biri (indiki Gürcüstan ərazisindəki Kverno-Bolnisiyə) e.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərinə aiddir, pəsaya isə Miletin arxaik dövrü qatlarında rast gəlinmişdir. E.ə. 2-ci minilliyin sonu – 1-ci minilliyin əvvəllərində D.d. Mesopotamiya və İranda başladı; II Sarqonun Xorsabaddakı sarayında (e.ə. 8 əsrin dördüncü rübü) aparılmış qazıntılar nəticəsində təq. 160 t dəmir kündələr aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, e.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində qara metallurgiya İrandan Hindistana (burada dəmirdən geniş istifadə 8 və ya 7/6 əsrlərə aiddir), e.ə. 8 əsrdə isə Orta Asiyaya yayılmışdır.

Dəmiri emalətmə qabiliyyəti Kiçik Asiyadakı yunan şəhərləri vasitəsilə e.ə. 2-ci minilliyin sonlarında Egey dənizi a.-larında və e.ə. təq. 10 əsrdə materik Yunanıstanında da (qəbirlərdən bu dövrə aid əmtəə dəmir kündələri və dəmir qılınc-lar tapılmışdır) yayılmışdır. Qərbi və Mərkəzi Avropada D.d. e.ə. 8–7 əsrlərdə, Cənub-Qərbi Avropada e.ə. 7–6 əsrlərdə, Britaniyada e.ə. 5–4 əsrlərdə, Skandinaviyada isə eramızın əvvəllərində başlamışdır.

Qara dənizin şm. sahillərində, Şimali Qafqazda və Volqa-Kama bölgəsində dəmirin mənimənilməsi e.ə. 9–8 əsrlərdə başa çatdı; yerli ənənələr arasında düzəldilmiş dəmir məmulatlarından əlavə burada Cənubi Qafqaz ənənəsi üzrə poladın alınması da (sementasiya) məlum idi. Şərqi Avropanın yuxarıda adı çəkilən və onların təsirinə məruz qalmış regionlarında əsl D.d. e.ə. 8–7 əsrlərə aid edilir. O dövrdə dəmir məmulatlarının miqdarı artır, onların düzəldilməsində döymə və qaynaqlama proseslərindən istifadə olunurdu. Ural və Sibirdə D.d. əvvəlcə çöl, meşə-çöl və meşə-dağ rayonlarında başladı. Tayqa və Uzaq Şərqdə e.ə. 1-ci mi-

milliyin ikinci yarısında, faktiki olaraq, Tunc dövrü davam etsə də, əhali D.d. mədəniyyətləri ilə sıx bağlı idi (tayqanın şm. hissəsi və tundra istisna olmaqla).

Çində qara metallurgiya təcrid olunmuş halda inkişaf edirdi. Burada tunc-tökmə istehsalı çox yüksək səviyyədə olduğuna görə D.d. e.ə. 1-ci minilliyin ortalarından tez olmayaraq (lakin dəmir filizi bundan xeyli əvvəl məlum idi) başladı. Çin ustaları ilk dəfə məqsədyönlü şəkildə çuqun istehsalına başladılar. D.d. Koreyada e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısında, Yaponiyada e.ə. təq. 3–2 əsrlərdə, Hind-Çin və İndoneziyada eramızın əvvəlində, yaxud az sonra başladı.

Afrikada D.d. əvvəlcə Aralıq dənizi sahillərində (e.ə. 6 əsr), e.ə. 1-ci minilliyin ortalarında Nubiya və Sudan ərazisində, Qərbi Afrikanın bir sıra rayonlarında, Şərqi Afrikada eramızın əvvəllərində, Cənubi Afrikada isə eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında başladı. Afrikanın bir sıra bölgəsində, Amerika, Avstraliya və Sakit Okean adalarında D.d. avropalıların buraya gəlişindən sonra məlumdur.

Erkən Dəmir dövrünün sivilizasiyalardanənənə başlıca mədəniyyətləri. Dəmir filizinin geniş yayılması və onun nisbətən asan çıxarılması nəticəsində tunc-tökmə mərkəzləri metal istehsalında öz monopoliyasını təcridən itirirdi. Əvvəllər geridə qalmış regionlar texnoloji və sosial-iqtisadi baxımdan köhnə mədəni mərkəzləri ötür keçirdi. Buna müvafiq olaraq oykumenin rayonlaşması dəyişdi. Əgər erkən metal dövründə əsas mədəniyyətyaradıcı amil metallurgiya əyalətinə, yaxud onun nüfuz dairəsinə mənsub olmaq idisə, D.d.-ndə mədəni-tarixi birliklərin formalaşmasında etnodil, təsərrüfat-mədəni və s. əlaqələrin rolu artdı. Dəmir silahların düzəldilməsinin geniş yayılması bir çox cəmiyyətin kütləvi köçlə müşayiət olunan işğalçı və qarətçi müharibələrə cəlb edilməsinə səbəb oldu. Bütün bunlar etnomədəni və hərbi-siyasi mənzərədə əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxartdı.

Bir sıra hallarda linqvistik və yazılı mənbələrin məlumatlarına əsaslanaraq D.d.-ndə mövcud olmuş müəyyən mədəni-tarixi birliklər çərçivəsində bir xalqın, yaxud yaxın dillərdə danışan xalqlar qrupunun üstünlüyü haqqında fikir söyləmək, bəzən də arxeoloji abidələr qrupunu konkret xalqla bağlamaq olar. Lakin regionların çoxuna dair yazılı qaynaqlar azdır və ya yoxdur.

Cənubi, Qərbi, Mərkəzi Avropa və Baltika regionunun cənubu. Krit-Mikena mədəniyyətinin dağılmasından sonra *Qədim Yunanıstanda* D.d.-nin başlanğıcı “qaranlıq dövr”ün müvəqqəti tənəzzülü ilə eyni vaxta təsadüf etdi. Sonralar dəmirdən geniş istifadə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin yenidən yüksəlməsinə və antik sivilizasiyanın formalaşmasına səbəb oldu. İtaliya ərazisində D.d.-nin başlanğıcı üçün bir çox arxeoloji mədəniyyət (onlardan bəziləri Tunc dövründə yaranmışdı) səciyyəvidir: şm.-q.-də liqurların bir hissəsi ilə əlaqələndirilən Qolasekka mədəniyyəti; şm.-ş.-də Este mədəniyyəti, Po çayının orta axarında venetlərlə tutuşdurulan terramar mədəniyyəti; Apennin y-a-nın şm. və mərkəzi hissəsində Villanova mədəniyyəti və s., Kampaniya və Kalabriyada quyu qəbirləri mədəniyyəti, Apuliya abidələrini isə mesanlarla (illiriyalılara yaxındır) əlaqələndirirlər. Siciliyada Pantalika mədəniyyəti və s., Sardiniya və Korsikada nuraqlar mədəniyyəti məlumdur.

Pireney y-a-sında əlvan metalların iri hasilat mərkəzləri mövcud idi, bu da tunc əşyaların uzunmüddətli üstünlüyünə (*Tartess* mədəniyyəti və s.) səbəb oldu. Burada Erkən D.d.-ndə xüsusiyyətlərinə və intensivliyinə görə müxtəlif miqrasiya dalğaları qeyd edilir, yerli və gəlmə ənənələri əks etdirən abidələr meydana gəlirdi. Bu ənənələrin bir hissəsinin əsasında *iberlərin* mədəniyyəti formalaşdı. Atlantikayanı vilayətlərdə ənənələrin özünəməxsusluğu (“şəhər yeri mədəniyyəti”) daha çox qorunub saxlanılırdı.

Aralıq dənizi mədəniyyətlərinin inkişafına Finikiya və yunan koloniyaları, etruskların mədəniyyətinin çiçəklənməsi və ekspansiyası, keltlərin yürüşləri güclü təsir göstərdi; sonralar Aralıq dənizi

Ayşəkilli gümüş bəzək əşyası. E.ə. 2-ci əsr. Portuqaliya.

Skif qızılı (Zaporozhye vil., Ukrayna): 1 – daraq, Soloxa kurqanı (e.ə. 4 əsr); 2 – sırğa, Novovasiyevka k. (e.ə. 4 əsr); 3 – qab üzərində haşiyələr, Berdyansk kurqanı, (e.ə. 4 əsr); 4 – asma, Volçanskoe k. (e.ə. 4 əsr); 5 – riton, (e.ə. 5 əsr), 6 – sırğa (e.ə. 4 əsr). Velikaya Belozerka k.

Roma imperiyasının daxili dənizinə çevrildi.

Qərbi və Mərkəzi Avropanın böyük hissəsində D.d.-nə keçid Halştat dövrünə təsadüf edir. Halştat mədəni vilayəti bir çox mədəniyyətlərə və mədəniyyət qruplarına bölünür. Onların şərq zonasında yerləşən bir hissəsi *illiriyalıların* qrupları ilə, qərb zonasında yerləşənlər isə *keltlərlə* əlaqələndirilir. Qərb zonası vilayətlərindən birində sonralar keltlərin ekspansiyası və təsiri ilə geniş ərazidə yayılmış *Laten* mədəniyyəti formalaşdı. Keltlərin şimal və şərq qonşularının mənimşədiyi metallurgiya və metalışləmə sahəsindəki nailiyyətləri dəmir məmulatlarının üstünlüyünə gətirib çıxartdı. Avropa tarixində xüsusi mərhələ (təqr. e.ə. 5–1 əsrlər) olan Latən dövrü Romanın ekspansiyası ilə sona yetdi (Laten mədəniyyəti zonasından şimaldakı ərazilər üçün bu dövrü “Romadan öncəki”, “erkən dəmir dövrü” və s. adlandırırlar).

Balkanlarda, illiriyalılarından ş.-də və Dnestrdən şm.-də frakiyalılarla bağlı

mədəniyyətlər (onlar Dnepr çayı, Şimali Qaradənizyanı və Bospor dövlətinə qədərki ərazilərə təsir göstərmişdir) yayılmışdı. Tunc dövrünün sonu – D.d.-nin əvvəllərində mövcud olmuş bu mədəniyyətləri ifadə etmək üçün “Frakiya Halştatı” terminindən istifadə olunur. Təqr. e.ə. I-ci minilliyin ortalarında şimal zonasında “Frakiya” mədəniyyətlərinin özünəməxsusluğu güclənmiş, *getlərin*, sonra isə *dakların* birlikləri yaranmışdı. Cənub zonasında Frakiya tayfaları yunanlarla və buraya gələn skiflərin və keltlərin qrupları ilə sıx əlaqələr yaratmış, sonralar Roma imperiyasının tabeliyinə keçmişlər.

Tunc dövrünün sonunda Cənubi Skandinaviyada, qismən də cənubda mədəniyyətin tənəzzülü qeyd olunur, yeni yüksəliş dövrü isə dəmirin yayılması və geniş istifadəsi ilə əlaqələndirilir. D.d.-nin keltlərdən şimaldakı bir çox mədəniyyətləri xalqların məlum olan qrupları ilə əlaqələndirmək olmaz; *germanların*, yaxud onların böyük hissəsinin formalaşmasını Yastorf mədəniyyəti ilə əlaqələndirməsi daha etibarlıdır. Onun yayılma arealından şərqdə və Elbanın yuxarı axarlarından Visla hövzəsinədək D.d.-nə keçid Lujise mədəniyyəti çərçivəsində baş verirdi. E.ə. I-ci minilliyin ortalarında Lujise arealının böyük bir hissəsində Pomorye mədəniyyəti formalaşdı. Latən dövrünün sonuna yaxın Polşa Pomoryesində Oksiv mədəniyyəti, ondan cənubda isə Pşevor mədəniyyəti formalaşdı. “Roma imperiyası dövrü” adlanan yeni dövrdə (eramızın 1–4 əsrləri) imperiyadan şm.-ş.-də müxtəlif german birlikləri aparıcı qüvvəyə çevrildi.

Mazur gölləri ətrafından Preqolyanın aşağı axarlarından Latən dövrünə aid

Mildenholl (Şərqi İngiltərə) dəfinəsindən tapılmış böyük gümüş nimçə. 4 əsr.

qərbi balt kurqanları mədəniyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Burada Roma dövrünə aid baltlarla bağlı xalqların mədəniyyətləri qeydə alınmışdır. Onların sırasında qalindalar (bax *Boqaçov mədəniyyəti*), sudavlar, estiyalar Sambiya-Natanq mədəniyyəti ilə müqayisə edilirlər.

Avrasiya çölləri, Şərqi Avropa və Sibirin meşə zonası və tundrası. Orta Dunaydan Monqolustana qədər uzanan Avrasiya çöl qurşağında D.d. ərəfəsində köçəri maldarlıq formalaşmışdı. Çeviklik və mütəşəkkilliklə yanaşı, effektiv dəmir silah və təchizatın geniş yayılması köçəri birliklərinin hərbi-siyasi əhəmiyyətinin artmasına səbəb olmuşdu. Onlar çox vaxt qonşu oturaq tayfaları tabe edir, Aralıq dənizindən Uzaq Şərqdə mövcud olan dövlətlər üçün ciddi təhlükə yaradırdı.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Avropa çöllərində e.ə. 9 əsrin sonları – e.ə. 7 əsrin əvvəllərində kimmerlərlə bağlı olan birlik hakimiyyətə gəlmişdi. Meşə-çöl tayfaları (*Çernoles mədəniyyəti*, *Bondarixə mədəniyyəti* və s.) bu birliklə sıx əlaqədə idi.

E.ə. 7 əsrdə Dunayboyundan Monqolustanadək uzanan ərazilərdə “skif-Sibir dünyası” formalaşmışdı. Onun çərçivəsində skiflər, savromatlar, saklar, massagetlər və yueçilərlə əlaqələndirilən skif arxeoloji mədəniyyəti, savromat arxeoloji mədəniyyəti, sak-massaget dairəsinə aid mədəniyyətlər, Uyuk mədəniyyəti, Taqarinski mədəniyyəti (yüksəkkeyfiyyətli tunc əşyalar istehsalını qoruyub saxlamışdı) müəyyənləşdirilir. Bu birliyin nümayəndələri, əsasən, Avropa irqinə mənsub idi, onların bir hissəsi, ehtimal ki, İran dillərində danışır.

Kırım tayfaları, metal emalının yüksək səviyyəsi ilə seçilən Şimali Qafqazın və Volqa-Kama cənub tayqasının əhalisi (Qızıl Qoba mədəniyyəti, meot arxeoloji mədəniyyəti, Koban mədəniyyəti, *Ananyino mədəniyyəti* və s.) “kimmer” və “skif” birlikləri ilə sıx əlaqədə idi. Kimmer və skif mədəniyyətlərinin Orta və Aşağı Dunayboyu əhalisinə təsiri böyük olmuşdur. Buna görə də tədqiqatlar zamanı “kimmer” (“skiflərdəki”) və “skif” dövrləri məşumları təkcə çöl mədəniyyətlərinə aid edilmir.

E.ə. 4–3 əsrlərdə Avropa, Qazaxıstan və Cənubi Uralaxası çöllərində skif və savromat mədəniyyətlərini eramızın 4 əsrində erkən, orta və son mərhələlərə bölünən sarmat arxeoloji mədəniyyətləri əvəz etdi. Sarmat mədəniyyətlərinin Şi-

mali Qafqaza mühüm təsiri çöl əhalisinin bir hissəsinin buraya köçməsinə və yerli mədəniyyətlərin təsiri ilə dəyişməsinə öz əksini tapmışdır. Sarmatlar yerli əhali ilə müxtəlif əlaqələr yaratmaqla Dneprboyundan Şimali Qazaxıstana qədərki ərazilərdə yayılmışlar. Orta Dunaydan şərqdəki iri stasionar məskənləri və sənətkarlıq mərkəzlərini Alfdöl sarmatları ilə bağlayırlar. Son skif mədəniyyəti Dneprin aşağı axarlarında və Krimda, Skif Neapolunda qorunub saxlanmışdı, yazılı qaynaqlara görə, skiflərin bir hissəsi Aşağı Dunayda cəmləşmişdi; bir sıra tədqiqatçılar “son skif” dövrünə Şərqi-Avropa meşə-çöl zonasının bəzi abidələr qrupunu aid edirlər.

Mərkəzi Asiya və Cənubi Sibirdə “skif-Sibir dünyası” dövrünün sonu e.ə. 3 əsrin sonlarında *Mode* (Maodun) xanın başçılığı ilə *hunnular* birliyinin yüksəlişinə təsadüf edir. Bu birliyin eramızın I əsrinin ortalarında parçalanmasına baxmayaraq (cənubi hunnular Çinin əsarətinə düşdülər, şimali hunnular isə eramızın 2 əsrinin ortalarında darmadağın edildilər), tədqiqatçılar “hunnular” dövrünün eramızın I-ci minilliyinin ortalarında davam etməsi qənaətinə gəlirlər. Hunnularla əlaqələndirilən abidələr Baykalarxasının (məs., İvolginsk arxeoloji kompleksi, İlmovaya pad), Monqolustanın, Mancuriya çöllərinin böyük bir hissəsində məlumdur, abidələr bu birliyin mürəkkəb etnomədəni tərkibinin olduğunu təsdiqləyir. Hunnuların yayılması ilə yanaşı Cənubi Sibirdə yerli ənənələrin (Tuvada Şumrak mədəniyyəti, Xakasiyada Tesinsk mərhələsi, Taştıq mədəniyyəti və s.) inkişafı davam edirdi. Mərkəzi Asiyanın D.d.-ndə etnik və hərbi-siyasi tarixi Çin yazılı mənbələrinin məlumatlarına əsaslanır. Köçəri birliklərinin (dunxular, tabqaçlar, jujanlar və s.) yüksəlişini, geniş ərazilərə hakimiyyətlərini yaymasını, onların parçalanmasını, digər birliklərə qatılmasını izləmək olur. Bu birliklərin mürəkkəb tərkibi, Mərkəzi Asiyanın bir sıra regionlarının zəif öyrənilməsi, tarixqoymadakı çətinliklər onların arxeoloji abidələrlə uyğunlaşdırılmasını mühüm məsələyə çevirir.

Asiya və Avropa çöllərinin tarixinin növbəti mərhələsi türk dillərində danışan xalqların burada üstünlüyü, Türk xaqanlığı və ondan sonrakı orta əsr hərbi-siyasi birliklər və dövlətlərlə bağlıdır.

Şərqi Avropa, Ural və Sibir meşə-çöllərinin oturaq əhalisinin mədəniyyətləri çox vaxt “skif-Sibir”, “sarmat” və

Taştıq kurqanının inventarı: 1 – dəmir xəncər; 2-3 – dəmir ox ucluqları; 4 – sümük ox ucluğu; 5 – dəmir yüyən; 6-9 – tunc toqqalar; 10-11 – at başlı amuletlər; 12 – ağac maral heykəlciyi; 13-15 saxsı qablar.

“hunu” “dünyaları” mədəniyyətlərinə daxil olsa da, meşə tayfaları ilə mədəni birliklər təşkil edir, yaxud özlərinin mədəni vilayətlərini yaradırdı.

Yuxarı Nemanboyu, Dvinboyu, Dneprboyu və Okaboyu meşə zonasında Tunc dövrü ənənələrini ştrixlənmiş keramika mədəniyyəti davam etdirdi, yerli mədəniyyətlər əsasında Dnepr-Dvin mədəniyyəti və Dyakovo mədəniyyəti yarandı. Onların inkişafının ilk mərhələlərində dəmir yayılsa da, üstünlük təşkil edən xammala çevrilmədi; dəmirin kütləvi istifadəsi e.ə. I-ci minilliyin sonuna aiddir, bu zaman mədəniyyətin digər sahələrində də dəyişikliklər baş verir, miqrasiyalar müşahidə olunur. Bu səbəbdən, məs., ştrixlənmiş keramika mədəniyyəti və Dyakovo mədəniyyətini tədqiqatçılar müxtəlif, “erkən” və “son” dövrlərə aid edirlər.

Mənşəyinə və zahiri görünüşünə görə Dyakovo mədəniyyətinə Qorodets mədəniyyəti yaxındır. Eramızın ərəfəsində onun arealı cənub və şimala tərəf genişlənməmişdi; Andreyevo kurqanı ənənəsi ilə bağlı mədəni qruplar və fin-Volqa dillərində danışanlarla bağlı mədəniyyətlər yaranır.

Dneprboyu cənub meşə zonasında skif və Latən mədəniyyətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təsiri olmuş Miloqrada mədəniyyəti və Yuxnovo mədəniyyəti yayılmışdı. Visla-Oder regionundan bir neçə miqrasiya dalğası Volinda Pomorye və Pşevor mədəniyyətlərinin yaranmasına, Dneprboyu meşə və meşə-çöl zonasında

Zarubintı mədəniyyətinin formalaşmasına gətirib çıxartdı. Zarubintı mədəniyyəti Pşevor və Poyaneşti-Lukaşevka mədəniyyətləri kimi "latənlaşmış" mədəniyyətlər dairəsinə daxildir. Eramızın 1 əsridə Zarubintı mədəniyyəti tənəzzül edir və onun yerində eramızın 3–4 əsrlərində Dneprboyu meşə və meşə-çöl Kiyev mədəniyyətinin əsasını təşkil edən Son Zarubintı mərhələsi yaranır. Pşevor mədəniyyətinin Volın abidələri əsasında eramızın 1 əsridə Zubritski mədəniyyəti formalaşır.

Eramızın 3 əsrinin ortalarında Aşağı Dunaydan Severski Donetsə qədər olan ərazidə yaranmasında Velbark mədəniyyətinin (formalaşması qotlar və gepidlərin cənub-şərqə miqrasiyaları ilə bağlıdır) böyük rol oynadığı *Çernyaxov mədəniyyəti* təşəkkül tapdı. Hunların yürüşləri ilə bağlı Çernyaxov mədəniyyətinə aid edilən ictimai-siyasi qurumların tənəzzülü Avropanın tarixində yeni dövrün – *Xalqların böyük köçünün* başlanğıcı oldu.

Avropanın şm.-ş.-ində D.d.-nin başlanğıcı Ananyino mədəniyyəti ilə bağlıdır. Rusiyanın şm.-q.-ində və Finlandiyanın bir hissəsində tərkibində Ananyino mədəniyyəti və tekstil keramikası mədəniyyətinin komponentləri olan yerli mədəniyyətlər (Karqopol mədəniyyətinin son dövrü və s.) yayılmışdı. Peçora, Viçeqda, Mezen və Şimali Dvina çaylarının hövzələrindəki keramikada daraqvarı naxışlar ənənəsinin inkişafını davam etdirən abidələr meydana gəlsə də, Kamaboyu və Uralxası əhali qruplarının qarşılıqlı təsirini əks etdirən yeni ornament motivləri də yaranır.

E.ə. 3 əsrdə Ananyino mədəniyyəti əsasında Pyanobor mədəniyyəti və Qlyadenovo mədəniyyəti birlikləri yaranır. Pyanobor mədəniyyəti dairəsinə aid mədəniyyətlərin son həddini bir sıra tədqiqatçılar eramızın 1-ci minilliyinin ortalarına aid edirlər, digərləri isə eramızın 3–5 əsrlərinə Mazunino mədəniyyəti, Azelino mədəniyyəti və s. aid edirlər. Xarino mədəniyyəti dairəsinə aid abidələrin yayılması müasir Perm dillərində danışanların orta əsr mədəniyyətlərinin formalaşmasına gətirib çıxartdı.

Ural və Qərbi Sibirin dağ-meşə və tayqa rayonlarında erkən D.d.-ndə Qərbi Sibir dairəsinə aid xaç ornamentli keramika mədəniyyəti, İtkul mədəniyyəti, daraqvarı-basma keramika mədəniyyəti; Ust-Poluy mədəniyyəti, Kulay mədəniyyəti, Beloyarsk, Novoçokino, Boqoçanovo və s. mədəniyyətlər yayılmışdı; e.ə.

4 əsrdə burada əlvan metalışləmənin (İtkul mədəniyyəti ilə bağlı mərkəz bir çox rayonları, o cümlədən çöl rayonlarını xammal və mis məmulatlarla təchiz edirdi) üstünlüyü qalmaqda idi, bəzi mədəniyyətlərdə qara metallurgiyanın yayılması e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısına aiddir. Bu mədəni dairəni müasir uqor dilləri və samodi dillərində danışan bir qrup əhalinin əcdadları ilə bağlayırlar.

Cənubda Qərbi Sibirin meşə-çöl mədəniyyətləri vilayəti, uqların cənub qolu ilə əlaqələndirilən "köçürülər dünyası"nın şimal ətrafları (Vorobyovka və Nosilovskoye-Baitovskoye mədəniyyətləri; onları Sarqatskoye mədəniyyəti və Qoroxovskoye mədəniyyəti əvəz etmişdir) yerləşirdi. Meşə-çöl Obboyunda e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısında Kijirovo, Staroaleyka, Kamenka mədəniyyətləri yayılmışdı. Meşə-çöl əhalisinin bir hissəsi eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında miqrasiyalara cəlb edilmiş, digər hissəsi isə İrtiş boyu şimala hərəkət etmişdir (Potçevaş mədəniyyəti). Ob boyu cənuba, Altaydakı Kulay mədəniyyəti yayılmışdı.

Şərqi Sibirin meşə-çöl mədəniyyətlərində (İmiyaxtax mədəniyyəti, Tsepan, Ust-Mil mədəniyyətləri və s.) tunc məmulatlar sayca azdır, əsasən, qonşu ərazilərdən gətirilmişdir, burada dəmirin emalı e.ə. 1-ci minilliyin sonlarından tez başlamamışdır. Bu mədəniyyətləri yukagirlərin, tunqus-mancur xalqlarının şimal hissəsinin, çukçaların, koryakların və b.lərinin əcdadları olan ovçular və balıqçıların çevik qrupları ilə əlaqələndirirlər.

Asiyanın şərq rayonları. Uzaq Şərqi, Çinin şm.-ş.-inin və Koreyanın mədəniyyətlərində Tunc dövrü Sibirdə və daha cənub rayonlarda olduğundan aydın təzahür etməsə də, e.ə. 2-ci minilliyin sonları – 1-ci minilliyin əvvəllərində burada yayılmış Uril mədəniyyəti və Yankovski mədəniyyəti, sonralar onları əvəzləmiş Ust-Talakan, Olqa, Poltse mədəniyyətləri, həmçinin Çin və Koreya ərazisində onlara yaxın olan mədəniyyətlər (van-yanxe, quntulin, fenlin) çərçivəsində dəmirəndən istifadə başlamışdı. Bu mədəniyyətlərdən bəzilərinə cənubi tunqus-mancur xalqlarının əcdadları ilə bağlayırlar. Şimaldakı, İmiyaxtax mədəniyyətinin qollarına aid abidələr (Laxta, Oxot, Ust-Belaya və s. mədəniyyətləri) eramızın 1-ci minilliyinin ortalarında Çukotkaya qədər yayılmış, paleoeskimoslarla birlikdə Berinq dənizi qədim mədəniyyətinin formalaşmasında iştirak etmişlər. Kəsicilər dəmir alətlərin mövcud-

luğunu onların vasitəsi ilə düzəldilmiş sümük qarmaqların ucları təsdiqləyir.

Koreya ərazisində əmək alətlərinin daşdan hazırlanması Tunc dövründə və D.d.-nin əvvəllərində üstünlük təşkil edirdi, metaldan, əsasən, silah, bəzi bəzək əşyaları və s. düzəldilirdi. Dəmirin yayılması e.ə. 1-ci minilliyin ortalarına, burada Çoson birliyinin yaranması dövrünə aid edilir; bu mədəniyyətlərin sonrakı tarixi Çin işğalları, yerli dövlətlərin (*Koquryo* və s.) formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. Yapon a-rında dəmirin yayılması çərçivəsində eramızın 2 əsridə tayfa ittifaqlarının, sonra isə Yamato dövlət qurumunun yaranması Yayoy mədəniyyətinin inkişafına təsadüf edir. Cənub-Şərqi Asiyada D.d.-nin əvvəlki dövlətlərin formalaşdığı dövrlə bağlıdır.

Afrika. Aralıq dənizi vilayətlərində, Nilin hövzəsinin böyük hissəsində, Qırmızı dənizin sahiləyi ərazilərində D.d.-nin təşəkkülü Tunc dövrü mədəniyyətləri əsasında, sivilizasiyalar [*Misir* (Qədim), *Meroe*] çərçivəsində, Finikiya koloniyalarının meydana gəlməsi və Karfagenin çiçəklənməsi ilə bağlı baş verdi. E.ə. 1-ci minilliyin sonunda Aralıq dənizi Afrikası Roma imperiyasının bir hissəsinə çevrildi.

Daha cənub mədəniyyətlərin inkişafının özünəməxsusluğu onlarda Tunc dövrünün olmaması idi. Böyük Səhradan cənubdakı ərazilərə metallurgiyanın nüfuz etməsini bəzi tədqiqatçılar Meroenin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Daha çox dəlili

Terrakot döyüşçü fiquru. 300-cü il. Nok mədəniyyəti. Nigeriya.

olan digər nöqtəyi-nəzərə görə, bu məsələdə Böyük Səhradan keçən yollar mühüm rol oynamışdı. Bunlar Fəzzandan və qədim Qanadan keçən "döyüş arabaları yolları" ola bilirdi. Bəzən dəmir istehsalı ixtisaslaşmış bölgələrdə cəmləşib oradakı əhalinin inhisarına çevrilir, dəmirçilər isə qapalı birliklər yaradırdılar; müxtəlif iqtisadi ixtisaslaşma və inkişaf səviyyəsinə görə fərqlənən icmalar qonşuluqda yerləşirdi. Bütün bunlar, həmçinin kontinentin arxeoloji baxımdan zəif öyrənilməsi burada D.d.-nin inkişafı haqqında təsəvvürləri fərziyyəyə çevirir.

Qərbi Afrikada metalışləmənin ilk mərhələsini (e.ə. 1-ci minilliyin ikinci yarısı) *Nok* mədəniyyəti ilə bağlayırlar. Eramızın 1-ci minilliyinin birinci yarısında dəmir Qərbi Afrikanın hər yerində istifadə olunurdu. Bununla belə eramızın 1-ci minilliyinin sonu – 2-ci minilliyinin ikinci yarısında yaranmış dövlət qurumlarına (*İqbo-Ukvu*, *İfe*, *Benin* və s.) aid abidələrdə də dəmir məmulatları azdır, müstəmləkə dövründə dəmir idxal məmulatlarından biri idi.

Afrikanın şərq sahillərində yayılmış D.d.-nə Azaniya mədəniyyətləri (dəmirin gətirilməsi haqqında məlumatlar var) aid edilir. Regionun tarixində əsas mərhələ Cənub-Qərbi Asiyanın gəlmələrin, ilk növbədə müsəlmanların ticarət məskənlərinin (*Kilva*, *Moqadişo* və s.) genişlənməsi ilə bağlıdır; bu dövrdə dəmir istehsal edən mərkəzlər yazılı və arxeoloji mənbələrdən məlumdur.

Konqo hövzəsində, Şərqi Afrikanın daxili rayonlarında və daha cənubda dəmirin yayılmasını "dibi çökük keramika" ənənəsi və ona yaxın ənənələr mədəniyyətləri ilə bağlayırlar. Bu regionların ayrı-ayrı yerlərində metallurgiyanın təşəkkülünü eramızın 1-ci minilliyinin birinci yarısına aid edirlər. Cənubi Afrikaya dəmiri ilk dəfə, ehtimal ki, bu torpaqlardan gələn miqrantlar gətirmişlər. Zambezi və Konqo çayları hövzələrində yaranmış dövlətlər (Zimbabve, Kitara və s.) qızıl, fil sümüyü və s. ixrac edirdi.

Azərbaycan da D.d. Azərbaycanda Son Tunc – Erkən Dəmir dövrü e.ə. 2-ci minilliyin axırı – 1-ci minilliyin əvvəllərini əhatə edir. E.ə. 2-ci minilliyin son rübünün qəbir abidələrində tapılmış dəmir məmulat bu metalın sənətkarlıq cəhətdən mənim-sənilməsini təsdiq etsə də, tuncun hələ uzun müddət sıxışdırıldığını qeyd etmək lazımdır. Dəmirəndən hazırlanmış alət və silahların üstünlüyü dəmir məmulatının geniş yayılmasına və digər metalların

Qızıl boyunbağı. E.ə. 5–3 əsrlər. Mingəçevir.

tədricən istehsalından çıxmasına səbəb oldu. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində D.d.-nə aid çoxlu abidə öyrənilmişdir. Bu dövrdə yaşayış yerləri bir sıra r-nlarda təsərrüfatın xüsusiyyətindən asılı olaraq müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Bu, əsasən, dağlıq zonada yaşayan və yarımoturaq həyat keçirən köçəri maldarlara aid idi. Siklop tikililərin çoxu onların yaşayış yerlərinin qalıqlarıdır. Dəmir tətbiqi sənət sahələrinin də inkişafına təsir etmişdi. Dəfn abidələri kurqanlar, daş qutular və torpaq qəbirlərlə təmsil olunur. Azərbaycanda bir neçə mədəniyyət mərkəzi inkişaf etmişdi. Kiçik Qafqaz hüduqlarında *Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti* həndəsi orna-

Azərbaycan ərazisindən tapılmış ilk Dəmir dövrünə aid əşyalar: 1 – xəncər; 2 – yüyən; 3 – əsa başlığı; 4, 5 – ox ucluqları; 6–9 – gil qablar.

mentli qara-boz rəngli keramika məmulatı, enli tunc qılınclar, təbərzişəkilli baltalar, müxtəlif xəncərlər, borulu nizələr və yabalar ilə səciyyələnir. *Talış-Muğan mədəniyyəti* uzun, nazik qılınclar, yəhərşəkilli dəstəyi olan xəncərlər, ornamentsiz boz rəngli qablarla fərqlənir. Azərbaycanda şm.-ş.-ində, Dağıstanda yayılmış *Qayakənd-Xoroçoy mədəniyyətinə* yaxın olan abidələr məlumdur. Xarici səthi kobud suvanmış boz gil qablar bu mədəniyyətin fərqləndirici əlamətidir. *Naxçıvan mədəniyyəti* üçün boz-qara keramika səciyyəvidir və Urmiya gölü ətrafında aşkar edilmiş abidələr (Həsənli, Dinhatəpə, Marlik) ilə bir çox cəhətdən eynilik təşkil edir. Azərbaycanda D.d. ictimai bərabərsizliyin dərinləşməsi, ibtidai icma cəmiyyətinin dağılması, tayfa birliklərinin yaranması ilə səciyyələnir.

DƏMİR ƏRİNTİLƏRİ – dəmir əsaslı ərintilər; tərkibində müxtəlif qatqılar (manqan, silisium, kükürd, fosfor və s.), həmçinin legirleyici elementlər olur. Dəmirin karbonla ərintilərinə – *çuqun* və *polada* (legirlənmiş və legirlənməmiş), xüsusi fiziki-kimyəvi xassəli ərintilərə (yüksək elektrik müqavimətinə malik, maqnitli, hərəkətdə davamlı və s.) və *ferroarintilərə* ayrılır. Dəmir və D.ə. qara metal adlanır və bütün metal məhsulların 95%-ini təşkil edirlər.

DƏMİR FİLİZLƏRİ – tərkibindən dəmirin alınması texniki cəhətdən mümkün, iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilən mineral aqreqatlar. Əsas sənaye əhəmiyyətli mineralları: maqnetit, martit, hematit, hötit, hidrohötit, siderit, şamozit, türingit. D.f. saf-monomineral, çox vaxt isə faydalı (Ni, Co, Mn, W, Mo, Cr, V) və zərərli (S, P, Zn, Pb, As, Cu) elementlərin qatışıqları ilə olur. Sənaye əhəmiyyətli filizlərdə dəmirin miqdarı 30%-dən çox, zərərli qatışıqların yol verilən miqdarı isə 0,1–0,3%-dən çox olmamalıdır.

D.f. yataqları mənşəyinə görə metamorfogen, ekzogen və maqmatogen olur. D.f. hasilatının təq. 71%-i Kembriyəqədər yaşlı maqnetit-hematit filizlərinin metamorfogen yataqlarından, 21,4%-i ekzogen yataqlardan, 7,6%-i maqmatogen yataqlardan hasil olunur. Ehtiyatına görə unikal (1 mlrd. t-dan yuxarı), iri (0,5–1,0 mlrd. t), orta (yüzlərlə mln. t) və kiçik (onlarla mln. t) yataqlarını ayırırlar.

D.f.-nin dünya üzrə (130 ölkə üzrə) ehtiyatı təq. 1400 mlrd. t-dur (2004). Bunun 31,5%-i Cənubi və Şimali Amerikada, 30,4%-i Avropada, 16,3%-i Asiyada, 12,3%-i Avstraliya və Okeaniyada, 9,5%-i Afrikada cəmlənmişdir. Böyük ehtiyatları (mlrd. t-la) Rusiyada (264), Braziliyada (200), Avstraliyada (165), ABŞ-da (110), Hindistanda (100), Kanadada (100) və Çindədir (90). Azərb.-da da D.f.-nin yatağı var (bax *Daşkəsən dəmir və kobalt yatağı*). D.f.-nin təsdiq olunmuş böyük ehtiyatları (95 ölkə üzrə) 172,9 mlrd. t-dur və, əsasən, *Kursk maqnit anomaliasında* (RF), *Krivoy Roq dəmir filizi hövzəsində*, *Kremençuk maqnit anomaliasında* (Ukrayna), *Hammersli dəmir filizi hövzəsində* (Avstraliya) toplanmışdır. Hər il dünyada 1 mlrd. t-dan çox D.f. hasil olunur. D.f.-nin çoxundan polad, çuqun və ferroerinti alınmasında istifadə edilir.

DƏMİR GÜBRƏLƏRİ – bax *Mikro-gübrələr*.

DƏMİR KUPOROSU – bax *Dəmir-sulfatlar*.

DƏMİR METEORİT – tərkibində az miqdarda aksesör mineral qarışıqları olan nikelli dəmir meteoritlər. D.m., adətən, tünd qonur rəngli ərimə qabığı ilə örtülü olur və yer şəraitində oksidləşərək tez paslanır. Tərkibində nikelin miqdarından asılı olaraq D.m. kamasit (Ni 6%-ədək) və tenit (Ni 6%-dən yuxarı) struktur modifikasiyalarına, heksaedrit (Ni 6%-dən az), oktaedrit (6–16%) və ataksit (16–30%) növlərinə ayrılır.

Qoba dəmir meteoriti (ataksit). Namibiya.

Dünyada təq. 1000 D.m. qeydə alınmışdır; bu, tapılmış bütün meteoritlərin 3%-ini təşkil edir. 1920 ildə Namibiyada tapılmış Qoba ataksit meteoriti (60 t) və RF-nin Primorje diyarına düşmüş Sixoteylin oktaedrit meteoriti (toplanmış qırıntıların ümumi kütləsi təq. 30 t) ən böyük D.m.-lərdəndir.

DƏMİR MİKASI – təbii və ya sintetik dəmiroksidli, boz rəngli, güzgü parıltılı qeyri-üzvi piqment. Təbii piqment olan lövhəşəkilli (mikayabənzər) hissəcik hematitin növlərindən biridir. Lak-boya örtüyündə piqmentin lövhələri boyanan səthə paralel yönəldiyinə görə əmələ gələn strukturlaşmış örtük olduqca uzunömürlüdür və yaxşı qoruyucu xassələrə malik olur. Təbii D.m. həmçinin dekorativ örtüklərdə köhnə tunca optiki effekti vermək üçün tətbiq edilir. Sintetik D.m. kristallaşma özəyinin iştirakı ilə $FeSO_4$ və NH_3 -in sulu məhlullarının qarşılıqlı təsirdən əmələ gələn dəmirhidroksidin uzunmüddətli hidrotermal emalından ya da qələvi metalların xloridləri mühitində bərk fazada kristallaşdırmaqla maqnetitin oksidləşməsindən alınır. Sintetik D.m. işıqlandırma və müşahidə bucağından asılı olaraq rəngi dəyişən örtüklərin alınması üçün istifadə edilir.

DƏMİR OKSIDLƏRİ – dəmirin oksigenlə müxtəlif oksidləşmə dərəcələrinə uyğun gələn kimyəvi birləşmələri. Dəmir(II) oksid FeO qara kristallik pirofor maddədir; t_{ar} 1370°C; asan oksidləşir, qızdırıldıqda Fe və Fe_2O_3 -ə parçalanır; əsasi xassəyə malikdir, turşularla reaksiyaya girərək $Fe(II)$ duzları əmələ gətirir. Dəmir(II)oksid dolaylı yolla Fe_2O_3 -ün reduksiyasından və ya azot mühitində dəmir oksalatın $FeC_2O_4 \cdot 2H_2O$ parçalanmasından alınır.

Dəmir(III)oksid Fe_2O_3 (seskvioksid) qırmızı-qəhvəyi kristal maddədir; t_{ar} 1565°C (parçalanır); amfoter xassəyə malikdir, turşu və qələvilərlə $Fe(III)$ birləşmələri əmələ gətirir. Üç kristallik modifikasiyası vardır: daha davamlı α - Fe_2O_3 (təbiətdə hematit mineralı) piritin FeS_2 yandırılmasından, γ - Fe_2O_3 (oksimaqnetit mineralı) dəmirin və ya Fe_3O_4 -ün 200°C-dən aşağı temp-rda oksidləşməsindən, δ - Fe_2O_3 dəmir (II) duzlarının qələvi mühitdə oksidləşməsindən alınır.

Dəmirin (II, III) ikiqat oksidi $FeO \cdot Fe_2O_3$ və yaxud Fe_3O_4 (təbiətdə maqnetit mineralı) qara kristal maddədir; t_{ar} 1600°C (parçalanır), elektrik keçirici-

dir, turşularla reaksiyasından $Fe(II)$ və $Fe(III)$ duzları əmələ gəlir. Su buxarının közdərdilmiş dəmirə təsirdən, Fe_2O_3 -in reduksiyasından, FeO -in oksidləşməsindən, dəmirin oksigendə yandırılmasından alınır.

D.o.-ndən FeO -ə əsasi dəmir(II)hidroksid $Fe(OH)_2$, Fe_2O_3 -ə amfoter metalhidroksid $FeO(OH)$ uyğundur. D.o. dəmir və ferritlərin istehsalında, keramika komponentləri, boya və istiliyə davamlı emallar üçün piqmentlər (*Dəmir mikası*, *Dəmir abısı*) kimi istifadə edilir. **DƏMİR "PAPAQ"** – sulfid yataqlarının üst hissəsində ilkin mineralların kimyəvi aşınması və oksidləşməsi nəticəsində yaranan örtük. Əsasən, dəmir oksidləri və hidroksidlərindən (hötit, hidrohötit, hidrohematit və s.), silisium minerallarından (kvars, xalsedon, opal), törəmə mis karbonatlarından (malaxit, azurit), qurğuşun (serusit) və sulfatlardan (anqlezit, yerozit, gips və s.), silikatlardan (xrizokolla və s.) ibarətdir; bəzən sulfid minerallarının aşınması nəticəsində ayrılıb toplanan qızıl və gümüş də rast gəlinir. "Papağın" qalınlığı, adətən qrunt sularının səviyyəsindək olur və onlarla m-ədək çatır. Sulfid yataqlarının, xüsusilə mis yataqlarının axtarışı üçün əsas meyardır.

DƏMİR SULFATLARI – iki və üçvalentli dəmirin sulfatları. Dəmir(II)sulfat $FeSO_4$ rəngsiz, hiqroskopik kristal maddədir; suda həll olur. Sulu məhlullardan $-1,82^\circ C$ -dən $56,8^\circ C$ -ədək temp-rlarda heptahidrat, $56,8$ – $64^\circ C$ temp-r intervalında tetrahidrat, $64^\circ C$ -dən yuxarı temp-rda monohidrat şəklində kristallaşır. Heptahidrat ($FeSO_4 \cdot 7H_2O$; texniki adı dəmir kuporosu, təbiətdə melanterit mineralı şəklində olur) mavi-yaşıl kristal maddədir; suda, metanolda, etanolda, qliserində həll olur; havada qızdırıldıqda heptahidratın dehidratlaşması və oksidləşməsi nəticəsində $FeSO_4 \cdot H_2O$, $FeSO_4$, $Fe(OH)SO_4$, $Fe_2(SO_4)_3$, Fe_2O_3 və SO_3 əmələ gəlir. Tetrahidrat $FeSO_4 \cdot 4H_2O$ yaşıl, monohidrat $FeSO_4 \cdot H_2O$ rəngsiz kristal maddələrdir. $FeSO_4$ -ün sulu məhlulu bir çox reaksiyalarda reduksiyaedicidir. $FeSO_4$ NO ilə ($FeSO_4$) $_x$ (NO) $_y$, metanolla $FeSO_4 \cdot 1,5CH_3OH$, anilinlə $FeSO_4 \cdot 2C_6H_5NH_2$ adduktlarını əmələ gətirir; 2,2'-dipiridillə [$Fe(C_{10}H_8N_2)_3$] SO_4 , fenantrolinlə [$Fe(C_{12}H_8N_2)_3$] SO_4 aminlərlə kompleksləri məlumdur. $Fe(II)$ və NH_4^+ -ün sulfatlarının qarışığı olan məhluldan $FeSO_4(NH_4)_2SO_4 \cdot 6H_2O$ tərkibli ikiqat sulfat (Mor duzu) kristallaşır. Əmələ gələn göy-yaşıl kristallar havada

davamlıdır. Piritin FeS_2 közdərdilməsindən, heptahidratın vakuumda və ya H_2 mühitində dehidratlaşmasından susuz $FeSO_4$; metal emal edən z-d-ların aşındırıcı məhlullarından, həmçinin titan istehsalında tullantı məhlullarından kristalhidratlar alınır. $FeSO_4$ qalvanotexnikada elektrolitin komponenti, oduncaq konservantı, fungusid, piqmentlərin alınmasında, anemiya əleyhinə dərman kimi və s. istifadə olunur.

$Fe(III)$ sulfat $Fe_2(SO_4)_3$ açıq-sarı, çox hiqroskopik kristal maddədir; suda, asetonada həll olur, etanolda həll olmur. Sulu məhlulunda kristalhidratlar $Fe_2(SO_4)_3 \cdot nH_2O$ ($n=12, 10, 9, 7, 6, 3$) şəklində kristallaşır.

Nonahidrat $Fe_2(SO_4)_3 \cdot 9H_2O$ sarı kristal maddədir; təbiətdə kokimbit mineralı şəklində rast gəlinir. Suda, etanolda, hidrazində həll olur, asetonada həll olmur. Sulu məhlullarda güclü hidroliz olunur. $Fe_2(SO_4)_3$ NH_3 ilə ammiakat $Fe_2(SO_4)_3 \cdot 12NH_3$; qələvi metalların və ammoniumun sulfatları ilə zəylər $M^I[Fe(SO_4)_2 \cdot 12H_2O]$, həmçinin, $M^I[Fe(SO_4)_3] \cdot 3H_2O$ tərkibli sulfat kompleksləri əmələ gətirir. Dəmir(III)sulfat FeS_2 -nin $NaCl$ ilə havada közdərdilməsindən, suda məhlulu isə 75–80%-li H_2SO_4 ilə Fe_2O_3 -in qarşılıqlı təsirdən alınır. $Fe_2(SO_4)_3$ paslanmayan austenit poladın, misin alüminiumla ərintisinin dekapirlənməsi üçün, qalvanotexnikada elektrolitin komponenti, suyun təmizlənməsində koaqulyant, boyamada rəngab kimi, zəylərin və Fe_2O_3 piqmentinin alınmasında tətbiq edilir.

DƏMİR YOLU – qatarların hərəkəti üçün relsli yol. D.y. müəyyən qrafik üzrə qatarlarla sərnişin, yük daşınmalarını təmin edən, texniki vasitələrin, elektrik təchizatı və rabitə qurğularının təmir və istismarını həyata keçirən kompleks nəql. müəssisəsidir. Taxta relsli ilk yol 15 əsrdə İngiltərə, İrlandiya və sonralar Fransa mədənlərində tikilmişdir. 15–16 əsrlərdə taxta tirlər metal vərəqlərlə qorunmağa başlanmış, saxtaların giriş yollarında çuqun relslər qurulmuşdur. Bu yollarda at və ya kanat dartısından istifadə edilirdi. Dünyada ilk buxar dartılı D.y. 1825 ildə İngiltərədə (Stokton–Darlington xətti; uz. 21 km) C. Stefenson tərəfindən tikilmişdir. Azərb.-da ilk D.y.-nin çəkilişinə 1878 ildə başlanmış və 1880 ilin yanvarında Bakı–Sabunçu–Suraxanı xətti istifadəyə verilmişdir. 1883 ildə Bakı–Tiflis, 1900 ildə Bakını Mərkəzi Rusiya ilə birləşdirən Biləcəri–Dər-

Sabunçu dəmiryol stansiyasında elektrik qatırı. 1927 il. Bakı.

bənd xəttinin tikintisi başa çatdırılmışdır.

D.y. mühüm kommunikasiya növlərindən biridir. Təyinatına görə ümumi istifadəli, o cümlədən magistral xətlərə (d.y. nəql.-nin əsasını təşkil edir); sənaye müəssisələrindəki D.y. xətlərinə və şəhər nəql.-na (*metropoliten, tramvay*) ayrılır. D.y.-nin texniki təchizatına relslər və süni tikililərdən ibarət yol, nəql. vasitələri, dartı st.-ları, kontakt şəbəkələri, signalvermə, avtobloklama və dispetçer rabitəsi vasitələri, vağzal, depo və s. daxildir.

D.y.-nin əsasını təşkil edən yol quruluşca alt və üst hissədən ibarətdir. Yolun alt quruluşuna torpaq yataq, suötürücü, tənzimləyici və digər qoruyucu qurğular, eləcə də D.y. kəsişməsindəki süni tikililər (suburaxan borular, novlar,

tunellər və s.) daxildir. Torpaq yataq yolun üst hissəsi üçün əsas (özül) olur, onun dayanıqlılığını təmin edir. Adı konstruksiyalı yolun üst quruluşu bir-birinə calaq yanlıqları və bərkidicilərlə birləşdirilmiş rels-spəl şəbəkəsindən, relsaltı özüldən və ballast prizmasından ibarətdir. Yolun üst quruluşuna yolların eyni səviyyədə birləşmə və kəsişmə elementləri (yoldəyişən qurğular və s. konstruksiyalar) daxildir. Üst quruluşun tipi döşənən relslərin növündən və d.y. xəttinin yükündən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Avropanın yüksəksürətli xətlərində xüsusi profilli, xətti sıxlığı 60–61 kq/m olan relslər qurulur. Çox güclü relslər dəmir-beton spallar üzərində qurulur; taxta spallardan daha çox istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikası dəmir yollarının xəritəsi.

SNCF TGV POS-4402 sürətli rels qatarı (Fransa).

D.y.-nin daha təkmil və inkişaf etmiş konstruksiyası olan *calaqsız yol* yüksək sürətli magistralarda və çox yüklənmiş sahələrdə tipik konstruksiya kimi geniş tətbiq edilir. D.y. mürəkkəb iqlim şəraitində, qatarların daimi dinamik təsirləri altında işlədiyindən, yolun əsas funksiyası rels yolunun (izinin) şaquli və üfüqi müstəvilərdə dayanıqlığını təmin etmək, yükləri qəbul edərək üst təbəqə və ondan aşağıdakı qrunta ötürməkdir. Yolun əsas karakteristikalarından biri də rels izləri arasındakı, yəni rels başlıqlarının daxili üzleri arasındakı məsafədir; dar D.y.-nda bu məsafə 600 mm-dən 1067 mm-ədək, normal yollarda 1435 mm, enli yollarda isə 1435–1676 mm arasında dəyişir.

D.y.-nin əsas karakteristikalarından biri hərəkət vasitələri ilə yerinə yetirilən dartı növüdür. Hərəkət vasitələrinə teplovoz, qaz-turbin lokomotivləri, dizel-qatarlar, motorlu vaqonlar (ən çox sənaye müəssisələrində), parovoz, elektrovoz, elektrik qatarı və s. daxildir.

Bütün yol qurğularının hərəkət vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin təmin edilməsi, hərəkətin idarə olunması, qatarların tərtibi və s. üçün D.y. *avtomatik siqnalvermə sistemi*, avtobloklama, *dispetçer mərkəzləşməsi* sistemləri, xüsusi yol və siqnal işarələri ilə təchiz olunur. Qatarların hərəkətinin və manevr işlərinin təhlükəsizliyini təmin edən siqnal sistemindəki siqnalların əksəriyyəti qatarların hərəkətinin idarə olunması sistemlərinin (avtomatik və yarımaavtomatik) ayrılmaz hissəsidir. Qatarların hərəkət təhlükəsizliyi üçün avtomatik idarəetmə, lokomotiv siqnallaşması sis-

temlərinin, əyləclərin avtomatik idarə olunması, eləcə də informasiyaötürmə kanalları tətbiq etməklə yoldəyişənlərin və siqnalların mərkəzləşdirilmiş idarə olunması sistemlərinin, informasiyanın kodlaşdırılması və emalının yeni üsullarının yaradılması, yeni rabitə sistemləri və naviqasiya vasitələrinin tətbiqi sahəsində işlər genişləndirilir. Adı magistral xətlərdə qatarların orta hərəkət sürəti 60 *km/saat*, sürətli sahələrdə 120–160 *km/saat*, çox sürətli xətlərdə 200 *km/saat*-dan yüksəkdir. 2007 ildə qatarların 320 *km/saat* sürətlə hərəkət etdiyi yüksək sürətli Paris–Şərqi Avropa magistralı açılmışdır. 574,8 *km/saat* sürətlə hərəkət edən fransız qatarı rels qatarlarının sürət rekordunu əldə etmişdir; mütləq rekord isə 2003 ildə Yaponiyada 581 *km/saat* sürətlə hərəkət edən maqnit yastıqlı qatarına məxsusdur.

Əd.: Железнодорожный транспорт XX в. М., 2000; Железнодорожный путь /под ред. Т.Г.Яковлевой. 2-е изд. М., 2001; Кантор И.И. Высокоскоростные железнодорожные магистрали. М., 2004.

DƏMİRBAĞ Turqut (13.12. 1921, Sivas – 14.1.1987, İstanbul) – türk kinorejissoru, prodüser və ssenarist. Cənubi Kaliforniya Un-tinin kino bölməsində təhsil almış (1940–45), Hollivudda təcrübə keçmişdir. Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra “And film” şirkətini yaratmış, burada rej. və prodüser kimi çalışmağa başlamışdır. Kinoda debütü 1947 ildə (“Bir dağ nağılı”) olmuşdur. “Hülya” (1947), “Qanlı daşlar” (1948), “Fato – ya istiqlal, ya ölüm” (1949), “Axirətdən gələn adam” (1954), “Qarasu” (1958), “Eşq və kin” (1964), “Canaqqala aslanları” (1964), “Qadın ovcuları” (1966), “Qaf-

qaz qartalı” (1968), “Ayrı dünyalar” (1969) və s. filmlərin rej.-u və prodüseridir. 1974 ildən sonra kinodan getmiş və ABŞ-a köçmüşdür.

DƏMİRBAĞAC (*Parrotia persica*) – dəmirbağac fəsiləsindən yarpağımtökən ağac növü. Hünd. 25 m-ə çatır. Gövdəsi boz, yaxud qırmızımtıl-qonur qabıqlıdır. Yarpaqları dərivari, forması yumurtavari və ya tərs yumurtavari. Çiçəkləri (2–5 ədəd) ləçəksiz, ikicinsli, qısa saplaqlı olub oymağa bənzəyir. Çiçəklər yarpaqlanmadan əvvəl açılır. Meyvəsi ikiyüvalı odunlaşmış qutucuqdan ibarətdir. Toxumu açıq-qonur rəngli, ağ ləkəlidir. İstisəvəndir. Azərbaycanda Lənkəran düzənliyində və meşələrində (Talış dağlarında) Xəzər dənizinin c. sahillərində yayılmışdır. Qəbələ r-nu ərazisində təsvir edilmişdir. İrənin Gilan və Mazandaran ərazilərində də təsadüf edilir. 200 ilə qədər yaşayır. Oduncağı çox möhkəm, ağır, parazit göbələklərə, patogen mikroorqanizmlərə, həşəratlara, suya, turşulara, sürtünməyə yüksək davamlı və azacıq elastikdir (0,9–1,05 *9/sm³*). Ondən bəzi maşın hissələri, toxuculuq alətləri (mə-kik), bədii məmulat, dekorativ faner hazırlanır. Yaşıllaşdırmada geniş istifadə olunur. Bəzi ölkələrdə bitən bərk oduncaqlı *Mussa ferrea* (Hindistan), *İxora ferrea* (Antil a-rı), *aesalpinia ferrea* (Braziliya), *Stadmannia sideroxylon* (Mavriki a.), *Agania sideroxylon* (Mərakeş), həmçinin *Sideroxylon* cinsinin bir sıra növləri də D. adlanır.

Əd.: Сафаров И.С., Экологобиологическая характеристика железного дерева, “Труды Института ботаники АН Азерб.”, 1952, т. 16:

Dəmirbağac (*Parrotia persica*). Yarpağı və çiçəyi.

у с е н о п и л. Важнейшие древесные третичные реликты Азербайджана. Б., 1962.; Мəммədov M.S., Əsədov K.S., Мəммədov F.M., Dendrologiya. B. 2000.

DƏMİRAPARAN – Azərbaycanda Qəbələ r-nunda çay. Türyan çayının sol qolu. Uz. 69 *km*, hövzəsinin sah. 596 *km²*-dir. Baş Qafqaz silsiləsinin c. yamacından (3850 m hünd.-dən) başlanır. Əsasən, yeraltı və yağış suları ilə qidalanır. Tez-tez güclü daşqın və sel olur. Astanalıdır. Şəlalə var. Suvarmada geniş istifadə edilir. Suyunun bir hissəsi Nohurqışlaq su anbarına və Göyçaya axıdılır.

DƏMİR-BETON – betonla poladdan ibarət olan və yük altında vahid sistem kimi işləyən inşaat materialı. Strukturuna və fiziki-mexaniki xassələrinə görə fərqli olan iki materialın D.-b.-da birləşməsi dartılmada zəif işləyən betonun polad armaturla gücləndirilməsini təmin edir; polad həm dartılmaya, həm də sıxılmaya yaxşı müqavimət göstərərək, betonun konstruksiya materialı kimi çatışmazlıqlarını aradan qaldırır. D.-b.-un yüksəkləmə qabiliyyəti armaturların miqdarından asılıdır: əyilməyə işləyən elementin en kəşik sahəsinin 1–2%-nin armaturlanması onun yüksəkləmə qabiliyyətini təmiz betona nisbətən 20 dəfə artırmağa imkan verir.

D.-b. yeni konstruksiya materialı kimi 19 əsrin ortalarında Fransada meydana gəlmişdir. 1848 ildə J.L.Lambonun düzəltdiyi “dəmir-beton” qayıq Parisdə Ümumdünya sərgisinin mükafatına layiq görüldü (1855). Versallı bağban J.Mon-ye 1849 ildə bitkilər üçün armaturlu sementdən dibçək düzəltdi və onun “Monye sistemi”nə 1867 ildə patent verildi. D.-b. inşaatda material kimi, yalnız 19 əsrin sonlarında, U.Uilkinsonun (B.Britaniya), F.Kuanyenin (Fransa), Giattın (ABŞ), T.Vays və M.Kenanın (Almaniya) tədqiqatları nəticəsində mühüm rol oynamağa başladı. E.Freysine (Fransa) 1917 ildə betonun vibrasiya ilə sıxlaşdırılmasına, 1929 ildə qabaqcadan gərginləşdirilmiş dəmir-betona patent aldı.

D.-b.-da betonla armatur poladının birgə işi armaturla betonun bərkidildən sonra möhkəm yapışması ilə təmin edilir; nəticədə hər iki material birlikdə deformasiyaya uğrayır. Xətti temp-r deformasiyası əmsallarının yaxın olması (betonda $0,7 \cdot 10^{-5} - 1,5 \cdot 10^{-5} \text{ } ^\circ\text{C}^{-1}$, poladda $1,2 \cdot 10^{-5} \text{ } ^\circ\text{C}^{-1}$) temp-r dəyişmələri (-40°C -dən 50°C -yədək) zamanı betonla armaturun təmas zonasında əlavə gərginlik yaranmasına imkan vermir; armatur po-

ladının üzərində qoruyucu beton qatının olması onu korroziyadan, yüksək temperaturun təsirindən və s. qoruyur. Betonla armaturun birgə işinin əsasını onların arasında mövcud olan ilişmə qüvvəsi təşkil edir. Armaturla ilişmə qüvvəsinin qiyməti armaturun dövrü profilinin betonla mexaniki ilişməsi, armaturun betonla adheziyası kimi amillərdən asılıdır. Hamar səthli armaturun betonla ilişməsini artırmaq üçün milin uçlarında ayrılar və qarmaqlar düzəldilir. Gərginləşən armaturu xüsusi anker qurğuları vasitəsilə bərkidirlər. Xarici yüklərin təsiri altında konstruksiyanın gərilən (dartılan) zonasında çatlar yaranabilir. İstismar şəraitində eni 0,1–0,4 *mm* olan çatlar D.-b. konstruksiyasının normal işinə xələl gətirmir, onun yüksəkləmə qabiliyyətini aşağı salmır və armaturda korroziya yaratmır. D.-b.-un sərtliyini və çatdavamlılığını artırmaq, yaxud çat yaranmasının qarşısını almaq üçün qabaqcadan gərginləşdirmə üsulundan istifadə edilir (bax *Qabaqcadan gərginləşdirilmiş konstruksiyalar*). D.-b.-da armaturun olması betonun həcmində kiçilməsinin və sürüşməsinin nəticələrinə mühüm təsir göstərir. Betonun həcmində kiçilməsi dartılmaya işləyən D.-b. elementlərdə çatlar yaranmasına, betonun sürüşməliyi isə əyilməyə məruz qalan elementlərdə əyilmələrin artmasına, sıxılmış elementlərin yüksəkləmə qabiliyyətinin azalmasına səbəb olur. D.-b. konstruksiyalarda ağır, eləcə də yüngül betonlar işlədilir. Yüngül betonlardan istifadə D.-b. məmulatların

xüsusi çəkisini, səs və istilik keçiriciliyini azaltmağa imkan verir.

D.-b. əsas və universal inşaat materialı olduğundan inşaat konstruksiyalarının 85%-i bu materialdan hazırlanır. D.-b.-un üstün cəhətləri onun vibrasiya (seysmik) və dinamik yüklərə yaxşı müqavimət göstərməsi, uzunömürlü, oda ($500-600^\circ\text{C}$) və atm. təsirlərinə davamlı olması, istifadədə səmərəliliyi, istənilən konfigurasiyalı konstruksiyalar hazırlamaq imkanı, radioaktiv şüaları keçirməmək qabiliyyətidir. Xüsusi çəkisinin, istilik və səs keçiriciliyinin böyük olması, çatların yaranması və bunun nəticəsində də armaturun korroziyaya uğraması D.-b.-un mənfi cəhətləridir. D.-b.-dan mü-lki, ictimai, sənaye və k.t. binalarının tikintisində, hidrotexniki qurğu (damba, bənd və s.) və nəql. tikililərinə (yollar, aerodromlar, körpülər, tunellər və s.); müxtəlif təyinatlı mühəndis qurğularında və konstruktiv elementlərdə (təmizləmə qurğuları, su, qaz və neft rezervuarları, AES-in qoruyucu örtüyü və reaktorların gövdəsi, radioaktiv tullantı saxlancları, TV qülləsi, tüstü boruları, yortaclar, şpallar və s.) istifadə edilir.

Əd.: Мурадханов Э.Ə. Дəmir-beton məmulatların hazırlanması və quraşdırılması. B., 1966; Artıqoğlu H., Məhəmmədov X. Дəmir-beton elementlərin hesablanması. B., 2005; Байков В.Н., Сигалов Э.Е. Железобетонные конструкции (общий курс). 4-е изд. М., 1997.

DƏMİR-BETON BƏND – tikintisində, əsasən, *dəmir-betondan* istifadə edilən *bənd*; dəmir-beton konstruksiyasının lazı-

Dəmir-beton bənd. Çirkey SES-i. Dağıstan.

mi davamlılığını təmin edir. D.-b.b.-lər suyun buraxılma şəraitinə görə bütöv (əsasən, suyun yüksək basqılarında) və suaşırıan (müxtəlif basqılarda; suyu buraxmaq üçün səthində, yaxud dərinlikdə dəşiklər qoyulur), konstruksiyasına görə qravitasiyalı, kontrforslu və tağlı olur. Tağlı D.-b.b. qurulan zaman beton bəndlərə nisbətən əlavə metal tələb olduğundan az hallarda tikilir.

DƏMİR-BETON BƏRKİDİCİ – polad armaturlu betondan (*dəmir-betondan*) hazırlanan mədən bərkidicisi. Qeyri-bərabər təzyiqli mədən süxurlarının yerləşdiyi mürəkkəb mədən-geol. şəraitlərdə aparılan əsaslı yeraltı qazmalarda və s. tətbiq edilir. Hazırlanma üsuluna görə monolit və yığma D.-b.b.-lərə ayrılır. Monolit D.-b.b. formasına görə *beton bərkidiciyə* analojidir. Qazımanın aparıldığı yerdə hazırlanır. Bərkidicinin armaturu elastik (hamar və ya riflənməmiş) səthli polad millərdən ibarət, ya da sərt (xüsusi profilli tirlərdən və ya relslərdən düzəldilir) olur. Sərt armaturlu D.-b.b. həmçinin metal-beton bərkidici də adlanır. Elastik armatur çox vaxt ikiqat olub, bərkidicinin xarici və daxili səthində yerləşir. Yığma D.-b.b.-nin əsas hissələri z-dda qurulur və hazır şəkildə qazıma yerinə (lağımlara) çatdırılır. Belə bərkidicilər çərçivə şəkilli və ya bütöv olur. Birinciyə bərkidici çərçivələr, bütöv yığma D.-b.b.-lərə isə elementləri qazmalarda bir-birinə sıx yerləşdirilən tava, panel, tübinq, blok şəklində hazırlanan bərkidicilər aiddir.

Betonun sıxıcı, poladın isə dartıcı qüvvələrə yüksək müqaviməti; odada davamlılığı; mürəkkəb formalı bərkidici konstruksiyaya hazırlanmasının mümkünlüyü və s. D.-b.b.-nin müsbət cəhətləridir. Yığma D.-b.b.-nin monolitlə müqayisədə aşağıdakı üstünlükləri var: bərkidicinin qurulma texnologiyası sadə və sürətlidir (hazır elementlər qazmada montaj edilir); bərkidicinin sənaye üsulu ilə hazırlanması əmək və material sərfini xeyli azaldır; bərkidici qurulduqdan dərhal sonra mədən süxurlarının təzyiqinin qəbulu mümkündür.

DƏMİR-BETON KONSTRUKSIYALAR VƏ MƏMULATLAR – bina və tikililərin *dəmir-betondan* hazırlanmış elementləri. D.-b.k. və m.-in yüksək texniki-iqtisadi göstəriciləri, konstruksiyaların asanlıqla lazımi forma və ölçülərə salınma imkanları onların inşaatın bütün sahələrində tətbiqinə şərait yaratdı və dəmir-betonu kütləvi işlədilən tikinti materialı etdi. Monolit və yığma

D.-b.k. və m. olur. Monolit D.-b.k. və m. tikinti prosesində birbaşa inşaat meydançalarında düzəldilir. Yığma D.-b.k. və m. z-d şəraitində xüsusi avadanlıqlarla hazırlanır; digər konstruksiyalarla birləşdirmək üçün onların sancma detalları, yaxud armatur çıxıntıları olur. Monolit və yığma D.-b.k. və m.-in tətbiqi arasındakı nisbət texnologiyaların inkişafından asılı olaraq daim dəyişir. Bundan başqa D.-b.k. və m. qabaqcadan gərginləşdirilmiş və gərginləşdirilməmiş hazırlanır.

Dəmir-beton konstruksiyaları içərisində metal profillərlə (məs., beton doldurulmalı metal boru), yaxud vərəqlərlə (məs., polad döşənək boyunca beton tava) xarici armaturlanmış konstruksiyalar xüsusi qrup təşkil edir; bunlar polad-beton konstruksiyalar adlanır. Şəhərlərdə sənaye, mülki, ictimai binaların tikintisində, xüsusi detalların (boru, şpal, yortac, EÖX dayaqları və s.), həmçinin yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması elementlərinin hazırlanmasında z-dda istehsal olunan D.-b.k. və m.-a daha çox üstünlük verilir. Monolit D.-b.k. və m., əsasən, hidrotexniki qurğularda, nəql. inşaatında və yeraltı tikililərdə, çoxmərtəbəli inzibati binalarda, şəhərdə və şəhər ətrafında azmərtəbəli evlərin tikintisində tətbiq edilir. İnşaatda çox tətbiq edilən yığma-monolit konstruksiyaların ayrı-ayrı elementləri z-dda hazırlanır və monolit betonlama üsulu ilə vahid konstruksiyada (körpü aşırımları və s.), yaxud konstruktiv sistemdə (binanın karkası) birləşdirilir.

Dəmir-beton məmulatlarına kiçik

memarlıq elementləri, həmçinin abadlaşdırma, mühəndis kommunikasiyaları elementləri və s. aiddir. Müasir mülki tikintidə z-dda hazırlanmış yığma elementlər geniş tətbiq edilir. Bununla yanaşı monolit betonun, yalnız müxtəlif ictimai obyektlərin tikintisində deyil, mülki binaların tikintisində də tətbiqi artır. Monolit dəmir-beton konstruksiyalı binaların fasadının yığma dəmir-beton elementlərlə dekorativ tərtibatı daha geniş yayılmağa başlamışdır.

Beton və dəmir-beton texnologiyasının səviyyəsi əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş xassələrə malik kompozisiya materialı almağa imkan verir. Betonun hazırlanma və döşənməsinin müxtəlif texnoloji üsulları, stasionar şəraitdə məqsəduyğun şəkildə təşkil oluna bilən yüksək mexanikləşdirilmiş və avtomatlaşdırılmış istehsal tələb edir. Müasir inşaat üçün nisbətən kiçik ərazilərdə böyük həcmli işlər cəmləşdirmək xarakterik olduğundan D.-b.k. və m.-in z-d istehsalının yaradılması daha məqsəduygundur.

D.-b.k. və m. mil, qaynaqlanmış tor və yastı karkas şəklində olan *armaturdan* düzəldilir. Mil və ya məftil armaturlarla yanaşı çox vaxt polad, şüşə və bazalt fibralardan dispers armaturlama da tətbiq olunur. Çox mürəkkəb istismar şəraitləri üçün yüksək davamlılığa malik qeyri-metal (karbonlu liflər, yaxud xüsusi plastik kütlələr əsasında) armaturlu konstruksiyaların tətbiqi daha əlverişlidir.

DƏMİR-BETON KÖRPÜ – dəmir-beton tavalardan tikilən aşırım quruluşu

lu körpü; dayaqları dəmir-betondan və ya betondan qurulur. D.-b.k.-lərdə qabaqcadan gərginləşdirilmiş dəmir-beton konstruksiyalar tətbiq etməklə onların effektivliyi və imkanları daha da artırılır. Müxtəlif sistemli – tirli (daha geniş yayılmışdır), tağlı, çərçivəli, çərçivə-konsol sistemli və s. D.-b.k.-lər tikilir. Dəmir-beton konstruksiyalar uzunömürlü olduğuna görə D.-b.k.-lərin istismar dəyəri nisbətən aşağıdır.

DƏMİR-BETON NEFT REZERVUARI, dəmir-beton neft çəni – neft və neft məhsullarını saxlamaq üçün dibi, gövdəsi və örtüyü *dəmir-betondan* hazırlanan tutum. Formasına görə düzbucaqlı və silindrik olur. Monolit (dibi, gövdəsi və örtüyü polad armaturdan olan ümumi karkasa malikdir) və yığma-monolit (dibi monolit blok şəklində gövdə, örtüyü isə yığma tavalardan ibarətdir) D.-b.n.r.-lərə ayrılır. Qurulmasına görə yərsüzü və dərinə yerləşdirilən rezervuarlar olur. Sonuncuların yanğın təhlükəsi az olduğundan digər çən və qurğularla ara məsafəsini, çən parkının və boru kəmərləri kommunikasiyalarının ölçülərini azaltmağa imkan verir. Metal çənlərlə müqayisədə D.-b.n.r.-lərin hazırlanmasına 2–3 dəfə az metal sərf olunur. D.-b.n.r. qurulmazdan əvvəl betonun çatlamasının qarşısını almaq məqsədilə neft və özlü neft məhsulları saxlanılan rezervuarların gövdəsi, həmçinin azözlü neft məhsulları saxlanılan rezervuarların dibi və örtüyü əvvəlcədən gərginləşdirilir. Azözlü neft məhsullarının betondan sızmamaları üçün çənlərin daxili səthləri hermetikləşdirilir. Rezervuarların qazkeçirməzliyini təmin etmək məqsədilə onların örtükləri əvvəlcədən gərginləşdirilir, üzünə isə qrun təbəqəsi (200–250 mm) və ya su (150 mm, su ekranlı örtük) tökülür, sukeçirməzliyə nail olmaq üçün tavaların səthində sement qatı, hidroizolyasiya təbəqəsi (iki qat ruberoid) çəkilir.

D.-b.n.r. qoruyucu klapınlar, qəbul edici-paylaşdırıcı boru, səviyyəni ölçmək, nümunələr götürmək üçün quruluşlar və s. ilə təchiz olunur.

“DƏMİR-BÖYÜKLƏR” (ing. Ironsides) – İngiltərə burjuva inqilabı (17 əsr) illərində O.Kromvelin kəndli yomənlərdən təşkil etdiyi (1642) kavaləriyanın ilkin adı. Bu ad onlara Marston-Mur yaxınlığındakı vuruşmada (1644, 2 iyul) göstərdikləri döyüş mətanətinə görə royalistlər tərəfindən verilmişdi. Ciddi in-

tizam və puritanizm ideallarına sadıqlığı ilə seçilən “D.” 1645 ilin əvvəllərində parlament ordusunun özünü təşkil etdi. Sonralar Kromvel ordusunun bütün üzvləri “D.” adlanmağa başladı.

DƏMİRBULAQ – İrəvan ş.-ndə məhəllə. Məhəllə Dəmirbulaq bulağının yanında salındığı üçün belə adlanmışdır. 19 əsrin əvvəllərində burada 322 azərbaycanlı evi var idi.

DƏMİRÇİ, Dəmirçili, Kiçik Şorlu Dəmirçi – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.1.1969 ildən Masis r-nu), Zəngi çayının sağ sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə erməni-daşnak hücumları nəticəsində kənddən qovulmuş azərbaycanlılar 1922 ildə geri qayıdaraq yenidən burada məskunlaşmışlar. Əvvəllər Kiçik Şorlu Dəmirçi adlandırılan kəndin adı 3.1.1935 ildə dəyişdirilərək Dəmirçi, 19.4.1991 ildə isə Darbink qoyulmuşdur. 1988 ilin oktyabr-noyabr aylarında kənd əhalisi ermənilər tərəfindən təcavüzə məruz qalmış və kənddən qovulmuşdur.

DƏMİRÇİ – Azərb. Resp. Masallı r-nunun Bədəlan ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 10 km c.-da, Masallı–Boradigah avtomobil yolu kənarında, Lənkəran ovalığındadır. Əh. 2024 (2011); heyvandarlıq və təsəvvüçlüklə məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DƏMİRÇİ – Azərb. Resp. Şamaxı r-nu ərazisində palçıq vulkanı. Dəmirçi k.-ndən 2,5 km c.-ş.-də, Pirsaat çayının sağ sahilində radiusu 50–60 m olan sahəni tutur. Sopka brekçiyasının yayıldığı sahədə təqr. 170 sopka, salz və qrifon vardır; bunlardan 130-undan palçıq, lil və qaz ayrılır. Əksər sopkaların diametri 0,4–1,0 m-dir, nadir hallarda 2–2,5 m-ə çatır. Tektonik cəhətdən D. palçıq vulkanı Dəmirçi antiklinalının c.-q. qanadında şm.-q.-dən c.-ş.-ə uzanan qırılma zonası ilə əlaqədardır. Sonuncu, nisbətən güclü püskürmə 1958 ildə baş vermişdir.

DƏMİRÇİ – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Dəmirçi ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 11 km şm.-q.-də, Naxçıvan–Sədərək d.y.-nün kənarında, Şərur düzündədir. Əh. 5871 (2011); bostançılıq, təsəvvüççülük (əsasən, şəkər çuğunduru), taxılçılıq və heyvandarlıqla məşğuldur. 2 tam orta məktəb, kitabxana, mədəniyyət evi, uşaq bağçası, xəstəxana, baytarlıq məntəqəsi, ATS, 18 əsrə aid “Binamaz Əhməd” piri var.

DƏMİRÇİ – Azərb. Resp. Şamaxı r-nunda kənd. Dəmirçi ə.d.-nin (Dəmirçi, Səfali, Zarat Xeybəri k.-ləri daxildir) mərkəzi.

R-n mərkəzindən 32 km şm.-da, Pirsaat çayının sağ sahilində, Şamaxı–Lahic yolu kənarında, Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 428 (2011); heyvandarlıq, əkinçilik və dəmirçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi var. Dəmirçi palçıq vulkanı kənddən 2,5 km c.-ş.-dədir.

DƏMİRÇİ – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qavdul kəndistanında, Marağa ş.-ndən 36 km c.-dadır.

DƏMİRÇİ – İrəvan Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Muğan kəndistanında, Germi qəs.-ndən 15 km ş.-dədir.

DƏMİRÇİ – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələboz kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 28 km c.-q.-dədir.

DƏMİRÇİ – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Alanbəroğuş bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Alanbəroğuş qəs.-ndən 22 km şm.-ş.-dədir.

DƏMİRÇİ – İrəvan Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 31 km q.-dədir.

DƏMİRÇİ ALƏTLƏRİ – əl ilə və maşınla döymədə tətbiq edilən alətlər dəsti. D.a. dəmirçi-ştamplama işlərində pəstahın yerinin dəyişdirilməsi, tutulması, saxlanması, ölçülməsi və s. üçündür. Əl ilə döymədə dəyən alətlər alçaq dəyən üzərində yerləşdirilib bərkidilən zindandır. Zərbə alətlərinə metalı güclü zərbə ilə (zərbə) döymək və döyülən iri metalın (pəstahın) emalı üçün istifadə olunan gürz (böyük çəkic, kütləsi 4–8 kq); dəmirçinin əsas işçi aləti olan və bütün dəmirçi əməliyyatlarında işlədilən çəkic (əl çəkici, kütləsi 1–2,5 kq); zərbə endirən hissəsinin kütlə və formasına görə fərqlənən müxtəlif fasonlu kiçik çəkilər aiddir. Qızmar döyükdən (döyülən metalın) tutulması və yerinin dəyişdirilməsi üçün ölçüsünə, həmçinin dodaqlarının formasına görə fərqlənən kəlbətinlər tətbiq edilir. Qızmar döyüklərdə dəşik açılması, bəzən də qızmar metalların üzünə naxışdırma (qadaqlama) üçün, adətən, işçi hissəsi kvadrat və ya dairəvi formalı zınbadan (deşikaçan), materialları parçalamaq (doğramaq) üçün qələmdən, metalın işlənməsi (pəstaha dəyirmə, kvadrat, yaxud çoxüzlü forma verilməsi) üçün altlıqlardan və sıxaclardan istifadə olunur. Dəmirçi kürəsi pəstahın qızdırılması üçündür. Maşınla döymədə D.a.-ndən istifadə zamanı pəstah çəkicin,

Tara çayı (Monteneqro) üzərində dəmir-beton Cuceviç körpüsü.

yaxud presin alt döyəcini (zindanın) üzərində yerləşdirilir. Pəstah üst döyəcini (yastı, fasonlu, yumru formada olur) bir-başa təsirindən deformasiya olunur. Silindrik və s. pəstahların işlənməsi üçün sıxac, müxtəlif girintilər üçün vərdənə, pəstahın bərkidilməsi və yerinin dəyişdirilməsi üçün patron və s. kimi alətlərdən istifadə olunur. Göstərilən D.a.-ndən başqa, pəstahın doqranması üçün balta, ölçmə aparmaq üçün kronpərgar və içölçən, döyükdə deşik açmaq üçün deşikəçən və s. işlənilir.

DƏMİRÇİ DƏRƏSİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Qalabəzənd kəndistanında, Germi qəs.-ndən 4 km şm.-q.-dədir.

DƏMİRÇİ KƏNDİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mişkin şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Qərbi Mişkin kəndistanında, Mişkinşəhrdən 20 km c.-q.-dədir.

DƏMİRÇİDAM – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda kənd. Dəmirçidam ə.d.-nin (Dəmirçidam, Qanlıkənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 28 km şm.-da, dağətəyi ərazidədir. Əh. 858 (2011); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq, arıçılıq və tütüncülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi var idi.

DƏMİRÇİLƏR – Tiflis qub.-nın Loru-Borçalı qəzasında (31.12.1937 ildən Vorontsovka r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə əhalisi erməni təcavüzünə məruz qalaraq qovulmuşdur. 1922 ildə qaçqın əhalinin bir hissəsi geri qayıtmışdır. 1950-ci illərin sonlarında kənd Evli kolxozu ilə birləşdirilmişdir. 1988 ildə azərbaycanlılar yenidən buradan deportasiya olunmuşdur. 19.4.1991 ildə kənd Qoçavan adlandırılmışdır.

DƏMİRÇİLƏR – Azərb. Resp. Xocalı r-nunun Qarabulaq ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 13 km c.-ş.-də, Qarabağ silsiləsinin şm.-ş. ətəyində, Köndələnçayın (Araz hövzəsi) sahilindədir. Əh. 220; işğaldan (1992, fevral) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, tibb məntəqəsi, klub, kitabxana var idi.

DƏMİRÇİLƏR – İrəvan qub.-nin Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən Əzizbəyov, 19.04.1991 ildən Vayk r-nu) azərb.-ların yaşadığı kənd. Kənd 1918 ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar qovulmuşdur.

DƏMİRÇİLƏR – Azərb. Resp. Qubadlı r-nunda kənd. Dəmirçilər ə.d.-nin (Dəmirçilər, Poladlı k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 5 km c.-da, Bərgüşad çayının

sağ sahilində, dağətəyi ərazidədir. Əh. 796 (2011); işğaldan (1993, avqust) əvvəl heyvandarlıq və tütüncülük məşğul olmuşdur. Orta məktəb, uşaq bağçası, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

DƏMİRÇİLƏR – Azərb. Resp. Qazax r-nunda kənd. Dəmirçilər ə.d.-nin (Dəmirçilər, Ürkəmzli k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 9 km q.-də, Coğazçayın (Ağstafa çayının qolu) sahilində, Kiçik Qafqaz d-rının ətəyindədir. Əh. 1494 (2011); heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğuldur. Tam orta məktəb, uşaq bağçası, kitabxana, mədəniyyət evi, tibb məntəqəsi, məscid var.

DƏMİRÇİLƏR – Azərb. Resp. Tərtər r-nunda kənd. Dəmirçilər ə.d.-nin (Dəmirçilər, Təzəkənd k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 13 km şm.-da, Qarabağ düzündədir. Əh. 1074 (2011); əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, tibb məntəqəsi, kitabxana var.

DƏMİRÇİLƏR – qədim türk tayfası. Tarixçi Şəhabəddin Nəsevini (13 əsr) məlumatına görə səlcuq sultanı Məlik şahın Arana və Muğana göndərdiyi türklər (onların içərisində D.-in də adı çəkilir) "...düznliklərdə, dağlarda, qalalarda ... yayılmışdılar". 16 əsrdə Türkiyənin Qars ş. ətrafında yaşamışlar. Azərb. tarixçisi M.M.Xəzaniyə (19 əsr) görə, D. Azərb.-a (əsasən, Qarabağa) Pənahəli xan dövründə gəlmişlər. 19 əsrdə İrəvan çuxurunda və Naxçıvanda da məskunlaşmışlar. Azərb.-in Ağdərə r-nundakı Dəmirli, Kəlbəcər r-nundakı Dəmirçidam, Qazax, Xankəndi, Qubadlı, Tərtər r-nlarındakı Dəmirçilər, Masallı r-nundakı keçmiş Dəmirçi, Şamaxı və Şərur r-nlarındakı Dəmirçi kəndlərinin adı, ehtimal ki, D.-lə əlaqədardır.

DƏMİRÇİLƏR – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Tivi k. yaxınlığında erkən orta əsrlərə aid yaşayış yeri. Hər tərəfdən dərin dərələrlə əhatə olunmuşdur. Sahəsi 4 ha-dır. 1968 ildə qeydə alınmışdır. Axtarışlar nəticəsində tikinti qalıqları, keramika məmulatı qırıqları, əmək alətləri, həmçinin obsidian (dəvəgözü), dəmir əşyalar toplanmışdır. Kül qarışıq torpaq laylarından ibarət mədəni təbəqə çəhrayı rəngli gil qab qırıqları, çiy və bişmiş kərpic qalıqları ilə zəngindir. Binalar daşdan və çiy kərpicdən tikilmişdir. Bərkidici material kimi gəcdən istifadə olunmuşdur. Abidə 3–10 əsrlərə aid edilir.

DƏMİRÇİLƏR NEKROPOLU – Azərb. Resp. Şərur r-nunun (Nax. MR)

Dəmirçi k. yaxınlığında Şərur düzündə Son Tunc – Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidə. Sahəsi 6 ha-dır. 1967 ildə qeydə alınmışdır. Daş qutu tipli qəbir abidələrindən ibarətdir. Qəbirlərin bəzisi q.-dən ş.-ə, digərləri isə şm.-dan c.-a istiqamətlənmişdir. Qəbirlərdən boz rəngli gil qab məmulatı, odadavamlı boyaqlar və s. aşkar olunmuşdur. Abidə e.ə. 2–1-ci minilliklərə aid edilir.

DƏMİRÇİLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Muğan kəndistanında, Germi qəs.-ndən 42 km şm.-dədir.

DƏMİRÇİLİK – sənət sahəsi; təsərrüfatda və məişətdə işlənilən dəmir alət və əşyaların düzəldilməsi. Əsasən, böyük kənd və şəhərlərdə inkişaf etmişdi. D.-də yastılayıcı, kəsic, tutucu, tənəkəçi alətləri, həmçinin kürə və körük işlədilir. Azərb.-da bir sıra arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış dəmir məmulatı D.-in burada qədimdən yayıldığını və inkişaf etdiyini göstərir.

DƏMİRÇİ-ŞAMPLAMA AVTOMATI – avtomatik tsikldə bir neçə keçid ərzində maftil, mil, lent, zolaq metaldan məmulatların hazırlanması üçün dəmirçi maşını. Kütləvi istehsalda istifadə edilən D.-ş.a.-na soyuq və isti halda oturtma presləri, yarıqaçan preslər, yivdiyələrdən, təbəqəşamplayan, yaysarıyan, zəncirtuxuyan və s. avtomatlar aiddir.

DƏMİRÇİ-ŞAMPLAMA İSTEHSALATI, dəmirçi-presləmə istehsalatı – döymə, şamplama, presləmə yolu ilə müxtəlif metal məmulatlar istehsal edən maşınqayırma sahəsi. İstehsal üsullarının əsasını materialların deformasiya qabiliyyəti, yəni xarici qüvvələrin təsiri altında dağılmadan istənilən formaya salınması təşkil edir. D.-ş.i. üsullarının üstün cəhəti ondadır ki, metalların kəsmə ilə emalından fərqli olaraq təzyiqlə emalda məmulat öz formasını kütlənin yenidən paylaşdırılması hesabına dəyişir. D.-ş.i. maşınları metal-kəsən dəzgahlara nisbətən məhsuldardır. Təzyiqlə emal vaxtı plastikliyi artırmaq üçün metal qızdırılır. D.-ş.i.-nin aşağıdakı növləri var: *döymə* (əsasən, qızdırmaqla), həcmi və təbəqəli şamplama (isti və soyuq halda), presləmə (əsasən, qızdırmaqla).

Döymə üsulunda materialın kənara axmasının qarşısı alınmır. Pəstah şampın yuxarı döyəci, yaxud dəmirçi alətləri ilə deformasiya olunur. Ş t a m p l a m a üsulunda metalın axması şampın forması ilə məhdudlaşdırılır. Pəstahın

formasından asılı olaraq həcmi və təbəqəli şamplama növlərinə ayrılır. Bundan başqa şamplama ilkin materialı qızdırmaqla (qızmar şamplama) və soyuq halda (soyuq şamplama) aparıla bilər. Şamplanmış detalların emal payı, döymədəkinə nisbətən 2–3 dəfə azdır, yəni metaldan istifadə faizi yüksəkdir. P r e s l ə m ə üsulunda xüsusi konteyner içərisinə qoyulmuş pəstah puansonla (presşempel) basılıb matrisin alınacaq məmulatın formasında olan deşiyindən çıxarılır. Preslənmiş məmulatların ölçüləri çox dəqiq olur və çox vaxt onları mexaniki emal etmək lazımdır.

D.-ş.i. məmulatları avtomobil və aviyaşına sənayesində, traktorqayırma, cihazqayırma, yüngül sənaye və s.-də işlədilir.

DƏMİRÇİZADƏ Əbdülzəl Məmməd oğlu (7.7.1909, Şəki – 10.4.1979, Bakı) – Azərb. dilçisi, filologiya e.d. (1944), prof. (1945). Azərb. SSR EA m. üzvü (1955), Azərb. SSR əməkdar elm xadimi (1973), Azərb. SSR Dövlət mükafatı laureatı (1974). Azərb. Dövlət Un-tini bitirmişdir. 1936 ildə "Türk dili" adlı ilk elmi əsəri nəşr olunmuşdur.

1943 ildən ömrünün sonunadək Azərb. Dövlət Pedaqoji İn-tunun Azərb. dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etmişdir. D. Azərb. dilçiliyində Azərb. dilinin tarixi sahəsinin banisi ["Azərbaycan dilinin tarixi" (1948), "Azəri dilinin tarixi qrammatikası" (1948), "Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları" (1958), "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" (I hissə, 1979) və s.], ayrı-ayrı yazılı abidələrin və yazıçıların əsərlərinin dilinin tədqiqatçısı olmuşdur ("M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili", 1941; "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili", 1959 və s.). D. 200-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən monoqrafiyaların müəllifidir. Elmi kadrların hazırlanmasında xidməti var. Bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

Əd.: R ə c ə b o v Ə.Ə. Dilçilik tarixi. B., 1988.

DƏMİRDAĞ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunda, Göyçə silsiləsində dağ. Söyüdlü çayının mənbəyində, Erm.-la sərhəddədir. Hünd. 2900,9 m.

DƏMİR-DAŞ METEORİT – təxminən eyni miqdarda nikelli dəmirdən və silikat-

lardan ibarətdir. Məlum meteoritlərin yalnız 2%-ini təşkil edən nadir növdür. D.-d.m.-lər silikatların tərkibinə görə iki əsas qrupa bölünür: olivinli (pallasitlər) və piroksen-plagioklazlı (mezosideritlər). Yer kürəsində 116 D.-d.m. aşkar olunmuşdur; bunlardan 55-i pallasit, 61-i mezosideritdir. Ən iri pallasit – Brenham (kütləsi 4,3 t) 1882 ildə, mezosiderit – Esterville (320 kg) 1979 ildə ABŞ-da tapılmışdır.

DƏMİRƏL Sami Süleyman (1.11.1924, İsparta vil., İslamköy k.–17.6.2015, Ankara) – Türkiyə dövlət və siyasi xadimi, Türkiyənin doqquzuncu prezidenti. 1949 ildə İstanbul Texniki Un-tini inşaat mühəndisliyi ixtisası üzrə bitirmişdir. 1950 ildən hidroenergetika sahəsində işə başlamışdır. Bir neçə il ABŞ-da təcrübə keçmişdir. 1954 ildən Dövlət Su İşləri Baş İdarəsinin Bəndsalma şöbəsinin müdiri, 1955 ildən idarənin baş direktoru işləmişdir. Yaxın Şərq Texniki Un-tində dərs demiş, müstəqil mühəndis kimi fəaliyyət göstərmiş (1962–64), Boğaziçi körpüsünün ilk layihəsini (1954) hazırlayan ABŞ-ın "Morrison Knudsen Inc." dövlətlərarası inşaat şirkətinin Türkiyə təmsilçisi olmuşdur. 1964 ildə Türkiyə Ədalət Partiyasının sədri seçilmiş və 16 il bu vəzifədə qalmışdır. 1965 ildə baş nazirin müavini, həmin ilin oktyabrında keçirilən seçkilərdə İspartadan millət vəkili seçilmiş, rəhbərlik etdiyi partiya Türkiyə Böyük Millət Məclisində (TBMM) səs çoxluğu qazandığına görə baş nazir olmuşdur. D. tələbə iğtişahları, vətəndaş anarxiyası, sol təmayüllü qüvvələrin təbliğatı və s. nəticəsində 12 mart 1971 ildə Silahlı Qüvvələrin tələbi ilə istefa vermişdir. 1975–77 illərdə Ədalət partiyası ilə yanaşı bir neçə partiyanın da daxil olduğu "Millətçi cəbhə" koalisiya hökumətini yaratmışdır. 1979–80 illərdə rəhbərlik etdiyi hökumət hərbi müdaxilə nəticəsində istefa vermişdir. 1982 ildə siyasi fəaliyyətlə məşğul olmasına 10 il-

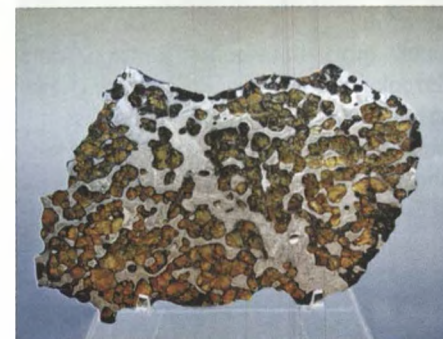
dən artıq qadağa qoyulmuşdur. 1987 il referendumu ilə siyasi qadağa aradan qaldırıldıqdan sonra Doğru Yol Partiyasının sədri və millət vəkili seçilmişdir. 1991 il seçkilərində onun partiyası TBMM-də çoxluq qazanmış və D. yenidən baş nazir seçilərək Sosial-Demokrat Xalq Partiyası ilə birlikdə 1992 ildə koalisiya hökuməti qurmuşdur. D. mütədil qərbmeyilli siyasət yürütmüş və iqtisadiyyatın liberallaşdırılması, xarici kapitalın cəlb edilməsi hesabına iqtisadi artım tempinin gücləndirilməsinə çalışmışdır.

Türkiyənin səkkizinci prezidenti T.Özalın vəfatından sonra D. Türkiyənin prezidenti (1993–2000) olmuşdur.

D. dəfələrlə Azərb.-a səfər etmişdir. Azərb. Resp.-nın "Şərəf" ordeni ilə təltif edilmişdir.

DƏMİRİŞ Leyla (d. 1942, İstanbul) – türk opera müğənnisi (soprano). İlk təhsilini İstanbulda fransız məktəbində almış, İstanbul Bələdiyyə Konservatoriyasını bitirmişdir. Müğənni kimi fəaliyyətə 1963 ildə İstanbul Dövlət Opera və Balet Teatrında başlamışdır. D. bir çox operada əsas partiyaları ifa etmişdir: Toska, Çio-Çio-San, Li ("Toska", "Çio-Çio-San", "Turandot", C.Puççini), Dez-

Mezosiderit dəmir-daş Minki meteoriti (89,4 kq, Missuri, ABŞ, 1857).

Pallasit dəmir-daş Brenham meteoritinin (Kanzas, ABŞ, 1882) qırıntısı (304,9 q).

demon, Elizabet, Leonora ("Otello", "Don Karlos", "Traviata", C. Verdi), Tatyana ("Yevgeni Onegin", P. İ. Çaykovski), Donna Elvira ("Don Juan", V. A. Mosart), Günayım ("Köroğlu", Ə. Sayqun), Kösem Sultan, Yazgülu, Züleyxa ("IV Murad", "Qaryagdı Xatun", "Yusif və Züleyxa", O. Dəmiri) və s. Simfonik orkestrlərlə çıxış edir.

DƏMİRİŞ Okan (9.2.1942, İstanbul–18.6.2010, İstanbul) – türk bəstəkarı və violinqalan. İstanbul Bələdiyyə Konservatoriyasının violin bölməsini bitirmişdir (Əkrəm Zəkəidən dərslər almışdır). İstanbul Dövlət Opera və Balet Teatrı ork.-ndə və şəhər orkestrində işləmiş, Atatürk Təhsil İn-tunda, İstanbul Dövlət Konservatoriyası və Türk Musiqisi Dövlət Konservatoriyasında harmoniya və violindən dərslər demişdir. 1969 ildən İstanbul Dövlət Opera və Balet Teatrında solist, həmin qurumun müdiri və rej.-u, 1981–86 illərdə ork.-in bədii rəhbəri işləmiş, 1986 ildən yenidən teatrın rəhbəri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Əsas əsərləri: fp. ilə ork. üçün konsert, "Xəncərli düzü", "Posof", "Digor", "Pasinlər", "Xandərə" və "Girne" süitaları, violin və fp. üçün sonatolar, türk xalq mahnılarının ork. işləmələri, soprano və böyük ork. üçün konsert ariyaları ("Dərə", "Boşluqda", "Bir sevgi" və s.) "IV Murad" (ilk dəfə 1980 ildə tamaşaya qoyulmuşdur), "Qaryagdı Xatun" (ilk dəfə 1985 ildə tamaşaya qoyulmuşdur), "Yusif və Züleyxa" operaları və s.

DƏMİR-KARBON ƏRİNTİLƏRİ – dəmirin karbonla ərintiləri. Saf (tədqiqatlar üçün) və texniki (polad və çuqun) D.-k.ə. istehsal olunur. D.-k.ə.-nin struktur təşkilədiciləri olan *austenit*, *ferrit*, *sementit*, *perlit*, *ledeburit* və s. temp.-rdən və karbonun miqdarından asılı olaraq fiziki-kimyəvi xassələrinə görə bir-birindən fərqlənirlər.

DƏMİR-KÜNDƏ PROSESİ – filizi kürədə 1100–1350°C temp.-rdə kömürlə birbaşa reduksiya etməklə dəmir alınmasının qədim üsulu. D.-k.p. nəticəsində bərk, süngərvarı kündə dəmir alınır. D.-k.p. e.ə. 2-ci minillikdə meydana çıxmış və 14 əsrədək (təkmilləşdirilmiş üsulları 20 əsrin əvvəllərində) istifadə edilmişdir. Daha məhsuldar üsulların tətbiqi ilə tədricən istifadədən çıxmışdır.

DƏMİRLƏMƏ, poladlama – metal məmulatların səthinə elektrolitik üsulla dəmir və ya polad təbəqəsinin çəkilməsi prosesi; əsas komponenti dəmir-xlorid, yaxud dəmir-sulfid olan elektrolitdən sa-

bit cərəyan keçirməklə alınır. Detalların yeyilməyə davamlılığının artırılmasında, klişenin hazırlanmasında, işlənilmiş detalların yenidən bərpasında tətbiq olunur.

DƏMİRLİ – Azərb. Resp. Tərtər r-nunun Ortakənd ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 20 km c.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əhalisi işğaldan (1993, iyun) əvvəl əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, klub, kitabxana var idi.

DƏMİRLİ (1991 ildən Xaxalacvari) – Gürcüstanın Kvemo Kartli mahalının Bolnisi bələdiyyəsi ərazisində azərb.-ların yaşadığı kənd. Bolnisdən 20 km q.-də, dəniz səviyyəsindən 800 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 359 (2002); əkinçiliklə məşğuldur. Kənddə 1931 ildən Azərb. dilində məktəb fəaliyyət göstərir.

DƏMİRLİ KVARSİT – homogen-çökmə və ya vulkanogen-çökmə kvarsli-dəmirli süxurların dəyişməsindən yaranan, əsasən, kvars, maqnetit və hematitdən ibarət metamorfik süxur; laylı quruluşa malikdir. Kembriyə qədər yaşlı süxurlar içərisində geniş yayılmışdır. Rəngi boz, qırmızımtıl-bozdur; layların qalınlığı 0,1–20 mm arasındadır. Sıxlığı 3240–4290 kq/m³. Kimyəvi tərkibi: SiO₂ 30–70%, FeO 5–20%, Fe₂O₃ 10–40%, digər komponentlər 1–2%. Dəmirin miqdarı 30%-dən yuxarı olduqda sənaye əhəmiyyətli *dəmir filizlərinə* aid edilir. D.k.-in ən geniş yayılmış növləri cespilitlər, itabiritlər və takonitlərdir. Kəşf olunmuş dəmir filizi ehtiyatının 60%-dən çoxu və dünya üzrə hasilatın təq. 70%-i D.k.-lərlə əlaqədardır. İri yataqları ABŞ, Kanada, Braziliya, Zimbabve, CAR, Avstraliya, Hindistan, RF, Ukraynadadır.

DƏMİRLİ SÜXURLAR, e k z o g e n f e r r o l i t l e r – yarıdan çox dəmirli minerallardan (dəmirin oksidləri, hidrosidləri, karbonatları, silikatları, sulfidləri) təşkil olunmuş çökmə süxurlar qrupu. Mineraloji tərkibinə görə D.s.-i ferooksidolitlərə, ferrokarbonatolitlərə, silikat ferrolitlərinə və ferrosulfidolitlərə ayırırlar. Adətən D.s.-i dəmir filizləri adlandırırırlar (məs., limonit dəmir filizi, siderit dəmir filizi, şamozit dəmir filizi). D.s.-in rəngi qonur, sarımtıl-qonur, qırmızımtıl-qonur, qırmızı, qara (ferooksidolitlər), boz, qonuru-boz (ferrokarbonatolitlər), yaşılımtıldır (silikat ferrolitləri). D.s., əsasən, kövrək olur, əllə rahat ovulur; dəmirli zəngin maqmatik və digər süxurların, sulfid filizlərinin kimyəvi aşınması nəticəsində yaranır; hidrotermal metasomatik yolla əmələ gələn D.s. da var (məs., ferrokarbonatolitlər). D.s. lay (qalınlığı 200–400 m-ədək), linza və yuvalar,

həmçinin konkresiyalar şəklində yatırırlar. Əksər D.s.-in formalaşması aşınma qabığı məhsullarının dəniz və göl-bataqlıq hövzələrində mexaniki və kimyəvi çökdürülməsi ilə əlaqədardır; bu səbəbdən dəniz, göl, bataqlıq dəmir filizlərini ayırırlar. Konkresiya ferrolitləri çöküntülərin postsedimentasion dəyişmə mərhələsində yaranır.

DƏMİRLİDAĞ – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax.MR) ərazisində, Zəngəzur silsiləsinin suayırıcında zirvə. Əlincəçayın mənbə hissəsindədir. Hünd. 3368 m. Konusvari formadadır.

DƏMİRLİSU – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Əlincəçayın (Araz çayının qolu) sağ qolu. Soltanbud d.-nin ş. ətəyindən başlanır. Uz. 6 km. Əsasən, qar və yağış suları ilə qidalanır.

DƏMİRLİSU – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində çay. Ləkətağ çayının (Əlincə hövzəsi) sol qolu. Zəngəzur silsiləsinin yamacından, 2950 m hünd.-dən başlanır. Uz. 8 km. Əsasən, qar və yeraltı sularla qidalanır.

DƏMİR-MANQAN KONKRESİYASI – okean, dəniz və göllərin dibindəki çöküntülərdə dəmir və manqan hidrosidlərinin sıxlaşmış kütləsi. Okeanlarda, 4500 m-dən yuxarı dərinliklərdə daha geniş yayılmışdır. Adətən qırmızı dərinə gillərinin üzərində yatırırlar. İlk dəfə 1872–76 illərdə "Çellençer" gəmisində ingilis ekspedisiyası tərəfindən öyrənilmişdir. D.-m.k. barədə ətraflı məlumatlar (konkresiyaların məkanca yerləşməsi, formalaşma şəraiti, kimyəvi və mineraloji tərkibi) Beynəlxalq geofizika ilində (1957–58) Dünya okeanı dibinin tədqiqi nəticəsində alınmışdır. Əsasən, kürə, bəzən ellipsoid, diskşəkilli və s. formalarda rast gəlinir. D.-m.k.-nin ölçüləri mm-in hissələrində (mikrokonkresiyalar) 1 m-ədək ola bilər; səthləri parıltılı, hamar, yaxud kələ-kötdür; çəkiləri yüngüldür (quru konkresiyaların sıxlığı 1600–2700 kq/m³-dir). Bir qayda olaraq nüvədən və onun ətrafında konsentrik filiz laylarından ibarətdir. D.-m.k. dib çöküntülərinin kimyəvi və biokimyəvi aşınması prosesində yaranır. Konkresiyanın yaranma müddəti bir neçə mln. ildən onlarla mln. ilədək davam edir.

D.-m.k.-nin tərkibində Fe və Mn-nin 30-dan yuxarı mineralı müəyyən edilmişdir. Okean D.-m.k.-nda Fe, dəniz və göl konkresiyasında isə Mn üstünlük təşkil edir. Dünya okeanının dibində D.-m.k.-nin ehtiyatı təq. 2500 mlrd. t-dur və hər il 10 mln. t artmaqdadır. D.-m.k.-nin yayılma qurşaqlarından biri Sakit okeanın şm.-ş. hissəsindəki Klarion və Klipperton transform qırılmaları arasındadır. Buradakı D.-m.k.-

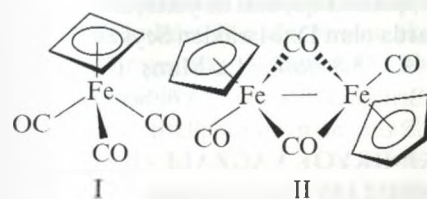
larının tərkibində Mn 22–35, Ni 0,9–2,0, Cu 0,8–1,9, Co 0,2–0,4% təşkil edir. 5000 m dərinlikdən konkresiyaların hidravlik və kanat-kovş sistemi ilə qaldırılması yolları işlənilib hazırlanmış və sınaqdan çıxarılmışdır. **DƏMİROV** İsrəfil Adıy oğlu (31.12.1909, Sabirabad r-nunun Kalaqayn k. – 11.8.2003, Bakı) – Azərb. tibb alimi, farmakoloq, əczaçılıq e.d. (1971), prof. (1972), Azərb. Resp.-nin əməkdar provizoru (1990). Leninqrad Kimya Əczaçılıq İn-tunun bitirmişdir (1937). Azərb. Dövlət Tibb İn-tunun farmakoqnoziya və botanika kafedrasının müdiri (1939–89) və prof.-u (1989–2003) işləmişdir. 215 elmi əsərin müəllifidir. Tədqiqatları, əsasən, Azərb.-da bitən bir sıra dərman bitkilərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Azərb. Resp.-nin "Şöhrət" ordeni ilə təltif olunmuşdur (2000).

Əd.: Əmirəşlanov Ə. Azərbaycan Tibb Universiteti – 80. B., 2010.

DƏMİROVA Cəmilə Dadaş qızı (d.1.7.1927, Kürdəmir r-nunun Topalhasənli k.) – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1950). Əmək fəaliyyətinə Kürdəmir r-nundakı "Moskva" pambıqçılıq təsərrüfatında başlamışdır. 1949 ildə pambıqçılıq sahəsində yüksək əmək göstəricilərinə nail olmuşdur.

DƏMİR-ÜZVİ BİRLƏŞMƏLƏR – molekulunda karbon atomu dəmir atomu ilə bilavasitə əlaqəli olan metal-üzvi birləşmə. Təbiətdə rast gəlinmir. D.-ü.b. kompleks birləşmələrdir və bunlarda liqandlar quruluşundan asılı olaraq dəmir atomu ilə π- və σ-rabitələrlə birləşmişdir. D.ü.b.-in tərkibində eyni zamanda müxtəlif tipli liqandlar ola bilər. Dəmir üçün keçid metalların üzvi liqandlarla bütün məlum kompleksləri təsvir edilmişdir.

Fe-un karbonilləri əsasında otaq temp.-runda alken, alkin, karben, tsiklobutadien, fulven, qeyri-benzoid aromatik birləşmələr, allil radikalı və s. liqandlar ilə davamlı qarışıqlıqdanlı D.-ü.b. alınmışdır. Qarışıqlıqdanlı D.-ü.b.-in 90%-dən çoxu birmüvəli (məs., Fe-un trikarbonil tsiklobutadienlə trikarbonil kompleksi – I formul), digərləri isə iki və ya çoxmüvəli komplekslər, yaxud klaster birləşmələrdir; onlarda adətən Fe–Fe rabitələri vardır və bəzi liqandlar körpü və

ziyyətindədir (məs., II quruluş).

Birmüvəli D.-ü.b. bir qayda olaraq elektronodoymuş olurlar (onlar üçün inert qazın elektron qaydası yerinə yetirilir). Sintez, tədqiq və tətbiq məqsədilə, əsasən, qarışıqlıqdanlı karbonil, sendviç və yarım sendviç tipli komplekslər istifadə olunur.

Əksər D.-ü.b. kristal maddələrdir. Qarışıqlıqdanlı komplekslər, adətən homoliqand komplekslərə nəzərən daha yüksək termiki stabilliyi, kimyəvi inertliyi ilə səciyyələnir. D.-ü.b.-in (ferrosen istisna olmaqla) ən çox öyrənilmiş reaksiyaları kompleksin təbiətini dəyişən liqandlarla mübadilə və metalın koordinasiya sferasında liqandların çevrilməsi prosesləridir. Bir çox D.-ü.b. praktiki baxımdan mühüm proseslərdə o cümlədən, homogen hidrogenləşmə, formilləşmə və karbonilləşmə (Repepe sintezi) reaksiyalarında, alkenlərin polimerləşməsində, sopolimerləşməsində yüksək katalitik fəallıq göstərir.

D.-ü.b. az zəhərlidir; lakin bəziləri (məs., tərkibində karbonil liqandı olan) zəhərli məhsullar ayırmaqla parçalanır. **DƏMİR-YOL BLOKLAMA SİSTEMİ**, dəmiryol avtobloklaması – qatarların hərəkətinin dəmiryol sahəsinin sərhədlərində qoyulmuş işıqforun siqnallarına görə tənzimlənməsi sistemi; qatarların toqquşmasının, vaqon və lokomotivlərin relsdən çıxmasının qarşısını almaq üçündür. Sistemə rels dövrəsi (xətti), keçid (st. və yol) işıqforları və onların işıqlarını idarə edən qurğular daxildir. Rels dövrəsi rels xəttində, siqnal ötürü-

Landvasser çayı (İsveçrə) üzərində dəmiryol körpüsü.

pülər həm d.y., həm də avtomobillərin hərəkəti üçün nəzərdə tutulur. Yaponiyanın beş adası arasında tikilmiş Seto-Oxasi körpüsünün (1988, uz. 10 km-ədək) bütün tikilişi iki mərtəbəlidir: yuxarısı dördzolaqlı avtomobil yolu, aşağısı iki d.y. xətti üçündür. D.k. qatarların intensiv dinamik təsirlərinə məruz qaldığından onun möhkəmliyinə və dayanıqlığına təhlükəsiz və fasiləsiz hərəkəti təmin edəcək yüksək tələblər qoyulur. D.k.-nin çoxu strateji obyekt olduğundan xüsusi mühafizə sistemləri ilə təchiz edilir.

DƏMİR YOL KRANI – dəmiryol platforması ilə hərəkət edən, tam dönən qollu yükqaldırıcı kran. D.k. özü hərəkət edərək nəql olunur, yaxud qatarın tərkibində daşıya bilər. D.k.-nin iş avadanlığı qoldan, eləcə də qreyferlər, elektro-maqnitlər və qarmaqlı asqılar şəklində yükütən qurğudan ibarətdir. D.k.-nin yükqaldırma qabiliyyəti yükləyib-boşaltma işlərində 6,3 t-dan 125 t-ədək, quraşdırma işlərində 160 t-ədək, yükün qaldırılma hünd. 5–25 m-dir; kranın qolu 4 m-dən 25 m-ədək uzana bilər.

DƏMİR YOL QOVŞAĞI – üç və daha artıq dəmiryol xəttinin kəsişdiyi yer. D.q. bir-birilə texnoloji əlaqəli d.y. st.-ları; əsas, birləşdirici, dolaylı və dalan yolları; idarəetmə postları; dartı yarımstansiyaları, yol ayırma və s.-dən ibarət kompleksdir. İri D.q.-nda depo, təmir müəssisələri, çeşidləmə, yük st.-ları da olur. Hər bir qovşaqlıqda yükləyib-boşaltma əməliyyatları, sənişin qatarlarının bir xətdən digər xəttə buraxılması, sənişinlərin qatardan qatara keçirilməsi, sənişin vaqonlarının başqa lokomotivlərə qoşulması və s. yerinə yetirilir. D.q.-nin xüsusi sənişin st.-larında sənişin binaları, yaxud terminallar tikilir, tranzit qatarların bütün istiqamətlərdə hərəkəti sənişinləri qatardan qatara keçirmədən təşkil edilir.

DƏMİR YOL MAGİSTRALI – qatarların intensiv hərəkət etdiyi ümumi istifadəli *dəmir yolu* xətti; ona birləşən yerli əhəmiyyətli xətlərə nəzərən əsas (baş) xətdir. D.m. həm ölkədaxili, həm də xarici ölkələrlə (dövlətlərlə) əlaqəni təmin edir.

DƏMİR YOL MAŞINLARI – dəmir yolunun tikintisində, təmirində və cari saxlanması üçün istifadə edilən xüsusi, əsasən, çoxfunksiyalı maşınlar. D.m.-na relspal döşəyən maşın və avadanlıqlar kompleksi, relsdöşəyən, şpalvuran maşınlar, elektrobəstələr, motorlu qaykabu-

ranlar, düzəltmə-döymə-tamamlama maşınları (şpalların altındakı ballastı döyüb sıxlaşdırır, ballast prizmasının mailliyini düzəldir), drenaj maşınları və s. daxildir. D.y.-nin təmiri və istismarı zamanı qatarmənzilləyən, çinqləməyən maşınlar, relsiləyən vaqonlar, yolölçən vaqon və ya arabacıqlar (yolun ölçülərini – relslər arası məsafəni, bir relsin o birindən yüksəkliyini, yəni yolun yatmasını müəyyən edir və vəziyyətini qiymətləndirir), defektoskop-vaqon və s. tətbiq edilir.

DƏMİR YOL NƏQLİYYATI – dəmiryol xətləri ilə (relslə yollarla) sənişinlərin və yüklərin daşınmasını həyata keçirən nəqliyyat növü. D.n.-nin əsas xidmət sahələrinə sənaye və k.t. məhsullarının daşınması (əsasən, regional yollarla); maşınqayırma, mədən və s. sənaye sahələrinin, inşaat materiallarının istehsal proseslərindəki daşınmalar; əhalinin uzaq, şəhəratrafı və şəhər (metropoliten, tramvay) yolları ilə daşınması aiddir. D.n. energetik və ekoloji göstəricilərinə görə avtomobil və hava nəql.-dən, kütləvi yüklərin daşınma həcminə görə bütün nəql. növlərindən (boru kəməri nəql.-dən başqa) üstündür. İstənilən hava şəraitində D.y. ilə daşınmalar yerinə yetirilir.

DƏMİR YOL SİQNAL SİSTEMİ – dəmir yolunda manevr işlərinin, qatarların hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə işlədilən siqnallar sistemi. Qurğular, cihazların şərti işarələri və s. vasitəsilə verilən siqnallar görünən və eşidilən (səs siqnalları) olur. Gözünə görünən siqnallarla işarə vermək üçün st.-larda və st.-lararası mənzillərdə işıqfor, semafor, işıqlanan diskələr, xəbərdarlıq işarələri olan lövhələr, bir-birindən rənginə, formasına, sayına görə fərqlənən işarə göstəriciləri qoyulur. Bundan başqa fənər, kiçik bayraq, məşəl-şamlar və s.-dən də görünən siqnal kimi istifadə edilir. Eşidilən səs siqnalları bir-birindən müxtəlif uzunluqlu səslərin sayı və birləşmələri ilə fərqlənir. Səs siqnalları əl və lokomotiv fitləri, st. zəngləri, sirenalar və s. vasitəsilə verilir.

DƏMİR YOL STANSİYASI – dəmiryol nəqliyyatında müəyyən istiqamətlərdə hərəkət edən qatarların qəbulu, yola salınması, tərtibi və çeşidlənməsi, yüklərin qəbulu və verilməsi, baqaj və poçtun yüklənməsi, sənişinlərə xidmət göstərilməsi və s. işləri yerinə yetirən əsas istismar müəssisəsi (ayrıca məntəqə, bina). D.s. yerinə yetirilən işlərin xüsusiyyətinə görə sənişin, yük, çeşidləyici, həmçinin

aralıq (xüsusi kommersiya əməliyyatlarını və s. yerinə yetirmək üçün), sahə (lokomotivi dəysdirmək, təcili təchizat, yaxud təmir və s. üçün) st.-larına ayrılır. D.s.-nin təyinatından asılı olaraq, st.-da əsas yoldan başqa oradan keçən qatarlara bütün xidmət əməliyyatlarını, manevr etmə işlərini yerinə yetirmək üçün lazım gələn birləşdirici yollar (şaxələr) da olur. D.s.-nda anbarlar, yükqaldırıcı qurğular, *çeşidləmə tapası*, qatarların tərtibinə və açılmasına (ləğv edilməsinə) imkan verən yol sistemləri, hərəkət vasitələrinə xidmət üçün emalatxanalar da yerləşdirilir. Sənişinlərin rahatlığı üçün D.s.-nda sənişin platformaları (perronlar), piyada körpüləri, sənişin pavilyonları, yaxud vağzal olur, həmçinin yeməxanalar, kassalar, inzibati-təsərrüfat binaları və s. fəaliyyət göstərir. D.s. istilik təchizatı, siqnalvermə, rabitə, yoldəyişənlərin mərkəzləşdirilmiş elektrik sistemləri ilə təchiz edilir. Üçdən çox d.y. xəttinin kəsişdiyi yerdə d.y. qovşağı yaranır. Bax həmçinin *Dəmiryol qovşağı*.

DƏMİR YOL TUNELİ – dəmiryol nəqliyyatını yol boyunca yüksəkliklərdən (dağ tuneli), yaxud su maneələrindən (sualtı tuneli), eləcə də şəhər tikililərindən (şəhər tuneli) keçirmək üçün tunel. İlk D.t. 1830 ildə B. Britaniyada Liverpul-Mançester xəttində (tunelin uz. 1190 m) tikilmişdir. D.t. bir- yollu, yaxud ikiyollu tikilir. D.y.-nda qatarların ikiyollu hərəkəti təşkil olunarkən iki biryollu tunel-dən çox, bir ikiyollu tunelin tikintisinə üstünlük verilir; bununla işlərin həcmi və dəyəri azalır, ventilyasiya, suötürmə sistemləri və s. sadələşir. D.t. planda düz, yaxud əyrilən (əyriliyin minimal radiusu 350 m) sahələrdə salınır. Dağ D.t.-nin birenəli və ikienəli uzununa profili ola bilər; enişlərin maks. mailliyi d.y.-nin kateqoriyasından asılıdır. D.t. süni ventilyasiya (uz. 300 m-dən çox olduqda), rabitə, siqnalvermə, suötürmə sistemləri, yanğından mühafizə vasitələri və s. ilə təchiz edilir. İşçilərin daldalanması üçün D.t.-nin hər iki tərəfdəki divarlarında bir-birindən 60 m aralı, eni 20 m, hünd. 2,5 m və dərinliyi 1 m olan yerlər düzəldilir; alətlərin saxlandığı 4,0×2,8×2,5 m ölçülü kameralar hər tərəfdən 300 m-dən bir, şahmat qaydası ilə yerləşdirilir. İstismarda olan D.t.-lərdən Seykan (Yaponiya, 53,8 km), La-Manş (Fransa – B. Britaniya, 50,5 km), Löçberq (İsveçrə, 34,5 km) ən uzun tunellərdəndir.

DƏMİR YOL VAĞZALI – bax *Vağzal*.

DƏMMAM – bax *Dammam*.

DƏMNAB – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Sərisikənd bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Sərisikənd qəs.-ndən 5 km q.-dədir.

DƏMROV (yun. lichen, leicho – yalmaq) – qaşınma və papulalarla xarakterizə olunan, müxtəlif xroniki dəri xəstəliklərini əhatə edən ümumi termin; məs., qırmızı yastı D., pulcuqlu D., kəpəyəbənzər D. və s.

DƏMROVOTU, ziyilotu (Chelidonium) – xaşxaşkimilər fəsiləsindən çoxillik ot cinsi. Böyükd. D. adlanan bir növü var. Hünd. 0,5–1 m-ə qədərdir. Yarpaqları yumşaq, lələkvari-dilimli, çiçəyi qızılsarı, meyvəsi buynuzvarı qutucuqdur. Azərbaycanda D.-na çox təsadüf olunur. D.-nin tərkibində 14 növ alkaloid müəyyən edilmişdir. Ən mühüm xelidonin, sanqviranin, protopin və xeleritrindir. Tər-

Böyük dəmrovotu (Chelidonium majus).

kibində, həmçinin qatran maddələri, kalsium, maqnezium, aluminium, karotin və C vitamini, lipaza və bəzi efirli yağlar da var. Cövhəri və yaşıl bitkidən alınmış şirəsi xalq təbabətində dəri və rəminə, ziyilə və s. qarşı istifadə olunur. Ödqovan dərman bitkisidir.

DƏMSAĞIRLI – İrənin Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Gorayim kəndistanında, Ərdəbil qəs.-ndən 20 km c.-q.-dədir.

DƏMYƏ ƏKİNCİLİK – əkinçilik növlərindən biri. Suvarılan əkinçilik r-nlarından suvarılmayan torpaqlarda, əsasən, quraqlıqadavamlı dənli (qışmən yemlik və texniki) bitkilərin becərilməsi. Becərilən bitkilərin məhsuldarlığı başlıca olaraq yağıntının miqdarından və yağıntı vaxtından, havanın temp-undan və b. şərtlərdən asılıdır. D.ə.-də, əsasən, əkinçiliyin aqrotexniki kompleksi tətbiq edilir. Suvarılmağa münasib olmayan torpaqların istifadəsinə imkan verdiyi üçün D.ə.-yin böyük iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Orta Asiyada və Cənubi Qafqaz-

da yayılmışdır. D.ə. suvarılan əkinçiliyə köməkçi təsərrüfatdır.

DƏMYƏ GORARXI – Gürcüstanın Kvevo Kartli mahalının Marneuli bələdiyyəsi ərazisində azərb.-lərin yaşadığı kənd. Marneulidən 30 km c.-q.-də, dəniz səviyyəsindən 420 m yüksəklikdə yerləşir. Əh. 1815 (2002); əkinçiliklə məşğuldur. Kənddə 1923 ildən Azərb. dilində məktəb fəaliyyət göstərir.

DƏMYƏLƏR – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Tivi k.-ndən ş.-də hündür təpənin üzərində arxeoloji abidə. Yürüstü materiallar çəhrayı və boz rəngli keramika məmulatından ibarətdir. Aşkar olunan arxeoloji materiallar e.ə. 2–1-ci minilliklər üçün səciyyəvidir. Yaşayış yerinin yaxınlığında onunla həmdövr olan nekropol yerləşir. D. yaşayış yeri və nekropolundan aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Naxçıvanda məskunlaşan qədim tayfaların Azərbaycanda şm.-indəki və c.-undakı tayfalarla, habelə Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi, mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu tayfaların *Gəmiqaya təsvirlərinin* meydana gəlməsində müəyyən rol oynadığı da ehtimal edilir.

DƏMYƏLƏR NEKROPOLU – Azərb. Resp. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Tivi-Ağdərə torpaq yolunun kənarında, Dəmyə yaşayış yerinin yaxınlığında arxeoloji abidə. Nekropol yaşayış yerindən dərin dəre ilə ayrılmışdır. D.n. dağın yamacında yerləşdiyindən təbii aşınma qəbirlərin torpaq örtüyünü və yan daşlarını dağıtmışdır. Qəbirlər daş qutu tiplidir. Dəfnlər kollektivdir. Ətrafa dağılmış iri sal daşlar qəbirlərin bu tip daşlarla örtüldüyünü göstərir. Tədqiqatlar zamanı nekropolda dörd qəbir abidəsi öyrənilmiş, onlardan insan skeletinin qalıqları və maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Keramika məmulatı və bəzək əşyalarından ibarət arxeoloji materiallar Tunc dövründən Dəmir dövrünə keçidi izləməyə imkan verir. Bu baxımdan bimetallic fibula və dəmir məftildən hazırlanmış, əqiq muncuqlar, üzəri gözli tunc üzüklər xüsusilə diqqətə cəlb edir. Qəbir avadanlığı arasında şüşə muncuqların olması da bu dövrün yeniliklərindəndir, çünki Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrində şüşə muncuqlara təsadüf edilməmişdir. Müqayisəli araşdırmalar əsasında D.n. e.ə. I-ci minilliyin əvvəllərinə aid edilir.

DƏN – taxıl bitkilərinin meyvəsi və dənli-paxlalı bitkilərin toxumu, buğda, arpa, çovdar, vələmir, çəltik, darı, qarğıdalı, noxud, lobya, paxla, soya, qarabaşaq və s. dən verən bitkilərdir. D. qida məhsulu olmaqla bərabər, həm də nişasta, spirt, pivə, un, yarma və k.t heyvanları üçün qarışıq yem istehsalı xammalındır. D.-in emalından alınan məhsulların çoxu çörək, makaron və qənnadı sənayesində istifadə olunur. Taxıl bitkilərinin dənli birtoxumlu quru meyvədir. Bəziləri çılpaq (buğda, çovdar, qarğıdalı və s.), digərləri isə örtülü (arpa, vələmir, çəltik, pəncə və s.) olur. D.-in geniş yayılmış nümunəsi buğdadır. Buğda qabıqdan, endosperm-dən və rüşeymdən ibarətdir. Endosperm-də çoxlu nişasta və zülal var. Paxlalı bitkilərin dənində endosperm olmur. Toxum örtüyün daxilindəki iki hissəyə bölünmüş otlu ləpədən, rüşeym gövdəciyi, kökcüyü və tumurcuqdan ibarətdir. D.-in forması, iriliyi və kimyəvi tərkibi bitkinin növü, sortu və becərilmə şəraitindən asılı olaraq müxtəlifdir. Bərk buğda dənli daha qiymətli qida məhsuludur.

DƏN DAŞI – dən üyütmək üçün əl ilə işlədilən alət. Azərbaycanda Neolit dövründən məlumdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu D.d. nümunələri tapılmışdır. D.d. iki uzunsov daşdan ibarətdir. Alt daş nisbətən uzun, enli və hamar olur. Üst daşın işlək üzünü bir qədər dəyirmidir. Üyütmə zamanı dən alt daşın üstünə tö-

Dən daşı. E.ə 2-ci minillik. I Kəltəpə (Nax. MR) Azərbaycan Tarixi Muzeyi.

külərək üst daşla sürtülürdü. *Kirkirənin* (əl dəyirmanı) meydana çıxması ilə D.d.-nin istifadəsi məhdudlaşmışdır.

DƏN GÜVƏSİ, a n b a r g ü v ə s i (Nemapogon granellus, yaxud Tinca granella) – əsl güvələr fəsiləsindən kəpənək. Qanadlarının uz. açılmış halda 9–14 mm, ön qanadları tünd ləkəli gümüşü-boz, arxa qanadları boz və ya qonur, saçaqlıdır. Tırtılı sarımtıl-ağ, uz. 10 mm-ədəkdir.

Anbarlarda və yaşayış binalarında rast gəlinir. Buğda, arpa, vələmir, soya eləcə də qabaq və qovun toxumlarına ziyan vurur. İldə 1–2 nəsil verir.

DƏN SOVKASI – şəbərə fasiləsindən kəpənək. Ən zərərli adı D. s. və boz D. s.-dir. Adı D. s.-nin (*Hadena basilinea*) açılmış halda qanadlarının uzunluğu 40–42 mm, rəngi qonur-qəhvəyidir. Arxa qanadlarının rəngi bir qədər açıqdır. Ön qanadlarında isə sarımtıl-qəhvəyi rəngli eninə dalğavari zolaqlar və ləkələr var. Boz D. s.-nin (*H.sordida*) açılmış halda qanadlarının uz. 38 mm-dir. Rəngi boz, zolaqları və ləkələri boz-qonurdur. D.s. Avropada və qismən də Asiyada (Sibir) yayılmışdır. Adı D.s. buğdaya, çovdara, bəzən qarğıdalıya, boz D.s. yazlıq buğdaya ziyan vurur. D.s. ildə bir dəfə nəsil verir. Tırtılı torpaqda qışlayır, yazda torpağın üst qatında puplaşır. Kəpənəklər yumurtasını sünbülə qoyur. Bir tırtıl bütün yaşadığı müddətdə 1 q dən yeyir.

Mübarizə tədbirləri: taxılı tez (erkən) və itkisiz yığmaq, döymək, əkin sahələrinə insektisidlər çiləmək.

DƏNBƏLİ – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Xalxal şəhristanının Kağızkonan bölgəsinin eyniadlı kəndistanında, Ağkənddən 15 km c.-dədir.

DƏNÇƏŞİDLƏYƏN MAŞIN – bax *Triyer*.

DƏNDAŞIYAN MAŞIN – dəniz tarasız daşınması üçün kuza ilə təchiz olunmuş xüsusi avtomobil, yarımqoşqu, yaxud qoşqu. Maşının kuzası sistem və ya bunker şəklində olur; dən yuxarıdan yüklənir, yaxud açılan qapaqdan yüklənir. Bəzi D.m.-lar sistem və ya bunkerin içində seyrəklik yaradan özüyükləmə sistemi ilə təchiz olunur. D.m., əsasən, pnevmatik qurğular vasitəsilə boşaldılır.

DƏNDƏNƏKAN VURUŞMASI (1040) – səlcuqlarla *Qəznəvilər dövləti* arasında Mərv yaxınlığında Dəndənəkan (Dandanakan) adlı yerdə baş vermiş vuruşma. 1035 ildə *Toğrul bəy* və *Çağrı bəyin* başçılığı ilə səlcuqlar *Qəznəvilər dövlətinə* məxsus olan Xarəzm və Xorasanda məskən saldılar. Bundan narazı qalan *Qəznəvi sultanı I Məsud* səlcuqları ərazisindən çıxarmağa çalışdı. Lakin 1035–1038 illərdə baş vermiş döyüşlər *Qəz-nəvilərə* uğur gətirmədi. Nəticədə Nişapuru ələ keçirən səlcuqlar nüfuz dairələrini genişləndirdilər. Səlcuqlara qarşı döyüşə ciddi hazırlaşan *I Məsud* 1039 ildə onları məğlub edərək Nişapuru geri qaytardı. Bundan sonra hər iki tərəf həlledici döyüş hazırlığına başladı. 1040 il

mayın 23-də tərəflər qarşı-qarşıya gəldilər. Ağır vergilərdən əziyyət çəkən əhali *Qəznəvilərə* kömək etmədi. *Qəznəvi* ordusunda xidmət edən 300 oğuz türkü də səlcuqların tərəfinə keçdi. Səlcuq ordusu milli döyüş üsulundan istifadə edərək iki hissəyə ayrıldı: bir hissə vuruşaraq geri çəkilir, digəri onu əvəz edirdi. 3 gün davam edən döyüşlər səlcuqların tam qələbəsi ilə başa çatdı. *Sultan I Məsud* 100 nəfərlik atlı dəstəsi ilə döyüş meydanından qaçdı, *Qəznəvi* ordusunun bütün əmlakı qənimət kimi səlcuqların əlinə keçdi. Bu qələbədən sonra *Səlcuqlar dövləti* yarandı, *Toğrul bəy* yeni dövlətin ilk sultanı elan edildi. *Qəznəvilər dövləti* regionun siyasi həyatında aparıcı rolunu itirdi. Onun məğlubiyyətinin əsas səbəbləri daxili ziddiyyətlər, əhalinin narazılığı, türk qulamlarının səlcuqlara rəğbəti idi.

DƏNƏVƏRLƏŞDİRİLMİŞ YEM – presləmə yolu ilə qranula şəklinə (dənəvər hala) salınmış yem (kombinə edilmiş yem, ot unu). Qranulalar küre, silindr, kubşəkillidir. D.y. unvarı yemlərdən üstün olur, tərkibində qida maddələri və vitaminlər yaxşı qalır; yaprımır, donmur, daşınmaq üçün əlverişlidir. Heyvan onu tez yeyir və yaxşı həzm edir. Yemlər qranulyatorla dənəvərləşdirilir. Bütün heyvanlara verilir. Körpə k.t. quşlarına 1–7 gündə 1–2 mm, 7–30 gündə 2,2 mm, yetkin quşa və balığa 5 mm, buzova 16 mm, inəyə 25 mm ölçülü D.y. yedizdirilir. D.y. taxıl silosunda və anbarlarda saxlanılır. D.y.-ə zülal, vitamin, mineral maddələr və antibiotiklər əlavə edilərək zənginləşdirilir.

DƏNGAH – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Əhər şəhristanının Kəlibər bölgəsinin Həsənabad kəndistanında, Kəlibər qəs.-ndən 27 km c.-q.-dədir.

DƏNİZ – Dünya okeanının, ondan quru sahəsi, və ya sualtı relyef yüksəklikləri ilə ayrılan hissəsi. Okeanla əlaqəsi bilavasitə yaxud boğazlar vasitəsilədir.

Ümumi məlumat. D.-lərin sah. Dünya okeanı sah.-nin təq. 10%-ini, həcmi isə təq. 3%-ini təşkil edir. 1967 ildə YUNESKO-nun Hökumətlərarası Okeanoqrafiya Komissiyası tərəfindən 62 D. ayrılmışdır, lakin təbii xüsusiyyətlərinə görə okeanın bəzi hissələri D.-ə aid olsa da, körfəz (*Hudzon*, *Meksika*, *Benqal*, *İran*) və əksinə, göl tipli su hövzələri (*Xəzər*, *Aral*, *Ölü D.* adlanır. 1970-ci illərdə Antarktikada bir neçə yeni D. ayrılmışdır. Həmçinin okeanların açıq hissələri şərti olaraq D. adlanır. Məs., Atlantika okean

nındakı *Sarqas dənizi*, *Sakit okeanın q. hissəsindəki Filippin dənizi*. Sonuncu ən böyük (sah. 5726 min km^2) və eyni zamanda ən dərin (10265 m) D.-dir; həcmi (23522 min km^3) Şimal Buzlu okeanının həcmindən 30% çoxdur. Ən kiçik D. *Mərmərə* (sah. 12 min km^2 , həcmi 3 min km^3), ən dayaz D. *Azovdur* (dərinliyi 13 m).

D. okeanın açıq hissəsindən, əsasən, hidroloji, meteoroloji və iqlim rejimi ilə fərqlənir. Bu fərqlər D.-lərin okeanda kənar mövqe tutması və onun açıq hissəsi ilə az və ya çox dərəcədə əlaqəli olmasından asılıdır. D.-in okeanla əlaqəsinin məhdudluğu su mübadiləsinin zəiflədiyindən, qurunun D.-ə təsiri daha da artır. D. quru ilə nə qədər çox əhatələnmiş olarsa, onun rejimi də okeandan bir o qədər çox fərqlənir. Və əksinə, D. okeana doğru nə qədər açıq olarsa, bir o qədər də onun təsirinə məruz qalır. Belə ki, Şimal Buzlu okeanında Atlantika okeanının isti suları ilə isindirilən *Barens dənizi* ondan ş.-də yerləşən *Sərt Sibir D.-lərindən* iqlim və hidroloji göstəricilərinə görə xeyli fərqlənir. D.-in su mübadiləsinin həcmi və xarakteri onu qonşu hövzələrlə birləşdirən boğazların enindən və dərinliyindən asılıdır.

Təsnifat. D.-lərin xarakterinin müxtəlifliyi onların təsnifatını çətinləşdirir. Ən dolğun təsnifatlar okeanoqlar *N.N.Zubov* və *A.V.Everling* (1940), *Zubov* (1956), *D.Y.Gerşanoviç* və *A.M.Muromtsev* (1982), *Y.P.Doronin* (1986) tərəfindən verilmişdir. Coğrafi mövqeyi və hidroloji rejiminə görə D.-lər 3 qrupa bölünür: daxili D.-lər (aralıq və yarımqapalı), kənar D.-lər və adalararası D.-lər. Daxili D.-lər qurunun içində yerləşən, okeanla, yaxud yaxınlığındakı D.-lə bir və ya bir neçə boğaz vasitəsilə əlaqəsi olan D.-lərdir. Daxili D.-lərin hidroloji rejiminə qurunun təsiri böyükdür, sularının duzluluğu ilə okean suyundan fərqlənir. Daxili D.-lər üçün səth sularının qapalı hərəkəti səciyyəvidir. Coğrafi mövqeyinə görə daxili D.-ləri bəzən materiklərarası (məs., *Karib dənizi*, *Qırmızı dəniz*, *Aralıq dənizi*) və materikdaxili (məs., *Baltika dənizi*, *Qara dəniz*) D.-lərə bölürlər. Kənar D.-lər materik sahillərinə və böyük adalara bitişik, quruya çox girməyən D.-lərdir (məs., *Barens dənizi*, *Yapon dənizi*); okeanlarla nisbətən sərbəst su mübadiləsi var. Bu D.-lərin bəziləri şelf zonasında (dayaz D.-lər), digərləri materik yamacı və ətkələrində (dərin D.-lər) yerləşir. Adalararası D.-lər okeandan adalar və dib qalxıntıları ilə ayrılır (məs., *Banda* və *Fici dənizləri*); sonuncular D.-okean su mübadiləsinə çə

tinləşdirir. Bu D.-lərin rejimi yerli amillərin və bilavasitə okeanın təsiri nəticəsində formalaşır.

Əsas xüsusiyyətlər. Geol. cəhətdən D.-lər, əsasən, cavan əmələgəlmələrdir. Onlar indikinə yaxın ümumi şəklini Paleogen-Neogenə almış, Antropogenə tamamilə formalaşmışdır. Ən dərin D.-lər Yer qabığının kəskin yarılma sahələrində əmələ gəlmişdir (məs., *Aralıq dənizi*); onların yatağını okean, yaxud materikdən okeana keçid tipli Yer qabığı təşkil edir. Adətən *Materik dayazlığı* zonasında yerləşən kiçik D.-lər isə materiklərin kənar hissələrinin çökməsi və ya okean səviyyəsinin qalxması nəticəsində yaranmışdır; belə dənizlərin yatağı materik tipli yer qabığından ibarət olur. D.-in dişi iri relyef formalarının azlığı, kiçik relyef formalarının (təpəlik, dayaz çökəklik, say) isə çoxluğu ilə xarakterizə edilir. D.-lərin iqlimi quru ilə əhatələnmiş dərəcəsindən asılı olaraq kontinentallığın artması və ya azalması ilə fərqlənir. Bu, başlıca olaraq D. üzərindəki havanın və səthdəki su temp-runun mövsümə görə dəyişməsində aydın nəzərə çarpır. Coğrafi mövqeyindən asılı olaraq okeanın qonşu açıq hissəsinə nisbətən bəzi D.-lərin suyu həm səthdə, həm də dərinlikdə isti (məs., *Qırmızı dəniz*), bəzi D.-lərdə isə əksinə, soyuq olur (məs., *Oxot dənizi*). D.-lərdə Dünya okeanındakı duzluluğun ən böyük və ən kiçik kəmiyyətləri müşahidə olunur. *Baltika dənizinin* açıq hissəsində duzluluq 6,0–8,0‰, *Qırmızı dənizdə* 41,5‰-dir. D.-lərdə temp-r və duzluluğun paylanmasına müvafiq olaraq suyun sıxlığı da Dünya okeanındakına uyğun gəlir (məs., *Baltika dənizində* 1,0100, *Qırmızı dənizdə* 1,0287, açıq okeanda isə 1,0210–1,02725-dir). D.-ə tökülən çay sularının və səthdə gedən buxarlanmanın miqdarından asılı olaraq D.-lərdə açıq okeandakına nisbətən mövsüm üzrə səth suyunun sıxlığı daha çox dəyişir. Bu təsir okeandan təcrid olunmuş daxili D.-lərdə daha çox nəzərə çarpır. Axınlar materik sularının D.-ə tökülməsi, Yer fırtınası qüvvəsinin təsiri və D. üzərində atmosferin siklonik dövrünün hakim olması nəticəsində yaranır. Cənub yarım kürəsində axınların hərəkəti saat əqrəbi istiqamətində, Şimal yarım kürəsində isə bunun əksinədir. *Mülayim* və *qütb enliklərindəki* D.-lərin suyu donur. Əmələ gələn buz, əsasən, birliklik olur.

Dənizlərin üzvi aləmi. D.-in faunası okeanın açıq hissələrindən endemiklərin böyük faizi, bəzən də çoxmüxtəlifliyi ilə fərqlənir; bu, dəniz hövzələrinin ayrılmış və məhdud məkanlarda mövcudluğunun

Yer kürəsinin ən mühüm dənizləri

Dənizlərin adı və tipi	Sahəsi, min km^2	Ən dərin yeri, m
Sakit okeanın dənizləri		
Amundsen (kənar)	98	585
Banda (adalararası)	714	7440
Bellinshauzen (kənar)	487	4115
Bering (yarımqapalı)	2315	5500
Mərcan (yarımqapalı)	4068	9174
Oxot (yarımqapalı)	1603	3521
Ross (kənar)	440	2972
Sarı (yarımqapalı)	416	106
Seram (adalararası)	161	5319
Sulavesi (adalararası)	453	5914
Sulu (adalararası)	335	5576
Şərqi Çin (yarımqapalı)	836	2719
Tasmaniya (kənar)	3336	6015
Yapon (yarımqapalı)	1062	3720
Yava (adalararası)	552	1272
Atlantika okeanının dənizləri		
Aralıq (aralıq)	2510	5121
Azov (aralıq)	39	13
Baltika (aralıq)	419	470
İrland (kənar)	47	197
Karib (yarımqapalı)	2777	7090
Qara (aralıq)	422	2210
Mərmərə (aralıq)	12	1273
Şimal (kənar)	565	725
Ueddell (kənar)	2910	6820
Hind okeanının dənizləri		
Andaman (yarımqapalı)	605	4507
Arafur (kənar)	1017	3680
Deyvis (kənar)	21	1369
Ərəbistan (yarımqapalı)	4832	5803
Qırmızı (aralıq)	460	3039
Timor (kənar)	432	3310
Şimal Buzlu okeanının dənizləri		
Ağ (daxili)	90	350
Barens (kənar)	1424	600
Baffin (yarımqapalı)	530	2414
Bofort (kənar)	481	3749
Çukot (kənar)	595	1256
Kara (kənar)	883	600
Qrenlandiya (kənar)	1195	5527
Laptevlər (kənar)	662	3385
Norveç (kənar)	1340	3970
Şərqi Sibir (kənar)	913	915

dan, həmçinin onların geol. tarixindəki fərqlərdən irəli gəlir. Bütövlükdə, okeanlarda olduğu kimi, D.-də də çox sayda onurğasız (təq. 80 min növ molyusk, 25 min növ xərçəngkimi) və onurğalı heyvanlar (16 minə yaxın balıq, 100-ədək məməli heyvan növü) məskunlaşmışdır. Bütün heyvanlar üç iri kompleksdə birləşmişdir: plankton (su qatlarında üzənələr), bentos (suyun dibində yaşayan orqanizmlər), biokütləsinin çox hissəsini balıqların təşkil etdiyi və nekton (suda fəal üzən balıqlar, başıayaqlı molyusklar və məməlilər). Şelf faunası daha zən-

gindir. Biokütlənin 2/3 hissəsi 500 m-ədək olan qatda yerləşir; böyük dərinliklərdə orqanizm növlərinin sayı kəskin azalır. Pelagik dəniz faunasının bir çox nümayəndəsi miqrasiyalar (o cümlədən böyük məsafələrə) edir. Duzluluğu az olan D.-lərdə biomüxtəliflik xeyli azalır. Məs., *Aralıq dənizində* 7 minə yaxın, *Şimal dənizində* 1500-ədək, *Baltika dənizində* 70-ədək heyvan növü yaşayır. Şortəhər sulu D.-lərin özünəməxsus faunası var. Dəniz orqanizmlərinin daha çoxmüxtəlifliyi tropik zonalara xasdır. Tropiklərdən ş.m.-a və c.-a doğru bio-

müxtəliflik azalır. Lakin mülayim və qütb zonalarının az sayda növlər yaşayan D.-lərində orqanizmlər çox vaxt sayca ən yüksək olur.

Ehtiyatlar. Dəniz bioloji resurslarına ilk növbədə iqtisadi cəhətdən hasilatı səmərəli olan orqanizmlərin qrup və növləri aiddir. Bunlar balıqlar, dəniz onurğasızları (ikitaylı və başıayaqlı molyusklar, xərçəngkimilər, dərisitikanlılar), dəniz məməliləri (balınakimilər, kürək-ayaqlılar), həmçinin yosunlardır. Dəniz məhsullarının ümumi hasilatında balıq hasilatının payı təq. 80%, onurğasızların 10–12%, dəniz məməlilərinin 8–10%-dir. Bütün akvatoriyalarcanlılarla zəngin deyil. Quruda olduğu kimi, D.-də də yüksək- və azməhsuldar rayonlar mövcuddur.

Balıq ovu daha çox şm. zonasında (30° şm. en dairəsindən şm.-da) inkişaf etmişdir. Müasir balıqçılıq, əsasən, şelf zonasında yaşayan və çox sayda olan balıqların bir neçə növ və fəsiləsinə əsaslanır. Bunlara anqous-, kambala-, koryuşka-, qızılbalıq-, siyənək-, skumbriya (o cümlədən tunes), stavrida- və treskakimilər aiddir. Nərkəmilərin (onların təq. 80%-i Xəzər dənizinin payına düşür) ovu son zamanlar xeyli azalmışdır. Baltika, Baren, Berinq, Şərqi-Çin, Qrenlandiya, Sarı, Norveç, Oxot, Şimal, Cənubi-Çin, Yapon və digər dənizlərdə balıq ovlanır. Müasir balıqçılığa neqativ təsir göstərən əsas səbəb ovluq akvatoriyaları ekologiyasının pisləşməsi, dəniz sularının kimyəvi çirklənməsidir. Balıq ovu çox vaxt intensiv ovlanmaya görə azalır, ov obyektlərinin sayının tənzimlənməsi və bərpa edilməsi məsələləri beynəlxalq səviyyədə həll olunur.

Molyusklar ovunda ikitaylı molyusklar (midi, istrıdya, daraqça), həmçinin başıayaqlılar (kalmar, səkkizayaqlı ilbiz) aparıcı yer tutur. Midilər və başıayaqlı molyusklar, əsasən, Atlantika və Sakit okeanların mülayim enliklərindəki D.-lərin sahillərində, istrıdyalar isə başlıca olaraq isti D.-lərdə ovlanır. Sakit okean krablarının ənənəvi ov rayonu Berinq və Oxot dənizləridir. Antarktika sularında mühüm ov obyektı – plankton xərçəngi kılıdır.

Ən mühüm mineral resurslara sualtı neft və qaz ehtiyatları aiddir. Neft-qaz mədənləri, bir qayda olaraq, şelf hüduqlarında yerləşir. Ən mühüm dəniz neftçixarma rayonları: İran, Meksika, Venesuela körfəzləri; Şimal, Xəzər, Barcus Oxot və digər dənizlər. Bu akvatoriya-

larda kəşfiyyat və istismar işləri zamanı, görülən tədbirlərə baxmayaraq, D.-in çirklənməsi, məsələn, neft plyonkalarının əmələ gəlməsi baş verir. Ən təhlükəli çirklənmə növü dəniz orqanizmlərinə ciddi zərər vuran qəzalı neft axınlarıdır (Meksika körfəzindəki böyük qəza, 2010). D. mühitinin vəziyyətinin monitorinqi və onun çirklənmədən qorunması üzrə tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. D. sahillərində ilmenit, monosit, zirkon, rutil səpinti yataqları; dəmir filizi, kömür, kükürd yataqları yayılmışdır; tikinti və şüşə istehsalı üçün qum, çınqıl və s. hasil edilir.

Sahilyanı ölkələrin iqtisadiyyatında D.-in rekreasiya resursları geniş istifadə olunur. Köhnə kurortlar inkişaf etdirilir, yeniləri isə tikilir; ən populyar kurortlar Andaman, Baltika, Karib, Qırmızı, Aralıq (və onun daxili dənizlərində), Qara, Cənubi-Çin dənizlərində, Meksika körfəzində yerləşir. Yalnız kruizlər üçün nəzərdə tutulan böyük ölçülü okean laynerləri (su basımı 70 min t və daha artıq) inşa edilmişdir; kruiz laynerlərinin əsas marşrutları: Baltika, Karib, Aralıq, Qara dənizlər, Meksika körfəzi.

Gələcəkdə D.-in energetika resurslarının istifadəsi nəzərdə tutulur. D. qabarmalarının enerjisi təq. 250 mln. kVt qiymətləndirilir. Səth və dərinlik sularının temp-ı fərqi istifadəsi hələlik yalnız Qvineya körfəzinin (Kot-d'İvuar) hidrotermal elektrik st.-nda həyata keçirilir.

Dəniz suyunun istifadəsinin böyük təsərrüfat əhəmiyyəti vardır.

DƏNİZ AXINLARI – bax *Okean axınları*.
DƏNİZ ARTİLLERİYASI – bax *Artilleriya*.

DƏNİZ ASLANLARI – su məməlilərinin pərayaqlılar dəstəsinin qulaqlı suitilər fəsiləsinə daxil olan 5 növün ümumi adı. Müxtəlif növlərdən olan yetkin erkək fərdlərin uz. 2–3,6 m, kütləsi 200–1250 kq, həmin fərdin dişisinin uz. 1,8–2,8 m, kütləsi 90–400 kq olur. Bədəni ortən tüklər açıq-boz və qəhvəyi rəngdədir. Yaşlı erkək fərdin boyun, çiyin və döş nahiyələrindəki tüklər nisbətən uzun olur; bunlar birlikdə yalı xatırladır (adı da buradandır). 5 növü müxtəlif cinslərə mənsubdur. Sivuç və Kaliforniya D.a. (*Zalophus californianus*) Şimal yarımkürəsində, Sakit okean sahillərində, Yaponiyadan başlayaraq q.-də Meksikaya və ş.-də Qalapaqos a.-rınadək, qalan 3 növü Avstraliya D.a. (*Neofoca cinerea*), Cənubi Amerika D.a.

Kaliforniya dəniz aslanı (*Zalophus californianus*).

(*Otaria byronia*) və Yeni Zelandiya D.a. (*Phocarctos hookeri*) Cənub yarımkürəsində yaşayır. D.a sürü ilə yaşayan polişam vəhşi heyvanlardır. Yay-payız fəsilələrində çoxalmaq üçün adalara çıxırlar. Balıq və başıayaqlı molyusklarla, bəzən quşlarla (pinqvinlərlə) və dəniz pişiklərinin körpələri ilə də qidalanırlar. Dərisindən və piyindən istifadə olunur. Hazırda bir sıra ölkədə xüsusi mühafizə olunur. Kaliforniyada D.a. çox vaxt sirk tamaşaları üçün əhliləşdirilir. Vətəgə əhəmiyyəti azdır.

DƏNİZ AVIASİYASI – bir çox ölkədə hərbi-dəniz donanması (hərbi-dəniz qüvvələri) növü. Düşmən gəmilərini, dəniz nəql. vasitələrini məhv etmək, dənizdə gəmi qruplarını daldalandırmaq (qorumaq), dəniz və okeanlardakı hərbi əməliyyat meydanında hava kəşfiyyatı aparmaq və s. üçündür. Əsasını müxtəlif təyinatlı təyyarələr (helikopterlər) təşkil edir. Funksiyasına görə raketdaşıyan, qayıq əleyhinə, qırıcı, hücumçu (bombardmançı), kəşfiyyatçı və yardımçı (uzaqdan radiolokasiya ilə aşkaretmə və tuşlama, radioelektron mübarizə, idarəetmə və rabitə, UA-larına uçuş zamanı yanacaq dolduran, axtarış-xilasedicisi, nəql., sanitar aviasiyası) D.a.; yerləşməsinə görə gəmi (gəmi, göyörtə aviasiyası) və sahil (baza aviasiyası) D.a. olur. D.a. *hidrotəyyarələrin* meydana

SH-60B Si Hoyk (ABŞ) sualtı qayıq əleyhinə helikopter.

Makdonell Duqlas AV-88 Harrier II (ABŞ) hücum təyyarəsi.

çıxması (Fransada, ABŞ-da, Rusiyada) və təyyarələrin gəmidən uçuş-eniş sınaqlarının uğurla keçirilməsi (ABŞ) nəticəsində yaranmışdır. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində iri dövlətlərin əksəriyyətinin (Almaniya, B.Britaniya, Fransa, ABŞ) donanmasının tərkibində UA-ları vardı. Müharibələrə qədər D.a. ABŞ-da daha intensiv inkişaf etmişdi; 1941 ildə ABŞ təq. 5,3 min, döyüş və yardımçı təyyarəyə, Yaponiyanın HDQ 1,75 min təyyarəyə malik idi. B.Britaniya və Fransanın HDQ-nin tərkibində yalnız gəmi aviasiyası vardı (baza aviasiyası HHQ-nə daxil idi). İkinci dünya müharibəsi dövründə D.a. dəniz və okeanlardakı hərbi əməliyyat meydanında əsas zərbə qüvvəsinə çevrildi. Müharibədən sonrakı dövrdə ən çox ABŞ D.a. inkişaf etmişdir. ABŞ D.a.-nın döyüş tərkibində təq. 4 min təyyarə və helikopter vardır (21 əsrin əvvəlləri). Bir sıra digər ölkələrdə dənizdə silahlı mübarizə məsələlərini həll etmək üçün HHQ-nin tərkibində HDD (HDQ) komandanlığının operativ tabeliyində olan aviasiya birləşmələri və hissələri vardır.

DƏNİZ AYĞIRLARI (*Hippocampus*) – dəniz iynəbalıqları fəsiləsindən bir neçə balıq cinsi. Bədəni şahmat at fiquruna – oxşayır, uz. 4–20 sm-dir. Adətən parlaq rəngdə olurlar. Tropik və subtropik dənizlərdə 30-dan çox növü məlumdur.

Zebra dəniz aygırı (*Hippocampus zebra*).

Erkekler 100 və daha çox kürünü özləri ilə daşıyırlar. Dəniz otları, yosunları və mərcan rifləri arasında yaşayırlar. Mikriya (yamsılama) inkişaf etmişdir. Çox vaxt quyruğu ilə bitkiyə sarılıb şaquli vəziyyətdə dayanır. Əsasən, xırda plankton və xərçənglərlə qidalanırlar.

DƏNİZ BUZU – dəniz və okean sularının donmasından yaranan buz. Fiziki xüsusiyyətlərinə görə D.b. buzlaq və çay buzlarından xeyli fərqlənir. Adətən duzluluğu 35% olan dəniz suyu –1,9°C-də donur; –2,3°C-dən yuxarı temp-ıda əriməyə başlayır. D.b.-nin sıxlığı onun duzluluq və məsaməlilik dərəcəsinə asılıdır; 850–940 kq/m³ arasında dəyişir. Sıxlığının az olması nəticəsində D.b.-nin 1/7–1/10 hissəsi su səthindən yuxarıda olur. Tərkibindəki duza görə D.b.-u şirin su buzuna nisbətən daha elastik və çətin parçalanandır; şəffaflığı azdır. Yaşına görə ilkin, cavan və çoxillik D.b.-na ayırırlar. Bu buzlar möhkəmliyinə, duzluluğuna və qalınlığına görə fərqlənirlər. Yerində və mütəhərrikliliyinə görə isə D.b. 3 tipə bölünür: hərəkətsiz, üzən (Cənub yarımkürəsinin axınla üzən buzları – aysberqlər) və çoxillik qalın buzlar.

D.b. Yer kürəsinin qütb sahələrində geniş yayılmışdır. İl boyu Şimal Buzlu okeanın mərkəzi hissəsində və onun kənar dənizlərinin şm. r-nlarında, həmçinin Antarktida ətrafında D.b.-na rast gəlinir. D.b.-nin orta ömrü Şimal yarımkürəsində 1,3 il, Cənub yarımkürəsində 0,8 ildir; yayılma sahəsi mövsümdən asılı olaraq kəskin dəyişir: 9–11 mln. km² Şimal yarımkürəsində, 2–19 mln. km² Cənub yarımkürəsində. Orta hesabla D.b. 25 mln. m² sahəni örtür ki, bu da Dünya okeanı sahəsinin 7,2%-i deməkdir. D.b.-nin orta qalınlığı təq. 1,5 m-dir. Son illər iqlimin qlobal istiləşməsi ilə əlaqədar D.b.-nin yayılma sahəsi və qalınlığında azalma tendensiyası baş verir.

Əd.: Зубов Н.Н. Классификация и терминология льдов, встречающихся в море. Л., 1954; Михайлов В.Н., Добровольский А.Д., Добролюбов С.А. Гидрология. 3-е изд. М., 2008.

DƏNİZ ÇÖKÜNTÜLƏRİ (okean çöküntüləri) – müasir və qədim dəniz və okeanlarda əmələ gələn dib çöküntüləri. Yer qabığının çökmə süxur örtüyünün ümumi həcməsinin 75%-dən çoxu D.ç.-dir. Onların əmələ gəlməsi Arxeozoyda, ilk dənizlərin meydana gəlməsi ilə əlaqədar, təq. 3,5–4 mlrd. il bundan əvvəl başlamış və bütün geol. tarix ərzində davam etmişdir. D.ç.-nə əhəngdaşı, dolomitlər, mergellər, silisiumlu və gilli süxurların çoxu, alevrolit, qumdaşı, konqlomeratların

xeyli hissəsi daxildir. Bir çox metamorfik süxurlar (qneyslər, şistlər, mərmərlər və s.) ilkin olaraq D.ç. kimi toplanmışdır. D.ç. fəsiyələri dərinlikdən, dəniz dibi relyefinin quruluşundan, dib axınlarından, sahillərin xüsusiyyətindən, çöküntü əmələ gətirən orqanizmlərin yaşama şəraitindən və s. asılıdır. Mənşəyinə görə D.ç. qırıntı, he-mogen, biogen və vulkanogen, maddi tərkibinə görə isə alümosilikatlı (qırıntılı və gilli), karbonatlı (əhəngli və dolomitli), silisiumlu, dəmirli, sapropelli, fosfatlı və s. çöküntülərinə bölünür. D.ç. əmələ gəldiyi dərinliyə görə dayazlıq (200 m-ədək) və dərinlik (200 m-dən yuxarı) çöküntülərinə bölünür.

Dayazlıq D.ç. sahil zonasının (bax *Litoral çöküntülər*), təcrid olunmuş dayazlıqların, epikontinental dənizlərin, kontinental və ada şelflərinin (bax *Sublitoral çöküntülər*) müxtəlif fəsiyələrindən təşkil olunmuşdur. *Apvelinq* zonalarında üzvi maddələrlə zənginləşmiş diatom lilləri və fosforitlər yaranır. Bir sıra dəmir və manqan filizləri, ağır mineralların (monasit, zirkon, rutil, kassiterit, ilmenit, qızıl, almaz və s.) sahil səpinti yataqları, həmçinin təbii tikinti materialları (qum, çınqıl, əhəngdaşı, gil) yataqları dayazlıq D.ç. ilə əlaqədardır.

Dərinlik D.ç.-ni *batial çöküntülərə* və *abissal çöküntülərə* ayırırlar. Dərinlik D.ç.-nin əsas kütləsi kontinental yamacların ətkələrində və dərinlik gətirmə konuslarında formalaşır; terrigen çöküntülərin qalınlığı bəzi yerlərdə 10–15 km-dən yuxarı olur. Terrigen çöküntülərin mənbəyindən uzaqlaşdıqca çöküntülərin qalınlığı və çöküntüyüylənmə sürəti azalır, biogen (planktonogen) çöküntü materiallarının yığılması isə artır. Okeanların mərkəzi hissələrinin D.ç. əhəngli (foraminiferli, kokkolyitli), silisiumlu (diatomlu, radiolyariyalı) çöküntülərdən, *qırmızı dərin su gillərindən* ibarətdir. Bu çöküntülərlə dəmir-manqan konkretiyalarından ibarət yataqlar əlaqəlidir. Sualtı dağlarda kobaltla zənginləşmiş dəmir-manqan qabıqları yaranır. Aralıq-okean silsilələrinin ox hissələrində və cinahlarında *metallı çöküntülər*, rift zonalarında kolçedan yataqları intişar tapmışdır. Kontinentlərdəki qazıntı D.ç. ilə yanar (yanar şistlər, neft, qaz), qeyri-metallik (fosforitlər) və bir çox iri stratiform faydalı qazıntı yataqları (dəmir, manqan, uran, vanadium, mis filizi və s.) əlaqədardır.

Əd.: Лисицын А.П. Процессы океанской седиментации: Литология и геохимия. М., 1978; Леонтьев О.К. Морская геология. М., 1982; Фролов В.Т. Генетическая типизация морских отложений. М., 1984.

DƏNİZ DONUZCUQLARI (*Cavia*) – donuzcuqlar fəsiləsinin əsl donuzcuqlar (*Caviinae*) yarımfəsiləsindən (gəmiricilər dəstəsi) məməlilər cinsi. Bədəninin uz. 35 sm-ə qədər, ətrafları qısalmış, başı iri, qulaqları qısa və dairəvidir; boynu az nəzərə çarpır, quyruğu seçilmir. Arxa ətrafları qabaq ətraflarından uzundur. Yunu cod və uzun; vəhşi formalarının rəngi boz və qonurumdur; əhliləşdirilmiş D.d.-nın rəngləri müxtəlifdir. Cənubi Ameriada yayılmış 9-a qədər növü var (adətən, 5 növə ayrılır). Onlardan: Braziliyanın ş.-ində və c.-ş.-ində yayılmış Braziliya dəniz donuzcuğunu (*C. aperea*); Braziliyanın ş.-ində və c.-ş.-də *C. fulgida*; Perunun c.-unda, Çilinin şm.-ində və Argentinanın şm.-q.-ində kiçik donuzcuq (*C. nana*) və Çudi donuzcuğunu (*C. tschudii*); arealı 4 ha-a yaxın olan ada forması – ortaboy donuzcuğu (*C. intermedia*) (Braziliyada 1999 ildə təsvir edilmişdir); Uruqvayda və Braziliyanın c.-ş.-ində böyük donuzcuğu (*C. magna*); ev donuzcuğunu (*C. procellus*) göstərmək olar. Sonuncunun mənşəyi məlum deyil, lakin bəzi tədqiqatçılar onu Kolumbiyada yaşayan *C. anolaimae*, yaxud Venesuela, Qviana və Braziliyada yaşayan *C. guianae* ilə eyni növdən sayırlar. Digər mənbələrə görə ev donuzcuğu müxtəlif D.d.-nın (Çudi donuzcuğu, Braziliya donuzcuğu və *C. fulgida*) hibridləşdirilməsindən alınmışdır. Lakin təbiətdə mövcud deyildir. Müxtəlif yerlərdə: savannalar, dağların qayalıq sahələri, tropik və mülayim meşə kənarları, bataqlıqlarda yaşayırlar. Daşlar arasında, o cümlədən daş tikililərdə özlərinin qazdıqları yuvalarda daldalanır, başqa heyvanların yuvalarını da tuturlar. İyerarxi münasibətləri formalaşan 5–10 fərdədən ibarət qruplar əmələ gətirirlər. Əlaqədarlıqda və gecələr aktiv olur; müxtəlif bitkilərlə qidalanırlar. Boğazlıq müddəti 60–70 gündür, 1–4 bala doğur, laktasiya dövrü 3 həftəyə qədər olur; həyatının 2–3 aylarında cinsi yetkinliyə çatırlar. Eramızdan təxminən

Ev dəniz donuzcuğu (*Cavia porcellus*).

5000 il əvvəl And d. ərazisində hindilər tərəfindən qida məqsədilə əhliləşdirilmişdir. Avropaya 16 əsrdə gətirilmişdir. 17 əsrdən tibdə laboratoriya heyvanları kimi istifadə olunur. Bədən ölçüləri və xəzinin rənginə görə D.d.-nın müxtəlif cinsləri alınmışdır. Təbiətdə sayı çoxdur. **DƏNİZ DÜYÜNLƏRİ** – dənizçilikdə elastik trosları, gəmi ləvazimatlarını bir-birinə, *ranhouta* və ya hər hansı bir əşyaya müvəqqəti bağlamaq üçün ilgək, düyün. D.d. öz-özünə açılmır, dartı (gərginlik) qüvvəsi artdıqca daha möhkəm olur; lazımda gəldikdə isə onu tez və asanlıqla açmaq mümkündür. İstifadə yerinə görə müxtəlif (onlarla) düyün növləri var. Məs., qalınlığı eyni və müxtəlif olan trosları bağlamaq üçün süngü düyünündən, iş zamanı işçini təhlükəsizlik məqsədilə dor ağacına və s. bağlamaq üçün köşk düyünündən istifadə edilir.

DƏNİZ FAUNASI – okean və dənizlərdə yaşayan heyvanların məcmusu. 160 minə qədər növü məlumdur. Bunun təq. 10 mini ibtidai (foraminiferlər, radiolyarlar, qamçılılar və infuzorlar), 5 mini süngərlər, 9 mini bağırçaqboşluqlular, 7 mini qurdlar, 4 mini çiyinayaqlılar və briozoylar, 80 mini mollyusklar, 20 mini xərçənglər, 6 mini dərisitikanlılar, 1 mini qişahlılar, 16 mini balıqlar, 150-si məməlilər və sürünənlərdir. Hazırda sərbəst yaşayan heyvanların 60 sinfindən yalnız 3 sinfinin (ilktraxeyalılar, çoxayaqlılar, suda-quruda yaşayanlar) nümayəndələrinə dənizdə rast gəlinir. Heyvanlar aləminin bütün tipləri dəniz mühitində inkişaf etmişdir. D.f.-nin bir hissəsi sonralar şirin sulara və quruya keçmişdir. Yenidən dənizə qayıtmış onurğalı heyvanların bəziləri (pərayaqlılar, dəniz tısbağaları) quruda çoxaldıqları üçün quru ilə əlaqəni kəsməmişlər. Pinqvinlər, albatroslar və s. quşların həyatı daim okeanla bağlıdır. Tropik dənizlərin dayazlıqlarında, xüsusən mərcan riflərində D.f. çox müxtəlifdir. Burada çoxlu mollyusk, yengəç, dərisitikanlı, balıq və s. yaşayır. Dənizin dərinliyi artdıqca D.f.-nin növ tərkibi və miqdarı azalır.

Dənizin ən böyük dərinliyində (9–10 km-dən çox) yalnız onlarca onurğasız heyvan növü yaşayır. D.f.-nin maks. biokütləsi mülayim və soyuq qurşaq dənizlərinin sahilyanı sularındadır. Yaşama mühitinə və həyat tərzinə görə D.f. müxtəlif ekoloji qruplara bölünür: su qatında (pelagialda) yaşayan D.f. (plankton və nekton) və dəniz dibində yaşayan D.f. (bentos).

Dəniz zooplanktonunun xarakter nümayəndələri bəzi foraminiferlər, şüalılar, zəngli infuzorlar (*Tintinnidae*), sifonoforlar, meduzalar, daraqlılar, pərayaqlılar, evfauzidlər və bir sıra başqa xərçənglər, qanadayaqlı mollyusklar, salplar, həmçinin pelagialda və bentosda yaşayan bir çox heyvan sürfələri hesab olunur. Nekton, əsasən, balıqlar, başıyaqlı mollyusklar və az miqdarda balınakimildən ibarətdir. D.f.-nin, xüsusilə tropik qurşaqdakı nümayəndələri (dəniz ördəkçikləri, əsasən, üzən yosunlar arasında yaşayan heyvanlar) pleystona (suyun səthində üzənlərə) aiddir. Qütb dənizlərində buzların altında yaşayan orqanizmlər (diatom yosunlar, yanüzənlər, balıq körpələri və s.) kriopelagial biosenoza daxil edilir. Bentos heyvanlarının əksər hissəsini foraminiferlər, süngərlər, hidroidlər, dəniz lələkləri, müxtəlif mərcanlar, çoxqıllı qurdlar, dəniz qozaları, yanüzənlər, bərabərayaqlı və onayaqlı xərçənglər, qarınayaqlı və ikiqapaqlı mollyusklar, dərisitikanlılar, poqonoforlar, assidilər və balıqlar təşkil edir. Bentik D.f.-na litoral, sublitoral (200 m-ədək), batial (2–3 min m-ədək), abissal (6–7 min m-ədək) və ultraabissal (7–11 min m-ədək) zonalarda yaşayan orqanizmlər aid edilir. Dəniz heyvanlarının bir qisminə şaquli miqrasiya xüsusiyyəti vardır. Onlar dənizin 1000 m dərinliyinə asanlıqla enib sonra yuxarı qalxa bilirlər. Pelagial heyvanlar adətən, suyun səthində (200 m-ədək), aralıq qatda (200 m-dən 750–1000 m-ədək) və dərinlik zonalarda yaşayır. Dənizdə sürətlə üzən iri heyvanlar (balinalar, pərayaqlılar, kürəkayaqlılar), bir çox balıqlar, kalmarlar) uzaq məsafəyə üzür, suyun dərin qatlarına enib-qalxa bilir. Bəzi balıqlar həyatının çox hissəsini dənizdə keçirir, yalnız çoxalmaq üçün çaya girir (anadrom miqrasiya), bəziləri isə çoxalma zamanı çaydan dənizə keçir (katadrom miqrasiya). Dəniz heyvanlarının əksər hissəsi suyun çox şirinləşməsinə davam gətirə bilmir. Ona görə də, okeana və normal şorluğu 3,5% olan dənizlərə nisbətən az duzlu dənizlərin (Qara dəniz, Azov və Baltik dənizləri) faunası yoxsuldur.

Heyvanların dəniz mühitinə uyğunlaşması çox müxtəlifdir. Məs., bəzi heyvanların inkişafı planktonda yaşayan sürfə ilə bağlıdır; dənizin dərinliyində yaşayan heyvanların bir çoxunda işıqsaçma orqanı var. D.f.-nin insanlar üçün çox böyük təsərrüfat əhəmiyyəti var. D.f.-nin bir çox növləri mühafizə olunur. Xüsusilə

balinaların, dəniz pişiklərinin ovu tam nizama salınmalıdır. Atlantika siyənəyi və s. qiymətli balıqlar azaldığı üçün onların ovlanmasını müəyyən vaxtdakı dayandırmaq və onların yaşadığı yerlər çirkənmədən mühafizə olunmalıdır. Dəniz heyvanlarının bəziləri gəmilərin alt hissəsində və sualtı qurğularda bioloji təbəqə əmələ gətirməklə zərər verirlər.

Əd.: Qasımov Ə.H. Dənizlərin həyatı. B., 1966; уенә оңи. Океанların həyatı. B., 1972; Богоров В.Г. Жизнь моря. М., 1954; Зенкевич Л.А. Биология морей СССР. М., 1963; Алеев Ю.Г. Нектон. Киев, 1976; Лори А. Живой океан. Пер. с англ., Л., 1976; Морские млекопитающие. М., 1978.

DƏNİZ FİLLƏRİ (*Mirounda*) – əsl suitilər fəsiləsinin məməlilər sinfi. Kürəkayaqlıların ən irisi; yetkin erkəklərdə bədən uz. 5,8 m-ədək, kütləsi 3–5 t; dişilərin kütləsi 1 t-a yaxın, 3 m-ədək olur. Yetkin erkəklərdə burun boşluğunun atlı uzantısı üfürülmüş formada olur; həyəcanlandıqda, 80 sm-ədək uzanır və filin xortumunu xatırladır (adı buradandır). Balalar 1,3 m, 50 kq-a yaxın çəkiddə doğurlar, qara xəzli olsalar da birinci tük-

Şimal dəniz fili (*Mirounda angustirostris*).

tökmədən sonra gümüşü-boz rənglə əvəz olunur. Sonradan tük örtüyü bir ahəngdə boz-qonur və ya palıdı rəng alır, böyüdükcə başda və boyunda tündləşir. 2 növü var: Şimali Amerikanın Kaliforniyadan Cənubi Alyaskaya qədər, Aleut a.-ının Sakit okean sahillərində yaşayan ş. D.f. (*M. angustirostris*) və Subarktikanın pelagik sularında, başlıca olaraq Cənubi Georgi, Kergelen, Makkuori adalarında yaşayan c. D. f.

Mövsümi miqrasiyalar edir. Sürü heyvanlarıdır. Digər kürəkayaqlılara nisbətən daha dərinə – 1,5 km-ə qədər dalaraq, 1,5 saatdan çox su altında qalır. Dib balıqları və başıyaqlı mollyusklarla qidalanır. 19 əsrdə D. f. intensiv vətəgə obyekt idi.

DƏNİZ FLORASI – dəniz və okeanlarda olan bitkilərin məcmusu. D.b-nə çiçəkli və sporlu, ali, eləcə də ibtidai bitki

növləri daxildir. Bir qismi suda asılı və ziyyətdə (*bax plankton*), digərləri suyun dibində substrata yapışmış halda (*bax Bentos*) yaşayır. Plankton həyat təzi əsasən, *diatom yosunlar* və qamçılıların nümayəndələri (peridineylər) üçün xarakterikdir. *Göy-yaşıl yosunlar*, az miqdarda yaşıl yosunlar, qamçılılardan isə kriptomonadalar, xrizomonadalar və s. plankton həyat sürür. Bunlar su səthindən 100 m, bəzi yosun növləri isə 80–400 m-dək dərinlikdə olur. Bentos bitkilər dənizlərin sahilə yaxın hissələrində inkişaf edir. Burada çiçəkli bitkilər, yosunlar və bəzi bakteriyalar daxildir. Dəniz suyunda çiçəkli bitkilərdən suçiçəyi və suboyar fəsiləsi nümayəndələri yaşayır. Dəniz fitobentosunda *qırmızı yosunlar*, *qonur yosunlar* və yaşıl yosunlar üstünlük təşkil edir. Göy-yaşıl yosunlar və diatom yosunlar nisbətən az yayılmışdır. Bentos bitkilərin çoxillik növləri 10–15 il, bəzi sudibi yosunlar isə 2–5 il ömür sürür. Onların inkişafında fəslü dövrlük müşahidə edilir. Xəzər dənizinin bentos bitkiliyində yaşıl mikrofitlərdən enteroforma, *kladofora*, xara yosunları və qırmızı yosunlardan laurensiya, polisifoniya, çiçəklilərdən dəniz otu, suçiçəyi, ruppiya, nayas, zannixeyla növləri geniş yayılmışdır. Bu bitkilərin qalıqları həm də balıqlar üçün sığınacaqdır. Çox vaxt balıqlar burada küçülür. Dəniz otunun toxumları ilə suda üzən quşlar qidalanır. Dəniz yosunlarında çoxlu mineral maddələr olduğu üçün kənd təsərrüfatında gübrə kimi işlədilir. Rudimeniya, fukuslar və *laminariyalar* isə əlavə yem kimi heyvanlara verilir.

DƏNİZ GEOFİZİKİ KƏŞFİYYATI – dəniz geofizikası üsulları ilə akvatoriyalarda faydalı qazıntıların axtarışı və kəşfiyyatının aparılması, həmçinin mühəndis geologiyası məsələlərinin həlli. D.g.k. kontinentlərin şelf və yamaclarında və Dünya okeanı yatağında geofiziki aparatlarla, radionaviqasiya vasitələri ilə, daxil olmuş məlumatları emal etmək üçün bort kompyuterləri ilə təchiz olunmuş ekspedisiya gəmiləri vasitəsilə yerinə yetirilir. Sahilyanı zonalarda qurudan dəniz və okeanların dibinə doğru uzanan perspektivli yataqların (Baltikyanı ərazilərin kəhrəbəli gil layları, Saxalinin kömürlü layları və Şimali Xəzərin neftli-qazlı strukturları, Yamal y-a-nın qaz yataqları və s.) kəşfiyyatı aparılır. Ağır mineralların dəniz və okeanların sahilyanı zonalarda, iri çayların deltalalarında formalaşan səpinti yataqlarının kəşfiyyatında kompleks geofiziki üsullar

tətbiq olunur. Şelf akvatoriyalarında dəmir filizi və mis-nikel yataqlarının axtarışında dəniz maqnit kəşfiyyatından istifadə olunur. Dünya okeanının dərinliklərində dəmir-mağqan konkresiyası, rift zonalarda massiv sulfid filizi yataqlarının sistemli kəşfiyyatı aparılır; kəşfiyyatın ilk mərhələsində kompleks geofiziki üsullarla yatağın konturları müəyyən edilir, sonrakı mərhələdə isə geol. sinama (nümunəgötürmə) işləri yerinə yetirilir. Şelf və kontinent yamaclarında neft və qaz yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı geol., geofiziki, geokimyəvi üsullar kompleksi və buruq qazınması ilə müşayiət olunur. Akvatoriyalarda neft və qaz yataqlarının birbaşa axtarışında həmçinin yüksəkdağıqlıqlı dəniz maqnit qradienti planaalməsindən istifadə olunur.

Dəniz maqnit kəşfiyyatı həmçinin mühəndis geologiyası məsələlərinin həllində, ilk növbədə sualtı obyektlərin (batmış gəmilərin, təyyarələrin, minaların və s.) aşkar olunmasında geniş tətbiq olunur.

Əd.: Шапировский Н.И., Гаджиев Р.М. Морская геофизическая разведка. Баку, 1962.

DƏNİZ GEOLOGİYASI – Dünya okeanı və dəniz suları altında qalan Yerin tərkibini, quruluşunu və geoloji tarixini öyrənən elm. D.g. geol. elmlərin əsas bölmələrini (dinamiki geologiya, litologiya, mineralogiya, stratiqrafiya, paleontologiya, tarixi geologiya, geomorfologiya, tektonika, vulkanologiya, petrologiya, mühəndis geologiyası, faydalı qazıntılar geologiyası və s.) əhatə edir. Tədqiqat sahəsi Yer səthinin 70%-dən çox hissəsini əhatə edən okeanik Yer qabığıdır. D.g. dəniz və okeanların dibini təşkil edən çöküntülərin, maqmatik və metamorfik süxurların əmələgəlmə proseslərini, okean qabığının tektonik və geodinamiki tədqiqini, Yerin dərinlik quruluşunu, vulkanizmi, okean-kontinent keçid zonasını, faydalı qazıntıların əmələgəlmə və yerləşmə qanunauyğunluqlarını tədqiq edir. Şelf zonalarının, kontinent yamaclarının, okean və kontinentlərarası keçid zonalarının öyrənilməsi mühüm praktiki əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, bir sıra neftli-qazlı hövzələr, dəmir-mağqan konkresiyaları, kömür, daş kömür yataqları, qızıl, almaz və d. faydalı qazıntıların səpinti yataqları bu zonalarda əlaqədardır. 21 əsrin əvvəlində Dünyada hasil olunan neft və yanar qazın təq. 33%-i şelf və kontinent yamaclarının payına düşmüşdür. D.g., həmçinin dənizdə hidrotexniki qurğuların mühəndis-geol. əsaslarının hazırlanması, sualtı zəlzələlərin qeydə alınması və proqnozlaşdırılması, onlarla əlaqədar sunami dalğaları və b. məsələlərə də məşğul olur.

Qalın su qatı altında qalan dəniz dibinin öyrənilməsində exolotlarla, geofiziki aparatlarla, dib relyefini öyrənmək üçün foto və kinoaparlarla, müxtəlif tipli nümunəgötürücülərlə, dalğic vasitələrlə, sualtı aparatlarla təchiz olunmuş elmi-tədqiqat gəmilərindən, dayaz ərazilərin öyrənilməsində isə Yerini süni peykindən və sualtı observatoriyalardan istifadə olunur.

DƏNİZ GEOMORFOLOGİYASI – geomorfologiyanın okean və dəniz dibinin, sahillərin relyefini, onun formasını, əmələ gəlməsini, tarixini və inkişaf dinamikasını öyrənən bölməsi. İki istiqamətdən: dəniz sahillərinin geomorfologiyasından (litosfer, hidrosfer, atmosfer və biosferin qarşılıqlı əlaqə zonası) və dəniz dibinin geomorfologiyasından (litosfer və hidrosferin qarşılıqlı əlaqə sahəsi) ibarətdir. D.g. sahilləri, okean və dəniz dibini formalaşdıran amilləri (dalğalar və onların yaratdığı dalğa axınları, dib axınları və s.), həmçinin bu zonalarda gedən *abraziya*, *akkumulasiya* və s. prosesləri tədqiq edir.

DƏNİZ HÖRÜMÇƏKLƏRİ, p a n t o p o d l a r (*Pantopoda*), – dəniz buğum-ayaqlıları sinfi. Qazıntı halında tapılmış, Aşağı Devon dövründən məlum olan D.h. müasir formalarından az fərqlənirlər. Uz. 1 mm-dən 72 mm-ə qədər, yeriyan ayaqlarının açıq ara məsafəsi 1,4 mm-dən 70 sm-ə qədər olur. Bədən azca sərhədlənən başla birlikdə baş-döş və qarın hissələrə bölünür. Başında ağır yerləşən xortumcuq, ucunda qısqaclar olan ön ətraflar, barmaqciqlərə bənzər palplar, yumurtadaşıyan ayaqlar (erkəklərdə olur, dişilərdə reduksiya oluna bilər) vardır. Döşdə uzun yeriyan ayaqlar olur, qarını qısadır. D.h. üçün içərisində bağırısağın yan çıxıntıları (lap axırncı buğuma qədər) və boruyabənzər qonadalar (cinsiyət vəziləri) yerləşən inkişaf etmiş ayaqlar xarakterikdir. Sinir sistemi udlaqaltı və udlaqüstü sinir düyünləri və qarın sinir zəncirindən, hiss orqanları

Decalopoda australis dəniz hörümçəyi.

başın üst tərəfində yerləşən sadə gözcüklər və bütün bədən boyu yerləşən hissiyat tükcüklərindən ibarətdir. Duzluğu normal olan və nadir hallarda suyu şirinləşmiş daxili dənizlərdə yaşayan 1200-dən çox növü var. Əksəriyyəti dayaz sulara olur, ancaq dərindən sulara (7,5 km-ədək) yaşayan növləri də var. İnkışafı metamorfozladır. Yumurtadan, hidroidlərlə qidalanan altı-ayaqlı sürfələr çıxır. Yaşlı fərdlər yırtıcı və yarım-parazitdirlər (xortumun və əzələli udlağın köməyi ilə onurğasızların yumşaq toxumalarını sorurlar), bəzi növləri detrit (çürüntü) və yosunlarla qidalanırlar; uzun müddət aclığa dözə bilirlər. D. h. bəzi balıq və xərçəngkimilərin qidasını təşkil edirlər.

DƏNİZ HÜQUQU – dəniz məkanının hüquqi statusunu, ondan istifadə qaydalarını, həmçinin dəniz resurslarının dinc məqsədlərlə istismarı rejimini müəyyənləşdirən beynəlxalq ümumi hüquq sahəsi.

D.h. beynəlxalq hüququn ən qədim sahələrindən biridir; onun təşəkkül mərhələləri iqtisadi münasibətlərin və dünya bazarının inkişafı ilə bağlıdır. D.h. normaları ilkin mərhələdə müəyyən dəniz regionları ölkələrində və portlarında fəaliyyət göstərən adətlərin təsbit olunması kimi formalaşır. Belə ki, 7–16 əsrlərdə dəniz qaydaları külliyyatları, məs., D.h.-nın əsas xüsusi hüquq aspektlərinə aid Bizans məcəlləsi “Vasiliklər”, Visbi Qanunları Baltika dənizində, Atlantika okeanı sahillərində “Oleron əlyazmaları”, Rodos dəniz məcəlləsi, Hanza Məcəlləsi Hanza ittifaqında, Aralıq dənizində “Konsolato del Mare” və s. fəaliyyət göstərirdi. 20 əsrdə dövlətlərin Dünya okeanı resursları və məkanına aktiv iddiaları BMT-ni D.h.-nın adət normalarını beynəlxalq səviyyədə məcəllələşdirməyə və elmi-texniki tərəqqinin inkişafını, eləcə də dövlətlərin müxtəlif maraqlarını nəzərə alan yeni universal normalar hazırlamağa vadar etdi. 1958 ildə D.h. üzrə ilk Cenevrə konfransı Açıq dəniz haqqında; Ərazi dənizi və sahiləni zona haqqında; Kontinental şelf haqqında; Açıq dənizdə balıq ovu və canlı resursların qorunması haqqında 4 konvensiya, həmçinin mübahisələrin məcburi həllinə aid Fakültativ protokol qəbul etdi. BMT-nin D.h. üzrə ikinci konfransı (1960) ərazi dənizinin eni və balıq ovu yurisdiksiyası sahəsinin eni haqqında qərarlar qəbul edə bilmədi. BMT-nin D.h. üzrə üçüncü konfransı *Dəniz hüququ üzrə BMT konvensiyasını (1982)* işləyib hazırladı və qəbul etdi.

Gəmiçilik, balıq ovu, dəniz mühiti çirklənməsinin qarşısının alınması, dəniz elmi tədqiqatları, dəniz dibi mineral resurslarının işlənməsi, dəniz səfərlərinin təhlükəsizliyi və s. məsələləri 300-dən artıq universal, regional və ikitərəfli müqavilə tənzimləyir. Onlar hamısı 1982 il Konvensiyası ilə yanaşı, beynəlxalq dəniz hüququnun qaynaqlarıdır.

Açıq dəniz azadlığı, dəniz resurslarının rəşional istifadəsi, dəniz mühiti çirklənməsinin qarşısının alınması, dənizçiliyin təhlükəsizliyi, dəniz elmi tədqiqatlarının zəruriliyi və s. D.h.-nın xüsusi prinsipləridir.

D.h. normaları əsas dəniz məkanlarının: dövlətlərin daxili dəniz sularının, ərazi sularının, sahiləni zonaların, beynəlxalq boğazların, arxipelaq sularının, xüsusi iqtisadi zonanın, kontinental şelfin, açıq dənizin, qapalı və yarımqapalı dənizlərin və dəniz dibinin statusunu müəyyən edir.

D.h. normaları Dünya okeanında balıq ovu, elmi tədqiqatların aparılması, Dünya okeanının çirklənmədən qorunması və mübahisələrin tənzimlənməsi qaydalarını, həmçinin Dəniz hüququ üzrə Beynəlxalq tribunalin və balıq ovu, gəmiçilik, dəniz mühitinin qorunması və saxlanması, dəniz elmi tədqiqatları üzrə arbitrajların köməyi ilə müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında D.h.-nin başlıca mənbəyi Ticarət Gəmiçiliyi Məcəlləsidir (2001). Məcəllə ilə dəniz səfərlərinin təhlükəsizliyi, dəniz bələdçiliyi, həmçinin dənizdə batmış əmlak, dənizlə yük və sərnişin daşınması, dəniz agentliyi, dəniz vasitəçiliyi, dəniz sığortası və s. məsələlər tənzimlənir.

DƏNİZ HÜQUQU ÜZRƏ BMT KONVENSIYASI (1982) – bütün dəniz məkanlarının taməhatəli rejimini müəyyənləşdirən beynəlxalq sənəd. Əvvəllər dəniz və okeanların istifadəsi üzrə münasibətlər Dəniz hüququ haqqında 1958 il Cenevrə konvensiyaları (ərazi dənizi və sahiləni zona haqqında, açıq dəniz haqqında, kontinental şelf haqqında, açıq dənizdə balıq ovu və canlı resursların qorunması haqqında) ilə tənzimlənirdi.

10.12.1982 ildə qəbul edilmiş konvensiya 16.11.1994 ildə qüvvəyə minmişdir. Təqr. 170 dövlət (2008) konvensiyanın iştirakçısıdır. Konvensiya okeanlar üçün konstitusiyadır. 17 hissədən (320 maddə) və 9 əlavədən ibarətdir. Konvensiya 12 dəniz mili enində *ərazi sularının* müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur və onun vasitəsilə dinc keçid hüququnu tanıyır;

tranzit keçidi və arxipelaq sularının rejimi haqqında normaları da ehtiva edir.

Konvensiya sahiləni dövlətin təbii resursların kəşfiyyatı, işlənməsi və qorunub saxlanması məqsədilə suveren hüquqlarını həyata keçirdiyi, ərazi dənizi hüduqlarından kənarda 200 dəniz milinə-cən enində *xüsusi iqtisadi zonanın* və süni adaların yaradılması və istifadəsinə, qurğu və tikililərə, dənizlə bağlı elmi tədqiqatlarla, dəniz mühitinin qorunması və saxlanmasına, eləcə də konvensiya ilə nəzərdə tutulan digər hüquq və vəzifələrə münasibətdə yurisdiksiyanın müəyyənləşdirilməsinə icazə verir.

Konvensiya *kontinental şelf* anlayışını dəqiqləşdirir və onun xarici sərhədlərini təyin etmə metodlarını müəyyənləşdirir.

Konvensiyada açıq dəniz azadlıqları: gəmi səfərləri, uçuşlar, sualtı kabel və boru kəmərləri çəkilişi, süni adalar və digər qurğuların salınması, balıq ovu, elmi tədqiqatlar aparılması sadalanmışdır.

Kontinental şelfin hüduqlarından kənarda suyun dibi və yeraltı resursların hüquqi rejimlərinin bəşəriyyətin ümumi irsi kimi müəyyənləşdirilməsi konvensiyanın mühüm müddəalarındandır. Bu ərazidə fəaliyyəti dəniz dibi üzrə beynəlxalq orqan təşkil edir, həyata keçirir və nəzarətdə saxlayır. O, Assambleya, Şura və komissiyadan ibarətdir və dəniz dibinin beynəlxalq ərazisində mineral resursların əldə edilməsi və yenidən işlənməsi sahəsində öz müəssisəsinə malikdir.

Konvensiya dövlətlərin üzərinə dəniz mühitini qorumaq və saxlamaq, onu gəmilərdən və dənizdəki qurğulardan, qurudə yerləşən mənbələrdən, atmosferdən, dəniz dibinin işlənməsindən çirklənməsinin qarşısını almaq vəzifəsi qoyur. Konvensiyaya uyğun olaraq bütün dövlətlər və səlahiyyətli beynəlxalq təşkilatların dəniz elmi tədqiqatlarını aparmaq hüququ var.

Konvensiya mübahisələrin həlli sistemini təsis etmişdir (dəniz hüququ üzrə beynəlxalq tribunal, arbitraj, balıq ovu, dəniz mühitinin qorunması və saxlanması, elmi tədqiqatlar, gəmiçilik, həmçinin zərərli maddələrin dəniz mühitində basdırılması nəticəsində dənizin çirklənməsi məsələlərinə baxmaq üçün xüsusi arbitrajlar).

DƏNİZ XALQLARI – firon Merneptax (e.ə. 13 əsrin sonları) və III Ramsesin (e.ə. 12 əsrin əvvəlləri) hakimiyyəti dövründə Misirə hücum etmiş, Qədim Misir kitabələrində adları çəkilən şimal tayfalarını ifadə etmək üçün 19 əsrdə Q. Maspero tə-

rəfindən işlənilən termin. Misirlilər özləri D.x.-ni “bütün ölkələrdən gəlmə şimal-lılar”, yaxud “adalarda yerləşən yadelli şimal ölkələri”nin sakinləri adlandırırlar və bu ölkələri “Böyük Dənizin ortasında” lokallaşdırırdılar.

İlk dəfə D.x.-nin ayrı-ayrı tayfalarının adına e.ə. 14 əsrə aid Amarna arxivindən tapılmış 4 yazışmada rast gəlinmişdir. *Bibl* hakimi Rib-Addinin Misir fironu *Exnaton*a göndərdiyi 3 məktubunda *Bibl* və *Amurraya* xidmət edən maddəli döyüşçülərin – ş a r d a n l a r ı n adı çəkilir. Daha bir məktub Kipr hakimiindən firona göndərilmişdi. Burada “Lukka ölkəsi adamları”nın Kiprə hücumlarından bəhs olunur. Sonralar onlar Misir kitabələrində l u k u xalqı kimi qeyd edilirlər. Şardanalar, ehtimal ki, Balkanlardan (antik Frakiya və İlliriya ərazisindən) gəlmə idilər. Bu faktı həmin vilayətlərin toponimlərinin “şardana” adı ilə oxşarlığı da təsdiqləyir. E.ə. 12 əsrin əvvəllərində şardanaların bir hissəsi Sardinia a.-na gəlmiş, adanın adı da onların adından götürülmüşdür. “Lukka ölkəsi” sakinləri antik dövrdə Kiçik Asiya c.-q. hissəsində *Likiya* adlandırılan ölkənin əhalisi ilə eynidirlər. D.x.-na məxsus tayfaların adı növbəti dəfə e.ə. 1289, yaxud 1288 ildə qeyd olunur. II Ramsesin iki kitabəsində şardanaların dənizdən Deltaya hücumları və onların firon döyüşçüləri tərəfindən əsir götürülmələri haqqında məlumat verilir. II Ramsesin hakimiyyətinin beşinci ilində (təqr. e.ə. 1286, yaxud 1285) şardanalar ibarət dəstə Misir ordusunun tərkibində Kadeş s. yaxınlığında misirlilər və hettlər arasında döyüşdə iştirak etmişlər. Hettlərin tərəfində lukuların dəstələri vuruşurdu. II Ramsesin hakimiyyəti dövründə Misir relyeflərində ilk dəfə əllərində dairəvi qalxan və uzun, düz qılınc (bu müdafiə və hücum silahı e.ə. 2-ci minillikdə Şərqi xalqları üçün səciyyəvi deyildi) tutan şardanaların (onları fərqləndirən cəhət başlarında buynuzlu dəbilqənin olması idi) təsvirləri verilmişdir. E.ə. 1219 ildə D.x.-nin 5 tayfası (akayvaşalar, turşalar, şakaluşalar, şardanalar və lukular) liviyahılarla birlikdə Deltanın q. sərhədlərinə hücum etmişdi. Firon Merneptax 6 saatlıq döyüşdən sonra işğalçıları dar-madağın etməyə nail olmuşdu. D.x. 2362 döyüşçü itirmişdilər.

Misir kitabələrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, D.x. arasında akayvaşalar və turşalar üstünlük təşkil edirdilər. A k a y v a ş a l a r ı Balkan y.-a-nın c.-

unda məskunlaşmış Axayya yunanları (bax *Axaylar*) ilə eyniləşdirirlər. T u r ş a l a r adətən tirsələr-etrusklarla eyniləşdirilir. Lakin e.ə. 13 əsrdə Troyanın həttiləndə Taruisa adı da bu etnonimlə əlaqələndirilə bilər. Ş a k a l u ş a l a r Siciiliya a.-nın yunanlaraqədərki əhalisi olan sikullarla müqayisə edilir. Yuxarıda adları çəkilən D.x.-nin təsvirləri saxlanılmamaqla yanaşı, onların sonrakı taleləri də məlum deyil. III Ramsesin hakimiyyətinin beşinci ilində Misirə turşalarla birlikdə yeni D.x. – p e l e s e t l e r və t e k e r l e r hücum etmişlər. Pelesetlər Bibliyada qeyd olunan *filistimlər*, tekerlər isə Troada sakinləri olan tekerlərlə eyniləşdirilirlər. Bu tayfaların miqrasiyasının səbəbi Misir kitabələrində müharibələr nəticəsində onların vətənlərinin viran qalması göstərilir. III Ramsesin hakimiyyətinin səkkizinci ilində pelesetlər və tekerlər şakaluşalar, danunalar və vaşaşalarla birlikdə Misirə dənizdən və qurudan daha genişmiqyaslı hücum həyata keçirmişdilər. D a n u n a l a r yunan-*danaylar*, yaxud Kilikiyadakı Adana çayı vadisinin sakinləri ilə müqayisə olunurlar. Vaşaşaların eyniləşdirilməsi çətinidir. Misir kitabələrində D.x.-nin *Hett dövlətinə*, Kiprə, Kaxxemiş və s. dövlətlərə hücumları qeyd olunur. Arxeoloji məlumatlara görə, D.x. Suriya-Fələstin şəhərlərinin çoxunu (*Uqarit*, *Megiddo*, *Tir* və s.) dağıtmışlar. III Ramsesin Mədinət Habudakı anım məbədinin relyeflərində D.x.-nin təsvirləri qalmışdır: pelesetlər, danunalar və tekerlər üçün son yunan dəbilqələrinə bənzər, at qılından hazırlanmış firça ilə bəzədilmiş dəbilqələr səciyyəvidir. Şakaluşalar, ehtimal ki, şardanaların baş geyimlərinə bənzər buynuzlu dəbilqələrdə təsvir olunurdular. D.x.-nin silahları (ikiəgizli düz qılınc, dairəvi qalxanlar) və gəmilərinin fərqləndirici detalları (gəmilərin burun və arxa hissələrinin quş başı təsvirləri ilə bəzədilməsi) onların Egey mədəni ənənəsi ilə əlaqələrini sübut edir. Tədqiqatçılar D.x.-nin hərəkətə gəlməsi səbəblərini Egeida və Cənub-Şərqi Avropada Son Tunc dövründə baş verən genişmiqyaslı etnosiyasi proseslərdə görürlər. III Ramses tərəfindən məğlub edildikdən sonra pelesetlər və tekerlər Fələstində məskunlaşmış, bu ölkənin indiki adı da pelesetlərdən götürülmüşdür. Peleset-filistimlər Pentapolisdə [filistimlərin 5 şəhəri – Qəzza, Qət, Aşdod, Aşkelon (lat. Askalon), Ekron (Eqron)], tekerlər isə Dor ş.-ndə məskunlaşmışlar. Bibliyaya görə, e.ə.

12–11 əsrlərdə Fələstində hakim mövqə tutmaq uğrunda mübarizədə filistimlər İsrail tayfalarının əsas düşmənləri idilər. Fələstində məskunlaşmış filistimlərin arxeoloji mədəniyyəti Son Mikena mədəniyyəti ilə yerli ənənələrin sintezidir. E.ə. 1-ci minilliyin birinci yarısında onlar çoxsaylı qərbi sami əhalisi tərəfindən asimilyasiyaya uğrasalar da, filistim mədəniyyəti və dininin qalıqları ellinizm dövründə saxlanılmışdır.

DƏNİZ XANIBALIQLARI (*Sebastes*) – əqrəbbalıqlar fəsiləsindən balıq cinsi. Bədən formasına görə çay xanısını xatırladır. Bədənin uzunluğu 20–100 sm olur. Cavan fərdlərin bədəni üzərində eninə xətlər şəklində naxışlar olur. Bel üzgəci çöküklə iki yerə ayrılmışdır, ön hissədə 13–16 anal üzgəcdə üç tikanlı şüa var. Qəlsəmə qapağı tikanlıdır. İti şüa və tikanların zəhərli vəziləri var. Sakit və Atlantika okeanlarının şimal hissəsinin mülayim

Qızıllı dəniz xanıbalığı (*Sebastes marinus*).

sularında 100-dən çox növü yaşayır. Xırda balıq və onurğasızlarla qidalanırlar. Yumurta-diridoğandırlar; dişiləri 2 mln.-adək sürfə qoyur; körpələri sürülər əmələ gətirir; 30 ilə qədər yaşayırlar. Şüa və tikanlarının batması ağrıdır, fəsadlara səbəb ola bilər. Qiymətli vətəgə əhəmiyyətli.

DƏNİZ XƏSTƏLİYİ – bax *Yırğalanma*.

DƏNİZ XİYARLARI – 1) (Beroë) çixıntısız daraqlılar cinsi. Bədənin uzunluğu 10–20 sm-dir. Bir neçə növü var; Dünya okeanının hər yerində geniş yayılmışdır. Yalnız daraqlıların digər cinsləri ilə qidalanırlar. 2) Həmçinin holoturilər sinfinin dərisitikanlıları da D.x. adlanır. bax *Holoturilər*.

DƏNİZ İQLİMİ – okeanın atmosferə təsiri çox olan şəraitdə yaranan iqlim növü. Okeanların, həmçinin dəniz hava kütlələrinin təsiri altında qalan materik r-nları üzərində müşahidə olunur. D.i.-nin quruya təsiri, əsasən atmosferin ümumi dövrünü nəticəsində yaranır. Materiklərin içrilərinə doğru D.i. tədricən kontinental iqlimə keçir.

D.i. il və gün ərzində hava temp-runun az dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Quruya nisbətən su kütləsinin gec qızması və soyuması ilə əlaqədar Şimal yarımkürəsində okean üzərində çox vaxt ən soyuq ay fevral, ən isti ay avqust olur. Cənub yarımkürəsində isə bunun əksinədir. D.i. hakim olan r-nlarda payız yaza nisbətən isti keçir. Eyni enlikdəki quruya nisbətən okean üzərində havanın rütubətliyi və illik yağımının miqdarı adətən çoxdur. D.i. havası az tozlu və yüksək duzluluğu ilə fərqlənir.

DƏNİZ İLANLARI (*Hydrophiidae*) – daim dənizdə yaşamağa uyğunlaşmış zəhərli ilanlar fəsiləsi; aspidlərə qohumdurlar. Bədənin uzunluğu 2,7 m-ə qədərdir. Baş böyük deyil, iri qalxancıqlarla örtülüdür, tədricən nisbətən nazik gövdənin silindrvari ön hissəsinə keçir. İri, hündür, yanlardan basıq olan bədənin arxa hissəsi tədricən qısa, yastı, pərbənzər quyruğa keçir. Başın üst hissəsindəki burun dəlikləri suyun daxil olmasının qarşısını alan klapanlarla təchiz olunmuşdur. Ağız boşluğunun selikli qişası qan damarları ilə bol təchiz olunmuşdur; bunun vasitəsilə su mühitində qaz mübadiləsi yerinə yetirilir. Üst çənə sümüklərinin ön qurtaracağında cüt zəhər dişləri yerləşmişdir. Dişlərin içərisində yüksək toksik zəhəri bayıra çıxarmaq üçün kanal vardır. İnsana qarşı çox aqressiv deyildirlər. Müxtəlif balıqlar və onların kürüləri ilə qidalanırlar. Hərəkətdə olan ovu kəskin dönüşlə və bədənin nazik ön hissəsinin atılması hesabına tutur. Bu zaman iri

Halqalı yastıquyruq dəniz ilanı (*Laticauda colubrina*).

arxa hissə su mühitində özünəməxsus dayaq rolu oynayır. D.i.-nin əksəriyyəti daimi dənizdə, adətən, sahil zolağından 5 km enində yaşayır, nadir hallarda 50 km aralıda da rast gəlinir. Çox az növü quruda sürünmək qabiliyyətini saxlamış və sürünərək sahilə yumurta qoymağa gedirlər. D.i. növlərinin əsas hissəsi yumurtadiridoğandır; bəziləri üçün (placentaanın inkişafı ilə) diridoğma xarakterikdir. Dişilər 1–2 iri bala verirlər. Hind

və Sakit okeanların bütün tropik dənizlərində yayılmışlar. Avstraliyadan şm.-də daha çoxdur. 50 növü birləşdirən 16 cinsi məlumdur.

DƏNİZ İNƏYİ (*Hydrodamalis gigas* və ya *H.stelleri*) – *sirenlər* dəstəsindən nəslə kəsilmiş dəniz məməliləri. D.i. 1741 ildə Sakit okeanın şm. hissəsində V.İ.Berinqin ekspedisiya həkimi Q.V.Steller tərəfindən kəşf olunaraq təsvir edilmişdir (ikinci adı da buradandır). Bədənin uzunluğu 8 m-ə, kütləsi 4 t-ə çatmışdır. Boyun demək olar ki, sezilməmiş, iri işəkli bədəni üfqi ikipərli quyruq üzgəci ilə nəhayətlənirmiş. Ön ətrafları (pərləri) ucları dırnağı xatırladan dəri törəmələri ilə qurtarır. Dəri qara, çılpaq, çox qalın, kobud və kələkötür, bəzi yerlərdə məsaməli quruluşa malik olmuşdur. Stellerin təsvirinə görə istiliyi tənzimləyən və mexaniki zədələnmələrdən qoruyan dəri palıd qabığına bənzəyir. Dişləri olmamış, damaq və alt çənənin kənarları qabırğalı qərni lövhələrlə örtülü olmuşdur. D.i. Komandor a-rının sahilləri yaxınlığında dayaz yerlərdə dəstə ilə yaşamış, dəniz yosunları (dəniz kələmləri və s.) ilə qidalanmışdır. Əti və piyinə görə ovlanmışdır. Kəşf olunduğu vaxt ümumi sayı 1,5–2 min baş olmuş, vəhşicəsinə ovlanma nəticəsində 1768 ildə tamamilə məhv edilmişdir. Qalıqları muzeylərdə (Rusiya və Almaniya) qorunub saxlanmışdır.

DƏNİZ İTCİKLƏRİ (Blennioidei) – xanıbalıqlar dəstəsindən balıq yarımdəstəsi. Bədənin uzunluğu 10–50 sm-ə qədərdir.

Tovuzquşu dəniz itciyi (*Salaria pavo*).

Əksəriyyətinin qarın üzgəcləri boğazının altında yerləşir; şimal D.i. (Stichaeoidea) və tropik D.i. (Blennioidea) yarımfəsilələrinin birləşdiyi 20 fəsiləsi var. **DƏNİZ İYNƏLƏRİ**, *iy n ə b a l ı q l a r* (*Syngnathidae*) – tikanbalıqkimilər dəstəsindən balıq fəsiləsi. Uz. 2,5 sm-dən 60 sm-ədəkdir. Bədəni iynəyəbənzərdir, sümük halqalarla örtülüdür. Şahmat atını (*dəniz ayğırını*) xatırladır. Başında uzun boruyabənzər rostrum var. Qəlsəmələr, rudimentar qəlsəmə qövsünə bir-

Dəniz iynəsi (*Syngnathus acus*).

lənmiş kiçik dəstələr şəklindədir. Bel üzgəci tikansızdır. Qarın üzgəcləri yoxdur. Digər üzgəclər reduksiya oluna bilər. 52-yə yaxın cinsi, 200-dən çox növü var. Dünya okeanında geniş yayılmışdır. Dişiləri kürüsünü (100-ədək) erkəyin qarın və ya quyruq hissəsində yerləşən kameraya hissə-hissə qoyur. Planktonlarla qidalanırlar, bəziləri yırtıcıdır.

DƏNİZ KAHISI – ulva cinsindən yaaş dəniz yosunu: ən çox Yaponiya və b. ölkələrdə yeyilir.

DƏNİZ KƏLƏMİ – 1) laminariya (*Laminaria*) cinsindən olan yapon laminariyası (*L. japonica*) və şəkərli laminariya (*L.saccharina*) qonur yosunlarının xalq

Yapon dəniz kələmi (*Laminaria japonica*).

arasında adı. 2) Çiçəkli bitki, katranın (*krambe*) növlərindən biri.

DƏNİZ KƏRTƏNKƏLƏSİ, *i q u a n a* (*Amblyrhynchus cristatus*) – iquanakimilər fəsiləsinin eyniadlı cinsindən kərtənkələ növü. Erkəklərin bədənin uzunluğu 140 sm-ədək olur (dişilər xeyli kiçikdir); bunun da yarından çoxu yanlardan basıq olan hündür quyruğun payına düşür. Baş qısa, kiçik və yumrudur. Nisbətən qısa ayaqların iri ayrı caynaqları üzmə pərdəsi ilə birləşmişdir. Bədəni xırda pulcuqlarla örtülüdür. Başın alın hissəsində pulcuqlar konusvarı buynuz qabırlar şəklində qalınlaşmışdır. Bədənin bel tərəfi və quyruq boyunca hündür olmayan daraq uzanır. Bədənin üst tərəfi qırmızı-qonur, boz-zeytunu və ya qara rəngdə olur. Ancaq Sakit okeanın Qa-

Dəniz kərtənkələsi (*Amblyrhynchus cristatus*).

lapağos a-rında qayalıq sahillərdə yaşayır. Yaxşı üzür və suya baş vurur (30 dəq-ədək su altında qala bilər), yosunlarla qidalanırlar. Dəniz suyundan orqanizm keçən artıq duz D.k.-nin qanından gözünlün önündə yerləşən və burun boşluğuna açılan xüsusi burun duz vəziləri ilə çıxır. Yosunlardan başqa D.k. heyvan mənşəli qidalar da (məs., dəniz şirlərinin ətənəsini) yeyir. D.k. üçün poliqaumluq xarakterikdir: erkəklər sahil ərazisində 5–10 yetkin diş fərd olan sahəni qoruyur. Dişilər dərinliyi 20–30 sm olan yuvalara 10×5 sm ölçüdə 1–3 yumurta qoyur.

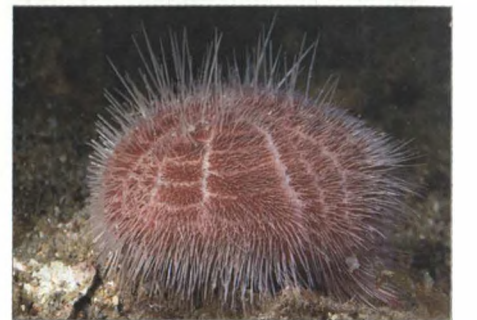
DƏNİZ KİRPİLƏRİ (*Echinoidea*) – dərisitikanlılar tipinin dib onurğasız heyvan sinfi. 2 yarımsinfi var. Düzgün D.k. (*Regularia*) – adətən, kürəformalı bədənlə malik radial simmetrik heyvanlardır; ağız bədənin alt hissəsinin mərkəzində, anal dəlik isə əks tərəfdə yerləşir. Düzgün olmayan D.k.-ndə (*Irregularia*) bədən diskşəkillidir, uzunsov və ya ürək formalıdır; ağız çox vaxt ön tərəfdə, anal dəlik isə arxa tərəfdə sürüşmüşdür. D.k.-nin bədən divarının birləşdirici toxumasında kirəclə qalxancıqlar bütöv bərk qın əmələ gətirir. Anal dəliyin ətrafında cinsi dəliklərin yerləşdiyi qalxancıqlar üzərində işi hiss edən piqmentlər olan qalxancıqlarla növbələşir. Radial quruluş skelet qatlarının və daxili orqanların yerləşməsində də özünü büruzə verir. Bədən boyu iynələr və ambulakral ayaqcıqlar enli

Dəniz kirpili: *solda* – düzgün formalı qırmızıyənli (*Astropyga radiata*), *sağda* – qeyri-düzgün formalı al-qırmızı (*Spatangus purpureus*) dəniz kirpili.

meridian cərgələrlə yerləşmişdir. İynələrdən hərəkət etmək (ambulakral ayaqlar kimi), quma girmək, kirəc qatda yollar açmaq, çatlara bərk yapışmaq üçün istifadə edilir. Həmçinin üçtəyli iynə-tikanlar – pedisellyarları (iynələr kimi onlar da zəhərli ola bilər) olur. Ağız mürəkkəb çənə aparatına (*Aristotel fənəri*) malikdir. Bağırsağ bir neçə dəfə dönmüş halda yığılmışdır. Qan damar sistemi yaxşı inkişaf etmişdir (əsas funksiyası qida maddələrini çatdırmaqdır). Tənəffüsdə ağız ətrafında yerləşən beş cüt qəlsəmə və ambulakral sistem iştirak edir. Mayalanma, adətən, xaricidir. Sürfələr planktondur. 2 minədək nəslə kəsilməmiş və 950 müasir növü var. Dünya okeanlarında 7 km dərinliyədək geniş yayılmışdır. Substratın bioloji örtüyü ilə, yosunlarla, zəif hərəkət edən onurğasızlarla (məs., molyusklarla) qidalanırlar; düzgün olmayan D.k.-nin bir çox növü qrunu udur. D.k. yengəc, dib balıqları, pərayaqlılar, kalanlar (dəniz samuru), dəniz quşları üçün yemdir. Bəzi D.k. vətəgə (kürüsünə görə) və embrional tədqiqat (bəzi növlərin yumurtaları) obyektidir.

DƏNİZ QAZIMASI – neft, qaz və s. faydalı qazıntıların axtarışı, kəşfiyyatı və hasilatı, həmçinin mühəndis-geoloji araşdırmalar və elmi tədqiqatlar məqsədilə Dünya okeanı və daxili dənizlərin akvatoriyasında aparılan qazıma işləri. D.q. quyuların dərinliyinə görə dayaz D.q. və dərin D.q.-na ayrılır. Dayaz D.q. (dəniz dibi səviyyəsindən 500 m dərinliyədək) bərk faydalı qazıntıların axtarışı, mühəndis-geol., struktur-xəritə araşdırmaları, elmi tədqiqatlar və s. məqsədlə aparılır. Dərin D.q. isə Dünya okeanı neft-qaz və s. faydalı qazıntı ehtiyatlarının axtarışı və hasilatı, dəniz qrununun mühəndis-geol. tədqiqi, okean dibinin quruluşunun öyrənilməsi və s. üçün yerinə yetirilir. Bu məqsədlə *qazıma gəmilərindən* istifadə edilir, xüsusi poladdan hazırlanmış, sıxı-

cı, dartıcı və əyici qüvvəyə hesablanmış suayırıcı sütunlar, qazıma boruları və onların birləşmələrinin xüsusi konstruksiyaları; quyu ağızını akustik aşkaredən sistem; atqıyaqarşı hidravlik preventorlara multipleks nəzarət sistemi tətbiq olunur.

D.q. stasionar hidrotexniki tikililər və üzən qazıma qurğuları vasitəsilə yerinə yetirilir. Stasionar hidrotexniki tikililərə estakada meydançaları, dambalar, dayaz sularında (suyun dərinliyi 30 m-ədək) qurulan süni qrunt adaları və dərin sularında quraşdırılan stasionar platformalar aiddir. Arktika dəniz səlfələrində axtarış-kəşfiyyat quyularının qazılması üçün də 2 növ (üzən və dəniz dibinə bərkidilən) süni buz adaları (təbii buzun üzərinə dəniz suyunun çilənməsi və ya axıdılması yolu ilə) qurulur.

Quyuların ağız suyun üstündə və altında yerləşən D.q. olur. Ağız suyun üstündə olan quyular stasionar hidrotexniki tikililərdən və özüqalxan qazıma qurğularından qazılır. Bu quyuların qazıma texnologiyası, tamamlanması və sınaqması quruda aparılan belə işlərə analojidir. Quyuağız suyun altında yerləşən quyular isə qazıma gəmiləri, yarım-dalma və özüqalxan qazıma qurğuları, həmçinin üzən süni buz adalarından qazılır.

Donmamış səlfədə dəniz kəşfiyyat quyularının qazılması dalma, yarım-dalma və özüqalxan tipli qazıma qurğuları və qazıma gəmilərdən həyata keçirilir. İstismar quyularının qazılması bir və ya iki qazıma dəzgahı ilə stasionar qazıma platformalarından aparılır. Stasionar platformada yerləşən dəniz quyularının kutu 12–96 quyudan ibarət ola bilər. D.q. quruda aparılan qazımalarından baha başa gəlir.

Xəzərin 100 m-dən artıq dərinliklərində perspektivli strukturlarda axtarış-kəşfiyyat qazıması aparmaq üçün 1974–80 illərdə yarım-dalma tipli ilk üzən qazıma qurğusunun (“Şelf-1”) layihələndirildi və inşa edildi (1980). “Şelf-1” ilə 200 m su qatı altında 6000 m-ədək dərinlikdə kəşfiyyat quyusu qazımaq mümkün oldu. Xəzərdə bu tipli 5 qurğu işləyirdi. Sərt dəniz mühitində dərin kəşfiyyat quyularının qazılması üçün belə qazıma qurğularında xüsusi tənzimləmə sistemi, sualtı qazıma, dalğic və s. avadanlığı quraşdırıldı. 1981 ildə ilk dəfə “Kaspmor-neft” qazıma qurğusundan “Günəşli” yatağında 1 quyu, 1983 ildə Xəzərin 50–60 m dərinliklərində yerləşən “Ümid” sa-

həsində 3 dərin kəşfiyyat quyusu qazıldı. “Azərbaycan” özüqalxan qazıma qurğusundan qazılan 4 sayılı quyunun dərinliyi 6715 m-ə çatdırıldı. 1985 ildə “Çıraq” (“Çıraq-2”), 1987 ildə “Azəri” (“Şelf-1”) və “Kəpəz” (“Şelf-3”) yataqlarında ilk kəşfiyyat quyuları qazıldı və bu yataqlar kəşf olundu. Bu quyuların faktiki dərinlikləri 2930–3730 m-ədək, dənizin dərinliyi isə 94–123 m olmuşdur. Xəzər dənizinin 200 m-dən dərin sahələrində kəşfiyyat işləri aparmaq üçün qısa müddətdə (1996–98) “Dədə Qorqud” (“Kaspmor-neft”) və “İstiqlal” (“Şelf-5”) yarım-dalma üzən qazıma qurğuları dünya standartlarına uyğun modernləşdirildi və dənizin 475 və 700 m dərinliklərində 7620 m-ədək qazıma işlərinin aparılmasına imkan yarandı. Heydər Əliyev ad. yarım-dalma “Lider” qurğusu ilə Xəzərin 740 m dərinliyində “Zəfər-Məşəl” strukturunda ilk dəfə olaraq ümumi dərinliyi 7087 m olan kəşfiyyat quyusu qazıldı (2004). “Çıraq-1” özüqalxan qazıma qurğusundan 7442 m dərinlikdə (inhirafı 6300 m) quyu qazılmışdır.

DƏNİZ QOVUQCULARI, *sistoid e y a l a r* (Cystoidea) – dərissitikanlılar tipindən nəslə kəşilmiş dəniz heyvanları sinfi. 2 dəstəsi, 40-a yaxın cinsi məlumdur. Kembriyə Devon dövrünə qədər dənizin dibinə yapışmış və ya döşənmiş halda yaşamışlar. Bədəni kürəvari (və ya yumurtavari) kasacıq və gövdədən, skeleti xırdadəşikli əhəngli lövhəciklərdən ibarətdir. Yuxarıda, mərkəzdə ağız dəliyi, bir qədər yanda isə anus olmuşdur.

DƏNİZ QOZALARI (Balanomorpha) – bığayaqlı dəniz xərçəngkimilərin yarım-dəstəsi. Bədəni kirəclilərdən ibarət bərk xarici skeletin – çanağın (hünd. 20 sm-ədək) içindədir; lövhələrdən altısı yan divarları, 2 cütü bükülən hərəkətli yığılan qapaqcığı əmələ gətirir. Daxildə qarın tə-

Dəniz qozaları (Semibalanus balanoides).

rəfi yuxarı çevrilmiş vəziyyətdədir. Substrata başı ilə yapışır. Altı cüt ikişaxlı, uzun tükcüklərlə örtülü (bığayaq) döş ayaqları qapaqcıq açılan zaman xaricə doğru uzanır və suyu qida hissəcikləri ilə birgə “evciyə” qovur. Hermafroditdirlər. Yumurtadan nauplius (3 cüt ayağı olan plankton sürfə) çıxır və ondan qidalanmayan, çökərək antenulalarla substrata yapışan, ilbizəoxşar sürfə (altı cüt döş ayaqları və ikitaylı örtüyü olan) inkişaf edir və yetkin fərdə çevrilir. 400-ədək növü var. Əsasən, dayaz yerlərdə, qabarma-çəkilmə olan zonalarda daşlara yapışaraq yaşayırlar; su sıçrantıları ilə kifayətlənərək suyun səviyyəsindən yuxarıda da məskunlaşa bilərlər. Bir sıra növlərin nümayəndələri süngər, mərcan, yengəc, dəniz tıbağaları, balina və b. heyvanlar üzərində məskunlaşırlar. Gəmi və hidrotexniki qurğuların altında bioloji örtük əmələ gətirirlər. Filtratorlardırlar. Bəzən planktonun əsas hissəsi sayılan sürfələr balıqların yemini təşkil edir; bəzi növlərin yetkin fərdləri (məs., Balanus psittacus, B. nubilis) insanlar tərəfindən qida kimi istifadə olunur.

DƏNİZ QÖNÇƏLƏRİ – bax *Blastoidyalar*.

DƏNİZ QULDURLUĞU, *beynəlxalq hüquqda* – açıq dənizdə ticarət və digər mülki gəmilərin özal, yaxud dövlət gəmiləri tərəfindən qanunsuz olaraq zəbt, qarət edilməsi, yaxud batırılması. Mühəribə zamanı gəmilərin, sualtı qayıqların və hərbi təyyarələrin bitərəf ölkələrin ticarət gəmilərinə hücum etməsi də D. q.-na bərabər tutulur. Müasir beynəlxalq hüquqda yaranmış adət normalarına əsasən, quldur gəmiləri və onların heyətləri heç bir dövlət tərəfindən müdafiə olunmamalıdır. Quldur gəmisini açıq dənizdə təqib oluna bilər, müqavimət göstərdikdə isə hər hansı bir dövlətin hərbi gəmisini onu batıra bilər. Belə gəminin heyəti cinayət qaydasında təqib olunmalı və cəzalandırılmalı, gəmi isə onu zəbt etmiş dövlətin qanunları ilə müsadirə edilə bilər. Beynəlxalq hüququn D. q.-na aid adət normaları açıq dəniz haqqında 1958 il Cenevrə konvensiyasında məcəlləşdirilmişdir.

DƏNİZ LƏLƏKLƏRİ (Pennatulacea, Pennatularia) – səkkizşüahlı mərcanların kolonial dəstəsi. Koloniyalar qrunta (lilə) girmiş əsas polipdən (gövdə) və adətən, gövdənin təpəsində və ya onun yan çıxıntılarında üzərində yerləşən çoxsaylı ikincili poliplərdən (zooidlərdən) ibarətdir; quş lələklərini xatırladır (adı bura-

İşıqsaçan dəniz lələyi (Pennatula phosphorea).

dandır). Bəzi növlərində (məs., Umbellula encrinus) koloniyaların hündürlüyü 2 m-dən çox olur. 300-ə yaxın növü var. Dünya okeanının tropik və subtropik sularında yayılmışlar; həm dayazlıqda, həm də dərinlikdə (6 km-ədək) rast gəlinir. Əksər nümayəndələri üçün bioluminesensiya xarakterikdir.

DƏNİZ MİNASI – düşmənin dənizdəki obyektlərini (hədəflərini) məhv etmək üçün döyüş sursatı növü. Təyinatına görə gəmi, qayıq və desant əleyhinə, eləcə də universal; qurulma tipinə görə lövbərdə qurulan, dibdə qoyulan və üzən (axınla hərəkət edən); daşıyıcının tipinə görə gəmi, qayıq və aviasiyadan qoyulan; partladıcının iş prinsipinə görə kontaklı və kontaktsiz D.m. növlərinə ayrılır. D.m.-nin kontaktsiz partladıcıları gəmilərin bir və ya bir neçə fiziki (maqnit, elektrik, elektromaqnit, akustik, hidrodinamik) sahələrinin təsiri altında partlayır. D.m.-nin ilk təsviri 14 əsrdə Çində yazılmış hərbi əsərdə verilmişdir. 16–18 əsrlərdə Çində, Hollandiyada, İngiltərədə və Rusiyada D.m. yaratmaq üçün təşəbbüslər göstərilmişdir. 1807 ildə Rusiya dəniz korpusunun müəllimi İ.İ. Fitsum odkeçirən boru vasitəsilə sahildən partladılan ilk D.m.-ni sınaqdan keçirdi. İkinci dünya müharibəsi dövründə müharibə edən dövlətlərin donanmaları tərəfindən 700 min mina qoyulmuşdur. Müharibədən sonrakı dövrdə D.m. təkmilləşdirilərək çoxkanallı kontaktsiz partladıcıları və tuşlanma sistemi olan, 1979 ildə suyun dibinə, qurulma yerinə torpeda ilə çatdırılan və s. minalar yaradılmışdır. 20 əsrin 2-ci yarısı və 21 əsrin əvvəllərində aparılan müharibələrdə, silahlı münaqişələrdə D.m.-dan geniş istifadə edilmişdir. 1972 ilin may-avqust aylarında Amerika aviasiyası VDR-nin

ərazi sularında 11 min mina yerləşdirilmişdi.

DƏNİZ NEFT-QAZ MƏDƏNİ – dənizdə yerləşən yataqlardan neftin, qazın və kondensatın səmərəli çıxarılması və nəql olunmasını təmin edən qurğular kompleksi. Dəniz akvatoriyasında neft və qaz yataqlarının mənimlənməsi geol. axtarış və hidrotexniki işlərin yerinə yetirilməsi, topoqrafik planaalma və dəniz dibinin mühəndis-geoloji tədqiqi, ərazinin geofiziki kəşfiyyatı, neft və qaz yataqlarının aşkar edilməsi və istismarı üçün axtarış, kəşfiyyat və istismar quyularının qazılması, neft və qazın çıxarılması, yığılması, nəql olunması üçün sualtı və suüstü qurğuların tikilməsi ilə əlaqədardır. D.n.-q.m.-ndə, əsasən, neft yataqları istismar edilir və neft daha çox fontan üsulu ilə (lay təzyiqi suurma üsulları ilə saxlanılır), sonradan qazlıft və digər mexanikləşdirilmiş üsullara keçməklə hasil olunur. Qaz yataqları qazı sahildəki istehlakçılara sualtı borular vasitəsilə ötürmək mümkün olarkən istismar edilir. D.n.-q.m.-lərinin qurudakı mədənlərdən fərqi əsasən və köməkçi avadanlıqların dəniz neft-qaz mədəni hidrotexniki qurğularında (süni adalar, dambalar, estakadalar, stasionar platformalar) və ya ixtisaslaşdırılmış üzən qurğularda (bu halda quyuların ağız su səthindən aşağıda, əsasən, dənizin dibində olur) yerləşməsidir. D.n.-q.m.-lərinin texnoloji sxemi dənizin dərinliyindən, dalğaların hündürlüyündən, küləyin sürətindən, buz təbəqələrinin yaranmasından və qalınlığından, digər təbii-iqlim şəraitlərindən (istismar, adətən, donmayan akvatoriyalarda 300 m dərinlikdə aparılır), həmçinin hasil edilən flüidlərin fiziki-kimyəvi xarakteristikalarından, onların ehtiyatlarından, quyuların debitindən və s. asılıdır. Dənizin dərinliyi 25–30 m olan sahələrdə D.n.-q.m., əsasən, süni adalar və dambalarda (5–10 m-ədək), estakadalar və s. dirəklili (yortaclı) qurğularda yerləşir. 25–30 m-dən çox dərinliklərdə yataqların işlənməsi məqsədilə metal və dəmir-beton özlü hissədən və quyu ağızları, mədəni avadanlıqları yerləşən göyərtələrdən ibarət stasionar platformalar tətbiq edilir. 60–80 m-ədək dərinliklərdə hasilat quyuları və ya texnoloji avadanlıqları, energetika obyektləri, kompressor st.-ləri, yaşayış məntəqələri və s. olan bir-funksiyalı platformalardan istifadə olunur. 80 m-dən çox dərinliklərdə işlənilən çoxfunksiyalı stasionar platformaların

hər biri müstəqil neft-qaz mədəni kimi də işləyə bilər. Platformaların üst tikililəri quraşdırmanın rahatlığı üçün iri blok-modullar şəklində hazırlanır, məs., hasilat blok-modulları (fontan armaturu, hasilatın toplanması və müxtəlif texnoloji əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün kompleks avadanlıqlar yerləşir); quyu məhsulunun sahilə nəqlinin və suyun laya vurulmasının hazırlanması üçün blok-modullar, enerji blok-modulları; helikopter meydançası, quyuların təmiri üçün qazıma buruğu, yanalma körpüsü qurğuları, kran avadanlıqları və s. olan yaşayış modulları. Bəzi hallarda qravitasiya tipli stasionar platformalar tətbiq edilir; onlar tikinti prosesi zamanı sahilə avadanlıqlarla təchiz olunur, sonra dənizlə nəql edilir və dəniz dibində əvvəlcədən hazırlanmış meydançada quraşdırılır. Stasionar platformalarla qurulan D.n.-q.m.-lərinə yatağın periferiyaya sahələrini drenajlamaq, kəşfiyyat quyularını istismara vermək, konturxarici və konturdaxili suurma və s. üçün köməkçi quyu kimi suyun altında təmamlanan quyular (SATQ) tətbiq edilir. Dənizin 60 m-dən çox dərinliklərində D.n.-q.m.-ndə bütün quyular SATQ-dan ibarətdir, neft-qaz mədəni avadanlıqları isə üzən qurğularda yerləşdirilir. Dərin (600–900 m dərinlikdə) karbohidrogen yataqlarının istismarı dayazlarda qurulan platformalardan, həmçinin neft-mədəni avadanlıqlarının üzən daşıyıcılarından istifadə ilə mümkündür. Dəniz yataqlarından qaz hasilatı məqsədilə mayeləşdirilmiş təbii qaz (sahilə tankerlər vasitəsilə nəql edilir) istehsal edən üzən z-d-lar yaradılır.

Gəmiçiliyin, balıq ovunun təhlükəsizliyi və təbii mühitin qorunması məqsədilə dəniz karbohidrogen yataqlarının istismarı bitdikdən sonra quyular fondu ləğv edilir, sualtı və suüstü qurğular və avadanlıqlar demontaj olunur, mədəni ərazisindəki dəniz dibi təmizlənir.

Azərbaycanda dənizdən neft çıxarılmasına 20 əsrin əvvəllərində başlanılmışdır; 1924 ildə ağac dirəklər üzərində qurulmuş dəniz özlülərindən Avropada ilk (61 sayılı) dəniz quyusu qazıldı. 20 əsrin 30-cu illərində Xəzərdə neft yataqlarının mənimlənməsi bilavasitə sahildən maili yönəldilmiş quyular qazılması və ada tipli dəniz əsaslarının qurulması yolu ilə aparılırdı. 1935 ildə Pirallahı a.-nın şm. hissəsində ilk metal özlü quruldu. 1949 ildə S.A. Orucov, Y.A. Səfərov və b.-nin təklifi ilə neft mədənlərinin işini sürətlən-

"Qurtuluş"
özüqalxan
qazıma
qurğusu.

dirən və tikinti-quraşdırma işlərini sənayeləşdirməyə imkan verən iribloklı stasionar özül yaradıldı. Fərdi dəniz özüllərinin yaradılması 60–150 m-ə qədər dəniz dərinliyini mənimsəməyə imkan verdi. D.n.-q.m.-nin inkişafında mühüm mərhələ neft-mədən estakadalarının tikilməsidir. Bundan ötrü 30 m dərinlik üçün dənizdə dəmir-beton və metal estakadalar, yatağın kompleks mənimsənilməsinə təmin edən qazıma, istismar və s. avadanlıqlar yerləşən meydançalar qurulur və qazıma işləri aparılırdı. Dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq sahildən 40 km (Bakıdan 100 km) aralı, açıq dənizdə dəmir özüllər üzərində nadir "Neft Daşları" şəhəri salındı, neftçıxarma mərkəzi qurudan dənizə (Xəzərə) keçdi. 1949 ildə "Neft Daşları" yatağında 942 m dərinlikli I saylı quyunun (Qala lay dəstəsindən) gündə 100 t hasilatla istismarına başlandı və açıq dənizdə neftçıxarmanın əsası qoyuldu. Sonrakı illərdə dəniz geol.-kəşfiyyat işləri genişlənmiş, iribloklı özüllərdən istifadə edərək bir sıra neft və qaz yataqları (Qum-dəniz, Səngəçal-Duvannı-dəniz-Xərə Zirə a., Bahar, Darvin küpəsi, Palçıq pıliləsi və s.) aşkar edilib istismara verilmişdir. 1976 ildə Xəzər dənizində 1000-ə qədər polad estakada tikilmiş və onların ümumi uz. 360 km olmuşdur. Stasionar özül meydançasında avadanlığı quraşdırdıqdan və ya səyyar əsası lazımı nöqtəyə gətirdikdən sonra dənizin dibindən qazıma işləri başlandı.

D.n.-q.m. sahildən uzaq olmadıqda estakada onu sahil bazası ilə birləşdirir, uzaqdadırsa mədəndən sahilə qədər sualtı boru kəməri çəkilirdi. Sahildən çox

uzaq olan D.n.-q.m.-ndə neftiymə mən-təqələri olurdu. 60–80 m dərinlikdə üzən qazıma platformalarından istifadə etməklə ya ayrıca, ya da kut (dəstə, qrup) şəkildə maili yönəldilmiş quyular qazılırdı. 120 m dərinlikdəki neft və qaz yataqlarını mənimsəmək üçün müxtəlif konstruksiyalı stasionar adalar tikilir və buradan qazılan quyular da maili yönəldilmiş olurdu. 150 m-dən dərin sular üçün qazıma gəmilərdən, yaxud lövbərli və ya dinamik sabitləşdiricili yarım-daldırılan platformalardan istifadə edilirdi (bax *Dəniz qazıması*).

1976 ildə keçmiş SSRİ-də ilk dəfə olaraq Xəzərdə 10 quyunun qazılması üçün layihə edilən nəhəng platforma (84 m dərinliyə) qoyulmuşdur. Bundan başqa Xəzərdə ilk dəfə olaraq qravitasiya tipli stasionar dəmir-beton platformalar qurulmuşdur (140 m-dən dərin yerlər üçün).

1970–80 illərdə Azərb.-a 75 növdə 400-dən çox ağır yükqaldırıcı kran-gəmi, boruçəkən gəmilər, seysmik, sərnişin və s. gəmi növləri gətirildi. 1980-ci illərdə müxtəlif tipli üzən qazıma qurğularının sayı 11-ə çatdırıldı və onlardan istifadə etməklə dənizin 80–350 m dərinliklərində hazırda Azərb. neftinin əsas hissəsini verən zəngin neft ehtiyatlarına malik yataqlar ("Günəşli", "Çıraq", "Azəri" və s.) kəşf olundu. "Azəri" yatağının mərkəzi hissəsində 48 əsas quyu lüləsinin qazılmasına imkan verən hünd. 143 m, çəkisi 13700 t olan dayaq blokundan və ölçüləri 122×55×34 m, çəkisi 14500 t olan üst moduldan ibarət nəhəng dərindən dəniz özülü tikilib quraşdırılmışdır.

D.n.-q.m.-lərinin tikilməsində aşağıdakı şərtlərə əməl edilir: özüllərdən neftli lay boyu üfuci qazılan istismar quyuları vasitəsilə yüksək neft hasilatı əldə olunur; bununla da drenaj sahəsinin bir neçə dəfə artması hesabına yatağın mənimsənilməsində istismar quyularının sayı azalır; lay təzyiqini saxlamaq üçün istismarın ilk günlərindən laya su vurulması təmin edilir; hasil olunan neftin və qazın toplanması, nəqlə hazırlanması ilə əlaqədar bütün texnoloji proseslər ayrılıqda tikilmiş texnoloji özüllərdə həyata keçirilir.

"Azəri", "Çıraq" və "Günəşli" yataqlarında dənizin 200 m-dən dərin hissəsi mənimsənilir, bütün neft əməliyyatlarında dünya standartlarına uyğun texnika və texnologiya tətbiq edilir.

DƏNİZ NƏQLİYYATI – dəniz su yolları ilə yüklərin və sərnişinlərin daşınmasını təmin edən nəql. növü. D.n. ölkələr, qitələr arasında, bir ölkənin hüduqları daxilində (kabotaj) yüklərin daşınmasını, eləcə də iri çayların mənsəbindən keçməklə aparılan daşınmaları yerinə yetirir. D.n.-na gəmilər (o cümlədən texniki donanma gəmiləri), portlar (limanlar), gəmi təmiri müəssisələri, rabitə, signal qurğuları və s. daxildir.

Dünya yük dövriyyəsində D.n. əsas nəql. növüdür; dünyada sənaye və k.t. istehsalının yüksəlməsi ilə onun da rolu artır. Bütün dəniz yolları ilə yük daşınmalarının təqribən 85%-ini energetika və sənaye xammalları təşkil edir (bunun da yarısı neftin, kömürün, qazın payına düşür). Yüklər tankerlər, tarasız yüklər daşıyan gəmilər (balkerlər), universal quru yük gəmiləri, konteynerdaşıyan, qazdaşıyan, neft-filizdaşıyan, kimyəvi məhlullar daşıyan gəmilər, xüsusi (ixtisaslaşdırılmış) gəmilər, rolkerlər vasitəsilə daşınır. 20 əsrin sonlarından başlayaraq yüklərin konteynerdaşıyan gəmilərlə daşınması intensiv olaraq artır, universal quru yük gəmiləri, ixtisaslaşdırılmış gəmilər və rolkəllərdən (avtomobildaşıyanlar istisna olmaqla) nisbətən az istifadə edilir. Konteynerdaşıyan gəmilərdən istifadə ilə gəmiçilik fider prinsipi üzrə təşkil olunur; böyük yükötürmə qabiliyyətinə malik magistral gəmiləri iri terminallar (Rotterdam, Sinqapur, Los-Anceles, Nyu-York və s. şəhərlərin portları) arasında işləyir, yüklərin tələbatçılara çatdırılması isə kiçik, fider adlanan konteynerdaşıyanlarla yerinə yetirilir. Dünya nəql. donanmasında ən mürəkkəb gəmilərdən biri qazdaşıyanlardır; daşınan qazın tipinə görə sıxılmış (maye) neft qazlarını

Carnival Corporation & plc şirkətinə (ABŞ) məxsus kruiz gəmisi.

təzyiq altında daşıyan və mayeləşdirilmiş təbii qazları –162° temp-rda daşıyan gəmilərə ayrılır.

Sərnişin donanmasında əsas yeri avtomobil-sərnişin bərələri (istismarda olan gəmilərin ümumi miqdarının 60%-i qədar) tutur. Bərələr 375-dən 2500-ə qədər sərnişin (oturacaqların sayı), onlarla və yüzlərlə avtomobil daşıya bilir. Son illərdə sürətli sərnişin gəmiləri (əsasən, sürətli katamaranlar, birgövdəli gəmilər) geniş tətbiq edilir. Turizm məqsədilə müxtəlif portlara daxil olmaqla səfərlər (10 gündən 3 ayadək) edən gəmilər kruiz gəmiləri adlanır. Kruiz gəmiləri istismar r-nundan asılı olaraq (Aralıq dənizi hövzəsi, Baltika dənizi və Şm. Avropa, Karib hövzəsi, Sakit okean) təsnif olunur. İri kruiz gəmilərinə 3–4 min sərnişin yerləşir.

Azərb.-da 19 əsrin 2-ci yarısından neft sənayesinin sürətli inkişafı D.n.-ni inkişaf etdirmək zəruriyyətini yaratdı. 1861 ildə Rusiyanın bütün su magistrallarında üzən gəmilərin 296-sı (72,5%-i) Xəzərdə işləyirdi. 1900 ildə Bakı portu quru yük, neft məhsulları, sərnişin daşıyan gəmilərin gediş-gəlişinə görə dünyada birinci yeri tuturdu. 1908 ildə Xəzərdə tutumu 6 min t olan tankerlər işləməyə başlamışdı. İkinci dünya müharibəsi illərində Xəzər D.n. ilə cəbhəyə fasiləsiz olaraq neft məhsulları və döyüş sursatı daşınırdı. 1962 ildə Bakıdan Krasnovodsk (indiki Türkmənbaşı) portuna, sonrakı illərdə isə Aktauya gəmi-bərələrin işləməyə başlaması dəniz daşınmalarını sürətləndirdi. Hazırda Azərb. Resp.-sının dəniz yollarında *Bakı-Türk-*

A.P. Moller-Maersk Group şirkətinin (Danimarka) konteynerdaşıyan gəmisi.

mənbaşı bərə yolu və Bakı-Aktau bərə yolu ilə sərnişin və yük daşınmaları həyata keçirilir.

DƏNİZ ÖRDƏKCİKLƏRİ (Lepadomorpha) – bığayaqlı xərçəngkimilər dəstəsindən yarımdəstə. Bədəni simmetrik yerləşmiş kirəclilərlə örtülüdür, başın ön hissəsi gövdəcik şəklində uzanmış, kirəclilərinin uclarında şəklini dəyişmiş ön antennaları var. Saplaqçıqın köməyi ilə D.ö. bərk substrata, (dibə, üzən əşyalara və s.) yapışırlar. Əsasən, Dünya okeanının isti sularında yaşayan 400-dən çox növü var. *Scalpellum* cinsindən olan bəzi növləri xeyli dərinədə (7 km-ədək) yaşayırlar. Gəmilərin altında iri bioloji örtüklər əmələ gətirirlər. Filtratorlardır. Hermafrodit və ya ayrıncıslıdır. Reduksiya olunmuş erkəklər dişinin və ya hermafrodit fərdin mantiya boşluğunda yerləşirlər. Sürfələri balıqlar üçün yemdir; bəzi növlərindən (*Mitella pollicipes*

Pollicipes pollicipes dəniz ördəkçikləri.

də daxil olmaqla) insanlar qida kimi istifadə edirlər.

DƏNİZ PİYADA QOŞUNU – bəzi dövlətlərin HDQ-də qoşun növü; dəniz (hava-dəniz) desantının tərkibində dəniz sahilləri, adalar, portlar, donanma bazaları və s.-də döyüş əməliyyatları aparmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hava-dəniz hücum əşelonunda (ön dəstələrdə) olan D.p.q. desantın birinci əşelonunun döyüş meydanına çıxmasını təmin edir. Hərbi-dəniz bazalarının, adalar və sahilyanı ərazilərin müdafiəsinə, həmçinin diversiya-kəşfiyyat tapşırıqlarının həllinə cəlb oluna bilər. D.p.q. İngiltərədə 1664, Avropanın digər ölkələrində 18 əsrin birinci yarısında, ABŞ-da 1775 ildə meydana gəlmişdir. Əvvəllər D.p.q. düşmən gəmilərinə silahdan atəş açmaq, abordaj döyüşlərində (bax *Abordaj*) iştirak etmək, keşikçi xidmətini yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. İkinci dünya müharibəsi gedişində ABŞ və B.Britaniyanın D.p. bütün iri dəniz desant əməliyyatlarında iştirak etmişdir. Müasir

dövrə D.p.q. daha da təkmilləşmiş, yeni texnika və silah növləri ilə təchiz edilmişdir.

DƏNİZ PORTU, dəniz limanı – dəniz gəmiçiliyinə xidmət göstərən port. Ticarət üçün D.p.-na; müxtəlif yüklərlə əməliyyat aparan ümumi D.p.-na (Nyuyork, Marsel, Odessa və s. kimi beynəlxalq D.p.-larının əksəriyyəti bu qrupa daxildir); əsasən, eyni kateqoriyalı yüklər ilə əməliyyatlar aparan ixtisaslaşdırılmış D.p.-na (sərnişin D.p.-nu da bura aid etmək olar) ayrılır. D.p.-nda sərnişinlərə xidmət üçün sahilboyu ərazidə tikilən *dəniz vağzal* fəaliyyət göstərir.

DƏNİZ SƏVİYYƏSİ – okean və dənizlərdə sərbəst su səthinin şərti qəbul edilmiş başlanğıca nisbətən şaquli xətt üzrə vəziyyəti. D.s. cazibə qüvvəsindən, Yer in fırlanma anından, küləyin təsirindən, temperaturdan, qabarmalardan, atmosfer təzyiqinin təəddüdündən, yağıntı, buxarlanma, çay axımının miqdarından və s. asılı olaraq daima dəyişir. D.s. orta çoxillik, orta illik, orta aylıq, orta günlük və “ani” olur. Orta çoxillik D.s. dənizin sakit vaxtındakı səviyyəsinə uyğundur. Bu səviyyə quruda mütləq yüksəklik və dənizdə dərinliklər hesablanarkən başlanğıc səviyyə kimi qəbul edilir. Rusiyada və köhnə SSRİ məkanında, həmçinin Polşada Yer səthindəki mütləq yüksəkliklər Baltika dənizinin səviyyəsinə (Kronştadt futstokuna) görə, Qərbi Avropa ölkələrində Amsterdam, Aralıq dənizində Marsel futstoklarına görə hesablanır.

DƏNİZ ŞEYTANLARI – 1) limasinlər (Limacina) qəlsəməqanadlı qarınayaqlı dəniz ilbizləri cinsi. Bütün bədəninin yerləşə biləcəyi qapaqlı, spiral şəkilli yüngül çanağa malikdir (diametri 1–15 mm). Kürəvarı üzgəclərin (ayağın yan çıxıntıları) köməyi ilə üzür. Geniş yayılmışdır; 7 növü var. Əsasən, suyun səthaltı qatlarında (epipelagialda) yaşayır. Təhlükə zamanı üzgəclərini yığır və cəld dərinə enirlər. Sürü əmələ gətirə bilirlər. Xırda üzvi hissəcikləri (əsas qidası) ağız dəliyinə ötürməklə qidalanırlar. Bəzi balınakimilərin, dəniz quşlarının, bir çox

Limacina helicina dəniz şeytani.

balıqların və onurğasızların (məs., klione ilbizinin) qida rasionunun əsas komponentidir.

2) Bax həmçinin *Tilovular*.

DƏNİZ TISBAĞALARI (Cheloniidae) – tisbağalar fəsiləsi. Daim su mühitində yaşamağa uyğunlaşmış iri sürünənlər (zirehinin uz. 1,4 m-ədək, kütləsi 400 kq-a qədər olur). Zirehi hündür deyil, sürüşgən qərnə qalxancıqlarla örtülüdür. Sümükdən olan bel qalxanı qabırğalar və kənar qatlar arasında deşiklərin əmələ gəlməsi hesabına yüngülləşmişdir. İri başı və kürəkşəkilli ətrafları çanağa yığılmır, yoğun və qısa boynu isə qismən yığılır. D.t. ətrafların (xüsusilə arxa ətraflara nisbətən çox iri ön ətrafların) kürəkvarı hərəkəti ilə yaxşı üzür və suya baş vururlar. Yalnız birləşmiş vəziyyətdə olan 1-3-cü barmaqlarda qısa caynaqlar var. Əksəriyyəti balıqlar, mollyuskalar, dərisitikanlılar, xərçəngkimilər, bağırsaqqoşluqlular və süngürlərlə qidalanırlar; ön irisli sayılan yaşıl tisbağa (Chelonia mydas) yosunlarla qidalanırlar. D.t. bütün həyatlarını dənizdə keçirir, çoxalma yeri ilə okeanın bolqidalı yerləri arasında uzaq (bəzən 1000 km-ədək) miqrasiyalar edirlər. Dişilər ancaq yumurta qoymaq üçün sahilə çıxır. Bir neçə onluqdan 350-yədək üzəri dəriciklə örtülü yumurtaları qumda basdırır, yuvalamaq üçün 60 sm dərinlikdəki yeri arxa ətrafları ilə qazırlar. Yumurtadan çıxan balalar dərhal dənizə üz tutur, axınlar onları okeanın uzaq yerlərinə aparır. D.t. cinsi yetkinliyə çatdıqda çoxalmaq üçün əvvəlki yuva yerlərinə qayıdırlar. 4 cinsə aid olan 6 növü var: loqqerxedlər və ya yekəbaş tisbağalar (Caretta), yaşıl və ya şorba tisbağaları (Chelonia), bissalar (Eretmochelys), ridleylər və ya zeytunu tisbağaları (Lepidochelys). Yer kürəsinin tropik və subtropik dənizlərində yayılmışlar. Dəniz cərəyanları ilə bəzi fərdlər yuxarı coğrafi enliklərə gedib çıxırlar.

Yaşıl dəniz tisbağası (Chelonia mydas).

D.t. uzun müddət intensiv ovlanmaya məruz qaldıqları üçün (əti, yumurtası və zirehi istifadə olunur) təbii populyasiyalarının sayı kəskin azalmışdır. D.t.-nin bütün növləri BTMC-nin “Qırmızı kitabı”na daxil edilmişdir.

DƏNİZ ULDUZLARI (Asteroidea) – dərisitikanlılar tipinin dib onurğasızları sinfi. Heyvanların ən qədim qruplarından biridir: Ordovik dövründən məlumdur. Adətən, yastılaşmış bədən (diam. 1 m-ədək) mərkəzi diskdən, 5 və ya daha çox (50-ədək) şüadan ibarətdir; bəzən beşbucaqlı formasında olur. Çox dərində yaşamayan (əsasən, mərcan rifli dayaz yerlərdə) D.u.-nın çox vaxt gözəl rəngi olur. D.u.-nın əsas dayaq skeleti çoxsaylı kirəc lövhələrdən əmələ gəlmiş və öz aralarında birləşdirici toxuma ilə əlaqələnilir. Bədən səthindəki skelet çıxıntıları – kirəc iynəciklər müdafiə funksiyasını yerinə yetirir; çoxunda həmçinin ixtisaslaşmış ikitaylı iynələr – tikancıqlar (pedisellarilər) var. İki şüa arasında mərkəzi diskin sərhədində aydın nəzərə çarpan kirəclik məsaməli lövhə var, bunun vasitəsilə dəniz suyu ambulakral sistemə daxil olur. Diskin mərkəzində dibə baxan tərəfdə (oral tərəfdə) ağız yerləşmişdir. D.u.-nın əksəriyyətində ağız qısa qida borusu ilə daxili boşluğun çox hissəsini tutan mədəyə birləşmişdir. O isə əks tərəfdə olan düz bağırsağa açılır (anal dəliklə qurtarır). Ağızdan hər şüaya (uzunu boyu) açıq ambulakral sırım gedir, ondan 2 və ya 4 cərgədə yerləşən, uclarında coxsaylı sormaclar olan ambulakral ayaqcıqlar çıxır. Onlar hərəkət etmək, qida tutmaq və onu ağıza yönəltmək, həmçinin qaz mübadiləsi və ola bilsin ki, metabolizm məhsullarını ifraz etmək üçündür. Skelet lövhələri arasında çoxlu sayda yumşaq çıxıntılar – dəri qəlsəmələri və ya papullar (tənəffüsə xidmət edir) çıxır. Şüanın lap ucunda bir və ya bir neçə şəklini dəyişmiş ayaqcıqlar

Qırmızı dəniz ulduzu (Asterias rubens).

lamisə çıxıntılarını əmələ gətirir. Onların qurtaracağında qarın tərəfdə görmə orqanı (göz ləkəsi) yerləşir, onun köməyi ilə heyvanlar işıqlanmanın intensivliyi və işığın istiqamətini müəyyən edir; ona görə də şüanın ucları, adətən, yuxarı qalxır və görmə sahəsini daha yaxşı təmin edir. D.u.-nın hərəkəti zamanı şüalardan biri aparıcı olur. Adətən ayrı-cinslidirlər; hər şüada bir cüt cinsiyət dəliyi (qonada) yerləşir. Təxminən 30 fəsiləyə və 300 cinsə aid olan 1600-ə yaxın növü var. Arktikadan Antarktikaya qədər bütün okeanlarda və şorsulu dənizlərdə yayılmışlar; müxtəlif dərinliklərdə rast gəlinir. Çox şirin sulu dənizlərdə olmur (məs., Xəzər və Azov dənizlərində). D.u. yırtıcıdır; oturaq və az hərəkətli həyat tərzini keçirən onurğasızlarla (poliplər, ilbizlər, xərçəngkimilər, dərisitikanlılar) qidalanırlar, az hallarda suyun dibindən və dərin qatlarından üzvi qalıqlar toplayır. Regenerasiya qabiliyyəti var. Bəzi növləri bədənin ikiyə bölünməsi ilə çoxala bilər. Mayalanma xaricidir. İnkişaf ikitərəfli simmetrik, sərbəst üzərək plankton həyatı keçirən sürfənin inkişaf mərhələsi ilə gedir; qrunta endikdə metamorfoz keçirir. Bəzi D.u., xüsusilə də soyuq sulara yaşayanlar, yumurtalarını bədənləri üzərində və hətta mədədə daşıyırlar. Stridiya, midiya və rif yığımlarına zərər vura bilirlər.

DƏNİZ VAGZALI – dəniz portlarında sərnişinlərə xidmət göstərmək üçün bina və tikililər kompleksi. Əsas əməliyyatların xarakterinə görə sərnişin və yük-sərnişin D.v., dəniz yolu xətlərində yerləşmələrinə görə isə sonuncu (başlanğıc), aralıq və qovşaq D.v. olur. D.v. sahilboyu ərazidə, eləcə də sənaye əsasları üzərindəki meydançada tikilir. D.v. layihələndirilərkən gəmilərin təyinatı və tipi, su səthinin dalğalanması, sərnişinlərin hərəkətinin, baqajın və yüklərin çatdırılmasının səmərəli təşkili şərtləri nəzərə alınır. D.v.-nda sərnişinlər üçün gözləmə zalı, inzibati xidmət, baqaj, texniki xidmət və s. otaqları olur. D.v.-larının əksəriyyəti sərnişinlərin gəmilərdən düşüb başqa nəqli vasitələrinə minməsi, həmçinin yüklərin boşaldılıb yüklənməsi üçün məntəqədir. Buna görə də iri yük-sərnişin D.v.-larına avtomobil yolu və d.y. xətləri çəkilir. Sərnişinlərin bir nəqli-dən düşüb başqasına minməsinin və yüklərin daşınmasının rahatlığı üçün bəzi D.v. başqa nəqli vağzalları ilə kompleks halda tikilir. Əsası 1970 ildə qoyulmuş Bakı Dəniz

Vağzalı binasında 2004–06 illərdə yenidənqurma və əsaslı təmir işləri aparılmışdır. Bakı D.v.-ndan Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiyaya gəmi-bərgələr işləyir, iki gəmi isə “Neft Daşları”na reyslər həyata keçirir.

DƏNİZ VANNASI – bax *Hidroterapiya*.
DƏNİZ ZANBAQLARI (Crinoidea) – ən qədim dərisitikanlılardan olan onurğasızlar sinfi. Aşağı Kembriyadan məlumdur. Orta Paleozoyda çiçəklənmə dövrünə çatmış (bir neçə yarımsinif), Paleozoyun sonunda əksəriyyətinin nəslini kəsmişdir; 5 mindən çox növ qazıntı halında tapılmışdır. Bədəni kasa şəkillidir (kasacıq); üst hissənin mərkəzində ağız yerləşir. Beş ədəd şüa (qollar) bir neçə dəfə şaxələnrək bəzi növlərdə 200-ə qədər yalançı qollardan ibarət iki cərgəli yan çıxıntılar – pinnulalar əmələ gətirirlər. Pinnulaların üzərində yerləşən ambulakral ayaqcıqlar D.z.-nin qidalandığı xırda plankton orqanizmləri və detritləri tutur. Skelet kirəc lövhələrdən – skleritlərdən ibarətdir. Saplaqlı D.z.-nin bədəni onun üzərində hərəkətli biçicilər olan saplaqcığın (uz. 1 m-ədək) köməyi ilə substrata yapışır. Saplaqsız D.z.-nda kasacığın qaidə hissəsindən coxsaylı hərəkətli çıxıntılar – qılıcqlar çıxır. Bu qılıcqların köməyi ilə saplaqsız D.z. yapışdıqları yerləri dəyişə və sürünə bilər, hətta qollarını növbəli şəkildə yığıb-açmaqla üzürlər (açılmış qollar arasında məsafə 90 sm-ədəkdir); çox vaxt parlaq rəngli olurlar. Ambulakral sistemin həlqəvi kanalından çıxan coxsaylı daşlaşmış kanallar və kasanın ağız tərəfində yerləşən çoxlu məsamələr bədən boşluğuna açılır. Cinsi vəzilərin əsası qolların alt hissəsindəki pinnulalardadır; qamətlər bədən divarının dağılması nəticəsində çıxırlar. Sürfəsi pelagikdir, qidalanırlar; dibə çökərək metamorfoza uğrayırlar.

Saplaqlı D.z. (100 növ) dəniz və okeanların 9700 m dərinliyində materik Oxycomanthus bennetti saplaqsız dəniz zanbağı.

ətəklərində yaşayırlar; onların saplağı və şüaları əyilə bilər. Saplaqsız D.z. (600 müasir növ) dayaz və ilıq sulara yaşayırlar.

DƏNİZÇİLİK ASTRONOMİYASI – praktiki astronomiyanın bölməsi. D.a. səma cisminə və Yer in naviqasiya sənəti üçün əsasən dənizdə gəminin vəziyyətini və istiqamətini göstərən cihazların düzəlişlərini təyin etmək üçün üsullar işləyib hazırlayır. D.a. gəmiçilik elminə daxildir. Gəminin yerləşdiyi nöqtənin coğrafi enliyinin (φ) və uzunluğunun (λ) təyini dəniz üfүүүндən və ya gəminin göyertəsində yaradılan sənü üfүүүдән cism in hündürlüyünün ölçülməsinə əsaslanır. Bucaqölçən cihazın sənü üfүүүлə birlikdə tətbiqi nəticəsində gəminin vəziyyətinin təyini imkanları artırılır, cism in hündürlüyünün ölçülməsi dəqiqləşdirilir. Həqiqi hündürlüyünün (h) ölçülən hər qiyməti vasitəsilə gəminin vəziyyətinin təyini üçün tənlik qurulur. Buna görə hündürlük azı iki dəfə ölçülməlidir. Burada sfera üzərində üç böyük dairənin kəsişməsindən alınan parallaktik üçbucağın düsturlarından istifadə olunur. Onun tərəfləri dünyanın qütbündə, *zenitdə* və seçilmiş göy cismində yerləşir. Parallaktik üçbucağın həlli:

$$\sin h = \sin \varphi \sin \delta + \cos \varphi \cos \delta \cos (t_{qr} + \lambda) \quad (1)$$

kimidir (δ və t_{qr} müvafiq olaraq cism in meyil bucağı və Qrinviçdən hesablanmış saat bucağıdır və qiymətləri müşahidə anı üçün D.a.-na dair illik jurnaldan götürülür). Coğrafi uzunluq Qrinviç meridianından şərqə hesablanır. Cism in müşahidə nöqtəsində yerli saat bucağı $t_y = t_{qr} + \lambda$ münasibətində tapılır. Cism yuxarı kulminasiyadadırsa, onun saat bucağı $t_y = 0$, onda (1)-in həlli

$$\varphi = \delta \pm (90^\circ - H)$$

olur (H – cism in yuxarı kulminasiyadakı meridian hündürlüyüdür). Mənfə işarəsi cism in zenitdən Şimal qütbü istiqamətinə kulminasiyasında götürülür. (1) tənliyini t_y -yə görə həll etdikdə $\cos t_y = \sin h \sec \delta - \operatorname{tg} \varphi \operatorname{tg} \delta$ (2) alınır. φ məlumdursa, (2)-yə əsasən λ -nin qiyməti $\lambda = t_y - t_{qr}$ kimi tapılır. φ və λ -nin təyin olunma xətaləri təkrar ölçmələrlə hesablanır. Sekstanta və cismə görə gəminin hər an vəziyyətinin təyində “hündürlük xəttinin təyini” adlanan üsul da D.a.-nda geniş tətbiq edilir.

Əd.: Белобров А.П. Мореходная астрономия. Л., 1954; Курс кораблевождения, т. 1–6, Л., 1958–68.

Dənizkənarı Alp dağları (Arcentera dağı, İtaliya).

DƏNİZKƏNARI ALP DAĞLARI (fr. Alpes-Maritimes, ital. Alpi Marittime) – Fransa və İtaliya ərazilərində, Alp d-ri sisteminə dağ silsiləsi. Təq. 150 km məsafədə uzanır. Hünd. 3297 m-ə qədərdir (Arcentera d.). Əhəngdaşı, gil, mergel və şistdən ibarətdir. Aralıq dənizinə doğru uçurumludur; dənizdən *Riviera* sahilboyu zolağı ilə ayrılır. İynəyarpaqlı və enliyarpaqlı meşələr, subalp və Alp çəmənləri var.

DƏNİZKƏNARI MİLLİ PARK (DMP) – Bakıda dəniz kənarında yerləşən park (bulvar). 1909 ildə Dənizkənarı bulvar kimi salınmışdır. 1998 il Dənizkənarı bulvara Milli Park statusu verilmişdir. 2001 ildə Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən DMP ölkə əhəmiyyətli tarix və mədəniyyət abidələri siyahısına daxil

edilmişdir. 2008 il yanvarın 10-da Azərb. Resp.-sının Prezidentinin Fərmanı ilə Azərb. Resp.-sının Nazirlər Kabineti yanında Dənizkənarı Bulvar İdarəsi yaradılmışdır və Dənizkənarı bulvarın yenidən qurulması, mühafizəsi, bərpası və inkişafı baxımından xeyli işlər görülmüşdür. Dünyanın bir çox ölkəsindən (İtaliya, Türkiyə, Hollandiya, İspaniya, Fransa, Almaniya, Avstraliya, Argentina və s.) gətirilmiş 100-dən çox nadir ağac növü, dekorativ kollar, həmişəyaşıl bitkilər, o cümlədən kaktuslar (6 növ) əkilmişdir. Müxtəlif guşələrdə yüngül konstruksiyalı yığılıb-sökülən yeni kafelər, işıqlanan və musiqili fəvvarələr, ən müasir standartlara cavab verən attraksionlar, kino nümayişi yerləri quraşdırıl-

Dənizkənarı Milli Parkının gecə görünüşü.

mışdır. Yaxt-klubun və Dəniz Vağzalının qarşısında təşkil olunan dəniz gəzintiləri üçün 7 gəmi xidmət göstərir. Parkda işləyən gəzinti qatarları (hər birinə 40 nəfər yerləşir) ilə Bakı sakinlərinin və qonaqların bulvarda gəzintisi təşkil olunur. DMP-nin ərazisində “Park Bulvar” ticarət və istirahət mərkəzi, “Venisiya şəhərciyi”, Dövlət Kukla Teatrı, Beynəlxalq Muğam Mərkəzi, Bakı Biznes Mərkəzi, Azərb. Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi, “Veteranlar klubu”, tennis meydançası, Bakı İdman Sarayı yerləşir. 20 əsrin 30-cu illərində “Paraşut qülləsi” kimi fəaliyyət göstərmiş “Saat qülləsi” yenidənqurma işləri zamanı bərpa olunmuşdur. Ərazisi Dövlət Bayrağı Meydanına (2010 il sentyabrın 1-də açılış olmuşdur) qədər genişləndirilən DMP-in uz.-u 16 km-ə çatmışdır.

DƏNİZLİ – Türkiyənin c.-q.-ində, Ege bölgəsində il. Sah. 11,7 min km². Əh. 950,6 min (2012). İnz. m. Dənizli ş.-dir. Səthi dağlardan (ən hündür nöqtəsi Honaz d. – 2528 m) və dağarası ovalıqlardan ibarətdir. Kontinental və Aralıq dənizi iqlimi hakimdir. Yağıntının illik miqdarı 535 mm-dir. Çaylarından Dalaman Ağ dəniz (Aralıq dənizi) hövzəsinə, Böyük Menderes qolları ilə Egey dənizi hövzəsinə aiddir. Ən böyük gölü Acıgöldür. İl ərazisinin 30%-ini meşələr (əsasən, qaraşam) tutur. Faydalı qazıntıları: qonur kömür, xrom, manqan və s. Aydın d-riinin ətklərindəki tektonik qırılma zonasında qazıma quyularından çıxan isti buxarlardan geotermal enerji mənbəyi kimi istifadə olunur. İqtisadiyyatını heyvandarlıq (davar) və əkinçilik (taxıl, tütün, pambıq, şəkər çuğunduru, günəbaxan) təşkil edir.

DƏNİZLİ – Türkiyənin c.-q.-ində şəhər. Dənizli ilinin inz. m. Əh. 498,6 min (2014). Afyonqarahisar–İzmir magistralında d.y. st., avtomobil yolları qovşağı.

14 əsrdən məlumdur; ilk vaxtlar yaxınlığında yerləşən Laodikeya (lat. Laodicea, yun. Λαοδικεα) ş.-nin adından götürülmüş Ladik adını daşıyırdı. Orta əsrlərdə Yunayırma və bəddii tikmə mərkəzi idi. 1710 və 1899 il zəlzələlərindən sonra bərpa olunmuşdur. Bizans şəhərinin qala divarları qalmışdır. D.-də

Atatürk ad. Etnoqrafiya muzeyi var.

D. iqtisadi artım tempinə görə Egey dənizi regionunda Türkiyənin ikinci (İzmirdən sonra) şəhəridir. Toxuculuq, dəri, yeyinti (un və s. istehsalı), ağac emalı, kağız sənayesi müəssisələri fəaliyyət göstərir. Maşınqayırma (o cümlədən k.t.), metal emalı, neft-kimya inkişaf etmişdir. K.t. r-nunun (pambıq, dənli bitkilər, tütün, əncir, heyvandarlıq, quşçuluq) ticarət mərkəzidir. Xalçaçılıq inkişaf etmişdir, oniksdən məmulatlar hazırlanır. Şəhəratrafi qəsəbələrdə xüsusi iqtisadi zonalar var. D.-nin 20 km-liyində isti mineral bulaqları olan Pamuqqala kurortu (yaxınlığında qədim İyerapolis ş.-nin xarabalıqları) yerləşir. Qədim Laodikeya (əsası e.ə. 3 əsrin ortalarında qoyulmuşdur) və Kolossa (e.ə. 5 əsr – eramızın 8 əsri) şəhərlərinin xarabalıqları da, Ağxan karvansarası (1253–54) da D. yaxınlığındadır.

DƏNİZOTU (*Zostera*) – dənizotukimilər fəsiləsindən sudubi bitki cinsi. Yarpaqları oturaq, xətvəri, 1,5 m-ədək uz.-nda və 0,3–1,5 mm enində olur. Uzun kökümsova birləşən qısalmış zoğlarda yerləşir. Çiçəkləri ayrıncısiyyətli görkəmsizdir; erkək çiçəklərin 1 erkəkciyi, dişi

Dənizotu (*Zostera marina*).

çiçəklərin 1 dişiciyi olur. Tozcuğu sapşəkili, sudan ağırdır; tozluqdan çıxıb yavaşca (ağır-ağır) dişi çiçəklərin ağızçığına düşür. Meyvələri birtoxumludur. Dayaz sularda, dəniz və okeanların litoralında (subasar sahə) 12 növü bitir; dəniz heyvanları üçün otlaq olan sualtı çəmənlər və ov balıqları üçün kürülmə yeri əmələ gətirir. Ən çox yayılan D. (*Z. marina*). Ağ, Baltika, Qara və Uzaq Şərq dənizlərində yaşayır. Qurudulmuş D.-ndan döşək hazırlanmasında və qablaşdırıcı material kimi istifadə olunur.

DƏNQURUDAN MAŞIN – bax *Toxum emalı maşınları*.

DƏNLİ BİTKİLƏR – dən verən əsas bitkilər; insanları ərzaqla, heyvanları yemlə, sənayenin bəzi sahələrini xammal-

la təmin edir. B.b. taxıl bitkiləri və dənli paxlalı bitkilər qrupuna ayrılır. Taxıl bitkiləri qrupuna taxıllar fəsiləsindən olan buğda, arpa, çovdar, vələmir, qarğıdalı, darı, qırxbuğum fəsiləsindən qarabaşaq və s. daxildir. Taxıl bitkiləri bütün qitələrdə yayılmışdır. Buğda, çəltik ən çox Asiyada, qarğıdalı Şimali Amerikada, çovdar Avropada, vələmir Şimali Amerikada və Avropada, arpa Avropada, Asiyada, Şimali Amerikada, darı Asiya və Afrikada becərilir. Dünyada ərzaq-çörək taxıl bitkiləri, əsasən, buğda, düyü, qarğıdalıdır. Onların əkin sahəsi müvafiq olaraq, 215,6 mln. ha, 153,8 mln. ha, 147,2 mln. ha ərazini tutur. Taxıl bitkilərinin əsas istehsalçıları Çin – 426,6 mln. t, məhsuldarlıq 51,7 *shha*; ABŞ – 364 mln. t, 64,5 *shha*; Hindistan – 234 mln. t, 23,7 *shha* və RF-dir – 76,4 mln. t, 18,8 *shha* (2005). D. b.-in dənində çoxlu karbohidrat (60–80%), zülal (7–20%), ferment, vitamin (B₁, B₂, B₆, PP, A provitami) var. Paxlalı D.b.-in dənli zülalla zəngin olur. Bu qrupa aid olan soyada 27, yarıncıqında isə 52%-dək (quru maddə hesabı ilə) yağ olur.

Azərb.-in torpaq və iqlim şəraitində yüksək məhsul verən bir sıra yeni buğda (Arandəni, Şərq, Sevinc, Cəfəri, Bolbuğda, Azəri, Arzu və s.), çəltik (ağ ənbər, qırmızı ənbər və s.), arpa (Naxçıvandəni, ağ arpa, Pallidum–596, Şirvandəni və s.) sortları yaradılmışdır. Yazlıq və payızlıq D.b. resp.-da geniş miqyasda dəmyə və suvarılan sahələrdə becərilir.

Əd.: Mustafaev İ.D. Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir. B., 1964; Cəfərov Ə. Dənli bitkilərin zərərvericiləri və onlara qarşı mübarizə tədbirləri. B., 1977; Пути повышения урожайности зерновых колосовых культур. М., 1966; Богущ Г.М., Шайкин Б.Г. Сельское хозяйство. М., 1977.

DƏNLİ YEMLƏR – bax *Yem bitkiləri*. **DƏNMEYVƏ** – meyvəyanlığı toxum qabığına bitmiş birtoxumlu quru meyvə. Üst yumurtalıqlı dişicikdən inkişaf edir. D. taxıllar üçün səciyyəvidir. D. taxılların (şiyav, yabanı arpalar) çoxunda onların yayılmasını təmin edən quru çiçək pulcuqları ilə sıx əhatələnmiş olur. Aqronomiyadabecərilən taxılların D.-si, adətən, dən adlanır.

DƏNSƏPƏN MAŞIN – bax *Toxumsəpən maşın*.

DƏNSOVURAN MAŞIN – dənlik bitkilər döyüldükdən sonra dənli sünbüldən və qarışıqlardan ayıraraq təmizləyən sadə k. t. maşını. Bax *Toxum emalı maşınları*.

DƏNYEYƏNLƏR, dənyeyən böcəklər (Bruchidae) – müxtəlifqidalananlar yarımdeştəsindən böcəklər fəsiləsi. Dünyada 1200-dən artıq, Qafqazda 80, Azərb.-da 51 növü var. Qütb vilayətlərindən başqa hər yerdə yayılmışdır. Bədəni oval, yaxud dəyirmi formada, uz. 1–8 mm (tropik növlərin uz. 25 mm-ədək) olur; başı qısa xortumcuq şəklində dartılmışdır; biğciqləri 11 buğumlu, əksər növlərdə mişarşəkili, yaxud daraşşəkili; qanadüstlükləri qarıncığın sonuncu 1–3-cü seqmentini örtmür, arxa ayaqların budları, adətən, yoğunlaşmış olur. Bədəninin rəngi qara, yaxud qonurdur; çox vaxt açıq rəngli tükcüklərlə örtülmüşdür. Başı tünd rəngli, yetkin ağ sürfələri yoğun, oraşşəkildə əyilmiş, ayaqsız olur. Biryaşlı sürfələrin adətən, ayaqları olur. Dişilər yumurtalarını başlıca olaraq paxlalıların, sarmaşıqkimilərin, çətirçiklilərin, palmaların və b. bitkilərin çiçəkləri, meyvə və ya toxumları üzərinə qoyur. Sürfələr meyvənin qabığını (qilafını) gəmirib, toxumun içərisinə yeriyir və onun içini yeyərək inkişaf edir. D.-in bir sıra növü dən və dən məhsullarının zərərvericiləri, bəziləri isə karantin obyektidir (bax *Karantin*). İnkişaf xarakterinə görə D.-i 3 qrupa ayırmaq olar: 1) sürfələr kal toxumlarda yaşayaraq bitkilər yetişməyə inkişafını başa vurur. Bu qrupun nümayəndələri mülayim iqlimli r-nlarda yaşayır; ildə 1 nəsil verir; 2) sürfələr yetişən və ya yetkin toxumlarda inkişaf edərək ildə 1 nəsil verir, bu növ resp.-nin subtropik zonalarında yayılmışdır; 3) sürfələr hərəkətli olur; bir neçə toxum yeyərək barama içərisində puplaşır.

D.-in faunası Azərb.-da Naxçıvan MR-də, Muğan, Mil düzlərində və Lənkəran ovalığında daha rəngarəngdir. Bir çox növü, o cümlədən mərcimək, noxud, çölnoxdur, Asiya paxlası, yonca D.-i anbarlarda çoxalaraq, ərzaqla birlikdə bütün dünyaya yayılmışdır. Azərb.-da Aralıq dənizi növləri daha çoxdur. Ən təhlükəliləri noxud D.-i (*Bruchus pisorum*) və lobyə D.-idir (*Acanthoselides obtectus*). Mübarizə tədbirləri: karantin və aqrotexniki tədbirlər, kimyəvi (dənli fumiqasiyası, insektisidlər çiləmək) üsullar.

DƏR TÜRƏSİ – Azərb. memarlıq abidəsi. Ordubad r-nunun (Nax. MR) Darkənd k.-ndə yerləşir. Kərpiçdən hörlülmüş bürəvanı türbə günbəzlə tamamlanır. Abidənin üzərində kitabəsi yoxdur, lakin kompozisiya quruluşuna, üzərində-

Dər türbəsi. 14 əsr.

ki tünd-bənövşəyi rəngli kaşı bəzəklərinə görə D.t.-nin Qarabağlar və Bərdə türbələrindən sonra, 14 əsrin sonu – 15 əsrin əvvəllərində inşa edildiyi ehtimal olunur. **DƏRAB** – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Sərab şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Sərab–Ərdəbil avtomobil yolunun 4 km -liyindədir.

DƏRAC – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 29 km şm.-q.-dədir.

DƏRADİZ QALASI – Azərb.-da Marağa əyalətində orta əsr qalası. Nəşəvi, Həmdullah Qəzvini və b. D.q. haqqında məlumat vermişlər. 1225 ildə Xarəzmşah Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülk Qızıl Arslan Xamuşun (Eldəniz hökmdarı *Özbəkin* oğlu) arvadı Süləfə xatunun mülkü olan D.q.-nı zəbt etmişdi.

DƏRAMƏD – vokal-instrumental muğamların başlanğıcında çalınan müqədimə. D. muğamın bir neçə əsas şöbəsinin melodik, ritmik və məqam xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Rast, Şur, Segah, Çahargah və s. dəstgah formalı muğamlar D. ilə başlanır. D., aid olduğu muğamın adını daşıyır (Rast dəramədi, Şur dəramədi və s.); müstəqil də ifa olunur.

DƏRBƏND – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Qiydar bölgəsinin Bəzinarud kəndistanında, Qiydar qəs.-ndən 55 km c.-q.-dədir.

DƏRBƏND – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Səris-kənd bölgəsinin Atəşbəy kəndistanında, Səris-kənd qəs.-ndən 25 km q.-dədir.

DƏRBƏND – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Düzəkənd, 7.12.1945 ildən Axuryan r-nu), Arpa çayı sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı kənd

dağıdılmış, əhalisi qovulmuş, kəndə Türkiyədən gəlmə ermənilər yerləşdirilmişdir. 7.12.1945 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Getk qoyulmuşdur.

DƏRBƏND – RF-də, Dağıstan Respublikasının c.-ş.-ində şəhər. Dərbənd r-nunun mərkəzi. Əh. 106,2 min (2006). Böyük Qafqazın Tabasaran d-rının ətəklərində, Samur çayının mənsəbi yaxınlığındadır. D.y. st. “Qafqaz” federal avtomagistralı D.-dən keçir.

Şəhərin indiki adı ilk dəfə 6 əsrə aid fars mənbələrində qeyd olunur. D.-dən orta əsr mənbələrində Bab, Bab əl-Hədid, Bal əl-Əbvab (ərəb), Dəmirqapı (türk), Teymur Kahalqa, Kahulqa (monqol), “Xəzər Dərbəndi”, “Şirvan Dərbəndi”, “Bakı Dərbəndi” kimi və s. adlarla bəhs olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da D.-in adı çəkilir. “Dərbəndnamə” tarixi xronikasında, alman səyyahı Adam Oleari (17 əsr), türk səyyahı Evliya Çələbi (17 əsr) və b. müəlliflərin əsərlərində Dədə Qorqudun qəbrinin D.-də olduğu haqda məlumat verilmişdir.

D. *Albaniyanın (Qafqaz)* ən qədim şəhərlərindən biri olmuşdur. D. haqqında yunan, latın, ərəb, fars, türk, erməni, gürcü, rus və s. mənbələrdə, həmçinin orta əsr Avropa müəlliflərinin əsərlərində məlumat verilmişdir. Əsas tarixi mənbə isə “*Dərbəndnamə*” əsəridir. Şəhərin salındığı tarix dəqiq məlum deyildir. Həmdullah Qəzvini yazır ki, D.-in əsasını Kəyanilər sülaləsindən olan Loxrasp qoymuş, oğlu Quştasp isə onun tikintisini başa çatdırmışdır. Nizami Gəncəvi “İsgəndərnamə” poemasında Makedoniyalı İsgəndər dövründə D. qalasının mövcud olması barədə yazmışdır. Bir çox orta əsr tarixçisi D.-in inşasını Sasani şahı *I Xosrovun* adı ilə bağlayır. D.-in geosiyasi baxımdan əlverişli mövqedə yerləşməsi şəhərin qədim dövrdə və orta əsrlərdə xüsusi əhəmiyyətini şərtləndirmişdir. Bunu arxeoloji qazıntılar (1926 ildən fasilələrlə aparılmışdır; mədəni təbəqə 11 m-ədəkdir) zamanı aşkar edilmiş tapıntılar da təsdiqləyir.

D.-in ərazisində ən qədim məskən (Narınqalanın şm.-ş. hissəsində dairəvi çubuqhörmə evlər; tapıntılar arasında gildən qadın fiqurları və s. var) e.ə. 3-cü minilliyə aiddir. Onun yerində yeni məskən (sah. 4–5 ha) e.ə. 1-ci minilliyin əvvəllərində yaranmışdır; e.ə. 8–7 əsrlərdə daş hasarla əhatələnmişdir (ehtimal ki, skiflərin Dərbənd keçidi vasitəsilə hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə).

Albaniyanın (Qafqaz) tərkibində olduğu dövrdə daha möhkəm qalalar və bürclər inşa edilmişdir. E.ə. 7 əsr – eramızın 4 əsrinə aid məskəndə daş və çubuqhörmə evlər (erkən skif və sarmat tipli ox ucluqları tapılmış, e.ə. 1 əsrin sonu və ya eramızın 1 əsrinin əvvəllərinə aid dağıntı və yanğın izləri aşkar olunmuşdur) tikilmişdi. Şəhərin çiçəklənməsini eramızın 1–3 əsrlərinə aid qaladakı çoxotaqlı evlər və qalaətrafı tikililər, Yaxın Şərq şüşə məmulatları, Parfiya və yunan qabları, həmçinin yerli keramika, fil sümüyündən düzəldilmiş qadın heykəlcikləri təsdiq edir. 252–253 illərdə Sasani şahı III Şapur şəhəri dağıtmışdı. Qaladan cənubdakı məzarlıq (e.ə. 10–8 əsrlərə; e.ə. 2 əsr – eramızın 2 əsrinə və erkən müsəlman dövrünə aid qəbirlər) tədqiq olunmuşdur; tapıntılar arasında at skeletinin hissəsi, it və 5 insan kəlləsi olan zəngin kişi qəbri və qadın dəfn yeri (1–2 əsrlər) vardır. Qalanın qərb divarı yaxınlığında 2–4 əsrlərə aid qəbir aşkar edilmişdir.

Çola (Ç o r a) vil.-nə daxil olan D. eramızın əvvəllərindən Albaniyanın iri yaşayış məntəqələrindən birinə çevrilmişdi. Hələ e.ə. 1 əsrdə D.-dəki üzümlüklər və meyvə bağları dənizə qədər uzanırdı. Erkən orta əsrlərdə D. Şimali Qafqazı və Şərqi Avropa ölkələrini Orta və Yaxın Şərqlə birləşdirən mühüm ticarət mərkəzi idi. Əlverişli təbii və coğrafi mövqeyi, həmçinin Böyük İpək yolunun üzərində yerləşməsi D.-in iqtisadi inkişafına şərait yaradırdı. 4–7 əsrlərdə D. Qafqazda zər-düştiliyin əsas mərkəzlərindən biri idi. Sasanilər dövründə hunların, barsillərin, xəzərlərin və b. tayfaların hücumlarının qarşısını almaq üçün D.-in möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət verilirdi. 5 əsrin ikinci rübündə şəhərdən dənizə qədər çiy kərpicdən 3,5 km-lik qala divarı çəkildi. 457 ildə alban hökmdarı II Vaçenin başçılığı ilə Sasanilər əleyhinə üsyan baş verdi. Üsyançılar D.-dəki Sasani qarnizonunu məğlub edərək şəhəri ələ keçirdilər və qonşu dağlı tayfaları ilə ittifaq yaratdılar. Üsyan yatırıldıqdan sonra Şimali Qafqazda yaranmış Türk xaqanlığı təhlükəsi Sasaniləri D. keçidini daha da möhkəmlətməyə məcbur etdi; yeni istehkamlar tikildi və onlarda qarnizonlar yerləşdirildi. Sasanilər İranın daxili əyalətlərindən buraya üç min ailə köçürdülər. 6 əsrin ikinci yarısında I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə D. İran canişinlərinin (mərzbanlarının) iqamətgahı, Sasanilər dövlətinin hərbi-siyasi və mədəni mərkəzi oldu. Ərəb tarixçisi Bəlazurinin

(9 əsr) məlumatına görə, Sasani hökmdarı I Xosrov D. keçidini qorumaq üçün 5 minlik hərbi hissə ayırmışdı. Qala yenidən daşla hörülmüş, ondan qərbdə ümumi uz. təq. 45 km olan Dağ səddi (Dağ barı), şərqdə isə dənizə qədər uzanan qoşa qala divarları (hər birinin uz. 3,5 km-dən çox, hünd. isə 12–15 m) çəkilmişdi. Onlar iki tərəfdən təq. 150 ha-ıq ərazini əhatə edirdi: buraya şəhristan (sah. 26–27 ha), rabad və port daxil idi. Cənub divarında Bayat qapısı, Orta qapı, Dübərə qapı, şm. divarında Qırxlar qapısı, Carçı qapısı qorunub saxlanmışdır. Qalanın şərq hissəsində sütunlu zalı olan sarayın (6–10 əsrlər) qalıqları öyrənilmişdir. Sasanilər dövründə D.-də bazilika tipli alban kilsəsi tikilmişdi. Musa Kalankatuklu “Alban tarixi” kitabında qeyd edir ki, Albaniya kilsəsinin mərkəzi iqamətgahı Bərdəyə köçürülənədək D.-də yerləşirdi. Qalada həmin dövrə aid daha bir kilsənin (xaçvarı-günbəzli) qalıqları, pəhləvi dilində inşaat kitabələri aşkar olunmuşdur.

Sasanilərin Bizansla mübarizədə zəifləməsindən istifadə edən xəzərlər Cəbə xaqanın başçılığı ilə 626–627 illərdə D.-i tutub qala divarlarını dağıtdılar. D. uzun müddət xəzərlərin cənuba hücum məntəqəsinə çevrildi. Ərəb işğalları dövründə xəzərlərlə döyüş meydanına çevrilən D. dəfələrlə əldən-ələ keçdi. Ərəblər D.-i tutduqdan (652) sonra şəhəri mühüm strateji məntəqə kimi möhkəmləndirməyə çalışırdılar. 8 əsrin əvvəlində D. yenidən xəzərlərin əlinə keçdi. 714/15 illərdə ərəb sərkərdəsi Həbib ibn Məsləmənin başçılığı ilə D. geri alındı. 733/734 illərdə ərəblər D.-i yenidən tikdilər; dağıdılmış qala və bürclər bərpa edildi, neft və s. məhsullar saxlamaq üçün anbarlar tikildi. D.-də 24 min ərəb əsgəri yerləşdirildi. 8 əsrin birinci yarısında şəhərdə şirli keramikanın istehsalına başlandı. D.-də pul kəsilirdi. D. Bağdad, Dıməşq (Dəməşq), Bəsrə və s. şəhərlərlə iqtisadi və mədəni əlaqə saxlayırdı. Abbasilər xilafəti dövründə (750–1258) D. Xəzər xaqanlığı, Rus knyazlıqları, Bizans, Avropa ölkələri, İran, Çin, İraq, Suriya, Hindistan, Orta Asiya və s. ilə ticarətdə əsas tranzit məntəqəsinə çevrildi. D. vasitəsilə toxuculuq malları (xüsusilə kətan parçalar), qızılboya, zəfəran və s. ixrac edilirdi. D.-də əcnəbi tacirlərin faktoriyaları vardı. Xilafətin parçalanmasından sonra, 10–11 əsrlərdə D. Müsafirli və Həşimi əmirləri tərəfindən idarə olunan *Dərbənd əmirliyi*nin mərkəzi oldu. Əmirlik Sacilər və Salarilər dövlətlərinin tərkibinə, 988

Dərbənd. Narınqala.

ildə isə Şirvanşahların hakimiyyətinə keçdi. Ərəb tarixçilərinin məlumatına əsasən, həmin dövrdə iri şəhərə çevrilmiş D. əhalisinin sayına görə Ərdəbil və Tiflisdən böyük idi. Şirvanşahlardan asılı olan D. əmirliyi 11 əsrin birinci yarısında nisbətən güclənmişdi. 1032 ildə Azərb.-dən böyük qənimətlə geri qayıdan rus dəstəsi D. keçidində şəhər əmiri tərəfindən məğlub edilmişdi. 1071 ildə D. səlcuqlar tərəfindən tutulmuş, 12–13 əsrlərdə Eldənizlər dövlətinin tərkibinə qatılmışdı. 10–12 əsrlərdə D. qalası bir neçə dəfə yenidən tikilmiş və bürclərlə möhkəmləndirilmişdi. Qalanın şm.-q. hissəsindəki 2 saray kompleksi, şəhristanda 10–13 əsrin ortalarına aid dulus emalatxanaları və şüşəritmə sobaları, şm. divarı yanında isə “Bab əl-qiyamə” müsəlman dini kompleksi (9–14 əsrlər), o cümlədən 40 səlcuq şəhidinin məzarlığı (11–12 əsrlər) tədqiq olunmuşdur. 12 əsrin ikinci yarısında qıpçaqlar D. tərəfdən Şirvana hücum etmişdilər. Tarixçi Nəşəvinin (13 əsr) məlumatına görə, Xarəzmşah Cəlaləddinin dövründə D. ətrafına 50 min qıpçaq ailəsi köçmüşdü. 11–12 əsrlərdə D. iri mədəni mərkəz idi, şəhər haqqında salnamələr yazılmışdı: Məmmus əl-Lakzinin “Tarixi Bab əl-Əbvab və Şirvan”, Yusif əl-Babinin “Dərbəndnamə”, həmçinin Məhəmməd *Dərbəndinin* “Reyhan əl-həqiqi və bus-tan əd-dəqiqi” adlı sufi ensiklopediyası yaradılmışdı.

1239 ildə D.-i monqollar işğal etdi, lakin şəhər dağıntıya məruz qalmadı. Azərb.-a yiyələnmək uğrunda Qızıl Orda ilə *Elxanilər* arasında gedən müharibələr

zamanı döyüş meydanına çevrilən D. əldən-ələ keçdi. Elxanilərin zəiflədiyi dövrdə D. müstəqil Şirvanşahlar dövlətinin tərkibinə qatıldı. Şirvanşahların yeni sülaləsinin banisi I İbrahim əslən D.-li olduğundan sülalə *Dərbəndilər* adlanırdı. Dərbəndilər dövründə D. Şirvanın mühüm yaşayış məntəqələrindən birinə və əsas portuna çevrildi. Teymurun Qızıl Orda xanı Toxtamışla 1395–96 illərdə apardığı müharibə zamanı Teymur D.-i aldı; müharibə şəhərin iqtisadi həyatına ağır zərbə vurdu. Teymurla I İbrahim arasındakı razılığa görə, Şirvanşahlar dövləti D. keçidini Qızıl Ordadan qorunmalı idi; 14 əsrin sonu – 15 əsrin əvvəllərində qala divarları yenidən tikildi. 15 əsrin ikinci yarısında – 16 əsrin əvvəllərində D. Şirvanşahlar dövlətinin tərkibində olmuşdur. 1509 ildə I Şah İsmayıl [1501–24] D.-i tutdu, İraqda yaşayan bayatların bir hissəsini bura köçürdü. Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı türk ordusu D.-ə girdi (1578). 1606 ildə D.-də Osmanlı hakimi Həsən paşaya (Gizir p a ş a) qarşı üsyan baş verdi. Həsən paşa məğlub oldu. Çıraç Sultan Ustaclı D.-ə hakim təyin edildi. 1607 ildə şah I Abbas D.-i osmanlılardan geri aldı, şəhəri və portu möhkəmləndirməklə onu özünün Qafqazda dayağına çevirdi, yerli əhalini vergilərdən azad etdi. Səfəvilər dövründə D.-in qorunması əfşar və ustaclı tayfalarına tapşırılmışdı. 18 əsrin əvvəllərində D. Səfəvilər dövlətinin tərkibində qaldı. Cəlalilər hərəkatı D.-ə də yayılmışdı. Təbrizli Arakelin (17 əsr) yazdığına görə, bu hərəkat Dəmirqapıya qədər ərazini əhatə etmişdi. D.-dəki qalalardan birinin

Dərbənd şəhərindən görünüş.

Koroğlu qalası adlanması da, ehtimal ki, bununla əlaqədardır.

1722 il avqustun 23-də I Pyotrun başçılığı ilə rus qoşunu müqavimətsiz D.-ə daxil oldu. Şəhərin naibi İmamqulu qala açarlarını I Pyotra təqdim etsə də, şəhərdə rus çarına sui-qəsd hazırlanmışdı. Ancaq sui-qəsdin üstü açılmış, başçıları həbs olunmuşdu. Rusiya-İran (12.9.1723), Rusiya-Türkiyə (12.6.1724) müqavilələrinə görə, D. Rusiyaya birləşdirildi. Lakin İranla Rusiya arasındakı Rəşt (1732) və Gəncə (1735) müqavilələrinə əsasən D. yenidən Səfəvilərə qaytarıldı. Nadir şahın dövründə Kür çayı sahilində yaşayan sorsor (s u r s u r) tayfası D. yaxınlığına köçürüldü. 18 əsrin ortalarında mərkəzi D. olmaqla *Dərbənd xanlığı* yaradıldı. 1759 ildə qubalı Fətəli xan Dərbənd xanlığını Quba xanlığına birləşdirdi. 1774 ildə *Əmir Həmzənin* başçılığı ilə bir sıra Dağıstan və Azərb. hakimlərinin birləşmiş qüvvələri D.-i mühasirəyə aldı. D.-in müdafiəsinə başçılıq edən *Tuti bika* şəhəri təslim etmədi. 1775 ildə Rusiya qoşunları Şərqi Dağıstana yaxınlaşdıqda qubalı Fətəli xan D.-in açarlarını II Yekaterinaya göndərdi. Fətəli xan müstəqilliyini saxlamaq şərti ilə Rusiyadan himayə və yardım istəyirdi; bu, Rusiya hökumətinin siyasətinə uyğun gəlmədiyindən II Yekaterina D.-in açarlarını geri qaytardı. 1796 ildə V.A.Zubovun başçılığı ilə 30 minlik Rusiya qoşunu D.-i tutdu. Zubov D. xanlığının idarəçiliyini *Şeyxəli xanın* bacısı Pəricə xanıma tapşırırdı. Lakin 1797 ildə rus qoşunları Azərb.-dan çıxarıldı. Rusiya-İran müharibəsi (1804–13) gedişində 1806 il iyunun 22-də rus qoşunları yenidən D.-i tutdu. Gülistan müqaviləsinə (24.10.1813) əsasən D. Rusiyaya birləşdirildi. 1830 ildə

Bakı və Quba əyalətlərini əhatə edən və mərkəzi D.-də yerləşən Dağıstan hərbi dairəsi yaradıldı. 1840–46 illərdə D. Xəzər vil.-nin, 1846–60 illərdə Dərbənd quberniyasının qəza şəhəri, 1860–83 illərdə Dağıstan vil. qradonaçalnikliyinin mərkəzi olmuşdur. 1840-cı illərdən qızılboyanın yetişdirilməsi və ondan ucuz boya hazırlanması ilə əlaqədar olaraq D.-də sürətli iqtisadi yüksəliş baş verdi, şəhər mühüm ticarət məntəqəsinə çevrildi. 1897 ildə D.-in əh. 13856 nəfər idi. 1900 ildə Port-Petrovsk–Dərbənd–Bakı d.y. çəkildi; bu, D.-in Azərb.-la iqtisadi əlaqələrinin davam və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynadı. 1912 ildə D.-in əh. 32716 nəfərə çatdı.

1917 ilin oktyabrında D.-də sovet hakimiyyəti elan olundu, 1918 il yanvarın 13-dən şəhər Terek–Dağıstan hökumətinin nəzarətinə keçdi; sonra N.Qotsinski-nin qoşunları, həmin ilin aprelində Bakı kommunasının dəstələri, avqustun 3-də isə L.F. Biçeraxovun 12 minlik qoşunu şəhərə daxil oldu. Azərb. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti (1918–1920) D.-i öz ərazisi elan etdi. 1918 il oktyabrın 6-da türk qoşunları D.-i tutsalar da, hakimiyyəti Dağlı hökumətinə (*Dağlılar Respublikası*) verib şəhəri tərk etməli oldular. 1919 ilin mayında D. Denikin ordusunun işğalına məruz qaldı. 1920 il martın 25-də 11-ci Qırmızı ordu D.-i tutdu və burada sovet hakimiyyəti elan olundu. 1921 ildə RSFSR-in tərkibində təşkil edilmiş Dağıstan MSSR-ə daxil olan D. Azərb.-dan ayrı düşdü. D. 1921–94 illərdə Dağıstan MSSR-in, 1994 ildən Dağıstan Resp.-nin r-n mərkəzidir.

D.-in qalaya bitişik yuxarı qədim hissəsi 1–2 mərtəbəli evləri, məscidləri, su-paylayıcı fəvvarələri, hamamları olan

ensiz dolanbac küçə və dalanlardan ibarətdir; şəhərin düzbucaqlı məhəllələri, geniş küçələri (pasaj, d.y. vağzalının binaları, 19 əsrin sonu) olan aşağı hissəsi (Dübarə) 1824 ilin baş planına əsasən tikilməyə başlanmışdır. D.-də çoxlu memarlıq abidəsi saxlanılmışdır. Bunlardan ən qədimi Dərbənd qalasıdır (5 əsrdə çiy kərpicdən, 6 əsrdə isə daşdan tikilmiş, 17–19 əsrlərdə dəfələrlə bərpa edilmişdir); təpə üzərində salınmış içqaladan (Narıncala) və dənizə doğru uzanan möhtəşəm qoşa daş divarlardan (uz. 3 km) ibarətdir. Qala divarlarında (eni 2,3–3,8 m, hünd. 12–15 m) çoxlu bürc və qapılar var. Şimal divarında Qırxlar qapısı (6–13 əsrlər), cənub divarında Orta qapı (6–15 əsrlər) yerləşir. D.-də Cümə məscidi (8–14 əsrlər), mədrəsə (15–19 əsrlər), Minarəli məscid (14–19 əsrlər), Şah Abbas məscidi (Qırxlar məscidi, 17 əsr), Sultan Bəyazid hamamı (17–18 əsrlər), Xan məqbərəsi (18 əsr), yeraltı su anbarı (8–17 əsrlər), Dağıstana xas qəbirüstü abidələri ilə cənub qəbiristanlığı və s. saxlanılmış, içqalada hamam (17 əsr), Xan sarayının qalıqları (18 əsr), klassisizm üslubunda qarovulxana (1828) mühafizə olunmuşdur. D.-in qala və Qədim şəhər rayonu ilə birlikdə tarixi mərkəzi *Ümumdünya irsi* siyahısına daxil edilmişdir.

D. 1955 ilin planına əsasən yenidən qurulmuşdur. D. və onun ətrafında 4–19 əsrlərə aid ərəb, orta və yeni fars dillərində kitabələr saxlanılmışdır (onların öyrənilməsinə 1722 ildən başlanılmışdır).

Dağıstan Dövlət Pedaqoji Un-ti, Dağıstan Dövlət Un-ti, Moskva Dövlət İqtisad, Statistika və İnformatika Un-ti və başqa ali təhsil müəssisələrinin filialları; qədim Dərbəndin mədəniyyət və məişətini, xalçaçılıq və dekorativ-tətbiqi sənətini (D. qədim xalçaçılıq mərkəzidir) əks etdirən filialları ilə birlikdə “Qədim Dərbənd” tarixi-memarlıq və rəssamlıq muzey-qoruğu (1988), şəkil qalereyası, A.A.Bestujevin (Marlinski-nin) evi, döyüş şöhrəti muzeyi; Azərb. dram teatru (1930), S.Stalski ad. Ləzgi musiqili dram teatru (1938), Tat xalq teatru (1962), Tabasaran dram teatru (2001) və s. fəaliyyət göstərir.

D. ölkənin iri sənaye mərkəzidir. Maşınqayırma (“Elektrosiqnal” elektrik avadanlığı z-du, paradaqlama dəzgahları z-du), yüngül (tikiş, yunəyirmə və xalça fabrikləri), yeyinti (konyak kombinatı, köpüklənən şərab z-du, konserv z-du, o cümlədən şirə və kompot) və s. sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir. Tikinti materialları (“Daq-

yuqstroy” yığma dəmir-beton kombinatı) və s. istehsal edilir.

Əd.: Derbend-nâme, the History of Derbend. Translated from a select Turkish version and published with the texts and notes, illustrative of the history, geography, antiquities & c. & c. Occuring throughout the work, by Mirza A. Kazem-beq. St. Petersburg, 1851; Козубский Е.И. История города Дербента. Темир-хан-шур, 1906; Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII–XIV века. Баку, 1956; Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60–80-х гг. XVIII века. Баку, 1958; Хан-Магомедов С.О. Дербент. М., 1958; Тревер К.В. Очерки по истории культуры Кавказской Албании. М.–Л., 1959; Рахмани А. “Тарих-и алам арай-и Аббаси” как источник по истории Азербайджана. Б., 1960; Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI века. Б., 1961; Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента. X–XI вв. М., 1963; Бартольд В.В. Дербент // Бартольд В.В. Соч. Т. 3. М., 1965; Буниятов З.М. Азербайджан в VII–IX вв. Б., 1965; Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1965; Вәлиханли Н.М. IX–XII əsg əgəb coğrafiyaşunas-səuyahları Azərbaucan haqqında. В., 1974; Кудрявцев А.А. Город, неподвластный векам. Махачкала, 1976; Хан-Магомедов С.О. Дербент. Горная стена. Аулы Табасарана. М., 1979; Кудрявцев А.А. Древний Дербент. М., 1982; Гөүşəv R. Azərbaucan arxeologiyası. В., 1986; Кудрявцев А.А. Феодальный Дербент. М., 1993; Azərbaucan tarixi (yeddü cülddə). С. 1–5. В., 1998–2001; Гаджиев М.С. Древний город Дагестана. М., 2002; Хан-Магомедов С.О. Дербентская крепость и Даг-Бары. М., 2002; Аşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. В., 2006; Xəlilov M.C. Albaniyanın yaşayış yerləri. В., 2010.

DƏRBƏND ƏMİRLİYİ (869–1075) – Azərb.-in şm.-ində mövcud olmuş siyasi qurum. Xəlifə Mütəvəkkil ölümündən (861) sonra Xilafətdə başlanan hərəmərclikdən istifadə edən Dərbənd hakimi Haşim ibn Suraqə əs-Suləmi müstəqilliyini elan etmiş və D.ə.-nin əsasını qoymuşdur (869). Dərbəndi özlərinin qanuni mülkü hesab edən Şirvanşahlar Haşimilər üçün daimi təhlükə olmuşlar. Lakin şimaldan baş verən hücumlara sığınan qonşusu ilə münasibətləri pisləşdirmək istəməyən Şirvanşah Heysəm ibn Məhəmməd bir neçə kənddən əldə edilən məhsulu Dərbənd əhalisinə verməklə, D.ə.-ni özündən müəyyən qədər asılı vəziyyətə salmışdı. Müsəlman torpaqlarının sərhədyanı zonasının müdafiəsini üzərinə götürən Dərbənd əmiri Haşim əs-

Suləmi 16 illik hakimiyyəti ərzində əmirliyin ərazisini genişləndirmək və islamı yaymaq məqsədilə qonşu Sərir torpaqlarına dəfələrlə uğurlu yürüşlər etmişdi. Bu yürüşlərdə əsas hərbi qüvvə əmirin qullamları (şəxsi mühafizəçiləri), din yolunda vuruşan könüllülər, muzdlular və b. idi.

Əmir Haşimin ölümündən sonra D.ə. əvvəlcə bir il hakimiyyətdə qalan oğlu Ömərin, sonra isə atasının qonşu xristian və bütprəstlər əleyhinə siyasətini davam etdirən o biri oğlu Məhəmmədin idarəsi altına keçdi. Əmir Məhəmməd 30 ildən artıq davam edən hakimiyyəti dövründə qonşu Şəndan ərazisinə bir neçə dəfə yürüş etdi.

9 əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində xəlifənin verdiyi xüsusi fərmana görə, şimal sərhədlərinin qorunması müqabilində Bakı neft mədənlərindən və duz yataqlarından əldə edilən gəlir dərbəndlilərə verilirdi. Dərbənd döyüşçüləri arasında bu gəliri xüsusi təyin olunmuş şəxs – “nazir” (yəni “nəzarətçi”) bölüşdürürdü. 10 əsrin əvvəllərində yeni təyin olunmuş nəzarətçinin gəlirləri mənimləməsi dərbəndlilərin hərbi mükəlləfiyyətə laqeyd yanaşmasına gətirib çıxartdı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Şəndan və Səririn müttəfiqi olan xəzərlər Dərbəndə yürüş etdilər, lakin Əmir Məhəmmədin qoşunları onları geri oturtdu. Bu hadisədən sonra Bakı neftindən və duzundan əldə edilən gəlir yenidən sərhəd nəzarətçiləri arasında bölüşdürülməyə başladı. 909 ildə Şirvanın və Dərbəndin birləşmiş qoşunları Şəndan üzərinə hücumla keçdilər, lakin Şəndan, Sərir və Xəzər xaqanlığının hərbi qüvvələri tərəfindən məğlubiyətə uğradıldılar.

915 ildə Əmir Məhəmməd vəfat etdikdən sonra Haşimin üçüncü oğlu Əbdülməlik hakimiyyətə gəldi. Onun gəlişi ilə Haşimilər sülaləsi daxilində çəkişmələr başladı. Xilafətin Qafqaz bölgəsinin canişini Yusif Əbu-s-Sac Əmir Əbdülməlik Dərbənd hakimi təsdiq edərək onun ixtiyarına 6 min döyüşçü göndərdi. Həmin döyüşçülərin, həmçinin xəzərlərin köməyi ilə Əbdülməlik daxili çəkişmələrdə qalib gəldi və Əmir Məhəmmədin oğlu Əbunəcmi edam etdirdi. 930 ildə Şirvanşah Əbu Tahir ibn Yəzid qoşunlarını Dərbənd əmirinə qarşı göndərdi. Şabran qapıları yaxınlığında baş verən böyük döyüş sülh müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Hakimiyyətinin son illərində (937–938) Əbdülməlik qonşu bütprəstlərə qarşı yürüşlər etdi.

939 ildə Əmir Əbdülməlik ölümündən sonra D.ə.-ndə hakimiyyət uğrunda əmirlərlə rəislər arasında mübarizə başlandı. 955 ildə D.ə. Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməddən asılı vəziyyətə düşdü. 960-cı illərin sonunda Dərbənd əmiri Əhməd ibn Əbdülməlik Məsqət yaxınlığında Salari qoşunlarının hücumunun qarşısını aldı və D.ə. Salarilərin asılılığından çıxdı. Bundan sonra Əmir Əhməd sərililərlə birlikdə Şirvanın Şabran şəhərinə hücum edərək onu tutdu və xeyli qənimət ələ keçirdi, Dərbənd qalasını bərpa etdirdi. 10 əsrdə Dərbənd, əhalisinin sayına görə, Ərdəbil və Tiflisdən böyük idi. D.ə.-nin digər böyük şəhərləri Məsqət və Şabran idi.

976 ildə Əmir Əhmədin ölümündən sonra hakimiyyətə onun 16 yaşlı oğlu Məymun gəldi. Məymun on ildən çox rəislərin əlində oyuncağa çevrildi. 987 ildə Əmir Məymun ruslarla gizli əlaqə yaradaraq, onları Dərbəndə dəvət etdi. Salməninin məlumatına görə, ruslar 18 gəmi ilə Dərbəndə gəldilər; dərbəndlilər gəmilərin birindən sahilə çıxan bütün rusları qırdılar. Qalan gəmilərdəki ruslar Şirvan və Muğan sahillərini talan etdilər. 989 ildə Dərbənddə baş vermiş qiyam nəticəsində Məymun şəhərdən qovuldu, Şirvanşah III Məhəmməd hakimiyyətə dəvət olundu. 993 ildə Dərbənd qalası yenidən Əmir Məymunun əlinə keçdi.

997–1002 illərdə Məymunun oğulları Məhəmməd və Ləşkərinin hakimiyyəti dövründə başlayaraq Şirvanla Dərbənd arasındakı çəkişmələr şiddətləndi. 11 əsrin birinci yarısında Dərbənd gah əmirlərə, gah da şirvanşahlara tabe idi. D.ə.-ndə rəislərlə əmirlərin arasında çəkişmələr kəskinləşdi. 1068 ildə səlcuq sultanı Alp Arslan öz hacibi Sautəkini (Şavtəkini) Dərbəndə göndərdi. Səlcuqlar Məsqəti və Dərbəndi ələ keçirdilər. 1075 ildə Şirvanşah *I Fəriburz* D.ə.-nə son qoyaraq onu Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirdi.

Əd.: Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda feodal dövlətləri. B., 1978.

DƏRBƏND XANLIĞI – 18 əsrin ortalarında Azərb.-da yaranmış kiçik feodal dövləti. Qaraqaytaq usmiliyi, Tabasaranla, Qazıqumuq və Quba xanlığı ilə həmsərhəd idi. D.x. əlverişli coğrafi-strateji mövqedə və ticarət yolları qovşağında yerləşirdi. Əhali əkinçilik, bağçılıq, maldarlıqla məşğul olurdu. Xanlığın mərkəzi Dərbənd ş.-ndə ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdi.

D.x.-nin ilk hökmdarı Məhəmməd Hüseyn xanın hakimiyyəti dövründə feodal istismarının güclənməsi nəticəsində əhali acınacaqlı həyat sürürdü. Vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu, hərə-mərcliyin artması zəhmətkeş kütlənin, hətta bir sıra feodalların da narazılığına səbəb olmuşdu. Xanlıq daxilindəki bu vəziyyətdən bacarıqla istifadə edən qubalı Fətəli xan dərbəndlilərin xahişi ilə 1759 ildə D.x.-na hücum etdi; şəhər əhalisinin köməyi ilə Dərbəndi tutdu. D.x. Quba xanlığına birləşdirildi.

DƏRBƏND KEÇİDİ – Albaniyanın (Qafqaz) şm. hissəsində (Dərbənd ş. ilə Xəzər dənizi arasında) Şimali Qafqazdan c.-a gedən tarixi yol, keçid. I əsrdə D.k.-nə bənd (divar) çəkilmişdi. Mənbələrdə “Hun keçidi”, “Xəzər qapısı”, “Kaspi qapısı” və s. kimi də adı çəkilir.

DƏRBƏND QUBERNİYASI – Rusiya imperiyasının Qafqazdakı inzibati ərazi vahidi. 1846 il dekabrın 14-də yaradılmışdı. Tərkibinə ləğv edilmiş Xəzər vil.-nin Dərbənd və Quba qəzaları, Samur və Dargin dairələri, Kürə və Qazıqumuq mülkləri, həmçinin Avar Koysusundan c.-da yerləşən Dağıstan torpaqları daxil idi. Mərkəzi Dərbənd ş. olmuşdur. 1860 il iyulun 18-də D.q. ləğv edilmiş, Quba qəzası *Bakı quberniyasının*, digər ərazilər isə *Dağıstan vilayətinin* tərkibinə qatılmışdır.

DƏRBƏNDİ Axund Molla Ağa ibn Abid ibn Ramazan – bax *Fazil Dərbəndi*. **DƏRBƏNDİ**, Məhəmməd ibn Musa Əbu Bəkr əd-Dərbəndi (1058 və 1068 illər arasında, Bab əl-Əbvab, indiki Dərbənd – 1145, İraq, Bağdad) – Qafqazda erkən sufizm nəzəriyyəçisi. Mühacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. Xilafəti gəzərək, şafii fiqhini, hədis və kəlam öyrənmişdir. D.-ni sufizmə 11 əsr Dərbənd şeyxləri Əbül-Qasim əl-Vərraq və Əbül-Həsən əl-Cürəni cəlb etmişlər. D. bir sıra sufi, o cümlədən *Qəzzali* ilə tanış olmuşdur. Dərbəndə qayıtdıqdan sonra orada öz məktəbini açmışdır. 1098 ildə hökumətin təqibləri nəticəsində Dərbənddən qaçmağa məcbur olmuş, ömrünün qalan hissəsini Bağdadda keçirmişdir. Təsəvvüf anlayışları, qaydaları və mənəvi-etik normaları haqqında “Reyhan əl-həqaiq və bustan əd-dəqaiq” (“Həqiqətlər reyhanı və zərifliklər bağçası”) ensiklopedik əsərini də orada yazmışdır. Sufi dəyərlərini ümumislam irsinə aid edən D. Qəzzalinin ideya davamçısı kimi çıxış etmişdir. O, *Quseyridən* sonra rasionalist mistik cərəyanla

ortodoks islam arasındakı yaxınlaşma yolunda səy göstərən ikinci şəxsdir. Xilafətin müxtəlif yerlərində D.-nin tələbə və davamçıları olmuşdur. Onlardan ən məşhurları şiə ruhanisi Əbu Cəfər Məhəmməd ət-Təbəri və şafii fəqihisi Əbu Tahir Əhməd əl-İsfəhanidir.

DƏRBƏNDİ – Azərb.-da yayılmış süfrə üzümü. Xalq seleksiyası yolu ilə Dərbənddə yaradılmışdır. Yarpağı orta irilikdə, dəyirmi, bəzən 3–5 dilimlidir. Salxımı 220–250 q, sıx gilələri mum təbəqəsilə örtülüdür. Şirəsində 20–21% şəkər, 3–4 q/l turşu olur. Suvarılan şəraitdə yaxşı inkişaf edir. Oktyabrın ortalarında yetişir; hər *ha*-dan 60–70 s məhsul yığılır.

DƏRBƏNDİLƏR – Şirvanşahlar sülaləsi [1382–1538]. Banisi *I İbrahimdir*. Görkəmli nümayəndələri: I İbrahim, I Xəlilullah, Fərrux Yəsar. Hökmdarları: I İbrahim [1382–1417], I Xəlilullah [1417–62], Fərrux Yəsar [1462–1500], Bəhram bəy [1500–01], Qazı bəy [1501/02], Sultan Mahmud [1502], II İbrahim Şeyxşah [1502–24], II Xəlilullah [1524–35], Şahrux [1535–38]. D.-in hakimiyyəti dövründə Şirvanın müstəqilliyi uğrunda Qızıl Orda, Teymurilər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular və Səfəvilərlə müharibələr aparılmışdır. Şirvanda ipəkçilik, sənətkarlıq, ticarət inkişaf etmiş, Şamaxıda və Bakıda böyük quruculuq işləri görülmüşdü. Qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələri və diplomatik münasibətlər yaranmışdı. Səfəvi hökmdarı I Təhmasib dövründə Şirvanın Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi D. sülaləsinin hakimiyyətinə son qoydu.

DƏRBƏNDLİ ZƏRNİGAR (?–?) – Azərb. aşığı. 18 əsrin 2-ci yarısı – 19 əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Dərbənd hakiminin qızıdır. Mükəmməl təhsil görmüş, at çapmaq, qılınca oynatmaqla yanaşı, şeir qoşmaqda, aşıq məclisləri keçirməkdə ad çıxarmışdır. Rəvayətə görə, məğlub etdiyi aşıqları zindana saldıran D.Z. *Aşıq Valehə* məğlub olduqdan sonra ona ərə getmiş və Qarabağa köçmüşdür. Cümlələrdə D.Z.-in aşıq şeirinin qoşma, gəraylı, tənqid, müxəmməs, qoşayarpaq, varsağı və s. şəkillərində yaratdığı şeirlər hiş olunmuşdur. Onun Aşıq Valehlə eşq macərəsi sonralar qoşulmuş “*Valeh və Zərnigar*” dastanında əksini tapmışdır.

Əsəri: Şeirlər, “Dağıstan töhfələri” kitabında (tərtib edən M.Yarəhmədov). B., 1987.

“DƏRBƏNDNAMƏ” – Dərbənd ş.-nin, həmçinin Dağıstanın və Şimal-Şərqi Azərb.-in 5–11 əsrlər tarixindən bəhs edən əsər. Müəllifi məlum deyildir.

Azərb., ərəb və fars dillərində müxtəlif variantları vardır. 1064 ilə qədərki hadisələrdən bəhs edən Azərb. dilindəki qədim variantını (17 əsrin sonu) Məhəmməd Avabi Aqtaşi tərtib etmişdir. “D.”-də təsvir olunan bəzi hadisələr 12 əsrin əvvəllərində ərəb dilində tərtib edilmiş “Dərbənd tarixi” (ixtisar olunmuş variantı türk tarixçisi Münəccimbaşının xülasəsində saxlanılmışdır) əsərində təsvir olunan hadisələrə uyğun gəlir. 1722 ildə Dərbənd hakimi İmamqulu bəy əsərin bir nüsxəsini I Pyotra təqdim etmişdi. “D.” latın, rus, fransız və s. dillərə tərcümə olunmuşdur. Əsəri ilk dəfə 1851 ildə *M.Kazım bəy* ingilis dilinə tərcüməsi ilə birlikdə Peterburqda nəşr etdirmişdir. “D.”-də ərəb qoşunlarının Dərbəndi tutması, burada silah, ərzaq və neft anbarları tikdirmələri, Bakı neft və duz mədənlərinin Dərbənd əhalisinə vəqf verilməsi, xəzərlərin Azərb.-a hücumları və s. haqqında qiymətli məlumatlar vardır. **DƏRCAN**, *D i r c a n* – İrəvan xanlığının Zəngibasar mahalında (31.12.1937 ildən Zəngibasar, 14.1.1969 ildən Masis r-nu), Zəngi çayının sağı sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–28 illər Rusiya-İran müharibəsi nəticəsində kənd tamamilə dağılmışdır.

DƏRCƏLİ – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Ətraf bölgəsinin Rihal kəndistanında, Xoy ş.-ndən 12,5 km c.-q.-dədir.

DƏRD DƏHLƏVİ, *X a c ə M i r i b n M ə h ə m m ə d N a s i r* (1721, Dehli – 1785, Dehli) – hind sufi şairi. *Nəqşibəndiyyə* təriqətinə mənsub olmuşdur. Soy şəcərəsi ata tərəfdən nəqşibəndiyyənin banisi Bəhaəddin Nəqşibəndə, ana tərəfdən *Əbdülqadir Geylaniyə* çatır. Təhsilini eyni zamanda mürşidi olmuş atasından almışdır. D.D.-nin evində təşkil edilən irfan və səma (təsəvvüf musiqisi) məclisləri məşhur idi. Urdu və fars dillərində irfani şeirlər yazmış, hər iki dildə divan bağlamışdır.

DƏRƏ – İrəvan xanlığının Göyçə mahalında (9.9.1930 ildən Basarkeçər, 11.6.1969 ildən Vardenis r-nu), Basarkeçər–Şorca yolu üstündə azərb.-ların yaşadığı kənd. 1918–20 illərdə erməni daşnaklarının Göyçə mahalına hücumu zamanı mahalın Ağzıbir, Hacı Muxan, Ağqala, Əyrivəng k.-lərindən qovulmuş azərb. qaçqınlar Basarkeçər ərazisinə keçərək burada Dərə k.-nin əsasını qoymuşlar. 1988 ildə əhalisi qovulmuş, 19.4.1991 ildə isə adı dəyişdirilərək Daranak qoyulmuşdur.

DƏRƏ – xətti uzanan mənfii relyef forması. Çayların eroziya fəaliyyəti nəticəsində

yaranır. D.-nin ilkin formaları müvəqqəti su axarlarının yaratdığı sırım, *qobu* və yarğanlardır. D. əsas və ona qovuşan yan dərəyə bölünür; yan D.-yə isə öz növbəsində üçüncü, dördüncü və s. dərəcəli D.-lər birləşir. D. yamac və dib hissələrə ayrılır. D.-nin köklü süxurlardan təşkil olunmuş yamacları hündür və ya alçaq, dik, yaxud azmeyilli, profilə pilləli (terrasslı), düz, batıq, qabarıq ola bilər. Yamaclar dikliyinə və formasına görə eyni olduqda, belə D. simmetrik (V-varı, U-varı və s.), müxtəlif olduqda asimmetrik adlanır. *Koriolis qüvvəsi* hesabına asimmetrik D.-lərin Şimal yarımkürəsində adətən sağ, Cənub yarımkürəsində isə sol yamacları daha dikedir. D.-nin dibi ilk mərhələdə kələ-kötür olur, getdikcə düzəlir və çay çöküntüləri (allüvium) ilə örtülür. Mənsəyinə görə D. tektonik və erozion tiplərə ayrılır. Tektonik-struktur cəhətdən antiklinal, sinklinal, monoklinal və s. D. var. Orta Asiyadakı Alay, ABŞ-dakı Kaliforniya D.-si tektonik D.-dir. Tektonik quruluşla əlaqədar eninə (qırışıqın oxuna perpendikulyar), uzununa (qırışıqların uzanma istiqamətində) və diaqonal D. ayrılır. Erozion D. axar suların yuyucu fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Bəzən çaylar dağ zəncirlərini çəpinə kəsib keçir və eroziyasının intensivliyindən asılı olaraq *antedent dərələr* yaradır (məs., Himalay d.-rində Hind, Sətləc və Brahmaputra, Sayan d.-rində Yenisey, Stanovoy yaylasında Vitim və Olyokma, Qaraməryəm tirəsində Girdiman D.-ləri və s.). Dağ və düzənlik D.-ləri də morfologiyasına görə bir-birindən fərqlənir. Dağ D.-ləri dərin, nisbətən dar, yamacları çoxmeyilli, düzənlik D.-ləri isə geniş, dayaz, yamacları azmeyillidir. Dənizlərin şelf zonasında iri çay D.-lərinin sualtı davamına da rast gəlinir (məs., Hudson, Missisipi, Konqo). D.-lərin geomorfoloji təhlilinin həmin ərazinin müasir inkişafının öyrənilməsində, səpinti faydalı qazıntı yataqlarının aşkar edilməsində, hidrotexniki qurğuların, SES və suvarma kanallarının planlaşdırılmasında böyük əhəmiyyəti var. **DƏRƏ BUZLAĞI** – dağ dərələri boyu enən buzlaq növü. Morfoloji cəhətdən iki müxtəlif hissədən ibarətdir: *firn hövzəsindən* qidalanan üst və *abiyasiyanın* üstünlük təşkil etdiyi alt – buzlaq dili hissələrindən. Sadə (bir buzlaq dilindən ibarət) və mürəkkəb (haçalanan dillər şəbəkəsindən ibarət) D.b.-ni ayırırlar. D.b.-nin uz. onlarla km-ə (Alyaskada Habbard buzlağı – 112 km, Avrasiyada Fedçenko buzlağı – 77 km), eni bir neçə km-ə çatır. D.b.-ləri daima hərəkətdədir; onların illik sürəti onlarla və yüzlərlə m təşkil edir.

DƏRƏ GİLƏTAĞ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Gilətağ ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 18 km şm.-q.-də, Bərgüşad silsiləsinin ətəyindədir. Əh. 82 (2011); işğaldan (1993, oktyabr) əvvəl heyvandarlıq, üzümçülük və taxılçılıqla məşğul olmuşdur. İbtidai məktəb, kitabxana var idi.

DƏRƏCƏ (bucaq dərəcəsi) – müstəvi bucağın sistemdənkənar ölçü vahidi; ° nişanı ilə işarə olunur. Düz bucağın 1/90 hissəsidir, 60 bucaq *dəq.*-sinə (60′) və ya 3600 bucaq *san.*-sinə (3600″) bölünür. 1° = π/180 *rad.* = 1,745329·10⁻² *rad.* D. həmçinin çevrə qövşünü ölçmək üçün istifadə edilir (tam çevrə 360°-yə bərabərdir).

DƏRƏCƏ (temperatur dərəcəsi) (lat. gradus – addım, pillə, dərəcə) – müxtəlif *temperatur şkalalarına* uyğun temp-r vahidlərinin ümumi adı. Kelvin (K), Selsi (°C), Reomyur (°R), Farenhey (°F), Rankin (°Ra) temp-r şkalaları mövcuddur.

DƏRƏCƏLƏMƏ – metroloji əməliyyat; ölçü cihazını ölçü şkalası və ya dərəcələrə bölünmüş cədvəllə (əyri ilə) təchiz etmə. Şkalanın bölgüləri tələb olunan dəqiqliklə ölçülən kəmiyyətin qiymətlərinə uyğun gəlməlidir. Cisimlərin bəzi parametrləri (məs., həcmi) xarici təsirdən (məs., temp-rdan) asılı olaraq bir-qiymətli dəyişir. Cəvənin bu xassəsindən termometrlərdə istifadə edilir. Termometrin civə sütununun buzlu sudakı (0°C) səviyyəsi ilə normal şəraitdə qayan sudakı (100°C) səviyyəsi arasında kə məsafə 100 bərabər hissəyə bölünərsə, termometr Selsi şkalasında dərəcələnmiş olar.

DƏRƏCƏNNƏT – Azərb. Resp. Şəki r-nunun Suçma ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 30 km c.-da, Daşüz silsiləsinin yamacındadır. Əh. 918 (2011); əkinçilik, taxılçılıq, tütüncülük və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, kitabxana, klub, feldşer-mama məntəqəsi var.

DƏRƏÇİ – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Təbriz şəhristanının Bostanabad bölgəsinin Abbası kəndistanında, Bostanabad qəs.-ndən 15 km c.-ş.-dədir.

DƏRƏÇİÇƏK, *K o n s t a n t i n o v k a* – İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında (9.9.1930 ildən Axta, 30.6.1959 ildən Razdan r-nu), Dəllər çayının sahilində, Zincirli (Misxanlı, Əlibəy) d.-nin ətəyində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında kəndin azərb. əhalisi qovulmuş, burada Qafqaza köçürülmüş ruslar yerləşdirilmiş və kəndin adı dəyişdirilərək Konstantinovka qoyulmuşdur. Sonralar kəndə xaric-

dən gəlmə ermənilər də yerləşdirilmişdir. Sovet dövründə kəndin adı dəyişdirilərək Tsaxkadzor qoyulmuşdur.

DƏRƏKƏND – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 3.1.1935 ildən Kirovakan, 1964 ildən Quqark r-nu), Çubuxlu d.-nin ətəyində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 19 əsrin ortalarında kəndin azərb. əhalisi qovulmuş. Burada xaricdən gəlmiş ermənilər yerləşdirilmişdir.

DƏRƏKƏND, *D ə r ə l ə r, D a r a x k ə n d* – İrəvan qub.-nın Şərur-Dərələyəz qəzasında (15.10.1931 ildən Paşalı, 12.10.1956 ildən Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən Vayk r-nu) azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd ermənilər tərəfindən dağıdılmış, əhalisinin bir hissəsi qətlə yetirilmiş, sağ qalanlar qaçqın düşmüşlər. 1922 ildə kənd əhalisinin bir hissəsi geri qayıtsa da, az sonra onlar da sıxışdırılıb çıxarılmışdır. 1928–29 illərdə kənd ləğv edilmişdir.

DƏRƏKƏND – Yelizavetpol (Gəncə) qub.-nın Zəngəzur qəzasında (9.9.1930 ildən Qarakilsə, 2.3.1940 ildən Sisyan r-nu), Bazarçayın sol sahilində azərb.-lərin yaşadığı kənd. 1918 ildə kənd erməni təcavüzünə məruz qalmış, əhalisi qovulmuşdur. 1940-cı illərdə kənd ləğv edilmişdir.

DƏRƏKƏND – Azərb. Resp. Xocavənd r-nunda kənd. Dərəkənd ə.d.-nin (Dərəkənd, Şahyeri k.-ləri daxildir) mərkəzi. R-n mərkəzindən 59 km c.-q.-də, Qarabağ silsiləsinin yamacındadır. Əh. 65 (2011); işğaldan (1992, oktyabr) əvvəl əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, klub, kitabxana, feldşer-mama məntəqəsi var idi.

DƏRƏKƏND – Azərb. Resp. Qobustan r-nunda kənd. Dərəkənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 6 km c.-da, Bakı–Qazax avtomobil yolundan 1,2 km aralı, Zəngidərə çayının (Pirsaat çayının qolu) sahilindədir. Əh. 439 (2011); əkinçilik (taxılçılıq) və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, klub, kitabxana, tibb məntəqəsi; məscid var.

DƏRƏKƏND – Azərb. Resp. Şərur r-nunda (Nax. MR) kənd. Dərəkənd ə.d.-nin mərkəzi. R-n mərkəzindən 10 km c.-ş.-də, Naxçıvan–Şərur avtomobil yolunun kənarında, Şərur düzündədir. Əh. 1168 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur. Tam orta məktəb, mədəniyyət evi, kitabxana, tibb məntəqəsi var.

DƏRƏKÖY, *D ə r ə k ə n d* – İrəvan qub.-nın Aleksandropol (Gümrü) qəzasında (31.12.1937 ildən Qızılqoç, 4.1.1938 ildən Verin Qukasyan, 12.10.1956 ildən Qukasyan r-nu), Leylidağın ətəyində, Arpa çayı

sahilində azərb.-ların yaşadığı kənd. 1826–29 illərdə Rusiya–İran, Rusiya–Türkiyə müharibələri zamanı kənd böyük dağıntılara məruz qalmış, əhalisi qovulmuşdur. 1840-cı illərdə kəndə gəlmə ermənilər köçürülmüşdür. 12.11.1946 ildə kəndin adı dəyişdirilərək Saragyuğ qoyulmuşdur.

DƏRƏQIŞLAQ – Azərb. Resp. Kəlbəcər r-nunun Dalqınlıncı ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 6 km şm.-q.-də, dağətəyi ərazidədir. Əh. 96 (2011); işğaldan (1993, aprel) əvvəl heyvandarlıq və tütünçülük məşğul olmuşdur. Səkkizillik məktəb, kitabxana, klub var idi.

DƏRƏLƏYƏZ – Naxçıvan xanlığında, indiki Ermənistan ərazisində tarixi Azərb. mahalı. Keşişkənd (3.1.1935 ildən Miko-yan, 6.12.1957 ildən Yeğeqnadzor r-nu) və Paşalı (12.10.1956 ildən Əzizbəyov, 19.4.1991 ildən Vayk r-nu) r-nları ərazisini əhatə edirdi. Şm.-da Basarkeçər yaylası, ş.-də Zəngəzur silsiləsi, c.-da Ələyaz dağları, q.-də Səlim aşırımının yerləşdiyi hündür dağlarla əhatə olunmuşdur. Sah. 2304 km² təşkil edirdi. 1920 ilə qədər D. mahalı Azərb.-in tərkibində olmuşdur. 29.11.1920 ildə Zəngəzur, Göyçə mahalları ilə birlikdə D. mahalı da Azərb.-dan alınıb Erm.-a verilmiş və o vaxtdan ərazidə erməniləşdirmə siyasəti aparılmağa başlamışdır. 1988 ildə sonuncu azərb. kəndləri zorla boşaldılmış, əhalisi isə qovulmuşdur.

DƏRƏLƏYƏZ SILSİLƏSİ – Azərb. Resp. Nax. MR ərazisindədir. Arpaçay ilə Naxçıvançay arasında. Ş.-də Zəngəzur silsiləsi ilə birləşir. Uz. 70 km, ən hündür zirvəsi Kükü d.-dir (3120 m). Q. hissəsi Paleozoy və Mezozoyun çökmə süxurlarından (əhəngdaşı, qumdaşı, kvartsit, şist və s.), ş. hissəsi Paleogenin çökmə-vulkanogen süxurlarından və Neogen lavalardan ibarətdir. Silsilə çox yerdə şaxələnməmiş və çay dərələri ilə kəsilmişdir. Cəhri çayından (Naxçıvançayın sağ qolu) q.-dəki hissəsi qövs şəklində Araz çayına tərəf alçalır. Əsasən, dağ-çöl və dağ-çəmən landşaftı inkişaf etmişdir. Yay otlaqları var.

DƏRƏLİ – Azərb. Resp. Zəngilan r-nunun Canbar ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 28 km şm.-q.-də, Oxçu çayının (Arazın sol qolu) sağ sahilində, dağ ətəyindədir. Əh. 100 (2011); işğaldan (1993, oktyabr) əvvəl heyvandarlıqla məşğul olmuşdur. Orta məktəb, kitabxana, klub var idi.

DƏRƏLİK – İranın Zəncan ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Zəncanrud kəndistanında, Zəncan ş.-ndən 3 km ş.-dədir.

DƏRƏLİK MİNERAL SU BULAĞI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazi-

sində, Culfa–Naxçıvan avtomobil yolundan 2 km aralı, Əlincəçayın sol sahilindədir. Su 170 m dərinliyə qazılmış quyudan, Alt Mio-sen–Oliqosen yaşlı tuf qumdaşından çıxır; şəffaf, dadı xoşagələndir. Temp-ru 18–21°C, debiti 150 m³/sutka.

Balneoloji tərkibi:

Rn 350 maxe vahidi

pH6,4 D150m³/gün T18–21°C.

Suyu radonlu, karbon qazlı, az mine-rallaşmış, hidrokarbonatlı-natriumlu-kalsiumlu-maqneziumludur. Şimali Qafqazdakı “Pyatıqorsk” suyu tiplidir. Radonlu su bal-neoterapiya amili kimi sinir və ürək damar sistemi, revmatizm və dəri xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir.

DƏRƏLİK TUF-QUMDAŞI YATAĞI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax. MR) ərazisində, Culfa ş.-ndən 15 km şm.-q.-dədir. Geol. quruluşunda Oliqosen yaşlı tuf-breki-çiya və tuf-konqlomerat layıqlı tuf-qum-daşı iştirak edir. Tektonik cəhətdən Yaycı-Ərəzin sinklinalının q. qanadında yerləşir. Sah. 0,2 km², faydalı qatın qalınlığı 25,6–28,5 m-dir. Tuf-qumdaşı daxili divarların hörgüsündə istifadə edilir. Yatağın sənaye ehtiyatı 7538 m³-dir.

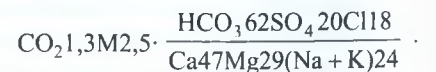
DƏRƏŞAM – Azərb. Resp. Babək r-nunda (Nax. MR), Arazın sol sahilində, dərənin genişləndiyi sahədə qədim yaşayış yeri. 18 əsrin əvvəllərinə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə D. nahiyəsinə 4 kəndin [Başkənd, Ortakənd, Dibkənd və Culfa (Gülüstan)] daxil olduğu göstərilir. Arazın sağ sahilində (Cənubi Azərb.) də Qoturçayın mənsəbində D. yaşayış yerinin xarabalıqları, oradan bir qədər aşağıda D. qəs. var. “Kitabi-Dədə Qorqud”da D., habelə “Dərəşam ucu”, “Dərəşam suyu”nun adları çəkilir. Türk tədqiqatçısı M.F.Kırzioğluya görə, Naxçıvandan Van gölünə qədər uzanan “Dərəşam ucu” Daş oğuzların (bax *Oğuzlar*) vətəni Vaspurakandakı Xram qəs.-nin yerində olmuşdur. “Dərəşam suyu” isə, ehtimal ki, Araz çayını bildirir, çünki dastanın “Uşun qoca oğlu Səgrək boyu”nda Əlincədən qayıdan qardaşların (Əyrək və Səgrək) “üzüb keçdiyi” Dərəşam suyu ancaq Araz çayı ola bilərdi.

DƏRƏŞAM – Azərb. Resp. Babək r-nu (Nax. MR) ərazisində dağ. Araz çayının Nehrəm dərəsində iki dağdan ibarətdir; 1-ci dağın hünd. 946 m, 2-ci dağın hünd. isə 948 m-dir. Hər iki dağ konusvari formadadır, c. və c.-q. yamaqları sıldırımıdır.

DƏRƏŞAM MAĞARASI – Azərb. Resp. Culfa r-nunun (Nax. MR) Gülüstan k. yaxınlığında orta əsrlərə aid arxeoloji abidə. Təbii mağara 3 salondan ibarətdir. Yaşayış, əsasən, I salonda olmuşdur. Mağaranın daxilindəki II, xüsusən III salon isə hər hansı təhlükədən etibarlı sığınacaq idi. Mağaranın ön tərəfi əhəng məhlulundan istifadə etməklə daşdan hörülmüş hündür divarla kəsilmişdir. Hazırda divarın bir hissəsi və mağaranın təbii girişi tamamilə dağılmışdır. Mədəni təbəqə, əsasən, mağaranın ön hissəsində olmuşdur. Təbəqənin qalınlığı 2,5 m-ə qədərdir. Divarın dağılması ilə buradakı keramika məmulatı dərə aşağı yayılmışdır. Mağaradan şirli və şirsiz keramika parçaları tapılmışdır.

DƏRƏŞAM MƏRTƏBƏSİ – Culfa dərəsində Üst Permin *Culfa mərtəbəsi* laylarının üst və Alt Triasın Brəhmən mərtəbəsi laylarının alt hissəsi. 1971 ildə rus geoloqu K.O.Rostovsev ayırmışdır. D.m. litoloji cəhətdən argillitlərdən və əhəngdaşdan ibarətdir; qalınlığı 25 m-dir. Paleontoloji cəhətdən Uranites transcaucasius (Shev.), Dzhulfites spinosus (Shev.), Shevyrevites shevyrevi Teich et Kummel, Paratirolites kittli Stoyanov və s. ammonoidlər ilə səciyyələnir. Stratigrafik vəziyyəti mübahisəlidir. Bəzi tədqiqatçılar D.m.-ni Culfa mərtəbəsinin üstündə yerləşdirərək, onu Perm sisteminə aid edir, digərləri isə mərtəbəyə daxil edilmiş layları Trias sisteminin alt təbəqələri hesab edirlər.

DƏRƏŞAM MİNERAL SU BULAQLARI – Azərb. Resp. Culfa r-nu (Nax.MR) ərazisində, Araz çayının dar dərəsindədir. Bir neçə yerdə səthə çıxır. Dərəşam-1 və Dərəşam-2 bulaqlarından ibarətdir. Mineral suların daha dərinə çıxan hissəsi Araz çayına qarışır. Suyun temp-ru 22°C, debiti 200 m³/sutka. Bir litr suda duzların miqdarı 1,9–2,5 q-dir. Şəffaf, dadsız və qoxusuzdur. Balneoloji tərkibi:

pH6,6 D200m³/sutka T22°C

Suyu karbon qazlı, az mineralaşmış, hidrokarbonatlı-sulfatlı, kalsiumlu-maqneziumlu-natriumludur. Kislovodsk-5 suyu kimi dolomitli “Narzan”ın analoqudur. Mədə-bağırsaq traktı, qara ciyər, xroniki qastrit, xroniki kolit və ürək-damar sistemi xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur. **DƏRƏŞAMBALA** – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Poldəşt bölgəsinin Kəçərat kəndistanında, Poldəşt qəs.-ndən 57 km c.-ş.-dədir.

DƏRƏVURD – orta əsrlərdə Cənubi Azərb.-da yaşayış məntəqəsi. Tarixçi Həmdullah Qəzvininin “Nüzhət əl-qülub” (“Qəlblərin əyləncəsi”) əsərində adı çəkilir. *Elxanilər* dövründə eyni adlı vil.-in mərkəzinə çevrilmişdi. D. vil. mon-qolların əsas qışlaqlarından idi; əhalisi taxılçılıq, çəltikçilik və pambıqçılıqla məşğul olurdu.

DƏRƏZARAT – Azərb. Resp. Siyazan r-nunun Beşdam ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 11 km c.-da, Baş Qafqaz silsiləsinin ətəyində, Ataçayın sağ sahilindən 2 km aralıdır. Əh. 40 (2011); əkinçilik və heyvandarlıqla məşğuldur.

DƏRƏZARAT – Azərb. Resp.-nın Şabran r-nunda kənd. Rayon mərkəzindən 23 km c.-ş.-də, Bakı–Dərbənd avtomobil yolundan 6 km, Ataçayın sağ sahilindən 3 km aralı, Yan silsilənin (Böyük Qafqaz) c.-q. yamacındadır. D.-da orta əsrlərə aid qəbiristan, xırmın yerləri, təsərrüfat quyuları və s. aşkar edilmişdir. Kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar zamanı (1957) qəbiristandan şirli və şirsiz gil qab qırıqları, şüşə biləzik parçaları, daş və sümük muncuqlar, sümük düymə, dəmir toqqa, *Eldənizlər* dövrünə aid mis sikkə və s. tapılmışdır. Təsərrüfat quyuları dairəvi və darağızdır. D.-dan müxtəlif vaxtlarda üzərində çoxlu dairəvi çökəklər və uzunsov yastı çala olan iki böyük daş (ehtimal ki, bunlar oyun daşları idi), mis manqal və s. də tapılmışdır.

DƏRGAHQULU – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Maku şəhristanının Ətraf bölgəsinin Qaladərsi kəndistanında, Maku ş.-ndən 6,5 km c.-dadır.

DƏRGAHQULU BƏY Heybət bəy oğlu (?), Bakı – 1738, Zəncan) – Bakı sultanı, A.A.*Bakıxanovun* ulu babası. I Pyotrun Xəzər sahillərinə hərbi səfəri (1722–23) ərəfəsində D.b. yüzbaşı idi. Bakı tutulduqdan (1723) sonra D.b.-ə polkovnik rütbəsi verilmiş və şəhərə sultan təyin edilmişdi. 1735 ildə rus qoşunları Xəzər-yarı vilayətləri tərk etdikdən (1735) sonra D.b. Nadir şahın qoşunları tərkibində hərbi yürüşlərdə iştirak etmişdir. Nadir şahın qardaşı İbrahim xanın başçılığı ilə Car-Balakəne göndərilmiş (1738) cəza dəstəsinin əməliyyatları zamanı döyüşdə aldığı yaradan ölmüşdür.

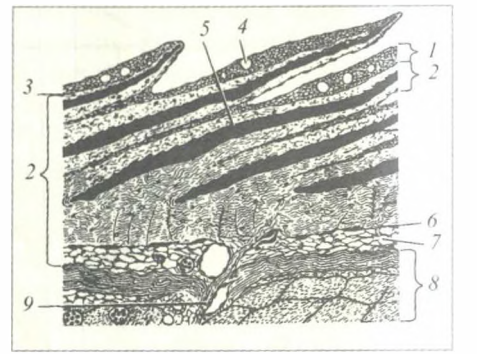
DƏRGAHLI – İranın Ərdəbil ostanında kənd. Mərkəzi şəhristanının Germi bölgəsinin Ənqut kəndistanında, Germi qəs.-ndən 30 km şm.-q.-dədir.

DƏRGİL – bax *İtburnu*.

DƏRİ (derma) – onurğalı heyvanlarda və insanda bədənin xarici örtüyü, orqa-

nizmin quruluşca müxtəlifcinsli və çox-funksiyalı sistemi. D.-nin müdafiə (bə-dəni mexaniki zədələnmədən, patogen mikroorqanizmlərdən və orqanizm üçün zərərli olan digər təsirlərdən qoruyan), sekretor (bax *Dəri vəziləri*), siqnal (qoxu və rənglərin köməyi ilə), sensor, yaxud həssaslıq (çoxlu sinir uclarının olduğuna görə) kimi bir sıra funksiyası var. D. osmotənziqləmə, termotənziqləmə, qida maddələrinin və enerji ehtiyatlarının toplanması və s.-də iştirak edir. D. mənşəcə müxtəlif 2 toxumadan (qatdan) və onları ayıran bazal membrandan ibarətdir. D.-nin xarici qatı olan və ektodermadan inkişaf edən *epidermisin* tərkibində piqment hüceyrələri (məməlilərdə) ola bilər; epidermisin aydın görünən regenerasiya etmə və öz-özünü təzələmə qabiliyyəti (bazal membran qatı üzərində yerləşən qatın sütun hüceyrələri hesabına) vardır. Epidermisdə qan damarları yoxdur; qıdalı maddələr və oksigen diffuziya yolu ilə bazal membrandan oraya daxil olur. D.-nin daxili qatı olan derma mezodermanın törəməsidir. Lifli birləşdirici toxumadan əmələ gəlmiş, müxtəlif hüceyrə elementlərindən, saya və eninəzolaqlı əzələ liflərindən ibarət dəstələrdən, kollagen, elastik və retikulyar (bax *Retikulyar toxuma*) liflərdən, xarici mühitdən siq-nallar qəbul edən müxtəlif reseptorlardan, məs., Meysner və Paçini cisimciklərindən, eləcə də qan və limfa damarlarının geniş şəbəkəsində əmələ gəlmişdir. Fərdi inkişafın gedişində D.-nin bu iki qatı çıxıntılarının (başlıca olaraq D. səthində əmələ gələn strukturlar) və D. vəzilərinin müxtəlif törəmələrinin formalaşması zamanı biri-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Dermanın altında hipoderma (dərialtı toxuma) yerləşir; hipoderma D.-ni dərialtı toxumalarla hərəkəti surətdə birləşdirir və onun tərkibində piy hüceyrələri də ola bilər.

D. quruluşuna görə üç tipdə olur. İlkin su tipli D.-lər – epidermisdə çoxlu sayda birhüceyrəli selik və seroz (bəzi balıq və suda-quruda yaşayanların sürfələrində) vəziləri ilə, çoxqatlı və bir qayda olaraq, çoxsıralı qərnilənməmiş epidermislə səciyyələnir. Derma D. skeletinin strukturlarını (pulcuqlar, dəri sümükləri və bəliqlərin üzgəclərinin mil sümükləri) yaradır. Belə D. qaz mübadiləsi və osmotənziqləmədə fəal iştirak edir, rütubətin itirilməsinə mane olmur. D.-yə rəng verən, epidermisdə və ya şaxələnməmiş piqment hüceyrələrində olan piqment dənələridir İlkin su tipli D.-də

İlkin su tipli dərinin quruluşu: 1 – epidermis; 2 – derma; 3 – bazal membran; 4 – selik vəzi; 5 – sümük pulcuğu; 6 – piqment hüceyrələri; 7 – dərialtı piy toxuması; 8 – əzələlər; 9 – qan damarı

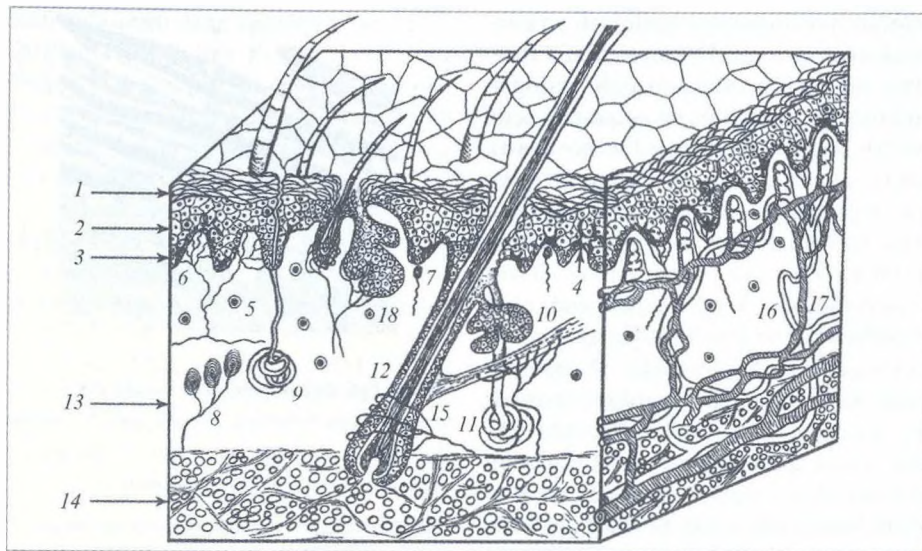
xüsusi vəzilər və işıqsaçan struktur olur.

İxtioid tipli D. suda-quruda yaşayanlara xasdır. O, epidermisdə (bəzən dermada da) yerləşən, selik və zülal ifraz edən, çoxhüceyrəli selik və seroz vəzilərinin (bəzən zəhərli) güclü inkişafı, həmçinin pulcuqların reduksiyası, qaz mübadiləsində iştirak edən çox inkişaf etmiş qan və limfa damarları torunun olması ilə səciyyələnir. Yetkin fərdlərdə epidermisin nazik səth qatı qərniləşir. Suda-quruda yaşayanlarda ilk dəfə olaraq caynaqlar şəklində ilk D. törəmələri əmələ gəlir.

Yerüstü tipli D.-lər ali onurğalılara xas olub, epidermis hüceyrələrində keratin zülalının toplanması hesabına qərniləşməyə (keratinləşməyə) məruz qalır. Bu zaman quruda yaşayan onurğalılarda bazal qatın metabolik fəal hüceyrələri rütubətin itirilməsinə mane olan qərnə pulcuqlara çevrilir.

Sürünənlər (tısbağalardan başqa) çoxqatlı, qərniləmiş epidermis qabığını dövrü olaraq çıxara bilir. Derma iki qatdan ibarətdir. Vəzilər çoxsaylı deyil, əsasən, bədənin müəyyən yerlərində (məs., timsahlarda çənəaltı müşk vəziləri, tısbağalarda qoltuqaltı və qasıq vəziləri) toplanmışdır. Sürünənlərin əksəriyyətində caynaqlar var, onların bəziləri üçün balıqkimilərə aid olan əcdadların pulcuq törəmələri, tısbağaların qarın zirehi, hatteriya və timsahların qarın qabırğaları, bəzən D. fırlarının və pulcuqların olması səciyyəvidir. Dermada çoxsaylı piy hüceyrələri vardır.

Quşların dərisi nazik, qərniləmişdir; dəri sümükləri yalnız pəncə lüləsinə “mahmızlar” şəklində və lələklərdə yerləşir; dəri vəziləri arasında büzdüm, həmçinin xarici eşitmə yolu və anus vəziləri vardır. D. epidermisinin lələksiz hissələrində sekretor və dayaq funk-

Yerüstü (quru) tipli dərinin quruluşu: 1 – qərnə qat; 2 – epidermis; 3 – melanosit; 4 – Langerhans hüceyrəsi; 5 – limfosit; 6 – sinir ucu; 7 – Meysner cisimciyi; 8 – Paçini cisimciyi; 9 – ekkrin tör vəzisi; 10 – tükün piy vəzisi; 11 – apokrin tör vəzisi; 12 – tük follikulu; 13 – derma; 14 – dərialtı piy toxuması; 15 – tükləri qaldıran əzələ; 16 – arteriya; 17 – vena; 18 – sərbəst piy vəzisi.

siyalarını yerinə yetirən sebokeratinositlər adlanan hüceyrələr yerləşir. Dermada müxtəlif quruluşlu və rəngbərəng ləkələr əmələ gətirən ləkə follikulları vardır. Dərmanın kollagen quruluşu qarışıqdır. Quşlarda dimdiyin qərnə örtüyü, dimdikdibi, daraq, “sırgacıqlar”, pəncə lüləsinin və barmaqların üzərində pulcuqlar, qılçıqlar və s. kimi özünəməxsus D. törəmələri vardır.

Məməlilərdə D. epidermisin və dermanın sıx və möhkəm birləşməsi ilə səciyyələnir; burada müxtəlif tipli liflər (elastik, retikulün və kollagen) sıx hörülmüş tor yaradır; iki qatın təmas yerinin səthi və sıxlığı, epidermisin daxilinə keçən derma məməcikləri hesabına xeyli böyümüşdür. D.-nin və onun qatlarının qalınlığı həm bir fərdə, həm də müxtəlif həyatı formalara aid olan ayrı-ayrı növlərin fərdlərində dəyişir. Məməlilərin D.-si üçün bu sinfə mənsub heyvanların təkamülünün gedişində yenitörəmə kimi yaranan tüklərin olması spesifikdir. D. tüklü və çılpaq olur. Çılpaq D.-nin epidermisi 5 qatdan ibarətdir; bir sıra növlərin D. səthində konsentrasiya xətirləri əmələ gətirdiyi papillyar naxış vardır. İnsanda bu naxış fərdin identifikasiyası zamanı analiz edilir. Derma 2 (bəzən 3) kəskin ayrılmayan qatdan ibarətdir. Kollagenin miqdarı, onun yerləşmə sıxlığı və liflərinin istiqaməti mexaniki gərginliyin vektorundan asılıdır. Tərkibində elastin olan liflər D.-nin gərilmə qabiliyyətini müəyyən edir. Çoxsaylı D. vəziləri, bir qayda olaraq, dermal qatda yerləşir; vəzilər çox vaxt tük follikulları

ilə əlaqədardır. Bundan başqa D.-də pulcuqlar (o cümlədən kələzlərdə), caynaq, dırnaq, buynuz, dimdik (ördəkburun və yexidnada) və s. kimi digər törəmələr olur. Balinaların, sirenlərin və kürəkayaqların hipodermasında istiliyi saxlayan və mexaniki rəqsləri söndürən xüsusi böyük piy qatları vardır.

DƏRİ, təbii dəri – heyvan gövündən (dərisindən) hazırlanan material. Heyvan dərisinin ilkin emalı zamanı onun tük örtüyü, dərialtı toxumaları təmizlənir və yalnız derma hissəsindən istifadə edilir. Fiziki-kimyəvi, mexaniki və termik emal nəticəsində dərmanın xassələri təyinatına uyğun olaraq dəyişdirilir. Emaldan keçirilmiş D. plastikliyi, davamlılığı, məsələliliyi, hiqroskopikliyi, hava və buxar keçirməsi, istiliyi qoruması və s. xassələri ilə xarakterizə olunur. Ayaqqabı, geyim-qalantereya və texniki məqsədlər üçün işlədilən D. növləri vardır. Ayaqqabı D.-sinə ayaqqabının altı, üzü və astarı üçün işlədilən D.-lər aiddir. Ayaqqabı D.-si dartılmaya, sıxılmaya, əyilməyə, yüksək temp-ı və kimyəvi maddələrin təsirlərinə davamlı olmalıdır. Ayaqqabının üzü (üzlüyü) yumşaq D.-lərdən (xromdan, yuftdan) tikilir. Xrom D. qaramal, donuz, qoyun, keçi, at, həmçinin balıq, bəzi quş növlərinin D.-sini xromlu aşılayıcılarla emal etməklə alınır. Qalınlığına (0,5–2,5 mm, astarsız ayaqqabılarda 3–3,5 mm), rənginə və emal üsuluna görə fərqlənir. Xrom D. təbii üz tərəfi (səthi) ilə, üz səthi pardaqlanmış (nubuk), alt üzü pardaqlanmış (velür), süni üz səthli (polimer materiallarla,

akrilatlarla emal olunur) hazırlanır. Səthinə lak örtüyü (polimerləşdirilmiş kətan yağı, poliuretan və s. laklar əsasında) çəkilmiş D.-dən, əsasən, model ayaqqabıların və bahalı qalantereya məmulatlarının hazırlanmasında istifadə edilir. Yuftdan fəhlə və ordu ayaqqabıların, həmçinin sandalların üzlüyü tikilir. Yuft hazırlamaq üçün xammal kimi qaramal, donuz və at D.-ləri işlədilir. Yuft 1,5–3,0 mm qalınlığında, təbii görünüşlü (rənglənməmiş), yaxud qara və digər rənglərə boyanmış; üz səthi təbii və ya pardaqlanmış, hamar, yaxud relyefli; süni üz səthli hazırlanır. Ayaqqabının altı üçün qaramal, donuz, at və dəvə, bəzən də morj, balina D.-lərindən istifadə olunur. Ayaqqabı altlığı (qalınlığı 7,0 mm-ədək) əyilməyə, sıxılmaya, yeyilməyə davamlı olmalı, islanıb quruduqdan sonra öz xətti ölçülərini saxlamalıdır; ayaq altlığı (qalınlığı 3,5 mm-ədək) əyilgən, tərədavamlı, hiqrotermik dayanıqlı olmalıdır. Köbə və haşiyə D.-ləri (qalınlığı 1,3–3,0 mm) altlıqlara nisbətən daha yüksək deformasiya-möhkəmlik xassələrinə malikdir. Ayaqqabı üzünün və qalantereya məmulatlarının daxili detallarının hazırlanmasında istifadə edilən astarlıq D. (qalınlığı 0,6–1,5 mm) aşılama prosesində zay edilmiş yarımfabrikatlardan alınır.

Geyim-qalantereya D.-si üst və baş geyimləri, əlcəklər, qalantereya məmulatları (çanta, pulqabı) hazırlamaq üçündür; mebel, avtomobil salonları, interyer üçün işlədilən üzlük D.-lər xüsusi qrup təşkil edir. Geyim-qalantereya D.-si cavan qaramal (dana, buzov və s.), donuz, qoyun, keçi, maral, it və s. D.-lərindən, əsasən, xrom aşılama ilə hazırlanır. Zamşa və layka da geyim-qalantereya D.-sinə aiddir. Geyim-qalantereya D.-si yumşaqlığı və dartılma (uzanma) qabiliyyəti (əsasən, əlcəklərdə) ilə fərqlənir. Təbii və süni üz səthli, səthi pardaqlanmış (nubuk, velür), hamar, nahamar, həmçinin ekzotik heyvan dərilərinə oxşar naxışlanmış və s. buraxılır.

Üzlük D., əsasən, qaramal dərisindən xrom və ya kombinəli aşılama üsulları ilə alınır; geyim-qalantereya üçün işlədilən D.-yə nisbətən qalın və sıx olur. Üzlük D.-dən mebellərdə və avtomobil salonlarında üzlük material kimi, eləcə də kitabların cildlənməsində istifadə edilir.

Texniki D. intiqal qayıqlarının, maşın detallarının və s. hazırlanması üçündür; belə D.-lər davamlı, elastik, qalınlığı müntəzəm olmalı, havanın nisbi

rütubəti dəyişdikdə onun ölçüləri dəyişməməlidir. Texniki D. qaramal D.-sinin qalın hissəsindən hazırlanır. Perqament (küllənmiş, lakin aşılammamış, qurudulmuş gön) və xam dəri də texniki D. kimi istifadə edilir. Yüksək möhkəmliyə və davamlılığa malik olan perqament intiqal qayıqlarının calanması üçün, musiqi alətlərində (təbillərdə), kitabların cildlənməsində və s. sahələrdə tətbiq olunur; kağız kəşf olunanadək perqament həm də yazı materialı idi. Texniki D. kimi zamşa da (süzücü material və sürtgü, silgi materialı kimi) işlədilir.

D.-dən müəyyən məqsədlərlə də, məs., sərraclıqda qayıqların, qoşqu ləvazimatı, yəhər, yüyən detallarının, planşetlərin, aşırma çantaların, ortopediyada müalicəvi ayaqqabıların, korsetlərin (onurğanın, oynaqların düzgülü saxlanması üçün) hazırlanmasında da istifadə edilir. Bax həmçinin *Süni dəri*.

DƏRİ DİLİ, klassik dəri – 1) 9 əsrin sonundan 16 əsrin əvvəllərində qərbi və şərqli iranlıların ədəbi dili. Əfqanıstan, Orta Asiya, Şimal-Qərbi Hindistanda da yayılmışdır. Fars-tacik ədəbiyyatının klassikləri (*Rudəki, Firdövs, Hafiz, Ömər Xəyyam, Nasir Xosrov* və b.) yazdıqları dili D.d. adlandırmışlar. Bu dilin farsca adı “farsiye-dəri”, yaxud “parsı”dır. D.d. Samanilər dövründə antiərəb hərəkatı ilə (Orta Asiya, Xorasan və Şimali Əfqanıstanda) əlaqədar meydana gəlmiş və ərəb ədəbi dilini əvəz etmişdir. Onun formalaşmasında qeyri-İran xalqlarının da rolu olmuşdur. 15 əsrin 2-ci yarısından D.d. siyasi və digər səbəblərdən diferensiasiyaya uğramışdır; bu dilin əsasında fars (İranda), tacik (Tacikistanda) və dəri (Əfqanıstanda) ədəbi dilləri yaranmışdır; 2) Əfqanıstan İslam Resp.-nin iki rəsmi dövlət dilindən biri; taciklərin, hazarələrin, çaharaymaklıların və b. etnik qrupların dili. “D.d.” termini əvvəllər işlənmiş “Əfqanıstan farscası”, yaxud “farsi-Kabili” terminlərinin əvəzinə qəbul olunmuşdur. Etnoslararası ünsiyyət dilidir. Bu dildə danışanların ümumi sayı 7 mln. nəfərdir (21 əsrin əvvəli). D.d. *İran dillərinin* cənub-qərb qrupuna aiddir. *Fars dili* və *tacik dili* ilə qohum dildir. Ədəbi D.d.-ndə 8 sait (5 uzun, 3 qısa) və 24 samit səsvər. Vurğu, adətən, sonuncu hecaya düşür. D.d. flektiv-analitik (bax *Analitik dillər, flektiv dillər*), nominativ quruluşlu dildir. Leksikasında alınma sözlər (türk, ərəb, puşt, rus, ingilis, fransız və s. dillərdən) əhəmiyyətli yer tutur. Müasir

D.d. fars dilindən tam ayrılmamışdır. Formalaşmasına əfqan yazıçı və şairlərinin (Mahmud bəy *Tərzi, X.Xəlili, A.R.Zəryab* və b.) təsiri olmuşdur. Yazısı bəzi hərf əlavələri ilə ərəb əlifbasına əsaslanır.

Əd.: Проблема языка дари в трудах современных иранских учёных, “Вопросы языкознания”, 1960, № 2; Дорощева Л.Н. Язык фарси-кабули. М., 1960; Фархад Р. Разговорный фарси в Афганистане. М., 1974; Киселёва Л.Н. Язык дари Афганистана. М., 1985. **DƏRİ XƏSTƏLİKLƏRİ**, *dermatozlar* – dərinin və selikli qişanı zədələyən xəstəliklər qrupu. Təqr. 2000 dermatoz var. Əsl D.x. (patoloji proses yalnız dəridə lokallaşır) və dermadromlar (digər orqan və sistemlərin xəstəlikləri zamanı dərinin və selikli qişanın dəyişməsi) fərqləndirilir. D.x.-nin öyrənilməsi ilə *dermatologiya* məşğul olur.

Dəridə müxtəlif səpmələrin əsasını epidermisdə, dermada və dərialtı piy toxumasında olan patomorfoloji proseslər təşkil edir. Onlar səpgilər şəklində özünü göstərir. Diaqnostik cəhətdən ilkin elementlər adlanan ləkə, papula, qovuqucuq, qovuq, sizanaq, suluq, qarbarcıq və düyün daha çox əhəmiyyətlidir; dəri xəstəliyini bunların xarakterinə görə təyin etmək olur. Həqiqi polimorfizm səpgiləri və yalançı, yaxud təkamül polimorfizmi ayırd edilir. İkincili elementlər (çat, eroziya, yara, pulcuq, qartmaq, qabıq, çarıq və s.) ilkin elementlərin təkamülü nəticəsində əmələ gəlir.

D.x.-nin diaqnostikasında ənənəvi anamnezlə bərabər xüsusi dermatoloji üsullar (şüşə əşya ilə qaşımaq, sıxıtı suyunu çıxartmaq), həmçinin ümumi laboratoriya üsulları – dəri sınaqları, mikroskopik müayinələr, immunflüoresensiya testləri, histoloji müayinələr, zəncirvari polimeraza reaksiyaları, elektron mikroskopiyası, videodermatioskopiya, dərinin ultrasəs skanlənməsi istifadə olunur.

Əsas D.x.-nə aşağıdakılar aid edilir: *piodermiya*, mikozlar; *virus xəstəlikləri* (sədə və dairəvi *herpes, ziyillər*, itüclü kondilomalar); xroniki infeksiyalar (*dəri vərəmi, cüzam, borrelioz*); *parazitar xəstəliklər* (*qoturluq, bitlilik, leysmaniozlar*); allerqodermatozlar (*ekzema, atopik dermatit, məxmərək*); *dermatitlər* (sədə təmaslı, allergik təmaslı, *toksidermiya*); *neyrodermatozlar* (*gicşmə, neyrodermit*); dəri hüceyrələrinin təbəqələnməsinin pozulması ilə müşayiət olunan xəstəliklər (*psoriaz, qırmızı yastı dəmrov*); bullyoz

autoimmun dermatozlar (qovuqca, bull-yoz pemfiqoid, Dürinqin herpesəbənzər dermatiti); dəri angiitləri, yaxud *vaskulitləri* (dəri damarlarının iltihabi xəstəlikləri); genodermatozlar və ya dərinin irsi xəstəlikləri (*ixtiroz*); limfoproliferativ xəstəliklər (dərinin T- və B-hüceyrə limfomaları); dəri şişləri (xoşxassəli və bədxassəli); infeksiyon *eritemalar* (çəhrayı dəmrov); dəri artımlarının (*piy vəzilərinin, tüklərin, dırnağın*) xəstəlikləri; ağız boşluğunun selikli qişasının və dodaqların qırmızı haşiyəsinin zədələnmələri və dərinin peşə xəstəlikləri.

Müalicəsi: mikrob əleyhinə preparatlar (*antimikotiklər*, virusa, parazitlərə qarşı dərmanlar); iltihab əleyhinə dərmanlar; antiproliferativ dərmanlar (retinoidlər); fotosensibilizatorlar; immunotrop preparatlar; bəzi psixotrop dərmanlar, *vitaminlər* və mikroelementlər. Yerli, yaxud xarici terapiya çox əhəmiyyətlidir; buraya islatma, toz dərmanları, gellər, emulsiyalar, kremlər, pastalar, məlhəmlər, plastirlər və s. daxildir.

DƏRİ MOZALANLARI – bax *Mozalanlar*.

DƏRİ VƏRƏMİ – yoluxucu xəstəlik; vərəmin ağ ciyərdən kənardə yaranan formalarından biri. Törədicisi vərəm mikobakteriyasıdır; onlar dəriyə, əsasən, endogen (daxili), bəzən də ekzogen (xarici) yolla keçir. D.v.-nin patogenezdə mərkəzi sinir sistemi funksiyasının pozulması, travma, əmək və məişət şəraitinin əlverişli olmaması, irsi amillər və s. mühüm rol oynayır. Orqanizmin ümumi immunbioloji xüsusiyyətləri və müqavimətinin zəifləməsi də D.v.-nin baş verməsinə səbəb ola bilər. D.v.-nə ən çox gənclər tutulur. D.v.-nin lokallaşmış və disseminasiya olunmuş klinik formaları var. Lokallaşmış D.v formalarına dərinin birincili vərəmi, vərəm qurdeşənəyi, kollikvativ, ziyilli, xorah-miliar, disseminasiya olunmuş formalara isə kəskin miliar, papulnektrotik, bərkimmiş eritema, xənazirli dəmrov və s. aiddir.

Dərinin birincili vərəmi dərinin nadir hallarda zədələnməsidir. Başlıca olaraq südəməz uşaqlarda təsadüf edilir; böyüklərdə də ola bilər. Bu zaman dəridə bir neçə bərkimmiş əsaslı pustulalar, eroziya və ya xoralar əmələ gəlir. Proses dəridə regional limfa düyünlərinin böyüməsi ilə müşayiət olunur və onlar sonradan bərkidir, öz aralarında bitişir, irinləyir, çarıq əmələ gətirməklə

deşilir. Xora və irinlənmiş limfa düyünlərinin ifrazatında vərəm mikobakteriyaları olur. Müalicədən sonra residiv müşahidə olunmur.

Vərəm qurdeşənəyi D.v.-nin daha çox təsadüf olunan formasıdır. Patoloji prosesin ən çox üzdə yerləşməsi, uzun gedişli olması, toxumaların deformasiyaya uğraması; sonuncu, infiltratın çapıqlaşması nəticəsində törəyir və eybəcərləşmə gedir. Vərəm qurdeşənəyində ilkin element çox vaxt dermanın yuxarı və orta qatlarında yerləşən 2–3 mm ölçüdə, çəhrayı rəngdə aydın sərhədləri olan qabarcıqlar və ya lüpomadır. Lüpoma, adətən yumşaq olur. Vərəm qabarcıqları sonradan fibrozlaşa bilər. Bu halda, dərinin kollagen və elastik lifləri dağılır. Zədələnmə ocaqlarında dəri törəmələri dağılmağa məruz qalır və bəzən lüpoz infiltratda tük follikulları, tör vəziləri və onların axacaqlarının qalıqları tapılır. Dərinin zədəli ocaqlarında sinir lifləri uzun müddət qaldıqda onun hissiyyatı və ağrısı da saxlanır. Müalicəsi uzun çəkir.

Kollikvativ D.v. birincili (infeksiya törədici hematogen yolla gətirildikdə) və ikincili ola bilər. Əvvəlcə dermanın dərin qatlarında bərkimiş, az ağrılı, əsasən, epitelioid, limfoid və Piroqov – Lanqhans tipli qiçant hüceyrələrdən ibarət 1–3 sm ölçülü düyün yaranır. Düyün böyüyür, bəzən soyuq absedən sonra yumşalır, bir və ya bir neçə dəlik vasitəsilə fistul əmələ gətirməklə dəşilir. Fistuldan nekrotik kütlə dənəcikləri – qanlı ifrazat xaric olur. Eyni zamanda bir neçə düyün yarana bilər. Sonra xoralar formalaşır və onlar bəzən fistul yolları ilə birləşir. Xoraların sağlması, adətən, kələ-kötür çapıqların yaranması ilə gedir.

İkincili kollikvativ D.v., prosesin limfa vəzilərdən, oynaqlardan dərialtı toxuma və dəriyə keçməsi nəticəsində baş verir.

Ziyilli D.v. vərəm mikobakteriyalarının xaricdən dəriyə keçməsi nəticəsində olur. Əsasən, təmasla, az hallarda hematogen yolla yayılır. Mikrob düşən nahiyədə qırmızımtıl boz düyüncüklər yaranır. Adətən, daxili orqanlarda, xüsusən də ağ ciyərdə vərəm olduqda baş verir. Bu xəstəliyə kişilər daha çox tutulur. Xəstəlik uzun çəkir, müalicə nəticəsində ziyillər sorulur, yerində çapıqlar yaranır.

Xoralı-miliar D.v. basilgəzdirənlərdə ekzogen yolla öz-özünə yoluxmaqla inkişaf edir. Proses daha çox təbii

dəliklərin ətrafında (burun, ağız, anus, sidik kanalının xarici dəliyi) və eləcə də ağızın selikli qişasında lokallaşır. Xəstəlik klinik olaraq, kiçik sarımtıl-qırmızı düyüncüklərlə səciyyələnir və onlar tez xoralaşır, bir-birilə birləşərək asan qanayan, çox ağrılı səthi xoralar əmələ gətirir. Əsasən, daxili orqanlarda (xüsusən ağ ciyərdə) vərəm olanlar tutulur. Spesifik müalicə nəticəsində xoralar tamam sağalır və yerləri çapıqlaşır.

Kəskin miliar D.v. özünü ümumi miliar vərəm əlamətləri ilə göstərir. Proses gövdə və ətrafların dərisində çəhrayımtıl-göyümtül düyünlərin səpməsi ilə səciyyələnir. Bəzən onların mərkəzində qanlı qartmaqla örtülmüş səthi yaralar yaranır. İltihabi reaksiya olmadan derma və epitelinin yerli nekroz formalaşma bilər. Səpgi elementlərindən vərəm mikobakteriyaları ifraz olunur.

Papulonekrotik D.v. hematogen-səpələnmiş vərəm formasıdır. Əsasən, qadınlarda təsadüf olunur. Dirsək, diz, sağrı, bəzən yanaq, qulaq, döş, kürək və s.-də 2–3 mm böyüklükdə papulalar (düyüncüklər) əmələ gəlir. Papulaların mərkəz hissəsi bəzən nekrozlaşır, bəzən də iz qoymadan sorulur. Xəstəlik xroniki xarakter daşıyır.

Bərkimiş eritema D.v.-nin çox yayılmış formasıdır. Proses başlıca olaraq baldır nahiyəsində lokallaşır və burada 1–3 sm-lik diametrdə bərk-elastik konsistensiyalı, orta dərəcədə ağrılı dermo-hipodermal düyün formalaşır. Düyün böyüdükcə onun üstündəki dəri çəhrayımtıl-göyümtül rəng alır. Düyünün, əsasən, mərkəzi hissəsi yumşalır, kənarları isə infiltratlaşmış, bərkimiş olur. Xoralı formadan sonra həmişə çapıq qalır.

Xənazirli dəmrov gövdənin, ətrafların açılıb-bükülən hissələrinin dərisində yerləşən papulyoz səpgilərin meydana çıxması ilə səciyyələnir. Proses çox vaxt dərinin yuxarı qatlarında epidermin altında lokallaşır. Bəzən elementlər tük follikullarının ətrafında yerləşir. Səpgilərin ilkin elementi dairəvi, oval, bəzən poliqonal formalı səthi pulcuqlu, ağrısız yumşaq kiçik düyüncükdür (papuladır). Papulanın rəngi sarımtıl olur, çox vaxt normal dərinin rəngindən fərqlənmir. Səpmələr qruplaşmaya meyillidir.

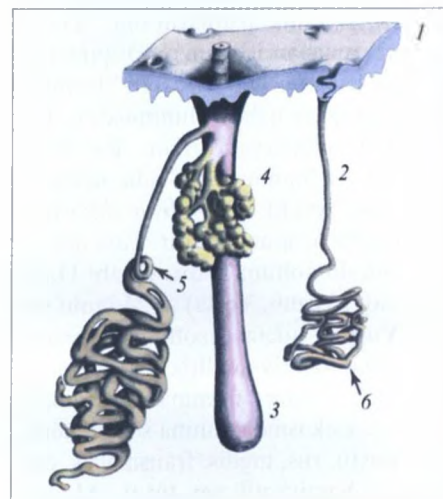
Müalicəsi: vərəmli xəstələrin müasir müalicə prinsiplərinə uyğun aparılır; o, fasiləsiz, uzunmüddətli, həm də vərəm əleyhinə lazım olan kompleks dərmanları əhatə etməlidir.

Profilaktikası: əhalinin vaksinalə planlı peyvənd edilməsi və təkrar peyvəndlər, ağ ciyər vərəminin və ağ ciyərdən kənardə yaranan vərəmin mükəmməl müalicəsinin aparılması.

DƏRİ VƏZİLƏRİ – onurğalılarda dəri örtüyünün törəmələri. D.v. özündə əmələ gələn sekreti orqanizmdən çıxarır. Bunlar yerləşməsinə, quruluşuna, sekretin tərkibi və miqdarına, onun bioloji əhəmiyyətinə görə fərqlənir. D.v. həm birhüceyrəli, həm də birqat vəzi hüceyrələri ilə, yaxud çoxqatlı vəzi epitelisi ilə birlikdə (tetrapodlarda) çoxhüceyrəli olur. Onların ifrazatı selikli (tərkibində qlikoproteinlər, o cümlədən musinlər), zülal və lipid təbiətli ola bilər. D.v. başlıca olaraq baryer (ətraf mühitin zərərli təsirlərindən, patogen orqanizmlərdən və düşmənlərdən mühafizə) və siqnal (növdaxili və növarası kommunikasiyalarda iştirak edən iyli maddələrin hasil edilməsi) funksiyalarını yerinə yetirir; onlar istiliyin tənzimlənməsində, maddələr mübadiləsi məhsullarının orqanizmdən çıxarılmasında, müdafiə, hücum və s.-də mühüm rol oynayır.

Dəyirmiəgizlilərdə və balıqlarda D.v. birhüceyrəlidir; onlar dərinin səthinə selik ifraz edir, kutikulanı və bəzən cinsi və sosial davranışı tənzimləyən feromonlar əmələ gətirir. Minoqalarda (eləcə də sürfələrində) selik vəzilərdən başqa yirtıcılar hücrətmək üçün ifrazatı seliklərinə dad verən dənəvər vəzilər də vardır. Balıqların D.v. çox vaxt zəhərli və işıqsaxan orqanların yaranmasında iştirak edir. Suda-quruda yaşayanlarda çoxlu sayda D.v. (qurbağalarda 300 minə yaxın) iki əsas tipdə – selik vəziləri və dənəvər vəziləri olur.

Məməlilərin dəri vəziləri: 1 – epidermis; 2 – derma; 3 – tük soğanı; 4 – piy vəzisi; 5 – apokrin tör vəzisi; 6 – ekkrin tör vəzisi.

ilər olur. Selik vəziləri sayəsində dəri daim nəm olur (dərinin tənəffüsü zamanı bu, qaz mübadiləsi üçün zəruridir). Dənəvər vəzilərin sekreti adətən, zəhərli; bəzi suda-quruda yaşayanlarda, həmçinin cütləşməyə stimullaşdıran sekret ifraz edən vəzilər var. Sürünənlər üçün az sayda eləcə çoxqatlı vəzilər səciyyəvidir ki, bunların bir çoxu həmin növdən olan fərdləri cəlb edir, yaxud düşmənləri hücrətdir. Quşların D.v. arasında büzdüm (onun sekreti lələk örtüyünə qulluq üçün istifadə olunur), anus, orbital, həmçinin qulaq keçəcəyi vəziləri (qoruyucu yağın yaranmasında iştirak edir) var. Məməlilərdə D.v. üç əsas tipdə olur: piy vəziləri və 2 növ tör vəziləri (apokrin və ekkrin). Piy vəziləri dəri örtüyü və qərni strukturlarını (o cümlədən dırnaqları, tükləri) qurumaqdan qoruyan lipid sekreti (dəri piyi) ifraz edir; sekretin bəzən xemokommunikasiyanı təmin edən xüsusi qoxusu olur. Apokrin vəzilərin sekreti (zülallar və lipidlər daxil olmaqla) simbiotik bakteriyaların iştirakı ilə spesifik iy alır. Ekkrin tör vəziləri tərkibində su, Na⁺ və Cl⁻ ionları, bəzi metabolitlər (o cümlədən azot mübadiləsinin məhsulları) olan sekret ifraz edir, istilik-tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirir.

DƏRİCİK – bitkinin yarpaqlarında və bəzi başqa orqanlarında ilkin örtük toxuma (qan həmçinin *Epidermis*).

DƏRİQANADLILAR qısqacaqlar (Dermaptera) – natamam çevrilən cücülər dəstəsi. Bədəni (uz. 4,5–50 mm) sərtləşmiş, yastılaşmış, müdafiə və hücum məqsədilə istifadə etdiyi bir cüt buğumsuz kəlbətinşəkilli çıxıntıdan ibarətdir.

Ayaqları yürüyəndir. Qanadların ön cütü (qanadüstlükləri) çox qısalmış, dərilidir (adı buradandır). Qanadların ikinci cütü uçuşu təmin edir (bəzi növlərində yoxdur); sakit halda onlar uzununa və 2 dəfə eninə düzülüb və qanadüstlüklərinin altına yığılmışdır. 1300-ədek növü məlumdur. Əsasən, tropik zonada yaşayır. Yumurtadan yetkin fərdə çevriləndə 4–5 sürfə mərhələsi keçirir. Dişisi 50–80 yumurtanı sürfələr çıxanadək qoruyur. Rütubətsəvəndir. Növlərin əksəriyyəti gecələr fəal olur; gündüzlər D.-a torpağın nəm yarıqlarında, daşların və ağac qabıqlarının altında rast gəlmək olur. Üzvi qalıqlar, xırda onurğasızlar və canlı bitki toxumaları ilə qidalanır. Bəzi növləri, məs., bostan D.-i (*Forficula tomis*) k.t. bitkilərinin zərərvericiləridir.

DƏRİLİ TISBAĞALAR (*Dermochelyidae*) – dəniz tısbağaları fəsiləsi; dərililər

Dərililə tısbağa (*Dermochelys coriacea*).

tısbağa (*Dermochelys coriacea*) adlı bir növü var. Tısbağalar dəstəsinin ən iri müasir nümayəndəsidir. Bədəninin uz. 2 m-ədək, kütləsi 600 kq-ədək olur. Ürək-şəkilli, arxadan çox daralmış zirehi skeletlə bitişməmişdir; bel tərəfdə bir-biri ilə sıx bağlı olan və dəri ilə örtülmüş (adı buradandır) çoxlu sümük lövhəcikdən ibarətdir. Bədəninin bel tərəfində daha iri sümük lövhəciklərdən əmələ gələn uzununa yerləşən 7 darağı, qarın tərəfdə isə 5 ədəd bu cür darağı var. Baş iridir, zirehin altına girmir. Ön və arxa ətrafları kürək (pər) şəklində alınıb, çaynaqları yoxdur. Zirehi üst tərəfdən tünd-qonur, yaxud qəhvəyiçalan qara rəngdədir; uzununa yerləşən daraqları və kürəklərin (pərlərin) kənarı sarıdır. Üst çənənin hər iki tərəfində bir iri və iti dişiyi var. D.t.-a mülayim iqlimli vilayətlər də daxil olmaqla bütün okeanların tropik sularında rast gəlinir. Pelagik (açıq dənizdə) tək həyat təzi keçirir; ilin çox hissəsini dənizdə yaşayır. Cütləşmə mövsümü zamanı sahilə yaxınlaşır; yalnız diş fərdlər yumurta qoymaq üçün quruya çıxır. D.t. suda son dərəcə hərəkətlidir. Böyük sürətlə və manevr etməklə üzülür. Yarım saat nəfəs almadan 1000 m-ədək dərində qalır. Balıq, xərçəngkimilər, meduza və yosunlarla qidalanırlar. Təhlükə zamanı iri pərləri və iti çənələrindən istifadə edərək özlərini fəal qoruyurlar. D.t. 2–3 ildən bir çoxalır. Yuvaları tropiklərdə yerləşir. Qabarma xəttindən yuxarıda dişilər arxa ətrafları ilə dərində 1 m-ədək olan çuxurlar qazır və oraya 130 ədəd qədər yumurta qoyur (mövsüm ərzində 9–10 gün fasilə ilə 3–4 dəfə); bağacıqlar təq. 2 aydan sonra yumurtadan çıxır. D.t. məhv olmaq təhlükəsi altındadır. BTMİ-nin "Qırmızı kitab"ına daxil edilmişdir.

DƏRİN ÇAP – poliqrafiya çapının əsas üsullarından biri; mətn və illüstrasiyalar çap formasından çap ediləcək materiala boşluq elementlərinə nəzərən daha dərində yerləşən çapedic element-

lər vasitəsilə köçürülür. Çap zamanı boya bütün çapedic elementləri doldurur və arabaşlığını örtür. D.ç.-in xarakterik cəhəti boşluq elementlərinin hamısının forma silindrinin üzərində eyni səviyyədə yerləşməsidir. Ottiskin (çap surətinin) keyfiyyəti boya təbəqəsindən asılıdır: çap elementləri dərin olduqca (boya qatı qalın olur) çap zamanı daha çox boya kağızın üzərinə keçir, təsvirlər daha keyfiyyətli alınır. D.ç. ottiskdə ton keçidlərinin və rəng çalarlarının fotoqrafik səlisliyini təmin edir. D.ç.-in əsas fərqli xüsusiyyəti digər çap üsullarında alınmayan keyfiyyətli çalarlı təsvirlərin çapının mümkün olmasıdır.

Mis üzərində həkk edilmiş ilk D.ç. ottiski 1446 ildə hazırlanmışdır. 19 əsrə qədər çap elementlərinin dərinləşdirilməsi ancaq əl üsulu ilə xüsusi alətlərdən (kəski, quru iynə, tərəş qələmi və s.) istifadə etməklə, yaxud hazırlanan məhsulun növündən və reproduksiyanın tipindən (ofort, qravür, akvatinta, lavis, rezervaj, helioqravür) asılı olaraq kimyəvi aşındırma tətbiq etməklə mümkün idi. 1878 ildə K.Kliçin çap formasının hazırlanmasının piqment üsulunu, E.Rolfos və E.Mertensin rakeli (patent 1908) ixtira etmələri rastrın (rakel çapı) köməyi ilə boşluq elementlərdən torun yaradılmasına imkan verdi.

D.ç.-in sonrakı inkişafı elektron rastrlama proqramının tətbiqinə imkan yaradan hesablama və lazer texnikası vasitələrindən istifadə olunan yeni texnologiyalar ilə bağlıdır. Bu halda yüksək tezliyə görə çap formasında ottiskdə görünməyən rastra malik struktur alınır. Burada istifadə olunan aşağı özlüklü boya xəttin səlisliyini təmin edir. Bu texnologiyanın tətbiqi, əsasən, görünən (nəzərə çarpan) rastrda təsviri çətin qavranılan zərif (şəbəkəli) şəkillərin, kiçik şriftlərin çap edilməsi üçün əhəmiyyətli yətlidir. D.ç.-in digər üsulları da geniş yayılmışdır. Məs., lövhə üzərində aşındırma, həkkətmə (qravürləmə), yaxud lazerlə yandırmaqla çap elementləri yaradılan metalloqrafiya üsulu. Bu üsulda çap üçün hopmadan bərkilyən və ottiskdə hamar, nazik xətlər kimi relyef yaradan yüksək özlüklü və yapışqan boyalardan istifadə olunur.

D.ç. və ofset çapının xüsusiyyətlərinin birgəliyinə əsaslanan çap üsulunda boya formadan (yığı qalıbdan) çap olunacaq səthə elastik yastıqça (tampon) vasitəsilə keçirilir. Bu üsul düzgün olmayan həndəsi formalı səthlərdə (ampul, kolba, qə-

lən, çaxmaq və s.), həmçinin, materialın dərinliklərində təsvirlərin alınması üçün işlədilir. Tonlu təsvirlərin yüksək keyfiyyəti elkoqrafiya üsulu ilə təmin edilir. Bu üsulda formanın çap və boşluq elementlərinə ayrılması forma silindrinin üzərinə çəkilməmiş qalın boya təbəqəsinin fiziki xassələrinin dəyişməsi nəticəsində baş verir. Ekspozisiya vermə zamanı impulsu şüalanmanın təsiri altında boyanın koagulyasiyası baş verir (maye təsviri yaranan gələ keçir).

D.ç.-da tonlu orijinalar və mətnlərin çapı bir, yaxud çoxrəngli çap edən *rotasiya çap maşınlarında* yerinə yetirilir. D.ç.-dan, həmçinin, rəsmlərin, bağlamaların, etiketlərin, divar kağızlarının, qiymətli kağızların üzərindəki şəkillərin çapında; sonradan parçaya köçürüləcək təsvirlərin kağız üzərində çapı zamanı və s.-də istifadə edilir. D.ç.-da çap sürətinin yüksək olması iqtisadi səmərəliliyi təmin edir, ottiskdən 150–200 mindən çox tirajın alınmasına imkan verir.

DƏRİN KARYER – dərinliyi 100 m-dən çox olan karyer. Açıq işlənmə zamanı (bax *Açıq mədən işləri*) dərinlik artdıqca karyerin işçi zonasının parametrləri və iş cəbhəsinin uzunluğu azalır, dərin horizontların açılması çətinləşir, mədən süxurlarının yer səthinə qaldırılma məsafəsi, işçi horizontların və nəql. meydançalarının sayı, mədən süxurlarının bərkliyi və s. artır, işçi zonasının təbii havadəyişmə şəraiti pisləşir. D.k.-lərdə d.y., avtomobil nəql.-ndan, konveyer və kombinəedilmiş nəql. növlərindən (avtomobil–d.y., avtomobil–konveyer, d.y.–konveyer) istifadə edilir. 180–250 m dərinlikli karyerlər təkərli (d.y., avtomobil) nəql.-in işi üçün nəzərdə tutulmuş daxili maili lağımlarla (xəndəklərlə), daha D. k.-lər isə konveyerli və skipli qaldırıcılar, konveyerli qatarlar üçün olan dik lağımlarla işlənir.

D.k.-lərdə havadəyişmə, adətən, təbii yolla aparılır. Havanı süni yolla dəyişmək lazım gəldikdə, ventilyator qurğuları tətbiq olunur. Mədən maşınlarında işləyən ekipajı çirkli havanın mənfii təsirlərindən qorumaq məqsədilə hermetikləşdirilmiş kabinələrdə süzgec-ventilyasiya qurğuları və kondisionerlər işlədilir. Ekskavator və yükləyicilərin işi zamanı ayrılan tozun qarşısını almaq üçün mədəndibi sahə nəmləndirilir, qazıma dəzgahları işləyərək toztutan qurğular tətbiq olunur, karyer nəqliyyatı işləyərək avtomobil yolu örtüyü su, yağlı emulsiya və s. maddələrlə emal edilir.

Kövrək, yarımqaya süxurlar karyer bortlarının davamlılığını pozur və sürüşmələrə, dağılmalara səbəb olur. D.k.-lərdə zəifləmiş bortların möhkəmləndirilməsi üçün yortaclar, ştanqlar, istinad divarları tətbiq edilir; süxurlar sement və digər bitişdirici məhlullarla möhkəmləndirilir və s. tədbirlər görülür.

DƏRİN QAZIMA – dərinde yerləşmiş faydalı qazıntı yataqlarının axtarışı və kəşfiyyatı üçün müasir elm və təcrübənin imkanlarının yüksək həddindən istifadə etməklə quyuların qazılması. Yer təkinin coğrafi-fiziki parametrlərinin, mineral xammalın yaranması və yerləşməsi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və s. təcrübə və elmi məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdur. D.ç.-dan kompleks geoloji-geofiziki tədqiqatlar aparmaq, həmçinin dağıdıcı gücə malik zəlzələlərin proqnozunu vermək üçün də istifadə edilir. D.ç. litosferin örtük süxurlarının geokimyəvi və geofiziki xarakteristikalarının yaşını təyin etməyə, fiziki sahə, sərhəd və qatların, Yer təkinin temp-r rejiminin və onun istilik şüalanmasının geol. təbiətini müəyyən etməyə imkan verir.

20 əsrin 70-ci illərindən dərinliyi 6000 m və daha artıq olan quyular çox dərin quyulara aid edilir. Hazırda dünyada onlarca belə quyu qazılmışdır; məs., ABŞ-də Oklahoma ştatında yerləşən 1№-li Berta-Rocers (dərinliyi 9583 m) və Beyden Yunit (9160 m); Qazaxıstanda Aral-Sor (6806 m); Ukraynada Şevçenko (7520 m); Rusiyada “SQ-5 Timan-Peçorsk” (6904 m), “SQ-6 Tümen” (7501 m) və s. Azərb.-da qazılmış ən dərin quyulara 100 №-li quyu (6520 m, Şahdili) və “SQ-1 Saath” (8324 m) aiddir; sonuncu 1977–90 illərdə qazılmışdır və layihə dərinliyi 11 km idi. Oklahoma ştatındakı Beyden quyusunun qazılmasına 1970 ildə başlanmış və 1,5 il davam etmişdir. Bütünlükdə quyuya 2200 t polad qoruyucu borular, 1705 t sement və 150 almazlı balta sərf edilmişdir; quyunun qazılmasına 6 mln. dollar xərclənmişdir. Dünyada ən dərin quyu Rusiyanın Kola y-a-nda qazılmışdır. Quyunun qazılması işləri 1970 ildə başlamışdır. 1979 ildə quyunun dərinliyi 9583 m, 1983 ildə 12066 m, 1984 ildə isə 12262 m-ə çatmışdır. Bu dərinlikdə temp-r 210°C, təzyiq 132 MPa-dır. Neft hasilatı və ya geol.-kəşfiyyatlar üçün nəzərdə tutulmuş digər çox dərin quyulardan fərqli olaraq bu quyu yalnız litosferin tədqiqi üçün qazılmışdır və 2008 ilədək həm də ən uzun quyu hesab

olunurdu. 2008 ildə Qatarın Əl-Şahin neft hövzəsində qazılmış Maersk Oil BD-04A neft quyusunun uz. 12290 m-dir.

Çox D.ç. fırlanma qazıması texnologiyasına və keçilmiş intervalların qoruyucu kəmərlər sütunları ilə ardıcıl bərkidilməsinə əsaslanmışdır. Dərinlik artdıqca temp-r və hidrostatik təzyiq çoxalması; mədən və hidrostatik təzyiq arasında fərqin təsiri ilə süxurların dağılmaya müqavimətinin artması; qazıma və qoruyucu sütunların kütləsinin (həcmnin) artması; qazıma kəmərinin enib-qalxma vaxtının artması və süxurların qazılmasının çətinləşməsi nəticəsində dərinləşmə tempinin zəifləməsi; güc təsirlərinin səthdən quyudibinə verilməsi zamanı enerji itkilərinin artması və s. çox D.ç.-nın aparılmasında əsas problemlərdir. Çox D.ç.-da yüksək temp-r şəraitinə davam gətirə bilən yuyucu məhlul və onu hazırlamaq üçün kimyəvi reagentlər, quyu sementi, quyuların qazılması və möhkəmləndirilməsi üçün borular və s. lazımdır. Dərinlik artdıqca təzyiq də artır: 7000 m dərinlikdə hidrostatik təzyiq 70 MPa, 8000 m dərinlikdə 80 MPa və s. olur; laydakı təzyiq isə iki dəfə çox ola bilər. Çox D.ç.-da işlədilən polad qazıma kəmərinin ağırlığı bir neçə yüz t-a çatır və onu qaldırmaq üçün çox güclü qazıma dəzgahının hazırlanması tələb olunur. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirlər görülür: çox dərin quyular qazılarkən quyuları öz çəkisi ilə “tıxaclaşdırmaq” ağırlaşdırılmış yuyucu mayelər istifadə edilir; quyular dib mühərrikləri ilə qazılır; qazıma boruları yüngül və davamlı alüminium ərintilərdən hazırlanır və s. Qazıma quyularının yükqaldırma qabiliyyəti və gücünün, həmçinin alət və materialların istiliyədavamlılığının artırılması, qazıma sütununun gərginlik vəziyyətinin azaldılması, mədən və lay təzyiqinin yaranmasının qarşısının alınması, quyu dibindən gələn informasiyaya əsasən qazıma prosesinin idarə üsulları və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, qoruyucu sütunların yeyilməsi və köhnəlməsinin qarşısının alınması və s. hesabına qazıma dərinliyinin artırılmasında irəliləyişlərə nail olmaq olar. D.ç. rotorla, turbinlə və ya hər iki üsuldən istifadə edilməklə yerinə yetirilir.

2000 ildə Şahdəniz yatağında “İstiqlal” qazıma qurğusu ilə SDX-3 quyusu (6688 m) qazılmışdır. 2004 ildə dənizin 740 m dərinliyində qazılmış “Zəfər” quyusunun dərinliyi 7087 m-dir. Azərb.-da Xəzərin böyük dərinliklərində yerləşən

sahələrdə dərin kəşfiyyat quyuları qazımaq üçün təmir və modernizə edilmiş “Dədə Qorqud”, həmçinin “İstiqlal” yarımaldıma üzən qazıma qurğuları 50–720 m dəniz dərinliyində 7620 m-ədək quyu qazımaq imkanına malikdir. H.Əliyev ad. “Lider” qurğusunun köməyi ilə texnika-texnologiya sahəsində böyük irəliləyişlər əldə edilmişdir; bu qurğu dənizin 1000 m dərinliyində 9140 m-lik quyu qazımaq üçün imkan yaratmışdır. Bax həmçinin *Qazıma*.

DƏRİN QEYRİ-ELASTİKİ PROSESLƏR, dərin qeyri-elastiki səpilmə – yüksək enerjili leptonların və adronların qarşılıqlı təsir prosesləri; bu zaman zərrəciklərin ətalət mərkəzi ilə bağlı sistemdə ($c=1$ vahidlərində) həm leptonların impulsunun ötürülməsi, həm də ikinci (alınan) adronların tam ümumi enerjisi adronların xarakterik sükunət enerjisindən dəfələrlə çox olur ($\sim 1 GeV$). D.ç.-e.p. adronların quruluşunun öyrənilməsində və kiçik məsafələrdə qarşılıqlı təsirin dinamikasının aydınlaşdırılmasında mühüm rol oynayır (bax *Partonlar*).

DƏRİN PSIXOLOGİYA – dərk ediləməyən “dərin” oyanmaların və proseslərin fərdin davranışına və psixi dinamikasına təsirin öyrənilməsinə yönələn psixologiya və psixoterapiyanın bir sıra cərəyanlarının ümumi adı. D.p.-nin əsasını təşkil edən *Z.Freydin psixoaanalizindən* digər cərəyanlar da bəhrələnmişdir: *K.Q. Yunqun analitik psixologiyası*, *A. Adlerin fərdi psixologiyası*, *L. Vinsvangerin ekzistensial analizi*, *R. Assacolinin psixosintezi*, *E. Eriksonun eqopsixologiyası*; *O.Rank*, *V.Rayx*, *J.Lakan*, *K.Horni*, *E.Fromm*, *E.Börn*, *H. Sullivan* və b.-nin konsepsiyaları. Psixoterapiya çərçivəsində meydana gələn D.p. konsepsiyaları özündə simvolik və mifik elementləri ehtiva edir və psixotexniki xarakter daşıyır, yəni ilk növbədə psixikanın “obyektiv dərk edilməsi” ilə deyil, psixoterapevtik yardımla bağlı olan suallara cavab verir. D.p. psixoterapevtik təcrübə çərçivəsində işlənilən hazırlanmış spesifik idrak metodlarına (kliniki söhbət, interpretasiya, layihə testləri, sərbəst assosiasiyalar, təxəyyüllər və yuxugörmələrin analizi və s.) əsaslanır. D.p. tibbə (*psixosomatika*), incəsənətə, fəlsəfəyə və humanitar elmlərə böyük təsir göstərmişdir.

DƏRİN SEYSMİK ZONDLAMA (DSZ) – Yer qabığı strukturunu və mantiya qatının üst hissəsini (Moxoroviç sərhədinə qədər) partlayışlar, yaxud pnevmatik mənbələrlə

yaradılan elastik dalğalar vasitəsilə öyrənmə geofiziki tədqiqat üsulu; uzun profillər boyu aparılır. Prinsipcə DSZ Yer quruluşunun tədqiqində zəlzələ dalğalarından istifadəyə əsaslanan metodlara yaxındır, bu səbəbdən onu çox vaxt partlayış seysmologiyası adlandırırlar. DSZ üsulundan kontinent və okeanların tektonik rayonlaşdırılmasında, həmçinin ərazilərin seysmikliyinin öyrənilməsində istifadə edilir. Verilmiş profil boyu yerləşdirilmiş seysmik DSZ st.-ları mənbədən xeyli uzaqda (200–300 km-ədək, nüvə partlayışından istifadə etdikdə 3000 km-ədək) formalaşan sınımış və əks olunmuş dalğaları qeydə alır. St.-lar mənbədən nə qədər uzaqlaşarsa tədqiqatların dərinliyi də (adətən 40–70 km təşkil edir) bir o qədər artır. Dəniz DSZ-sində dalğaların qeydiyyatı dib st.-ları, yaxud hidrofon xətləri vasitəsilə aparılır.

DSZ üzrə ilk işlər 1949–50 illərdə SSRİ-də *Q.A.Qamburtsevin* rəhbərliyi ilə aparılmışdır. 1950-ci illərin sonlarında bu işlər ABŞ və Avropada, 21 əsrin əvvəllərində bütün materik və okeanlarda (Arktika və Antarktika da daxil olmaqla) aparılırdı. Ən böyük dərinlik (700 km-ədək) Rusiyada nüvə partlayışından istifadə etməklə öyrənilmişdir. DSZ-nin əsas nəticəsi zümrə və eninə dalğaların dərinlik üzrə paylanması göstərən sürət kəsilşləridir. Bu kəsilşlər vasitəsilə müxtəlif tərkibli və müxtəlif metamorfizləşmə dərəcəsinə malik süxur laylarını ayırmaq mümkündür.

DƏRİN SU ÇÖKÜNTÜLƏRİ – bax *Abissal çöküntülər*.

DƏRİN SU NASOSU – bax *Dərinlik nasosu*.

DƏRİN ŞAXTA – şaxtaların şərti kateqoriyası; dərin süxurların işlənilmə amillərə görə dərin olmayan şaxtaldakı şəraitdən xeyli fərqlənir. Hasilat dərinliyi bir neçə yüz m-dən bir neçə km-ədək dəyişə bilər. D.ş.-larda, əsasən, kömür, qızıl filizi, almaz, polimetall filizlər hasil edilir. Mədən-geoloji və mədən-texniki şəraitin əsas xüsusiyyətləri mədən təzyiqinin mənfii təsirlərinin artması; süxurlarda temp-run yüksəlməsi (1000 m dərinlikdə 36–40°C); mədən zərbələrinin, qəfil qaz, kömür, süxur atımlarının sayının və intensivliyinin çoxalması və s.-dir. Bu səbəblərdən şaxtaların ventilyasiya şəbəkəsi, eləcə də faydalı qazıntıların çıxarılması, qaldırılması, yeraltı nəql.-in texnoloji sxemləri və texniki vasitələri mürəkkəbləşir. D.ş.-ların inşası, müəssisənin istehsalatı başlaması böyük xərc və xeyli vaxt tələb edir. Kömür

yataqlarının dərinliyi 1000 m-ə çatır və bəzən daha çox olur. Filiz yataqlarının 600 m-dən çox (1000–1200 m-ədək) dərinlikdə işlənilməsi şaxtalar şərti olaraq D.ş.-lar, bundan dərin olduqda isə çox və ifrat çox D.ş.-lar (2500 m-dən çox) kateqoriyasına aid edilir. Qızıl çıxarılan ən D.ş.-lar CAR-da (dərinliyi 4000 m-ədək) və Hindistanda (3400 m) yerləşir.

DƏRİNDARAQ – İrənin Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Miyanə şəhristanının Mərkəzi bölgəsinin Kələbəz kəndistanında, Miyanə ş.-ndən 17 km c.-q.-dədir.

DƏRİNLİK AXINLARI – bax *Okean axınları*.

DƏRİNLİK BOMBASI – sualtı qayıqları və suyun altındakı digər obyektləri (mina və s.) məhv etmək üçün dəniz döyüş sursatı növü. D.b. adı və nüvə atımlı olur. Aviasiya vasitələrindən və gəmidən atılan növləri var. Partlama mexanizminə görə D.b. kontaktlı (bomba sualtı obyektə zərblə toxunduqda partlayır), kontaktsız (bomba hədəfin yaxınlığından keçərkən onun maqnit, akustik, hidrodinamik və s. sahələrinin təsiri ilə partlayır), hidrostatik (bomba müəyyən dərinliyə çatdıqda partladıcı işə düşür) və vaxtla işləyən (bombanın suya atılmasından müəyyən zaman keçdikdən sonra saat mexanizmi, yaxud pirotexniki ləngidici partlayış törədir) növlərə ayrılır.

DƏRİNLİK DEBITÖLÇƏNİ – bax *Debitölçən*.

DƏRİNLİK EROZİYASI – bax *Eroziya*.

DƏRİNLİK NASOSU – 1) quyularda suya daldırılmış vəziyyətdə qoyulan nasos; quyulardan yeraltı suların çıxarılması, tikintidə qrunt sularının səviyyəsinin aşağı salınması üçün və yeraltı sularından istifadə zamanı tətbiq edilir. D.n.-nun eninə ölçüləri nisbətən kiçik (120–140 mm) olur. Dərin quyulardan suyun çıxarılması üçün mərkəzdənqaçma elektrik-dalma nasosları işlədilir. 2) Neftçixarmada tətbiq edilən nasos. Bax *Dərinlik nasosu ilə neftçixarma*.

DƏRİNLİK NASOSU İLƏ NEFTÇIXARMA – yataqların istismarında neftin quyu dibindən yer səthinə çıxarılması prosesi. Lazımı miqdarda maye həcmnin verilməsi hündürlüyə çıxarılmasına lay enerjisi kifayət etmədikdə D.n.n. tətbiq edilir. D.n.n.-da istifadə edilən avadanlıqlar kompleksi dərinlik nasosu qurğusu adlanır; əsasən, ştanqlı və ştanqsız (o cümlədən mərkəzdənqaçma elektrik-dalma, hidravlik porşenli, elektrik-vintli, elektrik-diafraqmalı, şırnaqlı və s.) nasos qurğularından istifadə edilir.

Azərbaycan da 1930–45 illərdə yüksək möhkəmliyə malik ştanqların istehsal texnologiyası yaradıldı, yeni manjet plunjerli və digər konstruksiyalı nasoslar tətbiq edildi. 1945–60 illərdə *Abdullayev M.Ə.*, *Əliverdizadə K.S.* və b. dərinlik nasoslarının normal sırasını, mancaq dəzgahları və s. avadanlıqlar yaratdılar. Ştanqlı dərinlik nasosu qurğusunda elektrik mühərriki mancaq dəzgahının balansir başlığına birləşmiş ştanqlar vasitəsilə nasosun plunjerini silindr içərisində aşağı və yuxarı hərəkət etdirir. Plunjerin yuxarı hərəkətində (borulardakı maye sütununun təzyiqi nəticəsində vurucu klapan bağlı olur) onun altında yaranmış seyrəkləkdən və quyudakı dinamik maye sütununun təzyiqindən sorucu klapan açılır, maye süzgəcdən və klapanndan keçərək silindrə dolur. Plunjerin aşağı hərəkətində sorucu klapan bağlanır, vurucu klapan açılır və quyudan silindrə dolmuş maye borulara axır, oradan da yer səthinə qalxır. Borulu və qondarma ştanqlı nasos növləri var. Borulu nasosla neftçixarmada nasosun silindri borularla endirilib-qaldırılır, nasos plunjeri isə ştanqla buraxılır. Borulu nasosların ilk nümunələri Azərbaycan neft mədənlərində 1924 ildən istifadə olunmuş, sonralar isə onlar təkmilləşdirilmiş normal sıralı və müxtəlif diametrlili NSN-1; NSN-2 nasosları ilə əvəz edilmişdir. Qondarma nasoslar Azərbaycan neft mədənlərində daha geniş yayılmışdır. Bu nasos, borularla istənilən dərinliyə endirilmiş qıfıl üzərinə ştanqlar vasitəsilə oturdulur və qaldırılır. Buna görə də yeraltı təmir işlərinə az vaxt sərf edilir (nasos dəyişmək üçün təkcə ştanqları qaldırmaq kifayət edir). Azərbaycan da neft quyularının çoxundan çıxarılan neftin tərkibində qum fraksiyalarının və qazın miqdarının çox olması dərinlik nasosunun iş müddətini azaltdığına görə Azərbaycan Dövlət Neft-Qaz Sənayesi Elmi-Tədqiqat və Layihə İn-tunda xüsusi dərinlik nasosları layihələndirilmişdir. Ştanqlı dərinlik nasoslarının işinə keyfiyyətli nəzarəti təmin etmək üçün *dinamoqraf* işlənilib hazırlanmışdır.

Ştanqsız mərkəzdən qaçma elektrik-dalma nasoslarında n dinamik səviyyəsi aşağı, hasilatında qum və qazın miqdarı az, lakin məhsuldarlıq əmsalı çox olan quyularda istifadə olunur. Bu nasos qurğularının yeraltı avadanlığı mərkəzdənqaçma nasosu, elektrik mühərriki və protektordan, yuxarı avadanlığı isə idarəetmə st.,

avtotransformator, quyuəgzi avadanlıq və kabel barabanından ibarətdir. Nasosun mühərrikinə elektrik enerjisi zirehli kabel vasitəsilə verilir. Çoxpilləli dalma nasosu borularla quyuya endirilir. Zirehli kabel nasos borularına xüsusi bərkidicilər (sıxaclar) ilə bağlanır. Dalma nasosu protektor (su mühafizəsi qovşağı) ilə birləşdirilir. Hidravlik porşenli nasoslar yeraltı və yerüstü avadanlıqdan ibarətdir. Yeraltı avadanlığa əks-klapan və porşenli bölüşdürücü hidravlik mühərrik, yerüstü avadanlığa isə dərinlik mühərriki işə salmaq üçün işlək maye vuran xüsusi nasos, işlək maye çəni və nəzarətedici ölçü cihazları daxildir. Hidravlik porşenli nasos quyuya ikicərgəli borularla buraxılır, mərkəzdən işlək maye vurulur və halqavari boşluqdan işlək maye ilə birlikdə quyudan gələn maye yer səthinə qaldırılır. Hidravlik porşenli nasos qurğuları, əsasən, mürəkkəb şəraitlərdə (məs., şimal r-nlarında, dəniz yataqlarında və s.) tətbiq edilir. Quyuların istismarında işi çətinləşdirən amillər (hasil edilən mayədə qum və qazın çoxluğu və s.) olduqda elektrik-vintlili, elektrik-diafraqmalı, sırnaqlı nasoslar işlədilir. Lakin bu nasoslar geniş tətbiq tapmamışdır. Dərinlik nasos qurğuları ilə hasilatda quyuların maks. dərinliyi 4000 m-ədəkdir (mayeni 1000 m hünd.ə qaldırılan nasosun məhsuldarlığı 40 m³/suika-dır.). Belə qurğulardan su, hidrotermal və s. quyuların istismarında istifadə edilir.

DƏRİNLİK SÜXURLARI, plutonik süxurlar – böyük dərinliklərdə əmələ gələn *maqmatik süxurlar*. Bax *Intruziv süxurlar*.

DƏRİNLİK YARIQLARI – Yer qabığı və üst mantiyanın iri mütəhərrik bloklarının birləşmə zonası. D.y. yüzrlə *km* məsafəyə uzanır, dərinliyi və eni isə onlarla *km*-ə çatır. D.y.-nin inkişaf müddəti geol. dövr və eralarla ölçülür və Yer qabığının ayrı-ayrı iri elementləri arasında sərhəd strukturu rolunu oynayır; üst mantiya və Yer qabığının dərin hissələri ilə Yer səthi arasında əlaqə yaradır. Tarixi geotektonikanın əsas anlayışı olan “D.y.” termini 1945 ildə A.V.Peyve tərəfindən təklif edilmişdir. D.y. böyük dərinliklərdə özünü yüksək axarlıq zonası kimi aparır. D.y.-nin daxili quruluşu olduqca mürəkkəbdir; onlar üçün ensiz blok – qırılmalarla bir-birindən ayrılan yüksək diferensial mütəhərrik lövhə və pazlar səciyyəvidir. D.y. zonalarda qırılmayan çökəklər və ensiz qalxıntılar əmələ

gəlir. Yer səthində D.y. zonaları boyu subparalel qırılmaların sıxlaşması nəticəsində mürəkkəb sistemlər – D.y. qurşaqları yaranır. D.y.-nin təkamülündə maqmatizm mühüm yer tutur; əsası və ultraəsası süxurlar və onlar üzrə serpentinit qurşaqlarının yaranması səciyyəvidir. Bir çox hallarda D.y. zonaları ilə yeraltı su çıxışları, endogen mənşəli faydalı qazıntı yataqları, habelə yarıqyanı çökəklərin çökmə süxurlar formasıyada ekzogen mənşəli yataqlar əlaqədar olur. Platforma özülündəki D.y. neft və qaz yataqlarının platforma örtüyündə lokallaşması üçün əlverişli strukturun yaranmasına səbəb olur. D.y.-nin təsnifatı A.V.Peyve, A.Suvorov, V.Y.Xain və b. tərəfindən verilmişdir.

Əd.: Пейве А.В. Глубинные разломы и их роль в строении и развитии земной коры. Избр. труды. М., 1990.

DƏRİNLİKÖLÇƏN, məşin qayırmada – dəlik, oyuq (yuva) və s.-nin dərinliyini ölçmək üçün cihaz. Hesablama qurğusunun növündən asılı olaraq ştangen-D.-ə, mikrometrik və indikatorlu D.-lərə ayrılır; onların ölçmə həddi uyğun olaraq 200 və 320 *mm* (bölgüsü 0,05 *mm*), 500 *mm* (bölgüsü 0,1 *mm*), 150 *mm* (bölgüsü 0,001 *mm*) və 100 *mm*-dir (bölgüsü 0,01 *mm*). Ştangen-D.-lərdə ölçü bilavasitə bölgüləri olan xətkəslə aparılır, mikrometrik və indikatorlu D.-lər isə dəyişdirilən ölçü iqlikləri (çubuqları) ilə təchiz edilir.

DƏRİNSU – İranın Şərqi Azərbaycan ostanında kənd. Marağa şəhristanının Qaraağac bölgəsinin Quruçay kəndistanında, Qaraağac qəs.-ndən 33 *km* şm.-q.-dədir.

DƏRİSİTİKANLILAR (Echinodermata) – onurğasız dəniz heyvanları tipi. Erkən Kembridə əmələ gəlmiş, Paleozoyun sonunda böyük müxtəliflikləri olmuşdur. Ölçüləri bir neçə *mm*-dən 1 m-ədək (müasir növlərdə nadir hallarda daha çox) və bəzi qazıntı dəniz *zanbaqlarında* 20 m-ədək olur. Bədənin forması müxtəlifdir: ulduzşəkilli, diskşəkilli, küresəkilli, ürəkşəkilli, kasaşəkilli, qurda-bənzər, yaxud çiçəyəbənzər olur. 10000-ə yaxın qazıntı növü və 6300-ə yaxın müasir növü məlumdur. Məlum olan 20 sinfindən krinozoqlar (yeganə dəniz *zanbaqları* sinfi olan, ağzi yuxarı yönəlmis oturaq formalar), exinozoqlar (*dəniz kirpilərini* və *holoturiləri* birləşdirir) və asterozoqlar (*dəniz ulduzları* və *ofiyalar* daxildir) yarım tiplərinə aid olan 5-i indiyədək qalmışdır. Digər təsnifata görə sonuncu 2 yarım tipin nümayəndələrini eleuterozoqlar yarım tipində birləşdirirlər.

Bütün müasir D. üçün *ambulakral sistemin* və beşşüalı simmetriyanın olması səciyyəvidir; sonuncu bir çox hallarda bədənin formasında, ayrı-ayrı orqanların yerləşməsində (sinir və qan-damar sistemi) və skelet detallarında da özünü büruzə verir. Müasir D.-da (məs., holoturilərdə) beşşüalı simmetriyadan sapsmalar ikincili təzahürdür; eyni zamanda Erkən Paleozoyda yaşamış homalazoqların əvvəlcədən radial simmetriyası olmamışdır.

Bədəni üçqatlıdır; örtük epitelisi kirpikçiklərlə təchiz olunmuşdur, orta qatın xaricində (bayır hissəsində) skelet formalaşır, daxili epitelisi bədənin boşluğunun divarlarını örtür. Hüceyrələrin təchiz olduğu qamçılar bu boşluğu dolduran daxili mayenin (ion tərkibinə görə dəniz suyuna oxşardır) hərəkətini təmin edir. Qidanın həzm olunmasında iştirak edən, ifrazat və müdafiə funksiyalarını yerinə yetirən selomosit hüceyrələr (çox vaxt bu *amyöbositlərdir*) bunun daxilində yerləşir. Əzələlər, əsasən, saya və zəifdir. D.-in bir çoxunda ayaqcıqların ucunda heyvanların substrata yapışması üçün sormaclar vardır. Kirəcli skelet hərəkətsiz və ya hərəkətli birləşmiş lövhəciklərdən, yaxud xırda skleritlərdən ibarətdir. Dəniz ulduzları və dəniz kirpələrinin lövhəciklərində müdafiə üçün kirəc iynələr, bədəndən yad hissəcikləri və parazitləri çıxarmaq üçün hərəkətli 2–3-taylı maqqaşabənzər iynələr – pedisellyarilər (qorucu orqanlar) vardır.

Müasir növlərin çoxunda ağız bədənin mərkəzində (oral tərəfində), anus dəliyi isə əks qütbədə – aboral (bel) tərəfində yerləşir. Həzm vəziləri yoxdur. Qan-damar sistemi ağıztrafi halqəşəkilli damardan, ondan ayrılan və özünün divarları olmayan radial kanallardan – lakunlar sistemindən ibarətdir. Bu sistemdə qaz mübadiləsi yoxdur; o, qida maddələrini bağırsaqdan bədənin bütün hissələrinə çatdırır. Ürəyin (epiteli-əzələ) vurğuları sayəsində qanın zəif dövrəni baş verir. Tənəffüs orqanları funksiyasını ambulakral ayaqcıqlar, bağırsağın arxa hissəsi və digər törəmələr yerinə yetirir. İfrazat məhsulları selomositlər, ambulakral ayaqcıqlar və bədənin nazikdivarlı hissələrindən keçərək kənar edilir.

Sinir sistemi sadədir, inkişaf etmiş beyin mərkəzi yoxdur; hər birindən bir-biri ilə əlaqəsi olmayan 5 radial sinir ayrılan 3 halqadan ibarətdir. Buna mü-

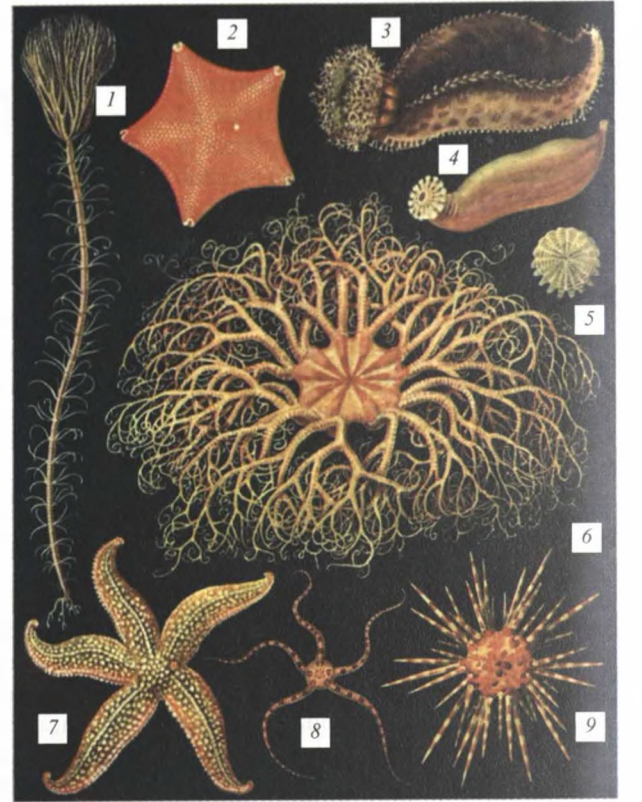
vafiq olaraq ektonevral, hiponevral və aboral sistemləri ayırd edilir. D. ayrıncısiyyətlidir (bəzən hermafroditdir). Cinsiyyət vəzilərinin axarları xaricə açılır. Mayalanma, əsasən, xaricidir. Üzən sürfə metamorfozun gedişində bilateral-simmetrik halda keçərək yetkin heyvana çevrilir.

D. Dünya okeanının bütün dəniz və dərinliklərində yaşayır. Azhərəkətli, yaxud oturaq heyvanlardır (bir neçə pelagik və yarımpelagik holoturilərdən başqa). Bir çox bentos biosenozlarında mühüm rol oynayır və bəzən böyük yığıntılar əmələ gətirir. Batial və ultraabissal zonalarda D.-in payına ümumi bentos biokütləsinin 90%-ə qədər düşür. Bunların içərisində su qatlarından xırda heyvanları, yosunları və detriti tutan filtratorlar, torpaqeyənlər və yırtıcılar vardır; parazit formaları yoxdur. D. dibdə yaşayan bir çox balıqlar üçün qiymətli yemdir. Holoturi və dəniz kirpələrinin kürü-sündən insanlar qida kimi istifadə edirlər. D. (dəniz ulduzları) mərcan biosenozlarına zərər verə bilər. D.-in bəzi qruplarının stratigrafik əhəmiyyəti vardır.

Əd.: Беклемишев В.Н. Основы сравнительной анатомии беспозвоночных. М., 1964. Т. 1–2; Беспозвоночные: новый обобщенный подход. М., 1992.

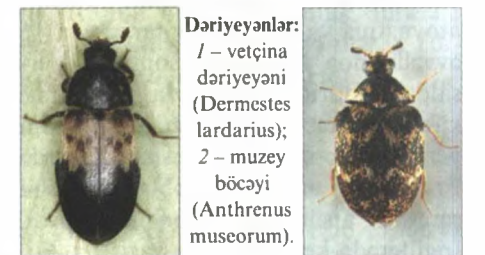
DƏRİS – İranın Qərbi Azərbaycan ostanında kənd. Xoy şəhristanının Şapur bölgəsinin Ətraf kəndistanında, Şapur qəs.-ndən 12,5 *km* c.-q.-dədir.

DƏRİYEYƏNLƏR (Dermestidae) – müxtəlifqidalananlar yarım dəstəsindən cücülər fəsiləsi. Ovalşəkilli (dəyirmi) bədənin uz. 1,1–11 *mm*-dir; tükcüklər və ya pulcuqlarla örtülmür. Bıçcıqları sancaqşəkillidir. Rəngi qəhvəyi, yaxud qara, çox vaxt əlvan naxışlıdır. İqlimi quru və isti olan r-nlarda geniş yayılmışdır. Sürfələri vərdənəşəkilli, yaxud yarım silindrik olur. Əsasən, heyvan mənşəli quru maddələrlə qidalanır, bəzən heç qidalanmırlar; tozcuqla qidalanan

Müasir dərisitikanlılar: dəniz zanbağı: 1 – *Metacrinus nobilis*; holoturilər: 3 – *Cucumaria japonica*; 4 – *Trochostoma arcticum*; dəniz ulduzları: 2 – *Ceremaster patagonicus*; 7 – *Asterias forbesi*; dəniz kirpiləri: 5 – *Rotula orbiculus*; 9 – *Stylocidaris affinis*; ofiyalar: 6 – *Gorqonocephalus caryi*; 8 – *Ophiura sarsi*.

bəzi D.-ə çiçəklər üzərində rast gəlinir. Bir çox növü dərinliyi, xəzi, əti və balığı zədələyir. Əsas zərərvericiləri: vətçinə (qaxac donuz əti) D.-i (*Dermestes lardarius*), muzey böcəyi (*Anthrenus museorum*), kürk böcəyi (*Attagenus peltio*) və s. D. muzey kolleksiyalarına, bəzi D. isə ipəkçiliyə zərər vurur. *Trogoderma*

Dəriyyənlər: 1 – vətçinə dəriyyəni (*Dermestes lardarius*); 2 – muzey böcəyi (*Anthrenus museorum*).

cinsindən olan fırcəyi (*T. granarium*) anbarlarda dən və dən məhsullarının zərərvericisidir. Mübarizə tədbirləri, əsasən, profilaktikdir. **DƏRK** – Azərbaycan Respublikası Quba r-nunun Yerfi ə.d.-ndə kənd. R-n mərkəzindən 58 *km* c.-q.-də, Babaçayın sahilində, Yan silsilənin yamacındadır. Əh. 203 (2011); heyvandarlıqla məşğuldur. Ümumi orta məktəb, kitabxana, klub, məscid var.

Çapdan çıxmış cildlərə
ƏLAVƏLƏR VƏ DÜZƏLİSLƏR

ƏLAVƏLƏR

ATÇILIQ İDMANI – atsürmə və ekipajlı atsürmənin müxtəlif növləri, həmçinin atın ustalıqla idarə olunması üzrə yarışlar. Yarışlara miniyə öyrədilmə (yüksək səviyyəli atsürmə məktəbi), konkur (maneələri dəfətmə), üçnövçülük (miniyə öyrədilmə, təbii şəraitdə sınaq, yaxud kross və konkur daxildir); müxtəlif məsafələrdə *cıdır* və *yortma qaçış*; atoynatma (ayaq üstündə çapma, at üstündə fırlanma, yerdən müxtəlif əşyaların qaldırılması və s.), voltijirlik (diametri 12–15 m olan dairə üzrə yortma və ya çaparaq gedən at üstündə gimnastik hərəkətlər); drayvinq (miniyə öyrədilmə və ekipajlı atsürməni idarəetmə); at üstündə topla komanda oyunu, məs. *polo*, puşbol (hər komandada 6–8 atlı olmaqla 2 komanda arasında 150x300 m ölçülü, qapıları olan meydançada keçirilən oyun; hərəsi 10 *dəq.*-lik 2 hissəli oyun diametri 130–150 sm olan rezin tullanma (1900 ildə Parisdə keçirilən Olimpiya Oyunları) və s. daxildir.

A.i. yarışlarının (döyüş arabalarında çapışma və cıdır yarışları) Qədim Yunanıstanda Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil olması haqqında ilk məlumatlar e.ə. 680 və 648 illərə aiddir. Bir çox milli A.i. növlərinin (cıdır, oyunlar, atoynatma və s.) çoxəsrlik tarixi var. 16 əvvəllərində Neapolda, sonralar Versalda, Madriddə, Vyanada yaradılmış xüsusi məktəblərdə, əsasən, atlara təlim verilməsi ilə məşğul olmuşlar. 17 əsrdə Fransadakı atçılıq məktəblərində təbii şəraitdə atsürmə təlimləri keçirilirdi. İngiltərədə keçirilən cıdır yarışları A.i. növlərinin yayılmasına səbəb olmuşdu. 18–19 əsrlərdə Avropa ölkələrinin çoxunda A.i.-nin inkişafı geniş vüsət almışdı. Orta Asiyada və Qafqazda qədimdən milli at oyunları və atçapma yarışları keçirilmişdir. A.i. 1900 ildə Olimpiya Oyunlarının proqramına daxil edilmişdir.

Müasir Olimpiya Oyunlarının proqramında A.i. üzrə 6 dəst mükafat oynanılır: atçapma üzrə şəxsi və komanda

birinciliyində (atçapma üzrə Böyük priz), konkur (maneələri dəfətmək üzrə Böyük priz) və üçnövçülükdə. Milli komandalının heyəti 12 çapardan 12 atdan çox olmamalıdır.

A.i.-nin müasir növləri: *at yerləşmə* atla müxtəlif allür (adi yerləşmə, yortma, dördnala çapma) və atı hərəkətlərlə (passaj, piaffe və s.) idarəetmə məharəti. Yarışlar 20x60 m ölçülü meydançada müxtəlif proqram üzrə qaydalara əsasən 5–12 *dəq.* keçirilir. Qiymətləndirmə 10 ballıq sistemlə aparılır. Olimpiya Oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında “Böyük priz” oynanılır.

Konkur A.i.-nin geniş yayılmış növlərindən biridir. Yarış iştirakçısı təyin olunmuş marşrut üzrə (parkur) uz. 200 m-dən 1100 m-ə qədər 75x40 m ölçülü konkurlu meydanda yerləşdirilmiş 10–16 maneəni dəf etməlidir. Konkurun müxtəlif növləri var.

Üçnövçülük manejdə atsürmə, təbii şəraitdə sınaq və maneələri dəfətmədən (çapar 3 gün ərzində eyni atla çıxış edir) ibarətdir. Manejdə atsürmə açıq meydanda və ya örtülü manejdə (20x60 m ölçüdə) proqram üzrə, əsasən, nümayiş etdirilən hərəkətlərin allürlarında (addım, yortma, dördnala çapma); açıq meydanda sınaq yarışlarına – 4 hissəyə bölünmüş yolla (23 km-dən 34 km-ədək məsafə) atsürmə daxil olmaqla, stipl-çeyz və kross; maneələri dəfətmə yarışlarında idmançı 800–1000 m məsafədə düzəldilmiş 13 maneəni (hünd. 120 sm, xəndəyin eni 3,5 m-ə qədər) keçməlidir. Üçnövçülük üzrə yarışlar Olimpiya Oyunlarının, dünya və Avropa birinciliyinin proqramına daxil edilmişdir. Üçnövçülüğün ikinci mərhələsi olan krossa 5,7 km-ə qədər məsafəni dəf etmək və stipl-çeyz – dərə-təpəli yerlərdə təbii maneələri (yığılmış ağaclar, su dolu yarpaqlar və s.) aşmaq (maksimum 45 sıçrayışla) daxildir. Konkur üçnövçülüğün tamamlayıcı mərhələsidir. Bu növ üzrə ayrıca yarışlar da keçirilir. Üçnövçülükdə komanda birinciliyi idmançının şəxsi yarışlarda göstərdiyi nəticələrə görə

müəyyən olunur; at sürmək və maneələri dəf etmək üzrə ayrıca komanda yarışları keçirilir. Maneələri dəfətmə və üçnövçülük üzrə komanda birinciliyində yoxlanışa 4 nəticədən 3 ən yaxşısı daxil edilir.

1921 ildə təsis edilmiş Beynəlxalq Atçılıq İdmanı Federasiyası (FEI) 132 milli federasiyanı birləşdirir (2014). 1953 ildən Avropa çempionatı, 1966 ildən üçnövçülük üzrə dünya çempionatı keçirilir. Azərbaycan Respublikası Atçılıq Federasiyası (ARAF) 1996 ildə təsis edilmişdir, Beynəlxalq Atçılıq Federasiyasının və Avropa Atçılıq Federasiyasının üzvüdür (1997).

BƏRKÖZ Mahmud Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli (1895, Şəki – 23.4.1989, İstanbul) – türk hərbi xadimi. Türkiyə Hərbi Qüvvələrinin gen.-polk.-i. *M.Bərközün* qardaşıdır.

İlk təhsilini Şəkidə yerli rus-tatar məktəbində və gimnaziyada almışdır. 1905 ildə ailəsi ilə birlikdə Türkiyəyə köçmüş, Bursa hərbi məktəbini (Rüşdiyyə) və “İşıqlar” hərbi liseyini bitirmişdir. İstanbul hərbi akademiyasını bitirdikdən sonra müxtəlif bölgələrdə topçu zabit kimi xidmət göstərmişdir. Kiçik zabit rütbəsindən gen.-polk. (1946) rütbəsinədək yüksələn B. 1948 ildə Türkiyə müdafiə nazirinin müavini olmuşdur. 1949 ilin sonunda ordu generalı B. üçüncü ordu komandanı təyin edilmiş, 1950–51 illərdə Milli Təhlükəsizlik Təşkilatının baş katibi vəzifəsində çalışmışdır.

BƏRKÖZ Məhəmməd Nuri Hacı İlyas oğlu Sarıkərimli (1889, Şəki – 16.1.1975, İstanbul) – türk hərbi xadimi. Türkiyə Hərbi Qüvvələrinin gen.-polk.-i. *M.Bərközün* qardaşıdır. İlk təhsilini Şəkidə yerli rus-tatar məktəbində və gimnaziyada almışdır. 1905 ildə ailəsi ilə birlikdə Türkiyəyə köçmüş, Bursa hərbi məktəbini (Rüşdiyyə) və “İşıqlar” hərbi

liseyini bitirmişdir. İstanbul hərbi akademiyasında təhsil almışdır (1909–12). Rus, fransız və İsveç dillərini bilən B. xüsusi tapşırıqla Cənubi Azərb.-a (1915), Danimarka və İsveçə (1916), Osmanlı hərbi heyəti tərkibində isə Rusiyaya (1917) göndərilmişdir. Rusiyada Birinci dünya müharibəsində əsir düşmüş türk zabit və əsgərlərinin yerini müəyyən etmək və onları rus hərbiçiləri ilə dəyişərək Türkiyəyə göndərməklə məşğul olmuşdur. B. Osmanlı ordusunun Baş Qərargah Akademiyasına daxil olmuş (1919), lakin təhsilini yarımçıq qoyaraq İstiqlal savaşına qoşulmuşdur. 1925 ildə Baş Qərargah akademiyasını bitirərək mayor, 1930 ildə isə polk.-i. rütbəsini almışdır. Ankara Milli Təhlükəsizlik Kəşfiyyat Şöbəsinin (1927) və Baş Qərargah Kəşfiyyat Şöbəsinin (1930) müdiri işləmişdir. 1933 ildə Türkiyəyə səfər etmiş sovet nümayəndə heyəti ilə keçirilən danışıqlarda Atatürkün tərcüməçisi olmuşdur. B. 1936–37 illərdə Türkiyənin Moskvadakı hərbi ataşesi olmuş, 1939 ildə gen.-m., 1941 ildə isə gen.-i. rütbəsinə layiq görülmüşdür. İkinci dünya müharibəsi illərində SSRİ ilə sərhəd zonada yerləşən diviziyalar qrupunun komandanı olmuş, müharibədən sonra ona gen.-polk. rütbəsi verilmişdir (1946). Türkiyə Hərbi Qüvvələri Baş qərargah rəisinin əməliyyat məsələləri üzrə müavini (1947) və Türkiyə jandarmeriyasının baş komandanı (1949) olmuşdur. 1950 ilin iyulunda Türkiyədə keçirilən hərbi islahatlar nəticəsində istefaya göndərilmişdir. Hərb

taktikası və tarixinə dair bir sıra kitabı türkcəyə tərcümə etmiş, hərbi, siyasi və strateji məsələlərə həsr olunmuş çoxsaylı məqalələrin müəllifidir. Türkiyə Respublikasının “İstiqlal medalı”, “Gümüş Ləyaqət Ordeni” və s. ilə təltif olunmuşdur.

BİNNƏTOVA Almas Qasım qızı (d.8.8.1960, Erm. SSR, Basarkeçər r-nunun Kəsəmən k.) – Azərb. ədəbiyyatşünası, filologiya e.d. (2010). Azərb. Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir (1984). AMEA Milli Münasibətlər İnstitutunda böyük elmi işçi (1996–2002) işləmişdir. 2002 ildən Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutunda baş elmi işçi vəzifəsində çalışır. Tədqiqatları türk xalqları ədəbiyyatına (əsasən, Azərb.-özbək ədəbi əlaqələrinə), demokratiya və milli azadlıq problemlərinə həsr olunmuşdur. Bir neçə kitabın, elmi və publisistik məqalələrin müəllifidir.

Əsərləri: Poeziyada milli azadlıq duyğuları (1985–92-ci illər poeziyası). B., 1997; Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri. B., 2008; Əlişir Nəvai Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. B., 2009; Akademik Musa Əliyevin həyatı, fəaliyyəti və dövrü. B., 2015.

CABBAROV Fərhad Rasim oğlu (d.30.12.1974, Bakı) – tibb. e. d. (2007). Azərb. Tibb Universitetini bitirmişdir (1997). Rostov Elmi Tədqiqat Onkologiya İnstitutunda həkim-radioloq (2002–04), şöbə rəhbəri (2004–13) işləmiş, 2013 ildən Rostov vil. “Onkodispenser” Dövlət Büdcə İdarəsinin radiologiya şöbəsinin müdiri və Rostov Dövlət Tibb Universitetində şüa diaqnostikası kafedrasının kurs rəhbəridir. RF Radiasiya-Onkologiya Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin üzvüdür. Tədqiqatları yaşlılarda və uşaqlarda müxtəlif lokalizasiyalı bədxassəli şişlərin şüa ilə kompleks müalicəsinin optimallaşdırılmasına həsr olunmuşdur. 100-dən çox elmi əsə-

rin, 20 ixtiranın həmmüəllifidir.

ÇEMBERLİN (*Chamberlin*) Edvard Hasting (18.5.1899, Vaşinqton ştatı, La-Konner – 16.7.1967, Massaçusets ştatı, Kembridj) – Amerika iqtisadçısı, fəlsəfə doktoru (1927), inhisarçı rəqabət nəzəriyyəsinin banisi. Ayova ştatı universitetini (1920), Miçiqan (1922) və Harvard (1927) universitetlərini bitirmişdir. 1937–67 illərdə Harvard Universitetində müxtəlif vəzifələrdə çalışmış, 1948–58 illərdə “The Quarterly Journal of Economics” jurnalının redaktoru olmuşdur. İnhisar və rəqabət problemlərinə dair tədqiqatların müəllifidir. “İnhisarçı rəqabət nəzəriyyəsi” (1933; 8 dəfə nəşr edilmişdir) adlı başlıca əsərində əmtəələr üzrə diferensiallaşmış müasir bazar, hər biri istehlakçıların və bazarın müəyyən hissəsini nəzarətdə saxlayan inhisarçılar arasında rəqabət kimi təhlil edilir.

ÇERNYAYEV Mixail Qriqoryeviç [3.11.1828 – 16.8.1898, Mogilyov vil.-nin Tubışki k.] – Rusiya hərbi və ictimai xadimi, gen.-i. (1882). Zadəgan ailəsindəndir. Hərbi akademiyanı bitirmiş (1853), Krım və Qafqaz müharibələrində iştirak etmişdir. 1864–65 illərdə Qərbi Sibir xüsusi dəstənin komandanı olmuş, Kokand xanlığında Auliye-Ata, Çimkənd və Daşkəndi ələ keçirmiş, yeni yaradılmış Türküstan vil.-nin hərbi qubernatoru (1865–66) təyin edilmişdir. Qəddar və avantürist təbiətli Ç. səlahiyyətlərini aşdığı üçün 1866 ildə vəzifəsindən kənarlaşdırılmış və istefaya göndərilmişdi. Rusiya hökumətinin istəyinə rəğmən 1876 ildə gizli surətdə Belqrada getmiş, Serbiya və Çernoqoriya qoşunlarının Türkiyəyə qarşı müharibəsində serb ordusunun başında durmuş, türklərə məğlub olmuşdur. 1882–84 illərdə Türküstanın gen.-qubernatoru idi.

DÜZƏLİSLƏR

5-ci cildin “Cənubi Azərbaycan” məqaləsinin “Kitabxanalar” bölməsində getmiş “İranın ilk səbt kitabı Rəb rəsidi və vəqfnaməsi bu kitabxanada saxlanılır” (s. 316, 3-cü sütun) cümləsi aşağıdakı kimi oxunmalıdır: İranın ilk səbt kitabı “Rəbi-Rəşidi vəqfnaməsi” bu kitabxanada saxlanılır.

AME-də QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR

a. – adası (ad yanında)	e.ə. – eramızdan əvvəl	ital. – italyanca	səh. – səhifə
ad. – adına	e.h.q. – elektrik hərəkət qüvvəsi	k. – kəndi (ad yanında)	st. – stansiya(sı)
adm. – admiral	Erm. – Ermənistan	k.t. – kənd təsərrüfatı	ş. – şərq
akad. – akademik	ə.d. – ərazi dairəsi	koop. – kooperasiya	ş. – şəhər(i) (ad yanında)
alm. – almanca	əh. – əhalisi	q. – qərb	ş.u. – şərq uzunluğu
a-rı – adaları (ad yanında)	ər. – ərəbcə	q.u. – qərb uzunluğu	şm. – şimal
at.k. – atom kütləsi	far. – farsca	Qazax. – Qazaxıstan	şm.e. – şimal enliyi
at.n. – atom nömrəsi	f-k – fabrik	qəs. – qəsəbə(si)	şm.-q. – şimal-qərb
atm. – atmosfer	f.i.ə. – faydalı iş əmsali	Qırğ. – Qırğızıstan	şm.-ş. – şimal-şərq
Azərb. – Azərbaycan	feldm. – feldmarşal	qub. – quberniya(sı)	ştq. – şəhər tipli qəsəbə
azərb. – azərbaycanlı	fp. – fortepiano	lat. – latınca	Tac. – Tacikistan
Başq. – Başqırdıstan	fr. – fransızca	m.üzbü – müxbir üzvü	Tat. – Tatarıstan
B.Britaniya – Böyük Britaniya	gen. – general	maks. – maksimal, maksimum	temp-r – temperatur
Bel. – Belarus	gen.-l. – general-leytenant	man. – manat	təqr. – təqribən
bəl. – bələdiyyə	gen.-m. – general-mayor	mln. – milyon	tərc. – tərcüməsi, tərcümə edəni
biol. – biologiya, bioloji	gen.-polk. – general-polkovnik	mlrd. – milyard	(bibliqrafiyada)
c. – cənub	geol. – geoloji	mol.k. – molekul kütləsi	trl. – trilyon
c. – cild (bibliqrafiyada)	Gürc. – Gürcüstan	Mold. – Moldova	Tür. – Türkmənistan
c.e. – cənub enliyi	h. – hissə (bibliqrafiyada)	müq. – müqəddəs	türk. – türkçə
c.-q. – cənub-qərb	hol. – hollandca	nəql. – nəqliyyat(i)	Ukr. – Ukrayna
c.-ş. – cənub-şərq	hünd. – hündürlük(yü)	ork. – orkestr(i)	un-t – universitet
d. – dağı (ad yanında)	x.t. – xalq təsərrüfatı	Özb. – Özbəkistan	uz. – uzunluq(ğu)
d. – doğulmuşdur (başlıqda və mötərizədə)	xüs.ç. – xüsusi çəki(si)	prof. – professor	və s. – və sair(ə)
Dağ. – Dağıstan	ill. – illüstrasiya	rej. – rejissor	və b. – və başqaları
dep-t – departament	ing. – ingiliscə	resp. – respublika(sı)	vil. – vilayət(i)
d-rı – dağları (ad yanında)	in-t – institut	r-n – rayon	y-a – yarımada(sı) (ad yanında)
d.y. – dəmir yolu, dəmiryol	inz.ə.v. – inzibati ərazi vahidi	rus. – rusca	yun. – yunanca
e.d. – elmlər doktoru	inz.m. – inzibati mərkəz(i)	s.-d. – sosial-demokrat	z-d – zavod
	isp. – ispanca	sah. – sahəsi	

ÖLÇÜ VAHİDLƏRİNİN QISALDILMIŞ İŞARƏLƏRİ

<i>A</i> – amper	<i>i. ili</i> – işıq ili	<i>m</i> – metr	<i>pk</i> – parsek
<i>A</i> – anqstrem	<i>K</i> – kelvin	<i>mA</i> – milliamper	<i>‰</i> – promille
<i>a.q.</i> – at qüvvəsi	<i>kal</i> – kalori	<i>mD</i> – millidarsi	<i>pz</i> – puaz
<i>A-saat</i> – amper-saat	<i>kd</i> – kandela	<i>MeV</i> – meqaelektronvolt	<i>R</i> – rentgen
<i>a.v.</i> – astronomik vahid	<i>kar</i> – karat	<i>MHs</i> – meqahers	<i>rad</i> – radian
<i>B</i> – bel	<i>keV</i> – kiloelektronvolt	<i>mkm</i> – mikrometr	<i>reg. br.</i> – registr brutto
<i>Be</i> – bome	<i>Ki</i> – küri	<i>Mks</i> – maksvell	<i>s</i> – sentner
<i>Bk</i> – bekkerel	<i>kka</i> – kilokalori	<i>mksan</i> – mikrosaniyə	<i>s/ha</i> – hektara düşən sentner
<i>C</i> – coul	<i>kq</i> – kiloqram	<i>mq</i> – milliqram	<i>san</i> – saniyə
<i>°C</i> – dərəcə Selsi	<i>kqg</i> – kiloqram-güc	<i>ml</i> – millilitr	<i>Sm</i> – simens
<i>dB</i> – desibel	<i>kqm</i> – kiloqram-metr	<i>mm</i> – millimetr	<i>sm</i> – santimetr
<i>dəq.</i> – dəqiqə	<i>Kl</i> – kulon	<i>mm c. süt.</i> – millimetr civə sütunu	<i>st</i> – stoks
<i>dm</i> – desimetr	<i>km</i> – kilometr	<i>mm su süt.</i> – millimetr su sütunu	<i>ster</i> – steradian
<i>dövr/dəq.</i> – 1 dəq.-də dövrlərin sayı	<i>kmol</i> – kilomol	<i>MOM</i> – meqaom	<i>t</i> – ton
<i>dp</i> – dioptri	<i>kVt</i> – kilovatt	<i>MVt</i> – meqavatt	<i>TI</i> – tesla
<i>eV</i> – elektronvolt	<i>kVt-saat</i> – kilovatt-saat	<i>N</i> – nyuton	<i>V</i> – volt
<i>%</i> – faiz	<i>q</i> – qram	<i>nm</i> – nanometr	<i>V.A</i> – volt-amper
<i>F</i> – farad	<i>q-ekv</i> – qram-ekvivalent	<i>Np</i> – neper	<i>Vb</i> – veber
<i>ha</i> – hektar	<i>Qs.</i> – qauss	<i>nsan</i> – nanosaniyə	<i>Vt</i> – vatt
<i>hl</i> – hektolitr	<i>l</i> – litr	<i>Om</i> – om	
<i>Hn</i> – henri	<i>lk</i> – lüks	<i>Pa</i> – paskal	
<i>Hs</i> – hers	<i>lm</i> – lümen	<i>pF</i> – pikofarad	

**KƏMİYYƏT VAHİDLƏRİNİN MİSLƏRİ VƏ HİSSƏLƏRİNİ ADLANDIRMAQ ÜÇÜN İŞLƏDİLƏN
ÖN ŞƏKİLÇİLƏRİN QISALDILMIŞ İŞARƏLƏRİ**

<i>a</i> – atto... (10 ⁻¹⁸)	<i>F</i> – femto... (10 ⁻¹⁵)	<i>M</i> – meqa... (10 ⁶)	<i>P</i> – peta... (10 ¹⁵)
<i>d</i> – desi... (10 ⁻¹)	<i>G</i> – gıqa... (10 ⁹)	<i>m</i> – milli... (10 ⁻³)	<i>p</i> – piko... (10 ⁻¹²)
<i>da</i> – deka... (10)	<i>h</i> – hekto... (10 ²)	<i>mk</i> – mikro... (10 ⁻⁶)	<i>s</i> – santi... (10 ⁻²)
<i>E</i> – eksa... (10 ¹⁸)	<i>k</i> – kilo... (10 ³)	<i>n</i> – nano... (10 ⁻⁹)	<i>T</i> – tera... (10 ¹²)

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

Hal – halogen	T _{1/2} – yarımparçalanma dövrü	ε – dielektrik keçiriciliyi	ρ – xüsusi elektrik müqaviməti
H – entalpiya	t _{qayn.} – qaynama temp-ru	η – özlülük əmsalı	σ – möhkəmlik həddi
pH – hidrogen göstəricisi	t _{böh.} – böhran temp-ru	g – ağırlıq qüvvəsi təcili	
pK – ionlaşma sabitinin mənfii onluq loqarifmi	t _{ər.} – ərimə temp-ru	λ – dalğa uzunluğu	
	δ – səthi gərilmə əmsalı	p – dipol momenti	

ŞƏHƏRLƏRİN İXTİSARLA VERİLƏN ADLARI (BİBLİOQRAFİYADA)

A.-A. – Alma-Ata (indiki Almatı)	Bdpst. – Budapeşt	Xar. – Xarkov	Mex. – Mexiko
Amst. – Amsterdam	Br. – Berlin	K. – Kiyev	M. – Moskva
Antw. – Antverpen	Brat. – Bratislava	L. – Leninqrada	N.Y. – Nyu-York
Aş. – Aşqabad	Daş. – Daşkənd	L. – London	P. – Paris
B. – Bakı	Düş. – Düşənbə	Los Ang. – Los-Anceles	SPb. – Sankt-Peterburq
Balt. – Baltimor	Hamb. – Hamburq	Lpz. – Leypsiq	Tal. – Tallinn

ABREVIATURALAR

AAXHT – Asiya və Afrika Xalqlarının Həmrəylik Təşkilatı	BƏƏ – Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	MAR – Mərkəzi Afrika Respublikası
AAK – Ali Attestasiya Komissiyası	BƏT – Beynəlxalq Əmək Təşkilatı	MDB – Müstəqil Dövlətlər Birliyi
AB – Avropa Birliyi	BDU – Bakı Dövlət Universiteti	MDBMİ – Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu
ABİ – Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı	BİTB – Beynəlxalq İqtisadi Tərəfdaşlıq Bankı	MDU – Moskva Dövlət Universiteti
ABŞ – Amerika Birləşmiş Ştatları	BMA – Bakı Musiqi Akademiyası	MƏR – Misir Ərəb Respublikası
ABT – Afrika Birliyi Təşkilatı	BMT – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı	MHD – mülki hava donanması
ADAU – Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti	BOK – Beynəlxalq Olimpiya Komitəsi	MİK – mərkəzi icraiyyə komitəsi
ADİU – Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti	BSU – Bakı Slavyan Universiteti	MK – mərkəzi komitə
ADNA – Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası	BTC – Bakı–Tbilisi–Ceyhan	MM – Milli Məclis
ADNSU – Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti	BVF – Beynəlxalq Valyuta Fondu	MMC – məhdud məsuliyyətli cəmiyyət
ADPU – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti	Sİ – Beynəlxalq Vahidlər Sistemi	MMS – maşın-meliorsiya stansiyası
ADMİU – Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti	BYİB – Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı	MOK – Milli Olimpiya Komitəsi
ADT – Amerika Dövlətləri Təşkilatı	CAR – Cənubi Afrika Respublikası	MPK – mülki prosessual kodeks
ADU – Azərbaycan Dillər Universiteti	CM – cinayət məəcəlləsi	MR – muxtar respublika
AEBA – Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik	CPM – cinayət-prosessual məəcəlləsi	MSİ – Mərkəzi Statistika İdarəsi
AES – atom elektrik stansiyası	ÇXR – Çin Xalq Respublikası	MTS – maşın-traktor stansiyası
AFFA – Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyası	DNT – dezoksiribonuklein turşusu	MV – muxtar vilayət
AFR – Almaniya Federativ Respublikası	DRES – dövlət rayon elektrik stansiyası	NASA – Kosmik Fəzanın Tədqiqi və Aeronavtika üzrə Milli İdarə
AHİK – Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	EA – Elmlər Akademiyası	NATO – Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı
AHM – analoq hesablama maşını	EHM – elektron hesablama maşını	NQÇİ – neft-qazçıxarma idarəsi
AXC – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti	EİB – elm-istehsalat birliyi	OPEK – Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatı
AI – Avropa İttifaqı	EKQ – elektrokardiogram	REA – Rusiya Elmlər Akademiyası
AİB – Avropa İqtisadi Birliyi	EKOSOS – BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurası	RF – Rusiya Federasiyası
AİƏT – Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı	EÖX – elektrik ötürmə xətti	RHM – rəqəmli hesablama maşını
AİS – avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi	ETİ – elmi tədqiqat institutu	RLS – radiolokasiya stansiyası
AJB – Azərbaycan Jurnalistlər Birliyi	ETLİ – elmi tədqiqat layihə institutu	RNT – ribonuklein turşusu
AKP – Azərbaycan Kommunist Partiyası	ETT – elmi-texniki tərəqqi	RSFSR – Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası
AK(b)P – Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası	ETTKİ – elmi tədqiqatlar və təcrübə-konstruktor işlənilmələri	SAARK – Cənubi Asiya Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası
AMEA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası	EŞC – elektron-şüa cihazı	SAM – səthi aktiv maddələr
AMİU – Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti	ƏDL – Ərəb Dövlətləri Liqası	SC – səhmdar cəmiyyəti
AMK – Azərbaycan Milli Kitabxanası	ƏDV – əlavə dəyər vergisi	SEATO – Cənub-Şərqi Asiya Müqaviləsi Təşkilatı
ANTM – Avropa Nüvə Tədqiqatları Mərkəzi	ƏXDR – Əlcəzair Xalq Demokratik Respublikası	SES – su elektrik stansiyası
AP – Avropa Parlamenti	FAO – BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı	Sov. İKP – Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası
ARA – Azərbaycan Rəssamlıq Akademiyası	FİDE – Beynəlxalq Şahmat Federasiyası	SSRİ – Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı
ASC – açıq səhmdar cəmiyyəti	FİFA – Beynəlxalq Futbol Assosiasiyaları Federasiyası	TRASEKA/TRACECA/ – Avropa, Qafqaz və Asiya Nəqliyyat Koridoru
ASEAN – Cənub-Şərqi Asiya Dövlətləri Assosiasiyası	FTB – Federal Təhqiqat Bürosu	TTEMBİ – Təbiətin və Təbii Ehtiyatların Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq İttifaq
ASİB – Asiya-Sakit okean İqtisadi Birliyi	HDD – hərbi-dəniz donanması	TV – televiziya
ASK – aqrosənaye kompleksi	HDQ – hərbi-dəniz qüvvələri	UA – uçuş aparatı
AŞ – Avropa Şurası	HHQ – hərbi-hava qüvvələri	UB – ultrabənövşəyi
AŞPA – Avropa Şurasının Parlament Assambleyası	HHM – hava hücumundan müdafiə	UEFA – Avropa Futbol Assosiasiyaları İttifaqı
ARDNŞ – Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti	HM – hesablama mərkəzi	UNO – uçan naməlum obyekt
ARİ – Azərbaycan Rəssamlar İttifaqı	HSK – hərbi sənaye kompleksi	US – ultrasəs
ATƏM – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi	XKB – xüsusi konstruktor bürosu	UQD – ultraqısa dalğalar
ATƏT – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı	İB – istehsalat birliyi	UYT – ultrayüksək tezlik
ATC – Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti	İEM – istilik elektrik mərkəzi	ÜDM – ümumi daxili məhsul
ATS – avtomat telefon stansiyası	İES – istilik elektrik stansiyası	ÜKTEA – Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Elmlər Akademiyası
ATU – Azərbaycan Tibb Universiteti	İƏT – İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı	ÜR – ümumi regional məhsul
AYB – Azərbaycan Yazıçılar Birliyi	İFE – iyirmi futa ekvivalent	ÜST – Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı
Azərbaycan SSR – Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası	İV – insanda immun çatışmazlığı virusu	ÜTT – Ümumdünya Ticarət Təşkilatı
AzərTAc – Azərbaycan Dövlət Teleqraf Agentliyi	İKT – İslam Konfransı Təşkilatı	YSP – Yer inəni peyki
AzTU – Azərbaycan Texniki Universiteti	İQ – infraqırmızı	YUNESKO – BMT-nin Maarif, Elm və Mədəniyyət Komissiyası
BƏB – Beynəlxalq Əmək Bölgüsü	İSESKO – İslam Ölkələrinin Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı	YUNİSEF – BMT-nin Uşaqlara Beynəlxalq Yardım Fondu
	KB – konstruktor bürosu	YVH – yolverilən hədd
	KXDR – Koreya Xalq Demokratik Respublikası	VDR – Vyetnam Demokratik Respublikası
	KİV – kütləvi informasiya vasitələri	
	QHT – qeyri-hökumət təşkilatları	
	QİÇS – qazanılmış immun çatışmazlığı sindromu	
	QİYŞ – Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası	
	QSC – qapalı səhmdar cəmiyyəti	
	MADT – Mərkəzi Afrika Dövlətləri Təşkilatı	

AME XƏRİTƏLƏRİNDƏKİ ƏSAS ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ SIYASI XƏRİTƏDƏ		HİDROQRAFIYA VƏ RELYEF	
⊙	Əhalisi 1 000 000-dan çox		Çaylar və şəlalələr
⊗	Əhalisi 500 000-dən 1 000 000-a qədər		Quruyan çaylar
⊙	Əhalisi 100 000-dən 500 000-ə qədər		Quru çay yatağı
⊙	Əhalisi 100 000-ə qədər		Şor göllər
BAKI	Dövlət paytaxtları		Göllər
Nyu-York	Digər yaşayış məntəqələri		Quruyan göllər
SƏRHƏDLƏR			Horizontallar
	Dövlətlərin		Dəniz səviyyəsindən yüksəklik göstəriciləri
	Diyarların		Dərinlik göstəriciləri
	Rayon və vilayətlərin	<i>Qafqaz</i>	Oroqrafik adlar
	Kəşmirdə Hindistan və Pakistan arasında; Koreya Respublikası və KXDR arasında demarkasiya xətti	<i>PAMPA</i>	Coğrafi vilayətlərin adları
	Qütb dairələrinin sərhədi	*	Fəaliyyətdə olan vulkanlar
RABİTƏ YOLLARI VƏ MƏNTƏQƏLƏRİ			Materik buzlaqları
	Dəmir yolları		Mərcan rifləri
	Avtomobil yolları		Bataqlıqlar
	Qaz kəmərləri		Şoranlıqlar
	Neft kəmərləri		Qumluqlar
	Dəniz yolları		Üzən buzların qış sərhədi
	Gəmiçiliyə yararlı kanallar		İsti cərəyanlar
	Dəniz portları		Soyuq cərəyanlar
	Beynəlxalq aeroportlar		
XƏRİTƏLƏRDƏ QƏBUL EDİLMİŞ İXTİSARLAR (ad yanında)			
a. – adası	d. – dağı	sils. – silsiləsi	
a-rı – adaları	d-rı – dağları	şəl. – şəlaləsi	
arx. – arxipelaqı	g. – gölü	vk. – vulkanı	
b-nu – burnu	körf. – körfəzi	y-a – yarımadası	

Qeyd: xəritələrin legendasında verilmiş şərti işarələr burada göstərilir.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASININ ELMİ MƏSLƏHƏTÇİLƏRİ:

Ə.Ə. AĞAYEV, M.P. BABAYEV, V.M. BABAZADƏ, İ.S. BAĞIROVA, Ə.S. BAYRAMOV, S.Z. BAYRAMZADƏ, İ.R. ƏFƏNDİYEV, S.H. ƏHMƏDOV, E.H. ƏLƏSGƏROV, Q.C. ƏLİYEV, M.İ. ƏLİYEV, C.Y. HƏSƏNZADƏ, R.Ə. HÜSEYNOV, F.C. XANLAROV, S.S. XƏLİLOV, A.Ə. KAZIMOV, C.Ə. QIYASI, F.G. QOCAYEV, N.M. QULİYEV, Ə.Q. QULİYEV, R.S. QURBANOV, Q.N. MANAFOV, Q.M. MƏHƏR-RƏMLİ, A.Ə. MƏMMƏDOV, C.Ə. MƏMMƏDOV, F.T. MƏMMƏDOV, P.Z. MƏMMƏDOV, R.M. MƏMMƏDOV, S.A. MƏMMƏDOV, Y.H. MƏMMƏDOV, Q.M. MƏMMƏDYAROV, M.Ə. MƏMMƏDYAROV, O.M. MİRQASIMOV, A.B. MİRZƏZADƏ, Z.R. MÖVSÜMOV, M.S. SALAHOV, F.Y. SƏMƏNDƏROV, Ə.M. TAĞIYEV, A.H. TAHİRLİ, Z.A. VƏLİYEV, R.F. ZÖHRABOV.

XƏRİTƏLƏRİN SIYAHISI

Çin, fiziki xəritə	7
Çuvaş Respublikası, fiziki xəritə	184
Dağıstan Respublikası, fiziki xəritə	211
Danimarka, fiziki xəritə	288
Daşkəsən rayonu	367

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASININ
6-cı CİLDİNİN HAZIRLANMASINA CƏLB OLUNMUŞ
MÜƏLLİFLƏR:**

M.P. BABAYEV, T.M. DOSTIYEV, Z.I. ƏKPƏROV, A.I. ƏLƏKBƏROV, U.K. ƏLƏKBƏROV, B.C. ƏLƏGƏROV, T.R. ƏLİYEV, İ.M. ƏZİMOV, A.M. ƏZİZOV, M.S. HƏSƏNOV, C.Y. HƏSƏNZADƏ, A.M. HÜSEYNBƏYOVA, R.V. HÜSEYNOV, H.A. XƏLİLOV, M.C. XƏLİLOV, İ.X. İBRAHİMOV, A.Q. İSMAYILOV, N.B. İSMAYILOV, Q.S. KAZIMOV, Z.M. QASIMOV, A.I. QULIYEV, D.Q. QULIYEV, Z.M. QULIYEV, S.M. QULIYEVA, İ.O. MƏMMƏDOV, Q.M. MƏMMƏDOV, A.Ə. MƏMMƏDOVA, A.Z. MƏMMƏDOVA, F.C. MƏMMƏDOVA, A.B. MİRZƏYEV, N.Ə. MÜSEYİBLİ, Ş.M. NAĞIYEV, A.Y. NƏZƏROV, X.Ə. RƏCƏBLİ, C.Ə. RƏHMANOV, Q.İ. SULTANLI, T.N. ŞIXMƏMMƏDOVA, F.A. VƏLİXANOVA, Z.A. VƏLİYEV, R.A. ZEYNALOV.

Nəşrin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Dövlət Statistika Komitəsi, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Auditorlar Palatası, Milli Arxiv İdarəsi, respublikanın yaradıcılıq birlikləri, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, Azərbaycan Xalça Muzeyi, respublikanın şəhər və rayon icra hakimiyyətləri kömək göstərmişlər.

Fiziki-coğrafi xəritələr Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi yanında Geodeziya və Kartoqrafiya üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsinin, "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi arxivinin foto, illüstrasiya və xəritələrindən istifadə olunmuşdur.

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ENSİKLOPEDIYASI” ELMİ MƏRKƏZİ

DİREKTOR
akademik T.M.Nağıyev

DİREKTOR MÜAVİNLƏRİ
biol.e.d. Ş.R.İbrahimov, A.Ə.Sultanov, B.R.İbrahimov
Baş mühasib İ.A.Əliyeva

“FİZİKA, RİYAZİYYAT, MEXANİKA, KOSMOS,
ASTRONOMİYA” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – fizika-riyaziyyat e.n. M.Ə.Əkbərov; redaksiya müdirinin müavini – S.H.Niyazova; böyük elmi redaktorlar – S.V.Davudova, Z.A.Tağıyeva.

“KİMYA” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – kimya e.n. V.A.Adıgözəlov; böyük elmi redaktorlar – kimya e.n. R.M.Əhmədov, kimya e.n. İ.İ.Zeynalova; kiçik elmi redaktor – S.B.Hacızadə.

“BİOLOGİYA, MİKROBİOLOGİYA, TİBB,
TORPAQŞÜNASLIQ” ELMİ REDAKSİYASI
Böyük elmi redaktor – V.M.İmaməliyeva; elmi redaktorlar – F.Q.Musayeva, Ə.N.Haşımova, A.Ə.Kərimova.

“TEKNİKA, NEFT-MƏDƏN İŞLƏRİ, İNFORMATİKA,
ELEKTRONİKA” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – G.G.Qocayeva; redaksiya müdirinin müavini – E.K.Cabarova; böyük elmi redaktor – M.V.Məmmədova.

“COĞRAFİYA, GEOLOGİYA, GEOFİZİKA, ƏTRAF MÜHİT,
EKOLOGİYA” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – B.C.Nəcəfov; redaksiya müdirinin müavini – N.F.Əlibəyova; böyük elmi redaktor – A.Ə.Kərimova.

“ÜMUMİ TARİX, AZƏRBAYCAN TARİXİ VƏ
ARXEOLOGİYA” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – tarix e.n. R.S.Məlikov; böyük elmi redaktorlar – D.Q.Əliyeva, N.A.Tağızadə.

“ƏDƏBİYYAT, DİLÇİLİK, MƏDƏNİYYƏT VƏ
İNCƏSƏNƏT” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – pedaqoji e.n. Z.H.Abdullayev; böyük elmi redaktorlar – F.A.Ağayev, F.A.Bakıxanova, V.R.Eminov, N.İ.Hüseynova, Ə.S.Zeynalova.

“SOSIAL-İCTİMAİ SAHƏLƏR, FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ”
ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – R.T.Hacıyev; böyük elmi redaktorlar – E.X.Kərimov, Ü.Z.Qasımov.

“TƏHSİL, MƏTBUAT, TELEVİZİYA, İNTERNET, TURİZM
VƏ İDMAN” ELMİ REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – S.M.Mehrəliyeva; böyük elmi redaktorlar – L.A.Əhmədova, A.H.Xəlil, E.A.Rəsulov.

“İQTİSADİYYAT” ELMİ REDAKSİYASI
Böyük elmi redaktorlar – G.Ə.Əzizova, A.A.Hüseynova, Ü.H.Koroğluyeva, F.İ.Tarıverdiyeva.

HUMANİTAR ELMLƏR ÜZRƏ “ELMİ-ƏDƏBİ NƏZARƏT
VƏ BİBLİOQRAFİYA” REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – E.Ə.Məmmədova; redaksiya müdirinin müavini – G.K.Əsədova; böyük elmi redaktorlar – F.E.Əhmədova, A.F.Əliyeva, A.K.Həsənova, R.Ə.Rəhimova, Q.Ə.Rəhimov, G.A.Aşurova.

TƏBİYYAT ELMLƏRİ ÜZRƏ “ELMİ-ƏDƏBİ NƏZARƏT VƏ
BİBLİOQRAFİYA” REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – S.İ.Rüstəmov; böyük elmi redaktor – H.R.Qasımov; elmi redaktor – A.E.Quliyeva.

SÖZLÜK REDAKSİYASI
Redaksiya müdiri – H.S.Mirtəqəvi; böyük elmi redaktorlar – X.G.Hüseynova, K.Ə.Yüzbaşova.

“KOMPYUTER TƏRTİBATI, İLLÜSTRASIYA VƏ
KARTOQRAFİYA” ŞÖBƏSİ
Şöbə müdiri – M.B.Orucov; şöbə müdirinin müavini – Ş.Z.Həsənlı; böyük elmi redaktor – L.Q.Hətəmov, elmi redaktor – N.V.Babayeva.

“KOMPLEKTLƏŞDİRMƏ, TEXNİKİ TƏRTİBAT VƏ
KORREKTURA” ŞÖBƏSİ
Şöbə müdiri – X.İ.Yüzbaşova; şöbə müdirinin müavini – N.O.Əliyeva; böyük elmi redaktorlar – M.İ.Əsədova, R.X.Mütəllimzadə.

İNFORMASIYA, TƏRCÜMƏ VƏ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏR
ŞÖBƏSİ
Şöbə müdiri – Z.Ə.Baxşiyeva; şöbə müdirinin müavini L.Ə.Qəmbərova; mütəxəssislər – A.N.Göyüşova, Z.A.Zaytseva.

KİTABXANA
Kitabxana müdiri – L.Ş.Abbasova; böyük elmi redaktor – R.D.Yusifova; elmi redaktor – A.E.Abbasova.

İNİZBATI-TƏSƏRRÜFAT ŞÖBƏSİ
Şöbə müdiri – Z.Ə.Mustafayev; şöbə müdirinin müavini P.F.Adıgözəlova.

9 789952 441116

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. C. 6. Çin – Dərk.
“Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi.
Bakı, 2015, 608 səh.

ISBN 978-9952-441-11-6 (6-cı cild)

ISBN 978-9952-441-00-0

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının cildlərində dünya sivilizasiyasının mühüm mərhələlərini, ayrı-ayrı ölkələrin və xalqların tarixini, ədəbiyyat və incəsənətini, eləcə də iqtisadiyyatını, elmini səciyyələndirən ətraflı məlumatlar, müxtəlif elm sahələrinə və texnikaya dair terminlərin izahı verilir. Ensiklopediyanın hazırlanmasında respublikanın aparıcı alimləri, mədəniyyət və incəsənət xadimləri yaxından iştirak etmişlər.

Bədii və texniki tərtibat qrupu:
A.Ə.Sultanov, M.B.Orucov, N.O.Əliyeva

Çapa imzalanmış 18.12.2015. Formatı 60x90^{1/8}. Təbaşirli tutqun kağız. Times qarniturası.
Ofset çap üsulu. Şerti çap vərəqi 76,0. Tirajı 25000.

Mətn "Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzinin kompüter şöbəsinə yığılıb səhifələnmişdir.
"Azərbaycan Milli Ensiklopediyası" Elmi Mərkəzi, Bakı-1143, "Akademiya şəhərciyi", H.Cavid prospekti.

"Şərq-Qərb" ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ 1129, Bakı şəh., Aşıq Ələsgər küç., 17

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az